प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१
मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी-१

The
Chowkhamba Sanskrit Series Office,
P O Box 8, Varanasi-1
(INDIA)
1962
Phone : 3145

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

WORK NO. 94

VACHASPATYAM

(A Comprehensive Sanskrit Dictionary)

COMPILED BY

Professor of Grammar and Philosophy

Govt. Sanskrit College, Calcutta.

VOL. IV

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

POST BOX 8, VARANASI-1 (India) Phone : 3145

1962

सकलमभिधानं कल्पितमनामयमपेक्षितमिति निश्चित्य तथाविधाभिधानसङ्कलने ममातितरां समुत्साहो ऽजनि। किन्त्वसौ सकलजनोपकारोपयोगिग्रन्थप्रणयनव्यवसायविरहेण निरवलम्बतया मुकुलित इव समभवत्।

अथ तथाविधाभिधानप्रचाराय मुद्रणापारीपयोगिधनसाहाय्यार्थम् एतद्देशाधिपस्थापितविद्यासमाज-विभाग-प्रधानाध्यक्षम् (डिरेक्टर) इति पदेऽभिषिक्तम् (एमे) इत्युपाधिकं श्रीयुक्तम् (एडवर्ड् लड्डो) इति नामकं सादरं समावेदितम्। महाशयेनानेन च विविधविद्यानुरागवता विद्याशिक्षाविषये एकान्तोत्साहिना तेन प्रोत्साहित बहुधनमेव प्रभूतं मुद्रा इतत्पुस्तकमुद्राङ्कणसाहाय्याय दातुमङ्गीचकार।

एवमेतद्देशाधिपतिनाऽङ्गीकृते प्रचारोपयोगिधनसाहाय्ये चिरसङ्कुचितोऽपि स सङ्कल्पः पुनः फलोन्मुखो बभूव। अथ तथाविधसङ्कलिताभिधाननिर्माणाय वेदस्मृतिपुराणमीमांसादिदर्शनज्योतिषतन्त्रवैद्यकव्याकरणालङ्कारादीनि शास्त्राणि समालोच्य बहूनां ग्रन्थानां पद्धतिना उदाहरणानि च नानाशास्त्रेभ्य उद्धृत्य दर्शितानि। आदौ च पाणिनीयशिक्षानुसारेणानुसृत्य व्याख्यायोदाहरणसहितं प्रादर्शि। तत्र पाणि-न्यादिविहितप्रत्ययानामर्थाः परिनिष्ठितरूपाणि च दर्शितानि। यौगिकशब्दविशेषे पूर्वोत्तरपदयोः परि-दर्शितयोग्यतावोधनाय विग्रहविशेषवाक्यानि लिखितानि।

अत्र च शब्दानां वर्णानुक्रमेण प्रथमं शब्दप्रदर्शनम्, ततः पदेतरविशेषेण लिङ्गप्रदर्शनम्, ततोऽवयवार्थ-प्रदर्शनम् ततः व्याकरणप्रक्रिया; ततोऽर्थविशेषकथनम्, पदार्थविशेषे लिङ्गभेदः प्रकृतिप्रत्ययभेदश्च तेषां परतो दर्शिताः अर्थविशेषे केषु ग्रन्था ग्रन्थान्तरे प्रयुक्तास्तदुदाहरणतया तत्तद्ग्रन्थनाम समुद्धृतम्। धातूनां च धातुक्रमानुसारेण निवेशे इत्युक्ते सर्वशब्दानां मूलभूततया पाणिनीयगणपठितधातूनपि वर्णानुक्रमेण शब्दक्रममध्ये एव निवेश्य तेषाम् धातूनामर्थविशेषः, उपसर्गभेदेनार्थविशेषः, गणभेद-पदनियमः, इडागमाद्यादि, सकर्मकत्वादि लटि लुङि प्रथमपुरुषस्य च रूपञ्च दर्शितम्। यद्यपि नवविशेषोत्कीर्तने संस्कृतभाषयैव सर्वमेव कृतं, तथापि यत्र बङ्गभाषयापि सर्वजनानां प्रकाशार्थम् अवबोधं प्रतीतिर्भवेत् तत्र क्वचित्क्वचित् अन्यदेशीयतद्भाषया देशभाषाक्षराक्षरेण देशितया बङ्गभाषयाप्यर्थ-प्रकाशनं कृतम्।

अत्र च यावता प्रयत्नेन यथैव सुगमता भवेत् तथा प्रयत्नः कृतः। अतिप्रमादविरहतया पाणिनीया-गमानुसार्येव मतमादर्शादिक्रमाद्धृतम्।

एतच्च शब्दानां सम्पूर्णपुस्तकस्य एकदा प्रचार तत्प्रकार्यम् एकदैव बहुद्रव्यापेक्षा स्यादिति बहु-विस्तारो महान् भवेत् तस्मात् अतिदुर्गमतया धिया खण्डश एव प्रचारे यत्नमानेन मया प्रथमभिदं खण्डं प्राचारि।

अथानयापि इतत् पुस्तकं मास दशमि खण्डे सम्पूर्णं स्यादिति। प्रयतिष्यते च तथा, यथा षड्भिः षड्भिर्मासैरेकैकं खण्डं प्रचारयितुमुपक्रान्तम्।

एतस्य सङ्कलने शोधने च भूयान् परिश्रमः स्वीकृतस्तथापि मम यत्किञ्चिदत्र स्खलनं सुधीभिः समुद्भाव्येत तच्च तैः शिशुसुलभं परिशोधनीयम्। शिवमस्तु वो नमस्।

प्रतिशब्दं लिङ्गविशेषाणामग्रे वक्ष्यमाणत्वेऽपि शब्दभेदानां प्रत्ययविशेषान्तप्रकृतिविशेषाणाञ्च सामान्यतो लिङ्गविशेषज्ञाने सौकर्यं भवतीति पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्राणि प्रदर्श्य व्याख्यायोदाहरणदर्शनेन लिङ्गविशेषास्तत्रादौ निरूप्यन्ते ।

तत्र लिङ्गमित्यधिकृत्य पाणिनिनाऽनुशिष्टम् ।

स्त्री । १ ।

इत उत्तरं वक्ष्यमाणाः शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्युरित्यधिकारः । तत्तदपवादस्तत्तत्सूत्रे वक्ष्यते तथा च विशेषैरबाधिता एव स्त्रीलिङ्गाः ।

ऋकारान्ता मातृदुहितृपोतृस्वसृननन्दरः । २ ।

ऋकारान्ता अमी पञ्चैव स्त्रीलिङ्गा नान्ये । अन्येषान्तु "ऋन्नेभ्यः" इति ङीब्विधानेन ईकारान्तत्वात् स्वस्रादेरेव ङीब्निषेधेन ऋदन्तत्वात्, तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया प्रकृतिरूपत्वाभावेन ऋदन्तत्वेऽपि न नियमव्याघात । माता दुहिता स्वसा पोता ननन्दा ।

अन्प्रत्ययान्तो धातुः । ३ ।

अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । अवनिः सरणिः रजनिरित्यादि । तत्र च "कृदिकारादक्तिनः" इति पक्षे ङीप् अवनी रजनी चेत्यादि । चमूः वधूरित्यादि । प्रत्ययान्तः किम् ? दिव्यते क्विप् द्यूः अयं विशेष्यलिङ्गः ।

अशनिभरण्यरणयः पुंसि च । ४ ।

एते स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गाश्च स्युः । अनिप्रत्ययान्ततया स्त्रीत्वे प्राप्ते पाक्षिकपुंस्त्वविधानार्थं सूत्रम् । इयमयं वा अशनिः भरणिः अरणिः । स्त्रीत्वपक्षे ङीप् वा अशनीत्यादि

मिन्यन्तः । ५ ।

धातुरित्यनुवर्त्तते । मिप्रत्ययान्त निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । भूमिः ग्लानिः हानिः धुनिः । अत्रापि वा ङीप् भूमी ग्लानी हानी धुनी इत्यादि ।

वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि । ६ ।

निप्रत्ययान्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते तदपवादार्थं सूत्रम् । अयं वह्निः वृष्णिः अग्निः ।

श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि च । ७ ।

एते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गाश्च स्युः । एतेषां मिन्यन्तत्वेन प्राप्तौ विकल्पः । अयमियं वा श्रोणिः योनिः ऊर्मिः । स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् श्रोणी योनी ऊर्मी ।

क्तिन्नन्तः । ८ ।

क्तिन्प्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियां स्यात् । कृतिः भुक्तिः दृष्टिः । "अक्तिन" इति निर्देशात् अत्र न पक्षे ङीप् ।

ईकारान्तश्च । ९ ।

ईप्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियां स्यात् । चकारो धात्वधिकारनिवृत्त्यर्थं । एतत्सूत्रपर्यन्त एव धातुरनुवर्त्तते नाग्रिमसूत्रे । श्रीः, तन्त्रीः, तरी, लक्ष्मी ।

ऊङाबन्तश्च । १० ।

ङीब्ङीप्ङीनां ग्रहणाय ङीपग्रहणं टाप्चापोर्ग्रहणायाप्ग्रहणम् । ऊङन्तम् ईबन्तम् आबन्तश्च शब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । ऊङादीनां स्त्रियां विहितत्वेऽपि एकत्र सर्वेषां ग्रहणे लिङ्गज्ञानस्य सुगमतार्थमिह ग्रहणम् । एवमन्यत्रापि । ऊङ् । कुरूः कर्कन्धूः । ङी । कर्त्री गौरी ब्राह्मणी । आप् विद्या भिदा त्वरा जरा इत्यादि ।

यूनस्त्रमेकाक्षरम् । ११ ।

एकाक्षरं ईकारान्तं ऊकारान्तञ्च अभिधेये स्त्रीलिङ्गं स्यात् । श्रीः भूः । दीव्यते क्विपि तु विशेष्यलिङ्गता । एकाक्षरं किम् ? बहुश्रीः पृथुश्रीः ग्रामणीः विशेष्यलिङ्ग एव ।

विंशत्यादिरा नवतेः । १२ ।

विंशतिप्रभृतयः नवतिपर्यन्ताः सङ्ख्यासङ्ख्येयवाचकाः स्त्रियां स्युः । इयं विंशतिः त्रिंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टिः सप्ततिः अशीतिः नवतिः । कृदिकारान्तत्वाभावात् विंशत्यादिभ्यो न पक्षे ङीप् । एकविंशत्यादेश्च "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" इति स्त्रीत्वमेव एकनवत्यादेः नवतिलिङ्गानतिवृत्तेर्नावधिव्याघातः । आ नवतेः किं ? शतं सहस्रम् । विंशत्यादयः किम् ? एकद्व्यादेर्विशेष्यलिङ्गत्वम् ।

दुन्दुभिरक्षेषु । १३ ।

अक्षार्थको दुन्दुभिशब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । इयं दुन्दुभिः पक्षे ङीप् दुन्दुभी । अक्षादन्यत्र न स्त्रीत्वं किन्तु पुंस्त्वम् ।

भामित्यमिथे । १४ ।

[illegible]

उभावम्बाप पुंसि । १५ ।

[illegible]

तवगा । १६ ।

[illegible]

धूमिविपूतपरिखावनितादिनामानि । १७ ।

[illegible]

चादी मधु चक्रम् । १८ ।

[illegible]

भाद्रमुकुन्दपुरिमुद्गन्दिमुपाकर । १९ ।

[illegible]

कूर्पोर्ये मधु वक्षे च । २ ।

[illegible]

यवनाद्यो ज्ञेये । २१ ।

[illegible]

मद्रथिमुद्रदधिलिंगिनः । २२ ।

[illegible]

हर्षिनिहिनेहिबविताउभिरेविवाणोमनुपव: । २३ ।

[illegible]

तिथिनाभिदयिथैविनाभिपूतिमिथिर्मथिवाति-
राजादय । २४ ।

[illegible]

मधुभिराभिनुचवधिवभिधुद्विपुद्धिवाद्धि
पञ्चवः । २५ ।

[illegible]

प्रतिपद्यापदिपद्मपजावनुपदपरिषदुपसविद्
युद्धसुमुतनिभ । २६ ।

[illegible]

चाशीर् पुर्गीर्दि । २७ ।

[illegible]

भपुसमवधूवमाणिवताववर्षा वजुलवा ।

[illegible]

वस्मनमृत्योमिवाम्यूवमाववौमिवा । २८ ।

[illegible]

प्रविवीमावेसध्या । २ ।

[illegible]

भूक्तिवेणिखार्यश्च । ३१ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं भूक्तिः वेणिः खारि' पक्षे ङीप् ।

ताराधाराज्योत्स्नादयश्च । ३२ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । तारा धारा ज्योत्स्ना ।

शलाका स्त्रियां नित्यम् । ३३ ।

शलाकाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गः । इयं शलाका ।

स्त्रीत्वधिकारे पुनः स्त्रीग्रहणमधिकारनिवृत्त्यर्थम् । नित्यग्रहणमन्येषां व्यभिचारसूचनार्थम् । यत्र यत्र च व्यभिचार तत्तत् पूर्वमुक्तम् ।

अत्र सूत्रपाठाद्यनुसारेण किञ्चिदवशिष्टं सूच्यते । स्त्रियां क्तिन् (३,३,९४) इत्यधिकारे ये विहिता क्यबादय. प्रत्ययास्तदन्ता अपि स्त्रियां स्युः । यथा व्रजयजोर्भावे क्यप् (३,३,९८ सू०) व्रज्या इज्या । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः (३,३,९९) । समज्या सभा, निषद्या आपण, निपत्या पिच्छिला भूमि, मन्या गलपार्श्वशिरा, विद्या, सुत्या अभिषव, शय्या, भृत्या, इत्या शिविका । कृञः श च (३,३,१००) क्रिया कृत्या । इच्छा (३,३,१०१) इच्छा । परिचर्यापरिसर्या-मृगयाटाट्यानामुपसंख्यानमिति वार्तिकम् । परिचर्या पूजा, परिसर्या, मृगया, अटाट्या । जागर्तेरकारो वा (वा०) जागरा जागर्या । अ प्रत्ययात् (३,३,१०२, सू०) जिगमिषा विविदिषा पुत्रकाम्या । गुरोश्च हलः (३,३,१०३, सू०) ईहा ऊहा, मूर्च्छा । षिद्भिदादिभ्योऽङ् (३,३,१०४, सू०) जरा त्रपा लज्जा भिदा छिदा । चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च (३,३,१०५, सू०) चिन्ता पूजा कथा कुम्बा चर्चा । आतश्चोपसर्गे (३,३,१०६) उपधा उपमा, उपदा । श्रदन्तरो-रुपसर्गवत् (वा०) श्रद्धा अन्तर्धा । ण्यासश्रन्थो युच् (३,३,१०७, सू०) कारणा यातना पीडना आसना श्रन्थना । घट्टिवन्दिविदिभ्यश्च (वा०) घट्टना वन्दना वेदना । इषेरनिच्छार्थस्य (वा०) अन्वेषणा । परेर्वा (वा०) पर्येषणा । रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् (३,३,१०८) प्रच्छर्दिका प्रवाहिका विचर्चिका । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्य (वा०) आसिका शायिका । संज्ञायाम् (३,३,१०९) उद्दालकपुष्पभञ्जिका । विभाषा ख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च (३,३,११०) का कारि कारिका क्रियां कृत्यां कृति वा त्वमकार्षीरिति प्रश्ने सर्वां कारि कारिकां वाऽकार्षमित्युत्तरम् एवं गणि गणिका गणनाम् । पाचि पाचिकां पचां पक्तिम् । पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् (३,३,१११) भवत आसिका पर्यायेणासना, अर्हे भवानिक्षुभक्षिकामर्हति । ऋणे इक्षुभक्षिका मे धारयसि । उत्पत्तौ इक्षुभक्षिका उदपादि । आक्रोशे नञ्यनिः (३,३,११२) अजीवनिस्ते भूयादिति । अनि-प्रत्ययान्ततया एतस्य प्राप्तावपि स्त्र्यधिकारपतिततयोऽत्रोक्तम् । कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् (३,३,४३) इति णचि "णचः स्त्रियामञ्" इति (५,४,१४) स्वार्थिकेऽञि व्यावक्रोशी व्यात्युक्षी ।

तलन्त इति (१७) सूत्रे तल्ग्रहणं समूहार्थयादीनामुपलक्षणम् अत एव "तल् वृन्दे येनिकश्यता वैरमैथुनकादिषु" इत्यमर आह स्म । तस्य समूहः (४,२,३७) इत्यधिकारे पाशादिभ्यो य (४,२,४९) इति ये पाश्या वन्या वात्या धस्या तृण्या । खल गोरथात् (४,२,५० सू०) खल्या गव्या रथ्या । इनित्र-कटचश्च (४,२,५१, सू०) खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः (वा०) खलिनी डाकिनी कुटुम्बिनी । गोत्रा, रथकट्या । द्वन्द्वाद् वुन् वैरमैथुनिकयोः (४,३,१२५) वैरे काकोलूकिका । मैथुने अत्रिभारद्वाजिका, आदिना "पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्चेति" "दण्डव्यव-सर्गयोश्चेति (५,१,२७,२८) वुनो ग्रहणम् द्विपादिकां ददाति दण्डितो द्वौ द्वौ पादौ ददातीत्यर्थः । द्विशतिका त्यजति । वुग्ग्रहणात् वुञोऽपि ग्रहणम् तेन "गोत्रचरणात् श्लाघात्याकारेत्यादि (५,१,१३४) वुञो ग्रहणम् गार्गिकया काठिकया वा श्लाघते । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्चेति (५,१,१३३) वुञश्च ग्रहणम् । शैष्योपाध्यायिका मानोज्ञिका । तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः (४,२,५७) इति णान्तोऽपि स्त्रियाम् । दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायाम् दाण्डा मौष्टा । घञः सास्यां क्रियेति ञ (४,२,५८) इति विहितञान्तश्च स्त्रियां स्यात् । दाण्डपाता तिथि । श्यैन-म्पाता मृगया, तैलम्पाता स्वधा ।

एतद्भिन्ना अन्येऽपि केचन, शब्दा स्त्रीलिङ्गतयाऽमरेऽभिहिता यथा तिन्दुकी कणिका, भल्लि सरङ्गा सूचिः वाति शाकिनी (स्त्री) चूर्णि, शाणी द्रुणि दरत् । कन्या आसन्दी (प्रतिनाहपर्येषनासनम्) झल्लरी चर्चरी, पारी होरा लट्टा सिध्मला लाक्षा लिक्षा गण्डूषा, ग्रध्रसी चमसी मसी । इत्यादय

इति स्त्रीलिङ्गानुशासनम् ।

पुमान् । १ ।

वक्ष्यमाणाः शब्दा. असति बाधके पुंलिङ्गा स्युः ।

घञबन्त. । २ ।

घञन्त अबन्तश्च धातु पुंलिङ्ग स्यात् । घञ्—पाश, त्याग ।

यद्—यदः यदा यदां यदा। यमादयो मामाषका दोष मन्नुवे। यथे निद्रियाणां ममनुजस्या न नु स्मानद, निपातिदिषि पनेनद मामनाव यद्वामवका मामाघमतो निवा। तैन पर्योदो वमायपमा निवर्तविद्या एव। यह एव नामकारेव वचनमवद्यतिमते इति वचनमवद्व वर्णायवमेव नवचनदा मयोना ज्ञाः।

मावमतव। १।

याद वपद्ममवावव मावा इति ख्याव। निवरः मोचदः यथा यम नव इत्यादि।

भववित्सुनमपदानि मनु पवे। ३।

ममपममेन इवो माये ववपाद्य ममन्। यतो महा नइवविदिता मु। इद वर्ग विद्ध यमे दश।

नकन्ताः। ५।

नकारावाना वद् इति ख्याद्। मका मधा इत्यादि।

वाक्ता स्त्रियाम्। ६

वकमदवावतेन इवो माद्देमादेऽमन्। मायमायद। क्रियां ख्याद्। एवं वायका।

मन्तो हु। ७।

मिममयाचो हा (स वा) इति ख्यात्। याविक वदवा (वरु)। मावि। निषिः। हा विं चोहा यदा निमेमविद्य एव।

दुधि सी च। ८।

ममयेन इयो माद्दे म मीमयं चनत। एवनं वा दुधि।

देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुज-
कण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि। ८।

देवादिवर्गवाचका वचनव्यं पोदशादिषव पदादि मायने इविना मु। दैवा दरा। येदाः मचा निगुः निवा। वनका दरका। वद्य गवि मावकीना येषि। मामा वनमा। वर्षा मवन। निरि। मना यर्भम। येहा निमामव दवेदा। वमद वदन्मन् निदा। वेदा धनेदा वरयोदा। नव ववदा यरका। दैवा वमा मावा। इमा दमना। मना हना मयौयदा। मया मयोदा। मका मदा। चाद यदि। मदा यामद यमना। यदा मईच।

निपिदर्य निगुमने मनु मवे। १०।

मदौमगुणमायपमीनिददवाद मेवे ख्याद्। वामादि-
तेन इमे माद्दे मवमारमा। इद निषिदम् (मव)।

यौ स्त्रियाम्। ११।

योदिदोममाव पदचन। ममानिमाविमेन इवो मा अ पारमा। योमद्धा दिवमद्ध क्रियां ख्याद। इम यौ इवं मूदिवो।

दधुषाङ्क स्त्रियाश्च। १२।

दधुमाङमद्दो इति क्रियाद ख्यात्। मरमाचिमेन यव गायिम न इवो मा्दे मवे मीमनिमामायमारमा। एवमं वा इनः माइ।

मापमायो मपु यवे च। १३।

यतो इति मइ यवे च ख्यावात्। ममाविम न इवो मायो मवे मीमनार्याममारमा। यमपिदं वा माय याव मामक मामकम्।

ममा। १४।

न धोमद्यां इति ख्याद्। मा तथा इया वक्ष। मर्वे पत्योदमव "मनु द्यपृणोऽभवदि इति दरवान याव मामाद् मीमविद्या। यन "मयन। इमदो इविता वदिता इमा दयो मयममेन इवेम।

मद्गुहंसकपोतगृध्रपक्षिपाभिधानानि। १५।

ममादिवमीवचनाः ममायर्थं वद्दिवेमद्याव इति च। मदः मामदा। मेदा वधूना वामिनोवा। इदना मदा। वयोव मचा। इदका मवद। मैवा मीदए मपुमदा। मेदा इमदा मायद वा।

पर्वं मनु सकम्। १६।

मिमपामिमेन इयो मादे मदमाद। मनम्।

ममारान्ता। १७।

ममारामः मदा इति ख्याद्। विद्युः मिद्युः दमु। इदव मिमेनेरपामिमिमम्। यम दर "मदकदमिता निमां ममारमे यदे क्रियाद्। इयो मयोममयें इति मेदिदिः। "वरेपुदियां मी मेवे" इममदा। मधा च इवं ममीकममिवेपामन एव यम मर्यते इवदिमयेव विद्वयेमनिदिमामी मिवेदेवमाधिमा ' इमुदमस्तरविन। मममनादि।

वेहरमुञ्जरपुतरेवमिमयुन स्त्रियाम्। १८।

मरम्यमेन इवो माये मदमादार्थं पूयम्। यदी मदा क्रियां मु। वेदा इमा इयः। मम मयादिमादिमाद् मवे

जतु । कुहू सरयू तनू रेणू प्रियङ्गू । धेनोः प्राणित्वात् रज्जोश्च पर्य्युदासाद्बोध्यम् ।

समासे रज्जुः पुंसि च । १९ ।

समासान्तस्थः रज्जुशब्दः पुंसि, चात् स्त्रियाम् । कर्कशरज्ज्वा कर्कशरज्जुना वा बध्नाति ।

श्मश्रुजानुस्वादश्रुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके ।२०।

उदन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादाय सूत्रम् । एतानि क्लीबे स्युः । श्मश्रु जानु स्वादु अश्रु जतु त्रपु तालु ।

वसु चार्थवाचि । २१ ।

अर्थवाचिवसुशब्दः क्लीबे स्यात् । वसु धनम् । अर्थवाचोऽस्तु तोः वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु देवभेदे च पुमान् ।

मद्गुमधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च ।२२।

एते शब्दाः पुंसि नपुंसके च स्युः । पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीबत्वार्थं सूत्रम् । अयं मद्गुः इदं वा मद्गु मधुः मधु । व्यवस्थितविकल्पाश्रयणेन वसन्ते चैत्रे दैत्यभेदे च पुमानेव क्षौद्रे वाचि तु नपुंसकमेव ।

रुत्वन्तः । २३ ।

रुकारान्तः तुकारान्तश्च पुंसि स्यात् । उकारान्तत्वेनैव प्राप्ते नियमार्थः । मेरुः सेतुः केतुः ।

दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तूनि नपुंसके । २४ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । दारु कसेरु जतु वस्तु मस्तु ।

सक्तुर्नपुंसके च । २५ ।

त्वन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीबत्वार्थं सूत्रम् । चात् पुंसि । सक्तुः सक्तु ।

प्राग्रश्मेरकारान्तः । २६ ।

इत ऊर्ध्वं रश्मिशब्दघटितसूत्रपर्य्यन्तमकारान्तोऽधिक्रियते ।

कोपधः । २७ ।

ककार उपधाभूतो यस्य तथाभूतोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । स्तबकः करकः कोरकः । कारकपाठकादयस्तु विशेषणशब्दत्वेन त्रिलिङ्गाः । अत्र च प्रकरणे प्रायः विशेष्यशब्दानामेव लिङ्गमनुशिष्यते न तु विशेषणशब्दानामिति न व्यभिचारः ।

चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुंसके । २८ ।

कोपधतया पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादः । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । चिबुकं शालूकं प्रातिपदिकमित्यादि ।

कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डकपिण्डककटकशण्डकपिटकतालकफलकपुलाकानि नपुंसके च । २९ ।

एते शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीबत्वार्थं सूत्रम् । कण्टकः कण्टकम् अनीकः अनीकमित्यादि ।

टोपधः । ३० ।

टोपधः अकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः पटः ।

किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकराटलोष्टानि नपुंसके । ३१ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । किरीटं मुकुटं ललाटमित्यादि ।

कुटकूटकपटकपाटकर्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च । ३२ ।

एते शब्दाः नपुंसके पुंसि च स्युः । कुटः कुटं कूटः कूटं कपटः कपटं इत्यादि ।

णोपधः । ३३ ।

णोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । गुणः गणः पाषाणः ।

ऋणलवणपर्णतोरणरणोष्णानि नपुंसके । ३४ ।

पूर्वसूत्रापवादः । ऋणं लवणम् पर्णं तोरणमित्यादि । अमरस्तु "तोरणोऽस्त्री" इत्युक्तवान् तन्मूलं मृग्यम् । उष्णशब्दस्य स्पर्शवाचित्वे एव क्लीबता वदन्ति तु गुणवचनत्वेन त्रिलिङ्गत्वम् । उष्णः वह्निः उष्णा यवागूरित्यादि ।

कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च । ३५ ।

एते शब्दाः क्लीबे पुंसि च स्युः । कार्षापणः कार्षापणम् इत्यादि ।

थोपधः । ३६ ।

थकारोपधः अकारान्तः पुंसि स्यात् । रथः अर्थः ।

काष्ठपृष्ठरिक्थोक्थानि नपुंसके । ३७ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । काष्ठम् उक्थम् (सामावयवभेदः) ।

काष्ठा दिगया क्षिपाम् । ३८ ।

दिग्माणबस्यागमस्य [illegible] बाच । काष्ठा दिश् । [illegible] [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

तीपमोपघूवानि नपुंसके च । ३९ ।

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

मोपघ । ४० ।

[illegible] मोपघ इति बाच । [illegible] ।

[illegible]मनाविमदुविमधामनयमहविमर्पिपिमवेतम ग्रामसोपामसिमुनमयामनसमियपिद्धानि अप घबे । ४१ ।

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

मामयामायिमानमक्षिमयुक्तिमोपामकपमायम ज्ञायमम्भाभोमयामममयममर्मापमर्विमायम-विमामानि नपुंसके च । ४२ ।

[illegible] इति [illegible] च [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]" इति [illegible] [illegible] [illegible] ।

पोपध । ४३ ।

[illegible] पोपध इति बाच् । [illegible] [illegible] [illegible] ।

पापरूपोडुपतापविक्रमपुष्पमव्यक्षीपान्तरीपाणि नप घबे । ४४ ।

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

स्तूपकुतपकुणपद्वीपविटपानि नपुंसके च । ४५ ।

[illegible] इति [illegible] च [illegible] । [illegible] [illegible] ।

भोपधः । ४६ ।

[illegible] भोपध इति बाच् । [illegible] [illegible] [illegible] ।

तलभं नपुंसकम् । ४७ ।

[illegible] । [illegible] ।

जृम्भं नपुंसके च । ४८ ।

[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

मोपधः । ४९ ।

[illegible] मोपध इति बाच । [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] ।

रुक्मसिध्मयुग्मेध्मगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुं सके । ५० ।

[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्दामानि नपुं सके च । ५१ ।

[illegible] इति च [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

योपधः । ५२ ।

[illegible] योपध इति बाच् । [illegible] [illegible] [illegible] ।

किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुं सके । ५३ ।

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

गोमयकषायमलयान्वयाभ्युदयानि नपुं सके च । ५४ ।

[illegible] [illegible] इति च [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

रोपधः । ५५ ।

[illegible] रोपध इति बाच् । [illegible] [illegible] ।

द्वाराग्रस्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रनारतीर-दूरकृच्छ्ररन्ध्राश्रश्वभ्रभीरुगभीरक्रूरविचित्रकेयूरकेदारो-दराजस्रशरीरकन्दरमन्दारपञ्जरजठराजिर-वैरचामरपुष्करगह्वरकुहरकुटीरकुलीरचत्वरकाश्मीरनी-राम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षत्रक्षेत्रमित्रकलत्रचित्रमूत्र

वल्मनेत्वगोवाङ्कुलिनतनुत्रास्त्रमस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्त्रपात-
नचत्राणि नपुंसके । ५६ ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । एते शब्दा नपुंसके स्युः । इद हारम् । अस्त्र सकारशब्दो रोगभेदवाची प्रकाशवाची तु विशेष्यलिङ्ग एव। वक्रशब्दः नद्याः पुटभेदेवाची कुटिलवाची तु विशेष्यलिङ्ग । क्षिप्र शीघ्रार्थे तद्वति विशेष्यलिङ्ग । क्षुद्रशब्द उपद्रवभेदे तद्वति विशेष्यलिङ्ग । दूरशब्दो दूरत्वे, कृच्छ्रशब्दः कृच्छ्रत्वे तद्वति तु विशेष्यलिङ्ग । गभीरशब्दो गाम्भीर्य्ये तद्वति विशेष्यलिङ्गं । क्रूर क्रौर्य्ये क्रौर्य्यवति लि० । चित्रं वर्णे तद्वति लि० । अजस्रं सातत्ये तद्वति लि० । शिशिर शीतल-स्पर्शे तद्वति लि० ।

शुक्रमदेवतायाम् । ५७ ।

देवभिन्नार्थे शुक्रशब्द क्लीबे स्यात् । शुक्र रेत । शुक्लवर्ण-वाची तु गुणवचनत्वात् विशेष्यलिङ्ग । देवे तु पुमान् ।

चक्रवज्रान्धकारसारावारपारचीरतोमरशृङ्गार-भृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च ।५८।

एते शब्दा क्लीबे स्युः पुंसि च स्युः । चक्र चक्रः । शिशिर-शब्दस्तु हिमे ऋतौ च पुंनपुंसकलिङ्गः स्पर्शवति त्रिलिङ्गः ।

षोपधः । ५९ ।

षदन्तः षोपधः पुंसि स्यात् । वृषः वृषः यूषः ।

शिरीषजोषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्मा-षाणि नपुंसके । ६० ।

पूर्व्वसूत्रापवाद । शिरीष जोषम् । अम्बरीष भर्ज्जन पात्रभेदे ऋषिभेदे तु पुमान् । कल्माषं शस्यभेदे वर्णभेदे च तद्वति तु त्रिलिङ्ग ।

यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च । ६१ ।

एते क्लीबे स्युः पुंसि च स्युः । यूष यूषः । वर्षं वर्षः (वृष्टि) वत्सरे क्षेत्रभेदे च स्त्री ।

सोपधः । ६२ ।

सदन्त सोपध पुंसि स्यात् । वत्स वायसः महानस ।

मानसविसबुससाहसानि नपुंसके । ६३ ।

पूर्व्वसूत्रापवाद । एते क्लीबे स्युः । मानस बिसमित्यादि ।

चमसरसनिर्य्यासोपवासकार्पासवासमासकास-कांसमांसानि नपुंसके च । ६४ ।

एते पुंनपुंसकयो स्युः । चमसं चमस इत्यादि ।

कंसञ्चाप्राणिनि । ६५ ।

अप्राणिनि कंसशब्दः क्लीबे पुंसि च स्यात् । कंसं कंस पान भोजनम् मथुराधिपे तु कंस । चकारोऽदन्ताधिकारसमाप्त्यर्थ ।

रश्मिदिवसाभिधानि । ६६ ।

रश्मिदिवसपर्य्यायशब्दाः पुंसि स्युः । रश्मिर्मयूखः किरण । दिवसो घस्रः ।

दीधितिः स्त्रियाम् । ६७ ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । इय दीधितिः ।

दिनाहनी नपुंसके । ६८ ।

दिवसाभिधानत्वे पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादः । दिनम् अहः ।

मानाभिधानानि । ६९ ।

मीयतेऽनेनेति मान तद्विशेषाभिधानानि पुंसि स्युः । कुडव प्रस्थ ।

द्रोणाढकौ नपुंसके च । ७० ।

मानविशेषवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीबतायै सूत्रम् । द्रोण द्रोणम् आढकः आढकम् ।

खारीमानिके स्त्रियाम् । ७१ ।

पुंस्त्वापवादार्थं सूत्रम् । इय खारी इयं मानिका ।

दाराक्षतलाजाना बहुत्वञ्च । ७२ ।

दारशब्दस्य स्त्रीत्वे प्राप्ते रोपधत्वेन पुंस्त्वसिद्धावपि बहुत्वार्थं अन्ययोरप्राप्तौ बहुत्वार्थञ्च सूत्रम् । एते शब्दा पुंसि नित्य-बहुवचनान्ताश्च स्युः । इमे दारा. । अक्षता लाजा ।

नाड्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि । ७३ ।

नाडीपूर्व्वपद. व्रणान्तशब्द अपपूर्व्वकोऽङ्गशब्दः जनपूर्व्व पद-शब्दश्च पुंसि स्यात् । परवल्लिङ्गत्वेन क्लीबादिलिङ्गत्वे प्राप्ते नित्यपुंस्त्वार्थमारम्भः । नाडीव्रण । अपाङ्ग नेत्रान्ते, अङ्गापगते तु त्रिलिङ्ग. । जनपदो (देशे) जनानां पदे तु क्लीबलिङ्ग. ।

मरुद्गरुत्तरदृत्विजः । ७४ ।

एते शब्दा पुंसि स्युः । अयं मरुत् गरुत् (पक्ष') । उत्तरत् उत्पूर्व्वात् तरतेरविभक्त्यन्ता शतृप्रत्ययान्तस्तु त्रिलिङ्ग । तरन् तरन्ती तरत् । अयम् ऋत्विक् ।

ऋषिराशिदृतिग्रन्थिक्रिमिध्वनिवलिकौलिमौलि-रविकविमुनय. । ७५ ।

एते शब्दाः पुंसि स्युः । अयमृषिः राशिः । बलि पूजोप-

[illegible] (२६) [illegible] इति [illegible] ।

[illegible] । ७६ ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । ७७ ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । ७८ ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । ७९ ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] (दर्विरेव) ।

[illegible] । ८० ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । ८१ ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । ८२

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । ८३ ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] (१, १, [illegible]) [illegible] इति [illegible] । [illegible] (६, १, ८१ [illegible]) [illegible] इति [illegible] । [illegible] (१, १, ८८ [illegible]) [illegible] इति [illegible] । [illegible] (१, १, १०४ [illegible]) [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible] ।

इति पुंलिङ्गाधिकारः ।

नपुंसकम् । १ ।

[illegible] ।

भावे ल्युडन्तः । २ ।

[illegible] । [illegible] ? [illegible] ।

निष्ठा च । ३ ।

[illegible] ।

त्वष्यञौ तद्धितौ । ४ ।

[illegible] । [illegible] ।

कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः । ५ ।

[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । ६ ।

[illegible] । [illegible] "[illegible]" (५, १, १२४) इति [illegible] । [illegible] "[illegible]" (५, १, १२६) [illegible] । [illegible] "[illegible]" (५, १, १२७) इति [illegible]

घातेयम्। सेनापतेर्भावादि "पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति" (५,१,१२८) यकि सैनापत्यम् आधिपत्यं पौरोहित्यम्। उद्गस्य भावादि "प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गातादिभ्योऽञिति" (५,१,१२९) अञि औद्गम् तस्य प्राणधारिजातिवचनत्वात्, शैशव कौमार वयोवचनात्वात्, औद्गात्र चातुर्होत्रम्। द्विहायनस्य भावादि "हायनान्तयुवादिभ्योऽण् इति (५,१,१३०) अणि द्वैहायन यौवनम्। वयोवचनत्वेन प्राप्तावपि चित्स्वरार्थ वचनम्। इगन्ताच्च लघुपूर्वात्" (५,१,१३१) अण् शौचम् मार्दव पाटवम्। "योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् (५,१,१३२) रमणीयस्य भावादि रामणीयकं कामनीयकम्। "चोरादिभ्यश्च इति (५ १,१३५) के आच्छावाकीयम् अच्छावाको होतृविशेष अनुक्तसमुच्चय चकार तमुञ्चेयाश्च परिशिष्टे दर्शयिष्यन्ते।

अव्ययीभावः। ७।

अव्ययीभावसमासनिष्पन्नः क्लीबलिङ्ग स्यात्। अधिस्त्रि स्त्रियामिति विगृह्य विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे तदन्तस्य क्लीवतया ह्रस्व। उपशर्दि पक्षे अव्ययसमासान्ते उपनदम्।

द्वन्द्वैकत्वम्। ८।

समाहारद्वन्द्वनिष्पन्न शब्द क्लीबे स्यात्। पाणिपादम् भयवर्द्दिरम्।

अभाषाया हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च। ९।

संस्कृतभाषाभिन्ननियमके वेदे हेमन्तशिशिररूपो द्वन्द्वसमाहारः नैकवत् क्लीबलिङ्गो वा। किन्तु "परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिलुक्ते परवल्लिङ्गता द्विवचनान्तता च। तथा अहोरात्रशब्दो द्वन्द्वनिष्पन्न क्लीव एव "रात्राह्नाहा पुंसीति" पुंलिङ्गापवाद। अभाषायामित्युक्ते भाषाया हेमन्तशिशिरम् अहोरात्रमिति।

अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुष। १०।

इत पर नञ्कर्मधारयभिन्नस्तत्पुरुषोऽधिक्रियते

अनल्पे छाया। ११।

बहुसम्बन्धिनी वा छाया तदन्तस्तत्पुरुष क्लीवे स्यात्। नपुंसकत्वेन आपो ह्रस्व। इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम्। "इक्षुच्छायानिषादिन्य, इति तु आनिषादिन्य इत्यावृत्त्यैवेति समर्थनीयम्। शराणां छाया शरच्छायम्।

राजाऽमनुष्यपूर्व्वा सभा। १२।

राजपर्यायपूर्व्वा मनुष्यभिन्नमनुष्यसदृशतत्पूर्व्वा च सभान्तस्तत्पुरुष क्लीवे स्यात्। नृपाणां सभा नृपसभम्। इनसभम् राजपर्यायपूर्व्वस्यैवेष्यते न तु राजस्वरूपविशेषपूर्व्वस्य। तेन राजसभा चन्द्रगुप्तसभा। भाष्यकृता चन्द्रगुप्तसभेतिप्रत्युदाहरणात् चन्द्रगुप्तस्य भाष्यकारसमकालत्वं तत प्राक्कालत्व वा प्रतीयते। अमनुष्येति पर्युदासात् तत्सदृशस्य पिशाचादिपूर्व्वकस्यैव, तेन रक्षःसभ पिशाचसभम्। तत्पूर्व्वकस्य किम्? असभा मृगसभेत्यादि।

सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रियाञ्च। १३।

एतदन्तस्तत्पुरुष स्त्रियां चात् क्लीवे च स्यात्। यवसुर यवसुरा ब्राह्मणसेन ब्राह्मणसेना। अबहुसम्बन्ध्यर्थं छायायाग्रहणम्। कुड्यच्छाया कुड्यच्छायम्। गोशाल गोशाला। श्वनिश श्वनिशा। तत्पुरुष इत्यधिकारात् बहुव्रीहौ नैवं लिङ्ग। दृढसेन दृढसेना दृढसेनमित्यादि। अनञ्कर्मधारय इत्युक्ते असेना परमसेना इत्यादि स्त्रियामेव। "धर्मशाला च (२,४, २४) वा॰ सू॰) शालाभिन्नार्थकसभान्तस्तत्पुरुष क्लीवे स्यात्। स्त्रीसभम् स्त्रीसंघात इत्यर्थ। शालायां धर्मसभा धर्मशालेत्यर्थ। संज्ञाया कन्थोशीनरेषु (२,४,२०) वा॰ सू॰) कन्थान्तस्तत्पुरुष क्लीवे स्यात्। सा चेत् कन्था उशीनरदेशीयसंज्ञाया कन्थावा सम्भा। सुशमस्यापत्यानि सौशमयस्तेषां कन्था। संज्ञाया किं वीरणकन्था। उपज्ञोपक्रमान्तः तदाद्याचिख्यासायाम् (२,४,२७सू॰ पा॰) उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुष नपुंसके स्यात्। तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादि प्राथम्य चेदाख्यातुमिष्यते। उपज्ञायते इत्युपज्ञा कर्म्मणि अङ्। पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञम्। उपक्रम्यते इत्युपक्रम नन्दस्य उपक्रम नन्दोपक्रम द्रोण, । भाष्यकारस्य तथोदाहरणात् नन्दादर्वाचीनत्व भाष्यकृत इति प्रतीयते।

परवत्। १४।

उक्तभिन्नस्तत्पुरुष परवल्लिङ्ग स्यात्। राजपुरुष राजसखिपी राजधनम्।

रात्राह्नाहाः पुंसि। १५।

कृतसमासान्तरात्राद्यन्तस्तत्पुरुष पुंस्येव स्यात् परवल्लिङ्गतापवाद। तदन्तद्वन्द्वोऽपि पुंसि स्यात् सूत्रपाठे "परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्युपक्रमेण एतदपवादसूत्रे द्वन्द्वपदस्या अनुवृत्तेर्भात्। पूर्व्वरात्र अपररात्र पूर्व्वाह्ण अपराह्ण द्व्यह। द्वन्द्वे अहश्च रात्रिश्च अहोरात्र।

सङ्ख्यापूर्व्वा रात्रि। १६।

सङ्ख्यावाचकपूर्व्वपद रात्रान्तस्तत्पुरुष क्लीवे स्यात्। पुंस्त्वापवाद। त्रिरात्र पञ्चरात्र गणरात्रम्।

पयमपुण्यात मधु यमे । १७ ।

[illegible] । [illegible] ।

हिंसु क्षिपाच । १८ ।

[illegible] (ग) । [illegible] "[illegible] ग (ग) [illegible] । [illegible] (ग) [illegible] । [illegible] (ग) [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

इसुपन्ता । १६ ।

[illegible] ।

र्घयि क्षिपाया । २ ।

[illegible] ।

क्रदिः क्षिपामेव । २१ ।

[illegible] ।

[illegible] । २२ ।

[illegible] ।

कौशर्यौदिमा पुषि । २३ ।

[illegible] ।

"[illegible]" [illegible] ।

[illegible] पु षि च । २४ ।

[illegible] ।

पदमौ क्षिपाम् । २५ ।

[illegible] ।

सोपध । २६ ।

[illegible] ।

[illegible] पु षि । २७ ।

[illegible] ।

[illegible] पु षि च । २८ ।

[illegible] ।

[illegible] । २९ ।

[illegible] ? [illegible] ? [illegible] ([illegible]) ।

[illegible] पु षि च । ३ ।

[illegible] ।

[illegible] क्षिपाम् । ३१ ।

[illegible]

परिभाषस्य तथात्वम् अत एव "वा तथा नियुतञ्च तत्" इत्यमर ।

सहस्रः पुंसि च । ३२ ।

अय पुंसि चात् क्लीबे स्यात् । क्लीवत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थं सूत्रम् । सहस्रः सहस्रम् ।

मन् द्व्यच्कोऽकर्त्तरि । ३३ ।

कर्मभिन्नार्थकमनुप्रत्ययान्तं द्व्यच्कश्चेत् क्लीबे स्यात् । कर्म्म वर्म्म चर्म्म, नर्म्म, । द्व्यच्क किम् ? अणोर्भावः अणिमा एव लघिमा । नन्तत्वेन पुंस्त्वम् । अकर्त्तरि किम् ? ददातीति दामा ।

ब्रह्म पुंसि च । ३४ ।

ब्रह्मनुशब्दः पुंसि चात् क्लीबे च स्यात् । व्यवस्थितविभाषेयम् वेदे सत्ये तपसि परात्मनि च क्लीबम् चतुर्मुखे पुमानिति ब्रह्मा ।

नामरोमणी नपुंसके । ३५ ।

एते क्लीबे स्त । मनुद्व्यच्क इत्यस्य प्रपञ्चः । नाम रोम ।

असन्तो द्व्यच्कः । ३६ ।

अकर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । अकर्त्रर्थकासप्रत्ययान्तं द्व्यच्कश्चेत् क्लीबे स्यात् । यश तप मन । अकर्त्तरीत्यनुवृत्तेर्नेह । वेधाः । द्व्यच्क किम् ? पुरोधा चन्द्रमा ।

अप्सरा. स्त्रियाम् । ३७ ।

प्रायेणायं बहुवचनान्तः । इमा अप्सरसः । प्रायेणेत्युक्ते अप्सरा वै रूपिणी मेनेति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते । इद स्त्रीलिङ्गे निर्द्देष्टुमुचितम् असन्तत्वेन प्राप्तावपि द्व्यच्कत्वाभावेन प्राप्त्यभावात् तदपवादत्वासम्भवात् ।

तान्त । ३८ ।

रोमन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादार्थं सूत्रम् । तप्रत्ययान्तं क्लीबे स्यात् । पत्त्रम् वस्त्रम् दात्र कलत्रम् गोत्रम् । गोत्राशब्दस्य भूमिपर्य्यायतया स्त्रीत्वमेव गोत्रशब्दस्य तु गिरिपर्य्यायतया पुंस्त्वमेव। नेत्रशब्दस्य विशेषविधानात् पुं नपुंसकता।

यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव । ३९ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । तान्तत्वेन क्लीबताप्राप्तौ तदपवादार्थं सूत्रम् । दंश्यतेऽनया दन्शे ष्ट्रन् तस्य षित्त्वेऽपि न ङीष् स्यात् दंष्ट्रेति निर्द्देशात् । यात्रा मात्रा भस्त्रा दंष्ट्रा वरत्रा ।

भृत्रामित्रच्छात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेत्राः पुंसि । ४० ।

तान्तत्वेन क्लीबत्वे प्राप्ते तदपवादार्थं सूत्रम् । अय भृत्रः । न मित्रम् अमित्रं मित्रशब्दस्य तान्ततया क्लीबत्वेन नञ्-तत्पुरुषे परवल्लिङ्गतया तल्लिङ्गत्वापत्तौ ग्रहणसामर्थ्यात् पुंस्त्वम् । "तस्य मित्राण्यमित्रास्ते" इति "स्यातामित्रौ मित्रे च" इति च माघ । मित्रशब्दस्य सूर्य्यार्थे रोमन्तत्वेन पूर्व्वविप्रतिषेधेन, देवविशेषवाचित्वेन च पुंस्त्वमेव । मित्त्रात् स्वार्थेऽण् मैत्र वचनसामर्थ्यात् न प्रकृतिलिङ्गता ।

पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च । ४१ ।

तान्तत्वेन क्लीबत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थम् वचनम् । पत्र पत्रं । पात्र पात्र । पवित्र पवित्रं । अनुक्तसमुच्चयार्थचकारेण स्त्रीत्वमप्यस्य । "पवित्रासि वैष्णवी" इति वेदमन्त्रः ।

बलकुसुमशुल्बपत्तनरणाभिधानानि । ४२ ।

एतेषां पर्य्यायशब्दाः क्लीबे स्युः । बल सहः वीर्य्य सामर्थ्यम् । कुसुम पुष्पम् । सुमनःशब्दस्य विशेषाभिधानात् स्त्रीत्वम् । रण युद्धम् आयोधनम् । युत्समिधोर्विशेषाभिधानात् स्त्रीत्वम् ।

पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च । ४३ ।

पद्मादिशब्दाः क्लीबे पुंसि च स्युः । पद्म पद्म । "भाति पद्मः सरोवरे" इत्यादावाचार्य्यैरलङ्कारिकैस्तु अप्रयुक्तत्वादोषोदाहरणतयाऽस्य पुंस्त्वमनुशासनसिद्धमित्यभ्युपगतम् । अत एव वार्द्धचर्चादिस्थले पद्म नपुंसकमेवेति वृत्तिमन्योऽप्रयुक्तत्वादोषपदं तैरवेत्युक्तेय । कमल कमलं इत्यादि ।

आहवसंग्रामौ पुंसि । ४४ ।

रणपर्य्यायतया क्लीबत्वे प्राप्ते तद्बाधनार्थं सूत्रम् । आहव सङ्ग्राम ।

आजिः स्त्रियामेव । ४५ ।

रणवाचित्वेन प्राप्तक्लीबताबाधनार्थं सूत्रम् । इयम् आजिः पक्षे ङीप् आजी ।

फलजातिः । ४६ ।

फलप्रधानवृक्षजातिवाची शब्दः क्लीबे स्यात् । आमलक्याः फलम् मयट् "फले लुक्" इति लुकि "लुक् तद्धितलुकि" इति "क्लीबो लुकि क्लीवत्वम् । आमलकम् आम्रम् । तथा च विकारावयवप्रत्ययलुग्विषये एवास्य प्रवृत्ति नान्यथा, तेन "जम्ब्वा वा" इति जम्बूशब्दात् अणि "लुप् चेति" तस्य लुप्पक्षे स्त्रीत्वमेव लुक्पक्षे क्लीवता तद्भवाभावपक्षे प्रत्ययस्थिति । तेन जम्बू जम्बु जाम्बवम् । अत एव "जम्बू स्त्री जम्बू जाम्बवम्" इत्यमर । "फले लुक्" इत्यत्र फलतीति व्युत्पत्त्या फलशब्दः प्रसवमात्र-

नवङ्गा। अत एव "ट्रिक्षेत्रं मखे धर्मे घरीवत्सादस। किवाम् प्रथमः।

कृपणादिऽ स्त्रियामेव । ४७ ।

[illegible] । हरिक्ष्मादिवत्स[illegible] स्त्रिया मेव । हरीक्ष्मा क्ष्मम् हरीक्ष्मादिवन्मं इति [illegible] कीटम् "हरीतक्यादिषु व्यक्तिः" इति पाणिनौ हरीतक्यादीनां व्यक्तिविशिष्टत्वोक्तेः । स च यथा "हरितकी कौशातकी भक्तकन्दी कनकौ दासी दोरी गेहवाली वचयमानी द्राक्षा घण्टा भल्ला मत्तिका सक्तवाहिका तिरमटी पिड़ा बेहारिका इति । स्वगरवीरिड्डे स्त्र [illegible] [illegible] । [illegible] । गुण गेह (४ १ १६६) सूत्रे "कमलकमुकवादबर्णचामम्" इति पाणिनौ जीवितां वचाचि-नीवच स्त्री चापः । हृषुनेन वशवस्" इति पाणि सोमे । स्वकप्रत्वात् क्वचित् गुण् प्रतिपेति योक्तिम् तेन वहिका इव वहिका वर्ष गावयो । विद्वार्णो दूर्व विद्वारी । स्वकपत्वात् क्वचित् पाठकानि इन्यानि भाक्तानि मूकानि । पाठकवत् इन्ये मूके च माक्षे क्वचित् गुण । बबीयम् भक्तीदम् ।

विषक्वतलृप्तवृत्तवप्रथमाकामवकुरस्मिा । ४८ ।

एते प्रकृता क्लीबे वा । विवृ कमह । वबर ।

मयमीताचताम्तताशतमिमितमित्तपित्तपतरखत पस्तितानि । ४८ [स्त्रिये सि ।

एते प्रकृता क्लीबे वा । नम्मीवम् ममवम् मन्दं (स्वा) नत

पाखडुनिम्रपीठद्वपाद्युरधिनवृम्मवसमाखरा कामकरवीकानि ।५। [मपेइ ना वक्षोत्रे नर्वं (माम्)

एते प्रकृता क्लीबे वा । चार्व कृमितम् । [illegible]

दन मु षि च । ५१ ।

दनसा इ वि चाद् क्लीबे काम् । दवा दैन्म् ।

भाम्यावश्रम्पपादवरभिव्यायवकमकाम म्ब्यापवमूखिमकुषमदसव्यातूम [illegible] । ५२ ।

[illegible] इ व [illegible] । एते प्रकृता क्लीबे वा । [illegible] ।

[illegible] बरदारकावि । ५३ ।

एते प्रकृता क्लीबे वा । दन (विवन्न) दवम् इत्यादि ।

प्रवत्तिप्रिवे । ५४ ।

एतिस्तुष्ये ब्राचक्षा क्लीबे वाद् । ब्राचम् । एतिस्त्रै विम् ? एताहे एतवेदादौ वा मूत् ।

अत मत्त कवनविवृतादे इस वाचे कारक इत्यादव स्वावदीनाम्, तैव बाचा[illegible] मत्त वदे वा । वणि-तवम् [illegible] यवं वाच [illegible] । वाचे इमुत्र वर्षेवि एकादि च निविट्टा इव । कर्मवि—वैद्धमः यवनीवा वद इत्यादि । कर्तरि—वेदः वद इत्यादि । इत्यादय "वाविनिवी वावे द्रवद् (१ १, ३ ४ च) इत्यीवद् वस्तात वाविवृत्त इति (१, ३ १५) वाचे वचि संप्रतिर्व यावृत्तिनम् । वाचे वस—द्वर्व हाववम् । वाचो इत् (१ १ २८) दशावम् इवावम् ।

वद वव्व (१ २ २७) इत्यधिकारे ये वाचाः स्त्रियाचा [illegible] मत्त वदे वा । वव—वार्वं वावम् । विवा-दिवोच (१ २ २८) वचम् वाविवम् । वोसादिभ्यो वा (१ २ २६) वौबजवम् वौवचम् वौकुवम् वौरवम् राजवम् राजवर्त राजमनवम् वाइनवम् वावनम् । विवाणह वन च (१ २ ३) वेदावम् वरादवम् । वविचावा वर्जिवि (च) वाचिकाम् इत वाचिमच (१ २ ३१) [illegible] ।

[illegible] (१ २ ३२) [illegible] वावनम् यवचं मर्यादव (वा) [illegible] । [illegible] (१ २ ३३) [illegible] । [illegible] (१ २ ३४) वाचिकम् वैवन वौवृत्तनिकादि । [illegible] (१ २ ३५) [illegible] [illegible] (१ २ ३७) [illegible] वर्द देवदव । [illegible] (१ २ ३८) [illegible] [illegible] "[illegible] (वा) [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] (वावावावमेव) बोध्यं (बस्रो वेदा) । बोधम् (वावचवम्, [illegible] वहार्दौ वा) । [illegible] । [illegible] (वा) [illegible] [illegible] [illegible] (वीलिकाद्यौ) । [illegible] (देवदाचमेद्याः [illegible] वा) ।

इति मधु [illegible] ।

ओस्तु सवो । १ ।

इत बार्ड [illegible] । इत्यधिकारः ।

गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरीचयः । २ ।

एते पुंसि स्त्रियां च स्युः । तत्र गोशब्दस्य पशुविशेषपर्यायत्वे स्त्रीपुंसलिङ्गता स्वर्गवाणकिरणनेत्रवाचित्वे पुंसि, भूमिदिग्वाग्वाचित्वे स्त्रियामिति व्यवस्था । इयं गौः अयं गौः, इयमयं वा मणिः स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् मणी एवं सर्वत्र ।

मन्युशीधुकर्कन्धुसिन्धुकण्डुरेणवः । ३ ।

एते स्त्रियां पुंसि च स्युः । इयमयं वा मन्युः शीधुः । कर्कन्धुशब्दस्य अप्राणिजातित्वात् स्त्रीत्वपक्षे ऊङ् कर्कन्धूः ।

गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकञ्च । ४ ।

गुणवचना उकारान्ताः शब्दाः नपुंसके चात् स्त्रीपुंसयोः स्युः । तेन त्रिलिङ्गाः । पटुः पट्वी पटु । मृदुः मृद्वी मृदु । उदन्तत्वविशेषणात् तद्भिन्नानां गुणवचनानां गुणपरत्वे पुंस्त्वम् गुणिपरत्वे त्रिलिङ्गता । शुभ्रः शुक्लः शुचिः वर्णः, तद्वति शुक्लं वस्त्रं शुक्लः पटः शुक्ला शाटी । एतत् सूत्रं परित्यक्तुं शक्यते गुणवचनञ्चेति त्रिलिङ्गस्य सूत्रेण परेणास्य बाधात् । तेन शुक्लं शुचि वा वस्त्रमित्युकारान्तत्वाभावेऽपि तेनैव त्रिलिङ्गता ।

अपत्यार्थतद्धिताः । ५ ।

अपत्यार्थे विहिता ये तद्धितास्तदन्ताः स्त्रीपुंसयोः स्युः । औपगवः औपगवी । दाक्षिः दाक्षी, गार्ग्यः गार्गी, वैदः वैदी । अमरेण तु

"स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुष्षट्पदोरगाः ।
जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगे सह मल्लकः ॥"

इत्युक्तम् । तथा च द्विपदाः, चतुष्पदाः, षट्पदाः, उरगवाचिनः जातिविशेषवाचिनः पुरुषाख्याश्च स्त्रीयोगे एव ते च स्त्रीलिङ्गाः तेन पुंपरत्वे पुंस्त्वं स्त्रीपरत्वे स्त्रीत्वमिति द्विलिङ्गता । तत्र द्विपदाः —मानुषः मानुषी, विप्रः विप्रा, शूद्रः शूद्रा, बकः बकी, हंसः हंसी इत्यादि । चतुष्पदाः —मृगः मृगी, सिंहः सिंही, ऋषभः ऋषभी, इत्यादि । षट्पदाः —भ्रमरः भ्रमरी, मधुकरः मधुकरी, उरगः उरगी, सर्पः सर्पा, अबाधिता इत्येव तेन [illegible] नित्यस्त्रीत्वमेव । जातिभेदवाचिनः —मत्स्यः मत्सी, शकुन्तः शकुन्ती । पुमाख्याः—कुम्भकारः स्त्रीयोगे कुम्भकारी (कुम्भकारस्य भार्या) ।

अमरे केचित् शब्दा अपि द्विलिङ्गतया पठिताः । मल्लकः मल्लिका, सृणिः सृणी, वराटकः वराटिका, स्वातिः स्वाती, वर्त्तकः वर्त्तिका, झाटलिः झाटली, मनुः मनावी-मनायी, मूषः मूषा, सृपाटिः सृपाटी, शठिः शठी, कटिः कटी, कुटिः कुटी ।

इति स्त्रीपुंसलिङ्गानुशासनम् ।

पुंनपुंसकयोः । १ ।

अधिकारोऽयम् । इत ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणाः पुंनपुंसकलिङ्गाः स्युः ।

घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तबुस्तलोहिताः । २ ।

एते शब्दाः पुंनपुंसयोः स्युः । घृतः घृतम्, अयं घृत इत्यादि । भूतशब्दस्य अतीते भवनकर्त्तरि च त्रिलिङ्गता । पिशाचे जन्तुमात्रे च पुंसि । पृथिव्यादिषु पञ्चसु क्लीबता, युक्ते यथार्थे नपुंसकतेति व्यवस्था । अमरेण तु "युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु" इत्युक्तम् । तथा च भूतशब्दस्य त्रिलिङ्गताविषयभिन्न एवास्य सूत्रस्य विषयः । लोहितः लोहितम् (रुधिरम्)

शृङ्गार्धनिदाघोद्यमशल्यदृढाः । ३ ।

एते पुंनपुंसकयोः स्युः । अयं शृङ्गः इदं शृङ्गम् । "अर्धं नपुंसकम्" (२,२,२,) सूत्रात् समांशवाचिनो नपुंसकता असमांशवाचिनस्तु पुंस्त्वमिति व्यवस्था । दृढशब्दस्य गुणवचनत्वे त्रिलिङ्गता विस्रब्धवाचित्वे एतत्सूत्रविषयता ।

व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पार्धर्चपुच्छाः । ४ ।

एते पुंनपुंसकलिङ्गाः स्युः । व्रजः व्रजम् । अर्धर्चाः पुंसि चेति (२,४,३१) सूत्रे अर्धर्चादीनां प्राप्तत्वेऽपि पुनरर्धर्चग्रहणं तद्गणपठितानां केषाञ्चित् वैदिकविषयत्वसूचनाय अत एव इह घृतादीनां केषाञ्चित् पाठो लौकिकप्रयोगेऽपि पुंनपुंसकतार्थं ।

अर्धर्च गोमय कषाय कार्षापण कुतप कुणप कपाट शङ्ख गूथ यूथ ध्वज कबन्ध पद्म गृह सरक कंस दिवस यूष अन्धकार दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत द्वीप द्यूत चक्र धर्म कर्मन् मोदक शतमान यान नख नखर चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्तु प्रधान सार पात्र घृत सैन्धव औषध आढक चषक द्रोण खलीन पात्रीव (पालीर) षष्टिक वारबाण प्रोथ कपित्थ शुष्क शाल शील शुल्क शीधु कवच रेणु ऋण कपट शीकर मुसल सुवर्ण वर्ण पूर्व चमस क्षीर कर्ष आकाश अष्टापद मङ्गल निधन निर्यास जृम्भ वृत्त पुस्त बुस्त क्ष्वेडित शृङ्ग निगड खल मधु मूल मूलक स्थूल शराव नाल वप्र विमान मुख प्रग्रीव शूल वज्र कटक कण्टक कर्पट शिखर कल्क नाट मस्तक वलय कुसुम

कच गड कुकुक किटेट कुकुट कामल काडव विविट खामच कुक्कुट दमार कृकुक ददम बदाब विटव विडु विड्ड विडाव वाव बोव(र) कवव दिम दरव विमाव वकर काव कचोव वकाव वाव कर्णव विमाव कमाव चक्कु दर विदव दव वव वव ववाव वम वाइ वव कूल मक्कर माक्केल मक्कर वटव वीम मोम वाव कटोर कम कम दर दाइ विम्ब कम्बर कृष्टिम कुडुर कुकल कुदुर वक्कुम बोवर बोरव ववुम महुम उडु वम वाव वाव वडीय दम वम वड वैर व्याम कयोम केव केम वम वार बंबव विम्ब ग्रेव कूव वाम वविम बीवम ववर बावम बूविम वक्कुम वम्बम बुङ्ग विडार बोविव विमाव ममव वरवम इष्टिम दठ वावम देराव कूव बोवं बोमव बवाव बोव दक्कुव वदम वक्किर दाव भद्दर वाम मर्कट कूर्म कमुक वट वडव् चोरम मवाव मवव ववराह माव मवम मवर व । मवर्द्धि

मत दद "ववर्वादो दवादानां इ कार्य वैदिव अवम् ववोव्रविद वोवीर्वदि वव्रेदवव् वेवम्" इत्यवरेवोक्तवो अवोवविवववववबवे ग्रम दचादोभाविवेत्येवेवा वौविक-ग्रवोवविवववचीवि ववरोयं विववपूर्वविवि वेद ।

वस्त्रौषधाधवाला । १ ।

वदम अवम् चौवमा चौववम् वायुम आयुवम् वाम वववम्

दव्यगपाकवववपेभ्यवपार्ववावापरावावकुव

लुविवा । ६ ।

इति इत्यवको व । दवा दवाम् "कमी रामवरे दर्दे बोह्र वोवे कुमवके दमुवर्वेण दवाम् ववाववाको ह क्विवां बावव्रदादिवाद् (१ । १२) बवोविवारे वोवविवावाद् कमो । बवोविवारविहे ह दाव कुवा । वम वर वव। कम्बीवादि (१,१।५)इत्वे कुमावचौवि कारोरवव्रे व दाबोहवावववमवेवाव् कुवाचम्" इति चौववरोव ।

कुमवेवेवपवुपरावादापदार्वुदवव्वराय । ७ ।

इमे वर्वविवा व । वर्द वव । वेद वेवम् इत्यादि ।

इति पुमनुवकविडाहवाववम्

कम्ववा चोमद वर्वावं विविव मोवम् ववर्ववैय द वचवावाद् वदवविवववार्थिवर्वं वदिवावियोवते ।

चौमद ववयोर्णविवी । वमु वापिव वर्म् । इति

अवववचोविविवियववववव चौमइववविवम् वम् पून ववमवि ववदरमावदा भावचीव्यावविव इमरथवे । कुवावमाकुवारिव्य वर्वचि वेवि ववराद् वावे विविव वमुपुम् व ववविद् चौमदवको। वाम् । ववविव वार: वव वा वौविव्ये वौविवो दव वाम्रवे वाकरो वायुवें वाक्ते। ववविविकुवे। ववैवो वार। वाववौवेव वम चवको इम् वेवि इम् । कुमु, वावोइर्ववा चौविवा वैवो-वावाविवा वाविवका वाक्ती इवि । ववियुवे। रावचोवर्वे वावमोवर्वविमावो "वोवधावुपवववोववाद्"(५,१।१२) इति कुक्कुव वौवमवेन । वाववमवीविकुवे। वार्वे वम् वौवरा वावपर्वं न चोववम् ।

वड्वावावपरा। वैवाक्वावादावादवरानिवा इवि"

वविवावविववववा। वेवावा। चौमद वर्वविवा। कु । वदवनवेवा वदवववैवम् इकवावा इकवावम्, वववदा वववदं वेवावा वेवावम्, ववविवा वविवम् ।

"वावकुमोवररवो विरवावेवि वव वव्" इति च । वावर्वं वरवम् ववरदं वव वावमेरे विह। चौमदवको वम व वववक्त वव कुर् व । विवडं विवडी । विवर्वं विवडो । दवव पूर्वे ग्रवेवोक्तम् ववडावविवोववयम् ।

चौमद ववविडाद्दाववम् ।

ववितविडविडम् । १ ।

वादि विविव विड ववुवाव इ वव । वव वर्वे ववा वावा ववा विविर्ववडवाव भूवा विविरविडकुवाव वैम विविवा कुः ।

वावपरतिडपरवार । २ ।

वाइवेडावरवदा ववितवमावा कुवदवावको व विविव विडवाव मूमम वृ । वर्वः दवः ववा वविद' वा। ववि इववा। विवा ववविव वा । वं इवाम् व वो व कुवम् । वर्वं इवाम् ववि, इवं वा ।

वावला संबा । ३ ।

वावमावर्वम्वावावावा ववा। ववितविवविडवावा: वाः । वम वट् दववा विवा। कुवादि वा । वावर्दि दिववावम् विवा ववा विविडान विविरविडवाव ववा । इवा इवाम् दव वो इवं कुवतोदेरे । मवा विवु: वीवि वा।

गुणवचनञ्च । ४ ।

गुणवाचकाः शब्दाः गुणिपरत्वे त्रिलिङ्गाः स्युः । शुक्लः पटः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रम् । गुणपरत्वे तु यथाप्राप्तं शुक्लमित्याद्येव । अत एव "गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति" इत्यमरः ।

कृत्याश्च । ५ ।

कृत्या इति बहुवचनं कृत्सामान्योपलक्षणं तथा च ते वाचके कर्त्राद्यर्थे त्रिलिङ्गाः स्युः । तथा च भावे विहितक्तिन्नादेः स्त्रीत्वस्य, घञादेश्च पुंस्त्वस्य विशिष्योक्तत्वेनात्र बाधः । तत्र कर्तरि- भव्यः गेयः पाठकः गायकः इत्यादयः त्रिलिङ्गाः । कर्मणि- स्तोतव्यः स्तवनीयः स्तुत्यः इत्यादयः । अत एव "कृतः कर्तर्य- संज्ञायां कृत्याः कर्मणि कर्तरि" इत्यमरोक्तिः । तत्र कृत- इत्यत्र उत्तरवाक्यस्य कर्मणीति पदमाकृष्यते । तथा च कर्तरि कर्मणि च कृत तदर्थे कृत्याश्च त्रिलिङ्गाः स्युः ।

करणाधिकरणयोर्ल्युट् । ६ ।

करणे अधिकरणे च विहितल्युडन्तास्त्रिलिङ्गाः स्युः । ल्युडन्त- स्य नपुंसकत्वे प्राप्ते त्रिलिङ्गत्वाय सूत्रम् । तत्र करणे—देव- यजनः, प्रमाणी, साधनम् प्रमाणम् । अधिकरणे प्रयुक्तप्रमणो यत्र दृष्टौ स्त्री ङीप् । सत्रे नपुंसकम् ।

सर्वादीनि सर्वनामानि ।

सर्वविश्वेत्यादीनि सर्वनामसंज्ञकानि त्रिलिङ्गानि स्युः । सर्वः सर्वा सर्वम्, विश्वः विश्वा विश्वम् । युष्मदस्मदोस्तु सर्व- नामत्वेऽपि विशेषाभिधानात् न लिङ्गविशेषकार्यमिति भेदः ।

समरवार्त्तिकाद्यनुसारेण अत्रेदमधिकमुच्यते ।
"परं लिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषेऽपि तत् ।
अर्थान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ।
तद्धितार्थो द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ।
बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुन्नेयं तदुदाहृतम् ।
गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः ॥

तत्र परवल्लिङ्गं "द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" (२,४,२६ सू०) इति द्वन्द्वतत्पुरुषयोः उत्तरपदलिङ्गसमानलिङ्गत्वविधानेऽपि "स नपुं- सकम्" (२,४,१७ सू०) इति समाहारद्विगुद्वन्द्वयोर्नपुंसकत्वस्य विधानात् स्वप्रधाने इत्युक्तम्, समाहारे तु तयोः सङ्घातस्यैव प्राधा- न्यात् न सङ्घटकपदार्थप्राधान्यमिति न तत्र परवल्लिङ्गता । "अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता च" (२,१,२६ वा०) इति द्विजाय अयमियमिदं वेति विग्रहे द्विजार्थो विशेष्यलिङ्गः ।

कुगतिप्रादयः (२,२,१८) प्रादिभिर्नित्यसमासनिष्पन्न- शब्दाः विशिष्टलिङ्गाः । तत्रत्यवार्त्तिकानि "प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया" (वा०) प्रगत आचार्यः प्राचार्यः प्रकृष्टः पितामहः प्रपितामहः प्रकृष्टं वचनम् प्रवचनम् इत्यादि । "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" (वा०) अतिक्रान्तः अतिक्रान्ता अतिक्रान्तं वा राजानम् अतिराजः अतिराजी अतिराजम् । परवल्लिङ्गताप- वादः । एवमन्यत्राऽपि "अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया" (वा०) अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः अवकोकिला अवकोकिलम् । "पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या" (वा०) परिग्लानोऽध्ययनाय पर्य- ध्ययनस्त्रिलिङ्गः । "निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या" (वा०) निष्क्रान्तो गृहात् इति विग्रहे निर्गृहः निर्गृहा निर्गृहम् । इति वार्त्तिकोक्तार्थविषये प्रादिसमासनिष्पन्ना अपि परगामिन- स्त्रिलिङ्गाः । अलम्पूर्वोऽपि त्रिलिङ्गः । अलं कर्मणे, अलं- कर्मा त्रिलिङ्गः । "प्राप्तापन्ने च द्वितीयया" (२,२,४) इति विहितः प्राप्तापन्नपूर्वकजीविकान्ततत्पुरुषस्त्रिलिङ्गः । प्राप्त- जीविकः प्राप्तजीविका प्राप्तजीविकम् एवम् आपन्नजीविकः । तद्धितार्थे द्विगुः पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यादिस्त्रिलिङ्गः । संख्यासर्वनाम्नां त्रिलिङ्गत्वं स्पष्टतयैव पूर्वं दर्शितम् । तदन्ता- नाममरेऽधिकोक्तिः परित्यक्तुं शक्यते तत्पुरुषे द्वन्द्वे च पर- वल्लिङ्गतयैव त्रिलिङ्गताप्राप्ते बहुव्रीहेस्त्रिलिङ्गत्वस्य अग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च । "अनेकमन्यपदार्थे" २,२,२४ सू०) बहु- व्रीहेरन्यपदार्थबोधकतया तल्लिङ्गत्वौचित्यात् "दिङ्नामान्य- न्तराले" (२,२,२६ सू०) इति दिङ्नामबाधितत्वात् स्त्रीत्व- मेव न तु त्रिलिङ्गत्वम् । उत्तरपूर्वा । गुणद्रव्यादियोग उपाधि- र्यत्प्रवृत्तौ निमित्तं येषां तादृशाः शब्दास्त्रिलिङ्गाः तत्र गुण- वचनानां "गुणवचनञ्चेति" क्रियावचनानां च "कृत्याश्च" इत्यनेन स्पष्टतयैवोक्तम् द्रव्यसम्बन्धोपाधिकास्त्रिलिङ्गाः इत्येवाधिकम् दण्डोऽस्यास्तीति इति दण्डी दण्डिनी दण्डि, धनवान् धनवती धनवत् इत्यादि ।

अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ।

इत्यमरोक्तिः "तेन रक्तं रागात्" (४,२,१) इति रक्ताद्यर्थे रागद्रव्यवाचिनः शब्दात् विहिताणाद्यन्ताः त्रिलिङ्गाः स्युः । कषायेण रक्तमित्यर्थे काषायः पटः काषायी शाटी काषायं वस्त्रम् । आदिपदात् तदधिकारे "लाक्षारोचनाट्ठक्" (४,२,२) इति ठगादयो गृह्यन्ते । लाक्षिकः रौचनिक- स्त्रिलिङ्गः । रक्ताद्यर्थेत्यादिपदात् क्रियाविशेषकर्मणि तत्कर्तरि वा ये अणादयो विहिता ये च सम्बन्धार्थे विहितास्ते सर्वेऽपि गृह्यन्ते । "नक्षत्रेण युक्तः कालः" (४,२,३) इत्यण् पुष्येण युक्तः पौषः त्रिलिङ्गम् । "दृष्टं साम" (४,२,७) अण् वसिष्ठेन दृष्ट

गुणवचनञ्च । ४ ।

गुणवाचकाः शब्दाः गुणिपरत्वे त्रिलिङ्गाः स्युः । शुक्लः पटः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रम् । गुणपरत्वे तु यथाप्राप्तं शुक्ल इत्यादेव अत एव "गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति" इत्यमरः ।

कृत्याश्च । ५ ।

कृत्याः इति बहुवचनं कृत्सामान्योपलक्षणाय तद्यावति बाधके कर्त्राद्यर्थे त्रिलिङ्गाः स्युः । तथा च भावे विहितक्तिप्रत्यादेः क्लीवत्वस्य, घञादेः पुंस्त्वस्य विधिसाम्यतेनास्य बाधः । तत्र कर्तरि-भव्य गेय पाठक गायक इत्यादयः त्रिलिङ्गाः । कर्मणि-ज्ञेय लभ्य स्मरणीय स्तुत्य इत्यादयः । अत एव "क्त कर्तव्य-कर्मणोः क्त्वा कर्मणि कर्तरि" इत्यमरोक्तिः । तत्र क्त-इत्यत्र उत्तरवाक्यस्य कर्मणोति पदमाकृष्यते । तथा च कर्तरि कर्मणि च क्त तदर्थे कृत्याश्च त्रिलिङ्गाः स्युः ।

करणाधिकरणयोर्ल्युट् । ६ ।

करणे अधिकरणे च विहितल्युडन्तास्त्रिलिङ्गाः स्युः । ल्युडन्त-त्वेनक्लीवत्वे प्राप्ते त्रिलिङ्गताय सूत्रम् । तत्र करणे—देव-यजनः, प्रमाणी, साधनम् प्रमाणम् । अधिकरणे मधुसंप्रयनी यत्र हट्टौ स्त्री ङीप् । सर्वे नपुंसकम् ।

सर्व्वादीनि सर्व्वनामानि ।

सर्व्वविश्वेत्यादीनि सर्व्वनामसम्ज्ञकानि त्रिलिङ्गानि स्युः । सर्व्वः सर्व्वा सर्व्वम्, विश्वः विश्वा विश्वम् । युष्मदस्मदोस्तु सर्व्व-नामत्वेऽपि विशेषाभिधानात् न लिङ्गविशेषकार्य्यमिति भेदः ।

> अमरवार्त्तिकादानुसारेण यत्नेदमधिकमुच्यते ।
> "परं लिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषेऽपि तत् ।
> अर्थान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्व्वाः परोपगाः ।
> तद्धितार्थो द्विगुः सङ्ख्यासर्व्वनामतदन्तकाः ।
> बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुन्नेयं तदुदाहृतम् ।
> गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः ॥

तत्र परवल्लिङ्गं "द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" (२,४,२६ सू०) इति द्वन्द्वतत्पुरुषयोः उत्तरपदलिङ्गसमानलिङ्गत्वविधानेऽपि "स नपुं-सकम्" (२,४,१७ सू०) इति समाहारद्विगुद्वन्द्वयोर्नपुंसकत्वस्य विधानात् स्वप्रधाने इत्युक्तम्, समाहारे तु तयोः समासस्यैव प्राधा-न्यात् न स्वघटकपदार्थप्राधान्यमिति न तत्र परवल्लिङ्गता । "अर्थेन सह नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता च" (२,१,३६ वा०) इति द्विजाय अयमियमिदं वेति विग्रहे द्विजार्थः विशेष्यलिङ्गः । कुगतिप्रादयः (२ २ १८) प्रादिभिर्नित्यसमासनिष्पन्न-शब्दाः विशिष्टलिङ्गाः । तत्रत्यवार्त्तिकानि "प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया" (वा०) प्रगत आचार्यः प्राचार्यः प्रकृष्टः पितामहः प्रपितामही प्रकृष्टं वलम् प्रवलम् सुवलमित्यादि । "अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" (वा०) अतिक्रान्तः अतिक्रान्ता अतिक्रान्तं वा राजानम् अतिराजः अतिराजी अतिराजम् । परवल्लिङ्गताप-वादः । एवमन्यत्रापि "अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया" (वा०) अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः अवकोकिला अवकोकिलम् । "पर्य्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या" (वा०) परिग्लानोऽध्ययनाय पर्य्य-ध्ययनस्त्रिलिङ्गः । "निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या" (वा०) निष्क्रान्तो म्लेच्छात् इति विग्रहे निर्म्लेच्छः निर्म्लेच्छा निर्म्लेच्छम् । इति वार्त्तिकोक्तार्थविशेषे प्रादिसमासनिष्पन्ना अपि परगामिन-स्त्रिलिङ्गाः । अलंपूर्व्वोऽपि त्रिलिङ्गः । अलं कर्म्मणे, अलं-कर्म्मा त्रिलिङ्गः । "प्राप्तापन्ने च जीविकया" (२,२,४) इति विहितः प्राप्तापन्नपूर्व्वकजीविकान्ततत्पुरुषस्त्रिलिङ्गः । प्राप्त-जीविकः प्राप्तजीविका प्राप्तजीविकम् एवम् आपन्नजीविकः । तद्धितार्थे द्विगुः पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यादिस्त्रिलिङ्गः । सङ्ख्यासर्व्वनाम्नां त्रिलिङ्गत्वं स्वरूपतैव पूर्व्वं दर्शितम् । तदन्ता-नाममरेऽधिकोक्तिः परित्यक्तुं शक्यते तत्पुरुषे द्वन्द्वे च पर-वल्लिङ्गत्वयैव त्रिलिङ्गताप्राप्तेः बहुव्रीहेस्त्रिलिङ्गत्वस्य अग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च । "अनेकमन्यपदार्थे" २,२,२४ सू०) बहु-व्रीहेरन्यपदार्थबोधकतया तल्लिङ्गत्वौचित्यात् "दिङ्नामान्य-न्तराले" (२,२, २६ सू०) इति दिङ्नामवाचित्वात् क्लीव-मेव न तु त्रिलिङ्गत्वम् । उत्तरपूर्व्वा । गुणद्रव्यादियोग उपाधि शब्दप्रवृत्तौ निमित्तं येषां तादृशाः शब्दास्त्रिलिङ्गाः तत्र गुण-वचनानां, "गुणवचनञ्चेति" क्रियावचनानाञ्च "कृत्याश्च" इत्यनेन स्वरूपतैवोक्तम् द्रव्यसम्बन्धोपाधिकास्त्रिलिङ्गाः इत्येवाधिक्यम् दण्डोऽस्यास्तीति इनि दण्डी दण्डिनी दण्डि, धनवान् धनवती धनवत् इत्यादि ।

अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ।

इत्यमरोक्तिः "तेन रक्तं रागात्" (४,२,१) इति रक्ताद्यर्थे रञ्जकद्रव्यवाचिन उत्तरे विहिताणाद्यन्ता त्रिलिङ्गाः स्युः । कषायेण रक्तमित्यर्थे काषायः पटः काषायी शाटी काषायं वस्त्रम् । आदिपदात् तदधिकारे "लाक्षारोचनाट्ठक्" (४,२,२, इति ठगादयो गृह्यन्ते । लाक्षिकः रौचनिक-स्त्रिलिङ्गः । रक्तादीत्यादिपदात् क्रियाविशेषकर्म्मणि तत्कर्तरि वा ये अणादयो विहिता ये च सम्बन्धार्थे विहितास्ते सर्व्वेऽपि गृह्यन्ते । "नक्षत्रेण युक्तः कालः" (४,२,३) इत्यण् पुष्येण युक्तः पौषः त्रिलिङ्गम् । "दृष्टं साम" (४,२,७) अण् वसिष्ठेन दृष्टं

वाच वार्थि वाच वाचिनी वाच वाचिनो यथा "स्नोर्डः" (१.२.८) वर्तिचा दुर्ग मधेयम् । "नासिकाद् यस्यो" (१.२.९) तत्रदेवम् । "परिस्रो रक" (१.२.१) सन्धेय परिस्नो धातवः । "ह्यन्ते भवेद" (१.२.१८) आयत्वमपी वेद वा भयावचेत्, एतेषवयवयनैरनवद्यविनियादिर्यवोऽपि सिद्धिवादिवित्रावद "वाच देवता" (१.२.२०) एवावदिया सिद्धिवाद्यम् धातुवचम् वाच अनु देवतम् । "वरव यथाय (१.१.२१) वपूर्व यथाम्य भाषूर्णय एतादयो धातुः ।

इति चविमिविदविग्रुमिविग्रुशतुमायनम् ।

इति चापिषीयं विमाययतनं समाप्तम् ।

अकारादिक्रमेण धातिसामान्यसिद्धमयुक्तपाणसानां प्रयोगे परिनिष्ठितरूपाणि सर्वप्रयोजन-सहितानि योगावरवाणि प्रदर्श्यन्ते ।

घ

घ घ भासार्थे अनुप्रमत्त । जिघर्षिता जिघोर्षी ।

घघक घच भासन यात्मादेश । घोषायति देवायति ।

घघप् घच भासन वम्भेदात्मा । घमधः घघचे ।

घघार घ यत्समानजने दीप्तः । जघुर्षिता । घनेषस्य भासता ।

घन घ भावे अनुमत्त इत्याचापादि । घिद्रा घिदर ।

घपू घपर्थे दीप्त वम्भेदात्म । घर्षरः घोरि अत मर्षितामहस्यसहस्रात्मोदात्त । घप देवः ।

घम घ यत्याकार्थे दीप्ता वारिरादि धातुरात्मा । यतः विश्वा घोष् यते । घोषूय ।

घद् घ भासन भाषनात्मा । घचाम् अपूय चचीषम् ।

घठप् घठ वसार्थे दीप्त वम्भेदात्म । घयतः ।

घप् घ वसार्थे दीप्ता वादितादि । यदा विश्वा पीप् यती । घपरि अत इत्यादि । कुक्षमत्ता विश्वा दाय् ।

घर् घ विवार्थे दीप्त वरिता वयतां । घ । [घरतः ।

घमधुप् घमप् भवनार्थे दीप्ता वम्भेदात्मा । दृषिमय ।

घति घप् परितार्थे तनौ दीप्ता । यद् इषद् यः ।

घाम् अस् घरि अत धातुरात्मा इम् । घरम विश्वा घी

घहुर घहु भावे अत वहस्रात्मोदात्मा । घेघुः घघुः ।

घहुस् घह भासनः वम्भात्मनः । इघादिर्मचितः इघाप-सिद्धिः ।

घट्ट घह भासनः द्विविधः । घट्ट घघट् ।

घर्षे(ग) घम धर्षे अत । प्रथमे । विमे धातुरात्मा । [घीक्षा एव पीषम् ।

घम् घ आमात्रार्थे दीप्ता, धातुरात्मा । द्विविधे घमः ।

घमट् घद् वसानात्, वम्भादेशः । इदुषम्प ।

घनि घनि भये अत विश्वाम् । घवीमिः ।

घनिष् घन वसात्मनः, वम्भेदात्मा । घपनी विघनी ।

घमोघद् घमीय भाष्यपयोः अत घोघोक्षोदात्त । घमीमम् ।

घष् घ भासात्मा आहदात्म । घमापचषुता, वम्भर्वीयः ।

घते अत । घरा घरः घरा प्रघरः ।

घम् घम् घैः घमायः । विघर्षे घैघि तु विघरात् ।

घमाह् घम भासनः, वम्भादेशः । घमी घमा ।

घयाप् घम घमने दीप्त वम्भेदात्म । घम्भम् इघम् ।

घयि घप् प्रवकार्थे दीप्ता घम । इदः घयः घयः ।

घयिष् घप् वसापात्, वम्भेदात्मा । घमघाः इघमाः ।

घमुष् घप् भासनः वम्भात्मनः । इघघति ।

घसुष् घम भासनः वम्भादेशः । इघषी इघषः ।

घर्षे(ग) घर्षि धर्षे अत विमे धातुरात्मा । घरो घीघरी ।

घस्पारित घचाद् प्रथमार्थे दीप्ता घमघा । घपचात् ।

घा

घाकिनिन् घाकिन् घपचार्थे दीप्ता वम्भेदात्मा । इघाघी । [घघराः ।

घाप् घा प्रवकार्थे दीप्ता वम्भेदात्म घम । इघिधा ।

घाद् घा भासनः धातामनः । घाचीत् ।

घाटप् घाद घसर्थे दीप्त वम्भेदात्म । घाचाटः ।

घाति घाप् प्रथमार्थे दीप्ता घम । इघिचाम् घचाम् ।

घामक घाप् भासन वम्भादेशः । विधा घथा घघमा ।

घातुक घाप् भासनः वम्भात्मनः । इघाघो घघाघी ।

घातुम् घाप् भासनः वम्भात्मनः । वम्भाघति घार्षघति ।

घाम् घाम् भासन । इघाइघार इघाघार ।

घामिनिष् घामिन् घसर्थे दीप्त वम्भेदात्म । घाघी ।

घातु घाप् भासनः घम । विघराम् इघराप् घघविघराप् ।

घाय घाय घार्थे घार्वमघाय । घोषघति घूघाति ।

घाम्य घाम घीतार्थे अत घघादि घचेते । घघघाघा ।

आरकन् आरक मत्वर्थे तद्धितः आद्युदात्त । शृङ्गारकः ।
आरक् आर अपत्यार्थे तद्धित आदिवृद्धि अन्तोदात्तता ।
  गौधार । जाडारः ।
आरि आरि पर्वे इत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परारि ।
आरु आरु शीलार्थे कर्त्तरि कृत् । शरारुः वन्दारु ।
आलच् आल मत्वर्थे तद्धित अन्तोदात्तः । वाचाल ।
आलुच् आलु शीलार्थे कर्त्तरि कृत् समुदायान्तोदात्तता ।
  स्पृहयालु । मत्वर्थे तद्धित अन्तोदात्तः । हृदयालु ।
आहि आहि प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । दक्षिणाहि ।

इ

इक् इ धातुनिर्देशे कृत् गुणवृद्ध्यभाव । पचिः भिदि ।
इकट् इक चौरे तद्धित । ऐकागारिकः स्त्रियां ङीप् ।
इच् इ समासान्त अन्तोदात्तः अव्य० । दण्डादण्डि ।
इञ् इ प्रश्नाख्यानार्थे कृत् इधगादि आद्युदात्तः । कारि-
  मकार्षीः । अपत्याद्यर्थे तद्धित आदिवृद्धि । कार्ष्णि ।
इट् इ आगम आद्यावयव । भविता रोदिति । [सम्भवित
इतच् इत अस्य जातेऽर्थे तद्धित अन्तोदात्तः । तारकित ।
इत्नु इत्नु शीलार्थे कर्त्तरि कृत् । स्तनयित्नु गदयित्नु ।
इथुक् इथ् डटि आगम अन्तावयवः । यावतिथ तावतिथ ।
इन इन नासिकानत्यर्थे समासान्तः । चिक्किनम् ।
इन् इ कर्त्तरि कृत् आद्युदात्तः । स्तम्बकरिः नाथहरिः ।
इनङ् इन् ढकि आगमः अन्तादेश । काल्याणिनेय ।
इनच् इन मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । फलिन ।
इनि इन् शीलार्थे कर्त्तरि कृत् । प्रजवी । मत्वर्थे तद्धित ।
  धनी ग्रामी । [आदिवृद्धि । सांराविणम् ।
इनुण् इन् अभिव्याप्तौ भावे कृत् वृषादि । तत स्वार्थे अण्
इम इम तज्जाते तद्धितः । पाक्किम व्यागिम । [लघिमा ।
इमनिच् इमन् भावे कर्म्मणि च तद्धित अन्तोदात्त । म्रदिमा ।
इयङ् इय् अन्तादेशः । श्रियः धियः शिश्रियतुः ।
इल इल चतुरर्थ्यां तद्धित । काशिल गुहिल पहिल ।
इलच् इल मत्वर्थे तद्धित अन्तोदात्त । फेनिल पिच्छिल ।
  स्वार्थे तद्धित पूर्व्वपदलोपश्च । दत्तिल ।
इष्ठन् इष्ठ स्वार्थे प्रकर्षे तद्धितः आद्युदात्तः । लघिष्ठ करिष्ठ ।
इष्णुच् इष्णु शीलार्थे कर्त्तरि कृत् समुदायान्तोदात्तः । निरा-
  करिष्णु अलङ्करिष्णुः ।

ई

ईकक् ईक प्रहरणाद्यर्थे इवार्थे च तद्धित आदिवृद्धि
  अन्तोदात्तः । याष्टीक । लौहितीक, स्फाटिकीक ।
ईकञ् ईक स्वार्थे तद्धित आदिवृद्धिः । आद्युदात्तः ।
  द्वैतीयीक तार्तीयीक ।
ईकन् ईक परिमाणार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । खारीकम् ।
  अर्द्धखारीकम् ।
ईट् ई आगम आद्यावयव । अचेतीत् अयीति जपीति ।
ईमसच् ईमस मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । मलीमस ।
ईयङ् ईय धात्वंशप्रत्ययः गुणवृद्ध्यभाव । ऋतीयते ।
ईयसुन् ईयस् स्वार्थप्रकर्षे तद्धित आद्युदात्तः । श्रेयान्
  स्त्रियां ङीप् ।
ईरच् ईर मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । आण्डीर ।
ईरन् ईर मत्वर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । काण्डीरः ।

उ

उ उ कर्त्तरि कृत् । जिगमिषु, आशंसुः भिक्षु विन्दुः इच्छुः ।
उकञ् उक कर्त्तरि कृत् वृषादिः । घातुक, स्थायुक ।
उण् उ संप्रदानापादानभिन्ने कर्त्रादौ कृत् वृषादि । कारु ।
उति उत् पर्वे इत्यर्थे तद्धितः अव्यय । परुत् ।
उम् उ आगमः अन्त्यादचः पर । अवोचत् ।
उरच् उर मत्वर्थे तद्धित अन्तोदात्त । दन्तुरः ।
उवङ् उव अन्तादेश । भुवः । लुलुवतुः ।
उषि उष् करणादौ कृत् । चक्षु यजु ।

ऊ

ऊक ऊक शीलार्थे कर्त्तरि कृत् । आगरूक दंदशूकः ।
ऊङ् ऊ स्त्रीप्रत्यय ङित् चिह्नार्थं । कुरू: कर्कन्धू ।
ऊठ् ऊ आदेश । अव-ऊ ज्वर-जूः दिव-द्यूतम् ।
ऊलच् ऊल समूहाद्यर्थे तद्धित अन्तोदात्तः । वातूल वलूल ।

ए

एण्य एण्य भवाद्यर्थे तद्धित । प्रावृषेण्य ।
एत्य एत्य भवाद्यर्थे तद्धित । दूरेत्य ।
एद्यवि एद्यवि अहनीत्यर्थे तद्धितः अव्यय । परेद्यवि ।
एद्युसुच् एद्युस् अहनीत्यर्थे तद्धित अन्तोदात्त अव्ययः ।
  परेद्यु अन्येद्यु उभयेद्यु । [द्वेधा त्रेधा ।
एधाच् एधा प्रकारार्थे तद्धित अन्तोदात्तः अव्यय ।
एनप् एन प्रथमासप्तम्यर्थे तद्धित अव्यय अनुदात्तः ।
  दक्षिणेन उत्तरेण ।
एलु एलु असहनार्थे तद्धितः । हिमेलु ।

ऐ

ऐ ऐ ङीपि स्त्रियाम् आदेश । पूतक्रतायी अग्नायी ।
ऐरक् ऐर अपत्यार्थे तद्धित, आदिवृद्धि, अन्तोदात्त । चाटकैरः

क्षौ

क्षौ क्षौ क्षियां क्षीरे भारेच । क्षामी ।

ख

खा ख वादि अद् इत्यामनादि । खिः खा खखः । खखर्थे भवे अद् । खखः खिखः । खखखखी खखिः न खिद् । खखखा खरः । खखाखखर्थे—खखक । खखखि— खखख । खर्थे—खखिः । खीखे—खखोखा ।

खख् ख खखखखा खखिखा खाखिखखि खखोखाख । खखा- खख । [खिखां खीर् ।

खख् ख खखखखखि अद् इत्याखाखि खाखुखाख । खखाखखः

खट् खख खखखखर्थे खखिख न खिद् खखोखाख । खखो खखिखख । खर्थे खखख खिखखु । [खखखखा ।

खखाखु खख खखुखर्थे खखिख न खिद् खखोखाख खिखाखु ।

खखे(ख) खखे खखर्थे अद् इत्याखाखि खिखे खखुखा खखखः । खखखर्थे ।

खख् ख खखाखखखर्थे खखिख न खिद् । खखखा खखखखा ।

खप् ख खखाखखखखु खखिखखे न खिद् खखखाखा । खुखीखखा खखर्थे खा । खखोखखख ।

खखुख् खख् खखर्थे अद् खखखाख खुर्खखखाः । खखुख खखखखु खखोखिखखिख ।

खखाप् खख खखखखखर्थे खखिख न खिद् खखखाखा । खखुखख । खिखखु खखुखर्थे । खखिखखखखु ।

खखुख् खख खखर्थे अद् खखुखाखा । खखखो खिखिखे खिखि खिखखिख । [खिखखी ।

खखेख् खखे खखर्थे अद् खखुखाखा खखखा । खखाखिखु

खाख खाख खखुखर्थे खखिख न खिद् । खुखीखखखु ।

खाखख् खाख खिखख् न इत्अद् खखखाखाखोखाखा । खखाखा ।

खाल् खा खाखखा खखाखखा खरे खार्थे खखिखः खखखा । खखीखखु । [खाखा । खखखाखखि ।

खाखप् खाख खखार्थे खाखखखखखा न खिद् खखखाखी-

खाख खाख खखखार्थे खखिखा न खिद् । खखाखा खखाखा ।

खि(ख) ख खखिद् अद् खिखखु इत्याखाखि । खिखे खाख खाखा । खखि खखिखा खखिखा । खखिद् अद् । खखिः खखिः । खखखखखखोखिखखखर्थे अद् । खखखिः ।

खुख् ख खाखखा खखाखखखः । खखोखे खखोखिखु । खखखो खखोखखखी । [खखखखखखु ।

खुखाखख् खखाख खखोखीखार्थे खखिखा न खिद् खखोखाख ।

खुखख् खुख खाखर्थे खखिख न खिद् खखोखाख । खीखखखः ।

खुरख् खरे खखखखि अद् इत्याखाखि खखखाखखोखाख । खिखुरा खिखुरा । [खखखखखः खखि

खखखखुख खखख खिखाखीखा इखे खखिखः न खिद् खखोखाखा ।

खेख् ख खखार्थे अद् इत्याखाखि खाखुखाखा खखखा । खाखखे

खेख खखे खखार्थे अद् इत्याखाखि खखख । खिखखेखा ।

खेखिखर् खखिख खखखखखि अद् इत्याखाख । खखोखखो- खाखा । खिखिखिखा ।

ख ख खखखखाखी अद् इत्याखाखि । खुख खाखः खिखिखः । खखिखि खेखखाख । खेखखा खिखुखखा ।

खखद् खरे खखिद् अद् इत्याखाखि खिखां खीर् । खखाखु ।

खिख् खि खाखोखाखे खेखखा अद् इत्याखखः खखखखाखी- खाखा । खखिखा खूखिः ।

खिख खि खाखे अद् इत्याखाखि खाखुखाखा । खखिखा खखिखा ।

खि खि खखाखीखर्थे अद् इत्याखाखि खखा खार्थे अद् खखखाखा । खखिखुखा खखिखः ।

खा खा खखर्थे अद् इत्याखाखि । खखा खुखा ।

खु ख खीखार्थे खखि अद् इत्याखाः । खखु । खिख । खखु ।

खाखख् खरे खीखार्थे खखि अद् इत्याखाः खखखाखाखो खाखः । खखखः । खखखः ।

खख् ख खखार्थे खाखखखखखखा खखखाखाखोखाखा । खखोखखि

खा(ख)खु ख खाखाखखखर्थे खाख खखखखा खिखे खाखखे खखखु । खखाखखी । खिखे खखखखखु । खोखिखाखखी खि

खाख ख खाखखखाखी अद् इत्याखाः खखखाखा । खखर्थे खुखा । खाखे खिखाखु । खखा ।

खु ख खीखाखर्थे अद् इत्याखाः । खीखा ।

खुखख् खख खीखाखर्थे अद् इत्याखाः खाखुखाखा । खीखखः

खुखख् खुख खीखाखर्थे अद् इत्याखाखि खाखखाखा । खोखुखः

खुखिख् खखु खीखाखर्थे अद् इत्याखाखि खखखाखा । खखखा खखोखा ।

खुरख् खर खीखाखर्थे अद् इत्याखाः खखखाखा । खखखः खखखः । खिखां खीर् । [खिखिखाखु ।

खुख् खर् खिखखु अद् इत्याखाखि खिखां खीर् । खखिखाखु

खिख(ख) खु खख खीखा खखिद् अद् इत्याखाखि । खिखे खाखुखाखा । खुखखु । खखु खाख । खिखे खखखाखः । खखाः खाखखिखखखाखी खिखाखु । खखखु खखखु ।

खेख खे खखर्थे अद् इत्याखाः । खे खखखखे ।

ख

खा ख खेख खखाखर्थे खखिखः न खिद् । खखीखः ।

खच् अ कर्त्तरि कृत् समुदायान्तोदात्त मुम् । प्रियवद ।
जनमेजय ।

खञ् ख-ईन भवाद्यर्थे तद्धित न खित् आदिवृद्धि आद्यु-
दात्त । माहाकुलीनः गोष्ठीन स्त्रियां टाप् ।

खण्ड खण्ड समूहार्थे तद्धित न खित् । कमलखण्ड ।

खमुञ् अम् अभूततद्भावे आक्रोशे भावादौ कृत् खित् मुम्
आद्युदात्त वृद्धि । चौरङ्कारमाक्रोशयति । [करम् ।

खल् अ, भावादौ कृत् पूर्व्वस्वरोदात्त । दुर्भर सुकरम् ईषत्-

खश् अ कर्त्तरि कृत् खित् मुम् । जनमेजय' नाडिन्धम ।

खिष्णुच् इष्णु शीलाद्यर्थे कृत् खित् मुम् समुदायान्तो-
दात्त । आढ्यम्भविष्णु' । [प्रियम्भावुक ।

खुकञ् उक शीलाद्यर्थे कृत् खित् मुम् वृद्धि आद्युदात्त' ।

ख्युन् यु-अन करणभावयोः कृत् खित् मुम आद्युदात्त ।
भद्रङ्करणम् ।

ग

गोयुगच् गोयुग स्थानार्थे तद्धित न गित् अन्तोदात्तः ।
गोगोयुगम् । [गोगोष्ठम् ।

गोष्ठच् गोष्ठ स्थानार्थे तद्धित न गित् अन्तोदात्त ।

ग्मिनि ग्मिन् मत्वर्थे तद्धित न गित् । वाग्मी ।

ग्स्नु स्नु-शीलाद्यर्थे कृत् गित् गुणाभाव । जिष्णु स्थास्नुः ।

घ

घ अ भावादौ कर्त्तरि च कृत् । गोचर उरश्छद' । देवताद्यर्थे
तद्धित न घित् घ-इय । महेन्द्रियम् यज्ञियम् । [यम्

घच् घ-इय चिकित्सार्थे तद्धित न घित् अन्तोदात्त । क्षेत्रि-

घञ् अ-भावादौ कृत् चजोः कु अन्तोदात्तः वृद्धादि ।
पाक त्याग ।

घन् घ-इय देवताद्यर्थे तद्धित न घित् आद्युदात्त । शुक्रि-
यम् । [भल्लम् । क्षत्रियम् ।

घस् घ-इय अस्य प्राप्तेऽर्थे तद्धित भेदे, न घित् सित्त्वात्

घिनुण् इन् शीलाद्यर्थे कृत् वृद्धादि चजोः कुत्वम् । त्यागी
रागी योगी भोगी । [दात्त । भङ्गुरम् ।

घुरच् उर शीलाद्यर्थे कृत् चजोः कुत्वम् । समुदायान्तो-

ङ

ङीन् ई शार्ङ्गरवादिभ्यः स्त्रीप्रत्यय । समुदायान्तोदात्तः ।
शार्ङ्गरवी नारी । [मृगी ।

ङीप् ई स्त्रीप्रत्ययः अनुदात्तः । कर्त्री मेधुषी गतवती ।

ङीष् ई स्त्रीप्रत्यय षित् चिह्नार्थं । कस्मायी सारङ्गी । [यज्वा ।

ङ्वनिप् वन् भूते कर्त्तरि कृत् गुणाभावादि अनुदात्तः । सुत्वा

च

चणप् चण वित्तार्थे तद्धितः पकारप्रश्लेषात् न चित् अनुदात्त' ।
विद्याचण ।

चरट् चर भूतपूर्व्वार्थे तद्धितः पकारप्रश्लेषात् न चित्
स्त्रियां ङीप् । आढ्यचर' । [निघ्नान ।

चानश् आन शीलाद्यर्थे कृत् समुदायान्तोदात्त । भुञ्जान ।

चाप् आ यङन्तात् स्त्रीप्रत्यय. चित् अन्तोदात्त' कारीष-
गन्ध्या । आवट्या । [घ्नभावि ।

चिण् इ-आगम' वृद्धादि समुदायान्तोदात्तता । अदायि

चुञ्चुप् चुञ्चु वित्तार्थे तद्धित पकारप्रश्लेषात् न चित् ।
अनुदात्त' । विद्याचुञ्चुः ।

च्फञ् फ-आयन अपत्यार्थे तद्धित' वृद्धि चित्त्वात् अन्तो-
दात्त । कौञ्जायनः ।

च्वि वि, तस्य लोप अभूततद्भावे तद्धित' अव्यय चित् अन्तो-
दात्त । श्वेतीभवति । भस्मीकरोति ।

छ

छ छ-ईय भवाद्यर्थे तद्धित' न छित् । त्वदीय' ।

छण् छ-ईय अपत्याद्यर्थे तद्धित न छित् वृद्धि । पैतृष्वस्रीय ।

छस् छ-ईय भवाद्यर्थे तद्धितः न छित् सित्त्वात् पूर्व्वस्य
पदत्वम् । भवदीय ।

ज

जातीयर् जातीय प्रकारे तद्धित रप्रश्लेषात् न जित् उभो-
दात्तोदात्त । पटुजातीय ।

जाहच् जाह-मूलार्थे तद्धितः चप्रश्लेषात् न जित् अन्तो-
दात्त । कर्णजाहम् ।

ञ

ञ अ भवाद्यर्थे तद्धित वृद्धि आद्युदात्त । पौर्वशालः ।

ञिठ ठ-इक भवाद्यर्थे तद्धित वृद्धि आद्युदात्तः । कायिक ।

ञ्य य-भवाद्यर्थे तद्धित वृद्धि आद्युदात्तः । कौविदार्य्यं
गाम्भीर्य्य पाञ्चजन्य' प्राभाव्य ।

ञ्यङ् य-भवाद्यर्थे तद्धित वृद्धि आद्युदात्त' । सौवीर्य्य,
कौशल्य । ङित्करणं यस्येति षाव्विधानार्थम् ।

ट

ट अ-कर्त्तरि कृत् स्त्रियां ङीप् । कुरुचर' सेनाचर' सुरसर ।

टक् अ-कर्त्तरि कृत् गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । सामग सुराप ।

टच् अ समासान्तः स्त्रियां ङीप् । अन्तोदात्त । पञ्चराज ।

टाप् आ स्त्रीप्रत्यय अनुदात्तः । अजा जिगमिषा । [निक ।

ठिन् ठ-इक, दानसंप्रदानार्थे तद्धित, आद्युदात्तः । औद-

क्षौ

क्षौ क्षौ हिंसायां भौवादिकः । क्षवती ।

क्ष

क्षु क्षु शब्दे अद् इत्यात्मपादि । क्षितः क्षः क्षवः । शब्दे क्षौ अद् । क्षवः क्षितः । अवदसारी अविता न क्षिप् । वाक्षुत मपरा । वाक्सायार्थे—क्षवक । क्षवेति— क्षवक । कार्ये—क्षविता । मीके—क्षवोश ।

क्ष्म् ए पदाट्ठी अनिट् आदिस्तिः क्षमोहस । क्षमा- क्षम । [क्षिमां भौर् ।

क्षम् ष वर्जन्तरि अद् इत्यात्मपादि आमुराश । क्षमावः ।

क्षप् क्ष रपुस्यर्थे अनिट् न क्षिप् क्षमोदात्तः । क्षपुरे वालिक्षम् । कार्ये गतम् क्षिपम् । [दशकम ।

क्षप्य् क्ष रपूर्ये अनिट न क्षिप् आमोदास्त क्षिपाम् ।

क्षवे(न) ष्वर्ण क्षवें अद् इत्यादिपादि क्षिप्ते आमदा क्षमता । क्षाडक्षं ।

क्षम् क बाहतामार्थे अनिट न क्षिप् । पराद हैरदक ।

क्षप् क पवानाक्षमाय अद्विमोन न क्षिप् बाहराश । क्षुद्रेरहा क्षमर्थ । परेमायक ।

क्षुदस् अपु क्षवें अद् अक्षम् पूर्वक्षरक । क्षुर्य क्षतस्य क्षणोपि क्षिपिता ।

क्षयप् क्ष देवसमाखे अनिट न क्षिप् बाहराश । परुक्षव । क्षिप्तव बहूर्वें । पवक्षिम्पाय ।

क्षमुप् कष क्षवें अद् बामूराध । देहरो क्षितिर्वे क्षिति क्षितविता । । [क्षिमाने ।

क्षसेर् क्षवे क्षवें अद् बापुराश क्षमता । क्षामिरे

क्षमप क्षमक रपूरार्थे अनिट न क्षिप् । क्षुणोपक्षम् ।

क्षामन् क्षाम क्षिप्त न दक्ष अद् परस्मान्योदात्तः । क्षमादा ।

क्षाम् क्ष क्षामक क्षमास्या पर्व क्षवें अनिट क्षमता । क्षयोभाय् । [दाक्षा । क्षमावकाति ।

क्षामन् क्षम रक्षायें क्षामक्षमता न क्षिप् परस्मान्मी-

क्षार क्षार क्षरणार्थे अनिट न क्षिप् । क्षक्षर क्षारर ।

क्षि(ग) र क्षयें अद् क्षिपन् इत्यात्मादि । क्षिते क्षय

रक्षा । क्षतिः क्षमिता पतिः । क्षीरि अद् । क्षति राति । क्षवक्षुयरदोक्षिपरार्थे अद् । क्षवति ।

क्षु(न्)द् क्षायक क्षयक्षरा । क्षमिनें वर्तमानम् । साक्षी क्षविकाली । [क्षायुक्षरद ।

क्षुडाराप् क्षुडार क्षर्योवीथाे अनिट न क्षिप् क्षमोदात्त ।

क्षुक्षप् क्षुप क्षरायें अनिट न क्षिप् क्षमोदात्त । क्षिप्तक्षपः ।

क्षुरप् क्षर ब्रक्षमादि अद् इत्यात्मपादि परस्मनोदात्त । क्षिरता क्षिरता । [क्षुव्रम्य ब्लादि

क्षलउप क्षलव क्षिपार्योगः इ वे अनिट न क्षिप् क्षमोदात्त ।

क्षेत् ए क्षमार्थे अद् इत्यात्मादि आमुराश क्षमता । क्षमाने

क्षेश्व एव क्षमार्थे अद् इत्यात्मादि अक्ष । क्षिरवेक्षा ।

क्षेविस्प् अविप वर्णस्यादि अद् इत्यादाय । क्षोरक्षो- दाश । क्षितिविता ।

ख ख वर्णवर्पाटी अद् इत्यात्मपादि । ख्व खमद् क्षिति । खाविष वेदाखाय । खेस्त क्षिपुराक ।

खमद् खद् खौरि अद् इत्यात्मपादि क्षिमां भौर् । खताम् ।

खिद् खि खादिनारे खेदात्मो अद् इत्यात्म परस्मात्मो- दात्तः । खक्षिता खूक्षिः ।

खिन खि खावे अद् इत्यात्मादि आमुराश । खति खति ।

खि खि खरामङर्थेन्द् इत्यात्मादि यत्र कार्ये अद् पहरास ।

अधूत अविता ।

खा खा अकर्थे अद् इत्यात्मपादि । खना खूना ।

खु ख मीनार्थे क्षर्ति अद् इत्यात्मा । खु क्षित खर ।

खारप् खर मीनार्थे क्षर्ति अद् इत्यात्मा । खत्रात्मी रास । खुखर । खखर ।

खप् ख रक्षार्थे मार्वादाक्षमा परस्मान्मोदात्तः । खोमिकि

खन(न)प् ख खानाग्रर्थे खान्तसमाप्ता खिन्ने खामने गत् । खनाम्से । खिन खनायदम् । खोरिथामठे-खि

खाप ख खानबाहो अद् इत्यात्मा पहरास । खार्य खुप्ता । खाते खिद्यम् । खना ।

खु र मीनारवें अद् इत्यात्मा । खीरा ।

खु क्षम् खव मीनारवें अद् इत्यात्मा आमुराश । मीरम ।

खुपप् खुप पीनाराप अद् इत्यात्मादि खामरास । मीखुप ।

खमिप् खम् मीनारवें अद् इत्यात्मादि पहरास । वरामा खमिमा ।

खरप् खर मीनारवें अद् इत्यात्मा पहरास । खनरा खनरा खनरा । खिमा भीर् । [वैविमाम् ।

खाद् खद् विसर अद् इत्यात्मादि क्षिमां भौर् । खविगाय

खिम(प) र अक्ष बीना वर्णरि अद् इत्यात्मादि । खिन्ने

खाया राया इमम् । दद् खव । खिन्ने पहराश ।

इक्षा खामयिकरादी क्षिमाम् । वेधु वदद् ।

खेद वे दवें अद् इत्यात्मा । म दर-मरे ।

ग

ग ग-ईप बामार्थे अनिट न क्षिप् । गुणीम ।

खच् अ कर्त्तरि कृत् समुदायान्तोदात्त मुम् । प्रियवद ।
समन्वय ।

खञ् ख-ईन भवाद्यर्थे तद्धित न खित् आदिवृद्धि आद्यु-
दात्त । माषाख्लीनः गोष्ठीन स्त्रिया टाप् ।

खण्ड खण्ड समूहार्थे तद्धित न खित् । उष्ट्रखण्ड ।

खमुञ् अम् अभूततद्भावे आक्रोशे भावादौ कृत् खित् मुम्
आद्युदात्त वृद्धि । चौरङ्कारमाक्रोशयति । [करम् ।

खल् अ, भावादौ कृत् पूर्व्वमुदात्त । दुर्भव सुकरम् ईषत्-

खश् अ कर्त्तरि कृत् खित् मुम् । जनमेजय' नाडिन्धम ।

खिष्णुच् इष्णु शीलाद्यर्थे कृत् खित् मुम् समुदायान्तो-
दात्त । आढ्यम्भविष्णु' । [प्रियम्भावुक ।

खुकञ् उक शीलाद्यर्थे कृत् खित् मुम् वृद्धि आद्युदात्त ।

ख्युन् यु-अन करणभावयो. कृत् खित् मुम आद्युदात्तः ।
भद्रङ्करणम् ।

ग

गोयुगच् गोयुग स्थानार्थे तद्धित न गित् अन्तोदात्तः ।
गोगोयुगम् । [गोगोष्ठम् ।

गोष्ठच् गोष्ठ स्थानार्थे तद्धित न गित् अन्तोदात्त ।

ग्मिनि ग्मिन् मत्वर्थे तद्धित न गित् । वाग्मी ।

ग्स्नु स्नु-शीलाद्यर्थे कृत् गित् गुणाभाव । जिष्णु स्थास्नुः ।

घ

घ अ भावादौ कर्त्तरि च कृत् । गोचर उरश्छदः । देवताद्यर्थे
तद्धित न घित् घ-इय । महेन्द्रियम् यज्ञियम् । [यम्

घच् घ-इय चिकित्सार्थे तद्धित न घित् अन्तोदात्त । क्षेत्रि-

घञ् अ-भावादौ कृत् घञो कु अन्तोदात्तः वृद्ध्यादि ।
पाक त्यागः ।

घन् घ-इय देवताद्यर्थे तद्धित न घित् आद्युदात्त । शुक्रि-
यम् । [भस्त्रम् । षष्टियम् ।

घस् घ-इय अस्य प्राप्तेऽर्थे तद्धित वेदे, न घित् सित्त्वान्न

घिनुण् इन् शीलाद्यर्थे कृत् वृद्ध्यादि घञो कुत्वम् । त्यागी
रागी योगी भोगी । [दात्त । भङ्गुरम् ।

घुरच् उर शीलाद्यर्थे कृत् घञो कुत्वम् । समुदायान्तो-

ङ

ङीन् ई शार्ङ्गरवादिभ्य स्त्रीप्रत्यय । समुदायान्तोदात्तः ।
शार्ङ्गरवी नारी । [मृगी ।

ङीप् ई स्त्रीप्रत्यय अनुदात्त' । कर्त्री मेधुषी गतवती ।

ङीष् ई स्त्रीप्रत्यय षित् चिन्हार्थ । कल्याणी शार्ङ्गी ।[यज्वा ।

ङ्वनिप् वन् भूते कर्त्तरि कृत् गुणाभावादि अनुदात्तः । सुत्वा

च

चणप् चण वित्तार्थे तद्धितः चकारप्रश्लेषात् न चित् अनुदात्त' ।
विद्याचण ।

चरट् चर भूतपूर्व्वार्थे तद्धितः चकारप्रश्लेषात् न चित्
स्त्रियां ङीप् । आढ्यचरः । [निघ्नान ।

चानश् आन शीलाद्यर्थे कृत् समुदायान्तोदात्त । भुञ्जान ।

चाप् आ यङन्तात् स्त्रीप्रत्यय' चित् अन्तोदात्त कारीष-
गन्ध्या । आवट्या । [अभावि ।

चिण् इ-आगम' वृद्ध्यादि समुदायान्तोदात्तता । अदायि

चुञ्चुप् चुञ्चु वित्तार्थे तद्धित चकारप्रश्लेषात् न चित् ।
अनुदात्तः । विद्याचुञ्चु' ।

च्फञ् फ-आयन अपत्यार्थे तद्धित' वृद्धि' चित्त्वात् अन्तो-
दात्त । कौञ्जायनः ।

च्वि वि, तस्य लोप अभूततद्भावे तद्धितः अव्यय चित् अन्तो-
दात्त । श्वेतीभवति । भस्मीकरोति ।

छ

छ छ-ईय भवाद्यर्थे तद्धित' न छित् । त्वदीयः ।

छण् छ-ईय अपत्याद्यर्थे तद्धितः न छित् वृद्धि । पैतृष्वसीय ।

छस् छ-ईय भवाद्यर्थे तद्धितः न छित् सित्त्वात् पूर्व्वस्य
पदत्वम् । भवदीय' ।

ज

जातीयर् जातीय प्रकारे तद्धित' रप्रश्लेषात् न जित् उपो-
त्तमोदात्त । पटुजातीय ।

जाहच् जाह-मूलार्थे तद्धितः चप्रश्लेषात् न जित् अन्तो-
दात्त । कर्णजाहम् ।

ञ

ञ अ भवाद्यर्थे तद्धित वृद्धि आद्युदात्त । मौर्वशाल' ।

ञिठ ठ-इक भवाद्यर्थे तद्धित वृद्धि आद्युदात्तः । काषिक ।

ञ्य य-भवाद्यर्थे तद्धित वृद्धि आद्युदात्तः । कौविदार्य्यं
गाम्भीर्य्य पाञ्चजन्य; प्रागाद्य ।

ञ्यङ् य-भवाद्यर्थे तद्धित वृद्धि आद्युदात्त । सौवीर्य्य
कौशल्य । ङित्करण यङश्चेति चाब्विधानार्थम् ।

ट

ट अ-कर्त्तरि कृत् स्त्रियां ङीप् । कुरुचर सेनाचर पुरंसर ।

टक् अ-कर्त्तरि कृत् गुणाभावादि स्त्रिया ङीप् । सामग सुराप ।

टच् अ समासान्त स्त्रिया ङीप् । अन्तोदात्त । महाराज ।

टाप् आ स्त्रीप्रत्यय अनुदात्त । अजा जिगमिषा । [निक ।

ठ्ञिन् ठ-इक, दानप्रदानार्थे तद्धित, आद्युदात्तः । मोद-

क्षौ

क्षौ क्षौ छ्मिते भीमे भादिप । क्षाती ।

ख

खु च वर्णेद् अनु ह्यनामादि । खितः खः । खता । खर्णे गते अनु । खतः खिदः । खदत्यादी अहितः न जित् । खतुका खतेः । खतानामर्थे—खनक । खदिते—खनक । खर्णे—खनिता । खेते—खलीता ।

खद् च खदत्यादी अहित आदितौ च भोसरा । खत-खम । [छिन्नो भेद् ।

खम् च खमर्वेदि अनु ह्यनामादि आयुदाय । खमातः ।

खव् खच् खचूसर्थे अहिता न जित् अभोसरा । खचूते खतिम् । खार्ते खट्टम् खिमम् । [खमता ।

खपु खप खपूणार्थे अहिता न जित् अभोसराक खिमाद ।

खर्वे(न) खर्व हसर्वे अनु ह्यनामादि खिन्ने खादरा खमतः । खाजमर्दे ।

खल् च खलामार्थे अहिता न जित् । खल्का हैदयका ।

खप् च खपाखमात् अहितमेन न जित् खहसता । खूहिता खर्वेचा । खरोमाक ।

खमुद् खम् दलने अनु खमायाद् पूर्वखारा । खमुदे नायसद् खोऽदियमिम ।

खस्यप् खप हेयसमार्थे अहित न जित् खहसता । खहुक्ता । खिगद खदर्णे । खतिसन्तम् ।

खघुम् खर दमने अनु खायुराक । हैसरी निखिमे निखि खिवलिखत । । [हिमारी ।

खसेम् खसे दसर्वे अनु खायुराक खमासा । खातिरे

खाय खाय खपूर्णार्थे अहिता न जित् । दुर्गाभिसद् ।

खामप् खाम खिशप् न हसं अनु खहसामाभोसरा । खमाका ।

खाम् खा खामक खभारम परे खर्वे अहित खमताः । हप्तीमद् । [हाथ । हमामाति ।

खामप् खाम दसार्थे खमममाखा न जित् खहसतामी-

खारे खार खहसार्थे अहिता न जित् । खमारा खमारा ।

खि(स) द खर्वेदि अनु खिसम्द् ह्यनामादि । खिन्ने खाम दाता । खति खमिता खमिता । खर्वेदि अनु । दति । दति । खखमामादिखिसाद्यार्थे अनु । खमति ।

खुद् च खामक खभारमात । खमोर्व दर्पमिम । खाम्ये खमीगत्वी । [खापकरद् ।

खुड्डारप खुडार खमोमीमार्थे अहिता न जित् खमोसराक ।

खुबद् खुब माधार्थे अहित न जित् खमोसरा । मीखुबा ।

खुरद् खर खमामादि अनु ह्यनामादि खहसतामोसराक । खिखुरः खिखुरः । [खखुराः खमति

खमसुख खमर खिमादीना हुवे अहितः न जित् खमोसरा ।

खेम् च खमार्थे अनु ह्यनामादि आयुदाय खमता । खमाने

खेम खम खमार्थे अनु ह्यनामादि खम । हिरवेखा ।

खेरिमद् हरिम खर्वेमादि अनु ह्यनामादः । खमोखमो-दाता । खिरेखिता ।

खा च खमासारी अनु ह्यनामादि । पूर खादः खिरिदः । खमिमि खेमाख्याय । हैदरा खिबुल्का ।

खमद् खद् खर्वेदि अनु ह्यनामादि खिन्नो खीद् । खखमाद् ।

खिप् खि खाखोमारे खेमखो अनु ह्यनामः खहसामी-दाता । दमिता पूमिः ।

खिम खि मार्थे अनु ह्यनामादि आयुदाता । खति खति ।

खि खि खमाखैर्थे अनु ह्यनामादिता । खार्थे अनु खहसरा । खतिमा खहिमा ।

ख्या ख्या मसर्थे अनु ह्यनामादि । ख्या पूरा ।

खु च मीमार्थे खर्वेदि अनु ह्यनामः । खनु । खिम । खगु ।

खार्पु खर मीमार्थे खर्वेदि अनु ह्यनामः खहसामी-दाता । खमारा । खमारा ।

खमद् च हमार्थे मार्गमलमा खहसामोसरा । खमोऽहि

खा(क)पु च खामायसर्थे भाम खमामक खिन्ने खमाने-गदू । खमामे । खिन्नेखमारदू । खोऽहिखमे-हि

खमप च माखमादी अनु ह्यनामः खहसरा । खमद् खमा । खमे खिमादु । खमा ।

खु च मीमार्थे अनु ह्यनामाक । मीर ।

खुखम् खख मीमार्थे अनु ह्यनामः आयुदाता । मीखमः

खुखपु खुख मीमार्थे अनु ह्यनामादि आयुदाता । मीखुमः

खमिप् खमु मीमार्थे अनु ह्यनामादि खहसरा । खहामा खर्भीमा ।

खरप् खर खोखमार्थे अनु ह्यनामाक खहसरा । खमारा खमारा खमारा । खिन्नो खोपु । [खेखमपु ।

खमु खप् खिमसू अनु ह्यनामादि खिन्नो खीर । खमिमाद

खिमु(प) हू खम खोखम खर्वेदि अनु ह्यनामादि । खिन्ने खाम दाता हसद् । खनु खम । खिन्ने खहसरा । खहरा मामादिपरख्यारी खिमाद । खंगद् खमद् ।

खेप ६ हसर्वे अनु ह्यनाम । ग हक-गवे ।

ग

गा ङ-टन गत्यर्थे अनिट्, न जित् । गाता ।

तप् त मत्वर्थे तद्धित अनुदात्त । पर्व्वत. मरुत्त ।

तमट् तम-डटि आगम आद्यवयव । एकविंशतितम ।
पष्टितम । [विद्वत्तम । पटुतम ।

तमप् तम बहूना मध्ये एकोत्कर्षे तद्धित: अनुदात्त ।

तरप् तर द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे तद्धित. अनुदात्त । पटु-
तर मृदुतर । विद्वत्तर । [जनता ।

तल् त-भावसमूहाद्यर्थे तद्धित पूर्व्वस्योदात्तता । गुरुता देवता

तवेङ् तवे तुमर्थे कृत् अव्यय गुणाभावादि । सूतवे ।

तवेन् तवे तुमर्थे कृत् अव्यय आद्युदात्त: । कर्त्तवे । [तवै ।

तवै(न्) तवै तुमर्थे कृत् अव्यय नित्त्वे आद्युदात्त । अन्वेष्ट-

तव्यत् तव्य-भावकर्म्मणो: कृत् स्वरित: । भवितव्य चेतव्य: ।

तसि तस् पञ्चम्याद्यर्थे तद्धित. अव्यय: । कुशात: प्रति । एक-
टिगर्थे च । पीलुमूलत. । [सर्व्वत: ततोभवान् ।

तसिल् तस् पञ्चम्याद्यर्थे तद्धित अव्यय: पूर्व्वस्योदात्तता । कुत:

तातिल् ताति स्वार्थे प्रशसार्थे च तद्धित: पूर्व्वोदात्तता ।
सर्व्वताति । वृकताति । [स्तोमसत्ययश । युवति: ।

ति ति मूलार्थे मत्वर्थे च तद्धित । पचति: । कन्ति: यन्ति

तिकन् तिक प्रशसार्थे तद्धित आद्युदात्त: । स्वस्तिका ।

तिथुक् तिथ डटि आगम अन्त्यावयव । बहुतिथ: ।

तीय तीय पूरणार्थे तद्धित: । द्वितीय: तृतीय: ।

तु तु मत्वर्थे तद्धित: । यन्तु. कन्तु: ।

तुक् त् कृति पिति आगम: अन्त्यावयव । संयत् कृत्यम् ।

तुट् त् आगम (ख्युट्योः) आद्यवयव: । सायन्तन: ।

तुमुन् तुम् भावे क्रियार्थक्रियादौ कृत् आद्युदात्त: । भोक्तुं
याति चात्तुमिच्छति । [भोक्ता स्त्रियां ङीप् ।

तृच् तृ-कर्तरि कृत् प्रत्ययान्तोदात्त: । कटस्य कर्ता अचस्य

तृन् तृ शीलाद्यर्थे कृत् आद्युदात्त: । कटम् कर्त्ता ।

तैलच् तैल स्नेहार्थे तद्धित: अन्तोदात्त: । तिलतैलम् ।

तोसुन् तोस् तुमर्थे कृत् अव्यय आद्युदात्त । ईश्वरो
विचरितो: विचरितमीश्वर इत्यर्थ: ।

त्न त्न भवार्थे तद्धित: । चिरत्न: पटत्न ।

त्नप् त्न स्वार्थे तद्धित: अनुदात्त: । नूत्नं नवम् ।

त्यक् त्य-भवाद्यर्थे तद्धित: वृद्धि: अन्तोदात्त । दाक्षिणात्य
पाश्चात्य: । [अधित्यका

त्यकन् त्यक आसन्नाद्यर्थे तद्धित: आद्युदात्त । उपत्यका

त्यप् त्य-भवाद्यर्थे तद्धित: अनुदात्त: । अमात्य इहत्य: ।

त्र त्र समूहार्थे तद्धित. स्त्रियाम् । गोत्रा । [तत्रभवान्

त्रल् त्र सप्तम्याद्यर्थे तद्धित. अव्यय: पूर्व्वोदात्तता । यत्र कुत्र ।

त्रा त्रा देयाद्यर्थे तद्धित. अव्यय । देवाय देयं करोति
देवत्राकरोति ।

त्व त्व-भावकर्म्मार्थे तद्धित. । देवत्वं ब्राह्मणत्व गुरुत्वम् ।

त्वन् त्व कृत्यार्थे कृत् आद्युदात्त: । कर्त्त्वम् ।

थ

थकन् थक-कर्त्तरि कृत् आद्युदात्त । गाथक: ।

थट् थ पूरणार्थे तद्धित स्त्रियां ङीप् । पञ्चथ दशथ ।

थमु थम् प्रकारेऽर्थे तद्धित अव्यय: । कथम् इत्थम् ।

था था प्रकारेऽर्थे तद्धित: अव्यय: । यथा तथा सर्वथा ।

थाल् था इवार्थे वेदे तद्धित अव्यय. पूर्व्वस्योदात्त । प्रत्नथा
पूर्व्वथा ।

थुक् थ आगम डट अन्त्यावयव: । षष्ठ चतुर्थ कतिथ ।

थ्यन् थ्य हितार्थे तद्धित आद्युदात्त: । अजथ्या यूथि: अविथ्या

द

दघ्नच् दघ्न उन्माने तद्धित. अन्तोदात्त: स्त्रियां ङीप् । ऊरु-
दघ्न. गजदघ्न: ।

दा दा कालेऽर्थे तद्धित: अव्यय: । सर्वदा तदा यदा ।

दानीम् दानीम् कालेऽर्थे तद्धित. अव्यय: । तदानीम्
इदानीम् ।

दुक् द् आगम: अन्त्यावयव: । अन्यदायी: अन्यदीय: ।

दूस दूस दुष्टार्थे तद्धित । अविदूसम् (अविदुग्धम्) ।

देशीयर् देशीय ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धित. उपोत्तमोदात्तता ।
पटुदेशीय ।

देश्य देश्य ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धित: । पटुदेश्य: ।

द्य द्य दिनेऽर्थे तद्धित: अव्यय: । अस्मिन् दिने अद्य ।

द्यस् द्यस् दिनेऽर्थे तद्धित अव्यय. । समानेऽह्नि सद्य: ।

द्युस् द्युस् दिनेऽर्थे तद्धित अव्यय । उभये दिने उभयद्यु: ।

द्वयसच् द्वयस उन्माने तद्धित: अन्तोदात्त: स्त्रियां ङीप् ।
ऊरुद्वयसम् गजद्वयसम् ।

ध

धमुञ् धम् प्रकारेऽर्थे तद्धित: अव्यय: वृद्धि: आद्युदात्त: ।
द्वैधम् त्रैधम् । स्वार्थेऽपि द्वैध. ।

धा धा क्रियाप्रकारेऽर्थे तद्धित अव्यय: । पञ्चधा पञ्चधा
[पचति ।

धुना धुना कालेऽर्थे तद्धित अव्यय । अस्मिन् काले अधुना ।

धेय धेय स्वरूपार्थे तद्धित: । नामधेय भागधेयम् ।

ध्यमुञ् ध्यम् प्रकारे तद्धित: वृद्धि. आद्युदात्तता अव्यय: ।
ऐकध्यम् ।

दीढच् डीङ् गतिविहायसार्थे सेडिदा पूर्वस्य च न क्ङित् णात्मो
दात्तः । डयडीयम् । [सार्वेकः ।
ढेपम् ण्यन्त बार्थे सेडिदा वृद्धि आत्मनेपदा क्रियां योग् ।
णच् ण ढेपार्थे सेडिद कारितादि क्रियां योग् । धौम्बम् ।
णु(ञ) णु च चार्थे सेडिदा उभयपदा क्रियां योग्
बिन्दे पूर्णीदात्त । बलम्बना विएबणा ।

ठ

ठ ठ एव बाथ सेडिदा न क्ङित् । देवदत्त एव दैविक रविका ।
ठक् ठ एव बलवासार्थे सेडिदा कारितादि आत्मोदात्त
क्रियां योग् । दैविक दौर्धनिक ।
ठप् ठ एव बलार्थी सेडिद आत्मोदात्तः । कुर्वदिषा ।
ठमु ठ एवदव बत् ठ ब दमकारात् घर न बलार्थेसेडिदा
क्रियां योग् आयुदात्त । दविक नविक धैढम्म पढपम् ।
ठम् ठ एव बलपोढे सेडिद आयुदात्त । नविका नविका ।

ड

ड ड कर्तरि डस् बलवर्णार्थ विबोध । ढबका दूरका ।
डप् ड बवाबान्ध सेडिद आत्मादात्त । दिडा बढका ।
ढद् ड पूरणार्थे सेडिद क्रियां योग । दयादया दृढया ।
डप् ड परिमाणार्थे सेडिद डदि । तैर्व बालादिम् ।
ढवभय् बाव ढक्ना बबे दयोपूर्वे सेडिदा आयुदात्त ।
बलाः [बलाः ।
ढवर बवर दयोगब्दे दयोपूर्वे सेडिदा आत्मोदात्त ।
ढति बति पूरणार्थे सेडिदा बहुवचनात्मा । बति बति बति ।
डर बर डीबार्थे कर्तरि डस् । बावरा ।
ढवदुप् बवर बर्मणे डस् बहुदात्त क्रियां योग् । बदाम् ।
डाब डा बदुकडागादौ सेडिदा आत्मोदात्ता बलवा । बढ
रढाब्दोपि दैबाबदोषि ।
डाप् डा क्रीडनया बहुदात्त । डीडा डीपि डीबा ।
डामप् बामप दिबवर्थे सेडिदा आत्मोदात्त । दिबाबढा
बाबाबढा ।
डिमि डप् डीधियें सेडिद । बढदशी (बढ) डि बो (बढा)
डिमप् दप बपार्थे सेडिदा आत्मोदात्त । बादिद ।
डु ड कर्तरि डप् । दिबा डडु ।
बबप् डप दुबार्थे सेडिदा आत्मोदात्त । दुबप ।
डुमडुम बबुप कर्तरि डस् बाप दात्त बलबेधि विबोधा ।
दुबाधि दुबाप ढ ब ।
दबप् बप बालार्थे सेडिदा आत्मोदात्त । बाढुवा ।
दमढुप बप बढदपा सेडिद क्रियां योग् बहुदात्त । बढुबाप्

ण(त्) ण दबबामार्थे सेडिदा विबदे कारिता । दमादेवम् ।
णप् ण बाधान्यार्थे येडे सेडिदा कारितादि । बाबा बाप ।
पूडप् पप बलार्थे सेडिद आत्मोदात्त । महवा ।
पूम् प-बाप बालीवितसेडिद आयुदात्त । दिबवा दि बवा ।

ढ

ढ ढ एव बाबार्थे सेडिदा न क्ङित् । दबेवा । दिवेवा ।
ढक् ढ एव बालबार्थे सेडिदा डदि आत्मोदात्त क्रियां
योग् । बाडिमा बाढेप बाढुवेवा । बाढेवा ।
ढबम् ढ एवप बलबार्थे सेडिद डदि आयुदात्त
क्रियां योग् । बाढुढवेवा । [योग् । बाढेवा ।
ढम ढ एव बलबार्थे सेडिद डदि आयुदात्त क्रियां
ढिमुप् ढिप्-दवित् मोबाबीडादि बढाबे सेडिदा डदि
आत्मोदात्त । बाबवेदिवा । [बाढेवा ।
ढुम् ढ-एव-बलबार्थे सेडिद डदि आत्मोदात्त । बीबेवा

त

त त कर्तरि डस् दबादि । बाप पाप दाप ।
तप् त बावे डस् तबादि बीबम् तदबाद बावे बाम
आयुदात्त योग् । बावडीबी बाविबावी ।
तमुप् तमु बावे डस् तबादि बबव । बादेबाप्म् ।
बबबबाबायुदात्त । दिवीर्धिबीदेव । [(तमुबप)
तप् त तपूजार्थे सेडिद बदि दिबाय न बबप । बाबेबु
तिप् त दबादिप बलबाबप आत्मोदेवम् । बद-
दबवती बवीतवती । [बावबति बाबवदि ।
तिप् त देवबे बालबाबप तुदादि बढदाबाबोदात्त ।
तिमि तप् कर्तरि डस् तदादि । बाबो बावी बावी ।
त त बाबाबार्थे सेडिदा तुदि । दबा बोबाप ।
तत् त बबबाबबो डस् तदादि बादिवा । बबप
बाबप बाबप । बादिप दबप । बाबप बोबप ।
तुद् तु-बाप कर्तरि डस् तुदादि क्रियां योग् । बबान ।
तिं ति डस बोधः कर्तरि डस् तुदादि । दबबप ।
तिम् ति डस बोध कर्तरि डस् आयुदात्त तदादि ।
देवाबी बदुबबबी बबबाबी ।
तुप् त बाप बबबाबार्थे बावे डस् तुदादि बढदाबाबोदात्त
दिवाप् । बाद बाविबा ।
तुप त बाप दोबाबबार्थे बावे डस् तदादि बबबाबबाब-
प दात्त दिबाप् । बबाविबा दिवविबा ।

त

त त बालार्थे सेडिद । दबा दबा ।

शीलाद्यर्थे कृत्प्रत्यय । हिंस्र कम्र नम्र ।
रण् र गत्यर्थे तद्धित छन्दि । अग्नीध्-आग्नीध्रम् ।
रदानुक् रदानु कर्तरि कृत् । कृत्--जीव-जीरदानु ।
रिक् रि आगम अन्तावयव । कृ-चरिकरीति ।
रिङ् रि अन्तादेश । कृ- क्रियते क्रिया ।
रिल् रि प्रथमाद्यर्थे तद्धित अव्यय पूर्वोदात्त । उपरि ।
रिष्टातिल् रिष्टात् प्रथमाद्यर्थे तद्धित पूर्वोदात्त । उपरिष्टात् ।
रीक् री आगम अन्तावयव । कृ-चरीकरीति ।
रीङ् री अन्तादेश । मालीकरोति मालीकरोति । [धात्र ।
रु र् आदेश । हरिः अत्र । रु शीलाद्यर्थे कृत्प्रत्यय । दारुः
रुक् र् आगम अन्तावयव । कृ-चर्करीति ।
रुट् र् आगम आद्यवयव । शी-शेरते, सम्+विद्-संविद्रते ।
रूपप् रूप-प्रशंसार्थे तद्धित अनुदात्त । पटुरूप पचतिरूपम् ।
रूप्य रूप्य भूतपूर्वसम्बन्धाद्यर्थे तद्धितः । कृष्णरूप्या गौ ।
मयार्थे-समरूप्य ।
र्हिल् र्हि सप्तम्यर्थे तद्धितः अव्यय पूर्वोदात्त । कर्हि तर्हि ।

ल

ल ल पशु छेदार्थे तद्धित न लित् । चिल्ल चुल्ल पिल्ल ।
लच् ल मत्वर्थे तद्धित अन्तोदात्त । चूडाल मांसल अंसल ।
ल्यप् य आनन्तर्यार्थे कृत् अव्यय पूर्वोदात्त । प्रभूय प्रकृत्य ।
ल्यु यु-अन कर्तरि कृत् पूर्वोदात्त । नन्दन विभीषण ।
ल्युट् यु-अन भावादौ कृत् पूर्वोदात्त । भवनम् । स्त्रिया ङीप् । प्रमाणी ।

व

व व मत्वर्थे तद्धित । केशव गाण्डिव(गाण्डी)व अजगव । यव यव कौमुदीमते वलादिरयम् न वमादि ।
वति वत् क्रियादितुल्यार्थे तद्धितः अव्यय । देवदत्तवत् पचति । रामवत् कृष्णस्य चरितम् स्वर्गवत् वने वसति ।
वतुप् वत् परिमाणार्थे तद्धितः अनुदात्त उगित्कार्यम् । यावान् तावान् । किम् इदमस्य परस्य वस्य घस्तस्य इय । कियान् इयान् । [वस्य रव । धीवरी ।
वनिप् वन् भूते कर्तरि कृत् अनुदात्त । यज्वा । स्त्रियां ङीप्
वय वय मानार्थे तद्धित । द्रुवयम् ।
वरच् वर शीलाद्यर्थे कृत् समुदायान्तोदात्त । स्थावर ईश्वर ।
वलच् वल चतुरर्थ्यां मत्वर्थे च तद्धित अन्तोदात्त । शिखावल । रजस्वला । [उपवट् उपमा विभपा ।
विच् वि तस्य लोप कर्तरि कृत् समुदायान्तोदात्त ।
विट् वि तस्य लोप. कर्तरि कृत् । अग्रेगाः उदधिक्रा ।

विडच् विड संहतार्थे तद्धित अन्तोदात्त । निबिडम् ।
विधल् विध-विषयार्थे तद्धित पूर्वोदात्त । भौरिकिविध ।
विनि विन् मत्वर्थे तद्धितः स्त्रिया ङीप् । तेजस्वी यशस्वी ।
विरीसच् विरीस संहतार्थे तद्धित अन्तोदात्त । निविरीस ।
वुक् वु अक भवाद्यर्थे तद्धित । कन्थिकम् । व् आगम अन्तावयव । भू-अभूवन् बभूव ।
वुच् वु-अक स्वार्थे तद्धित अन्तोदात्त । उपक (उपेन्द्रदत्तक)
वुञ् वु अक शीलाद्यर्थे कृत् इत्यादि । निन्दक । हिंसक । समूहार्थे तद्धित । औष्ट्रकम् औरभ्रकम् राजन्यकम् राजकम् ।
वुन् वु-अक साधुकार्यर्थे कृत् आद्युदात्त । प्रवक सरक लवकः । वेदनादिकर्त्रर्थे तद्धित । पटक क्रमक ।
व्यत् व्य-अपत्यार्थे तद्धित स्वरित । भ्रातृव्य (भ्रातृपुत्र) ।
व्यन् व्य सपत्नार्थे तद्धित आद्युदात्त । भ्रातृव्य (रिपु) भ्रात्रर्थे तद्धित । पितृव्य (पितृभ्राता ।

श

श अ भावे कृत् स्त्रियाम् । कृ-क्रिया । कर्तरि कृत् अ । विद्-विन्द । मत्वर्थे तद्धित न शित् । रोमश लोमश ।
शङ्कटच् शङ्कट स्वार्थे तद्धित अन्तोदात्त । विशङ्कट ।
शतृ अत् श गुणादि उगित्कार्यम् । पचनम् विदन् विदती ।
शध्यै(न्) अध्यै तुमर्थे कृत् नित्त्वे आद्युदात्त । मदयध्यै पिबध्यै
शस् शस् वीप्सावोधके कारके तद्धित अव्यय । बहुशो ददाति ।
शाकट शाकट क्षेत्रेऽर्थे तद्धित न शित् । इक्षुशाकटम् ।
शाकिन शाकिन क्षेत्रेऽर्थे तद्धित न शित् । इक्षुशाकिनम् ।
शानच् आन कर्तृकर्मादौ कृत् समुदायान्तोदात्त । पचमान सोयमान भूयमानम् । [यजमान ।
शानन् आन शीलाद्यर्थे कर्तरि कृत् आद्युदात्त । पवमान
शालच् शाल वैपुल्ये तद्धित अन्तोदात्त । विशाल ।
श्तिप् ति धातुस्वरूपार्थे कृत् अनुदात्तः । भवति विभर्ति ।

ष

ष अ समासान्त स्त्रिया ङीष् । द्विमूर्ध त्रिमूर्ध । [दीर्घसक्थ ।
षच् अ समासान्त स्त्रिया ङीष् अन्तोदात्त । पद्माक्ष
षड्गवच् षड्गव षट्कार्थे तद्धित अन्तोदात्त । गोषड्गवम् मक्षिकषड्गवम् । [वराक जल्पाक ।
षाकन् आक-शीलाद्यर्थे कर्तरि कृत् स्त्रिया ङीष् आद्युदात्त ।
ष्ठिकन् इक अध्येतर्य्यर्थे तद्धित आद्युदात्त स्त्रिया ङीष् । शतपथिक षष्टिपथिक । [मनु-मानुषम् ।
षुक् ष् आगम अन्तावयव । जन्-जातुषम् त्रपु-त्रापुषम्

म

मं म बन्धने उदित्। मान्यं माना बद्धोदका। इत-
रेतरे च। मथम्।

मक म गतौ अस् धुनावनारि। मकं मकं मक।

मकिड मक गीतार्थे अस् धुनावनारि। मनद् हवद्।

मम् म गतौ अस् आमुदात्त। मम।

मा मा परस्परार्थे इवन्तार्थे मर्मे गहिर वचनं। मिना।

माम् मा परस्परार्थे इवन्तार्थे उदित् गहि। वचनं मात्
रात्। माना।

माटम् माट नादितमर्थे उदित् वचोदात्त। ममाटम्।

मि मि गतौ अस् मिनाम्। मामिः मामि।

मिड मि परस्परं वचोद्देशः। मुमामि।

मीम् मी बाधन वचनाम्। ममीमीति।

मुह मु बाधन वचनामकं। मूमति मीमवति।

प

पटम् पट मिमारे उदित् वचोदात्त। पतिवर्।

पामम् पाम द्युतिमार्गेव वद्दात्त। मिमृताम्। [मिद्मिद्]

पिश मिश मिश्रभेदार्थे उदित्। मिमपिश। मैर म मि।

पिटम् पिट नादितमाना उदित वचोदात्त। पिपिटम्।

मुष मु बाधन वचनामकं। मावसति मामकति।

पम पैम मिश्रभेदार्थे उदित्। मिमपैम।

प

पच् प—पावन पवनामर्थे उदित गुणि वचोदात्त।
मातमर्थ। [मिमां कौन। मात्र्यामना मामकाम।

पच् प—पावन पोमार्थे गुणि उदित गुणि मामदात्त

पिम मि पावनि परस्परार्थे उदित गुणि मामदात्तः।
ममपर्णि। [पामनि।

पिम् मि पावनि परस्परार्थे उदित मामदात्तः। पुष-

म

म(प) प(प) बन्धने उदित्। मंदः मना। इमार एति मीमसी-
ममाम। [म(प)म्हक।

म(प) टाप म(प)पु दैवदत्ताद्येर्थे उदित वचोदात्तः।

म

म म बन्धने उदित्। मनं मनं।

मंडम् मड पादलावाम् उदित् मूर्जदात्त। मेमुमाटिवलम्।

मटम् मट नादितमर्थे उदित वचोदात्त। ममटम्।

म

म म—बन्धने बन्धने च उदित्। मादिम् ममाद। मन्द।

मट म मद् बाधन आमूलकम। मनुष्य इमर।

मधु म मधार्थे उदित गुणि मिमां कौन्। मामाम।

मधुप मधु मधार्थे उदिता मिमां कौन् मद्दात्त। मामि-
मामीमाम्। ममधरामिमु मम म। ममान ममो-
मान ममनाम् मिहान।

मथिम् मथ—मीनमर्थे धारि अस् मामुदात्त। ममथौ।

मथ म मानार्थे वृत्तिमात्रमाचार्ये मम् उदित् मद्दात्त।
मथिनम्।

मथड मथ मद्यविकारे मानमर्थे च उदित मिमां कौन।
मानमर्थ ममथी मनाम्। मनममी मम। [(मनिममह)

मरीचम् मरीच इच्छार्थे उदित वचोदात्त। ममरीचम्

मामम् माम मनामनामार्थे उदित मिमां कौन वचोदात्त।
ममममाम ममामम्। धातवो म मानमानम्।

मिमि मिम् बन्धने उदित्। मीमी।

मीम मीम मनार्थे उदित। ममामीम।

मुम् मु बाधन वचनामकं। ममाम। [मना।

मुम् मु बाधन विमि वचनामकः। पामिमट। मम

प

प म मामपार्थे अस् मेरे। मिमम ममूम। मौमे म मम।
ममूमार्थे उदित मिमाम्। मामा ममा मूमा।
मामार्थे च मिम्। मम।

पम् म मामनामम। ममूमते। मिमरम। मिमते
मूमते। मामनमार्थे उदित उदित वचोदात्त। मीम-
मिमम् ममामम्।

पट् म मौम इमारमर्थे मान मामम। मिद् ममामीमर्द
धुनावनारि। मेमूमते मैमीमते। [ममूमा।

पाम् म—मनमार्थे उदित गुणि मामदात्त। मामं

पत् म मनारार्थे अस् पतिम। मनं ममद्, मेमे मिम। मेमे मेमा।

पस् म—मामने उदित मूमोदात्त। मैमामम मामामम।

पम् म मामने उदित मिमाम् मूमम ममम मद्दमारारि
मम मम मेमा ममं।

मुषु म् बाधन वचनामकः। मामामि मामी रामं। [इवमिमु

पम् इ—मन मामारार्थे अस् मनुष्याममोदात्ता। मुमामत्

मुट म बन्धने उदित विमाम् मूमक मममेम मद्दमारारि
ममा मम। मंमा ममूं। ममौमः।

ट

ट ट बन्धनौ उदित। इमटः ममूटः। मार्गे इमोटा
ममिमिमिटा।

शीलाद्यर्थे कृत्प्रत्यय । क्षिर कम्र नम्र ।
रण् र परणेऽर्थे तद्धित वृद्धि । आग्नीध्-आग्नीध्रम् ।
रदानुक् रदानु कर्तरि कृत् । कृत्-जीव-जीरदानु ।
रिक् रि आगमः अन्तावयव । कृ-परिकरीति ।
रिङ् रि अन्तादेश । कृ- क्रियते क्रिया ।
रिल् रि प्रथमाद्यर्थे तद्धित अव्यय पूर्वोदात्त । उपरि ।
रिष्टातिल् रिष्टात् प्रथमाद्यर्थे तद्धित पूर्वोदात्त । उपरिष्टात् ।
रीक् री आगम अन्तावयव । कृ-चरीकरीति ।
रीङ् री अन्तादेश । मात्रीकरोति धात्रीकरोति । [धारु ।
रु र् आदेश । हरि. धनु । रु शीलाद्यर्थे कृत्प्रत्यय । दारु
रुक् र् आगम अन्तावयव । कृ-चर्करीति ।
रुट् र् आगम आद्यवयव । शी-शेरते, सम्+विद्-संविद्रते ।
रूपप् रूप-प्राशस्त्ये तद्धित अनुदात्त । पटुरूप पचतिरूपम् ।
रूप्य रूप्य भूतपूर्वसम्बन्धाद्यर्थे तद्धितः । उष्णरूप्या गौ ।
मयार्थे-समरूप्य ।
र्हिल् र्हि सप्तम्यर्थे तद्धितः अव्यय पूर्वोदात्त । कर्हि तर्हि ।

ल

ल ल पशु छेदार्थे तद्धित न लित् । चिल्ल चुल्ल पिल्ल ।
लच् ल मत्वर्थे तद्धित अन्तोदात्त । चूडाल मांसल' अंसल ।
ल्यप् य आनन्तर्यार्थे कृत् अव्यय पूर्वोदात्त । प्रभूय प्रकृत्य ।
ल्यु यु-अन कर्तरि कृत् पूर्वोदात्त । नन्दन विचक्षण ।
ल्युट् यु-अन भावादौ कृत् पूर्वोदात्त । भवनम् । स्त्रिया ङीप् । प्रमाणी ।

व

व व मत्वर्थे तद्धित । केशव गाण्डिव(गाण्डी)व अजगव । यव यश्च कौमुदीमते यवादिरयम् न वयादि ।
वति वत् क्रियादितुल्यार्थे तद्धितः अव्यय । देवदत्तवत् पचति । रामवत् कृष्णस्य चरितम् स्वगृहवत् वने वसति ।
वतुप् वत् परिमाणार्थे तद्धितः अनुदात्त उगित्कार्यम् । यावान् तावान् । किम इदमथ परस्य वस्य घस्तस्य इय । कियान् इयान् । [वस्य रय । धीवरी ।
वनिप् वन् भूते कर्तरि कृत् अनुदात्त । यज्वा । स्त्रिया ङीप्
वय वय भावार्थे तद्धित । द्रुवयम् ।
वरच् वर शीलाद्यर्थे कृत् समुदायान्तोदात्त । स्थावर ईश्वर ।
वलच् वल भवत्यर्थे मत्वर्थे च तद्धित अन्तोदात्त । शिखावल । रजस्वला । [उपचट् उत्सवा विश्वमा ।
विच् वि तस्य लोप कर्तरि कृत् समुदायान्तोदात्त ।
विट् वि तस्य लोपः कर्तरि कृत् । अग्रेगाः उदधिक्रा ।
विडच् विड संहतार्थे तद्धित अन्तोदात्त । निविडम् ।
विधल् विध-विषयार्थे तद्धित' पूर्वोदात्त । भौरिकिविध ।
विनि विन् मत्वर्थे तद्धित' स्त्रिया ङीप् । तेजस्वी पयस्वी ।
विरीसच् विरीस संहतार्थे तद्धित अन्तोदात्त । निबिरीस ।
वुक् वु अक भावाद्यर्थे तद्धित । काम्यिकम् । व् आगम अन्तावयव । भू-अभूवन् बभूव ।
वुच् वु-अक स्वार्थे तद्धित अन्तोदात्त । उपक (उपेन्द्रदत्तक)
वुञ् वु अक शीलाद्यर्थे कृत् इत्यादि । निन्दक । हिंसक' । समूहार्थे तद्धित । औक्षकम् औरभ्रकम् राजन्यकम् राजकम् ।
वुन् वु-अक साधुकार्यर्थे कृत् आद्युदात्त । प्रवक सरक लवकः । वेदनादिकर्त्रर्थे तद्धित' । पदक क्रमक ।
व्यत् व्य-अपत्यार्थे तद्धित स्वरित । भ्रातृव्य (भ्रातृपुत्र) ।
व्यन् व्य सपत्नार्थे तद्धित आद्युदात्त । भ्रातृव्य (रिपु) भ्रातर्यर्थे तद्धित । पितृव्य (पितृभ्राता ।

श

श अ भावे कृत् स्त्रियाम् । कृ-क्रिया । कर्तरि कृत् अ । विद्-विन्द । मत्वर्थे तद्धित न शित् । रोमश लोमश ।
शङ्कटच् शङ्कट स्वार्थे तद्धित अन्तोदात्त । विशङ्कट ।
शतृ अत् म गुणादि उगित्कार्यम् । पचन्तम् विदन् विदती ।
शध्यै(न्) अध्यै तुमर्थे कृत् नित्त्वे आद्युदात्त । मदयध्यै पिबध्यै
शस् शस् वीप्सावोधके कारके तद्धित अव्यय । बहुशो ददाति ।
शाकट शाकट क्षेत्रेऽर्थे तद्धित न शित् । इक्षुशाकटम् ।
शाकिन शाकिन क्षेत्रेऽर्थे तद्धित न शित् । इक्षुशाकिनम् ।
शानच् आन कर्तृकर्मादौ कृत् समुदायान्तोदात्त । पचमान पीयमान भूयमानम् । [यजमान ।
शानन् आन शीलाद्यर्थे कर्तरि कृत् आद्युदात्त । पवमान
शालच् शाल वैस्तृत्ये तद्धित अन्तोदात्त । विशाल ।
श्तिप् ति धातुस्वरूपार्थे कृत् अनुदात्त । भवति विभक्ति ।

ष

ष अ समासान्त स्त्रिया ङीप् । द्विमूर्ध त्रिमूर्ध । [दीर्घसक्थ ।
षच् अ समासान्त स्त्रिया ङीप् अन्तोदात्त । पद्मनाभ
षड्गवच् षड्गव षट्पदार्थे तद्धित अन्तोदात्त । गोषड्गवम् महिषषड्गवम् । [वराक जल्पाक ।
षाकन् आक-शीलाद्यर्थे कर्तरि कृत् स्त्रिया ङीप् आद्युदात्त ।
षिकन् इक अध्येतर्यर्थे तद्धित आद्युदात्त स्त्रिया ङीप् । शतपथिक षष्टिपथिक । [मनु-मानुषम् ।
षुक् ष् आगम अन्तावयव । ज्ञा-ज्ञापयम् लप्-लापयम

[illegible] [illegible] बर्ति [illegible]। [illegible]।
क्रिया [illegible]। [illegible]
[illegible] वर्तते [illegible] क्रिया [illegible]।
[illegible] वर्तते [illegible]। [illegible]। क्रिया
[illegible]।
[illegible] वर्तते [illegible]। [illegible]। क्रिया [illegible]
[illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]।
[illegible] वर्तते [illegible] क्रिया
[illegible] वर्तते [illegible] क्रिया
[illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]।
[illegible] वर्तते [illegible] क्रिया [illegible]।
[illegible] वर्तते क्रिया [illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]। [illegible]।
[illegible] वर्तते [illegible] क्रिया [illegible]
[illegible] वर्तते [illegible]। [illegible]।
[illegible] वर्तते [illegible]। [illegible]।
क्रिया [illegible]। [illegible]।
[illegible] वर्तते [illegible] क्रिया [illegible]। [illegible]।
[illegible] क्रिया [illegible]।
[illegible]।

[illegible]

[illegible] वर्तते। [illegible]। [illegible]। [illegible]।
[illegible]।
[illegible] वर्तते [illegible]। [illegible]।
[illegible] [illegible]।
[illegible] वर्तते [illegible]। [illegible]
[illegible]।
[illegible] वर्तते [illegible]। [illegible]।
[illegible] वर्तते। [illegible]। [illegible]
[illegible]।
[illegible]। [illegible]। [illegible]।
[illegible] वर्तते [illegible]। [illegible]
[illegible] वर्तते [illegible]। [illegible]।
[illegible] वर्तते। [illegible] (वाङ्मयम्)।
[illegible] वर्तते [illegible]। [illegible]।
[illegible] वर्तते। [illegible]।
[illegible] वर्तते। [illegible]। [illegible]।

[illegible]

[illegible] वर्तते। [illegible]। [illegible] [illegible]।

[illegible] [illegible] प्रदर्शितम्।

इति पाणिनीय[illegible]परिनिष्ठित-
रूपादिविवरणम्।

[illegible]परिनिष्ठित-
रूपादिविवरणम्।

[illegible]

[illegible]। [illegible] ([illegible])।
[illegible]। [illegible] ([illegible])
[illegible]। [illegible]। [illegible]।
[illegible]। [illegible]।
[illegible]। [illegible]। [illegible]।
[illegible]। [illegible]+[illegible]।
[illegible]। [illegible]। [illegible]।
[illegible]। [illegible]+[illegible] ([illegible])। [illegible]
[illegible]। [illegible]।
[illegible]। [illegible]। [illegible]।
[illegible]। [illegible]।
[illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]।
[illegible]। [illegible]। [illegible]।
[illegible]। [illegible] [illegible]।
[illegible]। [illegible]। [illegible]
[illegible]।
[illegible]। [illegible]।
[illegible]। [illegible], [illegible]।
[illegible]। [illegible]।
[illegible]। [illegible]।
[illegible]। [illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]।
[illegible]। [illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]। [illegible]।
[illegible]। [illegible] ([illegible])। [illegible]

अन्युच् अन्यु समुदायान्तोदात्त । सृ-सरण्यु (मेघ, वातय) ।
अप अप । स्तु-पुक् च स्तूप ।
अभच् अभ समुदायान्तोदात्त । कृ-करभ शृ-शरभ इत्यादि ।
अम अम । कल-कलम, कर्द-कर्दम अव-अवम अध-अधम ।
अमच् अम समुदायान्तोदात्त । प्रथ-प्रथम चर-चरम ।
अम्बच् अम्ब समुदायान्तोदात्त । कृ-करम्ब कद-कदम्ब ।
अयु(यू) अयु(यू) । सृ-सरयु सरस्वती ।
अर(च्) अर । अम-अमरस् मच्छ-मच्छरा जर्ज-जर्जर । चित्त्वे सर्वान्तोदात्त । अव-अवर । [तट्च अन ।
अरन् अर आद्युदात्त । म+आ+अत-मात । अम
अरु अरु । ऋ-अरु ।
अल् अ पूर्वोदात्त । उद्+म-उदरम् ।
अलच् अल समुदायान्तोदात्त । मगि-मङ्गलम् ।
अलिच् अलि समुदायान्तोदात्त । अञ्ज-अञ्जलि ।
अवक अवक । स्था-तादेश किच्च च स्तवक ।
अस अस । अपि-अर्पस (अपमासम्) ।
असच् अस समुदायान्तोदात्त । अत-अतस चम-चमस ।
असानच् असान समुदायान्तोदात्त । ऋ-ऋरसान जृ-जरसान
असि अस् । सु+तप-सुतपा, जात+विद्-जातवेदा ।
असि असि । सन-सानसि नि० इद्धि । वृ-नुम् वर्णसि ।
असुन् अस् आद्युदात्त । चित-चेत सृ-सर तप-तप ।

आ

आ आ अव्यय । वि+सो-विषा (वृद्धि) । वि+श्रा-विश्रा (स्वर्गः) । [पताका ।
आक आक । खज-खजाका बल-बलाका शल-शलाका पत-
आगूच् आगू समुदायान्तोदात्त । यु-यवागू ।
आणक आणक । लू-लवाणक धू-धवाणकः ।
आतु आतु । जीव-जीवातु ।
आतृकन् आतृक आद्युदात्तः । जीव-नि० वृद्धि जैवातृक ।
आनक आनक । भी-भयानक भी-भयानक ।
आनच् आन समुदायान्तोदात्त । सम्+सु+सस्वान । क्षुध-कित् क्षुधान, एव लुध-लुधान बुध-बुधान ।
आनुक् आनु गुणाभाव । कृश-कृशानु ।
आन्य आन्य । वद-वदान्य ।
आय्य आय्य । स्पृहि-स्पृहयाय्य ।
आरन् आर आद्युदात्तः । अगि-अङ्गारम्, मद-मदार ।
आल आल । मव्य-यलोप वस्य वादेशे मराल ।
आलच् आल समुदायान्तोदात्त । स्था-स्थाल स्थाली ।

आनञ् आन इद्धि आद्युदात्त । पत-पागम पाताल पत-पातालम् चडि-चण्डाल ।
आलीयच् आलीय समुदायान्तोदात्त । मृज-मार्जालीय ।
आस आस । यु-यवास (दुरालभा) ।
आसि आस् । इण-अयाः अव्यय । (वृद्धि) ।

इ

इ इ । रु-रवि कु-कवि पु-पवि ऋ-अरि० कृ-किरि गिरि', एव गृ-गिरि ।
इकन् इक आद्युदात्त । क्री क्रयिक । आ+पण-आपणिक । आ+पत-आपतिक ।
इजि इज् । पण-पस्य वादेश वणिक् । वञ-कित् उशिक् ।
इञ् इ इद्धि आद्युदात्त स्त्रियां वा ङीप्, वप वापि वापी । यज-याजि याजी । वस-वासि वासी ।
इण् इ इद्धि । जन-जनि अज-आजि अत-आति ।
'इत इत । कुस-कुसित (जनपद) । [पलितम् ।
इतच् इत प्रकृतिप्रत्ययसमुदायान्तोदात्त । फल फलस्य पादेश
इतन् इत आद्युदात्त । हृ-हरित श्ये-श्येत ।
इति इत् । सृ-सरित् हृ-हरित् रुह-रोहित् युष-योषित् ।
इत्नुच् इत्नु-समुदायान्तोदात्त । स्तनि-स्तनयित्नु ।
इल इल । अश-अशिलम् वञ-वञ्जिलम् धृ-धरित्री ।
इलन् इल आद्युदात्त । जन-जनिल ।
इथिन् इथि आद्युदात्त । अत-अतिथि ।
इन् इ आद्युदात्त । पच-पचि० बल-बलि यज-यजि ।
इनच् इन समुदायान्तोदात्त । श्ये-श्येनः, हृ-हरिण, स्त्यै-स्त्येन, अव-अविनः ।
इनण् इन वृद्धि । मह-माहिनम् ।
इनन् इन आद्युदात्त । द्रु-द्रविणम् दक्ष-दक्षिण-दक्षिणा ।
इनि इन् । गम-गमी । आङि णित् । आगामी । [धृ-धरिमा ।
इमनिच् इमन् समुदायान्तोदात्त । हृ-हरिमा सृ-सरिमा
इमनिन् इमन् आद्युदात्त । जन-जनिमा भृ-भरिमा ।
इलच् इल-समुदायान्तोदात्त । सल-सलिलम् कल-कलिलम्
इ(ष्ट)ठच् इ(ष्ट)ठ समुदायान्तोदात्त । अञ्ज-अञ्जि(ष्ट)ठ ।
इष्णुच् इष्णु-समुदायान्तोदात्त । गै-गेष्णु दा-देष्णु ।
इसन् इस आद्युदात्त । अर्पि-अर्पिस (अपमासम्) ।
इसि इस् । अर्च-अर्चि शुच-शोचि हु-हवि सृप-सर्पि ।
इसिन इस आद्युदात्त । द्युत आदेशे ज्योतिः ।

ई

ई ई । अव-अवी तृ-तरी स्तृ-स्तरीः तन्त्रि-तन्त्री ।

ईक्ष् ईख भ्वा० प० । भ्व-ईखीत ईखि ईखीत ।
ईङ्खि ईखि । भ्वा ईखति भ्वा ईखीत ।
ईज ईज । भ्वा ईजीरम् । [ईज ईजीता ।
ईर्ष्यिसित् ईर्ष्य भ्वादिगणोदात्त । ईर्ष्यीता ईर्ष्यीता
ईरक्ष(न्) ईर विश्वे भ्वादिगणोदात्त विश्वे भ्वादि०ख०।
विवर । [(ईरकम्) ।
ईरम् ईर भ्वादिख० । भू-ईरीष्ट भू-ईरिरम् भू ईरीरम्
ईहम् ईह भ्वादिख० । भू-ईहीरम् भू ईहीष ।

उ

उ उ । भ उदः भी भू भ उद भू उद उद-उदः ।
उक्षम् उक्ष भ्वादिख० । वपु+उक्ष वपुक्ष ।
उखम् उख भ्वादिगणोदात्त । भू उखत । [उखा ।
उख् उ भ्वादि । उ-उख वो उखु उ-उखु उख
उचि उचु । भ उचत् भू उचत् ।
उज्झ उज । उ-उज्झितम् उ उज्झम् ।
उञ्छ उञ्छ । भ्व उञ्छ । [उञ्छि उञ्छत ।
उडम् उड भ्वादिख० । भू उडत उडता । भू उडत ।
उतङ्कि उतङ्क । उ उतङ्का ।
उर्दि उर्दि । भ्व उर्दि ।
उमस उम । भ्व उमस ।
उर्वि उर्वि । भ्व उर्वि ।
उम उम । उम उमकम् ।
उष उष । उष उषकम् । [उष-उषक ।
उरष् उर भ्वादिगणोदात्त । उष उषरा उष उषरा
उरम् उर भ्वादिख० । उष उषर उष-उषरा ।
उरिम् उरि भ्वादिख० । उष उषरि उष उषरि ।
उष उष । उषि उषस ।
उष्ठ उष भ्वादिगणोदात्त । उष उर्षुः उष उषुष ।
उक्षम् उक्ष भ्वादिख० । उ-उक्ष आदि उक्षादेशः उक्ष ।
उक्षि उक्षि । उक्षि उक्षुषि ।
उक्षष उक्ष भ्वादिगणोदात्त । उक्षि उक्षुष । [उक्षुष ।
उक्षष उक्ष भ्वादिगणोदात्त । भू उक्षत उक्ष उक्षत उक्ष
उ(ऊ)हम उ(ऊ)ह भ्वादिख० । उ उह(ऊ)ह ।
उहि उह । उह उह । उह वि उहमानस्य ।
उहिम् उह भ्वादिख० । उ उह उ उह उह उह ।

ऊ

ऊ ऊ । ऊ ऊ ऊ ऊ ऊ ऊ ।
ऊष ऊष । ऊ ऊषष ऊष ऊषष ऊष ऊषष ।

ऊर्षम् ऊष ऊषादि । ऊष-ऊषूष ऊष-ऊषुषम्
ऊष ऊष । ऊ ऊषीष ऊषूष ।
ऊहम् ऊह भ्वादिख० । भू-ऊहमम्, ऊ-ऊहम ।
ऊम ऊम । ऊम-ऊमूष ।
ऊर ऊर । ऊर-ऊरूरः ऊर ऊरूरः ऊर-ऊरूरम् ।
ऊरम् ऊर भ्वादिख० । ऊ-ऊरूर । ऊर-ऊरूरऊरम्
विमूरम् । ऊर ऊहर ।
ऊहम् ऊह भ्वादिगणोदात्त । विवि विवृहम्, ऊह
ऊहर ।

ऋ

ऋ ऋ । ऋि-ऋर ऋरी ।
ऋतिम् ऋत भ्वादिख० । ऋत-ऋतक । [ऋतक ऋतरी ।
ऋष् ऋ भ्वादिख० । ऋ+ऋष-ऋषा ऋषरी । ऋ+ऋष-

ए

एष एष । भू-एषेषु भू एषेषु ।
एल एल । ए-एरेम । [एठेट ।
एरक एर एवादादि । एष एतेरा एष एठेट, एष-
एरिमम् एरिम भ्वादिगणोदात्त । एष-एवेषिद ।
एखुम् एखु एवादादि । एे-एखु

ओ

ओतम् ओत भ्वादिगणोदात्त । ओत ओतेष ओतेट ।
ओखष ओख भ्वादिगणोदात्त । ओख ओखेषा । ओखि-
ओखेषा ओखेषम् ।
ओरम् ओर भ्वादिख० । ओर ओरेट, ओर-ओरेरा ।

क

क क एवादादि । क-कका । वि+क+का काम् ।
क क भ्वादिगणोदात्त न विद् । क-कक रा राका कक-कका ।
कक् क कवादिगणोदात्त नारी विवक्षम् । क-कुका कु-कुक ।
ककुक ककुक भ्वादिख० न विद् । ककुक-ककुक्का (विद्)
कक्ष कक्ष भ्वादि न विद् । विक्ष-भ्वादेशः एवादादि
वि विकका ।
कदु कदु एवादादि । क-कदा । [(कदरविकर) ।
कक्षिम् कक्षि एवादादि भ्वादिगणोदात्त । क-रक्षि
कचम् कच एवादादि भ्वादिख० । उ+विद् उविकम् ।
कद् क एवादादि भ्वादिख० । विक वि कोकाद ।
कम क भ्वादिख० न विद् भ्वादिख० । एक एक ऋी-ऋेक
कमयि कमय् एवादादि । कम-कमना ।
कमिम् कम् एवादादि भ्वादिख० । कु कुमा कम-कमा ।

क्न्यन् अन्य कित् आद्युदात्त । हृय-हिरादेश, हिरण्यम् ।
क्न्युच् अन्यु गुणाभावादि समुदायान्तोदात्त । क्षिप-क्षिपण्युः
क्प अप गुणाभावादि । क्षण-संप्रसारण कुणप (शव) ।
क्पन् अप गुणाभावादि आद्युदात्त । उष-उषप कुट-कुटप ।
क्मिन् अस् कित् आद्युदात्त । इदि-नलोप, इदम् सर्वनाम
क्यन् अय गुणाभावादि आद्युदात्त । तन-तनय ।
क्रन् कर न कित् आद्युदात्त । शृ-शर्करा ।
क्ल अल गुणाभावादि । त्रप-त्रपला, त्रफ-त्रफला ।
क्लन् अल न कित् आद्युदात्त । पुष-पुष्कल ।
काकु आकु गुणाभावादि । कट-कटाकु कुप-कुपाकु (सूर्यः)।
कालन् आल गुणाभावादि आद्युदात्त । बिड-बिडाल ।
किकन् इक कित् आद्युदात्त । व्रश-वृश्चिक क्षप-क्षपिक ।
कितच् इत कित् समुदायान्तोदात्त । रुच-रुचित वच-उचितम् । [पुलिन्द ।
किन्दच् इन्द कित् समुदायान्तोदात्त । कुल-कुलिन्द पुल-
किरच् इर कित् समुदायान्तोदात्त । रुध-रुधिर ।
किष्यन् इष्य कित् आद्युदात्तः । रुच-रुचिष्य भुज-भुजिष्या ।
कीकन् ईक कित् आद्युदात्त । ऋज-ऋजीक मृड-मृडीकः ।
कीटन् ईट कित् आद्युदात्त । कृ-किरीट तृ-तिरीटम् ।
कु उ गुणाभावादि । पृ-पुरु भिद-भिदु व्यध-विधु ।
कुक् कु अन्त्यकित्त्वादादिकित्त्वम् । श्री-श्रीकु ।
कुकन् उक गुणाभावादि आद्युदात्त । मथ-सम्प्रसारणम् मथुक
कुषन् उष गुणाभावादि आद्युदात्त । पॄ-पुरुषः ।
कू ऊ गुणाभावादि । कृत-कृतू गृध-गृधू ।
केय्य एय्य गुणाभावादि । स्तु स्तुवेय्यः (वेद एवायम्) ।
क्त त गुणाभावादि । अञ्ज-अक्त घृ-घृतम् स्तृ-स्तृतम् ।
क्त्नु त्नु गुणाभावादि । कृ-कृत्नु हन-हत्नुः ।
क्त्र त्र गुणाभावादि । यम-यन्त्र चि-चित्र मिद-मित्रम् ।
क्थन् थ गुणाभावादि आद्युदात्तः । हन-हथः कुष-कुष्ठ ।
क्थिन् थि गुणाभावादि आद्युदात्त । अस-अस्थि सक-सक्थि
क्न न गुणाभावादि । तृष-षलोप तृणम् । [सू-सूनि ।
क्निन् नि कित् स्त्रिया आद्युदात्तः न ङीप् । वृ-वृणि ।
क्मलन् मल कित् आद्युदात्त । कुट-कुड्मलम् कम-कश्मलम् ।
क्यु यु-अन गुणाभावादि । कृ-किरण पृ-पुरण ।
क्युच् यु-अन गुणाभावादि आद्युदात्त । धृ-उत् उरण ।
क्युन् यु-अन गुणाभावादि समुदायान्तोदात्त । भू-भुवनम् ।
क्रन् र कित् आद्युदात्तः । सु-सुर सू-सूरः धा-धीर. ।
क्ररच् रर गुणाभावादि समुदायान्तोदात्त. । कु-कुरर. ।

क्रि रि गुणाभावादि । सृ-सूरि ।
क्रिन् रि गुणाभावादि आद्युदात्त । अद-अद्रि भू-भूरि ।
शुभ-शुभ्रि ।
क्रुकन् रुक गुणाभावादि आद्युदात्त । भी-भीरुक । [शल्य ।
क्रुन् रु गुणाभावादि आद्युदात्त । रु-रुरुः शाति-सुरुः ।
क्ल ल गुणाभावादि । मू-मूलम् शक-शक्ल अम-अम्ल ।
क्वन् व गुणाभावादि आद्युदात्त । अश-अश्व मुष-मुष्व ।
क्वनिप् वन् गुणाभावः अनुदात्तः । ग्री-ग्रीवा कृश-कृश्वा ।
क्विन् वि, इकारस्यानुनासिकत्वाभावान्न लोप । कृ-कीर्वि
गॄ-गीर्वि जागृ-जागृवि ।
क्विप् वि तस्य लोप अनुदात्त कित् । वच-दीर्घ वाक् ।
क्वुन् वु-अक कित् आद्युदात्त । चर-चरक ।
क्सरन् सर कित् आद्युदात्त । तन-तसर, धूम-धूसर ।
क्सि सि गुणाभावादि । शुष-शुक्षि, कुष-कुक्षि, शुष-शुक्षि
क्सु सु गुणाभावादि । इष-इक्षु ।
क्स्न स्न गुणाभावादि । कृत्-कृत्स्नम्, श्लक्ष-श्लक्ष्णम् ।

ख

ख ख वकारमध्येपात् न खित् । शम-शङ्ख मुह-मुरादेशे मूर्ख ।

ग

ग ग वकारमध्येपात् न गित् । सृ-सर्ग ।
गक् ग वकारमध्येपात् न गित् गुणाभावादि । मुद-मुद्ग ।
गण् ग वकारमध्येपात् न गित् वृद्ध्यादि । शृ-शृङ्ग शार्ङ्ग ।
गन् ग वकारमध्येपात् न गित् आद्युदात्त । गम-गङ्गा ।

घ

घथिन् अथि कुत्वम् आद्युदात्त । नि+मस्ज्+निमङ्क्थि ।

च

चट् च मध्येपात चित् स्त्रियां ङीप् । कु-दीर्घ कूची ।
चतु अतु समुदायान्तोदात्त । एध-एधतु, वह-वहतु ।
चिक् च वकारमध्येपात् न चित् गुणाभावादि । सु-सुक् सुचै

झ

झच् झ-अन्त समुदायान्तोदात्त । जॄ-जरन्त विश-वेशन्त ।
झिच् झि अन्ति तेन न झित् समुदायान्तोदात्त । भू-भवन्तिः ।

ञ

ञुन् उ वृद्ध्यादि आद्युदात्त । दॄ-दारु, सन-सानु ।

ट

ट(न्) ष स्त्रियां ङीप् । निपात्ये आद्युदात्त । दनुष-मस्या दाय, दनुष-दाय । [मङ्क-मङ्क्षिप ।
टिषच् इष समुदायान्तोदात्त, स्त्रियां ङीप् । अव-अविष,

ठ

ठ ठ मात्रेणात् न भिद् । यथ मठः ।

ड

ड ड कमलेऽपि डिवोप । अनु डामी ।

ड ड समल मात् न भिद् । कृष-कृष्णम्, ड डः ।

डप मड कमलेऽपि डिवोप । मन-मन्द् मिलव रथ रमनकिर्मिर्षेमाव वर्षि ।

डट मट कमलेऽपि डिवोप । मय मठः ।

डति वति कमलेऽपि डिवोप । मा वति । [क्वचो ।

डयतुम् मागठ डिवोपः अमितुसनम् चाहरच । मा-अपाम्

डिमि दम् डिवोप । वै डिमु । भव ददय मामलम् न कर्मेमयममममममतेऽपि हिरम्नयमिति मिवमयुमारो पिमममाम्मे दशाममर्म मामपा ।

डुलय् अम डिवोप अहसामावोदात । अव्+मू अवुसम् ।

डुम् अ डिवोप मायदात । दारु+ची-दारम्, म+ची भय । [मावि मैयावर्म मसर ।

डुमडुम् कमम् डिवोप मामुदात । मा डमाम् डम ।

डू अ डिवोप । कम-मू । [विविमहवे ।

डे डे डिवोप । दा र दा दावी । वदा मावमल ववोह

डेवि देव् डिवोप । मह्+वि वर्दे वि होवा मीव ।

डो वो डिवोप । वव वो मौ वया । मावममस्लम् ।

डोवि योव् डिवोप । डम् दो दोवो दोव ।

डौ औ डिवोप । वव-मौम डर मौ मावममलम्म् ।

डुद् ट डिवोप मिला लोद् । वा-डी ।

डि रि डिवोप । मृ मि मम ।

ढ

ढ ढ मात्रेणात् न भिद् । वम मठः ।

ण

णिमम् दाम हविः मामुदात । मू मामिर्म मद-मार्दिमम् ।

ण णु मात्रेणात भिद् । का मामुः मम मेणु मृ मर्णु

णुकम् मम दशादि मामुदात । मम-मात्रे माकम ।

णा मम मात्रमात् न भिद् । इव मथारवा रथ विमम् ।

त

त त । वो हद् डव विमम् (विमय) ।

तकम् मव मामुदात । रव दरवा मम-मारवा ।

तम् त मामदात । एव-दवा व मव व मर्व ।

तमम् मव मामुदात । मी मैमम् ।

तमम् मव मामुदात । रव दरम (माश्रम) ।

तमसुन् मसम् मामुदात । रव-दरमा (विमः) ।

ति ति । मि+मव मिवक्ति मु+मव मर्कि मराति । ममगाठे मवीविनिर्दैमाम् न मूमाः । [मविमा ।

तिमम् मिव मामदात । पुव-मर्हिम । मम मिमम्

तु त । मव-मन्तुः मम मन्तुः वै मात मि-मैत ।

तुन् त मामुदात । मि मैत-। मम मन्तुः मम-मन्तुः ।

तम् त मसदामावोदात । मद् मता मनु मता ।

तम् त मामदात । मंव मंवम ।

तव त मदादि । मू-मोम । (ममकम मीवावमव ।

तुष् तु हवामसादि । म ममा ।

त त । द मोम मोमा । मम-मश मव ममम् ।

तम् त मामुदात । त-मोमम् मा ममाः न मोमम् ।

तिम् ति मामुदात । मद-मर्मिः ।

त्रिम् तिम् मामुदात मिवेमुः न भिद् । मद-मनो मर्मिमी ।

त्रिष् ति-मददात । दा-रामिः मद-मर्मिः (दवो) ।

त्सम् त मामदात । दमः (दमा) ।

थ

थक् म हवामसादि । इव पूर्व पूर्व पूर्वम् ।

थम् म मामुदात । मम-मोव हव-मोवम् मा-माया ।

द

द द । मा मामा (मभाव मवरा) ।

दम् द मामुदात । मम-ममः मम-मद्रा ।

ध

धुवु धु हवामसादि । मौ मीम ।

न

न न । मा-मामा (मरमम) मु रमद् मम-मम ।

नम् न हवामसादि । रव-दम । वि विमा ।

नि नि । मी मि मम मैदि । मा-मामि ।

नु न । दा दाहा मा माहा ।

प

प प । दा-दापद् । मी-मेव मि मीव । मिव मिमम् ।

पाव मव । म-मर्मव ।

फ

फक् म हवामसादि । मम मवोम कृमत मम-कृमम ।

भ

भ भ । इ-दर्म रव-रवम (मरिमवर) ।

भम् भ मामदात । म ममः म मर्वः ।

म

मक् म गुणाभावादि । इध-इध्म युध-युध्मः भी-भीमः ।

मदिक् मद् गुणाभाव । यु-युष्मद्-त्वम् । अस-अस्मद्-अहम् सर्व्वनाम ।

मन् म आद्युदात्त । धृ-धर्म्म सु-सोम' हु-होम ।

मनि मन् । सु+धृ-सुधर्म्मा ।

मनिण् मन् वृद्धि । अत-आत्मा ।

मनिन् मन् आद्युदात्त । सो-साम कृ-कर्म्म वृ-वर्म्म ।

मि मि । नी-नेमि भू-कित् भूमि ।

मिनि मिन् । शुभ-शोभी ।

मुक मुक । उष-लात्वादेश गुणाभाव उल्मुक । (ज्वलदङ्गारम्) ।

य

य य । शल-शल्यम् ।

यक् य गुणाभाव । जन-जन्य (युद्धम्) जन्या वधू ।

यत् य स्वरित । पु-पुक् पुण्यम् धा-नुक् धान्यम् ।

यतुच यत् समुदायान्तोदात्त । तन-तन्यत ।

युक् यु गुणाभाव । भुज-भुज्यु (भोजनम्) । [जन्यु ।

युच् यु न अनादेश समुदायान्तोदात्त । मन-मन्यु' जन-

युन् यु-अन आद्युदात्त । हन-आद्यन्तयोर्घतौ घतन ।

र

र र । टीक्-सुख पुट् च रिमम् (कुत्सितम्) ।

रक् र गुणाभाव । स्फाय-स्फारम् । क्षिप-क्षिप्रम् स्वप-स्वप्न ।

रन् र आद्युदात्त' । इदि-इन्द्र' वज-वज्र । भी-भेर ।

रु रु । मी-मेरु पी-पेरु पा-पारु । जत-जतु ।

ल

लक् ल कित् । शी-शीलम् ।

व

व व । शृ-शर्व' गॄ-गर्व खॄ-खर्व' बयादिरित्येके ।

वन् व आद्युदात्त । इष-एव, स्वरादि । शी-शेव ।

वन् वन् न निमित्त आपकत्वात् । धृ-धर्वा (कुत्सित) ।

वनिप् वन् अनुदात्त । ग्रा-ग्रावा धृ-धर्वा (तरुरङ्गमयोः) ।

वरट् वर स्त्रिया ङीप् । अश-उपधाया ईत्त्वम् ईश्वर' ।

वलच् वल समुदायान्तोदात्त । इल-इल्लल पल-पल्लल ।

वलञ् वल वृद्धि । शी-शैवलः । [दरादित्वात् शैवालश्च ।

वालञ् वाल वृद्धि आद्युदात्त । शी-शैवाल । शुभे-

वालन् वाल आद्युदात्त । शी-शेवाल नि० वस्य प, शेपालश्च ।

वि वि ज्ञापकत्वस्य न लोपः । दृ-दर्वि, बयादिरित्येके ।

विन् वि-अनुदात्तत्वमतिप्रसङ्गाभावात् नास्य इदित्त्वं तेन न विलोप' । घृ-घर्वि' । वयादिरित्येके ।

वुन् वु अक-आद्युदात्त । कृ-कारक करका ।

श

शक् श वकारप्रश्लेषात् न षित् गुणाभाव । वृ-वृश ।

शुन् शु आद्युदात्त । स्पृश-पृभावः पर्शु (आयुधम्) ।

श्वण् श्व वृद्धि । स्पृश-पृभावः पार्श्वः ।

ष

षवन् षव आद्युदात्त स्त्रिया ङीष् । प्रथ-संप्रसारणे पृथवी ।

षिवन् इव आद्युदात्तः स्त्रिया ङीष् । प्रथ-सम्प्रसारणे पृथिवी

ष्ट्रन् त्र-आद्युदात्त । वस-वस्त्रं शस-शस्त्रम् अस-अस्त्रम् स्त्रिया ङीष् । नष्ट्री । [शॄ-शर्व्वरी ।

ष्वरच् वर समुदायान्तोदात्त' स्त्रिया ङीष् । इ-वर्वर;

स

स स । वृ-वर्षम् । तृ-तर्ष । वस-वत्स' । हन-हंसः ।

सन् स आद्युदात्त । अम-अंसः ।

सरन् सर आद्युदात्त । अश-अक्षरम् । वस-वत्सर ।

सिकन् सिक आद्युदात्त । हन-हसिका (हसयोषित्) ।

स्नन् स्न आद्युदात्त । श्लक्ष-श्लक्ष्णम् ।

स्य स । मद-मत्सः ।

स्यन् स आद्युदात्तः । मद-मत्सः ।

इत्युणादिप्रत्ययस्वरूपादिप्रदर्शनम् ।

शब्दविभागनियमादि ।

शब्दास्तावत् चतुर्विधा रूढयौगिकयोगरूढपारिभाषिकभेदात् । यत्र अवयवार्थज्ञानमनपेक्ष्य समुदायशक्त्या कस्यचिद्विशिष्टार्थस्य बोध ते रूढा' । यथा आखण्डलमण्डपघटादय तत्र अवयवार्थावबोधनेनैव समुदायेन विशिष्टार्थस्य बोधनात् ।

द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धरूपावयवार्थयोगेन तत्तद्विशिष्टार्थबोधका यौगिका । यथा धनवान् दण्डी रूपवान् रसवान् पाचक' गन्तेत्यादय । तेषाञ्च धनादिद्रव्यस्य, रूपरसादिगुणस्य, पाकादिक्रियायाश्च सम्बन्धस्य यथाक्रमं बोधकता । एवञ्च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तत्तदर्थयोरुपस्थाप्यत्वेन तद्योगरूपसम्बन्धविशिष्टस्य बोधकत्वात् तेषां यौगिकत्वम् । यौगिका अपि कृदन्ततद्धितान्तसमासजभेदात् त्रिविधा' । तत्र पाचकादय कृदन्ता , कापायादय' तद्धितान्ता , राजपुरुषादय. समासजा । तत्राय विशेषः कृदन्ता:

[illegible] यथा हि [illegible] इत्यादौ [illegible] [illegible] [illegible] क्रिया-[illegible] ।

[illegible] [illegible] । तत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इत्यादौ [illegible] [illegible] क्रिया-[illegible] [illegible] इत्यादौ च [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] इत्यादौ [illegible] । [illegible] इत्यादौ [illegible], [illegible] इत्यादौ [illegible] [illegible] बोध्यते ।

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तत्र राजपुरुष [illegible] इत्यादौ [illegible] [illegible] इत्यादौ [illegible] [illegible] इत्यादौ [illegible] [illegible] इत्यादौ [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] ।

"[illegible] [illegible] ।"

इति [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] । यथा [illegible] [illegible] इत्यादौ [illegible] [illegible] बोध्यते । यथा [illegible] [illegible] [illegible] बोध्यते । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] बोध्यम् । [illegible] [illegible] [illegible] बोध्यम् । [illegible] [illegible] ।

[illegible] पूर्वपदस्य उत्तरपदार्थे क्वचित् उत्तर-पदस्य पूर्वपदार्थे सम्बन्धबोधकता । यथा राजपुरुष इत्यादौ राजादिपूर्वपदस्य उत्तरपदार्थे पुरुषादौ [illegible] इत्यादौ च [illegible] [illegible] बोध्यते । [illegible] [illegible] । तत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इत्यादौ [illegible] [illegible] इत्यादौ [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] ।

[illegible] यथा "[illegible]" "[illegible]" [illegible] इत्यादय । [illegible] बोध्यम् [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] ।

तेषां सङ्केतविशेषज्ञापकस्य तत्तच्छास्त्रेषु तत्तच्छब्देन तत्र तत्र पारिभाषिकार्थानामेव ग्रहणीयम् । अत एव "अलिमात्रस्थ-योर्मध्ये अलिभे कार्यसमन्वय" इति परिभाषया अलिग-सङ्केतवत एव ग्रहणमुक्तम् तेन "कर्मण्यण्" "कर्मणि द्वितीया" इत्यादौ स्वशास्त्रे पारिभाषिकार्थानामेव कर्मादीनां ग्रहणं न तु "कर्म क्रिया" इति कोषोक्तक्रियादीनां ग्रहणम् ।

केचित्तु, सङ्केतस्य स्वशास्त्रात् पारिभाषिकस्य रूढेष्वेवान्तर्भाव-मिच्छन्ति ।

शक्तिश्च यथाच्छब्दादयमर्थो बोध्य इत्याकारेच्छा । सा च सम्प्रदायप्रवर्तकस्य ईश्वरस्य तत्स्थानीयत्वेन कल्पितस्य तथाविधस्य अपरस्य चेत्यन्यदेतत् । तथा च सम्प्रदायप्रवर्तकस्य इदानीम-सुलभतया कस्य शब्दस्य कोऽर्थ ? इति जिज्ञासाया पूर्वपूर्वसम्प्र-दायानुसारेण व्याप्तमार्गे अमरादिभि स्वस्वकोषेषु, बाहुल्येन रूढानां, केषाञ्चिच्च यौगिकानां शब्दानाम्, पाणिन्यादिभिश्च स्वस्वपाठादिषु बाहुल्येन यौगिकानां, केषाञ्चिच्च रूढानामर्थ-विशेषा दर्शिता । अत एवोक्तम्

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषात् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ इति

अमरकोषादिषु च एकैकग्रन्थेषु सर्वशब्दानामनुक्तेः यावत् कोषग्रन्थस्य इदानीन्तनैरप्राप्यतया तेषामसुलभतया च, यौगिक-शब्दज्ञानोपयोगिनश्च पाणिन्यागमस्य प्रायशः दुर्बोधतया तत्तद्-ग्रन्थानां च एकैकरूपेण बहुकालसाध्यपाठतया, पठितानामपि सदा स्फुरणाभावेन, तत्तद्ग्रन्थानाञ्च सुपरिपाटीकत्वाभावेन कथ-ङ्कारं सर्वशब्दार्थज्ञानम् सुकरं भवेत् इत्यतः वेदपुराणेतिहासतन्त्र-शास्त्रदर्शनशास्त्रज्योतिषनीतिशास्त्रवैद्यकव्याकरणादिशास्त्रेषु प्र-युक्तशब्दानां तत्र तत्र पारिभाषिकशब्दानाञ्च अर्थज्ञानाय नाना कोषादिभ्य शब्दानां सङ्कलनेन सुपरिपाटीकतया एतद्ग्रन्थरचनाया-मस्माभिः प्रवृत्तम् ।

यानि यानि च शास्त्राण्यालोच्य तत्तदर्थविशेषावधारणं कृतम् उदाहरणतया च तत्सामान्यस्य तत्तच्छब्दार्थदर्शनावसरे प्रदर्श-यिष्यते प्रदर्शयिष्यन्ते चात्र तेषां ग्रन्थानां समष्टीकृत्य नामानि ।

यौगिकशब्दानामपि अनन्तभेदतया दिङ्मात्रतयाऽत्र प्रदर्शनं कृतम् अन्यथा एकैकधातो एकैकप्रत्ययान्वयया शब्दभेद-प्रसरेऽनन्तशब्दाः सुसङ्कलने च तथा ग्रन्थबाहुल्यमालस्यमा-त्रप्रवृत्तिप्रयोजनञ्च । अत एवोक्तम्

बृहस्पतिर्दिव्यं वर्षसहस्रमिन्द्राय शब्दपारायणं
जगौ नैवान्तं जगामेति ।

यथा च प्रतिपदशब्दार्थकथनापेक्षया प्रकृतिप्रत्ययविभागेन शब्दसाधुतासम्बोधनाय सूपायतया व्याकरणमारब्धं तत्प्रकारैः । तच्च तत एवागन्तव्यम् । किन्तु पाणिन्यागमानामिदानीम् असु-लभतया प्रकृतेश्च तदज्ञानेन तेषां बोधनार्थं तत शास्त्रमालोच्य अपेक्षितयौगिकशब्दानामर्थविशेषोऽस्माभिधास्यते ।

किञ्च यावन्तः शब्दास्तावन्त एव नञ्योगेन शब्दाः स्युरिति नञ्योगेन शब्दबाहुल्यसम्पादनमकिञ्चित्करमेवेति नञ्युक्त-शब्दा अस्माभिः आधुनिककोषकृद्भिरिव नादृता किन्तु यत्र यत्र अर्थविशेषः यथा असुर अब्राह्मण इत्यादिषु तएव संगृह्यन्ते ।

अपरञ्च यौगिकशब्दानां पूर्वोत्तरपदयोः परिवर्त्तनेन नानारूपता स्यात् तेषां सर्वेषां ग्रहणे च तथानन्तभेदकल्पनेन ग्रन्थबाहुल्यमालस्यसम्पादनं अर्वाचीनानामिव वृथा स्यात् न च तत्र प्रयोजनाधिक्यमित्यतः प्रथमं कश्चित् नियमविशेषोऽभिधीयते यद्बलात् पूर्वोत्तरपदपरिवर्त्तनेन तत्तत्समानार्थकशब्दार्थश्च सुकरो भवेत् ।

नियमो यथा

स्वत्वविशिष्टपूर्व्वपदात्, पाल, धर, भुज् धारिन् भृत्, पति, नेतृशब्दास्तत्समानार्थकशब्दा मत्वादयश्च यदा प्रयुज्यन्ते तदा तत्स्वामी बोध्यते । यथा भूपाल भूधर भूभुज् भूधारी भूभृत् भूपति भूनेता इत्यादय, भूमान् इत्यादयश्च भूमिपतिवाचकाः अत्र समानार्थकशब्दे पूर्व्वपदपरिवर्त्तने उत्तरपदपरिवर्त्तने च स एवार्थोऽभिधीयते । यथा भूमिपाल भूमिरक्षक इत्यादिषु ।

जन्यवाचकपूर्व्वपदात् कृत्-कर्तृ सृज्-सृट्-स्रष्टृ-विधातृ कारक-प्रभृतिशब्दास्तत्पर्यायशब्दाश्च प्रयुक्ताः तज्जनकबोधकाः । यथा विश्वकृत् विश्वकर्त्ता विश्वसृक् विश्वसृट् विश्वस्रष्टा विश्वविधाता विश्वकारक इत्यादय सर्वकृत् सर्वकर्त्रादयश्च चतुर्मुखस्य वाचकाः ।

जनकवाचकपूर्व्वपदात्, योनि, ज, रुह, जन्मन् भू, भव इत्यादयस्तत्पर्यायाश्च तज्जन्यबोधकाः । यथा भूमियोनि भूमिज भूमिरुह भूमिजन्मा भूमिभू भूमिभव इत्यादयः वृक्षयोनि वृक्षज इत्यादयश्च । तथा अपत्यप्रत्ययार्थे अणादयश्च जन्य-वाचकाः । यथा भौम माहेय इत्यादय ।

धार्य्यवस्त्वादिवाचकपूर्व्वपदात्, पाणि, मौलि, भूषण, [illegible]-ङ्किन् शेखर, धर, धारकप्रभृतय तत्पर्यायशब्दा मत्वर्थीय-प्रत्ययाश्च तद्धारकवाचकाः । यथा शूलपाणि शूलाङ्कः चन्द्र-मौलि चन्द्रभूषण शूलभृत् शूलशाली चन्द्रशेखर शूली शूलवान् इत्यादय । क्वचित्तु विशेषः । यत्र यत्रावयवे धार्य्यस्य प्रतीयते तत्तद्वाचकशब्दा एव उत्तरपदे निवेशनीयाः । यथा शूलहस्त चन्द्रमस्तक इत्यादि ।

भोज्यवाचकपूर्व्वपदात् अश, भुज्, व्रत, लिह्, पायिन्, प,

अत्र चतसाहस्रा उत्तरपदस्यास्य बहुवचनापवादः । यथा चत्वारः षष्ठ्यः बहुव्रीहि अनुशासी बसरः चत्वारः चत्वारः इत्यादयः पूर्वोत्तरपदवर्णविकारभेदेन अनुप्रयोगसम्भवस्य व्यवस्-थापनम् ।

परिमाणवाचकात् चत्वा रिंशा तत् प्रथमिनी इत्यादयः उत्तरपदस्यास्य बहुव्रीहिसमासः । यथा चत्वारः चत्वारिंश चतु चतुः पञ्चमिनी इत्यादयः पूर्वोत्तरपदवर्णविकारभेदे समस्-तपदानां दुर्लभाः ।

सार्वादिपदात् तत् एतत् प्रथमिनः, मिम तत् भावादयः उत्तरपदस्य समासविधानम् । यथा एकादशः एकादश एकादशी एकादशिनः एकादश एकादश इत्यादय समासान्तः इत्यादय प्रयु-ज्यन्ते ।

षडिंशतिप्रभृतयः षडिंशतयः षष्टा उत्तरपदानाम् यथा विंशत्या विंशतिभ्यः विंशतिषु इत्यादय प्रयोगाः ।

वाङ्मनसप्रभृतयः सन्ति—वाङ्मनसयोः अत्रा वाङ्मनसौ । यथा वाङ्मनसे वाङ्मनस वाङ्मनस इत्यादयः ।

अर्धपिप्पलीप्रभृतिप्रभृतयः प्रथम' इत्या-दय वाङ्मनसादयः वाङ्मनसा वाङ्मनसैः बहुवचन-नामपि । यथा वाङ्मनसा वाङ्मनसयोः वाङ्मनसेष्वादयः इत्यादयोऽपि प्रयुज्यन्ते । उत्तरपदत्वेन समा-सान्तौ उत्तरपदा उत्तरपदानामादयः समासान्तेन प्रयुज्यन्ते । विंशतयः विंशतिः विंशतेः इत्यादयः विंशतौ समासान्ताः विंशत्यादिपदानाम् । समासान्त समा-सान्तः समासान्तोऽदर इत्यादयः समासान्तप्रयोगेन प्रयुज्यन्ते । एतादृशाः एतादृशा इत्यादयः एतादृश-समासान्तपदानाम् ।

समासान्तपूर्वपदात् तत्, सन्ति, बहुना, मिम तत् विंशत्यादिपदानां प्रयोगः । यथा षडिंशः पूर्विसर्गी पूर्विसर्गा पूर्विसर्गः पूर्विसर्गात् षडिंशतिः इत्यादयः ।

अभ्यासपूर्वपदात् सिद् हेतिन् सिद् अत सिद् भारेण अत टिर अविन् तावतादय समासान्तपदानाम् प्रयोगादय बहुप्रयोगाः । यथा सार्वत्रिक सार्वभौमी सार्वजनिक सार्वभौमिक सार्वजनीन सार्वकालिक सार्वभौमिक सार्वलौकिक इत्यादय । एव सामान्यतः सामर्थ्य सामर्थ्यात् सामान्येन इत्यादय विज्ञेयम् ।

अर्थे च सामर्थ्योऽपि हेतुना समासान्तानां समासान्तविधि समासान्तं इत्यपि दिग्मात्रविशेषतः प्रदर्शितम् ।

एतत्समासेन पूर्वोत्तरपदयोः परिवर्तनेन कदाः समा-सावगमः सन्ति । समासान्तं विशेषः । पूर्वादिप्रभृति-विभागों पूर्वापरादयः प्रयोगाः समासविधानां पूर्वापर पूर्वापरी समासः इत्यादयः विशेषविधानां पूर्वादि पर-सामर्थ्य इत्यादयः । समासान्तविधानात् अनुनासिक अनु अनु अंगुष्ठ इत्यादयः समासविधानात् अंगुष्ठादि अंगुष्ठानि आदयः । सर्वविधसमासविधानां सर्वदा सर्वदा सदा इत्यादयः । समासविधानां सन्तुष्ट सन्तोषः सर्वतः इत्यादयः समासान्तं प्रयोगाः ।

इत्यत्राऽपि समासान्ता अपि विशेषविधानां समासविधि-सहितो भावः अस्ति । यथा सार्वविभक्तिर्ह इत्यर्थात् समर विशः भाव इत्यादय ।

अनुनासिकविधानादिप्रभृतयः पूर्वपदस्य विकारप्रयोगाः । यथा अनुस्वारेण अनुस्वारेण विसर्गेण इत्यादयः विसर्गप्रयोग । अनुस्वारा अनुस्वारः विसर्गाय इत्या-दयः बहुप्रयोगाः । अनुस्वारः अनुस्वारः विसर्गार इत्यादयः बहुप्रयोगाः ।

अथ पूर्वोत्तरपदयोः परिवर्तितसमासप्रविधय ।

अत्र पूर्वादिप्रभृतिषु उत्तरपदयोः परिवर्तितपदम् । यथा अभ्यस् पूर्विभ्य अधाभ्य पूर्वाः पूर्वपदाः अधरात् अधराय इत्यादयः ।

सार्वविभक्तिप्रभृतिषु पूर्वपदस्य परिवर्तितपदं भवति अन्यत्र । यथा सार्वविभः सर्वविः सोपविः सार्वः सर्वोपि । विभक्तिपदस्य अनुभवता अनुभवन न तत्र अनुपातनानाम् । यथा सार्वविभ सार्वविभक्ति सर्वोपि सर्वोपरि सर्वविः अप विधिः इत्यादयः इत्यादि विशेषः सर्वोपरिवर्तितपूर्वपदस्य प्रयोगोऽपि समासपूर्वपदस्य न तु सर्वोत्तमपूर्वपदानाम् ।

वाङ्मनसादिषु उत्तरपदस्य परिवर्तितपदम् । यथा वाङ्-मनसे वाङ्मनसा वाङ्मनसादय इत्यादयः । एवंभूता सर्वे ऽपि सन्ता प्रोक्ता एव ।

पौर्वापर्यादिषु उभयोः पदयोः परिवर्तितपदमिति तैरपि बोधव्यमस्ति ।

समुद्भूतवशा उत्तरोत्तरपदस्य प्रकारान्तरत्वात् विरोधभ-वाचका । यथा अहि नकुल इत्यादयः एव विरोधिनः एवंप्रकाराः इत्यादयः समासविरोधिपदानामपि एवं अहिनकुल सर्पनकुल इत्यादयः अन्यविरोधिसमासान्तरव्यवहारेण इत्येतत् अहिनकुलादयः अविरोधिषु समासाः एवम् अहिनकुल इत्येवमादयः प्रयुक्तविरोधिविधानाः ।

इत्थेव नियमावली ज्ञानसौकर्यार्थमादौ प्रदर्शिता यत-दनुसन्धानेन स्थलान्तरा अतिदिष्टतया तत्तदवसरे उक्तप्रायाश्च शङ्का यथायथम् ऊहनीया ।

गुणवाचकशब्दमध्ये शुक्लादिरूप-मधुरादिरस-खरादिस्पर्श-शीघ्रादिवेग—वाचकशब्देभ्य यथाप्राप्त विहितमत्वर्थीयस्य तद्धितस्य लुकि व्यक्ते (विशेष्यस्य) लिङ्गानुसारित्वम् तथा च शुक्लादय रूपवाचका शब्दा गुणपरत्वे पुंलिङ्गा तदुत्तरात् मत्वर्थप्रत्ययस्य लुका गुणवत्परत्वे विशेष्यलिङ्गा । यथा गुणे शुक्ल नील पीत रक्त इत्यादि गुणिनि शुक्ल पट शुक्ला शाटी शुक्ल वस्त्रम् एव नील नीला नील पीत पीता पीत-मित्यादि । एवं स्पर्शविशेषे खरादय क्लीबलिङ्गा तद्वति त्रिलिङ्गा । यथा खर तिग्म तीक्ष्णमित्यादि तद्वति खर किरण खरा दीधिति खर तेज इत्यादि । एवं स्पर्शे शीत शीतल शिशिरमित्यादि तद्वति शीतचन्द्र. शीता हिमानी शीत जलमित्यादि । तथा वेगे शीघ्रं त्वरितमित्यादि वेग-वति शीघ्रोऽश्व शीघ्रा वडवा शीघ्रं यानमित्यादि । एवं रसे मधुर कटु अम्ल इत्यादि तद्वति मधुरो गुड मधुरा द्राक्षा मधुर क्षौद्रमित्यादि एवं कटु कट्वी कटु इत्यादय बोध्या ।

स्त्रीपुंसवाचकशब्दा अपि अल्पत्वविवक्षायां स्त्रीलिङ्गा सु । यथा घटी पटीत्यादय स्वल्पघटादिवाचका ।

बहुभि कोषकारै शब्दाना लिङ्गानुशासनम् कृत तदनु-सारेण प्रायेणास्माभिस्तत्तच्छब्दप्रदर्शनसमये लिङ्गान्युक्तानि किन्तु तानि अमूलकानि समूलकानि वा तत्प्रदर्शनाय प्रथमत पाणि-नीयलिङ्गानुशासनसूत्राणि प्रदर्शितानि तानि च समालोच्य तत्तत्कोषोक्तलिङ्गाना प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वे सुधीभिर्विवे-चनीये इति दिक् ।

अथ शब्दव्युत्पत्तिदर्शने कारणादि ।

धातुपाठ-गणपाठ-संयुत
सूत्रपाठमखिल सवार्त्तिकम् ।
भाष्यमस्य सरहस्यमर्थतो
ये विदन्ति खलु केऽपि ते विद: ॥ १ ॥

उत्तरङ्गो महानक्रवक्रोक्तिचक्रभीषण' ।
शब्दसिन्धु सुदुर्गम्यो दुस्तरोऽकृतबुद्धिभि' ॥ २ ॥

येषा सद्गुरुकर्णधारभजन प्रज्ञावहित्रागमो-
ऽभ्यासश्चानुगुणो मरुत् प्रतिदिनं शब्दागमाम्भोनिधौ ।
पार यत्नवशादवाप्य नितरा रत्नानि लभ्यानि तै-
र्दूरात् तीरगतैस्तु दर्शनभिया सीदद्भिराप्यानि किम् ?३

भाष्याद्यागमवारिधौ गुरुहरिप्रोत्साहनाशालिभि'
प्रज्ञावासुकिरज्जुकर्षणयुजा यत्नौघमन्थाद्रिणा ।
उत्साहैर्गुरुकैयटादिवचनैरालोडिते तत्सुधाम्
व्युत्पत्तिं सुमनोभिरेत्य सुतरा चित्ते पर निर्वृतम् ॥४॥

नो चक्षुषापि कलिता किल कौमुदी ये-
र्भाष्यादिदीपनिवहोऽधिगतो न वा यै: ।
येषाञ्च पाणिनिमतार्कसमागमो नो
तेषा तम प्रचय एव न चास्य शान्ति: ॥ ५ ॥

यैर्वीचिता नोज्ज्वलदत्तवृत्ति-
र्नो काशिकावृत्तिरथाध्यगामि ।
नालोकिता यैर्गणरत्नवृत्ति-
स्तेषा तम शान्तिरुदेति कस्मात् ? ॥ ६ ॥

पाणिन्यागमसूर्येण शब्दाकाशो विकाश्यते
न तु खद्योतमात्रेण स्वल्पव्याकरणादिना ॥७॥

कल्पद्रुमात् फलचयो यदि सौरभ वा
लभ्येत वाञ्छितमथार्थकदम्बक वा ।
शब्दानुशासनमृते न तदर्थबोध-
स्तच्चापि पाणिनिमतन्नतु भिन्नशास्त्रम् ॥ ८ ॥

भाष्याद्यागमनामगन्धमपि ये नाघ्रातवन्तो मनाक्
ते व्युत्पत्तिनिदर्शने यदि रता: किन्नाम ? चित्र तत' ।

छात्रां तत्र कुमारसम्भवकृत मौखा महत्तिर्दधात्
दौर्भाग्यं बत बालभिक्षुसततेः कालादरो यन्मनाक् ।८।

कथञ्चित् सुखबोधस्य पाठमात्रमहोद्धृतेः ।
काव्यमाघसमालोकात् व्युत्पत्तेर्दर्शनं कथम् ? ।९।
तस्माद्बालेकदत्ताः सरितोरमलोमत ।
कुमारादेतु प्रवर्तेरन् प्रवर्तन्तां यथाम्बिता ।
तदाश्वप्यादरस्तत्र श्रोतृणां परं क्वचः ।
दौर्भाग्यात् बत बालानां काव्यपाठे यमादरः ।११।

अत एव प्राचीनैरुक्तम्—

"बबम माध्यकाव्य कुमारोपधिजातुर्थी
नैव प्रस्तामुखे पारं विनयो बवतुथय ।" इति ।

पद्यात्मभमाघस्य ये पाठकुलकारक ।
प्रत्याख्योऽपि यतावन् भावात्समाजमहतम् ।१२।
बालोचितमर्थमिश्रमबोधितमभीप्सुव ।
पाठिन्यायमभिप्रवैत् व्युत्पत्तीनां महर्शनम् ।१३।
पुष्पमालकुमाराणां महाविवेकनं यथा ।
कथातमाख्यतथानां प्रस्तुतुपादनं तथा ।१४।
श्रोताश्रोतार्दर्शनात काव्याश्रोतावदारतो ।
दर्शयेतु कुमारावेत् न वतम पतिमनात ।१५।
प्राच्ये सम्पादिता वल्ल भवता दर्शिता यदि ।
विचाराद् यमु तदाश्चेत्वत्का भवती चति ।१६।
दमौघकारिणो ये तु काव्यमीतिसमन्विता ।
यथाकाम प्रवसन्तो माक्षतविधये क्वचित् ।१७।
कमद्गुणारिकर्तारः कवानामावदारत ।
प्रव्राचेऽयमे रता न तु व्युत्पत्तिदर्शने ।१८।
येषां चित्ते सर्व कथा काव्यमीतिश्च वर्तते ।
न ते तथा प्रवर्तन्ते महता भावना यथा ।१९।
पाठिन्यायानुसारेण प्रस्तावमनस्पया ।
भवेयतु तदा बीचे श्रोतव्ये भावना क्वचित् ।२०।
यदि बालावबोधे चित्त न प्रमाणुभावते तथा ।
तदाश्रमवार्त्तेव भावनं परिमोभते ॥ २१ ॥
प्रथमतातमावासनवकवप्रमिताम् ।
खेमतोऽतिक्रमः क्रमो बालाय पतनाय च ॥२२॥
परोत्पोषपश्चात्स्या बालानां दूरभावनात् ।
मूलवर्तीतदाकाराराधिताम् निवर्ति कृत ? ।२३।
कथामात्रित मार्गेपायविषये येषां परोक्ष परं
मूलं ते बनु भावदर्शनविधावत्वाय प्रायः किमु ? ।
येषां तदवमे यमादरवस्थे केऽपि बोधावमा
बाला यम्भतमाप्ततोऽस्य बहुधा भावोऽस्वतामेधतिः२४
कश्चिन् दर्शिनेत् यथ स तमव प्रवर्त्ततात् ।
निरकुमदर्शितो न वाक्यको हि कस्यचित् ।२५।

परिणये इदमपि प्रार्थ्यते—

"भाषा शास्त्रमधीते कथम तनुते निजश्रमफलम् ।
यस्य तु किमपि रहस्यं केवल निजात्मनीशते सुधिय"
यनेके चेत् बोधकारा यावत्बुद्धिप्रमारत ।
यदु बोधानपि तथा मतार्थो न मम धर्म ।२६।

तमेद प्राचीनपद्यं प्रार्थ्यते—

परिष्कुर्वन्त्यर्थान् सहृदयधुरीणाः कतिपये
तथापि क्षेमो मे कथमपि मतार्थो न भविता ।
तिमीन्द्राः संघोर्म विदधति पयोधेः प्रथमतो
किमेतस्मादाशो भवति ? किमक्षो भन्दरगिरेः ।
भाषाशास्त्रबोधनैकसरणिं वाक्यप्रदीपं गुरु-
र्दैशिकोक्तसमन्वितं सुनिपुणं भाष्यप्रदीपं तथा ।
पाठिन्यप्रवनाचठापनकृते छत्राभिधे यातिक
पर्यालोच्य यथादरादिह मया व्युत्पत्तिरादर्शिता ।२७
कठमादपि कामायावकृत बोधादिटीका मया
प्रोक्ष्योर्दृष्टता समारमता माभव सार परम् ।
बोधानां चिरकालमेव रचितो ग्रन्थः यमात् सुगमो
निरीपोऽस्य विलोकने यदि रताः पाश्चे यता याचकः ।२८
जिज्ञासूनां बोधनार्थं यथावद्व्युत्पत्तियुतम् ।
नानाग्रन्थान् समालोक्य भावकाव्य मया कृतम् । २ ।
सुगमं सुगम चेद्—बोधकप्रार्थनौषधम् ।
भावकप्रदो वीक्ष्य भावकाव्यमवाप्यताम् । २९ ।

वाचस्पत्यम्।

अ

अ पु० अवति रक्षति अतति सातत्येन तिष्ठतीति वा अव-अत-वा ड। विष्णौ "अकारोविष्णुरुद्दिष्टउकारस्तु महेश्वरः। मकारस्तु स्मृतोब्रह्मा प्रणवस्तु त्रयात्मकः" इति। अस्य (विष्णोः) अपत्यम् अत इञ् इ (काम) अस्य (विष्णोः) पत्नी ङीप् ई (लक्ष्मी)।

अ अव्य० अव-प्रीणनादौ ड स्वरादिपाठादव्ययत्वम्। अभावे, प्रतिषेधे स्वल्पेऽर्थे अनुकम्पायां, सम्बोधने, अ अनन्त!। अधिक्षेपे, अ पचसि त्वं जाल्म!। "उपसर्गस्वरविभक्ति-प्रतिरूपकाश्चेति" स्वरादिगणसूत्रे अ इति सिद्धान्त-कौमुद्यामुदाहृत मनोरमायाञ्च अ संबोधने अधिक्षेपे निषेधे चेति व्याख्यातम्। "अभावे नह्यनोन" इत्यमर-टीकायां नञादेशोऽयमित्युक्तम्। स च आदेशः नखनपुंसका-दिभिन्नशब्दघटके उत्तरपदस्थे हलादौ शब्दे परे भवति। स तु नञर्थे एव स्थानितुल्यार्थकत्वादादेशस्य। नञर्थाश्च

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः॥

इत्युक्ते षड्विधा। तत्र अब्राह्मण इत्यादौ ब्राह्मणसादृश्य-वत्त्वेन क्षत्रियादीनां बोधकता, अघटमित्यादौ घटा-भावस्य, अपट इत्यादौ पटभिन्नस्य, अनुदरा कन्येत्यादौ अल्पोदरत्वस्य, अपशवो वै अन्ये गोऽश्वेभ्य इत्यादौ गवाश्व-भिन्नपशूनामप्राशस्त्यस्य, असुरः असित इत्यादौ च सुरसित विरोधस्य बोधकता। तत्राय विशेषः नञः सर्वत्र अभावे भेदे च शक्तिः सादृश्यादौ तु निरूढलक्षणा। तत्र अघट-मित्यादौ अव्ययीभावे, अधन इत्यादौ बहुव्रीहौ भाव-कदन्तोत्तरपदके "अभेद अत्यागमित्यादौ" नञ्तत्पुरुषे च अभावबोधकता। भावकदन्तभिन्नोत्तरपदनञ्तत्पुरुषे तु अघट इत्यादौ भिन्नत्वबोधकतेति। एतेद बोध्यम्। समासे हलादौ उत्तरपदे नञः स्थाने अ इत्यादेशविधानेन समासएवास्य नञर्थकस्य अइत्यस्य प्रयोगः नान्यथा, सम्बो-धनाद्यर्थकस्य तु पृथक्प्रयोगः किन्तु "नञोनलोपस्तिङि क्षेपे" इति वार्त्तिकेन तिङन्तपदे परेऽपि नञादेशस्य विधा-नात् तस्यैव पृथक्प्रयोगः। अधिकं नञ्शब्दार्थावसरे वक्ष्यते। अजीवनिरित्यादौ अधिक्षेपार्थकता अनसूमित्यादौ उप० स०। तस्य च क्रियायोगात् प्रतिषेधार्थकता।

अऋणिन् त्रि० न ऋणी नञ् त० ऋकारस्यात्र हलत्वा-भ्युपगमात् न नुट् नलोपश्चात्वम्। ऋणिभिन्ने, ऋणशून्ये,। दिवसस्याष्टमे भागे शाकं पचति यो नरः।

अऋणी चाप्रवासी च स वारिचर! मोदते इति भारतम् हलत्वानाश्रयणे नुटि अनृणीत्यपि तत्रैवार्थे।

अंश विभाजने अद०चु०उभ०। अंशयति ते आंशिशत् त। अंशापयतीतिवत् आपुकि अंशापयतीत्येके। अच् अंश उ-अंशु णिनि अंशी क्त अंशित।

अंश पु० अंश-भावेऽच्। विभागे "सकृदंशो निपतति सकृत्-कन्या प्रदीयते। सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत् सकृदिति स्मृतिः। कर्मणि अच्। विभाज्ये "द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पितेति" "द्व्यंशहरोऽर्द्धहरो वा पुत्रवित्तार्ज्जनात् पितेति" च स्मृतिः। संख्यासूचकाङ्कविभाज्ये तथाङ्के, च "अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशाविति"अथाहृति-श्छेदवधेन भक्तेति" भक्तेच्छिदोऽशैरथ तैर्विमिश्रैरिति च लीला०। करणे अच। अवयवे "अंशुरंशुष्टे देव! सोमाप्यायस्वेति" यजु०। अंशुरंशुः सर्वोऽप्यवयव इति वेद-दीप। "अंशेन स्वायगात्यन्ताभावं प्रति श्रृपात्मतेति" वेदान्तपरि०। "अंशो नानाव्यपदेशादिति" शारीरक सूत्रम्, जीवस्य निरवयवब्रह्मावयवत्वाभावमाशङ्क्य भाष्य-कृता अंश इवेति व्याख्यातम्। तत्प्रमाणार्थक "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" इति गीतावाक्यम्। "चतु-र्दश्यष्टमांशे च क्षीणो भवति चन्द्रमाः अमावास्याष्टमांशे च तत किल भवेदणुरिति, स्मृतिः। विशेषावयवे, राशि-चक्रस्य षष्ट्युत्तरशततमभाग विभाजके भागे, राशेस्त्रिंशत्तम

[illegible] "[illegible]" [illegible] ([illegible]) [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" इति [illegible]

चंद्र[illegible] [illegible] "[illegible]" इति [illegible] "[illegible]" "[illegible]" [illegible]

चंद्र[illegible] [illegible] + [illegible]

चंद्र[illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible]

चंद्र[illegible] [illegible] "[illegible]" इति [illegible]

चंद्र[illegible] [illegible]

चंद्रि[illegible] [illegible] "[illegible]" इति [illegible] + [illegible] "[illegible]" [illegible]

चंद्र[illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] "[illegible]" "[illegible]" [illegible] इति ।

चंद्र[illegible] [illegible] + [illegible] "[illegible]" [illegible] ([illegible]) [illegible] + [illegible]

चंद्र[illegible] [illegible]

चंद्र[illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible]

चंद्र[illegible] [illegible] "[illegible]" इति "[illegible]" इति [illegible] "[illegible]" "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible]

चंद्र[illegible] [illegible] + [illegible]

ग्रल। सूर्यवंश्ये असमञ्जपुत्रे दिलीपजनके राजभेदे तत्कथा रा०आ०४२अ०। अंशुमति पदार्थमात्रे त्रि०।

अंशुमती स्त्री० अंशु सूक्ष्मं पत्रमस्या अंशु+मतुप्+ङीप्। शालपर्ण्याम् (शालपान्)।

अंशुमत्फला स्त्री० अंशुमानिव रक्तं फलं शोभकं यस्याः जातिवाचकत्वेऽपि फलान्ततया न ङीप् अजा० टाप्, अंशुमानिव समन्तात् प्रसृतं फलतीति फल-अच् वा। कदलीवृक्षे।

अंशुमालिन् पु० अंशुभिर्मलते शोभते मल-णिनि ६त०, अंशव माला इव तत अस्त्यर्थे इनि वा। सूर्ये, द्वादश संख्यायाञ्च। किरणादिजालवति त्रि० स्त्रियां ङीप्।

अंशुल पु० अंशु प्रभा बुद्धिप्रतिभां लाति ला-क। चाणक्ये मुनौ, मुनिमात्रे च। अंशुमाहृते त्रि०।

अंशुहस्त पु० अंशु किरणो हस्त इव जलाद्याकर्षणसाधनं यस्य। सूर्ये। "करैरसौ रविरुदीच्यान् उद्धरिष्यन् रसानिवेति" रघौ सूर्यकिरणानां रसाकर्षकत्वस्य वर्णनविषयोक्तत्वादस्य किरणस्य रसाकर्षकत्वात्तस्तत्वम्। तस्य च हस्तस्य सूना रसाकर्षकत्वमपि सहस्रांशुशब्दे वक्ष्यते।

अंश्वादि पुं०। ब० । स्वरविशेषार्थं पाणिनिगणपाठोक्ते शब्दसमूहे, "प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे" (६,२,१९३ पा०) स च गणः अंशु जन, राजन्, उष्ट्र, खेटक, अजिर, आर्द्रा श्रवण, कृत्तिका अर्द्धपुर।

अंस विभाजने अद०चु०उभ०अंसयति ते आंससत् त। आयुक्ति असापयतीत्यर्थे। वि+विश्लेषकरणे प्रच्यावने च "व्यंससामास तत् सैन्यमिति" भारतम्। अच् अंसः।

अंस पु अंस-कर्मभावादौ अच्। अंशशब्दार्थे, स्कन्धे च। 'अंसनिषक्तधनु' "अंसारोपितचापेनेति" शान्तोऽपि स्कन्धे।

अंसत्र न० अंसं स्कन्धं त्रायते त्रै-क। स्कन्धावरके कवचभेदे।

अंसकूट पु न० अंस कूट इव उच्चत्वात्। उच्चत्स्कन्धे "राजन्योऽंसकूटकषणपटुरटद्घोरघार' कुठार इति प्रबोध०

अंस(से)भार पु० अंसे धृत भारः शा० त० वा अलुक्। स्कन्धधृतभारे। [इन्। स्कन्धभारहारके, स्त्रियां ङीप्।

अंस(से)भारिक त्रि० अंस(से) भारेण हरति भस्त्रा०

अंसल त्रि० अंस+बलोपाधिके अस्त्यर्थे लच्। बलवति।

अंस्य त्रि० अंसे भव अंस+यत्। स्कन्धभवे, "ये अंस्या ये अङ्ग्या स्वविज्ञा" इति वेदः। अंस-कर्मणि यत्। विभाज्ये त्रि०।

अंह भासने अद० चु० उभ०। अंहयति ते आंजिहत् त।

अंहति स्त्री० हन्ति दुरितमनया हन-अति, अंहादेश। दाने।

अंहस् न० अमति गच्छति प्रायश्चित्तेन अम-असुन् हुक् च। पापे "सुशृन्त्वंहस" इति वेदः स्वधर्मत्यागे "लोभोऽनृतं चौर्यमनार्यमंहो द्वेषश्च माया कलहश्च दम्भः" इति भागवते कलिं प्रति परीक्षिद्वाक्यम् अं ह. स्वधर्मत्याग. इति श्रीधरस्वामिरघुनन्दनादय।

अंहिति स्त्री० अहि-क्तिन् पत्न्यादित्वात् इट्। दाने।

अंहु त्रि० अहि-स्तम० कु। पापकारिणि। "या योऽघायी समतिर्वेष्टत्वादंहोयिद्या" इति (य० ८, ७) "अंहो." पापकारिण हननशीलस्येति वेददीप।

अंहुर त्रि० अहि-मद्गुरादि० उरच्। गतियुक्ते "सप्त मर्य्यादा कवयस्ततक्षुस्तासामेकामिदभ्यंहुरो गात्" इति वेदः।

अंह्रि पु० अंहति गच्छत्यनेन अहि-वह्न्यादि० क्रिन्। पादे वृक्षादीनां मूले, तेन अंह्रिपो वृक्षः। चतु संख्यायाञ्च।

अंह्रिप पु० अंह्रिणा मूलेन पिबति सिक्ततोयम् पा-क। वृक्षमात्रे। [उपरिभागे च।

अंह्रिस्कन्ध पु० अंह्रेः स्कन्ध इव। गुल्फेचरणाङ्गुलिमध्यभागस्य

अक वक्रगतौ भ्वा० प० घटादि। अकति आकीत्। अकयति।

अक न० न कम् सुखम् गुणवचनस्य नञ्योगे विरोध्यर्थाभिधायिता न० त०। दुःखे। नास्ति कं सुखं यस्मात्। पापे। नाकशब्दे अक दुःखं पाप वा।

अकच पु० अकाय दुःखाय चायते चाय-ड। केतुग्रहे तस्य चोदयेन लोकोपप्लवस्य शास्त्रप्रसिद्धिः केतुशब्दे विस्तरः। "उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थित इति कुमा०। नास्ति कचोयस्य। केशशून्ये (टाकरोगयुक्त) त्रि०।

अकडम न० अ,क,ड,म, इत्यादिक्रमेण आद्यक्षरादौ वर्णसदायोऽस्त्यत्र अच्। मन्त्रगोपालमन्त्रस्य शुभाशुभविचारोपयोगिनि चक्रभेदे। तत्स्वरूप यथा रुद्रयामले—"रेखाद्वय पूर्व्वपरे मध्ये रेखाद्वय लिखेत्। चतुष्कोणे चतूरेखाऽकडमं चक्रमुत्तमम्। भ्रामयित्वा मध्यगतं निर्म्माय वर्णमालिखेत्। अकारादिक्षकारान्तान् क्लीबहीनान् लिखेत्ततः। एकैकक्रमतो लेख्यान्मेषादिकक्षपान्तकान्। नामावर्त्तेन गणयेत् क्रमशो वीरवल्लभ!। दक्षमार्गेण गणयेन्नामादिवर्णकादिकान्। मेषादितोऽपि नामान्तं क्रमश सन्मपण्डित। सिद्धसाध्यसुसिद्धारीन् पुन सिद्धादिकान् पुनः। नवैकपञ्चमे सिद्धः साध्य षड्दशयुग्मके। सुसिद्धस्त्रिसप्तमे रुद्रे वेदाष्टद्वादशे रिपु" इति। (क्लीववर्णाः ऋ ॠ ऌ ॡ वर्णाः)

"मोचापेऽसम्यं च दर्शितं" इत्यनयोरुक्तम्। तत्र भेदाच अकारिमत्रे विज्ञानेक्षत्वेन व्यवस्थिते।

अकथह न० अ क थ ह, एतदादिवर्णेषु ज्ञायमानं स्वरवद्याद्यो- उक्तविधं चक्रम्। तत्र ग्रहणसमयानुसारेण स्वस्वनाम्नां पुरा- मुखीविचारेऽप्यवेक्षितं तन्त्रेषु प्रसिद्धं यथा रुद्रयामले। "दक्षे त्वथ चक्राणां वर्णान्योपज्ञानम्। यत्र विचार नाम च मन्त्रस्यापि श्रीगुरुः॥ मनुमकारं वीक्ष्य। सकला सकला चक्र। चतुरस्रे विलेख्य स्थान चतुः- कोष्ठमेव॥ चतु कोण-चतुष्कोष्ठ कृत्वा चिन्तयेत्। वर्णार्णं योजये भोक्षं स्वस्वनामादिकम्॥ एवं विलेख्य कोष्ठ चतुर्भिर्भागान् विभज्य। एतस्मान्मत्रादि विलिख्य सकलं सुख॥ वर्णेषु अकारादि हादशक प्रदेशे तु। चक्रादिविनयनम्यास विजिता नक्षत्र- स्था। अकारादि चतुर्वर्णं क्रमेण सुविन्यस्य। वेदवर्ण- दश दशं तत् नेत्रपर्व च। चतुष्टय लाभार्थं च कद्रस्थ्य रखेदि च। वक्ष्येऽहं वोध्य नवमवाक्येऽपि सरेदिदम्। बादशविभाग् सर्वांग् मनसे वर्णमनुम्। वाचानुवार गणनं नाम व्यक्तादिवाचकम्। यद्यपि शौर्यादिवर्णवादि बीजवर्णकम्। इत बीजमेवेति बीजमेव नामाद्वियाः। सिद्ध साध्य सुसिद्धोऽरि प्रथमे चतुष्टये यदि। सिद्ध विज्ञादि ज्ञानेन साध्यं सदैवीषम्। सिद्धो ग्रहयात् साधो सन् सर्वं विनाशनम्। सिद्धः साध्यः प्रारा साध्य रिपुश्च चक्रे। सुसिद्धे सिद्धा साध्ये धनसिद्धिः। सिद्धोऽसिद्धिर्वा सर्वं साध्यसाध्या चरकाराः। अनेन मन्त्रु सिद्ध ज्ञाता सिद्धिरिदिति भवेनम्। इत्यादि शीघ्रसिद्धोऽपि साध्यो साध्येन युक्तम्। सिद्धो बन्धोपकारेण हितकारण सिद्धसाधक। सप्तसिद्धिः साधनेन सिद्धार्य देवि साधनम्। साध्यसिद्धो हितकारं साधकाले विशवक। अनुपसिद्धो हितकारक साधकादिकमपि भेदकारेण। सुसिद्धिरिदेषदत्तात् तत्साध्येऽपि हितकारिकम्। अनुपसिद्धे प्रवारेत सुसिद्धादि योग्यता। अदिविधि वर्जात् प्रयात् अदितत्वतु सम्बन्धः। ग्रह- वर्णितत्व बाणोच्चाररदिरिदं बाम्यबिधि। तत्र बन्ध अक्षेपु विज्ञानेक्षत्वेन व्यवस्थिते।

अकनिष्ठ त्र० अति वेदविस्फारो भावे निष्ठा। कर्मे। न त। कनिष्ठेऽन्ये भवति च त्रि।

अकनिष्ठग त्र० अकनिष्ठेन गच्छति गा ड। चक्र- भिन्नभेदे। न त। अनिरनिक्ष्याहे त्रि।

अकम्पित त्र० कम्पितं बुद्धिषु चालने यथापि यत्र। बुद्ध- भेदे। कपि-कम्पे क्त न त। बहुविधवृत्तोऽस्मत्सु स्वाभावादे त्रि। भावे क्त न त। अकम्पने त्रि।

अकरण न० त भावे कृञ् करणे ल्युट् न त। करण- भावे निवृत्तौ "अकरणे प्रत्यवायस्याभाव निमित्तत्वादिति" मीमांसकाः। "अकरणात् मन्दकरणं श्रेय" इति वार्त्तिः अकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वं कथयन्ति वीमांसकादयो निवृत्तिः। तत्र इव चरणा चाव भावीवादिप्राप्तौ तथा निषेधवतिप्रायाकृदविधायिनस्वनिषेधेय नियमो न्याय तत्र। ओषधीः। महाभाष्ये च "भावनो स्थिते वामोपाध्याये स्थिते वा" इति वीजा चोदनायां करता प्रत्येन चतुष्टयादिनमोऽस्त्वपि विरुद्ध निषेधम् विषुविज्ञानमस्तरीयकम्। निर्णय अनुविशिष्टेरी भावतोऽनवविधेयः। नास्ति करणं देहे- न्द्रियादिकमस्य। तत्र करणसूत्रे वराकादि त्र। "यथाविधाप्रोक्तमीयपशीतितादि" श्रुतौ तत्र अकरण- मुच्यमानम्।

अकरणि स्त्री नञ्+कृ-आक्रोशे अनि। करणं वा बुद्धिप्रकाशेऽसामर्थ्ये भावे। "तस्याकरणिरेवास्तु" इति।

अकरा स्त्री कर्म दुःखं विद्यते योऽसावां दाति वत्रादि धात्रवामीति दा क। आमलक्याम्। नास्ति करोऽस्य। करभ्यपे त्रि। न करोति अ-कृ-अच् न त। कारक- भिन्ने करणशीलभिन्ने निष्क्रिये च त्रि।

अकर्कश त्रि नास्ति कर्कशः यत्र तत्र त। दयायुक्ते कोमले च।

अकर्कोट त्रि न कर्म। अकर्माविशिष्टोऽपि वोत्रते अकर्ण त्रि नास्ति कर्णोऽस्य। कर्णेन्द्रियशून्ये "अकर्ण- कर्ण" इति च त्रि। कर्णे तु तत्र बधुवि वाधवादि निवृत्तम्। सर्पेत्र चक्र। अपूर्वे त्रि। "अकर्ण- पर्वत का अकरदपि निपिध्यति" भागवतम्।

अकर्तन त्रि कर्तन कर्म कर्तित शीलसमा अन-बुष् न त। अविरोधिनिकर्तनादि वर्ज। तत्र भावे चृत् ल्युट् न त। क्षेत्रादिकादि त्रि।

अकर्मक त्रि अ-कर्मादौ कर्म न त। अकर्मणे निर्धारे चर्तव। भावे क न त। क्रियासूचे कृतवे चैतन्ये च। न वै कार्येषि चरण बिना योगेन विद्युतेद्धि योगादादोपकरण कर्मक्रियाविशेषात् कारवान्।

अकर्म त्रि नञ्+न त। कर्म विद्युत् कर्तव्ये मारके

"अकर्त्तरि च कारके" पा० । कर्त्तृभिन्ने, क्रियाशून्ये च "पुरुषोऽकर्त्ता भोक्ता चेति साङ्ख्यमतम् ।

अकर्म्मक त्रि० नास्ति कर्म्म यस्य ब० कप् । व्याकरणोक्ते कर्म्मशून्ये धातौ, "लः कर्म्मणि च भावे चाकर्म्मकेभ्य इति" पा० । "फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्म्मक इति" हरिः । स्त्रियां टापि कापि अतइत्त्वम् अकर्म्मिका । "प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्म्मणोऽकर्म्मिका क्रियेति" हरिः ।

अकर्म्मण्य त्रि० न कर्म्मणे प्रभवति कर्म्मन्+यत् न०त० । कर्म्मानर्हे "अकर्म्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादशीं विनेति" ति०त० ।

अकर्म्मन् अनुपलभ्यादिवत् अर्थाभावे न० त० । कर्म्माभावे "कर्म्मणोह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यञ्च विकर्म्मणः । अकर्म्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्म्मणोगतिरिति" गीता अकर्म्मणः अक्रियाया इति तद्भाष्यम् । दुष्टं कर्म्म अप्राशस्त्ये न० त० । दुष्टकार्य्ये अकर्म्मादायभिरत इति स्मृतिः । न०ब० । कार्य्यशून्ये त्रि० "अकर्म्मा दस्युरभित" इति वेदः ।

अकल पु० नास्ति कलाऽवयवोऽस्य । निरंशे परमात्मनि "चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्ये"त्युक्तेस्तस्य तथात्वम् । गीतादिकलाशून्ये, अवयवशून्ये च त्रि० ।

अकल्कन त्रि० कल्कनं दम्भः न०ब० । दम्भरहिते "अकल्कनो निरारम्भ" इति गीता । वैद्यकोक्तौषधपाकविशेषः कल्कनं, तच्छून्ये च । नास्ति कल्कोऽस्य ब०कप् । अकल्ककोऽप्यत्र । अत एव गीतायामकल्कक इत्यपि क्वचित् पाठः ।

अकल्का स्त्री० न कल्कः मलोऽस्य न० ब० । निर्म्मलत्वेन शुभ्रायां ज्योत्स्नायाम् । मलादिशून्ये त्रि० ।

अकल्य त्रि० कलासु साधु कला+यत् कल्यः निरामयः न० त० । अस्वास्थ्ययुक्ते । कल्यते इति कल–यत् कल्यं कल्पनीयं मिथ्याभूतं न० त० । सत्ये "अपि त्वनीनयदपनीतार्थप्रगल्भमकल्यसन्ध इति दशकु० । अकल्यसन्धः सत्यसन्ध इत्यर्थः ।

अकवा त्रि० न कव्यते वर्ण्यते कव–वा न०त० । अवर्णनीये "प्र मजायन्ते अकवा महोभिरिति" वेदः ।

अकस्मात् अव्य० न कस्मात् किञ्चित्कारणाधीनत्वं यत्र अलुक् स० । कारणानधीने अतर्कितोपनते । "कथमयमकस्माद्गगनचारिणामाकाशे करुणध्वनिः श्रूयते" इति नाटकम् "सामान्यलक्षणा कस्मादकस्मात् परिलुप्यते" इति पक्षधरः । "अकस्मात् नगरोपान्ते कथं धूमायते चितेति" हास्या० । पा० चादिगणे तथा पाठाच्च न पञ्चम्या लुक् तेन आपतितभयाद्यर्थे ठञि टिलोपे आकस्मिक इति ।

अकाण्ड त्रि० न०त० । अनवसरे अनुचितकाले "तातस्समकाण्डे एव प्राणहरमतीकारमपश्यमिति" कादं० । अस्य नि० एतदन्तत्वमिति केचित् । ब० । स्कन्धशून्ये वृक्षे पु० ।

अकाम त्रि० न कामयते काम–णिङ्–अच् । इच्छाशून्ये "नाकामो दातुमर्हतीति" स्मृतिः । कामनाविषयफलाननुसन्धायिनि । "अकामो विष्णुकामोवेति" स्मृतिः स्मरविकारशून्ये च । "भयादकामाऽपि हि दृष्टिविभ्रममिति" शकु० ।

अकामतस् अव्य० अकाम+पञ्चम्यास्तसिल् । अनिच्छात इत्यर्थे "अकामतः कामचारे चौरवद्दण्डमर्हतीति" स्मृतिः ।

अकाय पु० नास्ति कायोऽस्य । कायशून्ये राहौ तस्य चामृताहरणकाले विष्णुना छिन्नमस्तकत्वेऽपि अमृतप्राशनेन अमरत्वमित्यनुसन्धेयम् । "अमृतास्वादनविशेषाच्छिन्नमपि शिरः किलासुरस्येदम् । प्राणैरपरित्यक्तं महता यातं पदं न्येके इति" वृहत्सं० । देहशून्ये त्रि० । परमात्मनि पु० । निष्कलस्याशरीरिण इत्युक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

अकार पु० अ+स्वरूपार्थे कार । अस्वरूपे वर्णे एवमिकारादयोऽपि तत्तद्वर्णस्वरूपेषु । कार करणं न० ब० । क्रियारहिते त्रि० ।

अकारण त्रि० नास्ति कारणं हेतुरुद्देश्यं वा यस्य । हेतुरहिते उद्देश्यरहिते च "किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये न दीयते" इति कुमा० "ततोऽकारणवैरी न कारणादपरे परे इति" नैषधम् । निष्प्रयोजने च । न० त० । कारणभिन्ने "अकारणगुणोत्पन्ना" इति भाषा० ।

अकारिन् त्रि० कृ–णिनि न०त० । कर्त्तृभिन्ने, करणाद्विरक्ते च ।

अकार्पण्य त्रि० नास्ति कार्पण्यं यस्य । दैन्यशून्ये, कृपणताशून्ये च ।

अकार्य्य न० अप्रशस्तं कार्य्यम् अप्राशस्त्ये न० त० । कुत्सितकार्य्ये निषिद्धकार्य्ये च । "अकार्य्यमिव पश्यामि समासमिव भोजने" । "किमकार्य्यं कदर्य्याणामिति" हितो० । कर्त्तव्यभिन्ने त्रि० ।

अकाल पु० अप्राशस्त्ये न०त० । अप्रशस्तकाले विहितकर्म्मसु पर्य्युदस्ततयाऽभिहिते गुरुशुक्रादस्तकालादौ, स च मलमास, गुरुशुक्रबाल्यवृद्धत्वास्तमय, सिंहमकरान्यतरगुरुराशिस्थिति, पूर्व्वराश्यनागतातिचारिगुरुकवत्सर, पूर्व्वराशिसंक्रमिष्यमाणातिचारिगुरुकपक्षत्रय, वक्रगुरुकाष्टाविंशतिदिवस, भूमिकम्पाद्यद्भुतसप्ताह, सिंहादित्य, गुर्व्वादित्य, पौषमासचतुष्टयान्य-

[illegible] ... "[illegible]" इत्यादि [illegible] । [illegible] ... इति [illegible] ।

अकिञ्चन त्रि० नास्ति किञ्चन यस्य । [illegible] ... इति मेदिनी ।

अकिञ्चनता स्त्री अकिञ्चनस्य भावः तल् । [illegible] ... इत्युक्तं ।

अकिञ्चित्कर त्रि० न किञ्चित् करोति कृ—अच् [illegible] ।

अकिञ्चिज्ज्ञ त्रि० न किञ्चित् जानाति ज्ञा—क [illegible] ।

अकुण्ठ त्रि० नास्ति कुण्ठा यस्य । [illegible] ।

अकुतोभय त्रि० नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य यत् ५ त० । [illegible] ।

अकुप्य न० कुप्यं [illegible] ... न० त० । [illegible] ।

अकुमार त्रि० न कुमार । [illegible] ।

अकुल त्रि० [illegible] ... "[illegible]" [illegible] ।

अकुशल त्रि० न कुशलं [illegible] । [illegible] ।

अकूपार पु० न कूपमृच्छति ऋ—अण् । [illegible] ... । [illegible] ।

अकृत त्रि० कृ—क्त [illegible] । [illegible] ... "[illegible]" इति [illegible] ।

अकृतज्ञ त्रि० न कृतं जानाति ज्ञा—क [illegible] । [illegible] ।

अकृतिन् त्रि० [illegible] ।

अकृत्रिम त्रि० न कृत्रिम न० त० । [illegible] ।

अकृष्ट त्रि० न कृष्ट न० त० । [illegible] ... "[illegible]" इति [illegible] ।

अकृष्णा स्त्री० न कृष्णा न० त० । [illegible] ।

अकृष्णकर्मन् त्रि० [illegible] ।

अक्षण पु० नास्ति क्षण भवो यस्य । निष्कलङ्के चन्द्रे "चन्द्रमा वै अक्लाऽक्षण" इति श्रुति । न०त० । क्षणत्व-विरोधिशुभत्वे पु० । तद्वति, शुक्ले च लि० । [शुक्लपक्षे ।

अक्षणकर्म्मन् लि० न क्षण शुक्लकर्म्म यस्य । शुद्धकर्म्मकारिणि

अकेतु पु० नास्ति केतुश्चिह्नं यस्य । चिह्नरहिते अज्ञाने, "केतुं कृणवन्नकेतवे" इति वेद य० (२९,३७) अकेतवे अज्ञानायेति वेददीप । चिह्नध्वजाभ्यां रहिते लि० ।

अकौशल लि० न-कुशल अकुशलस्यतो भवादौ अण् आद्य-चो वा न वृद्धिः । अकुशलभवादौ । आद्यचो वा वृद्धौ आकौशलोऽप्यत्र । कुशलस्य भाव ष्यञ्+न०त० । अकौशले न० । [कायति कै क वा । मातरि जनन्याम् ।

अक्का स्त्री अक-क, अच्यते इत्यस्य अन्व-क्विप् गति तस्मै

अक्त लि० अज्यते अनुज-कर्म्मणि क्त । कृताञ्जने, "अक्ता रिहाणा व्यन्तु वय इति" "अक्ता शर्करा उपदधातीति" च श्रुति परिमिते, व्याप्ते, सङ्कुचे च ।

अक्तु पु० अनुज-तु नि० । रात्रौ, तद्व्यलक्षिते तमसि च "इदं दिवा वृत्रया रुद्रमक्तौ" इति वेद ।

अक्त्र न० अनज-बा० क्त । वर्म्मणि । [इतिवेद ।

अक्र त्रि० अञ्चु गतौ रक् । स्थिरे । "उद श्रवनं वजा नाक्र"

अक्रम त्रि० नास्ति क्रम परिपाटी पाद क्रमश वाऽस्य । परिपाटीशून्ये व्यत्क्रमे एककाले । "तत्त्वार्थक्रियाकारित्व क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्त न च क्रमाक्रमाभ्यामन्य प्रकार मस्तीति" सर्व्व द०पादशून्ये आक्रमणशून्ये च । क्रम-भावे घञ् अभावार्थे न०त० । क्रमस्याभावे पु० । अ-व्ययीभाव । क्रमाभावे अव्य० ।

अक्रान्ता स्त्री न क्रम्यते या कण्टकावृतत्वात् क्रम-क्त न० त० । वृहत्याम् । क्रान्तभिन्ने विष्णुना क्रान्ते च लि० ।

अक्रतु लि० नास्ति क्रतुर्यस्य संकल्पो वा यस्य । यज्ञरहिते सङ्कल्परहिते च परमात्मनि पु० "न्यक्रतून्मृधिनो मृध्रवाच" इति वेद ।

अक्रिया स्त्री० अभावार्थे न०त० । क्रियाभावे "प्रधानस्या-क्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुन । तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रियेति" "अक्रिया त्रिविधा प्रोक्तेति" च स्मृति । न०ब० । कर्म्मशून्ये शुष्पादौ च लि० । सर्व्वकर्म्मशून्ये परमात्मनि पु० । [वन्ये क्षत्रियभेदे पु० ।

अक्रूर त्रि० न क्रूर । क्रूरभिन्ने सरले, स्वनामप्रसिद्धे वृष्णि-

अक्रोध पु० न क्रोध अभावार्थे न०त० । क्रोधाभावे यमभेदे "अहिंसा क्षान्तिरक्रोध सत्यास्तेयापरिग्रहा" इति पुरा-णम् । "अक्रोधं शिववत्यन्ये क्रोधना ये तपोधना इति नैष० १० स० । क्रोधशून्ये लि० ।

अक्लम पु० न क्लम अभावार्थे न०त० । श्रमाभावे । न० ब० । श्रमशून्ये लि० ।

अक्लिष्ट क्लिश-भावे क्त न०ब० । क्लेशरहिते कर्म्मादौ । क्लिश-कर्त्तरि क्त न०त० । म्लानभिन्ने लि० । [शून्ये लि० ।

अक्लेश पु० अभावार्थे न०त० । क्लेशाभावे । न०ब० । क्लेश-

अक्ष व्याप्तौ सङ्हतौ च भ्वा० प० वेट् । अक्षति अक्ष्णोति आक्षीत् आष्टाम् आक्षिष्टाम् आनक्षे । क्त अष्ट क्तिन् अष्टि षाट अक्षणुवन् इ अक्षि-कनिन् अक्ष ।

अक्ष न० अश्नुते व्याप्नोति विषयान् स्ववृत्त्या संयोगेन वा अश-स । इन्द्रिये, "अक्षाणि पण्डितजना विदुरिन्द्रि-याणि" उ०नेत्रे, अधोक्षज इति । तुत्थे (तुँते) सौवर्चले च । ज्योतिषोक्ते राशिचक्रावयवभेदे । "यद्धनरोमा कथित सएव खार्द्राङ्गवेदा विषुवद्दिनार्द्धे । नति पलोऽक्षश्च सएव तत्र चैस्तलोन्नतिर्यास्य सएव लम्ब इति" सिद्धान्तशिरोमणिगणिताध्यायोक्ते विषुवद्दिनार्द्धे शङ्कुच्छाया नतिरूपे पलायभेदे पु० । एतद्विवरणम् भास्कराचार्य्येण मिताक्षराया स्वयमेव कृतम् । यथा "निरक्षदेशे (लङ्का-विभागे) यदेव विषुवन्मण्डल तदेव सममण्डल तत क्षितिजादन्यदुन्मण्डल नाम वलय नास्ति तत्र ध्रुवौ च क्षितिजसक्तौ, अथ निरक्षदेशात् द्रष्टा यथा यथा उत्तरतो गच्छति तथा तथा उदक्ध्रुवमुन्नत पश्यति तथा येर्भागैर्ध्रुवउन्नतस्तैरेव भागै अक्षसञ्ज्ञै खस्वस्तिकात् दक्षिणतोविषुवन्मण्डल नत पश्यतीति" । "चन्द्राश्वि १२ निघ्ना पलभार्द्धिता च लङ्कावधि स्यादिह दक्षिणोऽक्ष" इति भास्वती । "उदग्दिश याति यथा यथा नरस्तथा तथा स्यान्नतमृक्षमण्डलम् । उदग्ध्रुव पश्यति चोन्नत क्षितेस्तद-न्तरे योजनजा पलायका इति सिद्धान्त शि० गोलाध्याय यदि भूपरिधि (४९६७) योजनैश्चक्रांशा (३६०) लभ्यन्ते तदाक्षसारयोजनै किमिति, यद्वाचपरिधिना (३६०) भूप-रिधि (४९६७) लभ्यते तदा अक्षांशैः किमिति, त्रैराशिकेन कथ निरक्षदेशलङ्कास्वदेशयोरन्तरयोजनानि स्युरिति, स्वयमेव मिताक्षरायां व्याख्यातम्, तथैव गोलाध्यायोक्त दर्शितम् । "योजनसङ्ख्या भाशै (३६०) र्गुणिता स्वपरिधि (४९६७) हृता भवन्त्यशा (अक्षाशा) । अक्षांशेभ्यो भूमौ कक्षायां (अत्र ३६० कक्षायाम्) वा योजनानि च व्यस्तमिति" । व्यस्तमिति भूपरिधिगुणिता भाशहृता

अवर्णना (शोभनवर्णा) भवतीति । विरचितेयम् विनिष्फलार्थे विष बेदनम वर्तिः वर्तांश (भर्तांश) इति च उर्णिमेयम् । भावके भवनिकाये च म निर्विकल्पे (रसना) मते, भावापि पदार्थे वर्षे भावान्मे नवर च इ । यम पदार्थे भवपाला । वर्षे भइभावि भारतीनिवसमाविदिति निर्वहवी यथा च हे भावये हे मा च वै हो भावी इति श्रुतिः । अनपारे अवदर्शन । रामवदनमेर्ह इ । रामवमा रामा च ४२ च ।

अघवड पु. अवरर भार्यांद वै च । विनिवलये । स्वर्ग-वन् । अवसमार्थे सर्वविकृम् । [अन । अमर ।

अघकूट पु. अवश मधुर कूटस्थ । वेदमसार्थं भार्ये पुरुषेण न अवविक्षिप वेदम् ना ह । ज्योतिषोक्तेषु अपवादमार्ग वेदमवा प्रक्षिप्त मनपर्णव भवतु चेतेषु । मानि च विद्यामविशेषणो मनिशापाते इविशाभि वर्ता । मुनोऽसवा योजितिमाकुलोमा वर्णोजवक । ततनुमेयत् वेदमादि भावधवमानि तैर्षा विधय भावावय कथा नाम् । अववक्ष योजितयावयोमा मनोऽस वर्णोश-मनो २ त्रिवाना । इत्या मुखा योजितयवमया वर्णो-प्यता च नियतं इसेइयुः । अत योजि ववयवसमु-दया अवशसामेरव नया । मुनोऽसवजा यवमा यवया पुष्यानिया अवधिरल योजि २। यथादिवयव वहिवा च योजितयवना दो भावोऽधवभार्थे । यम तथा योजि समायसमायवर्ण मुखबद्धाय: विविक्षाः ।। वर्णा महमूले यवयवहो वैवसेवामव योजितदर्पो । वपादि-वर्ग अवम ८ वपर्ग वेदावाबुवशवानि मायद ।" वेदमाधि इवसेत, "अस इधिवोऽवयमो विषुषत्ववमा-माइयो भावाहन। निविशवयव्यवमव भा अमयोडि, यमविशायुक्तमंत्रोऽयर्वे शारवक्षा यम अम पृथका-हुमायमामिकारे निमा भा अम वम इदयवक्षेवम्, दशशेरतामवम यम विविक्षे यम यम मापू भवि मक्ष भारवश्या (भरांश) तैर्षा अवाप्या मानी च बवपुविविधे वपावयोनिय अवशकलावश्यम् अभो रामपुशेपमवयवमाश भावारत्नमवच अशमर्दे मा भांविवा भा अम योजि, अपा वया अवयवोत्वर्दे मा इच्छा च अम इदयवमे यम्यामैशमवमवयवमव यमापारयोश्यम, यवपुमवपु मा योजि अपा पुत्र यवोऽपामपमो भावयवर्ग यतृि यथा, इदयवमेम

तथा पुष्योमिवा मतृविहोरामृणे भार्यं वा योजि यमायरे भामिभा च मम यमश्वमनू, यम इदयव-वेदमत्, तथाऽोत्रामोत्रसमयो यमाशाशव्यम यमरत्न मम च नमः, अवरागपूर्वे भामिभा यम अव-यवयमत्नमर मानावरमवम च मर्मार्द मरपादि-वर्ग वा मम योजि इदयवोम, मनोयहावमज्ञ योजि, मद पूर्वोदमावममाशमनवयापाभवर्ग च मम, योजि यमायवोरमरपूत वा इच्छा च मम यम इदयवेम यमायावयमम मा इ म: यवमवमवयवोहर्षे यवर मा योजि, पुष्योमा मदविमयोवयवयव च यम, भावादिवयव च पुष्पः इदयवयेमन् इदातमो भावर्थवि-शामि भवयवाश्यवि भवनि ।

अघर न. अघात् इन्द्रियविषयोत् भावसे अम च । इन्द्रियविषयविशेषेषु मवयभावे मच्चो अविदया-सवाजमावाश मयमवम् । मानवामावचारी ति । ज्योतिषोक्ते अवयव बेदाहो च ।

अघविध त्रि. च अविर्ण च । विषदे विदवे च । "इति वैवभावविवगुणेति" भाषा । अवविवयमुखा विवर इच्छा विविविवेसमेव इति अविवास ।

अघसत् त्रि. अवसम्भावि भवत् भव च । वैदम्पा यम-यवगाय विविदं इति अवममावमवारा यथा" इति च वेद ।

अघस पु. च. न अस । "अवसाय यथा योभा इति या नाममो यथे । मद वर्णवित वैविद "दुर्वाहवादि" वेदि इयावत् । इवपुरे अवसनीयुदेदिपु न इतवा विश-मर्ववित अभवत् । वयवरामे च । अवशुभिविद अव-मर्षाणिवो अविदाशिरे च ति । "अवसा मा यथा मा योजि यथा । अव-धावे मु च ह । वयामावे च । अवयवादिमे भा हु इति भावतिमयोवे अवयवमयो श्ववयावना ।

अघदर्शन पु. अवशानावयावादिमनवरशावो इयवा इव आद्यु देव । निमादनिवेदि वर्षानिरवयाये । अवदर्शने त्रि ।

अघहर पु. अधान् भवदृशान् ममाति -इन-हिन हरम् । अवदवशवदाने । अवाभवहरि त्रि ।

अघवेविन् त्रि. अवर्दमवि हिन विवि इव । भावकादि मूलोकावरमे । [अरव ।

अघवद त्रि. अवरेतमवि हिन विद् अद् । भावमादिपूम-

अक्षद्यूत न० अक्षैर्द्यूतम् ३त० । पाशकादिक्रीडायाम् ।
अक्षद्यूतादि पु० व०। "निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्य" इति पाणिन्युक्ते ठक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे । अक्षद्यूत, जानुप्रहृत-जङ्घाप्रहृत जङ्घाप्रहृत, पादस्वेदन, कण्टकमर्द्दन, गतानुगत, गतागत यातोपयात, अनुगत इति । अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम् आक्षद्यूतिक वैरमित्यादि ।
अक्षधर पु० अक्ष चक्रं रथावयव ,ततुल्यं शकटमिव कण्टक वा धरति धृ-अच् ६त० । विष्णौ चक्रे शाखोटकवृक्षे च पुक्षधारकमात्रे त्रि० । [समा०। चक्राग्रे चक्रभारे च ।
अक्षधुर् स्त्री० अक्षस्य चक्रस्य धूर्ण भारोवा ६त० न च
अक्षधूर्त्त त्रि० अक्षे तद्देवने धूर्त्तः । द्यूतकुशले द्यूतकारिणि च (जुआरि) । [शकटवाहनकर्त्तरि वृषे ।
अक्षधूर्त्तिल पु० अक्षस्य शकटस्य धूर्त्तिं भार लाति ला-क ।
अक्षन् न० अक्ष-वाहु० कनिन् । नेत्रे "दृशिर्योऽक्षन् इति वृत्ति० उप० "भद्रं कर्णेभि शृणुयाम देवा भद्र पश्येमाक्षभिर्यजत्रा" इति वेद ।
अक्ष(क्षि)पटल न० अक्ष्णः नेत्रस्य पटलमिवाच्छादकत्वात् । नेत्रस्यावरके कोषभेदे नेत्ररोगभेदे (छानि) च । पटलस्य-रोगभेदादि सुश्रुते उक्त यथा
"मसूरदलमात्रान्तु पञ्चभूतप्रसादजाम् । खद्योतविस्फुलिङ्गाभा सिद्धा तेजोभिरव्ययैः ॥ आवृतां पटलेनाक्ष्णोर्बाह्येन विवराकृतिम् । शीतसात्म्यां नृणां दृष्टिमाहुर्नयनचिन्तकाः ॥ रोगांस्तदाश्रयान् घोरान् षट् च षट् च प्रचक्ष्महे । पटलानुप्रविष्टस्य तिमिरस्य च लक्षणम् ॥ सिराभिरभिसम्प्राप्य विगुणोऽभ्यन्तरे भृशम् । प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्टौ व्यवस्थित. ॥ अव्यक्तानि स रूपाणि सर्वाण्येव प्रपश्यति । दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीय पटल गते । मक्षिका मशकान् केशान् जालकानि च पश्यति । मण्डलानि पताकाश्च मरीचीः कुण्डलानि च ॥ परिप्लवांश्च विविधान् वर्षमभ्रं तमांसि वा । दूरस्थान्यपि रूपाणि मन्यते च समीपत ॥ समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात् । यत्नवानपि चात्यर्थं सूचीपाशं न पश्यति ॥ ऊर्द्धं पश्यति नाधस्तात्तृतीय पटल गते । महान्त्यपि च रूपाणि च्छादितानीव वाससा ॥ कर्णनासाक्षियुक्तानि विपरीतानि वीक्षते ॥ यथादोषञ्च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसि ॥ अधः स्थिते समीपस्थ दूरस्थञ्चोपरिस्थिते । पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थानीव पश्यति ॥ समन्तत स्थिते दोषे सङ्कुलानीव पश्यति। दृष्टिमध्यगते दोषे स एक मन्यते द्विधा ॥ द्विधास्थिते त्रिधा पश्येद्बहुधा चानवस्थिते। तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलङ्गत ॥ रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाश स उच्यते। तस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागदे ॥ चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरिक्षे च विद्युत । निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ॥ स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसञ्ज्ञित" इति ।
अक्षाणां व्यवहाराणां पटलमस्त्यस्य अच् ६त० । अक्षदर्शके धर्म्माध्यक्षे पु० ।
अक्षपरि अव्य० अक्षेण पाशकेन विपरीतं वृत्तम् । अक्षशलाकेत्यादिना परिणा अव्य० । पाशकक्रीडायां यथा गुटिकापाते जयोभवति तद्विपरीतपातने ।
अक्षपाटक पु० अक्षे व्यवहारे पाटयति दीप्यते पट दीप्तौ-ण्वुल् । व्यवहारनिर्णेतरि धर्म्माध्यक्षे ।
अक्षपाद पु० अक्ष नेत्र दर्शनसाधनतया जात पादोऽस्य । न्यायसूत्रकारके गौतमे मुनौ, स हि स्वमतदूषकस्य व्यासस्य मुखदर्शन चक्षुषा न कर्त्तव्यमिति प्रतिज्ञाय पश्चात् व्यासेन प्रसादित पादे नेत्र प्रकाश्य त दृष्टवानिति पौराणिकी कथा । "अक्षपादप्रणीते च काणादे साङ्ख्ययोगयोः । त्याज्य श्रुतिविरुद्धोऽंश इति" पद्मपुराणम् ।
अक्षपीडा स्त्री० अक्षमिन्द्रिय रसनारूप पीडयति आस्वादनात् पीड-अच् । यवतिक्तालतायाम् । पीड-भावे अङ्+६त० । इन्द्रियपीडायाम् ।
अक्षम त्रि० न क्षमते क्षम-अच् न० त० । असमर्थे । क्षम-भावे अङ् अभावार्थे न० त० । क्षमाभावे ईर्ष्यायाम् स्त्री । "अक्षमा भवत केयमिति" भारतम् । न०व० । क्षमारहिते त्रि० ।
अक्षमाला स्त्री अक्षाणां रुद्राक्षाणां माला । रुद्राक्षबीजग्रथितमालायाम् । अकारादिक्षकारान्त अक्ष मातृका तत्प्रतिनिधीभूता वा माला शा० त० । एकपञ्चाशद्वर्णमालायाम् तत्प्रतिनिधीभूतायां स्फटिकादिग्रथितायाम् बाह्यमालायाञ्च "शोणमाणपुष्करबीज पद्मनाभमालमिति" काद० । "विभान्तमच्छस्फटिकाक्षमालयेति" माघ । तद्विवरणम् । "क्रमोत्क्रमगते माला मातृकार्णैः सुमेरुके । लावसानैः साष्टवर्गैर्न्नयं जनकर्म्म यौति" सनत्कुमारीये । "पद्मबीजादिभिर्माला बहिर्यागे स्पृश्य ता । रुद्राक्षशङ्खपद्माक्षपुत्रजीवकमौक्तिकैः । स्फटिकैर्मणिरत्नैश्च सुवर्णैर्विद्रुमैस्तथा । रजतैः कुशमूलैश्च गृहस्थस्याक्षमालिकेति" तन्त्रसारे एतत्विस्तारस्ततएवागन्तव्य. । अक्षस्य

[illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] ।

[illegible] स्त्री [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] ।

[illegible] पु [illegible] ।

अमर पु [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] ।

अमर(पु)[illegible] त्रि [illegible] ।

[illegible] न [illegible] ।

[illegible] स्त्री [illegible] (अमर) ।

[illegible] त्रि [illegible] ।

[illegible] स्त्री [illegible] ([illegible]) ।

[illegible] पु [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] ।

[illegible] न [illegible] ।

[illegible] पु [illegible] ।

[illegible] पु [illegible] ।

[illegible] पु [illegible] ।

[illegible] स्त्री [illegible] ।

[illegible] स्त्री [illegible] ।

[illegible] पु [illegible] ।

द्यूतस्थाने, पाशकाधारे फलके च। अक्षस्य रथचक्र-चुम्बस्थानस्येव वाट। मण्डभूमौ तत्र हि रथचक्रचुम्ब-पाशसदृशपाशुसम्पात् तत्सदृशत्वम्।

अक्षविद् त्रि० अक्षं पाशकक्रीडां व्यवहारं वा वेत्ति विद-क्विप्। अक्षविद्याभिज्ञे व्यवहाराभिज्ञे च अक्षवैज्ञादयो-ऽप्यत्र। स्त्रियाम् अक्षवैज्ञी।

अक्षविद्या स्त्री ६त०। पाशकादिद्यूतविद्यायाम्।

अक्षवृत्त न० अक्षं राशिचक्ररूपं वृत्तं वेष्टनाकारं कोणशून्यं क्षेत्रम्। राशिचक्ररूपे वृत्तक्षेत्रे। अक्षे पाशकक्रीडायां वृत्तं व्यापृतं ७त०। पाशकक्रीडासक्ते "यदक्ष-वृत्तमनु दत्तं न एतदिति" श्रुतिः। [द्यूतक्रीडाकुशले।

अक्षशौण्ड पु० अक्षेषु तत्क्रीडायां शौण्डः प्रवीणः ७त०।

अक्षसूत्र न० अक्षस्य जपमालायाः सूत्रम्। जपमालाग्रथन-साधने सूत्रे "साक्षसूत्रकमण्डलुरिति" पुराणम्।

अक्षाग्रकीलक न० अक्षस्य रथनाभिक्षेत्रस्याग्रनद्धं कीलकम्। ६त०। चक्रनाभिक्षेत्राग्रप्रोते कीलके।

अक्षानह् न० अक्षे चक्रे आनह्यते बध्यते आ+नह-क्विप्। चक्रसबद्धे काष्ठभेदे। "अक्षानहो नह्यतनोत सोम्या" इति वेद। [क्रोधेन। न०ब०। अक्षमायुक्ते त्रि०।

अक्षान्ति स्त्री० क्षम-क्तिन् विरोध्यर्थे न०त०। ईर्ष्यायां,

अक्षारलवण त्रि० क्षारेण उपरसविशेषेण निर्वृत्तं क्षण् क्षारं कृत्रिमं लवणं न०त०। अकृत्रिमलवणे "हव्य-पाकानि पयः सोमोमांसं यच्चानुपाकृतम्। अक्षारलवणञ्चै-वेति" मनुः। "चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणं तथेति" मनु अक्षारलवणमकृत्रिमलवणमितिप्राय० रघु०। क्षार-लवणभिन्ने सैन्धवलवणे न०। "नैतस्या राजावश्न्यम-श्नीयुस्त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनः सुवर्णोदयरात्रं महा-गुरुमिति, प्रायश्चितनायनस्पत्यम्। अक्षारलवणं क्षार-मृत्तिकादि-कृतलवणभिन्नं सैन्धवं समुद्रं चेति शु० रघु०। "गोक्षीरं गोघृतञ्चैव धान्यमुद्गास्तिलायवाः। सामुद्रं सैन्धवञ्चैव अक्षारलवणं स्मृतम्" इति अमुक्ते गोघृतादि-द्रव्यगणे च।

अक्षावपन न० अक्षान् पाशकान् आवपति क्षिपत्यस्मिन् आ+वप-आधारे ल्युट् ६त०। पाशकपातनाधारे फलके।

अक्षावली स्त्री ६०त०। जपसाधन-रुद्राक्षबीजावल्यां जप-मालायाम् "रुद्राक्षवलीमिवाक्षावलीं कण्ठेनोद्वहन्तीं" तिकाद०।

अक्षावाप त्रि० अक्षान् पाशकान् आवपति क्षिपति आ+वप-अण् उप०स०। द्यूतकारके, तदध्यक्षे च।

अक्षि न० अश्नुते विषयान् अश-क्सि। नेत्रे, इन्द्रियमध्ये तस्यैव विषयदेशं प्राप्य विषयग्राहकत्वं सर्वैर्वादिसम्मतमन्ये-षान्तु सर्वमते न तथात्वमतोऽस्य विषयव्यापकता। एतदन्त-बहुव्रीहेः स्वाङ्गपरत्वे षजन्तता पद्माक्ष पद्माक्षी, अस्वाङ्ग-परत्वे अजन्तता दीर्घाक्षा वेणुयष्टि, अव्ययीभावे अजन्तता प्रत्यक्ष समक्षमित्यादि तत्पुरुषे ऽस्वाङ्गपरत्वेऽजन्तता गवाक्ष। इदञ्च शब्दादिषु बाह्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणेषु मध्ये रूपस्यैव ग्राहकतया तैजसं नेत्रगोलकेऽधिष्ठितं किञ्चित् वस्तु। तैजसत्वाच्चास्य सूर्यादिकिरणवदाशुदूरपर्य्यन्ता-नुधावनमागमनञ्च। तच्च परमाणुतुल्यमिति नैयायि-काः तदपेक्षया स्थूलमिति सांख्यादयः। उभयमते-ऽपि न तस्य प्रत्यक्षयोग्यता। तदाधारगोलके तु बाह्ये आन्तरपि च चत्वारि कोशवत् पटलानि, मांसादयः पञ्चाधाः, पक्ष्मादीनि पञ्च मण्डलानि षट् सन्धयश्च सन्ति। तद्विवरणं यथा "विद्यादृद्व्यङ्गुलबाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसम्मितम्। द्व्यङ्गुलं सर्व्वतः सार्द्धं भिषग्नयनबुद्बुदम्॥ सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्व्वभूतगुणोद्भवम्। पलं भुवोऽग्नितो रक्तं, वातात् कृष्णं, सितं जलात्॥ आकाशादश्रुमार्गाश्च जायन्ते नेत्रबुद्बुदे। दृष्टिश्चात्र तथा वक्ष्ये यथा यादोऽभिविशारद॥ नेत्रायामत्रि-भागन्तु कृष्णमण्डलमुच्यते। कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः॥ मण्डलानि च सन्धींश्च पटलानि च लोचने। यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च षट् च षडेव च॥ पक्ष्मवर्त्मश्वेतकृष्णदृष्टीनां (५) मण्डलानि तु। अनुपूर्व्वन्तु तन्मध्याश्चत्वारोऽन्ये यथोत्तरम्॥ पक्ष्मवर्त्मगतः सन्धिर्वर्त्म-शुक्लगतोऽपरः। शुक्लकृष्णगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतोऽपरः॥ ततः कनीनकगतः षष्ठश्चापाङ्गगः स्मृतः। द्वे वर्त्मपटले विद्याच्चत्वार्य्यन्यानि चाक्षिणि। जायते तिमिरं येषु व्याधिः परमदारुणः। तेजोजलाश्रितं बाह्यं तेष्वन्यत् पिशिताश्रितम्॥ मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितन्त्वस्थि चापरम्। पञ्चमांशसमं दृष्टेस्तेषां बाहुल्यमिष्यते इति सुश्रुते॥

अक्षिक पु० अक्षाय चक्रावयवाय हितम् ठन्। रञ्जनद्रुमे (आतकूच)। [तारायाञ्च।

अक्षिकूटक न० अक्ष्णः कूट इव कन्। नेत्रगोलके नेत्र-

अक्षिगत त्रि० अक्षिणि गतः सर्व्वदाभावनावशादप्रत्यक्ष-त्वेऽपि उपस्थित इव। द्वेष्ये शत्रौ नेत्रगोचरे च। "त्वयि चिराक्षिगते नयनैस्त्रिभिरिति नै०। [तुल्यत्वम्।

अक्षितर न० अक्षीव तरति तॄ-अच्। जले निर्म्मलत्वादस्य

अक्षिभ्रू स्त्री अक्षि च भ्रूश्च। चक्षुर्गोचरे प्रत्यक्षे, सत्ये

[illegible] । [illegible] इति श्रुतिः । [श्रुते ।

अधिमेधम न [illegible]

अधिभुज न [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति श्रुतिः ।

अधिप [illegible] । (बङ्गला) [illegible] च ।

अधिविकूणित न [illegible] ।

अधोम न [illegible] । [illegible] (बङ्गला) [illegible] च । [illegible] । [इति वेदः ।

अधु न [illegible] । "[illegible]"

अधुम त्रि [illegible] । "[illegible]" वेदः ।

अधोल न [illegible] । "[illegible]" इदा ।

अधोलविद् त्रि [illegible] । "[illegible]" इति वेदः ।

अधोविन् [illegible] इति च त्रि ।

अधोज [illegible] । [illegible] (बाङ्गरीय) [illegible] ।

अधोज [illegible] ([illegible]) [illegible] ।

अधोश्व त्रि [illegible] । "[illegible]" इदा । [illegible] इति श्रुतः ।

अधोश्वरथ न [illegible] ।

अधोनिरयी [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] १।८७ । [illegible] १।८७ । [illegible] १।१६१ । [illegible] । ८११ ।

अधस् त्रि [illegible] । [illegible] इति वेदः ।

अधह न [illegible] । [illegible] (बङ्गला)

अधहि [illegible] ।

अधस्य त्रि [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अधरान न [illegible] । [च ।

अधस्तिन त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]"

अधस्तिनर्यु [illegible] ।

अधश्चीबार [illegible] । [illegible] ।

अधोदिक [illegible] ।

अधात न [illegible] । "[illegible]" वेदः ।

अधाद त्रि [illegible] च ।

अधिद्रु त्रि [illegible] । "[illegible]" वेदः ।

अधिक त्रि [illegible] । [illegible] ।

अधिक त्रि [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible]

पैलासखिल चारिमखलमिति" रघु । "न निशाखिल-
यापि वापिका प्रससाद यखिलेव मानिनोति" नै० ।

अग इदित् गतौ भ्वादि० पर० । अङ्गति । आङ्गीत् ।
ल्युट् अङ्गनम् असुन् अङ्ग० । [यति ।

अग वक्रगतौ भ्वादि०पर०घटादि । अगति आगीत् । अग-

अग पु० न गच्छतीति गम-ड न०त० । वृक्षे, पर्व्वते, च ।
गमनाकर्त्तरि स्थावरादौ त्रि० । न गच्छति वक्रगत्या
पश्चिमम् । सूर्य्ये तस्य हि वक्रगत्यभावः ज्योतिषप्रसिद्ध ।
"वक्रशीघ्रगतिश्चैव भवेत् भौमादिपञ्चके" इत्युक्तेः आर्य्यभट्ट
मते तु पृथिव्या एव गतिमत्त्वेन दिनरात्रिसम्भवात् सूर्य्यस्य
न गतिमत्त्वम् । सप्तसङ्ख्यायाञ्च कुलाचलानां सप्तत्वेन
तेषाञ्च प्राधान्यात् "प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति" न्यायात्
तथात्वम् ।

अगच्छ पु० गम-बा० श न०त० । वृक्षे ।

अगज न० अगात् पर्व्वतशिलातो जायते जन-ड । शिला-
जतुद्रव्ये । पर्व्वतजातमात्रे त्रि० ।

अगण्य त्रि० गणयितुमशक्यम् गण-शक्यार्थे यत् न० त० ।
गणयितुमशक्ये असंख्ये । "गुणैरगण्यैरतिशीलशालिभि-
रिति" । अर्हे यत् न०त० । गणनानर्हे, अकिञ्चित्करे त्रि० ।

अगति स्त्री गम-क्तिन् न०त० । उपायाभावे । बहु० ।
गतिशून्ये, उपायशून्ये च त्रि० । स्वार्थे कन्, शेषाद्वा कप्
तत्रैवार्थे त्रि० "मामगतिकमिति" शङ्कराचार्य्य ।

अगद पु० नास्ति गदो रोगो यस्मात् ५ब० । औषधे
६ब० । "औषधान्यगदोविद्या दैवी च विविधा स्थिति ।
तपसैव प्रसिध्यन्तीति" पुराणम् । रोगशून्ये त्रि० ।
गद-भाषणे अच्-न०त० । अकथके त्रि० । [दीत् ।

अगद नीरोगत्वे कण्ड्वा० पर० । अगद्यति आगदीत्-आग-

अगदङ्कार पु० अगद करोति अगद+कृ-अण् मुम् च ।
वैद्ये । [त्तरि त्रि० ।

अगम पु० न गच्छतीति गम-अच् न०त० । वृक्षे । अग

अगम्य त्रि० न-गन्तुमर्हति गम-यत् न०त० । गमनानर्हे
"अगम्या सा भवस्तत्र यत्राभूत् स महारण इति" चण्डी ।
अन्त्यजातिस्त्रिया स्त्री । "अगम्यां च स्त्रियं गत्वेति"
"अगम्यागमनञ्चैव जातिभ्रंशकराणि षडिति" च स्मृति
दुर्बोध्ये "योगिनामप्यगम्योऽसाविति" पुराणम् ।"

अगरी स्त्री नास्ति गरो विषं यस्याः ५ब० गौ०ङीष् । मूषिक-
विषहारिणि देवताडवृक्षे । विषहारिणि द्रव्यमात्रे त्रि० ।

अगरु न० न गिरति गॄ-उ न०त० । स्वनामप्रसिद्धे अगुरु-
चन्दने । "कौसुमस्रजमेताञ्च चन्दनागरुचर्च्चितामिति"
दुर्गापूजामन्त्रः "चन्दनागुरु" इति पाठान्तरम् ।

अगर्हित त्रि० न०त० । निन्दितभिन्ने शुद्धे, "यत्किञ्चित्-
स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितमिति" स्मृति ।

अगस्ति पु० अगं विन्ध्याचलम् अस्यति अस्-क्तिच् शक-
न्ध्वादि० । अगस्त्यनामके मुनौ । अगस्त्यस्यापत्यानि बहुषु
यञो लुक् । तद्गोत्रापत्येषु ब०व० । तत्सम्बन्धित्वात् दक्षिणस्यां
दिशि । अगस्त्यजन्मकथा च । "तयोरादित्ययोः सत्रे
दृष्ट्वाप्सरसमुर्व्वशीम् रेतश्चस्कन्द तत् कुम्भे न्यपतद्वासतीवरे
तेनैव तु मुहूर्त्तेन वीर्य्यवन्तौ तपस्विनौ, अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च
तत्रर्षी सम्बभूवतुः । बहुधा पतितं रेतः कलशे च जले
स्थले । स्थले वशिष्ठस्तु मुनिः सम्भूतर्षिसत्तम । कुम्भे-
त्वगस्त्यः सम्भूतः जले मत्स्यो महाद्युति । उदियाय
ततोऽगस्त्य शम्यामात्रो महातपा इति" पुराणम् । तस्य
च विन्ध्याचलस्तम्भनकथा काशीखण्डेऽनुसन्धेया । वृहत्-
संहितायामस्य गगनमण्डले दक्षिणस्यां ताराक्रमेण स्थिति-
रुक्ता तत्र अगस्त्यचारशब्दे द्रष्टव्यम् ।

अगस्तिद्रु पु० अगस्तिप्रियः द्रुः वृक्षः शाक० त० । वकवृक्षे ।
अगस्तिवृक्षादयोऽप्यत्र ।

अगस्त्य पु० अगं विन्ध्याचलं स्त्यायति स्तम्भाति स्त्यै-क ।
अगस्त्यनामके मुनौ । अगस्त्यचरिताशाया प्रतस्थे दिग्-
जिगीषयेति" रघु । गर्गा० यञ् । आगस्त्यस्तदपत्ये ।

अगस्त्यगीता स्त्री अगस्त्येन गीता विद्याभेदः । भारते
शान्तिपर्व्वणि प्रसिद्धे विद्याभेदे ।

अगस्त्यचार पु० अगस्त्यस्य नक्षत्रक्रमेण दक्षिणस्यस्य चारः
शुभाशुभसूचकगत्यादि । वराहसंहितोक्ते अगस्त्यनामक-
नक्षत्रस्य उदयादौ । यथा "विन्ध्यस्तम्भयदास्य तस्योदय
श्रूयताम्" इत्युपक्रमस्य । "उदये च पुनरगस्त्यनाम्नः कु-समा-
योगमलप्रदूषितानि । हृदयानि सतामिव स्वभावात् पुन-
रम्बूनि भवन्ति निर्म्मलानि ॥ पार्श्वद्वयाधिष्ठितचक्रवाकामा-
पुष्णती सस्तनहंसपङ्क्तिम् । ताम्बूलरक्तोत्कपितास्यदन्तौ
विभाति योषेव सरित्सुहासा ॥ इन्दीवरासन्नसितोत्पला-
न्विता सरिद्भ्रमत्षट्पदपङ्क्तिभूषिता । सभ्रूलताक्षेपकटाक्ष-
वीक्षणा विदग्धयोषेव विभाति सस्मरा ॥ इन्दोः पयोदवि-
गमोपहिता विभूतिम् दृष्ट्वा तरङ्गवलया कुमुद निशासु ।
उन्मीलयत्यसितमीनदलं सुपक्ष्म वापी विलोचनमिवा-
सिततारकान्तम् ॥ नानाविचित्राम्बुजहंसकोककारण्डवा-
पूर्णतडागहस्ता । रत्नैः प्रभूतैः कुसुमैः फलैश्च भूर्यच्छती

[illegible]

दिव्य आकरजेति भेदात्। तत्र पार्थिवकाष्ठादि
प्रभवं भौमं सप्तानपचनादावग्नि, अब्जन्मादिनः दिव्यं
विद्युदुल्काद्यादि। उभावपि ऊर्द्ध्वज्वलनस्वभावौ। उदर
भवस्तौद्य। तयोरप्यसौ सर्वद्रव्यपाकदाहप्रकाशन
समर्थः। सर्वेऽप्यमी नीलं शाखे च वस्त्रादिसम्बन्धेन
ज्ञापितान्येतेषां विशेषगुणाः यद्धर्मद्वारा "शीतो-
ष्णादिपर्ययेषु स स तावद्गुणः स्मृत" इति मनुना
भूतमध्ये तृतीयस्य तेजस त्रिगुणत्वमुक्तम्
महाभारते यत् स्पर्शं रूपञ्च तेजसोऽस्य गुणाश्च-
त्वार "अत एव "वह्नौ भगभगध्वनिरिति" वक्तुदमवधारणम्
वह्नेर तेजोऽनन्यत्वाभावेन लोहितशुक्लवर्णत्वम् अत
एव छान्दोग्ये त्रिवृत्करणानन्तरम् वह्नेस्त्रिवर्णत्वमुक्तम्
यथा "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं, यच्छुक्लं
तदपां, यत् कृष्णं तदन्नस्येति" त्रिवृत्करणभाष्यकृता "यत्त-
द्देवतानां त्रिवृत्करणमुक्तं तस्यैवोदाहरणमुच्यते। उदा-
हरणं नामैकदेशप्रसिद्ध्याशेषप्रसिद्ध्यर्थमुदाह्रियत इति।
तदेतदाह यदग्नेः त्रिवृत्कृतस्य रोहितं रूपं प्रसिद्धं लोके
तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि। तथा यच्छुक्लं
रूपमग्ने तदपामत्रिवृत्कृतानामेव यत् कृष्णं तस्यैवाग्ने
रूपं तदन्नस्य पृथिव्या अत्रिवृत्कृताया इति विद्धीति"।
अत एव तत्तच्छाक्तकाव्यादिषु वह्नेरक्तवर्णतया वर्णनं
दृश्यते। अग्निमूर्त्तिध्याने च रक्तवर्णत्वमनुपदं दर्शयि-
ष्यते। लोके चाक्षुषत्वेन प्रत्यक्षेणावगम्यते एतच्च
नैयायिकोक्तं तेजस शुक्लभास्वररूपत्वं प्रत्यक्षविरुद्धत्वा-
दुपेक्ष्यमेव। तत्र भौमदिव्ययोः प्रायशो लोकसिद्धत्वेन दिव्य-
स्यापि दिव्यशब्दे वक्ष्यमाणत्वाच्च जाठरे वह्नौ विशेषो-
ऽभिधीयते। "नाभेरूर्द्ध्वं हृदयादधस्तादामाशयमाचक्षते
तत्र सौरं तेजः पित्तमित्याचक्षते" इति भाष्यविवरणे
आनन्दगिरि वैद्यकवचनत्वेनोवाच। अत एव तस्य कोष्ठेय
इति संज्ञा। छान्दोग्ये च "या हृदयस्य नाड्यस्ताः
पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्ये
त्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल एष नील एष पीत
एष लोहित इति"। व्याख्यातञ्चैतत् भाष्यकृता।
"अथ या एता वक्ष्यमाणा हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य ब्रह्मो-
पासनस्थानस्य सम्बन्धिन्यो नाड्यो हृदयमांसपिण्डात्सर्वतो
विनिःसृता आदित्यमण्डलादिरश्मयश्चैता पिङ्गलस्य
वर्णविशेषविशिष्टस्याणिम्नः सूक्ष्मरसस्य रसेन पूर्णास्तदाकारा
एव तिष्ठन्ति वर्त्तन्त इत्यर्थः। तथा शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य
लोहितस्य च रसस्य पूर्णा इति सर्वत्राध्याहार्यम्।
सौरेण तेजसा पित्ताख्येन पाकाभिनिर्वृत्तेन कफेनाल्पेन
सम्पर्कात्पिङ्गलं भवति, सौरं तेजः पित्ताख्यम्। तदेव
वातभूयस्त्वान्नीलं भवति। तदेव च कफभूयस्त्वाच्छुक्लं,
कफेन समतया पीतम्, शोणितबाहुल्येन लोहितम्।
वैद्यकाद्वा वर्णविशेषा अन्वेष्टव्याः। कथं भवतीति? श्रुति-
स्त्वाहादित्यसम्बन्धादेव, तत्तेजसो नाडीष्वनुगतस्यैते वर्ण-
विशेषा इति। कथमसौ वा आदित्य पिङ्गल"? वर्णत एष
आदित्य शुक्लोऽप्येष नील एष पीत एष लोहित आदित्य
एव, तस्य चाध्यात्मस्य पित्तनामकस्य भावात् वर्णविशेष"
इत्यानन्दगिरिः। अस्यैव जाठरस्य पिपासाहेतुत्वं छान्दोग्ये
उक्तं यथा "अथ यत्रैतत् पुरुष पिपासति नाम तेज एवै-
तत् पीतं नयत इति"। व्याख्यातञ्च भाष्यकृता पुरुषेण पीता-
पितस्याप्तस्य नैवाप आपोऽप्रयुक्ता देहे लोहितस्य पिप-
तोयः, प्रस्राबञ्च स्यात्, यदि तेजसा न शोष्येत। पित-
रास्तु तेजसा शोष्यमाणास्तु देहभावेन परिणममानास्तु
भावमिच्छा पिपासा पुरुषस्य जायते तदा "पुरुष पिपा-
सति नाम, तदेतदाह "तेज एव तत्तदा पीतमबादि शोष-
यत् देहलोहितादिभावेन नयते परिणमयतीति"। तत्र
रसपाकप्रकारमाह योगार्णवे। "प्राणस्य मुक्तमाहारं
च वायुः कुरुते द्विधा सम्प्रविश्याथ सम्प्रयन्त्यु, पृथक् किट्ट
पृथग् अन्नम् (किट्टम् पाचमन्नभेदम्)। अग्नेरूर्द्ध्वं
च दत्त्वाम्बु तदन्नं च जलोपरि। जलस्याधः स्वयं प्राप्य
स्थित्वाग्निं धमते शनैः (धमते संधुक्षयति) वायुना
ध्मायमानोऽग्निरत्युष्णं कुरुते जलम्। अन्नं तदुष्णतोयेन
समन्तात् पच्यते पुनः। द्विधा भवति तत् पक्वं पृथक् किट्टं
पृथग् रसम्। रसेन तेन ता नाडी प्राणः पूरयते पुनः।
प्रत्यर्पयन्ति सम्पूर्णा रसानि ता समन्तत इति"। एष रस-
पाकोत्तरं धातुपाकोऽभिहित पदार्थादर्शे। यथा "त्वग-
सृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः। सप्त स्युस्तत्र
पोक्ता त्वक् रक्तजोदरजाग्निना। पक्वान्नेदन्नरसादेव रक्ता-
दिभिस्तथा। स्वस्वकोष्ठाग्निना पाकात् प्रजायन्ते त्वगा-
दय इति"। एतन्मूलमेव 'तत्र षोढा शरीराणि षट् त्वचो
धारयन्ति चेति' याज्ञवल्क्यवचनव्याख्यायां मिताक्षराकृता
स्पष्टमुक्तम् यथा तत्रात्मभोग्यानि जरायुजाण्डजादीनि
शरीराणि तानि प्रत्येक षट्प्रकाराणि रक्तादिषड्धातुपरि-
पाकहेतुभूतषडग्निस्थानयोगित्वेन। तथाहि अन्नरसो-
जाठरवह्निना पच्यमानो रक्ततां प्रतिपद्यते, रक्त स्वकोष्ठ-

[illegible]

[illegible]

स्खेति" ज्योतिषम् । (अनल. कृत्तिका) एवं यथायथमुदा-
हार्य्यम् ।

अन्यभिमानिनश्च देवाः कुत उत्पन्नाः ? कस्मिन् कस्मिन् ।
कर्म्मणि? वा तेषामधिकारस्य तदुक्तं भारते ।

यङ्गिराउवाच कुरु पुण्यं प्रजासर्गं महाग्निस्त्रिभिरापन्न' । मार्क
देव । हव्यवाग्ने । प्रथमं पुत्रमकल्पत । तच्छ्रुत्वाऽङ्गिरसो वाक्यं
जातवेदास्तदाऽकरोत् । राजन् । । बृहस्पतिर्नाम तस्याप्यङ्गि-
रस सुत । ज्ञात्वा प्रथमजं तन्तु वह्नेराङ्गिरसं सुतम् ।
उपेत्य देवा पप्रच्छुः कारणं तत्र भारत । स तु पृष्ट-
स्तदा देवैस्तत कारणमब्रवीत् । प्रत्यगृह्णंस्तु देवाश्च
तद्वचोऽङ्गिरसस्तदा । तत्र नानाविधानग्नीन् प्रवक्ष्यामि
महाप्रभान् । कर्म्मभिर्बहुभिः ख्यातान्नानार्थान् ब्राह्मणे-
ष्विह । व०मार्क० स० २१६ अध्या०

ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्र कुरुकुलोद्वह । तस्याभवत् शुभा
भार्य्या प्रजास्तस्यापि मे शृणु । बृहत्कीर्त्तिर्बृहज्ज्योतिर्बृ-
हद्ब्रह्मा बृहन्मना' । बृहन्मन्त्रो बृहद्भासस्तथा राजन् । बृह-
स्पति । प्रजासु तासु सर्व्वासु रूपेणाप्रतिमाऽभवत् । देव ।
भानुमती नाम प्रथमाऽङ्गिरस सुता । भूतानामिव सर्वेषां
तस्या रागस्तदाऽभवत् । रागाद्रागेति यामाहुर्द्वितीया-
ऽङ्गिरसः सुता । या कपर्द्दिसुतामाहुर्दृश्यादृश्येति देहिन ।
तनुत्वात् सा सिनीवाली तृतीयाऽङ्गिरसः सुता । पश्यत्य-
र्च्चिष्मती भाभिर्हविर्भिश्च हविष्मती । महामखेष्वाङ्गि-
रसी दीप्तिमत्सु महामते । । महायतीति विख्याता सप्तमी
कथ्यते सुता । यान्तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुहुकुहायते ।
एकानंशेति तामाहुः कुहूमङ्गिरस सुताम् । २१७ अ०

बृहस्पतेश्चान्द्रमसी भार्य्याऽभूद्या यशस्विनी । अग्नीन्
साऽजनयत् पुण्यान् षडेकाञ्चापि पुत्रिकाम् । आहुति-
ष्वेव यस्याग्ने हविषाज्यं विधीयते । सोऽग्निर्बृहस्पते पुत्र
शंयुर्नाम महाव्रत । चातुर्म्मास्येषु यस्येष्ट्यामश्वमेधेऽग्रजः
पशु । दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरेषोऽथ वीर्य्यवान् ।
शंयोरप्रतिमा भार्य्या सत्याऽसत्याऽथ धर्म्मजा । । अग्निस्तस्य
सुतो दीप्तस्तिस्रः कन्याश्च सुव्रता प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते
योऽग्निरध्वरे । अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथम पुत्र उच्यते
पौर्णमासेषु सर्वेषु हविषाज्यं स्रुचोद्यतम् । भरतो
नामतः सोऽग्निर्द्वितीयः शंयुतः सुत' । तिस्रः कन्या
भवन्त्यन्या यासां स भरतः पति । भरतस्तु सुतस्तस्य
भरत्येका च पुत्रिका । भरतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु
प्रजापतेः । महानत्यर्थमहितस्तथा भरतसत्तम, । भर-

द्वाजस्य भार्य्या तु वीरा वीरस्य पिण्डदा । प्राहुराज्येन
तस्येज्या सोमस्येव द्विजा शनै । हविषा यो द्वितीयेन
सोमेन सह युज्यते । रथप्रभूरथाध्वान कुम्भरेता स
उच्यते । सरय्वां जनयत् सिद्धिं भानु भाभि समा-
वृणोत् । आग्नेय मानयन्नित्यमाधाने ह्येष स्तूयते । यस्तु
न च्यवते नित्यं यशसा वर्चसा श्रिया । अग्निर्निश्च्य-
वनो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम् । विपाप्मा कलुषैर्मुक्तो
विशुद्धश्चार्च्चिषा ज्वलन् । विपापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्य
समयधर्म्मकृत् । आक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि
निष्कृतिम् । अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसे-
वित । अनुकूजन्ति येनेह वेदनार्त्ताः स्वयं जनाः ।
तस्य पुत्र स्वनो नाम पावक स रुजस्कर । यस्तु विश्वस्य
जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति । तं प्राहुरध्यात्मविदो
विश्वजिन्नामपावकम् । अन्तरग्निः स्मृतो यस्तु भुक्तं पचति
देहिनाम् । स जज्ञे विश्वभुङ्नाम सर्वलोकेषु भारत । ।
ब्रह्मचारी यतात्मा च सततं विपुलव्रता । ब्राह्मणा
पूजयन्त्येनं पाकयज्ञेषु पावकम् । पवित्रा गोतमी नाम
नदी यस्याऽभवत् प्रिया । तस्मिन् कर्म्माणि सर्वाणि
क्रियन्ते धर्म्मकर्तृभि । वडवाग्निः पिबत्यम्भो योऽसौ
परमदारुण । ऊर्द्ध्वभागूर्द्ध्वभाङ् नाम कवि प्राणाश्रित-
स्तु य । उदग्धारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते ।
ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत् परमः स्मृत । य
प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति पावक । क्रुद्धस्य तस्य जज्ञे
मनस्विनी चाथ पुत्रिका । स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु
तिष्ठति । त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन
अतुल्यत्वात् कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावक । संहर्षा-
द्धारयन् क्रोधं धन्वी स्रग्वी रथे स्थित समये नाशयेच्छत्रून्
अमोघो नाम पावक । उक्थो नाम महाभाग । त्रिभि-
रुक्थैरभिष्टुत । महावाचन्त्वजनयत् समाश्वासं हि यं
विदुः । २१८ अ०

काश्यपो ह्यथ वासिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रक । अग्निरा-
ङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिसुवर्च्चकः । अचरत् स तपस्तीव्रं
पुत्रार्थी बहुवार्षिकम् । पुत्रं लभेय धर्म्मिष्ठं यशसा
ब्रह्मणा समम् । महाव्याहृतिभिर्ध्यात पञ्चभिस्तैस्तदा
त्वथ । जज्ञे तेजो महार्च्चिष्मान् पञ्चवर्णः प्रभावन ।
समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्य्यनिभौ तथा । त्वङ्नेत्रे
च सुवर्णाभे कृष्णे जङ्घे च भारत । । पञ्चवर्णं स तपसा
कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः । पाञ्चजन्यः श्रुतो देवः पञ्चवंश-

[illegible]

सूतिकाऽग्निर्यदा चाग्निं संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् । इष्टि-
रष्टाकपालेन कार्य्या चाग्निमतेऽग्नये । २२० अध्या०
आपस्य दुहिता भार्य्या सहस्य परमा प्रिया । भूपति-
र्भुवभर्त्ता चाजनयत् पावकं परम् । भूतानाञ्चापि सर्वेषां
य प्राहुः पावकं पतिम् । आत्मा भुवनभर्त्तेति सान्वयेषु
द्विजातिषु । महतां चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।
भगवान् स महातेजा नित्यं चरति पावकः । अग्नि-
र्गृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते । हुतं वहति यो
हव्यमस्य लोकस्य पावकः । अपां गर्भो महाभागः सत्य-
भुव्यो महाप्रभुः । भूपतिर्भुवभर्त्ता च महतः पतिरुच्यते ।
दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत् । अग्निष्टोमे
च नियतः क्रतुश्रेष्ठो भरस्य तु । स वह्निः प्रथमो नित्यं
देवैरन्विष्यते प्रभुः । आयान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्णवं
भयात् । देवास्तत्राधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथादिशम् ।
दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत् । देवानां वह हव्यं,
त्वमहं वीर ! सुदुर्ब्बलः । अथ त्वं गच्छ मध्वक्षं प्रियमेतत्
कुरुष्व मे । प्रेष्य चाग्निरथर्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत् ।
मत्स्यास्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तानग्निरब्रवीत् । भक्ष्या वै
विविधैर्भावैर्भविष्यथ शरीरिणाम् । अथर्वाणं तथा चापि
हव्यवाहोऽब्रवीद्वचः । अनुनीयमानो हि भृशं देव-
वाक्याद्धि तेन सः । नैच्छद्वोढुं हविः सर्वं शरीरञ्चापि
सोऽत्यजत् । स तच्छरीरं सन्त्यज्य प्रविवेश धरां तदा ।
भूमिं स्पृष्टाऽसृजद्धातून् पृथक् पृथगतीव हि । पूयात्
स गन्धं तेजश्च अस्थिभ्यो देवदारु च । श्लेष्मणः स्फटिकं
तस्य पित्तान्मारकतं तथा । यकृत् कृष्णायसं तस्य त्रिभि-
रेव प्रभुः प्रजाः । नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि
विद्रुमम् । शरीराद्विविधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन्नृप ! । एवं
त्यक्त्वा शरीरन्तु परमे तपसि स्थितः । भृग्वङ्गिरादिभि-
र्भूयस्तपसोत्थापितस्तदा । भृशं जज्वाल तेजस्वी तपसा-
प्यायितः शिखी । दृष्ट्वा ऋषिं भयाच्चापि प्रविवेश महा-
र्णवम् तस्मिन्नष्टे जगद्भीतमथर्वाणमथाश्रितम् । अर्च्चयां
चासुरेवैनमथर्वाणं सुरादयः । अथर्वा त्वसृजल्लोका-
नात्मनालोक्य पावकम् । मिषतां सर्वभूतानामुन्ममाथ महा-
र्णवम् । एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्वणा । आहूतः
सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा । एवं त्वजनयद्धिष्ण्यान्
वेदोक्तान् विविधान् बहून् । विचरन् विविधान् देशान्
भ्रममाणस्तु तत्र वै । सिन्धुं नदं पञ्चनदं देविकाऽथ
सरस्वती । गङ्गा च शतकुम्भा च सरयूर्गण्डसाह्वया
चर्म्मण्वती मही चैव मेध्या मेधातिथिस्तदा । ताम्रावती
वेत्रवती नद्यस्त्रिस्रोऽथ कौशिकी । तमसा नर्मदा चैव नदी
गोदावरी तथा । वेण्णोपवेण्णा भीमा च वडवा चैव भारत ।।
भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुर्मुरा तथा । तुङ्गवेणा
कृष्णवेणा कपिला शोण एव च । एता नद्यस्तु धिष्ण्यानां
मातरो याः प्रकीर्त्तिताः । अद्भुतस्य प्रिया भार्य्या तस्य पुत्त्रो
विभूरसि । यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव तु ।।
अत्रेः साप्यन्वये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः । अत्रिः
पुत्त्रान् स्रष्टुकामास्तानेवात्मन्यधारयत् । तस्य तद्ब्रह्मणः
कायान्निर्हरन्ति हुताशनाः एवमेते महात्मानः कीर्त्तिता-
स्तेऽग्नयो मया ।। अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरा-
पहाः । अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्त्तितम् ।
तादृशं विद्धि सर्व्वेषामेको ह्येष हुताशनः । एक एवैष
भगवान् विज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिराः । बहुधा निःसृतः
कायात् ज्योतिष्टोमक्रतुर्यथा । इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां
कीर्त्तितोमया । योऽर्चितो विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति
देहिनाम् । भा० व० मार्क० २२१ अध्या० ।
साऽस्य देवतेति—ढक् आग्नेयमग्निर्देवताके हविरादौ त्रि० ।
अग्निना दृष्टं साम ढक् । आग्नेयं साम । आग्नेयी ऋक्
स्त्री० । अग्नये हितं ढक् । आग्नेयमौषधम् त्रि० ।
लौकिकप्रयोगानुसारेण "अङ्गेर्नलोपश्चेति" औणादिकसूत्रेण
अग्निशब्दस्य व्युत्पत्तिर्दर्शिता वैदिकप्रयोगे तु अग्निशब्दस्य
प्रवृत्तिनिमित्तभेदोपयोगिन्यो यास्केन बह्व्यो व्युत्पत्तयो-
दर्शिताः । यथा "अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं
प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्र-
णीयतेऽङ्गं नयति सन्नममानोऽक्नोपनो भवतीति स्थौला-
ष्ठीविर्न क्नोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत
इति" शाकपूणिरितादक्ताद्दग्धाद्वा नीतात् स खल्वेतेरकार-
मादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परस्तस्यैषा भवतीति"
"अग्निमीळे इति" । अस्यायमर्थः । सामान्येन सर्व-
देवतानां लक्षणस्याभिहितत्वादनन्तरं यत् प्रतिपदं
विशेषेण वक्तव्यं समाकाङ्क्षितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः । तत्र
पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते । कस्मात्
प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयत ? इति प्रश्नस्या-
ग्रणीरित्यादिकमुत्तरम् । देवसेनामध्ये स्वयं नयतीत्य-
ग्रणीः । एवदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा च
ब्राह्मणान्तरम् । "अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति" । एत-
देवाभिप्रेत्य वह्वृचा मन्त्रब्राह्मणे आमनन्ति । "अग्नि-

भरतस्तु च । इष नरदवाग्नि भरतस्य भरताग्नि ।
अभवत् पावकं घोरं निष्ठुरं च महाः स्मृतः । इष
इन्धनं पूर्वं महता भरता सुतो । मिर्ष पाश्चा यज्ञ-
रिष्टं पावको मन्योऽभवत् । पाञ्चजन्यादपरो च
निष्कृतानि चैव च । ततस्तु नरा मत्तः मन्त्र निष्कृता-
भवत् सुतम् । उग्रमस्य मतिभिः मन्त्रस्य मन-
चार । पाहरविक्रमी वीर इमो मर्त्ये च वोभवः ।
भानस्य भाव्यतानस्य भानस्य सर्वविधिः । तेजस्
मनस्यापान भवत् महत्सोदरान । पुष्टीवर्षिमीवस्
वीर्यं श्रीमत्तरामयम् । ततस्तु सप्तमा मम तेजसां
पराक्रमः । पुष्टिं निमस्य निमस्य निसर्गसम्
निमयतोऽपिमिनोवान् तैजसमनवः । नरवीरं
गीतस्य पूर्वं पुरन्दरम् । पुराणानि स्वार्द यज्ञेषु
भवस्य । मितिर्न दक्षिण सर्वे तस्य तस्य तस्य
इमम् । तस्मानाम निश सर्वे यमदो यजमानिनः ।
निधाति चरन्तीति निमन्ति च यदपि । यद्वा
सप्तानानां निमन्त्रे हवींषि च । यां वहन्ति ब्रह्म-
दानं कुरुते संग्रविमम् । यदि योषणमि मम
पाप्मिः शिवो यतिः । विधान्येषामपराणां यथान्या
मम प्रमिमम् । यतः प्रविसा तद्धि मम स्मरति
यशिमम् । इत्युक्तवानपरोर इमो पूर्विमानिसा ।
अग्निहोत्रे पूज्यते हविषा यद्विरिष्यते । तस्यस्य
सर्व इमोऽग्निः परिसरते । निसविभ्रम वै सर्व
पवित्रमतो निहा । तस्मै नरस्मीनः तत्र इम यज्ञा-
मनाः । २१८ अ

दुर्वासिनिवसनाद्वी भरतो नाम पावकः । अग्निः हवि-
वहिर्नाम यदा हवि प्रयच्छति । भरतेन भवा पुरी-
च्छो भरत यज्ञति । अग्निस्य शिवो नाम शक्तिपूजा-
परस्य वा । दुःखार्तानाम् सर्वेषां शिवकृत् सर्वदा शिवः ।
तपतस्तु सर्वं तपा तपसा यतो महत् । यस्य चान्नो
मतिमान् इमो जने हस्तः । सदा क्रोधवतो यज्ञे
योऽग्निर्दैव यजति । अग्निवर्धन बहुशोध प्रजास्तथा
समापयत् । अनुप्रविश्य मानुषीषु पैतृकाणाः ।
आप्यायं हितमान् बहुविधम् महासनम् । यच्चैव
भरताद् समस्वराद् पुरुषेश्वरम् । ततोऽपो पुत्रमयम्
तस्य यजमानिस । यथाभ्रोऽभिमतात्माय । अभिमानो
मनासति । अनुतरम् गमनम् योगात्मभिरीव इम-
मिताम् । यदा तत इम पाहनामिहितः समत् ।

पुत्रदायस्य वै पापुत्तीक्षा वैश्वानराः । यमोऽमर्त्ये
दयया च एकदा च पवना । अवयोऽमेध्य वह इमान्
मनुं तेजः प्रजापतिम् । इर्वणानां पूजानामस्य
का पवमनादि । यथापि सर्वं मनसा सर्वं भयहः
यतम् । यः मनस्येषु भूतेषु भवषोऽपि दारुणः ।
अग्निः स पवमानाय शिवियो वाहनः यमा । तस्मै च
गोपायते च यद्वेद परिरक्षति । विष्णुपतिः योऽग्निस्तु
हविषान्नाम योऽग्निश्च । समूहैः पत्रिका यत्र पवि-
ता पावकं भवत् । अग्निरात्मवतो नाम वाष्णेयोऽन्यस्य
यः । पाद्मपर्यन्ते नियतो यज्ञियो यो निरुप्यते ।
पत्नीभिः पत्नि इमा योगेऽश्वामयस्तु च । निया मम-
भवत् यमासपोमोपाख्यी सदा । वामोरैणामहाग्नी
पुत्रे यत्र पावनाय । पूज्यते हविषाय च पाञ्चालेषु
यमस्य । सर्वभूतहितः योऽग्निर्नाम तस्य वा ।
यस्य योऽस्य सर्वे च वा सम्यः पतिरक्षति । योऽग्नि-
निमर्शनाय शिशिरो वै सतो यज्ञ । यमः तिरे
परिसाम्य निश्चयं परस्य वा । यदा वा दीप्तिर्वी
नाम शिरकर्तिनः इश । सर्वेषामेव सदो मध्ये
च गतिः च स्मरति । माध्यमाग्निमि यो देवं मत्यं
मति देविनाम् । यत पारिजिनो नाम मध्यस्य
पावकः । एवमग्निमि ये यो निमर्शिं पुरायत् ।
अध्यात्मा अध्यात्मा यतो योगाग्निमध्य वा । यमिव
परमर्षिषु सत्यपुत्राय यदा । अग्निस्त्वमेव नाम
भागिरोमध्यस्य यः । यस्य यजति पूजनं तेन पूर्वाणि
निमस्य । यथापि निधिषु योऽप्यपोषकोऽप्युपतिष्ठते ।
एतापन्नाम् पवनाय पावकाय मनिमान् पुरि । अग्नि-
होत्र इह समाधितमनस्तया । संयुक्तेऽस्य-
स्योऽस्य सर्वत्रिमूलास्य । दक्षिणाग्निमारभ्य पल्ली
वे पुण्योऽन्यते । हविष्यग्निमतः इम्या यज्ञेन यत्र
मिद । दक्षिणाग्निपाकेन पल्ली च पीडितोऽन्यते ।
सम्पन्नी हि यज्ञेऽन्यमेवका इत्यविना । दक्षिण-
पाकेन पल्ली तु पूज्येऽन्यते । अग्निं एकदा वै
यतो यज्ञ वेदभितोऽनिशम् । दक्षिणाग्निपाकेन पल्ली
इष्टुमीप्यते । यत पूर्व यो योगः परैतु यतो
यदा । दक्षिणाग्निपाकेन पल्ली कल्पोऽन्यते । पल्ली च
मुख्यमपि निराम यत्र माहुः । दक्षिणाग्निपाकेन
पल्ली मासद्वयाप्यते । एवम् दीप्तमानस्य यत्र मिव
मर्षिणम् । दक्षिणाग्निपाकेन पल्ली दक्षिणोऽप्यते ।

सूतिकाऽग्निर्यदा चाग्निं संसृजेदग्निहोत्रिकम्। शुचि-रष्टाकपालेन कार्य्या चाग्निमतेऽग्नये। २२० अध्या० आयुषस्तु दुहिता भार्य्या सहस्य परमा प्रिया। भूपति-र्भुवभर्त्ता चाजनयत् पावकं परम्! भूतानाञ्चापि सर्वेषां य प्राहु पावकं पतिम्। आत्मा भुवनभर्त्तेति सान्वयेषु द्विजातिषु। महताञ्चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः। भगवान् स महातेजा नित्यं चरति पावकः। अग्नि-र्गृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते। हुतं वहति यो हव्यमस्य लोकस्य पावकः। अपां गर्भो महाभाग सत्य-पुत्रो महाद्भुतः। भूपतिर्भुवभर्त्ता च महतः पतिरुच्यते। दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत्। अग्निष्टोमे च नियतः क्रतुश्रेष्ठो भरस्य तु। स वह्निः प्रथमो नित्यं देवैरन्विष्यते प्रभुः। आयान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्णवं भयात्। देवास्तमधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथादिशम्। दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत्। देवानां वह हव्यं, त्वमहं वीर! सुदुर्बलः। अथ त्वं गच्छ मध्वक्ष प्रियमेतत् कुरुष्व मे। प्रेष्य चाग्निरथर्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत्। मत्स्यास्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तानग्निरब्रवीत्। भक्ष्या वै विविधैर्भावैर्भविष्यथ शरीरिणाम्। अथर्वाणं तथा चापि हव्यवाहोऽब्रवीद्वचः। अनुनीयमानो हि भृशं देव-वाक्याद्धि तेन सः। नैच्छद्वोढुं हविः सर्वं शरीरञ्चापि सोऽत्यजत्। स तच्छरीरं सन्त्यज्य प्रविवेश धरां तदा। भूमिं स्पृष्ट्वाऽसृजद्धातून् पृथक् पृथगतीव हि। पूयात् स गन्धं तेजश्च अस्थिभ्यो देवदारु च। श्लेष्मणः स्फटिकं तस्य पित्तान्मारकतं तथा। यकृत् कृष्णायसं तस्य त्रिभि-रेव प्रभुः प्रजाः। नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि विद्रुमम्। शरीराद्विविधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन्नृप!। एवं त्यक्त्वा शरीरन्तु परमे तपसि स्थितः। भृग्वङ्गिरादिभि-र्भूयस्तपसोत्थापितस्तदा। भृशं जज्वाल तेजस्वी तपसा-प्यायितः शिखी। दृष्ट्वा ऋषिं भयाच्चापि प्रविवेश महा-र्णवम् तस्मिन्नष्टे जगद्भीतमथर्वाणमथाश्रितम्॥ अर्च्चयां चक्रुरेवैनमथर्व्वाणं सुरादयः। अथर्व्वा त्वसृजल्लोका-नात्मनालोक्य पावकम्। मिषतां सर्व्वभूतानामुन्ममाथ महा-र्णवम्। एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्व्वमथर्व्वणा। आहूतः सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा। एवं त्वजनयद्धिष्ण्यान् वेदोक्तान् विविधान् बहून्। विचरन् विविधान् देशान् भ्रममाणस्तु तत्र वै। सिन्धुं नदं पञ्चनदं देविकाऽथ सरस्वती। गङ्गा च शतकुम्भा च सरयूर्गण्डसाह्वया चर्म्मण्वती सती चैव मेध्या मेधातिथिस्तदा। ताम्रावती वेत्रवती नद्यस्तिस्रोऽथ कौशिकी। तमसा नर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा। वेणोपवेणा भीमा च वडवा चैव भारत॥ भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुर्मुरा तथा। तुङ्गवेणा कृष्णवेणा कपिला शोण एव च। एता नद्यस्तु धिष्ण्यानां मातरो याः प्रकीर्त्तिताः। अद्भुतस्य प्रिया भार्य्या तस्य पुत्त्रो विभूरसि। यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव तु॥ अत्रेश्चाप्यन्वये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः। अत्रिः पुत्त्रान् स्रष्टुकामांस्तानेवात्मन्यधारयत्। तस्य तद्ब्रह्मणः कायान्निर्हरन्ति हुताशनाः एवमेते महात्मानः कीर्त्तिता-स्तेऽग्नयो मया॥ अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरा-पहाः। अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्त्तितम्। तादृशं विद्धि सर्व्वेषामेको ह्येष हुताशनः। एक एवैष भगवान् विज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिराः। बहुधा निःसृतः कायात् ज्योतिष्टोमक्रतुर्यथा। इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां कीर्त्तितो मया। योऽर्चितो विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति देहिनाम्। भा० व० मार्क० २२१ अध्या०।

सास्य देवतेति—ढक् आग्नेयमग्निदेवताके हविरादौ त्रि०। अग्निना दृष्टं साम ढक्। आग्नेयं साम। आग्नेयी ऋक् त्रि०। अग्नये हितं ढक्। आग्नेयमौषधम् त्रि०।

लौकिकप्रयोगानुसारेण "अङ्गेर्नलोपश्चेति" औणादिकसूत्रेण अग्निशब्दस्य व्युत्पत्तिर्दर्शिता वैदिकप्रयोगे तु अग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तभेदोपयोगिन्यो यास्केन बह्व्यो व्युत्पत्तयो-दर्शिताः। यथा "अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्र-णीयतेऽङ्गं नयति सन्नममानोऽक्नोपनो भवतीति स्थौला-ष्ठीविर्न क्नोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति" शाकपूणिरितादक्ताद्दग्धाद्वा नीतात् स खल्वेतेरकार-मादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परस्तस्यैषा भवतीति" अग्निमीळे इति"। अस्यायमर्थः। सामान्येन सर्व-देवतानां लक्षणस्याभिहितत्वादनन्तरं यत् प्रतिपदं विशेषेण वक्तव्यत्वमाकाङ्क्षितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः। तत्र पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते। कस्मात्-प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयत? इति प्रश्नस्या-ग्रणीरित्यादिकमुत्तरम्। देवसेनामग्रे स्वयं नयतीत्य-ग्रणीः। एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। तथा च ब्राह्मणान्तरम्। "अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति"। एत-देवाभिप्रेत्य बह्वृचा मन्त्रब्राह्मणे आमनन्ति। "अग्नि-

[illegible] इत्यतो देवतामाविति" वचः। "अग्नि [illegible] इति" ब्राह्मणम्। [illegible] "अग्नि-रूपे [illegible]" वचः। "अग्निरूपो [illegible]" च। [illegible]। "यत [illegible]" [illegible]। [illegible] इति [illegible] अग्निहोत्र [illegible] इति [illegible]। [illegible] भवति [illegible] इति [illegible]। [illegible] प्राणेन [illegible] विपरि। अत च [illegible] न [illegible] किन्तु [illegible] भवति। [illegible] इति वाक्यः। [illegible] इति वाक्यः। [illegible] इति वाक्यः। [illegible] इति वाक्यः। अग्निरूपो [illegible]। [illegible]। यदा [illegible]। मीदिति [illegible] च न [illegible] भवति। [illegible] भवति। [illegible] भवति [illegible]। [illegible] च [illegible]। [illegible]" [illegible] [illegible]। [illegible]।

अग्निकः पुं, [illegible]।

अग्निकणः पुं, [illegible] देव। [illegible]।

अग्निकर्म्म क्ली, [illegible]। [illegible] "अग्निकर्म [illegible]" [illegible] च।

[illegible] स्त्री [illegible]। सा च [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]" इति।

अग्निकारिका स्त्री अग्निं करोति [illegible]

[illegible] कर्ष्टिः [illegible]। [illegible]। सा च अग्नि [illegible] [illegible]।

अग्निकाष्ठं क्ली, [illegible]।

अग्निकुक्कुटः पुं, [illegible]। [illegible] (पुरा) इति [illegible]।

अग्निकुण्डं क्ली, [illegible] कुण्डम्। [illegible]।

अग्निकुमारः पुं, देव। [illegible] महाभारते [illegible] १२२ अध्याये [illegible] "[illegible]। [illegible] यथा [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]।" १२२ अध्या।

[illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]।

भोगिभिरद्भुतैः । रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रैर्भूतगणैस्तथा राक्षसीभिश्च सम्पूर्णमनेकैश्च मृगद्विजैः ॥ सा तत्र सहसा गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् । प्राक्षिपत् काञ्चने कुण्डे शुक्रं सा त्वरिता शुभा ॥ शिष्टानामपि सा देवी सप्तर्षीणां महात्मनाम् । पत्नीसरूपकं कृत्वा कामयामास पावकम् ॥ दिव्यरूपमरुन्धत्याः कर्त्तुं न शकितं तया । तस्यास्तप-प्रभावेन भर्तृशुश्रूषणेन च ॥ षट्कृत्वस्तत्र निक्षिप्तमग्ने रेतः कुरूत्तम ! । तस्मिन् कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा ॥ तत् स्कन्नं तेजसा तत्र संवृतं जनयत् सुतम् । ऋषिभिः पूजितं स्कन्नमनयत् स्कन्दतां ततः । षट्शिरा द्विगुणश्रोत्रो द्वादशाक्षिभुजक्रमः । एकग्रीवैकजठरः कुमारः समपद्यत ॥ वन० भा० व० २२३ अध्याय अग्निकुमारत्वेऽपि तस्य रुद्रकुमारत्वं तदप्युक्तं तत्रैव "ततो ब्रह्मा महासेन प्रजापतिरथाब्रवीत् । अभिगच्छ महादेवं पितरं त्रिपुरार्द्दनम् ॥ रुद्रेणाग्निं समाविश्य स्वाहामाविश्य चोमया । हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वमपराजित ! ॥ उमायोन्यां च रुद्रेण शुक्रं सिक्तं महात्मना अस्मिन् गिरौ निपतितं मिञ्जिकामिञ्जिकं ततः ॥ सम्भूतं लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् । सूर्य्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यच्चैवापतद्भुवि । आसक्तमन्यद्वृक्षेषु तदेवं पञ्चधापतत् ॥ इति २२४ अध्याये । अग्नितनयाग्निसुतादयोऽप्यत्र ।

अग्निकेतु पु० अग्नेः केतुरिव । धूमे तस्याग्निप्रभवत्वेन तच्चिह्नीभूतस्य गगने उद्धूयमानत्वात् तत्पताकत्वञ्च ।

अग्निकोण पु० अग्नेः अग्निदेवताकः कोणः अन्तरालदिक् ६त० । अग्निदैवत्ये पूर्व्वदक्षिणयोर्मध्ये दिग्भागे । "इन्द्रोवह्निः पितृपतिर्नैरृतोवरुणोमरुत् । कुबेर ईशः पतयः पूर्व्वादीनां दिशां क्रमात्" इत्युक्तेः तस्य पूर्व्वदक्षिण-दिशोर्मध्यदिक्पतित्वम् । उपचारात् तत्स्वामिनोऽग्ने-र्वाचका अपि अत्रैव । "प्रतिपत् नवमी पूर्व्वे रामरुद्रौ च पावके" इति ज्योतिषे "शक्रे हुताशे भयमिति" च अग्नि-कोणपरतया पावकादिशब्दः प्रयुक्तः ।

अग्निगर्भ पु० अग्निरिव जारको गर्भोऽस्य । अग्निजारवृक्षे । अग्निर्गर्भेऽस्य । सूर्य्यकान्तमणौ (आतसि) तस्य सूर्य्य-किरणसम्पर्कात् अग्न्युत्पादकत्वात्तथात्वम् । अग्निमन्थन-काष्ठरूपारण्यौ च । अग्निः स्थितो गर्भेऽस्याः । शमी-लतायाम् स्त्री । "अग्निगर्भां शमीमिवेति" रघु । शम्यां गर्भेऽग्निस्थितिकथा भा० आनुशा० प० ८५ अध्याये "रुद्रस्य रेतः प्रस्कन्नमग्नौ निपतितञ्च यत् तत्तेजोऽग्निर्महद्भूतं द्वितीयमिव पावकम् । वधार्थं देवशत्रूणां गङ्गायां जनयिष्यतीति" ब्रह्मवाक्यानन्तरं कार्त्तिकेयोत्पत्त्यर्थमन्वि-ष्यमाणस्य कुतश्चित् कारणेन गुप्तस्याग्नेः "नष्टमात्मनि संलीनं नाधिजग्मुर्हुताशनमित्यनेन" देवैस्तस्यानासादने उक्ते नानास्थानेऽन्वेषणात् परिशेषे शमीगर्भे प्राप्तिरुक्ता, यथा "अश्वत्थान्निर्गतोवह्निः शमीगर्भमुपाविशदिति" । शमीगर्भे-चास्य स्थितिं कथयतः शुकस्य जिह्वापरिवर्त्तरूपशापदान-मुक्त्वा देवैस्तस्मै वरान् दत्त्वा शमीगर्भे वह्निरलक्ष्यत इत्युक्तं च "इत्युक्त्वा तं शमीगर्भे वह्निमालक्ष्य देवता तदे-वायतनं चक्रुः पुण्यं सर्व्वक्रियास्वपि । ततः प्रभृति चाग्निं स शमीगर्भेषु दृश्यते । उत्पादने तथोपायमधि-जग्मुश्च मानवा" इति ।

अग्नेः सकाशात् गर्भोऽस्याः पृथिव्यां स्त्री । वह्निना गङ्गायामासिक्तगर्भस्य धारयितुमशक्यस्य पृथिव्यां सुमेरौ गङ्गया निक्षेपणमुक्तं तत्रैव । "सा वह्निना धार्य्यमाणा देवैरपि सरिद्वरा । समुत्ससर्ज तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदेति, उक्त्वा "तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः यद्द्रव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्व्वतेषु च तत् सर्वं काञ्चनी-भूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत । पृथिवी च तदा देवी ख्याता वसुमतीति च स तु गर्भो महातेजाः गाङ्गेयः पावकोद्भवः दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधेऽद्भुतदर्शन इति भा० आनु० ८५ अ० । अतएव श्रुतौ "यथाग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी" इत्युक्तम् । अग्निरिव गर्भोमध्यभागो-ऽस्याः । अग्निदीप्तायां महाज्योतिष्मतीलतायाम् स्त्री ।

अग्निगृह न० अग्निकार्य्यार्थं गृहं शा० त० । होमार्थं गृहे ६त० । श्रौतस्मार्त्ताग्निकृत्याधारे गृहे न । अग्न्य-गारादयोऽप्यत्र । "वसंस्तत्रायोऽग्निरिवाग्न्यगारे" इति रघु ।

अग्निग्रन्थ पु० अग्निप्रतिपादकः ग्रन्थः शा० त० । अग्नि-होमादि-प्रतिपादके शास्त्रे "अग्निग्रन्थपर्य्यन्तमधीते" सि० कौ० अग्निग्रन्थः अग्निप्रतिपादकः ग्रन्थ इति तत्त्वबो० । एवमेव मत्कृतसरलायामुक्तम् ।

अग्निघृत न० अग्न्युद्दीपनं घृतं शा० त० । वैद्यकोक्ते घृत-भेदे यथा चक्रदत्तः ।

"पिप्पलीपिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली । हिङ्गुचव्या-ऽजमोदा च पञ्चैव लवणानि च ॥ द्वौ क्षारौ हपुषा चैव दद्यादर्द्धपलोन्मितान् । दधिकाञ्जिकशुक्तानि स्नेहमात्रा-समानि च । आर्द्रकं स्वरसं प्रस्थं घृतप्रस्थं विपाचयेदिति । एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते इति" ॥

"धद्याग्रमग्रहणार्थं अग्नौ भ्रामयेत् । अनग्नौ अनाग्रयणमग्राहयेत् । असमर्थ अयनादिस अन्यस्मीनादि दापयेत् । मूल्य विधिनाग्नेः चिकानो इत्यादि चिद्युतः । विहरणाग्नयोरा च यत्र च यत्यानि च । सौ यात्री वहूना यत्र स्वामर्हणीयोऽग्निमान् । इतिहासादि खेचनायानि च । यत्र च यत्रेव च योगाग्नयः । सत्र यत्र चैव यज्ञ यत्नेर्नुग्मिना यजेत् । यद्यग्मिना भाव यज्ञादीना ग्रहणम्" इति च ।

अग्निचयन पु अग्निस्थापने अग्नेरर्थे चयनं चि–ल्युट् ६त । अग्न्याधानादावादी, अग्नेः ल्युट् ६त । अग्न्याधाने च ।

अग्निचित् त्रि अग्नि चितवान् चि–भूतार्थे क्विप् । यज्ञ पूर्णमग्नि आहितवति अग्निहोत्रिणि । अग्नेः क्विप् । अग्न्याधाने ।

अग्निचित्या स्त्री अग्नि चित्या चि–भावे क्यप् नि अग्निचयनम् । अग्निचयने अग्न्याधाने "अग्निचित्यामिष्टकाम यत्नेन यागादिषु" सुश्रुत । "चित्याग्निचित्यै" वेदे च ।

अग्निचित्वत् त्रि अग्निचित् अग्निचयनकर्तारम् यजमान यत्र च समर्थान् च यज्ञम् । अग्निचयनहोमेषु यज्ञेषु "अग्निचित्वतीर्ग्रामदति" पाणि । जियो खो ।

अग्निज पु अग्नेः जन्म उत्पत्तिर्यस्य अग्नितो जायते जन–ड ६त । अग्निजातके । अग्न्युत्पन्ने जन–ड ६त । कार्त्तिकेये च । कार्त्तिकेये पु । सुवर्णादि–ग्रहणसमये इत्यत्र । अग्निजाम्बुनदे त्रि "अग्निजा–नोऽधिकारिमा करोमीत्यादि श्रुतिः" "अग्नेरपत्यं प्रथमं हिरण्यं वैष्णवी भूः सूर्यपुत्राश्च गावः" इति मत्स्योक्तम् ।

अग्निजन्मन् पु अग्ने जन्म यस्य ६त । कार्त्तिकेये अग्निजातकपुष्पेऽप्युत्पन्नेषु । अर्थे च ।

अग्निजार पु जारयति जृ–णिच्–अच् अग्ने: अग्नितिरस्कारे जार । समुद्रजाते वृक्षे, औषधौ च । एव अग्नौ अग्निजारोत्पन्न ।

अग्निजिह्व त्रि अग्निरिव जिह्वा यस्य । अग्निजिह्वे देवे "ये अग्निजिह्वा उत च सत्यवाचः" श्रुतिः अग्निरेव जिह्वायस्य । यज्ञभूमि अग्निजात्ये विज्ञानपालने "अग्निजिह्वो इमाः पश्यति ग्रहणं वा तेषां विष्णुः । ६त । अग्निजिह्वा स्त्री ६त च अग्निस्था शिखा नानानि यथा "कराली धूम्रिनी श्वेता लोहिता नीललोहिता सुवर्णा च प्रिया च विष्फुलिङ्गिनीति" सर्व अग्नि-

जिह्वाः विविधाः अग्निरूपे अनुपात्ते इतिसप्तान्य जिह्वाश्च निवाऽग्नाः च । लाङ्गलीदशे स्त्री ।

अग्निज्वाला स्त्री अग्नेः ज्वालेव शिखा यस्याः । धातकी वृक्षे । (विकासनुला) ६त । अग्निशिखायाम् ।

अग्नितप् त्रि अग्निना तपति तप क्विप् । अग्निना तापक–कारके "तपमीति यस्मभावे यहामयः । अग्निवत् तपा तपोऽसि" श्रुतिः ।

अग्नितपस् त्रि अग्निभिः पञ्चभिः तप्यमानः तप्य–असुन् ६त । "ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थः" इति मनूक्तम् । अग्नीनि तपः अग्निरिव तपः । अग्नितापोऽस्यास्ति । "अग्ने तपस्तीवाहं तेजसा च त्वं स्यादिरग्निरग्निर्विरमेति" श्रुतिः ।

अग्नितेजस् त्रि अग्ने रिव तेजोऽस्य । अग्निसदृशतेजस्के पदार्थे अग्निप्रतिकाशतेजसे इति भाषा । "नियोः अग्नीशौ ब्राह्मणा इन्द्रियस्थितो अग्नितेजा इति" श्रुतिः । ६त । अग्नेस्तेजसि च ।

अग्नित्रय न समाहारे समासे त्रि+अयट् ६त । गार्हपत्येन आहवनीये दक्षिणाग्नौ । पितृाद्यैर्वाप्यन्य गार्हपत्य ग्राहणीय दक्षिणाग्निश्च । पितृ मातृगुरवोऽग्नित्रयम्, इत्याद्युक्तं, यावज्जीवम् इति" विष्णुर्वै गार्हपत्यादिस्थापनाख्यमीदृशं ग्रहणम् विद्यते च । अत्र वा तासां क्वचिदग्नित्रयत्वम् ।

अग्निद त्रि अग्नि गृहादौ ददाति दा क । गृहादौ दाहार्थं गच्छति अग्निप्रदात्रादिषु "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिन इति" स्मृतिः ।

अग्निदग्ध त्रि अग्निना दग्धोऽपिशिष्टेन इष्टा हव–ल्पात्रि त । यथार्थम् अत्र अग्निना दग्धे "अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते" श्रुतिः । अग्निना दग्धे संस्कारार्थे त्रि । "अग्निदग्धानिति" वचनात् ।

अग्निदमनी स्त्री अग्निर्दमनये यस्याः दम–णिच् ल्युट् ङीप् । अग्निमन्थापरनाम्नि वृक्षविशेषे (अग्निमन्थ) इति भाषा प्रसिद्धे ।

अग्निदात्री स्त्री अग्नि दीप्तिं ददाति दा–तृच् । अर्थे विशेषेण दापयति अग्निसंदीपनार्थे इति यत्र स्थिते ददाति च" इति श्रुतिः । जियो खो ।

अग्निदीपन त्रि० अग्निं जठरस्थानलं दीपयति दीप-णिच्-ल्यु ६त० । जठरानलोद्दीपके पदार्थमात्रे औषधभेदे न०।

अग्निदीप्ता स्त्री अग्निर्जठरानलोदीप्त सेवनात् यस्याः । ज्योतिष्मतीलतायाम् ।

अग्निदूत पु०अग्निर्दूत इव यस्मिन् यस्य वाऽऽवाहकत्वात् । अग्न्याधानमन्तरमाहूतदेवके यज्ञादौ, "त्वम् ह "यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अर हत" इति वेद तत्राहूते देवे च अतएव यज्ञे अग्नेर्दूतत्वमग्निस्थापने मन्त्रे "अग्निं दूत पुरोदधे इति 'अग्निं दूत वृणीमहे इति' च श्रुतावुक्तम् ।

अग्निदेवा स्त्री अग्निर्देवोऽस्याः । कृत्तिकातारायाम् "अश्वियमदहनकमलजचन्द्ररुद्रदितिजीवफणिपितर इति" ज्योतिषे अश्विन्यादीनां क्रमशोऽश्व्यादिदेवतात्वकथनात् तत्क्रमात् कृत्तिकाया अग्निदैवत्वम् ।

अग्निध पु० अग्निं दधाति मन्त्रविधिना स्थापयति धा-क्विप् नि० आलोप ६त० । अग्न्याधानकर्त्तरि । "आध्वर्यु वा मधुपाणि सुहस्तमग्निध वा धृतदक्ष दमूनसमिति" वेद ।

अग्निधान न० अग्निर्विधिना धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे ल्युट् ६त० । अग्निहोत्रगृहे "यद् क्षणुते अग्निधाने" इति वेद । [तारावक्त्रितारकाद्योऽप्यत्र ।

अग्निनक्षत्र न० ६त० । अग्निदैवत्ये कृत्तिकानक्षत्रे अग्नि-

अग्निनयन न० अग्नेर्नयन मन्त्रविधिना संस्कार नी-भावे ल्युट् ६त० । अग्निसंस्कारकर्मे विधिना अग्निप्रणयने ६त० । अग्निनेत्रे न० । [अग्निनारम्भे ।

अग्निनिर्यास अग्ने जठरानलस्येव दीपको निर्यासोऽस्य ।

अग्निनेत्र पु० अग्निर्नेता हुतहविः प्रापयिता यस्य अच् समा०। देवतामात्रे । "हव्य वहति देवानामिति" श्रुतौ हि तस्य देवेभ्यो हव्यवाहकत्वस्रुतम् । ६त० । वह्निनयने न० ।

अग्निपद न० ६त० । अग्न्याधानस्थाने अग्निबोधकशब्दे च । तत्र दीयते इत्यर्थे व्युष्टादित्वात् अणि आग्निपदम् ।

अग्निपरिक्रिया स्त्री अग्नेः परिक्रिया परिचर्या परि+कृ-भावे श ६त०।अग्निचर्यायां होमादिकरणे ।[पर्वतभेदे ।

अग्निपर्वत पु० अग्निसाधनं पर्वत । सत अग्निसम्पादके

अग्निपुच्छ पु० न० अग्नेरग्न्याधानस्थानस्य पुच्छ इव । आहिताग्निस्थानात् पृष्ठभागे । "दक्षिणत आवहनीयस्योपविशेदग्निपुच्छस्य सान्निचित्यायामिति" स्तुत्रम् ।

अग्निपुराण न० अग्निना प्रोक्त पुराणम् । वेदव्यास प्रणीतेषु अष्टादशसु महापुराणेषु मध्येऽष्टमे वह्निनोक्ते पुराणभेदे तद्विवरण यथा । "आग्नेयमष्टमं स्मृतमिति" भागवते । "परमग्निपुराणञ्च रुचिरं परिकीर्त्तितम् । चतुर्द्दश सहस्राणि पर पञ्चशताधिकम्" इति ब्रह्मवैवर्त्ते । तत्राभिधेयसंक्षेप । भगवतोऽवतार, सृष्टिप्रकार, विष्णुपूजा, अग्निपूजा, मुद्रादिलक्षणम्, दीक्षा, अभिषेक, मण्डलक्षणम् कुशमार्जनविधि, पवित्रारोप, देवतायतनादिनिर्माणप्रकार, शालग्रामलक्षण-पूजे, देवप्रतिष्ठानियामकदीक्षा, देवप्रतिष्ठाविधि, ब्रह्माण्डस्वरूपं, गङ्गादितीर्थमाहात्म्य, द्वीपवर्णनम् ऊर्ध्वाधोलोकवर्णना, ज्योतिश्चक्रस्वरूपम् । युद्धजयोपायषट्कर्मविधानम्, यन्त्रमन्त्रौषधप्रकार कुब्जिकार्चनाविधि, कोटिहोमविधानम्, ब्रह्मचर्य्यधर्म्म, श्राद्धकल्प ग्रहयज्ञ, वैदिकस्मार्त्तकर्म्मणी, प्रायश्चित्तम्, तिथिभेदे व्रतभेद, वारव्रतनक्षत्रव्रते, मासव्रतम्, दीपदानविधि, नूतनव्यूहा रम्भादि, नरकनिरूपणम्, दानव्रतम्, नाडीचक्रम्, सन्ध्याविधि, गायत्र्यर्थ, शिवस्तोत्र, राज्याभिषेक, राजधर्म्म, राजाध्ययशास्त्रम्, शुभाशुभशकुनादि, मण्डलादि, रणदीक्षाविधि, श्रीरामनति, रत्नलक्षणम्, धनुर्विद्या, व्यवहारविधि, देवासुरयोर्युद्धम्, आयुर्वेद, गजादिचिकित्सा, पूजाप्रकार । शान्तिविधि, छन्द शास्त्रम्, साहित्य, शिष्टानुशासनम्, सृष्ट्यादिप्रलयवर्णने, शारीरकरूप, नरकवर्णनम्, योग, ब्रह्मज्ञानम्, पुराणमाहात्म्यञ्च ॥ एते विषया सङ्क्षेपेण दर्शिता विस्तरस्तत्रैव द्रष्टव्य ॥

अग्निप्रणयन न० अग्ने प्रणयन मन्त्रपूर्व्वकं संस्कार प्र+नी-भावे ल्युट् ६त० । शास्त्रोक्तविधानेन वह्निसंस्कारभेदे "दक्षिणत आहवनीयस्योपस्थितस्याग्ने सौमिकायामुत्तरवेद्यां नयन यदस्ति तदेतदग्निप्रणयनमिति" गदाधरम् ।

अग्निप्रस्कन्दन न० ६त० । यथाविधानमग्निकार्य्यरूपहोमाकरणे "मज्ञात्वा यौवनं प्राप्य विनशिष्यत्यनो । तव । अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वञ्चाप्येव भविष्यसीति, स्वपुत्रमत्रु प्रति ययातिवाक्यम् भार० आदि प०।

अग्निप्रस्तर पु० अग्निं प्रसृणाति स्तृ-अच् अग्नेर्वा प्रस्तर । (चकमकीति) ख्याते वह्न्युत्थापके प्रस्तरखण्डे ।

अग्निबाहु पु० अग्नेर्बाहुरिव दीर्घशिखत्वात् । धूमे ।

अग्निभ न० अग्निरिव भाति भा-क । स्वर्णे अग्नितुल्यवर्णत्वात्तस्य तथात्वम् । वह्नितुल्यवर्णपदार्थे त्रि० । भ० नक्षत्र ६त० । अग्निदैवत्ये कृत्तिकानक्षत्रे न० ।

अग्निभू पु० अग्नेर्भवति भू-क्विप् । कार्त्तिकेये अग्निकुमार

मध्ये प्रवृत्तत्वात्। अग्निभवे त्रि। [illegible] च [illegible]। अग्निभवाद्भवोऽप्यत्र।

अग्निभूति पु॰ अग्निरिव भूतिः [illegible]। गौतमे [illegible]। [illegible] च [illegible]। [illegible] त्रि।

अग्निभाजस् त्रि॰ अग्निरिव भाजते भाज-असुन्। [illegible]। [illegible] इति वेद॰।

अग्निमणि पु॰ अग्नेः उत्पादको मणिः शा॰ त॰। सूर्य्यकान्ते [illegible] (आग्नी) (चकमकि) ख्याते प्रस्तरे च।

अग्निमत् त्रि॰ अग्निरस्त्यस्य मतुप्। [illegible] आहिताग्नौ [illegible] "दारानग्नि [illegible]" इति स्मृतिः।

अग्निमथ् पु॰ अग्निं मथ्नाति [illegible] मन्थ-क्विप् [illegible]। [illegible] अग्निमन्थनकारके च त्रि।

अग्निमन्थ पु॰ अग्निर्मथ्यतेऽनेन मन्थ-करणे घञ्। गणिकारिके (गणिआरि) [illegible]। [illegible] च। [illegible] त्रि [illegible]।

अग्निमान्द्य न॰ अग्नेः जठरानलस्य मान्द्यम्। [illegible] "[illegible] अग्निमान्द्यम् [illegible]। [illegible] अग्निमान्द्यं [illegible]। [illegible] इति सुश्रुतः।

अग्निमारुति पु॰ अग्निश्च मरुच्च [illegible] अगस्त्ये [illegible] "[illegible]" इति [illegible]। [illegible] [illegible]।

अग्निमुख पु॰ अग्निर्मुखमिव यस्य। देवे। [illegible]। "[illegible]" "अग्निमुखा वै देवाः" इति "[illegible]" श्रुतिः। [illegible]। देवे "अग्निमुखे [illegible]" श्रुतौ [illegible]। [illegible]। अग्निर्मुखं [illegible]। अग्निहोत्रिणि द्विजे। अग्निः [illegible] [illegible] "[illegible]" इति [illegible]। अग्निरिव [illegible]। [illegible] (चेता) [illegible] च। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]" इति चक्रदत्तः।

अग्निमुखी स्त्री अग्निरिव [illegible]। [illegible]। (चेता) [illegible] (भेलाजाती) अग्निरिव [illegible]। [illegible]। "[illegible]" [illegible]। [illegible]। [illegible]। अग्निर्मुखं [illegible]। अग्निरिव [illegible]। [illegible] इति [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible]। अग्निरिव [illegible] स्त्री ङीप्। [illegible] अग्नि [illegible] अग्निमुखी देवे त्रि।

अग्निरक्षण न० अग्निः रक्ष्यतेऽनेनात्र वा रक्ष–ल्युट्। राक्षसादिभ्योऽग्निरक्षाकारके मन्त्रभेदे, अग्निहोत्रे, अग्निहोत्रगृहे च। भावे ल्युट्। अग्न्याधाने।

अग्निरजस् पु० अग्निरिव रज्यते दीप्यते रन्ज् असुन् नलोपः। रक्तवर्णे इन्द्रगोपनामककीटे। ६त०। अग्निवीर्य्ये, स्वर्णे च न०।

अग्निरहस्य त्रि० अग्नेः रहस्यं तदुपासनाद्यज्ञातमत्र। अनलोपासनाबोधके शास्त्रे अग्निकल्पे।

अग्निरुहा स्त्री अग्निरिव रोहति रुह–क। मांसादन्या तदङ्कुरस्य वह्नितुल्यवर्णतयोत्पन्नत्वात् तथात्वमस्याः।

अग्निरूप त्रि० अग्नेरिव रूपं वर्णोऽस्य, अग्निरिव रूप्यतेऽसौ रूप–कर्म्मणि अच् वा। वह्नितुल्यवर्णे अग्निसदृशमान्ये च ६त०। अग्नेर्वर्णे अग्निपञ्चोक्ते वह्नेर्ध्येयरूपे च न०।

अग्निरेतस् न० ६त०। अग्निशुक्रे, तज्जातत्वात् सुवर्णे च तत्कथा च प्रस्कन्नरुद्रशुक्रस्य अग्निसंक्रान्तस्याग्निना देवताप्रार्थनया गङ्गायामाहितस्य तया च वोढुमसमर्थया “समुत्सृज्य तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदेत्यनेन” मेरौ पातने कृते तस्य तेजसैव मेरोस्थं सर्व्वं वस्तु सुवर्णीकृतं यथोक्तमानुशासनिके प० भा०। ‘तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः यद्द्रव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्व्वतेषु च। तत् सर्व्वं काञ्चनीभूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत” इति। अन्ते च “तस्मात् सुवर्णं माङ्गल्यं रत्नानामुत्तमोत्तमम्। सहजं कार्त्तिकेयस्य वह्नेस्तेजः परं मतमिति” ८६ अध्याये।

अग्निलोक पु० ६त०। अग्न्यधिष्ठिते मेरुपृष्ठस्थे स्वे भुवनभेदे। स च। ‘शृङ्गत्रयकाञ्चनमयं शिखरत्रयं च मेरोस्त्रारिकपुरारिपुराणि तेषु। तेषामधः शतमखज्वलनान्तकानां रक्षोऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ” इति सि० शि० गोलाध्याये दर्शितं। अयमेव पक्षः युक्तियुक्तः। पुराणे तु अन्तरीक्ष एव तस्य स्थितिरुक्ता। काशीखण्डे, विमानयानेन गच्छता शिवशर्म्मणा पृष्टाभ्यां विष्णुदूताभ्यां सूर्य्यलोकादूर्द्ध्वं शक्रपुरीवर्णनोत्तरं तद्दक्षिणस्याम् अग्निलोको वर्णितः यथा

“एतस्या दक्षिणे भागे येयं पूर्दृश्यते शुभा। इमामर्चिष्मतीं पश्य वीतिहोत्रपुरीं शुभाम्। जातवेदसि ये भक्तास्ते वसन्त्यत्र सुव्रताः। अग्निप्रवेशं कुर्य्युर्ये दृढसत्त्वा जितेन्द्रियाः। स्त्रियो वा सत्त्वसम्पन्नास्ते सर्व्वेऽग्नितेजसः। अग्निहोत्ररता विप्रास्तथाग्निब्रह्मचारिणः। पञ्चाग्निव्रतिनो ये वै तेऽग्निलोकेऽग्नितेजसः। शीते शीतापनुत्त्यै यस्त्विध्मभारान् प्रयच्छति। कुर्य्यादग्नीष्टिकां वापि स वसेदग्निसन्निधौ। अनाथस्याग्निसंस्कारं यः कुर्य्याद्वा दयान्वितः। अशक्तः प्रेरयेदन्यान् सोऽग्निलोके महीयते। जठराग्निविवृद्ध्यै यो दद्यादाग्नेयमौषधम्। मन्दाग्नये स पुण्यात्मा वह्निलोके वसेच्चिरम्। यज्ञोपस्करवस्तूनि यज्ञार्थं द्रविणन्तु वा। यथाशक्ति प्रदद्याद्यो ह्यग्निं प्राप्य वसेत् स वै। अग्निरेको द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः। गुरुर्देवो व्रतं तीर्थं सर्व्वमग्नेर्विनिश्चितम्। अपावनानि सर्व्वाणि वह्निसंसर्गतः क्वचित्। पावनानि भवन्त्येव तस्मात् स पावकः स्मृतः। अपि वेदं विदित्वा यस्त्यक्ता वै जातवेदसम्। अन्यत्र बध्नाति रतिं ब्राह्मणो न स वेदवित्। अन्तरात्मा ह्ययं साक्षान्निश्चितो ह्याशुशुक्षणिः। मांसग्रासान् पचेत् कुक्षौ स्त्रीणां नो मांसपेशिकाम्। तैजसी शाम्भवी मूर्त्तिः प्रत्यक्षा दहनात्मिका। कर्त्री हर्त्री पालयित्री विनैनां किं विलोक्यते। चित्रभानुरयं साक्षान्नेत्रं त्रिभुवनेशितुः। अन्धन्तमोमये लोके विनैनं कः प्रकाशकः। धूपप्रदीपनैवेद्यपयोदधिघृतैक्षवम्। एतद्भुक्तं निषेवन्ते सर्व्वे दिवि दिवौकसः” इति।

अग्निवत् त्रि० अग्निरस्त्यस्य अग्नि+मतुप् वेदे मस्य वः। साग्निके विप्रे, “यपुर्ययस्तु चरुरग्निवाँ इव” इति वेदः। तुल्यार्थे वति। अग्नितुल्यक्रियायादौ अव्य०।

अग्निवधू स्त्री ६त०। स्वाहायाम् दक्षकन्यायाम्। अग्नायीशब्दे विवरणं द्रष्टव्यम्।

अग्निवर्चस् त्रि० अग्नेर्वर्च इव वर्चो दीप्तिरस्य। अग्नितुल्यदीप्तिमति, “स्यन्दनेनाग्निवर्चसा” इति भार०। ६त०। अग्नितेजसि न०।

अग्निवर्द्धक त्रि० अग्नेर्जठरानलस्य वर्द्धकः वृध+णिच्–ण्वुल्। जठराग्न्युद्दीपके औषधभेदे, पथ्याहारे च।

अग्निवर्ण त्रि० अग्नेर्वर्ण इव वर्णो रूपं यस्य। अग्नितुल्यवर्णे, “ब्राह्मणस्तु सुरां पीत्वा अग्निवर्णां सुरां पिबेदिति” स्मृतिः। सूर्य्यवंश्ये नृपतिभेदे पु० तत्कथा रघौ १९स०। ६त०। अग्नेः रूपे पु०। [अग्निप्रिये त्रि०।

अग्निवल्लभ पु० अग्नेर्वल्लभः सुखेन दाह्यत्वात्। शालवृक्षे।

अग्निवासस् न० अग्निरिव शुद्धं वासो वस्त्रम्। अग्नितुल्यशुद्धे वस्त्रे। ६ब०। तादृशवस्त्रवति त्रि०।

अग्निवाह पु० अग्निं वाहयति गमयति अनुमापयति वा वाहि–अण्। छागे, धूमे च। वह्निवाहकमात्रे त्रि०।

मध्ये स्तूपभवता। अग्निभवने लि । सर्वे च प्रज्वाल । अग्निभावत्वोऽभवत ।

अग्निमूर्त्ति पु॰ अग्निरिव मूर्त्तिः तैजसशरीरत्वात् । सौरभेदे ६ब । मास्वन्मिमूर्त्ति मूर्त्तिमेव च सौ । ६ब । अग्निरूपे त्रि ।

अग्निभ्राजस् त्रि॰ अग्निरिव भ्राजते भ्राज असुन् । अग्नितुल्यदीप्तियुक्ते । अग्निभ्राजसोऽवियुतो मर्यतस्य इति वेद ।

अग्निमणि पु॰ अग्नेः प्रकाशकोमणिः शा॰ त॰ । सूर्यकान्ते तेजस्तत्त्वप्रधानत्वात् तस्य सूर्यस्य रश्मिसम्पर्केण अग्नि (आगुनी) (शाकपार्थिव) ज्वाले प्रकटे च ।

अग्निमत् पु॰ अग्निरस्यास्त्यस्मिन्वा मतुप् । यथाविधानेनाहि-ताग्निके साग्निके द्विजे "शतकानि विविधानि मयू-र्यग्निमान् द्विज" इति श्रुति ।

अग्निमथ् पु॰ अग्नि मथ्नाति अरणिद्वयघर्षणेन निष्पादयति मथ-क्विप् मथोल । अग्न्याधानार्थमरणिघर्षणेन वह्निसम्पादके ऋत्विजि । तत्ये द्विज । अग्निमन्थनार्थे मन्त्रे अरणिकाष्ठे च त्रि ।

अग्निमन्थ पु॰ अग्निमथ्नातिऽनेन मन्थ-करणे घञ् । अग्नि-मन्थोऽस्ये (गणिकारि) तत्काष्ठयोर्घर्षणे हि आशु वह्निरुत्पाद्यते । तत्काष्ठसाधने मन्त्रे च । मन्थे करणे ६ब । अग्निमन्थोऽप्यत्रार्थे त्रि स्त्रियां ङीप् ।

अग्निमान्द्य न॰ अग्नेः जठरानलस्य मान्द्यं मन्दता । जठराग्नेर्मान्द्ये जठरानलस्य पाचनशक्तिहानिजे अग्नी-मान्द्य अग्निमान्द्य जन्म अग्निमान्द्यार्थ ऋते अग्नी-प्रीति साधीयस्त्वा । अग्निमान्द्ये प्रसीदिता स्वात् अग्नाशयोर्ध्वं पाके अन्नस्य । यकृत्यकृद्वीर्येऽपि वैकल्य-कालीनत्वादेव इति चर । तदारम्भकम् । च रुपोग्वा वायवा पित्तिप्रधा च रोगेण । पित्तस्य च मन्दाग्निमन्दो भवति दैहिक । दोषा स्वस्वप्रकोपकारणैः प्रकुपिताः । अग्नौ सूक्ष्मदृष्टिर्भवति ग्रन्थिसमाहितोऽर्दितदोषप्रकोपतः । इत्याह अर्थाधिकारात् तत्कुल लिखति । तत्र रूपभेदाश्च बहु-विध प्रकारा । यथा देहसन्धाने महारात्रिर्विधिना इति सुश्रुते ।

अग्निमारुति पु॰ अग्निश्च मरुच्च तयोरपत्यम् अनयोर्दृष्टे द्वन्द्वात्मनि द्वी इति तैजसत्वे च आगम अग्निमा-रुतयोरपत्य पु "तैजसत्वे च" इति सिद्धसूत्रे ह नृपवत्स । अगस्त्ये मुनौ तस्य च तस्यापि समुद्रशोषणादस्य ।

अग्निमुख पु॰ अग्निर्मुखमिव यस्य । देवे । पुरुषाणां हि दे-वैरग्निमुखेरेव भोक्तव्यम् । "मुखं यद्वा देवतानां पुरोडाशं तद्धविः । "अग्निमुखा वै देवा" इति "अग्निरे वं प्रथमं देवतानामिति च" श्रुतिः । अग्निर्वै सर्वा देवताः । देवे "अग्निमुखे तस्मात् देवानामिति पुनः यस्य देवतानाममुखेन भवतात् । तत्र भाव इति तत्र भवतामि देशे प्रचारयितुं निषेधनादान्ये तत्र द्वयेन स्पा इति तत्र अग्निविधानमयिोमनः भवति । अग्नि च प्रधानकारणं यत्र । अग्निरोऽग्निः द्विजे । अग्निः मुख-त्वात् भोक्ताऽग्निः के यत्र । द्विजे "आत्मना न चिरा" इति श्रुतौ वैदं साममात्रास्वपाद अग्निमुखाम् । अग्निरिव मुखम् इत वक्तव्य प्रथमपदस्य । महात्मनः (वैश्वा) चित्रकाष्ठे च । दधिमुखोऽपर्णेन दिवदेवे सर्वोऽपि सर्वो तथापि । अन्ये अग्नाशयस्य तत्र तस्य । तस्य बीजं पूर्वमेव च तथा । दिव्यतापी कौशीना च दितृषा अतेत् । दिव्यानि दिव्यानि तत्र अन्तर्ः स्वस्य स्व ३ तथापि तच्छुद्धा स्वस्थ्य च प्रतीयते । विपर्ये वाहुविशे इत्यादश्य अतेत् । तद्वाहकर पूर्वे दोषतास प्रथमदह । विशेषा बहुधा वा प्रयत्ना । दोषापरित्य । दोषप्रद तथोक्त औषधपानतया तदानि तत्र भीत्यादि तिन वा तेन तद्विशम् । सर्वो-पर्य दोषतस्य च प्राप्त तदुपपातस्य । सर्वं सार्व निम-त्त्यायु तथा अग्नाशयस्य । पूर्वमविस्व भाव न तत्र अधिकवृद्धि" इति चरक ।

अग्निमुखी स्त्री॰ अग्निरिव दाहकं मुखं यस्याः सौरादिवत् ङीप् । (भेला) भल्लातकवृक्षे लाङ्गलिकायाम् (विषलाङ्गला) अग्निरिव सर्व दाहकम् अग्निं यस्याः सौरा । गायत्री-मन्त्रे । "यदाशिषदि नौ शिवाम् गायत्रीदेवी भवेत् । गायत्र्यग्निमुखी तत्त्वद्वयाख्याता दर्शिता मौलिक । तथाच "मोऽग्नेयनम सर्व जुहोतीति च इत्या-दय विद्यमानम् सं गायत्री छन्दोऽन्तकृत्स्नसार्वस्याविरेव सामुच्चोदयत्यौर्वच्यत्वात् विश्वद् मौलन्तीं सर्वे गायत्री चन्द्रानुक्रिवरेवमिति" श्रुतौ । अग्निरिव सर्वोक्ता-दत्तविन्यासात् तथातम् । अग्निर सर्वे । बाल दिव सर्व तथाविधत्व तत्पूर्णविचारवता इति निघण्टु । मौरा । मायवीवलय मायवीयम् तस्ये । स्त्री ६ ब । अग्निरिव सर्वत् यस्य सा स्त्री ङीप् । पाक-भाजनम् सौ अग्निर्यथाऽयो यत्र अग्निभयादेदे त्रि ।

अग्निरक्षण न० अग्नि रक्ष्यतेऽनेनात्र वा रक्ष–ल्युट् । राक्षसादिभ्योऽग्निरक्षाकारके मन्त्रभेदे, अग्निहोत्रे, अग्निहोत्रगृहे च । भावे ल्युट् । अग्न्याधाने ।

अग्निरजस् पु० अग्निरिव रज्यते दीप्यते रन्ज् असुन् नलोप । रक्तवर्णे इन्द्रगोपनामककीटे । ६त० । अग्निवीर्य्ये, स्वर्णे च न० ।

अग्निरहस्य त्रि० अग्नेः रहस्यं तदुपासनाद्यङ्गजातमत्र । अनलोपसनाबोधके शास्त्रे अग्निकल्पे ।

अग्निरुहा स्त्री अग्निरिव रोहति रुह–क । मांसादन्या तदङ्कुरस्य वह्नितुल्यवर्णतयोत्पन्नत्वात् तथात्वमस्याः ।

अग्निरूप त्रि० अग्नेरिव रूपं वर्णोऽस्य, अग्निरिव रूप्यते ऽसौ रूप–कर्म्मणि अच् वा । वह्नितुल्यवर्णे अग्निसदृशमान्ये च ६त० । अग्नेर्वर्णे अग्निशब्दोक्ते वह्नेर्ध्येयरूपे च न० ।

अग्निरेतस् न० ६त० । अग्निशुक्रे, तज्जातत्वात् सुवर्णे च तत्कथा च प्रस्कन्नरुद्रशुक्रस्य अग्निसंक्रान्तस्याग्निना देवताप्रार्थनया गङ्गायामाहितस्य तया च वोढुमसमर्थया “समुत्सृष्टं तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदेत्यनेन” मेरौ पातने कृते तस्य तेजसैव मेरुस्थं सर्व्वं वस्तु सुवर्णीकृतं यथोक्तमानुशासनिके प० भा० । ‘तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः यद्द्रव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्व्वतेषु च । तत् सर्व्वं काञ्चनीभूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत” इति । अन्ते च “तस्मात् सुवर्णं माङ्गल्यं रत्नानामुत्तमोत्तमम् । सहजं कार्त्तिकेयस्य वह्नेस्तेजः परं मतमिति” ८६ अध्याये ।

अग्निलोक पु० ६त० । अग्न्यधिष्ठिते मेरुशृङ्गाधःस्थे भुवनभेदे । स च । ‘सद्रत्नकाञ्चनमयं शिखरत्रयं च मेरोः सुरारिकपुरारिपुराणि तेषु । तेषामधः शतमखज्वलनान्तकानां रक्षोऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ” इति सि० शि० गोलाध्याये दर्शितं । अयमेव पक्षः युक्तियुक्तः । पुराणे तु अन्तरीक्षएव तस्य स्थितिरुक्ता । काशीखण्डे, विमानयानेन गच्छता शिवशर्म्मणा पृष्टाभ्यां विष्णुदूताभ्यां सूर्य्यलोकादूर्द्ध्वं शक्रपुरीवर्णनोत्तरं तद्दक्षिणस्याम् अग्निलोको वर्णितः यथा

“एतस्या दक्षिणे भागे येयं पूर्दृश्यते शुभा । इमामर्चिष्मतीं पश्य वीतिहोत्रपुरीं शुभाम् । जातवेदसि ये भक्तास्ते वसन्त्यत्र सुव्रताः । अग्निप्रवेशं कुर्य्युर्ये दृढसत्त्वा जितेन्द्रियाः । स्त्रियो वा सत्त्वसम्पन्नास्ते सर्व्वेऽत्राग्नितेजसः । अग्निहोत्ररताविप्रास्तथाग्निब्रह्मचारिणः । पञ्चाग्निव्रतिनो ये वै तेऽग्निलोकेऽग्नितेजसः । शीते शीतापनुत्त्यै यस्त्विध्मभारान् प्रयच्छति । कुर्य्यादग्नीष्टिकां वापि स वसेदग्निसन्निधौ । अनाथस्याग्निसंस्कारं यः कुर्य्याद्वा दयान्वितः । अशक्तं प्रेरयेदन्यान् सोऽग्निलोके महीयते । जठराग्निविवृद्ध्यै यो दद्यादाग्नेयमौषधम् । मन्दाग्नये स पुण्यात्मा वह्निलोके वसेच्चिरम् । यज्ञोपस्करवस्तूनि यज्ञार्थं द्रविणन्तु वा । यथाशक्ति प्रदद्याद्यो ह्यग्निं प्राप्य वसेत् स वै । अग्निरेको द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः । गुरुर्देवो व्रतं तीर्थं सर्व्वमग्नेर्विनिश्चितम् । अपावनानि सर्व्वाणि वह्निसंसर्गतः क्वचित् । पावनानि भवन्त्येव तस्मात् स पावकः स्मृतः । अपि वेद विदित्वा यस्त्यक्त्वा वै जातवेदसम् । अन्यत्र बध्नाति रतिं ब्राह्मणो न स वेदवित् । अन्तरात्मा ह्ययं साक्षान्निश्चितो ह्याशुशुक्षणिः । मांसग्रासान् पचेत् कुक्षौ स्त्रीणां नो मांसपेशिकाम् । तैजसी शाम्भवी मूर्त्तिः प्रत्यक्षा दहनात्मिका । कर्त्री हर्त्री पालयित्री विनैनां किं विलोक्यते । चित्रभानुरयं साक्षान्नेत्रं त्रिभुवनेशितुः । अन्धन्तमोमये लोके विनैनं कः प्रकाशकः । धूपप्रदीपनैवेद्यपयोदधिघृतेक्षवम् । एतद्भुक्तं निषेवन्ते सर्व्वे दिवि दिवौकसः” इति ।

अग्निवत् त्रि० अग्निरस्त्यस्य अग्नि+मतुप् वेदे मस्य वः । साग्निके विप्रे, “यपुर्यस्तु चरुरग्निवां इव” इति वेदः । तुल्यार्थे वति । अग्नितुल्यक्रियायादौ अव्य० ।

अग्निवधू स्त्री ६त० । स्वाहायाम् दक्षकन्यायाम् । अग्नायीशब्दे विवरणं द्रष्टव्यम् ।

अग्निवर्चस् त्रि० अग्नेरिव इव वर्चो दीप्तिरस्य । अग्नितुल्यदीप्तिमति, “स्यन्दनेनाग्निवर्चसा” इति भार० । ६त० । अग्नितेजसि न० ।

अग्निवर्द्धक त्रि० अग्नेर्जठरानलस्य वर्द्धकः वृध+णिच्–ण्वुल् । जठराग्न्युद्दीपके औषधभेदे, पथ्याहारे च ।

अग्निवर्ण त्रि० अग्नेर्वर्ण इव वर्णो रूपं यस्य । अग्नितुल्यवर्णे, “ब्राह्मणस्तु सुरां पीत्वा अग्निवर्णां सुरां पिबेदिति” स्मृतिः । सूर्य्यवंश्ये नृपतिभेदे पु० तत्कथा रघौ १९स० । ६त० । अग्नेः रूपे पु० । [अग्निप्रिये त्रि० ।

अग्निवल्लभ पु० अग्नेर्वल्लभः सुखेन दाह्यत्वात् । शालवृक्षे ।

अग्निवासस् न० अग्निरिव शुद्धं वासो वस्त्रम् । अग्नितुल्यशुद्धे वस्त्रे । ६त० । तद्वस्त्रवति त्रि० ।

अग्निवाह पु० अग्निं वाहयति गमयति अनुमापयति वा वाहि अण् । छागे, धूमे च । वह्नियाहकमात्रे त्रि० ।

अग्निधावन न० ६त० । [illegible]

अग्निभिद् [illegible] [illegible]

अग्निबिन्दु पु० [illegible] । विस्फुलिङ्गे अग्निकणे ।

अग्निबीज न० ६त० । [illegible] "[illegible]" [illegible]

अग्निवीर्य न० [illegible] । [illegible]

अग्निशरण न० ६त० । [illegible] अग्निहोत्रगृहे ।

अग्निशर्मन् [illegible] [illegible]

अग्निशाला स्त्री [illegible] [illegible]

अग्निशिख पु० [illegible] [illegible]

अग्निशुश्रूषा स्त्री ६त० । [illegible]

अग्निशेखर पु० [illegible] [illegible]

अग्निष्ठ [illegible] [illegible]

[illegible]

अग्निष्टुत् [illegible] [illegible]

अग्निष्टोम पु० [illegible] [illegible]

स्तोत्राण्यग्निष्टोम" इत्यादिना सप्रपञ्चं दर्शितः । अग्निष्टोमशब्दस्य व्युत्पत्तिर्भाष्यकृता सायणाचार्य्येण दर्शिता यथा "यज्ञायज्ञीय इत्यस्यामाग्नेय्यामृत्पन्नेन अग्नेष्टोमसाम्ना समाप्तेरग्निष्टोम इति नाम सम्पन्नमिति"। तद्विधानपरिपाटी च बौधायनीये केशवस्वामिना दर्शिता तत एव साऽवगन्तव्या। ताण्ड्ये षष्ठाध्याये च "अग्निष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणी"त्युक्त्वा अष्टमाध्यायपर्य्यन्तं यानि स्तोत्राणि शस्त्राणि वा प्रयोज्यानि तान्यभिहितानि तानि च तत एवावगन्तव्यानि तेषां स्वरूपादि तत्तच्छब्दार्थे वक्ष्यते तत्र अप्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रं प्रगीतमन्त्रसाध्या तु स्तोत्रमिति तयोर्भेदः । एकाहसाध्ये अग्निष्टुन्नामके यज्ञे च तत् प्रमाणम् अग्निष्टुच्छब्दे। अग्निष्टोमस्य व्याख्यानं कल्पः ठक्। आग्निष्टोमिक अग्निष्टोमबोधककल्पे।

अग्निष्टोमसाम न० अग्निष्टोमे अवसाने विहितं साम गानविशेषः । अग्निष्टोमयज्ञसमापके तृतीयसवने विहिते "यज्ञायज्ञीय" इत्यस्यामाग्नेय्यामृचि गीयमाने सामवेदे "प्रकृतौ (अग्निष्टोमे) तृतीयसवने आर्भवपवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते तेन च साम्ना अग्निष्टोमस्य समाप्यमानत्वादग्निष्टोमसामेत्युच्यते इति सा० भा० । 'ब्रह्मणो वा एष रसो यद्यज्ञायज्ञीयं स्तुवन्ति ब्रह्मण एव रसे यज्ञं प्रतिष्ठापयन्तीति" ताण्ड्यब्राह्मणम् तच्च साम यज्ञायज्ञीयशब्दे वक्ष्यते ।

अग्निष्ठ पु० अग्नौ स्थातुमर्हति स्था—क षत्वम् । यज्ञे स्थिति योग्ये लौहमये कटाहादिपात्रे ।

अग्निसंस्कार पु० अग्निना संस्कारः मन्त्रपूर्ब्बकदाहः । विधानेन अग्निकृतदाहे । "अनाथस्याग्निसंस्कारं यः कुर्य्याद्वा दयान्वितः" इति काशी० ।

अग्निसङ्काश त्रि० अग्निरिव सङ्काशते काश—दीप्तौ अच् । अग्नितुल्यवर्णे तद्वत् द्युतिजनके च ।

अग्निसम्भव पु० अग्निरिव सम्भवति सम्+भू—अच् । अरण्यकुसुम्भे । ५त० स्वर्णे न० । अग्निसम्भूतमात्रे त्रि० ।

अग्निसहाय पु० अग्निना सह अयते अय—अच् ३त० । वायौ, धूमे च । अग्निसहायधूमवद्वर्णवत्त्वात् शीघ्रगतित्वाच्च वनकपोते च ।

अग्निसाक्षिक त्रि० अग्निः साक्षी यत्र कप् । वह्निं साक्षीकृत्य कृते कर्म्मणि । "सख्यं कृत्वाग्निसाक्षिकमिति" रामा० ।

अग्निसार न० अग्नौ सारो यस्य अत्यन्तानलोत्तापनेऽपि सारांशादभ्रमात् । रसाञ्जने ६त० । मञ्जिष्ठारे तु अस्त्री ।

अग्निस्तम्भ पु० अग्निः दाहशक्तौ निरुध्यते अनेन । अग्निदाहनशक्तिनिरोधके मन्त्रे, औषधे च । ६त० । अग्नेर्दाहशक्तिप्रतिरोधे पु० ।

अग्निष्वा(स्वा)त्त पु० ब०व० अग्नित (श्राद्धीयविप्रकरस्थानलात् सुष्ठु आत्तं भक्षणं येषां आ-दा—क्त षत्वमिति बहुव । मरीचिपुत्रे पितृगणविशेषे । "अग्निष्वा(स्वा)त्ता बर्हिषद ऊष्मपा आज्यपास्तथेति" मनुः । तैत्तिरीयब्राह्मणे तु अन्यथा निरुक्तं यथा "अग्निष्वात्तानृतुमतो हवामहे । नराशंसे सोमपीथं य आशुः । ते नो अर्वन्तः सुहवा भवन्तु । शन्नो भवन्तु द्विपदे शं चतुष्पदे" इति "अग्निष्वात्ता अग्निष्वात्तनामकाः पितरः पितृविशेषाः । ते च चातुर्मास्यगतपितृयज्ञब्राह्मणे स्पष्टमभिहिताः, "ये वा अयज्वानो गृहमेधिनस्ते पितरोऽग्निष्वात्ता" इति । मनुष्यजन्मन्यग्निष्टोमादियागमकृत्वा स्मार्त्तकर्म्मनिष्ठाः सन्तो मृत्वा च पितृत्वं गताः । तानग्निष्वात्तान्" इति तद्भाष्ये माधवाचार्य्यः ।

अग्निहुत् पु० अग्निं हुतवान् हु—क्विप् २त० । कृताग्निहवने अग्निहोत्रिणि ।

अग्निहोत्र न० अग्नये हूयतेऽत्र हु—त्र ४त० । मन्त्रकरणकवह्निस्थापनपूर्ब्बतदुद्देश्यकहोमे । अग्निहोत्रसम्बन्धित्वात् हविषि, यज्ञे पु० । काञ्चिदाख्यायिकामुपक्रम्य अग्निहोत्रशब्दनिरुक्तिविधानायोक्तं तैत्तिरीयब्राह्मणे "सोऽग्निरबिभेत् आहुतिभिर्वै मामाप्स्यतीति स प्रजापतिं पुनः प्राविशत् तं प्रजापतिरब्रवीत् जायस्वेति सोऽब्रवीत् किं भागधेयमभिजनिष्य इति तुभ्यमेवेदं हूयाता इत्यब्रवीत् स एतद्भागधेयमभ्यजायत । यदग्निहोत्रम्" इति पुरा प्रजापतेस्ताप दृष्ट्वा पलायमादुपरतोऽग्निः प्रजापतेस्तपक्रमप्रागत एव, तत प्रजापतिश्चन्दिग्नौ पूर्ब्बोक्तं घृत स्वाहाकारेण यामाहुतिं प्रथममजुहोत् । तदाहुतिसामर्थ्येन पुरुषमसृजत । तथा द्वितीयाद्याहुतिभिः अश्वादीनसृजत । तत प्रजाना पुनरुत्पन्ने स्वस्य प्रजापतित्वं सुस्थितम् । तदानीमग्निर्भीतोऽभूत् । तस्यायमभिप्रायः । प्रजापतिः पुनः पुनराहुतिभिरेव मां प्राप्नोति न तु भाग प्रयच्छति । तास्त्वाहुतीर्देवा एव स्पृहन्ति । तस्माद्भागरहित सेवितु न शक्नोमीति विचार्य्य पूर्ब्बवत् पलायनमकृत्वा तस्मिन् प्रजापतावेव प्रविष्ट । स च प्रजायस्वेति पुनः पुनरग्निमब्रवीत् स चाग्निस्तदुदरं एव स्थित्वा भागरहितोऽहं क्षुधितः सेवितु न शक्नोमि भागो मेऽपेक्षित । किं भागमभिलक्ष्याह-

स्तुतवान् एव ह्यम् । अग्निना यज्ञः सकलविदिद्वर्णि-
होमस्य अग्निहुतमेव भूयात् इति भावं दर्शयन् ।
अग्नोऽग्निहोमस्यापि सदर्शं भावदेवतामिहाग्निष्टुतत्वा ।
तथाग्न्यर्धे होम होमोऽग्निम् भवतीति मतुर्विहित
गुणत्वा अग्निहोमविधि कथयन् । यस्मात् होमविधि
मनुष्यगुणत्वा इत्यनेन” इति सूत्रम् । तथाच मन-
गोक “मधूकाग्नयाद्गोऽग्नीन्। वा होमो । तस्यानि
भावेऽहिदि योऽग्निरस्मोत् । तत्र यो होमवीति ।
यावदेव हृन्न पुरुषम् भावयद्भिरमरीय । तथा-
ग्न्यर्धे सार्थं भूते सम्पादनाय इति । तदग्निरग्नी
सर्वार्थिना ह्रस्वान्तद्गृ वा होमोऽग्नि यस्याहि तो विवाद
वाचाय । वेदाग्न्यर्थोत्तम् । योऽनयग्निमवार्थं यतो-
ग्न्यर्थोदात्तऽऐन्द्रादि च नेतव्यायो इति । यद्यपी-
ग्न्यर्थोत्तितयत्तत्र भावः । अग्निना कृता वा भावयेदम्
मनसा तदाव । तथाग्न्यर्धे भाव गुणवान् अग्नीव
भावन्न भूयात्” इति सूत्रम् ।

तत्र नित्यं भावाद भावयोऽग्निहोम मनोहोति यथा
नित्य “तदहिविरत्ना भावयेदग्निहोम जुहोति”
यथा च भावाय नित्यताप्तम् । तत्र तथाहोमोऽपि
तदैविदि तत्रवत “तथापत्तं भवताना भार
सप्तर्मिरोपि च नित्यतिथिदस्वयदग्निहोमादि तथा-
तिदिति” सम्बोध च भावा । अग्निहोम मनोपेत
विरतो भवत्वात्यम् । पुरितरेतहोमानां यदि-
वेदि दृढयतिदिति” पर्यालोचनम् ।

अग्निहोत्रहवनी स्त्री अग्निहोत्रमग्निः हूयते यया करणे ल्युट् ङीप् । अग्निहोत्रहवनपात्रभेदे ।

अग्निहोत्रहुत् पु° अग्निहोत्रमपि जुहोति हु-क्विप् तुक् च । अग्निहोत्र तत्र दत्तवा हवनार्थमग्निहोत्र पुर्वा मम होम इति यदि ।

अग्निहोत्रिन् पु° अग्निहोत्र+अस्त्यर्थे इनि । अग्निहोत्राद-
पूर्वं साधनादिमाये अग्निहोत्रिहोमवर्त्ति दाक्षिणे ।

अग्नीध् पु° अग्नीन् इन्ध-क्विप् दीर्घ । अग्न्याधाने
“अग्नीध रत्ने एधु मनोति भावा वा ।
मन्त्राणि एवि आग्नीध । यद ए विद् । अग्न्या
धायक ए ।

अग्नीध्र पु° अग्निम् आदधाति इन्ध-र दीर्घ । यज्ञाधान-
कारके ऋत्विग्भेदे । अग्नि धारकस्य
स्थानाद्ये सर्वं च दीप । अग्निशाला होमादि च ।

अग्नीन्द्र पु° द्वि° द्व° देवताद्वन्द्वात् । देवताद्वन्द्वो
देवतायां ईत्वविधौ इत्यो ।

अग्नीन्धन न° अग्निरिध्यतेऽनेन इन्ध-ल्युट् दीर्घ ।
अग्न्याधे । क्रिया क्रियाद होर् । भावे ल्युट् । अग्नि
इन्धने च । [अग्निसमान्धने ।

अग्नीय त्रि° अग्न इदम् अग्नादि-छ्युत्पत्ति च । अग्नि

अग्नीवरुण पु° द्वि° द्व° दे° । तयोर्देवताद्वन्द्वे ईत्वा-
देशो ।

अग्नीषोम पु° द्वि° द्व° दे° द्वन्द्व । षत्वाभावस्तोदेव
अग्निषोमयोर्देवतो । “अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति श्रुतिः ।

अग्नीषोमप्रणयन न° अग्नीषोमौ प्रणीयेते अस्मिन्
यज्ञे यत्र वा प्र+नी अस्ये आधारे वा ल्युट् णत्व ।
तयोः देवताविशेषयोरपि प्रणयनाय । भावे ल्युट् । तयोः
प्रकारे च ।

अग्नीषोमीय त्रि° अग्नीषोमौ देवते अस्य छ । तद्देवताके
यागादौ पशुपशुयागादिवंशी हविर्भेदे च “अग्नी-
षोमीयमेकादशकपालं निर्वपेदिति” “अग्नीषोमीयमेकादश
कपोलमन्वीति च श्रुतिः ।

अग्न्यगार न° अग्न° अग्निहोत्रस्थापनार्थ गृहं आगारे देव ।
अग्निहोत्रादौ “सर्वकर्मस्वग्निरिदमग्न्यगारे” इति स्मृतिः ।
अग्निशालायोक्त ।

अग्न्याधान न° अग्नेराधानम् आ धाञ-ल्युट् ६त ।
वेदमन्त्रद्वारा संस्कारार्थे । अग्न्याधाने । अग्निहोत्राणि ।

अग्न्याधेय पु° अग्निराधीयते येन । अग्निहोत्रादि वा अग्नि
हिते तत्रात “एवमेतमाधीयमाननिमित्तविप्रस्य यावा-
ग्नर्धीयन्ते इति । क्रतव च विशते यज्ञा ।

अग्न्यालय पु° अग्न्यालय आ+ली-आधारे अच् ६त ।
वेदमन्त्रादा संस्कारानपेक्षा अग्नेः स्थापनार्थे कुण्डे
वाल्मीके च ।

अग्न्याहित पु° अग्निराहितो येन आ+धाञ्-क्त हि, वा
परनिपातः । अग्निहोत्रिणि याज्ञिके द्विजे ।

अग्न्युत्पात पु° अग्निना दिव्यानलेन कृत उत्पातः (अग्नि-
कृतोपद्रवः) उद्+पत घञ् ६त । आकाशस्थानल
निपातलक्षितोपद्रवे उल्कापातादाहादिप्रकारभेदे, धूमकेतुप्र-
भृतौ च । स च नाना प्रकारः अग्न्युत्पाताः तत्र
तेषां विवरणोक्तादिविस्तृतप्रपञ्चेनाह । तेषां फल-
भागिरुद्रं तथैव रामानुजाधिकारादौ ११ च यथा
दिवि नक्षत्रादिषु दृश्यते उत्पाते वदि गाहयन्ता ।

धिष्ण्योल्काशनिविद्युत्तारा इति पञ्चधा भिन्ना ॥ उल्का पक्षेण फलं तद्वद्धिष्ण्याशनिस्त्रिभिः पक्षैः । विद्युदहोभिः षड्भिस्तद्वत्तारा विपाचयति ॥ तारा फलपादकरी फलार्धदात्री प्रकीर्त्तिता धिष्ण्या । तिस्रः सम्पूर्णफला विद्युदथोल्काशनिश्चेति ॥ अशनिः स्वनेन महता नृगजाश्वमृगाश्मवेश्मतरुपशुषु । निपतति विदारयन्ती धरातलं चक्रसंस्थाना ॥ विद्युत् सत्त्वत्रासं जनयन्ती तटतटस्वना सहसा । कुटिलविशाला निपतति जीवेन्धनराशिषु ज्वलिता ॥ धिष्ण्या कृशाल्पपुच्छा धनूंषि दश दृश्यतेऽन्तराभ्यधिकम् । ज्वलिताङ्गारनिकाशा द्वौ हस्तौ सा प्रमाणेन ॥ तारा हस्तं दीर्घा शुक्ला ताम्राब्जतन्तुरूपा वा । तिर्य्यगधश्चोर्द्ध्वं वा याति वियत्युह्यमानेव । उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्धते प्रतनुपुच्छा । दीर्घा भवति च पुरुषा भेदा बहवो भवन्त्यस्याः । प्रेतप्रहरणखरकरभनक्रकपिदंष्ट्रिलाङ्गलमृगाभा । गोधाहिधूमरूपा पापा या चोभयशिरस्का ॥ ध्वजझषकरिगिरिकमलेन्दुतुरगसन्तप्तरजतहंसाभा । श्रीवृक्षवज्रशङ्खस्वस्तिकरूपा शिवसुभिक्षा ॥ अम्बरमध्याद्बह्व्यो निपतन्त्यो राजराष्ट्रनाशाय । बम्भ्रमती गगनोपरि विभ्रममाख्याति लोकस्य ॥ संस्पृशती चन्द्रार्कौ तद्विसृता वा सभूप्रकम्पा च । परचक्रागमनृपवध-दुर्भिक्षावृष्टिभयजननी पौरेतरघ्नमुल्कापसव्यकरणं दिवाकरहिमांश्वोः । उल्का शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःसृता यातुः ॥ शुक्ला रक्ता पीता कृष्णा चोल्का द्विजादिवर्णघ्नी । क्रमशश्चैतान् हन्युर्मूर्द्धोरःपार्श्वपुच्छस्थाः ॥ उत्तरदिगादिपतिता विप्रादीनामनिष्टदा रूक्षा । ऋज्वी स्निग्धाखण्डा नीचोपगता च तद्वृद्ध्यै ॥ श्यामा वारुणनीलाऽसृग्दहनासितभस्मनिभा रूक्षा । सन्ध्यादिनजा वक्रा दलिता च परागमभयाय ॥ नक्षत्रग्रहघाते तद्भक्तीनां क्षयाय निर्दिष्टा । उदये घ्नती रवीन्द्वोः पौरेतरमृत्यवेऽस्ते वा ॥ भाग्यादित्यधनिष्ठामूलेषूल्काहतेषु युवतीनाम् । विप्रक्षत्रियपीडा पुष्यानिलविष्णुदैवेषु ॥ ध्रुवसौम्येषु नृपाणामुग्रेषु सदारुणेषु चौराणाम् । क्षिप्रेषु कलाविदुषां पीडा साधारणे च हते ॥ कुर्वन्त्येताः पतिता देवप्रतिमासु राजराष्ट्रभयम् । शक्रोपरि नृपतीनां गृहेषु तत्स्वामिनां पीडाम् ॥ आशाग्रहोपघाते तद्देश्यानां खले कृषिरतानाम् । चैत्यतरौ सम्पतिता सत्कृतपीडां करोत्युल्का ॥ द्वारि पुरस्य पुरक्षयमथेन्द्रकीले जनक्षयोऽभिहितः । ब्रह्मायतने विप्रान् विनिहन्याद्गोमिनो गोष्ठे ॥ क्ष्वेडास्फोटितवादितगीतोत्क्रुष्टस्वना भवन्ति यदा । उल्कानिपातसमये भयाय राष्ट्रस्य सनृपस्य ॥ यस्याश्चिरं तिष्ठति खेऽनुषङ्गो दण्डाकृतिः सा नृपतेर्भयाय । या चोह्यते तन्तुधृतेव खस्था या वा महेन्द्रध्वजतुल्यरूपा ॥ श्रेष्ठिन प्रतीपगा तिर्य्यगा नृपाङ्गना । हन्त्यधोमुखी नृपान् ब्राह्मणानथोर्द्ध्वगा ॥ बर्हिपुच्छरूपिणी लोकसङ्क्षयावहा । सर्पवत् प्रसर्पिणी योषितामनिष्टदा ॥ हन्ति मण्डला पुरं सच्छत्रं पुरोहितम् । वंशगुल्मवत् स्थिता राष्ट्रदोषकारिणी ॥ व्यालसूकरोपमा विस्फुलिङ्गमालिनी । खण्डशोऽथ वा गता सस्वना च पापदा ॥ सुरपतिचापप्रतिमा राज्यं नभसि विलीना जलदान् हन्ति । पवनविलोमा कुटिलं याता न भवति शस्ता विनिवृत्ता वा ॥ अभिमयति यतः पुरं बलं वा भवति भयं तत एव पार्थिवस्य । निपतति च यया दिशा प्रदीप्ता जयति रिपूनचिरात्तया प्रयातः" ॥ तत्कारणमुक्तं गर्गसंहितायाम् "अतिलोभादसत्याद्वा नास्तिक्याद्वाप्यधर्मतः । नरापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते । ततोऽपराधान्नियतमपवर्ज्जन्ति देवताः । ताः सृजन्त्यद्भुतांस्तांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान् । त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्म्मिताः । विचरन्ति विनाशाय रूपैः संबोधयन्ति च" इति । अनिष्टसूचकरूपभेदाश्च बृहत्संहितावाक्ये प्राक् दर्शिताः । तल्लक्षणं काश्यपेन सामान्यत उक्तम् "दर्हाक्षिका च सूक्ष्माग्रा रक्तनीलशिखोज्ज्वला । पौरुषेयप्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृतेति" ।

अग्न्युद्धारः पुं० अग्नेराधानार्थमुद्धारः अरणिमन्थनेन उत्पादनम् । अरणिद्वयघर्षणेनानलोत्पादने । तत्प्रकारस्तु "अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः । तस्य या प्राङ्मुखी शाखा वोदीची वोर्द्ध्वगापि वा ॥ अरणिस्तन्मयी प्रोक्ता तन्मय्येवोत्तरारणिः । सारवद्दारवञ्चत्रमोविली च प्रशस्यते ॥ संसक्तमूलो यः शम्याः स शमीगर्भ उच्यते । अलाभे त्वशमीगर्भादुद्धरेदविलम्बितः ॥ चतुर्विंशतिरङ्गुष्ठदैर्घ्यं षडपि पार्थिवम् । चत्वार उच्छ्रये मानमरण्योः परिकीर्त्तितम् ॥ अष्टाङ्गुलः प्रमन्थः स्याच्चत्रं स्याद्द्वादशाङ्गुलम् । ओविली द्वादशैव स्यादेतन्मन्थनयन्त्रकम् ॥ अङ्गुष्ठाङ्गुलमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र बृहत्पर्व्वग्रन्थिभिर्म्मितयात् सदा ॥ गोवालैः शणसंमिश्रैस्त्रिवृद्वृत्तममलात्मकम् । व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात् प्रमथ्यस्तेन पावकः ॥ मूर्द्धाक्षिकर्णवक्त्राणि कन्धरा चापि पञ्चमी ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री। वर्णेषु मध्ये अग्रजातत्वात् विप्रे। [स०। जह्वाग्रभागे।

अग्रजह्वा स्त्री अग्रा जह्वा अवयवावयविनोरभेदात् क०

अग्रजन्मन् पु० अग्रे जन्म यस्य जन-मनिन् व्यधि० बहु०। ज्येष्ठभ्रातरि, विप्रे च। अग्रजातमात्रे त्रि०। अग्रात् प्रधानाङ्गात् मुखात् जन्मास्य व्य० ब०। ब्रह्मणोमुखोत्पन्ने विप्रे, तस्य तन्मुखोत्पत्तिश्च ताण्ड्यमहाब्राह्मणे उक्ता यथा “सोऽकामयत यज्ञं सृजेयेति स मुखत एव त्रिवृतमसृजत तं गायत्रीच्छन्दोऽन्वसृज्यताग्निर्देवता ब्राह्मणोमनुष्यो वसन्त ऋतुस्तस्मात्त्रिवृत् स्तोमानां मुखं, गायत्री छन्दसाम्, अग्निर्देवतानां, ब्राह्मणो मनुष्याणां, वसन्त ऋतूनां, तस्माद्ब्राह्मणो मुखेन वीर्य्यङ्करोति मुखतो हि सृष्ट” इति। व्याख्यातञ्चैतत् भाष्ये “सः प्रजापतिरकामयत किमिति”? यज्ञं साधकं यज्ञं सृजेयेति स एतमग्निष्टोममपश्यत् तमाहरदित्युक्तस्यैवेदं विवरणं स प्रजापतिः मुखतः आत्मनो मुखादेव त्रिवृतमाष्टत्रि-त्रयसाध्यमेतन्नामकस्तोममसृजत तं त्रिवृतमनु पश्चाद्गायत्री-च्छन्द गायत्रं नाम छन्दोऽसृज्यत तदनु अग्निर्देवताऽसृज्यत तमनु मनुष्यो ब्राह्मणोऽसृज्यत तथा तमनु वसन्ताख्य ऋतुरसृज्यत यस्मादेते मुखतएव सृष्टाः तस्मादेते त्रिवृदादयः स्वस्वजातीयानां मध्ये मुख्या अभवन् त्रिवृदादीनां मुख्यानां मध्ये ब्राह्मणस्य मुख्यत्वप्रयुक्तं वीर्य्यं लोकसिद्धं दर्शयति तस्मान्मुखसृष्टत्वेन मुख्यत्वात् ब्राह्मणो मुखेनेदानीमपि वीर्य्यं स्वाध्यायप्रवचनादिजन्यं सामर्थ्यं करोति तस्मादित्युक्तं विवृणोति हि यस्माद्ब्राह्मणो मुखतः सृष्टस्तस्मादित्यर्थः। एवमुक्तमर्थं यो वेद सोऽपि मुखेन वीर्य्यं करोति मुखसाध्येन स्वाध्यायप्रवचनादिनैवाभीष्टं साधयति इत्यर्थः” इति। “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदिति” पुरुषसूक्तम् अत एव विप्रस्य मुखजातत्वेन मुखसाध्यस्वाध्यायाभ्यसने एव वीर्य्यं भवतीत्युक्तम् अतएव मनुना ‘वेदमेव सदाभ्यसे’दित्युक्तम् हारीतसंहितायां तु “षट् कर्माणि, निजान्याहुर्ब्राह्मणस्य महात्मनः। तैरेव सततं यस्तु वर्त्तयेत् सुखमेधते अध्यापनं चाध्ययनं याजनं यजनं तथा। दानं प्रतिग्रहश्चेति षट् कर्माणीति चोच्यते” इति “वेदश्चैव सदाभ्यस्येत् शुचौ देशे समाहितः धर्म्मशास्त्रं तथा पाठ्यं ब्राह्मणैः शुद्धमानसैः वेदवत् पठितव्यञ्च श्रोतव्यञ्च दिवानिशि श्रुतिहीनाय विप्राय स्मृतिहीने तथैव च दानं भोजनमन्यच्च दत्तं कुलविनाशनम्। तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वेदशास्त्रं पठेत्, द्विज इति” च। “सत्त्वप्रधाना विप्राः स्युरिति भारतोक्तेः विप्रस्य सत्त्वप्रधानतया “ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्च परन्तप। कर्म्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः। शमोदमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च। ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म्म स्वभावजमिति” गीतायां सात्त्विकधर्म्माएवास्य स्वाभाविका इत्युक्तम्। विवृतञ्चैतत् श्रीधरस्वामिना “तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकानि कर्म्माण्याह शम इति, शमश्चित्तोपरमः (बाह्यविषयाच्चित्तस्य निवर्त्तनम्) दमो-बाह्येन्द्रियोपरमः (स्वस्वविषयाच्चिवर्त्तनम्) तपः पूर्व्वोक्तं (सगुणब्रह्मोपासनादि) शौचं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च। क्षान्तिः (शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता) आर्जवम् अवक्रता (बाह्याभ्यन्तरयोः कापट्याभावः) ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवः आस्तिक्यम् अस्ति परलोक इति निश्चयः। एतत् शमादि ब्राह्मणस्य स्वभावात् जातं कर्म्मेति”। “मुखजातादयोऽप्यत्र अग्रे प्रथमं जन्म यस्य। चतुर्मुखे ब्रह्मणि, “यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यश्चास्मै प्रहिणोति वेदमिति” “हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे” इति च श्रुतौ परब्रह्मप्रकाशात् तस्य प्रथमोत्पत्तिरुक्ता, तदुत्पत्तिप्रकारस्तु मनुना “सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः। अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत्। तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्व्वलोकपितामहः” इत्यनेनोक्तः।

अग्रजात पु० अग्रे जातः जन-क्त ७त०। ज्येष्ठभ्रातरि, विप्रे च। ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री। पूर्व्वजातमात्रे त्रि०।

अग्रजाति पु० अग्रा श्रेष्ठा जातिर्यस्य, जन-क्तिन् कर्म०। विप्रे।

अग्रजिह्वा स्त्री अग्रा जिह्वा अग्रहस्तवत् क०। जिह्वाग्रभागे।

अग्रणी त्रि० अग्रे नीयतेऽसौ णी-क्विप् ७त० णत्वम्। प्रभौ श्रेष्ठे च। अग्रं नयति देवेभ्य इति। वह्नौ पु० यथा-चास्याग्रणीत्वं तथाग्निशब्दे निरुक्तव्याख्यायामुक्तम्।

अग्रतस् अव्य० अग्रे अग्राद्वा अग्र+तसिल्। पूर्व्ववृत्तौ, पूर्व्व-भागावधिके च। [अग्रगामिनि। स्त्रियां ङीप्।

अग्रतःसर त्रि० अग्रतः सरति गच्छति सृ-ट ७त०।

अग्रदानिन् पु० अग्रे दानं उद्देश्यत्वेनास्त्यस्य अग्रदान+इनि प्रेतोद्देशेन यद्दानं दीयते तत्प्रतिग्राहिणि “अग्रदानीति” ख्याते विप्रे। “लोभी विप्रस्य शूद्राणामग्रे दानं गृहीतवान्। ग्रहणाच्चितदानानामग्रदानी बभूव सः” इति पुरा०।

अग्रदानीय पु० अग्रे दानमर्हति छ। अग्रदानिविप्रे।

अग्रनख पु० अग्रो नखः अग्रहस्तवत् क०। नखाग्रे।

अपमासिका स्त्री अपगा मासिका अपगतनाम् न । [illegible] ।

अपनिष्क पु॰ [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] त्रि ।

अपपर्णी स्त्री अपगे पर्णे यस्याः [illegible] ङीप् । (गाक्कोर्ति) ख्याते दृक्षे ।

अपपूजा स्त्री अपगे पूजा । [illegible] । "अपे पूजादिषु [illegible]" [illegible] ।

अपभाग पु॰ [illegible] इति नाम [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अपभुक् त्रि अपे [illegible] [illegible] । [illegible] ।

अपम् पु॰ अपे [illegible] । [illegible] । [illegible] त्रि ।

अपमर्दिनी स्त्री अर्थे । [illegible] । "[illegible]" इति ।

अपमांस न॰ अप [illegible] । [illegible] (अपवा) इति [illegible] । [illegible] । (अपमान) इति [illegible] ।

अपमुख न॰ अप [illegible] अपगतमुखम् यस्य । [illegible] ।

अपमान न॰ अपमानम् [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अपमान न॰ अपे [illegible] । [illegible] । अपमानिताने त्रि ।

अपमापिन् त्रि अपे [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपमोचिन् पु॰ अपे [illegible] । [illegible] ।

अपम्नायिता स्त्री [illegible] ।

अपमोक्ष पु॰ अप [illegible] । [illegible]

[illegible] (अपम) [illegible] ।

अपसम्भागी स्त्री अपे [illegible] । [illegible] सम्+भा–करणे [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] त्रि ।

अपसन्ध्या स्त्री अप [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपसर त्रि अपे सरति गच्छति सृ ट अच् । अपसारिणि । "[illegible]" [illegible] ।

अपसार पु॰ अपे [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अपसृष्ट पु॰ अप [illegible] । [illegible] । [illegible] त्रि ।

अपहर त्रि अपे हरति [illegible] अप–हृ अच् । अप [illegible] अप–हृ–[illegible] । अपहा-रिणि त्रि "[illegible]" इति ।

अपहरण पु॰ [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अपहायन पु॰ अप [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपहायपेहि स्त्री अपा [illegible] इति । [illegible] ।

अपहार पु॰ अप [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । अपहारके त्रि ।

अपाचि अ॰ अपाच्[illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपाचीन न॰ [illegible]

कर्म्म० ण्त्वम् । अग्रयायिसैन्ये । "अग्राणीक रघुव्याघ्रो राक्षसाना वभञ्जतु इति" रामा० ।

अग्रायणीय न० अग्रं श्रेष्ठमयनं ज्ञान तत्र साधु छ । बौद्धागमसिद्धे प्रवादभेदे "उत्पादपूर्व्वमग्रायणीयमथ वीर्य्यता प्रवाद स्यात् इति" हेमचन्द्र ।

अग्रावलेहित न० अग्र प्रथमभाग उद्धृत्यावलेहितमास्वादित यस्य । श्राद्धाद्यर्थप्रस्तुतान्नादग्रभागमुद्धृत्यास्वादनेन श्राद्धदानाद्यनर्हताप्रयोजकदोषदुष्टे अन्नादौ "हि खिन्न परिदग्धञ्च तथैवाग्रावलेहितमिति" श्राद्धवर्ज्ये ब्रह्मपुराणम् "अग्रावलेहित श्राद्धार्थोपकल्पित सकृदुपभुक्ताग्रभागमिति" रघु० ।

अग्रासन न० अग्रमर्घादिदानात् पूर्व्वं कल्पितमासनम् । श्राद्धान्नभोजनार्थे अर्घदानादितोऽग्रे कल्पिते विप्रस्योपवेशनार्थे आसने "मामग्रासनतोऽवकृष्टमयथमिति" मुद्रा० ।

अग्राह्य त्रि० ग्रह-ण्यत्-न० त० । ग्रहणायोग्ये शिवनिर्माल्यादौ प्रतिग्रहायोग्ये तिलाश्वादौ च । "अग्राह्य शिवनिर्माल्य पत्र पुष्पं फल जलमिति" पुरा० । "ब्राह्मण प्रतिग्रह्णीयाद्वृत्त्यर्थं साधुतस्तथा । अश्वश्चमपि मातङ्गतिललौहाय वर्ज्जयेत् । कृष्णाजिनद्वयग्राही न भूय पुरुषोभवेत् । शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिग्रह्य मृतस्य च । नरकान्न निवर्त्तन्ते धेनु तिलमयी तथा" । तथा "नख्याहत्या सुरापानमपि स्तेय तरिष्यति । आतुरादुपदृष्टहीतन्तु तत् कथ ? वै तरिष्यति" । "एतदाढ्रव्यादान गर्हितदोषजनकम्" इति रघु० । "अयाचिताहृत ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मण । अन्यत्र कुलटाषण्ढपतितेभ्यो द्विषतस्तथेति" मनु । तेन कुलटादिद्रव्यम् अग्राह्यम् । शौचादौ कर्म्मणि अनुपादेयमृत्तिकायाम् स्त्री । "अन्तर्जले देवगृहे वल्मीके मूषिकस्थले । कृतशौचावशिष्टे च अग्राह्या पञ्च मृत्तिका" इति स्मृति । अविचारणीये त्रि० "अग्राह्यमनिवेदित" इति स्मृति । आवेदनकालेऽनिवेदित पश्चात् निवेदितोऽपि व्यवहारे न विचारणीय इति तदर्थ ।

अग्रिम पु० अग्रे भव अग्र+डिमच् । ज्येष्ठभ्रातरि । श्रेष्ठे, उत्तमे च त्रि० । "वीराणामग्रिमो भूत्वा युयुधे पार्थिवै सहेति" पुरा० ।

अग्रिय पु० अग्रे भव अग्र+घ । ज्येष्ठभ्रातरि । श्रेष्ठे, उत्तमे, अग्रजातमात्रे च त्रि० । "धन्या अग्रिया भवन्तीति" ता० ब्रा० ।

अग्रीय पु० अग्रे भव अग्र+छ । ज्येष्ठभ्रातरि । श्रेष्ठे, उत्तमे च त्रि० । "अग्रीयभाग ददतेऽस्य देव्या" इति वेद ।

अग्रु(ग्रू) स्त्री अङ्गि-क्रु नलोप वा ऊङ् । नद्यामङ्गुल्याञ्च । निरुक्तौ तन्नाम्नोरेतस्या उक्तेस्तदर्थत्वम् । "जनीयन्तोन्वग्रुव" इति वेद ।

अग्रेग त्रि० अग्रे गच्छतीति गम-ड अलुक् स० । पुरोगन्तरि ।

अग्रेगा त्रि० अग्रे गच्छति गम-विट् अलुक् स० । पुरोगन्तरि ।

अग्रेग त्रि० अग्रे गच्छतीति गम-ड् अलुक् स० । पुरोगामिनि सेवके ।

अग्रेदिधिषु (षू) पु० दिधि धैर्य्य स्यति निरस्यति, सो-कु षत्वम् दिधिषू द्विरूढा पुनर्भूर्योषित् अग्रे गणनीया दिधिषूर्यस्य अलुक् स० कवभाव ह्र० वा ह्रस्व । पुनर्भूविवाहकारिणि । प्रागनूढज्येष्ठभगिन्या प्रागूढकनिष्ठभगिन्या स्त्री । "ज्येष्ठाया यद्यनूढाया कन्यायामुह्यतेऽनुजा । सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्व्वा च दिधिषू स्मृतेति, मनु एतत्पक्षे च अग्रे ज्येष्ठाविवाहात् पूर्व्वं दिधिषू ज्येष्ठाविवाहकाला सहनरूपधैर्य्यलोपकारिणीति विग्रह । दीर्घान्त एवायम् ।

अग्रेदिधिषूपति पु० ६त० । अनूढज्येष्ठाया भगिन्याम् सत्या कनिष्ठायाभगिन्या वोढरि "अग्रेदिधिषूपतिरिति" स्मृति ।

अग्रेपा त्रि० अग्रे स्थित्वा पाति पा-क्विप् अलुक स० । पुरतो भूत्वा पालके "अग्रेपा ऋभवो नन्दसाना" इति वेद ।

अग्रेपू त्रि० अग्रे सता पूयते पू-क्विप् अलुक स० । पुरपवित्रकारके "सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति तेनाग्रेपुव" इति वेद ।

अग्रेवण वनस्याग्र-राज०पूर्व्व० अलुक् स० णत्वम् नि० एदन्तत्वम् । वनाग्रभागे । [गामिनि । स्त्रियां ङीप् ।

अग्रेसर त्रि० अग्रे सरति सृ-ट-अलुक् स० । पुरो-

अग्रेसरिक त्रि० सृ-भावे-अप् अलुक स० अग्रे सरे अग्र गतौ प्रसृत ठन् । पुरोगामि-सेवके ।

अग्रोपहरणीय त्रि० अग्रमुपह्रियते यस्मै उप+हृ-सम्प्रदाने अनीयर् । श्राद्धाद्यर्थमुपकल्पितग्रासादेरग्रे दानोद्देश्ये वासुदेवादौ । अग्रे उपह्रियते कर्मणि अनीयर् । प्रथमदानार्हे द्रव्ये । ["हस्यते त्वग्रया बुद्ध्येति" गीता ।

अग्र्य पु० अग्रेजात यत् । ज्येष्ठे भ्रातरि । श्रेष्ठे त्रि०

अघ इदित् गतौ भ्वादि०आत्म० सक०सेट् । अङ्घते । आङ्घिष्ट । क्रि-अङ्घि अघुन् अङ्घ ।

अघ पापकरणे अदन्तचुरा० उभय० अक० । अघयति-ते । आजिघत् त । अघ्-अघस् अघ ।

अघ न० [illegible] इति [illegible]

[illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible]

अघमर्षण न० [illegible] इति [illegible]

[illegible]

भवतीति"। अत्र पापगौरवमाकलय्य संयतेन मासैकं यावत् जलमवगाह्याघमर्षणसूक्तं त्रिरावर्त्त्य स्नातव्यम्। तथा च लघुयम "महापातककर्त्तारश्चत्वारश्च विशेषतः। अग्निं प्रविश्य शुध्यन्ति स्नात्वा वाघ इति श्रुतौ। रहस्यकरणे चैव मासमभ्यस्य पौरुषम्। अघमर्षणञ्च वा सूक्तं शुध्येश्चान्तर्जलेस्थित' इति। शङ्खश्च "अथ ब्रह्महत्यां कृत्वा प्राचीं वा उदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य प्रभूतेनेन्धनेनाग्निं प्रज्वाल्याघमर्षेण चाष्टसहस्रमावर्त्त्य जुहुयात् तस्मात् पापात् पूतो भवतीति"। हारीतश्च "अन्तर्जले त्रिरावर्त्त्य मुच्यते ब्रह्महत्ययेति"। वृद्धापस्तम्ब "अकार्यकरणे चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणे। अघमर्षणसूक्तेन पीत्वाप शुध्यते नरः"। वशिष्ठ "मनसा पापं कृत्वा अघमर्षणं जपेत्" इति। वृद्धापस्तम्ब "क्षत्रियागमने वैश्यागमने चैव तापसीम्। त्रिरावर्त्त्य विशुद्धः स्यात् शूद्रागमस्त्वघमर्षणम्" इति। तापसीमिति तापसीम् ऋचमित्यर्थः शङ्खलिखितौ "ब्रह्मघ्नः "त्रिरात्रोपोषितोऽन्तर्जलेऽघमर्षणं त्रिरावर्त्तयेत्' इति। याज्ञवल्क्य त्रिरात्रोपोषितो जप्त्वा ब्रह्महा त्वघमर्षणम्। अन्तर्जले विशुद्ध्येत्तु दत्त्वा गाञ्च पयस्विनीम्" इति। प्रकारान्तरविषये बौधायनः "तीर्थं गत्वा ततः शुचिरात्मा उदकान्ते स्वशिखिले उद्धृत्य सकृच्छिन्नवासा सकृत् पूर्णेन पाणिना आदित्याभिमुख अघमर्षणमध्यायमधीयीत इति"।

षडङ्गन्यासं कृत्वा वामहस्ते जलं निधाय दक्षिणहस्तेन जलमाच्छाद्य ह य र ल व इति त्रिरभिमन्त्र्य मूलमुच्चरन् गलितोदकबिन्दुभिस्तत्त्वमुद्रया सप्तधा मूर्द्धानमभ्युक्ष्य शेषजलं दक्षिणहस्ते समादाय तोजोरूपं ध्यात्वा इडयाकृष्य देहान्तःपापं प्रक्षाल्य कृष्णवर्णं तज्जलं ध्यात्वा पिङ्गलया विरेच्य पुरः कल्पितवज्रशिलायां फडिति मन्त्रेण पापपुरुषस्वरूपं तज्जलं निक्षिपेदित्यघमर्षणम्" इति तन्त्रसारे तान्त्रिकाघमर्षणक्रमः तत्प्रमाणं तु तत्रैवावगन्तव्यम्।

अघमार त्रि० अघं मारयति मृ-णिच्-अण् उप०। पापनाशके देवादौ, "यमोऽसुरवमारो निर्ऋतिः" इति वेदः।

अघरुद् त्रि० अघं रोदिति स्वकर्माक्षमतया यस्मात् रुद-अपादाने क्विप् ह्रेत०। पापापनोदनहेतौ, पापनाशने मन्त्रे। "मा त्वाघरुदोरुदन्" इति वेदः। अघं व्यसने रोदिति न तु तत्प्रतीकाराय यतते रुद्+कर्त्तरि क्विप्। रोदनेनैव व्यसनोत्तारके तत्प्रतीकारार्थमनुद्यते त्रि०।

अघर्म पु० न०त०। उष्णविरोधिधर्मे तद्वति त्रि०। 'अघर्म्मः काच" इति कात्य०।

अघल त्रि० अघं लाति गृह्णाति नाशयतीति ला-क। पापनोदके। "अघलोर्ये अपत्ताद्भूता" इति वेदः।

अघवत् त्रि० अघमस्त्यस्य मतुप् मस्य व। पापवति। सम्बोधने अघो-अघवन्। "अघोयजेति" मुग्धबोधम्।

अघविष पु० अघं व्यसनकारि-विषं यस्य। सर्पे।

अघशंस पु० अघमनिष्टं शंसति इच्छति शंस-अण् उपस०। अनिष्टसम्पादके चौरे "अघायतमनुदताघशंस" मिति' वेदः। भावे अच् ह्रेत०। व्यसनसूचने पु०।

अघशंसिन् त्रि० अघं शंसति सूचयति शंस-णिनि ह्रेत०। व्यसनसूचके "व्यसनानां सा कर्त्तरि" "मघः" अघं मघोऽघशंसिनेति। स्त्रियां ङीप्।

अघायु त्रि० अघं पापं परव्यसनं वा कर्त्तुमिच्छति अघ+क्यच्-उ। पापाचरणेच्छावति, परव्यसनचिकीर्षके च। "त्वा एका अघायवोविदन्" इति यजु०। परस्याघं कर्त्तुमिच्छन्तीति वेददीपः। अघमायाति आ+या उ ह्रेत०। हिंसानिरते। "अघोऽघायूनामिति" ता०भा०।

अघायुस् त्रि० अघं पापसाधनमायुरस्य। सर्वावस्थासु पापकारके "अघायुरिन्द्रियारामोमोघं पार्थेति" गीता।

अघारिन् त्रि० अघं व्यसनमृच्छति ऋ-णिनि। व्यसनयुक्ते स्त्रियां ङीप्। "अघारिणीविकेश्योरुदत्य' इति वेदः।

अघासुर पु० कर्म०। असुरभेदे अघनामकमहासुरे तत्कथा।

अघाह पु० अघस्य व्यसनस्याह अघक्षमा०। व्यसनदिने अशौचदिने "अघाहे नैव वर्द्धयेदिति" "अघाहेषु निरस्तेषु सुस्नाता कृतमङ्गला। आर्यैर्वाद्यादिभिस्तत्र इति च स्मृतिः।

अघोर त्रि० न घोरः भयानकः। भयानकभिन्ने सौम्यरूपे "या ते रुद्र।"शिवा तनूरघोरा पापकाशिनी"इति वेदः। "अघोरा सौम्या अत एव पापकाशिनी शिवा च इति' वेददीपः। नास्ति घोरो यस्मात्। अतिभयानके त्रि०। रुद्रमूर्त्तिभेदे पु०। "ईशानाघोरनामानौ, वामदेवस्ततः परम्। सद्योजात इति प्रोक्तः क्रमयोऽनकर्मणीति पुरा०। अघोरः शिव उपास्यत्वेनास्त्यस्याम् अघोर+अच्। भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां स्त्री। भाद्रे मास्यसिते पक्षे ह्यघोराख्या चतुर्दशी। तस्यामाराधितः स्थाणुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवमिति' पुरा०।

अघोष पु० नास्ति घोषोऽस्मात् वा। वर्णोत्पादनार्थे बाह्य

[illegible] "[illegible] [illegible]+[illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible] (पुं०) [illegible]

[illegible]

[illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

[illegible]

अङ्कपाश पु० अङ्कः पाश इव बन्धनेनेव पातनहेतुरत्व । लीला-वत्युक्ते एकादङ्कानां स्थानविनिमयेन सङ्ख्याभेदबोधके, तदैक्यसङ्ख्यासङ्कलनोपयोगिनि च प्रक्रियाभेदे "स्थानान्तमेका-दिचयावघात सङ्ख्याविभेदा नियतैः स्युरङ्कैः । भक्तोऽङ्क-मित्याङ्कसमासनिघ्न स्थानेषु युक्तोमितिसंयुति स्यादिति"। यथा १, २, एतयोरङ्कयोः स्थानद्वये, स्थिति तया स्थानविनिमये कति भेदा, भेदभिन्नानाञ्च सङ्ख्यैक्यमिति केति १ च २ इष्टे अनेनैव प्रकारेण १२, २१, एतौ द्वौ भेदौ ऐक्याङ्कमिति" ३३ इत्युत्तर तत्स्थानेनैव भवति । "न गुणो न हरो न कृतिर्न घन पृष्टस्तथापि दुष्टानाम् । गर्वितगणकबटूना स्यात् पातोऽवश्यमङ्कपाशेऽस्मिन्निति" लीलावती ।

अङ्कपूरण न० अङ्कयोस्तत्सङ्ख्ययो पूरण गुणनम् । अङ्कयो-गुणने । [परितोऽङ्कस्य बन्धनम् ।

अङ्कबन्ध पु० अङ्कस्य बन्ध । क्रोडबन्धे । यथा पर्यङ्कबन्ध ।

अङ्कलोढ्य पु० अङ्केन लोढ्यतेऽसौ लोड-ण्यत् ३त० । चिञ्चोटकवृक्षे ।

अङ्कलोप पु० अङ्कस्य वियोज्यसंख्याया इष्टसंख्यातो लोप वियोजनम् । इष्टसंख्यात कस्याश्चित् सङ्ख्याया वियोजने यथा नवाङ्कसंख्यात पञ्चाङ्कसंख्याया वियोजने चतु-सङ्ख्याऽवशिष्यते । एवम् अन्यत्रापि ।

अङ्कस् न० अनूच-असुन् कुलम् । चिह्ने, शरीरे च । "पथामङ्कांस्यन्वपनीफणदिति" वेद ।

अङ्कस न० अङ्को चिह्नमस्ति अच् । चिह्नयुक्ते । "श्येनस्येव भजतोऽङ्कसं परीति" यजु । अङ्कस वक्षमाणप्रपदिकमिति ।

अङ्काङ्क न० अङ्के मध्ये अङ्का शतपत्रादिचिह्नानि यस्य । जले "आपो वै अङ्काङ्का छन्द" इति, अङ्काङ्क छन्द इति च श्रुति । [कारैरङ्कित मेघवाहनमिति" मल्लिध्यानम् ।

अङ्कित त्रि० अङ्क-क्त । चिह्नयुक्तीकृते, "खाङ्गाखपाशघण्ट-

अङ्किन् त्रि० अङ्क आलिङ्गनस्थानत्वेन अस्यास्ति अङ्क+इनि । अङ्केनालिङ्ग्य वादनीये मृदङ्गादिवाद्यभेदे, क्रोड-विशिष्टे च । "धाराबामङ्किनो ये चरन्तीति" वेद ।

अङ्किनी स्त्री अङ्कानां चिह्नानां समूह खलादि० इनि ङीप् । चिह्नसंघाते । अस्त्यर्थे इनि ङीप् । अङ्कयुक्तस्त्रियाम् ।

अङ्कुर अस्त्री० अङ्क-उरच् । बीजादभिनवोत्पन्ने, अक्षि-कात्प्रभृत्य जाते तृणदलादौ "दर्भाग्रसक्तेषु तृणाङ्कुरे-ष्विति" रघु । जले, शोणितोत्क्लिसाधमरात् रुधिरे, लोम्नि च मुकुले च "चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठ" इति कुमा० ।

अङ्कुरक पु० अङ्क्यते तृणादिना सञ्चीयतेऽसौ अनूच-कुरच् तत क । पक्ष्यादीनां वासस्थाने (वासा इति) ख्याते ।

अङ्कुरित त्रि० अङ्कुरः जातोऽस्य ता० इतच् । जाताङ्कुरे ।

अङ्कुश अस्त्री० अङ्क-उशच् । हस्तिचालनोपयोगिनि वक्राग्रे लौहास्त्रभेदे (डाङ्गश) इति ख्याते । "तिरोगतं साङ्कुश-मुद्वहन् शिर" इति माघ । "सन्निवेश्य कुशावत्यां रिपु-नागाङ्कुश कुशमिति" रघु । प्रतिबन्धे च "निरङ्कुशा कवय इति" मल्लिनाथ पश्चा० फक् । आङ्कुशायन अङ्कुशासन्नदेशस्थाने त्रि० ।

अङ्कुशग्रह पु० ग्टह्णातीति ग्रह-अच् ६त० । अङ्कुशधारिणि निषादिनि । "अन्वेतुकामोऽवमताङ्कुशग्रह" इति माघ ।

अङ्कुशदुर्द्धर पु० दु खेन धार्यते व्यवस्थाप्यते दुर्-धारि-खल् दुख अङ्कुशेन-दुर्द्धर० ३त० । दुर्दान्तहस्तिनि ।

अङ्कुशधारिन् पु० अङ्कुश धारयति धारि-णिनि । हस्ति-पालके ।

अङ्कुशमुद्रा स्त्री अङ्कुशाकारा मुद्रा । "ऋज्वीञ्च मध्यमा कृत्वा तन्मध्यपर्वमूलत । तर्ज्जनीं किञ्चिदाकुञ्चेत् सा मुद्राऽङ्कुशसञ्ज्ञितेति" तन्त्रोक्ते तीर्थावाहनाद्यर्थं कल्पिते अङ्गुलिसन्निवेश रूपमुद्राभेदे ।

अङ्कुशी स्त्री अङ्कुश चित्तनागरोधनोपाय विवेक अस्त्यस्या अच् गौ० । जैनीयदेवीभेदे । [त्वणवचादौ ।

अङ्कूर पु० अङ्क-खर्जूरादित्वात् ऊरच् । अभिनवोत्पन्ने

अङ्कूष अस्त्री० अङ्क-ऊषच् । हस्तिचालनोपयोगिनि वक्राग्रे लौहमयेऽस्त्रभेदे (डाङ्गश) ।

अङ्कोट(ठ) (ल) पु० अङ्क्यते लक्ष्यते कीलाकारकण्टै । अङ्क-ओट (ओठ) (ओल) वा । पीतवर्णसारे गन्धयुक्तपुष्पे दीर्घकण्टकयुक्ते रक्तवर्णफले (आकोड) इति ख्याते वृक्षे ।

अङ्कोलक पु० अङ्कोल+स्वार्थे-क । आकोड इति ख्याते वृक्षे ।

अङ्कोलिका स्त्री वल-णिच् नि०संप्रसारणे-उल अङ्काय तदा-नाय उल स्वार्थे क। आलिङ्गनक्रियायाम् । [विषभेदे ।

अङ्कोलसार पु० अङ्कोलस्य सार ६त० । अङ्कोटवृक्षजाते

अङ्कोल्लिका स्त्री । ह० साधु । अङ्कोठवृक्षे ।

अङ्क्य पु० अङ्के क्रोडे स्थापयित्वा वाद्यतेऽसौ यत्, अङ्के साधु अङ्क+य वा । "सार्द्ध तालमयायाम वक्त्रं द्वादशाङ्गुलाननः । हरीतक्याकृतिर्य स्यादङ्क्योऽङ्के स हि वाद्यते इत्युक्ते क्रोडे स्थापनपूर्वक वादनीये मृदङ्गादौ । अङ्कनीये त्रि० ।

अङ्ग चिह्नयुक्तकरणे अदन्तचुरादि उभय० सकर्मक सेट् । अङ्गय-ति ते आङ्गिग-त् त । मतान्तरे अङ्गापयति ते ।

[illegible] न [illegible] वा [illegible] । [illegible] ([illegible])
[illegible] इति
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
यथा "[illegible]
[illegible]
[illegible] एवं [illegible] इति
[illegible] । एवं [illegible] च [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति ।

[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] । [illegible] च [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] च ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] इति" ।

[illegible] ।
[illegible] इति ।

[illegible]"
[illegible]" [illegible] ।
[illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] । "[illegible]
[illegible]"
[illegible] । [illegible]"
[illegible] । [illegible]
[illegible]" इति [illegible] । [illegible] । [illegible]

"[illegible] इति [illegible]
[illegible] । [illegible] च "[illegible]
[illegible]" [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । "[illegible]
[illegible] इति "[illegible] च [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । "[illegible]
[illegible]
[illegible] इति " [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] इति" [illegible] । [illegible] च [illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible] ।
[illegible] च [illegible]
[illegible]
[illegible] इति" [illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible]
[illegible]

[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
इति [illegible]
[illegible] । [illegible]" [illegible] "[illegible] च
[illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible]
[illegible] च [illegible]
[illegible] ।

तथा ज्योतिषस्याङ्गानि नानाविधानि तत्र प्राधान्यात् त्रिविधानि यथोक्तं वराहसंहितायाम् । "ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितम् तत्कार्त्स्न्योपनयस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्त्यते संहिता । स्कन्धेऽस्मिन् गणितेन या ग्रहगतिस्तन्त्राभिधानन्त्वसौ होराऽन्योऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्कन्धस्तृतीयोऽपरः" इति ।

नरपतिजयचर्य्यायान्तु चक्राख्याङ्गानि समासेनोक्त्वा तेषां विस्तारो दर्शितो यथा

"स्वरचक्राणि चक्राणि भूबलानि बलानि च । ज्योतिषं शकुनञ्चैव षडङ्गान्यत्र वच्म्यहम् ॥ यामलेषु च सर्वेषु यान्युक्तानि स्वरोदये । विंशति स्वरचक्राणि तथाङ्गानि वदाम्यहम् । मात्रावर्णौ ग्रहो जीवो राशिर्भं पिण्डयोगकौ । द्वादशाब्दोद्भवश्चाब्द पर्य्यायर्त्तुमासकम् ॥ पक्षाहर्नाडिकं चक्रं तिथिवारर्क्षयोगकम् । तत्कालेन्दु फलङ्कालान्तन्देहोद्भवस्तथा ॥ (इति स्वरचक्रनामानि) । पूर्व्वशास्त्रेषु यामलेषु मया ज्ञातानि यानि च चतुरशीतिचक्राणि तेषां नामानि वच्म्यहम् ॥ एकाशीतिपदञ्चक्रं शतपदं नवांशकम् । ततः सिंहासनं चक्रं कूर्म्मं पञ्चविधात्मकम् ॥ भूदेशं नगरं क्षेत्रं गृहकूर्मञ्च पञ्चकम् । पद्मचक्रं फणीशस्य राहुकालानलस्त्रिधा ॥ सूर्य्यकालानलं चक्रं चन्द्रकालानलस्तथा । घोरकालानलं प्रोक्तं गूढकालानलं मतम् ॥ राशिसूर्य्यसमायोगे चक्रं कालानलं मतम् । सघट्टं सप्त ज्ञेयं सप्त कालानलानि च ॥ तिथिवारञ्च नक्षत्रं त्रिधा चैव कुलाकुलम् । कुम्भचक्रं द्विधा प्रोक्तं राशिनक्षत्रसम्भवम् ॥ प्रस्तारश्चक्रवेधाख्यैः प्रभेदैस्तु चरन्त्रिधा । भूचरं खेचरं, चान्यं नाडीचक्रं त्रिधा मतम् ॥ कालचक्रं फणीशस्य सूर्य्याख्यं चन्द्रजन्तथा । कविचक्रं त्रिधा प्रोक्तं स्थानसाम्यं चमूर्ध्वकम् ॥ घटकाख्यं त्रिधा चैव शलिकास्थानमादिकम् । कोटचक्राष्टकं प्रोक्तं चतुरस्रादिभेदतः ॥ गजमश्वं रथं व्यूहं कुन्तं खड्गं छुरीन्ततः । सौरि सेवां नरविडम्बञ्चिमार्गायशयिकम् ॥ सप्तरेखोद्भवञ्चक्रं पञ्चरेखेन्दुभास्करम् । त्रिविधं मालिकाचक्रं विजयं श्येनतोरणम् ॥ अहिबलाञ्चबीजोमिवर्णाख्यं सप्तभागिकम् । चक्रं सांवत्सरञ्चैव स्थानचक्रं तथैव च ॥ एतानि सर्वचक्राणि ज्ञात्वा युद्धं समाचरेत् । जयोदयं न सन्देहो शक्रस्यापि भूभुजि ॥ (इति चक्रनामानि) । स्वरोदयेऽत्र चक्रेषु चतुर्थम् समोऽधिकः । तत्र कुत्र मया चैषां भूबलैर्विजयार्थिनाम् ॥ तेषां नामान्यहं वक्ष्ये ख्यातानां ब्रह्मयामले चतुरशीतिचक्राणां सम्बन्धेन जयो रणे ॥ उड्डी जालन्धरी पूर्णा कामकोटैककोरका । पिशिम्बी च महामारी क्षेत्रपाली च वरजा ॥ रुद्रकालानला काली कालरेखा निरामया । जयलक्ष्मीर्महालक्ष्मीर्जया विजयभैरवी ॥ चाली योगेश्वरी चण्डी जानुबन्धकशर्वरी । शार्दूली सिंहली तथा महामाया महेश्वरी ॥ देवकोटी शिवा यक्षी धूम्रपाशा वराटिका । त्रिपदा भ्रामरी धर्म्मोऽप्यष्टापदाऽप्यथ जया ॥ दुर्मती प्रवरा गौरी काली नरहरी बला । खेचरी भूचरी गुह्या द्वादशी विश्वकेश्वरा ॥ त्रैलोक्यविजया घोरी करालो चण्डचापरा । रौद्री च विशुमातङ्गी चभेद्या दमनी मता ॥ मङ्गला वर्गभूमी कपाली चानिला मता । चन्द्रार्कबिम्बभूमी च चक्रभूराशिलग्नगा ॥ राहुकाला नलीभूमी स्वरभूमिर्द्विधा मता । रुद्रांशमासिकश्चैव राहुश्चाष्टविधस्तथा ॥ चन्द्रः सप्तविधः सूर्य्यश्चतुर्धा योगिनी त्रिधा । कालबलान्त्रिभेदञ्च तिथिनक्षत्रवारजम् ॥ इमानि भूबलान्यत्र ज्ञात्वा यः प्रविशेद्रणे । अरयस्तस्य नश्यन्ति मेघा वातहता यथा ॥ (इति भूबलानि) । बलोच्छ्माधिके मासि स्वरैचक्रे च भूबले । स्थानसेनाधिके बलोबलविश्रामसंयुते ॥ चभङ्गे चाम्यभेदे च दुःसाध्ये दुर्जये रिपौ । जयोपायमहं वक्ष्ये मन्त्रयन्त्रादिकं बलम् ॥ रणाभिषेचनं दीक्षा रणार्च्चा रणकङ्कणम् । वीरपट्टं रणे पट्टं जयपट्टस्य बन्धनम् ॥ मेखलाकवचं न्यासं छत्रं रक्षां च कङ्कणम् । औषधं तिलकं पञ्चगुटिका च कपर्दिकाम् ॥ योगेश्वठितचक्राणि मन्त्ररक्षाय मोहनम् । यन्त्रवेधाय विविधान् वाणानामिष्टम्भनम् ॥ शस्त्रराष्ट्रबलस्तम्भं सरकामपधारणम् । मारणं मोहनं स्तम्भं विद्वेषोच्चाटनं वशम् ॥ पताकाचिह्नकं यन्त्रं स्वरविद्याविनाशनम् । शान्तिकं निजसैन्यस्य सर्वोपद्रवनाशनम् ॥ बलान्येतानि यो ज्ञात्वा संग्रामं कुरुते नृप । असाध्यस्तस्य नैवास्ति शत्रुः कोऽपि महीतले ॥ (बलाबलनामानि) । गणितं व्यवहारञ्च होराज्ञानं परिस्फुटम् । त्रिस्कन्धं ज्योतिषं वक्ष्ये जयचर्य्या स्वरोदये ॥ खेचरानयनं स्पष्टं पञ्चाङ्गं तिथिसाधनम् । उदयास्तमनञ्चक्रक्रान्ति वक्ष्ये यथामति ॥ नतोन्नतभ्रमाग्रञ्च भावसन्धिप्रसाधनम् । ग्रहाणां षड्बलं वक्ष्ये राशिभावबलान्वितम् ॥ राशिसम्बन्धभेदञ्च खेचराणां तथैव च । नृणां जन्मफलं वक्ष्ये चन्द्रराश्यंशलग्नजम् ॥ फलञ्च ग्रहयोगानां ग्रहाणां क्षोभनीचकम् । आयुर्दायं दशाश्चैव तासां कालप्रवेशनम् ॥ तत्कालेन ग्रहानुच्छादान्दशान्तर्दशयो-

[illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible]" इति ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

वद्धारस १७)॥ चतुःषष्टिविधं ह्येतदङ्गं प्रोक्तं मनी-
षिभि । कुर्यादनियते तस्य सम्भावपि निवेशनम् ।
रसानुगुणता वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता । इत्परिच्छेदे

अङ्गकर्मन् न० अङ्गस्य कर्म्म मर्द्दनानुलेपनादि परिकर्म । मर्द्दनादिदेहसंस्कारे व्यापारे ।

अङ्गग्रह पु० अङ्गस्य रोगादिना ग्रहः ६त०। देहवेदनायाम् ।

अङ्गज पु० अङ्गात् जायते जन–ड । पुत्रे दुहितरि स्त्री । "अङ्गादङ्गात् सम्भवति पुत्रवद्दुहिता नृणामिति" स्मृतिः । देहजातमात्रे त्रि० । रुधिरे न० । रोगे पु० । लोम्नि न०। "तनोत्तरीयं करिचर्म्म साङ्गजमिति" भार०। अङ्गजन्मादयोऽप्युक्तार्थे । अङ्गे मन तस्मात् जाते कामे पु० ।

अङ्गज्वर पु० अङ्गमङ्गम् अधिकृत्य ज्वर । राजयक्ष्मरोगे । "निरयोपमङ्ग यक्ष्म अङ्गज्वरमिति" वैद्यकम् ।

अङ्गण(न) न० अगि–गतौ अङ्ग्यते म्लेच्छादि स्वत्य गम्यते अत्र ल्युट् ष्ट० वा णत्वम् । अजिरे, चत्वरे, (उठान) इति ख्याते स्थाने "अजनि पङ्कुरपाङ्गनिजाङ्गणधर्म्मिकयेऽपीति" नैषधम् । दन्त्यनान्तमपि । "मकटाङ्गनोपभोगायचलितचरित्रेति" काद० । अङ्गन चत्वरमङ्गना स्त्री चेति तदर्थः । करणे ल्युट् । याने ।

अङ्गति पु० अङ्गति यात्यनेन अगि–करणे अति । वाहने स्त्रीत्वमपीत्येके वा ङीप् । अङ्ग्यते गम्यते सेवादिना कर्म्मणि अति । ब्रह्मणि, अग्नौ च । कर्त्तरि अति । अग्निहोत्रिणि पु० ।

अङ्गद न० अङ्गं दायति शोधयति दै–क । (ताड़, बाजु) इति प्रसिद्धे बाहुभूषणे । बालिपुत्रे–वानरे पु० । स च किष्किन्ध्याधिपस्य वानरराजस्य बालिनस्तारागर्भज , पुत्रस्तच्चरित रामायणे सुन्दरलङ्काकाण्डयोर्विस्तीर्णम् । अङ्गदानकर्त्तरि त्रि०। दक्षिणदिग्गजकरिण्या स्त्रीतरेके । अङ्गं ददाति समर्पयति दा–क । अङ्गदानकर्त्तरि त्रि० योषिति स्त्री ।

अङ्गना स्त्री प्रशस्तमङ्गमस्ति यस्याः अङ्ग+न । अङ्गसौष्ठवत्या योषिति, योषिन्मात्रे च, "अङ्गना वामनस्य स्यात्" इति हैमोक्तेः वामनदिग्गजयोषिति च ।

अङ्गनाप्रिय पु० प्री–क ६त० । अशोकवृक्षे तत्पुष्पेण हि स्त्रियः स्वाङ्गं भूषयन्तीति लोकसिद्धम् । योषित्प्रियमात्रे त्रि० । दक्षिणदिग्गजे वामने पु० ।

अङ्गदनिर्यूह अङ्गदस्य केयूरस्य निर्यूह इव । केयूरशीर्षस्थे चूडाकारेऽग्रभागे ।

अङ्गन्यास पु० अङ्गेषु हृदयादिषु मन्त्रभेदस्य न्यास । मन्त्रविशेषस्य उच्चारणपूर्व्वकं करस्पर्शेन कर्त्तव्ये तन्त्रोक्ते न्यासभेदे "अङ्गन्यासं करन्यासं बीजन्यासं तथैव चेति" तन्त्रम् ।

अङ्गपालि स्त्री अङ्गं पाल्यते सम्बध्यतेऽत्र अङ्ग–पाल–इ । आलिङ्गने ।

अङ्गपालिका स्त्री अङ्गं देहं पालयतीति पालि–ण्वुल् ६त०। (धाइ मा) इति ख्यातायाम् उपमातरि । अङ्गपालनकारके त्रि० ।

अङ्गप्रायश्चित्त न० अङ्गस्य देहस्य शुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तम् । अशौचेषु पञ्चसूनाजन्यदुरितक्षयार्थं कार्ये "दशाहान्तु परं सम्यक् विप्रोऽधीयीत धर्म्मवत् । "दानञ्च विधिवद्देय मशुभात्तारकं हि तदिति" स्मृत्युक्ते दानरूपे प्रायश्चित्ते ।

अङ्गभू पु० अङ्गात् देहात् मनसो वा भवति भू–क्विप् । पुत्रे, मनोजे कामे च देहमनोजातमात्रे त्रि० । "हिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिः" इति माघ । नारदस्य तन्मनोजातत्वात् ब्रह्माङ्गभूत्वम् । अङ्गानामङ्गमन्त्राणां भू । ब्रताङ्गन्यासे त्रि० । "ब्रह्माङ्गभूर्ब्रह्मणि योजितात्मेति" कुमा० ।

अङ्गमन्त्र पु० अङ्गेषु हृदयादिषु षट्सु न्यासो मन्त्र । तन्त्रोक्ते षडदीर्घमालि मन्त्रभेदे ।

अङ्गमर्द्द पु० अङ्गं मर्द्दयति संवाहयति मृद–णिच् अण् ६त० । देहसंवाहके–सेवके । अङ्गमर्द्दनकारके त्रि० । भावे घञ् । देहमर्द्दने पु० ।

अङ्गमर्द्दक पु० अङ्गं मर्द्दयति मृद–णिच्–ण्वुल् ६त० । देहसंवाहके–सेवके । देहमर्द्दनकारके त्रि० ।

अङ्गमर्द्दिन् पु० अङ्गं मर्द्दयति मृद–णिच्–णिनि ६त० । अङ्गमर्दके सेवके । अङ्गमर्दनकारके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अङ्गयज्ञ पु० अङ्गीभूत प्रधानयज्ञोपकरणीभूत यज्ञ । "नवयज्ञमख कृत्वा नत कर्म्म समाचरेदि"त्युक्ते कर्ममालाङ्गे यज्ञयागादौ, दर्शाद्यङ्गे समिद्यागादौ च ते च "समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहाकारं यजति, इत्येव पञ्चविधा । एतेषाञ्च सकृदनुष्ठानेनैव तन्त्रन्यायेन प्रधानयागानामाग्नेयादीनामुपकारितेति मीमांसा । अङ्गयागादयोऽप्यत्र । "अङ्गान्ययाक्षीदभित प्रधानमिति" भट्टिः ।

अङ्गरक्त न० पु० अङ्गेऽवयवे रक्तः रञ्ज–क्त ७त०। काम्पिल्यदेशजाते रक्तवर्णचूर्णवति (गुड़ारोचना) इति ख्यातेषु वैद्येषु च प्रसिद्धे वृक्षभेदे । ईष०रक्ताङ्गमात्रे त्रि० ।

अङ्गरक्षणी अङ्गं रक्ष्यतेऽनया रक्ष–करणे ल्युट् ६त० ङीप् ।

[illegible] । भावे ल्युट् । [illegible] ।

अङ्गराग पु॰ अङ्गं रज्यतेऽनेन रन्ज–करणे घञ् । [illegible] । भावे घञ् । अङ्गस्य [illegible] ।

अङ्गराज पु॰ अङ्गानां जनपदानां राजा टच् [illegible] । [illegible] कर्णे च [illegible] । [illegible] ।

अङ्गराज्य [illegible] ।

अङ्गरुह न॰ अङ्गे रोहति रुह क्विप् [illegible] । [illegible] ।

अङ्गलेप पु॰ अङ्ग [illegible] लिप–करणे घञ् [illegible] । [illegible] । भावे घञ् [illegible] ।

[illegible] ।

अङ्गविकार [illegible] ।

अङ्गविकृति स्त्री॰ वि–कृ–क्तिन् [illegible] ।

अङ्गविक्षेप पु॰ वि–क्षिप–घञ् [illegible] ।

[illegible]

अङ्गविद्या [illegible] ।

यथा "[illegible]" [illegible] ।

[illegible]

पुत्रकन्ये ॥ मातरं जठरे, मूर्ध्नि गुरुं, दक्षिणवामकौ । बाहू भ्रातारं च तत्पत्नीं स्पृष्ट्वैव चोरमादिशेत् ॥ अन्तरङ्गमवमुच्य बाह्यगस्पर्शनं यदि करोति पृच्छकः । श्लेष्ममूत्रशकृतश्च्युतजन्तुं पातयेत्करतलस्थवस्तु चेत् ॥ भृशमवनामिताङ्गपरिमोटनतोऽप्यथवा, जनष्टतरिक्तभाण्डमवलोक्य च चोरजनम् । हृतपतितक्षतास्मृतविनष्टविभग्नगतोन्मुषितस्तवाद्यनिष्टरवतो लभते न हृतम् ॥ निगदितमिदं यत्तत् सर्वं तुषास्थिविषादिकैः सह स्मृतिकरं पीडार्तानां सम ईरितच्युते । अवयवमपि स्पृष्टान्तःस्थं दृढं मरुदाहरेद् अतिबहु तदा भुक्तान्नं संस्थितं क्षुधितो वदेत् ॥ ललाटस्पर्शनाच्छूकदर्शनाच्छालिजौदनम् । उरःस्पर्शात् षष्टिकान्नं ग्रीवास्पर्शे च यावकम् ॥ कुक्षिकुचजठरजानुस्पर्शे माषा पयस्तिलयवागूः । आस्वादयतश्चौष्ठौ लिहतो मधुरं रसं ज्ञेयम् ॥ विस्पृक्के स्फोटयेज्जिह्वामम्ले वक्त्रं विकूणयेत् । कटुतिक्तकषायोष्णे हिक्केत्, शीतेन सैन्धवे ॥ श्लेष्मत्यागे शुष्कतिक्तं तदल्पं, श्रुत्वा क्रव्याद प्रेक्ष्य वा मांसमिश्रम् । भ्रूगण्डोष्ठस्पर्शने शाकुनं तद् भुक्तं तेनेत्युक्तमेतन्निमित्तम् ॥ मूर्धगलकेशहनुगण्डकर्णजङ्घं वस्ति च स्पृष्ट्वा । गजमहिषमेषशूकरगोशशमृगमांसयुग्भुक्तम् ॥ दृष्टे श्रुतेऽप्यशकुने गोधामत्स्यामिषं वदेद्भुक्तम् । गर्भिण्या गर्भस्य च निपतनमेव प्रकल्पयेत्प्रश्ने ॥ पुंस्त्रीनपुंसकाख्ये दृष्टेऽनुमिते पुरःस्थिते स्पृष्टे । तज्जन्म भवति पानान्नपुष्पफलदर्शने च शुभम् ॥ अङ्गुष्ठेन भ्रूदरं पाङ्गुलिं वा स्पृष्ट्वा पृच्छेद्गर्भचिन्ता तदा स्यात् । मध्वाज्याद्यैर्हेमरत्नप्रवालैरप्रशस्तैर्वा भाण्डधात्र्यात्मजैश्च ॥ गर्भयुता जठरे करगे स्याद् दुष्टनिमित्तवशात्सदुदासः । कर्षति तज्जठरं यदि पीठे सम्पीडनतः करगे च करेऽपि । प्राणाया दक्षिणे द्वारे स्पृष्टे मासोत्तरं वदेत् । वामे द्वौ कर्ण एव वा द्विसप्तर्क्षं श्रुतिस्तने ॥ वेणीमूले त्रीन् सुतान् कम्बुके द्वे कर्णे पुत्रान् पञ्च हस्ते त्रयं च । अङ्गुष्ठान्ते पञ्चकं चासुपूर्व्या पादाङ्गुष्ठे पार्ष्णियुग्मेऽपि कन्याम् ॥ सव्यामव्योरुस्पर्शे स्मृते कन्यासुतद्वयम् । स्पृष्टे ललाटमध्यान्ते चतुस्त्रितनयान् वदेत् ॥ शिरोललाटभ्रूकर्णगण्डहनुरदागलम् । सव्यापसव्यस्कन्धश्च हस्तौ चिबुकनालकम् ॥ उरः कुचं दक्षिणमप्यसव्यं हृत् पार्श्वमेवं जठरं कटिश्च । स्फिक् पायुरूरुयुगं च जानू जङ्घे च पदाविति कृत्तिकादौ ॥ इति निगदितमेतद्गात्रसंस्पर्शलक्ष्म प्रकटमभिमताख्यैः शीघ्रं शास्त्राणि सम्यक् । विपुलमतिरुदारो वेत्ति यः सर्वमेतन्नरपतिजनताभिः पूज्यतेऽसौ सदैव ॥ इति वृहत्संहितायामङ्गविद्या प्रकरणम् । "वास्तुविद्याङ्गविद्या चेति" गर्गः । अङ्गविद्याया व्याख्यानो ग्रन्थः ऋगयना० अण् । आङ्गविद्यस्तद्व्याख्यानग्रन्थे ।

अङ्गविधि पु॰ अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः विधिः विधानम् । गुणविध्यपरपर्य्याये विधिभेदे । तथाहि इष्टसाधनताकार्य्यत्वादिबोधकवाक्यं विधिः । स च प्रमाणान्तरैरप्राप्तस्यैव बोधकतयोत्पत्तिविधिः "विधिरत्यन्तमप्राप्तौ" इत्युक्तेः । तथा च प्रमाणान्तराप्राप्तकर्म्मणि इष्टसाधनताकार्य्यत्वादिबोधकं वाक्यं प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजनकत्वात् उत्पत्तिविधिः । यत्र तु प्राप्तस्यैव कर्म्मणोऽनुवादेन तस्य द्रव्यदेवतादौ इष्टसाधनतादिकं बोध्यते सोऽयमङ्गविधिः *स च स्वविषये प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीति*जनकत्वात् विधिरेव । किन्तु प्रधानविधिविधेयकर्म्मणोऽङ्गबोधकतया अङ्गविधिरित्येव विशेषः यथा, अग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिविधिवाक्येन प्राप्तस्याग्निहोत्रस्य गुणविधानाय प्रवृत्तं दध्ना जुहोतीति वाक्यं प्राप्ताग्निहोत्रानुवादेन दधिकरणत्वमात्रं बोधयत् दध्नि इष्टसाधनताबोधनेन तत्र प्रवर्त्तयतीति दध्ना जुहोतीति वाक्यं गुणविधिरङ्गविधिरिति च उच्यते । एवमन्यान्युदाहार्य्याणि । तच्चाङ्गं क्वचित् कालः क्वचित् द्रव्यं क्वचित् देवतादि इति नानाविधम् अतएवोक्तं "काण्डसन्निहितं नैव मुख्यं विपरिवर्त्तते । शब्दात्तु तदुपस्थानमुपादेये गुणो भवेदिति" भट्टैः । विवृतञ्चैवम् रघुनन्दनेन प्रमाणान्तरासन्निहितं कर्म प्रथमं मुख्यं न विपर्य्येति भवति प्राथमिकी शब्दादेव तस्य कर्म्मण उपस्थितिरिति उपादेये विधेये कर्म्मणि तिथ्यादिर्गुण इति" ।

अङ्गवैकृत न॰ विकृतस्य भावः विकृत+ष्यञ् अङ्गेन अङ्गचेष्टया वैकृतं हृदयभावो ज्ञाप्यते यत्र बहु॰ । आकार इति ख्यातायाम्—हृदयगतभावाभेदकचेष्टायाम् । हेम॰ । अङ्गस्य विकारे न॰ ।

अङ्गवैगुण्य न॰ अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः वैगुण्यमन्यथाकरणम् । प्रधानकर्म्माङ्गीभूतद्रव्यादेरन्यथाकरणे यद्दोषनिवारणार्थं विष्णुस्मरणं कर्त्तव्यतया विहितं "यदसाङ्गं कृतं कर्म जानता वाप्यजानता साङ्गं भवतु तत् सर्वं हरेर्नामानुकीर्त्तनादिति" स्मृतिः । अतएव श्राद्धादिपद्धतौ कर्म्मान्ते यत् किञ्चिदङ्गवैगुण्यं जातं तद्दोषप्रशमनाय विष्णुस्मरणमहं करिष्ये इत्यभिलापवाक्यम् ।

मधुमूढि स्त्री [illegible] ।

मधुस् न [illegible] ।

मधुसंस्कार पु [illegible] ।

मधुसंक्रिया स्त्री [illegible] ।

मधुश्रम पु [illegible] ।

मधुहार पु [illegible] ।

मधुहानि स्त्री [illegible] ।

मधुहारि पु [illegible] ।

मधुहोम पु [illegible] ।

[illegible]

मधुराभिषा पु [illegible] ।

मधुराधिप पु [illegible] ।

अङ्गाधीश पु० ६त० । अङ्गदेशाधिपे कर्णे लग्नाधिपे च "अङ्गाधीशः स्वगेहे बुधगुरुकविभिः संयुत" इति जातकम् । अङ्गाधीश्वरादयोऽप्यत्र ।

अङ्गार अस्त्री० अङ्ग–आरन् । अर्द्धदग्धे–अग्निसंक्रान्ते अग्निशून्ये वा (आङार) इति प्रसिद्धे काष्ठखण्डे । "घृत-कुम्भसमा नारी तप्ताङ्गारसमः पुमानिति" "ज्वलदङ्गार-सन्निभमिति" "अङ्गारं शतधौतेऽपि मालिन्यं नैव गच्छतीति" । "उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः कृष्णायते करमिति" च पुरा० । "असौ वावादित्योऽग्निर्दिशोऽङ्गारा" इति छा०मा० । "अङ्गारे भुक्तवज्जने" इति स्मृतिः । "अङ्गिरा अङ्गारः" इति यजु० । "येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्निति" ऐत० ब्रा० । भौमग्रहे पु० रक्तवर्णे न० तद्वति त्रि० । पाशा० यत् अङ्गार्या स्त्री तत्समूहे ।

अङ्गारक अस्त्री अङ्गार+स्वार्थे कन् । अङ्गारे "अङ्गारकस्तव-न्यायेति" पुरा० । "अष्टावङ्गारके तथेति" ज्योतिषम् । "अङ्गारके कुमारश्च बुधे नारायण तथेति" पुरा० । अस्य चारो यथा

"यद्युदयर्क्षाद्वक्रं करोति नवमाष्टमसप्तमर्क्षेषु । तद्वक्रमुष्णमुदये पीडाकरमग्निवार्त्तानाम् ॥ द्वादशदशमैकादशनक्ष-त्राद्वक्रितः कुजोऽश्रुमुखम् । दूषयति रसानुदये करोति रोगाननावृष्टिं च ॥ व्यालं त्रयोदशर्क्षाच्चतुर्दशाद्वा विपच्यतेऽस्तमये । दंष्ट्रिव्यालमृगेभ्यः करोति पीडां सुभिक्षं च ॥ रुधिराननमिति वक्रं पञ्चदशात् षोडशाच्च विनिवृत्ते तत्काले मुखरोगं सभयं च सुभिक्षमावहति ॥ असिमुसलं सप्तदशादष्टादशतोऽपि वा तदनु वक्रे । दस्युगणेभ्यः पीडां करोत्यवृष्टिं सशस्त्रभयम् ॥ भाग्यार्यमोदितो यदि निवर्त्तते वैश्वदैवते भौमः । प्राजापत्येऽस्तमितस्त्रीनपि लोकान्निपीडयति ॥ श्रवणोदितस्य वक्रं पुष्ये मूर्द्धाभि-षिक्तपीडाकृत् । यस्मिन्नृक्षेऽभ्युदितस्तद्दिग्व्यूहान् जनान् हन्ति ॥ मध्येन यदि मघानां गतागतं लोहितः करोति तत । पाण्ड्यो नृपो विनश्यति शस्त्रोद्योगाद्भयमवृष्टिः ॥ भित्त्वा मघां विशाखां भिन्दन् भौमः करोति दुर्भिक्षम् । मरकं करोति घोरं यदि भित्त्वा रोहिणीं याति ॥ दक्षिणतो रोहिण्याश्चरन् महीजोऽर्घवृष्टिनिग्रहकृत् । धूमायन् सशिखो वा विनिहन्यात् पारियात्रस्थान् ॥ प्राजापत्ये श्रवणे मूले त्रिषूत्तरासु शाक्रे च । विचरन् घननिवहानामुपघातकरः क्षमातनयः ॥ चारोदयाः प्रशस्ताः श्रवणमघादित्यमूलहस्तेषु । एकपदाश्विविशाखा-प्राजापत्येषु च कुजस्य ॥ विपुलविमलमूर्त्तिः किंशुकाशोकवर्णः स्फुटरुचिरमयूखस्तप्तताम्रप्रभाभः । विचरति यो मार्गं चोत्तरं मेदिनीजः शुभकृदवनिपानां हार्दिदः प्रजानाम् ॥" इति वृहत्संहिता ।

तस्य भक्तिदेशादि षष्ठभागाध्याये तत्रैवोक्तं यथा

"शोणस्य नर्मदाया भीमरथायाश्च पश्चिमार्द्धस्था निर्विन्ध्या वेत्रवती सिप्रा गोदावरी वेणा ॥ मन्दाकिनी पयोष्णी महानदी सिन्धुमालतीपारा । उत्तरपाण्ड्यमहेन्द्राद्रिविन्ध्यमलयोपगाश्चोलाः ॥ द्रविडविदेहान्ध्राश्मकभासापुरकौङ्कणाः समन्त्रिषिकाः । कुन्तलकेरलदण्डककान्तिपुरम्लेच्छसङ्करजाः ॥ नासिक्यभोगवर्धनविराटविन्ध्याद्रिपार्श्वगा देशाः । ये च पिबन्ति सुतोयां तापीं ये चापि गोमतीसलिलम् ॥ नागरकृषिकरपारतहुताशनाजीविशस्त्रवार्त्तानाम् । आटविकदुर्गकर्वटवधनृशंसावलिप्तानाम् ॥ नरपतिकुमारकुञ्जरदाम्भिकडिम्भाभिघातपशुपानाम् । रक्तफलकुसुमविद्रुमचमूपगुडमद्यतीक्ष्णानाम् ॥ कोशभवनाग्निहोत्रिकधात्वाकरशाक्यभिक्षुचौराणाम् । शठदीर्घवैरबह्वाशिनां च वसुधासुतोऽधिपतिः" इति । अङ्गारमिव इवार्थे कन् । रक्तवर्णत्वात् कुरण्टकवृक्षे (भीमराज) इति ख्याते–भृङ्गराजवृक्षे च पु० । अल्पार्थे कन् । विस्फुलिङ्ग इति विख्याते–अङ्गारक्षुद्रांशे न० "दूर्वा लाक्षा हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी । वृहती सैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी । आरनालाढकेनैव तैलप्रस्थं विपाचयेत् । तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविनाशनमिति" चक्रदत्तवैद्यकोक्ते तैलभेदे न० । [विक्रयार्थमङ्गारकारके

अङ्गारकारिन् त्रि० अङ्गारं करोति कृ–णिनि । काष्ठदग्धे

अङ्गारकमणि पु० अङ्गारकस्य प्रियः मणिः । प्रवाले तस्य च रक्तवर्णत्वात् तत्प्रियत्वं "माणिक्यं भानवे देयं चन्द्रे मुक्तां प्रदापयेत् प्रवालञ्च कुजे दद्या"दित्यादि तत्कृताशुभप्रतीकाराय प्रवालदानोक्तेः तत्प्रियत्वम् ।

अङ्गारकुष्ठक पु० अङ्गारवर्णं कुष्ठमिव कन् । हिताबलीनाम्नि ओषधिभेदे ।

अङ्गारधानी स्त्री अङ्गाराणि धीयन्तेऽस्याम् धा–आधारे ल्युट् ङीप् । (आङठा) इति ख्याते अङ्गाराधारपात्रे । स्वार्थे कन् । अङ्गारधानिकाप्यत्रैव ।

अङ्गारपरिपाचित न० अङ्गारेण (ज्वलदग्निव्याप्तकाष्ठखण्डेन) परिपाच्यते परि+पच–स्वार्थे णिच्–क्त ३त० । (कवाब) इति प्रसिद्धे–पक्वमांसादौ ।

भङ्गारपर्णी स्त्री भङ्गारस्य [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] ।

भङ्गारपाणी स्त्री [illegible] [illegible] ([illegible]) इति

भङ्गारपुष्प पु [illegible] [illegible] [illegible] च । ([illegible]) इति [illegible] [illegible] ।

भङ्गारमञ्जरी स्त्री [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] । ([illegible]) इति [illegible] [illegible] ।

भङ्गारवल्ली स्त्री [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] (पु च) इति [illegible] [illegible] [illegible] च । [illegible] । [illegible] [illegible] ।

भङ्गारवेणु पु [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] त्रि ।

भङ्गारशकटी स्त्री [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । ([illegible]) ([illegible]) च [illegible] [illegible] [illegible] ।

भङ्गारापवेशन न [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] ।

भङ्गारि स्त्री भङ्गार+[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ([illegible]) इति [illegible] [illegible] ।

भङ्गारिका स्त्री भङ्गार [illegible] भङ्गार+[illegible] [illegible] । ([illegible]) इति [illegible] [illegible] ।

भङ्गारिणी स्त्री भङ्गार+[illegible] [illegible] । [illegible] ([illegible] इति) [illegible] [illegible] । [illegible] त्रि ।

भङ्गारिन् पु [illegible] भङ्गार+[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पु, भङ्गार+[illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] त्रि । [[illegible] [illegible] ।

भङ्गारीय त्रि [illegible] [illegible] [illegible] भङ्गार+छ ।

भङ्गिका स्त्री [illegible] [illegible] भञ्ज+इन्–स्वार्थे कन् [illegible] । ([illegible]) इति [illegible] [illegible] ।

भङ्गिन् त्रि भङ्ग+इनि । [illegible] [illegible] च ।

"[illegible] इति" [illegible] "[illegible] [illegible] इति" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति" च [illegible] ।

भङ्गिरस् पु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] च ॥ [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" ।

[illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] । [illegible] च । "[illegible] [illegible] [illegible] इति च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

च्छे अङ्गिर । अग्निरस्मेति" वेददीप । अङ्गिरस गोत्रापत्यम् शिवा० अण् । आङ्गिरस बहुषु लुक् । अङ्गिरसस्तद्गोत्रापत्ये व० व० । "सर्वे मान्ता यदना सु" इत्याद्यै पु० सन्तोमे अङ्गिरसस्तोऽपत्य, 'येनानवग्ने अङ्गिरे" इति वेद । मन्वत्रिविष्णुहारीत याज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिरा इति याज्ञ० "एवं त्वह्वा शरीरं तु परमे तपसि स्थित । भगवङ्गिरादिभिर्भूयस्तपसाप्यायितस्तदेवि" भार० ।

अङ्गिरस्वत् पु० अङ्गिरा अग्नि सदृशायत्वेन विद्यतेऽस्य मतुप् मस्य व सान्तत्वात् न पदत्वम् । वायौ "यमाय त्वाङ्गिरस्वते पितृमाते स्वाहेति" यजु । "अङ्गिरोयुक्ताय वातायेति" वेददीप ।

अङ्गीकार पु० अनङ्गम् अङ्गोपकरण अङ्गसङ्गीयम् अङ्ग क्रियते अङ्ग+च्वि+कृ-घञ् । स्वीकारे अभ्युपगमे । "अङ्गीकुरु दृगोभङ्गोमङ्गीभवतु मन्मथ" इति "नवाङ्गी कुरङ्गीदृगङ्गीकरोतीति" जगन्नाथ । "अङ्गीकुर्वन् समाज्ञाभ्यम् भय जव्वाल पावक" इति पुरा० ।

अङ्गीकृत त्रि० अङ्गीति च्व्यन्त तत्पूर्व्वकात् कृञ क्त । स्वीकृते "अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्तो"तिचौरपञ्चाशिका । "नाङ्गीकृतस्तत्सुजनीति" नीतिशा० ।

अङ्गु पु० अगि-उन् । पाणौ हस्ते "अङ्गुष्ठ" ।

अङ्गुरि(री) स्त्री अङ्ग-उलि-रलयोरेकत्व स्मरणात् रत्वम् । (आङ्गुल) इति प्रसिद्धायाम् हस्तपादशाखायाम् वा ङीप् । अत्रैवार्थे "अङ्गुरीयोरगच्छतेति" रघु ।

अङ्गुरीय न० अङ्गुरी भवम् अङ्गुरि+छ वाजमूलादित्वात् वा सलाभावः । अङ्गुलिभूषणे (आङ्गटीति) प्रसिद्धे ।

अङ्गुरीयक न० अङ्गुरीय+स्वार्थे कन् । अङ्गुलिभूषणे (आङ्गटीति) ख्याते भूषणभेदे ।

अङ्गुल पु० अङ्ग-उल । हस्तपदशाखायाम् (आङ्गुल) इति ख्यातायाम् । वात्स्यायनमुनौ च । "यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यैरिति" भास्कराचार्य्योक्ते अष्टयवोदरपरिमाणेऽङ्ग न० । अङ्गौ पाणौ लीयते वा ड । अङ्गुष्ठे न० । "समन्तादङ्गुलोत्सेध हस्तमात्र तु स्थण्डिलमिति" पुरा० ।

अङ्गुलि स्त्री अङ्ग-उलि । हस्तपदशाखायाम् (आङ्गुल) इति ख्यातायाम् । अङ्गुलिं ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे" इति स्मृतिः (हात गुडा) इति ख्याते गजकर्णिकाख्ये, गजशुण्डाग्रे च । पुस्त्वमपि "अङ्गुताधरोऽयमङ्गुलिनेति", शकु० ।

अङ्गुलितोरण न० अङ्गुल्या तोरणमिव कृतम् । चन्दनादिद्वारा कृते ललाटस्थार्द्धचन्द्राकृतितिलके ।

अङ्गुलित्र न० अङ्गुलिं त्रायते त्रै-क इत० । (चामाटीति) प्रसिद्धे ज्याकर्षणक्षतखेदवारणार्थम् अङ्गुलिबद्धे चर्मणि "बद्धगोधाङ्गुलित्रे" इति भट्टि ।

अङ्गुलित्राण अङ्गुलिस्त्रायतेऽनेन त्रै-क इत० । (चामाटीति) प्रसिद्धे ज्याकर्षणक्षतखेदनिवारणार्थम् अङ्गुलिबद्धे चर्मणि ।

अङ्गुलिमुद्रा स्त्री अङ्गुलौ मुद राति रा-क इत० । धारयितुर्नामाक्षरमुद्राङ्किते (आङ्गटीति) प्रसिद्धे अङ्गुलीभूषणे । "उपहितस्मृतिरङ्गुलिमुद्रयेति" शकु० ।

अङ्गुलिमोटन न० अङ्गुल्योर्मोटन मर्दन यत्र ब० । अङ्गुलिद्वयमर्दनजाते (तुड़ि) इति प्रसिद्धे शब्दे ।

अङ्गुलिषङ्गा स्त्री अङ्गुलौ सङ्गो यस्या षत्वम् ७त० । (याउ) इति प्रसिद्धे अङ्गुलिस्थलेपकारके यवागूद्रव्ये ।

अङ्गुलिसंज्ञा स्त्री अङ्गुल्या संज्ञा सङ्केतज्ञापनट् । अङ्गुलिचेष्टाभेदेन अभीष्टकर्मणि देये सङ्केतविशेषे "सुखार्पितैकाङ्गुलिसज्ञयैवेति" कुमा० ।

अङ्गुलिसन्देश पु० अङ्गुल्या अङ्गुलिध्वनिना सन्दिश्यते सम्+दिश-भावे घञ् । अङ्गुलिध्वनिद्वारा संज्ञादाने ।

अङ्गुलिस्फोटन न० अङ्गुल्यो स्फोटन ताड़न यत्र ७ब० । (तुड़ि) इति प्रसिद्धे अङ्गुलिद्वयमर्दनजाते शब्दे इत० । अङ्गुलिस्फोटनमात्रे च ।

अङ्गुली स्त्री अङ्गुलि+वा ङीप् । अङ्गुलिशब्दार्थे "च्युतमपि लक्ष्यपद यदङ्गुलीभ्यिति" शकु० "तर्जयत्यङ्गुलीभिरिति" ।

अङ्गुलीपञ्चक न० अङ्गुलीनां पञ्चकम् पञ्चसंख्या । हस्तस्थानामङ्गुलीनां समुदाये तास्च अङ्गुष्ठतर्जनीमध्यमानामिका कनिष्ठाः ।

अङ्गुलीय न० अङ्गुरीयकवत् वा रत्वाभाव । (आङ्गटीति) प्रसिद्धे अङ्गुलिभूषणे । "तव सुचरितमङ्गुलीय ! नूनमिति" शकु० । स्वार्थे कन् । तत्तुल्यपरियाचवन्त्यन्तत्वेव न० ।

अङ्गुलीसम्भूत पु० अङ्गुल्या सम्भूत ७त० । नखे । अङ्गुलीसम्भूतमात्रे त्रि० ।

अङ्गुल्यादि पु० इम० । पाणिन्युक्ते इवार्थे विहितकन्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणशब्दे । स च गण "अङ्गुलि भरुज बभ्रु वल्गु मण्डर मण्डल शष्कुली हरि कपि मुनिरुह खल उदश्वित् गोणी उरस् कुलिश इति । अङ्गुलीव+कन् अङ्गुलीयकमित्यादि" ।

अङ्गुष्ठ पु० अङ्गौ पाणौ प्राधान्येन तिष्ठति स्था-क ७त०

निर्मलसव्योमतेजोमयोऽयम् । नान्याधार स्वगत्यैव वियति नियतं तिष्ठतीहास्य पृष्ठे निष्ठं विश्वं च शश्वत्सद-नुजमनुजादित्यदैत्यं समन्तात् । सर्वत्र पर्वतारामग्राम-चैत्यचयैश्चित । कदम्बकुसुमग्रन्थि केसरप्रकरैरिव । यथोष्णतार्कानलयोश्च, शीतता विधौ, द्रुति के, कठिनत्वमश्मनि । मरुच्चलो भूरचला स्वभावतो यतो विचित्रा यत वस्तुशक्तय । आकृष्टशक्तिश्च मही तया यत् खस्थं गुरु स्वाभिमुखं स्वशक्त्या । आकृष्यते तत्पततीव भाति समे समन्तात् क्व ? पतत्त्वियं खे' इति । आर्य्यभट्टमते तु चलायाश्चलत्वेऽपि अचला पर्वता सन्त्यत अस्त्यर्थेऽपि । अचलत्वस्थात् सकृज्जातौ बहिर्गमनाभावाद्वा अचल-त्वम् । तेन च तस्याचलत्व दृष्टान्तविधयोक्त तच्च विस्तरतो भूगोलशब्दे वक्ष्यते । चलनशून्ये त्रि० "तथास्त्वमचलोभ-वेति" कलसस्थापनमन्त्र । "तथान्मम स्थिरे नित्य तथ्यिम ! त्वमचला भवेति" पुरा० । "समाधावचला बुद्धिरिति, गीता, अचला भक्तिरीश्वरे" इति पुरा० । न चलति स्वभावात् । शिवे पु० तस्य स्थाणुत्वात् तथात्वम् । ब्रह्मणि न० । "निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति" श्रुत्या अस्य सर्वक्रियाशून्यत्वोक्तेरचलत्वम् । आत्मनि पु० "नित्यः सर्वगत स्थाणुरचलोऽयं सनातन" इति गीता ।

अचलकन्या स्त्री अचलस्य हिमाचलस्य कन्या । पार्वत्याम्, सा हि हिमाचलेन मेनायामुत्पादिता । तत्कथा च "प्रसूति-रभवत्तस्य मेनाया कन्यका सुतेति' शिवपुराणे प्रपञ्चेन दर्शिता । तन्मूलं कुमारे चोक्तम् 'अथावमानेन पितु प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्व्वपत्नी । सती सती योगविसृष्टदेहा ता जन्मने शैलवधू प्रपेदे । सा भूधराणामधिपेन तस्या समाधिमत्यामुदपादि भव्येति" इति अचलसुता-दयोऽप्यत्र ।

अचलकीला स्त्री अचला कीला इव यस्या । पृथिव्याम् । अचलस्य सुमेरो कील इव, अचल कीलइवाव-ष्टम्भकत्वाद्वा । विष्कम्भपर्वतेषु मन्दरादिषु पु० । ते च सुमेरुपार्श्वस्थाः, "विष्कम्भशैला खलु मन्दरोऽस्य सुगन्धशैलो विपुल सुपार्श्व इति" सि०शि०गो० दर्शितास्तेषां सङ्क्ष-पादि तत्तच्छब्दे वक्ष्यते ।

अचलजा स्त्री अचलात् हिमालयात् जायते जन-ड ५त० । पार्व्वत्याम्, तत्कथा पूर्व्वशब्दे उक्ता । पर्वतजातमात्रे त्रि० अचलजातादयोऽप्यत्र ।

अचलत्विष् पुं० अचला वन्द्रप्रचालनेनापि मालिन्यानपगमात्

स्थिरा त्विट् कान्तिर्यस्य । कोकिले । स्थिरकान्तिमति त्रि० । कर्मधा० । स्थिरायां कान्तौ स्त्री ।

अचलद्विष् पु० अचलेभ्य द्वेष्टि द्विष-क्विप् ४त० । इन्द्रे तस्य अचलपक्षच्छेदकत्वात्तथात्वं तत्कथा गोत्रभिच्छब्दे वक्ष्यते । अचलारिप्रभृतयोऽप्यत्र पु० । पर्वतजाते त्रि० ।

अचलपति पु० ६त० । हिमाचले । यथा तस्य तत्पतित्वं तथाचलराजशब्दे वक्ष्यते ।

अचलभ्राट पु० योगभेदे ।

अचलराज पु० अचलानां राजा अच् समा० । हिमाचले "शैलानां हिमवन्त च नदीनामथ सागरम् । गन्धर्व्वाणा-मधिपतिं चक्रे चित्ररथं विधिरिति" ब्रह्मपुराणे तस्या-चलराजत्वमुक्तम् अचलाधिपादयोऽप्यत्र ।

अचापल न० चपलस्य भावः अण् न०त० । चाञ्चल्यविरोधि-स्थिरतायाम् । ब० । चाञ्चल्यशून्ये स्थिरे त्रि० ।

अचापल्य न० चपलस्य भावः ष्यञ् न० त० । चाञ्चल्य-विरोधिस्थिरतायाम् च० । ब० । चाञ्चल्यशून्ये त्रि० ।

अचिक्कण त्रि० न चिक्कण । चिक्कणताविरोधिरूक्षत्ववति ।

अचित्त त्रि० नास्ति चित्तं यस्य । चित्तशून्ये चेतना-रहिते "अचित्तत्वात्तिचेनोपगिति" अचित्ताददेयकाला-ट्ठगिति" च पा० । स्थावरादीनान्तु न चित्तशून्यत्व किन्तु विशिष्टचेतनाराहित्यमेवेति अचेतनशब्दे वक्ष्यते ।

अचिन्तनीय त्रि० चिन्तयितु अनुमापकरूपत्वाभावेन तर्क-यितुमशक्य चिति–शक्यार्थे कर्मणि अनीयर् न०त० । अनुमापकरूपत्वाभावेन तर्कयितुमशक्ये । "अचिन्तनीय स्तु तव प्रभाव इति" रघु० । तदर्थे यत् । अचिन्त्योऽ-प्युक्तार्थे त्रि० "अचिन्त्याव्यक्तरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने समस्तजगदाधारमूर्त्तये ब्रह्मणे नम " इति स्मृत्य० ।

अचिन्तित त्रि० न चिन्तित । पूर्व्वरूपादिकारणानु-सन्धानादिकमन्तरेण अतर्किते "विधेर्नियोगादेतन्मे अचिन्तितमुपस्थितमिति" पुरा० ।

अचिर न० न चिरम् । अल्पकाले, अल्पकालस्थायिनि वस्तुमात्रे त्रि० । "अचिरेणैव कालेन वधनाशो भवेद्-ध्रुवमिति पुरा० । अचिरांशु अचिरप्रभा अचिरद्युतिः ।

अचिरत्विष् स्त्री अचिरा अल्पकालस्थायिनी त्विट् कान्ति-र्यस्या । विद्युति । अल्पकालकान्तियुक्ते त्रि० ।

अचिरद्युति स्त्री अचिरा अल्पकालस्थायिनी द्युतिर्यस्या । विद्युति । अल्पकालस्थायिद्युतिमति त्रि० । कर्म० । अल्पकालस्थायिन्या कान्तौ स्त्री ।

अचिरप्रभा स्त्री अचिरा अचिरस्थायिनी प्रभा यस्याः। विद्युति। "[illegible]" [illegible]। [illegible] । अचिरद्युति [illegible] स्त्री।

अचिरभास् स्त्री अचिरा [illegible] भाः यस्याः। विद्युति। [illegible]।

अचिररोचिस् स्त्री अचिरं रोचिर्यस्याः। विद्युति। अचिर [illegible] । [illegible] । अचिरद्युती च।

अचिरस्थ त्रि० [illegible] । [illegible]।

अचिरांशु स्त्री अचिरा अंशवोऽस्याः। विद्युति। "अचि-रांशुविलासचञ्चला" [illegible] । [illegible] । [illegible] च।

अचिरात् अव्य० अचिरम् [illegible] । शीघ्रे अचि-

अचिराभा स्त्री अचिरा आभा यस्याः। विद्युति।

अचिराय अव्य० न चिराय। [illegible] शीघ्रे च।

अचिरेण अव्य० [illegible] च। [illegible] शीघ्रे च।

अचिष्णु(ष्णु) त्रि० [illegible]। [illegible]। "[illegible]" [illegible]।

अचेतन त्रि० चेतना ज्ञानम् न च । चेतनाशून्ये। [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

हृदयस्थानशून्यत्वात् विशिष्टचेतनावत्त्वं नास्ति सुख-
दुःखानुभवमात्रं तु तेषां जायते एवेति विशेषः
तेनैव स्वस्वकर्म्मफलानुरूपदुःखानुभवात् स्वस्वकर्म्मफलभाक्-
त्वम् इति सुस्थितम्। चेतनाशून्ये पदार्थमात्रे त्रि०।
"अचेतनं चेतनावदिव लिङ्गमिति" सा०का०।
तत्तद्विशेषज्ञानशून्ये च। "तन्तु दुःखाभिभवनम्न विल-
पन्तमचेतमिति" पुरा०। अत्र दुःखानुभवत्वेन
तदनुभवस्योक्तेः तथाभूतेऽपि चेतने अचेतनत्वोक्तिः
विवेकज्ञानशून्यत्वपरत्वेनैव, एवमन्यत्रापि। "अहङ्कारलये
सुप्तौ भवेद्देहोऽप्यचेतन" इत्युक्तिस्तु देहस्य चैतन्यप्रकाशा-
वच्छेदकतया, जागरे स्वप्ने च चैतन्यस्योपचर्य्य सुषुप्तौ
अवच्छेद्याहङ्काररूपमनसो लयात् कथमवच्छेदकत्वं?
स्यादित्यतोऽचेतनत्वमित्येवपरा। अन्यथा "शरीरस्य न
चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारत" इत्युक्तेः देहे सदा
चैतन्याभावस्य सिद्धत्वात् सुषुप्तौ तथात्वकथनमनर्थकं स्यात्।
सुषुप्तावपि इन्द्रियाणां मनसश्च विशिष्टव्यापाराभावेन
तथात्वोपचारः किन्तु आत्मनि तदापि चैतन्यमस्त्येव।
"आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञ"इति श्रुतेः सुखमहमस्वाप्सं न
किञ्चिदवेदिषमिति" सुप्तोत्थितस्य परामर्शाच्च आनन्दा-
नुभवस्य तत्रापि सत्त्वात् सुतरां देहस्य तदनुभवज्ञानाव-
च्छेदकत्वमस्त्येवेति विशेषः। विस्तरस्तु सुषुप्तिशब्दे वक्ष्यते।

अचेतस् त्रि० न चेतति चित-असुन् न० त०। चेतनाशून्ये
अचेतने घटादौ, तत्तद्विषयज्ञानरहिते च। "गतसम्भ्रम-
चेतसमिति" पुरा०। नास्ति चेतोऽस्य। चित्तरहिते त्रि०।

अचेतान त्रि० चित-शानच् वेदे न मुक् न० त०।
चैतन्यरहिते "अचेतानस्य मा पथो वि दुक्ष इति" वेद।

अचेष्ट त्रि० नास्ति चेष्टा यस्य। चेष्टारहिते। चेष्टा च "आत्म-
जन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः। कृतिजन्या भवे-
च्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत्क्रिया" इत्युक्तेः यत्नसाध्या क्रिया-
जनकव्यापाररूपा। चेतनाधिष्ठितदेहेष्वेव कर्म्मविशेषः न
तदनधिष्ठिते तया च यस्मिन् देहे आत्मनो यत्नो भवति
तद्देहावच्छेदेनैव चेष्टा जायते नान्यस्मिन् सा च उद्यम-
रूपैव। मनोवायुभिन्नद्रव्यस्य न स्वतः क्रिया सम्भवति
किन्तु गुरुत्वाद्याघातनोदनादिनैव क्रिया भवति
नान्यथा। तथा च हस्तादिचालनदर्शनात् तत्कारणी-
भूतनोदनादिकमनुमीयते तच्च नोदनम् आत्मकर्त्तृकमेव
अन्यस्यानुपलब्धेः। अधिकं चेष्टाशब्दे वक्ष्यते।

अचेष्टता स्त्री अचेष्टस्य भावः। चेष्टाराहित्ये।

अचैतन्य त्रि० नास्ति चैतन्यं चेतना यस्य। चैतन्य-
शून्ये। "अचैतन्यमिदं विश्वं दैवं चैतन्यमेव यदिति"।
न०त०। चैतन्यभिन्ने न०।

अच्छ अव्य० न छ्यति दृष्टिं सम्मुखत्वात् छो-क न०त०।
आभिमुख्ये। "अच्छा न्वचशा असरत् पवित्रे इति" वेद।
"अच्छ गत्यर्थवदेष्विति" सूत्रे "अच्छगत्य अच्छोद्य इत्यु-
दाहृत्य अभिमुखं गत्वा अभिमुखमुक्त्वेति" व्याकृतम्
सि०कौ०।

अच्छ त्रि० न छ्यति दृष्टिम्, छो-क न०त०। स्वच्छे निर्म्मले।
निर्मले हि वस्तुनि दृष्टिः प्रसर्पति न तु समले आभ्यन्तर-
पर्य्यन्तं धावतीति निर्मलस्यैव तदप्रतिबन्धकत्वात्तथात्वम्।
"स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरेति" काव्यप्र०। स्फटिके
पु०। न छ्यति भक्षयति नाशितसत्त्वं छो-भक्षणे क
न०त०। भल्लूके पु०। अच्छभल्लुकइत्येकं नामेत्यन्ये।

अच्छन्दस् त्रि० नास्ति अध्येयत्वेन छन्दोवेदोऽस्य तक्।
वेदाध्ययनशून्ये अनुपनीते बालके, सर्व्वथा तच्छून्ये
शूद्रादौ च। नास्ति छन्दो वृत्तानुसारी, परिमितमात्रा-
क्षरादिसन्निवेशविशेषो यत्र ७त०। तक्। छन्दःशून्ये
गद्यात्मके, चूर्णके वा शब्दसन्दर्भे। नास्ति छन्दोभिप्रायो
यस्य व० तक्। अभिप्रायशून्ये। वा कपि। अच्छ-
न्दस्कोऽप्युक्तार्थेषु।

अच्छावाक पु० अच्छ निर्म्मलम् अच्छ आभिमुख्येन वा वक्ति
शंसति वच-कर्त्तरि सञ्ज्ञायां घञ् (निपातस्य चेति) दीर्घः।
शंसनकर्त्तरि षोडशसङ्ख्याकारिणि सोमयागसम्बन्धिनि ऋत्विग्-
भेदे। स च आश्वलायनेन दर्शितः। "प्रागपि सोमेनैके,
इत्युपक्रम्य, "तस्यर्त्विजः, चत्वारस्त्रिपुरुषाः, तस्य तस्योत्तरे
त्रयः, होता, मैत्रावरुणोऽच्छावाको ग्रावस्तुत्, अध्वर्युः, प्रति-
प्रस्थाता नेष्टोन्नेता, ब्रह्मा, ब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्रः पोता,
उद्गाता, प्रस्तोता प्रतिहर्त्ता सुब्रह्मण्य इति एतेऽहीनैकाहैर्या-
जयन्ति, एत एवाहिताग्नय इष्टिप्रथमयज्ञा स्वप्रतिसृष्टया
दीक्षिता समाप्याग्नीसन्धुक्षा सत्रायासते" इति। "अस्या-
सर्थः, दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा पश्चाद्वा तद्यजमानः पुरस्ताद्वा
सोमेन यजेत तस्य सोमयागस्य होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेति चत्वार
ऋत्विजो मुख्याः ते च प्रत्येकं त्रिभिः त्रिभिः पुरुषैरमीता
अतस्तस्य तस्य एकैकस्योत्तरे त्रयः पुरुषा भवन्ति त एते
होत्रादिनामकाः षोडशर्त्विजो हिरण्यादिभिरहीनपञ्चके-
रग्निष्टोमादिभिरेकाहैश्चर्य्याजयन्ति। एतएव होत्रादयः
षोडशर्त्विजः स्वयमप्याहिताग्नयः प्रथमयज्ञेनाग्निमि

[illegible] "[illegible] इति" [illegible] ।

"[illegible] इति" [illegible] । [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] ।

अच्छावाकसामन् न [illegible] । "[illegible] इति" [illegible] ।

अच्छावाकीय न [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

अच्छिद्र त्रि [illegible] । "[illegible]" [illegible] इति [illegible] ।

अच्छिन्न त्रि [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अच्छिन्नपत्र पु [illegible] ।

अच्छुरित त्रि [illegible] ।

अच्छेद्य न [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अच्छोद न [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।

अच्युत पु [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अच्युताग्रज पु [illegible] ।

अच्युताङ्गज पु [illegible] ।

अच्युतात्मज पु [illegible] ।

अच्युतावास पु [illegible] ।

अज त्रि [illegible] ।

अज [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।

अज [illegible] ।

अज पु [illegible] ।

इति भार० । जीवे च 'अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे' इति गीता । "जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति" श्रुतिः । स हि सोपाधिकत बुद्धिनिष्ठकर्म्मभिरारब्धदेहमधिष्ठाय बुद्धिनिष्ठकर्तृत्वादिकमात्मन्यभिमन्यमानः जीव इति व्यपदिश्यते "न जायते म्रियते वा कदाचित् नायं भूत्वा भविता वा न भूयः" इति गीतायां तस्य जन्मादिशून्यत्वोक्तेः तत्र "जायते अस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति" यास्कोक्तषड्भावविकाराणामुपलक्षणभावानयोः जन्मनाशरूपविकारयोरभावकथनेन तदन्तःपातिनामपि मध्यपतितन्यायेन षण्णामवस्थाभावात् । स च ब्रह्माभिन्न एवेति वेदान्तिमतम् बुद्धिरूपोपाधीनां नानात्वात् न सर्व्वव्यवहारसाङ्कर्य्यम् । बहुत्व इति न्यायसूत्रादयः "जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वमिति" पुरुषस्योपाधिभूतबुद्धिभेदेऽपि 'उपाधिर्भिद्यते न तु तद्वानिति' सूत्रेण उपाधिभेदेऽपि उपहितस्यैकत्वेन न भेदः, विशिष्टस्यानतिरिक्ततया न जन्मादिव्यवस्थेति पुरुषबहुत्वमङ्गीचक्रुः कर्त्तृत्वादिकं बुद्धिगतमपि सोपाधिकचैतन्ये एव प्रतिबिम्बति तेन तदवच्छिन्नचैतन्ये तदवभासात् पुरुषस्य भोगः, "चिदवसानो भोग इति" सूत्रे तथैव प्रतिपादनात् एवञ्च यावत्यो बुद्धिव्यक्तयस्तावन्त एव पुरुषाः स्वस्वोपाधिकृतं कर्म्मादिकं स्वकर्त्तृकतया अभिमन्यमानास्तत्फलं सुखदुःखादिकमात्मीयत्वेन अभिमन्यमाना भोक्तार इति व्यवह्रियन्ते अतएवोक्तम् "बुद्धेर्भोग इवात्मनीति" । "कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति" श्रुतेः ज्ञानादिवृत्तीनां मनोजन्यत्वात् मनोधर्म्मत्वम् साङ्ख्यवेदान्तिनोस्तुल्यम् जीवस्य विभुत्वाङ्गीकारेऽपि स्वोपाधिबुद्ध्यधिष्ठानदेह एव विशेषसंयोगात् तत्रैव आत्मत्वाभिमानः नान्यदेहेषु तेषां स्वभोगार्थं सोपाधिबुद्धिकृतकर्म्मारब्धत्वाभावात् । एवं सुखदुःखानुसन्धानमपि स्वोपाधिकृतकर्म्मविशेषादेवेति तत्तद्भेदव्यवस्थेति । ज्ञानकारणमनसाञ्च पुरुषभेदेन भिन्नत्वात् न परानुसन्धानेनापरस्यानुसन्धानप्रसङ्ग इति साङ्ख्यवेदान्तिनोस्तुल्यम् । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वानतिरिक्त एव तयोर्विसंवादः । नैयायिकवैशेषिकादयस्तु ज्ञानादयो जीवधर्म्माः जीवाश्च बहवः नित्या विभवश्च कर्त्तृत्वं भोक्तृत्वञ्च जीवानामेव धर्म्मः, तेषां विभुत्वेऽपि स्वादृष्टारब्धदेहेष्वेव संयोगविशेषः स एव जन्म, तद्वियोगश्च मरणमित्येव विशेषः न तु स्वतो जन्मनाशाविति स्वीचक्रुः । तेन तन्मतेऽपि न अजत्वव्याघातः । एवं सर्व्वदर्शनाङ्गीकृतस्याजत्वम् । माध्वास्तु जीवस्याणुत्वमीश्वरादुत्पत्तिञ्च "एतस्मादेव विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्तीति" श्रुतेस्तथैव तात्पर्यात् "बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेय" इत्युक्तेश्च जीवस्याणुत्वम् अणुत्वेऽपि तेषां सर्व्वदेहगतसुखाद्यनुसन्धानं गुणद्वारेण, यथा स्वल्पैकदेशस्थितकस्तूरीप्रभृतिसुगन्धिद्रव्यं सौरभेण सर्व्वं स्थानमामोदयति एवं हृदयस्थविस्फुलिङ्गरूपं चैतन्यं सर्व्वदेहगतं प्रकाशं कुर्वत् शब्दादीन् विषयानवभासयत् सर्व्वव्यापीत्युच्यते न तु स्वरूपतः "अणोरणीयान् महतो महीयानिति" श्रुतेः स्वरूपगुणाभ्यां अणुत्वमहत्त्वयोः सम्भवपरतायामेव तात्पर्य्यात् । अजत्वव्यपदेशस्तु भूतारब्धत्वाभावकृतः गौणमतोऽत्र अजशब्दो भाक्त एव इत्युररीचक्रुः । चार्व्वाकमते तु आत्मनो नाजत्वं देहाकारपरिणतभूतचतुष्टयस्यैव तेषां मते जीवत्वात् तद्विशेषणे चेतनशब्दः प्रयुज्यते । सौगतादिमते तु जीवानां संविदनतिरिक्ततया सर्व्वसंविदनुभूतत्वात् जन्मान्तरभाविनः अपवर्गरूपफलादेः स्वीकाराच्च नित्यत्वं, नित्यत्वाच्च अजत्वमिति भेदः । "सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते । स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञा" इत्युक्तेः ईश्वरस्यैव सोपाधिमायागतसत्त्वरजआद्युपाधिभिः जन्मस्थितिनाशनरूपकार्य्यकरणार्थमायाविर्भावात् अजस्वरूपानतिरेकात् तेषामजत्वं तेन ब्रह्मणि, विष्णौ, हरे च पु० । न जायते इत्यजा । साङ्ख्यमतसिद्धप्रधानापरपर्य्याये साम्यावस्थापन्नसत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मके स्त्री । "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णवर्णां सरूपां बह्वीं प्रजां सृजमानामिति" श्रुतिः । सत्त्वादिगुणानुसारेण श्वेतादिरूपयुक्तबहुकार्य्यसूतृत्वाच्च तस्या नानावर्णत्वमिति सांख्याः । वेदान्तिनस्तु एतां श्रुतिं तेजोऽबन्नरूपपरतया व्याचख्युः । तथा हि "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" तेजोऽबन्नाभिमानिनीस्तिस्रो देवता अनुप्रविश्येत्युक्ते महाभूततेजोऽबन्नानामेव भौतिकसृष्ट्युपादानत्वावगमात् तासामेव प्रकृतित्वेन अजत्वम्, तासाञ्च लोहितादिरूपाणि तत्प्रकरणशेषे उक्तानि "यल्लोहितं रूपं तत्तेजसो रूपं, यच्छुक्लं तदपां, यत् कृष्णं तदन्नस्येति" । एवञ्चोक्तश्रुत्युक्तलोहितादिरूपाणामेवेह श्रुतौ प्रत्यभिज्ञानात् अजाशब्देन तेजोऽबन्नरूपप्रकृतेर्ग्रहणमिति" तेन अजामित्यादिश्रुतौ अजा-

वेदा अच्छावाकशब्देन यज्ञकर्मकालयुक्तेन वर्णिता इति बाह्मणादिवचनार्थं दर्शिता अच्छावाकनिर्णयोऽप्योनेन ज्ञात विना शब्दमात्रा यज्ञाङ्गत्व तत्र इति" भाष्यम् ।
"अच्छावाकयज्ञ मध्ये इति श्रा श्रा । अच्छावाक यज्ञेऽप्यस्य च । अच्छावाकानाम् प्रशस्ती यज्ञभेदे, तत्र प्रश्नम् अच्छावाक । तद्योत होऽच्छा मे वर्णितव्य इति प्रयत्नोत्तेचायां" इतिवत् । अच्छावाकवेनैव मद । अच्छावाकस्य । अच्छावाकविध्-गाथावाक्यविति । "एता होता अच्छावाकस्या" इति श्रा श्रा । "अच्छा वाकस्य अच्छावाकसम्बन्धिनी होत्रासंयतना विवेकि यज्ञात्मक ।

अच्छावाकसामन् न अच्छावाकेन गेयं साम । "स एव इति एवम् इति अर्थे वेदे सामवदे तत्रैव गायत्रसम्बन्धीन विधि वैष्णवं पोतीयोनाम्नः प्रकृतिभे इति" भाष्यम् श्रा । "स वक्त्रं सहस्राय भवति, तदर्थेन अच्छावाकस्यापीति "स एव इतिरन्यो इति" अर्थे मेयं साम तद योनीव सामनो इति" भाष्यम् ।

अच्छावाकीय न अच्छावाकस्य कविमण्डलेषु मध्ये वाक्ये च "पोत्राव इति च । संबन्धी अच्छावाकस्य वि वज्रात्मे च ।

अच्छिद्र त्रि न छिद्र यस्मिन् छिद्रादिना वर्जनं तद् न त्यज । सम्यगादिना छायाभेदेषु । "अच्छिद्रेण त्रितयेना देवा वर्णितस्तया इति ए । "यदच्छिद्र यदच्छिद्र पूरयेत् तव अच्छिद्रस्य प्रकृतेति" अच्छिद्र तु मनसा वर्णितव्य विततम नः" इति च श्रुत । अच्छापिच्छिद्री राजन् यथाच्छिद्र आर्थिभिः इति आद । एतद्व्याख्ये च ।

अच्छिन्न त्रि छिद् आदि न म न । अच्छिन्नदर्शिने वेदन दर्शिने धम्मे च अच्छिन्नमृष्टिः अच्छिन्न समाप्तेति" श्रुता । अच्छिन्न न म न । छिन्नभिन्ने त्रि ।

अच्छिन्नपत्र त्रि अच्छिन्नं पत्रं यस्य । आलोढन्यासे अच्छिन्नसुरतवर्षे च । अच्छिन्नपत्रोद्भवोऽस्य ।

अच्छुरित त्रि छेदनं माङ्गलि यम् । छेदनार्थे ।

अच्छेद्य त्रि न छेद्यं त्रिद्र-अर्थाभावे च ति वा । छेदनार्थे । आर्कित च अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च" गीता । अच्छेदन अच्छावाकानाम् नाकामन्दरत्वाद्वासनास्तम् तथाप्यम् ।

अच्छोद न अच्छ निर्मलमुदकं यस्य सरोवर । हिमालय

महोदरे कादम्बरीवर्णिते सरोवरभेदे । "अच्छोदं नाम सरो दृष्टवानिति" काद । सरोभेदे नदी । अच्छोदावासश्चैव प्रभवा "एवौ नाम्नी तथा अच्छोदा नाम विश्रुता" इति हरि ।

अच्युत पु सदेकरूपत्वात् च्युतो न भवती न च्यवते वा च्यु-अपगमने अर्थे कि वा न न त । परमेश्वरे "शाश्वतं शिवमच्युतमिति" श्रुतिः । "कलाच्युत पूर्णोऽप्यनच्युतवेन कथ्यते" भाष्यम् । "तेन च्युतस्य स्वरूपाविकारेणैवच्युतमिति । तद्वत्ता पतिसम्पदे च "शश्वत्तमसीवाशा वपुषा कालिका लीलेति अच्युतो अच्युत वीणा अच्युतस्य अभवत् वीणा च । नदीम त्रिपारदर्शिते च "अच्युतः कविः मार्ग" इति तस्य भाष्यमाने तत्र भाष्यात् । भारतस्ये च "यस्मच्युति रिपुणार्णविज्ञिरच्युतोऽपीति" आद । अच्युतस्य विष्णो विनि अच्युतं अच्युत च स्थिरोधि स्म । अच्युतं दर्शिते अच्युते स्थिरे त्रि । "आदित्यवत् अच्युतमीति" मेदः । शतपञ्चर्ने अच्युते च वैष्णवः । न च्यवति अर्थात् च्यु न म त । अच्युतात्मे त्रि ।

अच्युताग्रज पु अच्युतस्य अग्रजः बलदेव वीणे वा अग्रज । इन्द्रे । बलदेवे । तस्य रेवतसम्बन्धे बलदेवत्व अपे-ऽपत्यतया तथाप्यम् । इन्द्र । इन्द्रस्य प्रत्यक्षे च यदि कश्यपोत्पन्नत्वात् तस्य तथात्वमिति भेदः । यद्यपि अच पतनं वृष्णेन ऊपन्नत्वम् च यज्ञे ।

अच्युताङ्गज पु अच्युतस्य अङ्गजः पुत्रः । अच्युतम मायासम्भव कामदेवे । (काम इति मा । काम्ये ।

अच्युतावास पु देव आवासो । न हि दर्शिनां अच्युत

अच्युताश्रम पु अच्युतस्य आश्रम वा-अश्व-आधारे अन्नम् । शाखाद्ये । अश्वत्थ अच्युतवाद्यप्रदाय एव अश्वत्थपालाशविशेषम् । [अच्युतचूड त्रि ।

अज त्रि अजी गुर क्षिप् न त । सरस्वती । अत्र ।

अज गती क्षेपणे च भ्वादि पर सक सेट् । अजति । अजैषीत्-आजीत् । अज अजित्वा-वीता । अजः । अजा । "अजति पशुं वनमध्ये" इति वैद्या ।

अज दीप्तौ इदित् चुरादि उभय सेट् सक । अञ्जयति से । अञ्जितवत् न ।

अज पु न जायते जन ड न त । ईश्वरे, "न जायते न म्रियते इति श्रुतौ न हि जातो न जायते न जनिष्यते जायते । येनात् अच्युतानां प्रत्यास्तिन प्रस।

इति भार० । जीवे च "अजोनित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे" इति गीता । "जुष्टात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति" श्रुतिः । स हि स्वोपाधिभूतबुद्धिनिष्ठकर्मशरीरारम्भदेहमधिष्ठाय बुद्धिनिष्ठकर्तृत्वादिकमात्मन्यभिमन्यमानः जीव इति व्यपदिश्यते "न जायते म्रियते वा कदाचित् नायं भूत्वा भविता वा न भूयः" इति गीतायां तस्य जन्मादिशून्यत्वमुक्तं तच्च "जायते अस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति" यास्कोक्तषड्भावविकाराणामुपलक्षणमाद्यन्तयोर्जन्मनाशरूपविकारयोरभावकथनेन तदन्तःपातिनामपि सन्दंशपतितन्यायेन षण्णामसम्भावात् । स च प्रत्यगभिन्न एवेति वेदान्तिमतम् बुद्धिरूपोपाधीनां नानात्वात् न सर्वव्यवहारसाङ्कर्य्यम् । बहव इति नाङ्खादयः "जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वमिति" पुरुषस्वोपाधिभूतबुद्धिभेदेऽपि "उपाधिर्भिद्यते न तु तद्वानिति" सूत्रेण उपाधिभेदेऽपि उपहितस्यैकत्वेन न भेदः, विशिष्टस्यानतिरिक्ततया न जन्मादिव्यवस्थेति पुरुषबहुत्वमङ्गीचक्रुः कर्त्तृत्वादिकं बुद्धिगतमपि स्वोपहितचैतन्ये एव प्रतिविम्बति तेन तदविविक्तचैतन्ये तदवभासात् पुरुषस्य भोगः, "चिदवसानोभोग इति" सूत्रे तथैव प्रतिपादनात् एवञ्च यावत्यो बुद्धिव्यक्तयस्तावन्त एव पुरुषाः स्वस्वोपाधिकृतकर्म्मादिकं स्वकर्त्तृकतया अभिमन्यमानास्तत्प्रयुक्तसुखदुःखादिकमात्मीयत्वेन अभिमन्यमाना भोक्तार इति व्यवह्रियन्ते अतएवोक्तम् "बुद्धेर्भोग इवात्मनीति" । "कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति" श्रुतेः ज्ञानादिवृत्तीनां मनोधर्म्मत्वम् साङ्ख्यवेदान्तिनोस्तुल्यम् जीवस्य विभुत्वाङ्गीकारेऽपि स्वोपाधिबुद्ध्यधिष्ठानदेह एव विशेषसंयोगात् तत्रैव आत्मत्वाभिमानः नान्यदेहेषु, तेषां स्वभोगार्थं स्वोपाधिबुद्धिकृतकर्म्मारब्धत्वाभावात् । एवं सुखदुःखानुसन्धानमपि स्वोपाधिकृतकर्म्मविशेषादेवेति तत्तद्भेदव्यवस्थेति । ज्ञानकारणमनसाञ्च पुरुषभेदेन भिन्नत्वात् न परानुसन्धानेनापरस्यानुसन्धानप्रसङ्ग इति साङ्ख्यवेदान्तयोस्तुल्यम् । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वानतिरिक्त एव तयोर्विसंवादः । नैयायिकवैशेषिकादयस्तु ज्ञानादयो जीवधर्म्मा जीवाश्च बहवः नित्या विभवश्च कर्त्तृत्वं भोक्तृत्वञ्च जीवानामेव धर्म्मः, तेषां विभुत्वेऽपि स्वादृष्टारब्धदेहेष्वेव संयोगविशेष एव जन्म, तद्वियोगश्च मरणमित्येव विशेषः न तु अन्यो जन्मनाशाविति स्वीचक्रुः । तेन तन्मतेऽपि न अजत्वव्याघातः । एवं सर्व्वदर्शनाङ्गीकृतस्याप्यजत्वम् । माध्वास्तु जीवस्याणुत्वमीश्वरादुत्थितत्वञ्च "एतस्मादेव विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्तीति" श्रुतेस्तत्रैव तात्पर्य्यात् "वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेय" इत्युक्तेश्च जीवस्याणुत्वम् अणुत्वेऽपि तेषां सर्व्वदेहगतसुखाद्यनुसन्धानं गुणद्वारेव, यथा एकदेशस्थितकस्तूरीप्रभृतिसुगन्धिद्रव्यं सौरभेण सर्वं गृहमामोदयति एवं हृदयस्थं विस्फुलिङ्गरूपं चैतन्यं सर्व्वदेहगतं प्रकाशं कुर्वत् शब्दादीन् विषयानवभासयत् सर्व्वव्यापीत्युच्यते न तु स्वरूपतः "अणोरणीयान् महतो महीयानिति" श्रुतेः स्वरूपगुणाभ्यां अणुत्वमहत्त्वयोः सम्भवपरतायामेव तात्पर्य्यात् । अजत्वव्यपदेशस्तु भूतारब्धत्वाभावकृतः गौणमतोऽत्र अजशब्दो भाक्त एव इत्युररीचक्रुः । चार्वाकमते तु आत्मनो नाजत्वं देहाकारपरिणतभूतचतुष्टयस्यैव तेषां मते जीवत्वात् तद्विवरणं चेतनशब्दे वक्ष्यते । सौगतादिमते तु जीवानां संविदनतिरिक्ततया सर्व्वसंविदनुस्यूतत्वात् जन्मान्तरभाविनः अपवर्गरूपफलादेः स्वीकाराच्च नित्यत्वं, नित्यत्वाच्च अजत्वमिति भेदः । "सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते । स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञा" मित्युक्तेः ईश्वरस्यैव स्वोपाधिमायागतसत्त्वरजआद्युपाधिभिः जन्मस्थितिनाशनरूपकार्य्यकरणार्थमायाविर्भावात् अजस्वरूपानतिरेकात् तेषामजत्वं तेन ब्रह्मणि, विष्णौ, हरे च पु० । न जायते इत्यजा । साङ्ख्यमतसिद्धप्रधानापरपर्य्याये साम्यावस्थापन्नसत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मके स्त्री । "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णवर्णां सरूपां बह्वीः प्रजाः सृजमानामिति" श्रुतिः । सत्त्वादिगुणानुसारेण श्वेतादिरूपयुक्तबहुकार्य्यसृष्टत्वाच्च तस्या नानावर्णत्वमिति साङ्ख्याः । वेदान्तिनस्तु एतां श्रुतिं तेजोऽबन्नरूपपरतया व्याचक्रुः । तथा हि "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" तेजोऽबन्नाभिमानिनीस्तिस्रो देवता अनुप्रविश्येत्युक्ते प्रक्रान्ततेजोऽबन्नानामेव भौतिकसृष्ट्युपादानत्वावगमात् तासामेव प्रकृतित्वेन अजत्वम्, तासाञ्च लोहितादिरूपाणि तत्प्रकरणशेषे उक्तानि "यल्लोहितं रूपं तत्तेजसो रूपं, यच्छुक्लं तदपां, तत् कृष्णं तदन्नस्येति" । एवञ्चोक्तश्रुत्युक्तलोहितादिरूपाणामेवेह श्रुतौ प्रत्यभिज्ञानात् अजाशब्देन तेजोऽबन्नरूपप्रकृतेर्ग्रहणमिति" तेन अजामित्यादिश्रुतौ अजा-

[illegible]

मेदे च। "सृष्टा च द्वादशोविष्णुरजपन्योजपन्यज" इति भार०।

अजजीविक त्रि० अजएव क्रयविक्रयादिभ्यां पालनादिना वा जीविका जीवनोपायोऽस्य। छागक्रयविक्रयादिना जीविकावति।

अजटा स्त्री नास्ति जटा शिफा यस्या। (भुंइयामला) इति प्रसिद्धे शिफारहिते वृक्षभेदे। पु०। अजडाप्यत्र

अजडा स्त्री अजडयति सर्वमालादक्तगईनार्थं पालयति अजड+णिच्-तत अच्। (आलकुशीति) प्रसिद्धे वृक्षे-जडभिन्ने जाड्यविरोधिधासम्वयति त्रि०।

अजथ्या स्त्री अजानां समूहः अज+थ्यन् स्त्रीत्वात् टाप्। अजसमूहे। तद्दानापर्यत्वात् स्वर्णयूथिकायाञ्च।

अजदण्डी स्त्री अजस्य नह्मणोदण्डोऽस्त्रा ५व० गौरा० ङीप्। नह्मदण्डीष्टचे नह्मणो यज्ञार्थदण्डस्य तदीयकाष्ठेन करणात्तथात्वम्।

अजदेवता पु० ६त०। छागाधिदेवे वह्नौ "रौद्री धेनुर्विनिर्दिष्टा छाग आग्नेय उच्यते" इति शु० विष्णुध०।

अजननि स्त्री न+जन-आक्रोशे अनि। आक्रुश्यमाने जन्माभावे। "तस्याजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणीति" माघ। वा ङीप् अजननीत्यप्यत्र। अथाभावे अव्ययी०। जनन्याद्यभावे अव्य०।

अजन्मन् पु० नास्ति जन्म यत्र। जन्मनिवृत्तौ मोक्षे "तस्मात् सयोगादधिगम्य योगमजन्मनेऽकल्पत जन्मभीरुः" रिति रघु। ६त०। जन्मरहिते त्रि०।

अजन्य स्त्री लौकिकहेतुभिर्न जन्यते जन-णिच्-यत् न०त०। शुभाशुभसूचके दैवकृते भूकम्पादावुत्पाते। जन्यभिन्ने त्रि०।

अजप पु० असद्रं जपति निन्दार्थे नञ्, जप-अच्। कुपाठके अज पाति रक्षति पा-क ६त०। छागपालके त्रि०।

अजपति पु० ६त०। छागश्रेष्ठे, मेषराशिपतौ मङ्गले च।

अजपथ पु० अजस्य तच्चरणयोग्यः पन्था अनेन नह्मणा निर्मितः पन्था वा अच् समा०। छागचरणयोग्यपथे गगनस्थे पथाकारे सेतौ च (यमनाला) छायापथे।

अजपथ्य त्रि० अजपथ इव देवपथाः इवार्थे यत्। सङ्कीर्णपथे गगनसेतुवर्त्मे च। [रुद्रभेदे।

अजपद पु० अजस्येव पदं चरणोऽस्य। अजैकपान्नामके

अजपा स्त्री प्रयत्नेन न जप्या अप्रयत्नोच्चारितत्वात् जप-कर्मणि अच्। श्वासप्रश्वासयो बहिर्गमनागमनाभ्याम् अक्षरनिष्पादनरूपे जपे, स च हंस, सोऽहमित्याकारस्तैव, तदाकारमन्त्रे च। "उच्छ्वासैरेव निश्वासैर्हंस इत्यक्षरद्वयम् तस्मात् प्राणश्च हंसाख्य आत्माकारेण संस्थित। नाभेरुच्छ्वास निश्वासात् हृदयाग्रे व्यवस्थित। षष्टिश्वासै भवेत् प्राण. षट् प्राणा नाडिका मता। षष्टिर्नाड्यस्त्वहोरात्रम् जपसंख्याक्रमोमत। एकविंशतिसाहस्र षट्शताधिकमीश्वरि!। जपति मत्यहं प्राणी सान्द्रानन्दमयी पराम्। विना जपेन देवेशि! जपो भवति मन्त्रिण। अजपेयं तत प्रोक्ता भवपाशनिकृन्तनीति" तन्त्रम्।

अजपाद पु० अजस्य पाद इव पादोऽस्य हस्त्या० न अन्त्याकारलोप। रुद्रभेदे तद्दैवतात्वात् पूर्वभाद्रपदनक्षत्रे च। पाच्छब्देन तु समासे अजपादपि उक्तार्थे पु०।

अजपाल त्रि० अजान् छागान् पालयति पा+णिच-अण् ६त०। छागपालके।

अजबन्धु पु० अजस्येव बन्धुरिव मूर्खत्वात्। अजतुल्यमन्दबुद्धौ। "शिलाची नाम कानीना अजबन्धु पिता तवेति"।

अजभक्ष पु० अजैर्भक्ष्यतेऽसौ भक्ष-कर्मणि घञ् ३त०। (बाबुइ इति) प्रसिद्धे वर्वरीवृक्षे तत्पत्र हि अजैरतिप्रीतितो भक्ष्यते।

अजमार पु० अज मारयति विक्रयार्थं मृ-णिच्-अण् उप०। (कसाइ) इति अजमासविक्रयोपजीवे, तत्प्रधानदेशे च। भवादौ कुर्वा० ण्य। आजमार्य्यस्तद्भवादौ त्रि०।

अजमोढ पु० अजोमीढ यस्मै सिक्तं यत्र ब०। (आजमीर) प्रसिद्धे देशे। राजनि अण्। आजमीढ तद्देशाधिपे प्रसिद्धतया युधिष्ठिरे।

अजमुख पु० अजस्य मेषस्य मुखमेव मुखत्वेन कल्पितमस्य। दक्षे प्रजापतौ, तस्य हि शिवद्वेषे मुखेन शिवनिन्दाकरणात् दक्षयज्ञे शिवाज्ञया वीरभद्रेण तस्योत्पाटने कृते पश्चात् शिवप्रसादने पुनस्तदुत्पादनाय वीरभद्रे नियोजिते अजमुखेनैव तन्मुखं कल्पितं तच्च काशीखण्डे स्थितं यथा। "वीरभद्रोऽपि तत् सर्वं शर्वाज्ञा प्रतिपद्य च। विना दक्षस्य वदनं यथापूर्व्वमकल्पयत्। ईश्वर ये हि निन्दन्ति ते मूका पशवो ध्रुवम् ततो मेषमुखं दक्ष वीरभद्रोऽभ्यकल्पयदिति"।

अजमोदा स्त्री अजस्य मोद इव मोदो गन्धो यस्या अज मोदयति आनन्दयति मोदि-अण् वा। अजगन्धवल्ली, वनयमान्याम् यमानीमाले च।

अजम्भ पु० नास्ति जम्भो दन्तोऽस्य ब०। भेके सूर्य्ये च। दन्तशून्ये त्रि०। अजातदन्ते अवस्थाभेदे च।

पक्षप पु० पीत्पूर्विमत्तपक्षिभावे (पक्षप) इति भाषायां मद् मिश्रे इति मतङ्गः। तत्वं कन्य पक्षमानके मद रूप प्रमाणकृतं भाव। पक्षेण मानेन याति या–क १४। वायवागृहे मनो पु०। वि वद् न ह०। अमरः "वायावाग्नो वक्षा मनार्गति गौता।" न। वक्षुते मि। पक्षकी। पक्षाभ्रे पक्ष। याति कमौ पारस्य भावाम्। (पिति याह) इति च गणिद्रनामिथ्यकम् पिक्षाप्राम् स्त्री।

पक्षम्य त्रि० त्रि पक्षाये यत् न ह। गेहकारक इके मासो रवे न। दैरैरक्षाम् हिपिकाम् विविध्ये" इति मार। "प्रमाणक विमान वाम्" इति कम।

पक्षरा त्रि० मायि मराद्धा। (तद्रुपारी) इति प्रसिद्धे हवे वक्ष मरामागानकम्। पक्षवोचार्थे वह् तरा मान-रवम् मरामाये पक्ष। मानि मरा मद, दैवै। दैवी मद्मागविनारपक्षे मायौरीक्त मद्मति इति विश्वामेन दुग्ननां मद्मागद्रमहरतीर्थेतीयां "विमतिवस्मरी मारमोमदे मानौर्विति" विद्यामकमादृवरणम्। मराकृते मि। "पक्षरावरद् प्राणो विद्यामकीय विमतेहिति" मौति। माकृत्याहो स्त्री। "मा दृष्टा पारमरावर्ति हरा।" न कोमति वीवति मु–वद् न ह। मरवहृतित। हद्ग्हारवमावरणे पु०। पक्षौतिवानाम् स्त्री।

पक्षर्ष न० न वोर्ष्वविन+न्न–वर्षति यद्। वीरार्षे "वैत पदवमर्णेव रावामर्षे हर इ पविति" मगि।

पक्षसम्पन न० पक्ष रा सम्पद्धि अपाति सम्पर्णमात् वर्षाति यार्। कौतोहृदे।

पक्षकोमल पु० पक्ष कोमि कोम (पक्षरी) पक्ष न०। (मृदविन्दो) इति क्याति पक्षकोमलमहरोमिविव हवदेरे। मा वाद् मा लोप् न। पक्षरोमा–पक्षरोमी वेलम स्त्री। [अतिमीतिविर्वर इति वैद्य।]

पक्षवद् पु० मु–वद्ध न ह। वैवपूज्ये। "पक्षवो पक्षवति स्त्री पक्ष बहिर्विद प्रविदष्टे। वनिके। पक्षा पक्षार्थे वय्। पाक्षकोमा मद्मके पु० स्त्री। विपाम् पाक्षक स्त्री। पक्षादिवायात् गकनु मुवि। पक्षारक्ष मद्मोपु।

पक्षपात पु० पक्षे पातयति मम पापाति मम देह। हृपको। पक्षादि मातार्थे वम्। पाक्षागाः मद्म आवार्ति मि।

पक्षपीमी स्त्री पक्षेण मद्मा निर्मिता मीती मर्दे याक्ष। मकमीहृदमे (मकमावा) इति क्याति वावयरवे। पक्ष-रवा पक्षकवामानक म विद्यामानम। विद्यामीय मीवाय मद्मक्षाद पामरपिति हरा।

पक्षनाड़ी स्त्री पक्षस्य मैनस मार्गवि मकमका न। (नाड़कमिद्रा) इति प्रसिद्ध वेनमहरत्नमयकलां वैम-मतराम्।

पक्षसुन्द न० पक्षस पन्नीम मन्यविन्दु मकमरमौविय-विकाणीर् यार्। मनत्योरे। पक्षसुन्द वाव मक विति" पि स्त्री।

पक्षप न० म+पर र। क्षी विमोहरविति। मनागूक पक्षावििवि मद्मपाते वि। "पक्षपपापिकावीय वेहि" पाप। "पक्षपरोमावराय या रोतिवि" रम।

पक्षद्भुसार्था स्त्री न० पक्षद् पार्नीयाम् पा–मव न ह। पार्नायरिक्षाचेन दरावीवसोविकायां पक्षया-याम्। मदा पक्षो पार्नौमाद्रौ वेवहमार्गिकावेव मद्मि पकमा। "मद्मधानौमद्धार्थे हे हमो है हम-विवा" इति हृति।

पक्षहिपु पु० न पक्षद् विपं यद् पा–मव न ह। विकवविद्रो विवेकवाक्यविरुक्लेयेति पविद्वाचेन पविद्वारे विवेकवाद्। "गा पावक विकवा विवेकाहृतारिविद्मलिमयेथिति पक्ष न हता विवयः। पक्षा मैदः पविरो प्रमाणम्। [हृतीवि] क्याति हवे।

पक्षहा स्त्री न० पक्षाति मूषम्। पा–न न ह। (पाक-

पक्षामर पु० आवरवति पामरः न आमरो मवाद् १९। वैवेन विद्रारविद्वावार्थे "मद्वैवपार्णीवद् मारक्ष-मर्पूम मावि" माडूने(वीवरक) इति क्याति पद्मरावे। "मद्मरावः हवावर" इति वाभाद् प्रमाणक-विद्रारविमावविकम्।

पक्षाग्नि(ग्नी) स्त्री पक्षेण आर्भ वीवति मनोमलमाम मद्मने पक्ष–मन् वीयमानाया देह। वरीवेऽपि पाकेन मनोमलया मद्मनाये (वीरा) इति प्रसिद्ध वीरले हवे। मादोद्रुमतिमावये न (विमारा)।

पक्षाजीव पु० पक्षेण महमवीवयाविना मद्मवविमा-दिना मा माजीवति मा+जीव–पद् १४। पाप मावी मद्मवविमावाद्यावाजीविदि न।

पक्षातङ्कुर पु० न पार्श्व मद्मवर्णकुर मम न–न मद्मदमद्रामावाराबोध। मनूपद्धति मक्षमके मयानिम।

अजातदन्त त्रि० न जातो दन्तोऽस्य, यस्मिन् वयसि वा । दन्तजननशून्ये, अवस्थाभेदे च । "अजातदन्ता ये केचिद् ये च गर्भे प्रपीड़िता" इति वायुपुरा० । "अजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहमिष्यते" इति शु० कूर्म्मपुरा० । तत्कालश्च तथा वत्सराभ्यन्तरमिति शुद्धितत्त्वे सपञ्च निरूपितम् । पश्चादीनान्तु प्रधानदन्तोत्पत्त्यभावे एवाजातदन्तत्वव्यवहार (आदाँता) इत्यादि लोके प्रसिद्धिः । स च प्रायेण द्विवर्षो-त्तरकालपर्य्यन्त ।

अजातपक्ष त्रि० न जातौ उड्डयनसामर्थ्ययुतौ पक्षावस्य । अनुद्भिन्नपक्षके पक्षिणि । "अजातपक्षा" शकुना इवाबभु-रिति भार० ।

अजातशत्रु पु० जातस्य जन्तुमात्रस्य न शत्रु अश्राद्धभोजी-त्यादिवत् नञो व्यवहितेन शत्रुशब्देनान्वयात् असमर्थ-समासः, न जात शत्रुरस्य वा । युधिष्ठिरे राजनि । "न वेत्ति यज्जनमतस्त्वमजातशत्रु, इति" वेणी० । एवमजा-तारिरपि तत्रैव । "हन्त जातमजातारे प्रथमेन त्वयारिणे-ति" माघ । [शून्ये, न्यायोक्ते-जात्यादौ, नित्ये च त्रि० ।

अजाति स्त्री अन-क्तिन् न०त० । अनुत्पत्तौ । ब० । जाति-

अजादनी स्त्री अजैरद्यतेऽसौ अन्येन दु स्वस्पर्शत्वेऽपि अजै-राद्यते इति अद-कर्म्मणि ल्युट् ६त० । दुरा-लभा इति (बिचिति) इति च प्रसिद्धे स्पर्शेन दु खदायके वृक्षभेदे ।

अजादि पु० ६त० । ङीप्बाधकटाब्निमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे स च गणः । एडका, कोकिला, चटका, अश्वा मूषिका, बाला, होड़ा, वत्सा, पाका, मन्दा विलाता, पूर्व्वापहाणा, अपरापहाणा (सम्भस्त्राजि-नशणपिण्डेभ्य फलात्) । (सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्य पुष्पात्) । (मूलान्नञ) (शूद्रा चामहत्-पूर्व्वा जाति) ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा (पुयोगेऽपि) क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशा दंष्ट्रा । [जायारहिते ।

अजानि पु० नास्ति जाया यस्य ब० जायाया निङादेश ।

अजाजिक त्रि० अजेन तद्विक्रयपालनादिना आनो जीवनम् अस्त्यस्य ठन् । अजाजीविनि । तस्य कर्म्म भावो वा पुरोहिता० यक् । आजानिक्यम् तत्कर्म्मणि तद्भावे च न० ।

अजानेय पु० अजेऽपि विक्षेपेऽपि आनेयो यथास्थानं प्राप-णीय आरोढ़ा येन अज-विक्षेपे अप् शीभावाभाव आ+ नी-कर्म्मणि यत तत ३ब० । बहुशस्त्रप्रहारमतिरोधेऽपि निर्भयेन यथास्थानमारोहिण' प्रापके अश्वे, उत्तमाश्वे च निर्भये त्रि० ।

अजान्त्री स्त्री अजस्यान्त्रमिव अन्त्र तदाकारवती मञ्जरी अस्या गौ० ङीष् । नीलवुह्नायाम् (नीलबोना) ।

अजापक्क न० "छागशकृद्रसमूत्रक्षीरैर्दध्ना च साधितं सर्पि. । सक्षार यच्छ्रहर कायश्वासोपशान्तये परममिति" चक्र-दत्तोक्ते घृतभेदे न० । [उप० । अजपालके, तेनाजीवके च ।

अजापालक त्रि० अजान् आपालयति आ+पा-णिच् ण्वुल्

अजि त्रि० अजति अज-इन् व्यभाव' । गतिशीले । पदाजि । भावे इन् । गतौ, क्षेपे च स्त्रिया वा ङीष् ।

अजित त्रि० न०त० । जितभिन्ने पराजितभिन्ने । जिधातो-र्द्विकर्म्मकत्वात् अनिर्जितशत्रौ, अपराजितदेशादौ चास्य प्रवृत्ति एकस्य कर्म्मणोऽविवक्षायामन्यस्य विवक्षाया तत्रैव कर्म्मणि क्त । भूरिप्रयोगस्तु अनिर्ज्जितशत्रावेव तथा च "गौणे कर्म्मणि दुह्यादे"रित्युक्ते गौणकर्म्मण एवाभि-धाननियमात् तस्यैव जयकर्म्मतायां क्तेनाभिधानं योग्य-त्वम् । "न च तेऽस्त्यजित किञ्चिदिति पुरा०, नास्त्येषा-मजितो देश" इत्यादौ गौणकर्म्मणोऽविवक्षयैव जयप्राप्त देशादौ जितशब्दप्रयोगात् ततोनञ्समास इति भेद । रागादिभिर्जितत्वाभावात् शिवे, विष्णौ, बुद्धे, च पु० ।

अजिन न० अजति क्षिपति रजआदि, आवरणेन अज-इनच् न व्यादेश. । चर्म्मणि, चर्म्मोद्धृतत्वादेव रजआदीनां न देहप्रवेश इत्यतश्चर्म्मणोरजोविक्षेपसाधनत्वात्तथात्वम् । "चे-लाजिनकुशोत्तरमिति" स्मृति । "ऐणेनाजिनेन ब्राह्मण-मिति" स्पष्टम् । "गजाजिन शोणितबिन्दुवर्षि चेति" "अथाजिनाषाढ़धर इति" च कुमा० । अदूरभवादार्थे तस्या० अण् । आजिनीय तद्दूरभवादौ त्रि० ।

अजिनपत्रा(त्री) (त्रिका) स्त्री अजिनं चर्म्मैव सुश्लिष्ट पत्र पक्षो यस्या ब० । (चामचिका) इति प्रसिद्धे पक्षिभेदे गौ० ङीष् (त्री) तत्रार्थे । तत स्वार्थे के ह्रस्वे टापि-पत्रिकापि तत्रार्थे ।

अजिनफला स्त्री अजिन चर्म्मविकारत्वात् भस्त्रा इव फल यस्या "अजिनपूर्व्वत्वेन जातिलक्षण ङीष बाधित्वा अजा० टाप् । (टेपारी) इति प्रसिद्धे, भस्त्राकारफले तृणभेदे ।

अजिर न० अज-किरन् वीभावाभाव । (उठान) इति ख्याते चत्वरे । शीघ्रगन्तरि त्रि० । "स्रोना अजिरा इति" ता० ब्रा० "अजिरा क्षिप्रगमनशीला इति" भाष्यम् अत एव क्षिप्रनाम्नि निरुक्ते अजिरमिति पठितम् शीघ्रवेगव-

[illegible] । [illegible] अभिरोति [illegible] । [illegible] यथा [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] त्रि ।

अभिरादि [illegible] सर्वत्र [illegible] अभिर, अहिर, [illegible] इति । अभिरसी । [illegible] ।

अभिज्ञ त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभिज्ञम [illegible] । "[illegible]" । [illegible] त्रि । "[illegible]" इति ।

अभिक्ष [illegible] । [illegible] । "[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति । [illegible] त्रि ।

अभीक [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] त्रि ।

अभीत त्रि नास्ति भीति [illegible] । [illegible] ।

अभीपति स्त्री न+भी [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । "[illegible]" ।

अभीरु त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभीष त्रि [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अभीषपाद (द्) [illegible] । [illegible] । "[illegible] १ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] । "[illegible] (४) [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ । [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] । [illegible] ११ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अभूका स्त्री [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अभ्यस्त स्त्री [illegible] । [illegible] (अ ट [illegible]) इति [illegible]

अभ्यस्त न [illegible] । [illegible] । [illegible] (अभ्र) इति [illegible] ।

अभ्र त्रि [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible]

तच्चाज्ञानशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते । प्राज्ञ प्रकर्षेणाज्ञ सुषुप्त्यवस्थापन्ने जीवे तदानीं विशेषज्ञानाभावात् प्राज्ञत्वम् । अचेतने, जडे, "वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्येति" सांख्यका० । अल्पज्ञे, किञ्चिज्ज्ञे च ।

अज्ञात त्रि० न ज्ञात । ज्ञानाविषयीभूते पदार्थे । "अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित्" इति हितोप० ।

अज्ञान न० न ज्ञानम् । ज्ञानाभावे, ज्ञानविरोधिनि तदभावे "तत्त्वाज्ञानं धिया नश्येदिति" वेदान्तिमतसिद्धे पदार्थान्तरे च "अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव" इति गीता । "अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकयेति, गुरुनति० । अज्ञानञ्च ज्ञानाभाव इति नैयायिकाः । पदार्थान्तरमिति वेदान्तिन । तथाहि अहं न जानामि अहमज्ञ इत्यादिविशिष्टानुभवं सार्व्वलौकिकं स च ज्ञानाभावविषय इति नैयायिकैर्यदुक्तं तन्न युक्तं विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुतया सर्व्ववादिसिद्धतया आत्मधर्म्मिकज्ञानाभावप्रकारकज्ञाने जनयितव्ये तद्विशिष्टज्ञानाभावघटकज्ञानरूपस्य विशेषणस्य ज्ञानं पूर्व्वमपेक्षितम् आत्मनि तादृशे ज्ञाने च तदानीं सति कथङ्कारं ज्ञानाभावविशिष्टबुद्धिः स्यात् यस्मिन् धर्म्मिणि ज्ञानमस्ति तत्र ज्ञानाभावज्ञानस्य बाधितत्वमेव अभावबुद्धे प्रतियोगिज्ञानविरोधितायाः सर्वसम्मतत्वात् । किञ्च ज्ञानाभावः किं ज्ञानसामान्याभाव उत तत्प्रागभाव अथ तद्ध्वंसो वा तत्र विषयो भवति, नाद्य पूर्व्वोक्तयुक्त्या ज्ञानाभावानुभवासम्भवेन प्रत्याख्यातत्वात् । न द्वितीय प्रागभावस्य सामान्यधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तत्तज्ज्ञानप्रागभावस्यैव विषयता वाच्या सा च न सम्भवति सामान्याकारेण ज्ञानाभावस्यैव प्रतीयमानत्वात् अन्यथा ज्ञानवत्यपि पुरुषे तादृशप्रतीति स्यात् अग्रे जनिष्यमाणानन्तज्ञानप्रागभावानामात्मनि सत्त्वेऽपि तेषाञ्च तत्तज्ज्ञानप्रतियोगिकत्वेन ज्ञानसामान्यविशिष्टबुद्धौ विरोधिताभावात् । नान्त्य प्रागभावरीत्या तस्यापि प्रत्याख्यातत्वात् । अतस्तादृशानुभवस्य विषयरक्षार्थं ज्ञानाभावातिरिक्तमज्ञानं कल्पनीयम् । तच्चानुमानेनैव । अनुमानञ्चेत्थमुक्तं प्रमेयविवरणोपन्यासे । विवादाध्यासितं ज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्तस्वविषयावरकस्वविषयकवस्तुपूर्व्वकं भवितुमर्हति प्रकाशत्वात् अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति । यथा अन्धकारे प्रथमोत्पन्ना प्रदीपप्रभा स्वविषयस्य घटादेरावरकतमोरूपपदार्थपूर्व्विका एव ज्ञानमपि प्रकाशत्वसाम्यात् स्वविषयस्य घटादेरावरकं किञ्चित् पदार्थं स्वसमानविषयकं नियतम् पूर्व्वमपेक्षते । उत्पन्ने च ज्ञाने प्रदीपप्रभया तम इव तन्निवर्त्तते ज्ञानप्रागभावेन सिद्धसाधनतावारणाय स्वप्रागभावातिरिक्तेति विशेषणम् । तच्च अज्ञानं ज्ञानविरोधि सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयम् । तच्च शुक्तिकाद्यज्ञानं शुक्तौ रजतादिकमिव ब्रह्मणि प्रपञ्चमुत्पादयति । अतएव तद्भावरूप भावस्यैव भावपदार्थोपादानत्वसम्भवात् । अभावस्य तु अधिकरणस्वरूपत्वाङ्गीकारात् न भावस्याभावोपादानत्वव्याघात । तस्य भावरूपत्वेऽपि न त्रैकालिकाबाध्यत्वरूपम् सत्त्वं तत्त्वज्ञानेन बाध्यत्वात् नापि प्रातीतिकरजतादिवदसत्त्वम् व्यवहारयोग्यत्वात् । अत सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं व्यावहारिकसत्त्ववत् यत् किञ्चित् भावरूपं पदार्थान्तरमेवाज्ञानमिति सुस्थितम् । अस्य चाज्ञानस्य द्वे शक्ती आवरणं विक्षेपश्च तत्र या कदाचित् स्वविषयमावृणोति (विषयत्वसंप्राप्त्यनर्हं करोति) सा आवरणशक्ति या तु स्वकार्य्यबुद्धिवृत्त्या इन्द्रियादिद्वारा विषयदेशं प्राप्य विषयगतं स्वकारणनिष्ठावरणशक्तिं नाशयति सा विक्षेपशक्ति यथोक्तं "बुद्धितत्स्थचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्नुतो घटम् । तत्राज्ञानं धिया नश्येत् आभासात्तु घटः स्फुरेदिति" । यथा च शुक्तिविषयाज्ञानं स्वविषयशुक्तिमावृत्य स्वशक्त्यैव तत्र उत्पादितं रजतं विषयीकृत्य तद्गतमावरणशक्तिं नाशयति एवं ब्रह्मविषयकाज्ञानं स्वशक्त्यैव ब्रह्मणि उत्पादितं प्रपञ्चं विषयीकृत्य तत्तदाकारबुद्धिवृत्तिरूपा विक्षेपशक्ति तद्गतावरणशक्तिं निवारयतीति दृष्टान्तानुसारिणीय कल्पना । अधिकमाकरे द्रष्टव्यम् । नास्ति विशिष्टज्ञानमस्य । विशिष्टज्ञानाभाववति अज्ञे त्रि० ।

अज्मन् स्त्री अजति गच्छति स्वर्गं दामेनानया अज-करणे मनिन् न वीभाव । गति, इति निरुक्तकार ।

अञ्चति पु० न० अन्च–गतौ कर्त्तरि अति । वायौ, गन्तरि त्रि० ।

अञ्चल पु० अञ्चति प्रान्तम् अन्च–अलच् । वस्त्रप्रान्ते "क्षीणाञ्चलमिव पीनस्तनजघनायाः कुलीनायाः" इति "भूमौ दत्त्वा पदमिह समाधेहि चेलाञ्चलेऽस्मिन्निति च उद्भट । प्रान्तभागे "दृगञ्चलं पश्यति केवलं मनागिति" उद्भट ।

अञ्चित त्रि० अन्च–क्त । पूजिते, आकुञ्चिते च । "अपि स्वञ्जनमञ्जनाञ्चितमिति" नैष० । "अञ्चितसव्यपाद इति" भट्टि । "अञ्चित शूलपाणिरिति" पुरा० । पठिते च "अर्द्धाञ्चिता सत्वरमुत्थिताया" इति रघु ।

अघ्न न [illegible] अनुत्र [illegible] कुर् । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥

अघ[illegible] स्त्री [illegible] । [illegible] ।

अघ[illegible] स्त्री [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अघ[illegible]गिरि पु० [illegible] गिरि [illegible] । [illegible] ।

अघ[illegible]द्रि पु० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अघ[illegible]का स्त्री [illegible] । ([illegible]) इति [illegible] ।

अघ[illegible]सी स्त्री [illegible] अघन+[illegible] । [illegible] ।

अघ[illegible] स्त्री [illegible] । ([illegible]) इति [illegible] । [illegible] ।

अघ[illegible] स्त्री [illegible] । [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।

अघ[illegible] पु० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अघ[illegible]का स्त्री [illegible] ।

अञ्जस् न० अनक्ति गच्छति मिश्रयति वाऽनेन अन्ज्-गतौ मिश्रणे च असुन्। वेगे, बले, औचित्ये च। "अञ्जस उपसंख्यानमिति" वार्त्तिकात् तृतीयाया अलुक्। अञ्जसा-कृतम्। "अञ्जः समुद्रमपजग्मुरापः" इति वेदः।

अञ्जस त्रि० अन्ज-असच्। सरले अवक्रे।

अञ्जसा अव्य० अन्ज-भावे असच् अञ्जः गतिं विलम्बं वा स्यति सो-बा०का। विलम्बाभावे, शैघ्र्ये, याथार्थ्ये च। "रसोऽ-ञ्जसा यासता रजः" इति वेदः।

अञ्जि पु० अज्यतेऽनेन अन्ज-करणे इन्। तिलकादौ चिह्ने "अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनड्वानिति" य० रोहितो रक्तोऽञ्जिस्तिलकोऽस्येति वेददीपः। "तस्मै दन्ताञ्जये इति" भवदेवे वेदमन्त्रः। [(ष्णु)च्। सूर्य्ये।

अञ्जिष्ठ(ष्णु) पु० अनक्ति स्वभाभिर्विश्वम्। अन्ज-इष्ठ-

अञ्जी स्त्री० अञ्जि+वा ङीप्। मेषणयन्त्रे, मङ्गले च।

अञ्जीर पु० अन्ज-बा० ईरन् (पेयारा) इति ख्याते वृक्षे।

अट गतौ भ्वादि० सक० पर० सेट्। अटति आटीत्। "भो बटो भिक्षामटेति" सि०कौ। परि+परितो भ्रमणे पर्य्यटनम्।

अट गतौ इदित् भ्वा०आत्म०सक०सेट्। अण्टते आण्टिष्ट।

अटनि(नी) स्त्री अटति मौर्वीम् अट-अनि वा ङीप्। धनुरग्रे गुणारोपणस्थाने।

अटरु(रू)ष पु० अटति भ्रमति अट-अच् तं रोषति हिनस्ति रुष-क, अटैः अटद्भिर्वा रुष्यते न युध्यते रुष-क वा। (वासक) इति ख्याते वृक्षे।

अटवि(वी) स्त्री अटन्ति चरमे वयसि यत्र अट-अवि वा ङीप्। वने। विन्ध्याटवीति का० विन्ध्यगिरिसन्निकृष्ट प्रसिद्धवनम्। "कान्तारप्रदेशेष्वटवीषु चेति" रामा०।

अटा स्त्री अट-बा० अङ्। पर्य्यटने।

अटाट्या स्त्री अट-यङ्-भावे अ स्त्रीत्वात् टाप्। परि-भ्रमणे, वृथागमने च। यङ्लुकि। अटाटाप्यत्र।

अट्ट अतिक्रमे बधे च भ्वादि० आत्म० सक० सेट्। अट्टते। आट्टिष्ट। दोपधोऽयं तेन अड्डिटिषते आड्डिटत्। क्विपि अत्। टोपधस्य तु अटिट्टिषते अटिट्टत् क्विप् अट्।

अट्ट अनादरे चुरादि० उभय० सक० सेट्। अट्टयति ते। आटिट्टत्।

अट्ट पु० अट्टयति अनाद्रियतेऽन्यद्यत्र अट्ट-आधारे घञ्। प्रासादस्योपरिस्थगृहे, प्राचीरोपरिस्थसैन्यगृहे, च यत्र स्थिता हि नरा अन्यान् हीनतया नाद्रियन्ते, यस्मिन् वसतश्च अन्योत्कर्षेऽनादरः। उच्चे भृशे च त्रि०अस्मे "अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथा" इति भार० "अट्टमन्नं शूलं विक्रेयं येषामिति" नीलकण्ठः शुष्के च न०। क्षौमवस्त्रे प्रासादे च पु० "सुधाधवलाट्टहासेति" काद०। "ददृशे नगरीं लङ्कां साट्टप्राकारतोरणेति" रामा०। गृहशब्दे प्रासादलक्षणादि वक्ष्यते।

अट्टट्ट अव्य० अट्टोऽनादरः अट्टप्रकारः अट्टस्य गुणवाचितया प्रकारे द्वित्वम् शकन्ध्वादि० पररूपम्। अत्युच्चे, "अट्टट्ट हासमशिव शिवदूती चकार हेति" चण्डी

अट्टन न० अट्ट्यतेऽनाद्रियते रिपुरनेन अट्ट-करणे ल्युट्। चक्राकारफलकास्त्रे। भावे ल्युट्। अनादरे न०।

अट्टस्थली स्त्री अट्टप्रधाना स्थली शा०त०। प्रासादप्रधाने देशभेदे धूमा० वुञ्। आट्टस्थलकः तद्देशभवे त्रि०।

अट्टहास पु० अट्टेनातिशयेन हासः हस-घञ् ३त०। उच्चहासे।

अट्टहासक पु० अट्टहास इव कायति कै-क। कुन्दवृक्षे तस्य शुभ्रपुष्पत्वात् उच्चहासतुल्यत्वम्। [उच्चहासिनि त्रि०।

अट्टहासिन् पु० अट्टमत्यर्थं हसति हस-णिनि। शिवे।

अट्टाट्ट पु० अट्टट्टवत् न पररूपम्। अत्युच्चे सर्व्वोत्कर्षे अना-दराधिक्ये।

अट्टालक पु० अट्ट इव प्रासादगृहमिव अलति पर्य्याप्तो भवति अल-अच्। प्रासादोपरिस्थे गृहे। स्वार्थे कन्। तत्रार्थे "गोपुराट्टालकवतीं हर्म्यप्राकारशोभनामिति" रा०।

अट्टालिका स्त्री अट्टाल+स्वार्थे कन्। इष्टकादिनिर्म्मिते राजगृहे।

अट्टालिकाकार पु० अट्टालिकां करोति रचयति कृ-अण् उप०। (राज) प्रासादकारके "कुलटायां च शूद्राया चित्रकारस्य वीर्य्यतः। भवेदट्टालिकाकारः पतितो जारदोषत" इत्युक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे।

अठ गतौ भ्वादि० पर० सक० सेट्। अठति। आठीत्।

अठ गतौ इदित् आ० भ्वादि० सक० सेट्। अण्ठते। आण्ठिष्ट।

अड उद्यमे भ्वादि० पर० सक० सेट्। अडति आडीत्।

अड व्याप्तौ स्वादि० पर० सक०सेट्। वेद एवास्य प्रयोगः। अड्णोति। आडीत्।

अड्ड अभियोगे, समाधाने च भ्वादि०पर०सक०सेट्। अड्डति। आड्डीत्। दोपधोऽयम् अड्डिड्डिषति आड्डिडत्। क्विप् अत्। डोपधस्य तु अडिड्डिषति आडिड्डत् अट्

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] (स) [illegible] [illegible] "[illegible]" । [illegible] ।

[illegible] अनु+अम् । [illegible] (उणादि) [illegible] ।

[illegible] (आर) [illegible] ।

[illegible] अनु+इन् । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible]

[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible]

त्वात् अणुत्वं यत्र चारम्भकद्रव्यान्तरं नास्ति स तादृशपरिमाणवत्त्वात् परमाणुरित्युच्यते। एवञ्च अणु-शब्दस्य शुक्लादिशब्दवत् अणुत्वपरिमाणविशिष्टद्रव्य-वाचकत्वम्। अणुत्वञ्च सूक्ष्मत्वम् अतिसूक्ष्मत्वञ्च। तत्र सूक्ष्मपरत्वेन सर्षपचीनकादिद्रव्याणामारम्भकद्रव्यात्म-त्वात् तत्र प्रवृत्तिः। तदभिप्रायेणैव “अकृपणु दयमायोऽ-णुष्वैकादशांश” इति लीला०। श्रुतौ च “अणोर-णीयानिति” निर्देशः। अतिसूक्ष्मपरत्वे च “नित्या सत्रादणु लक्षणेति” भाषा०। तत्र नित्यत्वञ्च आरम्भकावयवा-भावात् “अनित्या च भवेदन्या सैवावयवयोगिनीति” भाषापरिच्छेदेऽवयवयोगेनैवानित्यत्वकथनात् परमाणोस्तद-भावेनैव नित्यत्वं मन्वग्रोक्तमिति नैयायिकाः। वेदा-न्तिनस्तु सूक्ष्मभूतानामपि ब्रह्मण उत्पत्तिमुररीचक्रुः। यथा च एतन्मतयोः युक्तायुक्तत्वे तथा आरम्भवादशब्दे वक्ष्यते। सूक्ष्मार्थप्राशस्त्येन अणुबुद्धिरित्यादौ, अणु-जीव इत्यादौ च दुर्बोधत्वेन तत्र तस्य भाक्तत्वम्। एवञ्च अणुत्वपरिमाणरूपगुणमादाय तद्वत्येवास्य प्रवृत्तिः तेन तत्र त्रि० स्त्रियान्तु गुणवचनतया वा ङीप्। अण्वी। “अणुरोमालाविनाशिन्यो दशार्द्धानाञ्च याः स्मृता इति मनुः।” “अस्थूलमनणु इत्यादि” श्रुतिः अत्र नञ्तत्पुरुष समासनिष्पन्नस्य अनणुशब्दस्य “परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयो रिति” पाणिन्युक्तेः परवल्लिङ्गत्वेन अणुशब्दस्यापि नपुंसकत्व मित्यवसीयते। अधिकं परमाणुशब्दे वक्ष्यते।

अणुक त्रि० अणुप्रकारः अणु-स्थूला० कन्। अणुप्रकारे स्वार्थे कन्। अणुशब्दार्थे चीनकादिधान्ये पु०।

अणुत्व न० अणोर्भावः। अणुपरिमाणे।

अणुधर्म्म पु० अणुः सूक्ष्मो दुर्विज्ञेयो धर्म्मः। “दुर्बोधे धर्म्मे “नहि सुबोधोऽप्यणुरेष धर्म्म इति” पुरा०।

अणुभा स्त्री अण्वी सूक्ष्मा भा दीप्तिर्यस्याः ब०। विद्युति।

अणुमात्र त्रि० अणु परिमाणमस्य अणु+मात्रच्। अल्प-परिमाणे “स अणुमात्रेण न संवध्यते” इति शारी-रकभा०।

अणुरेवती स्त्री अणुः सूक्ष्मा रेवती तारेव। दन्तिवृक्षे।

अणुवीक्षण न० अणुः सूक्ष्मो वीक्ष्यतेऽनेन करणे ल्युट्। सूक्ष्मपदार्थदर्शनसाधने यन्त्रभेदे, भावे ल्युट्। सूक्ष्म-पदार्थालोचने न०।

अणुव्रीहि पु० कर्म०। सूक्ष्मधान्ये श्यामादौ चीनकादौ च।

अण्ड न० अमन्ति संप्रयोगं यान्ति अनेन अम-ड टवर्गादि-त्वेऽपि डस्य नेत्त्वम्। पुंसोऽवयवभेदे मुष्के, पक्षिडिम्बे, “तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभमिति” मनुः। “ब्रह्मा-ण्डभाण्डोदरभ्रामयदिति” वीर०। वीर्य्ये च। स्वार्थे कन्। तत्रैव। अस्मिन् कुक्कुट्यादीनां पुंवत्। कुक्कुटाण्डम्।

अण्डकटाह न० अण्डं ब्रह्माण्डं कटाहमिव प्राणिजात-कृतकर्मपाकसाधनत्वात्। शुभाशुभकर्मपाकसाधने ब्रह्माण्ड गोलके। “तद्ब्रह्माण्डकटाहसम्पुटतटे” इति सि० शि० गो०।

अण्डकोटरपुष्पी स्त्री० अण्डमिव कोटरे मध्ये पुष्पं यस्याः जातित्वात् ङीप्। नीलबुह्नावृक्षे।

अण्डकोष(श) पु० अण्डस्य मुष्कस्य कोष(श) इवावरकत्वात्। अण्डाकारे चर्म्मावृते पुंचिह्नभेदे।

अण्डज पु० अण्डात् डिम्बात् जायते जन-ड। अण्डजाते पक्षिणि, सर्पे, मत्स्ये, (काकलास) इति ख्याते सकलासे च। अण्डजातमात्रे त्रि०। मृगनाभिकस्तूर्य्यान्तु स्त्री० “अण्डजास्तु पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याः कच्छपाः” इत्यादयः सर्व्व एवाण्डजातत्वात् “अण्डजा०। तेषा-मुत्पत्तिप्रकारः पदार्थादर्शे दर्शितो यथा “अण्डतो मत्तुङ्गीभूताच्छुक्रशोणितसंयुतात् कालेन भिन्नात् पूर्णात्मा निर्गच्छन् प्रक्रमिष्यतीति”। अण्डजातादयोऽप्यत्र।

अण्डालु पु० अण्डं अस्त्यस्य अण्ड+आलुच्। डिम्ब विशिष्टे मत्स्ये।

अण्डीर पु० अण्डं पुंसवयवभेदः अत्रास्तीति अण्ड-ईरन्। विशिष्टसामर्थ्यवति पुरुषे, समर्थे च।

अत बन्धने इदित् भ्वा० पर० सक० सेट्। अन्तति। आन्तीत् “समन्तति कपोत इव गतधिमिति” वेद०।

अत बन्धने भ्वादि० पर० सक० सेट्। अतति। आतीत्।

अत प्रापणे, सातत्ये, गतौ च भ्वादि० पर० सक० सेट्। अतति। आतीत्। क्त अतित। इनु (पदाति) “अतिथिरभ्यतति गृहान् प्रति” इति वेद०।

अत् अव्य० अत-क्विप्। आश्चर्य्ये। चर्य्यादि०। अद्भुतम्।

अतक पु० अतति सततं गच्छति अत-कन्। पथिके।

अतट पु० तट्यते आहन्यतेऽम्भसा इति तटः जलाघातस्थानं तन्नास्ति यस्य ब०। (आडुरीरि) प्रसिद्धे आलम्बनस्थान-शून्ये, ‘मनोरथानामतटप्रपाताः” इति। पर्वताद्युच्च-स्थाने, भूमेरधोभागे च।

अतथोचित त्रि० न तथारूपस्तथोचितं यस्य। यस्य यद्रूप-मुचितं तद्विरोधिरूपापन्ने।

अतद्गुण पु० “तद्रूपाननुहारस्तु हेतौ सत्यप्यतद्गुण इति”

[illegible]

साध्यत्वात् "अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति" स० । द्वादशरात्रसाध्ये प्रायश्चित्तरूपे व्रतभेदे "एकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्व्ववत् । त्र्यहञ्चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विज इति" मनु । "त्र्यहाणि त्रीणि यथाहानि पूर्व्ववत् प्रात सायमयाचितं प्राजापत्यवदिति" रघुनन्दन । प्रजापत्ये हि "त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं साय, त्र्यहमद्यादयाचितमिति" मनुनैव प्रात कालादौ भक्षणमुक्तं पूर्व्ववदित्यनेन तद्धर्म्मातिदेश । अस्य पु लिङ्गत्वमपि "अतिकृच्छ्र पर्णकृच्छ्र सौम्य कृच्छ्रातिकृच्छ्रक" इति विश्वामित्रवचने पु स्त्वनिर्देशात् । "अवगुर्य्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्र निपातने इति" मनु । अतिशयित कृच्छ्र प्रा० स० । अतिकष्टे । तद्वति त्रि० ।

अतिक्षत त्रि० मर्य्यादातिक्रमेण क्षतम् । मर्य्यादातिक्रमेण क्षते पदार्थे "सर्व्वस्यातिक्षत लोके व्यसनायोपकल्पते" इति पुरा० ।

अतिक्षति स्त्री अति+क्ष-क्तिन् । मर्य्यातिक्रमेण क्षरणे । अत्या०स० । वृत्तरत्नाकरोक्ते "तयातिक्षतिरुत्क्षतिरिति" पञ्चविंशत्यक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे ।

अतिकेशर पु० अतिरिक्तानि केशराण्यस्य ब०। कुब्जकवृक्षे ।

अतिक्रम पु० अति-क्रम-घञ् ह्रस्व । उल्लङ्घने । अतिक्रान्त क्रममिति अत्या०स० । लङ्घितक्रमे त्रि० । दुर्+अति+क्रम-कर्म्मणि खल् । दु खेनातिक्रमणीये त्रि० । "कालो हि दुरतिक्रम" इति "स्वभावो दुरतिक्रम" इति च पुरा० । भावे ल्युट् । अतिक्रमणम् अत्रैव न० । भावे क्तिन् । अतिक्रान्तिरत्रार्थे स्त्री ।

अतिकुद्ध पु० प्रा०स०। "अष्टाविंशत्यक्षरोय एकत्रिंशदथापि वा । अतिकुद्ध स विज्ञेयो निन्दित सर्व्वकर्म्मसु इति" तन्त्रोक्तमन्त्रभेदे । अतिकोपान्विते त्रि० ।

अतिक्रूर पु० प्रा०स०। "क्रूरा वक्रा अतिक्रूरा" इति ज्योतिषपरिभाषिते वक्रगत्यापन्ने भौमशनिरूपक्रूरग्रहे । अत्यन्तक्रूरे त्रि० । "त्रि शदक्षरको मन्त्रस्त्रयस्त्रिंशदथापि वा । अतिक्रूर स विज्ञेयो निन्दित सर्व्वकर्म्मसु" इति तन्त्रोक्तमन्त्रभेदे पु० ।

अतिगण्ड पु० अत्या०स० "अतिगण्ड सुकर्म्मा चेति" ज्योतिषपरिभाषिते विष्कुम्भावधि षष्ठे योगे । "गण्डातिगण्डयोर्नाड्योपञ्चकं परिवर्ज्जयेदिति" ज्यो०अतिगण्डोगण्डोगल । बृहद्गण्डे पु० । प्रा० व० । अतिबृहद्गण्डवति त्रि० ।

अतिगन्ध पु० अतिशयितो गन्धो यस्य ब० । चम्पकवृक्षे । अतिशयितगन्धवति त्रि० । [याम् राजनिघ० ।

अतिगन्धालु पु० अतिगन्ध+मत्वर्थे आलुच । पुत्रदात्रीलता

अतिगर्वित त्रि० अत्यन्त गर्वित । अत्यन्तगर्व्वयुक्ते अत्यभिमानिनि गर्वश्च आत्मनि असतो गुणादेरुत्कर्षाभिमान तस्यात्यन्तत्वमन्यस्मिन् अपकर्षज्ञानपूर्व्वकत्वम् ।

अतिगव त्रि० अतिक्रान्तो गा बुद्धा प्रा०स०। अत्यन्तमूर्खे अतिक्रान्त गा वाचम् । वाक्पथातीते अवर्णनीये च त्रि० ।

अतिगह्वर त्रि० अतिक्रान्तो गह्वर दुर्बोधत्वेन प्रवेशायोग्यत्वात् अत्या० स० । दुर्बोधे अतिगहने ।

अतिगुण पु० अतिशयितो गुण । अतिशयविनयदाक्षिण्यादौ । अतिक्रान्तो गुणम् । गुणहीने त्रि० । अतिशयितो गुणोऽस्य प्रा०ब० । उत्कृष्टगुणवति त्रि० ।

अतिगुरु पु० अतिशयितो गुरु पूज्यतमत्वात् प्रा० स० । "त्रय पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति पिता माताचार्य्यश्चेति" विष्णूक्ते पित्रादौ । अत्यन्तगुरुत्ववति पारदादौ द्रव्ये त्रि० । स्त्रियां वा ङीप् । अतिगुर्वी । [पर्ण्याम् ।

अतिगुहा स्त्री अतिक्रान्तो गुहा मध्यावकाशेन । पृश्नि-

अतिग्रह त्रि० अतिशयित ग्रहो ज्ञान, स्वस्वकार्य्यस्य ग्रहणं वा येषाम् । स्वस्वविषयग्राहकेषु नेत्रादिषु ज्ञानेन्द्रियेषु, आदानादिस्वस्वकार्य्यकारकेषु वागादिषु कर्म्मेन्द्रियेषु च । अतिक्रान्तो ग्रहम् । अत्यन्तदुर्बोधे त्रि० । अतिशयितो ग्रहो ज्ञानम् । सम्यं या समग्रज्ञाने पु० । अतिग्रह्या-दयोऽप्यत्रार्थेषु । [सस्मिन्ने सुखावस्याभेदे ।

अतिघ्नी स्त्री अतिशयेन घ्नन्ति दु ख हन-टक् । दु खा-

अतिचरा स्त्री अतिक्रम्य स्वस्थान सरोऽन्तर चरति गच्छति चर-अच् । पद्मिन्याम्, तत्तुल्याकारवत्त्वात् स्थलपद्मिन्याम्, पद्मचारिण्या लतायाञ्च । अतिक्रमणकारिणि त्रि० ।

अतिचार पु०अतिक्रम्य स्वस्वभोगकालमुल्लङ्घ्य चार राश्यन्तरगमनम् । ज्योतिषोक्ते भौमादिपञ्चकस्य स्वस्वाक्रान्तराशिषु भोगकालमुल्लङ्घ्य राश्यन्तरगमने । एतच्चारश्च ग्रहगतिशब्दे वक्ष्यमाणेन "रविर्मास निशानाथ सपादद्दिवसद्वय"मित्यादिनोक्तभोगकालभेदोल्लङ्घनेन ग्रहाणां अतिशीघ्रगतया अल्पकालेनैव आक्रान्तराशिसंभुज्य राश्यन्तरगमनम् । तच्च विस्तरेण ग्रहगतिशब्दे वक्ष्यते । "यदातिचार सुरराजमन्त्रीति" "अतिचार गते जीवे" इति "गोऽजान्तिकुम्भे तरगोऽतिचारम्" इति च ज्योतिषम् । गुरोरतिचारे कालाशुद्धिश्च अकालशब्दे दर्शिता । अतिक्रम्य गमने च ।

अतिचारिन् त्रि० अति+चर–णिनि । पूर्व्वोक्तातिचारयुक्ते ग्रहे । “अतिचारी ग्रहो जीवः” इति ज्योतिषम् । अति-क्रम्य अतिक्रमेण वा गन्तरि त्रि० ।

अतिच्छत्र पु० अतिक्रान्तश्छत्रम् छत्राकारेण अत्या० स० । (छातिया) इति प्रसिद्धे तृणविशेषे (तालमखना) इति प्रसिद्धे जलतृणभेदे च । स्वार्थे कन् । अति-च्छत्रकोऽप्यत्रार्थे अत्राकारत्वादप्यत्र (छत्ता) इति प्रसिद्धे भूछत्रे पु० स्त्री० । स एवाभिधेया यस्या ङीप् । अतिच्छत्रा अप्यत्र अर्थे स्त्री० । अतिक्रम्य छत्रम् अति० त्रि० । अतिक्रान्तच्छत्री । छत्रातिक्रमे अव्य० ।

अतिच्छन्दस् न० अतिक्रान्तम् छन्दः प्रत्यात्मकं गायत्र्यादिसप्तच्छन्दो-भेदम् अत्या० स० । अत्यष्ट्यादिच्छन्दोऽतिक्रमेण लिखितेऽक्षर-निबद्धेऽभेदे “अतिच्छन्दसा वा छन्दांसि” इति “अतिच्छन्दस संक्रमति” च वेद । छन्दो वेदोऽतिक्रान्तो वा । अक्षर-मात्रादि वेदोक्तमात्र ये अतिक्रान्तविप्रादौ च त्रि० ।

अतिजगती स्त्री अतिक्रान्ता जगती द्वादशाक्षरपादात्मक-च्छन्दोविशेषात् अत्या० स० । त्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे । अस्याः अन्तर्गतिच्छन्दःपादादि त्रि० । इति छन्दो मञ्जरी ।

अतिजव त्रि० अतिशयितो जवो वेगो यस्य ब० । अतिवेगवति उष्ट्रादौ च । प्रा० स० । अतिशयितवेगे पु० । “अपरत्रमतिजवत्वेनाश्वा प्रशंसितवेगेन” रघुः ।

अतिजागर पु० अतिशयितो जागरो निद्राराहित्यं यस्य ब० । नीलबके पक्षिभेदे तस्य पक्षेरा रात्रावप्यजागरणादुक्तत्वम् । निद्राराहित्यवति त्रि० । [अतिदेशनामके ।

अतितीन न० अतिक्रान्तं तीनं अतिवेलं अत्या० स० । दन्तिनाम्

अतित(ता)राम् अव्य० अति+तर(प)प् आमु । अत्यन्ते “भेदाभेदविचारणातितराम्” इति रघुः ।

अतितार त्रि० अतिक्रान्तस्तारम् । समुद्रोत्तीर्णपारगे “अति-तारमुत्तीर्णे” काव्यम् । अत्युच्चम् इ० अति त्रि० ।

अतितीक्ष्ण त्रि० अतिशयेन तीक्ष्णः प्रा० स० । अतितीक्ष्णे च । बरीचादौ (मरिचा) इति प्रसिद्धे शोभाञ्जने पु० । अति-तिक्ते पु० । अति त्रि० ।

अतिथि पु० अतति गच्छति न तिष्ठति अत इथिन् । अत-एवोक्तम् पराशरेण “एकरात्रं तु निवसन् अतिथि-र्ब्राह्मणः स्मृतः । अनित्यं हि स्थितो यस्मात् तस्मादतिथि-रुच्यते” । गृहस्थाश्रमविहित पञ्च महायज्ञान्तर्गते नृयज्ञे पूज्ये द्विजे च । तत्र च शास्त्रेषु शास्त्रे गृहस्थस्य यथाह ग्रन्थादि-पाराशरस्मृतौ अथवा “वैश्यौ च शूद्रे

यथाशक्तिविहितश्रम् यथा धनम् यथाधिकम् सत्कारादिकं” मनुः यथार्थोऽतिथिसत्कारेण अयोध्यां “प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा । संप्राप्तो वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः” इति वाक्या । अतिथिसत्कारेण अभावे भक्तानामन्नम् । “भोजनं च यथाः कुर्यात् प्राप्तो ह्यारण्यकोऽपि वा पूजनीयोऽतिथिर्भवेत्” इति वाक्य । विशेषतश्च गृहस्थेन सत्कर्तव्यः इत्थं देशादि विधिवत्स्वयमचिन्तयेत् अतिथिः पूज्यते । “सर्वं अस्ति योऽपि विधिवद्” मनुः ।

अतिथिपूजा स्त्री ६त० । गृहस्थकर्त्तव्ये पञ्चमहायज्ञान्तर्गते अतिथिपूजने अतिथिसत्कारेऽपि ।

अतिदान न० अतिशयित दानम् प्रा० स० । अतिशय दाने “अतिदाने बलिर्बद्धः” इति नीति ।

अतिदिष्ट त्रि० अति+दिश–क्त । अतिदेशविषये यथा “प्रकृतिवत् विकृतिः कर्त्तव्येति वाक्येन प्रकृतिधर्म-वाधादेरतिदेशात् प्रयाजादेरपि विकृतौ कर्त्तव्यता-इत्यतिदिष्टत्वम्” । अतिदेशेनात्र प्रवर्त्तनात् इत्यादि अतिदेशनाम कारेण इति मीमांसाचार्य मतम् ।

अतिदीप्य पु० अतिशयेन दीप्यते अति+दीप–कर्त्तरि यत् । रक्तचित्रके (लालचिता) इति ख्याते वृक्षे ।

अतिदेव पु० अतिक्रान्तो देवान् अत्या० स० । सकलदेवश्रेष्ठे शिवे “प्रत्यगात्मविशेष इति” वेदः ।

अतिदेशः पु० अतिदिश्यते अन्यधर्मोऽन्यत्र येन अति+दिश करणे घञ् । अतिदिश्यते च अन्ये धर्मोऽपि वा यत् । “अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नायाः धर्मसंहतेः । अन्यत्र कार्य्यतः प्राप्तिरतिदेशः स उच्यते । प्रत्यक्षात् वचनात् प्रत्यक्षम् यथोक्तेषु कर्म्मसु । धर्म्मप्राप्तौ येन शास्त्रविधेया च उच्यते” इत्यतिदेशलक्षणमुक्तम् मीमांसकैः । अयम् प्रकृतिवत् कृतम् शब्देन वाक्यभेदेन । यथा “प्रकृतिवत् विकृतिः कर्त्तव्येत्यादि” च वाक्येन प्रकृतिधर्मा विकृतौ अतिदेशः कर्मातिदेशः निमित्तातिदेशः नामातिदेशः रूपातिदेशः । तत्र व्याकरणादिशास्त्रेषु दृश्यते । अतिदेश शास्त्रेण स्वरादिविधायकवाक्येन यथा प्रकृतिवत् विकृतिरिति अन्यच्च वैदिकतर्कतोऽपि वाक्य-स्पर्शादिवाक्येन वेदाधिकरणरूपे च विधौ यथा “एक-स्मिन् देशे वाक्यस्य कार्यातिदेशः” “सर्वोऽपि कर्त्तव्य इति” प्रवर्त्तते द्वैविध्यादौ च कार्यातिदेशः निमित्त-वाक्ये निमित्तातिदेशः व्यपदेशातिदेशप्रकारादौ संज्ञाति-

देश इत्येवं प्रकारा अतिदेशा सन्ति । लोके च गोसदृशो गवय इत्यादौ रूपातिदेश इत्यादि । अतएवोपमानरूपप्रमाणे अस्यातिदेशवाक्यस्य करणत्व सहकारिभावोवेत्यादि तत्त्वशास्त्रकारैरङ्गीकृतम् अतिदेशेन निर्वृत्तम् ठक् । आतिदेशिक त्रि० । "आतिदेशिकविधिरनित्य" इति परिभाषा ।

अतिधन्वन् पु० अत्युत्कृष्ट धनुर्यस्य प्रा०ब० धनुषोऽनङ् । उत्कृष्टधनुर्युक्ते योधे । धन्वा मरु अत्या०स० । मरुस्थलातिक्रमकारिणि त्रि० ।

अतिधृति स्त्री अतिक्रान्ता धृतिम् अष्टादशाक्षरपादिका धृतिमेकाक्षराधिक्यात् अत्या० स० । ऊनविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे । धृतिर्धैर्य्य सन्तोषो वा । तदतिक्रमकारिणि त्रि० ।

अतिनु(नौ) त्रि० अतिक्रान्तोनावम् अत्या०स० क्लीवे ह्रस्व । नौकातिक्रमकारिणि । पुंसि स्त्रियां च अतिनौ ।

अतिनिद्र अव्य० निद्रा सम्प्रति न युज्यते अव्ययी० । निद्राया अयोग्यकाले । अतिक्रान्तो निद्राम् अत्या०स० । अतिक्रान्तनिद्रे निद्रारहिते त्रि० । अतिशयिता निद्राऽस्य । दीर्घनिद्रे त्रि० । प्रा०स० । दीर्घनिद्रायां स्त्री ।

अतिपत्ति स्त्री अति+पत–क्तिन् । अतिपतने, अतिक्रमे । "कालातिपत्तौ द्विगुणामिति" स्मृति । पद–क्तिन् पत्तिर्निष्पत्ति अत्या०स० । अनिष्पत्तौ स्त्री । "लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्ताविति" पा० । क्रियातिपत्ति क्रियाया अनिष्पत्तिरिति वृत्ति । पत्तिं सेनामतिक्रान्ते त्रि० ।

अतिपत्र पु० अतिरिक्त बृहत्पत्रमस्य । हस्तिकन्दवृक्षे ।

अतिप(थ)थिन् पु० अतिशयित सुन्दर पन्था प्रा०स० स्वते पूजार्थत्वात् न समा० । सत्पथे । अतीवपथे तु समा० ।

अतिपद त्रि० अतिक्रान्त पद चरणम् । यथावृत्तानुसारिपादातिक्रान्ते "अतिपदा गायत्री अतिपदा जगतीति" ।

अतिपन्न त्रि० अति+पद–क्त । अतिक्रान्ते । "तथातिपन्नशिशुसंस्कारार्थेति" शुद्धितत्त्वधृ० ।

अतिपरोक्ष त्रि० अतिक्रान्तम् परोक्षम् । प्रत्यक्षे, तद्विषये च ।

अतिपात पु० अतिक्रमः पात गति अति+पत–घञ् । "अतिक्रमे "न चेत् कार्य्यातिपात " इति रघु० ।

अतिपातक न० अतिक्रान्तोऽत्यन्तदुष्टत्वेनान्यत् पातक अत्या० स० । पुंसां मातृस्नुषादुहितृगमनजन्ये, स्त्रीणाञ्च पुत्रपितृश्वशुरगमनजन्ये पातकविशेषे । "मातृगमन, दुहितृगमन, स्नुषागमनञ्चेत्यतिपातकानीति" "अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनमिति" "एतेष्वकृतप्रायश्चित्ता अतिपातकिन पर्य्यायेण कल्प पच्यन्ते" इति च विष्णु स० । "सद्योऽग्निप्रवेशनमतिपातकिन" इति हारीत । "अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि कुष्ठ्यतिपातकीति" विष्णु स० । पातकमतिक्रान्तवति पुण्यशीले त्रि० ।

अतिप्रगे अव्य० अतिप्रगीयतेऽस्मिन् काले अति+प्र+गै–के । अत्यन्तप्रात काले । "नातिप्रगे नातिसायं न निशीथे न चोषसीति" स्मृति ।

अतिप्रमाण त्रि० अतिक्रान्त प्रमाणम् अत्या० स० । प्रमाणातिक्रान्ते यस्य यत्प्रमाणमुचित ततोऽधिकप्रमाणवति । प्रा० स० । अत्यन्तप्रमाणे बृहत्प्रमाणे न० ।

अतिप्रवृद्ध त्रि० अत्यन्त प्रमाणातिरेकेण प्रवृद्धम् । प्रमाणातिरेकेण वृद्धिमति । अतिप्रवृद्धिश्च नद्यादेर्जलस्य तीराद्यतिक्रमेण, क्षत्रियादे स्वकर्त्तव्यतामूढतया मर्य्यादाद्यतिक्रमेण वीर्य्याधिक्येन वा वृद्धि "तस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान् प्रति अनादर" इति । "अतिप्रवृद्ध प्रहितास्त्रवृष्टिभिरिति" रघु ।

अतिप्रश्न पु० अतिक्रमः मर्य्यादा प्रश्न । मर्य्यादातिक्रमेण प्रश्ने सदुत्तरे जातेऽपि पुनर्जिज्ञासायाम् । यथा बृहदारण्यके याज्ञवल्क्यं प्रति गार्ग्याकृतप्रश्न तत्र ब्रह्ममीमांसायाम् तेन कृतायामपि वृथातिप्रश्नकरणात् तस्य मूर्द्धपतन सूर्य्यवरात् जातमिति बृहदारण्यकेऽनुसन्धेयम् ।

अतिप्रसक्ति स्त्री अति+प्र+सन्ज–क्तिन् । अत्यन्तासक्तौ, प्रसङ्गमतिक्रम्यान्यत्र सम्बन्धे अतिप्रसङ्गे च । लक्ष्ये लक्षणसम्बन्ध प्रसङ्ग, अलक्ष्ये तत्सम्बन्धोऽतिप्रसङ्ग । "अतिप्रसक्त्यनापादकेति" जगदीश ।

अतिप्रसङ्ग पु० अति+प्र+सन्ज घञ् । अतिप्रसक्तिपदार्थे । प्रसङ्गमतिक्रान्तवति त्रि० । [सुभूषिते च ।

अतिप्रसिद्ध त्रि० अति+प्र+सिध–क्त । अतिविख्याते

अतिप्रौढा स्त्री प्रकर्षेण ऊह्यतेऽत्र प्रौढ विवाहकाल प्रा०ब० अतिशयिता सा प्रौढा वृद्धियुक्ता । विवाहयोग्यकालायाम् अतिशयवृद्धियुक्तायाञ्च स्त्रियाम् स्त्रीणान्तु दशवर्षातीतकाल एव अतिप्रौढकाल । "अतिप्रौढा च या नारीति" स्मृति अतिप्रवृद्धे त्रि० ।

अतिबल त्रि० अतिशयित बलं यस्याः ५ब० । अत्यन्तबलाधायिकाया पीतवर्णायां (बेडियाला) इति ख्यातायां लतायां, विश्वामित्रेण रामाय दत्ते अस्त्रविद्याभेदे च स्त्री । यथा "गृहाण द्वे इमे विद्ये बलामतिबलां तथा । न ते श्रमो जरा वाप्या भविता नाङ्गवैकृतम् । न च सुप्तं प्रमत्तं

गा वर्णविभक्ति मर्यादाः । न च है सत्यो राम ! भीष्मो भाष्यो भविष्यति । बहुसत्यतोयेन वोर्योपि इवा त्रिय । न भीमाभ्ये न दारिकाभ्ये न वत्रिक विनीदये । गौचरे मतिमध्ये लघुको वा भविष्यति । देवविष्णार्थ प्राप्त समवायसवायार्थि । यदार्थविवर्ता चैव प्रा- विज्ञाननामदरो । कुलितादे च है राम । मान्वयं पोतृवि- कार । अत्र इवसायाराद्वैवेमष्ठीव च । गावदो विभु वोर्येण भविष्यति च राघव । । विज्ञानष्ठरौ वेदते विद्ये वाकुर्यवाद्ये । यात्रं सर्वति वाकुमूल । विद्यतोपि कवेशमयोः । वाययावेर्द्वयदिर्मो बबहुनाङ्क्रमेव च । मूकवा कुयोन्मयीने विदो कत्रिवाः । यतो रामो सर्व च ए । साहूपि मनाय विक्र । प्रतिमवाय है विदो निर्णविवाप् सयोपयादिति" । अतिमत्रिष यथामु वा च । अस्मो यथे शास्त्रों वैमेच च । अतिदिष्ट मन मद । भगवतयहट्टे त्रि "मदमतिमतो राजो यमद वच सराजम" इति रामा । अतिरथे च मात्री अति- रथविभवस्य रथ दृढविकोप" इति भीष्मे च मूर्ति- मनुष्याद् गमनार्थम्य अद्य भवामम् ।

अतिभाषा स्त्री अतिक्रान्तो भार्वं भाषमथवाम् । हितमय- व्याराम्"सर्वभाषा च गावा भावविभाषा विनार्थिमीति" भनुष्याणाम् भवि "अतिहावविश्वासविभावा च रोपि- णाम् कत्वा भवेदिति" न वि । समानवाचे त्रि ।

अतिब्रह्मचर्य पु अतिक्रान्तो ब्रह्मचर्यम् यसा च । व्यायामकार्यपि ब्रह्मचर्यमाणिन ।

अतिभारः पु अत्यन्तोभारः गुरुत्वम् अत्यन्तगत्वे भवता विशेषो वा । अयमत्यन्ते अतिभारे, "न चातिभार वसवोर्यापिति" । अतिशये "वा हस्तवत्र अत्यतिभा- राम् भवम् विमा पुरतोप मूख" इति रम । भेदे च ।

अतिभारग पु अतिभारेण वेगेन गच्छति गम-ड इव । पदे घसवरे महंमूनुरजनामो अश्वरे ।

अतिभी स्त्री अतिविशेषा दृष्यात् अति+भी-क्विप् । वज्र- ज्वालायाम् । इन्द्रदे हि सोन्यमार्गविभीतिर्यापिदा ।

अतिभूमि स्त्री अतिविशिष्टा भूमिवादिः गाव्य । अति- शयाप्रयाम्, मर्यादा च । तस्य वर्णकदर्शनधर्म । उपश्रमगत् करवायि" यत । अतिमेशाको । मर्यादातिक्रमाय । वि मर्यादा वर्तिकाभ्ये त्रि ।

अतिभोजन न भोजने मर्यादातिक्रमः भोजनम् । तस्य भावम् भोजनदर्शने वर्तमानेन भोजनं ।

अतिमुक्त पु अतिमुक्तात विभ्रम् अतिमद्दव+नम् । विशत्य । मा च । अतिमहर्षिते त्रि ।

अतिमर्याद अव्य । अतिक्रमे अव्ययी । मर्यादातिक्रमे । अतिक्रान्तो मर्यादाम् यथा च । मर्यादातिक्र- मान्मति । यत्र वलुन क्रमतो भीमा महतिमात्रे निर्मर्यादे त्रि ।

अतिमात्र त्रि अतिक्रान्तो मात्रामानं यथा च । अति- शयिते मात्रातिक्रमवति च । अतिशयिता मात्रा यथायथा । यथार्थे त्रि । "इन्द्रियाणामतिमात्रमपि गर्भाति" पुरा । अतिक्रान्तोमात्रां मानम् यथा च । दुष्टप्रयामे त्रि । [इत्यमरोक्ते ।

अतिमाननीय अव्य अतिमान+अत् । अतिक्रान्तमान-

अतिमान पु अत्यन्तः मानः अभिमानः । अहङ्कारविशेषे "अतिमाने च कौरव" इति भारतम् । अतिक्रान्तोमानं प्रमाणम् यथा च । प्रमाणाधिके त्रि ।

अतिमानुष त्रि अतिक्रान्तो मानुषभावम् यथा च । मनुष्यातीते दिव्ये मनोहरे । "तव ह्यतिमानुष विधि" इति । दैवाद्वैते चरादौ च ।

अतिमित न अत्यन्तं दरव विभम् । भागवताद्वे "अत्यन्तं विभम् वर्ण प्रकृतिः साधनीय" विजं मर्दयिषदेवि" यात्रिपोद्दी वर्णा अवमवदायमे भवाताद्यदर्शनिवा- यते दर्शनिमात्रे च ।

अतिमुक्त त्रि अतिशयेन मुक्तं तत्र विशेषवतो बा अति+ हय यवोदि छ । निर्वागसविमवि । अतिक्रान्तो मुक्तो गौरत्राम् यथा च । माधवीलताया विशि- इसे च इ ।

अतिमुक्तक त्रि अतिमुक्त+स्वार्थे कन् । निर्वाणमुक्ति अतिमुक्तिपदार्थे च । यथा मानि ह अतिशयेन मुक्तं अन- शीलता वरु वन् । विष्णुपारे मातावे च इ ।

अतिमुक्ति स्त्री अत्यन्ता मुक्तिः । निर्वेहविषयो समस्ताना- मतम् "मुक्त मनोरे विरं धाराम् विमोक्ष इति" कुर्वि- रविने परोतयाने अतिमोक्षादयोगमार्ग इह ।

अतिमृत्यु पु अतिक्रान्तो मृत्युम् यथा च । योगे अति- शिष्ठितांशविक्रमेदेवि भाष्यवस्था विद्या" इति अति । ब्रह्मादिषि मदीयस्यावि कम विशेषोपन सदर्श मर्यादावानियोगीत । अति च यागे क्रमसाबाये विशेष यज्ञमात्रदयोर्धदे मसारवे यहवायनम् च विश्वे यत तर सायराजे देवादिकस्य मूर्ति राम "अमरेन

पाव सन्त प्रियाप्रिये न स्पृशत इति"। तथा च देहसम्बन्धाभावे कथं मरणसम्भव । "न जायते म्रियते वा कथञ्चिदिति" गीतावाक्येन तस्य मरणनिषेधात् । "न तस्य प्राणा ह्युत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते" इति श्रुत्या तत्त्वज्ञानिन प्राणोत्क्रमणरूपमरणनिषेधेन ज्ञानिनो न मृत्युरिति वेदान्तिसिद्धान्त । अन्यमते तु एतद्देहात् प्राणोत्क्रान्तावपि न पुनर्देहसम्बन्धोत्तर पुनर्मरणमिति तद्राहित्यमेव मोक्ष इति भेद । अतएवोक्त श्रुत्या "मृत्युमुखात् प्रमुच्यते" इति तेन पुनर्मृत्युकारणीभूतादृष्टक्षय एव ज्ञानेन जन्यते "ज्ञानाग्नि सर्वकर्माणीति" शास्त्रेण प्रारब्धकर्मातिरिक्तकर्मक्षयस्यैव ज्ञानेन साध्यतया सर्वसम्मतत्वात् विदुष एतद्देहारम्भकादृष्टवत् एतद्देहविगमादृष्टस्यापि प्रारब्धफलकतया न तस्य नाश इति । अधिकमाकरे द्रष्टव्यम् ।

अतिमैथुन न० अत्यन्त स्वशक्तिमतिक्रम्य मैथुनं स्त्रीसङ्गम । स्वशक्त्यतिक्रमेण स्त्रीसङ्गमे । "अतिमैथुनादमैथुनाद्वेति"

अतिमोदा स्त्री अतिशयितो मोदो गन्धो यस्या ब० । नवमल्लिकायाम् । अत्यन्तामोदवति त्रि० ।

अतिरक्त त्रि० अत्यन्त रक्त रक्तवर्ण अनुरागयुक्तो वा । अतिलोहितवर्णे, अत्यन्तानुरक्ते च । अत्यन्तरक्तवर्णे पु० ।

अतिरथ पु० अतिक्रान्तो रथ रथिनम् अत्या०स०। "अमितान् योधयेद्यस्तु सम्प्रोक्तोऽतिरथस्तु स" इत्युक्तलक्षणे योधविशेषे । "ये रथा पृथिवीपाल । तथैवातिरथाश्च ये" इत्युपक्रम्य "कृतवर्मा ह्यतिरथ" इति "मद्रराजो महेष्वास शल्यो मेऽतिरथो मत" इत्यादिना बहवोऽतिरथा भा० उद्यो० रथातिरथसङ्ख्याने दर्शिता । रथातिक्रमकारके त्रि० । [ख्याताया मूर्व्वालतायाम् ।

अतिरसा स्त्री अतिशयितो रसो यस्या ब० । (रास्ना) इति

अतिराज त्रि० अतिक्रान्तो राजानम् टच् समा०। अतिक्रान्तनृपे । स्त्रियां ङीप् । [निषेधात् न टच्। पूज्यनृपतौ ।

अतिराजन् पु० अतिशयित पूजितो राजा "न पूजनादिति

अतिरात्र पु० अतिशयिता रात्रि तत अर्स्त्यर्थे अच् । एकरात्रसाध्ये यागभेदे । स च गवामयने प्रथमस्य यथोक्त ताण्ड्यब्राह्मणे । "प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीत् सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स एतमतिरात्रमपश्यत्तमाहरत्तेनाहोरात्रे प्राजनयदिति" गवामयनसत्रमुपक्रम्य, "अथास्य सत्रस्य पूर्व्वोक्तान्यङ्गानि क्रमेण विधास्यन् अतिरात्रमस्य प्रथम विधातुमाहेति" भाष्ये अवतरणिका दत्त्वा व्याख्यात यथा "स एव कामयमान प्रजापति स्रष्टुपायत्वेन एतं गवामयनस्याद्यमतिरात्रमपश्यदिति" । तञ्च स्तुतिपूर्व्वकं विधित्सन्नाह । "यदेषोऽतिरात्रो स एवाहोरात्रे एव प्रजनयन्तीति" "एष प्रजापतिना दृष्टोऽतिरात्र गवामयनस्य प्रथममहर्भवतीति यत् तेन सत्रानुतिष्ठन्तो यजमाना अहोरात्रे एव प्रजनयन्ति उत्पादयन्ति स्वाधीने कुर्व्वन्तीति" भाष्यम् । इत्थमुपक्रम्य चतुर्थाध्यायप्रथमखण्डपर्य्यन्ते तत्र विहितानि ज्योतिष्टोमादीन्युक्तानि । "अतिरात्रे षोड़शिन गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति" श्रुत्यन्तरम् । षोडशी पात्रभेद ।

अतिरि न० अतिक्रान्तं राय क्लीबत्वात् ह्रस्वः । धनातिक्रान्ते कुलादौ । तृतीयाद्यचि तु अतिरिणा अतिरिणे इत्येवमेकैकमेव रूप, न पुंवद्भाव तस्य इगन्ताङ्गत्वाभावात् । पुंसि, स्त्रियाञ्च अतिरा अतिरायावित्यादि ।

अतिरिक्त त्रि० अति+रिच्–क्त। अतिशयिते, श्रेष्ठे, भिन्ने, शून्ये च । भावे क्त। अतिशये, आधिक्ये च न० । तत्र भेदे "अतिरिक्तमथापि यद्भवेदिति" माघा० "न हृष्यन्ति व्यतिरिक्तेति" कुमा०। यस्य यावत्प्रमाणं युक्तं ततोऽधिकत्वे "हीनाङ्गीमतिरिक्ताङ्गीमिति" स्मृति ।

अतिरुच् पु० रोचते इति रुक् स्त्रीणामूरुदेश अतिक्रान्तो रुचम् अत्या०स०। जानुदेशे । अतिक्रान्तकान्तिके त्रि०। प्रा०स० । अतिशयितकान्तौ स्त्री ।

अतिरूक्ष त्रि० अतिशयित, रूक्ष प्रा०स० । अत्यन्तरूक्षे स्नेहशून्ये च। तथाभूते कङ्गुकोद्रवादिधान्ये पु०। अतिक्रान्तोरूक्षम् । अतिशयस्निग्धे त्रि० ।

अतिरूप पु० अतिक्रान्तो रूपम् । रूपवर्ज्जिते परमेश्वरे । "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति" श्रुत्या तस्य रूपहीनताप्रतिपादनात्तथात्वम् । शुक्लादिरूपहीने वाय्वादौ त्रि०। अतिशयित रूपम् प्रा०स० । सुन्दररूपे न० । "अतिरूपवती कन्या" ।

अतिरेक पु० अति+रिच्–घञ् । अतिशये, भेदे, प्राधान्ये, आधिक्ये च । "सपूर्णमेतयोर्द्वयमतिरेके परेऽहनीति" तिथित० । [प्रा०ब० । अत्यन्तरोगयुक्ते त्रि० ।

अतिरोग पु० अतिशयितो रोग प्रा०स० । क्षयरोगे

अतिरोधान न० न तिरोधानम् । प्रकाशे, व्यवधानाभावे च ।

अतिरोमश पु० अतिशयित रोम अतिरोमन्+अस्त्यर्थे श । वनजाते छागे, ऋक्षवानरे च । अत्यन्तरोमाढ्ये त्रि० ।

अतिरोहित त्रि० न तिरोहित । प्रकाशिते स्फुटेऽर्थे "अतिरोहितार्थमन्यदिति" प्रमिता० । अव्यवहिते च ।

अतिरोमश पु० [illegible]

अतिवक्र त्रि० अति+वच-क्त [illegible]

अतिवर्ण पु० [illegible]

अतिवयस् त्रि० [illegible]

अतिवर्णाश्रमिन् पु० [illegible]

अतिवर्त्तन न० अति+वृत-ल्युट् । [illegible]

अतिवर्त्तिन् त्रि० [illegible] अति+वृत-णिनि । [illegible]

अतिवर्त्तुल पु० [illegible]

अतिवाद पु० अति+वद-घञ् । [illegible]

अतिवादिन् त्रि० [illegible] अति+वद-णिनि । [illegible]

अतिवाह पु० [illegible]

अतिवाहक पु० [illegible] अति+वह-ण्वुल् । [illegible]

अतिवाहित त्रि० [illegible]

अतिवाहित त्रि० अति+वह-णिच् क्त । [illegible]

अतिवाह्य त्रि० अति+वह-णिच् कर्मणि यत् । [illegible]

अतिविकट पु० [illegible]

अतिविषा स्त्री० [illegible] (वाचस्प०) इति [illegible]

अतिवृत्त त्रि० [illegible]

अतिवृत्ति स्त्री अति+वृत-क्तिन् । अतिक्रमे । वृत्ति-जीविका तामतिक्रान्ते त्रि० ।

अतिवृद्ध त्रि० अत्यन्त वृद्धः । अत्यन्तवृद्धियुक्ते, अतिजरति च । तृणादिचर्व्वणासमर्थाया गवि स्त्री । "अतिवृद्धामति-कृशामिति" स्मृति "अतिवृद्धाम् तृणच्छेदनासमर्थामिति" रघु० । "यत्र यत समारभ्य यावद्वर्षसहस्रकम् । अति-वृद्ध स मन्त्रस्तु सर्वशास्त्रेषु वर्ज्जित इति तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे पु० ।

अतिवृष्टि स्त्री अति+वृष-क्तिन् । अत्यन्तवृष्टौ शस्योपघात-कोपद्रवरूपे "अतिवृष्टिरनावृष्टि शलभा मूषिका खगाः इत्याद्युक्ते" ईतिभेदे "निरीतिभाव गमितेऽति-वृष्टय" इति नैष० ।

अतिवेध पु० अत्यन्तोवेध सम्पर्कः । "अरुणोदयवेध स्यात् सार्द्धन्तु घटिकाद्वयम् । अतिवेधोद्विघटिका प्रभासन्दर्शना-द्रवे "इतिस्मृत्युक्ते एकादश्या दशमीसम्पर्कभेदे, "यातुधान अव योगे, महावेधे तु राक्षसम् । जम्भासुरस्यातिवेध" इति ब्रह्मवै० जम्भासुरस्य फलदायक न तु कर्त्तु फलदम् तेन निन्दाश्रवणात् मा एकादशी नैवोपास्येति ।

अतिवेगित त्रि० अतिवेगो जातोऽस्य तारा० इतच् । जाता-धिकवेगे "भौमाद्योऽल्पमूर्त्तित्वाच्छीघ्रमन्दोच्चसञ्ज्ञके देवतै-रपकृष्यन्ते सुदूरमतिवेगिता" इति सूर्य० ।

अतिवेल त्रि० अतिक्रान्तो वेला मर्यादाम् कूलं वा अत्या०स० । अतिशयिते, निर्मर्य्यादे, समुद्रादिकूलातिक्रमकारके च । अतिक्रमे अव्ययी० । वेलातिक्रमे अव्य० ।

अतिवोढृ त्रि० अति+वह-तृच् । अतिवहनकर्त्तरि प्रापके "अम्निर्वै पथोऽतिवोढा स एतानतिवक्ष्यतीति" श्रुति । स्त्रियां ङीप् ।

अतिव्यथन न० अति+व्यथ-णिच्-ल्युट् घटा० ह्रस्व । अत्यन्तपीड़ने, "सपत्ननिष्पत्नादतिव्यथने" इति पा० ।

अतिव्यथा स्त्री अत्यन्ता व्यथा । अत्यन्तपीड़ायाम् ।

अतिव्यय त्रि० अतिशयितोव्यय । अपरिमितव्यये यस्य यावान् व्ययउचितस्ततोऽधिकव्यये व्ययनियमश्च, "पादेन तस्य पारक्य कुर्य्यात् सञ्चयमात्मवान् । अर्द्धेन चात्मभरण नित्यनैमित्तिक तथा पादार्द्धार्द्धेन सर्वस्य मूलभूत विवर्द्धयेत् एवमारभत' पुसामर्थ साफल्यमृच्छतीति" मार्क०पुरा० । "अतिव्ययात् स्वसकाशात् क्षिप्येदर्थपरिक्षयादिति" नीति० ।

अतिव्याप्ति स्त्री अतिशयेन लक्ष्यमलक्ष्यञ्चाभिव्याप्य व्याप्ति व्यापनम् । अतिशयव्यापने (लक्ष्यसेवालक्ष्यस्यापि व्यापने) । तथा च यत्र यस्य स्थितिरुचिता ततोऽन्यत्रापि तस्य सम्बन्धे प्रसक्ते अतिव्याप्तिः । यथा पृथिव्या गन्धो लक्षण तत्रैव तस्य स्थितिरुचिता तस्य पाष्वादौ सत्त्वप्रसङ्गे अतिव्याप्ति' । यथा वा धूमे वह्नेर्व्यापकता न तु जले, तत्र प्रसक्तौ अतिव्याप्ति' । एवञ्च पृथिव्या रूपवत्त्व लक्षणम् जला-दावतिव्याप्तम् । "परिगणन कर्त्तव्यमव्याप्त्यतिव्याप्ति-दोषवारणायेति" सिद्धा०कौ० ।

अतिशक्करी पु० अतिक्रान्ता शक्करीमेकाक्षराधिक्यात् । पञ्च-दशाक्षरपादके वृत्तभेदे "शक्करी सातिपूर्वा स्यादिति, वृत्त० ।

अतिशक्ति स्त्री अतिशयिता शक्ति कर्म्मसाधनं सामर्थ्यम् देहजं बलम् वा प्रा०स० । अतिशयिते सामर्थ्ये, अधिक-वीर्य्ये च "स वीर्य्यमतिशक्तिभागि"त्यमर । अतिक्रान्त' शक्तिम् अत्या०स० । सामर्थ्यातिक्रमकारके त्रि० । अतिशयिता शक्तिर्यस्य ब० । अतिशयबलवति त्रि० । अतिक्रमेऽव्ययी० । शक्त्यतिक्रमे अव्य० ।

अतिशय पु० अति+शीङ्-अच् । आधिक्ये, अतिरेके च । अतिक्रान्त शय हस्तम् अत्या०स० । हस्तातिक्रमकारके त्रि० । अतिशय+अस्त्यर्थे अच् । अतिशयवति । "अति-शयरयशालिनोति" काद० । द्वारे व्यापारे च "चिरम्भस्त फलायास्त न कर्म्मातिशय विदे"त्युदयन ।

अतिशयन न० अति+शी-भावे ल्युट् । अतिरेके अति-शयार्थे । अतिक्रान्त शयनम् अत्या०स० ।

अतिशयित त्रि० अति+शीङ्-क्त । अधिके, अतिक्रान्ते च ।

अतिशयिन् त्रि०अति+शी-इनि । अतिशयान्विते स्त्रियां ङीप् । "इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिरिति" काव्यप्र० ।

अतिशयोक्ति स्त्री अतिशयेन उक्तिर्निर्देश यत्र । अलङ्कार-शास्त्रप्रसिद्धे (सा०१०परि०) "सिद्धत्वेऽध्यवसायस्याति-शयोक्तिर्निगद्यते भेदेऽप्यभेद सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तद्विपर्य्ययौ । पौर्वापर्य्यात्यय कार्य्यहेत्वो सा पञ्चधा मते"त्युक्तलक्षणे अर्थालङ्कारभेदे यथा "विश्लेषदु खादिव बद्धमौन"मित्यत्र चेतनगत मौनित्यमन्यत्, अचेतनगतञ्चान्यदिति द्वयोर्भेदे-ऽपि अभेद । "अन्यदेवाङ्गलावण्यमन्या सौरभसम्पद" इत्यत्र लावण्यादेरभेदेऽपि अन्यशब्देन भेद इति" "अस्या सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु ? कान्तिप्रद" इत्यादौ श्लोके "वेदाभ्यासजड़ कथ नु ? विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्म्मातु प्रभवे"दित्यादिना विधातृ स्रष्टृत्वसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्ध । "यदि स्यान्मण्डले सक्तमिन्दोरिन्दीवरद्वयम् तदोपमीयते तस्या वदन चारुलोचनमिति" यदि शब्दबला-

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अतिशायन न० अति+शीङ्+णिच्+ल्युट् "अतिशायने तम"बित्यादि [illegible] । [illegible] ।

अतिशीत न० अतिशयितं शीतम् प्रा० स० । [illegible] । तद्वति त्रि० ।

अतिशेष पु० अतिशिष्यते [illegible] घञ् । [illegible] ।

अतिशोभन त्रि० अति+शुभ–ल्यु । [illegible] ।

अतिश्व त्रि० अतिक्रान्तः श्वानं [illegible] । [illegible] ।

अतिश्वन् पु० अतिशयिता [illegible] । [illegible] ।

अतिष्ठा स्त्री० [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अतिसक्ति स्त्री० [illegible] ।

अतिसन्ध त्रि० [illegible] ।

अतिसन्धेय त्रि० [illegible] ।

अतिसन्ध्या स्त्री० [illegible] । "[illegible]" इति च त्रि० ।

अतिसर त्रि० अतीव [illegible] अति+सृ–अच् [illegible] ।

अतिसर्ग पु० अति+सृज्–घञ् । दाने । [illegible] । [illegible] ।

"[illegible]" वा । [illegible] ।

अतिसर्जन न० अति+सृज–ल्युट् । दाने वधे विश्राणने, [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अतिसर्व त्रि० अतिक्रान्तः सर्वान् [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अतिसान्तपन न० [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अतिसामा स्त्री० [illegible] । [illegible] ।

अतिसायम् अव्य० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अति(ती)सार पु० [illegible] अति+सृ–णिच् [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । (सुश्रुतः) "[illegible]" [illegible] । [illegible] । (वाग्भट) [illegible] । [illegible] । (माधव) [illegible] । (निदान) [illegible] । [illegible] ।

जन्तो । कोष्ठं गत्वा क्षोभयन् यस्य रक्तं तच्चाध-स्तात्काकनन्तोमकाथम् ॥ वर्च्चोमिश्रं मि पुरीषं सगन्धं निर्गन्धं वा सार्य्यते तेन कोष्ठात् । शोकोत्पन्नो दुश्चि-कित्स्योऽतिमात्र रोगो वैद्यैः कष्ट एव प्रदिष्ट ॥ (आमज) आमाजीर्णे प्रद्रुता क्षोभयन्त कोष्ठं दोषा सम्प्रदुष्टा सभक्ताम् । नानावर्णं नैकश सारयन्ति कृच्छ्राज्जन्तो षष्ठमेन वदन्ति ॥

अति(ती)सारकिन् त्रि० अतिसारो रोगोऽस्यास्ति अति-सार+इनि कुक्-च । अतिसाररोगवति । [अतिसाररोगे ।

अतिसारिन् पु० अत्यन्त सारयति मलम् अति+सृ-णिनि ।

अतिसृज्य त्रि० अति+सृज-क्यप् । त्याज्ये, वर्जनीये च ।

अतिसृष्ट त्रि० अति+सृज-क्त । दत्ते, प्रेरिते च ।

अतिसौरभ पु० अतिशयित सौरभमस्य ब० । अत्यन्तामोद-वति आम्रे । सौरभान्विते वस्तुमात्रे त्रि० । प्रा०स० । अत्यन्तसुरभिगन्धे न० । [मपचरदेदिति" स्मृति ।

अतिसौहित्य न० प्रा०स० । अत्यन्ततृप्तौ "नातिसौहित्य-

अतिस्तुति स्त्री अति+स्तु-क्तिन् व्रते पूजार्थत्वादुपसर्गत्व बाधाच्च षत्वम् । अविद्यमानगुणानुकीर्त्तने ।

अतिस्पर्श त्रि० अतिक्रान्त स्पर्शं वर्णोच्चारणप्रयत्नभेद दाम वा । जिह्वाग्रादे सम्पूर्णस्पर्शाभावेन ईषत्स्पर्शमात्रेण उच्चार्य्ये यवरलात्मके वर्णे स्वरवर्णे च "अचोऽस्पृष्टा य ण-स्त्वीषन्नेमस्पृष्टा शलस्तथेति" शिक्षायां तेषामुच्चारणेऽस्पर्शे पतृस्पर्शयोरुक्तेस्तथात्वम् । दानश्लोने क्रपणे अधमे च । "अतिस्पर्शो वर्वरता च रेफे" इति । प्रा०स० । अत्यन्तस्पर्शे ।

अतिस्फिर त्रि० प्रा०स० । अत्यन्तस्फूर्त्तिशालिनि, अतिचञ्चले च ।

अतिहसित न० अति+हस-क्त । उच्चहासे । घञ् । अति-हासोऽप्यत्र पु० । [अति+हस+णि-अतिहासयति ।

अतिहस्ति नामधातु हस्तौ निरस्यति हस्तिमाऽतिक्रामति वा

अतीक्ष्ण त्रि० न०त० । तीक्ष्णत्वविरोधिमृदुत्ववति , विष-मुष्टकौकृष्णतीक्ष्णगन्धार्थमिस्ते न० ।

अतीत त्रि० अति+इण-क्त । अतिक्रान्ते, भूतकाले च । तद्वृत्तौ आरब्धपरिसमाप्ते पदार्थमात्रे त्रि० । अतीतश्च वर्त्त-मानध्वंसप्रतियोगी । भवति च अपचदित्यादौ पाकादे-र्वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वम् । स च कालो द्विविध अद्यतन अनद्यतनश्च अद्यतनस्तु अतीतायाः रात्रे पश्चार्द्धेन, आगामिन्या पूर्व्वार्द्धेन च सहित काल । तत्र तद्ध्वंसप्रतियोगी अद्यतनातीत तदतिरिक्त अनद्यतन । तत्रानद्यतने भूते लङ् (अपचत्) "अनद्यतने लङिति" स्मृतात् तस्यैव वक्तुरपारोक्ष्यविवक्षाया लिट् (पपाच) "परोक्षानद्यतने लिडिति" स्मृतात् । भूतसामान्ये लुङ् । अपाक्षीत् । स्मयद्वादियोगे लटोऽपि भूतत्वमर्थ । कालस्तु क्रियान्वयी सर्वत्र, "क्रियाभेदाय कालस्त्विति" इत्युक्ते । अतीतत्वादिकन्तु सर्वत्र प्रयोगकालमादायैव व्यवह्रियते इत्यादिकमाकरे द्रष्टव्यम् । अतीतकाले, "शीतेऽतीते वसन-मशनमिति" "कालातीता इया सन्ध्येति" 'संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय चेति" तत्कालवृत्तौ "अलमतो-तवार्त्तयेत्यादि" ।

अतीन्द्र पु० अतिक्रान्त इन्द्रम् गुणै अत्या० । इन्द्रगुणातिगे विष्णौ इन्द्रातिगमात्रे त्रि० "अतीन्द्रमतिरुद्रं च भवत-स्त्वित परमिति" पुरा० ।

अतीन्द्रिय त्रि० अतिक्रान्तमिन्द्रियं तदविषयत्वात् अत्या० स० । इन्द्रियायोग्ये अप्रत्यक्षे, "नेत्रश्रोत्रनासिकारसना-त्वक्चेतांसीन्द्रियाणि तैर्ग्राह्यमयको विषये । "ज्ञान यन्नि-र्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते" भाषा० "यत्तत् सूक्ष्ममती-न्द्रियमिति" गीता । ईश्वरे च तस्य तथात्वम् बाह्ये-न्द्रियायोग्यत्वेनैव अन्यथा "मनसैवानुद्रष्टव्य" इति श्रुतौ ज्ञानविषयत्वमुक्तं विरुध्येत । "यन्मनसा न मनुते" इत्यादिकं तु अशुद्धमनसोऽविषयत्वपरम् । अत एव "विशुद्धचेतसा गम्यमिति" वाक्यान्तरम् । किञ्च वेदा-न्तिमते ध्यानं द्विविध वृत्तिरूप तदवच्छिन्नमनोवृत्ति-प्रतिबिम्बितचैतन्यरूपञ्च तत्र बाह्यैरिन्द्रियाणां रूपादिष्वेव ग्राहकत्वमीश्वरस्य रूपादेरभावेन बाह्येन्द्रिययोग्यत्वाभावेऽपि मनोवृत्तिविषयत्वमस्त्येव अतिसूक्ष्मत्वाच्च नाशुद्धमनोविषय-त्वमित्येव भेद । किन्तु मनोवृत्तिविषयत्वेऽपि तदवच्छिन्न-चैतन्याविषयत्वात्तस्य मानसाविषयत्वम् अतएवोक्तमभियुक्तै "फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम् । अज्ञानध्वान-नाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षितेति" । अन्यथा विषयगताज्ञान-निवृत्तिं प्रति स्वविषयकमनोवृत्ते कारणतया तदभावे कथङ्कार ? तद्गताज्ञाननिवृत्ति स्यात् एतत्पक्षेऽप्यतीन्द्रियत्व तज्जन्यवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याविषयत्वेन द्रष्टव्यम् ।

अतीव अव्य० अत्येव-इव अवधारणे प्रा०स० । अव-धृतातिशयेऽत्यन्तातिशये च । अतीव विव्यथे" इति भार० । "अतीव सुकुमाराङ्गीति" । "उच्चै शिर-स्त्वामतीवेति" कु० ।

अतुल पु० नास्ति तुला शुभ्रपुष्पतायामस्या । तिलकवृक्षे तुल्यारहिते त्रि० । "रामस्त्वतुलविक्रम" इति रामा० ।

अतुच्छ त्रि. न तुच्छः । [illegible] "[illegible] रात्रेव [illegible]" इति भट्टिः ।

अतुल त्रि. नास्ति तुला [illegible] । [illegible] भावादौ "[illegible]" ।

अतुहिनरश्मि पु. न तुहिनाः [illegible] रश्मयो यस्य । [illegible] । [illegible] ।

अतूतुजि पु. न+तुज कि [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अतूर्त त्रि. न तूर्तः [illegible] ।
[illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।
[illegible] इति वा ।

अत्क पु. न [illegible] अद-[illegible] । [illegible] । "[illegible]" वेदः । [illegible] ।

अत्ता स्त्री. [illegible] । [illegible]
अत्ति स्त्री. [illegible] । [illegible] ।

अतेजस् न. न तेजः [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] त्रि ।

अत्न पु. [illegible] ।
[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] त्रि ।

अत्यर्थ [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अत्ता स्त्री [illegible] । [illegible] ।

अत्ति त्रि. [illegible] । [illegible] ।

अत्तृ पु. अद तृच् । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अत्य न. [illegible] । [illegible] । [illegible]
अत्यु [illegible] । [illegible] । [illegible] त्रि । [illegible]
अत्य त्रि. [illegible] । [illegible]

"[illegible]" [illegible] । "[illegible]" वेदः ।

अत्यग्निष्टोम पु. अतिक्रान्तोऽग्निष्टोमम् [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अत्यङ्कुश पु. अतिक्रान्तोऽङ्कुशम् [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अत्यच्छ त्रि. अतिक्रान्तो [illegible] ।

अत्यन्त त्रि. अतिक्रान्तोऽन्तम् [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अत्यन्तम् न. अतिक्रान्तोऽन्तं [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] "[illegible]" इति [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।
[illegible] त्रि "[illegible]" रघुः ।

अत्यन्तकोपन त्रि. [illegible] अति+कुप-युच् ।
[illegible] ।

अत्यन्तगामिन् त्रि. [illegible] अति+[illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।

अत्यन्तनिवृत्ति स्त्री. [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।

अत्यन्तसंयोग पु. [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति वा । [illegible] ।

अत्यन्तसुकुमार पु. [illegible] इति । (भाषा) [illegible]

अत्यन्ताभाव पु० अत्यन्त अन्तमतिक्रान्त नित्य अभाव कर्म्म० । नास्तीति वाक्याभिलप्यमाने नाशप्रागभावभिन्ने संसर्गाभावे । यथा न्यायमते भूतले घटाभाव प्रतीयते स च भूतले घटोनास्ति इति वाक्येन अभिलप्यते सोऽयमभाव , न नाश , नापि प्रागभाव तयो समवायि देशवृत्तित्वनियमात् भूतलादेश तदभावात् । नाशप्राग-भावयोस्तु न अत्यन्तता प्रतियोगिकाले तयोरसत्त्वात् । नापि तयोर्नित्यता प्रागभावस्य प्रयोगिनाश्यत्वात् ध्वंसस्य च प्रतियोगिजन्यत्वात् । भेदस्य नित्यत्वेऽपि संसर्गाभाव-त्वाभावात् न तथात्वम् । अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि प्रतियोगिसत्त्वकाले न तत्प्रतीतिं अभावप्रत्यक्षे योग्यानु-पलब्धेर्हेतुतया योग्यस्य घटादिरूपप्रतियोगिन उपलब्धौ तदनुपलब्धेरभावात् । नापि एकस्मिन् भावाभावयो सत्त्व विरुद्धम् एकस्मिन्नपि वृक्षे कपिसंयोगतदभावयोरवच्छेद-भेदेन सत्त्वदर्शनात् तथा च एकस्मिन्नपि भूतलेऽवच्छेद-भेदेन तयो सत्त्व न विरुध्यते । द्रव्यादौ गुणतदभावयो कालरूपावच्छेदभेदेन स्थितिरपि न विरुद्धा । तथा च प्रतियोगिसत्त्वकाले द्रव्ये गुणात्यन्ताभावबुद्धिः प्रतिबन्धक-सद्भावेन पर नोदेति इत्येव विरोधमात्रम् । अधिकमभाव-शब्दे वक्ष्यते । "प्रागभावस्तथाध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव चेति" भाषा० ।

अत्यन्तिक त्रि० अत्यन्त गच्छति अत्यन्त+ठन् । अति-शयितगमनकारिणि । अतिशयितमन्तिक निकट प्रा० स० । अतिनिकटे न० । तद्वृत्तौ त्रि० । नात्यैवात्यन्तिके नोदूरे तत् स्थापयेदिति । अत्या०स० । अतिक्रान्तसामीप्ये दूरे न० । तद्वृत्तौ त्रि० ।

अत्यन्तीन त्रि० अन्तमत्यय अत्यन्तम् अत्यये अव्ययी० अत्यन्त गामी अत्यन्त+ख । अतिशयितगतिशीले । "लक्ष्मीं परम्परीणां त्वमत्यन्तीनत्वमुन्नयेति" भट्टि ।

अत्यम्ल पु० अतिशयितोऽम्लोरस फलपत्रादौ यस्य ब० । (तितुल) इति प्रसिद्धे तिन्तिड़ीवृक्षे । अत्यन्ताम्लरसवति वस्तु-मात्रे त्रि० । वनवीजपूरे (टावादेबु) इति प्रसिद्धे वृक्षे स्त्री । अम्लरसस्य लक्षणाद्युक्तं सुश्रुते यथा "यो दन्त-हर्षमुत्पादयति मुखस्रावं जनयति श्रद्धाञ्चोत्पादयति सोऽम्ल इति" अम्लो जरण पाचन पवमनिग्रहणो-ऽनुलोमन कोष्ठविदाही बहिःशीत क्लेदनःप्रायशो हृद्यश्चेति स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानो दन्त-हर्षनयनसम्मीलनरोमसंवेजनकफविलयनशरीरशैथिल्यान्या-पादयति तथा क्षताभिहतदग्धदष्टभग्नरूग्नशूनप्रच्युताऽ-वमूत्रितविसर्पितच्छिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेय-स्वभावात् परिदहति कण्ठमुरो हृदयञ्चेति" । अम्ल-द्रव्याणि च तत्र कानिचित् प्राधान्येन दर्शितानि यथा । दाड़िमामलकमातुलुङ्गाम्रातक-कपित्थकरमर्द्दवरकोलप्राची-नामलकतिन्तिड़ीकाकोशाम्रभव्यपारावतवेत्रफललकुचाम्लवेत-सदन्तशठदधितक्रसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याम्लप्रभृतीनि समासेनाम्लवर्ग इति ।

अत्यम्लपर्णी स्त्री अत्यम्ल पर्णं यस्या जातित्वात् ङीष् । अत्यम्लपत्रयुक्ते वनवीजपूरे (टावालेबु) इति ख्याते वृक्षे ।

अत्यय पु० अति+इण-अच् । अतिक्रमे, अभावे, विनाशे, दोषे, कृच्छ्रे, अतिक्रम्य गमने, कार्य्यस्यावश्यम्भावाभावे च । "प्राणात्यये च सम्प्राप्ते योऽन्नमत्ति यतस्ततः । न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसेति" स्मृति । "क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्ययेति" पुरा० अत्यय कालातिक्रमं न सहते ठक् आत्ययिक । विलम्बाक्षमे कार्य्ये त्रि० । "आत्ययिकेषु कार्य्येषु सद्य एवाधिवासयेदिति" पुराणम् ।

अत्यर्थ न० अतिक्रान्तमर्थमनुरूपसंख्य अत्या० स० । अतिशये । तद्वति त्रि० । अत्यये अव्ययी० । यथार्थभावे अव्य० ।

अत्यल्प त्रि० अतिशयितोऽल्प प्रा०स० । अत्यन्ताल्पे अणुतरे च । [कुर्य्यादिति" ।

अत्यशन न० अतिशयितमशनम् । अतिभोजने "नचैवात्यशन

अत्यष्टि स्त्री अतिक्रान्ता अष्टिं षोड़शाक्षरपादिकां वृत्तिमेका-क्षराधिक्यात् अत्या०स० । सप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

अत्याकार पु० अतिशयेन आकार तिरस्कार अति+आ+कृ-घञ् । तिरस्कारे । "तापात्याकारतद्वेतेष्विति" पा० अतिशयित आकारो मूर्त्ति प्रा०स० । दृढदेहे पु० । अतिशयित आकारो यस्य ब० । तद्विशिष्टे त्रि० ।

अत्याग पु० न त्याग अभावार्थे न०त० । त्यागाभावे "उपे-त्यातिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागदर्शनादिति" स्मृति ।

अत्यागिन् त्रि० त्यज-घिणुन् मन्दार्थे नञ् त० । कर्म्मफला-नुसन्धानेन कर्म्मानुष्ठायिनि, त्यागिभिन्ने च ।

अत्याचार पु० अत्युत्कट आचार प्रा०स०।अनुचिताचरणे । अतिक्रमे अव्ययी० । अचारातिक्रमे अव्य० ।

अत्याज्य न० न त्यक्तुं शक्यम् शक्यार्थे-यत् न कुत्सम् । त्यागायोग्ये त्यागानर्हे च ।

अत्यादान त्रि० अतिक्रान्तम् आदानम् । आदानातिक्रान्ते अतिशयितमादानम् प्रा०स० । भृशादाने ।

अक्ष्याधान न अक्षि+आ+धा-ल्युट्। अक्षिमध्ये सम्यक्-स्थापने अवस्थापने च। अक्षे चक्षुषी। अभ्यन्तरा-धानमिति यावत्। अक्षिमध्ये चोत्पादनम्। चक्षुः-क्षिप्तेव अध्याधाने च।

अक्ष्याप पु अक्षि+आप-घञ्। अक्षिणी "अक्षाप क्षितौ "अक्षापचोद्गुर्तिर्" श्रुतिः। अक्षिमात्रगते त्रि। प्रा च। अक्षिगति गतौ पु।

अक्ष्यायु न अक्षि+आ+या कु। अक्षिगतासुरे। "दूरीकृत्य नारदकोटि"वा "अक्षायुक्ता पुथिवेषविधि" नारदम्। [निक्षालविधौ अक्षिनिधौ च।

अक्ष्यारूढि स्त्री अक्षि+आ+रुह क्तिन्। आरोहणविषये।

अक्ष्याप पु अक्षिरोग धमनात् चर्वति वमनीति अक्षि+आ+अप घञ्। (वार्यनिक्षा) इति ख्याते रक्तविशेष रुचे, तत्र नानककरोप ववस्थाय् आपनाय् अनघम्।

अक्ष्याम्रा स्त्री मा च। अदूरभवनादिदर्शनाथाम्। अक्षा च। आपात्काले त्रि।

अक्ष्यामय त्रि अक्षिमाव मानवाम् अहितिकम्यां नामा च। दर्शनमात्रिविधि मधुयावचिधि दर्शनेति। समासान्तविधि प्रमम। अक्षिगति आपणा मा च। रुचयामये दर्शने पु।

अक्ष्यावित न आमन्त्रणीयतो अहितगत्यर्थं अनो दीयते एविच् आ+वा आधारे अ। अक्षक्रीडो रावणानि रहावरे अनर्थे च। विषमात्मादित्वादिति माघम्।

अक्षिपुष्कि स्त्री अक्षिरोगे अनोष्ठिक वा अक्षि अक्षि+ष क्विप्। अक्षिमोती, अक्षातोडी निर्भयक अकृष्ट वा अतोषितदृष्ट अभवे। "अक्षुटो न यदि प्रकृति कारावत्व गौ कर्षो" इत्युक्त।

अक्षुता(सुता) स्त्री अक्ष(सुत) इत्यमरपतिदिव इति नाम् अविकाश अक्षा च। प्रधनपावकी कटोभेदे। अधुक्षत् अधुगमनमामगोदाविधावर्दर त्रि।

अक्षुपित्र त्रि अधानर्थिकृत। अवधोषे कर्ता। उदबीदापदे।

अक्षुप्त त्रि अधम अवः। अक्षोप। अक्षुपतो राष्ट्रपूर्तिरेव मयकन दे" इति हरः।

अक्षुम्प त्रि अधमकम्पः। अदोषापनोदितोः।

अक्षुमत्ता वान अवरोहितो अबुधनमत्वे विनान-योगीयत्वितमे अधुमाज्य। अवतो ह अर्थं न एको अवत्वे न एको इति लिङ्गम्।

अक्षूय पु अक्षिरोग अक्षी यस्यासौ अक्षि+अय अच्। अक्षकक्षे (अक्षो) इति ख्याते राष्ट्रे गतिविधि। अक्षि-रोग अक्षवर्णे। प्रा च। अक्षिविषविषयें। (मेल) इति ख्यातोपधी गोविषावा स्त्री। अक्षोटकमाचे। गिरमोगामे वान।

अक्ष वान अक्षिन् एकस्मिन् वा इदम्+अस्-वा आधारा अत् नकारेरूपाच। अक्षिन् एकस्मिन् भेदे। "योऽम मूर्धिमध्ये अपाम् अपौति" बाच। न नावकी केवावि नै-वा अर्थाविच। अनमानावाधोमे अक्षिमे "गावः अष्टको प्रथमपमयोजीवि यत् न मायते केवचित् बान प्रायोगमः।

अक्षय त्रि नाति नष्ट यस्य। निर्भये।

अक्षमयत् त्रि अवयिषयें बान "अक्षोभोऽमीति" प्रयत्नें तत्र न भव। पूर्वे "अवपन्नमाय स्वराविमयि-माधुय" इति भाए।

अक्षरत त्रि न रतः। आकर्षिते नावीनाविविक्ते च "कुशोमामनाकवय" इति रव। नावीनाविभ्रवरेषेनाः अविगताः। [नावक्रुत्वे त्रि।

अक्षराय पु न नाय अवनार्थे न च। नावनाबे न च।

अक्षि(ति) पु अस्-क्विप् "अरीविनिद्राहित्वौ इत्यका इदक। अत। अक्षुपोवाक्वा इमा अवरोति बा वे दम्भे अशुपिकमे हाविभे। "अक्षिणीवि मम वक्तव इति भूतिः"। अत अवेता अक्षोवे अविभिरुपि। भिन्निषे त्रि अक्षराताम। अक्ष अपरहिषि साधारणिमविगि निवि कृषयेक्ष्मिकावामा यथा रवाम्बोथ रावति अक्षिरोगनुपराविनी उदाहृत। माधमयेप च हिया कौतेरी अक्षमिविर्निविः। प्रव मावयोवदेवापरीमतीयोदरा अवधि न। केवलवर्त वैवा अवविमें इदवयवाह। आधमयाह इवा आवदि इयो शुचितिरे अवबो। अपूदिवद्महिना अवला-भाष रावय। दवीदविधने वर्ष वर्ष वर्षो वर्ष नर्हित अर्ष बाम्। आवपतये वे अक्षोदमये रवाधोपधा। पूर्वे धाते अवाय् अरीविरदे दिवो पविदेवाय। अवा-दिरावमोतिमवालाय इवधाय हवः अवरिति अवगानावमावुधमेव शुभोष्या। इत शमित कृमित अवाविसावमी साधी। अक्षाविभूषावोदवा विराधौ विराक्षो भूता। इवत वर्ष वर्ष विदवाः शिमलाय अपुरौ" इति। अर्भेकोय अपोक्ष नया

अथर्वविद् पु॰ अथर्वाणं वेदं वेत्ति विद्–क्विप् । अथर्ववेदज्ञे "यो देवोऽथर्वविद्" इत्यादिस्मृतिः अथर्वविद्याविहितकर्मज्ञे वैद्ये ब्राह्मणे । "पुरोहितोऽथर्ववित् स्यादिति" इति स्म॰ ।

अथर्ववेद पु॰ कर्म॰ । वेदभेदे अथर्वणि अथर्वाणामुना भाष्य वेदव्यासेन शौनकाय उपदिष्टा शौनकी मन्त्रसंहिता अथर्वसंहिता वेदः सौ यास्कमिश्र चेति वेदव्यासकर्तृ इदमेव संहिताभि यत्र यत्र यज्ञा यान्ति यज्ञे यज्ञे यत् प्रयाणि सर्वाणि व्यस्तमस्तो विधानतः शौनकादिविशिष्ट आभिचार कर्म याजनकर्मेति" शरणमुपैता । अस्मादयम् प्रकारभेदादि विष्णुपुराणेऽभिहितं यथा

"अथर्वाणमथो शाखे संहितानां समासतः । अथर्वेदं च मुनिः सुमन्तुरमितद्युतिः ॥ शिष्यमध्यापयामास कबन्धं सोऽपि तं द्विधा । कृत्वा तु देवदर्शाय तथा पथ्याय दत्तवान् ॥ देवदर्शस्य शिष्यास्तु मेधो ब्रह्मबलिस्तथा । शौल्कायनिः पिप्पलादस्तथान्यो द्विजसत्तम ॥ पथ्यस्यापि त्रयः शिष्याः कृता यैर्द्विज ! संहिताः । जाजलिः कुमुदादिश्च शौनकश्च द्विजोत्तम ॥ शौनकस्तु द्विधा कृत्वा ददावेकान्तु बभ्रवे । द्वितीयां संहितां प्रादात् सैन्धवायनसंज्ञिने ॥ सैन्धवान्मुञ्जिकेशाच्च भिन्ना भेदास्त्रिधा पुनः । नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च ॥ चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः । श्रेष्ठास्त्वथर्वणामेते संहितानां विकल्पकाः इति" । तस्य अथर्ववेदस्य उपनिषदं अस्तीत्यत्र यथा यथा । १ मुण्डकं २ प्रश्नम् ३ ब्रह्मविद्या ४ अथर्वशिखा ५ इत्याद्या षष्ठि ६ ऋविद्मारसी ७ नारदपरिव्राजक ८ योगा ९ सत्य १० नारायण ११ रामरहस्यम् १२ रामतापनी १३ शाण्डिल्य १४ परमहंसपरिव्राजक १५ अन्नपूर्णा १६ सूर्योपा १७ आत्मबोधम् १८ पाशुपत १९ त्रिपुरातापनी २० देवी २१ भावना २२ भस्म २३ जाबालि २४ गणपति २५ महावाक्यम् २६ गोपालतापनी २७ कृष्णतापनी २८ हयग्रीव २९ दत्तात्रेय ३० गरुडा ३१ एतच प्रकार मण्डूकिसम्प्रदायोक्तमाद्युपनिषदिष्ट संज्ञिके ।

अथर्वविधा स्त्री॰ अथर्वणा वेदेन विहिता अथर्वविद्या अभिचारादिकर्म येनाभात् । अथर्वोक्ते मन्त्रविशेषे अभिचारादौ अथर्वविद्या हि ।

अथर्वशिरस् न॰ अथर्वणः शिर इव अथर्वविद्यायामभिचारादिकल्प अथर्वाङ्गिरस न॰ अथर्वणा अङ्गिरसा च दृष्टं वा ऋक्॥ अथर्वणो अथर्वाणम् अङ्गिरसाद्यै च अथर्वाङ्गिरस मोक्षाय विचारादिभिरिति" स्मृ । "अथर्वाङ्गिरसं शिरःस्थानीयं मन्त्रं विनिरस्य एतस्मात् ॥ अतर्कं यत्र अथवा पिशित यदो योगविशेष मुख इति" । "अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः । तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम । अङ्गिरसोऽथर्वाणश्चात्मीयाः यत्र वेदाङ्गिरस काण्डस्य शिरस्त्वं योगे च शिवा वेदविद् अङ्गिरस शिरस ॥ एवं वद प्रकरणे हि ऐकान्तिकोऽपि अथर्वणः । या तत्र अथवा अभिषव एव्यत्वेन रहस्यम् इत्यतो नाट्यम ॥ एतदेव अथर्वणं शिरसा सामा एतत् । अथर्वशिरो यथा एता सामान्यतो अङ्गिरसि कवात् । भाग ।१८।१८४। [अङ्गिरसाम्]" इत्ये ।

अथर्वाधिप पु॰ ६त॰ । "दायादौ विधि धौम्यः अथर्वाणोऽधिपो अथर्वा ओ म+र्वे अच पु॰ अथर्वणो वो होम । अथि-विन्यास "अथर्विणोऽधिपति समापकस्येति" वेद॰ ।

अथवा अव्य॰ अथवि वासौ अथ+वा वा । पक्षान्तरे "अथ वा अपरापरे इति" "अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्वसूरिभिः" रघु॰ । "अथवा मृदु वस्तु हिंसितुम्" रघु॰ ।

अथो अव्य॰ अथ उ इति इणो दीर्घः । अथशब्दार्थे आरम्भादौ । "अथो खल्वाहुः कामनियतिः च यद्वै मितकाम्यम प्रभवायुरुपतिष्ठे इत्याहुः" श्रुतिः । अथशब्दार्थे ।

अद् भक्षणे अदा पर॰ सक॰ अनिट् । अत्ति अत्तः । अदादिः ।

अद् बन्धने च अदा पर॰ सक॰ अनिट् । अत्ति अदन् अदन् अदा आदत् । आदि इत्यादि । अदितः । अन्योऽन्यार्थे अद्यात् अत्स्यन् अत्स्यत् अत्स्या आत्यु । जिघ्रत् अत्ति । "वीरुधश्चि अदाद्" इति श्रुतिः । "अत्ता चराचर ग्रहणादिति" शा॰ सू॰ । जिघत्सति अत्तुः इति ।

अदक्ष पु॰ नास्ति दक्षः दक्षकारकपुरुषनिर्देशः यत्र । अनह निपुणे वर्जे । अदक्षकर्तृकले त्रि॰ ।

अदत् त्रि॰ शिरोमार्गेण अ॰ । दन्तरहितोऽवस्थाविशेषः ।

अदत्तिका त्रि॰ इन्द्रियोऽपूर्वा कृता शिरोमार्गेण अ॰ । दत्ताप्रत्ययवादे सवाहने च । अदि दत्तिका पदवाया वैवाह । दत्तिकायामुक्तो यदाहो । दत्तिकायाम् लिङ्गम् दत्तिकाया अष्टौ "पूर्णकदलसंहितम्" ।

अदन्त त्रि॰ अदन्तरहितविधिविधि च दन्त । दन्तरहितेऽभिव-

ऽलतामिसस्कारे । "अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धा कुले ममेति" श्राद्धमन्त्र । दग्धभिन्ने लि० ।

अदण्ड्य त्रि० न दण्डमर्हति यत् । दण्डानर्हे "अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्निति" याज्ञ०। "अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्मात् प्रचलित स्वकादिति" मनु । स्मृत्यादौ कर्मविशेषे दण्ड तदभावस्य उक्तोऽनुसन्धेय तत्र केचिददण्ड्या सङ्गृह्यन्ते । "अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान् देवपशूं स्तथा । सपालान् वा विपालान् न दण्ड्यान् मनुरब्रवीत्" । यानवाहकदण्डाभावे मयोक्तसक्तम् यति वर्त्तनसङ्कटे, चेते देयप्रायरणविशेषसत्त्वा तदकरणे दण्डाभावो मतुनोक्त यथा "तत्रापरिवृत धान्यं विहिंस्यु पशवो यदि न तत्र प्रणयेद्दण्ड नृपति पशुरक्षिणामिति" "महोक्षोत्सृष्टपशव सूतिकागन्तुकादय पालोयेषाश्च ते मोच्या दैवराजपरिप्लुता" इति "अदण्ड्या हस्तिनोऽश्वाश्च प्रजापाला हि ते स्मृता । अदण्ड्या काणकुण्ठाश्च वृषभ कृतलक्षण इति" स्मृति ।

अदत्ता स्त्री दा-क्त न०त०। परिणयार्थमदत्तायां स्त्रियाम् । "अदत्तायां मृतायान्तु वराह्याऽध्यन्ति बान्धवा" इति स्मृति अदत्तमात्रे त्रि० । व्यावृत्ते न०त०। अदत्तन्तु भयक्रोधेत्याद्यभिहितलक्षणे दानाभासेनार्पिते दत्त्वापि प्रत्याहर्त्तुं योग्ये त्रि० । तच्चोक्तं नारदेन यथा "अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगरुजान्वितै । तथोत्कोच परीहासव्यत्यासच्छलयोगत ॥ बालमूढास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् । कर्त्ता ममेदं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् । अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंहिते । यद्दत्त स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतमिति" । अस्यार्थः भयेन वन्दिपार्श्वादिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन मल्लादिवैरनिर्यातनायान्यस्मै दत्तम् । पुत्रविच्छेदनतादिनिमित्तशोकाविष्टेन दत्तम् । उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम् । परिहासेनोपहासेन दत्तम् । एक स्वद्रव्यमन्यस्मै ददात्यन्योऽपि तस्मै ददातीति दानव्यत्यास । छलयोगत शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति । बालेनाप्राप्तषोडशवयस्केन मूढेन, लोकवेदानभिज्ञेन अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना, आर्त्तेन रोगाभिभूतेन, मत्तेन मदनीयप्रमत्तेन, उन्मत्तेन, वातिकाद्युन्मादयुक्तेन वा अपवर्जित दत्तम् । तथाऽयं मदीयमिदं कर्म्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया दत्तम् । अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते दत्तम् । यज्ञं करिष्यामीति धनं लब्ध्वा द्यूतादौ विनियुञ्जानाय दत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि दत्तमदत्तमित्युच्यते प्रत्याहरणीयत्वात् । अस्य दत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्य्यव्यतिरिक्तविषयम् । "स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं श्रावित धर्मकारणात् । अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशय" इति कात्यायनस्मरणात् । तथेदमपर सचिपार्थवचन सर्वविवादसाधारणम् । "योगाधमनविक्रीत योगदानप्रतिग्रहम् । यत्र वाप्युपधिं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्" इति । योग उपाधि । योगेनोपाधिविशेषेणाधिविक्रयदानप्रतिग्रहा कृतास्तदुपाधिविगमे तान् विक्रयादीन् विनिवर्त्तयेदिति । य पुन षोडशप्रकारमप्यदत्तं गृह्णाति, यश्चादेय प्रयच्छति, तयोर्दण्डो नारदेनोक्त ।" गृह्णात्यदत्त यो लोभात् यश्चादेय प्रयच्छति । अदेयदायको दण्ड्यस्तथाऽदत्तप्रतीच्छक" इति । मिताक्षरा० ।

अदत्तादायिन् त्रि० अदत्तमादत्ते आ+दा-णिनि ६त० । अदत्तस्य ग्राहके "अदत्तादायिनो हस्तात् लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव स" इति स्मृति ।

अदत्र त्रि० अद-बा०अत्रन् । अदनीये "अदत्रया दयते वार्य्याणीति" ऋ०५,४९ २, अदत्रया, अदनीयानीति भा०।

अदद्र्यञ्च् त्रि०अमुमञ्चति अदस्+अनुच-क्विप् अद्र्यागम । अदोगते, स्त्रियाम् अदद्रीची असर्वनामस्थानादावपि तु अदद्रीच इत्यादि । अस्य दस्य वा मत्वोत्वे अमुद्र्यङ् अमुमुयङ् इत्यादयोऽप्यत्र ।

अदन्त पु० नास्ति दन्तोऽस्य । पूषरूपे आदित्यभेदे वा कप् तत्रैव । "यद्यप्यदन्तक पूषा पिष्टभक्ति सदा चरुमिति" छन्दोगप० । तस्यादन्तता च दक्षयज्ञभङ्गसमये वीरभद्रेण कृता यथा भागवते ४ स्कन्धे । "पूष्णो ह्यपातयद्दन्तान् कालिङ्गस्य यथा बल । शप्यमाने गरिमणि योऽहसद्दर्शयन् दत" इति । अतएव तस्यादन्ततया पिष्टचरुभक्त्व तदपि तत्रैवोक्तम् मह्यप्रसादितेन शिवेन पश्चात् दत्तादि वरदानसमये "पूषा तु यजमानस्य दद्भिर्जक्षितु पिष्टभुगिति" श्रुतावपि "प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि त देवा आध्यगामिति" अदन्तकत्वेम पिष्टकभागित्वमुक्तम् । दन्तहीने, अजातदन्ते च त्रि० । "येऽप्यदन्ता कुले ममेति" वायु० । स्मृत्या दन्तजननकालस्तु मप्तमास एव सूचितस्त्व निर्णीत, मम्भूनान्तु "सप्तमासा तु बाला स्याद्-

[illegible]

भद्रश्रय [illegible]

भद्रश्रायु [illegible]

भद्रसम [illegible]

भद्रस्थ [illegible]

भद्रसेन [illegible]

भद्रसोम [illegible]

[illegible]

भद्राङ्ग [illegible]

भद्रात्मज [illegible]

[illegible]

अदायाद त्रि० दायं पित्रादिधनं सम्बन्धितया अदन्ति भुञ्जते अद–अण् ६त० न०त० । सम्बन्धिधनाग्राहके पतितादि सपिण्डभेदे "अदायादाश्च परिगणितमात्रादिभिन्नाः स्त्रियः, "अदायाद्यः स्त्रियो मताः" इति स्मृतेः । द्वादशविधान् पुत्रानुक्त्वा "कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः इति मनूक्ताः कानीनादयश्च वेदितव्याः तथा विभागानर्हा अपि क्लीबादयोऽदायादा इत्यवसरे वाच्यम् । सपिण्डभिन्ने च ।

अदायिक त्रि० दायमर्हति दाय+ठक्–न०त० । दायादशून्ये "अदायिकं राजगामीति" स्मृतिः दायग्राहकपुत्रादिशून्यं तदर्थं ।

अदाह्य त्रि० न दग्धुमर्हति दह–अर्हार्थे ण्यत् न०त० । शास्त्रोक्तविधिना अग्निसंस्कारानर्हे पतितादौ ते च स्मृतौ दर्शिता यथा । "शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषवह्निस्त्रियाजलैः । आदरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः । नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता । निगृहीताश्च ये राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित् । परदारान् रमन्तश्च द्वेषात्तत्पतिभिर्हताः । असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चाण्डालाद्यैश्च विग्रहम् । कृत्वा तैर्निहता ये तु चाण्डालादीन् समाश्रिताः । गराग्निविषदाश्चैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः । क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्बन्धनं जलम् । गिरिवृक्षप्रपातञ्च ये कुर्वन्ति नराधमाः । कुशिल्पजीविनश्चैव सूनालङ्कारकारिणः । मुखेभगाश्च ये केचित् क्लीबप्राया नपुंसकाः । ब्रह्मदण्डहता ये च ये च वै ब्राह्मणैर्हताः । महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः । पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः । नचाश्रुपातः पिण्डं वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित् । एतानि पतितानाञ्च यः करोति विमोहितः । तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा" इति । दग्धुमशक्ये निरवयवत्वात् परमात्मनि । "नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः" इत्युपक्रमात् "अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव चेति" गीतायां तस्यादाह्यत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

अदिति स्त्री न दीयते खण्ड्यते दृढत्वात् दो–क्तिच् न०त० । दाप् छेदे नयोग्यायां पृथिव्याम् "चक्षुरदितावसनमिति" ता०ब्रा० "अदितौ पृथिव्यामिति" भाष्यम् । वाचि निरुक्त० । दितिर्दैत्यजमाता विरोधार्थे न०त० । तद्विरोधिन्यां देवमातरि 'प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश । अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा । क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः । कद्रुश्च मनुजव्याघ्र ! दक्षकन्यैव भारतेति" भारतम् आदिप० । एता एव कश्यपाय दक्षेण दत्ता यथोक्तं तत्रैव "दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्भगवानृषिः । ब्रह्मणः पृथिवीपाल ! शान्तात्मा सुमहातपाः । वामादजायताङ्गुष्ठाद्भार्य्या तस्य महात्मनः । तस्यां पञ्चाशतं कन्याः स एवाजनयत् प्रभुः । ददौ स दश धर्माय सप्तविंशतिमिन्दवे । दिव्येन विधिना देव ! कश्यपाय त्रयोदशेति" अदितिरदीना देवमातेति निरु० । तद्देवताके पुनर्वसुनक्षत्रे । अत्ति सर्वाणि जातम् अद–इतिच् । सर्वनाशके मृत्यौ, परमेश्वरे च पु० । "स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वम्, सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेदे"ति बृ०उ० दिति खण्डनम् । तच्छून्ये अखण्डे । "क्षत्रियासि यज्ञियास्यदितिरसीति" यजु० "अदितिरखण्डितेति" वेददीप ।

अदितिज पु० अदितेर्जायते जन–ड । देवे । "द्वादशैवादितेः पुत्राः शक्रमुख्या नराधिप । । तेषामवरजो विष्णुर्यत्र लोकाः प्रतिष्ठिता इति" भारतम् द्वादश आदित्याः, शक्रादयः शक्रमुख्याश्च देवा अर्थ्यर्थः ।

अदितिनन्दन पु० ६त० । देवे अदितिसुतादयोऽप्यत्र ।

अदीन त्रि० दी–क्त न०त० । अकातरे कातर्य्यरहिते ।

अदुष्ट त्रि० न०त० । स्मृत्युक्तदुरदृष्टसाधनतारूपदोषरहिते । 'अदुष्टा सन्तता धारा" इति स्मृतिः "दुष्टानि च दुष्टशब्दे वक्ष्यन्ते ।

अदूर न० न०त० । दूरत्वविरोधिसामीप्ये "अदूरे जगदम्बायाः शारदीयो महोत्सवः" इति पुरा० । तद्वति त्रि० । "परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु इति" रघु ।

अदूषित त्रि० न०त० । दूषितभिन्ने स्मृत्युक्ते दोषानर्हे द्रव्यभेदे च । दूषितञ्च अस्पृश्यस्पर्शवत्त्वेन, पर्युषितत्वेन, विरसत्वेन, दोषजनकादृष्टविशेषहेतुत्वेन च स्मृत्यादौ दुष्टत्वेन कीर्त्तितम् तत्रैव क्वचिद्विषये प्रतिप्रसवः स्मृतावुक्तस्तादृशपदार्थस्तस्मादूषितम् । दूषितविवरणं दुष्टशब्दे वक्ष्यते ।

अदृश् त्रि० नास्ति दृक् दृष्टिरस्य । अन्धे चक्षुरिन्द्रियशून्ये । न पश्यति दृश–कर्त्तरि क्विप् न०त० । अदर्शके त्रि० ।

अदृश्य त्रि० न०त० । दृश्यभिन्ने । न द्रष्टुमर्हति । दर्शनानर्हे, परमेश्वरे च । "यत्तदद्रेश्यमविज्ञेयमग्राह्यमिति" श्रुतिः ।

अदृष्ट न० दृश–क्त न०त० । पुण्यापुण्यरूपे भाग्ये

अदृष्टपूर्व्व त्रि॰ न पूर्व्वं दृष्टः सुप्सुपेति स॰ पदनि॰। पूर्व्वमदृष्टे। "अदृष्टपूर्व्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वेति" गीता।

अदृष्टि स्त्री विरुद्धा दृष्टिः विरोधार्थे अभावार्थे वा न॰त॰। क्रुद्धदृष्टौ, सरोषपक्रदृष्टौ, दर्शनाभावे च। ब॰। दृष्टिशून्ये त्रि॰।

अदेय त्रि॰न॰त॰। देयभिन्ने दानायोग्ये च। दानायोग्यश्च पुत्रादि—"स कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते नान्वये सति सर्व्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति" याज्ञ॰ "अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत्। निक्षेपः पुत्रदाराश्च सर्व्वस्वञ्चान्वये सति। आपत्स्वपि च कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना। अदेयान्याहुराचार्य्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्" इत्येवं स्मृतिनिषिद्धदाने वस्तुनि "योऽदत्तं प्रतिगृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छतीति" तदादानमपि स्मृतौ निषिद्धम्।"मद्यमदेयमपेयमग्राह्यमिति" स्मृतिः।

अदैवत त्रि॰ न देवान् त्रायते प्रीणाति अनेन त्रै—करणे क। देवप्रीणनासाधने यज्ञादौ "अदैवत्वादराधसः" इति श्रुतिः।

अदेवमातृक पु॰ न॰त॰। देवमातृकदेशभिन्ने नदीवृष्ट्यम्बुसम्पन्नब्रीह्यादिपालितदेशे। "वितन्वति क्षेममदेवमातृका" इति भार॰। ["अवज्ञानमदेवयुमिति" ऋ॰ ५,८,११।

अदेवयु त्रि॰ न देवं याति प्राप्नोति या—कु। देवाप्रापके।

अदेश पु॰ न॰त॰। गर्हितदेशे अयोग्यदेशे च। "नादेशे तर्पणं कुर्य्यात् न सन्ध्या नापि पूजनमिति" स्मृतिः। "स्त्रियः स्पृशेददेशे य" इति स्मृतिः। गर्हितदेशाश्च स्मृतौ दर्शिताः केचित् सम्प्रदर्श्यन्ते। "चातुर्वर्ण्यव्यवस्था तु यस्मिन् देशे न वर्त्तते। तं म्लेच्छदेशं जानीयादार्य्यावर्त्तं ततः परम्" इति विष्णु॰।"आनर्त्तकाङ्गमगधाः सुराष्ट्रा दक्षिणापथः। तथा च सिन्धुसौवीरा एते सङ्कीर्णयोनयः इति"।"पद्भ्यां स कुरुते पापं यः कलिङ्गान् प्रपद्यते। ऋषयो निष्कृतिं तस्य प्राहुर्वैश्वानरं हविरिति" बौधा॰।"अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च तीर्थयात्रां विना व्रजन्। प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीतेति" स्मृतिः। दृष्टदेशेऽपि केचित् श्राद्धतर्पणादौ विशेषतोवर्ज्यां यथा "कृष्णं ऊषमयुतं क्लिन्नं सङ्कीर्णानिष्टगन्धिकम्। देशं त्वनिष्टशब्दञ्च वर्ज्जयेत् श्राद्धकर्म्मणीति"। "न म्लेच्छविषये श्राद्धं कुर्य्यान्नग्च्छेत्तु तथा नेष्टकाचरिते पितॄन् तर्पयेदिति" गङ्गलिखितौ। "परकीयगृहे यस्तु पितॄन् सन्तर्पयेद्यदि। तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलादिति" एवमन्येऽपि गर्हितत्वयोजकाः स्मृत्यादयुक्ता वेदितव्याः। "अदेशकाले यद्दान—तद्दानं तामसं विदुरिति" गीता।

अदेव न॰देव वैश्वदेविकश्राद्धं तन्नास्ति यत्र। वैश्वदेविकश्राद्धशून्ये नित्यश्राद्धे। तस्य पार्वणेतिकर्त्तव्यतया वैश्वदेवश्राद्धप्राप्तौ "अदैविकन्तु तत् कार्य्यमिति" स्मृतौ पर्य्युदासाच्चात वैश्वदेविकम् धिक नित्यश्राद्धशब्दे वक्ष्यते। अदैविकमप्यत्र। दैवं भाग्यम्। तच्छून्ये, दुर्भाग्यवति च त्रि॰।

अदोष पु॰ दोषः स्मृत्युक्तदुरदृष्टसाधनत्वम् अभावार्थे न॰त॰। स्मृत्युक्तदुरदृष्टसाधनत्वदोषाभावे। न॰ब॰। दोषशून्ये त्रि॰। अलङ्कारोक्तदोषशून्ययोः शब्दार्थयोः "तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापीति" काव्यप्र॰। "अदोषं गुणवत् काव्यमिति" सरस्वतीक॰।

अद्द न॰अदति देवं अद—कर्म्मणि सन्। पुरोडाशे उज्ज्वलद॰।

अद्धा अव्य॰ अदति अत्ति तं सनत गमनं ध्यानं वा दधाति क्विप्। याथार्थ्ये साक्षात्कारे, स्फुटे, अवधारणे, अतिशये च। "अद्धा श्रियं पालितमङ्गरायेति" रघु। "यस्य स्वादद्धा न विचिकित्सास्तीति" श्रुतिः। अयं स्वरादिः पाठेन तेनोभयमरता। साक्षादादिषु पाठात् अद्धाकृत्येत्यादौ समासे ल्यप्।

अद्भुत न॰ अततीत्यत् अव्ययमाकस्मिकार्थे तथा भाति भा—डुतच्। आकस्मिके उल्कापातादौ, आलङ्कारिकप्रसिद्धे नवरसान्तर्गतविस्मयस्थायिभावके रसभेदे यथोक्तम् "अद्भुतो विस्मयस्थायिभावो गन्धर्व्वदैवतः॥ पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम्। गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः॥ स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरसम्भ्रमाः। तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः॥ वितर्कावेगसम्भ्रान्तिहर्षाद्या व्यभिचारिणः इति"। यथा "दोर्द्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्द्दण्डावभङ्गोद्यतष्टङ्कारध्वनिरार्य्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः। द्राक्पर्य्यस्तकपालसम्पुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदरभ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो? नाद्यापि विश्राम्यतीति" इति॥ तद्वति त्रि॰। "कस्मादिदं तदद्भुतं इति" ज्योति॰। अद्भुतस्वरूपविभागादि "प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमथनन् प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापद प्राक् प्रबोधाय देवाः सृजन्तीति" ज्योतिषतत्त्वे आथर्वणवाक्यं। "आपज्ज्ञानाय भूपादीनां पूर्व्वं स्वभावमन्यथा देवकर्त्तृकोऽद्भुतं इति रघु॰। तेषां लक्ष्यविध्यादि चान्यत्रात शब्दे उक्तम्। "उदयति स तदद्भुतमालिभिरिति" नैष॰। "तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणमिति" भाग॰।

अद्भुतस्वन पु॰ अद्भुतः स्वनो यस्य ब॰। महादेवे। कर्म्म॰। आश्चर्य्यशब्दे। व॰। तथाभूतशब्दवति त्रि॰।

अद्रीश पु० अद्रीणाम् अद्रेर्वा ईश ६त०। हिमाचले, शिवे च।

अद्रुहन् त्रि० द्रुह–क्वनिप् न०त०। द्रोहाकर्त्तरि–"ता वां सम्यगद्रुह्वाणेषमिति" ऋ० ५,७०,२, "हे अद्रुह्वाणा अद्रोग्धाराविति" भाष्यम्।

अद्रोघ त्रि० द्रुह–घञ् वेदे घत्वम् न०ब०। द्रोहरहिते "त्व देहि सहस्रिणं रयि नोऽद्रोघेणेति" ऋ०३,२२,६, "अद्रोघेण द्रोहरहितेनेति" भा०। न०त०। द्रोहाभावे पु०।

अद्रोघावित त्रि० अद्रोघ अवितो येन। अद्रोहरक्षके। "क्रणुत धूमं वृषण सखायोऽद्रोघाविता" इति वेद।

अद्रोह पु० अभावार्थे न०त०। द्रोहाभावे "अद्रोहेणाभिमानितेति" "अद्रोह सर्वभूतानामिति" च पुरा०।

अद्वय न० न द्वयम्। द्वित्वाभावे। नास्ति द्वय द्वित्वं तज्ज्ञान वा यत्र। सर्वात्मत्वात् आत्मनो ब्रह्मात्मैक्यत्वे, अभेदे च। "अर्थतोऽप्यद्वयानन्दमतीतद्वैतभानत" इति वे०सा०। ब्रह्मा द्वय पश्यत इति अद्वय विज्ञानभेद पदार्थानामस्यत्र वादकत्वेन अस्त्यर्थे अच्। बौद्धभेदे ते हि "सहोपालम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोरित्यनेन" पदार्थानां सविद्भिन्नत्वं वदन्ति विवरण बौद्धशब्दे द्रष्टव्यम्।

अद्वयवादिन् पु० अद्वय वदति सर्वमेव वस्तु चित्स्वरूप नान्यदतो द्वितीयमस्तीति वदतीति वद–णिनि। अद्वैतवादिनि वैदान्तिके, बाह्यार्थाभावेन ज्ञानात्मक सर्वं वस्तु स्वीकुर्वति बौद्धे च।

अद्वयस् त्रि० नास्ति द्वयं द्वित्वमस्य ब० योगविभागात् असिच् समा०। द्वित्वरहिते। "सखा सुशेवो अद्वया इति" ऋ० १,१८७,३, "अद्वया द्वयरहित" इति भाष्यम्।

अद्वयानन्द पु० नास्ति द्वय द्वित्व भेद तज्ज्ञान वा यस्य यत्र वा तादृश आनन्द। ब्रह्मरूपानन्दे अद्वैतानन्दे। "अर्थतोऽप्यद्वयानन्दमतीतद्वैतभानत इति" वे०सा०।

अद्वयाविन् त्रि०अद्वयमस्त्यर्थे विनि छन्दसि दीर्घः देवपितृयानरूपमार्गद्वयरहिते। "पुत्रस्य पाथ पदमद्वयाविन" इति ऋ० १,४ १५९, २, अद्वयाविन मार्गद्वयरहितस्येति भाष्यम्।

अद्वयु त्रि० द्वय द्विप्रकारोऽस्त्यस्य वा० उ न०त०। द्विप्रकाररूपकापट्यशून्ये अन्तर्बाह्यैकरूपे "उप द्वयुस्तावद्वयुश्च वसव इति" ऋ०८, १८, १५।

अद्वार न० निन्दित द्वारम्। प्रवेशानर्हे गुप्तद्वारे "अद्वारेण प्रवेशनमिति" "अद्वारेण न चातीयाद्ग्राम वा वेश्म वा पुरमिति" च पुरा०। नास्ति द्वारमस्य ब०। प्रवेशायोग्ये दुष्प्रवेशे, अगम्ये अनुपाये च त्रि०।

अद्वितीय त्रि० द्विधा इतं भेदं गतम् द्वीतम् तस्य भाव द्वैत तन्नास्ति यस्य ब०। सजातीयादिभेदशून्ये केवले परमात्मनि। वस्त्वद्वितीयमिति भा० "एकमेवाद्वितीय ब्रह्मेति" श्रुति। "अत्र एकम्, एव, अद्वितीयमिति" पदत्रयेण ब्रह्मणि भेदत्रयराहित्यमुक्तम्। तथाहि भेदस्तावत् त्रिधा स्वगतभेद सजातीयभेद विजातीयभेदश्चेति। वृक्षादीनां स्वावयवशाखादिभ्यो भेद स्वगतभेद, घटात् घटान्तरस्य भेद सजातीयभेद, घटस्य पटादितो भेद विजातीयभेद। ब्रह्मणस्तु "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य" इति सूत्रेण स्वकार्यात् घटादितोऽनन्यत्वात् न स्वगतभेद। घटादेर्व्यवहारिकसत्त्ववत्त्वेन पारमार्थिकसत्त्ववतो ब्रह्मण विजातीयत्वे ऽपि ततोऽभेदएव तद्भिन्नत्वस्याभावात् "सर्वं खल्विद ब्रह्मेति" श्रुत्यन्तरात् तत्सजातीयवस्त्वन्तराभावादेव तद्भेद सिद्धएवेत्यादिकमाकरे दृश्यम्। द्वितीयशून्ये, असहचरे त्रि०।

अद्विषेण्य त्रि० द्वेष्टु शीलमस्य, द्विष–एण्यन्–किच्च न०त०। प्रियरूपे, "मयोभुरद्विषेण्य सखेति" ऋ० १,१८७,३, अद्वेषिण्य अद्वेष्यस्य प्रियस्य इति भाष्यम्।

अद्वेष पु० न द्वेष अभावार्थे न०त०। द्वेषाभावे। ब०। द्वेषरहिते त्रि०। "अद्वेषो हस्तयोर्दधे" इति ऋ० १ २४,४, "अद्वेष द्वेषरहित नास्ति द्वेषोऽस्येति" भाष्यम्। एतेन अद्वेष शब्दे एतन्मन्त्रस्योदाहरणत्वेनोपन्यास केषाञ्चित् भाष्यादर्शनमूलकः।

अद्वेषस् त्रि० द्विष–असुन् न०त०। द्वेषानाश्रये द्वेषाकर्त्तरि "अद्वेषो मरुतो गातुमेतनेति" ऋ० ५,८७,८, "अद्वेष अद्वेषस" इति भाष्यम्।

अद्वैत न० द्विधा इतम् द्वीत तस्य भाव द्वैतं भेदः अभावार्थे न०त०। अभेदे, "अद्वैत सुखदु खयोरनुगुण सर्वास्ववस्थासु यदिति" उत्तरचरितम्। नास्ति द्वैत भेदो यत्र। भेदरहिते त्रि० ब्रह्मणि न०। "अद्वैततत्त्व इव सत्यतरेऽपि लोक" इति नैषधम्।

अद्वैतसिद्धि पु० अद्वैतस्य जगतो ब्रह्माभेदस्य सिद्धिरत्र। स्वनामख्याते वेदान्तप्रकरणभेदे ६त०। तत्सिद्धौ स्त्री।

अध अव्य० अथ वेदे "सुपांसुलुगित्यादिना" वर्णव्यत्यय। अथशब्दार्थे "अधा नियत उत्तर" इति ऋ०४,१८,९ अधा "अथानन्तरमिति" भा०। अधायोपस्य पोषेणेति य० १२,८, अधेति अव्ययम् अथार्थे "निपातस्य चेति पा० दीर्घ इति वेददीप।

अधःक्षज पु० अधः [illegible] एकदेशिस । [illegible] प्रोक्ते [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अधःकार पु० [illegible] । [illegible] [illegible] ।

अधश्चित्र त्रि० [illegible] [illegible] च । [illegible] ।

अधःपुष्पी स्त्री [illegible] (गवाक्ष्याम्) [illegible] (भावप्र०) इति ख्याते [illegible] ।

अधः(अधस्)तात् स्त्री [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अधम त्रि० [illegible] । [illegible] च । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अधम त्रि० [illegible] । [illegible] च । "[illegible]" इति । "[illegible]" [illegible] ।

अधमभृतक पु० [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

अधमर्ण त्रि० अधमम् ऋणम् [illegible] च । [illegible] (भाषा) इति [illegible] ।

अधमर्णिक त्रि० [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] इति । [illegible] ।

अधमाङ्ग न० [illegible] । चरणे । [illegible] ।

अधमार्द्ध न० [illegible] । [illegible] ।

अधर पु० न ध्रियते धृ—अच् न त० । (ओष्ठ) इति ख्याते नीचे वा ओष्ठे । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" इति वा [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] त्रि० । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

स्त्री० दक्षिणदिग्वा भूगोले यथाधरत्वं तथा उदक्शब्दे वक्ष्यते । सर्वनाम्ना वृत्तौ पुंवद्भावात् अधरस्या भव० अधरतन इत्यादि अधरस्या वर्त्तते अधरस्यस्मि' अधरा अधरस्या अधरस्यामित्यर्थे अधरत इत्यादि । [अधोभागे इत्यर्थे ।

अधरतस् अव्य० अधर–तसिल् । प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थवृत्तौ

अधरस्तात् अव्य०अधर+अस्ताति पृ० । अधरत इत्यर्थे । "पुरस्तात् सवितोत्तरत्तादधरत्तादिति"ऋ० १०,३६,१४,

अधरमधु न० अधरस्य मध्विव आस्वादातिशयात् । अधररसे । [एतदर्थे

अधरस्तात् अव्य० अधर+सप्तम्याद्यर्थे अस्ताति । अध-

अधराच् त्रि० अधरां दक्षिणां दिशमञ्चति क्विप् । दक्षिण दिग्भवादि । "प्राङ् वा उदङ् वाऽधराङ् वा प्रचायीताभिनन्वात इति छा० उ० । स्त्रियामधराचीति । सा च दक्षिणस्यां दिशि च ।

अधराचीन त्रि० अधराचि भव अधराच्+ख । अधःप्रदेशभवे । "अधराचीनमकृणोदपामप" इति ऋ० २,१७,५,

अधराच्य त्रि० अधरस्यां भव यत् । दक्षिणदिग्भवे अधोदिग्भवे च । "अरसं प्राच्यं विषमरसं यदुदीच्यम् अथेदमधराच्यमिति" वेद ।

अधरात् अव्य० अधर+अस्त्यर्थे आति । अधरतइत्यस्यार्थे । "पश्चादोत्तरादधरादापुरस्तादिति"ऋ० ६,१९,९, अधरात् दक्षिणत इत्यर्थ ।

अधरीण त्रि० अधरे भव अधर+ख । अधरभवे ।

अधरेण अव्य० अधरस्मिन् देशे, दिशि वा अधर+एनप् । प्रथमासप्तमीवृत्तौ आसन्ने नीचे देशादौ, सन्निकृष्टदक्षिणदिशि च । [लक्षणचारात् । अधरदिवसे ।

अधरेद्युस् अव्य० अधरे दिने अधर+एद्युस् । कालवृत्ति-

अधरोत्तर न० अधरश्च उत्तरश्च समा०द्व० । न्यूनाधिकवर्त्तिनि निम्नोन्नते । "स्यात् काकः पुरोडाशश्वावलिह्याद्विलस्था खाद्यं च न स्यात् कस्य चित् प्रवर्त्तेताधरोत्तरमिति" मनु ।

अधर्म पु० ध्रियतेऽनेन धृ–मनिन् विरोधे न०त० । धर्मविरोधिनि वेदादिनिषिद्धकर्म्मजन्ये पापे, तद्धेतुभूतप्राणिहिंसादौ च । "नोदनालक्षणोऽर्थो धर्म" इति सूत्रकारेण निषेधलक्षणोऽनर्थोऽधर्म इति तल्लक्षणं सूचितम् तत्र वेदप्रतिपाद्योऽर्थो धर्म, तन्निषेधप्रतिपाद्योऽनर्थ अधर्मः । स च निषिद्धकर्माधीन पापनामा अदृष्टभेदः । अनर्थश्च अनिष्टसाधनम् । तद्व्यवस्थायुक्तिस्तु "विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणाम् नरः पतनमृच्छतीति" । "शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नर" इत्यादिना शास्त्रेण कर्मणामाशुविनाशिनां कालान्तरभाविनरकादिजन्मविशेषान् प्रति हेतुत्वोक्तावपि तथात्व मध्यस्थद्वारीभूतमदृष्टं विना न सम्भवतीति तत् कल्प्यते अत 'चिरध्वस्तं फलायालमित्यादिना" अदृष्टशब्दे दर्शितयुक्त्या पापमत्वसाधनम् । "अधर्मेणैधते तावत् ततो भद्राणि पश्यति । ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यतीति" मनु । "अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहमिति" गीता । अधर्मभेदात् गतिविशेषोक्त्या-धर्मसत्त्वम् यथा

"कर्मभिर्नियतैर्देही जन्तुर्दुःखान्युपाश्नुते । येन येन तु भावेन कर्मणा पुरुषो गतिम् । प्रयाति परमां घोरां तत्ते वक्ष्याम्यतः परम् । अधीत्य चतुरो वेदान् द्विजो मोहसमन्वित । पतितात् प्रतिगृह्याथ खरयोनौ प्रजायते । खरो जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । खरो मृतो बलीवर्द्दः सप्त वर्षाणि जीवति । बलीवर्द्दो मृतश्चापि जायते ब्रह्मराक्षस । ब्रह्मरक्षश्च मासांस्त्रींस्ततो जायेत ब्राह्मण । पतितं याजयित्वा तु कृमियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । कृमिभावाद्विमुक्तस्तु ततो जायेत गर्द्दभ । गर्द्दभः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि शूकर । कुक्कुट पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि जम्बुक । श्वा वर्षमेकं भवति ततो जायेत मानव । उपाध्यायस्य य पापं शिष्य कुर्यादबुद्धिमान् । स जीव इह संसारांस्त्रीनाप्नोति न संशय । प्राक् श्वा भवति राजेन्द्र ! ततः क्रव्यात्ततः खर । ततः प्रेतः परिक्लिष्टः पश्चाज्जायेत ब्राह्मण । मनसाऽपि गुरोर्भार्य्यां यः शिष्यो याति पापकृत् । स उग्रान् प्रैति संसारानधर्मेणेह चेतसा । श्वयोनौ तु स सम्भूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति । तत्रापि निधनं प्राप्य कृमियोनौ प्रजायते । कृमिभावमनुप्राप्तो वर्षमेकन्तु जीवति । ततस्तु निधनं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ प्रजायते । यदि पुत्त्रसमं शिष्यं गुरुर्हन्यादकारणे । आत्मनः कामकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते । पितरं मातरञ्चैव यस्तु पुत्त्रोऽवमन्यते । सोऽपि राजन् ! मृतो जन्तुः पूर्वं जायेत गर्द्दभ । गर्द्दभत्वन्तु सम्प्राप्य दश वर्षाणि जीवति । संवत्सरन्तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानव' । पुत्त्रस्य मातापितरौ यस्य रुष्टावुभावपि । गुर्वपध्यानतः सोऽपि मृतो जायेत गर्द्दभ । खरो जीवति मासांस्तु दश श्वा

[illegible] । [illegible] वर्षाणि [illegible] । [illegible] वर्षाणि [illegible] । [illegible] वर्षाणि [illegible] ।

[illegible] युधिष्ठिर ॥ [illegible] वर्षाणि [illegible] । [illegible] वर्षाणि [illegible] ।

वर्णान् हृत्वा तु पुरुषो मृतो जायेत वर्हिण । हृत्वा रक्तानि वस्त्राणि जायते जीवजीवक । वर्णकादींस्तथा गन्धांश्चोरयित्वेह मानव । छुच्छुन्दरित्वमाप्नोति राजन् ! लोभपरायण । तत्र जीवति वर्षाणि ततो दश च पञ्च च । अधर्म्मस्य क्षय कृत्वा ततो जायेत मानव । चोरयित्वा पयश्चापि बलाका सम्प्रजायते । यस्तु चोरयते तैल नरो मोहसमन्वित । सोऽपि राजन् ! मृतो जन्तुस्तैलपायी प्रजायते । अशस्त्र पुरुष हत्वा सशस्त्र पुरुषाधम । अर्थार्थी यदि वा वैरी स मृतो जायते खरः । खरो जीवति वर्षे द्वे तत शस्त्रेण वध्यते । स मृतो मृगयोनौ तु नित्योद्विग्नोऽभिजायते । मृगो वध्यति शस्त्रेण गते संवत्सरे तु स । हतो मृगस्ततो मीन सोऽपि जालेन वध्यते । मासे चतुर्थे सम्प्राप्ते श्वापद सम्प्रजायते । श्वापदो दश वर्षाणि द्वीपी वर्षाणि पञ्च च । ततस्तु निधन प्राप्य कालपर्यायचोदितः । अधर्म्मस्य क्षय कृत्वा ततो जायेत मानुष । स्त्रिय हत्वा तु दुर्बुद्धिर्यमस्य विषय गत । बहून्क्लेशान् समासाद्य संसारांश्चैव विंशतिम् । तत पश्चान्महाराज ! क्रिमियोनौ प्रजायते । क्रिमिर्विंशतिवर्षाणि भूत्वा जायेत मानुष । भोजन चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नर । मक्षिकासङ्घवशगो बहून् मासान् भवत्युत । तत पापक्षय कृत्वा मानुषत्वमवाप्नुते । धान्य हृत्वा तु पुरुषो लोमश सम्प्रजायते । तथा पिण्याकसम्मिश्रमशन चोरयन्नरः । स जायते बभ्रुसमो दारुणो मूषिको महान् । दशन् वै मानुष नित्य पापात्मा स प्रजायते । घृत हृत्वा तु दुर्बुद्धि काकमद्गु प्रजायते । मत्स्यमांसमथो हृत्वा काको जायेत दुर्म्मति । लवण चोरयित्वा तु चीरिकाक प्रजायते । विश्वासेन तु निक्षिप्तं यो वै निह्नोति मानव । स गतायुर्नरस्तादृङ् मत्स्ययोनौ प्रजायते । मत्स्ययोनिमनुप्राप्य मृतो जायेत मानवः । मानुषत्वमनुप्राप्य क्षीणायुरुपपद्यते । पापानि तु नर कृत्वा तिर्य्यग् जायेत भारत ! । न चात्मन प्रमाणन्ते धर्म्मं जानन्ति किञ्चन । ये पापानि नरा कृत्वा निरस्यन्ति व्रतै सदा । सुखदु खसमायुक्ता व्याधितास्ते भवन्त्युत । असंवासा प्रजायन्ते म्लेच्छा अपि न संशय । नरा पापसमाचारा लोभमोहसमन्विता । वर्ज्जयन्ति च पापानि जन्मप्रभृति ये नरा । अरोगा रूपवन्तश्च धनिनश्च भवन्त्युत । स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन कृत्वा पापमवाप्नुयु । एतेषामेव जन्तूनां भार्य्यात्वमुपयान्ति ता । परस्वहरणे दोषाः सर्व्वे एव प्रकीर्त्तिता । एतद्वै लेशमात्रेण कथित ते मयाऽनघ ! । अपरान् सत्कथायोगे भूय श्रोष्यसि भारत ! । एतन्मया महाराज ! ब्रह्मणो वदत पुरा । सुरर्षीणा श्रुत मध्ये पृष्टश्चापि यथातथम् । मयाऽपि तच्च कात्स्न्येन यथावदनुवर्णितम् । एतच्छ्रुत्वा महाराज ! धर्म्मे कुरु मन सदा इ० व०।

"महापातकजान् घोरान्नरकान् प्राप्य दारुणान् । कर्म्मक्षयात् प्रजायन्ते महापातकिनस्त्विह । मृगश्वसूकरोष्ट्राणा ब्रह्महा योनिमृच्छति । खरपुक्कसवेणानां सुरापो नात्र संशय । कृमिकीटपतङ्गत्व स्वर्णहारी समाप्नुयात् । तृणगुल्मलतात्वञ्च क्रमशो गुरुतल्पग" इति । "श्वसूकरखरोष्ट्राणा गोऽजाविमृगपक्षिणाम् । चण्डालपुक्कसानाञ्च ब्रह्महा योनिमृच्छति । कृमिकीटपतङ्गाना विड्भुजाञ्चैव पक्षिणाम् । हिंस्राणाञ्चैव सत्त्वाना सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत् । लूताहिसरटानाञ्च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् । हिंस्राणाञ्च पिशाचाना स्तेनो विप्र सहस्रश । तृणगुल्मलतानाञ्च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि । क्रूरकर्म्मकृताञ्चैव शतशो गुरुतल्पग" इति । "ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुराप श्यावदन्तक । हेमहारी च कुनखी दुश्चर्म्मा गुरुतल्पग । यो येन संवसत्येषां स तल्लिङ्गोऽभिजायते । अन्नहर्त्ताऽमयावी स्यान्मूको वागपहारक । धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्ग पिशुन पूतिनासिक । तैलहृत्तैलपायी स्यात् पूतिवक्त्रस्तु सूचक । यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नर । अवश्यं याति तिर्य्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुत हविरिति" । "परस्य योषित हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च । अरण्ये निर्ज्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षस । हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारक । पत्रशाक शिखी हृत्वा, गन्धान् छुच्छुन्दरि शुभान् । मणिमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लोभेन मानव । विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्त्तृष्विति" । "मूषिको धान्यहारी, स्याद्यानमुष्ट्र, कपि फलम् । जल प्लव, पय काको, गृहकारी ह्युपस्करम् । मधु दंश, पल गृध्रो, गा गोधा,ऽग्नि बकस्तथा । श्वित्री वस्त्र, श्वा रसन्तु, चीरी लवणहारक । प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्त स्तेयकर्म्मणि । द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातय" इति । "द्रव्यस्यापह्रियमाणस्य यादृशा प्रकारास्तादृशा एव प्राणिजातय स्तेयकर्म्मण्यपहर्त्तारो भवन्ति यथा धान्यहारी मूष इति । अथवा यत्फलसाधनन्द्रव्यमपहरति तत्साधनविकलो यथा यज्ञतामस्वहारक इति" मिता०। "ब्रह्महा

[illegible]

अधःप्रस्तारिन् त्रि [illegible]

अधर्म्ममय त्रि [illegible]

अधर्म्मास्तम् त्रि [illegible]

अधर्म्मास्तिकाय पु [illegible]

अधर्मिन् त्रि [illegible]

अधर्मिष्ठ त्रि [illegible]

अधर्म्य त्रि [illegible]

अधमा स्त्री [illegible]

अधश्चर पु [illegible]

अधश्चौर पु [illegible]

अधश्शिरस् न [illegible]

अधस् अव्य [illegible]

अधस्तन त्रि [illegible]

अधस्ता(मा)म् अव्य [illegible]

अधस्तात् अव्य [illegible]

अधस्सरम् न [illegible]

अधामार्ग पु [illegible]

अधार्मिक त्रि [illegible]

अधर्म्मे–स्वारसिकप्रवृत्तिमति “अधर्म्मोच्चेति वक्तव्यमिति” उक्ति तु आधर्म्मिक इत्यप्यत्र त्रि० ।

अधि अव्य० न+धा–कि । अधिकारे, ऐश्वर्य्ये, स्वत्वे, अधिश्रयेत्यर्थे, उपरि, आधिक्ये, अतिशये च । अस्य ऐश्वर्य्ये, स्वत्वे च कर्म्मप्रवचनीयत्वेन तद्योगे सप्तमी, अधि रामे भूः, अधि भुवि राम इति । “अधि अध्ययने अर्थ्यैवधिस्मरणाधिकेषु” इति गणरत्ने उक्तम् तत्रो-पाध्यायादधीते इत्यादावध्ययने, इङोऽध्ययनार्थकत्वस्य अधिद्योतक । ऐश्वर्य्ये अधिपति, वशित्वे अधीनः, अधि-गतमिमम् व्याख्या०स० । स्मरणे मातुरध्येति इक स्मरणार्थत्व-मधिद्योतयति । अधिके, अधिकमिति अधि+कन् । “अधि-परी अनर्थकाविति” पा० उक्ते आनर्थक्ये गतित्वाभावात् नोपसर्गत्व तेन अध्यागच्छति इत्यादौ गतिसंज्ञाभावात् “गतिर्गताविति” पा० निघातो न । अतएव अस्य धात्व-र्थत्वमात्रद्योतकत्वेऽपि विशिष्टक्रियाद्योतकत्वाभावात् अन-र्थकत्वव्यवहार विशिष्टक्रियायोगाभावाच्च नोपसर्गत्वम् तेन “तस्मिन्नात्मचतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुषीति” रघौ न षत्वम् सति च क्रियाविशेषद्योतकत्वे अधितष्ठामित्यादाविव उपसर्गत्वेन षत्वमिति भेद । मुग्धबोधे तु “नात्राश्राया स्ततो नातिक्रमेऽति पर्य्यधी गताविति” गत्यर्थद्योतकत्वे नोपसर्गत्वमित्युक्तम् तेन नाकमधितस्थुषीत्यस्य गतवती-त्यर्थकतयोपसर्गत्वाभावाच्च षत्वमिति विवेक । तथा अधिके, “इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थि-वादधि” इति ऋ० १,६,१० “अधीमहे आधिक्येन याचामहे” इति भाष्यम् । उपरि “ये नाकस्याधि रोचने दिवीति” ऋ० १,१९,६, “नाकस्य दु स्वर्गस्थितस्य सूर्यस्य उपरीति” भाष्यम्, अधिकारे “यदत्र मामधि-करिष्यतीति” सि० कौ० । विभाषा कृञीति पा० । वा गतित्वमत्र विनियोक्तुरीश्वरत्वं गमयति अधिकारो विनियोग । आधिक्ये “अधिगत्य जगत्यधीश्वरादिति” नैष० अधिगत्येत्यादौ गमेर्विशिष्टज्ञानार्थत्वद्योतकत्वात् उप-सर्गत्वम् “धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते, तमेव विशिनष्ट्यन्य उपसर्गगतिस्त्रिधे”त्युक्ते विशिष्टज्ञानार्थता, तेन गतिसमासे ल्यप् । “अधिगत विधिवद् यद-पालयदित्यादौ” दायत्वेन लब्धमित्यर्थं । एवमन्य-त्रापि विशेषार्थद्योतकता विज्ञेया । आधीयते दु मनने-नेति आ+धा–कि वा इ०स्त्रस्व । मन पीडायाम् पु० ।

अधिक त्रि० अध्यारूढ एव स्वार्थे कन् उत्तरपदलोपश्च । प्रधाने अतिरिक्ते, “जन न सत्वेष्वधिको बबाधे” इति रघु । आधिक्य च योग्यपरिमाणातिक्रम अतिशयश्चेति । तत्रानुरूपातिक्रमे “अकालप्रसवा नार्य्य इत्युपक्रम्य “हीना-ङ्गीमधिकाङ्गीश्च जायन्ते यदि वा स्त्रय” इत्यरिष्टप्रकरणे वराहः । “हीनाङ्गमधिकाङ्गञ्च श्राद्धभोज्ये विवर्ज्जयेदिति” स्मृति । “इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वीति” शकु० । “अधिकं फलमश्नुते” इति पुरा० । असा-धारणे च । “ब्राह्मणस्याधिकं लब्ध, क्षत्रियस्य विजित, निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति” गौतम “ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्ध तदधिक-मसाधारणम् । क्षत्रियस्य विजितमित्यत्राधिकमित्यनुवर्त्तते क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम् । “निर्विष्ट वैश्यशूद्रयोरिति”, अत्राप्यधिकमित्यनुवर्त्तते वैश्यस्य कृषि-गोरक्षादिलब्धं निर्विष्टमसाधारणं, शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा-दिना भृतिरूपेण यल्लब्धमसाधारणम् । एवमनुलोमजाना-प्रतिलोमजानाञ्च लोकप्रसिद्धेषु स्वस्ववृत्तिषु यल्लब्धमसाधारण-मुक्त सूतानामश्वसारथ्यमित्यादि तत्तत् सर्वं निर्विष्टशब्दे-नोच्यते सर्वस्यापि भृतिरूपत्वात् “निर्वेशो भृतिभोगयो-रिति” त्रिकाण्डीस्मरणात् । तत्तदसाधारणं वेदितव्यम्” इति मिताक्षरा । दर्पणोक्ते अर्थालङ्कारभेदे यथा दर्पणे “आश्रयाश्रयिणोरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते” । “किमधिकमस्य ब्रूमो महिमानं वारिधेर्हरिर्यत्र । अज्ञात एव शेते कुक्षौ निक्षिप्य भुवनानि” इत्यत्राश्रयस्य । “युगान्तकालप्रतिसं-हृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत । तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुद ” इति माघे तु आश्रितस्याधिक्यम् । भावार्थे ष्यञ्–आधिक्यम् । उचित प्रमाणातिरेके न० । [अत्यन्तोत्कृष्टे च ।

अधिकतर त्रि० अधिक+तरप् । द्वयोर्मध्ये उत्कृष्टे एकस्मिन्,

अधिकतम त्रि० अधिक+तमप् । बहूनां मध्ये एकस्मिन् उत्कृष्टे, अत्यन्तोत्कृष्टे च ।

अधिकमास पु० कर्म्म० । मलमासे तद्विवरणमधिमासशब्दे ।

अधिकरण न० अधि+कृ–ल्युट् । आधारे, व्याकरणशास्त्रे “कर्तृकर्म्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् । उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति” हरिपरिभाषिते अधिकरणसंज्ञके कर्तृकर्म्मद्वारा क्रियाश्रये कारके, यथा गेहे स्थाल्यामन्नं पचतीत्यादौ गृहस्य कर्तृद्वारा, स्थाल्याश्च कर्म्मद्वारा, परम्परया पाकक्रियाश्रयत्वात्, गृहादे । “आधारोऽधिकरणमिति” “सप्तम्यधिकरणे इति” पा० ।

अधिकरणं च तत्र सुखादेरा धर्मो न तत्र। यथा सुखत्वं आत्मनो गुणम्, गुणत्वं च संयोगादिष्वप्यस्ति इत्यात्मत्वं [illegible] यथा सुखादेरेतदात्मसम्बन्धि- त्वम् [illegible] न तु वैपरीत्य । इत्यादिषु सुखादेरेव [illegible] वा [illegible] अधिकर- णत्व [illegible] इत्यादिकरणत्वमित्येव बधम् । क्रियते [illegible] विचारोऽस्मिन्। पूर्वोत्तरपक्षयोः प्र- वृत्ते [illegible] [illegible] [illegible] यथा हि "सिद्धोऽसिद्धस्य पूर्वपक्षत्वेऽपरं सिद्धमपि सिद्धान्त- वाक्येऽधिकरणं पूर्वमिति" मीमांसा । तत्र विषय- एवं वाक्यं विषयः [illegible] विषय इत्यपि न वेति विषयः । तत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विषय [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]" इत्यादिवाक्यं विचारप्रसङ्गेन विषय । [illegible] ? [illegible] [illegible] ? इति संशय । [illegible] पूर्वपक्षः । [illegible] सिद्धान्त । तेन [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] विषय [illegible] पूर्वपक्ष सिद्धान्तेति [illegible] इति [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible] । [illegible] [illegible] यथा "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] विषयः । न चात्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भेति [illegible] । पूर्वपक्षयुक्तिश्च [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । संदिग्ध हि [illegible] [illegible] [illegible] यथा हि [illegible] ? [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] विषयात् । न द्वितीयः [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] इति चेत् न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] प्रयोजनं [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] प्रयोजनं [illegible] [illegible] न विद्यु । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति । [illegible] [illegible] । "[illegible] इति वा । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अधिकरणम् ।

अधिकरणसिद्धान्त पु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सिध्यति इति । [illegible] [illegible] सिध्यति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सिद्धान्त [illegible] इति" वा ।

अधिकरणिक पु० अधिकरणम् धर्म्माधिकरणम् व्याश्रयतया- ऽस्यस्य ठन्। विचारकरणाय धर्म्माधिकरणमण्डपे नियुक्ते प्राड्विवाकादौ। तत्र नियुक्त ठञ्। व्याधिकार- णिकोऽप्यत्र पु०।

अधिकर्म्म(न्) अव्य० कर्म्मणि विभक्त्यर्थेऽव्ययी० वा अच्समा०। कर्म्माधिकृत्येत्यर्थे। अधिकं कर्म्म प्रा०स०। अधिक- कर्म्मणि। न०त०। अधिककर्म्मयुक्ते त्रि०।

अधिकर्म्मकर त्रि० अधिकं कर्म्म तत्करोति कृ—आनुलो- म्यादौ ट। गुश्रूषकभेदे दासभेदे। क्विप् अधिकर्म- कृदप्यत्र त्रि०।

अधिकर्म्मकृत त्रि० अधिकं कर्म अधिकर्म तत् कृतं येन निष्ठा- न्तस्य परनि०। "सर्वेष्वधिकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तथो- परि। सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेय" इति नारदोक्ते गुश्रूषकभेदे।

अधिकर्म्मिक पु० अधिकृत्य हट्टं कर्म्मण्यऽलम् अधिकर्म–ठन्। हट्टाध्यक्षे, हट्टस्थवणिग्भ्यः शुल्कादानकर्म्मणि नियुक्ते।

अधिकाङ्ग न० अधिकोऽङ्गात्। वर्मधरैर्योधैर्हृदयमध्ये वर्म- दार्ढ्यार्थं बद्धपट्टिकादौ। ब०। अधिकाङ्गवति त्रि०। "अजाविघातने चैव अधिकाङ्गः प्रजायते" इति शाता०।

अधिकार पु० अधि+कृ–घञ्। आरम्भे, यथेष्ट क्रयविक्रया- दिकर्त्तृत्वसम्पादके स्वामित्वे, "अधिकारः फले स्वाम्यमधि- कारी प्रभुर्भवेदिति" मीमांसोक्ते विहितकर्म्मफलस्वामित्वे, विनियोज्यपुरुषस्य सम्बन्धे, यथा याजनादिकर्मणि ब्राह्म- णादेः, राज्ञः प्रजापालनादौ, वैश्यस्य कृष्यादौ, शूद्रस्य द्विजसेवायाम्, "नैमित्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकारः" इति मिताक्षरा। स्वामित्वे–"सर्वे स्युरधिकारिण"इति स्मृतिः। तत्र च वैदिकादिकर्मसु कर्त्तव्यताज्ञानाधीनप्रवृत्तिहेतुरधि- कारः। यथा याजनादौ ब्राह्मणस्येत्यादि। शूद्रस्य नाध्य- यनादिष्वधिकारः यथोक्तं "निषेकादिश्मशानान्तो यस्य वेदो- दितो विधिः। तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्नान्यस्यैव कदाचनेति" मनुना। न केवलम् अध्ययने शूद्राणामधिकारः यागा- दावप्यनधिकारः यथोक्तं जैमिनीयसूत्रभाष्यादौ। "चातु- र्वर्ण्यमविशेषात्" इत्याशङ्क्य "निर्देशाद्वा त्रयाणां स्यादग्न्याधेये ह्यसम्बन्धः क्रतुषु ब्राह्मणश्रुतिरित्यात्रेयः" इति। 'वा'शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, "त्रयाणाम्" अधिकारः स्यात् कुतः ? अग्न्याधेये निर्देशात् अग्न्याधेये त्रयाणां निर्देशो भवति, "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्य"इति शूद्रस्य आधाने श्रुतिर्नास्ति इत्यनग्निः शूद्रः असमर्थोऽग्निहोत्रादि निर्वर्त्तयितुम्। तस्मात् "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" इत्येवमादिः शूद्रस्य प्रापिका श्रुतिर्नास्ति। ब्राह्मणादीन् एवाधिकृत्य सा प्रवर्त्तते, ते हि समर्था अग्निमत्त्वात्, आहवनीयादयो न शूद्रस्य, अविधानात्, संस्कारशब्दत्वाच्च आहवनीया- दीनाम्। तस्मात् अनधिकृतोऽग्निहोत्रादिषु शूद्र इत्या- त्रेय मन्यते स्म" इति भा०। तथा कर्मप्रतिपादके सर्वशास्त्रे विहितकर्मसु मनुष्याणामेवाधिकारः न तिरश्चां न वा देवादीनां यथोक्तं तत्रैव "फलार्थत्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वा- धिकारं स्यात्"इत्याशङ्क्य "कर्त्तुर्वा श्रुतिसंयोगाद्विधि- कात्स्न्र्येन गम्यते" इति सू०। 'वा'शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। न चैतदस्ति तिर्यगादीनामपि अधिकारः इति। कस्य तर्हि ? । यः समर्थः कृत्स्नं कर्म अभिनिर्वर्त्तयितुम्। न चैते, शक्नुवन्ति तिर्यगादयः कृत्स्नं कर्माभिनिर्वर्त्तयितुम्, तस्मात् एषां न सुखस्याभ्युपायः कर्म, कथं यो न शक्यते कर्त्तुम्, सोऽभ्युपायः स्यात् ? इति। न देवानां, देवता- न्तराभावात्, न हि आत्मानम् उद्दिश्य त्यागः सम्भवति, त्याग एवासौ न स्यात्, न ऋषीणाम्, आर्षेयाभावात् न भृग्वादयो भृग्वादिभिः सगोत्रा भवन्ति, न चैषां सामर्थ्यं प्रत्यक्षम्। "अपि च तिर्यञ्चो न कालान्तर- फलेन अर्थिनः, आसन्नं हि कामयन्ते। "ननु च उक्तं, कालान्तरफलार्थिनः तिरश्चः पश्यामः, शुनः श्येनाश्चतुर्दश्याम् अष्टम्यां च उपवसत" इति उच्यते न जन्मान्तरफलार्थिन उपवसन्ति। 'कथं अवगम्यते ? वेदाध्ययनाभावात्, ये वेदमधीयते ते एतद्विदुः, "इदं कर्म कृत्वा, इदं फलममुत्र प्राप्नोति इति" न चैते वेद- मधीयते, नापि स्मृतिशास्त्राणि, नाप्यन्येभ्य अवगच्छन्ति, तस्मात् न विदन्ति धर्मम्। अविद्वांसः कथम् अनुति- ष्ठेयुः, तस्मात् न धर्माय उपवसन्ति इति। किमर्थस्य तर्ह्येषाम् उपवासः ? । उच्यते, रोगात् अरुचिरे- षाम्। कथं पुनर्नियते काले रोगो भवति ? । उच्यते नियतकाला अपि रोगा भवन्ति यथा तृतीयकचातुर्थका- दीति। तस्मात् मनुष्याणाम् अधिकारः इति। न च तिरश्चां द्रव्यपरिग्रहः, न हि एते द्रव्यं स्वेच्छया उप- युञ्जाना दृश्यन्ते, तस्मात् अनीशाना धनस्य। यत्तु, देव- ग्रामो हस्तिग्राम इति, उपचारमात्रं तत्। तस्मात् अपि न तिरश्चाम् अधिकार इति। यानि पुन- र्लिङ्गानि, "देवा वै सत्रमासत"इत्येवमादीनि, अर्थवादा ते विधिप्ररोचनार्थाः। विद्यते हि विधिरन्यः तेषु सर्वेषु,

[illegible] ... सर्वेषामधिकारः ... [illegible] ... "मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य" ... [illegible] ... "शास्त्रफलं प्रयोक्तरि" ... [illegible]

[illegible] ... "कर्मण्येवाधिकारस्ते" ... [illegible]

अधिकारविधि पु॰ अधिकारे फलस्वाम्ये विधिर्विधायकम्। ... [illegible] ... यथा "राजा राजसूयेन यजेत" ... [illegible]

अधिकारिता स्त्री अधिकारिणो भावः तल्। ... [illegible] ... अधिकारित्वम् अत्रार्थे न।

अधिकारिन् त्रि॰ अधिकरोति अधि+कृ–णिनि। ... [illegible] ... "अधिकारी च त्रिविधः" ... [illegible] ... "अधिकारिविशेषस्य नियमः" ... [illegible]

सने "ये मन्दास्ते तु सज्जन्ते ब्रह्मणोऽरूपकल्पने" इत्युक्तं । अतएवोक्तम् "प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय प्रक्षीणदोषाय यथोक्तकारिणे—प्रदेयमेतत् सततं मुमुक्षवे इति । अत्र यथोक्तकारिणे इत्यनेन प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः वर्णाश्रमविहित कर्मानुष्ठेयमेवेत्युक्तं शा० सूत्रकृताऽपि "विहितत्वादाश्रम कर्मापि" इत्युक्तम् गीतायामपि "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते" इत्यनेन आरुरुक्षो यथोक्तकर्माधिकार उक्तः "कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते" इत्यनेन कषायशब्द वाच्यचित्तदोषक्षयार्थं कर्मानिष्ठकतेत्युक्तम् । "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परञ्चापरमेव चेति" श्रुतावप्यधिकारिभेदात् निराकारसोपाधिकयो द्वयोर्ब्रह्मणोर्वेद्यतोक्ता । गीतायामपि "लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मया नघ ! ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां, कर्मयोगेन योगिनामिति" अधिकारिभेदात् ज्ञानकर्मणोरधिकार इत्युक्तम् । "सम्यक् ससाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा । निष्कामेण सदा पार्थ ! काम्यञ्च कामान्वितेन चेति" भवि०पु० । "अधिकारिणाऽर्थिना विदुषा समर्थेनेति" रघु० तेन विदुषस्तत्तत्कर्मजन्यफलार्थित्वम् तत्तत्कर्मकरणयोग्यत्वम् अपर्युदस्तत्वञ्च अधिकारिताप्रयोजकम् । तत्र फलार्थित्वञ्च सति कामे एव, मुमुक्षुत्वे तु न फलार्थित्वापेक्षकतेति भेदः । मार्कण्डेयपुराणे रुचिवाक्येन "पितृन्नमस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ । प्रदानशक्ताः सकलेप्सितानां विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेष्विति" अनेन फलार्थिनं प्रति तत्तत्फलदातृत्वं, तदनर्थिनं मुमुक्षुं प्रति मुक्तिदातृत्वमिति स्पष्टमुक्तम् एवं देवतानामप्यधिकारिभेदेन फलदातृत्वम् । अनभिसंहितेषु अनुद्दिष्टेषु फलेष्वित्यर्थः । अधिकारोऽस्यास्ति इनि । स्वामित्ववति "सर्वे स्युरधिकारिणः" इति स्मृति स्त्रियां ङीप् । "कृतान्त देवी वचनाधिकारिणीति" नैष० ।

अधिकार्थवचन न० अधिकार्थस्य स्तुतिनिन्दाभ्यामारोपितस्य वस्तुधर्मादतिरिक्तस्य गुणस्य वचनम् । स्तुत्यर्थवादे, निन्दार्थवादे च । यथा वातच्छेद्यं तृणमित्यत्र दुर्बलत्वेन निन्दा, काकपेया नदीत्यत्र च पूर्णजलत्वेन स्तुतिः गम्यते "कृत्यैरधिकार्थवचने" इति पा० ।

अधिकाम पु० अधिकः कामः । अत्यन्ताभिलाषे । व० । तद्वति त्रि० । कामे विभक्त्यर्थे अव्य० । काममधिकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अधिकृच्छ्र पु० अधिकं कृच्छ्रं कष्टं साधनतयाऽस्त्यस्य अच् । "बिल्वैरामलकैर्वापि कपित्थैरथवा शुभे । मासेन लोकेऽधिकृच्छ्रः कथ्यते द्विजसत्तमैः" इति (गरुड़पु०) उक्ते माससाध्ये व्रतभेदे । प्रा०त० । अधिककष्टे न० । तद्वति त्रि० ।

अधिकृत पु० अधि+कृ—क्त । आयव्ययाद्यवेक्षके, अध्यक्षे कर्मजन्यफलसम्बन्धिनि नियुक्ते, स्वामित्ववति च त्रि० । "महीपतीनां पृथगर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधिश्रीरिति" रघु ।

अधिकृति स्त्री अधि+कृ—क्तिन् । अधिकारे । [आरोहणे ।

अधिक्रम पु० अधि+क्रम—भावे घञ् अमन्तत्वान्न वृद्धिः ।

अधिचित् त्रि० अधि+भावे कर्त्तरि वा क्विप्-तुक् च । परिचये, तत्कारिणि च । "विद्यामासामभयानामधिचितम" ऋ० १०.६२.२४ ।

अधिक्षिप्त त्रि० अधि+क्षिप—क्त । स्थापिते, निन्दिते कृताधिक्षेपे, प्रेरिते, तिरस्कृते च ।

अधिक्षेप पु० अधि+क्षिप—भावे घञ् । तिरस्कारे, स्थापने प्रेरणे च ।

अधिगत त्रि० अधि—गम कर्मणि-क्त । प्राप्ते, ज्ञाते च । "अधिगतं विधिवत् यदपालयदिति" रघु "अधिगतसकलकलाकलापकमिति" का०। अधिगताखिलवेदार्थः", इति वे०भा० ।

अधिगम पु० अधि+गम—घञ् । ज्ञाने, प्राप्तौ, स्वीकारे च । "अध्यात्मयोगाधिगमेनेति" गीता । निध्याद्रे प्राप्तौ च । "स्वामी स्वक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेष्विति" गौत० । "अधिगमो निध्यादेः प्राप्तिरिति" मिता० ।

अधिगव अव्य० गवि विभक्त्यर्थे अव्ययी० वेदे अच् समा० । गवीत्यर्थे "न्यादीयो यदधिगव चौरस्मिति" वेद० ।

अधिगुण पु० अधिको गुणः प्रा०स० । अतिशयितविनयादिगुणे । ब० । तद्वति त्रि० । "याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा" इति मेघदू० । गुणे—विभक्त्यर्थे अव्ययी० । गुणमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । अधिगतो गुणो येन । ज्याधिरूढे धनुषि न० ।

अधिजिह्व पु० अधिका जिह्वा यस्य । द्विजिह्वे सर्पे तस्य द्विजिह्वत्वञ्च अमृतास्वादाशया कुशविलेहनात् । यथोक्तं भा०आ०प० । "यत्रैतदमृतञ्चापि स्थापितं कुशसंस्तरे । तद्विज्ञाय स्म ते सर्पाः प्रतिमायास्ततश्च तत् । सोमस्थानमिदञ्चेति दर्भांस्ते लिलिहुस्तदा । ततो द्विधा कृता जिह्वा सर्पाणां तेन कर्मणा । अभवंश्चामृतस्पर्शाद्दर्भास्तेऽथ पवित्रिणः । एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च । द्विजिह्वाश्च कृताः सर्पा गरुडेन महात्मना' इति ।

अधिविन्निका स्त्री विवाहे दत्तौ धन् अधिविन्ना विविक्ता वा । (साधुविन्न) उपरिविवाहितायाम् ।

अधिश्रय पुं अधाश्रयणं श्रयः अधिश्रयं वा अत्र वा अधिकं च । पाकोपयोगाधारे अग्नि "अधि श्राद्धवर्षे" इति च ।

अधिज्योतिष नाम ज्योतींषि तिरस्कृत्य वर्तते अव् वेदा । सर्वशास्त्रादिज्योतिर्वेदाधिष्ठान अर्थे ।

अधिकाम्या स्त्री अधि+काम्य । कर्मकोशाद्दिवृत्ती । "आकर्ष काम्यमधिकृत्य" इति ध्वे । "साधु मनस्कामाधिकाम्या काम्याधि" इत्या । "अधिकाम्याधिक आह्वानाधिकि" एवा ।

अधिदृष्ट ह अधाध्यक्षो दृष्टम् अत्र ह । दृष्टोपरि आतृष्णे (मजराय) । ता ह । इति कि । दृष्टे निकायें अवधौ । दृष्टाधिकारार्थे अव ।

अधिदैव ह अधिकृतोऽस्य देव इत्यादिवत्सात् प्रा॰१५ । सर्वेशादिरूपे परमेश्वरे । दैवे निकायें अवधौ । देवाधि कारार्थे अव । अधिदैवं यथा मनु । अनुरधिका दिग्देवता । आधिदैविक दैवमा जाती हुताशनो सि ।

अधिदेवता स्त्री अधिकाधी देवता या ह । अधिगताऽस्त्री देवतायाम् । देवतायां अधिकारजन्य अधिष्ठान पालेय स्वस्वव्यापारेषु प्रवर्तयितृ नियमनकाम् । तत्र शाक्षात् परमेश्वरस्य सर्वावस्थ ह स अन्तर्याम्य शाश्वत्य । "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो, यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं, योऽपोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । योऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद, यस्याग्निः शरीरं, योऽग्निमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षं शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यो वायौ तिष्ठन् वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद, यस्य वायुः शरीरं, यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यो दिवि तिष्ठन् दिवोऽन्तरो यं द्यौर्न वेद, यस्य द्यौः शरीरं यो दिवमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो, यमादित्यो न वेद, यस्यादित्यः शरीरं, य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यो दिक्षु तिष्ठन् दिग्भ्योऽन्तरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं, यो दिशोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यश्चन्द्रतारके तिष्ठंश्चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद, यस्य चन्द्रतारकं शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः शरीरं, य आकाशमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यस्तमसि तिष्ठंस्तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद, यस्य तमः शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यस्तेजसि तिष्ठंस्तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद, यस्य तेजः शरीरं, यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिदैवतम् । अथाधिभूतम् । यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं, यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् । यः प्राणे तिष्ठन् प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद, यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यो वाचि तिष्ठन् वाचोऽन्तरो यं वाङ् न वेद, यस्य वाक् शरीरं यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यश्चक्षुषि तिष्ठंश्चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद, यस्य चक्षुः शरीरं, यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यः श्रोत्रे तिष्ठञ्छ्रोत्रादन्तरो यं श्रोत्रं न वेद, यस्य श्रोत्रं शरीरं यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यो मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद, यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यस्त्वचि तिष्ठंस्त्वचोऽन्तरो यं त्वङ् न वेद, यस्य त्वक् शरीरं यस्त्वचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरो, यं विज्ञानं न वेद, यस्य विज्ञानं शरीरं यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । यो रेतसि तिष्ठन् रेतसोऽन्तरो, यं रेतो न वेद, यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता, नान्योऽतोऽस्ति मन्ता, नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तम्" इति । सर्वेषां निकेतनाधिभूतानां दिग्वस्त्रादिवस्त्रादिप्रसिद्धाधिष्ठातृ- वर्गं यथा "सर्वात्मप्रपञ्चातीताद्य वैराजस्य पुंसः । दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः" इति सार ।

अधिष्ठातृदेवताविशिष्टवरप्रसादाच्चक्षुरादिवाक्पाण्यादिकारक इत्

तृपत्वदेवानाञ्च वैकारिकत्वमिति' राघवभट्टेन व्याख्यातम्। "वैकारिका दिगाद्याश्च चन्द्रेयैकादश स्मृता। इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते परिकीर्त्तिता" इति तद्धृताभियुक्तोक्तिः। तथा च श्रोत्रस्य दिक्, त्वचो वात, नेत्रस्य अर्क, रसनाया वरुण, घ्राणस्य अश्विनौ, वागिन्द्रियस्य वह्नि, हस्तस्य इन्द्र, पादस्य उपेन्द्र, पायो मित्र, उपस्थस्य (क) प्रजापति, मनस चन्द्र, इत्येते एकादशेन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवाः। "ईश्वरं भास्करे विद्यादुमा विद्यान्निशाकरे। स्कन्दमङ्गारके विद्याद्बुधे नारायणं विदुः। गुरौ वेदनिधिं विद्यात् शुक्रे शक्रो विधीयते। शनैश्चरे यम विद्याद्राहोः कालं तथैव च। चित्रगुप्तोऽधिप केतोरित्येते ग्रहदेवता" इति (मत्स्यपुरा०) उक्ता ग्रहाणामधिदेवा। एतेषां पुनरधिष्ठातृदेवाश्च प्रत्यधिदेवतात्वेन व्यवह्रियन्ते ते च प्रत्यधिदेवताशब्दे दर्शयिष्यन्ते। अधिदेवताप्यत्रैव। "आदित्याभिमुखा सर्वे साधिप्रत्यधिदेवता" इति मत्स्यपु०। "ग्रयाद्धमूर्त्तैरधिदेवताक्रतिरिति" भट्टिः। चन्द्राधिदेवता उमा।

अधिदैवत न० अधिष्ठातृ दैवतम् प्रा०स०। अधिदेवताशब्दार्थे "शिवाधिदैवतं ध्यायेत् वह्निप्रत्यधिदैवतमिति" "विचिन्त्यो साधिदैवत"मिति च विष्णुध०पु०। दैवते विभक्त्यर्थे अव्ययीभाव। दैवतमधिकृत्येत्यर्थे अव्य०। "अथाधिदैवतम् आदित्यो वा" इति छन्दो० उ० "इत्यधिदैवतमिति बृ०उ०"। अधिदैवमप्यत्र अव्य०। "अधिदैवं किमुच्यते इति" गीता।

अधिनाथ पु० अधिको नाथ प्रा०स०। अधीश्वरे। "तत्राधिनाथमधिकृत्य दिवस्तथासाविति" नैष०।

अधिनाय पु० अधिनीयते वायुना गन्धाधारसूक्ष्मांशनयनद्वारा तत्तत्स्थान स्थितेऽसौ अधि+नी—घञ्। गन्धे।

अधिप पु० अधिपाति अधि+पा—क। प्रभौ ईश्वरे। "अथ प्रजानामधिप प्रभाते" इति रघु। "श्रिय कुरूणामधिपस्येति" भार०।

अधिपति पु० अधिक पति, अधि+पा—डति वा। ईश्वरे स्वामिनि "स वा एष सर्वेषां भूतानामधिपतिरिति" श्रुति। "सर्व्वस्याधिपतिर्हि स" इति मनु। "ततो भुजङ्गाधिपतेः फणाग्रैरिति" कुमा०। पत्यन्तत्वात् भावादौ यक् आधिपत्यम्। अत्यन्तैश्वर्य्ये म०। "शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठदिति" कुमा०। अपूर्व्वपदकत्वात् स्त्रियां ङीप् नकारान्तादेश। "विष्टम्भिनीं दिशामधिपत्नीमिति यजु० १४,५, अधिपत्नीं स्वामिनीमिति" दीप।

अधिपा त्रि० अधिपाति अधि+पा क्विप् अधिपतौ, अधिपालके च "स्वर्यद्दश्मन्नधिपा उ अन्धोऽभि" ऋ०७,८८,२।

अधिपु(पू)रुष पु० अधिक उत्तम पु(पू)रुष प्रा०स०। परमेश्वरे। पु(पू)रुषे विभ० अव्ययी०। पु(पू)रुषमधिकृत्येत्यर्थे अव्य०। [बहुप्रजायां स्त्री।

अधिप्रज त्रि० अधिका प्रजा यस्य। बहुप्रजायुक्ते। प्रा०स०।

अधिभू पु० अभिभवति स्वामीभवति स्वामर्थेऽत्राधि अधि+भू—क्विप्। प्रभौ।

अधिभूत अव्य० भूतेषु विभ० अव्ययी०। भूतान्यधिकृत्येत्यर्थे "अधिभूतं किमुच्यते" इत्यर्जुनप्रश्ने "अधिभूतं क्षरो भाव" इति भगवदुत्तरम् इति गीता। "भूत प्राणिमात्रमधिकृत्य भवतीत्यधिभूतमुच्यते" इति श्रीधर। अधिभूत भव अनुशतिका० ठिपदष्टृद्धि आधिभौतिकम्। भूतान्यधिकृत्य जाते तु खादौ त्रि०।

अधिभोजन न० अधिकमत्यन्त भोजनम् प्रा०स०। अत्यन्तभोजने। भोजन निरुक्ते धननामसु पठितम् अधिक धनं मूल्य यत्र। अतिमूल्यलभ्ये वस्तुनि त्रि०। "दश वस्त्राधिभोजना इति ऋ०६,४७,२३ अधिभोजना अधिक धनं मूल्य येषां तादृशानि दश वस्त्राणीति भाष्यम्।

अधिमन्थ पु० अधिक मथ्यतेऽनेन अधि+मन्थ—करणे घञ्। "उत्पाद्यत इवात्यर्थं नेत्र निर्मथ्यते तथा। शिरसोऽर्द्धं तु तं विद्यादधिमन्थ स्वलक्षणै" इत्युक्ते अरणिकाष्ठमन्थनाशयनभेदे।

अधिमांस न० अधिक मांसमत्र। "विशीर्णं मृदु मञ्जुल यकलमकार स्राव वा तदधिमांसनाम विद्यादिति" वैद्यकोक्ते रोगभेदे।

अधिमांसक पु० अधिको मांसो यत्र ब० कप्। "हनुस्थे पश्चिमे दन्ते महाशोथो महारुज। लालास्रावी कफकृतो विज्ञेय सोऽधिमांसक" इति वैद्यकोक्ते दन्तरोगविशेषे।

अधिमात्र त्रि० अधिका मात्रा यस्य अधिक प्रमाणमस्य मात्रच् वा। अधिकप्रमाणे।

अधिमास पु० अधिको रविमासादतिरिक्त शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रो मास प्रा०स०। मलमासे 'असक्रान्तमासोऽधिमासो निरुक्त'इतिकृत्युक्तो रविसक्रान्तिवर्जितो मासोऽधिमास। तथा हि "मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भ प्रथमे क्षणे। ते चैत्राद्या" इत्युक्तदिशा मीनस्थे रवौ यस्य चान्द्रमासस्यारम्भ स चैत्र एव मेषस्थरवारब्धो वैशाख

तत्त्वचैतन्यकर्तृत्वे भिन्नाधिकरणे युक्तिसिद्धे तथा-प्युभ्रान्तिरियमित्यर्थः । किन्तु महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं पश्यति भ्रान्तिबीजं तत्संयोगस्तद्विदानम् अतिरोहितार्थमन्यत्" कौ० । तदेतन्मतस्य शाख्य मुक्तावल्यां निराकृतं यथा "एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषः पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किन्तु चेतनः कार्यकारणयोरभेदात् कार्यनाशे कार्यरूपतया नाशः स्यादित्यकारणस्य तस्य बुद्धिगतचैतन्याभिमानार्थानुपपत्त्या तत्कल्पनम् । बुद्धिश्च प्रकृतेः प्रथमः परिणामः । सैव महत्तत्त्वमन्तःकरणमप्युच्यते । तत्सत्त्वाच्छ्याभ्यां पुरुषस्य स-रामर्शौ । तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः । पुरुषे कर्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहात् । ममेदं कर्त्तव्यमिति मदथ पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया चेतनप्रतिबिम्बादतात्त्विको दर्पणस्येव मुखोपरागः । इदमिति विषयोपराग इन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्त्विको निश्वासाभिहतदर्पणस्येव मलिनिमा । कर्त्तव्यमिति व्यापारावेशः । तेनायतत्वयवसो बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः सम्बन्धो दर्पणप्रतिबिम्बेन मुखस्योपलब्धिरुच्यते । ज्ञानादिवत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः । न च बुद्धिश्चेतना परिणामित्वादिति सांख्यमतमपास्तम् कृत्यदृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तद्भिन्ने मानाभावाच्चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतेः । बुद्धेः परिणामित्वाच्चैतन्यागे भ्रम इति चेत् तस्य ये कि नेष्यते । अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे तत्पूर्वमसंसारापत्तिः । अचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वात् बुद्धेरचैतन्यं कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न अचिदः कर्त्तुर्जन्यत्वे मानाभावात् वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वम् । अनादेर्नाशासम्भवान्नित्यत्वम्" मुक्ता० । वेदान्तिमते आविद्यिकजीवस्यैवौपाधिकं कर्तृत्वं शा०सू० भा० व्यवस्थापितम् यथा ।

"कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" । तद्गुणसारत्वाधिकारेणैवापरोऽपि जीवधर्मः प्रपञ्च्यते । कर्त्ता चायं जीवः स्यात् कस्मात् शास्त्रार्थवत्त्वात् एवञ्च यजेत जुहुयात् दद्यादित्येवंविधं विधिशास्त्रमर्थवद्भवति अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । तद्धि कर्त्तुः सतः कर्त्तव्यविशेषमुपदिशति न चासति कर्तृत्वे तदुपपद्यते । तथेदमपि शास्त्रमेवमर्थवद्भवति "एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुषः" इति भा० । 'विहारोपदेशात्' सू० । "इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायां सन्ध्ये स्थाने विहारमुपदिशति "स ईयतेऽमृतो यत्रकाममिति" "स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते" इति च भा० । "उपादानात्" सू० । "इतश्चास्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायामेव करणानामुपादानं संकीर्त्तयति । "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति' । "प्राणान् गृहीत्वेति च" भा० । "व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः" सू० । "इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यदस्य लौकिकीषु वैदिकीषु च क्रियासु कर्तृत्वं व्यपदिश्यते 'विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्म्माणि तनुतेऽपि चेति" । ननु विज्ञानशब्दो बुद्धौ समधिगतः कथमनेन जीवस्य कर्तृत्वं सूच्यते इति नेत्युच्यते जीवस्यैष निर्देशो न बुद्धेः न चेज्जीवस्य स्यात् निर्देशविपर्ययः स्यात् विज्ञानेनेत्येवं निरदेक्ष्यत् । तथा ह्यन्यत्र बुद्धिविवक्षायां विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति" । इह तु "विज्ञानं यज्ञं तनुत" इति कर्तृसमानाधिकरणनिर्देशात् बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं सूच्यत इत्यदोषः । अत्राह यदि बुद्धिव्यतिरिक्तो जीवः कर्त्ता स्यात् स स्वतन्त्रः सन् प्रियं हितं चैवात्मनो नियमेन सम्पादयेत् न विपरीतं, विपरीतमपि तु सम्पादयन्नुपलभ्यते । न च स्वतन्त्रस्यात्मन ईदृशी प्रवृत्तिरनियमेनोपपद्यते इति अत उत्तरं पठति" भा० । "उपलब्धिवदनियमः" सू० । यथायमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽप्यनियमेनेष्टमनिष्टञ्च उपलभते एवमनियमेनैवेष्टमनिष्टञ्च सम्पादयिष्यति । उपलब्धावप्यस्वातन्त्र्यमुपलब्धिहेतूपादानोपलम्भादिति चेन्न विषयप्रकल्पनमात्रप्रयोजनत्वादुपलब्धिहेतूनाम् उपलब्धौ त्वनन्यापेक्षत्वमात्मनश्चैतन्ययोगात् । अपि चार्थक्रियायामपि नात्यन्तमात्मनः स्वातन्त्र्यमस्ति देशकालनिमित्तविशेषापेक्षत्वात् । न च सहायापेक्षस्य कर्त्तुः कर्तृत्वं निवर्त्तते । भवति ह्येधोदकाद्यपेक्षस्यापि पक्तुः पक्तृत्वम् । सहकारिवैचित्र्याच्चेष्टानिष्टार्थक्रियायामनियमेन प्रवृत्तिरात्मनो न विरुध्यते" भा० । "शक्तिविपर्य्ययात्" सू० । "इतश्च विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्त्ता भवितुमर्हति । यदि पुनर्विज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिरेव कर्त्री स्यात्तत शक्तिविपर्य्ययः स्यात् करणशक्तिर्बुद्धेर्हीयेत कर्तृशक्तिश्चापद्येत । सत्याञ्च बुद्धेः कर्तृशक्तौ तस्या एवाहंप्रत्ययविषयत्वमभ्युपगन्तव्यम् अहङ्कारपूर्विकायाः प्रवृत्तेः सर्वत्र दर्शनात् अहं गच्छाम्यहं भुञ्जेऽह

इन्द्रियात्मक मनश्चिदाभासमस्ति "ध्यायतीव लेलायतीव" इति श्रुतेः मनोवृत्तिरेवात्मनीति तथापि चैतन्यप्रधानत्वात् । तथा च स्मरन्ति 'इन्द्रियाणामुपरमे मनोऽनुपरतं यदि । सेवते विषयानेव तद्विद्यात् स्वप्नदर्शनमिति" । आत्मादयो मनसोऽवयवा इति श्रुतिः ताथ स्वप्ने इमा ते सन्मात्र-समताः एव स्वप्ने विहरन्ति । निद्रादोऽपि मनसोऽनागामत्व एव न तारमार्थिकोऽस्ति । तथा च श्रुतिस्तिरस्कारानुसारेण स्वप्न्यात्मा वर्णयति 'उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतवापि भयानि पश्यन्निति' । वौद्धिकान्यपि तथैव मनस्त्र कल्पयन्ति(यान्त्वेतिः गिरिदन्दुम्)मध्याधर्मान् कर-रात्मनिति । तथोपादाने यद्यपि कारणेषु कर्तृत्वमर्श निर्देशनादपि तत्र मुख्यकर्त्तृत्वाभावः कर्तुः न इत्यत्र चैतन्ये-नर्तृत्वाभ्यासस्य दर्शितत्वात् । भवति च सोऽनेकप्रका-रो विषया (सोधानुध्यन्ते) (सोपैः रागानुध्यन्ते) इति च । यदि चानिद्रपादाने करणव्यापारोपरमात् नि-ध्यते न मातनम्, कस्यचित्, चाक्षुषिदृशिकस्यापि तामि दर्शनव्यापारोपरमस्य दर्शनात् । अन्वयं व्यतिरेको दर्शित "निशान्त यथा तदुते" इति च बुद्धेरेव कर्तृत्व मापयति निखिलमन्तरत्व नः सविद्धत्वात् धनोऽनन्तर पाठाञ्च "तस्य श्रद्धैव शिरः" इति विज्ञानमयस्य तस्य महाद्यवयवस्य कीर्तनात् श्रद्धादीनाञ्च बुद्धिधर्मत्वप्रसिद्धेः "विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते" इति च वाक्य-शेषात् ज्येष्ठत्वस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् "स एष वाचचित्त-स्योत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञ"इति च श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य वाग्बुद्धि साध्यत्वावधारणात् । न च बुद्धेः शक्तिविपर्ययः करणानां कर्तृत्वाभ्युपगमे भवति सर्वकारकाणामेव स्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्यावश्यंभावित्वात् । उपलब्ध्यपेक्ष त्वेषां करणत्वं स चात्मनः । न च तस्यामप्यस्य कर्तृ-त्वमस्ति नित्योपलब्धिस्वरूपत्वात् । अहङ्कारपूर्वकमपि कर्तृत्वं नोपलब्धुर्भवितुमर्हति अहङ्कारस्याप्युपलभ्य-त्वात् । न चैवं सति करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात् । समाध्यभावस्तु शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतः । यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वमुपादाय समाधिविधा-नात् । तस्मात् कर्तृत्वमप्यात्मन उपाधिनिबन्धनमेवे-स्थितम्"भा० । "अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते" इति गीतया कर्तृत्वस्याहङ्काराधीनतयौपाधिकत्व सूचितमिति द्रष्टव्यम्"।

तथा चान्तःकरणोपहितचैतन्यमेव जीवः स एव वेदान्ति-मते कर्त्तेति तत्त्वम् । तस्य च ईश्वराधीनत्वेन कर्तृत्वं तदपि "परात्तु तच्छ्रुतेः "इत्यादिशा० सूत्रभाष्ययोर्व्यक्तं चित तच्च ईश्वरशब्दे दर्शितमिति । स्त्रियां ङीप् कर्त्री । 'कर्त्तरि कृत्" कर्तृप्रत्ययोदाहृतौ वा" "अकर्त्तरि च कारके" 'कर्त्तृ-स्थितायां क्रम" "कर्त्तृकरणयोस्तृतीया" "कर्तृकर्मणोः कृति" इत्यादौ कर्त्तरि परस्मैपदम्" पा० "कर्तृकर्मव्यतिहारे च" इति तात्पर्यतः "तत्प्रयोजको हेतुश्च" पा० "स्वतन्त्रः कर्त्ता" पा० । कर्तृत्वं स्व-तन्त्रत्व० तत्र कर्तृत्वं ज्ञानचिकीर्षाकृत्याश्रयत्वे क्रियाश्रयत्वे च । तत्र नैयायिकमते व्याख्यातम् कर्ता इति वैयाक-रणमते कर्त्तरि यत् "कर्त्तरि कृत्" "ल्युट् च" भावे चार्थे चोक्त" पा० सूत्राभ्यां तदेव प्र-तिपादनात् "कर्त्तरि कृत् इत्यत्र कर्त्तृपदस्यैव परस्मै प्रत्ययः प्रकारत्वापि तद्वक्तव्येत्याकारे स्थितम् । अपि-कमात्त्वात्मशब्दे उक्तम् । "न कर्तृत्वं न कर्माणि लोक-स्य सृजति प्रभुः" गीता । ईश्वरभेदे पु० तस्य सर्वकर्तृत्वात् " "एतेषां पुरुषाणां च कर्ता यस्य चैतत् कर्म स वै वेदितव्य "इति श्रुतेस्तस्य तथात्वम् तथा च तस्य सर्वकर्तृत्व तथा ईश्वरशब्दे दर्शितम् । "सर्वस्य का-रणं कर्ता विधाता गहनो गुहः"विष्णुस० । रात—टच् । ब्रह्मेदके त्रि० स्त्रियां ङीप् "लोकधृक् लोकधृत्कर्ता"विष्णुस०। लोकधृता देवानां कर्त्ता भेदकः इत्येक नामेति 'भा०(कात) विधुद्रणले न० । तत्र कर्तृप्रत्ययात् तथात्वम्"चक्रभुजा कर्त्री च दधाना कर्तृकर्परो'तारध्यानम् । ईश्वरि-कायां स्त्री ङीप् । "कर्त्रीञ्च खर्परञ्चैव क्रमादवामेन बिभ्रतीम्" ताराध्यानम् । उभयमपि उग्रताराशब्दे दर्शितम् । (कातारी) ७कर्त्ययोग्य यन्त्रादा० । कल्प्यर्थे च । कर्तृकापि क्षुद्रखङ्गे स्त्री "हास्ययुक्तां त्रिने-त्राञ्च कपालकर्तृकाकराम्" तन्त्रसा० श्यामाध्यानम् । कृन्तति विश्लिष्यति कायम् रा—विच्छेदे तृच् । ज्वरादिरे-तत्त्वे पदाद्यादौ । ततोऽत्यर्थे मतुप् कर्तृमत् कर्तृयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "तुपायुद्भ्यां मतुप्"पा० चास्य उदा-त्तत्वम् । कर्तृशब्दे उपपदे दिवाविभेत्यादिना लभ्य टः । कर्तृकर कर्तृकारके तत्प्रयोजके । स्त्रियां ङीप् । इष्टे ईयसि च ठणेलोप कर्तिष्ठ कर्तीयान् । टचस्तु न लुक् । स्त्रीत्वभावे कर्तिष्ठ कर्तीयामिति भेदः ।

कर्त्त शैथिल्यकरणे अद० चुरा० उभय० सक० शैथिल्ये पक० सेट् कर्त्तयति ते कर्त्तापयतीत्येके अचकर्त्त त । कर्त्तयाम्-

[illegible]

[illegible]

तस्य पङ्के यत्र हि प्ररोह इति तस्य तथात्वम्। "र स्नपाणिपरिष्कृत कार्दमकवाराह कपोतकाप्रमोदकसाल-कारमकपुद्गलकर्दमकगतुलाक्षु वर्गगन्धककलमनीवारकोद्र-वोद्दालकश्यामाकगोधूमवेणुयवादय" सुश्रु०।

कर्दमाटक पु० कर्दमे इव पाटोगतिरस्य कप्। विशा-दिनिक्षेपस्थाने शब्दरत्ना०। [प्रचुरकर्दमयुक्तदेशे।

कर्दमिनी स्त्री कर्दमाः सन्त्यस्यां देशे पुष्करा० इनि।

कर्पट पु० न० कृ-पाणिनि निच्-कृत्-पट पृषो०। १ जीर्णवस्त्रखण्डे (ताना पाति), २ अर्थिमध्यर्दो। कारस्य पट पृषो०। पृषोदिमार्थिनार्थ गुणाग्रहो। ३ लाक्षाखण्डे। ४ कषायरक्ते वस्त्रे च। 'भीमसेनस्य पूर्वस्मिन् पश्चाप प्रतिपादितम्। नाभिमण्डलपूर्वस्यां भरतवृद्धस्य दिशि च। पूर्वस्यां कर्पटो नाम पर्वतोयसम्भवक्" काशिका ८।४० उक्त। ५ पर्वतभेदे पु०। [कादौ शब्दरत्ना०।

कर्पटिक त्रि० कर्पट-अस्त्यर्थे ठन्। कर्पटवस्त्रयुक्ते भिक्षु-

कर्पण पु० कृप-ल्युट् पृषो० वृद्ध्यभावः। शस्त्रभेदे। "चापवज्रकृपाणकर्पणप्रासपट्टिशशूलतोमरादि-महरणजातसमुपयुक्ता" दशकु०।

कर्पर पु० कृप्-अरन् वृद्ध्यभाव। १ कपाले घटावयवे २ गो-मयोद्भवाग्नि, अमर (माथार खुली), ३ वृक्षभेदे (खात) ४ कटाहे च मेदिनी ५ उडुम्बरे वृषे शब्दच०।

कर्पराश पु० ६त०। कपालांशे (खापरा) शब्दचि०।

कर्पराल पु० कर्पर इवाचरति अल-अच्। पर्वतपीलुभेदे। (आखरोट) शब्दार्थ रमानाथ।

कर्पराशिन् पु० कर्परेऽश्नाति अश-भोजने णिनि। वटुक-भैरवे। "श्मशानवासी मांसाशी कर्पराशी मखान्तकृत्" वटुकस्तवः। [त्यम्। कर्परोरूपे वस्त्रे हेम०।

कर्परिकातुत्थ कर्पर्येव स्वार्थे कन् कर्परिका सैव तु-

कर्परी स्त्री कृप-अरन्-वृद्ध्यभाव गौ० ङीष्। १ दारुहरिद्रा-कारभवे तुत्थे (तुँते) अम०। २ रसके भावप्र० खर्परीति पाठान्तर पाठ। रसकस्योपरसभेद उपरसभेदाश्च उपरसशब्दे उक्ता भावप्र० तद्गुणाद्युक्तं यथा "क(ख)र्परी रसक तथाद्य तद्रसक स्मृतम्। ये गुणास्तुत्थके प्रोक्तास्ते गुणा रसके स्मृताः'। तुत्थसामान्य तु शोधन इति भेदः।

कर्पास पु० न० कृपास। वस्त्रयोनौ (कापास) वृक्षभेदे अमरः। गौरा० ङीष्। तत्रैव स्त्री भावप्र०। "कार्पासी तुण्डकेरी च समुद्रान्ता च कथ्यते। कार्पासिका लघु कोष्णा मधुरा वातनाशिनी। तत्पलाश समीरघ्नं रक्तकृन्मूत्र-वर्द्धनम्। तत्कर्ण पिडकानाद पूयस्रावविनाशनम्। तद्वीज स्तन्यद वृष्य स्निग्ध कफकर गुरु" इति तत्रोक्ते।

कर्पासफल न० ६त०। (फाकाटी) कर्पासबीजे।

कर्पूर पु० न० कृप्-ऊरच् बा० ऊरच् वृद्ध्यभावः। स्वनामख्याते गन्धद्रव्ये, तद्गुणा भावप्र० उक्ता, यथा "कर्पूरं शीतलं वृष्य-चक्षुष्यो लेखनो लघु। सुरभिर्मधुरस्तिक्तः कफपित्तविषापहः। दाहतृष्णास्यवैरस्यमेदोदौर्गन्ध्यनाशनः। कर्पूरो द्विविध प्रोक्तः पक्वापक्वप्रभेदतः। पक्वात् कर्पूरतः प्राहुरपक्व गुणवत्तरम्। (अथ चीनका कर्पूर)"चीनाकस तु कर्पूर कफक्षयकर स्मृत। कुष्ठकण्डूवमिहरस्तथा तिक्तरसश्च स। कर्पूरो भूतनाशनः स्निग्धशोष्णास्रगादहृत्। पित्तस्यो-दाहशोषघ्न च शीत शुभदत् पर"। तस्य च "पोताश भीमसेन शितकर शङ्करावासकश्च पांशुपिञ्ज' अब्द-सार हिमवालुक जूतिका तुषार हिमशीतलः पत्रिका-स्वभेदात् द्वादश भेदा राजनि०। तत्र काशा० चतुरर्थ्यां छ। कर्पूरीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०। शु-भ्रादिपाठात् तस्यापत्ये। २ नरभेदे तस्यापत्य शुभ्रा० ढक्। कार्पूरेय तदपत्ये पु स्त्री। [कर्पूरे शब्दच०।

कर्पूरक पु० कर्पूर इव कायति कै-क। (कपूर) नामद्रव्ये

कर्पूरतिलका स्त्री उमासखीभेदे विजयायाम् शब्दमाला।

कर्पूरतैल न० कर्पूरस्य तैलमिव स्नेहः। कर्पूरस्नेहरूपे हिमतैले तैलभेदे राजनि०। "कटूष्ण हिमतैल स्यात् कफवातामयापहम्। दन्तदार्ढ्यकर पित्तकारक परि-कीर्त्तितम्" राजनि०।

कर्पूरनालिका स्त्री "एतादृश्या समितया सम्यक् कृत्वा पुट तत। लवङ्गोल्वणकर्पूरयुतया सितयाऽन्वितम्। पचेदाज्येन सिद्धेषा ज्ञेया कर्पूरनालिका। स याममद्यां ज्ञेया गुणैः कर्पूरनालिका" भावप्र० उक्ते पाकभेदसिद्धे भक्ष्यभेदे।

कर्पूरमणि पु० कर्पूरवर्णो मणि। रत्नभेदे, "कर्पूरम-णिनामाय युक्त्या वातादिदोषनुत्" राजनि०। कर्पूरा-श्मादयोऽप्यत्र पु०।

कर्पूररस पु० कर्पूर इव शुभ्रो रसः पारदः। पाकविशेषेण कर्पूररसकृते पारदे रसकर्पूरे तत्पाकप्रकार भावप्र० उक्तो यथा—

"अथ कर्पूररसस्य विधि' तत्र पारदस्य च विधिं शोधन कर्त्तव्यम्। शुद्धसूतसम कुर्यात् प्रत्येक गैरिक सुधी। इष्टि-का खटिका तद्वत् स्फटिका सिन्धुजन्म च। वल्मीक क्षार-लवण भाण्डरञ्जकमृत्तिकाम्। सर्वाण्येतानि सञ्चूर्ण्य वास-

कर्मकरणोर्वा टापाश्चिमघृषा । गिष्यानो वापिवस्तवा यत-वेदविधकर्मत्वम् । एत कर्मफलं यो यां दापास्तु स्वच्छादय । पासान्यलसत्वात् पमेदाचाडुर्मणोपिच । जातिकर्मकरणं-क्षोपिचेषोरक्षितैव च । कर्मापि हिविध प्रोयमशुभ शुभमेव च । अशुभ दासकर्मोक्तं शुभ कर्मकर्ता स्मृतम् । स्वच्छ-द्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् । गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छि-ष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम् । अशुभकर्म विज्ञेय शुभमन्यदत परम्”मिति—“तत्र शिष्योपेदविद्यार्थी । अन्तेवासी शिष्या-दिषु । गुरोरेव च कर्म करोति च स्वतम । कर्मस्यार्थता-मधिकाता अधिकर्मकृत् । अशुचिस्थानसु सर्वप्रद-मध्येपथादि गर्तादिकम् । अवस्कर स्वच्छमार्जितपां-श्वादिनिचयस्थानम् । उज्झनं त्याग । भृतकश्चात त्रिविधः । तदुक्तम्“उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषी-बलः । अधमोभारवाही स्यादित्येवन्त्रिविधोभृत”इति ।

कर्मकर्तृ पु० कर्मैव कर्त्ता । व्याकरणोक्ते कर्मच कर्तृत्व-विवक्षया प्राप्तकर्तृत्वभावे कर्मणि । “क्रियमाणन्तु यत् कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति । सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्त्तुः कर्मकर्त्तेति तद्विदुः” व्या० का० । कर्मकर्त्तरि च कार्यभेदातिदे-शमाह “कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः” पा० । सि०कौ० विवृतमेतत् यथा

“कर्त्तरि तु कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रिय कर्त्ता कर्मव-त्स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्चि-ण्वदिट स्युः कर्त्तुरभिहितत्वात्प्रथमा । पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । भूत भावे सकारे कर्त्तुर्द्वितीया स्यादत्रातिदेशादिति चेन्न लकार वाच्य एव कर्त्ता कर्मवत् । लिङ्ग्याशिष्यङिति द्विलकारका-त्र इत्युक्ते भावे प्रत्यये च कर्तृत्वारोपात्तदुपस्थिते । अतएव तयक्तखलर्था कर्मकर्त्तरि न भवन्ति किन्तु भावे एव । भेत्तव्य कुसूलेन । भत्र पचिभिद्यो कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिद्विधाभवनञ्च । कैवेदानीहस्त्या न तु गत्यर्था ? उच्यते । कर्मत्वकर्तृत्वायत्ताभेदोपाधिक तत्र नानाविधक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहार । कर्मणेति किम् ? करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्व-सिरित्यादौ मा भूत् । किञ्च—कर्त्तृस्थक्रियेभ्यो मा भूत्, गच्छति ग्रामः, आरोहति हस्ती, अधिगच्छति शास्त्रार्थः, स्मरति जिघ्रति वा । यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते, यथा पक्वेषु तण्डुलेषु, यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु तत्र कर्मस्था क्रिया, नेतरत्र । न हि चक्षुषा ग्रामस्य पदयोर्गमनादि किञ्चिदुपल-भ्यते । करोतिरुत्पादनार्थः । उत्पत्तिश्च कर्मस्था, तेन कारिष्यते घट इत्यादि । यत्रार्थेऽपि तु नैतत्सिद्धेरव । ग्लानेरस्यादिपदयुगलस्य कर्त्तृत्वात् एतेन भनुष्यश्रमानेऽर्थे इति व्याख्यानम् इदमत्रापि पत्रायां व्याख्यातम् यथा—“उत्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्व एवं तैर्वाग्निवादते । व्यापार-भेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः” इति वाक्यमनुस्मृत्य कर्तृत्वकर्मत्वादिव्यवस्थाप्य कार्यविशेषाय कर्मातिदेश-सूत्रमवतारयति कर्त्तरि त्विति । कर्मस्थया कर्मगत-स्थया क्रियया फलेन“फलव्यापारयोर्धातु ”रित्युक्तेः“धातो-रर्थः क्रियोच्यते 'इत्युक्तेश्चेत्यर्थ । तुल्य'क्रिय' समानाधि-करणक्रिय इत्यर्थ । किञ्च कर्मस्वभावकएव कार्यातिदे-शार्थ कर्मणेति पदम् “कर्मण्येऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्ता च कर्मवत् । कर्तृत्वेऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्त्ता च कर्तृवत्” इत्युक्तेः “कर्मस्थ पचतेर्भावः कर्मस्थाच भिदादयः” इत्युक्ते भिदादय कर्ममात्रस्था । गमनादयस्तु कर्तृस्था “कर्तृ-स्थो बुध्यतेर्भावः कर्तृस्थाच गमादय ”इत्युक्तेः । “व्यययो-र्वड्वाश्चिरैरचिव्यदिति” इमयोः चञ्चिजातिद्विकारणध्ये एकमकारस्तात्स्वरूपेत्यर्थ । तयक्तखलर्थेष्वत्र कापवत्त मायिक भिनोपास इत्यादौ कर्मकर्त्तरि कार्य दर्शनादिति बोध्यम् । यावद्विलभेदाभावेऽप्यौपाधिकभेदोऽस्तीत्याह कर्मत्वकर्तृत्वावस्थेति तथा चावस्थाभेदेन क्रियाभेदात् कर्त्तृ कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वमिति भावः । नेतर स्येति । “निर्वर्त्त्ये च विकार्ये च कर्मवद्भाव इष्यते । न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽयं व्यवस्थितः” इतीत्युक्ते क्रियाकृतविशेषवतोरेव निर्वर्त्त्यविकार्ययोः कर्मवद्भावो न तु तद्रहिते प्राप्य इति सिद्धान्तो बोधित इति भाव ”

भान च यथा बोधाधिक्य तथा मन्द०म० उक्त यथा

“अथ भिद्यते कर्मेदि कुसूल स्वयमित्यादौ भि-दावत्तुकूलव्यापारवाचकस्य तत्कार्ये तस्य कथ कु-सूलादावन्वय भिदादे परस्मैपदित्वेन तदर्थ धर्मितया कार्यधर्मोधने पदान्तरस्यासामर्थ्यात् यगिणो-विशुद्धस्यात्मनेपद चाह । एकक्रियाधर्मितया कर्तृता क-र्मतोभयो । बोधने कर्मताकाङ्क्षापेक्षोत्सर्गतोभ-वेत् । कर्मताकाङ्क्षा कर्तृतान्वयस्यैवानुकूला आत्म-नेपदयगादिसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा व्युत्पत्तिवैचित्र्यादपे-क्षणीया न तु कार्यत्वान्वयस्य परस्मैपदविकरणादिसन्द-र्भरूपा यद्येवं तत्कुतः पर्याप्नो पच्यते इत्यपि प्रयोग

वा यादि न वदेत् । पटिया(पटी)(कर्पैटिका)(करविटी) विमुञ्चत वैश्याम् । कवचोदम् (करपाठो) कारकरणम् (कर्तरीय)कारकृतपक्षविका(कारिका)। कविपूर्वं कम कारयाय विमर्दयेत् । कर्पूरपथिक कम कारी वर्णो परिविपेत् । यथा कार्पासाक्षे कार्ये कर्पटो वा रचितमयात् । कारकाटिकपदा दटरिकमोर्यम् । यथो च दटेत् मोषुप च योम दत्तोत् । कफरविरोम दशो वां कारीय या विचारयेत् । कर्णि पैटमटे हयादाय हिमचूरयत् । कराटीयदि नाम रचेदाकारं यत् । वर्णेरहमरेदमकुरक्षयोर्मं रसम् । कर्पूररस पतित मक्षे वायुरूपवासम् । कटे कुडवमकपकर्पूरीयुग च दुचम् । कारमु चरति किरणाति पोपस वर्धते । लिम्पति तदरेति इति पीमेव विरुचम् । रसवति रमणीवर्णं रसकर्पूरसु वैद्य वक्ष्यम् ।

कर्पटस्वाम पु० कर्पटरचकर्पटिम का । 'कर्पूर कक्षकाक्ष करपटिलिवनम् रकारिके कर्णोमे कावाकामेरे ।

कर्पूरा स्त्री कर-कर्पूर कर-वास्कपाद । शारदामेरे । "दायेमेरादकमा च हरमी दायराद च । कर्पूरा नगरमा कात हरीनाम् हरमावका वासक वनुप कोप । करपद के द कटिराया गढ़वा शिवामहजा का शाकमा वथा "दार्गी दायकटिरा कान मोरदाद च मडूक्षा । कर्पूरी शीहक कारणो कहयो । दार्गी कटिकेयाम भूषकवीकटीयदव" ।

कर्पूरिन् त्रि० कर्पूरोऽस्त्यस्य इनि । कर्पूरवर्मा वस्य कपालम् युक्त । कर्पूर कवाकुतमनेवारी त्रि ।

कर्पूरीकर चौमार्ते त्रि० पिकृतो वचा प्रतिविम्ब का कोर्पवाय यत प्रतिविम्ब यम कथर । इसे करपरा वम नि प्रतिविम्ब कर्णात् वध वयानम् ।

कर्म गती वा पर वध वैद । कर्मति अकर्मीत् । चकर्म ।

कर्क पु० कर्क—क । ।वितस्य कर्कारि त्रि० न्याय कर्कटकर्का पौराक्षम किम्रो दूरि । किरविराः कर्मीका कवि-का योमयोपिता वाम । कार्मे कर्पू कर्मो

कर्पूरदार पुं० कर्पू कर्पूरदारमति वर्णं ड—विन् भर वथ । ।पीतिरदरस्ये रसेयकाफले च रजका रसेकर्पिरूढा मदन । "कौटिदारमारारचिकारि दप । कर्पू वैनय कपूरम् । विमानकलादर्व मसिरसवरिय कर्पूरलादमानीनां देवानि कपरोषि धवं । "कर्पूर पृथिवेकाय सके करदारकोविदारचम्पीनि "कारकारदौताकानि दत्रिविकशानि । करत च निर्दे कूर्चो मंवाक्षीति दवति च दति दुड़ेन भोरि दारादक मेदम निर्दे यत शकाम मेद दति मौवम् ।

कर्पूरारक पु० कर्पू दानु दारयति वर्ण ड—विच चत । मे दाककाये राजनि ।

कर्पूर पु० कर्प गतौ कु रा करच् ।।निजवर्णे माये चापकर्षे कव वंवकोरक्ष ववानम् । रवादि त्रि० "कामदेवयोग-कर्पूरम् कुचा । लोककतोऽपर्व कारीपरेदाय हलकाको हीपिरि ब्रह्मदि । रमाये करपादिविविवेदनादाय कार-लम् । वचादिविवेदनायको राजनि कर्पू दर्णम-मदवालाम । रूमचे च वैद्य मौवमविनाम्ब-वयालम् । कर्प—दर्मे कर्पूरा करच् रजमवा । वैद्य च वैद्य करवाकुमलकोहवयनैव रमेवेनावयालम् । हचायमाले कर्पूर है च वध । दयदाराप कवरीया हरारचे च कवते रावावम् रवैतुममालय ववानम् । । कवदकानां (सारस) कर्पू हाय वैद्य । कर्परो (भक्त दमनी) कर्पू कहा मीरा कीव कर्पी । कर्परीको कर्पू विका ।

कर्पूरामक पु० कर्पर चवचह । रावरकामें राजनि

कर्पू(वैर)ा पु० कर—मती वव—ऊर्वि वा कर्पूरा करच् । रा कर्पू कथा । रवमां च कपर रवपूर (वारा) च-रिकावाक् यक्षर । कारम कर्प र यक्ष माला । रम दें रकुटिराये च वह्नुवि रवयकाम् रयवीति र ठ कर्पूरबाके वदा । हंकिपकरों ड व्यापि त्रि चपरठीवा भावें च । कर्पूरवसमानेवेन ।

कर्पूर(?) त्रि० कर्पू करोति वध ड—ड । वैदेव कर्परादे शिवो वीट् रबीकुटा माडयम लिव कम कवरी-कुमारि यान १२१११ । कवा कारे यव वाये । कार्पीरक पु० । हावे कर्पूरवायीके 'विलिमयी कर्पूरी कावहयवकविवी । कोषे चारवी वकीनां वर्त वेवविराचता त कर च ११७ च । "कायार्थाक माजाती कर्पूविम च कथ दि । च द्विचार्यो मा कारि वहा कर्पूरवानि मर च २११ । चिवरी वीट् । च जिवाको कर्पू कर्पू विवो वटीवि वैदारो च ।रवी च वैदि । कर्पूरामिरिदिवालो मकरविकालसा च कवि ववानम् । वपूर्वकायाम् कर्पू वैदि । कर्पूरदल पंचकारिव विवा-भारविरीत कथा । कपूरूच वकतिव। कार्यं अनीकरीतिदि। । वहतीना

कर्मकरास्तेषां दासास्त्रिपञ्चकाः। शिष्यान्तेवासिभृतकाधिकर्मकृत् । एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः । सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः । जातिकर्मकरस्तूक्तो विशेषोवृत्तिरेव च । कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च । अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् । गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् । गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम् । अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम्” इति—“तत्र शिष्योवेदविद्यार्थी । अन्तेवासी शिल्पादिषु । मूल्येन यः कर्म करोति स भृतकः । कर्मकुर्वतामधिष्ठाता अधिकर्मकृत् । अशुचिस्थानम् उच्छिष्टप्रक्षेपणार्थं गर्तादिकम् । अवस्करः उच्छिष्टमार्जितपांश्वादिनिचयस्थानम् । उज्झनं त्यागः । भृतकश्च त्रिविधः । तदुक्तम् “उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषीवलः । अधमोभारवाही स्यादित्येवन्त्रिविधोभृतः” इति ।

कर्मकर्तृ पु० कर्मैव कर्त्ता । व्याकरणोक्ते कर्मणि कर्तृत्वविवक्षया प्राप्तकर्तृत्वभावे कर्मणि । “क्रियमाणन्तु यत् कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति । सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्त्तुः कर्मकर्त्तेति तद्विदुः” व्या०का० । कर्मकर्त्तरि च कार्य्यभेदातिदेशमाह “कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः” पा० । सि०कौ० विवृतमेतत् यथा

“कर्त्तरि तु कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवत् स्यात् । कार्य्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः । कर्त्तुरभिहितत्वात्प्रथमा । पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । ननु भावे लकारे कर्त्तुर्द्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न लकारवाच्य एव कर्त्ता कर्मवत् । लिङ्याशिष्यङिति द्विलकारका-द्वत्युक्ते भावे प्रत्यये च कर्त्तुरकारकत्वानुपस्थितेः । अतएव कृत्यक्तखलर्थाः कर्मकर्त्तरि न भवन्ति किन्तु भाव एव । भेत्तव्यं कुसूलेन । ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिर्द्विधाभवनञ्च । सैवेदानीं कर्तृस्था न तु तत्तुल्या ? सत्यम् । कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्सामानाधिकरण्यक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः । कर्मणेति किम् ? करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिश्छिनत्तीत्यादौ मा भूत् । किञ्च—कर्तृस्थक्रियेभ्यो मा भूत्, गच्छति ग्रामः, आरोहति हस्ती, अधिगच्छति शास्त्रार्थः, स्मरति अद्रिभाति वा । यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते, यथा पक्वेषु तण्डुलेषु, यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु, तत्र कर्मस्था क्रिया, नेतरत्र । न हि ग्रामादिष्वागतेष्विव गमनागमनादिषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते । करोतिरुत्पादनार्थः । उत्पत्तिश्च कर्मस्था, तेन कारिष्यते घट इत्यादि । यत्नार्थत्वे तु नैतत्सिध्येत् । ज्ञानेच्छादिवद्यत्नस्य कर्तृस्थत्वात् एतेन अनुव्यवसानेऽर्थ इति व्याख्यातम् इदमपामि वरणाया व्याख्यातम् यथा—“तत्प्रवृत्तिमात्रे कर्तृत्व सर्वत्रैवास्ति कारके । व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः” इति वाक्यमनुसन्धाय कर्तृत्वकर्मत्वादिव्यवस्थाप्य कार्य्यविशेषाय कर्मातिदेशफलमवतारयति कर्त्तरि त्विति । कर्मस्थया कर्मगतस्थया क्रियया फलेन“फलव्यापारयोर्धातुः”इत्युक्तेः“धात्वर्थः क्रियोच्यते”इत्युक्तेश्चेत्यर्थः । तुल्यक्रियः समानाधिकरणक्रिय इत्यर्थः । किञ्च कर्मस्थभावकएव कार्य्यातिदेशार्थं कर्मणेति पदम् “कर्मस्थेऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्त्ता च कर्मवत् । कर्तृस्थेऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्त्ता च कर्तृवत्” इत्युक्तेः “कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्थाश्च भिदादयः”इत्युक्तेः भिदादयः कर्मभावस्थाः । गमनादयस्तु कर्तृस्थाः “कर्तृस्थो भुज्यतेर्भावः कर्तृस्थाश्च गमादयः”इत्युक्तेः । “व्यत्ययो बहुलम् लिङ्याशिष्यङिति” सूत्रयोः सन्निपातद्विलकारमध्ये एकलकारस्यानुवृत्तेरित्यर्थः । कृत्यक्तखलर्थास्तथा न भवन्ति मायिकः विनोपास इत्यादौ कर्मकर्त्तरि क्तस्य दर्शनादिति बोध्यम् । वास्तविकभेदाभावेऽप्यौपाधिकभेदोऽस्तीत्याह कर्मत्वकर्तृत्वावस्थेति तथा चावस्थाभेदेन क्रियाभेदात् कर्तृकर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वमिति भावः । नेतरत्रेति । “निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मवद्भाव इष्यते । न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽयं व्यवस्थितः” इतिहर्य्युक्ते क्रियाकृतविशेषवतोरेव निर्वर्त्यविकार्ययोः कर्मवद्भावो न तु तद्रहिते प्राप्ये इति सिद्धान्तो द्योतित इति भावः” अत्र च यथा बोधाधिनि तथा शब्द०प्र० उक्तं यथा

“अथ भिद्यते स्वयमेव कुसूलः स्वयमिन्द्रादौ भिदावत्तत्कूलव्यापारवत्त्वरूपस्य तत्कर्तृत्वस्य कथं कुसूलादावन्वयं भिदादेः परस्मैपदित्वेन तदर्थधर्मितया कर्तृत्वबोधने पदान्तरस्यासामर्थ्यात् यगिणोर्निगृणत्वात्तेनेत्यत आह । एकक्रियाधर्मितया कर्तृता कर्मतोभयो । बोधने कर्मताकाङ्क्षापेक्ष्योत्सर्गतोभवेत् । कर्मताकाङ्क्षा कर्मतान्वयस्यैवानुकूला आत्मनेपदयगादिसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा कुसूलस्य भिद्यादपेक्षणीया न तु कर्तृत्वान्वयस्य परस्मैपदविकरणादिघटितरूपा यद्येव तथापि कुसूलादौ भिद्यते इत्यपि प्रयोग

[illegible]

[illegible]

तपसा नाशकेन” इति श्रुत्यैव कर्मणां विविदिषाहेतु-त्वोक्ते विविदिषायामेव कर्मकाण्डप्रतिपाद्यकर्मणा-मुपयोग इत्याकरे स्थितम्।

कर्म्मकार त्रि० कर्म्म करोति कृ-ट (?) अण् उप० स०। विना वेतनेन १कर्म्मकारके (बेगार) (कामार) इति प्रसिद्ध सङ्कीर्णजातिभेदे जातिशब्दे विवृतिः। “हरिणाक्षि! कटाक्षेण आत्मानमवलोकय। नहि खड्गो विजानाति कर्म्मकारं स्वकारणम्” उद्भट।

कर्म्मकारिन् त्रि० कर्म्म करोति कृ-णिनि स्त्रियां ङीप्। कर्म्मकारके “तान् विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्म्मकारिभिः” मनु

कर्म्मकीलक पु० कर्म्मणा कीलक इव। रजके जातिभेदे। त्रिका०। [कर्म्मक्षम देह आत्मोपभर्म्म इवाग्निम” रघु।

कर्म्मक्षम त्रि० कर्म्मणि क्षम ७त०। कर्मकरणसमर्थे “आत्म-

कर्म्मक्षेत्र न० कर्म्मणां क्रियानुष्ठानानां क्षेत्रम्। जम्बु-द्वीपान्तर्गते नवसु वर्षेषु अनुष्ठानदेशे भारते वर्षे। नव-वर्षोक्तयुक्ता “अत्रापि भारतमेव वर्षं कर्मक्षेत्रम्। अन्या-न्यष्टवर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौम-स्वर्गपदानि व्यपदिशन्ति” भाग०५,१७,१२,१२, कर्म्म भूमि-रपत्र स्त्री। “उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्। वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः” इत्युपक्रम्य “कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गञ्च गच्छति”। “अत्र सम्प्राप्यते स्वर्गोमुक्तिमस्मात् प्रयान्ति च। तिर्य्यक्त्वं नारकित्वञ्च नरा यान्ति च। न खल्वन्यत्र मर्त्यानां कर्म्मभूमौ विधीयते” विष्णु पु० पराशरवाक्यम्।

कर्म्मघ्न पु० कर्म्मणा हन्यते हन्-अप् (?)। ज्ञानजन्य वासनारूपे दोषे तस्यैव सकलकर्मक्षयहेतुत्वात्तस्य कर्म-बन्धनहेतुत्वात्तथात्वम्।

कर्म्मचण्डाल पु० कर्म्मणा चण्डाल इव। “असूयकः पिशुनश्च कृतघ्नो दीर्घरोषकः। चत्वारः कर्मचण्डाला जन्म-तश्चापि पञ्चमः” वशिष्ठोक्तेषु असूयकादिषु चतुर्षु। २राहौ च। “उत्तिष्ठ गम्यतां राहो! त्यज्यतां चन्द्र-मण्डलम्। कर्मचण्डाल! योगोऽयं मम मा पश्चय कुरु” वहृपतविज्ञानमन्त्र। राहोश्च असूयकत्वाद्दीर्घदोष-वत्त्वाच्च तथात्वम्।

कर्म्मचित् त्रि० चितवान् चि-भूते क्विप् ६त०। १कृतकर्म्मचि। कर्म्मचि क्विप् ६त०। २कर्म्मणा चीयमाने च “कर्म्मचयान् कर्म्मचितस्ते कर्म्मणैवाधीयन्ते कर्म्मणा चीयन्ते” शत०ब्रा०। १०,५,२,८।

कर्म्मचित त्रि० कर्म्मणा चितः चि-क्त। कर्म्मसम्पाद्ये “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितः” वेदपरि० श्रुति

कर्म्मचेष्टा स्त्री कर्म्मणि क्रियायै चेष्टा। क्रियानुष्ठानार्थं चेष्टायाम् “आत्मजन्या भवेदिच्छा, इच्छाजन्या भवेत् कृतिः। कृतिजन्या भवेच्चेष्टा, चेष्टाजन्या क्रिया भवेत्” इत्युक्ते चेष्टायाः क्रियाहेतुत्वेन तथात्वम् “कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी” मनु।

कर्म्मचोदना स्त्री कर्म्मणि कर्म्मावबोधने चोदना विधिः। कर्म्मविषये १प्रेरणारूपे विधौ “कर्मावबोधनं चोदना क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनमिति” मीमा० भा०। चोद्यते प्रवर्त्त्यतेऽनया चा०करणे घ ७त०। २कर्म्मप्रवृत्तिहेतौ ज्ञानज्ञेयज्ञातृरूपेऽर्थे च। “ज्ञानं ज्ञेयं परि-ज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना” गीता। “ज्ञानमिष्टसाधन-मितिबोधः, ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म, परिज्ञाता तज्ज्ञाना-श्रय त्रिविधा कर्मचोदना चोद्यते प्रवर्त्त्यतेऽनयेति चोदना ज्ञानादित्रितय कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः। यद्वा चोदनेति विधिरुच्यते तदुक्तं भट्टैः—“चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः” इति ततश्चायमर्थः:-उक्तलक्षणं त्रिगुणात्मक ज्ञानादित्रयमपेक्ष्य कर्मविधिः प्रवर्त्तते इति” श्रीधर।

कर्म्मज त्रि० कर्म्मणो कर्मजन्यादृष्टात् जायते जन-ड। कर्म्महेतुके रोगादौ। रोगादिव्याधयो हि नानाविधा यथोक्तं भावप्र०—

“ते च स्वाभाविकाः केचित्केचिदागन्तवः स्मृताः। मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः केऽपि कायिकाः। तत्र स्वाभाविकाः शरीरस्वभावादेव जाताः। क्षुत्पिपासा सुषुप्ता च जरामृत्युप्रभृतयः। अथवा स्वभावादुत्पत्ते र्जाता स्वाभाविकाः सहजा इति यावत्। ते च जन्मा-न्धत्वादयः। आगन्तवोऽभिघातादिजनिताः। अथवा जन्मोत्तरभाविनः। मानसाः कामक्रोधलोभमोहभयाभिमान-दैन्यपैशुन्यशोकविषादेर्ष्यासूयामात्सर्य्यप्रभृतय। अथ वोन्मादापस्मारमूर्च्छाभ्रममोहतम, सन्न्यासप्रभृतय। कायिकाः पाण्डुरोगप्रभृतय। कर्मजाः कथिताः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे। कर्मदोषोद्भवाश्चान्ये व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः। तत्र कर्मजा व्याधयः यथाशास्त्रमनुष्ठितं कर्म्म प्रवृत्तभोगनाश्यम् प्रायश्चित्तनाश्य वा त्तो जाता न तु दुष्टवातादिदोषेण जनिताश्चान्या। यथायथास्तु निपीतो यथाव्याधिचिकित्सित। न शर्म

वाति यो व्याधिश्च दोषाः कथ्यो वुधैः। दोषमाः क्रियाद्यतिरिक्तदुःखितवार्तिविषयकाः। नतु क्रियाकार्यवर्णादिवापति प्राबल्यतयैव भेदस्य इत्यत इव। क्रो दोषेष्वपि साम्ये दुष्कर्मैव कारणम् नतु कथ दोषस्य दानमे ?। दोषेष्वपि दत्तत्वा कार्यकारणं दुष्कर्म सर्वं न दत्त विष्टु वद क्रियादारीतिवरदृष्टिना दोषा येवभी इत्यत इति दोषस्य दत्तत्वम इति च वाचि। सर्वदोषेष्वपि। कदाचित्कदा मरोचोसको च यदि कर्मदोषकार्या। अत्र कारण दुष्कर्म तथा यको यो माहात्म्य इति कार्ये वैरीवलक्षणदुष्कर्मतादि योग भवति। दोषा खला यदि विद्यायमनोवा इत्यत इति यो भाषा कारणत्वा अक्षय इति। वर्षवत्सर्वकर्मणा दोषता कथ्यते। कर्मदोषेऽपि वाधि वन दोषवत्वात् कथम्। दोषता कथनत्वादिति देवाद्वै-युद्धिकारणम् दुष्कर्म अदृष्टमात्रकारणवादिविधि इ चयोश्चेव सर्वाधिकसमतायास्तद्वमकवादिभिरिष्टाच-योगेन च सर्व वाधि। येवा इत्यत येभी दोषाणां कथ येषां कर्मयोग्या। श्रावितरातिवाधकवध्ये चात्वात्तिकवदि सुराष्ट्रवत् सर्वे कर्मोत्पत्तेर्दृष्टकारणम्। कर्मवासनी च वातव्याधवत्वमा। स्वकर्मवशात्वाले वातादिदोषे च यस्य इत्यति वैद्या कथयं दोषमाथकाः वदत। क्रियाकर्मेव चैतये दुःखिताये च।"अवाचोक्ता वा प्राप्ति वैद्यवद्योम देहिनः। योगि कर्मविषाक च कायो स्वकृतकर्मणः। कर्मविवासितायको यस्य च योगकीर दत। वाधिच अनेकवादिच दोषा परिकीर्तिताः। वैद्यो वविदयो च च द्वितीय कदाचन। कलाया-च दोषाद् च दोषकारणद्वयी। तथैव कार् कर्मणो दीर्घ दिव्य परिकीर्तिताः। अविद्यादो योगदस्त कथ् वैद्यविवादिव। प्रदादेवादिदोषा: व्याधिताभो-इति क्रिया भवेत्। दत्तकर्मद्वारा यो दुष्कर्मोद्योऽपरः। तिवातकर्मयोगा व्याद् तथोक्तोऽपि क्रिया भवेत् काया। इदेवादकर्मकारे चन्द्रस्य वाये प्र देवः व्याद कर्मणो देवस्य वातिद्वारा व्याख्ये इ वरा। तथापि इ मदृर। विवाचकर्मवादोत्पत्तये। स्वकीय-यजो दुष्कर्मे वायो देवाविवर्णे कर्मणः दद्यात्तव्याच्ये। १ वंशादये ११कर्म ११सरते च चाददारा तथोः कर्ममवासवालम्।

कर्मजित् ह अपरकर्मणो वायवे अपरे "अथ वायव

रामायो वाविनो वे पाति ते वनिता दुर्योधन (अरा क्ष्मकमत) वाल्मीकिरचनम दया। ० देवाकृतादि निर्णयवादोक्त दद्दः। दमवना। दुष्कनाद् इदत वैयोज कम विष् नाय ८,११२।

कर्मठ त्रि कर्मणि घटते कथम्+अठच्। कर्मविचार कार्ये दद्यते। "च कम ठ। कर्मं कुशाद्य कर्मशिः।

कर्मणि कर्तु पद्म भवति कर्माणि यो वा इ वक्रम्। कर्मणवाही कर कार्यो भावेतिकरो। "कर्म भिर्तेव सन्धावरिवि।" मद ६६२८

कर्मण्य त्रि कर्मणा वस्मादि कम्। कर्म वा कर्मणे यो यें वि यो। कर्मणि साम कद्। सर्वकुशले वि यो। "कदो दोर्ट कर्मणा कदत।" म० २१८। "कर्मणे विविध विदात्वेकायसी दिन वि न। १वैवते यो वीरदायत। वैवेन वि कर्मकारणात् कदा कतालम्।

कर्ममासुन् त्रि कर्मणी येन अङ्ग ग्रन—दिन देव कर्मपीदि तथा। वैवेन कर्मकारवे कदकमविद कत्यालकरविति वीर।

कर्मदेव ह कमणा देवः प्रादेशाय। अवधि मद्ये वदे। "च दयः कर्मदेवानामकमाः वे कर्मणा देवानां वनि चोदिकय वायकवत्व ते वे वदं कर्मदेवासाम् अन्व। कर्मदेवा वै देविवेनादिवोशादिना वैव वैन देवादि वनि देव इति कर्मदिवाद्वतिम्॥ इन्द्र वेदो वायनी प्रकाशयो दकम्ति। प्रकाशति वितरमं कोष वदेरो अथा कर्मणकिदवरः वंशाचरवादचरवो यादृश वा। तथादि कत देवा वायविरिता दर्शिता।। "वदो एकत दकादय दक्षः इादवादिया रुद्रा प्रकापति वि १कम वा देवोक्ष ततो च। "च दयो कत देवानामकम् वे कर्मणा दशवविसमाये कम वे वह कर्मदेवानावाक्मा" मन ता ११०।१२। वे कविदेवादियोक्मणा देवेन प्राप्त वनि वे वायदेवा" वा।

कर्मदेवासिक यो। "क्षोदियोवादिया कर्म ग्राक्ता कर्मदेवा। तद्वि। वाचित् यद्य स्वदेवादि बद् अथा कदेवयम्। चावारकदेवी" दुष्याधा कर्मदेवा इति मदृप ३०।

कर्मदोष ह कर्मणः दोष कर्मणि दोषा कर्मदेहदोषो वा। तद्वे पापजनो दिवाको कर्मणि। अथवा कर्मवनीचि कर्मदोषवत्याहतम्। शरीरस्योऽव को दैवि

स्थावरता नर" मनु । २फलाजन्ये पापादौ "समोरा-गदेष्वनिलः कर्मदोषैर्न लिप्यते" मनु । "कर्मदोषै पापैः" कुल्लू० । विहिताकरणाविहिताचरणरूपे ३कर्मविपरदोषे च । "अनेन गतीर्मनुष्या कर्मदोषसमुद्भवाः" मनु । "विहिताकरणाविहिताचरणरूपकर्मदोषजन्या गतीः" कुल्लू० । ४सकलकर्महेतौ मिथ्याज्ञानजन्यवासनारूपे दोषे च । "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानाम्" इत्यादि० गौत० सू० मिथ्याज्ञानजन्यवासनारूपदोषस्य सकलप्रवृत्तिरूपकर्महेतुत्वोक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

कर्मधारय पु० व्याकरणोक्ते समानाधिकरणपदघटिते समासाधीनलक्षणान्त्यन्ये समासभेदे "समानाधिकरणस्तत्पुरुषः कर्मधारयः" पा० । तत्लक्षणादिक शब्द०प०उक्तं यथा "क्रमिकं यथासङ्गमेकार्थेऽन्यार्थबोधकम् । तादात्म्येन, अभेदेन समासः कर्मधारयः । धर्मिकं यत्नामद्वयं तयोरेकस्य नाम्नोऽर्थे धर्मिणि० तादात्म्येनापरनाम्नोऽर्थ-स्यान्वयबोधं प्रति समर्थं तादृशं नामद्वयं कर्मधारयः नीलोत्पलमित्यादावुत्पलादिपदस्यार्थे नीलादिपदार्थस्य तादात्म्येनान्वयः, तथा पुरुषसिंह इत्यादावपि पुरुषादावुत्तरपदसंबन्धस्य सिंहादिशब्दस्य पुरुषः सिंह इवेत्यादिविग्रहे प्रायेणोपमेयस्योपमानैरिति कर्मधारयानुशासनात् । कुम्भस्य समीपमित्याद्यर्थकस्य उपकुम्भादिर्न तादात्म्येनान्वयबोधकः, प्रबलसपत्न्यमित्यादेः संपदाय नामपदस्य धातुभिन्नोपपदत्वात् स्वार्थकसामान्यपरत्वेऽपि धात्वभावाच्च । नीलमुत्पलमित्यादौ तु समानविभक्तिकं नामद्वयं स्वार्थयोरभेदान्वयं बोधयदपि न क्रमिकं विभक्त्याव्यवधानात् । यदि च तादात्म्येन नीलादिनामार्थस्यान्वयबुद्धौ नीलादिनामोत्तरनामोपस्थाप्यत्व सम्बन्धेन तत्ता भेदसम्बन्धेन नीलादेरन्वयः, परन्तु विशेषणविभक्त्युपस्थापिते तादात्म्यएवाभेयत्वेन, नीलघटपटावित्यादौ च नीलपदार्थस्य पदेन घटपटेत्येपदस्यात्मकनामैर्वोपस्थापिते घटे पटे च नीलस्य तादात्म्येनान्वयाच्च व्यभिचारः । स्तोकं पचति धान्येन, मन्दया पटुरित्यादावपि स्तोकादेर्न धात्वाद्यर्थे तादात्म्येनान्वयः किन्तु द्वितीयाद्यर्थे तादात्म्यएवाभेयत्वेनेत्यादिकं विभाव्यते तदा क्रमिकत्वमनुपादेयमेव । राजपुरुष इत्यादिकस्तु तत्पुरुषोन पूर्व्वपदलक्षितराजसम्बन्धिनस्तादात्म्येनान्वयबोधकसमासविग्रहयोस्तुल्यार्थकत्वप्राप्त्यापत्तेः, परन्तु राजसम्बन्धस्यैव । अतएव राजपुरुषइत्यादौ पूर्व्वपदे षष्ठ्यर्थसम्बन्धे लक्षणेति मणिकृद्भ्रान्तमपि सङ्गच्छते । यथा च नामार्थयोर्भेदेनान्वयेऽपि न घटितत्वोपरिष्टाद्दृश्यते । किञ्चिद्विशिष्टस्वर्थानवच्छिन्नस्यैव या तादात्म्येनान्वयबोधकत्वसमानिरुक्तौ निवेश्यम् । नचैवमपि पञ्चपुरुष्यादिद्विगौ द्विगान्ये गच्छत इत्यादिस्थलीये द्वितयाद्यभिन्नगान्धादिविशेषकाव्ययीभावे चातिव्याप्तिस्तदस्यत्वेनापि विशेषणीयत्वात् । अत्र च मानुषब्राह्मणो ब्राह्मणमानुषइत्याद्यप्रयोगाद्विशेषणविशेष्ययोर्यत्र नियतसादात्म्येन व्यभिचारस्तत्रैव कर्मधारयः साधु ममैवधूमइत्यादौ तु नरस्य शरीरं राज्ञो शिर इत्यादाविव तादात्म्यसम्बन्धार्थकषष्ठ्या तत्पुरुषएवेति ध्येयं । चन्द्रमतश्चित्रगिरिर्वसन्तसमयइत्यादिप्रयोगस्य प्रामाणिकत्वात् विशेष्यस्यैव विशेषणव्यभिचारित्व कर्मधारये तन्त्र न तु विशेषणस्यापि तद्व्यभिचारित्वम् । पुरुषोत्तमइत्यत्र चोत्तमत्व न नियतमात्रादिमत्त्व किन्तु स्वसविधुरत्वम् । अतएव तत्र पुरुषस्येव, पुरुषेऽपि तस्य व्यभिचारसत्त्वादुत्तमपुरुषइत्यपि कर्मधारयः साधुरिति तु नव्याः । तदाद्युत्तरपदकः कर्मधारयः प्रायशोनेष्यते नीलतदस्तीत्यादितोनात्यपि नीलोत्पलादेरविनयाद्यप्रतीतेः । "पक्षयक्षोजन" इत्यमामतङ्गजम यथा । नीलवद्रसभ्यास्वाद्य -कटुतदू पमीष्यते" इत्यादिप्रयोगात् कर्श्चिदिष्यतेऽपि । प्रयुक्तञ्च कुमरनन्दिना परम स इत्याद्यर्थे परमस परमतामित्यादि । तत्पुरुषोऽप्येतेन व्याख्यातः । ननु विशेष्यतया नामार्थप्रकारकान्वयप्रतिमात्रं प्रत्येव नामोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्व तन्त्रं ननु तादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नतत्प्रकारतान्वबुद्धिं प्रति गौरवादतोनामार्थयोर्नीलोत्पलयोरन्वयासम्भवात् कर्मधारयादिकं समासोन यौगिकं किन्तु नीलोत्पलत्वादिविशिष्टे रूढएव तदुक्तं भर्तृहरिणा "अयुधान् मयुपायाय विहिता प्रतिपत्तये । शब्दान्तरत्वादत्यन्तं भेदोवाक्यसमासयो" रिति वैयाकरणाः, तन्मन्दं नीलोत्पलमित्यादौ समुदाये रूढ्यर्थासम्बन्धानेऽपि नीलादिमत्वेकघटोपस्थित्या तयोस्तादात्म्येनान्वयबोधस्यानुभविकत्वेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वादन्यथा नामार्थस्यान्वयबोधसामान्यं प्रतेत्य नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्व तन्त्रतदैकत्य नीलमानयेत्यादौ नामार्थद्वयर्थयोर्नान्वयबोध, परन्तु समन्तमागस्य नीलविशिष्टकर्मत्वादौ रूढिरेवेत्यपि किन्न रोचये ? । अथ समासस्यायक्तत्वे नीलोद्रव्यं घट इत्यादाविव नीलघटोद्रव्यमित्यादावपि घटे धर्मिण्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलद्रव्ययोस्तादात्म्येनान्वयापत्तिरिति वाच्यम्,

[illegible]

“कर्त्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कर्मसंज्ञं स्यात्। कर्त्तुः किम्? माषेष्वश्वं बध्नाति। कर्मण ईप्सिता माषा न तु कर्त्तुः। तमब्ग्रहणं किम्? पयसा ओदनं भुङ्क्ते। कर्मण्यनुवृत्तौ पुनःकर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम्, अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्र न स्यात्”। विवृतञ्चैतद्वामि सरलायां यथा कर्त्तुरित्यादि। कर्त्राप्तुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः।“धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्त्ता”इति वक्ष्यते। आप्तिश्च सम्बन्धः, स च कर्तृविशेषणीभूतक्रियारूपव्यापारद्वारकएवानुपस्थितफलत्वे भानाभावात्, एवञ्च कर्त्रा स्वनिष्ठक्रियारूपव्यापारप्रयोज्यफलेन सम्बद्धुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः, तदेतदाह कर्त्तुः क्रियया आप्तुमिति। क्रियया धातूपात्तव्यापारेण, आप्तुं धातूपात्तफलद्वारा सम्बन्धुम्। फलव्यापारयोर्धातूपात्तत्वन्तु “फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः” इत्यनेन सिद्धम्। तच्च कर्म सप्तविधम्, यथोक्तं हरिणा “निर्वर्त्यञ्च विकार्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम्। तच्चेप्सिततमं कर्म चतुर्धान्यत्तु कल्पितम्। औदासीन्येन यत् प्राप्यं यच्च कर्त्तुरनीप्सितम्। संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम्” इति। तत्र निर्वर्त्यादीनां लक्षणादिकमपि तेनैवोक्तं यथा—“यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते। प्रकृतेस्तु विवक्षाया विकार्यं कैश्चिदन्यथा। तन्निर्वर्त्यं विकार्यञ्च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम्। प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत्। किञ्चित् गुणान्तराधानात् सुवर्णादिविकारवत्। क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते। दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिह कथ्यते” इति,“सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी। यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते” इति च। तदयं सङ्क्षेपनिष्कर्षः-प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति क्रियाजन्योत्पत्तिरूपफलवत्त्वं निर्वर्त्यत्वम् यथा घटं करोतीत्यादौ घटादेः क्रियाजन्योत्पत्तिमत्त्वान्निर्वर्त्यत्वम्। प्रतीयमानप्रकृतिविकृतिभावत्वे सति क्रियानिर्वाह्यविशिष्टसत्त्वोत्पत्तिरूपान्यतरफलवत्त्वं विकार्यत्वम् यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादौ सुवर्णस्य पूर्वरूपविशिष्टसत्त्वफलवत्त्वात् कुण्डलस्य चोत्पत्तिमत्त्वादुभयोरपि विकार्यत्वम्। क्रियाकृतासाधारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वेनोद्देश्यत्वम्, प्राप्यत्वं यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामादेः कर्तृसाधारणसंयोगरूपफलवत्त्वेऽपि क्रियाकृतभ्रमादिरूपासाधारणविशेषफलस्यानाधारत्वेन तादृशफलप्रकारकबोधाविषयत्वात् प्राप्यत्वम्, निर्वर्त्यविकार्ययोस्तु क्रियाजन्योत्पत्त्यादिफलस्य कर्ममात्रनिष्ठतया असाधारण्येन तद्वत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम्। कर्त्तुरनुद्देश्यत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वम्, औदासीन्येन प्राप्यं यथा ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशतीत्यादौ तृणादेरनुद्देश्यत्वेऽपि क्रियाजन्यसंयोगरूपफलवत्त्वेनोदासीनकर्मता। द्विष्टसाधनत्वे सति क्रियाफलवत्त्वं, द्वेष्यं यथा अत्र बुभुक्षुर्विषं भुङ्क्ते इत्यादौ विषस्य तथात्वम्। कारकविशेषसंज्ञान्तरेणाविवक्षितत्वे सति कर्मोपकारकत्वम्, संज्ञान्तरैरनाख्यातत्वम् यथा गां पयो दोग्धीत्यादौ गवादेः कारकान्तरसंज्ञया अविवक्षया दुग्धोपयोगितया कर्मत्वम्। व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात्। कारकान्तरसंज्ञापूर्वकत्वं यथा ‘जलधिमधिशेते’ इत्यादौ जलधेराधारसंज्ञकतया प्राप्तत्वेऽपि “अधिशीङ्स्थासां कर्म” पा॰ इत्यादिना कर्मसंज्ञया कर्मत्वम्। पयसेति भुजिक्रियां प्रति पयसः प्रकृष्टोपकारकत्वविवक्षायां तस्यैवेप्सिततमत्वात् पयः पिबतीति स्यादेव। इह तु तथा विवक्षाविरहेणान्नभोजनं प्रति तस्याङ्गतया करणत्वमात्रं विवक्षितमिति न ओदनस्य कर्मत्वम्। सहार्थे तृतीयेति तु न न्याय्यम्, तस्याप्रधानत्वात्तमपा बोधयितुमशक्यत्वात्”।

कर्मताबोधनप्रकारलक्षणादिकं यन्त्र॰प्र॰ अन्यथोक्तं यथा “यगन्तधातोरर्थो यस्मिन् स्वार्थेऽनुभाव्यते। यत्रासौ कर्मता नाम कारकं कर्तृतेतरत्” “यगन्तस्य यद्धातोरुत्तरस्य तिङो यत्र स्वार्थे तदीयो यादृशोऽर्थोऽनुभावयितुं शक्यते, तज्जातीयस्याप्यतादृशक्रियायाः स तिङर्थः कर्तृताभिन्नं कर्मत्वं नाम कारकमित्यर्थः”। ग्रामो गम्यत इत्यत्र गमधातूपस्थाप्यायाः संयोगावच्छिन्नक्रियायाः स्वजन्यत्वसम्बन्धेन तिङ्पदोपस्थाप्ये संयोगे एवान्वयो न तु त्यज्यत इत्यादाविव विभागादौ धात्वर्थतावच्छेदकस्यैव फलस्य बोधने कर्मविहितप्रत्ययानां धातुसाकाङ्क्षत्वाद्व संयोगस्यैव तत्र गतिक्रियाकर्मत्वं न तु विभागादेः, तेन तरोस्त्यागिनि खगे तरुं गच्छतीत्यादिकोऽप्रयोगः। गम्यते रथः स्वयमेवेत्यादौ (गम्यत इति त्वनुशासनविरुद्धं कर्तृस्वभावकतया कर्मवत् क्रियाया अप्रवृत्तेः)। कर्मत्वमित्यानुकूल्यव्यापारवत्त्वलक्षणं कर्तृत्वं धात्वर्थस्य धर्मोऽपि न तत्कर्तृताभिन्नमिति तद्व्युदासः। ननु चैत्रकर्तृकगमनजन्यसंयोगस्य ग्राम इव चैत्रेऽपि सत्त्वात् चैत्रो गम्यते चैत्रेणेत्यपि प्रयोगः स्यात्, तिङर्थसंयोगस्य जन्यत्वस्वाश्रयप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थगतेसाकाङ्क्षत्वेन चैत्रकर्तृकगत्याश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्य संयोगस्य चैत्रे बाधितत्वात्। अतएव चैत्रो ग्रामं गच्छति

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"कर्त्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमङ्कर्मसंज्ञं स्यात्। कर्त्तुः किम्? माषेष्वश्वं बध्नाति। कर्मण ईप्सिता माषा न तु कर्त्तुः। तमब्ग्रहणं किम्? पयसा ओदनं भुङ्क्ते। कर्मेत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम्, अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्र न स्यात्"। सि॰कौ॰तदर्थमाह मनोरमायां यथा कर्त्तुरित्यादि। कर्त्राप्तुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः। "धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्त्ता" इति वक्ष्यते। आप्तिश्च सम्बन्धः, स च कर्तृविशेषणीभूतक्रियारूपव्यापारद्वारक एवानुपस्थितकल्पने मानाभावात्, एवञ्च कर्त्रा स्वनिष्ठक्रियारूपव्यापारप्रयोज्यफलेन सम्बद्धुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः, तदेतदाह कर्त्तुः क्रियया आप्तुमिति। क्रियया धातूपात्तव्यापारेण, आप्तुं धातूपात्तफलद्वारा सम्बन्धुम्। फलव्यापारयोर्धातूपात्तत्वन्तु "फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः" इत्यनेन सिद्धम्। तच्च कर्म सप्तविधम्, यथोक्तं हरिणा "निर्वर्त्यञ्च विकार्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम्। तच्चेप्सिततमं कर्म चतुर्द्धान्यत्तु कल्पितम्। औदासीन्येन यत् प्राप्यं यच्च कर्त्तुरनीप्सितम्। संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम्" इति। तत्र निर्वर्त्यादीनां लक्षणादिकमपि तेनैवोक्तं यथा—"यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते। प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्य्यं कैश्चिदन्यथा। तन्निर्वर्त्त्यं विकार्य्यञ्च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम्। प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत्। किञ्चित् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्। क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते। दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिह कथ्यते" इति, "सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी। यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्त्यत्वं प्रचक्षते" इति च। तदयं लक्षणनिष्कर्षः प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति क्रियाजन्योत्पत्तिरूपफलवत्त्वं निर्वर्त्त्यत्वम् यथा घटं करोतीत्यादौ घटादेः क्रियाजन्योत्पत्तिमत्त्वान्निर्वर्त्त्यत्वम्। प्रतीयमानप्रकृतिविकृतिभावत्वे सति क्रियानिर्वाह्यविशिष्टाभ्युत्पत्तिरूपान्यतरफलवत्त्वं विकार्य्यत्वम् यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादौ सुवर्णस्य पूर्वरूपविशिष्टाभावफलवत्त्वात् कुण्डलस्य चोत्पत्तिमत्त्वादुभयोरपि विकार्य्यत्वम्। क्रियाकृतासाधारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वे नोद्देश्यत्वम्, प्राप्यत्वं यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामादेः कर्त्तृसाधारणसंयोगरूपफलवत्त्वेऽपि क्रियाकृतक्रमादिरूपासाधारणविशेषफलस्यानाधारत्वेन तादृशफलप्रकारकबोधाविषयत्वात् प्राप्यत्वम्, निर्वर्त्त्यविकार्य्ययोस्तु क्रियाजन्योत्पत्त्यादिफलस्य कर्ममात्रनिष्ठतया असाधारण्येन तद्वत्त्वात्नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम्। कर्त्तुरनुद्देश्यत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वम्, औदासीन्य प्राप्तं यथा ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशतीत्यादौ तृणादेरनुद्देश्यत्वेऽपि क्रियाजन्यसंयोगरूपफलवत्त्वेनोदासीनकर्मता। द्विष्टसाधनत्वे सति क्रियाफलवत्त्वं द्वेष्यं यथा अन्नं बुभुक्षुर्विषं भुङ्क्ते इत्यादौ विषस्य तथात्वम्। कारकविशेषसञ्ज्ञान्तरेणाविवक्षितत्वे सति कर्मोपकारकत्वम्, संज्ञान्तरैरनाख्यातत्वम् यथा गां पयो दोग्धीत्यादौ गवादेः कारकान्तरसंज्ञया अविवक्षया दुग्धोपयोगितया कर्मत्वम्। व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात्। कारकान्तरसंज्ञापूर्वकत्वं यथा 'जलधिमधिशेते' इत्यादौ जलधेराधारत्वेन प्राप्तत्वेऽपि "अधिशीङ्स्थासां कर्म" पा॰इत्यादिना कर्मसंज्ञया कर्मत्वम्। पयसेति भुजिक्रियां प्रति पयसः प्रकृष्टोपकारकत्वविवक्षायां तस्येप्सिततमत्वात् पयः पिबतीति स्यादेव। इह तु तथा विवक्षाविरहेणान्नभोजनं प्रति तस्याङ्गतया करणत्वमात्रं विवक्षितमिति न ओदनस्य कर्मत्वम्। सहार्थे तृतीयेति तु न्याय्यम्, तस्याप्रधानत्वात्तमपा बोधयितुमशक्यत्वात्"।

कर्मताबोधनप्रकारलक्षणादिकं शब्द॰प्र॰ अन्ययोक्तं यथा "यगन्तधातोरर्थो यन्निष्ठः स्वार्थेऽनुभाव्यते। यत्रासौ कर्मता नाम कारकं कर्तृतेतरत्" "यगन्तस्य यद्धातोरुत्तरस्थितिङा यत्र स्वार्थे तदीयोपात्तफलोऽर्थोऽनुभावयितुं शक्यते, तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायाः स तिङर्थं कर्तृताभिन्नं कर्मत्वं नाम कारकमित्यर्थः। ग्रामो गम्यते इत्यत्र गमधातूपस्थाप्यायाः संयोगावच्छिन्नक्रियायाः स्वजन्यत्वसम्बन्धेन तिङ्प्रतिपाद्ये संयोगे एवान्वयो न तु त्यज्यते इत्यादाविव विभागादौ धात्वर्थतावच्छेदकस्यैव फलस्य बोधने कर्मविहितप्रत्ययानां धातुसाकाङ्क्षत्वादतः संयोगस्यैव तत्र गतिक्रियाकर्मत्वं न तु विभागादेः, तेन तरोस्त्यागिनि खगे तरुं गच्छतीत्यादिकोन प्रयोगः। गम्यते रथः स्वयमेवेत्यादौ (गम्यत इति त्वनुशासनविरुद्धं कर्तृस्वभावकतया कर्मवत् क्रियाया अप्रसक्तेः)। कर्मत्वमिवानुकूलव्यापाराश्रयत्वलक्षणं कर्तृत्वं धात्वर्थस्य धर्मोऽपि न तत्कर्तृताभिन्नमिति तद्व्युदासः। ननु चैत्रकर्तृकगमनजन्यसंयोगस्य ग्रामादेरिव चैत्रेऽपि सत्त्वाच्चैत्रेण गम्यते चैत्र इत्यपि प्रयोगः स्यात्, तिङर्थसंयोगस्य जन्यत्वस्वाश्रयप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थगतेः साकाङ्क्षत्वेन चैत्रकर्तृकगत्याश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्य संयोगस्य चैत्रे बाधितत्वात्। अतएव चैत्रो ग्रामं गच्छति

शेषात् इत्याहुः । (फलव्यापारयोर्धातुरित्युक्तमाश्रित्य)
तण्डुलं पचतीत्यत्र उपादिपदार्थविक्लित्तिफलकतेज-
स्संयोगावच्छिन्नक्रिया पचेरर्थः, तद्विशिष्टे च विक्लित्ते-
स्तत्संयोगे तण्डुलस्याधेयत्वेनान्वयः परन्तु पचती-
त्यपि मनुष्यतया ज्ञायते "शान्ता परमाणव पच्यन्ते"
इति हिरण्यव्याख्यानात् । ओदनं पचतीत्यादौ
तु तण्डुलादावोदनादिपदस्य लक्षणा तत्र क्रियायामन्वि-
तत्वानुकूलत्व द्वितीयार्थ इत्यपि कश्चित् । ग्रामं त्यजती-
त्यादावारम्भक संयोगविरोधिविभागानुकूलक्रिया त्यजे-
रर्थः तद्विशिष्टे च संयोगे विभागे वा ग्रामवृत्तित्व-
सम्बन्धेन ग्रामादेरन्वयः । एवमेव विष्णुं यजतेत्यत्र
प्रीत्युद्देश्यकमन्त्रकद्रव्यत्यागो यजेरर्थः प्रीतौ विष्णोराधे-
यत्वेन द्रव्ये च पुष्पादेरभेदेनान्वयात् विष्णुनिष्ठप्रीति
उद्देश्यमन्त्रकरणक पुष्पाभिन्नद्रव्यत्यागवान् इत्याकारकस्तत्र
बोधः, अतएव फलस्य कोऽप्याप्यत्वमस्य तत्यागैकदेशे स्व-
त्वस्य वा पुष्पादेराधेयत्वेन तत्यागांशेन द्रव्ये च विष्णुं
यजतेत्यादौ द्रव्यस्य द्रव्याभिन्नत्वेन गन्धादयोऽपि न
यान्ति । पितरमाराधयति उपास्ते पूजयतीत्यादौ गौर-
वप्रयुक्तप्रीत्यनुकूलक्रिया धात्वर्थः तद्विशिष्टयोगे स्व-
प्रीतौ क्रमेण विषयत्वाधेयत्वाभ्यां पित्रादेरन्वयेन
पितृगोचरगौरवप्रयुक्ता या पितृनिष्ठप्रीतिहेतुक्रिया तद्वा-
नित्येव तत्र बुद्धिः । गौरवं पुनराराध्यत्वावगाही ज्ञान-
प्रभेदो विशेषं भक्तिरित्युच्यते । पित्रादिरेवाराध्य मन्त्रक
रणकत्वाभावात् तत्र पितरं यजतेत्यादिक प्रयोगः ।
रमालामयपाणे इत्यादौ तु गौरवप्रयुक्तक्रियामात्रे
वाचकतया गात परमेश्वरः प्रीतिविरहादयोग्यत्वा-
पत्तिः । एवं जुहोतीत्यादौ वह्न्यादिकरणकपतनाव-
च्छिन्नमन्त्रकरणकक्रिया जुहोतेरर्थः, मोक्षे च पतने
एतदाधेयत्वेनान्वयस्तेनान्न्याधिकरणकस्य एतद्विषयतन-
न्मानुकूलमन्त्रकरणकक्रियावानित्येव तत्र बोधस्तादृशी
च क्रिया अध्वर्युकराद्ये प्रमाणान्नपुलोकरणादिरेव ।
अतएव एतादृश परित्यागितव्यविरहात् तिलादेर्न यत्र तु
किन्तु होमत्वमेव । वह्नौ जुहोतीत्यत्र सप्तम्यन्तस्यार्थेन
धात्वर्थविशिष्टे पतनेऽन्वय इति वह्निदृष्टिविशिष्टपतने
तद्विशिष्टवृत्त्यन्वये निराकाङ्क्षत्वापत्तेः परन्तु तदवच्छिन्न-
क्रियायामेव । प्रतिमादौ *स्नपन*इत्यर्पण मन्त्रकरणकमपि
नान्याधिकरणक वह्नौ एतस्य प्रक्षेपणात्मकमन्याधिकरण-
त्वमनानुकूलमपि न मन्त्रकरणकमतस्तदुभय न होमः ।
प्रागभावेऽपि होमे गाभयाव मन्त्र करणम् । यद्वा वह्नि-
संयोगावच्छिन्नपतनानुकूलमन्त्रकरणकक्रियैव जुहोत्यर्थ-
स्तेन एवं जुहोतीत्यत्र वह्निसंयोगजनकं यत् एतस्य पतनं
तदनुकूलमन्त्रकरणकक्रियाविशेषवानित्याकारको बोधः ।
न चैवं धात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगात्मकफलशालित्वेन
वह्न्यादेस्तदर्थकर्मतया वह्निं जुहोतीत्यादिकप्रयोगा-
पत्तिः साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्यैव फलस्यान्वयिन
कर्मत्वादन्यथा गगने कोऽप्युत्पततीत्यादौ गगना-
देरुत्क्षेपणादिकर्मतायादुर्वारत्वापत्तेः कर्णसंयोगफलक-
क्रियावच्छिन्नव्यापारस्यैवोत्क्षेपणत्वात् । नपोत्क्षेपणत्वा-
दिकं जातिरेव तत्र धात्वर्थतावच्छेदकम्, प्रवेशनत्वा-
दिना सङ्करेण तत्र जातित्वायोगात् कोष्ठादेस्तत्कर्मत्वा-
पत्तेश्च । अतएव परम्परया इत्याद्यर्थतावच्छेदकीभूतवह्नि
उद्देश्यतालित्वेन पय प्रभृतेस्तत्कर्मत्वसम्पत्त्यर्थम् "अकथि-
तञ्च" इति सूत्रान्तरस्य प्रणयनमपि पाणिने सङ्गच्छते ।
धनं प्रतिगृह्णातीत्यत्र पुण्यार्थकदानजन्यस्वत्वस्य जनक
स्वीकारः प्रतिग्रहः इति फलीभूतस्वत्वस्य तया धनस्य कर्मत्वं,
विक्रयादेर्दानविशेषत्वेऽपि न तस्य पुण्यजनकत्वमतस्तद्धर्मस्य
स्वीकारो न प्रतिग्रहः । ग्रामं क्रीणातीत्यत्र मूल्यदान-
जन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः, स्वत्वजनकं मूल्यदानमेव
वा क्रयस्तत्फले च स्वत्वे ग्रामस्याधेयत्वेनान्वयेन
ग्रामनिष्ठस्य मूल्यदानजन्यस्वत्वस्यानुकूलस्वीकारवान्, ग्राम-
निष्ठ स्वत्वस्य तदनुकूलमूल्यदाता चेति तत्र बोधः । ग्रामं
विक्रीणातीत्यत्र मूल्यग्रहणजन्यस्य परस्वत्वस्य जनकमूल्य-
ग्रहणमेव वा विक्रयस्तेन ग्रामनिष्ठस्य मूल्यग्रहणजन्यपर-
स्वत्वस्यानुकूलो यो ग्रामस्य त्यागस्तद्वान्, ग्रामनिष्ठ यत्
परस्वत्वं तदनुकूलमूल्यग्रहणवानिति वा तत्र बोधः ।
मूल्यञ्च पणपुराणादिकमेव शास्त्रनिर्दिष्ट मतु द्रव्यमात्र
तेन तिलादीन् दत्त्वा माषादीनां विनिमये विधाया तिल-
विक्रयादिदोषस्यानवकाश इत्युक्तमेव । नरकं पततीत्यत्र
भोगावच्छिन्न पातित्यमेव पतेरर्थस्तेन नरकभोगानुकूलपा-
तित्ववानित्याकारकस्तत्र बोधः । नरकपतित इति द्वितीया-
तत्पुरुषोदाहरणमपि एतत्कारस्य, एतदभिप्रायकमेव
पतनक्रियायाश्रयात्वे तु गर्ते पततीत्यादिरेव युक्त
प्रयोगः । स्वर्गं गच्छतीत्यादौ स्वर्गादिपदस्येव प्रकृते नरकपद
स्यापि तद्देशपरत्वात् । धनं लभते प्राप्नोतीत्यादौ स्वत्वा-
वच्छिन्नो व्यापारो धात्वर्थः, तद्विशिष्टे च स्वत्वे धनादेराधेय
त्वेनान्वयः । ननु यजन्तधात्वर्थविशेष्यतावच्छेदकधर्मयदि

[illegible]

[illegible]

इत्यादौ भावप्रत्ययस्य भावे सार्वविहितप्रत्ययान्तस्य कर्तुः कर्मतानिरास इत्यत एवैर्निर्दिष्टत्वमनुपपन्नम्। "क्रियाया मेव भुक्यर्थे तथेरप्यपेऽपि । नयमान कर्तुः कर्मत्व क्रियया प्राप्तुं यदि" इति करणाद्रुत्पयति गृहिकान् माणो-रम् भक्षयति नरो लापयितव्यादेरेव भवे कर्तरि कर्मता न तु भक्षयत्योदनं बटुनेत्यादौ, भक्षयति मला परि-जने वत्स इत्यादौ तु न भोजन भक्षरार्थः । वाह-यति रथमश्वान् सारथिः वाहयति गोपाँ पशून् वा-हिक इत्यादौ वाहयति भारं बटुना वलिवर्दनित्यादौ नियन्त्रा वाहकेन वाहिकादि । "द्रुक्रोश कर्तुः क-र्मत्व नवन्नारे नानियन्त्रा । यन्त्रिवादिद्रुगोरेतमा-त्मनेपदस्यपते इन्द्रियैरारयति कारयति वा पट इन्द्रियैनालेप वन्दिनितरातोऽपि पविन्द्रस्य गौण कर्मत्वागम' । तथा चागमयत्यालोदन गमय सनयेन वा सनर्भो, शिकारयति निष्प विशेष वा गमक्तइतरपि समाप्तम् । परन्तु पर्व्वयोरमाप्तमितयोस्तु माप्तमेव कर्मत्वस्य वैकल्पिकोक्तिः । गुरुमभिवादयते सुत सुतेन वा इटस्य भुप दर्शयते भार्यां भार्यया वा पति रित्यादौ तु इमं माप्तार्थमिवादयतेऽस्त्रप्राप्तौ स । आत्मनेपदस्य तु पश्यन्ति पथिक दर्शयति, पुत्रेण मित्रमभिवादयतीत्यादौ यथाप्राप्तमेव कर्मत्वादियम । क्रामे चार्थं निर्णाययति,चैते चारुण खादयति खादयति वा दारे क्रन्दयति पुत्रेण मित्रमाह्वाययतीत्यादौ तु नीप्रभृतेर्व्यादार्थस्त्वेन तत्कर्तुः कर्मत्व प्रसङ्गमपि "न नीखाद्यादिशब्दायक्रन्दिह्वयतिषु कस्यचित् । नेतृण्यन्ते षु कर्तुस्तु कर्मता स्यात्तदादिष्विति" भर्तृहरिवचनान्नि-षिध्यते । अत च कश्चित्तदादिवृत्तिकथनाद्गैरत्वेनार्थं निर्णाययमानसिद्धानि, मैत्रेण पुप खाद्यमानीमूते इ-त्यादौ कर्म विदितसत्र नानुपादेर्मानुपपत्तिरिति वदन्ति । घप माशोतीत्यादौ प्राप्तिरुत्पत्तिः परस्परया तदा-श्रयत्वश्च तिङर्थ । घटं जानातीत्यत्र विषयत्व विष-यिता वा द्वितीयार्थ । दिवाकरस्तु संस्काराद्यव्यक्तमेव ज्ञानं जानात्यर्थस्तु ज्ञायते यस्यमेव कर्मत्वं घटादे-रित्याह तन्मन्द ग्राममित्यादित संस्कारामतीते लोपवेन ग्रामत्वस्यैव जानात्यर्थतावच्छेदकत्वात् घटस्योपे-क्षात्मकज्ञाने निर्विकल्पके वा घटं जानातीतिप्रयोगस्या प्रसङ्गाच्च । अतएव प्राकट्याद्यवच्छिन्नज्ञानमेव तत्र धा-त्वर्थ इति तदवच्छेदकीभूतज्ञातताश्रयत्वादेव घटादेर्जान-

कर्मतेति भट्टमतमप्यपास्तम् ज्ञानविषयतातिरिक्ताया ज्ञाततायां प्रमाणाभावादन्यथा ज्ञाततायाश्च ज्ञाततादे-र्व्यतिरिक्ताया कल्पनापत्ते । वह्निमनुमिमीते इत्यादावनुमित्यादिविषयत्वमात्रस्य विषयताविशेषस्य द्वितीयार्थं पक्षे वह्निमानित्याद्यनुमितावापत्तौ वा पर्व्वत-मनुमिमीतेत्याद्यप्रयोगात् विषयतावच्छेदकत्वविशेषप्रका-रत्वमेव तत्र द्वितीयार्थ इत्यपि वदन्ति । घटं पश्यति शब्दं शृणोतीत्यादौ दर्शनाद्यर्थकधातुयोगे सा-क्षात्कारत्वनिरूपितमेव विषयत्वं कर्मत्वं घटादेश्च मीतचाक्षुषादौ तादृशाप्रयोगात् । आकाशं न पश्यती-त्यादौ पुनरन्वयाबोधोऽस्ति । तण्डुलान् पाकं करोतीत्यत्र विक्लित्तिजनकत्वावच्छेदकक्रियायामुद्देश्यतानिरूपितविषयता-विशेष एव द्वितीयार्थ इति भावः, तेन तण्डुलपा-कानुकूलकारकचक्रतण्डुलविषयकत्वेऽपि पाकेच्छायां न तण्डुलं करोतीत्यादिकोन प्रयोग पाकेच्छायामोदनं करोतीत्यादौ च द्वितीयाया अनुकूलत्वे लक्षणा तण्डुला-दिष्वोदनत्वस्तु गौरवादिवारणाय तथाभावात् । यद्व साधनत्वं कल्प्यते धातुना उत्पत्त्यनुकूला लक्ष्यते इति तत्तौदनस्य तत्त्वमेव कर्मत्वमतएव यत्र क्षतिमात्रं धात्व-र्थ मात्र न द्वितीया यथा घटाय यतते इत्यादावित्याह तस्य लक्ष्यादिपदादुत्पत्तिमात्रप्रतीत्या यत्नत्वावच्छिन्नस्यैव करोत्यर्थत्वात् । मीमांसकास्तु पाककर्ता तण्डु-लादेरुपादानविधयैव फलविधयोदनादेरपि विषयत्व शक्तं यदाह यतो श्वर "सिद्धं साध्यं फलञ्चेति प्रत्ये-र्विषयत्रिधा । तत्र सिद्धमुपादानं क्रिया साध्यं फल-मुपमिति" तथा च तन्मते तण्डुलानपक्वदशायामोदनं करोतीत्यादिप्रयोगे फलत्वेन विषयतैव द्वितीयार्थ । मासं सीव्यति, क्रोशं स्वपिति, गोदोहं तिष्ठति, कुरून् स्वपितीत्यादावधिकरणत्व गौणमेव कर्मत्वं समासानु-भाव्यते "कालभावाध्वदेशानां क्रियाणां गौणतामपि । आधारता धौव्यधातोः कर्मता स्याद्विभाषयेति" स्मृते "। "कर्मणि द्वितीया" "कर्मवत्कर्म्मणा" पा०। सकर्मक अकर्मक इत्यादि । २ वैशेषिकमतसिद्धे मूर्त्तद्रव्याश्रिते क्रियारूपे पदार्थभेदे । तल्लक्षणादि कणादसूत्रवृत्त्योर्दर्शितं यथा— "एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मल-क्षणम्" सू० "गुणानन्तरमुद्दिष्टस्य कर्मणो लक्षणमाह एकमेव द्रव्यम् आश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणो-ऽस्मिन्नित्यगुणं, संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति स्त्रोन्

सकोपक्षार्थकत्वनिरासेन कर्मपर्य्यायक्रियाशब्दस्य व्यापारार्थकत्वस्योक्तेः । क्रिया च धात्वर्थव्यापारभेदः अनिष्टं क्रियाशब्दे वक्ष्यते ।४ शास्त्रविहिते अग्निष्टोमादियागादौ तच्च त्रिविधम् "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कर्म चैवं त्रिधा मतम्" इति व्यासोक्तेः। तत्र नित्यमकरणे प्रत्यवायजनकं सन्ध्यावन्दनादि। नैमित्तिकं निमित्तनियताधीनकर्त्तव्यताकं जातेष्ट्यादि। काम्यं कामनावत्कर्त्तव्यमश्वमेधादि। पुनः प्रकारान्तरेण तत्त्रिविधं सात्त्विकराजसतामसभेदात्। तल्लक्षणान्युक्तानि गीतायां यथा "नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम्। अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते १। यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः। क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् २। अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्। मोहादारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतम्"३। "नियतं नित्यतया विहितं, सङ्गरहितमभिनिवेशशून्यम्। अरागद्वेषतः पुत्रादिप्रीत्या वा शत्रुद्वेषेण वा यत् कृतं न भवति फलं प्राप्तुमिच्छतीति फलप्रेप्सुस्तद्विलक्षणेन निष्कामेण कर्त्रा यत् कृतं कर्म तत् सात्त्विकमुच्यते ।। यत्तु कर्म कामेप्सुना फलं प्राप्तुमिच्छुना साहङ्कारेण वा मत्समः कोऽन्यः श्रोत्रियोऽस्तीत्येवं निरूढाहङ्कारयुक्तेन च क्रियते तच्च पुनर्बहुलायाससंक्लिष्टं प्रयुक्तम् तद्राजसमुदाहृतम् २। अनुबध्यत इत्यनुबन्धः पश्चाद्भावि शुभाशुभं क्षयं वित्तक्षयं हिंसां परपीडां पौरुषं स्वसामर्थ्यमनपेक्ष्यापर्य्यालोच्य केवलं मोहादेव यत् कर्मारभ्यते तत्तामसमुदाहृतम्"३ श्री०। प्रकारान्तरेण तत्त्रिविधं शुक्लकृष्णशुक्लकृष्णभेदात् तत्र शुक्लं हिंसादिरहितं पुण्यजनकं स्वाध्यायादि। कृष्णं शास्त्रनिषिद्धं पापजनकं ब्रह्महत्यादि। कृष्णशुक्लम् हिंसादिसहितं वेदविहितं पुण्यापुण्यजनकं पशुयागादि। कर्मविपाकशब्दे उदा०। तच्च प्रकारान्तरेण द्विविधं, प्रवृत्तं निवृत्तं च यथाह मनुः "इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते। निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते। प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साष्टिताम्। निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै"। "कामनापूर्वकं कर्म भूयोऽप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तं, तदेव कर्म कामनारहितं ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमुच्यते" मल०त०रघुन०

विहितकर्माचरणप्रकारः कर्मयोगशब्दे दृश्यः। ५ क्रमौ च "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते" श्रुतिः "फलञ्च कर्मनिष्पत्तेरौत्सुक्यात्" जै०सू०। अत्र कर्मशब्दः लौकिकवैदिककर्माभिप्रायः। "एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयतीति" श्रुतिः। "फलं कर्मायत्तम्" मीमांसकाः।

कर्मनाशा स्त्री कर्म नाशयति नश-णिच्-अण्। कीकटदेशस्थे नदीभेदे, यस्याः जलस्पर्शेन सर्वपुण्यकर्माणि नश्यन्ति। "कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाश्यसमो मतः" भाषा०।

कर्मनिष्ठ त्रि० कर्मणि निष्ठा यस्य। १यागादिकर्मासक्ते "ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथाऽपरे। तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथा परे" मनुः। ७त०। २कर्मासक्तौ स्त्री।

कर्मन्द पु० भिक्षुसूत्रकारके ऋषिभेदे कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते इनि। कर्मन्दिन् तत्प्रोक्तभिक्षुसूत्राध्यायिषु ब०व० सि०कौ०। इत्येवंरूपेण पा० विधानात् अमरे एकवचनप्रयोगश्चिन्त्यः।

कर्मपथ पु० कर्मणां कायिकादीनां पन्थाः अच् समा०। "कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चापि चतुर्विधम्। मनसा त्रिविधञ्चैव दश कर्मपथांस्त्यजेत्" भा० अनु० १३ अ० उक्तेषु दशसु शुभाशुभकर्ममार्गेषु ते च दशकर्मपथास्तत्रोक्ता यथा "प्राणातिपातं स्तैन्यञ्च परदारमथापि वा। त्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत्। असत्प्रलापं पारुष्यं पैशुन्यमनृतं तथा। चत्वारि वाचा राजेन्द्र! न जल्पेन्नानुचिन्तयेत्। अनभिध्या परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम्। कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत्। तस्माद्वाक्कायमनसा नाचरेदशुभं नरः। शुभाशुभान्याचरन् हि तस्य तस्याश्नुते फलम्"।

कर्मप्रवचनीय पु० कर्म क्रियां प्रोक्तवान् इति कर्म+प्र+वच+अनीयर् कर्त्तरि भूते बा० अनीयर्। "कर्मप्रवचनीयाः" इत्यधिकृत्य पाणिन्युक्ते अन्वादिषु शब्देषु। ते हि संप्रति क्रियां न आहुः नापि द्योतयन्ति किन्तु क्रियानिरूपितसम्बन्धविशेषं द्योतयन्तीति तेषां तथात्वं यथोक्तं हरिणा "क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः। नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदकः" इति "अधिपरी अनर्थकौ" इत्यादेस्तद्द्योतकत्वाभावेऽपि योग्यतया तथात्वम्। अन्वादयः अर्थभेदे तत्तत्सूत्रे चार्था मा०दर्शिताः यथा "कर्मप्रवचनीयाः" इत्यधिकृत्य "अनुर्लक्षणे" "तृतीयार्थे" "हीने" "उपोऽधिके च" "अपपरी वर्जने" "आङ्मर्यादावचने" "लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्य्यनवः" "अभिरभागे" "प्रतिः प्रतिनि

पद्यते पुंसां क्षयाय पापस्य कर्म्मण । श्रुतिः “तमेतमात्मानं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन ब्रह्मचर्य्येण तपसा दानेन श्रद्धया यज्ञेनानशनेन चे”ति “अतएव यज्ञादीनां मार्गोपतास्वावधार्य्य निष्कामेषु कर्म्मसु प्रवर्त्तयन्ते । पण्डितेनापि मूर्खे काम्ये कर्म्मणि न प्रवर्त्तयितव्य इत्याह षष्ठस्कन्धे—“स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् न वक्त्यज्ञाय कर्म्म हि । न राति रोगिणेऽपथ्यं वाञ्छतेऽपि भिषक्तम”। राति ददाति”। म०त०रघु० ।

इदमपि ज्ञाननिष्ठाप्रशंसामात्रम् अन्यथा न कारस्य धर्म्मा-धर्म्ममूलकतया धर्म्मकार्य्यस्य फलाभावे कथं सुखादिभोगः, कथं वा संसारप्रवृत्तिः । किञ्च ईश्वरगन्धे दर्शिते “फलमत उपपत्ते” इत्यादिके शा॰सूत्रभाष्ये धर्म्मस्य फलदातृत्व मतनिवारणेनेश्वरस्यैव फलदातृत्व यदुक्तं तद्विरुद्धं स्यात् । एकान्ततोऽसति कर्म्मण फले कथमीश्वरस्य तद्दातृत्वोक्तिः सङ्गच्छते ।

अतएव तत्रैव भाग० ११,३, ४६ । “परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनम् । कर्म्ममोक्षाय कर्म्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा” इति पूर्व्वतरवाक्ये कर्म्मणा कर्म्म-मोक्षस्यैव उत्तमफलत्वमुक्त न तु फलाभाव । व्याकृत श्चैतत् श्रीधरेण यथा—“ननु स्वर्गाद्यर्थं कर्म्माणि विधत्ते न कर्म्ममोक्षाय तत्राह बालानामनुशासनं यथा भवति तथा तत्र दृष्टान्त अगदम् औषधं यथा पिता बालमगदं पाययन् खण्डलड्डुकादिभिः प्रलोभयन् पाययति ददाति च तानि, नैतावताऽगदपानस्य तल्लाभ प्रयोजनं अपि त्वारोग्यं तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् कर्म्ममोक्षायैव कर्म्माणि विधत्ते” । तत्र दृष्टान्ते ददाति च तानीति वदता दार्ष्टा-न्तिकेऽपि खण्डलड्डुकादिदानवत् फलवत्त्वं सूचितं किन्तु तस्य न मुख्योद्देश्यत्वम् तत्रारोग्यस्थानीयमोक्ष-स्यैवेति सुस्थितं कर्म्मणः फलवत्त्वमिति दिक् ।

कर्म्मबन्ध न॰ कर्म्मणा बन्धः शरीरसम्बन्धः । १कर्म्मजन्यादृष्टेन पूर्व्वदेहस्य सम्बन्धरूपे संसारे “कर्म्मबन्धं प्रहास्यसि” गीता कर्म्मबन्धनमप्यत्र । कर्म्म बन्धनं बन्धसाधनं यस्य । कर्म्मरूपबन्धनसाधनयुक्ते त्रि॰ । “लोकोऽयं कर्म्मबन्धनः” गीता । [जन्यसुखदुःखादिभोगे तत्साक्षात्कारे ।

कर्म्मभोग पु॰ कर्म्मणः कर्म्मजन्यसुखदुःखादेर्भोगः । कर्म्म-

कर्म्मभू स्त्री कर्म्मणः कृषिकर्म्मणो भूः । १कृष्टभूमौ (चषाजमि) हेमच॰ २भारतवर्षे च । [दीर्घम् तत्रात्यन्य तत्रास्यम् ।

कर्म्ममूल न॰ कर्म्मणो मूलमिव मूलमस्य । कुशदले शब्दच॰ ।

कर्म्ममीमांसा स्त्री ६त॰ । कर्म्मविदकशास्त्रसन्दर्भाणां सन्ना (?) पूर्व्वपक्षसिद्धान्तनिर्णयात्मके कर्म्म विषयके विचारशास्त्रभेदे सा च “अथातो धर्म्मजिज्ञासा” इत्यादिका जैमिनिमीमांसा

कर्म्मयुग न॰ क—हिंसायाम् आधारे मनिन् कर्म्म धा॰ । कलि-युगे त्रिका॰ तत्र हिंसाप्रधानकर्म्माधारत्वात् तथात्वम् ।

कर्म्मयोग पु॰ कर्म्मसु योगः कौशलम् । फलसाधनस्यापि कर्म्मणोऽफलसाधनत्वापादानरूपे १कौशलभेदे २फलसिद्ध्य-सिद्ध्योः समत्वभावने च । यथा च तत्कौशलं तथा भावनं च कर्त्तव्यं तथा गीतायां नानास्थानेषु दर्शितं यथा “एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु । बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ! कर्म्मबन्धं प्रहास्यसि । नेहाभि-क्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्म्मस्य त्रायते महतो भयात् । व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरु-नन्दन! । बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् । यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः । वेदवा-दरताः पार्थ! नान्यदस्तीतिवादिनः । कामात्मानः स्वर्ग-पराजन्मकर्म्मफलप्रदाम् । क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्व-र्य्यगतिं प्रति । भोगैश्वर्य्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् । व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते । त्रैगुण्य-विषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्ज्जुन! । निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो-निर्योगक्षेम आत्मवान् । यावानर्थ उदपाने सर्व्वतः स-म्प्लुतोदके । तावान् सर्व्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजा-नतः । कर्म्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्म्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्म्मणि । योगस्थः कुरु कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय! । सिद्ध्यसिद्ध्योः समोभूत्वा समत्वं योग उच्यते । दूरेण ह्यवरं कर्म्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय! । बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः । बुद्धियुक्तोजहातीह उभे सुकृतदुष्कृते । तस्माद् योगाय युज्यस्व योगः कर्म्मसु कौशलम् । कर्म्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः । जन्मबन्धवि-निर्म्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम्” ।

अधिकारिभेदेन कर्म्मयोगस्यानुष्ठानप्रकारमाह गीता “लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ! । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्म्मयोगेन योगिनाम् । न कर्म्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्म्यं पुरुषोऽश्नुते । न च सन्न्यस-नादेव सिद्धिं समधिगच्छति । न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्म्मकृत् । कार्य्यते ह्यवशः कर्म्म सर्व्वः प्रकृतिजै-र्गुणैः । कर्म्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा

[illegible]

[illegible]

[illegible]

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्त्तते" । एवं गीतायां नानास्थानेषु फलाभिसन्धित्यागेनैव कर्मणां परम्परया मोक्षसाधनत्वमुक्तमत्रत्य वक्ष्यमाण पात० भाष्ये ईश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठीयमानानां योगसाधनत्वोक्तेश्च मुमुक्षुणा उक्तयाऽन्यरीत्यैव कर्म करणीयमिति स्थितम् । कर्म क्रियैव योगो योगसाधनम् । तपःस्वाध्यायेश्वर-प्रणिधानादिरूपे क्रियायोगे २योगसाधने । यथा च तपःप्रभृतीनां योगसाधनत्वं तथा साधनपादे पातञ्जलसूत्रभाष्यविवरणेषूक्तं यथा—
"तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" सू० । "उद्दिष्टः समाहितचित्तस्य योगः, कथं व्युत्थितचित्तोऽपि योगयुक्तः स्यादित्येतदारभ्यते । नातपस्विनो योगः सिध्यति अनादिकर्मक्लेशवासनाचित्रा प्रत्युपस्थितविषयजाला चाशुद्धिर्नान्तरेण तपः सम्भेदमापद्यते इति तपस उपादानं तच्च चित्तप्रसादनमबाधमानमनेनासेव्यमिति मन्यते, स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां जपो मोक्षशास्त्राध्ययनं वा । ईश्वरप्रणिधानं सर्वक्रियाणां परमगुरावर्पणं तत्फलसंन्यासो वा" भा० । "उद्दिष्ट इति । अभ्यासवैराग्ये हि योगोपायौ प्रथमे पादे उक्तौ, न च तौ व्युत्थितचित्तस्य झगित्येव सम्भवत इति द्वितीयपादोपदेश्यानुपायानपेक्षते सत्त्वशुद्ध्यर्थं, ततो हि विशुद्धसत्त्वः कृतपरिकर्माभ्यासवैराग्ये प्रत्यग्रं भावयति । समाहितस्याविक्षिप्तस्य, कथं व्युत्थानचित्तोऽप्युपदेक्ष्यमाणैरुपायैर्युक्तः सन् योगी स्यादित्यर्थः । तत्र वक्ष्यमाणेषु नियमेषु व्याख्या प्राथमिक प्रत्युपयुक्ततरतया प्रथमं क्रियायोगमुपदिशति सूत्रकारः । तपःस्वाध्यायेत्यादि, क्रियैव योगः क्रियायोगो योगसाधनत्वात् । अतएव विष्णुपुराणे खाण्डिक्यकेशिध्वजसंवादे । 'योगयुक् प्रथमं योगी युञ्जानोऽभिधीयते" इत्युपक्रम्य तपः "स्वाध्यायादयो" दर्शिताः । व्यतिरेकमुखेन तपस उपायत्वमाह । नातपस्विन इति तपसोऽवान्तरव्यापारमुपायतोपयोगिनं दर्शयति अनादीति । अनादिभ्यां कर्मक्लेशवासनाभ्यां चित्रा अतएव प्रत्युपस्थितमुपनतं विषयजालं यस्याः सा तथोक्ता । अशुद्धीरजस्तमःसमुद्रेको नान्तरेण तपः सम्भेदमापद्यते सान्द्रस्य नितान्तविरलता सम्भेदः, ननूपादीयतामेतदपि तपोधातुवैषम्यहेतुतया योगप्रतिपक्ष इति कथं तदुपाय इति अत आह—तच्चेति, तावन्मात्रमेव तपश्चरणीयं न यावता धातुवैषम्यमापद्यत इत्यर्थः । प्रणवादयः पुरुषसूक्तरुद्रमण्डलब्राह्मणादयो वैदिकाः, पौराणिकाश्च मन्त्राः नारादय, परमगुरुर्भगवानीश्वरस्तस्मिन्, यदेतदुक्तम्—"कामतोऽकामतो वापि यत् करोमि शुभाशुभम् । तत्सर्वं त्वयि संन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम्" इति "तत्फलसंन्यासो वा" फलानभिसन्धानेन कार्यकरणम् । यदेतदुक्तम् "कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि" (गीता) विव०

"स हि क्रियायोगः" भा० "समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च" सू० "स हि आसेव्यमानः समाधिं भावयति, क्लेशांश्च प्रतनूकरोति, प्रतनूकृतान् क्लेशान् प्रसंख्यानाग्निना दग्धबीजकल्पानप्रसवधर्मिणः करिष्यतीति तेषां तनूकरणात् पुनः क्लेशैरपरामृष्टा सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः सूक्ष्मा प्रज्ञा समाप्ताधिकारा प्रतिप्रसवाय कल्पिष्यते इति" भा० । "तस्य प्रयोजनाभिधानाय सूत्रमवतारयति स हीति" ननु क्रियायोग एव चेत् क्लेशान् प्रतनूकरोति हन्त तर्हि प्रसंख्यानेनेत्यत आह प्रतनूकृतानिति क्रियायोगस्य प्रतनूकरणमात्रे व्यापारो न तु वन्ध्यत्वे क्लेशानां, प्रसंख्यानस्य तु तद्वन्ध्यत्वे, दग्धबीजकल्पानिति वन्ध्यत्वेन दग्धशालिबीजसाधर्म्यमुक्तम् स्यादेतत् प्रसंख्यानमेव चेत् क्लेशान् अप्रसवधर्मिणः करिष्यति कृतमेषां प्रतनूकरणेनेत्यत आह तेषामिति । क्लेशानामतनुत्वे हि बलवद्विरोधिग्रस्ता सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरुदेतुमेव नोत्सहते किमु प्रागेव तद्वन्ध्यभावं कर्त्तुम्, प्रतनूकृतेषु तु दुर्बलेषु तद्विरोधिन्यपि वैराग्याभ्यासाभ्यामुपजायते उपजाता च तैरपरामृष्टा अनभिभूता सैव यावत् परामृश्यते सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिसूक्ष्मप्रज्ञायन्विततया सूक्ष्मोऽस्या विषय इति सूक्ष्मा प्रज्ञा प्रतिप्रसवाय प्रविलयाय कल्प्यते, कुतः ? समाप्तोऽधिकारः कार्यारम्भणं गुणानां यया हेतुभूतया सा तथोक्तेति" विव० । क्रियायोगोऽप्यत्र ।

कार्म्मरङ्ग पुन० कर्मणे हिंसायै रज्यते रन्ज–घञ् अनुषङ्गादिवत् निमित्तार्थे हृत० । (कामराङ्गा) १शिरालफलके वृक्षे शब्दच० २तत्फले न० तद्गुणा भाव० उक्ता "कर्मरङ्गं हिमं ग्राहि स्वाद्वम्लं कफवातनुत्" कफवात-

[illegible]

कर्मपरो [illegible]

कर्मभञ्ज [illegible]

कर्मगाटी [illegible]

कर्मविपाक [illegible]

चित्रीकृतमिव सर्वतोमत्स्यजालग्रन्थिभिरिवाततम् इत्येता अनेकभवपूर्व्विका वासना । यस्त्वयं कर्माशय एष एकभविक उक्त इति । ये संस्काराः स्मृतिहेतवस्ता वासनास्ताश्चानादिकालीना इति यस्त्वसावेकभविकः कर्माशयः स नियतविपाकश्चानियतविपाकश्च तत्र दृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैवायं नियमो नत्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य, कस्मात् ? योह्यदृष्टजन्मवेदनीयोऽनियतविपाकस्तस्य त्रयी गतिः—कृतस्याविपक्वस्य नाशः १ प्रधानकर्मण्यावापगमनं २वा नियतविपाकप्रधानकर्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानमिति३ । तत्र कृतस्याविपक्वस्य नाशो यथा शुक्लकर्मोदयादिहैव नाशः कृष्णस्य, यत्रेदमुक्तम् "द्वे द्वे ह वै कर्मणी वेदितव्ये पापकस्यैकोराशिः पुण्यकृतोऽपहन्ति तदिच्छस्व कर्माणि सुकृतानि कर्तुमिहैव कर्म कवयो वेदयन्ते" प्रधानकर्मण्यावापगमनं २यत्रेदमुक्तम् "स्यात् स्वल्पः सङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः कुशलस्य नापकर्षायालम्" कस्मात् ? कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति यत्रायमावापङ्गतः स्वर्गेऽप्यपकर्षमल्पं करिष्यतीति । नियतविपाकप्रधानकर्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानम् ३कथमिति ? दृष्टजन्मवेदनीयस्यैव नियतविपाकस्य कर्मणः समानं मरणमभिव्यक्तिकारणमुक्तं न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य, यत्त्वदृष्टजन्मवेदनीयं कर्मानियतविपाकं तन्नश्येत् आवापं वा गच्छेत् अभिभूतं वा चिरमप्युपासीत यावत् समानं कर्माभिव्यञ्जकं निमित्तमस्य विपाकाभिमुखं करोतीति तद्विपाकस्यैव देशकालनिमित्तानवधारणादियं कर्मगतिश्चित्रा दुर्विज्ञाना चेति, नचोत्सर्गस्यापवादात् निवृत्तिरित्येकभविकः कर्माशयोऽनुज्ञायत इति" भा० ।

"स्यादेतदविद्यामूलत्वे कर्माशयो विद्योत्पादे सत्यविद्याविनाशात् मा नाम तस्य कर्माशयान्तरं चैषीत्, प्राक्तन कर्माशयानामनादिभवपरम्परासञ्चितानामसंख्यातानामनियतविपाककालानां भोगेन क्षपयितुमशक्यत्वादशक्योच्छेदः संसारः स्यादित्यत आह सतीति । एतदुक्तं भवति सुखदुःखफलो हि कर्माशयस्तादर्थ्येन तन्नान्तरीयकतया जन्मायुषी अपि प्रसूते सुखदुःखे च रागद्वेषानुषक्ते तदविनिर्भागवर्त्तिनी तदभावे न भवतः, न चास्ति सम्भवो, न च तत्र यस्तुष्यति वोद्विजते वा, न च तस्य सुखं दुःखं वेति । तदियमात्मभूमिः क्लेशसलिलावसिक्ता कर्मफलप्रसवक्षेत्रमित्यतः क्लेशानां फलोपजननेऽपि कर्माशयसहकारितेति क्लेशसमुच्छेदे सहकारिवैकल्यात् सम्भवन्नोऽप्यनियतविपाककालोऽपि प्रसङ्ख्यानदग्धबीजभावो न फलाय कल्पत इति । उक्तमर्थं भाष्यमेव द्योतयति सत्स्विति । अत्रैव दृष्टान्तमाह—यथा तुषेति । सतुषा अपि दग्धबीजभावा स्वेदादिभिः । दार्ष्टान्तिके योजयति तथेति । ननु न क्लेशा शक्या अपनेतुं, न हि सतामपनय इत्यत आह न प्रसङ्ख्यानदग्धक्लेशबीजभाव इति । विपाकस्य त्रैविध्यमाह स चेति । विपच्यते साध्यते कर्मभिरिति विपाकः । कर्मैकत्व भूयस्त्वाभ्यां जन्मैकत्वानेकत्वगोचरा प्रथमा विचारणा, द्वितीया तु कर्मानेकत्वं भूयस्त्वा जन्मैकत्वानेकत्वगोचरा । तदेवं चत्वारो विकल्पाः—तत्र प्रथमं विकल्पमपाकरोति—न तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणम्१ । पृच्छति कस्मादिति । उत्तरम् अनादिकाले ऐकैकजन्मसञ्चितस्य अत एव असङ्ख्येयस्य एकैकजन्मसञ्चितादेकैकस्मात् कर्मणोऽवशिष्टस्य कर्मणः साम्प्रतिकस्य च फलक्रमानियमादनाश्वासो लोकस्य प्रसक्तः स चानिष्ट इति । एतदुक्तं भवति कर्माशयस्य निरन्तरत्वात् तदुत्पत्तिपाङ्क्त्यासङ्ख्यान्योन्यसम्पीडिताश्च कर्माशया निरन्तरोत्पत्तयो निरुच्छ्वासाः स्वविपाकं प्रतीति न फलक्रमं शक्योऽवधारयितुं मेधावतेत्यनाश्वासो पुण्यानुष्ठानं प्रति प्रसक्त इति । द्वितीयं विकल्पं निराकरोति न च एकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम्२ । पृच्छति कस्मादिति । उत्तरम् अनेकस्मिन् जन्मन्याहितमेकमेव कर्मानेकस्य जन्मलक्षणस्य विपाकस्य निमित्तमित्यवशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः स चाप्यनिष्ट इति कर्मवैफल्येन तदनुष्ठानाप्रसङ्गात् । यदैकजन्मसमुच्छेद्ये कर्मण्येकस्मिन् फलक्रमानियमादनाश्वासस्तदा कैव कथा बहुजन्मसमुच्छेद्ये कर्मण्येकस्मिन् ? तत्र ह्यवसराभावात् विपाककालाभाव एव साम्प्रतिकस्येति भावः । तृतीयं विकल्पं निराकरोति—न चानेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम्३ । अत्र हेतुमाह तदनेकं जन्म युगपच्च सम्भवत्वयोगिन इति क्रमेण वाच्यं यदि हि कर्मसहस्रं युगपज्जन्मसहस्रं प्रसुवीत तत एव कर्मसहस्रप्रक्षयादवशिष्टस्य विपाककालाच्च फलक्रमे नियमश्च न स्यात् अत्यस्ति जन्मनां यौगपद्यम्, एवमेव प्रथमपक्षप्रयोक्तदूषणमित्यर्थः । तदेवं पक्षत्रये निराकृते पारिशेष्यादनेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणमिति४ पक्षोऽवशिष्यते तस्माज्ज-

यस्य नेह प्राधान्यमभिमतं मरणक्रियया यदीयस्तस्य नियतविपाकस्य नान्यदानवकाशत्वात्, अनियतविपाकस्य तु दुर्बलत्वमन्यदा नाशकाशत्वात्, चिरमवस्थानं बीजभावमात्रेण, न पुनः प्रधानोपकारितया, तस्य स्वतन्त्रत्वात् । ननु प्रायणेनैकदैव कर्माशयोऽभिव्यज्यत इत्युक्तमिदानीन्तु चिरावस्थानमुच्यते, तत् कथं ? न पूर्वेण न विरुध्यत इत्याशयवान् पृच्छति कथमिति । उत्तरम् अदृष्टेति । जात्यभिप्रायमेकवचनम् । तदितरस्य नानात्वतामवधारयति यस्त्वदृष्टेति । शेषं सुगमम्" विव० ।

"ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात्" सू० ।

"ते जन्मायुर्भोगाः पुण्यहेतुकाः सुखफलाः, अपुण्यहेतुकाः दुःखफला इति यथा चेदं दुःखं प्रतिकूलात्मकम् एवं विषयसुखकालेऽपि दुःखमस्त्येव प्रतिकूलात्मकं योगिनः" भा० ।

"उक्तम् क्लेशमूलत्वं कर्मणः, कर्ममूलत्वञ्च विपाकानाम् । अथ विपाकाः कस्य मूलम् ? येनामी त्यक्तव्या इत्याह ते इत्यादि । व्याचष्टे—ते जन्मायुर्भोगा इति । यद्यपि जन्मायुषोरेव ह्लादपरितापपूर्व्वभावितया तत्फलत्वं न तु भोगस्य ह्लादपरितापोदयानन्तरभाविनस्तदनुभवात्मनः, तथाप्यनुभाव्यतया भोग्यतया भोगफलत्वमिति मन्तव्यम् । नन्वपुण्यहेतुका जात्यायुर्भोगाः परितापफला भवन्तु तेषां प्रतिकूलवेदनीयत्वात् कस्मात् पुनः पुण्यहेतुका अप्यमी न सुखफलाः ? अनुकूलवेदनीयत्वात् । नचैषां प्रत्यात्मवेदनीयानुकूलता शक्या सहस्रेणाप्यनुमानागमैरपाकर्तुम्, न च ह्लादपरितापौ परस्पराविनाभूतौ यतो ह्लादे उपादीयमाने परितापोऽप्यवर्जनीयतयाऽऽपतेत् तयोर्भिन्नहेतुकत्वात् इत्यत आह—यथा चेदमिति" विवरणम् ।

मरणस्य यथा सर्व्वकर्माभिव्यञ्जकत्वं तथा शा० भा०

"अपि च प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं न प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य अभिव्यक्त्यनुपपत्तेः । तच्चाविशेषाद्यावत् किञ्चिदनारब्धफलं तस्य सर्व्वस्याभिव्यञ्जकम्, न हि साधारणे निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति, नह्यविशिष्टे प्रदीपसन्निधौ घटोऽभिव्यज्यते न पट इत्युपपद्यते इत्याशङ्का निराकृता यथा—

"अपि च केन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम् । आरब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तेः तदुपशमात् प्रायणकाले वृत्त्युद्भवो भवतीति यद्युच्येत ततो वक्तव्यं यथैव हि प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरेवं प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्यानेकस्य कर्मणो युगपत्फलारम्भासम्भवात् बलवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरिति । नह्यनारब्धफलत्वसामान्येन जात्यन्तरोपभोग्यफलमप्यनेकं कर्मैकस्मिन् प्रायणे युगपदभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभत इति शक्यं वक्तुम्, प्रतिनियतफलत्वविरोधात् । नापि कस्यचित् कर्मणः प्रायणे अभिव्यक्तिः कस्यचिदुच्छेद इति शक्यं वक्तुम्, ऐकान्तिकफलत्वविरोधात् । न हि प्रायश्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणामुच्छेदः सम्भाव्यते । स्मृतिरपि विरुद्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मान्तरस्य चिरमवस्थानं दर्शयति । "कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिह तिष्ठति । पच्यमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते" इत्येवंजातीयका । यदि च कृत्स्नमनारब्धफलं कर्मैकस्मिन् प्रायणेऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत, ततः स्वर्गनरकतिर्य्यग्योनिष्वधिकारानवगमात् धर्माधर्मानुत्पत्तौ निमित्ताभावान्नोत्तरा जातिरुपपद्येत, ब्रह्महत्यादीनाञ्चैकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्य्यमाणमुपरुध्येत । न च धर्माधर्मयोः स्वरूपफलसाधनादिसमधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम् । न च दृष्टफलस्य कर्मणः कारीर्य्यादेः प्रायणमभिव्यञ्जकं सम्भवतीत्यव्यापिकापीयं प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वकल्पना । प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्मबलाबलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः । स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्चेदं द्रष्टव्यम् । यथा हि—प्रदीपः समानेऽपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यनक्ति न सूक्ष्मम् एवं प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे बलवतः कर्मणो वृत्तिमुद्भावयति न दुर्बलस्येति । तस्मात् श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादश्लिष्टोऽयमशेषकर्माभिव्यक्त्यभ्युपगमः । शेषकर्मसद्भावेऽनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्ययमप्यस्थाने सम्भ्रमः सम्यग्दर्शनादशेषकर्मक्षयश्रुतेः" ।

एवं शुभाशुभकर्मविपाकः सामान्यतो निरूपितः । इदानीमशुभकर्मविपाको विशेषतो निरूप्यते स चाधर्मशब्दे १२२० पृ० उक्तोऽपि प्रपञ्चार्थमिहोच्यते—

पुराणसर्व्वस्वे विष्णु पु० २ अ० ६ अ० पराशरमैत्रेयसंवादे ।

"पराशर उवाच । ततश्च नरकान् विप्र ! भुवोऽधः सलिलस्य च । पापिनो येषु पात्यन्ते तान् शृणुष्व समाहितः । रौरवश्चैव वेधश्च शूकरो विशसनस्तथा । महाज्वालस्तप्तकुम्भो लवणोऽथ विमोहनः । रुधिरान्धो वैतरणी

पादाभ्यङ्गञ्च यः कुर्य्यादश्वपृष्ठेन स व्रजेत् । हेमरत्नप्रदानेन याति दुर्गाणि निस्तरन् । धरामकुसुमप्रदानेन पथयानेन गच्छति । अन्नपानप्रदानेन पिबन् खादंश्च गच्छति । इत्येवमादिभिर्दानैः सुखं यान्ति यमालयम् । स्वर्गेऽपि विपुलान् भोगान् प्राप्नोति विविधान्नरः । सर्व्वेषामेव दानानामन्नदानं परं स्मृतम् । सद्यः प्रीतिकरं दिव्यं बलपुष्टिविवर्द्धनम् । नान्नदानसमं दानं त्रिषु लोकेषु विद्यते । अन्नाद्भवन्ति भूतानि तदभावे म्रियन्ति च । रक्तं मांसं वसा शुक्रं क्रमादन्नात् प्रवर्त्तते । शुक्राद्भवन्ति भूतानि तस्मादन्नमयं जगत् । हेमरत्नाश्वनागेन्द्रनारीस्रक्चन्दनादिभिः । समस्तैरपि सम्प्राप्तैर्न रमन्ते बुभुक्षिताः । गर्भस्था जायमानाश्च बालाः वृद्धाश्च मध्यमाः । आहारमभिकाङ्क्षन्ति देवदानवतापसाः । क्षुधा हि सर्व्वरोगाणां व्याधिः श्रेष्ठतमः स्मृतः । तस्मादौषधिलेपेन (आहारेण) प्रतीकारः प्रकीर्त्तितः । नास्ति क्षुधासमं दुःखं नास्ति रोगः क्षुधासमः । नास्त्याहारसमं सौख्यं नास्ति क्रोधसमो रिपुः । अतएव महापुण्यमन्नदानं प्रधानतः । यतः क्षुधाग्निसन्तप्ता म्रियन्ते सर्व्वदेहिनः । अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदश्चापि सर्व्वदः । तस्मादन्नप्रदानेन सर्व्वदानफलं लभेत् । त्रैलोक्ये यानि रत्नानि भोगस्त्रीवाहनानि च । अन्नपानप्रदः सर्व्वमिहामुत्र च तल्लभेत् । यस्यान्नपानपुष्टाङ्गः कुरुते पुण्यसञ्चयम् । अन्नप्रदातुस्तस्यार्द्धं कर्त्तुश्चार्द्धं न संशयः । धर्म्मार्थकाममोक्षाणां देहः परमसाधनम् । स्थितिस्तस्यान्नपानाभ्यामतस्तत् सर्व्वसाधनम् । अन्नं प्रजापतिः साक्षादन्नं विष्णुः शिवः स्वयम् । तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति । त्रयाणामपि लोकानामुदकं जीवनं स्मृतम् । पवित्रममृतं दिव्यं शुद्धं सर्व्वरसाश्रयम् । अन्नपानाश्वगोवस्त्रशय्याच्छत्रासनम् । प्रेतलोके प्रशस्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः । एवं दानविशेषेण धर्म्मराजपुरं नराः । यस्माद्यान्ति सुखेनैव तस्माद्दानं समाचरेत् । ये पुनः क्रूरकर्म्माणः पापा दानविवर्जिताः । ते घोरेण पथा यान्ति दक्षिणेन यमालयम् । षडशीतिसहस्राणि योजनानामतीत्य वै । वैवस्वतपुरं ज्ञेयं नानारूपव्यवस्थितम् । समीपस्थमिवाभाति नराणां शुभकर्म्मणाम् । पापानामतिदूरस्थं पथा रौद्रेण गच्छताम् । तीक्ष्णकण्टकयुक्तेन शर्कराशिचितेन च । क्षुरधारानिभैस्तीक्ष्णैः पाषाणैर्निचितैस्तथा । क्वचित् पङ्केन महता उत्तार्य्येश्च खातकैः । क्वचित् सूचीनिभैर्दर्भैः सङ्कुलेन पथा क्वचित् । तटप्रपातविषमैः पर्व्वतैर्वृक्षसङ्कुलैः । प्रतप्ताङ्गारयुक्तेन यान्ति मार्गेण दुःखिताः । क्वचिद्विषमगर्त्तैश्च क्वचिल्लोष्ट्रैः सुपिच्छलैः । प्रतप्तवालुकाभिश्च तथा तीक्ष्णैश्च शङ्कुभिः । अनेकशाखाविततैर्व्याप्तं वंशवनैः क्वचित् । कष्टेन तमसा मार्गमनालम्बनं क्वचित् । अयःशृङ्गाटकैर्व्याप्तं क्वचिद्दावाग्निना पुनः । क्वचित्तप्तशिलाभिश्च क्वचिद्व्याप्तं हिमेन च । क्वचिद्वालुकया व्याप्तमाकण्ठान्तप्रवेशया । क्वचिद्दुष्टाम्बुना व्याप्तं क्वचिच्च गोमयाग्निना । क्वचित् सिंहैर्वृकैर्व्याघ्रैर्दंशैः कीटैश्च दारुणैः । क्वचिन्महाजलौकाभिः क्वचिच्चाजगरैः पुनः । मक्षिकाभिश्च रौद्राभिः क्वचित् सर्पैर्विषोल्वणैः । मत्तमातङ्गयूथैश्च बलोन्मत्तैः प्रमाथिभिः । पन्थानमुल्लिखद्भिश्च तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महावृषैः । महाविषाणैर्महिषैः शृङ्गैः मत्तैश्च रौद्रकैः । डाकिनीभिश्च रौद्राभिर्विकरालैश्च राक्षसैः । व्याधिभिश्च महाघोरैः पीड्यमाना व्रजन्ति ते । महाधूलिविमिश्रेण महाचण्डेन वायुना । महापाषाणवर्षेण हन्यमाना निराश्रयाः । क्वचिद्विद्युत्प्रपातेन दह्यमाना व्रजन्ति च । महाटङ्कप्रवर्षेण भिद्यमानाश्च सर्व्वतः । पतद्भिर्वज्रसङ्घातैरुल्कापातैश्च दारुणैः । प्रतप्ताङ्गारवर्षेण दह्यमाना रुदन्ति च । महता पांशुवर्षेण पूर्य्यमाणा रुदन्ति हि । अकुम्भधरवैर्घोरैर्वित्रास्यन्ते मुहुर्मुहुः । निशितायुधवर्षेण पूर्य्यमाणाश्च सर्व्वतः । महाक्षाराम्बुधाराभिः सिच्यमाना व्रजन्ति च । महाशीतेन महता रूक्षेण परुषेण च । समन्ताद्धूयमानास्ते शुष्यन्ते कम्पयन्ति च । इत्थं रौद्रेण मार्गेण पाथेयरहितेन च । निरालम्बेन दुर्गेण निर्ज्जनेन समन्ततः । अविश्रामेण महता निर्गतापाश्रयेण च । तमोरूपेण कष्टेन सर्व्वदुःखाश्रयेण च । नीयन्ते देहिनः सर्व्वे ये मूढाः पापकारिणः । यमदूतैर्महाघोरैस्तदाज्ञाकारिभिर्बलात् । एकाकिनः पराधीना मित्रबन्धुविवर्जिताः । शोचन्तः स्वानि कर्म्माणि रुदन्तस्ते मुहुर्मुहुः । प्रेतीभूता विवस्त्राश्च शुष्ककण्ठौष्ठतालुकाः । त्रासाद्भीतभीताश्च दह्यमानाः क्षुधाग्निना । बद्धाः शृङ्खलया केचिदुत्ताना पादयोर्नराः । आकृष्यन्ते दृश्यमाना यमदूतैर्बलोत्कटैः । उरसाऽधोमुखाश्चान्ये कृष्यमाणाः सुदुःखिताः । केशपाशनिबद्धाश्च समाकृष्यन्ति रज्जुना । ललाटे चाङ्कुशेनान्ये भिन्ना कृष्यन्ति देहिनः । उत्ताना कण्टकपथा क्वचिद्-

[illegible] । [illegible] मटरे च [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] च [illegible] । [illegible] च [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible] च [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible] ।

च भयानकः” इत्युपक्रम्य “कराला विकराला च वज्रविंशतिमा स्मृता । त्रिकोणा पञ्चकोणा च सुदीर्घा परिवर्त्तुला । सप्तभौमाष्टभौमा च दीप्तमायेति चाष्टमी । एता नाम्ना समुद्दिष्टा घोरा नरककोटयः । अष्टाविंशतिरेवैता पापानां यातनात्मिकाः । आसां क्रमेण विज्ञेयाः पञ्चपञ्चैव नायकाः । प्रत्येकं सर्वकोटीनां नामतस्तन्निबोधत । रौरवः प्रथमस्तेषां रुदन्ति यत्र देहिनः । महारौरवपीडाभिर्महान्तोऽपि रुदन्ति हि । ततः शीतं तथा चोष्णं पञ्चाद्ये नायकाः स्मृताः । सुघोरः सुतलस्तीक्ष्णः पद्मः सञ्जीवनः शठः । महामायी विलोमश्च सुलोमश्च कटङ्कटः । तीव्रवेगः करालश्च विकरालः सुकम्पनः । महापद्मः सुचक्रश्च कालसूत्रः प्रगर्जनः । सूचीमुखः सुनेमिश्च खादकः सुप्रपीडितः । कुम्भीपाकः सुपाकश्च क्रकचश्चातिदारुणः । अङ्गारराशिभवनं मेरुरसृक्पूयह्रदस्तथा । तीक्ष्णायसस्तु शकुनिर्महासम्वर्त्तकः क्रतुः । तप्तजन्तुः पङ्कलेपः पूतिमांसो द्रवत्त्रपुः । उच्छ्वासश्च निरुच्छ्वासः सुदीर्घः कूटशाल्मलिः । अरिष्टः सुमहानादः प्रवाहोऽसृक्प्रवाहणः । अपमेघः स्फटिकश्च सिंहव्याघ्रगजाननः । श्वसूकराश्वमहिषवृषच्छागखराननाः । ग्राहकुम्भीरनक्राख्याः सर्पकूर्माश्च वायसाः । गृध्रोलूकजलौकाश्च शार्दूलककपिकर्कटाः । गण्डकः पूतिवक्त्रश्च रक्ताक्षः पूतिमृत्तिकः । कणधूमस्तथाग्निश्च क्रमीणां निचयस्तथा । अभेद्यश्चातितिष्ठश्च रुधिराम्बुरभोजनः । लालाभक्षश्चात्मभक्षः सर्वभक्षः सुदारुणः । सङ्कटः सुविलम्बश्च विषमः कटपूतनः । अम्बरीषः कटाहश्च कष्टा वैतरणी नदी । सुतप्तलोहशयनमेकपादप्रपूरणः । असितालवनं घोरमस्थिभङ्गः प्रपीडनम् । तिलातसी सुतप्तौ च कूटपापः प्रमर्द्दनः । महाचूर्णः सुचूर्णश्च तप्तलोहमयी शिला । पर्व्वतः क्षुरधाराख्यस्तथा यमलपर्व्वतौ । मूत्रविष्ठाश्रुकूपश्च क्षारतूयश्च शोषणः । मुषलोद्वलयन्त्रं च शिलाशकटलाङ्गलम् । तालपत्रासिगहनं महामशकमण्डलम् । सम्मोहनोऽस्थिभङ्गश्च तप्तशूलमयोगुडः । बहुदुःखं महादुःखं कश्मलं समलं मलम् । हालाहलो विरूपश्च सुरूपश्च यमानुगः । एकपादो द्विपादश्च तीव्रश्चावीचिवर्त्तिनः । अष्टाविंशतिरित्येते क्रमशः परतः स्थिताः । एषां नामानुपूर्व्येण पञ्चपञ्चैव नायकाः । रौरवादिं परीच्यन्ते

नरकाणां शतं स्मृतम् । चत्वारिंशत्समधिकं महानरकमण्डलम् । एषु पापाः विपच्यन्ते नराः कर्म्मानुरूपतः । यातनाभिर्विचित्राभिरा कर्म्मप्रचयात् क्षयम् । यथा मलक्षयात् यद्वदग्नौ ध्मायन्ति धातवः । तथाऽऽपापक्षयात् पापाः शोध्यन्ते नरकाग्निषु । हस्तयोः पादयोर्बद्धा तप्तशृङ्खलया नराः । महावृक्षाग्रमारोप्य लम्ब्यन्ते यमकिङ्करैः । ततस्ते सर्व्वयत्नेन क्षिप्ता दोल्यन्ति किङ्करैः । दोल्यमानश्चातिवेगेन निःसज्ञा यान्ति योजनम् । अन्तरीक्षस्थितानाञ्च लोहभारः समन्ततः । पादयोर्बध्यते तेषां यमदूतैर्महाबलैः । तेन भारेण महता भृशमात्मेन दुःखिताः । ध्यायन्तः स्वानि कर्म्माणि तूष्णीं तिष्ठन्ति निश्चलाः । कशाभिरग्निवर्णाभिर्लौहदण्डैः सकण्टकैः । हन्यन्ते किङ्करैर्घोरैः समन्तात् पापकारिणः । ततः क्षारेण दीप्तेन वह्निनापि विशेषतः । समन्ततः प्रलिप्यन्ते जताङ्गा जर्ज्जरीकृताः । पुनर्विदार्य्य चाङ्गेषु शिरःप्रभृति क्रमात् । वार्त्ताकुवत् प्रभज्यन्ते तप्ततैलकटाहके । विष्ठापूर्णे ततः कूपे कृमीणां निचये तथा । मेदोऽसृक्पूयपूर्णायां वाप्यां क्षिप्यन्ति ते पुनः । भक्ष्यन्ते कृमिभिस्तीक्ष्णैर्लौहतुण्डैश्च वायसैः । श्वभिर्दंशैर्वृकैर्व्याघ्रैश्च विकृताननैः । पच्यन्ते मांसवच्चापि प्रतप्ताङ्गारराशिषु । भिन्नाः शूलेषु तीक्ष्णेषु नराः पापेन कर्म्मणा । तैलपीडैरिवाक्रम्य घोरकर्म्मभिरात्मजैः । तिलवत् सम्प्रपीड्यन्ते चक्राख्ये नरके नराः । तुद्यन्ते चातितप्तेषु लौहभाण्डेष्वनेकधा । तैलपूर्णकटाहेषु सुतप्तेषु तथा पुनः । बन्धनं पाद्यते जिह्वा येऽसत्यप्रियवादिनः । सन्दंशेन सुदीप्तेन प्रपीड्योरश्च पादनः । मिथ्यागमप्रवक्तृश्च जिह्वाईमाप्तनिर्गतात् । जिह्वाग्रात् क्रोशविस्तारां कुठरैस्तीक्ष्णैश्च पाट्यते । निर्भर्त्सयन्ति ये क्रूरा मातरं पितरं गुरुम् । तेषां वज्रशलोकाभिः समापूर्य्य सीव्यते । ततः क्षारेण दीप्तेन ताम्रेण त्रपुणा पुनः । दृतेनापूर्य्य तेऽप्यथ तप्ततैलेन तन्मुखम् । दृतमतः पुनर्बद्धा भृगमापूर्य्य हन्यते । विष्ठाभिः कृमिमिश्राभिः सोपानश्चरणैर्नरैः । परिष्वजन्ति चात्यन्तं प्रदीप्तं लौहशाल्मलिम् । हन्यन्ते पृष्ठदेशे च पुनर्भीमैर्महानसैः । दन्तुरैश्चातिकर्णैर्मेस्क्रकचेन बलीयसा । शिरःप्रभृति पूर्व्वशो घोरैः कर्म्मभिरात्मजैः । खाद्यन्ते च स्वमांसानि पाय्यन्ते शोणितं स्वकम् । अन्नपानं न दत्तं दैवैर्मूढै-

नरकेषु च सर्व्वेषु विविधा देहयातनाः । भवन्ति बहुशः कष्टाः पापिनामदयसङ्कुलाः । शिवायतनभग्नान्ते शिवारामेषु कुत्रचित् । समुत्सृजन्ति ये पापाः पुरीषं मूत्रमेव वा । तेषां शिश्नं सवृषणं चूर्ण्यते लौहमुद्गरैः । सूचीभिरग्निवर्णाभिस्तत्रापूर्य्यते पुनः । लोहदण्डश्च सुमहानग्निवर्णः सकण्टकः । आरोप्यते गुदे तेषां यावन्मूर्द्धविनिर्गतः । ततः क्षारेण महता ताम्रेण सहसा पुनः । द्रुतेनापूर्य्यते गाढं गुदं शिश्नञ्च देहिनाम् । मनः सर्व्वेन्द्रियाणाञ्च यस्मादुक्तं प्रवर्त्तकम् । तस्मादिन्द्रियदुःखेन जायते तद् सुदुःखितम् । धने सत्यपि ये दानं न प्रयच्छन्ति तृष्णया । अतिथिञ्चावमन्यन्ते कालप्राप्तं गृहाश्रमे । तेनैते घोरयैर्व्वा हस्तयोश्चापि ताडिताः । प्रसारिताङ्गाः शुष्यन्तस्तिष्ठन्त्यब्दशतं नराः । हस्तपादललाटेषु कीलिता लौहशङ्कुभिः । शिश्नञ्च विततं वक्त्रं कीलकत्रयताडितम् । कर्णमभि माणिशिरोषु लौहदण्डैश्च घातयेत् । उपद्रवैर्बहुविधैस्त्वमन्त्र प्रपीड्यते । जिह्वावेधनिबद्धाश्च सम्पीड्यन्ते ऽथ पुनः । तिष्ठन्ति लम्बमानाश्च लौहभाराः सुवर्त्तुलाः । शिश्ने सवृषणे तद्वत् लौहभारद्वयं पुनः । तिष्ठते लम्बमानञ्च बाहुभ्याञ्च चतुर्गुणम् । ततः स्वमांसमुत्कृत्य तिलमात्रप्रमाणतः । खादितुं दीयते तेषां स्वच्छन्दे च तु शोणितम् । यदा निर्मांसतां प्राप्ताः कालेन महता नराः । ततः क्षारेण दीप्तेन तच्छरीरं विलिप्यते । छिद्यन्ते वर्षधाराभिः क्लिश्यन्ते वै पुनः पुनः । शुष्का सिच्यन्ति तैलेन तप्तेन समन्ततः । पच्यन्ति भूयो भूयोऽपि दूरस्थेन शनैः शनैः । निःशेषयातनाभिश्च पीड्यन्ते क्रमशः पुनः । अथ बुभुक्षया घोरं कष्टा चातिपिपासया । अत्युष्णेनातिशीतेन पापाना स्वरूपेण च । एवमाद्या महाघोरा यातना पापकर्म्मिणाम् । एकैकनरके घोरा शतशोऽथ सहस्रशः । प्रत्येकं यातनाश्चित्राः सर्व्वेषु नरकेषु च । कष्टा वर्षशतेनापि सर्व्वा वक्तुं न शक्यते । इति तैर्विविधैर्घोरैः पाच्यमाना स्वकर्म्मभिः । म्रियन्ते नैव पापिष्ठा यावत् पापस्य न क्षयः । तस्मान्या यातना कष्टा विविधा पापकारिणाम् । महाघोरातिघोराश्च कल्पाग्निसदृशोपमाः । श्रुत्वैव यातनास्तूर्णं म्रियन्ते मृदुचेतसः । ततस्तेनाल कथिता पापा इच्छन्ति या स्वयम् । पुत्रमित्रकलत्रार्थं यदनुष्ठं त्वया कृतम् । एकाकी दह्यसे तेन नात पश्यसि बान्धवान् । आत्मनैव कृतं पापं भोक्तव्यं

भुञ्जस्वात्मना । तत् किमात्मोपघातार्थं मूढ । पापं कृतं त्वया । एवं दूतैर्यमपालश्चास्तान् पृच्छन्ति तत्र पुनः । कियन्तं केन पापेन कालं वसते नराः । देवद्रव्यविनाशेन गुरुद्रोहादिकर्म्मभिः । क्रमात् सर्व्वेषु पच्यन्ते नरकेषु महोच्चयात् । महापातकिनश्चापि सर्व्वेषु नरकेष्विह । आचन्द्रतारकं यावत् पीड्यन्ते विविधैर्वधैः । महापातकिनः सर्व्वे निरयार्णवकोटिषु । चतुर्दशमन्वन्तरकल्पान्तं विविधैर्वधैः । उपपातकिनश्चापि तदर्द्धं यान्ति मानवाः । पापशेषैस्तदर्द्धञ्च कालञ्चापि तथाविधम् । तस्मात् पापं न कुर्व्वीत चञ्चले जीविते सति । पापेन हि ध्रुवं यान्ति नरकेषु नराः स्वयम् । यः करोति नरः पापं तस्यात्मा ध्रुवमप्रियः । पापस्य हि फलं दुःखं तद्भोक्तव्यमिहात्मना । कथं ते पापनिरता नरा रात्रिषु शेरते । मन्वन्तरान्तं तेषां च नरके तीव्रयातनाः । एवं क्लिष्टा विशुद्धाश्च शान्तशेषेण कर्म्मणा । ततः क्षितिं समासाद्य पुनर्जायन्ति देहिनः । स्थावरा विविधाकारास्तृणगुल्मादिभेदतः । तमानुभूय दुःखानि जायन्ते कीटयोनिषु । निष्क्रान्ताः कीटयोनिभ्यस्ततो जायन्ति पक्षिणः । पक्षिणां पक्षिभावेन भवन्ति मृगजातिषु । मार्गेषु समतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु । क्रमाद्गोयोनिमासाद्य पुनर्जायन्ति मानुषाः । एवं योनिषु सर्व्वासु परिभ्रम्य क्रमेण तु । कालान्तरवशाद् यान्ति मानुष्यमतिदुर्लभम् । व्युत्क्रमेणापि मानुष्यं प्राप्यते पुण्यगौरवात् । विचित्रा गतयः प्रोक्ताः कर्म्मणां गुरुलाघवात् । मानुष्यं यः समासाद्य स्वर्गमोक्षप्रसाधकम् । द्वयोर्न साधयेदेकं स मृतस्तप्यते चिरम् । देवासुराणां सर्व्वेषां मानुष्यमतिदुर्लभम् । तत् सम्प्राप्य तथा कुर्य्यान्न गच्छेन्नरकं यथा । स्वर्गापवर्गलाभाय यदि नास्ति समुद्यमः । सर्व्वस्य मूलं मानुष्यं तद्यत्नादनुपालय । धर्म्ममूलेन मानुष्यं लब्ध्वा सर्व्वार्थसाधकम् । यदि लाभे न यत्नस्ते मूलं रक्षस्व यत्नतः । मानुषत्वे च विप्रत्वं यदि प्राप्नोति दुर्लभम् । न करोत्यात्मनः श्रेयः कोऽन्योऽस्मादस्त्यचेतनः । सर्व्वेषामेव देशानामयं देशः परः स्मृतः । इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च यतः संप्राप्यते नरैः । देशेऽस्मिन् भारते पुण्यं प्राप्य मानुष्यसम्भवम् । यः कुर्य्यान्नात्मनः श्रेयस्तेनात्मा वञ्चितश्चिरम् । भोगभूमिः स्मृतः स्वर्गः कर्म्मभूमिरियं मता । इह यत् क्रियते कर्म्म स्वर्गे तदुपभुज्यते । यावत् स्वस्थशरीरस्त्वं तावद्धर्म्मं समाचर । अस्वस्थो नोदितोऽ-

रति ब्राह्मणस्य वाऽपहरति अन्यस्य वाऽनापदि पुरुषस्तममुत्र राजन् । यमपुरुषा अयस्मयैरग्निपिण्डैः सन्दंशैस्त्वचि निष्कुषन्ति । यस्त्विह वा अगम्यां स्त्रियं पुरुषोऽगम्यं वा पुरुषं योषिदभिगच्छति । तावमुत्र कशया ताडयन्तस्तिग्मया सूर्म्या १२ लोहमय्या पुरुषमालिङ्गयन्ति । स्त्रियं च पुरुषरूपया सूर्म्या । यस्त्विह वै सर्वाभिगमस्तममुत्र निरये वर्त्तमानं वज्रकण्टकशाल्मलीं १३ आरोप्य निष्कर्षन्ति । ये त्विह वै राजन्या राजपुरुषा वा पाषण्डा धर्मसेतून् भिन्दन्ति ते सम्परेत्य वैतरण्यां १४ निपतन्ति भिन्नमर्य्यादास्तस्यां निरयपरिखाभूतायां नद्यां यादोगणैरितस्ततो भक्ष्यमाणा आत्मना न वियुज्यमानाश्चासुभिरुह्यमानाः स्वाघेन, कर्मपाकमनुस्मरन्तो विण्मूत्रपूयशोणितकेशनखास्थिमेदोमांसवसावाहिन्यामुपतप्यन्ते । ये त्विह वै वृषलीपतयो नष्टशौचाचारनियमास्त्यक्तलज्जाः पशुचर्य्यां चरन्ति । ते चापि प्रेत्य पूयविण्मूत्रश्लेष्ममलापूर्णे १५ निपतन्ति तदेवातिबीभत्सितमश्नन्ति । ये त्विह वै श्वगर्दभपतयो ब्राह्मणादयो मृगयाविहारा अतीर्थे च मृगान् निघ्नन्ति । तानपि सम्परेतान् लक्ष्यभूतान् यमपुरुषा इषुभिर्विध्यन्ति १६ । ये त्विह वै दाम्भिका दम्भयज्ञेषु पशून् विशसन्ति । तानमुष्मिन् लोके वैशसे १७ नरके पतितान्निरयपतयो यातयित्वा विशसन्ति । यस्त्विह वै सवर्णां भार्य्यां द्विजो रेतः पाययति काममोहितस्तं पापकृतममुत्र रेतःकुल्यायां पातयित्वा रेतः सम्पाययन्ति लालाभक्ष्ये १८ । ये त्विह वै दस्यवोऽग्निदा गरदा ग्रामान् सार्थान् वा विलुम्पन्ति राजानो राजभटा वा तांश्चापि हि परेत्य यमदूता वज्रदंष्ट्राः श्वानः १९ सप्तशतानि विंशतिश्च सरभसं खादन्ति । यस्त्विह वा अनृतं वदति साक्ष्ये द्रव्यविनिमये दाने वा कथञ्चित्, स वै प्रेत्य नरके अवीचिमति २० अधःशिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रायाद् गिरिमूर्ध्नः सम्पात्यते । यत्र जलमिव स्थलमश्मपृष्ठमवभासते तदवीचिमत् तिलशो विशीर्य्यमाणशरीरो न म्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति । यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सुरां व्रतस्थोऽपि वा पिबति प्रमादतः तेषां निरयं नीतानामुरसि पदाऽऽक्रम्यास्ये वह्निना द्रवमाणं कार्ष्णायसं २१ निषिञ्चन्ति । अथ च यस्त्विह वा आत्मसम्भावनेन स्वयमधमो जन्मतपोविद्याचारवर्णाश्रमवतो वरीयसो न बहु मन्येत स मृतक एव क्षारकर्दमे २२ निरयेऽवाक्शिरा निपातितो दुरन्ता यातना ह्यश्नुते । ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशव इह निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः सौनिका इव स्वधितिनाऽवदायाऽसृक् पिबन्ति नृत्यन्ति च गायन्ति च हृष्यमाणा यथेह पुरुषादाः २३ । ये त्विह वा अनागसोऽरण्ये ग्रामे वा वैश्रम्भकैरुपसृतानुपविश्रम्भय्य जिजीविषून् शूलसूत्रादिषूपप्रोतान् क्रीडनकतया यातयन्ति तेऽपि च प्रेत्य यमयातनासु शूलादिषु प्रोतात्मानः २४ क्षुत्तृड्भ्यां चाभिहताः कङ्कवटादिभिश्चेतस्ततस्तिग्मतुण्डैराहन्यमाना आत्मशमलं स्मरन्ति । ये त्विह वै भूतान्युद्वेजयन्ति नरा उल्वणस्वभावा यथा दन्दशूकास्तेऽपि प्रेत्य नरके दन्दशूकाख्ये २५ निपतन्ति । यत्र नृप । दन्दशूकाः पञ्चमुखा वा उपसृत्य ग्रसन्ति यथा बिलेशयान् । ये त्विह वा अन्धावटकुशूलगुहादिषु भूतानि निरुन्धन्ति तथामुत्र तेष्वेवोपवेश्य सगरेण वह्निना धूमेन निरुन्धन्ति २६ । यस्त्विह वा अतिथीनभ्यागतान् वा गृहपतिरसकृदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिव पापेन चक्षुषा निरीक्षते तस्य चापि निरये पापदृष्टेरक्षिणी वज्रतुण्डा गृध्राः कङ्ककाकवटादयः प्रसह्योरुबलादुत्पाटयन्ति २७ । यस्त्विह वा आढ्याभिमतिरहङ्कृतिस्तिर्य्यक्प्रेक्षणः सर्वतोऽभिविशङ्की अर्थव्ययनाशचिन्तया परिशुष्यमाणहृदयवदनो निर्वृतिमनवगतो ग्रह इवार्थमभिरक्षति स चापि प्रेत्य तदुत्पादनोत्कर्षणसंरक्षणशमलग्रहः सूचीमुखे २८ नरके निपतति । यत्र ह वित्तग्रहं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा वायका इव सर्वतोऽङ्गेषु सूत्रैः परिवयन्ति । एवंविधा नरका यमालये सन्ति शतशः तेषु च सर्वे एवाधर्मवर्त्तिनो ये केचिदिहोदिताश्चावनिपते । पर्य्यायेण विशन्ति", तथैव धर्मानुवर्त्तिन इतरत्र । इह तु पुनर्भवे त उभयशेषाभ्यां विशन्ति"

भा० अनु० ७ अ० शुभकर्मविशेषविपाक उक्तो यथा

"युधिष्ठिर उवाच । "कर्मणाञ्च समस्तानां शुभानां भरतर्षभ ! । फलानि भरतश्रेष्ठ ! प्रब्रूहि परिपृच्छतः ॥ भीष्म उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां पृच्छसि भारत ! । रहस्यं यदृषीणान्तु तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ! ॥ या गतिः प्राप्यते येन प्रेत्यभावे चिरेप्सिता । येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ॥ तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते । यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम् ॥ तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि । न नश्यति

[illegible]

विप्रयुक्तश्च तैर्भूतैः पुनर्यात्यपरां गतिम् । सर्व्वभूतसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाऽशुभम् । देवताः पञ्चभूतस्थाः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि । युधिष्ठिर उवाच । त्वगस्थिमांसमुत्सृज्य तैश्च भूतैर्विवर्जितः । जीवः स भगवन्! क्वस्थः सुखदुःखे समश्नुते । बृहस्पतिरुवाच । जीवः कर्म्मसमायुक्तः शीघ्रं रेतस्त्वमागतः । स्त्रीणां पुष्पं समासाद्य सूते कालेन भारत! । यमस्य पुरुषैः क्लेशं यमस्य पुरुषैर्वधम् । दुःखं संसारचक्रञ्च नरः क्लेशञ्च विन्दति । इह लोके च स प्राणी जन्मप्रभृति पार्थिव! । स्वकृतं कर्म्म वै भुङ्क्ते धर्म्मस्य फलमाश्रितः । यदि धर्म्मं यथाशक्ति जन्मप्रभृति सेवते । ततः स पुरुषो भूत्वा सेवते नित्यदा सुखम् । अथान्तरा तु धर्म्मस्याप्यधर्म्ममुपसेवते । सुखस्यानन्तरं दुःखं स जीवोऽप्यधिगच्छति । अधर्म्मेण समायुक्तो यमस्य विषयं गतः । महद्दुःखं समासाद्य तिर्य्यग्योनौ प्रजायते । कर्म्मणा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजायते । जीवो मोहसमायुक्तस्तन्मे निगदतः शृणु । यदेतदुच्यते शास्त्रे सेतिहासे च छन्दसि । इह स्थानानि पुण्यानि देवतुल्यानि भूपते! । तिर्य्यग्योन्यतिरिक्तानि गतिमन्ति च सर्व्वशः । यमस्य सदने दिव्ये ब्रह्मलोकसमे गुणैः' ।

इतः परं कर्मविपाकोऽभिहितः तत्र अधर्मशब्दे १२१।१२२ पृष्ठे "कर्मभिर्नियतैर्मेह' इत्यारभ्य "धर्मे कुरु मनः सदा" इत्यन्तं वाक्यं हरिवंशवाक्यत्वेन प्रमादात् लिखितम् । तच्च मा०अनु०१११अ०स्थं बोध्यम् । एवमधर्मशब्दे पृ०१२२ पृष्ठादौ मिता० दर्शितवाक्यादपि कर्मविपाकभेदोऽवधेयः ।

भुक्तावशिष्टकर्म्मणां विपाकस्तु शातातपेन दर्शितो यथा "प्रायश्चित्तविहीनानां महापातकिनां नृणाम् । नरकान्ते भवेज्जन्म चिह्नाङ्कितशरीरिणाम् । प्रतिजन्म भवेत्तेषां चिह्नं तत्पापसूचितम् । प्रायश्चित्ते कृते याति पश्चात्तापवतां पुनः । महापातकजं चिह्नं सप्तजन्मनि जायते । उपपापोद्भवं पञ्च त्रीणि पापसमुद्भवम् । दुष्कर्म्मजा नृणां रोगा यान्ति चोपक्रमैः शमम् । जपैः सुरार्च्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् । पूर्व्वजन्मकृतं पापं नरकस्य परिक्षये । बाधते व्याधिरूपेण तस्य जप्यादिभिः शमः । कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा । मूत्रकृच्छ्राश्मरीकासा अतीसारभगन्दरौ । दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षाघातोऽक्षिनाशनम् । इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः स्मृताः । जलोदरं यकृत्प्लीहा शूलरोगव्रणानि च श्वासाजीर्णज्वरच्छर्द्दिभ्रममोहगलग्रहाः । रक्तार्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः । दण्डापतानकश्चित्रवपुःकम्पविचर्च्चिकाः । वल्मीकपुण्डरीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः । अर्शआद्या नृणां रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि । अन्ये च बहवो रोगा जायन्ते वर्णसङ्कराः । उच्यन्ते च निदानानि प्रायश्चित्तानि वै क्रमात् । महापापेषु सर्व्वं स्यात्तदर्द्धमुपपातके । दद्यात् पापेषु षष्ठांशं कल्प्यं व्याधिबलाबलम् । अथ साधारणं तेषु गोदानादि च कथ्यते । गोदाने वत्सयुक्ता गौः सुशीला च पयस्विनी । वृषदाने शुभोऽनड्वान् शुक्लाम्बरसकाञ्चनः । निवर्त्तनानि भूदाने दश दद्याद् द्विजातये । दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं निवर्त्तनम् । दश तान्येव गोचर्म्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते । सुवर्णशतनिष्कन्तु तदर्द्धार्द्धप्रमाणतः । अश्वदाने मृदुस्पर्शमश्वं सोपस्करं दिशेत् । महिषीं माहिषे दाने दद्यात् स्वर्णायुधान्विताम् । दद्याद्गजं महादाने सुवर्णकलसद्युतम् । लक्षं च रक्षार्हणं पुष्पं प्रदद्याद्देवार्च्चने । दद्याद्द्विजसहस्राय मिष्टान्नं द्विजभोजने । रुद्रं जपेल्लक्षपुष्पैः पूजयित्वा च त्र्यम्बकम् । एकादश जपेद्रुद्रान् दशांशं गुग्गुलैर्घृतैः । कृत्वाभिषेचनं कुर्य्यान्मन्त्रैर्वरुणदैवतैः । शान्तिके गणशान्तिश्च ग्रहशान्तिपूर्व्वकम् । धान्यदाने शुभं धान्यं खारीषट्त्रिंशत्कृतम् । वस्त्रदाने पट्टवस्त्रद्वयं कर्पूरसंयुतम् । दशपञ्चाष्ट चतुर उपवेश्य द्विजान् शुभान् । विधाय वैष्णवीं पूजां सहस्रं निजकाम्यया । धेनुं दद्याद्द्विजातिभ्यो दक्षिणाञ्चापि शक्तितः । अलङ्कृत्य यथाशक्ति वस्त्रालङ्करणैर्द्विजान् । याचेद्दण्डप्रणामेन प्रायश्चित्तं यथोदितम् । तेषामनुज्ञया कृत्वा प्रायश्चित्तं यथाविधि । पुनस्तान् परिपूर्णार्थान् वदेद्विधिवद्द्विजान् । सन्तुष्टा ब्राह्मणा दद्युरनुज्ञां व्रतकारिणे । जपच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्म्मणि । सर्व्वं भवति निश्छिद्रं यस्य चेच्छन्ति ब्राह्मणाः । ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः । सर्व्वदेवमया विप्रा न तद्वचनमन्यथा । उपवासो व्रतञ्चैव स्नानं तीर्थफलं तपः । विप्रैः सम्पादितं सर्व्वं सम्पूर्णं तस्य तत्फलम् । सम्पूर्णमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः । प्रणम्य शिरसा धार्य्यमग्निष्टोमफलं लभेत् । ब्राह्मणाज्ञा तीर्थं निर्मलं सार्व्वकामिकम् । तेषां वाक्यात् देवैश्च शुध्यन्ति मलिना जनाः । तेभ्योऽनुज्ञामभिप्राप्य प्रगृह्य च तथाशिषः । पूजयित्वा द्विजान् शक्त्या भुञ्जीत

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

दद्याच्च चन्दनान्यघनुत्तये । महिषीघातने चैव कृष्णगुल्मः प्रजायते । खरे विनिहते चैव खररोमा प्रजायते । निष्कत्रयस्य प्रकृतिं स प्रदद्याद्धिरण्मयीम् । तरक्षौ निहते चैव जायते केकरेक्षणः । दद्याद्रत्नमयीं धेनुं स तत्पातकशान्तये । शूकरे निहते चैव दन्तुरो जायते नरः । स दद्यात्तु विशुद्ध्यर्थं घृतकुम्भं सदक्षिणम् । हरिणे निहते खञ्जः शृगाले तु विपादकः । अश्वस्तेन प्रदातव्यः सौवर्णपलनिर्म्मितः । अजाभिघातने चैव अधिकाङ्गः प्रजायते । अजा तेन प्रदातव्या विचित्रवस्त्रसंयुता । उष्ट्रे निहते चैव पाण्डुरोगः प्रजायते । कस्तूरिकापलं दद्याद्ब्राह्मणाय विशुद्धये । मार्जारे निहते चैव पीतपाणिः प्रजायते । पारावतं स सौवर्णं प्रदद्यान्निष्कमात्रकम् । शुकशारिकयोर्घाते नरः स्खलितवाग्भवेत् । सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यात् स विप्राय सदक्षिणम् । बकघाते दीर्घनसो दद्याद्गां धवलप्रभाम् । काकघाती कर्णहीनो दद्याद्गामसितप्रभाम् । हिंसायां निष्कृतिरियं ब्राह्मणे समुदाहृता । तदर्द्धप्रमाणेन क्षत्रियादिष्वनुक्रमात्" । २ अ० ।

"सुरापः श्यावदन्तः स्यात् प्राजापत्यन्तु तारकम् । शर्करायास्तुलाः सप्त दद्यात् पापविशुद्धये । जपित्वा तु महारुद्रं दशांशं जुहुयात्तिलैः । ततोऽभिषेकः कर्त्तव्यो मन्त्रैर्वरुणदैवतैः । मद्यपो रक्तपित्ती स्यात् स दद्यात् सर्पिषो घटम् । मधुनोऽर्द्धघटञ्चैव सहिरण्यं विशुद्धये । अभक्ष्यभक्षणे चैव जायते क्रिमिलोदरः । यथावत्तेन शुद्ध्यर्थमुपोष्यं भीष्मपञ्चकम् । उदक्यावीक्षितं भुक्त्वा जायते क्रिमिलोदरः । गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति । भुक्त्वा चास्पृश्यसंस्पृष्टं जायते क्रिमिलोदरः । त्रिरात्रं समुपोष्याथ स तत्पापात् प्रमुच्यते । परान्नविघ्नकरणादजीर्णमभिजायते । लक्षहोमं स कुर्व्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि । मन्दोदराग्निर्भवति सति द्रव्ये कदन्नदः । प्राजापत्यत्रयं कुर्य्याद्भोजयेच्च शतं द्विजान् । विषदः स्याच्छर्द्दिरोगी दद्याद्धेनुं पयस्विनीम् । मार्गहा पादरोगी स्यात् सोऽश्वदानं समाचरेत् । पिशुनो नरकस्यान्ते जायते श्वासकासवान् । घृतं तेन प्रदातव्यं सहस्रपलसम्मितम् । धूर्त्तोऽपस्माररोगी स्यात् स तत्पापविशुद्धये । ब्रह्मकूर्च्चमयीं धेनुं दद्याद्दाश्च सदक्षिणाम् । शूली परोपतापेन जायते तत्प्रमोचने । सोऽन्नदानं प्रकुर्व्वीत तथा रुद्रं जपेन्नरः । दावाग्निदायकश्चैव रक्तातिसारवान् भवेत् । तेनोदपानं कर्त्तव्यं रोपणीयस्तथा वटः । सुरालये जले वापि शकृन्मूत्रं करोति यः । गुदरोगो भवेत्तस्य पापरूपः सुदारुणः । मासं सुरार्च्चनेनैव गोदानद्वितयेन तु । प्राजापत्येन चैकेन शाम्यन्ति गुदजा रुजः । गर्भपातनजा रोगा यकृत्प्लीहजलोदराः । तेषां प्रशमनार्थाय प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् । एतेषु दद्याद्विप्राय जलधेनुं विधानतः । सुवर्णरूप्यताम्राणां पलत्रयसमन्विताम् । प्रतिमाभङ्गकारी च अप्रतिष्ठः प्रजायते । संवत्सरत्रयं सिञ्चेदश्वत्थं प्रतिवासरम् । उद्वाहयेत्तमश्वत्थं स्वगृह्योक्तविधानतः । तत्र संस्थापयेद्देवं विघ्नराजं सुपूजितम् । दुष्टवादी खण्डितः स्यात् स वै दद्याद्द्विजातये । रूप्यं पलद्वयं दुग्धघटद्वयसमन्वितम् । खल्वाटः परनिन्दावान् धेनुं दद्यात् सकाञ्चनाम् । परोपहासकृत् काणः स गां दद्यात् समौक्तिकाम् । सभायां पक्षपाती च जायते पक्षघातवान् । निष्कत्रयमितं हेम स दद्यात् सत्यवर्त्तिनाम्" ७ अ० ।

"कुनखी नरकस्यान्ते जायते विप्रहेमहृत् । स तु स्वर्णशतं दद्यात् कृत्वा चान्द्रायणत्रयम् । औडुम्बरी ताम्रचौरो नरकान्ते प्रजायते । प्राजापत्यं स कृत्वाथ ताम्रं पलशतं दिशेत् । कांस्यहारी च भवति पुण्डरीकसमन्वितः । कांस्यं पलशतं दद्यादलङ्कृत्य द्विजातये । रीतिहृत् पिङ्गलाक्षः स्यादुपोष्य हरिवासरम् । रीतिपलशतं दद्यादलङ्कृत्य द्विजं शुभम् । मुक्ताहारी च पुरुषो जायते पिङ्गमूर्द्धजः । मुक्तापलशतं दद्यादुपोष्य स विधानतः । त्रपुहारी च पुरुषो जायते नेत्ररोगवान् । उपोष्य दिवसं सोऽपि दद्यात् पलशतं त्रपु । सीसहारी च पुरुषो जायते शीर्षरोगवान् । उपोष्य दिवसं दद्याद्घृतधेनुं विधानतः । दुग्धहारी च पुरुषो जायते बहुमूत्रकः । स दद्याद्दुग्धधेनुञ्च ब्राह्मणाय यथाविधि । दधिचौर्य्येण पुरुषो जायते मदवान् यतः । दधिधेनुः प्रदातव्या तेन विप्राय शुद्धये । मधुचौरस्तु पुरुषो जायते नेत्ररोगवान् । स दद्यान्मधुधेनुञ्च समुपोष्य द्विजातये । इक्षोर्विकारहारी च भवेदुदरगुल्मवान् । गुडधेनुः प्रदातव्या तेन तद्दोषशान्तये । लोहहारी च पुरुषः कर्वुराङ्गः प्रजायते । लोहं पलशतं दद्यादुपोष्य स तु वासरम् । तैलचौरस्तु पुरुषो भवेत् कण्ड्वादिपीडितः । उपोष्य स तु विप्राय दद्यात्तैलघटद्वयम् । आमान्नहरणाच्चैव दन्त

स्नान्यान्तु गमने पण्डुकुष्ठं प्रजायते । कृष्णाजिनप्रदानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् । मातृष्वस्रभिगमने वामाङ्गे व्रणवान् भवेत् । तेनापि निष्कृतिः कार्य्या वस्त्रयुग्दानप्रदानतः । भ्रातृभार्य्याभिगमने मृतभार्य्यः प्रजायते । तत्पातकविशुद्ध्यर्थं द्विजमेकं विवाहयेत् । सगोत्रस्त्रीप्रसङ्गेन जायते च भगन्दरी । तेनापि निष्कृतिः कार्य्या महिषीदानयत्नतः । तपस्विनीप्रसङ्गेन प्रमेही जायते नरः । मासं रुद्रजपः कार्य्यो दद्याच्छक्त्या च काञ्चनम् । दीक्षितस्त्रीप्रसङ्गेन जायते दुष्टरक्तदृक् । स पातकविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् । स्वजातिजायागमने जायते हृदयव्रणी । तत्पापस्य विशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् । पशुयोनौ च गमने मूत्राघातः प्रजायते । तिलपात्रद्वयञ्चैव दद्यादात्मविशुद्धये । अश्वयोनौ च गमनाद्गुदस्तम्भः प्रजायते । सहस्रकमलस्नानं मासं कुर्य्यात् शिवस्य च । एते दोषा नराणां स्युर्नरकान्ते न संशयः । स्त्रीणामपि भवन्त्येते तत्तत्पुरुषसङ्गमात् । अथ शूकरदंष्ट्रादि कृमिस्थशकटेन च । अग्निघातकशस्त्राम्बुविषोद्बन्धनजलैर्मृताः । व्याघ्राहिगजभूपालचौरवैरिष्टका-हताः । छत्रतल्पस्थिता ये च शौचसंस्कारवर्जिताः । विसूचिकाग्रकवलद्रवातीसारतोमृताः । शाकिन्यादिपिशाचैश्च विद्युत्पातहताश्च ये । अस्पृश्याश्च पतिताः पुत्रवर्जिताः । पञ्चत्रिंशत्प्रकारैश्च नाप्नुवन्ति गतिं मृताः । पित्राद्याः पिण्डभाजः स्युस्त्रयो लेपभुजस्तथा । ततो नान्दीमुखाः प्रोक्तास्त्रयोऽप्यश्रुमुखास्त्रयः । द्वादशैते पितृगणास्तर्पिताः सन्ततिप्रदाः । गतिहीनाः सुतादीनां सन्ततिं नाशयन्ति ते । दश व्याघ्रादिनिहता गर्भं निघ्नन्त्यथो क्रमात् । द्वादशाश्वादिनिहता आकर्षन्ति च बालकम् । विषादिनिहता घ्नन्ति दशमे द्वादशेऽपि । वर्षैश्च बालकं कुर्य्याद्दम्पत्योरनपत्यताम् । व्याघ्रेण हन्यते जन्तुः कुमारीगमनेन च । विप्रद्वेषी च सर्पेण गजेन नृपदुष्टकृत् । राज्ञा राजकुमारस्त्रीचौरेण पशुहिंसकः । वैरिणा मित्रभेदी च शकटस्तिर्यकेण तु । गुरुघाती च शय्यायां मत्सरी शौचवर्जितः । द्रोही संस्काररहितः शृङ्गी निक्षेपहारकः । नरो विहन्यतेऽरण्ये शूकरेण च पापिनः । कृमिभिः कृतवासस्य कामिन्या यो निकृन्तकः । वह्निना यद्गुरुद्रोही शकटेन च सूचकः । भृगुणा वेदनिन्दी चौरोऽयथिमा शस्त्राग्नि-हृत् । दवेन दक्षिणाचौरः शस्त्रेण श्रुतिनिन्दकः । अग्रजन्मा द्विजमिन्द्राक्षद्वेषेण कुमतिप्रदः । उद्बन्धनेन हिंस्रः स्यात् सेतुभेदी जलेन तु । द्रुमेण राजदन्तिहृद्तीसारेण लौहहृत् । शाकिन्याद्यैश्च म्रियते सदपेक्षार्थ्यकारकः । अनध्यायेऽप्यधीयानो म्रियते विद्युता तथा । अस्पृश्यस्पर्शसङ्गी च चान्तमाश्रित्य शास्त्रहृत् । पतितो मद्यविक्रेता नपत्यो द्विजपत्नीहृत् । अथ तेषां क्रमेणैव प्रायश्चित्तं विधीयते । कारयेन्निष्कमात्रन्तु पुरुषं प्रेतरूपिणम् । चतुर्भुजं दण्डहस्तं महिषासनसंस्थितम् । पिष्टैः कृष्णतिलैः कुर्य्यात् पिण्डं प्रस्थप्रमाणतः । मध्वाज्यशर्करायुक्तं स्वर्णकुण्डलसंयुतम् । अकालमूलं कलशं पञ्चपल्लवसंयुतम् । कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नं सर्व्वौषधिसमन्वितम् । तस्योपरि न्यसेद्देव पात्रं धान्यफलैर्युतम् । सप्तधान्यन्तु सफलं तत्र तत् सकलं न्यसेत् । कुम्भोपरि च विन्यस्य पूजयेत् प्रेतरूपिणम् । कुर्य्यात् पुरुषसूक्तेन प्रत्यहं दुग्धतर्पणम् । षडङ्गञ्च जपेद्रुद्रं कलसे तत्र वेदवित् । यमसूक्तेन कुर्व्वीत यमपूजादिकं तथा । गायत्र्याश्चैव कर्त्तव्यो जपः स्वात्मविशुद्धये । गृहशान्तिकपूर्व्वञ्च दशांशं जुहुयात्तिलैः । अमुकनामगोत्राय प्रेताय सतिलोदकम् । प्रदद्यात् पितृतीर्थेन पिण्डं मन्त्रमुदीरयेत् । इमं तिलमयं पिण्डं मधुसर्पिःसमन्वितम् । ददामि तस्मै प्रेताय यः पीडां कुरुते मम । सजलान् कृष्णकलशान् तिलपात्रसमन्वितान् । दश प्रेतमुद्दिश्य दद्यादेकञ्च विष्णवे । ततोऽभिषिञ्चेदाचार्य्यो दम्पती कलशोदकैः । शुचिभैरायुधसौमन्त्रैर्वैष्णवदैवतैः । यजमानस्ततो दद्यादाचार्य्याय स दक्षिणाम् । ततो नारायणबलिः कर्त्तव्यः शास्त्रनिश्चयात् । एष साधारणविधिरगतीनामुदाहृतः । विशेषस्तु पञ्चसंयो व्याघ्रादिनिहतेष्वपि । व्याघ्रेण निहते प्रेते वरकन्यां विवाहयेत् । सर्पदंशे नागबलिर्देयः सर्पस्तु काञ्चनः । चतुर्भिर्निष्कनिर्मितं हेमगजं दद्याद्गजैर्हते । राज्ञा विनिहते दद्यात् पुरुषन्तु हिरण्मयम् । चौरेण निहते धेनुं वैरिणा निहते वृषम् । वृकेण निहते दद्यात् यथाशक्ति च काञ्चनम् । शय्यामृते प्रदातव्या शय्या तूलीसमन्विता । निष्कमात्रसुवर्णस्य विष्णुना समधिष्ठिता । शौचहीने मृते चैव द्विनिष्कस्वर्णजं हरिम् । संस्का-

[illegible]

च

[illegible]

[illegible]

स्तकप्रयोगैः । तं पूर्व्वजन्मजनितं तु विज्ञाय सम्यक् कार्य्या सभा तदुपदिष्टयथोक्तशान्तिः” १ अ० ।

२ नपुंसकता “साध्वी यौवनसम्पन्ना त्यक्ता दोषैर्म्महिषी कृता । तेन दोषेण राजेन्द्र ! नपुंसत्वमनुगच्छति । मुष्कच्छेदनकर्त्तुस्तु सोऽपि षण्ढत्वमश्नुते । रजस्वलाम् स्त्रियं भार्य्यां सन्निधौ यो न गच्छति । षण्डत्वन्तु भवेत् तस्य जन्म चासाद्य भूपते !” ।

३ अल्पायुःप्रजता “शृणु विप्र ! पुरा कान्तं गतस्त्वं सरितस्तटम् । गावः कतिपयास्तत्र तृष्यार्त्ता वारितास्त्वया । तस्य विप्रस्य पाकोऽयं जायन्तेऽल्पायुषः प्रजाः” ।

४ अकिञ्चनता “अदाता निष्ठुरो जातः स च धर्म्मस्य निन्दकः । महाधनो न देयाग्निं ब्राह्मणं तोषयन् पुरा । आयुःशेषे मृतिं प्राप्य गृहीतो यमकिङ्करैः । बद्ध्वा पाशेन सनीतो यत्रास्ते धर्म्मराड्विभुः । चित्रगुप्तेन तत्पापं विस्तृतञ्च यमाज्ञया । तेन मर्त्त्ये महाढ्येन कृतं दत्तं न किञ्चन । लोलाख्यस्य नरकस्य विषयेऽयं द्विजो भवेत् । आज्ञप्तः किङ्करैर्नीतो निक्षिप्तो नरकार्णवे । लोलाख्यनरके घोरे सर्व्वप्राणिभयङ्करे । लोलाख्यनरकस्येह लक्षणं त्वमतः शृणु । सर्व्वत्र दर्शयेत् सर्व्वं भक्ष्यपानादि सर्व्वतः । मृगतृष्णाजलाकारं दृश्यते न तु लभ्यते । नैराश्यं प्राप्य विवशः क्षुत्पिपासासमाकुलः । बहुकालन्तु विविधं भुक्त्वा जन्म प्रपद्य च । अकिञ्चनत्वमासाद्य महाक्लेशञ्च विन्दति । अत्यर्थं कदन्नं भुङ्क्ते कदन्नमतिदुर्लभम् । स तु भिक्षाटनेनापि जीर्णाम्बरधरः सदा” ।

५ वियोगः “अयं दुष्टो दुराचारं दुष्टबुद्ध्या चकार यत् । स्नेहभङ्गकरो यस्मात्तस्माद्दण्ड्यो यमस्य हि । इत्युक्त्वा शृङ्खलैर्बद्ध्वा ताडयित्वा भृशं बहु । नीत्वा नियोगिनस्तत्र यत्रास्ते दण्डनायकः । दृष्ट्वा तं चित्रगुप्तेन तत्पापं प्रकटीकृतम् । व्यामोहके तु नरके पातितो दुर्म्मतिर्नृप ! । व्यामोहकस्य यच्चिह्नं नाम यच्चास्य शेषतः । व्यायामः सप्ततिस्तस्य योजनं दुर्व्वहं परम् । कुम्भाकारं निराकारं धूमाभ्यान्तमन्तरम् । वायोर्गतिर्न तत्रास्ति न च रश्मिर्विभावसोः । मूढस्य पतनं तत्र यश्च मैत्रीविभेदकः । ज्ञात्वा मन्त्रस्य निष्पाद्य विमन्त्रं यो विधास्यति । सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य मोहकाख्यञ्च गच्छति । मिथ्यापवादमन्येषां यः करोति सुधामति । तस्य मिथ्याभिशंसेन मोहकाख्ये गतिर्भवेत् । यानि मिथ्याभिशंसेन पतन्त्यश्रूणि रोदनात् । तानि पुत्रान् पशून् घ्नन्ति तेषां मिथ्याभिशंसिनाम् । मोहकाख्ये महाघोरे पतन्त्यन्ते दुराशयाः । पूर्व्वापरपरिज्ञानविहीनः परिसञ्च च । एवमेतत् सहस्राणि वर्षाणि च चतुर्दश । भुक्त्वा मृगतनुं प्राप्य मृगो देहसमाकुलः । व्यापादितोऽन्यवंशेन नवशोकसमावृतः । मृगयूथपरित्यक्तस्त्वेकाकी तिष्ठते पुनः । सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य मत्स्ययोनौ प्रजायते । ततो मानुष्यमासाद्य वियोगे परितप्यते” ।

६ नेत्रामयः । “पुरा विप्र ! गृहस्थस्य दीपस्य हरणं कृतम् । तव पुत्रेण भो विप्र ! तेन काणत्वमस्य वै । कोटरीञ्च प्रपश्येद्यः सतीं वापि पराङ्गनाम् । सकामः कामतो मोहाद्दृष्टिमालम्ब्य पश्यति । सोऽपि नेत्रामयं प्राप्य सीदतीह स्वकर्म्मतः । सभयं निरयं घोरं सम्प्राप्य कदनं बहु । भुक्त्वा जन्म समासाद्य दुष्टकर्म्मसमुद्भवाम् । मानुषोन्तु तनुं प्राप्य निष्कृतिं न करोति यः । पुनर्जन्म समासाद्य प्राप्य कर्म्म न मुञ्चति” ।

७ कुब्जत्वम् । “देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यस्तां नैवाभिवादयेत् । ब्राह्मणञ्च गुरुं श्रेष्ठं ब्रह्मचारितपस्विनम् । श्मशाने जायते वृक्षः काकगृध्रोपसेवितः । भुक्त्वा कालमशेषञ्च मानुषत्वमवाप्य सः । कुब्जत्वमश्नुते तस्मात् कर्म्मणो मानुषो ध्रुवम्” ।

८ खञ्जत्वम् छिन्नपादत्वञ्च “उपानहं हरेद्यस्तु तथैव काष्ठपादुकाम् । तप्तवालुकदुर्भेद्यमध्ये प्राप्य च सीदति । स नीतो यमदूतैश्च ताड्यमानो भृशं मुहुः । प्रवेश्य दक्षिणद्वारं बद्ध्वा पादद्वये दृढम् । हाहाकारस्तु सर्व्वत्र श्रूयते यत्र भीषणः । नीत्वा यमाज्ञया दूतै रौरवे च निवेशितः । रौरवस्य च यन्नाम तन्मे निगदतः शृणु । अश्वयोजनविस्तीर्णं गभीरं स्याद्द्वियाष्टतम् । दह्यमानस्तु तत्रैव पतितः पुनरुत्थितः । पुनः पतति तत्रैव क्रन्दमानो मुहुर्मुहुः । अनेककालमासाद्य पारं प्राप्य सुदुःखितः । मानुषीं योनिमासाद्य खञ्जपादो भवेन्नरः । गृध्रसी(छिन्नपादता)व्याधिसंयुक्तो भवेज्जन्मनि-जन्मनि” ।

९ छिन्नभाषता “श्रुतिस्मृतिकथायान्तु यस्तत्र विघ्नमाचरेत् । देवद्विजातिधर्म्मस्य सदा यो देवनिन्दकः । सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य यत्र याति च तत् शृणु । नैर्ऋते पश्चिमे भागे पिङ्गला नाम या पुरी । पिशाचा यत्र तिष्ठन्ति सोऽपि तत्र स्वकर्म्मतः । यमाज्ञया तत्र नीतो रक्षितस्तत्र दुर्म्मतिः । तत्र दुःखं महाघोरं भुक्त्वा कर्म्मा-

निर्जने दुर्गमे घोरे विकटाद्रौ महस्रशे । तस्मिन्भूत्वा वसे-त्तत्र क्षुत्पिपासासमाकुलः । मन्वन्तरत्रयं तत्र ततोनीहा-रसम्भवे । शीर्य्यमाणस्तु निर्वेदः शीतवातार्द्दितो भृशम् । पल्यमानन्तु दु तेन मानुषोजायते स्फुटं । मद्यपश्री-भवेत् सोऽपि पुत्रं न लभते प्रिया ।

२०दौर्भाग्यम् "तृतीयासु च सर्व्वासु तैलस्पर्शन्त्वया कृतं । दुर्भगत्वञ्च ते जातं न तापं कुरु सुन्दरि ।" ।

२१सापत्न्यम् । "शृणु देवि । प्रवक्ष्यामि यत्तु सापत्न्यसम्भवम् । दुःखं सुदारुणं स्त्रीणां स्वकर्म्मवशात् खलु । मिथ्यावाक्यप्रवादेन विवादं कुरुते तु या । अन्योन्य-स्नेहवैषम्यं कारयित्वा व्रजेदथ । कर्म्मानुयायिनी भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । ततः पुनरसौ दीना दैवाद्भवति मानुषी । सापत्न्यं प्राप्य सततं चित्तपीडासमन्विता । भवतीति न सन्देहस्तस्य दानमतः शृणु" ।

२२जात्यन्तरम् "शृणु देव । प्रवक्ष्यामि येन जात्यन्तरं गतः । मनुष्यो हि समाप्नोति भवेद् गर्हितो जनः । पुरा राजकुले-जातो विप्रसेनेति नामतः । एकदा ब्राह्मणी रम्या यौवनस्था तपस्विनी । पुष्पार्थिनी पुष्पवनं गता दृष्टाथ तेन सा । कामबाणार्द्दितेनाथ बलात्कारेण धर्षिता । दुःखरोगाभिसंतप्ता तत स्वभवनं गता । अत्रान्तरे गृहं तस्या भिक्षुरेकः समागतः । धर्षिता सापि तस्यन्नो भिक्षवेऽन्नं ददौ मुदा । इदं कृतं तया पापं शृणु तस्य फलं तथा । तत्कर्म्मवशमासाद्य यमस्य विषयं गता । पुनर्जन्म समासाद्याऽभवन्म्लेच्छकुलोद्भवा । म्लेच्छयोनिं परित्यज्य ततः कैवर्त्तयोनिजा । एवं बहुविधां योनिं समासाद्य द्विजाङ्गना । अमेध्यायञ्च यतये दत्त्वा प्राप गतिं नृप । । मनुष्योऽप्याप्नोति स भवेद्गर्हितोजनः"

२३मूकत्वम् "पुरा देवालये राजन् । गायमानो द्विजः कश्चित् । शृण्वन् प्रणुवन् वाक्यैर्हास्ययुक्तैश्च निन्दितः । तस्य विप्रस्य पापेनाऽद्य न वाक् प्रसरते मुखात् । न्त्ययमानन्तु देवाग्रे गायमानं महन्नं च । नोपहासं प्रकुर्व्वीत महादोषो-भवेद्यतः" ।

२४गद्गदवक्त्रता "अतः परं महाभाग । गद्गदत्वेन दूषितः । भवन्ति मायया मर्त्यास्तच्छृणुष्व वदामि ते । जिगीषालम्पट-हृदयोविवादं प्रकरोति यः । गुरोर्निन्दाञ्च मूर्खत्वादस्य पापमतः शृणु । यमलोके तस्यैव गृह्यते जिह्वे जिह्वामि किङ्करैः क्रुद्धैरजस्रं तस्य दीयतः । अयोबद्धापथ्यैर्स्तं दुःखं प्राप्य महत्तरम् । मानुषत्व-मनुप्राप्य गद्गदो जायते नरः । ततो गद्गदया वाचया मर्त्यः सीदति सर्व्वदा" ।

२५मुखरोगः । "मिष्टदेवगुरोर्निन्दा ये वै मिथ्या वदन्ति च । अभक्ष्यभक्षका ये च ते वै मुखगदार्द्दिताः । भवन्ति नरकस्यान्ते मानुषास्तस्य निष्कृतिम् शृणु वच्म्यामि भूपाल ।" ।

२६कर्णरोगः । "परस्वन्तु यच्छृणोति पापमन्तर्गतन्तु यत् । समाकर्ण्यापि मनुजः कर्णरोगी भवेत् सदा । कर्णमूलं भवेदेवं पूयशोणितसम्भवम् । कर्णरोगमिति ख्यात-मवाप्य परितप्यते" ।

२७दुर्गन्धगात्रता । "चोरयित्वा तु गन्धाढ्यं द्रव्यं लोभपरा-यणः । पच्यते नरके घोरे मूत्रविष्ठासमाकुले । अप्र-तिष्ठेऽतिदुर्गन्धे दिव्यवर्षायुतत्रयम् । मर्त्ये तु शशको भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । ततोऽन्तगस्तु सौगन्धो भूत्वा शस्त्रेण हन्यते । दुर्गन्धेन समायुक्तो मानुषत्वमवाप्य सः । स्वकर्म्मवशतो राजन् । दुर्गन्धं गात्रमश्नुते" ।

२८दारिद्र्यं विरूपता च । "पुरा सद्दलस्वपतेरमात्येना सता शृणु । दानविघ्नं कृतस्तेन पापोऽयं नान्यथाऽभवत् । मा ददस्वेति यो ब्रूयाद्देयाग्निब्राह्मणेषु च । स नरकस्य पाकेन दरिद्रत्वेन दृश्यते । दरिद्रः कुरुते पापं पापाद्-याति यमालयम् । पुनरागत्य पापेन दारिद्र्येणाभिदृश्यते । न क्षयोऽस्ति च पापस्य तस्मात् पापं त्यजेत् सुधीः । अदाता च भवेत् सोऽपि विरूपश्चापि दुर्विधः । तस्मात् कर्म्म परित्याज्य दानं दद्यात् स्वशक्तितः' ।

२९सस्वेदपाणिपादता "चोरयित्वा तु लवणं स्फुटं क्षाराब्धि-सङ्कुले । नरके पच्यते पश्चान्मानुषत्वमवाप्य सः । तस्य कर्म्मभवं चिह्नं जायते हस्तपादयोः । सस्वेदं सर्व्वदा तस्य निष्कृतिं त्वमतः शृणु ।

३०दाहज्वरः "पुरा येन गृहं ग्रामं घोषं दग्धन्तु वह्निना । स भूतो रौरवं प्राप्य पीड्यमानः स्वकर्म्मणा । खदिरा-ङ्गारवह्नीघ्रज्वालामालावगुण्ठिते । पतितस्तिष्ठते तत्र वर्षायुतशतत्रयम् । कर्म्मान्ते मानुषीं योनिमवाप्य परि-दह्यते । ज्वरदाहेन घोरेण येन यास्यति तच्छृणु" ।

३१अग्निमान्द्यम् "कश्मलं नाम नरकं पूयशोणितसंस्तृतम् । विष्ठारक्तसदयक महाकीटसमाकुलम् । तिष्ठन्ति पापिनः काल द्विजपाकस्य विलम्बात् । ततो मानुषतां प्राप्य भुक्त्वा पापं सुदुष्करम् । अग्निमान्द्यं भवेत्तस्य निष्कृतिं कथयामि ते ।

११चनोर्वदीन।"लवा वर्न हटा वर्द मदहुमद मव्वच । वाना नावद्ध नावाम्बि मनविना बवेन च । मोनमद्द मव मनाट्वीर्वनलतपावत।"।

११वतवाट वमावोवाटी रावमू । वावदे वेन वर्वा । देविनां वीवहर्द च। मयाम्नि मवा मनु । वमनवह वाविच निरक्षावनावमू । वीवदव नदव निचोवहवाहवमू । निवाविहूदवा धुम दंवमर्दिवाद वमू । मवमे वाविनवाव वर्वदवाहुमनवमू । मवाम्बिहूवचा दे च मे च हानविवोडवा । नदव वानं चौर्वव वाव्रमोद दिवचा । नदवाम्बे नतुल बीमी भूना वर्वमर्द इना । वाहनलवह्राम वत्तो वार्वच नाचे ।

१८ पार्हिनो 'ववव व पद दे व इचमि वववुवता । न हाविमि च पार्वानि युम ववह विह्वच । वना मोवूनिवर्वारी निरंटा मे च वमवा । वहवा वनविदां वावं दोवचे वा वरिवमवेत् । च वव वचाते रावमू ववववदव बनु । मदवह पूरी-वाव्व प्रवकामवर्वाविनू । वमवोविव वव दहवं वादवेविन। । मदवामे ववमोवि विवव वाव ववचान् । वचाव् वाहवी बोवि वव मावावर्वादवि । वहवीदीवावहु धूना वदब्रमवदा-विवच् । मावदे विविवैदुवेवाव वव्वावि विवह्वविमू ।

१९वाव्हु दीव "वेव्हु रावमू । मवव्वावि वावह दोवोहवी वहा । वरवावोर्दवोवच नदव रावावाचद । च वहा विहुदवीव वदे। वह्वचा दवमू । विवदवावनावव्व मारुदावो वहर्वव । बीवचाव वव वर्वे मव वंच वदेवे । चवव्वां मीवेव इविवमादि बीवचे । ववचाव ववादोव मदवावाविनिर्दवमू । ववोवव वव्हुवीवविर्व नहा निववादन् । च इवा विव पूवेन वावचवाहवादव । वमववावदव वर्वे इवे वाविवव वे । वावियोव इदावाद। नदवीदवव विव । ववव नदव वीव ववमीवावदी विचाम् । ववववाविहवव्वाव वादवावि वनावदा । ववोहवदवमे वे वद वावह विम्वि । इव ववर्वं वावेव वववहविवमे धूवे । विविवी दहाते वव वैवा दवा वववर्वा । वर्वदववदवावि नव ववाह ावि च । ववाह विव मना वाहववववाव च । वव रोवववहवाव बीवचेवा। मवर्वं ।

१२वावबवा "वहादीमान्द चौदा दे वदि वैवां वका बनु वाव वेवे द दे वार्वमैदेवीवा ववावदा । मोदा इवीं विववावा विदवा वाव इवदा । विवावाजव विवि ववचावमीविवा । वव ववह दे विम वहविवना वदीदवा । वहवीदाम् वमावव मोवड वववदिदूरे । ववावि वदर्व वाव्व विववुहोविव वव दे । च वव वहवीदव विवाचहवेविव। । ववर्वववावावदावदवि वव वर्वदा । ववोवि नावदी वोवि वाववइ वव विम्वि । वावीदवारव वावि मवाह वह वमादे । बीववि हादवर्व बीवेवनोवववि वाहव। । चववा दोवमाम् धूवा वदोववमिवेव च ।

१३ववाद"वादा वहुविमोदावमू । वावदे वेन वर्वदा । वदव विववहवाव पूर । वर्वदवाहुवव । वेव दवीवमी विवं विववावमां इदावर्वं । विवववर्वव वाव वाव वावेव बीदवि । वाव्रवववावविव बी वावववादि बीवचेत् । ववहती व इवावेव ववावववह विवरा । वव्रुविवावविवं वद्ध विववारं वववर्वि । वविवावी वववादेव ववहावदवव बेवु । ववव च वद्ध इवा वव्रु वाववत् बोवद । वर्वदोवोवववावेव वहवेव वव वूचे । इवि वावदविदाव ववविवह वदा वव । इवचे ववविवावि वचे ववावि ववे । दवीदाव । वुव वाववविदाव वर्वदा वेन वावदे । वदवं बोह-विवावि वववोवहुविदां वद । वहववाव । वहवं ववाववाद ववदे वव ववूव । विववमू वावि वर्वावि दोदवावोविदवावम् । वरव्वावहुवावावववं बोवबा इवव । हुवावाव वर्व दीव वाहववाहाववर्वी । दवाहे विवहे वव वर्वदववमवावि । मदववावे इवं वचे इववीदवर्वव । इवीदाव वदोहना बीवे इवंवहवववम् । ववाहववववावावा ववावादववोवेव । ववचे वाहवी बोवि च वाव वविदवाद्वे । ववाववाव दोवेव ववववामीवववेववि ।

१४वावबवा । "प्रावबावी ववावमी वमैवूदेवाविवावद । ववहदेव वर्वदा वेन वर्वा विवदवा वव । ववोव विवववावहुवेदाव वदवा । वाव च वावादे इवां इववव्वविवावव । ववह ववववावावा वदवाव विवव च । इवि वावदवि वा बोववमू ववावाविवा वहवे । वीदावविवववाववं वव्र वावाववा वदेव । वर्वे वाववववावाव इवोववदवर्वमवव । विविवदाव-

महणाच्छिन्नश्वासेन श्रन्त्यते । मर्त्यं शास्त्रार्थनिर्णिक्त वाक्यं यो दूषयत्यपि । पीड्यते तमकश्वासैः ४ क्षुद्रं ५ पाकस्य विघ्नत । परत्न कर्मणा देही नरकेषु विप च्यते । नरकान्ते व्याघ्रयोनिं व्याघ्रीं शौकर पायसीम् । पृथक्कर्मवशाद्योनिं गत्वा स परितप्यते । मानुषत्वमनुप्राप्य पूर्वोक्तेनोपलक्ष्यते" ।

३९ यक्ष्मरोग । "यक्ष्मरोगस्य विज्ञानं दुर्वृत्तं सर्वरोगतः । शृणु यांस्तस्य वै राजन् । कथयामि तथाच्युत । सेनापति श्वयगदस्य च पाण्डुरोगोदाहज्वरोऽप्यसरस्व वलासमा-श्रम् । हृल्लासक कासलक सहायो यौ श्वासकासा वपि मन्त्रिणौ च । स तुल्यैव विध घोर यक्ष्मरोग सु दारुणम् । प्रणम्याह मुनिश्रेष्ठ त्रिकालसर्वदर्शिनम् । राजोवाच । यस्य रोगस्य चोत्पत्तिर्जायते केन कर्मणा । केन दानेन विप्रेन्द्र ! परत्रापि न वर्द्धते । तत्सर्वं विस्तराद्‌ब्रूहि श्रोतुमिच्छामि यत्नत । भृगु रुवाच । पुरा येन कृतो विप्रोन्याशापहरणं कृतम् । वृत्तिच्छेद कृतो येन मधुविघ्नकरश्च य । सर्वस्वेन प्रजा-पीडा कृता येन स्वकर्मणा । स मृतो दह्यते याम्यै र्दूतैरेव भयङ्करैः । निवेश्यान्धतमे मार्गे दक्षिणद्वारि भीषणे । ततो नीत्वा यमस्थाने कम्पमानञ्च पापिनम् । स यमन्या यमस्थाने नीत्वा तं पापकारिणम् । स्फुट-सुटाश्च ते दूताश्चित्रगुप्तान्तिकं ययुः । चित्रगुप्तश्च त दृष्ट्वा क्रोधारुणितलोचन । चित्रगुप्त उवाच । इम पाप दुराचारं नरक नय दुःसहम् योजनानां शतं लक्ष कुम्भीपाक सुदारुणम् । ताम्रकुम्भमये दीप्ते वालुकाङ्गार-संवृते । एवंविधे तु दुर्वृत्तः क्षिप्तस्तत्र स्वकर्मत । दह्य-मानोऽतिदुःखेन यावदाभूतसंप्लवम् । कालान्ते स पुन पापी कृमियोनौ च जायताम् । तत्र जीवति वर्षाणि दशपञ्च च भूपते । दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा ततो भवति मानुष । क्षयपक्षयरोगेण पीड्यमानस्तु दृश्यते" ।

४० रक्तपित्तम् । "शृणु, राजन् । पुरा वृत्त दस्येद कदम मङ्गल । कर्णाटकारण्यसंस्थाने सुमतो नाम वै द्विज । तस्य पुत्रो दुराचार सर्वधर्मबहिष्कृत । परद्रव्याभिलाषी च परभार्यारतिप्रिय । एकदा कामतस्तेन पितृष्वसा मधुर्व-णात् । धर्षिता तेन दोषेण यमस्य विषयङ्गत । नरकान्ते कुले जातस्य कर्मसमुद्भवम् । रक्तपित्तगद भुङ्क्ते स्वक-र्मार्जितदोषत " ।

४१ गुल्मरोग "अतःपर प्रवक्ष्येऽहं गुल्मरोग सुदारुणम् । यस्मादुत्पद्यते पुंसो मृतो वा याति यत्र वै । कर्मतो याति ता योनिं येनोपगमन भवेत् । काकोलनाम नरकं कृमिपूयपरिप्लुतम् । क्षिप्यते तत्र दुष्टात्मा एकाकी मिष्टभोजन । अन्त्यजागमनेनापि नरक नाम दुर्ग-मम् । तस्मात् पिपीलिका भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा जायते तत्र मानव. । गुल्मरोग समासाद्य वेदनैः परितप्यते । अगदैर्न शमं याति तदा ज्ञेय तु कर्मजम्" ।

४२ शूलरोग "शृणुष्व कथयिष्येऽहं तव स्नेहान्महीपते । । मूढा निरपराधेन ये लोककदनप्रदा । घ्नन्ति शूलेन चाङ्केण वाक्यदोषोद्गमेन च । तानेव निष्ठुरा दूता यमस्याज्ञाकराश्च ये । महाप्रेताख्यनिरये दीप्त शूलसमावृते । भेदयन्तीव तत्रैव दम्पत्योर्भेदकानपि । भुक्त्वा तु कदनं घोरं मन्वन्तरचतुष्टयम् । नरकान्ते ततो मर्त्यो जायते पक्षियोनिषु । पक्षी भूत्वा वियोगी-स्यात् जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । मानुषत्वमवाप्यैव शूल-रोगातुरो भवेत्" ।

४३ अर्शोरोग । "शृणुष्व तव पुत्रेण पुरा जन्मान्तरे कृतम् । साध्वीमृतुमतीं स्नाता सन्निधिमागतश्च स । एतत्-कर्म कृत तेन गृहीतश्चापि सा च स । आत्महा भ्रूणहा यस्तु कृतो येन च गोवध: । ते चार्शसा च दृश्यन्ते भुक्त्वा कष्ट सुदु सहम् । पञ्चत्रिंशत् समा कोट्यो लक्षाणामूनविंशति । तामिस्राख्य महाघोर गाढान्धतम सावृतम् । सर्पादिसमाकीर्णं दुष्प्रेक्ष्य जीववर्जितम् । स तिष्ठेद्विवशो दीनो येनेद दुष्कृत कृतम् । कर्मक्षय-मनुप्राप्य पश्चाद्भवति मानुष । सोऽर्शोगदवान् भूत्वा दु खेन पीडितो भवेत्" ।

४४ भगन्दररोग । "गुदस्य द्व्यङ्गुले पार्श्वे पित्तरक्तोदका कृति । प्रभवेद्विस्फटाकारो दुर्वहो मर्मभेदक । स वै भग न्दरो ज्ञेय कर्मजो नोपशाम्यति । आचार्यभार्यागमनं ये कुर्वन्ति नराधमा । पक्षपातमधर्मेण वा सदृश्धमा-महा । ते पतन्ति महाघोरे नरके च सुदारुणे । यः केशमूलच्छन्नत्वोऽसाहन भद्रपीठकम् । चोरयेद्यस्तु दुर्बुद्धि र्दृष्टस्त्रीयात् स्त्रीधन च य । स मृतस्तु विण्मूत्राख्यं नरक प्राप्य सीदति । गृध्रव्याघ्रगोमायुभल्लमाणोऽ-तिदु खित । भुक्त्वाद्युतसहस्रञ्च नवसत्त्व क्षमेत् पुन । सोऽप्यनेनैव रोगेण जन्मादावपि दृश्यते' ।

४५ छर्द्दि "शृणुष्व नृपशार्दूल । कथयामि तथाच्युत । गवा

[illegible]

पचद्य संपद्‌' भवत्यतीयोपलरेण सौन्दिकः" ।
५६अम्लपित्तम् "अथाम्लपित्तोपचयो भवेद्येन वदामि तत् । जिह्वास्वादवशाविष्टो मानवोयो निषेवति । निपिद्धमविकल्पेन स स्मृतं प्राप्य वायसीम् । प्रभक्ष्य मार्जारयोश्च योनिमासाद्य कर्मत । पश्चात् स जायते देही विद्वांसं प्रकृष्य च । स्तृतकण्ठश्चाम्लपित्तेन दह्यमानोऽतिदूषित" ।
५७शोथोदरम् "लोभान्मोहाद्भयाद्‌द्वेषात् कृत्वाऽधर्मं वदेत् यः । स भुङ्क्ते नरकं घोरं पश्चाच्छोथोदरी भवेत्" ।
५८जलोदरम् "अश्रावयित्वामद्देशेषु भिन्नभावं करोति यः । स्पृश्यते स तु दुरात्मा जलोदररुजा तत" ।
५९शोथः "पुत्रस्ते शोथवान् जात स्वकर्मार्जितदोषत । कर्त्ता भुङ्क्तेऽन्यथा कार्य कर्त्तव्या परिदेवना । विनापराधेन यतोवहवस्ताडिताः पुरा । कषायवेशव यैश्च तेन शोथाहितस्य सं । तदुपातकसमाविष्टो जातस्तव स्पृश्ये शृणु । तेन शोथार्द्दितः पुत्रो वृथा चिन्तापर प्रभो ।"
६०मूत्रकृच्छ्रम् "मूत्रकृच्छ्र भवेत् भूप । कर्मणा येन दारुणम् । देहिनो देहमाश्रित्य तन्मे निगदतः शृणु । विधवागमनं येन कृतं वा मद्यभोजनम् । मूत्रकृच्छ्री भवेत् सोऽपि भुक्ते च नरकं शृणु । स्वकृता विगुणं कर्म जन्मकर्म च वर्त्तते" ।
६१मूत्राघात "मूत्राघातो भवेद्येन तन्मे निगदतः शृणु । दम्पत्योर्मैथुने यस्तु महाविघ्नं समाचरेत् । मूत्राघातो भवेत्तस्य दुर्वहं कष्टप्रदम्" ।
६२अश्मरी "अथाश्मरी भवेद्येन तन्मे निगदतः शृणु । ऋतुस्नाता स्त्रियं यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति । अप्रीत्या क्रोधमायाद्या स याति नरकं नरः । पृथगोणितकृमिश्रे नरके पच्यते भृशम् । मातुपत्नवनुमाप्य शार्कराश्मरिरोगवान् । भूप ! विन्द्यत्तदिम कष्टं मूत्ररोधतः । आर्त्तवस्य विपर्यासं य करोति नराधम । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नरोभार्यामृतावियात्" ।
६३मेह । "मेहास्तु विंशति ख्याता पृथक्कर्मप्रभावजाः । तेषां सामान्यतः वक्ष्ये समासादुपपद्यते यतः । मधुमेह सान्द्रमेह सुराशुक्रोदकस्तथा । इक्षु सिकतयोश्च सितमेहस्तथैव च । फेन घोरस्य नीलस्य हारिद्र कालसपक । यथा रक्तस्य माञ्जिष्ठमस्मा क्षारस्तथा गज । वह्द्वासोपदेशेन ख्याता मेहान् पृथक् पृथक् । नामानुसारतः पूर्व कर्म चाया विधिश्चरेत् । पूर्व मैथुनकद्यस्तु

शौकरीं योनिमाप्नुयात् । तस्यान्ते मानुषीं प्राप्य जलमेहार्द्दितो भवेत् । मातृगामी मद्यान्तोहान्मधुमेही भवेदर । रजकीगमनाच्च स क्षारमेही प्रजायते । सतीविपर्ययं कृत्वा सान्द्रमेहान्वितो भवेत् । रोगिणीगमनान्मर्त्यो भवेन्माञ्जिष्ठमेहवान् । मित्रस्त्री धर्षिता येन स भवेच्छुक्रमेहवान् । चतुष्पदाभिगमने भवेत्सिकतमेहवान् । स्वर्णहर्त्ता क्षीरमेही सितमेही सुरारतः । कालमेही भवेत् सोऽपि पुण्यत्यागात् धर्मणात् । रजस्वलाया रति कृद्रक्तमेहार्द्दितो भवेत् । मज्जमेहयुत सोऽपि योऽन्त्यजागमनञ्चरेत् । इक्षुमेहश्चतिदुष्टः सोविधवागतिदोषतः । ब्राह्मणीगमनाद्देही फेनिलमेहेन मेहति । अव्रतागमनासक्तो हरिद्राभञ्च मेहति । मातर येऽभिगच्छन्ति भगिनीञ्चात्मन सुताम् । श्वश्रूं छायामताऽरक्ता भ्रातृभार्याञ्च मातुलीम् । गुरुस्त्रीं राजपत्नीञ्च मित्रस्त्रीं वा कुटुम्बिनीम् । मृता वैवस्वतपुरीं यान्ति भूते प्रपीडिता । ताद्यन्ते तत्र दुष्टात्मा मत्त शृणु वदामि ते । अङ्गारराशौ प्रक्षिप्य तान् दहन्ति यमाज्ञया । दूतास्तु महतीं घोरां ज्वलन्तीमायसीं शिलाम् । खादयन्ति च तान् पश्चात् नरके च क्षिपन्ति वै । नरकान्ते पुनस्तेऽपि मृता सु सूकरा भृशम् । सूकरा पञ्चवर्षाणि दश वर्षाणि कुक्कुटाः । पिपीलिकास्तयोमासा वृश्चिकाश्चाब्दमात्रकम् । भूत्वा प्रयान्ति गोयोनौ षड्‌वर्षा विफलेन्द्रिया । तत्राधर्मक्षयं कृत्वा ततो मानुषयोनिषु । प्रमेहगदयन्त्र सु प्राप्नुवन्ति मनोव्यथाम्" ।
६४पुत्रविनाश "धर्मपत्नीं परित्यज्य योऽन्यस्त्रीमैथुने रत । स स्त्रीविरक्तो भवति पुत्रस्तस्य विनश्यति" ।
६५शुष्कवृद्धि "मत्स्यं हत्वा लुब्धकेन विप्रोवेदमहिषतम । सदैव गहन याति मृग हन्ति निपादवत् । क्षिपोतान् बहून् सोऽपि नित्यं खादितवांस्तदा । आयुर्येषु स वै दूतैर्यातिमीतोयमाज्ञया । नि क्षिप्तो नरके घोरे तस्यान्ते त्वत्कुले द्विज । जातं सर्वगुणोपेत स्वकर्मवशत शृणु । शुष्करोगेण सम्प्राप्त क्षीणरेता सुदुःखित" ।
६६उन्माद "ब्राह्मणं वैष्णवं तीर्थं पितरं मातरं द्विजम् । नार्चयेन्निन्दयेद्वापि पुरा स नरकं व्रजेत् । सुरीयाख्ये महाघोरे निरये लोमभोजने । अथ चिरा भवेत् पापी मामादु खप्रपीडित । कर्मान्ते स पुनर्योनिं मानुषीं प्राप्य कर्मभि । उन्मादरोगवान् मर्त्यो जायते नृपसत्तम । स्वतिभमणं द्रव्यं वैदेत्त माध्वमे पुरी । ब्रह्माचार्य

सेवनम् । यः करोति स वै नेत्रपूयरोगयुतो भवेत् । मृत्वा कष्टमवाप्नोति पिचटादिक्षतोद्भवं । विहायात्मपतिं या स्त्री पुत्रमाप्नोति जारतः । साऽन्यजन्मनि भूपाल ! विरूपाक्षी भवेद् ध्रुवम् । सतुऽप्यप्रा प्रपश्येद्यः पुरुषोऽथ योषितम् । क्रोधाविष्टेन मनसा या सा त्वेष पतिं द्विजम् । साऽन्यजन्म समासाद्य विषमाक्षीभवेद्ध्रुवम्" ।

७६गलगण्ड गण्डमाला च "पुरा येन कृतं मोहाद्गुरुस्त्री-कण्ठदर्शनम् । स मृतः प्रान्तरे देशे निर्जले च यमाज्ञया । पात्यते किङ्करैर्घोरैर्दिव्यवर्षायुतत्रयम् । पुनर्जन्म समासाद्य क्षकम वयसश्च स । गलगण्डयुतो नित्यं गण्डमालाकुलोऽपि सन् । पापो सीदति दुःखेन चिरं कर्मवशानुगः" ।

७७नासारोग "म्लाङ्गकर्मपरिभ्रष्टो मन्मथाविष्टचेतन । सुगन्धि-कुसुमादीनि यानि द्रव्याणि तानि च । त्वया सततमाघ्रातं प्राप्तं दत्तं न कस्यचित् । ब्राह्मणेभ्यो न देवेभ्यो दत्तं तेनेदमीदृशम् । नासिकादेशमासाद्य कर्म चाश्रित्य तिष्ठति । किञ्च वेश्याङ्गनासक्तो यौवनं विफलीकृतम् । वेश्यायां रमिता येन तेनास्पृश्या द्विजातय" ।

७८क्षीरहीनस्तनता "याचमानं पयो या स्त्री न ददाति परार्भके । सा मृता सर्पिणी भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । तस्मात् कच्छपिकायोनौ भविष्यात्यब्दपञ्चकम् । ततश्च नरकं भुक्त्वा मानुषी तु भवेच्च सा । शृणु भूप । प्रसूता स्त्री क्षीणक्षीरस्तनी भवेत् । क्षीरं न क्षरते यस्याः स्तनात् सन्तप्यते हि सा । बालजपालनेऽशक्ता भूत्वा कष्टं विन्दति" ।

७९स्तनविस्फोटरोग "स्तनपाकोभवेद्येन कर्मणा स्तनतः शृणु । दृष्टाऽन्यपुरुषं या स्त्री स्तनं दर्शयते स्वकम् । सकामा-कामयुक्ता या दृष्टयौवनगर्विता । दूतैर्यमाज्ञया सापि मास्यते च निरन्तरम् । भुक्त्वा स्वकर्मजं दुःखं पुनर्भूत्वा च मानुषी । स्तनविस्फोटरोगाढ्या विषिता सुखवर्जिता" ।

८०वेश्यात्वम् "कृते भर्त्तरि या नारी परस्याभ्यभिलाषिणी । सा मृता किङ्करैर्याम्यैर्दण्डपाशाभिताड़िता । नीत्वा यमाज्ञया सा च विशुद्ध्यर्थं तत शृणु । आयसं पुरुषं तप्तं स्फुरद्वह्नुकरोज्ज्वलम् । आलिङ्गनमतिक्रूराः कारयन्ति नरं भृशम् । वर्षायुतसहस्रान्ते ततो मर्त्ये च शौकरीम् । सारमेयीञ्च मार्जारीं योनिमाविश्य क्रमतः । मृत्वा च मानुषी भवाद्वारस्त्रीत्वमवाप्य सा । अयेपपुरुषै सा च रम्यमाणा यथेच्छया । मर्त्ये मोहमयात् सा च तस्य प्रामत्र सङ्कल्पिता । न भवेद्या चान्यनारीयन्त्रमहपजीविका । यस्मा सा च भवेद्वेश्या जन्मजन्मन्यया न हि" ।

८१बाधिर्य्यम् "पुरा यस्तु महीपाल ! धर्मचिन्तापराङ्मुखः । निन्दकः पितृमातॄणां द्विजतीर्थसुखस्य च । स्मृते बाधिर्य्यरोगेण स एव परिरभ्यते" ।

८२श्लेष्मरोग "नित्यक्रियाबहिर्यस्तु भूत्वा भुङ्क्ते स दुर्मति । कृत भूमिपथं प्राप्त शुष्ककाष्ठोपजीवकः । पापयत्वमनुप्राप्य टप्रकुक्कुटसूकरः । भूत्वा च मानुषत्वे स श्लेष्मरोगी सदा भवेत्" ।

८३हस्तम्पूलम् "द्विजः सन्ध्याविहीनो यः स शूद्रादधमः स्मृतः । स मृतः याम्यते याम्यैर्वै वस्तपुरोगमैः । काष्ठी पारावतीं योनिं गत्वा तिष्ठति वत्सरम् । ततो मानुषतां प्राप्य हस्तम्पूलार्दितो भवेत्" ।

८४योनिरोग "रममाणं पतिं या स्त्री तोषयेन्न यथेच्छया । उष्ट्रा सा च मृता वै स्यात् जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । तस्माद्वै मानुषीं प्राप्य योनिं व्याध्यादियोगिनीम् । गत्वा सन्तप्यमाना सा योनिरोगेण निर्भरम् । किञ्च चौर्य्यप्रकारेण या हरत्यन्यभोजनम् । सा तद्रोगेण सततं गृह्यते नात्र संशय" ।

८५असृग्दरम् प्रदरम् "अथाऽसृग्दरमत्युग्रं प्रदरं योनिदोषजम् । कर्मणा येन राजेन्द्र ! तन्मे निगदतः शृणु । कृत्वा रन्धनमादौ या योषिद्भुङ्क्ते बुभुक्षया । बुभुक्षितं पतिं त्यक्त्वा वृथा पशुवधेन च । प्रयाति नरकं घोरं यत् प्रोक्तं मद्यभक्षणे । ततश्च नरकं भुक्त्वा ततो भवति वायसी । वायसी दश वर्षाणि शुकी भवति सा पुनः । मानुषी तु भवेत् पश्चादसृग्दरगदार्दिता । श्वेतप्रदरयुक्ता सा भवेद्या भक्ष्यचोरिणी" ।

८६ रूपवतीसुतोत्पादनम् परकान्तासुतोत्पादनञ्च । "महामना महादाता तीर्थकृत् पुण्यकर्मकृषिः । नगरीं भ्रमता तेन काचिदेका मनोहरा । रम्या व्यलोकि सौन्दर्यलीलारसनिवासभूः । तां दृष्ट्वा मोहितो राजा सम्यक्सञ्जातकौतुकः । तामादाय बलाच्छीघ्रं ययौ निजगृहं प्रति । विहाय महिषीरन्या नारीं प्रियधर्षयत् सदा । अत्यनुरागवान् राजा क्षणं ताञ्च न मुञ्चति । तस्या गर्भे सुतं राजा जनयामास सुन्दरम् । दैवादपि महीपाल आयुर्गेहे यमाज्ञया । नीतो यमान्तिकं दूतैर्घोरैश्च भयदारुणैः । धर्मराजपुरे तस्य चित्रगुप्तेन धीमता । एतत् श्रुत्वा यम क्रुद्धोऽब्रवीद्दूतान् सुनिष्ठुरान् । एवं क्रूरं दुराचारं मरयोपितम्भिय सदा । रौरवं नरकं नीत्वा ताडयध्वं निरन्तरम् । तस्मात् पुरीषमूत्राभ्यासवपङ्कस्य सततम्

न्सैम्यितं तदुपदर्शीतितम्। स्तीयमङ्ग। पाषा हस्तेन्दुस्था शुभा मता। निधनान्त्यगता नेष्टा निमिषाङ्कन नन्दिता। एवोनविंशे विधुनि रविं ये, चन्द्रोभने २, चन्द्रयुते ४, क्रमेण। विदेहनन्दैर्गणितोऽप्यर्कः दृष्टोऽष्ट ष्टयु १ युत ये युतो "२ज्ञनीतिम्" इत्यादौ तद्विस्तार मनार।

कर्म्माङ्ग न० ६त०। विहितस्य यागादिकर्म्मणोऽङ्गे यथा दर्शादे प्रयाजादि। दैवगणादयोऽपि कर्म्माङ्गानि। यथाह गर्ग —"तिथिनक्षत्रवारादि साधनं पुण्यपापयोः। प्रधान गुणभावेन स्वातन्त्र्येण न ते क्षमाः"। "प्रधानस्य विधेयस्य कर्म्मणो गुणभावेनाङ्गत्वेन, तदुक्तं "कालविहितं नैव वृद्धौ विनिर्दिश्यते। मन्त्रास्तु तदुपस्थानयुपादेये गुणो भवेत्" मट्टका०"प्रमाणान्तरावगविहित कर्म्म वृद्धौ प्रदम न विपर्य्यासमर्हति शास्त्रमिदमत्राटेव अस्य कर्म्मण उप स्थितिरिति उपादेये विधेये कर्म्मणि पूजादौ चन्द्रादिक्रियास्येन तदवच्छिन्नकालेन वा गुणि तत्कालजीविन कर्म्माधिकारात् प्रमाणान्तर सम्भवेनाविधेयत्वात्तिथ्यादिर्गुणः" ति० त० रघु०। "फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति" न्यायेन फलवत् प्रकरणे पठितानामफलानां सर्वेषां तदङ्गत्वमवधेयम्।

कर्म्माजीव पु० कर्म्मणा आजीवं जीवनम्। १शिल्पादिकर्म्म द्वारा जीवनसाधने। स च नृणां जन्मलग्नाद्दशमभावे मेषादीनां केन्द्रायणवशाग्रहादवसियत्वे शिल्पादि कर्म्मविशेष आजीवे जातके उक्तः, तच्च आजीवशब्दे ६४१,४२पृ० दर्शितम्। कर्म्म जीवति अण्। २शिल्पा दिकर्म्मजीविकावति त्रि०।

कर्म्मात्मन् पु० कर्म्मणा आत्मा आत्मभावो यस्य। सञ्चारि णि स्थाप्टोपनिषद्शरीरयुक्ते १जीवे। "तस्मिन् स्वपति तु स्वस्थे कर्म्मात्मान शरीरिण" मनुः। कर्म्मणि आत्मा मनो यस्य। २क्रियासक्तचित्ते च।

कर्म्माध्यक्ष पु० ७त०। क्रियाणामपि कृताकृतावेक्षके।

कर्म्मान्त पु०कर्म्मणः कृषिकर्म्मणोऽन्तो यत्र। सम्यक्कृषिकर्म्मणि १कृष्टभूमौ हेमच०। "आहन्यहन्यवेक्षेत कर्म्मान्तान् वाह नानि च" मनुः। कर्म्मणः तत्फलस्यान्तो यत्र। २इक्षुधान्यादिसञ्चयस्थाने च। "शुचीनाकरकर्म्मान्ते भीरू नन्तर्निवेशने" मनु। "कच्चित् सर्वे कर्म्मान्ताः परोक्षास्ते विशङ्किताः" भा०सभा० १६५ श्लो०। ६त०। ३कर्म्मसमाप्तौ च। "कर्म्मान्ते दक्षिणां दद्यात्" स्मृतिः।

कर्म्मार पु० कर्म्म ऋच्छति ऋ–अण्। १कर्म्मकारके (कामार) जातिभेदे, "नमस्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नमः, नमः कुलालेभ्यः कर्म्मारेभ्यश्च वो नमो नमः" यजु० १६ २७। "तपसे कौलालं मायायै कर्म्मारम्" यजु० ३०,७, पुरुष मेधे "मायायै कर्म्मारं लोहकारम्" वेददी०। "कर्म्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च" मनु। "ये धीवानो रथकाराः कर्म्मारा ये मनीषिणः" अथ० ३,५, २वंशभेदे (बेडराग), ३कर्म्मरङ्गवृक्षे च राजनि०। ४कर्म्मप्रापके त्रि० स्वार्थे कन्। कर्म्मारक कर्म्मरङ्गे वृक्षे (कामराङ्गा) पु० राजनि०।

कर्म्मार्हि पु० कर्म्मार्हति अर्ह–अच्। १पुरुषे राजनि०। तस्य कर्म्मकरणसमर्थत्वात्तथात्वम्। २कर्म्मकरणसमर्थे त्रि०।

कर्म्माशय पु० आशेरते पुरुषा अस्मिन् आ+शी–आधारे अच् कर्म्मणामाशयः। कर्म्मजन्ये धर्म्माधर्म्मरूपे गुणभेदे "क्लेशमूलः कर्म्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः" पात०सू०। कर्म्मविपाकशब्दे च अस्य भाष्यविवरणे दर्शिते।

कर्म्मिन् त्रि० कर्म्मास्त्यस्य ब्रीह्या० इनि। व्यापारयुक्ते स्त्रियां ङीप्। "कर्म्मिभ्यश्चाधिको योगी—तस्माद्योगी भवार्जुन" गीता। २फलाभिसन्धानेन कर्म्मकर्त्तरि च। "यत्कर्म्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते" मुण्ड० उ०। "इष्टापूर्त्तादिकर्म्मिणां धूमादिमार्गेण चन्द्र मण्डलादिप्राप्ति" शा० भा० "श्रोत्रियकृत्यकर्म्मि णाम्" याज्ञ०।

कर्म्मिष्ठ त्रि० अतिशयेन कर्म्मी इष्ठन् इनेर्लुक्। क्रियादक्षे जने

कर्म्मेन्द्रिय न० कर्म्मणा वचनादीनां निमित्तमिन्द्रियम् अश्व घासादिवत् निमित्तार्थे ६त०। वचनादिकर्म्मकरेषु वागा दिषु इन्द्रियेषु "वचोदानगमनविसर्गानन्दकाः क्रियाः। कृषिवाणिज्यसेवाद्यास्तेष्वन्तर्भवन्ति हि"। "वाक्पाणिपादपायूपस्थैरुक्तास्तत्क्रियाजनि। मुखादि गोलकेष्वास्ते तत्कर्म्मेन्द्रियपञ्चकम्" पञ्चदशी तेषां नाम कार्य्याण्युक्तानि। "वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्म्मेन्द्रिया ण्याहुः। वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्" सां०का०। "इन्द्रस्यात्मनश्चिह्नत्वादिन्द्रियमुच्यते" सां०कौ० व्याख्यातम्। तद्यथाभि तद्विवृतौ।

"तेषामिन्द्रियशब्दार्थस्तु कारणमाह इन्द्रस्यात्मन इति। "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते इत्यादि" श्रुतौ इन्द्रश ब्दस्यात्मवाचकत्वदर्शनात्, पाणिनिना "इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्" इत्यादिना [illegible] तल्लिङ्गाद्यर्थे घप्रत्ययेन निपा-

[illegible]

कर्मव्यतिहार [illegible]

कर्मशाला [illegible]

कर्मशील [illegible]

कर्मशूर [illegible]

कर्मश्रेष्ठ [illegible]

कर्मसंन्यास [illegible]

कर्मसंन्यासिक [illegible]

कर्मसंन्यासिन् [illegible]

कर्मसङ्ग [illegible]

कर्मसचिव [illegible]

कर्मसाक्षिन् [illegible]

कर्मसिद्धि [illegible]

कर्मस्थान [illegible]

तामसश्च त्रिधा महान्” इति स्मरणात् त्रैविध्यं चानयोर्व्यक्तिभेदाद् गमेदाद्वेत्यन्यदेतत् । एकादशेन्द्रियाणि दर्शयति” भा०। “कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम्” स्रू० “कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च, ज्ञानेन्द्रियाणि च चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणाख्यानि पञ्च । एतैर्दशभिः सहान्तरं मन एकादशकमेकादशेन्द्रियमित्यर्थः । इन्द्रस्य सङ्घातेश्वरस्य करणमिन्द्रियम् । तथा चाहङ्कारकार्यत्वे सति करणत्वमिन्द्रियत्वमिति”। “इन्द्रियाणां भौतिकत्वमत निराकरोति” भा० । “आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि” स्रू० । इन्द्रियाणीति शेषः । आहङ्कारिकत्वे च प्रमाणभूता श्रुतिः काललुप्ताप्याचार्यवाक्यान्मन्वाद्यखिलस्मृतिभ्यश्चानुमीयते । यद्यथा श्रुतिस्तु “बहु स्यां प्रजायेय” इत्यादि । ननु—“अन्नमयं हि सौम्य मनः” इत्यादिर्भौतिकत्वेऽपि श्रुतिरस्तीति चेन्न प्रकाशकत्वसाम्येनान्न करणोपादानस्यैवोपचिततया ऽहङ्कारिकत्वश्रुतेरेव मुख्यत्वात् । भूतानामपि हिरण्यगर्भसङ्कल्पजन्यतयाऽस्य मनोजन्यत्वाच्च । व्यष्टिमनआदीनां भूतसूक्ष्मतयैव तिष्ठता भूतेभ्योऽभिव्यक्तिमात्रेण तु भौतिकत्वश्रुतिर्गौणीति । ननु तथाप्याहङ्कारिकत्वनिर्णयो न घटते ? “यत्रास्य पुरुषस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्” इत्यादिश्रुतौ देवतास्विन्द्रियाणां लयकथनेन देवतोपादानकत्वस्याप्यवगमात् कारण एव हि कार्यस्य लय इत्याशङ्क्याह भा० । “देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य” स्रू० “देवतासु या लयश्रुतिः सा नारम्भकविषयिणीत्यर्थः, अनारम्भकेऽपि भूतले जलबिन्दोर्लयदर्शनात् । अनारम्भकेष्वपि भूतेष्वात्मनो लयश्रवणाच्च । “स एष विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति” इत्यादिश्रुताविति भावः” भा० ।

एतन्मूलतयैव सा० ति० “वैकारिकादहङ्कारादेव वा वैकारिका दश । दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्वि+वह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः । तैजसादिन्द्रियाण्यासन् तन्मात्रक्रमयोगतः”। इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवानाञ्च आहङ्कारिकत्वमुक्तम् ।

कर्मेन्द्रि[illegible] ~धिष्ठातृदेवाश्च वाचः वह्निः, पाणेरिन्द्रः, पादस्य [illegible] द्रो मित्रः, उपस्थस्य कः प्रजा । [illegible] रजोंशैः पाणादीनां [illegible] क्रमात् कर्मेन्द्रि- [illegible] ~स्थानानि जज्ञिरे” [illegible] विवरणोपन्यासे

निरास्तं, तच्च आत्मशब्दे ६६६ पृ० दर्शितम्, तेषामनुमानेन भौतिकत्वसिद्धिरिति शुष्कतार्किकमतमपि तत्र निरासितं तत्रैव पृ० द्रष्टव्यम् । “तेषां रजोऽंशैर्जातानि क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि च” शब्दचि० भागवतवाक्यम् ।

कर्व दर्पे भ्वा०प०अक० सेट् । कर्वति अकर्वीत् चकर्व प्रनिकर्वति । कर्वट: कर्वुर: कर्व्वूर ।

कर्व पु० किरति विषयेषु चित्तम् कॄ–व । कामे उज्ज्व० । कामस्य चित्तविक्षेपकत्वात् तथात्वम् ।

कर्वट पु० कर्व-अट । द्विशतग्राममध्ये शुन्दरस्थाने, यत्र गत्वा क्रयविक्रयादिना सन्निहितजनपदवासिनो जनाजीवन्ति १तादृशे ग्रामे पुरे वा, २नगरसार्द्धे च अमरटीका “कर्वटं द्विशतग्राममध्ये ग्रामोपनोहरं” हारा० उक्ते न० च ।३गधुरकण्टकवल्लाने ग्रामे च । ‘धनुःशतं परीणाहो ग्रामात् क्षेत्रान्तरं भवेत् । द्वे शते कर्वटस्य स्यात् नगरस्य चतुःशतम्” याज्ञ० “कर्वटस्य मधुरकण्टकवल्लानस्य ग्रामस्य” मिता० कूर्मविभागे प्राच्यां दिशि दृश्य० उक्ते ४देशभेदे “अथ पूर्वस्यामञ्जनवृषभध्वजपद्ममाल्यवद्गिरयः । व्याघ्रमुखसुह्मकर्वटचन्द्रपुराः शूर्पकर्णाश्च” । “ताम्रलिप्तं च राजानं कर्वटाधिपतिं तथा । सुह्मानामधिपं चैव ये च सागरवासिनः” भा० स० २९ भीमप्राचीविजये । त्रिकाण्डशेषे तु “चतुरष्टशतग्रामान्तर्द्रोणमुखकर्कटौ” इत्युक्तेः ५ अष्टशतग्राममध्यस्थग्रामे च पु० ।

कर्वर न० कृ–वरच् । १कर्मणि निरु० । “अन्यदद्य कर्वरमन्यदु” ऋ० ६, २४, ५ । “कर्वरं कर्म भासैतत्” भा० । कॄ–विक्षेपे ष्वरच् । २व्याघ्रे ३राक्षसे च पु स्त्री उज्ज्व० जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ४निशायां स्त्री षित्त्व षित्त्वात् ङीष् । कर्वरीत्येव । सा च ५हिङ्गुपत्र्याम् जटाध० ६शिवायां मेदि० ।

कर्वुदार पु० कर्व दर्पे उण् तं दारयति दृ-अण् । कोविदारवृक्षे

कर्वु(र्वू)र पु० कर्वु (र्वू)रशब्दार्थे ।

कर्श्य पु० कृश–यत् । कर्चूरे, (कर्पूर) राजनि० ।

कर्ष पुन० कृष–अप् कर्मणि घञ् वा । “दशार्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषं माषाह्वयैः षोडशभिश्च कर्षम्” लीला० उक्ते अशीतिरक्तिकापरिमाणे षोडशमाषके मानभेदे २ तन्मिते सुवर्णे च ।३विभीतकवृक्षे पु० शब्दरत्ना० । भ्वा० कृष–भावे घञ् ।४आकर्षणे । तुदा० कृष–भावे घञ् ।५विलेखने च । अत्र प्रसङ्गात् पौराणिकमान्त्रिकशोचित प्रस्थादिपरिभाषितवैद्यकपरिभाषितमानभेदउच्यते । तत्र पौराणिकादिमा

[illegible]

तामसश्च त्रिधा महान्" इति स्मरणात् त्रैविध्यं चानयोर्व्यक्तिभेदाद् प्रभेदाद्वेत्यन्यदेतत् । एकादशेन्द्रियाणि दर्शयति" भा०। "कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम्" सू० "कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च, ज्ञानेन्द्रियाणि च चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणाख्यानि पञ्च । एतैर्दशभिः सहान्तरं मन एकादशकमेकादशेन्द्रियमित्यर्थः । इन्द्रस्य सङ्घातेश्वरस्य करणमिन्द्रियम् । तथा चाहङ्कारकार्यत्वे सति करणत्वमिन्द्रियत्वमिति"। "इन्द्रियाणां भौतिकत्वमतं निराकरोति" भा० । "आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि" सू० । इन्द्रियाणीति शेषः । आहङ्कारिकत्वे च प्रमाणभूता श्रुतिः काललुप्ताप्याचार्यवाक्यान्मन्वाद्यखिलस्मृतिभ्यश्चानुमीयते । प्रत्यक्षा श्रुतिस्तु "अहं बहु स्याम्" इत्यादि । ननु—"अन्नमयं हि सौम्य मनः" इत्यादिर्भौतिकत्वेऽपि श्रुतिरस्तीति चेन्न प्रकाशकत्वसाम्येनान्नकरणोपादानस्यैवोपचिततयाहङ्कारिकत्वश्रुतेरेव मुख्यत्वात् । भूतानामपि हिरण्यगर्भसङ्कल्पजन्यतयाऽस्य मनोजन्यत्वाच्च । व्यष्टिमनआदीनां भूतसूक्ष्मैस्तिष्ठतां भूतेभ्योऽभिव्यक्तिमात्रेण तु भौतिकत्वश्रुतिर्गौणीति । ननु तथाप्याहङ्कारिकत्वनिर्णयो न घटते ? "अस्य पुरुषस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्" इत्यादिश्रुतौ देवतास्विन्द्रियाणां लयकथनेन देवतोपादानकत्वस्याप्यवगमात् कारणे एव हि कार्यस्य लय इत्याशङ्क्याह भा०। "देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य" सू० "देवतासु या लयश्रुतिः सा नारम्भकविषयिणीत्यर्थः, अनारम्भकेऽपि भूतले जलबिन्दोर्लयदर्शनात् । अनारम्भकेष्वपि भूतेष्वात्मनो लयश्रवणाच्च । "स एष विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति" इत्यादिश्रुताविति भावः" भा०।

एतन्मूलतयैव शा० ति० "वैकारिकादहङ्कारात् या वैकारिका दश । दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्वि+वह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रका । तैजसादिन्द्रियाण्यासं स्तन्मात्रक्रमयोगतः"। इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवानाञ्च आहङ्कारिकत्वमुक्तम् ।

कर्मेन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवाश्च वाचः वह्निः, पाण्योरिन्द्रः, पादयोः उपेन्द्रः, पायोः मित्रः, उपस्थस्य कः ब्रह्मा ।

वेदान्तिमते च आकाशादीनां रजोंशैः वागादीनां क्रमेणोत्पत्तिः "रजोऽशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि तु । वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे" पञ्चदश्युक्ते तेषाञ्चाहङ्कारिकत्वं प्रमेयविवरणोपन्यासे निराकृतं, तच्च आत्मशब्दे ६६६ पृ० दर्शितम्, तेषामनुमानेन भौतिकत्वसिद्धिरिति शुष्कतार्किकमतमपि तत्र निरासितं तत्रैव पृ० द्रष्टव्यम् । "तेषां रजोऽशैर्जातानि क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि च" शब्दचि० भागवतवाक्यम् ।

कार्व दर्पे भ्वा० प० अक० सेट् । कर्वति अकर्वीत् चकर्व अनिकर्वति । कर्वट कर्वुर' कर्वूर ।

कार्व पु० किरति विषयेषु चित्तम् कॄ—व । कामे उज्ज्व० । कामस्य चित्तविक्षेपकत्वात् तथात्वम् ।

कार्वट पु० कर्व-अट । द्विशतग्राममध्ये सुन्दरस्थाने, यत्र गत्वा क्रयविक्रयादिना सन्निहितजनपदवासिनो जना जीवन्ति १ तादृशे ग्रामे पुरे वा, २ नगरप्रान्ते च अमरटीका "कर्वटं द्विशतग्राममध्ये ग्रामोत्तमोत्तरं" हारा० उक्ते न० च ।३प्रचुरकण्टकप्रान्ते ग्रामे च । 'धनुः शतं परीणाहो ग्रामात् क्षेत्रान्तरं भवेत् । द्वे शते कर्वटस्य स्यात् नगरस्य चतुःशतम्" याज्ञ० "कर्वटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य ग्रामस्य" मिता० कूर्मविभागे प्राच्यां दिशि ह०सं० उक्ते ४देशभेदे "अथ पूर्वस्यामञ्जनवृषभध्वजपद्ममाल्यवद्गिरयः । व्याघ्रमुखसुह्मकर्वटचान्द्रपुराः शूर्पकर्णाश्च" । 'ताम्रलिप्तं च राजानं कर्वटाधिपतिं तथा । सुह्मानामधिपं चैव ये च सागरवासिनः " भा० स० २९ भीमप्राचीविजये । त्रिकाण्डशेषे तु "चतुरष्टशतग्रामान्तर्द्रोणमुखकर्वटौ" इत्युक्तेः ५ अष्टशतग्राममध्यस्थग्रामे च पु०।

कार्वर न० कृ-वरच् । १कर्मणि निरु०। "अन्यदद्य कर्वरमन्यदु" ऋ० ६,२४,५ । "कर्वरं कर्म नाम तत्' भा०। कॄ-विक्षेपे ष्वरच् । २व्याघ्रे ३राक्षसे च पु स्त्री उज्ज्व० जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ४निशायां स्त्री विश्व० षित्त्वात् ङीष् । कर्वरीत्येव । सा च ५हिङ्गुपत्र्यां जटाध० ६शिवायां मेदि०।

कर्वुदार पु० कर्व दर्पे उण् तं दारयति दॄ-अण् । कोविदारवृक्षे

कर्वु(र्वू)र पु० कर्बु (र्बू)रशब्दार्थे ।

कार्श पु० कृश-यत् । कर्चूरे, (कचूर) राजनि० ।

कार्ष पु न० कृष-अच् कर्मणि घञ् वा । "दशार्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषं माषाह्वयैः षोडशभिश्च कर्षम्" लीला० उक्ते अशीतिरक्तिकापरिमाणे षोडशमाषके मानभेदे २ तन्मिते सुवर्णे च ।३विभीतकवृक्षे पु० शब्दरत्ना०। भ्वा० कृष—भावे घञ् ।४आकर्षणे । तुदा० कृष—भावे घञ् ।५विलेखने च । अत्र प्रसङ्गात् पौराणिकस्मार्त्तकर्मोचित रक्त्यादिपरिभाषितवैद्यकपरिभाषितमानभेद उच्यते । तत्र पौराणिकादिमा

तामसश्च त्रिधा महान्' इति स्मरणात् तैविध्यं चानयोर्व्यक्तिभेदात् प्रभेदाद्वेत्यन्यदेतत् । एकादशेन्द्रियाणि दर्शयति" भा०। "कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम्" सू० "कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च, ज्ञानेन्द्रियाणि च चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणाख्यानि पञ्च । एतैर्दशभिः सहान्तरं मन एकादशकमेकादशेन्द्रियमित्यर्थः । इन्द्रस्य सङ्घातेश्वरस्य करणमिन्द्रियम् । तथा चाहङ्कारकार्यत्वे सति करणत्वमिन्द्रियत्वमिति"। "इन्द्रियाणां भौतिकत्वमत निराकरोति" भा० । "आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि" सू० । इन्द्रियाणीति शेषः । आहङ्कारिकत्वे च प्रमाणभूता श्रुतिः कालनुप्राप्याचार्यवाक्यान्मन्वाद्यखिलस्मृतिभ्यश्चानुमीयते । अन्यथा श्रुतिस्तु "बहु बहु स्याम्" इत्यादि । ननु—"अन्नमयं हि सौम्य मन" इत्यादिर्भौतिकत्वेऽपि श्रुतिरस्तीति चेन्न प्रकाशकत्वसाम्येनान्न करणोपादानत्वस्यौपचारिकतयाऽहङ्कारिकत्वश्रुतेरेव बलवत्त्वात् । भूतानामपि हिरण्यगर्भसङ्कल्पजन्यतयाऽस्य मनोजन्यत्वाच्च । व्यष्टिमनआदीनां सूक्ष्मरूपतयैव तिष्ठतां भूतेभ्योऽभिव्यक्तिमात्रेण तु भौतिकत्वश्रुतिर्गौणीति । ननु तथाप्याहङ्कारिकत्वनिर्णयो न घटते ? "यत्रास्य पुरुषस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्" इत्यादिश्रुतौ देवतास्विन्द्रियाणां लयकथनेन देवतोपादानकत्वस्याप्यवगमात् कारण एव हि कार्यस्य लय इत्याशङ्क्याह भा०। "देवताल्यश्रुतिर्नारम्भकस्य" सू० "देवतासु या लयश्रुतिः सा नारम्भकविषयिणीत्यर्थः, अनारम्भकेऽपि भूतले जलबिन्दोर्लयदर्शनात् । अनारम्भकेष्वपि भूतेष्वात्मनो लयश्रवणाच्च । "स एष विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति" इत्यादिश्रुताविति भावः" भा० ।

एतन्मूलतयैव सा० त० 'वैकारिकादहङ्काराद्वे सा वैकारिका दश । दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्वि+वह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रका । तैजसादिन्द्रियाण्यासन् ज्ञानात्मकर्मयोगत" । इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवानाञ्च आहङ्कारिकत्वमुक्तम् ।

कर्मेन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवाश्च वाचो वह्निः, पाणेरिन्द्रः, पादस्य उपेन्द्रः, पायोर्मित्रः, उपस्थस्य च ब्रह्मा ।

वेदान्तिमते च आकाशादीनां रजोंशैः वागादीनां क्रमेणोत्पत्तिः "रजोऽंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि तु । वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे" पञ्चदश्युक्तेः तेषाञ्चाहङ्कारिकत्वं प्रमेयविवरणोपन्यासे निरस्तं, तच्च आत्मशब्दे ६६६ पृ० दर्शितम्, तेषामनुमानेन भौतिकत्वसिद्धिरिति शुष्कतार्किकमतमपि तत्र निरासितं तत्रैव पृ० दृश्यम् । "तेषां रजोऽंशैर्जाताभि क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि च" शब्दचि० भागवतवाक्यम् ।

कर्व दर्पे भ्वा० प० अक० सेट् । कर्वति अकर्वीत् चकर्व प्रनिकर्वति । कर्वट खर्वुरः कर्वुर ।

कर्व पु० किरति विषयेषु चित्तम् कॄ–व । कामे उज्ज्व० । कामस्य चित्तविक्षेपकत्वात् तथात्वम् ।

कर्वट पु० कर्व-अट । द्विशतग्राममध्ये सुन्दरस्थाने, यत्र गत्वा क्रयविक्रयादिना सन्निहितजनपदवासिनो जना जीवन्ति १तादृशे ग्रामे पुरे वा, २नगरप्रान्ते च अमरटीका "कर्वटं द्विशतग्राममध्ये ग्रामो मनोहरः" हारा० उक्ते न० च । ३प्रचुरकण्टकप्रान्ते ग्रामे च । 'अनु गतं' परीणाहो ग्रामात् क्षेत्रान्तरं भवेत् । द्वे शते कर्वटस्य स्यात् नगरस्य चतुःशतम्" याज्ञ० "कर्वटस्य प्रचुरकण्टकप्रान्तस्य ग्रामस्य" मिता० कूर्मविभागे प्राच्यां दिशि वृ०स० उक्ते ४देशभेदे "अथ पूर्वस्यामञ्जनवृषभध्वजपद्ममाल्यवद्गिरय । व्याघ्रमुखसुह्मकर्वटचान्द्रपुरा शूर्पकर्णाश्च" । "ताम्रलिप्तं च राजानं कर्वटाधिपतिं तथा । सुह्मानामधिपं चैव ये च सागरवासिनः" भा० स० २९ भीमप्राचीविजये । त्रिकाण्डशेषे तु "चतुरष्टशतग्रामान्तर्द्रोणमुखकर्वटौ" इत्युक्तेः ५ अष्टशतग्राममध्यस्थग्रामे च पु० ।

कर्वर न० कृ–वरच् । १कर्मणि निरु० । "अन्यदद्य कर्वरमन्यदु" ऋ० ६,२४,५ । "कर्वरं कर्मनामैतत्" भा० । कॄ-विक्षेपे ष्वरच् । २व्याघ्रे ३राक्षसे च पु० स्त्री उज्ज्व० जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ४निशायां स्त्री विश्व पित्वात् ङीष् । कर्वरीत्येव । सा च ५हिङ्गुपत्र्याम् जटाध० ६यिशाया मेदि० ।

कर्वुदार पु० कर्वं दर्पं उण् न दारयति दृ-अण् । कोविदारवृक्षे

कर्वु(र्वू)र पु० कर्बु (र्बू)रशब्दार्थे ।

कर्श पु० क्रश-यत् । कर्पूरे, (कपूर) राजनि० ।

कर्ष पु न० कृष–अच् कर्मणि घञ् वा । "दशार्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषं माषाह्वयैः षोडशभिश्च कर्षम्" लीला० उक्ते अशीतिरक्तिकापरिमाणे षोडशमाषके मानभेदे २ तन्मिते सुवर्णे च । ३विभीतकवृक्षे पु० शब्दरत्ना० । स्वा० कृष–भावे घञ् । ४आकर्षणे । तदा० कृष–भावे घञ् । ५विलेखने च । अत्र प्रसङ्गात् पौराणिकशास्त्रकर्मोचित कृत्यादिपरिभाषिपवैद्यक परिभाषितमानभेद उच्यते । तत्र पौराणिकादिमा

शूर्पाभ्याञ्च भवेद्द्रोणी वाही गोणी च सा स्मृता। द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः। चतुःसहस्रपलिका षण्णवत्यधिका च सा। पलानां द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्त्तितः। तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः। माषटङ्काक्षविल्वानि कुडवप्रस्थमाढकम्। राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणम्। मागधपरिमाणाया षड्रत्तिको माषश्चतुर्विंशतिरत्तिकष्टङ्कः षण्णवतिरत्तिकः कर्षः। अयञ्चरक सम्मतः। सुश्रुतमते पञ्चरत्तिको माषो विंशतिरत्तिकष्टङ्कोऽशीतिरत्तिकः कर्षः। अयमेव कालिङ्गपरिमाणायामपि यतस्तत्राष्टरत्तिको माषो द्वात्रिंशद्रत्तिकष्टङ्कः सार्द्धटङ्कद्वयमितः कर्षः। गुञ्जादिमानमारभ्य यावत् स्यात् कुडवस्थितिः। द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम्। प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तद्द्रवार्द्रयोः। मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न क्वचित् स्मृतम्। मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम्। विस्तीर्णञ्च तथोच्चञ्च तन्मानं कुडवं वदेत्। इति मागधमानम्। कालिङ्गमानम् “यतो मन्दाग्नयो ह्रस्वा हीनसत्त्वा नराः कलौ। अतस्तु मात्रा तद्योग्या प्रोच्यते सुज्ञसम्मता। यवो द्वादशभिर्गौरसर्षपैः प्रोच्यते बुधैः। यवद्वयेन गुञ्जा स्यात् त्रिगुञ्जो वल्ल उच्यते। माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत् क्वचित्। चतुर्भिर्माषकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च। गद्याणो माषकैः षड्भिः कर्षः स्याद्दशमाषिकः। चतुःकर्षैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः। चतुष्पलैश्च कुडवः प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः। स्थितिर्नास्त्येव मात्रायाः कालमग्निं वयो बलम्। प्रकृतिं दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत्। नाल्पं हन्त्यौषधं व्याधिं यथाम्भोऽल्पं महानलम्। अतिमात्रञ्च दोषाय शस्यो यस्य बहूदकम्”।

कर्षं नित्यमर्हति ठञ्। कार्षिक कर्षपरिमाणार्हे “कार्षिकस्ताम्रिकः पणः इत्यमरः”। नित्यकर्षणार्हे क्षेत्रभेदे च मञन्तकर्षस्य “कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः” पा० अन्तोदात्तता अत्र कर्षेतिगणा निर्द्देशात्तुदादेराद्युदात्ततेति सि० कौ०।

कर्षक त्रि० कृष–विलेखने। १ क्षेत्रकर्षणकारके (क्षाण) “कश्चिच्च बीजं भक्तञ्च कर्षकस्यावसीदति” भा० स० ५ अ० “पर्ण्येन कर्षकं शुद्रं दुर्बलं मम पुत्रकम्। मतोऽ-नाभिनिघ्नन्तं लाङ्गलेन च पीडितम्” भा० ९ अ० सुरभेर्वाक्यम् “कालमाप्तमुपासीत शस्यानामिव कर्षकम्” भा० व० २५८ अ०। “त्व समीरण इव प्रतीक्षित” “कर्षकेण वलजा पुपूषता” माघ २वैश्ये ३आकर्षके च।

कर्षण न० तुदा० कृष–भावे ल्युट्। लाङ्गलादिना भूमेर्विलेखने (चाष देओया) हेम०। “ऋतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्” मनु। कृषिशब्दे विवृतिः। भ्वा० कृष–ल्युट्। २आकर्षणे च (टाना) “मन्यमानमतिमात्र-कर्षणात्” रघु “शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा” मनु। ३क्षीरिणीवृक्षे स्त्री राजनि० गौरा० ङीष्।

कर्षणि स्त्री कृष–अनि। असत्यां स्त्रियाम् उणादिकोष शब्दकल्पद्रुमे उक्तम्। तच्चिन्त्यम् “कृषेरादेश च” उणा० २, १०५ सू० चर्षणिरित्यस्यैव सिद्धिः कर्षणिरिति पाठो लिपिकरप्रमादकृत। अतएव उज्ज्वलदत्तेन “चर्षणि र्बन्धकीत्युक्ता” कृषेरनिप्रत्ययेन सिद्धेः चैचलार्थम्” इत्युक्तम्

कर्षफल पु० कर्षः तन्मात्रं फलमस्य। १विभीतकवृक्षे, अमर २आमलक्याम् स्त्री रत्नमाला टाप्।

कर्षापण पु० कर्षेणापणाय्यते क्रीयते। षोडशपणपरिमाण (काहन) कर्षस्य षोडशमाषकमितत्वेन षोडशभिः पणैस्तस्य क्रयणात् तस्य तथात्वम्। “अशीतिभिर्वराटकैः पण इत्यभिधीयते। ते षोडश पुराणः स्यात् रजतं सप्तभिस्तु तै” गौतमेन षोडशपणेषु पुराणशब्दस्य परिभाषितत्वात् “द्वात्रिंशत्पणिका गावो शतस्य पौराणिकोमतः” कात्यायनेन द्वात्रिंशत्पणानां गोमूल्यतयाभिधानेन “धेनुः पञ्चभिराढ्यानां मध्यानां त्रिपुराणिका। कार्षा-पणैकमूल्या हि दरिद्राणां प्रकीर्त्तिता” षट्त्रिंशन्मते पुराणकार्षापणयो पर्य्यायतादर्शनाच्च तथार्थता। तत प्रज्ञा० स्वार्थे अण्। कार्षापणोऽप्यत्र अर्द्धर्चादि० तेन पु न०।

कर्षिन् त्रि० कृष–आकर्षे णिनि। आकर्षके। “सव्येतर मात्सरगन्धकर्षिणः” रघु। स्त्रियां ङीप्। “घ्राण कान्तमधुगन्धकर्षिणी” रघु। ङीवन्त २क्षीरिणीवृक्षे ३अश्वखुरनामलज्जालुस्तत्तौषधिभेदे कणिकायां च स्त्री जटा०

कर्षू पु० कृष–ऊ। १करीषानले (घुटेर आगुन)। २कुल्यायां स्त्री अमर। ३कृष्टखाते मेदि०। कृष्टखातस्तु “चतु-रङ्गुलपृथ्वीश्चावदन्तरास्तथाथ खाता वितस्त्यायतास्तिस्रः कर्षूः कुर्यात्” मा० श्रि० विष्णुप्रमाणकगतभेदः। “ततः कर्षूः कुर्यात् तन्मूले प्रागुदगन्ता प समाधान कृत्वा पिण्डनिर्वपणम्” “कर्षूत्रयमूले पुरुषाणां, कर्षूत्रय-

कालकूट पु॰ नगरभेदे राजनि॰ । तत्र भवार्थे तद्राजार्थे च "साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्" पा॰ इञ् । कालकूटि तद्भवे त्रि॰ तन्नृपे च । इञश्चास्त्रियां बहुषु लुक् । कलकूटास्तद्देशवासिषु तन्नृपेषु च स्त्रियां तु न लुक् । कालकूटय इत्येव । [जातित्वात् ङीप्

कलघोष पु स्त्री कलो घोषोऽस्य । कोकिले शब्दर॰ स्त्रियां

कलङ्क पु॰ कलयति क्षिप कल् बाधौ अङ्कयेति, क जलमाप्य अपि लङ्घयति गच्छति लघि-गतौ अण् वा । १चिह्ने २अपवादे, ताम्रादिधातुना ३मलभेदे (कलङ्कान), ताम्रादियोगात् ४अन्नादेर्विकारे च मेदि॰ । "शशरूपाप-कर्षेषु कलङ्का" काद॰ । "धारानिबद्धेव कलङ्करेखा" "मम सदाचारशुचे कलङ्क" रघु । "ताम्रवर्णश्च परुषो मन्दरश्मिर्दिवाकर । अदृश्यत कलङ्काङ्क, सशक्तो धूमकेतुना" रामा॰ । तत्र अस्त्यर्थे इनि । कलङ्किन् तद्युक्ते त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । "कलङ्की जायते विल्वे" ति॰ त॰ स्मृति । तत्र तारका॰ जातार्थे इतच् । कलङ्कित जातकलङ्के त्रि॰ ।

कलङ्कष पुंस्त्री करेण कषति वा॰ खच् मुम् च रस्य ल । १सिंहे शब्दमा॰ । जातित्वात् स्त्रियां ङीष् । २करताल्यां स्त्री शब्दरत्ना॰ टाप् ।

कलङ्कुर पु॰ क जलं लङ्घयति लघि-गतौ पिच-उरच् । जलानामावर्त्ते स्वतोजलभ्रमे त्रिका॰ ।

कलञ्ज पु॰ केकिशब्द खञ्जति भाषते ख इत्यव्यक्तानुकरणम् खजि-अण् । विषाक्तास्त्रेण हते १मृगे, २पक्षिणि च । ३तन्मांसे न॰ "न कलञ्जं भक्षयेदिति" श्रुति । ४ताम्रकूटे च (तामाक) "कलञ्जवेष्टनधूमपानात् स्यादन्तर्बहिर्मुखरोगहानिरिति" वैद्यके तत्सेवनात् मुखरोगहान्यादि उक्तम् । ५परिमाणभेदे च । कर्षशब्दे मानप्र॰ तन्मानभेदोक्तश्च ।

कलञ्जाधिकरण न॰ "न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिवाक्यमधिकृत्य मीमांसकन्यायभेदे स च न्याय यथा किं यदा कदापि तद्भक्षणनिषेधः । उत सर्वदेति संशय । यदा कदाचिन्निषेध इति पूर्वपक्ष सर्वदा तन्निषेध इति सिद्धान्त । तदेतत्प्रकृत्य एका॰ त॰ दर्शित यथा "न कलञ्जं भक्षयेत्" इति श्रुति कलञ्जभक्षणाभावविषयक कार्यमित्यर्थ । तत्र कालविशेषादुपादानानिषिध्यमानक्रियायां प्रवृत्तिमतोनिषेधविधावधिकारादुत्पन्नत्काले तस्यां तत्र निवृत्ति । न हि कलञ्जभक्षणाद्युपरत कुतश्चित् कारणान्निवृत्तस्य निषेधानुपालन सकृद्वृत्तमिति कलञ्जभक्षणनिषेधो न पुनस्त निवर्त्तयति किन्तु भक्षणप्रवृत्तिमत्तामात्रमधिकारिविशेषण यदा यदा भवति तदा तदैव निषेधविधिरपि त निवर्त्तयति । न हि कलञ्जस्य भक्षणमुपक्रम्य यावत् काल तन्न त्यजति । अतस्तदितरकाले निवृत्ति सिद्धैवेति भवति विफलोविधि । ननु नासौ निवृत्तिरप्रवृत्तस्य निवृत्त्यनुपपत्ते । सत्य, प्रवृत्त्युपाधिना विनाशमाश्रयन् प्रागभाव एव प्रवृत्तिनिराकरणात् साध्यमानोनिवृत्तिरुच्यते न तु प्रवृत्तिरपि साध्यतयोपदिश्यते किन्तु रागप्राप्तप्रवृत्तिमतएव निषेधविधावधिकार: । यत्तु "मनसा तु प्रवृत्तस्य भूतचेष्टावतोऽपि वा । यद्रागतभावस्य सत्त्वं न तन्निवर्त्तनम्" इति । अत्रापिशब्देनाप्रवृत्तस्यास्यसमुच्चयान्न विरोध । भूतचेष्टावत इति । "भूत क्ष्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीव त्रिषूचिते । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना" इति मेदिन्युक्तं भूते प्राप्ते निषेध्ये चेष्टावतइत्यर्थ । ततश्च प्रागभाव एव कालान्तरसम्बन्धितया साध्यत्वेनोपदिश्यते । प्रागभावश्चानादिसंसर्गाभावमात्रपर तथाप्रवृत्तस्य भक्षणकारणमननुतिष्ठत सिध्यत्येव । तस्मात् सकृत्क्रियापर्यवसायित्वे विफलोविधि । कादाचित्काकरणस्य निषेधमन्तरेणापि प्राप्ते । न च स्वर्गकामादिवत् साध्यतया प्रवृत्तिमत्कर्त्तृकत्वमप्यङ्ग विषयमात्रानुष्ठानाधीनसिद्धत्वान्निषेधनियोगानामितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाविरहात् अत एव शुचित्वमपि तत्र नाङ्गम् । तथान्निषेधविधिषु काकदन्तोद्देशवदुक्तस्य रटहाकृत्यादिवदटस्यत्वेनाधिकारिविशेषणीभूताया प्रवृत्तेर्यावत्कालमनुवृत्तिस्तावत्कालमेव निवृत्तौ साफल्य पुनर्निमित्तान्तरवच्च सकृदनुष्ठानेनैव शास्त्रार्थसिद्धि "।

यथा चात्र निवृत्तेरेव बोध्यता न प्रवृत्त्यभावस्य तथा समर्थित वृहदारण्यकब्राह्मणभाष्ययो यथा—

"प्रतिषिद्धानिष्टफलसम्बन्धश्च वेदादेव विज्ञायते न चानुष्ठेय स । न च प्रतिषिद्धविषये प्रवृत्तक्रियस्याकरणादन्यदनुष्ठेयमस्ति । अकर्त्तव्यताज्ञाननिष्ठतैव हि परमार्थत प्रतिषेधविधीना स्यात् । क्षुधार्त्तस्य प्रतिषेधज्ञानसंस्कारस्याभक्ष्येऽभोज्ये वा प्रत्युपस्थिते कलञ्जाभिशस्तान्नादाविद भक्ष्यमदो भोज्यमिति वा ज्ञानमुत्पन्नं तद्विपयया प्रतिषेधज्ञानस्मृत्या बाध्यते मृगतृष्णिकायामिव

न्यक । यद्यपि तत्र बलवदनिष्टसाधनत्वविनि-
र्मोकेनेष्टसाधनत्वस्य भानं निषिद्धं तदभानञ्च विधि
दर्शनपक्षे न सम्भवति विशिष्टशक्तौ विशेषणविनिर्मो-
केण शक्त्याभासकत्वात् । तद्धर्मप्रकारेण पदार्थविषय-
कशाब्दबोधे तत्तद्धर्मांशे शक्यतावच्छेदकत्वापर्य्याप्त्यवगाहि-
ज्ञानस्य हेतुत्वात् अन्यथा विशिष्टत्वादिवाचकस्वर्गा-
दिपदाद्विना लक्षणया केवलसुखत्वादिशाब्दबोधापत्तेः" ।
"इदन्तु बोध्यं बलवदनिष्टाजनकत्वमत्र न तीव्रदुःखा-
जनकत्वं सह्यावाजपेयादौ तस्य बाधात् नापि
बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वं दुःखमात्रस्य विरक्ताना
बलवद्द्वेषविषयत्वेनाऽव्यावर्त्तकतापत्तेः तत्ज्ञानस्याप्रवर्त्तक-
त्वात् तस्य विधित्वायोगाच्च यत्र बलवान् द्वेषस्तज्जनकता-
ज्ञानत्वेन बलवद्द्वेषविषयत्वेन वा प्रवृत्तिसामान्यं प्रति
प्रतिबन्धकत्वात्, परन्तु नरकाजनकत्वं पापाजनकत्वं
वा, तद्विरहश्चैव कलञ्जभक्षणादौ नञा बोध्यते" शब्द०प्र०

कलट न० कं सुखं अटति आप्नोति अट-अच्-६त०।
खड़ाच्छादने (खाल) तृणादिमये पदार्थे शब्दर० ।

कलतूलिका स्त्री कं सुखं भाति विषयत्वेन भा–क कल
सुखविषयं कामं तूलयति निष्कर्षति पूरयति वा तूल
पूरणे-निष्कर्षे वा ण्वुल् । इत्त्वाभावात् स्त्रियां सिका०।
इच्छाया सुखविषयत्वेन सुखाधायकत्वात् तत्पूरकत्वात्
तन्निष्कर्षकत्वाद्वा तस्यास्तथात्वम् । कलतूलिका कलतर्षिका
वा अत्र पाठान्तरमपि उभयत्र हेमो० साधु ।

कलम पु० गड़-सेचने अमन् धातोः क डस्य ल,
कं जलं लायते लै-क-कल-शामने वा० अमन् हस्व
त्वे वा । १शाल्याम् "कलमवानह शाले" ।
"स्तम्बरत्नमालामवरोधे मकुल्यपि" "वसुमत्या
हि नृपाः कलमिव" रघु । "यन्मुग्धापाणिमहं महीप-
थद कलम-स्याम पदैरनभिमृतमपूर्वहन्ति" माघ "नोत्ता
रायि निर्दलनमात् छिन्नविद्युत्कलम" मेघ० ।
२लिखने अमर "कलमसारेण विलोमनीदिना" किरा० ।
लेखन्याः ३दुर्गन्धाने हेमच० । [शब्दे शार्ङ्ग० ।

कलधूत न० कलेनाव्यक्तेन धौत शुद्धत्वात् हेमो० ।

कलधौत न० कलेनाव्यक्तेन धौत स्वच्छम् । १स्वर्णे ।
"यस्यां कलौ कलधौतधामसमेषु मेरो महीषदैदण्डी"
माघ "अयोऽन्यच पदवसा कलधौतभित्ती" माघ ।
२रूप्ये च मेदि० "कलधौतधौतचिन्तया सुदेन
निरस्थितमद्रुपद्रुतस्य पदसीऽनुदारिम् । निरवदिश्रिदि-

कलधौतात् कनकान्नि चिदधाति धौतकलधौतमहीम्"
"अधिरात्रि यत्र निपतत्प्रतिबिम्ब कलधौतधौतशित-
वेश्मनां दृशौ" माघ. "कलधौतधौतमष्टापिततमष्टमी-
चन्द्रशकलाकारम्" कादं० । कलो ध्वनिभेदो धौत शुद्धो-
ऽस्य । ३कलध्वनौ त्रिका० ।

कलध्वनि पु० कलो ध्वनिरस्य । १पारावते २कोकिले ३मयूरे
जातित्वात् स्त्रीत्वमपि । ४मधुराव्यक्तध्वनियुक्ते त्रि० ।
कर्म० । ५मधुराव्यक्तध्वनौ पु० ।

कलन न० कल्यतेऽनेन कल-गतौ गणने च ज्ञानार्थत्वात् ज्ञाने करणे
ल्युट् । १चिह्ने २वातपित्तादिदोषे च तैः स्वास्थ्यानुमानात्
तथात्वम् । ३ग्रहणे ४पादे । "कलनात् सर्वभूतानां स कालः
परिकीर्त्तित" इति त०विष्णुध०पु० । ५ज्ञाने च "मोक्ष-
मामल्लतु काल कालोऽन्य कलनात्मक "सू०सि०। "कल-
नात्मक ज्ञानविषयस्वरूपं ज्ञातुम् शक्य इत्यर्थं" रङ्ग० ।
"न योऽस्ति मत्तो लोके य. कालानुगमादते" इत्युक्तेः
ज्ञानमात्रस्य कालविषयकत्वात् तथात्वम् । कं जलं लाति
उत्पत्तिसाधनत्वेन तथा सन् नमति नम-बा०ड । ६वेतस-
वृक्षे पु० राजनि० । तस्य जलसमीपजातत्वात् तत्स्रोतसा न-
मनाच्च तथात्वम् । "स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतः
कलानद" । कलम(ल)लं कराद्येन पञ्चरात्रेण बुद्बुदम्"
भाग० ३,३१,२उक्ते उत्क्रराद्यैः पच्यमाने गर्भकारणे
रेतोविकारभेदे इति पल्लवकल्पद्रुमादयः । तच्चिन्त्यम्
"कार्त्तीव तदुपादाय कुर्मो गर्भं करोति हि । मासि
मासि विवर्धन्ते गर्भिण्या गर्भलक्षणम् । कलनं जायते
तस्या. इति' सुश्रुते "हेतुः कर्त्तार्मवधिरकार्यकथि-
कस कललाख्या" सा०कारिकायाम् "कार्य्यं शरीरं तस्या-
वस्था कललबुद्बुदमांसपेशीकरण्डाद्यवस्थायुक्ता" कौ०
उक्तेश्च एकेकपद्यमाला अकारद्वयघटितपाठस्य भागवते अशुद्ध-
त्वेन नकारघटितपाठोऽपि कल्पद्रुमादरूप इति विभाव्यम्

कलना स्त्री चु० कल-भावे युच् । १ज्ञाने २ग्रहणे ३आदाने
४आलोचने ५कम्पने च "पिच्छाप्रचूडाकलनामिवोर"
माघ "कलमाकामोदमपर्णय द्या मल्लि० ।

कलनाद पु० स्त्री कलो नादोऽस्य । १राजहंसे राजनि०
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २कलध्वनियुक्ते त्रि० ।
अमरा० । ३कलध्वनौ पु० । [जातिभेदे शब्दनि ।

कलन्दर पु० स्त्री वर्णसङ्करजातिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कलन्तिका स्त्री कं सुखं नाति विषयतया भा–क कल
काम ददाति दा–क टपो० इत्वं च टाप् अत इत्वम् ।

[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] राजनि ।

[illegible] पु [illegible] । [illegible]

[illegible] पु [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] राजनि । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] राजनि ।

[illegible] क्ली [illegible] ।

[illegible] पु [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] राजनि ।

[illegible] पु [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] राजनि ।

[illegible] स्त्री [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] स्त्री [illegible] । ([illegible]) [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] (अ॒) क्ली [illegible] । ([illegible]) [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] राजनि । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] पु क्ली [illegible] । [illegible] ([illegible]) [illegible] राजनि । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] पु न [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] पु [illegible] । [illegible] राजनि । [illegible] ।

[illegible] पु [illegible] । [illegible] राजनि । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] (इ) पु क्ली [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]

सिद्धोलोहितादिः पुष्करसादस्ते स्याद्वा” २४,२०। अश्व-मेधपशुदेवकथने। सुश्रुतप्रकरणे पक्षाभक्ष्यतोक्ता यथा “कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राह्वं ग्रामकुक्कुटम्” तन्मांसगुणा तस्य पक्षाभेदत्व सुश्रुते उक्तो यथा—“चकोरकलविङ्कमयूरक्रकरोपचक्रकुक्कुटसारङ्गशतपत्रकतित्तिरकुररवाङ्कयरवप्रभृतयस्त्वग्राहिणा विपकराश्च शीत-मधुरा कषाया दोषशमनाय”। सुश्रुपादैर्नमांस्त्वग्राहिणा। भावप्र० विशेषतस्तन्मांसगुणा उक्ता यथा—“चटक कलविङ्कः स्यात् कुलिङ्गः कालकण्ठकः। कुलिङ्गं शीतलं स्निग्धं स्वादु शुक्रकफप्रदं सन्निपातहरो वेश्मचटकशुक्रलः” २कलिङ्गवृक्षे मेदि०।

कलश पु० कल मधुराव्यक्तं ध्वनिं शशति शु-गतौ वा० ड। १घटे। कर्षशब्दे दर्शितमाषप्रकारोक्ते २मानभेदे च।

कलशदिर् स्त्री कलशस्य दीर्दरणम् दृ—भावे क्विप्। यज्ञियकलशविदारणे “अथ कलशदिराम् यदि कलशो दीर्येतानुविश्वव्ध्वनिति ब्रूयात्” “यद्यनीताप्त दक्षिणास्तु कलशो दीर्येत तत्रायेतामेव गा दद्यादयावभृथादेशो देव्य पुनर्दीक्षेत पुनर्यज्ञोऽस्य तत्र प्रायश्चित्तिरिति कलशदिराम्” शत० ब्रा० ४,५,१०,७।

कलशपोतक पु० नागभेदे “सार्व्यस्त्रोपकश्चैव नाग कलशपोतकः” भा० आ० ३५ अ०।

कलशि स्त्री क नलं शाति शो—क तथा सती शीर्यति वा० शॄ—हि। (चाकुलिया) १पृश्निपर्ण्याम् अमरः २घटे हेमच० “कलशिमुदधिगुर्वीं वल्लवा लोडयन्ति” माघ। वाच कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप् कलशीत्यप्यत्र।

कलशीकण्ठ त्रि० कलश्या कण्ठ इव कण्ठोऽस्य। १कलशी-कण्ठतुल्यकण्ठान्विते २ऋषिभेदे पु० तत्र गोत्रप्रत्ययस्य लुक्। कालशीकण्ठ्य कलशीकण्ठा

कलशीपदी स्त्री कलशीव पादावस्याः अन्त्यलोपः समा० कुम्भपद्या० ङीप् पद्भावश्च। कुम्भाकारपादयुतायां स्त्रियाम्। [स्त्रिगस्त्वं दर्शी कुम्भसम्भवशब्दे तत्कथा।

कलशो(सो)द्भूत पु० कलश्या(स्या)द्भूत इव तस्मादुत्पन्नत्वात्।

कलशोदर पु० कलश इव उदरमस्य। दानवभेदे “सुवाहु सहस्राक्ष्य एकाक्ष कलशोदरः” हरिवं० २४०। २कुम्भाकारोदरयुक्ते त्रि० स्त्रियां वा ङीप्।

कलस पु० केन जलेन लसति लस—अच् ६त० । १घटे हेमच०। तदुत्पत्तिः “कला कला सर्वेषां तु देवानां विश्वकर्मणा। निर्मितोऽयं सुरैर्यस्मात् कलशस्तेन कथ्यते” निर्णयसि० उक्ता। “सागरे मथ्यमाने तु पीयूषार्थं सुरासुरैः। पीयूषधारणार्थाय निर्मितो विश्वकर्मणा। कला कलास्तु देवानामपि ताभ्यः पृथक् पृथक्। यत. कृतास्तु कलशास्ततस्ते परिकीर्त्तिता” कालि० पु० ८७ अ० पूर्वो०माधनम्। कर्मादौ स्थाप्यकलशमानमुक्तं वा० ति० यथा—“पञ्चाशदङ्गुलो व्यासं उत्सेधं षोडशाङ्गुलं। कलसानां प्रमाणन्तु मुखमष्टाङ्गुलं मतम्। षट्त्रिंशदङ्गुलं कुम्भं विस्तारोन्नतिशालिनम्। षोडशं द्वादशं वापि ततो न्यूनं न कारयेत्”। पुष्याभिषेके कालिकापु० ८७। पुष्याभिषेके स्थाप्यघटनामभेदस्तत्स्थापनप्रकारश्च तत्र-साध्याये यथा “नवैव कलशाः प्रोक्ता नामतस्तान्निबोधत। गोपोपगोपौ भरतो मयूखश्च तथाऽपरः। मनोज्ञा अपि भद्रश्च विजयस्तु गोधकः। इन्द्रियघ्नोऽथ विजयो नवमः परिकीर्त्तितः। तेषामेव क्रमाद्भूप। नव नामानि यानि तु। शृणु तान्यपराण्येव शान्तिदानि सदैव हि। चितीन्द्रः प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो जलदस्तथा। पवनाग्नी ततो द्वौ तु यजमानस्ततः परः। कोषसम्भवनामा तु षष्ठः स परिकीर्त्तितः। सोमस्तु सप्तमः प्रोक्तस्त्वादित्यस्तु तथाष्टमः। विजयो नाम कलशो योऽसौ नवम उच्यते। स तु पञ्चमुखः प्रोक्तो माधादेवस्वरूपधृक्। घटस्य पञ्चवक्त्रेषु पञ्चयक्त्रं स्वयं तथा। यथाकाष्ठ स्थितं सम्यक् वामदेवादिनामतः। मण्डलस्य च मध्यान्तः पञ्चवक्त्रघटं न्यसेत्। चितीन्द्रं पूर्व्वतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम्। वायव्ये वायवं न्यस्य आग्नेये त्वग्निसम्भवम्। नैर्ऋते यजमानन्तु ऐशान्यां कोषसम्भवम्। सोममुत्तरतो न्यस्य सौरं दक्षिणतो न्यसेत्। न्यस्यैव कलसाश्चैव तेषु दैवान् विचिन्तयेत्। कलसानां मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां शङ्करः स्थितः। मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः। दिक्पाला देवताः सर्व्वे वेष्टयन्ति दिशो दश। कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्त द्वीपाश्च संस्थिताः। नक्षत्राणि ग्रहाः सर्वे तथैव कुलपर्व्वताः। गङ्गाद्याः सरितः सर्व्वा वेदाश्चत्वार एव च। कलसे संस्थिताः सर्व्वे तेषु तानि विचिन्तयेत्। रत्नानि सर्व्वबीजानि पुष्पाणि च फलानि च। वज्रं मौक्तिकवैदूर्य्यमहापद्मेन्द्रस्फाटिकैः। सर्व्वधामसमं चित्तं सागरोदुम्बरं तथा। बीजपूरकजम्बीरकाम्रा-म्रातरदाडिमान्। इक्षु सारिद्र नारङ्ग गोधूम

[illegible]

[illegible]

चादि । विवादे वाग्विवादे (झकड़ा) "अद्य । पुत्रेषु पुत्रैर्मे कलहेन भविष्यति" भा० आ० ४८ । "न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे" मनु । २युद्धे अमर । "विचिन्त्य कलहमवेक्ष्य विद्विषः" "भाविकलह-फलयोगमसौ" माघ ।

कलहंस पुंस्त्री कलप्रधानो हंसः । १(राजहांस) हंसभेदे २राजहंसे ३नृपश्रेष्ठे च मेदि० । "कुन्दावदाता कल-हंसमाला प्रतीयिरे श्रोत्रसुखैर्निनादैः" भट्टि । "कलहंस जलस भ्रत पुर कलहंस कलयाम्बभूव सः" नैष० "वधूदुकूलं कलहंसलक्षणम्" कुमा० । स्त्रियां जाति-त्वात् ङीष् । "कलहंसीषु मदालसं गतम्" रघु । ४पर-मात्मनि ब्रह्मणि च शब्दर० ।

कलहकार त्रि० कलहं करोति कृ-हेत्वादावपि न ट किन्तु अण् उप० स० । कलहकारके । "हन्त कलहकारो-ऽसौ शब्दकारः पपात खम्" भट्टि ।

कलहनाशन प० कलहं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । पूतिकरञ्जे शब्दरत्न० कलहनाशकता चास्य कार्मण विद्याया विख्याता ।

कलहप्रिय पु० कलहः प्रियोऽस्य । १नारदे महर्षौ, तस्य कलह प्रियत्व पुराणादौ प्रसिद्धम् । २सारिकापक्षिण्यां स्त्री राजनि० ।

कलहान्तरिता स्त्री अवस्थान्तरप्राप्ते नायिकाभेदे । सा च "चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या । पश्चात्तापम-वाप्नोति कलहान्तरिता तु सा" सा० द० उक्तलक्षणा । यथा "नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृशा हारोऽन्तिके वीक्षितः कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरी-कृताः । पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया पाणिभ्यामवरुध्य हन्त सहसा कण्ठे कथं नार्पितः" ।

कलहाय कलहं करोति कलह+क्यङ् नामधातु आत्म० अक० सेट् । कलहायते अकलहायिष्ट । कलहायाम् बभूव आस चक्रे । कलहायमान कलहायित ।

कला स्त्री कलयति कलते वा कर्त्तरि अच् कल्यते ज्ञायते कर्मणि घञ् वा । चन्द्रमण्डलस्य षोडशे भागे यथा च चन्द्रस्य षोडशभागस्य कलाशब्दवाच्यत्वम् । तथा कालमा० उक्तं यथा स्कान्दे—

"अमा षोडशभागेन देवि ! प्रोक्ता महाकला । संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी । अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने ।" इति "अयमर्थः या महामाया आधारशक्ति-रूपा देहिनां देहधारिणी संस्थिता सा चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारिण्यमानाम्नी महा-कलेति प्रोक्ता क्षयोदयरहिता नित्या तिथिसंज्ञिकेयं इतरा अपि पञ्चदश कलाः क्षयवृद्ध्यारोपयोगिन्य क्षयोदयवत्य, पञ्चदश तिथयो भवन्तीति तिथयः षोडशैवेत्यविरुद्धं वचनमिति । स्मृतिस्वरूपार्थं पक्षनिर्णय एवोदाहृता । "तस्य रात्रय एव पञ्चदश कला ध्रुवै-वास्य षोडशी कलेति" । एवञ्च सत्यत्र सामान्यविशेषरूपेण तिथिद्वैविध्यमुक्तं भवति तत्र येयममेत्युक्ता क्षयोदय-विवर्जिता मण्डलं षोडशी कला तद्युक्त कालस्तिथि-सामान्यं वाच्यत्वविशिष्टा वृद्धिक्षयोपेता पञ्चदश कला-स्ताभिर्विशिष्टाः कालविभागास्तिथिविशेषाः । तासां पञ्च-दशानामेकैका कला वह्न्यादयः प्रजापत्यन्ताः पञ्च-दश देवताः क्रमेण पिबन्ति । तत्र वह्निना या कला प्रथम पीयते सा प्रथमेत्युच्यते, तया युक्तः कालविशेषः प्राथ-म्यवाचिना प्रतिपच्छब्देनाभिधीयते । एवं द्वितीयादीना पञ्चदश्यन्तानां तिथीनां नामान्यवगन्तव्यानि, ता एताः कृष्णपक्षे तिथयो भवन्ति । पुनश्च तां पीतां कलां क्रमेणैव क्रमेण तत्र तथा वह्न्यादिदेवताभ्यो निर्गत्य चन्द्रमण्डलम् पूरयन्ति ताभिर्युक्ताः कालविशेषाः शुक्लपक्षगताः प्रति-पदाद्यास्तिथयो भवन्ति । वह्न्यादिदेवतानां कलापान सोमोत्पत्तौ पठितम्, तथा हि "प्रथमां पिबते वह्निर्द्वि-तीयां पिबते रविः । विश्वेदेवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलि-लाधिपः । पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमीमृषयो दिव्या अष्टमीमज एकपात् । नवमीं कृष्णपक्षे-ऽस्य यमः प्राश्नाति वै कलाम् । दशमीं पिबते वायुः पिब-त्येकादशीमुमा । द्वादशीं पितरः सर्वे सम प्राश्नन्ति भागशः । त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलाम् । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः । निष्पीत कल-या शेषचन्द्रमा न प्रकाशते । कला षोडशिका या सा अप-प्रविशते सदा । अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रति-पद्यते । तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यम्बुगतञ्च यत् । तत्-क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः । हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी । दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यां तु पूर्णतेति" ।

एवं षोडशानां कलानामेका नित्या अन्या क्षयोदय शालिनी, तदेतद् स्पष्टमुक्तम् शत० ब्रा० १४,४,३,२२ ।

यथा "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ॥ २ ॥ "[illegible]

[illegible] ।

यथा [illegible]

[illegible]

यथा च [illegible]

मज्ञोऽहमित्यादि शङ्कराचार्य्यकृतभाष्ये च यथा—
“स ईक्षाञ्चक्रे कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति” श्रुत०। “तदुपाधि-कृताध्यारोपापनयनेन विद्यया स पुरुषः केवलो दर्शयितव्य इति कलानां तत्प्रभवत्वमुच्यते। प्राणादीनामत्यन्तनिर्व्वि-शेषे ह्यद्वये शुद्धे तत्त्वे न शक्यतेऽध्यारोपमन्तरेण प्रतिपाद्य-प्रतिपादनादिव्यवहारः कर्त्तुमिति कलानां प्रभवस्थि-त्यप्यया आरोप्यन्ते अविद्याविषयाश्चैतन्याव्यतिरेकेणैव हि कला जायमानास्तिष्ठन्त्यः प्रलीयमानाश्च सर्व्वदा लक्ष्यन्ते। अत एव भ्रान्ता केचिदग्निसंयोगाद् घृत-मिव घटाद्याकारेण चैतन्यमेव प्रतिक्षणं जायते नश्यतीति तन्निरोधे शून्यमिव सर्व्वमिति। अपरे घटादिविषयं चैतन्यं चेतयितुर्नित्यस्यात्मनोऽनित्यं जायते विनश्यतीति। अपरे चैतन्यं भूतधर्म्म इति लौकायतिकाः। अनपायोपजनधर्म्मकचैतन्यमात्मैव नाम-रूपाद्युपाधिधर्म्मैः प्रत्यवभासते। “सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्म” “विज्ञानघन एवेत्यादि”श्रुतिभ्यः। स्वरूपाव्यभि-चारात् यथा यथा यो यः पदार्थो विज्ञायते तथा तथा ज्ञायमानत्वादेव तस्य तस्य चैतन्यस्याव्य-भिचारित्वं वस्तु च भवति किञ्चिन्न ज्ञायत इति चानुपपन्नम्। रूपञ्च दृश्यते न चास्ति चक्षुरिति वत्। व्यभिचरति तु ज्ञानं, ज्ञेयं न व्यभिचरति कदाचिदपि। ज्ञेयाभावेऽपि ज्ञेयान्तरभावाद् ज्ञानस्य। न हि ज्ञानेऽसति ज्ञेयं नाम भवति कस्यचित्। सुषुप्तेऽदर्शनात् ज्ञानस्यापि सुषुप्तेऽभावाज्ज्ञेयवज्ज्ञान-स्वरूपस्य व्यभिचार इति चेन्न। ज्ञेयावभासकस्य ज्ञानस्यालोकवज्ज्ञेयाभिव्यञ्जकत्वात् व्यङ्ग्याभावे आलो-काभावानुपपत्तिवत् सुषुप्ते विज्ञानाभावानुपपत्तेः। न ह्यन्धकारे चक्षुषो रूपानुपलब्धौ चक्षुषोऽभावः शक्यः कल्पयितुं वैनाशिकेन। वैनाशिको ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावं कल्पयत्येवेति चेत्? येन तदभावं कल्पये-त्तस्याभावः केन कल्प्यत इति वक्तव्यम् वैनाशिकेन। तदभावस्यापि ज्ञेयत्वाज्ज्ञानाभावे ज्ञानाभाव इति चेत्? न, अभावस्यापि ज्ञेयत्वाभ्युपगमादभावोऽपि ज्ञेयोऽभ्युपगम्यते वैनाशिकैः, नित्यञ्च तद्व्यतिरिक्तञ्चे-ज्ज्ञानं नित्यं कल्पितं स्यात्तदभावस्य च ज्ञानात्म-कत्वादभावत्वं वाङ्मात्रमेव न परमार्थतोऽभावत्वम-नित्यत्वं च ज्ञानस्य। न च नित्यस्य ज्ञानस्याभावो-नाममात्राध्यारोपे किञ्चिच्छिन्नम्। अथाभावो ज्ञेयो-ऽपि सन् ज्ञानव्यतिरिक्त इति चेन्न तर्हि ज्ञेया-भावे ज्ञानाभावः। ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं न तु ज्ञानं ज्ञेयव्यतिरिक्तमिति चेन्न। शब्दमात्रत्वाद्विशेषानुपपत्तेः। ज्ञेयज्ञानयोरेकत्वं चेदभ्युपगम्यते—ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं न ज्ञेयव्यतिरिक्तं ज्ञानम् ज्ञेयव्यतिरिक्तं नेति तु शब्दमात्रमेव तद्वद्वह्निरग्निव्यतिरिक्तोऽग्निर्न वह्निव्यतिरिक्त इति यद्वदभ्युपगम्य ज्ञेयव्यतिरेके तु ज्ञानस्य ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावानुपपत्तिः सिद्धा। ज्ञेयाभावेऽदर्शनादभावो ज्ञानस्येति चेन्न सुषुप्ते ज्ञप्त्यभ्युपगमात्। वैनाशिकैरभ्युपग-म्यते हि सुषुप्तेऽपि विज्ञानास्तित्वं, तत्रापि ज्ञेयत्वमभ्यु-पगम्यते ज्ञानस्य स्वेनैवेति चेन्न भेदस्य सिद्धत्वात्। सिद्धं ह्यभावज्ञेयविषयत्वे ज्ञानस्याभावज्ञेयव्यतिरेका-ज्ज्ञेयज्ञानयोरन्यत्वम्। न हि तत्सिद्धं मृतमिवोज्जीव-यितुं पुनरन्यथा कर्त्तुं शक्यते वैनाशिकशतैरपि ज्ञानस्य ज्ञेयत्वमेवेति। तदप्यन्येन तदप्यन्येनेति त्वत्पक्षेऽति-प्रसङ्ग इति चेन्न तद्विभागोपपत्तेः। सर्व्वस्य यदा हि सर्व्वं ज्ञेयं कस्यचित्तदा तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञान-मेवेति द्वितीयो विभाग एवाभ्युपगम्यतेऽवैनाशिकैः। न तृतीयस्तद्विषय इत्यनवस्थानुपपत्तिः ज्ञानस्य स्वेनैवा-विज्ञेयत्वे सर्व्वज्ञत्वहानिरिति चेत्? सोऽपि दोषस्तस्यैवास्तु किन्नस्तन्निबर्हणेनानाकमनवस्थादोषश्च ज्ञानस्य ज्ञेयत्वाभ्युप-गमादवश्यञ्चैव वैनाशिकानां ज्ञानं ज्ञेयम् स्वात्मना चाविज्ञेयत्वेऽनवस्थाऽनिवार्य्या। समान एवायं दोष इति चेन्न ज्ञानस्यैकत्वोपपत्तेः। सर्व्वदेशकालपुरुषा-द्यवस्थमेकमेव ज्ञानं नामरूपाद्यनेकोपाधिभेदात् सवि-त्रादिजलादिप्रतिबिम्बवदनेकधावभासत इति। नाऽसौ दोषः। तथा चेदिहैवोच्यते। ननु श्रुतेरिहैवान्तः शरीरे परिच्छिन्नः कुण्डबदरवत् पुरुष इति, न प्राणादिकला-कारणत्वात्। न हि शरीरमात्रपरिच्छिन्नस्य प्राणस्य श्रद्धादीनां कलानां कारणत्वं प्रतिपत्तुं शक्नुयात्। कलाकार्य्यत्वाच्च शरीरस्य। न हि पुरुषकार्य्याणां कलानां कार्य्यं सच्छरीरं कारणकारणं सत् पुरुषं कुण्डबदरमिवाभ्यन्तरं कुर्य्यात्, बीजवृक्षादिवदिति चेत्? यथा बीजकार्य्यो वृक्षस्तत्कार्य्यञ्च फलं स्वकारणकारणं बीजमभ्यन्तरीकरोत्याम्रादि तद्वत् पुरुषमभ्यन्तरीकुर्य्यात् शरीरं स्वकारणकारणमपीति चेन्न अन्यत्वात् सावयवत्वाच्च। दृष्टान्ते कारणबीजाद्वृक्षफलसंवृतान्यन्यान्येव

[illegible] [illegible] ... शरीरे [illegible] ... मोक्ष [illegible]

[illegible] ... शरीरं मोक्षः [illegible] ... न हि [illegible] ... इति [illegible]

[illegible]

स्यापि भोगकालेऽविक्रियस्याभोक्तृत्वप्रसङ्गः । चिन्मात्रस्यैव विक्रिया भोक्तृत्वमिति चेदौष्ण्यादसाधारणधर्म्मवतामग्न्या-दीनामभोक्तृत्वे हेत्वनुपपत्ति । प्रधानपुरुषयो-र्युगपद्भोक्तृत्वमिति चेन्न प्रधानस्य परार्थ्यानुपपत्ते । न हि भोक्त्रोर्द्वयोरितरेतरगुणप्रधानभाव उपपद्यते प्रका-शयोरिवेतरेतरप्रकाशने । भोगधर्म्मवति सत्त्वाङ्गिनि चेतसि पुरुषस्य चैतन्यप्रतिबिम्बादयोऽविक्रियस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वमिति चेन्न पुरुषस्य कलापनयनानि मोक्षसाधन शास्त्रं प्रणीयतेऽविद्याध्यारोपितापनयनाय शास्त्र-प्रणयनमिति चेत् ? परमार्थत पुरुषो भोक्तैव न कर्त्ता प्रधान कर्त्रैव न भोक्तृ परमार्थसद्वस्त्वन्तर पुरुषाच्चेतीय कल्पना ऽऽगमबाह्या व्यर्था निर्हेतुका च इति नादर्त्तव्या मुमुक्षुभि । एकत्वेऽपि शास्त्रप्रणयनाद्यानर्थक्यमिति चेन्न अभावात् । न हि शास्त्रप्रणेत्रादिषु तत्फलार्थिषु च शास्त्रस्य प्रणयनमनर्थकं सार्थकञ्चेति कल्पना स्यात् । न ह्यात्मैकत्वे शास्त्रप्रणेत्रादयस्ततोऽभिन्ना सन्ति तदभावे एव विकल्पमेवानुपपन्ना । अभ्युपगते ह्यात्मैकत्वे प्रमा-णार्थोऽभ्युपगतो भवता यदात्मैकत्वमभ्युपगच्छता । तद-भ्युपगमे च कल्पनानुपपत्तिमाह शास्त्रम् । "यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ?" इत्यादिशास्त्रप्रणयनाद्युप-पत्तिश्चाह । अन्यत्र परमार्थवस्तुस्वरूपादविद्याविषये "यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यादि" । विस्तरतो वाजसनेयके । विभक्ते विद्याऽविद्ये परापरे इत्यादावेव शास्त्रस्यातो न तार्किकवादभटप्रवेशः वेदान्तराजप्रमाणबाहुगुप्ते इहात्मैकत्वविषय इति । एतेनाविद्याकृतनामरूपाद्युपाधि-कृतानेकशक्तिसाधनकृतभेदवत्त्वाद्ब्रह्मण, सृष्ट्यादिकर्तृत्वे साधनाद्यभावो दोष, प्रत्युक्तो वेदितव्य परैरुक्त आत्मा-नर्थकर्तृत्वादिदोषश्च । यस्तु दृष्टान्तो राज्ञ सर्व्वार्थकारिणि कर्त्तृत्वाद्युपचाराद्राजा कर्त्तेति सोऽत्रानुपपन्न । "स ईक्षा-ञ्चक्रे" इति श्रुतेर्मुख्यार्थबाधनात्प्रमाणभूतायाः तत्र हि गौणी कल्पना । यत्रास्य, तत्र मुख्यार्थो न सम्भवति । इह त्वचेतनस्य मुक्तबद्धपुरुषविशेषानपेक्षया कर्तृकर्म्मदेशकाल-निमित्तानपेक्षया च बन्धमोक्षादिफलार्था नियता पुरुषं प्रति प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । यथोक्तसर्वज्ञेश्वरकर्तृत्वपक्षे तूपपन्ना, ईश्वरेणैव सर्व्वाधिकारी प्राण पुरुषेण सृज्यते । कथ ? स पुरुष उक्तप्रकारेणेक्षित्वा प्राण १हिरण्य गर्भाख्य सर्व्वप्राणिकरणाधारमन्तरात्मानमसृजत सृष्टवान्, अत प्राणात् श्रद्धा २सर्व्वप्राणिनां शुभकर्म्मप्रवृत्तिहेतु-

भूताम् । तत, कर्म्मफलोपभोगसाधनाधिष्ठानानि कारण-भूतानि महाभूतान्यसृजत । खं ३शब्दगुण, वायु ४स्पर्श स्वगुणेन कारणगुणेन च विशिष्टं द्विगुणम् । तथा ज्योति ५ स्वेन रूपेण पूर्व्वाभ्यां च शब्दस्पर्शाभ्याम् विशिष्टं त्रिगुणं तथाऽऽपो ६रसेन गुणेनासाधारणेन पूर्व्वगुणानुप्रवेशेन चतुर्गुणा । तथा गन्धेन पूर्व्वगुणानुप्रवेशेन पञ्चगुणा पृथिवी ७ । तथा तैरेव भूतैरारब्धमिन्द्रिय ८ द्विप्रकार बुद्ध्यर्थं कर्म्मार्थं च दशसङ्ख्याकम् । तस्य चेश्वरमन्त स्थ संशयसङ्कल्पादिलक्षण मन ९ । एवं प्राणिनां कार्य्यं करणञ्च सृष्ट्वा तत्स्थित्यर्थं व्रीहियवादिलक्षणमन्नम् १० । ततश्चान्नादद्यमानाद्वीर्य्यं ११ सामर्थ्यं बलं सर्व्वकर्म्मप्रवृत्ति-साधनम् । तद्वीर्य्यवतां च प्राणिनां तप १२विशुद्धिसाधनं सङ्कीर्य्यमाणानां, मन्त्रा १३स्तपोविशुद्धान्तर्बहि,करणेभ्य कर्म्मसाधनभूता ऋग्यजु सामाथर्वाङ्गिरस । तत कर्म्म१४ अग्निहोत्रादिलक्षणम् । ततो लोका १५कर्म्मणां फलम् । तेषु च सृष्टानां प्राणिनां नाम १६च देवदत्तो यज्ञदत्त-इत्यादि । एवमेता कला प्राणिनामविद्यादिदोषबीजा-पेक्षया सृष्टास्तैमिरिकदृष्टिसृष्टा इव द्विचन्द्रमशक-मक्षिकाद्या स्वप्नदृक्सृष्टा इव च सर्व्वे पदार्था पुनस्तस्मि-न्नेव पुरुषे प्रलीयन्ते हित्वा नामरूपादिविभागम्" भा० । "स यथेमा नद्य स्यन्दमाना समुद्रायणा समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति, भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमा षोडश कला पुरुषायणा पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति, भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते, स एषोऽकलोऽमृतो भवति, तदेष श्लोक "

"कथं स दृष्टान्त ? यथा लोके इमा नद्य स्यन्द-माना स्रवन्त्य समुद्रायणा समुद्रोऽयनं गतिरात्मभावो यासां ता समुद्रायणा समुद्रं प्राप्योपगम्यास्तं नाम-रूपतिरस्कारं गच्छन्ति । तासाञ्चास्तं गतानां भिद्येते विनश्येते नामरूपे गङ्गायमुनेत्यादिलक्षणे । तदभेदे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते तद्वस्तूदकलक्षणमेव, यथाऽयं दृष्टान्त । उक्तलक्षणस्य प्रकृतस्य पुरुषस्य परिद्रष्टु, परि समन्ताद्द्रष्टु-र्दर्शनस्य कर्त्तु स्वरूपभूतस्य । यथार्क स्वात्मप्रकाशस्य कर्त्ता तद्वदिमा षोडश कला प्राणाद्या उक्ता कला पुरुषायणा नदीनामिव समुद्र पुरुषोऽयनमात्मभावगमनं यासां कलानां ता पुरुषायणा पुरुषं प्राप्य पुरुषात्म-भावमुपगम्य तथैवास्तं गच्छन्ति । भिद्येते तासां नाम-रूपे कलानां प्राणाद्याख्या रूपञ्च । यथास्वभेदे च

लिप्ता भवेद्राशिर्भागश्चोक्तादयैव ते" सू० सि० । उक्तराशिचक्रस्य २१६००० मिते भागे च "क्षेत्रे समादेश समा विभागा इत्यादि" शि० क्षेत्रे कलाया समांशेन वर्णांशेन समास्तुल्या क्षेत्रविभागा ज्ञेया । ते के । चक्रराश्यंशकलाविलिप्ता० । यथैकस्य वर्षस्य मासदिनादयो विभागा एवं भगणस्य राश्यंशादयः" प्रमि० । सि० शि० उक्ते दिनमानज्ञानोपयोगिनि दिनज्यागुणिते व्यासार्द्धभक्ते चरात्मके ६ पदार्थे च यथा—

"उक्ता प्रभाभिमतदिङ्नियमेन तावत् तामेव कालनियमेन च वच्मि भूय । स्यादुन्नतं द्युगतशेषकयोर्यदल्पं तेनोनितं दिनदलं नतसंज्ञकं च । अथोन्नतादूनयुताच्चरेण क्रमादुदग्दक्षिणगोलयोर्ज्या । स्यात् सूत्रमेतद्गुणितं द्युमौर्व्या व्यासार्धभक्तं च कलाभिधानम्" शि० "दिवसस्य यद्गतं यच्च शेषं तयोर्यदल्पं तदुन्नतसंज्ञं ज्ञेयं तेनोन्नतेनोनीकृतं दिनदलप्रमाणं नतसंज्ञं भवति । अथोन्नतादुन्नतकालादुत्तरगोले चरेणोनितात् दक्षिणे युताद्या ज्या तत् सूत्रम् सा सूत्रसंज्ञेत्यर्थः । तत् सूत्रं द्युज्यया गुणितं त्रिज्यया भक्तं कला सञ्ज्ञं भवति । अत्रोपपत्तिः । यस्मिन् काले छाया साध्या तस्मिन् काले स्वाहोरात्रवृत्ते यावतीभिर्घटिकाभिः क्षितिजादुन्नतो रविस्तावत्युन्नतसंज्ञा । येन कालेन मध्याह्नादुन्नतस्य नतसंज्ञा । अथ चरेण मध्याह्नान्नतयुतशोधितकालस्य क्रियज्या साध्या सा च ज्यामध्यान्नभिन्नभवति । स च मध्यप्रदेशोऽहोरात्रवृत्तस्योन्मण्डलसंपाते भवति । यत उन्मण्डलसंपाताभ्यामूर्ध्वमहोरात्रवृत्तस्यार्द्धमधोऽर्द्धम् । अत उन्मण्डलावधिर्जीवा साध्या । क्षितिजोन्मण्डलयोरन्तरं चरार्द्धम् । अतश्चरार्द्धेन वर्जितादुन्नतादुत्तरगोले, दक्षिणे तु युतात् । यत उत्तरगोले क्षितिजादुपर्युन्मण्डलम्" दक्षिणेऽध । तस्मात् कालाद्या ज्या साधिता सा त्रिज्यावृत्तपरिणता । सा च सूत्रसंज्ञा । अथ यदि त्रिज्यावृत्ते एतावती, तदा द्युज्यावृत्ते कियतीत्यनुपातेन द्युज्यावृत्तपरिणता । सा च कलासंज्ञा । इदानीं प्रकारान्तरेण कला तस्याश्चेष्टयष्टिमाह" प्रमि०। "अत्र कुज्यागुणितं विभक्तं चरज्यया स्यादथवा कला सा । कला पलक्षेत्रजकोटिनिघ्नी तत्कर्णभक्ता भवतीष्टयष्टि " शि०। "अथवा तत् सूत्रं कुज्यया गुणितं चरज्यया भक्तं सत् कला भवति । सा कलाऽथवा पलक्षेत्रकोटिभिर्गुणिता तत्तत्कर्णेन भाज्या फलमिष्टयष्टिर्भवति । अत्रोपपत्तिः । अत्र चरज्याकुज्ये त्रिज्याद्युज्यापरिणते । अतस्ताभ्यामनुपातः । यदि चरज्यया कुज्या लभ्यते तदा सूत्रेण किमिति । फलं कला । सा कलाऽहोरात्रवृत्ते ज्या । सा पलभयाऽद्यकर्णवत् तिरश्चीनं जाता । अथ तस्याः कोटिस्त्रैराशिकेनानेयम् । तत्रानुपातः । यदि पलक्षेत्रकर्णेन तत्कोटिर्लभ्यते तदा कलाकर्णेन किमिति । फलमुन्मण्डलयष्टिरूपमन्तरालादुपर्यर्कबिम्बादधः ऊर्ध्वं कोटिरूपं भवति । तस्येष्टयष्टिसंज्ञा" प्रमि० ।

"स्नायुभिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्तताँश्च जरायुणा । श्लेष्मणा वेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तु तान् विदुः । धात्वाशयान्तरे धातोर्यः क्लेदस्त्वधितिष्ठति । देहोष्मणाभिपक्वः स कलेत्यभिधीयते" भावप्र० उक्ते देहस्थे धात्वाशयान्तरस्थे ७ धातुक्लेदभेदे तद्भेदाश्च तत्रैवोक्ता । "आद्या मांसधरा प्रोक्ता द्वितीया रक्तधारिणी । मेदोधरा तृतीया तु चतुर्थी श्लेष्मधारिणी । पञ्चमी च मलं धत्ते षष्ठी पित्तधरा मता । रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला स्मृता " ८ एकमात्रात्मकलघुवर्णे "षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समेऽस्युर्नो निरन्तरा । न समात्र पराश्रिता कला" "सर्वगुर्वन्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः । गणाश्चतुर्लघूपेताः पञ्चार्य्यादिषु संस्थिताः" इति च वृत्तर० "ऋणप्रयोगे मूलधनादधिके व्यायत्तेनाधमर्णेन उत्तमर्णाय दीयमाने ९ वृद्धिरूपे (सूद) पदार्थे मेदि०। "मासे शतस्य यदि पञ्च कलान्तरं स्यात्" लीला० १० स्त्रीरजसि ११ नौकायां १२ कपटे च विश्व ।।१३ गीतादिविद्याभेदे सा च चतुःषष्टिविधा शैवतन्त्रोक्ता यथा—१ गीतम् २ वाद्यम् ३ नृत्यम् ४ नाट्यम् ।५ आलेख्यम् ६ विशेषकच्छेद्यम् ७ तण्डुलकुसुमबलिविकाराः ८ पुष्पास्तरणम् ९ दशनवसनाङ्गरागाः १० मणिभूमिकाकर्म ११ शयनरचनम् १२ उदकवाद्यम् १३ उदकघात १४ चित्रायोगा १५ माल्यग्रथनविकल्पाः १६ केशशेखरापीडयोजनम् १७ नेपथ्ययोगा २८ कर्णपत्रभङ्गाः १९ गन्धयुक्ति २० भूषणयोजनम् २१ इन्द्रजालम् २२ कौचुमारयोगा २३ हस्तलाघवम् २४ चित्रशाकापूपभक्ष्यविकारक्रिया २५ पानकरसरागासवयोजनम् २६ सूचीवापकर्म २७ वीणाडमरुकसूत्रक्रीडा २८ प्रहेलिका २९ प्रतिमा ३० दुर्वचकयोगा ३१ पुस्तकवाचनम् ३२ नाटिकाख्यायिकादर्शनम् ३३ काव्यसमस्यापूरणम्

[illegible]

घटाटोप पु० [illegible]

[illegible]

कलापकम्” वर्हे चाल्पिमिचन्द्रकिणं कलापे”। “इहेव निर्व्भितकलापमरामभस्तात् व्याकीर्णमाल्यकबरां कबरीं तरुण्याः” माघ । भूषणे “मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य” कुमा० “मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य” मल्लि०। काञ्च्याम् “रशनाकलापगुणेन वधूः” माघ०। ६तूणे तूणयः शरपूर्णं चर्ममयं भस्त्राकृप यथाह “कलापिन” कात्या० २२,२,१८, व्या० “कलापशब्देन शरपूर्णा चर्ममयी भस्त्रोच्यते” कर्क । “कलापी चपाल” आश्व० श्रौ०९,७,१८, “सा मेधी प्रथमदेशे धान्यपूलै-र्बद्धा तिष्ठति स एव चषालो भवति” नारा० वृत्त्युक्तेः धान्यपूलामा शरतूल्यस्यारोपेण बन्धनशरयत्नगुणयो गात्तूणवत्त्वम् इति तया च गौण्या चषालस्य कला-पित्वम् । ७शरे “कलापिनौ धनुष्पाणी शोभमानौ दिशोदश” रामा० १,२२,७, अत्रार्थे क्लीबत्वमपि “परीत्स-मानः पार्थोमा कलापानि धनूंषि च” भा०व०१५७अ०। ८धनुषि । “हारिद्रवर्णा ये त्वेते हेमपुङ्खा शिला-शिताः (शरा)। नकुलस्य कलापोऽयं पञ्चशार्दूललक्षणः । येनासौ व्यजयत् कृत्स्नां प्रतीचीं दिशमाहवे” भा० वि०४५अ० नकुलास्त्रकथने । ९अर्द्धचन्द्राकारास्त्रभेदे च “खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान् । विपा-ठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह” भा०वि०५अ० । कलाप कान्तिं शोभयमयूरपिच्छ उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य अच् । १०व्याकरणभेदे कार्त्तिकेयमयूरपिच्छयोर्निमित्तत्वस्य तथात्वम् ।“अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात् कातन्त्राख्यं भविष्यति । तद्वाहनकलापस्य नाम्ना कालापकं तथा” बृहत्कथा सार । ११ग्रामभेदे । “देवापिर्योगमास्थाय कलाप-ग्राममास्थित । सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयि-ष्यति” भाग०९,१२,१२, “मरुर्योगेऽप्यग्निवर्णः शीघ्र-स्तस्य मरुः सुत । योऽसावास्ते योगसिद्धः कलापग्राम-मास्थितः । कलेरन्ते सूर्यवंशं नष्टं भावयिता पुनः” भाग०९,१२,५,“सत्यभामा तथैवान्या देव्यः कृष्णस्य सम्मताः। वनं प्रविविशू राजस्तापस्ये कृतनिश्चयाः । फलमूलादि भोजिन्यो हरिध्यानैकतत्पराः । हिमवन्तमतिक्रम्य कलापग्राममाविशन्” भा० मौ०७अ० । तेनास्य हिम-वदुत्तरपार्श्वे सन्निवेश इति गम्यते ।

चन्द्रे तु कलामाप्नोति आप-अण् कला प्राप्ति या-क वा व्युत्पत्ति । तस्य कलापवित्वात् कलाधारत्वाच्च तथात्वम् ३४विदग्धे त्रि० मेदि०विविधकलाधरत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कालापक पु० कलाप+स्वार्थे कन् । १कलापार्थे, २हस्तिस्कन्ध-बन्धे, हेमच० एकवाक्यतापन्ने ३श्लोकचतुष्के न० । “छन्दोबद्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम् । द्वाभ्यां युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते । कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्” सा०द०उक्ते किराते उदा०।“लोक विधाता विहितस्य गोप्तुं क्षतस्य संत्रातुमसंयतौजस । तेजस्विताया विजयैकवृत्तेर्निघ्नन् प्रियं प्राणमिवाभिमा-नम् १। व्रीडानतैराप्तजनोपनीतः संशय्य कृच्छ्रेण नृपैः प्रपन्नः । वितानभूतं विततं पृथिव्यां यशः समूहन्निव दिग्विकीर्णम् २ । वीर्यावदानेषु कृतावमर्षस्तन्वन्नभूतामिव सम्प्रतीतिम् । कुर्वन् प्रयामक्षयमायतीनामर्कत्विषामह्न इवावशेषः ३ । प्रसह्य योऽस्मासु परैः प्रयुक्तः स्मर्तुं न शक्यः किमुताधिकर्त्तुम् । नवीकरिष्यत्युपशुष्यदार्द्रः स त्वद्विना मे हृदयं निकारः४”। कलापिनो मयूरा यस्मिन् काले सोऽपि कालः कलापी उपचारात् तस्मिन् काले देयमृणम् “कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्” पा०वुन् । कलापक २तत्काले देये ऋणे म०सि०कौ० ।

कलापद्वीप पु०कलापो ग्रामो द्वीप इव दृश्यत्वात् । कलाप-ग्रामे स च ग्राम हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरस्य वर्त्तमान कलापशब्दे दर्शित । “अग्निवर्णसुतः शीघ्रः शीघ्रस्य तु मरुः सुत । मरुस्तु योगमास्थाय कलापद्वीपमास्थित” हरिवं० १५ अ० । अस्यैव कलापग्रामत्वेन भाग० ९, १२, उक्ति तच्च वाक्यं कलापशब्दे दर्शितम् ।

कलापिन् पु० कलापो बर्होऽस्त्यस्य इनि ।१मयूरे तद्देहस्य-शाखावति२वटवृक्षे मेदि०। कलाप—णिनि कलसापी दैत०। २कोकिले । “ध्वनिरुदस्त्रूजितकला कलापिन” माघः । “कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ”रघुः। ४कलापशब्दार्थवति त्रि० कलापशब्दे रामायणादिवाक्यमुदाहृतम् । स्त्रियां ङीप् । ४वैशम्पायनान्तेवासिभेदे पु० तदन्तेवासिनश्च चात-स्रः तत्र कमशः हरिद्रुरपि तायडत्र श्यामायन कठ कलापीति कलापिनोऽन्तेवासिनश्च हरिद्रुच्छगली तुम्बुरुरुलपश्चेति चत्वारः” मनो० । “कलापिवैश-म्पायनान्तेवासिभ्यः” पा० तेन प्रोक्तमधीयते णिनि । कलापिनस्तत्प्रोक्ताध्येतृषु ब०व० ।

कलापिनी स्त्री कलापश्चन्द्रोऽस्त्यस्याम् इनि। १रात्रौ राजनि० कलापतुल्याकारपत्रा २नागरमुस्तायां राजनि०।

कलापूर्ण पु०कलाभिः पूर्णः ।१चन्द्रे शब्दचन्द्रिका । २कला-भिः पूर्णे त्रि० । “यदा भवान् फाल्गुनस्य गुणैरभ्यान्

२३ [illegible] । २५ [illegible] २६ [illegible] २७ [illegible] २८ [illegible] २९ [illegible] ३० [illegible] ३१ [illegible] ३२ [illegible] ३३ [illegible] ३४ [illegible] ३५ [illegible] ३६ [illegible] ३७ [illegible] ३८ [illegible] ३९ [illegible] ५० [illegible] ५१ (अत्र [illegible]) । [illegible] ५२ [illegible] ५३ [illegible] ५४ [illegible] ५५ [illegible] ५६ [illegible] ५७ [illegible] । ५८ [illegible] ५९ [illegible] ६० [illegible] ६१ [illegible] ६२ [illegible] ६३ [illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । ५ । १८ । "[illegible] । १८ अ । [illegible]" [illegible] । '[illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] । (कथोद्धा) ([illegible]) [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]" "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] यथा—

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]

कलापकम्” वर्हं चापश्चिभिश्चन्द्रकिण कलापे”। “इदेव मिश्चितकलापभरामधस्तात् व्याकीर्णमाल्यकवरीं कवरीं तदृशया” माघ। भूषणे “मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य” कुमा०। “मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य” मल्लि०। काञ्च्याम् “रसनाकलापगुणेन वधूः” माघ। ६तूणे तूणच शरपूर्णः चर्ममय भस्त्रारूप यथाह “कलापिन” कात्या० २२,३,१८, व्या० “कलापशब्देन शरपूर्णा चर्ममयी भस्त्रोच्यते” कर्कः। “कलापी चपाल” आश्व० श्रौ०९,७,१८, “सा मेधी चपप्रदेशे धान्यपूर्णवैला तिष्ठति स एव चपालो भवति” नारा० वृत्त्युक्ते. धान्यपूलामा शरतुल्यत्वारोपेण बहुशरपत्त्रगुणयोगात्तूणवत्त्वम् इति तया च गौणत्वा चपालस्य कलापित्वम्। ७शरे “कलापिनौ धनुष्पाणी शोभमानौ दिशोदश” रामा०१,२२,७, चलार्थे क्लीबत्वमपि “परोक्षकाम: पार्थोना कलापानि धनूंषि च” भा०व०१५७अ०। ८चन्द्रेऽपि। “हारिद्रवर्णा ये श्वेते हेमपुङ्खा शिलाशिताः (शरा)। मकुलस्य कलापोऽयं पश्चयाद्दूं लक्षण”। “येनासौ व्यजयत् कृत्स्ना प्रतीची दिशमाहवे” भा० वि०६५अ०नकुलास्त्रकथने। ९खड्गचन्द्राकाराघ्नभेदे च “खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान्। विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निर्दधु: शरह” भा०वि०५अ०। कलाप काचित् कौथमयूरपिच्छ उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य अच्। १०व्याकरणभेदे कार्त्तिकेयमयूरपिच्छयोनिस्थानस्य तथात्वम्। “अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात् कातन्त्राख्य भविष्यति। तद्वाहनकलापस्य नाम्ना कालापक तथा” इहत्कथा चार। ११ग्रामभेदे। “देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममास्थित। सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति” भाग०९,१२,१२, “मरुर्यमोऽयाग्निवर्णं शीघ्रस्तस्य मरु सुत। योऽसावास्ते योगसिद्ध कलापग्राममास्थित:। कलेरन्ते सूर्यवंशं नष्टं भावयिता पुन” भाग०९,१२,५,“सत्यभामा तथैवान्या देव्य: कृष्णस्य सम्मता:। वन प्रविविशू राजंस्तपसे कृतनिश्चया:। फलमूलादि भोजिन्यो हरिध्यानैकतत्परा:। हिमवन्तमतिक्रम्य कलापग्राममाविशन्” भा० मौ०७अ०। तेनास्य हिमवदुत्तरपार्श्वे सन्निवेश इति गम्यते।

चन्द्रे तु कलामाप्नोति आप-अण् कला पाति पा—क वा व्युत्पत्ति। तस्य कलापतित्वात् कलाधारत्वाच्च तथात्वम् १४विदग्धे त्रि० मेदि०विविधकलाधरत्वात्तस्य तथात्वम्।

कालापक पु० कलाप+स्वार्थे कन्। १कलापार्थे, २हस्तिस्कन्धबन्धे, हेमच० एकवाक्यतापन्ने ३श्लोकचतुष्के न०। “छन्दोबद्धपद पद्य तेनैकेन च मुक्तकम्। द्वाभ्यां युग्मक सन्दानितक त्रिभिरिष्यते। कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभि कुलक मतम्” सा०द०उक्ते: किराते उदा०। “लोकं विधात्रा विहितस्य गोप्तुं क्षत्रस्य मुष्णन् वसु जैत्रमोज:। तेजस्वितायां विजयैकवृत्तेर्निघ्नन् प्रियं मान्यमिवाभिमानम् १। श्रीड्वामतैराश्रमोपनीत: संश्रय्य कृच्छ्रेण नृपैः प्रपद्य। वितानभूतं विततं पृथिव्या यश समूहन्निव दिग्विकीर्णम् २। वीर्य्यावदानेषु कृतावमर्षस्तन्वन्नभूतामिव सम्प्रतीतिम्। कुर्वन् प्रयामक्षयमायतीनामर्कत्विषामह्न इवावशेष: ३। मत्वा योऽस्मात्तु परै: प्रयुक्तं चास्तुं न शक्य: किमुताधिकर्त्तुम्। भवीकरिष्यत्युपशुष्यदार्द्र: स त्वद्विना मे हृदय निकार:४”। कलापिनोमयूरा यस्मिन् काले सोऽपि काल कलापी उपचारात् तस्मिन् काले देयमृणम् “कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्” पा०वुन्। कलापक २तत्काले देये ऋणे न० सि०कौ०।

कालापद्वीप पु०कलापो ग्रामो द्वीप इव दृश्यत्वात्। कलापग्रामे स च ग्राम: हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरस्य वर्षमानकलापशब्दे दर्शित। “अग्निवर्णसुत: शीघ्र: शीघ्रस्य तु मरु: सुत। मरुस्तु योगमास्थाय कलापद्वीपमास्थित” हरिवं० १५ अ०। अस्यैव कलापग्रामत्वेन भाग० ९,१२, उक्ति तच्च वाक्य कलापशब्दे दर्शितम्।

कालापिन् पु०कलापोवर्होऽस्त्यस्य इनि। १मयूरे तद्वर्हस्यवाचावति २वटवृक्षे मेदि०। आप—णिनि कलस्यापी हेम०। ३कोकिले। “अमितकुहूकूजितकला कलापिन” माघ:। “कलापिनामुद्धतनृत्यहेतो”रघु:। ४कलापशब्दार्थवति त्रि० कलापशब्दे रामायणादिवाक्यमुदाहृतम्। स्त्रियां ङीप्। ५वैशम्पायनान्तेवासिभेदे पु० तदन्तेवासिनश्च चात्वार: तद्यथा कमठ: ऋचाभस्यपि तार्क्ष्य: श्यामायन: कठः कलापीति कलापिनोऽन्तेवासिनश्च हरिद्रुकरुणगको छगलपयसि चत्वार” मनो०। “कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्य:” पा० तेन प्रोक्तमधीयते णिनि। कलापिनस्तत्प्रोक्ताध्येतृषु च०ब०।

कालापिनी स्त्री कलापचन्द्रोऽस्त्यस्याम् इनि। १रात्रौ राजनि० कलापतुल्याकारत्वात् २नागवल्लायां राजनि०।

कालापूर्ण पु०कलाभि: पूर्ण। १चन्द्रे शब्दचन्द्रिका। २कलाभि पूर्णे त्रि०। “सदा भवान् फाल्गुनस्य गुणैरस्त्र

[illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] (बट) [illegible] । [illegible] । [illegible] का+क्त [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

"प्रागुक्तदिव्यवर्षद्वादशसहस्रमितस्य युगस्य दशमो भागो दशांश इत्यर्थः । चतुर्द्वा क्रमेण चतुस्त्रिद्व्येकगुणित । गुणक्रमात् कृतयुगादीनां कृतत्रेताद्वापरकलियुगानां मानं स्यादिति शेषः । ननु मनुवाक्ये कृतादिमानं दिव्यवर्षप्रमाणेन ४०००।३०००।२०००।१००० उक्तम् । अत्र तु तन्मानं तद्वर्षप्रमाणेन ४८००। ३६००। २४००। १२००। इति विरोध इत्यत आह । पट इति । स्वकं स्वकम् षष्ठो विभागः सन्ध्ययोराद्यन्तसन्ध्ययोरैक्यकाल इति शेषः । तथा च मदुक्तमानानि ४८००। ३६००। २४००। १२००। एषां षष्ठांशाः ८००।६००।४००।२००। एते स्वस्वयुगमानाद्यन्तयोः सन्ध्ययोर्योग इत्येषामर्द्धं सन्धिकालः । प्रत्येकमाद्यन्तयोः सन्धिकाल ४००।३००।२००।१००। अनेन प्रत्येकं मदुक्तमानं न्यूनीकृतं ग्रन्थान्तरोक्तं केवलं मानं भवति न स्वसन्धिभ्यां सहितम् । यथा कृतादिसन्धि ४००। कृतमानम् ४००० कृतान्तसन्धि ४००। योगे ४८०० त्रेतादिसन्धिः ३०० त्रेतामानं ३००० त्रेतान्तसन्धिः ३००। ३६००द्वापरादिसन्धि २००द्वापरमानं २००० द्वापरान्तसन्धि २००२४००। कल्यादिसन्धि १००कलिमानम् १००० कल्यन्तसन्धि १०० । १२०० एवञ्च स्वसन्धिभ्यां सहितं मयोक्तं स्वस्वमानं सन्ध्ययोस्तदन्तर्गतत्वाच्चेति न विरोध इति भावः" रङ्ग० ।

कलौ यथा प्राणिनां दुःशीलत्वम् धर्म्मादिह्रासश्च तथा वर्णितम् भा० व० १८८ अ० "कृते चतुष्पात् सकलो निर्व्याजो पाधिवर्जितः । वृष प्रतिष्ठितो धर्म्मो मनुष्ये भरतर्षभ ! । अधर्म्मपादविद्धस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः । त्रेतायां द्वापरेऽर्द्धेन व्यामिश्रो धर्म उच्यते । त्रिभिरंशैरधर्म्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति । तामसं युगमासाद्य तदा भरतसत्तम ! । चतुर्थांशेन धर्म्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति । आयुर्वीर्य्यमथो बुद्धिर्बलं तेजश्च पाण्डव ! । मनुष्याणामनुयुगं ह्रसतीति निबोध मे । राजानो ब्राह्मणा वैश्याः शूद्राश्चैव युधिष्ठिर ! । व्याजैर्धर्म्मं चरिष्यन्ति धर्म्मवैतंसिका नराः । सत्यं सङ्क्षिप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः । सत्यहान्या ततस्तेषामायुरल्पं भविष्यति । आयुषः प्रक्षयाद्विद्यां न शक्ष्यन्त्युपजीवितुम् । विद्याहीनानविज्ञानाल्लोभोऽप्यभिभविष्यति । लोभक्रोधपरा मूढाः कामासक्ताश्च मानवाः । वैरबद्धा भविष्यन्ति परस्परवधेप्सवः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः सङ्कीर्य्यन्ते परस्परम् । शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्ज्जिताः । अन्त्या मध्या भविष्यन्ति, मध्याश्चान्त्या न संशयः । ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्य्युपस्थिते । वस्त्राणां प्रवरा शाणी, धान्यानां कोरदूषकाः । भार्य्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये । मत्स्यामिषेण जीवन्तो दुहन्तश्चाप्यजैडकम् । गोषु नष्टासु पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः । तेऽपि लोभसमायुक्ता भविष्यन्ति युगक्षये । अन्योऽन्यं परिमुष्णन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः । अजपा नास्तिकाः स्तेना भविष्यन्ति युगक्षये । सरित्तीरेषु कुद्दालैर्वापयिष्यन्ति चौषधीः । ताश्चाप्यल्पफलास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये । श्राद्धे दैवेऽपि पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः । तेऽपि लोभसमायुक्ता भोक्ष्यन्तीह परस्परम् । पिता पुत्त्रस्य भोक्ता च, पितुः पुत्त्रस्तथैव च । अतिक्रान्तानि भोज्यानि भविष्यन्ति युगक्षये । न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः । न यक्ष्यन्ति न होष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः । निम्ने कृषिं करिष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः । निम्ने कृषिं करिष्यन्ति योक्ष्यन्ति धुरि धेनुकाः । एकहायनवत्सांश्च योजयिष्यन्ति मानवाः । पुत्त्रः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्त्रवधं तथा । निरुद्वेगो बृहद्वादी न निन्दामुपलप्स्यते । म्लेच्छभूतं जगत्सर्व्वं निष्क्रियं यज्ञवर्ज्जितम् । भविष्यति निरानन्दमनुत्सवमथो तथा । प्रायशः कृपणानां हि तथा बन्धुमतामपि । विधवानाञ्च वित्तानि हरिष्यन्तीह मानवाः । स्वल्पवीर्य्यबलाः स्तब्धा लोभमोहपरायणाः । तत्कथादानसन्तुष्टा दुष्टानामपि मानवाः । परिग्रहं करिष्यन्ति मायाचारपरिग्रहाः । समाह्वयन्तः कौन्तेय ! राजानः पापबुद्धयः । परस्परवधोद्युक्ता, मूर्खाः पण्डितमानिनः । भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्त्रिया लोककण्टकाः । अरक्षितारो लुब्धाश्च मानाहङ्कारदर्पिताः । केवलं दण्डरुचयो भविष्यन्ति युगक्षये । आक्रम्याक्रम्य साधूनां दारांश्चापि धनानि च । भोक्ष्यन्ते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत ! । न कन्या याच्यते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते । स्वयंग्राहा भविष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते । राजानश्चाप्यसन्तुष्टाः परार्थान् मूढचेतसः । सर्व्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । म्लेच्छीभूतं जगत्सर्व्वं भविष्यति न संशयः । हस्तो हस्तं परिमुषेद्युगान्ते समुपस्थिते । सत्यं संक्षिप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः । स्थविरा बालमतयो बालाः स्थविरबुद्धयः । भीरवस्तथा शूरमानी शूरा

पैष्यति । युगान्ते हुतभुक् चापि सर्व्वतः प्रज्वलिष्यति । पानीयं भोजनञ्चापि याचमानास्तदाऽध्वगाः । न लप्स्यन्ते निवासञ्च निरस्ताः पथि शेरते । निर्घातवायसा नागा शकुनाः सर्पा हिंसा । दृष्ट्वा वायोर्विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । मित्रसम्बन्धिनश्चापि सन्त्यक्ष्यन्ति नराः सदा । जनपरिजनञ्चापि युगान्ते पर्य्युपस्थिते । अथ देशान् दिशश्चापि पत्तनानि पुराणि च । क्रमशः संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । हा तात ! हा पुत्रेत्येवं तदा वाचः सुदारुणाः । विक्रोशमानश्चान्योऽन्यं लोको गां (पृथ्वीं) पर्य्यटिष्यति । ततस्तुमुलसङ्घाते वर्त्तमाने युगक्षये । हिंसातिपूर्णको लोकः क्रमेण प्रशमिष्यति । ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन् पुनर्लोकविवृद्धये । भविष्यन्ति पुनर्देवमनुकूलं यदृच्छया । यदा सूर्य्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यबृहस्पती । एकराशौ समेष्यन्ति प्रपत्स्यति तदा कृतम् । कालवर्षी च पर्ज्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च । प्रदक्षिणा ग्रहाश्चापि भविष्यन्त्यनुलोमगाः । क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं भविष्यति निरामयम् । कल्की विष्णुयशा नाम द्विजः कालप्रचोदितः । उत्पत्स्यते महावीर्य्यो महाबुद्धिपराक्रमः । सम्भूतः शम्भलग्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे । मनसा तस्य सर्व्वाणि वाहनान्यायुधानि च । उपस्थास्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि कवचानि च । स धर्म्मविजयी राजा चक्रवर्त्ती भविष्यति । स चेमं सङ्कुलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति । उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तकृदुदारधीः । सङ्क्षेपको हि सर्व्वस्य युगस्य परिवर्त्तकः । स सर्व्वत्र गतान् क्षुद्रान् ब्राह्मणैः परिवारितः । उत्सादयिष्यति तदा सर्व्वम्लेच्छगणान् द्विज” ।

कलियुगस्य विशेषप्रवृत्तिस्तत्रैव भाग० १२, २ अ० ।

“सप्तर्षीणान्तु पूर्व्वौ यौ दृश्येते उदितौ दिवि । तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत् समं निशि । तेनैव ऋषयो युक्तास्तिष्ठन्त्यब्दशतं नृणाम् । ते त्वदीये द्विजाः काले अधुना चाश्रिता मघाः । विष्णोर्भगवतो भानुः कृष्णाख्योऽसौ दिवं गतः । तदाविशत् कलिर्लोकं पापे यद्रमते जनः । यावत् स पादपद्माभ्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः । तावत् कलिर्वै पृथिवीं पराक्रान्तुं न चाशकत् । यदा देवर्षयः सप्त मघासु विचरन्ति हि । तदा प्रवृत्तस्तु कलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः । यदा मघाभ्यो यास्यन्ति पूर्व्वाषाढां महर्षयः । तदा नन्दात् प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति । यस्मिन् दिने हरिर्यातस्तस्मिन्नेव तदाऽहनि । प्रतिपन्नं कलियुगमिति प्राहुः पुराविदः” ।

कलिदोषप्रशमनोपाय भाग० १२, ३ अ० उक्तो यथा “केनोपायेन भगवन् ! कलेर्दोषान् कलौ जनाः । विधमिष्यन्त्युपचितांस्तन्मे ब्रूहि यथा मुने ! । युगानि युगधर्म्मांश्च मानं प्रलयकल्पयोः । कालस्येश्वररूपस्य गतिं विष्णोर्महात्मनः । श्रीशुक उवाच । कृते प्रवर्त्तते धर्म्मश्चतुष्पात्तज्जनैर्धृतः । सत्यं दया तपो दानमिति पादा विभोर्नृप ! । सन्तुष्टाः करुणा मैत्राः शान्ता दान्तास्तितिक्षवः । आत्मारामाः समदृशः प्रायशः श्रमणा जनाः । त्रेतायां धर्म्मपादानां तुर्य्यांशो हीयते शनैः । अधर्म्मपादैरनृतहिंसाऽसन्तोषविग्रहैः । तदा क्रियातपोनिष्ठा नातिहिंसा न लम्पटाः । त्रैवर्गिकास्त्रयीवृद्धा वर्णा ब्रह्मोत्तरा नृप ! । तपःसत्यदयादानेष्वर्द्धं ह्रसति द्वापरे । हिंसाऽतुष्ट्यनृतद्वेषैर्धर्म्मस्याधर्म्मलक्षणैः । यशस्विनो महाशीलाः स्वाध्यायाध्ययने रताः । आढ्याः कुटुम्बिनो हृष्टा वर्णाः क्षत्रद्विजोत्तराः । कलौ तु धर्म्महेतूनां तुर्य्यांशोऽधर्म्महेतुभिः । एधमानैः क्षीयमाणो ह्यन्ते सोऽपि विनङ्क्ष्यति । तस्मिन् लुब्धा दुराचारा निर्दयाः शुष्कवैरिणः । दुर्भगा भूरितर्षाश्च शूद्रदासोत्तराः प्रजाः । सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः । कालसञ्चोदितास्ते वै परिवर्त्तन्त आत्मनि । प्रभवन्ति यदा सत्त्वे मनोबुद्धीन्द्रियाणि च । तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रुचिः । यदा कर्म्मसु काम्येषु भक्तिर्यशसि देहिनाम् । तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि बुद्धिमन् ! । यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः । कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः । यदा मायाऽनृतं तन्द्रा निद्रा हिंसा विषादनम् । शोकमोहौ भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः । यस्मात् क्षुद्रदृशो मर्त्त्याः क्षुद्रभाग्या महाशनाः । कामिनो वित्तहीनाश्च स्वैरिण्यश्च स्त्रियोऽसतीः । दस्यूत्कृष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः । राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्नोदरपरा द्विजाः । अव्रता वटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः । तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनोऽत्यर्थलोलुपाः । ह्रस्वकाया महाहारा भूर्य्यपत्या गतह्रियः । शश्वत्कटुकभाषिण्यश्चौर्य्यमायोरुसाहसाः । पणयिष्यन्ति वै क्षुद्राः किराटाः (वणिजः) कूटकारिणः । अनापद्यपि मंस्यन्ते वार्त्तां साधुजुगुप्सिताम् । पतिं त्यक्ष्यन्ति निर्द्रव्यं भृत्या अप्यखिलोत्तमम् । भृत्यं विपन्नं पतयः, कौलं गाश्चापयस्विनीः । पितृन्

[illegible] । [illegible] कली [illegible] ।" ।

[illegible] यथा—[illegible] ।
"[illegible] कली । [illegible] । [illegible] ।" [illegible] । "[illegible] कली । [illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible] कली । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "कली [illegible] । कली [illegible]" । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] । [illegible] ।" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] ।" [illegible] "[illegible]" । [illegible] । [illegible] कली [illegible] ।

[illegible] कली [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible]

न प्रवर्त्तते । पूजिताः प्रणताः स्पृष्टा स्तुता दृष्टाः स्मृता अपि । नृणां सर्व्वाणि पापानि हरन्ति ते हि सन्ततम्” ।
कलौ विष्णोर्नामसङ्कीर्त्तनेन आराधनं कर्त्तव्यम् उक्तञ्च भागवते ।“कलिं सभाजयन्त्यार्या गुणज्ञाः सा(र)भागिनः । यत्र सङ्कीर्त्तनेनैव सर्व्वः स्वार्थोऽपि लभ्यते । न ह्यतः परमो लाभो देहिनां भ्राम्यतामिह, । यतोविन्देत परमां शान्तिं, नश्यति संसृति” । कलेर्दोषोपशमनोपाये भागवत वाक्यमनुपदं दर्शितम् ।
स्कन्दपुराणे “गोविन्दनाम यः कश्चिन्नरो भवति भूतले । कीर्त्तनादेव तस्यापि पापं याति सहस्रधा” विष्णुधर्मोत्तरे “येऽहर्निशं जगद्धातुर्वासुदेवस्य कीर्त्तनम् । कुर्व्वन्ति तान्नरव्याघ्र ! न कलिर्बाधते नरान् । चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्व्वत्र कीर्त्तयेत् । नाशौचं कीर्त्तने तस्य स पवित्रकरो यतः । श्मशानादस्य या श्वानादुत्तमस्लोकनाम यत् । स कोत्तितमघं पुंसोदहेदेधो यथानलः” । विष्णुरहस्ये “शाठ्यानिकाम्रदृष्टित्ते च मोहे च च विभ्रमे । यस्तु पूर्त्तं नृणां वापि वासुदेवं न चिन्तयेत् । मोहोऽविवेकः विभ्रमो विपरीतज्ञानम् । स्कान्दे “ब्रह्मलभ्मनपानात् पापमागम्या गमनादिजम् । नश्यते मात्र च देहो गोविन्दस्य च कीर्त्तनात् । स्वर्णस्तेय सुरापानं गुरुदाराभिमर्षणम् । गोविन्द कीर्त्तनात् सद्यः पापं याति महात्मने । तावत्तिष्ठति देहेऽस्मिन् कलिकल्मषसम्भवम् । गोविन्दकीर्त्तनं यावत् कुरुते मानवो न हि”“गोविन्देत्युक्तिमात्रेण हेलया कलिवर्द्धितम् पापौघो विलयं याति दानमत्रोऽवियेवे यथा । गोविन्देति तथा प्रातर्मध्याह्ने या निशागमे । कीर्त्तनात् पुण्यमाप्नोति जन्मकोटियतोद्भवम् । गवामयुतकोटीनां कन्यानाम युतायुतैः । तीर्थकोटिसहस्राणां तस्य गोविन्दकीर्त्तनम् । तद्वास्ति कर्मजं लोके वाग्जं मानसमेव वा । यत्तु न क्षीयते पापं कलौ गोविन्दकीर्त्तनात् । प्रमादादपि संस्पृष्टो यथाऽनलकणो दहेत् । तथौष्ठपुटसंस्पृष्टं हरिनाम हरेदघम्” । वामनपुराणे । “अश्वमेधादिभिर्यज्ञैर्नरमेधैस्तथैव च । याजितं तेन, येनोक्तं हरिरित्यक्षरद्वयम् । महाभारते “प्राणप्रयाणपाथेयं संसारव्याधिभेषजम् । दुःखशोकपरित्राणं हरिरित्यक्षरद्वयम्” । विष्णुपुराणे “ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां, द्वापरेऽर्च्चयन् । यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्त्य केशवम् । यस्मिन्नापि यत्नाम्नि कीर्त्तिते सर्व्वपातकैः । पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव” ।
अथ कलिदोषोपशमनाय शिवपूजनादि विहितं यथा— लिङ्गपुराणे “कलौ रुद्रो महादेवः शङ्करो नीललोहितः । प्रकाशते प्रतिष्ठार्थं धर्मस्य विकृताकृतिः । ये तं विप्राः सेवन्ते येन केनापि शङ्करम् । कलिदोषं विनिर्जित्य प्रयान्ति परमां गतिम्” बृहन्नारदीये “शिव ! शङ्कर ! रुद्रेश ! नीलकण्ठ ! त्रिलोचन ! । इतीरयन्ति ये नित्यं न हि तान् बाधते कलिः । महादेव ! विरूपाक्ष ! गङ्गाधर ! मृडाव्यय ! । इतीरयन्ति ये नित्यं ते कृतार्था न संशयः । ईदृक्स्मरणनिष्ठानां शिवनामरतात्मनाम् । सत्यं समस्तकर्माणि यान्ति सम्पूर्णतां द्विजाः ! । शिवपूजापरा ये तु शिवनामपरायणाः । तत्र शिवतत्त्वाय घोरे कलियुगे द्विजाः” महाभारते “यस्त्वों नमः शिवायेति इत्युच्यते स कलौ नरः । शाम्भीनापि नमस्कारं प्रयुक्तं शूलपाणये । संसाररोगसंघातानुन्मूलनकरं कलौ । यदा कदा न यजते श्रद्धया हनिपूरुषः । लिङ्गेऽथ स्थण्डिले वापि कौतुके विधिपूर्व्वकम् । पुरा दोषं विनिर्जित्य रुद्रलोके महीयते ।” शिवपुराणे “ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां यजनं परम् । द्वापरे लिङ्गपूजा च कलौ शङ्करकीर्त्तनम्” स्कन्दपुराणे “ब्रह्मा कृतयुगे देवः त्रेतायां भगवान् रविः । द्वापरे भगवान् विष्णुः कलौ देवो महेश्वरः” ।
अथ कलौ काशीवासस्य तथात्वमाह च स्कन्दपुराणे व्यासः । “इदं कलियुगं घोरं सम्प्राप्तं पाण्डुनन्दन ! । ततो गच्छामि देवस्य पुरीं वाराणसीं शुभाम् । अस्मिन् कलियुगे घोरे नराः पापानुवर्त्तिनः । भविष्यन्ति महापापाः वर्णाश्रमविवर्जिताः । नान्यत् पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम् । सर्व्वपापप्रशमनम् प्रायश्चित्तं कलौ युगे । ये मिमास्तां पुरीं प्राप्य न मुञ्चन्ति कदाचन । विजित्य कलिजान् दोषान् यान्ति तत् परमं पदम्” लिङ्गपुराणे “कलौ युगे तु मर्त्त्यानां स्थानं मोक्षप्रदायकम् । मया चाराधनेनैव स्नानतर्पणपूजनैः । ज्ञात्वा कलियुगं घोरं अल्पायुष्यमधार्मिकम् । शिवक्षेत्रं न सेवन्ते तायन्ते च म्रियन्ति च” मत्स्यपुराणे “ज्ञात्वा कलियुगं घोरं हाहाभूतमचेतनम् । अविमुक्तं न मुञ्चन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि । अन्यध्यानविहीनानां दानविज्ञानवर्जिनाम् । तपस्युत्साहहीनानां गतिर्वाराणसी स्मृताम्” स्कान्दे काशीखण्डे “न सिध्यति कलौ योगो न सिध्यति कलौ तपः । न्यायार्जितधनोत्सर्गो सद्यः सिध्येत् कलौ नरः । न व्रतं न तपो दानं न

अधीन इत्यर्थकम् । रामेण कली युगे कामी रावेन चाभवत् । कलिकालेन नाशेन नानकार्य विनश्यति । वनानि सन्ति मध्ये ये न कामी वनानिताः । कलि न बलवत् सर्वं त्रिवर्गविरोधिनम् । यद्भूतम न महेश्वरमनुष्यत्वाविनाम्

अथ महाभारतानन्तरम् तु । तत्र कलियुगकृत् इत्याह "कलौ धर्म सीदन्ति लोकानां इत्यतः परम् । द्वापरे तु कृतयेन कलौ त्रयेण वेदनम् । ध्यान कृते मोक्षहेतुककानां यज्ञ च द्वापरे । द्वापरे युद्ध यथा कलौ यज्ञेन वैभवम् । विष्णुपर्वणि उत्तरं तु कृते देवं लोकानां नैमित्य यथा । द्वापरे तु कृतयेन कलौ यज्ञाश्वमेधेन । मत्स्यपुराणे कलि-युगकथने बहुशास्त्रादिषु वेदता । तीर्थानि नानाविधानि कलौ यहां निवेदनः"। नारदीये कलौ धर्मस्य प्रधानमुपासने तत्र वचनम् । महाभारतेऽनुशासनपर्वणि । मेव "कलौ युगे कृतयाचि लोकानां भवेत् यथा । द्वापरे तु कृतयेन कलौ यज्ञ दयायाचेत् कालिकायां विधानम् "न कलौ देवतानां संहिता शुद्धिरस्ति । ततः निना न लिंगानि यथा शुद्धि क्षुद्रका । कालेन कलौ नियतेन यज्ञ यद्युग न नश्यति । कलौ युगे हि यथा सनातनं भवति । अनेकविधकर्मणो यज्ञस्मार्ते काजनी । यदा यज्ञ धर्म कलौ सर्व धर्म तत्र यज्ञ कलौ । वितरं यज्ञेन तत्र मानवानामपि कल । यद्यपि कलौ काले यज्ञो यो "विप्रकारि" कलियुगत्वात् कलौ धर्मविचारानां धारणकारणमात्रम् । विधिप्रतिषेधविचारात् कलियुगे विना कलि । धर्माविधा तु यज्ञो हि शुद्धिरित्यादि न कलौ । धर्मं तदविशेषतो कालमनपायस्तु च । तथा पुर्व तथा विप्रा तथा यज्ञा तथा तत । तथा रामादि कर्म च कलौ यज्ञो न कलिन पुनः महाचैव विशेष प्रभावे तु विशेष । कालम् कलियुगोद्भूत कर्म धर्म शुद्धरम् ।

अथ कलियुगे रामस्य चरितम् कथयन् यत् "कर्म अयुते यज्ञोलोकानां द्वापरे तरे । कलौ कलियुगे कर्म कर्मकाण्ड इति प्रयत्नेन धर्मवेदाय च । बहुधारावदी कर तर अयुते लोकानां काल कृतये । द्वापरे धर्मविवादादिनिमित्तं कलौ कले । धर्मधारकैः कर तर अयुते लोकानां कालयज्ञाति । द्वापरे कलावैराग्यं कलौ इन्द्र यथा तत "कलियुगं

"कलीयोर्ग: अयुते, ताम लोकानां यज्ञम् । द्वापरे वामन मीढ़, कलौ राम यथा तत । विष्णुपुराणे "धर्म वर्ष अयुते लोकानां कालकृत्यानि । नन्द द्वापरे युद्ध रामेण कलौ युगे । कलियुगस्य दैवतीर्थ पूर्वादिश्वराणि कलौ युगे । तत्र आदि कलीयाद महापोतमतीत्युक्ति

एवं कलौ निवसताः वैश्या इति श्रुतिम् ।

वाचारस्य कलौ वैश्यधर्मानां च धरायाः ।

कलियुगस्य कर्माः कालकारिके युगे । कर्म कलौ कृते काला कर्म कला कलौ कले । यद वर्णधर्मचार विशिष्ट वाचारस्य तत । भारत भारतवर्षे तु धर्मसत्य धरायाः । ततः निर्णय मात्र कला पूजन निवारण । तत्र तत तत्र-त्य भाषाया भारतवर्षा । कले यत्र कलीयुगी महर्षिप्रतिवर्णितः । यदि यदि यद्यपारा नियमे भाव वल ता । न कलि इत्यादौ च वैदपूर्वी यज्ञ-युग । एव धर्म कालि यज्ञ महाभारते । यज्ञ अवश्ये कलौलोकानां द्वापरे तरे । कले कलि युगे वर्ण समुदायवारता । तत तर अयुते लोकानां कालकृत्यानि । द्वापरे कलिविज्ञप्तिविशेष कलौ युगे । कृते तु कालोपवर्णं लोकानां गौरवा धराः । द्वापरे यज्ञविधिः कलौ धाराधरः धरा । कलेर्युग अयुते लोकानां धारणधरम् । द्वापरे युद्धवेदम् कलौ तत्र कलौ युगे । कृते यज्ञादयम् यार लोकानां देव दयमात् । द्वापरे यज्ञदान कलौ यदि कर्षता । कृते तु यज्ञदानादवलोकानां इव विधि मत द्वापरे काव्यमान च कलौ वंशधरेष तु । कलि मल कृते दर्शं लोकानां पूर्व देवते । द्वापरे कामनाय वैराग्य दीयते कलौ । कलियुगोऽस्य दानमात्रे पूर्व यह वह । यत्र मानवाय धाम वैराग्यस्य निवारण । कृते यज्ञिकथा धारावलोकानां धर्मविधिता । द्वापरे यदि काल, कथा धारादि विधा । यज्ञविशेषवर्णन विना यज्ञोऽस्येत च । विनाश्वमेध रामात कोटिर दया विना । नीति वाक्यदि कालि इत्यादि सत महि । कृतान्त च कलौ कलिम् कलिने वर्त । कले युगे च ते कर्माण तत अ ते दिशा । वैर्य निःश्रयं न कलौ कालता युगे दि ते दिशा । कलौ युगे च कालस्य वेदविनिर्णयम् । वराहेण

न चैव भावविना प्रदीयते । अश्वमेधं गवालम्भ-मुत्सृज्य भाति न । [illegible] धर्मसूत्राः । पादादकं चरतु चिरम् पापानां गतम् [illegible] कलिदुष्टे सर्वधर्मनष्टप्राये मोक्षो च नर कथं भवेत् । सर्वमुक्तमार्गं नैमार्गमोक्षे कोऽपि मया एतौ भावौ प्रवृत्तिनिवृत्ती निरूपित तत्र

“कलावाते पापिनि घोरे सर्वधर्मविलोपिनि । दुराचारे दुष्प्रपञ्चे दुष्कर्मप्रवर्त्तके । न वेदाः प्रभवन्तत्र स्मृतीनां स्मरणं कुतः । नानेतिहासयुक्तानां नाना-मार्गप्रदर्शिनाम् । बहूनाञ्च पुराणानां विनाशो भविता विभो ! । तदा लोका भविष्यन्ति धर्मकर्मबहिर्मुखाः । उच्छृङ्खला मदोन्मत्ताः पापकर्मरताः सदा । कामुका लोलुपाः क्रूरा निष्ठुरा दुर्मुखाः शठाः । स्वल्पायुर्मन्दमतयो रोगशोकसमाकुलाः । निःश्रीका निर्बला नीचा नीचाचार-परायणाः । नीचसंसर्गनिरताः परवित्तापहारकाः । पर-निन्दापरद्रोहपरीवादपराः खलाः । परस्त्रीहरणे पापशङ्काभयविवर्जिताः । निर्धना मलिना दीना दरि-द्राश्चिररोगिणः । विप्राः शूद्रसमाचाराः सन्ध्यावन्दन-वर्जिताः । अयाज्ययाजका लुब्धा दुष्टास्ते पापकारिणः । असत्यभाषिणो मूर्खा दाम्भिका दुष्प्रवञ्चकाः । कन्या-विक्रयिणो व्रात्यास्तपोव्रतपराङ्मुखाः । लोकप्रतारणा-र्थाय जपपूजापरायणाः । पाषण्डाः पण्डितम्मन्याः श्रद्धाभक्तिविवर्जिताः । कदाहाराः कदाचारा भृतकाः शूद्रसेवकाः । शूद्रान्नभोजिनः क्रूरा वृषलीरतिकामुकाः । दास्यन्ति धनलोभेन स्वदारानधमजातिषु । ब्राह्मण्यचिह्न-मेतावत् केवलं सूत्रधारणम् । नैव पानादिनियमो भक्ष्या-भक्ष्यविवेचनम् । धर्मशास्त्रे सदा निन्दा साधुद्रोहो निर-न्तरम् । सत्कथालापमात्रञ्च न तेषां मनसि क्वचित् । त्वया कृतानि तन्त्राणि जीवोद्धारणहेतवे । निगमाग-मजातानि भुक्तिमुक्तिकराणि च । देवीनाञ्च देवानां मन्त्रयन्त्रादिसाधनम् । कथिता बहवो न्यासाः सृष्टि-स्थित्यादिलक्षणाः । बद्धपद्मासनादीनि गदितान्यपि भूरिशः । पशुवीरदिव्यभावा देवतामन्त्रसिद्धिदाः । शवासनं चितारोहो मुण्डसाधनमेव च । लता-साधनकर्माणि त्वयोक्तानि सहस्रशः । पशुभावदिव्य-भावौ स्वयमेव निवारितौ । कलौ न पशुभावोऽस्ति दिव्यभावः कुतो भवेत् । पत्रं पुष्पं फलं तोयं स्वयमेवा-हरेत् पशुः । न शूद्रदर्शनं कुर्यान्मनसा न स्त्रियं स्मरेत् । दिव्यश्च देवताप्रायः शुद्धान्तःकरणः सदा । द्वन्द्वातीतो वीतरागः सर्वभूतसमः क्षमी । कलिजमनुज-लुब्धानां मदान्वितचेतसाम् । निद्रालस्यप्रसक्तानां भावशुद्धिः कथं भवेत् ? । वीरसाधनकर्माणि पञ्च-तत्त्वोदितानि तु । मद्यं मांसं तथा मत्स्यो मुद्रा मैथुनमेव च । एतानि पञ्च तत्त्वानि त्वया प्रोक्तानि शङ्कर ! । कलिजा मानवा लुब्धाः शिश्नोदर-परायणाः । लोभात् तत्र पतिष्यन्ति न करिष्यन्ति साध-नम् । इन्द्रियाणां सुखार्थाय पीत्वा च बहुलं मधु । भविष्यन्ति मदोन्मत्ता हिताहितविवर्जिताः । परस्त्रीधर्षकाः केचिद् दस्यवो बहवो भुवि । न करिष्यन्ति ते मत्ताः पापयोनिविचारणम् । अतिपानादिदोषेण रोगिणो बहवः क्षितौ । शक्तिहीना बुद्धिहीना भूत्वा च विकलेन्द्रियाः । ह्रदे गर्त्ते प्रान्तरे च प्रासादात् पर्वतादपि । पतिष्यन्ति मरिष्यन्ति मत्ता मदविमोहिताः । केचिद्-विवादं कुर्वन्ति गुरुभिः स्वजनैरपि । केचिन्मौना मृत-प्राया अपरे बहुजल्पकाः । अकार्यकारिणः क्रूरा धर्म-मार्गविलोपकाः । हिताय यानि कर्माणि कथितानि त्वया प्रभो ! । मन्ये तानि महादेव ! विपरीतानि मानवे । के वा योगं करिष्यन्ति न्यासजातानि केऽपि वा । स्तोत्र-पाठं यन्त्रलिपिं पुरश्चर्यां जगत्पते ! । युगधर्मप्रभावेन स्वभावेन कलौ नराः । भविष्यन्त्यतिदुर्वृत्ताः सर्वथा पाप-कारिणः । तेषामुपाय दीनेश ! कृपया कथय प्रभो ! । आयुरारोग्यवर्चस्यं बलवीर्यविवर्द्धनम् । विद्याबुद्धिप्रदं नृणामनायासशुभङ्करम् । येन लोका भविष्यन्ति महाबल-पराक्रमाः । शुद्धचित्ताः परहिता मातापित्रोः प्रियङ्कराः । स्वदारनिरताः पुरुषाः परस्त्रीषु पराङ्मुखाः । देवतागुरु-भक्ताश्च पुत्रस्वजनपोषकाः । ब्रह्मज्ञा ब्रह्मविद्याश्च ब्रह्मचि-न्तनमानसाः । सिद्ध्यर्थं लोकयात्रायाः कथयस्व हिताय यत् । कर्त्तव्यं यदकर्त्तव्यं वर्णाश्रमविभेदतः । विना त्वां सर्वलोकानां कस्त्राता भुवनत्रये ॥” १उल्ला० देवीप्रश्न

“इति देव्या वचः श्रुत्वा शङ्करो लोकशङ्करः । कथयामास तत्त्वेन महाकारुण्यवारिधिः । सदाशिव उवाच । साधु पृष्टं महाभागे ! जगतां हितकारिणि ! । एतादृशः शुभ-प्रश्नो न केनापि कृतः पुरा । धन्यासि सुकृतज्ञासि हितासि कलिजन्मनाम् । यद् यदुक्तं त्वया भद्रे ! सत्यं सत्यं यथार्थतः । सर्वज्ञा त्वं त्रिकालज्ञा धर्मज्ञा परमे-श्वरि ! । भूतं भव्यं भविष्यञ्च धर्मज्ञा त्वया प्रिये ! । यथावच्च

न यस्तं चस्तुतामाद्रि । कदाचिन्नारते कथाचिति" । "श्रौतोधर्म्मः कृतयुगे त्रेतायां स्मार्त्त एव च । द्वापरे च पुराणोक्तः कलावागमसम्मतः" पठन्ति । एते-दमभिदध्महे । वेदेषु काण्डत्रयमस्ति कर्म्मोपासना ब्रह्मरूपप्रतिपाद्यभेदात् । तत्र कर्म्मकाण्डमधिकृत्य जैमिनिप्रभृतिभिः सम्यक्तया कर्त्तव्यतादि विवेचितम् उपासनाकाण्डमधिकृत्य शाण्डिल्यनारदादिभिः, ब्रह्मकाण्डमधिकृत्य च व्यासादिभिः प्रपञ्चो दर्शितः । तत्र उपासनाकाण्डमधिकृत्यैवागमशास्त्रप्रवृत्तिः तन्मूलञ्च रामतापनीयनृसिंहतापनीयप्रभृति । इत्यागमशास्त्रस्य प्रामाण्यम् । अनुपलभ्यमानमूलकागमस्यापि अष्टकादिवत् श्रुतिकल्पकत्वेन प्रामाण्यम् । तत्र कर्म्मकाण्डे सर्व्वेऽप्यधिकारिणः इहजन्मनोऽपि तस्य प्राक्तनस्य च चित्तशुद्ध्यर्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं च कर्म्मकरणविधानात् "तमेतमात्मानं विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन तपसा नाशकेनेति" श्रुत्या तयोक्तेः । उपासनाकाण्डेऽपि तथैव सर्व्वेषामधिकारः "तपसा किल्विषं हन्ति विद्ययामृतमश्नुते" इति स्मृतेः । तत्र सति कामे कर्म्मकाण्डविहितकर्म्माचरणे स्वर्गः फलम् । कामनाऽभावे मोक्ष एव फलम् । एवमुपासनायामपि । तत्रापि सत्यां कामनायां स्वर्गादिनानाफलम् असत्याञ्च तस्यां क्रममुक्तिः फलम् । ब्रह्मकाण्डे तु मुमुक्षोरेवाधिकारः । इत्येवं विषयविभागे स्थिते श्रौतीपौराणिकीस्मार्त्तीतान्त्रिकीपूजासनातु मध्ये कलौ आगमोक्तैवोपासनादर्त्तव्येति प्रदर्शितागमवाक्येभ्यो निर्णीयते । अन्यत्र च "हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् । कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा" "कलौ जागर्त्ति गोपालः कलौ जागर्त्ति कालिका" पठन्ति ।

अथ कलियुगे राजविशेषोत्पत्तिः कलेर्श्रेष्ठिरन्ते कल्किरूपभगवदवतारप्रादुर्भावश्च भाग० १२।१,२ अ० उक्तौ यथा- "योऽन्त्यः पुरञ्जयो नाम भविष्यो बारहद्रथः । तस्यामात्यस्तु शुनको हत्वा स्वामिनमात्मजम् । प्रद्योतसंज्ञं राजानं कर्त्ता यत् पालकः सुतः । विशाखयूपस्तत्पुत्त्रो भविता राजकस्ततः । नन्दिवर्द्धनस्तत्पुत्त्रः पञ्च प्रद्योतना इमे । अष्टत्रिंशोत्तरशतं १३८ भोक्ष्यन्ति पृथिवीं नृपाः । शिशुनागस्ततो भाव्यः काकवर्णस्तु तत्सुतः । क्षेमधर्म्मा तस्य सुतः क्षेत्रज्ञः क्षेमधर्म्मजः । विधिसारः सुतस्तस्याजातशत्रुर्भविष्यति । दर्भकस्तत्सुतो भाव्यो दर्भकस्याजयः स्मृतः । नन्दिवर्द्धन आजेयो महानन्दिः सुतस्ततः । शिशुनागा दशैवैते षष्ट्युत्तरशतत्रयम् ३६०। समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कुरुश्रेष्ठ ! कलौ नृपाः । महानन्दिसुतो राजन् ! शूद्रागर्भोद्भवो बली । महापद्मपतिः कश्चित् नन्दः क्षत्रविनाशकृत् । ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्रायास्त्वधार्म्मिकाः । स एकच्छत्रां पृथिवीमनुल्लङ्घितशासनः । शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः । तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः । य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समाः १००। नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति । तेषामभावे जगतीं मौर्य्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ । स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति । तत्सुतो वारिसारस्तु ततश्चाशोकवर्द्धनः । सुयशा भविता तस्य सङ्गतः सुयशः सुतः । शालिशूकस्ततस्तस्य सोमशर्म्मा भविष्यति । शतधन्वा सुतस्तस्य भविता तद्बृहद्रथः । मौर्य्यास्त्वेते दश नृपाः सप्तत्रिंशच्छतोत्तरम् १३७। समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कलौ कुरुकुलोद्वह ! । अग्निमित्रस्ततस्तस्मात् सुज्येष्ठो भविता ततः । वसुमित्रो भद्रकश्च पुलिन्दो भविता सुतः । ततो घोषः सुतस्तस्माद्वज्रमित्रो भविष्यति । ततो भागवतस्तस्माद्देवभूतिः कुरूद्वह ! । शुङ्गा दशैते भोक्ष्यन्ति भूमिं वर्षशताधिकम् ११२ । ततः कण्वानियं भूमिर्यास्यत्यल्पगुणान्नृप ! । शुङ्गं हत्वा देवभूतिं काण्वोऽमात्यस्तु कामिनम् । स्वयं करिष्यते राज्यं वासुदेवो महामतिः । तस्य पुत्त्रस्तु भूमित्रस्ततो नारायणः सुतः । काण्वायना इमे भूमिं चत्वारिंशच्च पञ्च च । शतानि त्रीणि ३४५ भोक्ष्यन्ति वर्षाणाञ्च कलौ युगे । हत्वा काण्वं सुशर्माणं तद्भृत्योवृषलोबली । गां भोक्ष्यत्यन्ध्रजातीयः कञ्चित् कालमसत्तमः । कृष्णनामाथ तद्भ्राता भविता पृथिवीपतिः । श्रीशान्तकर्णस्तत्पुत्रः पौर्णमासस्तु तत्सुतः । लम्बोदरस्तु तत्पुत्त्रस्तस्माच्चिबिलको नृप । मेघस्वातिः चिबिलकात् अटमानस्तु तत्सुतः । अनिष्टकर्म्मा हालेयस्तस्यापि तस्य चात्मजः । पुरीषभीरुस्तत्पुत्त्रस्ततो राजा सुनन्दनः । चकोरो बटको यत्र शिवस्वातिररिन्दमः । तस्यापि गोमतीपुत्त्रः पुरीमान् भविता ततः । मेदशिरा शिवस्कन्दो यज्ञश्रीस्तत्सुतस्ततः । विजयस्तत्सुतो भाव्यश्चन्द्रवीज्ञः सुलोमधिः । एते त्रिंशन्नृपतयश्चत्वार्य्यब्दशतानि च । षट्पञ्चाशच्च ४५६ पृथिवीं भोक्ष्यन्ति कुरुनन्दन ! । सप्ताभीरा आवभृत्या दश गर्द्दभिनो नृपाः । कङ्काः षोडश भूपाला भविष्यन्त्य-

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ९९ [illegible] ।

"[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] (कीर्ति) [illegible] ।

[illegible] "[illegible] । [illegible] । [illegible] ।" [illegible] ।

कलौ वर्ज्यधर्मा निर्णयसिन्धावुक्ता यथा—

"बृहन्नारदीये। "समुद्रयातुः स्वीकारः कमण्डलुविधारणम्। द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा। देवराच्च सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्वधः। मांसदानं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा। दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च। दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ। महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः। इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः"। कमण्डलुः "सोदकञ्च कमण्डलुम्" इत्युक्तः स्नातकधर्मो वा। दत्ता ऊढा। "ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा। कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुमिति" हेमाद्रौ वचनात्। "ऊढा पुरुषसंयोगात् क्षते देयेति वचनम्" इत्यादिभिर्विवाहितोक्ता। हेमाद्रौ ब्राह्मे "गोत्रान्मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा। नराश्वमेधौ मद्यञ्च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः"। गोत्रात् गोत्रजायाः पितृव्यकन्यायाः, मातुः सपिण्डात् मातुलात्, तत्कन्याया विवाहः कलौ न कार्यः। तेन यानि तद्विधायकानि, तानि युगान्तरविषयाणि। तथा च व्यासः। "तृतीयां मातृतः कन्यां, तृतीयां पितृतस्तथा। शुल्केनोद्वाहयिष्यन्ति विना पापविमोक्षिताः" इति कलौ निन्दामाह। मातृतस्तृतीयां मातुलकन्यामित्यर्थः। उक्तञ्चैतत् प्राक्। मद्यं "सौत्रामण्यां सुरापानम्" इत्यादिना विहितमपि वर्ज्यम्। हेमाद्रौ आदित्यपुराणे "विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम्। बालायाः क्षतयोन्याश्च वरेणान्येन संस्कृतिः। कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः। आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम्। द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्यापि संग्रहः। महाप्रस्थानगमनम्, गोसंज्ञप्तिश्च गोसवे। सौत्रामण्यामपि सुराग्रहणस्य च संग्रहः। अग्निहोत्रहवन्याश्च लेहो लीढापरिग्रहः। वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसंकोचनं तथा। प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम्। संसर्गदोषः स्तेनाद्यैर्महापातकिनिष्कृतिः। वरातिथिपितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया। दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः। सवर्णान्याङ्गनादुष्टैः संसर्गः शोधितैरपि। अयोनौ संग्रहे वृत्ते परित्यागो गुरुस्त्रियाः। परोद्देशात्मसंत्याग उच्छिष्टस्यापि वर्जनम्। प्रतिमाभ्यर्चनार्थाय संकल्पश्च सधर्मकः। अस्थिसञ्चयनादूर्द्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च। शामित्रं चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा। षड्भक्तानशने चौर्यं हरणं हीनकर्मणः। शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणाम्। भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवातिदूरतः। शिष्यस्य गुरुदारेषु गुरुवद्वृत्तिरीरिता। आपद्वृत्तिर्द्विजाग्र्याणामश्वस्तनिकता तथा। प्रजार्थं तु द्विजाग्र्याणां प्रजारण्यपरिग्रहः। ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखाग्निधमनक्रिया। बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसंग्रहो विधिनोदितः। यतेस्तु सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्या विधानतः। नवोदके दशाहं च दक्षिणा गुरुचोदिता। ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादिक्रियापि च। भृग्वग्निपतनैश्चैव वृद्धादिमरणं तथा। गोतृप्तिशिष्टपयसि शिष्टैराचमनक्रिया। पितापुत्रविरोधेषु साक्षिणां दण्डकल्पनम्। यतेः सायंगृहत्वं च सूरिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः। निवर्त्तितानि विद्वद्भिर्व्यवस्थापूर्वकं बुधैः"। सुराग्रहणस्य तत्कर्त्तुः संग्रहो व्यवहारः। न च मद्यं चेति सामान्येन निषेधेनास्योपसंहार इति वाच्यम्। निषेधस्य निवृत्तिफलत्वेन विधेयापेक्षत्वात्, मा हिंस्यादित्यस्य न ब्राह्मणं हन्यादित्यनेनोपसंहारे हिंसान्तरस्यादोषापत्तेश्च। निरूपितं चैतद्धेमाद्रिणा, अलमुपरम्यते। "एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येद्योऽग्निवेदसमन्वितः" इत्युक्तेः स्वाध्यायापेक्षस्य संकोचः "न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते" इत्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्य विधानम् उपदेशः। "कलौ कर्त्तैव लिप्यते" इति व्यासोक्तेः पतितसंसर्गदोषे सत्यपि पातित्यं नेत्यर्थ इति केचिदाहुः। ते मूर्खा मानाभावात्। तेनायमर्थः। तत्संसर्गी तु पञ्चमः स ज्ञेयश्च इति तदन्यानि महापातकानि ब्रह्मवधसुरापानगुरुतल्पाभिगमनानि त्रीणि, तेषां कामकृतानां प्रायश्चित्तं कलौ न, तेषु कामतो मरणान्तस्यैवोक्तेः। तत्स्थाने द्वादशाब्दम्, द्वैगुण्ये त्वात्मनो ब्रह्मवधनिमित्ते च चतुर्विंशत्यब्दमिति वस्तु-गुणवादमात्रापत्तेस्तस्य च "वस्तुतो नास्ति निष्कृतिरिति" निषेधात् वर्णिनो ब्रह्मस्यैवोक्तेः। "स्तेये च राज्ञो वधकर्त्तृत्वात् ब्रह्मवधापत्तिः। अतो द्वैगुण्यं युक्तोऽधिकारः। न च विधिः, निषेधबाधात्। आत्मवधदोषापवादेऽपि ब्रह्मवधाभावात् युगान्तरदोषसाम्येऽपि कलौ दोषाधिक्यात्। एतद्विप्रपञ्चम्। असवर्णाभ्यां सवर्णा क्षत्रियादिस्तया दुष्टैः। अयोनौ निष्कादौ। "स्त्रियस्तथा परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगाश्च याः" इत्युक्तस्त्यागः। परोद्देशेन ब्राह्मणाद्यर्थं आत्मत्यागः। यद्वा परो-

गमनमदोषत्तिप्रमाणत्वम् । एवञ्च द्विजसमुद्रयानस्यैव धर्मरूपतया विहितस्य कलौ निषेधः उद्वाहतत्त्वीयवचने कमण्डलुविधारणादिभिः पुण्यापरपर्य्यायधर्मसाधनत्वेन धर्मरूपैः समभिव्याहारेण पठितत्वात् धर्मरूपस्यैव समुद्रयानस्य निषिद्धत्वौचित्यात् "प्रायेण सन्निधिरूपा उपचरा भवन्ति" इति न्यायात् । एतेन उद्वाहतत्त्वीये "समुद्रयातुःस्वीकार" इति पाठे रघुनन्दनमाधवाचार्य्यादिपण्डितसम्प्रदायमते स्थिते निर्णयसिन्धौ समुद्रयातुः स्वीकार इति कल्पितपाठस्तु श्रमाकरोऽनुचितश्च, यथा सति समुद्रयायिसंसर्गस्य स्वीकाररूपव्यवहारस्य धर्मरूपत्वाभावेन "इमान् धर्मान्" इत्यभिधानस्यायुक्तत्वापत्तेः । ततश्च धर्मार्थ समुद्रयात्रा स्वीकारस्यैव निषिद्धतया वाणिज्यराजाज्ञादिनिमित्तकस्य तस्य कुत्राप्यनिषेधात् तत्समये म्लेच्छादिदुस्तरसंसर्गे सन्ध्यावन्दनादित्यागे च तत्पापापनोदनार्थं बोधितस्यापि (कृतप्रायश्चित्तस्य) न संसर्ग इत्यत्रैव प्रायश्चित्तपुराणवचनतात्पर्य्यम् । यथा च "कामतोऽव्यवहार्य्यस्तु वचनादिह जायते" इति याज्ञवल्क्येन पातकविषये प्रायश्चित्ताचरणेऽपि अव्यवहार्य्यताऽभिहिता, तत्समानन्यायादत्रापि प्रायश्चित्ताचरणेऽपि न व्यवहार्य्यतेति युक्तमुत्पश्याम । एवञ्च समुद्रगमनकाले सन्ध्यादित्यागे । म्लेच्छादिभिर्दुस्तरसंसर्गमकुर्वतः प्रायश्चित्तप्रापकशास्त्राभावात् न अव्यवहार्य्यता, नापि प्रायश्चित्ताचरणम् । ततश्च "उषित्वा यत्र कुत्रापि स्वधर्मं प्रतिपालयन् । षट् वर्षाणि प्रकुर्वीत स्थित्वा धर्मस्य निश्चयम्" इति स्मृतौ यत्र कुत्रापि वासेऽपि स्वधर्मानुष्ठाने प्रायश्चित्तमनुक्तं सूपपन्नम् । अतएव कलौ वाणिज्याद्यर्थसमुद्रयाने शिष्टाचारोऽपि दृश्यते । तथा हि कलियुगस्थवत्सराजामात्ययोर्यौगन्धरायणवाभ्रव्ययोर्युद्धार्थे वत्सराजाज्ञया समुद्रयानं रत्नावलीनाटके वर्णितम्, वर्णितञ्च भाषाचन्द्रीपुस्तके श्रीमन्माधवाचार्य्यसत्वविद्य इतो वङ्गदेशात् सिंहलगमनम् । न च तद्गमनं तदा केनापि विगीतम् । यदि तद्विगीतं स्यात् तदा ते हि शिष्टाः कथं तत् कुर्य्युः । इदानीन्तनानां शिष्टानान्तु म्लेच्छभूरिसंसर्गाशङ्कयैवेति एतन्मूलकमेव इदानीमपि अन्यैर्देशीयैः शिष्टैर्वाणिज्याद्यर्थ सिंहलादिगमनमनुष्ठीयते । अतः समुद्रयानगमनमात्रं निषिद्धमिति न किञ्च वचः । ततश्च धर्मार्थसमुद्रयानगमनमेव कलौ निषिद्धमित्यायातम् । तद्गमनकाले च यदा म्लेच्छादिभिर्दुस्तरसंसर्गः सन्ध्यादित्यागश्च तदैव प्रायश्चित्ताचरणेऽपि द्विजानामव्यवहार्य्यता शूद्राणान्तु प्रायश्चित्ताचरणे व्यवहार्य्यतैव द्विजपदस्वारस्यात् अन्यथा श्लोकस्थद्विजपदवैयर्थ्यात् । इत्थं द्विजेष्व शूद्राणां विशेष इति दिङ्मात्रमुपदर्शितम्" ॥ कलियुगाधिष्ठातृदेवभेदे च । तस्योत्पत्तिर्यथा

"प्रलयान्ते जगत्स्रष्टा ब्रह्मा लोकपितामहः । ससर्ज घोरमलिनं पृष्ठदेशात् स पातकम् । स चाधर्म इति ख्यातस्तस्य वंशानुकीर्त्तनात् । श्रवणात् स्मरणाल्लोकः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । अधर्म्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्ज्जारलोचना । तस्याः पुत्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः । स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्रञ्च कन्यकाम् । निकृतिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् । स हिंसायां भगिन्यान्तु जनयामास तं कलिम् । वामहस्तधृतोपस्थं तैलाभ्यक्ताञ्जनप्रभम् । काकोदरं करालास्यं लोलजिह्वं भयानकम् । पूतिगन्धिं द्यूतमद्यस्त्रीसुवर्णकृताश्रयम् । भगिन्यान्तु दुरुक्त्यां स भयं पुत्रञ्च कन्यकाम् । मृत्युं सञ्जनयामास तयोस्तु निरयोऽभवत् । यातनायां भगिन्यान्तु लेभे पुत्रानयुतायुतम् । इत्थं कलिकुले जाता बहवो धर्म्मनिन्दकाः" इति कल्किपुराणे १ अ० ।

तस्य नलं प्रति द्वेषात् तच्छरीरे प्रवेशश्च भा० व० ५८, ५९ अ० वर्णितः । यथा

"ततोऽब्रवीत् कलिं शक्रः दमयन्त्याः स्वयंवरम् । गत्वा हि वरयिष्ये तां मनो हि मम तद्गतम् । तमब्रवीत् प्रहसन्निन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयंवरः । वृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः । एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः । देवानामन्त्र्य तान् सर्व्वानुवाचेदं वचस्तदा । देवानां मानुषं मध्ये यत् सा पतिमविन्दत । तत्र तस्या भवेन्न्याय्यं विपुलं दण्डधारणम् । एवमुक्ते तु कलिना प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः । अस्माभिः समनुज्ञाते दमयन्त्या नलो वृतः । का च सर्व्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम् । यो वेद धर्म्मानखिलान् यथावच्चरितव्रतः । योऽधीते चतुरो वेदान् सर्व्वानाख्यानपञ्चमान् । नित्यं तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्म्मतः । अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः । यस्मिन् दाक्ष्यं धृतिर्ज्ञानं तपः शौचं दमः शमः । ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे । एवं रूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ! । आत्मानं स शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना । एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ! । कृच्छ्रे स नरके मज्जेदगाधे विपुले ह्रदे । एवमुक्त्वा कलिं देवा

पराहणाम्भोजे कह्लारश्चेति षड्विधम्। हैमन्तेन कथित पद्ममेव मनीषिभिः । चम्पकं मञ्जु कुन्दं बकुलं द्विविधं तथा। इति पञ्चविधस्यापि विविधस्येयस्य व्यक्ता ” इत्युक्ते एवं षण्डरत्तकलिकाविंशतिधा गृहीताः अथ पञ्चधा द्विगादिगणाष्टत्तका कलिका मञ्जर्य्यभिहिता क्रमात् कोरक गुच्छकस्फुल्लकुसुमगन्धाख्या तस्यायाश्च कोरकगुच्छकुसुमानि गृह्णोतानि” कोरकोगुच्छकुसुमे मञ्जरी त्रिविधा स्मृता”इत्युक्ते । त्रिभङ्गी कलिका तु शिखरिण्यादिपूर्व्वा षोढा तस्यायाश्च दण्डकपूर्व्वा विदग्धपूर्वा च गृहीता“दण्डकाख्या विदग्धाख्या त्रिभङ्गीह द्विधा मता” इत्युक्तेः अथ मिश्रकलिका“कलिका गद्यसंस्पृष्टा सप्तविभक्तिका या अम्बरमयी सर्वलघ्वी चेति द्विभेदा केवला चेत्यष्टौ तदेव षड्भ्योमण्डकलिकाभ्यः अष्टाविंशतिरिह कलिका गृहीता । एवमादय एकादश नखभेदा पद्मगन्धौ मञ्जरीभेदौ शिखरिण्यादयः त्रिभङ्गीभेदा मध्यकलिका च व्यञ्जनाधिक्यविरहात्” ।

कलिकापूर्व न० कलिकया अंशेन जन्यमपूर्वम् । परमापूर्वजनके अङ्गजन्यापूर्व्वभेदे । तत्साधने युक्तिः तत्त्वचिन्तामणिमाथुर्य्योर्दर्शिता यथा—

“नन्वेवमाग्नेयादीनां षण्णां क्षणिकत्वात् योग्यताऽनवगतौ परमापूर्वकारणत्वानवगमे कथमपूर्वकल्पनम् ? इति चेत् काम्येऽपूर्ववाच्यत्वस्थितावाग्नेयादौ तद्द्वारासाधनत्वस्य योग्यत्वसम्भवात् न तु प्रथमम्” चद्रचि० । व्याकृत चैतत् मथुरानाथेन यथा—

“ननु फलसाधनतान्वये फलसमयस्थायित्वतादृशव्यापारोपधायकत्वान्यतरत्वस्य योग्यतात्वे आग्नेयाष्टाकपालयागैन्द्रदधियागैन्द्रपयोयागात्मकयागत्रयरूपस्य दर्शस्य, आग्नेयाष्टाकपालोपांशुयागाग्निषोमीयैकादशकपालयागात्मकयागत्रयरूपस्य पौर्णमासस्य चावान्तरकलिकापूर्व्वत्रय विना षड्जन्यैकपरमापूर्व्वजनकत्वमनुपपन्न युगपदाग्नेयादीनां सहावस्थानादतः “दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम ” इत्यादि प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व्वसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या तत्र परमापूर्व्वनाश्य कलिकापूर्व्वषट्क कल्प्यते इति तत्र सिद्धान्तो व्याहत योग्यताज्ञानाभावेन प्रधानविधिवाक्यात् प्रथम परमापूर्व्वसाधनत्वान्वयबोधासम्भवादित्याशङ्कते नन्वेवमिति। एवसाधनत्वान्वये निरुक्तान्यतरत्वस्य योग्यतात्वे । क्षणिकत्वादिति आशुविनाशित्वादित्यर्थः । परम्पराघटकानुपस्थितेश्चेति शेषः । कथमिति । कथं प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व्वसाधनतान्यथानुपपत्तेः कलिकापूर्व्वकल्पनम् ? इत्यर्थः । यदि च निरुक्तयोग्यताज्ञानं विनापि परमापूर्व्वसाधनत्वावगमस्तदा परमापूर्व्वज्ञानं विना स्वर्गसाधनत्वस्यापि ज्ञानसम्भवात् किं परमापूर्व्वस्यापि वाच्यतया ? इति भावः । न च तत्रापि प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व्वसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या कलिकापूर्व्वाणि न कल्प्यन्ते अपि तु आग्नेयादिबोधकप्रत्येकवाक्यात् कलिकापूर्व्वोपस्थितौ प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्व्वसाधनत्वावगम प्रथमन्तु प्रधानविधिवाक्य मूकमेवेति वाच्यम् अप्रसिद्धान्तात् “आग्नेयाष्टाकपालोभवत्यमावस्यायाम्” इत्यादिप्रत्येकबोधकवाक्यानां दर्शपौर्णमासबोधकतया कलिकापूर्व्वाबोधकत्वाच्चेति निगर्वः । आशुविनाशित्वेन प्रतिबन्धितकर्मणि सद्रूपेण फलस्य कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धान तद्रूपावच्छिन्नफलसाधनत्वान्वये तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वं योग्यता प्रकृते च प्रधानविधिना कार्य्यस्वरूपेण परमापूर्व्वं बोध्यते, तथा च कार्य्यस्वरूपेण तज्जनकता दर्शादीनां बाधा, तथा च परमापूर्वस्वरूपेण कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानेऽपि न कार्य्यस्वरूपेण कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धान, कार्य्यत्वावच्छिन्नस्य दर्शादावव्यवहितक्षणेऽपि सम्भवादत परमापूर्वसमयस्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानं विनापि प्रथम कार्य्यस्वरूपेण सामान्यतस्तत्साधनत्वग्रहः, उत्तरकालश्च स्वर्गसमयस्थायिकार्य्यान्तराजनकस्य तादृशकार्य्यजनकत्व परमापूर्वजनकतयैव पर्य्यवस्यति, तच्च साक्षात् सम्भवति आग्नेयादेराशुविनाशित्वादत, परम्परया जनकत्व,तच्चावान्तरव्यापार विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानात् कलिकापूर्वाणि कल्प्यन्ते, स्वर्गस्य च देहान्तरभोग्यत्वेन कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानात्तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञान विना सामान्यतोऽपि न तत्साधनत्वग्रहसम्भव इति गूढाभिसन्धिना समाधत्ते काम्य इति “दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम ” इति काम्यविधावित्यर्थः । अपूर्ववाच्यत्वस्थिताविति कार्य्यस्वरूपेण परमापूर्ववाच्यत्वस्थितावित्यर्थः, तद्द्वारा साधनत्वस्येति परमापूर्वद्वारा साधनत्वस्येत्यर्थः, सामान्यत स्वर्गसाधनस्वरूपेणान्वये इति शेषः । योग्यतासम्भवात् योग्यताज्ञानसम्भवात्, न तु प्रथममिति । न तु परमापूर्वस्याप्यत्व इत्यर्थः । स्वर्गस्य देहान्तरभोग्यत्वेन काला-

[illegible]

कलिका [illegible]

[illegible]

दृष्टिः कलिकापूर्व्वैरेव चरम परमापूर्व्वं जन्यते इति चरमापूर्व्वोऽपि। न च पूर्व्वपूर्व्वक्रियाभिरेवेति, पञ्चभि कलिकापूर्व्वैः एक चोत्तरमेवैव चरमं परमापूर्व्व जनयतु किं चरमक्रियाजन्यकलिकापूर्व्वेणेति वाच्यं तथा यदि चोत्तराङ्गदक्षिणादानादिनापि चरमा पूर्व्वं जनकत्वोपगमेन तावत्कालानवस्थितया चरम कलिकापूर्व्वापेक्षायाम्, दक्षिणादानाद्युत्तराङ्ग साक्षादेव परमापूर्व्व हेतुर्मन्तु तत्र द्वारापेक्षेति नाङ्ग। उत्पत्तिवाक्ये तु षड्भ्य कलिकापूर्व्वेभ्य एव स्वर्गोत्पत्तेः परमापूर्व्वे मानाभाव। न च स्वर्गं प्रति षड्णामपूर्व्वाणां प्रत्येकमन्वयेन दर्शपौर्णमासयोर्वा हेतुत्वे गौरव-मिति वाच्य, तथापि परमापूर्व्वं प्रति षट्पूर्व्वाणां षट्-पूर्व्वत्वेन दर्शपौर्णमासयोर्वा हेतुत्वेन तुल्यत्वात् [illegible] गौरवमस्त्वेव। यदि षट्पूर्व्वाणा-मपि पृथक् हेतुत्व तदाऽपूर्व्वान्तरेणैव। इत्था षट्कान्तरेण त्वदेतदिष्टाङ्ग। (अपूर्व्वपक्षे परमापूर्व्व स्वर्गकमेतत्साध्य चारेणैवोत्पत्तिमिति व्यर्थं तत्)तदयत्, परमापूर्व्वानभ्युपगमे दक्षिणादानादेरङ्गस्य स्वर्गोपयोगित्वानुपपत्ते न हि दक्षिणादान साक्षात् स्वर्गहेतु, अङ्गत्वात् प्राग् विनाशित्वाच्च तज्जन्यम पृथगपूर्व्वम् स्वीकारे किमपराद्धं परमापूर्व्वेण ?। परमापूर्व्वं प्रति च दक्षिणादानादेरङ्गस्य साक्षादेव हेतुत्वम् इत्युक्तमेव। न च परमापूर्व्वा-भ्युपगमे तत्र षट्पूर्व्वाणां दक्षिणादानस्य च कारणत्वं कल्पनीयमतोगौरवमिति वाच्य, तथापि षट्पूर्व्वाणां दक्षिणादानादिजन्यादृष्टस्य च स्वर्गं प्रति हेतुत्वेन तुल्यत्वात् मम तु कलिकापूर्व्वषट्क परमापूर्व्वजनन एव द्वार नतु स्वर्गहेतु, मानाभावात् यागस्य हेतुत्वे च श्रुतिरेव मानमिति न किञ्चिदेतत्। नतु तथापि नवा दृत्यादिस्थले इयपार्थिवशिवपूजादिस्थले च येन रूपेण परमापूर्व्वविशेषे स्वर्गविशेषे च हेतुत्व, तत्र नवाहत्ति-त्वादेर्ज्जातित्वाभावात् न च तत्रापि अपेक्षाबुद्धिविशेष विषयत्वरूपनवत्वादिविशिष्टाहत्त्यादिरेव हेतुत्वम्। अपेक्षाबुद्धिव प्रत्येकषट्त्वपर्य्यन्तनवाहत्त्यादि-व्याहता चाक्षा इति वाच्य प्रत्येकनवाहत्त्रादिनाम-स्वपेक्षाबुद्धे कारणतावच्छेदकत्वेऽननुगमात् एकस्य नवाहत्त्यादिरूपत्वेऽपेक्षाबुद्धे कारणतावच्छेदकत्वेऽसम्भ वात् अथ चण्डीपाठादिस्थलत्वमवश्यं तत्रमवत्वा-दिना मत्वाद्युपलक्षितत्वेन तद्विशिष्टत्वेन हेतुत्व

वाच्यं "कारणतावच्छेदकत्वस्य च यागं प्रति परमापूर्व्वं-स्यैव परमापूर्व्वं प्रति तु परमापूर्व्वेतरापूर्व्वसामान्य-स्यैव इत्यादिस्थानापत्तावपि प्रत्येकाहत्तिजन्यकलिका-पूर्व्व मत्वादिद्वारैव परमापूर्व्वजननात् प्रत्येकनवत्व-पूर्व्वं यत्प्रत्येकाहत्तिजन्यापूर्व्वं तो नवाहत्त्यादिजन्याय प्रत्येकाहत्तिजन्यकलिकापूर्व्वस्य न वैलक्षण्यमत क-लिकापूर्व्वं प्रति चण्डीपाठत्वादिनैव हेतुत्व कार्य्यताव-च्छेदकञ्च चण्डीपाठसामान्यजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो नवाहत्त्यादिजन्यतावच्छेदकजातिव्यापको जाति-विशेष एव। भारावाहिकपरमापूर्व्वं इत्यादिशास्त्राय परमापूर्व्वेतरेति। नवत्वादे प्रत्येकापरिचमात्रत्वादेक-त्वाच परमापूर्व्वोत्पाद इति चेत्, निमित्तापेक्षाबुद्धि-साधारणस्य नवत्वस्य एकत्वानुगतत्वाभावेन तेन रूपेणा-नुगमाननुगमात् इति, नैव नवाहत्तित्वादेरपि नवपा-ठादिविषयकमानसज्ञानविशेषवृत्तिमानसत्वव्याप्यजातित्वात् "नवत्वं पठेत्" "दश पार्थिवशिवलिङ्गानि पूजयेत्" इत्यादावपि तादृशज्ञानविशेष एव धात्वर्थं तादृशज्ञान-विशेषस्य परमापूर्व्वं प्रति साक्षादेव हेतुरिति संक्षेप"।

कलिकार पु स्त्री कलिं कलह करोति कृ—अण् कलि मृच्छति ऋ—अण् वा उप० स०। पीतवर्णके १धूम्याटे पक्षिणि (फिङ्गे)। तस्यामस्तके कलिकाकरपीत-चिह्नवत्त्वात् तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। २पूतिकरञ्जे (काँटाकरञ्जा)पु० मेदि०। ३विषलाङ्गल्याम् राजनि० गौरा० ङीष्। ४कलहकारके ५कलिका-माचारि च त्रि०। ६नारदे पु०।

कलिकारक पु० कलिकारकत्यति कृ—कलिं करोति कृ—वा ण्वुल्। १पूतिकरञ्जे (काँटाकरञ्जा)२कलहकारके त्रि०। ३नारदे पु० शब्दच०।

कलिङ्ग पुंस्त्री के मूर्द्धि लिङ्गमस्य। १धूम्याटे पक्षिणि (फिङ्गे) अमर तस्य मस्तके पीतचिह्नवत्त्वात्तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप्। कलिं गच्छति गम० खच् डित् मुम् च। १पूतिकरञ्जे (काँटाकरञ्जा) शब्दच० २कुटजे (कुड्ची) तस्य फलम् अण् तस्य लुप्। ३इन्द्रयवे न०। ४शिरीष-वृक्षे ५प्लक्षवृक्षे च मेदि०। "जगन्नाथात् समारभ्य कृष्णा-तीरान्तगं प्रिये। कलिङ्गदेश सम्प्रोक्तो वाममार्गपरायण" इति तन्त्रोक्ते देशभेदे पु० ब०व० मेदि०। "उत्कलादर्शितपथ कलिङ्गाभिमुखो ययौ" रघुः। स च देशः बृहत्सं०कूर्मविभागे

द्वापरम् । माघे च पौर्णमास्यां वै घोरं कलियुगं स्मृतम् । युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुता” । अत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यन्ताः एव १मत्स्यपुराणे तथैव तिथित्रयाभिधानात् । उत्सर्गाश्चित्ते कार्त्तिके नवमेऽहनीत्यनेनैव सिद्धौ शुक्लपक्ष इति व्यर्थं स्यात् तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशी अत्रयुक्तान्यपक्षीयेति मैथिलोक्तं निरस्तम् । अथवा मत्स्यपुराणवाक्यं विष्णुपुराणम् “वैशाखमासस्य तु या तृतीया नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे । नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे । एता युगाद्याः कथिताः पुराणैरनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः । उपप्लवे चन्द्रमसोरवेश्च तथाष्टकास्वप्ययनद्वये च” । उपप्लवे ग्रहणे “पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः । श्राद्धं कृतं तेन समासहस्रं रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति” । स्नानमधिकृत्य भविष्ये “संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्त्तिके तथा । मन्वादौ च युगादौ च मासत्रयफलं लभेत्” ।

तदेतत् कल्पभेदेन व्यवस्थाप्य माघामावस्यैव कलियुगाद्येति दाक्षिणात्याः प्रतिपेदिरे यथाह नि० सि०

“रत्नमालायाम् “माघे पञ्चदशी कृष्णा नभस्ये च त्रयोदशी । तृतीया माधवे शुक्ला नवम्यूर्जे युगादयः । यत्तु गौडा “माघस्य पूर्णिमायां तु घोरं कलियुगं स्मृतमिति” ब्राह्मोक्तेः “वैशाखमासस्य सिता तृतीया नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे । नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे” इति विष्णुपुराणे चकारेण तमिस्रपक्षानुषङ्गेण पूर्वानुरोधात् पूर्णिमास्यैव ज्ञेया । “द्वे शुक्ले” इत्यादिकन्तु निर्मूलमित्याहुः । तन्न “दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम्” इति भविष्यविरोधात् एतेन ब्राह्मानुसारात् पूर्णिमायामेव युगादिश्राद्धं वदन् शूलपाणिः परास्तः । तेन कल्पभेदात् व्यवस्थेति तत्त्वम् । एतेन “कार्त्तिके नवमी शुक्ला माघमासे च पूर्णिमा” इति नारदीयं व्याख्यातम् । निर्मूलत्वोक्तिर्नारदीयाज्ञानकृता” । तत्र श्राद्धादिकरणमुभयदिने तत्प्राप्तौ निर्णयश्च नि० सि० ।

“अत्र श्राद्धमुक्तं मात्स्ये “कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु । हायनानि द्विसाहस्रं पितॄणां तृप्तिदं भवेदिति”। भारतेऽपि “या मन्वाद्या युगाद्याश्च तिथयस्तासु मानवः । स्नात्वार्चयित्वा दत्त्वा च ह्यनन्तफलं लभेदिति” श्राद्धेऽपि पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्या “पूर्वाह्णे तु सदा कार्याः शुक्ला मनुयुगादयः । दैवे कर्मणि पित्र्ये च कृष्णे चैवापराह्णिकी” इति माध्वोक्तेः । “द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगादी कवयो विदुः । शुक्ले पूर्वाह्णिके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्णिके” हेमाद्रौ नारदीयवचनाच्च । दीपिकापि “अथो युगादि, मन्वादि-कर्मतिथय पूर्वाह्णिकाः स्युः सिते । विज्ञेया अपराह्णिकाश्च बहुले” इति । स्मृत्यर्थसारेऽपि ‘युगादिमन्वादिश्राद्धेषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या । कृष्णपक्षे पराह्णव्यापिनीति” । दिवोदासीये गोभिलः “वैशाखस्य तृतीया तु पूर्वविद्धा करोति वै । हव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथेति” । गोविन्दार्णवेऽप्येवम् । तेनैव पूर्वाह्णव्यापिनो दिनद्वये सती परैवेति धर्मतत्त्वविदो-हेमाद्र्यादयः । अनन्तभट्टस्तु“सर्वैव तिथ्यर्थे तीर्थाश्च युगमन्वादयस्तथा । सम्मुखा उपवासे स्युर्दानादावन्तिमा स्मृता” इत्याह । दानादाविति श्राद्धसंग्रहः । उपवासस्त्वप्रे वक्ष्यते । यत्तु मार्कण्डेये “शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणं तु न लङ्घयेत्” । रौहिणो नवमो मुहूर्त्तः । अत्र च शुक्लपक्ष-युगादिश्राद्धं पूर्वाह्णे कार्यमिति शूलपाणिः । निर्णयामृतादयस्तु“कालादर्शे अमाश्राद्धमापराह्णिकमुक्त्वा एव-मन्वादीनां युगादीनां निर्णय इत्युक्तत्वात् द्वे शुक्ले इत्यादि वचनं विष्णुपूजाविषयम् । श्राद्धे त्वापराह्णिकैवेति व्यवस्थां जगुः । सेयं पूर्वोक्तानेकवचोविरोधात् स्वाक्षेप्यविवक्षितमित्युपेक्षणीया । “पूर्वाह्णे दैविकं कुर्यात्” इत्यादिवचनादेव नत्विष्टे वैयर्थ्यमपि ग्राह्यम् । किञ्च कालादर्शोक्तिर्न्यायमूला वचोमूला वा नाद्यः युगादि-श्राद्धस्यामाश्राद्धविकृतित्वेन न्यायतो पराह्णव्याप्त्यापि वचनेन तस्य बाधात् । नान्त्यः अतिदेशादेवापराह्णव्याप्ति-प्राप्ते वचनवैयर्थ्यात् “अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति” न्यायात् तेन यदि कालादर्शोक्तिः कथञ्चिच्छ्राद्धोपयोगेन समाधि-त्सा तर्हि न्यायप्राप्तकृष्णपक्षयुगादिविषयत्वेन सा व्यवस्थापनीयेति दिक्” । युगादिकृत्यं मलमासेऽपि कार्यम् “दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु । उपाकर्मणि चोत्सर्गे ह्येतदिष्टं हमादिना” हेमाद्रौ ऋष्यशृङ्गवचनात् एतत् दशहरादिकम् । “अब्दोदकुम्भमन्वादिमहालय-युगादि च । मलमासे च कर्त्तव्यम्” कालादर्शवाक्याच्च महालयोऽत्र मघात्रयोदशीति बोध्यम् स्मृतिचन्द्रिकायां तु मासद्वयेऽपि कर्त्तव्यमित्युक्तम्

[illegible]

कलित त्रि० [illegible]

कलिद्रुम पु० [illegible]

कलिन्द पु० [illegible]

कलिन्दकन्या स्त्री० [illegible]

कलिप्रिय पु० [illegible]

कलिमारक पु० [illegible]

[illegible]

कलियुग न० [illegible]

दद्यात् द्रवोदेयश्चतुर्गुणः"। "क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारि—पादस्थं स्याच्चतुर्गुणम्। स्नेहात् स्नेहसमं क्षीरं कल्कस्तु स्नेहपादिकः। चतुर्गुणमष्टगुणं द्रवद्वैगुण्यतो भवेत्। पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्रव्याणि स्नेहसंविधौ। तत्र स्नेहसमान्याहुरर्वाक् च स्याच्चतुर्गुणम्" चक्रद० तत्र देयद्रव्यमानपरिभाषोक्ता। "अकल्कको निरारम्भः" भा० व० तीर्थयात्राङ्गधर्मोक्तौ भाव०। ८ दम्भतासाधने चूर्णभेदे च। "तां लोध्रकल्केन हृताङ्गतैलाम्" कुमा०। "लोकालोकव्यालोऽकल्ककलिलोऽखिलकुलालम्बः" माघ। पापाशये त्रि० मेदि०।

कल्कन न० कल्कं चार्थ्यं करोति णिच्—भावे—ल्युट्। शाठ्याचरणे "सह कल्कने कल्कन दम्भ शाठ्य च" सि० कौ०।

कल्कफल पु० कल्कस्य विभीतकस्य फलमिव फलमस्याकारसाम्यात्। दाडिमवृक्षे राजनि०।

कल्कि पु० कल्कोऽस्त्यस्य हार्य्यतया इन्। भगवतो दशमेऽवतारे तदाविर्भावप्रसङ्गादि कल्किपु० उक्तं यथा "आधिव्याधिजराग्लानिदुःखशोकभयाश्रयाः। कलिराजानुगाश्चेरुर्यूथशो लोकनाशकाः। बभूवुः कालविभ्रष्टाः क्षणिकाः कामुका नराः। दम्भाचारदुराचारास्तातमातृविहिंसकाः। वेदहीना द्विजा दीनाः शूद्रसेवापराः सदा। कुतर्कवादबहुला धर्म्मविक्रयिणोऽधमाः। वेदविक्रयिणो व्रात्या रसविक्रयिणस्तथा। मांसविक्रयिणः क्रूराः शिश्नोदरपरायणाः। परदाररता मत्ता वर्णसङ्करकारकाः। ह्रस्वाकाराः पापसाराः शठा मठनिवासिनः। षोडशाब्दायुषः श्यालबान्धवा नीचसङ्गमाः। विवादकलहक्षुब्धाः केशवेशविभूषणाः। कलौ कुलीना धनिनः, पूज्या वार्द्धुषिका द्विजाः। सन्न्यासिनो गृहासक्ता गृहस्थास्त्वविवेकिनः। गुरुनिन्दापरा धर्म्मध्वजिनः साधुवञ्चकाः। प्रतिग्रहरताः शूद्राः परस्वहरणादराः। द्वयोः स्वीकारउद्वाहः शठे मैत्री, वदान्यता। प्रतिदाने, क्षमाऽशक्तौ, विरक्तिः करणाक्षमे। वाचालत्वञ्च पाण्डित्ये, यशोऽर्थे धर्म्मसेवनम्। धनाढ्यत्वञ्च साधुत्वे, दूरे नीरे च तीर्थता। सूत्रमात्रेण विप्रत्वं, दण्डमात्रेण मस्करी। अल्पसस्या वसुमती नदीतीरेऽवरोपिता। स्त्रियो वेश्यालापसुखाः स्वपुंसा त्यक्तमानसाः। परान्नलोलुपा विप्राश्चण्डालगृहयाजकाः। स्त्रियो वैधव्यहीनाश्च स्वच्छन्दाचरणप्रियाः। चित्रवृष्टिकरा मेघा, मन्दसस्या च मेदिनी। प्रजाभक्षा नृपा, लोकाः करपीडाप्रपीडिताः। स्कन्धे भारं, करे पुत्रं, कृत्वा क्षुब्धाः प्रजाजनाः। गिरिदुर्गं वनं घोरमाश्रयिष्यन्ति दुर्भगाः। मधुमांसैर्मूलफलैराहारैः प्राणधारिणः। एवं तु प्रथमे पादे कलेः कृष्णविनिन्दकाः। द्वितीये तन्नामहीनास्तृतीये वर्णसङ्कराः। एकवर्णाश्चतुर्थे च विस्मृताच्युतसत्क्रियाः। निःस्वाध्याय-स्वधा-स्वाहा-वौषडोङ्कार-वर्ज्जिताः। देवाः सर्व्वे निराहारा ब्रह्माणं शरणं ययुः"। इत्यन्तेन १अ० कलिस्वभावमुपवर्ण्य भगवतः प्रादुर्भावप्रतिज्ञोक्ता "स्तुत्वा प्राह पुरो ब्रह्मा देवानां हृदयेप्सितम्। तच्छ्रुत्वा पुण्डरीकाक्षो ब्रह्माणमिदमब्रवीत्। शम्भले विष्णुयशसो गृहे प्रादुर्भवाम्यहम्। सुमत्यां मातरि विभो कन्यायां त्वन्निदेशतः। चतुर्भिर्भ्रातृभिर्देव! करिष्यामि कलिक्षयम्। भवन्तो बान्धवा देवाः स्वांशेनावतरिष्यथ। इयं मम प्रिया लक्ष्मीः सिंहले सम्भविष्यति। बृहद्रथस्य भूपस्य कौमुद्यां कमलेक्षणा। भार्य्यायां मम भार्य्येयं पद्मानाम्नी जनिष्यते। यात यूयं भुवं देवाः स्वांशावतरणे रताः। राजानौ मरुदेवापी स्थापयिष्याम्यहं भुवि। पुनः कृतयुगं कृत्वा धर्म्मान् संस्थाप्य पूर्ववत्। कलिव्यालं सन्निरस्य प्रयास्ये स्वालयं विभो!। इत्युदीरितमाकर्ण्य ब्रह्मा देवगणैर्वृतः। जगाम ब्रह्मसदनं देवाश्च त्रिदिवं ययुः। महीमाश्वास्य भगवान् निजजन्मकृतोद्यमः। विप्रर्षे! शम्भलग्राममाविवेश परात्मकः। सुमत्यां विष्णुयशसा गर्भमाधत्त वैष्णवम्। ग्रहनक्षत्रराश्यादिसेवितश्रीपदाम्बुजम्। सरित्समुद्रा गिरयो लोकाः स्थावरजङ्गमाः। सहर्षा ऋषयो देवा जाते विष्णौ जगत्पतौ। बभूव सर्वसत्त्वानामानन्दो विविधाश्रयः। नृत्यन्ति पितरो हृष्टास्तुष्टा देवा जगुर्यशः। चक्रुर्वाद्यानि गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः। द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य माधवे मासि माधवम्। जातं ददृशतुः पुत्रं पितरौ हृष्टमानसौ। धात्री माता महाषष्ठी नाभिच्छेत्री तदम्बिका। गङ्गोदकक्लेदमोक्षा सावित्री मार्जने रता। तस्य विष्णोरनन्तस्य वसुधाऽदात् पयः सुधाम्। मातृकामङ्गलवचः कृष्णजन्मदिनेऽभवत्। ब्रह्मा तदुपधार्य्याशु स्वाशुगं प्राह सेवकम्। याहीति सूतिकागारं गत्वा विष्णुं प्रबोधय। चतुर्भुजमिदं रूपं देवानामपि दुर्ल्लभम्। त्यक्त्वा मानुषवद्रूपं कुरु नाथ! विचारितम्। इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा पवनः सुरभिः सुखम्। सशीतः प्राह तरसा ब्रह्मणो वचनादृतः। तच्छ्रुत्वा पुण्डरीकाक्षस्तत्क्षणात् द्विभुजोऽभवत्। तदा तत्पितरौ दृष्ट्वा विस्मयापन्न-

[illegible]

सुधान्ताया गीतम् । शशिध्वजकन्यया कल्केर्विवाहः । शशिध्वजस्य हरिभक्तिकारणम् । शशिध्वजस्य पूर्वजन्मवृत्तान्तकथनम् । भक्तिलक्षणम् । हरिभक्तस्य संसारप्रवृत्तिकारणम् । हिविदोपाख्यानम् । कृष्णावतारवृत्तान्तः । कल्के काञ्चनपुर्य्यां प्रवेशः । विषकन्यासंवादः । कल्केरनुचराणां पृथक् पृथक् राज्येऽभिषेकः । कल्केः शम्भले प्रतिगमनम् । सत्ययुगप्रवर्त्तनम् । मायास्तवः । विष्णुयशसो राजसूययज्ञारम्भः । नारदस्यागमनम् । मायास्तोषयोः कथोपकथनम् । विष्णुयशसो वनगमनम् । परशुरामस्यागमनम् । रुक्मिणीव्रतकथनम् । कल्केः पत्नीभिर्विहारः । शम्भले देवानामागमनम् । कल्के स्वर्गारोहणम् । गङ्गास्तोत्रम् । कल्किपुराणस्यानुक्रमणिका । कल्किपुराणश्रवणादिफलम्” ।

कल्प पु॰ कल्पते समर्थो भवति सत्क्रियायै विरुद्धलक्षणया असमर्थो भवति वाऽत्र, कृपू सामर्थ्ये विरुद्धलक्षणया असामर्थ्ये वा आधारे घञ् कल्पयति सृष्टिं विनाशं वात्र कृप णिच्—आधारे अच् । ब्रह्मणो रात्रिरूपे जगतां चेष्टाराहित्यसम्पादके १प्रलये २तस्य दिनरूपे जगतां चेष्टासम्पादके च कालभेदे । “यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति” मनुना जगच्चेष्टातद्राहित्ययोर्ब्रह्माहोरात्रयोरुक्तेस्तथात्वम् ।

कलिशब्दे दर्शितवाक्येन युगमानमुक्त्वा कल्पमानमदर्शि ब्रह्मण आयुःपरिमाणं तस्य गणनाप्रकारश्च सू॰ सि॰ उक्तो यथा—

“युगानां सप्तति सैका मन्वन्तरमिहोच्यते । कृताब्दसङ्ख्यस्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः” सू॰ । “युगानां सैका सप्ततिरेकसप्ततिर्महायुगमित्यर्थः । इह—सूर्य्यसिद्धान्ते । मन्वन्तरं मन्वारम्भतत्समाप्तिकालयोरन्तरकालमानमित्यर्थः । मूर्त्तकालमानभेदाभिन्नं कथ्यते । तस्य मनोरन्ते विरामे जाते सति कृताब्दसङ्ख्यः षट्पञ्चाशत्कृतयुगवर्षमितः सन्धिकालविशेषः प्रकर्षेण द्वितीयमन्वारम्भपर्य्यन्तं भूतमाविमन्वोरन्तिमादिसन्धिरूपैककालेन कथितः । तत्स्वरूपमाह “जलप्लव इति । जलपूर्णा सकला पृथ्वी तस्मिन् लोकसंहारकाले भवति । अथ कल्पप्रमाणं सविशेषमाह” रङ्ग॰ । “ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश । कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदश स्मृतः” सू॰ । “ते एकसप्ततियुगरूपा मनवः स्वायम्भुवाद्याः ससन्धयः स्वसन्धिसहिताश्चतुर्दशसङ्ख्याकाः कल्पकाले ज्ञातव्याः । स्वसन्धियुक्तचतुर्दशमनुभिः कल्पः स्यादित्यर्थः । ननु मन्वन्तरे कल्पमानं युगसहस्रं त्वया तु युगानामेकसप्ततिगुणं मनुमानं ३०६७२०००० कृताब्दं १७२८००० युक्तं सन्धिमनुमानं ३०८४४८००० इदं चतुर्दशगुणं ४३१८०७२००० कल्पप्रमाणं तच्च कतीनं युगसहस्रमित्यत आह । कृतप्रमाण इति । कल्पादौ प्रथममन्वारम्भे कृतयुगवर्षमितो मनोश्चतुर्दशसन्धिभ्योऽन्यः पञ्चदशकः सन्धिः कालस्वरूपः । तथा च कृतवर्षानन्तरं प्रथममन्वारम्भ इति तद्वर्षयोगेनानेनाविरोध इति भावः । अथ ब्रह्मणो दिनरात्रौ प्रमाणमाह” रङ्ग॰ । “इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः । कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती” सू॰ “इत्थं पूर्वोक्तप्रकारसिद्धेन युगसहस्रेण भूतसंहारकारको क्षयात्मकः कल्पकालो ब्राह्मं ब्रह्मणः सम्बन्ध्यहः दिनं कालस्वरूपकम् । तस्य ब्रह्मणस्तावती दिनपरिमिता शर्वरी रात्रिः । कल्पद्वयमहोरात्रमिति फलितार्थः । अथ ब्रह्मणश्चायुःप्रमाणमतीतवयःप्रमाणं चाह” रङ्ग॰ । “परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसङ्ख्यया । आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषकल्पोऽयमादिमः” सू॰ । परमपरं शृणु पूर्वोक्तं त्वया श्रुतमपरं च वक्ष्यमाणं शृणु त्वम् । यद्वा परमेति दैत्यवरार्थकं सम्बोधनम् । तस्य ब्रह्मणस्तया पूर्वोक्तयाहोरात्रमित्या कल्पद्वयरूपया शतं शतवर्षपरिमितमायुः शरीरधारणकालो जानीहि । एतदुक्तं भवति । अहोरात्रमानात् पूर्वपरिभाषया (३०) मासमानं तस्मात् पूर्वोक्तपरिभाषया(१२)ब्रह्मणो वर्षमानमेतच्छतसङ्ख्यया ब्रह्मायुरिति । न तु यथाश्रुतार्थेन कल्पशतद्वयमायुः, कीटादीनामपि दिनसङ्ख्यायुषोऽनुक्तेः सुतरां ब्रह्मण शतदिनात्मकायुषोऽसम्भवात् “निजेनैव तु मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम्” इति विष्णुपुराणोक्तेश्च । एतेन परमायुरेकं पदमिति निरस्तम् ब्रह्मणोऽनियतायुर्दायासम्भवात् । तस्य ब्रह्मण आयुः शतवर्षरूपमस्यार्द्धं पञ्चाशद्वर्षपरिमितमितं गतम् । अथ वर्त्तमानः आदिमः प्रथमः शेषकल्पः शेषायुर्दायस्य ब्रह्मदिनस्योत्तरार्द्धस्य प्रथमदिवसो वर्त्तमान इति फलितार्थः । अथ वर्त्तमानेऽस्मिन् दिवसेऽप्येतद्गतमित्याह” रङ्ग॰ । “कल्पादस्माच्च मनवः षड् व्यतीताः ससन्धयः । वैवस्वतस्य च मनोर्युगानां त्रिघनो गतः” सू॰ । ‘अस्माद्वर्त्तमानात् कल्पाद्ब्रह्मदिवसात् षट्सङ्ख्याका मनव एकसप्ततियुगरूपाः ससन्धयः सप्तभिः सन्धिभिः कृतयुगप्रमाणैः सहिता

[illegible]

वह्निपुराणं [illegible] यथा—

[illegible]

सुमान्ताया गीतम् । शशिध्वजकन्यया कल्केर्विवाहः । शशिध्वजस्य हरिभक्तिकारणम् । शशिध्वजस्य पूर्व्वजन्मवृत्तान्तकथनम् । भक्तिलक्षणम् । हरिभक्तस्य सर्व्वाणामप्रवृत्तिकारणम् । द्विविदोपाख्यानम् । कृष्णावतारवृत्तान्त । कल्के काञ्चनपुर्य्यां प्रवेश । विषकन्यासंवाद । कल्केरनुचराणां पृथक् पृथक् राज्येऽभिषेक । कल्केः शम्भले प्रतिगमनम् । सत्ययुगप्रवर्त्तनम् । मायास्तवः । विष्णुयशसो राजसूययज्ञारम्भ । नारदस्यागमनम् । मायाजीवयो रूपोपकथनम् । विष्णुयशसो वनगमनम् । परशुरामस्यागमनम् । रुक्मिणीव्रतकथनम् । कल्के पत्नीभिर्विहार । शम्भले देवानामागमनम् । कल्केः स्वर्गारोहणम् । गङ्गास्तोत्रम् । कल्किपुराणस्यानुक्रमणिका । कल्किपुराणश्रवणादिफलम्" ।

कल्प पु० कल्पते समर्थो भवति स्वक्रियायै विवृद्धलक्षणया असमर्थो भवति वाऽनेन, कृप् सामर्थ्ये विवृद्धलक्षणया असामर्थ्ये वा आधारे घञ् कल्पयति सृष्टिं विनाशं वाऽत्र कृप णिच्—आधारे अच् । ब्रह्मणो रात्रिरूपे जगतां चेष्टाराहित्यसम्पादके १प्रलये २तस्य दिनरूपे जगतां चेष्टासम्पादके च कालभेदे । "यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति" मनुना जगच्चेष्टातद्राहित्ययोर्ब्रह्माहोरात्रयोरुक्तेस्तथात्वम् ।

कश्चिदन्ते दर्शितवाक्येन युगमानसङ्ख्या कल्पमानं प्रदर्श्य ब्रह्मण आयुःपरिमाणं तस्य गतायुःकालश्च सू० सि० उक्तौ यथा—

"युगानां सप्तति सैका मन्वन्तरमिहोच्यते । कृताब्दसङ्ख्यास्तस्यान्ते सन्धि प्रोक्तो जलप्लव" सू०। "युगानां सैका सप्ततिरेकसप्ततिर्महायुगमित्यर्थः । इह—मूर्त्तमाने । मन्वन्तरं मन्वारम्भतत्समाप्तिकालयोरन्तरकालमानमित्यर्थः । मूर्त्तकालमानभेदाभिन्नं कथ्यते । तस्य मनोरन्ते विरामे जाते सति कृताब्दसङ्ख्यः सदुक्तकृतयुगवर्षमितः सन्धिः कालविशेष प्रकर्षेण द्वितीयमन्वारम्भपर्य्यन्तं भूतभाविमन्वोरन्तिमादिसन्धिरूपैककालेन कथित । तत्स्वरूपमाह "जलप्लव इति । जलपूर्णा सकला पृथ्वी तस्मिन् लोकसंहारकाले भवति । अथ कल्पप्रमाणं सविशेषमाह" रङ्ग० । "ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश । कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदश स्मृत "सू०। "ते एकसप्ततियुगरूपा मनवः स्वायम्भुवाद्याः ससन्धयः स्वस्वसन्धिसहिताश्चतुर्दशसङ्ख्याकाः कल्पकाले ज्ञातव्या । स्वसन्धियुक्तचतुर्दशमनुभिः कल्प स्यादित्यर्थः । ननु मन्वन्तरे कल्पमान युगसहस्रं यथा तु युगमानमेकसप्ततिगुणं मनुमानं ३०६७२०००० कृताब्द १७२८००० युक्तं ससन्धिमनुमान ३०८४४८००० इदं चतुर्दशगुणं ४३१८०७२००० कल्पमान तच्च कृतोनं युगसहस्रमित्यत आह । कृतप्रमाण इति । कल्पादौ प्रथममन्वारम्भे कृतयुगवर्षमितो मनोश्चतुर्दशत्वेऽप्याद्य पञ्चदशक सन्धि ज्ञातव्य इत्युक्त । तथा च कृतवर्षान्तरं प्रथममन्वारम्भ इति तद्वर्षयोजनेनाविरोध इति भाव । अथ ब्रह्मणो दिनरात्री प्रमाणमाह" रङ्ग०। "इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारक । कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्व्वरी तस्य तावती" सू० "इत्थं पूर्व्वोक्तप्रकारसिद्धेन युगसहस्रेण भूतसंहारकारको क्षयात्मक कल्पकालो ब्राह्मं ब्रह्मण सम्बन्ध्यह दिनं कालज्ञैरुक्तम् । तस्य ब्रह्मणस्तावती दिनपरिमिता शर्व्वरी रात्रिः । कल्पद्वयं तदहोरात्रमिति फलितार्थ । अथ ब्रह्मण आयु प्रमाणमतीतवयःप्रमाणं चाह" रङ्ग० । "परमायुः शत तस्य तयाहोरात्रसङ्ख्यया । आयुषोऽर्द्धमित तस्य शेषकल्पोऽयमादिम "सू०। परमपर अष्टपूर्व्वोक्त यथा श्रुतमपर च वक्ष्यमाण श्रृणु त्वम् । यद्वा परमेति दैत्यवरार्थक सम्बोधनम् । त्वं तस्य ब्रह्मणस्तया पूर्व्वोक्तयाहोरात्रमित्या कल्पद्वयरूपया शतं शतवर्षपरिमितमायु शरीरधारणकाल जानीहि । एतदुक्तं भवति । अहोरात्रमानात् पूर्व्वपरिभाषया (३०) मासमानं तस्मात् पूर्व्वोक्तपरिभाषया (१२) ब्रह्मणो वर्षमानमेतच्छतसङ्ख्यया ब्रह्मायुरिति । न तु यथाश्रुतार्थेन कल्पशतद्वयमायुः, कीटादीनामपि दिनसङ्ख्ययायुषोऽनुक्तेः सुतरां ब्रह्मण शतदिनात्मकायुषोऽसम्भवात् "निजेनैव तु मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम्" इति विष्णुपुराणोक्तेश्च । एतेन परमा—इत्येक पदमिति निरस्तम् ब्रह्मणोऽनियतायुर्द्दायासम्भवात् । तस्य ब्रह्मण आयु शतवर्षरूपमस्यार्द्धं पञ्चाशद्वर्षपरिमितमितं गतम् । अथ वर्त्तमान आदिम प्रथम शेषकल्प शेषायुर्द्दायस्य ब्रह्मदिवस उत्तरार्द्धस्य प्रथमदिवसो वर्त्तमान इति फलितार्थः । अथ वर्त्तमानेऽस्मिन् दिवसेऽप्येतद्गतमित्याह" रङ्ग० । "कल्पादस्माच्च मनवः षड् व्यतीताः ससन्धयः । वैवस्वतस्य च मनोर्युगानां त्रिघनो गत" सू०। 'अस्माद्वर्त्तमानात् कल्पात् ब्रह्मदिवसात् षट्सङ्ख्याका मनवः एकसप्ततियुगरूपाः ससन्धयः सप्तभिः सन्धिभिः कृतयुगप्रमाणैः सहिता

[illegible]

कल्किपुराण न । [illegible]

[illegible] यथा—

[illegible]

ब्रह्मयज्ञरूपेण विहितः "यत् स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञम्" इति सोऽयं ब्रह्मयज्ञजपोऽग्निमीळे इत्याम्नायक्रमेणैवानुष्ठेयः तथा "सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वाचः स्तोमे पारिप्लवं शंसतीति" विधीयते तथा "आश्विने शस्यमाने सूर्यो नोदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति" विधीयते तथा "रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते यो याजयति यो वा प्रतिगृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वाऽनश्नन् त्रिः स्वाध्याय वेदमधीयीतेति" प्रायश्चित्तरूपं वेदपारायणं विहितम् इत्यादिषु तत्तत्सम्पन्नेषु विनियोगेषु सम्प्रदायपारम्पर्यागत एव क्रम आदरणीयः । विशेषविनियोगस्तु मन्त्रविशेषाणां श्रुतिलिङ्गवाक्यादिप्रमाणान्युपजीव्याश्वलायनो दर्शयति अतो मन्त्रब्राह्मणक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्दोषः । इषे त्वेत्यादिमन्त्रास्तु तत्तद्ब्राह्मणक्रमेणैवाम्नाता इत्यापस्तम्बादयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः । आम्नातत्वादेव जपादिष्वपि स एव क्रमः । यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टिरुपक्रान्ता तथापि तस्या इष्टेर्दर्शपूर्णमासविकृतित्वेन तदपेक्षत्वादाश्वलायनस्यादौ तद्व्याख्यानं युक्तम् अत कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन क्रतुद्वानमुपदिश्योपकरोति तर्हि "प्र वो वाजा" इत्यादीनां सामिधेनीनामाम्नानेन विनियोगमाश्वलायनोऽब्रवीत् "मम मयक्ष" इत्यादय ऋग्वेदाम्नाताः कुतो विनियुज्यन्ते ? इति चेत् नायं दोषः शाखान्तरसमाम्नातानां ब्राह्मणान्तरसिद्धस्य विनियोगस्य गुणोपसंहारन्यायेनात्र वक्तव्यत्वात् सर्वशाखा प्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविदः, तस्मादित्थमेव कल्पोऽस्माभिर्विचित" ।

कात्या० श्रौ०कर्कैश्च कल्पशास्त्रप्रयोजनमित्थं दर्शितं यथा— "इष पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति" "तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनेति" "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" इत्यादिभिर्वाक्यैः कर्मणां स्वर्गापवर्गादिश्रेयःसाधनत्वं प्रतीयते । तानि चाग्निहोत्रादिकर्माणि वेदवाक्यैकवेद्यानि । वेदवाक्यानि चानेकशाखासु विप्रकीर्णतया स्वतश्च प्रतिवाक्यं नानाविधपरस्परविरुद्धार्थस्फुरणेन दुर्बोधार्थानि बहुभिरर्थवादवाक्यैर्मिश्रितानि च तथाहि "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इत्यत्र किं स्वर्गो होमाय उत होमः स्वर्गाय, तथा अग्निहोत्रशब्दो गुणविधानार्थो नामधेयं वेति तथा "स वै संवत्सरं दीक्षाभिरेति" इत्यादौ कश्चित् संवत्सरशब्दस्य मुख्यार्थत्वम् कश्चन संवत्सरादौ तस्यैव गौणत्वम् । अर्थवादादिभिश्च पाठात् विध्यर्थवादसन्देहोऽपि भवति किमयं विधिः ? उतार्थवादः ? इति यद्यपि जैमिनिशबरस्वामिकुमारिलभट्टप्रभृतिभिर्मीमांसायां तानि वाक्यानि सन्देहनिराकरणपूर्वकं यथार्थं व्याख्यातानि सन्ति । अधीतशाखानां च तदर्थावगमोऽपि सुकर एव, तथापि तेषां नानाशाखाव्यवस्थितत्वेनेदानीन्तनैः सर्वैः पुरुषैरध्येतुमशक्यत्वात् तदधीनं कर्मणां ज्ञानं तु शक्यमिदानीन्तनानामिति मत्वा परमकारुणिको भगवान् कात्यायनाचार्यो नानाशाखागतविधिवाक्यसङ्ग्रहरूपं कल्पसूत्रं प्रणीतवान्" । तत्र प्रतिपाद्यविषया कात्यायनशब्दे वक्ष्यन्ते

आर्षेयकल्पसूत्रविषयाश्च "अथार्षेयकल्पो व्याख्यास्यते" इत्युपक्रम्य सर्वक्रतुप्रकृतिभूतस्य त्रिपर्वणो ज्योतिष्टोमस्य सर्वाहर्गणप्रकृतिभूतस्य व्यूढस्य द्वादशाहस्य च ब्राह्मणवाक्येनैव प्रयोगो दर्शितस्तदुपजीवनेन क्रत्वन्तराणि प्रयोक्ष्यामीति दर्शयितुमादौ मशकगार्ग्यादिकमभिधाय १प्र० "कृप्तो ज्योतिष्टोमोऽतिरात्र गोऽभिप्लव" इत्यादिना सौमरसह योयमित्यन्तेन नामविशेषयुक्तस्य प्रायणीयस्य प्रयोगो दर्शितः । ततः "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना अभिप्लवस्य प्रथमाहस्य । "पवस्व वाचो" इत्यादिना द्वितीयाहस्य । "दविद्युतत्या रुचा" इत्यादिना तृतीयाहस्य । "पवमानो अजीजनत्" इत्यादिना चतुर्थाहस्य । "पवमानस्य विश्ववित्" इत्यादिना पञ्चमाहस्य । "असृग्रं प्रवाजिनः" इत्यादिना षष्ठाहस्य । "पृष्ठ्यं षडहं समूढो वा व्यूढो वा" इत्यादिना पृष्ठ्यषडहस्य व्यूढायां प्रयोगः । एवम् चतुर्थेऽह्नि इत्यादिना उत्तरत्र्यहकल्पः ।२प्र० "पवस्व वाचो अग्रियः" इत्यादिना अभिजितोऽह्नः कल्पः । "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना स्वरसाम्नां प्रथमस्य । "पवस्व वाचोऽग्रियः" इत्यादिना तेषां द्वितीयस्य "दविद्युतत्या रुचा" इत्यादिना तृतीयस्य । "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना विषुवन्नामकाह्नामर्वाक् स्वरसाम्नाम् कल्पः । "उप त्वा जामयः" इत्यादिना विश्वजितः । "पौरमीढं माधवं जनित्रम्" इत्यादिना आद्ययोः पृष्ठ्याभिप्लवयोः । ज्योतिष्टोमप्राप्त्यैत्यादिना आयुष्टोमस्य । "पवस्व वाचोऽग्रिय" इत्यादिना गोष्टोमस्य । "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना महाव्रतस्य । ३प्र० "कृप्तो ज्योतिष्टोम" इत्यादिना गो, आयुष, अभिजित विश्वजितश्च महाव्रतस्य । "पवस्व वाचोऽग्रियः" इत्यादिना प्रथम

ब्रह्मयज्ञ एव विहितः "यत् स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञम्" इति सोऽयं ब्रह्मयज्ञ जपोऽग्निमीळे इत्याम्नायक्रमेणैवानुष्ठेयः तथा "सर्वा ऋच सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वाच स्तोमे पारिप्लवं शंसतीति" विधीयते तथा "अग्निर्नो नश्यमाने सर्वो मोदिदादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति" विधीयते तथा "रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते यो याजयति यो वा प्रतिगृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वाऽनश्नन् त्रिःस्वाध्याय वेदमधीयीतेति" प्रायश्चित्तरूपं वेदपारायणं विहितम् इत्यादिषु ऋतुष्वनन्यत्र विनियोगेषु सम्प्रदायपारम्पर्यागत एव क्रमः आदरणीयः। विशेषविनियोगस्तु मन्त्रविशेषाणां श्रुतिलिङ्गवाक्यादिप्रमाणान्युपजीव्य स्वभावमोदर्शयति अतो मन्त्रपाठक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्दोषः। इषे त्वेत्यादिमन्त्रास्तु कल्पसूत्रानुक्रमेणैवाम्नाता इत्यापस्तम्बादयस्तेनैव क्रमेण इदमित्यर्थे प्रवृत्ताः। आम्नातत्वादेव जपादिष्वपि स एव क्रमः। यद्यपि ब्राह्मणे दीर्घपौर्णमास्यादिरूपक्रान्ता तथापि तस्या इष्टेर्दर्शपूर्णमासविकारत्वेन तदपेक्षत्वादापस्तम्बादौ तद्व्याख्यानं युक्तम् अत कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन क्रमतन्त्रमुपदिश्योपकरोति तर्हि "प्र वो वाजा" इत्यादीनां सामिधेनीमन्त्राणामेव विनियोगमात्रमाश्वलायनोऽब्रवीत् "मम अग्ने" इत्यादयस्तत्राम्नाताः कुतो विनियुज्यन्ते? इति चेत् नायं दोषः शाखान्तरसमाम्नातानां ब्राह्मणान्तरविहितस्य विनियोगस्य गुणोपसंहारन्यायेनात्र प्राप्तत्वात् सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविदः, उपसंहारस्येव कल्पोऽप्यपेक्षित"।

कात्या०व्या०कर्केण कल्पशास्त्रप्रयोजनमित्थं दर्शितं यथा—"इह पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति" "तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्य्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनेति" "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" इत्यादिभिर्वाक्यैः कर्मणां स्वर्गापवर्गादिश्रेयःसाधनत्वं प्रतीयते। तानि अग्निहोत्रादिकर्माणि वेदवाक्यैकवेद्यानि। वेदवाक्यानि अनेकशाखासु स्थिततया स्वतश्च प्रतिवाक्यं नानाविधपरस्परविरुद्धार्थस्फुरणेन दुर्बोधार्थानि बहुभिरर्थवादवाक्यैर्मिश्रितानि च तथाहि "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" इत्यत्र किं स्वर्गो होमाय, उत होमः स्वर्गाय, तथा अग्निहोत्रशब्दो गुणविधानार्थो नामधेयं वेति तथा "स वै संवत्सरं दीक्षाभिरेति इत्यादौ कश्चित् संवत्सरशब्दस्य मुख्यार्थत्वम् अहःसु संवत्सरादौ तस्यैव गौणत्वम्। अर्थवादादिभिश्च पाठात् विध्यर्थवादसन्देहोऽपि भवति किमयं विधिः? उतार्थवादः? इति यद्यपि जैमिनिशबरस्वामिकुमारिलप्रभृतिभिर्मीमांसायां तानि वाक्यानि सन्देहनिरासपूर्वकं यथार्थं व्याख्यातानि सन्ति। अधीतशाखायां च तदर्थावगमोऽपि सुकर एव, तथापि तेषां नानाशाखाव्यवस्थितत्वेनेदानीन्तनैः सर्वैः पुरुषैरध्येतुं शक्यत्वाभावाद्धीनं कर्म वा ज्ञानं दुःशकमिदानीन्तनानामिति मत्वा परमकारुणिको भगवान् कात्यायनाचार्यो नानाशाखागतविधिवाक्यसङ्ग्रहरूपं कल्पसूत्रं प्रणीतवान्"। तत्र प्रतिपाद्यविषया कात्यायनग्रन्थे वक्ष्यन्ते

आर्षेयकल्पसूत्रविषयाश्च "अथार्षेयकल्पो व्याख्यास्यते" इत्युपक्रम्य सर्वक्रतुप्रकृतिभूतस्य त्रिपर्वणो ज्योतिष्टोमस्य सर्वाहर्गणप्रकृतिभूतस्य सूत्रस्य द्वादशाहस्य च ब्राह्मणपाठेनैव प्रयोगो दर्शितस्तदुपजीवनेन क्रमशोऽपि प्रयोक्ष्यामीति दर्शयितुमादौ कृत्विगवरणादिकमभिधाय १प्र० "कृप्तो ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रः षोडशिमान्" इत्यादिना षोडशस्तोत्रयुक्तस्य प्रायणीयस्य प्रयोगो दर्शितः। तत "उपास्मै गायता नर" इत्यादिना अभिप्लवस्य प्रथमाहस्य। "पवस्व वाच" इत्यादिना द्वितीयाहस्य। "इन्दिन्द्रतस्य सा" इत्यादिना तृतीयाहस्य। "पवमानोऽजीजनत्" इत्यादिना चतुर्थाहस्य। "पवमानस्य विश्ववित्" इत्यादिना पञ्चमाहस्य। "असृत प्रवाजिनः" इत्यादिना षष्ठाहस्य। "पृष्ठ्यः षडहः अमूढो वा मूढो वा" इत्यादिना पृष्ठ्यषडहस्य प्रयोगः। एवम् चतुर्थस्याप्य इत्यादिना उत्तरत्र्यहकल्पः। २प्र० "पवस्व वाचो अग्रियः" इत्यादिना अभिजितोऽग्रः कल्पः। "उपास्मै गायता नर" इत्यादिना स्वरसाम्नां प्रथमस्य। "पवस्व वाचोऽग्रिय" इत्यादिना तेषां द्वितीयस्य "इन्दिन्द्र तस्याशा" इत्यादिना तृतीयस्य। "उपास्मै गायता नर" इत्यादिना विषुवतीयमानाहस्तानां स्वरसाम्नाम् कल्पः। "उप स्व जासय," इत्यादिना विश्वजितः। "पौरमीढं मानव जनित्रम्" इत्यादिना आद्ययो पृष्ठ्याभिप्लवयोः। ज्योतिष्टोमस्याद्येत्यादिना आयुष्टोमस्य। "पवस्व वाचोऽग्रिय" इत्यादिना गोष्टोमस्य। "उपास्मै गायता नर" इत्यादिना महाव्रतस्य। ३प्र० "कृप्तो ज्योतिष्टोम" इत्यादिना गो, आयुष, अभिजित विश्वजितश्च महाव्रतस्य। "पवस्व वाचोऽग्रियः" इत्यादिना प्रथम

[illegible] । [illegible] इत्यादिना [illegible]। [illegible] मासका नर इति [illegible]। "[illegible] मासका नर इत्यादिना [illegible]। "[illegible] इत्यादिना [illegible]। "[illegible] इत्यादिना [illegible]।"[illegible] मासका नरः इत्यादिना [illegible]। [illegible] इत्यादिना [illegible]। "[illegible] इत्यादिना [illegible]। [illegible]" इत्यादिना [illegible]। [illegible] इत्यादिना [illegible]। [illegible] इत्यादिना [illegible]। "[illegible]" इत्यादिना [illegible]।

[illegible] । "[illegible]" इत्यादिना [illegible]। "[illegible]" इत्यादिना [illegible]। "[illegible]" इत्यादिना [illegible]। [illegible] इत्यादिना [illegible]। [illegible]" इत्यादिना [illegible]। [illegible] इत्यादिना [illegible]। "[illegible]" इत्यादिना [illegible]। [illegible] इत्यादिना [illegible]। "[illegible]" इत्यादिना [illegible]। "[illegible]" इत्यादिना [illegible]। [illegible] च ।

[illegible] "[illegible]" इत्यादिना [illegible]। [illegible] इत्यादिना [illegible] च । "[illegible]" इत्यादिना [illegible]। [illegible]"इत्यादिना [illegible]। [illegible] इत्यादिना [illegible]। "[illegible]" इत्यादिना [illegible]। "[illegible]" इत्यादिना [illegible] च । [illegible] इत्यादिना [illegible]। "[illegible]

[illegible] इत्यादिना [illegible]। [illegible]

[illegible] । '[illegible]' इत्यादिना [illegible], [illegible]। [illegible] इत्यादिना [illegible]। [illegible] इत्यादिना [illegible]। "[illegible]" इत्यादिना [illegible]।"[illegible]" इत्यादिना [illegible]। "[illegible]" इत्यादिना [illegible]। [illegible] इत्यादिना [illegible]। "[illegible]" इत्यादिना [illegible]। [illegible] इत्यादिना [illegible]।

[illegible] । "[illegible]" इत्यादिना [illegible]। "[illegible]" इत्यादिना [illegible]। "[illegible]" इत्यादिना [illegible]। "[illegible]" इत्यादिना [illegible]। "[illegible]" इत्यादिना [illegible]। "[illegible]" इत्यादिना [illegible]। [illegible] इत्यादिना [illegible]। "[illegible]" इत्यादिना [illegible]। "[illegible]" इत्यादिना [illegible]। "[illegible]" इत्यादिना [illegible]। "[illegible]" इत्यादिना [illegible]। "[illegible]" इत्यादिना [illegible]। "[illegible]" इत्यादिना [illegible]। [illegible] । "[illegible]" इत्यादिना [illegible]। "[illegible]" इत्यादिना [illegible]।

[illegible] । [illegible] इत्यादिना [illegible]। [illegible] इत्यादिना [illegible]। [illegible] इत्यादिना [illegible]

दिना चतुर्थाहस्य ।“पवमानस्य विश्ववित्” इत्यादिना पञ्चमाहस्य ।“अस्मृग्रन् प्रवाजिनम्” इत्यादिना षष्ठाहस्य । “ये सोमासः परावति” इत्यादिना सप्तमाहस्य।“पवमाना असृक्षत”इत्यादिना अष्टमाहस्य ।“उपोषु जातम्”इत्यादिना नवमाहस्य विश्वजिदतिरात्रस्य च कल्प ।“या इष्ट-र्त्तिवस्य सा कुसुरुविन्दस्य”इत्यादिना कुसुरुविन्दुदश-रात्रस्य ।“पृष्ठ्यालम्भस्य पञ्चाह ” इत्यादिना छन्दोमदश-रात्रस्य । “त्रिष्टोमोऽग्निष्टोमोयस्”इत्यादिना देवपूर्दश-रात्रस्य पुण्डरीकैकादशरात्रस्य च कल्प । इतेऽत्रते अहर्गणसाध्यत्वात् अहीना इत्युच्यन्त इत्युक्तिथ ।

६प्र०।“द्वादशरात्रस्य षोड़शिमन्नावतिरात्रौ”इत्यादिना त्रयोदशरात्रयोर्द्वयो , तृतीयचतुर्विंशतिरात्रस्य, चतुर्दश-रात्राणां त्रयाणां, पञ्चदशरात्राणां चतुर्णाम्, षोड़शरात्र-स्यैकस्य च कल्प । एते सत्रसंज्ञा इत्युक्तिथ ।“सप्तदशरात्रे चत्वार्य्यभिप्लवकान्यहानि” इत्यादिना सप्तदशरात्रस्य, अष्टादशरात्रस्य,एकोनविंशरात्रस्य च ।“विंशतिरात्रे सा-म्वत्सरिकौ विश्वजिदभिजितौ”इत्यादिना विंशतिरात्रस्य । एकविंशतिरात्रयोर्द्वयोः, त्रयोविंशतिरात्रस्य, चतु-र्विंशतिरात्रस्यत्रिंशद्‌रात्रातिरात्रयोश्च कल्प । “पवस्वेन्दो ! वृषा सुत ” इत्यादिना त्रयोविंशतिरात्रस्य। “उपास्मै गायता नर” इत्यादिना तदीयप्रथमविंशात्रस्य । “एष उस्य स्य रथम्”इत्यादिना तदीयद्वितीयमध्यविविंशात्रस्य, चतुर्विंशतिरात्रस्य च कल्पः। तत्रैकैकोत्तरवृद्धाष्टौ इत्यु-क्तिथ ।“नानामन्त्रसाम्नामतिरात्रः” इत्यादिना नानामन्त्र-सामादीना त्रयाणां त्रयस्त्रिंशद्रात्राणाञ्च तत्र च एकोत्तरवृद्धानि सप्तेत्युक्तिथ । “त्रिवृतोमां ज्योतिष्टो मोऽतिरात्रोऽग्नोर्दशिक ”इत्यादिना त्रिवृतोमाम् ।“पृष्ठ्य मवह· समूढोषा”इत्यादिना, च त्रिवृतोमाम् ।“शतातिरात्राश्च गोष्टोमस्य” इत्यादिना शतातिरात्रप्रभृतीनां सत्राणां, एकपञ्चाशद्रात्रस्य, एकषष्टिरात्रस्य, शतरात्रस्य सांवत्सरिकस्य गवामयनस्य च कल्प ।

१०प्र० “मध्ये पृष्ठ्यस्य कृप्तोऽतिरात्र ” इत्यादिना मध्ये पृष्ठ्यस्य, कृप्तानां भूयोऽग्निष्टोमेभ्य आद्वितीयादङ्गः कल्पः। “द्वितीयस्याङ्ग”इत्यादिना तत्रैव द्वितीयाद्यादि पञ्चानाम ङ्गास् । “सप्तमस्याङ्ग ”इत्यादिना सप्तमप्रभृतीनां त्रयाणा-मङ्गाम् ।“दशमस्याङ्ग पञ्चानाम्”इत्यादिना दशमाङ्ग-प्रभृतिकृप्तस्य छन्दोमदशाहस्य अहर्गणस्य । “अस्य प्रत्ना मनुद्युतम्” इत्यादिना छन्दोमदशाहप्रथमाहस्य। “पवस्व वाचो अग्निय ” इत्यादिना छन्दोमद्वितीयाहस्य । “दविद्युतत्या रुचा” इत्यादिना छन्दोमतृतीयाहस्य । “पवमानो अजीजनत्” इत्यादिना छन्दोमचतुर्थाहस्य । उत नुश्राष ” इत्यादिना तदीयपञ्चमषष्ठयोरङ्गो· । “ये सोमासः परावति” इत्यादिना तत्र सप्तमाहस्य । “हिन्वन्ति सूरमुस्रय ” इत्यादिना तत्र अष्टमाहस्य । “उपोषु जातम् ' इत्यादिना नवमदशमयोरङ्गो कल्प ।

११प्र०“पुरस्तात् पृष्ठ्यस्य कृप्तोऽतिरात्रः” इत्यादिना पुर स्तात् पृष्ठ्यस्य, त्रिरात्राभिप्लवस्य, गो ,आयुषश्च कल्पः।“अस्य प्रत्नामनुद्युतम्”इत्यादिना द्वितीये छन्दोमे प्रथमाहस्य । “पवस्व वाचो अग्निय”इत्यादिना तत्र द्वितीयाहस्य । “दविद्युतत्या रुचा” इत्यादिना तत्र तृतीयाहस्य। “बभ्रवे नु स्वतवसे” इत्यादिना तत्र चतुर्थपञ्चमयोः षष्ठस्य च । “ये सोमास परावति”इत्यादिना सप्तमादिदशमान्तानां, महाव्रतस्यातिरात्रस्य च कल्पः । “त्रिवृतिभि· कृप्तम्” इत्यादिना दृतिकुण्डपायिनामयनानां, द्वादशसंवत्सरस्य, षड्‌विंशतिसंवत्सरस्य, शतसंवत्सरस्य, अग्ने सहस्रसा-ध्यायनस्य च । “प्रथमस्य सारस्वतस्य षोड़शिमन्ना-वतिरात्रौ” इत्यादिना त्रयाणां सारस्वतीनां, दार्षद्व-तैरयो , सर्पसत्रातिरात्रयो दृषि प्रथमस्य च कल्प । “पवस्व वाचो अग्निय ”इत्यादिना दृषि द्वितीयस्य,तत्र उत्तरपक्षासे विपर्य्यासस्य च कल्प । इतेऽत्र यागविशेषे दिनभेदे सूक्तपाठादिप्रयोगो दर्शित । अन्येषु आश्वलाय-नसूत्रादिरूपेषु तेषु प्रतिपाद्यविषयाश्च तत्तच्छब्दे द्रष्ट्या । कल्पश्च वेदाङ्गभेद तन्मूलकत्वञ्च तच्छब्दे ७२पृ० शिक्षादिवाक्यदृष्टम् तत्र “कल्पो कल्पोऽथ पठ्यते” इत्यत्र वैदिककर्मणां विधानज्ञानस्य कल्पग्रन्थाधीनत्वात् कर्मसाधनत्वेन हस्तसादृश्यात्तत्ता । पितृकल्पः श्राद्धकल्प पशुकल्पइत्यादि “कल्पवित् कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम्”रघु । अनुमाने । “वैश्यत्वाच्चैवकल्पश्च”मनुः । सपूर्वपद कल्पप्रत्ययनिष्पन्नस्तु ईषदसमाप्तमत्वर्थे । “एते मदीयकल्पा परस्परविलक्षणगुणविशेषाः” सा० का० । “कार्य्यं त्वया न प्रतिपन्नकल्पम्’ कुमा० । ‘श्राद्धकल्पात्मकश्च यजुर्वेदपरिशिष्टभाग यजुर्वेदशब्दे विवृति । अथर्ववेदस्यापभेदरूपकल्पस्तु पञ्चविध । “नक्षत्रकल्पोवेदानां संहितानां तथैव च । चतुर्थ स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चम ” विष्णुपु० । हेमा० दा०देवीपुराणे च “पञ्च कल्पा भवन्ति नक्षत्रकल्पो

[illegible] इति ।

कल्पक त्रि० कल्पयति रचयति आरोपयति वा कृप-णिच्-ण्वुल् । रचके २ आरोपके च । ३ कर्चूरे (कचूर) नापिते च । [illegible] ।

कल्पकार [illegible] करोति कृ-अण् । [illegible] ।

कल्पतरु पु० कल्पः तरुः स्वर्गस्थवृक्षविशेषे । [illegible] ।

कल्पतरु पु० कर्म० रक्षविशेषे [illegible] । [illegible] ।

कल्पद्रुम पु० कर्म० रक्षविशेषे [illegible] । [illegible] "कल्पद्रुम [illegible]" [illegible] ।

कल्पन न० कृप-णिच् भावे ल्युट् । [illegible] २ रचनायाम् ३ छेदने ४ आरोपे च ।

कल्पना स्त्री कृप-णिच् भावे युच् । रचनायाम् [illegible] "कल्पना [illegible]" [illegible] ।

[illegible] इत्युक्तं [illegible] । [illegible] ।

[illegible] वा— [illegible] ।

[illegible] ।

ब्रह्मा । अत्र च मायया विद्यमानमपि तमो रजश्च प्राधान्य नास्ति मोक्षम् नत तस्मात्त्वेव तत्कार्य्यस्योपसम्भात् तृतीया तु प्रागवत् तेन ब्रह्मापि तमस्योक तदपेक्षया रज प्रभूतमित्यर्थः । रजसः प्रायुक्ति सत्त्वापेक्षया हेयत्वात् तुर्यप्रकरणात्तुरोधाच्च तृतीय भेदमाह तमसेति । अत्र रजोभावात्तुरोधादिक प्रागवत् । चतुर्थमाह शुद्धे विष्णुरेवेति शुद्धे रजस्तमोभ्यामस्पृष्टे सत्त्वे विष्णुरेव विष्णुसंज्ञैव क्रियते न तु तस्मादन्तरवत्सं शान्तरमित्येवमक्षरार्थः । तथाहि “तमेन विशुद्धोर्जितसत्त्वाकार सदाशिव”इत्याचक्षते शैवा । पशुपतिरिति पाशुपता । पुरुषोत्तम इति भास्करास्ता । आदिविद्वान् सिद्ध इति कापिला । ईश्वर इति पातञ्जलाः। इह तु तस्य विष्णुसंज्ञैव । यद्वा विष्णुं पञ्चात्मकमित्यत्र पञ्चानामपि विष्णुत्व प्रागुक्ता चतुर्णां तथाऽन्तरमप्युक्तम् । शुद्धसत्त्वोपाधिस्तु विष्णुरत्र एवेत्येवमक्षरार्थं । ते च ब्रह्मविष्णुरुद्रा प्रत्येकम् आधिदैविकादिभेदात् त्रेधा विष्णुरेव”टी० “अगोचरस्य गोचरत्वे हेतु प्रकृतिगुण, सत्त्वम्, गोचरस्य बहुरूपत्वे रज ,बहुरूपस्य तिरोहितत्वे तम; । तथा परस्परमुदासीनत्वे सत्त्वम्” चक्रा० । “एवमुपाधिभेदात् पञ्चरूपताउक्ता इदानीमनन्तु-सहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगादुपाधीन् दर्शयति अगोचरस्येति । अगोचरस्य अविषयभूतस्य वस्तुनोगोचरत्वे विषयीभावे हेतुर्यः प्रकृतिगुणः तत् सत्त्वमित्यर्थः। हेतुः प्रकृतिगुणइत्युत्तरत्र पञ्चस्वनुवर्त्तते । गोचरस्य सतोऽवयवस्वस्वाभावस्य तद्रजः । तस्यैव तिरोहितत्वे कारणात्मनावस्थाने हेतुस्तमः इत्यर्थः । विनाशे इत्यनुक्त्वा सत्कार्य्यपक्षाश्रयणात्तिरोहितत्वे इत्युक्तम् । एवमाधिदैविकोपाधिस्वरूपमुक्त्वा आध्यात्मिकोपाधिस्वरूपमाह तथेति । अयमर्थः परस्परमुदासीनमिलक्षिपत्सु उदासीनत्वे हेतु सत्त्वम् इति” टी० “गोचरत्वे सत्त्वम्, उपकारित्वे रज , अपकारित्वे तम । गोचरत्वादीनि, स्थितिसृष्टिसंहाराः” चक्रा०। “आधिदैविकाध्यात्मिकोपाधिस्वरूपादाधिभूतोपाधिस्वरूपमपि सूचितं येन हि एकस्मिन् वस्तुनि द्विरूपोविच्छेद असावाधिभौतिक तदुक्तम् “योऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः । य स्तत्रोभयविच्छेद स स्मृतोह्याधिभौतिकः” । उक्तान् गोचरत्वादीन् उपाधीनुन्नीयन्ने सामाह गोचरत्वादीनीति । गोचरत्वबहुरूपत्वतिरोहितत्वानि क्रमात् स्थित्यादिमध्ये रचयन इत्यर्थ । न चैव सृष्टयनन्तरं स्थितिरिति विरुद्धं यद्वा स्थितिपूर्वकत्वात् सृष्टेः । स्थिता हि मृदादयोघटाद्यात्मना सृज्यन्ते नास्थिता इति अतएवोक्तं “सत्त्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया विभर्षि शुक्लं खलु वर्णमात्मनः । सर्गाय रक्तं रजसोपबृंहितं कृष्णं च वर्णं तमसा जनात्यये” इति टी० “उदासीनत्वादीनि च”चक्रा० । “एवमाध्यात्मिकेप्वपीत्याह उदासीनेति । अयमर्थं यदिदं चैत्रादेरुपकारापकारवैधुर्य्येणावस्थान सा स्थिति । उपकारकत्वेन सृष्टिः। अपकारकत्वेन तु संहारः । ततश्च जगत्स्थित्यादिहेतव आधिदैविका , अन्ये त्वाध्यात्मिका । सुरनराद्यः अवताराश्च सर्वे विना कृष्णम्, स तु पुरुष त्रिविक्रमावताराणात् यथोक्तम् “तयोर्वां पुनरेवाहमदित्यामाव कश्यपात् । उपेन्द्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामन ”(भाग०)इति । अत एव तत्र तत्र विश्वरूपप्रकटनं पूर्वावतारदेयवात्सल्यत्वञ्च । दृश्यते चाद्यापि कृष्णस्यश्रीमूर्त्तौ त्रैविक्रमचिह्न कृष्णाव्यपदेशश्च । अतएव ब्रह्माण्डसंहिताया द्वारकामाहात्म्ये तृतीये अध्याये वैकुण्ठमवतरिष्यता भगवता स्वकं निज तेजस्तस्या मूर्त्तौ विन्यस्तमिति दर्शितम् । तथा हि “यत्र त्रैविक्रमी मूर्त्तिर्वर्त्तते यत्र गोमती । नरा मुक्तिं प्रयास्यन्ति चक्रतीर्थेन सङ्गता । कलेवर परित्यक्त प्रभासे हरिणा यदा । कलाभि सहित तेनाप्यस्या मूर्त्तौ निवेशितम् । तस्मात् कलियुगे विप्रा । नान्यत्र प्राप्यते हरि । यदि कार्य्य हि कृष्णेन तत्र गच्छत मा चिरम्” इति । तथा “आदौ त्रिविक्रम इति ख्यातिराधीनुमतीतवे । कृष्णस्य तु कलान्यासात् कृष्ण इत्यभिधीयत”इति । यत्तु सत्त्व विशुद्धमित्यादिना शुद्धसत्त्वतासङ्कीर्त्तनं तत् सत्त्वमयस्वविषय, न तु यथाश्रुतमेव गुणान्तरकार्य्यस्याप्युपलम्भात् तत्र तदपश्यसन्त्वत्त तु यास्तवमिति तु भक्तिमात्र तस्मात् पुरुष एवायमिति सन्तोष्टव्य निष्कृष्टस्य चेष्टत्वपरिष्टात् । यथा चैषा ब्रह्मादिमूर्त्तयोगुणमूला तथा हास्यादयोरपाच तन्मूला पश्चादुपरिष्टात् प्रवेदयिष्याम । किं बहुना तन्निर्वयतारतम्यवैचित्र्यमाक्रान्तमिदं विश्व तदुक्त “न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुन । सत्त्व प्रकृतिजैर्मुक्त यदेभि स्यात् त्रिभिर्गुणैरिति” टी० “तेषु विष्णुब्रह्मरुद्रा निमित्त पुरुष उपादान गोचरत्वे तु चैतन्यम्, एव पञ्च भेदा तत्र निराकार” चक्रा० । एवमुपाधिस्वरूप निर्धार्योपहितेषु स एवायमेवमुपयोगमाह तेष्विति ’ तेषु स्थितिसृष्टिसंहारेषु विष्णु-

नामाभाव तुलापुरुषदानवत्। पुण्याहवाचनं कुर्या-
ल्लोकेशावाहनं तथा। ऋत्विग्वरणसम्भारभूषणाच्छा-
दनादिकम्"। आदिशब्देन कामदेवदक्षिणाग्निवादि-
पूजायुर्वस्विग्वरणवरण–मधुपर्क–दान–होम–वेदिको-
परिचक्र–वेदनपञ्चरत्न–वितानपताकातोरणादि, मत्स्य
पुराणोक्ततुलापुरुषदानवद्वेदितव्यम्। "कल्पद्रुमान्
कारयेद्दृक्षान् नानाफलसमन्वितान्। नानाविहारवस्त्राणि
भूषणानि च कारयेत्"। नानाफलेति, पुष्पोगो-
गज–वाजि–मणि–वस्त्र–कमल–रजत–मरकतादानि।
"दक्षिणतश्चापलादूर्द्धमासनस्थात् प्रकल्पयेत्। पञ्चाद् कृष्ण-
सुवर्णस्य कारयेत् कल्पपादपम्। गुडप्रस्थोपरिष्टाच्च
सितवस्त्रयुगावृतम्। कामदेवमधस्ताच्च सकलत्रं प्रक-
ल्पयेत्"। चर्द्धात् कृष्णसुवर्णस्येति यथाशक्ति दानार्थं कृष्ण-
सुवर्णस्यार्द्धेन ब्रह्मादिप्रतिमायुक्तं कल्पपादपं कुर्य्यात्
द्वितीयमर्द्धं चतुर्धा विभज्य एकैकांशेन वक्ष्यमाणलक्ष-
णलक्षणान् सन्तानादीन् विदध्यात्, गुडप्रस्थोऽत्र
"शान्तिशतपथिक प्रस्थ पुराणे परिकीर्त्तित"इति।
ब्रह्मादिलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने,कामदेवरूपन्तु विष्णुधर्मो-
त्तरात् "कामदेवस्तु कर्त्तव्यो रूपेणाप्रतिमो भुवि। अष्ट-
बाहुः प्रकर्त्तव्य शङ्खपद्मविभूषणः। चापबाणकरश्चैव
समाकुञ्चितलोचनः। रतिः प्रीतिस्तथा शक्तिर्भार्य्याश्चैता-
स्तथोज्ज्वला। चतस्रस्तस्य कर्त्तव्याः पत्न्यो रूपमनोहराः।
चत्वारश्च कराम्तस्य कार्य्या भार्य्यास्तनोपगाः। केतुश्च
मकरः कार्य्यः पञ्चबाणमुखो महानिति"। अधस्तादिति
ब्रह्मादिभिरपि सम्बध्यते। अत्र प्रकृतौ परिमाणाभावात्
प्रकृत्यपेक्षया प्रतिमादिपरिमाणानियमः। "सन्तानं पूर्व्व-
भागे तु तुरीयांशेन कल्पयेत्" तुरीयांशेन, द्वितीयार्द्ध-
चतुर्थांशेनेत्यर्थः। तद्वत्कल्पलक्षणवत्, पञ्चमाष्ट गुडप्रस्थो-
परिगतं ब्रह्मादिप्रतिमान्वितं कुर्य्यादित्यर्थः। केचित्तु
कामदेवमधस्तात् प्रकल्पयेदिति सन्तानपक्षे योजयन्ति,तन्मते
तत्प्रतिमैव कर्त्तव्या। "मन्दारं दक्षिणे पार्श्वे श्रिया सार्द्ध
घृतोपरि। पश्चिमे पारिजातन्तु सावित्र्या सह जीरके।
सुरभीसंयुतं तद्वदुत्तरेण हरिचन्दनम्। तुरीयांशेन कुर्वीत
सौम्येन फलसंयुतम्"। श्रीलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने,सावि-
त्रीलक्षणमाह नारदः "पद्मासना च सावित्री साक्षसूत्र-
कमण्डलुः"। सुरभीलक्षणं ब्रह्माण्डपुराणे "सवत्सा
सुरभी, धेनुरारक्ता प्रस्नुतस्तनीति, "सौम्येन, उत्तरेण।
स्थादीनामपि परिमाणापेक्षाया तद्दिनि नियमाय प्रति-

धानाच्च प्रस्थपरिमाणत्वमवधेयम्। "कौशेयवस्त्रसंयुक्तानि-
क्षुमाल्यफलान्वितान्। तथाष्टौ पूर्णकलशान् पादुकासन-
भाजनम्। दीपकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुतम्। फल-
माल्ययुतं तद्वदुपरिष्टाद्वितानयकम्। तथाष्टादश धान्यानि
समन्तात् परिकल्पयेत्"। आसनभाजनं, भोज्यान्वित-
भाजनं वितानं पञ्चवर्णम्। अथ पूर्व्ववत् पूर्व्वेद्युरधि-
वासनं विधाय श्वोभूते ब्राह्मणवाचनादिपूर्णाहुतिपर्य्यन्तं
कर्म्म शेषं समापयेत्। "होमाधिवासनान्ते च स्नापितो
वेदिपुङ्गवैः। त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत्।
नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितार्थप्रदायिने। विश्वम्भराय
देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये। यस्मात् त्वमेव विश्वात्मा
ब्रह्मा स्थाणुर्दिवाकरः। मूर्त्तामूर्त्तपरं बीजमतः पाहि
सनातन। त्वमेवामृतसर्व्वस्वमनन्तः पुरुषोऽव्ययः। स-
न्तानाद्यैरुपेतः सन् पाहि संसारसागरात्"। अमृता,
देवा तेषां सर्व्वस्व, अमृतसर्व्वस्वम्। "एवमामन्त्र्य तं
दद्यात् गुरवे कल्पपादपम्। चतुर्भ्यश्चापि ऋत्विग्भ्यः
सन्तानादीन् प्रकल्पयेत्"। दानवाक्यमस्य तुलापुरुषोक्त-
मूहनीयं, चतुर्भ्यः प्रकल्पयेदित्येकैकं दद्यादित्यर्थः।
चतुर्भ्य इतिवचनादत्र चतुर्णामेवर्त्विजां वरणमिति गम्यते
ऋत्विगष्टकपक्षे तु ऋत्विग्भ्य इति ऋत्विग्युग्मेभ्य इत्यर्थः।
एतस्मिंश्च पक्षे स्थापकादिभ्योऽन्यैव दक्षिणा दातव्या।
वेदचतुष्टयापेक्षया चतुर्ष्वप्यस्मिन्नृत्विजामिति केचित्।
इहापि "माषं तेषामलङ्काराश्च तथान्येभ्योऽपि दापये-
दिति" बोद्धव्यम्। दक्षिणानिर्णयश्च पूर्व्ववत्। स्वल्पे
प्येकाग्निवत् कुर्य्याद् गुरुरेवाभिपूजनम्। न वित्तशाठ्यं
कुर्वीत न च विस्मयवान् भवेत्"। स्वल्पत्वविवरणमुक्तं
ब्रह्माण्डदाने। ततः पुण्याहवाचने कृते वेदिसमीपं गत्वा
कामदेवपूजोयजमानोगुरुश्च पूर्ववदेव देवताविसर्जनं कुर्य्यात्।
"अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत्। सर्व्वपाप-
विनिर्मुक्तः सोऽश्वमेधफलं लभेत्। अप्सरोभिः परि-
वृतः सिद्धचारणपन्नगैः। भूतान् भव्यांश्च मनुजांस्ता-
रयेद्रोमसम्मितान्। स्तूयमानो दिवि स्थाने पितृपुत्रप्रपौ-
त्रवान्। विमानेनार्कवर्णेन विष्णुलोकं स गच्छति
दिवि कल्पशतं तिष्ठेद्राजराजो भवेत् ततः। नारायण-
बलोपेतो नारायणपरायणः। नारायणकथासक्तो ना-
रायणपुरं व्रजेत्। यो वा पठेत् सकलकल्पतरुप्रदानं,
यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः स्मरेद्वा। सोऽपीन्द्रलोक-
[illegible]
पापविमुक्तदेहः"।

इति [illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible] । दितीय [illegible]

[illegible]

इति [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

कूटघटा', मदा इति, यथोक्तायुधधारिणः पादा-
न्तरेण करेण मदद्रक्तान्विताइत्यर्थः । "मालिका, कर्णा-
भूषण (शान्ति) बालकान्विता इति क्वचित्पाठ तदा वामोत्स-
ङ्गस्थितबालकादिति व्याख्या । एतश्च पञ्चपञ्चादिपर्यन्त
तत्तत्कल्पताकरणोपक्रमप्रवर्णेनैव विभज्य सर्वं कर्त्तव्य,
पृथगृथ्येव कर्त्तव्याद्युपदेशात् । "मध्यमे दे त गुरवे
ऋत्विग्भ्योऽप्यास्तथैव च । ततो महायज्ञेन स्नात
शुक्लाम्बरो बुध । स्नि मदक्षिणमादाय मन्त्रानेतानुदी-
रयेत्" । तत इति होमाभिषासनपुण्याहवाचनादि
पूर्वोक्तकर्मकलापामनन्तरमुच्यते, स्नात इति कल्पसमा-
प्तवर्त्ति कलशस्थितसर्वौषधिजलेन ऋत्विग्भिः स्नापित,
अत्र मन्त्र "नमो-
स्तु्तिकुसुमाञ्जलिरित्यपि श्रेयम् । अत्र मन्त्र "नमो
नम पापविनाशिनीभ्यो ब्रह्माण्डलोकेश्वरपालिनीभ्य ।
प्रार्थिताधिक्यफलप्रदाभ्यो दिग्भ्यस्तथा कल्पलताबधूभ्य"।
अथ पूर्ववत् प्रयोगस्वार्थं मध्यमे दे देवतादिस्थिते
कल्पलते गुरवे प्रतिपाद्य शेषा ऋत्विग्भ्य प्रतिपादयेत् ।
तदनुज्ञया अन्येभ्योऽपि दान दीनानाथपूरणं, स्वल्पे-
स्तेषामिति विधान चेति पूर्वोक्तमत्रान्वेयम् । तत पुण्या-
हवाचनदेवतापूजनविसर्जनानि कुर्यात् ।"इति एवमादि
यत्कल्पप्रदान भवभयसूदनकारि य करोति । अभि-
मतफलदे स नाकलोके वसति पितामहवत्सराणि
त्रि यद्" । अभिमतफलदे, इष्टफलदायिनि । "पितृ-
मातमातायेऽपराधे स च दुरितौघविनाशशुद्धदेहः ।
सरपतिरमिताव्ययस्तु यः परिहसमन्तु मर्वसदाभिवन्द्यः।
इति विधानमिदं सदिगङ्गनाकमलकल्पलताविनिवेदने ।
पठति यः स्मरतीह तदोक्ते स परमेति पुरन्दर
सेवितम्" । कल्पस्य सकल्पविभवस्य भावः लता ।२सुर
दयापादाद्यपलतायाश्च ।

कल्पवर्ष पु० उग्रसेनभ्रातृदेवकस्यात्मजोपदेवात्मजभेदे
"आहुकात्मजौ"देवकोग्रसेनश्च चत्वारो देवकात्मजा ।
देववानुपदेवश्च सुदेवो देववर्द्धनः" इत्युक्त्वा राजन्यकल्प-
वर्षाद्या उपदेवसुता दश" भाग० ९,२४,२५ उक्तम् ।

कल्पसूत्र न० कल्पस्य वैदिककर्मानुष्ठानस्य प्रतिपादक
सूत्रम् । आश्वलायनापस्तम्बप्रणीतेषु वैदिककर्मप्रयोगाये-
दकेषु सूत्रात्मकग्रन्थेषु 'तत्रश्चोऽश्वमेधः संख्यातः कल्प-
सूत्रे च बाह्वचे । यद्दोषमहरस्य प्रथम परिकल्पितम्"
रामा० । [पान्तेधिवपिन्वद:"भाग० ९,११,७ ।

कल्पान्त प्र० । कल्पस्यान्तोऽयत्र । प्रलये अमरः । "कल्प-

काल्पित त्रि० क्लृप-णिच्-क्त । रचिते "प्रजापतिः कल्पितयज्ञ-
भागम्" कुमा० । "मदीयसोमपि प्रनामगल्पगुणकल्पि-
ताम्" २व्यञ्जिते । "गम्भेदकरकल्पितस्वरम्" माघ ।
"करेण कल्पितोव्यञ्जित स्वरोयत्र" मल्लि०। ३आरो-
पिते च ।"अधिष्ठानागमेयो हि नाग कल्पितवस्तुन"
स्वतः० । "किं न पश्यसि सर्वार्थं मतं पाषाण
कल्पितम्"वेदा०प्र०।४आरोपणार्थे सज्जितगजे हेम०
५कृत्रिमवस्त्रया परिमापिते "तद्दर्शितम कर्म चतुर्व्यू-
हात्मक कल्पितम्" यावदप० ।

काल्पिन् त्रि०कल्पयति क्लृप-णिच्-णिनि ।१रचके २आरो-
पके ३वेशकारके च ४नापिते पु० । "त्रेतायै कल्पिन
द्वापरायाधिकल्पिनम्" यजु० ३०,१८।

काल्प्य त्रि० क्लृप-णिच्-यत् । १रचनीये २आरोप्ये ३अनुष्ठेये
४विधेये"कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागम्" रघुः ।

काल्मन् न० कर्मन्+रस्य ल । कर्मणि ।

काल्मलि पु० कलयत्यपगमयति मलम् पृषो० । १तेजसि ।
"तस्य प्राच्यां दिशि श्रद्धा पुंश्चली मन्त्रो मागधो विज्ञानं
वासोऽहरुष्णीषं रात्री केशा हरितौ प्रवर्त्तौ कल्मलि-
र्मणिः" अथ०१५,२,१ ।

कल्मलीक न०कलयत्यपगमयति मलम् पृषो०। ज्वलनयुक्ते
तेजसि निरु० । "नमस्या कल्मलीकिनम् नमोभिः"
ऋ० २,३३,८ । "कल्मलीकिन जुहतोनामधेयमेतत्
निरु० । ११,३० । ज्वलन्त कलयत्यपगमयति मलमिति
कल्मलीक तेज "तद्वन्त रुद्रम्"भा०तत' अस्त्यर्थे इनि ।

कल्मष न० कर्म शुभकर्म स्यति सो-क पृ० चस्य रस्य ल ।
१पापे"व्यपेतकल्मषो नित्य ब्रह्मलोके महीयते""व्यपेत-
कल्मषोऽभ्येति""यासौ चायातमा प्राप्य स जीवो वीतक-
ल्मष"मनुः।२तद्वति त्रि०अमर ३हस्तपुच्छे न०त्रिका०
४नरकभेदे पु०मेदि०। ५मलिने त्रि० जटाधर "जन्म-
न्यूने यदि स्यातां पापौ सौम्यग्रहौ । स भाव कल्मषो
नाम मनोदुःखप्रदायक" दीपिकोक्ते ६भावभेदे पु० ।

कल्माष पु० कलयति कल-क्विप् कल् माषयति हिनस्ति
अन्यवर्णम् स्मासा पु० मष-हिंसायाम् अच् कर्म०।
१चित्रवर्णे २तद्वति त्रि० अमर "अग्नि-
शिरिकल्माषाग्"भा०आ०६अ०। तित्तिरिवच्चित्रवर्णान्
इत्यर्थः । "कल्माषा आग्निमारुता" यजु०२४,७ ।
"कल्माषा कर्बुराश्च पृषत आग्निमारुता पशु-
यवे" वेददी० 'कल्माष ऐन्द्राग्नः" यज० २९,५८ ।

इति [illegible]। [illegible]
"[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । ॥ [illegible]
[illegible]" । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । ।
इति [illegible] ।

[illegible] [illegible] — [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible]
[illegible]—

"[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ([illegible]) । "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]" । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
"[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible]" । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । । [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible]" । [illegible]

रिदं द्रुतमाह गतव्यथः । वचनेन नरव्याघ्र मोक्षयेति पुनः पुनः । तथेत्युक्त्वा ततः सूदः स गत्वा वध्यघातिनाम् । गत्वाऽऽजहार त्वरितो नरमांसमपेतभीः । स तत् संस्कृत्य विधिवदन्नोपहितमाशु वै । तस्मै प्रादाद् ब्राह्मणाय क्षुधिताय तपस्विने । स सिद्धचक्षुषा दृष्ट्वा तदन्नं द्विजसत्तम । अभोज्यमिदमित्याह क्रोधपर्याकुलेक्षणः । ब्राह्मण उवाच । यस्मादभोज्यमन्नं मे ददाति स नराधिपः । तस्मात्तस्यैव मूढस्य भविष्यत्यत्र लोलुपा । सक्ता मानुषमांसेषु यथोक्तः शक्तिना पुरा । उद्वेजनीयो भूतानां चरिष्यति महीमिमाम् । द्विरनुव्याहृते राजन् स शापो बलवानभूत् । रक्षोबलसमाविष्टो विसंज्ञश्चाभवन्नृप । ततः स नृपतिश्रेष्ठो राक्षसोपहतेन्द्रियः । उवाच शक्तिं तं दृष्ट्वा न चिरादिव भारत ! । यस्मादसदृशः शापः प्रयुक्तोऽयं त्वया मयि । तस्मात्त्वत्तः प्रवर्त्तिष्ये खादितुं मानुषानहम् । एवमुक्त्वा ततः सद्यस्तं व्यापाद्य नृपोत्तम च । शक्तिं स भक्षयामास व्याघ्रः पशुमिवेप्सितम् । शक्तिं तथा हतं दृष्ट्वा विश्वामित्रः पुनः पुनः । वसिष्ठस्यैव पुत्रेषु तद्रक्षः सन्दिदेश ह । स तान् शतावरान् पुत्रान् वसिष्ठस्य महात्मनः । भक्षयामास संक्रुद्धः सिंहः क्षुद्रान् मृगानिव । वसिष्ठो घातितान् श्रुत्वा विश्वामित्रेण तान् सुतान् । धारयामास तं शोकं महाद्रिरिव मेदिनीम्” । “ततः प्रतिनिवृत्तः स तया सार्द्धं महामुनिः । कल्माषपादमासीनं ददर्श विजने वने । स तु दृष्ट्वा तं राजा क्रुद्ध उत्थाय भारत ! । आविष्टो रक्षसोग्रेण इयेषात्तुं तदा मुनिम् । अदृश्यन्ती तु तं दृष्ट्वा क्रूरकर्म्माणमग्रतः । भयसंविग्नया वाचा वशिष्ठमिदमब्रवीत् । असौ मृत्युरिवोग्रेण दण्डेन भगवन्निति । प्रगृहीतेन काष्ठेन राक्षसोऽभ्येति दारुणः । तं निवारयितुं शक्तो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन । त्वदृतेऽद्य महाभाग ! सर्व्ववेदविदां वर ! । पाहि मां भगवन् ! पापादस्माद्दारुणदर्शनात् । राक्षसोऽयमिहात्तुं वै नूनमावां समीहते । वशिष्ठ उवाच । मा भैः पुत्त्रि ! न भेतव्यं राक्षसात्तु कथञ्चन । नैतद्रक्षोभयं यस्मात् पश्यसि त्वमुपस्थितम् । राजा कल्माषपादोऽयं वीर्य्यवान् प्रथितो भुवि । स एषोऽस्मिन् वनोद्देशे निवसत्यतिभीषणः । गन्धर्व्व उवाच । तमापतन्तं संप्रेक्ष्य वशिष्ठो भगवानृषिः । वारयामास तेजस्वी हुङ्कारेणैव भारत ! । मन्त्रपूतेन च पुनः स तमभ्युक्ष्य वारिणा । मोक्षयामास वै शापात् तस्माद्योगान्नराधिपम् ।

ह वि द्वादश वर्षाणि वासिष्ठस्यैव तेजसा । यथा प्राधीदुग्रहेणेव पर्व्वकाले दिवाकरः । रक्षसा विप्रमुक्तोऽथ स नृपस्तद्वनं महत् । तेजसा रञ्जयामास सन्ध्याभ्रमिव भास्करः । प्रतिलभ्य ततः संज्ञामभिवाद्य कृताञ्जलिः । उवाच नृपतिः काले वशिष्ठमृषिसत्तमम् । सौदासोऽहं महाभाग ! याज्यस्ते मुनिसत्तम ! । अस्मिन् काले यदिष्टं ते ब्रूहि किं करवाणि ते । वशिष्ठ उवाच । वृत्तमेतद्यथाकालं गच्छ राज्यं प्रशाधि वै । ब्राह्मणांश्च मनुजेन्द्र ! मावमंस्थाः कदाचन । राजोवाच । नावमंस्ये महाभाग ! कदाचिद्ब्राह्मणर्षभान् । त्वन्निदेशे स्थितः सम्यक् पूजयिष्याम्यहं द्विजान्” ।

कल्माषाङ्घ्रिरप्यत्र । तस्य कल्माषपादताकथा कौर्म्मे स्कन्दपुराणादिकथा च भाग० ९ स्क० यथा—

“ऋतुपर्णोऽभवद्यो योऽश्वविद्यामयान्नलात् । दत्त्वाऽक्षहृदयं चास्मै, सर्व्वकामस्तु तत्सुतः । ततः सुदासस्तत्पुत्रो मदयन्तीपतिर्नृप । आहुर्म्मित्रसहं यं वै कल्माषाङ्घ्रिमुत क्वचित् । वशिष्ठशापाद्रक्षोऽभूदनपत्यः स्वकर्म्मणा । श्रीराजोवाच । किंनिमित्तो गुरोः शापः सौदासस्य महात्मनः । एतद्वेदितुमिच्छामि कथ्यतां न रहो यदि । श्रीशुक उवाच । सौदासो मृगयां किञ्चिच्चरन् रक्षो जघान ह । मुमोच भ्रातरं, सोऽथ गतः प्रतिचिकीर्षया । सञ्चिन्तयन्नघं राज्ञः सूदरूपधरो गृहे । गुरवे भोक्तुकामाय पक्त्वा निन्ये नरामिषम् । परिवेक्ष्यमाणं भगवान् विलोक्याभक्ष्यमञ्जसा । राजानमशपत् क्रुद्धो रक्षो ह्येवं भविष्यसि । रक्षःकृतं तद्विदित्वा चक्रे द्वादशवार्षिकम् । सोऽप्यपोऽञ्जलिमादाय गुरुं शप्तुं समुद्यतः । वारितो मदयन्त्याऽपो रुशतीः पादयोर्जहौ । दिशः खमवनीं सर्व्वं पश्यन् जीवमयं नृप । राक्षसं भावमापन्नः पादे कल्माषतां गतः । व्यवायकाले ददृशे वनौकौ दम्पती द्विजौ । क्षुधार्त्तो जगृहे विप्रं तत्पत्न्याहाकृतार्थवत् । न भवान् राक्षसः साक्षादिक्ष्वाकूणां महारथ । मदयन्त्याः पतिर्व्वीर ! नाधर्म्मं कर्त्तुमर्हसि । देहि मेऽपत्यकामाया अकृतार्थं द्विज पतिम् । देहोऽयं मानुषो राजन् ! पुरुषस्याखिलार्थदः । तस्मादस्य वधो वीर ! सर्व्वार्थवध उच्यते । एष हि ब्राह्मणो विद्वांस्तपःशीलगुणान्वितः । आरिराधयिषुर्ब्रह्म महापुरुषसंज्ञितम् । सर्व्वभूतात्मभावेन भूतेष्वन्तर्हितं गुणैः । सोऽयं ब्रह्मर्षिवर्य्यस्ते राजर्षिप्रवराद्विभो ! । कथमर्हति धर्म्मज्ञ ! वध

[illegible]

[illegible]

प्रमाणुग्र देहोमार्गसुभाषहम् । एतेरैव यजाद्यं एकगन्धं च साधितम् । कपिलाया एतमस्य शुद्धनांच संयुतम् । ततश्चोरेण उद्देश्यं प्रसाध्य गुरुगर्दिमैः । शमनश्मशकामोकगिरोमपुरुमपैकृतम् । तथा मनदपद्मनां पेयरेटोडिमस्य च । तिथौ प्रयत्ने नहले साधकस्या- तस्य च । उतं मनुप्रदेशाय ब्राह्मणैरभिमन्त्रितम् । दश सर्वज्वरान् हन्ति महाकल्याणक एतम् । एतेन सर्वगाध्यान्तु सर्वरोगहर शिवम् । अथवा सर्व- भूतानां वलीपलितवर्ज्जितं । अमृताभ्यासादूनतदेव जीवेद्वर्षशतलयम्' ।

कल्याणकलवण न० सुश्रुतोक्ते औषधभेदयुक्ते लवणभेदे यथा "गन्धीरभल्लातकुटजविल्वार्कस्नुह्यमामार्गपाटलापारिभद्रक- नादेयीकृष्णगन्धानीपनिर्दहनवटदुधकमालकर्णतिकाहर- लीकदटकारिकागन्धातकेतु टीवैजयन्तीकदलीवर्षाभूर्भवेर- सुरेन्द्रवारुणीश्वेतमोक्षकायोका इत्येवगं समूल पत्रशाखमार्द्रमाहृत्य लवणेन सह .. स्नेह पूर्व्ववद्दग्ध्वा क्षारकल्पेन परिस्राव्य विपचेत्तैलतिक्तापकादं हिङ्ग्वादिभि पिप्पल्यादिभिर्वा । इत्येतत्कल्याणकलवणं वातरोगेषु गुल्मप्लीहाभिवृद्धाजीर्णाशोंऽरोचकार्त्तानां श्वासादिभि रुपद्रुतानां चोपदिशन्ति पानभोजनेष्विति । भवति चात्र । विषमन्दमाद्गुल्मभावाद्दोषाणाञ्च विपाचनात् । संस्कारपाचनाच्चैद वातरोगेषु शस्यते" । "कल्याणकं वा लवणं पिबेत्तु" सुश्रुत ।

कल्याणयोग पु० ज्योतिषोक्ते यात्राङ्गे लग्नाधिष्ठानविशेष- स्थितग्रहयोगभेदे यथा "गुरौ केन्द्रे १,४,७,१०,त्रिकोणे ५,९, वा रविलाभे ११ च कर्मणि १० । कल्याण योगी भूपस्य यातः कल्याणकद्भवेत्" । "त्रिकोणगे ५,९, शुभे खेटे सबले वा द्वितीयगे । कल्याणसञ्ज्ञो योगोऽयं यायिनां मङ्गलप्रदः" इति च

कल्याणकृत् त्रि० कल्याणं शुभं शास्त्रविहितं करोति कृ—क्विप् ६त० । १शास्त्रविहितकर्मकारके "नहि कल्याणकृत् कश्चि दुर्गतिं तात गच्छति" गीता २कल्याणकरमात्रे च त्रि० ।

कल्याणवत् त्रि० कल्याण+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य व । कल्याणयुक्ते त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।

कल्याणवाचन न० ६त० । शास्त्रविहितकर्त्तव्यकर्म्मणः प्राक् कर्त्तव्ये ब्राह्मणादिद्वारा कल्याणयुक्तमन्त्रविशेषवाचने । तत्प्रकारोयथा "ओं स्वः कर्त्तव्येऽस्मिन् कर्म्मणि कल्याण भवन्तोऽधिब्रुवन्त्विति प्रार्थिते ब्राह्मणैः "ओं कल्याणम्' इति त्रिवदेत् "ओं पृथिव्यामुद्धृतायान्तु यत् कल्याणं पुरा कृतम् । ऋषिभि सिद्धगन्धर्वैस्तत् कल्याणं सदास्तु मे" इतिं च .. मौनाधिष्ठ विरतद् .. मन्त्रा देवता कल्याणवाचने विनियोग इति स्मृत्वा "ओं यथे- मा वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्य ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्य्याय च स्वाय चारणाय च प्रियोदेवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः समृध्यतामुप- मादो नमतु' यजु० २६,२, इति च पठेत् ।

कल्याणवीज पु० कल्याणं वीजं यस्य । मसूरे राजनि० ।

कल्याणिका स्त्री कल्याण+अस्त्यर्थे .. क्षिपका .. मनःशिलायाम् राजनि० ।

कल्याणिन् त्रि० कल्याण+अस्त्यर्थे इनि । १कल्याणयुक्ते स्त्रियां ङीप् सा च २वलामामोमभो राजनि० ।

कल्याण्यादि पु० पाणिन्युक्ते ढक्प्रत्ययेनङादेशनिमित्तभूते शब्दगणे स च गणः "कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुदृष्टि अनुसृष्टि जरती बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री' काल्याणिनेय इत्यादि ।

कल्यापाल पु० कल्यां सुरां पालयति पाल—अण् उप०स० । शौण्डिके त्रिका० । ण्वुल् । कल्यापालकोऽप्यत्र ।

कल्ल कूजने अशब्दे च भ्वा०आत्म०अक०सेट् । कल्लते अक- ल्लिष्ट चकल्ले गनिकल्लति कल्लः । [शब्दाद्यस्तु ।

कल्ल त्रि०कल्ल-अच् । वधिरे त्रिका० । तस्य शब्दाश्रोतृत्वात् ।

कल्लत्व न० कल्लस्य भावः त्व । १शब्दस्य भेदने । हेमच० २वाधिर्ये च ।

कल्लोल पु० कल्ल—वा० ओलच्, कस्य जलस्य लोलः चपलः यस्माद्वा अत्र नित्यपृषोदरत्वात् साधनम् ग०तस्यासमुत्पादिकाल च । १महातरङ्गे, अमरः "कालिन्दीजलकल्लोलकोलाहलकुतू- हली" उद्भट । "कल्लोला सलिलनिधेरपास्य- पारम्" माघ २०पद्मे च २वैरिणि त्रि० मेदि० । कल्लोलोऽस्त्यस्य पुष्करा० इनि । कल्लोलिन् कल्लोलयुक्ते देशे नद्या स्त्री ।"कल्लोलिनीवल्लभकल्लोलहे"महाना०स जातोऽस्य तार० इतच् । कल्लोलित जातमहातरङ्गे त्रि०

कव स्तुतौ वर्णने च भ्वा०आत्म०सक०सेट् । कवते अकविष्ट । चकवे णिच्-कावयति ते अचिकवत् । अभिकवते

कवक पु० कु—अच् स्वार्थे कन् । १ग्रासे, २भूच्छत्राके, न० हेमच० । "लशुनं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुं कवकानि चेति" अभक्ष्ये मनु । 'देवतार्थं हविः शिग्रुं लोहि- तान् व्रचनांस्तथा । अनुपाकृतमांसानि विड्जं नि कवकानि

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

प्रभावश्च रेतोमार्गरुजापहम् । एतदेव यथाद्रव्यं सर्वगन्धैश्च साधितम् । कपिलाया एतस्य गुणवर्गापि च युतम् । तत्क्षीरेण पचेत्तच्च प्रयोज्य कुलार्गरिम् । उन्मत्तस्मरापस्मारोद्भितगरोपसर्गकृतम् । तथा मन्ददग्ध्नामा चैवरेद्रोहिणस्य च । स्त्रियो प्रसूते नश्यन्ते बालकस्य च । हितं मनुप्रदेशाय ब्राह्मणैरभिमन्त्रितम् । दश सर्वज्वरान् हन्ति महाकल्याणकं घृतम् । दर्शनस्पर्शनाभ्यान्तु सर्वरोगहरं शिवम् । अपरं सर्वभूतानां वलीपलितवर्जितम् । अस्याभ्यासाद्भवत्येव जीवेद्वर्षशतत्रयम्’ ।

कल्याणकलवण न० सुश्रुतोक्ते औषधभेदयुक्ते लवणभेदे यथा “गण्डीरपलाशकुटजविल्वार्कस्नुह्यपामार्गपाटलापारिभद्रकनादेयीकृष्णगन्धानीपनिम्बमुष्कश्यामाफलपूतिकाण्डसौरकटकारिकाभल्लातकेङ्गुदीवैजयन्तीकदलीवर्षाभूवेरसुरकेन्द्रवारुणीश्वेतमोक्षकाशोका इत्येवमादि समूलपत्रशाखमार्द्रमाहृत्य लवणेन सह स्नेहपूर्णे घटे दग्ध्वा क्षारकल्पेन परिस्राव्य विपचेदेतत्सतिपाचयाद्धिङ्ग्वादिभिः पिप्पल्यादिभिर्वा । इत्येतत्कल्याणकलवणं वातरोगेषु गुल्मप्लीहाग्निसङ्गाजीर्णारोचकार्तानां क्षारादिभिः रुपद्रुतानां चोपदिशन्ति पानभोजनेष्विति । भवति चात्र । विष्यन्दनादुष्णभावाद्दीपनत्वाश विपाचनात् । संस्कारपाचनाच्चेद वातरोगेषु शस्यते” ।

“कल्याणकं वा लवणं पिबेत्तु” सुश्रुत ।

कल्याणयोग पु० ज्योतिषोक्ते यात्राङ्गे लग्नादधिस्थानविशेषस्थितग्रहयोगभेदे यथा “गुरौ केन्द्रे १, ४ ७, १०, त्रिकोणे ५, ९, वा दशमाभे ११ च कर्मणि १० । कल्याणयोगी नृपस्य यात्रा कल्याणकृद्भवेत्” । “त्रिकोणगे ५, ९, शुभे खेटे सबले वा द्वितीयगे । कल्याणसंज्ञो योगोऽयं यायिनां मङ्गलप्रदः” इति च

कल्याणकृत् त्रि० कल्याणं शुभं शास्त्रविहितं करोति कृ—क्विप् तुक् च । १शास्त्रविहितकर्मकारके “नहि कल्याणकृत् कश्चिद्दुर्गतिं तात ! गच्छति” गीता २कल्याणकरमात्रे च त्रि० ।

कल्याणवत् त्रि० कल्याण+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । मङ्गलयुक्ते त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।

कल्याणवाचन न० ६त० । शास्त्रविहितकर्तव्यकर्मणः प्राक् कर्तव्ये ब्राह्मणादिद्वारा कल्याणयुक्तमन्त्रविशेषवाचने । तत्प्रकारो यथा “ओं स्व कर्तव्येऽस्मिन् कर्मणि कल्याणं भवन्तोऽधिब्रुवन्तु” इति प्रार्थिते ब्राह्मणैः “ओं कल्याणम्” इति विरचते “ओं पृथिव्यामुद्धृतायान्तु यत् कल्याणं पुरा कृतम् । ऋषिभिः सिद्धगन्धर्वैस्तत् कल्याणं सदास्तु नः” इति च वेगामिन्यस्य लौगाक्षिऋषिरनुष्टुप् छन्दो ब्रह्मा देवता कल्याणवाचने विनियोग इति स्मृत्वा “ओं यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय च प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः समृध्यतामुप मादो नमतु’ यजु० २६, २, इति च पठेत् ।

कल्याणबीज पु० कल्याणं बीजं यस्य । मसूरे राजनि० ।

कल्याणिका स्त्री कल्याण+स्वार्थे कन् अत इत्वम् । मनःशिलायाम् राजनि० ।

कल्याणिन् त्रि० कल्याण+अस्त्यर्थे इनि । १कल्याणयुक्ते स्त्रियां ङीप् । सा च २बलानामौषधौ राजनि० ।

कल्याण्यादि पु० पाणिन्युक्ते ढक्प्रत्ययेनङादेशनिमित्तभूते शब्दगणे स च गणः “कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुदृष्टि अनुसृष्टि जरती बली बदी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री” काल्याणिनेय इत्यादि ।

कल्यापाल पु० कल्यां सुरां पालयति पाल—अण् उप० स० । शौण्डिके त्रिका० । ण्वुल् । कल्यापालकोऽप्यत्र ।

कल्ल कूजने अशब्दे च भ्वा० आत्म० अक० सेट् । कल्लते अकल्लिष्ट चकल्ले प्रनिकल्लति कल्लः । [तथात्वम् ।

कल्ल त्रि० कल्ल—अच् । बधिरे त्रिका० । तस्य शब्दाश्रोतृत्वात्

कल्लत्व न० कल्लस्य भावः त्व । १स्वरस्य भेदने । हेमच० २बाधिर्ये च ।

कल्लोल पु० कल्ल—बा० ओलच्, कम् जलं लोलं चपलं यस्मात् यस्य नित्यमनुसारत्वात् वा स्वम् नि० तस्याकलमाक्षिकस्य च । १महातरङ्गे, अमरः “क्षाक्षि-टीजलकल्लोलकोलाहलकुतूहली” उद्भट । “कल्लोला सलिलनिधेरवाप्य पारम्” माघः २वैरिणि त्रि० मेदि० । कल्लोलोऽस्त्यस्य पुष्करा० इनि । कल्लोलिन् कल्लोलयुक्ते देशे नद्यां स्त्री । “कल्लोलिनीवल्लभमुल्लङ्घ” महाना० स जातोऽस्य तार० इतच् । कल्लोलित जातमहातरङ्गे त्रि०

कव स्तुतौ वर्णने च भ्वा० आत्म० सक० सेट् । कवते अकविष्ट । चकवे णिच्—कावयति ते अचीकवत् अचकावत् । प्रनिकवते

कवक पु० कु—अच् स्वार्थे कन् । १ग्रासे, २भूच्छत्राके, न० हेमच० । “लशुनं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुं कवकानि चेति” अभक्ष्ये मनुः । ‘देवतार्थं हविः शिग्रुं लोहितान् व्रश्चनांस्तथा । अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि

[illegible]

[illegible]

च । तत्कल्याविधिगुणौ मावप्र०उक्तौ यथा । "वातपित्त-कफघ्नस्य द्रव्यस्य कवलं मुखे । धर्म्मं निक्षिप्य सञ्चर्व्य निष्ठीवेत् कवले विधि । कवल कुरुते कण्ठ्या मध्येषु, हरते कफम् । तृष्णां शोष च वैरस्य दन्तचालच नाश येत्", वे वसते चय् ।(वि्षामाप्)२मत्स्यभेदे शब्दच० पु स्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । तस्य ढोना । कवलोऽस्यत ।

कवलग्रस्थ पु० कवलरा ग्रन्थ । कवलयोग्यपरिमाण भेदे तस्य ग्रस्यपरत्वे ऽपि कवर्त्यादि०म घादुदा ता ।

कवलिका स्त्री कवल इव इवार्थे कन् । (पुलटिय) इति ख्याते व्रणादिवितयाकृ चौषधभेदे "तत्र कल्कमाच्छाद्य नातिस्निग्धां नातिरूक्षां कवलिकां दत्वा वस्त्र-पट्टेन बध्नीयात्" "यथा कवलिका दत्वा बद्ध चैवापि पट्टकम्" "तत कवलिका दत्वा वेष्टयेत् सुसमाहित "सुश्रु०

कवलित त्रि०कवल करोति कवल+णिच्—कर्म्मणि—क्त ।।लत-थाचे २भुक्ते ३व्याप्ते च जटा०।

कवष त्रि० कौति कु—शब्दे बा०अषच् ।।सच्छिद्रे कवाटादौ तस्य पिधानकाले शब्दायमानत्वात्तथात्वम् । स्त्रियां गौरा० ङीप् । "इन्द्र । दुर कवष्योधावमाना" यजु०२०,४, "कवष्य सयुमिरा, सच्छिद्र एव शब्दमसरात् कौतेरौणादिकोऽषच् प्रत्यय " वेददी० । "कवष्योम व्यचस्वती " यजु०२०,६०, "होता यक्षद् दीदिय कवष्यः" २१,३४,

कवष् त्रि०कु-शब्दे अषन् वेदे मत्सम् । सच्छिद्रे कवाटादौ स-च्छिद्रस्य शब्दायमानत्वात्तथात्वम् । "व्यचा स्वती कवषः इन्द्र । सुबुभमानाः"यजु० २८,५, "कवषः कु-शब्दे क-वन्ति शब्द कुर्वन्ति कवयः कुवतेरषन्प्रत्यय सत्वमार्षम् कपाट पिधानसमये शब्द कुर्व्वाणा सयुमिरा च"वेददी०

कवस पु० कु—असनीत्यादिना अस । १कवचे सन्नाहे २कण्ट-कलताविभेदे च उज्ज्व० ।

कवाट न० कु—भावे अप् इव शब्दमटति, वा वात वटति वट वेष्टने वा अण् उप० स० । द्वाररोधके (कपाट) ख्याते काष्ठादिमये पदार्थे अमरः तस्य द्वारपिधानकाले शब्दाय-मानत्वात् वातरोधकत्वाच्च तथात्वम् "उरःश्रिया तत्र च गोपुरस्य स्फुरत्कवाटद्वयदीर्घविस्तर प्रसारिता" नैष० । "लोकद्वारकवाटपाटनपटी काशीपुराधोश्वरी"अन्नदास्त० । कवाटपरिमाणादिकं वृ०स० उक्तं यथा । "विस्तारार्ध भवेद्गर्भो भित्तयोऽन्याः समन्ततः । गर्भपादेन विस्तीर्णं द्वार द्विगुणमुच्छ्रितम् । उच्छ्रायात् पादविस्तीर्णा शाखा तदुदु-म्बर । विस्तारपादप्रतिमं बाहुल्यं शाखयोः स्मृतम् । त्रिपञ्चसप्तनवभि शाखाभिस्तत् प्रशस्यते"। तत्काष्ठनिय-माय ज्यो०त० भारतोक्त "क्षीरवृक्षोद्भवं दारु गृहेषु न निवेशयेत् । लताभिवाढं विहगैर्निवासमुपेक्षितम् । गजैर्विभग्नञ्च तथा विद्युन्निर्घातपीडितम् । चैत्यदेवाल-योद्भवं वज्रभग्नं श्मशानजम् । देवाद्यधिष्ठितं दारु नीपनिम्बविभीतकान् । कण्टकिनोऽसारतरून् वर्जयेत् गृह-कर्मणि । वटाश्वत्थौ च निर्गुण्डी कोविदारविभीतकौ । पलाशं मातुलुङ्गञ्च पलाशञ्च विवर्जयेत् । विस्तारात् द्विगुणोच्छ्राय द्वार कुर्यात्तथा गृहम्" । अधिक गृह-शब्दे वक्ष्यते । अल्पार्थे ङीप् । कवाटी स्वल्पकवाटे स्त्री ।

कवाटघ्न त्रि० कवा(पा)ट हन्ति हन्-टक् "कवाटघ्नयस्कौ घुलिकवा-(पा)टयो." पा० हन-टक् । कवाटघ्नमयस्कं चौरभेदे ।

कवाटवक्र न० कवाट वक्र यस्मात् ।(कवाटवेटु) वृक्षभेदे ।

कवार न० कं जल वृणोति आश्रयत्वेन अण् उप०स० । पद्मे त्रिका० ।

कवारि च०कुत्सितोऽरिः कुगति०स० बा० कोः कवादेश । कुत्सिते शत्रौ"दृशी पूर्तिर्दक्षिणादेवयाज्या न कवारिभ्यो न ते पृणन्ति" ऋ० १०,१०७,३ ।

कवासख त्रि०कुत्सितस्य सखा टच् इयो०नि०। कुत्सितस-हाये । "अपाप शक्रस्ततनुष्टिमूहति तनुशुभ्रं मघवा य कवासख" ऋ० ५,३४,२ ।"कुत्सितपुरुषसहाय "भा० निरुक्ते तु कवासख यस्य कपूयाः सखाय. इत्युक्त तत्र बहुव्रीहौ टजपि निपात्य इति भेद ।

कवि पु० कव-वर्णने गतौ कु-शब्दे वा इन् । क्रान्तदर्शिनि-सर्वज्ञे—१मनुष्यपि चेतच० । तस्य सर्वगत-त्वात् सर्व्वज्ञत्वात् क्रान्तदर्शित्वाच्च तथात्वम् । "कविर्म-नीषी परिभूः स्वयम्भू "वेद०"कविः क्रान्तदर्शी सर्वदृक् "नान्यतोऽस्ति द्रष्टा"इति श्रुते "भाष्य०म०।"कविं पुरा-णमनुशासितारम्" गीता ।२सुखे "होता वा देव्या कवी" यजु०२८,३०।"इयगुवरज भेमसंनकविम्"यजु०२८,१४। ३वाल्मीके मुनौ तस्य प्रथम काव्यकर्त्तृत्वात् तथा-त्वम् । ४कविताकारके "मन्दः कवियशः प्रेप्सु " रघुः "नैकमोज प्रसादो वा रसभावविद कवेः" माघ । "इद कविभ्य पूर्वेभ्यो नमोवाक प्रशास्महे" उत्तर०च० (काव्यम्) "कविः करोति काव्यानि मोतिस्तु विन्दति" चन्द्रा० । "एकोऽभूत्नलिनात् परश्च पुलिनात् वल्मीकत-श्चापरस्ते सर्वे कवयस्त्रिलोकगुरवस्तेभ्यो नमस्कुर्महे"

[illegible]

[illegible] १६,११ [illegible]

[illegible]

[illegible]

कु यद्वे कर्मणि यत्नतः । पित्र्ये त्वेवं दीयमानेऽप्यादौ अमर । हव्यकव्यदानपात्रापात्रब्राह्मणानाह च मनुः “श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः” । अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् । एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् । पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान् बहूनपि । दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् । तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः । सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते । एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्व्वानर्हति धर्म्मतः । ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च । न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुध्यतः । यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् । तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्टियोगुडान् । ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथाऽपरे । तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्म्मनिष्ठास्तथाऽपरे । ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः । हव्यानि तु यथान्यायं सर्व्वेष्वेव चतुर्ष्वपि । अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्त्रः स्याद्वेदपारगः । अश्रोत्रियो वा पुत्त्रः स्यात् पिता स्याद्वेदपारगः । ज्यायांसमनयोर्विद्यात् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता । मन्त्रसम्पूजनार्थन्तु सत्कारमितरोऽर्हति । न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्य्योऽस्य सङ्ग्रहः । नारिं न मित्रं यं विद्यात् तं श्राद्धे भोजयेद्द्विजम् । यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च । तस्य प्रेत्य फलं नास्ति श्राद्धेषु च हविःषु च । यः सङ्गतानि कुरुते मोहाच्छ्राद्धेन मानवः । स स्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छ्राद्धमित्रो द्विजाधमः । सम्भोजनी साभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः । इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि । यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम् । तथाऽनृचे हविर्द्दत्त्वा न दाता लभते फलम् । दातॄन् प्रतिग्रहीतॄंश्च कुरुते फलभागिनः । विदुषे दक्षिणां दत्त्वा विधिवत् प्रेत्य चेह च । कामं श्राद्धेऽर्च्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् । द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् । यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् । शाखान्तगमथाध्वर्य्युं छन्दोगन्तु समाप्तिकम् । एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्च्चितः । पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी । एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः । अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः । मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् । दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् । न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्म्मणि धर्म्मवित् । पित्र्ये कर्म्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः । ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः । तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् । जटिलञ्चानधीयानं दुर्बलं कितवन्तथा । याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् । चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा । विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः । प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्द्धुषिस्तथा । यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः । ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च । कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च । पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे । भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा । शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ । अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा । ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः । अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः । पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा । पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी । धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः । मित्रध्रुक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्त्राचार्य्यस्तथैव च । भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च । हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्य्यस्तथैव च । स्रोतसां भेदको यश्च तेषाञ्चावरणे रतः । गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च । श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च । हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानाञ्चैव याजकः । आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा । कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च । औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्व्वापतिस्तथा । प्रेतनिर्हारकश्चैव वर्ज्जनीयाः प्रयत्नतः । एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् । द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्ज्जयेत् । ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति । तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते । अपाङ्क्तदाने यो दातुर्भवत्यूर्द्ध्वं फलोदयः । दैवे हविषि पित्र्ये वा तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः । अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्रादिभिस्तथा । अपाङ्क्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते । दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवि-

[illegible]। "एतैः कवेः किं नवरस वाच्यम्" [illegible]। ८ ऋगुक्ते कविरेव देवत्वेन पुराणार्थं [illegible] कविः सोऽपि [illegible] "कवी। [illegible] कवितारम् एव कवितो [illegible] वा [illegible]। [illegible] वेदि। ऌ कविरेव [illegible] [illegible]। कविता [illegible] एति कविसर्गे [illegible]। ८ शीतवीर्ये विशाले एव [illegible] कविता प्रसादी। कविरेव [illegible] वेदाः [illegible] [illegible]। ऌ जलौके [illegible] वेदि। वा क्लीव। ११ कामदर्शिनि त्रि। "[illegible] ग्रसन् [illegible] कवि [illegible] १८,८। [illegible] कामदर्शिना वेदो ११ मेधाविनि त्रि "[illegible] विप्र [illegible] कवि [illegible]। [illegible] कविता कवि" [illegible] ११ १८। "कविर्मनीषी वेदो। ११ [illegible] वेदार्थप्रकाशको [illegible] [illegible]। "[illegible] वेदार्थ प्रकाशकः" [illegible] कवि [illegible] १४। ११ [illegible] त्रि "[illegible] कविक्रतुः" [illegible] ११ १। "कविक्रतुः कवीनां [illegible] [illegible]।

कविक पुंस्त्रि+स्वार्थे कन्। कविः काव्यप्रकाशक प्रसिद्धि कविक एवि। [illegible] (कावाम) [illegible]।

कविकल्पद्रुम पु॰ [illegible] [illegible] "कविकल्प द्रुमो नाम [illegible] च कवि [illegible]।

कविकल्पलता स्त्री [illegible]।

कविका स्त्री कवि+स्वार्थे कन्। (कावाम) [illegible] [illegible]। [illegible] (पद) [illegible]। [illegible] कविकेति [illegible]।

कविचिरंह पु॰ कविषु श्रेष्ठः। [illegible]। [illegible]।

कविता स्त्री कवेः कर्मभावः तल्। [illegible] [illegible] "[illegible] कविता [illegible] [illegible]। [illegible] कविता [illegible] [illegible] कविता [illegible]। [illegible] [illegible] प्रथमं" [illegible]। "[illegible] कविता [illegible] ८ ४४ "कविता [illegible] [illegible]।

कविपुत्र पु॰ कवेः [illegible] [illegible] "[illegible] कवितारम् एव कवितो [illegible] कार्त्ति कामदर्शिनि देवकार्ये। कविप्रसतोऽपि।

कवित्व न॰ कवेः भावः त्व। [illegible] [illegible]। "कवित्वं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

कविरहस्य न॰ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

कविराज पु॰ कवीनां राजा कविः राजेव वा [illegible] कवित्वेन। "[illegible] कविराज [illegible] [illegible]" [illegible]। "[illegible] कविराज [illegible] कविताराजेयम्" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

कविरामायण पु॰ कविना कविकेन रामायणं [illegible] [illegible]। [illegible]।

कविल त्रि कु-बा कर्त्तरि वा [illegible] ११ [illegible] [illegible] कविल [illegible]।

कविविद्विष् त्रि कवि कवित्व वेष्टि द्विष्-क्विप्। [illegible] [illegible]।

कवीय न॰ कवि+स्वार्थे च [illegible] [illegible] कवीने (कावाम) [illegible]।

कवीयस् त्रि कवितिशायवति कवि [illegible] [illegible] कवीय-[illegible]। [illegible] "[illegible] कवीयस् [illegible] ८, ५११। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

कवीयस् त्रि कविरिव कवि [illegible]। कविर्विर [illegible] [illegible]। कवितर [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]।

कवृक न॰ [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]।

कवेल न॰ [illegible] [illegible] [illegible]।

कवोष्ण न॰ [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]।

कव्य न॰ [illegible] [illegible]।

रु यत्र कर्मणि यत् या । पितृ उद्देशेन दीयमानेऽन्नादौ अमर । हव्यकव्यदानपात्रापात्रब्राह्मणानाह स्म मनु "श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः । अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् । एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् । पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान् बहूनपि । दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् । तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः । सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते । एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्व्वानर्हति धर्म्मतः । ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च । न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुध्यतः । यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् । तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुडान् । ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथाऽपरे । तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्म्मनिष्ठास्तथाऽपरे । ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः । हव्यानि तु यथान्यायं सर्व्वेष्वेव चतुर्ष्वपि । अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः । अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात् पिता स्याद्वेदपारगः । ज्यायांसमनयोर्विद्यात् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता । मन्त्रसम्पूजनार्थन्तु सत्कारमितरोऽर्हति । न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्य्योऽस्य सङ्ग्रहः । नारिं न मित्रं यं विद्यात् तं श्राद्धे भोजयेद्द्विजम् । यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च । तस्य प्रेत्य फलं नास्ति श्राद्धेषु च हविःषु च । यः सङ्गतानि कुरुते मोहाच्छ्राद्धेन मानवः । स स्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छ्राद्धमित्रो द्विजाधमः । सम्भोजनी साभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः । इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि । यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम् । तथाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् । दातॄन् प्रतिग्रहीतॄंश्च कुरुते फलभागिनः । विदुषे दक्षिणां दत्त्वा विधिवत् प्रेत्य चेह च । कामं श्राद्धेऽर्च्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् । द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् । यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् । शाखान्तगमथाध्वर्य्युं छन्दोगन्तु समाप्तिकम् । एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्च्चितः । पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी । एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः । अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः । मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् । दौहित्रं विट्पतिं

बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् । न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्म्मणि धर्म्मवित् । पित्र्ये कर्म्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः । ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः । तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् । जटिलञ्चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा । याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् । चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा । विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः । प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्द्धुषिस्तथा । यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः । ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च । कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च । पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे । भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा । शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ । अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा । ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः । अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः । पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा । पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी । धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः । मित्रध्रुक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्य्यस्तथैव च । भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च । हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्य्यस्तथैव च । स्रोतसां भेदको यश्च तेषाञ्चावरणे रतः । गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च । श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च । हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानाञ्चैव याजकः । आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा । कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च । औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्व्वापतिस्तथा । प्रेतनिर्हारकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः । एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् । द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् । ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति । तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते । अपाङ्क्तदाने यो दातुर्भवत्यूर्द्ध्वं फलोदयः । दैवे हविषि पित्र्ये वा तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः । अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्रादिभिस्तथा । अपाङ्क्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते । दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवि

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] १।१८।१८ । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] १८८६ । [illegible] १८६ । [illegible] । [illegible] ६,६,१ १ ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] (कारक) [illegible] १८६ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ६,१ [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

दुरुत्थितम्। यः कुण्ठमक्षतिर्योज्जी तं सर्वतैव ताडयेत्" इति। ऋषिपमश्वशब्दे उक्तम्। नागरोहिण्यां स्त्री भावप्र॰

कशकृत्स्न पु॰ ऋषिभेदे तस्यापत्यम् शिवा॰ अण्। काशकृत्स्न- व्याकरणशास्त्रकारके ऋषिभेदे "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्ना- पिशली शाकटायनः। पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जय- न्त्यष्टादिशाब्दिकाः" वोपदेवः। तत उपका॰ गोत्रप्रत्य- यस्य बहुषु लुक्। कशकृत्स्नेन निर्वृत्तम् चतुरर्थ्याम् अरीहणादि॰ वुञ्। काशकृत्स्नक तन्निर्वृत्तादौ त्रि॰।

कशस् न॰ कशति शीघ्रं कश— गतौ असुन्। जले निघ॰।

कशार्ह त्रि॰ कशामर्हति अर्ह—अण् उप॰ स॰। कशाताडन- योग्ये दुष्टे अश्वादौ अमरः।

कशिक पु॰ कशति हिनस्ति सर्पम् कश शासने वा॰ इक। नकुले तस्य पादाविव पादावस्य उपमानपूर्वप- देऽपि हस्त्या॰ पाठात् नान्त्यलोपः। कशिकपाद।

कशिपु पु॰ कशति दुःखम् कश्यते वा कश—गतिशासनयोः उणादि॰ उ। १अन्ने आच्छादने च २अमरः। एक- शक्त्या २भक्ताच्छादनयोश्च मिथः। पुंस्यन्तावित्यस्मिन्नेव भर्यं द्विवचनान्त इति मेदि॰। ४शय्यायाम्। "कृप्तैः कशिपुभिः कान्त पर्यङ्कव्यजनासनैः" भाग॰ २, २२,१६। "चेदस्ति भूः किं कशिपोः प्रयासैः" भा॰२,२, ५। "कशिपोः शय्यायाः" श्रीधरः। ५आसनभेदे च "क्वचित्छये धरोपस्थे तृणपर्णाश्मभस्मसु। क्वचित् प्रासादपर्यङ्के कशिपौ वा परेच्छया" भाग॰ ७,१३,३७। वेदे अस्य क्लीवत्वमपि "प्रत्यञ्चासौ दक्षिणेन वेदिम् हिर- ण्मय कशिपूपस्तृणाति तस्मिन् होतोपविशति" "हिर- ण्मययोः कशिपुनोः पुरस्तात् प्रत्यङ्ङध्वर्युः" शत॰ ब्रा॰ १३,४, ३,१। "कशिपु आसनभेदः। "होताध्वर्यू हिरण्मययोः कशिपुनोरुपविष्टौ" कात्या॰ १५,६,१। कशिपुशब्देन मसूरक उच्यते। "फलकमिति पितृभूतिः" स॰ व्या॰। "अध्वर्युयजमानौ कूर्चयोः" "फलकयोर्वा, होत्रमङ्गोद्गातारः कशिपुषु" कात्या॰ २०,२,२,१८,२०,२१। "सपादमासनं कूर्चं (कुरसीचौकी) "पादरहितं फलकं कशिपुशब्देन प्रदासनं मसूरक उच्यते" सर्प॰ व्या॰। तेन प्रदासनं पादरहितं फलकं च कशिपुशब्दार्थः।

कशीका स्त्री कश+ना॰ ईकन्। कृतमृषायां नकुल्याम्। "आगधिता परिगधिता या कशीकेव जङ्गहे" ऋ॰ १,१२६,६। "कशीका कृतमृषा नकुली सा यथा

मला सह चिर क्रीडति न कदाचिदपि विसृजति" भा॰

कशु पु॰ चेदिपुत्रे राजभेदे। "यथा चिच्चैद्यः कशुः शत- मुष्ट्राणाम्" ऋ॰ ८,५,३७।

कशेरक पु॰ यक्षभेदे। "मणिभद्रोऽथ भगवन्, श्वेतभद्रश्च गुह्यकः। कशेरकोगण्डकण्डू" इत्युपक्रम्य "एते चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः" इति भा॰ स॰ १०अ॰ कुबेर- सभावर्णने उक्तम्।

कशेरु(रू) स्त्री कं जलं शीर्यं वा दृणाति दृ—"के श्र एरक्- चास्य" उणा॰ रु वा। तृणकन्दभेदे (केशुर) उज्ज्व॰। दीर्घान्त त्वष्टुश्चतुर्दश्यां कन्यायां सा च नरकासुरेण गजरू- पेण हृता तत्कथा हरिव॰ १२२अ॰ यथा "त्वष्टुर्दुहितरं भौमः (नरकासुरः) कशेरुमगमत्तदा। गजरूपेण जग्राह रुचि- राङ्गीं चतुर्दशीम्। प्रमथ्य तां वरारोहां नरको वाक्यमब्रवीत्" उभयान्त पुंसि च। "किं कुर्वता वराहेण खाद्यन्ते हि कशेरवः"। उज्ज्व॰ चन्द्र। मुस्तान्त क्लीवमाह अमरः। "शृङ्गाटकं बिसं द्राक्षा कशेरु मधुकं सिता" सुश्रु॰। स्वार्थे कन्। तत्रार्थे न॰। तद्भेदगुणा भावप्र॰ उक्ता यथा। "कशेरु द्विविधं तत्तु महद्राजकशेरुकम्। मुस्ताकृति लघु स्यात्तच्चिच्चोटमिति स्मृतम्। कशेरुक- द्वयम् शीतं मधुरं तुवरं गुरु। पित्तशोणितदाहघ्नं नयना- मयनाशनम्। ग्राहि शुक्रानिलश्लेष्मरुचिस्तन्यकरं स्मृतम्। भारतवर्षस्य नवखण्डान्तर्गते २खण्डभेदे पु॰ "ऐन्द्रं कशेरु- मत्कं किल ताम्रपर्णमन्यद्गभस्तिमदतश्च कुमारिकाख्यम्। नागं च सौम्यमिह वारुणमन्त्यखण्डं गान्धर्वसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये" सि॰ शि॰। पुराणसर्वस्वे विष्णुपुराणे च "भार- तस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशामय। इन्द्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान्। नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वस्त्वथ वारुणः। अयन्तु (कुमारिकाख्य) नवमस्तेषां द्वीपः सागर- संवृतः। योजनानां सहस्रन्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात्। पूर्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः। ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः। इज्यायुद्धवणिज्याद्यै- र्वर्त्तयन्तो व्यवस्थिताः। वेदस्मृतिमुखाभ्याश्च पारियात्रो- द्भवा मुने!। नर्मदासुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्याद्विनिर्गताः। तापीपयोष्णीनिर्विन्ध्याकावेरीप्रमुखा नदी। गोदावरी- भीमरथीकृष्णवेण्यादिकास्तथा। सह्यपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापहाः। कृतमालाताम्रपर्णीप्रमुखा मलयो- द्भवाः। त्रिसामा ऋषिकुल्याद्या महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः। ऋषिकुल्याकुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः। शतद्रु-

[illegible]

[illegible] ११८६ । [illegible] ११८ । [illegible]

[illegible]

वंशा—"ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विश्रुतः। कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः" मार्कण्डे० पु०। तस्य वंशादिकथा "ब्रह्मणो मानसा पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः। मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः। प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश। अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा। क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः। कद्रूश्च मनुजव्याघ्र! दक्षकन्यैव भारत!। एतासां वीर्य्यसम्पन्नं पुत्रपौत्रप्रपौत्रकम्" भा० आ० ६५ अ०। एतासामपत्यभेदास्तत्तच्छब्दे दृश्याः। "कश्यपाय त्रयोदश" मनुः।

तस्य च वंशादिकथा भाग० अन्यथैवोक्ता यथा—"पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्द्दमात्मजा। कश्यपं पौर्णमासं च याभ्यामापूरितं जगत्" भाग० ४,१,१३ श्लो०। इत्युक्ता तत्पत्नीनां दक्षप्रजापतिकन्यानां नामभेदः नामान्तरेण तार्क्ष्यनामकस्य तस्य च अन्या अपि चतस्रः दक्षकन्याः पत्न्य आसन्" इति दर्शि० उक्ता यथा "ततः प्राचेतसोऽसिक्न्यामनुनीतः स्वयम्भुवा। षष्टिं सञ्जनयामास दुहितॄः पितृवत्सलाः। दश धर्माय कायेन्दोर्द्विषट् त्रिनव दत्तवान्। भूताङ्गिराकृशाश्वेभ्यो द्वे द्वे तार्क्ष्याय चापराः "नामधेयान्यमूषां त्वं सापत्यानाञ्च मे शृणु" इत्युपक्रमे (काय कश्यपाय द्विषट् षड्द्विगुणा द्वादश त्रयोदशेत्यर्थः श्रीधरः) उत्तरमादित्यादीनां त्रयोदशानां वंशकीर्त्तनात्तथात्वं। "तार्क्ष्याय नामान्तरं प्राप्ताय कश्यपायैव अपरा अवशिष्टाश्चतस्र इति" श्रीधरः) "तार्क्ष्यस्य विनता कद्रूः पतङ्गी यामिनी अपि। पतङ्ग्यसूत पतगान् यामिनी शलभानथ। सुपर्णाऽ (विनता) सूत गरुडं साक्षाद्यज्ञेशवाहनम्। सूर्य्यसूतमनूरुञ्च कद्रूर्नागाननेकशः" इति। तार्क्ष्यनामककश्यपस्य पत्नीचतुष्टयं प्रसिद्धनामककश्यपस्य पत्नीत्रयोदशनामादिकमुक्तं यथा तत्रैव

"अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत्। अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इला। मुनिः क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा तिमिः। तिमेर्यादोगणा आसन् श्वापदाः सरमासुताः। सुरभेर्महिषा गावो ये चान्ये द्विशफा नृप!। ताम्रायाः श्येनगृध्राद्या मुनेरप्सरसां गणाः। दन्दशूकादयः सर्पा राजन्! क्रोधवशात्मजाः। इलाया भूरुहाः सर्वे यातुधानाश्च सौरसाः। अरिष्टायास्तु गन्धर्वाः काष्ठाया द्विशफेतराः। सुता दनोरेकषष्टिस्तेषां प्राधानिकान् शृणु। द्विमूर्द्धा शम्बरोऽरिष्टो हयग्रीवो विभावसुः। अयोमुखः शङ्कुशिराः स्वर्भानुः कपिलोऽरुणः। पुलोमा वृषपर्वा च एकचक्रोऽनुतापनः। धूम्रकेशो विरूपाक्षो विप्रचित्तिश्च दुर्जयः। स्वर्भानोः सुप्रभा कन्यामुवाह नमुचिः किल। वृषपर्वणस्तु शर्मिष्ठां ययातिर्नाहुषो बली। वैश्वानरसुताया याश्चतस्रश्चारुदर्शनाः। उपदानवी हयशिरा पुलोमा कालका तथा। उपदानवीं हिरण्याक्षः क्रतुर्हयशिरां नृप!। पुलोमां कालकाञ्च द्वे वैश्वानरसुते तु कः। उपयेमेऽथ भगवान् कश्यपो ब्रह्मचोदितः। पौलोमाः कालकेयाश्च दानवा युद्धशालिनः। तयोः षष्टिसहस्राणि यज्ञघ्नांस्ते पितुः पिता (अर्जुनः)। जघान स्वर्गतो राजन्नेक इन्द्रप्रियङ्करः। विप्रचित्तिः सिंहिकायां शतञ्चैकमजीजनत्। राहुज्येष्ठं केतुशतं ग्रहत्वं य उपागताः। अथातः श्रूयतां वंशो योऽदितेरनुपूर्व्वशः। यत्र नारायणो देवः स्वांशेनावतरद्विभुः। विवस्वानर्य्यमा पूषा त्वष्टाऽथ सविता भगः। धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः। विवस्वतः श्राद्धदेवं संज्ञाऽसूयत वै मनुम्। मिथुनञ्च महाभागा यमं च यमुनां तथा। सैव भूत्वाथ वड़वा नासत्यौ सुषुवे भुवि। छाया शनैश्चरं लेभे सावर्णिञ्च मनुं ततः। कन्याञ्च तपतीं या वै वव्रे संवरणं पतिम्। अर्य्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः। यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता। पूषानपत्यः पिष्टादो भग्नदन्तोऽभवत् पुरा। योऽसौ दक्षाय कुपितं जहास विवृतद्विजः। त्वष्टुर्दैत्यात्मजा भार्य्या रचना नाम कन्यका। सन्निवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्य्यवान्। तं वव्रिरे सुरगणाः स्वस्रीयं द्विषतामपि। विमतेन परित्यक्ता गुरुणाङ्गिरसेन यत्" भाग० ६ ६ अ०। कश्यपस्यैव तत्पत्नीनामपि नामान्तरकल्पनया विरोधः परिहरणीयः।

तस्य पृथिव्याः प्रतिग्रहरूपेण प्राप्तिकथादि भा० हरिव० ५२। यथा "भार्गवेण पितुः श्राद्धे कश्यपाय निवेदिता। मांसमेदोऽस्थिदुर्गन्धा दिग्धा क्षत्रियशोणितैः। रजस्वलेव युवतिः कश्यपं समुपस्थिता। स मां ब्रह्मर्षिरप्याह किमुर्व्वि! त्वमवाङ्मुखी। वीरपत्नीव्रतमिदं धारयन्ती विषीदसि। साहं निपातितव्रती कश्यप लोकभावनम्। पतयो मे हता ब्रह्मन्! भार्गवेण महात्मना। साहं विहीना

यथा—“ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विश्रुतः। कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः” मार्कण्डे० पु०। तस्य वंशादिकथा “ब्रह्मणो मानसा पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः। मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः। प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश। अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा। क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः। कद्रूश्च मनुजव्याघ्र! दक्षकन्यैव भारत!। एतासां वीर्यसम्पन्नं पुत्रपौत्रप्रपौत्रकम्” भा०आ०६५ अ० एतासामपत्यभेदास्तत्तच्छब्दे दृश्याः। “कश्यपाय त्रयोदश” मनुः।

तस्य च वंशादिकथा भाग०अन्वयंशोक्ता यथा—“पत्नी मरीचेस्तु कलासुषुवे कर्दमात्मजा। कश्यपं पौर्णिमासं च ययोरापूरितं जगत्” भाग० ४,१,१३ श्लो० अनुमुक्ता तत्पत्नीनां दक्षप्रजापतिकन्यानां नामभेदः नामान्तरेण तार्क्ष्यनामकस्य तस्य च अन्या अपि पत्न्यः दक्षकन्या पतत्र आसन्” इतिहास०उक्ता यथा “ततः प्राचेतसोऽसिक्न्यामनुनीतः स्वयम्भुवा। षष्टिं स जनयामास दुहितॄः पितृवत्सलाः। दश धर्माय कायेन्दो-र्द्विषट् त्रिणव दत्तवान्। भूताङ्गिरःकृशाश्वेभ्यो द्वे द्वे तार्क्ष्याय चापराः “नामधेयान्यमूषां त्वं सापत्यानाञ्च मे शृणु” इत्युपक्रमे (काय कश्यपाय द्विषट् षड्द्विगुणाः द्वादश त्रयोदशेत्यर्थः श्रीधरः) उक्तत्वादित्यादीनां त्रयोदशानां वक्ष्यमाणवर्णनतयार्थे। “तार्क्ष्याय नामान्तरं माप्ताय कश्यपायैव अपरा अवशिष्टाश्चतस्र इति” श्रीधरः) “तार्क्ष्यस्य विनता कद्रूः पतङ्गी यामिनी अपि। पतङ्ग्यसूत पतगान् यामिनी शलभानथ। सुपर्णाऽ(विनता) सूत गरुडं साक्षाद्यज्ञेशवाहनम्। सूर्य्यसूतमनूरुञ्च कद्रूर्नागाननेकशः” इति। तार्क्ष्य-नामकश्यपस्य पत्नीपुत्रादिकं प्रसिद्धनामककश्यपस्य पत्नीपुत्रनामादिकन्तु यथा तत्रैव

“अथ काश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत्। अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इला। मुनिः क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा तिमिः। तिमेर्यादोगणा आसन् श्वापदाः सरमासुताः। सुरभेर्महिषा गावो ये चान्ये द्विशफा नृप!। ताम्रायाः श्येनगृध्राद्याः मुनेरप्सरसां गणाः। दन्दशूकादयः सर्पा राजन्!। क्रोधवशात्मजाः। इलाया भूरुहाः सर्वे यातुधानाश्च सौरसाः। अरिष्टायास्तु गन्धर्वाः काष्ठाया द्विशफेतराः। सुता दनोरेकषष्टिस्तेषां प्राधानिकान् शृणु। द्विमूर्द्धा शम्बरोऽरिष्टो हयग्रीवो विभावसुः। अयोमुखः शङ्कुशिराः स्वर्भानुः कपिलोऽरुणः। पुलोमा वृषपर्वा च एकचक्रोऽनुतापनः। धूम्रकेशो विरूपाक्षो विप्रचित्तिश्च दुर्जयः। स्वर्भानोः सुप्रभा कन्यामुवाह नमुचिः किल। वृषपर्वणस्तु शर्मिष्ठां ययातिर्नाहुषो बली। वैश्वानरसुताया याश्चतस्रश्चारुदर्शनाः। उपदानवी हयशिरा पुलोमा कालका तथा। उपदानवीं हिरण्याक्षः क्रतुर्हयशिरां नृप!। पुलोमां कालकाञ्च द्वे वैश्वानरसुते तु कः। उपयेमेऽथ भगवान् कश्यपो ब्रह्मचोदितः। पौलोमाः कालकेयाश्च दानवा युद्धशालिनः। तयोः षष्टिसहस्राणि यज्ञघ्नांस्ते पितुः पिता (अर्जुनः)। जघान स्वर्गतो राजन्नेक इन्द्रप्रियङ्करः। विप्रचित्तिः सिंहिकायां शतञ्चैकमजीजनत्। राहुज्येष्ठं केतुशतं ग्रहत्वं य उपागताः। अथातः श्रूयतां वंशो योऽदितेरनुपूर्वशः। यत्र नारायणो देवः स्वांशेनावतरद्विभुः। विवस्वानर्य्यमा पूषा त्वष्टाऽथ सविता भगः। धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः। विवस्वत श्राद्धदेवं संज्ञाऽसूयत वै मनुम्। मिथुनञ्च महाभागा यमं च यमुनां तथा। सैव भूत्वाथ वडवा नासत्यौ सुषुवे भुवि। छाया शनैश्चरं लेभे सावर्णिञ्च मनुं ततः। कन्याञ्च तपतीं या वै वव्रे संवरणं पतिम्। अर्य्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः। यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता। पूषानपत्यः पिष्टादो भग्नदन्तोऽभवत् पुरा। योऽसौ दक्षाय कुपितं जहास विवृतद्विजः। त्वष्टुर्दैत्यात्मजा भार्य्या रचना नाम कन्यका। सन्निवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्य्यवान्। तं वव्रिरे सुरगणा स्वस्रीयं द्विषतामपि। विमतेन परित्यक्ता गुरुणाङ्गिरसेन यत्” भाग० ६ ६ अ०। कश्यपस्यैव तत्पत्नीनामपि नामान्तरकल्पनया विरोधः परिहरणीयः।

तस्य पृथिव्या प्रतिग्रहरूपेण प्राप्तिकथादि भा०हरिव० ५१। यथा “मार्गेणैव पितुः श्राद्धे कश्यपाय निवेदिता। मांसमेदोऽस्थिदुर्गन्धा दिग्धा क्षत्रियशोणितैः। रजस्वलेव युवतिः कश्यपं समुपस्थिता। स मां ब्रह्मर्षिरप्याह किमुर्वि! समवाङ्मुखी। वीरपत्नीव्रतमिदं धारयन्ती वियोदधि। साहं विप्रार्पितवती कश्यप लोकभावनम्। पतयो मे कृता ब्रह्मन्! मार्गेणैव महात्मना। साहं विहीना

श्च कटुतिक्तकषाया रूक्षा लघवश्च। सौम्या शीता आग्नेयाश्चोष्णा” इति सुश्रुते अन्यमतेनोक्ता तच्च दूषयित्वा पूर्वदर्शितमतमादृतम् भावप्र० तद्देतद्दिष्टतम् यथा— “कषायो रोपणो ग्राही स्तम्भनः शोधनस्तथा। लेखनः पीडनः शौक्ष्य शोषणो वातकोपनः। कफशोणितपित्तघ्नो रूक्षः शीतो लघुर्मतः। त्वक्प्रसादमलस्य स्तम्भनो विशदो मतः। जिह्वाया जाड्यकृत् कण्ठस्रोतसाञ्च विबन्धकृत्”। रोपणः व्रणस्य, स्तम्भनो गात्राणां, शोधनो व्रणस्य, लेखनो व्रणाद्युत्सन्नमांसस्य, शोषणोऽम्बुमस्त्वादीनाम्। पीडनो हृदयस्य बाधकारित्वात्, शौक्ष्य शोभाद्युत्पन्नः”। अथातियुक्तस्य कषायस्य गुणास्तत्रोक्ता “सोऽतियुक्तो गुदाध्मानहृत्पीडाक्षेपणादिकृत्”। अभयायामलं विशेष। “माधवं स्मृतम्” प्रोक्तं कषायममयां विना”। २रागद्वेषादिदोषे। “आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः, स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति” छा० उ०। “तस्मै मृदितकषायाय वार्क्षादिरिव कषायो रागद्वेषादिदोषः, सत्त्वस्य रञ्जनरूपत्वात् ज्ञानवैराग्याभ्यासरूपक्षारेण क्षालितोऽस्मादितो विनाशितो यस्य नारदस्य तस्मै” भा०। “कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते” वेदा० प० कर्मणा रागद्वेषादिदोषरूपकषायनाशकत्वमुक्तम्। ‘लयविक्षेपाभावेऽपि चित्तवृत्तेः रागादिवासनया स्तब्धीभावात् अखण्डवस्त्वनवलम्बनं कषायः” इति वेदान्तसारोक्तलक्षणे ४निर्विकल्पकसमाधिविघ्नभेदे “सकषायं विजानीयाच्छमप्राप्तं न चालयेत्”। “सकषायं कलुषितं मे चित्तमिति, विज्ञाय शनैःशनैः याऽऽत्मनि निवेशयेत्” विद्वन्म०। ५रक्ते अनुरागान्विते ६सुरभौ ७अपटौ च केशव। “सूताद्य रागात्कषायकण्ठः” कुमा०। “कषाय रक्त” मल्लि०। “मिश्राकषायितत्रिपाटललोचनेषु” माघ “कषायिताग्रपट्टकानि” मल्लि०। ८रागे ९क्वाथभेदे १० निर्यासे च “रागे क्वाथे कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसे” वैज०। कषाय जातोऽस्य तार० इतच्, तत्करोतीति णिच्— कर्मणि क्त वा। कषायित जातकषाये कषायीकृते च त्रि० ‘अमुनैव कषायितस्तनी” कुमा० “कषायित रञ्जित” मल्लि०। ११विलेपने १२अङ्गरागे च त्रिन्द। “कर्णार्पितो लोध्रकषायरूक्षे” कुमा० “कषायेण विलेपनेन” मल्लि०।

कषायश्च स्वरसादिकः पञ्चविधः भावप्र० दर्शितो यथा। “स्वरसश्च तथा कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ। ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम्” तेषां पञ्चानां लक्षणानि तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि। १३श्योनाकवृक्षे पु० जटाधरः। १४कलियुगे अमरटीका रागद्वेषबहुलत्वात्तस्य तथात्वम् १५लोहितवर्णयुक्ते त्रि० मेदि० १६रक्तपीतमिश्रितवर्णे अमरटीका। १७धववृक्षे पु० राजनि० १८क्षुद्रदुरालभायां स्त्री राजनि०। देशे गन्धे अस्मात् पानयन्त्रस्य वाच्यम्। कषायपाणीदेयभेद।

कषायपाक पु० सुश्रुतोक्ते द्रव्यविशेषाणां क्वाथभेदे। तत्प्रकारो यथा ‘केचिदाडकस्त्वक्पत्रमूलादीनां भागान् चतुर्गुणजलमासाद्य, चतुर्भागावशेषं निःक्वाथ्यापहरेदित्येष कषायपाककल्प” इति परमतमुक्त्वा “एतत्तु न सम्यक्” इति तन्मतं दूषयित्वा द्रव्यपरिमाणभेदं दर्शयित्वा च “तत्रान्यतमपरिमाणसम्मितानां यथायोगं त्वक्पत्रमूलादीनामातपपरिशोषितानां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा, भेद्यानि अणुशोभेदयित्वाऽष्टगुणेनाष्टगुणेन षोडशगुणेन वा जलेनाभिषिच्य स्थाल्यां चतुर्भागावशिष्टं क्वाथयित्वाऽपहरेदित्येष कषायपाककल्प” इति स्वमतेनोक्तम्। पश्चान्तरमप्युक्तम् “अथ वा तत्रोदकद्रोणे त्वक्पत्रमूलादीनां तुलामासाद्य चतुर्भागावशिष्टं निःक्वाथ्यापहरेदित्येष कषायपाककल्प” इति,। अयञ्च कल्पो विशेषानुक्तविषये विशेषनिर्देशे तु तथैव ग्राह्यः” यथाह तत्रैव “स्नेहभेषजतोयानां प्रमाणं यत्र नेरितम्। तत्राय विधिराख्येयो निर्दिष्टे तत्तदेव तु। अतुक्तद्रव्यकार्ये तु पञ्च सर्वत्र मतम्। कल्ककाथनिर्देशे गणात्तस्मात् विनिर्दिशेत्”। [भेदे राजनि०।

कषाययावनाल पु० नित्यकर्म०। तुवरयावनाले धान्य-

कषायवासिक पु० सुश्रुतोक्ते कीटभेदे। “कृष्णमुख कृष्णगोधा यश्च कषायवासिकः” इत्युपक्रमे “त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणा इति विभज्य—तेषां सौम्यत्वं श्लेष्मप्रकोपकत्वञ्चोक्तम् “तत्र गलगण्डविषपत्रलक्षणं तत्रैवोक्तं यथा “चिपिटपिच्चटककषायवासिकसर्षपवासितोटकवर्च्च कीटकौण्डिन्यका शरन्मूलमिमा”।

कषायित त्रि० कषायो रक्तपीतवर्णादिर्जातोऽस्य तार० इतच्। जातकषाये तत्करोतीति णिच्— कर्मणि क्त। कषायीकृते च “अमुनैव कषायितस्तनी” इति कुमा०।

कषायिन् पु० कषायो निर्यासोऽस्त्यस्य इनि। १शालवृक्षे जटा० २खर्जूरवृक्षे ३लकुचवृक्षे च राजनि० ४कषाययुक्ते त्रि०

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] (कटी) [illegible]

[illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] (काव्य) [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] (कपा) [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

कसन पु० कसति हिनस्ति कस–ल्यु । १कासरोगे २लूता-भेदे स्त्री ।"कासमूलविषा कृष्णा कसना चाष्टमी स्मृता" सुश्रु० लूताभेदकथने । "पिच्छिला कसनादंशात् रुधिरं शीतलं स्रवेत्" सुश्रु० ।

कसनोत्पाटन पु० कसनं कासरोगम् उत्पाटयति उत्-पाटि–ल्यु । वासकवृक्षे, शब्दच० । "येन तेन प्रकारेण वासकः कासनाशकः" इति वैद्योक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

कसर्णीर पु० सर्पभेदे । "एत कसर्णीरं काद्रवेयो मन्त्र-मपश्यत्" तैत्ति० स० १,५,४,१ । तस्य सत्वमपि "पैद्वो हन्ति कसर्णीलम् पैद्वः श्वित्रमुतासितम्" अथ० १०,४,५ । विषनाशफले ।

कसाम्बु न० पितृभ्यः कव्यदानकाले देये जले । "उपा-सते पितरः स्वधाभिः" इत्युपक्रमे "इदं कसाम्बु चयनेन चितं तत्सजाता अवपश्यतेत" अथ० १८,४,३७ ।

कसिपु पु० कशिपुवत् । अन्ने भटाचार्य ।

कसेरु पु० कस–उ एरुगागमः । १कशेरौ, (केशुर) शूकरस्य प्रिये २जलकन्दभेदे च ।३कशेरुशब्दार्थे च राजनि० ।

कसेरुका स्त्री कशेरुकावत् । १पृष्ठास्थ्नि राजनि० ।

कस्कादि पु०पाणिन्युक्ते विसर्जनीयस्य सत्वनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "कस्कः कौतस्कुत भ्रातुष्पुत्र शुनस्कर्णः सद्यस्काल सद्यस्क्री कांस्कान् सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपाल बर्हिष्पल यजुष्पात्र अयस्कान्त तमस्काण्ड अयस्काण्ड मेदस्पिण्ड भास्कर. अहस्करः आकृतिगण."

कस्तम्भी स्त्री कं शिरोऽग्रभागं स्तभ्नाति स्तन्भ–अण् गौरा० ङीप् शक० पररूपम् । शकटस्याग्रपतनधार-णार्थं भोपादग्रभागोत्तम्भनार्थाया मेथौ "अथ यत्प्रधने कस्तम्भीम्" शत० ब्रा० १,१, २,९ । "शकटस्याग्रपतन धारयितुं भोपादग्रभागोत्तम्भनार्थां मेथि कस्तम्भी" भा० ।

क(का)श्मीर न० ईषत्तीरमत्र कुगति० समा० कोः कादेशः "काशीराजसुन्दे नगरे"पा०सूत्र ।१नगरविशेषे२तत्स्थाते रक्ते हेम० । हेमचन्द्रे कश्मीरमिति ह्रस्वपाठः प्रामादिकः पा० सूत्रे कास्मीरे दीर्घपाठदर्शनात् ।

कस्तूरी स्त्री कसति गन्धोऽस्या दूरं कस–ऊर–वा० तुट् च । मृगमदे मृगनाभिजाते गन्धद्रव्यभेदे स्वार्थे कन् । कस्तूरिका तत्रैव "तद्गुणपर्यायादि भावप्र०उक्तं यथा— "मृगनाभिर्मृगमदः कथितस्तु सहस्रभित् । कस्तूरिका च कस्तूरी वेधमुख्या च सा स्मृता । काश्मीरी कपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा स्मृता । कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नैपाली मध्यमा भवेत् । कामरूपोद्भवा कृष्णा नैपाली नीलवर्ण-युक् । काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी कपिला मता । कस्तू-रिका कटुस्तिक्ता क्षारोष्णा शुक्रला गुरुः । कफवातविष-च्छर्दिशीतदौर्गन्ध्यशोषहृत्" । "गस्य हिमाद्रेर्मृगनाभि-गन्धि"कुमा० श्लोकव्या० मल्लिनाथेन "मृगनाभिः कस्तूरी मृगनाभि कस्तूरीमृगाधिष्ठानादित्युक्तं तेन हिमाद्र्यपि तन्मृगस्य सञ्चारोऽस्तीति गम्यते । "कस्तूरीतिलकं ललाटपटले" विष्णुमूर्त्तिवर्णने ।"कस्तूरिकाजननशक्तिभृता मृगेण किं सेव्यते सुमनसा मनसापि गन्धः" रसग० । "कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धिरेति"माघः । कस्तूरिकाश्चैत-मृगः कस्तूरिकामृगः ।

कस्तूरी(म)ल्लिका स्त्री कस्तूरीगन्धयुक्ता म(व)ल्लिका । (मुसकदाना) लताभेदे राजनि०पथ्यापाठ भावप्र०सम्मत । तद्गुणा भावप्र०उक्ता यथा । "लता कस्तूरिका तिक्ता स्वाद्वी वृष्या हिमा लघुः । चक्षुष्या भेदिनी श्लेष्मतृष्णा मुखास्यरोगहृत्" अत्र लतेति विशेष्यपदोक्तेः कस्तूरिका मल्लिकेत्येवोचितम् ।

कस्मल न० कश्मलवत् । पापाद्यर्थे रायमुकुट ।

कस्वर त्रि० कस–गतौ शासने च वरच् ।१गन्तरि २हिंसके च

कहय पु० कस्य सूर्यस्य हय । सूर्याश्वे तस्यापत्यम् शिवा० अण् । काहय तदपत्ये पुंस्त्री । पाणिनिगणे कहूेति पाठः साधुः ।

कहूय पु०ह्वे–क्यप् हूय कः सूर्यो हूयो यस्य । सूर्यह्वायके ऋषिभेदे । तस्यापत्यं शिवा०अण् । काहूय तदपत्ये पुंस्त्री ।

कहोड पु० ऋषिभेदे स च उद्दालकर्षिशिष्य अष्टावक्रस्य पिता । "उद्दालकस्य नियत शिष्य एको नाम्ना कहोड इति विश्रुतोऽभूत्" भा० व० १३२अ० । अधिकमष्टा-वक्रशब्दे दृश्यम् । स एव च कहोलोऽप्यस्य । तत अनुकम्पायां भोतौ च वा ठक् द्वितीयाचादे सन्ध्यक्षरस्य च लुक् । कहिक अनुकम्पितकहोडे । स एव । कहिल । च । कहिय इत्यादिरपि तदर्थे ।

कह्लार न० के जले ह्लादते ह्लाद–अच् पृषो० दस्य रः । श्वेतोत्पले । "आह्लादिकह्लारसमीरणाढ्यिते" माघः । "नलमञ्जुलकह्लारचन्द्रोत्पलपद्मकैः" सुश्रु० । तस्य गुणादि उत्पलशब्दे उक्तम् ।

कह्न पु०क जलं ह्नवति स्पर्द्धते शुक्लरूपत्वात् ह्ने–क । बके ध्यामर । अस्यैव शिवादिगणे पाठमते अपत्ये अण् । काह्न तदपत्ये पुंस्त्री ।

कषि त्रि॰ कष–हिंसायां इन्। हिंसाकारके उणादिकोषः।

[illegible]

कासन पु॰ कसति हिनस्ति कस–ल्यु । १कासरोगे २लूताभेदे स्त्री ।"श्यामवर्णविषा कृष्णा कासना चाष्टमी स्मृता" सुश्रु॰ लूताभेदकथने । "पिच्छिला कासनाद् यात् रुधिरं पीतकं स्रवेत्" सुश्रु॰ ।

कासनोत्पाटन पु॰ कासम् कासरोगम् उत्पाटयति उत्+पाटि–ल्यु । वासकवृक्षे, शब्दच॰ । "येन तेन प्रकारेण वासकः कासनाशकः" इति वैद्योक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

कासर्णीर पु॰ सर्पभेदे । "एत कासर्णीरं काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत्" तैत्ति॰ स॰ १५,४१ । रस्य लत्वमपि "पैद्वो हन्ति कसर्णीलम् पैद्व श्वित्रमुतासितम्" अथ॰ १०,४,५ । विषनाशकत्वे ।

कासाम्बु न॰ पितृभ्यः कव्यदानकाले देये जले । "उपासते पितरः स्वधाभिः" इत्युपक्रमे "इदं कसाम्बु चयनेन चितं तत्सजाता अवपश्यतेत" अथ॰ १८,४,३७ ।

कासिपु पु॰ कशिपुवत् । अमे जटाधर ।

कासेरु पु॰ कस–उ एरुगागम । १कशेरौ, (केशुर) शूकरस्य प्रिये २जलकन्दभेदे च ।३कशेरुमध्यार्थे च राजनि॰।

कासेरुका स्त्री कशेरुकावत् । १पृष्ठास्थि राजनि॰ ।

कास्कादि पु॰पाणिन्युक्ते विसर्जनीयस्य सत्वनिमित्ते शब्दगणे स च गण "कस्कः कौतस्कुत भ्रातुष्पुत्र शुनस्कर्ण सद्यस्काल सद्यस्क्री कांस्कान् सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपाल बर्हिष्पल यजुष्पात्र अयस्कान्तः तमस्काण्ड अयस्काण्ड मेदस्पिण्ड भास्कर. अहस्करः आकृतिगण."

कास्तम्भी स्त्री क शिरोऽग्रभाग स्तभ्नाति स्तन्भ–अण् गौरा॰ ङीष् सुग्ध॰ षण् ईप् । शकटस्याध पतनवारणार्थं मीषादण्डाग्रोत्तम्भनार्थायां मेथौ "अथ यज्ञधने कास्तम्भीम्" शत॰ब्रा॰ १,१, २,८ । "शकटस्याधःपतनवारयितुमीषादण्डाग्रोत्तम्भनार्था मेथिः कास्तम्भी" भा॰।

क(का)स्तीर न॰ ईषत्तीरमत्र कुगति॰ समा॰ को कादेश "कास्तीराजस्तुन्दे नगरे"पा॰सूट् ।१नगरविशेषे२तज्जाते रङ्गे हेम॰ । हेमचन्द्रे कस्तीरमिति ह्रस्वपाठ प्रामादिकः पा॰ सूत्रे कास्तीरे दीर्घपाठदर्शनात् ।

कास्तूरी स्त्री कसति गन्धोऽस्याः दूरत कस–ऊर–वा॰ सुट् च । मृगमदे मृगनाभिजाते गन्धद्रव्यभेदे स्वार्थे कन् । कस्तूरिका तत्रैव"तद्गुणपर्य्यायादि भावप्र॰उक्तं यथा— "मृगनाभिर्मृगमदः कथितस्तु सहस्रभित् । कस्तूरिका च कस्तूरी वेधमुख्या च सा स्मृता । कामरूपी कपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा स्मृता । कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नैपाली मध्यमा भवेत् । कामरूपोद्भवा कृष्णा नैपाली नीलवर्णयुक् । काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी त्वधमा मता । कस्तूरिका कटुस्तिक्ता क्षारोष्णा शुक्रला गुरु । कफवातविषच्छर्दिशीतदौर्गन्ध्यशोषहृत्" । "मस्य हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि"कुमा॰ शुकव्या॰ मल्लिनाथेन "मृगनाभि कस्तूरी सद्गन्धि कस्तूरीमृगाधिष्ठानादित्युक्त तेन हिमाद्रावपि तन्मृगस्य सञ्चारोऽस्तीति गम्यते । "कस्तूरीतिलकं ललाटपटले" विष्णुमूर्त्तिवर्णने ।"कस्तूरिकाजननशक्तिभृता मृगेण किं सेव्यते सुमनसा मनसापि गन्ध " रसग॰ । "कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धिरेति"माघ । कस्तूरिकाहेतुर्मृगः कस्तूरिकामृगः ।

कस्तूरी(म)वल्लिका स्त्री कस्तूरीगन्धयुक्ता म(व)ल्लिका । (मृगकदामा) लताभेदे राजनि॰यमध्यपाठ भावप्र॰सम्मत । तद्गुणा भावप्र॰उक्ता यथा । "लता कस्तूरिका तिक्ता स्वाद्वी वृष्या हिमा लघु । चक्षुष्या भेदिनी श्लेष्मतृष्णा वस्त्यास्यरोगहृत्" अत्र लतेति विशेष्यपदोक्ते कस्तूरिका वल्लिकेत्येवोत्युचितम् ।

कास्मल न॰ कश्मलवत् । पापाद्यर्थे रायमुकुटः ।

कास्वर त्रि॰ कस–गतौ शासने च वरच् ।१गन्तरि २हिंसके च

काश्यप पु॰ कस्य सूर्य्यस्य हय । सूर्य्याश्वे तस्यापत्यम् शिवा॰ अण् । काश्यप तदपत्ये पु स्त्री । पाणिनिगणे कह्वेति पाठ साधु ।

काश्य पु॰ह्वे–क्यप् हूयः क सूर्यो हूयो यस्य । सूर्यह्वायके ऋषिभेदे । तस्यापत्य शिवा॰अण् । काहूय तदपत्ये पु स्त्री ।

काहोड पु॰ ऋषिभेदे स च उद्दालकर्षेः शिष्य अष्टावक्रस्य पिता । 'उद्दालकस्य नियत शिष्य एको नाम्ना कहोड इति विश्रुतोऽभूत्' भा॰ व॰ १३२अ॰ । अधिकमष्टावक्रशब्दे दृश्यम् । वा हस्य ल कहोलोऽप्यत्र । तत अनुकम्पायां नीतौ च वा ठच् द्वितीयाजादे सर्व्वस्य च लुक् । कहिक अनुकम्पितकहोडे । वा इल । कहिल । च । कहिय इत्यादिरपि तत्रार्थे ।

कह्लार न॰ के जले ह्लादते ह्लाद–अच् पृषो॰ दस्य र । श्वेतोत्पले । "आह्लादिकह्लारसमीरणाहिते" माघः । "मलयजसुकह्लारचन्द्रोत्पलपद्मकैः" सुश्रु॰ । तस्य गुणादि उत्पलशब्दे उक्तम् ।

काह्व पु॰क जल ह्वयति स्पर्द्धते शुक्लरूपत्वात् ह्वे–क । बके अमर । अस्यैव शिवादिगणे पाठमते अपत्ये अण् । काह्व तदपत्ये पु स्त्री ।

दशाम् । अपाकं शनावात्, त्रिदोषलिङ्गम् सर्वेषां कुशाना त्रिदोषजत्वेऽपि उत्कटदोषलक्षणलिङ्गम्” भावप्र० उन्नितम् । अतएव पूर्ववाक्ये उत्कटदोषेत्युक्तम् ।

काकणन्ती स्त्री ईषत् कणन्ती निमीलन्ती कण-निमीलने शतृ ङीप कुगतिस० को कादेश । गुञ्जायाम् सुश्रु० । तस्याः फलकोषस्य निमीलनात्तथात्वम् । “कोष्ठं गत्वा कौमयत् यस्य रक्त, तच्चाधणात् काकणन्तीनिका-शम्” सुश्रु० स्वार्थे कन् । काकणन्तिकाप्यत्र रत्नमा० । काकणनशब्दे उदा०। “रक्तानि न्यग्रोधप्ररोहबिन्दुमका-कणन्तिकाफलसदृशानि” सुश्रु०।

काकतालीय न० अवितर्कितसमागते याटच्छिकन्याये तद्गुत्पत्त्यादिर्यथा “समासाच्च तद्विषयादिति” पा०उ । अस्यादेश स्नापकादिशार्थे, सह सुपेति वा समास , द्वावि-वार्थौ काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालम् काक तालमिव काकतालीयम् वृत्तिविषये काकतालशब्दौ काकतालसमवेतक्रियावाचिनौ तत्र काकागमन देवद त्तागमनस्योपमानम् तालपतन दस्युनिपातस्य, तालेन तु यः काकस्य वध' स देवदत्तस्य दस्युना वधस्यो-पमानम् इति वधादि काकतालीयादिशब्दवाच्य सम्प द्यते । काकतालसमागमसदृशयोरसमागम इति समासार्थे ततप्रयुक्तकाकमरणसदृशस्तु देवदत्तवधादि छप्रत्ययार्थ । “यत्तया मेलन तत्र लाभो मे यश्च तद्रते । तदेतत् काकतालीयमवितर्कितसम्भवम्” चन्द्रालोक' । “फलन्ति काकतालीय तेभ्य प्राज्ञा न बिभ्यति” वेणी० ।

काकतिक्ता स्त्री काकमासवत् तिक्ता । काकजङ्घाया भावप्र० काकजङ्घाशब्दे विवृति । (कुँच) २गुञ्जायां रत्नमा० । तयो काकमांसतुल्यतिक्तत्वात्तथात्वम् ।

काकतिन्दुक पु० काकईषत्कलकस्तिन्दुकिकेन्दुक , काकवर्णो वा तिन्दुक काकप्रियो वा तिन्दुक । (कुँचिलिया) (माकडाते डु) इति च प्रसिद्धे कुपीलौ भावप्र० । ततपर्य्यायगुणादि तत्रोक्तं यथा “तिन्दुको यस्तु कथितो जनलो दीर्घपत्रक' । कुपीलु कुलक काकतिन्दुक काकपीलुक'। कुपीलु शीतल तिक्त वातल मदकृल्लघु । पादव्यथाहर ग्राहि कफपित्तास्रनाशनम्” अत्र फल-परत्वात् न०। [हेमच० ।

काकतुण्ड पु० काकतुण्डस्य वर्णोऽस्त्यस्य अच् । कालागुरुणि

काकतुण्डफला स्त्री काकतुण्डमिव फलमस्या । काकना-सायाम्” भावप्र० । काकनासाशब्दे विवृति, ।

काकतुण्डिका स्त्री काकतुण्डस्य वर्ण इवाईफलेऽस्याः ठन् । गुञ्जायाम शब्दा० ।

काकतुण्डी स्त्री काकान् ईषदक ईषद्धु खं तुण्डते तुडि ड-वधे अण उप०स०पा० गौरा०ङीप्, मुग्ध० मते ईप् इति भेद। १राजरीतौ स्वर्णोन्ये पित्तले (गिलटीकरापितल) तस्य स्वर्णरूपतया दर्शनात् दु खनाशकत्वात् तथात्वम् । काकतुण्ड इवाकारोऽस्या अच् गौरा०ङीप । (कैयो-याठोटा) २काकनासावृक्षे च ।

काकदन्तगवेषण पु० काकस्य दन्ता' सन्ति न वेति संशये तत्र वर्णभेदस्य सङ्ख्याविशेषस्य च गवेषणमिव अनर्थक-प्रयत्नो यत्र । निष्प्रयोजनान्वेषणयुक्ते न्यायभेदे ।

काकध्वज पु० काकसीपक्षात्र नाम्य ध्वज इवास्य । वाडवाग्नौ त्रिका० । तस्य समुद्रादुत्क्षान्त्या ज्वालया जातधाम्यस्य सत्केतनतुल्यत्वात् तस्य तथात्वम् ।

काकनामन् पु० काकेनापि नाम्यतेऽसौ नम-णिच्-कर्मणि डुनिप्। बकवृक्षे रत्नमाला तस्य मृदुशाखत्वेन काकारोहणेनापि नामित्वात् तथात्वम् ।

काकनास पु० काकस्य नाशा तद्रूपे फलेऽस्य । विकङ्कत वृक्षे (बँइचि) राजनि० । तस्य फलस्य काकनासावत्स्व-रूपत्वात्तथात्वम् ।

काकनासा स्त्री काकस्य नासेव फलमस्या । काकजङ्घायाम् (कैयोठेङ्गा)। भावप्र० तद्गुपर्यायगुणाद्युक्तं यथा—“काकनासा वायायोष्णा कटुका रसपाकयो । कफघ्नी वमनी तिक्ता शोथार्श श्वित्रकण्डुनुत्”।स्वार्थे कन् । काक-नासिका तत्रार्थे अमर । सा च त्रिवृति राजनि०।

काकनीला स्त्री काक इव नीला । जम्बुभेदे । राजनि० ।

काकन्दि(न्दी) स्त्री देशभेदे । वा ङीप् । तत्र भवा-द्यर्थे दीर्घान्तात् युञ् । काटन्दक तत्र भवे त्रि०।२तद्देश-वासिषूपचारात् तेषायुधजीविषु । स्वपरत्वे तत दामन्यादि० स्वार्थे छ । काकन्दीय तद्देशवासिनि आयुध-जीविनि च ।

काकपक्ष पु० काकस्य पक्ष तदाकारोऽस्त्यस्य अच् ।(काणपाटा) वाणजुलपी) प्रसिद्धे शिरोऽध कर्णपार्श्वस्थे केशभेदे ।“स हसचूलचलकाकपक्षकै ” “काकपक्षधरमेत्य याचित ” “नौ प्रशासचलकाकपक्षकौ” “काकपक्षधरेऽपि राघवे” इति च रघु “काकपक्षधरो युवा” पद्मपु० रामकवचम् ।

काकपद पु० “पादौ द्वौ स्तम्बयुग्मस्यौ छिन्ना चिह्न भवे त्तथु । कामयेत् कामुका कामी तम्र, काकपदो मत ’

[illegible]

काकपर्णी स्त्री [illegible]

काकपीलु पु [illegible] (कुचिला) [illegible]

काकपुच्छ पु [illegible]

काकपुष्ट पु [illegible]

काकपुष्प न [illegible]

काकपेय त्रि [illegible]

काकफल पु [illegible]

काकबन्ध्या स्त्री [illegible]

काकबलि पु [illegible]

काकभाण्डी स्त्री [illegible]

काकभीरु पु [illegible]

काकमद्गु पु [illegible]

काकमर्द पु [illegible]

काकमाची स्त्री [illegible]

काकमाता स्त्री [illegible]

काकमुद्गा स्त्री [illegible]

काकयव पु [illegible]

काकरुत न [illegible]

श्रयं प्रयाति । रौधयन्काकारैरभिघातो वर्गवर्गस्य ।
श्मयाय तयस्तपचेपरणविघातैर्जनामभिभवन्त । कुर्वन्ति
यमुदनि निशि विघटन्तो जनविनाशम् । सव्येन चे
ब्रमन्ति, रुभयं, विपरीतमथ्रहरैव पराय् । श्रत्याकुलं
भ्रमन्तिर्व्यातोद्भ्रमो भवति काके । ऊर्ध्वमुखाऽचलपक्षा
पथि गयदा श्रुद्भयाय भायसच । येनाङ्गम्या जुष
परिभोप चान्यभ्रतपक्षा । भयाम्भिसेगपत्राणि विन्य-
सन् पतिवधाय गश्चायाम् । मणिकुसुमाद्यवरनेन सुतस्य
सम्भाङ्गमायाय । पूर्णानेऽर्थलाभ शिकताधाचाङ्ग-
रत्नकुसुमपूर्णे । भयदो जनमघाहादु यदि भायडाय
पतयेत्काक । वाहनमस्तोपामच्छतच्छायाद्गुट्टने मर
णम् । तत्प्रजाया मृजा विधाकरणेऽन्नसम्प्राप्तिः ।
यदुपत्सुपनयेत्तस्य चश्चिरपहरति चेत्सुधाय स्यात् ।
पीतद्रव्ये कनक, वस्त्रं कार्पासिके, सिते रूप्यम् । सक्षीरा-
र्जुनवञ्जुलकूलद्वयपुलिनगा रुदन्ति । मारुपि दृष्टि
दुर्दिनमभ्रतो स्नाताय पांशुजाले । दारुणनादस्तरुकोट
रोपगो वायसो महाभयद । सलिलमवलोक्य विरुवन्
हृष्टिकरो ऽब्दागुरावी वा । दीप्तोद्विग्नो विटपे विकुट्ट-
यन् वह्निरविक्षुतपक्ष । रक्तद्रव्य दग्ध तृणकाष्ठ वा गृहे
विदधत् । ऐन्द्रादिदिगवलोकी सूर्याभिमुखो रुवन् गृहे
गृहिण । राजभयचौरबन्धनकलहा स्यु, पशुभय चेति ।
शान्तामैन्द्रीमवलोकयन् रुयाद्राजपुरुषमित्राप्तिः । भवति
च सुवर्णलब्धि, शाल्यन्नगुडागमाप्तिश्च । आग्नेय्यामन-
लाजीविकयुवतिप्रवरधातुलाभश्च । याम्ये माषकुलत्था
भोज्य गान्धर्विकैर्योगः । नैर्ऋत्या दूताश्वोपकरण-
दधितैलपललभोज्याप्ति । वारुण्या मांसुरासवधान्य-
समुद्ररत्नाप्ति । मारुत्या शस्त्रायुधसरोजवसोफलायमा
प्तिश्च । सौम्यायां परमान्नायनतुरङ्गाम्बराप्ति ।
ऐशान्यां सम्प्राप्तिर्घृतपूर्णानां भवेदनडुहश्च । एव फल
स्तृणपतेर्हृष्टवशान्नियते भवति । गमने कर्णसमस्तु
चेमाय न कार्यसिद्धये भवति । श्रभिमुखमुपैति यातु-
र्विरुवन्विनिवर्त्तयेद्यात्राम् । वामे वाशितादौ दक्षिण
पार्श्वेऽनुवायते यातु । श्रर्थापहारकारी तद्विपरीतो
ऽर्थसिद्धिकरः । यदि वाम एव विरुयान् मुहुर्मुहुर्यायिनो
ऽनुलोमगतिः । श्रर्थस्य भवति सिद्धेर प्राच्यानां दक्षिण-
स्यैवम् । वाम प्रतिलोमगतिर्वायन् गमनस्य विघ्नकृद्भवति ।
तत्स्थस्यैव फल कथयति यत्प्रतिलोमगत गमने । दक्षिण
विरुत कृत्वा वामे विरुयाद्यथेप्सितावाप्ति । प्रतिवाम्य
पुरो यायाद् दृगस्य ऽर्थागमोऽतिमहान् । प्रतिवाम्य
दृष्टतो दक्षिणेन यायाद् द्रुतं भवनकर्ता । एकचरणो
ऽर्कमीक्षन् विरुवंश्च पुरो रुधिरस्रवेत । उद्धार्कमेकपाद-
स्तुण्डेन लिखेद्यदा सपिण्डानि । पुरतो जनस्य महतो
वधमभिधत्ते तदा बलिभुक् । सस्योपेते क्षेत्रे विरुवति
शान्ते सस्यभूर्लब्धि । श्रागुलवेष्टो विरुवन् सीमान्ते
क्षेमकृद्यातः । स्निग्धपत्रपक्षफलकुसुमफलानत्ससुरभि-
मधुरेषु । सक्षीरव्रणविरहितमनोज्ञवृक्षेषु वार्थकर ।
निष्पत्रकण्टकगाहनभग्नप्रासादशुष्कदग्धेषु । धान्योच्छ्रय-
मङ्गल्येषु चैव विरुवन् धनागमद । गोपुच्छस्थे वल्मीकगे
ऽथवा दर्शन भुजङ्गस्य । सद्यो ज्वरो महिषगे विरुवति
गुल्मे फल स्वल्पम् । कार्यस्य व्याघातस्तृणकूटे वामगे
ऽस्थिसंस्थे वा । ऊर्ध्वाग्निप्लुष्टे ऽशनिहते च काके वधो
भवति । कण्टकिमिश्रे सौम्ये सिद्धिः कार्यस्य भवति कल-
हश्च । कण्टकिनि भवति कलहो वल्लीपरिवेष्टिते बन्ध ।
छिन्नाग्रेऽङ्गच्छेद कलह शुष्कद्रुमस्थिते काके । पुर-
तश्च पृष्ठतो वा गोमयसंस्थे धनमाप्ति । मृतपुरुषाङ्गाव-
स्थितो ऽभिवाशन् करोति मृत्युभयम् । भग्नवस्थि च
चञ्च्वा यदि वाशत्यस्थिभङ्गाय । रज्ज्वस्थिकाष्ठकण्टकि-
निःसारशिरोरुहाननो रुवति । भुजगदष्टिव्याधिरुकर-
शस्त्राग्निभयान्यनुक्रमशः । सितकुसुमाशुचिमांसाननेऽर्थ-
सिद्धिर्यथेप्सिता यातः । कम्पन् पक्षाव्ध्वानिने च
विघ्न रुद्ध कणति । यदि गृह्णाति वरत्रा वल्लीं
वाऽदाय वाशते बन्ध । पाषाणस्थे च भय क्लिष्टा-
पूर्वाधिकयुतिश्च । श्रन्योऽन्यमभ्यसक्तामितानने तुष्टिर-
त्तमा भवति । विपरीत स्त्रीलाभो दम्पत्योर्वाशतो-
र्युगपत् । प्रमदाशिरउपगतपूर्णकुम्भसंस्थेऽङ्गनार्थ-
सम्प्राप्ति । घटकुट्टने सुतविपद् घटोपदहनेऽन्नसम्प्राप्तिः ।
स्कन्धावारादीना निवेशसमये रुवंश्चलपक्ष । सूचयते
ऽन्यस्थानं निश्चलपक्षस्तु भयमात्मम् । प्रविशन्ति सैन्या-
दीन् सगृध्रकङ्कविनाशमपि ध्वाङ्क्षे । श्रविरुद्धैस्तु प्रीति-
र्द्विपतां युद्ध विरुद्धैश्च बन्ध । शूकरसंस्थे पङ्काक्ते शूकरे सिक्ते
ऽर्थाप्ति । चेम खरोष्ट्रसंस्थे केचिच्छाहुर्वध तु खरे ।
वाहनलाभोऽश्वगते, विरुवत्यनुयायिनि चतजपात । श्रन्ये
ऽप्यनुमननो यातार काकवद्विहगा । हानि गतश्रविभक्ते
दिक्चक्रे यद्यथा समुद्दिष्टम् । तत्तत्तथाऽभिधेय गुण-
दोषफल वियाद्यमानाम् । का इति काकस्य रुत स्वनि
लयसस्थस्य नियफल॰ ...

प्रियस्य लाभो भवेत्तदा रोगमलेऽश्मशानम् । मध्यप्रदेशे स्थितवायसस्य प्रभातकाले मधुरस्वरेण । अभीप्सितार्थागमनं ध्रुवं स्यात् स्वामिप्रसादो द्रविणस्य लाभः' । इति सूर्योदये काकशकुनम् । "पूर्वेऽथ यामे प्रथमे सशब्दः काको भवेच्चिन्तितकार्य्यसिद्ध्यै । अभीष्टलोकागमनं तथा स्याद्वरदार्थलाभो नियतं नराणाम् । आग्नेयभागे यदि चाद्ययामे स्त्रीलाभवृद्धी पिशुनौ भवेताम् । कृतान्तभागे बलिभुग्विरावः स्त्रीलाभसौख्यप्रियसङ्गकारी । नैर्ऋत्यकोणे प्रियवामदार्प्तिर्मिष्टाशनं शंसति चिन्तितोऽर्थः । दिशि प्रतीच्यां विरुते भवेतामभ्यर्थनीयागमनाम्बुवृष्टी । वायव्यकोणे करटः शुभं स्यात् नृपप्रसादोऽध्वगदर्शनं च । सौम्ये च भीतस्करशोकवार्त्ता सौम्या च वार्त्ता धनलाभवार्त्ता । ईशानदेशेऽभिमतेन सङ्गस्त्वाप्तो हुताशाद्बन्धुलोकसङ्गः । ब्रह्मप्रदेशे सुखकामभोगः सम्मानसम्पद्गुरुविप्रदृष्टिः"। इति प्रथमप्रहरे शकु० । "प्राच्यां द्वितीये प्रहरे विरावैः काकस्य कश्चित् पथिकोऽभ्युपैति । चौराद्भयं व्याकुलता च सद्भिर्जायेत काचिन्महती च शङ्का । हुताशदेशे नियतं कलिः स्यात् प्रियागमाकर्णनयोषिदाप्तिः । याम्ये तु दुर्दिनमहती च भीतिः प्रियस्य चेदस्य समागमः स्यात् । रक्षोदिशि प्राणभयं तदा स्यात् स्त्रीभोज्यलाभाखिलरुक्प्रणाशः । भवेत् प्रतीच्यां प्रबला बलाप्तिर्योषागमो वृद्धिसवर्षणं च । समीरभागे ध्वजचौरसङ्गौ दूतागमस्त्रीपिशिताद्यलाभः । सौम्ये गणेशागमनं जयं च रम्ये रवे चौरभयं त्वरण्ये । महेश्वराशाविरुतस्य काकचौराग्निसर्वार्थविरुद्धवार्त्ता । प्रमोति स्वर्णं रटनैरलघ्वैर्यदार्य्यगुर्व्वागमनं जयं च । ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे द्वितीये काकः सुशब्दो नृपतिप्रसादम् । मिष्टान्नभोज्यं च ददाति पुंसां करोत्यसौ चौरभयं कुशब्दः'। इति द्वितीयप्रहरश०।"ऐन्द्र्यां विरुवन् प्रहरे तृतीये वृद्धिं तथा चौरभयं प्रमोति । कृष्णस्तु राजागमनं जयं च करोति यात्रां शुभकार्य्यसिद्धिम् । आग्नेयविभागेऽग्निभयं कलिश्च विरुद्धवार्त्ता विफला च यात्रा । भवेद्विरुद्धे बलिभुग्विरावैर्मृत्यादिवार्त्ता च भवेद्विशुद्धे । ककुभ्यवाच्यां कुरुतेऽतिरूक्षं रोगं तथाप्तागमनं विरुद्धम् । क्षुद्राणि कार्य्याणि च यान्ति सिद्धिं सर्व्वाणि तन्मृत्युतया नराणाम् । क्रव्याददेशे जलदागमः स्यान्मिष्टान्नलाभो रिपवो भवन्ति । स्वदागमः स्वामिविरुद्धवार्त्ता भवन्ति यात्रासु च कार्य्यनाशः । स्यात् पश्चिमे गदधनस्य लाभो दूराध्वयानं सुहृदागमश्च । यौषागमोऽभीष्टजयादिवार्त्ता यात्रासु रम्ये रटितेऽर्थसिद्धिः । यातानये दुर्दिनमेव वार्त्ता चौराभिनष्टार्थसमागमश्च । सन्तोषवार्त्ता वरयोषिदाप्तिर्यात्रा रवे स्यान्मधुरे प्रशस्ता । यामे तृतीये विरुवंस्तु दीच्यां कार्य्यार्थलाभो नृपसेवकानाम् । भोज्यप्रदर्द्धौ शुभदा च वार्त्ता प्रयाणकं वैश्यसमागमश्च । दिश्यन्तकारे कुरुते सुशब्दो भोज्यं जयं हानि कलौ कुशब्दः । ब्रह्मप्रदेशे तिलतण्डुलाभ्यां भोज्यं च ताम्बूलयुतं ददाति'। इति तृतीयप्रहरशकु०। "ऐन्द्र्यां तुरीयप्रहरेऽर्थलाभो भूमीशपूजा भयदस्तु रोगाः । वह्नेर्व्विभागे भयरोगमृत्यु शिष्टागमो वायसवाशितेन । याम्ये रवे तस्करवैरिभीती स्यातां विशिष्टागमरोगमृत्यु । स्यात् यातुधान्यां महती प्रवृद्धिरभीष्टसिद्धिः पथि चौरयुद्धम् । दिशि प्रतीच्यां प्रहरे चतुर्थे द्विजातिरभ्येति ततोऽर्थलाभः । आयाति योषिद्विजयाम्बुवृष्टिः सिद्धिः प्रयाणे नृपतेर्भयं च । वायव्यभागे करटस्य शब्दैरायाति योषित् प्रियमानिनी या । ध्रुवं प्रवासी दिनसप्तकेन शीघ्रागमः स्यात् गमने क्षते च । कुबेरभागे पथिकोऽभ्युपैति ताम्बूललाभः कुशलस्य वार्त्ता । वैश्यात् पश्चात् तुरगादिरूढा यात्रा विरुद्धे म्रियते च रोगी । स्थाणौ स्थितं स्याद्बलिभुग्विरावैः सुवर्णवार्त्ता सरुजो विनाशः । ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे चतुर्थे वार्त्ता भवेन्माध्यमिका च सिद्धिः"। इति चतुर्थप्रहरशकु० । "यद्भाषितं शाकुनिकैर्विमिश्रं शुभाशुभं दिक्प्रहरक्रमेण । तत्राशुभं यच्छति दीप्तशब्दः श्रेयस्करः शान्तरवश्च काकः । रम्यः रवं दीप्तदिशि प्रवर्षन् शान्ता दिशं भूरि फलं ददाति । तदेव तुच्छं वितरत्यसौ वै दीप्ता स्थितं पश्यति दीप्तकाष्ठाम् । यथोपदिष्टं फलमत्रदुष्टं तथैव तद्दीप्तदिशि स्थितः सन् । शाखोऽभिरूढो विरुयन् करोति निरीक्षमाणः ककुभं प्रदीप्ताम् । काकः प्रशान्ताभिमुखोऽतितुच्छं दीप्ताश्रितो दुष्टफलं ददाति । श्यामाश्रितः शान्तदिगीक्षणेन रुचारवो ऽल्पं कथयत्यभिष्टम् । शान्तस्वरः शान्तककुप्प्रदेशे तिष्ठन् प्रदीप्तां ककुभं स्व पश्यन् । ददात्यभीष्टं फलमेवमल्पं दीप्तां स पश्यंस्तु तदेव तूर्णम् । आकारचेष्टारवभागविज्ञायत्वारि काष्ठादिनयो क्रमेण । सदाभियुक्ताय निरूपयन्ति यस्माच्च ते काकरुतं मनुष्याः"। इति काकरुते दिक्चक्रभेदः शकु० । "वर्षकालमधिकृत्य किञ्चन प्रोच्यते बलिभुजो

क्षेपं विधत्ते करभस्य पृष्ठे खरस्य पृष्ठेऽरिभयं वधश्च ।
क्रोडस्य पृष्ठे धनमर्थलाभं तथैव पृष्ठे वनजन्मपङ्के ।
सद्योज्वरं सैरिभपृष्ठसंस्थो मृताङ्गसंस्थो मरणं करोति ।
कार्य्यक्षतिं रिक्तघटस्य संस्थः काकः करोति काष्ठमधि-
ष्ठितश्च । यो दक्षिणं कूजति दक्षिणेन प्रयाति यत्राभि-
मुखोऽभ्युपैति । यो याति पृष्ठे प्रतिलोमगत्या क्षता-
स्त्रं पातयते स रक्तम् । वामे रवौ दक्षिणतस्ततो य
सोऽमर्षहेतुर्वलिभोजनस्य । वामप्रदेशे प्रतिलोमयान
विज्ञाय लाभो गृह एव तेन । प्रयाति पृष्ठे यदि द-
क्षिणेन क्षकारवत्तद्रुधिरं पुरः स्यात् । वल्मीकरत्नादि
च यो गृहीत्वा प्रदक्षिणं याति स सर्पभीत्यै । गोपुच्छ-
वल्मीकलतासदृश्यं रुवन् भवेत् सर्पविलोकनाय । स्था-
नस्थितेऽङ्गारचिताग्निसंस्थ काकः प्रकुर्वन् करघर्षणं
च । रुवन् पुरो हानिरुजौ करोति मृत्युं पुनर्भि-
षुरष्टचन्द्रः । प्रसार्य्य रिक्तं वदनं स चाग्रे सर्वत्र
निन्द्यो बलिभोजनोऽसौ । वामोऽप्यसृक्पातभयं करोति
वा सन्ताडयन् वा रसचर्म्मखण्डम् । चञ्च्वाऽस्थिभङ्गं
मुखमस्थिभङ्गवन्धौ वधं जल्पति युध्यमानः । वामोऽपि
रोगं कुरुते विशुष्के तिक्तेऽपि वृक्षे कलिकार्य्यनाशौ ।
पक्षौ विधुन्वन् विरुवंश्च रुक्षं सकण्टके मृत्युमुपाद-
धाति । वधो भवेद्रूक्षभग्नशाखे बन्धो लताभिः परि-
वेष्टिते स्यात् । रम्ये तरौ कण्टकयुक्तवृक्षे सदा भवेतां
कलिकार्य्यसिद्धी । वृक्षाधिरूढो न रवेण यायात् प्रयाति
चेत् स्यात् खलु रक्तपातः । घवस्त्राराम्भस्त्णकाष्ठकूप-
मसादिसंस्थो विनिहन्ति कार्य्यम् । वल्मीकरत्नाकच
शुष्ककाष्ठचर्म्मास्थिजीर्णाम्बरवल्कलानि । धङ्गाररक्तोद्-
पलकर्परादि दृष्टानि चेत् काकमुखे तदानीम् ।
पुण्यक्षयं पापसमागमञ्च भङ्गञ्च रोगञ्च तथा बन्धो
वध सर्वधनापहार इत्यादिकं स्यात् पथि मन्दिरे च ।
कर्णीनमञ्चञ्चुपक्षयुग्मं काकः कृनादी विदधाति मृ-
त्युम् । छायायुधच्छत्रघटास्थियामर्षादिनकाष्ठादिक-
कुट्टनानि । चञ्चोषितैकाङ्घ्रिरुपेतचिन्तो दीप्तस्वरो भास्कर-
मीक्षते च । काष्ठादिकं कुट्टयतेऽथ वा यो युद्धाधिका-
नर्थकरः खगोऽसौ । तुण्डेन पिच्छं विलिखन् रवेण
यो रौति तूर्णं स निरीक्षते कम् । एकेन पादेन तथोप-
विष्टो ब्रूते स बन्धं पुरतो जनस्य । विड्गोमयौ न्यस्य-
ति यस्य मूर्ध्नि तस्यान्नलाभरुजौ भवेताम् । यस्यास्थि-
खण्डं विसृजत्यसौ तु प्रयाति तूर्णं नगरीं यमस्य । प्रत्या-

प्रदेशे विदधन् वियासो कलहदोषं जनयत्यवश्यम् ।
मनुष्यमातङ्गतुरङ्गमाणां शिरोऽधिरूढो निधनाय
तेषाम् । नदीतटे चाऽथ रटन्नटव्यां खरस्वरो व्याघ्रभयाय
गन्तुः । नैशातुरः क्वापि मतो हिताय न दुष्टचेष्टो वित-
नोति शान्तिम् । यात्रोद्यमे सैन्यवधाय काको दृष्टो
रथे शस्त्रनृमस्तकेषु । आयाति यस्याभिमुखो बलस्य
युद्धोद्यमे तस्य पराजयः स्यात् । सन्नद्धकाङ्के कटके नृ-
पस्य काके प्रविष्टे पिशितं विनापि । स युध्यमानैः
ररिभिः समं स्यान्महाहवे सन्निरयुध्यमानैः । चिह्न-
ध्वजच्छत्रलताधिरोहे समुद्यतं यत्र बलं प्रपश्यन् । आजौ
जयं जल्पति भूमिपानां ततध्वनिं घोरतरौ च काकः ।
गतिस्वरौ वायसस्य प्रयुक्तौ प्राच्यां फलायोदितवैपरीत्यात् ।
एवं जनोऽभ्याचरति प्रभूतो यथोदितं तत्र यथागमार्थम् ।
दिग्यामचक्रेऽपि शुभाशुभानि फलानि यानि प्रतिपा-
दितानि । प्रतिक्रमागत्य भवन्ति तानि तथाविधानीति
वदन्ति तज्ज्ञाः" । इति यात्राङ्ककाकश० ।
"स्थानस्थितिभ्यां कथयन्ति काकाश्चेष्टाविशेषेण शुभाशु-
भानि । प्रबोधिताः प्राक्तनकर्म्मभिर्ये तत्क्षालनाय
क्रियते प्रयत्नः । निष्कारणं सवलिता रुवन्तो ग्रामे
ऽसुनाशाय भवन्ति काकाः । रोधञ्च चक्राक्षतयो
वदन्ति सव्यापसव्यभ्रमणाश्रयश्च । विघातमाहुर्वक्रवर्ग-
संस्थाः रात्रौ रुवन्तो जनताविनाशम् । लोकस्य चञ्च्व-
चरणप्रहारैरुद्वेजयन्तं परचक्रदृष्टिम् । य स्नाति
धूल्यान्तु विलोक्य रौति दृष्टिं समायाति वायसो
ऽसौ । जलस्थलप्राणिविपर्य्ययेण वर्षासु दृष्टि मयम-
न्यदा तु । मध्यन्दिने वेश्मनि यस्य काको विरौति
रौद्रं विधुनोति पक्षम् । हरन्ति चौरा द्रविणानि
तस्य ध्रुवं तथान्यो भवति प्रमादः । रुवन्नदृष्टस्तृण-
पूर्णवक्त्रो हुताशभीतिं करटः करोति । स्यात् प्रस्थि-
तस्याप्यथ वा स्थितस्य दुःखं प्रभूतं दिवसत्रयेण ।
छायासु लाभं, भुवि भूमिलाभं, विप्र जले, पावकं
कार्य्यनाशम् । करोति काको विरुवन्नरस्य प्रस्थायिन
स्थानगतस्य वापि । द्वारप्रदेशे रुधिरादलिप्तो विरौति
काकः शिशुनाशनाय । पक्षौ विधुन्वन् विरुवंश्च रुक्षं शान्ते
च दीप्ते भवने न शस्तः । भूयस्तथोह्य प्रविधाय पक्षौ
काकः कुनादं प्रचयं करोति । कृष्णोऽधिरूढः कर-
टान्तरस्थं रोगेण मृत्युं कुरुते नराणाम् । द्रव्ये
हृते वाऽपहृते खगेन विनाशनाशावपि तादृशस्य ।

क्षेमं विधत्ते करभस्य पृष्ठे खरस्य पृष्ठेऽरिभयं वधञ्च ।
क्रोडस्य पृष्ठे धनमर्थलाभं तथैव पृष्ठे धनलग्नपङ्के ।
सद्योज्वरं सैरिभपृष्ठसंस्थो मृताङ्गसंस्थो मरणं करोति ।
कार्य्यक्षतिं रिक्तघटस्य संस्थः काकः कलिं काष्ठमधि-
ष्ठितश्च । यो दक्षिणं कूजति दक्षिणेन प्रयाति यात्राभि-
मुखोऽभ्युपैति । यो याति पृष्ठे प्रतिलोमगत्या क्षता-
दसृक् पातयते स रक्तम् । वामे रवो दक्षिणतस्ततो य
सोऽनर्थहेतुर्बलिभोजनस्य । वामप्रदेशे प्रतिलोमयान
विधाय काको ग्रह एव तेन । प्रयाति पृष्ठे यदि द-
क्षिणेन क्षतास्रवत्तद्रुधिरं पुरः स्यात् । वल्मीकवल्ल्यादि
च यो गृहीत्वा प्रदक्षिणं याति स सर्पभीत्यै । गोपुच्छ-
वल्मीकलतासदृशं रुवन् भवेत् सर्पविलोकनाय । स्था-
नत्रयेऽङ्गारचितास्थिसंस्थः काकः प्रकुर्व्वन् करचर्मणा
च । रुवन् पुरो हानिरुजौ करोति मृत्युं पुनर्नि-
ष्ठुरशब्दः । प्रसार्य्य रिक्तं वदनं य आस्ते सर्व्वत्र
निन्द्यो बलिभोजनोऽसौ । वामोऽप्यसृक्पातभयं रुवन्ति
वा सन्ताडयन् वा रणचर्म्मखण्डम् । चञ्च्वाऽस्थिभङ्ग-
मुत्तमास्थिभग्नवन्तौ वधं जल्पति युध्यमान । वामोऽपि
रोगं कुरुते विशुष्के तिक्तेऽपि वृक्षे कलिकार्य्यनाशौ ।
पक्षौ विधुन्वन् विरुवंश्च वृक्षे सकण्टके मृत्युमुपाद-
धाति । वधो भवेद्वृक्षभग्नशाखे वन्यो लताभिः परि-
वेष्टिते स्यात् । रम्ये तरौ कण्टकयुक्तवृक्षे सदा भवेतां
कलिकार्य्यसिद्धी । छत्राधिरूढो न रवेण यायात् प्रयाति
चेत् स्यात् खलु रक्तपातः । ध्वजस्तम्भास्तृणकाष्ठकूप-
भस्मादिसंस्थो विनिहन्ति कार्य्यम् । वल्मीकरन्ध्राकच-
शुष्ककाष्ठचर्म्मास्थिजीर्णाम्बरवल्कलानि । अङ्गारकोत्-
पलकर्पराणि दृष्टानि चेत् काकमुखे तदानीम् ।
पुण्यक्षयं पापसमागमञ्च भङ्गञ्च रोगं सुशङ्कयस्व । मन्त्रो
वध सर्व्वधनापहार इत्यादिकं स्यात् पथि मन्दिरे च ।
कार्द्दमवस्त्रतलपत्रयुग्मं काकः कुनादी विदधाति मृ-
त्युम् । छायायुधच्छत्रचरास्थियानचादितकाष्ठादिक-
कुट्टनानि । सद्योधितैकाङ्घ्रिरुपेतचिन्तो दीप्तस्वरो भास्कर-
मीक्षते च । काष्ठादिकं कुट्टयतेऽथ वा यो युद्धाधिका-
मर्थकरः खगोऽसौ । तुण्डेन पिच्छं विलिखन् रवेण
यो रौति तूर्णञ्च निरीक्षते खम् । एकेन पादेन तथोप-
विष्टो मृते स बन्धुः पुरतो जनस्य । विड्गोमयौ न्यस्य-
ति यस्य मूर्द्ध्नि तस्याऽन्नलाभरुजौ भवेताम् । यस्यास्थि-
खण्डं विसृजत्यसौ तु प्रयाति तूर्णं नगरीं यमस्य । प्रत्या-

प्रदेशे विरुवन् विवासो कलहदोषं जनयत्यवश्यम् ।
मनुष्यगात्रक्षतुरङ्गमाणां शिरोऽधिरूढो निधनाय
तेषाम् । नदीतटे वाऽथ रटन्नटव्यां खरस्वरो व्याघ्रभयाय
गन्तुः । नैशातुरं क्वापि गतो हिताय न दुष्टचेष्टो वित-
नोति शान्तिम् । यात्रोद्यमे सैन्यवधाय काको दृष्टो
रथे वाजिनृमस्तकेषु । आयाति यस्याभिमुखो बलस्य
युद्धोद्यमे तस्य पराजयः स्यात् । सण्टङ्कनद्धं कटके न-
पस्य कार्कं प्रविष्टं विपिनं विनापि । स युध्यमानै
ररिभिः समं स्यान्महाहवे सन्निरयुध्यमानैः । पिङ्ग-
ध्वजच्छत्रलताधिरोहं समुद्यतं पलबलं प्रपश्यन् । आजौ
जयं जल्पति भूमिपानां कृतध्वनिः क्षीरतरौ च काकः ।
गतिस्वरौ वायसस्य प्रयुक्तौ प्राच्यां फलायोदितसर्व्वरीत्या ।
एवं जनोऽप्याचरति प्रभूतो यथोदितं तत्र यथागमार्थम् ।
दिग्यामचक्रेऽपि शुभाशुभानि फलानि यानि प्रतिपा-
दितानि । प्रतिष्ठानस्य भवन्ति तानि तथाविधानीति
वदन्ति तज्ज्ञाः" । इति यात्राङ्गकाकरु० ।
"स्थानस्थितिभ्यां कथयन्ति काकाश्चेष्टाविशेषेण शुभाशु-
भानि । प्रबोधिताः प्राक्तनकर्म्मभिर्ये तत्सम्भवाय
क्रियते प्रयत्नः । निष्कारणं संमिलिता रुवन्तो ग्रामे
ऽभ्रनाशाय भवन्ति काकाः । रोधञ्च चक्राकृतयो
वदन्ति सव्यापसव्यभ्रमणाद्भयञ्च । विघातमाहुः पञ्चवर्ग-
स्था रात्रौ रुवन्तो जनताविनाशम् । लोकश्च चञ्चु-
चरणप्रहारैरुद्वेजयन्तं परचक्रदृष्टिम् । य स्नाति
धूल्यान्तु विलोक्य रौति दृष्टिं समागच्छति वायसो
ऽसौ । जलस्थलप्राणिविपर्य्ययेण वर्षासु दृष्टिं भयम-
न्यदा तु । मध्यन्दिने वेश्मनि यस्य काको विरौति
रौद्रं विधुनोति चाङ्गम् । हरन्ति चौरा द्रविणानि
तस्य ध्रुवं तथान्यो भवति प्रमादः । रुवन्महत्स्तृण-
पूर्णवक्त्रो हुताशभीतिं करटः करोति । स्यात् प्रस्थि-
तस्यान्यथ वा स्थितस्य दुःखं प्रभूतं दिवसत्रयेण ।
छायासु लाभं, भुवि भूमिलाभं, विप्र जले, भावधि
कार्य्यनाशम् । करोति काको विरुवन्नरस्य प्रस्थायिन
स्थानगतस्य वापि । द्वारप्रदेशे रुधिरादलिप्तो विरौति
काकः शिशुनाशनाय । पक्षौ विधुन्वन् विरुवंश्च गान्ते
च दीप्ते भवने न यस्य । भूयस्तथोर्द्ध्वं प्रविधाय पक्षौ
काकः कुनादं प्रलयं करोति । क्रुद्धोऽधिरूढः कर-
टान्तरश्च रोगेण मृत्युं कुरुते नराणाम् । हृष्ये
हृते वाऽपकृते खगेन विनाशलाभावपि तावस्य ।

खच्छोलताङ्कश शुभाशुभार्थं स खल्वेन्निरवलपाषिपाद । पूर्व्वेण स्यादनु सुखविसृद्धिं करोति वह्ने दिशि वह्निमोतिम् काकोऽयेनाय दिशि दक्षिणस्या मेषह्न्यदिग्गोचरकत्यदिष्ट । अथेयदेशेऽभिमतार्थसिद्धिर्वायोर्दिशीतिप्रभवाल्पदृष्टि । सौम्ये सुखारोग्यसमीप्सितार्थमीशानदेशे वितरत्यभीष्टम् । मही विलुप्ते सरटे समन्तात् कार्य्यं विसिस्र परिभावनीयम् । मलि विकीर्य्यापि न भक्षयन्ति काकास्तदानीं भयदा भवन्ति । क्षीरद्रुमारामचतुष्पथेषु सरित्सुवनीपे त्रिदशालयेषु । देयो बलिर्भूतदिनाष्टमीषु कुल्माषदध्योदनतण्डुलाद्यैः" । इति काकबलिदानप्रकु० । "पिण्डत्रयस्याथ विधानमेतदाख्यायते यत् किल नारदाद्यैः । दृष्टं मुनीन्द्रैरशुभं शुभञ्च यथावदस्मिन् कथयन्ति काकाः । गत्वा शुभेऽह्नि प्रहरे चतुर्थे देशेषु पूर्व्वं प्रतिपादितेषु । नरेण पिण्डत्रयभोजनार्थं काकाः प्रयत्नेन निमन्त्रणीयाः । ततः प्रभाते ह्युपलिप्य भूमिं तस्याञ्च पूर्व्वोदितमन्त्रयुक्त्या । ब्रह्माद्युतैर्याम्यतिलोकपाला काकाश्च पुष्पाक्षततोऽर्च्चनीयाः । दध्योदनाद्यविहित निवेश्य पिण्डत्रये मण्डलकस्य मध्ये । अभ्यर्च्चयेद्‌घृतपुपधूपैर्नैवेद्यकैर्यत्नपरो मनुष्यः । तेषु क्षिपेत् प्राग्दिगनुक्रमेण पिण्डेषु हेम प्रथमे, द्वितीये । रूप्यं, तथा तौम्रञ्च तृतीये, शेषं च कुर्य्याद्‌बलिपिण्डकत्रयम् । त्रि,चतुष्कयो विनिवेशयपिण्डे पिण्डा निवेश्या बलिभोजनेभ्यः । मन्त्रोक्तमावाहनतोषितेभ्यः कार्य्यं विचार्योऽपररैस्ततश्च । काकेन भुक्ते यदुवर्णपिण्डे श्रेय नरेणोत्तमभावकार्य्यम् । भुक्ते तदूप्ये खलु मध्यम स्यात् भुक्ते च लोहे त्वधम प्रदिष्टम् । विवादमाविष्यविवादहृष्टिचेमाश्वचित्ताकपिभोगरोगाः । स चामसेवाम्लपकार्य्यदेशा इत्यादयोऽस्मिन् परिभावनीया । चेष्टा सुरामा विदधाति याति प्रदक्षिण दक्षिणपक्षवक्षं । पीवा तयोश्चां कुरुते यथाल्प स्थान मनोज्ञ श्रयति द्रुमस्य । एवंविधां यो विदधाति चेष्टा पिण्ड समादाय शुभ खगोऽसौ । अभीष्टकार्य्याद्‌धिक करोति चेष्टाविपर्य्यासतयान्यथात्वम् । पिण्ड समादाय यदि प्रधानमान्तां दिश गच्छति काकपक्षी । पूर्णं फलं तद् कुरुते नराणां चिकीर्षिते वस्तुनि यत्र तत्र । काको गृहीत्वा यदि मुख्यपिण्ड प्रयाति दीप्ता ककुभ तदानीम् । व्यत्यसन कार्य्यफल प्रदर्श ततः समस्त विनिहन्त्यवश्यम् । द्वितीयक यद्यपहृत्य पिण्डम् प्रडीयते प्रान्तदिगाश्रयेण । फलं तदानीं शुभद नराणां याम्यं खगो जल्पति कार्य्यजातम् । काके समादाय जघन्यपिण्डं याते प्रदीप्ता ककुभ यदन्ति । कार्य्यं जघन्याद्‌धिक जघन्यस्थान्मध्यमं मध्यगपिण्डभागे" । इति बलिदाने पिण्डत्रयप्रकुमम् । "महर्षयो वायसशाकुनस्य वदन्ति सारादपि सारभूतम् । पिण्डाष्टक यत्तदशेषमेतदाख्यायते कार्य्यविनिश्चयार्थम् । शुभेऽह्नि काकानधिवास्य सायं पिण्डाष्टकं भोक्तुमथ प्रभाते । यत्काकभोग्यानि समस्तवस्तून्यादाय यायाद्‌ बहिरप्रमत्तः । एकान्तदेशे तरुपार्श्वभूमौ स्त्रीगोमयाभ्यामुपलेपितायाम् । सत्पञ्चगव्येन समुक्षितायां सौम्योपहारैरुपशोभितायाम् । विधाय पूजां कुलदेवतानां मध्ये ततोऽष्टास्वपि दिक्षु देयम् । भक्तेन सर्पिर्दधिमिश्रितेन पिण्डाष्टकं प्राग्दिगनुक्रमेण । पवीन्द्रवह्न्यन्तकराक्षसेन्द्रान् विष्णुं विरिञ्चिं धनद महेशम् । पूर्व्वादिकाष्ठाक्रमयोजितेषु न्यसेत् क्रमादष्ट पिण्डकेषु । नमोयुतैस्तान् प्रणवैश्च सर्व्वांस्ततोऽर्च्चयेत्त्रिजगत्प्रमन्त्रैः । सुगन्धिमाल्योपमपुष्पधूपैर्नैवेद्यदीपाद्यतदक्षिणाभिः । अभ्यर्च्चितेभ्यो विधिनोदितेन पिण्डाष्टका तत् वितरेत् द्विजेभ्य । मन्त्रेण च मन्त्र निवेदनार्थं कार्य्यं विचिन्त्यापररैश्च किञ्चित् । काकेन पिण्डे प्रथमे गृहीते तिष्ठन् व्रजन् वापि भवेत् कृतार्थं । उद्वेगशोकौ विफल प्रयाणे, हानि कलिर्वा भवति द्वितीये । याम्ये मृगापद्भयमत्ययः स्यु पिण्डे चतुर्थे विजयो रणेषु । स्याद्‌ वायवेऽभीष्टमकष्टसाध्य भवेत् प्रवासो विफलश्च षष्ठे । नाशोऽथ सप्तमेऽयमेव कार्य्यं भुक्ते न यत् सिद्ध्यति सौम्यपिण्डे । सन्तापशोकौ विफला च यात्रा पिण्डेऽष्टमे वायसभक्षिते च । पिण्ड न स्पृष्टाश्च वा न भुङ्क्ते चञ्चूनखैर्विक्षिपति द्विजो य । कार्य्येषु सर्व्वेषु स न प्रशस्तो भवीति घोर समर च पुंसाम्"

काकारुहा स्त्री काकरुश रोहति अन्तरीक्षे मूलम्ब्यतया जायते । (परगाछा) वन्दाकवृक्षे त्रिका० ।

काकरूक पु० कुत्सित करोति रु—ऊक को कादेश । स्त्रीजिते स्त्रीजितस्य स्त्रीमतानुसारेण कुत्सितकरणात्तथात्वम् । २मिर्धने ३दिगम्बरे ४भीरौ च त्रि० । तेषां कुत्सिताचरणात् तथात्वम् । करणे ऊक । ५दम्भे पु० । दम्भेन धर्म्माचरणस्य कुत्सितत्वात् तस्य तथात्वम् ।

लक्ष्मीकृताङ्गश्च शुभाशुभार्थं संलक्षयेच्चित्तसुपाचि-पादः । पूर्वेण स्यादनु सुखवित्तवृद्धिं करोति वह्नेर्दिशि वह्निभीतिम् काकोऽथ याम्यां दिशि दक्षिणस्यां नैर्ऋत्यदिग्गोचरकल्पदिष्टः । जलेषु देशेऽभिमतार्थसिद्धिर्वायोर्दिशीतिप्रभवास्पदष्टिः । सौम्ये सुखारोग्यसमीहितार्थमीशानदेशे वितरत्यभीष्टम् । मत्तौ विलुप्ते करटे समन्तात् कार्ये विभिन्न परिभावनीयम् । यलिविकीर्य्यापि न भक्षयन्ति काकास्तदानीं भयदा भवन्ति । क्षीरद्रुमारामचतुष्पथेषु सरित्समीपे निदमालयेषु । देयो बलिर्भूतदिनाष्टमीषु कुल्माषदध्योदनतण्डुलाद्यैः " । इति काकबलिदानप्रक० । "पिण्डत्रयस्याथ विधानमेतदाख्यायते यत् किल नारदाद्यैः । दृष्टं मुनीन्द्रैरशुभं शुभञ्च यथावदस्मिन् कथयन्ति काकाः । गत्वा शुभेऽह्नि प्रहरे चतुर्थे देशेषु पूर्व्वप्रतिपादितेषु । नरेण पिण्डत्रयभोजनार्थं काकाः प्रयत्नेन निमन्त्रणीयाः । तत्र प्रभाते द्युपलिप्य भूमिं तस्याञ्च पूर्व्वोदितमन्त्रयुक्ता । मन्त्रात्यु तैयाप्युपसितोक्तपाला काकाश्च पुंसां क्रमतोऽर्च्चनीयाः । दध्योदनाद्यैर्विहितं निवेश्य पिण्डत्रये मण्डलकस्य मध्ये । प्रभ्यर्च्च मेदपतपुष्पधूपैर्नैवेद्यदीपैर्यक्षपरो मनुष्यः । तेषु क्षिपेत् प्राग्दिगनुक्रमेण पिण्डेषु हेम प्रथमे, द्वितीये । रूप्यं, तथा सौहलञ्च तृतीये, शेषं च कुर्य्यादलिपिण्डत्रयम् । त्रि,समस्तो विनिवेश्य पिण्डे पिण्डान् निवेश्या बलिभोजनेभ्यः । मन्त्रोक्तनामाह्वनतोषितेभ्य कार्य्यं विचार्योऽथ परेऽथ तत्र । काकेन भुक्ते सुवर्णपिण्डे श्रेय नरेणोत्तमात्मकार्य्यम् । भुक्ते तु रूप्ये खलु मध्यमं स्याद्भुक्ते च लोहे त्वधमं प्रदिष्टम् । विवादभाषिन्यविवादशत्रुरिव भान्यचिन्तात्रयिभोगरोगाः । स्थानभेदेनानुरूपकार्य्यं देयाः इत्यादयोऽस्मिन् परिभावनीयाः । चेष्टा तु रामा विद्भाति याति प्रदक्षिणं दक्षिणपक्षवक्त्रैः । पोता तयोर्वा कुरुते यथार्हं स्थानं मनोज्ञं श्रयति द्रुमश्च । एवं विधां यो विदधाति चेष्टां पिण्डं समादाय शुभं खगोऽसौ । अभीष्टकार्य्याद्धिक करोति चेष्टाविपर्य्यासतयान्यथात्वम् । पिण्डं समादाय यदि प्रधानमान्तां दिशं गच्छति काकपक्षी । पूर्णं फलं तत् कुरुते नराणां चिकीर्षिते वस्तुनि यत्र तत्र । काको गृहीत्वा यदि मुख्यपिण्डं प्रयाति दीप्तां ककुभं तदानीम् । अल्पस्य कार्य्यफलं प्रदत्ते ततः समस्तं विनिहन्त्यवश्यम् । द्वितीयकं यद्यपहृत्य पिण्डं प्रडीयते शान्तदिगाश्रयेण । फलं तदानीं शुभदं नराणां याम्यं खगो जल्पति कार्य्यजातम् । काके समादाय जघन्यपिण्डं याते प्रदीप्तां ककुभं वदन्ति । कार्य्यं जघन्यादधिकं जघन्यस्थान्मध्यमं मध्यमपिण्डभागे" । इति बलिदाने पिण्डत्रयप्रक्रमम् । "महर्षयो वायसशाकुनस्य वदन्ति सारादपि सारभूतम् । पिण्डाष्टकं यत्तदशेषमेतदाख्यायते कार्य्यविनिश्चयार्थम् । शुभेऽह्नि काकानधिवास्य सायं पिण्डाष्टकं भोक्तुमथ प्रभाते । यत्काकभोग्यानि समस्तवस्तून्यादाय यायाद्बहिरप्रमत्तः । एकान्तदेशे तरुपार्श्वभूमौ म्लक्षोमयाभ्यासुपलेपितायाम् । सत्पञ्चगव्येन समुक्षितायां सौम्योपहारैरुपशोभितायाम् । विधाय पूजां कुलदेवतानां मध्ये ततोऽष्टास्वपि दिक्षु देयम् । भक्तेन सर्पिर्दधिमिश्रितेन पिण्डाष्टकं प्राग्दिगनुक्रमेण । पक्षीन्द्रवज्रान्तकराक्षसेन्द्रान् विष्णुं विरिञ्चिं धनदं महेशम् । पूर्व्वादिकाष्ठाक्रमयोजितेषु न्यसेत् क्रमादष्टसु पिण्डकेषु । नमोयुतैस्तान् प्रणवेन सर्व्वान्तेऽर्चयेत्सन्निजनामसमन्त्रैः । स्नानसमालेपनपुष्पधूपैर्नैवेद्यदीपाद्यसदक्षिणाभिः । अभ्यर्च्चितेभ्यो विधिनोदितेन पिण्डाष्टकं तत् वितरेत् द्विजेभ्यः । मन्त्रेण च मन्त्री निवेदनार्थं कार्य्यं विचिन्त्यापसरेत् किञ्चित् । काकेन पिण्डे प्रथमे गृहीते तिष्ठन् प्रभवन् सापि भवेत् कृतार्थः । उद्वेगशोकौ विफलः प्रयासो, हानिश्च लक्ष्मीर्भवति द्वितीये । याम्ये तृतीयप्रभृतस्त्रयम् स्युः पिण्डे चतुर्थे विजयो रणेषु । स्यात्पञ्चमेऽसोऽर्थमकष्टसाध्यं भवेत् प्रवासो विफलश्च षष्ठे । मासोऽष्ट सप्तिकृष्णमेव कार्य्यं भुक्ते न यत् सिद्धति सौम्यपिण्डे । सन्तापशोकौ विफला च यात्रा पिण्डेऽष्टमे वायसभक्षिते च । पिण्डं न गृह्णाति च वा न भुङ्क्ते यद्भूमधैर्विक्षिपति द्विजो य । कार्य्येषु सर्वेषु च न प्रशस्तो भवीति घोरं समरं च पुंसाम्"

काकरुहा स्त्री काकस्य रोहतीति यन्तरोमे मूलमूल्यतया जायते । (परगाछा) वन्दाकट्जे त्रिका० ।

काकरूक पु० कुत्सितं करोति रु—ऊक को, कादेश । रक्षोलिते कौशिकस्य कौमतानुसारेण कुत्सितकरणात्तथात्वम् । २ निर्द्धने ३ दिगम्बरे ४ भीरौ च त्रि० । तेषां कुत्सिताचरणात् तथात्वम् । करणे ऊक । ५ दम्भे पु० । दम्भेन धर्म्माचरणस्य कुत्सितत्वात् तस्य तथात्वम् ।

[illegible]

काक[illegible] [illegible]

काक[illegible](ली) [illegible]

काक[illegible] स्त्री [illegible]

काक[illegible] पुं [illegible]

काक[illegible] स्त्री [illegible]

काक[illegible] स्त्री [illegible]

काक[illegible] स्त्री [illegible]

काक[illegible] पुं [illegible]

काक[illegible] पुं [illegible]

काक[illegible] पुं [illegible]

काका स्त्री [illegible]

काका[illegible] पुं [illegible]

काका[illegible] स्त्री [illegible]

काका[illegible] स्त्री [illegible]

काका[illegible] पुं [illegible]

काका[illegible] स्त्री [illegible]

काकादनी स्त्री [illegible]

काका[illegible] पुं [illegible]

काकारि पुं [illegible]

काकारि पुं [illegible]

काकाल पुं [illegible]

काकि पुंस्त्री काकस्यापत्यम् वा इञ्। काकापत्ये स्त्रियां ङीप्। मध्ये वाकिना॰ फिञ् कुक् च। काककायनि तदर्थे पुस्त्री। स्त्रियां ङीप्।

काकिणी स्त्री "काकिणी च चतुर्भागो माषकस्य पणस्य च" शु॰त॰ नारदोक्ते १माषकचतुर्थभागे २पणचतुर्थभागे च। 'वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिनी(णी) ताश्च पणश्चतस्र" इति लीला॰। "तस्मात् पणं काकिणीं वा फलं पुष्पमथापि वा। प्रदद्यात् दक्षिणां यत्र यया स सफलो भवेत्" शु॰त॰ दक्ष॰। स्वार्थे कन्। काकिणिका तदर्थे "क्वचित्क्वचित्स्त्रिव्यवहारैर्य यत्किञ्चिद्धनमनेभ्यो वा काकिणिकामात्रम्" भाग॰१,१४,२।

काकिनी स्त्री १पणपादे २मानपादे ३वराटके च मेदि॰। मानपाट न्वित्तंमपाद इति केचित् (चारिआठा) माषपाद इत्येव पाठो न्याय्य काकिणीशब्ददर्शितनारदवाक्यैकवाक्यत्वात्

काकिल पु॰ ईषत् किरति कृ—क को कादेशः रस्य च। गलस्योन्नतदेशे (टुटि) शब्दमा॰।

काकी स्त्री काक+जातित्वात् स्त्रियां ङीप्। १काकयोषिति काकवर्णत्वात् २वायसोलतायाम् ३काकोल्याञ्च शब्दचि॰

काकु स्त्री कक—उण्। १शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेर्विकारे, अलङ्कारप्रसिद्धे २विकृतार्थकत्वके नञादौ शब्दे च। "कामेकान्ते सा रसिका काकुवतेन" सा॰द॰।"प्रणिजभटुरकाकु भावका स्निग्धकण्ठा" माघ। सा॰ द॰ "वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययो। प्रस्तावदेशकालानां काको चेष्टादिकस्य च। वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् साऽर्थसम्भवा" इति व्यञ्जनार्थेनूम् निर्दिश्य "भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते" काकु लक्षयित्वा उदा॰ "गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम्। अलिकुलकोकिललक्षितैर्मैष्यति सखि। सुरभिसमयेऽसौ" मैष्यति अपि तर्हि ऐष्यत्येवेति काका व्यज्यते' इत्युक्तम्।

काकुत्स्थ पुस्त्री ककुत्स्थस्य तन्नाम्नस्तस्यापत्यं शिवा॰अण्। ककुत्स्थवंश्ये स्त्रियां ङीप्। ककुत्स्थशब्दे विवृतिः "काकुत्स्थमालोकयता नृपाणाम्" "त विर्मिम्लिप्य काकुत्स्थो पुरा दूषयति सलोम्" "धसञ्जनेन काकुत्स्थ प्रयुक्तमथ दूषणम्" रघु। "काकुत्स्थ ईषत्पायमास चाक्ष" भट्टि

काकुद न॰ काकु ददाति दा—क उप॰स॰। तालुनि अमर तालुना काकूच्चारणात् तस्य तथात्वम् "उद्विग्ना काकुदस्य" मा॰ कड्॰ प्रत्यान्त्यलोपः "उद्धाकुत्, विकाकुत्" वि॰ को॰ "पूर्णाद्विभाषा" पा॰ वहुब्रीहौ वाऽन्त्यलोपः। पूर्णकाकुत् पूर्णकाकुदः।

काकुभ त्रि॰ ककुभ इद उत्सा॰ अञ्। १ककुपछन्दस्के प्रगाथादौ। २दिक्सम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप्। ककुभोऽपत्यम् शिवा॰ अण्। तदपत्ये पुस्त्री स्त्रियां ङीप्।

काकेक्षु पु॰ काकभीषणजलमत्र कोः कादेशः कर्म्मधा॰। (नलखागड़ा) १तृणभेदे त्रिका॰ २काशभेदे राजनि॰।

काकेन्दु पु॰ काकस्य इन्दुरिवाह्लादकत्वात् काकस्य प्रियस्त्विन्दु उपमे॰वा। (माकखाकेन्दु) कुलिकवृक्षे अमरः।

काकेष्ट पु॰ ईत॰। निम्बवृक्षे राजनि॰।

काकोचिक पु॰ ईषत् कोची सङ्कोची कुच—णिनि स्वार्थे कन् (कुँचे) मत्स्यभेदे कनभावे काकोचिन् इत्यपि तत्र हारा॰ पु॰। हारावल्या "काकोचिकस्तु काकोचीत्यत्र पु साहचर्यात् पुंस्त्वमेव न्याय्यम्। ईकारान्तत्वभ्रमेण शब्दकल्पद्रुमे स्त्रीत्वोक्ति प्रामादिकी।

काकोडु(दु)म्बर पु॰काकभीषणजलमत्र कर्म्म॰काकस्य प्रियउडु(दु)म्बरो वा। (काठाडुमर) ४उ(दु)म्बरभेदे शब्दरत्ना॰। स्वार्थे कन् अत इत्त्वम् स्वार्थिकप्रत्ययस्य प्रकृतिलिङ्गव्यतिक्रमः। काकोडु(दु)म्बरिकाप्यत्र स्त्री अमरः। "तत्र दद्यात् प्रतीवाप काकोडु(दु)म्बरिकारसम्" "काकोडु(दु)म्बरिकागोलीमतं ... " सुश्रु॰। काकोडु(दु)म्बरिका फल्गुर्मलपूर्वाघनेफला मलपूरम्मलत् तिक्ता शीतला तुवरा जयेत्। कफपित्तप्रपत्तिलकुष्ठपाण्डु मे कामला:" इति भावप्र॰ तद्गुण पर्यायोक्ति।

काकोदर पुस्त्री कुत्सित कुटिलमकति अक-गतौ अण् कोः कादेश काकमुदर यस्य। १सर्पे अमर स्त्रियां जातित्वात् ङीप् तस्य उदरेण कुटिलगामित्वाच्चयात्वम् "काकोदरोयेन विनीतदर्पः" राघवपाण्डवीयम्।

काकोल पु॰ काकयति लोलयति कक—लौल्ये णिच् मा॰ श्रोल काकेन उह्याय अश्यतेऽत्र उद्+ला-घञर्थे आधारे क उपमे॰वा। १नरकभेदे "महानरककाकोलम् सञ्जीवनमहापथम्" नरकभेदकीर्त्तने मनु॰, काकोल यत्र काकैर्भक्ष्यते" मा॰ पि॰। इ आसमाकोलति आ+कुल—स स्थाने अण् उप॰ स॰। २कुम्भकारे तस्य घटनिर्माणेन सतत स्थानकरणात्तथात्वम्। कक-लौल्ये स्वार्थे णिच् मा॰ श्रोल। ३द्रोणकाके पुस्त्री मेदि॰ स्त्रियां

[illegible]

काकोली स्त्री काकोल+गौरा ङीष्। [illegible]

[illegible]

काकोलूक न॰ [illegible]

[illegible]

[illegible]

काकोदुम्बर [illegible]

[illegible]

काक्ष [illegible]

[illegible]

का(क्षी)क्षी स्त्री [illegible]

काक्षीव पु० ईषत् क्षीव्यति क्षीव–णिच्–अच् कोः कादेशः । १शोभाञ्जनवृक्षे अमरः २गौतमात् शूद्रायामौशीनर्य्यां जाते पुत्रभेदे । "शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संशितव्रतः । औशीनर्य्यामजनयत् काक्षीवाद्यान् सुतान् मुनिः" भा० स० २० अ० मगधदेशवर्णने । स्वार्थे क । काक्षीवकोऽपि शोभाञ्जनवृक्षे पु० शब्दच० ।

काक्षीवत् पु० दीर्घतमस ऋषेः शूद्रायामुत्पन्ने पुत्रभेदे तदुत्पत्तिकथा "गोतमादिभिः पुत्रैस्तैः उडुपेन गङ्गायामपि निःक्षिप्य दीर्घतमसमुपक्रम्य" भा० आ० १०४ अ० उक्ता यथा "तत्र राजा बलिर्नाम सर्व्वधर्म्मविशारदः । अपश्यन्मज्जमानन्तं स्रोतसाभ्याशमागतम् । जग्राह चैनं धर्म्मात्मा बलिः सत्यपराक्रमः । ज्ञात्वा चैनं स वव्रेऽथ पुत्रार्थे भरतर्षभ ! । सन्तानार्थं महाभाग ! भार्य्यासु मम मानद ! । पुत्रान् धर्म्मार्थकुशलानुत्पादयितुमर्हसि । एवमुक्तः स तेजस्वी तं तथेत्युक्तवानृषिः । तस्मै स राजा स्वां भार्य्यां सुदेष्णां प्राहिणोत्तदा । अन्धं वृद्धञ्च तं मत्वा न सा देवी जगाम ह । स्वान्तु धात्रेयिकां तस्मै वृद्धाय प्राहिणोत्तदा । तस्यां काक्षीवदादीन् स शूद्रयोनावृषिर्वशी । जनयामास धर्म्मात्मा पुत्रानेकादशैव तु । काक्षीवदादीन् पुत्रांस्तान् दृष्ट्वा सर्व्वानधीयतः । उवाच तमृषिं राजा ममैत इति भारत ! । नेत्युवाच महर्षिस्तं ममैव इति चाब्रवीत् । शूद्रयोनौ मया हीमे जाताः काक्षीवदादयः । अन्धं वृद्धञ्च मां दृष्ट्वा सुदेष्णा महिषी तव । अवमन्य ददौ मूढा शूद्रां धात्रेयिकां मम" । २चण्डकौशिकपितरि गौतमे मुनिभेदे । "अथ काक्षीवतः पुत्रं गौतमस्य महात्मनः । शुश्राव तपसि श्रान्तमुदारं चण्डकौशिकम्" भा० स० १९अ० । "काक्षीवानौशिजश्चैव नाचिकेतोऽथ गौतमः" ४अ० । अस्य दर्शितवर्णनात् काक्षीवतोऽन्य एव गौतमः "ततो राजगृहं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ! । उपस्पृश्य ततस्तत्र काक्षीवानिव मोदते" भा० व० ८४अ० । "काक्षीवान् गौतमोऽत्रिश्च" भाग० १,६,५ । ३राजभेदे च । "सुरैव यान्नदंश्च काक्षीवन्तं महाद्युतिम्" भा० आ० १अ० अतीतनृपतिवर्णने ।

काक्षीवत पुस्त्री कक्षीवतो मुनेरपत्यम् अण्, वसेदत्निरस्य वा । १कक्षीवदपत्ये २तदपत्यमात्रे च स्त्रियां ङीप् । सा च व्युषिताश्वस्य भद्राख्यायां भार्य्यायां वर्द्धितेत्युक्तं भा० आ० १२१ अ० यथा—

"आसीत् काक्षीवती चास्य भार्य्या परमसम्मता । भद्रा नाम मनुष्येन्द्र ! रूपेणासदृशी भुवि । कामयामासतुस्तौ च परस्परमिति श्रुतम् । स तस्यां कामसम्मत्तो यक्ष्मणा समपद्यत । तेनाचिरेण कालेन जगामास्तमिवांशुमान् । तस्मिन् प्रेते मनुष्येन्द्रे भार्य्यास्य भृशदुःखिता । अपुत्रा पुरुषव्याघ्र ! विललापेति नः श्रुतम् । भद्रा परमदुःखार्त्ता तन्निबोध जनाधिप ! । भद्रोवाच । नारी परमधर्म्मज्ञ ! सर्व्वा भर्त्तृविनाकृता । पतिं विना जीवति या न सा जीवति दुःखिता । पतिं विना मृतं श्रेयो नार्य्याः क्षत्रियपुङ्गव ! । त्वद्गतिं गन्तुमिच्छामि प्रसीदस्व नयस्व माम् । त्वया हीना क्षणमपि नाहं जीवितुमुत्सहे । प्रसादं कुरु मे राजन्नितस्तूर्णं नयस्व माम् । पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि समेषु विषमेषु च । त्वामहं नरशार्दूल ! गच्छन्तमनिवर्त्तिनम् । छायेवानुगता राजन् ! सततं वशवर्त्तिनी । भविष्यामि नरव्याघ्र ! नित्यं प्रियहिते रता । अद्यप्रभृति मां राजन् ! कष्टा हृदयशोषणाः । आधयोऽभिभविष्यन्ति त्वामृते पुष्करेक्षण ! । अभाग्यया मया नूनं वियुक्ताः सहचारिणः । तेन मे विप्रयोगोऽयमुपपन्नस्त्वया सह । विप्रयुक्ता तु या पत्या मुहूर्त्तमपि जीवति । दुःखं जीवति सा पापा नरकस्थेव पार्थिव ! । संयुक्ता विप्रयुक्ताश्च पूर्व्वदेहे कृता मया । तदिदं कर्म्मभिः पापैः पूर्व्वदेहेषु सञ्चितम् । दुःखं मामनुसम्प्राप्तं राजंस्त्वद्विप्रयोगजम् । अद्यप्रभृत्यहं राजन् ! कुशप्रस्तरशायिनी । भविष्याम्यसुखाविष्टा त्वद्दर्शनपरायणा । दर्शयस्व नरव्याघ्र ! साधि मामसुखान्विताम् । कृपणां चाथ करुणं विलपन्तीं नरेश्वर ! । कुन्त्युवाच । एवं बहुविधं तस्यां विलपन्त्यां पुनः पुनः । तं शवं सम्परिष्वज्य वाक्किलान्तर्हिताऽब्रवीत् । उत्तिष्ठ भद्रे ! गच्छ त्वं ददानीह वरं तव । जनयिष्याम्यपत्यानि त्वय्यहं चारुहासिनि ! । आत्मकीये वरारोहे ! शयनीये चतुर्द्दशीम् । अष्टम्यां वाप्यृतुस्नाता संविशेथा मया सह । एवमुक्ता तु सा देवी तथा चक्रे पतिव्रता । यथोक्तमेव तद्वाक्यं भद्रा पुत्रार्थिनी तदा । सा तेन सुषुवे देवी शवेन भरतर्षभ ! । त्रीन् शाल्वांश्चतुरो मद्रान् सुतान् भरतसत्तम !" [स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कागः पुंस्त्री केति शब्दं गायति गै–क । काके जटा० ।

कागद न० कागः काकवर्णोमस्यादिर्दीयतेऽत्र दा–घञर्थे क कागेन काकवर्णेन मस्यादिना दायति शुध्यति वा दै–शोधे

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

(वोन) [illegible] । [illegible] । (काचाचीन) । [illegible] । (वारीवारी) [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । (काचाचीन) [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । (काचाचीन) [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

सुश्रुतेनोक्तं यथा “वसारसेत्याद्युपक्रमे काकाञ्च-मल्लिकासेत्यादीनुक्त्वा “सुरसा समवाप्युच्य” ।

काचिघ पु० कच–दीप्तौ वा० इष्. काचिं कान्तिं हन्ति गच्छति हन–गतौ वा० ड पृषो० ह्रस्व च । १काञ्चने । २क्षेमण्डे (क्षेमडा)३स्वर्णके च मेदि० । [रोपिते श्रमर० ।

काचित त्रि० कच–बन्धने णिच् कर्मणि क्त । णिक्या

काचित् अव्य० का+चित् सुख० पाणिन्यादिमते द्विपदम् । प्रसासत्त्यान्विते कापीत्यर्थे । “गोपीभर्त्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी” पदाङ्कदूतम् । अयम चित् चि-सम०क्विप्–ईवत् चित् को कादेश । ईषच्चयने । “प्रिय काचित्करं हवि,” ऋ० १०८६,१२ । “काचित् करम् ईषच्चयनकरम्” । [भङ्गकटके त्रिका० ।

काचिम पु० कच–बन्धे णिच्–इमन् । देवकुलोद्भवे

काचूक पुस्त्री कच–दीप्तौ वा०ऊकञ् । १कृकवाकौ ताम्रचूडे पीतमस्तके खगे २कोके चक्रवाके च मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

काजल न०कुत्सितं जलम् कोः कादेश । कुत्सितजले मुग्ध०

काञ्चन न०काचि–दीप्तौ भावे ल्युट् । १दीप्तौ । काचि–दीप्तौ ल्यु । २स्वर्णे अमर० । “अमितादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम्” “धार्य्यमगोमहीवासस्तिलकाञ्चनसर्पिषाम्” “गोभीमकाञ्चनैर्वैश्य शूद्र सर्वैस्तु पातकैं” मनु । ३पद्म केशरे मेदि० । ४नागकेशरपुष्पे ५धने राजनि० । ६चम्पके ७नागकेशरवृक्षे ८उडुम्बरे ९धुस्तूरे १०स्वनामख्याते वृक्षे च पु०मेदि० । स्वार्थे कन् । काञ्चनवृक्षे । काञ्चनवृक्षश्च सुश्रुते वातघ्नमतयोक्त । भद्रदारुकुष्ठेत्याद्युपक्रमे ‘काञ्चनकभार्गीत्यादिना “समासेन वातसंशमनो-वर्ग” इति । “काञ्चनारः काञ्चनको गण्डारि शोण-पुष्पक । कोविदारश्च मरिच, कुद्दालो युग्मपत्रक । कुण्डली ताम्रपुष्पश्चाश्मन्तकः स्वल्पकेसर । काञ्चनारो हिमग्राही तुवर श्लेष्मपित्तनुत् । क्रमिकुष्ठगुदभ्रंश गण्डमालाव्रणापहः । कोविदारोऽपि तद्वत् स्यात् तयो पुष्पं लघु स्मृतम् । रूक्ष संग्राहि पित्तास्रप्रदर-क्षयकासनुत्” भावप्र० तत्पर्य्यायभेदगुणाद्युक्तम् । काञ्चनमिव कायति कै–क । हरिताले न० राजनि० शालिभेदे सुश्रु० “लोहितकशालिकलमेत्याद्युपक्रमे” दीर्घ शूककाञ्चनकेत्यादि “महाद्रूयकप्रभृतयः शालय”इत्य-न्तम् । काञ्चनस्य विकार अण् ।११काञ्चनविकारे त्रि० । “स काञ्चने यत्र मुनेरनुज्ञया” माघ । “निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति” मनुः । स्त्रियां ङीप् । “तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टि” मेघ० । किम द्वितीयान्तात् स्त्रियां चन सुग्ध० । १२काञ्चिदित्यर्थे अव्य० । “न च काञ्चन काञ्चनसद्मचितिम्” भट्टि । “न काञ्चन परिहरेत्” छा० उ० । द्विपदमिति बहव० । काचि बन्धने भावे ल्युट् । १३बन्धने न० ।

काञ्चनकदली स्त्री काञ्चनवर्णा कदली । स्वर्णकदल्याम् (चाँपाकला) राजनि० ।

काञ्चनकारिणी स्त्री काञ्चन बन्धनं करोति कृ–णिनि ङीप्० । शतमूल्यां शब्दच० । तस्या बहुमूलत्वेन बन्धनकारित्वात् तथात्वम् । [चौरिणीलतायाम् राजनि० ।

काञ्चनचीरी स्त्री काञ्चनमिव चीरमस्या गौरा० ङीष् । का

काञ्चनगिरि पु० काञ्चनमयस्तत्प्रधानो वा गिरिः शाक० त० । १सुमेरुपर्वते हेमच० ।२दामार्द्धकल्पितसवर्णाचले च । काञ्चनाचलसर्वाचलादयोऽप्यत्र ।

काञ्चनपुष्पक न० काञ्चनमिव पीत पुष्पमस्य कप् । आढक्य-वृक्षे राजनि० आढक्यशब्दे ८०५पृ० दृश्यम् ।

काञ्चनपुष्पी स्त्री काञ्चनमिव पुष्पमस्य ङीप् । गणिकारी वृक्षे राजनि० ।

काञ्चनप्रभ पु० ऐलवंश्ये नृपभेदे । ऐलपुरूरवोपक्रमे “अमावसोस्तु दायादो भीमो राजाथ जग्नजित् । श्रीमान् भीमस्य दायादो राजासीत् काञ्चनप्रभ ” हरिव०२७अ०

काञ्चनाक्ष पु० दानवभेदे ।“काञ्चनाक्ष कपिस्कन्धो व्याघ्राक्ष स्थितिकल्मष ” हरिवं० २४० अ० ।

काञ्चनार पु०काञ्चन तद्वर्णमृच्छति पुष्पेण, ऋ–अण् उप० स० । पीतपुष्पे कोविदारे काञ्चनवृक्षभेदे भावप्र० ।

काञ्चनाल पु० काञ्चनं तद्वर्णमलति अल–अण् उप० स० । पीतपुष्पे कोविदारे काञ्चनवृक्षभेदे शब्दर० ।

काञ्चनी स्त्री काञ्चते दीप्यतेऽनया काचि–दीप्तौ करणे ल्युट् ङीप् । १हरिद्रायाम् मेदि० २गोरोचनायाम् । काञ्चन तद्वर्णं चीरेऽस्या ङीप् । ३स्वर्णक्षीरिणीवृक्षे च राजनि० ।

काञ्चनीया स्त्री काञ्चनाय दीप्तौ हिता छ । १गोरोचनायाम् राजनि० काञ्चनस्येदम् उद्वत्वात् छ । २काञ्चनसम्बन्धिनि त्रि० । “काञ्चनीयाऽपि माला या न सा दुष्यति कर्हि-चित्” भा० अनु० १०४ अ० ।

काञ्चि(ञ्ची) स्त्री काचि–बन्धने कर्मणि इन् । रसनायाम् (चन्द्रहार गोट) इत्याद्यौ कटिबन्धनाभरणभेदे । “स्फुरदय-समनयितनगनमन्तकाञ्चि काञ्चिदस्सकरदः” माघ ।

काट्य त्रि० काटे विषममार्गे कूपे वा भव यत् । १विषममार्गभवे २कूपभवे च ३रुद्रभेदे पु० । “नम काट्याय च नीप्याय च” यजु० १६,३७, “नम काट्याय च गह्वरेष्ठाय च”। “काटे कूपे विषममार्गे वा भव” वेददी० ।

काठ पु० कण्यते तद्व्रतैः कठ–हठने कर्म्मणि घञ् । १पाषाणे त्रिका० । कठस्येदम् अण् । २कठसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

काठक न० कठानां धर्म्म आम्नायः समूहो वा वुञ् । १कठशाखाध्यायिधर्म्मे २तदाम्नाये ३तत्समूहे च “देवासुरयोर्द्वन्द्वेऽपि काठके” पा० कठशब्दे व्याख्यातमेतत् । “यद्वदेदीशश्रुतस्य कटुत्वमिति काठकम्” निरु० ।

काठिन्यफल पु० काठिन्यं फलेऽस्य । कपित्थे राजनि० ।

काठेरणि पु० ऋषिभेदे । तस्येदं तत्रभवो वा गहा० छ । काठेरणीय तत्सम्बन्धिनि तत्रभवे वा त्रि० ।

काण पु स्त्री कण–निमीलने सञ्ज्ञायां कर्त्तरि घञ् । १काके मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २एकचक्षुर्युक्ते त्रि० । काणत्वञ्च चक्षुरिन्द्रियशून्यैकगोलकवत्त्वम् । “पौनर्भवश्च काणश्च यस्योपपतिर्गृहे” “श्रोत्रियस्यो नयते काण षष्टेः श्वित्री शतस्य तु” अपाङ्क्तेयकथने मनु । “खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्” “काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणं परम्” मनु । अस्य निरुक्तौ ६श्च० “अटाविकाणे विकटे” इत्यत्र समधिकृत्य अन्याऽपि निरुक्तिर्दर्शिता यथा–“अटाविकाणे काणे विकटे विक्रान्तदर्शने इत्यौपमन्यव । कणतेर्वा स्यादणूभावकर्म्मण । कणति शब्दाणूभावे भाष्यतेऽनुकणतीति मात्राणूभावात् कणाद्दर्शनाणूभावात् काण” इति “परोपघातकृत् काणो वा स्यात् स सभीक्षिकाम्” शाता० परोपघातकर्म्मविपाकं काणत्वलक्षणम् । मनुना तु दीपनिर्वाणकर्म्मविपाकत्वमुक्तम् । “दीपहर्त्ता भवेदन्ध काणो निर्वापको भवेत्” ।

काणभूति पु० वररुचिनामकात्यायनेन बृहत्कथाख्याख्यानोद्देश्ये पिशाचत्वमाप्ते यक्षभेदे । “विन्ध्याटव्यां कुबेरस्य शापात् प्राप्त पिशाचताम् । सुप्रतीकाभिधो यक्ष काणभूत्याख्यया स्थित” “इत्याख्याय कथाः सप्त विन्ध्यान्ते, काणभूतये । पुनर्वररुचिस्तास्तु महतायैनमब्रवीत्” इति च बृहत्क० तद्विवृतिस्तत्रैव दृश्यम् ।

काणुक त्रि० कण–दीप्तौ वा० उकञ् । १कान्ते २क्रान्ते ३पूर्णीकृते च । “इन्द्रः सोमस्य काणुका” ऋ० ८,७७,४ । “काणुका कान्तानि क्रान्तानि सोमेन, कृतानि वा सोमपूर्णानि” भा० । निरुक्ते तु इमानर्थभेदमुक्त्वा ५,११, उक्तं यथा––“काणुका कान्तकानीति वा क्रान्तकानीति वा कृतकानीति वा इन्द्रः सोमस्य कान्त इति वा कणेघात इति वा कणेहत कान्तिहत इति” । तत्र पृषो० सर्व्वत्र साधु ।

काणूक पु स्त्री कणति कण–ऊकण् । वायसे उज्ज्व० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

काणेय पु स्त्री काणाया अपत्यम् “स्त्रीभ्यो ढक्” पा० ढक् । काणाया अपत्ये पक्षे “क्षुद्राभ्यो वा” पा० ढ्रक् । काणेरः तत्रार्थे पु स्त्री “क्षुद्राश्च अङ्गहीना शीलहीनाश्च” सि० कौ० । काणेयानां विषयो देश भैरिका० विधल् । काणेयविध तद्विषये देशे ।

काणेली स्त्री १अनूढायां कन्यायाम् २असत्यां स्त्रियाञ्च । “काणेलीमातः । पामरस्त्रस्य सार्धशतस्य कष्टम्” मृच्छ० ।

काण्टकमर्द्दनिक त्रि० कण्टकमर्द्दनेन निर्वृत्तम् अक्षद्यूता० ठक् । कण्टकमर्द्दनेन निर्वृत्ते सान्पाद्दौ ।

काण्ठेविद्धि पु स्त्री कण्ठे विद्ध ७त० सप्तम्या अलुक् कण्ठेविद्धनाम्मुनिभेदस्यापत्यम् इञ् । कण्ठेविद्धस्यापत्ये स्त्रियां तु गोत्रप्रत्ययान्तत्वात् वा ष्यञ् पक्षे ङीप् । काण्ठेविद्ध्या काण्ठेविद्धी वा ।

काण्ड पु न० कनी–दीप्तौ ड तस्य नेत्त्वं किच्च दीर्घः । १दण्डे २बाणे ३वर्गे ४स्तम्बे ५अवसरे ६जले च अम० । ७नाले (डाँटा) ८वृक्षस्कन्धे (गुँडि) ९स्तम्बे (गुल्मभेदे) १०निर्जने धर्म्मे ११नाडीवृन्दे १२वृक्षभेदे (गरएडे) मेदि० । १३श्लाघायां हेमच० । दण्डश्चात्र षोडशहस्तमितः, यथा यवादिदण्डश्च “काण्डान्तात् क्षेत्रे” पा० क्षेत्रे च काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि सति द्वे काण्डे प्रमाणमस्या सा द्विकाण्डा क्षेत्रभक्ति । “प्रमाणे द्वयसजिति” पा० विहितस्य मात्रच “प्रमाणे लोपो द्विगोर्नित्यमिति” वार्त्ति० लुक । क्षेत्रे किं द्विकाण्डी रज्जु ” सि०कौ० । “दर्भमा वत्सकाण्डेनाहन्ति” कात्या० ८,७,२० । वत्सकाण्डेन वत्सदण्डेनेत्यर्थः । बाणे ‘सचिप काण्डमादाय लगयामास यं मृगम्’ भा०अनु० २६५ श्लो० । वर्गे “अपातरकाण्डपतितमिव नभः” माघ “कृतकाण्डमिवो भाति” रामा० । “दर्भकाण्डमिव

१कटुकायाम् रत्नमाला। २स्कन्धरुहमात्रे त्रि०। "वीज काण्डरुहास्तथैव"मनु।

काण्डर्षि पु० काण्डस्य वेदभागभेदस्य ऋषिः तदधिकारेण विचारकः। वेदभागभेदमीमांसके जैमिन्यादौ त्रिका०। तत्र कर्मकाण्डमीमांसको जैमिनिः तेन हि "अथातो धर्म-जिज्ञासा" इत्यादिसूत्रजातेन कर्मकाण्डस्य विचारः कृतः। ब्रह्मकाण्डस्य विचारको वेदव्यासः, तेन हि "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यादिसूत्रजाते ब्रह्मकाण्डस्य विचारः कृतः। एवं भक्तिकाण्डस्य विचारकः शाण्डिल्य इति बोध्यम्।

काण्डवत् पु० काण्डोऽस्त्यस्य प्रहरणत्वेन मतुप् मस्य वः। शरधारिणि (तीरन्दाज) अमरः।

काण्डवारिणी स्त्री काण्डान् रिपुबाणान् वारयति स्मरणेन वृ-णिच्-णिनि। दुर्गायाम् "महागजघटाटोपयुगे नरवाजिनाम्। स्मरणात् वारयेत् बाणान् तेन सा काण्डवारिणी" देवीपु० ४५अ० देवीनामभेदनिरुक्तौ।

काण्डलाव त्रि० काण्ड लुनाति लू-अण् उप० स०। १इक्षुस्कन्धच्छेदके काण्ड लवितुम् "अण् कर्मणि च" पा०। क्रियार्थायां क्रियायां कर्मण्युपपदेऽण्। २काण्ड छेत्तुमित्यर्थे। काण्डलावो व्रजति" सि०कौ० काण्ड छेत्तुं व्रजतीत्यर्थः।

काण्डवीणा स्त्री काण्ड इव स्थूला वीणा। १स्थूलवीणायां चाण्डालवीणायाम्। काण्डस्य शरस्य विकारः बिल्वा० अण्। काण्डी वीणा कर्म०। २शरमय्यां वीणायाम् २ "गोधावी-णा काण्डवीणाश्च पत्न्योऽवादयन्त्युपगायन्ति" कात्या० १३, ३,१७। "शरकाण्डमय्यो वीणा काण्डवीणा" कर्क।

काण्डसन्धि पु० ६त०। ग्रन्थौ पर्वणि (पाब्)(गाँट) राजनि०

काण्डस्पृष्ट पु० स्पृष्ट गृहीत काण्ड येन निष्ठान्तत्वात् परनि०। शस्त्राजीवे अमरः।

काण्डहीन न० काण्डेन हीनम् ३त०। भद्रमुस्तके शब्दच०।

काण्डिका स्त्री काण्डोऽस्त्यस्या प्राशस्त्येन ठन्। १लङ्का-मकधान्यभेदे २वालुकामामकर्कटीभेदे च राजनि०।

काण्डिन् त्रि० काण्डः शस्त्रोऽस्त्यस्य प्राशस्त्येन इनि। प्रशस्तगुल्मयुक्ते स्त्रियां ङीप्। 'अंशुमती काण्डिनीर्या विशाखा हुयामि ते वीरुधः' अथ० ८, ७ ४।

काण्डीर पु० काण्डो बाणोऽस्त्यस्य इत्यर्थे "काण्डाण्डादीरन्नी-रचौ पा०" इत्युक्तेः ईरन् ईरचौ वा। १बाणास्त्रधा-रिणि (तीरन्दाज) अमरः 'काण्डीरः खाड्गिकः शार्ङ्गी" भट्टि बाणाकारशिखावत्त्वात् २अपामार्गे काण्डेल इति ख्याते ३लताभेदे च राजनि० ४मञ्जिष्ठायां स्त्री रत्नमाला स्वार्थे गौरादित्वात् ङीप्। [तृणभेदे राजनि०।

काण्डेक्षु पु० काण्डे इक्षुरिव (तालमाखना) इति ख्याते काश-

काण्डेरी स्त्री काण्ड बाणाकारं हस्तिदन्तमिव पुष्पम् ईर्त्ते ईरङ्-गतौ अण् गौरादेराकृतिगणत्वात् ङीप् पा०, मुग्ध०मते ईप्। नागदन्तीवृक्षे रत्नमाला।

काण्डेरुहा स्त्री काण्डे रोहति रुह-क ७त० अलुक्स०। (कट्की) कटुकीवृक्षे रत्नमा०। [अमरे पाठान्तरम्।

काण्डोल पु० काण्डोल+प्रज्ञा० स्वार्थे अण्। काण्डोलशब्दार्थे

काण्व पु० काण्वस्य कण्वगोत्रापत्यस्य छात्रः कण्वादि० अण् यलोपः। १कण्वगोत्रापत्यस्य छात्रे 'यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्च शतैर्विभुः। जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिना-दयः' भाग० १२, ६ ७७। २तदधीतशाखायां स्त्री ङीप्। कण्वस्यापत्यं शिवा० अण्। ३कण्वापत्ये पु० स्त्री "याभि काण्वस्योप बर्हि" ऋ० ८, १, ८। "इत्था धीमन्तमद्रिवः काण्वं मेध्यातिथिम्" ८,२,४०। "काण्व कण्वस्य पुत्रम्" भा०। गोत्रापत्ये तु गर्गा० यञ्। काण्व्य तद्गोत्रापत्ये बहुषु तस्य लुक्। स्त्रियां गोत्रान्तत्वात् ङीप् यलोपश्च। काण्वी तद्गोत्रापत्यस्त्रियाम्। "काण्वीपुत्रात् काण्वीपुत्रः" इ० उ० वेदवंशवर्णने। ततः स्त्रियां लोहिता० ष्फक्। काण्वा-यनी। ततो युन्यपत्ये तु "यञिञोश्च ४।१।१०१" पा० फक्। काण्व्यायन तदीययुवापत्ये पु० स्त्री। कण्वेन दृष्टं साम अण्। ४कण्वदृष्टे सामभेदे। "कौत्सं भवति काण्वं भवति" श्रुतिः। तच्च साम गेय(वे)गाने १६प्रपाठके दृश्यम्।

कात् अव्य० कुत्सितमतत्यनेन अत-आधारे क्विप् को कादेशः। तिरस्कारे तिरस्कारस्य कुत्सितप्राप्तिहेतुत्वा-त्तथात्वम्। "यन्मयैश्वर्यमत्तेन गुरुः सदसि कात्कृतः" भाग० ६ ७,९। "कात्कृतस्तिरस्कृतः" श्रीधरः।

कातन्त्र न० ईषत्तन्त्रमस्य कोः कादेशः। कलापकव्याकरणे तच्च कार्त्तिकेयप्रसादेन सर्ववर्मणा कृतं यथोक्तं वृहत्-कथासारे सर्ववर्माख्यभापतेयुपक्रमे "ततोऽन्तः प्रमणा तेन स्कन्देन मम दर्शनम्। दत्तं ततः प्रविष्टा मे मुखे मूर्त्ता सरस्वती। अथासौ भगवान् साक्षात् षडभि-राननपङ्कजैः। "सिद्धो वर्णसमाम्नाय" इति सूत्रमु-दैरयत्। तच्छ्रुत्वैव मनुष्यत्वसुलभाच्चापलात् परम्। उत्तरं सूत्रमभ्यूह्य स्वयमेव मयोदितम्। अथा-ब्रवीत् स देवो मा नावदिष्यः स्वयं यदि। अनतिप्र-दिदं शास्त्रं पाणिनीयोपमर्दकम्। अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात्

[illegible]

ल्पोक्तिः उपाकर्मप्रकारश्च । ९ ख० यवमानादिशब्दानां पारिभाषिकार्थकथनम् । चैटोत्सर्गकथनं तत्र बलिप्रकार सूतकादिना तदकरणे प्रायश्चित्तकर्त्तव्यताविधानम् तत्र बलिदानप्रवर्जनञ्च । सर्वयज्ञकमण्डलगोलकचीवरशब्द-परिभाषा । घृतमन्थनप्रकार । १० ख० । पशुप-स्कारस्थानविशेषकथनम् । पश्वदाने एकादशस्थान-कथनम् । पश्वभावे पायसपिण्डैर्होमविधानम् श्राद्धे पिण्डदानप्राधान्यं गयादौ पिण्डमात्रदानदर्शनादिति परमतमुक्त्वा अन्नदानस्य प्राधान्यमिति स्वमतकथनम् । आमश्राद्धविधाने पिण्डाभाव इत्युक्तिः । दीपार्घ्यमधु-पर्कादिशब्दपरिभाषा" ।

अनेनैव धर्मसंहिता कृता । "मन्वत्रिविष्णुहारीत-याज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः । यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायन-बृहस्पती" इत्युपक्रमे "धर्मशास्त्रप्रयोजकाः" याज्ञ० । तत्र च प्रायेणाशौचविवादनिर्णयः । कातीयश्रौत-गृह्यसूत्रधर्मानुक्रमणिकादिकमनेनैव कृतम् । वररुचि-नामकात्यायनस्य पुष्पदन्तावतारत्वकथा च बृहत्-कथायाम् । बृहत्कथावतारकाणभूतये स्वजन्मादि श्रावणरूपशापान्तसम्पर्कं स्वजन्मकथादि तत्रोक्तं यथा । "ततः स मर्त्यवपुषा पुष्पदन्तः परिभ्रमन् । नाम्ना वररुचिः किन्तु कात्यायन इति श्रुतः । पारं सम्प्राप्य विद्यानां कृत्वा नन्दस्य मन्त्रिताम् । खिन्नः समाययौ द्रष्टुं कदाचित् विन्ध्यवासिनीम्" इत्युपक्रम्य तस्य काणभूतिना सह मेलने जाते काणभूतिना निजशापा-दिवृत्तान्ते उक्ते । "इत्थं मे शापदोषोऽयं पुष्पदन्तागमा-वधि । इत्युक्त्वा विरते तस्मिन् काणभूतौ च तत्-क्षणम् । स्मृत्वा वररुचिर्जातिं सुप्तोत्थित इवावदत् । स एव पुष्पदन्तोऽहं मत्तस्तां शृणु कथाम् । इत्युक्त्वा ग्रन्थ लक्षेण सप्त सप्त महाकथा । कात्यायनेन कथिता काणभूतिस्ततोऽब्रवीत्" इत्युपक्रम्य "सद्वृत्तं हि निजवृत्तान्त जन्मन प्रभृति प्रभो" इति काणभूतिप्रश्ने "ततो वररुचिस्तस्य प्रणतस्यानुरोधतः । सर्वमाजन्मवृत्तान्त विस्तरादब्रवीदिदम् । कौशाम्ब्यां सोमदत्ताख्यो नाम्ना अग्निशिख इत्यपि । द्विजोऽभूत् तस्य भार्या च वसुदत्ताभि-धाऽभवत् । तस्यां तस्मात् द्विजवरात् एष जातोऽस्मि-शापतः" इति स्वजन्मभूम्यादिकमुक्तम् । पश्चाच्च व्याडि-समीपे तन्माता तस्य जन्मवृत्तान्तो यथा वर्णितस्तदप्यु-क्तं तत्रैव "तथा हि पूर्वं जातेऽस्मिन्नेकपुत्रे मम स्फुटा । गगनादेवमुद्भूदशरीरा सरस्वती । एकश्रुतिधरो जातो विद्यां वर्षादवाप्स्यति । किञ्च व्याकरणं लोके प्रतिष्ठां प्रापयिष्यति । नाम्ना वररुचिश्चायं तत्तदस्मै हि रोचते । यद् यद् वरं भवेत् किञ्चिदित्युक्त्वा वागुपारमत्" इत्य तज्जन्मकथान्ते व्याडीन्द्रदत्ताभ्यां तन्मातुः सकाशादभ्यर्थ्य तं गृहीत्वा तेन सह वर्षसमीपं गतमित्यप्युक्तं तत्रैव यथा "व्याडीन्द्रदत्तौ तस्मान्निर्गतौ नगरात्ततः । अथ क्रमेण वर्षस्य गृहं प्राप्ता वयं गुरोः" इत्युपक्रमे "अध्यापयितुमस्माश्च प्रवृत्तोऽभूदसौ ततः । सकृच्छ्रुतं मया तत्र, द्विः श्रुतं व्याडिना तथा । त्रिः श्रुतञ्चेन्द्र-दत्तेन गुरुणोक्तमगृह्यत" इति स्वस्य वर्षसमीपेऽध्ययनं वर्णितम् । "अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महानभूत् । तत्रैकः पाणिनिर्नाम जडबुद्धितरोऽभवत् । स शुश्रूषापरिक्लिष्टः प्रेषितो वर्षभार्यया । अगच्छत् तपसे खिन्नो विद्याकामो हिमालयम् । तत्र तीव्रेण तपसा तोषितादिन्दुशेखरात् । सर्वविद्यामुखं तेन प्राप्तं व्याकरणं नवम् । ततस्तत्रावयोर्वादे प्रयाताः सप्त वासराः । अष्ट-मेऽह्नि मया तस्मिन् जिते तत्समनन्तरम् । नभःस्थेन महाघोरो हुङ्कारः शम्भुना कृतः । तेन प्रनष्टमैन्द्रं तदस्मद्व्याकरणं भुवि । जिताः पाणिनिना सर्वे मूर्खी-भूता वयं पुनः" । "अत्रान्तरे तुषाराद्रौ कृत्वा तीव्रतरं तपः । आराधितो मया देवो वरदः पार्वतीपतिः । तदेव तेन शास्त्रं मे पाणिनीयं प्रकाशितम् । तदिच्छानु-ग्रहादेव मया पूर्णीकृतं च तत्" ।

अनेनैव पाणिनिव्याकरणतात्पर्यप्रकाशकं परिशिष्टरूपो वार्त्तिकपाठोऽनिरमायि स च "सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः" इत्या-दिकः अष्टाध्याय्यात्मकः । बृहत्कथायाम् "तदेवानीय दत्ता मे योगनन्देन मन्त्रिता" इत्यनेन वररुचेस्तन्मन्त्रि-ताकरणं वर्णितम् । तेन पाणिनेर्वररुचिनामकात्यायनस्य च योगनन्दसमकालता प्रतीयते । बृहत्कथाया इदा-नीमप्राप्यत्वेऽपि तत्कथासारस्याधुनोपलम्भात् तत्र च यथावर्णितकथताऽवगम्यते बृहत्कथासारस्य चाप्रामाण्य-नाशङ्कनीयं तत्कथासारे "यथामूलं तथैवैतन्न मनाग-प्यतिक्रमः । ग्रन्थविस्तरसंक्षेपमात्रं भाषा च भिद्यते" इत्युक्त्या बृहत्कथामूलकतायास्तत्कथासारस्योक्तेः । स च कतगोत्रापत्यत्वात् कात्यायनः । अतएव हरिवं० "ततः कात्यायनाः स्मृताः" इति वक्ष्यमाणत्वात् अस्य-

[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]"

कातर त्रि [illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]" । [illegible]
[illegible] "कातरोऽपि [illegible]" [illegible] । [illegible] कातरेण" [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
(कातरा) [illegible] । [illegible] । कातराख्य [illegible] "[illegible]"
[illegible] । [illegible]

कातल [illegible] । (कातला) [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible]

काति स्त्री [illegible] । [illegible] ।

कातीय त्रि [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

कात्तृ [illegible] । [illegible]

कात्यायन [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

मोक्तिः उपाकर्मप्रकारश्च । ९ख० यज्ञपात्रादिशब्दानां पारिभाषिकार्थकथनम् । जेष्ठोत्सर्गकथनं तत्र बलिप्रकार स्रुतकादिना तदकरणे आग्रहायणिककर्त्तव्यताविधानम् तत्र बलिदानमवर्जनञ्च । तं यम्बकमराडकगोलकचीवरशब्द-परिभाषा । चतुरन्नप्रकारः । १०ख० । पञ्चम-स्कारस्थानविशेषकथनम् । पञ्चयदाने एकादशस्थान-कथनम् । पञ्चभावे पायसपिण्डे होमविधानम् श्राद्धे पिण्डदानप्राधान्यं गयादौ पिण्डमात्रदानदर्शनादिति परमतमुक्त्वा अन्नदानस्य प्राधान्यमिति स्वमतकथनम् । आमश्राद्धविधाने पिण्डाभाव इत्युक्तिः । सौपार्घ्यमधु-पर्कादिशब्दपरिभाषा'।

अनेनैव धर्मसंहिता कृता । "मन्वत्रिविष्णुहारीत-याज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिरा । यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायन-वृहस्पती" इत्युपक्रमे "धर्मशास्त्रप्रयोजकाः" याज्ञ० । तत्र च प्रायेणाष्टादशविवादनिर्णय । कातीयश्रौत-स्मृत्यसूत्रसर्वानुक्रमणिकादिकमनेनैव कृतम् । वररुचि-नामकात्यायनश्च पुष्पदन्तावतारस्तत्कथा च वृहत्-कथायाम् । सुप्रतीकयक्षावतारकाणभूतये स्वजन्मादि श्रावणरूपशापान्तमुपवर्ण्य स्वजन्मकथादि तत्रोक्तं यथा । "तत स मर्त्यवपुषा पुष्पदन्तः परिभ्रमन् । नाम्ना वररुचिः किन्तु कात्यायन इति श्रुत । पारं सम्प्राप्य विद्यानां कृत्वा नन्दस्य मन्त्रिताम् । खिन्नः समाययौ द्रष्टुं कदाचित् विन्ध्यवासिनीम्" इत्युपक्रम्य तस्य काणभूतिना सह मेलने जाते काणभूतिना निजशापा-दिवृत्तान्ते उक्ते । "इत्य मे शापदोषोऽयं पुष्पदन्तागमा-वधि । इत्युक्त्वा विरते तस्मिन् काणभूतौ च तत्-क्षणम् । स्मृत्वा वररुचिर्जातिं सुप्तोत्थित इवावदत् । सएव पुष्पदन्तोऽहं मत्तस्तां कथां शृणु । इत्युक्त्वा ग्रन्थ लक्षेण सप्त सप्त महाकथा । कात्यायनेन कथिता काणभूतिस्ततोऽब्रवीत्" इत्युपक्रम्य "तद्ब्रूहि निजवृत्तान्त जन्मप्रभृति मे प्रभो ।" इति काणभूतिप्रश्ने "ततो वररुचिस्तस्य प्रणतस्यानुरोधत । सर्वमाजन्मवृत्तान्त विस्तरादब्रवीदिदम् । कौशाम्ब्यां सोमदत्ताख्यो नाम्ना ग्निशिख इत्यपि । द्विजोऽभूत् तस्य भार्य्या च वसुदत्ताभि धाऽभवत् । तस्यां तस्मात् द्विजवरात् एष जातोऽस्मि-शापत " इति स्वजन्ममूल्यादिकमुक्तम् । पश्चाच्च व्याडि-समीपे तन्मातुस्तस्य जन्मवृत्तान्तो यथा वर्णितस्तदप्यु-क्तं तत्रैव "तथा हि पूर्वं जातेऽस्मिन्नेकपुत्रे मम स्फुटा । गगनादेवमुदभूदशरीरा सरस्वती । एकश्रुतिधरो जातो विद्यां वर्षादवाप्स्यति । किञ्च व्याकरण लोके प्रतिष्ठां प्रापयिष्यति । नाम्ना वररुचिश्चाय तत्तदस्मै हि रोचते । यद्यद्वरं भवेत् किञ्चिदित्युक्त्वा वागुपारमत्" इत्य तज्जन्मकथान्ते व्याडीन्द्रदत्ताभ्यां तन्मातुः सकाशादभ्यर्थ्य त गृहीत्वा तेन सह वर्षसमीपं गतमित्यप्युक्तं तत्रैव यथा "व्याडीन्द्रदत्तौ तरसा निर्गतौ नगरात्तत । अथ क्रमेण वर्षस्य गृहं प्राप्ता वयं गुरो" इत्युपक्रमे "अध्यापयितुमस्माकं प्रवृत्तोऽभूद्वर्षो तत । सकृच्छ्रुत मया तत्र, द्वि श्रुतं व्याडिना तथा । त्रि श्रुतञ्चेन्द्र-दत्तेन गुरुणोक्तमगृह्यत" इति स्वस्य वर्षसमीपेऽध्ययन वर्णितम् । "अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महा-नभूत् । तत्रैक पाणिनिर्नाम जडबुद्धितरोऽभवत् । स शुश्रूषापरिक्लिष्ट प्रेषितो वर्षभार्य्यया । अगच्छत् तपसे खिन्नो विद्याकामो हिमालयम् । तत्र तीव्रेण तपसा तोषितादिन्दुशेखरात् । सर्वविद्यामुखं तेन प्राप्तं व्याकरणं नवम् । ततश्चागत्य मामेव वादायाह्वयते स्म सः । प्रवृत्ते चावयोर्वादे प्रयाताः सप्त वासरा । अष्ट-मेऽह्नि मया तस्मिन् जिते तत् समनन्तरम् । नभःस्थेन महाघोरो हुङ्कारः शम्भुना कृत । तेन प्रनष्टमैन्द्रं तदस्मद्व्याकरण भुवि । जिताः पाणिनिना सर्वे मूर्खी-भूता वय पुन" । "अत्रान्तरे तुषाराद्रौ कृत्वा तीव्रतर तप । आराधितो मया देवो वरद पार्वतीपतिः । तदेव तेन शास्त्रं मे पाणिनीयं प्रकाशितम् । तदिच्छानु-ग्रहादेव मया पूर्णीकृत च तत्" ।

अनेनैव पाणिनिव्याकरणतात्पर्यप्रकाशकः परिशिष्टरूपो वार्त्तिकपाठो निरमायि स च "सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियम" इत्या दिक अष्टाध्यायात्मक । वृहत्कथायाम् "तदैवानीय दत्ता मे योगनन्देन मन्त्रिता" इत्यनेन वररुचेस्तन्मन्त्रि-ताकरण वर्णितम् । तेन पाणिनेर्वररुचिनामकात्यायनस्य च योगनन्दसमकालता प्रतीयते । वृहत्कथाया इदा-नीमप्राप्यत्वेऽपि तत्कथासारस्याधुनोपलम्भात् तत्र च यथावर्णितकालताऽवगम्यते वृहत्कथासारस्य चाप्रामाण्य माशङ्कनीय तत्कथासारे "यथामूलं तथैवैतन्न मनाग-प्यतिक्रम । ग्रन्थविस्तरसंक्षेपमात्रमभाषा च भिद्यते" इत्युक्त्वा वृहत्कथामूलकतायास्तत्कथासारस्योक्ते । स च कतगोत्रापत्यत्वात् कात्यायन । अतएव हरिव० "तत. कात्यायना. स्मृता." इति कतस्य निर्देशात् अन्य-

[illegible] इति । [illegible] प्राचीनेन [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] (अन्ये [illegible]) । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] इति । [illegible] ।

चिमात्रपृथुकराकारवृत्तातकाय कार्य्याः । माना-
भी जुहूः । उपभृद्ध्रुवे, वैकङ्कती ध्रुवा, एतेषां
हस्तप्रमाणमेकस्य वा प्रमाणं स्रुच कारयेत् । अग्नि-
होत्रहवणी वैकङ्कती, अग्निहोत्रहवणी वैकङ्कत । यैः
पात्रैर्होमो न क्रियते तानि सर्व्वाणि वारणानि भवन्ति
तानि चोलूखलमुसलशूर्पेडापात्रीपिष्टपात्रीपुरोडाशपात्री-
शम्याकृष्णाजिनादीनामभ्युपवेषान्तानामग्निहोत्रस्थाल्याश्च
प्रक्षालनार्थमपि । तत्रोलूखलमुसले खादिरके । शूर्पं
वाङ्मात्रः पीठाकार । इडापात्री पिष्टपात्री चार-
त्निमात्र्यौ मध्यसंग्रहीते । पुरोडाशपात्री प्रादेश-
मात्री समचतुरस्रा चतुरङ्गुलखातवती । शम्या प्रादेश
द्वादशाङ्गुला । अग्निहोत्रस्य स्थाल्याकार वहतः
समनाकार वा तदेव द्वितीयमपिधानपात्रम् । अङ्कुरस्तं
शोभयत् खातवत् । आयमानि चारत्निमात्रदीर्घाणि
प्रादेशमात्रविपुलानि । सर्व्वेषु पात्रेषु मुखाभिघारार्थं
बिलानि कार्य्याणि । अनादृते सोमयागमपात्राणि
वैकङ्कतानि कार्य्याणि । चोदयति साम खादिर-
चमसम् । अश्वदाभ्यपात्रमौदुम्बरम् । वाजपेये सप्त-
दशपशुपात्राणि वरवत्सभवानि । सोमपशुपात्राण्यपि ।
ऋत्यमानि वा" । इदिन प्रणीतोत्करान्तरेण सर्व्वदा
गमनागमनार्थो मार्गः, सोत्तरवेदिकेषु कर्म्मसु चात्वालोत्-
करयोरन्तरालेन मार्गः ।

४क० १८ख० । तत्र विहितद्रव्याभावे काम्यं कर्म्म-
नारब्धव्यम् । नित्यन्तु मुख्यद्रव्याभावे प्रतिनिधिनाप्या-
रब्धव्यम् । काम्येऽद्रव्यदाय आरब्धेऽसम् मुख्यद्रव्या-
पचारे प्रतिनिधिद्रव्येण समापनम् । न तु असमाप्तस्य
त्यागः । नित्ये तु आरब्धे अनारब्धे वा प्रतिनिध्युपा-
दानमिति भेदः । काम्यस्य त्वल्पकार्य्यत्वाभावात् प्रति-
निधिना नारम्भः । आरब्धे चावश्यसमापनीयत्वात्
समाप्त्यर्थं प्रतिनिधिर्भवति । दीक्षितस्य पयआदिके
व्रतेऽपि प्रतिनिधिरस्ति । प्रतिनिधिना करणपक्षे
मुख्यद्रव्यवाचकपदघटितमन्त्रे ऊहो न कार्य्यः । यत्र
त्वाम्नानेन विहित तत्र ऊहः । विकल्पस्थले अन्यतर
द्रव्यारब्धे कर्म्मणि दैवात्तस्य दोषे, विनाशे वा तत्प्रतिनिधि-
द्रव्यान्तरेणैव समाप्य न तु वैकल्पिकद्रव्येण यथा
व्रीह्यारब्धे कर्म्मणि व्रीहिनाशदोषयोः व्रीहिसदृशनीवा-
रादिना समापन न तु यवेन, एवमन्यत्र । व्रीह्यभावे
नीवारैः प्रयोगे आरब्धे नीवारेषु विनष्टेषु कथञ्चिद्

व्रीहिप्राप्तौ व्रीहिभिरेव, यवप्राप्तौ व्रीहिसदृशैरेव कर्म्म
समापनम् न नीवारसदृशैः, नापि वैकल्पिकैर्यवैः । साद्गु-
ण्यार्थ एवं प्रयोजनासिद्धौ तत्सदृशप्रतिनिधिनैव कर्म-
कार्य्यम् । यत्र कृष्णा गौः पयोविहितास्तत्र कृष्ण-
गोऽसम्भवे शुक्लगोदुहि कर्म कार्य्यं न तु कृष्णनी-
वारैः गव्यस्य द्रव्यापेक्षया मुख्यत्वात् । पुनः पयसपदा
गुण हित्वा श्वेतगवायाप्यपि गो पयसा होमो न तु
पुरुषकृतया मेध्या पयसा । एवमार्द्रत्वगुणाभावे शुष्क-
पलाशैरपि कर्म कार्य्यं न तु आर्द्रत्वसिद्धिन्तरेण तत्
सर्व्वत्र । एवं मानित्वादिस्वकर्म्मसु पाठ्यमक्रोशलाभेऽपि
आदानदयपयापुरोडाशमिष्टिस्मसूर्या व्रीह्य एव
ग्राह्या न तु मानित्वादिस्वकार्य्यपर्याप्ता नीवारा इति
१क० १०ख० । अथ श्रुतिपाठमन्त्रपाठार्थसिद्धिक्रमेण
पदार्थानुष्ठानम् । तत्र च पाठक्रमार्थसिद्धिक्रमयो-
र्विरोधे तत्र पाठक्रममनादृत्यार्थसिद्धिक्रमोपादेयः । यथा
"स वै पशुं गायत्र्या पशूनामपाकरोति तामाप्निनन्ति"
इत्यत्र पाठक्रममनादृत्य पूर्व्वं छेदनं ततोऽपाकर-
णम् । यत्र तु श्रुतिपाठक्रमयोर्विरोधः "संस्थिते यज्ञे
ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयादिति" श्रुतिः संस्थिते यज्ञे ब्राह्म-
णतर्पणं विदधाति पाठक्रमस्तु मानित्वावदानात् पूर्व्वम् ।
तत्र श्रुतिक्रमेण संस्थितएव कार्य्यम् न पाठक्रमेण । यत्र
च श्रुतिपाठमन्त्रपाठयोर्विरोधः तत्र श्रुतिपाठक्रममनादृत्य
मन्त्रपाठक्रमेण कार्य्यम् । यथा सोऽपावाव्यमधिमन्थ-
नीयमिन्धयत्न विधाय, तदनन्तरमेवोद्वासनं विहितम्
मन्त्रक्रमस्तु पश्चीभ्रमाने इति विरोधः तत्र-
मन्त्रपाठक्रमेणैवाध्युद्वासनम् । यत्र बहूनां प्रधानानां
सह प्रयोगस्तदा सन्निपत्योपकारका पदार्था सर्व्वेषां
प्रधानानां पृथक् पृथक् स्वस्वपदार्थानुसमये कार्य्या,
यथा सप्तदशसु प्राजापत्येषु पशुषु सर्व्वेषां प्रथम
मुपाकरणं ततः सर्व्वेषां नियोजनम् ततः सर्व्वेषां
प्रोक्षणमित्यादि । आरात् कारकास्तु तन्त्रेण कार्य्या न
तेषु क्रमश्चिन्ता । यथा दर्शादौ प्रयाजादय आरा-
दुपकारकास्तन्त्रेण कार्य्याः । पशुएकविंशति एका-
दशादिकपालोपधानस्य एकैकस्य कार्य्यम् । सोमे चैके-
कस्य अङ्गस्थानादन्तं प्रत्येक कार्य्यम् । सर्व्वत्र-
हविषोऽवदानं प्रदानान्तं कार्य्यम् । देवताऽभेदे हवि-
र्भेदे देवतागुणे वा उपांश्वादिकेऽभिन्ने दानान्तमव-
दानं न भवति किन्तु क्रमेण सर्व्वाण्यवदाय यथा

[illegible] इति । [illegible] प्राचीनेन [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] (अस्मे [illegible]) । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] इति । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

द्रव्यविभागे यजमानपत्नीप्रकारकाद्धरणमन्त्रे च तथाऽस्ति
भागाद्युपकारकल्पितम् ।
दक॰ ४।७।२० । विकल्पस्थले एकेन कार्यकरणम् ।
एकार्थेषु बहुषु विहितेषु मन्त्रेषु यथा पौर्ण-
मास्यामग्निसमन्वाधानादीनाम् अग्न्यन्वाधानमन्त्राणाम् ।
होतृमन्त्रयोऽपि याज्यानुवाक्ययोर्न समुच्चय । मता च
याज्या पुरोनुवाक्या च दर्शपौर्णमासयागे एकैकैव ।
दर्शाभिमतफलायविकारार्थं समुच्चय । यथाऽऽधे मन्त्रा-
णामेकमुख्य प्रयोग, न वाहिमासेनैव नापि ब्राह्मण
स्वरेण । ब्राह्मणव्याख्यानमन्त्राणामयाजमानाना यज्ञाणां
वहितावदेव स्वरेण प्रयोगोऽन्यैकश्रुतिस्वरेण । आधाने
विहितदक्षिणाभेदस्य विकल्पः, न समुच्चय । अनेक
आपनदे कर्माणि अभ्यासोऽर्था समुच्चय । सर्वपशुना
नामि कार्याणि । सोमक्रये विहितगवादिद्रव्यदानस्य
दृष्टार्थत्वात् न समुच्चय । सर्वत्र गार्हपत्याहवनीययो
प्रदक्षिणोऽन्यापसव्यात्पि अपसव्योऽन्यत्र च प्रदक्षिणा
एव कार्या । विहारोत्तरत सर्वकर्म कार्यम् ।
विहारस्य दक्षिणत ब्रह्मयजमानयोरासने कार्ये । तथा-
ऽपि मध्ये यजमानस्य वेदि स्पृष्ट्वा (वेदिमध्ये पादाप
निधाय) उपवेशनम् । पश्चात् ब्रह्मोपवेशनम् । अना-
देशेऽध्वर्यु यजुर्विहितकर्म कुर्यात् आदेशे तु अन्योऽपि ।
विरोधे तु अन्योऽपि कर्त्ता यथा पेषणेऽध्वर्योर्व्यापृतत्वेन
विरोधात् कपालोपधानमग्नीत् कुर्यात । हविष्पात्रमा-
त्राग्निसामीप्यत्र समावेशे यद्यत् पूर्वं सम्पन्नार्, यद्य
उत्तर तद्वहिर्भवति । हविषामपि मध्ये पूर्वं पूर्वं हवि
रन्तरं कार्यं उत्तरमुत्तर बहि । मतापमाद्यग्निसाध्य-
संस्कारा गार्हपत्याग्नौ कार्या । सर्व कर्मसु हवि श्रपण
गार्हपत्ये आहवनीये वा कार्यम् । संस्कारस्यहित एत
मात्रसाध्यगत्वाद्योपात्र । एत च यद्यपि आगम् ।
द्रव्यविशेषानुक्तौ सर्वत्र एतेन होम कार्यं विशेषवचने
तेनैव । पात्रासनात् वहिष्य पुरोप निश्चेत् । आहवनीये
यजतय, आज्यभागोपांशुयाजादय आज्यहविषस्ता
स्रुवात आज्य स्वाहेत्या चतुरवदाय कार्या । इडा-
भागित्वाधारानश्वके स्रुवात कुर्वन्ति । आघारौ प्राञ्चौ
परिदर्ज्या वा होतव्यौ उभयपक्षेऽपि ऋजू दीर्घौ सन्ततौ
च तौ कार्यौ । अनादेशेऽपि होमा आहवनीये एव
कार्या । आदेशे तु यथादेश मन्त्रवाग्नौ । आदेशाभावे
सर्वत्र सकृदपहृतमेव होतव्यम् आदेशविशेषेऽन्यथा ।

दक॰ २।१।२० । सर्वत्र व्रीह्योर्यवयोर्वा हवींषि भवन्ति ।
आग्रायणानन्तर यवाग्रयणात्पूर्वं व्रीहिभिरेव दर्श-
पौर्णमासौ कार्यौ यवाग्रयणानन्तर च प्राग्व्रीह्याग्रय-
णात् यवैरेव तौ कार्यौ । आपस्तम्बमते सर्वदा व्रीहिभि-
रेवेति भेद । दर्शपौर्णमासयोरेवाद्य स्यान्नियम न विक-
तौ । द्विरवदानविधाने पुरोडाशचतुर्थीर्मध्यदेशात् अङ्गु-
ष्ठपर्वमात्र तिरश्चीनम् आद्यमवदानम । द्वितीय
तु हवि पूर्वभागात् तथावदानम् । तथावदानयोर्मध्य-
दामध्यभावेनैव कार्यम् । पञ्चार्षेयाणां जमदग्नीनां
जामदग्न्यप्रवराणाम् हविष त्रिरवदानम् । तत्राद्य
मध्यात्, द्वितीय पूर्वभागात्, तृतीयम् पश्चाद्भागात् ।
यत्र आज्यभागपत्नीसंयाजोपांशुयाजाग्निहोत्रहोमा-
दौ चतुरवदान विहित तत्र जमदग्नीनां पञ्चावदा-
नम् । दधिपयसोरपि स्रुवेणावदानपञ्चकम् ।
तदङ्गुष्ठपर्वमात्रमेव कार्यम् ।
पुरोडाशादिहविषोऽवदानात् प्रथमभाज्य सकृदवदाय
ततोऽन्यद्धविरवदेयम् । पश्चादन्ते आज्य सकृदवदेयम् ।
स्विष्टकृद्धोमे तु प्रधानावदानादिक्रमेण हविषोऽवदानम ।
यथा च ऐन्द्राग्ने प्रधानयागेऽवदानद्वयं विहित तथा
स्विष्टकृद्धोमे सकृदवदानम्, ऐन्द्र प्रधानेऽवदानत्रय तथा
हविष उत्तरार्द्धादेव स्विष्टकृति अवदानद्वयम् । यत्र यत्र
चतुर्णोऽवदाने त्रि चतुर्थोऽवदानम् । उपस्तार सकृत् ।
उपस्तृ अभिघारणं तु द्विवार भवति । हविषोऽवदेयान-
न्तरभवो प्रत्यभिघारणम् । स्विष्टकृदवदानानन्तरम् हविषो
न प्रत्यभिघारणम् । एककपाल पुरोडाश सर्वहुत
कार्य । चतुर्थ्यन्तेन देवतापदेनानुवचनप्रैषा कार्या
यथा अग्नयेऽनुब्रूहि प्रेषरूपा । आश्रावणानन्तर
यत्र मैत्रावरुण प्रैष्यते तत्रापि चतुर्थ्यन्त देवतापद
प्रयोज्यम् । अग्नये प्रेष्य, सोमाय प्रेष्येत्येवम् । आ-
श्रावणानन्तर यत्र मैत्रावरुणस्य प्रैषाभावस्तत्र द्वितीया-
न्त देवतापद प्रयोज्यम् । अग्नि यज सोम यजेत्येवम् ।
प्रैषसम्बन्धिन्यनुवाचने द्रव्यार्थ षष्ठी भवति यथा इन्द्रा-
ग्निभ्या छागस्य हविषोऽनुब्रूहीति । यथार्थं धाना सोमेभ्य
इति प्रैषद्वये तु न षष्ठी । यत्रापि यजेति विहित
यथा नामग्राह यजेति तत्र ब्राह्मणान् प्रति । तत्र देवता-
पद न प्रयोज्यम् । प्रजापतिं यजेत्येव प्रयोज्यम् ।
यत्र यत्र मन्त्रे असाविति पद श्रूयते तत्र तत्र असा-
विति पदमपनीय तस्य स्थाने तत्पदवाच्यस्य संबोधनो-

द्रव्यविनाशे सन्निपत्योपकारकाङ्गसहितस्यैव तस्यावृत्तिः नारादुपकारकसहितस्य ।
८क० ४७सू० । विकल्पस्थले एकेनैव कार्य्यकरणम् । एकार्थेषु बहुषु विहितेषु समुच्चयः यथा होतृ-मन्त्राणामग्निमन्थनीयादीनाम् अग्निस्थापनमन्त्राणाञ्च । होतृमन्त्रत्वेऽपि याज्यानुवाक्ययोर्न समुच्चयः । तथा च याज्या पुरोनुवाक्या च एकैकस्मिन् यागे एकैकैव । एकनिमित्तकप्रायश्चित्तानां समुच्चयः । यज्ञकाले मन्त्राणामेकश्रुत्या प्रयोगः, न संहितास्वरेण, नापि ब्राह्मण-स्वरेण । सुब्रह्मण्याशामजपन्यूङ्खयाजमानानां मन्त्राणां संहितावदेव स्वरेण प्रयोगो न त्वेकश्रुतिस्वरेण । आधाने विहितदक्षिणाभेदस्य विकल्पः, न समुच्चयः । अनेक-साधनके कर्म्मणि ऊवध्यादीनां समुच्चयः । सर्व्वाण्यङ्गानि कार्य्याणि । सोमक्रये विहितगवादिद्रव्यदशकस्य दृष्टार्थत्वात् न समुच्चयः । सर्व्वत्र गार्हपत्याहवनीययो प्रदक्षिणीकृत्यापसव्यावृत्तिः अपसव्यीकृत्य च प्रदक्षिणा वृत्तिः कार्य्या । विहारोत्तरतः सर्व्वकर्म्म कार्य्यम् । विहारस्य दक्षिणतः ब्रह्मयजमानयोरासने कार्य्ये । तयो-र्मध्ये यजमानस्य वेदिं स्पृष्ट्वा (वेदिमध्ये पादाव-भिधाय) उपवेशनम् । पश्चात् ब्रह्मोपवेशनम् । अना-देशेऽध्वर्युः यजुर्विहितं कर्म्म कुर्य्यात् आदेशे तु अन्योऽपि । विरोधे तु अन्योऽपि कर्त्ता यथा पेषणेऽध्वर्य्योर्व्यापृतत्वेन विरोधात् कपालोपधानमग्नीत् कुर्य्यात् । हविष्पात्रस्था-पनस्थानामेकत्र समावेशे यद्यत् पूर्व्वं तत्तदन्तरं, यद्य-दुत्तरं तद्बहिर्भवति । हविषामपि मध्ये पूर्व्वं पूर्व्वं हवि-रन्तरं कार्य्यं उत्तरमुत्तरं बहिः । प्रतापनाद्यग्निसाध्य-संस्कारा गार्हपत्याग्नौ कार्य्याः । सर्व्वकर्मसु हविःश्रपणं गार्हपत्ये आहवनीये वा कार्य्यम् । संस्काररहितं घृत-मात्रमाज्यशब्दार्थो ग्राह्यः । घृतं च गव्यमेव ग्राह्यम् । द्रव्यविशेषानुक्तौ सर्व्वत्र घृतेन होमः कार्य्यः विशेषवचने तेनैव । चात्वालात् बहिस्थं पुरीषं निवपेत् । आहवनीये यजतयः, आज्यभागोपांशुयाजादयः आज्यहविष्काः स्रुवेण आज्यं गृहीत्वा चतुरवदाय कार्य्याः । दशा-मागिकाघारानप्येके स्रुवेण कुर्व्वन्ति । आघारौ प्राञ्चौ विदिशौ वा होतव्यौ उभयपक्षेऽपि ऋजू दीर्घौ सन्ततौ च तौ कार्य्यौ । अनादेशे सर्व्वे होमा आहवनीये एव कार्य्याः । आदेशे तु यथादेशं मन्त्राग्नौ । आदेशाभावे सर्व्वत्र सकृद्गृहीतमेव होतव्यम् आदेशविशेषेऽन्यथा ।

८क० २१सू० । सर्व्वत्र व्रीहियवयोर्यथा यथा हवींषि भवन्ति । व्रीह्याग्रयणानन्तरं यवाग्रयणादर्व्वाक् व्रीहिभिरेव दर्श-पौर्णमासौ कार्य्यौ यवाग्रयणानन्तरं च प्राग्व्रीह्याग्रय-णात् यवैरेव तौ कार्य्यौ । आपस्तम्बमते सर्व्वदा व्रीहिभि-रेवेति भेदः । दर्शपौर्णमासयोरेवायं द्रव्यनियमः न विकृ-तौ । द्विरवदानविधाने पुरोडाशचर्व्वादेर्मध्यदेशादङ्गुष्ठपर्व्वमात्रं तिरश्चीनम् आद्यमवदानम् । द्वितीयं तु हविःपूर्व्वभागात् तथावदानम् । तद्द्वयावदानयोर्मर्य्या-दाभङ्गाभावेनैव कार्य्यम् । पञ्चार्षेयाणां जमदग्नीनां जमदग्निप्रवराणाञ्च हविषस्त्रिरवदानम् । तत्राद्यं मध्यात्, द्वितीयं पूर्व्वभागात्, तृतीयम् पश्चाद्भागात् । यत्र आज्यभागपत्नीसंयाजोपांशुयाजाग्निहोत्रहोमा-दौ चतुरवदानं विहितं तत्र जमदग्नीनां पञ्चगोऽवदा-नम् । दधिपयसोरपि स्रुवेणावदानग्रहणम् । तदप्यङ्गुष्ठपर्व्वमात्रमेव कार्य्यम् ।
पुरोडाशादिहविषोऽवदानात् प्रथममाज्यं सकृदवदाय ततोऽन्यद्द्विरवदेयम् । पुनरप्यन्ते आज्यं सकृदवदेयम् । स्विष्टकृद्धोमे तु प्रधानावदानादेकैकेन हविषोऽवदानम् । तथा च येषां प्रधानयागेऽवदानद्वयं विहितं तेषां स्विष्टकृद्धोमे सकृदवदानं, येषां प्रधानेऽवदानत्रयं तेषां हविष उत्तरार्द्धादेव स्विष्टकृति अवदानद्वयम् । एवं चतुः-पञ्चगोऽवदाने त्रिचतुरवदानम् । उपस्तारः सकृत् । उपर्य्यभिधारणं तु द्विर्भवति । हविषोऽवदेयावदानयोः प्रत्यभिधारणम् । स्विष्टकृदवदानानन्तरम् हविषो न प्रत्यभिधारणम् । एककपालः पुरोडाशः सर्व्वहुतः कार्य्यः । चतुर्थ्यन्तेन देवतापदेनानुवचनप्रैषाः कार्य्याः यथा अग्नयेऽनुब्रूहीत्येवरूपाः । आश्रावणानन्तरं यत्र मैत्रावरुणः प्रेष्यते तत्रापि चतुर्थ्यन्तं देवतापदं प्रयोज्यम् । अग्नये प्रेष्य, सोमाय प्रेष्येत्येवम् । आ-श्रावणानन्तरं यत्र मैत्रावरुणस्य प्रैषाभावस्तत्र द्वितीया-न्तं देवतापदं प्रयोज्यम् । अग्निं यज सोमं यजेत्येवम् । प्रैषसम्बन्धिन्यनुवाचने द्रव्यात् षष्ठी भवति यथा इन्द्रा-ग्निभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रूहीति । धानाः सोमेभ्य इति प्रैषद्वये तु न षष्ठी । यत्रापो यजेति विहितं यथा मासमाह यजेति मासप्लादीन् प्रति । तत्र देवता-पदं न प्रयोज्यम् । प्रयाजेषु पोतर्यजेत्येव प्रयोज्यम् । यत्र यत्र मन्त्रे असाविति पदं श्रूयते तत्र तत्र असा-विति पदमपनीय तस्य स्थाने तत्पदवाच्यस्य मैत्रादेर्नामो-

[illegible]

४प्र०।१कं०। तत्र ?।२।३कं०दर्शयागात् प्राक्कर्त्तव्य पिण्ड पितृयज्ञानुष्ठानप्रकारमन्त्रादिकथनम्। तत्र द्रव्यदेवतायुक्त व्याख्यातमत्युयानकर्म्म यस्तोमेदबोधितो यागमन्त्रार्थ द्रव्य क्ति। सर्वासु इष्टिषु अग्नीषोमीये पशौ च दर्शपौर्णमास यागधर्मातिदेश। वैश्वदेववरुणप्रघासमाकमेधशुनासी-रीयरूपचतु पर्व्वात्मकचातुर्मास्यस्याद्यो वैश्वदेवे पर्व्वणि दर्शपौर्णधर्मा। ततोऽतिरिक्तश्रुतिषु चोपदेशिका प्राचीन प्रश्ने लिखावर्हि प्रस्तारादयोधर्मा भवन्ति। चातु र्मास्ये वरुणप्रघासादिषु लिपु तु वैश्वदेवपर्व्वधर्मा किन्तु मारुत्यादिषु न भवन्ति। सौमिकादवभृथात् वारुण प्राघासिकावभृथे धर्माभवन्ति। क? कुर्यादिति मन्त्रेष्टे लौकिकाग्निरेव ग्राह्य। दर्शपौर्णमासयो-राग्नेयादय षट् प्रधानयागा। प्रकृते कर्मण्येक-दैवत्ये सर्व्वआग्नेयधर्मा। अनेकदैवत्ये तु अग्नी-षोमीयैन्द्राग्नादे। तत्रापि आग्नावैष्णवादौ अग्नीषोमी-यस्यैव धर्मा नैन्द्राग्नस्येति निर्द्धार्यम्। मारुतेषु ऐन्द्रा-ग्नस्येति निर्द्धार्यम्। द्रव्यसामान्येनापि धर्मप्रवृत्तिर्भवति यथा पुरोडाशवरुधानादौ पुरोडाशस्य, सान्नाय्ये सान्नाय्यस्य आज्ये आज्यस्येति। देवतागुणस्योपांशुत्वादे साम्ये धर्मप्रवृत्तिर्भवति। यथोपांशुयाजे उपांशुयाग। द्रव्यदेवतासामान्यविरोधे द्रव्यसामान्यादेव धर्माभवन्ति न देवतासामान्यात् यथा ऐन्द्रपुरोडाशादौ देवता सामान्यात् पुरोडाशस्यैव। पयस्याया पयस एव धर्मा भवन्ति न दध्न। अवदानधर्मादौ परिशामित्या साक्षया प्रतिप्रस्थानानन्तर वतुर्थापाकरण दोहनचतुष्टयासाद-नञ्च भवति। पयावपि पयस एव धर्माभवन्ति न दध्न। अत सान्नाय्योखास्थानापन्नाना ब्रह्माश्मर्यणीग्न्यूलोखाना मासादनप्रोक्षणे भवत। द्रव्ये स्थानापत्तेर्धर्माभवन्ति यथा श्यामाकाना व्रीहिवत्स्थानापत्तेर्धर्मा मदृणा सादनप्रोक्षणकण्डनादयो भवन्ति। प्राकृतस्थानाप-न्नस्यापि द्रव्यस्य ये स्वामिनो धर्माविरुध्यन्ते स्थाना-पन्ने द्रव्ये न ते भवन्ति यथा परिवौ पशुनियोजने यूपस्थानापन्नस्यापि परिधे तक्षणाष्टाश्रीकरणादयोधर्मा न भवन्ति विरुद्धत्वात्। विकृतौ यत्र प्राकृतद्रव्यदेव-तास्थानेऽन्यद्रव्यदेवतादिर्विहितस्तत्र प्राकृतमन्त्रस्य यथार्थ मूहोभवति। यथा अग्नये त्वा जुष्टमित्यस्य प्रकृतौ मन्त्रस्य इन्द्राग्निभ्यां वा जुष्टमित्यूह। प्रकृतौ मन्त्राणामूहो न भवति प्रकृतेरपूर्वत्वात्। यथा पत्नीं सन्नह्य-

न्त्येकवचनान्तमन्त्रस्य बहुपत्नीकयागेऽपि नोह। किन्तु एकवचनान्त एव प्रयोज्य। तथा पदितेश्य इति मन्त्रस्य पत्निद्वयपक्षेऽपि नोह। अलाघवात्। विकृतौ वचनविशेषे प्राकृतधर्मा न भवन्ति। अर्थलोपात् (प्रयोजनलोपादपि) प्राकृतधर्मा न भवन्ति। यथा सौम्ये चरौ कण्डनस्य प्रकृतितः प्राप्तस्यापि प्रयोजना भावात् नानुष्ठानम्। तथा विरोधादपि प्राकृतधर्माणा विकृतावप्रवृत्ति। यथा चरौ पेषणस्य दध्युपसर्ज-नानामभिश्रयणस्य च। यच्च प्रकृतौ परार्थतया विहित विकृतौ परार्थाभावेन तस्याप्रवृत्ति यथा प्रकृतौ प्रति-पत्तिकर्म्मणा परार्थो (प्रतिपाद्यद्रव्यार्थो) उत्पत्तिरस्ति अतो विकृतौ प्रतिपाद्यद्रव्याभावे द्रव्यकर्षणादयभावो भवति। यत्र तु परार्थोत्पन्न द्रव्य कचित् कर्मान्तर-साधनत्वेन विहित तत्र परस्याभावेऽपि परार्थोत्पन्नस्य भावो भवति (परार्थोत्पन्नेन द्रव्येण यत्कार्यं तदन्येनापि येन केनचित् कार्यम्) यथा यूपशकलेन युक्त प्रस्तरो-त्पत्त अपाय तस्याभावे यूपे यत् शकलतुल्यत्र यूपाभावेन तत्पश्वङ्गिशकलाभावेऽपि पशुसमार्गसाधनत्वेन विहित-त्वाद्येन केनचिच्छकलेन शूलाग्रमार्जन कार्यम्। सर्व्वासामिष्टीना मध्यस्थानत्वम्। [प्रकारादि।

४कं०। प्रजापत्यहरयस्यामकार्य्य दाक्षायणयज्ञमन्त्र-दर्शपौर्णमासयोर्द्वैद्रव्यभेदकथनपूर्व्वकतद्विधानप्रकार। ५कं०। उपांशुयज्ञार्थकथनम्। (व्यक्तसे चोदनैकते तन्त्रे को यत्र कामना। तादर्थ्यमेव चोत्पत्तिस्तत्रैव स्यादुपांशुता" कर्क। तत्रद्रव्यदेवतादिकथनम्।

६कं० व्रीहीणा यवाना वा पाके आग्रयणसम्न कर्म्म कार्य्यम् तत्र शरदसन्तादिकालद्रव्यदेवतादिमन्त्रविधान-प्रकारादि। दर्शपौर्णमासेष्ट्यनन्तरमेवाग्रयणाद्या प्रकृ-तिवत् कार्य्या न पूर्व्वम्। दर्शपौर्णमासोत्सर्गे कृते अग्निहोत्रमेव जुहुत आग्रयणविधानप्रकार। दौनिते विशेष। सवत्सरोपसत्कादौ यज्ञे आग्रयणविशेष। सवत्सरसत्रादौ द्रव्यविशेषा। श्यामाकाग्रयणविधान प्रकार।

७कं०। आग्न्याधेयकर्मकालदेवतामन्त्रविधानप्रकारादि आग्नाधेयशब्दे प्राग्दर्शितविधिप्रक्रो माध्यन्दिनानां विशे षस्तु विस्तरभयान्नोक्त पद्धतौ दृश्य। [दिकथनम्।

८।९।१०कं०। आधानव्यादृत्तकर्मणा विधानम्। [मन्त्रा-११कं०। पुनराधाने निमित्त चित्तचान्द्रादि। तद्विधान-

तत्र च इच्छयाऽधिकारः तत्राच भेदं महाव्रतस्य चक्र-
ज्योतिःसाध्यसोमयागे एव पञ्चचितिकस्यान्यस्य नियम
मन्यत्र इच्छया विकल्पः । ४क० पर्य्यन्ते उखानिर्म्माण-
प्रकारादि । उखागर्त्ते तद्विधिस्ततः [मन्त्रादिकथनम् ।
४कण्डिकान्ते ५क० च अग्निचयनप्रकारस्तत्तद्देवता
६क० अग्निविशेषचयनप्रकारः
७क० तत्रत्यप्रायश्चित्तहोमविधानम् [तामन्त्रादि ।
८क० अग्निचयनस्य पूर्व्वोक्तस्य प्रकारभेदतत्कालद्रव्यदेव-
१०अ०१२क० । तत्र प्रायश्चित्तान्तकर्म्मोत्तरकर्त्तव्यविधान-
भेदद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।

१८अ० ६क० तात्र शतरुद्रियहोम तदङ्गकर्म्मद्रव्य-
देवतामन्त्रादिकथनम् । ६क० येषे अग्निचितोनियमा
उक्ता यथा अग्निचिद्वर्षति न धावेत् । पक्षिमांसा-
भोजनम् । प्रथमचयने द्विजातिभार्य्यामेव गच्छेत् न
शूद्राम् । द्वितीयचयने सवर्णामेवोपगच्छेत् नान्यवर्णां
क्षत्रियां वैश्यां वा । तृतीये न काञ्चन स्त्रियं गच्छेत् ।
यद्याचार्य्यो ब्रूयात् । यावज्जीवमित्थं व्रतं कुर्य्यात् ।
संवत्सरं वेति पक्षान्तरम् । चित्यायज्ञो सोमेष्ट्या वा स्वय
मात्मज्योतिर्विश्वज्योतिष्टवानामन्यतमाभिरेकानाहपथा
नम् । पुनश्चयनमधयम वेति पक्षान्तरोक्तिः ।

१८अ० । ७क० । तत्र सौत्रामणीयागो विहितः । तत्र
ऋद्धिकामस्य ब्राह्मणस्यैवाधिकारः । स च अग्निमता सोम-
याजिना सोमयागान्ते कार्य्यः । सोमातिपूतस्य (यस्य मुखा-
तिरिक्तनासाकर्णगुह्यादिच्छिद्रेभ्यः पीतः सोमः स्रवति स
सोमातिपूतः) सोमवामिनश्च (मुखेन यः पीतसोमं वमति
स सोमवामी) तस्याऽत्राधिकारः । स्वराज्यात् रिपुभि
प्रच्यावितस्य राज्ञोऽपि स्वराज्यप्राप्त्यर्थमधिकारः । पशु-
प्राप्तियोग्यस्यापि अप्राप्तपशो पशुकामनया वैश्यस्याऽ-
प्यत्राधिकारः । अथ चतूरात्रसाध्यः । तदङ्गग्रहमन्त्रान
प्रकारादि । तत् द्रव्यदेवतामन्त्रादि ।

२०अ० ८क० । तत्राश्वमेधयागो विहितः तत्र अभि
षेकवत क्षत्रियजाते राज्ञोऽधिकारः न विप्रवैश्ययोः ।
स च त्रिरात्रसाध्यः सर्व्वकामाप्तिफलकः । तत्र काल
द्रव्यदेवतामन्त्रादि । अश्वमेधशब्देऽस्य विवृतिः ।

२१अ० ४क० । तत्र १क० पुरुषमेधयागो विहितः सर्व
भूतेभ्योऽतिरोक्तर्षकामस्यात्राधिकारः । स च पञ्चरात्र-
साध्यः एकविंशतिदीक्षः ब्राह्मणक्षत्रिययोरत्राधिकार
न वैश्यस्य । तदीयद्रव्यदेवतामन्त्रादि । २क० सर्व्वकामस्य
सर्व्वमेधयागो विहितः स च दशरात्रसाध्यः । ३ । ४क० ।
तत्र पुरुष अश्व गो मेष अज, इति पञ्चपश्वालम्भन
तद्विधानादि मोचितस्य स्मृतस्य वा संवत्सरान्ते पितृ-
मेधो यज्ञो विहितः तत्र नक्षत्रादिकालद्रव्यदेवतामन्त्र-
विधानादिकथनम् ।

२२अ०१क०। तत्र १क० यजुर्वेदोक्ताधानादौ नष्टमेधान्त-
कर्म्माण्युक्तानि सामवेदविहिता [illegible] विहिता
तत्र परिभाषा । स चात्र एतानि अग्निष्टोमसंस्थः
क्रतुर्भवति । पूर्णाभिकाङ्ग । चतुर्मात्रदक्षिणा । ज्योति-
र्नामैकाह २ । तौ च विशेषानुक्तौ अग्निष्टोमसंस्थौ । गो-
नामक ३ आयु नामक ४ एतावेकाहौ उक्थ्यसंस्थौ
अभिजिद्विश्वजितौ ५ ६ एतौ अग्निष्टोमकल्पौ । तत्राभि-
जिति गोसहस्रं शताश्वं वा सहुदितं वा दक्षिणा ।
विश्वजिति सहस्रं सर्व्वस्वं वा सहुदितं वा दक्षिणा ।
तत्र ज्येष्ठपुत्रस्य विभागयोग्यद्रव्यभिन्न भूमिदासवर्ज्जं
सर्व्वस्वपदार्थः । यतो भूमे धारणचङ्क्रमणद्वारेण
उपयोगात् दासस्य शुश्रूषार्थमुपयोगात् तद्वर्ज्जं हिर-
ण्यादिकं सर्व्वस्वपदार्थं इत्येकमतम् । स्वमते पुरुषमेधे
गर्भदासदानदर्शनात् भूम्येकदेशपरित्यागे धारणसम्भ-
वात् तद्व्यतिरिक्तं सर्व्वस्वं देयमिति । अश्वमेधस्थाने
वसाक्षयि परिदधानीतिश्रुते, तद्व्यतिरिक्तविषयं सर्व्व-
स्वम् । एवं दीक्षोपयोगिद्रव्यव्यतिरिक्तविषयमपि । षडू-
नादधिकं सर्व्वस्वं दक्षिणा देयेति कथितम् ।
विश्वजिति द्वादशरात्रादिनियमभेदः । अभिजिति कृते
विश्वजितोऽनुष्ठानम् अभिजिद्विश्वजितोर्युगपदनुष्ठानं वा ।
तयोर्युगपत्करणे देवयजनस्याविशेषोक्तिः तत्र एतयोः
यस्मिन् बाहुल्यात् प्रयतमेतान्यन्न कर्म सम्पाद्यम् ।
तत्र बहिर्वेदिकाणि कर्म्माणि समानानि । अन्तर्वेदिकान्येव
विशिष्टानि । युगपत्करणपक्षेऽपि अभिजित एव पूर्व्वं
सत्रं कृत्वा विश्वजितः उत्तरमुत्तरं कार्य्यम् । सर्व्वजिन्नामा
७ एकाहः स च महाव्रतपृष्ठसाम्यसाध्यः तद्विधा-
नादि तत्र सप्तदशदीक्षा स्थापनाभिषवः । तत्र तिस्र
षट् वा उपसदः । तथा च संवत्सरं दीक्षां कृत्वा तदूर्ध्वं
सप्तमासे अभिषवं कृत्वा समाप्ते यजेत सुत्वा भवति तत्र
च तिस्रः षड् वा उपसदः कार्य्याः । तत्र संवत्सरं दीक्षा-
न्यग्निचयनवद्वा दीक्षा कार्य्या । स च अग्निष्टोमसंस्थ
एव । २क० सर्व्वजिति दक्षिणाभेदतद्विधानादि । अयञ्च
उक्थ्यकल्पः । उक्तानामभिजिदादीनां स पक्षान्तरम् ।

धानादि। तत्र पूर्व्वस्य पञ्चविंशः ५५ उत्तरस्य ज्योतिष ५६। तौ च वाग्निचित्यौ सर्व्वजिद्दीक्षायुक्तौ च ११क॰ तयोर्दक्षिणा। ऋषभगोसवौ ५७, ५८, द्वौ क्रतू विहितौ तत्र अग्निष्टोमसम्ये ऋषभे राज्ञोऽधिकार तद्दक्षिणाभेदश्च। गोसव उक्थ्यसंस्थ गवायुतदक्षिण तद्दक्षिणाभेदश्च। गोसव उक्थ्यसंस्थ गवायुतदक्षिण तत्र वैश्यस्यान्येषां वा अधिकार इति मतद्वयम्। तद्विधानादि। मरुत्स्तोमनामा ५९यज्ञ तत्र भ्रातृणां सखीनां वा गणभूतानामधिकार। वैश्यस्तोमोक्तदक्षिणा। ऐन्द्राग्न-कुलायनामा ६० क्रतु प्रजाकामपशुकामयोस्तत्राधिकार। गोकुलदक्षिणा। तत्र च द्वयोर्न्नामो वक्ष्यो-सोऽधिकार न गणानाम्। राजकर्त्तव्य उक्थ्यसम्य इन्द्रस्तोमो ६१ विहित। पुरोधाकामस्य इन्द्राग्न्यो-स्तोमः ६२ क्रतु विहित। सायुज्यकामयो राजपुरोहित-योरयमधिकार। तयो पृथक् वा सह वाधिकार इति विकल्प। पशुकामस्य अग्निष्टोमसंस्थौ विघनौ ६३,६४ नाम यज्ञौ विहितौ। अभिचारकामस्य पशुकामस्य वा तयो-रधिकार तत्र पशुकामस्य सप्तमा इष्टतौ, अभिचारकामस्य त्रिवृत्सप्तदक्षिणेति भेद। अभिचारकामस्य इदय-वज्रौ ६५,६६ द्वौ यज्ञौ विहितौ, तौ च इन्द्रस्तोमौ कर्त्त-व्यौ, तत्र वज्र षोडशिसंस्थ कर्त्तव्य तत्र विशेषोक्ति। न इषेण राजानमेवाभिचरेत् न जनपदम्। वज्रेण जनपदमेवाभिचरेत् न राजानम्। वैपरीत्येन वेति मता-न्तरम्। अभिचारेण राजाद्युपघात कृत्वा मारयित्वा वा आत्मशुद्ध्यर्थं ज्योतिष्टोमेन यजेतेति। इति सामवेद विहिता एकाहा दर्शिता।

२३अ॰ ५क॰। तत्र १क॰। अहीनसञ्ज्ञकयागाना द्वादश उपसद, मासमाप्यत्वञ्च। सुत्योपसदिवशेषोपदेश दीक्षाभेदश्च च विहित। तथा च सौम्यानि उपसदाञ्च दिनानि परिगणय्य दीक्षा। द्विरात्रावधिद्वादशाह पर्य्यन्तसाध्या यागा अहीना इत्युच्यते। तत्र पाठात् अतिरात्रस्याप्यहीनस्य त्वम् इत्येकीयमतम्। द्व्यहादिषु दशरात्रादिकादिमहत्तिर्गौण्या इत्युक्ति। द्वादशाह-कर्त्तव्यदशरात्रस्य द्व्यहादिषु कर्त्तव्यतोक्ति। द्विरात्रा-दिषु सहस्रदक्षिणा चतूरात्रादिष्वधिका दक्षिणा। तत्र दक्षिणादाने प्रत्यह समभागेन देयतोक्ति। अन्त्येऽ-वशिष्टदानम्। १२त्रयोदश अतिरात्रा विहिता। यथा तत्र षोडशिमदहरहिताश्चत्वार प्रथमा अतिरात्रा। तत्र प्रजातिकामस्य नवसप्तदशस्तोम १ ज्येष्ठभ्रातृमत्या- स्त्रिया ज्येष्ठपुत्रस्य कर्त्तव्य विषुवन्नामातिरात्र २। भ्रातृव्यवत गौर्नामातिरात्र ३। स्वर्गकामस्यारोग्यकामस्य वा आयु-र्नामातिरात्र ४। इति प्रथमा चत्वार। ऋद्धिकामस्य ज्योतिष्टोमनामा ५। पशुकामस्य विश्वजिन्नामा ६। ब्रह्म-वर्च्चसकामस्य त्रिवृन्नामा ७। वीर्य्यकामस्य पञ्चदश-नामा ८। अन्नाद्यकामस्य सप्तदशनामा ९। प्रतिष्ठाका-मस्य एकविंशनामा १० इति षट् अतिरात्रा विहिता। प्राप्तस्याप्राप्तस्य चयोर्भ्रंशे तन्नामकामस्य आप्तोर्यामोऽतिरा-त्र ११। भ्रातृव्यवतोऽभिजिन्नामातिरात्र १२। भूतिमिच्छो सर्व्वस्तोमोऽतिरात्र १३। इति त्रयोदश अतिरात्रा।

२क॰। द्विसंस्थास्त्रय अहीना। तत्र द्वितीयतृतीययो षोडशिमदहरहितौ द्वौ अतिरात्रौ। आङ्गिरसचैत्र-रथकापिवना इति तेषां सञ्ज्ञा। द्वितीयं द्विरात्रमुक्थ्य पूर्व्वकमेके इच्छन्ति। प्राथमिकस्याग्निष्टोमस्य स्थाने उक्थ्य कुर्व्वन्ति। सस्थान्यत्वमात्रं धर्म्मास्तु तदीया एव। सुपर्णार्होऽपि य पुण्यहीन इव स्यात् तस्य आङ्गिरसद्विरा-त्रेऽधिकार १। प्रजाकामस्य चैत्ररथे २। स्वर्गकामस्य पशुकामस्य वा कापिवनेऽधिकार ३। त्रिसंस्था अहीना गर्गवैदच्छन्दोमान्तर्वसुपराकाख्या पञ्च क्रतव। तत्र वैदे त्रिरात्रे १ त्रिवृत्स्तोमयुक्ताः सर्व्वे अतिरात्रा तदृचस्साम्यसमासम्। तत्र राज्यकामस्याधिकार। पशु कामस्य अन्तर्वसौ २। स्वर्गकामस्य पराकें ३ इति भेद। अत्रिचतुर्वीरजामदग्न्यवसिष्ठसंसर्पविश्वामित्राख्याश्चत्वार चतुरहसाध्या क्रतवो विहिता। तत्र जामदग्नेय, चतुरहे पुष्टिकामोऽधिकारी। तत्र विशतिदीक्षा। सर्व्वेषु उप-सद पुरोडाशवत्य स्यु। ३क॰ तेषां विधानादि। ४क॰। पञ्चाहसाध्या त्रय अहीना। तत्र प्रथम देव-पञ्चाहसञ्ज्ञक पञ्चशारदीयः द्वितीय तद्विधानादि व्रतवत् संसर्पकस्तृतीय पञ्चाह। तत्र ज्योतिर्गौर्ग्गहानस गौरायुः इत्येतन्नामका पञ्च एकाहा। सर्व्वजितश्चात्र दीक्षा भवति। तद्विधानादि। ५क॰। षडहा अहीनास्त्रय। ऋतु-षडह १ पृष्ठ्यावसन्नाख्यः २ त्रिकद्रुक ३ इति तेषां नाम। तेषु स्तोमविधानादि। सप्त सप्ताहा अहीना वि-हिता। तत्र चतुर्णां सप्ताहानामुत्तम भवति। चतुर्णां मध्ये तृतीय पशुकामस्य भवति। इन्द्रसप्ताहश्च पञ्चम। तत्र पञ्चमे सप्ताहे द्वितीयादेकाहादारभ्य षडेकाहा सुत्याहानि भवन्ति। तत्र ज्योतिर्गौ आयु अभिजि-द्विश्वजित् सर्व्वजित् इत्येते षट् प्रत्येक चमहामता

[illegible]

चन्नाद्यकामस्य चतुस्त्रिंशद्रात्रम् प्रतिष्ठाकामस्य षट्त्रिंशद्रात्रम् समृद्धिकामस्य सप्तत्रिंशद्रात्रम् प्रजाकामस्य पशुकामस्य वा अष्टात्रिंशद्रात्रम् चत्वारिंशद्रात्रञ्च सत्र विहितम्। एकाहपञ्चाशद्रात्राणि सप्त सत्राणि विहितानि। तत्र प्रथमस्य विश्वतिसञ्ज्ञा। तद्विधानादि। द्वितीयस्य यथा तिरात्रसञ्ज्ञा तद्विधानादि। अञ्जनाभ्यञ्जनीयम् तृतीय, विद्वत्सु मध्ये आत्मान विख्यापयितुकामस्यात्राधिकार। तद्विधानादि। संवत्सरमित नाम चतुर्थ तद्विधानादि। ३क०। प्रजातिकामस्य विहितस्य एकषष्टिरात्रस्य एतस्य समानतया विधानादिप्रसङ्गादुक्तम्। सवितु ककुभ पञ्चम तद्विधानादि। तत्र प्रजातिकामस्याधिकार। षष्ठसप्तमयो सामान्यतोविधानादि। शतरात्रस्य विधानादि। तत्र विधाने विकल्प।

४क०। तत्र सवनपत्न्यादिहोमविधानादि। संवत्सरप्रभृतिसत्रे गवामयनधर्मातिदेश। आदित्यानामयनसंज्ञकसत्रस्य विधानादि। आदित्यानामयनवत् अङ्गिरसामयनं कार्य्यं तत्र विशेष। दृतिवातवतोरयनसंज्ञसत्रस्य विधानादि। कुण्डपायिनामयनसंज्ञसत्रस्य काल विधानादि। तत्र सुत्यास्थानेषु सोमोपनहनादिविशेष। सर्पसत्रसंज्ञस्य सत्रस्य भेदविधानादि तत्र गवामयनधर्मातिदेशः।

५क०। तापश्चितनामसत्रस्य विधानादि। महत्तापश्चितनामसत्रस्य विधानादि। क्षुल्लकतापश्चितनामसत्रस्य, सहस्रसाव्याग्निसत्रस्य च विधानादि। त्रिसंवत्सरसत्रस्य विधानादि। महासत्रसंज्ञसत्रस्य विधानादि। प्रजापतिसत्रसंज्ञस्य द्वादशसंवत्सरसाध्यस्य विधानादि। षट्त्रिंशत्संवत्सरसाध्यस्य शाक्त्यानामयनाख्यसत्रस्य विधानादि। शतसंवत्सरसाध्यस्य साध्यानामयनसंज्ञसत्रस्य विधानादि। सहस्रसंवत्सरसाध्यस्य विश्वसृजामयननामसत्रस्य विधानादि। तस्य च गौण्या वृत्त्या सहस्रदिनसाध्यता तेन सहस्रसुत्यमेतत् सत्रमित्युन्नेयम्। सारस्वतसत्राणां विधानादि। यात्सत्रनाम सत्रम्। ऋषभैकाधिक गर्भिणीनां शतसरीणां प्रथमगमनात् यत सहस्रपूरणायारब्धे तत्सम्मेलनात् तासां सहस्रपूरणे इद सत्र समाप्यते स्त्रीशृङ्गाणां दोहनाभावेऽपि वर्द्धमानानां तासां सहस्रपूरणं सम्पद्यते इत्युक्ति। सारस्वतस्य दीक्षाकालदेशादि यथा चैत्रशुक्लसप्तम्याम् सरस्वतीविनशने स्थाने दीक्षा। सरस्वती नाम प्रत्यक्स्रोता नदी प्रवहति। तस्या प्राक्प्रवाहभागो सर्व्वलोकप्रत्यक्षो मध्यमस्तु भागः भूम्यन्तर्निमग्न प्रवहति नापि लोकैर्न दृश्यते तत्स्थानं विनशनमुच्यते तत्र प्रभासस्थानमिति माधवाचार्य्य। तत्र दीक्षाविधानादिप्रकार।

६क०। तदीयाङ्गविधानादि। सरस्वतीदृषद्वत्यो सङ्गमे तद्विधानादि। प्लक्षप्रस्रवणे (सरस्वत्या उत्पत्तिस्थाने) अग्नये कामायेष्टिर्विहिता तत्र कारपचदेशभेदे यमुनायामवभृथस्नानम्। उदवसनीया इष्टिरान्ते कार्य्या। एतावन्तीयरहितानि सारस्वतानि त्रीणि सत्राणीत्युक्ति। पूर्व्वोक्तसहस्रापूरणे गृहपतिमरणे सर्व्वासां गवां हानौ वा एतत् सत्र समाप्यते इत्युक्ति। तत्र पञ्चसार्द्धैरतिरात्रैरिष्टा सत्रं समाप्यमित्युक्ति। तत्र सहस्रपूरणे तदेव दत्त्वा सत्रसमाप्तिः। गृहपतिमरणे आयु सर्व्वातिरात्रं कृत्वा, सर्व्वहानौ तु विश्वजित्वत् कृत्वा समापयेत् इति भेदः। उभयथाऽपि ज्योतिष्टोम कृत्वा वेति पक्षान्तरम्। इति प्रथमसारस्वतम्। द्वितीय दृतिवातवतोरयनवत् कार्य्यं तद्विधानादि। तत्र तिथिद्वयवृद्धिरप्यविशेष विधानम्। शुक्लकृष्णयोर्विशेषविधानादि। तृतीये सारस्वते विश्वजिदभिजितोर्विधानादि। ऋत्विजाऽध्वर्य्येण वा तत्र दार्षद्वत नाम सत्रं कार्य्यम्। तत्र अरण्ये उत्कृष्टागार संवत्सर, द्वितीयसंवत्सर विगतोदके स्थाने रक्षणीया। सरस्वतीतीरे नैतन्नामान पुराणा ग्रामा सन्ति, तत्राग्न्याधानमारम्भणीय, कुरुक्षेत्रे परीणत्यन्ते अग्न्यारम्भणीयम्। ततस्तृतीयवत्सरे परीणह्नामस्थले दर्शपौर्णमासान्त कुर्य्यात्। अवशिष्टविधानादि। दृषद्वतीतीरेणागत्य यमुनायामवभृथस्नानम् तत्र स्थाने मन्त्रपाठे विशेष।

७क०। चैत्रस्य वैशाखस्य वा शुक्लपञ्चम्या तुरायणनाम सारस्वत सत्र कार्य्यम्। तस्य दीक्षाविधानादि। तस्य वर्ष-साध्य तत्र वर्षपर्यन्तकर्त्तव्योपदेश। दार्षद्वतवदनियतोऽवभृथस्नानम्। भरतद्वादशाहादि द्वादशाहभेद तद्विधानादि। उत्सर्गिणां गवामयमविकल्पाभिधानम्।

२५अ० १४क०। तत्र अङ्गवैगुण्यदोषोपगमार्थ प्रायश्चित्तविधानम्। तत्र प्रायश्चित्तपदार्थस्तु अपूर्व्वकायतेर्भावे घञ् प्रायो विनाश स च विध्यतिक्रमदोष तस्य चित्त सन्धान चितधातोर्भावे क्त चित्तं धातूनामनेकार्थत्वात् सन्धानमित्युच्यते। प्रायस्य विध्यतिक्रमदोषस्य चित्त सन्धानम् "प्रायस्य चित्तिचित्तयो" इति "पारस्करप्रभृतीनीति" पा० ४० सूट्। तच्च विनाशकालएव कार्य्यमिति दूर्ष्यपक्षे "आगन्तुकामामन्ते निवेश" इति न्यायेन सर्व्वकार्य्यान्ते कार्य्यमिति सिद्धान्तो

[illegible] पञ्चविंशम् इति [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

१२८० । [illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] यजमानयो
[illegible] भवति । [illegible]
[illegible]
[illegible]
तदा [illegible] इत्युच्यते । [illegible]
[illegible] कार्यम् । [illegible]
[illegible] कुर्यात् । तद्विधानादि । [illegible]
[illegible] । [illegible]
भेदः । [illegible]
कर्त्तव्यकर्मविशेषविधानम् । [illegible]
[illegible] यजमानेन [illegible]

[illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
(नतैश्वात) मध्यदेशे [illegible] (
[illegible]) । [illegible]
([illegible]) परिषेधः [illegible]
[illegible] । [illegible] । "[illegible]" इति मन्त्रेण
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] कुर्यात् । [illegible]
[illegible] भूमौ निधानम् । [illegible]
([illegible]) [illegible]
[illegible] भूमौ निधाय । [illegible] (
[illegible]) [illegible] । "[illegible]" [illegible]

[illegible]

[illegible]

यम् । कृष्णाजिनस्वराट्निर्म्मितैर्व्यजनैर्दृढवह्निज्वलि- महावीरं परितः प्रकीर्णाङ्गारान् दीपनाय उप- वीजयेयुः । तेषु व्यजनेषु एकं प्रतिप्रस्थाता, अपरं आग्नीध्रः, शिष्टमध्वर्युणा गृहीत्वा धूनयन्ति सव्यापसव्यं त्रि प्रदक्षिणं कार्यम् । तत्र सव्यावृत्तौ व्यजन धूननम् दक्षिणावृत्तौ व्यजनाग्रन्तः स्त्रवेति भेदः । धूननेन प्रदीप्तत्वात् जाते अर्चिषि सुवर्णशतमानं निधा- याज्येन स्रुवेण महावीरं सिञ्चेत् । एतच्च सुवर्णशतमानं महावीरादन्यत्र सुगुप्ते देशे स्थापयित्वा कार्यम् । अध्वर्यौ महावीरसेके व्यापृततया प्रतिप्रस्थाता लौकिकमिष्टाग्नौ व्रीहीणां यवानां रौहिणौ पुरोडाशौ पचेत् । रौहिण पुरोडाशयोरन्यपुरोडाशधर्म्मत्वं तेन कपालयो संस्का- रादि कार्यम् । "ईडे द्यावापृथिवी" इति मन्त्रेण परिधीन् परिधाय रौहिणौ पुरोडाशौ पात्रीस्थानीय- योरुपयम्योर्न्यञ्चौ रौहिणहवन्यो स्रुचोरुदास्य तत्स्थायेव आहवनीयदक्षिणोत्तरयोः एकं दक्षिणतोऽ- परमुत्तरतश्च स्थापयेत् । "घर्म्मस्य तन्वौ गायेति" प्रस्तोतृप्रेषणम् । यजमानसहितामार्त्विजा परिक्रम- णम् । प्रस्तोतृव्यतिरिक्ताः पञ्चर्त्विज उपतिष्ठेयुः । छन्दोगानां मते तत्सहिता षट् परिक्रमेयुः । "गर्भो देवानामिति" सकृत्, त्रिस्तूर्ष्णीं परिक्रमेयुः । पत्नी- शिरोऽपगताच्छादनं कृत्वा महावीरमीक्षमाणा पत्नीं "त्वष्टृमन्त" इत्येतं मन्त्रं वाचयेयुः । प्रातः "अहः केतु- नेति" मन्त्रेण दक्षिणं रौहिणं, सायं "रात्रिरिति" मन्त्रेण उत्तरं रौहिणं जुहुयात् । ५८० । घर्म्मधुगवत्समार्थां वायवती रज्जुः तस्मादेव पश्चात्पादबन्धनार्थं सन्दानं तदुहवमादाय "इडएहीति" मन्त्रेण उपांशु, नाम्ना च त्रिरुच्चै गार्हपत्यं गच्छन् सामाह्वयेत् । "धेनु गायेति" प्रस्तोतृप्रेषणम् । "अदित्यै रास्नासीति" मन्त्रेणागताम् गां पाशेन प्रतिमुच्य (तस्या रज्जुपाशं शृङ्गयो प्रोतं कृत्वा स्थूणायां बद्ध्वा) "पूषासीति" मन्त्रेण धेनु पश्चात्- पादयो सन्दानेन (नियमनेन) बद्ध्वा "घर्म्माय दीष्वेति" वत्सं ततोऽपाकुर्यात् । (स्तनपानात् निवर्त्तयेत्) "अश्विभ्यां पिन्वस्वेति" मन्त्रेण पिन्वने (पात्रभेदे) दुहेत् । "साहेन्द्रवदिति" मन्त्रेण पिन्वने पतितांविप्रुषोऽभि- मन्त्रयेत् । "यस्ते स्तन" इति स्तनाभिमर्शनम् । प्रतिप्रस्थाता अजामेव मयूखे दर्व्या बद्ध्वा दुहेत् । "पयो गायेति प्रति- प्रस्थातृप्रेषणम् । "उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते" इति मन्त्रे होत्रोच्यमाने अध्वर्युः गो समीपादुत्तिष्ठेत् । "उप- द्रव पयसेति" मन्त्रे होत्रोच्चार्यमाणे गार्हपत्यं प्रति अध्वर्युर्गतिः । "गायत्रं छन्दोऽसीति" प्रतिमन्त्रं परी- शासावादद्यात् । "अभिष्टफौ गायेति" प्रस्तोतृप्रेष- णम् । "द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति" मन्त्रेण परीशासाभ्यां महावीरग्रहणम् परीशासाभ्यां महावीर- मुत्क्षिप्य कुशवेदेनोपमृज्य उपयमन्या अन्तरिक्षेणो- पयच्छामीति गृह्णीयात् । उपयमनीं च दुग्धरूपघर्म्मस्य अधस्तात् स्थापयेत् । उपयमन्या गृहीतं महावीरमजपय- सासेकेन शान्ते महावीरे "प्रैतु ब्रह्मणस्पते इति" वाक्ये होत्रोच्यमाने "इन्द्राश्विनेति" गो पयोऽपनयेत् ।

ईक्ष० आहवनीयं गच्छन् "समुद्राय त्वेति" मन्त्रेण वातनाम जपेत् । उपयमन्यां पतितं पयोऽपि वा घर्म्मे (दुग्धे) "स्वाहा घर्म्मायेति" आसिञ्चेत् । "स्वाहा घर्म्मः पित्रे" इति जपित्वाऽतिक्रम्याश्राव्य प्रस्तोतारं घर्म्मस्य यजेतिप्रेषयेत् । वषट्कारेण "विश्वा आशा इति" मन्त्रेण होम । "दिवि वा इति" मन्त्रेण महावीरं विवृत्- काययेत् । "स्वाहाऽग्नये इति" मन्त्रेण वषट्कारयोजितेन होम । हुतावशिष्टद्रव्यस्य "अश्विनी घर्म्ममिति" ब्रह्मानु- मन्त्रणम् । "अपातामिति" मन्त्रेण घर्म्मस्य यजमानानुमन्त्र- णम् । अतितप्तत्वात् पात्रमध्ये सर्वतः इतस्तत उच्छ- लन्तो ये घर्म्मलेशास्तेषाम् "इषे पिन्वस्वेति" मन्त्रेणानु- मन्त्रणम् । "घर्म्मादिति" मन्त्रेण ऐशान्यामध्वर्युरागच्- छन् "क्षमेन्यसे" इति मन्त्रेण महावीरं सिकतासु निदध्यात् । तत्र परीशासगृहीतमेव स्थापयेत् । नीचै- र्म्मध्ये शकलं प्रवेश्य तत्स्थेनाज्येन विकङ्कत- शकलम् अक्त्वा अक्त्वा "स्वाहा पूष्णे शरस" इति मन्त्रेण तदेव जुहुयात् हुत्वा हुत्वा च प्रथमपरिधौ विकङ्कतशकलान् निदध्यात् । एवं त्रिधा कृत्वा चतुर्थ- मक्तं तच्छकलमीक्षमाणो दक्षिणतो बर्हिषि उपगूहेत् (प्रवेशयेत्) । अक्त्वा सप्तमं च विकङ्कतशकलम् दक्षिणोत्त- माभ्यां एकैकपार्श्वे (महावीरस्याग्रतस्तेनैवाज्येन) मूलाग्र- पर्यन्तं प्रतिप्रस्थात्रे दद्यात् । प्रतिस्थाता तं शकलमुष्टं नियच्छेत् । घर्म्मसम्बन्धि नवनीतादि "स्वाहा व ज्यो- तिषा" इति मन्त्रेण परीशासाभ्यामुत्पाद्य उपयमन्यां स्रुच्याशिञ्चति (स्रुग्मुखस्योपरि अधोमुखं करोतीत्यर्थः) ततो द्वितीयरौहिणहोम । मध्यमपरिधौ निहितानि पञ्च वैकङ्कतशकलानि आहवनीये जुहुयात् । उपयमन्या

वीरस्य भेदने यथाकाल प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तत्प्रायश्चित्त प्रकारादि । अभगने न द्वितीयतृतीययोर्मध्ये द्वयेनान्तरेण वा प्रवर्ग्यं चरेत् । तत्र पूर्णाहुतिर्होमप्रकार । अभिप्रयमाणो महावीरो यदि भिद्यते तदा प्रायश्चित्तहोमे प्रजापतिर्देवता । निहिताभिमर्शमादारभ्य यजमानयोऽवसेचमान्तकाले महावीरभेदने प्रायश्चित्तमेद । तत्र प्रथमदिने भेदने प्रा० सविता देवता । द्वितीयेऽहनि भेदे अग्निर्देवता तृतीयदिने भेदने वायुर्देवता ।

अथ प्रवर्ग्याधिकारिण । अग्निष्टोमप्रकारव्याति रात्रस्य प्रथमे प्रयोगे न प्रवर्ग्यचरणम् इत्येक पक्ष । विकल्पेन तत्रापि प्रवर्ग्यचरणमिति शाखान्तरम् । प्रवर्ग्ये यज्ञे दधिघर्मसम्बन्धि रीतिकर्त्तव्यता । अपविलायां अग्निष्टोमहयन्या दधिघर्मग्रहण कुर्यात् । तच्च यथा कथञ्चित् स्थालीमुखेनैव स्रुचि निनयेत् । प्रकारस्याभिधारणे आपस्य न । हुतशेषस्य "मयि त्यादति" मन्त्रेण भक्षणम् । तच्च महाप्रतीयेऽह्नि कर्त्तव्यम् । दधिभक्षानन्तर चात्वाले मार्ज्जनम् । प्रवर्ग्यचरणस्यादौ अन्ते च शान्तिकाध्यायपाठ । (शान्तिकाध्यायश्च ऋच याचमित्याद्यध्याय) । शान्तिकरणद्वयमध्ये द्वारपिधानोत्तरकाले आदिमम् । पात्रापसारणान्त्या निधानानन्तरमन्तिमम् इति भेद ।

कातीयच्छन्दःक्रमप्रतिपाद्यविषयाय विस्तरभयान्नोक्ता अत एवाशेयाः । कात्यायनश्रौतसूत्रप्रतिपाद्यविषयाश्च श्रौतक्रमपद्धत्यादौ दृश्यन्ते ।

कात्यायनी स्त्री कतस्य गोत्रापत्यं स्त्री गर्गा० यञ् लोहितकतन्ता० ष्फ षित्त्वात् ङीष् । १ कतगोत्रापत्यस्त्रियाम् । पत्न्यां ङीष् । २ कात्यायनर्षेः पत्न्याम् ३ तत्तुल्य कषायादिवस्त्रधारिण्यामर्द्धवृद्धायां विधवायां स्त्रियां ४कल्पभेदे कतगोत्रोत्पन्नाया दुर्गायां ५ याज्ञवल्क्यर्षिपत्नीभेदे च । "याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्य्ये बभूवतु मैत्रेयी कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायनी " वृ० उ० । [यदि गियमपोते तन्त्रभेदे ।

कात्यायनीतन्त्र न० ६त० । कात्यायनीपूजामन्त्रादिविधा-

कात्यायनीपुत्र पु० ६त० । कार्त्तिकेये ।

काथक्य पु० स्त्री कथकस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् । कथकर्षेर्गोत्रापत्ये यूनि तु यञन्तत्वात् फक् । काथक्यायन तदीय युवगोत्रापत्ये । स्त्रियां लोहितकतान्तादि० ष्फ षित्त्वात् ङीष् । काथक्यायनी तद्गोत्रापत्यस्त्रियाम् ।

कापच्चित्क न० कपच्चित्+गिरयादि० स्वार्थे ठक् तान्तत्वात् ठस्य क । कपच्चिद्दित्यर्थे ।

काथिक त्रि० कथाया चाष् कथादि० ठक् । कथारचनासमर्थे

कादम्ब पुंस्त्री गी०कदि–णिच्–अम्बच् । (कालिहाँस) १हंसभेदे स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वान्न ङीष् किन्तु टाप् । तस्य च नीलवर्णत्वम् "क्वचित् प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा । अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव" (?) ... कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्ति " सितासितगङ्गायमुनासङ्गमवर्णने रघु । तद्व्या० "कादम्बसंसर्गवती नीलहंससृष्टा" मल्लि० । सुश्रुते हंसप्रकारस्येत्युपक्रमे कादम्बस्य श्रयन्त सधचारिणीवोक्ता "रक्तपित्तहरा, शीता स्निग्धा वृष्या मरुज्जित । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयो " इति तेषां मांसगुणा उक्ता । २इषौ पु० विश्व । ३वाणे मेदि० । "कादम्बानामेकपातैरमोघ्यत्" माघ । कदम्बे समूहे भव अण् । ५ समूहनके त्रि० । कदम्बस्येदम् अण् । ६कादम्बसम्बन्धिनि त्रि० "कादम्बमर्द्धोद्गतकेशरञ्च" रघु । 'कादम्ब' नीपकुसुम"मिति मल्लि० । वस्तुतः कदम्बशब्दस्य पुष्पपरत्वे कदम्बमित्येव ह्रस्वपाठ स्यात् दीर्घपाठे तु कदम्बानां कुसुमानां समूह इत्यर्थेऽण् । इति तस्य कदम्बसमूहपरतेति बोध्यम् । कदम्ब एव स्वार्थेऽण् । ७ कादम्बवृक्षे पु० "नैतत्कादम्बपल्लवजकरमकराकरम्भापञ्च पुष्पविभाणि" स्वानर्थविपक्कोत्तने सुश्रु० । स्वार्थे कन् वाणे हारा० ।

कादम्बर न० कादम्ब लाति प्रकृतित्वेन ला–क वस्य र । १ऐक्षवे गुडादौ, तस्य २विकारे मद्ये च । "निषेव्य मधु माधवा सरसमत्र कादम्बरम्" माघ । तद्व्याख्यायां मल्लिनाथेनोक्ता व्युत्पत्तिरुक्ता । कादम्ब कदम्बोद्भव रस राति रा–क । तच्च स्वरसयुक्ते ३दधिसरे पु० मेदि० ।

कादम्बरी स्त्री कुत्सित सलिलमम्बर यस्य को कदादेश कदम्बरो कोलाम्बरो बलभद्रस्तस्य प्रिया अण् । हलिप्रियायाम्, मदिरायाम् । अस्या निरुक्तिर्बलभद्रप्रियता च हरि० ९८ अ० दर्शिता यथा "अथ सङ्कर्षण श्रीमान् विना कृष्णेन वीर्य्यवान् । चचार सस्य शिखरे नगस्य नगसन्निभ । प्रफुल्लस्य कदम्बस्य छायायां निषसाद ह । वायुना मदगन्धेन वीज्यमान सुखेन वै । तस्य तेनानिलौघेन सेव्यमानस्य तत्र वै । मद संस्पर्शजो गन्ध संस्पृशन् घ्राणमागत । तृष्णा चैन विवेशाशु वारुणीप्रभवा तदा । शुशोष च मुख तस्य मत्तस्येवापरेऽहनि । स्मारित स पुरावृत्तममृतप्राशनं

कर्थ वै प्रकृत छतता गतम्' इति१०६ अ०। 'भीष्म पशु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीं मातरमुद्दहापयत् यामाहु-र्गन्धकालीमिति। तस्या पूर्व्वं कानीनो गर्भो पराशराद्द्वैपायनोऽभवदिति" भा० आ० ८५ अ०। व्यासस्य कानीनत्वमुक्तम्।

कान्त पु० कम दीप्तौ कम-क्त। १, वसन्ते "कान्तस्य स्वांसिता" उद्भट। 'शिवरात्रौ ददाम्यर्घमुमाकान्त। गृहाण मे' शिवार्घदानमन्त्र। सूर्य्यपूर्व्वक सूर्य्यकान्तमणौ (आयाम्), चन्द्रपूर्व्वक चन्द्रकान्तमणौ, अय पूर्व्व अयस्कान्तमणौ (चुम्बकपाथर) २चन्द्रे ३वसन्ते ४हिज्जलवृक्षे च। ५कुङ्कुमे, न० ६शोभने, "कान्तालकान्ताललना सुराणाम्" माघ "नात्र कान्तमुपगीतया तया' माघ। ७अभीष्टे च त्रि०। "भीमकान्तैर्नृपगुणैः" रघु। ८नार्य्यां, ९प्रियङ्गुवृक्षे च स्त्री। मेदि० १०वृहद्दे लायां ११रेणुकायां १२ नागरमुस्तायां स्त्री राजनि०। १३सुखस्थाने १४लोहभेदे न० भावप्र० तस्य लक्षणगुणादि तत्रोक्तं यथा

"यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलविन्दुः प्रतप्ते, हिङ्गुर्गन्धं त्यजति च निजं तिक्ततां निम्बकल्कः। तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं, नैति भूमिं, कृष्णं न स्यात् सजलचणकं कान्तलोहं तदुक्तम्"। मारितस्य चूर्णीकृतस्य तस्य सेवने गुणा उक्तास्तत्रैव 'गुल्मोदरार्शः शूलाममामवात भगन्दरम्। कामलाशोथकुष्ठानि क्षयं कान्तमयो हरेत्। प्लीहानमम्लपित्तञ्च यकृच्चापि शिरोरुजम्। सर्वान्रोगान् विजयते कान्तलोहं न संशयः। बलं वीर्य्यं वपुः पुष्टिं कुरुतेऽग्निं विवर्धयेत्"। तत्रैव सामान्यलोहमारणविधिगुणादि।

"शुद्धं लोहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः। मर्द्दयित्वा पुटेदग्नौ दद्यादेवं पुटत्रयम्। पुटत्रयं कुमार्य्याश्च कुठारच्छिन्निकारसैः। पुटषट्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णमृतिर्भवेत्"। अन्यच्च। "क्षिपेद्द्वादशभागेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः। मर्द्दयेत्कन्यकाद्रावैर्यामद्वयं ततः पुटेत्। एवं सप्तपुटैर्मृत्युं लोहचूर्णमवाप्नुयात्। सत्यानुभूतो योगोन्द्रैः क्रमोऽयं लोहमारणे। कथ्यते रसराजेन कौतूहलधियाऽधुना। सूतकात् द्विगुणं गन्धं दत्त्वा कुर्य्याच्च कज्जलीम्। द्वयोः समं लोहचूर्णं मर्द्दयेत्कन्यकाद्रवैः। यामद्वयं ततः पिण्डं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके। घर्मे धृत्वा रुवूकस्य पत्रैराच्छादयेद्बुधः। यामद्वयाद्भवेदुष्णं धान्यराशौ न्यसेत्ततः। दत्त्वोपरि शरावं तु त्रिदिनान्ते समुद्धरेत्। पिष्ट्वा च गालयेद्वस्त्रादेवं वारितरं भवेत्। दाडिमस्य दलं पिष्ट्वा तक्रवर्गं च वारिणा। तद्रसेनायसश्चूर्णं सर्वीय प्लावयेदिति। आतपे शोषयेत्तच्च पुटेदेवं पुनः पुनः। एकविंशतिवारैः सन्म्रियते नात्र संशयः। एवं सर्वाणि लोहानि स्वर्णादीन्यपि मारयेत्। अथ मारितस्य लोहस्य गुणाः'। "लोहं तिक्तं सरं शीतं कषायं मधुरं गुरु। रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत्। कफं पित्तज्वरं शूलं शोफार्शः प्लीहपाण्डुताः'। मेदोमेहक्रिमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि। गुञ्जामेकां समारभ्य यावत् स्युर्नवरक्तिकाः। तावल्लोहं समश्नीयाद्यथादोषानलं नरः'। कुष्माण्डं तिलतैलं च माषान्नं राजिकां तथा। मद्यमम्लरसञ्चैव वर्जयेल्लोहसेवकः। शिलागन्धार्कदुग्धाक्ताः स्वर्णाद्याः सर्वधातवः। म्रियन्ते द्वादशपुटैः सत्यं गुरुवचो यथा"।

"कामि कान्ते रसिका काकुरुतेन" माघ। "कान्ताजनेन रहसि गृहीता।" "वपुष्यशेषेऽखिललोककान्ता सानन्यकान्ताद्युरसीतरा तु"। माघ क प्रह्लादमनयति द्विपराद्धकाले। १५ वासुदेवे परमेश्वरे पु० "कामदेव कामपाल कामी कान्त कृतागम' विष्णुस०। १६ पत्यां स्त्री "सा कान्ते पञ्चस्थाने पर्य्याकाशे देवे साक्षी" ज्यो०त० "कान्तया कान्तसंयोगे किमकारि नवोढया" विदग्धमु०। १७ कार्त्तिकेये पु०। "आग्नेयश्चैव स्कन्दश्च" इत्युपक्रमे "कामजित् कामदः कान्तः" इत्युक्त्वा। "नामान्येतानि दिव्यानि कार्त्तिकेयस्य यः पठेत्" भा०वन० २३१अ०। "भवेत् कान्ता युगरसहयैर्यतौ नरसौ लगौ" इत्युक्तलक्षणे १८छन्दोभेदे स्त्री। १९कामदेवभेदे पु०कामशब्दे दृश्यम्।

कान्तपक्षिन् पु०स्त्री कान्तोमनोहरः पक्षोऽस्यास्य प्राशस्त्येन इनि। मयूरे शब्दच०स्त्रियां ङीप्।

कान्तपुष्प पु० कान्तं पुष्पमस्य। कोविदारवृक्षे। राजनि०।

कान्तलक पु०कान्तं लक्यते लक-आस्वादने कर्मणि घञर्थे क। (तुद) वृक्षवृक्षे अमरः।

कान्तलोह पु० कान्तं प्रियं लोहं यस्य। अयस्कान्ते। कर्म०। (कान्तिलोह) लोहभेदे। कान्तशब्दे तद्गुणाद्युक्तम्।

कान्ताङ्घ्रिदोहद पु० कान्ताङ्घ्रिः तत्ताडनं दोहदमस्य पुष्पोद्गमे। अशोकवृक्षे त्रिका०। यथा च गम्यं तथात्र तथा अशोकशब्दे ४८५पृ० उक्तम् कान्तापादताडनादयोऽस्यात्र।

कान्तायस न० नित्यकर्म० जातित्वात् अच् समा०। कान्तलोहे राजनि०।

कान्तार पु० कान्ता अभीष्टा अराश्च अन्ययोरस्य, कस्य जल-

[illegible]

कान्तारपथिक त्रि॰ [illegible]

कान्तारी स्त्री॰ [illegible]

कान्ति स्त्री॰ [illegible]

[illegible]

कान्तिद न॰ कान्तिं ददाति दा–क। [illegible]

कान्तिदायक न॰ कान्तिं ददाति दा–ण्वुल्। [illegible]

कान्तिनगरी स्त्री॰ [illegible]

कान्तिभृत् त्रि॰ कान्तिं बिभर्त्ति भृ–क्विप्। [illegible]

कान्तिमत् कान्तिरस्त्यस्य मतुप्। [illegible]

[illegible]

कान्दर्प [illegible]

कान्दर्पिक न० कन्दर्पवृद्धिः प्रयोजनमस्य ठक्। कन्दर्पवृद्धिसाधने ह०सं० उक्ते विधानभेदे। तद्विधानञ्च तत्र कान्दर्पिकनामकषट्सप्ततितमेऽध्याये उक्तं यथा। "रक्तेऽधिके स्त्री, पुरुषस्तु शुक्रे, नपुंसकं शोणितशुक्रसाम्ये। यस्मादतः शुक्रविवृद्धिदानि निषेवितव्यानि रसायनानि। हर्म्यपृष्ठमुडुनाथरश्मयः सोत्पलं मधु मदालसा प्रिया। वल्लकी स्मरकथा रहः शशी वर्ग एष मदनस्य वागुरा। माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्णपथ्याशिलाजतुविडङ्गघृतानि योऽद्यात्। सैकानि विंशति दिनानि नराग्निगोऽपि सोऽशीतिकोऽपि रमयत्यबलां युवेव। क्षीरं घृतञ्च कपिकच्छुमूलं पिबेत् य स्त्रीषु न सोऽभ्युपैति। भावात् पय सर्पिषि वा विपक्वान् षट्पाममात्रांश्च पयोऽनुपानात्। विदारिकायाः स्वरसेन चूर्णं सुबहुशो भावितशोषितञ्च। घृतेन दुग्धेन सशर्करेण पिबेत्स यस्य प्रमदाः प्रभूताः। धात्रीफलानां स्वरसेन चूर्णं सुभावितं क्षौद्रसिताज्ययुक्तम्। लीढ्वानुपायाच्च पयोऽग्निशक्त्या कामं निकामं पुरुषो निषेवेत्। क्षीरेण वत्साश्वगुञ्जा घृतेन समं प्राश्य कामी बहुगामिमान् च। सुशोषितानपि पिबेत्स यश्च तस्यापत्यं किं चटकः करोति। माषसूपसहितेन सर्पिषा षष्टिकौदनमदन्ति ये नराः। क्षीरमप्यनुपिबन्ति तास्तु ते शर्वरीषु मदनेन शेरते। तिलाश्वगन्धाकपिकच्छुमूलैर्विदारिकाषष्टिकपिष्टयोगः। आजेन पिष्टा पयसा घृतेन पक्त्वा भवेच्छष्कुलिकाऽतिवृष्या। क्षीरेण वा गोक्षुरकोपयोगं विदारिकाकन्दकभक्षणं वा। कुर्वन्न सीदेद्यदि जीर्यतेऽस्य मन्दाग्निता चेदिदमत्र चूर्णम्। साजमोदवचया हरीतकी ग्रन्थिकेन सहिता च पिप्पली। मद्यतक्रतरलोष्णवारिभिश्चूर्णपानमुदराग्निदीपनम्। अत्यन्ततिक्तलवणानि कटूनि शक्तिशाकारशाकबहुलानि च भोजनानि। रक्तशुक्रवीर्यरहितं स करोत्यनेकान् व्याधीन् जरांश्च सुखाप्यबलामसाध्य"। भावप्र० तदुपायविधानाद्युक्तं यथा। "अथ वाजीकरणाधिकारः। तत्र वाजीकरणस्य लक्षणमाह। यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्य्याद्वाजीव सुरतक्षमम्। तद्वाजीकरमाख्यातं मुनिभिर्भिषजां वरैः। अथ प्रसङ्गात् क्लैब्यस्य लक्षणं संख्यां निदानञ्चाह। क्लीवः स्यात् सुरताशक्तस्तद्भावः क्लैब्यमुच्यते। तच्च सप्तविधं प्रोक्तं निदानं तस्य कथ्यते। तैस्तैर्भावैरहृद्यैस्तु रिरंसोर्मनसि क्षते। ध्वजः पतत्यतो नॄणां क्लैब्यं समुपजायते। द्वेष्यस्त्रीसंप्रयोगाच्च क्लैब्यं तन्मानसं स्मृतम्। तैस्तैर्भावैः — भयशोकक्रोधादिभिः, — अहृद्यैः — हृदयाहितैः — तु क्षते पीडिते अनभ्युन्नते इति यावत्। ध्वजः — शिश्नः। पतति नतवद्भवति संप्रयोगेऽक्षमम्। "कटुकाम्लोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः। पित्ताच्छुक्रक्षयो दृष्टः क्लैब्यं तस्मात् प्रजायते। कट्वादिनातिमात्रेण प्रवृद्धेन पित्तेन शुक्रस्य दाहनात् क्लैब्यं भवति पित्तजमिति द्वितीयम्। अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः। ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम्। शुक्रक्षयेण तृतीयम्। 'महता मेढ्ररोगेण चतुर्थी क्लीवता भवेत्। वीर्यवाहिशिराच्छेदान्मेहनानुन्नतिर्भवेत्। बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद्ब्रह्मचर्यतः। षष्ठं क्लैब्यं स्मृतं तत्तु शुक्रस्तम्भनिमित्तकम्। बलिनं पुरुषं क्षुब्धमनसं कामात्तं चञ्चलमनसो, ब्रह्मचर्यम् आश्रित्य तस्मान्निरोधात् शुक्रस्य, क्लैब्यं भवति। जन्मप्रभृति यत्क्लैब्यं सहजं तद्धि सप्तमम्। असाध्यं क्लैब्यमाह। असाध्यं सहजं क्लैब्यं मर्मच्छेदाच्च यद्भवेत्। मर्मच्छेदात् वीर्यवाहिशिराच्छेदाच्च। अथ क्लैब्यस्य चिकित्सा। क्लैब्यानामिह साध्यानां कार्यो हेतुविपर्ययः। मुख्यं चिकित्सितं यथानिदानपरिवर्जनम्। अथ क्लैब्यस्य चिकित्सायां वाजीकरणविधिमाह। नरो वाजीकरान् योगान् सम्यक् शुद्धो निरामयः। सप्तत्यन्तं प्रकुर्वीत वर्षादूर्द्ध्वन्तु षोडशात्। न च वै षोडशादर्वाक् सप्तत्याः परतो न च। आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्त्तुमर्हति। क्षयवृद्ध्युपदंशाद्या रोगाश्चातीव दुर्ज्जयाः। अकालमरणञ्च स्याद्भजतः स्त्रियमन्यथा। चिन्तादिनामर्द्धयतां रूपयौवनशालिनाम्। नराणां बहुभार्याणां विधिर्वाजीकरो हितः। स्थविराणां रिरंसूनां स्त्रीणां वाल्लभ्यमिच्छताम्। योषित्प्रसङ्गात् क्षीणानां क्लीवानामल्परेतसाम्। हिता वाजीकरा योगाः प्रीणयन्त्यबलं सदा। एतेऽपि पुष्टदेहानां सेव्याः कालाद्यपेक्षया। वाजीकरणान्याह। भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधानि च। गीतं श्रोत्राभिरामाश्च वाचः स्पर्शसुखास्तथा। यामिनी चन्द्रतिलका कामिनी नवयौवना। गीतं श्रोत्रमनोहारि ताम्बूलं मदिरा स्रजः। गन्धा मनोज्ञा रूपाणि चित्राण्युपवनानि च। मनसश्चाप्रतीघातो वाजीकुर्व्वन्ति मानवम्। माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्णम् पथ्याशिलाजतुविडङ्गघृतानि लिह्यात्। एकोनविंश-

[illegible]

तादृना" तन्त्रसारे मन्त्रकुलनायिकाकीर्त्तने ।

कापिक पु॰ कपिरेव अङ्गुल्यादि॰ ठक् । कपिशब्दार्थे

कापिञ्जल पुंस्त्री कपिञ्जलस्यापत्यं शिवा॰ अण् । कपि-ञ्जलस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

कापिञ्जलादि पुंस्त्री कपिञ्जलान् तन्नामानर्षीन् अदर्-अण् उप॰स॰ कपिञ्जलादस्तस्यापत्यम् "अत इञ्" पा॰ इञ् । कपिञ्जलपक्षिमांसभक्षकस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् । तस्यापत्यम् कुर्वादि॰ ण्य । कापिञ्जलाद्य तदपत्ये पुंस्त्री ।

कापित्थ न॰ कपित्थस्य विकारः अनुदात्तादित्वात् "अनु-दात्तादेश्च" पा॰ अञ् । कपित्थविकारे

कापिल त्रि॰ कापिलं तद्दृष्टशास्त्रं वेत्त्यधीते वा अण् । १कपिल-शास्त्रज्ञे २ तदध्येतरि च हेम॰ । कपिलेन प्रोक्तम् अण् तस्येदं वा अण् । ३कपिलप्रोक्ते ४तत्सम्बन्धिनि शास्त्रे न॰ कपिलशब्दे तत्प्रोक्तविषया दर्शिता । "मार्गं स्रा कापिलाः सांख्याः" भा॰ शा॰ २०२ । "बुद्धिश्च परमा यत्र कापिलानां महात्मनाम्" "पितुर्नियो-गाज्जग्राह शुको धर्मभृतां वरः । योगशास्त्रं च निखिलं कापिलञ्चैव भारत ।" भा॰ शा॰ ३२७ अ॰ । स्वार्थेऽण् । ५पिङ्गलवर्णे पु॰ ६तद्वति त्रि॰ भरत कपिलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । ७कपिलाधिकारेण कृते उपपुराणभेदे "अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि च" इत्युपक्रम्य "कापिलं मानवञ्चैव तथैवोशनसेरितम्" । हेमा॰ दा॰ ख॰ कूर्म्मपु॰ उपपुराणगणने उक्तम्

कापिलिक पुंस्त्री कपिलिकाया कपिलवर्णाया अपत्यम् शिवा॰ अण् । कपिलिकाया अपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

कापिलेय पु॰ कपिलाया तन्नाम्न्या ब्राह्मण्या अपत्यम् ढक् । कपिलानाम्न्या स्तनपायितेन तदपत्ये ब्राह्मणेन कपिल-शिष्ये मुनिभेदे । तस्य सम्भवादिकं भा॰ शा॰ २१८ अ॰ वर्णितं यथा "तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महा-मुनिः । परिधावन् महीं कृत्स्नां जगाम मिथिलामथ । सर्वसंन्यासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये । सुपर्य्यवसितार्थश्च निर्द्वन्द्वो नष्टसंशयः । ऋषीणामाहुरेकं तं यं कामानावृतं नृप । शाश्वतं सुखमत्यन्तमन्विच्छन् स सुदुर्लभम् । यमाहुः कपिलं सांख्याः परमर्षिं प्रजापतिम् । स मन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् । आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनम् । पञ्चस्रोतसि यः सत्रमास्ते वर्षसहस्रि-कम् । यत्र चासीनमागम्य कापिलं मण्डलं महत् । पञ्च-स्रोतसि निष्णातः पञ्चरात्रविशारदः । पञ्चज्ञः पञ्चकृत् पञ्चगुणः पञ्चशिखः स्मृतः । पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं न्यवेदयत् । इष्टसत्रेण संसृष्टो भूयश्च तपसाऽऽसुरिः । क्षेत्र-क्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शनः । यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते । आसुरिर्मण्डले तस्मिन् प्रतिपेदे तदव्ययम् । तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मानुष्या पयसा भृतः । ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत् कुटुम्बिनी । तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पिबति स्तनौ । ततः स कापि-लेयत्वं लेभे बुद्धिं च नैष्ठिकीम् । एतन्मे भगवानाह कापिलेयस्य सम्भवम् । तस्य तत् कापिलेयत्वं सर्ववित्त्व-मनुत्तमम्" ।

व्याख्यातञ्चैतत् नीलकण्ठेन यथा "कापिलेयः कपिलायाः पुत्रः परिधावन् एकत्र वासमकुर्वन् । सुपर्य्यवसितार्थः सम्यग्निश्चितप्रयोजनः । कामैरनावृतः कामानावृत-मिति पाठे यदृच्छया स्थितं नृपं सुखम् अविच्छिन्नं स्थाप-यितुमिति शेषः । स कपिलः, तेन पञ्चशिखरूपेण तत्प्रायत्वात्तत्तुल्यत्वम् । पञ्च स्रोतांसि विषयकेदार-प्रणालिका यस्य तस्मिन् मनसि मानसं सत्रमित्यर्थः । यत्र यत्समीपे, कापिलं कपिलमतानुसारि मण्डलं मुनि-समूहं प्रति परमार्थं यो न्यवेदयदित्युत्तरेण सम्बन्धः । पञ्चस्रोतसि मनसि निष्णातः ऊहापोहकौशलवान् । पञ्चरात्रो नाम विष्णुत्वप्रापकः क्रतुः "पुरुषो ह वै नारा-यणोऽकामयतात्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं स्यामिति स एतं पञ्चरात्रं पुरुषमेधं यज्ञक्रतुमपश्य-दिति" शतपथोक्तस्तत्र विशारदः अनुष्ठिताखिलकर्मे-त्यर्थः । पञ्च अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दम-यान् कोषान् मिथ आत्मनश्च विविक्तान् जानातीति पञ्च-ज्ञः अतएव पञ्चकृत् पञ्च तद्विषयाण्युपासनानि "भृगुर्वै वारुणिरित्यस्यामुपनिषदि "अन्नं ब्रह्मेति व्यजा-नादित्यादि" विहितानि करोति पञ्चकृत्, पञ्च "शान्तो-दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यतीति श्रुताः शान्तादयो गुणा यस्मिन् स पञ्चगुणः ततश्च "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति" श्रुतेः पञ्चभ्योऽतिरिच्य-मानत्वात् शिखेवेति पञ्चशिखं पुच्छं ब्रह्म तज्ज्ञत्वात् मुनिरपि पञ्चशिखः । ननु पञ्चकृत् कथं षष्ठं स्यादिति चेत् ? शृणु—यथान्नमयं विकारमुपासीनस्तत्प्रकृतिमन्नं विराड्ब्रह्मेति एवं मायया विकृतमानन्दं तत्प्रतिनिधीति न षष्ठोपास्तिः पृथगवक्तव्या । षष्ठज्ञानाय तस्य पञ्चसो-पास्तिफलत्वात् तदेतदाह पुरुषेति । पुरुषाः अन्नमयादयः

[illegible]

कापिञ्जल त्रि [illegible]

कापिञ्जल न [illegible]

कापिल न [illegible]

कापिशायन त्रि [illegible]

कापिशेय पु [illegible]

कापिष्ठल पु [illegible]

कापिष्ठलि पु [illegible]

कापुरुष पु [illegible]

कापेय न [illegible]

कापोत न [illegible]

कापोतक त्रि [illegible]

कापोतपाक पु [illegible]

कापोताञ्जन न [illegible]

काम्ब पु [illegible]

काम्बल त्रि [illegible]

काफल पु० कुत्सितं फलमस्य। (कट्फल) वृक्षभेदे। शब्दरत्ना०

काबर त्रि० कुत्सितो वरः कोः का वेदे पृषो०। कुत्सितवरे। "उग्रम् सुम काबर वभ्रि फल्गु शम्बर"। "पुनः कविरिव इयतो वस्वरा काबरस्य च" इत्यो धिया भर्त्स्यामि दूषयिष्यामि काबरम्" ऋष० १।८।२।४।५।

काम अव्य० कम घञ्। १अनुमतौ विश्व। २निकामे ३अल्पार्थे ४काम्ये म०मेदि० कामाय हितम् यत्। ५रेतसि न०मेदि० ६स्वारमित्यर्थे, ७अनुमतौ "काममामरणात् तिष्ठेत् गृहे कन्यर्तुमत्यपि" मनुः। "मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी" माघ। इच्छायाम् "काम सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एव" श्रुते तस्य मनोधर्मत्वमिति वेदान्तिनः। आत्माश्रयत्वे मनोहेतुकत्वोक्त्यैव श्रुतेस्तात्पर्यं मन्यमाना आत्मधर्मत्वमिति नैयायिका आहुः। अभिलाषशब्दे इच्छाशब्दे चास्य विवृतिः। "सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः" इत्युपक्रम्य 'अकामस्य क्रिया काचित् दृश्यते नेह कर्हिचित्। यद्यद्धि कुरुते किञ्चित् तत्तत् कामस्य चेष्टितम्" इति मनुना सर्वां क्रियां प्रति कारणत्वेनोक्तम्। "स्वर्गकामोऽनेन कर्मणा इष्टमिदं फलं साध्यताम्" इति बुद्धिः। तथाच इष्टसाधनता ज्ञानरूपात् सङ्कल्पात् काम इच्छा भवति, ततः क्रिया-निष्पत्तिः। यथाप्राप्तविषयस्य प्राप्तिसाधने चित्तवृत्तिभेद कामस्तु रजोगुणहेतुक। यथोक्तं गीतायाम् "काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः" कामश्च इष्टविषयाभिलाषः। "सुखे या विषयापेक्षा स काम इति भण्यते"। सुमानादौ कामस्य एव मूलार्थकर्मकत्वम्। अतोऽस्य कार्ये चोदितः कामो लोकोऽस्य प्रधानता" "सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधो ऽभिजायते" गीता। कर्मणि घञ्। ८काम्यविषये, कामविषयश्च द्विविधः बाह्याभ्यन्तरकामभेदात् तत्र स्रक्चन्दनादिकं वस्त्रादिविषयाश्च बाह्यविषयाः शारीरकामविषयाः कर्मजातम् आभ्यन्तरः तस्य सम्पत्तेतुकः वासनायाम् "न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति। हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते" मनुः। धर्मार्थकाममोक्षमध्ये कामपदेन काम्यस्यैव ग्रहणं तस्यैव पुरुषार्थत्वात् स्वरूपेण इष्यमाणत्वात् इच्छायास्तथात्वाभावात्। "अप्यर्थ-कामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः" रघु। 'कुलाम कामस्य तथेति कामम्" रघु। काम्यमानत्वात् कामं ह्रदप्रियार्थे। 'ययेति कामं गतिमन्वयान् रणे," रघु।

"इति स्वप्नोपमान् मत्वा कामान् मा गास्तदङ्गताम्" रघु। कामनाविषयश्च सुखदुःखाभावश्चेति वेदान्तिनः, तदेव मुख्यं प्रयोजनम् "नवा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति" वृ० उप० तत्सम्बन्धेनात्मन एव परप्रेमास्पदत्वोक्तेः। तत्साधनानान्तु गौणप्रयोजनत्वम्। सुखमिव दुःखाभावोऽपि मुख्यं काम्यमिति नैयायिकादयः, ९मोक्षार्थिभिः काम्यमाने १०परमेश्वरे च। "कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः" विष्णुस०। स्त्रीपुरुषयोः उपस्थादाध्यानन्दसाधने तयोः परस्पराऽलिङ्गनादिप्रवर्त्तके ११अनुरागभेदे तत्रैव लोके कामशब्दस्य रूढिर्दृश्यते। स च तिथिविशेषे स्त्रीपुरुषयोः स्थानविशेषेषु चुम्बनादिना व्यज्यते, यथोक्तं स्मरदीपिकायाम् "पादे गुल्फे तथोरौ च भगे नाभौ कुचे हृदि। कक्षे कण्ठे तथौष्ठे च गण्डे नेत्रे श्रुतावपि। ललाटे शीर्षकेशेषु कामस्थानं तिथिक्रमात्। दक्षे पुंसां स्त्रिया वामे शुक्ले कृष्णे विपर्यय। पादाङ्गुष्ठे प्रतिपदि द्वितीयायान्तु गुल्फके। ऊरुदेशे तृतीयायां चतुर्थ्यां भगदेशतः। नाभिस्थाने च पञ्चम्यां षष्ठ्यान्तु कुचमण्डले। सप्तम्यां हृदये चैव अष्टम्यां कक्षदेशतः। नवम्यां कण्ठदेशे च दशम्यां चोष्ठदेशतः। एकादश्यां गण्डदेशे द्वादश्यां नयने तथा। श्रवणे च त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां ललाटके। पौर्णमास्यां शिखायाञ्च ज्ञातव्यञ्च इति क्रमात्। यत्र स्थाने वसेत् कामस्तत्रैव नखचुम्बनम्। "हृदि कामः भ्रुवोः क्रोधो लोभश्चाधोरदच्छदात्" भाग०। तस्य सर्गादिरूपस्य विराजो ब्रह्मणः हृदयजातत्वेन व्यष्टीनामप्यस्मदादीनामपि मनसिजन्यत्वम्। प्राणिनां जन्मावधि सर्वकालेष्वस्य वर्त्तमानत्वेऽपि यौवने यथास्य यथा प्रादुर्भावस्तथा कालिका० पु० १८। २२ अ० वर्णितं यथा

"ब्रह्मापि तनयां सन्ध्यां द्रष्टा पूर्व्वमथात्मनः। कामाशुभसमक्षे त्यक्ता मुक्ति सतेति वै। तस्याश्च चलितं चित्तं कामबाणविलोडितम्। ऋषीणां प्रेक्षतां तेषां मानसानां महात्मनाम्। भर्गस्य वचनं श्रुत्वा सोपहासं विधिं प्रति। आत्मनश्चलचित्तत्वममर्यादमृषीन् प्रति। कामस्य तादृशं भावं मुनिमोहकरं तदा। दृष्ट्वा सन्ध्या स्वयं तत्र समाशापातिदुःखिता। ततस्तु ब्रह्मणा शप्ते मदने तदनन्तरम्। अन्तर्भूते विधौ शम्भौ गते चापि

कीर्त्त्यसे। ध्यानेन मन्त्ररेण त्वमिहागतोऽसि मानद'। शम्बराले त्वसम्पूर्णे सूतिकागारमध्यतः। अथाथ शम्बरस्य च म्रियमाणो ह्युपेक्षितः। केशवेन महाबाहो! देवकार्य्यार्थसिद्धये। येषा मायावती नाम भार्य्या वै शम्बरस्य तु। रतिं तां विद्धि कल्याणीं तव भार्यां पुरातनीम्। तव वा रक्षणार्थाय शम्बरस्य गृहेऽवसत्। माया शरीरजा न्यस्य मोहनार्थे दुरात्मनः। इतिस्तवत्प्रसादार्थाय मे भयत्र निज तदा। एव प्रद्युम्न! बहूा वै तव भार्या प्रतिच्छिताम्। कृत्वा तु शम्बरं घोरं वैष्णवास्त्रेण संयुगे। गच्छ मायावती भार्य्या द्वारकां गन्तुमर्हसि" हरि० १६५ अ० "काम प्रति नारदवाक्यम्। "सोऽभवीत् सहसा देवीं रुक्मिणीं देवतामिव। अयं स देवि! सम्प्राप्त पुत्रस्तव धनुर्धरः। अनेन शम्बरं हत्वा मायायाश्च विशारदम्। हत्वा मायाश्च या सर्वा यामिर्देवानवाधत। सती चेयं शुभा साध्वी भार्य्याऽपि तनयस्य ते। मायावतीति विख्याता शम्बरस्य गृहोषिता। मा च ते शम्बरस्यैव पत्नीति भवतु व्यथा। मन्मथेऽथ गते नाशं गते चानङ्गतां पुरा। काममत्नी, न कान्तेयं शम्बरस्य रतिः प्रिया। मायारूपेण तं दैत्यं मोहयन्त्य नकल्मषा। न चैषा तस्य कौमारे वशे तिष्ठति शोभना। आत्ममायामयं कृत्वा रूपं शम्बरमोहयत्। पत्न्येषा मम पुत्रस्य स्नुषा तव वराङ्गना" हरि० १६७ अ०। रुक्मिण्यौ प्रति तद्वाक्यम्। तेन १२ रौक्मिणेये पु० १४ बलदेवे शब्दर०। तस्य कामपालत्वात्तथात्वम्। १५ महाराज चूते राजनि०। कर्मण्युपपदे कामयते कर्त्तरि अण्। तत्तत्पदार्थकामनायुक्ते यथा स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत पशुकाम प्रजाकाम इत्यादि। पजन्तकामशब्दे परे तुमुन्नन्तस्यान्तलोपः। यथा गन्तुकाम रन्तुकाम इत्यादि इष्यादि०तस्याद्युदात्तता। कामनायुक्तप्रवाचककामादिशब्दसमभिव्याहारे यागे तद्विधेयत्वकल्प तत्प्रकृतिभाव्यत्वञ्च मतभेदेन प्रतीयते यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकाम नियोज्यकस्वर्गकामभाव्यो वा याग इति बोधः। लिङादिना यागादेः कर्त्तव्यत्वबोधनात् यागादेस्तथात्वम्। यागजन्यफलं च काममात्रतीव तत्तत्फलकामकोद्देश्येऽपि भवति यथा पितृस्वर्गकामनया कृतपूर्त्तादेः फलं पितरीति मपिकम्। अर्धशब्देन द्वन्द्वेऽस्य वा पूर्व्वनिपातः। अर्थकामौ कामार्थौ। तन्त्रोक्ते १६वीजभेदे। तदुद्धारो यथा तन्त्रसा० कुलार्णवे "देवीं दक्षिणबाहुयक्षनयम काम कलाबिन्दुसंयुतम्" दक्षिणबाहु ककारस्तस्य वर्णस्य मातृकान्यासे दक्षबाहुमूले न्यस्यत्वात् तथात्वम् शक्तीलकार' नयन शब्देन तेन ईकारः कलाबिन्दुसंयुतम् बिन्दुभूषितम् तेन क्लीम् इत्येव रूपं कामम् इत्यर्थः। मकारान्तरेण तदुद्धारः तन्त्रसा०श्रीक्रमे। "ता विद्या शृणु देवेशि! काममिन्द्रसमन्वितम्। नादबिन्दुकलाभेदात् तुरीयस्वरसंयुतम्। महाश्रीसुन्दरी विद्या महात्रिपुरसुन्दरी। ककारे सर्व्वरूपञ्च कामिकैवल्यदायकम्। लकारे सकलैश्वर्य्यमीकारे सर्व्वसौख्यदम्" कुब्जिकात०। 'परा च कमला कामो वाग्भवः शक्तिरेव च"। १७ककाराक्षरे च। मिथ्याबीज (क्)। तथा काम (क) इन्द्रम्(ल) देवी (इ) मियोजयेत्। षोडशीविद्यायां शक्तिकूटोद्धारे।

कामकला स्त्री० कामस्य कला प्रिया। तत्कलाहेतुत्वात् कामपत्न्याम् १रतौ शब्दरत्ना०। २त० २कामहेतुकलायाञ्च।

कामकाति त्रि०कर्म-षष्ठे क्तिन् कामपरा कातिर्यस्य। कामशब्दयुक्ते। "ते सुप्रस्त्र शवसोऽवसन् कामकातयः"। ऋ० ८।८।११४।

कामकाम त्रि० काम काम्यं कामयते कम-णिङ्-अण् उप०स०। अभीष्टकामे "एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते" गीता। शान्ति कामकामीत्यत्र। "आपूर्य्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्। तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्व्वे, स शान्तिमाप्नोति न कामकामी' गीता। स्त्रियां ङीप्।

कामकार त्रि० काम काम्यं करोति कृ-अण् उप० स०। १काम्यविधायके। कार करणे इत०। २कामेन इच्छया फलाभिसन्धिना करणे पु०। "अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते" गीता "अग्निहोत्रमपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः"। "कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात्" मनु। 'यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः, गीता। कामचारत इति पाठान्तरम्।

कामकूट पु० कामएव कूटं गृहं प्रधानमस्य। १वेश्याप्रिये (विटे) (भाड)। हेम०। २वेश्यायाविभ्रमे च मेदि० तन्त्रोक्ते ३कामराजाख्ये श्रीविद्याया मन्त्रभेदे। "वियचन्द्रस्तत पश्चात् कर्णौ नकुलिवह्नि च। मायास्वरेण संयुक्तं नादबिन्दुकलान्वितम्। प्रथमं कामराजस्य कूटं परमदुर्लभम्' (हसकलह्रीम्) 'वियद्विष्णुयुतं कामोहृस मकस्तत परम्। महामाया तत पश्चात् स्वप्रवतीति कथ्यते" (हसकहलह्रीं) द्वितीयम् कामकूटम्। "मदनं शिवबीजं च

मिहावदे । [illegible] वस्ता [illegible] ।
[illegible] दोमिठेन विभुना [illegible] [illegible]
[illegible] यथा "[illegible] । यदि
देव [illegible] यथ यमपि । [illegible] मयव [illegible]
यन [illegible] । [illegible] देवेन । [illegible]
मुयते । न [illegible] यमेवं [illegible] । [illegible] ते । यो
[illegible] । प्रथमं [illegible] माया [illegible] हिमी
यथः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यथा । [illegible]
लय [illegible] [illegible] यदीदिय । [illegible] श्रुति यी
माये [illegible] कथित् कथित् । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] यथा । [illegible] न [illegible] [illegible]
[illegible] यदीदिय" । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] यथा [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] यथा "[illegible] । [illegible] २ [illegible] १ [illegible]
[illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] । [illegible] ६ [illegible]
७ [illegible] ८ [illegible] ९ । [illegible] । [illegible] ११
[illegible] १२ [illegible] १३ [illegible] १४ । [illegible]
[illegible] १५ [illegible] १६ [illegible] १७ [illegible]
१८ । [illegible] १९ [illegible] २ [illegible] २१ [illegible]
२२ [illegible] । [illegible] २३ [illegible] २४ [illegible] २५
[illegible] २६ । [illegible] २७ [illegible] ८ [illegible]
२९ [illegible] १ । [illegible] ३१ [illegible] ३२ [illegible]
३३ [illegible] ३४ [illegible] ३५ । [illegible] [illegible]
३७ [illegible] ३८ [illegible] ३९ । [illegible] [illegible]
४१ [illegible] ४२ [illegible] ४३ । [illegible] ४४
[illegible] ४५ [illegible] ४६ [illegible] ४७ [illegible] । [illegible]
[illegible] ४८ [illegible] ४९ [illegible] ५ ।
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।

"[illegible] [illegible] [illegible] ।। [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ।। [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ।। [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible]

"कुमारक कामक सुयेणोमनयोऽव्यय" इति सर्पसत्रनद्धतराष्ट्रकुलजनागनामकथने भा० आ०५० अ० ।

कामताल पु० स्त्री काम तालयति प्रतिष्ठापयति तल+प्रतिष्ठाया णिच–अण् उप०स० । कोकिले त्रिका० । तस्य ध्वनिना कामोद्दीपकत्वात् तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कामतिथि पु० स्त्री कामपूजार्था तत्स्वामिका वा तिथिः त्रयोदश्यां तस्यां कामपूजाद्भुता काममहशब्दे दर्शयिष्यते ।

कामद त्रि० कामान् ददाति दा–क । १अभीष्टदायके, २कामधेनौ स्त्री मेदि० सिद्धान्ता कामपूरके ३ परमेश्वरे पु० । काम कामरूप सौन्दर्यं च द्यति दो–अवखण्डने क । ४ कार्त्तिकेये । "कामजित् कामद कान्त" भा० अ० २३१अ० । कार्त्तिकेयनामकथने ।

कामदुघ त्रि० काम दोग्धि दुह–क घादेश । १अभीष्टसम्पादके "इन्द्रस्य कामदुघा स्य कामान् धयध्वम्" आश्व० श्रौ०६,१२,४ । "आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा" "अवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्" रघु । २सुरभौ गवि स्त्री ।

कामदुह् त्रि० काम दोग्धि दुह–क्विप् ६त० । कामाभिप्रादके । "एष (यज्ञ) वस्त्विष्टकामधुक्" गीता । "तस्याश्च कामधुग्धेनुर्वसिष्ठस्य महात्मनः" भा० आ०१७५ । "यद्वयार्चितमत्प्राप्तं न्यस्य (मुन्यङ्गम्) कामधुगाश्रयम्" । भाग० ७,१५,५ । "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति" श्रुतिः । क (कामदुग्धो-ऽस्यत्वार्थे) त्रि० तैर्त्तगुर्णैः कामदुहाय भूत्वा नरः प्रदातारमुपैति सा गौः" भा०अ०७८६अ० ।

कामदूती स्त्री कामस्य दूतीव उद्दीपकत्वात् । १नागदन्त्यौ रत्नमा०, २पाटलावृक्षे शब्दर० । स्वार्थे कन् । तत्रार्थे ।

कामदेव पु० कामरूप देव । कन्दर्पे तस्य ध्येयरूपम् हेमा० दा० विष्णुधर्मो०वाक्य यथा । 'कामदेवस्तु कर्त्तव्यो रूपेणाप्रतिमो भुवि । चापबाणकरश्चैव मदाद्घूर्णितलोचनः । रतिः प्रीतिस्तथा शक्तिर्मदशक्तिस्तथोज्ज्वला । चतस्रस्तस्य कर्त्तव्या पत्न्यो रूपमनोहराः । चत्वारश्च करास्तस्य कार्या भार्यास्तनोपगाः । केतुश्च मकरः कार्यः पञ्चबाणमुखो-महानिति" । काम्यते मोक्षकाङ्क्षिभिः काम्यस्तथाभूतः सन् दीव्यति द्योतते ।२ परमेश्वरे । "कामदेव कामपाल कामी कान्तः कृतागमः" विष्णुस० । चक्रदत्तोक्ते ३ घृतभेदे तत्पाकादिप्रकारो यथा तत्रैव

'अश्वगन्धातुलाश्चैव (?) कोविदारस्य इषस्य कुसुमस्य च । कस्मादाघृतक पुष्पफलप्रत्ये पलचतुष्टयम् । अश्वगन्धा पलमिता सटाङ्ग गोक्षुरस्य च । शतावरी विदारी च शालपर्णी बला तथा । अश्वत्थस्य च शुङ्गानि पद्मबीजं पुनर्नवा । काश्मरीफलमेतत् तु माषबीजं तथैव च । पृथग्दशपलान् भागान् यवान् तद्वत्(?) पचेत् । चतुर्भागावशेषन्तु कषायं मवतारयेत् । मृद्वीका पद्मकं कुष्ठं पिप्पली रक्तचन्दनम् । बालकं नागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफलं तथा । नीलोत्पलं शारिवे द्वे जीवनीयं विशेषतः । पृथक्कर्षसमश्चैव शर्करायाः पलद्वयम् । रसस्य पौण्ड्रकेक्षूणामाढकं तत्र दापयेत् । चतुर्गुणेन पयसा घृतप्रस्थं विपाचयेत् । रक्तपित्तं क्षतक्षीणं कामलां वातशोणितम् । हलीमकं तथा शोथं वर्णभेदं स्वरक्षयम् । अरोचकं मूत्रकृच्छ्रं पार्श्वशूलञ्च नाशयेत् । एतद्धृतं प्रयोक्तव्यं अङ्गना-पुरुषाणिणाम् (?) । क्षीणाङ्गे बलपत्नीना (?) वृद्धानाञ्च देहिनाम् । क्षीणानामल्पशुक्राणां जीर्णानामल्परेतसाम् । श्रेष्ठं बलकरं हृद्यं धन्यं मेध्यं रसायनम् । ओजस्तेजस्करञ्चैव आयु प्राणविवर्द्धनम् । सबर्द्धयति शुक्रञ्च पुरुषं दुर्बलेन्द्रियम् । सर्वरोगविनिर्मुक्तस्तोयसिक्तो यथा द्रुमः । कामदेव इति ख्यातः सर्वरोगेषु शस्यते" ।

कामधर पु० कामरूपस्थमत्स्यध्वजपर्वतासन्ने सरोवरभेदे कालि० ८१ अ० । तत्स्थानस्य माहात्म्यादुक्तम् । "मणिकूटाचलात् पूर्वे मत्स्यध्वजकुलाचलः । शिवस्त्वत्र मदनो दग्धे नेत्राग्निना पुरा । शरीरं प्राप्य तपसा समाराध्य वृषध्वजम् । तत्र प्राप्य स्वरूपन्तु काम देवेन संस्थितम् । न्यवसत्काय(?) सर्व्वा स सोमभाग सम-न्ततः । तदा स शाङ्करी नाम तत्रास्ते दक्षिणस्तस्य सरः कामधरो नाम तस्मिन् शैले व्यवस्थितः । स्नात्वा-न्या विधिवत् स्नात्वा पीत्वा कामधराम्भसि । विकृतं पापं युद्धात्मा शिवलोके महीयते" ।

कामधेनु स्त्री कामप्रतिपादिका धेनुः । १अभीष्टप्रतिपादिकायां स्वर्गधेन्वाम् सुरभिरन्यथा रोहिण्याः २अन्यस्यां गवि च तस्या उत्पत्त्यादिकमुक्तं कालिकापु०८०अ० । "दक्षस्य तनया यासीत् सुरभिर्नाम नामतः । सर्वमाता महाभागा सर्वलोकोपकारिणी । तस्यान्तु तनयः सञ्जे कश्यपात्तु प्रजापतेः । नाम्ना सा रोहिणी रम्भा सर्वकामदुघा नृपात् । तस्या सञ्जे शूरदेवात्सर्वारतितमोऽभवत् (तस्या सञ्जे शुभे नेकान् सुनेरतितमोऽभवत् वा पाठ) कामधेनुरिति ख्याता सर्वद्रतापयुता । सा पितामह

सुग्रीव [illegible]म्। एतुग्रीव [illegible] [illegible] ... (कृतकृत्य) [illegible] कामवृत्तम् [illegible]।

कामकृत् त्रि० कामेन करोति कृ–क्विप् ६त०। [illegible] कारिणि। कार्यं कामं करोति। [illegible] त्रि। [illegible] ... [illegible]।

कामकेलि इत्यादि [illegible]। [illegible] स्त्रिया।

कामक्रीडा स्त्री कामेन क्रीडा। [illegible]। "[illegible] कामक्रीडा [illegible]।

कामखड्गदला स्त्री कामोद्दीपकं खड्गवत् दलमस्याः। [illegible]।

कामग त्रि० कामेन गच्छति गम–ड। [illegible]। "[illegible] कामेन [illegible]" [illegible]।

कामगामिन् त्रि० कामं यथेष्टं गन्तुं शीलमस्य गम–णिनि। [illegible]।

कामगिरि पु० कामरूपस्थे गिरौ। [illegible]।

कामगुण पु० [illegible]।

कामचर त्रि० कामेन चरति चर–ट ६त०। [illegible] "[illegible]"।

कामचार त्रि० [illegible] कामेन चारः चर+घञ्। [illegible]।

"[illegible]" [illegible]।

कामचारिन् त्रि० कामेन चरति चर–णिनि। [illegible]।

कामज त्रि० कामात् जायते जन–ड ६त०। [illegible] "[illegible]"। [illegible]।

कामजान पु० स्त्री० [illegible]।

कामजित् पु० कामं जयति जि–क्विप्। [illegible]।

कामठक पु० [illegible]।

"अमाठक कामठक सुषेणोमलयोऽव्यय" इति सर्पसत्र-नष्टघृतराष्ट्रकुलजनागनामकथने भा० आ० ५७ अ० ।

कामताल पु॰ स्त्री॰ कामं तालयति प्रतिष्ठापयति तल+प्रतिष्ठायां णिच्—अण् उप॰ स॰ । कोकिले त्रिका॰ । तस्य ध्वनिना कामोद्दीपकत्वात् तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कामतिथि पु॰ स्त्री॰ कामपूजार्था तत्स्वामिका या तिथि-स्त्रयोदशी तस्यां कामपूजादिका काममहशब्दे दर्शयिष्यते ।

कामद त्रि॰ कामान् ददाति दा—क । १अभीष्टदायके, २काम-धेनौ स्त्री मेदि॰ भक्तानां कामपूरके ३ परमेश्वरे पु॰ । कामं कामरूपं सौन्दर्य्यं द्यति दो अवखण्डने क । ४ कार्त्तिकेये । "कामजित् कामदः कान्तः" भा॰ व॰ २३१ अ॰ । कार्त्तिकेयनामकथने ।

कामदुघ त्रि॰ कामं दोग्धि दुह—क घादेशः । १अभीष्टसम्पाद-के "इन्द्रस्य कामदुघा स्थ कामान् धुग्ध्वम्" आश्व॰ श्रौ॰ ६, १२, ४ । "आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा" "अवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्" रघु । २सुरभौ गवि स्त्री ।

कामदुह् त्रि॰ कामं दोग्धि दुह—क्विप् ६ त॰ । काम्यसम्पा-दके । "एष (यम) वस्त्विष्टकामधुक्" गीता । "तस्या च कामधुग्धेनुर्वसिष्ठस्य महात्मनः" भा॰ आ॰ १७५ । "यद्वयार्चितमतृपात्रे न्यस्तं (सुन्यन्नम्) कामधुगक्षयम्" । भाग॰ ७, १५, ५ । "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग् ज्ञातः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति" श्रुतिः । क (कामदुहो-ऽप्यत्यार्थे) त्रि॰ तैरतैर्गुणैः कामदुहाथ भूत्वा नरं प्रदा-तारमुपैति सा गौः" भा॰ अ॰ १८६ अ॰ ।

कामदूती स्त्री कामस्य दूतीव उद्दीपकत्वात् । १नागदन्तीभेदे रत्नमा॰ । २पाटलावृक्षे शब्दर॰ । स्वार्थे कन् । तत्रार्थे ।

कामदेव पु॰ काम एव देवः । कन्दर्पे तस्य ध्येयरूपम् हेमा॰ दा॰ विष्णुधर्मो॰ उक्तं यथा । "कामदेवस्तु कर्त्तव्यः रूपेण प्रतिमो भुवि । चापबाणकरश्चैव मदाकुञ्चितलोचनः । रतिः प्रीतिस्तथा शक्तिर्भार्य्या चैवास्य चोज्ज्वला । चतस्रस्तस्य कर्त्तव्याः पत्न्यो रूपमनोहराः । चत्वारश्च करास्तस्य कार्य्या भार्य्यास्तनोपगाः । केतुश्च मकरः कार्य्यः पञ्चबाणमुखो-महानिति" । काम्यते मोक्षकाङ्क्षिभिः काम्यस्तथाभूतः सन् दीव्यति द्योतते । २ परमेश्वरे । "कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः" विष्णुस॰ । चक्रदत्तोक्ते ३ घृतभेदे तत्पाकादिप्रकारो यथा तत्रैव "अश्वस्य कोविदारस्य दृषस्य ककुभस्य च । शाल्मल्याः त्वक् पुष्पफलमध्ये पलचतुष्टयम् । अश्वगन्धा पलमिता तदर्द्धं गोक्षुरस्य च । शतावरी विदारी च शालपर्णी बला तथा । अश्वत्थस्य च शुङ्गानि पद्मबीजं पुनर्नवा । काश्मरी-फलमेतत् तु माषबीजं तथैव च । पृथग्दशपलान् भागांश्चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् । चतुर्भागावशेषन्तु कषाय-मवतारयेत् । मृद्वीका पद्मकं कुष्ठं पिप्पली रक्तचन्दनम् । बालकं नागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफलं तथा । नीलोत्पलं शारिवे द्वे जीवनीयं विशेषतः । पृथक्कर्षसमञ्चैव शर्क-राया पलद्वयम् । रसस्य पौण्ड्रकेक्षूणामाढकं तत्र दापयेत् । चतुर्गुणेन पयसा घृतप्रस्थं विपाचयेत् । रक्तपित्तं क्षतक्षीणं कामलां वातशोणितम् । हलीमकं तथा शोथं वर्णभेदं स्वरक्षयम् । अरोचकं मूत्रकृच्छ्रं पार्श्वशूलञ्च नाशयेत् । एतद्राज्ञां प्रयोक्तव्यं बह्वन्तःपुरचारिणाम् । स्त्रीणाञ्चैवानपत्यानां दुर्बलानाञ्च देहि-नाम् । क्लीवानामल्पशुक्राणां जीर्णानामल्परेतसाम् । श्रेष्ठं बलकरं हृद्यं वृष्यं पेयं रसायनम् । ओजस्तेज-स्करञ्चैव आयुःप्राणविवर्द्धनम् । सवर्द्धयति शुक्रञ्च पुरुषं दुर्बलेन्द्रियम् । सर्वरोगविनिर्मुक्तस्तोयसिक्तो यथा द्रुमः । कामदेव इति ख्यातं सर्वरोगेषु शस्यते" ।

कामधर पु॰ कामरूपस्थमत्स्यध्वजपर्वतस्थिते सरोवरभेदे कालि॰ ८१ अ॰ । तत्स्थानस्थाममाहात्म्यादिकम् । "मणिकूटाच्चरात् पूर्वे मत्स्यध्वजकुलाचलः । निर्दग्धो यत्र मदनो हरनेत्राग्निना पुरा । शरीरं प्राप्य तपसा समाराध्य वृषध्वजम् । तत्र प्राप्य स्वरूपन्तु काम-देवेन सेवितम् । अधित्यकायां तस्यां स शोभमानं सम-न्ततः । तदा ऽशाश्वतो नाम तत्रास्ते दक्षिणस्तथा । सरः कामधरो नाम तस्मिन् शैले व्यवस्थितः । आश्वि-न्यां विधिवत् स्नात्वा पीत्वा कामधराम्भसि । विमुक्त-पापः शुद्धात्मा शिवलोके महीयते" ।

कामधेनु स्त्री कामप्रतिपादिका धेनुः । १अभीष्टप्रतिपादि-कायां स्वर्गधेनाम् सुरभिसन्तानायां गोविशेषायाम्, २अन्यस्यां गवि च तस्या उत्पत्त्यादिकमुक्तं कालिकापु॰ ९१ अ॰ । "दक्षस्य तनया याऽभूत् सुरभिर्नाम नामतः । सर्वा माता महाभागा सर्वलोकोपकारिणी । तस्यान्तु तनया जज्ञे कश्यपात्तु प्रजापतेः । नाम्ना सा रोहिणी शुभ्रा सर्वकाम-दुघा नृणाम् । तस्याः सप्त मुरारेर्नाम तद्वारतितमोऽप्यसात (तस्याः सप्त शुने नेकं मुनेरतितमोऽप्यसात वा पाठः) कामधेनुरिति ख्याता सर्वलक्षणसंयुता । सा सिताङ्गी

सर्व्वरा यस्त्रपाणय । योनिदेशाच्च यवना शक्रद्देशाच्छका स्तथा । रोमकूपेषु म्लेच्छाश्च हारीताः सकिरातकाः । तैस्तन्निषूदितं सर्व्वं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात् । सपदातिगजं साश्वं सरथं रघुनन्दन ! । दृष्ट्वा निषूदितं सैन्यं वशिष्ठेन महात्मना । विश्वामित्रसुतानान्तु शतं नानाविधायुधम् । अभ्यधावत् सुसंक्रुद्धं वशिष्ठं जपतां वरम् । हूङ्कारेणैव तान् सर्व्वान् निर्द्ददाह महानृषिः" ५५ स० । दानार्थकल्पिते स्वर्णादिनिर्म्मिते षोडशमहादानान्तर्गते दानीये ४ धेनुभेदे तत्प्रकारो यथा हेमा० दा० मत्स्य० पु० । "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम् । सर्व्वकामप्रदं नृणां महापातकनाशनम् । लोकेशावाहनं तद्वद्धोमः कार्य्योऽधिवासनम् । तुलापुरुषवत् कुर्य्यात् कुण्डमण्डपवेदिकाः । स्वल्पेप्येकाग्निमत् कुर्य्यात् गुरुरेकः समाहितः" । कुण्डमण्डपवेदिका इत्युपलक्षणम् । इह हि देवकालग्रहित्रात्ह-शिवादिपूजा ब्राह्मणवाचनाचार्य्यर्त्विग्वरण-मधुपर्कदान-वेदिकोपरिचक्राल्लेखन-पञ्चवर्णवितानतोरण-पताकादि सर्व्वं मत्स्यपुराणोक्तं तुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यम् ।

"काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सञ्च कारयेत् । उत्तमा पलसाहस्रं तदर्द्धेन तु मध्यमा । कनीयसी तदर्द्धेन कामधेनुः प्रकीर्त्तिता । शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपीह कारयेत्" । अत्र यद्यपि वत्सपरिमाणमनुक्तं तथापि कामधेनुविधानं स्वप्रकाञ्चनचतुर्थांशेन वत्सं कल्पनीयं, समस्तधेनुषु परिमितद्रव्यनिष्कृष्टवत्सनिर्माणक्लृप्तिदर्शनादिहापि धेनुदानत्वाविशेषात् तथैव निश्चीयते । यथा च गुडधेन्वादिषु "चतुर्थांशेन वत्सः स्यादिति" तत्र तत्र वक्ष्यते ।

"वेद्यां कृष्णाजिनं तस्य गुडप्रस्थसमन्वितम् । न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्कृताम् । कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफलसमन्विताम्" ।

कल्पतरुदाने, प्रस्थो व्याख्यातः । 'महारत्नानि पद्मराग प्रभृतीनि, वत्सन्दत्ते तु विन्यसेदिति' क्वचित्पाठः, 'नाना फलानि गोगजवाजिस्त्रीपुरुषप्रभृतीनि, सौवर्णानि, कल्पतरुदानोक्तानि ।

"तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् । इक्षुभागणैश्च तद्वन्नानाफलसमन्वितम् । भाजनं चासनं तद्वत् ताम्रदोहनकं तथा" ।

"कौषेयवस्त्रद्वयसम्प्रयुक्तां दीपातपत्राभरणाभिरामाम् । सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टागणन्निकापादुकरौप्यपादाम् । रसैश्च सर्व्वैः परितोऽभिजुष्टां हरिद्रया पुष्पफलैरनेकैः । अजाजिकुस्तुम्बुरुशर्कराभिर्वितानकं चोपरि पञ्चवर्णम् । स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः । आवाहयेत्ताञ्च हि धेनुमन्त्रैर्द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः" ।

सघण्टागणन्निकापादुकाभिः सह वर्त्तत इति सघण्टागणन्निकापादुका सा चासौ रौप्यपादा चेति विग्रहः । गणनासाधनत्वाद्गणन्निका, अक्षमाला गलन्निकेति क्वचित्पाठः । तत्र गलन्निका कण्ठभूषणमिति केचित्, केचित्तु गलन्तिकेति पठित्वा जलपूर्णा कर्करीति व्याचक्षते । रसाः परिभाषायामुक्ताः । अजाजिर्जीरकं, कुस्तुम्बुरु धान्यकम् । एवमुपकल्पितसम्भारः पूर्व्वेद्युरधिवासनं विधाय तदन्यदिवसे प्रातः कृतपुण्याहवाचनोऽग्निकुण्डेषु ऋत्विग्भिर्होमनादिपूर्णाहुतिपर्य्यन्तकर्म्मशेषसमाप्तिं कृत्वा सर्व्वौषधिजलस्नातः शुक्लमाल्याम्बरो गृहीतकुसुमाञ्जलिर्यजमानस्त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गुडधेनुमन्त्रैस्तामावाहयेत् । गुडधेनुमन्त्राः । 'या लक्ष्मीः सर्व्वभूतानाम्' इत्यादयः, तत्प्रकरणे द्रष्टव्याः । आवाहनानन्तरं वक्ष्यमाणमन्त्रेणामन्त्रयेत् । "त्वं सर्व्वदेवगणमन्दिरमङ्गभूता विश्वेश्वरत्रिपथगोदधिपर्व्वतानाम् । त्वद्दानशस्त्रशकलीकृतपातकौघः प्राप्तोऽस्मि निर्वृतिमतीव परां नमामि । लोके यथेप्सितफलार्थविधायिनीं त्वामासाद्य कोऽपि भवदुःखमुपैति मर्त्त्यः । संसारदुःखशमनाय यतस्व कामं त्वां कामधेनुरिति वेदविदो वदन्ति" । "आमन्त्र्य शीलकुलरूपगुणान्विताय विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात् । प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टं, कन्यागणैः परिवृतः पदमिन्दुमौलेः ।" दानवाक्यमत्र तुलापुरुषोक्तमूहनीयम् । विप्रायैकस्मैव चैकाग्निविधानपक्षे, अनेकाग्निविधानपक्षे तु प्रकृतीभूततुलापुरुषदानवदाचार्य्यादीनां विभागव्यवस्था । तदनन्तरं पुण्याहवाचनवेदिस्थितदेवतापूजनविसर्जनानि कुर्य्यात् । दक्षिणाविचारश्च पूर्व्ववत् । मत्स्य पु० उक्तो विधिः ।

"व्यासउवाच । राजर्षिरेकामपि कामधेनुं दद्यात् सुहृद्भ्यस्तु केशव वा । विप्राय वै सर्व्वगुणोपपन्नां कृत्वा व्रतं लक्षणीयमेतु । सम्यक् प्रदत्तैस्तु गवां सहस्रैः सवत्सकैः सहितैश्च हेम्ना । कामेन फलं यल्लभते मनुष्यो न कामधेनोश्च समं हि लेभ्यः । शतैः सहस्रैश्च तथा हयानां सम्यक्प्रदत्तैश्च महाधिपानाम् । कन्यारथैर्वा करिवाजियुक्तैः शतैः सहस्रैः सतत हि लेभ्यः । दत्तैः फलैर्यल्लभते मनुष्यः, सम तथा स्यान्नतु कामधेनोः ।

[illegible]

कुर्य्यात् यथाविधि। समिधन्त्वाज्यभागेन पञ्चैवञ्चेव-माचरेत्। शिवपूजा प्रकर्त्तव्या लिङ्गं स्नाप्य इत्यादि-भिः। गामालभ्य च गायत्र्या विप्रेभ्यो दापयेच्च ताम्। दक्षिणा च प्रदातव्या त्रिंशन्निष्कं महामते"। गायत्र्या गोश्चाविलग्रासस्तोलमन्त्रेणेत्यर्थः, "गौश्चामिलेतिमन्त्रेण मन्त्रयीत विचक्षण" इति शातातपोक्तेः, कालिके तु "एतादौ पूजयेद् देवं षट्कलकदशादिभिः। गामाराध्य तु गायत्र्या विप्रेभ्यो दापयेच्च ताम्। आचार्य्यं पूजयेत् पूर्व्वं केयूरकटकादिभिः। वस्त्रयुग्मञ्च दत्त्वा तु विप्राय विधिपूर्व्वकम्। दक्षिणा तु प्रदातव्या त्रिंशन्निष्का महातप"। त्रिंशन्निष्कदक्षिणादानन्तु एकाग्निपक्ष-विषयम्, अनेकाग्निपक्षे तद्दापुरूपदक्षिणा। तदुक्तं शैवे। "अथैकाग्निविधानं वा समिदाज्य हविष्ययुक्। त्रिंशन्निष्कावरा देया गुरोरैकाग्निकल्पत" इति। एकाग्नि-पक्षस्य स्वल्पवित्तविषय। पूर्व्ववच्छेषमिति, शेषमनुक्तं किञ्चित् तदखिलं लिङ्गपुराणोक्तव्रतापुरूपविहितमाचरे-दित्यर्थः। कालोत्तरे "एतमास्तु प्रदाता यस्तेन दत्तं चराचरम्। त्रिसप्तकुलसंयुक्तो विमानैर्दिव्यपक्षिभिः। शिवलोकमवाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश। तदन्ते चक्रवर्त्ती स्यात्, कामवास्तु शिवं व्रजेत्"। इति नानाशास्त्रीय-कामधेनुदानम्। वोपदेवधातुपाठव्याख्याने ५ ग्रन्थभेदे।

कामधेनुतन्त्र न० शिवनिर्मिते तन्त्रभेदे। [तन्त्रशब्दे दृश्या०।

कामध्वंसिन् पु० कामं ध्वंसयति ध्वन्स–णिच्–णिनि।

कामन त्रि० कम–णिङ्–ल्यु। १कामुके अम०। भावे ल्युट्। २अभिलाषे न०। युच् अभिलाषे स्त्री इला०। "तत्तु त्रितफलकस्यापि तत्तत्कामनासहकारेण प्रत्येकफलदा-त्वम्" इति विधिस्वरूपे गदाधरेणोक्तम्।

कामन्दकि न० कमन्दकस्यापत्यम्। ऋषिभेदे तेनैव नीति-शास्त्रं प्रणीतम्। तस्येदम् "इञश्च" पा० अण्। काम-न्दकीय तत्प्रणीतनीतिशास्त्रे न०।

कामन्धमिन् पु०स्त्री कामं यथेष्टं धमति ध्मा–णिनि वा० धमादेश। कांस्यकारे (कांसारि) सङ्कीर्णजातिभेदे जटा०। स्त्रियां ङीप्।

कामनीयक न० कमनीयस्य भावः "योपधाद्गुरूपोत्तमा-द्वुञ्" पा० वुञ्। रमणीयतायाम् "व्यलोकयत् कानन-कामनीयकम्" नैष० पाठान्तरम्।

कामप(त्नी)ति स्त्री कामं पतिर्यस्याः वपूर्व्वपात्त्वात् नान्ता-देश ङीप् च वा। कामदेवभार्य्यायां रत्यां शब्दरत्ना०।

कामपाल पु० कामान् पालयति पाल–अण् उप० स०। १बलदेवे अमरः। भक्तानां कामनाविषयस्य पालके २महादेवे कामस्य वा पालके च ३विष्णौ। "कामदा कामपालश्च कामी कान्तः कृतागमः" विष्णुस०।

कामपूर त्रि० कामं पूरयति पूर–णिच्–अण् उप० स०। १अभीष्टपूरके २परमेश्वरे पु०। "कामपूरोऽसावि ह नृणाम्" भाग० ७।२।२५।

कामप्र त्रि० कामं पिपर्त्ति पृ–पूरणे मूलवि० क उप०स०। १अभीष्टपूरके। "कामप्रेण मनसा चरन्तं" ऋ० १।१०८।२। क्रि०वि०। कामानि तदर्थं "भवत परि-वेष्टारो मरुत्तस्यावसन् गृहे। आविक्षितस्य कामप्रे विश्वे देवाः सभासद" ऐतरेयब्राह्मणम्।

कामप्रद त्रि० कामं प्रददाति प्र+दा+क उप०स०। १अभीष्टस्य प्रकर्षेण दातरि। २परमेश्वरे पु०। "कान्तः काम-प्रदः प्रभुः" विष्णुस०। कामं कामजरतिभेदं प्रददाति। "द्वौ पादौ स्कन्धगतौ त्रिधा लिङ्गं भगे तथा। कामयेत् कामुकः प्रीत्या बन्धः कामप्रदो हि सः" स्मरदी-पिकोक्ते ३रतिबन्धभेदे पु०।

कामप्रवेदन न० कामस्याभिलाषस्य प्रवेदनम् आविष्कर-णम्। स्वाभिप्रायप्रकाशने "कच्चित् कामप्रवेदने" अमरः। "कामप्रवेदनेऽकच्चिति" पा०।

कामप्रश्न पु० कामं यथेष्टम् प्रश्नः। यथेष्टप्रश्ने "तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स होवाच कामप्रश्नमेव"। शत०ब्रा० ११।६।२।१०। "कामप्रश्नं यथाकामं प्रश्नः" भा०। "याज्ञव-ल्क्यो वरं ददौ सह कामप्रश्नमेव" शत०ब्रा०१४,७,१,१,

कामप्रस्थ पु०न० कामस्य कामगिरेः प्रस्थः। कामगिरिसानौ तत्र "मालादीनाञ्च" पा० ह्रस्वपूर्व्वस्यापि प्रस्थशब्दे परे आद्युदात्तता। गहा० भवाद्यर्थे छ। कामप्रस्थीय तद्भवे त्रि०।

कामफल पु० कामं यथेष्टं फलमस्य। महाराजाम्रवृक्षे। राजनि०।

कामम् अव्य० कम–णिङ्–बा० अमु। १अनुमतौ, २प्रकामे, ३पर्य्याप्ते, ४असूयायाम्, ५अकामानुमतौ, ६स्वच्छ-न्दार्थे, ७अनिष्टस्यागत्या स्वीकारे च। अमरमेदिन्यादय।

काममह पु० ६त०। चैत्रमासे कर्त्तव्ये कामस्य महोत्-सवे तदाधारत्वात् २चैत्रपौर्णमास्यां स्त्री०।

काममहस्य चैत्रपौर्णमास्याकर्त्तव्यतोक्तिः प्रायिकी यत्ते-देवताभिप्राया वा, तिथितत्त्वे भविष्यु०"चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां दमनं मदनात्मकम्। तस्यां संपूजयेत् कामं वीजयेद्व्यजनेन

कामरेखा स्त्री काम.नां कामव्यापाराणां रेखा पङ्क्तिर्यत्र सम्य र । क मस्य च -रालगुकार्यां वेश्यायाम् शब्दमा०

कामल त्रि० कम-कलच् । १ कामुके । आधारे कलच् । २ वसन्तकाले पु० कम्र लमव्यापकोऽसम्बो यत्र । ३ मरुदेशे च मेदिनी । ४रोगभेदे पु स्त्री मेदि० । तन्निदानादि । "पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते । तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते" निदानम् । "हारिद्रनेत्र सुभृश हारिद्रत्वङ्नखानन । रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रिय । दाहाविपाक दौर्बल्यसदनारुचिकर्षित । कामला बहुपित्तैषा कोष्ठ शाखाश्रया मता । कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला । तस्य लक्षणम् । तस्याश्रितलक्षण यथा । कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृश शूनश मानव । स रक्ताक्षिमुख च्छर्दि विण्मूत्रो यस्य ताम्यति । दाहारुचितृषानाह तन्द्रामोहसमन्वितः । नष्टाग्नि स्वासकायात्तो विड्भेदी कुम्भकामलो । छर्द्यरोचकहृल्लासज्वरक्लोमनिपीडित । नष्टाग्निश्च विनश्यति हि कामलावान् विपद्यते" माधव निदानम् । [लिङ्गे हेम० ।

कामलता स्त्री कामस्य लतेव तद्गुणभूयिष्ठत्वात् । पुंचिह्ने

कामलायन पु० कमलस्यापत्य नडादि० फक् । कमलापत्ये उपकोशाख्ये मुनौ । "उपकोसलोह वै कामलायन सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास" छा० उ० ।

कामलाली स्त्री काम यथेष्ट लाति आकर्षति ला—क ताहश मलि यस्या षच् समा० विग्रहात् ङीष् । आकर्षणकारके देवीमूर्त्तिभेदे" तन्त्रसा० आकर्षणप्रकरणे । 'ध्यानमात्रेण कामलालीमनु जपेत्" तन्मन्त्रस्तु तत्रैव दृश्य ।

कामलिका स्त्री कम्र अनव्यापमोऽसम्बन्धोऽस्त्यस्य ठन् । मद्यधान्ये शब्दचि० ।

कामलिन् पु० ब०व० । कमलेन वैशम्पायनान्तेवासिभेदेन प्रोक्तमधीयते णिनि । वैशम्पायनान्तेवासिभेदकमलर्षि प्रोक्ताध्यायिषु ।

कामवत् त्रि० कामोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य व । १अभिलाषयुक्ते २मैथुनानुरागयुक्ते च स्त्रियां ङीप् "त्यागं कामवतीना हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितं" भा० आ० १८६श्लो० । ३दारुहरिद्रायां राजनि० ।

कामवल्लभ पु० ६त० । १आम्रवृक्षे तन्मुकुल हि कन्दर्पप्रियम् । २ज्योत्स्नायां स्त्री राजनि० ।

कामवश पु० काम यथेष्टं गन्धर्वैरनिरपेक्षतया यथेष्ट वशो । ... राजनिघण्टः । [illegible]

कामवश्य त्रि० काम यथेष्ट निरङ्कुशं वशमस्य । यथेष्टाचारिणि । 'यस्तु स्यात् क्षत्रिय, कश्चित् कामवश पर कृत" 'यस्तु स्यात् कामवशोऽपि पार्थ मनुपुरस्कृत ।" भा० या० ।७०अ० ।

कामवृत्ति स्त्री ६त० । १कामस्य चेष्टिते । कामेन स्वेच्छया वृत्ति । २स्वेच्छाचारे । 'न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते' कुमा० कामतोऽवृत्तिरस्य । ३ यथेष्टाचारयुक्ते त्रि० ।

कामवृद्धि पु० कामस्य वृद्धिर्यस्मात् । कर्पूरटेङ्गरनरसिद्धे (कामज) इति ख्याते क्षुपभेदे राजनि० ।६त० । २कामस्य वृद्धौ स्त्री

कामवृन्ता स्त्री कामतो वृन्तं यस्या । पाटलायाम् शब्दमा० ।

कामशक्ति स्त्री । कामस्य शक्तिर्नायिकाभेदे । पटलाशां राघवभट्टोक्ते ।कामदेवपत्नीभेदे । सा च पञ्चाशद्विधा यथा "रति १ प्रीति २ कामिनी च ३, मोहिनी ४ कमलप्रिया ५ । विलासिनी ६ कल्पलता ७, श्यामला च ८ शुचिस्मिता ९ । विस्मिताक्षी १० विशालाक्षी ११, लेलिहाना १२ दिगम्बरा १३ । वामा १४ कुब्जा १५ भद्रा १६ नित्या १७, कल्याणी १८ मोहिनी १९ तथा । सुलोचना २० सुभगा च २१, तथैव विमर्दिनी २२ । लक्ष्मप्रिया २३ केशाग्नी २४, हंसगे २५ मालिनी २६ तथा । जटिला २७ पालिना २८ चैव गिरा २९ सुधा ३० । रमा ३१ भ्रमा ३२ । चारुलोला ३३ पद्मना ३४ च, दीर्घजिह्वा ३५ रतिप्रिया ३६ । लोलाक्षी ३७ भद्रिणी ३८ चैव, पाटला ३९ मादिता ४० तथा । माला ४१ च कामिनी ४२ विश्वलोचनी ४३ नन्दिनी ४४ तथा । राज्ञी च तथा कामि ४५ । कलकण्ठी ४७ शुकादृता ४८ । मित्रप्रिया ४९ चयोन्मत्ता ५०, एता पञ्चाशदीरिताः । तन्वङ्ग्यः कुङ्कुमनिभाः पुष्पाभरणभूषिताः । नीलोत्पलकरा ध्येयाश्चैकोमाकर्षमानसाः ।" इति । तत्र [illegible] पञ्चाशद्वर्णात्मक- कार्या एकैकवर्णयोगेन कामबीजदर्शितानां पञ्चाशत् कामानां योगेन च एतासां न्यासोऽभिहित । तत्र- नामनामानि कश्चिद्भेदोऽस्ति । "पञ्चाशद्वर्णगुणिता पञ्चाशद्वर्णमालकाम् । एते तद्वर्णसंभिन्ना तथा रक्ता- दिकान् क्रमादिति" शा० ति० व्याख्या० राघवभट्टेन व्यादिष्टदेन पञ्चाशत्कामावरणकथन याज्ञा इति कीर्ति- वर्णान् पञ्चाशदेव कामशक्तय । अत शब्दकल्पद्रुमे कामशब्दे रतिभेदक्लेषपञ्चाशत्प यत् मतिकार तत्

[illegible]

कामसमुद्रा [illegible]

काममूल त्रि [illegible]

कामससास त्रि [illegible]

कामबाण त्रि [illegible]

कामवित्र त्रि [illegible]

कामरूप पु॰ [illegible]

कामरूपिन् त्रि॰ [illegible]

कामरेखा स्त्री कामाना कामव्यापाराणां लेखा पङ्क्तिर्यत्र । कामव्यापारपरायणायां वेश्यायाम् शब्दमा० ।

कामल त्रि० कम-कलच् । १ कामुके । आधारे कलच् । २ वसन्तकाले पु० कस्य जलस्याभावोऽसम्बन्धो यत्र । ३ मरुदेशे च मेदिनी । ४रोगभेदे पु स्त्री मेदि० । तन्निदानादि । "पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते । तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते" निदानम् । "हारिद्रनेत्रः सुभृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः । रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः । दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः । कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता । कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला । तस्य लक्षणम् । तस्यारिष्टलक्षणं यथा । कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः । स रक्ताक्षिमुखच्छर्दिर्विण्मूत्रो यश्च ताम्यति । दाहारुचितृषानाहतन्द्रामोहसमन्वितः । नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते" माधवनिदानम् । [लिङ्गे हेम० ।

कामलता स्त्री कामस्य लतेव तद्गुणभूयिष्ठत्वात् । पुंलिङ्गे

कामलायन पु० कमलस्यापत्यं नडादि० फक् । कमलापत्ये उपकोसलाख्ये मुनौ । "उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास" छा० उ० ।

कामलाची स्त्री काम यथेष्टं लाति आकर्षति ला–क तादृशम् अक्षि यस्याः षच् समा० षित्वात् ङीष् । आकर्षणकारके देवीमूर्त्तिभेदे" तन्त्रसा० आकर्षणप्रकरणे । "अमामा...
मिश्रेण कामलाक्षीमनुं जपेत्" तन्मन्त्रस्तु तत्रैव दृश्यः ।

कामलिका स्त्री कस्य जलस्याभावोऽसम्बन्धोऽस्त्यस्य ठन् । मद्यधान्ये शब्दचि० ।

कामलिन् पु० ब०व० । कमलेन वैशम्पायनान्तेवासिभेदेन प्रोक्तमधीयते णिनि । वैशम्पायनान्तेवासिभेदकमलर्षिप्रोक्ताध्यायिषु ।

कामवत् त्रि० कामोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य व । १अभिलाषयुक्ते २मैथुनानुरागयुक्ते च स्त्रियां ङीप् "त्याग कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः" भा० आ० २८६श्लो० । ङीबन्त २दारुहरिद्रायां राजनि० ।

कामवल्लभ पु ६त० । १आम्रवृक्षे तन्मुकुलं हि कन्दर्पप्रियम् । २ज्योत्स्नायां स्त्री राजनि० ।

कामवृन्त पु० काम पीडाङ्कुरनिरपेक्षतया यथेच्छं वृन्तं । पन्दाके (परगाछा) । राजनिघण्टुः ।

कामवृत्त त्रि० काम यथेष्टं निरङ्कुशं वृत्तमस्य । यथेष्टाचारिणि । "यस्तु स्यात् क्षत्रियः कश्चित् कामवृत्तः परन्तप ।" "यस्तु स्यात् कामवृत्तोऽपि पार्थ ब्रह्मपुरस्कृतः ।" भा० आ० १७० अ० ।

कामवृत्ति स्त्री ६त० । १ कामस्य चेष्टिते । कामेन स्वेच्छया वृत्तिः । २ स्वेच्छाचारे । 'न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते' कुमा० कामतोऽर्थस्तरस्य । ३ यथेष्टाचारयुक्ते त्रि० ।

कामवृद्धि पु० कामस्य वृद्धिर्यस्मात् । कर्णाटदेशप्रसिद्धे (कामज) इति ख्याते क्षुपभेदे राजनि० । ६त० । २कामस्य वृद्धौ स्त्री

कामवृन्ता स्त्री कामनीयं वृन्तं यस्याः । पाटलायाम् शब्दमा० ।

कामशक्ति स्त्री । कामस्य शक्तिर्योषिकाभेदः । पटायां दर्शं राघवभट्टोक्ते १कामदेवपत्नीभेदे । सा च पञ्चाशद्विधा यथा "रतिः १ प्रीतिः २ कामिनी च ३, मोहिनी ४ कमलप्रिया ५ । विलासिनी ६ कल्पलता ७, श्यामला च ८ शुचिस्मिता ९ । विस्मिताक्षी१० विशालाक्षी ११, लेलिहाना १२ दिगम्बरा १३ । वामा १४ कुब्जा १५ भैरा १६ नित्या १७, कल्याणी १८ मोहिनी१९ तथा । सुलोचना २० सुभाग्यया २१ तथैव च विमर्दिनी २२ । वल्लभप्रिया २३ केशाणी २४, रुक्मिणी२५ नलिनी २६ तथा । जटिला२७ पालिनी २८ चैव गिरा२९ सुधा३० रसा ३१ भ्रमा ३२ । चारुलोला ३३ चञ्चला ३४ च, दीर्घजिह्वा ३५ रतिप्रिया ३६ । लोलाक्षी ३७ भद्रिणी ३८ चैव, पाटला ३९ मादिनी ४० तथा । माला४१ च हंसिनी ४२ चित्तोत्सुखी ४३ नन्दिनी४४ तथा । रङ्गिणी च तथा कान्तिः ४६ । कलकण्ठी४७ शुकोदरा ४८ । शिवद्वेषिणी ४९ कपोलमत्ता ५०, एव पञ्चाशदीरिताः । सर्वाः कुङ्कुमनिभाः सर्वाभरणभूषिताः । नीलोत्पलकरा ध्येयाश्चैलोक्याकर्षणक्षमाः" इति । तन्मन्त्रादि कामरतिरित्यादि पञ्चाशद्वर्णात्मकमातृकावर्णैकैकवर्णयोगेन कामवर्णदर्शितानां पञ्चाशत् कामानां योगेन च एतासां न्यासोऽभिहितः । तन्नाममाला कश्चिद्भेदोऽस्ति । "पञ्चाशद्वर्णगुम्फिता पञ्चाशद्वर्णमातृकाम् । इतरे सहसंलोभिता तथा रुद्रादिकान् क्रमादिति' शा० ति० पद्मपा० राघवभट्टेन आदिपदेन पञ्चाशत्कामाख्यतत्रयाणां ग्राह्या इति कीर्त्तनात् पञ्चाशदेव कामशक्तय । अत शब्दकल्पद्रुमे कामशब्दे रतिभेदस्यैकपञ्चाशत्त्वं यत् प्रतिपादितं तत्

कामान्ध पुंस्त्री कामेन कामोद्दीपनेन अन्धयति अन्ध णिच् अच्। कोकिले राजनि०। तद्ध्वनिना हि कामस्योद्दीपनात्तस्य तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। कामेनान्धे त्रि०। ३कस्तूर्य्याम् स्त्री।

कामान्धा स्त्री काम यथेष्टमन्धयति अन्ध–अच्। कस्तूर्य्यां राजनि०। तस्याः कस्तूर्य्यत्वेन यथेष्टान्धकारमुत्पादनात् तथात्वम्।

कामायुध पु० कामस्यायुधमिव मुकुले आकारोऽस्त्यस्य अच्। आम्रवृक्षे राजनि०। ६त०। कामस्यास्त्रे न०।

कामायुस् पु० काम यथेष्टमायुर्यस्य। गरुडे त्रिका०।

कामारण्य न० काम शोभनमरण्यम्। मनोज्ञवने शब्दर०।

कामारि पु० ६त०। १महादेवे। २मात्विकोपधातुभेदे च हैमच०

कामार्त्त त्रि० कामेन आर्त्त ३त०। पीडिते। कामेन पीडिते "कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु" मेघ०

कामालिका स्त्री काममलति भूषयति अल–भूषणे ण्वुल् टापि अत इत्वम्। सुरायां हारा०।

कामालु पु० काम यथेष्टमलति पुष्पविकाशेन अल–पर्य्याप्तौ उण्। रक्तकाञ्चने शब्दच०। तस्य पुष्पेण सर्वाशयव्यापनात् तथात्वम्।

कामावतार पु० ६त०। प्रद्युम्ने कामस्यावतारे।

कामावशायिता स्त्री कामेन इच्छया अवशाययति पदार्थान् स्वचित्ते अव+शी णिच् णिनि तस्य भावः तल्। सत्यसङ्कल्पे योगिनामैश्वर्यभेदे शब्दचि०। यथेच्छं पदार्थानां स्वचित्ते समावेशनात् योगिनस्तथात्वम्। अन्येषां मते तथानुसारेण पदार्थानयनात् तथात्वम्।

कामावसायिता स्त्री कामेन स्वेच्छया अवस्यति पदार्थान् अव+सो–णिनि तस्य भावः तल्। सत्यसङ्कल्पत्वरूपे योगिनामैश्वर्यभेदे। "अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा। ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता"। "यत्र च सङ्कल्पो भवति भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति सङ्कल्पेन नियमा निमित्तत्वमनुविधायन्ते" इति का०कौ०।

कामाशन न० कामस्यान्ति निपतनेन अश–करणे ल्युट् ६त०। स्वच्छन्दभोजने आसनभेदे। तल्लक्षणं यथा "अन्यकाम्यनन्दनं क्रियतां कामसमर्दनहेतुना। स्मरदासननामकृत्य कनिष्ठाग्र स्वयमुद्धृत्य"। तदासनञ्च शब्दकल्पद्रुमे द्रष्टव्यम्।

कामि त्रि० कम–णिङ्–इण्। कामुके। कामयत्यां इयां स्त्री मेदि०।

कामिक पु० स्त्री कामो ऽस्त्यस्य ठन्। कारण्डवपक्षिणि शब्दर०। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। कामेन निर्वृत्तम् ठञ्। २कामेन निर्वृत्ते त्रि०। "देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकम् तस्य सिध्यति" भा०अनु०६०७५श्लो०। स्त्रियां ङीप्। "तदर्थं चकारर्षिस्तस्य वै पुत्रकामिकीम्" भा० अनु० १८६८श्लो०। कामिक काम्यमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। ३काम्याधिकारेण कृते ग्रन्थे हेमाद्रौ तत्प्रमाणानि भूरीणि सन्ति कामधेनुग्रन्थे दिङ्मात्र दृश्यम्।

कामिन् त्रि० कम–णिङ्–णिनि। १कामुके। २अति शयस्मरवेगयुक्ते च। "स चानुव्रतः कामी तया सार्द्धमकामया" भा०आ०४१८४श्लो०। स्त्रियां ङीप् डीमत्र ३स्त्रीम मान्ये। काम+भूम्नि प्रशंसायां वा इनि ङीप्। ४अतिस्मरवेगयुक्तायां स्त्रियां ५सुन्दर्य्यां च स्त्री अमरः। "केषां नैषा भवति कविता कामिनी कौतुकाय" प्रसन्नरा०। "सभूनि वस्त्राणि च कामिनीनामाशोटकर्म व्यतिहारयोषु" माघ। ६भीरुस्त्रियां ७वन्दायां (परगाछा) मेदि०। ८दारुहरिद्रायां सुन्दरवर्णत्वात् तस्यास्तथात्वम् ९सुरायाञ्च स्त्री राजनि०। तस्याः कामाधिक्यस्य हेतुत्वात्तथात्वम्। प्रशस्तः कामोऽस्त्यस्य इनि। १०सत्यसङ्कल्पे परमेश्वरे पु०। "कामी कान्तः कृतागमः" विष्णुस०। ११चक्रवाके १२पारावते च पुंस्त्री मेदि०। १३चटके पुंस्त्री शब्दर०। रतेर्यो कामातिशयत्वात्तथात्वम्। १४चन्द्रे पु० त्रिका०। कामोद्दीपकत्वात्तस्य तथात्वम्। ।१५ऋषभौषधौ पु० सेवनेन कामपोषणात्तस्य तथात्वम्। १६सारसपक्षिणि च पुंस्त्री राजनि० कामकत्वात्तस्य तथात्वम्। सर्वत्र स्त्रियां ङीप्। १७रागिणीभेदे स्त्री। कामिनीविरागानुरागविज्ञततृतीयप्रकाराटि इ०स०दर्शितो यथा "शङ्खेन वेणीविनिगूहितेन विदूरथ (राजभेटम्) मामक्षिणी जघान। विषवटित्विन च नूपुरेण देवी विरक्ता किल कामिराजम्। एवं विरक्ता जनयन्ति दोषान् प्राणच्छिदोऽन्यैरनुरक्तकिन्तैः किम्?। रक्ता विरक्ता पुरुषैरतोऽर्थान् परीक्षितव्याः सततं प्रयत्नात्। सेव मनोभवजन्म फलयन्ति भावानुभावैर्भुजमनविभ्रमदर्शनानि। अस्त्राणिमदनकेशरिभीषणानि भ्रूनेपकल्पितकटाक्षनिरीक्षणानि। उच्चैःस्तनमुकुटमर्पितनयनमनोरमेण गात्रस्फोटनजृम्भणानि कुतूहलाल्पसम्पर्कदानां। सानन्दितु नखनुश्चनाङ्गनिमुखे सख्याः समालोकनं हस्तपातस्य पराङ्मुखे गुणकथा कर्णस्य कण्डूयनम्। दृष्टा च शिल्पाटनुरक्तचेष्टा प्रियाणि भक्ति

ऽगमद्वादशाक्रान्तो मायया विधि । ततो वराहः सम्प्राप्तो मयि मा स तु माधव । शैलरूप शैलरूप धर्त्तु मम प्रचक्रमे । सोऽप्यधोऽगान्मया सार्द्ध तदा पर्व्वतरूपिणा । आक्रम्य देवी पृथिवीं स्थितो भुवि शिखासम । शत शत योजनानां तुङ्गमासीद्गिरिरियम् । तदाक्रान्त महा देव्या सर्व्वमेव ह्यधोगतम् । क्रोशमात्रं स्थित तुङ्गं शेष नप्रियस्य तु । एका समस्तजगता प्रकृति सा यतस्तत । ब्रह्मविष्णुशिवैर्देवैर्धृता सा नगता मम । तत्र पर्व्वो ब्रह्मशैल श्वेत इत्युच्यते बुधै । मह्यधारी शैलस्तु नील इत्युच्यते तथा । स तु मध्यगत शैलस्त्रिकोणो दृष्यनाकृति । विभ्राजमान सतत मध्ये मम वराहयो । वराह शैलरूपो य स चित्र इति कथ्यते । स सर्व्वेषा स्थित पश्चात् दीर्घ सर्व्वेभ्य एव तु । ऐशान्या योऽभवत् कूर्म्म शैलरूपो महाद्युति । मणिकर्ण स नाम्ना तु ख्यातो देवोपसेवित । योऽनन्तरूप शैलस्तु वायव्यां समवस्थित । मणिपर्व्वतसज्ञोऽसौ पर्वतो माधवप्रिय । महामायागिरिर्यस्तु नैर्ऋत्या समवस्थित । स गन्धमादनो नाम्ना सर्वदा शङ्करप्रिय । वराहपृष्ठभवने यत्र शिवो महासुरौ (मधुकैटभौ) । हरिणा तत्र सञ्जात पाण्डुनाथ इति स्मृत । ब्रह्मशक्तिशिलायास्तु पूर्व्वभागे तु मध्यम । यस्तु पर्वतरूपोऽहं स तु भगाचला कृत । पुरा कूटे मया सार्द्ध देवी रहसि सङ्गिता । तस्यास्तु पतित तत्र विशीर्णं योनिमण्डलम् । शिलात्वमगमत शैले कामाख्या तत्र संस्थिता । सम्पृश्य ता शिवा मर्त्यो ह्यमरत्वमवाप्नुयात् । तस्या शिलाया माहात्म्यात यत्र कामेश्वरी स्थिता । पश्चात यस्य गुरोश्च स योऽह भग भवेत्ततम् । सा चापि मध्य पत्र । पञ्च मूर्त्तिधरा भवत् । सोऽहञ्च सर्व्वलोकाना ममापि प्रीतये शिवा । अह पञ्चमुखेनाश दक्षभागे व्यवस्थित । ईशान पूर्व्वभागस्य कामेश्वर्या सभामत । ऐशान्या तत्पुरुषो ह्यघोरस्तस्य सन्निधौ । सद्योजातोऽस्य वाय व्यां वामदेवस्तु दक्षत । देव्याश्चापि पुरश्चैव । पञ्चरूपाणि भैरव । । गृणु वेताल पुरुषाणि यथादि सदैव हि । कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा । सार दाचैव महोत्साहा कामदपशुपैर्दृता । सर्व्व सिद्धत्वमा दत्ते शिवादौ योनिमण्डले । सर्व्व शिवात्वमगमन् शैल मदाप्यमर्त्यता । सदाह शिवरूपेण रमे वै सह कामदं । शिवापर्व्वतरूपाणां मध्ये देवा ।

शिलारूपमतिस्वच्छा शैले शैले व्यवस्थिता । रमन्ते च स्वरूपेण नित्य रहसि सङ्गता । ब्रह्मा विष्णुरहस्वात्र दिक्पालाः सर्व एव ते । अन्येऽप्यत्र स्थिता देवा सात्तु-कूला सदा मयि । उपासितु तदा देवीं कामाख्या कामरूपिणीम् । नीलशैलस्त्रिकोणस्तु मध्ये निम्न सदा-शिव । तन्मध्ये मण्डल चारु परिशक्तिसमन्वितम् । गुहा मनोभवा तत्र मनोभवविनिर्म्मिता । योनिस्तस्या शिलायाञ्च शिलारूपा मनोहरा । वितस्तिमात्रविस्तीर्णा एकविंशाङ्गुलायता । क्रमसूक्ष्मविनिर्म्माणभग्नशैलान-गामिनी । सिन्दूरकुङ्कुमारक्ता सर्वकामप्रदायिनी । तस्या योनौ पञ्चरूपा नित्य तिष्ठति कामिनी । महामाया जगद्धात्री मूलभूता सनातनी । तत्राष्टौ योगिनीर्नित्य मूलभूता सनातनी । पूर्व्वोक्ता शैलपुत्राद्या स्थिता देव्या समन्तत । तासान्तु पीठनामानि शृणु चैकत्र भैरव । । गुप्तकामा १ च श्रीकामा २ तथा च विन्ध्यवासिनी ३ । कोटीश्वरी४ वनस्था ५ च पाददुर्गा६ तथापरा । दीर्घे-श्वरी७ क्रमादेव प्रकटा भुवनेश्वरी८ स्वयोगिन्य पीठ नाम्ना ख्याता अष्टौ च देवता । सर्वतीर्थानि चैकत्र जल-रूपाणि भैरव । । स्थितानि नाम्ना सौभाग्या सरसी पापिपुण्यदा । विष्णुस्तु तीरे तस्या स नाम्ना कमल उच्यत । कामुकाख्यस्तु वटुक कामाख्याभ्यर्णसंस्थित । लक्ष्मी सरस्वती देव्यौ देव्या अङ्के व्यवस्थिते । ललि-ताख्याऽमवक्षर्द्दर्शनात्मी तु सरस्वती । गणाध्यक्ष पूर्वभागे तस्य शैलस्य संस्थित । सिद्ध स नाम्ना विख्यातो हारि देव्या प्रिय सुत । कल्पवृक्ष कल्पवल्ली तिन्तिडी चा-पराजिता । भूतार्त्तिमिन्नहाशैल स्थिते देव्या धृतप्रिये । वराह पाण्डुनाथाख्य स्थितस्तत्र हरिर्यत । जघने शिरसी कृत्वा जघान मधुकैटभौ । तस्यास्य मम्बुराचा ब्रह्मणा निर्म्मित पुरा । देवाभाख्य शिरोरत्न तत्र सिद्धेश्वरसञ्ज्ञकम् । शिलाह्वन सिद्धकुण्ड मध्यस्थं हि भैरव । । तस्यास्य गयामेव क्षेत्रं वाराणसी तथा । "योनिमण्डलसङ्काश वरण्ड भूत्वा व्यवस्थितम् । तत्रैवामृतकुण्डन्तु सुधाकरमनोहरम् । यम विद्याधिनेन्द्रेण स्थापित मह निर्झरे । वामदेवाश्रय सौध श्रीकामेश्वरसञ्ज्ञकम् । कामकुण्ड महादेव सभाकक्ष व्यवस्थितम । केदारसञ्ज्ञक क्षेत्र मध्यस्य सिद्धकामदो । दीर्घ तदर्द्ध यथास च दारुकमाश्रय तु तत्र । तस्यामध्ये यमुना गुप्तकामाख्या तु सा । गुप्तकाम्य मध्यमा

[illegible]

कामभर [illegible]

कामभाष्य [illegible]

कामसख [illegible]

कामसुत [illegible]

कामसू [illegible]

कामसूत्र [illegible]

कामस्तुति [illegible]

कामसूत् [illegible]

कामाक्षी [illegible]

कामाख्या [illegible]

कामान्ध पुंस्त्री कामेन कामोद्दीपनेन अन्धयति अन्ध णिच्-अच्। कोकिले राजनि०। तद्ध्वनिना हि कामस्योद्दीपनात्तस्य तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। कामेनान्धः ३त०। २स्मरान्धे स्मरवेगेन कर्त्तव्यताज्ञानशून्ये त्रि०।

कामान्धा स्त्री काम यथेष्टमन्धयति अन्ध—अच्। कस्तूर्य्यां राजनि०। तस्या लग्नस्थलस्य यथेष्टान्धकारजनकत्वात् तथात्वम्।

कामायुध पु० कामस्यायुधमिव सुकुले आकारोऽस्त्यस्य अच्। आम्रवृक्षे राजनि०। ६त०। कामस्यास्त्रे न०।

कामायुस् पु० काम यथेष्टमायुर्यस्य। गरुडे त्रिका०।

कामारण्य न० काम शोभनमरण्यम्। मनोहरवने शब्दर०

कामारि पु०६त०। १महादेवे। २मान्तिकोपधातुभेदे च हेमच०

कामार्त्त त्रि० कामेन ऋत ३त० वृद्धि। कामेन पीडिते "कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु" मेघ०

कामालिका स्त्री काममलति भूषयति अल—भूषणे ण्वुल् टापि अत इत्वम्। सुरायां हारा०।

कामालु पु० काम यथेष्टमलति पुष्पविकाशेन अल—पर्य्याप्तौ उण्। रक्तकाञ्चने शब्दच०। तस्य पुष्पेण सर्व्वावयवव्या-पनात् तथात्वम्।

कामावतार पु० ६त०। रुक्मिणीये वासुदेवात्मजे।

कामवशायिता स्त्री कामेन इच्छया वशमायतति पदार्थान् स्वचित्ते वश+शी णिच् णिनि तस्य भाव तल्। सत्यसङ्कल्पत्वे योगिनामैश्वर्य्यभेदे शब्दचि०यथेच्छं पदार्थानां स्वचित्ते समावेशनात् योगिनस्तथात्वम्। अन्येषां मिश्चेतथ्यानु सारेण पदार्थनियमात् तथात्वम्।

कामावसायिता स्त्री कामेन स्वेच्छया अवस्यति पदार्थान् अव+सो—णिनि तस्य भावः तल्। सत्यसङ्कल्पत्वरूपे योगि नाम् ऐश्वर्य्यभेदे। "अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं तथेशिता। व्यापित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता"। "यथास्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति अन्येषां निश्चया निश्चेतव्यमनुविधीयन्ते" इति का०कौ०।

कामासन न० कामस्य अति क्लिदत्वेन अस—क्षरणे ल्युट ६त०। रत्यावन्धोक्ते आसनभेदे। तल्लक्षणं यथा "अथ कामासनं वक्ष्ये कामसदनहेतुना। गरुडासनमाकृत्य कनिष्ठाग्रस्पृगेहृदि"। गरुडासनञ्च गरुडासनशब्दे वक्ष्यते

कामि त्रि० कम—णिङ्—इण्। क कुक्रे। कामपत्न्यां रत्यां स्त्री मेदि०।

कामिक पुंस्त्री कामो स्त्यस्य ठन्। १कारण्डवपक्षिणि शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। कामेन निर्वृत्तम् ठञ्। २कामेन निर्वृत्ते काम्ये। "देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं तस्य सिध्यति" भा०अनु० ६०२५श्लो०। स्त्रियां ङीप्। "ततद्दृष्टि पाकारयितस्य ये पुत्रकामिकीम्" भा० अनु० १६६६श्लो०। कामिक काम्यमधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण्। ३काम्याधिकारेण कृते ग्रन्थे हेमाद्रौ तत्प्रमाणानि भूरीणि सन्ति कामधेनुशब्दे दिङ्मात्रं दृश्यम्।

कामिन् त्रि० कम—णिङ्—णिनि। १कामनायुक्ते २अति शयस्मरवेगयुक्ते च। "स बभूव तत कामी तया सार्द्ध-मकामया" भा०व्या०४१८४श्लो०। स्त्रियां ङीप् ङी-बन्त ३स्त्रीसामान्ये। काम+भूम्नि प्राशस्त्ये वा इनि ङीप्। ४अतिस्मरवेगयुक्तायां स्त्रियां ५सुन्दर्य्यां च स्त्री अमरः। "कैषा नैषा भवति कथिता कामिनी कौतुकाय" मसद्वरा०। "मधूनि वक्त्राणि च कामिनीनामामोदकर्म्माणि व्यति-हारमीयु" माघ। ६भीरुस्त्रियां ७वन्दाया (परगाछा) मेदि०। ८दारुहरिद्रायां सुन्दरवर्णवत्त्वात् तस्या तथात्वम् ६सुरायाञ्च स्त्री राजनि०। तस्याः कामा-धिक्यस्मात्करणात्तथात्वम्। प्रशस्तः कामोऽस्त्यस्य इनि। १०सत्यसङ्कल्पे परमेश्वरे पु०। "कामी कान्तः कृतागमः" विष्णुस०। ११चक्रवाके १२पारावते च पुंस्त्री मेदि०। १३चटके पुंस्त्री शब्दर०एतेषां कामातिशयवत्त्वात्तथा-त्वम्। १४चन्द्रे पु०त्रिका०कामोद्दीपकत्वात्तस्य तथात्वम्। १५ऋषभौषधौ पु० सेवनेन कामपोषणात्तस्य तथात्वम्। १६सारसपक्षिणि च पुंस्त्री राजनि० कामकत्वात्तस्य तथात्वम्। सर्व्वत्र स्त्रियां ङीष् १७कामशक्तिभेदे स्त्री। कामिनीविरागानुरागविकृततत्वैवप्रकारादि इ०स०दर्शितो यथा "गत्वैव वेणीविनिगूहितेन विदूरथ (राजभेदम्) स्व महिषी जघान। विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवी विरक्ता किल काशिराजम्। एवं विरक्ता जनयन्ति दोषान् प्राणच्छिदोऽन्यैरनुकीर्त्तितैः किम्?। रक्ता विरक्ता पुनरेवतोऽर्थात् परीक्षितव्याः प्रमदाः प्रयत्नात्। स्नेह मनोभवकृत कथयन्ति भावाननाभीभुजस्तनविभूषण-दर्शनानि। वस्त्राभिसंयमनकेशविमोक्षणानि भ्रूक्षेपकम्पित-कटाक्षनिरीक्षणानि। उच्चै ष्ठीवनमुत्कटप्रहसितं शय्या-सनोत्सर्पणं गात्रास्फोटनजृम्भणानि सुलभद्रव्याल्प-सम्प्रार्थना। बालालिङ्गनचुम्बनान्यभिमुखे सख्याः समालोकनं दृक्पातश्च पराङ्मुखे गुणकथा कर्णस्य कण्डूयनम्। इमा च विन्द्यादनुरक्तचेष्टा प्रियाणि वक्ति

[illegible]

कामाग्निसन्दीपन [illegible]

[illegible]

प्राह सुगन्ध. सुमनोऽन्वित । मुक्तश्च सुमनः सुवेष समलङ्कृत । ताम्बूलवदन पत्न्यामनुरक्तो ऽधिकस्मर । पुत्रार्थी पुरुषो नारीमुपेयाच्छयने शुभे । ध्यायानितोऽपि मुद्वान् सव्यथाद्ध पिपासितः । बालो वृद्धोऽन्यरोगार्त्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम् । रोगी मैथुनमवर्जनीयरोगयुक्त । नार्य्या रूपगुणोपेता तुल्यगतां कुलोद्भवाम् । अधिकाङ्गीमधिकाङ्गां क्षुद्रो दृढामनङ्गताम् । सेवेत समदां सुरूपां [illegible] करणाद् हित । रजस्वलामकामाञ्च मलिनामप्रियान्तथा । वर्णवृद्धां वयोज्येष्ठां तथा व्याधिप्रपीड़िताम् । हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिरोगसमन्विताम् । सगोत्रां गुरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि । गामिनीं [illegible] [illegible] [illegible] । रजस्वलाद्रावगामी नर [illegible] दृष्ट्यायुस्तेजसा हानिरधर्मश्च ततो भवेत् । लिङ्गिनीं गुरुपत्नीञ्च सगोत्रामथ सर्व्वश । [illegible] । [illegible] प्रव्रजिताम् । गर्भिण्या गर्भपीडा [illegible] । हीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्यां [illegible] । [illegible] । गर्भिणी गर्भबाधादिभयात् द्वितीये मासि, गर्भिण्याञ्चैव [illegible] । [illegible] ।

[illegible]

कामिनीश पु॰ कामिन्याः कामिनीप्रियाङ्गनस्य ईशस्तत्साधनत्वात् । गोपालमहर्षे शब्दच॰ । तस्य कामिनीप्रियाङ्गहेतुत्वात् तथात्वम् ।

कामीन पु॰ काममनुगच्छति ख । १रामपूगे त्रिका॰ । २कामाङ्गने त्रि॰ । कामीन इति त्रिका॰पाठान्तर प्रयो॰ । रामदूगे ।

कामुक त्रि॰ कम उकञ् । १अशोकवृक्षे २माधवीलतायाञ्च मेदि॰ । ३चटके पु स्त्री राजनि॰ । मैथुनेच्छावति त्रि॰ अम॰ । स्त्रियां ङीप् । इच्छामात्रयुक्ते त्रि॰ अम॰ तत्र स्त्रियां न ङीप् किन्तु टाप् इति भेदः "बोधयित्वा शुभैः [illegible] कामिनीमिव कामुक" रामा॰ ।

कामुककान्ता स्त्री ६त॰ । माधवीलतायाम राजनि॰ ।

कामुकायन पु॰ स्त्री॰ कामुकस्यापत्यम् नडादि॰ फक् । कामुकापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

कामेश्वर पु॰ कामानामीश्वर । १परमेश्वरे २भैरवीभेदे स्त्री "कामेश्वरी च रुद्राणी पूर्णेशि परमे स्थिता" तन्त्रसा॰ कामाख्यापञ्चमूर्त्यन्तर्गत ३ मूर्त्तिभेदे च स्त्री "[illegible] [illegible] । पञ्च रूपाणि भैरव । [illegible] [illegible] । कामाख्या त्रिपुरा [illegible] [illegible] [illegible]" कालिका पु॰ [illegible] ।

[illegible] पु॰ [illegible] [illegible] देवमानेन [illegible] । [illegible] ।

कामोदा स्त्री [illegible] । रागिणीभेदे [illegible] ।

काम्पिल्ल पु॰ [illegible] [illegible] ।

[illegible]

माद्र सुगन्ध सुमनोऽन्वित । सुकण्ठ सुदन्त सुवेशः समलङ्कृत । ताम्बूलवदन पत्न्यामनुरक्तो ऽधिकस्मर । पुत्रार्थी पुरुषो नारीमुपेयात् शयने शुभे । व्यायामितो इति शुद्धान् मध्यवाद्र विपा सित । वामो पक्वोऽन्यरोगार्त्त व्यजेद्वेगी च मैथुनम् । रोगी मैथुनस गर्भीयरोगयुक्त । भार्य्या रूपगुणो पेता तुल्यशीला मनोऽनुगाम् । व्यभिकामोऽभिकामान्तु दृष्टो हृष्टामलङ्कृताम् । सेवेत प्रमदां युक्त्या वाजी करणवृंहित । रजस्वलामकामाञ्च मलिनामप्रियां तथा । वर्षीयसीं वयोऽधिकां तथा व्याधिप्रपीडिताम् । हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिरोगसमन्विताम् । [illegible] तथा प्रमथित यदि । [illegible]

[illegible]

[illegible]

कामिनीश पु॰ कामिन्या कामिनीप्रियाङ्गनस्य ईश्वरत-साधनत्वात् । शोभाञ्जनवृक्षे शब्दच॰ । तस्य कामिनी प्रियाङ्गनदेहत्वात् तथात्वम् ।

कामीन पु॰ काममनुगच्छति गम ड । ईरामपूगे त्रिका॰ । कामः [illegible] त्रिका॰ पाठान्तर शब्दा॰ । रामपूगे ।

कामक त्रि॰ कम उकञ् । [illegible] । ऋषभे पु स्त्री राजनि॰ । मैथुनेच्छावति त्रि॰ अम॰ । स्त्रियां ङीप् । [illegible] त्रि॰ अम॰ तत्र स्त्रियां न ङीप् किन्तु टाप् इति भेदः "बोधयित्वा शुभे-[illegible] कामिनीमिव [illegible]" रामा॰ ।

कामुककान्ता स्त्री ६त॰ । माधवीलतायाम् राजनि॰ ।

कामुकायन पुंस्त्री कामुकस्यापत्य नडादि॰ फक् । कामु कायनी स्त्रियां ङीप् ।

कामेश्वर पु॰ कामानामीश्वर । १परमेश्वरे २भैरवीभेदे स्त्री "कामेश्वरी च [illegible]" [illegible]

[illegible]

कामोटा [illegible]

काम्पिल्य पु॰ [illegible]

[illegible]

ज्वर विगतसन्ताप । अतआह सएव "यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत् तपस्यसि कौन्तेय ! तत् कुरुष्व मदर्पणम्"। विष्णुपुराणे । 'कर्म्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि सन्न्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे । अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते तस्मिँल्लयं ते त्वमला प्रयान्ति"। तां कर्ममहीं भारतवर्षरूपाम् । भाग०एकादशस्कन्धे "वेदोक्तमेव कुर्व्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे । नैष्कर्म्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः"। वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धम् । ननु कर्मणि क्रियमाणे तस्मिन्नावश्यकत्वात् फलस्य स्यात् नतु नैष्कर्म्यरूपा फलसिद्धि ? अतआह निःसङ्ग इति अनभिनिवेशितवान्, ईश्वरेऽर्पितं न फलोद्देशेन । अथ फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं भवत्येव प्रस्तुत आह रोचनार्था इति। कर्मणि रुच्युत्पादनार्था। अतएव तत्रैव "फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् । श्रेयोविवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम् । उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च । आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु । न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि। कथं युञ्ज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः । एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः । फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि"। इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः-परमपुरुषार्थपरा न भवति किन्तु बहिर्मुखानां मोक्षविवक्षया अवान्तरकर्मफलैः कर्मसु रुच्युत्पादनमात्रम् । यथा भैषज्ये औषधे रुच्युत्पादनम् । यथा 'पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान्। पित्रैवमुक्तः पिबति तिक्तमप्यतिबालकः"। अत्र यथा तिक्तनिम्बादिपानस्य न खलु खण्डलड्डुकादिलाभ एव प्रयोजनम् किन्त्वारोग्यम्। तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्म्माणि विधत्ते। ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते कुत एवं व्याख्यायते यथाश्रुतस्यैवाघटनादित्यत आह उत्पत्त्यैवेति द्वाभ्याम् । उत्पत्त्या स्वभावत एव कामेषु पश्वादिषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलवीर्यादिषु पुत्रदारादिषु परिपाकतोऽनर्थहेतुषु आसक्तान् स्वार्थं परमसुखमविदुषः अजानतो अतो मतान् भ्रान्तीभूतान् बुधो वेदो यद्बोधयति तदेव श्रेय इति विश्वसितामित्यर्थः तानेवम्भूतान् वृजिनाध्वनि पापे वर्त्मनि देवादियोनौ भ्राम्यतः । पुनस्तमोभूतवृक्षादियोनौ विशतः पशुकाम इति आयुरिन्द्रियादिकाम इति च पुत्रादिकाम इति च कथं पुनस्तेषु स्वयं बुधो वेदो युञ्ज्यात् । तथाच न माम, स्यादिति भावः ।

कथं तर्हि कर्ममीमांसका स्वर्गफलपरतां वदन्ति तत्राह एवमिति व्यवसितम् । वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय कुसुमिताम् अवान्तरफलरोचनतया रमणीयां परमफलश्रुतिं वदन्ति यतस्ते कुबुद्धयः तदाह हि यस्मात् वेदज्ञा व्यासादय तथा न वदन्तीति । अतएव निष्कामकर्मणात्मज्ञानमित्युक्तम् । यथा "अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः । कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नैव दृश्यते'। सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात् । तथाच 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः । श्रुतिः "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा दानेन श्रद्धया यज्ञेनानशनेन चेति" तमात्मानम् । अतएव यज्ञादीनां ज्ञानशेषतामवधार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्त्तते। पण्डितेनापि मूर्खं काम्ये कर्मणि न प्रवर्त्तयितव्य इत्याह भाग०षष्ठस्कन्धे "स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् न वक्त्यज्ञाय कर्म हि । न राति रोगिणेऽपथ्यं वाञ्छतेऽपि भिषक्तमः'। राति ददाति । फलकामनानिन्दा मत्स्यपु० तत्रैव "अकामः सात्त्विको लोको यत्किञ्चिद्विनिवेदयेत् । तेनैव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचते । धर्मवाणिजिका मूढा फलकामा नराधमाः । अर्च्चयन्ति जगन्नाथं ते कामानाप्नुवन्त्यथ। अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्। पद्भ्यां प्रतीक्ष्यते देव सकामेन निवेदितम् । मूर्ध्ना प्रतीक्ष्यते दत्तमकामेन द्विजोत्तमाः" इति वामनपुरा० काम्यमपि दानं विष्णुप्रीतये सार्व्वकालिकम् यथा म०त० "पुरुषोत्तमस्य तुष्ट्यर्थं प्रदेयं सार्व्वकालिकम्" धृतवत्' "सार्व्वकालिकं मलमासादावपि विष्णुप्रीत्यर्थं देयम्" मल०त०रघु० । "सम्यक् ससाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा । निष्कामेण सदा पार्थ । काम्यं कामान्वितेन च' प्रा०त०भविष्यपु० । काम्यञ्च "यत्किञ्चित् कुरुते कर्म यज्ञदानजपादिकम् । क्रियते कामिकं यच्च तत्काम्यमिति कीर्त्तितम्" इत्युक्तलक्षणम् । काम्याच्च सर्वाङ्गोपेतात् फलनिष्पत्ति इति कात्या० श्रौ० प्रतिपादितम् तच्च कात्यायनशब्दे १८६५ पृ० प्रदर्शितम् । २अभिरूपे सुन्दरे च "नासौ न काम्यो न च वेद सम्यक्" रघु । कामाय हितं यत्। ३कामोद्दीपके त्रि० ।

काम्यक न० १वनभेदे । तच्च स्थानादि भा०व०५अ० दर्शितं यथा "सरस्वतीदृषद्वत्यौ यमुनां च निषेव्य ते । ययुर्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम्" इत्युपक्रमे "ततः सरस्वतीकूले समेषु मरुधन्वसु । काम्यकं नाम ददृशुर्वनं मुनिजन-

[illegible]। [illegible] च। "[illegible]" [illegible] ।

काम्यकवनम् न [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

काम्यदान न [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

काम्यव्रत न [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

काम्या स्त्री [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [शि० ।]

काम्ल न [illegible] ।

काय [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

द्गतसमसमाद्‌गुल्फमिति । जङ्घायां प्रतिसक्थि एक
मद्गुलिमध्यप्रदेशोऽस्थि तत्पादमध्यगम् । किञ्च
"पञ्चैव च पादाङ्गुलीषु प्रतिमर्मणि । पादिकाद-
ङ्गुलिकाय नाम्ना स्नायवस्तदम्" इति । स्नायूनि
दन्तमूलप्रदेशस्थान्यस्थीनि द्वात्रिंशत् ते सह द्वात्रिंश
द्दन्तानां परिकल्पन्ति । तथा करद्वयं विंशतिर्नख
पादयोरपि नखाकारास्यस्थीनि अन्यकरयोरपि
मध्यमादङ्गुल्यादीनि विंशतिः । तेषां करयोर्नखा-
ङ्गुल्यादिसन्धयस्तद्यथा, द्वौ करौ द्वौ पादौ चेत्येतदस्थ्ना-
ङ्गस्य नाम । किञ्च । "पञ्चाङ्गुलीनां द्वे पाण्यॊरि
ष्वेव च तल्लयम् । पार्श्वयोरिङ्गन्यस्थीनि अक्षप्रतिकायदेव
तु" इति । विंशतिरङ्गुलकानामस्थीनि नीचि नीचाय्येव
अङ्गुलिसन्धादयस्थीनि परिवर्तन्ते । पादयोः पादयो
र्गुल्फौ पार्ष्णी तयोरन्तिमौ द्वे अङ्गुलिमूले पार्ष्णे गुल्फौ
प्रतिस्थितस्तद्‌द्वयं पुनश्चैव चत्वार्यस्थीनि । जानुनोरस्थि-
द्वयानि चत्वार्यस्थीनि । ऊरू योग तावदेव चत्वार्य्यै
चैवेत्युत भवति । किञ्च "द्वे द्वे जानुकयोर्जोरुफलं
श्रोणिफलके । चलताम्रूर्के श्रोणिफलके च । त्रिकेट्टि
मेदु" इति । जानुनिसन्धिजानु । कपोलोगाद । तत्र
गण्डे तनुफलकम् । कपोलमस्थिर । तत्र कर्ण
नेत्रयोर्मध्ये शङ्खादधोभाग । तालुफलकाङ्कदम् । श्रोणी
फलकस्थानौ तनुफलकम् । तेषामेकैकमस्थिनी द्वे द्वे
विनिर्दिष्टेदित्येव पञ्चदशास्थीनि भवन्ति । किञ्च "अंसा
स्थ्येकफलका द्वे चत्वारिंशञ्च पञ्च च । ग्रीवा पञ्चदशा-
स्थिः स्यात्कण्ठनाडी चतुः" इति । ग्रीवास्थ्येकं, पृष्ठे
पञ्चदशास्थीनि पञ्चचत्वारिंशदस्थीनि भवन्ति । ग्रीवा कण्ठ
देशः पञ्चदशास्थिस्तस्यात् भवेत् । कर्णादययो वक्षसि-
गतः, शङ्खास्थ्येकैकम् । कुक्षिपिण्डकम् । तत्रास्थ्येक-
मस्थि हन्वोस्तद्‌द्वयमाप्ति । किञ्च "तन्मूले द्वे ललाटाक्षि-
गण्डे नासायनास्थिका । पार्श्वकाः स्थालकैः सार्द्धमर्बु-
दैश्च द्विसप्ततिः" इति । तस्य दन्तोलूखलेऽस्थिनी द्वे । ललाट-
स्थानम् । अक्षि च । गण्डः कपोलयोर्मध्यप्रदेश
तेषां समाहारो ललाटाक्षिगण्डम् । तत्र प्रत्येकमस्थि-
युगलम् । नासायनसकाऽस्थिमती । पार्श्वका कक्षाध-
प्रदेशगवक्षास्थ्यस्थीनि । तदाधारभूतानि स्थालकानि तैः
स्थालकैः अर्बुदैरास्थिविशेषैः सह पार्श्वका द्विसप्तति ।
पूर्व्वोक्तैश्च सर्व्वाणि षष्ठ्यधिकत्रीणि शतानि भवन्ति । किञ्च "द्वौ"
शङ्खौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा । उरःसप्तदश

स्यात् सुश्रुतमतेनोक्तमस्थ "इति । अक्षकर्णयोर्मध्यप्रदे-
शास्थिविशेषौ शङ्खौ । शिरसः कपालानि चत्वारि क-
पालानि । उरोवक्षः तत्राष्टकमस्थि इत्येव सप्तदश-
ति । पूर्वोक्तैश्च सह चत्वारि शतानि षष्ठिश्च सुश्रुता-
स्थिमतेन भवन्ति । अधिकवाक्यं पञ्चेन्द्रियाण्याह ।
"नासापञ्चदशमध्याय त्रिधाः स्मृता । माक्षिकालो-
चने जिह्वास्कन्धोत्कृष्टे त्वादि च" इति । एते तस्यादयो
विषय, पुरुषस्य प्रत्येकमेते विषयग्रहणे विना मनुष्य
ज्ञान प्रतीत्युपपत्तम् । एषेव गन्धादिविषयोपलब्धेः
स्थानानि । एतानीन्द्रियविषयकतयानुमितानि प्रत्या-
क्षाणि पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ति । कर्म्मेन्द्रियाणि दर्शयितु-
माह । "हस्तौ पायुपस्थश्च जिह्वा पादौ च पञ्च वै ।
कर्म्मेन्द्रियाणि तान्याहुर्भूतपञ्चगोचराश्रयम्" इति । हस्तौ
प्रसिद्धौ । पायुर्गुदम् । उपस्थः रतिस्थानमुपस्थनामकम् ।
जिह्वा प्रसिद्धा, पादौ च एतानि एकादशेति पञ्च-
कर्म्मेन्द्रियाणि । ग्रहणादानविसर्गोपानन्दवाक्‌प्रचारादि-
कर्मणायतनानि तान्येवाह । मनोऽन्त्यपदस्य गुणदन्तनाना-
तदग्रहितमर्थं तत्र बुद्धिकर्म्मेन्द्रियाणां कारितयोगद्वारम् ।
प्राणायतनानि दर्शयितुमाह 'नाभिरोष्ठौ गुदं शुक्रं
शोणितं शङ्खौ तथा । मूर्द्धाकण्ठहृदयं प्राणस्यायतनानि
तु' इति । नाभिप्रदेशानि दश प्राणस्य स्थानानि ।
समासकारस्तु पञ्चन्वकादृष्टादिस्थेऽपि मात्रादिस्थान-
विशेषणाच्चौरुक्तिमात्रार्थाभिप्रायेण । प्राणायतनानि प्रप-
ञ्चयितुमाह । "वसावसाकफमनोमासि क्लोम यकृत् प्लीहा ।
क्षुद्रान्त्रं वृक्कौ बस्ति पुरीषाधानमेव च । आमाशयोऽथ
हृदयं स्थूलान्त्रं गुदमेव च । उदरस्य गुदौ कोष्ठौ विस्ता-
रोऽयमुदाहृत" इति । तथा प्रसिद्धा । वसा मांसस्नेह ।
नाभिः प्रसिद्धा । ग्रसद्‌मज्जपद्म । क्लोमा वायु
वेदमति । तौ च मांसपिण्डाकारौ वक्षसि स्थितौ ।
यकृत्कालिका । क्लोम मांसपिण्डौ च दक्षिणकुक्षिगतौ ।
क्षुद्रान्त्र स्थूलान्त्रम् । वृक्कौ हृदयसमीपस्थौ मांस
पिण्डौ । बस्तिर्मूत्राशयं । पुरीषाधानं पुरीषाशयः ।
आमाशयोऽपक्वाहारस्थानम् । हृदयं हृत् पुण्डरीकम् ।
स्थूलान्त्रगुदोदराणि प्रसिद्धानि । गुदात् गुदस्तनयाद-
न्तर्गुदस्तनये द्वे । तौ च गुदौ कोष्ठौ कोष्ठे नाभेरध
प्रदेशे भवौ । अयञ्च प्राणायतनस्य विस्तार उक्तः पूर्व
श्लोके तु सङ्क्षेप । अतएव पूर्व्वश्लोकोक्तानां केषाञ्चिदत्र
पाठ । पुन प्राणायतनप्रसङ्गादेवमाह । कर्णौ मिश्रौ

षीरस्येव सन्तानिकाः सप्त त्वचो भवन्ति। तासां प्रथमाऽवभासिनी नाम, या सर्व्ववर्णानवभासयति पञ्चविधाञ्च छायां प्रकाशयति सा व्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा सिध्मपद्मकण्टकाधिष्ठाना, द्वितीया लोहिता नाम षोडशभागप्रमाणा तिलकालकन्यच्छव्यङ्गाधिष्ठाना, तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा चर्म्मदलाजगल्लीमशकाधिष्ठाना, चतुर्थी ताम्रा नामाऽष्टभागप्रमाणा विविधकिलासकुष्ठाधिष्ठाना, पञ्चमी वेदिनी नाम व्रीहिपञ्चभागप्रमाणा कुष्ठविसर्पाधिष्ठाना, षष्ठी रोहिणी नाम व्रीहिप्रमाणा ग्रन्थ्यपच्यर्ब्बुदश्लीपदगलगण्डाधिष्ठाना, सप्तमी मांसधरा नाम व्रीहिद्वयप्रमाणा भगन्दरविद्रध्यर्शोऽधिष्ठाना, यदेतत्प्रमाणं निर्दिष्टं तन्मांसलेष्ववकाशेषु न ललाटे सूक्ष्माङ्गुल्यादिषु। यतो वक्ष्यत्युदरेषु व्रीहिमुखेनाङ्गुष्ठोदरप्रमाणमवगाढं विध्येदिति।

कलाः खल्वपि सप्त सम्भवन्ति धात्वाशयान्तरमर्य्यादाः। भवन्ति चात्र। यथा हि सारः काष्ठेषु छिद्यमानेषु दृश्यते। तथा धातुर्हि मांसेषु छिद्यमानेषु दृश्यते। स्नायुभिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्ततांश्च जरायुणा। श्लेष्मणा वेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तु तान् विदुः। तासां प्रथमा मांसधरा नाम यस्यां मांसे सिरास्नायुधमनीस्रोतसां प्रताना भवन्ति। भवति चात्र। यथा विसमृणालानि विवर्द्धन्ते समन्ततः। भूमौ पङ्कोदकस्थानि तथा मांसे सिरादयः। द्वितीया रक्तधरा नाम मांसस्याभ्यन्तरतस्तस्यां शोणितं विशेषतश्च सिरासु यकृत्प्लीह्नोश्च भवति। भवति चात्र। वृक्षाद्यथाभिप्रहतात् क्षीरिणः क्षीरमावहेत्। मांसादेवं क्षतात् क्षिप्रं शोणितं सम्प्रसिच्यते। तृतीया मेदोधरा नाम, मेदो हि सर्व्वभूतानामुदरस्थमण्वस्थिषु च महत्सु च मज्जा भवति। भवति चात्र। स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तराश्रितः। अथेतरेषु सर्व्वेषु सरक्तं मेद उच्यते। शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्त्तिता। चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम सर्व्वसन्धिषु प्राणभृतां भवति। भवति चात्र। स्नेहाभ्यक्ते यथा ह्यक्षे चक्रं साधु प्रवर्त्तते। सन्धयः साधु वर्त्तन्ते संश्लिष्टाः श्लेष्मणा तथा। पञ्चमी पुरीषधरा नाम, यान्तःकोष्ठे मलमभिविभजते पक्वाशयस्था। भवति चात्र। यकृत्समन्तात् कोष्ठञ्च तथान्त्राणि समाश्रिता। उण्डुकस्थं विभजते मलं मलधरा कला। षष्ठी पित्तधरा नाम या चतुर्व्विधमन्नपानमुपयुक्तमामाशयात् प्रच्युतं पक्वाशयोपस्थितं धारयति। भवति चात्र। अशितं खादितं पीतं लीढं कोष्ठगतं नृणाम्। तज्जीर्य्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा। सप्तमी शुक्रधरा नाम, या सर्व्वप्राणिनां सर्व्वशरीरव्यापिनी। भवन्ति चात्र। यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षौ रसो यथा। शरीरेषु तथा शुक्रं नृणां विद्याद्भिषग्वरः। द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाप्यधः। मूत्रस्रोतःपथाच्छुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते। कृत्स्नदेहाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा। स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत् सम्प्रवर्त्तते।

गृहीतगर्भाणामार्त्तववहानां स्रोतसां वर्त्मान्यवरुध्यन्ते गर्भेण, तस्माद्गृहीतगर्भाणामार्त्तवं न दृश्यते। ततस्तदधः प्रतिहतमूर्द्ध्वमागतमपरञ्चोपचीयमानमपरेत्यभिधीयते। शेषञ्चोर्द्ध्वतरमागतं पयोधरावभिप्रतिपद्यते तस्माद्गर्भिण्यः पीनोन्नतपयोधरा भवन्ति।

गर्भस्य यकृत्प्लीहानौ शोणितजौ, शोणितफेनप्रभवः फुप्फुसः शोणितकिट्टप्रभव उण्डुकः।

असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः। तं पच्यमानं पित्तेन वायुश्चाप्यनुधावति। ततोऽस्यान्त्राणि जायन्ते गुदं वस्तिश्च देहिनः। उदरे पच्यमानानामाध्मानाद्रुक्मसारवत्। कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते। यथार्थमूष्मणा युक्तो वायुः स्रोतांसि दारयेत्। अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा।

मेदसः स्नेहमादाय सिरा स्नायुत्वमाप्नुयात्। सिराणाञ्च मृदुः पाकः स्नायूनाञ्च ततः खरः। आशयाभ्यासयोगेन करोत्याशयसम्भवम्। रक्तमेदःप्रसादाद्वृक्कौ मांसासृक्कफमेदःप्रसादाद्वृषणौ, शोणितकफप्रसादजं हृदयं यदाश्रया हि धमन्यः प्राणवहाः। तस्याधो वामतः प्लीहा फुप्फुसश्च दक्षिणतो यकृत् क्लोम च। तद्धृदयं विशेषेण चेतनास्थानमतस्तस्मिंस्तमसाऽऽवृते सर्व्वप्राणिनः स्वपन्ति। भवति चात्र। पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखम्। जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतश्च निमीलति। निद्रान्तु वैष्णवीं पाप्मानमुपदिशन्ति सा स्वभावत एव सर्व्वप्राणिनोऽभिस्पृशति”। इत परं निद्राविशेषकारणादिकमुक्तं तच्च निद्राशब्दे द्रष्टव्यम्।

“शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसम्मूर्च्छितं गर्भ इत्युच्यते। तं चेतनावस्थितं वायुर्व्विभजति तेज एनं पचति, आपः क्लेदयन्ति, पृथिवी संहन्ति, आकाशं विवर्द्धयति। एवं विवर्द्धितः स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राणकर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीरमिति संज्ञां लभते तच्च षडङ्गं शाखाश्चतस्रो मध्यं पञ्चमं षष्ठं शिर इति।”

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

शिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः । अस्थ्नान्तु सन्धयो ह्येते केवलाः परिकीर्त्तिताः । पेशीस्नायुशिराणान्तु सन्धिसङ्ख्या न विद्यते ।

नव स्नायुशतानि तासां शाखासु षट् शतानि । द्वे शते त्रिंशच्च कोष्ठे । ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं सप्तति । एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां षट् निचितास्तास्त्रिंशत् । तावत्य २० एव तलकूर्च्चगुल्फेषु । तावत्य २० एव जङ्घायाम् । दश जानुनि । चत्वारिंशदूरौ । दश वङ्क्षणे । शतमध्यर्द्धमेवमेकस्मिन् १५० सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि १५० बाहू च २०० व्याख्यातौ । षष्टिः कट्याम् । अशीति पृष्ठे । पार्श्वयोः षष्टि । उरसि त्रिंशत् । षट्त्रिंशद्ग्रीवायाम् । मूर्द्ध्नि चतुस्त्रिंशत् । एवं नव स्नायुशतानि व्याख्यातानि ।

भवन्ति चात्र । स्नायूश्चतुर्विधा विद्यात्तास्तु सर्व्वा निबोध मे । प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथ्व्यश्च शुषिरास्तथा । प्रतानवत्यः शाखासु सर्व्वसन्धिषु चाप्यथ । वृत्तास्तु कण्डराः सर्व्वा विज्ञेयाः कुशलैरिह । आमपक्वाशयान्तेषु वस्तौ च शुषिरा खलु । पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्यथ । नौर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्बहुभिर्युता । भारक्षमा भवेदप्सु न्युक्ता सुसमाहिता । एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः । स्नायुभिर्बहुभिर्बद्धास्तेन भारसहा नराः । न ह्यस्थीनि न वा पेश्यो न शिरा न च सन्धयः । व्यापादितास्तथा हन्युर्यथा स्नायुः शरीरिणम् । यः स्नायूः प्रविजानाति बाह्याश्चाभ्यन्तरास्तथा । स गूढं शल्यमाहर्त्तुं देहाच्छक्नोति देहिनाम् ।

पञ्च पेशीशतानि भवन्ति । तासां चत्वारि शतानि शाखासु । कोष्ठे षट्षष्टिः । ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं चतुस्त्रिंशत् । एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां तिस्रस्तिस्रस्ताः पञ्चदश । दश प्रपदे । पादोपरि कूर्च्चसन्निविष्टास्तावत्य एव । दश गुल्फतलयोः । गुल्फजान्वन्तरे विंशतिः । पञ्च जानुनि । विंशतिरूरौ । दश वङ्क्षणे । शतमेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि १०० बाहू च २०० व्याख्यातौ । तिस्रः पायौ । एका मेढ्रे । सेवन्यां चापरा । द्वे वृषणयोः । स्फिचोः पञ्च पञ्च । द्वे वस्तिशिरसि । पञ्चोदरे । नाभ्यामेका । पृष्ठोर्द्ध्वसन्निविष्टाः पञ्च पञ्च दीर्घाः । षट् पार्श्वयोः । दश वक्षसि । अक्षकांसौ प्रति समन्तात् सप्त । द्वे हृदयामाशययोः । षट् यकृत्प्लीहोण्डुकेषु । ग्रीवायाञ्चतस्रः । अष्टौ हन्वोः । एकैका काकलकगलयोः । द्वे तालुनि । एका जिह्वायाम् । ओष्ठयोर्द्वे । घोणायां द्वे । द्वे नेत्रयोः । गण्डयोश्चतस्रः कर्णयोर्द्वे । चतस्रो ललाटे । एका शिरसीत्येवमेतानि पञ्च पेशीशतानि ।

शिरास्नाय्वस्थिपर्व्वाणि सन्धयश्च शरीरिणाम् । पेशीभिः संवृतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः । स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका । दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च यौवने तासां परिवृद्धिः । अपत्यपथे चतस्रस्तासां प्रसृते अभ्यन्तरतो द्वे मुखाश्रिते बाह्ये च प्रवृत्ते द्वे । गर्भच्छिद्रसंश्रितास्तिस्रः । शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र एव । पित्तपक्वाशयमध्ये गर्भाशयो यत्र गर्भस्तिष्ठति । तासां बहलपेलवस्थूलाणुपृथुवृत्तह्रस्वदीर्घस्थिरमृदुश्लक्ष्णकर्कशभावाः सन्ध्यस्थिशिरास्नायुप्रच्छादका यथादेशं स्वभावत एव भवन्ति । भवन्ति चात्र । पुंसां पेश्यः पुरस्ताद्याः प्रोक्ता लक्षणमुष्कजाः । स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः । सर्व्वशिराधमनीस्रोतसामन्यत्र प्रविभागः ।

शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता । तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता । यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः । तत्संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः । आभुग्नोऽभिमुखः शेते गर्भो गर्भाशये स्त्रियाः । स योनिं शिरसा याति स्वभावात् प्रसवं प्रति । त्वक्पर्य्यन्तस्य देहस्य योऽयमङ्गविनिश्चयः । शल्यज्ञानादृते नैष वर्ण्यतेऽङ्गेषु केषुचित् । तस्मान्निःसंशयं ज्ञानं हर्त्रा शल्यस्य वाञ्छता । शोधयित्वा मृतं सम्यग्द्रष्टव्योऽङ्गविनिश्चयः । प्रत्यक्षतो हि यद्दृष्टं शास्त्रदृष्टञ्च यद्भवेत् । समासतस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्द्धनम् ।

तस्मात् समस्तगात्रमविषोपहतमदीर्घव्याधिपीडितमवर्षशतिकं निःसृष्टान्त्रपुरीषं पुरुषमवहन्त्यामापगायां निबद्धं पञ्जरस्थं मुञ्जवल्कलकुशशणादीनामन्यतमेनावेष्टिताङ्गमप्रकाशे देशे कोथयेत् सम्यक्प्रकुथितञ्चोद्धृत्य ततो देहं सप्तरात्रादुशीरवालवेणुवल्कलकूर्च्चानामन्यतमेन शनैः शनैरवघर्षयंस्त्वगादीन् सर्व्वानेव बाह्याभ्यन्तरानङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान् लक्षयेच्चक्षुषा । श्लोकौ चात्र भवतः । न शक्यश्चक्षुषा द्रष्टुं देहे सूक्ष्मतमो विभुः । दृश्यते ज्ञानचक्षुर्भिस्तपश्चक्षुर्भिरेव च । शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थः स्याद्विशारदः । दृष्टश्रुताभ्यां सन्देहमवापोह्याचरेत् क्रियाः ” ।

“अथातः प्रत्येकमर्म्मनिर्द्देशं शारीरं व्याख्यास्यामः । सप्तोत्तरं मर्म्मशतम् । तानि मर्म्माणि पञ्चात्मकानि । तद्यथा मांसमर्म्माणि, शिरामर्म्माणि, स्नायुमर्म्माणि, अस्थिमर्म्माणि सन्धिमर्म्माणि चेति । न खलु मांसशिरा-

मर्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म तत्र विद्धस्याक्षेपकेण मरणम् । मध्यमाङ्गुलीमनुपूर्व्वेण मध्ये पादतलस्य तलहृदयं नाम, तत्रापि रुजाभिर्मरणं । क्षिप्रस्योपरिष्टादुभयतः कूर्च्चो नाम, तत्र पादस्य भ्रमणवेपने भवतः । गुल्फसन्धेरधउभयतः कूर्च्चशिरो नाम, तत्र रुजाशोफौ । पादजङ्घयोः सन्धाने गुल्फो नाम, तत्र रुजः स्तब्धपादता खञ्जता वा । पार्ष्णिं प्रति जङ्घामध्ये इन्द्रवस्तिर्नाम, तत्र शोणितक्षये मरणम् । जङ्घोर्व्वोः सन्धाने जानु नाम, तत्र खञ्जता । जानुन ऊर्द्ध्वमुभयतस्त्र्यङ्गुलमाणिर्नाम, तत्र शोफाभिवृद्धिः स्तब्धसक्थिता च । ऊरुमध्ये ऊर्व्वी नाम, तत्र शोणितक्षयात् सक्थिशोषः । ऊर्व्वा ऊर्द्ध्वमधोवङ्क्षणसन्धेरूरुमूले लोहिताक्षं नाम, तत्र लोहितक्षयेण पक्षाघातः । वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपं नाम, तत्र षाण्ड्यमल्पशुक्रता वा भवति । एवमेतान्येकादश सक्थिमर्म्माणि व्याख्यातानि । एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु यानि सक्थ्नि गुल्फजानुविटपानि तानि बाहौ मणिबन्धकूर्परकक्षधराणि यथा वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपमेव, वक्षःकक्षयोर्मध्ये कक्षधरं, तस्मिन्विद्धे तदेवोपद्रवाः । विशेषतस्तु मणिबन्धे कुण्ठता । कूर्पराख्ये कुणिः । कक्षधरे पक्षाघातः । एवमेतानि चतुश्चत्वारिंशच्छाखामर्म्माणि व्याख्यातानि ।

अत ऊर्द्ध्वमुदरोरसोर्म्मर्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र वातवर्च्चोनिरसनं स्थूलान्त्रप्रतिबद्धं गुदं नाम मर्म, तत्र सद्योमरणम् । अल्पमांसशोणितोऽभ्यन्तरतः कट्यां मूत्राशयो वस्तिर्नाम तत्रापि सद्योमरणमश्मरीव्रणादृते तत्राप्युभयतो भिन्ने न जीवति एकतोभिन्ने मूत्रस्रावी व्रणो भवति स तु यत्नेनोपक्रान्तो रोहति । पक्वामाशययोर्मध्ये शिराप्रभवा नाभिर्नाम, तत्रापि सद्य एव मरणम् । स्तनयोर्मध्यमधिष्ठायोरस्यामाशयद्वारं सत्त्वरजस्तमसामधिष्ठानं हृदयं नाम, तत्र सद्य एव मरणम् । स्तनयोरधस्तात् द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनमूले नाम मर्मणी, तत्र कफपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां म्रियते । स्तनचूचुकयोरूर्द्ध्वं द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनरोहितौ नाम, तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च म्रियते । अंसकूटयोरधस्तात् पार्श्वोपरिभागयोरपलापौ नाम, तत्र रक्तेन पूयभावं गतेन मरणम् । उभयत्रोरसो नाड्यौ वातवहे अपस्तम्भौ नाम, तत्र वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च मरणम् । एवमेतान्युदरोरसोर्द्वादश मर्म्माणि व्याख्यातानि ।

अत ऊर्द्ध्वं पृष्ठमर्म्माण्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पृष्ठवंशमुभयतः प्रतिश्रोणीकाण्डमस्थिनी कटीकतरुणे नाम मर्मणी, तत्र शोणितक्षयात् पाण्डुर्विवर्णो हीनरूपश्च म्रियते । पार्श्वजघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने कुकुन्दरे नाम मर्मणी, तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च । श्रोणीकाण्डयोरुपर्य्याशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ नितम्बौ नाम, तत्राधःकायशोषो दौर्ब्बल्याच्च मरणम् । अधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ययोस्तिर्य्यगूर्द्ध्वं च जघनात् पार्श्वसन्धी नाम, तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया म्रियते । स्तनमूलादृजुभयतः पृष्ठवंशस्य बृहती नाम तत्र शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैर्म्रियते । पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रिकसम्बद्धे अंसफलके नाम, तत्र बाह्वोः स्वापशोषौ । बाहुमूर्द्धग्रीवामध्येऽंसपीठस्कन्धनिबन्धनावंसौ नाम, तत्र स्तब्धबाहुता । एवमेतानि चतुर्द्दश पृष्ठमर्म्माणि व्याख्यातानि ।

अत ऊर्द्ध्वं जत्रूर्द्ध्वगतानि व्याख्यास्यामः । तत्र कण्ठनाडीमुभयतश्चतस्रो धमन्यो द्वे नीले, द्वे च मन्ये, व्यत्यासेन तत्र मूकता स्वरवैकृतमरसग्राहिता च । ग्रीवायामुभयतश्चतस्रः शिरामातृकाः, तत्र सद्योमरणम् । शिरोग्रीवयोः सन्धाने कृकाटिके नाम, तत्र चलमूर्द्धता । कर्णपृष्ठतोऽधःसंश्रिते विधुरे नाम, तत्र बाधिर्य्यम् । घ्राणमार्गमुभयतः स्रोतोमार्गप्रतिबद्धे अभ्यन्तरतः फणे नाम, तत्र गन्धाज्ञानम् । भ्रूपुच्छान्तयोरधोऽक्ष्णोर्बाह्यतोऽपाङ्गौ नाम तत्रान्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा । भ्रुवोरुपरि निम्नयोरावर्त्तौ नाम तत्राप्यान्ध्यं दृष्ट्युपघातश्च । भ्रुवोः पुच्छान्तयोरुपरि कर्णललाटयोर्मध्ये शङ्खौ नाम, तत्र सद्यो मरणम् । शङ्खयोरुपरि केशान्ते उत्क्षेपौ नाम, तत्र सशल्यो जीवति पाकात् पतितशल्यो वा नोद्धृतशल्यः । भ्रुवोर्मध्ये स्थपनी नाम, तत्रोत्क्षेपवत् । पञ्च सन्धयः शिरसि विभक्ताः सीमन्ता नाम, तत्रोन्मादभयचित्तनाशैर्मरणम् । घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासन्तर्पणीनां शिराणां मध्ये शिरासन्निपातः शृङ्गाटकानि, तानि चत्वारि मर्म्माणि तत्रापि सद्योमरणम् । मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्टात् शिरासन्धिसन्निपातो रोमावर्त्तोऽधिपतिः, तत्रापि सद्योमरणम् । एवमेतानि सप्तत्रिंशज्जत्रूर्द्ध्वगतानि मर्म्माणि व्याख्यातानि ।

भवन्ति चात्र । ऊर्व्व्यः शिरांसि विटपे च सकक्षपार्श्वे

स्वपिति, द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते। द्वे चाश्रुवाहिन्यौ। द्वे स्तन्यं स्त्रिया वहत स्तनसंश्रिते। ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभिवहत। तास्त्वेतास्त्रिंशत्सविभागा व्याख्याता एताभिरूर्द्धं नाभेरुदरपार्श्वपृष्ठोरःस्कन्धग्रीवाबाहवो धार्य्यन्ते याप्यन्ते च।

भवति चात्र। ऊर्द्ध्वं गतास्तु कुर्व्वन्ति कर्म्माण्येतानि सर्व्वश। अधोगमास्तु वक्ष्यामि कर्म्म तासां यथायथम्।

अधोगमास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तवादीन्यधो वहन्ति। तास्तु पित्ताशयमभिप्रपन्नास्तत्रस्थमेवान्नपानरसं विपक्वमौष्ण्याद्विवेचयन्त्योऽभिवहन्त्यः शरीरं तर्पयन्त्यर्पयन्ति चोर्द्ध्वगतानां तिर्य्यग्गतानां रसस्थानञ्चाभिपूरयन्ति मूत्रपुरीषस्वेदांश्च विवेचयन्त्यामपक्वाशयान्तरे च त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत्। तासान्तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश, द्वे अन्नवाहिन्यावन्त्राश्रिते तोयवहे द्वे, द्वे मूत्रवस्तिमभिप्रपन्ने मूत्रवहे, द्वे शुक्रवहे, द्वे शुक्रप्रादुर्भावाय, द्वे विसर्गाय, ते एव रक्तमभिवहतो नारीणामार्त्तवसञ्ज्ञम्। द्वे वर्च्चोनिरसन्यौ स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे। अष्टावन्यास्तिर्य्यग्गामिनां धमनीनां स्वेदमर्पयन्ति। तास्त्वेतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याता एताभिरधोनाभेः पक्वाशयकटीमूत्रपुरीषगुदवस्तिमेढ्रसक्थीनि धार्य्यन्ते याप्यन्ते च।

भवति चात्र। अधोगमास्तु कुर्व्वन्ति कर्म्माण्येतानि सर्व्वश। तिर्य्यग्गा सम्प्रवक्ष्यामि कर्म्म तासां यथायथम्।

तिर्य्यग्गानान्तु चतसृणां धमनीनामेकैका शतधा सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्वसंख्येयास्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं विबद्धमाततञ्च। तासां मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि यैः स्वेदमभिवहन्ति रसञ्चापि सन्तर्पयन्त्यन्तर्ब्बहिश्च, तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगाहालेपनवीर्य्याण्यन्तःशरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि, तैरेव स्पर्शसुखमसुखं वा गृह्णाति। तास्त्वेतास्तस्रो धमन्यः सर्व्वाङ्गगताः सविभागा व्याख्याताः।

भवतश्चात्र। यथा स्वभावतः खानि मृणालेषु बिसेषु च। धमनीनां तथा खानि रसो यैरुपचीयते। पञ्चाभिभूतास्त्वथ पञ्चकृत्वः पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयन्ति। पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयित्वा पञ्चत्वमायान्ति विनाशकाले।

अत ऊर्द्ध्वं स्रोतसां मूलविद्धलक्षणमुपदेक्ष्यामः। तानि तु प्राणान्नोदकरसरक्तमांसमेदोमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तववहानि, येष्वधिकार एकेषां बहूनि। एतेषां विशेषा बहवः। तत्र प्राणवहे द्वे, तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यः। तत्र विद्धस्य क्रोशनविनमनमोहनभ्रमणवेपनानि मरणं वा भवति। अन्नवहे द्वे, तयोर्मूलमामाशयः अन्नवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्याध्मानं शूलान्नद्वेषौ छर्द्दिः पिपासान्ध्यं मरणं वा। उदकवहे द्वे, तयोर्मूलं तालु क्लोम च। तत्र विद्धस्य पिपासा सद्योमरणं च। रसवहे द्वे, तयोर्मूलं हृदयं, रसवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य शोषः प्राणवहविद्धवच्च मरणं तल्लिङ्गानि च। रक्तवहे द्वे, तयोर्मूलं यकृत्प्लीहानौ रक्तवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य श्यावाङ्गता ज्वरो दाहः पाण्डुता शोणितातिगमनं रक्तनेत्रता चेति। मांसवहे द्वे, तयोर्मूलं स्नायुस्त्वचं, रक्तवहाश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य श्वयथुर्म्मांसशोषः सिराग्रन्थयो मरणम्। मेदोवहे द्वे तयोर्मूलं कटीवृक्कौ च तत्र विद्धस्य स्वेदागमनं स्निग्धाङ्गता तालुशोषः स्थूलशोफता पिपासा च। मूत्रवहे द्वे, तयोर्मूलं वस्तिर्मेढ्रञ्च तत्र विद्धस्याऽऽनद्धवस्तिता मूत्रनिरोधः स्तब्धमेढ्रता च। पुरीषवहे द्वे, तयोर्मूलं पक्वाशयो गुदञ्च तत्र विद्धस्याऽऽनाहो दुर्गन्धता ग्रथितान्त्रता च। शुक्रवहे द्वे, तयोर्मूलं स्तनौ वृषणौ च तत्र विद्धस्य क्लीवता चिरात् प्रसेको रक्तशुक्रता च। आर्त्तववहे द्वे, तयोर्मूलं गर्भाशयः आर्त्तववाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धायां वन्ध्यात्वं मैथुनासहिष्णुत्वमार्त्तवनाशश्च। सेवनीच्छेदाद्रुजाप्रादुर्भावः। वस्तिगुदविद्धलक्षणं प्रागुक्तमिति। स्रोतोविद्धन्तु प्रत्याख्यायोपचरेदुद्धृतशल्यन्तु क्षतविधानेनोपचरेत्। मूलात् खादन्तरं देहे प्रसृतन्त्वभिवाहि यत्। स्रोतस्तदिति विज्ञेयं सिराधमनिवर्ज्जितम्।" शारीरस्थाने

एतञ्च मनुष्यकायविषयं तुल्यप्रकरणे शा॰ ति॰ "पञ्चभूतात्मकं सर्व्वं चराचरमिदं जगत्। अचरा बहुधा भिन्ना गिरिवृक्षादिभेदतः। चरास्तु त्रिविधाः प्रोक्ताः स्वेदाण्डजजरायुजाः। स्वेदजाः कृमिकीटाद्या अण्डजाः पन्नगादयः। जरायुजा मनुष्याद्यास्तेषु मृष्टा निगद्यते। उद्भूत पुंस्त्रियोर्योगे शुक्राच्छोणितसंयुतात्। विन्दुरेको विशेद्गर्भमुभयात्मा क्रमादसौ। रजोधिके भवेन्नारी भवेद्रेतोऽधिके पुमान्। पूर्व्वकर्म्मानुरूपेण मोहपाशेन यन्त्रितः। कश्चिदात्मा तदा तस्मिन् जीवभावं प्रपद्यते। अथ मात्राहृतैरन्नपानाद्यैः पोषितः क्रमात्। दिनात् पश्चात् ततो मासाद्वर्द्धते तत्त्वदेहवान्। दीपदूर्ष्यं सम प्राप्नोत्यक्रि याति निजेन्द्रियैः। वातपित्तकफा दोषा दूष्याः स्युः सप्त धातवः। त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि तान् विदु

माह "प्रथमे मासि सङ्केटभूतो धातुविमूर्च्छित । मास्यर्बुद द्वितीये च तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युत' । अमौ च चेतन पश्चो धातुर्धातुविमूर्च्छित या० । धातुष पृथिव्यादिषु मूर्च्छितो मोलीभूत क्षीरनीरवदेकीभूतइति यावत् । प्रथमे गर्भमासे सङ्कटभूतो द्रवरूपतां प्राप्तएवावतिष्ठते न कठिनतया परिणमते । द्वितीये तु मास्यर्बुदमीषत्कठिन मांसपिण्डरूपमाश्रयति । अयमभिप्राय —कोष्ठगवनजठरदहनाभ्या प्रतिदिनमीषदीपच्चोष्यमाण शुक्रार्त्तवसम्पर्कसम्पादितद्रवीभाव भूतजात त्रिचत्वारिंशद्दिनैः काठिन्यमापद्यत इति । तथाच सुश्रुते—"द्वितीये मासि शीतोष्णानिलैरभिपच्यमानो भूतसंघातो घनोजायत" इति । तृतीये तु मास्यङ्गैरिन्द्रियैश्च सयुक्तो भवति । किन्तु 'आकाशाल्लाघव सौक्ष्म्य शब्द श्रोत्र बलादिकम् । वायोश्च स्पर्शन चेष्टा व्यूहन रौक्ष्यमेव च । पित्तात्तु दर्शनम्पक्तिमौष्ण्य रूप प्रकाशिताम् । रसात्तु रसन शैत्य स्नेह क्लेद समार्दवम् । भूमेर्गन्ध तथा घ्राण गौरव मूर्त्तिमेव च । आत्मा गृह्णात्यज सर्व तृतीये स्पन्दते तत "या० । आत्मा गृह्णातीति सर्वत्र सम्बध्यते । गगनाल्लाघवमान लङ्घनक्रियोपयोगितास्, सौक्ष्म्य सूक्ष्मोचितत्वम्, शब्द विषयम्, श्रोत्र श्रवणेन्द्रियम्, बल दार्ढ्यम्, आदिग्रहणात् शुषिरत्व विविक्तता च । "आकाशाच्छब्द श्रोत्र विविक्तता सर्वच्छिद्रसमूहश्चेति" गर्भोपनिषद्दर्शनात् । पवनात् स्पर्शनेन्द्रियम्, चेष्टाङ्गगमनागमनादिकाम्, व्यूहनम् अङ्गाना विविध प्रसारणम्, रौक्ष्य कर्कशत्वम्, चशब्दात् स्पर्श च । पित्तात्तेजसो दर्शन चक्षुरिन्द्रियम्, पक्ति भुक्तस्यान्नस्य पचनम्, औष्ण्यम् उष्णस्पर्शत्वम् अङ्गाना रूप श्यामिकादि प्रकाशिता भ्राजिष्णुताम् । तथा सन्तापमर्षादि च, "शौर्यमर्षतैक्ष्ण्य पक्त्यौष्ण्य भ्राजिष्णुता सन्तापवर्णप्रकर्षरूपेन्द्रियाणि तैजसानीति' गर्भोपनिषद्दर्शनात् । एव रसादुदकाद्रसनेन्द्रियम् शैत्यमङ्गाना, स्नेह स्निग्धताम्, क्लेदत्वसहित क्लेदमार्द्रताम् तथा भूमेर्गन्ध घ्राणेन्द्रिय गरिमाण मूर्त्ति च । सर्वमेतत् परमार्थतो जन्ममरणरहितोऽप्यात्मा तृतीये मासि गृह्णाति ततश्चतुर्थे मासि स्पन्दते चलति । तथाच शारीरके "तस्माच्चतुर्थे मासि चलनादावभिप्रायङ्करोतीति" । किञ्च 'दौहृदस्याप्रदानेन गर्भोदोषमवाप्नुयात् । वैरूप्य मरण वापि तस्मात्कार्य्य प्रिय स्त्रिया " । गर्भस्यैव हृदय गर्भिण्याश्चापरमिच्छेद्य द्विहृदयाया स्त्रिया यदभिलषितन्तद्दोहृदम् । तस्याप्रदानेन गर्भोविरूपता मरणरूप वा दोष प्राप्नोति तस्मात् तद्दोषपरिहाराय गर्भपुष्ट्यर्थ च गर्भिण्या स्त्रिया यत्प्रियमभिलषित तत्सम्पादनीयम्" ।

किञ्च "स्थैर्य चतुर्थे त्वङ्गाना पञ्चमे शोणितोद्भव । षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोम्णा च सम्भव "या० । तृतीये मासि प्रादुर्भूतस्याङ्गसङ्घस्य चतुर्थे मासि स्थैर्य स्थेमा भवति । पञ्चमे लोहितस्योद्भव उत्पत्ति । तथा षष्ठे बल वर्णकरनखरोम्णा सम्भव । किञ्च "मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाडीस्नायुसिरायुत । सप्तमे चाष्टमे चैव त्वग्मासस्मृतिमानपि या० । असौ पूर्वोक्तो गर्भ सप्तमे मासि मनसा चेतनया च युक्तो नाडीभिर्वायुवाहिनीभि, स्नायुभिरस्थिबन्धनैः सिराभिर्वातपित्तश्लेष्मवाहिनीभिश्च सयुत । तथाऽष्टमे मासि त्वचा मांसेन स्मृत्या च युक्तो भवति । किञ्च 'पुनर्धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति । अष्टमे मास्यतोगर्भोजात प्राणैर्वियुज्यते ' या० तथाष्टमे मासिकस्य गर्भस्यौज कथन गुणविशेषोधात्रीं गर्भ च प्रति पुन पुनरतितरा चञ्चलतया गच्छति । अतोऽष्टमे मासि जातो गर्भ प्राणैर्वियुज्यते । अनेनौज स्थितिरेव जीवनहेतुरिति दर्शयति । ओज स्वरूप च स्मृत्यन्तरे दर्शितम् 'हृदि तिष्ठति यत् शुद्धमीषदुष्ण सपीतकम् । ओज शरीरे सङ्ख्यातन्नाशान्नाशमृच्छतीति' । किञ्च 'नवमे दशमे वापि प्रबलैः सूतिमारुतैः । नि सार्यते बाणइव यन्त्रच्छिद्रेण सज्वर " या० एव प्रकारेण चक्षुरादिपरिपूर्णाङ्गेन्द्रियो नवमे दशमे वापि मासेऽपिशब्दात् प्रागपि सप्तमे चाष्टमे वा अध्यावासादिदोषवशात् प्रबलैः सूतिहेतुप्रभञ्जनप्रेरित स्नायुस्थिचर्मादिनिर्मितवपुर्यन्त्रस्य छिद्रेण सूक्ष्मशुषिरेण सज्वरो दु सहदु खैरभिभूयमानोनि सार्यते धनुर्यन्त्रेण सुधन्वप्रेरितबाणइवातिवेगेन । निःसरणानन्तरञ्च बाह्यपवनस्पृष्टो नष्टप्राचीनस्मृतिर्भवति "जात स वायुना स्पृष्टो न स्मरति पूर्व जन्ममरण कर्म च शुभाशुभमिति" निरुक्तस्याष्टादशेऽभिधानात्" ।

पदार्थादर्शे योगार्णवे त्वय विशेष उक्तो यथा "कलल चैकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम् । शोणित दशरात्रेण मांसपेशी चतुर्दशे । घनमास च विशाहे पिण्डीभावोपलक्षितम् । पञ्चविंशतिपूर्णे च कललमङ्कुरायते । एकमासे तु सम्पूर्णे पञ्च भूतानि धारयेत् । मासद्वये तु सम्प्राप्ते शिरा मेदश्च जायते । मज्जास्थि च त्रिभिर्मासै केशाङ्गुल्यश्चतुर्थके । कर्णाक्षिनासिकाश्चैव मासे तु पञ्चमे । चास-

पैतृकैर्गुणैः। सर्पवृश्चिककूष्माण्डविकृताकृतयश्च ये। गर्भास्त्वेते स्त्रियाश्चैव ज्ञेयाः पापकृता भृशम्। गर्भो वातप्रकोपेण दौहृदे वावमानिते। भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुर्मूको मिन्मिन एव च। मातापित्रोस्तु नास्तिक्यादशुभैश्च पुराकृतैः। वातादीनाञ्च कोपेन गर्भो विकृतिमाप्नुयात्। मलाल्पत्वादयोगाच्च वायोः पक्वाशयस्य च। वातमूत्रपुरीषाणि न गर्भस्थः करोति हि। जरायुणा मुखे छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते। वायोर्मार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति। निश्वासोच्छ्वाससंक्षोभस्वप्नान् गर्भोऽधिगच्छति। मातुर्निश्वसितोच्छ्वाससंक्षोभस्वप्नसम्भवान्। सन्निवेशः शरीराणां दन्तानां पतनोद्भवौ। तलेष्वसम्भवो यश्च रोम्णामेतत् स्वभावतः। भाविताः पूर्व्वदेहेषु सततं शास्त्रबुद्धयः। भवन्ति सत्त्वभूयिष्ठाः पूर्व्वजातिस्मरा नराः। कर्म्मणा चोदितो येन तदाप्नोति पुनर्भवे। अभ्यस्ताः पूर्व्वदेहे ये तानेव भजते गुणान्"।

अथातो गर्भावक्रान्तिं शारीरं व्याख्यास्यामः। सौम्यं शुक्रमार्त्तवमाग्नेयमितरेषामप्यत्र भूतानां सान्निध्यमस्त्यणुना विशेषेण परस्परोपकारात्परस्परानुग्रहात्परस्परानुप्रवेशाच्च।

तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायुरुदीरयति। ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते संसृज्यते चार्त्तवेन। ततोऽग्नीषोमसंयोगात् संसृज्यमानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते। क्षेत्रज्ञो वेदयिता स्प्रष्टा घ्राता द्रष्टा श्रोता रसयिता पुरुषः स्रष्टा गन्ता साक्षी धाता वक्ता योऽसावित्येवमादिभिः पर्य्यायवाचकैर्नामभिरभिधीयते दैवसंयोगादक्षयोऽव्ययोऽचिन्त्यो भूतात्मना सहान्वक्षं सत्त्वरजस्तमोभिर्दैवासुरैरपरैश्च भावैर्वायुनाभिप्रेर्य्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते तत्र शुक्रबाहुल्यात् पुमान्, आर्त्तवबाहुल्यात् स्त्री, साम्यादुभयोर्नपुंसकमिति। ऋतुस्तु द्वादशरात्रं भवति दृष्टार्त्तवः। अदृष्टार्त्तवाप्यस्तीत्येके भाषन्ते।

भवन्ति चात्र। पीनप्रसन्नवदनां प्रक्लिन्नास्यद्विजाम्। नरकामां प्रियकथां स्रस्तकुक्ष्यक्षिमूर्द्धजाम्। स्फुरद्भुजकुचश्रोणिनाभ्यूरुजघनस्फिचम्। हर्षौत्सुक्यपराञ्चापि विद्यादृतुमतीमिति। नियतं दिवसेऽतीते सङ्कुचत्यम्बुजं यथा। ऋतौ व्यतीते नार्य्यास्तु योनिः संव्रियते तथा। मासेनोपचितं काले धमनीभ्यां तदार्त्तवम्। ईषत्कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत्। तद्वर्षाद्द्वादशात्काले वर्त्तमानमसृक् पुनः। जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशतः क्षयम्। युग्मेषु तु पुमान् प्रोक्तो दिवसेष्वन्यथाऽबला। पुष्पकाले शुचिस्तस्मादपत्यार्थी स्त्रियं व्रजेत्। तत्र सद्योगृहीतगर्भाया लिङ्गानि श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिसदनं शुक्रशोणितयोरनुबन्धः स्फुरणञ्च योनेः। स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा। अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः। अकामतश्छर्दयति गन्धादुद्विजते शुभात्। प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते। तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यवायमपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानारोहणं भयमुत्कुटासनं चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणं चाकाले वेगविधारणं च न सेवेत। दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते। स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते। तत्र प्रथमे मासि कललं जायते। द्वितीये शीतोष्मानिलैरभिप्रपच्यमानानां महाभूतानां सङ्घातो घनः सञ्जायते यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री चेत्पेशी, नपुंसकं चेदर्बुदमिति। तृतीये हस्तपादशिरसां पञ्च पिण्डका निर्वर्त्तन्तेऽङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च सूक्ष्मो भवति। चतुर्थे सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरो भवति गर्भहृदयप्रव्यक्तभावाच्चेतनाधातुरभिव्यक्तो भवति, कस्मात्? तत्स्थानत्वात् तस्माद्गर्भश्चतुर्थे मास्यभिप्रायमिन्द्रियार्थेषु करोति द्विहृदयाञ्च नारीं दौहृदिनीमाचक्षते। दौहृदविमाननात् कुब्जं कुणिं खञ्जं जडं वामनं विकृताक्षमनक्षं वा नारी सुतं जनयति। तस्मात् सा यद्यदिच्छेत्तत्तस्यै दापयेत्। लब्धदौहृदा हि वीर्य्यवन्तं चिरायुषं च पुत्रं जनयति। भवन्ति चात्र। इन्द्रियार्थांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी। गर्भाबाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य दापयेत्। सा प्राप्तदौहृदा पुत्रं जनयेत गुणान्वितम्। अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम्। येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना। प्रजायेत सुतस्यार्त्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये। राजसन्दर्शने यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः। अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते। दुकूलपट्टकौशेयभूषणादिषु दौहृदात्। अलङ्कारैषिणं पुत्रं ललितं सा प्रसूयते। आश्रमे, संयतात्मानं धर्म्मशीलं प्रसूयते। देवताप्रतिमायान्तु, प्रसूते पार्षदोपमम्। दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते। गोधामांसाशने पुत्रं सुषुप्सुं धारणात्मकम्। गवां मांसे च बलिनं सर्व्वक्लेशसहं तथा। माहिषे दौहृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोम-

[illegible] प्रभावी । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] यथा

[illegible] ।

[illegible] यथा [illegible] ।

[illegible]

[illegible] । [illegible] यथा । [illegible]

[illegible] ।

[illegible] ।

पैतृकैर्गुणैः । सर्पवृश्चिककूष्माण्डविकृताकृतयश्च ये । गर्भास्त्वेते स्त्रियाश्चैव ज्ञेयाः पापकृता भृशम् । गर्भो वातप्रकोपेण दौहृदे वावमानिते । भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गु-र्मूको मिन्मिन एव च । मातापित्रोस्तु नास्तिक्यादशुभैश्च पुराकृतैः । वातादीनाञ्च कोपेन गर्भो विकृतिमाप्नुयात् । मलाल्पत्वादयोगाच्च वायोः पक्वाशयस्य च । वातमूत्रपुरीषाणि न गर्भस्थः करोति हि । जरायुणा मुखे छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते । वायोर्मार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति । निःश्वासोच्छ्वाससंक्षोभस्वप्नान् गर्भोऽधिगच्छति । मातुर्निश्वसितोच्छ्वाससंक्षोभस्वप्नसम्भवान् । रदिवेय शरीराणां दन्तानां पतनोद्भवौ । तलेष्वसम्भवो यच्च रोम्णामेतत् स्वभावतः । भाविताः पूर्व्वदेहेषु सततं शास्त्रबुद्धय । भवन्ति सत्त्वभूयिष्ठाः पूर्व्वजातिस्मरा नराः । कर्म्मणा चोदितो येन तदाप्नोति पुनर्भवे । अभ्यस्ताः पूर्व्वदेहे ये तानेव भजते गुणान्” ।

अथातो गर्भावक्रान्तिशारीरं व्याख्यास्यामः । सौम्यं शुक्रमार्त्तवमाग्नेयमितरेषामप्यत्र भूतानां सान्निध्यमस्त्यणुना विशेषेण परस्परोपकारात् परस्परानुग्रहात् परस्परानु-प्रवेशाच्च ।

तत्र स्त्रीपुंसयो संयोगे तेजः शरीराद्वायुरुदीरयति । ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते संसृज्यते चार्त्तवेन । ततोऽग्निषोमसंयोगात् संसृज्य-मानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते । क्षेत्रज्ञो वेदयिता स्प्रष्टा घ्राता द्रष्टा श्रोता रसयिता पुरुषः स्रष्टा गन्ता साक्षी धाता वक्ता योऽसावित्येवमादिभिः पर्य्यायवाचकै-र्नामभिरभिधीयते दैवसंयोगादक्षयोऽव्ययोऽचिन्त्यो भूता-त्मना सहान्वक्षं सत्त्वरजस्तमोभिर्दैवासुरैरपरैश्च भावैर्वा-युनाभिप्रेर्य्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते तत्र शुक्र-बाहुल्यात् पुमान्, आर्त्तवबाहुल्यात् स्त्री, साम्यादुभयोर्न-पुंसकमिति । ऋतुस्तु द्वादशरात्रं भवति दृष्टार्त्तवः । अदृष्टार्त्तवाप्यस्तीत्येके भाषन्ते ।

भवन्ति चात्र । पीनप्रसन्नवदनां प्रक्लिन्नात्ममुखद्विजाम् । नरकामां प्रियकथां स्रस्तकुक्ष्यक्षिमूर्द्धजाम् । स्फुरद्भुजकुच-श्रोणिनाभ्यूरुजघनस्फिचम् । हर्षौत्सुक्यपराञ्चापि विद्या-दृतुमतीमिति । नियतं दिवसेऽतीते सङ्कुचत्यम्बुजं यथा । ऋतौ व्यतीते नार्य्यास्तु योनिः संव्रियते तथा । मासे-नोपचितं काले धमनीभ्यां तदार्त्तवम् । ईषत् कृष्णं विग-न्धञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत् । तद्वर्षाद्द्वादशात् काले वर्त्तमान-मसृक् पुनः । जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशतः क्षयम् । युग्मेषु तु पुमान् प्रोक्तो दिवसेष्वन्यथाऽबला । पुष्पकाले शुचिस्तस्मादपत्यार्थी स्त्रियं व्रजेत् । तत्र सद्योगृहीत-गर्भाया लिङ्गानि श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिसदनं शुक्रशोणितयोरवबन्धः स्फुरणञ्च योनेः । स्तनयोः कृष्ण-मुखता रोमराज्युद्गमस्तथा । अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः । अकामतश्छर्दयति गन्धादुद्विजते शुभात् । प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते । तदा प्रभृत्येव व्यवायं व्यायाममतितर्पणमतिकर्षणं दिवा-स्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानारोहणं भयमुत्कटुकासनं चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणञ्चाकाले वेगविधा-रणञ्च न सेवेत । दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते । स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते । तत्र प्रथमे मासि कललं जायते । द्वितीये शीतोष्मानि-लैरभिप्रपच्यमानानां महाभूतानां सङ्घातो घनः सञ्जायते यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री चेत् पेशी, नपुंसकं चेदर्बुदमिति । तृतीये हस्तपादशिरसां पञ्च पिण्डका निर्व्वर्त्तन्तेऽङ्गप्रत्य-ङ्गविभागश्च सूक्ष्मो भवति । चतुर्थे सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरो भवति गर्भहृदयप्रव्यक्तिभावाच्चेतनाधातुरभिव्य-क्तो भवति, कस्मात् ? तत्स्थानत्वात्तस्माद्गर्भश्चतुर्थे मास्यभि-प्रायमिन्द्रियार्थेषु करोति द्विहृदयाञ्च नारीं दौहृदिनी-माचक्षते । दौहृदविमाननात् कुब्जं कुणिं खञ्जं जडं वामनं विकृताक्षमनक्षं वा नारी सुतं जनयति । तस्मात् सा यद्यदिच्छेत्तत्तत्तस्यै दापयेत् । लब्धदौहृदा हि वीर्य्य-वन्तं चिरायुषञ्च पुत्रं जनयति । भवन्ति चात्र । इन्द्रियार्थांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी । गर्भाबाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य दापयेत् । सा प्राप्त-दौहृदा पुत्रं जनयेत गुणान्वितम् । अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम् । येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना । प्रजायेत सुतस्यार्त्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये । राजसन्दर्शने यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः । अर्थ-वन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते । दुकूलपट्टकौ-शेयभूषणादिषु दौहृदात् । अलङ्कारैषिणं पुत्रं ललितं सा प्रसूयते । आश्रमे, संयतात्मानं धर्म्मशीलं प्रसू-यते । देवताप्रतिमायान्तु, प्रसूते पार्षदोपमम् । दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते । गोधामांसाशने पुत्रं सुषुप्सुं धारणात्मकम् । गवां मांसे च बलिनं सर्व्वक्लेशसहं तथा । माहिषे दौहृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोम-

दृश्योपलब्धेश्चातुर्भौतिकम् गन्धक्लेदपक्तिव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम्, न इमे सन्दिग्धा हेतव इत्यपेक्षितवान् सूत्रकारः। कथं सन्दिग्धाः? सति च प्रकृतिभावे भूतानां धर्म्मोपलब्धिः, असति च संयोगाप्रतिषेधात् सन्निहितानामिति यथा स्थाल्यामुदकतेजोवाय्वाकाशानामिति, तदिदमेकभूतप्रकृति शरीरमगन्धरसरूपस्पर्शं च प्रकृत्यनुविधानात् स्यात् न त्विदमित्थम्भूतम् तस्मात् पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः भा०।

“श्रुतिप्रामाण्याच्च” ३अ०२९सू०
“सूर्य्यं ते चक्षुर्गच्छतात्” इत्यत्र मन्त्रे “पृथिवीं ते शरीरमिति” श्रूयते तदिदं प्रकृतौ विकारस्य प्रलयाभिधानमिति “सूर्य्यं ते चक्षुः स्पृणोमि” इत्यत्र मन्त्रान्तरे “पृथिवीं ते शरीरमिति” श्रूयते, सेयं कारणाद्विकारस्य वृत्तिरभिधीयत इति, स्थाल्यादिषु च तुल्यजातीयानामेककार्य्यारम्भदर्शनाद्भिन्नजातीयानामेककार्य्यारम्भानुपपत्तिः” वात्स्या०भा०
शा०सूत्रेषु च “पाञ्चभौतिको देहः” सू० पञ्चानां भूतानां मिलितानां परिणामो देह इत्येकीयमतम्। “चातुर्भौतिक इत्येके” सू०। आकाशस्यानारम्भकत्वमभिप्रेत्येदम्। एतच्च चार्वाकादिमते तन्मते भूतचतुष्टयस्यैव स्वीकारात् चार्वाकशब्दे विवृतिः। ‘ऐकभौतिक इत्यपरे” सू०। “पार्थिवमेव शरीरमन्यानि भूतान्युपष्टम्भकमात्राणि। अथवा ऐकभौतिकमेकैकभौतिकमित्यर्थः तत्र च मनुष्यदेहे पार्थिवाधिक्येन पार्थिवता। चन्द्रादिलोकेषु अबाद्याधिक्येन आप्यत्वादि। हिमकरकलुवर्णादीनामिव भूतान्तरसंसर्गमात्रम्” भा०। जन्मजादिदेहानुक्त्वा “सर्व्वेषु पृथिव्येवोपादानम् असाधारण्यात् तद्व्यपदेशः पूर्व्ववत्” सू०। सर्व्वेषु स्थावरजङ्गमदेहेषु पृथिव्येवोपादानम् असाधारणत्वात् आधिक्यादिनिरूपणात् अन्यापि काये पञ्चत्वादिभूतत्वव्यपदेशः पूर्व्ववत् इन्द्रियाणां भौतिकत्ववदुपष्टम्भमात्रेणेत्यर्थः” भा०।
शा०सू०भाष्ययोश्च छा०उ०भाष्यादौ च पृथिव्यादिकार्य्यत्वश्वोक्त्या यस्य सभौतिकत्वं व्यवस्थापितं यथा
“मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च” सू०। “भूमेस्त्रिवृत्कृतायाः पुरुषेणोपभुज्यमानायाः मांसादि कार्य्यं यथाशब्दं निष्पद्यते। तथाहि (छा०)श्रुतिः ‘अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति, यो मध्यमस्तन्मांसं, योऽणिष्ठस्तन्मनः” इति। त्रिवृत्कृता भूमिरेवैषा व्रीहियवाद्यन्नरूपेणाद्यते इत्यभिप्रायः। तस्याश्च स्थविष्ठं रूपं पुरीषभावेन बहिर्निर्गच्छति मध्यमं मध्यात्मं मांसं वर्द्धयति अणिष्ठन्तु मनः। एवमितरयोरप्तेजसोर्यथाशब्दं कार्य्यमवगन्तव्यम्। मूत्रं लोहितं प्राणश्चापां कार्य्यम्। अस्थि मज्जा वाक् च तैजस इति। अत्राह यदि सर्व्वमेव त्रिवृत्कृतं भूतभौतिकम् अविशेषश्रुतेः “तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदिति” किंकृतस्तर्ह्ययं विशेषव्यपदेश इदं तेज इमा आप इदमन्नमिति तथाध्यात्मिकमिदमन्नस्याशितस्य कार्य्यं मांसादि, इदमपां पीतानां कार्य्यं लोहितादि, इदं तेजसोऽशितस्य कार्य्यं मज्जादि। अत्रोच्यते–
“वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः” सू०। तुशब्देन चोदितं दोषमपनुदति। विशेषस्य भावो वैशेष्यं भूयस्त्वमित्येतत्। सत्यपि त्रिवृत्करणे क्वचित् कस्यचिद्भूतधातोर्भूयस्त्वमुपलभ्यते। अग्नेस्तेजोभूयस्त्वम्, उदकस्य अब्भूयस्त्वं, पृथिव्या अन्नभूयस्त्वमिति व्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं चेदं त्रिवृत्करणम्। व्यवहारश्च त्रिवृत्कृतरज्जुवदेकत्वापत्तौ सत्यां न भेदेन भूतत्रयगोचरो लोकस्य प्रसिद्ध्येत्। तस्मात् सत्यपि त्रिवृत्करणे वैशेष्यादेव तेजोबन्नविशेषवादो भूतभौतिकविषय उपपद्यते” भा०।

उत्तरपादे च भाष्यकृता देहस्य सभौतिकत्वमुक्तं यथा।
“तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्” सू०। तदन्तरप्रतिपत्तौ देहाद्देहान्तरप्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो गच्छतीत्यवगन्तव्यम् कुतः? प्रश्ननिरूपणाभ्याम्। तथाहि प्रश्नः ‘वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति’। निरूपणं च प्रतिवचनं द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा “इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति” तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवो रंहतीति गम्यते। नन्वन्या श्रुतिर्जलूकावत् पूर्व्वं देहं न मुञ्चति यावद्देहान्तरं न क्रामतीति दर्शयति “तद्यथा तृणजलायुकेति”। तत्राप्यप्परिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्म्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनया दीर्घीभावमात्रं जलूकयोपमीयते इत्यविरोधः एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्पनाः व्यापिनां करणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्म्मवशाद्वृत्तिलाभस्तत्र भवति, केवलस्यैव वात्मनो वृत्तिलाभस्तत्र भवति, इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थाने उत्पद्यन्ते, मन एव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते, जीव एव वा उत्प्लुत्य देहाद्देहान्तर

क्रियावत्त्वेऽपि सति चेष्टावत्त्वाभावाज्जातिरस्य । इत्थञ्च
पृथिवीत्वद्व्यवच्छेदाय चेष्टाश्रयत्वम् । घटादावति-
व्याप्तिवारणाय चेष्टाश्रयत्वमिति । घटशरीरसंयोगादिवारणाय
जातीति । मनुष्यत्वपशुत्वादिजातिमादाय मानुषादि-
शरीरे समन्वयः । पाषाणादावपि चेष्टा सम्भवेत्
आध्यात्मिकवायुसम्बन्धात् अन्यथा मानवशरीरस्यापि
न स्यात् । एतन्मते च चैत्रशरीरस्य नाशात् तत्सम्बन्धि-
जातिमादाय तत्र समन्वयः न तु शरीरत्वं जाति
पृथिवीत्वादिना सङ्करात् नापि चेष्टाश्रयत्वम् निश्चेष्ट-
शरीरेऽव्याप्तेः ।

"इदानीं शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वपाञ्चभौतिकत्वविवादे
सिद्धान्तमाह" उपस्कारधृत ।
"प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न
विद्यते" सू०
"यदि गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं शरीरं
भवेत् तदाऽप्रत्यक्षं भवेत् यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां वायुवनस्प-
तीनां संयोगोऽप्रत्यक्षस्तथा परं स्पर्शात्मकमस्यादिति तदा-
त्मकारकं सूत्रं, पञ्चात्मकं न विद्यते इति शरीरमिति शेषः ।
क्लेदपाकादयस्तु उपष्टम्भकजलानलगता एव, पाञ्चभौति-
कमप्येवम् । अन्यस्तु त्रैभौतिकम्, तयाणां भूतानां प्रत्य-
क्षत्वादिति चेन्न विजातीयारम्भस्य प्रतिषेधात् । गन्धस्य
गुणस्यावयविनि गुणानारम्भकत्वात् । तथा च यदि पृथिवी-
जलाभ्यामारब्धं स्यात् । तदा तदारब्धमगन्धमरसं स्यात् ।
एवं पृथिव्यप्तेजोभ्यामगन्धमरसमरूपं च स्यात् । पृथिव्यप्तेजो-
वाय्वाकाशैः अगन्धमरसमरूपमस्पर्शं च स्यादित्याद्यूह्यम्" उ० इति
"गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न त्र्यात्मकम्" सू० ।
"पृथिव्यप्तेजसां त्रयाणामेवारब्धं शरीरं भवतु स्यादपि
यदि तत्र गुणान्तरं कारणगुणपूर्वं प्रादुर्भवेत्, न त्वेत-
दस्ति एकस्य गन्धादेरारम्भकत्वस्योक्तत्वात् तथा च न
त्र्यात्मकमपि शरीरं न रूपद्वयवत्त्वारम्भमपीत्यर्थः ।
अथ तर्हि कथमेव शरीरे पाकादीनामुपलब्धिः ? इत्यत
आह" इति । "अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः" सू० "न च
पञ्चानां भूतानां परस्परमुपष्टम्भकतया संयोगो न
निषिध्यते, किन्तु विजातीययोरवयवोर्द्रव्यारम्भकतयाऽव-
यवारम्भकत्वेन संयोगो नेष्यते । तथा च तदुपष्टम्भात् पाकादीनां
शरीरे सम्भवत्युपलब्धिः इति तर्हि किंप्रकृतिकमिदं मानुषश-
रीरम्? इत्यत्र गौतमीय सूत्रमुपतिष्ठते "पार्थिवं गुणान्त-
रोपलब्धेः" (पाठान्तरम्) पृथिवीविशेषगुणो गन्धो
मानुषशरीरे गन्धाभावस्योपलभ्यते, पाकादयस्तु शुष्क-
शरीरे नोपलभ्यन्ते इति तेषामौपाधिकत्वं गन्धस्य स्वा-
भाविकत्वमिति पार्थिवत्वमवसीयते" उपस्कारधृत ।

वेदान्तिनस्तु मनुष्यादिकायस्य पाञ्चभौतिकत्वमेव प्रति-
पेदिरे । तच्च प्रमेयविवरणोपन्यासे उक्तं तच्च ९९४ पृ०
दर्शितम् । सांख्यास्तु कायस्यैव षाट्कौशिकत्वं मन्यन्ते तन्मतं
तदैव निराकृतं तच्च ९९४ पृ० दर्शितम् ।

षाट्कौशिकं निरूप्यते । प्राधान्येन यद्येकैकभूतारब्धत्वं तथापि
[illegible] मानवदेहारम्भकत्वम् तद्विवेचनीयम् । मातृजत्व-
[illegible] शारीरकभाष्ये ४४० पृ०
दर्शिता० सूत्रभाष्ये च [illegible] ऐतरेयश्रुत्या च शुक्रशोणि-
तयोरेव योनिनिषेकेण चेतनाधिष्ठाने देहारम्भकत्वोक्ते-
स्तत् शुक्रशोणितयोरुपादानत्वं तत्राभ्यामेव देहा-
रम्भात् शुक्रशोणितोपादानत्वात् देहस्याप्यस्य शुक्रस्य
तैजसत्वात् तैजसत्वञ्च उक्तं, श्रुतौ "वेत्थ यथा पञ्चम्या-
माहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति" प्रश्ने
"इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति"
प्रतिवचने च छा० उ० [illegible] देहेन्द्रियस्य पातव्य
[illegible] शुक्रस्य च [illegible] पार्थि-
वत्वमपि "[illegible]" इति [illegible] याज्ञ० वचनेन च [illegible]
[illegible] च पार्थिवत्वसिद्धेः । तथा च गृहस्थेन [illegible]
[illegible] "[illegible]" शा० सू० [illegible] तेन पाञ्च-
भौतिकत्वोक्तिरितरभूतोपष्टम्भकतामात्राभिप्राया । श्रुत्या
[illegible] विरोधात् [illegible] एकभूतारब्धत्वानुमान
[illegible] प्रवर्तते । ९९४ पृ०
दर्शितविवरणोपन्यासोक्त्या पाञ्चभौतिकत्ववत् त्रैभौ-
तिकत्वस्याप्युपपत्तेरिति ।

गर्भस्य उत्पत्तिप्रकार ऐतरेयोपनिषदि तद्भाष्ये च
दर्शितो यथा-

'पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति । यदेतद्रेतस्तदेतत्
सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूतमात्मन्येवात्मानं बिभर्ति । तद्यदा
स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म ।

तत् स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं तथा ।
तस्मादेनां न हिनस्ति सास्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति ।

सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री गर्भं बिभर्ति
सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति । स यत् कुमारं

सू० त्रयाणामुत्तमाधममध्यमानां सर्वप्राणिनां त्रिप्रकारो देहविभागः, कर्मदेहभोगदेहोभयदेहा इत्यर्थः । तत्र कर्मदेहः परमर्षीणाम्, भोगदेह इन्द्रादीनाम्, उभयदेहश्च राजर्षीणामिति । अत्र प्राधान्येन त्रिधा विभागः । अन्यथा सर्वस्यैव भोगदेहत्वापत्तेः । चतुर्थमपि शरीरमाह' भा० ।

"न किञ्चिदप्यनुशयिनः" सू० । "विद्यादनुशयं सेयं पश्चात्तापानुतापयोः" इति वाक्यादनुशयो वैराग्यम् निरनुशयिनां शरीरमेतन्नयविज्ञत्रयमित्यर्थः । यथा दत्तात्रेयजडभरतादीनामिति" भा० ।

सर्वेषु च कायेषु भोक्तुरधिष्ठानमेव तदारम्भे प्रयोजकं तदेतत् सा०सू०भाष्ययोर्दर्शितं यथा

"भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गात्" सू० ।

"भोक्तुः प्राणिनोऽधिष्ठानाद्व्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य निर्माणं भवति । अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्रशोणितयोः पूतिभावप्रसङ्गात् मृतदेहवदित्यर्थः । तथा च रससञ्चारादिव्यापारविशेषैः प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धारकत्वादिति भावः । ननु प्राणस्यैवाधिष्ठानत्वं सम्भवति व्यापारवत्त्वात्, न प्राणिनः, कूटस्थत्वात् निर्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभावाच्चेति तत्राह" भा० ।

"भृत्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकान्तात्" सू० । "देहनिर्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनश्चेतनस्यैकान्तात् साक्षान्नास्ति, किन्तु प्राणरूपभृत्यद्वारा, यथा राज्ञः पुरनिर्माण इत्यर्थः । तथा च प्राणस्याधिष्ठातृत्वं साक्षात्, पुरुषस्याधिष्ठातृत्वं प्राणसंयोगमात्रेणेति विद्मः । कुलालादीनां घटादिनिर्माणेष्वप्येवम् । विशेषस्तु तत्र चेतनस्य यत्नद्वारेणाप्युपयोगोऽस्ति बुद्धिपूर्वकत्वादिति । यद्यपि प्राणाधिष्ठानादेव देहनिर्माणं तथापि प्राणद्वारा प्राणिसंयोगोऽपेक्ष्यते पुरुषार्थेनैव प्राणेन देहनिर्माणादिव्यापारेण भोक्तुरधिष्ठाना'दित्युक्तम्" भा० ।

स च प्रकारान्तरेण द्विविधः स्थूलसूक्ष्मभेदात् तत्र स्थूलकायोऽपि व्यष्टिसमष्टिभेदात् द्विविधः । तत्र व्यष्टिकायोऽस्मदादीनां, तदुत्पत्तिप्रकारो विस्तरेण दर्शितः । समष्टिकायस्तु विराट्शब्दवाच्यः । तस्योत्पत्तिप्रकारः संक्षेपेण ऐतरेयोपनिषदि तद्भाष्ये च दर्शितो यथा ।

"स ऐक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति । सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्छयत्" उपनि० ।

"सर्वप्राणिकर्मफलोपादानाधिष्ठानभूतान् चतुरो लोकान् सृष्ट्वा स ईश्वरः पुनरेवैक्षत—इमे नु अम्भःप्रभृतयो मया सृष्टा लोकाः परिपालयितृवर्जिता विनश्येयुः, तस्मादेषां रक्षणार्थं लोकपालान् लोकानां पालयितॄन् नु सृजेऽहमिति । एवमीक्षित्वा सोऽद्भ्य एवाप्प्रधानेभ्यः पञ्चभूतेभ्यो येभ्योऽम्भःप्रभृतीन् सृष्टवान् तेभ्य एवेत्यर्थः । पुरुषं पुरुषप्रकारं शिरःपाण्यादिमन्तं समुद्धृत्याद्भ्यः समुपादाय मृत्पिण्डमिव कुलालः पृथिव्याः अमूर्छयत् समूर्छितवान् सम्पिण्डितवान् स्वावयवसंयोजनेनेत्यर्थः" शाङ्क०भा० ।

"तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाण्डम्, मुखाद्वाग्वाचोऽग्निः, नासिके निरभिद्येतां, नासिकाभ्यां प्राणः, प्राणाद्वायुः, अक्षिणी निरभिद्येताम्, अक्षिभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः, कर्णौ निरभिद्येतां, कर्णाभ्यां श्रोत्रं, श्रोत्राद्दिशः, त्वङ्निरभिद्यत, त्वचो लोमानि, लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो हृदयं निरभिद्यत, नाभ्या अपानः, अपानान्मृत्युः, शिश्नं निरभिद्यत, शिश्नाद्रेतो, रेतस आपः" उप० ।

"तं पिण्डं पुरुषविधमुद्दिश्याभ्यतपत् तदभिध्यानं सङ्कल्पं कृतवानित्यर्थः । "यस्य ज्ञानमयं तपः" इति श्रुतेः तस्याभितप्तस्येश्वरसङ्कल्पेन तपसाभितप्तस्य पिण्डस्य मुखं निरभिद्यत मुखाकारं सुषिरमजायत । यथा पक्षिणोऽण्डं निर्भिद्यते एवम् । तस्माच्च निर्भिन्नान्मुखाद्वाक्करणमिन्द्रियं निरवर्त्तत ततोऽधिष्ठाताग्निर्लोकपालः । तथा नासिके निरभिद्येताम्, नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरिति सर्वत्राधिष्ठानं करणं देवता च त्रयं क्रमेण निर्भिन्नमिति । अक्षिणी कर्णौ त्वक् । हृदयमन्तःकरणाधिष्ठानम् । मनोऽन्तःकरणम् । नाभिः सर्वप्राणनिबन्धनस्थानम् । तस्मादपानसंयुक्तत्वादपान इति पाय्विन्द्रियमुच्यते । तस्याधिष्ठात्री देवता मृत्युर्यथान्यत्र तथा, शिश्नं निरभिद्यत प्रजननेन्द्रियस्थानमिन्द्रियं, रेतोविसर्गार्थत्वात् सह रेतसा उच्यते रेतस आप इति' भा० ।

एवं साधिदैवतेन्द्रियादिसङ्घटितस्य सृष्टदेवतानां यथायतनं प्रवेशोऽपि तत्रोक्तो यथा

"ता अब्रवीदायतनं प्रविशतेति" उप० ।

"ता देवता ईश्वरोऽब्रवीत्- इदमायतनमिदमधिष्ठानमिति मत्वा, सर्वे हि अयोनिषु रमन्ते, अतो यथाऽऽयतनं यस्य यद्वदनादिक्रियायोग्यमायतनं तत्प्रविशतेति" भा० ।

"अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद्दिशः श्रोत्र

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

सू० तथाच कृतप्रायश्चित्तानां सर्वप्राणिनां त्रिप्रकारो देहविभागः, कर्मदेहभोगदेहोभयदेहा इत्यर्थः। तत्र कर्मदेहः परमर्षीणाम्, भोगदेह इन्द्रादीनाम्, उभयदेहश्च राजर्षीणामिति। अत्र प्राधान्येन त्रिधा विभागः। अन्यथा सर्वस्यैव भोगदेहत्वापत्तेः। चतुर्थमपि शरीरमाह' भा०।

"न किञ्चिदप्यनुशयिनः" सू०। "निद्यादनुशयं दम्भं पश्चात्तापानुतापयोः" इतिवाक्यादनुशयो वैराग्यम् विरक्तानां शरीरमेतत्त्रयविलक्षणमित्यर्थः। यथा दत्तात्रेयजडभरतादीनामिति" भा०।

सर्वेषु च कायेषु भोक्तुरधिष्ठानमेव तदारम्भे प्रयोजकम् एतत् सां०सू०भाष्ययोर्दर्शितं यथा

"भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गात्" सू०।

"भोक्तुः प्राणिनोऽधिष्ठानाद्व्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य निर्माणं भवति। अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्रशोणितयोः पूतिभावप्रसङ्गात् मृतदेहवदित्यर्थः। तथा च रसवाहनादिव्यापारविशेषैः प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धारकत्वादिति भावः। ननु प्राणस्यैवाधिष्ठानमस्तु सम्भवति व्यापारवत्त्वात्, न प्राणिनः, कूटस्थत्वात् निर्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभावाच्चेति तत्राह" भा०।

"भृत्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकान्तात्" सू०। "देहनिर्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनश्चेतनस्य नैकान्तात् साक्षान्नास्ति, किन्तु प्राणरूपभृत्यद्वारा, यथा राज्ञः पुरनिर्माण इत्यर्थः। तथा च प्राणस्याधिष्ठातृत्वं साक्षात्, पुरुषस्याधिष्ठातृत्वं प्राणसंयोगमात्रेणेति सिद्धम्। कुलालादीनां घटादिनिर्माणेऽप्येवम्। विशेषस्त्वयं तत्र चेतनस्य सङ्कल्पादेरप्युपयोगोऽस्ति बुद्धिपूर्वकत्वादित्यादि। यद्यपि प्राणाधिष्ठानादेव देहनिर्माणं तथापि प्राणद्वारा प्राणिसंयोगोऽप्यपेक्ष्यते पुरुषार्थत्वेन प्राणेन देहनिर्माणादित्याशयेन भोक्तुरधिष्ठानादित्युक्तम्" भा०।

स च प्रकारान्तरेण द्विविधः स्थूलसूक्ष्मभेदात् तत्र स्थूलकायोऽपि व्यष्टिसमष्टिभेदात् द्विविधः। तत्र व्यष्टिकायोऽस्मदादीनां, तदुत्पत्तिप्रकारो विस्तरेण दर्शितः। समष्टिकायस्तु विराट्पदवाच्यः। तस्योत्पत्तिप्रकारः संक्षेपेण ऐतरेयोपनिषदि तद्भाष्ये च दर्शितो यथा।

"स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति। सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्च्छयत्" उपनि०।

"स पुनः प्राणिकर्मफलोपादानाधिष्ठानभूतान् चतुरो लोकान् सृष्ट्वा स ईश्वरः पुनरेवैक्षत—इमे नु अम्भःप्रभृतयो मया सृष्टा लोकाः परिपालयितृवर्जिता विनश्येयुः, तस्मादेषां रक्षणार्थं लोकपालान् लोकानां पालयितॄन् नु सृजेऽहमिति। एवमीक्षित्वा सोऽद्भ्य एवाप्प्रधानेभ्यः पञ्चभूतेभ्यो येभ्योऽम्भःप्रभृतीन् सृष्टवान् तेभ्य एवेत्यर्थः। पुरुषं पुरुषाकारं शिरःपाण्यादिमन्तं समुद्धृत्य अद्भ्यः समुपादाय मृत्पिण्डमिव कुलालः पृथिव्या अमूर्च्छयत् समूर्च्छितवान् सम्पिण्डितवान् स्वावयवसंयोजनेनेत्यर्थः" शाङ्क०भा०

"तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाण्डम्, मुखाद्वाग्वाचोऽग्निः, नासिके निरभिद्येतां, नासिकाभ्यां प्राणः, प्राणाद्वायुः, अक्षिणी निरभिद्येताम् अक्षिभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः, कर्णौ निरभिद्येतां, कर्णाभ्यां श्रोत्रं, श्रोत्राद्दिशः, त्वङ्निरभिद्यत, त्वचो लोमानि, लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो हृदयं निरभिद्यत, नाभ्या अपानः, अपानान्मृत्युः, शिश्नं निरभिद्यत, शिश्नाद्रेतो, रेतस आपः" उप०।

"स पिण्डं पुरुषविधमुद्दिश्याभ्यतपत् तदभिध्यानं सङ्कल्पं कृतवानित्यर्थः। "यस्य ज्ञानमयं तपः" इति श्रुतेः तस्याभितप्तस्येश्वरसङ्कल्पेन तपसाभितप्तस्य पिण्डस्य मुखं निरभिद्यत मुखाकारं सुषिरमजायत। यथा पक्षिणोऽण्डं निर्भिद्यते एवम्। तस्माच्च मुखाद्वाक्करणमिन्द्रियं निरवर्तत ततो वाचस्तदधिष्ठाताग्निर्लोकपालः। तथा नासिके निरभिद्येताम्, नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरिति सर्वत्राधिष्ठानं करणं देवता च त्रयं क्रमेण निर्भिन्नमिति। अक्षिणी कर्णौ त्वक्। हृदयमन्तःकरणाधिष्ठानम्। मनोऽन्तःकरणम्। नाभिः सर्वप्राणनिबन्धनस्थानम्। तस्मादपानसंयुक्तत्वादपान इति पाय्विन्द्रियमुच्यते। तस्याधिष्ठात्री देवता मृत्युर्यथान्यत्र तथा, शिश्नं निरभिद्यत प्रजननेन्द्रियस्थानमिन्द्रियं, रेतोविसर्गार्थत्वात् सह रेतसा उच्यते रेतस आपः इति' भा०।

एवं साधिदैवतेन्द्रियादिसृष्टिसृष्टानां यथायतनं प्रवेशोऽपि तत्रोक्तो यथा

"ता अब्रवीद्यथायतनं प्रविशतेति" उप०।

"ता देवता ईश्वरोऽब्रवीत्—इदमासामिदमधिष्ठानमिति मत्वा, सर्वे हि स्वयोनिषु रमन्ते, अतो यथाऽऽयतनं यस्य यद्वदनादिक्रियायोग्यमायतनं तत्प्रविशतेति" भा०।

"अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद्दिशः श्रोत्र

[illegible]

"निरायोर्नं प्रवाग्रन्तुच्यम् आसीदिति ग्रेष निर्भ-
चिन्नमितिवद्व्ययीभाव । तदा प्यालान देह चकारा
दन्यच्च वस्तु दिदृक्षत' अविपो स्थान ज्योतिरादित्यो
देवता, चक्षुरिन्द्रियं, ततो गुणस्य रूपस्य ग्रहणम्
अनेन रूप विषयो दर्शित" २२ श्रीधर ।

"बोध्यमानस्य ऋषिभिरात्मनस्तज्जिघृक्षत । कर्णौ
च निरभिद्येतां दिश श्रोत्रं गुणग्रह" २३ ।

"ऋषिभिर्वेदैर्बोध्यमानस्य तदात्मन प्रबोधनं चश्रोतु-
मिच्छत ततो गुणग्रह शब्दग्रहणम्" २३ । श्रीधर'

"वस्तुनो मृदुकाठिन्यलघुगुर्वोष्ण्यशीतताम् । जिघृक्षत
स्त्वङ् निर्भिन्ना तस्यां रोम महीरुहा" २४ ।

"मृदुत्वञ्च काठिन्यञ्च लघुत्वञ्च गुरुत्वञ्च आोष्ण्यत्वञ्च
ऐषदुष्णत्व शीततास्तेत्यर्थ । यद्यप्यलघुत्वमपत्वगीन्द्रिय-
विषयमेव तथापि तस्य जिघृक्षाभावात् औष्ण्यत्वमित्युक्त
गुर्वोष्णेति पाठे वकारोप्यच्छान्दस । वस्तुन एतान् धर्मान्
जिघृक्षतस्त्वङ्निर्भिन्ना त्वगिन्द्रियाधिष्ठान चर्म जातमित्यर्थ ।
तस्या रोमाणि, इन्द्रियं, महीरुहाश्च देवता जाता वस्तुनि
इत्सोगेनोक्ति लघुत्वगुरुत्वयोर्ग्रामात्तयोरपि त्वगि-
न्द्रियविषयत्वमिति पौराणिकाः २४ । श्रीधर

"तत्र चान्तर्महिर्वातस्त्वचालब्धगुणोवृत" २५ ।
तत्र त्वचि अन्तर्बहिश्च वातो वायुर्वृत आवृत्यस्थित कर्त्तरि
निष्ठा । कथम्भूत ? त्वचा लब्धो गुणस्पर्शो येन । अयमर्थ
त्वगिन्द्रियमेव बहि कण्डूतिवर्धित स्पर्शं स्फुरत् रोमवल्ले-
नोच्यते । तत्र महीरुहाणा देवतात्वम् । अन्तर्बहिश्च स्पर्शं
स्फुरत् तदेव त्वक्शब्देनोच्यते तत्र वातो देवता । तथाच
तृतीये वक्ष्यति "त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधी । अंशेन रोमभिः कण्डूं यैरसौ प्रतिपद्यते ।
निर्भिन्नान्यस्य मर्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत् । प्राणि
नांशेन स स्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते" इति । तत्र मर्मा-
णीति मर्मोपलक्षिता त्वगित्यर्थ' प्राणेनांशेनेति प्राण-
वायुना व्याप्तेन त्वगिन्द्रियेणेत्यर्थः । यद्वा अमुतौ लिङ्ग एवा
मोनिर्दिष्ट "त्वङ्निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य
ओषधिवनस्पतय इति" २५ । श्रीधरः

"हस्तौ रुरुहतुस्तस्य नानाकर्मचिकीर्षया । तयोस्तु
बलवानिन्द्र आदानमुभयाश्रयम्" २६ ।

"रुरुहतु निर्भिन्नौ बलमिन्द्रियम् इन्द्रो देवता तदुभ-
याश्रयम् आदान कर्म" २६ । श्रीधर

"गतिं जिगीषत पादौ रुरुहातेऽभिकामिकाम् ।
यज्ञा यज्ञ' स्वय हव्य कर्मभि क्रियते नृभि"। २७

"अभिकामिकाम् अभीष्टा विच्छितामित्यर्थ । यज्ञा स्व-
यज्ञो विष्णुरेव स्वय तदधिष्ठातृरूपेण स्थित । कर्मभिरिति
गत्याख्यकर्मशक्तिरिन्द्रियस्वक्त हव्य क्रियते इति गति-
माप्य यज्ञार्थ द्रव्य विषय इत्युक्तं नृभिरिति व्यष्टि-
जीवैश्चपीयमेव रीतिरिति दर्शयन्नराधिकारित्व यज्ञादीना
दर्शयति" २७ श्रीधर' ।

'निरभिद्यत शिश्नोवै प्रजानन्दामृतार्थिन: । उप-
स्थ आसीत् कामानां प्रियं तदुभयाश्रयम्' २८ ।

"प्रजा अपत्यम् आनन्दो रति अमृत स्वर्गादि तदर्थिन
शिश्नोऽधिष्ठानम् उपस्थ इन्द्रियं प्रजापतिश्चासीदिति
शेषम् । तदुभयाश्रयम् इन्द्रियदेवताश्रयम् । कामानां
स्त्रीसम्भोगानां मध्ये प्रियं सुखम्" २८ श्रीधर

"उत्सिसृक्षोर्धातुमलं निरभिद्यत वै गुदम् । ततः
पायुस्ततो मित्र उत्सर्ग उभयाश्रय" २९ ।

"धातुमलं भुक्ताम्नादीनाम् असारांशं त्यक्तुमिच्छो'
गुदपायुमित्रोत्सर्गा अधिष्ठानेन्द्रियदेवताविषया" २९श्री०

"आसिसृप्सोः पुरः पुर्या नाभिद्वारमपानत । तत्रा-
पानस्ततो मृत्यु, पृथक्त्वमुभयाश्रयम्" ३० ।

'पुर्या देहात् पुरा देहान्तराणि आसिसृप्सो सर्वतो
गन्तुमिच्छो , निरभिद्यत इत्यनुषक्त' । अपानत अपग-
च्छत: पृथक्त्वमरण। नाभ्यादीन्यधिष्ठानादीनि नाभ्या हि
प्राणापानयोर्वन्धविश्लेषे मृत्युरिति प्रसिद्धम्' ३० । श्री०

"आदित्सोरन्नपानानामासन् कुक्ष्यन्त्रनाडय । नद्यः
समुद्राश्च तयोस्तुष्टिः पुष्टिस्तदाश्रये" ३१ ।

"अन्नपानमादित्सोः अत्तुमिच्छो कुक्षिश्च अन्त्राणि च
नाड्यश्चासन् । तत्र कुक्षिरधिष्ठानम् । अन्त्राणि अन्नरसप्रे-
रणम् इन्द्रियस्थानीय, नाड्यस्तु पानरसप्रेरणे तयोर्नाड्यन्त्र-
वर्गयो क्रमेण नद्य समुद्राश्च देवते तुष्टिरुदरभरण पुष्टिस्तु
रसपरिणामत' स्थौल्य तदाश्रये तदुभयनिमित्ते तत्रान्न-
स प्रेरकेभ्यो कुक्ष्यन्त्रनाड्यस्तुष्टय इति पदद्वय, पेयरस-
प्रेरकेभ्यो कुक्षिनाडीभ्यःपुष्टय इति विवेक ' ३१ श्री०

"निदिध्यासोरात्ममायां हृदय निरभिद्यत । ततो-
मनश्चन्द्र इति सङ्कल्प काम एव च" ३२ ।

"निदिध्यासोर्मितरां चिन्तयितुमिच्छो कामोऽभिलाष
हृदयमनश्चन्द्रसङ्कल्पा अधिष्ठानादय " ३२ श्रीधर ।

"त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थिधातव । भूम्यप्-
तेजोमया सप्त, प्राणोव्योमाम्बुवायुभि " ३३ ।

मूला धवी पापिनोऽधिमनस्को मोचापि मूला सर्व पापिनम् मनुष्या यो मला पुरुष पापिनम् पापतरो मूला नार्धि पापिनम् नाशी देवो मूला मिथ पापि- नम्" इत्यपि ।

"तत्पापितमनुष्यो पतितम दिवस्य नरसीमित बका मिलता । अधिपापिनामी पापेन मूला यो योनि तत्र पापिनमोऽकामतम् । मानुषीति । चादि मोऽपिनो । दिव धवी । योनिविषमानसम् । मनुष्य पुरुषम् । सम्भाविम् । नाना मित पापिनम् वा ।

विप्रादपु पाप १ला १ च श्लोकस्य

इदमोऽस्तु विनिर्दिष्ट महापी च विमित्र । वा मनोऽप्रभवनिष्कपुरोऽप्यापोच्यति। पुषा ११ ।

"कर्मवेदाध्यायादिविनाशं प्रमत्तम् 'बहुशो सदा पुरो वेदाध्याय् पुरुषादिम् । कर्मादीचपुत्राचारी इति वर्तितानं बहुवतिप्रयाणयाप इदम प्रमादिना इतो वेदाः चतुः विनिर्दिष्टा इत्यनुक्ता विनिर्दिष्ट इत्य विप्रपुरवा वदने समावर्तिनाम् तत्र प्राप्ति कर्म तत्र सुधी पुरा। तत्र कर्मीदृशंसा। कथाचोत् वचने" ११ चौधर ।

"नाकनाबीत् वचनान् वचनं शरिचरणात् । तेन नारायणो नाम महातं पुरुषोत्तमः" १२ ।

"वायु निराय नारायणनामितमा पापनि तेन वचनात् च वचनात् इदयी नर तत्र प्रभुषो कर्त्ता आचारः स्थानोऽयमत्र इति नारायण इत्यर्थ । यद्वा 'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो व नरसूनवः। तासां तत्र वा पूर्व तेन नारायण स्मृत इति" १२ चौधर।

"पुष्ट वर्ष च पावन बताबी भीतत च । पदप परान् नमि च नमि महीवर्ता ११ ।

"वच प्रमावाच इत्यपापानं कर्मदीपि मिति- यापि औषी योगा कवान्तपाप् नमि कार्यवता कर्मोभवे १३ चौधर ।

वदो नारायणमिथाय् योचनात् पवति । तेन दिवत्वर्थ देवो पावना अध्याय सिया १४ ।

योधनर वर्ष वचा वचनात् । भीमं वन्दनं देवं दिव्यवर्तनि प्रणवकवचम्' १४ चौधर ।

वचिदेवमाचायनिहुदिति तत्र । कर्म चौदृश तीय निवासनिवाय वचनु १५ ।

"इदं व शब्दः समीक्षाऽपि १६ चौधर ।

"सनातनीय नारायण देवस्य निमित्ता । योता कर्मीय तदे तत्र ताचो वदामन्तः १६ ।

"सनातनीय सनातन वचनात्, विसावता तत निर्दिष्ट वेदानान्तु तत्, योग इन्द्रियमिति' कवी-नना चक्षि तत्र देवषिः तता सनातनम् इत्यनन्तरम् प्राप्ता कनाया वचनात् शाला तत्र प्राप्त सर्व- नाम्" १६ चौधर ।

"बहुनामपि च प्राप्ता प्रायश सर्वशस्त्र । सनातननामापि मदेवभिमायुषा १७ ।

"बहुना इत्यपि बर्तितु व प्रायश वेदो पुर्वत प्राप्ता इन्द्रियापि बहु वचनात् प्रायपि वेदो पुर्वति सनातनं वेदो सर्वत्र बहु सनातनि वेदो सर्वत्र, रामायणम् कथा इत १७ चौधर ।

"प्रायेण विरता सन्ततनामानी विसो। सिर- कदोभवम प्रायश्च निरविवद १८ ।

"विरता नामवदा निरित्व च पुरुषादिषम सिद्धता जीवादीनेमोऽध्ययनमन्त्रम् आचारी च तता वसो तत्र्यादिसिद्धाय इत्यर्थ प्राय प्रायं निरविमान सिद्धाद मूत् १८ चौधर ।

"इत्यस्वाच विदिशं सिद्धा कदोगणसी । तसी नाचारशो वसो सिद्धता योऽधिकसी" १८ ।

"प्राय अधिकार्न सिद्धा इन्द्रियं नाचारशो सिवा तवमय देवता प्रापका इव सर्वत्र अधिकारीविषुवं देवा मिथ कदेवन्नुयवनमनुष्यम वत् १८ चौधर ।

"विष्णोर्देवो मूर्तो इन्द्रियंसनायुर्य वसी । तत्रे देवा अधिनिविदोष सनातन २ ।

विष्णोर्दे विष्णोष वचन इन्द्रियंता तत्र इन्द्रियं आयुर्वं नामव कदोपति इन्द्रियदेवतायीयत वसो इत्यर्थाः" २ चौ ।

नापिनि निरतिवोदो दोषमपि सर्वत्र। तत्र मानुषमानो पुरुषोत्तमि विवयता" २१ ।

"सर्वत्रापि मानवासी दोषमपि दोषमवाये वचन इत्यपि इति । तत् नदि नापिताया नायुदेता मत तत्रापि इता नाम तथो सिवो प्रति नाम इन्द्रियं सिद्धता मत कदोऽधिकारः" २१ चौधर ।

"बहुमपि सितावोऽमनानाम दिवता । निर्दिष्ट नामिनो तत्र कदोविषु कर्मसः २२ ।

पुद्गलास्तिकाय इति हि तेषां मते पञ्च पदार्थाः । सर्वदर्शनसंग्रहे १८९पृ० विवृतिः ।
"कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि । योगिनः कर्म्म कुर्व्वन्ति" गीता । "मयूरार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयात् भूयसा पूर्व्वकायम्" शकु० । "पर्य्यङ्कबन्धस्थिरपूर्व्वकायम्" कुमा० ।

कायचिकित्सा स्त्री ६त० । अष्टविधेषु आयुर्वेदाङ्गेषु मध्ये सुश्रुतोक्ते चिकित्साङ्गभेदे । "ततोऽल्पायुष्ट्वमल्पमेधस्त्वञ्चालोक्य नराणां भूयोऽष्टधा प्रणीतवान्—तद्यथा शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति" विभज्य सुश्रुते लक्षितं यथा "कायचिकित्सा नाम सर्व्वाङ्गसंसृतानां व्याधीनां ज्वरातिसाररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठमेहादीनामुपशमनार्थम्" ।

कायबन्धन न० कायं बध्नाति बन्ध—ल्यु । चेतनाधिष्ठिते शुक्रशोणितयोः संयोगभेदे । "भोक्तुरधिष्ठानात् भोगायतननिर्म्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गात्" सां०सू० । चेतनाधिष्ठाने नैव शुक्रशोणितसंयोगस्य देहारम्भकत्वोक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

कायमान न० कायस्य मानमिव मानमस्य । २पर्णकुटीरे त्रिका० । तस्य विशालत्वाभावेन काममात्रपरिच्छेदकत्वात् तन्नामत्वम् । ६त० । २देहपरिमाणे न० ।

कायरूपसंयम पु० पात०सूत्रोक्ते ध्यानविशेषरूपे संयमभेदे स च तत्र सविस्तरं फलसहितो दर्शितो यथा ।
"कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंयोगेऽन्तर्द्धानम्" सू० ।
"कायरूपे संयमाद्रूपस्य या ग्राह्या शक्तिस्तां प्रतिबध्नाति ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सति चक्षुःप्रकाशासंयोगेऽन्तर्धानमुत्पद्यते योगिनः । एतेन शब्दाद्यन्तर्द्धानमुक्तं वेदितव्यम्" व्यासभाष्य० ।
"पञ्चात्मकः कायः स च रूपवत्तया चाक्षुषो भवति रूपेण हि कायस्य तद्रूपस्य चक्षुर्ग्रहणकर्मशक्तिमनुभवति तत्र यदा रूपे संयमविशेषो योगिना क्रियते तदा रूपस्य ग्राह्यशक्तौ रूपवत्कायप्रत्यक्षताहेतुः स्तभ्यते तस्मात् ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सत्यन्तर्द्धानयोगिनस्तत्र परकीयचक्षुर्जनितेन प्रकाशेन ज्ञानेनासम्प्रयोग चक्षुर्ज्ञानाविषयत्वं योगिनः कायस्येति यावत् तस्मिन् कर्त्तव्येऽन्तर्द्धानं कारणमित्यर्थः । एतेनेति कायशब्दस्पर्शरसगन्धसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे श्रोत्रत्वग्रसनघ्राणप्रकाशासम्प्रयोगे ऽन्तर्द्धानमिति" विव० ।

कायवलन न० कायोवल्यते आच्छाद्यतेऽनेन वल—सृतौ करणे ल्युट् । कवचे वर्मणि हारा० ।

कायव्य पु० भारतोक्ते दस्युप्रभुभेदे तदुत्पत्तिकथादि भा० शा० १३५अ० यथा ।
"निषाद्यां क्षत्रियाज्जातः क्षत्रधर्म्मानुपालकः । कायव्यो नाम नैषादिर्दस्युत्वात् सिद्धिमाप्तवान् । अरण्ये सायपूर्व्वाह्णे मृगयूथप्रकोपिता । विधिज्ञो मृगजातीनां नैषादानाञ्च कोविदः । सर्व्वकालप्रदेशज्ञः पारियात्रचरः सदा । धर्म्मज्ञः सर्व्वभूतानाममोघेषुर्दृढायुधः । अप्यनेकशता सेना एक एव जिगाय सः । स वृद्धावन्धबधिरौ महारण्येऽभ्यपूजयत् । मधुमांसैर्मूलफलैरन्नैरुच्चावचैरपि । सत्कृत्य भोजयामास सम्मान्यान् परिचचार च । आरण्यकान् प्रव्रजितान् ब्राह्मणान् परिपूजयन् । अपि तेभ्यो मृगान् हत्वा निनाय सततं वने । येऽस्मान्न प्रतिगृह्णन्ति दस्युतो जनशङ्कया । तेषामासज्य गेहेषु काल्य एव स गच्छति । बहूनि च सहस्राणि ग्रामणीत्वेऽभिवव्रिरे । निर्म्मर्य्यादानि दस्यूनां निरनुक्रोशवर्त्तिनाम् । दस्यव ऊचुः । मुहूर्त्तदेशकालज्ञ प्राज्ञ शूर दृढव्रत । ग्रामणीर्भव नो मुख्यः सर्व्वेषामेव सम्मतः । यथा यथा वक्ष्यसि नः करिष्यामस्तथा तथा । पालयास्मान् यथान्यायं यथा माता यथा पिता । कायव्य उवाच । मा वधीस्त्वं स्त्रियं भीरुं मा शिशुं मा तपस्विनम् । नायुध्यमानो हन्तव्यो न च ग्राह्या बलात् स्त्रियः । सर्व्वथा स्त्री न हन्तव्या सर्व्वसत्त्वेषु केनचित् । नित्यन्तु ब्राह्मणे स्वस्ति योद्धव्यञ्च तदर्थतः । सत्यञ्च नाभिहन्तव्यं दारविघ्नञ्च मा कृथाः । पूज्यते यत्र देवाय पितरोऽतिथयस्तथा । सर्व्वभूतेष्वपि च वै ब्राह्मणो मोक्षमर्हति । कार्य्या चोपचितिस्तेषां सर्व्वस्वेनापि या भवेत् । यस्य ह्येते सम्प्रहृष्टा मन्त्रयन्ति पराभवम् । न तस्य त्रिषु लोकेषु त्राता भवति कश्चन । यो ब्राह्मणान् परिवदेद्विनाशञ्चापि रोचयेत् । सूर्य्योदय इव ध्वान्ते ध्रुवं तस्य पराभवः । इहैव फलमासीनः प्रत्याकाङ्क्षेत सर्व्वशः । ये ये नो न प्रदास्यन्ति तांस्तांस्तेनाभियास्यति । शिष्ट्यर्थं विहितो दण्डो न वृद्ध्यर्थं विनिश्चयः । ये च शिष्टान् प्रबाधन्ते दण्डस्तेषां वधः स्मृतः । ये च राष्ट्रोपरोधेन वृद्धिं कुर्व्वन्ति केवलम् । तदैव तेऽनुमीयन्ते कुणपे कृमयो यथा । ये पुनर्धर्म्मशास्त्रेण वर्त्तेरन्निह दस्यवः । अपि ते दस्यवो भूत्वा क्षिप्रं सिद्धिमवाप्स्युः' ।

पुद्गलास्तिकाय इति हि तेषां मते पञ्च पदार्थाः । अर्हच्छब्दे ३८४पृ० विवृतिः ।
"कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि । योगिनः कर्म्म कुर्व्वन्ति" गीता । "पर्य्यङ्कं प्रविश्य परपतनभयात् भूयसा मध्यकायम्" मृ० । "पर्य्यङ्कबन्धस्थिरपूर्व्वकायम्" कुमा० ।

कायचिकित्सा स्त्री ६त० अष्टविधेषु आयुर्वेदाङ्गेषु मध्ये सुश्रुतोक्ते चिकित्साशास्त्रभेदे । "ततोऽल्पायुष्ट्वमल्पमेधस्त्वञ्चावलोक्य नराणां भूयोऽष्टधा प्रणीतवान्—तद्यथा शल्यं शालक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति" विभज्य सुश्रुते लक्षितं यथा "कायचिकित्सा नाम सर्व्वाङ्गसंसृतानां व्याधीनां ज्वरातिसाररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठादीनामुपशमनार्थम्" ।

कायबन्धन न० कायं बध्नाति बन्ध—ल्यु । चेतनाधिष्ठिते शुक्रशोणितयोः संयोगभेदे । "भोक्तुरधिष्ठानात् भोगायतननिर्म्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गात्" सां० सू० चेतनाधिष्ठानेनैव शुक्रशोणितसंयोगस्य देहारम्भहेतुत्वोक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

कायमान न० कायस्य मानमिव मानमस्य । २ पर्णकुटीरे त्रिका० । तस्य विशालत्वाभावेन काममात्रपरिच्छेदकत्वात् तन्नामत्वम् । ईत० । ३ देहपरिमाणे न० ।

कायरूपसंयम पु० पात० सूत्रोक्ते ध्यानविशेषरूपे संयमभेदे स च तत्र सविस्तरं फलसहितो दर्शितो यथा ।
"कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंयोगेऽन्तर्द्धानम्" सू० ।
"कायरूपे संयमाद्रूपस्य या ग्राह्या शक्तिस्तां प्रतिबध्नाति ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सति चक्षुःप्रकाशासंयोगेऽन्तर्धानमुत्पद्यते योगिनः । एतेन शब्दाद्यन्तर्द्धानमुक्तं वेदितव्यम्" व्यासभाष्य० ।
"पञ्चात्मकः कायः स च रूपवत्तया चाक्षुषो भवति रूपेण हि कायस्य तद्रूपस्य चक्षुर्ग्रहणकर्म्मशक्तिमनुभवति तत्र यदा रूपे संयमविशेषो योगिना क्रियते तदा रूपस्य प्राकाश्यशक्तौ रूपवत्कायप्रत्यक्षताहेतुः स्तभ्यते तस्मात् ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सत्यन्तर्द्धानयोगिनस्तत्र परकीयचक्षुर्जनितेन प्रकाशेन ज्ञानेनासम्प्रयोग चक्षुर्ज्ञानाविषयत्वं योगिनः कायस्येति यावत् तस्मिन् कर्त्तव्येऽन्तर्द्धानं कार्य्यमित्यर्थः । एतेनेति कायशब्दस्पर्शरसगन्धसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे श्रोत्रत्वचनरसनघ्राणप्रकाशासम्प्रयोगे ऽन्तर्द्धानमिति" विव० ।

कायवलन न० कायोवल्यते आच्छाद्यतेऽनेन वल—वृतौ करणे ल्युट् । कवचे वर्म्मणि हारा० ।

कायव्य पु० भारतोक्ते दस्युप्रभुभेदे तदुत्पत्त्याद्यादि भा० शा० १३५अ० यथा ।
"निषाद्यां क्षत्रियाज्जातः क्षत्रधर्म्मानुपालकः । कायव्यो नाम नैषादिर्दस्युत्वात् सिद्धिमाप्तवान् । अरण्ये सायं पूर्व्वाह्णे मृगयूथप्रकोपिता । विधिज्ञो मृगजातीनां नैषादानाञ्च कोविदः । सर्व्वकालप्रदेशज्ञः पारियात्रचरः सदा । धर्म्मज्ञः सर्व्वभूतानाममोघेषुर्दृढायुधः । अप्यनेकशता सेना एक एव जिगाय सः । स वृद्धावन्धबधिरौ महारण्येऽभ्यपूजयत् । मधुमांसैर्मूलफलैरन्नैरुच्चावचैरपि । सत्कृत्य भोजयामास मान्यान् परिचचार च । आरण्यकान् प्रव्रजितान् ब्राह्मणान् परिपूजयन् । अपि तेभ्यो मृगान् हत्वा निनाय सतत वने । येऽस्मान् प्रतिगृह्णन्ति दस्युतो जनशङ्कया । तेषामासज्य गेहेषु काल्य एव स गच्छति । बहूनि च सहस्राणि ग्रामणीत्वेऽभिवव्रिरे । निर्मर्य्यादानि दस्यूनां निरनुक्रोशवर्त्तिनाम् । दस्यव ऊचुः । मुहूर्त्तदेशकालज्ञ प्राज्ञ शूरो दृढव्रत । ग्रामणीर्भव नो मुख्यः सर्व्वेषामेव सम्मतः । यथा यथा वक्ष्यसि नः करिष्यामस्तथा तथा । पालयास्मान् यथान्यायं यथा माता यथा पिता । कायव्य उवाच । मा बधीस्त्वं स्त्रियं भीरुं मा शिशुं मा तपस्विनम् । नायुध्यमानो हन्तव्यो न च ग्राह्या बलात् स्त्रियः । सर्व्वथा स्त्री न हन्तव्या सर्व्वसत्त्वेषु केनचित् । नित्यन्तु ब्राह्मणे स्वस्ति योद्धव्यञ्च तदर्थतः । सत्यञ्च नाभिहन्तव्यं दाराविघ्नञ्च मा कृथाः । पूज्यते यत्र देवाश्च पितरोऽतिथयस्तथा । सर्व्वभूतेष्वपि च वै ब्राह्मणो मोक्षमर्हति । कार्य्या चोपचितिस्तेषां सर्व्वस्वेनापि या भवेत् । यस्य ह्येते सम्प्रदृष्टा मन्त्रयन्ति पराभवम् । न तस्य त्रिषु लोकेषु त्राता भवति कश्चन । यो ब्राह्मणान् परिवदेद्विनाशञ्चापि रोचयेत् । सूर्य्योदय इव ध्वान्तं ध्रुवं तस्य पराभवः । इहैव फलमासीनं प्रत्यकाङ्क्षत सर्व्वशः । ये ये नो न प्रदास्यन्ति तांस्तांस्तेनाभियास्यति । शिष्ट्यर्थं विहितो दण्डो न वृद्ध्यर्थं विनिश्चयः । ये च शिष्टान् प्रबाधन्ते दण्डस्तेषां वधः स्मृतः । ये च राष्ट्रोपरोधेन वृद्धिं कुर्व्वन्ति केचन । तदैव तेऽनुमीयन्ते कुणपे कृमयो यथा । ये पुनर्धर्म्मशास्त्रेण वर्त्तेरन्निह दस्यवः । अपि ते दस्यवो भूत्वा क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः" ।

शरीरेण योगादितराणि निरात्मकान्येवेति प्राप्ते प्रतिपद्यते प्रदीपवदावेश इति । यथा प्रदीप एकोऽनेकप्रदीपभावमापद्यते विकारशक्तियोगात्, एवमेकोऽपि सन् विद्वानैश्वर्य्ययोगादनेकभावमापद्य सर्वाणि शरीराण्याविशति । कुतः । तथाहि दर्शयति शास्त्रमेकस्यानेकभावम् “स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधेत्यादि” । नैतद्दारुयन्त्रोपमाभ्युपगमेऽवकल्पते नापि जीवान्तरावेशे । न च निरात्मकानां शरीराणां प्रवृत्तिः सम्भवति । यत्त्वात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरनेकशरीरयोगासम्भव इति नैष दोषः एकमनोऽनुवर्त्तीनि समनस्कान्येवापराणि शरीराणि सत्यसङ्कल्पत्वात् स्रक्ष्यति । सृष्टेषु च तेषूपाधिभेदादात्मनोऽपि भेदेनाधिष्ठातृत्वं योक्ष्यते । ‘एषैव च योगशास्त्रेषु योगिनामनेकशरीरयोगप्रक्रिया’ भा० ।

यथा च परशरीरे चित्तस्यावेशस्तथा पात० सू० भाष्ययो र्दर्शितं यथा

“बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः” पात० सू०

“लोलीभूतस्य मनसोऽप्रतिष्ठस्य शरीरे कर्म्माशयवशाद्बन्धः प्रतिष्ठेत्यर्थः तस्य कर्म्मणोबन्धकारणस्य शैथिल्यं समाधिबलाद्भवति प्रचारसंवेदनञ्च चित्तस्य समाधिजमेव, कर्म्मबन्धक्षयात् स्वचित्तस्य प्रचारसंवेदनाच्च योगी चित्तं स्वशरीरान्निष्कृष्य शरीरान्तरेषु निक्षिपति निक्षिप्तं चित्तञ्चेन्द्रियाण्यनुपतन्ति यथा मधुकरराजानं मक्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति निविशमानमनुनिविशन्ते तथेन्द्रियाणि परशरीरावेशे चित्तमनुविधीयन्त” इति व्यासभा० ।

कायसम्पद् स्त्री ६त० । “रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसम्पत्” पात० सूत्रोक्ते रूपलावण्यादौ । “ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्म्मानभिघातश्च” पात०सू० । व्याख्यातमिदमैश्वर्य्यशब्दे तच्च १५५१ पृ० दृश्यम् ।

कायस्थ पु० कायेषु सर्व्वभूतरूपदेहेषु तिष्ठति अन्तर्य्यामितया स्था—क ७त० । १परमात्मनि मेदि० । यथा च सर्व्वशरीरेषु अधिष्ठातृतयास्य स्थितिस्तथा अन्तर्य्यामिब्राह्मणे दर्शितं तच्च वाक्यं १२०पृ० दर्शितम् । २जातिभेदे करणरूपे मात्स्यमाहिष्ये करणशब्दे तस्य विवृतिः ।

अथ कायस्थानां शूद्रत्वाच्छूद्रत्वविषये बहुधा विप्रतिपत्तिरस्ति अतस्तन्निरूपणाय प्रमाणान्युद्धृत्य मीमांस्यते ।

एवं हत्वाऽर्ज्जुनं रामः सन्धाय निशितान् शरान् । एक एव ययौ हन्तुं सर्व्वानेवाहितान् नृपान् । केचित् गहनमाश्रित्य केचित् पातालमाविशन् । सगर्भा चन्द्रसेनस्य भार्य्या दाल्भ्याश्रमं ययौ । ततो रामः समायातो दाल्भ्याश्रममनुत्तमम् । पूजितो मुनिना सद्यः पाद्यार्घ्याचमनादिभिः । ददौ मध्याह्नसमये तस्मै भोजनमादरात् । रामस्तु याचयामास हृदिस्थं स्वमनोरथम् । याचयामास रामाच्च कामं दाल्भ्यो महामुने । ततस्तौ परमप्रीतौ भोजनं चक्रतुर्मुदा । भोजनान्तरं दाल्भ्यः पप्रच्छ भार्गवं प्रति । यत्त्वया प्रार्थितं देव । तत् त्वं याचितुमर्हसि । राम उवाच तवाश्रमे महाभाग । सगर्भा स्त्री समागता । चन्द्रसेनस्य राजर्षेः क्षत्रियस्य महात्मनः । तन्मे त्वं प्रार्थितं देहि हिंसेयं ता महामुने । ततो दाल्भ्यः प्रत्युवाच, ददामि तव वाञ्छितम् । दाल्भ्य उवाच । स्त्रिया गर्भमिमं बालं तन्मे त्वं दातुमर्हसि । ततो रामोऽब्रवीद्दाल्भ्यं यदर्थमहमागतः । क्षत्रियान्तकरश्चाहं तत् त्वं याचितवानसि । प्रार्थितश्च त्वया विप्र । कायस्थो गर्भ उत्तमः । तस्मात् कायस्थ इत्याख्या भविष्यति शिशोः शुभा । एवं रामो महाबाहुर्हित्वा तं गर्भमुत्तमम् । निर्जगामाश्रमात् तस्मात् क्षत्रियान्तकरः प्रभुः । कायस्थ एष उत्पन्नः क्षत्राण्यां क्षत्रियात्ततः । रामाज्ञया च दाल्भ्येन क्षत्रधर्म्मात् बहिष्कृतः । कायस्थधर्म्मोऽदत्तोऽस्मै चित्रगुप्तस्य यः स्मृतः । तद्गोत्रजाश्च कायस्था दाल्भ्यगोत्रास्ततोऽभवन् । दाल्भ्योपदेशतस्ते वै धर्म्मिष्ठाः सत्यवादिनः । सदाचारपरा नित्यं रता हरिहरार्च्चने । देवविप्रपितॄणाञ्च अतिथीनाञ्च पूजकाः” इति स्कान्दे रेणुकामाहात्म्यम् । अत्र क्षात्रधर्म्माद्बहिष्कृत इत्यनेन सगरेण काम्बोजादीनामिव तस्य तद्गोत्रस्य च क्षत्रियधर्म्मदुष्टोपनयनादिराहित्य प्रतीतावपि चित्रगुप्तधर्म्मत्वदानकथनेनोपनयनादिमत्त्व वेदाधिकारित्व च सूचितं तेन केवलमयुक्तादिराहित्यमात्रं चित्रगुप्तधर्म्मत्वदानेन लेखनाधिकारः सूचितः । चित्रगुप्तधर्म्मश्च तदुत्पत्तिसहितः पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे दृष्टो यथा—

“क्षणं ध्यानस्थितस्यास्य सर्व्वकायाद्विनिर्गतः । दिव्यरूपः पुमान् बिभ्रत् मसीपात्रञ्च लेखनीम् । चित्रगुप्त इति ख्यातो धर्म्मराजसमीपतः । प्राणिनां सदसत्कर्म्मलेखाय स निरूपितः ब्रह्मणाऽतीन्द्रियज्ञानी देवाग्न्योर्यज्ञभुक् स वै । भोजनाच्च सदा तस्मात् आहुतिर्दीयते द्विजैः । ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात् कायस्थो वर्ण उच्यते । नाना-

कायस्थपूर्वजौ । वेदनस्नानविधिना शुश्रूषाकार्यपरायणौ । अथिनु समारपाथोधौ षड्विधा कायवर्त्तिन । ततस्थ कायविज्ञानात् कायस्थत्वमिहैतयो । धर्मराजस्य साचिव्य कुर्वतो यान्तिकर्मणि । हरेरनुग्रहोऽप्यास्ते तयोश्चित्र विचित्रयो । एकविंशतिभेदेन यान्या कायस्थजातय । इत्युदीर्य विधिस्तत्र वचश्चित्रविचित्रयो । तूष्णीमास ततस्ताभ्यां पृष्ट स्वात्मविचेष्टितम् । अस्माकं कोऽत्र संस्कारा कियर्णजा ? वद विभो ! । तत्सर्वं कथयस्वार्वा भवस्वेवा- परायणौ । सूत उवाच । इति श्रुत्वा तयोर्वाक्यमनुमोद्य पितामह । भक्तयोत्तरस्तुतुष्टश्चाच महर्षिव । ब्रह्मो- वाच । भवन्तावादिकल्पस्य प्रथमे युगनायके । परमायाश्च शूद्रायामभूतां द्विजवेश्मनि । दासता दृष्ट प्राप्तौ परिदाचिण्यवर्त्तिनौ । स्वामिसेवापरायत्तौ मिथ स्नेहा- नुवर्त्तिनौ । द्विजन्मकिङ्करौ तेषां गृहकर्मणि सन्ततम् । चक्रतु प्रभुभावेन तदुच्छिष्टभुजौ युवाम् । स्वैदिव सुखमासाद्य यावद्युगचतुष्टयम् । मर्त्यतामाप्य दैवत्व ततएव क्रमेण तु । तनूमहाप्रलये जाते सर्वप्राणिहिते- रतौ । दासीसुतौ भवन्तौ, वा भगवद्वपुषि स्थितिः । अधु- ना सृष्टिसमये मत्तोजन्मापि वामिदम् । धर्माधिकार वपुषौ स्वामिवान्वयजीवनात् । यत्र वर्णेभ्य चतुष्टो ब्राह्मण सर्वसम्मत । तस्यानन्तरजो यस्मात् क्षत्रियः परिरक्षक । विज्ञानजीवनोपायी व्यवहारनयान्वित । वैश्यो वर्णस्तृतीय स्याद् वर्णद्वितयसेवकः । मन्त्रवर्ज्जित- संस्कारो नमस्कारक्रियापरः । चतुर्थ शूद्रवर्ण स्याद् वर्णत्रितयसेवक । अनेकव्यवहारज्ञ क्षत्रियस्य यजश्च स । तेषामुत्तमता याया.त् कायस्थोऽक्षरजीवक । भवन्तौ क्षत्रवर्णस्थौ द्विजन्मानौ महाशयौ । क्षतोपवी तिनौ स्यातां वेदशास्त्राधिकारिणौ । पूर्व्वपुण्यवशोत्- कर्षसाध्यसाधनभाविनौ । सर्वज्ञकल्पौ भूयास्तां भगवद्गत- मानसौ । एवमाख्याय भगवान् सर्व्वामरगणान्वित । अन्तर्दधे तयोरग्न स्थितः प्रत्यक्षदर्शित ” ।

‘सूत उवाच । अस्मिन् जगति हु स्वामि दुर्दान्ताएव भुञ्जते । तस्माद्दुर्नयकर्त्तारो निरयेष्वधिवासिन । दुर्नय समय वापि सर्वेषा नयवर्त्तिनाम् । अन्यायिनामपि तथा विदित कर्मसूत्रिणाम् । एतस्मिन्नसमध्यस्य कर्म- फल यथातथम् । न न्यूनमधिक वापि देहारम्भस्य कर्म यत् । जन्मामन्त्यमव कर्म जीवानां भावितात्मनौ । उप योग विनाश्येनौ वेदयामासतु. स्वत । विलोक्य प्राणि- नामायु संपूर्ण कर्म वा यथा । समानपतितानेव नाप- राश्विति निर्णय । धर्मराजानुवचनमेकवाक्यमिव प्रियम् । सम्भागयित्वा सुतरा क्षेत्रभूताविव स्थितौ । षट्कायमतविज्ञान जानीत कर्मयोगि यत् । कायस्थ सुधया चित्रविचित्रौ विष्णुवल्लभौ” । “सूत उवाच । एवमाभाष्य मनसा प्रमाणपदसिद्धये । वचसा छन्दयामास मैत्रस्तौ प्रीतिहेतवे । अनेके भुवि सत्कीर्त्तिसम्भवाय स्थिति स्वकाम् । निरूपयन्ति नितरा मुनयो देवमानवा । परिवारविभूत्यैव समन्तानप्रसिद्धये । भवन्तावपि तस्मात्तु कुरुता सुतसस्थितिम् । इत्युक्त्वा कल्पयामास कन्ये द्वे परमोत्तमे । मरुत्प्रभो समाधेश्च तनये चात्रजन्मन । सम्पन्नकत्रशीले ते कर्त्तव्ये गृहमेधसे । कन्ये वंशवि- स्तारहेतवे तु पृथक् पृथक् । एवमादिष्टधर्माणौ प्रणम्य स्वामिन प्रति । देशादेशप्रमाण स्यात् इत्युक्त्वा स्थिति चक्रतु । विधिना परिनेतारौ समये भवमोचिते । ततएव समाम्नायहेतये कृतनिश्चयौ । समाधिमानसौ धर्म- राजस्य वचनेरितौ । कालिकामादिजननीं गार्थयामासतु स्तत । चित्रोऽप्यथ विचित्रोपि मिथो निश्चित्य साम्प्रतम् । विचित्र ! जगत कार्य्यं त्वया तत्तद्विधीयताम् । कावे- हयन्तु कर्त्तव्यमस्माभि स्वामिवाक्यजम् । व्यापारोऽपि प्रकर्त्तव्य कालिकापि हि सेव्यते” इत्युपक्रमे पद्म ग॰पु॰ पातालखण्डे “सुभामा चित्रगुप्तस्य गृहस्वामित्वयोगिनी । भामिनी तु विचित्रस्य सुन्दरी चन्द्रस्थिति । उभे अपि समाम्नाते पातिव्रत्यशिरोमणी । देवदत्ता पुर प्राप्य सुखेनैवानुतिष्ठताम् । परेरिता प्रवृत्तैषा पुरी साऽऽयतनी कृता । चित्रगुप्तेन भामायां तयउत्पादिता सुता । उदारशीलाचरिता धर्मराजस्य वल्लभा । शरीरवेगा सुहृदा पितृपतृकार्य्यहेतव । विचित्रस्य सुता पञ्च सम- भूवन् महाशया । कन्नौर सुतस स्तम्भ सङ्गवान् कर्मकस्तमी । भामिनी कुक्षिजास्ताबच्छाद्दूलगुणशालिन । तेषान्तु कल्पयामास कश्यपो जातकर्म वै । तदाचरति तत्पूर्वं नाम गर्भादि वैदिकम् । नयो कुलपतिसाक्षात् तावत् कश्यपसम्मतः । ख्यातिने सकलाभीष्टमार्गी गत समुद्भवे । एतावेते च सर्वे स्युर्गोत्रिण कश्यपाभिधा ’ ।

एवं चित्रगुप्तवंश्यानां चन्द्रसेनवंश्यानाञ्च क्षत्रिय- वदुपनयनवेदाधिकारे स्थिते कालवशात् तदन्वयजातानां- मुपनयनादिलोपात् ब्रात्यक्षत्रियत्वम् । ब्रात्यानाञ्चाकृत- प्रायश्चित्तानाम् उपनयनादिराहित्यात् शूद्रधर्मत्वम्

[illegible]र्त्तृत्वमिति [illegible] साधक [illegible] [illegible] प्रतीति [illegible] । [illegible] [illegible]ऽपि [illegible] तथा [illegible] । [illegible] [illegible] कारकमिति मतान्तर तदुक्तं हरिणा "[illegible] [illegible] तद्देशान्तरे । [illegible] कारक- [illegible] विदुरिति" । [illegible] कारकमि- ति [illegible], परन्तु क्रिया[illegible] [illegible] [illegible] करणादीनि [illegible] हरिणा "[illegible] [illegible] कारकं । व्यापारभेदापेक्षाया [illegible] इति । [illegible] [illegible] दर्शितोयथा- "कर्त्तुः [illegible], करणस्य क्रियाजनक[illegible], क्रिया[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] व्यापारोऽधिकरणस्य [illegible], [illegible]व्यापारोऽपादानस्येति" [illegible] [illegible] क्रियाजनकत्व [illegible] क्रिया- [illegible] [illegible] कटं करोतीत्यादौ च बुद्धिस्थ- घटादेरपि [illegible] [illegible] अतएव तेषु कर्त्तृत्वविवक्षया काष्ठं पचति, स्थाली पचति, ओदनः पच्यते इत्यादि प्रयोगः । अपादानस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] क्रियानिष्पादकत्वेऽपि न कर्त्तृत्वविवक्षा [illegible] [illegible] तदुक्तं महाभाष्ये "[illegible] करणाधिकरणकर्म्मणामेव कर्त्तृत्व[illegible] [illegible] कर्त्तृत्वानिदर्शनमादेति" ।

तच्च कारकं षड्विधम् अपादानसम्प्रदानकरणाधिकरण- कर्म्मकर्त्तृभेदात् । एतेषान्तु एकस्यां क्रियायामुभयप्राप्तौ "विप्रतिषेधे परं कार्य्यम्" इत्युक्तेः [illegible] तदुक्तं हरिणा --"अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्म्मणाम् । कर्त्तुश्चोभयसम्प्राप्तौ परमेव प्रवर्त्तते" इति । गुण- प्रधानक्रिययोरेकस्मिन् द्रव्ये उभयशक्तिप्रसङ्गे तु "प्रधा- नेन व्यपदेशा भवन्तीति" न्यायात् कार्य्यस्य प्रधानानु- गामित्वात् प्रधानशक्तिबोधिकैव विभक्तिर्व्वीयते गुण- क्रियाशक्तिस्तु तात्पर्य्यवशादेव तत्र प्रतीयते तदुक्तं हरिणा "प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् । शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यति । प्रधानविषया [illegible] प्रत्ययेनाभिधीयते । यथा गुणे तथा तद्वद्गुणापि [illegible]धीयते" इति अत्र [illegible] गच्छतीत्येव प्रयोगः ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] पदार्थस्य [illegible] [illegible] कारक- [illegible] इति [illegible] [illegible]ऽपि न इति [illegible] क्रियान्वयित्वात् । [illegible] [illegible] दर्शितं यथा "[illegible] च एष् द्विधा च [illegible] । [illegible] [illegible] कारकम् । [illegible] [illegible] [illegible] द्विविधोऽपि [illegible] विभाग [illegible] [illegible] भासते च [illegible] [illegible] कारकम् । [illegible] पतति, [illegible] इत्यादौ, ब्राह्मणाय ददाति, पुत्राय [illegible] इत्यादौ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]त्यादौ [illegible] पचति [illegible] इत्यादौ, ग्रामं गच्छति चैत्रः [illegible]त्यादौ [illegible] पच्यते घटेन भूयते इत्यादौ च पत- [illegible] [illegible] [illegible] विभागादि [illegible] भासते इति [illegible] [illegible] विभागादि [illegible] भासते सार्थबोधकतया [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स एव [illegible] धात्वर्थे कारकतया व्यपदिश्यते, तेन वृक्षात् पततीत्यादौ इत्यादेरपि पतनादिक्रियायामपादानादिकारकत्वव्यव- हारः । [illegible] पचतीत्यादौ क्रियायां प्रकारीभूतोऽपि [illegible] कारकं [illegible], द्वितीया तु तत्र [illegible] [illegible] [illegible] तत्पुरुषो [illegible] इत्यादिरहितोऽपि षष्ठ्यर्थस्तु सम्बन्धो न धात्वर्थे प्रकारीभूय भासते, [illegible] [illegible] इत्यत सम्बन्धो न कारकं, न वा तदर्थिकापि षष्ठ्यादि कारकविभक्तिः । अतएव "क्रिया- प्रकारीभूतोऽर्थः कारकं तच्च षड्विधम् । कर्त्तृकर्म्मादि- भेदेन, शेषः सम्बन्ध इष्यत" इति शाब्दिका वदन्ति" । "कारकव्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः" "कारक प्रथमो- [illegible]" इति च भर्त्तृहरिः । ४कर्त्तृमात्रे त्रि० मेदि० । "दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः" गीता । [illegible] कारक [illegible]" वोपदेव [illegible] [illegible] । ५[illegible] । तद्योगे कर्म्मणि न षष्ठी [illegible] कारको [illegible] प्रयोगः । "[illegible] [illegible]" पा० इत्यधिकारे तस्य विधानेन तदर्थस्य क्रियायामेवान्वय. [illegible]

[illegible]

कायिका [illegible]

कार [illegible]

कारक [illegible]

स्वभावारब्धदा दृष्टादिष्टेति चेत् नैवं दोषः, क्षित्यादि
कारणं कार्यसंपादनात्मकत्वेन विभाव्य यद्वा
व्याघातावधिकतया निरस्तत्वात् । तदेव व्याघातेन
शङ्कायाःस्थगिते व्याघाताददो नाशदेव तदुक्तम्
"व्याघातावधिराशङ्केति" तथाहि तदुत्पत्तिनियमेन कार्य-
कारणभावो निर्णीयते तदुत्पत्तिनियमश्च कार्यहेत्वोः
प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भपञ्चकनिमित्तक । कार्यस्योत्पत्तेः
प्रागनुपलम्भः । कारणोपलम्भे सति उपलम्भः २ उपल-
म्भस्य पश्चात् कारणानुपलम्भात् ३ अनुपलम्भः ४, ५ इति पञ्च-
क एष्वा धूमधूमध्वजयोः कार्यकारणभावो निर्णीयते" ।

कारणत्वञ्च नियतपूर्ववर्त्तित्वम् तच्च कार्याव्यवहितप्राक्-
क्षणावच्छेदेन कार्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगि-
त्वमिति नैयायिका मन्यन्ते । तच्च खण्डने न वेति
उत्प्रेक्ष्य खण्डने श्रीहर्षखण्डने निराकृतं यथा

"ननु तदसत्ताविशेषात्तत्कार्यं प्राग्वदापि प्रसङ्गः, न
कार्येरादृशसत्तासम्बन्धात् प्रागपीयत्ताविशेषात्तथापि
किं प्राक्तदा कार्यजन्म? । अथ न मम तदानीन्तन साम-
ग्रीसत्त्वं तदातनस्य कार्यजन्मनो नियामकं किन्तु तत्
प्राक् सामग्रीसत्त्वं तथादर्शनात् । तर्हि ममापि कालान्त-
रव्यवहितं तदसत्त्वं तदातनकार्यजन्मनो नियामकं तथा-
दर्शनादेव । मम तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्यजन्म-
नियामकमिति चेत् न, समसमयत्वादागन्तुकत्वाद्यविशेषेण
नियम्यनियामकव्यवस्थानुपपत्तेः तस्मादव्यवहितस्यापि एव
सामग्र्यास्तदा कार्यनियमोऽभ्युपेयः तथादर्शनादि-
त्येव मन्तव्यम् । तथा च समः समाधिः । तथापि कार्य-
जन्मकालस्य कोविशेषः । अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि
विशेषान्तरतः कालस्य स्यादिति अपर्यवसानमेव पर्य-
वस्येत्, तद्भावात् स्वभावतः । तथापि तत्कालस्यानुगतं किं
रूपम्? इति चेत् रूपान्तरवतोऽपि किं रूपम्? इत्यपि
पर्यनुयोगस्यानुवृत्तेः । किञ्च "अनन्तर्भावितसत्त्वस्य कारणस्य
तदसत्त्वम् । नान्तर्भावितसत्त्वस्य चेत् कारणं तदसत्त्वतः" ।
तथाप्यन्तर्भूतसत्त्वस्य यदि कारणत्वं तदा सविशिष्टे स्वसत्त्व-
रूपतः साध्यत्वमापादयति । विशिष्टस्यार्थान्तरत्वेऽपि च
यस्मिन् सत्यसत्त्वव्यतिरेकवत् सविशिष्टे स्वसत्त्वव्यतिरेक-
नियमदर्शनात् न चैव सत्ता तस्मिन्निति अन्यसत्तया सत्ता-
विशिष्टस्याभ्युपगमे तामसविशेष्य कारणत्वमभ्युपगन्तु
सर्वथैव कारणमसत्त्वं वक्ष्यति । अपरापरसत्तानिवे-
शने चापर्यवसानमेव । न च सत्ताभेदादनन्यसत्त्वेनेत्यपि
पादयमानिका निरासाय, सत्ताभेदे हि वस्तुद्वयसंसारात्
गगनमिवस्थानमसिद्ध न घटगापि सत्ता न स्यादिति कस्य-
चिद्विनिष्टतो पूर्वमपि ते सहमिति कठतरम् । न च
तदुपपत्तौ पनमाय यत्नि, भिन्नामप्यनुगतबुद्ध्याद्यावान्-
परेऽभिनिवृत्ता तया जातिमात्राय जलाञ्जलिर्दत्तैव ।
मा भूदनुगतिः स्वदपतत्र्यैतिः च वदन् तद्धर्मिणो कार-
णता कथमनुगमयितासि? । किञ्च स्वरूपसत्त्व स्वरू-
पात् घटाद्यात्मनो नाधिकसत्तोऽपि स्वरूप स्वरूपमेव
न इष्यते घटादिर्न घटादि तथा सति घटादिर्धर्मिण्यपि न
स्यात् असतोऽघटादित्वात् । यत् तदपि सत्तामनन्त-
र्भाव्य कारणं, तदानीमसदपि तत्तदास्तु सत्तासत्त्वयोः
कारणकोट्यप्रवेशाविशेषात् । अथ न सत्ता कारण-
कोटिनिविष्टा किन्तु कारणत्वं यत्र नियतपूर्वसत्ता हि
कारणतासम्पत्तिरिति मन्यसे तर्हि सत्वसे सैव कारणतास्तु
तर्हि कारणसत्तामभ्युपगतवानसीति महत्यां प्रमाणमिति
चेत् भाषानवबोधात् सत्तामसतीमभ्युपगच्छतोऽपि सत्ता किं
त्वयाभ्युपगतैव? अन्यथा कार्यस्य नीतिस्त्वमपि किं सत्ता-
नन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि? नहि च, पूर्वसत् क्वापि
सत्तात्यागो वा असत्त्वस्य वा सर्वस्वापह्न स्यात् अपसाऽवि-
शेषात् । असत्त्वाविशेषे कारणनियमः कथं स्यात् इति चेत्
सत्ताविशेषेऽपि तुल्यत्वात् । सत्त्वेऽप्यन्वयाद्यविधानं तस्य
तज्जातीयस्य वा तत्पक्षे तदसत्त्वाविशेषात् व्यतिरेकं पर,
सोऽप्यनियतो यदा कारणाभावस्तदा कार्याभावस्यानभ्य-
भ्युपगमात् नित्यासत कारणस्यागन्तु एव कदाचित्कार्योत्-
पादात् अन्ययस्तु, न कदाचिदपीति चेत् तुल्यत्वात् ।
अन्ययोनास्तीत्यभ्युपगच्छतापि अन्वयोपगमात् । अन्वय-
स्यापि सत्तान्तर्भावे कथितदोषापत्तेः, एतेन "यागा-
मोदकप्रभ ये ये घोपार्जितमोदका । इत्यादीर्व्य विपा-
कादि तेषां तत्त्व भवन्ति" इत्यस्यापि बाधकत्वमागा-
मोदकायते । सत्तामनतीवान्तर्भाव्यार्थे मत्यादेर्भावात्
यागामोदकादिनापि च इत्यादीर्व्यविपाकादिजननात्
तदसत्त्वस्य कारणं स्यात्? इति चेत् सत्तामन्तर्भाव्य कार्य-
त्वोपगमे कारणत्वकालेऽपि उक्तदोषस्यानन्तर्भावे चाऽविशे-
षस्य पूर्ववदापत्तेः तथाह् "पूर्वसत्त्वस्य नियमे हेतुत्वे
संख्य एव नौ । हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा" ।
चार्वाक मतिवन्दिपदस्थ अथ पुनरस्तु कारणत्वमव-
धेयम्? प्राक्सत्त्वनियमस्य विशेषणस्याभ्युपगमादिति चेत्
इदमनुगतनियतं प्राक् सदिति बुद्ध्या विशेषात् । भ्रान्त्यैव-

[illegible] [१८८५ निर्दिष्ट

कारकदीपक न० [illegible]

कारकविभक्ति स्त्री० [illegible]

कारङ्कर त्रि० [illegible]

कारकुलीय [illegible]

कारज त्रि० [illegible]

कारण्ड पु० [illegible]

कारन् न० [illegible]

[illegible]

व्यभिचारशङ्का दुष्परिहरेति चेत् नैवं दोषः, विनापि कारणं कार्य्यमुत्पद्यतामित्येव शिङ्कायाः व्याघातावधिकतया निवृत्तत्वात्। तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने व्याघातादयो नावतरेयुः तदुक्तम् "व्याघातावधिराशङ्केति" तस्मात्तदुत्पत्तिनियमेन व्यभिचाराभावो निर्णीयते तदुत्पत्तिनिश्चयश्च कार्य्यहेत्वोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भपञ्चकनिबन्धनः। कार्य्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः१ कारणोपलम्भे२ सति उपलम्भः ३ उपलब्धस्य पश्चात् कारणानुपलम्भात् ४ अनुपलम्भः ५ इति पञ्चकारण्या धूमधूमध्वजयोः कार्य्यकारणभावो निर्णीयते"।

कारणत्वञ्च नियतपूर्व्ववर्त्तित्वं तच्च कार्य्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्य्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमिति नैयायिका मन्यन्ते। तच्च सत्त्वगर्भं न वेति सन्देहे सत्त्वगर्भं श्रीहर्षखण्डने निराकृतं यथा

"ननु तदसत्ताविशेषात्तत्कार्य्यं स्यादन्यदापि प्रसङ्गः, न कार्य्यस्यादावसत्ताक्षणवदन्यदापि सामग्रीसत्ताऽविशेषात्तथापि किं नान्यदा कार्य्यजन्म?। अथ न मम तदानीन्तनसामग्रीसत्त्वं तदातनस्य कार्य्यजन्मनो नियामकं किन्तु तत्प्राक् सामग्रीसत्त्वं, तथादर्शनात्। तर्हि ममापि कालान्तरस्यापि तदसत्त्वं तदातनकार्य्यजन्मनो नियामकं, तथादर्शनादेव। मम तदव्यवहितोत्तरस्य तदा कार्य्यजन्मनियामकमिति चेत् न असमसमयत्वादागन्तुकत्वाद्यविशेषेण नियम्यनियामकव्यवस्थानुपपत्तेः तस्मादन्यदास्थाया एव सामग्र्यास्तदा कार्य्यनियमोऽभ्युपेयः तथादर्शनादित्येव मन्तव्यम्। तथा च समः समाधिः। तथापि कार्य्यजन्मकालस्य कोविशेषः। अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि विशेषान्तरवत् कालस्य स्यादिति अपर्य्यवसानमेव पर्य्यवस्येत्, तत्काल इत्याकलय। तथापि तत्कालस्यानुगतं किं रूपम्? इति चेत् रूपान्तरवतोऽपि किं रूपम्? इत्यपि पर्य्यनुयोगस्यानुवृत्तेः। किञ्च "अन्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कारणं तदसत्ततः। नान्तर्भावितसत्त्वञ्चेत् कारणं तदसत्ततः"। तथाह्यन्तर्भूतसत्त्वं यदि कारणत्वं तदा स्वविशिष्टे स्ववृत्तित्वमेव आश्रयत्वमापादयति। विशिष्टस्यार्थान्तरत्वेऽपि च स्वस्मिन् स्ववृत्तिव्यतिरेकवत् स्वविशिष्टे स्ववृत्तिव्यतिरेकनियमदर्शनात् न सैव सत्ता तद्विशिष्टेति अन्यस्यास्तत्सा-विशिष्टवृत्त्यभ्युपगमे तामपरित्यज्य कारणत्वमभ्युपगन्तुं शक्यमेव कारणसत्त्वस्यावसति। अपरापरसत्ताभिषेकगमे चापर्य्यवसानमेव। न च सत्ताभेदानन्त्यमस्त्येवेत्यपि पादप्रसारिका निस्सारय, सत्ताभेदे हि सद्बुद्धिव्यवहारानुगमनिबन्धनलक्षणप्रथमापि सत्ता न स्यादिति सत्त्वबुद्धिमिच्छतो मूलमपि ते नष्टमिति कष्टतरम्। न च स्वरूपसत्तोपगमाय स्वस्ति, भिन्नामप्यनुगतमुद्राद्याधानपदेऽभिषिञ्चता त्वया जातिमात्राय जलाञ्जलिर्वितीर्णेति। मा भूदनुगतिः स्वरूपसत्त्वस्येति च वदन् तद्गर्भिणीं कारणतां कथमनुगमयितासि?। किञ्च स्वरूपसत्त्वं स्वरूपात् घटाद्यात्मनो नाधिकमसतोऽपि स्वरूपं स्वरूपमेव न त्यजत् घटादिर्न घटादि तथा सति घटादिर्न्यपि न स्यात् असतोऽघटादित्वात्। अथ सदपि सत्तामनन्तर्भाव्य कारणं, तदानीमसदपि तत्तथास्तु सत्त्वासत्त्वयोः कारणकोट्यप्रवेशाविशेषात्। अथ न सत्ताकारणकोटिनिविष्टा किन्तु कारणस्य सत्त्वं नियतपूर्व्वसत्ता हि कारणताप्यन्ये इति मन्यसे तर्हि मन्यसे सैव कारणतास्तु तर्हि कारणसत्तामभ्युपगतवानसीति यष्टकुट्या प्रभातमिति चेन्न भावानवबोधात् सत्तामसतोऽभ्युपगच्छताऽपि सत्ता किं मयाभ्युपगतैव? अन्यथा कालावसर्पीति त्वमपि किं सत्तान्तत्त्वतामन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि? नत्वेव, पूर्ववत् क्वापि सत्तात्यागो वा अनवस्थाया पर्य्यवसानं स्यात् असत्ताऽविशेषात्। असत्त्वाविशेषे कारणनियमः कथं स्यात् इति चेन्न सत्ताविशेषेऽपि तुल्यत्वात्। सत्त्वेऽप्यन्वयाद्यनुविधानं तस्य तज्जातीयस्य वा त्वत्पक्षे असत्त्वाविशेषात् व्यतिरेकः परं, सोऽप्यनियतो यदा कारणाभावस्तदा कार्य्याभावाभ्युपगमात् नित्यासत्कारणस्यासत्त्वस्य कदाचित्कार्य्योत्पादात् अन्वयस्तु न कदाचिदपीति चेन्न तुल्यत्वात्। अन्वयोनास्तीत्यभ्युपगच्छतापि अन्वयोपगमात्। अन्वयस्यापि सत्तान्तर्भावे कथितदोषापत्तेः, एतेन "आकाशमोदकाख्या ये ये चोपार्ज्जितमोदकाः। रसवीर्य्यविपाकादि तेषां तुल्यं प्रसज्यते" इत्यस्यापि बाधकत्वमाकाशमोदकायते। सत्तान्तर्भावानन्तर्भावाभ्यां प्रत्याख्यानात् आकाशमोदकादिनापि च रसवीर्य्यविपाकादिजननात् तदसत्कथं कार्य्यं स्यात्? इति चेन्न सत्तामन्तर्भाव्य कार्य्यत्वोपगमे कारणत्वकालेऽपि उक्तदोषस्यानन्तर्भावे वाऽविशेषस्य पूर्व्ववदापत्तेः तस्मात् "पूर्व्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ। हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा"। आस्तां प्रतिबन्दिप्रपञ्चः अथ पुनरसत् कारणमवधियम्? प्राक्सत्त्वनिगमस्य विशेषस्याभ्युपगमादिति चेन्न इदमनुगतनिरुक्तं प्राक् सदिति मुद्रा विशेषात्। भ्रान्त्यैव-

[illegible] । [illegible] [१८८४ [illegible]

कारकदीपक न [illegible]

कारकविभक्ति स्त्री [illegible] । कारक [illegible]

"[illegible]" [illegible] ।

कारक त्रि [illegible] । [illegible]

कारकुलीय [illegible]

[illegible] ।

कारण त्रि [illegible]

[illegible] ।

कारण न [illegible]

[illegible]

[illegible]

"[illegible]" ।

कारण न [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ।

"[illegible]" [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

"[illegible]" [illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

"[illegible]"

[illegible]

पारस्थय पूर्वम् [illegible] महात्मा [illegible] लिप्सया । तदेव । [illegible] भा० आ० २२३ । २२४ अ० । तत्र

"ततः कदाचित् कौन्तेयः [illegible] भारतर्षभ । [illegible] सुहृत्तानि [illegible] । [illegible] कौन्तेयस्य सह सत् तावत् । [illegible] [illegible] । [illegible] पीतवस्त्र [illegible] । पाण्डव [illegible] तत् । भारत [illegible] कौन्तेय [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । तत्र [illegible] । वैशम्पायन उवाच । तेषां [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । न समादाय कौन्तेय [illegible] । [illegible] । [illegible] कौऽर्जुनेन [illegible] । [illegible] । [illegible] दिव्यरूपा मनोरमा । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । कौन्तेय । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । तत [illegible] माधव [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] भारत । [illegible] । [illegible] । स च [illegible] मनो वीर । [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । वैशम्पायन उवाच । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । क नु नाम? [illegible] । [illegible] । [illegible] भारत । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । वैशम्पायन उवाच । [illegible] । [illegible] ।

कारन्धम नृपम्" तत्रैव २५० । मरुत्तस्य कारन्धमिति विशेषणात् । तत्सन्देहस्य । ३नारीतीर्थभेदे म० तत्तीर्थप्रादुर्भावादि भा० आ० २१७ । १८अ० । यथा

"ततः समुद्रे तीर्थानि दक्षिणे भरतर्षभ । अभ्यगच्छत् सुपुण्यानि शोभितानि तपस्विभिः । वर्ज्जयन्ति स्म तीर्थानि पञ्च तत्र तु तापसाः । आचीर्णानि यान्यासन् पुरस्तात्तु तपस्विभिः । अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमञ्च सुपावनम् । कारन्धमं प्रसन्नञ्च हयमेधफलञ्च तत् । भारद्वाजस्य तीर्थन्तु पापप्रशमनं महत् । एतानि पञ्च तीर्थानि ददर्श कुरुसत्तमः । विविक्तान्युपलक्ष्याथ तानि तीर्थानि पाण्डवः । दृष्ट्वा च वर्ज्ज्यमानानि मुनिभिर्धर्म्मबुद्धिभिः । तपस्विनस्ततोऽपृच्छत् प्राञ्जलिः कुरुनन्दनः । तीर्थानीमानि वर्ज्ज्यन्ते किमर्थं ब्रह्मवादिभिः । तापसा ऊचुः । ग्राहाः पञ्च वसन्त्येषु हरन्ति च तपोधनान् । अत एतानि वर्ज्ज्यन्ते तीर्थानि कुरुनन्दन ॥ वैशम्पायन उवाच । तेषां श्रुत्वा महाबाहुर्वार्य्यमाणस्तपोधनैः । जगाम तानि तीर्थानि द्रष्टुं पुरुषसत्तम । ततः सौभद्रमासाद्य महर्षेस्तीर्थमुत्तमम् । विगाह्य सहसा शूरः स्नानं चक्रे परन्तप । अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्तर्जलचरो महान् । जग्राह चरणे ग्राहः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् । स तमादाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम् । उदतिष्ठन्महाबाहुर्बलेन बलिनां वरः । उत्कृष्ट एव ग्राहस्तु सोऽर्ज्जुनेन यशस्विना । बभूव नारी कल्याणी सर्व्वाभरणभूषिता । दीप्यमाना श्रिया राजन् । दिव्यरूपा मनोरमा । तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । तां स्त्रियं परमप्रीत इदं वचनमब्रवीत् । का वै त्वमसि कल्याणि ! कुतो वासि जलेचरी । किमर्थञ्च महत् पापमिदं कृतवती पुरा ? । वर्गोवाच । अप्सरास्मि महाबाहो ! देवारण्यविहारिणी । इष्टा धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम महाबल । । मम सख्यश्चतस्रोऽन्याः सर्व्वाः कामगमाः शुभाः । ताभिः सार्द्धं प्रयातास्मि लोकपालनिवेशनम् । ततः पश्यामहे सर्व्वा ब्राह्मणं संशितव्रतम् । रूपवन्तमधीयानमेकमेकान्तचारिणम् । तस्य वै तपसा राजंस्तद्वनं तेजसा वृतम् । आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं सर्व्वं व्यकाशयत् । तस्य दृष्ट्वा तपस्तादृग्रूपञ्चाद्भुतमुत्तमम् । अवतीर्णाः स्म तं देशं तपोविघ्नचिकीर्षया । अहञ्च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता । यौगपद्येन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारत । । गायन्त्योऽथ हसन्त्यश्च लोभयन्त्यश्च तं द्विजम् । स च नास्मासु कृतवान् मनो वीर ! कथञ्चन । नाकम्पत महातेजाः स्थितस्तपसि निर्म्मले । सोऽशपत् कुपितोऽस्मांस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियर्षभ ! । ग्राहभूता जले यूयं चरिष्यथ शतं समाः । । वर्गोवाच । ततो वयं प्रव्यथिताः सर्व्वा भारतसत्तम । । अयाम शरणं विप्रं तं तपोधनमच्युतम् । रूपेण वयसा चैव कन्दर्पेण च दर्पिताः । अयुक्तं कृतवत्यः स्म क्षन्तुमर्हसि नो द्विज ! । एष एव वधोऽस्माकं सुपर्य्याप्तस्तपोधन ! । यद्वयं संशितात्मानं प्रलोब्धुं त्वामिहागताः । अवध्यास्तु स्त्रियः सृष्टा मन्यन्ते धर्म्मचारिणः । तस्माद्धर्म्मेण वर्द्धस्व नास्मान् हिंसितुमर्हसि । सर्व्वभूतेषु धर्म्मज्ञ ! मैत्रो ब्राह्मण उच्यते । सत्यो भवतु कल्याण एष वादो मनीषिणाम् । शरणञ्च प्रपन्नानां शिष्टाः कुर्व्वन्ति पालनम् । शरणं त्वां प्रपन्नाः स्म तस्मात्त्वं क्षन्तुमर्हसि । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स धर्म्मात्मा ब्राह्मणः शुभकर्म्मकृत् । प्रसादं कृतवान् वीर ! रविसोमसमप्रभः । ब्राह्मण उवाच । शतं शतसहस्रन्तु सर्व्वमक्षय्यवाचकम् । परिमाणं शतं त्वेतन्नैतदक्षय्यवाचकम् । यदा च वो ग्राहभूता गृह्णन्तीः पुरुषान् जले । उत्कर्षति जलात्तस्मात् स्थलं पुरुषसत्तमः । तदा यूयं पुनः सर्व्वाः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यथ । अनृतं नोक्तपूर्व्वं मे हसतापि कदाचन । तानि सर्व्वाणि तीर्थानि ततः प्रभृति चैव ह । नारीतीर्थानि नाम्नेह ख्यातिं यास्यन्ति सर्व्वशः । पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिणाम् । वर्गोवाच । ततोऽभिवाद्य तं विप्रं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । अचिन्तयामापसृत्य तस्माद्देशात् सुदुःखिताः । क्व नु नाम ? वयं सर्व्वाः कालेनाल्पेन तं नरम् । समागच्छेम यो नस्तद्रूपमापादयेत् पुनः । ता वयं चिन्तयित्वैव मुहूर्त्तादिव भारत । । दृष्टवत्यो महाभागं देवर्षिमुत नारदम् । सम्प्रहृष्टाः स्म तं दृष्ट्वा देवर्षिममितद्युतिम् । अभिवाद्य च तं पार्थ ! स्थिताः स्मो व्रीडिताननाः । स नोऽपृच्छद्दुःखमूलमुक्तवत्यो वयञ्च तत् । श्रुत्वा तत्र यथावृत्तमिदं वचनमब्रवीत् । दक्षिणे सागरानूपे पञ्च तीर्थानि सन्ति वै । पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत मा चिरम् । तत्राशु पुरुषव्याघ्रः पाण्डवेयो धनञ्जयः । मोक्षयिष्यति शुद्धात्मा दुःखादस्मान्न संशयः । तस्य सर्व्वा वयं वीर ! श्रुत्वा वाक्यमिहागताः । तदिदं सत्यमेवाद्य मोक्षिताहं त्वया कृतम् । एतास्तु मम ताः सख्यश्चतस्रोऽन्या जले स्थिताः । कुरु कर्म्म शुभं वीर ! एताः सर्व्वा विमोक्षय । वैशम्पायन उवाच । ततस्ताः पाण्डवश्रेष्ठः सर्व्वा एव विशाम्पते । । तस्माच्छापाददीनात्मा मोक्षयामास वीर्य्यवान् ।

कारन्धम नृपम्” तत्रैव २य० गदृत्तस्य कारन्धमभिति विशेषणात्। तस्येदमण्। २नारीतीर्थभेदे न० तत्तीर्थ-प्रादुर्भावादि भा० आ० २१०,१८अ०। यथा

“तत समुद्रे तीर्थानि दक्षिणे भरतर्षभः। अभ्यगच्छत् सुपुण्यानि शोभितानि तपस्विभिः। वर्ज्जयन्ति स्म तीर्थानि पञ्च तत्र तु तापसाः। आचीर्णानि तु यान्यासन् पुरस्तात्तु तपस्विभिः। अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमञ्च सुपावनम्। कारन्धमं प्रसन्नञ्च हयमेधफलञ्च तत्। भारद्वाजस्य तीर्थन्तु पापप्रशमनं महत्। एतानि पञ्च तीर्थानि ददर्श कुरुसत्तमः। विविक्तान्युपलक्ष्याथ तानि तीर्थानि पाण्डव। दृष्ट्वा च वर्ज्ज्यमानानि मुनिभिर्धर्म्मबुद्धिभिः। तपस्विनस्ततोऽपृच्छत् प्राञ्जलिः कुरुनन्दन। तीर्थानीमानि वर्ज्ज्यन्ते किमर्थं ब्रह्मवादिभिः। तापसा ऊचुः। ग्राहाः पञ्च वसन्त्येषु हरन्ति च तपोधनान्। अत एतानि वर्ज्ज्यन्ते तीर्थानि कुरुनन्दन॥ वैशम्पायन उवाच। तेषां श्रुत्वा महाबाहुर्वार्य्यमाणस्तपोधनैः। जगाम तानि तीर्थानि द्रष्टुं पुरुषसत्तमः। ततः सौभद्रमासाद्य महर्षेस्तीर्थमुत्तमम्। विगाह्य सहसा शूरः स्नानं चक्रे परन्तप। अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्तर्जलचरो महान्। जग्राह चरणे ग्राहः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम्। स तमादाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम्। उदतिष्ठन्महाबाहुर्बलेन बलिनां वरः। उत्कृष्ट एव ग्राहस्तु सोऽर्ज्जुनेन यशस्विना। बभूव नारी कल्याणी सर्व्वाभरणभूषिता। दीप्यमाना श्रिया राजन्! दिव्यरूपा मनोरमा। तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः। तां स्त्रियं परमप्रीत इदं वचनमब्रवीत्। का वै त्वमसि कल्याणि! कुतो वासि जलेचरी। किमर्थञ्च महत् पापमिदं कृतवती पुरा?। नार्य्युवाच। अप्सरास्मि महाबाहो! देवारण्यविहारिणी। इष्टा धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम महाबल!। मम सख्यश्चतस्रोऽन्याः सर्व्वाः कामगमाः शुभाः। ताभिः सार्द्धं प्रयातास्मि लोकपालनिवेशनम्। ततः पश्यामहे सर्व्वा ब्राह्मणं संशितव्रतम्। रूपवन्तमधीयानमेकमेकान्तचारिणम्। तस्य वै तपसा राजन् तद्वनं तेजसा वृतम्। आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं सर्व्वं व्यकाशयत्। तस्य दृष्ट्वा तपस्तादृग् रूपञ्चाद्भुतमुत्तमम्। अवतीर्णाः स्म तं देशं तपोविघ्नचिकीर्षया। अहञ्च सौरभेयी च सामीची बुद्बुदा लता। यौगपद्येन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारत!। गायन्त्योऽथ हसन्त्यश्च लोभयन्त्यश्च तं द्विजम्। स च नास्मासु कृतवान् मनो वीर! कथञ्चन। नाकम्पत महातेजाः स्थितस्तपसि निर्म्मले। सोऽशपत् कुपितोऽस्मांस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियर्षभ!। ग्राहभूता जले यूयं चरिष्यथ शतं समाः॥ वर्गोवाच। ततो वयं प्रव्यथिताः सर्व्वा भरतसत्तम!। अयाम शरणं विप्रं तं तपोधनमच्युतम्। रूपेण वयसा चैव कन्दर्पेण च दर्पिताः। अयुक्तं कृतवत्यः स्म क्षन्तुमर्हसि नो द्विज!। एष एव वधोऽस्माकं सुपर्य्याप्तस्तपोधन!। यद्वयं संशितात्मानं प्रलोब्धुं त्वामिहागताः। अवध्यास्तु स्त्रियः सृष्टा मन्यन्ते धर्म्मचारिणः। तस्माद्धर्म्मेण धर्म्मज्ञ नास्मान् हिंसितुमर्हसि। सर्व्वभूतेषु धर्म्मज्ञ! मैत्रो ब्राह्मण उच्यते। सत्यो भवतु कल्याण एष वादो मनीषिणाम्। शरणञ्च प्रपन्नानां शिष्टाः कुर्व्वन्ति पालनम्। शरणं त्वां प्रपन्नाः स्म तस्मात्त्वं क्षन्तुमर्हसि। वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तः स धर्म्मात्मा ब्राह्मणः शुभकर्म्मकृत्। प्रसादं कृतवान् वीर! रविसोमसमप्रभः। ब्राह्मण उवाच। शतं शतसहस्रन्तु सर्व्वमक्षय्यवाचकम्। परिमाणं शतं त्वेतन्नेदमक्षय्यवाचकम्। यदा च वो ग्राहभूता गृह्णन्तीः पुरुषान् जले। उत्कर्षति जलात्तस्मात् स्थले पुरुषसत्तमः। तदा यूयं पुनः सर्व्वाः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यथ। अनृतं नोक्तपूर्व्वं मे हसतापि कदाचन। तानि सर्व्वाणि तीर्थानि ततः प्रभृति चैव ह। नारीतीर्थानि नाम्नेह ख्यातिं यास्यन्ति सर्व्वशः। पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिणाम्। वर्गोवाच। ततोऽभिवाद्य तं विप्रं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्। अचिन्तयामापसृत्य तस्माद्देशात् सुदुःखिताः। क्व नु नाम? वयं सर्व्वाः कालेनाल्पेन तं नरम्। समागच्छेम यो नस्तद्रूपमापादयेत् पुनः। ता वयं चिन्तयित्वैव मुहूर्त्तादिव भारत!। दृष्टवत्यो महाभागं देवर्षिमुत नारदम्। सम्प्रहृष्टाः स्म तं दृष्ट्वा देवर्षिममितद्युतिम्। अभिवाद्य च तं पार्थ! स्थिताः स्म व्रीडिताननाः। स नोऽपृच्छद्दुःखमूलमुक्तवत्यो वयञ्च तत्। श्रुत्वा तत्र यथावृत्तमिदं वचनमब्रवीत्। दक्षिणे सागरानूपे पञ्च तीर्थानि सन्ति वै। पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत मा चिरम्। तत्राशु पुरुषव्याघ्रः पाण्डवेयो धनञ्जयः। मोक्षयिष्यति शुद्धात्मा दुःखादस्मान्न संशयः। तस्य सर्व्वा वयं वीर! श्रुत्वा वाक्यमिहागताः। तदिदं सत्यमेवाद्य मोक्षिताहं त्वया कृतम्। एतास्तु मम ताः सख्यश्चतस्रोऽन्या जले स्थिताः। कुरु कर्म्म शुभं वीर! एताः पापाद्विमोक्षय। वैशम्पायन उवाच। ततस्ताः पाण्डवश्रेष्ठः सर्व्वा एव विशाम्पते!। तस्माच्छापाददीनात्मा मोक्षयामास वीर्य्यवान्।

[illegible]

४ निरर्गलश्लोके कलान्तरेण मङ्गलप्रापकश्लोकभेदे । ५ गिलितस्वभावायाम् मेदि० । ६हस्तिभेदे (हद) रमानाथ ।

कारित स्त्री कृ-णिच्-कर्मणि क्त । १कारणाय गोरिते । "निश्च शरीरवध्यप्रमक्षणीयामपर च । कारितास्ते यतो ऽतस्त्वाम्" देवीमा० । २अधमर्णेन स्वकार्यसिद्धये नियतवृद्धेरङ्गीकृताधिकवृद्धौ स्त्री "वृद्धि सा कारिता नाम यस्मिं केन स्वय कृता" मिता० मा० वृहति । "ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका सम्प्रकीर्त्तिता । आपत्काले कृता नित्य सा तु स्यात् कारिता मता" कात्या० ।

कारी स्त्री कृ-हिंसायाम् इञ् स्त्रियां ङीप् । कण्टकारिवृक्षे राजनि० । तस्याः कण्टकावितत्वेन हिंसासाधनत्वात् रोगहिंसाकारकत्वाद्वा तथात्वम् ।

कारीर न० करीरस्यावयव कारड भवा वा पलाशा० अञ् । १करीरस्य काण्डे २तत्पुष्पफलादौ च ।

कारीरी स्त्री क जलस्ततः ईरयति ईर-णिच् कार सजलमेघमीरयति ईर-अण् उप० स० गौ० ङीप् । वर्षहेतौ इष्टिभेदे । "वर्षकामेष्टि कारीरी" "तस्यां सति त्व पाञ्चमध्वरमीडे अग्नि स्वरम नमोभिरिति धाय्या" आश्व० श्रौ० २।१३।१।१७ । "वर्षकामस्य कारीरी नाम इष्टि कार्या । तस्याम्-कारीर्याम् । अत्र मरुद्देवत्याया याज्यामात् अन्यदा इयमेव कारीरी एकदैवत्या भवति तस्यामपि साप्यायेत तस्यां पञ्चमिति" नारा० । आरब्धायां कारीर्यां कृतार्द्धायां वर्षणे सति सा समापनीया न वेति सन्देहे कात्या० श्रौ० १।२।२२ सू० निर्णीत यथा "इष्टे तत्परिसमापनम्" कृतार्द्धायामिष्टौ वर्षणे इष्टे सति तत्परिसमापनमेव कर्म कर्त्तव्य यतपरिसमाप्य महते वर्षणे क्रियते । न तु इष्टौ इष्टायां किमप्यनुष्ठानाद्र परित्याज्यमिति । न च वर्षणं तत्र तस्या इष्टेः फलं, किन्तु कालस्वभावात् प्रतिबन्धकापगमाच्च स्वय प्रवृत्तम् इत्याशय "स०व्या० । अतएव जैमिनिना ६,२,१२, कर्मणि आरब्धे फलेच्छाराहित्ये, कथञ्चित् फलप्राप्तौ च आरब्धस्य काम्यकर्मणः समाप्यत्वमुक्त यथा "प्रक्रमात्तु नियुज्येतारम्भस्य निमित्तत्वादिति" व्याख्यात चेद शबरस्वामिना यथा "प्रजाकामो यजेत, ग्रामकामो यजेत"-इत्येवमादि कर्म समाम्नायते । तत्र सन्देहः-किं प्रक्रान्त नियोगत समापनीयम्, उतेच्छया कार्यं चेय वा ?-इति कुतः ? एव प्राप्त ?-नियोगत परिसमापयितव्यम्-इति । कुत.? एव हि श्रूयते,-इदकामो यजेत-इति, एव

तस्य व्याख्यातार अर्थम् उपदिशन्ति, 'उपक्रमप्रभृति अपवर्गपर्यन्तम् याग'-इति उपक्रमादारभ्य यावत् परिसमाप्ति -इत्येतावान् व्यापारविशेष तस्य अर्थ, न यथा पाक स्याग -इति । तत्र हि पाकशब्दात्मात्र निर्दिश्यते न आरभ्य परिसमापयितव्यम् । एव च व्याख्यातार्थे लौकिका अपि प्रतिपद्यन्ते, तत्र न आरम्भे पुरुषप्रयत्न' चोद्यते-इति गम्यते । यतो चोदित न नियोगत आरभन्ते, नियोगत पुन परिसमापयन्ति, तेन नोभे आरम्भपरिसमाप्ती शब्दार्थ किन्तर्हि ?-परिसमाप्ति शब्दार्थ परिसमाप्त्या ऽर्थप्राप्तत्वात् आरम्भस्य । तस्मात् परिसमाप्ति शब्दार्थ. -इति गम्यते । सा चेत् शब्दार्थ , सा कर्त्तव्यतया चोद्यते, आरम्भे नास्ति कर्त्तव्यतावचन' तेन न नियोगत आरम्भ , नियोगतस्तु परिसमाप्ति. । तेन उपक्रान्ते कर्मणि यदि चोयात् फलेच्छा, अपाप्नोति वा फल, तस्यामप्यवस्थायां, कर्त्तव्यमेव उपक्रान्तस्य परिसमापनम् । ननु अधिको योऽर्थः सोऽत्र कर्त्तव्यतयोच्यते' । नैतदेव, वाक्यार्थो हि स भवति, यागस्य तु कर्त्तव्यता श्रुत्या गम्यते । तस्मात् ग्रामकामेण याग आरब्धः परिसमापनीय ग्रामादिकामनावचन निमित्तत्वेन तदा भवति निमित्ते, च उत्पन्ने यत् कर्त्तव्यम्-इत्युच्यते, तद्विनष्टेऽपि निमित्ते कर्त्तव्यम्, न हि तद्विनष्टम् असुत्पन्न भवति, उत्पन्नमेव निमित्त न भाव तस्मात् वीतायामपि फलेच्छायाम् उपक्रान्त परिसमापयितव्यम । क्रियाया हि निमित्तम् आरम्भ सोऽपि परिसमाप्ते " इति ।

कारीरीष्टि प्रशस्य श्रूयते च । "यदि वर्षेत्तावत्येव जुहुयात्" "कारीरीमनुइष्टिः" सि०कौ० ।

कारीष न० करीषाणां समूह अण् । शुष्कगोमयसमूहे ।

कारीषगन्धि त्रि० कारीषस्येव गन्धोऽस्य इत्समा० । शुष्कगोमयसगन्धयुक्ते स्त्रियां ष्यङ् चाप् । कारीषगन्ध्या तस्या तत्पुरुषे पुत्रपत्योः परयो समा० दीर्घश्च । कारीषगन्धीपुत्र कारीषगन्धीपति । एव परमकारीषगन्धीपुत्र । उपसर्ज्जने तु न, अतिकारीषगन्ध्यापति । बन्धुशब्दे परे तु बहुव्रीहौ तथा वा, कारीषगन्ध्याबन्धु कारीषगन्धीबन्धु । एव कौमुदगन्ध्याशब्दस्यापि संप्रसारणदीर्घौ ।

कारु त्रि० कृ-उण् । १शिल्पिनि । "इति स्म सा कारुतरेण लेखित नलस्य च स्वस्य च सख्यमीक्षते" नैष० । "कारुभिला तु कर्माणि कारु पञ्चाप्त पश्चयेत्" कूर्मपु०

[illegible] ।

कारम्भमिन् [illegible] ।

कारपथ पुं देशभेदे । [illegible] ।

कारम [illegible] ।

कारम् [illegible] ।

कारमिहिका [illegible] ।

कारया [illegible] ।

कारयितृ [illegible] ।

कारव [illegible] ।

कारवल्ली [illegible] ।

कारवी [illegible] ।

कारवीय [illegible] ।

कारवेल्ल [illegible] ।

कारस्कर [illegible] ।

कारस्करटिका [illegible] ।

कारा [illegible] ।

कारागार [illegible] ।

कारागुप्त [illegible] ।

कारापथ पुं देशभेदे । [illegible] ।

कारायिका [illegible] ।

कारावुनी [illegible] ।

कारि [illegible] ।

कारिका [illegible] ।

सुरामाविशति तथा च सति कारोत्तरात् चर्म्मणि सुरा पतति" सं॰व्या॰ । "तस्य लोमान्येव पुष्पाणि, त्वक् तोक्मानि, मांसं लाजा अस्थि कारोतरो मज्जा मासर एव परिस्रुन्नग्नहुँ लोहितं, रेत पय, मूत्र सुरोद्यम् मत्कसम्" शत॰ ब्रा॰ १२,९,१२ । एवं कारोत्तरशब्दस्य चालनीपरत्वे स्थिते सुरामण्डस्य तत्साध्यत्वात् तथात्वं बोध्यम् ।

कार्कश्य न॰ कर्कशस्य भाव ष्यञ् । कठोरत्वे "आश्लेष लोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणी" माघ ।

कार्कषि पु स्त्री कर्कं श्यति शो क—पृषो॰ साधु कर्कषः काठिन्यनाशक तस्यापत्यम् पक्षे इञ् तदपत्ये पक्षे वाकिन्या । वा फिञ् कुक् च । कार्कषकायनि तत्रार्थे पु स्त्री ।

कार्कीक त्रि॰ कर्कः शुक्लोऽश्व स इव ईकक् । श्वेताश्वतुल्ये ।

कार्ण पु स्त्री कर्णस्यापत्य विदा॰ अण् । १ कर्णापत्ये तस्येतो कर्णस्येदम् अण् । २ कर्णसम्बन्धिमलादौ त्रि॰ ।

कार्णायनि त्रि॰ कर्णेन निर्वृत्तादि कार्ण+कर्णा॰ चतुरर्थ्यां फिञ् । कर्णेन निर्वृत्तादौ । सुतङ्गमादिपाठात् पक्षे इञ् । कार्णिरप्यत्र त्रि॰ ।

कार्त्त त्रि॰ कृत कृत्प्रत्ययस्य व्याख्यानोग्रन्थ अण् । १ कृत्प्रत्ययव्याख्याने ग्रन्थे । कृतस्येदम् अण् । २कृतसम्बन्धिनि अस्य कौजपेन द्वन्द्वे कार्त्तकौजपा॰ पूर्वपदे प्रकृतिस्वर । कृतमेव स्वार्थे अण् । ३कृतयुगे "द्विद्वारच कार्त्तयुगप्रधाम" भा॰आ॰९॰अ॰ ।

कार्त्तकौजपादि पु॰ पाणिन्युक्ते द्वन्द्वे पूर्वपदे प्रकृतिस्वरनिमित्ते शब्दगणभेदे स च गण "कार्त्तकौजपौ सावर्णिमाण्डूकेयौ अवन्त्यश्मका पैलश्यापर्णेयाः कपिश्यापर्णेयाः शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः कटुकवार्चलेयाः शाकलशुनकाः शाकलशणकाः शणकबाभ्रवाः आर्चाभिमौद्गलाः कुन्तिसुराष्ट्राः चिन्तिसुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्धाः बाभ्रवशालङ्कायनाः बाभ्रवदानच्युताः कठकालापाः कठकौथुमाः कौथुमलौकाक्षाः स्त्रीकुमारम् मौदपैप्पलादाः वत्सजरत् सौश्रुतपार्थिवाः जरामृत्यू याज्यानुवाक्ये" ।

कार्त्तवीर्य्य पु॰ कृतवीर्य्यस्यापत्यम् अण् । कृतवीर्य्यनृपापत्ये सहस्रबाहौ अर्जुने । "अर्जुनः कृतवीर्य्यस्य सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् । दत्तात्रेयाद्धरेरंशात् प्राप्तयोगमहागुणः । न नूनं कार्त्तवीर्य्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः । यज्ञदानतपोयोगैः श्रुतवीर्य्यदयादिभि" भाग॰९,२३,२७ । तत्कथादि अर्जुनशब्दे ३९६ पृ॰ उक्तप्रायमधिकं भा॰ आनु॰ १५२ अ॰ उक्तं यथा ।

"सहस्रभुजभृत् श्रीमान् कार्त्तवीर्य्योऽभवत् प्रभु । अस्य लोकस्य सर्व्वस्य माहिष्मत्यां महाबल । स तु रत्नाकरवतीं सद्वीपां सागराम्बराम् । शशास पृथिवीं सर्व्वां हैहयः सत्यविक्रम । स्ववित्तं तेन दत्तन्तु दत्तात्रेयाय कारणे । क्षत्रधर्म्मं पुरस्कृत्य विनयं श्रुतमेव च । आराधयामास च तं कृतवीर्य्यात्मजो मुनिम् । न्यमन्त्रयत सन्तुष्टो द्विजश्चैनं वरैस्त्रिभि । स वरैश्छन्दितस्तेन नृपो वचनमब्रवीत् । सहस्रबाहुर्भूयासं चमूमध्ये गृहेऽन्यथा । मम बाहुसहस्रन्तु पश्यन्तां सैनिका रणे । विक्रमेण महीं कृत्स्नां जयेयं संशितव्रत । तान्तु धर्म्मेण संप्राप्य पालयेयमतन्द्रित । चतुर्थं च वरं याचे त्वामहं द्विजसत्तम । तं ममानुग्रहकृते दातुमर्हस्यनिन्दित । अनुशासन्तु मां सन्तो मिथ्योद्वृत्तं त्वदाश्रयम् । इत्युक्तः स द्विज प्राह तथास्त्विति नराधिपम् । एवं समभवंस्तस्य वरास्ते दीप्ततेजस । ततः स रथमास्थाय ज्वलनार्कसमद्युतिम् । अब्रवीद्वीर्य्यसम्मोहात् कोऽस्ति सदृशो मम । धैर्य्ये वीर्य्ये यशः शौर्य्ये विक्रमेणौजसाऽपि वा । तद्वाक्यान्तेऽन्तरीक्षे वै वागुवाचाशरीरिणी । न त्वं मूढ विजानीषे ब्राह्मणं क्षत्रियाद्वरम् । सहितो ब्राह्मणेनेह क्षत्रिय शास्ति वै प्रजा । अर्ज्जुन उवाच । कुर्य्यां भूतानि तुष्टोऽहं क्रुद्धो नाशं तथा नये । कर्म्मणा मनसा वाचा न मत्तोऽस्ति वरो द्विजः । पूर्व्वो ब्रह्मोत्तरो वादो द्वितीयः क्षत्रियोत्तर । त्वयोक्तौ हेतुयुक्तौ तौ अथ तु ब्राह्मणो वर । यद्यभूतप्रधानांस्तान् भैक्षजीवनहं सदा । आत्मसम्भावितान् विप्रान् स्थापयाम्यात्मनो वशे । कथितं ह्यनया सत्यं गायत्र्या कन्यया दिवि । विजेष्याम्यवशान् सर्व्वान् ब्राह्मणांश्चर्म्मवाससः । न च मां च्यावयेद्राष्ट्रात् त्रिषु लोकेषु कश्चन । देवो वा मानुषो वापि तस्माज्ज्येष्ठो द्विजादहम् । अद्य ब्रह्मोत्तरं लोकं करिष्ये क्षत्रियोत्तरम् । न हि मे संयुगे कश्चित् सोढुमुत्सहते बलम् । अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा वित्रस्ताऽभून्निशाचरी । अथैनमन्तरिक्षस्थस्ततो वायुरभाषत । त्यजैनं कलुषं भावं ब्राह्मणेभ्यो नमस्कुरु । एतेषां कुर्व्वतः पापं राष्ट्रक्षोभो भविष्यति । अथ वा त्वां महीपाल! शमयिष्यन्ति वै द्विजाः । निरसिष्यन्ति ते राष्ट्राद्धतोत्साहं महाबला । तं राजा कस्त्वमित्याह ततस्तं प्राह मारुतः । वायुर्वै देवदूतोऽस्मि हितं त्वां प्रब्रवीम्यहम् । अर्ज्जुन उवाच । अहो त्वयाऽद्य विप्रेषु भक्तिरागं प्रदर्शितं । यादृशं पृथिवीभूतं तादृशं ब्रूहि वै द्विजम् । वायोर्वा सदृशं किञ्चिद्ब्रूहि त्वं ब्राह्मणोत्त-

सुरामधिकृत्य तथा च मति कारोत्तरात् अम्रंपि सुरा पतति" स०व्या०। "तस्य सोमान्धेर्दुग्धानि, तक्रं तोक्मानि, मासं लाजा अस्मि कारोत्तरो मज्जा मासर रस परिस्रुतनग्नसौहित, देहः पय, सूनं सुरोवध्यम् पक्कसम्" यजु० मा० १२,८,१२। एव कारोत्तरशब्दस्य चालनीपरत्वे स्थिते सुरामण्डस्य तत्साध्यत्वात् तथात्वं बोध्यम्।

कार्कश्य न० कर्कशस्य भाव ष्यञ्। कठोरत्वे "आश्लेष लोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणी" माघ।

कार्कायणि पुंस्त्री अर्कं करोति सो व—पृषो० परम् अर्कम् काठिन्य मायक तस्यापत्यम् पचे इञ् तदपत्ये पक्षे याफिञा। वा फिञ् कुक् च। कार्कायणायनि तदर्थे पुंस्त्री।

कार्कीक त्रि० कर्क शक्रोऽस्य स इत ईकक्। श्वेताश्वयुक्ते।

कार्ण पुंस्त्री कर्णस्यापत्य शिवा० अण्। १कर्णापत्ये वृषकेतौ कर्णस्येदम् अण्। २श्रवणवन्धिमलादौ त्रि०।

कार्णायनि त्रि० कर्णेन निर्वृत्तादि कर्ण+कर्णा० चतुरर्थ्यां फिञ्। कर्णेन निर्वृत्तादौ। सुतङ्गमादिपाठात् पक्षे इञ्। कार्णिरप्यत्र त्रि०।

कार्त्त त्रि० कृत कृत्प्रत्ययस्य व्याख्यानोऽयम् अण्। १कृत्प्रत्ययव्याख्याने ग्रन्थे। कृतस्येदम् अण्। २कृतगन्धर्विमिथस्य कौजपेन द्वन्द्वे कार्त्तकौजपा० पूर्वपदे प्रकृतिस्वरः। कृतमेव स्वार्थे अण्। ३कृतयुगे "त्रिद्वारश्च कार्त्तयुगप्रधान" भा०आ०८०अ०।

कार्त्तकौजपादि पु० पाणिन्युक्ते द्वन्द्वे पूर्वपदे प्रकृतिस्वरनिमित्ते शब्दगणभेदे स च गण "कार्त्तकौजपौ सावर्णिमाण्डूकेयौ अवन्त्यश्मकाः पैलश्यापर्णेयाः कपिश्यापर्णेयाः शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः कटुकवार्चलेयाः शाकलशुनकाः शाकलशणकाः शणकबाभ्रवाः आर्चाभिमौद्गलाः कुन्तिसुराष्ट्राः चिन्तिसुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्धाः बाभ्रवशालङ्कायनाः बाभ्रवदानच्युताः कठकालापाः कठकौथुमाः कौथुमलौकाक्षाः स्त्रीकुमारम् मौदपैप्पलादाः वत्सजरत् सौश्रुतपार्थिवाः जरामृत्यू याज्यानुवाक्ये"।

कार्त्तवीर्य्य पु० कृतवीर्य्यस्यापत्यम् अण्। कृतवीर्य्यस्यापत्ये सहस्रबाहौ अर्जुने। "अर्जुनः कृतवीर्य्यस्य सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत्। दत्तात्रेयाद्धरेरंशात् प्राप्तयोगमहागुणः। न नूनं कार्त्तवीर्य्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः। यज्ञदानतपोयोगैः श्रुतवीर्य्यदयादिभिः" भाग० ९,२३,२७। तत्कथादि अर्जुनशब्दे ३९६पृ० उक्तमायशाधिक भा०आनु०१५२अ० उक्तं यथा।

"सहस्रभुजभृत् श्रीमान् कार्त्तवीर्य्योऽभवत् प्रभुः। अस्य लोकस्य सर्व्वस्य माहिष्मत्यां महाबलः। स तु रत्नाकरवतीं सद्वीपां सागराम्बराम्। शशास पृथिवीं सर्व्वां हैहयः सत्यविक्रमः। स्ववित्तं येन दत्तन्तु दत्तात्रेयाय कारणे। क्षत्रधर्म्मं पुरस्कृत्य विनयं श्रुतमेव च। आराधयामास च तं कृतवीर्य्यात्मजो मुनिम्। न्यमन्त्रयत संतुष्टो द्विजश्चैनं वरैस्त्रिभिः। स वरैश्छन्दितस्तेन नृपो वचनमब्रवीत्। सहस्रबाहुर्भूयाञ्च चमूमध्ये गृहेऽन्यथा। मम बाहुसहस्रन्तु पश्यन्तां सैनिका रणे। विक्रमेण महीं कृत्स्नां जयेयं संशितव्रत!। तां च धर्म्मेण संप्राप्य पालयेयमतन्द्रितः। चतुर्थं तु वरं याचे त्वामहं द्विजसत्तम। तं ममानुग्रहकृते दातुमर्हस्यनिन्दित!। अनुशासन्तु मां सन्तो मिथ्योद्वृत्तं त्वदाश्रयम्। इत्युक्तः स द्विजः प्राह तथास्त्विति नराधिपम्। एवं समभवंस्तस्य वरास्ते दीप्ततेजसः। ततः स रथमास्थाय ज्वलनार्कसमद्युतिम्। अब्रवीद्वीर्य्यसंमोहात् कोऽन्वस्ति सदृशो मम। धैर्य्ये वीर्य्ये यशः शौर्य्ये विक्रमेणौजसाऽपि वा। तद्वाक्यान्तेऽन्तरीक्षे वै वागुवाचाशरीरिणी। न त्वं मूढ! विजानीषे ब्राह्मणं क्षत्रियाद्वरम्। सहितो ब्राह्मणेनेह क्षत्रियः शास्ति वै प्रजाः। अर्जुन उवाच। कुर्य्यां भूतानि तुष्टोऽहं क्रुद्धो नाशं तथा नये। कर्म्मणा मनसा वाचा न मत्तोऽस्ति वरो द्विजः। पूर्व्वो ब्रह्मोत्तरो वादो द्वितीयः क्षत्रियोत्तरः। त्वयोक्तौ हेतुयुक्तौ तौ अथ तु ब्राह्मणो वरः। सर्व्वभूतप्रधानाञ्च्यान् भैक्षवृत्तीनहं सदा। आत्मसम्भावितान् विप्रान् स्थापयाम्यात्मनो वशे। कथितं त्वनया सत्यं गायत्र्या कन्यया दिवि। विजेष्याम्यवशान् सर्व्वान् ब्राह्मणांश्चर्म्मवाससः। न च मां च्यावयेद्राष्ट्रात् त्रिषु लोकेषु कश्चन। देवो वा मानुषो वापि तस्माज्ज्येष्ठो द्विजादहम्। अद्य ब्रह्मोत्तरं लोकं करिष्ये क्षत्रियोत्तरम्। न हि मे संयुगे कश्चित्सोढुमुत्सहते बलम्। अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा वित्रस्ताऽभून्निशाचरी। अथैनमन्तरिक्षस्थस्ततो वायुरभाषत। त्यजैनं कलुषं भावं ब्राह्मणेभ्यो नमस्कुरु। एतेषां कुर्व्वतः पापं राष्ट्रक्षोभो भविष्यति। अथ वा त्वां महीपाल! शमयिष्यन्ति वै द्विजाः। निरसिष्यन्ति ते राष्ट्राद्धतोत्साहं महाबलाः। तं राजा कस्त्वमित्याह ततस्तं प्राह मारुतः। वायुर्वै देवदूतोऽस्मि हितं त्वां प्रब्रवीम्यहम्। अर्जुन उवाच। अहो त्वयाऽद्य विप्रेषु भक्तिरागः प्रदर्शितः। यादृशं पृथिवीभूतं तादृशं ब्रूहि वै द्विजम्। वाय्वग्निसदृशं किञ्चिद्ब्रूहि त्वं ब्राह्मणोत्त-

[illegible]

कार्त्तवीर्य्यदीप [illegible]

[illegible]

[illegible]

र्पित तत्र दत्तम् । मन्त्रमहोदधौ १७तरङ्गे ।
कार्त्तवीर्यमन्त्रादिकमुक्त्वा विशेषो दर्शितो यथा
“अथ दीपविधिं वक्ष्ये कार्त्तवीर्यप्रियङ्करम् । वैशाखे श्रावणे
मार्गे कार्त्तिकाश्विनपौषतः । माघफाल्गुनयोर्वापि दीप-
प्रारम्भमाचरेत् । तिथौ रिक्ताविहीनायां वारे मन्द-
कुजौ विना । हस्तोत्तराश्विरौद्रेषु पुष्यवैष्णववा-
युभेषु । द्विदैवते च रोहिण्यां दीपारम्भो हिताधि-
काम् । चरे १७ अतीपात एवो धृतौ शुभकर्मणि । सौम्यौ
ऽर्के च सौम्ये शोभनाद्युत्तरोत्तरम् । करणे विष्टिरहिते
ग्रहणेऽर्द्धोदयादिषु । योगेषु व्यस्तो पूर्वाह्णे दीपारम्भ-
णं शुभम् । कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य निशीथेऽतीव शोभनम् ।
यदि तत्र रवेर्योगः श्रवणं तत्र दुर्लभम् । अस्मिन्नावश्य-
कार्येषु मासादीनां न शोधनम् । चान्द्रे स्वर्गोप नियतो
ब्रह्मचारी भवेत् सदा । मन्त्र ज्ञात्वा शुद्धभूमौ विधाय
गोमयोदकैः । प्राणानायम्य सङ्कल्प्य न्यासान् पूर्वोदितां-
श्चरेत् । षट्कोणं रचयेद्भूमौ रक्तचन्दनतण्डुलैः ।
मध्ये घट (क्रौं) समालिख्य षट्कोणेषु समालिखेत् ।
मन्त्रराजस्य षड्वर्णान् कामबीजविदर्भितान् । बहिर्वि-
षट् वर्णं चास्य भूपाद्यालापा भवेदिति । सर्वाङ्गे-
ऽष्टदिक्षु त्रिकोणं तद्बहिः शुभम् । एवं विलिखिते यन्त्रे
निदध्याद्दीपभाजनम् । स्वर्णजं राजतं वा ताम्रजं
तदभावतः । कांस्यपात्रं मृण्मयञ्च कनिष्ठं लौहजं स्मृतौ ।
शान्तये मुद्गपूर्णञ्च मध्ये गोधूमपूर्णकम् । शुभदं
समाशं तु पात्रं कुर्यात् प्रयत्नतः । वर्णं दिग्ध्रुवघट
पञ्चषट्त्रामाद्युर्वैश्यतम् । भाज्ये पलसहस्रे तु पात्रं
शतपलं स्मृतम् । भाज्येऽयुतपले पात्रं पलपञ्चमतो
मतम् । पञ्चसहस्रपले तु पात्रं पदिपलं मतम् ।
त्रिसहस्रोऽस्तपले शताङ्कं १०५ पलमानकम् । द्वि-
सहस्रौ शरविंश ११५ शताङ्गे विजता मितम् । शते
ऽष्टिशरं ५५ सल्यातमेवमन्यत कल्पयेत् । नित्यदीपे
वह्निपलं पात्रमानं स्मृतं पलम् । एवं पात्रं प्रति-
ष्ठाप्य वर्त्तीः सूत्रोत्थिताः क्षिपेत् । एका तिस्रोऽथ वा
पञ्च सप्ताद्या विषमाप्यपि । तिथि १५माद्या ऽसहस्रं
अन्तु तन्तुसंख्या विनिर्मिता । गोघृतं प्रक्षिपेत्तत्र
शुद्धवस्त्रविशोधितम् । सहस्रपलसंख्याद्य दशांशं
कार्य्यगौरवात् । स्वर्णादिकृतां रम्यां शलाकां षोडशा-
ङ्गुलाम् । तदर्द्धां वा तदर्द्धां वा स्वल्पाग्रां स्थूल-
मूलिकाम् । विधत्रे दक्षिणे भागे पात्रमध्ये कृताग्रकाम् ।
वामाद्दक्षिणदिग्भागे शलाकाग्रं प्रसारयेत् । अधोऽग्रा
दक्षिणाधारा निजनैव्यर्थिका शुभाम् । दीपं प्रज्वा-
लयेत्तत्र गणेशस्मृतिपूर्वकम् । दीपात् पूर्वत्र दि-
ग्भागे सर्वतोभद्रमण्डले । तण्डुलाष्टदले वापि
विधिवत् स्थापयेद्घटम् । तत्रावाह्य नृपाधीशं पञ्चोप-
चारैः पूजयेत् सुधीः । मासानाम प्रमादाय दीपं सङ्कल्प-
येत ततः । दीपसङ्कल्पमन्त्रोऽयं कथ्यते दीपं ५०
प्रमितं” । तत्सङ्कल्पादिकमुक्त्वा मासविधिर्दर्शितो यथा
‘एवं दीपप्रदानस्य कर्त्तव्योऽयं विधिः स्मृतः । दीपप्रबोध-
काले तु वर्ज्जयेदशुभागिरम् । विप्रस्य दर्शनं तत्र
शुभदं परिकीर्त्तितम् । शूद्राणां मध्यमं प्रोक्तं म्लेच्छस्य
वधबन्धनम् । आखोर्मार्जारदर्शने दुःखं गवाश्वस्य सुखावहम् ।
दीपज्वाला यदा सिद्धा तदा मानविधायिनी । कृते दीपे
यदा पात्रभङ्गो दृश्येत दैवतः । पक्षाद्वर्वाक् तदा नष्टो
यजमानोऽपि मानवः । वर्त्यन्तरं यदा कुर्यात् कार्य्यं विघ्ने
विनश्यति । नेत्रहीनो भवेत् कर्त्ता तस्मिन् दीपान्तरे
कृते । अशुचिस्पर्शने व्याधिर्दीपनाशे तु चौरतः ।
श्वमार्जारादिसंस्पर्शे भवेद्भूपतितो भयम् । दारारम्भे
पक्षपन्ने कृतोद्दीपोऽभिरक्षितः । तथा दीपं प्रयत्नेन
रक्षणीयोऽन्तरायतः । आ समाप्ते पठ्यन्ते ब्रह्मचर्यं च
भूशय । स्त्रीशूद्रपतितादीनां सम्भाषामपि वर्ज्जयेत् ।
जपेत् सहस्रं प्रत्यहं मन्त्रराजं समाहितः । स्तोत्र-
पाठं प्रतिदिनं निशीथिन्यां विशेषतः । एकपादेन
दीपाग्रे स्थित्वा यो मन्त्रनायकम् । सहस्रं प्रजपेद्रात्रौ
सोऽभीष्टं क्षिप्रमाप्नुयात् । समाप्य शोभने पक्षे सभोज्य
द्विजनायकान् । कुम्भोदकेन कर्त्तारमभिषिञ्चेन्मनुं स्मरन् ।
कर्त्ता तु दक्षिणां दद्यात् गुरवे तोषहेतवे । गुरौ तुष्टे
ददातीष्टं कार्त्तवीर्य्यो नृपोत्तमः । गुर्वाज्ञया स्वयं कुर्य्याद्विप्रैर्
वा कारयेद्द्विजम् । यथा दत्तादिदानेन दीपदानं धरा-
पतेः । गुर्वाज्ञामन्तरा कुर्यात् दीपं खेटसिद्धये ।
प्रत्युतानुभवत्येव हानिमेव पदे पदे । दीपदानविधि
ब्रूयात् क्षमादिषु यो गुरुः । दुष्टेभ्यः कथितो मन्त्रो वक्तु-
र्दुःखावहो भवेत् । उत्तमं गोघृतं प्रोक्तं मध्यमं महि-
षीभवम् । तिलतैलन्तु तादृक् स्यात् कनीयोऽजादिजं
घृतम् । अक्षिरोगे सुगन्धेन दद्यात्तैलेन दीपकम् ।
विद्वेषार्थसम्भवेनाथ दिपता नागसिद्धये । सहस्रेण पल-
दीपे विहिते वेद दृश्यते । कार्य्यसिद्धिस्तदा कुर्य्याद्गुरुसार-
दीपक विधिम् । तदा सुदुर्लभं कार्य्यं सिध्यत्येव न

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

कार्त्तिके मासभक्षणात्' पद्म पु० "शेते विष्णुः सदाषाढे भाद्रे च परिवर्त्तते। कार्त्तिके परिबुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने" मत्स्यपु०। तत्र "नानार्थशब्दानामेकत्र शक्तिरन्यत्र लक्षणेति सिद्धान्तात् चान्द्रे मुख्यत्वम्, सौरे गौणत्वमिति रघु०। उभयत्र शक्तिरिति कालमाधवीये स्थितम्। मासशब्दे विवृतिः। एवं मार्गादीनां चान्द्रसौरलक्षणमूह्यम्। २कृत्तिकानक्षत्रयुक्तपौर्णमासीघटिते पर्द्धमासात्मके तत्पक्षे च। "नक्षत्रेण युक्तः कालः" "साऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम्" पा० व्या० जयादित्येन अस्मिन्निति दशरात्रादिव्यावृत्त्यर्थं मासार्द्धमाससम्वत्सराणामिव सञ्ज्ञेति व्याख्याय उदाहृतं पौषो मासः पौषोऽर्द्धमासः पौषः संवत्सर इति"। गुरौ कृत्तिकारोहिण्योरन्यतरनक्षत्रे च पर्यन्तियोगे गुरोरस्तोदयोपलक्षिते ४वर्षे च यथोक्तं सू० सि० रङ्गनाथाभ्याम् "अथ प्रसङ्गात् कार्तिकादिबृहस्पतिवर्षाण्याह" रङ्ग०। "वैशाखादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ। कार्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात्तथा" सू० सि०।

"यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्तन्नामा मासो भवति। तथेति समुच्चयार्थकम्। बृहस्पतेः सूर्यसान्निध्यदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथावमायामित्यर्थः। चकारः पौर्णमासीसम्बन्धसमुच्चयार्थकः। योगे उक्तनक्षत्रसम्बन्धे कार्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति। वैशाखकृष्णपक्षीयामायां बृहस्पतेरस्ते उदये वा जाते सति तदादि बृहस्पतिवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्तिकसञ्ज्ञम्। एवं ज्यैष्ठाषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनचैत्रमासादिषु मृगपुष्यमघापूर्वफाचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्वाषाढश्रवणपूभाश्विनीदिनक्षत्रसम्बन्धान्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति। अत्रापि प्रोक्तनक्षत्रद्वयत्रयसम्बन्धः प्रागुक्तो बोध्यः। अमेत्याद्युपलक्षणम्। तेन यद्दिने बृहस्पतेरुदयोऽस्तो वा तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं तत्सञ्ज्ञं बार्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्यम्। संहितापन्थेऽस्तोदयग्राह्यत्वोक्तिः परमिदानीमुदयवर्षव्यवहारो गणकैर्गण्यते "येनोदितेज्य" इत्युक्तेरिति" रङ्ग०।

तस्य च विवृतिः मलमासतत्त्वे यथा

"यथा मासानां पौर्णमास्या कृत्तिकादिसम्बन्धात् कार्त्तिकादित्वं तथा वर्षाणां बृहस्पतेरस्तोदयसम्बन्धात् कार्त्तिकादित्वम् तेन कृत्तिकारोहिण्योरेकतरस्मिन् बृहस्पतेरस्तोदयैकतरलाभे कार्त्तिकवर्षम् एवं मार्गशीर्षादि। यत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेकतरस्मिंस्तु गतो गुरुरन्यस्मिन्नुदेति तत्र का गतिरिति चेत् कार्त्तिकोत्तरं मार्गशीर्षं मार्गशीर्षोत्तरं पौषमित्यादिक्रमात्प्रतिः"

बार्हस्पत्यवर्षप्रयोजनमुक्तं सू० सि० "बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः"। षष्ट्यब्दं प्रभवादिवर्षाणि।

यथा च कार्त्तिकशब्दस्य कार्त्तिकीयुक्तार्द्धमासपरत्वं वर्षभेदपरत्वं च जयादित्येन दर्शितं तथा चाषाढाग्रहायणाश्विनादिशब्दानामपि तादृशपौर्णमासीघटितपक्षवत्सरपरत्वं पूर्ववत्तत्क्रममपि ज्ञेयम्।

कृत्तिकाणामयं पोष्यत्वेन अण्। अग्नौ निषिक्तरुद्रतेजोजाते ५स्कान्दे देवे। तस्य कृत्तिकापोष्यत्वकथा च भा० अनु० ८४अ० यथा।

"शूलपाणेर्भगवतो रुद्रस्य च महात्मनः। गिरौ हिमवति श्रेष्ठे तदा भृगुकुलोद्वह!। देव्या विवाहे निर्वृत्ते रुद्राण्या भृगुनन्दन!। समागमे भगवतो देव्या सह महात्मनः। ततः सर्वे समुद्विग्ना देवा रुद्रमुपागमन्। ते महादेवमासीनं देवीञ्च वरदामुमाम्। प्रसाद्य शिरसा सर्वे रुद्रमूचुर्भृगूद्वह!। अयं समागमो देव! देव्या सह तवानघ!। तपस्विनस्तपस्विन्या तेजस्विन्याऽतितेजसः। अमोघतेजास्त्वं देव! देवी चेयमुमा तथा। अपत्यं युवयोर्देव!। बलवद्भविता विभो!। तन्नूनं त्रिषु लोकेषु न किञ्चिच्छेषयिष्यति। तदेभ्यः प्रणतेभ्यस्त्वं देवेभ्यः पृथुलोचन!। वरं प्रयच्छ लोकेश! त्रैलोक्यहितकाम्यया। अपत्यार्थं निगृह्णीष्व तेजः परमकं विभो!। त्रैलोक्यसारौ हि युवां लोकं सन्तापयिष्यथः। तदपत्यं हि युवयोर्देवानभिभवेद्ध्रुवम्। न हि ते पृथिवी देवी न च द्यौस्त्रिदिवं विभो!। नेदं धारयितुं शक्ताः समस्ता इति नो मतिः। तेजःप्रभावनिर्दग्धं तस्मात् सर्वमिदं जगत्। तस्मात् प्रसादं भगवन्! कर्त्तुमर्हसि नः प्रभो!। न देव्यां सम्भवेत् पुत्रो भवतः सुरसत्तम!। धैर्यादेव निगृह्णीष्व तेजो ज्वलितमुत्तमम्। इति तेषां कथयतां भगवान् गोवृषध्वजः। एवमस्त्विति देवांस्तान् विप्रर्षे! प्रत्यभाषत। इत्युक्त्वा चोर्द्ध्वमनयद्रेतो वृषभवाहनः। ऊर्द्ध्वरेताः समभवत्ततः प्रभृति चापि सः। रुद्राणी तु ततः क्रुद्धा प्रजोच्छेदे तथा कृते। देवानथाब्रवीत्तत्र स्त्रीभावात् परुषं वचः। यस्मादपत्यकामो वै भर्त्ता मे विनिवर्त्तितः। तस्मात् सर्वे सुरा यूयमनपत्या भविष्यथ। प्रजोच्छेदो मम कृतो यस्माद्

गङ्गा त्वपि नदी तत्रस्था पोढं धारयितुं तदा । न हि ते किञ्चिदप्राप्यमस्मत्तो भारतर्ते । सा वह्निना वार्य्यमाणा देवैरपि सरिद्वरा । समुत्ससर्ज तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदा । समर्था धारणे चापि रुद्रतेजःप्रधर्षिता । नाशकत् तदा गर्भं सन्धारयितुमोजसा । सा समुत्सृष्टवती तं दुःखाद्दीप्तवैश्वानरप्रभम् । दर्शयामास चाग्निस्तां तदा गङ्गां भृगूद्वह ! । पप्रच्छ सरितां श्रेष्ठां कच्चिद्गर्भः सुखोदयः । कीदृग्वर्णोऽपि वा देवि ! कीदृग्रूपश्च दृश्यते । तेजसा केन वा युक्तः सर्व्वमेतद्ब्रवीतु मे ।

"गङ्गोवाच । जातरूपः स गर्भो वै तेजसा त्वमिवानघ ! । सुवर्णो विमलो दीप्तः पर्व्वतञ्चावभासयन् । पद्मोत्पलविमिश्राणां ह्रदानामिव शीतलः । गन्धोऽस्य स कदम्बानां तुल्यो वै तपतां वर ! । तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः । यद्द्रव्यं परिसृष्टं वै पृथिव्यां पर्व्वतेषु च । तत् सर्व्वं काञ्चनीभूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत । पर्य्यधावत शैलांश्च नदीः प्रस्रवणानि च । व्यादीपयंस्तेजसा च त्रैलोक्यं सचराचरम् । एवंरूपः स भगवान् पुत्रस्ते हव्यवाहन ! । सूर्य्यवैश्वानरसमः कान्त्या सोम इवापरः । एवमुक्त्वा तु सा देवी तत्रैवान्तरधीयत । पावकश्चापि तेजस्वी कृत्वा कार्य्यं दिवौकसाम् । जगामेष्टं ततो देशं तदा भार्गवनन्दन ! । एतैः कर्म्मगुणैर्लोके नामाग्नेः परिगीयते । हिरण्यरेता इति वै ऋषिभिर्विबुधैस्तथा । पृथिवी च तदा देवी ख्याता वसुमतीति वै । स तु गर्भो महातेजा गाङ्गेयः पावकोद्भवः । दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधेऽद्भुतदर्शनः । ददृशुः कृत्तिकास्तन्तु बालार्कसदृशद्युतिम् । पुत्रत्वे तास्तु तं बालं पुपुषुः स्तन्यविस्रवैः । ततः स कार्त्तिकेयत्वमवाप परमद्युतिः । स्कन्नत्वात् स्कन्दतां चापि गुहावासाद् गुहोऽभवत्" । अधिकं कार्त्तिकेयशब्दे वक्ष्यते । कार्त्तिकस्येयम् अण् ङीप् । कार्त्तिकी ई देवीशक्तिभेदे कौमार्य्याम् नवपत्रिकान्तर्गते जयन्तीस्थे देवीभेदे च कृत्तिकानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् । चान्द्रकार्त्तिकमासस्य पौर्णमास्याम् स्त्री । "कार्त्तिक्या चाग्रहायणौ मासि" महाभा० ।

कार्त्तिकव्रत न० कार्त्तिके कर्त्तव्यं व्रतम् । कार्त्तिकमासे कर्त्तव्ये नियमभेदे । तन्माहात्म्यमनादि पाद्मस्कान्दयो र्दर्शितं तत्रादौ तस्य नित्यत्वमाह स्कान्दे

"दुष्प्रापं प्राप्य मानुष्यं कार्त्तिकोक्तं चरेन्न हि । धर्म्मे धर्म्मभृतां श्रेष्ठ ! । स मातृपितृघातकः । धर्म-तेन क्षिपेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम् । तिर्य्यग्योनिमवाप्नोति सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः । स ब्रह्महा स गोघ्नश्च स्वर्णस्तेयी सदाऽनृती । न करोति मुनिश्रेष्ठ ! यो नरः कार्त्तिकव्रतम् । विधवा च विशेषेण व्रतं यदि न कार्त्तिके । करोति मुनिशार्दूल ! । नरकं याति सा ध्रुवम् । व्रतन्तु कार्त्तिके मासि यदा न कुरुते गृही । इष्टापूर्त्तं वृथा तस्य यावदाभूतनारकी । समाप्ते कार्त्तिके मासे द्विजो व्रतपराङ्मुखः । भवन्ति विमुखाः सर्व्वे तस्य देवाः सवासवाः । इष्ट्वा च बहुभिर्यज्ञैः कृत्वा श्राद्धशतानि च । स्वर्गं नाप्नोति विप्रेन्द्र ! अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् । यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी । कार्त्तिके नरकं याति अकृत्वा वैष्णवं व्रतम् । वेदैरधीतैः किं तस्य ? पुराणपठनैश्च किम् ? । कृतं यदि न विप्रेन्द्र ! कार्त्तिके वैष्णवं व्रतम् । जन्मप्रभृति यत् पुण्यं विधिवत् समुपार्ज्जितम् । भस्मीभवति तत् सर्व्वमकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् । यद्दत्तञ्च परं ह्यत्र कृतञ्च सुमहत्तपः । सर्व्वं विफलतामेति अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् । जन्मजन्मार्ज्जितं पुण्यं वृथा भवति नारद ! । अकृत्वा कार्त्तिके मासि वैष्णवं व्रतमुत्तमम् । पापभूतास्तु ते ज्ञेया लोके नरा महामुने ! । वैष्णवाख्यं व्रतं यैस्तु न कृतं कार्त्तिके शुभम्" । किञ्च "अकृत्वा नियमं विष्णोः कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः । जन्मार्ज्जितस्य पुण्यस्य फलं नाप्नोति नारद ।" । किञ्च "नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्त्तिकं मुने ! । चान्द्रमासं तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधमः" । किञ्च "पिण्डदानं पितॄणाञ्च पितृपक्षे न वै कृतम् । व्रतं ना कार्त्तिके मासि श्रावण्यामृषितर्पणम् । चैत्रे नान्दोलितो विष्णुर्माघस्नानं न सज्जते । न कृता भव्ये पुष्ये, श्राव- रोहिण्यष्टमी । वह्निमे न कृता येन द्वादशी श्रवणान्विता । कुत्र यास्यन्ति ते मूढा नाहं वेद्मि कथञ्चन !" । पाद्मे च "शौनकादिमुनिगणसंवादे "मानुष्यं कर्म्मभूमौ च कार्त्तिकं नयते वृथा । चिन्तामणिं करे प्राप्य क्षिपते कर्द्दमाम्बुनि । नियमेन विना विप्रा ! कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः । कृष्णः पराङ्मुखस्तस्य यस्मादूर्ज्जोऽस्य वल्लभः । यैर्न दत्तं हुतं जप्तं न स्नानं न हरेर्व्रतम् । न कृतं कार्त्तिके पुत्र ! द्विजास्ते च नराधमाः" । किञ्च "यैर्न दत्तं हुतं जप्तं कार्त्तिके न व्रतं कृतम् । तेषामाशा हारितो नूनं न प्राप्तं वाञ्छितं फलम्" । अन्यत्र च "समाप्ते कार्त्तिके मासि ये रता न

त्यस्य कार्त्तिके पुरतो हरेः । यः करोति नरो भक्त्या लभते चाक्षयं फलम् । हरेर्नाम सहस्राख्यं गजेन्द्रस्य च मोक्षणम् । कार्त्तिके पठते यस्तु पुनर्जन्म न विद्यते । कार्त्तिके पश्चिमे यामे स्तवं गानं करोति यः । वसते श्वेतद्वीपे स पितृभिः सह नारद ! ॥ नैवेद्यदानेन हरेः कार्त्तिके यत्संख्यया । युगानि वसते स्वर्गे तावन्ति मुनिसत्तम ! ॥ अपूपन्तु सकर्पूरं ये ददत् केशवाग्रतः । कार्त्तिके तु मुनिश्रेष्ठ ! युगान्ते न पुनर्भव” किञ्च “नियमेन कथा विष्णोर्ये शृण्वन्ति च भाविताः । श्लोकार्द्धं श्लोकपादं वा कार्त्तिके गोशतं फलम् । सर्व्वधर्म्मान् परित्यज्य कार्त्तिके केशवाग्रतः । शास्त्रस्योच्चारणं पुण्यं श्रोतव्यञ्च महामुने ! ॥ श्रेयसा लोभबुद्ध्या वा यः करोति हरेः कथाम् । कार्त्तिके मुनिशार्द्दूल ! कुलानां तारयेच्छतम् । नित्यं शास्त्रविनोदेन कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः । निर्द्दहेत् सर्व्वपापानि यज्ञायुतफलं लभेत् । न तथा तुष्यते दानैर्न यज्ञैर्गोगजादिकैः । यथा शास्त्रकथालापैः कार्त्तिके मधुसूदनः । कार्त्तिके मुनिशार्द्दूल ! यः शृणोति हरेः कथाम् । स निस्तरति दुर्गाणि जन्मकोटिगतानि च । यः पठेत् प्रयतो नित्यं श्लोकं भागवतं मुने ! । अष्टादशपुराणानां कार्त्तिके फलमाप्नुयात्” किञ्च “सर्व्वान् धर्म्मान् परित्यज्य इष्टापूर्त्तादिकान्नरः । कार्त्तिके परया भक्त्या वैष्णवैः सह संवसेत्” । पद्मे “कार्त्तिके भूमिशायी यो ब्रह्मचारी हविष्यभुक् । पलाशपत्रे भुञ्जानो दामोदरमथार्च्चयेत् । स सर्व्वपातकं हित्वा वैकुण्ठे हरिसन्निधौ । मोदते विष्णुसदृशो भजनानन्दनिर्वृतः” किञ्च “कार्त्तिकं सकलं मासं प्रातःस्नायी जितेन्द्रियः । जपन् हविष्यभुक् दान्तः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । कार्त्तिकन्तु नरो मासं यः कुर्य्यादेकभोजनम् । शूरश्च बहुवीर्य्यश्च कीर्त्तिमांश्च स जायते” । किञ्च “पलाशपत्रभोजी च कार्त्तिके पुरुषो नरः । निष्पापः स्यात्तु नैवेद्यं हरेर्भुक्त्वा विमुच्यते । मध्यस्थपर्णं वर्जयेद्ब्राह्मणेतरः” । किञ्च “अपराधसहस्राणि पातकानि महान्त्यपि । क्षमतेऽस्य हरिर्द्देवः पूजितः कार्त्तिके प्रभुः । नैवेद्यं पायसं विष्णोः प्रियं घृतं शर्करान्वितम् । विभज्य तच्च भुञ्जानो यज्ञस्यान्यदिने दिने’ । तत्रैव श्रीकृष्णसत्यासंवादे “स्नानं जागरणं दीपं तुलसीवनपालनम् । कार्त्तिके ये प्रकुर्व्वन्ति ते नरा विष्णुमूर्त्तयः । इत्थं दिनत्रयमपि कार्त्तिके ये प्रकुर्व्वते । देवानामपि ते वन्द्याः किं यैराजन्म तत् कृतम्” । स्कान्दे कार्त्तिकव्रताङ्गानि “हरिजागरणं प्रातःस्नानं तुलसिसेवनम् । उद्यापनं दीपदानं व्रतान्येतानि कार्त्तिके” । किञ्च “पञ्चभिर्व्रतकैरेभिः सम्पूर्णं कार्त्तिके व्रती । फलमाप्नोति तत्प्रोक्तं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् । विष्णोः शिवस्य वा कुर्य्यादालये हरिजागरम् । कुर्य्यादश्वत्थमूले वा तुलसीनां वनेषु च । आपद्गतो यदाप्यम्भो न लभेत् स्नानाय च । व्याधितो वा पुनः कुर्य्याद्विष्णोर्नाम्नाऽवमार्ज्जनम् । उद्यापनविधिं कर्त्तुमशक्तो यो व्रते स्थितः । ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या व्रतसम्पूर्णहेतवे । अशक्तो दीपदानस्य परदीपान् प्रबोधयेत् । तेषां वा रक्षणं कुर्य्याद्वातादिभ्यः प्रयत्नतः । अभावे तुलसीनाञ्च पूजयेद्वैष्णवं द्विजम् । सर्व्वाभावे व्रती कुर्य्याद्ब्राह्मणानां गवामपि । सेवां वा बोधिवटयोर्व्रतसम्पूर्णहेतवे” । तत्र दीपदानमाहात्म्यम्” स्कान्दे

“हत्या कोटिसहस्राणि पातकानि बहून्यपि । निमेषार्द्धेन दीपस्य विलयं यान्ति कार्त्तिके” किञ्च “शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्त्तिके केशवप्रियम् । दीपदानेन विप्रेन्द्र ! न पुनर्जायते भुवि । रविग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्म्मदायां शशिग्रहे । तत् फलं कोटिगुणितं दीपदानेन कार्त्तिके । घृतेन दीपको यस्य तिलतैलेन वा पुनः । ज्वाल्यते मुनिशार्द्दूल ! अश्वमेधेन तस्य किम् ? । मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शौचहीनं जनार्द्दने । सर्व्वं सम्पूर्णतां याति कार्त्तिके दीपदानतः । तेनेष्टं क्रतुभिः सर्व्वैः कृतं तीर्थावगाहनम् । दीपदानं कृतं येन कार्त्तिके केशवाग्रतः । तावद्गर्ज्जन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्त्ये रसातले । यावन्न ज्वलते ज्योतिः कार्त्तिके केशवाग्रतः । श्रूयते चापि पितृभिर्गाथा गीता पुरा द्विज ! ॥ भविष्यति कुलेऽस्माकं पितृभक्तः सुतो भुवि । कार्त्तिके दीपदानेन यस्तोषयति केशवम् । मुक्तिं प्राप्स्यामहे नूनं प्रसादाच्चक्रपाणिनः” किञ्च “मेरुमन्दरमात्राणि कृत्वा पापान्यशेषतः । दहते नात्र सन्देहो दीपदानात्तु कार्त्तिके । गृहे वाऽऽयतने वापि दीपं दद्याच्च कार्त्तिके । पुरतो वासुदेवस्य महाफलविधायिनः । स जातो मानुषो लोके स धन्यः स च कीर्त्तिमान् । प्रदत्तः कार्त्तिके मासि दीपो येन मधुहाग्रतः । निमेषार्द्धार्द्धमात्रेण दीपदानेन कार्त्तिके । न तत् क्रतुशतैः प्राप्यं फलं तीर्थशतैरपि । सर्व्वानुष्ठानहीनोऽपि सर्व्वपापरतोऽपि सन् । पूयते नात्र सन्देहो दीप

[illegible]

[illegible]

स्तवस्तु कार्त्तिके पुरतो हरेः । यः करोति नरो भक्त्या लभते चाक्षयं फलम् । हरेर्नामसहस्राख्यं गजेन्द्रस्य च मोक्षणम् । कार्त्तिके पठते यस्तु पुनर्जन्म न विद्यते । कार्त्तिके पश्चिमे यामे स्तवं गानं करोति यः । वसते श्वेतद्वीपे तु पितृभिः सह नारद ! । नैवेद्यदानेन हरेः कार्त्तिके वत्सलप्रिया । युगानि वसते स्वर्गे नात्र कार्या विचारणा । कर्पूरं ये प्रयच्छन्ति श्रीकृष्णाय सुपूजितम् । कार्त्तिके तु मुनिश्रेष्ठ । युगान्ते न पुनर्भव" किञ्च "नियमेन कथा विष्णोर्ये शृण्वन्ति च भाविताः । श्लोकार्द्धं श्लोकपादं वा कार्त्तिके गोशतं फलम् । सर्व्वधर्मान् परित्यज्य कार्त्तिके केशवाग्रतः । शास्त्रस्योच्चारणं पुण्यं श्रोतव्यञ्च महामुने । श्रेयसा लोभबुद्ध्या वा यः करोति हरेः कथाम् । कार्त्तिके मुनिशार्दूल । कुलानां तारयेच्छतम् । नित्यं शास्त्रविनोदेन कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नर । निर्द्दहेत् सर्व्वपापानि यज्ञायुतफलं लभेत् । न तथा तुष्यते दानैर्न यज्ञैर्गोगजादिकैः । यथा शास्त्रकथालापैः कार्त्तिके मधुसूदनः । कार्त्तिके मुनिशार्दूल । यः शृणोति हरेः कथाम् । स निस्तरति दुर्गाणि जन्मकोटिशतानि च । यः पठेत् प्रयतो नित्यं श्लोकं भागवतं मुने । अष्टादशपुराणानां कार्त्तिके फलमाप्नुयात्" किञ्च "सर्व्वान् धर्म्मान् परित्यज्य इष्टापूर्त्तादिकान्नर । कार्त्तिके परया भक्त्या वैष्णवैः सह सम्वसेत्" । पद्मे "कार्त्तिके भूमिशायी यो ब्रह्मचारी हविष्यभुक् । पलाशपत्रे भुञ्जानो दामोदरमथार्च्चयेत् । स सर्व्वपातकं हित्वा वैकुण्ठे हरिसन्निधौ । मोदते विष्णुसदृशो भजमानश्चिरं नृप" किञ्च "कार्त्तिकं सकलं मासं प्रातःस्नायी जितेन्द्रियः । जपन् हविष्यभुक् दान्तः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । कार्त्तिकन्तु नरो मासं यः कुर्य्यादेकभोजनम् । शूरश्च बहुवीर्य्यश्च कीर्त्तिमांश्च स जायते" । किञ्च "पलाशपत्रभोजी च कार्त्तिके पुरुषो नरः । निष्पापः स्यात्तु नैवेद्यं हरेर्भुक्त्वा विमुच्यते । मध्यस्यमेश्वरं पत्रं वर्जयेद्ब्रह्मवेतरः" । किञ्च "अपराधसहस्राणि पातकानि महान्त्यपि । क्षमतेऽस्य हरिर्देवः पूजितः कार्त्तिके प्रभुः । नैवेद्यं पायसं विष्णोर्मिष्टं घृतं षड्रसान्वितम् । निवेद्य तच्च भुञ्जानो यस्त साम्यं दिने दिने' । तत्रैव श्रीरुक्माङ्गदमोहिनीसंवादे "स्नानं जागरणं दीपं तुलसीवनपालनम् । कार्त्तिके ये प्रकुर्व्वन्ति ते नरा विष्णुमूर्त्तयः । इत्थं दिनत्रयमपि कार्त्तिके ये प्रकुर्व्वते । देवानामपि ते वन्द्याः किं यैराजन्म तत् कृतम्" । स्कान्दे कार्त्तिकव्रतान्याह "हरिजागरणं प्रातः स्नानं तुलसिसेवनम् । उद्यापनं दीपदानं व्रतान्येतानि कार्त्तिके" । किञ्च "पञ्चभिर्व्रतकैरेभिः सम्पूर्णे कार्त्तिके व्रती । फलमाप्नोति तत्प्रोक्तं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् । विष्णोः शिवस्य वा कुर्य्यादालये हरिजागरम् । कुर्य्यादश्वत्थमूले वा तुलसीनां वनेषु च । आपद्गतो यदाप्यम्भो न लभेत् स्नानाय च । व्याधितो वा पुनः कुर्य्याद्विष्णोर्नाम्नाऽपमार्ज्जनम् । उद्यापनविधिं कर्त्तुमशक्तो यो व्रते स्थितः । ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या व्रतसम्पूर्णहेतवे । अशक्तो दीपदानस्य परदीपान् प्रबोधयेत् । तेषां वा रक्षणं कुर्य्याद्वातादिभ्यः प्रयत्नतः । अभावे तुलसीनाञ्च पूजयेद्वैष्णवं द्विजम् । सर्व्वाभावे व्रती कुर्य्याद्ब्राह्मणानां गवामपि । सेवां वा बोधिवटयोर्व्रतसम्पूर्णहेतवे" । तत्र दीपदानमाहात्म्यं स्कान्दे

"लक्षा कोटिसहस्राणि पातकानि बहून्यपि । निमेषार्द्धेन दीपस्य विलयं यान्ति कार्त्तिके" किञ्च "शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्त्तिके केशवप्रियम् । दीपदानेन विप्रेन्द्र ! न पुनर्जायते भुवि । रविग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्म्मदायां शशिग्रहे । तत् फलं कोटिगुणितं दीपदानेन कार्त्तिके । घृतेन दीपको यस्य तिलतैलेन वा पुनः । ज्वाल्यते मुनिशार्दूल । अश्वमेधेन तस्य किम् ? । मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शौचहीनं जनार्द्दने । सर्व्वं सम्पूर्णतां याति कार्त्तिके दीपदानतः । तेनेष्टं क्रतुभिः सर्व्वैः कृतं तीर्थावगाहनम् । दीपदानं कृतं येन कार्त्तिके केशवाग्रतः । तावद्गर्ज्जन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्त्ये रसातले । यावन्न ज्वलते ज्योतिः कार्त्तिके केशवाग्रतः । श्रूयते चापि पितृभिर्गाथा गीता पुरा द्विज ! । भविष्यति कुलेऽस्माकं पितृभक्तः सुतो भुवि । कार्त्तिके दीपदानेन यस्तोषयति केशवम् । मुक्तिं प्राप्स्यामहे नूनं प्रसादाच्चक्रपाणिनः" किञ्च "मेरुमन्दरमात्राणि कृत्वा पापान्यशेषतः । दहते नात्र सन्देहो दीपदानात्तु कार्त्तिके । गृहे वाऽऽयतने वापि दीपं दद्याच्च कार्त्तिके । पुरतो वासुदेवस्य महाफलविधायिनः । स जातो मानुषो लोके स धन्यः स च कीर्त्तिमान् । प्रदत्तः कार्त्तिके मासि दीपो वै मधुहाग्रतः । निमेषार्द्धार्द्धमात्रेण दीपदानेन कार्त्तिके । न तत् प्राप्नुयात् प्राप्यं फलं तीर्थशतैरपि । सर्व्वाचारविहीनोऽपि सर्व्वपापरतोऽपि सन् । पूयते नात्र सन्देहो दीपं

रायां नरैरूर्ज्जे स्नात्वा दामोदरोऽर्च्चितः । तस्मात्सर्व्वा हि ते सेवा मात्र कार्य्या विचारणा । दुर्लभः कार्त्तिको विप्र । मथुरायां नृणामिह । यत्रार्च्चितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः सम्प्रयच्छति । भक्तिं मुक्तिं हरिर्द्दद्यादर्च्चितोऽन्यत्र सेविनाम् । भक्तिस्तु न ददात्येव यतो वश्यकरी हरेः । सा त्वञ्जसा हरेर्भक्तिर्लभ्यते कार्त्तिके नरैः । मथुरायां सकृदपि श्रीदामोदरपूजनात् । मन्त्रद्रव्यविहीनञ्च विधिहीनञ्च पूजनम् । मन्यते कार्त्तिके देवो मथुरायां मदर्च्चनम् । यस्य पापस्य युज्येत मरणान्ता हि निष्कृतिः । तच्छुद्ध्यर्थमिदं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं सुनिश्चितम् । कार्त्तिके मथुरायां वै श्रीदामोदरपूजनम् । कार्त्तिके मथुरायां वै पूजनाद्दर्शनं ध्रुवः । लोके संप्राप्तवान् यस्तो दुर्ल्लभं योगवत् परं । सुलभा मथुरा भूमौ प्रत्यब्दं कार्त्तिकस्तथा । तथापि संसरन्तीह नरा मूढा भवाम्बुधौ । किं यज्ञैः किं तपोभिश्च तीर्थैरन्यैश्च सेवितैः । कार्त्तिके मथुरायाञ्चेदर्च्च्यते राधिकाप्रियः । यानि सर्व्वाणि तीर्थानि नदा नद्यः सरांसि च । कार्त्तिके निवसन्त्यत्र माथुरे सर्व्वमण्डले । कार्त्तिके जन्मसदने केशवस्य च ये नराः । सकृत्प्रविष्टाः श्रीकृष्णं ते यान्ति परमव्ययम् । सर्व्वोपहारसहितैश्च कार्त्तिके हरिपूजया । मथुरायां लभेन्मुक्तिं किं पुनः श्रद्धया नरः ।” इति ।

अथ कार्त्तिकव्रतारम्भकालक्रमौ । पाद्मे “आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् । कार्त्तिकस्य व्रतानीह तस्यां कुर्य्यादतन्द्रितः । नित्यं जागरणायान्ते यामे रात्रेः समुत्थितः । शुचिर्भूत्वा प्रबोध्याथ स्तोत्रैर्नीराजयेत् प्रभुम् । विष्णुभक्तान् धर्म्मान् वैष्णवैः सह हर्षितः । कृत्वा गीतादिकं प्रातर्देवं नीराजयेत् पुनः । नद्यादौ च ततो गत्वाचम्य सङ्कल्पमाचरेत् “प्रभुं प्रार्थ्याथ तस्मै च दद्यात् दर्घ्यं यथाविधि । तत्र सङ्कल्पमन्त्रः । कार्त्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्द्दन । प्रीत्यर्थं तव देवेश ! दामोदर ! मया (त्वया) सह” इति । “प्रार्थनामन्त्रस्तु—तव ध्यानेन देवेश ! जलेऽस्मिन् स्नातुमुद्यतः । त्वत्प्रसादाच्च मे पापं दामोदर ! विनश्यतु” । अर्घ्यमन्त्रः —“व्रतिनः कार्त्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम । अर्घ्यं गृहाण देवेश ! त्वां नमामि सुरेश्वर ।” । काशीखण्डे “व्रतिनः कार्त्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम । दामोदर ! गृहाणार्घ्यं दनुजेन्द्रनिषूदन ! । नित्ये नैमित्तिके कृत्स्ने कार्त्तिके पापशोषणे । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे !” । इति । पाद्मे तिलैरालिप्य देहं स्वं नामोच्चारणपूर्व्वकम् । स्नात्वा तु विधिना सन्ध्यामुपास्य गृहमाव्रजेत् । उपलिप्याथ देवाग्रे निर्म्माय स्वस्तिकं प्रभुम् । तुलसीमालतीपद्मागस्त्यपुष्पादिनार्च्चयेत् । नित्यं वैष्णवसङ्गत्या सेवेत भगवत्कथाम् । अहर्निशं दीपं तिलतैलेन चार्च्चयेत् । विशेषतश्च नैवेद्यान्यर्पयेदाचरेत्तथा । यथाशक्ति यथाशक्ति एकभक्तादिकं व्रतम्” । पाद्मेऽन्यत्र “प्रातरुत्थाय शौचादि कृत्वा गत्वा जलाशयम् । स्नात्वा च विधिवत् स्नानं ततो दामोदरार्च्चनम्” । किञ्च ‘मौनेन भोजनं कार्य्यं कार्त्तिके व्रतधारिणा । घृतेन दीपदानञ्चापि तिलतैलेन वा पुनः । दिनक्षु कृष्णकथया वैष्णवानां च सङ्गमैः । प्रीयतां कार्त्तिके मासि सङ्कल्पव्रतपालनम् । आश्विने शुक्लपक्षस्य प्रारम्भो हरिवासरे । अथ वा पौर्णमासीतः सङ्क्रान्तौ वा तुलागमे । दीपदानमखण्डञ्च दद्याद्विष्णुसन्निधौ । देवालये तुलस्यां वा आकाशे वा तदुत्तमम्” । किञ्च “रजतं कनकं दीपान् मणिमुक्ताफलादिकम् । दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात् कार्त्तिके नरः” । स्कान्दे च “न त्यजेत् कार्त्तिके कुर्य्याद्विशेषेण तु कार्त्तिकीम् । तीर्थे तु कार्त्तिकीं कुर्य्यात् सर्व्वयत्नेन भाविनि ।” । कार्त्तिके वर्ज्यानि स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे “कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च भक्षयन् । निष्पावान् मुनिशार्दूल ! यावदाहूतनारकी । कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकं सन्धितानि च । न त्यजेत् कार्त्तिके मासि यावदाहूतनारकी । कार्त्तिके मासि धर्म्मात्मा मत्स्यमांसं न भक्षयेत् । तत्रैव यततस्त्याज्यं ग्रामकं शौकरं तथा” । किञ्च—‘पराक्रं परशय्याञ्च परदारं परान्ननाम् । सर्व्वदा वर्ज्जयेत् प्राज्ञो विशेषेण तु कार्त्तिके । तैलाभ्यङ्गं तथा शय्यां परान्नं कांस्यभोजनम् । कार्त्तिके वर्ज्जयेद्यस्तु परिपूर्णव्रती भवेत् । सम्प्राप्य कार्त्तिकं दृष्ट्वा परान्नं यस्तु वर्ज्जयेत् । दिने दिने तु कृच्छ्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः’ । तत्रैव श्रीरुक्माङ्गदमोहिनीसंवादे “कार्त्तिके वर्ज्जयेन्मधु । कार्त्तिके वर्ज्जयेत् कांस्यं कार्त्तिके शुक्तसन्धितम् । न मत्स्य भक्षयेन्मांसं न कौर्म्मं नान्यदेव हि । चाण्डालः स भवेत् सुभ्रु ! कार्त्तिके मांसभक्षणात् ।”

कार्त्तिकिकः पुं॰ कार्त्तिकी पौर्णमासी अस्मिन् मासे ठक् । १चान्द्रकार्त्तिकमासे एव २कार्त्तिकीयुक्ते वर्षे ३कार्त्तिकाख्ये जीववर्षे च ।

रायां नरैः कूर्मे स्नात्वा दामोदरोऽर्च्चितः । लभन्ते हि ते सेवा मास कार्त्तिके विचारणा । दुर्लभः कार्त्तिको विप्र मथुरायां नृलोकिनाम् । यत्रार्च्चितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः सम्प्रयच्छति । भुक्तिं मुक्तिं हरिर्दद्यादर्च्चितोऽन्यत्र सेविनाम् । भक्तिन्तु न ददात्येव यतो वश्यकरी हरेः । सा त्वञ्जसा हरेर्भक्तिर्लभ्यते कार्त्तिके नरैः । मथुरायां सकृदपि श्रीदामोदरसेवनात् । मन्त्रद्रव्यविहीनञ्च विधिहीनञ्च पूजनम् । मन्यते कार्त्तिके देवो मथुरायां मदर्च्चनम् । यस्य पापस्य युज्येत मरणान्तं हि निष्कृतिः । तच्छुद्ध्यर्थमिदं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं सुनिश्चितम् । कार्त्तिके मथुरायां वै श्रीदामोदरपूजनम् । कार्त्तिके मथुरायां वै पूजनाद्दर्शनं ध्रुवम् । शीघ्रं संप्राप्नुवान् बालो दुर्लभं योगपारगैः । सुलभा मथुरा भूमौ प्रत्यब्दं कार्त्तिकस्तथा । तथापि संसरन्त्यत्र नरा मूढा भवाम्बुधौ । किं यज्ञैः किं तपोभिर्वा तीर्थैरन्यैश्च सेवितैः । कार्त्तिके मथुरायाञ्चेदर्च्चयते राधिकाप्रियः । यानि सर्व्वाणि तीर्थानि नदा नद्यः सरांसि च । कार्त्तिके निवसन्त्यत्र माथुरे सर्व्वमण्डले । कार्त्तिके जन्मसदने केशवस्य च ये नराः । गच्छन्ति कृष्णं ते यान्ति परमव्ययम् । परोपहासबुद्ध्यापि कार्त्तिके हरिपूजया । मथुरायां लभेद्भक्तिं किं पुनः श्रद्धया नरः ” इति ।

अथ कार्त्तिकव्रतारम्भकालक्रमौ । पाद्मे “आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् । कार्त्तिकस्य व्रतानीह तस्यां कुर्य्यादतन्द्रितः । नित्यं जागरणायान्ते यामे रात्रेः समुत्थितः । शुचिर्भूत्वा प्रबोध्याथ स्तोत्रैर्नीराजयेत् प्रभुम् । निशम्य वैष्णवान् धर्म्मान् वैष्णवैः सह हर्षितः । सत्या गीतादिकं प्रातश्च नीराजयेत् पुनः । नद्यादौ च ततो गत्वाचम्य सङ्कल्पमाचरेत् “प्रभुं प्रार्थ्याथ तस्मै च दत्त्वा दद्यार्घ्यं यथाविधि । तत्र सङ्कल्पमन्त्रः । कार्त्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातः स्नानं जनार्द्दन । प्रीत्यर्थं तव देवेश । दामोदर । मया (लक्ष्म्या) सह” इति । “प्रार्थनामन्त्रस्तु—तव ध्यानेन देवेश । जलेऽस्मिन् स्नातुमुद्यतः । त्वत्प्रसादाच्च मे पापं दामोदर । विनश्यतु” । अर्घ्यमन्त्रः —“व्रतिनः कार्त्तिके मासि स्नातस्य विधिवन् मम । अर्घ्यं गृहाण देवेश । त्वां नमामि सुरेश्वर ।” । काशीखण्डे “व्रतिनः कार्त्तिके मासि स्नातस्य विधिवन् मम । दामोदर । गृहाणार्घ्यं दनुजेन्द्रनिषूदन । । नित्ये नैमित्तिके कृत्स्ने कार्त्तिके पापशोषणे । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे ।” ।

इति । पाद्मे तिलैरालिप्य देहं च नामोच्चारणपूर्वकम् । स्नात्वा तु विधिना सन्ध्यामुपास्य गृहमाव्रजेत् । उपलिप्याथ देवाग्रे निर्म्माय स्वस्तिकं शुभम् । तुलसीमालती-पद्मागस्त्यपुष्पादिनार्च्चयेत् । नित्यं वैष्णवसङ्गत्या सेवेत भगवत्कथाम् । सर्पिषाहर्न्निशं दीपं तिलतैलेन चार्च्च-येत् । निवेदयन् नैवेद्यान्यर्घ्यं दद्यादावरेत्सदा । प्रणामाद्य दशाङ्गं तच्च फलादिकं व्रतम्” । पाद्मेऽन्यत्र “प्रातरुत्थाय शौचादि कृत्वा गत्वा जलाशयम् । तत्र च विधिवत् स्नानं ततो दामोदरार्च्चनम्” । किञ्च ‘मौनेन भोजनं कार्य्यं कार्त्तिके व्रतधारिणा । एतेन दीपदानं स्यात् तिलतैलेन वा शुभम् । दिनेषु कल्पकेषु वै-ष्णवाश्च सत्कर्मे । नीयतां कार्त्तिके मासि सङ्कल्पव्रतपालनम् । आश्विने शुक्लपक्षस्य प्रारम्भो हरिवासरे । अथ वा पौर्णमासीतः सङ्क्रान्तौ वा तुलागमे । दीपदानमखण्डञ्च दद्याद्वै विष्णुसन्निधौ । देवालये तुलस्या वा आकाशे वा तदुत्तमम्” । किञ्च “रजतं कनकं दीपान् मणि-मुक्ताफलादिकम् । दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात् कार्त्तिके नरः” । स्कान्दे च “न त्यक्तं कार्त्तिके तुल्याहिनो-पेयं तु कार्त्तिकीम् । तीर्थे तु कार्त्तिकीं कुर्य्यात् सर्व्व-यत्नेन भाविनि ।” । कार्त्तिके वर्ज्ज्यानि स्कान्दे ब्रह्म-नारदसंवादे “कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च भक्ष-येत् । निष्पावान् मुनिशार्दूल । यावदाहूतनारकी । कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकं सन्धितानि च । न त्यजेत् कार्त्तिके मासि यावदाहूतनारकी । कार्त्तिके मासि धर्म्मात्मा मत्स्यमांसं न भक्षयेत् । तत्रैव यत्नतस्त्याज्यं शशकं शौकरं तथा” । किञ्च—‘परान्नं परशय्याञ्च परदारं पराङ्गनाम् । सर्व्वदा वर्ज्जयेत् प्राज्ञो विशेषेण तु कार्त्तिके । तैलाभ्यङ्गं तथा शय्यां परान्नं कांस्यभोजनम् । कार्त्तिके वर्ज्जयेद्यस्तु परिपूर्णव्रती भवेत् । समाप्य कार्त्तिकं दद्यात् परान्नं यस्तु वर्ज्जयेत् । दिने दिने तु कृच्छ्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः’ । तत्रैव श्रीरुक्माङ्गद-मोहिनीसंवादे “कार्त्तिके वर्ज्जयेन्मधु । कार्त्तिके वर्ज्जयेत् कांस्यं कार्त्तिके शुक्तसन्धितम् । न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्मं नान्यदेव हि । चाण्डालं न भवेत् सुभ्रु । कार्त्तिके मांसभक्षणात् ।”

कार्त्तिकिकः पुं॰ कार्त्तिकी पौर्णमासी अस्मिन् मासे ठञ् । १चान्द्रकार्त्तिकमासे एव २कार्त्तिकीयुक्त मासे ३कार्त्ति-काख्ये जीववर्षे च ।

कार्त्तिकेय पु० [illegible]

कार्त्तिकेयप्रसू स्त्री० [illegible]

कार्त्तवीर्य्य पु० [illegible]

कार्त्तिकोत्सव पु० [illegible]

कार्त्स्न्य न० [illegible]

कार्दम(मिक) त्रि० [illegible]

कार्पट पु० [illegible]

कार्पटमुद्रिका स्त्री० [illegible]

कार्पटिक त्रि० [illegible]

[illegible]

कार्पण्य न० [illegible]

कार्पास त्रि० [illegible]

कार्पासतन्तु स्त्री० [illegible]

कार्पासनासिका स्त्री० [illegible]

कार्पासास्थि न० [illegible]

परम सर्व्वदानानां प्रिय सर्व्वदिवौकसाम्। देशकालौ समासाद्य मम श्रद्धाश्च यत्नत। देयमेतन्महादान तारणाय कुलस्य च। पर्व्वत कल्पयेत्तत्र कार्पासेन विधानत। पूर्व्वोक्तेन विधानेन कृत्वा सर्व्वं विधानत। विंशद्भारस्तु कर्त्तव्य उत्तम पर्व्वतो बुधैः। मध्यमो दशभिः कुर्य्यात्कनिष्ठ पञ्चभिस्तथा। सर्व्वधान्यसमूहस्य मध्ये द्रोणैर्विनिर्मित। रसैरन्यैश्च संयुक्तो लोकपालाहतस्तथा। ब्रह्मादयस्तथा शृङ्गे काञ्चनेन विनिर्म्मिता। कुर्य्याच्चत्वारि चतुरश्चतुर्माशेन कल्पयेत्। सौवर्णशिखरान् सर्व्वान् सर्व्वरत्नोप शोभितान्। नानाधातुविचित्राङ्गान् सस्यमौक्तिकमाहृतान्। कुण्डे वा स्थण्डिले वापि तत्र होमो विधीयते। श्रमिशय तथा चाष्टौ कारयेद्देशविक्रमान्। होमोऽप्याहुतिभिश्चैव चान्नौ तद्दैवतैरपि। गव्येन सर्पिषा तत्र तथा कृशान्तिवैरपि। अयुत होमसङ्ख्या च चानाय समिधस्तथा। शङ्खतूर्य्यनिनादेन तथा मङ्गलपाठकैः। उत्सव कारयेत्तत्र दिनमेकमतन्द्रितः। पर्व्वकाले ततो दद्यात् पूजयित्वा विधानत। “नम कार्पासराशास भूतसङ्घैरभिष्टुता। ब्रह्मादयो मे वरदा भवन्तु विबुधाः सदा”। इत्युच्चार्य्य नरो दद्याच्चारी वा विधिपूर्व्वकम्। पूजयित्वा द्विजान् सम्यक् वासोभिर्भूषणैस्तथा। अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति। स गच्छेत्त्रिदशावास विमानोपरि संस्थित। अप्सरोगणसङ्गीतो गन्धर्व्वैरभिसंस्तुत। तत्र मन्वन्तर यावद्वसित्वा विबुधालये। पुण्यक्षयादिहाभ्येत्य महीभुङ्क्ते ससागराम्। रूपवान् सुभगो धन्यो श्रीमानतुलविक्रम। पञ्च जन्मानि नारी वा जायते नात्र संशय। भूयश्च शृणु राजेन्द्र। दिव्य कार्पासपर्व्वतम्। तच्च भारशतेनैव कुर्य्यादर्द्धेन वा पुन। शेष पूर्व्वविधानेन सर्व्वं कुर्य्याद्यथाक्रमम्। फल पूर्व्वोदितस्यैव जायते नृपसत्तम।”। कार्पासाचलकार्पासशैलादयोऽप्यत्र।

कार्पाससौत्रिक त्रि॰ कार्पाससूत्रेण निर्वृत्त ठक् अनुशतिकादेराकृतिगणत्वेन द्विपदवृद्धि। कार्पाससूत्रनिर्म्मिते वस्त्रादौ। “यते दयपया इद्भिरौर्स कार्पास सौत्रिके” याज्ञ॰।

कार्पासिक त्रि कर्पासेन निर्वृत्त ठक्। कर्पाससूत्रनिष्पन्ने पटादौ “यत दाक्षीसहस्राणां कार्पासिकनिवासिनाम्” भा॰स॰५॰अ॰। कार्पाससङ्घात्कादिनाम्।

कार्म्म त्रि॰ कर्म्मशीलमस्य छत्रा॰ ण। “कार्म्मस्ताच्छील्ये” पा॰सि॰ टिलोप॰। फलमनपेक्ष्य कर्म्मसु प्रवृत्ते कर्म्मशीले स्त्रियां टाप्।

कार्म्मण न॰ कर्म्मैव कर्म्मन्+“तद्युक्तात् कर्म्मणोऽण्” पा॰अण्। १शाचिक श्रुत्वा क्रियमाणे कर्म्मणि सि॰कौ॰। कर्म्मणे हितम् अण्। २मूलकर्म्मणि मन्त्रौषध्यादिभि र्वश्यादिकरणे अमर (यादुकरा)। “कार्म्मणत्वमगमन् रमणेषु” माघ। तत स्वार्थेऽण् स्वार्थिकप्रत्ययस्य क्वचित् प्रकृतिलिङ्गातिक्रम विधानात् कार्म्मणी तत्रार्थे स्त्री॰। “धीरां मत्वा किमिदमथवा कार्म्मणी मायुरीणाम्” उद्भट॰। कार्म्मणमिति तु न्याय। ३मन्त्रादियोगविद्यायाम् न॰ कर्म्म साध्यत्वेन अस्त्यस्य अण्। ४कर्म्मदक्षे त्रि मेदि॰। प्रपञ्चसारोक्तमण्डलयान्तर्गते ५मन्त्रभेदे च। “माचिक नाम योषोत्थं पौरुष कार्म्मण मतम्। आलव्यं गद्वयं प्रोक्तं निषिद्ध तन्मतत्रयम्” “ज्योतिर्मन्त्रेण विधिवद्धेत्मतत्रय यतौ” तन्त्रसा॰।

कार्म्मार पु॰ कर्म्मार एव स्वार्थेऽण्। १कर्म्मकारे (कामार) “कार्म्मारो अश्मभिर्द्युभि” ऋ॰६,११२,२। “कार्म्मार चयस्कार॰” भा॰। कर्म्मारस्यापत्यम् शिवा॰ अण्। २कर्म्मकारापत्ये पु स्त्री स्त्रियां ङीप्।

कार्म्मारक त्रि॰कर्म्मारेण कृत कुलाला॰वुञ्। कर्म्मकारकृते।

कार्म्मार्य्यायणि पु स्त्री कर्म्मारस्यापत्य फिञ् नि॰। कर्म्मकारापत्ये स्त्रियां वा ङीप्।

कार्म्मिक त्रि॰ कर्म्मणा चित्रकर्म्मणा निर्वृत्त ठक्। निष्पत्त्यनन्तर चित्रत्वे चक्रस्वस्तिकादिचिह्नयुक्ततया क्रियमाणे पटादौ। “कार्म्मिके रोमबद्धे च त्रिं शद्भाग क्षयोमत” याज्ञ॰। ‘कार्म्मिक कर्म्मणा चित्रेण निर्म्मितम्। यत्र निष्पन्ने पटे चक्रस्वस्तिकादिक चित्रत्वेन क्रियते तत्कार्म्मिक मित्युच्यते” मिता॰। तस्य भावः पुरोहि॰ यक्। कार्म्मिक्य तद्भावे न॰।

कार्म्मुक न॰ कर्म्मणे प्रभवति उकञ्। १धनुषि अमर। “कार्म्मुकेणेव गुणिना वाण सन्धानमेष्यति” माघ। “विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्म्मुकम्” किरा॰। २कर्म्मक्षमे त्रि॰ मेदि॰। कार्म्मुकं साध्यत्वेनास्त्यस्य अच्। ३वंशे मेदि॰। ४श्वेतखदिरे ५हिज्जलवृक्षे ६महानिम्बे च पु॰ राजनि॰। मेषादिषु नवमे ७राशौ “कार्म्मुक तु परित्यज्य झष (मकरम्) संक्रमते रवि। प्रभाते चार्द्धरात्रे च स्नान कुर्य्यात् परेऽहनि” काशखा॰ भविष्यपु॰। तदुत्सेदग् अच्। ८तदुदेशवर्त्तिनि

[illegible] ... कार्त्तिकेय ... [illegible]

[illegible]

[illegible] कार्पास [illegible] ... (कपास) ... [illegible]

[illegible]

कार्पासिक [illegible]

[illegible]

कार्पासनासिका [illegible]

[illegible]

परम सर्व्वदानानां प्रियं सर्व्वदिवौकसाम् । देशकालौ समासाद्य धन श्रद्धास्य यत्नतः । देयमेतन्महादानं तारणाय कुलस्य च । पर्व्वतं कल्पयेत्तत्र कार्पासेन विधानतः । पूर्व्वोक्तेन विधानेन तस्या सर्व्वं विधानतः । विंशद्भारस्तु कर्त्तव्य उत्तमः पर्व्वतो बुधैः । मध्यमो दशभिः कुर्य्याज्जघन्यं पञ्चभिस्तथा । सर्व्वधान्यसमूहस्य मध्ये लोपधिभिर्द्दृत । रसैरत्नैश्च संयुक्तो लोकपालादयस्तथा । ब्रह्मादयस्तथा शृङ्गे काञ्चनेन विनिर्म्मिता । कुलाचलांश्च चतुरश्चतुर्भागेन कल्पयेत् । सौवर्णशिखरान् सर्व्वान् सर्व्वरत्नोपशोभितान् । नानाधातुविचित्राङ्गान् भक्ष्यभोज्यसमावृतान् । कुण्डे वा स्थण्डिले वापि तत्र होमो विधीयते । ऋत्विजश्च तथा चाष्टौ कारयेद्वेदवित्तमान् । होमोऽप्याहुतिभिश्चैव वह्नौ तद्दैवतैरपि । गन्धेन सर्पिषा तत्र तथा कृष्णतिलैरपि । अयुतं होमसंख्या च पालाशसमिधस्तथा । शङ्खतूर्य्यनिनादैश्च तथा मङ्गलपाठकैः । उत्सवं कारयेत्तत्र दिनमेकमतन्द्रितः । पर्व्वकाले ततो दद्यात् पूजयित्वा विधानतः । "नमः सर्व्वमराधार भूतसङ्घैरभिष्टुत । ब्रह्मादयो मे वरदा भवन्तु विबुधाः सदा" । इत्युच्चार्य्य नरो दद्यात्सारी वा विधिपूर्व्वकम् । पूजयित्वा द्विजान् सम्यक् वासोभिर्भूषणैस्तथा । अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति । स गच्छेत्त्रिदशावासे विमानोपरि संस्थितः । अप्सरोगणसङ्गीतो गन्धर्व्वैरभिसंस्तुतः । तत्र मन्वन्तरं यावदुषित्वा विबुधालये । पुण्यक्षयादिहाभ्येत्य महीम्भुङ्क्ते ससागराम् । रूपवान् सुभगो वाग्मी श्रीमानतुलविक्रमः । पञ्च जन्मानि नारी वा जायते नात्र संशयः । भूयश्च शृणु राजेन्द्र ! दिव्यं कार्पासपर्व्वतम् । तस्य भारशतेनैव कुर्य्याद्दर्शेन वा पुनः । शेषं पूर्व्वविधानेन सर्व्वं कुर्य्याद्यथाक्रमम् । फलं पूर्व्वोदितस्यैव जायते नृपसत्तम ।" । कार्पासाचलकार्पासधेन्वादयोऽप्यत्र ।

कार्पाससौत्रिक त्रि० कर्पाससूत्रेण निर्वृत्तः ठक् अनुशतिकादेराकृतिगणत्वेन द्विपदवृद्धिः । कर्पाससूत्रनिर्म्मिते वस्त्रादौ । "शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पाससौत्रिके" याज्ञ० ।

कार्पासिक त्रि कर्पासेन निर्वृत्तः ठक् । कर्पाससूत्रनिर्म्मिते पटादौ "शतं दासीसहस्राणां कार्पासिकनिवासिनाम्" भा० स० ५० अ० । कार्पासवस्त्राच्छादितानाम् ।

कार्म्म त्रि० कर्म्म शीलमस्य छत्रा० ण । "कार्म्मस्ताच्छील्ये" पा० नि० टिलोप । फलमनपेक्ष्य कर्म्मसु प्रवृत्ते कर्म्मशीले स्त्रियां टाप् ।

कार्म्मण न० कर्म्मैव कर्म्मन्+"तद्युक्तात् कर्म्मणोऽण्" पा० अण् । १वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणे कर्म्मणि सि० कौ० । कर्म्मणे हितम् अण् । २मूलकर्म्मणि मन्त्रौषध्यादिभिर्वश्यादिकरणे अमरः (यादुकरा) । "कार्म्मणत्वमगमन् रमणेषु" माघ । तत्र स्वार्थेऽण् स्वार्थिकप्रत्ययस्य क्वचित् प्रकृतिलिङ्गाति क्रम विधानात् कार्म्मणी तत्रार्थे स्त्री० । "धौत नद्या किमिदमथवा कार्म्मणी माधुरीणाम्" उद्भटद्रू० कार्म्मणमिति तु न्याय । ३मन्त्रादियोगविद्यायाम् न० कर्म्म साध्यत्वेन अस्त्यस्य अण् । ४कर्म्मदक्षे त्रि मेदि० । प्रपञ्चसारोक्तमन्त्रयान्तर्गते ५मन्त्रभेदे च । "मायिकं नाम योपोत्य पौरुषं कार्म्मणं मलम् । आणव्यं मद्धृदयं मोक्षं निपित्र तन्मलत्रयम्" "ज्योतिर्मन्त्रेण विधिवद्धुतेन्मलत्रयं यती" तन्त्रसा० ।

कार्म्मार पु० कार्म्मार एव स्वार्थेऽण् । १कर्म्मकारे (कामार) "कार्म्मारो अश्मभिर्द्युभिः" ऋ० ९, ११२, २ । "कार्म्मारचर्यकार" भा० । कर्म्मारस्यापत्यम् शिवा० अण् । २कर्म्मकारापत्ये पु स्त्री स्त्रियां ङीप् ।

कार्म्मारक त्रि० कर्म्मारेण कृतं कुलाला० वुञ् । कर्म्मकारकृते ।

कार्म्मार्य्यायणि पुंस्त्री कर्म्मारस्यापत्यं फिञ् नि० । कर्म्मकारापत्ये स्त्रियां वा ङीप् ।

कार्म्मिक त्रि० कर्म्मणा चित्रकर्म्मणा निर्वृत्तः ठक् । निष्पत्त्यनन्तरं चित्रसूत्रैः चक्रस्वस्तिकादिचिह्नयुक्ततया क्रियमाणे पटादौ । "कार्म्मिके रोमबद्धे च त्रिंशद्भाग क्षयो मतः" याज्ञ० । 'कार्म्मिकं कर्म्मणा चित्रेण निर्म्मितम् । यत्र निष्पन्ने पटे चक्रस्वस्तिकादिकं चित्रसूत्रैः क्रियते तत्कार्म्मिकं विधुच्यते" मिता० । तस्य भावः पुरोहि० यक् । कार्म्मिक्य तद्भावे न० ।

कार्म्मुक न० कर्म्मणे प्रभवति उकञ् । १धनुषि अमरः । "कार्म्मुकेणैव गुणिना बाणः सन्धानमेष्यति" माघ० । "विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्म्मुकम्" किरा० । २कर्म्मक्षमे त्रि० मेदि० । कार्म्मुकं साध्यत्वेनास्त्यस्य अच् । ३वंशे मेदि० । ४श्वेतखदिरे ५हिज्जलवृक्षे ६महानिम्बे च पु० राजनि० । मेषादिषु नवमे ७राशौ "कार्म्मुकं तु परित्यज्य झषं (मकरम्") सङ्क्रमते रवि । प्रभाते चार्द्धरात्रे च स्नानं कुर्य्यात् परेऽहनि" कालमा० भविष्यपु० । तस्येदम् अण् । ८धनुःसम्बन्धिनि

लि [illegible] । [illegible] सर्वीदमाला प्राहैममाला वदित वादयति" [illegible] मुक्ता"इति [illegible] १६ । २२ १६ । [illegible] [illegible] वर्ष । [illegible] । [illegible] [illegible] (काम्पष्टा) (पुष्टरा) [illegible] । [illegible] [illegible] विचाक्षपात्यव [illegible]

[illegible] मुद्रा [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] (यद्यत्थ) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] (सामवहिमा) । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] (यदयम्यो [illegible]) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

"[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ([illegible]) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]"।

। [illegible] । [illegible] [illegible] ।

"[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

"[illegible] । [illegible] । [illegible]"

न्यास । ४२ । ८२ । १२० । १५४ । २०८ । २२६ । २२६ । २४० । [एता जीवाखण्डा यथा भवन्ति तथा जीवाशब्दे वक्ष्यते] अयुतद्वयपरिमितव्यासस्य परिधिः १८ । ४२ जीवाखण्डा २१/२ पश्चिमे ५ च परिधेः १८ वर्गो २२४ गुणितः । १०·१० । व्यासार्द्धे २४० । ४ घात ९६० गुण ४२ मौर्विकयान्त्या १००२ विभक्तोलब्धो १० ज्याद्धखण्डवर्गाय चतुर्विधनेद्वर्धितस्याद्युमोऽवरोतो ऽनेनोमितात्पारधि १८ । २२४ वर्गो चतुर्थभागात् ८१ (१० उमितान्) ६४ पदे भागे ८ इति १८ दलात् ९ । पतिते १ जात धनु एवं जातानि धनूंषि । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । । ७ । ८ । ९ । एतानि परिधिषष्ठा ढ्याद्येन गुणितानि च ” । एव ८२ खण्डादौ कल्प्यम् । “ढ्यौकृत चक्रचगन्ति चापम्” इति सि॰ शि॰ उक्ते १२ राशिचक्रस्याङ्करूपे चापखण्डे च तस्य च जीवाभेदेनाभ्यविधा मिति यथोक्त तत्रैव ‘ज्यां पोजभाग तच्चाङ्कि २२५ हता यथेष यातैर्ज्जीवाविवरेण भक्तम् । जीवा विशुद्धा यतमा च तज्जृत्तदाश्याङ्किविभक्तात् सहित धनु स्यात्” “यस्य धनु साध्य तस्माद्या जीवा विशुध्यति सा योध्या शेषात्तच्चा- ङ्कि २२५ गुणाद्गतागतजीवान्तरहृताद्य लभ्यते तत्स्याम्यं गतोयतमा जीवा विशुद्धा तद्गुणितैश्चत्वाङ्किभि २२५ सहित धनुःस्यात्” प्रमि॰

स्फु॰ सि॰ रङ्गनाथाख्यास्तु तथैवोक्त यथा ।

‘‘ज्या पोजभाग शेष तच्चाङ्कि हत तद्विवरोद्धृतम् । चक्रा- तच्चाङ्किमवर्गे सयोज्य धनुरुच्यते’’ स्फु॰ सि॰ ।

‘यस्य धनु कर्त्तुमिष्ट तस्मिन्नयुग्मपूर्व ज्यापिण्ड न्यूनी- कृत्य शेष पश्चात्तत्ति २२५ गुण तद्विवरोद्धत तयोः शुद्धाऽ- शुद्धपिण्डयोरन्तरेण भक्त फल शुद्धा ज्या यतमा यतमसङ्ख्या तच्चाङ्किमो सवर्गे जाते सयोज्य सिद्ध धनु कथ्यते । अत्रोपपत्तिः । ज्या यतमा शुद्ध्यति ततमा याचाप कलाश्चतमसङ्ख्यागुणिततत्त्वाश्विनः । यदि ज्यान्तरेण तत्त्वाश्विकलास्तदा शेषज्यया का ? इत्यनुपातागतफलयुता इति वैपरीत्येन सुगमतरा’’। अधिक जीवाशब्दे वक्ष्यते ।

कार्म्मुकासन न॰ । रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे तल्लक्षण यथा ‘‘कार्म्मुकासनमाकुर्य्यादुदरे पूरयेन्मुखम् । तदा वायुरधोयाति कालेन सूक्ष्मवायुना लत्वा पश्चाद्वर्म सन्धौ वेष्टयित्वा च धारयेत् । करेण दक्षिणेनैव वाम- पादाङ्गुलो तथा । सव्यापसव्यहिस्तेण कार्म्मुकासनमेव च । कार्म्मुकद्वययोगेन पवनक्षायुमानयेत्” रुद्रयामले ।

कार्य्य त्रि॰ कृ–कर्म्मणि ण्यत् । १कृतिसाध्ये २कर्त्तव्ये । “तस्मात् शास्त्रं प्रमाणन्ते कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ” गीता । ‘भाव्य कार्य्योऽग्निसंस्कारो न च कार्य्योदक- क्रिया” मनु । ‘शब्दानां कार्य्ये कार्य्याभिधाने वा शक्तिरिति” मीमांसकाः । ३उत्पाद्ये जन्ये “व्यापारो- भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया । कर्त्रोऽकर्मतापत्तेन हि यत्नोऽर्थ इष्यत’ इत्युक्ते कर्त्तृभावनारूपव्यापारा- पेक्षत्वात् तद्भाष्ये “यदि इदं कार्य्यं स्यात् विनायादि- कारणक स्यात्” पा॰ द॰ । गुरुमते यागादिकृति- साध्ये ४अपूर्व्वे । यथा चापूर्व्वस्यैव कार्य्यत्व तथाऽपूर्व शब्दे २४८४० दर्शितम् । ५प्रयोजने ६उद्देश्ये तदि- च्छयैव कर्त्तुः प्रवृत्तेस्तस्य तथात्वम् “उपपद्यते कार्य्यार्थी कृतार्थी नोपपद्यते” हितो॰ । अष्टादशानां विवाद- पदानाञ्च उद्देश्यत्वादेव तथात्वम् । “यथावत्कार्य्य समारम्भविरागेण विनिश्चित” व्य॰ त॰ कात्या॰ स्मृतिः । उपचारात् ७हेतौ च मेदि॰ । व्याकरणमते ८स्थानिस्थाने वर्णादौ । “कार्य्यमनुभवन् हि कार्य्यी नि- मित्ततया नाश्रीयते” महाभा॰ “भिषक् कर्त्ताथ करण रसा, दोषास्तु कारणम् । कार्य्यमारोग्यमेवैकम्” सुश्रुतोक्ते ९आरोग्ये च तत्र कर्त्तृत्वकरणत्वकारणत्व- कार्य्यत्वार्थेषु भिषगादिशब्दानां परिभाषितत्वात् । भावे ण्यत् । १० कर्म्मणि व्यापारे । ज्योतिषोक्ते ११ जन्मल- ग्नावधि दशमस्थाने । “कार्य्याधीश सुखेशे बुधगुरुश- शिभि संयुतो वीक्षितो वा” जातकम् कार्य्यस्य व्यापार- रूपत्वात्तथात्वम् ।

कार्य्योत्पत्तिप्रकारो मतभेदेन चतुर्द्धा “तत्र असतः सज्जा- यते इति सौगताः संघभावादेव कार्य्योत्पादस्वी- कारात् । सतोऽसज्जायते इति नैयायिकाः ते प्रागुत्- पत्ते घटादेरसत्त्वस्य, मृदादिकारणस्य च सदा- सत्त्वस्य च स्वीकारेण असत उत्पत्ते स्वीकारात् । सतो- विवर्त्तः कार्य्यं जगत् न वस्तु सदिति अद्वैतवादिन । सतः सज्जायते इति साङ्ख्याः । विस्तृतस्तु सदुत्पत्तिशब्दे ११०८४॰ ।

यथा च लडादेः कार्य्यत्वेनापूर्व्ववाचकता तथा गुरुमत प्रदर्शने शब्दाच॰ उक्त यथा

“अथ स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ इष्टसाधनस्य साध्यस्य वा यद्विधिः समभिव्याहृतक्रियान्वयी तदन्यान्वयी वा । तत्र गुरव नाइत्य क्रिया कार्य्यतया लिङा बोधयितु

[illegible]

न्याः । ४२ । ८३ । १२० । १५४ । २०८ । २२६ । २३६ । २४० । [एता जीवासंख्या यथा भवन्ति तथा जीवाशब्दे वक्ष्यते] अथ शरावर्त्तितपरिधि' १८। ४२ जीवार्द्धिज्या २१/२ पञ्चभि ५ च परिधे १८ वर्गो ३२४ गुणित' । १७०१० । व्यासार्द्ध २४० । ४ घात ९६० युत ४२ मौर्विकया ज्या १००२ विभक्तोऽन्यो १७ इत्यादुक्ताघवाय चतुर्थियतेऽर्धविकलदक्षागयुमोऽत्तरांशो ऽनेनोऽमितास्पारधि १८ । ३२४ वर्गो चतुर्थभागात् ८१ (१७ उमितात्) ६४ परे प्राप्ते ८ इति १८ दलात् ९ । पतिते १ जाता धनु एव जातानि धनूंषि । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । । ७ । ८ । ९ । एतानि परिधिचत्वा द्वाग्रेण गुणितानि स्युः”। एव ८२ अस्मादौ कल्प्यम् । “दलीकृत चक्रयगन्ति चापम्” इति सि॰ शि॰ उक्ते १२ राशिचक्रस्यार्द्धरूपे खण्डे च तस्य च जीवाभेदेनान्यविधामिति यथोक्त तत्रैव “ज्या प्रोज्झ्य तत्त्वाश्वि २२५ हता पदेन यातैश्चजीवाविवरेण भक्तम् । जीवा विशुद्धा यतमा च तत्संख्यतत्त्वाश्विभिरत्र युक्तं धनु स्यात्” “अस्य धनु साध्य तस्याद्या जीवा विशुध्यति या शोध्या येषात्तत्त्वाश्वि २२५ गुणात्तागतानिज्यान्तरहताद्य लभ्यते तत्स्याप्य' ततोयतमा जोवा विशुद्धा तद्गुणितैस्तत्त्वाश्विभि २२५ र्युक्तं धनु स्यात्” प्रमि॰

कृ॰ सि॰ रङ्गनाथाभ्यान्तु तथैवोक्त यथा ।
“ज्या प्रोज्झ्य शेष तत्त्वाश्विहत तद्विवरोद्धृतम् । सङ्ख्यातत्त्वाश्विसंवर्गे संयोज्य धनुरुच्यते” सू॰ सि॰ ।

‘यस्य धनु कर्त्तुमिष्ट तस्यानन्तरपूर्वे ज्यापिण्ड न्यूनीकृत्य शेष पञ्चात्कृति २२५ गुण तद्विवरोद्धृत तयोः शुद्धाऽशुद्धपिण्डयोरन्तरेण भक्त फल शुद्धा ज्या यतमा यतमसङ्ख्या तत्त्वाश्विनो संवर्गे घाते संयोज्य मिश्र धनु कथ्यते । अत्रोपपत्तिः । ज्या यतमा शुद्ध्यति ततमा याचाप-कलास्ततमसङ्ख्यागुणिततत्त्वाश्विनः । यदि ज्यान्तरेण तत्त्वाश्विकलास्तदा शेषज्यया का ? इत्यनुपातागतफलयुता इति वैपरीत्येन सुगमतरा”। अधिक जीवाशब्दे वक्ष्यते ।

कार्मुकासन न॰ । रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे तल्लक्षण यथा “कार्मुकासनमात्याप्युदरे पूरयेन्नुधम् । तदा वायुरधोयाति कालेन सूक्ष्मवायुना कृत्वा च धारणं मन्त्रो वेष्टयित्वा च धारयेत् । करेण दक्षिणेनैव वामपादाङ्गुष्ठो तथा । सव्यापसव्यद्विगुण कार्मुकासनमेव च । कार्मुकद्वययोगेन पवनद्वायुमानयेत्” रुद्रयामले ।

कार्य्य त्रि॰ कृ–कर्म्मणि ण्यत् । १कृतिसाध्ये २कर्त्तव्ये । “तस्मात् शास्त्र प्रमाणन्ते कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ” गीता । “नास्य कार्य्योऽग्निसंस्कारो न च कार्य्योदकक्रिया” मनुः । ‘शब्दानां कार्य्ये कार्य्यान्विते वा शक्तिरिति” मीमांसका । ३उत्पाद्ये जन्ये “व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया । कृञोऽकर्मतापत्तेर्न हि यत्नोऽर्थ इष्यते’ हर्य्युक्ते कृञोभावनारूपव्यापारावेकत्वात् तत्साध्ये “यदि दंव कार्य्यः स्यात् विनायादिकारणकः स्यात्” सा॰ द॰ । गुरुमते शास्त्रादिकृतिसाध्ये ४अपूर्वे । यथा चापूर्व्वस्यैव कार्य्यत्व तथाऽपूर्वशब्दे २४८९० दर्शितम् । ५प्रयोजने ६उद्देश्ये तदिच्छयैव कर्म्मसु प्रवृत्तेस्तस्य तथात्वम् “उपसर्पति कार्य्यार्थी कृतार्थी नोपसर्पति” हितो॰ । घटादयस्तावा विषादपदार्थाश्च उद्देश्यत्वादेव तथात्वम् । “यस्मात्कार्य्य समारम्भचिरात्रेण विनिश्चित” व्य॰ त॰ कात्या॰ स्मृतिः । उपचारात् ७हेतौ च मेदि॰ । व्याकरणमते ८स्थानादिप्रमाने यथादौ । “कार्य्यमनुभवन् हि कार्य्यी निमित्ततया नाश्रीयते” महाभा॰ ‘भिषक् कर्त्ताथ करण रसा, दोषास्तु कारणम् । कार्य्यमारोग्यमेवैकम्” सुश्रुतोक्ते ९आरोग्ये च तत्र कर्त्तृत्वकरणत्वकारणत्वकार्य्यत्वादिषु भिषगादिशब्दानां परिभाषितत्वात् । भावे ण्यत् । १० कर्म्मणि व्यापारे । ज्योतिषोक्ते ११ जन्मलग्नावधि दशमस्थाने । “कार्य्याधीश स्वगेहे बुधगुरुकविभि संयुतो वीक्षितो वा” जातकम् कार्य्यस्य व्यापाररूपत्वात्तथात्वम् ।

कार्य्योत्पत्तिप्रकारोमतभेदेन चतुर्द्धा “तत्र असतः सज्जायते इति सौगता तदभावादेव कार्य्योत्पादस्वी कारात् । सतोऽसज्जायते इति नैयायिकाः ते प्रागुत्पत्ते घटादोनामसत्त्वस्य, मृदादिकारणस्य च तदासत्त्वस्य च स्वीकारेण असत उत्पत्ते स्वीकारात् । सतोविवर्त्त कार्य्य जगत् न वस्तु सदिति अद्वैतवादिन' । सत सज्जायते इति साङ्ख्या । विस्तृतस्तु तदुत्पत्तिशब्दे ११०८पृ॰ ।

यथा च लिङादे कार्य्यत्वेनापूर्व्ववाचकता तथा गुरुमत प्रदर्शने शब्दश॰ उक्त यथा

“अथ स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ इष्टसाधनस्य कार्य्य स्य वा यद्विधिः समभिव्याहृतक्रियान्वयी तदन्यान्वयी वा । तत्र गुरव॰ नाइत्य क्रिया कार्य्य तया लिङा बोधयितु'

[illegible]

[illegible]

[illegible]

बोध्यतएवेति भावः । क्रिया-यागादि, कार्य्यतया स्वर्गकाम कृतिसाध्यतया । नचैवम् अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोध मादाय विधौ सिद्धसाधनं निषेधे च बाध इति वाच्यं तदन्वयितस्य शाब्दत्वघटितत्वादेव सिद्धसाधनादिनिरासात् अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोधस्यैव औपादानिकबोधत्वेन शाब्दत्वविरहात्। औपादानिकत्वञ्च प्रत्यक्षत्वादिवदनुभवत्व व्याप्यो धर्मविशेषः तदवच्छिन्नं प्रति च श्रौतानुपपत्ति ज्ञानसचिवः शब्दएव पुनरनुसन्धीयमानो हेतुः । अतएवा-नुपपत्तिज्ञानसचिवः शब्दएव पञ्चमं प्रमाणमिति परसिद्धान्त इति भावः । स्वर्गकामनियोज्येति स्वर्गकामो यो विधिवाक्य-नियोज्यस्तदीयकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकीभूतस्य ज्ञा-नस्य विरहादित्यर्थः । वक्ष्यमाणदृष्ट्या यागे स्वर्गकामकृति साध्यत्वान्वयबोधे यागनिष्ठेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन प्रथमं तद्विरहादिति भावः । प्रयोजकज्ञानविरहमेवो-पपादयति कामनाविशिष्टस्य हीति ममेदं कार्य्यमिति याग-विशेष्यकस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वप्रकारकमित्यर्थः बोद्धृत्व शाब्द-बोधोपयोगित्वं तच्च कारणतावच्छेदकसाधारणं तेन वक्ष्यमाणक्रमेण कामनाया अपि तादृशशाब्दबोधोप-योगित्वं सङ्गच्छते कामनाविशिष्टस्य तादृशबोधोपयोगित्व समवायिकारणतया नियोज्यत्व स्वकप्रामाणिकसिद्धनि-योज्यव्यवहारविषयतावच्छेदकं तदिति स्वर्गकामनाविशिष्टस्य तादृशबोधोपयोगित्वमित्यर्थः ।—तद्बोधोपयोगे तद्बोधोपयो गित्वे सतीत्यर्थः । विशेष्यान्वयिनाऽन्वयिन एव विशेषणतया विशेषणस्य तदुपयोगित्वं विना विशिष्टस्य तदुपयोगित्वा सम्भवात्। न च रूपवति रथ इत्यादिवत् कामना चोपल-क्षणमिति वाच्यं विशेषणत्वसम्भवे उपलक्षणत्वस्यान्याय्य-त्वादिति भावः । स चेति कामनायास्तादृशबोधोपयोगश्चे-त्यर्थः । कामनानन्तरं कामनाप्रकारकज्ञानानन्तरं यः काम्यसाधनताबोधः। कामनाघटितकाम्यसाधनताबोध इति यावत् तस्मात् कार्य्यताबोधे सति नत्वन्यो यदि कार्य्यता-बोधस्तदैव स्यात् कामनायाः कारणतावच्छेदकत्वात् न हि कामनैव साक्षात् कार्य्यताबोधजनिकाऽसम्भवात् इत्यर्थः । अत काम्यसाधनताज्ञानं स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयप्रयो-जकम् इति बोधः । स्वर्गकामेति स्वर्गकामो यो नियोज्यस्तदी-यकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकं ज्ञानमित्यर्थः। नन्वेवं प्रथमं वेदाद्यागे स्वर्गसाधनताज्ञाने सति तदनन्तरं तत्र स्वर्ग कामकृतिसाध्यताबोधो भविष्यति किं कार्य्यत्वरूपेण विधेर का मक्षेत्यत आह नचेति क्रिया—यागादि । साक्षादिति

अव्यवहितपूर्व्वत्वसम्बन्धेन कार्य्याधिकरणीभूतक्षणनिष्ठा-त्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकान्यथासिद्धिनिरूपकधर्म्मव-त्त्वं साक्षात् साधनत्वं, तादृशधर्म्मावच्छिन्नजनकत्वे सति कार्य्यनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्धिनिरूपकधर्म्मव-त्त्वञ्च परम्परासाधनत्वमिति भावः । साक्षात्साधनत्वस्या बोधने हेतुमाह क्षणिकेति यागादेरिच्छाविशेषरूपतया तृती-यक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वात् इत्यर्थः । परम्परासाधनत्व-स्याबोधने हेतुमाह परम्परेति अव्यवहितपूर्व्वत्वसम्बन्धेन स्वर्गविशेषाधिकरणीभूतक्षणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानव-च्छेदकान्यथासिद्धिनिरूपकधर्म्मावच्छिन्नजनकत्वे सति स्वर्गविशेषनियतपूर्व्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्धिनिरूपकधर्म-वत्त्वरूपपरम्परासाधनत्वघटकस्यानुपस्थितेरित्यर्थः । नचा पूर्व्वघटितविशिष्टपरम्परासाधनत्वस्यैव विध्यर्थतया तत्र एव विशिष्टोपस्थितिसम्भवात् किमपूर्व्वस्य पृथगुपस्थित्या इति वाच्यं परम्परासाधनत्वान्वयबोधे परम्पराघटक फलपर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपत्वेन योग्यतात्वात् प्रथमन्तज्ज्ञानं विना तदन्वयबोधासम्भवा-दिति भावः । नन्वेतदुभयविलक्षणमेव साधनत्वं बोध यिष्यतीत्यत आह तृतीयेति अन्यथा—तृतीयप्रकारस्य । साधनत्वसम्भवादिति अपूर्व्वं विनापि यागस्य स्वर्गसाधनत्व सम्भवादिति भावः । कल्पत्रमिति तत्र नयेऽप्यपूर्व्वकल्पना न स्यादित्यर्थः आशुविनाशिनो यागस्य कालान्तरभाविस्वर्ग साधनत्वान्यथानुपपत्त्यैव त्वयाप्यऽपूर्व्वकल्पनादिति भावः । नन्वेवं प्रथमं परम्परासाधनत्वरूपेण परम्परासाधन-त्वानुपस्थानेऽपि सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वरूपेणान्वय स्यादित्यत आह इष्टसाधनताविधिपक्ष इति । सामा-न्यत इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वपक्षे इत्यर्थः । अनुपपत्ते साक्षात्परम्परौदासीन्येन फलसाधनत्वान्वयेऽपि फलप-र्य्यन्तस्थायित्वतादृशव्यापारोपधायकत्वान्यतरत्वस्य योग्य तात्वेन तज्ज्ञानं विना सामान्यतोऽपि साधनत्वान्वया सम्भवात् इति भावः । अत्रैवानुपदं नतु सजातीय इति न च साक्षात् परम्परासाधनत्वोभयसाधारणं स्वर्गसाध नत्वमनुगतमेव दुर्व्वचमिति वाच्यं स्वर्गत्वावच्छिन्नवि-जातीयस्वर्गनियतपूर्व्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्धिनिरूपक धर्म्मवत्त्वस्यैव तत्त्वात् । नचैवमव्यवधानस्याप्रवेशात् स्वतो-व्यापारतो वा स्वर्गाव्यवहितपूर्व्वक्षणवृत्तितोऽपि नियत पूर्व्वकारणतापत्तिरिति वाच्यं अन्यथासिद्धिनिरूपकत्व विशेषणेनैव तद्वारणात् विजातीयस्वर्गनियतपूर्व्ववर्त्तिता

बोध्यत एवेति भाव । क्रिया—यागादि, कार्य्यतया स्वर्गकाम
कृतिसाध्यतया । न चैवम् अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोध
मादाय विधौ सिद्धसाधन निषेधे च बाध इति वाच्य
तदन्वयित्वस्य शाब्दत्वघटितत्वादेव सिद्धसाधनादिनिरासात्
अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोधस्यैव औपादानिकबोधत्वेन
शाब्दत्वविरहात्। औपादानिकत्वञ्च प्रत्यक्षत्वादिवदनुभवत्व
व्याप्योधर्मविशेष तदवच्छिन्न प्रति च श्रौतानुपपत्ति
ज्ञानसचिव शब्द एव पुनरनुसन्धीयमानो हेतु । अतएवा-
नुपपत्तिज्ञानसचिव शब्द एव पञ्चम प्रमाणमिति परसिद्धान्त
इति भाव । स्वर्गकामनियोज्येति स्वर्गकामो यो विधिवाक्य-
नियोज्यस्तदीयकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकीभूतस्य ज्ञा-
नस्य विरहादित्यर्थ । वक्ष्यमाणदुक्त्या यागे स्वर्गकामकृति
साध्यत्वान्वयबोधे यागनिष्ठेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन
प्रथम तद्विरहादिति भाव । प्रयोजकज्ञानविरहमेवो-
पपादयति कामनाविशिष्टस्य हीति ममेद कार्य्यमिति याग-
विशेष्यकस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वप्रकारकमित्यर्थ बोधस्य शाब्द
बोधोपयोगित्व तच्च कारणतावच्छेदकसाधारण्य तेन
वक्ष्यमाणक्रमेण कामनाया अपि तादृशशाब्दबोधोप-
योगित्व सम्पद्यते कामनाविशिष्टस्य तादृशबोधोपयोगित्व
समवायिकारणतया नियोज्यत्व समवायप्रामाणिकसिद्धमि
योक्षयव्यवच्छेदविषयतावच्छेदक तदिति स्वर्गकामनाविशिष्टस्य
तादृशबोधोपयोगित्वमित्यर्थ ।—तद्बोधोपयोगे तद्बोधोपयो
गित्वे सतीत्यर्थ । विशेष्यान्वयिनाऽन्वयिन एव विशेषणतया
विशेषणस्य तदुपयोगित्व विना विशिष्टस्य तदुपयोगित्वा
सम्भवात्। न च रूपवति रस इत्यादिवत् कामना चोपल-
क्षणमिति वाच्य विशेषणत्वसम्भवे उपलक्षणत्वस्यान्याय्य-
त्वादिति भाव । स चेति कामनायास्तादृशबोधोपयोगश्चे-
त्यर्थः । कामनानन्तर कामनाप्रकारकज्ञानानन्तर यः
काम्यसाधनताबोध । कामनाघटितकाम्यसाधनताबोध इति
यावत् तस्मात् कार्य्यताबोधे सति तज्जन्यो यदि कार्य्यता-
बोधस्तदैव स्यात् कामनाया कारणतावच्छेदकत्वात् न हि
कामनैव साक्षात् कार्य्यताबोधजनिकाऽसम्भवात् इत्यर्थ ।
अत काम्यसाधनताज्ञान स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयप्रयो-
जकम् इति बोध । स्वर्गकामेति स्वर्गकामो यो नियोज्यस्तदी-
यकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजक ज्ञानमित्यर्थ । नन्वेव प्रथम
वेदाद्यागे स्वर्गसाधनताज्ञाने सति तदनन्तर तत्र स्वर्ग
कामकृतिसाध्यताबोधो भविष्यति कि कार्य्यत्वरूपेण विधेर
र्थ कल्पनेत्यत आह नचेति क्रिया—यागादि । साक्षादिति

अव्यवहितपूर्व्वत्वसम्बन्धेन कार्य्याधिकरणीभूतक्षणनिष्ठा-
त्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकान्यथासिद्धनिरूपकधर्म्मव-
त्त्व साक्षात् साधनत्व, तादृशधर्म्मावच्छिन्नजनकत्वे सति
कार्य्यनियतपूर्व्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्धनिरूपकधर्म्मव-
त्त्वञ्च परम्परासाधनत्वमिति भाव । साक्षात्साधनत्वस्य
बोधने हेतुमाह आन्विति यागादेरिच्छाविषयरूपतया, इती-
यक्षणवृत्तित्वप्रतियोगित्वात् इत्यर्थ । परम्परासाधनत्व-
स्याबोधने हेतुमाह परम्परेति अव्यवहितपूर्व्वत्वसम्बन्धेन
स्वर्गविशेषाधिकरणीभूतक्षणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकान्यथासिद्धनिरूपकधर्म्मावच्छिन्नजनकत्वे सति
स्वर्गविशेषनियतपूर्व्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्धनिरूपकधर्म-
वत्त्वरूपपरम्परासाधनत्वघटकस्यानुपस्थितेरित्यर्थ । तथा
पूर्व्वघटितविशिष्टपरम्परासाधनत्वस्यैव विध्यर्थतया तत
एव विशिष्टोपस्थितिसम्भवात् किमपूर्व्वस्य पृथगुपस्थित्या
इति वाच्य परम्परासाधनत्वान्वयबोधे परम्पराघटक
फलपर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपत्वेन
योग्यताज्ञानत्वात् प्रथमतज्ज्ञान विना तदन्वयबोधासम्भवा-
दिति भाव । नन्वेतदुभयविलक्षणमेव साधनत्व बोध
यिष्यतीत्यत आह तृतीयेति अन्यथा—तृतीयप्रकारसत्त्वे ।
साधनत्वसम्भवादिति अपूर्व्व विनापि यागस्य स्वर्गसाधनत्व
सम्भवादिति भाव । कल्प्यमिति तत्र नयेऽप्यपूर्व्वकल्पना
न स्यादित्यर्थ आशुविनाशिनो यागस्य कालान्तरभाविस्वर्ग
साधनत्वान्यथानुपपत्त्यैव त्वयाप्यऽपूर्व्वकल्पनादिति भावः ।
नन्वेव प्रथम परम्परासाधनत्वरूपेण परम्परासाधन-
त्वानुपयासम्भवेऽपि सामान्यत स्वर्गसाधनत्वरूपेणान्वय
स्यादित्यत आह इष्टसाधनताविधिपक्ष इति । सामा-
न्यत इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वपक्षे इत्यर्थ । असुपपत्ते
साक्षात्परम्परौदासीन्येन फलसाधनत्वान्वयेऽपि फलप-
र्य्यन्तस्थायित्वतादृशव्यापारोपधायकत्वान्यतरत्वस्य योग्य
तात्वेन तज्ज्ञान विना सामान्यतोऽपि साधनत्वान्वया
सम्भवात् इति भाव । अनन्वयानुपद ननु सजातीय इति
न च साक्षात् परम्परासाधनत्वोभयसाधारण स्वर्गसाध
नत्वमनुगतमेव दुर्व्वचमिति वाच्य स्वर्गत्वावच्छिन्नवि-
जातीयस्वर्गनियतपूर्व्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्धनिरूपक
धर्म्मवत्त्वस्यैव तत्त्वात् । नचैवमव्यवधानस्यानवेशात् स्वतो-
व्यापारतो वा स्वर्गाव्यवहितपूर्व्वक्षणवृत्तेरपि नियत
पूर्व्वकारणत्वापत्तिरिति वाच्य अन्यथासिद्धनिरूपकत्व
विशेषणेनैव तद्वारणात् विजातीयस्वर्गनियतपूर्व्ववर्त्तिता

पच्यते यथा दर्श्शतोयत्वनाम दृष्टौ, नारमिति दिशा। नतु यदि कार्यं क्रियासाधारणे लिङ्शक्तिः क्रिया वा वाच्येति वीभ्यापर्तिमाम तदा निषेधविधिप्रमुखौदोर-न्याय न हि तथायोग्यतया क्रिया स्मृता गम्यत फला-द्यमात् कल्पनायाञ्च बीजाभावात् मथैकत्र निर्णीत वाक्यार्थैः परत्रापि तदेवेति न्याय्यात्तत्राप्यपूर्वमेव लि-ङर्थ इति युक्तः तत्प्रत्ययेन शक्तिग्रह किन्तु कार्यत्व विशिष्टे धर्मिणि क्रिया च तदा प्रवृत्तेव न च कार्यत्व स्य विशेष्यान्वयानुपपत्त्याऽपूर्वं पर्यवसानमभेदस्याप्यन्वयप्रत्या-दिति वैवम् न हि भोक्तः पचेतेत्यादौ कार्यं धर्मिणि शक्ति कल्पिता किन्तु सम्बन्धसामान्यलक्षणे कार्यत्वमात्रे धर्मिणि प्रकारेणैवोपस्थितिसम्भवात क्रियाकार्यतामाद्दशास्ति तामभिधानमसम्भवात् तथाच धर्मिणि शक्तिरेवेत्युक्तमापाया सा च क्रियामित्राशेषैव, न हि क्रियाया कार्यतान्वययोग्य त्वेन धर्मिणि शक्तिः कल्पयितुं शक्यते तथादयोग्यतया क्रियामित्राभावमन्तर तदतिरिक्त एव शक्तिकल्पन न हि क्रियातिरिक्तकार्यतायाः कार्यमात्र मपि तत्र क्रियापि गम्यतेति वाच्यं यतो न नूम क्रियातिरिक्तकार्यत्वेन शक्तिः किन्त्वयोग्यतया निरस्तायाः क्रियायाः धर्मिणि शक्ति कल्पनसमये यत्क्रियातिरिक्तं तत्र शक्तिः न तु शक्तिग्रहे क्रियातिरिक्तत्वेन न हि यत्प्रयुक्तानुपपत्त्या यत्र कल्पन तदेव तस्य विषयः एवञ्च कार्यत्वेनापि तदतिरिक्त एव शक्तिकल्पना। नियमविधयोरपि तदेवोपादानादन्यस्ययोग्य लिङाऽभिधीयते न तु कार्यत्वमात्रे धर्मिणि बाधकाभावात् लाघवाच्चक्षुषाञ्च। घटादिषु लिङ शक्तिग्रहेण निरस्यते न वा पुरस्क्रियते उभयथापि गौरवात् व्यक्तिताभिधान दशायां स्वयोग्यतया तत्रोपगम। विधिप्रत्ययस्य च तत्रा-प्रयोग केवलस्य तस्यासाधुत्वात् धातुसमभिव्याहारे च तदर्थमान्वयबोधजननियमेन घटाद्यप्रतिपादकत्वात् अत एवाप्रयोगादेवाप्रयोगोऽपूर्व्वत्र वा प्रयोगोपाधिरिति वद न्ति। अथाप्रतिपाद्यमेव घटादिदृष्टितया न कार्यत्व प्रवृत्तिनिमित्तं प्रतिपाद्यमात्रवृत्तेरेव तथात्वात् अन्यथा प्रमेय त्वमेव तथास्त्विति चेत् न, यत्प्रकारिका हि प्रतिपत्तिः पदजन्या तदेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं फलवत्कल्पत्रसाध्यक्षं न तु प्रतिपाद्यमात्रवृत्ति वाच्यत्वादौ व्यभिचारात् न च प्रमेयत्व तथा तद्बोधस्याप्रवर्त्तकत्वात् अतएव लोके लिङ् लाक्षणिकी, क्रियाभिन्ने धर्मिणि वेदे शक्तिकल्पनात्। न च लौकिकानामपूर्व्वे तात्पर्य्य सम्भवति पूर्व्वं प्रमाणान्तरेणा प्रतीते। क्रियासाधारणतादृशि लोके प्रत्यर्थ पचेतेत्यत्र हि पाकार्थतान्वये तत्र न्याय्ये लिङ्शक्त्युपगमेऽपि लाघ-वात् न धर्मिणि क्रियाया च दृष्टत्वात तदाह “तात्प यादि शक्तिं एकेनानुपपद्यते”ति”। तृतीयायाः करणार्थक त्ववत् कार्य्यं कार्य्यत्वञ्च न स्वतन्त्रं प्रधान किन्तु विशिष्ट विशे-ष्याद्व विशेषणपदेनेति कथितं लक्षणा न च कार्य्यत्व विशिष्टस्योपस्थितावपि धर्म्मसमपाय क्रियया कार्य्य-ताब्धयोरस्तु कि कल्पनेति वाच्यं तदतिरधर्मिगतत्वेनोप-स्थितस्य धर्म्मान्तराकाङ्क्षानि न त स्वतन्त्रकार्येऽस्मिन्नते लक्षणा यथा “पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति” इत्यत्र पुरो-डाशार्थतया तदङ्गत्वेनोपस्थितस्य कदाचित् नोपपादा कारणेन स्वतन्त्रकपालोपस्थितयेऽध्याने लक्षणा। न च व्युत्पत्तिविरोध न हि न यै क्रियाकार्यत्वेन शक्तिरव-धारिता तेन विरोधी भवेत् किन्तु कार्यतामात्रे, क्रियाया धात्वसम्भवात्, न च धर्म्मान्तरे शक्तावपि तद्ग्रहः। तस्मात् प्रत्ययार्थान्वितस्यार्थबोधकत्व प्रत्ययानां स्वदीतप्रत्ययार्थ यात पूर्व्वमपीति न विरोध। यास्तु या लोके लिङ् क्रियाकार्यत्वे शक्तिः तथापि तद्ग्रहः विनैव न कार्य्यत्वेन वेदे धर्म्मान्तरे शक्तिः ता विना स्वर्गकामानुदाभवत् ।”

व्याहृतञ्चेदं मथुरानाथेन यथा –

“व्युत्पत्तिविरह इति विधेः शक्तिग्रहकारकत्वाय इत्यर्थः समभिव्याहारानुपपत्त्येति तदुपस्थापितस्य स्वर्गेकसाधनत्वो दासे लाभबाध्यत्वान्यथानुपपत्त्येत्यर्थः। परोक्तव्युत्पत्तिमेवा-मुय। अन्यथानुपपत्त्या सम्बन्धारोपस्वारादेव तदर्थान्वि-तेः कल्पनीयेत्यतआह अपूर्व्वत्वव्याघातादिति भावः बोधात् पूर्व्वं प्रमाणान्तराविषयत्वस्यैवापूर्व्वत्वरूपत्वादिति भाव। ननु यद्यपि योगाचोऽत्र लभ्यते तथापि पदव्यवस्थितत्वसम्पादात् प्रवाच्यत्वेति। प्रकारान्तरेणापूर्व्वस्योपस्थितौ पदान्तर विनापि तद्द्वारा जनकत्वनियमसम्भवादिति भाव। तद्-प्रदर्श्य–लिङादिनाऽपूर्व्वोपस्थितौ। अपूर्व्वस्यैवोपस्थिति प्राक् मात्तोपायमेनाद्यते न चेति।–उपलभ्यते उप-स्थिते। यारत्न लिङ्यदिना यारत्नम्। गुडाभिसन्धि समा-धत्ते मैवमिति। कार्य्ये धर्मिणीति कथितार्थे धर्मि-णीत्यर्थ। कार्य्यत्वविशिष्टेति घटादौ विशेष्य यागान्वयक कार्य्यमिति स्वर्गसाधनमिति शेष। स्वर्गकामेति स्वर्ग साधनतान्वययोग्यतयेत्यर्थ। विशेषणविशेष्यभावव्यत्यय इति सामान्यरूपेण विशेषबुद्धयपाय इत्यर्थ। सम्बन्धपदात् सम्बन्धसम्बन्धात् कर्तृविशेषेति पचेत्यादौ पाककर्त्रादिना

[illegible]

[illegible]

पस्थिते यथा पर्व्वतीयत्वमानवह्नौ, नानुमितिं विना । ननु यदि कार्ये क्रियासाधारणे लिङः शक्तिः क्रिया चायोग्येति योग्यार्थलाभः तदा निषेधापूर्व्वयोरलाभः न हि तत्रायोग्यतया क्रिया त्यक्तुं शक्यते फलाश्रवणात् कल्पनायाश्च बीजाभावात् नचैकत्र निर्णीतशास्त्रार्थः परत्रापि तथैवेति न्यायात्तत्राप्यपूर्व्वमेव लिङाद्यर्थ इति युक्तं नह्यपूर्व्वत्वेन शक्तिग्रहः किन्तु कार्यत्वविशिष्टे धर्म्मिणि, क्रिया च तथा भवत्येव न च कार्येण सह क्रियान्यथानुपपत्त्याऽपूर्व्वे पर्यवसानमभेदस्याप्यन्यथासिद्धेरिति वैवम् न हि लोके पचेतेत्यादौ कार्ये धर्म्मिणि शक्तिः कल्पिता किन्त्वनन्यलभ्यत्वानिरूपे कार्यत्वमात्रे धर्म्मिणि पाकादेर्धातोरेवोपस्थितिसम्भवात् क्रियाकार्यताभ्यस्थान्विताभिधानलभ्यत्वात् तथा च धर्म्मिणि शक्तिर्वेदे कल्पनीया सा च क्रियानिरासेनैव, न हि क्रियायाः कार्यत्वान्वययोग्यत्वेन धर्म्मिणि शक्तिः कल्पयितुं शक्यते तस्मादयोग्यतया क्रियानिरासानन्तरं तदतिरिक्त एव शक्तिकल्पनं न हि क्रियातिरिक्तकार्यात् कार्यमात्रं लघु तत्र क्रियापि शक्यैवेति वाच्यं यतो न ब्रूमः क्रियातिरिक्तकार्यत्वेन शक्तिः किन्त्वयोग्यतया निरस्तायां क्रियायां धर्म्मिणि शक्तिकल्पनसमये यत्क्रियातिरिक्तं तत्र शक्तिः न तु शक्तिग्रहे क्रियातिरिक्तत्वप्रवेशः न हि यत्प्रयुक्तानुपपत्त्या यत्र कल्पनं तदेव तस्य विषयः एवञ्च कार्यत्वेनापि तदतिरिक्त एव शक्तिकल्पनम् । निषेधयोरपि तथैवोपासनाद्यन्वययोग्यलिङाऽभिधीयते न तु कार्यत्वमात्रे धर्म्मिणि बाधकाभावात् लक्षणाप्रसङ्गाच्च । घटादिस्तु लिङः शक्तिग्रहेण तिरस्क्रियते न वा पुरस्क्रियते उभयथापि गौरवात् अन्विताभिधानरूपाया अयोग्यतया तत्राप्रवेशः । विधिप्रत्ययस्य च तत्राप्रयोगः केवलस्य तस्यासाधुत्वात् धातुसमभिव्याहारे च तदर्थमात्रान्वयबोधजननियमेन घटाद्यप्रतिपादकत्वात् अत एवाप्रयोगादेवाप्रयोगोऽपूर्व्वस्य वा प्रयोगोपाधिरिति वदन्ति । अथाप्रतिपाद्यमेव घटादिरुपस्थितया न कार्यत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं प्रतिपाद्यमात्रवृत्तेरेव तथात्वात् अन्यथा प्रमेयत्वमेव तथा स्यादिति चेत् न, यत्प्रकारिका हि प्रतिपत्तिः पदजन्या तदेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं फलबलकल्प्यत्वात्, नतु प्रतिपाद्यमात्रवृत्ति आकाशत्वादौ व्यभिचारात् न च प्रमेयत्वं तथा तद्बोधस्याप्रवर्त्तकत्वात् अत एव लोके लिङ्मात्रलिङ्गको क्रियाभिन्ने धर्म्मिणि वेदे शक्तिकल्पनात् । न च लौकिकानामपूर्व्वे तात्पर्यं सम्भवति पूर्व्वं प्रमाणान्तरेणाप्रतीतेः । क्रियासाधारणकार्येऽपि लोके तन्निर्णय पचेतेत्यत्र हि पाककार्यताबगत्यैव तत्र कार्यत्वे लिङ्मात्रपर्य्यवसायात् न धर्म्मिणि क्रियाया धात्वभ्यलाभात तदाह "तात्पर्यं हि शक्तिर्वृत्तेस्तात्पर्यमति" । तत्तीयायाः करणत्वेक स्ववत् कार्यं कार्यत्वञ्च न स्वतन्त्रं शक्यं किन्तु विशिष्टं विशेष्याश्च विशेषणमन्यदेवेति कर्त्तव्ये लक्षणा न च कार्यत्वविशिष्टधर्म्म्युपस्थितावपि धर्म्मसमपहाय क्रियया कार्य्यतान्वयोऽस्तु किं लक्षणयेति वाच्यं गृहीतधर्म्मिगतत्वेनोपस्थितस्य धर्म्मान्तराकाङ्क्षाविरहात् अत स्वतन्त्रकार्योपस्थितये लक्षणा यथा "पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति" इत्यत्र पुरोडाशार्थतया तदङ्गत्वेनोपस्थितस्य कपालस्य नोपवापाकाङ्क्षेति स्वतन्त्रकपालोपस्थितयेऽधिष्ठाने लक्षणा । न च व्युत्पत्तिविरोधः न हि वक्ये क्रियाकार्यत्वेन शक्तिरवधारिता येन विरोधो भवेत् किन्तु कार्यत्वमात्रे, क्रियाया धातुलभ्यत्वात्, न च धर्म्मान्तरे शक्तावपि तद्भङ्गः । तस्मात् प्रत्ययार्थान्तरस्यार्थबोधकत्वं प्रत्ययानां गृहीतप्रत्ययार्थभाऽपूर्व्वमपीति न विरोधः । यास्तु वा लोके लिङः क्रियाकार्यत्वे शक्तिः तथापि तद्भङ्गः स्थितेषु मानाभावान्न्यायेन वेदे धर्म्मान्तरे शक्तिः तां विना स्वर्गकामान्वयासम्भवात् ।"

व्याहृतञ्चैतद् मथुरानाथेन यथा-

"व्युत्पत्तिविरह इति विधे शक्तिग्रहाभाव इत्यर्थः समभिव्याहारानुपपत्त्येति तदुपस्थापितस्य स्वर्गकामनायतो यागे कालसाध्यत्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः । गृहीतव्येत्यपेक्षानुगम । अन्यथानुपपत्त्या जन्मान्तरीयसंस्कारादेव तदुपस्थितिं कल्पनीयेत्यत आह अपूर्व्वत्वव्याघातादिति शाब्दबोधात् पूर्व्वं प्रमाणान्तराविषयत्वस्यैवापूर्व्वरूपत्वादिति भावः । ननु तथापि योगार्थोऽत्र त्यज्यते मण्डपपदवदित्यस्वरसादाह घवाच्यत्वेति । प्रकारान्तरेणापूर्व्वस्योपस्थितौ पदाभ्यासं विनापि तद्द्वारा जनकत्वनिश्चयसम्भवादिति भावः । तत्प्रवृत्तौ—लिङादिनाऽपूर्व्वोपस्थितौ । अपूर्व्वस्योपस्थिति प्राक् नास्तीत्याशयेनाशङ्कते न चेति ।—उपलक्षिते उपस्थिते । स्मारण लिङपदेना स्मारणम् । गूढाभिसन्धि समाधत्ते नैवमिति । कार्य्ये धर्म्मिणीति कृत्यन्तार्थे धर्म्मिणीत्यर्थः । कार्य्यत्वविशिष्टेति घटादौ विशेष्ये यागविषयक कार्य्यमिति स्वर्गसाधनमिति शेषः । स्वर्गकमेति स्वर्गसाधनत्वान्वयायोग्यतयेत्यर्थः । विशेषकदुदाय इति सामान्यरूपेण विशेषमुद्भाव्य इत्यर्थः । सत्वस्वरूपात् तत्स्वस्वरूपात् कर्त्तृविशेषेति पचेत्यादौ पाककर्त्रादिना

[illegible]

सामान्यत कार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ घटा-
देरपि शाब्दबोधे भानापत्तिरित्यत आह—अन्वितेति अयोग्य
तया—धात्वर्थान्वयायोग्यतया। ननु कार्य्यत्वेन घटादेरपि
शक्यत्वात्तत्रापि लिङः कदाचित् प्रयोगः स्यादित्यत आह
विधीति केवलस्य—धात्वसमभिव्याहृतस्य, तस्य—विधिप्रत्य-
यस्य, अप्रयोगादेवेति असाधुत्वादेवेत्यर्थः। अप्रयोगः विधि
प्रत्ययाद्घटादेरप्रयोगः। प्रयोगोपाधीति शक्तिप्रमाजन्य
शाब्दबोधेऽभावसम्बन्धेन प्रतिबन्धकमित्यर्थः। शाब्दबोधेऽ-
पूर्व्वत्व कार्य्यमिति पर्य्यवसितोऽर्थः। प्रतिपत्ति शक्य-
प्रतिपत्तिः। तदेव तत्त्वेति तद्वृत्ति तदेवेति योजना शक्य-
वृत्ति तदेवेत्यर्थः। तथा च तत्पदशक्यवृत्तित्वे सति तत्-
पदजन्योपस्थितिप्रकारत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति
लक्षणं फलितम्। आकृतेरपि गोपदादिजन्यप्रतीतौ
गवादौ स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वात्तत्राति-
व्याप्तिवारणाय लक्षणम्। आकृतिस्तु अवयवसंयोगविशे-
षरूपा न गोपदशक्यवृत्ति स्वसमवायिसमवेतत्वलक्षण-
परम्परासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात्। वृत्त्यनियामक
सम्बन्धेन तु न कोपि धर्म्मः कुत्रापि शक्यतावच्छेदक
पशुपदादेरपि लोमवल्लाङ्गूलादिसमवेतत्वादिकमेव शक्य
तावच्छेदकं न तु समवेतत्वसम्बन्धेन लोमवल्लाङ्गूलादिकम्।
घटादिपदात् कदाचित् परम्परासम्बन्धेन कपाल-
त्वादिप्रकारेण घटादिबोधस्तु लक्षणयैव, आकृतेरपि
द्रव्यादिपदशक्यवृत्तित्वात्। तत्पदेति न चाकृतेरपि
कालिकादिसम्बन्धेन शक्यगवादिवृत्तित्वादतिव्याप्तिस्तद-
वस्थेति वाच्यं तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकतानियामक
सम्बन्धेन तत्पदशक्तिविशेष्यवृत्तित्वस्य विवक्षित
त्वात् तत्पदोपादानात् भूतादिपदे परिमाणत्वादेः,
घटादिपदे आकृतिघटत्वान्तरजाते शक्यतावच्छेदकत्वव्यु
दासः। ज्ञानविषयशक्तत्वादिपदे ज्ञानस्यापि शक्तिलक्ष्य
विशेष्यतया ज्ञानस्य शक्यसम्बन्धवृत्तित्वेऽपि न यथोक्त
सम्बन्धेन तद्वृत्तित्वम्। ननु आकाशादेरपि आकाशादिपद
शक्यतावच्छेदकत्वापत्तिरिति वाच्यं नव्यमते घटत्वादे-
र्घटादिपदशक्यतावच्छेदकत्ववदाकाशादेराकाशादिपद-
शक्यतावच्छेदकत्वे इष्टापत्तेः। सम्प्रदायमते चा-
काशादिपदशक्तिविशेष्यांशे निर्विकल्पकरूपतया विशेष्य-
तावच्छेदकतानियामकसम्बन्धाप्रसिद्ध्यातिव्याप्तिविरहात्,
अवयवावयविवाचिद्रव्यादिपदे द्रव्यादेः शक्यतावच्छेद-
कत्ववारणाय विशेष्यदलम्। उपस्थितिर्हि लक्षणाशक्ति-
प्रमाजन्यत्वेन विशेषणीया तेन लक्ष्यतावच्छेदके नाति
प्रसङ्गः। न च समूहालम्बनमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यं
यत्प्रकारताघटितधर्म्मावच्छेदेन तत्पदजन्यत्वं तत्त्वस्य
विवक्षितत्वादिति निगर्वः। तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छे-
दकस्य तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं सस्थानञ्च गुरुनये, नव्य
नैयायिकमते च सम्भवमिति न तत्रातिव्याप्तिरिति
तु ध्येयं। यागादौ यागसमवेतत्वादौ तथा—यथोक्त
लक्षणाश्रयः। तद्बोधस्य तत्प्रकारकज्ञानस्य अप्रवर्त्तक-
त्वात् शक्याऽजनकत्वात् घटादिपदस्येति शेषः। ननु लौकि-
कलिङः कार्य्यत्वे शक्तिः वैदिकलिङः कार्य्ये धर्म्मिणि शक्ति-
रित्यभ्युपगमे लौकिकलिङ्त्ववैदिकलिङ्त्वयोः शक्ताव-
च्छेदकत्वे शक्तावच्छेदकगौरवमित्यत आह अतएवेति शक्ता-
वच्छेदकगौरवादेवेत्यर्थः। लाक्षणिकी—कार्य्यत्वे लाक्षणिकी
वेदे—वेदस्थले। शक्तिकल्पनादिति लिङ् सामान्यस्यैव शक्ति-
कल्पनादित्यर्थः। न च लिङ्मात्रस्य कार्य्यत्वे शक्तिः वेदे च
कार्य्ये धर्म्मिणि लक्षणा इत्येव किं न स्यात् कार्य्यत्वा-
पेक्षया कार्य्यत्वविशिष्टस्य कार्य्यत्वस्य गुरुत्वात् विनिगम-
काभावाच्चेति वाच्यं कृतिसाध्यत्वस्वरूपकार्य्यत्वापेक्षया
प्रागभावप्रतियोगित्वादिरूपस्य धर्म्मत्वरूपस्य वा कार्य-
त्वस्य लघुत्वादित्यभिप्रायः। वस्तुतस्तु लाघवाल्लिङ्मात्रस्य
कृतावेव शक्तिः साध्यत्वं संसर्गः। वेदे च प्रागभावत्वादि-
रूपकार्य्यत्वाश्रये धर्म्मिणि लक्षणाऽस्त्वेवेत्याशयः। ननु
लोकस्थले कार्य्यस्वरूपेणापूर्व्वमेवाऽर्थोऽस्तु किं लक्षणयेत्यत
आह नचेति पूर्व्वमिति वेदे तु अनादिलिङ्प्रवादादेवा-
व्यापकानामपूर्व्वावगमात्तत्र तात्पर्य्यसम्भव इति भावः।
वस्तुतोऽपूर्व्वं लोके बाधितं मानाभावादित्येव द्रष्टव्यम्।
ननु लिङः शक्तिपक्षे क्रियाभिन्नधर्म्मिणो विषयत्वेऽपि
कार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकतया क्रियायां शक्तिरस्त्वेव
तथा च लोकेऽपि पाकं कार्य्याभिन्नं इत्यभेदान्वयबोधस्य
शक्त्यैवोपपत्तौ किं लक्षणया इत्यत आह क्रियासाधार-
णेति। लक्षणैव कार्य्यत्वे लक्षणैव। पाककार्य्यतावगम्यते इत्या-
धाराधेयभावसम्बन्धेन पाकविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकार-
कान्वयबोधो जायते इत्यर्थः। अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तथा
च प्रवर्त्तकत्वानुरोधाल्लक्षणेति भावः। इदञ्चाभ्युपगमवादे-
नोक्तं वस्तुतो धात्वर्थप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्न
तया क्रियासाधारणशक्तावपि शक्त्यानोपपत्तिरन्यथा नि-
त्यनिषेधस्थलेऽपि तथान्वयबोधसम्भवादपूर्व्वलोपापत्तेरिति
ध्येयम्। ननु लोके पचेतेत्यादौ लिङो लक्षणायां लिङ्

[illegible]

[illegible]

सामान्यत कार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ घटा-
देरपि शाब्दबोधे भानापत्तिरित्यत आह अन्वितेति अयोग्य
तया—धात्वर्थान्वयायोग्यतया। कथं च कार्य्यत्वेन घटादेरपि
शक्यत्वात्तत्रापि लिङः कदाचित् प्रयोगः स्यादित्यत आह
निषेधेति वैयर्थ्यस्य—धातुसमभिव्याहृतस्य, तस्य—विधिप्रत्य-
यस्य, अप्रयोगादेवेति असाधुत्वादेवेत्यर्थः। अप्रयोगं विधि
प्रत्ययाद्घटादेरप्रयोगः। प्रयोगोपाधीति शक्तिप्रमाजन्य
शाब्दबोधेऽभावसम्बन्धेन प्रतिबन्धकमित्यर्थः। शाब्दबोधेऽ-
पूर्वस्य कार्य्यमिति पर्य्यवसितोऽर्थः। प्रतिपत्ति शक्य-
प्रतिपत्तिः। तदेव सत्येति तद्वृत्ति तदेवेति योजना शक्य-
वृत्ति तदेवेत्यर्थः तथा च तत्पदशक्यवृत्तित्वे सति तत्-
पदजन्योपस्थितिप्रकारत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति
लक्षणं फलितम्। आकृतेरपि गोपदादिजन्यप्रतीतौ
गवाद्यंशे स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वात्तत्राति-
व्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्। आकृतिस्तु अवयवसंयोगविशे-
षरूपा न गोपदशक्यवृत्ति स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्ध
परम्परासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात्। वृत्त्यनियामक
सम्बन्धेन तु न कोपि धर्म्मः कुत्रापि शक्यतावच्छेदक
पशुपदादेरपि लोमवल्लाङ्गूलादिसमवेतत्वादिकमेव शक्य
तावच्छेदक न तु समवेतत्वसम्बन्धेन लोमवल्लाङ्गूलादिकम्।
मृदादिपदात् कदाचित् परम्परासम्बन्धेन कपाल-
त्वादिप्रकारेण घटादिबोधस्तु लक्षणयैव, आकृतेरपि
द्रव्यादिपदशक्यवृत्तित्वात्। तत्पदेति न चाकृतेरपि
कालिकादिसम्बन्धेन शाब्दगवादिवृत्तित्वादतिव्याप्तिस्तद
वस्थेति वाच्यं तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकतानियामक
सम्बन्धेन तत्पदशक्तिशक्यविशेष्यवृत्तित्वस्य विवक्षित
त्वात् सुरभिसुपादानात् सूत्रादिपदे पञ्चिमाणत्वादे,
घटादिपदे आकृतिघटत्वान्तरजाते शक्यतावच्छेदकत्वस्यु
दास। ज्ञानविषयशक्तावक्त्रादिपदे ज्ञानस्यापि शक्तिलक्ष्य
विशेष्यतया ज्ञानत्वस्य शक्यलक्ष्यवृत्तित्वेऽपि न यथोक्त
सम्बन्धेन तद्वृत्तित्वम्। नचाकाशादेरपि आकाशादिपद
शक्यतावच्छेदकत्वापत्तिरिति वाच्यं नव्यमते घटत्वादे-
र्घटादिपदशक्यतावच्छेदकत्ववदाकाशादेराकाशादिपद-
शक्यतावच्छेदकत्वे इष्टापत्तेः। सम्प्रदायमते चा-
काशादिपदशक्तिविशेष्यांशे निर्विकल्पकरूपतया विशेष्य-
तावच्छेदकतानियामकसम्बन्धाप्रसिद्धेर्वातिव्याप्तिविरहात्,
अवयवावयविवाचिदध्यादिपदे दध्यादेः शक्यतावच्छेद-
कत्ववारणाय विशेष्यदलम्। उपस्थितिर्हि लक्षणाशक्ति-

भ्रमाजन्यत्वेन विशेषणीया तेन लक्ष्यतावच्छेदके नाति
प्रसङ्गः। न च समूहालम्बनमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्य
यत्प्रकारतावटितधर्मावच्छेदेन तत्पदजन्यत्व तस्यैव
विवक्षितत्वादिति निगर्वः। तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छे-
दकत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्व तस्यानन्तु गुरुमते, नव्य
नैयायिकमते च समनिति न तत्रातिव्याप्तिरिति
तु ध्याय.। शास्त्रादौ शास्त्रासमवेतत्वादौ तथा—यथोक्त
लक्षणाश्रय। तद्बोधस्य तत्प्रकारकज्ञानस्य अप्रवर्त्तक-
त्वात् शक्याऽजनकत्वात् घटादिपदस्येति शेष। ननु लौकि-
कलिङः कार्य्यत्वे शक्ति वैदिकलिङः कार्य्ये धर्म्मिणि शक्ति-
रित्यभ्युपगमे लौकिकलिङत्ववैदिकलिङत्वयो शक्तताव-
च्छेदकत्वे शक्ततावच्छेदकगौरवमित्यत आह अत एवेति शक्तता-
वच्छेदकगौरवादेवेत्यर्थः। लाघविको-कार्य्यत्वे लाक्षणिको
वेदे—वेदस्थले। शक्तिकल्पनादिति लिङ्सामान्यस्यैव शक्ति-
कल्पनादित्यर्थः। न च लिङ्मात्रस्य कार्य्यत्वे शक्ति वेदे च
कार्य्ये धर्म्मिणि लक्षणा इत्येव किं न स्यात् कार्य्यत्वत्वा-
पेक्षया कार्य्यत्वविशिष्टस्य कार्य्यत्वस्य गुरुत्वात् विनिगम
काभावाच्चेति वाच्य कृतिसाध्यत्वस्वरूपकार्य्यत्वत्वापेक्षया
प्रागभावप्रतियोगित्वादिरूपस्य धर्म्मस्वरूपस्य वा कार्य्य-
त्वस्य लघुत्वादित्यभिप्राय। वस्तुतस्तु लाघवाल्लिङ्मात्रस्य
कृतावेव शक्तिः साध्यत्वं संसर्गः। वेदे च प्रागभावपरत्वादि-
रूपकार्य्यत्वाश्रये धर्म्मिणि लक्षणाऽस्त्वेवेत्याशयः। ननु
लोकस्थले कार्य्यस्वरूपेणापूर्वमेवाऽर्थोऽस्तु किं लक्षणयेत्यत
आह नचेति पूर्व्यमिति वेदे तु अनादिलिङ्प्रवादादेवा
व्यापकानामपूर्वावगमात्तत्र तात्पर्य्यसम्भव इति भाव।
वस्तुतोऽपूर्व्वं लोके बाधित मानाभावादित्येव द्रष्टव्यम्।
ननु लिङः शक्तिपक्षे क्रियाभिन्नधर्म्मिणो विषयत्वेऽपि
कार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकतया क्रियाया शक्तिरस्त्येव
तथा च लोकेऽपि पाकः कार्य्याभिन्न इत्यभेदान्वयबोधस्य
शक्त्यैवोपपत्तौ किं लक्षणया इत्यत आह क्रियासाधार-
णेति। लक्षणैव कार्य्यत्वे लक्षणैव। पाककार्य्यतावगम्यते इत्या-
धाराधेयभावसम्बन्धेन पकविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकार-
कान्वयबोधो जायते इत्यर्थः। अन्यथा सवृत्त्यनुपपत्तेस्तथा
च प्रवर्त्तकज्ञानानुरोधाल्लक्षणेति भाव। इदन्त्वाभ्युपगमवादे-
नोक्त वस्तुतो धात्वर्थप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्न
तया क्रियासाधारण्यशक्तावपि शक्त्यानोपपत्तिरन्यथा नि-
त्यनिषेधस्थलेऽपि तथान्वयबोधसम्भवादपूर्वलोपापत्तेरिति
ध्येयम्। ननु लोके पचेतेत्यादौ लिङो लक्षणायां लिङ्

[illegible]

[illegible]

हेतुहेतुमद्भावे यथा घटदण्डयोः कार्य्यकारणभावः। "कार्य्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात्। अविनाभावनियमो दर्शनान्तरदर्शनात्" सर्व्वद० बौद्धदर्शने। तत्र कार्य्यभेदेन कारणभेदे च रत्नमञ्जू० १८२८पृ० उक्तप्रायेऽपि किञ्चिदधिकमुच्यते। कारणं तावत् द्विविधं मुख्यममुख्यञ्च तत्र घटादिकं प्रति मृदादिकं मुख्यं, तथा प्रत्यक्षे इन्द्रियसन्निकर्षादि। तद्भिन्नममुख्यं तच्च सहकारि कारणम्। मुख्यमपि त्रिविधं न्यायमते समवायि असमवायि निमित्तमिति भेदात् तत्र घटादिकं प्रति मृदादिकं समवायिकारणं, कपालद्वयसंयोगादि असमवायिकारणं, दण्डादयो निमित्तकारणानि। तत्राद्ये असाधारणे एव कारणे। असाधारणकारणमपि कार्य्यभेदादनेकविधम्। निमित्तकारणमपि द्विविधं साधारणासाधारणभेदात् तत्र साधारणनिमित्तकारणानि षड्विधानि ईश्वरतज्ज्ञानेच्छाकृतयः दिक्कालौ अदृष्टं प्रागभावश्चेति भेदात्। असाधारणनिमित्तकारणानि अनेकविधानि। प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वं नैयायिका मन्यन्ते। स च निमित्तकारणमेव। वेदान्तिनस्तु अभावस्य न कारणत्वम् इच्छन्ति "कथमसतः सज्जायेतेति" श्रुतेः "नासतो विद्यते भाव" इति गीतोक्तेश्च। तदेतद्विपरीतं तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये यथा

"नित्यानाञ्चाकरणमभावस्ततः प्रत्यवायानुपपत्तिरिति। अतः पूर्व्वोपचितदुरितेभ्यः प्राप्यमाणायाः प्रत्यवायक्रियाया नित्याकरणं लक्षणमिति "अकुर्व्वन् विहितं कर्मेति" हि शत्रनुपपत्तिः। अन्यथा अभावाद्भावोत्पत्तिरिति सर्व्वप्रमाणव्याकोप" भा०।

व्याख्यातञ्चैतत् आनन्दगिरिणा यथा

"यदुक्तमकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थानि नित्यानीति तत्राह नित्यानाञ्चेति। आगामि दुःखं प्रत्यवाय उच्यते तस्य भावरूपस्य नाभावो निमित्तम् "पापः पापेनेति" श्रुतेः। निषिद्धाचरणनिमित्तत्वाद् दुःखस्य सर्व्वं। "अकुर्व्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन्। प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छतीति" शतृप्रत्ययादकरणस्यापि प्रत्यवायनिमित्तत्वमवगतमित्याशङ्क्याह अत इति। यदि यथाप्रविनित्यनैमित्तिकानुष्ठानमभविष्यत् तदा सञ्चितदुरितक्षयोऽभविष्यत्। न चायं विहितमकार्षीदितः प्रत्यवायो भविष्यतीति निर्द्दिश्यते। यथा "विचिन्वन् श्रोत्रिय" इति। तत्र शतृप्रत्ययस्यान्यथाव्युत्पन्नत्वाच्च लक्षणादकरणस्य हेतुत्वमवगन्तुं न शक्यत इत्यर्थः।

"लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति (पा०) शतृप्रत्ययस्योभयत्र विधाने सति किमिति हेतुत्वमेव न स्यात्? तत्राह अस्य चेति। अभावरूपस्य कार्य्यस्य भावरूपमेव कारणमिति प्रत्यक्षादिभिरवगतं शतृप्रत्ययादभावस्य हेतुत्वाभिधाने सर्व्वप्रमाणविरोधः स्यादित्यर्थः।

ननु स्वाध्यायाकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वमिष्टम्। भाट्टैश्चानुपलब्धाभावप्रमितिहेतुत्वमिष्यते। तार्किकैश्च प्रतिबन्धकाभावस्य तत्संसर्गाभावस्य च तत्तत्कार्य्यव्यवस्थापकत्वमिष्यते अतश्च भावस्यैव कारणत्वम् तदुक्तम्। 'भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्य्यवन्मतम्" इति उच्यते। "अभावस्य स्वरूपेण कारणत्वं नेष्टं किन्तु ज्ञानस्य प्रत्यवायजनकत्वमिष्टम्। तेन च रूपेण न प्रत्यवायजनकत्वमिष्यते। नित्याकरणज्ञाने प्रत्यवायाभावप्रसङ्गात्। भाट्टानामपि च ज्ञेयाज्ञानस्य योग्यानुपलम्भस्याभावप्रमितिहेतुत्वमिष्टं ज्ञानकरणतया तु प्रमितिहेतुत्वेऽभावप्रमायाः प्रत्यक्षत्वापातः। तार्किकाणामपि प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् प्रामाणिकत्वम्। प्रागभावस्यापि ज्ञातरूपेण जन्यज्ञापकत्वमेव। घटादिः प्राङ्नासीत्कपालादौ जातमिति। न तु जनकत्वं प्रागभावस्य, नियतप्रागभावित्वेन कारणत्वे प्राकाशस्य सहकारितापातः। प्रागभावित्वमपि नान्यथासिद्धमित्युक्तं तत्त्वालोके'।

कार्य्यविशेषश्च कार्य्यशब्दे उक्ता। तत्र समवायिकारणोत्पाद्यं समवेतात्मकमुपादेयमित्युच्यते तद्भिन्नं कार्य्यं कार्य्योत्पाद्यादिशब्देन व्यवह्रियते इति भेदः।

कार्य्यकुशल त्रि० ७त०। कार्य्ये क्रियादक्षे।

कार्य्यचिन्तक त्रि० कार्य्यं चिन्तयति चिन्ति–ण्वुल् उप० स०। कर्त्तव्यविषये तत्त्वातत्त्वचिन्तके। "धर्म्मज्ञा शुचयो ऽलुब्धाः भवेयुः कार्य्यचिन्तकाः" याज्ञ०।

कार्य्यता स्त्री कार्य्यस्य भावः तल्। कर्त्तव्यतायां कृतिसाध्यतायाम्। सा कार्य्यता तत्त्वार्थे म० गुरुमते यथा च तज्ज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वं तथा शब्दचि० गुरुमतप्रदर्शने दर्शितं यथा। "कार्य्यत्वज्ञानं प्रवर्त्तकमिति गुरवः तथाहि ज्ञानस्य कृतौ जनयितव्यायां चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति तदुपक्षये कृतिविलम्बहेत्वन्तराभावात्। चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयेच्छा पाकं कृत्वा साधयामीति तदनुभवात्। सा च स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् अतएव स्वकृति-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

हेतुहेतुमद्भावे यथा घटदण्डयोः कार्य्यकारणभावः। "कार्य्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात्। अविनाभावनियमो दर्शनान्तरदर्शनात्" सर्व्वद० बौद्धदर्शने। तत्र कार्य्यभेदेन कारणभेदे कारणशब्दे १८४८पृ० उक्तप्रायेऽपि किञ्चिदभिधीयते। कारणं तावत् द्विविधं मुख्यममुख्यञ्च तत्र घटादिकं प्रति मृदादिकं मुख्यं, तथा प्रत्यक्षे इन्द्रियमित्यादि। तद्भिन्नममुख्यं तच्च सहकारि कारणम्। मुख्यमपि त्रिविधं न्यायमते समवायि असमवायि निमित्तमिति भेदात् तत्र घटादिकं प्रति मृदादिकं समवायिकारणं, कपालसंयोगादि असमवायिकारणं, दण्डादयो निमित्तकारणानि। तत्राद्ये असाधारणे एव कारणे। असाधारणकारणमपि कार्य्यभेदान्नानाविधम्। निमित्तकारणमपि द्विविधं साधारणासाधारणभेदात् तत्र साधारणनिमित्तकारणानि चाष्टविधानि ईश्वरतज्ज्ञानेच्छाकृतयः दिक्कालौ अदृष्टं प्रागभावश्चेति भेदात्। असाधारणनिमित्तकारणानि चानेकविधानि। प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वं नैयायिका मन्यन्ते। स च निमित्तकारणमेव। वेदान्तिनस्तु अभावस्य न कारणत्वम् इच्छन्ति "कथमसतः सज्जायेतेति" श्रुतेः "नासतो विद्यते भावः" इति गीतोक्तेश्च। तदेतन्निर्णीतं तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये यथा

"नित्यानामकरणमभावस्ततः प्रत्यवायानुपपत्तिरिति। अतः पूर्व्वोपचितदुरितेभ्यः प्राप्यमाणायाः प्रत्यवायक्रियाया नित्याकरणं लक्षणमिति "अकुर्व्वन् विहितं कर्म्मेति" हि शतुर्नानुपपत्तिः। अन्यथा अभावाद्भावोत्पत्तिरिति सर्व्वप्रमाणव्याकोपः" भा०।

व्याकृतञ्चैतत् आनन्दगिरिणा यथा

"यथोक्तमकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थानि नित्यानीति तत्राह नित्यानाञ्चेति। आगामि तु स प्रत्यवाय उच्यते तस्य भावरूपस्य नाभावो निमित्तम् "पापं पापेनेति" श्रुतेः। निषिद्धाचरणनिमित्तत्वाद् इत्येतदर्थः। "अकुर्व्वन् विहितं कर्म्म निन्दितञ्च समाचरन्। प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छतीति" शतृप्रत्ययादकरणस्यापि प्रत्यवायनिमित्तत्वमवगतमित्याशङ्क्याह अतः पूर्व्वेति। यदि यथार्थविद्यनैमित्तिकानुष्ठानमभविष्यत्तदा सञ्चितदुरितक्षयो भविष्यत्। न चायं विहितमकार्षीदित्यतः प्रत्यवायो भविष्यतीति निर्द्दिश्यते। यथा "विचिचित्सन् जोषिय" इति। तत्र शतृप्रत्ययस्यान्यथाप्युपपन्नत्वान्न तद्बलादकरणं हेतुत्वमवगन्तुं शक्यत इत्यर्थः।

"लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति (पा०) शतृप्रत्ययस्योभयत्र विधाने सति किमिति हेतुत्वमेव न गृह्यते? तत्राह अन्यथेति। अभावरूपस्य कार्य्यस्य भावरूपमेव कारणमिति प्रत्यक्षादिभिरवगतं शतृप्रत्ययादभावस्य हेतुत्वाभिधाने सर्व्वप्रमाणविरोधः स्यादित्यर्थः।

ननु नित्याकरणस्य प्रत्यवायलक्षणत्वमिष्टम्। भाट्टैरनुपलब्ध्याभावप्रमितिहेतुत्वमिष्यते। तार्किकैः प्रतिबन्धकाभावस्य तत्प्रागभावस्य च तत्तत्कार्य्योत्पादकत्वमिष्यते तत्कथं भावस्यैव कारणत्वम् उक्तम्। 'भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्य्यवन्मतम्" इति उच्यते। "अकरणाभिधायाभावस्य स्वरूपेण कारणत्वं नेष्टं किन्तु सद्भावस्य प्रत्यवायगमकत्वमिष्टम्। तेन च रूपेण न प्रत्यवायजनकत्वमिष्यते। नित्याकरणापाने प्रत्यवायाभावप्रसङ्गात्। भाट्टानामपि च केषाञ्चिज्ज्ञातस्य योग्यानुपलम्भस्याभावप्रमितिहेतुत्वमिष्टं ज्ञापकतया तु प्रमितिहेतुत्वेऽभावप्रमाया प्रत्यक्षत्वापातः। तार्किकाणामपि प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गाच्च प्रामाणिकत्वम्। प्रागभावस्यापि ज्ञातरूपेण जन्यज्ञापकत्वमेव। यथाऽऽदिदं प्रागासीत्पटादयो जाता इति। न तु जनकत्वं प्रागभावस्य, नियतप्रागभावित्वेन कारणत्वे साक्षात्कारस्य सहत्तितापातः। प्रागभावित्वमपि चान्यथासिद्धमित्युक्तं तत्त्वालोके'।

कार्य्यं त्रिविधं कार्य्यशब्दे उक्तम्। तत्र समवायिकारणे स्थितं समवेतमुपादेयमित्युच्यते तद्भिन्नं कार्य्यं कार्य्यं तूपादानादिशब्देन व्यवह्रियते इति भेदः।

कार्य्यकुशल त्रि० ७त०। कार्य्ये क्रियादक्षे।

कार्य्यचिन्तक त्रि० कार्य्यं चिन्तयति चिन्ति—ण्वुल् उप० स०। कर्त्तव्यविषये कृताकृतचिन्तके। "धर्म्मज्ञाः शुचयोऽलुब्धा भवेयुः कार्य्यचिन्तकाः" याज्ञ०।

कार्य्यता स्त्री कार्य्यस्य भावः तल्। कर्त्तव्यतायां कृतिसाध्यतायाम्। स्य कार्य्यत्वं तत्त्वार्थे म०गुरुमते यथा च तज्ज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वं तथा शब्दचि० गुरुमतप्रदर्शने दर्शितं यथा। "कार्य्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमिति गुरवः तथाहि ज्ञानस्य कृतौ जनयितव्यायां चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति तदुत्पत्ते कृतिविषयस्य हेत्वन्तराभावात्। चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयेच्छा पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात्। सा च स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् अतएव स्वकृति-

[illegible]

[illegible] इति भावः । [illegible]

[illegible] इति भावः । [illegible]

[illegible] इति भावः । [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible]

हेतुहेतुमद्भावश्च घटदण्डयोः कार्य्यकारणभावः । "कार्य्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभावनियमो दर्शनान्तरदर्शनात्" सर्वद० बौद्धदर्शने । तत्र कार्य्यभेदेन कारणभेदे कारणशब्दे १९२८पृ० उक्तप्रायमेव किञ्चिदधिकमुच्यते । कार्य्यं तावत् द्विविधमुत्पत्तिमत् तत्र घटादिकं प्रति कपालादिकमुक्तं, तथा ज्ञाने इन्द्रियसन्निकर्षादि । इन्द्रियसम्पर्कः स्वरूपादि कारणम् । कारणमपि त्रिविधं न्यायमते समवायि असमवायि निमित्तमिति भेदात् तत्र घटादिकं प्रति कपालादिकं समवायिकारणं, कपालद्वयसंयोगादि असमवायिकारणं, दण्डादयो निमित्तकारणानि । तत्रापि समवायिकारणं द्रव्यमेव । असमवायिकारणमपि कार्य्यभेदाद्बहुविधम् । निमित्तकारणमपि द्विविधं साधारणासाधारणभेदात् तत्र साधारणनिमित्तकारणानि साधारणानि ईश्वरतज्ज्ञानेच्छाकृतय दिक्कालौ अदृष्टं प्रागभावश्चेति भेदात् । असाधारणनिमित्तकारणानि अनेकविधानि । प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वं नैयायिका मन्यन्ते । स च निमित्तकारणमेव । वेदान्तिमते अभावस्य न कारणत्वम् इच्छन्ति "कथमसतः सज्जायेतेति" श्रुतेः "नासतो विद्यते भाव" इति गीतोक्तेश्च । तदेतन्निरूपितं तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये यथा

"नित्यानामकरणमभावस्ततः प्रत्यवायानुपपत्तिरिति । अतः पूर्व्वोपचितदुरितेभ्यः प्राप्यमाणायाः प्रत्यवायक्रियायाः नित्याकरणं लक्षणमिति "अकुर्वन् विहितं कर्मेति" हि शतुर्नानुपपत्तिः । अन्यथा अभावाद्भावोत्पत्तिरिति सर्वप्रमाणव्याकोपः" भा० ।

व्याख्यातञ्चैतत् आनन्दगिरिणा यथा

"पूर्वोक्तमकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थानि नित्यानीति तत्राह नित्यानामिति । अभावाभि तु स प्रत्यवाय उच्यते तस्य भावरूपस्य नाभावो निमित्तम् "पाप पापेनेति" श्रुतेः । निषिद्धाचरणनिमित्तत्वाद् प्रत्येकर्थ । "अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् । प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छतीति" शतृप्रत्ययादकरणस्यापि प्रत्यवायनिमित्तत्वमवगतमित्याशङ्क्याह अत पूर्व्वेति । यदि यथाविध्यनैमित्तिकानुष्ठानमभविष्यत्तदा सञ्चितदुरितक्षयोऽभविष्यत् । न चायं विहितमकार्षीदित्यतः प्रत्यवायो भविष्यतीति निर्देशोऽस्ति । यथा "पिपिक्षिषम् ओमिति" इति । तत्र शतृप्रत्ययस्यान्यथाप्युपपत्तेर्न तद्बलादकरणस्य हेतुत्वमवगन्तुं शक्यत इत्यर्थः । "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति (पा०) शतृप्रत्ययस्योत्पत्तिविधाने इति किमिति हेतुत्वमेव न स्यादिति? तत्राह अन्यथेति । अभावरूपस्य कार्य्यस्य भावरूपमेव कारणमिति प्रत्यक्षादिभिरवगतं शतृप्रत्ययादभावस्य हेतुत्वविधाने सर्वप्रमाणविरोधः स्यादित्यर्थः" ।

ननु तदाप्यकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वमिष्टम् । भाट्टैश्च नुपपत्त्या तादृशाभावो हेतुत्वमिष्यते । तार्किकैश्च प्रतिबन्धकाभावस्य तत्संसर्गाभावस्य च तत्तत्कार्य्यजनकत्वादङ्गीक्रियते तस्य भावस्यैव कारणत्वम् तद्वत् । "भावो यथा तथाभावः कारणं कार्य्यवन्मतम्" इति उच्यते । "प्रत्यभिज्ञादभावस्य स्वरूपेण कारणत्वं नेष्टं किन्तु तद्भावत्व प्रध्वंसाभावस्य । तत्र च रूपेण न [illegible] दाहजनकत्वमिष्यते । नित्याकरणस्थाने प्रत्यवायाभावप्रसङ्गात् । भाट्टानामपि च देवादिकल्पनया योग्यानुपलब्ध्याभावप्रतीतिहेतुत्वमिष्टं ज्ञानत्वतया तु प्रतीतिहेतुत्वेऽभावप्रमाया प्रत्यक्षापात । तार्किकाणामपि प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् मायाविलम्बनम् । प्रागभावस्यापि प्रागभावेन अन्यथासिद्धत्वमेव । दण्डादिव प्रागभावस्य हेतुत्वं ज्ञानमिति । न तु जनकत्वं प्रागभावस्य, नियतप्रागभावित्वेन कारणत्वे प्रागभावस्य कारणतापात । प्रागभावित्वमपि चान्यथासिद्धमिति तत्त्वालोके" ।

कार्य्यं त्रिविधं कार्य्यशब्दे उक्तम् । तत्र समवायिकारणोत्पाद्यं समवेतात्समुत्पादयमित्युच्यते तद्भिन्नं कार्य्यं कार्य्यौ गुणाद्यादिशब्देन व्यवह्रियते इति भेदः ।

कार्य्यकुशल त्रि० ७त० । कार्य्यक्षे क्रियादक्षे ।

कार्य्यचिन्तक त्रि० कार्य्यं चिन्तयति चिन्ति–ण्वुल् उप० स० । कर्त्तव्यविषये कृताकृतचिन्तके । "धर्म्मशा शुचयो ऽलुब्धा भवेयुः कार्य्यचिन्तकाः" याज्ञ० ।

कार्य्यता स्त्री कार्य्यस्य भावः तल् । कर्त्तव्यताया कृतिसाध्यतायाम् । स्वकार्यत्वमतार्थे म०गुरुमते यथा च तज्ज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्व तथा शब्दचि० गुरुमतप्रदर्शने दर्शितं यथा । "कार्य्यत्वज्ञानं प्रवर्त्तकमिति गुरवः तथाहि सामग्र्या कृती जनयितव्याया चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति तदुपस्थितिविषयकत्वेनान्तरभावात् । चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयेच्छा पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात् । सा च स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छाया स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् अतएव स्वकृति-

तत्कृतिसाध्योऽचिकीर्षितत्वात् कृते खञ्जप्रयाणाद्-कारातिरिक्ते चिकीर्षाविषयमात्रे जनकत्वात् नहि भोजनादिचिकीर्षाधीनकृत्या गमनं साध्यत इति केचित् तन्न गुरुतरभारोत्तोलने कायसाध्ये श्रमात् पृष्ठस्य निगडनियन्त्रितदेहस्य वा कृतौ सत्यामपि चलनक्रियानुत्पादेऽपि श्रमानुभवात् कृतेरेव कारणत्वात्। न तु तज्जन्यक्रियायाः, सुखे व्यभिचाराच्च न हि सुखं कृतिसाधनचिकीर्षाविषय उपायचिकीर्षाजन्या हि कृतिः न तु सुखचिकीर्षाजन्या। चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वं न श्रमे, उपयोनियत्नादपि तदुत्पत्तेरित्यपरे तन्न यत्नु श्रथवेष्टसाधनत्वेन चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वात् द्वेषस्य यत्नाजनकत्वात् द्वेषविहितेषु यत्नु द्वेषीत्यबाधितानुभवत्वात्। यस्तु श्रमः कृतित्वेन कृतिसाध्यो न चिकीर्षाधीनकृतित्वेन, यद्यचिकीर्षितेऽपि श्रमे चिकीर्षाधीनकृतित्वेन कारणता स्यात्तदा चिकीर्षितमेव भोजनं कृत्या साध्यते नाचिकीर्षितं गमनादीति न स्यात् श्रमवद्गमनेऽपि तज्जन्यत्वप्रसङ्गात्। भोजनादिषु चिकीर्षाधीनकृतिविशेषात् नहि कृतिमात्रं व्यभिचरति जीवयोनिकृतेरुदत्तत्वादात्। यद्वा श्रमो न भोजनकृतिसाध्यः किन्तु तदितरकरोत्पन्नाज्जीवनयोनियत्नादेवेति तन्न नहि कृतित्वेन श्रमजनकत्वं नापि कृत्यन्तरादेव श्रमोत्पत्तिः जीवनयोनियत्नेन चापि शरीरोद्वहनादि कर्म कुर्वतस्तादृशश्रमानुभवेन तस्य श्रमाजनकत्वात्। तथाभोजनादिवत् श्रमविशेषाणामपि भोजनादिकृतिसाध्यत्वमनन्यगतिकत्वात्। सुप्तस्य स्वेदादाविव श्रमस्तज्जन्य इति चेत् न स्वेदादेः श्रमाभ्यहेतुकत्वात् अन्यथा जागरेऽपि तदनुवृत्तौ श्रमानुवृत्तिप्रसङ्गादिति नैवं स्वेच्छाधीनत्वस्य कृतिविशेषणत्वात्। श्रमस्य नियमतोऽनिच्छाधीनकृतिसाध्य श्रमे तु त्वरेण इच्छाविरहात्। अतएवान्येच्छाजन्यकृतिसाध्यत्वेन तत्प्रमाणान्तरीयकं दृश्यते। स्वचिकीर्षाधीनत्वन्तु न कृतौ विशेषणं, गौरवात्। अन्ये तु कृतिगतधर्मान्तरभेदोद्दिष्टत्व तद्विशिष्टकृतिसाध्यत्व न श्रमे अचिकीर्षितत्वात् किन्तु कृतिमात्रसाध्य अतएव कष्टं कर्मेत्युभयोर्लोकानाम्। एवं चिकीर्षायां ममैव 'कृतिसाध्यत्वं' प्रयोजकं तत्र तु कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनस्य सुखस्य दुःखाभावस्य चेति चतुष्टयम् इच्छाप्रयोजकन्तु मम सुखस्य दुःखाभावस्य चेति इव इष्टसाध्ये सुखे केच्छा घटिमपि विपर्यीकरोति। बलवदनिष्टसाधनत्वेन तदिच्छासाधनत्वस्य इच्छाविरोधित्वात्

तत्र तु तत्र विषभक्षणे कृतिसाध्यत्वेऽपि बलवदनिष्टसाधनत्वेन चिकीर्षा नास्तीति कृतौ चिकीर्षाजन्यत्व विशेषणमिति कश्चित् तन्तुच्छं विषभक्षणे कृतिसाध्यत्वमेव न स्यात् जीवनयोनिकृतेस्तत्रानुत्पत्तेरिति व्यर्थविशेषणम्। एतेन इष्टसाधनताज्ञानादिविषभक्षणे चैत्यवन्दने च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वमस्ति प्रागप्रयुक्तत्वात् कार्यत्वस्य, तथाच सञ्जातबाधोऽपि तत्र कार्यज्ञानात् प्रवर्त्तेत तथा तृप्तोऽपि भोजने तद्व कृतिसाध्यतानुभवत्तथा, अन्यथेष्टसाधनताज्ञाने विषभक्षणेऽपि प्रवर्त्तेत। नचेष्टसाधनताज्ञानभेदो यादृशभावकोऽस्त्विति चेत् न वस्तुतस्तस्य कृतिसाध्यत्वे सिद्धान्तरेणाप्रवाहकाभावे वा सदनुभवायश्रयात् सिद्धाभावाच्च तद्वा प्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च भेदापत्तेरादिनत्त्वान्न तदनुभवाभावात् चैत्र स्वविशेषणवत्तामतिसन्धान जन्य हि कार्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं तथाहि काम्ये पुरुषविशेषणं कामना तत काम्यसाधनाज्ञानेन यागपाकादौ कार्यताज्ञानं नित्ये च कालशौचादि स्वविशेषणं तथाचैतत्सन्ध्यायामहं कृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनः सन्ध्याकाले शौचादिमत्त्वात् पूर्वसन्ध्यायामहमिवेति, कार्यताज्ञानं शौचादिस्वविशेषणज्ञानजन्यम्। तदुक्तं "स कार्यविशेषः पुरुषविशेषभावगत प्रवृत्तिहेतुरिति"। सञ्जातबाधस्य च विषभक्षणे चैत्यवन्दने च श्रमद्वयोरपि नेष्टसाधनताज्ञानमस्ति येन तज्जन्यकार्यताज्ञानात् प्रवर्त्तेत। तृप्तस्य च तृप्तौ कामनादिरहेष्टसाधनताज्ञानाभावान्न तथा बोध। अन्ये त्वात्मनो जीवत्वप्रतिसन्धानजन्य श्रमे कृतिसाध्यताज्ञानं न सम्भवतीति जीवनव्यतिरिक्तत्व स्वविशेषणे विशेषणमिति, तन्न श्रमे स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वज्ञानाभावेन साध्यत्वाभावात्। इष्टसाधनताभिन्नं कार्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमित्यपरे तन्न भिन्ने तदभावात्। ननु विषभक्षणव्यावृत्तमिष्टसाधनत्वमेव कृतिसाध्यताज्ञाने विषयतया विशेषणमस्तु स्वविशेषणवत्ताज्ञानजन्यत्वापेक्षया लघुत्वात्। किञ्चोपायविषया चिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छावत् इष्टेच्छावत्। भोगचिकीर्षाया तदभावादप्रयोजकमिष्टसाधनत्वमिति चेत् न तथापि स्वविशेषणधीजन्यत्वाभावेन तत्र तस्याप्रयोजकत्वात् कृतिहेतुचिकीर्षाया तत्प्रयोजकं न भोगचिकीर्षायां तथा, उपायचिकीर्षातएव कृतित्वप्रवादिति चेन्न तुल्यमिति नैव साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेनैकत्र ज्ञातुमशक्यत्वात् असिद्धावस्थस्य हि साध्यत्वं, सिद्धतादशायां तदभावात् सिद्धतादशायाञ्च साधनत्वम्

[illegible]

[illegible]

[illegible] क्रिया- [illegible]

[illegible] क्रियाविशेषण [illegible]

[illegible]

संयोगादिसाध्यकप्रवृत्तौ दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तित्वेन तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्र्याः घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामग्र्यपेक्षया विशेषसमाजविरहात् दण्डोपादानकप्रवृत्तिर्नापि कपालोपादानकघटसाध्यकप्रवृत्त्या घटसाध्यकप्रवृत्तित्वेन तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्र्या घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामग्र्यपेक्षया सामान्यसामग्रीविरहादिति चेन्न सामग्र्याः सामान्यविशेषभावानापन्नत्वेऽपि दण्डचक्रादिसाद्यन्यतमोपादानकप्रवृत्त्यतिरिक्ताया घटादिसाध्यकप्रवृत्तेरसत्तया तादृशान्यतमोपादानकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तादृशान्यतमोपादानकप्रवृत्त्यभावदशायां तदनुत्पत्तेः तद्धर्मावच्छिन्नयत्किञ्चिद्व्यक्तिसामग्रीसहिताया एव तद्धर्मावच्छिन्नसामग्र्यास्तद्धर्मावच्छिन्नकार्योपधायकत्वात् इदमेव च कारणसमाजाधीना कार्योत्पत्तिरिति गीयते । एतेन घटादिचिकीर्षाविरहेऽपि दण्डयोगमत्त्वात् दण्डोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिस्तदवच्छिन्नस्य सत्त्वादित्यपि निरस्तम् संयोगभ्रम्याद्यन्यतमसाध्यकप्रवृत्त्यतिरिक्ताया दण्डोपादानकप्रवृत्तेरलीकतया तादृशान्यतमसाध्यकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तदनुत्पादात् कार्योत्पत्तेः कारणसमाजाधीनत्वात् । वस्तुतस्तु उपादानप्रत्यक्षस्य हि स्वातन्त्र्येण न हेतुता किन्तु घटादिचिकीर्षाया दण्डाद्युपादानकत्वौत्सर्गिकत्वाच्च कारणस्य च सत्त्वेऽपि दण्डादौ घटसाधनताज्ञानाभावदशायां घटसाध्यकदण्डोपादानकप्रवृत्तिवारणाय दण्डोपादानकचिकीर्षाविषयघटादिसाधनताज्ञानस्यापि घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति न्यायमते परमते च विशेषकारणत्वावश्यकत्वात्तदेव चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानमुपादानगोचरलौकिकप्रत्यक्षात्मकं हेतुरुपेयते कार्यकारणभावद्वयकल्पनामपेक्ष्य लाघवात् । न च घटसाध्यककपालोपादानकघटध्वंससाध्यकदण्डोपादानकप्रवृत्तौ दण्डनिष्ठघटसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वात् तत्र व्यभिचारवारणाय घटत्वावच्छिन्नसाध्यतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नोपादानतावच्छिन्नप्रवृत्तित्वमेव कार्यतावच्छेदकमुपेयम् तथा च दण्डत्वावच्छिन्नोपादानतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नसाध्यतावत्प्रवृत्तित्वमादाय विनिगमनाविरहोऽस्त्येवापि गुरुतरकार्यकारणभावद्वयमावश्यकमिति वाच्यम् दण्डाद्युपादानकचिकीर्षाविषयघटसाधनताज्ञानस्य घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तिं प्रति विशेषकारणत्वावश्यकतया विनिगमनाविरहात् तादृशकार्यकारणभावद्वयस्य सर्वसंमत-

त्वात् । इत्थं च विशेषसामग्रीविरहादेव उपादानप्रत्यक्षाभावदशायां न घटादिसाध्यकप्रवृत्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः । एतेन घटादिनिष्ठचिकीर्षाविरहेऽपि दण्डगोचरप्रत्यक्षात् दण्डनिष्ठघटसाधनताज्ञानात् विशेषसामग्रीसत्त्वात् दण्डोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिस्तदवच्छिन्नसामग्रीसत्त्वादिति हितव्याप्तिप्रसङ्गोऽपि निरस्तः, केवलदण्डोपादानकप्रवृत्तित्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तेर्घटादिनिष्ठचिकीर्षाजन्यघटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामान्यसामग्रीविरहादेवासम्भवादिति प्रकृतम् । अथ प्रत्यक्षविषयकपालव्यक्तौ इदं न कपालमित्यप्रमाप्रत्यक्षत्वेऽपि कपालत्वप्रकारेण कपालं घटसाधनमिति कपालत्वावच्छिन्नविषयकत्वाच्छेदकत्वकपालविषयकलौकिकप्रत्यक्षात् कपालत्वप्रकारेण तत्कपालोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिः । न च कपालत्वप्रकारेण तद्व्यक्तौ वृत्तिविषयप्रवृत्तिरिति वाच्यम् अनुभवविरोधादिति चेन्न तदुपादानतावच्छेदकीभूतधर्मितावच्छेदकतदुपादानविशेष्यकप्रत्यक्षस्य घटसाधनमित्याकारस्य या तत्तदुपादानतावच्छेदकतदुपादानकप्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वेन निर्धर्मितावच्छेदकताकप्रत्यक्षस्याहेतुत्वात् । नचैवमिदं घटसाधनमिति लौकिकप्रत्यक्षादिदन्त्वप्रकारेणेदमुपादानकप्रवृत्तिर्न स्यात् तस्य इदन्त्वांशे निर्धर्मितावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् उपादानतावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावभेदादिदन्त्वस्याने निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानस्यापि प्रवर्तकत्वात् इदमिदं नेत्यप्रमाप्रत्यक्षसम्भवेन तत्रापि प्रसङ्ग-विरहादित्यास्तां विस्तरः । चिकीर्षा चेति व्यापारीभूतचिकीर्षा चेत्यर्थः । अन्यथा चिकीर्षासामान्यस्य लक्षणे फलचिकीर्षायामतिव्याप्तिवारक कर्तृसाध्यान्वयक्रियाविषयत्व विशेषण व्यर्थं स्यादित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । कर्तृसाध्यत्वप्रकारकेति । अत्र फलचिकीर्षाया व्यापारत्वाभावेन तत्र यावत्तत्रातिव्याप्तिवारणाय कृतिसाध्यक्रियेति क्रियापदं धर्मिमात्रपरम् कृतिसाध्यत्वस्य साध्यत्वाख्यफलीभूतविषयतायामिवत्त्व तथा च स्वसाध्यत्वाख्यफलीभूतकृतिविषयताशालिधर्मिविषयकत्वार्थः फलस्य न तादृशविषयताशालीति भावः । केचित्तु क्रियापदमेव साध्यत्वाख्यफलीभूतकृतिविषयताशालिपरम् न चैवं पृथक् कृतिसाध्यत्वस्य क्रियाविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यं कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य व्यापारीभूता या चिकीर्षा सैव प्रकृते लक्ष्या सा च यागादिनी चिकीर्षैव, विष-

न मानाभावेन गौरवेऽपि तस्याप्रसिद्धेः । पाकमात्रं पक्ष इति चेत् न मात्रार्थो यदि पाकत्वं तदा बाधो सङ्कासिद्धिः। सर्व्वपाकपरत्वे च तस्य सिद्धपाकभागे बाधः, अनागतभागे चाश्रयासिद्धिः । वर्त्तमानाद्युदासीनः पाक पक्ष पाकसामान्ये च कृतिसाध्यत्वं बाधितमित्यनेन सिद्धस्य पक्षत्वं नासिद्धस्येत्यनुमितेश्च सिद्धविषयत्वे बाधात् असिद्धविषयत्वे चासिद्धविषये स्वप्रवृत्त्यनुत्पादकत्वात् । कृतक्रियमाणसाधारणकृतिसाध्यताज्ञानादेवासिद्धविषया चिकीर्षा कृतिश्चोत्पद्यते अनन्यगतिकत्वेन तथा कारणत्वस्य कल्पनादिति चेत् तर्हि यादृश कृतिसाध्यत्व चिकीर्षायां प्रकारः तादृश ज्ञाने नास्तीत्यन्यप्रकारक ज्ञानादेव चिकीर्षा स्यात् । तथा च सिद्धज्ञानमेव प्रवृत्ति हेतुरस्तु लाघवात्। यत्तु कृतपाके न कृतसाध्यत्वासंसर्गाग्रहात् प्रवृत्तिः, अन्वयासंसर्गाग्रह इष्टसाधनताज्ञानादिति तन्न कृतपाकस्य सिद्धत्वेन तत्र कार्य्यत्वासंसर्गाग्रहात्तु न बाधात् । कृतपाकस्य सिद्धत्वं तदा न गृह्यते इति चेत् तर्हि कृतपाकस्य सिद्धत्वग्रहे ओदनार्थी पाके न प्रवर्त्तेत सिद्धौदनोऽपि पाके तृप्तोऽपि भोजने प्रवर्त्तेत। ननु तत्र पाकादौ सिद्धत्वग्रहात् तदसंसर्गाग्रह इति चेन् तुल्यम्। अपि च कृतपाके कार्य्यत्वासंसर्गाग्रहा इव मानासंसर्गाग्रहादिव वादिनो प्रवृत्तिः स्यात् । किञ्च सिद्धपाकज्ञानादज्ञानेऽसिद्धे पाके इच्छाप्रवृत्ती स्यातामिति । अत्र ब्रूमः । पाके कृतिसाध्यत्वं सिद्ध्यत् सिद्धे बाधादनागत पाकमादाय सिद्ध्यति । पक्षतावच्छेदकधर्म्मसामानाधिकरण्य साध्यमानस्य सिद्धे न सिद्ध्यतीत्यनुमाने कृप्तत्वात् यथा प्रसिद्धवह्निबाधेऽपि वह्निमात्रं न बाधितमित्यप्रसिद्धोऽपि वह्निः सिध्यति । अप्रसिद्धयो पक्षसाध्ययोः सिद्धावविशेषात् तस्मात् "असिद्धस्य क्वचित् सिद्धे सिद्धे सिद्धस्य च क्वचित् । अप्रसिद्धस्य चासिद्धे सिद्धिस्तेनात्मना त्रिधा" । अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षेऽपि पाकादौ कृतिसाध्यत्वं कथमवगम्यते?। किञ्च तथापीष्टसाधनताज्ञानात् कथं सुखादाविच्छा? सिद्धत्वस्येच्छाविरोधित्वादनागतस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । अतएव सिद्धासिद्धविकल्पनिरासेन सुखादिज्ञानात् फलेऽपि नेच्छेति न इच्छादाविष्टसाधनतापि । न च इच्छादिसाधनज्ञानादिच्छादाविच्छा इच्छाया सिद्धासिद्धत्वादितत्फलविषयकत्व विकल्पपातात्। अथ सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या इच्छादित्वेन सुखादित्वेन च सिद्धासिद्धेच्छादितत्फलविषयकज्ञान सम्पन्नं तेन सिद्ध विरोधिन त्यक्त्वाऽसिद्धविषयेच्छोत्पद्यते । यदि च सामान्यलक्षणा नास्ति तदा येन रूपेण इष्टसाधनताग्रहस्तेन रूपेण ज्ञातेऽसिद्धे चेच्छोत्पद्यते अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तादृशज्ञानस्य तादृशेच्छाजनकत्वावधारणात्। सुखेच्छायामप्येवमिति चेत तर्हि ममापि पाकत्वावच्छेदेन कृतिसाध्यताज्ञानादनागते चिकीर्षा । तच्च ज्ञान सकलपाकविषयं वह्निकरपाकविषयं वेत्यन्यदेतत् । बालस्य चाद्यप्रवृत्तेर्जीवनादृष्टोद्बोधितजन्मान्तरीयसंस्कारजन्यात् स्तनपानं कार्य्यमिति स्मरणात् तस्य चेष्टसाधनतास्मरणात्तत्र प्रवृत्तिरनन्यगतिकत्वात् । न च जन्मान्तरेऽपि पर्य्यनुयोगः, जन्मधारावा अनादित्वात् । प्रत्यक्षानुमानमूलत्वाच्च नान्वयपरम्परा। वस्तुतस्तु शुष्ककण्ठतया बालो दुःखमनुभवन् विरोधितया सुखं स्मरति तत्र सुखवृत्ति कार्य्यत्वं सुखवृत्तितया अन्तरङ्गत्वात् नातु स्तनपानमिष्टसाधनमिति स्मरेत् सुखावृत्तित्वेन बहिरङ्गत्वात् । सुखकार्य्यत्वञ्च स्तनपानद्वारा जन्मान्तरानुभूतमिति कार्य्यत्व स्मरणे स्तनपानमपि विषयः तेन स्तनपाने कार्य्यत्वज्ञानादेव प्रवृत्तिः इष्टसाधनताज्ञानस्य तदानीं सामग्र्यभावात् । एवञ्चाद्यप्रवृत्तौ कार्य्यताज्ञानं प्रयोजकं क्लृप्तमित्यग्रेऽपि तदेव प्रवर्त्तकं लघुत्वात्" ।

अत्र दिङ्मात्रं मथुरानाथव्याख्या प्रदर्श्यते ।

"कार्य्यताज्ञानमिति कृतिसाध्यताज्ञानमित्यर्थः, न च कृतिसाध्यताज्ञानं विनापि घटयागपाकादिकर्त्तुस्तदुपायकपालहविस्तण्डुलादिसिद्धविषयकप्रवृत्तिदर्शनाद्व्यभिचार इति वाच्यं प्रवृत्तेर्हि विषयता त्रयी एका साध्यत्वाख्यविषयता सा च यन्निष्ठकृतसाध्यताज्ञानचिकीर्षादिना प्रवृत्तिस्तन्निष्ठा, तच्च घटयागपाकादावेव न तु तज्जनकीभूतकपालहविस्तण्डुलादिसिद्धनिष्ठा अतएव घटं करोमि यागं करोमीत्याद्येवानुव्यवसायो । न तु कपालहविरादे सिद्धतादशायां कपालं करोमि हवि करोमीत्याद्यनुव्यवसायः व्यवहारो वा कृतिवाचिधातुयोगिद्वितीयाया साध्यताख्यविषयतार्थकत्वनियमात् । न च साध्यताख्याया एव विषयताया कृतिवाचिधातुयोगिद्वितीयार्थत्वनियमे कपालतन्त्वादेः सिद्धतादशायां कपालं करोति तन्तुं करोतीत्यादि व्यवहाराभावेऽपि कपालं घटवत् करोति, तन्तुं पटवत् करोतीत्यादि व्यवहारोऽपि न स्यादिति वाच्यं साध्यत्वविशिष्टबोधकपदासमभिव्याहृतकृतिवाचिधातुयोगिद्वितीयाया एव तथानियमात् तत्र कपालादि-

संयोगादिसाध्यकप्रवृत्तौ दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तित्वेन तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्र्या घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामग्र्यपेक्षया विशेषसामग्रीविरहात् दण्डोपादानकप्रवृत्तित्वेनापि कपालोपादानकघटसाध्यकप्रवृत्त्या घटसाध्यकप्रवृत्तित्वेन तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्र्याः घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामग्र्यपेक्षया सामान्यसामग्रीविरहादिति चेन्न सामग्र्याः सामान्यविशेषभावानापन्नत्वेऽपि दण्डचक्रादितादात्म्यसमोपादानकप्रवृत्त्यतिरिक्ताया घटादिसाध्यकप्रवृत्तेरसत्त्वतया तादृशान्यतमोपादानकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तादृशान्यतमोपादानकप्रवृत्त्यभावदशायां तदनुत्पत्तेस्तदन्यतमत्वावच्छिन्नयत्किञ्चिद्व्यक्तिसामग्रीमहिम्ना या एव तदवच्छिन्नसामग्र्यास्तद्धर्मावच्छिन्नकार्योपधायकत्वात् इदमेव च कारणसमाजाधीना कार्योत्पत्तिरिति गीयते । एतेन घटादिचिकीर्षाविरहेऽपि दण्डगोचरप्रत्यक्षात् दण्डोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिस्तदवच्छिन्नस्य प्रत्यादिकमपि निरस्तं संयोगभ्रम्याद्यन्यतमसाध्यकप्रवृत्त्यतिरिक्ताया दण्डोपादानकप्रवृत्तेरसत्त्वतया तादृशान्यतमसाध्यकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तदनुत्पादात् कार्योत्पत्तेः कारणसमाजाधीनत्वात् । वस्तुतस्तु उपादानप्रत्यक्षस्य हि स्वातन्त्र्येण न हेतुता किन्तु घटादिनिर्माणचिकीर्षाया दण्डाद्युपादानकलौकिकप्रत्यक्षस्य च सत्त्वेऽपि दण्डादौ घटसाधनत्वज्ञानाभावदशायां घटसाध्यकदण्डोपादानकप्रवृत्तिवारणाय दण्डोपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयघटादिसाधनताज्ञानस्यापि घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तित्वं प्रति न्यायनये परमते च विशेषकारणत्वावश्यकत्वात्तदेव चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानमुपादानांशे लौकिकप्रत्यक्षात्मक हेतुरूपेयते कार्यकारणभावद्वयकल्पनामपेक्ष्य लाघवात् । न च घटसाध्यककपालोपादानकघटध्वंससाध्यकदण्डोपादानकप्रवृत्त्यन्यतमप्रवृत्तौ दण्डनिष्ठघटसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वात् तत्र व्यभिचारवारणाय घटत्वावच्छिन्नसाध्यतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नोपादानताशालिप्रवृत्तित्वमेव कार्यतावच्छेदकमेव तथाच दण्डत्वावच्छिन्नोपादानतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नसाध्यताशालिप्रवृत्तित्वमादाय विनिगमनाविरहात्तयोः पृथक्कार्यकारणभावद्वयमावश्यकमिति वाच्यम् दण्डाद्युपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयघटसाधनताज्ञानस्य घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तिं प्रति विशेषकारणत्वावश्यकतया विनिगमनाविरहात् तादृशकार्यकारणभावद्वयस्य सर्वसम्मतत्वात् । इत्थं च विशेषसामग्रीविरहादेव उपादानप्रत्यक्षाभावदशायां न घटादिसाध्यकप्रवृत्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः । एतेन घटादिनिर्माणचिकीर्षाविरहेऽपि दण्डगोचरप्रत्यक्षात् दण्डनिष्ठघटसाधनताज्ञानात् विशेषसामग्रीसत्त्वात् दण्डोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिः कदाचिद्विशेषसामग्रीसत्त्वादिति द्वित्यातिप्रसङ्गोऽपि निरस्तः, केवलदण्डोपादानकप्रवृत्तित्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तेश्च घटादिनिर्माणचिकीर्षाजन्यघटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामान्यसामग्रीविरहादेवाभावादिति न दोषः । अथ घटजनकविषयकपालव्यक्तौ घटः न कपालमित्यनुभवसाक्षिकत्वेऽपि कपालत्वप्रकारेण कपाले घटसाधनमिति कपालत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदककतत्कपालविषयकलौकिकप्रत्यक्षात् कपालत्वप्रकारेण तत्कपालोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिः । न च कपालत्वप्रकारेण तद्बुद्धौ घटाविषयत्वापत्तिरिति वाच्यम् अनुभवविरोधादिति चेन्न तदुपादानतावच्छेदकांशे इदन्त्वधर्मितावच्छेदककतदुपादानविशेष्यकप्रत्यक्षस्येदं घटसाधनमित्याकारस्य वा तत्तदुपादानतावच्छेदककतदुपादानकप्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वेन निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानस्याहेतुत्वात् । नचैवमिदं घटसाधनमिति लौकिकप्रत्यक्षादिदन्त्वप्रकारेणैव तदुपादानकप्रवृत्तिः स्यात् तस्य इदन्त्वांशे निर्धर्मितावच्छेदककत्वादिति वाच्यम् उपादानतावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावभेदादिदन्त्वस्यापि निर्धर्मितावच्छेदककस्यापि प्रवर्तकत्वात् इदमिदं नेत्यनुभवसाक्षिकत्वेन तत्रापि एतत्प्रविरहादित्यास्तां विस्तरः । चिकीर्षा चेति व्यापारीभूतचिकीर्षा चेत्यर्थः । अन्यथा—'चिकीर्षासामान्यस्य लक्षणे' । तत्र फलचिकीर्षायामतिव्याप्तिवारक कृतिसाध्यक्रियाविषयत्व विशेषणं व्यर्थं स्यादित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेति । अत्र फलचिकीर्षाया व्यापारत्वाभावेन तत्र वास्तवातिव्याप्तिवारणाय कृतिसाध्य'क्रियेति क्रियापदं धर्मिमात्रपरम् कृतिसाध्यस्य साध्यत्वाख्यफलीभूतविषयताशालित्वम् तथा च स्वसाध्यफलीभूतकृतिविषयताशालिधर्मिविषयिकत्वार्थं फलस्य न तादृशविषयताशालित्वमिति भावः । केचित्तु क्रियापदमेव साध्यत्वाख्यफलीभूतकृतिविषयताशालिपरम् न चैवं पृथक् कृतिसाध्यत्व क्रियाविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यं कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य व्यापारीभूता या चिकीर्षा सैव प्रवर्तिका सा च यागादिनो चिकीर्षैव, विध-

बाध्यतानिर्णयस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि यत्र कारणान्तरा-
भावादिष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वस्य न भानं तत्र
कथं चेष्टसाधनताज्ञानाच्चिकीर्षोत्पत्तेर्दुर्वारत्वाच्च इत्यपि
बोध्यम्। उक्तनियमभङ्गस्यैव तटस्थ गद्यते अयेतीति।
अभाव—कृत्यसाध्यतानिश्चयाभाव। उभयसिद्धः—चिकी
र्षापूर्व्वमुभयसिद्ध, असिद्धा—चिकीर्षापूर्व्वमुभयासिद्धा। न
चापवादस्य इति कृतिसाध्यताज्ञानस्य सदपि चापव
न कारणतावच्छेदकतायां विनिगमकम् इत्यर्थः लघु गुरु-
धर्म्मद्वयावच्छिन्न यदि फलपूर्व्वमुभयवादिसिद्ध तदैव
लाघवस्य कारणतावच्छेदकतायां विनिगमकत्वादिति भाव।
दैवात्प्रतिबन्धकविरहात्। सा—चिकीर्षापूर्व्वं कृतिसाध्य-
साधी। लाघवावतारादिति कृतिसाध्यताज्ञानत्वरूपलघु
धर्म्मावच्छिन्नस्य चिकीर्षापूर्व्वमुभयमते सत्त्वादित्यर्थः।
इच्छाया इति तत्प्रकारकसवादीच्छायास्तत्प्रकारक
ज्ञानजन्यतानियमेनेत्यर्थः। आवश्यकत्वात्—चिकीर्षा
हेतुत्वावश्यकत्वात् अपि च कृत्यसाध्यताज्ञानप्रतिबन्ध
कतान्यथानुपपत्त्या कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुता
सिद्धिरित्याह जनकज्ञानमिति। तज्जनकीभूतज्ञान
विघटकस्यैव ज्ञानस्य विधिप्रतिबन्धकत्वाङ्गीत्यर्थः। अत्र
व्याप्तौ दृष्टान्तमाह व्याप्तिज्ञानविघटनद्वारेति अनुमिति
जनकव्याप्तिज्ञानविघटनेनेत्यर्थः। तथा च यत् यत्प्रति-
बन्धकं ज्ञानं भवति तत्तज्जनकज्ञानविघटकं यथा
व्यभिचारज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं ज्ञानं भवत् अनु
मितिजनकव्याप्तिज्ञानविघटकमपि भवति इति सामा
न्यतो व्याप्त्या कृत्यसाध्यतानिश्चयस्य चिकीर्षाप्रतिब
न्धकज्ञानत्वेन हेतुना चिकीर्षाजनकज्ञानविघटकत्वसा
धने पक्षधर्म्मताबलात्कृतिसाध्यताज्ञानस्यैव चिकीर्षाजन-
कत्वसिद्धिरिति भावः। न च जनकज्ञानविघटकत्वे मा-
ऽन्यथासिद्धतया तदभावस्याहेतुत्वात् स्वरूपासिद्धिर्दृष्टान्ता
सिद्धिश्च इति वाच्य प्रतिबन्धकत्व हि न कारणीभूता-
भावप्रतियोगित्वम् किन्तु प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वम्।
प्रयोजकत्वं च कारणकारणव्यावृत्तान्यथासिद्धिचतुष्टय-
राहित्ये सति नियतपूर्व्ववर्त्तित्वम्—कारणतत्कारणसाधा-
रणम्। हेतौ ज्ञानपदोपादानादेव च विषयान्तरसञ्चारादौ
न व्यभिचार। साध्य च ज्ञानपदं स्वरूपकथनम्। विघट
कत्वञ्च प्रतिबन्धकत्वमेव तत्त्वेककालावच्छेदेन तदधिकरणा
वृत्तित्वरूपविरोधित्व गुरुमतेऽधिकरणज्ञानरूपतया कृति
साध्यताज्ञानस्यापि कृत्यसाध्यताज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मकस्य

विरोधितया सिद्धसाधनापत्ते। नचासाधुत्वज्ञाने साधु-
त्वज्ञानाजन्यशाब्दधीप्रतिबन्धके व्यभिचार इति वाच्यम्
निराकाङ्क्षत्वरूपासाधुत्वज्ञाने आकाङ्क्षाज्ञानमादाय
साध्यस्यापि सत्त्वात् असाधुत्वज्ञानत्व च प्रतिबन्धकत्वे मा-
नाभावात्। न च तथापि सिद्धौ व्यभिचार इति वाच्यम्
गुरुमते सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात तद्व्यावृत्तप्रतिबन्धकताया वा
हेतौ निवेशात्। अतएवासिद्धत्वज्ञानाजन्येच्छाप्रतिबन्धक-
सिद्धत्वज्ञानेऽपि न व्यभिचार तद्व्यावृत्तप्रतिबन्धकताया
एव हेतौ निवेशात् अनिष्टत्वनिश्चयस्यापि इच्छाहेतुत्वाद्वा।
अथ तथापि बाधसत्प्रतिपक्षादौ व्यभिचार। न च
तद्व्यावृत्तापि प्रतिबन्धकता हेतौ निवेशनीयेति वाच्यम्
कृत्यसाध्यताज्ञानाभावव्यभिचारज्ञानाभावयोरपि बाधा-
भावतयैव चिकीर्षानुमित्योः प्रयोजकतया स्वरूपासिद्धि
दृष्टान्तासिद्ध्योरापत्ते। न च साक्षाद्विरोधित्वे सती-
त्यनेन हेतुर्विशेषणीय इति वाच्यम् साक्षाद्विरोधित्व
हि न बाधाभावतद्व्याप्याद्यनवगाहित्व, प्रकृतेऽपि तद-
सिद्धे कृत्यसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाप्रकारीभूतकृतिसाध्य-
त्वाभावावगाहित्वात् अतएव न कारणीभूताभावप्रति-
योगित्वमपि, प्रकृतेऽपि तदसिद्धे पूर्व्वपक्षिणा कृत्यसाध्यता
धिय साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात् न च हेतौ
प्रतिबन्धकज्ञानत्वपदेन ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताशालित्व
विवक्षित बाधसत्प्रतिपक्षादेः निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति
वाच्यम् प्रकृते तदसिद्धे उक्तयुक्त्या कृत्यसाध्यतानिश्च
यस्यैव पूर्व्वपक्षिमते प्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न हेतौ स्वपाद्य-
विरोधावगाहिज्ञानभिन्नत्वेन यत्पदार्थविशेषणात्। स्वपद
प्रतिबन्धकज्ञानपरं चिकीर्षायाश्च ज्ञानभिन्नत्वादेव सपक्ष
स्वपाद्यविरोधावगाहित्वन्तु स्व यत्र यदभावतद्व्याप्य
तदवच्छेदकाद्यन्यतमावगाहिते तत्र तदवगाहित्व सत्यादि-
त्वेनापि हेतौ यत्पदार्थो विशेषणीय तेन इष्टभेदपक्षे
प्रवृत्त्यादिप्रतिबन्धके तद्वये न व्यभिचार। कृत्यादि-
प्रवृत्तौ विशिष्टज्ञानमेव हेतुरिति लाघवस्यादेव न तमा-
दाय व्यभिचार। न च तथापि कूटभ्रमपरामर्शलिङ्ग-
स्थले लिङ्गांशसंसर्गापेक्षेण दैङ्गिकांशसंसर्गापेक्षाधीनसवादी-
च्छाप्रवृत्तिप्रतिबन्धकेष्टभेदपक्षे जनकीभूतविशिष्टज्ञानविघ
टकत्वाभावाद्व्यभिचार इति वाच्यम् विशिष्टज्ञानस्य
सवादीच्छाप्रवृत्तिहेतुत्वेनाभावत्वा तत्सापेक्षाप्रवृत्त्योर्विष-
यान्तरविषयकत्वकल्पनेन सिद्धवादित्वस्य तैः स्वीकारादिति
दिक्। अन्यथा—एतादृशव्याप्त्यनङ्गीकारे। उपेक्षणीयत्वम्-

साध्यतानिर्वाहस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि यत्र कारणान्तरा-
भावादिरूपाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वज्ञानं न भाव तत्र
फलेच्छासाधनताज्ञाने चिकीर्षापत्तेर्दुर्वारत्वात् इष्टसाध-
नोऽयम् । एतन्नियमनस्यैव इष्टत्व गदते घटोवोति ।
आह—कृतिसाध्यत्वाविषयताभाव । उभयसिद्धा—चिकी-
र्षोद्देश्यत्वयसिद्धः, असिद्धा—चिकीर्षोद्देश्यत्वमुभयासिद्धा । न
चाचचेत्तर इति कृतिसाध्यताज्ञानत्वस्य यदपि चाचर
न कारणतावच्छेदकतायां विनिगमकम् इत्थं लघु गुरु
धर्मद्वयापेक्षया यदि फलद्वयभयत्वादिविशिष्ट तदैव
कारणस्य कारणतावच्छेदकतायां विनिगमकता इति भाव ।
हेतावप्रतिबन्धकविरहात् । स—चिकीर्षापूर्वं कृतिसाध्य-
तादौ । साधकत्वादादिति कृतिसाध्यताज्ञानादुच्यते
धर्मोऽवच्छेदकत्व चिकीर्षापूर्वमुभयत्र सत्यादित्यर्थः ।
इच्छाया इति तत्प्रकारकसंशयादीच्छायास्तत्प्रकारक
ज्ञानसाध्यतानियमेनेत्यर्थः । असाधकत्वात्—चिकीर्षा
हेतुत्वाभावकत्वात् अपि च इष्टसाधनताज्ञानप्रतिबन्ध
कताश्रयानुपपत्त्या कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुता
सिद्धिरित्याह सम्भवज्ञानमिति । तज्जनकीभूतज्ञान
विघटकस्यैव ज्ञानस्य विधिप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमे । अत्र
व्याप्तौ दृष्टान्तमाह व्याप्तिज्ञानविघटनद्वारेति अनुमिति
जनकव्याप्तिज्ञानविघटनेनेत्यर्थः । तथा च यत् यत्प्रति
बन्धकं ज्ञानं भवति तत्तज्जनकज्ञानविघटकं यथा
व्यभिचारज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं ज्ञानं भवत् अनु
मितिजनकव्याप्तिज्ञानविघटकमपि भवति इति सामा-
न्यतो व्याप्त्या इष्टसाधनतानिश्चयस्य चिकीर्षाप्रतिब
न्धकज्ञानत्वेन हेतुना चिकीर्षाजनकज्ञानविघटकत्वसा
धने पक्षधर्मताबलात् कृतिसाध्यताज्ञानस्यैव चिकीर्षाजन-
कत्वसिद्धिरिति भाव । न च जनकज्ञानविघटकत्वमा-
ऽन्यथासिद्धतया तदभावव्याप्तेस्त्वात् स्वरूपासिद्धिर्दृष्टान्ता
सिद्धिश्च इति वाच्यं प्रतिबन्धकत्वं हि न कार्यीभूता-
भावप्रतियोगित्वम् किन्तु प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वम् ।
प्रयोजकत्वं च कारणकारणव्यावृत्तान्यथासिद्धत्वशून्य
राहित्ये सति नियतपूर्ववर्त्तित्वम्—कारणतत्कारणसाधा-
रणम् । हेतौ ज्ञानपदोपादानादेव च विषयान्तरसञ्चारादौ
न व्यभिचार । साध्ये च ज्ञानपदं स्वरूपकथनम् । विघट
कत्वस्य प्रतिबन्धकत्वमेव तत्त्वे ककारावच्छेदेन तदधिकरणा
वृत्तित्वरूपविरोधित्व गुरुमतेऽधिकरणज्ञानरूपतया कृति
साध्यताज्ञानस्यापि इष्टसाध्यताज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मकस्य
विरोधितया सिद्धसाधनापत्तेः । तथाच गुरुमते साध्य-
त्वज्ञानाद्ज्ञानात्मकाप्रतिबन्धकत्वे व्यभिचार इति वाच्यम्
निराकाङ्क्षत्वरूपाभावज्ञाने ज्ञानाज्ञानमादाय
साध्यस्यापि सत्त्वात् ज्ञानाधिकरणज्ञानस्य च प्रतिबन्धकत्वे प्र-
माणाभावात् । न च तथापि सिद्धौ व्यभिचार इति वाच्यम्
गुरुमते सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात् तद्रूपेणप्रतिबन्धकताया वा
हेतौ निवेशात् । अतएवानिष्टसाधनताज्ञानस्याप्रतिबन्धक-
सिद्धत्वान्नेऽपि न व्यभिचार तद्रूपेणप्रतिबन्धकताया
एव हेतौ निवेशात् अनिष्टानिश्चयस्यापि द्वेषद्वारैवाहा ।
अथ तथापि बाधकज्ञानप्रत्यादौ व्यभिचार । न च
तद्रूपेणापि प्रतिबन्धकता हेतौ निवेशनादेति वाच्यम्
कृतिसाध्यताज्ञानाभावव्यभिचारज्ञानाभावयोरपि सा(धा)-
भावत्वेन चिकीर्षानुमित्योः प्रयोजकतया स्वरूपासिद्धि
दृष्टान्तासिद्ध्योरापत्ते । न च साक्षाद्विरोधित्वं हेतौ
त्वेन हेतुविशेषणीय इति वाच्यम् साक्षाद्विरोधित्वं
हि न पाचाभावतद्व्याप्याद्यनवगाहित्वं, प्रकृतेऽपि तद्-
सिद्धे इष्टसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाप्रकारीभूतकृतिसाध्य-
त्वाभावानवगाहित्वात् अतएव न कार्यीभूताभावप्रति-
योगित्वमपि, प्रकृतेऽपि तदसिद्धेः पूर्वपक्षिणा कृतिसाध्यता-
विरह साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात् न च हेतौ
प्रतिबन्धकज्ञानत्वपदेन ज्ञानाभावप्रयुक्तप्रतिबन्धकतावत्त्व
विवक्षित बाधकज्ञानादेव निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति
वाच्यम् प्रकृते तदसिद्धेः इष्टसाध्यतानिश्च
यस्य पूर्वपक्षिमते प्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न हेतौ स्वसाध्य
विरोधावगाहिज्ञानभिन्नत्वेन यत्पदार्थविशेषणात् । स्वपद
प्रतिबन्धकज्ञानपरं चिकीर्षाद्य ज्ञानभिन्नत्वादेव स्वपद
स्वसाध्यविरोधावगाहित्वन्तु स यत्र यदभावतद्व्याप्य
तदवच्छेदकाद्यन्यतमप्रकारकते तत्र तदवगाहित्वं सर्वादि-
त्वेनापि हेतौ यत्पदार्थो विशेषणीय तेन इष्टभेदपक्षे
प्रवृत्त्यादिप्रतिबन्धके तथये न व्यभिचार । सर्वादि-
प्रवृत्तौ विशिष्टज्ञानमेव हेतुरिति साधकत्वादेव न तमा-
दाय व्यभिचार । न च तथापि कूटभ्रमपरामर्शलिङ्ग-
स्थले लिङ्गासंसर्गाग्रहेण वह्निकासंसर्गाग्रहाधीनवह्न्यादी-
च्छाप्रवृत्तिप्रतिबन्धकेऽभेदपक्षे जनकीभूतविशिष्टज्ञानविघ-
टकत्वाभावाद्व्यभिचार इति वाच्यम् विशिष्टज्ञानस्य
सर्वादीच्छाप्रवृत्तिहेतुत्वेनाभावात् तत्रापीच्छाप्रवृत्त्योर्विष-
यान्तरविषयकत्वकल्पनेन चित्रवादित्वस्य वै स्वीकारादिति
दिक् । अन्यथा—एतद्भिन्नव्यापारसङ्ग्रहकारे । उपेक्षणीयत्वम्-

[illegible]

[illegible]

प्रयोजकत्वात्, फलेच्छाविच्छेदस्य प्रतिबन्धकत्वाभावेन यथा श्रुतासङ्गतेः। तत्र-चिकीर्षितस्य पाकस्यान्यस्य सिद्धत्वज्ञान स्थले। सिद्धत्व-सिद्धत्वपदं पाकस्य सिद्धत्वज्ञानात् स्ववि-षयसङ्कल्पज्ञानम् ओदनस्य सिद्धत्वज्ञानात् फलेच्छाविच्छेद इति भावः। ननु स्वविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्ध-त्वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्य स्वचान्तर्भावात् अननुगम न च तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकेच्छां प्रति तादृशसिद्धत्वज्ञानं विरोधीति वाच्यं चिकीर्षाटीच्छाया अप्रसङ्गात्। अथ तद्धर्माव-च्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि नचेत् शूद्रादि-पाके सिद्धत्वज्ञानेऽपि ब्राह्मणस्य पाके चिकीर्षा न स्यादिति वाच्यं तदानीं स्वीयपाकत्वादिरूपेणेव" ब्राह्मणस्य चिकी-र्षोत्पादः नु पाकत्वरूपेण तदनुत्पादः नु इति चेन्न ग्रामे स्वर्गे मे भवत्विति सिद्धग्रामादिगोचरेच्छाया ग्रामत्वादि-रूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि न नयनायां व्यभिचारात् कपाल-द्विरादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि कपालद्विराद्युपादाने-च्छायां व्यभिचारात् सिद्धत्वज्ञानदशायां तदनभ्युपगमे त-दानीं प्रवृत्तेरप्यपलापप्रसङ्गात् उपादानेच्छाया प्रवृत्तौ हेतुत्वादतएव तद्धर्मप्रकारकत्वावच्छिन्नस्वविशेष्यता-केच्छां प्रति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि नातो ग्रामे स्वर्गे मे भवत्विति सिद्धग्रामादिगोचरेच्छायां व्यभिचार इति कस्यचित् मतमपि निरस्तम्, कपालद्वि-राद्युपादानेच्छायां व्यभिचारात् पाकत्वादिरूपेण सिद्धत्व-ज्ञानदशायां मम कृतिसाध्यपाको भवत्विति चिकीर्षाया अनुत्पादात् घटत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशायामपि नी-लोघटोभवत्वितीच्छाया अनुत्पत्तिप्रसङ्गाच्च इति चेत्? नैव तद्धर्मोद्देश्यतावच्छेदकेच्छां प्रति तद्धर्मप्रकारकसिद्धत्व-ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्। उद्देश्यत्वञ्च स्वर्गस्त्वित्यादिपदाभि-लप्यमानो विषयताविशेषः ग्रामे स्वर्गे मे भवत्वित्यादौ ग्रामादिर्नोद्देश्यः किन्तु स्वर्ग एव कपालाद्युपादान-गोचरेच्छायामपि कपालादिर्नोद्देश्यः। उद्देश्यतावच्छेदकत्वञ्च तत्पर्य्याप्त्यधिकरणत्वम् तेन घटत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञान-दशायां नीलोघटोभवत्वितीच्छोत्पत्तिः। अतएव यदा पाकादिविषयकचिकीर्षायां, पाकत्वादिमात्रमुद्देश्यता पाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानादेव वार्य्यते यदा तु कृति-साध्यपाकत्वादिरूपेण, सा तु कृतिसाध्यपाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानादेव वार्य्यते इति विभागः। तादृशविलक्षण-विषयतानङ्गीकारे तु तत्तद्धर्मवत्त्वेनैव प्रतिबध्यता, प्रति-बन्धकता तु सामान्यतस्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्व-ज्ञानत्वेन तत्तद्धर्मवत्त्वेन वेत्यन्यदेतत्। कोऽपिच्च यद्धर्मा-वच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानाधीना इच्छा तद्धर्मप्रकारकसिद्ध-त्वज्ञानयोर्विरोधः। इष्टसाधनताविषयत्वञ्च यत्र पाकत्व-रूपेण गृहीतं तत्र पाकत्वप्रकारकसिद्धत्वधियैव सापगच्छति यत्र कृतिसाध्यपाकत्वादिना तद्ग्रहः, तत्र तदवच्छिन्न-सिद्धत्वधियैवेति विभागः। तेन प्रतिबध्येष्टसाधनत्वानभ्य-स्येष्टसाधनत्वावच्छेदकत्वात् प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानेऽपि न तदपगमः। न च सिद्धत्वज्ञानदशायां घटयागादिसाध्यकस्प-र्शनमकपालद्विराद्युपादानेच्छाया व्यभिचार इति वाच्यम् गुरुमते उपादानगोचरचिकीर्षाविषयसाधनताज्ञा-नस्य वाचादेः प्रवृत्तिहेतुत्वेन तादृगिच्छायां मानाभावात्। तच्चाग्रे स्फुटं भविष्यति एव न्यायमतेऽपि। न च तथापि यथा पाकत्वरूपेण इष्टसाधनताज्ञानात् कृतिसाध्यत्वप्र-कारकज्ञानसहकृतात् पाकः कृतिसाध्यो भवतु इतीच्छाया ग्रामत्वादिरूपेण सिद्धग्रामादाविष्टसाधनताज्ञानात् स्वीय-स्वत्वप्रकारकज्ञानसहकृतात् ग्रामो मे स्वं भवतु इति सिद्धग्रामविशेष्यकेच्छायामोत्पत्तौ बाधकाभावात् तत्र व्यभि-चारः ग्रामत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि तदुत्पत्तेरिति वाच्यम् स्वत्वसाध्यतातिरिक्तस्थले तत्प्रकारकफलार्थी-च्छायां तत्प्रकारकफलसाधनताज्ञानस्य फलवत्त्वेन हेतुतया ग्रामत्वरूपेणेष्टसाधनताज्ञाने तादृशेच्छाया एवासिद्धेरि-त्याहुः, तदपत् गुरुमते सिद्धविषयकेच्छाया अप्रसङ्गात्। घटादिसाध्यकप्रवृत्तौ घटादिचिकीर्षावत् कपालाद्युपा-दानकप्रवृत्तौ घटादिचिकीर्षावत्कपालाद्युपादानकप्रवृत्तौ कपालादीच्छाया अपि हेतुत्वेन कपालाद्युद्देशकेच्छाया व्यभिचारस्य दुर्वारत्वाच्च, अन्यथा चिकीर्षाविषयसाधनता-ज्ञानस्य लौकिकप्रत्यक्षस्य चाविशिष्टत्वेऽपि यत्रेच्छा तत्र-योपादानतया प्रवृत्तिर्यत्र नेच्छा तत्र नेति नियमानुप-पत्तेः। न्यायमीमांसासिद्धान्तस्य च युक्तिविरुद्धत्वेनानुपा-देयत्वादिति सङ्क्षेपः"। अधिकं तद्ग्रन्थे दृश्यम्।

न्यायमते तु कार्य्यत्वज्ञानमिष्टसाधनत्वज्ञानं बलवदनिष्टा-ननुबन्धित्वज्ञानं चेति यथायथम् प्रवर्त्तकमिति भेदः विस्तरस्तु आकरे दृश्यः।

कार्य्यपुट पु० कार्य्ये कर्त्तव्ये कर्म्मणि न पुटति पुट-क्षेपे क ७त०। क्षपणके उन्मत्ते अनर्थकरे त्रि० मेदि०।

कार्य्यप्रद्वेष पु० कार्य्यं प्रद्विष्यतेऽनेन प्र+द्विष-करणे घञ् ६त०। आलस्ये राजनि० आलस्येन हि कार्य्यद्वेषा-त्मकस्य तथात्वम्।

शक्तिकल्पनमयुक्तं हेत्वभावात् उपस्थित्यन्तरे गौरवात् । अथ कार्य्यान्वितज्ञानोपस्थितावाम्यान्वितज्ञानमप्युपस्थितमिति लाघवात् कार्य्यांशमपहायान्विते शक्तिस्तु ज्ञानमिति चेत् न ज्ञाने हि पदानां शक्ति शक्यत्वात्, नार्थे । अन्यच्च कार्य्यान्विते ज्ञानमन्यदन्वितज्ञान विषयभेदेन ज्ञानभेदात् । तदुक्तमभावबादे, "अन्यदुभूतलज्ञानं अन्यञ्च घटाद्युक्तं भूतलज्ञानमिति" अन्वितज्ञानमुपस्थाप्य तत्र शक्तिग्रह इति गौरवमेव लघुनि शक्ये सम्भवत्यन्यस्य गुरुन, युगपदुपस्थितौ तथ स्यात् । न च तस्याप्यनुपस्थिति पूर्वापरविशेषदोषात् सर्व्वैरेवाद्यप्रवृत्तौ तथानवगमात् । तथापि न कार्य्यान्विते शक्ति कार्य्यं वाचिलिङादीनां व्यभिचारादिति चेत् न सर्व्वपदानां कार्य्यत्वविशिष्टधीजनकत्वात् तच्च कार्य्यान्वितस्वार्थप्रतिपादकतयेतरान्वितस्वार्थकार्य्यं प्रतिपादकतया वेति । एवं कार्य्यान्वितव्युत्पत्तौ सत्यामनाकाङ्क्षादौ व्यभिचारादाकाङ्क्षादेरुपाधित्वम् । तयोश्चोपजीव्यप्रथमभाविकार्य्यान्वितव्युत्पत्त्युपरोधेन सिध्यत्तावपि कार्य्याध्याहारः । कश्चित्तु गणा रक्तं चन्दनमानयेह इति सिद्धार्थेऽन्वयप्रतीतिदर्शनादुत्तरकालमन्वितमात्रे शक्तिरेव कल्प्यता प्राचीनकार्य्यान्वितज्ञानं बाध्यमानमित्यपतएव निरस्य पूर्व्वकल्पनात् कल्पनान्तरप्रसङ्गाच्च । उत्तरकालभाविसिद्धार्थप्रयोगस्य लक्षणादिभिरप्युपपत्तेरन्यथासिद्धत्वाभावेन प्राचीनज्ञानाबाधकत्वात् उपजीव्यव्याघाताच्च । अथ सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्ति सम्भवति तथाहि उपलब्धचैत्रपुत्रजन्मा बालस्तु हर्षेण वार्त्ताहारेण चैत्रसमीप गत -चैत्र ! पुत्रस्ते जात इति वार्त्ताहारवाक्य श्रृण्वन् चैत्रस्य मुखप्रसादं पश्यन् मोदहर्षमनुमिमोति । हर्षाच्च तत्कारणं पुत्रजन्मनाम कल्पयति उपस्थितत्वात् उपपादकत्वात च योग्यत्वौ गौरवाच्च तत्र वाक्यस्य कारणता कल्पयति लाघवादिति चेत् न हर्षहेतूना बहूनां सम्भवात् हर्षेण लिङ्गेन पुत्रजन्मज्ञानस्य बालेनानुमातुमशक्यत्वात् प्रियान्तरज्ञानस्य परिशेषादनुमशक्यत्वात् । अथ पुत्रजन्मज्ञानाव्यभिचारि दृष्टिमाहार्दिक्रियाविशेषदर्शनात् पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति चेत तर्हि पुत्रस्ते जात इति यावद् तत्तत्क्रियाकर्त्तृ यता परमेवति कार्य्यान्वितज्ञानजनकत्वमेव तस्य यदकतो जाते तदुत्तरक ल पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति न व्युत्पत्तिकाय सम्भवति । यत्रापि कञ्चन नरौ दिशोदेशामि प्रसिद्धार्थकपदग्रामभाधिकरण्यादिभिर्व्युत्पत्ति-

त्तत्रापि व्यवहाराधीनव्युत्पत्तिपूर्व्विका कार्य्यान्वित एव युक्ता विकपदशक्ति । पूर्व्वं नायातीति चेत् तत्रापि पिकमानयेत्यादौ क्वचित् कार्य्यान्विते एव व्युत्पत्ते उपजीव्यजातीयतया च तस्यामकल्पनम् । किञ्चेदमपि घट कार्य्यान्वितज्ञानजनकम् पदत्व दिति सामान्यतोऽवगत विशेष तार्थे पर नाधिगत स इदानीं कुम्भादिपदेनादिभिरवगम्यते । अत सिद्धप्रवृत्तिपराणां यद्वा ना प्रवर्त्तकजानजनकता तच्च क्वचित् साक्षात् क्वचित् परम्परया, कार्य्यान्वयात् कार्य्यान्वितस्वार्थबोधकमिति । यत्र- पुराणभारतादिपाठे फलश्रुतिरस्ति तत्रार्थ पादकल्पितविधिशेषीभूतत्वेन प्रवृत्तिपरत्वेन तेषामिति परम्परया कार्य्यान्वय न् कार्य्यान्वितस्वार्थबोधकत्व सत्कुपाख्यानपराणान्तु काव्यनाटकादीनां पदार्थसंसर्गाय्हेऽपि संसर्गव्यवहारो न संसर्गपरइति ।

तदेतन्मत पूर्व्वपक्षत्वेनोक्त्वा मणिकृता निराकृतं यथा– "यत्रोच्यते घटमानयेति वाक्यश्रवणानन्तर प्रयोज्यस्य घटानयनगोचरप्रवृत्त्या घटानयनकार्य्यताज्ञानमनुमित बालेन तद्धि कार्य्यान्वितज्ञान प्रवृत्तिविशेषे तस्याऽहेतुत्वात् विषयादिपदशक्तिग्रहे तथानुपयोगाच्च तत्र च ज्ञानविशेषे घटमानयेति वाक्यविशेषस्याकाङ्क्षितपदविभागस्य हेतुत्वमवधार्य्य घटपदादीनामावापोद्वापाभ्यामानयनकार्य्यत्वादेः प्रत्येकावापोद्वापैश्च घटकर्मत्वानयनकार्य्यत्वज्ञानेषु प्रत्येक कारणत्वमवगम्य शक्तिं कल्पयति । प्रयातापृत्तिसामान्येनानुमितकार्य्येन्वितज्ञाने वाक्यमात्रस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्य्यायसप्रकार्य्यान्वितज्ञानमात्रे शक्ति कल्पयति तद्यु प्रथम वाक्यमात्रस्य कार्य्यान्वितज्ञानमात्रहेतुत्वकल्पनम् ।

अथ घटानयनक्रियायाः प्रथम क्रियात्वज्ञानमात्रप्रवृत्तिमात्रानुमान न तु कार्य्यान्वितज्ञानमनुमाय तत्र वाक्यमात्रस्य हेतुत्वं कल्पयित्वा शक्ति कल्पयति तदुपर विशेषयो कार्य्यकारणभाव इति चेत् न प्रथमं प्रवृत्तिमात्रकार्य्यान्वितज्ञानमात्रयोरनुमानं मानस्य क्रमशो भवत्यत्र मानाभावात् घटादिपदशक्तिग्रहस्य तेन विनापि सम्भवात न च तदनुमानसामग्री तदा वृत्तेति बाध्यम तदा व्याप्त्यादिस्मृतो मानाभावात् सामान्ययो च हेतुहेतुमद्भावग्रहो विशेषयोर्ग्रहपूर्व्वके हेतुरिति चेत न विशेषयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तद्ग्रहात् यथा धूमवह्निविशेषयो कार्य्यकारणभावग्रहे तत्सामान्ययोरपि चेदहेतुमद्भावो गृह्यते अन्यथा न सहदृष्टगतया व्याप्ति

शक्तिकल्पनमयुक्तं हेत्वभावात् उपस्थित्यन्तरे गौरवात् । अथ कार्य्यान्वितज्ञानोपस्थितावन्वितज्ञानमप्युपस्थित-मिति लाघवात् कार्य्यांशमपहायान्विते शक्तिरस्त्विति चेत् न ज्ञाने हि पदानां शक्तिः शक्यत्वात्, नार्थे । अन्यच्च कार्य्यान्विते ज्ञानमन्यदन्वितज्ञानं विषयभेदेन ज्ञान-भेदात् । तदुक्तमभाववादे, "अन्यद्भूतलज्ञानं अन्यच्च घटवद्भूतलज्ञानमिति" अन्वितज्ञानमुपस्थाप्य तत्र शक्ति-ग्रह इति गौरवमेव लघुनि शक्ये सम्भवत्यन्यस्य गुरु-त्वं, युगपदुपस्थितौ तथा स्यात् । न च तस्याप्यनुपस्थिति पुरुषविशेषदोषात् सर्व्वैरेवाद्यप्रवृत्तौ तथानवगमात् । तथापि न कार्य्यान्विते शक्तिः कार्य्यवाचिलिङादीनां व्यभिचारादिति चेत् न सर्व्वपदानां कार्य्यत्वविशिष्टधी-जनकत्वात् तच्च कार्य्यान्वितस्वार्थप्रतिपादकतयेतरान्वित-स्वार्थकार्य्यप्रतिपादकतया वेति । एवं कार्य्यान्वितव्युत्पत्तौ सत्यामनाकाङ्क्षादौ व्यभिचारादाकाङ्क्षादरूपाधिरत्वम् । तयोश्चोपजीव्यप्रथमभाविकार्य्यान्वितव्युत्पत्त्यनुरोधेन सिद्ध-स्थलेऽपि कार्य्याध्याहारः । कश्चित्तु तथा च पदप्रयोगोऽपि ह इति सिद्धार्थेऽन्वयप्रतीतिदर्शनादुत्तरकालमन्वितमात्रे शक्तिरेव कल्प्यतां प्राचीनकार्य्यान्वितज्ञानं वाध्यतामि-त्यत्यतएव निरस्तं पूर्व्वकल्पनातः कल्पनान्तरप्रसङ्गाच्च । उत्तरकालभाविसिद्धार्थप्रयोगस्य लक्षणादिभिरप्युपपत्तेरन-न्यथासिद्धत्वाभावेन प्राचीनज्ञानावाधकत्वात् उपजी-व्यव्याघाताच्च । अथ सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिः सम्भवति तथाहि उपलब्धचैत्रपुत्रजन्मा वार्त्ताहरेणैव वार्त्ता-हारेण चैत्रसमीपं गत-चैत्र ! पुत्रस्ते जात इति वार्त्ता-हारवाक्यं शृण्वन् चैत्रस्य मुखप्रसादं पश्यन् मोदहर्षं मनुमिनोति । हर्षश्च तत्कारणं पुत्रजन्मज्ञानं कल्पयति उपस्थितत्वात् उपपादकत्वात् अयोग्यन्वितौ गौरवाच्च तत्र वाक्यस्य कारणतां कल्पयति लाघवादिति चेत् न हर्षहेतूनां बहूनां सम्भवात् हर्षेण लिङ्गेन पुत्रजन्म-ज्ञानस्य वाधेनानुमातुमशक्यत्वात् नियान्तरज्ञानस्य परि-शेषयितुमशक्यत्वात् । अथ पुत्रजन्मज्ञानाव्यभिचारि दृष्टि जातादिक्रियाविशेषदर्शनात् पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति चेत् तर्हि पुत्रस्ते जात इति वाक्यं तत्तत्क्रियाकर्त्तव्यता परमेवेति कार्य्यान्वितज्ञानजनकत्वमेव तस्य प्रथमतो ऽवगते तदुत्तरकालं पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति न व्युत्पत्ति-र्बाध्य सहते । यत्रापि हि ... दिवौकसो मेति प्रसिद्धार्थकपदसामानाधिकरण्यादिभिर्व्युत्पत्ति-

सत्यामिति व्यवहाराधीनव्युत्पत्तिपूर्व्विका कार्य्यान्वित एव दृष्टा पिकपदशक्तिः । पूर्व्वं नास्तीति चेत् तत्रापि पिकमानयेत्यादौ कथञ्चित् कार्य्यान्वित एव व्युत्पत्ते-रुपजीव्यत्वातीयत्वा च तस्यावलम्बनम् । किञ्चेदमपि पद-कार्य्यान्वितज्ञानजनकम् पदत्वादिति सामान्यतोऽवगतं विशेष-तार्थे परं नाधिगतं स इदानीं सुहृदुपदेशादिभिरव-गम्यते । अत सिद्धप्रवृत्तिपराणां शब्दानां प्रवर्त्तकज्ञान-जनकता तच्च क्वचित् साक्षात् क्वचित् परम्परया, कार्य्या-न्वयात् कार्य्यान्वितस्वार्थबोधकमिति । यत्र पुराण-भारतादिपाठे फलश्रुतिरस्ति तत्रार्थवादकल्पितविधि-शेषीभूतत्वेन प्रवृत्तिपरत्वेन तेषामिति परम्परया कार्य्या-न्वयः कार्य्यान्वितस्वार्थबोधकत्वं स्वरूपाख्यानपराणान्तु काव्यनाटकादीनां पदार्थसंसर्गोपरक्तेण संसर्गव्यवहारो न संसर्गपर इति ।

तदेतन्मतं पूर्व्वपक्षत्वेनोक्त्वा मणिकृता निराकृतं यथा– "अतोच्यते घटमानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य घटा-नयनगोचरप्रवृत्त्या घटानयनकार्य्यताज्ञानमनुमितं बालेन ननु कार्य्यान्वितज्ञानं प्रवृत्तिविशेषे तस्याऽहेतुत्वात् विषया-दिपदशक्तिपक्षे तस्यानुपयोगाच्च तत्र च ज्ञानविशेषे घट-मानयेति वाक्यविशेषस्यानाकलितपदविभागस्य हेतुत्वमव-धार्य्य घटपदादीनामावापोद्वापविधिनान्वयानां प्रत्येकावापोद्वा-रेण घटकर्म्मतानयनकार्य्यत्वज्ञानेषु प्रत्येकं कारणत्वमव-गम्य शक्तिं कल्पयति । पश्चात् प्रवृत्तिसामान्येनानुमित कार्य्यतान्वितज्ञाने वाक्यमात्रस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्य्यताम-पहायान्वितज्ञानमात्रे शक्तिं कल्पयति ननु प्रथमं वाक्य-मात्रस्य कार्य्यान्वितज्ञानमात्रहेतुत्वकल्पनम् ।

अथ घटानयनक्रियायां प्रथमं क्रियात्वज्ञानात् प्रवृत्ति-मात्रानुमानं न तु कार्य्यान्वितज्ञानमनुमाय तत्र वाक्यमात्रस्य हेतुत्वं कल्पयित्वा शक्तिं कल्पयति तदु-त्तरं विशेषयोः कार्य्यकारणभाव इति चेत् न प्रथमं प्रवृत्तिमात्रकार्य्यान्वितज्ञानमात्रयोरनुमानं बालस्य क्रमशो भवतस्तत्र मानाभावात् घटादिपदशक्तिग्रहस्य तेन विनापि सम्भवात् न च तदनुमानसामग्री तदा वृत्तेति वाच्यम् तदा व्याप्त्यादिस्मृतौ मानाभावात् सामान्ययोः कार्य्यकारणभावग्रहो विशेषयोस्तथात्वग्रहे हेतुरिति चेत् न विशेषयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तद्ग्रहात् यथा धूमवह्निविशेषयोः कार्य्यकारणभावग्रहे तत्सामान्ययोरपि तद्गृहेऽपि गृह्यते नत्वन्यथा न सद्ग्रहणमन्ता व्याप्ति

शक्तिर्न स्यात् प्रयोज्यज्ञानहेतुता सङ्गतात्। अन्यथासिद्धशब्दानुविधानस्य च सत्त्वात् अन्यविषयज्ञानस्यान्यत्राप्यन्यत्रापि वा तदुपस्थितिनियमे मानाभावात् सन्देहाभावोपपत्ते लिङ्गाभासजन्यकाकतालीयसम्वाद-वादानुमितिवद्धर्मेण लिङ्गेन पुत्रजन्मज्ञानानुमानसम्भवात्। नचाभासत्वेनानुमितेर्भ्रमत्वे तद्वेगजनितपक्षे भ्रम, विषयस्य तथात्वेन तयोर्यथार्थत्वात्। यथा कश्चित् स्वयमश्वाराधिष्ठित टाङ्कपुत्रक घटमानयेति निरुक्तं स च समानयति तदा चेतनव्यवहारादिवत् तद्गौ बालो व्युत्पद्यते–इय क्रिया, कृतिजन्या, सा ज्ञानजन्या, ज्ञानं तद्वाक्यजन्यमित्यनुमितिपरम्पराया भ्रमत्वेऽपि तद्वेतु शक्तिग्रह तज्जन्यशाब्दबोधश्च यथार्थ एव विषयस्य तथाभावादिति सिद्ध भिन्नार्थे शक्तिग्रह इति। अतएव यत्र दु खेन सम्भिन्न न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिला षोपनीतच्च तत् सुख स्वःपदास्पदम्" इत्यर्थवादोपस्थिते सुखे वेदादेव स्वर्गपदस्य शक्तिग्रह"।

कार्य्यिन् त्रि॰ कार्य्यमस्त्यस्य इनि १कार्य्ययुक्ते २कार्य्यार्थिनि (उमेदार) व्याकरणोक्ते ३आदेशस्थानिनि च "कार्य्यमनुभवन् हि कार्य्यी निमित्ततया नाश्रीयते" परिभा॰ १ अत्र कार्य्यीति निर्द्देशात् "एकाचरात् कर्तोजाते सप्तम्याञ्च मतौ (इनिठनौ) स्मृतौ" इत्युक्तिरप्रमिता। ततः मतुप् मस्य व कार्य्यवत्। ठन् कार्य्यिक-तदर्थे त्रि॰। तत्र इनौ मतुपि च स्त्रियां ङीप्।

कार्गकेय पुस्त्री क्रगकस्यापत्यं वा॰ ढञ्। क्रगकर्षेरपत्ये ऋषिभेदे स्त्रियां ङीप् "कार्गकेयीपुत्रात् कार्गकेयीोऽत्र" शत॰ ब्रा॰ १४,६,४ ३२, वंश ब्राह्मणे।

कार्गम्बीय त्रि॰ क्रगाम्बेन निर्वृत्तादि क्रशाश्वा॰ चतुरर्थ्यां छण्। कृशाश्वर्षिर्निवृत्तादौ।

कार्म्मरी स्त्री कृञ–स्वार्थे णिच्–भावे मनिन् कर्म तत् राति रा–क गौरा॰ ङीप्। श्रीपर्णीवृक्षे कर्के २गाम्भारीवृक्षेभरत।

कार्श्य न॰ कृशस्य भाव ष्यञ्। १कृशत्वे 'निर्बन्धसञ्जातरुषार्थकार्श्यम्" रघु। स्वार्थे ष्यञ्। २कृशे ३शालवृक्षे, ४कचूरे (इंथो) वृक्षे ५कर्चूरे च पु॰ राजनि॰।

कार्ष त्रि॰ कृषि भीवनमस्य कृष्या॰ ण। कृषिजीवे कृषीवले भरत।

कार्षापण पु न॰ कर्षस्येदम् स्वार्थे या अण्। तेन आपणायते आ+पण–कर्मणि घ। १अशीतिरक्तिके ताम्रिके कर्षे 'कार्षापणस्तु विज्ञेय कार्षिकस्ताम्रिक पण' मनु। २षोडशपणात्मके पुराणे (काहन) इति ख्याते मानभेदे। "माष षोडशभागस्तु ज्ञेय कार्षापणस्य तु। काकिणी (गुडि) तु चतुर्भागो माषस्य परिकीर्त्तिता। पञ्चनद्याः प्रदेशे तु संज्ञेय व्यावहारिकी। कार्षापणप्रमाणन्तु तन्निबद्धम् (परिभाषितम्) इहैव तत्"काव्या॰ अत्र षोडशेत्यत्र रैमा॰ द्वी विंशतीति पाठ। अतएव 'द्वाविंशतिर्पणिकाणांशो पणस' पौराणिकोभवेत्" काव्या॰ अतो पुराणद्वयवाच्यवद्वाति-शत्पणानां न गृत्यसेनाभिधानम्। "अशीतिभिर्वराटकै पण इत्यभिधीयते। ते षोडश पुराण स्यात् रजत सप्तभिस्तु ते" भविष्यपु॰। "कार्षापणैकमूल्या हि दरिद्राणा प्रकीर्त्तिता" मा॰त॰। "कार्षापण भवेद्दण्ड्यो यत्रान्य प्राकृतोजन। तत्र राजा भवेद्दण्ड्य सहस्रमिति धारणा।" "समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि। स द्वौ कार्षापणौ दद्यात्"मनु। 'कार्षापणो दक्षिणस्या दिशि रौप्य प्रवर्त्तते। पणैर्निबद्ध पूर्व्वस्या षोडशैव पणा पणम्। इति नारदोक्ते ३दक्षिणदेशप्रसिद्धे पूर्व्वदेशप्रसिद्धपण परिमाणे च। कार्षापणेन क्रीत ठिठन् वा प्रतिरादेशश्च इदुभ्ज्ञापणे कार्षापणिक पक्षे प्रतिक तत्क्रीते त्रि॰ स्त्रियांङीप्। कार्षापणिकी प्रतिकी अध्यर्द्धपूर्वात् द्विगोश्च तस्य वा लुक्। अध्यर्द्धकार्षापण अध्यर्द्धक पर्णिक सार्द्धकार्षापणक्रीते एव द्विकार्षापण द्विकार्षापणिक कार्षापणद्वयक्रीते त्रि॰। पर्श्वादिपाठात् स्वार्थेऽण्। कार्षापण कार्षापणसङ्घजीविषु त्रि॰ ग॰द॰।

कार्षि त्रि॰ कर्षतीति कर्ष तत स्वार्थे बा॰ इञ्। १कर्षक गोपे २अन्तर्गतमलापनेतरि। 'कार्षिरसि समुद्रस्य त्वा क्षित्या उन्नयामि" यजु॰६,२८। कर्षतीत्येवंशील कार्षि अन्तर्गतमलस्यापनेतासि" वेददी॰ "कार्षिरसीत्याह शमलमेवासायमप्लावयति" तैत्ति॰।

कार्षिक त्रि॰ कर्ष मित्यमर्हति छेदा॰ ठञ्। १नित्यकर्षण र्ह कर्षेण क्रीत ठञ्। १कर्षेण क्रीते। तत्परिमाणमस्य ठक्। ३कर्षपरिमाणयुक्ते। कर्ष कर्षेण गौरमस्य ठक। ४कृषके हेमच॰। स्वार्थे ठक्। ५कर्षपरिमाणे। "ताम्रिक कार्षिक पण" मनु।

कार्ष्ण्य न॰ कृष्णस्य भाव दृढा॰ ष्यञ्। कृष्णस्य पक्षे इमनिच् कृष्णिमन् तदर्थे पु॰। षित्त्वात् स्त्रियां ङीष् यलोपौ।

कार्ष्ण त्रि॰कृष्णस्येदम् अण्। १कृष्णसम्बन्धिनि। "कार्ष्णरौरव-वास्तानि चर्म्माणि ब्रह्मचारिण"मनु। २कृष्णद्वैपायनसम्बन्धिनि च "कार्ष्णं वेदमिमं विद्वान् श्रावयित्वार्थमश्नुते" भा॰आ॰प॰१अ॰। कृष्णादिभ्यश्च अण्। ३कृष्णाख्य-

[illegible]

[illegible]

सूर्य्यगतयो विशेषणतामनुभवन्ति। न च स्वरूपप्रत्ययासत्त्वा एव ता तस्मादेतादृशविशिष्टप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या विशेषणप्रापकं यद्द्रव्यं स कालः” उपस्कारवृत्तिः।

“ननु विभुस्तु कालः, स तु नित्यो द्रव्यं चेति न प्रमाणमत आह”।

“द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते” क॰ सू॰।

“यथा वायुपरमाणोर्गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वम् अद्रव्यद्रव्यत्वाच्च नित्यत्वं तथा कालस्यापीत्यर्थः” उप॰।

“तथापि सन्तु बहवः कालाः इत्यत आह”।

“तत्त्वम्भावेन” क॰ सू॰।

व्याख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः। परापरादिप्रत्ययानां काललिङ्गानां सर्व्वत्राविशेषादनेकत्वेऽप्यसत्प्रमाणमिव विशेषलिङ्गाभावात् सत्तावदेकत्वं कालस्येत्यर्थः। नन्वेवं क्षणलवमुहूर्त्तयामदिवसाहोरात्रपक्षमासर्त्त्वयनसंवत्सरादिभेदेन भूयांसः कालास्तत् कथमेक इति चेन्न भेदप्रत्ययस्य उपाधिनिबन्धनत्वात् यथा एक एव स्फटिकमणिर्जवातापिञ्छाद्युपाध्युपरागेण भिन्न इव भासते तथैक एव कालः सूर्य्यस्पन्दाद्यवच्छेदभेदेन तत्तत्कार्य्यावच्छेदकभेदेन च भिन्न इव भासत इत्युपगमात् तथाच कालोपाधिव्यापकः कालोपाधिः, स्वाधेयकादाचित्कभावप्रतियोग्यनाधारः कालोपाधिर्वा क्षणः प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तेः कस्यचिद्विनाशादेतदध्यवसेयम्। क्षणद्वयन्तु लव इत्याद्यागमप्रसिद्धम्। ननु तथाप्यतीतानागतवर्त्तमानभेदेन कालत्रयस्तु, श्रूयते हि ‘त्रैकाल्यमुपावर्त्तते’ “त्रैकाल्यासिद्धेः” इत्यादौति चेन्न त्रैकाल्यव्यवहारात् येन हि वस्तुना यः कालोऽवच्छिद्यते स तस्य वर्त्तमानः यत्प्रागभावेन यः कालोऽवच्छिद्यते स तस्य भविष्यत्कालः यद्ध्वंसेन यः कालोऽवच्छिद्यते स तस्यातीतकालः तथाचावच्छेदकत्रित्वाधीनः कालत्रित्वव्यवहारः” उपस्कारवृत्तिः।

“इदानीं सर्व्वोत्पत्तिमतां कालः कारणमित्याह”।

“नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे कालाख्येति” क॰ सू॰।

इतिशब्दो हेतौ इतिहेतोः कारणे—सर्व्वोत्पत्तिमत्कारणे काल इत्याख्या। हेतुमाह नित्येष्वभावात् अनित्येषु भावादिति नित्येषु आकाशादिषु युगपज्जातः चिरजातः क्षिप्रं जातः इदानीं जातः दिवा जातः रात्रौ जात इत्यादिप्रत्ययाभावात् अनित्येषु घटपटादिषु यौगपद्यादिप्रत्ययानां भावात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणं काल इत्यर्थः। न केवलं यौगपद्यादिप्रत्ययबलात् कालस्य सर्व्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वम् अपि तु पुष्पफलादीनां हैमन्तिकवासन्तिकप्रावृषेण्यादिव्यपदेशबलादेव तदध्यवसेयम्” उप॰।

भाषापरिच्छेदसिद्धान्तमुक्तावल्योश्च सङ्क्षेपेण तन्निर्णयो यथा

“जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः।”

“परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः” भाषा।

“कालं निरूपयति जन्यानामिति तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह जगतामिति तथाहि इदानीं घट इत्यादिप्रतीतिः सूर्य्यपरिस्पन्दादिकं यदि विषयीकरोति तदा सूर्य्यपरिस्पन्दादिना घटादेः सम्बन्धो वाच्यः स च संयोगादिर्न सम्भवतीति कालएव तत्सम्बन्धघटकः कल्प्यते इत्थञ्च तस्याश्रयत्वमपि सम्यक्। प्रमाणान्तरं दर्शयति परापरत्वेति परत्वापरत्वयोरसाधारणं निमित्तं काल एव परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयो लाघवादतिरिक्तः कल्प्यत इति भावः। नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणदिनमासवर्षादिसमयभेदो न स्यादत आह क्षणादिरिति कालस्त्वेकोऽपि उपाधिभेदात् क्षणादिव्यवहारविषयः। उपाधिस्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म, पूर्व्वसंयोगावच्छिन्नविभागो वा पूर्व्वसंयोगावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वा उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म वा। न चोत्तरसंयोगानन्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यं कर्मान्तरसत्त्वादिति। महाप्रलये क्षणादिव्यवहारो यद्यपि, तदाऽभावस्तथाप्येवमेवोपपादनीय। दिनादिव्यवहारस्तु तत्तत्क्षणकूटैरेवेति” मुक्तावली।

तार्किकशिरोमणिना रघुनाथशिरोमणिना च पदार्थनिरूपणप्रकरणे “तत्र दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते” इति वदता विभुरूपस्यैकस्य कालस्य खण्डनं कृतम्। रघुदेवरामभद्राभ्यां तद्दृष्टतत्त्वं व्याख्याय पदार्थतत्त्वसारे च जयनारायणतर्कपञ्चाननेन दर्शितं यथा

“दिक्कालौ नेश्वरादतिरिक्तौ प्राच्यां घट इदानीं घट इत्यादिव्यवहारस्य ईश्वरात्मकविभुविषयकत्वेनैवोपपत्तेः, न च तयोर्भिन्नविषयकत्वमनुभवसिद्धमिति वाच्यं तथा सति प्राच्यां घटः प्रतीच्यां घटः इदानीं घटः तदानीं घट इत्यादेरपि भिन्नभिन्नविषयकत्वानुभवात् कालदिशोरपि बहुत्वाङ्गीकारप्रसङ्गात्, तथा च उपाधिभेदादेकया दिशा एकेन कालेन च यथा भवतां बहुधा व्यवहाराः सम्पद्यन्ते तथाऽस्माकमपि एकेनेश्वरेणागमानुमानाभ्यां सिद्धेन सर्व्वेषामेव तादृशव्यवहाराणामुपाधिभेदादुपपत्तिः सम्भवति,

[illegible]

[illegible]

पञ्चरात्रादीनां चाप्रामाण्योपनीतत्वेन तेष्वपि प्रवृत्त पद्वेष षेन वार्य्यते ? । यत्र तेषां विशिष्य ऽप्रत्यक्षेऽपि सुखदुःख-मोहात्मकत्वेन गुणत्रयान्तर्गतत्वं दृश्यते श्रूयते संप्रपञ्च्यते तर्हि कालस्याप्यसौ न दुरुद्धार इति बुद्धि समाधत्ते । कालस्य गुणत्रयपरिणामत्वे सावयवत्वमनित्यता च घटादेरिव प्रसज्यतेति चेत् ? निरवयवत्वनित्यत्वाभिनिवेशवतो वैशेषिकादेः पक्षस्य ऽनुपहार विरोधि । वेदवादिनां तु न कापि क्षतिः । कालस्योत्पत्तिसावयवत्वयोः प्रत्यक्षश्रुतावुपलभ्यमानत्वात् । तैत्तिरीयशाखा नारायणीये कालोत्पत्तिराम्नायते "सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि कला मुहूर्त्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वशः । अर्द्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरश्च कल्पन्तामिति" तथामेव शाखायामारुणकेतुकचयनब्राह्मणे सावयवत्वं श्रूयते "ऋक्षोभेषो शमादि च न कालावयवामिति प्रतीच्येयिति" । एतौ प्रमादनवाकावमनीषेण व्यस्तनेव क्षत्राक्षेत्र कालावयवानामृतूनां व्याख्यातव्यो येन उक्तः पञ्चाग्नि चोक्तामीयथ । नित्यत्वनिरवयवत्वाभिधायिनो वैशेषिकादिशास्त्रस्य "अस्थता देवता" इति वदापेक्षिकनित्यतायामन्तर्भावः गमयितव्यः प्रवृत्तिवत् सम्भवयोग्याशयत्वभ्यन्तराया च तात्पर्य वर्णनीयम् ।

"अथ मन्यसे महता तपसा शिवमाराध्य तत्प्रसाद सम्प्रदायपद' कणादमुनिर्वेदतात्पर्यं सम्यगवैत्तीति वेद-स्यैव मन्दमतिप्रतीतादर्थादर्थान्तर नेतव्यमिति । एवमपि वत्स प्रसादादयं सवशतामनभत प्रणव शिवो सुख्यः सर्वेषु इति तन्मतानुसारेण कणादमतस्यैवान्यथा नयनम-मन्तव्यमितम् । शिवो हि शैवेषु आगमेषु पटति गत्-तत्त्वानि निरूपयन् कालतत्त्वस्योत्पत्तिमङ्गीचकार । निखिलशैवागमसारमार्य्याभिः सङ्क्रामो भोजराज प्रभृति पञ्च तत्त्वानि शिवशक्तिसदाशिवेश्वरविद्याख्यानि निर्दिश्येतराणि निर्दिशन्मायाकार्यत्वोक्तिप्रसङ्गेनैव काल निरदिशत् "ततो जगत् स्तये मायातत्त्वमविर्भवति । कालो नियतिश्च तथा कला च विद्या च रागश्च" इति तानि मायाधिष्ठितान्येकादश तत्त्वानि सांख्यप्रसिद्धपञ्च-विंशतितत्त्वानि चोद्दिश्य विशदमिदमाह 'माया विषयाक्रमयो या समयात कालतत्त्वमेवाद्दो। भाविभवद्-भूतमय कलयति जगदेव कालोऽतः" इति । तट्टीकाकार इत्थं व्याचष्टे । 'नन्वेष कालो नैयायिकादिभिनित्यो ऽभ्युपगतः अत एव भाविभवद्भूतमयाभिति । भूतादिरूपेण त्रिविधत्वात् अनेकत्वमस्यानित्यत्वं सिद्धमिति भावः । केन कार्येणास्य सिद्धिरित्याह "कलयति जगदेव कालोऽतः" इति । चिरक्षिप्रादिप्रत्ययोपाधिद्वारेण कल-यत्यवच्छिनत्तीत्यर्थ' इति । इत्य प्रत्यक्षश्रुतिसङ्गतशैवागमे कणादशास्त्रस्य बाधे सति उत्तरमीमांसागताधिकरण-न्यायप्रयनाभिकरणन्यायोऽनुसन्धातव्ये तस्य च न्यायस्य प्रपाठकौ श्लोकौ "शाख्यस्मृत्या स्ति सङ्कोचो न वा वेदस-मन्वये । धर्मे वेद ऽास्यास्य सङ्कोच्योऽनवकाशया । प्रत्यक्षश्रुतिमूलाभिर्मन्वादिस्मृतिभि स्मृति अमूला कापिला बाध्या न सङ्कोचऽनया तत" इति । अयमर्थः । ऋग्वेदादिवदग्निष्टोमादिधर्मो ब्रह्मणो जगत्कारणत्व च प्रति पाद्यते । सांख्यस्मृत्यास्तु प्रधानस्य जगत्कारणत्व प्रतिपादयति तत्र तया स्मृत्या वेदस्य सङ्कोचोऽस्ति न वेति संशये स्मृतेर्जगत्कारणत्वमन्तरेणानवकाशत्वात् प्रावल्यं वेदस्य तु धर्मेऽपि चरितार्थत्वाद्दौर्बल्यम् । ततः स्मृत्यनुसारेण वेद सङ्कुचित इति पूर्व पक्षः । प्रत्यक्षश्रुतिभिर्वेद्यैरनुष्टचोभावन्तरौ मन्वादिस्मृतयो ब्रह्मकारणताभ्युपगते सांख्यस्मृतिस्त्वेका मूलहीना चेति दुर्बलत्वात् सैव बाध्या अतो नास्ति वेदस्य सङ्कोच इति सिद्धान्त इति । अथ तार्किकत्वाभिमानपक्षपातादौ सन् परमत एवं ब्रूषे भूतादीनामौपाधिकानां कालविशेषाणामेवो-त्पत्तिर्न तु निरुपाधिकस्य मुख्यस्य कालस्येति तर्हि चापदिक्रान्तेयमाय प्रवृत्तस्वितानपेक्षमतेत्येवमाविष रामायण मोक्षस्याभावकस्य त्वमेव विषयोऽभू । अतः साध-र्म्यवैधर्म्यज्ञानाय कृत्य दौन्यमिष्यत् परमश्रुततत्त्वमवगम । व्यवहारहेतूनां भूतादिकालविशेषाणामाधार स्वयं व्या-पकानामतो नित्यो निरवयवो मुख्योय कालः स परमात्मैव । तथाच श्वेताश्वतरा आमनन्ति । "य कालकालो गुणी सर्वविद्य' इति । आत्मा नित्यत्वानित्यत्वसावयवत्व-चिन्ता । सर्वथाप्यस्ति सांख्यतत्त्वेषु आर्थिक कालसंग्रह साधनासु यज्ञमावस्तु ज्योतिष्टोमादिवत् प्रकृतिपुरुष-विवेकानुपयोगादित्यवगन्तव्यम् । तृतीयचतुर्थपक्षौ तु भवतो वैशेषिकपरिचयगन्धोऽपि नास्तीति प्रकटयतः । वैशेषिक ग्रन्थेषु सर्वेष्वपि कालप्रकरणेषु तल्लक्षणस्य तत्साधकानुमानस्य च पर्याप्तत्वात् प्रमाणान्तराणि तु कालसाधकानि दृष्टैवोपन्यस्तानि तथा च तैत्तिरीया आरुणकेतुके मन्त्रमामनन्ति 'स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यम् अनुमानश्चतुष्टयम् । एतैरादित्यमण्डलं सर्वैरेव विधास्यते" इति । तत्र स्मृति

[illegible]

[illegible]

तस्य धर्म्मानुष्ठानेऽनुपयोगित्वेन हेयत्वादनुपादेयत्वाच्च । यस्त्वितरो मासपक्षतिथ्यादिरूपः सोऽपि ज्योतिःशास्त्रे सम्यङ्निर्णीत इति एतमनया कालनिर्णयमञ्जर्येति प्राप्ते ब्रूमः उभयमप्यत्र निर्णेतव्यं कालकालस्य जगदीश्वरस्य सर्व्वेषु कर्म्मारम्भेषु अनुसर्त्तव्यत्वात् अतएव शिष्टाः पुण्याहवाचनादावीश्वरमनुस्मरन्ति। “सर्व्वेषु कालेषु समस्तदेशेष्वशेषकार्य्येषु तथेश्वरेश्वरः । सर्व्वैः स्वरूपैर्भगवाननादिमान्ममास्तु माङ्गल्यविवृद्धये हरिः । यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतमिति” । मासादिरूपभेदस्य तु स्वरूपेण ज्योतिषे निर्णीतत्वेऽपि श्रौतस्मार्त्तकर्म्मविशेषेण सह कालस्याङ्गाङ्गिभावो निर्णेतव्यः । यद्यप्यसौ हेमाद्रिप्रभृतिषु ग्रन्थेषु निर्णीतस्तथाप्यनेकत्र विप्रकीर्णत्वेनैकत्र सङ्ग्रहार्थमत्र यत्नः क्रियते । अतेव चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य कालरूपो विषयः संग्रहरूपं प्रयोजनं चास्तीति अयं ग्रन्थ आरभ्यते” । “नित्यो जन्यश्च कालौ द्वौ तयोराद्यः परेश्वरः । सोऽवाङ्मनसगम्योऽपि देही भक्तानुकम्पया” नित्यकालस्य परमेश्वरत्वे प्रमाणं पूर्व्वमेवोपन्यस्तम् । परमेश्वरस्य अवाङ्मनसगोचरत्वे सर्व्वे वेदान्तास्तदनुसारिस्मृतिपुराणानि तत्त्वविदनुभवश्च प्रमाणम् । भक्तानुग्राहिमूर्त्तिस्वीकारश्च तलवकाराख्ये सामवेदशाखाविशेषे कस्याञ्चिदाख्यायिकायामाम्नायते तस्या आख्यायिकायामेवमुक्तम्—अग्निवाय्विन्द्रादयो देवा ईश्वरानुग्रहेण सर्व्वत्र विजयमानाः स्वकीयमेव सामर्थ्यमित्यभिमन्यन्ते स्म । तान् बोधयितुमवाङ्मनसगम्यः परमेश्वरः यक्षरूपां चक्षुर्ग्राह्यां काञ्चिन्मूर्त्तिं धारयित्वा प्रादुर्बभूव । तया सह वादं कृत्वापि राजसचित्तावग्निवायू तद्ब्रह्मतत्त्वं नैव बुबुधाते इन्द्रस्तु सात्त्विकचित्तो बुबुधे इति । वाशिष्ठरामायणेऽपि शुक्रोपाख्याने शुक्रं मृतमवलोक्य तत्पिता भृगुः क्रुद्धो मारयितारं कालं शशाप तदानीं कालोऽनुग्रहीतुमीदृशेन रूपेणाविर्बभूवेति पठ्यते “अथाकल्पितरूपोऽसौ कालः कवचितप्रजः । आधिभौतिकमास्थाय वपुर्मुनिमुपाययौ । खड्गपाशधरः श्रीमान् कुण्डली कवचान्वितः । ऋतुषट्कमयोदारवक्त्रषट्कसमन्वितः । मासद्वादशकोद्दामभुजद्वादशकोत्कटः । आकारसमया बहुधा वृतः किङ्करसेनया । स उपेत्य प्रशस्यादौ कुपितं तं महामुनिम् । कल्पक्षुब्धाब्धिगम्भीरं सान्त्वपूर्व्वमुवाच ह । समत्यन्ततया विप्र । नय नियतिमात्मना तेन सम्पूज्यसे पूज्य । साधो । नेतरथोपया । मा तपः क्षपयाऽमुष्य कल्पकालमहार्जितम् । यो न दग्धोऽग्निभिस्तस्य किं त्वं शापेन धक्ष्यसि ? । संसारावलयो येन निगीर्णा रुद्रकोटयः । भुक्तानि विष्णुवृन्दानि केन शक्यं वयं मुने । भोक्तारो हि वयं ब्रह्मन् भोजनं युष्मदादयः । स्वयं नियतिरेषा हि नावयोरेतदोचितमिति” । न च भक्तानुग्रहाय स्वीकृता मूर्त्तिरीश्वरस्येति कश्चिन्नियमोऽस्ति सर्व्वात्मकस्य परमेश्वरस्य भक्तचित्तप्रियाया सर्व्वस्या अपि मूर्त्तेः स्वकीयत्वात् अतएव भगवद्गीतायाम् “यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्च्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् । स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितानिति” । विष्णुरुद्रादिवत् अचेतनमूर्त्तयोऽपि तत्तत्फलविशेषार्थिभिरीश्वरत्वेनोपास्याः । तदेतदृग्वेदे समाम्नायते । “एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्त एतमग्नावध्वर्य्यव, एतं महाव्रते छन्दोगा, एतमस्याम् (पृथिव्याम्) एतं दिव्येतं वायावेतमाकाश एतमोषधीष्वेतं वनस्पतिष्वेतं चन्द्रस्येतं नक्षत्रेष्वेतं सर्व्वेषु भूतेष्विति” वाजसनेयिनोऽपि महद्ब्राह्मणे “तमेतमग्निमध्वर्य्यव उपासत इत्यारभ्य पठन्ति “विषमिति सर्पा, सर्प इति सर्पविद, ऊर्गिति देवाः, रयिरिति मनुष्या, मायेत्यसुराः, स्वधेति पितरो देवजन इति देवजनविदो रूपमिति गन्धर्व्वा, गन्ध इत्यप्सरसस्तं यथायथोपासते तदेव भवतीति” । तैत्तिरीयाश्च पठन्ति “क्षेम इति वाचि योगक्षेमम् इति प्राणापानयोरित्यादि” । परब्रह्मण्यारोपितं यच्चाव्यक्तं जगद्रूपम् अस्ति तेन सर्व्वेण उपासनया परमेश्वरो रूपवान् भवतीति हिरण्मयाधिकरणतेजोमयाधिकरणयोः प्रपञ्चितम् । एवं च सति यो यदा यत्कर्म्मारभते स तदा तत्कर्म्मोपयुक्तां कालात्मकस्येश्वरस्य मूर्त्तिमिष्टदेवतारूपेणानुस्मरेत् । अत एव मन्त्रशास्त्रेषु नानाविधानि ध्यानान्युपदिष्टानि । लोकेऽप्याविद्वद्गोपालाङ्गनं सर्व्वोऽपि जन एकैकां देवतां स्वेच्छया पूजयति तदेतद्भगवानाह “यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः” इति तस्मादारभ्यमाणकर्म्मफलप्रदो निजेष्टदेवतारूपो नित्यः कालः कर्म्मारम्भेष्वनुस्मर्त्तव्य इति सिद्धम् ।

अथ जन्यं कालं निरूपयामः । ननु कालस्य जन्यत्वे सति कार्य्यप्रलये कालव्यवहारः । प्रलयत्वस्य जन्याभावाधिकरणक्षणरूपत्वात् । प्रलयोऽतीतः प्रलयो भावीति ... नित्य ... ऽपि समो दोषः । नित्यस्य कालस्य

तस्य धर्मानुष्ठानेष्वहेतुत्वेन हेयत्वादनुपादेयत्वाच्च । यस्त्वितरो मासपक्षतिथ्यादिरूपः सोऽपि ज्योतिःशास्त्रे सम्यङ्निर्णीत इति कृतमनया कालनिर्णयप्रस्तावेति नाशङ्कनीयम् उभयमप्यत्र निर्णेतव्यं कालकालस्य जगदीश्वरस्य सर्व्वेषु कर्म्मारम्भेषु अनुसर्त्तव्यत्वात् अतएव शिष्टा पुण्याहवाचनादावीश्वरमनुस्मरन्ति । "सर्व्वेषु कालेषु समस्तदेशेष्वशेषकार्य्येषु तथेश्वरेश्वर । सर्व्वैः स्वरूपैर्भगवाननादिमान्ममास्तु माङ्गल्यविवृद्धये हरिः । यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतमिति" । मासादिरूपभेदस्य तु स्वरूपेण ज्योतिषे निर्णीतत्वेऽपि श्रौतस्मार्त्तकर्म्मविशेषेण सह कालस्याङ्गाङ्गिभावो निर्णेतव्यः । यद्यप्यसौ हेमाद्रिप्रभृतिषु ग्रन्थेषु निर्णीतस्तथाप्यनेकत्र विप्रकीर्णः स एकत्र संग्रहार्थमत्र यत्नः क्रियते । तदेवं चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य कालरूपो विषयः संग्रहरूपं प्रयोजनं चास्तीति अथ ग्रन्थ आरभ्यते" ।

"नित्यो जन्यश्च कालौ द्वौ तयोराद्यः परेश्वरः । सोऽवाङ्मनसगम्योऽपि देहो भक्तानुकम्पया" नित्यकालस्य परमेश्वरत्वे प्रमाणं पूर्व्वमेवोपन्यस्तम् । परमेश्वरस्य वाचामनसगोचरत्वे सर्व्वं वेदान्तास्तदनुसारिस्मृतिपुराणानि तत्त्वविदनुभवश्च प्रमाणम् । भक्तानुग्राहिमूर्त्तिस्वीकारश्च तलवकाराख्ये सामवेदशाखाविशेषे क्वचिद्विद्याख्यायिकाया माम्नायते तस्यां ह्याख्यायिकायामेवमुक्तम्—अग्निवाय्विन्द्रादयो देवा ईश्वरानुगृहीताः सन्तः सर्व्वत्र विजयमाना स्वकीयमेव तत्सामर्थ्यमित्यभिमन्यन्ते स्म । तान् बोधयितुमवाङ्मनसगम्यः परमेश्वरो यक्षमूर्त्त्यां चक्षुर्ग्राह्यां काञ्चिन्मूर्त्तिं स्वीकृत्य प्रादुर्बभूव । तेन सह वादं कृत्वापि राजसचित्तावग्निवायू तद्ब्रह्मतत्त्वं नैव बुबुधाते इन्द्रस्तु सात्त्विकचित्तो बुबुधे इति । वाशिष्ठरामायणेऽपि शुक्रोपाख्याने शुक्रं मृतमवलोक्य तत्पिता भृगुः क्रुद्धो मारयितारं कालमनुसृत्य तदानीं कालोऽनुग्रहेतुमीदृशेन रूपेणाविर्भूवेति पठ्यते "अथाकल्पितरूपोऽसौ कालः कवलितप्रजः । आधिभौतिकमास्थाय वपुर्म्मुनिमुपाययौ । खड्गपाशधरः श्रीमान् कुण्डली कवचान्वितः । अनुपट्कमयोदारवक्त्रषट्कसमन्वितः । मासद्वादशकोद्दामभुजद्वादशकोत्कटः । स्वाकारसमया सत्रा युतः किङ्करसेनया । स उपेत्य प्रणम्यादौ कुपितं तं महामुनिम् । कल्पक्षुब्धाब्धिगम्भीरं शान्तपूर्व्ववचाश्च ह । त्वमत्यन्ततपा विप्र ! वयं नियतिमासक्ताः तेन सम्पूज्यसे पूज्य ! साधो ! नेतरथेच्छया । मा

तप अपयाऽसुक्न् ! कल्पकालमहानलैः । यो न दग्धोऽसि मे तस्य किं त्वं शापेन धक्ष्यसि ? । संसाराववयो ग्रस्ता निगीर्णा रुद्रकोटयः । भुक्तानि विष्णुवृन्दानि केन शक्या वयं मुने ! । भोक्तारो हि वयं ब्रह्मन् भोजनं युष्मदादयः । स्वयं नियतिरेषा हि नावयोरेतदोचितमिति" । न च भक्तानुजिघृक्षया स्वीकृता मूर्त्तिरीश्वरस्य वेति कश्चिन्नियमोऽस्ति सर्व्वात्मकस्य परमेश्वरस्य भक्तचित्तप्रियाया सर्व्वस्या अपि मूर्त्तेः स्वकीयत्वात् अतएव भगवद्गीतायाम् "यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्च्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् । स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितानिति" । विष्णुरुद्रादिवत् अचेतनमूर्त्तयोऽपि तत्तत्फलविशेषार्थिभिरीश्वरत्वेनोपास्याः । तदेतद्बह्वृचे समाम्नायते । "एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्त एतमग्नावध्वर्य्यव, एतं महाव्रते छन्दोगा, एतमस्याम् (पृथिव्याम्) एतं दिव्येतं वायावेतमाकाश एतमोषधीष्वेतं वनस्पतिष्वेतं चन्द्रमस्येतं नक्षत्रेष्वेतं सर्व्वेषु भूतेष्विति" वाजसनेयिनोऽपि मण्डलब्राह्मणे "तमेतमग्निमध्वर्य्यव उपासत इत्यारभ्य पठन्ति "विषमिति सर्पाः, सर्प इति सर्पविद, ऊर्गिति देवा, रयिरिति मनुष्याः, मायेत्यसुराः, स्वधेति पितरो, देवजन इति देवजनविदो रूपमिति गन्धर्व्वा, गन्ध इत्यप्सरसस्तं यथायथोपासते तदेव भवतीति" । तैत्तिरीयाश्च पठन्ति "क्षेम इति वाचि, योगक्षेम इति प्राणापानयोरित्यादि" । परब्रह्मण्यारोपितं यद्यावज्जगद्रूपम् अस्ति तेन सर्व्वेण ह्युपासनया परमेश्वरो रूपवान् भवतीति हिरण्मयाधिकरणतेजोमयाधिकरणयोः प्रपञ्चितम् । एवं च सति यो यदा यत्कर्म्मारभते स तदा तत्कर्म्मोपयुक्तां कालात्मकस्येश्वरस्य मूर्त्तिमिष्टदेवतारूपेणानुस्मरेत् । अत एव मन्त्रशास्त्रेषु नानाविधानि ध्यानान्युपदिष्टानि । लोकेऽप्यविद्वद्गोपालाङ्गनपर्य्यन्तोऽपि जन एकैकां देवतां स्वेच्छया पूजयति तदेतद्भगवानाह "यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः" इति तस्मादारभ्यमाणकर्म्मफलप्रदोऽभिलषितदेवतारूपो नित्यः कालः कर्म्मारम्भेषु अनुस्मर्त्तव्य इति सिद्धम् ।

अथ जन्यं कालं निरूपयामः । ननु कालस्य जन्यत्वे सति कथं प्रलये कालव्यवहारः । प्रलयत्वस्य जन्यानधिकरणस्वरूपत्वात् । प्रलयोऽतीतः प्रलयो भावीति कालनित्यत्ववादिमतेऽपि समो दोषः । नित्यस्य कालस्य

कालेऽपचयवित्वेन ममतत्सरस्याभ्यर्हितत्वाद्ल्पसङ्ख्यतया सूचीकटाहन्यायानुसारेण च मध्ये चादौ निर्द्दिष्टम-द्तिस्थितम्” ।

सू० सि० रङ्ग० कालविभागश्चैवं प्रदर्शित

“लोकानामन्तकृत्कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः । स द्विधा स्थूलसूक्ष्मत्वान्मूर्त्तश्चामूर्त्त उच्यते” सू० सि० ।

‘कालो द्विधा तत्रैकः कालोऽखण्डदण्डायमानः शास्त्रा-न्तरप्रमाणसिद्धः । लोकानां जीवानां सुपलक्षणादचेतना-नामपि । अन्तकृद्विनाशकः । यद्यपि कालस्तेषामुत्पत्ति स्थितिकारकस्तथापि विनाशस्यागन्तत्वात् कालस्वप्रति पादनाय चान्तकृदित्युक्तम् । अन्तकृदित्यनेनैवोत्पत्तिस्थि-तिकृदित्युक्तमन्यथा नाशकत्वासम्भवात् । अतएव “कालः सृजति भूतानि कालः संहरति प्रजाः” इत्याद्युक्तं ग्रन्थान्तरे । अन्यो द्वितीयः कालः खण्डकालः । कल-नात्मको ज्ञानविषयस्वरूपः । ज्ञातुं शक्य इत्यर्थः । स द्वितीयः कलनात्मकः कालोऽपि द्विधा भेदद्वयात्मकः । तदाह स्थूलसूक्ष्मत्वादिति महत्त्वाणुत्वाभ्याम् । मूर्त्तः—व्यवहारक्षमपरिमाणः । अमूर्त्तस्तद्भिन्नः कालतत्त्व विद्भिः कथ्यते । चकारौ क्रमेण मूर्त्तामूर्त्तसमार्थकौ । तेन महान् मूर्त्तकालोऽपरमूर्त्तः काल इत्यर्थः । अथोक्त भेदद्वय स्वरूपेण प्रदर्शयन् प्रथमभेदं प्रतिपिपादयिषु-र्द्वितीयान्तरभेदेषु भेदद्वयमाह” रङ्गनाथः ।

“प्राणादिः कथितो मूर्त्तस्त्रुट्याद्योऽमूर्त्तसंज्ञकः । षड्भिः प्राणैर्विनाडी स्यात् तत्षष्ट्या नाडिका स्मृता” सू० सि० ।

“प्राणः स्वस्थसुखासीनस्य श्वासोच्छासान्तर्वर्ती कालो दशगुर्वक्षरोच्चार्य्यमाणः आदिर्य्यस्यैतादृशः प्राणमानान्तर्गतो मूर्त्तः काल उक्तः । त्रुटिराद्या यस्यैतादृशः काल एव प्रा-णान्तर्गतत्रुटितत्परादिकोऽमूर्त्तसंज्ञः । अथामूर्त्तस्य मूर्त्ता-दिभूतस्य व्यवहारायोग्यत्वेनाप्रधानतयानन्तरोद्दिष्टस्य भेदं प्रतिपादनमुपेक्ष्य मूर्त्तकालस्य व्यवहारयोग्यत्वेन प्रधान-तया प्रथमोद्दिष्टभेदान् विवक्षुः प्रथमं पलषष्ट्याह । षड्भिरिति । षड्भिः प्राणैरसुभिः पानीयपलं भवति पलानां षष्ट्या घटिकोक्ता कालतत्त्वज्ञैः । अथ दिन-मासादिकमाह” रङ्ग० ।

‘नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकीर्तितम् । तत्-त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा”।

“ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत् सङ्क्रान्त्या सौर उच्यते । मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदहरुच्यते” ।

“सुरासुराणामन्योऽन्यमहोरात्रं विपर्ययात् । तत्-षष्टिः षड्गुणा ३६० दिव्यं वर्षमासुरमेव च” ।

“तद्द्वादश सहस्राणि चतुर्युगमुदाहृतम् । सूर्याब्द-सङ्ख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः ४३२०००० ” ।

“सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् । कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया” ।

‘युगस्य दशमो भागश्चतुस्त्रिद्व्येकसङ्गुणः । क्रमात् कृत-युगादीनां षष्ठांशः सन्ध्ययोः स्वकः’ ।

“युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमिहोच्यते । कृताब्द-सङ्ख्या १७२८००० तस्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः” ।

“ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश । कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदश स्मृतः” ।

“इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः । कल्पो ब्राह्मम् अहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती” ।

“परमायुः शतं तस्य तयाऽहोरात्रसङ्ख्यया । आयु-षोऽर्द्धमितं तस्य शेषे कल्पोऽयमादिमः” सू० सि० । अह-रादिकालभेदाः (अहन्) शब्दे उक्ताः ।

सि० शि० तु निमेषतत्परत्रुटिरूपाः सूक्ष्माः कला-श्रयाः दर्शिताः तच्च शाक० १७८८१० दर्शितम् । स च कालस्त्रिविधः वर्त्तमानभूतभविष्यद्भेदात् तत्र भूतभविष्यत् कालावपि प्रत्येकं द्विधा अद्यतनानद्यतनभेदात् तद्भेदे-नैव लकारविशेषं पाणिनिरनुशशास ।

सोऽयं कालः षडिन्द्रियवेद्य इति मीमांसका मन्यन्ते “न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते” इति तेषा-मुक्तेः । वेदान्तिनस्तु तस्य साक्षिप्रत्ययभास्यत्वमङ्गीचक्रुः तत्र प्रमाणं कालमा० अनुपदमेव दर्शितम् । सोऽयं कालः देश-वृत्त्यव्याप्यवृत्तितानियामकः । तथाहि यः पदार्थः स्वाधि-करणवृत्त्यभावप्रतियोगी सोऽव्याप्यवृत्तिरिति भण्यते तत्रा-भिव्यञ्जकश्च कालो देशश्च । कचिद्देशे स्थितस्य तादृशपदार्थस्य कालभेदेन तत्रैवाधिकरणेऽभावस्तिष्ठति यथा ज्ञानाश्रये आत्मनि सुषुप्तिकाले इच्छादिविशेषगुणान्तरकाले च ज्ञानाभावः । यथा वा गुणवति जन्यद्रव्ये उत्पत्तिकाले गुणाभावः श्यामस्य अपक्के घटे रक्तस्याभावः रक्तत्वस्य पाकोत्तरं जायमानत्वात् । कालमध्ये च देशोऽपि तथा । यथा आत्मनि ज्ञानकाले शरीरावच्छेदेन ज्ञानं, घटाद्यव-च्छेदेन तदभावः । तथा वृक्षे कपिसंयोगकालेऽपि मूले तदभावः । कालेन कृतसम्बन्धः कालिकसम्बन्धः तेन सम्बन्धेन सर्व्वेषु तदभावेषु जन्यभावानां वृत्तिमत्ता

[illegible]

वर्णवाचकात् तस्य भाव इत्यर्थे इमनिच् कालिमन् पु० तल् कालता स्त्री, त्व कालत्व न० । कृष्णवर्णे ।
तत्र "यमे शमेस्य सुनिवेशोऽथ काल प्रोवाच राघवम्" रघु । यमपरत्वे २०द्वितसंख्याया २१तत्त्वसंख्यान्विते च भरण्या यमदैवत्वात् तस्याश्च अश्विन्यादिभचक्रचक्रे द्वितीयत्वात् लक्षितलक्षणया तत्परत्वम् । शिवपरत्वे २२षट्संख्याया २२सख्यान्विते च शिवदैवतार्द्रायाः अश्विन्यादिषु षष्ठत्वादुक्तरीत्या तथात्वम् । ज्योतिर्भचक्रशब्दे १४२८पृ० दर्शित षट्कालकालेत्यादि वाक्यम् उदा० "कालस्य वेला रवित पराख्यकालानलाग्निस्त्वयो गजेन्द्रः" ज्यो०त० ।

चन्द्रादिग्रहाणां दृष्टियोग्यताप्रापककालात्मके २४ अंशभेदे च । स च सि० शि० दर्शितो यथा

"दस्रेन्दवः १२ शैलभुवश्च १७ शक्रा १४ रुद्राः ११ खचन्द्रा १० स्तिथय १५ क्रमेण । चन्द्रादित कालल्वा निरुक्ता ज्ञशुक्रयोर्वक्रगयोर्द्विहीना" सि०शि० ।

चन्द्रादीनामेते १२ । १७ । १४ । ११ १० । १५ । कालांशा ज्ञेयाः । बुधशुक्रयोस्तु वक्रगतयोर्द्विहीना १२।८ द्विवर्जिता ज्ञेया ।

अत्रोपपत्ति । कालांशा इति कालात्मका अंशा षड्भिरंशैरेका घटिका । एकस्यांशस्य दश पानीयपलानि । अतस्तदुक्तं भवति । चन्द्रस्य किल द्वादश १२ कालांशाः । अर्कस्यास्तमयादुदयाद्वा घटिकाद्वयाधिकेऽन्तरे चन्द्रो दृष्टियोग्यो भवति । तदूने तत्प्रभाच्छादितत्वाददृश्य । अवमस्य द्वादश कालांशा । एवं भौमस्य सप्तदश १७ षडंशोनाश्चितस्रो घटिका २ । ५० इत्यर्थः । एवमन्येषां यथापठितांशैर्बिम्बस्य स्थूलसूक्ष्मतावशात् न्यूनाधिकता । अत एव बुधशुक्रयोर्वक्रगतयोर्बिम्बस्य स्थूलत्वाद्द्विहीनाः । अत्रोपलब्धिरेव वासना" प्रमि०

"यत्रोदयो वास्तमयोऽवगम्यस्तद्दिग्भवो दृक्खचरो रविश्च । अस्तोदयासन्नदिने कदाचित् साध्यस्तु यस्मात् तदपि सषड्भ" सि०शि० ।

"इह केन्द्रभागैर्ग्रहस्योदयोऽस्तमयो वा यस्मिन् दिशि आयातस्तस्यासन्ने कस्मिंश्चिद्दिने त ग्रह रविं च स्फुटं कृत्वा यस्यां दिशि ग्रहोदयोऽस्तमयो वा तद्दिग्भवो दृग्ग्रह कार्य । यदि प्राच्यां तदौदयिक ग्रह तदोदयलग्न साध्यम् । यदि च प्रतीच्यां तदास्तमयिक ग्रह तत्कालग्न साध्यमित्यर्थ । यदा प्रतीच्यां, तदारवि सषड्भस्य कार्य । इदानीमिष्टकालांशानयनमाह" प्रमि० ।

"दृक्खेचरार्कान्तरजातनाड्यो रसाहताः कालल्वा स्फुरिष्टा" सि०शि० ।

"दृग्ग्रहार्कयोरन्तरघटिका साध्याः ता रस ६ हता इष्टा कालांशा भवन्ति । अथ तैरुदयास्तयोर्गतैष्या साध्या" प्रमि० ।

"उक्तोभ्य ऊनाभ्यधिका यदीष्टा खेटोदयो गम्यगतस्तदा स्यात् । अतोऽन्यथा वास्तमयोऽवगम्य प्रोक्तेष्टकालान्तरलिप्ता । खाभ्राष्टभू १८०० प्राग्युदयोदयाप्ता खेटार्कभुक्त्यन्तरभाजिताश्च । वक्रे तु भुक्त्यैक्यहृता अवाप्तास्तदन्तरोत्थे दिवसा गतैष्याः । तात्कालिकाभ्यां रविदृग्ग्रहाभ्यां यद्वा ततः स्फुटता भवन्ति" सि०शि० ।

"एव य इष्टकालांशा आनीतास्ते प्रोक्तेभ्यो यदि स्वल्पा भवन्ति तदा ग्रहस्योदयो गम्य । यद्यधिकास्तदा गत इति वेदितव्यम् । अतोऽन्यथास्तमय इति । अथ प्रोक्तोक्तेभ्योयदीष्टा स्वल्पास्तदा ग्रहस्यास्तमयोगतोयद्यधिकस्तदा गम्य इति । अथ प्रोक्तानामिष्टकालांशानां च या अन्तरे कलास्ता अष्टादशशतै १८००र्गुण्या दृग्ग्रहाक्रान्तस्य राशेः स्वदेशोदयासुभिर्भाज्या । फलकलाना ग्रहार्कभुक्त्यन्तरेण वक्रगे ग्रहे भुक्तियोगेन भागे गृहीते यल्लब्ध ते गता एष्या वा दिवसा भवन्त्युदये वास्तमये वा । तैर्दिवसैस्तात्कालिकौ दृग्ग्रहार्कौ कार्यौ एवमसकृत्कर्मणा सम्यक् तत्कालज्ञान भवति ।

अत्रोपपत्ति । इष्टकालांशसाधने लग्नवासनैव । प्रोक्तानां कालांशानामभ्यन्तरवर्ती ग्रहो दृश्यो भवति । अतो यावदिष्टा न्यूनास्तावददृश्य । उदये विलोक्यमाने उदेष्यति । अस्ते विलोक्यमानेऽस्तं गत इत्यर्थाज्ज्ञायते । इष्टा यद्यधिकास्तदा प्रोक्तेभ्यो विलोक्यमानेऽस्तगते बहिर्भूतत्वाद्ग्रहोऽदृश्य उदये विलोक्यमाने उदित अस्ते यास्यतीत्यर्थाज्ज्ञायते । अथ तेषां प्रोक्तेष्टानां कालांशानां च या अन्तरे कलास्तासां क्षेत्रलिप्तीकरणायानुपात । याद्यसुः कालकलास्तावन्त एवासवो भवन्ति । अथ यदि दृग्ग्रहोदयासुभिरष्टादशशतानि १८०० क्षेत्रलिप्ता लभ्यन्ते तदा तदन्तरकलासुभि किमिति । फल क्षेत्रलिप्ताः । ता ग्रहार्कभुक्त्यन्तरेण भाज्या । भुक्त्यन्तर हि क्षेत्रलिप्तात्मकमत सजातीयकरणाय क्षेत्रलिप्तीकरणम् । भुक्त्यन्तरेणैको दिवसो लभ्यत इति युक्तमुक्तम् । वक्रे तु भुक्तियोग एव भुक्त्यन्तरम् । दूरान्तरे स्थूलकालो भवतीत्यसकृत्कर्म सूक्ष्मार्थम् । अत्र विशेषमाह" । प्रमि०

' मान्तूणपश्चेदृमिथो दये। काहूणोऽय मा मविचरन पवय। मोजेक्काबांबबुती। बवाविः वाव्यतदामी दिग्वामवेमाः। बवा बहीवबांवाः मोम ओऽमवि वायद। अवववववव्ये चैबीज्जा हविवा बहुँबि दि "यदि मान्तूणपश्ची दयेदमिथो भवति। वय वा वचि- वमूवयी भूणो भवति यदा दे दूरवावांवा वावीजवेवां मोक्षावां च मोमयवाविविवा वावा। वायव्यवावि: वया मायाव्य वेद्यवेदयिवे वयि वयापूतमपदे वा भूणे व दयवावांवा वावदावे च यदि मोक्षेव्योऽभिवाव्यदा यदा मोक्षेव्यावांबहुती बवावियें दिग्वा। वायिवा व वा दिग्वायां वदीवाने विर्वेवीयेव।

वामोयवनि। यो पव्यायावावेदि प्रतिविवि वा वयो दयेद्यः वम् प्रविवावाम् वविवाः दनु वाव्यां दिवि मोक्षवावांवेद्यः वम् हवयावेवि। तावद्विवेव वविवा वाववियवद्। वाको दये दवव वाव्यां मोक्षवावांवा प्रवीवावपवः। वाव्यापूवे वये व दयवावांवा वावावे वे दये। हवव। वया दवववेदेव मोक्षवावां वेववाववर्य कर्तुं हुवते। वय वाव्यां दयेदमिथे हव पे व दयवावांवा वावावे वे दयेदव्यो भवति। ववोऽपववावां हववावावाद् वावांवावां वोवे वो ववववर्य कर्व भवति वया वद्वेव अवाव्यविवा वदोवा यदि वहतवववववववव वद् ववावेवावावेव। वदा हवदेवे हवव्या दवैवपववावाद वववववववदं आवावेव भवति। वव वव् ववववव वदेवव दवाविद्। वव दविवेवि विवेवावूदविवेवेददवववि वावो वदि। वववावे वाहिवविवाविदो वविवावावंववववाव दाजावेवे २१ववववदवी ववववेवे च अवावविवेव वावी दविवो वथा "प्रवयों ववदे वावं तदूवं ववावेव च वर्यों ह वावंववम् वावं वदववयादेव दीवते"। ववविवोऽदि वाव दिव्ये व वावो देव वविवावविववविवोदिववा वावो देव ववाव वाव० "वावववेववादववमोऽविवाव वावे विवाव्। विवादेव् ववदव वावोऽव्यो भवा वव।

ववववववावव वेदेविवयी वेवोवविवावववव व्वावादिवावयवा वद् हवा। बोवो वीवदेवव ववदववोव। ववववदवी २१ वोवे वावदव वद्दे ववा। वाददिवेवे दिव्मोदेव वाविवोवो वावावो विदिवे २० वोवावे। व व वौवा व दि वव। "वोवेवोदः वेवदोवेव वावोऽवांवो भवे

वदूवे वव वावा। दावावेवो वेवदीवव ववो वाव हवे वंवयो ववदीवो"। ववववि:। दावववावां वववा वोवे वाववां वोवे दविवावाद् दये वेवांवाद् हवे दविववाद्, वृवे वावववां ववो दूवंवाद्। दवव- ववदा वावव वीवे वावववावे। वोवे हु दवेवे वावे वृवे वव हवावे। वोवे च वावव दवावे दव ववोव वोवदे। ववो ह वृववदिववावे वावव्य वदवोविद्। ववोदवे ववववववयावः वावृ वावववव ह ववव। दविववव वृवा वाव दावो ववदिवावव। वावावां ववदे वेववव्योऽवव व वोवव। दावो व वेदोवव ववा दवो दावो दविववां वाव वववदां वाव दवा- दिवविवेवूवव्। २ ववदवावे (ववद) विवोवेवे, वेव। "विवववववावववववव्, वावववा वावववववदि वदि वववावववदो" २८ हववेवे ह। "वृवव ववो ववव वावो वोववाववव" वदिदं २व।

वावव्य च। वाव वावें व ववववि दवादं वव-वोवदे वव् वृ वा। ववववावे वावव। वव ववववंवाव ववावव्। २ववदि वेवव। विविवेदवा दवाव वव ववावव्। वववोऽहं वावव। "वदा दवो वव वादि वव दववविवव"। दावं वाव व वंवाव व वोव वववेव। "ववव दीवा च दवव ववववावं ववो विवव्। वावव वविववववं दवावां मोवयं ववोदेवि च। देवदे ववावें (ववृव) १विवृवेवे ववदे ह ववदा ३ववववें ववववे (वावववोवा) वर्वे ह वो ववद। वाविवो वर्वे वेव दवे वार्वे वावाव। व० वव्। वावव वाववेव दवे १ववदो वि वव ववेववाविववव दावेव दवववाऽविववाव ३ववावव्। विवावं वाव। "वाविवा वादो" वि वो। वीववविवोवे (ववव- दाविव दावे हववववववे १ देव विवि।

वावववु वो वि वव। ववववें वववेवे ववव्वि।
वावववव च वि वर्व। वीववववे। २दावव्वेवे ह।

"वौवोवोः वावववेव वृववेदवविवेववृवीवा च। १व
वावववटटद ह वाववदा वादद। विवे। "वेवदी वर ? वाची ववी वाववदूवव वा वाव वेव विववे।
वावववववव ह वी वाव ववव ववववीवव। १ववव- ववववद्दवां वि दावृदे (ववव) ववविवे ववदा विवाव वाविवाव वो। १वीववावे ववी वेवि
वावववव् ह वावा ववोऽव्य दिववावद्। दिवे व वि

अमृतमन्थनकाले उत्थितविषपानात् कालकण्ठो जातः तत्कथा भाग० ८।७अ० यथा । "ततः करतलीकृत्य व्यापि हालाहलं विषम् । अभक्षयन्महादेवः कृपया भूतभावनः ॥ तस्यापि दर्शयामास स्ववीर्य्यं जलकल्मषः । यच्चकार गले नीलं तच्च साधोर्विभूषणम् ॥" २ मयूरे । ३ दात्यूहे । ४ खञ्जने च पक्षिभेदे । मेदि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । तेषां कण्ठस्य कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम् । वा कप् । दात्यूहे पुं० स्त्री ॥

कालकन्दक पुं स्त्री कालः कन्द इव कायति कै-क । (काल-ढोंड़ा) जलसर्पे । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ॥

कालकर्णी स्त्री कालः कर्णोऽस्याः ङीप् । अलक्ष्मीभेदे "अलक्ष्मी कालकर्णी च" पुरा० । स्वार्थे क ह्रस्वः । कालकर्णिका तत्रार्थे हेम० । अलक्ष्मीशब्देऽस्तन्त्रद्भुतपत्न्यादिरूपाभिधीयते पाद्मे उत्तरखण्डे देवीं प्रति शिववाक्यम् ।

"सा प्रणम्य पुनर्देवी ममन्थु क्षीरसागरम् । तस्मिन् प्रमथ्यमाने तु मया देवैश्च भाविनि ! । ज्येष्ठा देवी समुत्पन्ना रक्ताम्बरसमावृता । उत्पन्ना साऽब्रवीद्देवान् किं कर्त्तव्यं ? मयेति वै । तामब्रुवंस्तदा देवीं सर्व्वे देवगणास्तदा । येषां गृहान्तरे नित्यं कलहः सम्प्रवर्त्तते । तत्र स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत्र शुभानने ! । यस्य गेहं कपालास्थिसकेशादिविचिह्नितम् । परुषं भाषते नित्यं वसन्त्यन्ततवादिनः । सन्ध्याकाले च ये पापाः स्वपन्ति मलचेतसः । तेषां वेश्मनि संतिष्ठ दुःखदारिद्र्यदायिनी । कपालकेशभस्मास्थितुषाङ्गाराणि यत्र तु । तत्र ते सततं स्थानं भविष्यति न संशयः । अकृत्वा पादयोः शौचं यस्त्वाचामति दुर्म्मतिः । तं भजस्व सदा देवि ! कलुषेणावृता भयम् । तुषाङ्गारकपालास्थिसवालुकायसचर्म्मभिः । दन्तधावनकर्त्तारो भविष्यन्ति नराधमाः । रमस्व कलिमा देवि ! तेषां वेश्मसु नित्यशः । तिलपिष्टञ्च नक्तञ्च कालिङ्गविप्रुष्टशनम् । शलाकं निष्पावञ्च बिल्वकोपातकीफलम् । अशाम्रं (मर्त्तुभाप) श्रीफलं ये वै खादयन्ति नराधमाः । तेषां गृहे तव स्थानं देवि ! दारिद्र्यदे ! सदा । इत्यादिष्ट सुराः सर्व्वे ते ज्येष्ठां कलिनन्दिमाम्" । तस्या उद्दालकमुनिना सह विवाहादिकथा च पाद्मे १९६ अ० ।

"समुद्रमथनादुत्थानि रत्नान्यासु सुरोत्तमाः । श्रीवत्सं कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः । यावदलक्ष्मीकारणात् लक्ष्मीं मार्य्यार्थमात्मनः । तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीश्च चक्रपाणिनम् । लक्ष्मीरुवाच । असत्कृत्य कथं ज्येष्ठां कनिष्ठा परिणीयते । तस्मात्समादिशामैतामलक्ष्मीं मधुसूदन ! । विवाहोहङ्कुर्मां यथादेव धर्म्मः सनातनः । तस्मात् धर्म्मव्यतिक्रामं न कुर्य्या मधुसूदन ! । इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः । उद्दालकाय मुनये सुदीर्घतपसे तदा । आज्ञावाक्यानुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल । स्थूलोष्ठीं शुष्कवदनां विरूपां बिभ्रतीं तनुम् । अवदारक्तनयनां रूक्षपक्षशिरोरुहाम् । स मुनिर्विष्णुवाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमम् । वेदध्वनिसमायुक्तमानयामास धर्म्मवित् । होमधूपसुगन्धाढ्यं वेदघोषेण मोदितम् । आश्रमं तं विलोक्याथ व्यथिता साऽब्रवीदिदम् । ज्येष्ठोवाच । न हि वासोचितस्थानोऽयं वेदध्वनियुतो मम । नात्रागमिष्ये भो ब्रह्मन् ! नयस्वान्यत्र मां ध्रुवम् । उद्दालक उवाच । कथं नायासि किन्त्वत्र ? वर्त्तते स्वमतं तव । तव योग्या च वसतिः का भवेत्तद्वदस्व माम् । ज्येष्ठोवाच । वेदध्वनिर्भवेद्यत्र अतिथीनाञ्च पूजनम् । यज्ञदानादिकं यत्र नैव, तत्र वसाम्यहम् । परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते । पितृदेवार्च्चनं यत्र तत्र नैव वसाम्यहम् । दामशौचे न विद्येते परद्रव्यापहारिणः । परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्मम । वृद्धसज्जनविप्राणां यत्र स्यादवमाननम् । निष्ठुरं भाषणं यत्र तत्र स्यादवसाम्यहम् । सूत उवाच । इति तद्वचनं श्रुत्वा विषण्णवदनोऽभवत् । उद्दालकस्ततोवाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह । उद्दालक उवाच । अश्वत्थवृक्षमूलेऽस्मिन् अलक्ष्मि ! त्वमस्यतां क्षणम् । आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुनः । सूत उवाच । इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः । प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा न स ददर्श ताम् । तदा रुरोद करुणं भर्त्तृत्यागेन दुःखिता । तत्तस्याः क्रन्दितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽशृणोत् । तदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्विग्नमानसा । लक्ष्मीरुवाच । स्वामिन् ! मद्भगिनी ज्येष्ठा स्वामित्यागेन दुःखिता । तामाश्वासयितुं यात्विह कृपालो ! यद्यहं प्रिया । सूत उवाच । लक्ष्म्या सहततो विष्णुस्तत्रागात् कृपयान्वितः । आश्वासयन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत् । विष्णुरुवाच । अश्वत्थमूलमाश्रित्य सदाऽलक्ष्मि ! स्थिरा भव । ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः । मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति । अस्पृश्योऽसौ भवेत्तस्मात् मन्दवारं विना किल" ।

दीपान्वितामावस्यायां तत्पूजाविधानं मन्त्रविशेषात् यथा "अलक्ष्मीस्त्वं कुरूपासि कुत्सितस्थानवासिनि ! ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अमृतमन्थनकाले उत्थितविषपानात् कालकण्ठो जात-
स्तत्कथा भाग० ८।७अ० यथा । "ततः स करतलीकृत्य
व्यापि हालाहलं विषम् । अभक्षयन्महादेवः कृपया भूत-
भावनः । तस्यापि दर्शयामास स्ववीर्य्यं जलकल्मषः ।
यच्चकार गले नीलं तच्च साधोर्विभूषणम् ।" २ मयूरे ३ दात्यूहे
४ खञ्जने च पक्षिभेदे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
तेषां कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम् । वा कप् । दात्यूहे पुं० स्त्री

कालकन्दक पुं स्त्री कालः कन्द इव कायति कै—क । (काम-
ढोड़ा) जलसर्पे । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कालकर्णी स्त्री कालः कर्णोऽस्याः ङीप् । अलक्ष्मीभेदे
"अलक्ष्मीः कालकर्णी च" पुरा० । स्वार्थे क ह्रस्व । काल-
कर्णिका तत्रार्थे हेम० । अलक्ष्मीशब्देऽस्तत्स्वरूपमुत्पत्त्यादि-
रुक्ताभिधीयते पाद्मे उत्तरखण्डे देवीं प्रति शिववाक्यम् ।

"मा प्रणम्य पुनर्देवा ममन्थुः क्षीरसागरम् । तस्मिन्
मथ्यमाने तु मया देवैश्च भाविनि ! । ज्येष्ठा देवी समुत्-
पन्ना रक्ताम्बरवासावृता । उत्पन्ना साऽब्रवीद्देवान् किं
कर्त्तव्यं ? मयेति वै । तामथ पुस्तदा देवीं सर्वे देवगणा-
स्तदा । येषां गृहान्तरे नित्यं कलहः सम्प्रवर्त्तते । तत्र
स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत्र शुभानने ! । यस्य गेहं
कपालास्थिसकेशादिविचिह्नितम् । परुषं भाषते नित्यं
वसन्त्यनृतवादिनः । सन्ध्याकाले च ये पापाः स्वपन्ति
मलचेतसः । तेषां वेश्मनि संतिष्ठ दुःखदारिद्र्यदायिनी ।
कपालकेशभस्मास्थितुषाङ्गाराणि यत्र तु । तत्र ते सततं
स्थानं भविष्यति न संशयः । अक्षत्वा पादयोः शौचं यस्त्वा-
चामति दुर्म्मतिः । तं भजस्व सदा देवि ! कलुषेणावृता त्व-
गम् । तुषाङ्गारकपालास्थिवालुकायसधर्म्मभिः । दन्तधावन-
कर्त्तारो भविष्यन्ति नराधमाः । रमस्व कलिना देवि ! तेषां
वेश्मसु नित्यशः । तिलपिष्टञ्च नक्तञ्च कालिङ्गचिपुटक्षमम् ।
अश्वाकं शिङ्गराहञ्च विल्वकोषातकीफलम् । अलाबू
(धर्सुधार) श्रीफलं ये वै खादन्ति नराधमाः । तेषां गृहे
तव स्थानं देवि ! दारिद्र्यदे ! सदा । इत्यादिश्य सुराः
सर्वे ते ज्येष्ठां कलिनप्रभाम्" । तस्या उद्दालकमुनिना
सह विवाहादिकथा च पाद्मे ११६।अ० ।

"मथद्भ्यः समुद्भूतानि रत्नान्यासु सुरोत्तमाः । श्वेतञ्च
कौस्तुभं तेषु विष्णवे ददुः सुराः । यावदङ्गीचकारासौ
लक्ष्मीं भार्य्यार्थमात्मनः । तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीश्च
चक्रपाणिनम् । लक्ष्मीरुवाच । असंस्कृत्य कथं ज्येष्ठां
कनिष्ठा परिणीयते । तस्मान्ममाग्रजामेतामलक्ष्मीं मधु-
सूदन ! । विवाह्योद्वह मां पश्चादेष धर्म्मः सनातनः ।
तस्मात् धर्म्मव्यतिक्रमं न कुर्य्या मधुसूदन ! । इति तद्-
वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः । उद्दालकाय मुनये सुदीर्घ-
तपसे तदा । आश्रमवाक्यानुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल ।
स्थूलोष्ठीं शुष्कवदनां विरूपां बिभ्रतीं तनुम् । अव-
दारक्तनयनां रुक्षपिङ्गशिरोरुहाम् । स मुनिर्विष्णु-
वाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमम् । वेदध्वनिसमायुक्तमा-
नयामास धर्म्मवित् । होमधूमसुगन्धाढ्यं वेदघोषेण ना-
दितम् । आश्रमं तं विलोक्याथ व्यथिता साऽब्रवीदिदम् ।
ज्येष्ठोवाच । न हि वासोचितोऽयं वेदध्वनियुतो मम ।
नागमिष्ये भो ब्रह्मन् ! नयस्वान्यत्र मां ध्रुवम् । उद्दा-
लक उवाच । कथं नायासि किन्त्वत्र ? वर्त्तते स्वमतं तव ।
तव योग्या च वसतिः का भवेत्तद्वदस्व माम् । ज्येष्ठोवाच ।
वेदध्वनिर्भवेद्यत्र अतिथीनाञ्च पूजनम् । यज्ञदाना-
दिकं यत्र नैव, तत्र वसाम्यहम् । परस्परानुरागेण दाम्पत्यं
यत्र विद्यते । पितृदेवार्च्चनं यत्र तत्र नैव वसाम्यहम् ।
दानशौचे न विद्येते परद्रव्यापहारिणः । परदाररता
यत्र तत्र स्थाने रतिर्मम । वृद्धसज्जनविप्राणां यत्र
स्यादवमाननम् । निष्ठुरं भाषणं यत्र तत्र सम्य-
ग्वसाम्यहम् । सूत उवाच । इति तद्वचनं श्रुत्वा विषण्ण-
वदनोऽभवत् । उद्दालकस्ततोवाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह ।
उद्दालक उवाच । अश्वत्थवृक्षमूलेऽस्मिन् अलक्ष्मि ! स्थीय-
तां क्षणम् । आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुनः ।
सूत उवाच । इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको
मुनिः । प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा न स ददर्श सा ।
तदा रुरोद करुणं भर्त्तुस्त्यागेन दुःखिता । तत्तस्याः
क्रन्दितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽशृणोत् । तदा विज्ञापयामास
विष्णुमुद्विग्नमानसा । लक्ष्मीरुवाच । स्वामिन् ! मद्-
भगिनी ज्येष्ठा स्वामित्यागेन दुःखिता । तामाश्वासयितुं
याहि कृपालो ! यद्यहं प्रिया । सूत उवाच । लक्ष्म्या सह-
ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपयान्वितः । आश्वासयन्
लक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत् । विष्णुरुवाच । अश्वत्थ-
वृक्षमाश्रित्य सदाऽलक्ष्मि ! स्थिरा भव । ममांशसम्भवो
ह्येष आवासस्ते मया कृतः । मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मी-
रत्रागमिष्यति । अस्पृश्योऽश्वो भवेत्तस्मात् मन्दवारं विना
किल" ।

दीपान्वितामावस्यायां तत्पूजाविधानं कल्पलिङ्गात्
यथा "अलक्ष्मीस्त्वं कुरूपासि कुत्सितस्थानवासिनि ! ।

कालकृत पु० कालं करोति कृ-क्विप् । १सूर्य्ये शब्दरत्ना० । कालोऽवधिः कृतो यस्य । कालावधिके २ऋणादिभेदे । "काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति" याज्ञ० । ३कालेन कृते 'भयं कालकृतं मन्ये कालो हि बलवत्तरः' पुरा० ।

कालकेय पु० कालकायाः अपत्यम् ढक् । दानवभेदे तत्कथा यथा 'पुरा कृतयुगे घोरा दानवा युद्धदुर्मदाः । कालकेया इति ख्याता गणाः परमदारुणाः' इति भा०व०१०१अ० । वृत्रासुरस्य प्रधानभूतस्य हतस्य वधे तेषां समुद्रगर्भाश्रयत्व रात्रौ च नानाश्रमवासिमर्षिणां(?) दिवा पुनः समुद्रप्रवेशो वर्णितः यथाम् विष्णोरादेशेनागस्त्यमुनिना तेषां समुद्रस्य दुर्गस्य शोषणे कृते देवैस्ते नाशिता इत्यादि 'कालकेयाश्च' केचित् हिरण्यपुरवासिनस्ते अर्जुनेन निहता इत्युक्तम् हरिवं०१०२अ० यथा "चतुर्दश शतान्यासन् हिरण्यपुरवासिनः" इत्युपक्रम्य १०६अ० तत्रैव "मरीचिर्दैत्यदानव महता तपसान्वित । पौलोमाश्च कालकेयाश्च दानवाश्च महाबलाः । अवध्या देवतानाञ्च हिरण्यपुरवासिनः । कृताः पितामहेनासौ निहताः सव्यसाचिना" । कालकायाः अपत्यम् ढक् । कालेयोऽप्यत्र उदा० तत्रैव ।

कालकेशी स्त्री काला केशा इव पत्रादयोऽस्याः, गौरा० ङीप् । १नीलामोषधौ राजनि० २कृष्णकेशयुक्तस्त्रियाञ्च ।

कालक्षेप पु० कालस्य क्षेपः क्षेपणम् । १कर्त्तव्यकर्म्मकालव्यवधाने २कालयापने च ।

कालखञ्ज पु० दानवभेदे "मयूरादौ विप्रचित्तिश्च कालखञ्जश्च दानवाः" भा०स०८अ० दनुवंश्यकीर्त्तने ।

कालखञ्जन न० कालेन खञ्जति खजि-ल्यु । यकृति हृदयस्थे रक्ताधारस्थाने हेमच० ।

कालखण्ड न० कालं कृष्णं खण्डम् । दक्षिणकुक्षिस्थे मांसखण्डे अमर । हेमाद्रिकृते कालप्रतिपादके ग्रन्थभेदे च ।

कालगङ्गा स्त्री काला गङ्गा नदी । यमुनायां शब्दचि० तस्या नदीषु कृष्णत्वात्तथात्वम् ।

कालगन्ध पु० कालः कृष्णो गन्धो यस्य । १कालागुरुणि शब्दचि० । कालस्य गन्धो लेशः । २काललेशे कालकलायां च । ३कालचन्दने शब्दचि० ।

कालग्रन्थि पु० कालस्य ग्रन्थिरिव । वत्सरे हारा० ।

कालघट पु० जनमेजयसर्पसत्रे आर्त्विज्यकारके ब्राह्मणविशेषे "आत्रेयः कुण्डजठरोऽथ कालघटस्तथा" भा० आ० ५३अ० ।

[भेदे रत्नमा० ।

कालकूत पु० ईषदवकृता को का । (कालकासुँदा) उच-

कालचक्र न० कालस्य कालगतेश्चक्रमिव । जैनमते द्वादशारे १कालचक्रादौ । (उत्सर्पिणि) जैने । २ह० स्थिति । ३कालचक्रमिवाभिवर्त्तनात् । विष्णुपुराणाद्युक्ते ज्योतिश्चक्राधिष्ठिते चक्रवत्परिवर्त्तमाने ४काले । "यथा कुलालचक्रेण भ्रमता सह भ्रमतां तदाश्रयाणां पिपीलिकादीनां गतिरन्यैव प्रदेशान्तरेष्वप्युपलभ्यमानत्वात् एवं नक्षत्रराशिभिरुपलक्षितेन कालचक्रेण ध्रुवं मेरुञ्च प्रदक्षिणेन परिधावता सह परिधावमानानां तदाश्रयाणां सूर्य्यादीनां ग्रहाणां गतिरन्यैव नक्षत्रान्तरे राश्यन्तरे चोपलभ्यमानत्वात्" । भाग० ५.२२.२श्लो० । भा०व० १६३अ० कलाकाष्ठादिविभागयुक्तं "एवमेव चरन् पार्थ ! कालचक्रमतन्द्रितः । पर्य्येत्य युगपातेन हविषा परिवर्त्तते" मध्यन्तु विष्णुपुराणे यथा

"पराशर उवाच । व्याख्यातमेतद्ब्रह्माण्डसंस्थानं तव सुव्रत ।। ततः प्रमाणसंस्थाने सूर्य्यादीनां शृणुष्व मे । योजनानां सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो विवस्वतः । ईषादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम । सार्द्धकोटिस्तथा सप्तनियुतान्यधिकानि वै । योजनानां तु तस्याक्षस्तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् । त्रिनाभिमति पञ्चारे षण्णेमिन्यक्षयात्मके । संवत्सरमये कृत्स्नं कालचक्रं प्रतिष्ठितम् । चत्वारिंशत् सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो विवस्वतः । पञ्चान्यानि तु सार्द्धानि स्यन्दनस्य महामते ।। अक्षप्रमाणमुभयोः प्रमाणं तद्युगार्द्धयोः । ह्रस्वोऽक्षस्तद्युगार्द्धेन ध्रुवाधारो रथस्य वै । द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले । हयाश्च सप्त छन्दांसि तेषां नामानि मे शृणु । गायत्री च बृहत्युष्णिग्जगती त्रिष्टुबेव च । अनुष्टुप् पङ्क्तिरित्युक्ताश्छन्दांसि हरयो रवेः । मानसोत्तरशैले तु पूर्वतो वासवी पुरी । दक्षिणेन यमस्यान्या प्रतीच्यां वरुणस्य वै । उत्तरेण तु सोमस्य तासां नामानि मे शृणु । वस्वौकसारा शक्रस्य, याम्या संयमनी स्मृता । पुरी सुखा जलेशस्य, सोमस्य तु विभावरी । काष्ठाङ्गतो दक्षिणतः क्षिप्तेषुरिव गच्छति । मैत्रेय ! भगवान् भानुर्ज्योतिषां चक्रसंयुतः । अहोरात्रव्यवस्थानकारणं भगवान् रविः । देवयानः परः पन्था योगिनां क्लेशसंक्षये । दिवसस्य रविर्मध्ये सर्वकालं व्यवस्थितः । सर्वद्वीपेषु मैत्रेय ! निशार्द्धस्य च सम्मुखः । उदयास्तमने चैव सर्वकालं तु सम्मुखे । दिशास्वशेषासु तथा मैत्रेय ! विदिशासु च । यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः ।

[illegible] ॥ [illegible] ॥

"[illegible]" इति [illegible] ।

काम[illegible] [illegible] ।

काम[illegible] [illegible] ।

कामकूट [illegible] ।

कामकुट [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] ।

कामखोट [illegible] ।

कामकेलि [illegible] ।

कामगाम [illegible] ।

कामगुण [illegible] ।

कामदृष्टि [illegible] ।

कामदान [illegible] ।

कालक्षत पु॰ काल इव क्षतोयेन । १ सूर्य्ये शब्दरत्ना॰ कालो-ऽवधिरूप क्षतो यस्य । क्षतावधिके २व्याधिभेदे । "काले कालक्षतोनश्येत् फलभोग्योन नश्यति' याज्ञ०। ३त०। ३कालेन क्षते 'सर्व्वं कालक्षतं मन्ये कालो हि बलवत्तर "पुरा० ।

कालकेय पु॰ कालकायाः अपत्यम् ढक् । दानवभेदे तत्कथा यथा 'पुरा कृतयुगे घोरा दानवा युद्धदुर्मदा । कालकेया इति ख्याता गणा परमदारुणा "इति भा०व०१०१अ० इत्युपक्रम्य प्रधानभूतस्य वृत्रस्य वधे तेषां समुद्रदुर्गाश्रयण रात्रौ च नानाप्रत्याश्रमर्षिहिंसा दिवा पुनः समुद्रप्रवेशो वर्णित पश्चात् विष्णोरादेशेनागस्त्यमुनिना तेषां समुद्ररूपस्य दुर्गस्य शोषणे कृते देवैस्ते नाशितास्तदवशिष्टाश्च 'कालेकेयाये केचित् हिरण्यपुरवासिनस्ते चार्ज्जुनेन निहता इत्युक्तम् हरिवं०१०२अ० यथा "चतुर्द्दश शतान्यन्यान् हिरण्यपुर-वासिन" इत्युपक्रम्य १०५अ० तत्रैव "मरीचिर्जनयामास महता तपसान्वित । पौलोमान् कालकेयाश्च दानवास्ते महाबला । अवध्याद्देवतानाञ्च हिरण्यपुरवासिन । कता पितामहेनाशौ निहता सव्यसाचिना"। कालाया अपत्यम् ढक् । कालेयोऽप्यत्र शब्दा०तत्रैव ।

कालकेशी स्त्री काल केश इव पत्रादिर्यस्याः गौरा०ङीष् । नीलाख्योषधौ शब्दचि० २कृष्णकेशयुक्तस्त्रियाञ्च ।

कालक्षेप पु॰ कालस्य क्षेप क्षेपणम् । १कर्त्तव्यकर्म्मकाललङ्घने २कालयापने च ।

कालखञ्ज पु॰ दानवभेदे "सह्लादो विप्रचित्तिश्च कालखञ्जाश्च दानवा " भा०स०९अ०वरुणसभ्यकीर्त्तने ।

कालखञ्जन न॰कालेन खञ्जति खजि-ल्यु । यकृति हृदयस्थे रक्ताधारस्थाने हेमच० ।

कालखण्ड न॰काल कृष्ण खण्डम् । दक्षिणकुक्षिस्थे मांस-खण्डे अमर । हेमाद्रिकृते कालप्रतिपादके ग्रन्थभेदे च।

कालगङ्गा स्त्री काली गङ्गा नदी । यमुनायां शब्दचि० तस्या नदीषु श्यामलाम्बुत्वम् ।

कालगन्ध पु० काल कृष्णोगन्धो अस्य द्रव्यम् । १काला-गुरुणि शब्दचि० । कालस्य गन्धोलेश । २कालभेशे कालकलायां च । ३कालचन्दने शब्दचि० ।

कालग्रन्थि पु॰ कालस्य ग्रन्थिरिव । संवत्सरे हारा० ।

कालघट पु० जनमेजयसर्पसत्रे आर्त्त्विज्यकारके ब्राह्मण-विशेषे "आत्रेय कुण्डजठरोद्विज कालघटस्तथा" भा० आ० ५३अ० । [भिदे रत्नमा० ।

कालङ्कृत पु॰ ईषदसङ्कृतः को वा । (कालकासें दा) क्षुप-

कालचक्र न॰कालस्य कालगतेश्चक्रमिव । हेमच०उक्ते द्वादशारे १कालचक्रभेदे । (उत्सर्पिन्) शब्दे ११२पृ० विवृति । कालस्य चक्रमिवानिश परिवर्त्तमानत्वात् । विष्णुपुराणाद्युक्ते ज्योतिश्चक्राधिष्ठिते चक्रवत्परिवर्त्तमाने २ काले । "यथा कुलालचक्रेण भ्रमता सह भ्रमता तदाश्रयाणां पिपीलिकादीनां गतिरन्यैव प्रदेशान्तरेऽप्युपलभ्यमानत्वात् एवं नक्षत्रराशिभिरुपलक्षितेन कालचक्रेण ध्रुव मेरुञ्च दक्षिणत परिधावता सह परिधावमानानां तदाश्रयाणां सूर्य्यादीनां ग्रहाणां गतिरन्यैव नक्षत्रान्तरे राश्यन्तरे चोपलभ्यमानत्वात् ' । भाग० ५ २२ ९श्लो०। भा०व० १९३अ०कलाकाष्ठादिविभागमुक्त्वा "एवमेव चरन् पार्थ । कालचक्रमतन्द्रित । वर्द्धयन् क्षमयंस्तेजा सविता परि-वर्त्तते " प्रपञ्चस्तु विष्णुपुराणे यथा

"पराशर उवाच । व्याख्यातमेतद्ब्रह्माण्डसंस्थानं तव सुव्रत ।। तत प्रमाणसंस्थाने सूर्य्यादीनां शृणुष्व मे । योजनानां सहस्राणि द्वितीयोऽस्यो विस्तृत' । ईषादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम ' । सार्द्धकोटि-स्तथा सप्तनियुतान्यधिकानि वै । योजनानान्तु तस्याक्ष-स्तत्र चक्र प्रतिष्ठितम् । त्रिनाभिमति पञ्चारे षण्णेमि-न्यक्षयात्मके । संवत्सरमये कृत्स्न कालचक्र प्रतिष्ठितम् । चत्वारिंशत् सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो विवस्वत । पञ्चा-न्यानि सार्द्धानि स्यन्दनस्य महामते ।। अक्षप्रमाण मुभयो प्रमाण तद्युगार्द्धयोः । ह्रस्वोऽक्षस्तद्युग र्द्धञ्च ध्रुवाधाररथस्य वै । द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्र स्थित वै मान सानगे । हयाश्च सप्त छन्दांसि तेषां नामानि मे शृणु । गायत्री च वृहत्युष्णिग्जगती त्रिष्टुवेव च । अनुष्टुप् पङ्क्तिरित्युक्ताश्छन्दांसि हरयो रवे । मानसोत्तरशैले तु पूर्व्वतो वासवी पुरी । दक्षिणेन यमस्यान्या प्रतीच्यां वरुणस्य वै । उत्तरेण तु सोमस्य तासां नामानि मे शृणु । वस्वौकसारा शक्रस्य, याम्या संयमनी स्मृता । पुरी सुखा जलेशस्य, सोमस्य तु विभावरी । काष्ठाङ्गतो दक्षिणत क्षिप्रेषुरिव सर्पति । मैत्रेय ' भगवान् भानुर्ज्योतिषां चक्रसंयुत । अहोरात्रव्यवस्थानकारणं भगवान् रवि । देवयानपर पन्थायोगिनां क्लेशसंक्षये । दिवसस्य रविर्मध्ये सर्व्वकाल व्यवस्थित । सर्व्वद्वीपेषु मैत्रेय । निशार्द्धस्य च सम्मुख । उदयास्तमनञ्चैव सर्व्व-कालञ्च सम्मुखे । दिशास्वशेषासु तथा मैत्रेय ' विदि-शासु च । यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदय स्मृत ।

पुटे यस्य वायुर्वाति दिवानिशम्। एकपक्षमेव तस्यायुश्चायुर्वन्त्यक्षयेण हि। यद्धोरात्रं त्वहोरात्रं रविर्वहति सन्ततम्। सार्द्धैश्चापि वर्षैस्त्रयोऽपि जीवितावधिरुच्यते। वहेन्नासापुटयुगे दशाहानि निरन्तरम्। वातश्चेत् संवत्सरं जीवेद्धिमक्षयम्। नासाग्रात्तीव्रयं हित्वा मातरिश्वा मुखाद्वहेत्। सशोहिमक्षयादर्वाक् मृत्युस्तस्य चाब्दं च। सूर्ये सप्तमराशिस्थे जन्मर्क्षस्थे निशाचरे। पौष्णे स कालो द्रष्टव्यो यदा याम्ये रविर्व्रजेत्। एकपादेन तत्काले मृत्युः सन्निहितो भवेत्। यस्त्वतोऽयं प्रयत्नेन स कालो मृत्युभीरुणा। एकपाद्दीयते यस्तु पुरुषः कृष्णपिङ्गलम्। तस्मिन्नेव क्षणे शुभं सञ्जीवेद्वत्सरद्वयम्। यस्य बीजं मलं मूत्रं, क्षुतं मूत्रं मलं तथा। एकैकदा पतेद्यस्य वत्सरस्यायुरिष्यते। इन्द्रनीलनिभं व्योम्नि नागवृन्दं यदेक्षते। इतस्ततः प्रसृमरं षण्मासं न स जीवति। व्योम्नेऽङ्ग्रि वारिपूर्णस्य दृश्यते यदि वाकरम्। फल्कुत्याप्सु खिन्द्रचापस्य पश्येत् षण्मासजीवनम्। अरुन्धतीं ध्रुवञ्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च। आसन्नमृत्युर्नो पश्येच्चतुर्थं मातृमण्डलम्। अरुन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते। विष्णोः पदानि भ्रूमध्ये नेत्राग्नौ मातृमण्डलम्। वेत्ति नीलादिवर्णस्य कटुम्लादिरसस्य हि। अकस्माद्व्यथाभावं षण्मासेन स मृत्युभाक्। षण्मासे कण्ठोदरसमारदा। शुष्यन्ति सततं तद्वद्धि च्छायास्तासुपस्थिता। दन्तकरनेत्राभ्यां नीलिमानं भजन्ति चेत्। स हि नीरागनगरीं पञ्चमासे प्रजेश्वर। समरस्ते त्रिभुवने मध्यान्ते चौति चेश्वर। निश्चितं पञ्चमे मासि धर्मराजातिथिर्भवेत्। द्रुतमारुह्य सरटस्त्रिवर्णो यस्य मस्तकम्। प्रयाति, याति तस्यायुः षण्मासे सम्मितं चयम्। स्नातस्यापि यस्याशु हृदयं परिशुष्यति। चरणौ च करौ वापि त्रिमासान्तस्य जीवितम्। प्रतिबिम्बे भवेद्यस्य पदस्थाप्रपदाकृति। पांशौ वा कर्दमे वापि पञ्च मासान् स जीवति। छाया प्रकम्पते यस्य देहमन्योऽपि निश्चले। कृतान्तदूता भ्रमन्ति चतुर्थे मासि तद्गृहम्। निजस्य प्रतिबिम्बस्य शीराजसकूटादिषु। उत्तमाङ्गस्य यः पश्येत् स मासेन विनश्यति। प्रतिभास्येऽस्य लेहाणो धनुरैन्द्रं निरीक्षते। रात्रौ, चन्द्रद्वयं वापि दिवा द्वौ वा दिवाकरौ। दिवा च तारकाचक्रं रात्रौ व्योम वितारकम्। युगपच्च चतुर्दिक्षु मास कोदण्डमण्डलम्। भूरुहे भूधराग्रे वा गन्धर्वनगरोदयम्। दिवा पिशाचनृत्यञ्च एते मृत्युहेतवः।

सर्वेष्वेतेषु चिह्नेषु यद्येकमपि वीक्षते। तदा मासावधिर्ज्ञेयः प्रमाणेन नवाधिकम्। करावरुद्धश्रवणः श्टणोति न यदा ध्वनिम्। स्थूलः कृश कृशः स्थूलस्तदा मासाद्विपद्यते। यः पश्येदात्मनश्छायां दक्षिणाशासमाश्रिताम्। दिनानि पञ्च जीवित्वा पञ्चत्वमुपयाति सः। प्रोह्यते भक्ष्यते वापि पिशाचासुरवायसैः। भूतैः प्रेतैः श्वभिर्गृध्रैर्गोमायुखरशूकरैः। खरैः करभैः कीशैः श्येनैरन्यतरैरपि। स्वप्ने च जीवित त्यक्त्वा वर्षान्ते यमवीक्षते। गन्धपुष्पांशुकैर्योऽपि स्वान्ततु भूषितास्वर। यः पश्येत् स्वप्नसमये सोऽष्टौ मासाननिर्व्यहो। पांशुराशिस्थवल्मीकं यूपं दण्डमथापि वा। योऽधिरोहति वै स्वप्ने षष्ठे मासि स नश्यति। रासभारूढमात्मानं तैलाभ्यक्तञ्च मुण्डितम्। नीयमानं यमाशां यः स्वप्ने पश्येत् स पूर्वजान्। स्वनीनौ स्वतनौ वापि यः पश्येत् स्वप्नतोमरः। तृणानि शुष्ककाष्ठानि षष्ठे मासि न तिष्ठति। लोहदण्डधरं कृष्णं पुरुषं कृष्णवाससम्। स्वप्ने योऽग्रे स्थितं पश्येत् स त्रीन्मासान् स वर्द्धयेत्। काली कुमारी यं स्वप्ने मक्षीयाद्वाहुपाशकैः। स मासेन समीक्षेत नगरीं यमनोपिताम्। नरो यो वानरारूढः प्रयान् प्राचीं दिशं स्वपन्। दिनैः स पञ्चभिरेव पश्येत् संयमनीं पुरीम्। कृपणोऽपि वदान्यः स्यात् वदान्यः कृपणोऽथ। प्रकृतिर्विकृतिश्चेत्थं तदा पञ्चत्वमृच्छति। एतानि कालचिह्नानि सन्त्यन्यानि बहून्यपि। ज्ञात्वास्य खेचरीयोगमभ्यया कालिकां श्रयेत्। न कालवञ्चनोपाय मनेऽन्यमवयास्यहम्"।

कालजोषक त्रि० काले यथायोग्यकाले जुषते भोजनादि जुष–ण्वुल्। यथायोग्यकालेऽल्पाहारादिना हृष्टे गोपभेदे "वाहीका वाटधानाश्च आभीराः कालजोषकाः" भा०भी०६अ०।

कालज्ञ त्रि० कालं योग्यकालं ज्योतिषोक्तकालञ्च वा जानाति–ज्ञा–क। उचितसमयाभिज्ञे "अयाकृती हि नारीणामकालज्ञो मनोभवः" रघुः। "तेजः क्षमा वा नैकान्तं कालज्ञस्य महीपतेः" माघः। इत्युक्तलक्षणयुक्ते ज्योतिषिके च।

कालज्ञान न०। कालो ज्ञायतेऽनेन ज्ञा–करणे ल्युट् ६त०। १शैवागमादि ज्योतिःशास्त्रे "विदितश्चेन्मया भावन्तोवितरूपया त्वहम्। दद्यां कालाश्रयं ज्ञानं पश्यन्तां चरितं तथा" इत्युपक्रम्य ब्र०सि०नयनाभाहराय सांयग्रहनक्षत्रादिकालज्ञानमुक्तम्। भावे ल्युट्। २योग्यसमयज्ञाने च।

कालनर पु० चतुर्थस्य नृपभेदे । १ “अनोः सभानरश्चक्षुः परेक्षुश्च त्रयः सुताः” सभानरात् कालनरः सृञ्जयस्तत्सुतः” भाग० ९,२३,२श्लो० । काल कालचक्रं राशिचक्रं नरइव । मेषादिद्वादशराशिरूपमस्तकाद्यङ्गयुक्ते २ कालपुरुषे तच्छब्दे विवृतिः । “इति कालनरस्याङ्गे सदसद्ग्रहयोगतः” बृहज्जातकम् ।

कालनाथ पु० कालस्य कालभैरवस्य नाथः । महादेवे “कालनाथाय कल्पाय क्षयायोपक्षयाय च” भा०शा० २८६अ० दक्षप्रोक्तशिवसहस्रनामकीर्त्तने ।

कालनाभ पु० काला कृष्णा नाभिरस्य सज्ञायाम् अच्समा० । हिरण्याक्षासुरपुत्रभेदे “हिरण्याक्षसुताः पञ्च विद्वांस सुमहाबलाः । भर्भरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा । महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च” हरि०३अ० । १ दानवभेदे “महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च” हरि० ३अ० । अयञ्च सैंहिकेय यथोक्तं तत्रैव “सैंहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबलाः । व्यंशः शल्यश्च बलिनौ नभश्चैव महाबलः । वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा । आञ्जिको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च । राहुर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै सूर्य्यचन्द्रप्रमर्द्दनः ।

कालनियोग पु० कालेन कृतो नियोगः कालस्य वा नियोगः आज्ञा नि+युज—घञ् । १ दैवाज्ञायां २ कालकृतनियमे च

कालनिर्यास पु० नि०क० । गुग्गुलौ रत्नमा० तस्य निर्यासेषु कृष्णत्वात्तथात्वम् ।

कालनेमि पु० कालस्य मृत्योर्नेमिः स्तम्भ इव । दानवभेदे तद्रूपत्वादिकथा हरि० ४७अ० यथा—
“पूर्व्वदेवभयं श्रुत्वा मारुतादग्निलक्षितं महत् । कालनेमिरिति ख्यातो दानवः प्रत्यदृश्यत । भास्कराकारमुकुटं शिञ्जिताङ्गदभूषणः । मन्दराचलसङ्काशो महाराजतसंवृतः । शतप्रहरणोदग्रः शतबाहुः शताननः । शतशीर्षं स्थितः श्रीमान् शतशृङ्ग इवाचलः । कक्षे महति संवृद्धो निदाघ इव पावकः । धूम्रकेशो हरिच्छ्मश्रुर्दंष्ट्रौष्ठपुटाननः । त्रैलोक्यान्तरविस्तारी नामयन् वपुषा क्षितिम् । बाहुभिस्तुलयन् व्योम क्षिपन् पद्भ्यां महीधरान् । ईरयन् सुखनिश्वासैर्वृष्टिमाञ्जोवलाहकान् । तिर्य्यगायतरक्ताक्षं मन्दरोदग्रवर्च्चसम् । दिधक्षन्तमिवायान्तं सर्व्वान् देवगणान्मृधे । तर्जयन्तं सुरगणान् छादयन्तं दिशो दश । संवर्त्तकाले तृषितं दृष्टं मृत्युमिवोत्थितम् । सुतलेनोच्छ्रयवता विपुलाङ्गुलि-
पर्व्वणा । माल्याभरणपूर्णेन किञ्चिच्चलितवर्म्मणा । उच्छ्रितेनाग्रहस्तेन दक्षिणेन वपुष्मता । दानवान् देवनिहतानुत्तिष्ठध्वमिति ब्रुवन् । समरे कालनेमिं तं द्विषतां कालनेमिनम् । वीक्षन्ते स्म सुराः सर्व्वे भयवित्रस्तलोचनाः । तं वीक्षन्ति स्म भूतानि क्रमन्तं कालनेमिनम् । त्रिविक्रमं विक्रमन्तं नारायणमिवापरम् । सोऽच्छ्रयन् प्रथमं पादं मारुताघूर्णिताम्बरः । प्राक्रामदसुरो युद्धे त्रासयन् सर्व्वदेवताः । स मयेनासुरेन्द्रेण परिष्वक्तः क्रमन् रणे । कालनेमिर्बभौ दैत्यः सविष्णुरिव मन्दरः । अथ विव्यथिरे देवाः सर्व्वे सेन्द्रपुरोगमाः । दृष्ट्वा कालमिवायान्तं कालनेमिं भयावहम् ।”
ततस्तत्पराक्रमश्च ४९ अ० “तमप्रतिमकर्म्माणं समानं सूर्य्यवर्चसा । चक्रमुद्यम्य समरे क्रोधदीप्तो गदाधरः । स छिन्नान् दानवं तेन समरे स्वेन तेजसा । चिच्छेद बाहू चक्रेण श्रीधरः कालनेमिनः । तच्च वक्त्रं शतं घोरं साग्निचूर्णाट्टहासि वै । तस्य दैत्यस्य चक्रेण प्रममाथ बलाद्धरिः” इत्येवं हरिणा तस्य वधकथोक्ता । “कालनेमिवधात्प्रीतस्तुराषाडिव शार्ङ्गिणम्” रघु कालनेमिवधे युद्धे युद्धे त्रिपुरघातने” दुर्गाचापवर्णितं ।

कालनेमिन् पु० कालस्येव नेमिरस्त्यस्य व्रीह्यादेराकृतिगणत्वात् इनि । कालनेमिदानवे तच्छब्दे उदा० ।

कालनेमिहन् पु० कालनेमिं हतवान् हन—भूते क्विप् ६त० । विष्णौ त्रिका० तेन तस्य वधकथा कालनेमिशब्दे उक्ता कालनेमिरिपुतच्छत्रुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

कालपथ पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे । “मधुच्छन्दश्च भगवान् देवरातश्च वीर्य्यवान् । अक्षीणश्च शकुन्तश्च बभ्रुः कालपथस्तथा” भा० अनु० ४अ० विश्वामित्रपुत्रकीर्त्तने ।

कालपर्ण पु० काला कृष्णा पर्णमस्य । तगरवृक्षे शब्दरत्ना० ।

कालपर्य्यय पु० कालस्य पर्य्ययः वैपरीत्येन गमनम् ६त० । १ शुभदायककालस्य अशुभदायकत्वे अशुभतदायकस्य २शुभदायकत्वे च । “स(कर्ण) हि तेषां महावीर्यो द्वीपोऽभूत् सुमहाबलः । भिन्ननौका यथा राजन्! द्वीपमासाद्य निर्वृताः । भवन्ति पुरुषव्याघ्र! नाविकाः कालपर्य्यये । तथा कर्णं समासाद्य तारकं पुरुषर्षभम्” भा० द्रो० ७७अ० । २कालक्रमे च ।

कालपर्व्वत पु० नि० क० । त्रिकूटपर्वतनिकटस्थपर्व्वतभेदे “स(रावणः) निविश्य ततः तत्र प्रकारम् (शूर्पनखाम्) उपसाम्त्व्य च । जर्द्धमावक्रमे राजन्! विधाय नगरे

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

प्रश्वात्मा इमं मन्त्रमुदीरयेत । सम्भूतत्र गन्धपुष्पैर्नैवेद्यं विनिवेद्य च । सर्व्वं कलयसे यस्मात् कालस्त्वं तेन चोच्यसे । ब्रह्मविष्णुशिवादीनां त्वमाराध्योऽसि सुव्रत ॥ पूजितस्त्वं मया भक्त्या प्रार्थितश्च तथाऽक्षयम् । यदुच्यते तत्र विभो ! तत्कुरुष्व नमोनमः । एवं सम्पूजयित्वा तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् । ब्राह्मणं प्रथमं पूज्य वासोभिर्भूषणैस्तथा । दक्षिणां शक्तितो दद्यात् प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत्" । दक्षिणा पूर्व्वोक्ता निष्कादिकाम् "अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति । न च मृत्युभयं तस्य न च व्याधिकृतं भवेत् । अपमृत्युर्य्यादिदुःखैर्य्यं सर्वबाधाविवर्ज्जितः । देहान्ते सूर्य्यभवनं भित्त्वा याति परं पदम् । पुत्त्रपौत्रादिदशागत्य राजा भवति धार्म्मिकः । धनधान्यश्रिया युक्तः पुत्त्रपौत्रसमन्वितः । संपूज्य कालपुरुषं विधिवद्द्विजाय दत्त्वा शुभाशुभफलोदयहेतुभूतम् । रोगाहरे सकलदोषमयेऽत्र देहे देही स मोक्षमुपगच्छति तत्प्रभावात्" ।

कालपृष्ठ पु० कालं पृष्ठं यस्य । १कर्णधनुषि २ धनुर्मात्रे हेम० । [गौरा० ङीप् । श्यामाङ्गतायां रत्नमा० ।

कालपेषी स्त्री पिष्यतेऽसौ पिष-कर्म्मणि वञ् कर्म्म० ।

कालप्रभात न० काल एव प्रभातं यत्र । शरदृतौ त्रिका० ।

कालप्रवृत्ति स्त्री ६त० । सकलकालस्य व्यवहारारम्भे ।

तत्प्रवृत्तिकालश्च सि० शि० उक्तो यथा

"लङ्कानगर्यामुदयाच्च भानोस्तस्यैव वारे प्रथमं बभूव । मधोः सितादेर्दिनमासवर्षयुगादिकानां युगपत् प्रवृत्तिः"

"कालस्य व्यक्तीनामपि दिनमासवर्षयुगादीनां युगपदेकवेलया प्रवृत्तिरभूत । एतदुक्तं भवति । चन्द्रार्कयोर्मेषादिस्थयोर्यस्य शुक्लपक्षादि प्रतिपत् । अतो मधोः सितादेर्दिनानां सौरादिमासानां वर्षाणां युगानां मन्वन्तराणां कल्पस्य च तदैव प्रवृत्तिः । यथोदयाच्च भानोः । स चोदयः कस्मिन् देशे । लङ्कानगर्याम् । तथा तस्यैव वारे चादित्यवार इत्यर्थः ।

कालभाण्डिका स्त्री कालभावैः कृष्णत्वभावैः परखति खडि-षद्रमे ण्वुल् । मञ्जिष्ठायां राजनि० तस्याः रक्तमितोऽपि वर्णत्वेऽपि कृष्णनात् पूर्व्वं कृष्णवर्णत्वात्तथात्वम् ।

कालभैरव पु० भीरोर्भावः अण् भैरवं भीरुत्वं कालस्य भैरव मय यस्मात् । काशीस्थे शिवांशजे भैरवभेदे स च शिवतत्त्वपमानविमुखब्रह्मण पञ्चमशिरश्छेदनाय शिवेन प्रादुर्भावित । तत्कथादि काशीख० ३१अ० । तद्धाकस्ख्र

कपालमोचनशब्दे १९५५पृ० दर्शितम् । तच्चार्मनिरस्तितशब्दोनैव दर्शिता यथा "ततो भैरवति कालोऽपि ततस्तु कालभैरव" । कालराजोऽप्यत्र तत्रैव तच्चार्मनिरुक्ति दर्शिता यथा "कालवद्राजसे यस्मात् कालराजस्ततो भवान् । तस्य च काश्यामाधिपत्य तत्रैवोक्तं यथा "आधिपत्यञ्च तस्या ते काशराज । सदैव हि । तत्र ये पापकर्त्तारस्तेषां शास्ता त्वमेव हि । शुभाशुभं न तत्कर्म्म चित्रगुप्तो लिखिष्यति ॥ एतान् वरान् प्रगृह्णाय तत्क्षणात् कालभैरव । वामाङ्गुलिनखाग्रेण चकर्त्त च गिरीविधे"

कालमयूख पु० कालस्य प्रकाशकत्वेन मयूख इव । कालस्वरूपकर्म्माङ्गभावादिज्ञापके ग्रन्थतिनिबन्धभेदे ।

कालमसी स्त्री काली मसीव पृ वत् । नदीभेदे । "मही कालमसी चैव तमसा पुष्पवाहिनी" हरि० २१६अ० ।

कालमाधवीय पु० माधवस्य माधवाचार्य्यस्यायं छ काल-प्रतिपादको माधवीय माधवकृत ग्रन्थ । माधवाचार्य्य-प्रणीते कालभेदकर्म्माङ्गभावनिरूपके ग्रन्थनिबन्धभेदे ।

कालमान पु० कालोमन्यतेऽसौ मन-कर्म्मणि घञ् सुप०स० । कृष्णार्ज्जके (कालतुलसी) रत्नमाला । ६त० । २कालपरिमाणे न० । मल-माने घञ् कालेन कृष्णवर्णेन मालः सम्बन्धोऽस्य । कालमालोऽपि कृष्णार्ज्जके पु० राजनि० ।

कालमुख पु स्त्री० कालं मुखं यस्य । १ कृष्णमुखे वानरभेदे स्त्रियां ङीप् । "यस्य शाखामृगा सिताश्च कालमुखास्तथा" भा०व०२८१अ० । "ये च कालमुखानाम नरराक्षसयोनयः" भा०स०१०अ० ।

कालमुष्कक पु० कालोमुष्क इव कायति कै-क । घण्टापाटलिवृक्षे रत्नमा० ।

कालमूल पु० काल मूलमस्य । रक्तचित्रकवृक्षे राजनि० ।

कालमेषी स्त्री काल वर्णं मिषति स्पर्द्धते कालेन मिष-अण् उ०स० । १मञ्जिष्ठायाम्, २सोमराजग्राम्, त्रिवृति (तेवोड़ि) च अमर । स्वार्थे क । कालमेषिका तत्रार्थे भरतस्तु पाठव्यमध्य पठित्वा तदर्थतामाह ।

कालयवन पु० कर्म्म० । यवनाधिपे नृपभेदे ।

"मिथ्याभिशप्तो गार्ग्यस्तु मन्युमाभिसमीरितः । गोपकन्यामुपादाय मैथुनायोपचक्रमे । गोपाली त्वप्सरास्तस्य गोपस्त्रीवेशधारिणी । धारयामास गार्ग्यस्य गर्भं दुर्द्धरमच्युत । मानुष्यां गार्ग्यभार्य्यायां नियोगाच्छूलपाणिनः । स कालयवनोनाम जज्ञे राजा-

[illegible]

कालपाश [illegible]

कालपीलु पु० कर्म० । पीलुभेदे कुचीले भावप्र० ।

कालपुष्प [illegible]

कालपुरुष [illegible]

[illegible]

प्रसन्नात्मा इमं मन्त्रमुदीरयेत्। सम्पूज्य गन्धकुसुमैर्नैवेद्यं विनिवेद्य च। सर्व्वं कलयसे यस्मात् कालस्त्वं तेन चोच्यसे। ब्रह्मविष्णुशिवादीनां त्वमाराध्योऽसि सुव्रत!। पूजितस्त्वं मया भक्त्या प्रार्थयस्व तथासुखम्। यदुच्यते तव विभो! तत्कुरुष्व नमोनमः। एवं सम्पूजयित्वा तं ब्राह्मणाय निवेदयेत्। ब्राह्मणं प्रथमं पूज्य वासोभिर्भूषणैस्तथा। दक्षिणां शक्तितो दद्यात् प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत्"। दक्षिणां पूर्व्वोक्ता निष्कादिकाम् "अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति। न च मृत्युभयं तस्य न च व्याधिकृतं भवेत्। प्रयत्नव्याहृतैश्वर्य्यं सर्वबाधाविवर्ज्जितम्। देहान्ते सूर्य्यभवनं भित्त्वा याति परं पदम्। पुण्यक्षयादिहागत्य राजा भवति धार्म्मिकः। यज्वयाजी श्रिया युक्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः। सम्पूज्य कालपुरुषं विधिवद्द्विजाय दत्त्वा शुभाशुभफलोदयहेतुभूतम्। रोगातुरे सकलदोषमयेऽत्र देहे देही न मोहमुपगच्छति तत्प्रभावात्"।

कालपृष्ठ पु॰ कालं पृष्ठं यस्य। १कर्णधनुषि २ मृगभेदे हेमच॰। [गौरा॰ ङीष्। श्यामालतायां रत्नमा॰।

कालपेषी स्त्री पिष्यतेऽसौ पिष-कर्म्मणि घञ् कर्म्म॰

कालप्रभात न॰ कालं कृष्णं प्रभातं यत्र। शरदृतौ त्रिका॰।

कालप्रवृत्ति स्त्री ६त॰। खण्डकालस्य व्यवहारारम्भे।

तत्प्रवृत्तिकालश्च सि॰ शि॰ उक्तो यथा

"लङ्कानगर्य्यामुदयाच्च भानोस्तस्यैव वारे प्रथमं बभूव। मधोः सितादेर्दिनमासवर्षयुगादिकानां युगपत् प्रवृत्तिः"

"कालस्य व्यक्तीनामपि दिनमासवर्षयुगादीनां युगपदेकहेलया प्रवृत्तिर्बभूव। एतदुक्तं भवति। चन्द्रार्कयोर्मेषादिस्थयोश्चैत्रस्य शुक्लपक्षादिं प्रतिपत्। अतो मधोः सितादेर्दिनानां सौरादिमासानां वर्षाणां युगानां मन्वन्तराणां कल्पस्य च तदैव प्रवृत्तिः। अथोदयाच्च भानोः। स चोदयः कस्मिन् देशे। लङ्कानगर्य्याम्। तथा तस्यैव वारे चादिव्यवार इत्यर्थः।

कालभाण्डिका स्त्री कालभाण्डं कृष्णभाण्डं धारयति धारि-ण्वुल्। मञ्जिष्ठायां राजनि॰ तस्या रक्तनिर्य्यासत्वेऽपि क्वाथनात् पूर्व्वं कृष्णकाण्डत्वात्तथात्वम्।

कालभैरव पु॰ भीरोर्भावः अण् भैरवं भीरुत्वं कालस्य भैरवं भयं यस्मात्। काशीस्थे शिवांशजे भैरवभेदे स च शिवतत्त्वज्ञानविधुरब्रह्मण पञ्चमशिरश्छेदनाय शिवेन प्रादुर्भावित। तत्कथादि काशीख॰ ३१ अ॰। तन्नामप्रवृ-

त्तिकारणं च मत्स्ये १६९५ पृ॰ दर्शितम्। तन्नामनिरुक्तिस्तत्रैव दर्शिता यथा "त्वत्तो भेष्यति कालोऽपि ततस्त्वं कालभैरवः"। कालराजोऽप्यत्र तत्रैव तन्नामनिरुक्तिर्दर्शिता यथा "कालवद्राजसे यस्मात् कालराजस्ततो भवान्। तस्य च काश्यामाधिपत्यं तत्रैवोक्तं यथा "आधिपत्यञ्च तस्यास्ते कालराज! सदैव हि। तत्र ये पापकर्त्तारस्तेषां शास्ता त्वमेव हि। शुभाशुभं न तत्कर्म चित्रगुप्तो लिखिष्यति॥ एतान् वरान् प्रगृह्याथ तत्क्षणात् कालभैरवः। वामाङ्गुलिनखाग्रेण चकर्त्त च शिरो विधेः"

कालमयूख पु॰ कालस्य प्रकाशकत्वेन मयूख इव। कालस्वरूपधर्म्मानुष्ठानादिज्ञापके स्मृतिनिबन्धभेदे।

कालमसी स्त्री काली मसीव कृष्णत्वात्। नदीभेदे। "मही कालमसी चैव तमसा पुष्पवाहिनी" हरि॰ २१६ अ॰।

कालमाधवीय पु॰ माधवस्य माधवाचार्य्यस्यायं छ काल प्रतिपादको माधवीयः माधवकृतः ग्रन्थः। माधवाचार्य्य प्रणीते कालभेदकर्त्तव्यानुष्ठाननिरूपके स्मृतिनिबन्धभेदे।

कालमान पु॰ कालोमन्यतेऽसौ मन-कर्म्मणि घञ् उप॰स॰। कृष्णार्ज्जके (कालतुलसी) रत्नमाला। ६त॰। २कालपरिमाणे न॰। मल-माने घञ् कालेन कृष्णवर्णेन मानः सम्बन्धोऽस्य। कालमालोऽपि कृष्णार्ज्जके पु॰ राजनि॰।

कालमुख पु स्त्री॰ कालं मुखं यस्य। १ कृष्णमुखे वानरभेदे स्त्रियां ङीष्। "यस्य शाखामृगा मित्राण्यृक्षाः कालमुखास्तथा" भा॰व॰२८१अ॰। "ये च कालमुखानाम नरराक्षसयोनयः" भा॰स॰३०अ॰।

कालमुष्कक पु॰ कालोमुष्क इव कायति कै-क। घण्टापाटलिवृक्षे रत्नमा॰।

कालमूल पु॰ कालं मूलमस्य। रक्तचित्रकवृक्षे राजनि॰।

कालमेषी स्त्री कालं मेषं मिषति स्पर्द्धते कालत्वेन मिष-अण् उ॰स॰। १मञ्जिष्ठायाम्, २सोमराजाम्, त्रिवृति (तेवोड़ि) च अमरः। स्वार्थे क। कालमेषिका तत्रार्थे भरतस्तु वासव्यमध्ये पठित्वा तदर्थतामाह।

कालयवन पु॰ कर्म्म॰। यवनाधिपे म्लेच्छभेदे।

"शिष्याभिशप्तो गार्ग्यस्तु मन्युनाभिसमीरितः। गोपकन्यामुपादाय मैथुनायोपचक्रमे। गोपाली त्वप्सरास्तस्य गोपस्त्रीवेशधारिणी। धारयामास गार्ग्यस्य गर्भं दुर्द्धरमच्युत!। मानुष्यां गार्ग्यभार्य्यायां नियोगाच्छूलपाणिनः। स कालयवनोनाम जज्ञे राजा-

[illegible]

[illegible]

का दीनाः कालयुक्ते प्रमोक्षिता' ५.२ सर्पफलकथने। १ त०। २कालेन कालधर्मेण मृत्युना युक्ते च त्रि०

कालयोग पु० ६५०। कालसम्बन्धे। "महता कालयोगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्थवः" भा० व० १०अ०। कर्म० सप्री०तव्रक्ते कालरूपे योगभेदे च कालशब्दे विवृतिः।

कालयोगिन् पु० त्रि० कालस्य योगोऽस्त्यस्य इनि ११ शिवे। "कालयोगी महानाद सर्व्वकामचतुष्पथ" भा०आनु० १७अ०। शिवसहस्रनामोक्तौ। २ कालसम्बद्धे त्रि०।

कालरात्रि स्त्री कालो रात्रिरिव कालस्य प्रलयकालस्य रात्रिरिव अप्रकाशकत्वात्। १ प्रलयरात्रौ २प्रलयकाले तत्र सर्व्वचेष्टाराहित्यात् तथात्वम्। "यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्। यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं प्रलीयते" इति मनुना प्रलयकाले सर्व्वचेष्टाराहित्योक्तेस्तत्कालस्य रात्रिरूपत्वम्। ३दुर्गामूर्त्तिभेदे सा च "कालरात्रिमथोवक्ष्ये सपत्नगणसूदनीम्" इत्युपक्रम्य मन्त्रमहोदधौ१९तरङ्गे उक्ता, तत्रैव तस्या मन्त्रपूजादिकं दृश्यम्। "शक्तिभि सहिता दुर्गा कार्य्यो रक्षति सर्व्वतः। सा प्रयत्नेन सम्पूज्या कालरात्रिमुखा नरैः" काशीख० "कालरात्रिर्महारात्रिर्मोहरात्रिश्च दारुणा" देवीमा० व्याख्यायामस्य गुप्तवती यथा "कालरात्रिः सर्व्वजन्तुमरणोपलक्षिता कल्परात्रिः। महारात्रिः ब्रह्मलयोपलक्षिता महाप्रलयरात्रिः, मोहरात्रिः मोहावर्त्तगर्त्तपातिनी महामायात्मत्रा संसृतिकर्त्री, यद्वा दैनन्दिनप्रलयब्रह्मप्रलयमोक्षरूपमहाप्रलयरूपरात्रय इति पदत्रयस्यार्थः। ४तत्प्रतिपादकमन्त्रभेदे च अभेदोपचारात् स च मन्त्र ऋग्वेदमध्ये रात्रिसूक्तत्वेन प्रसिद्धः। धामभेदे च "रात्रिं प्रपद्ये" इत्यादिः।

५ भीमरथ्याम् (सप्तसप्ततिवयस्के) ह्वारा०। सर्वप्राणिमायिकायां ६ यमभगिन्यां भावप्र०। ७ दीपान्वितामावस्यायाम् "दीपावली तु या प्रोक्ता कालरात्रिश्च सा मता" इत्यागमोक्तेः।

कालरुद्र पु० कालरूपो रुद्र। कालरूपप्रलयाग्निरूपे रुद्रभेदे "या पुरः कालरुद्रस्य नामाक्षीणशक्तिभृता। विचित्रसर्व्वविन्यासा कुमारी मेरुपृष्ठगा। तामेव कालरुद्रस्य गतरूपेण संस्थिताः। या परा शिवरूपेण परमा पददायिका। तस्या यद् रूपं तेजो महाटीर्ग्गं प्रयद्भरम्। स विद्धि कालरुद्रेति सौम्यरूप सदाशिवम्। कालाग्निव्यसन (व्या०सः) तत्र योजनानां

प्रमाणतः। यस्य गोचपरततस्य पादं पादेन भावते। सिंहरूपा महाघोरा महानक्रमहामया। कालाग्नि रुद्ररूपो योगरूपसमावृतः। अनन्तपद्मरूपस्य भावस्य कारणेश्वर। दारुणाग्निरुद्रस्य महता ध्ययात्मक" देवीपु०। कालाग्निरुद्रोऽप्यत्र

कालल त्रि० कालः कालकं चिह्नभेदं अस्त्यस्य सिध्मा० लच्। कालकचिह्नयुक्ते त्रिका०।

काललवण न० नि० कर्म०। बिड्लवणे रत्नमा०। "रोचन तीक्ष्णमुष्णञ्च बिड वातानुलोमनम्" सुश्रुते तद्गुणा उक्ताः। "बिडं भाकञ्च कतक तथा द्राविड माधुरम्। बिडं सक्षारमुष्णञ्च कफवातानुलोमनम्"। ऊर्द्ध कफमधो वात सञ्चारयतीत्यर्थः। "दीपन लघु तीक्ष्णोष्णं रुच्यं रुच्यं व्यवायि च। विबन्धानाहविष्टम्भहृद्रुग्गौरवशूलहृत्" भावप्र० तत्पर्य्यायगुणा

काललोचन पु० १ दानवभेदे। "प्रलम्बो नरको वासी स्वर्म काललोचनः" हरिवं० २४०अ० दानवोक्तौ। कर्म०। २ कृष्णे लोचने न० ष० त०। ३ तद्युक्ते त्रि०

काललोह न० नि० कर्म०। कृष्णायसे रत्नमा० लोहस्रोतःप्रविशद्वारणगुणा भावप्र० उक्ता यथा "पुरा लोमिनदैत्यानां निहतानां सुरैर्युधि। उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च। लोहोऽस्त्री शस्त्रक तीक्ष्ण पिण्ड कालायसायसी। गुरुता दृढतोत्क्लेद कश्मल दाहकारिता। पूतिदोषः सुदुर्गन्धो दोषा सप्तायसस्य वै। लोह सिद्धं सर तीत मधुर तुवर गुरु। रूक्ष वयस्य चक्षुष्य लेखन वातल जयेत्। कफ पित्त गर शूलं शोथार्शःप्लीहपाण्डुता। मेदोमेहौ क्रमीन् कुष्ठ, तत्किट्टं तद्देव हि। पाण्डुलशुधामयमृत्युदं भवेत् हृद्रोगशूलौ कुरुतेऽश्मरीञ्च। नानारुजामाञ्च तथा प्रकोप करोति हृल्लासमयुद्धलोहम्। जीवहारि मदकारि चायसं देहशुद्धिमदसस्कृतं भृशम्। पाटवं न तनुते शरीरके दारुणां हृदि रुजाञ्च यच्छति। कूष्माण्ड तिलतैलञ्च माषान्न राजिकां तथा। मद्यमम्लरसञ्चापि त्यजेल्लोहस्य सेवक"।

कालवृन्त पु० काल कृष्ण वृन्तमस्य। कुलत्थवृक्षे रत्नमा०गौरा० ङीष्। कालवृन्ती पाटलावृक्षे स्त्री राजनि०।

कालवेला स्त्री कालस्य शने वेला कालभेदः। रव्यादिवारेषु दिवानिशोरर्द्धयामभेदे सच अर्द्धयामप्रदे३७६पृ० उक्तः तत्फलमाह वसिष्ठः "निधन मध्यरात्रे स

[illegible]

[illegible]

न्यायवर्त्तिराजानिमिष्ट एव मनुना “यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः । स पर्य्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम्। तामिस्रमन्धतामिस्रम्” इत्युपक्रम्य “नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव च” इत्यादिना एकविंशतिनरकहेतुत्वोक्तेः । कालस्य मृत्योः सूत्रमिव । २मृत्युहेतुसूत्रे “बड़िशोऽयं मया बद्धः कालसूत्रेण साम्प्रतः” भा॰ व॰ ११४९०श्लो॰ ।

कालस्कन्ध पु॰ कालः कृष्णः स्कन्धोऽस्य । १तमालवृक्षे २तिन्दुकवृक्षे (तेँ द) ३जीवकवृक्षे (जियोल) मेदि॰। ४उदुम्बरे ५ उदुम्बरे च राजनि॰ । ६त॰। ६कालावयवभेदे

कालहर पु॰ कालं मृत्युं हरति हृ–टच् । १शिवे २काम-रूपान्तर्गते तल्लिङ्गभेदे च । “तस्मात् पूर्व्वे भद्रकामः पर्व्वतस्तु त्रिकोणकः । यत्र कालहरोनाम शिवलिङ्गं व्यवस्थितम्” कालि॰पु॰७८अ॰।३उमयहरे त्रि॰स्त्रियां ङीप्

कालहानि स्त्री ६ त॰ । विलम्बे शब्दचि॰

कालहीन पु॰कालेन कृष्णवर्णेन हीनः । लोध्रे शब्दचि॰ ।

कालहोरा स्त्री कालो कालभेदे होरा । १अहोरात्रोदित-द्वादशलग्नार्द्धरूपहोरायां २समयभेदे च तत्तद्दीप्तिग्रहा-श्रयसम् मुहूर्त्तचि॰ यथा

“वारादेर्घटिका द्विघ्ना स्वाद्यषड्भिर्विवर्ज्जिता । शेषा-स्तष्टा नगैः कालहोरेशा दिनपात्क्रमात्” मु॰ चि॰ ।

“वारादेरिति वारप्रवृत्तिप्रकारेण यस्मिन् क्षणे वार-प्रवृत्तिर्जाता तत इष्टघटिकाद्विगुणा कार्य्यास्ता द्विस्थाने स्थाप्याः तत्र पञ्चभिर्भक्ते यल्लब्धं तत्स्वाद्यं यच्छेषं तत् द्विगुणघटीमध्ये वर्जितं कार्य्यम्। एवं विधा वच्च सैका एकयुक्ता कार्य्यास्ततो नगैः सप्तभिस्तष्टा भक्ता अवशिष्टा कालहोराः स्युस्ता दिनपाद्वारात् क्रमाद्गणनीया । यथा रविवारे इष्टघटिकाः षट् ६ द्विगुणा १२ पृथगधःपञ्चभिर्भक्ते लब्धं २ वर्जिता १० नगैस्तष्टा शेषं ३ सैका ४ रविवार-क्रमगणनया चतुर्थी बुधस्य होरा यथाह वशिष्ठः “वारप्रवृत्तेर्गदितादिनेशात्कालाख्यहोरापतयः क्रमेण । सार्द्धेन नाडीद्वितयेन षष्ठः षष्ठः पुनःपुन स्यात्” तथा ह्यतेऽहोरात्रे चतुर्विंशतिः कालहोरा भवन्ति अस्मात्तु पास यदि घटिकानां षष्ट्या ६० चतुर्विंशति-र्होरा २४ लभ्यन्ते तदा एकया किमिति त्रैराशिकेन गुणे विशेषाभावाद्ध्रुवं भाति छेदे षष्टिर्जातः उभयोर्द्वादशा-पवर्त्ते इष्टघटिकाद्विगुणा पञ्चभक्ता कालहोरा स्यु-रिति । तथा चोक्तं रत्नमालायाम् “वारप्रवृत्तेर्घटिका-

द्विनिघ्नाः कालाख्यहोरापतयः शराप्ताः । दिनाधिपाच्चा-रविशुक्रसौम्यशशाङ्कसौरेज्यकुजाः क्रमेण” अत्र चन्द्र जतोक्तौ वासना सार्द्धघटीद्वयेनैका होरा द्विगुणिता सार्द्ध-द्वियश्च पञ्च भवन्ति। अतएवोक्तं “वारादेर्घटिका द्विघ्ना” इति एकयोगे षट् जाता एव रविवारक्रमेण गणन-या द्वितीया शुक्रस्य कालहोरा प्रवृत्ता अतउक्तं सैका इति । भवन्मतेऽपि सूर्य्यात् षष्ठ शुक्रस्तस्यैव होरा इयञ्च शुक्रहोरा पञ्चघटीपर्यन्तं स्वपते इष्टघटिका ४द्विगुणा ८अत्र पञ्चभ्य आधिक्यमनुचितमिति द्वितीयस्थाने स्थापयित्वा पञ्चभक्तावशिष्टत्रयेणोनाः पञ्च जाता अत उक्तं स्वाद्यषड्भिर्विवर्ज्जिता इति । एकयोगे षट् एव पति पुन सैव होरा एवमिष्टघटीभिः कालहोराऽऽ-नयनं सुगमम् । वाराणां सप्तत्वात्तदाधिक्यमनु-चितमिति नगैस्तष्टा इत्युक्तम् । क्रमगणनायाश्चेयं युक्तिः द्वयोर्होरास्वामिनोरन्तरं पञ्च सम्भवति । एकयोग-स्तु वर्त्तमानकालहोराज्ञानार्थमतो रविक्रमगणनया भवद्भिर्विचिता सैव होरा भवति । विवाहवृन्दावने तु कालहोरा उदयमारभ्योक्ता यथा “तत्कालार्कन्यूनलग्नांशपिण्डोभक्ता पञ्चघ्नैर्गुणिभिर्भुक्तहोरा । भा-स्वच्छुक्रशेन्दुसौरेज्यभौमा वक्ष्यार्येन्वारतास्ते तदीया” अनयोर्विषयविभागो वशिष्ठसंहितायाम् “वारप्रवृत्तेर्विधान क्षणवारार्थमेव हि । अखिलेष्वन्यकार्येषु दिनादिरुदयाद्भ-वेत्”। क्षणवार कालहोरारूप तदर्थं वारप्रवृत्तिः, अन्यकार्येषु दिक्शूलादिषु तिथिवारप्रयुक्तेषु नक्षत्रवारप्र-युक्तेषु चायोगेषु सुयोगेषु च सूर्योदयादेव वारा ग्राह्या पी॰धा॰ । “वारे प्रोक्तं कालहोरासु तस्य धिष्ण्येऽत्र प्रोक्तं स्वामितिथ्य ग्रहेऽस्य” मु॰ ।

“अथ कालहोराप्रयोजनमन्यच्च शालिन्याह । वारे प्रोक्तमिति । यत्कर्म यस्मिन् वारे प्रोक्तं तद्दिनस्य सदोपत्वेऽत्यावश्यकत्वे तस्य कालहोरायां कर्त्तव्य यदाह नारदः “यस्य खेटस्य यत्कर्म वारे प्रोक्तं विधीयते। तत्कृतं क्षणवारेऽपि तस्य तत्कर्म सर्वदा”। अत्र केचित् यस्य वारे यत्कर्म प्रोक्तं तस्य बलिनो नवांशे सूर्यश्चन्द्रो वा चेत्ति-ष्ठेत् तदा तत्कर्म कार्यमित्याहुः उक्तञ्च “यस्य ग्रहदिने कर्म यत्किञ्चिदभिधीयते। तस्यांशसंस्थिते सूर्ये चन्द्रे वा तद्विधी-यते” इति । केचित् प्रत्येकं होराफलान्यूचानि “भानुहो-रा मृतिं कुर्याच्चन्द्रहोरा स्थिरासनम्। कारागन्ध भौम-होरा बुधहोरा च पुत्रदा । यक्षाचहारदा जीवहोरा

[illegible]। इति [illegible] वास [illegible]" । [illegible] राजन्यपि [illegible] राजौ [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] ।

वासयष्टि स्त्री॰ [illegible] । [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible]) [illegible] । [illegible]" ।

वासयोग पु॰ [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible]" ।

वासवे(वै)य न॰ [illegible] [illegible] ।

वासवेश्म पु॰ [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] ।। [illegible] [illegible] ।। [illegible] [illegible] ।। [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]" ।

वासवदत्ता स्त्री॰ [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

वासकसज्जा स्त्री॰ [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]" [illegible] ।

वासवर्त्म न॰ [illegible] । [illegible] ।

वासवार पु॰ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

वासवागार न॰ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]" [illegible] ।

वासभवन न॰ [illegible] । [illegible] "[illegible]" "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible]" [illegible]

रन्यायवर्त्तिराजगतिपत्तेः एव मनुना “यो राज्ञः प्रति-गृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः । स पर्य्यायेण यातीमान् नरकानेकविंशतिम्। तामिस्रमन्धतामिस्रम्” इत्युपक्रम्य “नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव च” इत्यादिना एक-विंशतिनरकहेतुत्वोक्तेः । कालस्य मृत्योः सूत्रमिव । २मृत्युहेतुसूत्रे “वडिशोऽय त्वया चक्रं कालसूत्रेण संमितः” भा० व०११४८०श्लो० ।

कालस्कन्ध पु० काल इव कृष्णः स्कन्धोऽस्य । १तमालवृक्षे २तिन्दुकवृक्षे (तें द) ३जीवकवृक्षे (जियोल) मेदि०। ४कु-ष्णखदिरे ५ उदुम्बरे च राजनि० । ६त०। ६कालावयवभेदे

कालहर पु० काल मृत्युं हरति हृ—टच् । १शिवे २काल-रूपान्तर्गते तल्लिङ्गभेदे च । “तस्मात् पूर्व्वं भद्रकाल' पर्य्यन्तस्तु त्रिकोणकः । यत्र कालहरोनाम शिवलिङ्गं व्यवस्थितम्” कालि०पु०७८अ०।३उभयहरे त्रि०स्त्रियां ङीप्

कालह्वानि स्त्री ६ त० । वितण्डे शब्दचि०

कालहीन पु०कालेन कृष्णवर्णेन हीनः । क्षौमे शब्दचि० ।

कालहोरा स्त्री कर्म० कालभेदे होरा । १अहोरात्रोदित-द्वादशलग्नार्द्धरूपहोरायां २समयभेदे च तत्तदोषितदुरा-मयनम् मुहूर्त्तचि० यथा

“वारादेर्घटिका द्विघ्ना स्वाद्यरुद्रैर्विवर्जिता । शेषा-स्त्रष्टा नगैः कालहोरेशा दिनपात्क्रमात्” मु० चि० ।

“वारादेरिति वारप्रवृत्तिप्रकारेण यस्मिन् क्षणे वार-प्रवृत्तिर्जाता तत इष्टघटिकाद्विगुणा कार्य्यास्ता द्विस्थाने स्थाप्याः तत्र पञ्चभिर्भक्ते यल्लब्धं तत्स्वाद्यं यच्छेषं तत् द्विगुणघटीमध्ये वर्जितं कार्य्यम्। एवं विध. यच्च शेषं तदेकयुक्ताः कार्य्यास्ततोनगैः सप्तभिस्तष्टाभक्ता अवशिष्टा कालहोरा स्युस्तादिनपाद्वारात् क्रमाद्गणनीया । यथा रविवारे इष्टघटिका षट् ६ द्विगुणा १२ एवगध्वाग्रशेष २ वर्जिताः १० नगैस्तष्टा शेष ३ सैक ४ रविवार क्रमगणनया चतुर्थी बुधस्तस्य होरा यथाह वशिष्ठः “वारप्रवृत्तेर्गदिनादिनेशात्कालाख्यहोरापतय क्रमेण । सार्द्धेन नाडीद्वितयेन पञ्चः पञ्च पञ्च शुभःशुभ स्यात्” तथा अतेऽहोरात्रे चतुर्विंशतिः कालहोरा भवन्ति अयमाशयः यदि घटिकानां षष्ट्या ६० चतुर्विंशति-होरा २४ लभ्यन्ते तदा एकया किमिति पञ्चैकेन गुणे विशेषाभावाच्चतुर्विंशतिः छेदः पञ्चाप्त; उभयोरपवर्त्या-पवर्त्ते इष्टघटिकाद्विगुणाः पञ्चभक्ता कालहोरा स्यु-रिति । तथाचोक्तं रत्नमालायाम् “वारप्रवृत्तेर्घटिका-द्वितिघ्ना' कालाख्यहोरापतयः शराप्ता' । दिनाधिपाद्या-रविशुक्रसौम्यशशाङ्कसौरेज्यकुजा क्रमेण” अत्र यस्य शतोक्तौ वारात् सार्द्धघटीद्वयेनैका होरा द्विगुणिता सार्द्ध-द्वियस्य पञ्च भवन्ति। अतएवोक्तं “वारादेर्घटिका द्विघ्ना” इति एकयोगे षट् जाता एव रविवारक्रमेण गणन-या द्वितीया शुक्रस्य कालहोरा प्रवृत्ता अतउक्तं सैका इति । भवन्मतेऽपि सूर्य्यात् षष्ठ शुक्रस्यैव होरा इयञ्च शुक्रहोरा पञ्चघटीपर्य्यन्तं लभते इष्टघटिका ४द्विगुणा स्यात् पञ्चभ्य आधिक्यमनुचितमिति द्वितीयस्थाने स्थापयित्वा पञ्चभक्तावशिष्टत्रयेणोना पञ्च जाता अत उक्तं स्वाद्यरुद्रैर्विवर्ज्जिता इति । एकयोगे षट् एवं सति पुनः सैव होरा एवमिष्टघटीभिः कालहोराऽऽ-नयनं सुगमम् । वाराणां सप्तसंख्यात्वात्तदाधिक्यमनु-चितमिति नगैस्तष्टा इत्युक्तम् । क्रमगणनायामिय युक्तिः द्वयोर्होरास्वामिनोरन्तरं पञ्च सम्भवति । एकयोग-स्तु वर्त्तमानकालहोराभागार्थमतो रविक्रमगणनया गणविवक्षिता सैव होरा भवति । विवाहवृन्दावने तु कालहोरा उदयमारभ्योक्ता यथा “तत्काला-र्कस्य गतलग्नांशपिण्डोभक्ताः पञ्चचौभिर्भुक्तहोरा । भा-स्वच्छुक्रशशीन्दुसौरेज्यभौमा संख्यायैरन्यारतास्ते तदीशा' अनयोर्विषयविभागो वशिष्ठसंहितायाम् “वारप्रवृत्तेर्विभाग क्षणवारार्थमेव हि । अस्मिन्नेवान्यकार्येषु दिनादिरुदयाद्भ-वेत्”। क्षणवार कालहोराख्य तदर्थं वारप्रवृत्ति, अन्यकार्य्येषु दिक्शूलादिषु तिथिवारप्रयुक्तेषु नक्षत्रवारप्र-युक्तेषु चायोगेषु सुयोगेषु च सूर्योदयादेव वारा ग्राह्या पी०धा० । “वारे प्रोक्तं कालहोरासु तस्य धिष्ण्येत्र प्रोक्तं स्वामिनिश्च्य भक्तेऽस्य” मु० ।

“अथ कालहोराप्रयोजनमन्यच्च शालिन्याह । वारे प्रोक्तमिति । यत्कर्म यस्मिन् वारे प्रोक्तं तद्दिनस्य प्रदोषात्पत्यावश्यकत्वे तस्य कालहोरायां कर्त्तव्य यदाह नारदः “यस्य खेटस्य यत्कर्म वारे प्रोक्तं विधीयते । तत्तस्य क्षणवारेऽपि सर्वं तत्कर्म सर्वदा”। अत्र केचित् यस्य वारे यत्कर्म प्रोक्तं तस्य मलिनो नक्षत्राणां सूर्यश्चन्द्रो वा चेत्ति-ष्ठेत् तदा तत्कर्म कार्यमित्याहुः उक्तञ्च “यस्य यद्दिने कर्म यत्किञ्चिदभिधीयते। तद्भांशसंस्थिते सूर्ये चन्द्रे वा तद्विधी-यते” इति । केचित् प्रत्येक होराफलान्युक्तानि ‘भानुहो-रा भूर्ति कुर्याच्चन्द्रहोरा स्थिरासनम्। कारावस्थ भौम-होरा बुधहोरा च पुत्रदा । पश्चाच्छुक्रदा जीवहोरा

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] स्त्री॰ [illegible] । "[illegible]" [illegible] । (बा[illegible]) [illegible] । [illegible] (द्वि[illegible]) [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [[illegible]

[illegible] पु॰ [illegible] । [illegible]

[illegible] स्त्री॰ [illegible] । [illegible] ।

[illegible] न॰ [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] पु॰ [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] पु॰ [illegible] । [illegible] ।

[illegible] न॰ [illegible] । [illegible] ।

[illegible] न॰ [illegible] । "[illegible]" ।

[illegible] न॰ [illegible] । [illegible] (बाधक) [illegible] ।

[illegible] स्त्री॰ [illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि॰ [illegible] । [illegible] (पदितु) [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] पु॰ [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] त्रि॰ [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

कालात्मन् पु॰ कालश्चात्मा च । कालरूपे परमेश्वरे । "कालात्मा कालहृदिम्" ॥ह॰ शि॰॥ वा कप् । कालात्मकोऽप्यत्र । कालेन सह तत्र आत्मा स्वरूप यस्य वा कप् । २ कालसत्ताभाजके स्थावरजङ्गमादौ त्रि॰ "सात्त्विका राजसाश्चैव तामसा ये च केचन । भावा कालात्मका सर्वे प्रवर्त्तन्ते हि जन्तुषु । जङ्गमाः स्थावराश्चैव दिवि वा यदि वा भुवि । सर्वे कालात्मका सर्वे । कालात्मकमिदं जगत् । प्रवृत्तयश्च लोकेऽस्मिन्स्तथैव च निवृत्तयः । तासां विस्तरतायाश्च सर्वं कालात्मक स्मृतम् । मा॰शान्ति॰ ।अ॰

कालात्ययापदिष्ट पु॰ कालात्ययेनापदिष्टः १ त॰ गौतमोक्ते हेत्वाभासभेदरूपे हेतुदोषे तल्लक्षणादिक गौ॰ सू॰ भाष्यादौ दर्शितम् यथा

"कालात्ययापदिष्टः कालातीत" सू॰

"कालात्ययेन प्रयुक्तो यस्यार्थैकदेशोऽपदिश्यमानः स कालात्ययापदिष्टः कालातीत इत्युच्यते । निदर्शनम् । नित्य शब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वात् रूपवत्, प्रागूर्द्ध्वं च व्यक्तेरवस्थित रूपं प्रदीपघटसंयोगेन व्यज्यते तथा च शब्दोऽप्यवस्थितो भेरीदण्डसंयोगेन व्यज्यते दारुपरशुसंयोगेन वा । तस्मात् संयोगव्यङ्ग्यत्वात् नित्य शब्द इत्ययमहेतुः कालात्ययापदेशात् व्यञ्जकस्य संयोगस्य काले न व्यङ्ग्यस्य रूपस्य व्यक्तिरत्येति सति प्रदीपघटसंयोगे रूपस्य ग्रहणं भवति न निवृत्ते संयोगे रूपं गृह्यते, निवृत्ते दारुपरशुसंयोगे दूरस्थेन शब्दः श्रूयते । विभागकाले सेयं शब्दव्यक्तिः संयोगकालमत्येतीति न संयोगनिमित्ता भवति । कस्मात् ? कारणाभावाद्धि कार्याभाव इति । एवमुदाहरणसाधर्म्यस्याभावादसाधनमयं हेतुर्हेत्वाभास इति" । भा॰ । उक्तसूत्र वृत्तौ त्वेवं व्याख्यातं यथा ।

"क्रममाप्तमतीतकाल लक्षयति । धर्मीतकालस्य समानार्थकत्वात् कालातीतशब्देनोक्तकालस्य साधनकालस्यात्ययेऽभावेऽपदिष्टः प्रयुक्तो हेतुः एतेन साध्याभावप्रमाविषयार्थ इति सूचितं साध्याभावनिर्णये साधनाप्रवृत्तेरयमेव बाधितसाध्यक इति गीयते । तथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ । न च बाधे व्याप्यत्वासिद्धेः व्यभिचारस्वरूपासिद्ध्यन्यतरस्यैव दोषत्वमुचितमिति वाच्यं तदप्रतिसन्धानेन बाधस्य दोषत्वावगाहकत्वात् उपाधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात् । उत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटो गन्धवान्, पिष्टरावच्छिन्नः पदेसोपक्लृप्तानित्यादावसङ्करात् साध्याभावव्याप्यघटाभावरूपे त्वकत्वादिकं स्वरूपेणेव साध्याभाववत्पक्षदृत्तिविशेषदिजनान्वितवाक्यान्तरनिरूपणकाल व्यभिचारादेव बाधं प्रत्ययोगिनो अनेकस्मात्कर्तृकाल भावते तत्र तदभावोऽप्यनुद्धिद्दोदाहरणमिति वदन्ति" ।

नविनास्तु बाधस्येमाथं व्याकृत्य तल्लक्षणादिक तत्रोक्तं यथा

"बाधो न साध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षहेत्वभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वा पक्षे साध्याभावप्रमामात्रम् प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलवत्ज्ञानेन बाधाभावादिति वक्ष्यते अतएव साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमपि न, अविशिष्टदोषत्वाभावाच्चेति च । किन्तु साध्याभाववत्प्रमाविषयपक्षकत्वं, पक्षीयसाध्याभाववत्त्वग्राहकत्वं, पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रतियोगिसाध्यकत्व वेति विवक्षितविशेषेण साध्याभावप्रमैव दोषः सा च प्रमात्वेन ज्ञाता न सद्रूपतो हेत्वाभासत्वात् प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाभावेनादोषत्वात् भ्रमसाधारणामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धाच्च" ।

"कालात्ययापदिष्ट हेत्वाभासाश्च पञ्चधा" भाषा॰।

कालादर्श पु॰ काल कालस्वरूपकर्माङ्गत्वादि आदर्शयतेऽत्र आ+दृश–णिच्–आधारे अच् । स्मृतिनिबन्धभेदे

कालाध्यक्ष पु॰ कालानां वत्सरकालानामध्यक्ष नायकतया प्रवर्त्तनात् । १ सूर्य्ये "कालाध्यक्ष प्रजाध्यक्षो विश्वकर्मा तमोनुद" भा॰व॰ ३० । सूर्य्यशताधिकशतनामकथने । सर्व्वकालप्रवर्त्तके २ परमेश्वरे च ।

कालानल पु॰ कालःसर्व्वसंहारक अनल । १ प्रलयाग्नौ "दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि" गीता । २ नृपभेदे "सभानरस्याप्युप परमे पुत्रस्त्रयैव च । सभानरस्य पुत्रस्तु विद्वान् कालानलो नृपः । कालानलस्य धर्म्मज्ञः सृञ्जयोनाम विश्रुत । सृञ्जयस्य भवत् पुत्रो वीरोराजा पुरञ्जय" । हरिवं॰ ३१ अ॰

कालानलचक्र न॰ कालानल इव हिंसकं चक्रम् । नरपतिजयचर्य्योक्ते ऽनिष्टादिज्ञापके चक्रभेदे तद्भेदादिकञ्च चक्रशब्दे वक्ष्यते ।

कालानुनादिन् न॰ कलरव काल त, काले वर्षाकाले वा अनुनदति अनु+नद–णिनि । १ भ्रमरे २ चटके ३ कपिञ्जले ४चातके पक्षिणि च मेदि॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्

कालानुसारिवा स्त्री कालेन वर्णेन अनुसृता सारिवा कृष्णसारिवा । २तगरमूले ३शीतलीजटायाञ्च (शितलीलोध) रत्नमा॰ तयोः कालवर्णतया सारिवानुल्यत्वात्तथात्वम् ।

[illegible] । [illegible] [illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] स्त्री० [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] (...) [illegible] । [illegible] । [illegible] (...) [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [[illegible]

[illegible] पु० [illegible] । [illegible]

[illegible] स्त्री० [illegible] । [illegible] ।

[illegible] न० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]" । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] पु० [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] पु० [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] न० [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] न० [illegible] । [illegible] "[illegible]" ।

[illegible] न० [illegible] । [illegible] (...) "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] स्त्री० [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] (...) [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] पु० [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] न० [illegible] + [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

‘नो सन्ध्यागर्जिते प्राज्ञस्तैलमयां बुधा । न च वृ-ष्टावकाले वृष्टावाऽऽसप्तवासरान्” । आसप्तवासरा-मित्यत्र उपस्थितत्वाद्वृष्टिकालमादाय सप्ताहगणना आसप्तवासरानिति अधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थम् । एतेन चि-न्तसुपादभिया अधिकसंख्या निरस्ता । अत्र वृष्ट्यन-न्तरमेव सप्ताहत्यागः एतद्वचनन्तु तृतीयादिदिवसीया-कालवृष्ट्यभिप्रायेण । “प्रतोदिनेनैकदिन त्याज्यं द्वितीयेन दिनत्रयम् । तृतीयेन च सप्ताह त्यजेदकाल-वर्षणे’ न्यायरत्नपरिगृहीतवाक्येऽपि दिनेन दिनवृत्ति-वर्षणेन एव द्वितीयेनेत्यादौ ज्ञेयम् । अतएव न्यायरत्ने-ऽपि वृष्ट्या त्यजत्यत्र गत वृष्टियुक्तदिनोत्तरत्वमिति । एका-दिदिनवृत्तित्वविशेषणं दिनात्ययव्यवच्छेदापनार्थमिति । श्रीपतिव्यवहारनिर्णये ‘आकालिकीं वृष्टिमवेक्ष्य गन्ता सद्यं न गच्छेच्छुभमात्मनीच्छन् । चौरं व्रतञ्चापि शुभा-भिलाषी कदापि नैव मनसापि कुर्य्यात्” । अत्र नो-सन्ध्या गर्जित इति आकालिकीं वृष्टिमवेक्ष्य इत्यादि च-वचनात् । “व्रतेऽह्नि पूर्वसन्ध्यायां वारिदो यदि गर्जति । व्रतान्त तु नैव स्यादिति धर्म्मो व्यवस्थित ” इति वचने पूर्वपदमपि कारणतामात्रकत्वेन परसन्ध्याव्यावर्त्तकम् । अन्यथा सङ्क्रान्तिग्रहणादिनिमित्तत्वेन परसन्ध्याया गर्जि-तेऽपि व्रतवैगुण्य स्यात् । एतेन पूर्वदिने सायं सन्ध्याग-र्जनेऽपि परदिने व्रतनिषेध इति मैथिलमत चिन्त्यमिति । सप्तम्यर्थानुपपत्ते गीतायां “मयैवैते निहता पूर्वमेव नि-मित्तमात्र भव सव्यसाचिन् ।” इतिवत् स्वरूपाभिप्रायपरं वा पूर्वपदम् । कामरूपीयनिबन्धेऽप्येवम् । योगीश्वर “चतुर्म्मासे निवृत्ते तु चक्रपाणौ समुत्थिते । अकालवृष्टिं जानीयात् यावच्च स्वप्यते हरिः” । अत्र यावद्विष्णुम-होत्सव इति जीमूतवाहनः पठति महोत्सवः फाल्गुनी पूर्णिमा इति व्याख्यातिं च । कृत्यचिन्तामणिभोजरा-जव्यवहारसमुच्चयश्रीधरसमुच्चयेषु “पौषादि चतुरो मासान् ज्ञेया वृष्टिरकालजा । व्रतयज्ञादिकं तत्र वर्ज-येत् सप्त वासरान् । मार्गमासात् प्रभृति तमयोर्व्यास-वाल्मीकिगर्गाश्चैत्र यावत् प्रवर्षणविधौ नेति काल वदन्ति । माण्डीजस्तु: हरगुरुसमिवेक्षि वृष्टेरकालौ माघचैत्रौ न शुभफलदौ पौषमाघौ न शेषा । मार्गादि-त्रयचैत्रौ पञ्चमी मानिषिद्धौ । व्यासवाल्मीकिगर्गा इत्यत्र व्यासवाल्मीकिशिष्या इति जीमूतवाहन पठति । प्रवर्षणे-त्यत्र चन्द्रोमङ्क आर्पत्वात् सोढव्य । एव वचनत्रये व्यव-स्थिते येन सर्वमारभ्य स्यात् तस्यैव चरणमिति न्यायेनाद्यः पक्ष श्रेयान्, तदुत्तरन्तु वचनद्वयवाचकस्य-न्तापहिपयमेवमन्यत्रापि । अतएव राजमार्त्तण्डे “उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुन सम्भावितानि च । सापेक्ष-निरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदै ” । इति वचनस्य मीमांसानीह कोविदैरिति कृत्यचिन्तामणौ पाठ । यद्वा “सदृश तु विभेनैवमुपसंहार इष्यते” इति न्यायेन दोषातिशयार्थं एव सामान्यनिषेधे विशेषनिषेध । तत्रापि विशेषोक्तौ बृहस्पतिना “वृष्टिं करोति दोषं तावत्-कालसम्भवा राधः । यावच्च भवति याने नरपशुचर-णाङ्किता वसुधा” । काश्यप “पक्षैकमन्दिरगतौ यदि जीवभानू शुक्रोऽस्तग हरयकगुरुश्च सिंहे । नारभ्यते व्रतविवाहप्रतिष्ठा चौरादिकर्म गमनागमनञ्च धीरै ” । पक्षैकमन्दिरगताविति विशिष्ट न पृथक् तथा च “एकराशिगतौ स्यातामेकर्क्षविषये यदि । गुर्वादित्यौ तदा त्याज्या यज्ञोद्वाहादिका क्रिया ” । चातुर्मास्यव्रते तु प्रतिपदवनाह महाभारते ‘चातु-र्मास्यव्रतारम्भमस्तगेऽपि गुरौ भृगौ । खण्डेऽपि तिथौ कुर्य्यात् एवमेव समापनम्” ।

गार्ग्य “जीवादित्ये माले शुक्रे कर्त्तुं दयाह्वाभा-कृत्य प्रतिष्ठां जातस्य कुर्य्यात् । माङ्गल्य विवाहादि । यातं पुष्करिण्यादि । राजमार्त्तण्डे हारीत ‘यात्रां चूडां विवाहं श्रुतिविवरविधिं ग्रामसम्प्रवेशं प्रासादोद्यानहर्म्यान् हरभवनारम्भविद्याप्रदानम् । मौञ्जीबन्धं प्रतिष्ठां मणिवरकनकाधारणं कुर्वते ये मृत्युस्तेषाञ्च सिंहे गुरुदिनकरयोरेकराशिस्थयोश्च” । सिंहे गुरुदिनकरयो –सिंहस्थे गुरौ रवौ च एकरा-शिस्थयोर्युगपत्तयोरेव ‘तेषाञ्च सिंह” इत्यत्र “तेषां हरीज्य” इति पाठान्तरम् । हरीज्ये–सिंहे बृहस्पतौ । सोमेश्वराधरनिबन्धे “वापीकूपतडागयागगमनचौर-प्रतिष्ठाव्रतं विद्यामन्दिरकर्णवेधनमहादान वन सेवनम् । तीर्थस्नानविवाहदेवभवनश्यामादिदेवेक्षणं दूरेणैव जिजीविषु परिहरेदस्तं गते भार्गवे” । दीपिकायाम् ‘गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे शुक्रे मलिम्लुचे । वा-म्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत्’ । सर्वकर्मा-णीति वचनान्तरोक्तप्रातिस्विकनिषिद्धकर्मपरं लाघवात् अन्यथा अतिप्रसङ्गापत्ते । बृहद्राजमार्त्तण्डे ‘यात्रावि-वाहव्रतबन्धवेश्मप्रासादचूडाकरण हितैषी । नष्टे भृगौ

[illegible] पु॰ [illegible] ([illegible]) [illegible] २ [illegible]

[illegible] त्रि॰ [illegible] २ [illegible] ।

[illegible] ([illegible]) [illegible] ।

[illegible] ([illegible]) [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

भयकरं भवेत् । कूपारामतड़ागेषु पुरोद्यानगृहेषु च । सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् । कारकोऽजनी नाम सनानं सीयतेऽर्थिरात्" । कृष्णिसर्वस्वे मकरस्थगुरौ सर्वस्वं गर्गसंहपुराणम् "विवाहोनैव कर्त्तव्यं सिंहस्थे गुरौ यदा । मकरस्थे च तत्कार्य्यं कल्याण गङ्गातोमुखे । तथा देवीपुराणम् "मकरस्थो यदा जीवो वर्जयेत् पञ्चमांशकम् । शेषेष्वपि च भागेषु विवाहः शोभनो मत" । एतद्वाक्य व्यवहारापरिस्फुरीतमिति कल्पचिन्तामणिः । एतेनैतदनाचारं न भवति किन्तु मैथिलानामनाचार इति स्वरसोऽप्यवगम्यते । अतएव रत्नावल्यादिषु नीचस्थगुरावेव दोष उक्तः । गुरोर्नीचस्थत्वमपि त्रिंशांशमकरराशौ पञ्चमांश यावदिति ज्योतिस्तत्त्वे ध्येयम् । रत्नावल्याम् 'नीचस्थ सिंहगोवा यदि भवति गुरुः सूर्य्यरश्मौ च लीनः संयुक्तो वा यदि स्यात् दशमनवमगेना धोणरूपोऽथ बालः । बालागेह विवाहोमतममरस्फुटं व्रतचूड़ादि सर्वं यात्री चोद्यानकूपम् न भवति शुभद यद्यदिष्टञ्च लोके" । श्रीपतिरत्नमालाया कल्पचिन्तामणौ च मात्रम् "माघार्विमे मलिनि केन्द्रगतेऽथ यास्मिन् वारेऽस्य चोपनयन कथितं द्विजानाम् । नीचस्थितेऽरिगृहगेऽथ पराजिते वा जीवे भृगौ व्रतविधौ स्मृतिकर्महीनः" । अस्य शाखाधिपत्व । तेन सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनम् "सामवेदाधिपो भौम" इत्युक्तत्वात् । धामरूपीयनिबन्धे स्मृतिसागरे देवीपुराणम् 'मकरस्थो यदा जीवस्तदा सिंहस्थं त्यजेत् । त्यक्त्वा तु षष्टिदिवसं कुर्य्यात् कर्माणि मानव" । रायमुकुटज्योतिःकालकौमुद्याम् यत्तु 'मकरस्थ गुरुं यत्नात् सिंहवत् परिवर्जयेत् । देवारामतड़ागेषु पुरोद्यानगृहेषु च" इत्यादि देवलवचनं तदपि सिंहवत् परिवर्जयेदित्यनेन यथा सिंहस्थस्य गुरोस्त्याज्यता तथा मकरस्थस्यापीति गम्यते । सिंहस्थगुरोर्मघायुक्तभाग्या सत्यामेव त्याज्यता अतो मकरस्थस्यापि गुरोस्तस्यामेव त्याज्यता इत्यवगम्यते । अतएव देवीपुराणम् 'यथा जीवस्थिते सिंहे तथैव मकरस्थिते" इत्यत्र यथातथोपादानम् । तदपि देशविशेष एव दूषणम् तथाहि "गङ्गाया उत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे । सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्" । अतएवान्यदेशाभिप्रायेण भीमपराक्रमे 'वापीकूपतडागादि निषिद्धं सिंहगे गुरौ । मकरस्थे तु तत्-

कार्य्यं न दोष कालजोपज । कार्य्यं मकरगे जीवे विवाहाद्यखिलं बुधैः । न तु सिंहगते जीवे कुर्य्याद्विप्र कथञ्चन" । अत्र पूर्वोक्तनरसिंहपुराणवचने मकरस्थमात्रे विवाह उक्तः । अतएव तत्सारभूत व्यवहारमात्रं विवक्षित श्रीपतिनात्मभुजेऽप्रति मतिमाय-समयागुर्वौ मकरस्थवृहस्पतिदोषमनभिप्राय केवलमुपनयने नीचस्थवृहस्पतिर्निषिद्धः । एतेन द्वैतनिर्णये श्रीपतिसंहितायां व्यवहारोपवृंहितमेव वचन नच व्यवहारविरुद्धमिति । एतेन यत् मकरस्थगुर्वादौ विवाहादिविधायक वचन सदाचारविरहादनादरणीयम् इति वाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम् मकरस्थगुरौ मौञ्जीव्यतिरिक्तकर्म्मनिषेधकश्रीपतिग्रन्थविरहात् । अथ तन्निषेधकस्मृतिवचनानि प्रामाणिकान्तरधृतत्वादुपादेयानीति चेत् तर्हि प्रतिप्रसववचनान्यपि तथा । एवञ्चातिचारे विवाहादिनिषेधकवचनानि श्रीपतिना लिखितानि नतु तदपवादकानीति तेन तान्यप्रामाणिकानीति यदुक्तं तदपि हेयम् प्रकृते पूर्वोक्तयुक्तितौल्यात् भुजबलभीमे 'जीवोऽर्केण युतः करोति मरणं बालाशुक्रौ भागुरि नक्षत्रैकगतौ वदन्ति यवना पादस्थितौ देवलः । माण्डव्यगर्गपराशरादिमुनयो नेच्छन्ति चास्तं गते तस्मादस्तमिते सुरेन्द्रसचिवे नेष्टं विवाहादिकम्' श्रीपतिरत्नमालायाम् 'प्रागुद्गत शिशुरहस्त्रितयम् सितः स्यात् पश्चाद्गतार्हमितपक्षदिनानि वृद्धः । प्राक् पक्षमेव कथितोऽन्त्यवशिष्टगौर्जीवस्तु पक्षमपि वृद्धशिशुर्विवर्ज्यः' । वृद्धशिशुत्वगन्तेति क्वचित्पाठः । सितः शुक्रः । इह—पश्चाद्विषि । राजमार्त्तण्डे 'भवेत् सन्ध्यागत पश्चात् अस्तमेष्यन् दिनत्रयम् । दिनानि पञ्च पूर्वेण, तत्कृते कर्म वर्ज्जयेत् । बाले वृद्धे च सन्ध्यायां चन्द्र पञ्चत्रिवासरान् । जीवे च भार्गवे चैव विवाहादिषु वर्ज्जयेत् । बाले वृद्धे च सन्ध्यायां नष्टे च भृगुनन्दने । दुर्भगा वासती सन्ध्या मृत्युयुक्ता फलं क्रमात् । बाले च दुर्भगा नारी वृद्धे नष्टप्रजा भवेत् । नष्टे च मृत्युमाप्नोति सर्वमेव गुरावपि' । वृद्धे पञ्चदिनत्वकीर्त्तनमप्यापद्विषय ज्योतिःपराशरेण भृगो पादास्तेऽपि दशाहविधानात् । एव गुरावपि । रत्नमालादौ पक्षविधानात् तयोर्मते न सन्ध्याया पृथङ्निर्देशोऽपि वृद्धत्वेनैव तद्ग्रहणात् । दीपिकायाम् "गुर्व्वादित्ये, गुरौ सिंहे, नष्टे शुक्रे मलिम्लुचे । याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्म्माणि वर्जयेत् ।

मौढ्यादिदोषरहितां देवमतिबालसाधु बर्जयेत् । विवाह मुण्डनादीनि कुर्यादस्तमिते सिते । विवाहं शैलावतन्वं समाप्य परिवर्जयेत्" । अत्र बाल्यादौ सत्याः पूर्वपक्षीयावृद्धतमरश्मिसार्वविधानविवरणी च च भविष्योति । "बाले शुक्रे गुरौ मले वृद्धे शुक्रे जीवे वर्जे । मले जीवे जीव सिंहे विवाहादौ वोकादृष्टे । तथा वर्षवृद्धे अपि तरागार्थे समाप्ते । गतौ मृत्युतापादिविवरा मार्गदिवालयेत् । एतद् बाला-वृद्धौ विवाहादौ न कुर्यात् तदिवाव्द सिंहगर्ते-वरे । 'पंडार्क' पद्धते वर्षे बालके अगाद ये । गुरौ सविवरद न कर्तव्यिता प्रयात्नीम् । तिथौ वद्दव्यौव न वौरिचोर्वाद्ययना । तत्र तद्दिवसे बाले विवाहादये मवाति" देवः "बाले वृद्धे भवेतारौ हुरौ वैताव-विधि । कदाचिद्वारो अस्यां दृष्टकोरेवमयनम्" । अत्र इति देव। राजमार्त्तण्ड "सिंहे गुरौ वरिवीता वतिवासानस्यास्य यदि । अथवाधिप विवाहिद परिवर्जयेत् माह" । विवाहादु—सिंहस्थवना पूर्वबालवद्धवयमानुगीतवदादेव । अतिबालकाद मासमयः बाल्यां यदि मया नास्ति सिंहे गुरुरता-रयम्" । अतेव देवाद्धिहरणमनुमारम्पम् "अति-वैवाहबालमासमनुष्ठानि वर्जे । रविवरमो जीवे मार्गोवर्जीविराद्धम्" । बाल्यां ध्यातौ हि न सम्भविष्यतमासाविदिका वर्जयविधेयम् । अतेव विवाहोऽपि चूले अथाच राजमार्त्तण्डे पथा "नरी वरिवो न विवाहकार्यतिथनेविलयनात-गौवा । यदा न कालो सर्वमुद्रा बराट् यदा न बम्बोदयं वहति" । एतद् बाल्यां भवालोवायादेति नाविदेवादि बवाको तिगुरौ यति विवाहादि वृत्तीर्थ-मार्गदिवादावेदि अयाय वाचकः "बमावक वरि-बला यदा सिंहे बर्जयेत् । बबावृद्धे बाला वीया कुमना वनिता बजेत्" । बाल्यावना "बलीबादबदि बारिविवाहादि परमादिवम् । बाबी वर्जयेत न जीवे च बालिबारे । जीर्णीयानुः दलिदायां वर्ज मीराब्बाद यदि । गुरोरतारे यशेस्तृवस्थिते बालि बैर्य वसे । बालिवारे सिंहम बालम् एके स्वबाधतम्बम् । न कुर्यात बमादि गुरोर्वबालिबाहादौ" बर्जो "गुरोर्वबालिबारे च बर्जीदवस्वमवम् । बाजवरीबा-वृत्तावर्णाविदबालिवराम्" । बाल्याव "बरा बाल-

विवाहार्था रात्रिं बम्बाव बालवदिः । दिवापि बा-दिवापि बहुधा बन बमारचेत्" । बलवि पूर्वः पूर्वः बवा बोवाव । रात्रि—रात्रायनम् बाबा बर्षे वाम । बबवा बावरजेवादि पूर्वोदितविभवावादिवादि बरवील बम् । गुरुप्राबल्योक्तौ "बवारिवादि-बबबाः कुबाबा बदवनुशान्ती परिवर्जयेत । बबब बवाः बबबलिबा बा न बर्जनीया बबबा बहमि" । बबबारबबबो बमबिबाबबो न बालेबा "बबब-विवारं यदि पूर्वरात्रि बामादि बबी विवाहिम मान । बाव विवाहे बबबबोदं बर्षे बब बमि बं बबीमाप । बालिबारं बलो बीरि पुषे बविवस्वबोः । बबोदाबादि कुर्वीत बाबो न पुष्पे । बबबा बबबां बाबबाविधि "पूर्वरात्रि बबा बबा बर्षे बबरे बबा । बबबाबा न बिले बरबेर् बबी बबा । बीबे बिब पूषे बैब बबा विवबबबारो" । बलिबाराब देवा बालिबरं बाबकोबवा" । देव बबीदे "बबबुगि-बबेबेव बबबे न बने पूषे । बबिबारेच बर्जबलिवाहादि पूषे बबा" इति बबूबबबिबुबम् । बराबबिबाबबा बालिबारं बबोबीरवाव न बुबी विबिबम् । बा बबा-विवारः बाबु बुबबेनबबरबिबा । बालिबारेव बीरबि-बीबूबोदेवबबिबबा । बबाबी बबबीबुबोबोबबे बर्जबेव" । बम बबं बबबोबुबबाबु बबबबेब न बबि बबाब बोबबब एबि । बबबबबीबादिबिबबेब "पुत्र बबबबावाबु बबाबिबबबे बुब । बबा बब-बिंबा बबा बबं बबुं बबीबे" रौहिबबाबु "विबाहबाबाबबबाबबाबो बबाबिबबाबेब बबा बबाबि । बबा,बबा बाब पूषे बिबबे विवाह बबि-बाबब बबिबं । बिबोब बबबबुबम् । बबा-बबे बब-बिबीब बाब-बबाबबबबबबबु । बबबोबे "बबी-बबाबाबि बबा बिबबी बालबिबाबा बबु बबु न बबाबा । बबोऽबिबाबा बबिबोबबबाबो बीबाबिबाबो बबबब बबा" । बबिबाबबब बबबबबी बैबीबाबबु "बबा बीबे बिबी सिंहे बबेब बबबबिबे । बैबाब-बबाबाबिबबीबबबबबबाबि न । बिबाबादि बबबबब बबबाबि बिबिबिबं बेब । बबा बाबबबीबीबे बबबे बाब बाबबरे । बबिबा बाबिबा बिबोबेबबबबबबी बबा" । बबाबिबबबबबबी बैबीबाबबु "बबीबबेब बब बब बबीबबोब बबबबबेब । बाबबब न बिबेबब बबा-

भयदं भवेत् । कूपारामतड़ागेषु प्रतिष्ठादेवतासु च । सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् । भागी-रथ्या नाम गङ्गायां गोदातोऽपरात्" । गुर्व्वादित्ये मकरस्थगुरौ सर्व्वत्र नरसिंहपुराणम् "विवाहोनैव कर्त्तव्यं सिंहस्थे गुरौ तथा । मकरस्थे च तत्कार्य्यं कन्याया, मकरे गुरौ । तथा देवीपुराणम् "तत्रस्थो [illegible] [illegible] । [illegible] मासेषु [illegible]" । एतदाज्ञा व्यवहारायं निरस्तमेत-[illegible] । [illegible] न भवति विना [illegible] इति रत्नकोषप्रमाणम् । अतएव रत्ना-[illegible] गुरावेव दोष उक्तः । गुरोर्नीच-स्थत्वमपि [illegible] वदन्ति यावद्दिन दोषित्वम् । [illegible] 'नीचस्थे सिंह-गोचरे यदि भवति गुरु [illegible] [illegible] मासं [illegible] । [illegible] [illegible] यावत्पूर्वादि [illegible] पादौ [illegible] न भवति शुभद यद्यदिदग्धनोति" । श्रीपतिरत्नमालायां रत्नपिनाकधौ च तत्र "ना-धार्ज्जिते वसति चेन्द्रगतेऽस्य यस्मिन् भारेऽस्य पौषा-यन कथितं द्विजानाम् । भीपञ्चिमेऽरिष्टनैत्य परा-जिते या जीवे भगौ जनविधौ परिकर्म्मयोग" । एत-न्मासाधिपत्त्व । तेन ग्रामगामौ [illegible] "ग्रामेदाधिपो गौम" इत्युक्तत्वात् । कामरूपीयनिबन्धे स्मृतिसागरे देवीपुराणम् 'मकरस्थो यदा जीवस्तदा सिंहं त्यजेत् । वक्षा तु षष्टिदिवसं कुर्य्यात् कर्म्माणि मानव" । रायमुकुटज्योतिःकालकौमुद्यास् यत्तु 'मकरस्थं गुरु यत्नात् सिंहस्थं परिवर्ज्जयेत् । देवारा-मतड़ागेषु प्रतिष्ठानगृहेषु च" इत्यादि देवनवचनं तदपि सिंहस्थं परिवर्ज्जयेदित्यनेन यथा सिंहस्थस्य गुरोस्त्याज्यता तथा मकरस्थस्यापीति गम्यते । सिंहस्थ गुरोर्मघायुक्तमाघ्या वर्षामेव त्याज्यता अतो मकरस्थ-स्यापि गुरोस्तस्यामेव त्याज्यता इत्यवगम्यते । अतएव देवीपुराणम् 'यथा जीवस्थिते सिंहे तथैव मकर-स्थिते' इत्यत्र यथातथोपादानम् । तदपि देशविशेष एव दूषणम् तथाहि "गङ्गाया उत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे । सिंहस्थ मकरस्थञ्च गुरु यत्नेन वर्जयेत्" । अतएव यद्देशाभिप्रायेण भीमपराक्रमे 'वापीकूप-तड़ागादि निषिद्ध सिंहगे गुरौ । मकरस्थे तु तत्-

कार्य्यं न दोषः कालनेमिकः । कार्य्यं मकरगे जीवे विवाहाद्यखिलं बुधैः । न तु सिंहगते जीवे कुर्य्या-दिष कदाचन" । अत्र पूर्व्वीक्तमकरभिन्नवाक्यवचने मकरस्थमात्रे विवाह उक्तः । अतएव तदुक्तान्मृत व्यवहारार्थं लिखितं श्रीपतिना कुत्रेति प्रतिपाद्य-ममकारगुरौ मकरस्थगुरुस्थिति दोषमभिधाय शेषमकरप-स्थले श्रीधरकृतकर्म्माभिधानम् । एतेन दैवनिर्णये श्रीपतिलिखिताया व्यवहारोपयुक्तस्यैव वचन अ-व्यवहारविरुद्धमिति । एतेन यत् मकरस्थगुरौ विवाहा-दिविधायक वचनं तदापातविरहादमादरणीयम् इति वाचस्पतिमिश्रोक्त हेयम् मकरस्थगुरौ शार-दाप्यतिरिक्ततया निषेधस्योपपत्तिविरहात् । अत तथैवोक्तमविवचनानि गतानि [illegible] [illegible] नीति चेत् तर्हि प्रतिप्रसववचनान्तरपि तथा । रत्नमाला-धारे विवाहादिनिषेधकवचनानि श्रीपतिना लिखितानि यत् तत्तत्पादकानीति तेन तान्यप्रामाणिकानीति यदुक्तं तदपि हेयम् मतान्ते पूर्व्वोक्तयुक्तेः कौमुद्याम् भूप्रमर्मणि 'जीवोऽस्तंग शुभ करोति मरणं बाला-शुक्रोभागुरि' यथास्थितो वदन्ति यवना पादस्थितो देशम् । मायोगर्गपराशरादिमुनयो नेच्छन्ति बाला गते तथाऽदर्शिते शुरेच्छावशे नेष्ट विवाहादिकम्' श्रीपति-रत्नमालायाम् 'प्रागुक्त सितगुरुकृतितमयम् सित स्यात् पश्चाद्गतार्शितपक्षदिनानि वृद्ध । प्राक् पक्षमेव कथितो-ऽस्तिमितोर्ज्जीवस्य पक्षमपि वृद्धमितुर्दिवसंत्र' । वृद्धशिशुत्वगमनोऽतिकालपरत्वात् । सित शुक्र । इष-पञ्चा-हानि । राजमार्त्तण्डे 'भवेत् सन्ध्यागत पश्चात् प्राक्सम्पन्न दिनत्रयम् । दिनानि पञ्च पूर्व्वेण, तत्कृते कर्म वर्ज्जयेत् । बाले वृद्धे च सन्ध्यांशे चत मध्यतिमाचरात् । जीवे च भार्गवे चैव विवाहादिषु वर्ज्जयेत् । बाले वृद्धे च सन्ध्यायां नष्टे च भृगुनन्दने । दुर्भगा चाथवा वन्ध्या मृत्युयुक्ता फल क्रमात् । बाले च दुर्भगा नारी वृद्धे नष्टप्रजा भवेत् । नष्टे च मृत्युमाप्नोति सर्व्वमेव गुरावपि' । वृद्धे मत्स्यदिनत्यजीसंनमध्यापत्तिपय ज्योति-पराशरेण भगो पादात्तोऽपि दशाहविधानात् । एव गुरावपि । रत्नमालादौ पक्षविधानात् तयोर्मते न सन्ध्याया' पृथङ्निर्द्देशोऽपि वृद्धत्वेनैव तद्ग्रहणात् । दीपिकायाम् "गुर्व्वादित्ये, गुरौ सिंहे, नष्टे शुक्रे मलिम्लुचे । याम्यायने हरौ सुप्ते सर्व्वकर्म्माणि वर्जयेत् ।

क्षौरं "नो पुत्राश्रो दन्तेर्य्यं रविदिकवी चक्रमारोत्र मिष्टो मिती नाटेदनाश्च पुत्रमित्तिदिते चनकारात् नाथ। मार्गीनवृत्तीगे पुनरपिरक्षीनावतारादिष्टवी यात्रा याको यथोचा हितहरस्याक्षोदये यवनम'। ज्योतिषे 'विंशत्र मवरसे च नीचे चात्रमिती वा। विंशमे व रवी वैन यतीचा भवती न चे'। सर्वार्थो दिनाईव वराबबे स्वकपाते उप निशस्ये वा। मूने तथा यांमुनरतामी न वास्तेशाजुषिवारि कार्येषु। चतुर्थाशी च निवृत्ति सचैवाचावरवेचे। विदे दक्षे निर्मित् चे न कुर्वा वन्दुर्बनियाम्। मूलगीवो च जन्मों, पश्चे चन्द्रष्ठर्नोः। मजाध्यां चहरे चैव न कुर्वा वन्दुनविवाम्। दिक्षये वा निष्कर्व वा दश यमननसावम्। एको न्नमहत न चतुशाचि विवर्जयेत्। दिवसे दिनमेवाच पते वह दिवानि च। मूलिकवे च चमूते नरकानि वर्जयेत्। चतुर्थशी च निश्च मूले वद दिवानि च। चनुर्थे दिने वर्ज्ये वर्जयेत् वर्जयेत"। ज्योतिषे "पातो रवीन्दोरविभ्रमे वैधृतौ वत्यातादिदोष। अतो दशापि नाषि चतुर्थाचतीदयाकापि वहीय वैषिवे'। पद चतुर्थे मूलमोतृपावत्यजनादिदोषवाशारे मनोरथावयवम् निविद्रमनदपाशरे दक्षयम्। चतुर्थीवेदोषे मनोनिति यात्रभिविमा। चल कथितवारवस्वारंपदे "पात्रादिवनचारिषी मासनवत्र च। मनमात्तसीव न वनीहप्तत नमः। चतुरोनी चडरारे मनोस पोषी वर्षे। मरयाप्रायवोर्धेव निरास्य नवोदय" इति वालश वचन "चतुर्थानी वनः वर्षे चवाचर्षोवीति। मनोहरीमाते पदचे चन्द्रदर्शोः। अनावतु मवेद् वना वाहन्यवा यत्। माधुकः वाणिकी वैशाखेषु वर्षे निरायम्। "मकरका चैत्रम' वर्णिते वचनरेद्'। वरायता 'प्रयाचे वयराज वाम निरम' मननमे। दवरान दक्षिणत कुर्यात् नाषिप्वं वर्षे"। वना पने रावणि वराय माधवायां अवरचन। "मदराईएव योज वर्षेवाचेन दे वना' । माधवासीनवत्। चनाजुगवचवत्। पदवासाधने वैशासीच चक्रिरात्। ध्रोवर्षेण्याक वारयवने 'चर्ये वार्ये न कुर्यात् मती दिवे रक्षेति च। मसीचे न कुर्यात् नवीतुष्टे त्यवरी। यी-

चुम्बे राजपुत्रो। मसीचे इति निवेदनपीनम् । तथाच वशिष्ठसारोधार ज्योतिषम् 'स्वराटि निरतौ वासां वादि राजपुत्रयो। निरसमसागि वर्जयेत् निरवीव्'। वचनात् यावत् धीम च-चवेह्मोचराणी चसदों वादि मानसो। वरीतोति तथा चवेहितान वेदः। वह वरीवीकास वेदः। चतुर्था "सम सम दिवो वीरवधीवोपेन इव-ति। तत्रकाराच निं न तावदवरी वनीनिवम्"इति। "वाचिदे मिथिवेभुगली विचिदाचारसदृचे। यात्रा न कुर्यात् मनोहरावादित्यकृतम्"। इति दीपिका वनिदतमाचित्रमाम् चनिदनवनीकार दर वरिवाचविचारः। पूर्वविचिवमोकरावबद्धोति "वैद-पुत्रावनमारिवेषो इति दोमवत वत वदीवतो वर्ष वचा पुष्येऽपि वनातानिवेचाम विचिदातव इति प्रसव-दनम्। चल दिनाधसमि वालसमिचेनु वराते-मवाकचावधिव चाचदिवा। वैवधिदाचची चव-वनातदी न दोषः। चवदत पुरस्थदिवाया वदीच व्याधानदाचे मावावदत्तविदिनम् मय च"वा मा-द्विवियादीः माच वंधेन चचाव। विधिमोभादि-चमावोदर्पोदर मवदचे वर्षि" मानतृ वर्मविदशुविवद्धोविषातृवर्षे बराच मन च "वे च न होम चवचच्छायाचात् चतुवसायचपाच। वनिगो वनी वोचे वेदादेवा चवावीच " वसति "निवर्ति न निवसे ज्योतिषादीनवर्षे। दवनाचनिचम् विवादस्वात्मचापर्षि"। चनाचवनावकृतानीय वसु। चहनी दीनमुच्चार वीरविचारारनीवे"वन दिवसनावी मनुवचार्न चदा वय। दशोचाव-दोष चनोदिचाहरापसी वार्षिक "चववाद-मावाद चवादिवम विदिवाय च। वजिरवोवा-चनदीवादनवचावि"। निव वचीवरे 'वैधव चवरैनावनु वायुरवि वार्षिका। विविदा व दशमे वदा चचादिवाः विचाः। वार्षिकी चचवे नाविचावे चदाचन। न हवे न चचा चच निवच मनुचि दिव। । वविचोवरे "वेचे पाव चचदे वैवरे नरवृचवे। निवच मे विचार वर्षेचचौचच चारय।। निदाचचकादिनचादारिविचम्। चवनावनेचादिदचावें चरविचम्। इचादि वनि चचावि वचीवदिचाचवें"। चवीवाचामनीवक

पूर्वमातिलिखितोक्ता एव पुष्यानीति अन्यथा विशेषवचनैर्व्यर्था इति वदन्ति। भोजराज 'वापी तडागप्रकारपुरदेवगृहप्रासादवारिमठकूपविवाहश्च न स्यात्। ऋतु ययागमपवित्रमनिमि च धात्री मोक्षकार्येश चयान्ति समाप्तोऽन्तम्। उभे हरौ मकटगेपफणोप-धाने सख्योकराक्षपरिमार्जितमादपद्मे। मीने रवौ धनुषि चास्तमिते तथेज्ये वास्तुक्रियाविधिरसौ मुनिभि-र्निषिद्ध'। इन्द्रोगुरु। नारद 'वापीकूपतडागा-दिप्रतिष्ठायज्ञकर्म च। न कुर्य्यान्मलमासे च महादान-व्रतानि च"। दानपद सामान्यदानपरमिति वदन्ति। तथाच स्मृति 'अस्ते वस्थ्राराते बाले भृगौ बांपि मलिम्लुचे। देवतादर्शन दान महादानं विवर्जयेत्'। वृहुहारीत "अस्तायस्ते गुरौ सिंहे गुर्वादित्ये मलि-म्लुचे। त्यजेत् दान महादानं व्रत देवविलोकनम्"। एतद्वचनद्वय कालविवेकेऽपि। अत्र दानमहादानयोरु-पादानात्" म० त०। ज्योतिस्तत्त्वचिन्तामणिपीयूषधारादौ विशेष उक्तो विस्तरभयान्नोक्त स्ततएवावसेय।

कालिक पु स्त्री काले वर्णकाले चरति ठञ, के जले अलति अल—बा० इकन् ७त० वा। १ क्रौञ्चे बके शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीप्। कालीवर्णोऽस्त्यस्य ठन् कालात् वर्ण-वाचिनो आगपदा० नि० ङीप् ततः स्वार्थे क ह्रस्व इति वा। कालिका २ देवीमूर्त्तिभेदे "तस्यां विनिर्गतायां तु कृष्णाऽभूत् साऽपि पार्व्वती" देवीमा० तस्या कृष्णवर्ण-तयाविर्भूतत्वात्तथात्वम् विवृति कालिकापुराणे ६०अ०यथा "सर्व्वे सुरगणा सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम्। गङ्गावतारनिकटे महामायां मतुष्टुवु। अनेक-संस्तुता देवी तदा सर्व्वामरैर्मुकरै। मातङ्गवनिताम्मूर्त्ति भूत्वा देवानपृच्छत। युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविनी। किमर्थमागता यूय मातङ्गस्याश्रम प्रति। एव सुवत्या मातङ्ग्यास्तस्यास्तु कायकोष्ठत। समुद्भू-ताऽवदद्देवी मा स्तुवन्ति सुरा इति। शुम्भो निशुम्भो असुरौ बाधेते सकलान् सुरान्। रणात्तयोर्वधा-यार्थं स्तुवेऽद्य सकलै सुरै। विनिःसृताया देव्यान्तु मातङ्ग्याः कायतस्तदा। भिन्नाञ्जननिभा कृष्णा साऽभूत् गौरी क्षणादपि। कालिकाख्याऽभवत् सापि हिमाचलकृ-ताश्रया"। ३ वृश्चिकपत्रवृक्षे ४ क्रमदेयवस्तुमूल्ये ५ धूम्ययाम् ६ जटामांस्यां ७ काक्यां ८ पटोलशाखायां ९ रोमावल्यां १० शिवायाम् ११ मेघावल्यां स्त्री मेदि०। १२ क्षीरकीटे हारा० १३ मस्यां शब्दरत्ना० १४ काकोल्यां १५ श्यामापक्षिणि स्त्री राजनि०। १६ हिमावत्प्रभ-वायां लिशिरायां हरीतक्याम् स्त्री मेदि०। १७ चतुर्वर्ष-कुमारीभेदे अन्नदाकल्प कालिकाशब्दे विवृति। कालस्य भाव वा० वा वुञ्। १८ कृष्णवर्णे स्त्री। १९ स्वर्णदोषे जटाधर वह्निनादाहे यद्दोषात् स्वर्णस्य कृष्णता भवति सा च ताम्रादिधातुयोगे। "हेम्न संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धि श्यामिकाऽपि वा" रघौ अग्नावेव कालिकापाम-स्योक्तेस्तस्यैव तथात्वम्। काय जलाय अलति पर्य्याप्नोति अल—पर्य्याप्तौ ण्वुल् टाप् अतइत्वम्। २० कुज्झटिकायां भरत २१ नवमेघे स्त्री मेदि०। काले दीयते ठञ्। २२ प्रतिमासदेयवृद्धौ (सद)"प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धि सा कालिका मता" नारदः। क जलमलति भूषयति अल—भूषणे ण्वुल् टाप् अतइत्वम्। २३ सुरायां स्त्री हेमच०। कालीवर्णोऽस्त्यस्य ठन्। २४ कालीयके कृष्णचन्दने म०चन्द्र-च०। प्रकृष्ट दीर्घ कालोऽस्य प्रकृष्टे ठञ्। २५ वैरे न० तस्य दीर्घकालस्थायित्वात्तथात्वम्। "वर्णे चानित्ये" इत्यधिकारे "कालाच्च" पा० कन्। कालक स्त्रियां टाप् अत इत्वम्। २६ कालिका अनित्यकृष्णवर्णे शुक्र-वाद्यादौ स्त्री "कालिका शाटी" सि० कौ०। कालेन नि-र्वृत्तः ठञ्। कालिक २७ कालनिर्वृत्ते कालकृते त्रि०। "विशेष कालिकोऽवस्था"अमर। काले भव ठञ्। २८ कालभवे त्रि०। उभयत्र स्त्रियां ङीप् इति भेदः।

कालिकापुराण न० कालिकाया माहात्म्यादिप्रतिपादक पुराणम्। उपपुराणभेदे उपपुराणशब्दे दृ० तस्य तथात्व-युक्त तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च

१अ० ब्रह्मणोनारदादिऋषिभेषु तत्पुराणस्य प्रवर्त्तनम्। परिप्रश्ने मार्कण्डेयोक्ति। प्रजासृष्टि —ब्रह्ममनस सन्ध्यासृष्टि कन्दर्पसृष्टि। तस्य ब्रह्मणा स्त्रीपुरुषयोर्मोह-नाय निदेश। २अ०तस्य च प्रथमामादिभिरुक्ति। तस्य हर्षणरोचनद्रावणशोषणमारणाख्यपञ्चवाणोक्ति। सन्ध्या-दृष्टा ब्रह्मणो मनोविकार सन्ध्यादर्शनेन जातसात्त्विक-धर्मात् अग्निष्वात्तादीनामुत्पत्ति। तत इष्टा विकारा-न्वितदक्षधर्म्मात रतिनामकन्योत्पत्ति।

३अ० ब्रह्मण कामदेवशाप। रत्या कामेन विवाह। ४अ० शिवमोहनाय ब्रह्मणा कामस्य नियोग। शिवमोह-नाय ब्रह्मणा विष्णुमायाया स्तुति। दक्षकन्यात्वसीकरेन तस्या शाड्गायप्रार्थन दक्षेण महामायाया स्तुति। ५अ०

[illegible]

[illegible]

तं प्रति तस्य स्वरूपज्ञानाय प्रश्ने तस्मै तेन आत्मस्वरूपस्य कथनम् । कपिलव्याख्यानुसारेणाचिरेण भाविखण्डप्रलयतया उद्धारणार्थं मत्स्येन दृढनौकानिर्म्माणस्य तत्पोतबन्ध-नस्थापनस्योपदेशः । स्वशृङ्गे च तन्नौकाया समाकर्षणं कर्त्तव्यमित्युक्तिः । प्रलयान्ते जगतां शेषरूपेण धार्य्यतोक्तिः । ३४अ० कूर्म्मरूपेण वराहशरभयुद्धेन नष्टप्रायायाभूमेः समीकरणम् । नरनारायणाभ्यां तपसा सूर्य्यादिस्थिति-करणम् । पूर्व्वसञ्चितबीजैः मनुना पुनः सस्यप्रवर्त्तनम् । ३५अ० शिवस्य पूर्व्वगृहीतशरभमूर्त्तित्यागकाले अष्टाभिः पादैः सर्व्वाद्यष्टमूर्त्तिग्रहणम् तेन तस्याष्टमूर्त्तिनामता । शरभकायात् कपालिभैरवप्रादुर्भावः । तद्ध्याननमस्कारः । ३६अ० रजस्वलायाः पृथिव्याः वराहपत्न्या वराहेण सङ्गमात् नरकासुरोत्पत्तिः । ३७अ० जनककर्षणात् सीताद्युत्पत्तिः । धरोपदेशेन जनकेन नरकस्य प्रतिपालनादि । ३८अ० तस्य प्राग्ज्योतिषदेशे राज्यकरणम् तद्देशवर्णनादि । ३९अ० द्वापरयुगे उत्पन्नबाणासुरसंसर्गात् नरकस्यात्याचारः । नीलकूटे स्थितदेवीदर्शनार्थमागतवशिष्ठदर्शननिवृत्तये नरकेण तद्देवीद्वाराच्छादने कृते स प्रति येन जनितस्त्वं मानुषरूपेण तेनैव तव वधो भविष्यतीति, वशिष्ठस्य शापदानम् । ४०अ० तस्य भगदत्तादिपुत्रोत्पत्तिः । वशिष्ठशापानुसारेण कृष्णेन द्वापरयुगे नरकस्य वधः । ४१अ० मेनकायां मैनाकादिपुत्रगणस्य कालीनामककन्यायाश्चोत्पत्तिः । नारदेन तस्याः शिवविवाहयोग्यत्वस्य तद्देहार्द्धहरत्वस्य च हिमाचलसमीपे कथनम् । ४२अ० शिवस्य स्थानेन हिमवत्प्रस्थे शिवगतिः । शिवशुश्रूषार्थं हिमाद्रिणा स्वसुताकालीनियोजनम् । देवानां तारकासुरपीडनकथा । तद्वधाय देवप्रार्थितब्रह्मणा शिवस्य पार्व्वतीसङ्गमाज्जाततेजोजात् कुमारात् तस्य वधो भविष्यतीत्युक्तौ तया सह शिवस्य मेलनार्थं शक्रेण कामस्य प्रेषणे कृते तेन कालीसन्निधाने हरस्य मनसो विकारे जनिते शिवेन ललाटनेत्रोत्थापितेन वह्निना तस्य दाहः तद्भस्मधारणञ्च । हरनेत्रोत्थिताग्नेः वाडवाग्निरूपेण सिन्धुप्रवेशः । ४३अ० नारदोपदेशेन काल्या शिवाराधनार्थं पितुः समीपे वनगमनप्रार्थना । मेनाया उमानामप्राप्तिकारणोक्तिः । तदाराधनेन तुष्टस्य हरस्य ब्रह्मचारिवेशेन तदन्तिके आगतस्य तत्सखीं प्रति कालीतपस्याप्रयोजनप्रश्नः । तच्छ्रुत्वा ब्रह्मचारिणा हरस्य निन्दनेन अन्यपतिवरणीयतोपदेशः । तच्छ्रवणे तं प्रति क्रोधात् काल्या शिवस्वरूपादेः कथनम् । शिवस्य निन्दाश्रवणपापशमनाय काल्या तस्य स्तुतिः, अन्यत्र गमनोद्योगस्य स्वरूपप्रदर्शनेन शिवेन तस्या निवारणम् वरदानञ्च । ४४अ० काल्या शिवं प्रति कन्याया पितृदेयत्वोक्त्या पितृसमीपे प्रार्थनकर्त्तव्यतोक्तिः । काल्यास्तपःफललाभे स्वगृहगतिः । शिवेन सारुन्धतीकसप्तर्षीणां तत्कृत्ये नियोजनम् तैर्हिमाचलं प्रति काल्याः शिवेन विवाहदानार्थं प्रार्थना तेन तथाङ्गीकारे शिवेन काल्या विवाहः । भिन्नाञ्जननिभायाः काल्याः गौराङ्गत्वप्राप्तिकथा । ४५अ० अर्द्धनारीश्वरमूर्त्तिप्रादुर्भावः तन्मूर्त्तिवर्णनम् । अ० ४६ कालीशिवयोर्मैथुनानिवृत्तौ देवप्रार्थितेन हरेण वह्नौ तेजःसमुत्सर्गः । तदुत्सर्गकाले ऽणुद्वयस्य हिमप्रस्थे पतनात् ततो भृङ्गिमहाकालभैरवयोरुत्पत्तिः । देवैर्मैथुने विघ्ने कृते कुपितया काल्या देवानां स्वस्वभार्य्यासु अपत्याभावरूपशापदानम् । हरोपदेशेन कालीज्येष्ठभगिन्या गङ्गायां वह्निना हरोत्सृष्टतेजोनिषेकः । गङ्गया स्कन्दविशाखयोर्द्वयोः पुत्रयोः प्रसवः ततस्तयोरेकत्वोक्तिः । जातमात्रस्य तस्य शरवणे तया त्यागः । कृत्तिकाभिः स्तनदानेन तस्य पोषणम् । ततः काल्यै तत्पुत्रदानम् । मैथुनात् निवृत्तया गलितवस्त्रया पूर्व्वं द्वारिनियुक्तयोर्भृङ्गिमहाकालयोः स्वपुत्रयोर्दर्शनेन लज्जितया काल्या तयोर्मर्त्त्यजन्मप्राप्तिरूपे शापे दत्ते निरागोभ्यां ताभ्यामपि शिवाशिवयोर्मानुष्यप्राप्तिशापस्य दानम् । पौष्यपुत्रत्वेन चन्द्रशेखरनाम्ना शिवजन्म । ४८अ० काल्याः ककुत्स्थभार्य्योदरे जन्म तस्यास्तारावतीति नाम । पौष्यतारावत्योर्विवाहः । ४९अ०, तारावत्यां कामुकस्य कापोतमुनेर्वधाय चित्राङ्गदानाम स्वभगिन्या स्ववेशेन प्रेरणे तेन तस्यां सुतद्वयस्योत्पादनम् चित्राङ्गदोत्पत्तिकथा ।

५०अ० पश्चात् तस्याः स्वपत्नीं ज्ञात्वा क्रुद्धकापोतमुनिना कपालिना ते पुत्रौ जनयिष्येते इति तारावतीं प्रति शापे दत्ते तदनुसारेण कपालिवेशधारिणा शिवेन तारावतीदेहे कालीं प्रवेश्य तया सह सङ्गम्य वेतालभैरवयोरुत्पादनकथा । नारदात् श्रुतवृत्तान्तेन चन्द्रशेखररूपेण तयोः ज्येष्ठस्य भैरवेति कनिष्ठस्य वेतालेति नामकरणम् । तयोः पूर्व्वं तं उपरिचर दमन अलर्क इति त्रयः पुत्रास्तारावत्या चन्द्रशेखरस्य बभूवुः । ५१अ० चन्द्रशेखरस्य औरसपुत्रैः शिवशिवपुत्रयोर्वेतालभैरवयोः स्नेहाभावेन तयोर्निर्वेदः । कापोतमुनेरुपदेशात् तयोः शिवाराधनाय प्रवृत्तयोस्तदाराधनस्थानप्रश्ने कापोतेन

तं प्रति तस्य स्वरूपज्ञानाय प्रश्ने तस्मै तेन आत्मस्वरूपस्य कथाम् । कपिलवाक्यानुसारेणाचिरेण भाविखण्डप्रलया-पद्धारणार्थं मत्स्येन दृढनौकानिर्म्माणस्य तत्रबीजसञ्चयस्थापनस्योपदेशः । स्वशृङ्गेण च तन्नौकाया समाकर्षण कर्त्तव्यमित्युक्तिः । प्रलयान्ते जगतां शेषरूपेण धार्य्यतोक्तिः । ३४अ० कूर्म्मरूपेण वराहशरभयुद्धेन नष्टप्रायायाम् भुवः समीकरणम् । नरनारायणाभ्यां तपसा सूर्य्यादिस्थितिकरणम् । पूर्व्वसञ्चितबीजैः मनुना पुनः सृष्टिप्रवर्त्तनम् । ३५अ० शिवस्य पूर्व्वगृहीतशरभमूर्त्तित्यागकाले अष्टाभिः पादैः सूर्य्याद्यष्टमूर्त्तिग्रहणम् तेन तस्याष्टमूर्त्तिनामता । शरभकायात् कपालिभैरवप्रादुर्भावः । तद्यजनप्रकारः । ३६अ० रजस्वलायाः पृथिवीरूपवराहपत्न्या वराहेण सङ्गमात् नरकासुरोत्पत्तिः । ३७अ० जनकयज्ञात् सीताद्युत्पत्तिः । धरोपदेशेन जनकेन नरकस्य प्रतिपालनादि । ३८अ० तस्य प्राग्ज्योतिषदेशे राज्यकरणम् महिषीमादि । ३९अ० द्वापरयुगे उत्पन्नबाणासुरसंसर्गात् नरकस्यात्याचारः । नीलकूटे स्थितदेवीदर्शनार्थमागतवशिष्ठदर्शननिवृत्तये नरकेण महेशीद्वाराच्छादाने कृते तं प्रति "येन जनितस्त्वं मातृरूपेण तेनैव तव बधो भविष्यतीति, वशिष्ठस्य शापदानम् । ४०अ० तस्य भगदत्तादिपुत्रोत्पत्तिः । वशिष्ठशापानुसारेण कृष्णेन द्वापरयुगे नरकस्य बधः । ४१अ० मेनकाया मैनकादिपुत्रशतस्य कालीनामककन्यायाश्चोत्पत्तिः । नारदेन तस्याः शिवविवाहयोग्यतायाः सहेहार्द्धहरत्वस्य च हिमाचलसमीपे कथनम् । ४२अ० शिवधरत्यागेन हिमवत्प्रस्थे शिवगतिः । शिवशुश्रूषार्थं हिमाद्रिणा स्वसुताकालीनियोजनम् । देवानां तारकासुरपीडनकथा । तद्बधाय देवप्रार्थितब्रह्मणा शिवस्य पार्व्वतीसङ्गमाच्च तत्र तेजोजात् कुमारात् तस्य बधो भविष्यतीत्युक्तौ तया सह शिवस्य मेलनार्थं शक्रेण कामस्य प्रेषणे कृते तेन कालीसन्निधाने हरस्य मनसोविकारे जनिते शिवेन ललाटनेत्रोत्थापितेन वह्निना तस्य दाहः मन्मथधारणञ्च । हरनेत्रोत्थिताग्नेः वाडवाग्निरूपेण सिन्धुप्रवेशः । ४३अ० नारदोपदेशेन काल्या शिवाराधनार्थं पित्रोः समीपे वनगमनप्रार्थना । मात्रा उमानामप्राप्तिकारणोक्तिः । तदाराधनेन तुष्टस्य हरस्य ब्रह्मचारिवेशेन तदन्तिके आगतस्य तत्पत्नीं प्रति कालीतपस्याप्रयोजनप्रश्नः । तच्छ्रुत्वा ब्रह्मचारिणा हरस्य निन्दनेन अन्यपतिवरणीयत्वोपदेशः । तच्छ्रवणे तं प्रति क्रोधात् काल्या शिवस्वरूपादेः कथनम् । शिवस्य निन्दाश्रवणापराधमार्ज्जनाय काल्या तस्य स्तुतिः, अन्यत्र गमनोद्योगस्य स्वरूपग्रहणेन शिवेन तस्या निवारणम् वरदानञ्च । ४४अ० काल्या शिवं प्रति कन्याया पितृदेयत्वोक्त्या पितृसमीपे प्रार्थनकर्त्तव्यतोक्तिः । काल्यास्तपःफललाभे स्वगृहगतिः । शिवेन सारुन्धतीकसप्तर्षीणां तत्कृत्ये नियोजनम् तैर्हिमाचलं प्रति काल्याः शिवेन विवाहदानार्थप्रार्थना तेन तथाङ्गीकारे शिवेन कालीविवाहः । भिन्नाञ्जननिभाया काल्या गौराङ्गत्वप्राप्तिकथा । ४५अ० अर्द्धनारीश्वरमूर्त्तिप्रादुर्भावः तन्मूर्त्तिवर्णनम् । अ० ४६ कालीशिवयोर्महामैथुनानिवृत्तौ देवप्रार्थितेन हरेण अनवद्ये तेजउत्सर्गः । तदुत्सर्गकाले ऽणुद्वयस्य हिमप्रस्थे पतनात् ततो भृङ्गिमहाकालभैरवयोरुत्पत्तिः । देवैर्महामैथुनविघ्ने कृते कुपितया काल्या देवानां स्वस्वभार्य्यासु अपत्याभावरूपशापदानम् । हरोपदेशेन कालीनेत्रप्रभगिन्या गङ्गायां वह्निना हरोत्सृष्टतेजोनिषेकः । गङ्गया स्कन्दविशाखयोर्द्वयोः पुत्रयोः प्रसवः ततस्तयोरेकत्वोक्तिः । जातमात्रस्य तस्य शरवणे तया त्यागः । कृत्तिकाभिः स्तनदानेन तस्य पोषणम् । तत्र काल्यै तत्पुत्रदानम् । मैथुनात् निवृत्तया गलितवस्त्रया पूर्व्वं द्वारिनियुक्तयोर्भृङ्गिमहाकालयो स्वपुत्रयोर्दर्शनेन लज्जितया काल्या तयोर्मर्त्त्यजन्मप्राप्तिरूपे शापे दत्ते विरागीभ्यां ताभ्यामपि शिवाशिवयोर्मानुष्यप्राप्तिशापस्य दानम् । पौष्यपुत्रत्वेन चन्द्रशेखरनाम्ना शिवजन्म । ४८अ० काल्याः ककुत्स्थभार्य्यादितौ जन्म तस्यास्तारावतीति नाम । पौष्यतारावत्योर्विवाहः । ४९अ०, तारावत्यां कामुकस्य कापोतमुनेर्व्वञ्चनाय चित्राङ्गदानाम स्वभगिन्या स्ववेशेन प्रेरणे तेन तस्यां सुतद्वयस्योत्पादनम् चित्राङ्गदोत्पत्तिकथा ।

५०अ० पश्चात् तस्या स्वपक्षेन ज्ञात्वा क्रुद्धकापोतमुनिना कपालिना ते पुत्रौ जनयिष्येते इति तारावतीं प्रति शापे दत्ते तदनुसारेण कपालिवेशधारिणा शिवेन तारावतीदेहे काली प्रवेश्य तया सह सङ्गम्य वेतालभैरवयोरुत्पादनकथा । नारदात् श्रुतवृत्तान्तेन चन्द्रशेखररूपेण तयो ज्येष्ठस्य भैरवेति कनिष्ठस्य वेतालेति नामकरणम् । तयोः पूर्व्वं उपरिचर दमन अलर्क इति त्रयः पुत्रास्तारावत्यां चन्द्रशेखरस्य बभूवुः । ५१अ० चन्द्रशेखरस्य औरसपुत्रेष्विव शिवपुत्रयोर्वेतालभैरवयो स्नेहाभावेन तयोर्निर्वेदः । कापोतमुनेरुपदेशात् तयो शिवाराधनाय महत्त्वेसदाराधनस्थानप्रश्ने कापोतेन

स्वेच्छया मायया उग्रताराऽपि तदवधि वाममार्गरता शिवस्य स्वेच्छरतिस्तदवधि जाता वशिष्ठशापाच्च तत्तत्स्थलेऽतीर्थगुप्ति लौहित्यमात्रस्य तत्रमाहात्म्यस्थिति । ८२अ० लौहित्योत्पत्तितन्माहात्म्यादि । जामदग्न्योपाख्यानम् । ८३अ० तत्कृतमातृवधपापनिर्मोचनेन लौहित्यप्रशंसा । पूर्वकल्पेऽनुजकथाप्रसङ्गेन योर्भृङ्गिमहाकालस्य गणत्वप्राप्तिकथा । ८४अ० राजनीतिकथनम् दुर्गादिकरणप्रकार ८५अ० । प्रजासु राजाद्युक्तिप्रकार । नृपकर्त्तव्यदुर्गापूजाविशेष काला । तत्पूजाप्रकार नीराजनप्रकार । ८६ अ० पुष्याभिषेकप्रकार ८७अ० शक्रध्वजोत्थापनविधि । ८८ दशहरायां विष्णोरिष्टिप्रकार । श्रीपञ्चम्यां लक्ष्मीपूजाविधि नृपस्यार्थकाचारविशेषा । द्वादशविधपुत्रविधि । दत्तकादीनां पञ्चाब्दा संस्कारकरणे पुत्रत्वप्राप्तिः । पितृगोत्रेण संस्कारे गृहीत पुत्रत्वाभाव । पञ्चवर्षगोत्रेण चूडादिसंस्काराभावे दासत्वम्, पञ्चवर्षोर्द्ध्वं यत्करणे न पुत्रत्वसिद्धि । पञ्चमवर्षे यज्ञकरणे तत्र पुत्रेष्टिविधानम् । दासीपुत्रविशेष । शूद्राणां पराशादिशासनेऽनधिकार । नव्यपुरोहितलक्षणम् । विविध नृपकर्त्तव्याचारभेद । आयुष्कामस्य कर्त्तव्याचार ८९अ० । अपुत्रस्य गतिर्नास्तीति नन्दिमतउपदेशात् वेतालभैरवयो पुत्रोत्पादनाभिलाषे जाते भैरवस्य उर्वश्या सङ्गमे सुरेशनामपुत्रोत्पत्ति । तपसा सस्य विद्याधराध्यक्षताप्राप्ति । तस्य धृतराष्ट्रकन्यायां देवसेननामपुत्रोत्पत्ति । तत्र देवसेनादिवंशवर्णनम् । तद्वंश्यविजयेन खाण्डवनस्य निर्माणम् । अर्ज्जुनेन वह्निप्रीत्यर्थं तस्य दाहनम् । ९०अ० वेतालस्य कामधेनौ वृषभरूपपुत्रोत्पादनम् । तस्य भङ्गनाम्ना भृङ्गित्वेन शिववाहनताप्राप्ति । तस्य च वंशवर्णनम् । वेतालवंशोद्भवा एव सर्वे गावइत्युक्ति ततउपसंहार "। इत्येते प्रधानभूताः पदार्थास्तत्रत्या प्रसङ्गागतास्त्वन्येऽपि पदार्था अभिधेया सन्ति विस्तरभयान्नोक्ता

अत्रेदं चिन्त्यते ८९,९०अ०वेतालभैरवयोर्विभिन्नय शकथने स्थिते दत्तकचन्द्रिकादौ भैरवपुत्रस्यैव वेतालेन ग्रहणव्यवस्थापुत्रकरणप्रतिपादकवाक्यानि यान्युद्धृतानि तानि निर्मूलानीत्यवगम्यते । पितृगोत्रेणेत्यादिवचनानां तत्र या निर्मूलत्वाशङ्का कृता सापि कालिकापुराणादर्शनमूलिकैव ८९अ० सद्वचनानां प्रत्यक्षत उपलभ्यमानत्वात् इति । काशीपुराणमपत्र न० ।

कालिकाव्रत न० कालिकायाः प्रीत्यर्थं व्रतम् । पुराणोक्ते व्रतभेदे

"अन्युवाच । "विधानं चास्य मे ब्रूहि कालिकायाव्रतस्य च । ममोपदिश्यतामेव तद्व्रतञ्च करोम्यहम् । तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचाथ सा तदा । शुक्लकाले समारभ्य कृष्णपक्षे चतुर्द्दशीम् । सङ्कल्प्य विधिना पूर्व्वं ममावास्यां व्रतं चरेत् । समारभ्य गुणैकेन द्विगुणं परिशोषयेत् । न रात्रौ भोजनं कार्य्यं वामहस्ते भुजिक्रिया । विहमस्य रात्रिकाले दग्धमीनञ्च सर्व्वदा । वर्ज्जयेत् पिष्टकं किञ्चित् रक्तशाकञ्च चाम्लकम् । द्विपट्का विप्रजायाश्च सधवां भोजयेत्ततः । एवं क्रमेण कृत्वा तु कतिकाल नयेद्व्रतम् । ततः शुद्धदिने प्राप्ते भौमाख्ये मन्दवासरे । यथाशक्त्युपचारैश्च पूजां कुर्य्याद्विधानतः । तथापराह्णकाले तु सन्ध्योपसमये तथा । रात्रौ तु कदलीकाण्डे गृहं निर्माय प्राङ्गणे । तस्य मध्ये समारोप्य कालिकां पूजयेत् तदा । पाद्यार्घ्याचमनीयैश्च गन्धपुष्पादिभिस्तथा । धूपैर्दव्यप्रदीपैश्च नैवेद्यैर्विविधैस्तथा । पिष्टकं चैव सिन्धाद्यं व्यञ्जनं दग्धमीनकम् । निवेद्य सकलं देवैः बलिं दत्त्वा प्रयत्नतः । तदन्नं व्यञ्जनं सर्व्वं नैवेद्यादि बलिं तथा । महारण्ये प्रदातव्यमस्यैतत् व्रतमुत्तमम् । वैधवे कदलीमूले या कुर्य्यात् कालिकाव्रतम् । कार्य्यसिद्धिर्भवेत् तस्या भविता गतिरुत्तमा" ।

कालिकाश्रम न० ६त० । भारतवर्षस्थे विपाशानदीतीरस्थे तीर्थभेदे "कालिकाश्रममासाद्य विपाशायां कृतोदयः । ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रं मुच्यते भवात्" भा०आनु० २५अ० ।

कालिङ्ग न० केन जलमालिङ्ग्यते आ+लिगि—कर्म्मणि घञ् ३त० । (तरमुज) मध्यस्थजलके फलभेदे । "कालिन्दं कृष्णबीजं स्यात् कालिङ्गं च सुवर्त्तुलम् । कालिङ्गं ग्राहि हृत्पित्तशुक्रघ्नं शीतलं गुरु । पक्वं तु सोष्णं सक्षारं पित्तलं कफवातजित्" भावप्र० तत्पर्य्यायस्वरूपगुणादिकमुक्तम् । "कलिङ्गे भव अण् । २कलिङ्गदेशोद्भवे त्रि० स्त्रियां ङीप् । तद्देशानां राजा अण् । ३कलिङ्गदेशनृपे । "प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः" रघुः "वर्गैरान्वेयाद्यैः क्रूरग्रहपीडितैः क्रमेण नृपाः । पाञ्चालमागधिक कालिङ्गाश्च क्षयं यान्ति" वृहत्स० । "निर्वृत्तवत्, कालिङ्गं गान्धाराधिपतिं तथा" हरि०

[illegible]म्। [illegible] [illegible]
[illegible]णि [illegible]नि [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]म्। [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]म् । ११क [illegible] [illegible]
[illegible] । १७ १८ ५७ ५ १७क [illegible]
[illegible]
[illegible] [illegible]णादि । [illegible]णादि ।
[illegible] [illegible]म् ॥ [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible]म् । [illegible]णादि ।
[illegible] [illegible]णादि । [illegible]
[illegible]णादि । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible]म् । [illegible] [illegible] ।
[illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ॥
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]णादि ।
[illegible] । [illegible]म् ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]म् । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] [illegible]णादि ।
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]णादि
[illegible]म् [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] [illegible]णादि । [illegible]
[illegible]णादि । ७८क [illegible]
[illegible]णादि । [illegible]
[illegible]णादि । [illegible]
[illegible] [illegible]णादि । [illegible]
[illegible] [illegible]णादि । [illegible]
[illegible] [illegible]णादि ।
[illegible]
[illegible] [illegible]णादि । [illegible]
[illegible]
[illegible]णादि । [illegible]णादि । ७८क
[illegible]
[illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]णादि । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]णादि [illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]णादि ।
[illegible] [illegible]
[illegible]णादि । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]णादि । ८१क [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]म् । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]म् । [illegible]
[illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]म् । [illegible] [illegible]

न्द्रेणतां गाया एधतास्तदपि गदर्भ चामचार्गरता तिमस्ते भारतिस्ट्यथि जाता दक्षिणायात् तत्पक्ष श्रोतींद्गुप्ति गोरिजमाजन्म गद्माहात्म्यापिति। ८६थ० गौरिक्चोत्तमसितक्रानाम्नादि। जाम-दग्न्येषापग्रामम्। ८२थ० नामसनदाश्रवणापाथनिर्मा-षतेन गौरिलमप्रणा। सर्व फले नृजरपापारु-योर्भुक्ति नदकासद्यगन्धर्वसमप्रणा। ८४थ० राज-नीतिश्रथनम दुर्गा दग्दयप्रकार ८५थ०। प्र-साद राजाभिषकार। गजकर्म व्यदुर्गानुजादिशेष वासा। गानुपामहात्म्य भीरतामप्रकार। ८६ थ० दुर्गाभि-षेकप्रकार ८७थ०गाकाश्मीरदानविधि। ८८थ्यश्वरा-र्ग द्विषोर्गेहिमकार। नीपकुम्भ नदीनुजादिविधि वृषगृदेशाचारविशेष। दादशशिवपुत्रविधि। दशादीनां यशीता यच्चारकस्पे पुत्रवर्गाभिः। विनगोत्र च यच्चारे स्वीय पुत्रसाभाव। यशोगोत्रेष कृत्रादिकन्या-राभावे दत्तकम्, पच्चनार्थे इदं यत्तृते न पुत्रसिद्धि। पद्मपर्णी यवकृते नत तुल्यैदिविधानम्। दायेऽश्व विशेषः। शूद्राणां पराजादिरामनेऽपि कारः। सर्व पुरोहितलक्षणम्। विविध यजकर्मव्यापारभेद। व्या-गुल्मामय कर्त्तव्याचार ८८थ०। पयुदन गणिकानीति नन्दिनटपरेणात् वेतालभैरवयो पुत्रोत्पादनाभिमाने जाते-भैरवम ऐकरा सङ्गमे गरेगमामवतीतृपत्नि। तपसा मन्त्र-विद्याधराध्यक्षताप्राप्ति। तस्य एतराट्कन्यायां देवसेनमा-नवोत्पत्ति। तत देवसेनादीयवर्णमम्। तद स्वधिनयेन खापक्षमय्य निर्णयम्। पार्जुनेन पञ्चितीर्थस्य तस्य दाहनम्। ८०थ० वेतालस्य कामधेनी वपशारुपपुत्रोत्-पादनम्। तत्र भद्गनाम्ना भद्गिस्येन गिवद्वार-मतामाप्ति। तस्य च गयवर्णनम्। वेतालस गोद्गपा एव सर्वे गावश्व्युत्थि ततउत्तम द्वारः"। इत्येते प्रधान भूता पदार्थास्तत्र, प्रसङ्गागताश्चान्येऽपि पदार्था व्य-भिधेया सन्ति विस्तरभयान्नोक्ताः

अथेदं चिन्त्यते ८६, ८०थ०वेतालभैरवयोर्विभिन्नय गकथ्यते स्थिते दत्तकचन्द्रिकादौ भैरवपुत्रस्यैव वेतालेन द्वाराय-णायणपुत्रकरणप्रतिपादकवाक्यानि यान्युद्धृतानि तानि निर्मूलानीत्यवगम्यते। विद्वर्गोऽवेष्यादिवचनाना तत्र या निर्मूलत्वाशङ्का कृता सापि कालिकापुराणाद दर्शनमूलिकैव ८६थ० तद्वचनानां प्रत्यक्ष उपल-भ्यमानत्वात् इति। कालीपुराणमप्यत्र न०।

कालिकाव्रत न० कालिकायाः प्रीत्यर्थं व्रतम्। पुराणोक्ते व्रतभेदे
"मत्स्युवाच। "विधान श्रण मे सूरि कालिकाया व्रतस्य च। यमोपदिष्टमासीय तदृतत्व करोम्यहम्। तत्रामावस्यन शुक्ला मन्युशाखाग वा तदा। शुक्लाष्टे समारभ्य तन्यवशे चतुर्दशीम्। मकरस्य विधिना पूर्व समाचार्ता व्रत चरेत्। समारभ्य गुप्तेन विगुणं परिशोधयेत्। म रात्रौ भोजनं कार्यं यामहसं भुक्ति-क्रिया। शिवमत्र रात्रिकामे दधमीनत्र मर्वदा। वज्जयेत् पिटक किञ्चित् रसगाकत्र चान्नकम्। हिरण्मयीं प्रियकायान्तु सधर्वा भोजयेत्तत। एव क्रमेण कृता त कलिकाल पर्यन्तलम्। तत शुक्लदिने प्राप्ते भौमाह्ने मन्दवासरे। यदागमुद्रवचारेष पूजां कुर्या-द्विधानत। तथापराह्नकाले तु सन्ध्यापप्रमदे तथा। रात्रौ च कदलीकाण्डे सप्त निर्माय मादृपे। तस्य मध्ये समारोप्य कालिकां पूजयेत् सदा। धान्यार्थपत्र-भीपैव गन्धपुष्पादिभिस्तथा। धूपैर्व्यञ्जनदीपैश्च नैवेद्यै विविधैस्तथा। पिटकं चैव विन्यास व्यञ्जन दधमीनकम्। निवेद्य सकलं देवैव बलिं दद्यात् प्रयत्नतः। तदन्न व्यञ्जनं सर्वं नैवेद्यादि बलिं तथा। मशारणये प्रदातव्य कल्पितं व्रतमुत्तमम्। वैष्णवे कदलीमूले या कुर्यात् कालिकाव्रतम्। कार्यसिद्धिर्भवेत् तस्या भविता गति रुत्तमा"।

कालिकाश्रम न० ६त०। भारतवर्षस्थे विपाशानदी-तीरस्थे तीर्थभेदे "कालिकाश्रममासाद्य विपाशायां कृतोदक। ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्र मुच्यते भयात्" भा०अनु० २५अ०।

कालिङ्ग न० केन जलं मालिङ्गयते आ+लिगि—कर्मणि घञ् ३त०। (तरमुज) मधुरस्वजलके फलभेदे। "कालिन्द लघुबीज स्यात् कालिङ्ग च सुवर्तुलम्। कालिङ्गं ग्राहि रक्तपित्तशुक्रघ्नशीतलं गुरु। पक्व तु घोष्ण क्षार पित्तल कफवातजित्" भावप्र० तत्पर्यायस्वरूप गुणादिकमुक्तम्। "कलिङ्गे भवः अण्। २कलिङ्गदेशोद्भवे त्रि० स्त्रियां ङीप्। तद्देशानां राजा अण्। ३कलिङ्ग-देशनृपे।"प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधन"रघु "यमैरास्नेयाद्यै क्रूरपदकपोलिते क्रमेण त्वया। पाकस्थौमागधिक कालिङ्ग च यानि" वृ०त०। "निर्धूतयत्, कालिङ्गं गान्धाराधिपतिं तथा" हरि०

पदमधिकृत्य "अस्त्युत्तरस्याम्" इत्यादि सप्तदशसर्गात्मकं कुमारसम्भवाख्यं महाकाव्यम्, कश्चिदिति द्वितीयं पदमधिकृत्य "कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा" इत्यादिकं मेघदूताख्यं खण्डकाव्यम्, "वाग्विशेषः" इति तृतीये पदे तदेकदेशं वागिति पदमधिकृत्य "वागर्थाविव संपृक्तौ" इत्यादिकमूनविंशतिसर्गात्मकं रघुवंशाख्यं महाकाव्यञ्च तेन क्रमशो रचितम्। तद्रचनया च कालिदासः सर्वत्र प्रथितसुकवितया प्रख्यातिमुपलभ्य क्रमेण विक्रमादित्यस्य सभासद्तां प्राप्तवानिति।

मालविकाग्निमित्रस्य तत्कृतत्वविषये केचित् सन्दिहाना एवमाहुः। कालिदासाह्वयास्त्रयः कवय आसन् तत्र एको विक्रमादित्यसभ्यः, अपरो भोजदेवसभ्यः अपरो भामिनीविलासकर्त्ता जगन्नाथमिश्र अभिनवकालिदासाख्यः। तेषां मध्ये प्राचीनकालिदासस्य मेघदूतं शाकुन्तलञ्च तत्र वागर्थैर्वैदर्भीविरहादिग्रन्थस्यैषा कृतिरिति। तत्र मालविकाग्निमित्रस्य प्राचीनकालिदासकृतित्वाभावे तदीयसन्दर्भस्य भोजदेवसभ्यसभासद्वर्णिकेन दशरूपके कथनात् मालविकाग्निमित्रनामत्वेन समुद्धार सङ्गच्छते। भोजदेवात् प्राचीनत्वे एव तदुद्धार सङ्गच्छते नान्यथा भोजदेवेन च सरस्वतीकण्ठाभरणे ग्रन्थनामादत्त्वैव मालविकाग्निमित्रनाटकपद्यस्य समुद्धारात् तद्ग्रन्थस्य नत प्राचीनकालिदासकृतित्वम् मान्यकृतितेति निश्चेतव्यम्। किञ्च श्रीहर्षदेवस्यापतेः सभ्यस्य रत्नावल्यादिकारकस्य धावकस्यैव तत्र प्राचीननाटककर्त्तृत्वेन तद्ग्रन्थोपोद्घाते तस्य नामोक्तेः स्यात् प्राचीनस्यैव कालिदासस्य तत्कर्त्तृत्वं दृश्यकम् भोजदेवसभ्यकालिदासस्य तत्कर्त्तृत्वे तत्र प्राचीनाभिमानगकुन्तलादिकर्त्तृनामकीर्त्तनस्यैवोचितत्वेन किमिति तदुपेक्ष्यातिविप्रकृष्टधावकादिनामोत्कीर्त्तनम्? सन्निकृष्टं परित्यज्य विप्रकृष्टग्रहणस्यान्याय्यत्वात्। प्राचीनकालिदासस्य मालविकाग्निग्रन्थकर्त्तृत्वापेक्षया प्राचीनत्वेन प्रथितयशस्कत्वेन च तन्नामोक्तेः सस्यैवोचितत्वात्। भोजदेवसभ्यकालिदासश्च भोजदेवकालिक इदेतत् भोजप्रबन्धे वर्णितं यथा "भवन्नाम्ना कान्तराणि सौभाग्यावलम्बितानि कान्ता देवस्य भवद्विरह सुजनान् बाधत इति। तत्र कविर्लिखति राज्ञोक्ते कालिदास इति राजा वाचयित्वा पादयो पतति ततस्तयोर्नयोः कालिदासभोजराजयोरासीत् सख्या"। "यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कालिदासोविलासः" प्रसन्नरा०।

"उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्। नैषधे पद० लालित्यं माघे सन्ति त्रयोगुणाः"। "कालिदासकविता नवं वयः" इति च उद्भट। स्वार्थे क तत्रैव।

कालिन् पु० काल कालरूप खड्गोऽस्त्यस्य इनि। १परानन्दमतसिद्धे परमेश्वरे "कालिन्। कलिमलध्वंसिन्। अवयाशु सदापद" इति तन्मते ईश्वरप्रार्थनम्। कालयति कल—नोदने णिनि। २ प्रेरके त्रि० स्त्रियां ङीप्।

कालिनी स्त्री काल शिव अधिष्ठातृत्वेनास्त्यस्या काल पुरुषाकार गगनस्य लुब्धकः अस्त्यस्याः सन्निकृष्टत्वेन वा, इनि ङीप्। आर्द्रानक्षत्रे हेमच० तस्या तद्दैवतत्व च अश्लेषाशब्दे ४९८पृ० दर्शितम् इत्थंरूपस्य मृगशिरो मूर्द्धदेशस्थितनक्षत्रस्याश्वत्वात्तस्यास्तथात्वम्

कालिन्द न० कालि जलराशिं ददाति दा—क पृषो० मुम् (तरमुज) ख्याते जलप्रधानफलके वृक्षे शब्दच०कालिङ्गशब्दे विवृति। स्वार्थे क। कालिन्दक तत्रार्थे न०राजनि०। कलिन्दे भव अण्। कलिन्दपर्व्वतभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्

कालिन्दी स्त्री कलिन्दे पर्व्वते तत्सन्निकृष्टदेशे वा भव अण् ङीप्। यमुनानद्याम् अमर। "कलिन्दगिरिनन्दिनी तटसुरद्रुमालम्बिनी" रसरङ्गाधरे तस्याः कलिन्दपर्व्वतसुतत्वोक्तेस्तथात्वम्। "कालिन्दीजलजनितश्रियं श्रयन्ते" माघ। २रक्तत्रिवृति (लालतेओडी) वृक्षे राजनि०।

कालिन्दीकर्षण न० कालिन्दीं यमुनां कर्षति कृष—ल्यु ६त०। बलदेवे तत्कर्षणकथा च हरि०११२अ० यथा

"स मत्तो बलिना श्रेष्ठो रराजाघूर्णितानन। शैशिरेषु त्रियामासु यथा खेदालय शशी। रामस्तु यमुनामाह स्नातुमिच्छे महानदि। एहि मामभिगच्छ त्वं रूपिणी सागराङ्गने। सङ्कर्षणस्य मत्तोक्ता भारतीं परिभूय सा। नाभ्यवर्त्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहिता। ततः क्रोधहलभृद्रामो मदसमीरित। चकार स हलं हस्ते कर्षणाधोमुखं बली। तस्यासुपरि मेदिन्यां मेघस्तामरसस्रजः। समुचु पुष्पकोपैव पुष्परेणुरुणं जलम्। स हलेनानताग्रेण कूले गृह्य महानदीम्। चकर्ष यमुना रामो व्युत्थितां वनितामिव। सा विह्वलजलस्रोता ह्रदप्रस्थितसम्भ्रमा। व्यावर्त्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी। लाङ्गलादिष्टमार्गा सा वेगगा वक्रगामिनी। सङ्कर्षणभयत्रस्ता योषेवाकुलतां गता। पुलिनश्रोणिबिम्बोष्ठी मृदितैस्तोयताडितैः। फेनमेखलसूत्रैश्च च्छिन्नैस्तीरान्तगामिनी। तरङ्गविषमापीना चक्रयाकोन्नतस्तनी।

पदमधिकृत्य "अस्त्युत्तरस्याम्" इत्यादि सप्तदशसर्गात्मकं कुमारसम्भवाख्यं महाकाव्यम्, कश्चिदिति द्वितीयपदमधिकृत्य "कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा" इत्यादिकं मेघदूताख्यं खण्डकाव्यम्, "वागिवार्थ" इति तृतीये पदे तदेकदेशं वागिति पदमधिकृत्य "वागर्थाविव सम्पृक्तौ" इत्यादिकमूनविंशतिसर्गात्मकं रघुवंशाख्यं महाकाव्यञ्च तेन क्रमशो रचितम्। तद्रचनया च कालिदास सर्वत्र प्रथितसुकवितया प्रख्यातिमुपलभ्य क्रमेण विक्रमादित्यस्य सभासदतामाससादेति।

मालविकाग्निमित्रस्य तत्कर्तृत्वविषये केचित् सन्दिहाना एवमाहुः। कालिदासाख्यास्त्रय कवय आसन् तत्र एको विक्रमादित्यसभ्यः, अपरो भोजदेवसभ्यः अपरो भामिनीविलासकर्त्ता जगन्नाथमिश्र अभिनवकालिदासाख्यः। तेषां मध्ये प्राचीनकालिदासस्य मेघा कृतिः शाकुन्तलस्यैव तत्र वागर्थदर्शी विरहादिवर्णनस्यैवैषा कृतिरिति। तत्र मालविकाग्निमित्रस्य प्राचीनकालिदासकर्तृत्वाभावे तदीयसन्दर्भस्य भोजदेवसभ्यसभासदधुनिकेन दशरूपके कथनतो मालविकाग्निमित्रनामत्वेन समुद्धारः सङ्गच्छते। भोजदेवात् प्राचीनत्वे एव तदुद्धार सङ्गच्छते नान्यथा भोजदेवेन च सरस्वतीकण्ठाभरणे ग्रन्थनामादरेणैव मालविकाग्निमित्रनाटकपद्यस्य समुद्धाराच्च तद्ग्रन्थस्य तत्र प्राचीनकालिदासकृतित्वम् मान्यतामितेति निर्णेतव्यमुक्तिश्च श्रीहर्षदेवस्य सभ्यस्य रत्नावल्यादिकारकस्य धावकस्यैव तत्र प्राचीननाटककर्तृत्वेन तद्ग्रन्थोपोद्घाते तस्य नामोल्लेखात् प्राचीनस्यैव कालिदासस्य तत्कर्तृत्वं युक्तम्। भोजदेवसभ्यकालिदासस्य तत्कर्तृत्वे तत्र प्राचीनाभिमानशकुन्तलादिकर्तृनामकीर्त्तनस्यैवोचितत्वेन किमिति तदपेक्षयातिविप्रकृष्टधावकादिनामोत्कीर्त्तनम्? सन्निकृष्टं परित्यज्य विप्रकृष्टग्रहणस्यान्याय्यत्वात्। प्राचीनकालिदासस्य मालविकाग्निमित्रकर्तृत्वे तथा प्राचीनत्वेन प्रथितयशस्कत्वेन च तन्नामोल्लेखस्यैवोचितत्वात्। भोजदेवसभ्यकालिदासश्च भोजदेवकालिक तद्वृत्तं भोजप्रबन्धे वर्णितं यथा "भवद्धाम्ना कामप्रसरापि सौभाग्यावलम्बितानि कच्चवा देशस्य भवद्विरह मुञ्जमान् याचत इति। तत्र कश्चिल्लिखति राज्ञोहस्ते कालिदास इति राजा वाचयित्वा पादयो पतति ततस्तत्प्रभृति तयो कालिदासभोजराजयोरासीत् सख्या"। "धन्याधोरचिकुरनिकर कालिदासोविलास" प्रसन्नरा०।

"उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्। नैषधे पद० लालित्यं माघे सन्ति त्रयोगुणाः"। "कालिदासकविता नवं वयः" इति च उद्भट। स्वार्थे क तत्रैव।

कालिन् पु० काल कालरूप खड्गोऽस्त्यस्य इनि। परानन्दमतसिद्धे परमेश्वरे "कालिन्। कलिमलध्वंसिन्। ध्वंसयाशु मदापदः" इति तन्मते ईश्वरप्रार्थनम्। कालयति कल—नोदने णिनि। २ प्रेरके त्रि० स्त्रियां ङीप्।

कालिनी स्त्री काल' शिव अभिष्ठातृत्वेनास्त्यस्या काम' पुरुषाकार गगनस्थ' मुष्कः अस्त्यस्या सन्निकृष्टत्वेन वा, इनि ङीप्। आर्द्रानक्षत्रे हेमच० तस्या तद्दैवतत्वं च अस्से यागञ्चे ४६८पृ० दर्शितम् इल्वलरूपस्य हरगिरौ मूर्द्धदेशस्थितनक्षत्रस्यासन्नत्वात्तस्यास्तथात्वम्

कालिन्द न० कालिं जलराशिं ददाति दा—क पृषो० मुम् (तरमुज)ख्याते जलप्रधानफलके वृक्षे भावप्र० कालिङ्गशब्दे विवृतिः। स्वार्थे क। कालिन्दक तत्रार्थे न० राजनि०। कलिन्दे भवः अण्। कलिन्दपर्वतभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्

कालिन्दी स्त्री कलिन्दे पर्वते तत्सन्निकृष्टदेशे वा भवः अण् ङीप्। यमुनायाम् अमर। "कलिन्दगिरिनन्दिनी तटसुरद्रुमालम्बिनी" रसगङ्गाधरे तस्या कलिन्दपर्वतसुतत्वोक्तेस्तथात्वम्। "कालिन्दीजलजनितश्रियं श्रयन्ते" माघ। २रक्तत्रिवृति (लालतेओडी) वृक्षे राजनि०।

कालिन्दीकर्षण न० कालिन्दीं यमुनां कर्षति कृष—ल्यु ६त०। बलदेवे तत्कर्षणकथा च हरि० ११२अ० यथा

"स मत्तो बलिना श्रेष्ठो रराजाघूर्णिताननः। शैशिरीषु नियाणाशु यथा श्वेतालय शशी। रामस्तु यमुनामाह स्नातुमिच्छे महानदि। एहि मामभिगच्छ त्व रूपिणी सागराङ्गने। सङ्कर्षणस्य मत्तोक्ता भारती परिभूय सा। नाभ्यवर्त्तत त देश स्त्रीस्वभावेन मोहिता। ततः क्रोधसमाविष्टो मदसमीरित'। चकार स हल हस्ते कर्षणाधोमुख बली। तस्याह्युपरि मेदिन्या पेतुस्तामरसस्रज। समुच पुष्पकोषैश्च पुष्परेणुवन्ति जलम्। स हलेनानताग्रेण कूले गृह्य महानदीम्। चकर्ष यमुनां रामो व्युत्थितां वनितामिव। सा विह्वलजलस्रोता हृदप्रस्थितसञ्चया। व्यावर्त्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी। लाङ्गलादिष्टमार्गा सा वेगगा वक्रगामिनी। सङ्कर्षणभयत्रस्ता योषेवाकुलतां गता। पुलिनश्रोणिबिम्बोष्ठी मृदितैस्तोयताडितैः। फेनमेखलसूत्रैश्च छिन्नैस्तीरान्तगामिनी। तरङ्गविषमापीडा चक्रवाकोन्नतस्तनी।

[illegible] नगरीपरिभूषया । [illegible] कौस्तोद्भवेन वा [illegible] । [illegible] सुभिता [illegible] । [illegible] राजमार्गेण च [illegible] । [illegible] पुष्पार्थं गतम् । पुष्पापचय [illegible] सती । [illegible] पुष्पार्थं गतम् । [illegible] । कालिन्दी [illegible] । [illegible] सुरं [illegible] ॥ [illegible] हरिणा ॥ [illegible] ॥ [illegible] ।" "[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] ।" कालिन्दी [illegible] । [illegible] । [कूर्मपुराणे [illegible] ।

कालिन्दीसू स्त्री कालिन्दीं सूते सू क्विप् । [illegible] ।

कालिन्दीसोदरः पुं० । यमः । [illegible] ।

कालिमन् पुं० कालस्य भावः इमनिच् । [illegible] "[illegible]" माघः ।

कालिका स्त्री [illegible] । [illegible] ।

कालिय पुं० [illegible] । "[illegible] कालियेन [illegible]" इत्यादि । "[illegible]" माघः ।

कालियं [illegible]" [illegible] ।

कालियदमन पुं० कालियं दमयति दम-णिच्-ल्यु । [illegible] ।

"कालिन्द्यां [illegible] । [illegible] । [illegible] ।" [illegible] ।

"[illegible] ।" [illegible] ।

क्षीणायुषो भ्रमत उल्बणमास्यतोऽसृङ् नस्तो वमन् परमक-श्मलमाप नाग । तस्याक्षिभिर्गरलमुद्वमतः शिरःसु यद्यत् समुन्नमति निःश्वसतो रुषोच्चैः । नृत्यन् पदानुनमयन् दमयाम्बभूव पुष्पैः प्रपूजित इवेह पुमान् पुराणः" कालियदमनादयोऽप्यत्र भावे ल्युट् ६त०। कालियस्य २मर्द्दने न०

कालियह्रद पु० ६त०। कालियनागाधिष्ठिते वृन्दावनस्थ यमुनान्तर्गते ह्रदभेदे कालियदमनशब्दे विवृतिः । तत्र कालियस्य तत्प्राप्तिप्रकारकथा भाग० १०, १७ अ० यथा "नागालयं रमणकं कथं तत्याज कालियः । कृतं वा किं सुपर्णस्य तेनैकेनासमञ्जसम् । बादरायणिरुवाच । उप-हार्य्यैः सर्पजनैर्मासि मासीह यो बलिः । वानस्पत्यो म-हाबाहो । नागानां प्राङ्निरूपितः । स्वं स्वं भागं प्रय-च्छन्ति नागाः पर्वणि पर्वणि । गोपीथायात्मनः सर्व्वे सुपर्णाय महात्मने । विषवीर्य्यमदाविष्टः काद्रवेयस्तु का-लियः । कदर्थीकृत्य गरुड़ं स्वयं तं बुभुजे बलिम् । तत् श्रुत्वा कुपितो राजन् । भगवान् भगवत्प्रियः । विजिघांसु-र्महावेगः कालियं समुपाद्रवत् । तमापतन्तं तरसा विषा-युधः प्रत्यभ्ययादुत्थितनैकमस्तकः । दद्भिः सुपर्णं व्यदशद्दद-दायुधः करालजिह्वोच्छ्वसितोग्रलोचनः । तं तार्क्ष्यपुत्रः स निरस्य मन्युमान् प्रचण्डवेगो मधुसूदनासनम् । पक्षेण सव्येन हिरण्यरोचिषा जघान कद्रुसुतमुग्रविक्रमः । सुपर्णपक्षाभिहतः कालियोऽतीवविह्वलः । ह्रदं विवेश का-लिन्द्यास्तदगम्यं दुरासदम् । तत्रैकदा जलचरं गरुडो भ-क्ष्यमीप्सितम् । निवारितः सौभरिणा प्रसह्य क्षुधितोऽ-हरत् । मीनान् सुदुःखितान् दृष्ट्वा दीनान् मीनपतौ हते । कृपया सौभरिः प्राह तत्रत्यक्षेममाचरन् । अत्र प्रविश्य गरुडो यदि मत्स्यान् स खादति । सद्यः प्राणैर्वियुज्येत सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् । तत् कालियः परं वेद नान्यः कश्चन लेलिहः । अवात्सीद्गरुड़ाद्भीतः कृष्णेन च विवासितः" ।

काली स्त्री कालस्य शिवस्य पत्नी ङीप् । १ शिवपत्न्याम् । "कर्द्दमा नवकाश इति" भाग० २,६,२ शिवस्य कालनामतोक्तेस्तस्यास्तथात्वम् । कालवर्णा स्त्री "काला-दुपसंख्यानं" वार्त्ति० ङीप् । २कृष्णवर्णायां स्त्रियाम् "का काली का मधुरा" विदग्धमु० ३हिमालयदुहितरि उमायां तस्याश्च जन्मतः नीलाञ्जननिभवर्णतया तथात्वम् । "सुतामनुज-नामाद्य गतां कालीं हराश्रमम्" । "तां तत्र कालीं तनयां भवयोकाकुलाशयाम्" कालि० पु० ४० अ० ।

"कालि ! भिन्नाञ्जनश्यामे । शर्व्वस्यादाय सरोगवौ" । "गौरत्वाद्दादनश्चैव कालिकायास्तथा श्रुतम्" इति च तत्र तस्या गौरत्वप्राप्तिकथनम् । ४दुर्गामूर्त्तिभेदे "काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी । विचित्र खट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा । द्वीपिचर्म्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा" इत्यादि देवीमा० तदाविर्भावउक्तः । सा च बहुविधा सिद्धकाली महाकाली गुह्यकाली दक्षिणाकाली भद्रकाली श्मशानकाली रक्षाकाली तिभेदात् तथा अन्येऽपि तद्भेदा भैरवत० दर्शिता यथा "काली कपालिनी कुल्ला कुरुकुल्ला विरोधिनी । वि-प्रचित्ता तथोग्रोग्रप्रभा दीप्तघनत्विषः । नीला घना बलाका च मात्रा मुद्रा मिता तथा । एताः सर्व्वा अ-सिधरा मुण्डमालाविभूषिता" । "कालि ! कालि महाकालि ! सीधुमांसपशुप्रिये" भा० वि० ४ अ० । ५ मातृभेदे "काली कपालाभरणा चकाशे" कुमा० ६ भीमसेनस्य पत्नीभेदे । "युधिष्ठिरात्तु पौरव्यां देवको-ऽथ घटोत्कचः । भीमसेनाद्धिडिम्बायां काल्यां सर्व्वगतस्ततः" भाग० ९,२२,२४ । भा०आ०९५अ० तु "भीमसेनोऽपि काश्यां बलन्धरां नामोपयेमे वीर्य्यशुल्कां, तस्यां पुत्रं सर्व्वगमुत्पादयामास" इत्युक्तं तदैकवाक्यात् काश्यामित्येव पाठः समुचितः गन्धकालीत्यस्य पूर्व्व-पदलोपः । काली७ दासकन्यायां गन्धकाल्यां सत्यवत्याम् शान्तनुपत्न्याम् । "भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्य-वतीं मातरमुदवाहयत् गन्धकालीमिति यामाहुः" भा०आ० ९५ अ० । ८कल-मोदने अच् गौरा० ङीष् । ९क्षीरकीटभेदे १०रात्रौ ११कालाञ्जन्याम् राजनि० १२मषी कृष्णत्वात्तथा-त्वम् १३अग्निशिखाभेदे जटाधरः । अग्निजिह्वाशब्दे दर्शित-शारदातिलकवाक्ये एतस्याः तज्जिह्वासु नान्तर्भाव इति चिन्त्यम् । १४कालिका (विषालि) रत्नमाला । १५काल-रात्रौ यमभगिन्याम् तन्त्रोक्तासु दशमहाविद्यासु आद्यायां १५ महाविद्यायाम् तासु "काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी, भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा । बगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका । एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः" तन्त्रसा० "कालीपूजा श्रुता नाथ ! भावाश्च विविधाः प्रभो ! " भैरवत० "तारायाश्चैव काल्याश्च त्रिपुरायाः विशेषतः । जनने मरणे चैव न त्यजेयुर्जपार्च्चने" तन्त्र०

कालीक पु स्त्री० कै अवेऽचीकश्च मत्स्यघाताय निये ष्ट-

[illegible]

कालिन्दी [illegible] ।

[illegible]

कालिन्दीसू स्त्री कालिन्दी [illegible] ।

कालिन्दीसोदर पुं० । यमे [illegible]

कालिमन् पुं० [illegible] ।

कालिमल्ल [illegible] ।

कालिय पुं० [illegible] ।

[illegible]

कालियदमन पुं० [illegible]

[illegible]

वृतपूगमालिनी । अगस्त्याचरितामाशाम् अनाशास्य-जयो ययौ । स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना । कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् । बलै-रध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः । मारीचोद्भ्रा-न्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः" । "कावेरीतीर-भूमीरुहभुजगवधूभुक्तमुक्तावशिष्टे" मलयजवातवर्णने "ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः । तत्र स्नात्वा नरो राजन् ! गोसहस्रफलं लभेत्" भा० व० ८५ । गङ्गे ! च यमुने ! चैव गोदावरि ! सरस्वति ! नर्म्मदे ! सिन्धु ! कावेरि ! जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु, तीर्थावाहनमन्त्र

काव्य पु० कवेर्भृगुपुत्रस्यापत्यम् यञ् । शुक्रे अमरः "भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतो ग्रहः" भ० आ० ६० । "जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् । पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे" भा० आ० ७५ अ० । कवे-रिदम् यञ् । २ कविसम्बन्धिनि । कव—वर्णने स्तुतौ च कर्म्मणि ण्यत् । ३ वर्णनीये ४ स्तुत्ये च त्रि० स्त्रियां टाप् "दुर्य्योधनस्य रूपेण शृणु काव्यां गिरं मम" भा० स० ६० अ० । "भाष्याणि तर्कयुक्तानि देहवन्ति विशाम्पते ! । नाटका विविधाः काव्याः कथाख्यायिककारिकाः" भा० स० ११ अ० । शार्ङ्गरवादौ तु काव्यशब्दस्य यञ-न्तस्यैव पाठात् तत्र स्त्रियां ङीन् । कवेः कर्म्म ष्यञ् । कविकृतगद्यपद्यात्मके ५ वाक्यविशेषे न० । काव्यप्र० तत्-कारणप्रयोजनमुक्तं यथा—

"काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यःपरनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे" मू०

"कालिदासादीनामिव यशः, श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनम्, राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानम्, आदित्यादेर्म्मयू-रादीनामिवानर्थनिवारणम्, सकलप्रयोजनमौलिभूतं सम-नन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमा-नन्दं, प्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्मि-तार्थतात्पर्य्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुण-भावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म्म, तत् कान्तेव सरसतापा-दनेनाभिमुखीकृत्य रामादिवत् वर्त्तितव्यं न रावणादिव-दित्युपदेशञ्च, यथायोगं कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्व्वथा तत्र यतनीयम् । अस्य कारणमाह" इति

"शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् । काव्य-ज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे" मू०

"शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः, यां विना काव्यं न प्रसरेत् प्रसृतं वा उपहसनीयं स्यात्, लोकस्य स्थावरजङ्गमात्मकलोकवृत्तस्य, शास्त्राणां छन्दोव्याकर-णाभिधानकोषकलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गादिलक्षणग्र-न्थानां, काव्यानाञ्च महाकविसम्बन्धिनाम्, आदिग्रह-णादितिहासादीनाञ्च विमर्शनाद्व्युत्पत्तिः, काव्यं कर्त्तुं विचारयितुञ्च ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः समुदिताः न तु व्यस्ता-स्तस्य काव्यस्योद्भवे निर्म्माणे समुल्लासे च हेतुर्न तु हेतवः" वृत्तिः

सा० द० अन्यप्रकारं काव्यस्य प्रयोजनं उक्तं यथा
"चतुर्व्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि । काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते" सू० ।

"चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण सुप्रतीतैव । उक्तञ्च "धर्म्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं क-लासु च । करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवण-मिति" । किञ्च काव्याद्धर्म्मप्राप्तिर्भगवन्नारायणचरणा-रविन्दस्तवादिना "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति" इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव । अर्थप्राप्तिश्च प्रत्यक्षसिद्धा । कामप्राप्तिश्चार्थद्वारैव । मोक्ष-प्राप्तिश्चैतज्जन्यधर्म्मफलाननुसन्धानात् मोक्षोपयोगि-वाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च । चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशा-स्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते । परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्यादेव । ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु वेदशास्त्रेषु काव्येषु किमिति यत्नः करणीय इत्यपि न वक्तव्यम् कटुकौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोप-शमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधी-यसी न स्यात् । किञ्च । काव्यस्योपादेयत्वमग्निपुराणे-ऽप्युक्तम् । "नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा । कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभेति" "त्रिवर्गसाधन-नाट्यमिति" च । विष्णुपुराणे "काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च । शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः" इति वृत्तिः । तस्य लक्षणं तत्रैव "वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षकाः । उत्कर्ष-हेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः" सू० ।

"अन्ये तु गुणालङ्काररीतियुक्तं दोषरहितं वाक्यं का-

[illegible] कीर्ति [illegible] (वक्रभाव) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] (काश्चयुद्ध) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

वतूपगमालिना। अगस्त्याचरितामाशाम् अनाशास्यजयो ययौ। स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना। कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत्। बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः। मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः"। "कावेरीतीरभूमीरुहभुजगवधूभुक्तमुक्तावशिष्टे" मलयजवातवर्णने "ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः। तत्र स्नात्वा नरो राजन्! गोसहस्रफलं लभेत्" भा० व० ८५। गङ्गे! च यमुने! चैव गोदावरि! सरस्वति! नर्म्मदे! सिन्धु! कावेरि! जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु, तीर्थावाहनमन्त्र

काव्य पु० कवेः भृगुपुत्रस्यापत्यम् यञ्। शुक्रे अमरः "भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतग्रहः" भ०आ०६०। "क्षिमीषया ततोदेवायमिरेऽङ्गिरसं मुनिम्। पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे" भा०आ०७५अ०। कवेरिदम् यञ्। २कविसम्बन्धिनि। कव–वर्णने स्तुतौ च कर्म्मणि ण्यत्। ३वर्णनीये ४स्तुत्ये च त्रि० स्त्रियां टाप् "दुर्य्योधनस्य रूपेण शृणु काव्यां गिरं मम" भा०स० ६०अ०। "आख्यानि तर्कयुक्तानि देहयन्ति विशांपते!। नाटका विविधाः काव्याः कथाख्यायिककारिकाः" भा०स०११अ०। शाङ्गरवादी तु काव्यशब्दस्य यञन्तस्यैव ग्रहणात् तत्र स्त्रियां ङीन्। कवेः कर्म्म ष्यञ्। कविकृतगद्यपद्यात्मके ५ वाक्यविशेषे न०। काव्यप्र०तत्करणप्रयोजनमुक्तं यथा–

"काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये। सद्यःपरनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे" मू० "कालिदासादीनामिव यशः, श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनं, राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानम्, आदित्यादेर्म्मयूरादीनामिवानर्थनिवारणं, सकलप्रयोजनमौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दं, प्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्मितार्थतात्पर्य्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणभावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म्म, तत् कान्तेव सरसतापादनेनाभिमुखीकृत्य रामादिवत् वर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशञ्च, यथायोगं कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्व्वथा तत्र यतनीयम्। अस्य कारणमाह" वृत्ति "शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्। काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे" मू०

"शक्तिः कवित्ववीजरूपः संस्कारविशेषः, यां विना काव्यं न प्रसरेत् प्रसृतं वा उपहसनीयं स्यात्, लोकस्य स्थावरजङ्गमात्मकलोकवृत्तस्य, शास्त्राणां छन्दोव्याकरणाभिधानकोषकलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गादिलक्षणग्रन्थानां, काव्यानाञ्च महाकविसम्बन्धिनाम्, आदिग्रहणादितिहासादीनाञ्च विमर्शनाद्व्युत्पत्तिः, काव्यं कर्त्तुं विचारयितुञ्च ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः समुदिताः न तु व्यस्तास्तस्य काव्यस्योद्भवे निर्म्माणे समुल्लासे च हेतुर्न तु हेतवः" वृत्तिः

सा०द० अन्यप्रकारं काव्यस्य प्रयोजनं उक्तं यथा "चतुर्व्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि। काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते" सू०। "चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण सुप्रतीतैव। उक्तञ्च "धर्म्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च। करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवणमिति"। किञ्च काव्याद्धर्म्मप्राप्तिर्भगवन्नारायणचरणारविन्दस्तवादिना "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति" इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव। अर्थप्राप्तिश्च प्रत्यक्षसिद्धा। कामप्राप्तिश्चार्थद्वारैव। मोक्षप्राप्तिश्चैतज्जन्यधर्म्मफलाननुसन्धानात् मोक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च। चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते। परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्यादेव। ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु वेदशास्त्रेषु काव्येषु किमिति यत्नः करणीय इत्यपि न वक्तव्यम्। कटुकौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधीयसी न स्यात्। किञ्च। काव्यस्योपादेयत्वमग्निपुराणेऽप्युक्तम्। "नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा। कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभेति" "त्रिवर्गसाधनं नाट्यमिति" च। विष्णुपुराणे "काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च। शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः" इति वृत्तिः। तस्य लक्षणं तत्रैव "वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षकाः। उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः" सू०। अन्ये तु गुणालङ्काररीतियुक्तं दोषरहितं वाक्यं का-

नात्। मोचे गते वक्रा० क्रिया डीप।
कालीपी स्त्री काला सतर्पिता पीयते प्र—पी—का० कापारे च गौरा० डीष। सर्पविशाषस्त्री मिता०।
कालीतमय इकी० कालीमिका काहीयता ताम्र बस।
वस्त्रिये वैराग० क्रियां डीप। वरिका काले सति- तानार्थे गीयमाणवाद्यवालम्। [चन्द्रे मक०।
कालीय न० कालकाये यमम् "पुराणः" का० च। मरू-
कालीयक न० कालीयमिव कालि—कै—क। नानाद्रव्यं समविवारे (चन्दन) ऋमरः।
कालेय इ०कालकायानम् इव। १दैत्यभेदे, कालीये, यकृति १कृष्णवर्णसुरभावर्ति क्रियं इव। २यकृति
च कालकेयवाद्यं वचक्। २कालकमले न० "कालकानाकेयसारारामम्" कुमा०। वर्णिका दश यात दश। इयतिरे कालभेदे दश कालक्षिप्रतये वसुं पूज्यविवाद मेवम्। अनुनयार अनुभावे रक्षा
कालेयक इ०की यवले सिरोपाय बाप मसि+तम चंदाहा च। कृष्णे कालीयासिरोविशिलात् कालास् क्रियां डीप। कालेय+कार्ये चंदाहो वा च। कालीवतन्दे "नवनयनकालीवाकालेयकपुष्कस्तुच्छेषु"कार०। २हरिद्रायां इ० दारुहरिद्रायां मन्त्राव । कालं इ ऋमर।
कालोम न० इस। पूर्व मत कालं बास्वत्कमत् समवाम्। इतिरे च। इयवाशब्दे। विन्दुरोल- वालेकान्ता कालेयप्रतिनी हत "मोहिन्याञ्चलोदारे "कालेयोचकार" इत्यादि। वाय कारडमीतम।
कालोदक न० कालनर्पिते तीर्थभेदे। "कालोदकं नन्दि- कुण्डं तथा चौतरमानसम्" मा० चाद ३२क०।
काल्य इ० कालं प्रियो तम वक्। (कालाकडू) चर्मरे मन्त्र। कार्ये च। कायें कमर।
काल्पनिक त्रि०कल्पनया कालता इव। कल्पनाये।कल्पित, २ कारोपिते च। क्रियां डीप। "पटि कु कुरुवि- कु कामविकी त्रिक०।
काल्मषत्म त्रि० वलपूत कल्मषेष वा पूवावासात् प्रति माये "भवकाशि" इज्जा बाद्। प्रवकृताविकी २ददकोपरि च क्रियां डीप। [विनाशी।
काल्मिक त्रि० कलपात्रे चन्द्र इव। वेदाङ्गकल्पोक्ते
काल्य न० कलवेव कार्ये साप। १प्रमृते प्रत्य०। काल- महोत्सव कल्। २वस्तुनाये बौभावे तिक। काले बाद।
दिना० मत्। १कालकवे त्रि कलवतारी कालवेलाले वनरपदक नाथ त्रावा। कहीला० कारापे भेदे पन। नाक्तायन नाकनेमात्ये इ स्त्री। [पक्ष०।
काल्वक न० काले यान वत् कालें च। मधुर(दानक)
कावा स्त्री कावा नर्मपदकवार नदीत्वात् सा। रथ नर्मपदबद्धोपनावावात् ऋद्धवाद् ऋमर। "कालवे नाकानायवें" का० [मन।
काषायक न० बकायक वाला कर्मोपा० पुत्र। कवाय
काप न० वर्णितवास्त्र वत्। वरिमार्थ कायवें। रस हरीवरने वेदाङ्गानवालवर्णवम्। "काविक- वीति" यत्र वैवम्। अनुभाव्य कायापे दर्शन।
काववित न० कवचिनां समूहः "तस्य काविवन" पा० इत्र "इतोयोगा। तत्र कारियो वपूरे।
कावट इ० कई+दपी०। क्वट इत्या०।
कावय इ० अवार्य कामवी द्वारा कामिये। "का- वेरान कासेवा" वल०।१५,१.८८, हरीय काले कारोदा वैयनोपति पितरौं" वल० ६८,६१८
कावार इ० दुग्विवलेना कापा योग वा। कावली मक्रि०। [वैवाये इकारिकम मित।
कावार न० कं वकवार योगे च कार्न—कष् कम्म०।
कावी स्त्री कार्पिक मूत्र वत कार्पीर० क्रियां डीप कबोला। वर्णियवर्णियाम् क्रियाम्।
कावक इ०की कावुचिया रेवा तत्र इव। १कुरे १काल कामि कविताप्रवतक कांपे च बैरिनैया पुत्रकोलि प्रेकुचनाल् समासम्। क्रियां कालिकाम् डीप।
कावेर न० नव पूरुहक वेरपुरेवपावक।१इच० १ जला०। तम विवातिः पूर्ववत् समासम्।
कावेरी स्त्री मम कवक वेर कारोरं महोदिकर नदी। १बिन्दुयें। कृष्णवर्तीनं च र बहुवा वाक्यम् डीप। १स आमाद् १३०। १ हरिद्रायाम्। "रावदी च कावेरी बहु बन्धकी यथा" कानकास्त्रप(१६०। "कालीवालोचा च कावेरी कपूरैं त्रा कान्य०११। "कामकृष्णा हामरारौं कावेरा कावावा वैणा नदी कावेरी वेनवापि जालं १८६।१८ कारतवर्षयानर। का च बदाता नवाविं कापविवाकवा वदेवा रदो वर्षि वत्य वद नीरतिनिवास व शत्र जिवली नन। वि कोषु काववा आपार वह दें राष्ट्र। सदी मैनार्थ देव

कृपूगमालिना। अगस्त्याचरितामाशाम् अनाशास्य-जयो ययौ। स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना। कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत्। बलै-रध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः। मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः"। "कावेरीतीर-भूमीरुहभुजगवधूभुक्तमुक्तावशिष्टः" मलयजवातवर्णने "ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः। तत्र स्नात्वा नरो राजन्! गोसहस्रफलं लभेत्" भा० व० ८५। गङ्गे! च यमुने! चैव गोदावरि! सरस्वति! नर्मदे! सिन्धु! कावेरि! जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु, तीर्थावाहनमन्त्र

काव्य पु० कवेः भृगुपुत्रस्यापत्यम् यञ्। शुक्रे अमरः "भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतो ग्रहः" भ०आ०६०। "जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम्। पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे" भा०आ०७५अ०। कवे-रिदम् यञ्। २कविसम्बन्धिनि। कव–वर्णने स्तुतौ च कर्म्मणि ण्यत्। ३वर्णनीये ४स्तुत्ये च त्रि० स्त्रियां टाप् "दुर्य्योधनस्य रूपेण शृणु काव्यां गिरं मम" भा०स० ६०अ०। "भाष्याणि तर्कयुक्तानि देहवन्ति विशांपते!। नाटका विविधाः काव्याः कथाख्यायिककारिकाः" भा०स०११अ०। शार्ङ्गरवादौ तु काव्यशब्दस्य यञन्तस्यैव पाठात् तत स्त्रियां ङीन्। कवेः कर्म्म ष्यञ्। कविकृतगद्यपद्यात्मके ५ वाक्यविशेषे न०। काव्यप्र०तत् करणप्रयोजनमुक्तं यथा–

"काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये। सद्यःपरनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे" सू०

"कालिदासादीनामिव यशः, श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनं, राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानम्, आदित्यादेर्मयू-रादीनामिवानर्थनिवारणं, सकलप्रयोजनमौलिभूतं सम-नन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमा-नन्दं, प्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्मि-तार्थतात्पर्य्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुण-भावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म्म, तत् कान्तेव सरसतापा-दनेनाभिमुखीकृत्य रामादिवत् वर्त्तितव्यं न रावणादिव-दित्युपदेशञ्च, यथायोगं कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्व्वथा तत्र यतनीयम्। अस्य कारणमाह" शक्ति-र्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्। काव्य-ज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे" सू०

"शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः, यां विना काव्यं न प्रसरेत् प्रसृतं वा उपहसनीयं स्यात्, लोकस्य स्थावरजङ्गमात्मकलोकवृत्तस्य, शास्त्राणां छन्दोव्याकर-णाभिधानकोषकलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गादिलक्षणग्र-न्थानां, काव्यानाञ्च महाकविसम्बन्धिनाम्, आदिग्रह-णादितिहासादीनाञ्च विमर्शनाद्व्युत्पत्तिः, काव्यं कर्त्तुं विचारयितुञ्च ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः समुदिताः न तु व्यस्ता-स्तस्य काव्यस्योद्भवे निर्म्माणे समुल्लासे च हेतुर्नतु हेतवः" वृत्तिः

सा०द० अन्यप्रकारं काव्यस्य प्रयोजनमुक्तं यथा

"चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि। काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते" सू०।

"चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण सुप्रतीतैव। उक्तञ्च "धर्म्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं क-लासु च। करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवण-मिति"। किञ्च काव्याद्धर्म्मप्राप्तिर्भगवन्नारायणचरणा-रविन्दस्तवादिना "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति" इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव। अर्थप्राप्तिश्च प्रत्यक्षसिद्धा। कामप्राप्तिश्चार्थद्वारैव। मोक्ष-प्राप्तिश्चैतज्जन्यधर्म्मफलाननुसन्धानात् मोक्षोपयोगि-वाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च। चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशा-स्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते। परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्यादेव। ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु वेदशास्त्रेषु काव्येषु किमिति यत्नः करणीय इत्यपि न वक्तव्यम्, कटुकौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोप-शमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधी-यसी न स्यात्। किञ्च। काव्यस्योपादेयत्वमाग्नेयपुराणे-ऽप्युक्तम्। "नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा। कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभेति" "त्रिवर्गसाधनं नाट्यमिति" च। विष्णुपुराणे "काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च। शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः" इति च। तस्य लक्षणं तत्रैव "वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षकाः। उत्कर्ष-हेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः" सू०।

अन्ये तु गुणालङ्काररीतियुक्तं दोषरहितं वाक्यं का-

ध्वनिरिति वदन्ति । व्यञ्जनावृत्तिप्रधानत्वात् काव्यमिति रसवदादयः ।

तद्भेदा यथा त्रिविधाः [illegible] ।

तथाच काव्यप्र०

"इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः ।
अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ।
शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्" ।

[illegible] काव्ये रसवदादयः [illegible] व्यङ्ग्यार्थे [illegible] मध्यमम् । [illegible] व्यङ्ग्यस्य [illegible] गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेन [illegible] भेदः । [illegible] यथा ।

"काव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यं चेति द्विधा मतम्" । [illegible]

"वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम्" [illegible]

"वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्यार्थे [illegible] इति [illegible] काव्यम्" इति

"भेदौ ध्वनेरपि द्वावुदीरितौ लक्षणाभिधामूलौ ।
अविवक्षितवाच्योऽन्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च" । [illegible]

"[illegible] नाम लक्षणामूलो ध्वनिः । लक्षणामूलत्वादेवात्र वाच्यस्याविवक्षितत्वम् । [illegible] । अत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । यथा [illegible] । अविवक्षितवाच्य [illegible] [illegible] । [illegible] भेदाः" इति

"अर्थान्तरे सङ्क्रमितं वाच्ये [illegible] तिरस्कृतम् ।
अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति" [illegible] ।

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्य इति द्विविधः । [illegible] अविवक्षितवाच्योऽर्थान्तरे परिणमति [illegible] [illegible] [illegible] । यथा । "कदली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः । भुवनत्रितयेऽपि बिभर्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः" । अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दः [illegible] [illegible] उपमार्थे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । अत्र पुनः [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ।

यथा "निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते" । [illegible] उपमार्थे [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

यथा "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न काव्यं । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] च" । [illegible] [illegible] (टीका) [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" इति ।

"विवक्षिताभिधेयोऽपि विभेदः प्रथमं मतः ।
असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा" ।

"विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः" इति ।

"रसभावादिरर्थो [illegible] ध्वनेरर्थो न [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"

"[illegible] रसभावादिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । अत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति ।

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति । अत्र

"वस्त्वलङ्काररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा" मू०।
"अलङ्कारशब्दस्य पृथगुपादानादनलङ्कारो" वस्तुमात्रं गृह्यते। तत्र वस्तुरूपशब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा।
"पन्थिअ! ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे। उण्णअपओहरं पेक्खिअ उण जइ वससि ता वससु"।
अत्र सत्थरादिशब्दशक्त्या यद्युपभोगक्षमोऽसि तदास्स्वेति वस्तु व्यज्यते। अलङ्काररूपो यथा "दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिजं संमीलयंस्तेजसा प्रोद्यद्राजकलो गृहीतगरिमा विष्वग्वृतो भोगिभिः। नक्षत्रेशकृतेक्षणो गिरिगुरौ गाढां रुचिं धारयन् गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्युमावल्लभः"। अत्र प्राकरणिकस्य उमानाम्नो महादेवीवल्लभभानुदेवनृपतेर्वर्णने द्वितीयार्थसूचितमप्राकरणिकस्य पार्वतीवल्लभस्य वर्णनमसम्बद्धं मा प्रसाङ्क्षीदितीश्वरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः कल्प्यते। तदत्र उमावल्लभ उमावल्लभ इवेत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः। यथा वा "अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो!। अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि"। अत्रामित इत्यादावपिशब्दाभावाद्विरोधाभासो व्यङ्ग्यः व्यङ्ग्यस्यालङ्कार्यत्वेऽपि ब्राह्मणश्रमणन्यायादलङ्कारत्वमुपचर्यते" इति।

"वस्तु वालङ्कृतिर्वापि द्विधार्थः सम्भवी स्वतः। कवेः प्रौढोक्तिसिद्धो वा तन्निबद्धस्य चेति षट्॥ षड्भिस्तैर्व्यज्यमानस्तु वस्त्वलङ्काररूपकः। अर्थशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो याति द्वादशभेदताम्" मू०॥

"स्वतः सम्भवी औचित्याद्बहिरपि सम्भाव्यमानः। प्रौढोक्त्या सिद्धो न त्वौचित्येन। तत्र क्रमेण यथा।
"दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि! क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति। एकाकिन्यपि यामि सत्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्रन्थयः"। अनेन स्वतःसम्भविना वस्तुमात्रेण एतत्प्रतिपादिकाया भाविपरपुरुषोपभोगजनखक्षतादिगोपनरूपं वस्तुमात्रं व्यज्यते। "दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि, तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे"। अनेन स्वतःसम्भविना वस्तुना रवितेजसो रघुप्रतापोऽधिक इति व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते। "आपतन्तममुं दूरादूरीकृतपराक्रमः। बलोऽवलोकयामास मातङ्गमिव केसरी"। अत्रोपमालङ्काररूपेण स्वतःसम्भविना व्यङ्ग्यार्थेन बलदेवः क्षणेनैव वेणुदारिणं क्षयं करिष्यतीति वस्तु व्यज्यते। "गाढकान्तदशनक्षतव्यथासङ्कटादरिवधूजनस्य यः। ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन् युधि रुषा निजाधरम्"। अत्र स्वतःसम्भविना विरोधालङ्कारेणाधरो निर्दष्टः शत्रवो व्यापादिता इति समुच्चयालङ्कारो व्यङ्ग्यः। "सज्जेइ सुरहिमासो ण दाव अप्पेइ जुअइजणलक्खसहे। अहिणवसहआरमुहे णवपल्लवपत्तले अणङ्गस्स सरे"। अत्र वसन्तः शरकारः कामो धन्वी युवतयो लक्ष्यं पुष्पाणि शरा इति कविप्रौढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशीभवन्मदनविजृम्भणरूपं वस्तु व्यनक्ति।

"रजनीषु विमलभानोः करजालेन प्रकाशितं वीर!। धवलयति भुवनमण्डलमखिलं तव कीर्त्तिसन्ततिः सततम्"। अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कीर्त्तिसन्ततेश्चन्द्रकरजालादधिकप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः "दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः। मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुबिन्दवः"। अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापह्नुत्यलङ्कारेण भविष्यद्राक्षसश्रीविनाशरूपं वस्तु व्यज्यते। "धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो, हस्ते सिताम्भोरुहं, हारः कण्ठतटे, पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः। एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक! त्वत्कीर्त्तिराशिर्ययौ नानामण्डनतां पुरन्दरपुरीवामभ्रुवां विग्रहे"। अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण भूमिष्ठोऽपि स्वर्गस्थानामुपकारं करोषीति विभावनालङ्कारो व्यज्यते "शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः। सुमुखि! येन तवाधरपाटलं दशति बिम्बफलं शुकशावकः"। अत्रानेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः प्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते। "सुभगे कोटिसङ्ख्यत्वमुपेत्य मदनाशुगैः। वसन्ते पञ्चता त्यक्ता पञ्चतासीद्वियोगिनाम्"। अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कामशराणां कोटिसङ्ख्यत्वप्राप्त्या निखिलवियोगिमरणेन वस्तुना शराणां पञ्चता शरान् विहाय वियोगिनं श्रितेत्युत्प्रेक्षालङ्कारो व्यज्यते "मल्लिकामुकुले चण्डि! भाति गुञ्जन्मधुव्रतः। प्रयाणे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव"। अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन उत्प्रेक्षालङ्कारेण कामस्यायमुन्मादकः कालः प्राप्तस्तत्कथं मानिनि! मानं न मुञ्चसीति वस्तु व्यज्यते।"महिलासहस्सभरिए तुह हिअए

[illegible] । [illegible]

[illegible] ।

[illegible] ।

'[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] यथा ।

'[illegible]' । [illegible] इति ।

[illegible] ।

"[illegible]" । [illegible] । [illegible] । यथा [illegible] । [illegible]" इति

[illegible] ।

[illegible]" । [illegible] । अत्र [illegible] ।

यथा । "[illegible] । [illegible]" । अत्र [illegible] । अत्र [illegible] ।

यथा "[illegible]" । [illegible] । [illegible] ।

यथा "[illegible] । [illegible]" । अत्र [illegible] । अत्र [illegible] । अत्र [illegible] ।

"[illegible] । [illegible] ([illegible]) [illegible] । [illegible]" इति ।

"[illegible]"

"[illegible]" इति ।

'[illegible] । [illegible]"

"[illegible] । अत्र [illegible] । [illegible] । [illegible]" इति ।

"[illegible] । [illegible]"

"[illegible]" इति । अत्र

पथगात्तान् गोपयन्त्यमूर्द्धनि"। अत्र 'पश्यन्तीति' कविप्रौढोक्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण न केऽप्यन्ये दातारस्तव सदृशा इति व्यतिरेकालङ्कारोऽसंलक्ष्यपदद्योत्यः। एवमन्येष्वर्थशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमभेदेषूदाहार्य्यम्। तदेवं ध्वनेः पूर्व्वोक्तेष्वष्टादशसु भेदेषु मध्ये शब्दार्थशक्त्युत्थो व्यङ्ग्यो वाक्यमात्रे भवन्नेकः। अन्ये पुनः सप्तदश वाक्ये पदे चेति चतुस्त्रिंशदिति पञ्चत्रिंशद्भेदाः" इत्ति।

"प्रबन्धेऽपि मतो धीरैरर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः" सू०।

"प्रबन्धो महावाक्यम्। अनन्तरोक्तद्वादशभेदोऽर्थशक्त्युत्थ। यथा महाभारते गृध्रगोमायुसंवादे "अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसङ्कुले। कङ्कालबहुले घोरे सर्व्वप्राणिभयङ्करे। न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्म्ममुपागतः। प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी"। इति दिवसे प्रभवतो गृध्रस्य श्मशाने मृतं बालमुपादाय तिष्ठतां दिवसे तं परित्यज्य गमनमिष्टम्। "आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत साम्प्रतम्। बहुविघ्नो मुहूर्त्तोऽयं जीवेदपि कदाचन। अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम्। गृध्रवाक्यात् कथं मूढास्त्यजध्वमविशङ्किताः"। इति निशि समर्थस्य गोमायोर्दिवसे परित्यागोऽनभिमत इति वाक्यसमूहेन द्योत्यते। अत्र स्वतःसम्भवी व्यञ्जकः। एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्य्यम्। एवं वाच्यार्थस्य व्यञ्जकत्वे उदाहृतम्। लक्ष्यार्थस्य यथा "निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः। मिथ्यावादिनि! दूति! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे! वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्"। व्यङ्ग्यार्थस्य यथा "उअ णिच्चल णिप्पन्दा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ। णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ सङ्खसुत्तिव्व"। अनयोः स्वतःसम्भविनौ लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थौ व्यञ्जकौ। एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्य्यम्" इत्ति।

"पदांशवर्णरचनाप्रबन्धेष्वस्फुटक्रमः। असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिस्तत्र पदांशगः" सू०।

"प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादिभेदादनेकविधः। यथा "चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः। करं व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्व्वस्वमधरं वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर! हतास्त्वं खलु कृती"। अत्र 'हताः' इति न पुनर्दुःखं प्राप्तवन्त इति ध्वन्यते। "मुहुरङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिरामम्। मुखमंसविवर्त्ति पक्ष्मलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुम्बितन्तु"। अत्र 'तु' इति निपातस्यानुतापव्यञ्जकत्वम्। "न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः, सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं, जीवत्यहो रावणः। धिग्धिक् शक्रजितं, प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा? स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः" 'अरयः' इति बहुवचनस्य, 'तापसः' इत्येकवचनस्य, 'अत्रैवेति' सर्व्वनाम्नः, 'निहन्तीति' 'जीवतीति' च तिङः 'अहो' इत्यव्ययस्य, 'ग्रामटिकेति' कप्रत्ययतद्धितस्य, 'विलुण्ठनेति' व्युपसर्गस्य, 'भुजैरिति' बहुवचनस्य व्यञ्जकत्वम्। "आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा, नासाग्रे नयनं, तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः। मौनं चेदमिदञ्च शून्यमधुना यद्विश्वमाभाति ते तद्ब्रूयाः सखि! योगिनी किमसि भोः! किं वा वियोगिन्यसि"। अत्र तु 'आहार इति' विषयसप्तम्या, 'समस्तेति' 'परेति' च विशेषणद्वयस्य, 'मौनं चेदमिति' प्रत्यक्षपरामर्शिनः सर्व्वनाम्नः, 'आभातीति' उपसर्गस्य, 'सखीति' प्रणयस्मारणस्य, 'असि भोः' इति सोपहासोत्प्रासस्य, 'किं वा' इत्युत्तरपक्षदार्ढ्यसूचकस्य वाशब्दस्य, 'असीति' वर्त्तमानोपदेशस्य, तत्तद्विशेषव्यञ्जकत्वं सहृदयसंवेद्यम्। वर्णरचनयोरुदाहरिष्यते। प्रबन्धे महाभारते शान्तः। रामायणे करुणः मालतीमाधवरत्नावल्यादौ शृङ्गारः। एवमन्यत्र"। इत्ति।

"तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्म्मताः। सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया। वेदखाग्निशराः ५३०४ शुद्धैरिषुबाणाग्निसायकाः" ५३५५ सू०

"शुद्धैः शुद्धभेदैरेकपञ्चाशता योजने इत्यर्थः। दिङ्मात्रं तूदाह्रियते। "अत्युन्नतस्तनयुगा तरलायताक्षी द्वारि स्थिता तदुपयानमहोत्सवाय। सा पूर्णकुम्भनवनीरजतोरणस्रक्सम्भारमङ्गलमयत्नकृतं विधत्ते"। अत्र 'स्तनावेव पूर्णकुम्भौ, दृष्टय एव नवनीरजस्रज इति' रूपकध्वनिरसध्वन्योरेकाश्रयानुप्रवेशः सङ्करः। "भिन्दन्त्यमूनि मदमूर्च्छदलिध्वनीनि धूताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि। निस्तन्द्रचन्द्रवदनावदनारविन्दसौरभ्यसौहृदसगर्व्वसमीरणानि"। अत्र निस्तन्द्रेत्यादिलक्षणामूलध्वनीनां संसृष्टिः। अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यम्"। इत्ति

"अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये" सू०।

[illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]" । ([illegible]) [illegible] [illegible] । [illegible] । यथा [illegible] [illegible] । [illegible] "यथा [illegible]" [illegible] । यथा "[illegible]" [illegible] । इति "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] च ।

"[illegible]" [illegible] । [illegible] यथा । [illegible] । [illegible] । यथा । "[illegible]" । [illegible] । यथा [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] यथा । "[illegible]" [illegible] । यथा । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" । [illegible] । "[illegible]" । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" । [illegible] ।

पथगात्मानं गोपयत्युपमूर्द्धनि"। अत्र 'पश्यन्तीति' कविप्रौढोक्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण न केऽप्यन्ये दातारस्तव सदृशा इति व्यतिरेकालङ्कारोऽसंलक्ष्यपदद्योत्यः'। एवमन्येष्वर्थशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमभेदेषूदाहार्य्यम्। तदेवं ध्वने पूर्व्वोक्तेष्वष्टादशसु भेदेषु मध्ये शब्दार्थशक्त्युत्थो व्यङ्ग्यो वाक्यमात्र भवत्येक। अन्ये पुन सप्तदश वाक्ये पदे चेति चतुस्त्रिंशदिति पञ्चत्रिंशद्भेदा" इति।

"प्रबन्धेऽपि मतो धीरैरर्थशक्त्युद्भवो ध्वनि" मू०।

"प्रबन्धो महावाक्यम्। अनन्तरोक्तद्वादशभेदोऽर्थशक्त्युत्थ। यथा महाभारते गृध्रगोमायुसंवादे "अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसङ्कुले। कङ्कालबहुले घोरे सर्व्वप्राणिभयङ्करे। न चेह जीवित कश्चित् कालधर्म्ममुपागतः। प्रियो वा यदि वा द्वेष्य प्राणिना गतिरीदृशी"। इति दिवसे शक्तस्य गृध्रस्य श्मशाने मृत बालमुपादाय तिष्ठतां दिवसे त परित्यज्य गमनमिष्टम्। "आदित्योऽयं स्थितो मूढा! स्नेहं कुरुत साम्प्रतम्। बहुविघ्नो मुहूर्त्तोऽयं जीवेदपि कदाचन। अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम्। गृध्रवाक्यात् कथं बालास्त्यक्ष्यध्वमविशङ्किता"। इति निशि समर्थस्य गोमायोर्दिवसे परित्यागोऽनभिलषित इति वाक्यसमूहेन द्योत्यते। अत्र स्वतःसम्भवी व्यञ्जक। एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्य्यम्। एव वाच्यार्थस्य व्यञ्जकत्वे उदाहृतम्। लक्ष्यार्थस्य यथा "निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्म्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनु। मिथ्यावादिनि! दूति! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे! वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्"। व्यङ्ग्यार्थस्य यथा "उव्व णिच्चल णिप्पन्दा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ। णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ सङ्खसुत्तिव्व"। अनयो स्वतःसम्भविनौ लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थौ व्यञ्जकौ। एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्य्यम्' इति।

"पदांशवर्णरचनाप्रबन्धेष्वस्फुटक्रम"। असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिस्तत्र पदांशग" मू०।

"प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादिभेदादनेकविध"। यथा "चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचर। करं व्याधुन्वत्या पिबसि रतिसर्व्वस्वमधरं वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर! हतास्त्वं खलु कृती"। अत्र 'हता' इति न पुनर्दुःखं प्राप्तवन्त इति हन्प्रकृते। "मुहुरङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिरामम्। मुखमंसविवर्त्ति पक्ष्मलाक्ष्या कथमप्युन्नमितं न चुम्बितन्तु"। अत्र 'तु' इति निपातस्यानुतापव्यञ्जकत्वम्। "न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापस, सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं, जीवत्यहो रावण। धिग्धिक् शक्रजितं, प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा? स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनै किमेभिर्भुजै" 'अरय' इति बहुवचनस्य, 'तापस' इत्येकवचनस्य, 'अत्रैवेति' सर्व्वनाम्न, 'निहन्तीति' 'जीवतीति' च तिङ, 'अहो' इत्यव्ययस्य, 'ग्रामटिकेति कल्पतद्धितस्य, 'विलुण्ठनेति' व्युपसर्गस्य, 'भुजैरिति' बहुवचनस्य व्यञ्जकत्वम्। "आहारे विरति समस्तविषयग्रामे निवृत्ति परा, नासाग्रे नयनं, तदेतदपरं यच्चैकतानं मन। मौनञ्चेदमिदञ्च शून्यमधुना यद्विश्वमाभाति ते तद्ब्रूया सखि! योगिनी किमसि भो! किं वा वियोगिन्यसि"। अत्र तु 'आहार इति' विषयसप्तम्या, 'समस्तेति' 'परेति' च विशेषणद्वयस्य, 'मौनं चेदमिति' प्रत्यक्षपरामर्शिन सर्व्वनाम्न, 'आभातीति' उपसर्गस्य, 'सखीति' प्रणयस्मारणस्य, 'असि भो' इति सोपहासोत्प्रासस्य, 'किं वा' इत्युत्तरपदार्थसूचकस्य वाशब्दस्य, 'असीति' वर्त्तमानोपदेशस्य, तत्तद्विशेषव्यञ्जकत्वं सहृदयसंवेद्यम्। वर्णरचनयोरुदाहरिष्यते। प्रबन्धे महाभारते शान्त। रामायणे करुण। मालतीमाधवरत्नावल्यादौ शृङ्गार। एवमन्यत्र" इति।

"तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्म्मता। सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया। वेदखाग्निशरा: ५३०४ शुद्धैरिषुबाणाग्निसायका" ५३५५ मू०

"शुद्धै शुद्धभेदैरेकपञ्चाशता योजने इत्यर्थ। दिङ्मात्रमुदाह्रियते। "अत्युन्नतस्तनयुगा तरलायताक्षी द्वारि स्थिता तदुपयानमहोत्सवाय। सा पूर्णकुम्भनवनीरजतोरणस्रक्सम्भारमङ्गलमयत्नकृत विधत्ते"। अत्र 'स्तनावेव पूर्णकुम्भौ, दृष्टय एव नवनीरजस्रज इति' रूपकध्वनिरसध्वन्योरेकाश्रयानुप्रवेश सङ्कर। "धिन्वन्त्यमूनि मदमूर्च्छदलिध्वनीनि धूताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि। निस्तन्द्रचन्द्रवदनावदनारविन्दसौरभ्यसौहृदसगर्व्वसमीरणानि"। अत्र निस्तन्द्रेत्यादिलक्षणामूलध्वनीनां संसृष्टि। अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यम्" इति

"अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये" मू०।

[illegible]

[illegible]

स्वादयग्रहत्वं वा। आदेय प्राचीनभेदयोरन्त्यपात। द्वितीये स्वकावग्रत्वम्। यदि चानास्वाद्यत्व तदा क्षुद्रत्वमेव। क्षुद्रतायामनास्वादग्रत्वात्। तदुक्तं ध्वनिकृता "प्रभामगुणभावाभ्यां यग्रङ्गग्रस्यैव यग्रवस्थिते। उभे काव्ये ततोऽन्यदाक्तच्चित्रमभिधीयते इति" इति।

तच्च काव्य प्रकारान्तरेण द्विविध महाकाव्य खण्डकाव्य भेदात्। तल्लक्षणादिकं सा० द० इपरि० उक्तं यथा "सर्गबन्धो महाकाव्य तत्रैको नायक सुर। सद्वंश क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वित। एकवंशभवा भूपा कुलजा बहवोऽपि वा। शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते। अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धय। इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम्। चत्वारस्तस्य वर्गा स्युस्तेष्वेकञ्च फलं भवेत्। आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा। क्वचिन्निन्दा खलादीनां सताञ्च गुणकीर्त्तनम्। एकवृत्तमयै पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकै। नातिस्वल्पा नातिदीर्घा सर्गा अष्टाधिका इह। नानावृत्तमय क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते। सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथाया सूचन भवेत्। सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासरा। प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागरा। सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः। रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादय। वर्णनीया यथायोग साङ्गोपाङ्गा अमी इह। कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा। नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु। अस्मिन्नार्षे पुन सर्गा भवन्त्याख्यानसञ्ज्ञका। प्राकृतैर्निर्म्मिते तस्मिन् सर्गा आश्वाससञ्ज्ञका। छन्दसा स्कन्धकेनैतत् क्वचिद्गलितकैरपि। अपभ्रंशनिबद्धेऽस्मिन् सर्गा कुडवकाभिधा। तथापभ्रंशयोग्यानि छन्दांसि विविधान्यपि।

भाषाविभाषानियमात् काव्य सर्गसमुज्झितम्। एकार्थप्रवणै पद्यै सन्धिसामग्र्यवर्ज्जितम्। खण्डकाव्य भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च"।

तच्च काव्य प्रकारान्तरेण द्विविध "दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुन काव्य द्विधा मतम्। दृश्य तत्राभिनेय तत् रूपारोपात्तु रूपकम्" इति सा०द० उक्त

काव्यचन्द्रिका स्त्री काव्ये काव्यलक्षणादिप्रकाशने चन्द्रिकेव। अलङ्कारग्रन्थभेदे

काव्यप्रकाश पु० काव्यस्य स्वरूपादिप्रकाशो यत्र। काव्यस्वरूपादिज्ञापके मम्मटभट्टप्रणीते अलङ्कारग्रन्थभेदे।

काव्यप्रदीप पु० काव्यस्वरूपादिप्रकाशने प्रदीप इव। गोविन्दठक्कुरनिर्म्मिते मम्मट काव्यप्रकाशार्थप्रकाशके अलङ्कारग्रन्थभेदे [प्रसन्नापके चन्द्रेणे चौरभेदे त्रिका०

काव्यचौर पु० काव्यस्य चौर इव। परकीयकाव्यस्य स्वकीयत्वेन

काव्यरसिक त्रि० काव्यस्य रसं वेत्ति ठक्। काव्यप्रतिपाद्यरसाभिज्ञे

काव्यलिङ्ग न० अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे १६८४पृ०विवृति

काव्यशास्त्र न० काव्यं शास्त्रमिव उपदेशकत्वात्। काव्यरूपे शास्त्रे "कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे" इति काव्यप्रकाशे तस्य उपदेशयोगित्वोक्तेः हितशासकशास्त्रतुल्यत्वम्। "काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्"

काव्या स्त्री कव–वर्णने करणे बा० ण्यत्। बुद्धौ तया हि नानाविधवर्णनात् तथात्वम्। २पूतनायां च मेदि०।

काव्यार्थापत्ति स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे १६८४पृ० विवृति।

काश दीप्तौ भ्वा०आत्म०अक०सेट्। काशते अकाशिष्ट,काशाम्बभूव काशामास काशाञ्चक्रे चकाशे। णिच् अचकाशत्–त। ऋदित्वात् चङि नोपधाह्रस्व। "काली कपालाभरणा चकाशे" "तया दुहित्रा सुतरां सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे" कुमा० "वनस्थमाना फलदित्सयेव चकाशिरे तत्र लता विलोला" भट्टि। काशी काशक काशित काशमान काश काशन काशितुम् काशित्वा प्रकाश्य। यङ् लुक् चाकाशीति। वेदे शप्स चाकशीति

अनु+अनुरूपदीप्तौ अनुकाशते

अभि+ सर्व्वतः प्रकाशे अभिकाशते "अन्योऽन्यमभिचाकशीति" शत०ब्रा० १४,७,१,१२, आभिमुख्येन दर्शने सक०। "इतस्य धारा अभिचाकशीमि" ऋ०४,५८,५,६, "व्यञ्जनामाभिचाकशीमि"६,"आभिचाकशीमि अभिपश्यामि" भा०

अव+अवकाशे अवासयोग्यताप्राप्तौ "उभयतो मांसं सतश्च नावकाशते" शत०८ ७,४,२०, यदस्याये ऽधिश्रयति पत्नीं ह्यवकाशयिष्यन् भवति" "अथ यत्पुर्णीं नायकाशयेत्" शत०१,२,१,२०, अवकाश "कृतावकाशे रचिसमज्ञ प्रम" भट्टि अवेक्षणे सक०। "प्रातमियानूधानानवकाशयेत्" का० श्रौ० ६,७,१६, "अवकाशयेत् अवेक्षयेत्" सार्क।

आ+समन्तात्स्थितौ आकाश। अभिख्यापने सक०। "सप्रत्युर पुरुषमाकाश्य" शत०ब्रा० ७,४,१,४२, "आकाश्य अभिख्याप्य" भा०।

अपरं काव्यम्। अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च सम्भवति” इति।

“इतराङ्गं काक्वाक्षिप्तं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम्। सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये अगूढमसुन्दरम्। व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः”।

“इतरस्य रसादेरङ्गं रसादि व्यङ्ग्यं यथा “अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः। नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः”। अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम्। “मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकामस्त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः। हा हा कथं नु भवतो रिपुराजधानी-प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोकः”। अत्रौत्सुक्यत्राससन्धिरूपस्य(?) भावस्य राजविषयरत्यङ्गत्वम्। “जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्धितधिया वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम्। कृतालङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता”। अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यनेनापि [illegible] [illegible] गीतम्। काक्वाक्षिप्तं यथा “मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद् दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः। संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन”। अत्र ‘मथ्नाम्येवेत्यादि’ व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सहभावेनैव स्थितम्। “दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेष ज्वलति सर्वतः। प्रतापस्तव राजेन्द्र! वैरिवंशदवानलः”। अत्र [illegible] प्रतापस्य दावानलत्वारोपसिद्ध्यङ्गम्। “हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः। उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि”।

अत्र [illegible] प्राधान्ये सन्दिग्धम्। “ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये। जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते”। अत्र परशुरामो रक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम्। “सन्धौ सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः। अल्लावदीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः”। अत्र अल्लावदीनाख्ये नृपतौ दानसामादिमन्तरेण नान्यः प्रशमोपाय इति [illegible]। “अनेन लोकगुरुणा सतां धर्मोपदेशिना। अहं व्रतवती स्वैरमुक्तेन किमतः परम्”। अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तिर्यग्योषिति बलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यायमान इत्यगूढम्। “वानीरकुञ्जोड्डीनशकुनिकोलाहलं शृण्वन्त्याः। गृहकर्मव्यापृताया वध्वाः सीदन्त्यङ्गानि”। अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात् ‘सीदन्त्यङ्गानि’ इति वाच्यस्य चमत्कारः सहृदयसंवेद्य इत्यसुन्दरम्। किञ्च यो दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्यलङ्कारो व्यङ्ग्यः स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव चमत्कारविधायित्वात्। यदाह ध्वनिकारः “अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते। तत्परत्वं न वाच्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः”। यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विरोधः यथा “दृष्ट्या केशव गोपरागहृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया तेन स्खलितास्मि नाथ! पतितां किं नाम नालम्बसे। एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वाबलानां गतिर्गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरम्”। अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां ‘सलेशमिति’ पदेन स्फुटतयावभासः। ‘सलेशम्’ इत्यस्य परित्यागे ध्वनिरेव। किञ्च यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यानां रसाभ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहारः। तदुक्तं तेनैव “प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम्। धत्ते रसादितात्पर्यपर्यालोचनया पुनरिति”। यत्र च “यत्रोन्मदानां प्रमदाजनानामभ्रंलिहः शोणमणीमयूखः। सन्ध्याभ्रमं प्राप्तवतामकाण्डेऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं विधत्ते” इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तान्तादिवस्तुमात्रेऽङ्गत्वं तत्र तेषामतात्पर्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः। तदुक्तमस्मत्सगोत्रकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डीदासपादैः “का- [illegible]” इति [illegible]

स्वादत्वप्रकृत्वं वा। आद्ये प्राचीनभेदयोरन्तःपातः। द्वितीये स्वकाव्यत्वम्। यदि चानास्वाद्यत्व तदा चुद्रत्वमेव। चुद्रतायामनास्वाद्यत्वात्। तदुक्तं ध्वनिकृता "प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैव व्यवस्थिते। उभे काव्ये ततोऽन्यद्यत्तच्चित्रमभिधीयते इति" इत्ति।

तच्च काव्यं प्रकारान्तरेण द्विविधं महाकाव्यं खण्डकाव्यं भेदात्। तल्लक्षणादिकं सा० द० ६परि० उक्तं यथा "सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः। सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः। एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा। शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते। अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः। इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम्। चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकञ्च फलं भवेत्। आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा। क्वचिन्निन्दा खलादीनां सताञ्च गुणकीर्त्तनम्। एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः। नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह। नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते। सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत्। सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः। प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्त्तुवनसागराः। सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः। रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः। वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह। कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा। नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु। अस्मिन्नार्षे पुनः सर्गा भवन्त्याख्यानसञ्ज्ञकाः। प्राकृतैर्निर्म्मिते तस्मिन् सर्गा आश्वाससञ्ज्ञकाः। छन्दसा स्कन्धकेनैतत् क्वचिद्गलितकैरपि। अपभ्रंशनिबद्धेऽस्मिन् सर्गाः कुडवकाभिधाः। तथापभ्रंशयोग्यानि छन्दांसि विविधान्यपि।

भाषाविभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्झितम्। एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्र्यवर्ज्जितम्। खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च"।

तच्च काव्यं प्रकारान्तरेण द्विविधं "दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम्। दृश्यं तत्राभिनेयं तत् रूपारोपात्तु रूपकम्" इति सा० द० उक्तं

काव्यचन्द्रिका स्त्री काव्ये काव्यलक्षणादिप्रकाशने चन्द्रिकेव। अलङ्कारग्रन्थभेदे

काव्यप्रकाश पु० काव्यस्य स्वरूपादिप्रकाशो यत्र। काव्यस्वरूपादिज्ञापके मम्मटभट्टप्रणीते अलङ्कारग्रन्थभेदे।

काव्यप्रदीप पु० काव्यस्वरूपादिप्रकाशने प्रदीप इव। गोविन्दठक्कुरनिर्म्मिते मङ्गपा काव्यप्रकाशार्थप्रकाशके अलङ्कारग्रन्थभेदे [मरवग्रामके चन्द्रेरौ चौरभेदे त्रिका०

काव्यचौर पु० काव्यस्य चौरइव। परकीयकाव्यस्य स्वकीयत्वेन

काव्यरसिक त्रि० काव्यस्य रसं वेत्ति ठक्। काव्यप्रतिपाद्यरसाभिज्ञे

काव्यलिङ्ग न० अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८८पृ० विवृतिः

काव्यशास्त्र न० काव्यं शास्त्रमिव उपदेशकत्वात्। काव्यरूपे शास्त्रे "कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे" इति काव्यप्रकाशे तस्य उपदेशयोगित्वोक्तेः हितशासकशास्त्रतुल्यत्वम्। "काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्"

काव्या स्त्री कव—वर्णने करणे बा० ण्यत्। बुद्धौ तया हि नानाविषयवर्णनात् तथात्वम्। २पूतनायां च मेदि०।

काव्यार्थापत्ति स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८८पृ० विवृतिः।

काश दीप्तौ भ्वा०आत्म०अक०सेट्। काशते अकाशिष्ट, काशाम्बभूव काशामास काशाञ्चक्रे चकाशे। णिच् अचकाशत्—त। ऋदित्त्वात् चङि नोपधाह्रस्वः। "काली कपालाभरणा चकाशे" "तया दुहित्रा सुतरां सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे" कुमा० "वनस्थमाना फलदित्सयेव चकाशिरे तत्र लता विलोलाः" भट्टिः। काशी काशकः काशितः काशमानः काशः काशनं काशितुम् काशित्वा प्रकाश्य। यङ् लुक् चाकाशीति। वेदे ह्रस्वः चाकशीति

अनु+अनुरूपदीप्तौ अनुकाशते

अभि+सर्व्वतः प्रकाशे अभिकाशते "अन्योऽनश्नन्नभिचाकशीति" शत०ब्रा० १४,७,१,१२, आभिमुख्येन दर्शने सक०। "इतस्य धारा अभिचाकशीमि" ऋ०४,५८,५,६, "व्यक्तमानाभिचाकशीमि"८,"अभिचाकशीमि अभिपश्यामि" भा०

अव+अवकाशे अवसरयोग्यतायाम्। "उभयतो मासैः संवत्सरं नावकाशते" शत०८,७,४,२०, यदमुत्राग्नेऽधिश्रयति पत्नी अवकाशयिष्यन् भवति" "अथ यत्पुत्रीं नावकाशयेत्" शत०१,३,१,२०, अवकाश "सत्यावकाशे रुचिसम्भ्रमम्" भट्टि अवेक्षणे सक०। "प्रातर्मियान्दमानवकाशयेत्" का० श्रौ० ८,७,१६, "अवकाशयेत् अवेक्षयेत्" कार्कः।

आ+समन्तात्स्थितौ आकाश। अभिख्यापने सक०। "सन्तुरं पुरुषमाकाश्य" शत०ब्रा० ७,४,१,४२, "आकाश्य अभिख्याप्य" भा०।

"१प्रकाशान्विते त्रि०" काशेरिदम् तस्या भवं वा काश्या० ठञ् ञिठ् वा । काशिक काशिसम्बन्धिनि तद्भवे च त्रि० ञिठन्त् ङ्गुत्वार्थं स्त्रियां ठञि ङीप् ञिठि टाप् । स्वार्थे वा मनस्तायां पाणिनिहत्तौ स्वार्थे क । काशिका काशीपुर्य्यां स्त्री ।

काशिन् त्रि० काशते काश+णिनि । १प्रकाशशीले । जयकाशी स्त्रियां ङीप् मत्तकाशिनी काश+इनि ।२काशरोगयुक्ते त्रि०

काशिप पु० काशीन् देशान् तत्पुरीं वा पाति पा—क १ काशिदेशाधिपे दिवोदासादौ काशीनाथे २ महादेवे च काशिनाथादयोऽप्यत्र । "सुवर्णवर्माणमुपेत्य काशिपं यदृच्छयार्थं वरयाम्बचक्रिरे"

काशिपुरी स्त्री काशीदेशे पुरी कर्म० वा । काश्यास् स्वनामख्यातपुरीभेदे । 'समेत पार्थिव यत्र काशिपुर्य्यां स्वयंवरे" भा०आनु० १६८अ० । काशिनगर्य्यादयोऽप्यत्र स्त्री

काशिराज पु० काशीनां जनपदानां राजा टच्समा० । काशिदेशाधिपे । तद्देशाधिपानां कालभेदेन यद्यपि बहुत्वं तथापि काशिनामकनृपेण तदन्वयेन तत्र काशीपुरीकरणात् तदन्वयजस्यैव तदधिपत्वं प्रथितं तद्देतत् हरिव० ३२अ० वर्णितं यथा

"काशस्य काशयो राजन् पुत्रो दीर्घतपास्तथा । बभूव दीर्घतपसो विद्वान् धन्वन्तरिः सुतः । धन्वन्तरेस्तु तनय केतुमानिति विश्रुत । अथ केतुमतः पुत्रो विद्वान् भीमरथ स्मृत । दिवोदास इति ख्यात सर्वरक्ष प्रणाशन । एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप । शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षस । शप्ता हि सा मतिमता निकुम्भेन महात्मना । शून्या वर्षसहस्रं वै भवत्विति नराधिप । तस्यान्तु शप्तमात्रायां दिवोदास प्रजेश्वर । विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां सन्न्यवेशयत् । भद्रश्रेण्यस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम् । हत्वा निवेशयामास दिवोदास प्रजेश्वर । दिवोदासस्य पुत्रस्तु वीरो राजा प्रतर्द्दन । प्रतर्द्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सो भार्गव एव च । अलर्को राजपुत्रस्तु राजा सन्नतिमान् भुवि । हैहयस्य तु दायाद्यं हृतवान् वै महीपतिः । आजह्रे पितृदायाद्यं दिवोदासहृतं बलात् । भद्रश्रेण्यस्य पुत्रेण दुर्द्दमेन महात्मना । दिवोदासेन बालेति घृणया स विसर्ज्जितः । अष्टारथो नाम नृपः सुतो भीमरथस्य वै । तेन पुत्रेषु बालेषु प्रहृतं तस्य भारत । वैरस्यान्तं महाराज । क्षत्रियेण विधित्सता । अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः । षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च । तस्यासीद् युवको राज्यं रूपयौवनशालिन । तथा रूपेण सम्पन्न आसीत् काशिकुलोद्वह । लोपामुद्राप्रसादेन परमायुरवाप स । वयसोऽन्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराक्षसम् । रम्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं नृप "।

तत्रापि दिवोदासस्यैव तथात्वम् सर्वत्र प्रथितं सोऽपि देवान् पृथिव्या निष्कास्य वाराणस्यां राज्यं चकारेति काशीख०४२अ० वर्णितं यथा "गतेषु देवसंघेषु पृथिव्यां पृथिवीपतिः । चकार राज्यं निर्द्वन्द्वं दिवोदासः प्रतापवान् । विधाय राजधानीं स वाराणस्यां सुनिश्चलाम्" । इत्युपक्रम्य तद्राज्यं वर्णितम् "दिवोदासस्य तस्यैव काश्यां राज्यं प्रशासत । यातमेकदिनप्राय शरदामयुताष्टकमिति" तत्र तस्य बहुकालराज्यकरणात् तथात्वम् "काशिराज दिवोदासम्" इत्युक्त० । "द्वापरे तु दीर्घजिह्वासुराख्यनृपभेदे तन्नाम्ना प्रसिद्ध "दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य । य उक्तो दानवर्षभ । काशिराज स विख्यात पृथिव्यां पृथिवीपति" भा०आ०६७अ० । तस्यासुरांशभवत्वात् विष्णु प्रति द्वेषो यथा हरिव०९१अ० । "कौशल्यं काशिराजञ्च दशार्णाधिपतिस्तथा" इत्युपक्रम्य "तमन्वयुर्नरास्त्वं विद्धि पञ्चोजनार्द्दनम्" इत्युक्तम् । स च अम्बिकादीनां पिता । "विचित्रवीर्य्योऽथोवाह काशिराजसुते क्रमात् । स्वयंवरादुपानीते अम्बिकाम्बालिके उभे" भाग० ९,२२,१८ । स च नाम्ना काशिराजत्वेऽपि काशिपतिरासीत् । "अथ काशिपतेर्भीष्म कन्यास्तिस्रोऽप्सरोपमाः । शुश्राव सहिता राजन् वृण्वाना वै स्वयंवरम्" भा० आ० १०२अ० । "एवमुक्ता महीपालान् काशिराजश्च वीर्य्यवान्" तत्रैवोक्ते "धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्य्यवान्" गीता । काशिपत्यादयोऽप्यत्र ।

काशिष्णु त्रि० काश—वा० इष्णुच् । प्रकाशशीले । "काशिष्णुना कनकवर्णविभूषणेन" भाग० ४,२०,६,

काशी स्त्री काशते काश—इन् स्त्रियां ङीप् । काश—णिच्—अच् गौरा० ङीप् । असिवरणयोर्मध्यवर्त्तिन्या स्वनामख्यातायां शिवपुर्य्याम् । तन्निरुक्त्यादि काशीख० । "निर्वाणकाशनाद्यत्र काशीति प्रथिता पुरी । अविमुक्ते महाक्षेत्रे न त्यक्तं शम्भुना क्वचित् । गाङ्गेयं हि हुतेऽग्न्यर्घ्यं जातं जाम्बूनदं स्वयम् । पुनः स्वर्धुनितोयेन क्षीरेव यदि सङ्गतम् । चक्रपुष्करिणीतीर्थं गाङ्गेयं श्रेयसामदम् । तत श्रेष्ठतरं शम्भोर्निर्वाणपणभूषणात् । आनन्दकानने तस्मिन्नविमुक्ते शिवा–

न्द्+याँ बतो याँ प्रकाशे च। कनुकाशी दर्शनाय।
वि+प्रकाश दीप्ता चमि पूर्वसरदीर्घः। [शब्द०।
समु+वि+निकाशने। "न च विकाशोद्वेष्टुं" शब्दार्थ०
विद्+निकाशने। "काला निकाशनेला इना प्रकाश कामुकां" शब्द०। सम निकशोद्गम न निकाशोऽदि र्षेण बलीयसा
न + प्रकाशीरे "प्रभु सर्वेण नृप प्रभुत्वा च प्रका- शो कवे०। "कदापि प्रकाशे मतो कमनीय" मा नि ०५३श्लो०।
प्रति+अभिकाशकाशे काटने च प्रतीकाश। कमन म करोऽर्थे प्रतिकाशकाम कान० १२८७
वि+ शक्तीकाशनीडशेन प्रकाशे। इस विकाशी। पुष्कारे च। "कादित इव न देवं कप्त वर्ण परकाशम्" मा० मा० ४२६श्लो० नीकाश।
सम्+ सकरकाशे सम्यक् प्रकाशे च बहाय "प्रतिबोध- कूपायां कप्तक वकाशित" रामा
काय-दीरी दिदा काम वर्णे; कामी म काशिद कायाम् समूह काय वर्ण सकाशे कविद् किय वनवास च
काश्य देव कवि सप्तारोचे काशते काशीकम काय-काशी
कायदे वम; ।कायदीने करत। कायश्रो दिवयि "कायावकाशिका" काशिका-पुरी (काशि) बक्र। तको कबेवार्थ काशकालम्। काय दीरी काय। (वैदिका) शब्दभेदे "वैद्य काशकाशविधान" शब्द० "काशवर्ण कशिकत्त्वम् विकाशिकाशीकाय वणको विकास म काशा वैद्यकाशकाशीकामशूक्ती" एक "काशा कामकरनिस. काशुकाशीविका करा। मुतकाशाकाशकाशनिकनीषश्त्र" काम वर् पुराणेपु कुल म०। देवदादि का-काय यो। का। इत्यभिधानेहि ईशी विना यीन। "पुरा काशु काशेय" इत्युक्ते "काकाश दिवस्या" शब्द०४६,२८ "कायाद मुक्तिकाराम्" वेदोन। इत्यमिधेनी हि काम्य सैनानीकम्। काया वक (कायाक कदीकायां हकी
कायाक ह काश-मरण। (काकदी वरदान्दिकदीकाश काले "कदीवाक कदलम्। कामक कदवायकाल- सुमकदिर्षन" कादिरम्। काम काशिरिकादि काय काशी "कालेषु कायोराशम्।" इति वरकदीच कवेन निर्माण काम कारकां दए। काशिक काशिक काशी मि काम काय परदरा० च।

काशीय काशवदादी ति०। शरकरवि मे कायामृत्युर इ० काशिकामिकी बदिये "एकस्तां काय कृत्तनिशिविनिकायवाकाना। काशिकादेवेषा वर- दासादिकादिकात" नीतीषे। "वदीकोरि काय कारत" शब्द०। कावदर्शन निर्णपोऽपि करोकाय कत्तदर्श वक। कावपुराय दक्षिण करी ति०
कायाबल ति वादे काशी करना कदा। काशी "वैधे काशव्रभ्याशर्वे नो काशक काशु शक्य
काशपरी को काका करोवकाकीशक्तीय। कायाक- काम् कम कका करा स्व। कावदर व दशीले ति० इदो० वक य। कावकरीवादि वदी कदादि वर्षे राम काशम् कार्य वस। काशवदेव कुत्रे ति
कामपीडक इ० कावककाना नीवका। देवनेहि "पीड़ावा काशीवकाय कानिका कावक्तावा" का० क ४५
कायमय ति० कावेन प्रकर। बीड्वारीवा बाधुर्व दीवारे मा वर्दा।।कायकपुरे एववितिबिते व "कुमारवस्य नी राजीर्व नवकायनु" शब्द०५,१,२ श्लो०। क्रियाधीने।
कायमह क० कावे कादि कद-काम काम०। (का- काशेका) कदे रामकृष्ण। [शब्द०।
कायव इ० काशिकयाशे "कालेष कावकोराशम् वीर्य
कामादि इ काशिक को "काशकीकमवकाशिकी" बहुश्चे च च कवा "काश काम कवन दशस बैन- का बदव काय कव, दम कव म दवच वरदा इवा वि० इव वर्दर वर्दर मधुर० मर वीवि- कवा, दीवाय" [काशिके काशय
कायायवि को इहविका काबदिका वैभ्या। पुराय कानि को काम-रम्। ।कायाश् मा कोट काविकीय तम कावीकम् विवृति "कावकविकाविकावा कई वनिदासूत्" काशीक०। शकाशीवकदोवश्वाणी देवमेहि इ० मुनि। "काम कावलोत्पीवाकण" शब्द काशीवा वरता काशवविद" शब्दस्य ३३,४,१६, २१। "काशिकानि करी राजम् दिवीशाशिवाकत" कृतेन दवि दिवसार" का० वाई श्लो० "वीवा करपुदिवृतय काशवीशरकारता"शब्दस्य ८४०। वहूर्व इ० कवाकाम् वक्षी दिव्द्द। "काचार काशिका वैव वीवा"क० ७,४४ व, "काशिका दविता" कान वाते वद् इकायोर्च "काशरे वदावेक्या कावलु। काशिरीकी"क० ११०६, काशिवरितु वैदे वनिवदत वदा करियदि० का०

इप्रकाशान्विते त्रि०" काशेरिदम् तस्या भवं वा काश्या० छञ् ञिठ् वा । काशिक काशिसम्बन्धिनि तत्रभवे च त्रि० ञिऽद्द्त् उभयत्राथें स्त्रियां छञि ङीप् ञिठि टाप् । स च या मनकवार्या पाणिनिष्टकौ स्वार्थे क । काशिका काशीपुर्यां स्त्री ।

काशिन् त्रि०काशते काश+णिनि । १प्रकाशशीले । जयकाशी स्त्रियां ङीप् मतकाशिनी काश+इनि । २काशरोगयुक्ते त्रि०

काशिप पु० काशीन् देशान् तत्रस्थपुरीं वा पाति पा—क १ काशिदेशाधिपे दिवोदासादौ काशीनाथे २ मस्वादेवे च काशिनाथादयोऽप्यत्र । "सुवर्णवर्माणमसमैव काशिपं वपुष्मार्थं वरयामचक्रिरे"

काशिपुरी स्त्री काशीदेशे पुरी कर्म्म० वा । काश्यास् स्वनामख्यातपुरीभेदे । 'समेत पार्थिव सत्र काशिपुर्यां स्वयंवरे"भा०आनु० १६८अ० । काशिनगर्य्यादयोऽप्यत्र स्त्री

काशिराज पु० काशीनां जनपदानां राजा टच्समा० । काशिदेशाधिपे । तद्देशाधिपास्र कालभेदेन यद्यपि बहवस्तथापि काशिनामकनृपेण तदन्वये तत्र काशीपुरीकरणात् तदन्वयजस्यैव तदधिपत्व प्रथित तद्देतत् हरिव ३२अ० वर्णितं यथा

"काशेस्तु काश्यौराजन् पुत्रो दीर्घतपास्तथा । बभूव दीर्घतपसो विद्वान् धन्वन्तरि' सुत । धन्वन्तरेस्तु तनय केतुमानिति विश्रुत । अथ केतुमत' पुत्त्रो विद्वान् भीमरथ स्मृत । दिवोदास इति ख्यात सर्वरक्ष प्रजागम । एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप । शून्या निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षस । शप्ताहि सा मतिमता निकुम्भेन महात्मना । शून्या वर्षसहस्र वै भवत्विति नराधिप । । तस्यान्तु शप्तमात्रायां दिवोदास प्रजेश्वर । विषयान्ते पूरीं रम्यां गोमत्यां सन्यवेशयत् । भद्रश्रेण्यस्य पुत्त्राणां शतमुत्तमधन्विनाम् । हत्वा निवेशयामास दिवोदास प्रजेश्वर । दिवोदासस्य पुत्त्रस्तु वीरो राजा प्रतर्द्दन । प्रतर्द्दनस्य पुत्त्रौ द्वौ वत्सो भार्गव एव च । अलर्को राजपुत्त्रस्तु राजा सन्नतिमान् भुवि । हैहयस्य तु दायाद्य हृतवान् वै महीपति । आजह्रे पितृदायाद्य दिवोदासहृत बलात् । भद्रश्रेण्यस्य पुत्त्रेण दुर्द्दमेन महात्मना । दिवोदासेन बालेति घृणया स विसर्ज्जित । अष्टारथो नाम नृप सुतो भीमरथस्य वै । तेन पुत्त्रेषु बालेषु प्रहृत तस्य भारत । वैरस्यान्त महाराज । क्षत्रियेण विधित्सता । अलर्क काशिराजस्तु ब्रह्मण्य सत्यसङ्गर । षष्टि वर्षसहस्राणि षष्टि वर्षशतानि च ।

तस्यासीत्सुमहद्राज्य रूपयौवनशालिन । युवा रूपेण सम्पन्न आसीत् काशिकुलोद्वह । लोपामुद्राप्रसादेन परमायुरवाप स । वयसोऽन्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराक्षसम् । रम्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं नृप "।

तत्रापि दिवोदासस्यैव तथात्वम् सर्वत्र प्रथित' सर्वान्देवान् पृथिव्या निष्कास्य वाराणस्यां राज्य चकारेति काशीख०४३अ० वर्णित यथा "गतेषु देवसर्वेषु पृथिव्या पृथिवीपति । चकार राज्य निर्द्दन्द्व' दिवोदास प्रतापवान् । विधाय राजधानीं स वाराणस्यां सुनिश्चलाम्"। इत्युपक्रम्य तद्राज्य वर्णितम्"दिवोदासस्य तस्यैव काश्यां राज्य प्रशासत । यातमेकदिनप्राय शरदामयुताष्टकमिति" तत्र तस्य बहुकालराज्यकरणात् तथात्वम् "काशिराज दिवोदासम्" सुश्रु० । "द्वापरे तु दीर्घजिह्वासुरांशनृपभेद तन्नाम्ना प्रसिद्ध "दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य । य उक्तो दानवर्षभ । काशिराज स विख्यात पृथिव्यां पृथिवीपति" भा०आ०६७अ० । तस्यासुरांशभवत्वात् विष्णुप्रति द्वेषो यथा हरिव०६८अ० । "कौशल्य: काशिराजश्च दशार्णाधिपतिस्तथा" इत्युपक्रम्य"तमन्वयुर्जरासन्धं यियादिपन्नोजनार्द्दनम्" इत्युक्तम् । स च अम्बिकादीनां पिता । "विचित्रवीर्य्योऽयोवाह काशिराजसुते प्रसात् । स्वयंवराद्रुपानीते अम्बिकाम्बालिके उभे" भाग० ९,२२, १८। स च नाम्ना काशिराजस्तेऽपि काशिप'तरासीत् । "अथ काशिपतेर्भीष्म: कन्यास्तिस्रोऽप्सरोपमा । शुश्राव सहिता राजन् वृण्वाना वै स्वयंवरम्" भा० आ० १०२अ० । "एवमुक्त्वा महीपालान् काशिराजश्च वीर्य्यवान्" तत्रैवोक्ते "धृष्टकेतुश्चेकितान काशिराजश्च वीर्य्यवान्" गीता । काशिपत्यादयोऽप्यत्र ।

काशिष्णु त्रि० काश—वा० इष्णुच् । प्रकाशशीले । "काशिष्णुना कनकवर्णविभूषणेन" भाग० ४,१०,६,

काशी स्त्री काशते काश—इन् स्त्रियां ङीप् । काश—णिच्—अच् गौरा० ङीप् । असिवरुणयोर्मध्यवर्त्तिन्यां स्वनामख्यातायां पिदवर्य्याम् । तन्निरुक्त्यादि काशीख० । "निर्वाणकाशनाद्यत्र काशीति भविता पुरी । अविमुक्ते महाक्षेत्रे न इक्ते शम्भुना क्वचित् । गाङ्गेय हि कुनेऽभ्यर्च्य जात जाम्बुनद स्वयम् । पुत्र स्वर्धुनितोयेन कीरेप यदि स्मृतम् । पञ्चपुष्करिणीतीर्थे गाङ्गेय श्रेयसाम्पदम् । तत्र त्र्येणतर प्रमोमैत्र्य-दमाभूषणात् । आनन्दकानने तस्मिन्दर्प्पयित्वा पिया-

अनु+आर्द्र भवो आर्द्रभावे च । अनुवासो अनुवासः ।
नि+ [illegible] पुनरुदीय । [illegible]
अपु+नि+निवारणे । "न [illegible]" [illegible]
निर्+निवारणे । "[illegible] निवारयेदेवा [illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible]
[illegible]

सं+ [illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] । "[illegible]"
[illegible] ।

प्रति+प्रतिकूलभावे [illegible] । "[illegible]
[illegible]" [illegible] १,१८,७

वि+ [illegible] । [illegible]
च । "[illegible]"
[illegible] ।

अनु+ [illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible]

वाय-दीर्घी [illegible]
[illegible]

वाय ३ [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
"[illegible]" [illegible] (वायि) [illegible] ।
[illegible] । वाय दीर्घी [illegible] ।
(केचिदा) [illegible] "[illegible] " [illegible]
"[illegible] [illegible]
[illegible]" [illegible] "[illegible]"
[illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible]"
[illegible] ।
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] १७
"[illegible]" [illegible] । [illegible]
[illegible] ।

वायस ३ [illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible]
[illegible] "[illegible] !" [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] नि [illegible] ।

वायीव वायसगारी भि । [illegible] भि
वायसकृतक ३० [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] भि

वायसव भि [illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible]

वायसपरी स्त्री [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
भि० [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] भि

वायसेक्षु ३० [illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible]

वायसभव भि० [illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible] ।

वायसभद्र ३० [illegible] । (वाय-
वायेभ्यः) [illegible] [illegible]

वायस ३ [illegible] "[illegible]" [illegible]

वायाद्दि ३० [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" [[illegible]

वायायाक्ति स्त्री [illegible] । [illegible]

वायि स्त्री [illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible]" [illegible] ६,६,१८
४। "[illegible]"
[illegible]" [illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible]
३० [illegible] ।" [illegible]
[illegible]" [illegible] १,२,"[illegible]" [illegible]
[illegible] "[illegible] । [illegible]"
११ "[illegible]

- ६प्रकाशान्विते त्रि०” काशेरिदम् तस्यां भव वा काश्या० छञ् ञिठ् वा । काशिक काशिसम्बन्धिनि तद्भवे च त्रि० ञिठ्त्वात् ठञ्चरणार्थः स्त्रियां छञि ङीप् ञिठि टाप् । शाच या मनःतापा पापनिवृत्तौ स्वार्थे क । काशिका काशीत्यर्थे स्त्री ।

काशिन् त्रि०काशते काश+णिनि । प्रकाशशीले । जयकाशी स्त्रियां ङीप् मत्तकाशिनी काश+इनि । ०कासरोगयुक्ते त्रि०

काशिप पु० काशीन् देशान् तत्पुरीं वा पाति पा-क १ काशिदेशाधिपे दिवोदासादौ काशीनाथे २ महादेवे च काशिनाथादयोऽप्यत्र । “सुवर्णवर्णाश्वतपेस्य काशिप वसुप्रमार्थं वरयामहक्षिरे”

काशिपुरी स्त्री काशीदेशे पुरी कर्म० स० । काश्यास् समा-ख्यातपुरीभेदे । ‘समेता पार्थिव नाम काशिपुर्यां स्वय-वरे”भा०आनु० १६८अ० । काशिनगर्यादयोऽप्यत्र स्त्री

काशिराज पु० काशीनां जनपदानां राजा टच्समा० । काशिदेशाधिपे । तद्देशाधिपास्तु कालभेदेन बहवोऽपि बह-वस्तथापि काशिनामकस्यैव तदन्वयजात काशी-पुरीकरणात् तदन्वयजस्यैव तदधिपस्य प्रथिता तद्देशाः हरिव ३२अ० वर्णित यथा

“काशेस्तु काशयो राजन् पुत्रो दीर्घतपास्तथा । बभूव दी-र्घतपसो विद्वान् धन्वन्तरिः सुत । धन्वन्तरेस्तु तनय केतुमानिति विश्रुत । अथ केतुमत पुत्त्रो विद्वान् भीम-रथ स्मृत । दिवोदास इति ख्यात सर्वरक्ष प्रणाशन । एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप । शून्यां निवे-शयामास क्षेमको नाम राक्षस । शप्ता हि सा मतिमता निकुम्भेन महात्मना । शून्या वर्षसहस्रं वै भवत्विति नराधिप । । तस्यां तु शप्तमात्रायां दिवोदास प्रजेश्वर । विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां संन्यवेशयत् । भद्रश्रेण्यस्य पुत्त्राणां शतमुत्तमधन्विनाम् । हत्वा निवेशयामास दिवोदास प्रजेश्वर । दिवोदासस्य पुत्त्रस्तु वीरो राजा प्रतर्द्दन । प्रतर्द्दनस्य पुत्त्रौ द्वौ वत्सो भार्गव एव च । अलर्को राजपुत्त्रस्तु राजा सन्नतिमान् भुवि । हैहयस्य तु दायाद्य हृतवान् वै महीपति । आजह्रे पितृदाया-द्यं दिवोदासहृतं बलात् । भद्रश्रेण्यस्य पुत्त्रेण दुर्द्दमेन महात्मना । दिवोदासेन बालेति घृणया स विसर्ज्जित । अष्टारथो नाम नृपः सुतो भीमरथस्य वै । तेन पुत्त्रेषु बालेषु प्रहृत तस्य भारत । वैरस्यान्त महाराज । क्षत्रियेण विधित्सता । अलर्क काशिराजस्तु ब्रह्मण्य सत्यसङ्गर । षष्टि वर्षसहस्राणि षष्टि वर्षशतानि च । तस्यासीद्यौवनं राज्ञ रूपयौवनशालिन । शुभा क्षेमेण सम्पन्न प्रासीत् काशिकुलोद्वह । लोपामुद्राप्रसादेन पर-मायुरवाप स । वयसोऽन्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराक्ष-सम् । रम्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं नृप ”।

तत्रापि दिवोदासस्यैव तत्रत्याम् सर्वत्र प्रथितं यतो हि देशान् पृथिव्या निष्कास्य वाराणस्यां राज्य चकारेति काशीख०४१अ० वर्णितं यथा “गतेषु देवसङ्घेषु पृथिव्या पृथिवीपति । चकार राज्य निर्द्वन्द्वं दिवोदास प्रताप-वान् । विधाय राजधानीं च वाराणस्यां सुनिश्चलाम्”। इत्युपक्रम्य तद्राज्य वर्णितम्“दिवोदासस्य तस्यैव काश्यां राज्य प्रशासत । वातचेकदिनमाय शरदामयुताष्टकमिति” तत्र तस्य महाकालराज्यकरणात् तथात्वम् “काशिराज दिवोदासम्” पाठ० । “द्वापरे तु दीर्घजिह्वाख्यराजस्यपभेद स्तन्नाम्ना प्रसिद्ध “दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य । स छ्ञो-टाश्वधर्म । काशिराजः स विख्यात पृथिव्यां पृथि-वीपति ” भा०आ०६७अ० । तत्पूर्वराजभयत्वात् विष्णु रिति द्वेषो यथा हरिव०६१अ० । “कौशल्यः काशिराजश्च दशार्णाधिपतिस्तथा” इत्युपक्रम्य“तमन्वगुर्जरासन्धं विदि-पनोजनार्द्दनम्” इत्युक्तम् । स च अम्बिकादीनां पिता । “विचित्रवीर्योऽथोवाह काशिराजसुते क्रमात् । स्वयंवराद्धृत्य भीष्मे अम्बिकाम्बालिके उभे” भाग० ८,२२, १८ । स च नाम्ना काशिराजेऽपि काशिपतेरासीत् । “अथ काशिपतेर्भीष्मः कन्यास्तिस्रोऽप्सरोपमा । शुश्राव सहिता राजन् वृणाना वै स्वयंवरम्” भा० आ० १०२अ० । “एवमुक्त्वा महीपालान् काशिराजश्च वीर्यवान्” तत्रैवोक्ते “धृष्टकेतुश्चेकितान काशिराजश्च वीर्यवान्” गीता । काशिपत्यादयोऽप्यत्र ।

काशिष्णु त्रि० काश-वा० इष्णुच् । प्रकाशशीले । “काशि-ष्णुना कनकवर्णविभूषणेन” भाग० ४,२०,६,

काशी स्त्री काशते काश-इन् स्त्रियां ङीप् । काश-णिच्-अच् गौरा० ङीप् । असिवरणयोर्मध्यवर्त्तिन्यां स्वनामख्यातायां नियर्य्याम् । तन्निरुक्त्यादि काशीख० । “निर्वाणकाशनाद्यस्मात् काशीति प्रथिता पुरी । अविमुक्तं महाक्षेत्रं न त्यक्तं शम्भुना क्वचित् । नागेव हि स्तनेऽनर्घ्यं जातं जाम्बुनदं स्वयम् । पुनः स्वभुनि-तोयेन क्षीरेण यदि सङ्गतम् । पञ्चपुष्करिणीतीर्थ प्रागेव श्रेयसांपदम् । तत श्रेयस्तर गम्भीरैर्निश्र-यणभूषणात् । आनन्दकानने तस्मिन्नविमुक्ते विशा-

वर्मा स्थिरमोक्षलक्ष्मीं लक्ष्मीं स्वभावचपला किमु कामयेथा ?। विद्याधनानि सदनानि गजाश्वभूत्या स्रक्-चन्दनानि वनिताश्च नितान्तरम्याः। स्वर्गोऽप्यगम्यदिह नो-दयभाजि पुंसि वाराणसी स्वसुलभाऽसुलभा विमु-क्तिः। धात्रा धृतानि तुलया तुलनाय चैत्र वैकुण्ठ-मुख्यभुवनानि च काशिका च। तान्युद्ययुर्लघु-तया न्यगिय गुरुत्वात् सस्थौ पुरीह पुरुषार्थचतुष्ट-यस्य। काशीपुरीमधिवसन् हि नरोऽमरोऽपि ह्यारोप्यमाण इह मानस्ट्रष्टैरुत्र। नानोपसर्गज-नितं जड स्वभारं कर्म्मोपनुत्य स पिबेत् परमेशधाम्नि! स्थिरापायं काय जननमरणक्लेशनिलय विहायास्यां काश्यामहह परिग्रहीत न सुत। यदुक्तं ओढ्प स्थिरतरपदानन्दसदनं विमूढोऽसौ जन्तुः स्फुटितमिव काश्यां विनिमयन्। अहो लोक शोकं किमिह वहते हन्त हतधीर्विपक्षारे सारैर्नियतनिधनैर्ध्वं सितधनैः। क्षितौ सत्यां काश्यां कथयति शिवो यत्र निधने श्रुतौ किञ्चिद्भूय नयिपाति न येनोदरदरीम्। काशिवा-सिनि जने वनेचरे हिविभुज्यपि समीरभोजने। स्वैरचा-रिणि जितेन्द्रियेऽप्यहो काशिवासिपुरुषे विशिष्टता नास्तीह उत्कृतकना सुकृतात्मना या काचिद्विशेषगतिरन्तकृता। हि कामग्राम्। वीजानि कर्म्मजनितानि यदूपराया नाङ्कुरयन्ति हरदृग्ज्वलितानि तेषाम्। मशका मत्कुणा वका युका फलविश्वाश्च दृका सजन्तुका। उरगोरगवानरा नरा गिरिजे। काशिस्तता गतान्त-ता। अरुद्ररुद्राक्षफणीन्द्रभूषणा त्रिपुरघ्नचन्द्रार्द्धधरा धराकृता। निरन्तर काशिनिवासिनो जना गिरी-न्द्रजे! पारिषदा मता मम। यावन्त एव निवसन्ति च जन्तवोऽत्र काश्यां जलस्थलचराण्डजजम्बुकाद्याः। तावन्त एव मदनुग्रहरुद्रदेहादेहावसानमधिगम्य मयि प्रविष्टाः। ये तु वर्षेषवे रुद्रा दिवि! देवि! प्रकीर्त्तिताः। यातेषवोऽन्तरीक्षे ये ये भुव्यन्नेषव शिवे!। रुद्रा दश दश प्राच्याचीप्रत्यगुदक्स्थिताः। ऊर्द्धदिक्स्थाश्च ये रुद्रा पठ्यन्ते वेदशाटिभिः। असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूतले। तत्सर्व्वेभ्योऽधिकाः काश्यां जन्तवो रुद्ररूपिणः। रुद्रावासस्तत प्रोक्ता शिवकाशी महोत्सव। तस्मादभ्यच्चर्यं काशीस्थान् सर्व्वान् सर्वैत-रात्मनान्। अद्वयेश्वरबुद्ध्या च रुद्रार्च्चाफलभाक् नर। ऋगस्त्रेन शवः मोक्षः नाम शयनमुच्यते। निर्वसन्ति प्रलयानाथ मुने! शब्दार्थकोविदाः। महान्त्यपि च भूतानि प्रलये समुपस्थिते। शेरतेऽत्र शवा भूत्वा श्मशा-नन्तु ततो महत्। अपृष्ठ भूरिह लये लय प्रजेदायकौ-वयदनोपकन्दरे। मातरिश्वनि महातनूनपादग्रोम्नि स-म्पर्याति वै सदागतिः। व्योम चापि लयमेत्यहङ्कृतौ साऽपि षोडशविकारसयुता। लीयते महति बुद्धिसञ्ज्ञके हा महान् प्रकृतिमध्यगो भवेत्। सा गुणत्रयमयी च निर्गुण त पुमासमवगुह्य तिष्ठति। पञ्चविंशतितम पर पुमान् देहगेहपतिरेष जीवकः। प्राकृत प्रलय एष उच्यते हवयानहरिरुद्रवर्जित। कालमूर्त्तिरथ तञ्च पुरुष हेलया कलयतीश्वर पर। स वै महाविष्णुरिती-र्यते बुधैस्तं वै महादेवमुदाहरन्ति। सोऽन्तादि मध्यैः परिवर्जित शिव स श्रीपति सोऽपि हि पार्वतीपति। दैनन्दिनेऽथ प्रलये त्रिशूलकोटौ समुद्धित्य पुरीं हर स्वाम्। बिभर्त्ति सवर्त्तमहास्थिभूषणस्ततो हि काशी कलिकालवर्जिता। स्कन्द उवाच। वारा-णसीति काशीति रुद्रावास इति द्विज।। महाश्मशान मित्येव मोक्षनामानन्दकाननम्। इति देवीपुर मोक्ष देवदेवेन शम्भुना। यथा विष्णौ पुराख्यात तथैव च मया श्रुतम्"।

सा च सप्तमोक्षपुर्य्यन्तर्गता। "अयोध्या मथुरा माया का-शी काञ्चिरवन्तिका। पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायि-काः। काशी०। "अन्यानि यानि तीर्थानि काशीप्राप्ति-कराणि च। काश्यां प्राप्यैव मोक्षन्ते नान्यथा कल्पकोटि-भि" भा०टी०नीलकण्ठधृतम्"तत्र हि जन्तो प्राणेषूत्क्रम माणेषु रुद्रस्तारक ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूय-मोक्षीभवति" श्रुति। तेन काशीमृताना जन्तूना शिवसकाशात्तत्त्वज्ञानलाभेन तदुत्पत्त्या मुक्तिः तत्त्व-ज्ञानस्य प्रारब्धेतरसर्व्वकर्म्मनाशकत्वात् तेनैव सर्व-कर्म्मनाश। सञ्चितकर्म्मणां कायव्यूहेन भोगात् परिक्षयणमित्यन्ये। इतरतीर्थमृताना तु ब्रह्मादि-लोकप्राप्तौ तत्र श्रवणमननाद्यपेक्षेति भेद।

"सा काशी त्रिपुरारिराजनगरी पायादपायाज्जगत्"। काशी० "कदा काश्यां गमिष्यामि कदा द्रक्ष्यामि शङ्करम्। इति ब्रुवाण सतत काशीवासफल लभेत्।

२ काशीस्थदेवीमूर्त्तिभेदे च "विश्वेश माधव दुण्ढि दण्ड पाणिश्च भैरवम्। वन्दे काशीं गुहा गङ्गां भवानीं मणि-कर्णिकाम्। स्वल्पार्थे ङीप। ३ स्वल्पकाशाक्षे प्रव

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

ऽन्या कर्त्तव्या विघ्नशान्तये । दक्षेशं पार्व्वतीशञ्च तथा पशुपतीश्वरः । गङ्गेशो नर्म्मदेशश्च गभस्तीशः सतीश्वरः । अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यष्टमि विशेषतः । इत्यन्यान्यपि लिङ्गानि महापापोपशान्तये । अपरापि शुभा यात्रा योगक्षेमकरी सदा । सर्व्वविघ्नोपहन्त्री च कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः । शैलेशं प्रथमं वीक्ष्य वरणास्नानपूर्व्वकम् । स्नानं तु सङ्गमे कृत्वा द्रष्टव्यः सङ्गमेश्वरः । स्वर्लीनतीर्थे सुस्नातः पश्येत् स्वर्लीनमीश्वरम् । स्नात्वा मन्दाकिनीतीर्थे द्रष्टव्यो मध्यमेश्वरः । पश्येद्धिरण्यगर्भेशं तत्र तीर्थे कृतोदकः । मणिकर्ण्यां ततः स्नात्वा पश्येदीशानमीश्वरम् । उपशान्तशिवं पश्येत् तत्कूपविहितोदकः । पञ्चचूडाह्रदे स्नात्वा ज्येष्ठस्थानं ततोऽर्च्चयेत् । चतुःसमुद्रकूपे तु स्नात्वा देवं समर्च्चयेत् । देवस्याग्रे तु या वापी तत्रोपस्पर्शने कृते । शुक्रेश्वरं ततः पश्येत् तत्कूपविहितोदकः । दण्डखाते ततः स्नात्वा व्याघ्रेशं पूजयेत्ततः । शौनकेश्वरकुण्डे तु स्नानं कृत्वा ततोऽर्च्चयेत् । जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा यात्रामिमां नरः । कश्चिन्न जायते भूयः संसारे दुःखसागरे । समारभ्य प्रतिपदं यावत् कृष्णचतुर्द्दशीम् । एतत् क्रमेण कर्त्तव्यान्येतदायतनानि वै । इमां यात्रां नरः कृत्वा न भूयोऽप्यभिजायते । अन्या यात्रा प्रकर्त्तव्या चैकादशायतनोद्भवा । आग्नीध्रकुण्डे सुस्नातः पश्येदाग्नीध्रमीश्वरम् । उर्व्वशीशं ततो गच्छेत्ततस्तु नकुलीश्वरम् । आषाढीशं ततो दृष्ट्वा भारभूतेश्वरं ततः । लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम् । ततो मनःप्रकामेशं प्रीतिकेशमथो व्रजेत् । मदालसेश्वरं तस्मात्तिलपर्णेश्वरं ततः । तत्रैकादशलिङ्गानामेषा कार्य्या प्रयत्नतः । इमां यात्रां प्रकुर्व्वाणो रुद्रत्वं प्राप्नुयान्नरः । अतःपरं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम् । शुक्लपक्षे तृतीयायां सा यात्रा विश्वरुद्धिदा । गोप्रेक्षतीर्थे सुस्नाय मुखनिर्म्मालिकां व्रजेत् । ज्येष्ठवाप्यां नरः स्नात्वा ज्येष्ठां गौरीं समर्च्चयेत् । सौभाग्यगौरी संपूज्या ज्ञानवाप्यां कृतोदकैः । ततः शृङ्गारगौरीञ्च तत्रैव च कृतोदकः । स्नात्वा विशालगङ्गायां विशालाक्षीं ततो व्रजेत् । सुस्नातो ललितातीर्थे ललितामर्च्चयेत्ततः । स्नात्वा भवानीतीर्थेऽथ भवानीं परिपूजयेत् । मङ्गला च ततोऽभ्यर्च्च्या बिन्दुतीर्थकृतोदकैः । ततो गच्छेन्महालक्ष्मीं स्थिरलक्ष्मीसमृद्धये । इमां यात्रां नरः कृत्वा क्षेत्रेऽस्मिन् सुस्थिजन्मनि । न दुःखैरभिभूयेत इहामुत्रापि कुत्रचित् । कुर्य्यात् प्रतिचतुर्थीह यात्रां विघ्नेशितुः सदा । मासोपवासिभ्यस्तद्दृष्टेयाद्दया वै मोदका शुभे । भौमे भैरवयात्रा च कार्य्या पातकहारिणी । रविवारे रवेर्यात्रा षष्ठ्यां वा रविसंयुजि । तत्रैव रविसप्तम्यां सर्व्वविघ्नोपशान्तये । नवम्यामथ वाष्टम्यां चण्डीयात्रा शुभावहा । अन्तर्गृहस्य वै यात्रा कर्त्तव्या प्रतिवत्सरम् । प्रातः स्नानं विधायादौ नत्वा पञ्च विनायकान् । नमस्कृत्याथ विश्वेशं स्थित्वा निर्व्वाणमण्डपे । अन्तर्गृहस्य यात्रां वै करिष्येऽघौघशान्तये । इत्युक्त्वा नियमं चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम् । स्नात्वा मौनेन चागत्य मणिकर्णीशमर्च्चयेत् । कम्बलाश्वतरौ नत्वा वासुकीशमथाप्य च । पर्व्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशवमप्यथ । ततस्तु ललितां दृष्ट्वा जरासन्धेश्वरं ततः । ततोऽपि सोमनाथञ्च वाराहञ्च ततो व्रजेत् । ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा नत्वागस्तीश्वरं ततः । कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवनं ततः । वैद्यनाथं ततो दृष्ट्वा ध्रुवेशमथ वीक्ष्य च । गोकर्णेश्वरमभ्यर्च्च्य हाटकेशमथो व्रजेत् । अस्थिक्षेपतडागेऽथ दृष्ट्वा वै कीकसेश्वरम् । भारभूतं ततो गत्वा चित्रगुप्तेश्वरं ततः । चित्रघण्टां प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्वरम् । पितामहेश्वरं नत्वा ततस्तु कलसेश्वरम् । चन्द्रेशञ्चाथ वीरेशो विद्येशोऽग्नीश एव च । नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायकः । सेनाविनायकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्व्वविघ्नहृत् । वशिष्ठवामदेवौ च मूर्त्तिरूपधरावुभौ । द्रष्टव्यौ यत्नतः काश्यां महाविघ्नविनाशकौ । सीमाविनायकं चाथ करुणेशं ततो व्रजेत् । त्रिसन्ध्येशो विशालाक्षी धर्म्मेशो विश्वबाहुका । आशाविनायकश्चाथ वृद्धादित्यस्ततः पुनः । चतुर्व्वक्त्रेश्वरं लिङ्गं ब्राह्मीशञ्च ततः परम् । ततो मनःप्रकामेशं ईशानेशस्ततः परम् । चण्डीचण्डीश्वरौ दृष्ट्वा भवानीशङ्करौ ततः । ढुण्ढिं प्रणम्य च ततो राजराजेशमर्च्चयेत् । लाङ्गलीशस्ततोऽभ्यर्च्च्यस्ततस्तु नकुलीश्वरः । पराद्यंशमथो नत्वा परद्रव्येश्वरं ततः । प्रतिग्रहेश्वरं चापि निष्कलङ्केशमेव च । मार्कण्डेयेशमभ्यर्च्च्य तत अप्सरसेश्वरम् । गङ्गेशोऽर्च्च्यस्ततो ज्ञानवाप्यां स्नानं समाचरेत् । नन्दिकेशं तारकेशं महाकालेश्वरं ततः । दण्डपाणिं महेशञ्च मोक्षेशं प्रणमेत्ततः । वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविमुक्तेश्वरं ततः । विना-

[illegible]

सरो दत्तो ज्ञानं यत्र भविष्यति । पुन प्रोवाच देवेशो निशामयत भो द्विजा ।। हितं च कथयाम्यत्र सदनुष्ठेयता ध्रुवम् । सेव्योत्तरवहा नित्यं लिङ्गमभ्यर्च्य प्रयत्नत । दमो दानं दया नित्यं कर्त्तव्यं मुक्तिकाङ्क्षिभिः। इदमेव रहस्यञ्च कथितं, क्षेत्रवासिना । मति परहिते कार्य्या यावत्रं नोद्वेगकृद्यथा । मनसाऽपि न कर्त्तव्यमेनोऽत्र विजिगीषुणा । अत्यर्थमक्षयं यस्मात् सुकृत सुकृतेतरत् । अन्यत्र यत् कृतं पापं तत् काश्यां परिणश्यति । वाराणस्यां कृतं पापमन्तर्गेहे विनश्यति । अन्तर्गेहे कृतं पापं पैशाचनरकावहम् । पिशाचनरकप्राप्तिर्गच्छत्येव बहिर्यदि । न कल्पकोटिभि काश्यां कृत कर्म्म प्रमुच्यते । किन्तु रुद्रपिशाचत्वं जायतेऽत्रायुतत्रयम् । वाराणस्यां स्थितो यो वै पातकेष्वारत सदा । योनि प्राप्यापि पैशाचीं वर्षाणामयुतत्रयम् । पुनरत्रैव निवसन् ज्ञानं प्राप्स्यत्यनुत्तमम् । तेन ज्ञानेन सम्प्राप्ते मोक्षमाप्स्यत्यनुत्तमम् । दुष्कृतानि विधायेह बहि पञ्चत्वमागता । तेषां गतिं प्रवक्ष्यामि शृणुत द्विजसत्तमा । याम्याख्या मे गणा सन्ति घोरा विकृतमूर्त्तय । मृतांस्ते प्रथमं नीत्वा क्षेत्रदुष्कृतकारिण । नयन्त्यनूपप्रायाञ्च तत प्राचीं दुरासदाम् । वर्षाकाले दुराचारान् पातयन्ति महाजले । जलौकाभि सपक्षाभिर्दन्दशूकैर्मलोद्भवै । दुर्निवारैश्च मशकैर्दश्यन्ते ते दिवानिशम् । ततो याम्यैर्हिमर्त्तौ ते नीयन्तेऽद्रौ हिमालये । अशनावरणैर्हीना क्लिश्यन्ते ते दिवानिशम् । मरुस्थले ततो ग्रीष्मे वारिच्छायविवर्जिते । दिवाकरकरैस्तीक्ष्णैः स्ताप्यन्ते ते पिपासिता । क्लेशितास्ते गणैरुग्रैर्यातनाभि समन्तत । इत्थं कालमसङ्ख्यात मानीयन्ते ततस्त्विह । निवेदयन्ति ते याम्याः कालराजान्तिक तत । कालराजोऽपि तान् दृष्ट्वा कर्म्मसम्बन्धं दुष्कृतम् । विवस्त्रान् क्षुत्तृषार्त्तांश्च शुष्ककण्ठोदरान्वत । अन्यैरुद्रपिशाचैश्च सह संयोजयत्यपि । ततो रुद्रपिशाचास्ते भैरवानुचरा सदा । सहन्ते क्लममत्यर्थं क्षुत्तृडुत्थमसम्भवम् । आहारं रुधिरोन्मिश्रं ते लभन्ते कदाचन । एवं त्र्ययुतसङ्ख्यातं काल तत्रापि दु खिता । श्मशानस्तम्भमभितो नीयन्ते कण्ठपाशिता । पिपासिता अपि न तेऽम्बु स्पर्शमपि चाप्नुयु । अथ संक्षोभमायान्ति कालभैरवदर्शनात् । इहैव देहिनो भूत्वा छुप्यन्ते ते ममाज्ञया । तस्मात्र कामयेदत्र वाङ्मनःकर्म्मबाधकम् । शुभौ पथि सदा स्थेयं महालाभमभीप्सुभि । नाविमुक्ते मृत कश्चिन्नरकं याति किल्बिषी । ममानुग्रहमासाद्य गच्छत्येव परां गतिम्। अनशनं य कुरुते मद्भक्त इह सुव्रतं । न तस्य पुन रावृत्ति कल्पकोटिशतैरपि । अत्राश्रतमिदं प्राप्य मानुष्यं बहुकिल्बिषम् । अविमुक्तं सदा सेव्यं संसारभयमोचकम् । नान्यत् पश्यामि जन्तूनां हित्वा वाराणसीं पुरीम् । सर्वपापप्रशमनीं प्रायश्चित्तं कलौ युगे । जन्मान्तरसहस्रेषु यत्पापं समुपार्जितम् । अविमुक्तप्रविष्टस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयम् । जन्मान्तरसहस्रेषु युञ्जन् योगं यदाप्नुयात् । तदिहैव परो मोक्षो मरणादधिगम्यते । तिर्य्यग्योनिगता सत्त्वा येऽविमुक्ते कृतालया । कालेन निधनं प्राप्तास्ते यान्ति परमां गतिम् । अविमुक्तं न सेवन्ते ये मूढास्तमसा वृता । विण्मूत्ररेतसां मध्ये ते वसन्ति पुन पुन । अविमुक्तं समासाद्य यो लिङ्गं स्थापयेत् सुधी । कल्पकोटिशतैर्वापि नास्ति तस्य पुनर्भव । ग्रहनक्षत्रताराणां कालेन पतनं ध्रुवम् । अविमुक्तस्थितानान्तु पतनं नैव विद्यते । ब्रह्महत्यां नर कृत्वा पश्चात् संयतमानस । प्राणांस्त्यजति य काश्यां स मुक्तो नात्र संशय । स्त्रिय पतिव्रता याश्च मम भक्तिसमाहिता । अविमुक्ते मृता विप्रा । यान्ति ता परमां गतिम् । प्राणोत्क्रमणकालेऽहं स्वयमेव द्विजोत्तमा ।। दिशामि तारकं ब्रह्म, देही स्याद्येन तन्मय । मन्मना मम भक्तश्च मयि सर्व्वार्पितक्रिय । यथा मोक्षमिहाप्नोति न तथाऽन्यत्र कुत्रचित् । मरणं निश्चितं ज्ञात्वा गतिञ्चासुखदायिनीम् । चलमागन्तुकं सर्वं, तत काशीं समाश्रयेत् । काशी समाश्रिता यैस्तु मनोवाक्कायकर्म्मभि । तानत्र निर्म्मलधियो निर्व्वाणश्री । सम श्रयेत् काशीस्थितैकमपि य प्रीणयेन्न्यायजैर्धनै । तेन त्रैलोक्यमखिलं प्रीणितं स्यात् मया सह । य प्रीणयति पुण्यात्मा निर्व्वाणनगरीश्वरम् । मदग्रेण स्थितो नित्यं मदाज्ञया । प्रीणयामि तम् । दिवोदासोऽपि राजर्षि काशीं धर्म्मेण पालयन् । अदेहो मत्पदं प्राप्तो यतो न पुनरागति । अत्र योगस्तथा ज्ञानं मुक्तिरेकेन जन्मना । अतो विमुक्तमासाद्य नान्यद्गच्छेत्तपोवनम् । मोक्षं सुदुर्लभं ज्ञात्वा संसारञ्चातिभीषणम् । अश्मना चरणौ हत्वा कालमत्र प्रतीक्षयेत् । अविमुक्तं परित्यज्य यदा यास्यन्ति दुर्धिय । हसिष्यन्ति तदा भूतान्यन्योन्यकरता-

सह पार्षदैः। सहोमया च भवति दर्शनं कामरूपिणः। अस्मिन् सरसि सत्रैश्च चैत्रे मासि पिनाकिनम्। यजन्ते याजकाः सम्यक् परिवारं शुभार्थिनः। अत्रोपस्पृश्य सरसि श्रद्दधानो जितेन्द्रियः। क्षीणपापः शुभान् लोकान् प्राप्नुते नात्र संशयः"।

"काश्मीरमण्डले नद्यो याः पतन्ति महानदम्। ताः नदीः सिन्धुमासाद्य शीलवान् स्वर्गमाप्नुयात्" भा० आनु० २५ अ०। काश्मीरदेशउत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः अच् टाप्। ८कपिलद्राक्षायां स्त्री राजनि०। ९अतिविषायां स्त्री मेदि०।

काश्मीरक त्रि० काश्मीरे भवः मनुष्यस्तत्स्थो वा वुञ्। काश्मीरदेशोद्भवे १मनुष्ये २तत्स्थे च। "तत्र काश्मीरकान् वीरान् क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभ" भा०स० २६ अ०।

काश्मीरज न० काश्मीरे जायते जन—ड ७त०। १कुष्ठे (कुड़) २कुङ्कुमभेदे च मेदि०। ३पुष्करमूले विश्व०।

काश्मीरजन्मन् न० काश्मीरे जन्म अस्य। कुङ्कुमभेदे अमरः।

काश्मीर्य्य त्रि० काश्मीरेण निर्वृत्तादि सङ्काशा० चतुरर्थ्यां ण्य। १काश्मीरनिर्वृत्तादौ २कुङ्कुमभेदे न०

काश्य न० कं जलमाश्यं यत्र कुत्सितं वा आश्यं अश—ण्यत् कास्य+स्वार्थे ष्यञ् वा। १मद्ये हेमच०। काश्यां भव यत्। २काशिराजे पु०। स्वार्थे क। तत्रैव। "घलात्मजस्त्वार्ष्टिषेण सनयस्तस्य काश्यक। काश्यस्य काश्यप पुत्रो राजा दीर्घतपास्तथा" हरिवं० २९ अ०।

काश्यप न० काश्यं मद्यं पिबत्यत्र पा—घञर्थे क। १मांसे हेमच०। मांसस्य मद्यपानाव्यभिचारात्तथात्वम्। काश्यं राजभेदं पाति नरकात् पा—क। काश्यस्य नृपस्य २पुत्रभेदे काश्यपत्वे उदा०। कश्यपस्य गोत्रापत्यम् विदा० अञ्। ३कश्यपगोत्रापत्ये पुंस्त्री। ४कणादे मुनौ पु० त्रिका०। ५मृगभेदे पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। कश्यपस्येदम् अण्। ६कश्यपसम्बन्धिनि त्रि० "एष एव दितेर्गर्भ ओजः काश्यपमर्पितम्" भाग०३,१५,११श्लो०। स्त्रियां ङीप्। सा च ७पृथिव्याम् स्त्री तस्याः तत्सम्बन्धितया तत्सुतत्वकथा भा० आनु० १५४ अ० उक्ता यथा "इमां भूमिं द्विजातिभ्यो दित्सुर्वै दक्षिणां पुरा। अङ्गो नाम नृपो राजंस्ततश्चिन्तां मही ययौ। धारिणीं सर्वभूतानामयं प्राप्य वरो नृपः। कथमिच्छति मां दातुं द्विजेभ्यो ब्रह्मणः सुताम्। साऽहं त्यक्त्वा गमिष्यामि भूमित्वं ब्रह्मणः पदम्। अयं सराष्ट्रो नृपतिर्मा भूदिति ततोऽगमत्। ततस्तां कश्यपो दृष्ट्वा व्रजन्तीं पृथिवीं तदा। प्रविवेश महीं सद्यो मुक्त्वात्मानं समाहितः। रुद्धा सा सर्वतो जज्ञे तृणौषधिसमन्विता। धर्मोत्तरा नष्टभया भूमिरासीत्ततो नृप!। एवं वर्षसहस्राणि दिव्यानि सततं नृप!। शयानः काश्यपो राजन्! भूमिरासीदतन्द्रिता। अथागम्य महाराज! नमस्कृत्य च काश्यपम्। पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः"। ८तद्गोत्रापत्यस्त्रियां स्त्री ङीप् "काश्यपीबालाक्यमाठरीपुत्रात् काश्यपीबालाक्यमाठरीपुत्रः" शत०ब्रा०१४,९,४,३१० ९कश्यपपत्न्यां स्त्री काश्यपेय। कश्यपगोत्रोत्पन्ने विषचिकित्साभिज्ञे १०ऋषिभेदे पु० तत्कथा भा०आ० ४२ अ० यथा

"काश्यपोऽभ्यागमद्विद्वांस्तं राजानं चिकित्सितुम्। श्रुतं हि तेन तदभूद्यथा तं राजसत्तमम्। तक्षकः पन्नगश्रेष्ठो नेष्यते यमसादनम्। तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण करिष्येऽहमपज्वरम्। तत्र मेऽर्थश्च धर्मश्च भवितेति विचिन्तयन्। तं ददर्श च नागेन्द्रस्तक्षकः काश्यपं पथि। गच्छन्तमेकमनसं द्विजो भूत्वा वयोऽतिगः। तमब्रवीत् पन्नगेन्द्रः काश्यपं मुनिपुङ्गवम्। क्व भवांस्त्वरितो याति किञ्च कार्य्यं चिकीर्षति। काश्यप उवाच। नृपं कुरुकुलोत्पन्नं परीक्षितमरिन्दमम्। तक्षकः पन्नगश्रेष्ठस्तेजसाद्य प्रधक्ष्यति। तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण तेनाग्निसमतेजसा। पाण्डवानां कुलकरं राजानममितौजसम्। गच्छामि त्वरितं सौम्य! सद्यः कर्त्तुमपज्वरम्। तक्षक उवाच। अहं स तक्षको ब्रह्मंस्तं धक्ष्यामि महीपतिम्। निवर्त्तस्व न शक्तस्त्वं मया दष्टं चिकित्सितुम्। काश्यप उवाच। अहं तं नृपतिं गत्वा त्वया दष्टमपज्वरम्। करिष्यामीति मे बुद्धिर्विद्याबलसमन्विता। तक्षक उवाच। यदि दष्टं मयेह त्वं शक्तः किञ्चिच्चिकित्सितुम्। ततो वृक्षं मया दष्टमिमं जीवय काश्यप!। परं मन्त्रबलं यत्ते तद्दर्शय यतस्व च। न्यग्रोधमेनं धक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम!। काश्यप उवाच। दश नागेन्द्र! वृक्षं त्वं यद्येतदभिमन्यसे। अहमेनं त्वया दष्टं जीवयिष्ये भुजङ्गम!। सौतिरुवाच। एवमुक्तः स नागेन्द्रः काश्यपेन महात्मना। अदशद्वृक्षमभ्येत्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तमः। स वृक्षस्तेन दष्टस्तु पन्नगेन महात्मना। आशीविषविषोपेतः प्रजज्वाल समन्ततः। तं दग्ध्वा स नगं नागः काश्यपं पुनरब्रवीत्। कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ।

[illegible] । [illegible]

[illegible]

काश्मीसेतु [illegible]

काशेय [illegible] । [illegible] ।

काशीम(श) [illegible] । (वीररस) [illegible] ।

काशू(षू) [illegible] ।

काशू(षू)कार [illegible] ।

काशू(षू)तरी [illegible] । [illegible] ।

काश्म(ष्म)री [illegible] । [illegible] ।

काश्मर्य [illegible] । [illegible] ।

काश्मीर [illegible] । [illegible] ।

स्व पार्षदे । सहोमया च भवति दर्शनं कामरूपिणः । तस्मिन् सरसि सत्रैस्त्रे चैत्रे मासि पिनाकिनम् । यज-न्ते याजका सम्यक् परिवारशुभार्थिनः । श्रद्धोपस्पृश्य तत्र सरसि यद्गतानो जितेन्द्रियः । क्षीणपापः शुभान् लोकान् प्राप्नुते नात्र संशयः" ।

"काश्मीरमण्डले नद्यो या पतन्ति महानदम् । ता' नदी सिन्धुमासाद्य शीलवान् स्वर्गमाप्नुयात्" भा० मातु०२५अ० । काश्मीरदेशउत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्या अण् टाप् । ८कपिलद्राक्षायां स्त्री राजनि० । ९ अति-विषायां स्त्री मेदि० ।

काश्मीरक त्रि० काश्मीरे भव मनुष्यस्तत्स्थो वा वुञ् । काश्मीरदेशोद्भवे १मनुष्ये २तत्स्थे च । "तत्र काश्मीर-कान् वीरान् क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभ" भा०स० २६अ० ।

काश्मीरज न० काश्मीरे जायते जन—ड ७त० । १कुष्ठे (कुड़)२कुङ्कुमभेदे च मेदि० । ३पुष्करमूले विश्व ।

काश्मीरजन्मन् न० काश्मीरे जन्म यस्य । कुङ्कुमभेदे अमर ।

काश्मीर्य्य त्रि० काश्मीरेण निर्वृत्तादि संकाशा०चतुरर्थ्यां ण्य । १काश्मीरनिर्वृत्तादौ २कुङ्कुमभेदे न० ।

काश्य न० क ईषत् आश्यं यत्र कुत्सितं वा आश्यं अश—ण्यत् काश्य+स्वार्थे ण्य वा । १मद्ये हेमच० । काश्यां भव यत् । २काशिराजे पु० । स्वार्थे क । तत्रैव । "शलात्मजश्चार्ष्टिषेण स्तनयस्तस्य काश्यक । काश्यस्य काश्यप पुत्रो राजा दीर्घतपास्तथा" हरिव० २९अ० ।

काश्यप न०काश्य मद्य पिबत्यत्र पा—अन्यर्थे क ।१मांसे हेम-च० । मांसस्य मद्यपानाद्यभिचारात्तथात्वम् । काश्य राजभेद पाति नरकात् पा—क । काश्यस्य नृपस्य २कुलभेदे काश्यपकुले उद्रा० । कश्यपस्य गोत्रापत्यम् बिदा० अञ् । ३कश्यपगोत्रापत्ये पुस्त्री । ४कणादे मुनौ पु० त्रिका० । ५मृगभेदे पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । कश्यपस्येदम् अण् । ६कश्यपसम्बन्धिनि त्रि० "एष एव दितेर्गर्भ ओजः काश्यपमर्पितम्" भाग०३,१५, ११श्लो० । स्त्रियां ङीप् । सा च ७पृथिव्याम् स्त्री तस्या तत्सम्बन्धितया तत्सुतत्वकथा भा० आनु०१५४अ०उक्ता यथा "इमां भूमिं द्विजातिभ्यो दित्सुर्वै दक्षिणां पुरा । अङ्गो नाम नृपो राजंस्ततश्चिन्तां मही ययौ । धारि-णीं सर्वभूतानामयं प्राप्य वरो नृपः । कथमिच्छति मां दातुं द्विजेभ्यो ब्रह्मणः सुताम् । साऽहं त्यक्त्वा गमि-ष्यामि भूमित्वं ब्रह्मणः पदम् । अथ सराष्ट्रो नृपतिर्मा

भूदिति ततोऽगमत् । ततस्तां कश्यपो दृष्ट्वा व्रजन्ती पृथिवीं तदा । प्रविवेश महीं सद्यो मुक्त्वात्मानं समाहि-तः । ऋद्धा सा सर्वतो जज्ञे तृणौषधिसमन्विता । धर्मोत्तरा नष्टभया भूमिरासीत्ततो नृप । एवं वर्षसहस्राणि दिव्या-नि सततं नृप ।। स्थिता कश्यपो राजन् । भूमिरासी-दतन्द्रिता । अथागम्य महाराज । नमस्कृत्य च कश्य-पम् । पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः" । ८तद्गोत्रापत्यस्त्रियां स्त्री ङीप् "काश्यपीबालाक्यमाठरी पुत्रात् काश्यपीबालाक्यमाठरीपुत्र" शत०ब्रा०१४,९,४,३१० ९कश्यपपत्न्यां स्त्री काश्यपेय' । कश्यपगोत्रोत्पन्ने विषचिकित्साभिज्ञे १०ऋषिभेदे पु० तत्कथा भा०आ० ४२अ० यथा

"काश्यपोऽभ्यागमद्विद्वांस्तं राजानं चिकित्सितुम् । श्रुतं हि तेन तदभूद्यथा तं राजसत्तमम्, तक्षकः पन्नगश्रेष्ठो नेष्यते यमसादनम् । तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण करिष्येऽहमपज्वरम् । तत्र मेऽर्थश्च धर्मश्च भवितेति विचिन्तयन् । तं ददर्श च नागेन्द्रस्तक्षकः काश्यपं पथि । गच्छन्तमेकमनसं द्विजो भूत्वा वयोऽतिगः । तमब्रवीत् पन्नगेन्द्रः काश्यपं मुनिपुङ्गवम् । क्व भवांस्त्वरितो याति किञ्च कार्य्यं चिकीर्षति । काश्यप उवाच । नृपं कुरु-कुलोत्पन्नं परीक्षितमरिन्दमम् । तक्षकः पन्नगश्रेष्ठस्ते-जसाद्य प्रधक्ष्यति । तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण तेनाग्निसमते-जसा । पाण्डवानां कुलकरं राजानममितौजसम् । गच्छामि त्वरितं सौम्य । सद्यः कर्त्तुमपज्वरम् । तक्षक उवाच । अहं स तक्षको ब्रह्मंस्तं धक्ष्यामि महीपतिम् । निवर्त्तस्व न शक्तस्त्वं मया दष्टं चिकित्सितुम् । काश्य-प उवाच । अहं तं नृपतिं गत्वा त्वया दष्टमपज्वरम् । करिष्यामीति मे बुद्धिर्विद्याबलसमन्वितः" ।

तक्षक उवाच । यदि दष्टं मयेह त्वं शक्तः किञ्चिच्चिकित्-सितुम् । ततो वृक्षं मया दष्टमिमं जीवय काश्यप ।। परं मन्त्रबलं यत्ते तद्दर्शय यतस्व च । न्यग्रोधमेनं धक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ।। काश्यप उवाच । दश नागेन्द्र । वृक्षं त्वं यद्येतदभिमन्यसे । अहमेनं त्वया दष्टं जीव-यिष्ये भुजङ्गम ।। सौतिरुवाच । एवमुक्तः स नागेन्द्रः काश्यपेन महात्मना । अदशद्वृक्षमभ्येत्य न्यग्रोधं पन्न-गोत्तमः । स वृक्षस्तेन दष्टस्तु पन्नगेन महात्मना । आशीविषविषोपेतः प्रजज्वाल समन्ततः । तं दग्ध्वा स नगं नागः काश्यपं पुनरब्रवीत् । कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

चो, माञ्जिष्ठं क्षत्रियो, हारिद्रं वैश्यः.” आश्व॰श्रौ॰ १,१६,८। “कात्यायन्यर्द्धवृद्धा या काषायवसनाऽधवा” अमरः। स्त्रियां ङीप्। तदन्तस्य रक्तार्थोपान्त्यत्वात् एकार्थविशेष्यस्त्रीलिङ्गे शब्दे परे पुंवत्। काषा यी कन्या यस्य काषायकन्यः

काषायण पु॰ अश्वा॰ गणे कायेत्यत्र काषेति पाठे गोत्रापत्ये फक्। १काषगोत्रापत्ये शुक्लयजुर्वेदवंशान्तर्गते ऋषिभेदे। “काषायणात् काषायणः” शत ब्रा॰१४,७,३,२७।

काषायवासिक पुंस्त्री काषाये वस्त्रे वासोऽस्यस्य ठन्। कीटभेदे स्त्रियां ङीप्। “सूचीमुख कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः” सुश्रु॰। कीटशब्दे विवृतिः।

काषायिन् पु॰ मुनि। कषायेण प्रोक्तमधीयते णिनि। कषायर्षिप्रोक्तशाखाध्यायिषु।

काष्ठ न॰ काशत्वनेन काश—क्थन् नेट् शस्य च १अग्न्यादेरिन्धनार्थे दारुणि “ससारमतिशुष्कं यत् सुष्टिमध्ये समेधति। तत् काष्ठं काष्ठमित्याहुः खदिरादिसमुद्भवम् इत्युक्तलक्षणयुक्ते २दारुभेदे च। “काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत” शत॰ब्रा॰,२,२,१, “यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च समेयातां महोदधौ। समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः” भा॰,शा॰,८६४ श्लो॰“तथाज्ञानसूचकाष्ठञ्च सर्वं दिष्टवशे स्था महति भक्तन्ति” भा॰,आ॰,८८अ॰।

काष्ठक त्रि॰ काष्ठ विद्यतेऽस्य मध्वादि॰ छ कुक् च बिल्वकादि॰ छमात्रस्य लुक्। काष्ठयुक्ते। २अगुरुचन्दने न मद्भा॰ तस्य प्रशस्तकाष्ठवत्त्वात् तथात्वम्।

काष्ठकदली स्त्री काष्ठमिव कठिना कदली। (काठकला कदलीभेदे राजनि॰। [ङीप्।

काष्ठकीट पु स्त्री काष्ठे कीट। घुणाख्ये कीटे हेम॰स्त्रियां

काष्ठकुट्ट पु स्त्री॰ काष्ठ कुट्टति कुट्ट—अण् उप॰ स॰। (काठठोकरा)पक्षिभेदे त्रिका॰ स्त्रिया जातित्वेऽपि यथोमोपधत्वात् टाप्। [काष्ठमये कुद्दाले स्वभ्रौ अमरः।

काष्ठकुद्दाल पु॰ काष्ठमय कुद्दाल। नौकास्थमलधर्षणार्थे

काष्ठजम्बू स्त्री काष्ठप्रधाना जम्बू। भूमिजम्बूवृक्षे राजनि॰

काष्ठतक्ष पु॰ काष्ठ तक्षति तक्ष—क्विप्। (छुतार)इतिप्रसिद्धे जातिभेदे। ण्वुल्। काष्ठतक्षकोऽप्यत्र स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। काष्ठतक्षकर्त्तृ माले त्रि॰। स्त्रिया टाप् इति भेदः। [कृमिभेदे हारा॰।

काष्ठतन्तु पु॰ काष्ठे तन्तुरिव दीर्घत्वेनावस्थितत्वात्। काष्ठस्थ

काष्ठदारु पु॰ काष्ठप्रधानो दारु। देवदारुवृक्षे राजनि॰। तस्य शाखाबाहुल्ययोगेन काष्ठप्रधानत्वात् तथात्वम्।

काष्ठद्रु पु॰ काष्ठप्रधानो द्रुर्वृक्षः। पलाशवृक्षे राजनि॰ तस्य काष्ठतोऽपि पुष्पोद्गमात्तत्प्राधान्यात्तथात्वम्।

काष्ठधात्रीफल न॰ काष्ठमिव शुष्कं धात्रीफलम्। आमलके राजनि॰तत्फलाभ्यन्तरे अष्टे काष्ठस्येव शुष्कत्वात्तस्य तथात्वम्। [छायाम् राजनि॰

काष्ठपाटला स्त्री काष्ठमिव कठिना पाटला। सितपाट

काष्ठमठी स्त्री मध्यमेपद॰ मठी काष्ठेन निर्म्मिता मठीव चितायाम् त्रिका॰। तस्याः काष्ठनिर्म्मितमुद्रमठाकारत्वात् तथात्वम्।

काष्ठमय त्रि॰काष्ठात्मकं मयट्। १काष्ठात्मके २काष्ठतुल्यकठिन हृदये निर्दये च। “दृष्ट्वा केचिदाभान्ति नरा काष्ठमया इव”। भा॰,रा॰,२४४,। [हारा

काष्ठमल्ल पु काष्ठ मल्ल इव यत्र। शवनिर्हारणे यानभेदे

काष्ठमौन न॰ काष्ठमिव मौनम्। इङ्गितेनापि स्वाभिमायाप्रकाशनरूपे मौने शब्दचि॰

काष्ठलेखक पु॰ काष्ठ लिखति ण्वुल्। घुणाख्ये कीटे।

काष्ठलौहिन् पु॰ काष्ठञ्च लौहञ्च सोऽस्य। लौहयुक्ते काष्ठमये मुद्गरे त्रिका॰

काष्ठवल्लिका स्त्री काष्ठमिव शुष्का वल्लिका। कटुकाया (कट्की) ख्याते वल्लीभेदे वैद्यकम् [शरिवाभेदे राजनि॰

काष्ठशारिवा स्त्री काष्ठमिव शुष्का शारिवा। (अनन्तमूल)

काष्ठा स्त्री काश—क्थन् नेट् शस्य ष। १दिशि। “स राजपत्नीयदम अाशु शुक्ल द्वयोस्तु। अाप्तं माष पिष्टभिः काष्ठाभिरिव सोऽन्वहम्”। २अष्टादशनिमेषात्मके २काले “स सङ्कसंस्थितिश्च च कवय त्य पुनः अथ “शुक्लस्य बहुलस्य च कला काष्ठा त्रुटिस्तथा”भा॰ आ॰२५अ॰।“कलाकाष्ठादिरूपेण परिणाम प्रदायिनि!” देवीमा॰। ३सीमायाम् “परा हि काष्ठा तपसस्तया पुन” कुमा॰। ४स्थितौ “काष्ठां भगवतोध्यायेत् स्वनासाग्रावलोकनः” भाग॰ १,१,२१, श्लो॰। ५उत्कर्षे च अमरः “काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धम्” कुमार॰। काष्ठ प्राधान्येनाऽस्त्यस्याम् अच्। ६दारुहरिद्रायां मेदि॰। ७कश्यपपत्नीभेदे। “अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत्। अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इला। मुनिः क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा तिमि” इत्युपक्रम्य “अरिष्टायास्तु गन्धर्वा काष्ठाया द्विशफेतराः” भाग॰ ६,६,२६, उक्तम्

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

वातिकस्य रूपमाह हृच्छङ्खपार्श्वोदरमूर्द्धशूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः। प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव। शङ्खौ ललाटैकदेश, शुष्कं श्लेष्मरहितम्। पैत्तिकस्य रूपमाह तनोर्विदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः। पित्तेन पीतानि वमेत् कटूनि कासेत् सपाण्डुः परिदह्यमानः। सपाण्डुः, पाण्डुरोगयुक्तः। श्लैष्मिकस्य रूपमाह प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदेत् शिरोरुजार्त्तः कफपूर्णदेहः। अभक्तरुग्गौरवकण्डुयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफं कफेन। प्रलिप्यमानेन मुखेन श्लेष्मलिप्तेन मुखेनोपलक्षितः। अभक्तरुक् न भक्ते रुक् रुचिर्यस्य सः कण्डूः कण्ठ एव। क्षतकासस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः। रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत्। अश्वगजयोर्निग्रहो दमनम्। लक्षणमाह स पूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम्। कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विभग्नेनेव चोरसा। सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना। दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना। पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यपीडितः। पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्। कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया एवमग्रेऽपीति। क्षयकासस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह विषमाऽसात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात्। घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः। कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम्। घृणिनां विचिकित्सायुक्तानाम्। लक्षणमाह सगात्रशूलज्वरमोहदाहः प्राणक्षयश्चोपलभेत् स कासी। शुष्कं विनिष्ठीवति निर्मलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम्। तं सर्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति। असाध्यसाध्यत्वमाह इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः। साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः। एवं क्षतोत्थितः क्षीणानामसाध्यः। बलवतां साध्यो याप्यो वा स्यात्। न वा कदाचित् सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ सिध्येतां क्षतजक्षयजौ सद्वैद्यसङ्क्षेपजः सत्परिचारकश्चेत्स्य सदातुरस्य जातौ। स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्त्तितः। स्थविराणां जराकासं वृद्धानां च कासो भवति स जराकाससंज्ञः स सर्व एव वातजादिरपि याप्यः। त्रीन् पूर्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्याप्यांस्तु यापयेत्। सर्वोऽपि काश उपेक्षणीयो न भवति। किन्तु शीघ्रं प्रतिकरणीय इत्याह उपरारोपकर्ता हृच्छासस्वरभेदक्षयादयः। भवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्तं त्वरया जयेत्"।

कासरोगभेदस्य हेतुपापादि कर्मविपाकशब्दे १७६४, पृ० उक्तम् कं जलमस्यतेऽनेन अस–क्षेपणे करणे घञ् ६त०। २शोभाञ्जनवृक्षे पु० शब्दच०। तदञ्जनसेवने नेत्राज्जलनिस्सारणात्तस्य तथात्वम्।

कासकन्द पु० कासहेतुः कन्दः। कासालौ राजनि०

कासघ्न त्रि० कासं हन्ति हन–टक्। कासहरे सुश्रुतोक्ते १विषाणभेदे। "प्रायोगिकं स्नैहिकं वैरेचनं कासघ्नं वामनीयञ्च" इत्युपक्रमे "इङ्गुदीकण्टकारिकातिकटुककासमर्द्दनेङ्गुदीत्वङ्मनःशिलाक्षिवृद्धार्कटश्वशृङ्गीप्रभृतिभिः कासहरैश्च कासघ्ने" (धूमे)। स्त्रियां ङीप्। सा च २कण्टकार्य्यां स्त्री शब्दच०। "हरीतकी कणा शुण्ठी मरिचं गौड़संयुतम्। कासघ्नी मोदकः प्रोक्तस्तृष्णारोचकनाशनः" भावप्र०उक्ते ३मोदकभेदे पु०। कासनाशककासहरादयोऽपि। कासरोगनिवारके त्रि० "येन तेन प्रकारेण यासकः कासनाशकः" वैद्यकम् कासहरेयेति सुश्रुत

कासजित् स्त्री कासं जयति जि–क्विप्। १भार्ग्याम् (बामनहाटी) राजनि०। २कासनाशके त्रि०।

कासनाशिनी स्त्री कासं नाशयति नश–णिच्–णिनि ङीप्। कर्कटशृङ्गीवृक्षे रत्नमा०।

कासन्दीवटिका स्त्री वैद्यकोक्ते भेदे राजवल्लभः।

कासमर्द्द पु० कासं मृद्नाति मृद–अण् उप०स०। (कासकासेन्दा) वृक्षे तद्गुणाद्युक्तं भावप्र० यथा "कासमर्द्दोऽरिमर्द्दश्च कासारिः कर्कशस्तथा। कासमर्द्दस्य रुच्यं वृष्यं कासविषापहम्। मधुरं कफवातघ्नं पाचनं कण्ठशोधनम्, विशेषतः कासहरं पित्तघ्नं ग्राहकं लघु"। सुश्रुतेऽस्य सुरसादिगणे पठितं सुरसादिशब्दे विवृतिः। कस्य जलस्यासेन क्षेपेण मृद्यतेऽसौ मृद–कर्मणि घञ् वैद्यकभेदे न च पिष्टकमिश्रितसक्तुगालितवेसवार इति भाकराल्लेखर।

कासमर्द्दन पुं०कासं मृद्नाति मृद–ल्यु ६त०। पटोले हारा

कासर पु स्त्री० के जले आसरति आ+सृ–अच् ७त०। महिषे अमरः तस्य कजे सर्वदासरणात्तथात्वं स्त्रियां ङीप्।

कासहन् पु०कासं हन्ति हन–क्विप्। "कण्टकारीकृतः क्वाथः सकृष्णः सर्वकासहा" इत्युक्ते कासनाशके १क्वाथभेदे

काष्ठागार पु० काष्ठनिर्मितमागारम् । (कठेरा) [illegible] ।

काष्ठाम्बुवाहिनी स्त्री काष्ठनिर्मिताम्बुवाहिनी । [illegible]

काष्ठिक न [illegible] । [illegible] ।

काष्ठिल त्रि [illegible]

काष्ठिन् त्रि० [illegible]

काष्ठील पु० [illegible]

काष्ठेक्षु पु० [illegible]

काष्ठोदुम्बरिका स्त्री [illegible]

कास कुत्सित शब्द (रोगभेदे) [illegible]

कास त्रि० [illegible]

[illegible]

वातिकस्य रूपमाह हृच्छङ्खपार्श्वोदरमूर्द्धशूली क्षामानन क्षीणबलस्वरौजा । प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव । शङ्खौ ललाटैकदेश, शुष्कं श्लेष्मरहितम् । पैत्तिकस्य रूपमाह तनोर्विदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः । पित्तेन पीतानि वमेत् कटूनि कासेत् सपाण्डुः परिदह्यमानः । सपाण्डुः, पाण्डुरोगयुक्तः । श्लैष्मिकस्य रूपमाह प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदेत् शिरोरुजार्त्तः कफपूर्णदेहः । अभक्तरुङ्गौरवकण्डुयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफं कफेन । प्रलिप्यमानेन मुखेन श्लेष्मलिप्तेन मुखेनोपलक्षितः । अभक्तरुक् न भक्ते रुक् रुचिर्यस्य सः कण्डूः कण्ठ एव । क्षतकासस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः । रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् । अश्वगजयोर्निग्रहो दमनम् । लक्षणमाह स पूर्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम् । कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विभग्नेनेव चोरसा । सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना । दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना । पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यपीडितः । पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात् । कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया एवमुरसेति । क्षयकासस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह विषमाऽसात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात् । घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः । कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्देहक्षयप्रदम् । घृणिनां विचिकित्सायुक्तानाम् । लक्षणमाह सगात्रशूलज्वरमोहदाहप्राणक्षयश्चोपलभेत् स कासी । शुष्कं विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम् । तं सर्वलिङ्गं भिषजश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति । असाध्यसाध्यत्वमाह इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः । साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः । एवं क्षतोत्थितः क्षीणानामसाध्यः । बलवतां साध्यो याप्यो वा स्यात् । नवौ कदाचित् सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ सिध्येतां क्षतक्षयजौ सहैव चतुष्पदसम्पत्परिचारकयुक्तस्य सदातुरस्य जातौ । स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्त्तितः । स्थविराणां जराकासं वृद्धानां यः कासो भवति स जराकासस्तं स सर्वएव वातजादिरपि याप्य । त्रीन् पूर्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्याप्यांस्तु यापयेत् । अन्त्योऽपि कासः समेतः क्षीणो न भवति । किन्तु शीघ्रं प्रतिकर्त्तव्य इत्याह ज्वरारोचकश्वासस्वरभेदक्षयादयः । भवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्तं त्वरया जयेत्" ।

कासरोगभेदस्य हेतुपापादि कर्म्मविपाकशब्दे १७६४, पृ० उक्तम् क जलमस्यतेऽनेन अस–क्षेपणे करणे घञ् ६त० । २शोभाञ्जनवृक्षे पु० शब्दच० । तदञ्जनसेवने नेत्राज्जलनिःसारणात्तस्य तथात्वम् ।

कासकन्द पु० कासहेतुः कन्दः । कासालौ राजनि० ।

कासघ्न त्रि० कासं हन्ति हन–हेरादौ टक । कासहरे सुश्रुतोक्ते १विधानभेदे । "प्रायोगिकः स्नेहनीयो वैरेचनः कासघ्नः वामनीयश्च" इत्युपक्रमे "हरीतकीकण्टकारिकाशिकटुककासमर्द्दनेङ्गुदीत्वङ्मनःशिलाश्मरुहाकर्कटशृङ्गीप्रभृतिभिः कासहरैश्च कासघ्ने" (धूमे) । स्त्रियां ङीप् । सा च २कण्टकार्य्यां स्त्री शब्दच० । "हरीतकी कणा शुण्ठी मरिचं गुडसंयुतम् । कासघ्नोमोदकः प्रोक्तस्तृष्णारोचकनाशनः" भावप्र०उक्ते ३मोदकभेदे पु० । कासनाशककासहरादयोऽपि । कासरोगनिवारके त्रि० 'येन तेन प्रकारेण पाचकः कासनाशकः" वैद्यकम् कासहरैश्चेति सुश्रुत

कासजित् स्त्री कासं जयति जि–क्विप् । १भार्ग्याम् (बामनहाटी) राजनि० । २कासनाशके त्रि० ।

कासनाशिनी स्त्री कासं नाशयति नश–णिच्–णिनि ङीप् । कर्कटशृङ्गीवृक्षे रत्नमा० ।

कासन्दीवटिका स्त्री वेशवारभेदे राजवल्लभ ।

कासमर्द पु० कासं मृद्नाति मृद–अण् उप०स० । (कासेन्दा) ख्याते तद्गुणाद्युक्तं भावप्र० यथा "कासमर्दोऽरिमर्द्दश्च कासारिः कर्कशस्तथा । कासमर्द्ददलं रुच्यं वृष्यं कासविषास्रनुत् । मधुरं कफवातघ्नं पाचनं कण्ठशोधनम् । विशेषतः कासहरं पित्तघ्नं ग्राहकं लघु" । सुश्रुतेऽयं सुरसादिगणे पठितः सुरसादिशब्दे विवृतिः । कस्य जलस्यासेन घोषेण मृद्यतेऽसौ मृद–कर्म्मणि घञ् वेशवारभेदे स च पिष्टजलमिश्रितशुक्तगालितवेशवार इति पाकराजेश्वर ।

कासमर्द्दन पु० कासं मृद्नाति मृद–ल्यु ६त० । पटोले हारा०

कासर पुस्त्री० के जले आसरति आ+सृ–अच् ७त० । महिषे अमरः तस्य जले सर्वदासरणात्तथात्वं स्त्रियां ङीप् ।

कासहन् पु० कासं हन्ति हन–क्विप् । "कण्टकारीकृतः क्वाथः सकणः सर्वकासहा" इत्युक्ते कासनाशके १क्वाथभेदे

[illegible]

न पत्वन्। कुत्सितश्छेदने तदर्थे किंसेति पाठान्तरम् पृषो० अनुस्वारलोप । तदर्थे

किंसखि पु० कुत्सित सखा किमः क्षेपार्थत्वात् न टच्समा०। कुत्सिते सख्यौ "स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपम्" किरा०प्रश्नार्थे किम टच्समा०। किंसख इत्येव।

किंस्वित् अव्य० द्वन्द्व। वितर्के शब्दर० स्थाणुरयं किंस्वित् पुरुषः। स्थाणुत्वपुरुषत्वाभ्यां वितर्कोऽत्र गम्यते।

किकि पु० कक इन् पृषो० इत्वम्। १नारिकेले राजनि०। किकीतिशब्दकारके २चाषपक्षिणि (स्वर्णचातक) शब्दमा०।

किकिदिव पु० किकीत्यव्यक्तशब्देन दीव्यति दिव—क। चाषपक्षिणि। इन्। किकिदिविरप्यत्र शब्दमा०।

किकिन् पु० किकीतिशब्दोऽस्त्यस्य व्रीह्या० इनि। चाषपक्षिणि किकीदिविरिति पदद्वयम् अमरव्याख्याने क्षीरस्वामी।

किकिर त्रि० कृ—यङर्थे कर्म्मणि क वेदे पृषो० आदौ कयागम। कीर्णे "आविष्य किकिरा कृणु पत्नीनाम्" ऋ०६'५३'७' "किकिरा कीर्णानि" भा० सुपा सुलु गित्यादिना आच्। एतेन किकिराशब्दकल्पन चिन्त्यम्।

किकीदि(दी)वि पु० किकीतिशब्देन दीव्यति दिव—इन् उणा०सू०किकीदिवीति निर्द्देशात् नि०दीर्घ। चाषे सि० कौ० अत्र पूर्व्वोत्तरपदयोर्ह्रस्वदीर्घविनिमये किकिदीविरित्यपि तत्रैव सि० कौ०। "शाक यच्छ प्रपत चाषेण किकिदीविना" ऋ०१०,६७,१२।

किक्किट त्रि० कुत्सिते। "किक्किटाकारेण ग्राम्या पशवो-भयन्ति" तैत्ति० स०

किक्किश पु० सुश्रुतोक्ते दैहिके क्रमिभेदे। "केशरोमनखादाश्च दन्तादा किक्किशास्तथा" क्रमिशब्दे विवृतिः

किक्किसाद पु० "राजिमन्तस्तु" इत्युपक्रमे "गोधूमक किक्किसाद इति सुश्रुतोक्ते सर्पभेदे। सर्पशब्दे विवृतिः

किखि पु०स्त्री० (खेंक शेयालि) शृगालभेदे त्रिका०

किङ्कणी स्त्री किञ्चित्कणति कण—शब्दे इन् ङीप्। क्षुद्रघण्टिकायां हेमच०

किङ्कर त्रि० किञ्चित् करोति अच्। १दासे सेवके स्त्रियान्तु टाप्। किङ्करस्य पत्नी ङीप्। २किङ्करी दासपत्न्याम् स्त्री "अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः" रघु। "विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्यो भूपस्य भूमिप।। सर्वेषां किङ्कराः शूद्रो ब्राह्मणस्य विशेषतः" पुरा०। किङ्करस्य गोत्रापत्यं नडा० फक्। कैङ्करायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री।

किङ्कल पु० पाशुपतधर्म्मे व्रतभेदे। "भजमानस्य मिथ्योपि किङ्कलां-सुधिरेव च" भाग०८,२४,५, नडादौ किङ्कलेति वा पाठ ततो गोत्रापत्ये फक्। काङ्कलायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०

किङ्किणी स्त्री किङ्किणी+पृषो० इत्वम्। १क्षुद्रघण्टिकायाम् अम०। तदाकारफले २विकङ्कतवृक्षे राजनि० "रथेन काञ्चनाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि। शैव्यसुग्रीवयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना" भा०आ०२२०अ० "सौभाग्यं महदाप्नोति किङ्किणीं प्रददद्धरे" विष्णुध०पु० "भग्नं भीमेन मरुता भवतोरथकेतनम्। पातितं किङ्किणीजालम्" वेणी०। ३अम्लरसायां द्राक्षायां "क्षुद्रधर जलजम्बू" इति हलायुध "कट्फल किङ्किणी द्राक्षा लकुच मोचमेव च" हारी०। कशब्द किमि इव यस्याः स्तुतौ गौरा०ङीप्। तन्त्रसारोक्ते ५देवीस्तुतिभेदे सा च "कि कि दु स सकलजननि। क्षीयते न स्तुतायाम्" इत्यादिस्तुतिः।

किङ्किणीका स्त्री कण—शब्दे ईकन् प्रकृते किङ्क्यादेश। क्षुद्रघण्टिकायाम्। "तनुवाहुं वाहु सशब्दचामीर किङ्किणीक" कुमा०। अभूमिपालान् भोजान् स्वाना-तिष्ठत् किङ्किणीकिन हरिव० २८। अस्य तु सूमपि "किङ्किणीकविभूषितान्"

किङ्किणीकाश्रम पु न० भा० प्रसिद्धे तीर्थभेदे। "वैमानिक उस्यत्र किङ्किणीकाश्रमे तथा निवासेऽप्सरसा दिव्ये कामचारी महीयते" भा०अनु०२५अ०।

किङ्किर पु स्त्री किञ्चित् किरति वियोगिन रागाय वा कृ—क। १भ्रमरे २कोकिले ३अश्वे च सारस्वत स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। ३कामे पु०४गजकुम्भे न०५रक्तवर्णे पु०६तद्वति त्रि०

किङ्किरात पु० किङ्किर रक्तवर्णमतति अत—अण्। अशोक-वृक्षे जटा०भरतमितशिर "शेखरे किङ्किराते" रत्ना०।

किङ्किराल पु० किङ्किराय रक्तताये अलति कार्य्यत्रोति अल—अच् श्त०। वर्बूरे वैद्य० तस्य निर्यासयोगेन रक्तवर्णस्थिरत्वकरणात् तस्य तथात्वम्।

किङ्किरिन् पु० किङ्कर+इनि। (पइचि) विकङ्कतवृक्षे जटा०

किङ्किल अव्य० किम्+किल+द्वन्द्व। "किङ्किलेति क्रोपा-श्रद्धयो" गणरत्नोक्ते १क्रोधे २अश्रद्धायाञ्च। "न मर्षये न श्रद्दधे किङ्किल भवान् वृषलं याजयेत्" भवत्कर्त्तृक शूद्रयाजन क्रोधविषय अश्रद्धाविषयश्च। तदर्थक किङ्किलशब्दयोगे लिङ्।

किञ्च अव्य० किम् च च द्व०। १आरम्भे, २समुच्चये, ३साकल्ये, ४सम्भावनायाञ्च मेदि० ५अपाकारे जटा०

किञ्चन अव्य० किम्+चन द्वन्द्व० पदद्वयमित्यमेरः। १अथाकल्ये,

तत्र वासनामवत्वात् समासम् । वासनामयत्वमें त्रि

वासार ५ वस्त्र मवकावारोऽस्य । वरीयरे विंशका राजके-
रचिते । रवरजवस्म्मीयरे च रुप ड्रो० । एववावयरे
न० वावय

"एते मम विनिर्दिष्ट धारये मान्येषणात् ।
सतवन विनिर्दिष्ट वार्त्ता मावतर्व भवेत् । तवजव
तत् वाम विवा वकव इचिवये । यतरचीमर्व योग्य
भवेत् वावारदेयवम् । वावारं दचिरं च च मानिदर्व
मविच्छिनम् । वृवावयवविशव विरली दचिवारयम् ।
प्रविन वावायङ्गारवारेङ्वा इवव इवव । मातृवय
च वर्वय वावारं वस्तुवविना । [विवक्ति ।

वासारि ३० ५त० । वावमद् इचे वास्य वावषद् मध्ये

वासातु ५ वावकारी माव । कोइवदैमवदिरे वावक-
वर्ड रावषि

वासीस न वासी युग्मार्थ वाति वी-च । (विरावद)
वपवाद्यवेरे इक्षावयतानवविजये वासीवयद्दे विरवि ।
"वासीव मित्रा इवी वदिवार्व सरसृका" यव ।

वासति स्त्री० अनुविवा वति वरवम् । अनुविवमो
"च वासना पार्थ प्रविषेत्"नोवि

वास्तीर न दस्तीरवक्षावि वोवा वि वस । दस्तीर
वृद्धे वमलेरे विल्ली ।

वास्यर्थ ३० वावस्य+इवी० मव वा । मानावर्षीम्

वास्या स्त्री वास्या+इवी वस वा । वास्वावारे वि-
दल्लोय ।

वाहल ५ स्त्री इविर्द वरति विवदि वम-वाच वी० वा ।
विवावे ५इव ५ विवा वीय रक्षमाने ५ ५वराव
वाबाद् स्त्री रावदैदि० इवमूरावारे मावयमये
इवत्वरीयेरे स्त्री मवत्० वववापावये न० रैवव० ।
यवत ५वये ५वदे च वि मैदि० ।

वाहसाधु न० वाहवे स्मवद । दुपूरे मवक०

वाहवि ३० वं ववयावदवावि इवादि वा+वध+तत् इव० ।
इवि "ववोववव दैव वाहवि वर्वयावर
वा० वाह०।वक इवरवा इवती स्त्री दीव मैदि० ।

वाही स्त्री दैव्यादवि वा+वम-र मीदर० दीव । इवव-
दवे रावनि०

वि वावे ववी० वत० वव वर्थिस । विविदि वचैर्मिम् ।
विवास । दैविवार्य मावा

विंशु त्रि विविच्छवि वस्मावेव विवेदरोवि मै वायु वा-

वव्दि च । विविच्छो "विद्विवेवियोवोदमी
च ५.२१.७ "विंश विविक्त वा-

विराजस ५ वानुवविवो राजा वेवर्वमाय च दवस्व
इवदिते रावनि । विवा वार्वयमे इ दव । विदव-
इयेन वयन् विराजम् निविदमवदचे दैवावो वि

विंशत् त्रि विं विवादीयव मवव वामतय् वव वा । वि-
विविचे विवार्त दीव । वयेय वविविव वा वीं ।
विंशवार्थे वस्तुवार्थे वक्तव्यार्थे च वमन ।

विंशवृत्ति(स्त्री) स्त्री विंशत्+वत्-विव वा दीव । वमवो
वर्व वववी वा वोवववारे वमरा । "रवि वायर्व
इवाय विंशवी च इसी" विवो० "चवि विवेव
विंशवी-वचार्थ इसे वावरचिववा विवा रव
रावयी वस्तुववी" प्रवोवर०

विंशा वस वि च वा च इवा । विवर्वे रववावार्य
इवयावरयोवचे च मैदि० वववविवावे

विंपाव ३० इनुविर्द पुयवि विम्+वृ-अच् । वाय-
वयवावे वव पूवदोतविवयविविदारवांवय वव-
ववद्वि इवाव" दववववाये दवदवविवि च मैदि
"विप्रवो विव" वया० च "पृथिवात् प-
ववववदोय वावनवोवर्थ मवदव दवववाव
मावादिवरव । वविवावरोवदये च वदत्र वर्विवार ।

विंशुक ३० विविह् पुवरव इववदावदवलम्
इवाये ववरा "ववयववायविरीवें रविकृति
च वायवरविंशुववरवाव्" मैव० "विंशुवावोमव
वववावोववारिविविरे" दववा ०त (रैवा) वैविषिवा
वरवा इववववदवादिवा । विंशवा वदवीव
इविवा दव विंशुका"वाव० च० । ववव विंशे
वावव् "विदावीवा च बोववे विवेवावव विंपाव"
वावयया । ववरोववइविवाव ववं दैवि वर्थ
मेवाइवावि । च योवेद् वववैवावो वमा विंशुवी
ववा" रावा० दवविवये रावनि

विंशुकाच ३० विंशुक+विंशुकवादीनाम्" वाववितुवावव ।
इववावये मवदर० । वत्र विविवय वदे दीर्घः । वि-
शुकवाविवि (ववावववावर्वस)

विंशुकावि ३० विवा वदे दीर्घविविवे वाववायें मवदचे
च च वचा विंशुवव वाय वह वदव वदव वीविव
इववर ।

विंश त्रि वि वृवि वी-च वववदि० दूर्वदववविवार

न भवन्। कुसुमितपर्णदले तद्रूपे किंशुकेति पाठान्तरम्। दृष्टो॰ अनुस्वारलोप। तदर्थे

किंशुलु पु॰ कुसुमित यथा किम शुकाणामाकारः टच समा॰। कुसुमिते वनौ "न किंशुलु कालु न भाति योऽधिपम्" किरा॰ मतान्तरे किम टच समा॰। किंशाकुरलोप।

किंस्वित् अव्य॰ द्व॰। वितर्के शब्द॰ स्यादुत्य किंखित् उत॰। स्यादुतसुकलाभयोर्वितर्कोऽत्र गम्यते।

किकि पु॰ कक॰ इन् पृषो॰ इत्वम्। १नारिकेले राजनि॰। किकीतिशब्दकारके २चाषपक्षिणि (नाक चातक) शब्दमा॰।

किकिदिव पु॰ किकीत्यव्यक्तशब्देन दीव्यति दिव–क। चाषपक्षिणि। इन्। किकिदिविरप्यत्र शब्दमा॰।

किकिन् पुं॰ किकी तपक्षोऽस्त्यस्य वीप्सा॰ इनि। कापक्षिणि किकीदिविरिति पदद्वयम् अमरव्याख्याने भरतधृतम्।

किकिर स्त्री॰ कृ–पचर्थे कर्म्मणि क भेदे पृषो॰ अस्ते आगम। कीर्णे "स्थापय किकिरा तद्धु महीनाम्" ऋ॰६'५३'७' "किकिरा कीर्णानि"भा॰ द्वयोः शम्भुमित्यादि भाष्यम्। एतेन किकिराशब्दकल्पम चिन्त्यम्।

किकीदि(दी)वि पु॰ किकीतिशब्देन दीव्यति दिव–इन् उणा॰ सू॰ किकीदिवीति निर्देशात् नि॰ दीर्घ। चाषे सि॰ कौ॰ अत्र पूर्व्वोत्तरपदयोस्तु मदीर्घविमिमदे किकिदीविरित्यपि तत्रैव सि॰ कौ॰। "चाक वदम भवत चाषेण किकिदीविना" ऋ॰१०,९७,१३।

किक्किट त्रि॰ कुत्सिते। "किक्किटाकारेण भाम्या प्रायो भवन्ति" तैत्ति॰ स॰

किक्किश पु॰ सुश्रुतोक्ते दैत्ये कृमिभेदे। "केशरोमनखादाश्च दन्तादा किक्किशास्तथा" कृमिशब्दे विवृति

किक्किसाद पु॰ "राजिमन्तस्तु" इत्युपक्रमे "गोधूमक किक्किसाद इति सुश्रुतोक्ते सर्पभेदे। सर्पशब्दे विवृति

किखि पु॰स्त्री॰ (खेंक सेयालि) शृगालभेदे त्रिका॰

किङ्कणी स्त्री किञ्चित्कणति कण–शब्दे इन् ङीप्। क्षुद्रघण्टिकायां हेमच॰

किङ्कर त्रि॰ किञ्चित् करोति अच्। १दासे भेदके स्त्रियान्तु टाप्। किङ्करस्य पत्नी ङीप्। २किङ्करी दासपत्न्याम स्त्री "अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः" रघु। "विमम्य किङ्करो भूपो वैश्योभूपस्य भूमिप।। सर्वेषां किङ्कर शूद्रो ब्राह्मणस्य विशेषतः" पुरा॰। किङ्करस्य गोत्रापत्य नडा॰ फक्। कैङ्करायण तद्गोत्रापत्ये पु स्त्री।

किङ्कल पु॰आत्मराधक्षे नृपभेदे। "भगमानस्य मिथ्योपि किङ्कला- चपिरीन च भाग॰६,२४,५, नडादौ किङ्कलेति वा पाठ तस्य गोत्रापत्ये फक्। कैङ्कलायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री॰

किङ्किणी स्त्री किङ्किणी+पृषो॰ इत्वम्। १क्षुद्रघण्टिकायाम् अम॰। तदाकारत्वात् २विकङ्कतवृक्षे राजनि॰ "रथेन शातगाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि। हेमपट्टीनद्धेन किङ्किणीजालमालिना" भा॰व्या॰२३अ॰"क्वाथाय यष्टि-दाडौति किङ्किणी मन्दरे" दिव्या॰ "भग्न भीमेन मन्ता भवतीयगर्जितमम्। भासितं किङ्किणीजालम्" वेणी॰। ऐरावतादौ भाषायां "कङ्कर जगलम्भ दृषे भाषुप "कृपन किङ्किणी प्रभा मधुप मोणमिव च" कारो॰। मङ्कु लिव इव वयस तामी गौरा॰ ङीष्। नामकारोत्तं पर्व्वोक्तश्रुतौ का च गि धि द्रु ए कामचलनि। औयते न स्तालाम् 'इत्यादिश्रुमि।

किङ्किणीका स्त्री कण–शब्दे इन् स्वार्थे किङ्किणीव। क्षुद्रघण्टिकायाम्। "तगदारं गाम कर्णन्ताभीर किङ्किणीक" रघा॰। अद्भुतमालात् भोगान् स्नाना-तिन्त किङ्किणीति॰ परि॰ इद। अत॰ पुस्त्वमपि "किङ्किणीक पद्मविताम्"

किङ्किणीकाश्रम पु भ॰ भा॰ प्रसिद्धे तीर्थभेदे। "वैतालिक उपस्पृश्य किङ्किणीकाश्रमे तथा नियतोऽप्सरसा दिव्ये कामचारी महीयते" भा॰अनु॰२५अ॰।

किङ्किर पु स्त्री किञ्चित् किरति विक्षेपेण रागाय वा कृ–क। १भ्रमरे २कोकिले ३अश्वे च शब्दरत्ना स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ४कामे पु॰ ४गज कुम्भे न॰ ५रक्तवर्णे पु॰ इत्यादि त्रि॰

किङ्किरात पु॰ किङ्किर रक्तवर्णमतति अत–अण्। अशोक-वृक्षे जटा॰ भरतधृतगिर "गेयरैः किङ्किरातैः" रता॰।

किङ्किराल पु॰ किङ्किराय रक्तायै अलति पर्याप्नोति अल–अच् इत॰। बर्ब्बुरे वैद्य॰ तस्य नियोगयोगेन रक्तवर्णस्थिरत्वकरणात् तस्य तथात्वम्।

किङ्किरिन् पु॰ किङ्कर+इनि। (बइँच) विकङ्कतवृक्षे जटा॰

किच्चिल अव्य॰ किम्+किल+इत्य। "किच्चिलेति कोपावज्ञयो" गणरत्नोक्ते १कोपे २अवज्ञायाम्। "न मर्षये न मर्षये किच्चिल भवान् एमत्तं यास्यति" भवत्कर्तृक-स्थयाजन कोपविषय अवज्ञाविषयश्च। तदर्थक किच्चिलशब्दयोगे लिट्।

किञ्च अव्य॰ किञ्च च च द्व॰। १आरम्भे, २समुच्चये, ३साकल्ये, ४सम्भावनायाञ्च मेदि॰ ५अधान्तरे जटा॰

किञ्चन अव्य॰ किम्+चन सुप॰ पदद्वयमित्यन्ये। १साकल्ये,

तत्र कासनामकमात् कमाख्यम् । कासनामकमध्ये लि

कासार पुंनपुं कासकारोऽम । (शरीरे सिकता एतत्

रचिते ।) (एतत्समस्तोभिरे च इत्य ही० । सरोवरे

च भावप्र

"तटे यत्र सिकतासिकत सराते कासकेनापाच ।

ततस्तत्र सिकतासिकत कसकं कासकर्म सवेत् । तत्समस्तम्

तत् पात्र सिकता चमच दर्शितम् । चतुरश्रीकर्म सोऽस्

भवेत् कासारकंपनम् । कासारं दर्शितं भोजं नातितर्ण

वर्तितविषम् । वृत्ताकारवर्णितस्य सिकती दर्शितारकम् ।

प्रवित्र कासामक्कारकरेकत्वा द्रव्य द्रव्य । कासूचक

च वर्णेन कासारं कसकवर्णिता । [सिकता ।

कासारि पुं० ६त । कासस्य हते कास कासस् वर्ष्ये

कासालु पुं० कासकारी माच । कोहलरेवमतित काकक-

भेदे राजनि

कासीस न काशी चुरादि कति चौ-न । (हिराकस)

कसकातूमेदे एकककतमनकिके काशीसदर्ये सितासि ।

"काशीस सिकता दशी दशिकार्थ तदात्का" सुश्रु० ।

कासृति स्त्री० कुत्सिता कृतिः सरलम् । कुत्सितमती

"न कासृता मार्ग प्रचितेत्"नीतिः

कास्तीर न ईषत्तीरमस्ति कीवा सि इट । ईषत्तीर

युक्ते नगरभेदे सिद्धौ ।

काश्मर्य ३ काशम्य+ष्यञ् स्वार्थ वा । काशकारीम्

काष्ठिका स्त्री काष्ठिका+इञो स्वार्थ वा । काष्ठकाराथे सि

द्धकौमः ।

काहल ३ स्त्री कुत्सितं हलति सिकति कच-अच् को का ।

(सिड्डो ख्रूपडे, सिस्मा चीन एतत्पुत्र) पुंस्काचाव

कामाम् स्त्री शब्दमेदि० एतद्नरापारे कासकरूमेभे

(स्वकरोभे स्त्री भद्रच० गच्छतारामे न मेदम० ।

एतस्य एकमे ।ध्वनी च मि मेदि० ।

काहलापुष्प काहलेव पुष्पमस्य । धुस्तूरे भद्रवा०

काहलि पुं० कं पुत्रवाहलति एतदि का+कच+न् इन्।

)सिवे "शृङ्गरीतककतप देवस काहलि वर्णताचरा

वा काहल्याच्य० एतदश्ली पुरुषा स्त्री चौव मेदि० ।

काही स्त्री देवतार्थस्य का+कच-इ गौरा० चीष् । वृक्ष

भेदे राजनि

कि प्राने भ्वा० पर० सक० व्यनिट् । विकेति भवेति ।

विकाय । वैविदितं वाच्य

किंशु त्रि विकिसति तात्मन्तं न सिकेतेऽति भेदे तत्र तत

कम्तृति च । विनिश्चौ "किंशुर्किंपीतकोकौ

कु० ६,११ । "सिंशु विलिङ्ग । प्र०

किंराजन् पुं० कुत्सितो राजा सेताजमात् न एतत्

कुत्सिते राजनि । किम स्वार्थेभाव मु इत्य । विंशन-

रत्नेन ग्रन्थम् किंराजन् मिश्रितक्षत्र दैवती कि

किंवत् त्रि किं सिकतोऽस्य मतुप मस्मात् मस्य वा । कि-

सिकिरे सिकती चौर । गच्छेत भरिसिकर वा र्ग ।

सिंहवार्यं पद्मवार्यं तत्समर्पं च वाम ।

किंवदन्ति(न्ती) स्त्री विम्+वद्-सिच वा कीप । जनश्रु

वर्षे व्यथमे वा लोकवार्ते भरतः । "एवं भ्रमतां

सचाम् किंवदन्ती च कृतौ" शिशु । "चाटि किंचत्

किंवदन्ती-भवार्त भुवे कारयेश्मिका दिवा तम

राजनी वरदूतकसे" प्रबोध०

किंवा भव्य सिव सायं इत्य । (किंवा) एतद्मताना

एतदमतरोधमे च मैदि० रत्नमति०

किंशारु पुं० कुत्सितं शृणाति किम्+शृ-ञुण् । सस्य

शायकाचे भव "पूर्णशेषितस्वर्णकिंशारुतोषका तम्

सवरदीप सवाचक"रघुः ११ध्वे एतद्वाविभि च मैदि०

"किंशारवो सिच "कपा० त० "पूर्विकाशात् दस

कककतरोक्ते कामदमोडर्ये भद्रच० एकतरका

शायाटिवरत । भविकारतैतदस्य न भद्रच० शविकास ।

किंशुक पुं० विसित् शुकस्य शुभवनकावरात्

(एतद् भवर "कनकासावरितै राशिकृत-

च कासकरविंशुकरायाम्" मैव० "किंशुकाशोक

कस्ताशीकादितलिके " सुश्रु० "ते (ईश) देकिंशा-

करशा कुसुमाकुसारिका । किंशुक मलरोप

इत्यता इव किंशुका"काव्य-पञ्च०" । सत्य विशे

मात्रम् "किंशुकोन्मा ४ कोलमे सिकेतातर किंशुका"

चाणक्य । कवलेताद्"सिकाम सर्व शेरि वर्णे

सेताद्गतादि । च भोवेत् कसकेवाला चचा किंशुकी-

चचा" राजा० एतस्मित्रे राजनि

किंशुलक पुं० किंशुक+किंशुकसीमाव् राजनिकटभाव ।

रुधामये भद्रः । भव सिरिवर्थे भरे दीर्घः । कि-

शुकशाखिरि (एतात्मधानम वा)

किंशुलुकादि पुं० सिरो भरे दीर्घनिभित्ते गणम भद्रचे

च च भचा सिंशुलक मास च भव भद्रच कोरिक

कृष्यादि ।

किष त्रि० किं कति चौ-च भव्यादि० पूर्वपदान्तिकार्

कित संशये रोगापनयने च भ्वा०पर० सक० सेट् एतदर्थे स्वार्थे सन् । चिकित्सति अ चिकित्सीत् चिकित्सा चिकित्सितुम् चिकित्सित । वासे अक० न सन् इच्छायां सक० न सन् । केतति अकेतीत् । केतन केतु'

कित ज्ञाने जुहो०पर०सक० सेट् वैदिकोऽयम् । चिकिचि अकेतीत् । "य नोऽस्य चिकेत् चित्रभानो" ऋ०१,०,५१,२,

कित पु० कित–क । १ ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् अश्वादि० फञ् । कैतायन तद्गोत्रापत्ये पुं स्त्री

कितव पु० कि–भावे–क्त कितेन वाति वा–क । १द्यूतकारके २धुस्तूरवृक्षे अमर ३वञ्चके, ४खले,च त्रि० मेदि० ५चोरनामकगन्धद्रव्ये, पु० शब्दरत्ना० । "यन्मा पितेव कितवं शशास" ऋ० २,२९,५ । द्यूतकारके "कितवासर्षदिव्यासमप्रति" अथ० ७,५,१, "स्तेना' माङ्गिका धूर्त्ताः कितवा योषकाश ये । असाक्षिणश्च ते दृष्टान्तेषु सत्यं न विद्यते" नारद । "कितवाद्यूतकराः" रघु० । द्यूते विशेष या०मिता० दर्शितोयथा

"कूटारोव्यवहाराणां साक्षिणश्च त एवहि"या०"द्यूतव्यवहाराणां कूटारस्त एव कितवा एव राज्ञा नियोक्तव्या न पुनःश्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादि नियमोऽस्ति । साक्षिणश्च द्यूते द्यूतकारा एव कार्य्या न तत्र स्त्रीबालकितवेत्यादिनिषेधोऽस्ति । क्वचित् द्यूतनिषेधमुन्दरवमाह"मि०"राज्ञा सचिह्नं निर्वास्या' कूटाक्षोपधिदेविन " या० "कूटैरक्षादिभिरुपधिना च मतियन्त्रमणेस्तना मणिमन्त्रौषधादिना ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिनाऽङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत् । नारदेन निर्वासने विशेष उक्त "कूटाक्षदेविन पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । कण्ठेऽक्षमालामासज्य सह्येवं विनयः स्मृत"इति । यानि च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपराणि "द्यूतं समाह्वयञ्चैव य कुर्य्यात्कारयेत वा । तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिन "इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसमिकरहितद्यूतविषयतया च योज्यानि" मि०किञ्च "द्यूतमेकमुखं कार्य्यं तस्करज्ञानकारणात्" या० । "यत्र चौक्तं द्यूतन्तदेक मुखं प्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्य्यम् । राजाध्यक्षाधिष्ठित राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थं तस्करज्ञानकारणात् तस्करज्ञानरूपप्रयोजनाच्च प्रायश चौर्य्यार्जितधना एव कितवाभवन्त्यतश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्य्यम्" मिता० । "ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् । गृह्णीयाद्धूर्त्तकितवात् इतराद्दशकं

शतम्" या० । "यदाऽश्रौष यामसा तत्र राधिं समाक्षिपत् कितवो मन्दबुद्धि " भा० आ०१अ० । कितवस्य गोत्रापत्यम् अश्वा०फञ् । कैतवायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । उत्करा० चतुरर्थ्यां छ । कितवीय तन्निकृष्टदेशादौ अनन्तरापत्ये तिका० फिञ् । कैतवायनि तदपत्ये पुंस्त्री० तैकायनि शब्दे न हस्वे फिञो लुक्, बहुत्वे । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिककितवा , । अस्य व्याघ्रादि०उपमितसमास । कितवधूर्त्त । गौरव्या०७त०। अक्षकितव । यस्मिके "तव कितव ! किमाहितैर्वृथा न " माघ ६रोचननामगन्धद्रव्ये राजनि० । [कीटभेदे त्रिका०

किन्तनु पु० का कुत्सिता तनुरस्य । (माकडसा) ख्याते

किन्तमाम् अव्य० कुत्सितार्थे किम्+बहूना मध्ये एकस्यातिशये तमप् आमु । बहुषु मध्ये प्रकृष्टे कुत्सिते

किन्तराम् अव्य० कुत्सितार्थे किम्+द्वयोर्मध्ये एकस्यातिशये तरप् आमु । द्वयोर्मध्ये प्रकृष्टे कुत्सिते ।

किन्तु अव्य० किञ्च तु च द्व० । १पूर्व्ववाक्यसङ्कोचप्रज्ञापने, २प्रागुक्तविरुद्धार्थे, ३किंपुनरित्यर्थे च मेदि० ।

किन्तुघ्न पु० तिथ्यर्द्धरूपकरणभेदे करणशब्दे विवृतिः

किन्दत पु० भारतप्रसिद्धे कूपभेदरूपे तीर्थे "किन्दत कूप आसाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च । गच्छेत परमां सिद्धिमृणैर्मुक्त कुरूद्वह ।" भा०व०८३०अ० ।

किन्दम पु० ऋषिभेदे सहि मृगरूपेण मृगीरूपधारिण्या स्त्रिया सह सङ्गमकाले पाण्डुना मृगबुद्ध्या हत' । तत्कथा भा० आ० ११८अ० यथा "राजा पाण्डुर्महारण्ये मृगव्यालनिषेविते । चरन् मैथुनधर्म्मस्थं ददर्श मृगयुग्मकम् । ततस्तां च मृगीं तञ्च रुक्मपुङ्खैः स पत्रिभि । निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डु' पञ्चभिराशुगैः । स च राजन् ! महातेजा ऋषिपुत्रस्तपोधनः । भार्य्यया सह तेजस्वी मृगरूपेण सङ्गतः' इत्युपक्रम्य पाण्डुं प्रति तस्करविलापस्य शापदानमुक्त तत्रैव यथा

"मृग उवाच । नाहं घ्नन्तं मृगान् राजन् ! विगर्हे चात्मकारणात् । मैथुनन्तु प्रतीक्ष्यं मे त्वयेहाद्यानृशंसतः । सर्व्वभूतहिते काले सर्व्वभूतेप्सिते तथा । को हि विद्वान् मृग हन्याच्चरन्तं मैथुनं वने । अस्यां मृग्यां च राजेन्द्र ! हर्षान्मैथुनमाचरम् । पुरुषार्थफलं कर्त्तुं तत्त्वया विफलीकृतम् । पौरवाणां महाराज' तेषामक्लिष्टकर्म्मणाम् । वंशे जातस्य कौरव्य ! नानुरूपमिदन्तव । नृशंसं कर्म्म सुमहत् सर्व्वलोकविगर्हितम । अस्वर्ग्यमयशस्यञ्चाप्यधर्म्मिष्ठञ्च

[illegible] च [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] ।

[illegible] । [illegible] "[illegible]" रघुः "[illegible]" । "[illegible]" कुमा० ।

[illegible] । ([illegible]) [illegible] । [[illegible] ।

[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible]

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] । ([illegible]) [illegible] । "[illegible]" [illegible]

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible]

[illegible] । [illegible] । ([illegible]) । ([illegible]) [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [[illegible]

[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible]

[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

कित संशये रोगापनयने च भ्वा०पर०सक० सेट् एतदर्थे स्वार्थे सन्। चिकित्सति अचिकित्सीत् चिकित्सा चिकित्सितम् चिकित्सित। वासे अक० न सन्। इच्छायां सन० सन्। केतति अकेतीत्। केतन केत

कित ज्ञाने जुहो०पर०सक० सेट् वैदिकोऽयम्। चिकेत्ति अकेतीत्। "य नो अर्यचिकेत् चित्रभानो" ऋ०१०,५,१,२,

कित पु० कित–क। १ ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् अश्वादि० फञ्। कैतायन तद्गोत्रापत्ये पुं स्त्री

कितव पु० कि–भावे–क्त कितेन वाति वा–क। १द्यूतकारके २धुस्तूरवृक्षे अमर ३वञ्चके, ४खले, च त्रि० मेदि० ५चोरनामकगन्धद्रव्ये० पु० शब्दरत्ना०। "यन्मा पितेव कितवं शशास" ऋ० २,२९,५। एतत्कारके "कितवासनघे दीव्यासमप्रति" अथ० ७,५०,१, "स्तेना प्राह्वसिकाधूर्त्ता कितवा वोधकाश्च ये। यथाविषय ते दृष्टाः लोके धर्म न विद्यते" नारद। "कितवद्यूतकरा" रघु०। द्यूते विशेषः या०मिता० दर्शितो यथा "द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि" या० "द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टारस्त एव कितवा एव राज्ञा नियोक्तव्या न पुनः श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादि नियमोऽस्ति। साक्षिणश्च द्यूते द्यूतकारा एव कार्य्या न तत्र स्त्रीबालकितवेत्यादिनिषेधोऽस्ति। क्वचित् द्यूतविषयेऽन्यदप्याह" मि० "राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविन" या० "कूटैरक्षादिभिरुपधिना च मतिवञ्चनहेतुना मणिमन्त्रौषधादिना ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिनाऽङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत्। नारदेन निर्वासने विशेष उक्तः "कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत्। कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृत" इति। यानि च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपराणि "द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्य्यात्कारयेत वा। तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः" इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षरहितद्यूतविषयतया च योज्यानि" मि० किञ्च "द्यूतमेकमुखं कार्य्यं तस्करज्ञानकारणात्" या०। "यत् प्रोक्तं द्यूतन्तदेकं मुखं प्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्य्यम्। राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः तस्करज्ञानकारणात् तस्करज्ञानरूपप्रयोजनोऽत्र प्रायश चौर्य्यार्जितधना एव कितवा भवन्त्यतश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्य्यम्" मिता०। "ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम्। गृह्णीयाद्धूर्त्तकितवात् इतराद्दशकं शतम्" या०। "यदाऽक्षेषु वाससां तत्र राशिं समाक्षिपत् कितवो मन्दबुद्धिः" भा० आ०,अ०। कितवस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ्। कैतवायन तद्गोत्रापत्ये पुं स्त्री। उत्करा० चतुरर्थ्यां छ। कितवीय तन्निर्वृत्तादौ अनन्तरापत्ये तिका० फिञ्। कैतवायनि तदपत्ये पुं स्त्री० तैकायनि शब्देन द्वन्द्वे फिञो लुक्, बहुत्वे। तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिककितवाः। अस्य व्याघ्रादि० उपमितसमास। कितवधूर्त्तः। शौण्डा० ७त०। अक्षकितव। वञ्चके "तव कितव! किमाहितैर्वृथा न" माघ ६रोचनानामगन्धद्रव्ये राजनि०। [कीटभेदे त्रिका०

किन्तनु पु कुत्सिता तनुरस्य। (माकड्सा) ख्याते

किन्तमाम् अव्य० कुत्सितार्थे किम्+बहूनां मध्ये एकस्यातिशये तमप् आमु। बहुषु मध्ये प्रकृष्टे कुत्सिते

किन्तराम् अव्य० कुत्सितार्थे किम्+द्वयोर्मध्ये एकस्यातिशये तरप् आमु। द्वयोर्मध्ये प्रकृष्टे कुत्सिते।

किन्तु अव्य० किञ्च तु च द्व०। १पूर्ववाक्यसङ्कोचज्ञापने, २प्रागुक्तविरुद्धार्थे, ३किंपुनरित्यर्थे च मेदि०।

किन्तुघ्न पु० तिथ्यर्द्धरूपकरणभेदे करणशब्दे विवृतिः

किन्दत पु० भारतप्रसिद्धे कूपभेदरूपे तीर्थे "किन्दत्त कूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च। गच्छेत परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तः कुरूद्वह!" भा०व०८३०अ०।

किन्दम पु० ऋषिभेदे स हि मृगरूपेण मृगीरूपधारिण्या स्त्रिया सह सङ्गमकाले पाण्डुना मृगबुद्ध्या हतः। तत्कथा भा० आ० ११८अ० यथा "राजा पाण्डुर्महारण्ये मृगव्यालनिषेविते। चरन् मैथुनधर्मस्थं ददर्श मृगयूथपम्। ततस्तां च मृगीं तञ्च रुक्मपुङ्खैः स पत्रिभिः। निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डुः पञ्चभिराशुगैः। स च राजन्! महातेजा ऋषिपुत्रस्तपोधनः। भार्य्यया सह तेजस्वी मृगरूपेण सङ्गतः" इत्युपक्रम्य पाण्डुं प्रति तस्करविद्धस्य तस्य शापदानमुक्तं तत्रैव यथा "मृग उवाच। माहं घ्नन्तं मृगान् राजन्! विगर्हे चात्मकारणात्। मैथुनन्तु प्रतीक्ष्यं मे त्वयेहाद्यानृशंस्यतः। सर्वभूतहिते काले सर्वभूतेप्सिते तथा। को हि विद्वान् मृगं हन्याच्चरन्तं मैथुनं वने। अस्यां मृग्यां च राजेन्द्र! हर्षान्मैथुनमाचरम्। पुरुषार्थफलं कर्त्तुं तत्त्वया विफलीकृतम्। पौरवाणां महाराज! तेषामक्लिष्टकर्म्मणाम्। वंशे जातस्य कौरव्य! नानुरूपमिदन्तव। नृशंसं कर्म सुमहत् सर्वलोकविगर्हितम्। अस्वर्ग्यमयशस्यञ्चाप्यधर्म्मिष्ठञ्च

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

मारत्‌ । । नीलोमामां पिचेष्टा मानसथ्योर्विचमापित्‌ । मार्जेस हरणद्रात्माक्त सवर्थन्रीवस्तु । मता सर्वे-मर्वोरा नाराणस्य वामता । विधात्रा सर्वितस्य ॥ निर्मलिरिलिते वा । किं सर्व है मरवो ॥ नाभिकृता-सर्व हता । यदि पूर्वकालार्द सर्वोत्तर मन ॥ । मध्यमानत्वत्र च निम्न सनारसम्‌ । मार्ग त्रिविधो मधानरायानाभमवार सदे । इतीच शेषस्वरोलर्वमा वा मनोविस्तु । सौविध्यवती नाम सर्वेनामनिमानि । ८४ विविधनी नाम मध्या माविको हनि । माम मध्यमावो मन्वा चैतुमवानरम्‌ । मनो भूला मवे वार्ड परापि नहवे मो । न हु है महापवोर्व मनिम-मतिमानिता । न महपवरं कृता मावैर्व वाचयोपि मन वच इ मे मर्व गुरु । मानुषवीरपमेव हि । मिथा नद वंधर्व नाम सामविमोहिता । समवतो-मनवात्मा मैथवोष बविर्वाविं । समर्था हि संताप मदा ममावि वानया । मैथराचार मात्र सर्व गुला रामम । महात्मा वनितती च न । वैव लाहुनमिमानि । सर्वमामा सर्वे मुख समाह अर्मिलत्वाचा । वचा लाष् यह माष्र इत्यमथुर्मात्मिमहि" । [मदराव्दे द० ची

विचर्म ३० कानिषेदे सप्ताप्तरम्‌ विद्या० सम । मैरार्ये

विचार म० विविद्यर्य इत्यामार्थर्व सम । मारवाविदे मावलीवेश शीर्वदे मरणहन्तम "विचार्य च मदा माला विन्नुवे च मन्दीरते । । समवेशवर्णौयोति हान सन्वाद मारत] मा० मन० दाम० ।

विच्यास ३ वा मुपविनोदाव । विवित्री सर्वी यदा समार्ग-मान्‌ वान्ये पिद्या मय । सम्वाप मदत्यो ह० ची ।

विधिम्‌ १ सुर्विना मोरणमथ भीहायनि । मयो मिश मिर्वा मौत ।

विचर ३ ची वा पुप्रियो मरः सटकृमथताम् । देव-सीनिमेरे व च इवमाने दमधेक । "रामवाव इव-मयु वाचरा विरवाचमा । ममाव महमतव । इणाचक्ष च जैवार" मा० मा० ६६४० । "विचरात्‌ मास्मराद्‌ मनुमाद्‌ विविवाच विवर्मुताव्‌" मइ विवर्त मौत । "वहीन च तथा मावा रामरा विचरीत च" रामा० । विविद्मथमविवरमाव नाव" "मदवामता विचर्वाध विवरावाव्‌ कुमा० । "निविर विवर वाधि । सुमती रप । रामवते च विचराव निर्मा मन्दमाससरमो मैव ।

विचरीय ३ ईम० । कुवेरे यदा सर्वविवरस्य मायो० च ।रम०मवा"मर्द इतापि है मवव । इरवामेव मेनिना । निवोमार्यविधानस्व इववामासमोदार । तथायो विवरतावाय रामा रामाव इमय ॥ । यमि इया-पनावाद्‌ मर्वैभ मरदोव" विवर्वरायोमाद्म

विचु सक० विधु इ च इ० । हमे ब्रविर्व लाभार्वे इमाने च यदावरा महवर्धिक मे ।

विच्य ३० मयमाव हरीचसे हविषै । "सवरा विवरा विचामिमाराय मनाव दरामनाता । मवरीविवाय च मव वे हरीचमा " राम० ।

विच्‌ विच्छ्रयन्तम्‌ मा०विद । इयवति एविशादिकि विवर्य-मिवडे । सस्य्रवाप्ते एवर्वे विवर्ये चन्दरे बारवे (बमर्वे) इहरवे च समन्वमा० । हमर्वै मादि सवे मवरायम्‌ । मत्र निविदुष पर्व नावमा है सव रमादि "है भूर्व मार रव वांति सर्व इमोदिके-मानमव"वाय्० । "पर्व माम । समर्वं वैदान्तर्व गोमा-समावगनधे" मनुम । "मैवा वैवा वयाि वविधा मालिनी गोतुमावं" इवरा० । "यदि विश्लोभि वे मामवोभाव पिंहा मनिवति" मनुरमम्‌ । "वविवु मम विवाती मो निवार्व मवति" समवानाति । विविधार्व विरया विद्योः रमावि । "विरया मो न रमति" "न वि-यमा मायु न मातिमै सोविवयं" विरा० रमावि मा हैवर्य न विश्वावाति । विविदति नासीयम्‌ मविरवे विमरेव हमवती माविमवि मरमवरे हमन० । मायवत मर्व "विविध विवरवावि एमी रम मन विवर्धनिवोवावि विकारो महायेव मविये हर्वो मय ।

"विविरल विकारिवी मविः मवोर नौविविमासयत-माव विरवरविवासमर्व महवावे । मबोत्‌ माय-मवविवस्व सर्वविभावरदविवशामसवर्वे रमावे मविवर्विवेववाविर्विवो महमाथस्य इवान च मह वि-माविवो मर्व माविर्विविध मनमामासाय इवम-मावनववाववावमव माववोवे मवावम्‌ । मय मा मव्वोवावा मावविवमर्विवविवेचमविविवोर महायस्य इवात च निरावीवो मो सर्व मायारतमी-भावागोरमवोदा मविनापावी विविधवमर्विवमोर मधमविविवभावसर्वमवाविवविवेयमाविवाव म-वर्विवावाविवास विद्यायाभावायवोविवयवमा

किरात पु० स्त्री० किरमवस्करादेर्निक्षेपस्थानं पर्य्यन्तभूमिमतति अत+अण् उप० स०। १नीचजातिभेदे स च अवस्करनिक्षेपस्थानपर्य्यन्तदेशाश्रय य्राधादि। जातिशब्दे विवृतिः। "तमकुण्ड समारभ्य रामक्षेत्रान्तकं शिवे!। किरातदेशो विज्ञेयो विन्ध्यशैलेऽयतिष्ठते" इति शक्तिसङ्गमोक्ते २देशभेदेपु० भूम्नि। इदंतु संकूर्म्मविभागे ईशान्यक्ते ३देशभेदे च "ऐशान्यां मेरुकनष्टराज्यपशुपक्रमे "वमराज्यकिरातचीनकौलिन्दा इत्युक्तम् तद्देशानां राजा अण्। कैरात तद्देशन्यपे बहुषु अणोलुक्। किराता। ते च क्रमशो वेदानध्ययनादिना वृषलत्वमाप्ता यथाह मनु "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च"। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः। पारदापह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः" इति। जातौ स्त्रियां ङीष्। ४मनुष्यभेदे पु स्त्री० "किरातस्तथा स्त्रियां चामरग्राहिण्या मनुष्यजात्यन्तरे द्वयो" केशवोक्ते ५चामरग्राहिण्यां स्त्री। "मौलमयया पार्श्वगतां किरातीम्" रघु "किरातीं—चामरग्राहिणीं दासीम्" मल्लि०। तपस्यदर्ज्जुनप्रसादार्थं किरातरूपेण गतत्वात् ६शिवे तस्य पत्न्यां तथारूपायां ७दुर्गायां स्त्री ङीष् "किराती चीरवसना चौरसेनानमस्कृताम्। आज्यपां सोमपां सौम्यां सर्व्वपर्व्वतवासिनीम्" हरिवं० १७८अ० दुर्गास्तवे। तत्र व्याधे "मुक्ताफलं केशरिणां किराता" "यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैः" कुमा०। ८भूनिम्बे पु० राजनि० ९वोटकरक्षे सारस्वत। १०अल्पतनौ त्रि० मेदि०। "पर्य्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृश नाम्न किराते कृतम्" रत्ना०। अत्र स्वनामसदृशत्वञ्च वानरभिया सङ्कोचितदेहत्वेनाल्पतनुत्वात् स्वनामसमानुपूर्व्वीकपदबोध्याल्पतनुत्वकरणात् पर्य्यन्ताश्रयित्वविशेषणाद्वा तथात्वम् तत्र भूनिम्बगुणाद्युक्त भावप्र० यथा "किरात सारको रूक्षः शीतलस्तिक्तको लघु। सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहनुत्। कासशोथतृषाकुष्ठज्वरव्रणकृमिप्रणुत्। स्वार्थे क। किरातक भूनिम्बे राजनि०। किरात शिवमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ अण्। कैरात भारतवनपर्व्वान्तर्गतेऽवान्तर पर्व्वभेदे तत्रत्यकथा भा०व०३९अ० यथा

"गतेषु तेषु सर्व्वेषु तपस्विषु महात्मसु। पिनाकपाणिर्भगवान् सर्व्वपापहरो हर। कैरातं वेशमास्थाय काञ्चनद्रुमसन्निभम्। विभ्राजमानो विपुलो गिरिर्मेरुरिवापर। श्रीमद्धनुरुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान्। निष्पपात महावेगो दहनो देहवानिव। देव्या सहोमया श्रीमान् समानव्रतवेशया। नानावेशधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा। किरातवेशसञ्छन्नः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः। अशोभत तदा राजन्! स देशोऽतीव भारत!। क्षणेन तद्वनं सर्व्वं निःशब्दमभवत्तदा। नादः प्रस्रवणानाञ्च पक्षिणाञ्चाप्युपारमत्। स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्म्मणः। मूकं नाम दनोः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम्। वाराहं रूपमास्थाय तर्जयन्तमिवार्ज्जुनम्। हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फाल्गुनः। गाण्डीवं धनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान्। सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन्। यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहागतम्। तस्मात्त्वां पूर्व्वमेवाहं नेताऽद्य यमसादनम्। दृष्ट्वा तं प्रहरिष्यन्तं फाल्गुनं दृढधन्विनम्। किरातरूपी सहसा वारयामास शङ्कर। मयैष प्रार्थितः पूर्व्वमिन्द्रकीलसमप्रभः। अनादृत्य च तद्वाक्यं प्रजहाराथ फाल्गुन। किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युति। प्रमुमोचाशनिप्रख्यं शरमग्निशिखोपमम्। तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपेततु। मूकस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलसंहनने तदा। यथाऽशनेर्विनिर्घोषो वज्रस्येव च पर्व्वते। तथा तयोः सन्निपात शरयोरभवत्तदा। स विद्धो बहुभिर्बाणैर्दीप्तास्यैः पन्नगैरिव। ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम्। स ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम्। किरातवेशप्रच्छन्नं स्त्रीसहायममित्रहा। तमब्रवीत् प्रीतमना कौन्तेय प्रहसन्निव। को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः। न त्वमस्मिन् वने घोरे बिभेषि कनकप्रभ!। किमर्थञ्च त्वया विद्धो वराहो मत्परिग्रहः। मयाऽभिपन्न पूर्व्वं हि राक्षसोऽयमिहागत। कामात् परिभवाद्वाऽपि न मे जीवन् विमोक्ष्यसे। न ह्येष मृगयाधर्म्मो यस्त्वयाऽद्य कृतो मयि। तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि जीवितात् पर्व्वताश्रयम्। इत्युक्त पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव। उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सव्यसाचिनम्। न मत्कृते त्वया वीर! भी कार्य्या वनमन्तिकात्। इयं भूमि सदाऽस्माकमुचिता वसतां वने। त्वया तु दुष्कर कस्मादिह वास प्ररोचित?। वयन्तु बहुसत्त्वेऽस्मिन्निवसामस्तपोधन!। भवांस्तु कृष्णवर्त्मा सुकुमार सुखोचित। कथं शून्यमिमं देशमेकाकी

भु+इषि भुवो । क्षिभिराभीविश्चेन भरद्वाजीये विमुखे चाहे “ईडे समवयासं विमीडिषे” ऋ०७।१ “विमीडिषे विभिरासी सविषये विपुनाव” भा० “वि दुपन्तु भग्नवाना सविषो वै विमीडिषा”मक । ७ १

क्षिप्नु भ्वा० वे-क्षिप । सभो १निषेषे १पितर्षे, ३भिन्ना- चाय वैदि० “विनु वीरदराग वै” ऋदि।

क्षिप्नुत भ्वा० क्षिप भव च इ । सभो, १भितर्ष१भिवसो ३भवित्रे च । वैनभिवचाय: तथा बहुदवासमचो चम चारिदिष बोभम् चाचो चचाचो विश्व विनर्थे वि विश्न च” वृ० क्षिप्-क्त इति वेदः तैन क्षिप्- रे बै वचम्भूवमनं विश्वम्

क्षिप्नव त्रि० वि वचति रक्-भव । हवचे राचइ । वदि चामीदद्भूर्वि वचर्वचाम वचति वामनुचानिक्षिप्नोवा नमनीयम् । इति तथ वचानम् ।

क्षिप्नवाम त्रि० क्षिप्+वय-चाभव । चामीदर्पूर्विवचम चोद्भवावचर्षादि वचचे चचरा । [ववाचो राचा०

क्षिप्नाक्ष इ० कुबिच वाचोचड । (चाचाच) चचाचाच

क्षिप्नुणा स्त्री० वान्मविनु चरीमेरे “क्षिप्र भा च भिसक्षा च तथा वैहरवी नदी” भाग ८ चरचवनाचम वे । ‘क्षि- चाह चचाचाम । चाचेरीब चचामरोम् । भोचइ इरच- चाम । क्षिप्रको क्षिप्र चामीर्ष” भा०भा०।८८च०

क्षिप्नु(प्नू)दन इ० चदविना इ(इ)दन । वेदचोक्षिषेरे वैचावरी चचरा। च च चचामारचन चरामारचचा । विवरम् चचामारतम् चरामारचनव इति चचोर्वेरा । चनदच ‘राचदाव इनचवन चामरा विवरावचा” इति इनचवन मंचवड़ा “इनचइ रामा राचम् । चनचाव चचोर्मीना । क्षिप्रा क्षिप्नुदना चाचा चचा- रेवाचनानचा” भा चा ४६च इनवचे क्षिप्र वचव चार्यमम् । चचरा भाग ८।१०।१२ वेदुचचा- चचव चचचौचचाम क्षिप्नुदनविवरामनुए । तचोर्वेरीम निर्देश । चे वे इरचवामचन च क्षिप्र दचोऽस्मम् भा चा ।१२।८ विदरचचाचे १२वेरे । कुर्विचदरनवाचचाम् चरचरचचहाविचारेच चचवोरच चववरचा तैन वचिन् विचारवचिच चले वचिद क्षिप्नुदनर्थम् इति, चर्दिचामरेच रच चचोरा च च‘क्षिप्रदचचनो चर्वितर्मिति विचच” चाचव चचचवचवचर्षि वन् चन् चाचरचं (चवन इरचव- चाम) चनुच चा”वि क्षिप्रक चामन १८ “क्षिप्र दचे गेरे दच चम् । वेदं क्षिप्नुदनावर्त इ चचम च इति चम् चाचव०१०च । ‘इ च: क्षिप्रर्विच चचावे चचरीचरम् चा० च । च० । “चाचोरदाचो चोन! चचचाचिचर्विचचा । इ चा क्षिप्नुदनच इर्वदीचोर चाचचा’ चरिवं ८२च० ।

“विचाइचं क्षिप्र दचव चने” “चरचचा क्षिप्नुदन इचामान्”इचा । [दचनि च।

क्षिप्रपुरुषेश्वर इ० (न ।चुचेरे क्षिप्र दचसेंचरे २इचानिके

क्षिप्नरा स्त्री० विचिक्षिप् विचर्षि च-चाच । चचोमनम्याम चचूच

क्षिप्त् त्रि० क्षिप्+चदिवाचे रच्य क्षिप्रा चचोचा रच च। वेचदिवाचे“चचचचचिव विचरिचचान् चचाच० च० इ ‘चर्चचचेचचचाचचचा । क्षिप्रविचन् इति चचोदिरे” “चवेरचीनि: चचचोरचा क्षिप्रान्” वै० क्षिप्रा० वोच“विचिचचो चरि चर्चचिचा चरे चचचि चा क्षिप्रवीचिच च चचाचा”च च०।

क्षिप्रदेतिचा स्त्री० क्षिप्र दचन् चारचचावं चरेवि वि- क्षिप्र क्षिबोचे च न्। चचोचे चचचचे चेच । क्षिप्र- क्षिप्नदवीचि चचा चामादिच ।

क्षिप्रास्थ त्रि० क्षिप्रचम्चर चेरे इचोमोचोचा । क्षिप्रचा- चनुचे “क्षिप्रचाच दोचच चाचइचो चरूचचा च० । ११।१७ ।

क्षिप्राव इ० रचचचे चचे चैचच०।

क्षिप्रेचाम् चव०क्षिप्रनुचचारे इचचे क्षिप्र् १०‘चचाच च चचीचाच। क्षिप्रेचा०,२० ।४। १२ “क्षिप्रेचा क्षिप्रा इति चच०।

क्षिर इ० स्त्री० क्षि-र। ।चुचरे चचरा क्षिप्रो चाचिचाम् वीच विचचचचाच क्षिप्र वीर्यतीम चाचारे इ-चचर्षे च। इचाचचारित्रिचोचिर्षे चर्च चचूने। । क्षिरन

क्षिरण इ० चचत क्षिरा चचेचम् ॥चचचूचरे।देवी च क्षिरा० क्षिरच इ० वीच वि चरिचा इ-चचर्षे चि चन । चचोवि रचो “चविरचचरिषेषोवेचूचा चचीचा रचा “चचोवि दोषी इचर्चचचे क्षिपचचीमो। क्षिरचे क्षिरादा’ इचा० । चचा चरोचचा चइरचो इम। रचच चर्चचचारी त्रि [चचा० ।

क्षिरस्मामनम् इ० क्षिरचानां चाचारचाच इति । चचो

क्षिराढिमा स्त्री० क्षिरे चच न चचो चचेवि चा च । चच च चदिचारिचचो चारिचार चदिचनम् चर्च

किरात पु स्त्री किरमवस्कारादेर्निक्षेपस्थानं पर्य्यन्तभूमिमतति अत+अण् उप॰स॰। १नीचजातिभेदे स च अवस्करनिक्षेपस्थानपर्य्यन्तदेशाश्रय यागाधादि। जातिशब्दे विवृतिः। "तम्रकुण्डं समारभ्य रामक्षेत्रान्तकं शिवे॥ किरातदेशो विज्ञेयो विन्ध्यशैलेऽवतिष्ठते" इति शक्तिसङ्गमोक्ते २देशभेदेपु॰ भूम्नि। वृहत्स॰कूर्म्मविभागे ऐशान्यामुक्ते ३देशभेदे च "ऐशान्यां मेरुकनष्टराज्यपशुपालकीरकाश्मीरा" इत्युपक्रमे "वनराज्यकिरातचीनकौलिन्दा" इत्युक्ताम् तद्देशानां राजा अण्। कैरात तद्देशन्थे बहुषु अणोलुक्। किराताः। ते च क्रमशो वेदाद्यध्ययनादिना वृषलत्वमाप्ता यथाह मनुः "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च"। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः। पारदापह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः" इति। जातौ स्त्रियां ङीप्। ४मनुष्यभेदे पु स्त्री॰ "किरातस्तथा स्त्रियां किराती चामरग्राहिण्यां मनुष्यजात्यन्तरे द्वयोः" केशवोक्ते ५चामरग्राहिण्यां स्त्री। "गौरीश्वर्यां पार्श्वगतां किरातीम्" रघुः "किराती—चामरग्राहिणीं दासीम्" मल्लि॰। तपस्यदर्ज्जुनप्रसादार्थं किरातरूपेण गतस्यात् ६शिवे तस्य पत्न्यां तथारूपायां ७दुर्गायां स्त्री ङीष् "किराती चीरवसना चौरसेनानमस्कृताम्। काश्यपीं सोमपां सौम्यां सर्व्वपर्व्वतवासिनीम्" हरिवं॰१७७अ॰दुर्गास्तवे। तत्र व्याधे "गुञ्जाफलैः केसरिणां किराताः" "यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैः" कुमा॰। ८भूनिम्बे पु॰ राजनि॰ ९घोटकरक्षके सारस्वत। १०अल्पतनौ त्रि॰ मेदि॰। "पर्य्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतम्" रत्ना॰। अत्र स्वनामसदृशत्वञ्च वानरभिया सङ्कोचितदेहत्वेनाल्पतनुत्वात् स्वनामसमानुपूर्व्वीकपदबोध्याल्पतनुत्वकरणात् पर्य्यन्ताश्रयित्वविशेषणाद्वा तथात्वम् तत्र भूनिम्बगुणाश्चोक्ता भावप्र॰ यथा "किरातः सारको रूक्षः शीतलस्तिक्तको लघुः। सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहनुत्। कासशोथतृषाकुष्ठज्वरव्रणकृमिप्रणुत्"। स्वार्थे क। किरातक भूनिम्बे राजनि॰। किरातं शिवमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। कैरात भारतवनपर्व्वान्तर्गतेऽवान्तरपर्व्वभेदे तत्कथा भा॰व॰३९अ॰ यथा

"गतेषु तेषु सर्व्वेषु तपस्विषु महात्मसु। पिनाकपाणिर्भगवान् सर्व्वपापहरो हरः। कैरातं वेशमास्थाय काञ्चनद्रुमसन्निभम्। विभ्राजमानो विपुलो गिरिर्मेरुरिवापरः। श्रीमद्धनुरुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान्। निष्पपात महावेगो दहनो देहवानिव। देव्या सहोमया श्रीमान् समानव्रतवेशया। नानावेशधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा। किरातवेशसञ्छन्नः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः। अशोभत तदा राजन्! स देशोऽतीव भारत!। क्षणेन तद्वनं सर्व्वं निःशब्दमभवत्तदा। नादं प्रस्रवणानाञ्च पक्षिणाञ्चाप्युपारमत्। स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्म्मणः। मूकं नाम दनोः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम्। वाराहं रूपमास्थाय तर्जयन्तमिवार्ज्जुनम्। हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फाल्गुनः। गाण्डीवं धनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान्। सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन्। यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहागतम्। तस्मात्त्वां पूर्व्वमेवाहं नेताऽद्य यमसादनम्। दृष्ट्वा तं प्रहरिष्यन्तं फाल्गुनं दृढधन्विनम्। किरातरूपी सहसा वारयामास शङ्करः। मयैष प्रार्थितः पूर्व्वमिन्द्रकीलसमप्रभः। अनादृत्य च तद्वाक्यं प्रजहाराथ फाल्गुनः। किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः। प्रमुमोचाशनिप्रख्यं शरमग्निशिखोपमम्। तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपेततुः। मूकस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलसंहनने तदा। यथाऽशनेर्विनिर्घोषो वज्रस्येव च पर्व्वते। तथा तयोः सन्निपातः शरयोरभवत्तदा। स विद्धो बहुभिर्बाणैर्दीप्तास्यैः पन्नगैरिव। ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम्। स ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम्। किरातवेशप्रच्छन्नं स्त्रीसहायममित्रहा। तमब्रवीत् प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव। को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः। न त्वमस्मिन् वने घोरे बिभेषि कनकप्रभ!। किमर्थञ्च त्वया विद्धो वराहो मत्परिग्रहः। मयाऽभिपन्नः पूर्व्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः। कामात् परिभवाद्वाऽपि न मे जीवन् विमोक्ष्यसे। न ह्येष मृगयाधर्म्मो यस्त्वयाऽद्य कृतो मयि। तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि जीवितात् पर्व्वताश्रयम्। इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव। उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सव्यसाचिनम्। न मत्कृते त्वया वीर! भीः कार्य्या वनमन्तिकात्। इयं भूमिः सदाऽस्माकमुचिता वसतां वने। त्वया तु दुष्करः कस्मादिह वासः प्ररोचितः?। वयन्तु बहुसत्त्वेऽस्मिन्निवसामस्तपोधन!। भवांस्तु कृष्णवर्णाभः सुकुमारः सुखोचितः। कथं शून्यमिमं देशमेकाकी

पु+इनि प्रचे । त्रिविष्टपीति ... त्रिपुरे वधे ... निर्मीहिते ... विष्टपे विनिहतो ... पितृगाय ... त्रिपुणद वाक्यात्मा ... त्रिमीढिता ...

त्रिपु ... । ... इनिष्टे ... त्रिप्ता वाह वेहि ... मीरप्यते ... बहि।

त्रिपुत ... त्रिप वद ... । ... त्रिपते, ... त्रिपितो, ... च । ... वाक्येषि ... त्रिपरा विमर्ति ... त्रिपू च ... त्रिप-वद इति ... त्रिप ... त्रिपम्

त्रिप्पाय त्रि० ... । ... । ... इति ...

त्रिप्पदाय त्रि० त्रिपु+... । ...

त्रिप्पाव ... । (...) ...

त्रिप्पुरा स्त्री ... नदीभेदे "... । ... । ... । ... त्रिपुमाम ...

त्रिप्पु(प्पु)वय ... । ... । ... इति ... । ... । ... । ... ...

त्रिपलवसन् ... । ... । ... "... " ... । ... ।

त्रिपुपदीपार ... । ...

त्रिपदा स्त्री ... ।

त्रिपत् त्रि० त्रिपु+... । ... "... " ... ।

त्रिपदीपिका स्त्री ... । ...

त्रिपाप्य त्रि० ... । ... ।

त्रिपाद ... ।

त्रिपेपास ... । ...

त्रिर ... । ... ।

त्रिरच ... । ...

त्रिरच ... । ... । ...

त्रिरचमालम ... । ...

त्रिराहिका स्त्री ... । ...

किरात पु॰ स्त्री॰ किरमवस्कारादेर्न्निक्षेपस्थानं पर्य्यन्तभूमिमतति अत+अण् उप॰स॰। १नीचजातिभेदे स च अवस्करनिक्षेपस्थानपर्य्यन्तदेशाश्रय एवाधादि। जातिशब्दे विवृतिः। "तमुण्डं समारभ्य रामक्षेत्रान्तकं शिवे!। किरातदेशो देवेशि! विन्ध्यशैलेऽवतिष्ठते" इति शक्तिसङ्गमोक्ते २देशभेदेषु॰ भूम्नि। वृहत्सं॰कूर्म्मविभागे ईशान्यामुक्ते ३देशभेदे च "ऐशान्यां मेरुकनष्टराज्येत्युपक्रमे "वनराज्यकिरातचीनकौलिन्दा" इत्युक्तम्। तद्देशानां राजा अण्। कैरात तद्देशनृपे बहुषु अणो लुक्। किराताः। ते च क्रमशो वेदानध्ययनादिना शूद्रत्वमापन्ना यथाह मनुः "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च"। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः। पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः" इति। जातौ स्त्रियां ङीष्। ४मनुष्यभेदे पुस्त्री॰ "किरातस्तथा स्त्रियां चामरग्राहिण्यां मनुष्यजात्यन्तरे द्वयोः" केशवोक्ते ५चामरग्राहिण्यां स्त्री। "नीवश्रया पार्श्वगता किरातीम्" रघु "किरातीं चामरग्राहिणीं दासीम्" मल्लि॰। तपस्यदर्ज्जुनप्रसादार्थं किरातरूपेण गतस्य ६शिवे तस्य पत्न्यां तथारूपायाः ७दुर्गायां स्त्री ङीष् "किराती चीरवसनां चौरसेनानमस्कृताम्। काश्यपां सोमपां सौम्यां सर्व्वपर्व्वतवासिनीम्" हरिवं॰१७८अ॰दुर्गास्तवे। तत्र व्याधे "मुक्ताफलैः केशरिणां किराताः" "यत्रायुरन्विष्टमृगैः किरातैः" कुमा॰। ८भूनिम्बे पु॰ राजनि॰ ९घोटकरक्षके सारस्वतः। १०अल्पतनौ त्रि॰ मेदि॰। "पर्य्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतम्" रत्ना॰। अत्र स्वनामसदृशत्वञ्च चामरमिषात् सङ्कोचितदेहत्वेनाल्पतनुत्वात् स्वनामसमानुपूर्व्वीकपदघोष्याल्पतनुत्वकरणात् पर्य्यन्ताश्रयित्वविशेषणाद्वा तथात्वम् तत्र भूनिम्बगुणाद्युक्तं भावप्र॰ यथा "किरातः सारको रूक्षः शीतलस्तिक्तको लघुः। सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहनुत्। कासशोथतृषाकुष्ठज्वरव्रणकृमिप्रणुत्"। स्वार्थे क। किरातक भूनिम्बे राजनि॰। किरात शिवमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। कैरात भारतवनपर्व्वान्तर्गतेऽवान्तरपर्व्वभेदे तत्कथा भा॰व॰३९अ॰ यथा

"गतेषु तेषु सर्व्वेषु तपस्विषु महात्मसु। पिनाकपाणिर्भगवान् सर्व्वपापहरो हरः। कैरातं वेशमास्थाय काञ्चनद्रुमसन्निभम्। विभ्राजमानो वपुषा गिरिर्मेरुरिवापरः। श्रीमद्धनुरुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान्। निष्पपात महार्च्चिष्मान् दहनो देहवानिव। देव्या सहोमया श्रीमान् समानव्रतवेशया। नानावेशधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा। किरातवेशसच्छन्नः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः। अशोभत तदा राजन्! स देशोऽतीव भारत!। क्षणेन तद्वनं सर्व्वं निःशब्दमभवत्तदा। नादः प्रस्रवणानाञ्च पक्षिणाञ्चाप्युपारमत्। स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्म्मणः। मूकं नाम दनोः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम्। वाराहं रूपमास्थाय तर्कयन्तमिवार्ज्जुनम्। हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फाल्गुनः। गाण्डीवं धनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान्। सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन्। यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहागतम्। तस्मात्त्वां पूर्व्वमेवाहं नेताऽद्य यमसादनम्। दृष्ट्वा तं प्रहरिष्यन्तं फाल्गुनं दृढधन्विनम्। किरातरूपी सहसा वारयामास शङ्करः। मयैष प्रार्थितः पूर्व्वमिन्द्रकीलसमप्रभः। अनादृत्य च तद्वाक्यं प्रजहाराथ फाल्गुनः। किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः। प्रमुमोचाशनिप्रख्यं शरमग्निशिखोपमम्। तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपेततुः। मूकस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलसंहनने तदा। यथाऽशनेर्विनिर्घोषो वज्रस्येव च पर्व्वते। तथा तयोः सन्निपातः शरयोरभवत्तदा। स विद्धो बहुभिर्बाणैर्दीप्तास्यैः पन्नगैरिव। ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम्। स ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम्। किरातवेशसच्छन्नं स्त्रीसहायममित्रहा। तमब्रवीत् प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव। को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः। न त्वमस्मिन् वने घोरे बिभेषि कनकप्रभ!। किमर्थञ्च त्वया विद्धो वराहो मत्परिग्रहः। मयाऽभिपन्नः पूर्व्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः। कामात् परिभवाद्वाऽपि न मे जीवन् विमोक्ष्यसे। न ह्येष मृगयाधर्म्मो यस्त्वयाऽद्य कृतो मयि। तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि जीवितात् पर्व्वताश्रय!। इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव। उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सव्यसाचिनम्। न मत्कृते त्वया वीर! भीः कार्य्या वनमन्तिकात्। इयं भूमिः सदाऽस्माकमुचिता वसतां वने। त्वया तु दुष्करः कस्मादिह वासः प्ररोचितः?। वयन्तु बहुसत्वेऽस्मिन्निवसामस्तपोधन!। भवांस्तु कृष्णवर्णाभः सुकुमारः सुखोचितः। कथं शून्यमिमं देशमेकाकी

चक्षुः पूर्व्वञ्च पश्यतान् । विजेष्य स रणे शत्रूनपि सर्व्वान् दिवौकसः । प्रोवाच च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितम् । त्वं हि शक्तो मदीयं तदस्त्रं धारयितुं क्षणात् । वैशम्पायन उवाच । ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणमम् । ददर्श फाल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिम् । स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणपत्य च । प्रसादयामास हरं पार्थः परपुरञ्जयः” ।

किराततिक्त पु० किरातो भूनिम्ब इव तिक्तः (चराता) इति अमरः “किराततिक्तस्तु हिमस्तिक्तः पित्तकफापहः” भावप्र०

किरातार्ज्जुनीय न० किरातश्चार्ज्जुनश्चाधिकृत्य कृतो ग्रन्थः “इन्द्वाच्छः” पा०छ । भारविकविप्रणीते अष्टादशसर्गात्मके महाकाव्यभेदे

किराताशिन् पु किरातानश्नाति अश–णिनि ६त० । गरुडे शब्दर० तस्य किराताशनकथा भा०आ०२८अ० यथा “इत्युक्तो गरुडः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् । गच्छाम्यमृतमाहर्त्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् । विनतोवाच । समुद्रकुक्षावेकान्ते निषादालयमुत्तमम् । निषादानां सहस्राणि तान् भुक्त्वाऽमृतमानय । न च ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्य्या बुद्धिः कथञ्चन । अवध्यः सर्व्वभूतानां ब्राह्मणो ह्यनलोपमः । अग्निरर्कौ विषं शस्त्रं विप्रो भवति कोपितः । गुरुर्हि सर्व्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्त्तितः । एवमादिभीरूपैस्तु सतां वै ब्राह्मणो मतः । स ते तात ! न हन्तव्यः संक्रुद्धेनापि सर्व्वथा । ब्राह्मणानामभिद्रोहो न कर्त्तव्यः कथञ्चन । न ह्येवमग्निर्नादित्यो भस्म कुर्य्यात्तथानघ ! । यथा कुर्य्यादभिक्रुद्धो ब्राह्मणः संशितव्रतः । तदेतैर्विविधैर्लिङ्गैस्त्वं विद्यास्तं द्विजोत्तमम् । भूतानामग्रभूर्व्विप्रो वर्णश्रेष्ठः पिता गुरुः । गरुड उवाच । किंरूपो ब्राह्मणो मातः किंशीलः किंपराक्रमः । किंस्विदग्निनिभो भाति किंस्वित् सौम्यप्रदर्शनः । यथाहमभिजानीयां ब्राह्मणं लक्षणैः शुभैः । तन्मे कारणतो मातः ! पृच्छतो वक्तुमर्हसि । विनतोवाच । यस्ते कण्ठमनुप्राप्तो निगीर्णं वडिशं यथा । दहेदङ्गारवत् पुत्र ! तं विद्याद्ब्राह्मणर्षभम् । विप्रस्त्वया न हन्तव्यः संक्रुद्धेनापि सर्व्वदा । प्रोवाच चैनं विनता पुत्रहार्द्दादिदं वचः । जठरे न च जीर्य्येद्यस्तं जानीहि द्विजोत्तमम् । पुनः प्रोवाच विनता पुत्रहार्द्दादिदं वचः । जानन्त्यप्यतुलं वीर्य्यमाशीर्व्वादपरायणा । प्रीता परमदुःखार्त्ता नागैर्व्विप्रकृता सती” । “सौतिरुवाच । ततः स मातुर्व्वचनं निशम्य वितत्य पक्षौ नभ उत्पपात । ततो निषादान् बलवानुपागतो बुभुक्षितः काल इवान्तकोऽपरः । स तान्निषादानुपसंहरंस्तदा रजः समुद्धूय नभःस्पृशं महत् । समुद्रकुक्षौ च विशोषयन् पयः समीपजान् भूधरजान् विचालयन् । ततः स चक्रे महदाननं तदा निषादमार्गं प्रतिरुध्य पक्षिराट् । ततो निषादास्त्वरिताः प्रवव्रजुर्यतो मुखं तस्य भुजङ्गभोजिनः । तदाननं विवृतमतिप्रमाणवत् समभ्ययुर्गगनमिवार्द्दिताः खगाः । सहस्रशः पवनरजोविमोहिता यथाऽनिलप्रचलितपादपे वने । ततः खगो वदनममित्रतापनः समाहरत् परिचपलो महाबलः । निसूदयन् बहुविधमत्स्यजीविनो बुभुक्षितो गगनचरेश्वरस्तदा” ।

किराति स्त्री किरेण समन्तात् जलक्षेपेण अतति गच्छति अत इन् ३त० । १गङ्गायां जटा० तस्या योजनपर्य्यन्तजलक्षेपेण हिमाचलात् समुद्रपर्य्यन्तगमनात्तथात्वम् । वा ङीप् । तत्रैव । २किरातवेशधारिण्यां दुर्गायाञ्च तस्याः किरातवेशधारणं यथा तथा, किरातशब्दे दर्शितम् ।

किरातिनी स्त्री किरातदेश उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः इनि ङीप् । जटामांस्यां शब्दर० ।

किरि पु स्त्री किरति भूमिम् कॄ–इगुपधादि० इक् । भूविदारे १सूकरे अमरटी० भरतः स्त्रियां ङीप् । २मेघे च तस्य जलक्षेपकत्वात् तथात्वं किरिक

किरिक पु० किरिर्मेघ इव कायति कै–क । उज्ज्वलमेघतुल्ये रुद्रभेदे । “नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यः” यजु०१६,४६ । [त्रिका० ।

[टि । हिन्ताले अमरः २फणे त्रिका० ।

किरिटि न० किरिणा शूकरेण टल्यते विक्लव्यते टल विक्लवे

किरीट पु न० कॄ–कीटन् किच्च । १मुकुटे २शिरोवेष्टने (पागडि) च शब्दचि० दशाननकिरीटेभ्यः मा०द० । किरीटबद्धाञ्जलयोऽभिपेतुः” रघु [शब्दचि० ।

किरीटमालिन् पु० मल–सम्बन्धे णिनि ६त० । अर्ज्जुने

किरीटिन् पु० किरीटोऽस्त्यस्य इनि । अर्ज्जुने भा०वि० ४४अ० । “पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः । किरीटं मूर्द्ध्नि सूर्य्याभं तेनाहुर्मां किरीटिनम्” उत्तरसमीपेऽर्ज्जुनेन स्वनामभेदनिरुक्तिकथनात्तस्य तथात्वम् । शक्रेण तस्य मूर्द्धनि किरीटयोजनकथा च “ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभिः । हयैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रभम् । बबन्ध चैव मे मूर्द्ध्नि किरीटमिदमुत्तमम् । स्वरूपसदृशं चैव प्रादाद्रूपविभूषणम् ।

[illegible] "किरीटिनं मरिच [illegible]" [illegible]

किरीटाट [illegible] । [illegible] ।

किर्मि स्त्री० कृ–मि [illegible] । (सोपान) [illegible] [illegible] । [illegible] किर्मी [illegible]

किर्मीर त्रि० किर्मी [illegible] । [illegible] ।
"[illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible]

किर्मीर पु० कृ–ईरन् [illegible] मि । नागरङ्गे (नारेङ्गी) [illegible] । राक्षसभेदे । [illegible] च [illegible] ।

किर्मीरजित् पु० किर्मीरं राक्षसभेदं जितवान् जि–भूते क्विप् । भीमसेने [illegible] यथा
[illegible] । [illegible] किर्मीर इति [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । किर्मीरस्यापि [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]" । [illegible] । [illegible] [[illegible]

किर्मीरित त्रि० किर्मीर [illegible] । [illegible]

किल [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]" [illegible]

किल [illegible] । [illegible] । "[illegible] किल" [illegible] । [illegible] "किल [illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] किल [illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] किल [illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

किलकिञ्चित न० किल क्रीडायां भावे क्त किलं किञ्चितम्। "स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम्। साङ्कर्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसङ्गमादिजाद्धर्षात्" सा० दर्पणोक्ते स्त्रीणां भावभेदे यथा "पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः। कामिनः स्म कुरुते करभोरूर्हारि शुष्करुदितञ्च सुखेऽपि" माघः "रतिवि गीर। विराजते परं दमयन्तीकिलकिञ्चितं किल" नैष०।

किलकिला स्त्री किल–क प्रकारे द्वित्वम् टाप्। १हर्षध्वनौ त्रिका०। "तत किलकिलाशब्दस्तस्मिन् वदति पार्थिवे" भा०आ०६१अ। "जितमानवदर्पस्य प्रतिभानुरम्भीकृत। वीरस्य गर्जितं सिंहनादे किलकिला तथा" इत्युक्ते वीरस्य २सिंहनादे च त्रिका०

किलाट पु० "नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः" इति भावप्र० परिभाषिते विस्यन्दितदुग्धस्य पाकेन घनीभूते पिण्डाकारे पदार्थे। तद्गुणाश्चोक्तं तत्रैव यथा "पेयूषञ्च किलाटश्च क्षीरशाकं तथैव च। तक्रपिण्डः इमे ग्राहिणो वृष्या बलवर्द्धनाः। गुरवः श्लेष्मला हृद्या वातपित्तविनाशनाः। दीप्ताग्नौ च विनिद्राणां निर्द्धिष्टा नातिशीलिताम्। गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः"। मत स्वार्थे क। किलाटक तत्रार्थे। कूर्चिकाया क्षीरविकारभेदे स्त्री हेमच० गौरा० ङीप्। [शब्दरत्ना०।

किलाटिन् पु किलटि किल–क, अट–णिनि कर्म०। वंश

किलात पु किल–गौरवे क किलमतति अत–अण्। ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् विदा० अञ्। कैलात तद्गोत्रापत्ये पुस्त्री०"किलाताकुली इति हासुरब्रह्मावासतुः"। शत० ब्रा० १,१,४,१४,

किलास न० किल वर्णे क किलमस्यति अस+अण्। १सिध्मरोगे (छुली)तदस्यास्ति अच्। २सद्रिग्णे त्रि० "चन्द्रमसे किलासम्" यजु० ३०,२१,। "किलास सिध्मरोगयन्त्रम्" वेददी०। सिध्म च क्षुद्रकुष्ठभेद यथाह सुश्रुत "क्षुद्रकुष्ठगत ऊर्द्ध्व यस्यास इत्युपक्रमे "कण्डूमित श्वेतमपायि सिध्म विद्यात्तनु प्रायश ऊर्द्धकाये" इति तस्य लक्षणादिकमुक्ता "किलासमपि कुष्ठविकल्पएव। तत्त्रिविधं वातेन पित्तेन श्लेष्मणा चेति। कुष्ठकिलासयोरन्तरं त्वग्गतमेव किलासमपरिस्रावि च। तद्वातेन मण्डलमरुणं परुषं परिध्वंसि च, पित्तेन पद्मपत्रप्रतीकाशं सपरिदाहञ्च। श्लेष्मणापि श्वेतं स्निग्धं बहुलं कण्डूमच्च। तेषु सम्बद्धमण्डलमनन्तोजातं रक्तरोम चासाध्यमग्निदग्धञ्च। कुष्ठेषु रक्तपक्वोपद्रवोपसर्गेषु दोषैक्योपसृष्टेषु स्फोटकैराश्रयरोषभाता वातेन। पापकरत्वात्त्वच निपतिताकर्ण नागभद्राधिरोगमभोत्पत्तय पित्तेन। कण्डूवर्णभेदश्चोक्तास्तद्गौरवाणि श्लेष्मणा"।

किलासघ्न पु० किलास हन्ति हन्–टक्। (काकरोल) ख्याते रक्ते हेमच०।

किलासनाशन त्रि० किलास नाशयति नश–णिच्–ल्यु। सिध्मरोगनाशके औषधादौ "आसुरी चक्रे प्रथमेदं किलासभेषजमिदं किलासनाशनम्" अथ० १,२४,२।

किलासिन् त्रि० किलासमस्त्यर्थे इनि।(छुली) रोगयुक्ते स्त्रियां ङीप्।

किलिञ्ज न० किल्य तेऽनेन किलि–इन् ततो जायते जन–ड पृषो०दस्त्। १वीरणादिजाते कटे २सूक्ष्मदारुणि च जटा०। त्रिका०पु०। तेन उभयलिङ्गता। स्वार्थे क। कटे काष्ठादिरज्जौ च अमर। "कृष्णान् वपान् निम्नमान् रात्रौ गोमूत्रपर्युषितान्" "सर्पसि किलिञ्जे गोपयेत्। व्यालीढे किलिञ्जेऽप्यथवा तं तृणमभिसङ्गलके गयान माटल्य मोटयेत्" सुश्रुत

किलिम न० किल–इमन्। देवदारुवृक्षे राजनि०।

किल्विन् पु० स्त्री किल–गौरवे भावे क्विप् ततोऽस्त्यर्थे वा० विनि। घोटके त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

किल्विष न० किल–टिषच्–वुक् च। १पापे २अपराधे च अमर ३रोगे मेदि० तस्य पापहेतुत्वात् तथात्वम्। "स किल्विषादीपस्ते यत आकर" ऋ० १,९५,४,"क्षीर यदस्या पीयते तद्वै पितृषु किल्विषम्, अथ०५,१८५। "अपराधे "कोमे गुध्यक। दोषोऽत्र विद्यते यदि मानिनि। अज्ञातञ्च च मा कच्च विनयवद्वदतु। तस्यैव वचनाद्धृदो न कोपेन न कास्यया। तस्य तत् किल्विषं गुप्तं। विद्यते यदि किल्विषम्" इति लुब्धक प्रति सर्पोक्ति। पापे "यद्यन्यप्रयोगेनेद कृत तु पन्नगाशुभम्। कारणं वै त्वमप्यत्र तस्मात्त्वमपि किल्विषी" सर्पं प्रति लुब्धकोक्तिः भा० आनु०१अ०। तत्र पूर्व्ववाक्ये दोषत्वेन कीर्त्तनात् अपकारपरत्वम्। उत्तरत्र अशुभत्वेन कीर्त्तनात् पापपरत्वम्। "एव सति न दोषो मे नास्ति वध्यो न किल्विषी। किल्विषं समवाये स्यात् मन्यसे यदि किल्विषम्" तत्रैव। कीर्त्तिभेदके कायिके ४पापे च। "अपावसय किल्विषम्" यजु० २५,११, "किल्विष कीर्त्तिभेदकं कायिक पापम्" वेददी०। तत अस्त्यर्थे इनि। किल्विषिन् तद्युक्ते त्रि०।

किश(स)र पु न०किस्+ऋ–(ग्र) अच् पृषो०। सुगन्धिद्रव्यभेदे।

[illegible] "किरीटिनं [illegible]" [illegible]

किरीटकीट [illegible] | [illegible]

किर्मि [illegible] | [illegible] (वोगाव) [illegible]

किर्मिर [illegible] किर्मीर+[illegible] | [illegible]

किर्मीर [illegible] | [illegible] (वारेहो) [illegible] | [illegible] |

किर्मीरजित् [illegible] किर्मीर [illegible] | [illegible]

"[illegible] किर्मीर इति [illegible]" [illegible] | [illegible]

[illegible] | किर्मी [illegible] |

किर्मीररिपु [illegible] | [illegible]

किर्मीरसूदन [illegible] किर्मीर [illegible] | [illegible]

[illegible]

किलकिञ्चित न० किल गमनीव्रेन ईषत् चितं रचितम् । "स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् । साङ्कर्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसङ्गमादिजाद्धर्षात्" सा० दर्पणोक्ते स्त्रीणां भावभेदे यथा "पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः । कामिनः स्म कुरुते करभोरूर्हारि शुष्करुदितञ्च सुखेऽपि" माघ "त्वयि धीर ! विरालते परं दमयन्तीकिलकिञ्चितं किल" नैष० ।

किलकिला स्त्री किल–क प्रकारे द्वित्वम् टाप् । १हर्षध्वनौ त्रिका० । "तत किलकिलाशब्दमाशिन्न् गर्जति फाल्गुने" भा०वा०६१अ । "जितमास्यदर्पस्य मतिरामस्यप्रेक्ष । वीरस्य गर्जितं सिंहनादं किलकिला तथा" इत्युक्ते वीरस्य २सिंहनादे च त्रिक

किलाट पु० "मन्दपुष्टस्य पक्वस्य पिण्डं प्रोक्तं किलाटक" इति भावप्र० परिभाषिते विच्छिन्नदुग्धस्य पाकेन घनीभूते पिण्डाकारे पदार्थे । तद्गुणाद्युक्तं तत्रैव यथा "पेयूषश्च किलाटश्च क्षीरशाक तथैव च । तक्रपिण्डश्च इमे सर्व्वे गुरवः वनवर्द्धनाः । गुरवः श्लेष्मला हृद्या वातपित्तविनाशनाः । दीप्ताग्नीनां च विनिद्राणां विदग्धे चाति प्रशस्यताम् । गुरु किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रद स्मृत"। तत स्वार्थे क । किलाटक तत्रार्थे । कूर्च्चिकायां क्षीरविकारभेदे स्त्री हेमच० गौरा० ङीष् । [शब्दचन्द्रिका० ।

किलाटिन पु किलति किल–क अट–णिनि कर्म० । वंश

किलात पु किल–गौरके च किलमतति अत–अण् । ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् विदा० अञ् । कैलात तत्रोत्पत्ये पु स्त्री०"किलाताकुली इति हास्यरचछायामत"। शत० ब्रा० १,१,४,१४,

किलास न० किल वर्णे कुकिलमस्यति अस+अण् । १सिध्मरोगे (छुली)तदस्यास्ति अच् । २सदिशिष्टे त्रि० "चन्द्रमसे किलासम्" यजु० ३०,२१, । "किलास सिध्मरोगयुक्तम्" वेददी०। सिध्म च क्षुद्रकुष्ठभेद यथाह सुश्रुत "क्षुद्रकुष्ठमत ऊर्द्धं वक्ष्याम इत्युपक्रमे "करकुण्ठितं श्वेतमपायि सिध्म विद्यात्तनु प्रायश ऊर्द्धकाये" इति तस्य लक्षणादिकमुक्ता "किलासमपि कुष्ठविकल्पस्य । तत्त्रिविधं वातेन पित्तेन श्लेष्मणा चेति । कुष्ठकिलासयोरन्तरं त्वग्गतमेव किलासमपरिस्रावि च । तद्वातेन मण्डलमरुणं परुषं परिध्वंसि च, पित्तेन पद्मपत्रप्रतीकाशं सपरिदाहञ्च । श्लेष्मणापि श्वेतं स्निग्धं बहलं कण्डूमच्च । तेषु सम्बद्धमण्डलमसन्नेजात रक्तरोम चासाध्यमग्निदग्धञ्च । कुष्ठेषु यक्ष्मलक्ष्ण

गण्डोपस्वापसंस्वेदक्षोभकण्डूकरीमरश्मिगौरवं पद्यातो वातेन । पाकावदरणाङ्गुलिपतनकर्णनासाभङ्गाक्षिरोगसत्त्वोत्पत्तयः पित्तेन । कण्डूवर्णभेदशोफास्रावगौरवाणि श्लेष्मणा" ।

किलासघ्न पु० किलासं हन्ति हन्–टक् । (ओकरोल) ख्याते रक्षौ हेमच० ।

किलासनाशन त्रि० किलासं नाशयति नश–णिच्–ल्यु । सिध्मरोगनाशके औषधादौ "नक्तंजाता पश्चके प्रथमेद किलासभेषजमिदं किलासनाशनम्" अथ० १,२४,२ ।

किलासिन् त्रि० किलासमस्त्यस्य इनि ।(छुली) रोगयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

किलिञ्ज न० किल्यते ऽनेन किलि–इन् ततो जायते जन–ड एषो०मुम् । १वीरणादिजाते कटे२हस्वसदारुणि च जटा० त्रिका०पु० । तेन उभयलिङ्गता। स्वार्थे क । कटे वातादिरक्षौ च अमर । "कृशान् वयान् निम्बूतान् रात्रौ गोमूत्रपर्य्युषितान्" "धरति किलिञ्जे शोषयेत् । व्यालीर्वं किलिञ्जे न्यात्सिन् या तत्पाणिरङ्गके नयान प्राप्य लोढयेत्" सुश्रुत

किलिम न० किल–इमन् । देवदारुवृक्षे राजनि० ।

किल्बिन् पु० स्त्री किल–गौरखे भावे क्विप् ततोऽस्त्यर्थे वा० विनि । घोटके त्रिका० स्त्रियां नामत्वात् ङीप् ।

किल्बिष न० किल–टिषच्–बुक् च । १पापे २अपराधे च अमर ३रोगे मेदि० तस्य पापहेतुत्वात् तथात्वम् । "न किल्बिषादीस्त्ते वस्य आकर "ऋ०१,७५,४,"घोर वदन्या नीयते तद्दै पितृषु किल्बिषम्" अथ०५,१८५ । "अपराधे। "कामे तुष्यक । दोषोऽत्र विद्यते यदि वाक्या । प्रश्नतन्त्र च मा इत्युपियवदपूजयत्। तथैव वचनाहृष्टो न कोपेन न कामया । तस्य तत् किल्बिषं कुत्र । विद्यते यदि किल्बिषम्"इति लुब्धक प्रति सर्प्पोक्ति । पापे "यद्यन्ययशगेनेद कृत तु मम्नगाशुभम् । कारयामि त्वमप्यत्र तस्मात्त्वमपि किल्बिषी" सर्प प्रति लुब्धकोक्ति' भा० आनु०अ० । तत्र पूर्व्ववाक्ये दोषत्वेन कीर्त्तनात् अपकारपरत्वम् । उत्तरत्र वधसम्बन्धे न कीर्त्तनात् पापपरत्वम् । "एव सति न दोषो मे नास्ति वध्यो न किल्बिषी । किल्बिष समवाये स्यात् मन्यसे यदि किल्बिषम् "तत्रैव । कीर्त्तिभेदके कायिके ४पापे च । "अपापमप किल्बिषम्" यजु० २५,११, "किल्बिषं कीर्त्तिभेदक कायिक पापम्" वेददी०। तत अस्त्यर्थे इनि । किल्बिषिन्।तद्युक्ते त्रि०।

किश(स)र पुं न० किस्+ऋ–(गॄ)-अच् एषो०। सुगन्धद्रव्यभेदे ।

[illegible] बिम्ब(व)र [illegible] । बिम्ब(व)रिव बिम्ब(व)[illegible] [illegible]

बिम्बट [illegible]

बिम्ब(म)रादि [illegible] "बिम्ब(व)र [illegible]" ।

बिम्बल [illegible]

बिम्बक [illegible]

बिम्बोर [illegible]

[illegible]

बिम्बिका [illegible]

बिम्बिम्बी [illegible]

[illegible]

बिम्बित [illegible] बिम्ब+इतच् [illegible]

बिम्बिम्ब [illegible] बिम्ब+अर्शे अच् [illegible]

बिम्बिम्बा(म्बा)विष [illegible]

बिम्बु [illegible]

[illegible]

बिम्बुफल [illegible]

[illegible]

बीज [illegible]

[illegible]

स्त्रियां जातित्वे ऽपि सयोगोपधत्वात् टाप्। तस्य च सुमहत्वात्तो दृष्टिगोचरत्वात् तथात्वम्। कीकस-सखादयोऽप्यत्र [अमरटीका स्त्रियां ङीप्।

कीकि पु स्त्री॰ कीतियव्द् कायति कै बा॰ डि। चापपक्षिणि

कीचक पु॰कीत्यव्यक्त चकति चक-त्रप्राप्तौ अच्। १दैत्यभेदे "कीचका नाम ते यथा ये स्वनन्त्यनिलाहताः" इत्युक्ते २वेणुभेदे (नलतारबांश)अमर। "य पूरयन् कीचक-रन्ध्रभागान् दरीमुखोत्थेन समीरणेन" कुमा॰"सङ्कीर्ण-कीचकवनस्खलितैकबालेत्यादि' माघ विराटराजश्याले ३केकयात्मजे विराटसेनाधिपभेदे च कीचकस्य द्रौपद्या-मनुरागादिकथा भा॰वि॰अ॰ यथा—

"तस्मिन् वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबल। सेनापति-र्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम्। तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव। कीचकः कामयामास कामबाणप्र-पीड़ितः"। इत्युपक्रम्य सैरिन्ध्रीरूपां द्रौपदीं प्रति तत्-प्रार्थने तया तस्य प्रत्याख्यानमुपवर्णितं यथा—

'सैरिन्ध्र्युवाच। मा सूतपुत्र! मुह्यस्व माऽद्यात्याक्षी स्वजीवितम्। जानीहि पञ्चभिर्देवैर्नित्यं मामभिरक्षि-ताम्। न चाप्यहं त्वया लभ्या गन्धर्वाः पतयो मम। ते त्वां निहन्युः कुपिताः साध्वलन्तु मा व्यनीनश। अश-क्यरूप पुरुषैरध्वानं गन्तुमिच्छसि। यथा निश्चेतनो बा-लः कूलस्थः कूलमुत्तरम्। तर्त्तुमिच्छति मन्दात्मा तथा त्वं तर्त्तुमिच्छसि। अन्तर्महीं वा यदि वोर्द्ध्वमुत्पतेः समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि। तथाऽपि तेभ्यो न वि-मोक्षमर्हसि प्रमाथिनो देवसुता हि खेचराः। त्वं का-लरात्रीमिव कश्चिदातुरः किं मां दृढं प्रार्थयसेऽद्य की-चक!। किं मातुरङ्के शयितो यथा शिशुश्चन्द्रं जिघृक्षु-रिव मन्यसे हि माम्"१४अ॰। तथैव निरस्तेन तेन स्वभगिनीं सुदेष्णां प्रति तत्प्राप्त्यर्थतास्यादनप्रार्थने तया तत्प्रोपायविधानं वर्णितं यथा—

"प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत्। अ-मर्यादेन कामेन घोरेणाभिपरिप्लुतः। कीचकउवाच। यथा कैकेयि! सैरिन्ध्री समेयात्तद्विधीयताम्। येनोपायेन सैरिन्ध्री भजेन्मां गजगामिनी। तं सुदेष्णे! परीप्स-स्व मो चेत् प्राणान् प्रहासिषम्। वैशम्पायनउवाच। तस्य सा बहुशः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा। विराटम-हिषी देवी कृपाञ्चक्रे मनस्विनी। स्वातन्त्र्यमभिसन्धाय तस्यार्थमनुचिन्त्य च। उद्योगञ्चैव कृष्णायाः सुदेष्णा सूतमब्रवीत्। सुदेष्णोवाच। पर्वणि त्वं समुद्दिश्य सुरामन्नञ्च कारय। तत्रैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवान्तिकम्। तत्र सम्प्रेषितामेनां विजने निरवग्रहे। सान्त्वयेथा यथाकामं सान्त्व्यमाना रमेद्यदि। वैशम्पा-यनउवाच। इत्युक्तः स विनिष्क्रम्य भगिन्या वचनात्त-दा। सुरामाहारयामास राजार्हां सुपरिष्कृताम्। म-ध्याय विविधाकारान् बहूंश्चोच्चावचांस्तदा। कारया-मास कुशलैरन्नपानं सुशोभनम्। तस्मिन् कृते तदा देवी कीचकेनोपमन्त्रिता। सुदेष्णा प्रेषयामास सैरिन्ध्रीं की-चकालयम्"। ततः प्रेषिताया द्रौपद्या कीचकेन कथादि "द्रौपद्युवाच। समप्रैषीद्राजपुत्री मां सुराहारीं तवान्ति-कम्। पानमाहर मे क्षिप्रं पिपासा मयि चाब्रवीत्। कीचकउवाच। अन्या भद्रे! नयिष्यन्ति राजपुत्र्याः प्र-तिश्रुतम्। इत्येनां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृशत्। द्रौपद्युवाच। यथैवाहं नाभिचरे कदाचित् पतीन्मदाहं मनसाऽपि जातु। तेनैव सत्येन वशीकृतं त्वां द्रक्ष्यामि पापं परिकृष्यमाणम्। वैशम्पायन उवाच। स तामभि-प्रेक्ष्य विशालनेत्रां जिघृक्षमाणः परिभर्त्सयन्तीम्। जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे स कीचकस्तां सहसाऽऽक्षिपन्ती-म्। प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन मुहुर्विनिश्वस्य च रा-जपुत्री। चिक्षेप तं गाढमभ्याप्यमाना प्रवेपमानाऽतिरु-षा शुभाङ्गी। तया समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात शाखीव निकृत्तमूलः। सा गृहीता विधमाना भूसाभा-क्षिप्य कीचकम्। सभां शरणमागच्छद्यत्र राजा युधि-ष्ठिरः। तां कीचकः प्रधावन्तीं केशपाशे परामृशत्। अथैनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाऽवधीत्। तस्या योऽसौ तदाऽर्केण राक्षसः सन्नियोजितः। स कीचक-मपोवाह वातवेगेन भारत!। स पपात तदा भूमौ र-क्षोबलसमाहतः। विघूर्णमानो निश्चेष्टश्छिन्नमूल इव द्रुमः"। भा॰ वि॰ १५अ॰

कीचकजित् पु॰ कीचकं जितवान् जि—भूते क्विप्। भीमसेने कीचकभिदादयोऽप्यत्र भीमेन तस्य वधकथा च भा॰ वि॰२२अ॰। तस्वाय समेय कीचकधर्षितया द्रौपद्या तद्वधार्थं प्रार्थितेन भीमेन एकाकिना नाट्यशालायां त्वया रात्रौ तत्रा गतेन सह समागमो भविष्यतीति कीचकं प्रति सङ्केतदानाय भीमेन नोदितया द्रौपद्या तथाऽनुष्ठिते भीमस्य नाट्यशालायां रात्रौ द्रौपदीस्थानीयतयावे प्रवेशे तत्र कीचकगतौ तयोर्युद्धादिकमुपवर्ण्य भीमेन कीच-

[illegible] चिर(ल)ः [illegible] । चिर(ल)[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

चिमटा [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

चिर(स)[illegible] [illegible] [illegible] "चिर(ल)[illegible] [illegible]" ।

[illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] ।

चिमोर [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible]

चिञ्चिक [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

चिञ्चि(ञ्चा)[illegible] [illegible] ।

चिञ्चिकी [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

चिञ्चिक [illegible] [illegible] ।

चिञ्चि[illegible](ञ्चा)[illegible] [illegible] ।

चिञ्चु [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

चिञ्चुपर्णम् [illegible] । [illegible] (२१७) [illegible]

चिरण [illegible] । [illegible] ।

चिरस्रव [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

ची [illegible] ।

चीकट [illegible] ची+कट [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

चीनक [illegible] । [illegible] ।

चीनर [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

चीनवास [illegible] । [illegible]

स्त्रियां जातित्वे ऽपि सयोगोपधत्वात् टाप्। तस्य च सूक्ष्मत्वात्स्त्री दृष्टिगोचरत्वात् तथात्वम्। कीकस-सुखादयोऽप्यत्र [अमरटीका स्त्रियां ङीप्।

कौकि पु स्त्री॰ कीतियन्द कायति कै मा॰टि। चाषपक्षिणि

कीचक पु॰ कीत्यव्यक्तं चकति चक—स्तम्भादौ अच्। १दैत्यभेदे "कीचका नाम ते यथा ये त्वनन्यनिकाहताः" इत्युक्ते २वेणुभेदे (तलतार्याश)अमर। "स पूरयन् कीचक-रन्ध्रभागान् दरीमुखोत्थेन समीरणेन" कुमा॰ "सङ्कीर्ण-कीचकवनस्खलितैकबालेत्यादि" माघ विराटराजश्याले ३केकयात्मजे विराटसेनाधिपभेदे च कीचकस्य द्रौपद्या-मनुरागादिकथा भा॰वि॰अ॰ यथा—

"तस्मिन् वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः। सेनापति-र्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम्। तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव। कीचकः कामयामास कामबाणप्र-पीड़ितः"। इत्युपक्रम्य सैरिन्ध्रीरूपां द्रौपदीं प्रति तत्-प्रार्थने तया तस्य प्रत्याख्यानमुपवर्णितं यथा—

'सैरिन्ध्र्युवाच। मा सूतपुत्र! मुह्यस्व माऽद्यात्याक्षी-स्तु जीवितम्। जानीहि पञ्चभिर्देवैर्नित्यं मामभिरक्षि-ताम्। न चाप्यहं त्वया लभ्या गन्धर्वाः पतयो मम। ते त्वां निहन्युः कुपिताः साध्वलं मा व्यनीनशः। अश-क्यरूपं पुरुषैरध्वानं गन्तुमिच्छसि। यथा निश्चेतनो बा-लः कूलस्थः कूलमुत्तरम्। तर्तुमिच्छति मन्दात्मा तथा त्वं तर्तुमिच्छसि। अन्तर्महीं वा यदि वोर्द्ध्वमुत्पते-स्समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि। तथाऽपि तेभ्यो न वि-मोक्षमर्हसि प्रमाथिनो देवसुता हि खेचराः। त्वं का-लरात्रीमिव कश्चिदातुरः किं मां दृढं प्रार्थयसेऽद्य की-चक!। किं मातुरङ्के शयितो यथा शिशुश्चन्द्रं जिघृक्षु-रिव मन्यसे हि माम्" १४अ॰। तथैवं निरस्तेन तेन स्वभगिन्यां सुदेष्णां प्रति तत्प्राप्त्युपायसम्पादनप्रार्थने तया तत्प्रोपायविधानं वर्णितं यथा—

"प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत्। अ-मर्य्यादेन कामेन घोरेणाभिपरिप्लुतः। कीचक उवाच। यथा कैकेयि! सैरिन्ध्री समेयात्तद्विधीयताम्। येनोपायेन सैरिन्ध्री भजेन्मां गजगामिनी। तं सुदेष्णे! परीप्स-स्व मोहात् प्राणान् प्रहासिषम्। वैशम्पायन उवाच। तस्य सा बहुशः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा। विराटम-हिषी देवी कृपाञ्चक्रे मनस्विनी। स्वमर्थमभिसन्धाय तस्यार्थमनुचिन्त्य च। उद्वेगञ्चैव कृष्णायाः सुदेष्णा सूतमब्रवीत्। सुदेष्णोवाच। पर्व्वणि त्वं समुद्दिश्य सुरामन्नञ्च कारय। तत्रैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवान्तिकम्। तत्र सम्प्रेषितामेनां विजने निरवग्रहे। सान्त्वयेथा यथाकामं सान्त्व्यमाना रमेद्यदि। वैशम्पा-यन उवाच। इत्युक्तः स विनिष्क्रम्य भगिन्या वचनात्त-दा। सुरामाहारयामास राजार्हां सुपरिष्कृताम्। भ-क्ष्यांश्च विविधाकारान् बहूंश्चोच्चावचांस्तदा। कारया-मास कुशलैरन्नपानं सुशोभनम्। तस्मिन् कृते तदा देवी कीचकेनोपमन्त्रिता। सुदेष्णा प्रेषयामास सैरिन्ध्रीं की-चकालयम्"। तत्प्रेषिताया द्रौपद्याः कीचकेन कथादि "द्रौपद्युवाच। समप्रैषीद्राजपुत्री मा सुराहारीं तवान्ति-कम्। पानमाहर मे क्षिप्रं पिपासा मयि चाब्रवीत्। कीचक उवाच। अन्या भद्रे! नयिष्यन्ति राजपुत्र्याः प्र-तिश्रुतम्। इत्येनां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृशत्। द्रौपद्युवाच। यथैवाहं नाभिचरे कदाचित् पतीन्मदाद्वै-मनसाऽपि जातु। तेनैव सत्येन वशीकृतं त्वां द्रक्ष्यामि पापं परिकृष्यमाणम्। वैशम्पायन उवाच। स तामभि-प्रेक्ष्य विशालनेत्रां जिघृक्षमाणः परिभर्त्सयन्तीम्। जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे स कीचकस्तां सहसाऽक्षिपन्ती-म्। प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन मुहुर्विनिश्वस्य च रा-जपुत्री। चिक्षेप तं गाढमसह्यमाना प्रवेपमानाऽतिरु-षा शुभाङ्गी। तया समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात शाखीव निकृत्तमूलः। सा गृह्यमाणा विधवाना भूशमा-क्षिप्य कीचकम्। सभां शरणमागच्छद्यत्र राजा युधि-ष्ठिरः। तां कीचकः प्रधावन्तीं केशपाशे परामृशत्। अथैनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाऽवधीत्। तस्या योऽसौ तदाऽर्केण राक्षसः सन्नियोजितः। स कीचक-मपोवाह वातवेगेन भारत!। स पपात तदा भूमौ र-क्षोबलसमाहतः। विघूर्णमानो निश्चेष्टश्छिन्नमूल इव द्रुमः"। भा॰ वि॰ १५अ॰

कीचकजित् पु॰ कीचकं जितवान् जि—भूते क्विप्। भीमसेने कीचकभिदादयोऽप्यत्र भीमेन तस्य वधकथा च भा॰ वि॰२२अ॰। तत्राय सङ्क्षेपः कीचकधर्षितया द्रौपद्या तद्वधार्थं प्रार्थितेन भीमेन एकाकिना नाट्यशालायां त्वया रात्रौ आगतेन सह सङ्गमो भविष्यतीति कीचकं प्रति सङ्केतदानाय भीमेन नोदितया द्रौपद्या तथाऽनुष्ठिते भीमस्य नाट्यशालायां रात्रौ द्रौपदीस्थानीयतयावप्रवेशे तत्र कीचकगतौ तयोर्युद्धादिकमुपवर्ण्य भीमेन कीच-

प्यु मनमाद किम(र)ए० मृ । किम(र)ति किम-(र)एतिमनमर्थीर किवां विभाद कीप। मद्ये मुखेकरे दाकमकमनसा वभिः मन्मन एकमतोत्तमकमयमा

किमरा स्त्री० विविद् मवाति यु—कम। मर्वराम। म तौ-वमा० नहर्मो मद्र मस मा। किमराप्द बहि हैवे

किम(स)ाहि र वालिम् वे अममामनमविवृते मद्र मवे पव मका "किम(र)र मरद नबर आवप नमर धमद् सीर वरिका वरितुमर्वो"।

किमय र न विविदुमवति मन—मवो कप हणे० मवेकाम ममवरे ममृरता ।

किमयम ई मनविविद्वयवति मन—पवमे मा ममन् हणेन मममहरे ममृरता० ।

किमोर र मन—मद्रे किर्मोर० मिमा । एमर्वविवी एषीकमतीमतो एरमें च मेदि० "विविष्णुरा विबोरा मास् नवो वि दमबाद् एरद् । मूरमं मवति विविदहव रिवे दिवे" एतम ज्ञानमानवे कि० । विमा मवो माचिमात् कीप किमोरी । "भीमारं ममुमामदाम मौमक हदमानवि । वैमोरमावस्यात् मौमनम् तम मरम्" मामन्डीवामममीमरतवमात् दवमीमर ममृदमानतवम ममवकाकिमोर एवि मोवाल ।

किम्ह मो बरा० माक० मक० मैत । किमरवे अविविकार

किम्मिम र० वि वि दमावि मा—च मारमारा० एव मर्म मवेय । एतम भूर्ववेमावे मामसमाम् ।वैवते "मामकां दिवि मोमममविविमलमेमर्मृतमर्गपृकृ एत् मरमे "विम्मिमश्वमममममविमारणामावि दरिव-रामाम्वी एवि। मवमे एवर्मतमेहे च। एकमायावि राम मावी अतमहरहमनात् स्त्री ममृरा० "ममा मम मममाही । किम्मिमीमवने मरा" । "मम मबाच । माषीरि विम्मिमामां मतीमरम्" । "किम्मिममा-एवमामा मनिमेमामविवादिमा" मामम्माम० । "मृमामामारवमवाव किम्मिमां मीमविमृदामृ । मम मामरराममावविदेम दिवेच च । मृमी दिवमादु मद" मामम्दाम० दविपर्विमिमरे । किम्मिमा मविमरमोम विमृत० मम । मेरिमाम विमाविविमेष किम्मिमाह-माममृरतीमाविवि जि० विमा मोप् ।

किम्मिमा(स्मा)माम्द म मामसीविरामनमामर्थति विम्मिमाधिमारेच मानिमृमीमादीनाविविमवविमादवे मामृ हे ।

किम्मिम्मी स्त्री विम्मिम+मोरा० डीप । विम्मिमामर्थम-हामानाम् "मम म मर्वे विम्मिमाद्" मामम्०८म ।

किम्मिम्म र० विम्मिम+मार्थे मद् । ।विम्मिममहारों एममवर्वमहमामां दवाविरामनामां च स्त्री ।

किम्मिमद्रा(स्मा)विप र एम । मामिमामी मामरणमे मता० ममृर०

किष्कु स्त्री० विम—कृ,विकु+वै—च मु० मवोम मह मा एमममम मा ।।विमवी दसम्रमविवावे स्वीवि-ममृष मरिमाविव्यमाने मैदि०मवोरे एमवीवरो-मविरमायर्वेम माममृविमे मि० विमा "दमविष्कु मवी मी मामवामार वर्ममा" मामम०१म० "दमविष्कुम-मावि ममममममवमानृ" मा० म० एम० । "मार्वेम ममृतेमा विष्कुराम ममोपम" मामम० ।।एम० ।

किष्कुपर्वन् न म विम्म विवं विवविलिवं एमाविर्व म) मर्वेम । ।एवं (राम) एमवी एरोममर्वे(म्मा)च मैदि०

किसल र म विमीवद् मवति मम—मवी मम हणे० ममोमा । मममहरे मिम ।

किसलय र न विम् रैवद् मवति—मम मवी मा० मम् हणो ।मममहरे ममरा० "विमममी ममवैरिव मावििम" एमा । दारमामामावर्वे एमव । विमवविम ममहरिवि । विवमवम ममतामिवृमानामाविमा ममरा ।

की मक० हणवामाण् ।

कीकट र० मो+मट—मम । "मरमाविं ममारम मम्मा-मर्व विवे ।। माम्ब मीमवीमवाम मरमर्वमोवम मविममृगोा।विमेवे। ममृरैमाविमममावि।म मवि "मामवा ममममामामवे हमर्वामवि मीमरा" मामम० ७।४५।८ ।ममवावाद् हैवेवि भूवि"मा मवौ मेममे मवोमाम मरविमाद् । मृषोमाया विममा मौमवेम मविमावि" मामम० ।१,११ । एमिर्वेमे एमवे च जि० मेदि । (मोमरे र मी विम विमां मानिमाव कीप [ममृदि० ।

कीचक र० मीचि मवति मम—मद्रे मम । ममृराम ।

कीचस र मीचि मवति मम—मवी मम । ।मवि ममृमेवे एमवि म० मवर० दवविवे मि० मेदि० । "मरमर्म ममवेमम्" ममरा । ममृरमान्मीनमावि "मृमाविमा ममवम मर्वमोमवाः मोमबाम च ममृदु च" ममम० म०४।४ १० । मीमवैमरा० मामीमममवमे मम०

कीचसार र स्त्री मीचममावे एवा । मविवि मरा०

पत्रवृश्चिकः। विनासिका ब्रह्मणिका बिन्दुलो भ्रमरस्तथा। बाह्यकी पिच्चिटः कुम्भी वर्च्चःकीटोऽरिमेदकः। पद्मकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः। पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी। क्लीतः क्रमिसरारी च यश्चाप्युत्क्लेशकः स्मृतः। एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्विंशा प्रकीर्त्तिताः। तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः। विश्वम्भरः पञ्चशुक्लः पञ्चकृष्णोऽथ कोकिलः। सैरेयकः प्रचलको वलभः किटिभस्तथा। सूचीमुखः कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः। कीटगर्द्दभकश्चैव तथा त्रोटक एव च। त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः। तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः। तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा। कोष्ठागारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः। तुङ्गनाभः सर्षपिकोऽवल्गुली शम्बुकस्तथा। अग्निकीटश्च घोराः स्युर्द्वादश प्राणनाशनाः। तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत्। तास्ताश्च वेदनास्तीव्रा रोगा वै सान्निपातिकाः। क्षाराग्निदग्धवद्दंशो रक्तपीतसितारुणः। ज्वराङ्गमर्द्दरोमाञ्चवेदनाभिः समन्वितः। छर्द्यतीसारतृष्णाश्च दाहो मोहो विजृम्भिका। वेपथुश्वासहिक्काश्च दाहः शीतञ्च दारुणम्। पिडकोपचयः शोफो ग्रन्थयो मण्डलानि च। ददूरश्च कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च। तैर्भवन्तीह दष्टानां यथास्वञ्चाप्युपद्रवाः। येऽन्ये तेषां विशेषास्तु तेषु तेषां समादिशेत्। दूषीविषप्रकोपाश्च तथैव विषलेपनात्। लिङ्गं तीक्ष्णविषेष्वेतच्छृणु मन्दविषेष्वतः। प्रसेकोऽरोचकश्छर्द्दिः शिरोगौरवशीतता। पिडकाकोठकण्डूनां जन्म दोषविभागतः। योगैर्नानाविधैरेषां चूर्णानि गरमादिशेत्। दूषीविषप्रकाराणां तथैवाप्यनुलेपनात्। एकजातीनतस्तूर्द्धं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः। सामान्यतो दष्टलिङ्गं साध्यासाध्यक्रमेण च। त्रिकण्टकः कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजितः। चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः। तैर्दष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्दो गुरुता गात्राणां दंशः कृष्णश्च भवति। प्रतिसूर्य्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः। तथा निरुपमश्चापि पञ्च गौधेरका स्मृताः। तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत्। रुजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदारुणाः। गलगोली श्वेतकृष्णा रक्तराजी रक्तमण्डला सर्वश्वेता सर्षपिका इत्येवं षट् ताभिर्दष्टे सर्षपिकावर्ज्जं दाहशोफक्लेदा भवन्ति। सर्षपिकया हृदयपीडातिसारश्च। शतपदस्तु परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दष्टे शोफो वेदना दाहश्च हृदये श्वेताग्निप्रभाभ्यामेतदेव दाहो मूर्च्छा चातिमात्रं श्वेतपिडकोत्पत्तिश्च। मण्डूकाः कृष्णः सारः कुहको हरितो रक्तो यववर्णाभो भ्रुकुटी कोटिकश्चेत्यष्टौ तैर्दष्टस्य दंशकण्डूर्भवति पीतफेनागमश्च वक्त्रात्। भ्रुकुटीकोटिकाभ्यामेतदेव दाहश्छर्द्दिर्मूर्च्छा चातिमात्रम्। विश्वम्भराभिर्दष्टे दंशः सर्षपाकाराभिः पिडकाभिश्चीयते शीतज्वरार्त्तश्च पुरुषो भवति। अहिण्डुकाभिर्दष्टे तोददाहकण्ड्वश्वयथवो मोहश्च। कण्डूमकाभिर्दष्टे पीताङ्गश्छर्द्यतीसारज्वरादिभिरभिहन्यते। शूकवृन्तादिभिर्दष्टे कण्डूकोठाः प्रवर्द्धन्ते शूकञ्चात्र लक्ष्यते। पिपीलिकाः स्थूलशीर्षा संवाहिका ब्राह्मणिकाङ्गुलिका कपिलिका चित्रवर्णेति षट् ताभिर्दष्टे दंशे श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवतः। मक्षिकाः कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधूलिका काषायी स्थालिकेत्येवं षट् ताभिर्दष्टस्य दाहशोफौ भवतः। स्थालिका काषायीभ्यामेतदेव पिडकाश्च सोपद्रवा भवन्ति। मशकाः सामुद्रः परिमण्डलो हस्तिमशकः कृष्णः पार्वतीय इति पञ्च तैर्दष्टस्य तीव्रकण्डूर्दंशशोफश्च पार्वतीयस्तु कीटैः प्राणहरैस्तुल्यलक्षणः। नखावकृष्टेऽत्यर्थं पिडकाः सदाहपाका भवन्ति। जलौकसां दष्टलक्षणमुक्तं चिकित्सितञ्च। भवन्ति चात्र। गोधेरकः स्थालिका च ये च श्वेताग्निसप्रभे। भ्रुकुटीकोटिकश्चैव न सिध्यन्त्येकजातिषु। शवमूत्रपुरीषैस्तु सविषैरवमर्षणात्। स्युः कण्डूदाहकोठाश्च पिडकातोदवेदनाः। प्रक्लेदश्चास्तथास्रावो भवेत् सम्यग्भावयेत्स्वचम्। दिग्धविद्धक्रियास्तत्र यथावदवचारयेत्। नात्यर्थं मधोत्पन्नमतिसरम्भवेदनम्। दशादौ विपरीतार्त्ति कीटदष्टं सुचायकम्। कीटैर्दष्टानुग्रविषैः सर्पवत् समुपाचरेत्। त्रिविधानान्तु सर्पाणां त्रैविध्येन क्रिया हिता। स्वेदमालेपनं सेकं कोष्णानवचारयेत्। अन्यत्र मूर्च्छिताद्दंशात् पाककोथप्रपीडितात्। विषघ्नञ्च विधिं सर्वं कुर्य्यात् शमोषधानि च”। २कीटाख्येषु राशिषु

कीटगर्द्दभक पु० कीटभेदे कीटशब्दे विवृतिः

कीटघ्न पु० कीटं हन्ति हन–टक्। गन्धके राजनि०।

कीटजा स्त्री० कीटेभ्यो जायते जन–ड। १लाक्षायाम् रत्नमाला० २कीटजातमात्रे त्रि०। [हंसपदीवृक्षे राजनि०।

कीटपादिका स्त्री कीटा पादे मूलेऽस्याः कप् अतइत्वम्।

पत्रवृश्चिक । विनासिका ब्रह्मणिका बिन्दुलो भ्रमरस्तथा । बाह्यकी पिच्चिट कुम्भी वर्च्चःकीटोऽरिमेदक । पद्मकीटो दुन्दुभिको मकर शतपादक । पञ्चालक पाकमत्स्य कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी । क्लीत कृमिसरारी च यश्चाप्युत्क्लेशक स्मृत । एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्विंशा प्रकीर्त्तिता । तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगा पित्तनिमित्तजा । विश्वम्भर पञ्चशुक्ल पञ्चकृष्णोऽथ कोकिल । सैरेयक प्रचलको वलभ किटिभस्तथा । सूचीमुख कृष्णगोधा यश्च काषायवासिक । कीटगर्द्दभकश्चैव तथा त्रोटक एव च । त्रयोदशैते सौम्या स्यु कीटा श्लेष्मप्रकोपणा । तैर्भवन्तीह दष्टाना रोगाः कफनिमित्तजा । तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा । कोष्ठागारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छक । तुङ्गनाभ सर्षपिकोऽवल्गुली शम्बुकस्तथा । अग्निकीटश्च घोरा स्युर्द्वादश प्राणनाशना । तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् । नानाशु वेदनास्तीव्रा रोगा वै सान्निपातिका । क्षाराग्निदग्धवद्यो रक्तपीतसितारुण । ज्वराङ्गमर्द्दरोमाञ्चवेदनाभि समन्वित । छर्द्यतीसारतृष्णा च दाहो मोहो विजृम्भिका । वेपथुश्वासहिक्काश्च दाह शीतश्च दारुणम् । पिडकोपचय शोफो ग्रन्थयो मण्डलानि च । दद्रव कर्णिकाश्चैव विसर्पा किटिभानि च । तैर्भवन्तीह दष्टाना यथास्वञ्चाप्युपद्रवा । येऽन्ये तेषां विषेणास्तु तत्सर्वं तेषां समादिशेत् । दूषीविषप्रकोपाच्च तथैव विषलेपनात् । त्रिषु तीक्ष्णविषेष्वेतच्छृणु मन्दविषेष्वत । प्रसेकोऽरोचकश्छर्द्दि शिरोगौरवशीतता । पिडकाकोठकण्डूनां जन्म दोषविभागत । योगैर्नानाविधैरेषां चूर्णानि गरमादिशेत् । दूषीविषप्रकाराणां तथैवाप्यनुलेपनात् । एकजातीनतश्चोर्द्ध्वं कीटान् वक्ष्यामि भेदत । सामान्यतो दष्टलिङ्गं साध्यासाध्यक्रमेण च । त्रिकण्टक कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजित । चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदना । तैर्दष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्दो गुरुता गात्राणां दंशः कृष्णश्च भवति । प्रतिसूर्य्य पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिरा । तथा निरुपमश्चापि पञ्च गौधेरका मता । तैर्भवन्तीह दष्टाना वेगज्ञानानि सर्पवत् । रुजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदारुणा । गलगोली श्वेतकृष्णा रक्तराजी रक्तमण्डला सर्वश्वेता सर्षपिका चेति षट् ताभिर्दष्टे सर्षपिकावर्ज्जं दाहशोफक्लेदा भवन्ति । सर्षपिकया हृत्पीडातिसारश्च । शतपद्यस्तु

परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दष्टे शोफो वेदना दाहश्च हृदये श्वेताग्निप्रभाभ्यामेतदेव दाहो मूर्च्छा चातिमात्रं श्वेतपिडकोत्पत्तिश्च । मण्डूका कृष्ण सार कुहको हरितो रक्तो यववर्णाभो भ्रुकुटी कोटिकश्चेत्यष्टौ तैर्दष्टस्य दंशकण्डूर्भवति पीतफेनागमश्च वक्त्रात् । भ्रुकुटीकोटिकाभ्यामेतदेव दाहश्छर्द्दिर्मूर्च्छा चातिमात्रम् । विश्वम्भराभिर्दष्टे दंश सर्षपाकाराभि पिडकाभिश्चीयते शीतज्वरार्त्तश्च पुरुषो भवति । अहिण्डुकाभिर्दष्टे तोददाहकण्डूश्वयथवो मोहश्च । कण्डूमकाभिर्दष्टे पीताङ्गश्छर्द्द्यतीसारज्वरादिभिरभिहन्यते । शूकवृन्तादिभिर्दष्टे कण्डूकोठा प्रवर्द्धन्ते शूकञ्चात्र लक्ष्यते । पिपीलिका स्थूलशीर्षा संवाहिका ब्राह्मणिकाङ्गुलिका कपिलिका चित्रवर्णेति षट् ताभिर्दष्टे दंशे श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवत । मक्षिका कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधूलिका काषायी स्थालिकेत्येव षट् ताभिर्दष्टस्य दाहशोफौ भवत । स्थालिका काषायीभ्यामेतदेव पिडकाश्च सोपद्रवा भवन्ति । मशका सामुद्र परिमण्डलो हस्तिमशक कृष्ण पार्वतीय इति पञ्च तैर्दष्टस्य तीव्रकण्डूर्दंशशोफश्च पार्वतीयस्तु कीटै प्राणहरैस्तुल्यलक्षण । नखावकृष्टेऽत्यर्थं पिडका सदाहपाका भवन्ति । जलौकसां दष्टलक्षणमुक्तं चिकित्सितञ्च । भवन्ति चात्र । गौधेरक स्थालिका च ये च श्वेताग्निसप्रभे । भ्रुकुटीकोटिकश्चैव न सिध्यन्त्येकजातिषु । शतमूलपरीषैस्तु सविषैरवमर्द्दनात् । स्यु कण्डूदाहकोठाश्च पिडकातोदवेदना । मक्षिदंशक्रयाघातो भग स-म्याचयेपवम् । दिग्धविद्धक्रियाञ्चात्र यथावदवचारयेत् । नास्यच मषोत्मन्त्रमतिशरम्भवेदमम् । दंशादौ विपरीतार्त्ति कीटदष्टे सुखावहम् । कीटैर्दष्टानुग्रविषै सर्पवत् समुपाचरेत् । त्रिविधानान्तु सर्पाणां तैर्मिश्रैश्च क्रिया हिता । स्वेदमालेपनं सेकं चोष्णमत्रावचारयेत् । अन्यत्र मूर्च्छिताद्दष्टात् पाकतोयप्रपीडितात् । विषघ्नञ्च विधिं सर्वं कुर्य्यात् कयोवमानि च"। २कीटाख्येषु रोगिषु

कीटगर्द्दभक पु० कीटभेदे कीटशब्दे विवृतिः

कीटघ्न पु० कीट हन्ति हन–टक् । गन्धके राजनि० ।

कीटजा स्त्री० कीटेभ्यो जायते जन–ड । १जतुनि लाक्षायाम् रत्नमा० २कीटजातमात्रे त्रि० ।[१षपदीके राजनि० ।

कीटपादिका स्त्री कीटस्य पादे मूलेऽस्या कप्, अत इत्वम् ।

कीटमणि पु० कीटेन मणिरिव । खद्योते शब्दचि० ।

कीटमाता स्त्री कीटस्य मातेव पूर्ये [illegible] ।
[illegible] ।

कीटमारी स्त्री कीटान् मारयति [illegible] कर्म-[illegible]
[illegible] । [illegible]
राजनि० [(कर्णस्फिका) [illegible] कीटघ्ने शब्दचि० ।

कीटमेय पु० कोटीभेद [illegible] । [illegible]

कीटसंघ पु० कीटानां संघः [illegible] । "[illegible]
[illegible] कीटसंघा [illegible] ।" [illegible]
[illegible] कीटाकारोत्पत्तम् । [illegible]
[illegible] यद्यपि [illegible] कीटसमूह [illegible]
[illegible] यथा "इति कीटचयेन च" [illegible]
[illegible] पाठ्यम् ।

कीटेर पु० कीट-[illegible] । [illegible] ।

कीदृश त्रि० [illegible] किम्+दृश-कञ् आदेशे दीर्घः ।
[illegible] । किम् । कीदृक् । [illegible]
[illegible] । "[illegible] ! [illegible]
[illegible] ?" [illegible] । "[illegible]
[illegible] कीदृशी [illegible]
[illegible] कीदृश [illegible]" [illegible] ।

कीनाश पु० [illegible] कीनाशति [illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible] कीनाश[illegible]"
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] "कीनाशो
[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible] 'कीनाशा [illegible]' [illegible] ।
"[illegible] कीनाशा [illegible]
[illegible]" [illegible] "कीनाशा [illegible]"
[illegible] "[illegible] कीनाशा [illegible]" [illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible] कीनाश[illegible] ।
[illegible]" [illegible]

कीर पु० स्त्री० कीति [illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible] कि न [illegible]
[illegible] ? कीरजीरित" [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]

कीरवणक न० कीरस्येव वर्णोऽस्य [illegible] । (कीचेवण) [illegible]
[illegible] राजनि० ।

कीरि पु० कीर्यते [illegible] "कीरिका
[illegible]" [illegible] "कीरिका [illegible]"
[illegible] । "[illegible] कीरिका
[illegible]" [illegible] "कीरिका [illegible]
[illegible]" [illegible] "[illegible] कीरे"
[illegible] "कीरिरिविशो [illegible]" [illegible] "[illegible]
कीरिचोदयत्" [illegible] कीरीषां [illegible]
कीरस्य [illegible]" [illegible] ।

कीरेष्ट पु० कीरस्य इष्टः । [illegible] (आम-
रोह) [illegible] च राजनि० ।

कीर्ण त्रि० कॄ-क्त । [illegible]
[illegible] । "[illegible] कीर्ण [illegible]"
[illegible] । "कीर्णं [illegible]" [illegible] ।

कीर्णि स्त्री० कॄ-क्तिन् [illegible] । [illegible]
[illegible] च । [शब्द।

कीर्त्तन न० [illegible] कीर्त्त-कीर्त्ते-[illegible] ल्युट् ।

कीर्त्तना स्त्री [illegible] कीर्त्तिरिव [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]

कीर्त्ति स्त्री कीर्त्त-क्तिन् । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] कीर्त्तिश्च
[illegible] । "[illegible] कीर्त्ति [illegible]
[illegible] कीर्त्तिका [illegible] "[illegible]
[illegible] कीर्त्ति-
[illegible] । [illegible] कीर्त्ति कीर्त्ता-
[illegible]
"कीर्त्ति [illegible]" [illegible]
कीर्त्ति [illegible] । [illegible]
[illegible] कीर्त्ति [illegible] "[illegible] कीर्त्ति
[illegible] । [illegible]
[illegible] कीर्त्ति [illegible] ।
"[illegible] कीर्त्ति [illegible]" [illegible]
"[illegible] कीर्त्ति [illegible]" [illegible]
[illegible] कीर्त्ति [illegible]
[illegible]
[illegible] "[illegible]कीर्त्ति [illegible]" [illegible] ।

कीर्त्तित त्रि० चु० क्त—कीर्त्तादेशे क्त। १कथिते—२ख्याते च।
कीर्त्तिभाज् पु० कीर्त्तिं भजते भज—ण्वि १द्रोणाचार्य्ये शब्दरत्ना०। २कीर्त्तियुक्ते त्रि०
कीर्त्तिमत् त्रि० कीर्त्तिरस्त्यस्य मतुप्। १कीर्त्तियुक्ते स्त्रियां ङीप्। विश्वदेवान्तर्गते श्राद्धदेवभेदे पु० २विश्वेदेवाश्च भा० आनु० ९१२ अ० दर्शिता यथा
'विश्वे चाग्निसखा देवा यश्चप्राता पूर्व्वमेव ते। तेषां नामानि वक्ष्यामि भागार्हाणां महात्मनाम्। बल धृ-तिर्विधाता च पुण्यकृत् पावनस्तथा। पार्ष्णिक्षेमी समूहश्च दिव्यसानुस्तथैव च। विवस्वान् वीर्य्यवान् ह्रीमान् कीर्त्तिमान् कृत एव च। जितात्मा मुनिवर्य्यश्च दीप्तरोमा भयङ्करः। अनुकर्म्मा प्रतीतश्च प्रदाताऽथांशुमांस्तथा। शैलाभः परमक्रोधी धीरोष्णी भूपतिस्तथा। स्रजो वज्री वरी चैव विश्वेदेवाः सनातनाः। विद्युद्वर्च्चाः सोमवर्च्चाः सूर्य्यश्रीश्चेति नामतः। सोमपः सूर्य्यसावित्रो दत्तात्मा पुण्डरीयकः। उष्णीनाभो नभोदश्च विश्वायुर्दीप्तिरेव च। चमूहरः सुरेशश्च व्योमारिः शङ्करो भवः। ईशः कर्त्ता कृतिर्द्दक्षो भुवनो दिव्यकर्म्मकृत्। गणितः पञ्चवीर्य्यश्च आदित्यो रश्मिमांस्तथा। सप्तकृत् सोमवर्च्चाश्च विश्वकृत् कविरेव च। अनुगोप्ता सुगोप्ता च नप्ता चेश्वर एव च। कीर्त्तितास्ते महाभागाः कालस्यागतिगोचराः"।
३वसुदेवस्य पुत्रे "वसुदेवस्तु देवक्यामष्टौ पुत्रानजीजनत्। कीर्त्तिमन्तमित्यादि" भाग० ९,२१,२५।
कीर्त्तिशेष त्रि० कीर्त्तिः शेषोऽस्य। नामशेषे मृते शब्दचि०
कील बन्धे भ्वादि०पर० सक० सेट्। कीलति अकीलीत्। चिकील कील। कीलित कीलनम्। प्रनिकीलति
कील पु० कील—बन्धे यथायथं भावकरणादौ घञ्। १वह्नि-शिखायां २शङ्कौ (गोँज) अमरः। ३स्तम्भे (खोँटा) ४लेशे ५कफोणौ मेदि०। ५कफोणिनिम्नदेशे विश्व।"परि-खाश्चापि कौरव्य! कीलैः सुनिचिताः कृताः" भा० व०, १५०श्लो० ६रतिप्रहारभेदे स्त्री "कीला उरसि, कर्त्तरी शिरसि, विद्धा कपोलयोः" मातृका० भावे घ,७बन्धे स्त्री
कीलक पु० कीलति बध्नात्यनेन करणे वञ् स्वार्थे क। १स्तम्भभेदे (खोँटा) गवादेर्दोहनकाले रोधनार्थं २काष्ठ-मयस्तम्भे सुभूतिः। तन्त्रोक्ते देवताभेदे३मन्त्रविशेषे न०। प्रभवादिषष्टिवर्षमध्ये ४ वर्षभेदे तत्फलञ्च "जायन्ते सर्वशस्यानि सुभिक्षं निरुपद्रवम्। सौस्थ्यदृष्टिर्भवेद्राजन्! कीलके च शुभं भवेत्" ज्यो० त०। सप्तशतीजपाङ्गतया पाठ्ये ५स्तवभेदे न० स च "सर्वमेतद्विना यस्तु मन्त्राणामपि कीलकम्" इत्यादि। तस्य च कीलकत्वम् तत्पाठं विना फलाजनकत्वात् तदुक्तं तत्रैव"कृष्णायां च चतुर्दश्यामष्टम्यां वा समाहितः ददाति प्रतिगृह्णाति नान्यथैषा प्रसीदति" इत्थं रूपेण कीलेन महादेवेन कीलितम्। यो निष्कीलां विधायैनां नित्यं जपति सम्पुटाम्"। तत्रैव तत्पाठस्याभावे निष्फलत्वोक्तेश्च तस्य गुरुलघुभेदेन द्विविधं गुप्तवत्या विवृतिः"। तेन कृष्णाष्टमीचतुर्दश्यो नूतनार्जितधनस्य देवानियप्रादिभ्यो यथोचितावदानं तदवशिष्टस्य स्वायत्तीकरणमावश्यकं तद्विना सप्तशतीजपस्य न फलजनकत्वमिति गम्यते "अर्गलं कीलकं चादौ पठित्वा कवचं पठेत्" तत्रैव
कीलसम्पर्श पु० कील तदुपकारं सस्पृशति सम्+स्पृश—अण् उप०स०। (गाय)शब्दभेदे शब्दच०
कीलाल पु० कीलाय बन्धाय अलति पर्य्याप्नोति अल—अण् ६त०। १पशौ२बन्धनयोग्ये त्रि० मेदि०। 'कीला वह्नि-शिखा कील इत्यत्र वाऽलति वारयति अल—अण् उप०स०। ३जले कीलां तद्दर्पमलति याति ४रुधिरे म० अमर ५अमृते ६मधुनि च शब्दर०। मधुन शीघ्रप्रयाहकत्वेन बन्धहेतुत्वात् तथात्वम्। "ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम्" यजु० २,४,७। ७रसे पु०। "अथोऽश्नाय कीलाल उपकृतो महेशु" यजु० २,१२, तत्र रुधिरे "सद्यःकृत्तकठोरकण्ठ-विगलत्कीलालधारोज्ज्वलैः"। जले"कीलालज न स्वादिय कारिणं चाहरमृतम्"। ऋ०व०अ० "कीलालज सहजम्"।
कीलालधि पु० कीलाल धीयतेऽस्मिन् धा—आधारे कि ६त०। समुद्रे शब्दच०
कीलालप पु स्त्री कीलालं रुधिरं पिबति पा—क। रुधिरपे राक्षसे रत्नमा० स्त्रियां ङीष् "स च कीलालोपयस्तु परामं भोक्तुमिच्छति' भा०व०१२२८१। [३बन्धे म०।
कीलित त्रि० कील—क्त। १बद्धे २जातकीले च भावे—क्त।
कीयत् त्रि० कियत् +पृषो० वेदे नि० दीर्घ। कियदित्यर्थे "याः कीयत उत्क चकर्थ" ऋ० १,२०,१७,
कीश पु स्त्री कस्य वायोरपत्यम् अत—इञ् कि हनुमान् ईशो यस्य कुत्सित शेते शी—ड वा। वानरे अमर स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २सूर्य्ये कपिकपोलतुल्यवर्णत्वात् तस्य ३पक्षिणि च शब्दर०कुत्सितशयनात्तस्य तथात्वम्। ४नग्ने मेदि०। कीशवद्वस्त्ररहितत्वात्तस्य तथात्वम्।

[illegible]

[illegible] (कुर्णि) [illegible]

कुम्भा स्त्री [illegible]

कुजुम्भा स्त्री [illegible]

कुटुर [illegible]

कुमूठी स्त्री [illegible]

[illegible]

क। पक्षिभेदे चरणायुधे १ताम्रचूडे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। तस्य शुभाशुभलक्षणमुक्तम् वृह०सं० यथा—"कुक्कुटस्त्वृजुतनूरुहाङ्गुलिस्ताम्रवक्त्रनखचूलिकः सितः। रौति सुस्वरमुषात्यये च यो वृद्धिदः स नृपराष्ट्रवाजिनाम्। यवग्रीवो यो वा बदरसदृशो वापि विहगो बृहन्मूर्द्धा वर्णैर्भवति बहुभिर्यश्च रुचिरः। स शस्तः सङ्ग्रामे मधुमधुपवर्णश्च जयकृन्न शस्तो योऽतोऽन्यः कृशतनुरवः खञ्जचरणः। कुक्कुटी च मृदुचारुभाषिणी स्निग्धमूर्तिरुचिराननेक्षणा। सा ददाति सुचिरं महीक्षितां श्रीयशोविजयवीर्यसम्पदः"।

तन्मांसगुणा भावप्र० उक्ता यथा "कुक्कुटो बृंहणः स्निग्धो वीर्य्योष्णोऽनिलहृद्गुरुः। चक्षुष्यः शुक्रकफकृत् बल्यो वृष्यः कषायकः। वातपित्तक्षयवमिविषमज्वरनाशनः"। अभक्ष्यप्रकरणे ग्राम्यकुक्कुटस्याभक्ष्यत्वमाह मनुः "छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्राम्यकुक्कुटम्" २उल्कायाः (उक्तौ) ३कुक्कुभखगे च ४वह्निकणे स्फुलिङ्गे हेम०। स्वार्थे क तत्रार्थेषु मेदि०। "शूद्राजातो निषाद्यां तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः" मनूक्ते निषादीजाते शूद्रपुत्रे च

कुक्कुट(टी)व्रत न० भाद्रशुक्लसप्तम्यां कर्त्तव्यव्रतभेदे "भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या। स्नात्वा शिवं वेष्टयित्वा मण्डले च सहाम्बिकम्। पूजयेच्च तदा तस्याः दुःखमाप नैव विद्यते" ति०त० भवि०पु०। इदं कुक्कुटीव्रतमिति ति० त० रघुनन्दनः

कुक्कुटमण्डप काशीस्थे मुक्तिमण्डपे स्थाने। तस्य तन्नाम कारणकथा च काशी० ६८ अ० दर्शिता यथा—"कैवल्यमण्डपस्यास्य भविष्यद्वापरे हरे!। लोके ख्यातिर्भविलीयमेव कुक्कुटमण्डपः" इति शिवोनोक्ते तद्विषये हरिप्रश्ने यथा तस्य कुक्कुटमण्डपनामप्राप्तिस्तथेतिहासो वर्णित। तत्र मण्डपाख्य प्रतिष्ठाहकविप्रस्य सुतद्वयपत्नीभ्यां सहितस्य कीकटे कुक्कुटयोनित्वप्राप्तिरुपवर्ण्य तस्य मरणकाले काशीस्मरणजात् पुण्यात् कुक्कुटयोनिगतावपि काशीप्राप्त्या मुक्तिरित्युक्तम् यथा "न काश्यां मरणं प्राप्त तस्माद्दुष्टमतिग्रहात्। प्रान्ते कुटुम्बस्मरणात्तथा काशीस्मृतेरपि। चौरैर्हतोऽपि स तदा कीकटे कुक्कुटोऽभवत्। सा कुक्कुटी सती तौ तु साम्बचूडत्वमापतुः। प्रान्ते काशीस्मरणतोजाता जातिस्मृतिः पुरा। इत्थं बहुतिथे काले गते कार्पटिकोत्तमाः। तस्मिन्नेवाध्वनि प्राप्तायत्वारो यत्र कुक्कुटाः। नारायणस्य कथां

मोदं कुर्वन्तोऽन्योन्यमेव हि। काशीकथा समाकर्ण्य तदा ते चरणायुधाः। जातिस्मृतिप्रभावेन तत्सङ्गेन तु निर्गताः। तैश्च कार्पटिकश्रेष्ठैः पथि दृष्टाः कृपालुभिः। तण्डुलादिप्रविक्षेपैः प्रापिताः क्षेत्रमुत्तमम्। ते तु क्षेत्रं समासाद्य चत्वारश्चरणायुधाः। चरिष्यन्तोऽत्र परितो मुक्तिमण्डपमुत्तमम्। जिताहारान् सनियमान् कामक्रोधपराङ्मुखान्। शृण्वतः सत्कथालापान् लोभमोहविवर्ज्जितान्। स्वर्धुनीस्नानसक्लिन्नसुनिर्मलशिरोरुहान्। मत्नामोच्चारणपरान् मत्कथार्पितसुश्रुतीन्। मद्गतचित्तसद्वृत्तीन् दृष्ट्वा क्षेत्रनिवासिनः। मानयामासुरथ तान् कुक्कुटान् साधुवर्त्मनः। प्राक्तनाद्वासनायोगात् संप्रधार्य्य परस्परम्। क्रमेणाहारमाकुञ्च्य प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति चात्र ते। पश्यतां सर्व्वलोकानां विष्णो! ते मदनुग्रहात्। विमानमधिरुह्याशु कैलासं प्राप्य मत्पदम्। निर्विश्य सुचिरं कालं दिव्यान् भोगाननुत्तमान्। ततोऽत्र ज्ञानिनोभूत्वा मुक्तिं प्राप्स्यन्ति शाश्वतीम्। ततो लोकास्तदारभ्य कथयिष्यन्ति सर्व्वतः। मुक्तिमण्डपनामैतदेव कुक्कुटमण्डपः"। [(चड़)। राजनि०

कुक्कुटमस्तक पु० कुक्कुटस्येव मस्तकं शिखा यस्य। चव्ये

कुक्कुटशिख पु० कुक्कुटस्य शिखेव शिखा यस्य। कुसुम्भवृक्षे शब्दच०। तस्य हि पुष्पाणि कुक्कुटशिखातुल्यानीति तस्य कुक्कुटतुल्यरक्तशिखपुष्पत्वात्तथात्वम्

कुक्कुटागिरि पु० कुक्कुटप्रधानोगिरिः किंशुका० दीर्घः। कुक्कुटप्रधाने पर्वते

कुक्कुटाण्ड पु० कुक्कुट्या अण्डः पुंवद्भावः। कुक्कुट्याअण्डे

कुक्कुटाभ पु स्त्री कुक्कुट इवाभाति आ+भा—क। कुक्कुटवर्णतुल्ये सर्पभेदे हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कुक्कुटासन न० "कुक्कुटासनमाख्यं नाडीभिर्व्वद्धेतुना। सत्कुलागममार्गेण कुर्य्यात् वायुनिरोधनम्। निजहस्तद्वयं भूमौ पातयित्वा जितेन्द्रियः। पद्भ्यां मद्वं यत् करोति कूर्परद्वयमध्यगम्। सव्यापसव्ययुगलं तत्कुक्कुटासनमुच्यते" इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे [हेमच०।

कुक्कुटाहि पु० कुक्कुट इव तत्स्वरणयाहिः। सर्पभेदे

कुक्कुटि स्त्री कुक्कुट इवाचरति कुक्कुट+आचारार्थे क्विप् ततः इन्। दम्भचर्य्यायाम् हेमच०। वा ङीप्। तत्रैव। सा च २कुक्कुटजातिस्त्रियाम् ३शाल्मल्याम् (टिक्टिकी) कीटभेदे शब्दरत्ना०। ४शाल्मलीवृक्षे जटा०

कुक्कुभ पु० कुक् इत्यव्यक्तं शब्दं कौति कु—मक्। मन

[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । (शाकुन्तल) इति [illegible] ।
[illegible] इति [illegible]
[illegible] ।
[illegible] "[illegible] । [illegible]
[illegible] च । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]" । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । (कुचचीड़ा)
[illegible] "[illegible]" [illegible] ।
[illegible] पु० [illegible] ।
[illegible] पु० [illegible] "[illegible]"
[illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible] (पौँच) [illegible] ।
[illegible] " [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] पु० [illegible] ।
[illegible] पु० [illegible] ।
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] इति [illegible] " [illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]" [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

[illegible]
"[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible]" [२]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] "[illegible]"
इति [illegible] —
"[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" ।
"[illegible]" इति [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] "[illegible]"
"[illegible]" "[illegible]
[illegible]" [illegible] "[illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible] "[illegible]"
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] । (शब्दार्थ)
[illegible] । [illegible]
[illegible]

१कुङ्कुमे शब्दचिन्ता० । रक्तचन्दनतुल्यत्वात्तस्य तथात्वम्

कुचफल पु० कुचइव फलमस्य । दाडिम्बवृक्षे राजनि० ।

कुचर त्रि० कुत्सितं चरति चर–अच् । १परदोषकथनशीले ।
 हेमच० कुत्सिते स्थाने चरति चर–अच् । २दुर्गमदेशग-
 न्तरि“न भीमः कुचरोगिरिष्ठाः”ऋ० १, १५४,२, “कुचर
 कुत्सितहिंसाकर्त्ता दुर्गमदेशगन्ता वा” भा० कौ चरति
 चर–ट । ३भूमिचरे त्रि० । स्त्रियां ङीप्

कुचाग्र पु० ६त० । चूचुके कुचयोरग्रभागे अमर ।

कुचाङ्गेरी स्त्री–कुत्सिता चाङ्गेरी । (चुकपालङ्) चुक्र
 शाकभेदे रत्नमा० चुक्रशब्दे गुणादि

कुचिका पुंस्त्री० कुच–वा० इकन् । (कुँचिया)मत्स्यभेदे स्त्रियां
 जातित्वात् ङीप् । हृङ्०ष०कूर्मविभावे देशाम्याश्रक्ते देश-
 भेदे “भल्लापलोलजटासुरकुनठखसघोषकुचिकाख्या” ।

कुचित त्रि० कुच–क्तिच् । परिमिते उज्ज्वलदत्तः ।

कुचेल त्रि० कुत्सितं चेलं वस्त्रमस्य । कुत्सितवस्त्रधरे । कुचा
 सङ्कुचा इला यस्याः ५त०। २विद्धकर्ण्याम् ३पाठायाम् स्त्री
 मेदि० गौरा० ङीप् । (आकनादी) ४वृक्षे स्त्री रत्नमा० ।

कुच्छ न कु+छो–क । कुमुदे शब्दच० ।

कुज स्तेये भ्वा० पर० सक० सेट् । कोजति अकोजीत् चुकोज
 उदित् कुजित्वा कुक्त्वा । प्रनिकुजति

कुज पु० कौ पृथिव्यां जायते जन–ड । मङ्गलग्रहे यथा च
 तस्य तज्जातत्वं तथा भौमेयशब्दे काशीखण्डवाक्येन
 दर्शितम् २नरकासुरे तस्य वाराहीरूपायाः पृथिव्याउ-
 त्पन्नत्वात् तथात्वम् तत्कथा कालिकापुराणे ३६अ० यथा
 “यथा स नरकोजातो धरागर्भे महासुर । रजस्वलाया
 गोसायागर्भे वीर्य्येण योनिपः (वराहस्य) । यतोजा-
 तस्ततोभूतो देवपुत्रोऽपि, सोऽसुर” इत्युपक्रम्य
 “गर्भस्य महावीर्य्यं ज्ञात्वा ब्रह्मादयः सुरा । गर्भ-
 एव तदा देवशक्त्या स्तम्भितं दृढम् । यथाकालेऽपि स-
 म्प्राप्ते नो गर्भोजायते स च । ततस्तत्क्रूरशरीरस्तु वरा-
 हतनयै सह । कतीव शोकसन्तप्ता जगत्वात्प्रभवत्
 क्षिति. । शोकाकुला सा व्यथमश्चिरकाल मुहुर्मुहुः । प्र-
 णतिस्था क्षितिर्भूता माधवेन प्रबोधिता । तत का-
 लेऽपि संप्राप्ते देवशक्त्या यदा धृत । न गर्भ प्रसव याति
 तदाऽभूत् पीडिता मही । कठोरगर्भा सा देवी गर्भभार
 न चायहत्। यदा बोढु, तदा देव माधव शरण गता
 शरण्यं शरणं गत्वा माधव जगतां पतिम् । प्रणम्य
 शिरसा देवी वाक्यमेतदुवाच ह” । स्तवप्रश्नमाधवो-
 क्तिभिरामन्त्रय्णाभ्यां त्रेतायुगार्द्धे तदुत्पत्तिकथा–
 “इति स्तुतो हृषीकेशोजगद्धात्र्या तदा हरि । प्रा-
 दुर्भूतस्तदा प्राह धरित्रीं दीनमानसाम् । श्रीभगवानुवाच ।
 कथं दीनमना देवि । धरित्रि । परिदेवसे । तव वा किन्नु-
 ता पीडा वेत्तुमिच्छामि तदहम् । पश्यन्ते परिम्लाक-
 न्तु शरीरं कान्तिवर्जितम् । आकुलं नयनद्वन्द्वं भ्रू वि-
 भ्रमविवर्जितम् । ईदृग्रूपन्तु दृष्टपूर्व्वं कदा च न ।
 रूपस्य तु विपर्य्यासे दुःखे बीजञ्च मापय । एतच्छ्रुत्वा वच-
 स्तस्य माधवस्य जगत्पते । विनयावनता देवी पृथ्वी प्राह-
 स्वगद्गदम् । पृथिव्युवाच । गर्भभारं न शक्नोमि बोढुं माधया-
 ह क्षमाऽधुना । अत्र नित्यं विषीदामि तत्राणं त्वं ताम्र-
 मर्हसि । त्वया वराहरूपेण ऋतिनी (ऋतुमती)कामि-
 ता पुरा । तेन कालेन कुक्षौ मे धृत्य गर्भोऽयमास्थित ।
 काले प्राप्ते स गर्भोऽयं न प्रच्यवति माधव । । कठोरगर्भा
 तेनाहं पीडितास्मि दिनेदिने । यदि न त्रासि मा देव ।
 गर्भंदुःखाज्जगतपते । । न चिरादेव यास्यामि त्वल्लोर्क-
 शमसंशयम् । कदापि नेदृशोगर्भो धृतोमाधव । वै पुरा ।
 योऽधवा चालयति मां सरसीमिव कुञ्जर । एतच्छ्रुत्वा
 वचस्तस्या पृथिव्या पृथिवीपति । आह्लादयन् प्रत्यु-
 वाच हरिस्तम्भ्रां लतामिव । श्रीभगवानुवाच । न शरे
 ते महादुःख चिरस्थायि भविष्यति । शृणु येन प्रकारेण
 त्वानुभूतमिदं त्वया । मलिन्या मह सङ्गेन यो गर्भ
 संहृतस्त्वया । सोऽभूदसुरसत्तस्तु दृष्टे (वराहस्य) सुतस्तु
 दारुण । ज्ञात्वा तस्य च वृत्तान्तं गर्भस्य द्रुहिणादय ।
 देवैर्भिः शक्तिभिः सुभ्रूस्तव कुक्षौ धृत स्थिरम् । सर्गादौ-
 यदि जायेत भवत्यास्तादृश सुत । भञ्जयेत् सकलाल्लोकान्
 स्त्रीभिमान् ससुरासुरान् । अतस्तस्य बल वीर्यं ज्ञात्वा
 ब्रह्मादय सुरा । प्राक्सृष्टिकाले ते गर्भं तदाऽपुर्ण्णमात्रा
 इति । अष्टाविंशतिमे प्राप्ते आदिसर्गात्कृतयुगे । त्रेता
 युगस्य मध्ये तु सुत त्व जनयिष्यसि । यावत् सत्ययुगं
 याति त्रेतार्द्धं च परामने । । तावद्दुह महागर्भं दस
 काशीमया तव । न शयस्त्वायते भाति । गर्भस्ते अति-
 दारुण । तावद्गर्भवती दुःख न त्व प्राप्स्यसि भामिनि ।”
 “ये च प्रलम्बखरदर्दुरकेशिरिष्टमिभल्लभकसयवनाः कुजपौ-
 रड्काद्या” भाग० २ ७,३६ । “तस्माद्धृतास्ता नरदेवक-
 न्या कुजेन दृष्ट्वा हरिमार्त्तबन्धुम्” भाग०१,२,इलो० ।
 “कुजशुक्रबुधेन्दर्कसौम्यशुक्रावनीसुताम्” “ज्यो०” मङ्ग-
 लपर्य्यायस्य भारादिकमङ्गारकशब्दे ७८८० उक्तम् । ३वृक्षे

दशीयमयादिशब्दयोः "चुमचुमबमयवोमबोयमया-चयवयवमयवाप्लिसोऽब्दम्" ५।७७।११ विनि० ।
चक्रे दशयमयः कुमच चमचाः चक्रोयमादिवं चडकम-चयते दर्शयितिः । तत्र चयोयमनयचापन्न चन्दीयम् "चर्चयमपुमयर्वेपा विरेरिक्ष चौरिकोपिया दशाम्बः ११।७०।१०। दवयन चनिरीक्षपुणुमी पौर्णिमाय मयने चयोयया प्रयुक्ताय चयचाक्लोगैया "कृपयुपरविभिः" २१।७ तत्र चन्द्रवैदूर्यचमार्च निममे "चरणावृत विद्यावमयोदित्वा" ११।६।७२१ । 'चीमवेण् चमया "चमाद्रिचयवतेमुम्मविचापिचिमा" १२।११०-११७८ । तत्र चयापायम् चौथिवीत्र चमा "चक्र-दवचुपवत्ता विविधमणा" ७।१६।१८ चौममपि चक्रयवचचकुलोचयम् चिन्विचचन्द्रिये चमा "दिग्मयावेनयो चुचर्यचं चुचवदवर्यावचिर्विचम् । चचवाविचचयर्यचा चिविचनामचाः चिमको चवेत्"विन्विन ७चलीयमचिः । दिग्मयाय चामा चनि चचर्य निरद चया चन्दीयाः चय दवय विद्युर्व चावद् दवा चया दूर्वचावचिर्यधिया चानद । दवम् चुयचतो-दविचयोदाः कृचर्वा विचोचय वैयम् । चयेन चद्रव-कुबेरैया चया चयवि । चय चत्र च चयचवर्ववि-चविवविचि । पूर्वकेन चायादियायेन च चचादिया चौवमचयरसम्पूत्रा कृचो चचवि । चयोचवचर्चवो-यीचाचिदयवाचूर्व चयचयम चर्व दवियचयचिवि चोयविच चयचम्" इवि
कुमचच चुचवार्च "चत्र चयाद्दिदायमाय"२१।७ चयाय चचेरयचो दाविचमवचिचयामी चक्र च चौयमावां दवचो ।। । १८ । १ । १ । दावादि चुमच चया चत्र चन्द्रीचयदिशी चत्र च चक्रो चया
'चन्द्रीवपीचवदिविचित्रचौपावम ।।चाचा दवेचिन १३चयोचय१२दचा विचायीयो । चायाय० चचचुददचा दाचचयराः१२चयायाः पूर्वेयोः निमदिवा चिविचा "दिवानाद् चि चि० दच चद्वचयोयचचर्च चन्द्रोदयी-चयमपि दूरे चविचानि दिवो चचायार्चा चाच्यो चाचा । चनोयवचि चदचपू चन्द्रेयचिचिना चत्र चदर्च चचुचवदयी चत्र चर्च दवचा चचचा दवचचय-चयाचयचयाः चोयचो । चचयचयचयायचयायार्वे च चव चचुदवदी चदीयोदयचम् । चयुदविचयो दाविचैव । चाय मिचचयवाई चोयाः चदिचिदायचयमायार्वे
विविधि चर्च चरिचिचाचा । दवचचेदेयो विद्योय-चचा दचाद्य चचुचयचे । चव चौचरदीयो चचयदि चौचाय" इति । 'एवं चचा चर्वाविचा११विचयच चीचा दच चयो ११११चवरचा१०चयचयदचा ११८ । पूर्वीचयो । उच चचयचद् ग चन्द्रैमु-दोविचिचयो विदुचिचा विदुचेन चचा । चयेन चन्द्रयविवीदविचः चन्दा चाव चचोवैन्द्रपुचचोर्च च चावचिचो । विचयेव चादचविवि चचचुच चचदा चाडुचिचय-चूवदचचचयाचचीय । चा चोचचेव चचुचिचार्च चचुचय दावेचोचोंव चावचयगिवुर्व चचूचचु । चोचच चविचयदिचचे चचेन्द्र चचयचोविदेचा चदिविचु चैचा ।" ।
चौचच चुचमाद्विचियोचमापि वि०वि०चौचरचय चयादयचंदेचा ।१६।११८ । चत्र चायायिया । चचुया १७ । चया चेन वैचचचचो चचुचचरा चदेयाय चय-दचायाति चोद चः । चोचा चर्चदा चदीचाचविचोदय चा चुचीच । चूचविचोच चैयच दचचीया । दविचच चौवाधिचाचि दुचोदिदाः दुचचमी चयो । चचुर्व चचे चाच चुच इति । विचवराविधु चिचचिचुयारिच चचचचद्वोचा चच विचचावः चचचविच पूर्वचचेयाद्विचु चेचयद्वोचा चव विचचचाः । चचो-दयोचयायविचदचाचा चचद चयो चर्च दचायेच चाच । विमोचरोचचायविचदचाया दु चव चयो । च-चयचचायाचु चर्च चयेयचच चौचचचायां चयौव चव दविचच चौचचरोचः । चच दविचचायाविचवि चावच-चारे दविचचद्विमविचि दचवा । चर्च चावचदः चमिचरम चादचामयोषा चाविचोवचचः चै चवाहच चदुचुचा दवाचच । तत्र चन्द्रोचविचेया च-चिदि चचविदेचचा । दूयचे दवचचूर्व दवावच्च च-चादिचयाच चच दवचुवचिचूर्व चूर, चाचचे चौविदे पूर्व चचच चचाच दच दवचुयचो दविचा । चयचो-चवीचचचाय विचाच दचुदच दचाचच चचाचे दवाच चर्च चा चचाचे चारेदेय । चचचूर्व चा चारेदेय । चोवे चूचेबुरविचा चादिरो चविद । चचचारे दियाचचचावें चारेचचा दवे चाचेचचा दवी दवविरे चाचेचचा । चवे द चयः दविचयविचयो । चर्च दवोदुचयाचि दिव-दचाचचाया चायेदादिचा चचचचूर्वि चौविचा चयचचा चव दाविचोचचाचा ।दिचाविदचचयाविच चचे दचोचे

एकादशे चायं शुभः। "विक्रमायरिपुगः कुजः शुभः स्यात्तदान्त्यसुतधर्मगैः खगैः। चेन्न विद्ध इनसूनुरप्यसौ" ज्यो॰त॰ षष्ठस्थानेषु अन्यग्रहाभावे शुभदः अन्त्यसुतधर्मस्थितोऽयं क्रमेण तृतीयैकादशषष्ठेषु अन्यग्रहैः स्थितैर्वामवेधेन शुभः "रक्तस्वार्थविपाककर्म कृततुक्कार्य्यं विवादं रणं कुर्य्याद्दुर्गविधिं सुदृष्टमननं सेनाप्रभेदं तथा। छेद्यच्छेदनभेदनानि मृगया चौर्य्यं तथा साहसं सेनान्यं कृषिकर्म धातुकरणं भौमस्य लग्नेऽह्नि वा" ज्यो॰त॰। उक्तकर्म तद्वारे तल्लग्ने च शुभदम्। कर्कटराशौ रात्रौ वर्षप्रवेशेऽयं त्रिराशिपतिः, वृश्चिकलग्ने दिने वर्षप्रवेशे अयं त्रिराशिपतिः, मकरराशौ वर्षप्रवेशे दिवानिशोरयं त्रिराशिपतिः वर्षलग्नात् पञ्चमस्थानस्थस्य हर्षपदम् मूल नी॰ता॰ दृश्यम्। अन्यदुपग्रहशब्दे वक्ष्यते

कुजप पु त्रि॰ कुत्सितं जपति—जप—अच्। कुत्सितजपकारके तस्येदम् अण्। कौजप तत्सम्बन्धिनि त्रि॰ कार्त्तेन सह द्वन्द्वे तस्य प्रकृतिस्वरः पा॰

कुजम्भ त्रि॰ कुत्सितो जम्भो दन्तोऽस्य। १कुत्सितदन्तयुक्ते २असुरभेदे पु॰ "प्रह्लादस्य त्रयः पुत्रा विक्रान्ताश्च महाबलाः। विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्भश्चेति विश्रुताः" हरिवं॰ २२६अ॰ "विरोचमातुजश्चैव कुजम्भोनाम वीर्य्यवान्" हरिवं॰ २४२अ॰।

कुजम्भल पु॰ को पृथिव्याः जम्भनमिवात्र। सन्धिचौरे हारा॰ तस्य पृथिव्यां सन्धिखननकाले मैथुनवदाचरणात् तथात्वम्। कुजम्भोऽप्यत्र इलच्। कुजम्भिलोऽप्यत्र शब्दरत्ना॰।

कुजा स्त्री को पृथिव्याः जायते जन—ड। सीतादेव्यां तस्याः पृथिवीतोजन्मकथा कालि॰ २७अ॰

"तच्छ्रुत्वा जनको राजा प्रविश्यान्तःपुरं स्वकम्। भार्याभिर्मन्त्रयामास यज्ञार्थं पुत्रजन्मने। मन्त्रयित्वा तदा राजा महिषीप्रमुखैः स्वयम्। चतसृभिस्तु भार्याभिर्यज्ञार्थं दीक्षितोऽभवत्। तत्र पुरोधसं राजा गौतमं मुनिसत्तमम्। तत्पुत्रञ्च शतानन्दं पुरोधायाकरोन्नृपः। द्वौ पुत्रौ तस्य सञ्जातौ यज्ञभूमौ परौ सृतौ। एका च दुहिता साध्वी भूम्यन्तरगता शुभा। नारदस्योपदेशेन यज्ञभूमिं ततो नृपः। हलेन दारयामास यज्ञवाटावधि स्वयम्। तद्भूमौ जातसीतायां शुभां कन्यां समुत्थिताम्। लेभे राजा सदा युक्तां सर्वलक्षणसंयुताम्। तस्यान्तु जातमात्रायां पृथिव्यन्तर्हिता स्वयम्। जगाद वचनञ्चेदं गौतमं जनकं नृपम्॥ पृथिव्युवाच। एषा सुता मया दत्ता तव राजन्मनोहरा। एनां रक्षस्व सुभगां लोकद्वयशुभावहाम्। अनया मे महाभार उद्धृतौ हेतुभूतया। अथ यास्यति भारार्त्तिं मोचयिष्यामि दारुणाम्। रावणाद्या महावीरा कुम्भकर्णादयोऽपरे। नाशं यास्यन्ति दुर्द्धर्षा हतेऽस्या राक्षसाः परे। त्वञ्च मोद दुराधर्ष यद्दृष्टिश्छलं नृप॥ अवाप्स्यसि सुराणाञ्च पितॄणामृणमोचनम्"। कुजा वृक्षा आश्रयत्वेन सन्त्यस्याः अच्। २कात्यायनीदेव्यां मेदि॰ "कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः। बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिकाः" इत्युक्तनवपत्रिकाणाम् "तत्र स्थानमिदं मत्वे" इति मन्त्रलिङ्गेन आश्रयणीयत्वोक्तेस्तस्यास्तथात्वम्।

कुजाष्टम पु॰ कुजो मङ्गलग्रहोऽष्टमोऽत्र। ज्यो॰ उक्ते जन्मलग्नादष्टमस्थानस्थितमङ्गलग्रहरूपयोगभेदे "सर्व्वगुणान्निहन्त्याशु विलग्नादष्टमः कुजः। अस्तगे नीचगे भौमे शत्रुक्षेत्रगतेऽपि वा। कुजाष्टमोद्भवो दोषो न किञ्चिदपि विद्यते" ज्यो॰।

कुञ्जिश पु स्त्री॰ मत्स्यभेदे "कुञ्जिशो मधुरो हृद्यः कषायो दीपनस्तथा। बल्यः स्निग्धो गुरुर्ग्राही वातहृत् रोचनो मतः" राजनि॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कुज्या स्त्री सि॰शि॰ उक्ते वृत्ताकाराचलेऽपि द्युज्याधनुःसाधनाङ्गज्यापञ्चकान्तर्गते जीवाभेदे। ज्यापञ्चकं च तत्र दर्शितम् यथा इदानीं पञ्चज्यासाधनमाह। "युक्तायनांशादपमः प्रसाध्य कालौ च खेटात् खलु भुक्तभोग्यौ। जिनांशमौर्व्या १३९७गुणितार्कदोर्ज्या त्रिज्योद्धृता ३४३८ क्रान्तिगुणोऽस्य वर्गम्। त्रिज्याकृतेः ११८१९८४४ प्रोह्य पदं द्युजीवा क्रान्तिर्भवेत् क्रान्तिगुणस्य चापम्। अक्षप्रभासङ्गुणितापमज्या तद्द्वादशांशो भवति क्षितिज्या। सा त्रिज्यकाघ्नी विहृता द्युमौर्व्या चरज्यकास्याश्च धनुश्चरं स्यात्" सि॰शि॰। "अत्र खेटादित्युपलक्षणम् यस्मात् खेटाल्लग्नाद्वाऽपमः साध्यस्तस्मात् सायनांशादेव। तथा यस्मादुदयसम्बन्धिनौ भुक्तभोग्यकालौ साध्यौ तस्मादपि सायनांशादेव। सायनार्कस्य दोर्ज्या जिनभागज्यया गुणिता त्रिज्यया भक्ता क्रान्तिज्या स्यादित्यादि स्पष्टार्थम्। अस्योपपत्तिः। विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोर्याम्योत्तरमन्तरं क्रान्तिः। तयोर्हि सम्पाते क्रान्त्यभावः। ततस्त्रिभेऽन्तरे परमा जिनतुल्यभागा। अतस्तत्-

[illegible]

[illegible]

एकादशे चाय शुभः। "विक्रमायरिपुग कुज शुभ स्यात्तदान्यसुतधर्मगे खगे । चेन्न विद्ध इनसूनुरष्टमौ" ज्यो०त० उक्तस्थानेषु अन्यग्रहासत्त्वे शुभद' अन्यसुतधर्मस्थितोऽय क्रमेण तृतीयैकादशषष्ठेषु अन्यग्रहैः स्थितैर्वामवेधेन शुद्ध "रक्तसावर्णपरास्त्रकर्म कुतक्रकार्यं विवाद रण कुर्यात् द्वन्द्वविधि सुदुष्टदमनम् भेदप्रभेद तथा। इत्यच्छेदनभेदनानि मृगया चौर्यं तथा साहसं सेनान्यं कृषिकर्म धातुकरणं भौमस्य लग्ने ऽह्नि वा" ज्यो०त०। उक्तकर्म तद्वारे तल्लग्ने च शुभदम्। कर्कटराशौ रात्रौ वर्षप्रवेशेऽयं त्रिराधिपतिः, वृश्चिकलग्ने दिने वर्षप्रवेशे अय त्रिराशिपतिः, मकरराशौ वर्षप्रवेशे दिवानिशोरय त्रिराशिपतिः वर्षलग्नात् षष्ठस्थानमस्य हर्षपदम् मूल नी०ता० दृश्यम्। अन्यदुपङ्गुशब्दे वक्ष्यते

कुजप पु०लि० कुत्सित जपति—जप—अच्। कुत्सितजपकारके तस्येदम् अण्। कौजप तत्सम्बन्धिनि लि० कार्त्तेय सङ्घत्ने तस्य प्रकृतिस्वर पा०

कुजम्भ त्रि० कुत्सितो जम्भोदन्तोऽस्य। १कुत्सितदन्तयुक्ते २असुरभेदे पु० "प्रह्लादस्य त्रय पुत्रा विक्रान्ताश्च महाबलाः। विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्भश्चेति विश्रुता" हरिव० २२६अ०। "विरोचनानुजश्चैव कुजम्भोनाम वीर्यवान्" हरिव० २४२अ०।

कुजम्भन पु० को पृथिव्या जम्भनमिवात्र। सन्धिचौरे हारा० तस्य पृथिव्यां सन्धिखननकाले मैथुनवदाचरणात् तथात्वम्। कुजम्भोऽप्यस्य इत्यच्। कुजम्भिलोऽप्यत्र शब्दरत्ना०।

कुजा स्त्री को पृथिव्या जायते जन—ड। सीतादेव्या तस्याः पृथिवीतोजन्मकथा कालि० ३७अ०
"तपकृत्या जनको राजा प्रविश्यान्तःपुरं स्वकम्। भार्याभिर्मन्त्रयामास यज्ञार्थं पुत्रजन्मने। मन्त्रयित्वा तदा राजा महिषीभस्तत्खे स्वयम्। ततस्ताभिस्तु भार्याभिर्यज्ञार्थं दीक्षितोऽभवत्। तत पुरोधस राजा गौतम मुनिसत्तमम्। तत्पुत्रश्च शतानन्द पुरोधायाकरोत्तदा। द्वौ पुत्रौ तस्य सञ्जातौ यज्ञभूमौ वरौ मृतौ। एका च दुहिता साध्वी भूम्यन्तरगता शुभा। नारदस्योपदेशेन यज्ञभूमिं ततो नृप। हलेन दारयामास यज्ञवाटार्थमेव स्वयम्। तद्भूमौ जातसीतायां शुभा कन्यां समुत्थिताम्। लेभे राजा तदा युक्ता सर्वलक्षणसंयुताम्। तस्यान्तु जातमात्रायां पृथिव्यन्तर्हिता स्वयम्। जगाद वचनञ्चेद गौतम जनक नृपम्। पृथिव्युवाच। एषा सुता मया दत्ता तव राजन्मनोहरा। एनां गृहाण सुभगां लोकद्वयशुभावहाम्। अनया मे महाभार उद्धृतौ हेतुभूतया। अथ यास्यति भारार्त्तिं मोचयिष्यामि दारुणाम्। रावणाद्या महावीरा कुम्भकर्णादयोऽपरे। नाश यास्यन्ति दुर्द्धर्षा कृतेऽस्या राक्षसा परे। त्वञ्च मोद दुराधर्ष यद्दृष्टि कृत नृप!। अवाप्स्यसि सुराणाञ्च पितृणाञ्चाप्यतोषणम्"। कुजा इच्छा आश्रयत्वेन सन्त्यस्या अच्। २कात्यायनीदेव्या मेदि० "कदली दाडिमी धान्य हरिद्रा मानक कचु। बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका" इत्युक्तनवपत्रिकाणाम् "तव स्थानमिद मर्त्ये" इति मन्त्रलिङ्गेन आश्रयणीयत्वोक्तेस्तस्यास्तथात्वम्।

कुजाष्टम पु० कुजो मङ्गलग्रहोऽष्टमोयत्र। ज्यो० उक्ते जन्मलग्नादष्टमस्थानस्थितमङ्गलयुक्तदुष्टयोगभेदे "सर्व्वगुणान्निहन्त्याशु विलग्नादष्टम कुज'। अस्तगे नीचगे भौमे शत्रुक्षेत्रगते ऽपि वा। कुजाष्टमोद्भवो दोषो न किञ्चिदपि विद्यते,, ज्यो०।

कुञ्जिश पुंस्त्री० मत्स्यभेदे "कुञ्जिशोमधुरोहृद्य कषायो दीपनस्तथा। "मत्स्य स्निग्धोगुरुर्ग्राही मारुतघ्न रोचनो मत" राजनि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

कुज्या स्त्री सि०शि०उक्ते वृत्ताकाराहोरात्रवृत्तार्द्धस्य अर्धज्यासाधनाङ्गज्यापद्धत्यन्तर्गते जीवाभेदे। ज्यापद्धतिश्च तत्र दर्शितम् यथा इदानीं पद्धज्यासाधनमाह। "युक्तायनाशादपम प्रसाध्य कालौ च खेटात् खलु भुक्तभोग्यौ। जिनांशमौर्व्या१३९७गुणितार्कदोर्ज्या त्रिज्योद्धृता क्रान्तिगुणोऽस्य चापम्। त्रिज्याहृते ११८१८४४ प्रोक्तपद द्युज्ञीया क्रान्तिर्भवेत् क्रान्तिगुणस्य चापम्। क्षमाभाहतगुणितापमज्या तद्वादशांशो भवति क्षितिज्या। सा तिग्मकांशी विहृता द्युमौर्व्या चरज्यकास्याच्च धनुश्चर स्यात्" सि०शि०। "अत्र खेटादित्युपलक्षणम् यस्मात् खेटाल्लग्नाद्वाऽपम साध्यस्तस्मात् सायनांशादेव। तथा यस्मादुदयसम्बन्धिनौ भुक्तभोग्यकालौ साध्यौ तस्मादपि सायनांशादेव। सायनार्कस्य दोर्ज्या जिनभागज्यया गुणिता त्रिज्यया भक्ता क्रान्तिज्या स्यादित्यादि स्पष्टार्थम्। अस्योपपत्तिः। विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोर्वाभ्योत्तरमन्तर क्रान्तिः। तयोर्हि सम्पाते क्रान्त्यभाव। ततस्त्रिभेऽन्तरे परमा जिनतुल्यमागा। अतस्तत्-

[illegible] माभि [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । यदि [illegible] [illegible] विचिति । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । यदि [illegible] विचिति । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । यदि [illegible] । [illegible] [illegible] ।

कुब्ज [illegible] [illegible] (बोकाचा) [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

कुब्ज [illegible] । "[illegible] [illegible] " इति [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] इति । [illegible] । "[illegible]" [illegible]

कुब्जिका [illegible] । [illegible] (कु च) [illegible] (कमूचो) [illegible] (वाचिकादि) [illegible] । "[illegible] कुब्जिका" [illegible] (पॅचो) "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible]

कुब्ज [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

यथा "अपि न स कुले जायात् यो नो दद्यात् त्रयोदशीम्। पायस मधुसर्पिर्भ्यां माकच्छाये कुञ्जरस्य च" मनुव्याख्यायाम् "मघतायां त्रयोदश्यां तथा तिथ्यन्तरेऽपि हस्तिन पूर्वां दिशं गतायां छायाया मधुघृतसयुक्तं पायस दद्यात्। नन्व त्रयोदशीहस्तिच्छाययोः समुच्चय यथाह विष्णु "अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तम। प्राष्टट्काले सिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहित। मधुप्लुतेन य श्राद्ध पायसेन समाचरेत्। कार्त्तिक सकल वापि माकच्छाये कुञ्जरस्य च"। इत्युक्तम् तेनास्य पृथङ्निमित्तता। अन्ये तु "राहुर्वै हस्ती भूत्वा चन्द्रमस ग्रहातीति" श्रुते कुञ्जररूपस्य राहोश्छायायत इति व्युत्पत्त्या ग्रहणपरतामाहु। गजच्छायादयोऽप्यत्र

कुञ्जरदरी स्त्री॰ कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यामुक्ते देशभेदे "अथ दक्षिणे मलङ्केत्युपक्रमे "कच्छोऽथ कुञ्जरदरी सताम्रपर्णीति विज्ञेया"।

कुञ्जरपिप्पली स्त्री कुञ्जरोपपदा पिप्पली शा॰ त॰। गजपिप्पल्याम् राजनि॰। गजपिप्पल्यादयोऽप्यत्र स्त्री

कुञ्जरा स्त्री कुञ्ज हस्तिदन्त इव पुष्पमस्त्यस्या अच्। १धातकीवृक्षे (धाइफुल) तस्या हस्तिदन्तशुभ्रपुष्पत्वात्तथात्वम् २पाटलावृक्षे च मेदि॰। अजादि॰ टाप्। ३हस्तिन्याम् शब्दचि॰। जातित्वात् ङीष्। कुञ्जरीत्येव तिका॰

कुञ्जरारातिः पु॰ ६त॰। शरभे अष्टापदे पशुभेदे हेमच॰। २सिंहे च

कुञ्जरालुक न॰ हस्त्यालुके आलुकभेदे शब्दच॰। [अमर

कुञ्जराशन पु॰ कुञ्जरैरश्यते अश–भक्षे कर्म्मणि ल्युट्। अश्वत्थवृक्षे

कुञ्जरासन न॰ कुञ्जरस्येवासनमत्र। "अथ वक्ष्ये महाकाल। कुञ्जरासनमुत्तमम्। करद्वयेन पादाभ्यां भूमौ तिष्ठेत् गिरं कर" इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे

कुञ्जल न॰ कुत्सित जल यत्र पृषो॰। काञ्जिके। (आमानि) अमर [राजनि॰।

कुञ्जवल्लरी स्त्री कुञ्जाकारा वल्लरी। निकुञ्जिकाम्लावृक्षे

कुञ्जादि पु॰गोत्रे चफञ्प्रत्ययप्रकृतिभूते शब्दगणे स च गण कुञ्ज ब्रघ्न शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शठ शाक शुण्डा शुभविपाश स्कन्द स्कम्भ"।

कुट कौटिल्ये तुदा॰ पर॰ सक॰ सेट् कुटादि कुटति अकुटीत् चुकोट। कुटिता कुटिष्य कुटितव्यम्। कुटिल मनिकुटति उद्+उत्थितौ अक॰ वि+कुत्सने सक॰। विकुटित कुत्सित।

कुट प्रतापने चुरा॰आत्म॰ सक॰ सेट्। कोटयते अचूकुटत।

कुट वैकल्ये भ्वा॰ इदित् प॰अक॰ सेट्। कुण्टति अकुण्टीत्।

कुट कुट्टने (कोटा) दिवा॰ अक॰ सेट्। कुट्यति अकोटीत् "जीवन कुट्यतीव"। "भक्षयन्ति समासानि प्रकुट्य विधिवत्तथा" भा॰आ॰२६४२ श्लो॰

कुट पु॰ कुट–क। १कोटे (गड) मेदि॰ २शिलाकुट्टे (पाथर भाङ्गाहातुडी) ३वृक्षे च हेम॰ ४पर्व्वते हारा॰ ५कलशे पु॰न॰ अम॰ ६ऋषिभेदे पु॰तत गोत्रापत्ये अश्वा॰ फञ्। कौटायन तत्स्त्रीत्वापत्ये पुस्त्री अनन्तरापत्ये तु कुर्व्वा॰ ण्य। कौट्य तदपत्ये पुस्त्री॰ "त्वविषा जारो अपाहि मर्त्ति मधुरिर्नरा पिता कुटस्य चर्षणि" ऋ॰ १,४६,४

कुटक पु॰ दक्षिणस्यदेशभेदे, "यद्ब्रममाण कोङ्कवेङ्कटकुटकान् दक्षिणकर्णाटान् यदृच्छयोपगत कुटकाचलोपवने" भाग॰ ५,६,८, "यस्य (ऋषभदेवस्य) किलानुचरितमुपाकर्ण्य कोङ्कवेङ्कुटकाना राजार्हन्नामोपशिक्ष्य कलावधर्म्म उत्कृष्यमाणे भवितव्येन विमोहित स्वधर्म्मपथ मकुतोभयमपहाय कुपथपाखण्डमसमञ्जस निजमनीषया मन्द सम्प्रवर्त्तयिष्यति" तत्रैव १०श्लो॰,। तद्देशाधिपति र्जिनाचार्य्य। कुटकदेशस्थोऽचल कुटकाचल तत्रत्यपर्व्वत भेद। २फाले न॰ शब्दचि॰

कुटङ्क पु॰ कुगृहभूमि टङ्क्यते आच्छाद्यतेऽनेन टकि–आच्छादने करणे घञ् ६त॰। गृहाच्छादने तृणादौ (चाल) शब्दमा॰

कुटङ्गक पु॰ कुटस्याङ्गमिव गक॰ स्वार्थे क। १छदिपि पटले (चाल) हेमच॰पत्राटिच्छादिते २गृहभेदे (कुँडे) राय॰

कुटच पु॰कुटइव ठीयते चि–ड। कुटजवृक्षे (कुरची) गन्धर्चन्द्रि॰

कुटज पु॰ कुटे पर्व्वते जायते जन–ड। (कुरची) १वृक्षभेदे अमर। "कुटज कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिम। अर्शोऽतीसारपित्तास्रकफतृष्णामकुष्ठनुत्" भावप्र॰ तद्गुणाद्युक्तम्। "कुटज कूटज कौटो वत्सकोगिरिमल्लिका। कालिङ्ग शक्रशाखा च मल्लिकापुष्प इत्यपि। इन्द्रयवफल मोक्तो दृवक्ष प्रावृड्द्रुम" इति भावप्र॰ तत्पर्य्याये इन्द्रयवफलमोक्ते तत्फलस्य इन्द्रयवनामता "कुटजपुष्प परागकणा। स्फुटम्" माघ "अलिरसौ नलिनीवनवास कुमुदिनीकुलकेलिकलालस। विधिवशेन विदेशमुपागत कुटजपुष्परस बहु मन्यते" कुटे घटे जायते। २अगस्त्यमुनौ ३द्रोणाचार्य्ये च मेदि॰ तयोस्तदुत्पत्तिकथा कुम्भजशब्दे वक्ष्यते।

[illegible] मातिका [illegible]। [illegible] एव। [illegible] संपाती [illegible]। [illegible] [illegible] मातिमुं[illegible] [illegible]। यदि [illegible] मातिका [illegible] विविति। [illegible] मातिका [illegible] निर्मूणा भवति। मातिका [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible]। यदि [illegible] मातिका [illegible] विविति। [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] परिचाल्ये। यदि [illegible] मातिका [illegible] विविति। [illegible]। [illegible]।' [illegible] १२८ [illegible]

कुब्जकटि [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible]। [illegible]" [illegible]।

कुब्ज [illegible]। '[illegible] [illegible]। [illegible]" [illegible]। [illegible] कुब्ज। [illegible]। '[illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible]। [illegible]।

कुब्जका [illegible]। "[illegible]" [illegible]

कुब्जिका [illegible]। [illegible](कु च)[illegible] ([illegible])[illegible] ([illegible]) [illegible]। "[illegible]" [illegible] ([illegible]) "[illegible]" [illegible]

कुब्जित [illegible]। [illegible]

कुब्ज [illegible]। [illegible]। "[illegible]" "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible]। [illegible]। [illegible] "[illegible]" [illegible]। [illegible]। '[illegible] [illegible]" [illegible] ११३ [illegible]। [illegible]। [illegible] "[illegible]। [illegible]" [illegible]। [illegible]। [illegible]। "[illegible]। "[illegible]" [illegible]। [illegible] ११६ [illegible]। "[illegible] [illegible]। [illegible] १६१ [illegible]। [illegible]। [illegible]। [कुब्जक। कुब्जे राजति।

कुब्जरायरमूल [illegible]

कुब्जरण्डाय [illegible]। "[illegible]" [illegible]। [illegible] "[illegible]"। [illegible]। [illegible] ११९ [illegible]। [illegible] ([illegible]) [illegible]। [illegible]। "[illegible]" [illegible]। [illegible]। "[illegible] [illegible]। [illegible]।" [illegible]

यथा “अपि न स कुले जायात् यो नो दद्यात् त्रयोदशीम्। पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च” मनुव्याख्यायाम् “मघतायां त्रयोदश्यां तथा तिथ्यन्तरेऽपि हस्तिनः पूर्वां दिशं गतायां छायायां मधुघृतसंयुक्तं पायसं दद्यात्। ननु त्रयोदशीहस्तिच्छाययोः समुच्चयं यथाह विष्णुः “अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तम। प्रावृट्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः। मधूत्कटेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत्। कार्त्तिकं सकलं वापि प्राक्छाये कुञ्जरस्य च”। इत्युक्तम् तेनास्य पृथङ्निमित्तता। अन्ये तु “राहुर्वै हस्ती भूत्वा चन्द्रमसं म्लापयतीति” श्रुतेः कुञ्जररूपस्य राहोश्छायायत्र इति व्युत्पत्त्या ग्रहणपरतामाहुः। गजच्छायादयोऽप्यत्र

कुञ्जरदरी स्त्री॰ कूर्मविभागे वृहत्सं॰ दक्षिणस्यामुक्ते देशभेदे “अथ दक्षिणे मलङ्गेत्युपक्रमे “कच्छोऽथ कुञ्जरदरी सताम्रपर्णीति विज्ञेया”।

कुञ्जरपिप्पली स्त्री कुञ्जरोपपदा पिप्पली शा॰ त॰। गजपिप्पल्याम् राजनि॰। गजपिप्पल्यादयोऽप्यत्र स्त्री

कुञ्जरा स्त्री कुञ्ज इव हस्तिदन्त इव पुष्पमस्त्यस्याः अच्। १धातकीकुसुमे (धाइफुल) तस्याः हस्तिदन्तशुभ्रपुष्पत्वात्तथात्वम् २पाटलावृक्षे च मेदि॰। अजादि॰ टाप्। ३हस्तिन्याम् शब्दचि॰। जातित्वात् ङीष्। कुञ्जरीत्येव त्रिका॰

कुञ्जरारति पु॰ ६त॰। शरभे अष्टापदे पशुभेदे हेमच॰। २सिंहे च

कुञ्जरालुक न॰ हस्त्यालुके आलुकभेदे शब्दच॰। [अमर

कुञ्जराशन पु॰ कुञ्जरैरश्यते अश—भक्षे कर्मणि ल्युट्। अश्वत्थवृक्षे

कुञ्जरासन न॰ कुञ्जरस्येवासनमत्र। “अथ वक्ष्ये महाकाल! कुञ्जरासनमुत्तमम्। करद्वयेन पादाभ्यां भूमौ तिष्ठेत् शिरःस्फुर” इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे

कुञ्जल न॰ कुत्सितं जलं यत्र पृषो॰। काञ्जिके। (आमानि) अमर [राजनि॰।

कुञ्जवल्लरी स्त्री कुञ्जाकारा वल्लरी। निकुञ्जिकाम्लावृक्षे

कुञ्जादि पु॰ गोत्रे चफञ्प्रत्ययप्रकृतिभूते शब्दगणे स च गणः कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शठ शाक शुण्डा शुभविपाश स्कन्द स्कम्भ”।

कुट कौटिल्ये तुदा॰ पर॰ सक॰ सेट् कुटादि कुटति अकुटीत् चुकोट। कुटिता कुटिष्व कुटितव्यम्। कुटिलमनिकुटति उद्+उत्थितौ अक॰ वि+कुत्सने सक॰। विकुटित कुत्सित।

कुट प्रतापने चुरा॰ आत्म॰ सक॰ सेट्। कोटयते अचूकुटत।

कुट वैकल्ये भ्वा॰ इदित् प॰ अक॰ सेट्। कुण्टति अकुण्टीत्।

कुट कुट्टने (कोटा) दिवा॰ अक॰ सेट्। कुट्यति अकोटीत् “जोशन कुट्यतीव”। “भक्षयन्ति समांसानि प्रकुट्य विभिषत्तथा” भा॰आ॰२६४२ श्लो॰

कुट पु॰ कुट—क। १कोटे (गड) मेदि॰ २शिलाकुट्टे (पाथर भाङ्गा हातुडी) ३वृक्षे च हेम॰ ४पर्व्वते हारा॰ ५कलशे पु॰न॰ अम॰ ६ऋषिभेदे पु॰तत गोत्रापत्ये अश्वा॰ फञ्। कौटायन गर्गाद्यापत्ये ‘पु स्त्री अनन्तरापत्ये तु कुर्वा॰ ण्य। कौट्य तदपत्ये पु स्त्री॰ “हविषा जारो अपां सिषर्त्ति पपुरिर्नरा पिता कुटस्य चर्षणिः” ऋ॰ १,४६,४

कुटक पु॰ दक्षिणस्थदेशभेदे, “चङ्क्रममाणः कोङ्कवेङ्कटकुटकान् दक्षिणकर्णाटान् यदृच्छयोपगतः कुटकाचलोपवने” भाग॰ ५,६,८, “यस्य (ऋषभदेवस्य) किलानुचरितमुपाकर्ण्य कोङ्कवेङ्कुटकानां राजार्हन्नामोपशिक्ष्य कलावधर्म्मे उत्कृष्यमाणे भवितव्येन विमोहितः स्वधर्मपथमकुतोभयमपहाय कुपथपाषण्डमसमञ्जसं निजमनीषया मन्दः सम्प्रवर्त्तयिष्यति” तत्रैव १०श्लो॰,। तद्देशाधिपतिर्जिनाचार्य्यं। कुटकदेशस्थोऽचलः कुटकाचलः तत्रत्यपर्व्वतभेदः। २फाले न॰ शब्दचि॰

कुटङ्ग पु॰ कुगं हभूमिं टङ्क्यतेऽऽच्छाद्यतेऽनेन टकि—आच्छादने करणे घञ् ६त॰। गृहाच्छादने तृणादौ (चाल) शब्दमा॰

कुटङ्गक पु॰ कुटङ्गमिव शक॰ इवार्थे क। १छदिषि पटले (चाल) हेमच॰ पत्रादिच्छादिते २गृहभेदे (कुँडे) राय॰

कुटच पु॰ कुटं इव ठीयते चि—ड। कुटजवृक्षे (कुरची) शब्दचन्द्रि॰

कुटज पु॰ कुटे पर्व्वते जायते जन—ड। (कुरची) १वृक्षभेदे अमर। “कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः। अर्शोऽतीसारपित्तास्रकफतृष्णामकुष्ठनुत्” भावप्र॰ तद्गुणाद्युक्तम्। “कुटजः कूटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका। कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि। इन्द्रयवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः” इति भावप्र॰ तद्पर्य्याये इन्द्रयवफलस्योक्तेः तत्फलस्य इन्द्रयवनामता “कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटम्” माघः “अलिरसौ नलिनीवनवासभः कुमुदिनीकुलकेलिकलालसः। विधिवशेन विदेशमुपागतः कुटजपुष्परसं वहु मन्यते” कुटे घटे जायते। २अगस्त्यमुनौ ३द्रोणाचार्य्ये च मेदि॰ तयोस्तदुत्पत्तिकथा कुम्भजशब्दे वक्ष्यते।

कुटवगति [illegible]
[illegible]

कुठमपुटपाक [illegible]
यथा "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] राजा" ।

कुठरस [illegible] यथा—
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

कुठवसि [illegible] यथा
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]" ।
[illegible] यथा—
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] ।"

कुटवाति [illegible] ।
कुटका [illegible]
[illegible]

कुठाघात [illegible]
यथा "[illegible]
[illegible] ।"

कुठाराद [illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

कुटकट [illegible] ।
([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible]

कुटप [illegible] ।
[illegible] ।

कुटर [illegible] ।
कुटप [illegible] ([illegible]) [illegible]
[illegible] । ([illegible]) [illegible]

कुटकथा [illegible] ।
कुटट [illegible] । ([illegible]) [illegible] ।
कुटकारिका [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।

कुटि [illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] । "[illegible]
[illegible]" [illegible] ।
[illegible] "[illegible]"
[illegible]
[illegible] ([illegible]) [illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।

कुटिचर पुस्त्री० कुटि कुटिल जले चरति चर—ट्च्। जलशूकरे (शुशुक)शब्दरत्ना० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कुटित त्रि० कुट—इतच्। कुटिले उज्ज्वलदत्त।

कुटिर न० कुट—इरन् किच्च। (कुँड़े) स्वल्पगृहे भरत

कुटिल त्रि० कुट—इलच्। १वक्रे अमर "भ्रुकुटीकुटिलाननया" देवीमा०। २तगरपुष्पे न० राजनि० "युगदिग्भिः कुटिलमिति मत न्यौ न्यौ गौ" इ०र०टी०उक्ते ३छन्दोभेदे न० ४नदीभेदे (बाँका) ५सरस्वत्यां स्त्री मेदि० ६स्पृक्कानाम गन्धद्रव्ये स्त्री राजनि०।

कुटी स्त्री कुट—इन् ङीष्। १गृहे २कुटिन्यां ३सुरानामगन्धद्रव्ये च मेदि०।

कुटीकुट न० कुटी च कुटश्च गवा० नि० समा० द्व०। कुटीकुटयोः समाहारे।

कुटीकृत न० कुटि+च्वि—कृ—क्त। गृहीकृते वस्त्रे "चौर्य्यं स राज्ञस्तस्यैव कीटज पट्टज तथा। कुटीकृतं तथैवात्र कमलाभ सहस्रशः" भा०स० १८४७श्लो०।

कुटीचक पु० कुट्यां चकते तृप्नोति चक—तृप्तौ अच्। सन्न्यासिभेदे "चतुर्विधा भिक्षवस्ते कुटीचकबहूदकौ। हंसः परमहंसश्च योऽत्र पश्चात् स उत्तमः" भा० आनु० १४अ०। कुटीचकलक्षणादिकम् आश्रमशब्दे ८४१पृ०दर्शितम् "न्यासे कुटीचकः पूर्वं बह्वोदो हंसनिष्क्रियौ" भाग०३,१२,२७

कुटीमय त्रि० कुट्या विकारो ऽवयवो वा मरा० मयट्। १कुट्यवयवे तद्विकारे च स्त्रियां ङीप्।

कुटीमुख पु० कुटीव मुखमस्य। शिवपारिषदभेदे। "गद्धकर्णमुखा सर्वे येवा पारिषदास्तथा। का० कुटीमुखो दन्ती विजया च तपोऽधिका" भा०स०१०अ०,।

कुटीय कुटीमिवाचरति क्यच् नामधा० पर० अक० सेट्। कुटीयति प्रासादे सि० कौ०।

कुटीर पु० ह्रस्वा कुटी ह्रस्वार्थे र स्वार्थिकप्रत्ययस्य क्वचित् प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्योक्ते पुंस्त्वम्। १ह्रस्वायां कुट्याम् "कूजितकुञ्जकुटीरे" जयदे०। तस्यावयव विल्वा० अण्। कौटीर कुटीरावयवे तद्विकारे वा त्रि०। स्त्रियां ङीप् २केवले ३रते च हेम०। [स्वार्थे क। तत्रैव।

कुटीचर पु० कुट्यां चरति चर—ट। कुटीचके भिक्षुभेदे

कुटुङ्गक पु० कुटङ्ग—पृषो०। १पटले छदिषि भरत २गृहभेदे ३पिटे (डोल) वंशादिनिर्म्मिते धान्याद्याधारे पात्रे

कुटुनी स्त्री कुट—उन गौरा०ङीष्। कुट्टिन्याम् अमरटीका।

कुटुम्ब इतौ चुरा० आत्म० अक० सेट्। कुटुम्बयते अचुकुटुम्बत। कुटुम्ब प्रनिकुटुम्बयते।

कुटुम्ब पु० न० कुटुम्ब—अच्। १पोष्यवर्गे अमर २बान्धवे ३सन्ततौ ४नामनि शब्दरत्ना०। "कुटुम्बं बिभृयात् भ्रातुर्योविद्यामधिगच्छतः। भागोऽयवीयसः तत्र यदि विद्यानुपालिनः" दा० भा० स्मृतिः "तस्य भृत्यजन याव्या कुटुम्बाच्च महीपतिः। श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्म्यां प्रकल्पयेत्" "न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात्" "वैश्वम्भृद्वास्यपि मार्गे कुटुम्बेऽतिथिधर्म्मिणी" मनु स्वार्थे क। तत्रैव पुंन० "अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्। उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्" हितो०। [पालके।

कुटुम्बव्यापृत त्रि० कुटुम्बे तद्भरणे व्यापृत। कुटुम्बभर-

कुटुम्बिक त्रि०कुटुम्बोऽस्यस्य ठन्। कुटुम्बयुक्ते गृहस्थाश्रमे "हविष्यं स्यात् सदा विप्रो वेदार्थेव सदा जपेत्। कुटुम्बिको धर्म्मकाम सदाऽस्वप्नश्च मानवः" भा० आनु० ८३अ०। इनि। कुटुम्बिन् अपि तत्रार्थे। "आश्वासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्य कार्य्यं विजानता" "प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः" कुमा०। २कर्षके त्रि० शब्दच०।

कुटुम्बिनी कुटुम्बोऽस्त्यास्या इनि ङीप्। १भार्य्यायां पुत्रवत्यां २स्त्रियां "शौचं तु च यावत् कुरुते भाजनं कुटुम्बिनी" भा० व० २०५अ०। कुटुम्बानां समूहः खला० इनि। ३कुटुम्बसमूहे स्त्री। ४क्षीरिण्यां च राजनि०।

कुट्ट छेदने, भिन्दने च अद० चुरा०उभ०सक०सेट्। कुट्टयति ते अचुकुट्टत् त। प्रनिकुट्टयति काष्ठकुट्ट शिलाकुट्ट

कुट्ट प्रतापने अद०चुरा०आत्म०सक०सेट्। कुट्टयते अचुकुट्टत।

कुट्टक त्रि० कुट्ट—ण्वुल्। छेदके "दन्तोलूखलिक कालपकाशी चाश्मकुट्टक। १लीलावत्यादौ प्रसिद्धे २गणितोपयोगिक्रियाभेदे कुट्टकविधिश्च लीलावत्यां सच्चेपेणोक्तः बीजगणिते कुट्टकाध्याय विशेषेणोक्तो यथा "भाज्यो हार क्षेपकश्चापवर्त्त्यं केनाप्यादौ सम्भवे कुट्टकार्थम्। येन च्छिन्नौ भाज्यहारौ न तेन क्षेपश्चैतद्दुष्टमुद्दिष्टमेव। परस्परं भाजितयोर्ययोर्यः शेषस्तयो स्यादपवर्त्तनं स। तेनापवर्त्तेन विभाजितौ यौ तौ भाज्यहारौ दृढसंज्ञितौ स्तः। मिथोभजेत्तौ दृढभाज्यहारौ यावद्विभाज्ये भवतीह रूपम्। फलान्यधोऽधस्तदधो निवेश्य क्षेपस्तथान्ते खमुपान्तिमेन। स्वो-

कुटजगति [illegible]

कुटजपुटपाक [illegible]

कुटजरस [illegible]

कुटजविन्द [illegible]

[illegible]

कुटजबीज [illegible]

कुटजा [illegible]

कुटजाष्टक [illegible]

कुटजावलेह [illegible]

कुटन्नट [illegible]

कुटप [illegible]

कुटर [illegible]

कुटल [illegible]

कुटवा [illegible]

कुटहारिका [illegible]

कुटि [illegible]

कुटिचर पुस्त्री० कुटि कुटिल जले चरति चर–अच्। जलशूकरे (शुशुक)शब्दरत्ना० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कुटित त्रि० कुट–इतच्। कुटिले उज्ज्वलदत्त।

कुटिर न० कुट–इरन् किच्च। (कुँडे) स्वल्पगृहे भरत

कुटिल त्रि० कुट–इलच्। १वक्रे अमर "भ्रुकुटीकुटिलात्तस्याः" देवीमा०। २तगरपुष्पे न० राजनि० "युगदिग्भिः कुटिलमिति मत सौ न्यौ गौ" वृ०र०टी०उक्ते ३छन्दोभेदे न० ४नदीभेदे (बाँका) ५सरस्वत्यां स्त्री मेदि० ६स्पृक्कानाम गन्धद्रव्ये स्त्री राजनि०।

कुटी स्त्री कुट–इन् ङीप्। १गृहे २कुटिन्यां ३सुरानामगन्धद्रव्ये च मेदि०।

कुटीकुट न० कुटी च कुटश्च गवा० नि० समा० द्व०। कुटीकुटयोः समाहारे।

कुटीचत न० कुटि+चि–क्त–क्त। स्तोकोन्नते वस्त्रे "कौर्षं च राङ्कवञ्चैव कीटजं पट्टजं तथा। कुटीचत तथैवात्र कमलाभं सहस्रशः" भा०स० १८४७श्लो०।

कुटीचक पु० कुट्यां चकते तृप्नोति चक–तृप्तौ अच्। सन्यासिभेदे "चतुर्विधा भिक्षवस्ते कुटीचकबहूदकौ। हंसः परमहंसश्च योऽत्र पश्चात् स उत्तमः" भा० अनु० १४अ०। कुटीचकलक्षणादिकम् आश्रमशब्दे ८४१पृ०दर्शितम् "न्यासे कुटीचकः पूर्वं बह्वोदो हंसनिष्क्रियौ" भाग०३,१२,२७

कुटीमय त्रि० कुट्या विकारो ऽवयवो वा शरा० मयट्। १कुट्यवयवे तद्विकारे च स्त्रियां ङीप्।

कुटीमुख पु० कुटीव मुखमस्य। शिवपारिषदभेदे। "गजकर्णमुखाः सर्वे शैवाः पारिषदास्तथा। काष्ठः कुटीमुखो दन्ती विजया च तपोऽधिका" भा०स०१०अ०,।

कुटीय कुट्यामिवाचरति क्यच् नामधा० पर० अक० सेट् कुटीयति प्रासादे सि० कौ०।

कुटीर पु० ह्रस्वा कुटी ह्रस्वार्थे र स्वार्थिकप्रत्ययस्य क्वचित् प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्योक्तेः पुंस्त्वम्। १ह्रस्वायां कुट्याम् "कूजितकुञ्जकुटीरे" जयदे०। तस्यावयवः बिल्वा० अण्। कौटीर कुटीरावयवे तद्विकारे वा त्रि०। स्त्रियां ङीप् २केवले ३रते च हेम०। [स्वार्थे क। तत्रैव।

कुटीचर पु० कुट्यां चरति चर–ट। कुटीचके भिक्षुभेदे

कुटुङ्गक पु० कुटङ्ग–ण्वुल्०। १पटले छदिषि भरत २गृहभेदे ३पिटे (डोल) वंशादिनिर्मिते धान्याद्याधारे पात्रे

कुटुनी स्त्री कुट–उन गौरा०ङीष्। कुट्टिन्याम् अमरटीका।

कुटुम्ब स्तौ चुरा० आत्म० अक० सेट्। कुटुम्बयते अचुकुटुम्बत। कुटुम्ब्य प्रनिकुटुम्बयते।

कुटुम्ब पु० न० कुटुम्ब–अच्। १पोष्यवर्गे अमर २बान्धवे ३सन्ततौ ४नामनि शब्दरत्ना०। "कुटुम्बं बिभृयात् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः। भागो यवीयस्तस्य यदि विद्यानुपालिनः" दा० भा० स्मृतिः "तस्य भ्रातृजनं स्थाप्य कुटुम्बाय महीपतिः। श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत्" "न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात्" "वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्म्मिणौ" मनु स्मार्तौ च। तत्रैव पुंस० "अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्। उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्" हितो०। [भासक्ते।

कुटुम्बव्यापृत त्रि० कुटुम्बे तद्भरणे व्यापृत। कुटुम्बभर-

कुटुम्बिक त्रि०कुटुम्बोऽस्त्यस्य ठन्। कुटुम्बयुक्ते गृहस्थाश्रमे "ऋणित्वं स्यात् सदा विप्रो वेदांश्चैव सदा जपेत्। कुटुम्बिको धर्मकामः सदाऽस्वप्नश्च मानवः" भा० आनु० ८३अ०। इनि। कुटुम्बिन् अपि तत्रार्थे। "आयासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजानता" "मायेव गृहिणोनेत्रा कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः" कुमा०। ३कर्षके त्रि० शब्दच०।

कुटुम्बिनी कुटुम्बोऽस्त्यस्या इनि ङीप्। १भार्य्यायां पतिपुत्रवत्यां २स्त्रियां "शौचं तु च यावत् कुरुते भाजनं कुटुम्बिनी" भा० व० २०५अ०। कुटुम्बानां समूहः खला० इनि। ३कुटुम्बसमूहे स्त्री। ४क्षीरिण्यां स्तु राजनि०।

कुट्ट छेदने, निन्दने च अद० चुरा०उभ०सक०सेट्। कुट्टयति ते अचुकुट्टत् त। प्रनिकुट्टयति काष्ठकुट्टः शिलाकुट्टः

कुट्ट प्रतापने अद०चुरा०आत्म०सक०सेट्। कुट्टयते अचुकुट्टत।

कुट्टक त्रि० कुट्ट–ण्वुल्। छेदके "दन्तोलूखलिकः कालपक्काशी वाश्मकुट्टकः। १लीलावत्यादौ प्रसिद्धे २गणितोपयोगिक्रियाभेदे कुट्टकविधिश्च लीलावत्यां सक्षेपेणोक्तः बीजगणिते कुट्टकाध्याये विशेषेणोक्तो यथा "भाज्यो हारः क्षेपकश्चापवर्त्यः केनाप्यादौ सम्भवे कुट्टकार्थम्। येन छिन्नौ भाज्यहारौ न तेन क्षेपश्चैतद् दुष्टमुद्दिष्टमेव। परस्परं भाजितयोर्ययोर्यः शेषस्तयोः स्यादपवर्त्तनं सः। तेनापवर्त्तेन विभाजितौ यौ तौ भाज्यहारौ दृढसंज्ञितौ स्तः। मिथो भजेत्तौ दृढभाज्यहारौ यावद्विभाज्ये भवतीह रूपम्। फलान्यधोऽधस्तदधो निवेश्य क्षेपस्तथान्ते खमुपान्तिमेन। स्वो-

धनहरगत्वे ऽपेये तथाकृते जातौ लब्धिगुणौ १४ । ८ ऋणक्षेपे तु योगजे तत्तक्षणाच्छुद्धे इत्यादिना लब्धिगुणौ ४ । २ भाजकस्य धनत्वे ऋणत्वे वा लब्धिगुणावेतावेव । परन्तु भाजके भाज्ये वा ऋणगते लब्धे ऋणत्वं सर्वत्र ज्ञेयम् । उदाहरणम् । येन सङ्गुणिता पञ्च त्रयोविंशतिसंयुता । वर्जिता वा त्रिभिर्भक्ता निरग्राः स्युः स कोगुणः । न्यासः भा ५ हा ३ क्षे २३ अत्र वल्ली १ । १ । २३ । ० । पूर्ववज्जातं राशिद्वयम् ४६ । २३ अत्र तक्षणेऽधोराशौ सप्त लभ्यन्ते, ऊर्द्ध्वराशौ तु नव लभ्यन्ते ते नव न ग्राह्या 'गुणलब्ध्योः समं ग्राह्यं धीमता तक्षणे फलमित्यत सप्तैव ग्राह्या इति जातौ लब्धिगुणौ ११ । २ वियोगजे एतौ स्वस्वतक्षणाभ्यां शोधितौ जातौ ऋणक्षेपे ६ । १इष्टाहतस्वस्वहरेण युक्तावित्ति द्विगुणितौ स्वस्वहारौ क्षेप्यौ यथा धनलब्धिः स्यादिति कृते जातौ लब्धिगुणौ ४ । ७ एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । अथ वा हरतष्टे धनक्षेपइति न्यासः भा ५ हा ३ क्षे २ पूर्ववज्जातौ लब्धिगुणौ योगजौ ४ । २ एतौ स्वतक्षणाभ्यां शुद्धौ १ । १ जातौ वियोगजौ । क्षेपतक्षणलाभाढ्या लब्धिरिति क्षेपतक्षणलाभेन ७ योगजलब्धिर्युता ११ जाता योगजा लब्धिः शुद्धौ तु वर्ज्जितेति तक्षणलाभेन ७ लब्धिरियं १ वर्ज्जिता ६ धनलब्धये द्विगुणे हरे क्षिप्ते जाता तावेव लब्धिगुणौ ४ । ७ । अथवा भागहारेण तष्टयोरिति न्यासः भा २ हा ३ क्षे २ अत्रापि जातं राशिद्वयं २ । २ तक्षणाज्जातं २ । २ । अत्रापि जातः पूर्व एव गुणः २ लब्धिस्तु भाज्याद्धतयुतोद्धृतादिति गुणः २ गुणितो भाज्यः १० क्षेपः २३ युतो ३३ हरभक्तो लब्धिः सैव ११ । उदाहरणम् येन पञ्च गुणिता खसंयुता पञ्चषष्टिसहिता च तेऽथ वा । स्युस्त्रयोदशहृता निरग्रकास्तं गुणं गणक ! कीर्त्तयाशु मे । न्यासः भा ५ हा १३ क्षे ० क्षेपाभावे गुणाप्ती ०।०। एवं पञ्चषष्टिक्षेपे ०।५ वा १३।१० इत्यादि । अथ स्थिरकुट्टके सूत्रं वृत्तम् । क्षेपं विशुद्धिं परिकल्प्य रूपं पृथक् तयोर्ये गुणकारलब्धी । अभीप्सितक्षेपविशुद्धिनिघ्ने स्वहारतष्टे भवतस्तयोस्ते । प्रथमोदाहरणे दृढभाज्यहारयोः रूपक्षेपस्य च न्यासः भा १७ हा १५ क्षे १ अत्रोक्तवद्गुणाप्ती ७ । ८ एते अभीष्टपञ्चगुणे स्वहारतष्टे जाते ५ । ६ ते एव । अथ रूपशुद्धौ गुणाप्ती ८ । ९ एते पञ्चकगुणे स्वहारतष्टे जाते १० । ११ ते एव एव सर्वत्र । अस्य गणितस्य ग्रहगणिते महानुपयोगः । तदर्थं किञ्चिदुच्यते । कल्प्याथ शुद्धिर्विकलावशेषं षष्टिश्च भाज्यः कुदिनानि हारः । तज्जं फलं स्युर्विकला गुणस्तु लिप्ताग्रमस्माच्च कला लवाग्रम् । एवं तदूर्द्ध्वं च तथाऽधिमासावमाग्रकाभ्यां दिवसा रवीन्द्वोः । ग्रहस्य विकलावशेषाद्ग्रहाहर्गणयोरानयनम् । तद्यथा । षष्टिर्भाज्यः । कुदिनानि हारः । विकलावशेषं शुद्धिरिति प्रकल्प्य साध्ये गुणाप्ती । तत्र लब्धिर्विकलाः स्युर्गुणस्तु कलावशेषम् । एवं कलावशेषं शुद्धिः । षष्टिर्भाज्यः । कुदिनानि हारः फलं कला गुणोऽंशशेषम् । एवमंशशेषं शुद्धिस्त्रिंशद्भाज्यः । कुदिनानि हारः । फलं भागाः गुणो राशिशेषम् । एवं राशिशेषं शुद्धिर्द्वादश भाज्यः । कुदिनानि हारः । फलं गतराशयो गुणो भगणशेषम् । एवं कल्पभगणा भाज्याः । कुदिनानि हारः । भगणशेषं शुद्धिः फलं गतभगणा गुणोऽहर्गणः स्यादिति । अस्योदाहरणानि त्रिप्रश्नाध्याये । एवं कल्पाधिमासा भाज्याः, रविदिनानि हारो, ऽधिमासशेषं शुद्धिः । फलं गताधिमासाः, गुणो गतरविदिवसाः । एवं युगावमानि भाज्यश्चन्द्रदिवसा हारोऽवमशेषं शुद्धिः । फलं गतावमानि । गुणो गतचन्द्रदिवसा इति ।

अथ संश्लिष्टकुट्टके करणसूत्रं वृत्तम् । एको हरश्चेद्गुणकौ विभिन्नौ तदा गुणैक्यं परिकल्प्य भाज्यम् । अग्रैक्यमग्रं कृत उक्तवद्यः संश्लिष्टसंज्ञः स्फुटकुट्टकोऽसौ । उदाहरणम् । कः पञ्चनिघ्नो विहृतस्त्रिषष्ट्या सप्तावशेषोऽथ स एव राशिः । दशाहतः स्याद्विहृतस्त्रिषष्ट्या चतुर्दशाग्रो वद राशिमेनम् । अत्र गुणैक्यं भाज्यः अग्रैक्यं शुद्धिरिति न्यासः भा १५ हा ६३ क्षेपः २१ पूर्ववज्जातो गुणः १ लब्धिः २" ।

कुट्टनी स्त्री कुट्ट—ल्युट् ङीप् । (कुट्नी) परपुरुषेण सह परस्त्रिया समागमकारयित्र्यां स्त्रियाम् । "तदालिङ्गनमवलोक्य समीपवर्त्तिनी कुट्टन्यचिन्तयत् अकस्मादियमेनमुपगूढवतीति ततस्तया कुट्टन्या तत्कारणं परिज्ञाय सा लीलावती गुप्तेन दण्डिता" हितो० । स्वार्थे कन् कुट्टिन्यप्यत्र

कुट्टमित न० "केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् । प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम्" इति सा०द० उक्ते स्त्रीणां विलासभेदे । उदा० यथा "पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं दष्टवत्यधरबिम्बमभीष्टे ।

घनहरणत्वं ज्ञेय तथाकृते जातौ लब्धिगुणौ १।४।८ ऋणक्षेपे तु योगजे तच्चणात्पृथुके इत्यादिना लब्धिगुणौ ४।३ भाजकस्य धनात्मे ऋणत्वे वा लब्धिगुणावेतावेव। परन्तु भाजके भाज्ये वा ऋणगते सभ्ये ऋणत्व सर्वत्र ज्ञेयम्। उदाहरणम्। येन सङ्गुणिता पञ्च त्रयोविंशतिसयुता। वर्जिता वा त्रिभिर्भक्तानिरग्रा स्यु स को-गुण। न्यास भा ५ हा ३ क्षे २३ अत्र वल्ली १।१।२३।०। पूर्ववज्जात राशिद्वयम् ४६।२३ अत्र तक्षणेऽधोराशौ सप्त लभ्यन्ते, ऊर्द्ध्वराशौ तु नव लभ्यन्ते ते नव न ग्राह्या 'गुणलब्ध्यो: सम ग्राह्यं धीमता तक्षणे फलमित्यत सप्तैव ग्राह्याइति जातौ लब्धिगुणौ ११ २ वियोगजे एतौ स्वस्वतक्षणाभ्यां शोधितौ जातौ ऋणक्षेपे६।१इष्टाहतस्वस्वहरेण युक्तावपिति द्विगुणिमौ स्वस्वहारौ क्षेप्यौ यथा धनलब्धि, स्यादिति कृते जातौ लब्धिगुणौ ४।७ एव सर्वत्र ज्ञेयम्। अथ वा हरतष्टे धनक्षेपइति न्यास भा ५ हा ३ क्षे २ पूर्ववज्जातौ लब्धिगुणौ योगजौ ४।२ एतौ स्वतक्षणाभ्यां शुद्धौ १।१ जातौ वियोगजौ। क्षेपतक्षणलाभाढ्या लब्धिरिति क्षेपतक्षणलाभेन ७ योगजलब्धिर्युता ११ जाता योगजा लब्धि शुद्धौ तु वर्ज्जितेति तक्षणलाभेन ७ लब्धिरियं वर्ज्जिता६ धनलब्ध्याय द्विगुणे हरे क्षिप्ते जातौ तावेव लब्धिगुणौ ४।७। अथवा भागहारेण तष्टयोरिति न्यास भा२ हा ३ क्षे २ अत्रापि जात राशिद्वय २।२ तक्षणाज्जात २।२। अत्रापि जात पूर्ववत् गुण २ लब्धि-स्तु भाज्याहतयुतोद्धृ, मादिति गुण २ गुणितोभाज्य १० क्षेप २३ युतो ३३ हरभक्तोलब्धि सैव ११। उदाहरणम् येन पञ्च गुणिता खसयुता पञ्चषष्टिसहिता च तेऽथ वा। स्युस्त्रयोदशहृतानिरग्रकास्त गुण गणक। कीर्त्तयाशु मे। न्यास भा ५ हा १३ क्षे ० क्षेपाभावे गुणाप्ती ०।०। एव पञ्चषष्टिक्षेपे ०।५ वा१३।१०इत्यादि। अथ स्थिर-कुट्टके सूत्र वृत्तम्। क्षेप विशुद्धि परिकल्प्य रूप पृथक् तयोर्यें गुणकारलब्धी। अभीप्सितक्षेपविशुद्धि-निघ्ने स्वहारतष्टे भवतस्तयोस्ते। प्रथमोदाहरणे दृढभाज्यहारयो रूपक्षेपस्य च न्यास भा १७ हा १५ क्षे १ अतोलब्धगुणाप्ती ७।८ एते अभीष्टपञ्चगुणे स्वहारतष्टे जाते ५।६ ते एव। अथ रूपशुद्धौ गुणाप्ती ८।९ एते पञ्चकगुणे स्वहारतष्टे जाते १०।११ ते भव एव सर्वत्र। अस्य गणितस्य ग्रहगणिते महानुप

योग। तदर्थं किञ्चिदुच्यते। कल्पप्रविशुद्धिर्विकला-शेष षष्टिश्च भाज्य कुदिनानि हार। तज्ज फल स्युर्विकला गुणस्तु लिप्ताग्रमस्माञ्च कला लवाग्रम्। एव तदूर्द्ध च तथाऽधिमासावमाग्रकाभ्या दिवसा रवीन्दो। ग्रहस्य विकलावशेषाद्भगणशेषयोरा-नयनम्। तद्यथा। षष्टिर्भाज्य। कुदिनानि हार। विकलावशेष शुद्धिरिति प्रकल्प्य साध्ये गुणाप्ती। तत्र लब्धिर्विकला स्यु र्गुणस्तु कलावशेषम्। एव कलावशेष शुद्धि। षष्टिर्भाज्य। कुदिनानि हार फल कला गुणोऽशशेषम्। एवमशशेष शुद्धिस्त्रि शद्भाज्यः। कुदिनानि हार। फल भागा गुणोराशिशेषम्। एव राशिशेष शुद्धिर्द्वादश भाज्य। कुदिनानि हार। फल गतराशयोगुणोभगणशेषम्। एव कल्पभगणा-भाज्य। कुदिनानि हार। भगणशेष शुद्धि फल गतभगणा गुणोऽहर्गण स्यादिति। अस्योदाहरणानि त्रिप्रश्नाध्याये। एव कल्पाधिमासाभाज्यो, रविदिनानि हारो, ऽधिमासशेष शुद्धि। फल गताधिमासा, गुणो गतरविदिवसा। एव युगावमानि भाज्यश्चन्द्रदिवसा॰ हारोऽवमशेष शुद्धि। फल गतावमानि। गुणोगत-चन्द्रदिवसाइति।

अथ सश्लिष्टकुट्टके करणसूत्र वृत्तम्। एकोहरश्चेद्गुण-कौ विभिन्नौ तदा गुणैक्य परिकल्प्य भाज्यम्। अग्रै-क्यमग्र कृतउक्तवद्य सश्लिष्टसंज्ञ स्फुटकुट्टकोऽसौ। उदाहरणम्। क पञ्चनिघ्नोविहृतस्त्रिषष्ट्या सप्तावशेषोऽथ स एव राशि। दशाहत स्याद्विहृतस्त्रिषष्ट्या चतुर्द्दशा-ग्रोवद राशिमेनम्। अत्र गुणैक्य भाज्य अग्रमैव राशि अग्रैक्य शुद्धिरिति न्यास भा१५ हा६३ क्षे ७१ पूर्ववज्जातोगुण १ लब्धि ३"।

कुट्टनी स्त्री कुट्ट—ल्युट् ङीप्। (कुट्नी) परपुरुषेण सह परस्त्रिया समागमकारयित्र्या स्त्रियाम्। "सदाकिङ्क-ममवलोक्य समीपवर्त्तिनी कुट्टन्यचिन्तयत् अकस्मादिय-मेनमुपगूढवतीति ततस्तया कुट्टन्या तत्कारणं परि-ज्ञाय सा लीलावती गुप्तेन दण्डिता" हितो॰। स्वार्थे कन् कुट्टिन्यप्यत्र

कुट्टमित न॰ "केशस्तनाधरादीना ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात्। प्राहु कुट्टमित नाम शिर करविधूननम्" इति सा॰द॰ उक्ते स्त्रीणां विलासभेदे। उदा॰ यथा "पल्लवोपमितिसाम्यसपक्ष दष्टवत्यधरबिम्बमभीष्टे।

[illegible] भूमि [illegible] ।

कुहक [illegible] । [illegible] ।

कुहापरा [illegible] भूमि । अमरकोषे [illegible] ।

कुहार [illegible] ।

कुहिल [illegible] ।

कुहिम [illegible] ।

कुहिमित [illegible] ।

कुहिकारिका [illegible] ।

कुहीर [illegible] ।

कुहीरक [illegible] ।

कुटमक [illegible] । अमरकोषे [illegible] ।

"[illegible]" [illegible] ।

कुठ [illegible] ।

कुठ [illegible] (कविकल्पलता) [illegible] ।

कुठ [illegible] ।

कुठर [illegible] ।

कुठाक [illegible] ।

कुठाटक [illegible] ।

कुठार [illegible] ।

[illegible]

जुनाग्रदीयशिवपासमराजहृदेन्द्रहृदनिन्द कसोमवल्कश्वे-तकार्जुनप्रभृतीनां चतुष्प्रमाणो दण्डप्रचित्थिर्भवेत्। यस्तु तथापि परशु स यथाकाम प्रयोज्य ।

कुणपलक्षण तु कुणपशब्दे दृश्य । २खगे पु० शब्द-रत्ना० । तस्येदम् शिवा० अण् । कौठार तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् । अल्पार्थे क । कुठारक क्षुद्रकुठारे पु स्त्री० स्त्रियां कुठारिका । [कारे पु० शब्दरत्ना० ।

कुठार पु० कुठ-आर । १वृक्षे २वानरे पु स्त्री०मेदि०। ३परशु-

कुठि पु०कुठि-इन् किश्च । १पर्वते २वृक्षे च उणा० कौ० ।

कुठिक पु० कुठ-इकन् किच्च । (कुड़) कुष्ठे हारा० ।

कुठेर पु०कुठि-एरन् वा०नुमभाव । १पर्णासे उज्ज्वल०। २यज्ञी शब्दमा० । ३श्वेततुलस्याम् (वाबुइतुलसी) राजनि० ।

कुठेरक पु०कुठेर इव कायति कै-क । नान्दीवृक्षे राजनि०। स्वार्थे क । २श्वेततुलस्यां (वाबुइतुलसी) शब्दच० ।

कुठेरज पु० कठेरइव जायते जन-ड "सह सुपा"मा०स० । श्वेततुलस्याम् शब्दरत्ना० ।

कुठेरु पु० कुठ-एरुक् । चामरवाते त्रिका० ।

कुड वैकल्ये भ्वा० इदित् पर० अक० सेट्। कुण्डति अकुण्डीत् प्रनिकुण्डति कुण्ड । [प्रनिकुण्डते । कुण्डम् ।

कुड दाहे भ्वा० इदित् आत्म० सक० सेट् । कुण्डते अकुण्डिष्ट

कुड रक्षणे चुरा० इदित् उभ० सक० सेट् । कुण्डयति ते अचुकुण्डत् त । प्रनिकुण्डयति ते ।

कुड अदने सक० बाल्ये अक० तुदा० पर० सेट् कुटादि । कुडति अकुडीत् चुकोड । प्रनिकुडति कुडप कुडव

कुडप (व) पु० कुड-कपन् (कवन्)श । प्रस्थचतुर्थांशरूपे प-रिमाणभेदे अमरः चाद्दर्चादि । कर्षशब्दे विवृति क्षीर-स्वामिमते मान । "द्रोणस्तु खार्य्याः खलु षोड़शोऽश स्यादाढकोद्रोणचतुर्थभाग । प्रस्थश्चतुर्थांश इहाढकस्य प्रस्थाङ्घ्रिराद्यैः कुडव प्रदिष्ट" "लीला० तेन षोडशक-र्षमित कुडव आर्द्रद्रव्याणां तु द्विगुणित शतकर्षमित इत्याह सुश्रुत

"पलकुडवादीनामतो मानन्तु व्याख्यास्याम । तत्र घादशधान्यमाषा मध्यमाः सुवर्णमाषक । ते षोडश सुवर्णम् । अथ मध्यमनिष्पावा वा एकोनविंशतिर्द्ध-रणम् । तान्यर्द्धतृतीयानि कर्षं । ततश्चोद्ध चतु र्गुणमभिवर्द्धयन्त पलकुडवप्रस्थाढकद्रोणा इत्यभिनि-ष्पद्यन्ते तथा पलशत तानि विंशतिर्भार शुष्काणामिद मानमार्द्रद्रव्याणां द्विगुणमिति" ।

"अथ षष्ठे गते काले यवान्यमुपार्ज्जयत् । यवप्रस्थ तु त सक्तूनकुर्व्वन्त तपस्विन । कृतजप्याह्निकास्ते तु हुत्वा चाग्निं यथाविधि । कुडव कुडव सर्व्वे(चत्वार) व्यभजन्त तपस्विन" "इत्युक्त्वा प्रतिगृह्याथ सक्तूनां कुडव द्विज " भा० आश्व० ६०, ।

कुडि पु० कुण्ड्यते दह्यते कुडि-दाहे इन् नलोपश्च । देहे सि० कौ० "कुठिकम्प्योर्नलोपश्चेति"उणा० उज्ज्वलदत्तेन कुठि गतिप्रतिघाते इति व्याख्यातम् कौमुदीकृता तु कुडि-दाहे इति व्याख्यातम् । अत्र मतभेदेन उणादिसूत्रे पाठद्वयम् ।

कुडिश पु स्त्री० कुद्यते कुड-अदने बा० श इट् । (कुड़ची) ख्याते मत्स्यभेदे राजनि०। "कुडिशो मधुरोबल्य कषायो वह्निदीपन । लघु स्निग्धो वातरोगे पथ्यश्च रोचनस्तथा। बलकारी कोष्ठबन्धकारी च भिषजां मत" राजनि० ।

कुडिहुर्ण्डी स्त्री० क्षुद्रकाञ्चावेल्लवृक्षे(छोट उच्छिया) राजनि० ।

कुड्मल कुड-बाल्ये बा० क्मलच् । १मुकुले विकाशोन्मुखे कु-सुमे सि०कौ० । २नरकभेदे न० कुट्मलशब्दे उदाहृत मनुवचने कुड्मलमिति वा पाठ "दलितकोमलपाटल कुड्मले" माघ तारका०इतच्। कुड्मलित जातमुकुले त्रि० ।

कुड्य न० कुड्ड कार्कश्ये ण्यत् कौतेरप्रत्रा० यक् डुगागमश्च इत्युज्ज्वलदत्त । १भित्तौ(भित) अमर २विलेपने मेदि० ३कौतूहले शब्दरत्ना० । "वैद्यं समाचमाणोऽङ्ग कुड्य-मासरणानि वा । "चन्दनरसैरुपलिप्तकुड्यो" सुश्रु० । "वैदूर्य्यकुड्येषु शशिद्युतिश्च " माघ । स्वार्थे क । भित्तौ शब्दर०।

कुड्यच्छेदिन् पु० छिद्-णिनि ६त० । चौरभेदे येन गृह-भित्ति विदार्य्य चौर्य्यं क्रियते तत्र शब्दरत्ना० ।

कुड्यच्छेद्य पु० कुड्य च्छेद्यं यस्य । १खनके । कुड्यस्य तन्निर्म्माणाय तदर्थे च्छेद्यम् चतुर्थ्यर्थे ६त० । भित्ति-निर्म्माणाय खाते २गर्त्ते त्रिका० ।

कुड्यमत्स्य पु स्त्री०कुड्ये मत्स्य इव । स्टहगोधिकायां हेम० जातित्वात् स्त्रियां ङीष् यलोप । कुड्यमत्सी तत्रैव शब्दर० । [कुणयति ते अचुकुणत् त । प्रनिकुणयति

कुण आमन्त्रणे, मन्त्रणे च अद० चु० उभ० सक० सेट् ।

कुण उपकरणे शब्दे च तुदा०पर०सक० सेट् । कुणति अको-णीत्। प्रनिकुणति उपकरण दानादिना पोषणम् ।

कुणक पु० कुण्यते उपक्रियते कुण-कर्म्मणि मन्त्रार्थे क तत्र

[illegible] ।

कुहाक [illegible] ।

कुहापराक्त [illegible] ।

कुहार [illegible] ।

कुहित [illegible] ।

कुहिम [illegible] (काव) [illegible] ।

कुहिमित [illegible] इति

कुहिकारिका [illegible] ।

कुहीर [illegible] ।

कुहीरक [illegible] ।

कुहुमस [illegible] ।

[illegible] ।

कुठ [illegible] ।

कुठ [illegible] (विविधविशेष) [illegible] ।

कुठ [illegible] ।

कुठर [illegible] ।

कुठाम [illegible] ।

कुठारक [illegible] ।

कुठार [illegible] ।

[illegible] ।

सुनाशरीरशिलादासनराजहट्टेन्द्रद्वृत्तनिन्दकसोमवल्कवे-
तकार्जुनप्रभृतीनां ध्रुवप्रमाणो दण्डपत्त्रिर्भवेत्। यस्तु
सर्वाणि परशु स यथाकामं प्रयोजय ।
कुणपलक्षण तु कुणपशब्दे दृश्य । २वृक्षे पु० शब्द-
रत्ना० । तस्येदम् शिवा० अण् । कौठार तत्सम्बन्धिनि
त्रि० स्त्रियां ङीप्। अल्पार्थे क । कुठारक क्षुद्रकुठारे
पु स्त्री० स्त्रियां कुठारिका । [कारे पु० शब्दरत्ना० ।

कुठारु पु० कुठ—आरु । १वृक्षे २वानरे पु स्त्री०मेदि०। ३शस्त्र-

कुठि पु० कुठि—इन् किच्च । १पर्वते २वृक्षे च उणा० को० ।

कुठिक पु० कुठ—इकन् किच्च । (कुड) कुष्ठे हारा० ।

कुठेर पु० कुठि—एरन् वा०नुमभाव । १पर्णासे उज्ज्व०। २वह्नौ
शब्दमा० । ३श्वेततुलस्याम् (बाबुइतुलसी) राजनि० ।

कुठेरक पु० कुठेर इव कायति कै—क । मान्द्रोष्टचे राजनि०।
स्वार्थे क । २श्वेततुलस्या (बाबुइतुलसी) शब्दच० ।

कुठेरज पु० कुठेरइव जायते जन—ड "सप्त सुपा" पा०स० ।
श्वेततुलस्याम् शब्दरत्ना० ।

कुठेरु पु० कुठ—एरुक् । चामरवाते त्रिका० ।

कुड वैकल्ये भ्वा० इदित् पर० अक० सेट्। कुण्डति अकुण्डीत्
प्रनिकुण्डति कुण्ड । [प्रनिकुण्डते । कुण्डम् ।

कुड दाहे भ्वा० इदित् आत्म० सक० सेट् । कुण्डते अकुण्डिष्ट

कुड रक्षणे चुरा० इदित् उभ० सक० सेट् । कुण्डयति ते
अचुकुण्डत् त । प्रनिकुण्डयति ते ।

कुड अदने सक० बाल्ये अक० तुदा० पर० सेट् कुटादि ।
कुडति अकुडीत् चुकोड । प्रनिकुडति कुडप कुडव

कुडप (व) पु० कुड—कपन् (कवन्) वा । प्रस्थचतुर्थांशरूपे प-
रिमाणभेदे अमर अर्द्धर्चादि । कपशब्दे विद्धति क्षीर-
स्वामिमते पान्त । "द्रोणस्तु खार्य्या खलु षोडशोऽश
स्यादाढकोद्रोणचतुर्थभाग । प्रस्थश्चतुर्थांश इहाढकस्य
प्रस्थाङ्घ्रिराद्यै कुडव प्रदिष्ट" "लीला० तेन षोडशक-
र्षमित कुडव आर्द्रद्रव्याणा तु द्विगुणितमत्कर्षमित
इत्याह सुश्रुत
"पलकुडवादीनामतो मानन्तु व्याख्यास्याम । तत्र
द्वादशधान्यमाषा मध्यमाः सुवर्णमाषक । ते षोडश
सुवर्णम् । अथ मध्यमनिष्पावा वा एकोनविंशतिर्द्ध-
रणम् । तान्यर्द्धतृतीयानि कर्ष । तत्रयोऽष्ट चतु-
र्गुणमभिवर्द्धयन्तः पलकुडवप्रस्थाढकद्रोणा इत्यभिनि-
ष्पद्यन्ते तथा पलशत तानि विंशतिर्भार गुप्ताणामिद
मानमार्द्रद्रव्याणाञ्च द्विगुणमिति" ।

"अथ षष्ठे गते काले यथाप्यसमुपार्ज्जयन् । यथाप्यस्य
तु त सक्तून कुर्व्वन्त तपस्विन । शतजप्याग्निकार्य्यो तु
कृत्वा चाग्निं यथाविधि । कुडवं कुडवं सर्व्वे (चत्वार)
व्यभजन्त तपस्विन" "इत्युक्ता प्रतिगृह्याथ सक्तूना
कुडव द्विज" भा० आश्व० ६०, ।

कुडि पु० कुण्ड्यते दह्यते कुडि—दाहे इन् नलोपश्च । देहे
सि० कौ० "कुठिकम्प्योर्नलोपश्चेति" उणा० उज्ज्वलदत्तेन
कुठि गतिप्रतिघाते इति व्याख्यानम् कौमुदीकृता तु कुडि—
दाहे इति व्याख्यातम् । अत मतभेदेन उणादिसूत्रे
पाठद्वयम् ।

कुडिश पु स्त्री० कुड्यते कुड—अदने वा० श इट् । (कुड्ची)
ख्याते मत्स्यभेदे राजनि० । "कुडिशो मधुरोऽवल्य कषायो
वह्निदीपन । लघु स्निग्धो वातरोगे पथ्यश्च रोचनस्तथा ।
बलकारी कोष्ठबन्धकारी च भिषजा मत" राजनि० ।

कुडिहुण्डी स्त्री० क्षुद्रकाश्मीरवृक्षे (छोट उष्किया) राजनि० ।

कुड्मल कुड—बाल्ये वा० मलच् । १मुकुले विकाशोन्मुखे कु-
सुमे सि०कौ० । २नरकभेदे न० कुट्मलशब्दे उदाहृत
मनुवचने कुड्मलमिति वा पाठ "दलितकोमलपाटल
कुड्मले" माघ तारका०इतच् । कुड्मलित जातमुकु
कुले त्रि० ।

कुड्य न० कुडुड दाहे गन्ने यत् कौतेरम्भ्रा० यक् डुगागमश्च
इत्युज्ज्वलदत्त । १भित्तौ (भित) अमर २विलेपने मेदि०
३कौतूहले शब्दरत्ना० । "वैद्य सम्भाषमाणोऽङ्ग कुड्य-
मास्तरणानि वा । "चन्दनरसैरुपलिप्तकुड्ये" सुश्रु० ।
"वैदूर्यकुड्येषु शशिद्युतिश्च" माघ । स्वार्थे क ।
भित्तौ शब्दर० ।

कुड्यच्छेदिन् पु० छिद—णिनि ६त० । चौरभेदे येन गृह-
भित्ति विदार्य्य चौर्य्यं क्रियते तत्र शब्दरत्ना० ।

कुड्यच्छेद्य पु० कुड्य च्छेद्य यस्य । १खनके । कुड्यस्य
तन्निर्म्माणाय तदर्थे च्छेद्यम् चतुर्थ्यर्थे ६त० । भित्ति-
निर्म्माणाय खाते २गर्त्ते त्रिका० ।

कुड्यमत्स्य पु स्त्री०कुड्ये मत्स्य इव । स्थूलगोधिकायां हेम०
जातित्वात् स्त्रियां ङीष् यलोप । कुड्यमत्सी तत्रैव
शब्दर० । [कुणयति ते अचुकुणत् त । प्रनिकुणयति

कुण आमन्त्रणे, मन्त्रणे च अद० चु० उभ० सक० सेट् ।

कुण उपकरणे शब्दे च तुदा०पर०सक० सेट् । कुणति अको-
णीत् । प्रनिकुणति उपकरण दानादिना पोषणम् ।

कुणक पु० कुण्यते उपक्रियते कुण—कर्म्मणि बाहु० क तत

समुद्रमार्गे मन्। माघे स्थिरो। "स च कुमुद मत चोवाद्युपयपनमीक्ष" तत्र तथा एव कुमुदे तन्मतादिवर्णितम् सर्वनिर्वाणविधानमाचरत् सर्वोपाख्यानमीश्वरसमनुधावेत्" भागो तमाल गरिमपुष्पधा करवा इति च भाग० ८,८, ७,८,८, "तमकुमुद गरिमपादपम्" मोमरः।

कुमुद्वत् त्री० कुमुद सम्बन्धार्थे मतुप् वत्वमति सवर्णा-मजार्थे तु मान्य हलोऽम्। मनाक् मागवेरै (कमने तुका) 'कुमुद्वती मधुरोदयाः दीपका मामकोषितम्। सत्यार्थं च निरोधम मधुर दक्षिणात्यम। देवकार्यं संयाति निगमोदकर नव" रामनि०। कौमुदवान्।

कुमुदाकर पु०र्थे मतवति कु-मोदन। समाक् मे रजति

कुमुदेश पु० कुमुद-ईश् व०। चन्द्रमाये मतैरो यो मसरा "मारायका मनारात। सर्वैरवर्णैश्वरम्। यथा हार्य ममायाय मतिमा कुमुद मणि। म तथा मे निर्वेत च संस्मै मधीमत।"। मारवोधी "कुमुद समयाकाम मारक्ष एवा मरम्। कौमुदेन विना प्रतीहार-मात्रिम्"""तथा च कुमुदं तथा मकरा संस्कृतेन" भा० माघ०। "कौमुदमार्ग दर्शं कुमुदप्रमथ रसन यथा मार्गदीपा०। ८पदिमझे पु० २सर-ति शि०र्देर०। "कुमुदं मधुवासार्थ सनम मानिर्व मङ्ग मामतिः "तत्र देवा मारमानमभि मयमासमयु स मधुमधु च एव मधुर कुमुदवामवक्तम् कुमुदप-मात्रविमुक्ति" भा० मा० १। १। ७, ८। (भद्रमा) अभक्षयेरै। "मङ्गलानि भर्त्सेतिको कुमुदे रथ वर्ति" मा० मी० १७०। कुमुदस्यमन्त्र वेदा० च म० सवसरसे दर्शितं सर्व

मधारिन्तु मति समस्त मेघाव माय इव समसा मा सिद्धार्थ समाहृत्य समाधि मत्त विभवपुरोहित-द्रव्यापुष्प: सोमांशुकमति मेमसामावमतेन कुमुदो: कृष्णादे विनियोगेऽपि सम्प्रदाये विधिविधा सोम-मयमोदारवाचक ति। मामसोमाप्यामेन स्वायत्त-मतायाम्यं तु समतामिमनमः येन मधुनिर्वति-सोमपाः सिद्धमिदम् मितः, न स्वार्थविनयुक्ती हानिमदृत्योमयका सचिवस्य सिमाङ्गुली मधेव समावेशिमा सदावरम्। १ समान्तमेसि तत्र अर्थ देवानी "सामर्थ्येन मरणम् समास मर्यादिविभा कुमुदसमागतए" मा० १। १। ६। "कुमुद मत व

रीर मतैयम ति मदनि मे हेतु" मीमा०। मोता मोप। (पितामहिमामां (कुमारायति) की मेष कुमार ति मन—मन्दे मा मार मोम। मसमयौमि "मम-रात्र हृदय विसमवहृत्यमि। गतिमवामहरू" भ० ७१ ८ "मरार मयमोक्षम् मा०।

कुमारस पु० कम—मातम् व स। देवमेरे सि० मो।

कुमि पु० कम—रत्। सस्तत्वे मेहि। स्वाप्तमार्गे मिता मातृवरामिश्री सि मा०। "दीर्घदर्शिनाममात्र कुम मनि मङ्ग मर मार्यं विमानामर्थ मा मारी हर्ष समर्थि, तत्र"मौ माता मोमे दीर्घे मामाशिषे। मयमया: मनि मङ्गु मूर्खो विविध एव च" तत्र मयेमोत मन। मोक्ष तपश्चरणादिविधाराह्मे होये "एकदशोन्मुखभाव" माम्ना० मामसतो मोक्षम "मानितं मत्यामयमम् मयमाप्तिमया तथा। मम मोक्षमार्गस्य मोदायमन्दमया:" सम्भवमेव विभा-विभावमेदो दर्शितः।

कुमिन्द पु० कम—मानि विमृद्य मं०। मम् महत्तमर

कुमिपदी स्त्री कुमितिस कुमिमवति मतीरप्सा मया-रा० मोप महामर। विमानमहामृदुमितिमान्।

कुमुक सि० कुमि—रव। कुर् मनूरता०

कमुद सि० कुमि—मेक्षो मन। विमाय सर्वे मनर्थे मो म मरा "पूर्वं मनोमीय सपद्य हृदयम्" तथा० "विमुख-मोदवसमामयमवणम्" (सर्वेषु) मा मा०१८०। पूर्वे मेम। वर्तिर म कुमित मदार्थे। "एवम एता मनिर सोमयामीय मनागै"कुमा०।

कुमुदक सि० कमि—त्स न। सह्रुमिते विमानन्दे। पूर्वे ६ समस्त० ६माचुमानैषमेरै पु० भूमि। "मारता महामम मवेतायतमुखा। कुमिमूला मायमानय कुमुका: मरहावमा" माम्नी० ८ समयस्रमे।

कुमुद न कुमुदाती एवाती मर्त्यं दक्षिणमि कुमि—एवर्ये माना-रे—मयमिरोध। समाप्तादे द्वारादि दमशेरे(न मर) "कुमं मोग्येन कुमुदोऽपि एव "महदरमा हृदयानि कुमानमया" काम० मी० ८.१.१ "महदरमा मा स्मार: पृष्ठमधिरुहा हस्तामाराम"मर्वा। रोमादिषम-ममावे समस्वरूप सावितुक सोमवाद् एव मपी सी मोतके सोमभित्र सोमार्थममायादि सा-मेरे। समयमातम मैत्रा ए० मा० दर्शित सदा। "मनिमपदयो "शिमिमदाकार मयाता कुमुदानि मम मा

वा। वेदास्राण्येव तानि स्युर्व्वृत्तान्यथ वा क्वचित्। वेदास्राणि, चतुरस्राणि। आम्नायरहस्ये "कुण्डानि चतुरस्राणि वृत्तनानाकृतीनि वा। नव पञ्चाथ वा चैकं कर्त्तव्यं लक्षणान्वितम्। नवकुण्डविधाने तु दिक्षु कुण्डाष्टके स्थिते। नवमं कारयेत् कुण्डं पूर्व्वेशानदिगन्तरे। विधाने पञ्च कुण्डानामीशाने पञ्चमं भवेत्"। ज्ञानरत्नावल्याम् "दिक्षु वेदास्रवृत्तानि पञ्चमं त्वीशगोचरे"। नारदीयेऽपि "यत्रोपदिश्यते कुण्डचतुष्कान्तत्र कर्म्मणि। वेदास्रमर्द्धचन्द्रञ्च वृत्तं पद्मनिभं तथा। कुर्य्यात् कुण्डानि चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षणः। कुण्डयेद्यन्तरञ्चैव सपादकरसम्मितम्। पीठमध्ये तु यत्कुण्डं समभाव सुगर्त्तकम्"। वह्निपरिशिष्टे "भुक्तौ मुक्तौ तथा पुष्टौ जीर्णोद्धारे विशेषतः। सदा होमे तथा शान्तौ वृत्तं वरुणदिग्गतम्"। कामिके तु तत्तद्दिक्षु तत्तत्फलार्थं कुण्डोक्तिर्यथा ऐन्द्र्यां—स्तम्भे चतुष्कोणमग्नौ भागे भगाकृति। चन्द्रार्द्धं मारणे याम्ये, नैर्ऋते हि त्रिकोणकम्। वारुण्यां शान्तिके वृत्तं, षडस्रमुच्चाटनेऽनिले। उदीच्यां पौष्टिके पद्मं रौद्र्यामष्टास्रमुक्तितम्"। सर्व्वेषु चैतेषु होमानुसारेण हस्तादिमानं क्षेत्रफलमुपकल्पनीयम्। तदुक्तं भविष्यपुराणे "मुष्टिमानं शतार्द्धे तु शते चारत्निमात्रकम्। सहस्रे त्वथ होतव्ये कुर्य्यात्कुण्डं करात्मकम्। द्विहस्तमयुते तच्च लक्षहोमे चतुष्करम्। अष्टहस्तात्मकं कुण्डं कोटिहोमेषु नाधिकम्"। मुष्टिमानमिति, बद्धमुष्टिहस्तमात्रमित्यर्थः। इदानीं चतुरस्रादिकुण्डानामुद्धारक्रमोऽभिधीयते। चतुरस्रं तावदाह विश्वकर्म्मा "कृत्वा प्राक् सूत्रमर्द्धेन दक्षिणोत्तरमत्स्ययोः। न्यस्य सूत्रं तत्र कोणैरर्द्धैश्चतुरस्रकम्"। पूर्व्वोक्तेनाप्युपायेन प्राचीं निश्चित्य प्राक्पश्चिमायतां रेखामालिख्य तामर्द्धभागे लाञ्छयित्वा दक्षिणोत्तरदिशोर्म्मत्स्यद्वयं कुर्य्यात्। सूत्रोपरि सूत्रान्तरनिपातनात् स्वस्तिकमध्याकृति चिह्नं शास्त्रेषु मत्स्य इत्युच्यते। मत्स्यद्वयनिष्पत्तिश्चात्रैव कार्य्या। पूर्व्वोक्तरेखापरिमितस्य सूत्रस्यादिं तस्या एव रेखाया मूले निधाय तत्सूत्रान्तं परिभ्राम्य वृत्तं रचयेत् तस्या एव रेखाया अपरप्रान्ते तस्यैव सूत्रस्यादिं निधाय तत्सूत्रान्तं परिभ्राम्य द्वितीयान्तु कुर्य्यात् एवं वृत्तद्वये कृते दक्षिणोत्तरदिशोर्म्मत्स्यद्वयं निष्पद्यते अथ मत्स्यद्वये पूर्व्वोक्तरेखालाञ्छने चैकं सूत्रं निपात्य दक्षिणोत्तरायतां रेखां लिखेत्। एवं दिशः साधितास्तु विदिक्साधनार्थं कोणान् लाञ्छयेत्। तत्रायं प्रकारः—पूर्व्वनिष्पन्नरेखाप्रान्तचतुष्टयस्य प्रत्येकं पार्श्वद्वये चिकीर्षितपरिमाणस्यार्द्धमर्द्धं निधाय तत्सन्धौ कोणलाञ्छनानि कुर्य्यात् ततः कोणलाञ्छनेषु सूत्रचतुष्टयनिपातनात् पूर्व्वदिश्युदङ्मुखयोनिकं चतुरस्रं कुण्डं कुर्य्यात्। योन्याकारादीनामुद्धारश्चतुरस्रप्रकृतिकस्तु कामिकशास्त्रात् "पञ्चमांशं पुरो न्यस्य मध्ये वेदास्रमानतः। भ्रमादश्वत्थपत्राभं कुण्डमाग्नेयमुच्यते"। क्षेत्रस्य पञ्चमभागं पुरः प्राच्यां दिशि विन्यस्य मध्ये कोणसूत्रस्येति शेषः। वेदास्र, तुरीयांशः। भ्रमात्, सूत्रान्तपरिभ्रमणेन अश्वत्थपत्राकारं कुण्डमाग्नेयदिशि कुर्य्यादिति। तत्राय निर्म्माणप्रकारः पूर्व्वोक्तन्यायेन समचतुरस्रीकृतस्य क्षेत्रस्य पश्चिमरेखामध्यात् पूर्व्वरेखामध्यभेदिनीं क्षेत्रसूत्रपञ्चमभागाधिकां गर्भरेखामालिख्य नैर्ऋत्यदेशे कोणसूत्रतुरीयांशे लाञ्छयित्वा तल्लाञ्छनोपरि विन्यस्तादेः सूत्रस्य पूर्व्वोक्तगर्भरेखामूलविन्यस्तं प्रान्तं परिभ्राम्य बहिर्वृत्तार्द्धं निष्पाद्य वायव्यकोणेऽप्येवमेव वृत्तार्द्धं रचयेत्। ततो गर्भरेखाप्रान्तात् वृत्तद्वयप्रान्तस्पर्शि सूत्रद्वयं निपात्य पिप्पलपत्राकारमाग्नेयदिश्युदङ्मुखयोनिकं योनिकुण्डं विदध्यात्। "चतुरस्रे पदैर्भक्ते त्यक्त्वाद्यन्तौ तदंशकौ। मध्यसप्तांशमाने तु कुण्डं खण्डेन्दुवत् क्रमात्"। चतुरस्रे क्षेत्रे पदैर्नवभिर्विभक्ते आद्यान्तौ त्यक्त्वा अवशिष्टसप्तमांशमानेन सूत्रभ्रामणात् खण्डेन्दुसदृशं कुण्डं कुर्य्यात्। अत्रैव कृतिः—चतुरस्रं क्षेत्रं नवधा विभज्य तत्र प्रथमोऽन्तिमश्चेति भागद्वयं परित्यज्य अवशिष्टसप्तभागादिमरेखाग्रभेदेशे सूत्रादिं निधाय तस्यैव भागसप्तकस्यान्तिमरेखाग्रभेदेशे सूत्रान्तं निवेश्य तत्सूत्रपरिभ्रामणेन प्रथमरेखातुल्यविश्रान्तमात् तद्वृत्तार्द्धं विरचयेत्। अथ प्रथमरेखाप्रान्तद्वयमपि वृत्तार्द्धेन संयोज्य दक्षिणदिगवस्थितमुत्तराभिमुखयोनिकं कुण्डं चन्द्रखण्डं विदध्यात्। "त्रिभागवर्द्धितो मत्स्यैस्त्रिभिर्नैशाचरं भवेत्"। स्थानत्रये तृतीयांशत्रयवृद्ध्या मत्स्यत्रयेण नैशाचरं नैर्ऋत्यदिक्सम्बन्धि कुण्डं कुर्य्यात्। इत्ययं सम्प्रदायः। पूर्व्ववत्समचतुरस्रं क्षेत्रं निर्म्माय तत्तिरश्चीनपश्चिमरेखामध्यात् तिर्य्यगवस्थितपूर्व्वरेखामध्यभेदिनीं क्षेत्रसूत्रतृतीयभागाधिकां गर्भरेखामालिख्य पूर्व्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयमपि क्षेत्रसूत्रतृतीयभागाधिकं कुर्य्यात् ततो गर्भरेखाप्रान्तात् पूर्व्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयमपि क्षेत्रसूत्रतृतीयभागाधिकं कुर्य्यात्।

[illegible]

[illegible]

स्य गर्भदेशावस्थितात् कर्णस्तावता मानेन तद्भुजाद्व तस्य कर्णस्य भुजाद्व लाञ्छयेत् । अत्र बाह्यचतुरस्र-सूत्राण्येव कर्णोभयपार्श्ववर्त्तीनि निजभुजाकारतया भुजाशब्देनोच्यन्ते । अयमाशयः —बाह्यचतुरस्रस्यैक-स्मिन्कस्मिंश्चित् कोणे कर्णार्द्धपरिमितस्य सूत्रस्यादिं विधाय तत्सूत्रं चतुरस्ररेखोपरि प्रसार्य सूत्रप्रान्ते लाञ्छयेत् । एवं प्रतिकोणं सूत्रादिं निधाय प्रातिलोम्यानुलोम्येन सूत्रं प्रसारयन् तत्तत्प्रान्ते लाञ्छयन् प्रतिदिशं लाञ्छनद्वय-करणाद्दिक्चतुष्टयेन लाञ्छनेषु सूत्राष्टकनिपातमादष्टास्र-कुण्डं कुर्य्यादिति । अयमिह निर्म्माणप्रकारः —पूर्व-वच्चतुरस्रीकृतस्य क्षेत्रस्य बहिश्चतुर्द्दिक्षु द्वादशमं भागं विन्यस्य तत्परिमाणेन अपरं चतुरस्रं कुर्य्यात् । अथ तदीयकर्णार्द्धपरिमितस्य सूत्रस्य प्रतिकोणमादिं विधाय चतुरस्ररेखोपरि प्रसारयन् तत्तत्प्रान्तेषु लाञ्छयन् दिक्चतुष्टयेन लाञ्छनाष्टकं कृत्वा तल्लाञ्छनोपरि सूत्रा-ष्टकनिपातमार्गेणानर्दिश पूर्वाभिमुखयोनिकमष्टास्रकुण्डं कुर्य्यात् । इदानीं दिग्नियममन्तरेणैव तत्तत्कर्म्मोपयोगि-तया विधानललितोपदिष्टं कुण्डमुच्यते । "सप्तमांश-बहिर्न्यस्य कृत्वा वृत्तमिह भ्रमात् । चतुर्थभागमूनेन पूर्वक्षेत्रेण साधितैः । धनुर्ज्याकृतिभिः पञ्चसूत्रैः पञ्चा-स्रकुण्डकम् । होमे प्रशस्तं भूतग्राहिणीविघ्ननिग्रहे" । चतुरस्रस्य क्षेत्रस्य बहिः प्रदेशे चतुर्द्दिक्षु च सप्तमांशं वि न्यसेत् । तत क्षेत्रगर्भविन्यस्ताद्वाह्यस्थितसप्तमांशोपरि विन्यस्तप्रान्तस्य सूत्रस्य सर्वतः परिभ्रामणात् वृत्तं निष्पा दयेत् । पूर्वक्षेत्रेणेति, बहिःस्थितवृत्तापेक्षया, पूर्वक्षेत्रत्व-त्वेन अभ्यन्तरस्थचतुरस्रक्षेत्रमेवोच्यते । ततश्चायमर्थः अन्त-श्चतुरस्रस्य यद्दैर्घ्यं तत स्वकीयचतुर्थभागमूनं कृत्वा यन्मानं भवति तावता मानेन परिमितं सूत्रं निधाय तादृशानि पञ्च सूत्राणि वाह्यवृत्तस्यान्तर्विन्यस्य सूत्र-सन्धौ कोणं कुर्य्यात् । तानि च पञ्च सूत्राणि प्रत्येकं प्रान्तद्वयसम्बद्धवृत्तत्वात् धनुर्ज्याकृतीनि धनुरारूढमौ-र्वीसदृशानि स्युः । ततः पञ्चसूत्रातिरिक्तं सर्वं परित्यज्य पञ्चास्रकुण्डं रचयेत् । तच्च भूतग्रहादिहोमे प्रयो-ज्यम् । "दशमांशं बहिर्न्यस्य कृत्वा वृत्तमिह भ्रमात् । भक्ते क्षेत्रं षड्भागेण तद्भागे त्रिगता त्रिभिः । समा-नसूत्र तादृशान् सप्तास्र सूत्रसप्तकात् । अभिचारोपशा-न्त्यर्थं होमकुण्डमिति स्मृतम्' । इहापि चतुरस्रस्य क्षेत्रस्य दशमभागं चतुर्द्दिक्षु बहिर्विन्यस्य पूर्ववत् वृत्त

कुर्य्यात् । अथ पूर्वक्षेत्रं चतुःषष्ट्या विभज्य तेषां चतु-षष्टिसंख्यानां भागानां मध्ये त्रयस्त्रिंशत्संख्यैर्भागैः परि-मितं सूत्रं कृत्वा तादृशानि सप्त सूत्राणि वृत्तस्यान्ते दि-गन्तस्य सप्तास्रं कुण्डं कुर्य्यात् । अत्रापि सूत्राणां धनु-र्ज्याकारत्वं सूत्रसन्धौ कोणनिर्म्माणं सप्तसूत्रातिरिक्तप-रिमार्ज्जनं चेति पूर्ववदेव वेदितव्यम् । एतच्च कुण्डमभि-चारदोषोपशमनहोमेषु प्रयोज्यम् । आह विश्वकर्म्मा "यावन्मात्रं कुण्डविस्तारं इष्टसाधनं खातस्यापि मानं प्रदिष्टम् । यादृक् कुण्डस्याकृतिः स प्रदिष्टा तादृग्रूपं मे-खलाया विदध्यात् । स्थापने सर्वकुण्डानां ध्वजाय सर्व-सिद्धिदः" । सर्वेषु चैतेषु प्रोक्तमानाद्वृद्धिह्रासयादि मनू-नमतिरिक्तं वा विधाय ध्वजाय साधनीयं । विस्तारे दैर्घ्ये गुणिते अष्टभिर्विभक्ते यदेकं परिशिष्यते तदा ध्व-जाय इति । "खातेऽधिके भवेद्रोगो हीने धेनुधनक्षयः । वक्रकुण्डे तु सन्तापो मरणं भिन्नमेखले । मेखलार-हिते शोकोऽभ्यधिके वित्तसंक्षयः । भार्य्याविनाशनं प्रोक्तं कुण्डे योन्या विना कृते । अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्ज्जितम्" । खातहीने भवेद्रोग इत्यादिना खातादिलक्षणरहितस्य कुण्डस्यानिष्टफलत्वदर्शनादि-दानीं खातादीनामेव लक्षणमभिधीयते । तद्यथा मोह-चूडोत्तरशास्त्रे "चतुर्विंशतिमं भागमङ्गुलं परिकल्प्य तु । चतुर्विंशाङ्गुलं हस्तं कुण्डानां परिकल्पयेत् । हस्तमात्रं खनेत्तिर्य्यगूर्द्धं मेखलया सह" । इष्टमान गतार्द्धमित्यादिना प्रसिद्धेनैव हस्तादिकुल्यव्यवहारेण होमानुसारात् कुण्डमानक्रमः । इदन्तु खातादिमान कथनार्थं परिभाषा क्रियते । चिकीर्षितकुण्डक्षेत्रं चतु-र्विंशतिधा विभज्य यावान् चतुर्विंशतिमो भागस्तावत्-परिमाणमङ्गुलं परिकल्प्य चतुर्विंशत्या ध्वङ्गुलैर्हस्तं परिकल्पयेत् । ततस्तेन हस्तेन परिमितं सर्वकुण्डानां तिर्य्यक्खातमानं विधाय मेखलासहितस्य खातस्य तेनैव हस्तेन परिमितमूर्द्धमानं विदध्यात् । प्रथमे तु क्रमम् "कु-ण्डं जिनाङ्गुलम् । तिर्य्यगूर्द्धं मेखलया सह" जिनाङ्गुलं चतुर्विंशत्यङ्गुलम् । प्रतिष्ठासारसंग्रहेऽपि "प्रथ्य—त्रि-मेखलोच्छ्रायां ज्ञात्वा ग्रेयमथ खनेत्" । विश्वकर्म्मा प्यु-क्तम् "व्यासात् खातं करं प्रोक्तं निम्नत्वस्य त्वङ्गुलेन तु । तिर्य्यङ्गुलानि—पञ्चदशाङ्गुलानि खातस्य निम्न-त्वम् । "उन्नता सा नवाङ्गुलैरिति, तत्र प्रथमाप्रान्तमेखलाया-यथसे नवाङ्गुलं प्रथममेखलयोत्सेध इत्युभयोश्चतुर्द्द-

[illegible]

[illegible]

तथा दक्षिणे उत्तरे वा ऐशान्यां वा स्यात् परन्तु चतुरस्रम्, वेदा सकाशात्तानि सर्व्वाणि कुण्डानि सपादेन हस्तेन त्रियवाङ्गुलान्तरेण वा पादान्तरेण द्वादशाङ्गुलान्तरेण वा वेदीपादान्तरेण वेद्याश्चतुर्थांशेन वा सम्भवे नवकोणे कृतेऽष्टसु भागेषु मध्ये भवतीति व्याख्या" नारदीये "यत्नो-पदिष्टे कुण्डचतुष्क तत्र कर्त्तव्यं । वेदाश्रमर्द्धचन्द्रं च वृत्तं पद्मनिभं तथा" । अत्र कुण्डचतुष्के व्याप्तानाम्नी-त्युक्त नारदीये "पीठमुद्दिश्य वेदं कुण्डं सुरमासनगर्त्तकम् कुर्य्यात् कुण्डानि चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षण । पद्मं कारयेत् कुण्डमीशदिग्गोचरं हितमिति" अथ मध्यम' पक्ष । केचित्तु पूर्व्वैशयोरिति लिखितवन्तश्च सोमशम्भौ "एक वा दिशमाश्रित्य प्रतीच्यां कारयेद्बुध" "आचार्य्या अपि "एकस्यां दिशि कुण्डमुत्तरस्यां प्रविष्टव्यां चतुरस्रमेकमेव" इत्युक्तमिदं पक्ष । नवपञ्चाशिकाने पञ्चरात्रायाम् "कुण्ड-स्यान्यमध्यभागे तु कारयेच्चतुरस्रकम् । पितृक्रिद्वयपात तत् कु-ण्ड तु चतुरस्रमिति । वेदीपादान्तरस्थकानि कुण्डानि नव-पञ्च वेति' । नारदीये "कुण्डवेद्यन्तरं चैव सपादकरम'मत-मिति" केचित्तयोरष्टाङ्गुलमथान्तरमुक्त तत्र मण्डपानुसा-रेण व्यवस्था । अथ वर्णविशेषस्य स्त्रीणाञ्च कुण्डविशेषमाह "विप्राणां चतुरस्रं च वृत्तं च क्षत्रियस्य स्याद्वैश्यस्यार्द्धचन्द्रं त्र्यस्रं स्याद्वैश्यकोणानि चापि । सर्व्वेषाञ्चैव रूपाणि चाग्ने योन्याकाराणि स्त्रीणां मतानि "विप्रादारभ्य विप्रक्षत्रियविट्शूद्राणां चतुष्कोणवृत्तार्द्धत्रिकोणानि भवन्ति । अथवा विप्रादि वर्णेषु षट्कोणानि वर्त्तुलानि वा सर्व्वाणि कुण्डानि भवन्ति यदा स्त्री यजमाना तदा योन्याकाराण्येव कुण्डानि भवन्तीति व्याख्या । शारदायाम् "विप्राणां चतुरस्रं स्या-द्राज्ञां वर्त्तुलमिष्यते । वैश्यानामर्द्धचन्द्राभं शूद्राणां त्र्यस्र-मीरितम् चतुरस्रन्तु सर्व्वेषां केचिदिच्छन्ति तान्त्रिका" । पञ्चरात्रे "सर्व्वाणि तानि वृत्तानि चतुरस्राणि वा सदा" सनत्कुमारे "स्त्रीणां कुण्डानि विप्रेन्द्र । योन्याकाराणि कारयेदिति" । अथ प्राच्यादिकुण्डेषु फलविशेषमाह "सिद्धिं पुत्रान् शुभं शत्रुनाशं शान्तिर्म्मृतिच्छिदे वृष्टिमारोग्यमुक्तं हि फल प्राच्या-दिकुण्डके" प्राच्यादिकुण्डेष्वष्टस्वष्टौ फलानि स्युः । शारदायाम् "सर्व्वसिद्धिकरं कुण्डं चतुरस्रमुदा-हृतम् । पुत्रप्रदं योनिकुण्डमर्द्धचन्द्राभं शुभप्रदम् । शत्रु-क्षयकरन्त्र्यस्रं वर्त्तुलं शान्तिकर्म्मणि छेदमारणयो षडस्रं पद्मसन्निभम् । वृष्टिदं रोगशमनं कुण्डमष्टास्रमी-रितम्' । कामिके तु मतान्तरम् "ऐन्द्र्यां मतो चतु-ष्कोणमग्नौ भोगे भगाकृति । चन्द्रार्द्धं मारणे याम्ये, द्वेषे त्र्यस्रन्तु नैर्ऋते । वारुण्यां शान्तिके वृत्तं, षडस्रं च्चाट-नेऽनिले । उदीच्यां पौष्टिके पद्मं रौद्र्यामष्टास्रि मुक्तिदमिति' अथ होमसंख्यया कुण्डमानम् । "शतार्द्धे रत्नि स्याच्छत-परिमितेऽरत्निवितत सहस्रे हस्त स्यादयुतहवने हस्त-युगलम् । चतुर्हस्त लक्षे प्रयुतहवने षट्करमिदं ८ ककुभ-भिर्वा १० कोट्यां नृपकरमपि प्राहुरपरे" शतार्द्धमिते पञ्चाश-न्मिते होमे रत्निमितं कुण्डं, शतमिते अरत्निमितं, सहस्रमिते होमे हस्तमितं, दशसहस्रमिते द्विहस्तं, लक्ष-होमे चतुर्हस्तमितं' दशलक्षहोमे षड्हस्तमितं, कोटि-होमेऽष्टहस्तमितं दशहस्तमितं वा । केचित् षोडश-करमपि प्राहुरितिव्याख्या भविष्यपुराणे "मुष्टिमात्रं शतार्द्धे तु शते चारत्निमात्रकम् । सहस्रे तस्य होतव्ये कुण्डं हस्तात्मकम् । द्विहस्तमयुते तस्य लक्षमाने चतुष्करम् । दशलक्षमिते होमे षट्करं समुदाहृते । अष्टहस्तात्मकं कुण्डं कोटिहोमेषु नाधिकम्" शार-दायाम् "दशहस्तमितं कुण्डं कोटिहोमेऽपि शस्यते स्कान्दे "कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुर्हस्तं समन्ततः योनिवक्त्रद्वयोपेतं तदप्याहुस्त्रिमेखलमिति" इत्यादि स्थूलरूपविषयम् "अथ केषाञ्चिन्मते कुण्डमानः "लक्षैकहस्तादयुतद्वयकान्तद्वैकवृद्धा दशाष्टहस्ताकस्तु । कोटि-र्द्दिशि शतलक्षषट्के सुनीश्वरं स्यानुहस्तम्" लक्षसंख्यया दशलक्षकाणामन्त समाप्तीस्याद्दश-लक्षान्तम् एकलक्षमारभ्य लक्षवृद्ध्या दशलक्षपर्य्यन्त-मित्यर्थ करस्य एकवृद्ध्यादशहस्तकमर्यादीहृत्य स्याद्दश-हस्तकम् एककरमारभ्य एककरवृद्ध्या दशहस्त याव-त्कुण्डं प्राहुरिति पूर्व्वेणान्वय कोटेरर्द्धे पञ्चाशल्लक्षे दशविंशतिलक्षे लक्षदले पञ्चाशत्सहस्रे क्रमात् सप्त-पञ्चषट्त्रिकरं कुण्डमिति व्याख्या शारदायाम् "एक-हस्तमितं कुण्डं लक्षहोमे विधीयते । लक्षाणां दशकं यावत्तावद्धस्तेन वर्द्धयेत्" सिद्धान्तशेखरे "लक्षार्द्धे त्रिकरं कुण्डं लक्षहोमे चतुः करम् । कुण्डं पञ्चकरं प्रोक्तं दश-लक्षाहुतौ क्रमात् । षड्दश लक्षविंशत्या, कोट्यर्द्धे सप्त-हस्तकमिति" । इदमेव कुण्डमानद्वारिकादिमत सिद्धान्त शेखरशारदाहेमाद्रिमतस्थं प्राचीनं राघवभट्टरामवाजपे यिकुण्डरत्नाकरकुण्डकौमुदीकारादिभिर्नवीनैश्च लिखित पुनरपिदन्यथापि कुण्डमानान्युक्तानि तानि तत्तद्ग्रन्थस्य-

तदा पश्चिमे उत्तरे वा ऐशान्यां वा स्यात् परन्तु चतुरस्रम्, वेदा यज्ञावसानानि सर्व्वाणि कुण्डानि सपादेन करेण त्रिपदङ्गुलान्तरेण वा पादाभावेन अष्टाङ्गुलान्तरेण वा वेदीपादान्तरेण वेदायतुर्थांशेन वा मण्डपे अष्टकोण कृतेऽष्टसु भागेषु मध्ये भवन्तीति व्याख्या" नारदीये "यतो-पदिष्टानि कुण्डकानि तत्र कर्म्मणि । वेदास्रमर्द्धचन्द्रं च वृत्तं पद्मनिभं तथा" । अत्र कुण्डशब्दे शारदातिलको-क्तम् नारदीये "पीठवहस्तेनकुण्डं सुप्रमाणमगर्त्तकम् कुर्यात् कुण्डानि चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षण । दक्षिण कारयेत् कुण्डतोरणदिग्गोचरं द्विजेति" "अथ मध्यमं पक्ष । केचित्पूर्वेशयोरिति लिखितवन्तः सोमशम्भौ "एव वा विश्वाचार्यां शतीच्याद्वारदेशु च "आपाच्यां अपि "दशा दिशि कुण्डमुत्तरस्यां प्रदिश्याश्चतुरस्रमेकमेव" इत्य धिकं पक्ष । मण्डपाधिकारे वशिष्ठसंहितायाम् "कुण्ड-स्याध्यभागे तु कारयेच्चतुरस्रकम् । वितस्त्यादयाशा तत् कु-ण्डं तु चतुरङ्गुलमिति । वेदीपादान्तरत्यक्ता कुण्डानि मण्ड-पे वेति" । नारदीये "कुण्डवेदान्तरश्चैव सपादकरस्रमत-मिति" केचित्तत्वादशाङ्गुलमन्यत्तरफल तत्र मण्डपानुसा-रेण व्यवस्था । अथ वर्णविशेषस्य कोणादि कुण्डविशेषमाह "विप्रस्य कुण्डं चतुरस्रं च हस्तं च वर्त्तुलं त्र्यस्रं स्याद् दृष्टकोणानि वापि । सर्वेषामष्टस्वरूपाणि वा च योन्याकारान्यङ्गना-नां मतानि "विप्रादारभ्य विप्रवर्णयविट्शूद्राणां चतुष्कोणवृत्तार्द्धत्रिकोणानि भवन्ति । अथवा विप्रादि वर्णेषु चतुष्कोणानि वर्तुलानि वा सर्व्वाणि कुण्डानि भवन्ति यदा स्त्री यजमाना तदा योन्याकाराण्येव कुण्डानि भवन्तीति व्याख्या । शारदायाम् "विप्राणां चतुरस्रं स्या-द्राज्ञां वर्त्तुलमिष्यते । वैश्यानामर्द्धचन्द्राभं शूद्राणां त्र्यस्र-मीरितम् चतुरस्रन्तु सर्वेषां केचिदिच्छन्ति तान्त्रिकाः" । पञ्चरात्रे "सर्वाणि तानि वृत्तानि चतुरस्राणि वा सदा" सनत्कुमारः "स्त्रीणां कुण्डानि विप्रेन्द्र । योन्याकाराणि कारयेदिति" । अथ प्राच्यादिकुण्डेषु फलविशेषमाह "सिद्धि पुत्रा शुभं शत्रुनाश शान्तिर्म्लेच्छिदे दृष्टिमारोग्यमुक्ता हि फलं प्राच्या-दिकुण्डके" प्राच्यादिकुण्डेष्वष्टस्वष्टौ फलानि स्युः । शारदायाम् "सर्वसिद्धिकरं कुण्डं चतुरस्रमुदा-हृतम् । सुतप्रदं योनिकुण्डमर्द्धचन्द्राभं शुभप्रदम् । शत्रु-क्षयकरं त्र्यस्रं वर्त्तुलं शान्तिकर्म्मणि । छेदमारणयोः षड-स्रम् पद्माभमिभम् । वृष्टिदं रोगशमनं कुण्डमष्टास्रमी-रितम्" । कामिके तु क्रमान्तरम् "ऐन्द्र्यां स्यात् चतु-कोणमग्नौ भोगे भगाकृति । चन्द्रार्द्धं मारणे याम्ये, द्वेषे त्र्यस्रन्तु नैरृते । वारुण्यां शान्तिके वृत्तं, षडस्रं च्चाट-नेऽनिले । उदीच्यां पौष्टिके पद्म रौद्र्यामष्टाश्रि मुक्तिदमिति" अथ होमसंख्यया कुण्डमानम् । "शतार्द्धे रत्निः स्याच्छत-परिमितेऽरत्निविततं सहस्रे हस्तं स्यादयुतहवने हस्त-युगलम् । चतुर्हस्तं लक्षे प्रयुतहवने षट्करमिदं ८ करम-मितौ । कोट्यां नृपकरमपि प्राहुरपरे" शतार्द्धमिते पञ्चाश-न्मिते होमे रत्निमितं कुण्डं, शतमिते अरत्निमितं, सहस्रमिते होमे हस्तमितं, दशसहस्रमिते द्विहस्तं, लक्ष-होमे चतुर्हस्तमितं दशलक्षहोमे षट्हस्तमितं, कोटि-होमेऽष्टहस्तमितं दशहस्तमितं वा । केचित् षोडश-करमपि प्राहुरिति व्याख्या भविष्यपुराणे "हस्तमात्रं शतार्द्धे तु शते चारत्निमात्रकम् । सहस्रे त्वथ होतव्ये कुण्डं कुर्य्यात्करात्मकम् । द्विहस्तमयुते तस्य नवमाने चतुःकरम् । दशलक्षमिते होमे षट्करं सम्प्रचक्षते । अष्टहस्तात्मकं कुण्डं कोटिहोमेषु शस्यते" शार-दायाम् "दशहस्तमितं कुण्डं कोटिहोमेऽपि शस्यते स्कान्दे "कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुरस्रं समन्ततः योनिवक्त्रद्वयोपेतन्तदप्याहुस्त्रिमेखलमिति" इदं प्राय-श्चित्तहव्यविषयम् "अथ केषाञ्चिन्मते कुण्डमानम्" "लक्षैकहस्तादशलक्षकान्तं द्वैकवृद्ध्यादशहस्तकञ्च । कोट्य-र्द्धं दिशि शतिलक्षलक्षदले मुनीश्वर लक्षानुरूपम्" लक्षस्यैकवृद्ध्या दशलक्षकाणामन्तं सप्तार्द्धैकादश-लक्षकान्तम् एकलक्षमारभ्य लक्षवृद्ध्या दशलक्षपर्यन्त-मित्यर्थे करस्य एकहस्तादशहस्तकस्पर्यादीत्येत्यादश-हस्तकम् एककरमारभ्य एककरवृद्ध्या दशहस्तं याव-त्कुण्डं प्राहुरिति पूर्वेणान्वयः कोटेरर्द्धं पञ्चाशल्लक्षे दर्शविंशतिलक्षे लक्षदले पञ्चाशत्सहस्रे क्रमात् सप्त-पञ्चषट्त्रिकरं कुण्डमिति व्याख्या शारदायाम् "एक-हस्तमितं कुण्डं लक्षहोमे विधीयते । लक्षाणां दशकं यावत्तावद्धस्तेन वर्द्धयेत्" सिद्धान्तशेखरे "लक्षार्द्धे त्रिकरं कुण्डं लक्षहोमे चतुःकरम् । कुण्डं पञ्चकरं प्रोक्तं दश-लक्षाहुतौ क्रमात् । षड्हस्तं लक्षविंशत्यां, कोट्यर्द्धे सप्त-हस्तकमिति" । इदमेव कुण्डमानमष्टामिकादिमत सिद्धान्त-शेखरशारदातिलकमात्रिसारसंग्रहाधीनैः राघवभट्टरामवाजपे-यिकुण्डरत्नाकरकुण्डकौमुदीकारादिभिर्नवीनैश्च लिखितं कुत्रचिदन्यथापि कुण्डमानान्युक्तानि तानि तत्तत्प्रकरण-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

द्रव्या वा पद्मनाभाद्याकारात्मनोऽपि । मन्त्रमहो-दधौ भट्टोगतं मुखं च वृत्तमाद्यन्तं तदर्धेन दलं तत्र पद्मसमं वा पञ्चदलमनन्तं स्यादिति व्याख्या । शारदायां "निखना मध्यतः कुर्यात् नाभिं दर्शनेऽपि वा । योनिर्मध्यतः किञ्चिदविस्मानुन्नीलिता रम्येरिति" योनि-मिति शेष । दैत्राभ्यवहारे "शेषां गुर्वाङ्गुला योनिमध्य' योगा विसदृशा न । एकाङ्गुलोच्छ्रिता सा तु परिणा-ऽन्तरे तथा । पृष्ठद्वयां संयुक्ता शाश्वत्यमनुपता । षड्गुणं चात्र गुरुः मध्ये वाम्यमिति गदेति" प्रप-ञ्चसारे "रूपाङ्गुलैरच्छ्रितां योनिं दिग्भ्यादावपादयताम्" तास्वेयम् एकाङ्गुलोच्छ्रिता दृश्यम् विस्तरम् अङ्गुष्ठ-मेयमायुक्तमिव अङ्गुलमायमुष्ट्राय पृष्ठभिन्न अङ्गुलं दशिधिरिति कात्यायनोऽङ्गुलं प्रथम मायोभ्यन्तरम-नन्तं यतोऽनुष्ठं एकाङ्गुलोच्छ्रायमध्यमन्तम-न्तःकार्यं । शारदायाम् "कुण्डादारभ्य मार्गं मार्गोऽमवा मध्ये धनवृक्ष मिति एकाङ्गुलविस्तारमायवो योनिलक्षण माह "शतेऽङ्गुलमवले न मेखलान्तरमङ्गुलं । विस्तृता विलियमपांतोङ्गुलि विशिष्टे' मेखलानां तथाङ्गुलं विस्तृता तियाङ्गुलैर्द्वाभ्यां योनिं स्यादिति व्याख्या । क्रियासारे "निम्नां प्रत्याचामायाने मध्यक पद्मदशाङ्गुलाम् । द्विषड्भागमविभक्तां षट् पर्याङ्गुलाः क्रमात् । तृतीयशङ्गुलितमेधां योनिं कुण्डस्य कारयेत्"। केचित् योनिमेवास्य दीर्घपत्रम्भ स पत्रफल तस्य युग्ममानेन तावत्प्रमाणपत्रम् स-गोध्य योनिरश्वत्थपत्रयोनिं साधयेदिविद्ध" । अधिक शारदादौ दृश्यम् ।

"रसं पिबेत् कुमारोऽयं त्वत्प्रसादात् महाबल । भर्ते नाग-रूपस्य यस्मिन् कुण्डे प्रतिष्ठितम् । यावत् पिबति या-गोऽयं तावन्मे प्रतीयताम् । "एकोऽस्तुकाकाल कुण्डे पिबति स महाबल । एवमेष स कुण्डानि खानितुं पायाङ्गुनन्दन," भा०आ० १२८अ० । "गाभिर्ग्भिर्हि त पार्थं स्यन्दनम्य पिधीयते । तस्मात् गोरजसा ध्वस्त-मथा कुण्डे निपिद्धति" भा० आनु० १०१अ० । कण्डते कुत्समनेन कुडि-दाहे करणे घञ् । स्मृते भर्त्तरि ५जारजाते स्त्रिया टाप् । "परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ । पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः । तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च । दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदा-

त्तॄणां तु । "मातुरा पर सवर्णा पण्डा गर्भमर्भोद्भवा । आश्रमे तु प्रेतेन मोहात्मनोऽनुपस्था । दुवैचा गमनी च तौ नाशनौ कुण्डगोलको । दर्शनौदा पदयेन कामपूजाय टेरित" भा० द० १६६अ० । "द्विजात् विप्रा मिमाप्योदा मध्यमौ पापतपाप-कुण्डगोलकदौ मनवादतिर्गा यथा० "परिगणचित्तारे माहे "जाह्मणां ब्राह्मणाम्यतो ब्राह्मण स इति श्रुतिः । तस्मात् नराद्यैर्गगारनासमन्तु च । अपरादृष्टदोषार्त मुख्याद्विकिज्ञाद्भिरु । पचोस्तेतु भूदेनु गदमत्रे भिरिम्पेदे । ध्यापुस्तेषु पैतृदु च-ण्डाला मर्षपोषितम् । भक्तौकृतौ म संस्कारोरिति केचित् प्रमन्ते । कर्मन्तमधिकारात्र पामित्त मानि शैवयो । तस्मान्न प्रभार्यं भवे प्र.कुण्डदा । संस्कार-मनार्प्तोभादीन् परान्नाप्रापार्य एव तु । एवमेवात्र विधि-पदार्थं म समोधा । पानीयाग्निसमीदं वा गाबिलौ स्मृत्य माचदो । धनप्राणीकरणादनन्त कंवं विमोष कान्देत् । एवमेव द्विजेजोडौ न स्मार्ते पृथग्गोलको" अतमाह ब्राह्मणोऽपि पाठेऽस्ताभिरोध इति दिनेध । अपोर गोध्यम् । "अमुष्मोऽपरतामा तु, पिण्डदा भोदेव न" भाव्य भो शुल्कदाम विना उद-गतपरभियां जातया पोदुरेव पुत्राः गुरुकदाने तु उत्-पादयितुरेवेति । अतएव "यज्ञे माता पतुर्मम येन" इत्यादि श्रुत्या क्षेत्रिणव पिण्डदाय भङ्गीगम् । अस्य मन्येन सह समासे ष्याद्युदात्तता । तेन निर्द्वन्द्वार्थे पतुर्थ्यां अन्यः० १। कुण्डर तचिर्दत्यादौ क्लि० कुडि-दाहे भावे घ । ६दाहे स्त्री ।

कुण्डक पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । "कुण्डकश्चित्रसेनश्च दुर्दर्षः क्न-कध्वजः" भा०आ०१८६अ०, कुण्ड+स्वार्थे क । २कुण्डार्थे ।

कुण्डकीट पुं० कर्म० भडे योनिकुण्डे कौटस्य विचारशून्यत्वात् । १पतितब्राह्मणपुत्रे २जारजातब्राह्मणपुत्रे ३दासीकामुके ४चार्वाकमतानुसारिणि पुरुषे च मेदि० ।

कुण्डगोलक न० कुण्डे गोल गोलाकार क अममत । १काञ्जिके हेमच० । स० द्वन्द्व । २कुण्डगोलकयो समाहारे च ।

कुण्डज पु० कुण्ड तदाकार गच्छति गम-वा० ड डिच् । निकुञ्जिकाख्ये हेम० तस्य स्तनादिना अविधानेन कुण्डा-कारत्वात्तथात्वम् [च गताभिका" भा० आ० ६७अ० ।

कुण्डजा पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "कुण्डजश्चित्रकश्चैव दु घमा

कुण्डजठर पुं० कुण्डस्य जठरमस्य । १कुण्डाकारोदरे २ऋ

यस्या वा पद्मनाभाकारतास्तीति । कर्णिकामध्ये चतुरस्रगर्त्तं कुर्य्यात् एतद्वारणादि पद्मत्वेन रचिता सुन्दरा सा अश्वत्थपत्राकृति स्यादिति व्याख्या । वायवीये “मेखला मध्यतः कुर्यात् पश्चिमे दक्षिणेऽपि वा । शोभनां मध्यतः किञ्चिन्निम्नामुन्मीलितां शनैरिति” योनि-मिति शेषः । क्रियासारे “दीर्घां कुर्य्याद्विमां योनिमस्य शोभां विस्तरेण तु । एकाङ्गुलोच्छ्रिता सा तु प्रविष्टाऽभ्यन्तरे तथा । कुम्भद्वयार्द्धसंयुक्ता शाश्वत्यदलयनुमता । अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये साज्यधृतिस्रुवेति” पञ्च-रात्रे “चकाङ्गुलोच्छ्रिता योनिं विदध्यात्तावदायताम्” तावद्दीर्घाम् एकाङ्गुलोच्छ्रिता इत्यस्य विवरणम् अङ्गुष्ठ-मेखलायुक्तेत्यत्र अङ्गुलद्वयमुच्छ्राय कुत्रचिदुक्तं अङ्गुल-परिधिरिति द्वादशाङ्गुलोच्छ्राय अयं न प्रायोमण्डलक-तया अतोऽस्मदुक्तम् एकाङ्गुलोच्छ्रायमपरोविरुद्धमेव न कार्यं । शारदायाम्” “मूलादारभ्य नाल स्याद्योन्या मध्ये स रन्ध्रक मिति द्वादशाङ्गुलमेखलापरो योनिलक्षण माह “अर्कार्द्धाङ्गुलकायते तु मेखलामान्दशाङ्गुलैः । विस्तृता तिथिभिर्दीर्घाङ्गुलिभिर्निरिष्यते” मेखलानां दशाङ्गुलैर्विस्तृता तिथ्यङ्गुलैर्दीर्घा योनिं स्यादिति व्याख्या । प्रयोगसारे “स्थितां प्रतीच्यामायाने तस्यकं पञ्चदशाङ्गुलाम् । विस्ताराङ्गुलविस्तारा षट् चतुर्थाङ्गुला क्रमात् । त्रयोदशाङ्गुलोत्सेधां योनिं कुण्डस्य कारयेत्”। केचित् योनिक्षेत्रस्य दीर्घचतुरस्रस्य यत्फलं तत्र सूत्रमानीय तावत्समचतुरस्रं स-शोध्य योनिकुण्डवद्योनिं साधयेदित्याहुः”। अधिकं कुण्डार्कादौ दृश्यम् ।

“रसं पिबेत् कुमारोऽयं त्वत्प्रसादात् महाबलः । यत्नं नाग-राजस्तस्य यस्मिन् कुण्डे प्रतिष्ठितम् । यावत् पिबति बा-लोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम्” । “एकोच्छ्वासात्तत् कुण्डं पिबति स्म महाबलः । एवमष्टौ स कुण्डानि ह्यपिबत् पाण्डुनन्दनः” भा०आ० १२८अ० । “साधुभिर्गर्हितं कर्म्म चण्डालस्य विधीयते । तस्मात् गोरक्षमा श्वम-मपां कुण्डे निपिबति” भा० आनु० १०१अ० । कण्डते कुण्डमनेन कुडि—दाहे करणे घञ् । अस्ते भर्त्तरि ५जारजाते स्त्रियां टाप् । “परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ । पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः । तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च । दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदा-तृणाम्” मनु । “ब्राह्मणा एव , च पञ्चा दुष्ट-वर्गमभीप्सता । श्राद्धकाले तु यत्नेन भीष्मव्याक्रमगु-प्रकता । दुर्बला कृमयो कुण्डौ मायाथो कुण्डगोलकौ । वर्ज्जनीयाः प्रयत्नेन काण्डपृष्ठाश्च देहिन” भा० द० १९९अ० । “द्विजात् द्विजातिभार्य्यायां सवर्णायामुत्पन्न-कुण्डगोलकयो संस्कारार्हता यथाह “प्रयोगपारिजाते ब्राह्मे “ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मण स इति श्रुतिः । तस्माच्च षण्डबधिरकुब्जवामनपङ्गुषु । जडगद्गदरोगार्त्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु । मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये । ध्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु स-स्कारा स्युर्यथोचितम् । मत्तोन्मत्तौ न संस्कार्याविति केचित् प्रचक्षते । कर्मस्वनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चैतयो । तदपत्यस्य संस्कार्य्यमपरे प्राकरम्यथा । संस्कार-मन्त्रहोमादीन् करोत्याचार्य्य एव तु । उपनेयाश्च विधि-वदाचार्य्यस्य समीपतः । आनीयाग्निसमीपं वा सावित्रीं स्पृष्ट्वा वाचयेत् । कन्याप्रवीकरणादन्यत् सर्वं विशेष कारयेत् । एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्य्यौ कुण्डगोलकौ” अतस्तस्य ब्राह्मणस्येऽपि श्राद्धेऽन्नदाननिषेध इति विशेषः । अस्येद बोध्यम् । “अशुल्कोपहृतायां तु पिण्डदा वोढुरेव ते” इत्युक्ते शुल्कदानं विना उप-गतपरस्त्रिया जातस्य वोढुरेव पुत्रत्वं शुल्कदाने तु उत्-पादयितुरेवेति । अतएव “यन्मे माता प्रलुलोभ रेत” इत्यादि श्रुत्या क्षेत्रिण एव पिण्डदत्त्वं भङ्ग्योक्तम् । अस्य प्रस्थेन सह समासे आद्युदात्तता । तेन निर्वृत्ताद्यर्थे चतुरर्थ्यां अश्मा० र । कुण्डर तन्निर्वृत्तादौ त्रि० कुटि—दाहे भावे घ । ६दाहे स्त्री ।

कुण्डक पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । “कुण्डकश्चित्रसेनश्च दुयम्भी कन-कध्वजः” भा०आ०१८६अ०, कुण्ड+स्वार्थे क । २कुण्डार्थे,

कुण्डकीट पु० कुण्डे योनिकुण्डे कीट इव विचारशून्यत्वात् । १पतितब्राह्मणपुत्रे २जारजातब्राह्मणपुत्रे ३दासीकामुके ४चार्व्वाकवचनाभिज्ञे पुरुषे च मेदि० ।

कुण्डगोलक न० कुण्डं गोलं गोलाकारं क जलमत्र । १काञ्जिके हेमच० । स०द्वन्द्व । २कुण्डगोलकयो समाहारे च ।

कुण्डग पु० कुण्डं तदाकारं गच्छति गम—बा०ड डिच्च । निकुञ्जिकाख्ये हेम० तस्य लतादिनाऽपिधानेन कुण्डा-कारत्वात्तथात्वम् [च प्रमाधिका” भा० व्या० ६७अ० ।

कुण्डज पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “कुण्डजश्चित्रकश्चैव दुयमा

कुण्डजठर पु० कुण्डमिव जठरमस्य । १कुण्डाकारोदरे २ऋ

[illegible] "[illegible] कुण्डमरोदित्[illegible]" [illegible]
काव्या० ११श

कुण्डधार त्रि० कुण्डं कुण्डाकारं धारयति धारि–अण् उ० स० । भारते "[illegible] कुण्डधारस्य [illegible]" [illegible] भा० [illegible]

कुण्डपायिन् पु० कुण्डेन कुण्डाकारेण [illegible] पिबति सोमम् पा–णिनि । [illegible]

कुण्डपायिनामयन न० [illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]

स्मादनीयम् । तत्र यदग्निप्रणयनन्तत् सोमयागार्थमेव पयोरप्युपकरोति प्रसङ्गादिति पञ्चर्यमित्युक्तम् । अतोऽग्निप्रणयनस्य पयो श्च सुत्यानन्तर्यमेव कर्त्तुं युक्तम्'' ए० । ''अतिप्रणीतपर्यायां च वैगुण्यं दर्शपूर्णमासयो तथाग्निहोत्रस्य'' सू० ''एव तावदौपवसथिकस्य अग्निप्रणयनादेरग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्द्ध्वमेव कर्त्तव्यतां प्रतिपाद्येदानीमग्निप्रणयनस्याग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तात् क्रियाया दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रस्य च वैगुण्य भवतीति प्रतिपादयति। कुत ? इति चेत, प्रकृतौ नैयमिकेऽतिप्रणीते उत्तरवेद्यान्तयोर्योगादिदर्शनात् । अतो वैगुण्यकरत्वादग्निप्रणयनादेव पुरस्ताच्च कर्त्तव्यमित्यस्य विषयोऽन्येभ्य इत्युक्तम्'' ए० । ''षटो हविर्धानाग्नीध्रीयाग्नीषोमप्रणयनवसतीवरीपरिप्लवानि पञ्चर्याणि भवन्ति सुत्याचोदके'' सू० । ''एव तावदौपवसथिकेषु य, स च सुत्यानिमित्तत्वादग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्द्ध्वं कर्त्तव्य इत्युक्तम् । अग्निप्रणयनस्य सुत्यार्थत्वात् पयोरप्युपकारकत्वाच्च पुरस्तात् क्रियायाश्चाग्निहोत्रादीनां वैगुण्यकरत्वात्तद्वदित्युक्तम् । इदानीं येषां च सुत्यावचन नास्ति श्रुत्यादिभिस्तु सुत्याङ्गभावेऽप्येव प्रकृभावस्य सन्निपत्योपकारद्वारेण, तेषां सुत्याकर्मणो द्देशादिसाधन इत्यकल्परूपाणां सदस्यादीनामग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तात् करणे किञ्चिद्दृष्टं वा प्रयोजनं नास्ति। तेषां पुरस्तात् करणे प्रमाणं च नास्ति, कुत ?'' ए० । ''तत्कालास्त्वेव तद्गुणाः'' सू० । ''यस्य प्रधानस्य यः काल स एव कालस्तद्गुणानां प्रधानकाल एव अङ्गानां मुख्यकाल इत्यर्थं । तदेतन्न्यायविदां प्रसिद्धम् । अत एव प्रसिद्धवदुपदिष्टमाचार्यैः 'तत्कालास्त्वेव तद्गुणाः' इति । एतदुक्तं भवति यस्मात् प्रधानकाला एव प्रधानगुणा तस्मात् सदस्यादीनामग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तादक्रियैव । तत्कालास्त्वेव तद्गुणा इति चकारोऽत्र पठित प्रधानकाले च गुणाः कर्त्तव्या इत्यर्थं । सदस्यादीनामपञ्चर्यतावचनम् अभ्युपगम्य सदस्यादीनि पञ्चर्याणि वा भवन्तु, सुत्यार्थानि वा, सर्वथा तावदग्निहोत्रादिभ्यः पुरस्तात् क्रिया न स्यादित्ययमभिप्रायः । अङ्गानां प्रधानकालत्वमुक्तं 'तत्कालास्त्वेव तद्गुणाः' इति । यानि पुनरङ्गानि प्रधानकालाद्विप्रकृष्टानि, यथा'अग्निमाहृतादूर्ध्वं मतुयालैचरन्ति'' इति तेषां पञ्चर्यता नास्ति सौमिकैः पदार्थैर्व्यवधानादिति । अतोऽनुयाजप्रभृतीनि कर्मान्तराणि सोमाङ्गत्वेनैव विधीयन्त इति प्राप्ते उच्यते'' सू० । ''भिन्नस्वभावाना न व्यवधानादन्यत्वं यथा पृष्ठ्याभिप्लवयो'' सू० । ''प्रकृतौ भिन्नस्वभावानां पदार्थानां विकृतौ पदार्थान्तरव्यवधानमात्रेण तेषामन्यत्वं न स्यात् । अनन्यत्वे च प्राकृतोपकारत्वं नाङ्गत्वमपि स्यात् । प्राकृतानां विकृतावुपकारद्वारेण हि पदार्थानां प्रधानानामनुपकारकत्वमित्ययुक्तं यदि पर व्यवधानादन्यत्वं भवति । अतो विप्रकृष्टकाला अपि पदार्थास्तद्गुणा एव भवन्ति, तद्यानपगमादिति कर्मान्तरत्वपक्षे वाक्यभेदादिति प्रसज्येत । यथा पृष्ठ्याभिप्लवयोरिति व्यवधानादन्यत्वाभावे दृष्टान्त । यथा पृष्ठ्यस्याभिप्लवस्य वान्यस्य वा सत्राते रूपविशेषस्य मध्ये यजमानमरणस्य निमित्तेन नैमित्तिकमहरन्तरमुपजायते तत्र तेन व्यवधानमस्ति, तथा पृष्ठ्यादिसङ्घातविशेषबुद्धिर्नापैति तद्वदत्रापीति । यस्माद्व्यवधानात् पदार्थान्यत्व नास्ति, अत एवौपवसथिकस्याग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तात् क्रियाशङ्कानिराकरणार्थमिद प्रकरणमारब्धम् । कानिचिदङ्गानि तत्कालानि कानिचिद्विप्रकृष्टकालानीत्येवमुभयथा व्यवहारोऽस्ति । सर्वथा तावदग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तादौपवसथिक न कर्त्तव्यमिति प्रकरणार्थं'' वृ० । ''सगुणानां ह्येव कर्मणामुद्धार उपजनो वा'' सू० ''अयमप्यग्निहोत्रादिमासेभ्यः उपरिष्टादौपवसथिकक्रियायां हेतु । यस्मात् प्रधानकर्मणामुद्धारे उपजने-उत्कर्षे च सगुणानामेव कर्मणोद्धारादिर्दृष्ट । यथा स्नानभोजनविहारादीनामहरहः कार्याणामुद्धारे सगुणस्यैवोद्धारो दृष्टः, उत्कर्षे च सगुण एवोत्कृष्यते, एतेषां नित्यकार्याणामन्तराले अनग्रन्नैमित्तिकमुपजायमान सगुणमेवोपजायते, एवमत्रापि वैशेषिकैरग्निहोत्रादिभिरुत्कृष्यमाणं सौत्यं कर्म आत्मनो गुणभूतेन औपवसथिकेन सहोत्कृष्यते । द्विमन्त्र भविष्यौ । यस्मात् सर्वत्र उद्धारोपजनोत्कर्षा सगुणानामेव दृष्टाः तस्मादत्रापि सगुणस्य सौत्यस्य उत्कर्षो युक्त इति सूत्रार्थ'' वृ० । ''सुमन्त्रप्या त्वत्यन्तम्'' सू० । ''प्रासङ्गिकोऽय सुमन्त्रप्याविचार प्रकृतानुपयुक्त्याकालत्वात् । सुमन्त्रप्याया अग्निहोत्रादिमासानाञ्च सुत्योपयदभावात् सुमन्त्रप्याया अभावशङ्का स्यात्, तत इदमुच्यते । सुमन्त्रप्याया अय विशेष । अत्यन्त-नित्य कर्त्तव्या, अग्निहोत्रादिमासेष्वपि अप्राकृतोऽयङ्गास इति नोत्सष्टव्या । अनपहतेष्वकारसमयत्वात् । प्रकृतानुपयुक्त्याकाला सती सुमन्त्रप्या

[illegible] भा॰ [illegible]

कु[illegible] त्रि॰ [illegible] कु[illegible] [illegible] भा॰ [illegible]

[illegible] कु[illegible] [illegible]

कु[illegible] [illegible] यथा [illegible] पु॰ । [illegible] भवति" पु॰ । [illegible] पु॰ । [illegible] तथा [illegible]

[illegible]

[illegible]

मात्मीयम् । तत्र यदग्निप्रणयनन्तत् सोमयागार्थमेव पयोरप्युपकरोति प्रसङ्गादिति पश्वर्थमित्युक्तम् । अतोऽग्निप्रणयनस्य पशोश्च सुत्यानन्तर्यमेव कर्त्तुं युक्तम्” वृ० । “अतिप्रणीतचर्यायां च वैगुण्यं दर्शपूर्णमासयो तथाग्निहोत्रस्य” सू० “एवं तावदौपवसथिकस्य अग्निप्रणयनादेरग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्द्ध्वमेव कर्त्तव्यता प्रतिपादितेदानीमग्निप्रणयनस्याग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तात् क्रियाया दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रस्य च वैगुण्य भवतीति प्रतिपादयति । कुत ? इति चेत्, प्रकृतौ नैयमिकेऽतिप्रणीते उत्तरवेद्यान्तयोर्यागादिदर्शनात् । अतो वैगुण्यकरत्वादग्निप्रणयनत्वात् पुरस्तान्न कर्त्तव्यमित्यस्य विशेषोऽन्येभ्य इत्युक्तम्” वृ० । “अटो ऋषिधर्मान्याग्नीध्रीयाग्निषोमप्रणयनवसतीवरीप्रभृत्यानि पश्वर्थानि भवन्ति सुत्यार्थान्येके” सू० । “एवं तावदौपवसथिकेषु य, स च सुत्यानिमित्तत्वादग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्ध्वं कर्त्तव्य इत्युक्तम् । अग्निप्रणयनस्य सुत्यार्थत्वात् पशोरप्युपकारकत्वाच्च पुरस्तात् क्रियायाश्चाग्निहोत्रादीनां वैगुण्यकरत्वात्तद्वदित्युक्तम् । इदानीं येषां च सुत्यावचनं नास्ति सुत्यादिभिस्तु सुत्याङ्गभावेऽप्येव अङ्गभावस्य सन्निपत्योपकारद्वारेण, तेषां सुत्याकर्मणो दृष्टादिसाधन इत्यकल्परूपाणां वद्ध्यादीनामग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तात् करणे किञ्चिदृष्टं दृष्टं वा प्रयोजनं नास्ति । तेषां पुरस्तात् करणे प्रमाणं च नास्ति, कुत ?” वृ० । “तत्कालावेव तद्गुणा” सू० । “यस्य प्रधानस्य यः काल स एव कालस्तद्गुणानां प्रधानकाल एव अङ्गानां सम्यक्काल इत्यर्थः । तदेतन्न्यायविदां प्रसिद्धम् । अत एव प्रसिद्धवदुपदिष्टवानाचार्यः ‘तत्कालावेव तद्गुणाः’ इति । एतदुक्तं भवति यस्मात् प्रधानकाला एव प्रधानगुणाः तस्मात् वद्ध्यादीनामग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तादक्रियैव । तत्कालावेव तद्गुणा इति वचनेऽत्र पठित प्रधानकाले च गुणाः कर्त्तव्या इत्यर्थः । वद्ध्यादीनाम्पश्वर्थतावचनम् अभ्युपगम्य वद्ध्यादीनि पश्वर्थानि वा भवन्तु, सुत्यार्थानि वा, सर्वथा तावदग्निहोत्रादिभ्यः पुरस्तात् क्रिया न स्यादित्ययमभिप्रायः । अङ्गानां प्रधानकालत्वमुक्तं ‘तत्कालावेव तद्गुणाः’ इति । यानि पुनरङ्गानि प्रधानकालाद्विप्रकृष्टानि, यथा ‘अग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति’ इति तेषां पश्वर्थता नास्ति यौगिकैः पदार्थैर्व्यवधानादिति । अतोऽनुयाजप्रभृतीनि कर्मान्तराणि सोमाङ्गत्वेनैव विधीयन्त इति प्राप्ते उच्यते” वृ० । “सिद्धस्वभावाना न व्यवधानादन्यत्वं यथा पृष्ठ्याभिप्लवयो” सू० । “प्रकृतौ सिद्धस्वभावानां पदार्थानां विकृतौ पदार्थान्तरव्यवधानमात्रेण तेषामन्यत्वं न स्यात् । अन्यत्वे च प्राकृतोपकारस्य नाङ्गत्वमपि स्यात् । प्राकृतानां विकृतावुपकारद्वारेण हि पदार्थानां प्रधानानामनुपकारकत्वमित्ययुक्तं यदि परं व्यवधानादन्यत्वं भवति । अतो विप्रकृष्टकाला अपि पदार्थास्तद्गुणा एव भवन्ति, तद्धानपगमादिति कर्मान्तरत्वपक्षे वाक्यभेदादिति प्रसज्येत । यथा पृष्ठ्याभिप्लवयोरिति व्यवधानादन्यत्वाभावे दृष्टान्त । यथा पृष्ठ्यस्य वाभिप्लवस्य वान्यस्य वा मध्ये रूपविशेषस्य मध्ये यजमानमरणस्य निमित्तेन नैमित्तिकमहरन्तरमुपजायते तत्र तेन व्यवधानमस्ति, तथा पृष्ठ्यादिषट्कान्तर्विशेषबुद्धिर्नापैति तद्वत्रापीति । यस्माद्व्यवधानात् पदार्थान्यत्वं नास्ति, अत एवौपवसथिकस्याग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तात् क्रियाशङ्कानिराकरणार्थमिदं प्रकरणमारब्धम् । कानिचिदङ्गानि तत्कालानि कानिचिद्विप्रकृष्टकालानीत्येवमुभयथा व्यवहारोऽस्ति । सर्वथा तावदग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तादौपवसथिकं न कर्त्तव्यमिति प्रकरणार्थ” वृ० । “सगुणानां ह्येव कर्मणामुत्सार उपजनो वा” सू० “अयमप्यग्निहोत्रादिमासेभ्य उपरिष्टादौपवसथिकक्रियायां हेतु । यस्मात् प्रधानकर्मणामुत्सारे उपजने-उत्कर्षे च सगुणानामेव सर्वलोकाचारादिर्दृष्ट यथा स्नानभोजनविहारादीनामहरह कार्याणामुत्सर्गाद्युत्सारे सगुणस्यैवोत्सारो दृष्ट, उत्कर्षे च सगुण एवोत्कृष्यते, एतेषां नित्यकार्याणामन्तराले अनन्यनैमित्तिकमुपजायमानं सगुणमेवोपजायते, एवमत्रापि वैशेषिकैरग्निहोत्रादिभिरुत्कृष्यमाणं सौत्यं कर्म आत्मनो गुणभूतेन औपवसथिकेन सहोत्कृष्यते । हियत्र प्रसिद्धौ । यस्मात् सर्वत्र उत्सारोपजनोत्कर्षा सगुणानामेव दृष्टाः तस्मादत्रापि सगुणस्य सौत्यस्य उत्कर्षो युक्त इति सूत्रार्थ” वृ० । “सुब्रह्मण्या त्वतन्त्रम्” सू० । “प्रासङ्गिकोऽयं सुब्रह्मण्याविचारः प्रकृतावुपवसथ्याकालत्वात् । सुब्रह्मण्याया अग्निहोत्रादिमासानाञ्च सुत्योपवदभावात् सुब्रह्मण्याया अभावशङ्का स्यात्, तत इदमुच्यते । सुब्रह्मण्याया अयं विशेष । अत्यन्तं-नित्यं कर्त्तव्या, अग्निहोत्रादिमासेष्वपि अप्राकृतोऽप्यधिकार इति नोत्प्रष्टव्या । अनवधृतैककालत्वात् । प्रकृतावुपवसथ्याकाला यतो सुब्रह्मण्या

मात्मीयम् । तत्र यदग्निप्रणयननात् सोमयागार्थमेव पयोरप्युपकरोति प्रसङ्गादिति पयर्थमित्युक्तम् । अतोऽग्निप्रणयनस्य पयो न सुत्यानन्तर्यमेव कर्त्तुं युक्तम्'' इ० । "अतिप्रणीतचर्यायां च वैगुण्यं दर्शपूर्णमासयोः तथाग्निहोत्रस्य" सू० "एव तावदौपवसथिकस्य अग्निप्रणयनादेरग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्द्ध्वमेव कर्त्तव्यतां प्रतिपाद्येदानीमग्निप्रणयनस्याग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तात् क्रियायां दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रस्य च वैगुण्यं भवतीति प्रतिपादयति। कुत ? इति चेत्, प्रकृतौ नैयमिकेऽतिप्रणीते उत्तरवेद्यान्तयोर्यागादिदर्शनात् । अतो वैगुण्यकरत्वादग्निप्रणयनादवत् पुरस्ताच्च कर्त्तव्यमित्यस्य विशेषोऽन्येभ्य इत्युक्तम्'' इ० । "सतो हविर्धानाग्नीध्रीयाग्निषोमप्रणयनवसतीवरीप्रभृतीनि पयर्थानि भवन्ति सुत्यार्थान्येके" सू०। "एवं तावदौपवसथिकेषु य , स न सुत्यामिश्रितत्वादग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्द्ध्वं कर्त्तव्यमित्युक्तम् । अग्निप्रणयनश्च सुत्यार्थत्वात् पयोरप्युपकारकत्वाच्च पुरस्तात् क्रियायामग्निहोत्रादीनां वैगुण्यकरत्वात्तद्दित्युक्तम् । इदानीं येषां न सुत्यासाधनं नास्ति सुत्यादिमिश्र सुत्याङ्गभावेऽप्यत्रैव अङ्गभावश्च सन्निपत्योपकारद्वारेण, तेषां सुत्याकर्मणोऽह्नि शयादिसाधनमित्यकलरूपाणां वद्धयादीनामग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तात् करणे किञ्चिद्दृष्टं दृष्टं वा प्रयोजनं नास्ति। तेषां पुरस्तात् करणे प्रमाणं च नास्ति, कुत ?'' इ०। "तत्कालास्त्वेव तद्गुणाः'' सू० । "यस्य प्रधानस्य य कालः स एव कालस्तद्गुणानां प्रधानकाल एव अङ्गानां सम्यक्काल इत्यर्थः । तदेतद्आचार्यविदां प्रसिद्धम् । अत एव प्रसिद्धवदुपदिष्टवानाचार्यः 'तत्कालास्त्वेव तद्गुणाः, इति । एतदुक्तं भवति यस्मात् प्रधानकाला एव प्रधानगुणा तस्मात् वद्धयादीनामग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तादक्रियैव । तत्कालास्त्वेव तद्गुणा इति यमन्त्रोऽत्र पठितः प्रधानकाले च गुणा कर्त्तव्या इत्यर्थः । वद्धयादीनामथर्थतावदनम् अभ्युपगम्य वद्धयादीनि पयर्थानि वा भवन्तु, सुत्यार्थानि वा, सर्वथा तावदग्निहोत्रादिभ्यः पुरस्तात् क्रिया न स्यादित्ययमभिप्रायः । अङ्गानां प्रधानकालत्वमुक्तं 'तत्कालास्त्वेव तद्गुणाः, इति । यानि पुनरङ्गानि प्रधानकालाद्विप्रकृष्टानि, यथा 'अग्निमारुतादूर्द्ध्वं मनुयाजैश्चरन्ति' इति तेषां प्रबन्धता नास्ति सौमिकैः पदार्थैर्व्यवधानादिति । अतोऽनुयाजवदकाशानि कर्मान्तराणि सोमाङ्गत्वेनैव विधीयन्त इति भाष्ये उच्यते'' इ० । "सिद्धस्वभावाना न व्यवधानादन्यत्वं यथा पृष्ठ्याभिप्लवयोः" सू० । "प्रकृतौ सिद्धस्वभावानां पदार्थानां विकृतौ पदार्थान्तरव्यवधानमात्रेण तेषामन्यत्वं न स्यात् । अनन्यत्वे च प्राकृतोपकारत्वं नाङ्गत्वमपि स्यात् । प्राकृतानां विकृतावुपकारद्वारेण हि पदार्थानां प्राधानामाभावतुपकारकत्वमित्ययुक्तं यदि परं व्यवधानादन्यत्वं भवति । अतो विप्रकृष्टकाला अपि पदार्थास्तद्गुणा एव भवन्ति, तद्यनपगमादिति कर्मान्तरत्वपक्षे वाक्यभेदादिति प्रसङ्गोऽत्र । यथा पृष्ठ्याभिप्लवयोरिति व्यवधानादन्यत्वाभावे दृष्टान्तः । यथा पृष्ठ्यस्य वाभिप्लवस्य वान्यस्य वा सङ्घाते रूपविशेषस्य मध्ये यजमानमरणस्य निमित्तेन नैमित्तिकमहरन्तरमुपजायते तत्र तेन व्यवधानमस्ति, तथा पृष्ठ्यादिसङ्घातविशेषबुद्धिर्नापैति सद्भावापीति । यस्माद्व्यवधानात् पदार्थान्यत्वं नास्ति, अत एवौपवसथिकस्याग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तात् क्रियाशङ्कानिराकरणार्थमिदं प्रकरणमारब्धम् । कानिचिदङ्गानि तत्कालानि कानिचिद्विप्रकृष्टकालानीत्येवमुभयथा व्यवहारोऽस्ति । सर्वथा तावदग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तादौपवसथिकं न कर्त्तव्यमिति प्रकरणार्थः'' इ०। "सगुणानां त्वेव कर्मणामुद्धार उपजनो वा'' सू० "अयमप्यग्निहोत्रादिमासेभ्य उपरिष्टादौपवसथिकक्रियायां हेतुः । यस्मात् प्रधानकर्मणामुद्धारे उपजने-उत्कर्षे च सगुणानामेव सर्वत्रोद्धारादिर्दृष्टः यथा ग्रामभोजनविषये पाकविशेषकार्यायामुद्धारे सगुणस्यैवोद्धारो दृष्टः, उत्कर्षे च सगुण एवोत्कृष्यते, एतेषा नित्यकार्याणामन्तराले अमनुष्ये निमित्तकमुपजायमानं सगुणमेवोपजायते, एवमत्रापि यैरौपवसथिकैरग्निहोत्रादिभिरुपक्रम्यमाणं सौम्यं कर्म पालनो गुणभूतेन औपवसथिकेन सहोत्कृष्यते । हिरण्यक प्रसिद्धौ । यस्मात् सर्वत्र उद्धारोपजनोत्कर्षाः सगुणानामेव दृष्टाः तस्मादत्रापि सगुणस्य सौम्यस्य उत्कर्षो युक्त इति सूत्रार्थः '' इ० । "सन्नाय्यया त्वयनम्'' सू० । "मावष्टिकोऽयं सन्नाय्यस्याविचार प्रकृतावुपवसत्युत्याकालत्वात् । सन्नाय्यायाः अग्निहोत्रादिमासानाञ्च उत्योपवदभावात् सन्नाय्यायाः अभावप्रसङ्गः स्यात्, तत इदमुच्यते । सन्नाय्यायाः अत्र विशेष । अपलतं-नित्यं कर्त्तव्या, अग्निहोत्रादिमासेष्वपि अप्राकृतोऽयमङ्गः इति मोत्प्रेक्ष्या । अनपेक्षत्वं कालवचनत्वात् । प्रकृतावुपवसत्युत्याकाला सती सन्नाय्यया

[illegible]

प्रादनीयम् । तत्र यदग्निप्रणयनन्तत् सोमयागार्थमेव पयोरप्युपकरोति प्रसङ्गादिति पश्वर्थमित्युक्तम् । अतोऽ-ग्निप्रणयनस्य पश्वोः श्वःसुत्यानन्तर्यमेव कर्त्तुं युक्तम्" वृ० । "अतिप्रणीतपर्यायां च वैगुण्यं दर्शपूर्णमासयोः तथा-ग्निहोत्रस्य" सू० "एवं तावदौपवसथिकस्य अग्निप्रणयना-देरग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्द्ध्वमेव कर्त्तव्यतां प्रतिपाद्येदा-नीमग्निप्रणयनस्याग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तात् क्रिया-यां दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रस्य च वैगुण्यं भवती-ति प्रतिपादयति । कुत ? इति चेत्, प्रकृतौ नैयमिकेऽति-प्रणीते उत्तरवेद्यामनयोर्यागादिदर्शनात् । अतो वैगुण्यकर-त्वादग्निप्रणयनन्तावत् पुरस्तान्न कर्त्तव्यमित्यस्य विशेषोऽ-न्येभ्य इत्युक्तम्" वृ० । "अतो हविर्धानान्याग्नीध्रीयाग्नी-षोमप्रणयनवसतीवरीग्रहणानि पश्वर्थानि भवन्ति सुत्या-र्थान्येके" सू० । "एवं तावदौपवसथिकेषु य, स च सुत्यानि-मित्तत्वादग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्ध्वं कर्त्तव्य इत्युक्तम् । अग्निप्रणयनञ्च सुत्यार्थत्वात् पश्वोरप्युपकारकत्वाच्च पु-रस्तात् क्रियायाञ्चाग्निहोत्रादीनां वैगुण्यकरत्वात्तदित्-त्युक्तम् । इदानीं येषाञ्च सुत्याश्रवणं नास्ति सुत्यादिभि-स्तु सुत्याङ्गभावेऽप्येव अङ्गभावस्य संनिपत्योपकार-द्वारेण, तेषां सुत्याकर्मणोद्देशादिसाधन इत्यकल्परूपाणां सदस्यादीनामग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तात् करणे किञ्चि-ददृष्टं दृष्टं वा प्रयोजनं नास्ति । तेषां पुरस्तात् करणे प्रमाणं च नास्ति, कुतः ?" वृ० । "तत्कालाश्चैव तद्गुणाः" सू० । "यस्य प्रधानस्य यः कालः स एव कालस्तद्गुणानां प्रधानकाल एव अङ्गानां मुख्यकाल इत्यर्थः । तदेतन्न्यायविदां प्रसिद्धम् । अत एव प्रसिद्धवदुप-दिष्टवानाचार्यः 'तत्कालाश्चैव तद्गुणाः' इति । एतदुक्तं भवति यस्मात् प्रधानकाला एव प्रधानगुणाः तस्मात् सदस्यादीनामग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तादक्रियैव । तत्कालाश्चैव तद्गुणा इति चकारोऽत्र पठितः प्रधान-काले च गुणाः कर्त्तव्या इत्यर्थः । सदस्यादीनाम्पश्वर्थ-तावचनम् अभ्युपगम्य सदस्यादीनि पश्वर्थानि वा भवन्तु, सुत्यार्थानि वा, सर्वथा तावदग्निहोत्रादिभ्यः पुरस्तात् क्रिया न स्यादित्ययमभिप्रायः । अङ्गानां प्रधानकाल-त्वमुक्तं 'तत्कालाश्चैव तद्गुणाः' इति । यानि पुनरङ्गानि प्रधानकालाद्विप्रकृष्टानि, यथा 'अग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजै-श्चरन्ति' इति तेषां पश्वर्थता नास्ति सौमिके पदार्थैर्व्य-वधानादिति । अतोऽनुयाजसदृशानि कर्मान्तराणि सोमा-

ङ्गत्वेनैव विधीयन्त इति प्राप्ते उच्यते" वृ० । "सिद्धस्वभा-वाना न व्यवधानादन्यत्वं यथा पृष्ठ्याभिप्लवयोः" सू० । "प्रकृतौ सिद्धस्वभावानां पदार्थानां विकृतौ पदार्थान्तर-व्यवधानमात्रेण तेषामन्यत्वं न स्यात् । अनन्यत्वे च प्रा-कृतोपकारत्वे नाङ्गत्वमपि स्यात् । प्राकृतानां विकृतावुप-कारद्वारेण हि पदार्थानां प्राधानानामनुपकारकत्वमित्ययुक्तं यदि परं व्यवधानादन्यत्वं भवति । अतो विप्रकृष्टकाला अपि पदार्थास्तद्गुणा एव भवन्ति, तद्गुणपगमादिति कर्मा-न्तरत्वपक्षे वाक्यभेदादिति प्रसज्येत । यथा पृष्ठ्याभिप्लव-योरिति व्यवधानादन्यत्वाभावे दृष्टान्तः । यथा पृष्ठ्यस्य वाभिप्लवस्य वान्यस्य वा सङ्घाते कृपविशेषस्य मध्ये यजमानमरणस्य निमित्तेन नैमित्तिकमहरन्तरमुप-जायते तत्र तेन व्यवधानमस्ति, तथा पृष्ठ्यादिसङ्घा-तविशेषबुद्धिर्नापैति तद्वदत्रापीति । यस्माद्व्यवधानात् पदार्थान्यत्वं नास्ति, अत एवौपवसथिकस्याग्निहो-त्रादिमासेभ्यः पुरस्तात् क्रियायास्त्वनिराकरणार्थमिदं प्रकरणमारब्धम् । कानिचिदङ्गानि तत्कालानि कानि-चिद्विप्रकृष्टकालानीत्येवमुभयथा व्यवहारोऽस्ति । सर्वथा तावदग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तादौपवसथिकं न कर्त्त-व्यमिति प्रकरणार्थः" वृ० । "सगुणानां त्वेव कर्मणामुद्धार उपजनो वा" सू० "अयमर्थोऽग्निहोत्रादिमासेभ्य उपरि-ष्टादौपवसथिकक्रियायां हेतुः । यस्मात् प्रधानकर्मणामुद्-धारे उपजने-उत्कर्षे च सगुणानामेव सर्वलोकाचारादिषु दृष्टः यथा स्नानभोजनविहाराणामङ्गरूप कार्याणाञ्च सर्वमुद्-धारे सगुणस्यैवोद्धारो दृष्टः, उत्कर्षे च सगुण एवोत्कृष्यते, एतेषां नित्यकार्याणामन्तराले अनन्यनैमित्तिकमुपजायमानं सगुणमेवोपजायते, एवमत्रापि मैषेयिकैरग्निहोत्रादिभि-रुत्कृष्यमाणं सौत्यं कर्म आत्मनो गुणभूतेन औपवसथिकेन सहोत्कृष्यते । द्वितीयं प्रसिद्धौ । यस्मात् सर्वत्र उद्धा-रोपजनोत्कर्षा सगुणानामेव दृष्टाः तस्मादत्रापि सगुणस्य सौत्यस्य उत्कर्षो युक्त इति सूत्रार्थः" वृ० । "सुब्र-ह्मण्या त्वत्यन्तम्" सू० । "प्रासङ्गिकोऽयं सुब्रह्मण्याविचारः प्रकृतावुपसत्सुत्याकालत्वात् । सुब्रह्मण्याया अग्निहोत्रादिमासानाञ्च सुत्योपसदभावात् सुब्रह्मण्याया अभावशङ्का स्यात्, ततः इदमुच्यते । सुब्रह्मण्याया अयं विशेषः । अत्यन्त-नित्यं कर्त्तव्या, अग्निहोत्रादिमासेष्वपि अप्राकृतोऽप्यस्याः इति नोत्प्रष्टव्या । अनपेक्षितत्वा-त्वसमयत्वात् । प्रकृतावुपसत्सुत्याकाला सती सुब्रह्मण्या

[illegible]

[illegible]

एता? जुहोतिशब्दात् "मासमग्निहोत्रं जुहोतीति" जुहोतिशब्दोऽत्र भवति न चासौ सोमयागेषु प्रसिद्ध तस्मात् सोमा इति" सं०व्या०। "कामभितरे" सू०। "इतरे तर्हि दर्शपूर्णमासादयो भवन्तु सोमा न हि तत्र जुहोतिशब्द इति नेत्युच्यते दर्शपूर्णमासादय शब्दा निरुपपदा एव दर्शपौर्णमासादौषु सोमान् प्रापयन्ति सोमोपपदा निरुपपदाश्चैते मास दर्शपौर्णमासाभ्यामिति तस्माद्दर्शपौर्णमासादयोऽपि न सोमा एते" सं०व्या०। दर्शपौर्णमासादय कामं सोमा भवन्तु यतस्तत्र जुहोतिशब्दो नास्ति परमार्थतस्तु तेऽप्यत्र सोमा न भवन्ति यतो दर्शपूर्णमासादय शब्दा निरुपपदा अत्र श्रूयन्ते न चातुर्मास्यसोमा दर्शपूर्णमाससोमा इत्येव सोमोपपदा श्रूतस्तेऽपि न सोमा इति सिद्धान्त । एष पञ्चमासा परिपूर्णा मासश्चात्र सर्वत्र प्रायणस्त्रि षड्दिनात्मक अथोत्तरेषु षट्सु मासेष्वहान्याह" कर्क । "इतिशतयतोरयन पूर्वपक्षेण षण्मासान्" सू०। "इतिमातयतेरयाय पूर्व्वपूर्व्व पक्षेण षण्मासान् नयेयु । तत्र विशेषमाह" कर्क "उत्तमे त्रयोऽभिप्लवा दशरात्रो महाव्रतम्" सू०। "उत्तमे द्वादशे मासे एतान्यहानि भवन्ति" सं०व्या०। "उपरिष्टादतिरात्र भवति" सू०। "अनुपश्यते यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति" देव० "अन्ते एक उदयनीयातिरात्र एव भवति न प्रायणीय इत्यर्थ" कर्क । "उभयतो वा" सू० "अतिरात्रो भवति सत्रत्वात् चानुषङ्गश्रुतिस्तु अहीनत्वेन सक्नोति तत्कथम्? हविर्यज्ञैर्व्यवहितत्वात्" देव० "अथोभयतोऽतिरात्र भवति प्रायणीयश्चोदयनीयश्चात्र द्वावपि भवत इत्यर्थ" सं०व्या०। "हविर्यज्ञेभ्योऽतिरात्रमेके सोमानन्तर्यात्" सू० हविर्यज्ञेभ्योऽपसितेभ्य एके प्रायणीयमतिरात्रमिच्छन्ति एव सोमानन्तर्य भवति एके तन्नेच्छन्ति अग्नीषोमीयोत्तरकालता हि तस्य प्रकृतौ दृष्टा इहापि तद्वदेव तस्मात् प्रागेव हविर्यज्ञेभ्य प्रायणीय" कर्क उभयतोऽतिरात्रपक्षे प्रायणीयमतिरात्रमेके आचार्या 'हविर्यज्ञेभ्योऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुभ्य परं कुर्वन्ति एवं हि सर्व्वेषां सोमयागानामानन्तर्यमव्यवधानं कृतं भवति इतरथा हविर्यज्ञैर्व्यवधान स्यात् अन्ये एतन्नेच्छन्ति यत प्रकृतौ प्रायणीयस्याग्नीषोमीयोत्तरकालता दृष्टा इहापि च तद्देशानुष्ठानं युक्तम् तस्माद्धविर्यज्ञेभ्य पूर्व्वमेव प्रायणीयो भवति । अन्येभ्य मनेभ्योऽत्र विशेषमाह' सं०व्या०। "अवृतरुका कुण्डानिरूपाश्चमसा" सू०।

अवृतरुका अष्टन्ता कुण्डप्रतिरूपा इत्याकारा कर्क । "अत्र अवृतरुका अष्टना नूनमपर्कीचक्रदण्डरहिता कुण्डप्रतिरूपा कुण्डाकारा इत्याश्च भवन्ति" सं०व्या०। "पञ्चर्त्विजस्त्रीणि त्रीणि कर्माणि कुर्य्यु" सू०। "अत्र कुण्डपायिनामयने सत्रयमाणा पञ्चर्त्विजस्त्रीणि त्रीणि कर्म्माणि कुर्वन्ति त्रयाणां त्रयाणामृत्विजां कर्माणि एकैक करोति" सं०व्या० "होताध्वर्य्युपोत्रीये च" सू०। "चशब्दाडौत्र च" कर्क । "उद्गाता नेष्टाच्छावाकीये" सू०। "मैत्रावरुणो ब्रह्मप्रातिहर्त्रे"। "प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छंसिग्रावस्तोत्रीये" सू०। "सर्वत्र प्रथमान्त कर्ता" सं०व्या० "प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रौन्नेत्रे" सू०। "चकार स वैत्रानुवर्त्तते" कर्क । "मुख्यासनेभ्योऽनुप्रसर्पमितराणि" सू०। "आसनशब्द स्थानवाची मुख्यस्थानेभ्य अनु सृप्त्वा-सृप्त्वा परकीयाणि कर्माणि कुर्यु स्वकर्मकर्त्तृकस्य चरितार्थत्वात्" कर्क ।

कुण्डपायिनामयनन्याय पु० जैमिन्युक्ते कुण्डपायिनामयननामकसत्रेऽग्निहोत्रपदस्य प्रकृताग्निहोत्रात् कर्म्मान्तरत्वप्रतिपादके न्यायभेदे स च न्यायो जै०सू० दर्शितोयथा "प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्" जै०सू०। "कुण्डपायिनामयने श्रूयते—मासम् अग्निहोत्रं जुहोति, मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते" इत्येवमादि । तत्र सन्दिह्यते—किं नियते अग्निहोत्रे नियतयोश्च दर्शपूर्णमासयोर्मासो विधीयते काल? अथ किं नियताग्निहोत्रात् नियताभ्याञ्च दर्शपूर्णमासाभ्यां कर्मान्तरविधानम्?—इति । किं नावत् प्राप्त?—नियतेषु कालविधि इति कुत? कालविधिरूप एव शब्दो मासमिति । कथं कालविधिरूपता?। यत् अग्निहोत्रं जुहोति—इति विदित, मासमित्यविदितम् । एवं च अग्निहोत्रशब्दो दर्शपूर्णमासशब्दश्च न अर्थान्तरवृत्ती भविष्यत तस्मात् कालविधि । ननु कुण्डपायिनामयनप्रकरणं बाध्येतैवम्' । कामं बाध्यतां, वाक्यं हि बलवत्तरम् । एवं प्राप्ते ब्रूम,—प्रकरणान्तरे श्रूयमाणं वाक्यं यस्य प्रकरणे तस्य वाचकं भवितुमर्हति । ननु प्रत्यक्षोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च गुणविधि । न,—इत्युच्यते । कथम्?। उपसद्भिश्चरित्वेति श्रुत्वा इदमभिधीयते, न च, उपसदोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च सन्ति । तस्मात् अशक्य तत्र मासविधि स्यात् उच्येत—उपसदोऽपि विधीयन्ते—इति । तन्न गुणविधानार्थेऽस्मिन् वाक्ये अनेकगुणविधानात् वाक्यं भिद्येत। अस्मिन् पक्षे पुनरन्यतम् अग्निहोत्रशब्दो न

[illegible]

[illegible]

एतत्? जुहोतिशब्दात् "सायमग्निहोत्रं जुहोती"ति जुहोतिशब्दोऽत्र भवति न चासौ सोमयागेषु प्रसिद्धः तस्मात् सोमा इति" सं०व्या०। "काममितरे" सू०। "इतरे तर्हि दर्शपूर्णमासादयो भवन्तु सोमा न हि तत्र जुहोतिशब्द इति नेत्युच्यते दर्शपूर्णमासादयः शब्दा निरुपपदा एव दर्शपौर्णमासादीषु सोमान् प्रत्याययन्ति सोमोपपदा निरुपपदाश्चैते मास दर्शपौर्णमासाभ्यामिति तस्माद्दर्शपौर्णमासादयोऽपि न सोमा एते" सं०व्या०। दर्शपौर्णमासादयः कामं सोमा भवन्तु यतस्तत्र जुहोतिशब्दोऽस्ति परमार्थतस्तु तेऽप्यत्र सोमा न भवन्ति यतो दर्शपूर्णमासादयः शब्दा निरुपपदा अत्र श्रूयन्ते न चाग्निहोत्रसोमा दर्शपूर्णमाससोमा इत्येवं सोमोपपदा अतस्तेऽपि न सोमा इति सिद्धान्तः। एवं षण्मासा परिगृह्य मासत्रयं सर्वत्र सावमस्ति गहिनात्मकं अथोत्तरेषु षट्सु मासेष्वहान्याह" कर्क। "इतिशतयतोरयनपूर्वपक्षेण षण्मासान्" सू०। "इतिशतवतोरयनस्य पूर्वपक्षेण षण्मासान् नयेयुः। तत्र विशेषमाह" कर्क "उत्तमे त्र्योऽभिप्लवा दशरात्रो महाव्रतम्" सू०। "उत्तमे द्वादशे मासि एतान्यहानि भवन्ति" सं०व्या०। "उपरिष्टादतिरात्रं भवति" सू०। "अनुपपद्यते यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति" देव० "अन्ते एक उदयनीयोऽतिरात्र एव भवति न प्रायणीय इत्यर्थः" कर्क, "उभयतो वा" सू० "अतिरात्रो भवति सत्रत्वात् अनुपपद्यते तस्य अहीनत्वेन शङ्कोति तत्कथम्? हविर्यज्ञैर्व्यवहितत्वात्" देव० "अथवोभयतोऽतिरात्रो भवति प्रायणीयश्चोदयनीयश्चात्र द्वावपि भवत इत्यर्थः" सं०व्या०। "हविर्यज्ञेभ्योऽतिरात्रमेके सोमानन्तर्यात्" सू० हविर्यज्ञेभ्योऽवसितेभ्य एके प्रायणीयमतिरात्रमिच्छन्ति एवं सोमानन्तर्यं भवति एके तन्नेच्छन्ति अग्नीषोमीयोत्तरकालता हि तस्य प्रकृतौ दृष्टा इहापि तद्देव तस्मात् मासेन हविर्यज्ञेभ्यः प्रायणीयः' कर्क उभयतोऽतिरात्रपक्षे प्रायणीयमतिरात्रमेके आचार्या हविर्यज्ञेभ्योऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपर्वभ्यः परं कुर्वन्ति एवं हि सर्वेषां सोमयागानामानन्तर्यमव्यवधानं कृतं भवति इतरथा हविर्यज्ञैर्व्यवधानं स्यात् एतन्न वाञ्छन्ति यत प्रकृतौ प्रायणीयस्याग्नीषोमीयोत्तरकालता दृष्टा इहापि च तद्देशानुष्ठानं युक्तम् तस्माद्दीक्षान्ते सर्वत एव प्रायणीयो भवति, अन्येषु [illegible] विशेषमाह' सं०व्या०। "अनुपस्का कुण्डाभिरूपा [illegible] अनुपस्का अदन्तका कुण्डप्रतिरूपा इत्याकारा कर्क। "अत्र अनुपस्का अदन्ता [illegible]कुण्डप्रतिरूपा कुण्डाकारा इत्याद भवन्ति" सं०व्या०। "पश्चस्विंशत्वीणि त्रीणि कर्माणि कुर्युः" सू०। "अत्र कुण्डपायिनामयने वक्ष्यमाणा पञ्चविंशतिस्त्रीणि त्रीणि कर्माणि कुर्वन्ति त्रयाणां त्रयाणामृत्विजां कर्माणि एकैकः करोति" सं०व्या० "होताध्वर्युर्यजमानोऽपि च" सू०। "चशब्दाद्धोत्र च' कर्क। "उद्गाता नेष्टाच्छावाकीये" सू०। "मैत्रावरुणो ब्रह्मप्रतिहर्त्रे"। "प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छंसिग्रावस्तोत्रीये" सू०। "सर्वत्र प्रथमान्तः कर्ता' सं०व्या० "प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रीयोन्नेत्रे" सू०। "चकार स पत्रानुवर्त्तते" कर्क। "मुख्यासनेभ्योऽनुप्रसर्पमितराणि" सू०, "आसनशब्दः स्थानवाची मुख्यस्थानेभ्यः अनुप्रसर्प्य परकीयाणि कर्माणि कुर्युः स्वकर्मकर्तृकस्य चरितार्थत्वात्" कर्क।

कुण्डपायिनामयनन्याय पु० जैमिन्युक्ते कुण्डपायिनामयननामकसत्त्रे ऽग्निहोत्रपदस्य प्रकृताग्निहोत्रात् कर्मान्तरत्वप्रतिपादके न्यायभेदे स च न्यायो जै०सू० दर्शितोयथा "प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्" जै०सू०, "कुण्डपायिनामयने श्रूयते—मासम् अग्निहोत्रं जुहोति, मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते" इत्येवमादि। तत्र सन्दिह्यते,—किं नियते अग्निहोत्रे नियतयोश्च दर्शपूर्णमासयोर्मासो विधीयते काल? अथ किं नियताग्निहोत्रात् नियताभ्याञ्च दर्शपूर्णमासाभ्यां कर्मान्तरविधानम्?—इति। किं प्राप्तम्?—नियतेषु कालविधि इति ब्रूमः? कालविधिरूप एष शब्दो मासमिति। कथं कालविधिरूपता?। यत् अग्निहोत्रं जुहोति—इति विदितं, मासमित्यविदितम्। एवं च अग्निहोत्रशब्दो दर्शपूर्णमासशब्दश्च न अर्थान्तरवृत्तौ भविष्यतः तस्मात् कालविधिः। ननु कुण्डपायिनामयनप्रकरणं बाध्येतैवम्। कामं बाध्यतां, वाक्यं हि बलवत्तरम्। एवं प्राप्ते ब्रूमः,—प्रकरणान्तरे श्रूयमाणं वाक्यं यस्य प्रकरणे तस्य बाधकं भवितुमर्हति। ननु प्रत्यक्षोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च गुणविधि। न,—इत्युच्यते। कथम्?। उपलब्धिरवित्योति हृत्वा इदमभिधीयते, न च, उपकारोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च सन्ति। तस्मात् अशक्यः तत्र मासविधिः 'अथ उच्येत—उपकारोऽपि विधीयन्ते—इति। तदा गुणविधानार्थेऽस्मिन् वाक्ये अनेकगुणविधानात् वाक्यम् भिद्येत। अस्मिन् पक्षे पुनरवकल्प्य अग्निहोत्रशब्दो न

वर्मे विशेषमपि तेन वाक्यभेदो न भविष्यति । यथास्
कर्मोऽहरत् इति त्रिसम् भाषम् ।
तत्र लौकिकं विश्वमेतत यथा
"अश्व मुखरिता वाक्यमिष्टमुखेन मुचोति इत्यैर्वा
वाक्या वाक्यं वचोऽति भूमौ । अवश्य ज्योतिष्टोमवाले
दोषादिनाशन् चीर्णाभिषविसवम् इत्र मत वा चौ-
र्णसेवा इति वाक्याचार्यमवतिर्यादिवचोवाक्या मनु-
प्रदिवाशी च(अथवा) इत्यादि वाक्यविषयवाक्याभ-
दस्यपौर्णादिस्त्रीचरेणावर्ण वक्तव्यमानकारीराक्षया
मतिशेषः ममुंसानां यथा भविष्यु वाक्ये मगाभूत
त्रिव इति हता वैदेयाकाराभ्यारैव तत्र पीतं तथा
हविर्यावती च तदाम्ब अवदानं तत्र किल वक्त मतः-
मूर्ति अग्नौति वाक्यार्थं वाक्यमात्रविधिः वाक्यभ्रो-
वैवैमौचनमुखी त वाक्यविधिः । एवमतिमुखि-
लोके हवीवाक्येषेनेआदिना मतात अवदानामा-
चरणं वर्षेषु देव 'अवदानमती तत्र वक्रिये
त्रिविधवाहीति चौथावाक्यविवादः वाक्यं निरवा मौ
नाकान वरामैा विनापि स्वात्मविवाचात् । अत "वाक्य-
ज्योतिष्टोमेन यजेत" इतिवाक्यमिष्टोमेनमनूपा
वक्तव्यमवयं वाक्यभ्रमदेऽपि युक्तं विषीनी वि-
या विविधवक्तीवर्णविति वर्णते वाक वर्णावचनेवि
गौरवात् किन्तु तु वाक्यविधौ इत्यवविधिवोवाक्या-
त् तत्र प्रवरत्वावर्णयमतो लाघुरोमन्त्रयत्र सकीव
र्णविविदिति वाक्यत् ज्योतिष्टोमत्वस्य तन न वर्णे वोषा
वैदावकाश उपयोगात्ऽव्य अविशिष्टत्वाद् न च तत्र
मः वाघुदेवसवक्रिय मौक्षुर्वाविनामवत्सीति वाक्यं
वक्तव्यं हि वाक्य "भारतज्योतिष्टोमेन यजेतेति"
तत्र वाघुरोमत्व वतयो च देवानां च वाक्य
वाक्यमुक्तीति "यदा देववाद्मणिरयोगात्ज्योतिष्टोमस्य
वाक्यमानरचेन तत्र वक्तव्यं एव तु देवताकाप्रति-
दानार्थम् अत्र योविधिः कथं पुनस्तिरत्रैतादिषेत्रा
वनकृष्णोपादिशेषमुपवोवादुमौचमवादि वाक्यतात्
नामार्थमिक्वत्रे गौरवादिवि भावे उवते तत्र च-
त् चि वृत्तवस्तिवादे वाक्यभेदावचे इत्यादि किं वा-
त वत विवीक्ते वक्तव्यवृत्तिरिति उवत्ति वाक्य
विधायिकोमे अवयरोवावचेन भवति विवायमान-
त्रिव वनवृत्तिवी वाक्यभेदानतो अवाधकत्वेन इत्य-

वचनवाकृतया इत्युपवित्वामेवावद्यावित्वी
विव वाक्यर अपि वाक्यानुभाव वाक्यानरत्वमेवा-
भिषोत वाके कुर्यात् अतिषेत्तवकत्वाद वर्णं
विति विधिनो वत्र पदावान वचन एवं विधं वाद तत्र
मते वचनाभावे तत्र वचन विमूलं एवं विधवानु-
भे च तत्र वचनाभाव इत्य् अवानां विदन्यवाय
वा अन्यत्र इति गौरवं हि यत्र वक्तव्यविधवे इत्यानां
गवायवाद्विनामोत्तवादृतया वाक्यवानमविषेण-
एवं विधेवं वाक्यवपैवाविर्भावित । अवदीय
वाव वर्णादि वाक्योविवादः उवती इत्य । वाक्य-
े तु विधोवने वचोनववमता" । विभवत्रमो
प्रयाने वयोपयोगित्वात् न चत्वारे वाक्यभेदावे
तिति देवा वचने तु प्रयाने वयोगित्व इत्या इव-
वचन इत्यावयात् विवादने वाक्याद्यविधि वाक्य-
वर्तिवदवमेनानुविचार्यम् । अवदानविवात्र
मुखोपवेत वदामिष्टोमवचनवत्र वान वर्णादिवि
न वाक्यभेद इति वाचाम् इत्यानां तदवत् विवेच-
विविधवायेनामचौते विवादयुतात् अवाद वैविधि-
यत्र "मुचावाद वदार्थ वाद्यवचनेवा वक्तव्याद्" । इत्या-
वा विश्ववायां वाक्यमावाद वरचरवचनाय विवेचवि
वेदवचनेन भावयता वदाव वाद इत्यादि विवेचनावि-
वाद वचनेव वत्र वाक्यवचनवाद वक्तव्याद इति
न वदावावृतया तृतुवचनात् न वदावर इत्यवान
भवान । अतु वदावरमेव विषेन इत्यवसेवादिविभे वि-
विवदवायावानयोरपि विवेचनन विवेचनेन च
विवेचनेन वाक्यभेद इति, तत्र विधिवत्वावयेन वाक्य-
तु देवियो इति वादृत्व भेदवचना विना वाक्यवाक्यो
इत्यमेव वाक्यभेदवान् वचना देववावाक्यभेद वि-
धिव वाक्यवाविविचारेऽपि वचनाय । विवदवाल-
मौविवि वाक्यवादवनीविव्यु वाक्यवादविधिव वा
वक्तव्यवचनेनेविचार्यादि विविधवचनावात् । अववा तु
वविधि व्यावेन विषेषो तृतय विधेयवचनविवि वाक्य वै
विविदैर्वविषयोवगीतुर्विचारात् । विश विवेचनविवेच
वाक्य देवियो इति विविधवावविविचारमा वाक्येवान्
वार्णावाय न वाक्य वाक्यवाक्यमेवेति वक्तव्यानं तु-
तत्र वदवरवौवचना वचोर्धवृत्वादि वाक्यार्थमाव-
वोविभिवदववावादोषेपाव वाक्यवाक्य इवीत-

तथाचैतादृशत्वावच्छिन्नकौण्डपायिनामयनप्रकरणपाठ एव कर्मान्तरत्वे प्रमाणं तथाच सिद्धान्तसूत्रम् "प्रकरणान्यत्वे प्रयोजनान्यत्वमिति" अतएव प्रकरणाद्वाक्यस्य बलीयस्त्वात् शङ्का नित्याग्निहोत्रस्योपस्थित्या गुणविधिरित्यपि निरस्तं तस्योत्पत्तेरप्यपराहतत्वात्। एवञ्च गौण्याग्निहोत्रपदप्रयोगस्तद्धर्मातिदेशार्थं अतएव "देवयाज्ञादौ आद्यशब्दो गौणस्तद्धर्मप्राप्त्यर्थं कौण्डपायिनामयने इयाग्निहोत्रशब्द इति" आहुरित्येक।

कुण्डपाय्य पु० कुण्डेन कुण्डाकारेण चमसेन पीयते सोमोऽत्र आधारे यत्—पा० युगागमश्च। कुण्डपायिनामयमयननामके सत्रभेदे "यस्ते शृङ्गवृषो नपात् प्रणपात् कुण्डपाय्य" ऋ० ८,१७,१३

कुण्डभेदिन् पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे, "अनाधृष्य कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचन" भा०आ० ६७अ०

कुण्डल पुन० अर्द्धर्चा०। कुण्डते कुण्डयते कुडि—दाहे कुडि रक्षाया वा कर्त्तरि कर्म्मणि वा वृषा०कलच्, कुण्ड कुण्डाकारं लाति ला—क कुण्डस्तदाकारोऽस्त्यस्य सिध्मादित्वाल्लच् वा। १कर्णभूषणभेदे "कनककुण्डलवान् किरिटी" विष्णुध्या० २वलये ३वेष्टने मेदि० "मण्डलानि पताकाश्च मरीची कुण्डलानि च" सुश्रु० "अथैतान्युपकल्पयीत समावर्त्तमाने मणिकुण्डले वस्त्रयुगमित्यादि" आश्व० गृ० कुण्डले आबध्नीत" तत्रैव" ते च सौवर्णे एव यथाह मनु "यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले" "ताडङ्काचलन्नपाजकुण्डला" रघु

कुण्डलना स्त्री कुण्डल वेष्टनं करोति कुण्डल+णिच्—भावे युच्। वेष्टनकरणे (वेडा देओया) "फणिभावितभाव्यफक्किका विषमा कुण्डलनामवापिता" नैष०।

कुण्डलिका स्त्री मात्रावृत्तभेदे तल्लक्षणं यथा "कुण्डलिका सा कथ्यते प्रथमं दोहा यत्र। वोलाचरणचतुष्टय प्रभवति विमलं तत्र। प्रभवति विमलं तत्र पदनतिसुललितयमकम्। अष्टपदी सा भवति विमलकविसौगलगमकम्। अष्टपदी सा भवति सुखितपण्डितमण्डलिका कुण्डलिनायकभणिता विबुधकर्णे कुण्डलिकेति"

कुण्डलिन् पु स्त्री कुण्डल पाशाकारं वेष्टनं वा अस्त्यस्य इनि। १सर्पे स्त्रियां ङीप् २वरुणे तस्य पाशास्त्रवत्त्वात् तथात्वम्। ३मयूरे पु स्त्री मेदि० ४चित्रमृगे ५वेष्टनयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। सा च (जिलेपी) इतिख्याते पक्वान्नभेदे भावप्र० तत्पाकप्रकारो दर्शितो यथा "नूतनं घटमानीय तस्यान्तः कुशलोज्ज्वलं। प्रस्यार्द्धपरिमाणेन दध्नाऽम्लेन प्रलेपयेत्। द्विप्रस्था समिता तत्र दध्यम्लं प्रस्थसम्मितम्। एतमर्द्धशरावञ्च घोलयित्वा घटे क्षिपेत्। आतपे स्थापयेत्तावद्यावद्याति तदम्लताम्। ततस्तत् क्षिपेत्पात्रे सच्छिद्रे भाजने तु तत्। परिभ्राम्य परिभ्राम्य तत् सन्तप्ते घृते क्षिपेत्। पुनः पुनस्तदावृत्त्या विदध्यान्मण्डलाकृतिम्। तां सुपक्वां घृतान्नीत्वा सितापाके तनुद्रवे। कर्पूरादिसुगन्धेन स्नपयित्वोद्धरेत्ततः। एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा। धातुवृद्धिकरी वृष्या रुच्या च क्षिप्रतर्पणी"।

तन्त्रसारप्रसिद्धे मूलाधारस्थिते षट्चक्रभेदपर्च्चिस्थे देवीभेदे यथा "ध्यायेत् कुण्डलिनीं सूक्ष्मां मूलाधारनिवासिनीम्। तामिष्टदेवतारूपां सार्द्धत्रिवलयान्विताम्। कोटिसौदामनीभासां स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनीम्। तामुत्थाप्य महादेवीं प्राणमन्त्रेण साधकः। उद्यद्दिनकरोद्द्योतां यावच्छ्वास दृढासनः। अशेषाशुभशान्त्यर्थं समाहितमनाश्चिरम्। तत्प्रभापटलव्याप्तं शरीरमपि चिन्तयेत्" इति

कुण्डशायिन् पु० धृतराष्ट्रस्यपत्यभेदे "अपराजितः कुण्डशायी विशालाक्षो दुराधर" भा० आ०१७अ०

कुण्डाशिन् पु० धृतराष्ट्रस्यपुत्रभेदे। "कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका" भा० आ० ११७अ०। 'अस्ते जारज कुण्डोऽस्ते भर्त्तरि गोलकः। तस्यान्नो रन्नमश्नाति स कुण्डाशीति कथ्यते" देवलोक्ते २कमक्गोलकयोरन्नभक्षके त्रि० स्त्रियां ङीप् "अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी" मनु "अन्नती धूपनीभार्य्या कुण्डाशी सोमविक्रयी" भा० आनु०१४२अ०

कुण्डिक पु० कौरवे राजभेदे। "धृतराष्ट्रोऽथ राजासीत् तस्य पुत्रोऽथ कुण्डिकः। हस्ती वितर्कः क्राथश्च कुण्डिनश्चापि पञ्चमः" भा० आ० ९४" अयञ्च धृतराष्ट्रदुर्य्योधनपितृभिन्न कुरुवंश्यः तत्रैव विस्तरः।

कुण्डिका स्त्री कुडि—ण्वुल्। १ कमण्डलौ हेमच०। २ पिठरे (कुँडि) शब्दच०।

कुण्डिन् त्रि० कुडि—णिनि—कुण्ड+अस्त्यर्थे इनिर्वा। १कुण्डयुक्ते स्त्रियां ङीप् "रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः कुण्डी त्रिदण्डधृक्' भा० व० २७७अ० "दण्डी छत्री च कुण्डी च द्विजाना धारणस्तथा" भा०व०१४अ० इत्युक्ते २शिवे पु० "रत्नभाण्डभेदे स्त्री "सन्ति निष्कसह-

कुतुप पु न० कुतम्-टच्। १प्रसृतमात्रे विशल्यादिस्नेहपात्रमात्रे गन्धरत्ना०। कुत्वा तत्र टुपप्, (छोटकुपा) चर्म्ममये घृतस्नेहपात्रे पु० अमर

कुतुम्बुरु न० कुगतिस०। कुत्सिततिन्दुकीफले शब्दचि०

कुतू स्त्री कुत-बा० कू। चर्म्ममय स्नेहपात्रे (कुपो) अमर

कुतू(कू)णक पु० "कुतू(कू)णक नीरन्ध्रेणाक्ष्णिस्याभासिद वर्त्मनि। जायते तेन तन्नेत्र कण्डू च स्रवेत्कफ। शिशु कुर्य्याल्ललाटाक्षिकूटनासावघर्षणम्। नाक्षो नार्कप्रभां द्रष्टु न वर्त्मोन्मीलनक्षम" इति भावप्रकाशोक्ते बालानां नेत्रवर्त्म रोगभेदे (कुथा)

कुतूहल न०कुतं चर्म्ममयं स्नेहपात्रमिव हृदयं हलति हल-अच्। अपूर्व्ववस्तुदर्शनजातिशयजन्ये चेष्टाभेदे फलनिरपेक्षतया दिदृक्षिते १कौतुके अमर "प्रिया-वियोगाद्विधुरोऽपि निर्भरं कुतूहलाक्रान्तमना मना-गभूत्" नैष०। "कुतूहलाश्चाश्मशिलोपवेशनम्" भट्टि। "अथवास्ति मे शकुन्तलादर्शन प्रति कुतूहलम्" शकु० २प्र-शस्ते ३अद्भुते च लि०हेमच०। "रम्यवस्तुसमालोके लोल-ता स्यात् कुतूहलम्" सा० द० उक्ते ४नायकयोर्भावभेदे न०। तारका० इतच्। कुतूहलित जातकौतुके लि०। स्वार्थे युवा० अण्। कौतूहल कौतुके न० अमर।

कुतृण न०। कुगतिस०। (पाना) कुम्भिकायाम् शब्दर०।

कुतोनिमित्त लि० कुत कि निमित्तं यस्य किम्+पञ्चम्यर्थे तसिल् अव्य०। किन्निमित्ते किंहेतुके। "कुतोनिमित्त शोकस्ते" रामा०।

कुत्र अव्य०किम्+सप्तम्या त्रल् किमः कु। कस्मिन्नित्यर्थे प्रश्नविषये आक्षेपविषये च अधिकरणे "हा सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा कुत्र दृष्टा" महानाट० "कुत्राशिष श्रुतिसुखा मृगतृष्णिरूपा" भाग०७।९।२५। ततो भवा-र्थे त्यप्। कुत्रत्य कस्मिन्भवे लि०"कस्यापि कुत्रत्य इहापि कस्मात्" भाग० ५।१०।२०।

कुत्रचित् अव्य० कुत्र+चित् द्वन्द्व०। क्वचिदित्यर्थे अप्राक-ल्येन कस्मिंश्चित् देशे काले चेत्यर्थे। "असुरेभ्योभय नास्ति युष्माकं कुत्रचित् क्वचित्"भा० स०१४२अ०। कुत्रचित् देशे कस्मिंश्चित् काले इत्यर्थे। पा० अमरमते पदद्वयमिति भेद। "विशिष्टं कुत्रचिद्बीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव तु कुत्रचित्" मनु। चन। कुत्रचन तदर्थे अव्य०।

कुत्स निन्दने चुरा० आत्म० सक० सेट्। कुत्सयते अचुकुत्सत कुत्सयाम् बभूव आस चक्रे। कुत्सयमानः कुत्सयित्वा कुत्स्य। कुत्स्य कुत्सित कुत्सन कुत्सा कुत्स्यः कुत्सना। कर्म्मणि कुत्स्यते अकुत्सि अकुत्सिषाताम्-अकुत्सयिषाताम् "यत्तत्कुत्सनमाङ्गिरसेन शतक्रतुः" ऋ० १।१६१।१। कुत्सायशुष्णमशुषम्" ऋ० ४।१६।१२ "कुत्सि-तानि कुत्सनैः" पा०। कुत्सक। "परिवित्ति परीवेत्ता मनामोयच कुत्सक" भा०शा०३४०अ०। "यदास्यैव कश्चन मायान् मुक्तानामधीभूतेभ कुत्सयित्वा यत्नोक्ति" भा० आ० अ० "नास्तिक्यम् वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम्" मनु। "भेतच्छताचत्वय त्वया वेद नान्यनिन्दो न कुत्सयन्" भा०आ० ५०८६ श्लो०। अत्र परस्मैपदमार्षम्

कुत्स पु० कुत्स्यते यकार कुत्स-अच्। १ऋषिभेदे तस्या-पत्यम् ऋष्यण्। कौत्स तदपत्ये पुंस्त्री "कौत्स गभेदे वरतन्तुशिष्य" रघु। बहुषु तस्य "अत्रिभृगु कुत्सेति" पा० लुक्। कुत्सा तदपत्येषु। स-बा० स इपो०। २कुर्वति लि०। "कुत्साय ते कर्य्यशाय" ऋ० ७,२५।५। "कुत्सा कुर्व्वाणा। करोते कुत्सशब्दनिष्पत्ति" भा०। तत पचा०चतुरर्थ्यां फक्। कौत्सायन तन्नि-वृत्तादौ लि०।

कुत्सकुशिकिका स्त्री कुत्सानां कुशिकानां च मैथुनम् "द्वन्द्वाद् वुन्वैरमैथुनयोः" पा० मैथुने वुन्। कुत्सगो-त्राणां कुशिकगोत्राणाञ्च स्त्रीपुंसां मैथुने।

कुत्सन न० कुत्स-भावे ल्युट्। १निन्दने "देवतानाञ्च कुत्-सनम्"मनु। कुत्स्यते ऽनेन करणे ल्युट्। २निन्दासाध-नधर्म्मे उपचारात् ३तद्युक्ते त्रि०। "कुत्सितानि कुत्स-नैः"पा०। वैयाकरणखसूचि। प्रश्नावसरणार्थस्यसूचि-त्वेन धर्म्मेण वैयाकरणस्य निन्दनात् शाटयधर्म्मस्य कुत्सनत्वम् तद्वत्त्वाच्च खसूचकस्य तथात्वम्।

कुत्सला स्त्री कुत्स-कर्म्मणि बा० कलच् कुत्सं निन्दां लाति ला-क वा। नीलीवृक्षे शब्दच०। तस्य क्रय-विक्रययो निन्दितत्वात् तथात्वम् नीलीशब्दे विवृति।

कुत्सा स्त्री कुत्स-भावे अ। निन्दायाम् अमर। "गुरुकुत्सामतिश्च या" भा०अनु०६५८८ श्लोक।

कुत्सित न० कुत्स-कर्म्मणि क्त। १कुष्ठनामौषधौ (कुड़) राजनि० २निन्दिते त्रि० "कुत्सितानि कुत्सनैः" पा०। भावे क्त ३निन्दायाम् न०। [अकुत्सीत् चुकुन्थ कुन्थयात्

कुथ क्लेशे (कोँथमाड़ा)इदित् भ्वादि०अक०सेट्। कुन्थति

कुथ पूतिगन्धे दिवा० पर० अक०प०सेट्। कुथ्यति अकोथीत्। प्रतिकुथ्यति णिचि कोथयति (पोँचा) मिस्रणने। तत्र

[illegible] कुत्सित [illegible] ।

कुत्सित [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]

कुतीर [illegible] । [illegible]

[illegible]

कुत्तीकर [illegible] । [illegible]

कुत [illegible] । [illegible]

कुतनु [illegible] । [illegible]

कुतली [illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

दिन मधासरस्तु मध्यम" इति सिद्धान्तशिरोमणि।
"इनोदयद्वयान्तरमिति। अर्कोदययोरन्तरं यत् तदर्कसावनं दिनम्। तदेव कुदिनसञ्ज्ञं ज्ञेयम्। अतोऽपि पूर्ववन्मासवर्षादिकल्पना। चन्द्रार्कपक्षपणपक्षयाय तेनान्येषामपि पक्षाणां सदुदयद्वयान्तर तत्सावनमिति" प्रमि०।

तद्दिवसस्य कार्यविशेषे व्यादत्तव्यतामाह सू०सि०—
"सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाव्दपास्तथा। मध्यमा ग्रहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते"।
"सूतक जन्ममरणसम्बन्धि। आदिपदग्राह्यं चिकित्सितचान्द्रायणादि तस्य परिच्छेदो निर्णयः। दिनाधिपमासेश्वरवर्षेश्वरा। तथा—सत्रश्चये। ग्रहाणां गतिर्मध्यमा। तकारात् स्फुटगतेर्निरास तस्याः प्रतिक्षण भेदत्वात्दिनसम्बन्धस्याभावात्। एतेन स्पष्टगत्या स्पष्टग्रहस्य चालन निरस्त स्थूलत्वादिति सूचितम्। सावनमानेन। एवकारादन्यमानमिरास" प्रमि०।
"प्रायश्चित्तं सूतकाद्य चिकित्सा यन्नाद्येय कर्म यात्रादिकं च। यास्त्रे त्वस्मिन् खेचराणां च चारा विज्ञातव्या सावनात् भास्करीयात्" श्रीपति ॥
कुवासरभूमिदिनादयोऽप्यत्र। २ज्योतिषमिणिद्धे दिने च

कुदृष्टि स्त्री कुत्सिता दृष्टि ग्रामम्। वेदबाह्यतार्किक कल्पनायाम्। "या वेदबाह्या स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टय" मनु।

कुदेह पु० कुत्सितोदेहोऽस्य। १कवेरे २कुत्सितदेहयुक्ते त्रि०। कुगतिस० ३कुत्सिते देहे पु०। कुदेहमानाह्विदृष्टदृष्टे" भाग०५।१२।१२।

कुद्दार पु० कु पृथ्वीं दारयति दृ—विदारे अण् पृषो०। १कुद्दाले भूमिविदारणास्त्रे २कोविदारवृक्षे अमरटीका।

कुद्दाल पु० कु भूमि दलति दल—अण् उप०स०पृषो०। १कोविदारे वृक्षे अमरटी० २भूमिदारणास्त्रे (कोदाल) मेदि०।
"समाधाय विल तस्याध्यस्तनम् सागरात्मजा। कुद्दालैर्घर्षपुर्कैश्चैव समुद्र यत्नमास्थिता" भा०व० १०७अ०।
"कुद्दाल दात्रपिटक प्रकोष्ठे कांस्यभाजनम्" भा०शा० २२८अ०। हस्त्यादि० बहुव्रीहौ एतत्पूर्वस्य पादस्य नान्त्यलोप कुद्दालपाद। स्वार्थे क। कुद्दालक तत्रार्थे।

कुद्मल न०कुद्मल+पृषो०। विकाशोन्मुखे पुष्पमुकुले अमरटी० कद्य म कुद—क्यप्। भित्तौ अमरटीका।

कुद्र मिथ्योक्तौ इदित् चु०उभ०सक०सेट्। कुन्द्रयति अचुकुन्द्रत्। प्रतिकुन्द्रयति णोमधकरणेमैवे इसिद्धौ इदित्करण स्वरार्थम्।

कुद्रङ्क पु०कुत्सित रङ्कश्चिह्नमस्य पृषो०। मञ्चोपरिस्थे मण्डपे लिका०।

कुद्रङ्ग पु०कुत्सितोरङ्गोयत्र पृषो०। मञ्चकोपरिस्थे मण्डपे हारा०

कुद्रव पु०कु भूमि द्रवति द्रावयति द्रु—अन्तर्भूतण्यर्थे—अच्। कोद्रवे धान्यभेदे (कोदो) भरत। [पु स्त्री०।

कुद्रि पु० ऋषिभेदे तस्यापत्य गृष्ट्या० ढञ्। कौद्रेय तदपत्ये

कुधान्य स० कुत्सित धान्यं कुगतिस०। कुत्सिते धान्यभेदे स च सुश्रुते गुणसहितोदर्शितोयथा
"कोरदूषकश्यामाकनीवारशान्तनुतुवरकोद्दालकप्रियङ्गुमधूलिकानान्दीमुखकुरुविन्दगवेधुकावरुकतीनमर्णीचुकुन्दकवेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषा"॥ उष्णा कषायमधुरा रूक्षा कटुविपाकिन। श्लेष्मघ्ना बद्धनिष्यन्दा वातपित्तप्रकोपणा। कषायमधुरास्तेषा शीतपित्तापहा स्मृता। कोद्रवश्च सनीवार श्यामाकश्च सशान्तनु। कृष्णा रक्ताश्च पीताश्च श्वेताश्चैव प्रियङ्गव। यथोत्तर प्रधाना स्यूरूक्षा कफहरा स्मृता। मधूली मधुरा शीता स्निग्धा नान्दीमुखी तथा। विशोषी तत्र भूयिष्ठ वरक सचकुन्दक। रूक्षा वेणुयवा ज्ञेया वीर्योष्णा कटुपाकिन। बद्धमूत्रा कफहरा कषाया वातकोपना"

कुध्र पु० कु पृथिवीं धारयति धृ—मूलविभुजादि० क हृत०। महीध्रे पर्वते हला०।

कुनक पुं स्त्री करटे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कुनख पु० कुत्सिता नखोऽत्र। सुश्रुतोक्ते रोगभेदे (कुनि) तल्लक्षण तत्रैवोक्त यथा। "अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसित खर। भवेत्तु कुनखं विद्यात् कुलीनमिति सज्ञितम्"। कुनखे विधिरप्येष" सुश्रु०। हृद०। कुत्सितनखयुक्ते त्रि०स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीष्।

कुनखिन् त्रि० कुनखो रोगोऽस्यस्य इनि। कुनखरोगयुक्ते सच रोगो भुक्तावशिष्टसुवर्णस्तेयरूपजन्मान्तरीय महापातकचिह्न यथाह विष्णु
"अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्ति कुष्ठ्यतिपातकी, ब्रह्महा यक्ष्मी, सुरापः श्यावदन्तक, सुवर्णहारी कुनखी गुरुतल्पगोदुश्चर्मा"।
"कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्र चरित्वा तद्धनमपावहरेयाताम्" विष्णु। स्त्रियां ङीप्। सच रोग गर्भावस्थायां मातुर्दोषभेदाज्जायते तदुक्त सुश्रुते "दिवास्वपन्त्याः स्वापशीलोऽञ्जनादन्धो रोदनात् विकृतदृष्टि स्नानानुलेपनात् दुःशीलस्तैलाभ्यङ्गात् कुष्ठी नखा-

[illegible] । [illegible] ॥

[illegible]

कुप [illegible] कुप–दीप्तौ [illegible] –भाषार्थे [illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]

कुमुद [illegible]

[illegible]

कुमोदकी [illegible]

[illegible]

दिनं भवासरस्तु भध्रम” इति सिद्धान्तशिरोमणि । “इनोदयद्वयान्तरमिति । अर्कोदययोरन्तरं यत् तदर्कसावनं दिनम् । तदेव कुदिनसंज्ञं ज्ञेयम् । अतोऽपि पूर्ववन्मासवर्षादिकल्पना । अन्यार्कग्रहणमुपलक्षणं तेनान्येषामपि ग्रहाणां तदुदयद्वयान्तरं तत्सावनमिति” प्रमि० ।

तद्दिवसस्य कार्य्यविशेषे व्यादर्त्तव्यतामाह सू०सि०— “सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमा ग्रहभुक्तिस्तु सावनेनैव गृह्यते” ।

“सूतकं जन्ममरणसम्बन्धि । आदिपदग्राह्यं चिकित्सितचान्द्रायणादि तस्य परिच्छेदो निर्णयः । दिनाधिपमासेश्वरवर्षेश्वराः । तथा—समुच्चये । ग्रहाणां गतिर्मध्यमा । तकारात् स्फुटगतेर्निरासः तस्याः प्रतिक्षणं वैलक्षण्याद्दिनसम्बन्धस्याभावात् । एतेन स्पष्टगत्या स्पष्टग्रहस्य चालनं निरस्तं स्थूलत्वादिति सूचितम् । सावनमानेन । एवकारादन्यमाननिरासः” प्रमि० ।

“प्रायश्चित्तं व्रतं काद्य चिकित्सा यज्ञाद्यैव कर्म वारादिकं च । शास्त्रे तस्मिन् खेचराणां च चारा विज्ञातव्या सावनात् भास्करीयात्” श्रीपति ॥

कुवासरभूमिदिनादयोऽप्यत्र । २ज्योतिषनिषिद्धे दिने च

कुदृष्टि स्त्री कुत्सिता दृष्टि ज्ञानम् । वेदवाह्यतार्किककल्पनायाम् । “या वेदवाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः” मनु ।

कुदेह पु० कुत्सितो देहोऽस्य । १कुवेरे २कुत्सितदेहयुक्ते त्रि० । कुगतिस० ३कुत्सिते देहे पु० । कुदेहमानाहिविदष्टदृष्टे” भाग०५।१२।१ ।

कुद्दार पु० कु पृथ्वीं दारयति दृ—विदारे अण् पृषो० । १कुद्दाले भूमिविदारणाज्ञाते २कोविदारवृक्षे अमरटीका ।

कुद्दाल पु० कुं भूमिं दलति दल—अण् उप०स०पृषो० । १कोविदारे वृक्षे अमरटी० २भूमिदारणास्त्रे (कोदाल) मेदि० । “समासाद्य बिलं तत्राप्यखनन् सागरात्मजाः । कुद्दालैर्ह्रेषुकैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः” भा०व० १०७अ० । “कुद्दाल दात्रपिटकं प्रकोशे कास्यभाजनम्” भा०शा० २२८अ० । हस्त्यादि० बहुव्रीहौ एतत्पूर्व्वस्य पादस्य नान्त्यलोपः कुद्दालपादः । स्वार्थे क । कुद्दालक तत्रार्थे ।

कुड्मल न०कुड्मल+पृषो० । विकाशोन्मुखे पुष्पमुकुले अमरटी० कुद्य न कुद—क्यप् । भित्तौ अमरटीका ।

कुद्र मिथ्योक्तौ कृदित् चु०उभ०सक०सेट् । कुन्द्रयति अचुकुन्द्रत् । प्रतिकुन्द्रयति नोपधकरणेनैव सिद्धौ कृदित्करणं सरार्थम् ।

कुद्रङ्क पु०कुत्सितं रङ्कं चिह्नमस्य पृषो० । मञ्चोपरिस्थे मण्डपे त्रिका० ।

कुद्रङ्ग पु०कुत्सितो रङ्गोऽयत्र पृषो० । मञ्चकोपरिस्थे मण्डपे हारा०

कुद्रव पु०कु भूमिं द्रवति द्रावयति द्रु—अन्तर्भूतण्यर्थे—अच् । कोद्रवे धान्यभेदे (कोदो) भरत । [पुस्त्री० ।

कुद्रि पु० ऋषिभेदे तस्यापत्य गृष्ट्या० ढञ् । कौद्रेय तदपत्ये

कुधान्य न० कुत्सितं धान्यं कुगतिस० । कुत्सिते धान्यभेदे स च सुश्रुते गुणसहितो दर्शितो यथा

“कोरदूषकश्यामाकनीवारशान्तनुवरकोद्दालकप्रियङ्गुमधूलिकानान्दीमुखकुरुविन्दगवेधुकाधरकतोनपर्णीमुकुन्दकवेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः” ॥ उष्णा कषायमधुरा रूक्षा कटुविपाकिनः । श्लेष्मघ्ना बद्धनिष्यन्दा वातपित्तप्रकोपणाः । कषायमधुरास्तेषां शीतपित्तापहाः स्मृताः । कोद्रवश्च सनीवारः श्यामाकश्च सशान्तनुः । कृष्णा रक्ताश्च पीताश्च श्वेताश्चैव प्रियङ्गवः । यथोत्तरं प्रधानाः स्यू रूक्षाः कफहराः स्मृताः । मधूली मधुरा शीता स्निग्धा नान्दीमुखी तथा । विशोषी तत्र भूयिष्ठं वरकः समुकुन्दकः । रूक्षा वेणुयवा ज्ञेया वीर्य्योष्णाः कटुपाकिनः । बद्धमूत्राः कफहराः कषाया वातकोपनाः”

कुध्र पु० कुं पृथिवीं धारयति धृ—मूलविभुजादि० क हूत० । महीध्रे पर्वते हला० ।

कुनक पुंस्त्री करटे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कुनख पु० कुत्सितो नखोऽत्र । सुश्रुतोक्ते रोगभेदे (कुनि) तल्लक्षणं तत्रैवोक्तं यथा । “अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखः स्याद्रूक्षोऽसितः खरः । भवेत्तु कुनखं विद्यात् कुलीनमिति संज्ञितम्” । कुनखे विधिरप्येष” सुश्रु० । ६ब० । कुत्सितनखयुक्ते त्रि०स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीष् ।

कुनखिन् त्रि० कुनखो रोगोऽस्त्यस्य इनि । कुनखरोगयुक्ते स च रोगो भुक्तावशिष्टसुवर्णस्तेयरूपजन्मान्तरीय महापातकचिह्नं यथाह विष्णुः

“अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्ति कुष्ठ्यतिपातकी, ब्रह्महा यक्ष्मी, सुरापः श्यावदन्तकः, सुवर्णहारी कुनखी गुरुतल्पगो दुश्चर्म्मा” । “कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं चरित्वा तद्दन्तनखावुद्धरेयाताम्” विष्णुः । स्त्रियां ङीप् । स च रोगः गर्भावस्थायां मातृदोषभेदाज्जायते तदुक्तं सुश्रुते “दिवास्वपन्त्याः स्वापशीलोऽञ्जनादन्धो रोदनात् विकृतदृष्टिः स्नानानुलेपनात् दुःशीलस्तैलाभ्यङ्गात् कुष्ठी नखा-

मन्दरस यस्तो निन्दितो भवति । वैदूर्य्यनिभ चन्द्रभान वर्ण्णं कम्पितोत्पन्नमध्यवर्णं निर्म्मलाकारमध्यवर्णं मस्मी पुष्पनिभ वा कुन्तफलं शिव गर्व्वदानि, मधुवोगध-कामदर्णं श्यामलोहदर्णं मसिनाभवर्णं निन्दितं भवति । इन्द्रगुप्तसूत्राग्रपुटघटकस्याग्रो मूर्द्धनत्व परितृष्मा उन्नते च मङ्गलानि दद्यात् कुन्तफलेषु यदि दृश्यन्ते तदा ते धर्म्मार्थकामाश्रयविनिर्द्दिष्टाः । पादुकोलूकपाटपादसदृशान्यानूर्ध्वमितफलफलामाये-ष्वेव निन्दिता पदार्था दृश्यन्ते यद्येषु ते तदा श्रिय-मपहरन्ति कुर्वन्ति चापदमपि । छाया दृश्यते ध्वज-पताकाचामरच्छत्रतोरणविदिशाचिमाद्युपदर्भमागध्वजा-रणततरङ्गायविम् कुन्तफले दृश्यन्ते धीमत्सायान-रणताग्र पुनरपुनर्दर्शनम समन्तं मधुकर्व्वक-श्रूकरमहिषगर्दभोलूकप्रभृतिदर्शने दे निन्दितायद्वि कुन्ते मधुर्भीतफले तदा न कुर्न श्रिय शुभमागा-मपि विनाशयेदपकारमपि न विनश्यात् । न यथ यस्य यद्योनभेन तस्य नर्द्दिर्धा था । भूमिपतयोऽशुभवाक्य शुभानि कुर्व्वाणि सम्मागानि कारयेत् । यत् पूर्णितं तेन पूर्णेन फले पदोंसमर्पित कुन्तफलं निर्म्मलं भवति दुर्गन्धं न भवेत्तथा मलेन न लिप्यते । तत्र गर्भको-पमफलित समाहितं कारयेत्तान्निकार्थनिर्माण मुद्रा यामेन लतुकल्केन सुसिद्धैः स्वर्णैर्वैलक्षणे सुवर्णमये रजत मये वा यथापि रत्नानां तैर्मिका लिटा कर्त्तव्या । स्कन्धे च्छत्रपरिपण्य तथाचोक्तं कुन्तस्य कर्त्तव्यं मणिका-बन्धनं वा । मणिका चाक्रममाणन त्रिधा कार्या दृष्टीत-कौसवधान्यकल्कमान विल्वफलाकार कपुष्पकपित्थ-फलसदृश वा ह्यामन्त्र वा फलसामलकाकार वा भवति सर्व्वसस्त्राणित कुन्तायुध पश्चिमं चोर्ध्व-पत्रागमूलम मध्यम चरार्द्धमतुपल निकृष्टमिति सबत्र-रिपुविनाशकं क्रियान्वितस्तु कुन्तं कारयेत्त स्वमना-चार्ददभिगौरव, यो हि कायसारस्य मम पिदितया कुन्तमा-युधमायस्तु धातिकस्यासीर्ण मज्जानत् प्रत्यवेदाति भूतमयम कुन्तायुधं विपरीतभवति । द्रयोरुभयं कुन्तलक्षणम्" कुन्त मविरलीस्थत कुन्तवारिषि मयोऽस्त्वायुधारिता । "शक्तिकुन्तध्वजरथावाजिवारणगोदया" सुश्रु० । "शक्ति कुन्तादायुधानीति" सुश्रुत ।

कुन्तल पु० कुन्त सुक्नोति (ढकुष) साति ला—क । १केशे "क्वापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः । बाहुमूलं दर्शयेत् स्फुटम्" सा० द० । तदाकारत्वात् २होवेरे च श्वमर । ३मसाकार केशाग्रा-कार स्यति ला—क । ३देशे ४तद्देशवासिनि प्रमा-त्मने च दिश । ६मुदभेदे "करौ पोदृशभि चार्च्यं कुन्तलो कमुपोदरे । स्कन्धे च रसे पोडश ध्यानन्द-फलदायक" इति पतीतगासे० । "कामगिरि स्मारानद हारमान मद्वेहरि ।" श्रीकुन्तलाभिधे देश चरित पूर्व सुरिमि ' तत्रिदृमतानोऽसि ७देशभेदे तु० भूमि-"जाता तितिं कुन्तलेश्वरसुता मारोऽङ्कराव सत् " सा० द० । "इयाघरे तत्पदा दक्षिणा भरतर्षभ" इत्युपक्रमे "क्लि-ष्टिका कुन्तलाश्चैव चौलाश्च मङ्गकाश्च्या " भा०भी०८अ० दक्षिणात्यजनपदोक्तौ । तेषां राजा अण् । कौन्तल तद्दे-श्यभे । बहुषु तस्य लुक् । क्वचित् एकत्वेऽपि लुक् । "धारार्द्धं कुन्तलश्चैव मालवाद्यानुपालकाः । द्राविड्या सिन्धुचाथैव राजा काश्मीरकस्तथा" भा०स०३०अ० । ते अभिजनोऽस्य अण् । कौन्तल पितादिक्रमेण तद्देश-वासिनि । बहुषु तस्य लुक् ।

कुन्तलवर्द्धन पु० कुन्तलान् वर्द्धयति वृध-णिच्-ल्यु । भृङ्गराजे (भीमराज) राजनि० । तद्रसधौतेन हि केशवृद्धिरिति वैद्यकप्रसिद्धिः ।

कुन्तलिका स्त्री कुन्तलाकाराकारो विद्यतेऽस्य ठन् सत इत्वम् । दध्यादिलेढनी क्षुरिकाभेदे चामिकायाम् शब्दा० । २बालानामौषधौ (बाला) स्त्री शब्दर । यथा "कुन्तलिकाकुरयिश्च कामप्लानीलमुत्पला" "स्पादुदा-करसा:शीता पञ्चमालातिविसमा । मदयाङ्क-राख्या पनाराः शालला चरा । सादुतिक्ता कुन्-लिका" [राजनि० ।

कुन्तलोशीर न० कुन्तल इवोशीरम् । (बाला) नामौषधौ

कुन्ताप पु० १वैदिके सूक्त पाठव्यवहारभेदे तत्प्रकार श्वास० श्रौ० ८।३।७।८। सू० दर्शनीयदा

"तथादूर्ध्वं कुन्तापम्" सू०

"तथाद्यापाकभेदूर्ध्वं कुन्तापं शंसेत् । तथादूर्ध्वमिति यथमात् माध्यन्दिने पृष्ठाकृचो प्रविष्टे तदनन्तर कुन्ता-पं शंसेदगति प्रयोगे तृतीयसवनेऽपि तस्य प्रवेशो नास्तीति गम्यते" नारा०ह० । "तस्यादितदतदंगथियाप निगदं शंसीत " सू० । "तस्य कुन्तापस्यादितशुदंग ऋचो विंशति निगदोऽयमपूर्व इति तस्या स्वरूपमिदंमेनमाह" ए० । "तृतीये पादेतूदात्तमतदासपर वत् प्रथमं तस्मिन्निर्दितु" सू०

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] १८८ । [illegible] ।

[illegible] पुं [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] (ट) [illegible] ।

[illegible] " इति [illegible] ।

[illegible] पुं [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] पुं [illegible] । [illegible] ([illegible]) [illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] पुं [illegible] । [illegible] ([illegible]) [illegible] ।

[illegible] पुं [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] पुं [illegible] । [illegible]

[illegible] (तुन्) [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible]

गजश्च शस्त्रो निन्दितो भवति । वैदूर्यमिव कान्तिमान् वर्णं कलविङ्कनीलकण्ठवर्णं निर्मलाकाशवर्णं मतमो दुग्धमिव वा कुन्तस्य श्रियं भर्त्तुर्ददाति, मधुकोकिलमानवर्णं ग्रहकरोरवर्णं मणिकाकवर्णं निन्दितं भवति । कुन्तमुखप्रदूरतायामपुच्छमध्ये यावन्तो निमतुदं चरितुमभावे च गजमवमिवं यदायो कुन्तायेषु यदि दृश्यन्ते तदा ते धर्मायामार्थकामवर्णविनिर्दिष्टा । पाक्षीमूषकादयश्यामसदृशजम्बूकनिगमकनामापेक्षेव निन्दिता यदायो दृश्यन्ते तदेषु ते यदा भिय-भवदर्शना भवेति सम्भवम् । यदा दृश्यते ध्वजपताकाचामरच्छत्रतोरणमिथिकादीनामाकृतयस्ताः मानपद्मारमनतरकादयः कुन्तस्य दृश्यन्ते पीताभायानारताभा कुन्तमुखात्तीन सभल्ले मधुमार्वकस्तरमखियवायमोज्ज्वलसीमारको से निन्दितायदि कुन्ते कुण्ठितय्यौ तदा स कुन्तं श्रियं गुरुभागामपि विगाम्देश्यसामेष्टान दिश्यत । ब यथ यस्य यसोभलेम तस्य मर्त्यैर्वा वा । चूलिकयोश्चायमस्तका गुरुत्वानि चूर्णानि समभागानि कारयेत् । तत् चूर्णितं तया तेन चूर्णेन कृते पर्वाप्पर्थिते कुन्तफलं निर्मलं भवति दुर्गन्धं न भवेत्तथा कर्मेण न भिद्यते । तत्र गर्भको-पममन्वितं समाहितं कारयेत्तानिकार्थमनार्थ कुन्ता यामेन धनुष्येन सभिद्रैन्दार्दैवमलकं सुवर्णमये रजतमये वा वर्मेवि रत्नामङ्गतैर्निबिका शिखा कर्त्तव्या । स्कन्धे दर्पणपन्थ तथाचोक्तं कुन्तस्य कर्त्तव्यं नलिकाखण्डं वा । नलिका चाय ममाप्येन दिष्टा कार्या करीत-कोषटम्लानमन्नसमानं निम्बफलाकारं कदम्बफलम्-फलसदृशं वा हस्तसदृशं वा कमनामलकाकारं वा भवति सर्वोवस्करान्वितं कुन्तायुधं यदिपनं श्रेष्ठ-पद्मागतूपलं मध्यमं चामारगतूपलं निकृष्टमिति गयन-रिपुविनाशक क्रियान्वितश्च कुन्तं कारयेत्तत्साम-माद्धिगौरव, यो हि कायसारस्य यत्नमपि दित्वा कुन्तमायुधमायदेत् यादिकस्यालोर्णमलामन बुद्धसेयाति भुक्तमयन कुन्तायुध विपीभवति । दृष्टोदमपि कुन्तकमपम्" कुन्ता प्रविगन्नीयत कुन्तधारिधि मध्यपेस्यासङ्कारिका । "शक्तिकुन्तध्वजरथायालिवारणगोटपा" रघु० । "शक्तिकुन्ताद्यायुधानीति" सुश्रुत ।

कुन्तल पु० कुन्त जुड्गीट (चकुया) साति सा-च । १केशे "कापि कुलानव ध्यामस यमव्यपदेशत । माङ्मूलं बागौ भासिपङ्कज दर्शयेत् स्फुटम्" सा० द० । तदाकारत्वात् २ह्रीवेरे च अमर । कुन्तलाकार केशाग्राकार साति सा-क । ३दते ४पञ्चके ५नग्पाले ६मा-ङ्गने च विश्व । ७ सुदकभेदे "दृष्टिं पोड़ुगमि मार्द कुम्भो मधुमेघजे । कष्टारे च रणे मेघमा फ्रामन्द-कष्टायत" इति सगीतदामो० । "कामगिरि समारभ्य द्वारकान्त महेश्वरि । श्रीकुन्तलाभिधो देश उषित यूर्ध्व वर्त्तते" शक्तिसङ्गमतन्त्रोक्ते ८देशभेदे पु० भूम्नि-"कुन्ता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता भारोऽङ्गराजस्य तु" सा० द० । "तदापरे समपदा दक्षिणा भरतर्षभ" इत्युपक्रमे "कुन्तिका कुन्तलाश्चैव मौहृदा नभकानना" भा० भी० ६ अ० दक्षिणात्यजनपदोक्तौ । तेषां राजा अण् । कौन्तल तद्देशाधिपे । बहुषु तस्य लुक् । क्वचित् एकत्वेऽपि लुक् । "वाकर्दः कुन्तलश्चैव मानमाधास्तुकावणा । श्राविडा सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरककथा" भा० स० १० । ते अभिजनोऽस्य अण् । कौन्तल पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि । बहुषु तस्य लुक् ।

कुन्तलवर्द्धन पु० कुन्तलान् वर्द्धयति वृध-णिच्-ल्यु । भृङ्गराजे (भीमराज) राजनि० । तद्रसेनेन हि केशानामिद्धिरिति वैद्यकप्रसिद्धि ।

कुन्तलिका स्त्री कुन्तलाकारकारो विद्यतेऽस्याः ठन् टाप् इत्वम् । दध्यादिनिर्देष्ट्र्यां छुरिकाभेदे पालिकायाम् शब्दार्थ० । २वालानामौषधौ (बाला) स्त्री राजनि । यथा "कुन्तलिकाबुरविष्टक शाब्दामीष्टु पर्याये "स्यादपा-करसा शीता पकनादातिपित्तना । मदग्राहक-वान्ता समारा याहला घरा । स्वादुतिक्ता कुन्तलिका" [राजनि० ।

कुन्तलोशीर न० कुन्तल इवोशीरम् । (बाला) नामौषधौ

कुन्ताप पु० । वैदिके शस्त्र पाठप्रकारभेदे तत्प्रकार आश्व० श्रौ० ८।३।७।८।९। सू० दर्शितो यथा

"तस्मादूर्ध्वं कुन्तापम्" सू०

"तस्माद्‌ पाकपेरूर्ध्वं कुन्तापं शंसेत् । तस्मादूर्ध्वमिति वचनात् माध्यन्दिने एवाकपौ प्रविष्टे तदनन्तरं कुन्ताप स्यादयति प्रयोगे तृतीयसवनेऽपि तस्य प्रयोगो नास्तीति गम्यते" नारा०वृ० । "तस्यादितसनवर्गयिष्याः निर्वर्त्तो शंसेत्" सू० । "तस्य कुन्तापस्यादितस्त्रयोदश ऋचो विरुह्य निगदोऽयमपूर्व इति तस्य स्वरूपमिदर्शनमाह" वृ० । "तृतीयेषु पादेष्वदात्तमनुदात्तपरं यत् प्रथमं तन्निगदेत्" सू०

पुनः स परमद्युतिः । दत्त्वा च तपतां श्रेष्ठो दिवमाचक्रमे ततः । दृष्ट्वा कुमारं जातं सा वार्ष्णेयी दीनमानसा । एकाग्रं चिन्तयामास किं कृत्वा सुकृतं भवेत् । गूहमानापचारं सा बन्धुपक्षभयात्तदा । उत्ससर्ज्ज कुमारं तं जले कुन्ती महाबलम्" ।

युधिष्ठिराद्युत्पत्तिस्तत्रैव १२२।१२३ अ० यथा

"एवमुक्ता ततः कुन्ती पाण्डुं परपुरञ्जयम् । प्रत्युवाच वरारोहा भर्त्तुः प्रियहिते रता । पितृवेश्मन्यहं बाला नियुक्तातिथिपूजने । उग्रं पर्य्यचरं तत्र ब्राह्मणं संशितव्रतम् । निगूढनिश्चयं धर्म्मे यन्तं दुर्व्वाससं विदुः । तमहं संशितात्मानं सर्व्वयत्नैरतोषयम् । स मेऽभिचारसंयुक्तमाचष्ट भगवान् वरम् । मन्त्रन्त्विमञ्च मे प्रादादब्रवीच्चैव मामिदम् । यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । अकामो वा सकामो वा वशं ते समुपैष्यति । तस्य तस्य प्रसादात्ते राज्ञि ! पुत्त्रो भविष्यति । इत्युक्ताहं तदा तेन पितृवेश्मनि भारत ।। ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तस्य कालोऽयमागतः । अनुज्ञाता त्वया देवमाह्वयेयमहं नृप ।। तेन मन्त्रेण राजर्षे ! यथा स्यान्नौ प्रजा हिता । आवाहयामि कं देवं ब्रूहि सत्यवतांवर ।। त्वत्तोऽनुज्ञाप्रतीक्षां मां विद्ध्यस्मिन् कर्म्मणि स्थिताम् । पाण्डुरुवाच । अद्यैव त्वं वरारोहे ! प्रयतस्व यथाविधि । धर्म्ममावाहय शुभे ! स हि देवेषु पुण्यभाक् । अधर्म्मेण न नो धर्म्मः संयुज्येत कथञ्चन । लोकश्चायं वरारोहे ! धर्म्मोऽयमिति मन्यते । धार्म्मिकश्च कुरूणां स भविष्यति न संशयः । धर्म्मेण चापि दत्तस्य नाधर्म्मे रंस्यते मनः । तस्माद्धर्म्मं पुरस्कृत्य नियता त्वं शुचिस्मिते ।। उपचाराभिचाराभ्यां धर्म्ममावाहयस्व वै । वैशम्पायन उवाच । सा तथोक्ता तथेत्युक्ता तेन भर्त्रा वराङ्गना । अभिवाद्याभ्यनुज्ञाता प्रदक्षिणमवर्त्तत" । "संवत्सरधृते गर्भे गान्धार्य्या जनमेजय । आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्म्ममच्युतम् । सा बलिं त्वरिता देवी धर्म्मायोपजहार ह । जजाप विधिवज्जप्यं दत्तं दुर्व्वाससा पुरा । आजगाम ततो देवो धर्म्मो मन्त्रबलात्ततः । विमाने सूर्य्यसङ्काशे कुन्ती यत्र जपस्थिता । विहस्य तां ततो ब्रूयाः कुन्ति ! किन्ते ददाम्यहम् । सा तं विहस्यमानापि पुत्त्रं देह्यब्रवीदिदम् । संयुक्ता सा हि धर्म्मेण योगमूर्त्तिधरेण ह । लेभे पुत्त्रं वरारोहा सर्व्वप्राणभृतां हितम् । ऐन्द्रे (ज्येष्ठाभे) चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्त्तेऽभिजितेऽष्टमे । दिवामध्यगते सूर्य्ये तिथौ पूर्णेऽतिपूजिते । समृद्धयशसं कुन्ती सुषाव प्रवरं सुतम् । जातमात्रे सुते तस्मिन् वागुवाचाशरीरिणी । एष धर्म्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः । विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्व्यां भविष्यति । युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः । भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । यशसा तेजसा चैव वृत्तेन च समन्वितः । धार्म्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तां पुनरब्रवीत् । प्राहुः क्षत्रं बलज्येष्ठं बलज्येष्ठं सुतं वृणु । ततस्तथोक्ता भर्त्रा तु वायुमेवाजुहाव सा । ततस्तामागतो वायुर्मृगारूढो महाबलः । किन्ते कुन्ति ! ददाम्यद्य ब्रूहि यत्ते हृदि स्थितम् । सा सलज्जा विहस्याह पुत्त्रं देहि सुरोत्तम ।। बलवन्तं महाकायं सर्व्वदर्पप्रभञ्जनम् । तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः । तमप्यतिबलं जातं वागुवाचाशरीरिणी । सर्व्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत । इदमत्यद्भुतं चासीज्जातमात्रे वृकोदरे । यदङ्कात् पतितो मातुः शिलां गात्रैरचूर्णयत् । कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहसोत्पतिता किल । नान्वबुध्यत संसुप्तमुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम् । ततः स वज्रसङ्घातः कुमारो न्यपतद्गिरौ । पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता । तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागतः । यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम ।। दुर्य्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप ।। जाते वृकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत् । कथं नु मे वरः पुत्त्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति । दैवे पुरुषकारे च लोकोऽयं सम्प्रतिष्ठितः । तत्र दैवन्तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते । इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम् । अप्रमेयबलोत्साहो वीर्य्यवानमितद्युतिः । तन्तोषयित्वा तपसा पुत्त्रं लप्स्ये महाबलम् । यं दास्यति स मे पुत्त्रः स वरीयान् भविष्यति । अमानुषान्मानुषांश्च संग्रामे स हनिष्यति । कर्म्मणा मनसा वाचा तस्मात्तप्स्ये महत्तपः । ततः पाण्डुर्महाराजो मन्त्रयित्वा महर्षिभिः । दिदेश कुन्त्याः कौरव्यो व्रतं संवत्सरं शुभम् । आत्मना च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत् । उग्रं स तप आस्थाय परमेण समाधिना । आरिराधयिषुर्द्देवं त्रिदशानां तमीश्वरम् । भार्य्यया सह धर्म्मात्मा पर्य्यतप्यत भारत ! । तन्तु कालेन

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न काव । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पूर्वं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] ।

[illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] १२।५।३।१२। '[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] १२।३।७।५

[illegible] भूमि [illegible] । [illegible] '[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] राजा [illegible] । [illegible] [illegible] भूमि । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] राजान" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] '[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] १८ [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

कुन्तिभोज [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] ।

कुन्तिसुता [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

कुन्ती [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यथा "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] ।

कुन्तीतनय [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] भूमि । [illegible] [illegible] [illegible] । । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । पूर्वं [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । । [illegible] [illegible] । [illegible] । । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

कुप आच्छादने इदित् वा चुरा०उभ०पक्षे भ्वादि० पर० सक० सेट्। कुम्पयति ते कुम्पति अचुकुम्पत् त अकुम्पीत्। कुम्पयाम् बभूव आस चकार—चक्रे। चुकुम्प। प्रनि कुम्पयति

कुप द्युतौ चुरा०उभ०अक०सेट्। कोपयति ते अचूकुपत् त। कोपयाम् बभूव आस चकार चक्रे। कुपित कोप कोपनम् कुपित्वा प्रकुप्य। "प्रोषु प्राञ्जलयो विप्रा प्रहृष्टा कुपितस्वच" भाग० ३,१६,

कुप रोषे दिवा० सक० प० सेट्। कुप्यति इरित् अकुपत् अकोपीत् चुकोप। "यस्मिन् यस्मिन् धर्त्तौ ये ये दोषा कुप्यन्ति देहिनाम्"सुश्रु०। "तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रुष्ट रु-चाचर यक्ष। चुकोप बलिमा श्चेत" भा०स०४१अ०। "कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि। उद्भट "दृश्य कुप्यसि याचके" भा०आ०७८अ०" अस्य अर्थे पदव्य-त्ययोऽपि दृश्यते। "नन्दते कुप्यते चापि तथा हुङ्कार-यत्यपि" भा० आनु०१४अ०। "न च कुप्ये महाराज। न चात्मानं विगर्हये" भा० व० १७९अ०। उपसर्गपू-र्व्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थपरत्वम् यथा प्रकोप सकोप अतिकोप इत्यादि। "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां य प्रति कोप" पा०कर्म्मण सम्प्रदानता।

कुपथ पु० कुत्सित पन्था कुगतिसमा० अच् समा०। १कु-त्सिते पथि शब्दरत्ना०। "स्वधर्म्मपथमकुतोभयम् विहाय कुपथपाखण्डमसमञ्जस सप्रवर्त्तयिष्यति" भाग० ५,६, १०श्लो०। स सेव्यस्ते माश्वस्य वर्गो०अच्। २असुरभेदे "प्र-मदो मयश्च कुपथोऽश्वशिरास्च वीर्य्यवान्" हरि० ३अ० "तथा निकुम्भ कुपथश्च दानव"हरि०२४१अ०। सएव सुपार्श्वरूपकर्मेण द्वापरे आविर्भूत "कुपथस्तु महा-वीर्य्य श्रीमान् राजन्। महासुर। सुपार्श्व इति विख्यात चितौ जज्ञे महीपति" भा०आ० ६७अ०।

कुपन पु० कुप—क्यु। हिरण्याक्षसैन्यस्थे असुरभेदे "शरभ शलभश्चैव कुपन कोपनः क्रथ" हरिव०४२अ०।

कुपय त्रि० गुप—क्यप् पृषो०। गोपनीये। "आ काव्य कु-पयं वर्द्धन पितु" ऋ०१,१४०,३,"कुपय गोपनीयम्"भा०

कुपाणि त्रि० कुत्सित पाणिरस्य। मक्कहस्ते वाहुकुण्ठे (कोपा)। जटा०

कुपिञ्जल पु स्त्री कुत्सित पिञ्जल इव पुच्छोऽस्य। पक्षिभेदे स्त्रियां ङीष् तत वियां०अण्। कौपिञ्जल तदपत्ये पु स्त्री०।

कुपिनिन् पु० कुपिनी मत्स्यधानी अस्त्यस्य मीह्या० इनि। मत्स्यधारके कैवर्त्ते त्रिका०।

कुपिनी स्त्री गुप्यते मत्स्योऽत्र गुप—वा० इनि क्विच ङीप् पृषो०। (माछेरखालुइ)मत्स्याधारे मालभेदे शब्दरत्ना०।

कुपिन्द पु स्त्री कुप—किन्दच्। तन्तुवाये उणादिको०।

कुपीलु पु० कुत्सित पीलु कुगतिस०। (माकड़ातेन्दु) काकेन्दुवृक्षे भावप्र०। यस्य फलं (कुचिला) इतिख्यातम्। तत्पर्य्यायगुणादि भावप्र० उक्त यथा "तिन्दुको यस्तु कथितो जलदो दीर्घपत्रक। कुपीलु कुलकः कालस्तिन्दुक कालपीलुक। काकेन्दुर्विष-तिन्दुश्च तथा मर्कटतिन्दुक। कुपीलु शीतलं तिक्तं वातलं मदकृल्लघु। परं व्यवायहर ग्राहि कफ-पित्तास्रनाशनम्"।

कुपुत्र पु० कुत्सित पुत्रः कुगतिस०। कुत्सिते पुत्रे। "यादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रै सन्तरंस्तम" मनु। स०प्री०। २कुत्सित पुत्रयुक्ते त्रि०। भावे कर्म्मणि च ततो मनोज्ञा० वुञ्। कौपुत्रिका तद्भावे स्त्री। को पृथिव्या पुत्र। ३मङ्ग-लग्रहे ४नरकासुरे च। [दिमिन्दिते अमर

कापूय त्रि०कुत्सित पूयते पूय—विशरणे अच्। जात्याचारा-

कुप्य न० गुप—क्यप नि०। स्वर्णरूप्याभ्यामन्यस्मिन् १तेजसादौ धातौ, अमर (दस्ता) इति ख्याते २धातौ च

कुप्यशाला स्त्री कुप्यस्य तत्पात्रादिनिर्म्माणस्य शाला। (काँ-सारिर दोकान) कांस्यादिपात्रनिर्म्माणगृहे हेमच०।

कुप्रिय त्रि० कु+प्री—क। अवन्द्ये हला०।

कुप्लव पु० कुगतिस०। तृणादिनिर्म्मिते उडुपे शब्दचि०। "यादृश फलमाप्नोति कुप्लवै सन्तरन् जलम्" मनुः

कुव स्तृतौ (आच्छादने) इदित् वा चुरा० उभ०पक्षे भ्वा० पर० सक०सेट्। कुम्वयति ते कुम्वति अचुकुम्वत् त अकुम्वीत्। कुम्वयाम्—बभूव आस चकार चक्रे चुकुम्व। कुम्वा

कुवल त्रि० कुत्सित बलमस्य। निन्दितबलयुक्ते।

कुवलाश्व त्रि० कुबलोऽश्वोऽस्य। १दुर्बलाश्वयुक्ते सूर्य्यवंश्ये २नृपभेदे तस्यधुन्धुमारसञ्ज्ञाप्राप्ति भा० व० २०१अ० उक्ता यथा"मार्कण्डेय उवाच। इक्ष्वाकौ संस्थिते राज-न्। शशाद पृथिवीमिमाम्। प्राप्य परमधर्म्मात्मा सोऽयो-ध्याया नृपोऽभवत्। शशादस्य तु दायाद ककुत्स्थो नाम वीर्य्यवान्। अनेनाचापि काकुत्स्थ पृथुश्चानेनस सुत। विष्वगश्व पृथो पुत्रस्तस्मादद्रिश्च जज्ञिवान्। अद्रेश्च युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्यात्मजोऽभवत्। तस्य श्रावस्तकोषेय श्रावस्ती येन निर्म्मिता। श्रावस्तस्य तु दायादो वृहदश्वो महाबल। वृहदश्वस्य दायाद कुवलाश्व इति

[illegible]

[illegible]

कुप आच्छादने इदित् वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वादि० पर० सक० सेट्। कुम्पयति ते कुम्पति अचुकुम्पत् त अकुम्पीत्। कुम्पयाम् बभूव आस चकार–चक्रे। चुकुम्प। आशि कुम्प्यात्

कुप द्युतौ चुरा० उभ० अक० सेट्। कोपयति ते अचूकुपत् त। कोपयाम् बभूव आस चकार चक्रे। कुपित कोप कोपनम् कपित्वा प्रकुप्य। "प्रोषु प्राञ्जलयो विभा प्रहृष्टा कुपितत्वचः" भाग० ३.१६,

कुप रोषे दिवा० अक० प० सेट्। कुप्यति इरित् अकुपत् अकोपीत् चुकोप। "यस्मिन् यस्मिन् कर्त्तौ ये ये दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम्" सुश्रु०। "तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रुष्ट इवासुर वक्तु। चुकोप बलिमारेभ एव" भा०स०४१अ०। "कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि। उद्भट "दुह्य कुप्यसि याचके" भा०आ०७८अ०" अस्य अर्थे पदव्यत्ययोऽपि दृश्यते। "नन्दते कुप्यते चापि तथा ऽहङ्कारवत्यपि" भा० आनु०१४अ०। "न च कुप्ये महासर्प। न चात्मानं विगर्हये" भा० व० १७९अ०। उपसर्गपूर्व्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थपरत्वम् यथा प्रकोप संकोप अतिकोप इत्यादि। "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोप" पा० कर्म्मण सम्प्रदानता।

कुपथ पु० कुत्सितः पन्थाः प्रागतिसमा० अच् समा०। १कुत्सिते पथि शब्दरत्ना०। "स्वधर्म्मपथमकुतोभयम् विहाय कुपथपाखण्डमसमञ्जसं समपर्त्तयिष्यति" भाग० ५,६, १०श्लो०। स सेव्यत्वे नास्त्यस्य अर्श०अच्। २असुरभेदे "प्रमदो मयश्च कुपथोहयग्रीवश्च वीर्य्यवान्" हरि० ३अ० "तथा निकुम्भः कुपथश्च दानवः" हरि०२४१अ०। अयञ्च सुपार्श्वनृपरूपेण द्वापरे आविर्भूत "कुपथस्तु महावीर्य्यः श्रीमान् राजन्! महासुर। सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः" भा०आ० ६७अ०।

कुपन पु० कुप–क्यु। हिरण्याक्षसैन्यस्थे असुरभेदे "शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रथः" हरिवं०४२अ०।

कुपय त्रि० गुप–क्यप् पृषो०। गोपनीये। "आ काव्यं कुपय वर्द्धमं पितः" ऋ०१,१४०,३,"कुपय गोपनीयम्"भा०

कुपाणि त्रि० कुत्सित पाणिरस्य। वक्रहस्ते खञ्जकुण्ठे (कोपा)। जटा०

कुपिञ्जल पुस्त्री कुत्सितः पिञ्जल एव पुच्छोऽस्य। पक्षिभेदे स्त्रियां ङीष् तत्र विया०अण्। कौपिञ्जल तदपत्ये पुस्त्री०।

कुपिनिन् पु० कुपिनी मत्स्यधानी अस्त्यस्य इनि। मत्स्यधारके कैवर्त्ते त्रिका०।

कुपिनी स्त्री गुप्यते मत्स्योऽत्र गुप–बा० इनि किञ्च ङीप् पृषो०। (माछेरगालुइ) मत्स्याधारे पात्रभेदे शब्दरत्ना०।

कुपिन्द पुस्त्री कुप–किन्दच्। तन्तुवाये उणादिको०।

कुपीलु पु० कुत्सितः पीलुः कुगतिस०। (माकडातेन्दु) काकेन्दुवृक्षे भावप्र०। यस्य फल (कुचिला) इतिख्यातम्। तत्पर्यायगुणादि भावप्र० उक्त यथा
"तिन्दुको यस्तु कथितो जलदो दीर्घपत्रकः। कुपीलुः कुलकः काकतिन्दुकः कालपीलुकः। काकेन्दुर्विषतिन्दुश्च तथा मर्कटतिन्दुकः। कुपीलु शीतलं तिक्तं वातलं मदकृल्लघु। परं व्यथाकरं ग्राहि कफपित्तास्रनाशनम्"।

कुपुत्र पु० कुत्सितः पुत्रः कुगतिस०। कुत्सिते पुत्रे। "तादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः सन्तरंस्तमः" मनु। ब०व्री०। २कुत्सित पुत्रयुक्ते त्रि०। भावे कर्म्मणि च ततो मनोज्ञा० वुञ्। कौपुत्रिका तद्भावे स्त्री। कोः पृथिव्याः पुत्रः। ३मङ्गलग्रहे ४नरकासुरे च। [दिनिन्दिते अमरः

कपूय त्रि० कुत्सितं पूयते पूय–विशरणे अच्। जात्याचारा-

कुप्य न० गुप–क्यप् नि०। स्वर्णरूप्याभ्यामन्यस्मिन् १तैजसादौ धातौ, अमरः (दस्ता) इति ख्याते २धातौ च

कुप्यशाला स्त्री कुप्यस्य तत्पात्रादिनिर्म्माणस्य शाला। (काँसारिर दोकान) कांस्यादिपात्रनिर्म्माणगृहे हेमच०।

कुप्रिय त्रि० कु+प्री–क। अधमे हला०।

कुप्लव पु० कुगतिस०। तृणादिनिर्म्मिते उडुपे शब्दचि०।
"यादृग फलमाप्नोति कुप्लवैः सन्तरन् जलम्" मनुः

कुव स्तृतौ (आच्छादने) इदित् वा चुरा० उभ०पक्षे भ्वा० पर० सक०सेट्। कुम्वयति ते कुम्वति अचुकुम्वत् त अकुम्वीत्। कुम्वयाम्–बभूव आस चकार चक्रे चुकुम्व। कुम्वा

कुवल त्रि० कुत्सितं वलमस्य। निन्दितवलयुक्ते।

कुवलाश्व त्रि० कुत्सितोऽश्वोऽस्य। १दुर्वलाश्वयुक्ते सूर्य्यवंश्ये २नृपभेदे तस्य धुन्धुमारसंज्ञाप्राप्ति भा० व० २०१अ० उक्ता यथा "मार्कण्डेय उवाच। इक्ष्वाकौ संस्थिते राजन्! शशाद पृथिवीमिमाम्। प्राप्य परमधर्म्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत्। शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्य्यवान्। अनेनाश्चापि काकुत्स्थः पृथुश्चानेनसः सुतः। विष्वगश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मादद्रिश्च जज्ञिवान्। अद्रेश्च युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्तस्य चात्मजः। तस्य श्रावस्तको ज्ञेयः श्रावस्ती येन निर्म्मिता। श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्वो महाबलः। बृहदश्वस्य दायादः कुवलाश्व इति

[illegible] । [illegible] । महाकापि शिर [illegible] । [illegible] मान्धाती [illegible] [illegible] । [illegible] मासस्पृश्णम् । [illegible] महाकापि [illegible] निमानम् । [illegible] राजा [illegible] [illegible] । [illegible] पूर्वी [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

कुम्भ [illegible] । [illegible] [भरत् ।

कुम्भ [illegible] । [illegible] ।

कुम्भ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

कुम्भ [illegible] । [illegible] ।

कुम्भ [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

कुम्भ [illegible] ।

कुम्भ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [वर्णे [illegible] ।

कुम्भिनी [illegible] ।

कुम्भु [illegible] । [illegible] ।

कुम्भुर [illegible] ।

कुम्भुर [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

कुप आच्छादने इदित् वा चुरा०उभ०पक्षे भ्वादि० पर० सक० सेट्। कुम्पयति ते कुम्पति अचुकुम्पत् त अकुम्पीत्। कुम्पयाम् बभूव आस चकार–चक्रे। चुकुम्प। प्रनि कुम्पयात्

कुप द्युतौ चुरा०उभ०अक०सेट्। कोपयति ते अचूकुपत् त। कोपयाम् बभूव आस चकार चक्रे। कुपित कोप कोपनम् कुपित्वा प्रकाप्य। "प्रोषु प्राञ्जलयो विभा प्रहृष्टा कुपितत्विषः" भाग० ३,१६,

कुप रोषे दिवा० अक० प० सेट्। कुप्यति इरित् अकुपत् अकोपीत् चुकोप। "यस्मिन् यस्मिन् भर्त्ता ये ये दोषा कुप्यन्ति देहिनाम्" सुश्रु०। "तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्ण इष्वाकार वन्तु। चुकोप बलिना श्रेष्ठ" भा०व०४१अ०। "कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि। उद्भट "कृष्ण कुप्यसि याचके" भा०आ०७८अ०" अस्य अर्थे पदद्वयोरपि दृश्यते। "नन्दते कुप्यते चापि तथा इङ्गारयत्यपि" भा० आनु०१४अ०। "न च कुप्ये महाराजे। न चात्मानं विगर्हये" भा० व० १७८अ०। उपसर्गपूर्व्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थपरत्वम् यथा प्रकोप संकोप अतिकोप इत्यादि। "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोप" पा०कर्म्मणः सम्प्रदानता।

कुपथ पु० कुत्सितः पन्थाः प्रागतिसमा० अच् समा०। १कुत्सिते पथि शब्दरत्ना०। "स्वधर्म्मपथमकुतोभयम् विहाय कुपथपाषण्डमसमञ्जसं सम्प्रवर्त्तयिष्यति" भाग० ५,६, १०श्लो। स सेव्यत्वे माध्यस्य पार्श्वं०अण्। २असुरभेदे "प्रमदो मयश्च कुपथोहयग्रीवश्च वीर्य्यवान्" हरि० ३अ० "तथा निकुम्भ कुपथश्च दामव" हरि०२४१अ०। सच सुपार्श्वरूपेण द्वापरे आविर्भूत "कुपथस्तु महावीर्य्यः श्रीमान् राजन्। महासुर। सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः" भा०आ० ६७अ०।

कुपन पु० कुप–क्यु। हिरण्याक्षसैन्यस्थे असुरभेदे "शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रथ" हरिवं०४१अ०।

कुपय त्रि० गुप–क्यप् पृषो०। गोपनीये। "आ काव्य कुपय वर्द्धन पितुः" ऋ०१,१४०,३,"कुपय गोपनीयम्" भा०

कुपाणि त्रि० कुत्सित पाणिरस्य। वक्रहस्ते वाडकुण्ठे (कोपा)। जटा०

कुपिञ्जल पु स्त्री कुत्सित पिञ्जल एव पुच्छोऽस्य। पक्षिभेदे स्त्रियां ङीष् तस्य विषा०अण्। कौपिञ्जल तदपत्ये पु स्त्री।

कुपिनिन् पु० कुपिनी मत्स्यधानी अस्त्यस्य ब्रीह्या० इनि। मत्स्यधारके कैवर्त्ते त्रिका०।

कुपिनी स्त्री गुप्यते मत्स्योऽत्र गुप–आ० इनि किञ्च ङीप् पृषो०। (माछेरसाजुड़ि)मत्स्याधारे पात्रभेदे शब्दरत्ना०।

कुपिन्द पु स्त्री कुप–किन्दच्। तन्तुवाये उणादिको०।

कुपीलु पु० कुत्सितः पीलुः प्रागतिस०। (माकडातेन्दु) काकेन्दुवृक्षे भावप्र०। यस्य फलं (कुचिला) इति ख्यातम्। तत्पर्य्यायगुणादि भावप्र० उक्तं यथा
"विन्दुकी यस्तु कथितो जलदो दीर्घपत्रकः। कुपीलुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुकः। काकेन्दुर्विषतिन्दुश्च तथा मर्कटतिन्दुकः। कुपीलुः शीतलं तिक्तं वातलं मदकृल्लघु। परं व्यथाहरं ग्राहि कफपित्तास्रनाशनम्"।

कुपुत्र पु० कुत्सितः पुत्रः प्रागतिस०। १कुत्सिते पुत्रे। "तादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः सन्तरन्तमः" मनु। ब०ब्री०। २कुत्सित पुत्रयुक्ते त्रि०। भावे कर्म्मणि च ततो मनोज्ञा० वुञ्। कौपुत्रिका तद्भावे स्त्री। कौ पृथिव्या पुत्रः। ३मङ्गलग्रहे ४नरकासुरे च।

कुपूय त्रि० कुत्सित पूयते पूय–विशरणे अच्। जात्याचारा- [दिनिन्दिते अमरः

कुप्य न० गुप–क्यप् नि०। स्वर्णरूप्याभ्यामन्यस्मिन् १तैजसादौ धातौ, अमरः (दस्ता) इति ख्याते २धातौ च

कुप्यशाला स्त्री कुप्यस्य तत्पात्रादिनिर्म्माणस्य शाला। (काँसारिर टोकान) कांस्यादिपात्रनिर्म्माणगृहे हेमच०।

कुप्रिय त्रि० कु+प्री–क। अधन्ये हला०।

कुप्लव पु० कुगतिस०। तृणादिनिर्म्मिते उडुपे शब्दचि०।
"यादृशं फलमाप्नोति कुप्लवैः सन्तरन् जलम्" मनुः

कुब स्तृतौ (आच्छादने) इदित् वा चुरा० उभ०पक्षे भ्वा० पर० सक०सेट्। कुम्बयति ते कुम्बति अचुकुम्बत् त अकुम्बीत्। कुम्बयाम्–बभूव आस चकार चक्रे चुकुम्ब। कुम्बा

कुबल त्रि० कुत्सित बलमस्य। निन्दितबलयुक्ते।

कुवलाश्व त्रि० कुवलोऽश्वोऽस्य। १दुर्बलाश्वयुक्ते सूर्य्यवंश्ये २नृपभेदे तस्यधुन्धुमारसंज्ञाप्राप्ति भा० व० २०१अ० उक्ता यथा "मार्कण्डेय उवाच। इक्ष्वाकौ संस्थिते राजन्। शशाद पृथिवीमिमाम्। प्राप्य परमधर्म्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत्। शशादस्य तु दायाद ककुत्स्थो नाम वीर्य्यवान्। अनेनाश्चापि काकुत्स्थः पृथुश्चानेनसः सुत। विष्वगश्वः पृथो पुत्रस्तस्मादद्रिश्च जज्ञिवान्। अद्रेश्च युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्यात्मजोऽभवत्। तस्य श्रावस्तकोऽन्येव श्रावस्ती येन निर्म्मिता। श्रावस्तस्य तु दायादो वृहदश्वो महाबल। वृहदश्वस्य दायाद कुवलाश्व इति

चन । कुबलाश्व प्रख्यातो बहुकालेऽपि सति । अथ पितास्य निक्षिप्य स्वराज्यं तपसे ययौ । कुवलाश्व पितरौ सुतस्य मिलितोऽभवत् । तस्मै च पिता राज्य दत्तवानसौ । कुबलाश्व महाराज । उदरसम्भवानि च । इमं आविर्भूतो तपस्वी महीपतिः । स च तपसि स्थितोऽपि"। इत्यादिकं महाभारते वनपर्वणि अध्याय २०१ ॥

"तत्र च महाराज । धुन्धुमार महाराज । यथा धुन्धुरसुरः । स धरणीतलं प्रविश्य महात्मा निवसति । बलिना च सह । तत्र महा दैत्यो धीमान् वर च ब्रह्मणः । देवदानवगन्धर्वराक्षसानाम् अवध्योऽहं भवेयं वर इति तथेति । इति ब्रह्मणा दत्तो वर इति प्रथितः । स तपसा महतीं सम्पदं प्राप्य । स तु धुन्धुरं नाम महादैत्यं राक्षसम् । तपस्वी चिरकाल स्थित । तत्र तपस्यत् उत्तङ्कस्य । स च देवान् प्रमथ्य पुनः । उत्तङ्को धुन्धुं देवं न जयेत् । महान् पापो दुरात्मा इति सर्वे । बलवान् च स दानवः ॥ भार्गवश्च तपः कृत्वा सदा ॥ कुवलाश्वो धुन्धुमार्गं दैत्यमपि । सर्वे तपसो बलेन । स नीलवर्णं सदा । स च वीर्यवान् राजा तपसा । उत्तङ्कवचनाद् धीमान् कुवलाश्व महीपतिः । तत्रैव वने स राजा तपसा धर्मात्मा । उत्तङ्कवचनात् कुवलाश्वो महीपतिः । तस्य पुत्र सहस्रैः । पुत्रैश्च सहितः सन् प्रयातः । कुवलाश्वो महाबलः स्वयं पुत्रान् । इति पुत्राः सहस्रं च धुन्धुमारं महाराज । तत्र धीमान् विनिर्गतो धुन्धुः तेन सह युद्धं महाराज । उत्तङ्कस्य नियोगेन सर्वे पुत्राः । तस्य पुत्राः अपि समरे । पश्चात् तथैव तपसा । पिता पुत्रसहस्राणां समरे च युयुधे । कुवलाश्वो दानव तत्र पुत्रा । धुन्धोः मुखाग्निना । तस्य पुत्रास्त्रयो महाबला । वसुधायामपि दैत्यानां युधिष्ठिर ॥ सर्वे पुत्रा दग्धाः । कुवलाश्वः सर्वैः सह धुन्धुमारोऽभवत् । देवानामपि दैत्यानां राजा धुन्धुमारः । तपसा सम्यक् । स महाराज वीर्येण

ययौ दिवम् । ततः प्रभृति धुन्धुमारः कुवलाश्वो महीपतिः । ततः परं देवता न बाधन्ते । स्वर्गे च गते । तथा हि पुत्र राजा । ताभ्यां धुन्धुं महात्मा । पुत्राः सर्वे तत्र । तेजसा तस्य । तत्र महाराज । त्रयः पुत्राः । तपसा महाराज । धुन्धुं हन्तुं । धर्मात्मा पुत्राः । तथा च महाराज । पुत्रैः सह । सर्वे पुत्रा हि । तपसा महा । राजा तत्र वाक्यं । सर्वं तपसा । तत्र धुन्धुं च । स महाबलः । तत्र कुवलाश्वः । धुन्धुः महाराज । स महात्मा । तदा महाराज । तत्र सहस्राणि । स राजा धुन्धुमारः । धुन्धुमारः तेन । पुत्राश्च धर्मात्मा । तथा राजा । सर्वे । महाराज । पुत्राः । राजा धुन्धुमारः महाराज । इति वनपर्वणि धुन्धुमारोपाख्यानं समाप्तम्" ।

कुबे(बे)र पुं, कु कुत्सितं बेरं शरीरम् यस्य । इति सर्वत्र । सामान्ये कुवेर । कुत्सितं शरीरमस्य । इति धनाधिपः । उत्तरदिक्पालः । यक्षराजः । "कुबेरोऽस्य माता इलविला" इति भारतम् । "कुबेरस्य सभा" इत्यादि भारते सभापर्वणि । कुबेरस्य पितामहः पुलस्त्यः । पिता विश्रवाः ॥

कुबेराक्षी स्त्री कुबेरस्याक्षीव पिङ्गलं पुष्पं यस्याः । इति राजनिर्घण्टः ।

कुबे(बे)रालय पुं, कैलासः ।

रावासत्वात्तथात्वम्। कुवे(बे)राद्रिप्रभृतयोऽप्यत्र।

कुब्ज पु० ईषत् उब्जमार्जवं यत्र शक०। १अपामार्गे राजनि० २खड्गे शब्दमा०। (कुज) ३हृदयपृष्ठरोगे पु० “हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक्। क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्य्यात् तदा तं कुब्जमादिशेत्” माधवोक्तलक्षणम्। ४तद्युक्ते (कुब्जो) त्रि०। “कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किन” रत्ना०। स च राशामन्तःपुरसहायभेदो यथाह सा०द० तद्दयरोधे इत्युपक्रमे “वामनषण्ढकिरातम्लेच्छाभीरा शकारकुब्जाद्याः” अवरोधाधिकारिकुब्जलक्षणमुक्तं वृ०सं० ६८ अ० “पश्चापरे वामनको जघन्यः कुब्जोऽपरो मण्डलकोऽथ सामी। पूर्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति सङ्कीर्णसंज्ञाः शृणु लक्षणैस्तान्” “कुब्जो नाम्ना यः स शुद्धो ह्यधस्तात् क्षीणः किञ्चित् पूर्व्वकाये नतश्च। हंसासेवी नास्तिको ऽर्थैरुपेतो विद्वान् शूरः सूचकः स्यात् कृतज्ञः। कलास्वभिज्ञः कलहप्रियश्च प्रभूतभृत्यः प्रमदाजितश्च। सम्पूज्य लोकं प्रवाहात्यसमात् कुब्जो ऽयमुक्तः सततोद्यतश्च”।

कुब्जक पु० कौ उब्जति उब्ज—ण्वुल शक०। अतिसुरभिपुष्पे वृक्षभेदे “चम्पकात् पुष्पशतकादशोक पुष्पमुत्तमम्। अशोकपुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम्। सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुब्जक पुष्पमुत्तमम्” शब्दचि०। नरसि० पुरा० “कुब्जकः सुरभिः स्वादुः कषायानुरसः सरः। त्रिदोषशमनो वृष्यः शीतहर्त्ता च स स्मृतः” इति भावप्र०।

कुब्जकण्टक पु० कुब्जः कण्टकोऽस्य। श्वेतखदिरे राजनि०

कुब्जा स्त्री मथुरावस्थे सैरिन्ध्रीभेदे या पद्मनाभाकृष्य कृष्णा सुरूपां चकार तत्कथा भाग०१०स्क०४१अ० यथा “अथ व्रजन् राजपथेन माधवः स्त्रियं गृहीताङ्गविलेपभाजनाम्। विलोक्य कुब्जां युवतीं वराननां पप्रच्छ यान्तीं प्रहसन् रसप्रदः। का त्वं वरोर्व्व्येतदुहानुलेपनं कस्याङ्गने वा कथयस्व साधु नः। देह्यावयोरङ्गविलेपमुत्तमं श्रेयस्ततस्ते नचिराद्भविष्यति। सैरिन्ध्र्युवाच। दास्यस्म्यहं सुन्दर! कंससम्मता त्रिवक्रनामा ह्यनुलेपकर्म्मणि। मद्भावितं भोजपतेरतिप्रियं विना युवां कोऽन्यतमस्तदर्हति। रूपपेशलमाधुर्य्यहसितालापवीक्षितैः। धर्षितात्मा ददौ सान्द्रमुभयोरनुलेपनम्। ततस्तावङ्गरागेण स्ववर्णेतरशोभिना। सम्प्राप्तपरभागेन शुशुभाते ऽनुरञ्जितौ। प्रसन्नो भगवान् कुब्जां त्रिवक्रां रुचिराननाम्। ऋज्वीं कर्त्तुं मनश्चक्रे दर्शयन् दर्शने फलम्। पद्भ्यामाक्रम्य प्रपदे द्व्यङ्गुल्युत्तानपाणिना। प्रगृह्य चिवुकेऽध्यात्ममुदनीनमदच्युतः। सा तदर्जुसमानाङ्गी बृहच्छ्रोणिपयोधरा। मुकुन्दस्पर्शनात् सद्योबभूव प्रमदोत्तमा”।

कुब्जाम्रक न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे “तत कुब्जाम्रकं गच्छेत् तीर्थसेवी नराधिप!। गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति” भा० व० ८४ अ०। तच्च तीर्थं ब्रह्मावर्त्तसमीपस्थं तत्रैव विवृतिः।

कुब्जिका स्त्री १अष्टवर्षायां कन्यायाम्। “अष्टवर्षा च कुब्जिका” शब्दकल्प कालसङ्कर्षाशब्दे २००४पृ०विवृतिः। २देवीमूर्त्तिभेदे तस्याः पूजादिविधायकं तन्त्रं कुब्जिकातन्त्रत्वेन प्रसिद्धम् तन्त्रसारे तत्प्रमाणं दृश्यम्।

कुब्र न० कुबि—आच्छादने रन् ऋज्रेन्द्रेत्यादिना नि०। १अरण्ये उज्ज्वलदत्तः। २कुण्डे ३कुण्डले ४तन्तौ ५गर्त्ते ६शकटे च संक्षिप्तसारवृत्तिः।

कुब्र(ब्र)ह्म पु० कुत्सितो ब्र(ब्र)ह्मा वा टच्। कुत्सिते ब्र(ब्र)ह्मणि टजभावपक्षे कुब्र(ब्र)ह्मन्शब्दोऽप्यत्र।

कुभ शब्दे भ्वा०पर०सक०सेट्। कोभति अकोभीत् चुकोभ। क्ष०भा०माधवसम्मतोऽयम्। [विवृतिः।

कुभ न० कुभ—क। उदके क्ष०भा० माधव। कुभन्युशब्दे

कुभन्यु त्रि०कुभ—कर्म्मणि कअर्थे क कुभमुदकमिच्छति क्यच् वा० अनद् छन्दसि उ। आत्मनः सेकमिच्छति उदकस्य सेक्तरि “छन्दस्तुभः कुभन्यव ऋ० ५, ५२, १२, कुभन्यवः कुभिरन्दनकर्म्मा” भा०।

कुभा स्त्री को पृथिव्या भा। पृथिवीच्छायायाम् “राहुः कुभामण्डलगः शशाङ्कम्” ज्योति०। उपरागशब्दे १२८५पृ० विवृतिः। कुगतिस०। २कुत्सितदीप्तौ। “मा वोरसानितभा कुभा” ऋ० ५,५३,९, “कुभा कुत्सित दीप्तिः” भा०। ३तद्युक्ते त्रि०।

कुभृत् पु० कु पृथिवीं बिभर्त्ति भृ—क्विप्। १भूधरे शैले २सप्तसंख्यायाम्। एकादिशब्दे १५०८पृ० विवृतिः कुभृद्रेखिक सप्रयालाकचक्रम् ज्योति०।

कुमार क्रीडायाम् अद० चुरा० उभ० सक० सेट्। कुमारयति ते अचुकुमारत् त। कुमारयाम् बभूव आस चकार चक्रे।

कुमार पु०कुमारयति क्रीडति, कुत्सितो मारो यस्मात्, कौमारयति इष्टान् मृ—णिच्—अच् वा। १कार्त्तिकेये, नार्थाक्तौ २युवराजे, अम० ३शुके पक्षिणि ४अश्ववारके, ५वरुणवृक्षे ६सिन्धुनदे, वालके च मेदि०। “कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि” भाग० १०श्रीधर

म्यम । कुबेरस्तु प्रजानां [illegible] धनपालकवि यदि । सर्वे [illegible] विमाना [illegible] । [illegible] दिवसो [illegible] । [illegible] [illegible] । कुबेराय महाराज । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] २ १८०

"नामाद्य [illegible] । पुष्पके महाराज । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible]

कुवि(बे)र पुं [illegible] ।

कुवेराक्षी स्त्री [illegible] ।

कुवे(बे)राचल पुं [illegible] ।

राधाम्लानाधायम् । कुवे (दे) रादिमध्यतयोऽप्यत्र ।

कुब्ज पु० ईषत् उब्जमार्जव यत्र शक० । १अपामार्गे राजनि० २खड्गे शब्दमा० । (कुब्ज) ३हृदयस्थरोगे पु० "हृदय यदि वा पृष्ठमुन्नत क्रमशः सरुक् । क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्यात् तदा तं कुब्जमादिशेत्" माधवोक्त लक्षणम् । ४तद्युक्ते (कुब्जो) त्रि० । "कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः" रत्ना० । अथ राजामन्त पुरसहायभेदो यथाह शा०द० तद्दवरोधे इत्युपक्रमे "वामनषण्ढकिरातम्लेच्छाभीरा शकारकुब्जाद्याः" अवरोधाधिकारिकुब्जलक्षणमुक्तं ह०स० ६८ अ० "पञ्चापरे वामनको जघन्य कुब्जोऽपरो मण्डलकोऽथ सामी । पूर्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति सङ्कीर्णसंज्ञा पृथगेषु सम्यक्शृणु" । "कुब्जो नाम्ना य च शुद्धो ह्यमसात् क्षीण किञ्चित् पूर्वकाये नतश्च । हंसासेवी नास्तिको वैश्ययुक्तो विद्वान् शूर सूचक स्यात् कृतज्ञ । कला-स्वभिज्ञ कलहप्रियश्च प्रभूतभृत्य प्रमदाजितश्च । सम्पूज्य लोक प्रयाणाय कृपात् कुब्जो ह्ययं कुब्ज मततोद्यतश्च" ।

कुब्जक पु० कौ उब्जति उब्ज-ण्वुल् शक० । अतिसुरभिपुष्पे वृक्षभेदे "चम्पकात् पुष्पशतकादशोक पुष्पमुत्तमम् । अशो-कपुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम् । सेवतीपुष्पसाह-स्रात् कुब्जक पुष्पमुत्तमम्" शब्दचि० । नरसि० पुरा० "कुब्जक सुरभिः स्वादु कषायानुरसः सर । त्रिदोष-शमनो वृष्य शीतहृत्ता च स च स्मृत" इति भावप्र० ।

कुब्जकण्टक पु० कुब्ज कण्टकोऽस्य । श्वेतखदिरे राजनि० ।

कुब्जा स्त्री कंसभवनस्थे सैरिन्ध्रीभेदे या कृष्णस्याङ्गरागेण सुरूपा चकार तत्कथा भाग०१०स्क०४१अ० यथा "अथ व्रजन् राजपथेन माधवः स्त्रियं गृहीताङ्गविले-पभाजनाम् । विलोक्य कुब्जां युवतीं वराननां पप्रच्छ यान्तीं प्रहसन्रसप्रद । का त्वं वरोर्वि । तदङ्गानुलेपन कस्याङ्गने । वा कथयस्व साधु न । देह्यावयोरङ्गविलेपमुत्तमं श्रेय स्ततस्ते नचिराद्भविष्यति । सैरिन्ध्र्युवाच । दास्यस्म्यहं सुन्दर । कंससम्मता त्रिवक्रनामा ह्यनुलेपकर्मणि । मद्भावितं भोजपतेरतिप्रियं विना युवां कोऽन्यतमस्तदर्हति । रूपपेशलमाधुर्यहसितालापवीक्षितैः । धर्षि-तात्मा ददौ सान्द्रमुभयोरनुलेपनम् । ततस्तावङ्गरागेण स्ववर्णेतरशोभिना । सम्प्राप्तपरभागेन शुशुभाते ऽनुरञ्जितौ । प्रसन्नो भगवान् कुब्जां त्रिवक्रां रुचिराननाम् । ऋज्वीं कर्त्तुं मनश्चक्रे दर्शयन् दर्शने फलम् । पद्भ्यामाक्रम्य प्रपदे द्व्यङ्गुल्युत्तानपाणिना । प्रगृह्य चिबुकेऽध्यात्ममुद-नीनमदच्युत । सा तदर्जुसमानाङ्गी वृहच्छ्रोणिपयो-धरा । मुकुन्दस्पर्शनात् सद्यो बभूव प्रमदोत्तमा" ।

कुब्जाम्रक न० भारतप्रथिते तीर्थभेदे "तत कुब्जाम्रकं गच्छेत् तीर्थसेवी नराधिप । । गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति" भा० व० ८४ अ० । तच्च तीर्थं कुब्जावर्त्तसमीपस्थ तत्रैव विवृतिः ।

कुब्जिका स्त्री १अष्टवर्षायां कन्यायाम् । "अष्टवर्षा च कुब्जिका" अत्रदाकल्प कालसङ्कर्षणशब्दे २००४पृ० विवृतिः । २देवीमूर्त्तिभेदे तस्याः पूजादिविधायकं तन्त्रं कुब्जिका तन्त्रं तेन प्रसिद्धम् तन्त्रसारे तत्प्रमाणं दृश्यम् ।

कुम्ब न० कुबि-आच्छादने रन् ऋज्रेन्द्रेत्यादिना नि० । अरण्ये उत्त्वलदत्त । २कुण्डे ३कुण्डले ४ तन्तौ ५गरगे ६शकटे च सन्धिप्रकारप्रवेति ।

कुम्र(म्र)च्छ पु० कुत्सितो म(म्र)च्छ या टच् । कुत्सिते म(म्र)च्छेपि टजभावपक्षे कुम्र(म्र)च्छनुयत्वोऽप्यत्र ।

कुभ शब्दे भ्वा०पर०सक०सेट् । कोभति अकोभीत् चुकोभ । क्ष०भा०माधवसम्मतोऽयम् । [विवृति ।

कुभ न० कुभ-क । उदके क्ष०भा० माधव । कुभन्युशब्दे

कुभन्यु त्रि०कुभ-कर्माणि यजुर्ये क कुभमुदकमिच्छति क्यच् भा० बाहुल० छन्दसि उ । व्यातम सेकमिच्छति उदकस्य सेक्तरि "छन्दस्तुभ कुभन्यव ऋ० ५, ५२,१२, कुभ-न्यव कुभिरुन्दनकम्यां" भा० ।

कुभा स्त्री को पृथिव्या भा । पृथिवीच्छायायाम् "राहुः कुभामण्डलग शशाङ्कम्" ज्योति० । उपरागशब्दे १२८५पृ० विवृतिः । कुगतिस० । २कुत्सितदीप्तौ । "मा वोरसानितभा कुभा" ऋ० ५,५३,९, "कुभा कुत्सित दीप्तिः" भा० । ३तद्युक्ते त्रि० ।

कुभृत् पु० कु पृथिवीं बिभर्त्ति भृ-क्विप् । १भूधरे शैले २सप्तसङ्ख्यायाम् । एकादिशब्दे १५०८पृ० विवृति कुम्भेऽष्टिक सप्तगालाकषष्ठासु ज्योति० ।

कुमार क्रीडे अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । कुमारयति ते अचुकुमारत् त । कुमरयाम् बभूव आस चकार चक्रे ।

कुमार पु०कुमारयति क्रीडति, कुत्सितो मारो यस्मात्, कौ-मारयति दुष्टान् मृ-णिच्-अच् वा । १कार्त्तिकेये, नाम्नीकृते २युवराजे, अम० ३शुके पक्षिणि ४अश्वचारके, ५वरुणवृक्षे ६पञ्चवर्षीये, बालके च मेदि० । "कौमार पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि" भाग० १०श्रीधर

ष्यता। कुबलयश्च प्रमाधो स्वस्वाकोऽपि मति। मर्त्ये निपात्य निष्ठाता ममनष्ठ दत्तात्मा। कुवलय पितरो कुवलयन्नियोऽमवत्। समये व पिता राज्ये दक्षदतोऽभ्येषकत्। कुवलाव महाराज। भूरद्यप्र-धाविव तम्। प्रमद माधिनमीव्य दक्ष्दतो ममीमपि। मनाय तस्ये भीमाजरोऽम्यापिततरा"। एवमत्र मयोरअन्तोऽवरमनिवजमनार्थ २ १म

"मार्थश्च मनराज। कुकुर्याद महाराज। मतो प्रमोगम्नानुषि। व मनोऽमम तपद् पतनी-र्थदतामनः। पतिव्रताप्रेषु तथे ववचिवता। तथ मद्दा दक्षी मीको वर मने व व ममम्। देवदानवमयो दर्शमब्धर्त्वचात्। मनमोर्थ पर्वे मे वर दय दतो मवा। पर्व मयम मन्येति महाराज नि-मान्य। व दयमानसुतारी कुर्वीत्य मम मनाम च। च द कुकुरि कथा चकारीर्भवतामन। महवरम् पितव कुम चित्र कुवाममम्। व त देवाय व मनयीम् मिला पुत्र दवता। ममत्व कर्मसवदित्व देवांब दे मवम्। ममद्रे मावुवादूर्ये चमाव दति च्छति। माय पच कुमाता व देव वरवम।। याती व मर वचत्रा तवदुभावम निषो।। मम्पूं मिनवत्व माधुमाविरवमा। कर्वदमवोः पुत्रो मम्र्धीमहाराव। मेति मोवनिमाचय मनोमवपा-निमा। मनदुमा भवयाआरि निवदव मावचाविंशा। मवभिदेव मावे त दाता वदयदा:। तव कुमिव-दिता कुवलयो मरीमनि। दम वद मरीराजा। दवतो मरतमव।। सवम्मेदेवविवता प्रमाधापरिव-तुम। कुवलयो मदलितिल्पिदो ममापिमाम्। तवा-मित्रदो तिम्पुमेदर्यदीवमा मव। दमदुम निधो मेव मोयार्थ दिवमानता। तमनु ममाते कुर्वे दिवि मको महामदूर। दव योवनमवमीया सकु-मारा मतिमति। दिन व दर्भप देवा ददमम् मर्थ माविरत्। देवन्तुदवमानि वेद्या मवमनीरिता। मीमव माह ममती ममावे मम मीयम। निर्ग-गुणा मदी कुर्मतु ममर्थे च कुवेदर। ममरोचे मिरा मानि देवदानां कृतिमिर।। मर्य वदवसम पुमर्नम महादवा। कुमनदस मर्योम पुद मीबुदवामिता। देवनमदवदिता मवोषमवर्दव। मारावमवमीरव। तेनवायानिवकदा। व मतोमवति दिव कुवेर।

वर्षतो दिवम्। भवर्त धानवामाव कुवलयोपदीवनि कुवलयम कुम वर्षतिम् व मावयामवे। महर्षिर्ष मे वाला दवो पुत्र व पावय। मावीहोर माहक मा-दुधार्थाद व वदम्। दीवमात्रो मया मूर्धवृतेवा मनदर्भन।। ततो मनुर्मराराज। दिवमाम मवित्राम्। तप्रोऽस्मात्रमदाप्तम। मावामदव-रानि। मदवामद दम नु वमदा मविवारिता। मनियुक्त मदवीयम मेदानिवं मवदति। महि मरीनं मार्थ यज्ञमेव निमदे निदा। व मध्यमा व मूव वसुदको मवादा। मदुवारमदमां म-मानि निमिमानि च। मामामवम् मावव व देव मेवव मदा। वासु व दि मती प्रमावदव कम तैवया। वबमेवानिया व दा मोमादुवर्भवनि। मवेव राजमार्दृ व। इति मानिता दम। ममरचाव-माम् म दमदश् मनिमायव। तैम मोवानिवचमव पदा मदवदव।। मन्द वद्याजाम कुमवर्ध निवावरम्। मावदाव भ्रातना: मदवाता मनीवति। मम मादि मवारल। दवाव मम दैवता। मदानीम वर्षेवो राजा मानिवम मन।। मोमी मोचेम मनिम ममवादव मादिवा। महाराजव व दार्मेण। देव मू दवदाजमम्। दवाद मदवाद। वर्षतोवामवाद दे। योजमोव दम दाम मे। मवतो पदावरम्। वर मनुवमाव मदेवानोदरवायां। ममतोदमावा दावा कुमवारो मदावमा। ममुवार दति मदी मायावायदिवोऽमवत्"।

कुवि(वे)र त्र कुमति सम्म् अवि-रदच नि मतोत्य इवूर्विते देदव्य दवि वा। स्वार्थे कवरावे ममरः "कुदवाती विविधिकोऽर्ये महीरे वैदत्रदाव। कुवेरः कुम्बरोदाम मावा व मेव मोवदिमा" माङ्गः। "कुवेरोऽव नामा व तव मनीमेंवा तुव!" आदीव देवीमावोड्देव तमात्मम्। "कुवेरत्व यमदत्व च मतोच वरावम्"कुवाव। मम दवच। मनुवाविवि नि-मिता मीत "कौवेरमिमवनवाम मावद्" माथा। कुवा॰ वाताम दवेदवनिवाही च मनद् मावर। कुवे-दतोऽत्यमार्थे कुर्म दवन रविनिवेदेवे मन।

कुवेरानी श्री कुवेरकार्मीर निवर्त प्रमदवा मच मया॰ दीवः। इत्यादतौ वे ऽवमाचाद्रे व दानमि॰।

कुवे(वि)रादव व २ु॰। मेवनमर्वेति वदा॰ तत्र पुन

रावासत्वात्तथात्वम्। कुब्जे(ब्दे) रादिमध्यतयोऽप्यत्र।

कुब्ज पु॰ ईषत् उब्जमार्जवं यत्र शक॰। १अपामार्गे राजनि॰ २खड्गे शब्दमा॰। (कुज) ३हृदयपृष्ठरोगे पु॰ "हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक्। क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्यात् तदा तं कुब्जमादिशेत्" माधवोक्त लक्षणम्। ४तद्युक्ते (कुब्जो) त्रि॰। "कुब्जा शैथिलतयैव यान्ति शनकैरात्मेच्छयाशङ्किनः" रत्ना॰। अथ राजान्तःपुरसहायभेदो यथाह सा॰द॰ तद्दर्शरोधे इत्युपक्रमे "वामनषण्ढकिरातम्लेच्छाभीराः शकारकुब्जाद्याः" अन्तरोधाधिकारिकुब्जलक्षणमुक्तं वृ॰स॰ ६८ अ॰ "पश्चापरे वामनको जघन्यः कुब्जोऽपरो मण्डलकोऽथ सामी। पूर्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति सङ्कीर्णसंज्ञाः शृणु लक्षणैस्तान्"। "कुब्जो नाम्ना यः स शुद्धो ह्यधस्तात् क्षीणः किञ्चित् पूर्वकाये नतश्च। हंसाश्रयी नास्तिकोऽर्थैरुपेतो विद्वान् शूरः सूचकः स्यात् कृतज्ञः। कलास्वभिज्ञः कलहप्रियश्च प्रभूतभृत्यः प्रमदाजितश्च। सम्पूज्य लोकं प्रजहाति कस्मात् कुब्जोऽयमुक्तः सततोद्यतश्च"।

कुब्जक पु॰ कौ उब्जति उब्ज—ण्वुल् शक॰। अतिसुरभिपुष्पे वृक्षभेदे "चम्पकात् पुष्पशतकादशोकं पुष्पमुत्तमम्। अशोकपुष्पसाहस्रात् सेवन्तीपुष्पमुत्तमम्। सेवन्तीपुष्पसाहस्रात् कुब्जकं पुष्पमुत्तमम्" शब्दचि॰। नरसि॰ पुरा॰ "कुब्जकः सुरभिः स्वादुः कषायानुरसः सरः। त्रिदोषशमनो वृष्यः शीतस्पर्शश्च स स्मृतः" इति भावप्र॰।

कुब्जकण्टक पु॰ कुब्जः कण्टकोऽस्य। श्वेतखदिरे राजनि॰।

कुब्जा स्त्री मथुरास्थे सैरिन्ध्रीभेदे या पद्मनाभाकृष्य तस्या ऋज्वीं चकार तत्कथा भाग॰१०स्क॰४१अ॰ यथा "अथ व्रजन् राजपथेन माधवः स्त्रियं गृहीताङ्गविलेपभाजनाम्। विलोक्य कुब्जां युवतीं वराननां पप्रच्छ यान्तीं प्रहसन् रसप्रदः। का त्वं वरोर्वेतदु हानुलेपनं कस्याङ्गने वा कथयस्व साधु नः। देह्यावयोरङ्गविलेपमुत्तमं श्रेयस्ततस्ते न चिराद्भविष्यति। सैरिन्ध्र्युवाच। दास्यस्म्यहं सुन्दर कंससम्मता त्रिवक्रनामा ह्यनुलेपकर्मणि। मद्भावितं भोजपतेरतिप्रियं विना युवां कोऽन्यतमस्तदर्हति। रूपपेशलमाधुर्य्यहसितालापवीक्षितैः। धर्षितात्मा ददौ सान्द्रमुभयोरनुलेपनम्। ततस्तावङ्गरागेण स्ववर्णेतरशोभिना। सम्प्राप्तपरभागेन शुशुभातेऽनुरञ्जितौ। प्रसन्नो भगवान् कुब्जां त्रिवक्रां रुचिराननाम्। ऋज्वीं कर्त्तुं मनश्चक्रे दर्शयन् दर्शने फलम्। पद्भ्यामाक्रम्य प्रपदे द्व्यङ्गुल्युत्तानपाणिना। प्रगृह्य चिबुकेऽध्यात्ममुदनीनमदच्युतः। सा तदर्ज्जुसमानाङ्गी बृहच्छ्रोणिपयोधरा। मुकुन्दस्पर्शनात् सद्यो बभूव प्रमदोत्तमा"।

कुब्जाम्रक न॰ भारतवर्षस्थे तीर्थभेदे "तत्र कुब्जाम्रकं गच्छेत् तीर्थसेवी नराधिप!। गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति" भा॰ व॰ ८४ अ॰। तच्च तीर्थं ब्रह्मावर्त्तसमीपस्थं तत्रैव विवृतिः।

कुब्जिका स्त्री १अष्टवर्षायां कन्यायाम्। "अष्टवर्षा च कुब्जिका" कुमारीपूजाकल्पे कालसङ्कर्षणीशब्दे २००४पृ॰ विवृतिः। २देवीमूर्त्तिभेदे तस्याः पूजादिविधायकं तन्त्रम् कुब्जिकातन्त्रं तेन प्रसिद्धम् तन्त्रसारे तत्प्रमाणं दृश्यम्।

कुब्र न॰ कुबि—आच्छादने रन् ऋज्रेन्द्रेत्यादिना नि॰। १अरण्ये उज्ज्वलदत्तः। २कुण्डे ३कुण्डले ४तन्तौ ५गर्त्ते ६शकटे च संक्षिप्तसारवृत्तिः।

कुब्र(ब्र)ह्म पु॰ कुत्सितो ब्र(ब्र)ह्मा वा टच्। कुत्सिते ब्र(ब्र)ह्मणि टजभावपक्षे कुब्र(ब्र)ह्मन्शब्दोऽप्यत्र।

कुभ शब्दे भ्वा॰पर॰सक॰सेट्। कोभति अकोभीत् चुकोभ। ऋ॰भा॰माधवसम्मतोऽयम्।

कुभ न॰ कुभ—क। उदके ऋ॰भा॰ माधवः। कुभन्युशब्दे विवृतिः।

कुभन्यु त्रि॰कुभ—कर्माणि मत्वर्थे च कुभमुदकमिच्छति क्यच् बा॰ अलट् छन्दसि उ। आत्मन उदकमिच्छति उदकस्य सेक्तरि "छन्दस्तुभः कुभन्यव" ऋ॰ ५, ५२, १२, कुभन्यव कुभिच्छन्दनकर्म्मा" भा॰।

कुभा स्त्री कोः पृथिव्या भा। पृथिवीच्छायायाम् "राहुः कुभामण्डलगः शशाङ्कम्" ज्योति॰। उपरागशब्दे १२८५पृ॰ विवृतिः। कुगतिस॰। २कुत्सितदीप्तौ। "मा वो रसानितभा कुभा" ऋ॰ ५, ५३, ९, "कुभा कुत्सित दीप्तिः" भा॰। ३तद्युक्ते त्रि॰।

कुभृत् पु॰ कुं पृथिवीं बिभर्त्ति भृ—क्विप्। १भूधरे शैले २सप्तसंख्यायाम्। एकादिशब्दे १५०८पृ॰ विवृतिः कुभृद्रेखिक सप्ततालाकचमास् ज्योति॰।

कुमार क्रीडने अद॰ चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट्। कुमारयति ते अचुकुमारत् त। कुमारयाम् बभूव आस चकार चक्रे।

कुमार पु॰ कुमारयति क्रीडति, कुत्सितो मारो यस्मात्, कौमारयति इष्टान् कृ—क्विप्—अच् वा। १कार्त्तिकेये, नारदोक्तौ २युवराजे, अम॰ ३शुके पक्षिणि ४अश्ववारके, ५वरुणवृक्षे ६मङ्कवर्षीये, बालके च मेदि॰। "कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि" भाग॰ १०श्रीधर

वरोमनुः। सार्द्धद्वादशवर्णो वा भूमित स तु निन्दितः। सार्द्धबीजत्रयमारभ्यैकविंशतिवर्णकः। विंशदर्णाधिकशदर्णो मालाशिखिनः स्मृतः। द्वाविंशत्यक्षरो मन्त्रो मौढ़ितः परिकीर्त्तितः। द्वात्रिंशदर्णो मन्त्रोऽपि प्रविंशतिपर्णकः। खुवार्त्तः स तु विज्ञेयश्चतुर्विंशतिपर्यकः। एकाटशाक्षरोऽपि पञ्चविंशतिसंज्ञकः। त्रयोविंशतिवर्णो वा मन्त्रोऽतिदीनहरितः। षट्विंशत्यक्षरो मन्त्रः षट्त्रिंशदर्णकस्तथा। त्रिंशदेकोनवर्णो वा सङ्कीर्णः स एव हि। अष्टाविंशत्यक्षरोऽयमेकत्रिंशदथापि वा। अतिक्रूरः स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्मसु। त्रिंशदुक्ताक्षरो मन्त्रस्त्रयस्त्रिंशदथापि वा। अतिक्रूरः स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्मसु। चत्वारिंशत्तमा विद्या त्रिपट्यिर्णाश्चसा भवेत्। तावत्तत्पश्चा निगदिता मन्त्रा सौम्यस्मृताः। पञ्चषड्क्षरा ये स्युर्मन्त्रास्ते शान्तसामगा। एकोनशतपर्यन्तं पञ्चपञ्चाशदादितः। ते सर्वे कथिता मन्त्राः स्वामभ्रंशं न शोभनाः। त्रयोदशाक्षरा ये स्युर्मन्त्रा पञ्चदशाक्षराः। विकलास्तेऽभिधीयन्ते शतसार्द्धशतं तथा। शतद्वयादिनयतिरेकहीना तथापि वा। यावच्छतत्रयं संख्या निस्त्रेंशास्ते प्रकीर्त्तिताः। चतुःशतमथारभ्य यावद्वर्णसहस्रकम्। अतिरुद्ध स मन्त्रस्तु सर्वशास्त्रविवर्ज्जितः। सहस्रार्णाधिका मन्त्रा दण्डका पीडितास्तथा। द्विसहस्राक्षरा मन्त्रा खण्डशः सप्तधा कृताः। ज्ञातव्यास्तोत्ररूपास्ते मन्त्रा एते यथास्थिताः। तथा विज्ञाय बोद्धव्या मन्त्रिभिः सर्वकर्मसु। दोषाभिमानविज्ञाय योऽपरन् भजते बुधः। सिद्धिर्न जायते तस्य कल्पकोटिशतैरपि" अथ मन्त्राणां दोषशान्ति तदुक्तं तत्रैव "छिन्नादिदुष्टाये मन्त्रास्तान्तन्त्रे निरूपिताः। ते सर्वे सिद्धिमायान्ति मातृकार्णप्रभावतः। मातृकार्णैः पुटीकृत्य मन्त्रं विद्या विशेषतः। शतमष्टोत्तरं पूर्वं प्रजपेत् फलसिद्धये। तदा मन्त्रो महाविद्या यथोक्तफलदा भवेत्। मातृकापुटितं कृत्वा मध्ये वर्णान्निधाय च। मन्त्रवर्णास्ततः कुर्य्यात्स्तोभमन्तं समन्ततः। वश्या तु योनिमुद्रा तां स्तोभप्राभारपद्धतम्। तत्तन्मन्त्रान् मन्त्रवर्णान् कुर्य्यात्तथ गमागतान्। मन्त्ररन्ध्रेषु वि ध्यात्वा वायुमापूर्य्य कुम्भयेत्। सहस्रं प्रजपेन्मन्त्रं मन्त्रदोषोपशान्तये"। तथा। "एषु दोषेषु मन्त्रेषु मायां काममथापि वा। दिव्यत्र वादौ श्रियं चैव गदृपवपितक्षये"। तथा। "मातृसंपुटितोवापि दुष्टमन्त्रोऽपि सिध्यति। यस्य यत्र भवेद्भक्तिः सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिध्यति" यथा। "प्रणवो मातृका देवी दुर्गा सेत्यक्षरत्रयम्। अस्याक्षरत्रययोगाद्दुष्टमन्त्रोऽपि सिध्यति" तत्र विशेषः "कुमारे वा च विद्ये च तथा शमापत्तिमते।। केवलं शिवरूपेण शक्तिरूपेण केवलम्" मुण्डमा०। ७स्वरोदयोक्ते धान्यादिचक्रस्थे स्वरभेदे पु०चक्रशब्दस्वरोदयचक्रे विवृतिः। तत्र स्कान्दे "अस्ते एव कुमारस्तु धीमान् शरवणालय" भा० अा० ६६अ०। "कुमारमभिगम्याय वीराश्रमनिवासिनम्। अश्वमेधमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशय" भा० व० ८४अ०। तस्य कन्दर्पवैवधाधिकत्वेकुमारस्थासत्वम्। ८स्वालोपद्दामकयवभेदे "स्कन्द स्वष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा। बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स प्रभुः" सुश्रुत। ९शुकपक्षौ म०मेदि०। संज्ञायां कन्। वरुणवृक्षे त्रिकाण्डशेषः। स्वार्थे क। बालके हेमच०। तस्येदं तस्य भावो वा अण्। कौमार शिशुत्वे बाल्यावस्थायां "देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा" गीता।

कुमारकल्याण न०। चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे तल्लक्षणं यथा "शङ्खपुष्पी वचा ब्राह्मी कुष्ठं त्रिफलया सह। द्राक्षा सशर्करा शुण्ठी जीवन्ती जीरकं बला। शठी दुरालभा बिल्वं दाडिमं सुरसं स्थिरा। मुस्तं पुष्करमूलञ्च सूक्ष्मैला गजपिप्पली। एषां कर्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्। कषाये कण्टकार्य्याश्च क्षीरे तस्मिंश्चतुर्गुणे। एतत् कुमारकल्याणं घृतरत्नं सुखप्रदम्। बलवर्णकरं धन्यं पुष्ट्यग्निबलवर्द्धनम्। छायासर्व्वग्रहालक्ष्मीकृमिदन्तगदापहम्। सर्वबालामयहरं दन्तोद्भेदे विशेषतः"।

कुमारघातिन् त्रि०कुमारं हन्ति हन—णिनि। शिशुमारके।

कुमारजीव पु० कुमारं जीवयति जीव—णिच् अण् उप० स०। (जियापोता) जीवपुत्रवृक्षे रत्नमा०।

कुमारदेष्ण पु० कुमाराणां दाता दा—बा० ष्णच्। कुमारदातरि "कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणः" ऋ० १०,३४,७,कुमारदेष्णाः कुमाराणां दातारः, भा०

कुमारधारा स्त्री भारतोक्ते तीर्थभेदे। "पितामहसरोगत्वा शैलराजसमीपतः। तत्राभिषेकं कुर्वाणोऽग्निष्टोममवाप्नुयात्। पितामहस्य सरसः प्रसृता लोकपावनी। कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता। यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति। षष्ठकालो-

वरोमनु । सार्द्धद्वादशवर्णो वा भूषित स तु निन्दितः । सार्द्धबीजत्रयमन्त्रो द्वेषकृद्विंशतिवर्णकः । विंशदर्णश्चिन्नदर्णोऽस्याद्विनिश्चित उच्यते । द्वाविंशत्यक्षरो मन्त्रो मोहित परिकीर्त्तितः । द्वात्रिंशदर्णो मन्त्रोऽयं सप्तविंशतिवर्णकः । क्षुधार्त्तः स तु विज्ञेयश्चतुर्विंशतिवर्णकः । एकादशाक्षरोऽपि पञ्चविंशतिसंज्ञकः । त्रयोविंशतिवर्णो वा मन्त्रोऽतिदीर्घईरितः । षड्विंशत्यक्षरो मन्त्रः षट्त्रिंशदर्णकस्तथा । त्रिंशदेकोनवर्णो वा मङ्गहीन स एव हि । अष्टाविंशत्यक्षरोऽय एकत्रिंशदथापि वा । अतिक्रुद्धः स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्मसु । त्रिंशद्द्वात्रिंशन्मन्त्रस्त्रयस्त्रिंशदथापि वा । अतिक्रूर स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्मसु । चत्वारिंशत्तमा विद्या त्रिपञ्चवर्णा भवेत् । तावत्प्रौढा निगदिता मन्त्रा सर्वोत्तमाः । पञ्चषष्ट्यक्षरा ये स्युर्मन्त्रास्ते गाम्भीर्यसंभवाः । एकोनशतपर्यन्तं पञ्चषष्ट्यक्षरादिति । ते सर्वे कथिता मन्त्राः स्तोभशब्दा न शोभनाः । त्रयोदशाक्षरा ये स्युर्मन्त्रा पञ्चदशाक्षराः । विकलास्तेऽभिधीयन्ते शतसार्द्धशतं तथा । शतद्वयादिनवतिरेकहीना तथापि वा । यावच्छतत्रयं संख्या निःस्नेहास्ते प्रकीर्त्तिताः । चतुःशतमथारभ्य यावद्वर्णसहस्रकम् । अतिवृद्धः स मन्त्रस्तु सर्वशास्त्रविवर्ज्जितः । सहस्रार्णाधिका मन्त्रा दण्डका पीडिताश्रयाः । द्विसहस्राक्षरा मन्त्रा खण्डशस्तथा मताः । शतध्यानोत्तरूपास्ते मन्त्राएते यथास्थिताः । तथा विज्ञाय सोऽध्यया मन्त्रिभिः सर्वकर्मसु । दोषानिमानविज्ञाय यो मन्त्रं भजते बुधः । सिद्धिर्न जायते तस्य कल्पकोटिशतैरपि" अथ मन्त्राणां दोषशान्ति तदुक्तं तत्रैव "छिन्नादिदुष्टाश्च मन्त्रास्तन्त्रे तन्त्रे निरूपिताः । ते सर्वे सिद्धिमायान्ति मातृकार्णप्रभावतः । मातृकार्णैः पुटीकृत्य मन्त्रं विद्यां विशेषतः । शतमष्टोत्तरं पूर्वं प्रजपेत् फलसिद्धये । तदा मन्त्रो महाविद्या यथोक्तफलदा भवेत् । मातृकापुटितं कृत्वा मध्ये वर्णान्निधाय च । मन्त्रवर्णास्ततः कुर्य्याच्छोधनन्तत्र सम्मतम् । यद्वा तु योनिमुद्रा या स क्षोचत्राधारपङ्कजम् । तत्तुम्बनान् मन्त्रवर्णान् कुर्यात्तत्र गतागतान् । मध्यरन्ध्रावधि ध्यात्वा वायुमापूर्य्य कुम्भयेत् । सहस्र प्रजपेन्मन्त्रं मन्त्रदोषोपशान्तये" । तथा । "एषु दोषेषु प्राप्तेषु माया कामश्रयापि वा । विष्णुवादौ श्रियं चैव मन्त्रपण्यविमुक्तये" । तथा । "मारसंपुटितोवापि दुष्टमन्त्रोऽपि सिध्यति । यस्य यत्र भवेद्भक्तिः सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिध्यति" तथा । "प्रणवोमारका देवी हृष्टं सोऽयमन्तत्रयम् । व्यस्तसमस्तयोगाद् दुष्टमन्त्रोऽपि सिध्यति" तत्र विशेषः "कुमारे या च विद्येयं स्वयं शम्भपरिमते । । केवलं शिवरूपेण शक्तिरूपेण केवलम्" मुण्डमा० । १७स्वरोदयोक्ते यात्रादिफलस्य स्वरभेदे पु० चक्रशब्दे यात्रादिफले विवृतिः । तत्र स्कन्दे "अग्ने पुत्र कुमारस्तु श्रीमान् शरवणालयः" भा० आ० ६६अ० । "कुमारमभिगम्याथ वीराश्रमनिवासिनम् । अश्वमेधमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः" भा० व० ८४अ० । तस्य कन्दर्पवत्याधिकसौकुमार्य्यात्तथात्वम् । १८तालोपलक्षितकवृत्तभेदे "स्कन्द स्वतो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा । बिभर्त्ति चापरां संज्ञा कुमारः इति स प्रभुः" स्तुत । १९शुकवर्णे न-मेदि० । संज्ञायां कन् । वरुणवृक्षे त्रिकाण्डशे० । स्वार्थे क । बालके हेमच० । तस्येदं तस्य भावो वा अण् । कौमार शिशुत्वे बाल्यावस्थायां "देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा" गीता ।

कुमारकल्याण न० । चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे तल्लक्षणं यथा "शङ्खपुष्पी वचा ब्राह्मी कुष्ठं त्रिफलया सह । द्राक्षा सशर्करा शुण्ठी जीवन्ती जीरकं बला । शठी दुरालभा बिल्वं दाडिमं सुरसा स्थिरा । मुस्तं पुष्करमूलञ्च सूक्ष्मैला गजपिप्पली । एषां कर्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् । कषाये कण्टकार्य्याश्च क्षीरे तस्मिंश्चतुर्गुणे । एतत् कुमारकल्याणं घृतरत्नं सुखावहम् । बलवर्णकरं धन्यं पुष्ट्यग्निबलवर्द्धनम् । छायासर्वग्रहालक्ष्मीकृमिदन्तगदापहम् । सर्वबालामयहरं दन्तोद्भेदे विशेषतः" ।

कुमारघातिन् त्रि० कुमारं हन्ति हन–णिनि । शिशुमारके ।

कुमारजीव पु० कुमारं जीवयति जीव–णिच् अण् उप० स० । (जियापोता) जीवपुत्रवृक्षे रत्नमा० ।

कुमारदेष्ण पु० कुमाराणां दाता दा–बा० ष्णुच् । कुमारदातरि "कुमारदेष्णा जयत पुनर्हणः" ऋ० १०,३४,७, "कुमारदेष्णाः कुमाराणां दातारः" भा० ।

कुमारधारा स्त्री भारतोक्ते तीर्थभेदे । "पितामहसरो गत्वा शैलराजसमीपतः । तत्राभिषेकं कुर्वाणो ह्यग्निष्टोममवाप्नुयात् । पितामहस्य सरसः प्रसृता लोकपावनी । कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता । यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति । षष्ठकालो-

शालिनीम्। अहन्यहनि कर्त्तव्या या भिषग्भिरतन्द्रितैः। तपसां तेजसां चैव यशसां वपुषां तथा। निधानं योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु। ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः। देवसेनारिपुहरः पातु त्वां भगवान् गुहः। देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः। गङ्गोमाकृत्तिकानाञ्च स ते शर्म्म प्रयच्छतु। रक्तमाल्याम्बरः श्रीमान् रक्तचन्दनभूषितः। रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चसूदनः" १।

"अथातः स्कन्दापस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। बिल्वः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो गणः। परिषेके प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तये। सर्व्वगन्धविपक्वन्तु तैलमभ्यञ्जने हितम्। क्षीरवृक्षकषाये च काकोल्यादौ गणे तथा। विपक्वञ्च घृतं वापि पानीयं पयसान्वितम्। उत्सादनं वचाहिङ्गुयुक्तं स्कन्दग्रहे हितम्। गृध्रोलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखास्तथा घृतम्। वृषभस्य च रोमाणि योज्यान्युद्धूपनेऽपि च। अनन्तां कुक्कुटीं बिम्बीं मर्कटीञ्चापि धारयेत्। पक्वापक्वानि मांसानि प्रशस्तं रुधिरं पयः। घृतोदनो निवेद्यश्च स्कन्दापस्मारिणोऽवटे। चतुष्पथे च कर्त्तव्यं स्नानमस्य यतात्मना। स्कन्दापस्मारसंज्ञोयः स्कन्दस्य दयितः सखा। विशाखसंज्ञश्च शिशोः शिवोऽस्तु विकृताननः" २।

"अथातः शकुनीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। शकुन्यभिपरीतस्य कार्य्यो वैद्येन जानता। वेतसाम्रकपित्थानां निःक्वाथः परिषेचने। कषायमधुरैस्तैलं कार्य्यमभ्यञ्जने शिशोः। मधुकोशीरह्रीबेरसारिवोत्पलपद्मकैः। लोध्रप्रियङ्गुमञ्जिष्ठागैरिकैः प्रदिहेच्छिशुम्। व्रणेषूक्तानि चूर्णानि पथ्यानि विविधानि च। स्कन्दग्रहे धूपनानि तानीहापि प्रयोजयेत्। शतावरीमृगैर्वारुनागदन्तीनिदिग्धिका। लक्ष्मणां सहदेवाञ्च बृहतीञ्चापि धारयेत्। तिलतण्डुलकं माल्यं हरितालं मनःशिला। बलिरेष करञ्जेषु निवेद्यो नियतात्मना। निकुम्भे च प्रयोक्तव्यं स्नानमस्य यथाविधि। स्कन्दग्रहोपशमनं घृतं तस्येह पूजितम्। कुर्य्याच्च विविधां पूजां शकुन्याः कुसुमैः शुभैः। अन्तरिक्षचरा देवी सर्व्वालङ्कारभूषिता। अयोमुखी तीक्ष्णतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु। दुर्द्दर्शना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवस्वना। लम्बोदरी शङ्कुकर्णी शकुनी ते प्रसीदतु" ३।

"अथातो रेवतीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। अश्वगन्धाजशृङ्गी च सारिवा सपुनर्न्नवा। सहे विदारी च तथा कषायाः परिषेचने हिताः। तैलमभ्यञ्जने कार्य्यं कुष्ठे सर्ज्जरसेऽपि वा। धवाश्वकर्णककुभधातकीतिन्दुकीषु च। काकोल्यादिगणे चैव पानीयं सर्पिरिष्यते। कुलत्था शङ्खचूर्णञ्च प्रदेहः सर्व्वगन्धिकाः। गृध्रोलूकपुरीषाणि यवा यवफली घृतम्। सन्ध्ययोरुभयोः कार्य्यमेतदुद्धूपनं शिशोः। वरुणारिष्टकमयं रूचकं सैन्दुकं तथा। सततं धारयेच्चापि कान्तं वा पौत्रजीविकम्। शुक्लाः सुमनसो लाजाः पयः शाल्योदनं तथा। बलिर्न्निवेद्यो गोतीर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना। सङ्गमे च भिषक् स्नानं कुर्य्याद्धात्रीकुमारयोः। नानावस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना। चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु। लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका। रेवती सततं माता सा ते देवी प्रसीदतु" ४।

"अथातः पूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। कपोतवङ्काऽरलुको वरुणः पारिभद्रकः। आस्फोता चैव योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने। वचा वयस्था गोलोमी हरितालं मनःशिला। कुष्ठं सर्ज्जरसश्चैव तैलार्थे वर्ग इष्यते। हितं घृतं तुगाक्षीर्य्यां सिद्धं मधुरकेषु च। कुष्ठतालीशखदिरचन्दनस्यन्दने तथा। देवदारुवचाहिङ्गुकुष्ठं गिरिकदम्बकम्। एलाहरेणवश्चापि योज्या उद्धूपने सदा। गन्धनाकुलिकुम्भीकामञ्जानो बदरस्य। कर्कटास्थि घृतञ्चैव धूपनं सर्षपैः सह। काकादनीं चित्रफलां बिम्बीं गुञ्जाञ्च धारयेत्। मत्स्यौदनञ्च कुर्व्वीत कृशरां पललं तथा। शरावसम्पुटे कृत्वा बलिं शून्यगृहे हरेत्। उच्छिष्टेनाभिषेकेण शिरसि स्नानमिष्यते। पूज्या च पूतना देवी बलिभिः सोपहारकैः। मलिनाम्बरसंवीता मलिना रूक्षमूर्द्धजा। शून्यागाराश्रिता देवी दारकं पातु पूतना। दुर्द्दर्शना सुदुर्गन्धा कराला मेघकालिका। भिन्नागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना" ५।

"अथातोऽन्धपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। तिक्तकद्रुमपत्राणां कार्य्यं क्वाथोऽवसेचने। सुरासौवीरकं कुष्ठं हरितालं मनःशिला। तथा सर्ज्जरसश्चैव तैलार्थमुपदिश्यते। पिप्पली पिप्पलीमूलं वर्गो मधुरको मधु। शालपर्णी बृहत्यौ च घृतार्थमुपदिश्यते। सर्व्वगन्धैः प्रदेहश्च गात्रे चाक्ष्णोस्तु शीतलैः। पुरीषं कौक्कुटं केशाश्चर्म्म सर्पत्वचस्तथा। जीर्णाञ्च भिक्षुसङ्घाटीं धूपनायोपकल्पयेत्। कुक्कुटीं मर्कटीं शिम्बीमनन्ताञ्चापि धारयेत्। मांसमामं तथा पक्वं शोणितञ्च चतुष्पथे। निवेद्यमन्तः सूते

[illegible] ।
कुमारपालन [illegible] ।
[illegible] कुमार [illegible] ।
कुमारसम्भवा [illegible] । कुमार [illegible] ।
[illegible] कौमारस्य [illegible] ।
[illegible] कौमारस्य [illegible] ।

"कौमारस्य [illegible] ।"

[illegible] यथा

"[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"

[illegible] यथा

"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । कुमारान् । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥"

[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

फाभिमीम्। अहन्यहनि कर्त्तव्या या भिषग्भिरतन्द्रितैः। तपसा तेजसा चैव यशसा वपुषा तथा। निधान योऽव्ययो देवः स वै स्कन्दः प्रसीदतु। यः सेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः। देवसेनारिपुहर पातु त्वां भगवान् गुहः। देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः। गङ्गोमाकृत्तिकानाञ्च स ते शर्म्म प्रयच्छतु। रक्तमाल्याम्बरः श्रीमान् रक्तचन्दनभूषितः। रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चसूदनः" १।

"अथातः स्कन्दापस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। बिल्व शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो गणः। परिषेके प्रयोक्तव्य स्कन्दापस्मारशान्तये। सर्व्वगन्धविपक्वन्तु तैलमभ्यञ्जने हितम्। क्षीरवृक्षकषाये च काकोल्यादौ गणे तथा। विपक्वव्य घृते वापि पानीयं पयसान्वितम्। वचावादन्यपाहिङ्गुयुक्तं स्कन्दग्रहे हितम्। गृध्रोलूकपुरीषाणि केशाहस्तिनखा घृतम्। वृषभस्य च रोमाणि योज्यान्युद्धूपनेऽपि च। अनन्तां कुक्कुटीं बिम्बीं मर्कटीञ्चापि धारयेत्। पक्वापक्वानि मांसानि प्रशस्तं रुधिरं पयः। घृतोदनो निवेद्यश्च स्कन्दापस्मारिणोऽवटे। चतुष्पथे च कर्त्तव्यं स्नानमस्य यतात्मना। स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा। विशाखसंज्ञश्च शिशो शिवोऽस्तु विकृताननः" २।

"अथातः शकुनीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। शकुन्यभिपरीतस्य कार्य्यो वैद्येन जानता। वेतसाम्रकपित्थानां निःक्वाथः परिषेचने। कषायमधुरैस्तैलं कार्य्यमभ्यञ्जने शिशोः। मधुकोशीरह्रीबेरसारिवोत्पलपद्मकैः। लोध्रप्रियङ्गुमञ्जिष्ठागैरिकैः प्रदिहेच्छिशुम्। मस्येप्रक्तानि चूर्णानि पथ्यानि विविधानि च। स्कन्दग्रहे धूपनानि तानीहापि प्रयोजयेत्। शतावरीम्नगैर्वाहनागदन्तीनिदिग्धिका। लक्ष्मणां सहदेवोञ्च वृहतीञ्चापि धारयेत्। तिलतण्डुलकं माल्यं हरितालं मनःशिला। बलिरेष करञ्जेषु निवेद्यो नियतात्मना। निकुम्भे च प्रयोक्तव्य स्नानमस्य यथाविधि। स्कन्दग्रहोपशमनं घृतं तत्रेह पूजितम्। कुर्य्याञ्च विविधां पूजां शकुन्याः कुसुमैः शुभैः। अन्तरिक्षचरा देवी सर्व्वालङ्कारभूषिता। अयोमुखी तीक्ष्णतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु। दुर्द्दर्शना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवस्वना। लम्बोदरी शङ्कुकर्णी शकुनी ते प्रसीदतु" ३।

"अथातो रेवतीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। अश्वगन्धाजशृङ्गी च शारिवा सपुनर्नवा। सहे विदारी च तथा कषाया भिषजे हिता। तैलमभ्यञ्जने कार्य्यं कुष्ठे सर्व्वरसेऽपि वा। धवाश्वकर्णककुभधातकीतिन्दुकीषु च। काकोल्यादिगणे चैव पानीयं सर्पिरिष्यते। कुलत्था शङ्खचूर्णञ्च प्रदेहः सर्व्वगन्धिकः। गृध्रोलूकपुरीषाणि यवा यवफली घृतम्। सन्ध्ययोरुभयोः कार्य्यमेतदुद्धूपनं शिशोः। वरुणारिष्टकमयं कूचकं सेन्दुकं तथा। सततं धारयेच्चापि क्रम वा पौत्रजीविकम्। शुक्ला सुमनसो लाजाः पयः शाल्योदनं तथा। बलिर्निवेद्यो गोतीर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना। सङ्गमे च भिषक् स्नानं कुर्य्याद्धात्रीकुमारयोः। नानावस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना। चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु। लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका। रेवती सततं माता सा ते देवी प्रसीदतु" ४।

"अथातः पूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। कपोतवङ्काऽरलुको वरुणः पारिभद्रकः। आस्फोता चैव योज्या स्युर्व्वालानां परिषेचने। वचा वयस्था गोलोमी हरितालं मनःशिला। कुष्ठं सर्व्वरसश्चैव तैलार्थे वर्ग इष्यते। हितं घृतं तुगाक्षीर्य्या सिद्धं मधुरकेषु च। कुष्ठतालीसखदिरचन्दनस्यन्दने तथा। देवदारुवचाहिङ्गुकुष्ठं गिरिकदम्बकं। एलाहरेणवश्चापि योज्या उद्धूपने सदा। गन्धनाकुलिकुम्भीकामत्स्यानां चदरस्य। कर्कटास्थि हुतञ्चैव धूपनं सर्षपं सह। काकादनीं चित्रफलां बिम्बीं गुञ्जाञ्च धारयेत्। मत्स्यौदनञ्च कुर्व्वीत कृशरं पललं तथा। शरावसम्पुटे कृत्वा बलिं शून्यगृहे हरेत्। उच्छिष्टेनाभिषेकेण शिरः स्नानमिष्यते। पूज्या च पूतना देवी बलिभिः सोपहारकैः। मलिनाम्बरसंवीता मलिना रूक्षमूर्द्धजा। शून्यागाराश्रिता देवी दारकं पातु पूतना। दुर्द्दर्शना सुदुर्गन्धा कराला मेघकालिका। भिन्नागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना" ५।

"अथातोऽन्धपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। तिक्तकद्रुमपत्राणां कार्य्यं क्वाथोऽवसेचने। सुरासौवीरकं कुष्ठं हरितालं मनःशिला। तथा सर्व्वरसश्चैव तैलार्थमुपदिश्यते। पिप्पलं पिप्पलीमूलं वर्गो मधुरको मधु। शालपर्णी वृहत्यौ च घृतार्थमुपदिश्यते। सर्व्वगन्धैः प्रदेहश्च गात्रेषु स्यात् सुशीतलैः। पूरीषं कौक्कुटं केशांश्चर्म्म सर्पत्वचन्तथा। जीर्णाञ्च भिक्षुसङ्घाटीं धूपनायोपकल्पयेत्। कुक्कुटीं मर्कटीं शिम्बीमनन्ताञ्चापि धारयेत्। मांसमामं तथा पक्वं शोणितञ्च चतुष्पथे। निवेद्यमन्तः स्वगृहे

यशोऽल्पतमः कर्णैरपि यत्र दृष्टः । नन्दोपा सर्वसैन्यैस्तु न साध्यो यत्र दृश्यते" । "कुमारभृत्याकुशलै-रनुष्ठिते भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्मणि" रघु ।

कुमारयु पु० कुमारं कौमारं याति या–कु भितद्वादि० मि० । युवराजे उज्ज्वलदत्तः

कुमारललिता स्त्री "कुमारललिता ज्सगाः" छन्दो० र० उक्ते सप्ताक्षरपादके छन्दोभेदे । कुमारं छन्दः ललितं चेष्टितं, तद्वत् ललितं, या यस्य । २कुमार-चेष्टायां म० । ३तद्युक्ते त्रि० ।

कुमारवाहिन् पु० कुमारं स्कन्दं वहति वह–णिनि । मयूरे शब्दरत्ना० । कुमारवाहनमप्यत्र तत्रार्थम् । वह–करणे णिच् ल्युट् ६त० । कुमारवाहनमप्यत्र म० ।

कुमारसम्भव म० कुमारस्य कार्त्तिकेयस्य सम्भवो जन्म तदोपलक्ष्य कृतम् आख्यायिकायां तस्य कुक । कालिदास प्रणीते महाकाव्यभेदे ।

कुमारसू स्त्री कुमारं स्कन्दं सूते सू–क्विप् ६त० । १गङ्गायाम् २हैमवत्याञ्च हेमच० । तयोरुद्भूतविप्लवस्यानस्थानात् तथात्वम् कुमारजनन्यादयोऽप्यत्र

कुमारहारित पु० यजुर्वेदशाखाप्रवर्त्तके ऋषिभेदे "कुमार-हारितात् कुमारहारित" शत० ब्रा० १४.५.५.२१.

कुमारिका स्त्री कुमारी–स्वार्थे क अथवा कन् कुमार-कन् टाप् वा । १अमूढकन्यायाम् २नवमल्लिकायां ३श्यूकैनायां रत्नमा० । ४स्तकुमार्य्यां ५कुमारीशब्दार्थे । भारतवर्षस्य नवसु खण्डेषु ६खण्डभेदे यथाह सि०शि० । "ऐन्द्रं कशेरुसकलं किल ताम्रपर्णमन्यद्गभस्तिमदतश्च कुमारिकाख्यम् । नागञ्च सौम्यमिदं वारुणमन्त्यखण्डं गान्धर्वसंज्ञमिति भारतवर्षमाये । वर्षं व्यवस्थितिरि-हैव कुमारिकाख्ये शेषेषु चान्त्यजजना निवसन्ति सर्वे" कलेवरशब्दे १८६५पृ० दिव्रुतिः

कुमारिन् त्रि० कुमारोऽविद्यतेऽस्य इनि । कुमारयुक्ते "पति-या ता कुमारिणा" ऋ० ८,३१,८ कुमारिणौ दम्पती इत्यर्थे सुपां सुलुगादिना पा० औस्थाने आप् ।

कुमारिल पु० मीमांसकभेदे "साधु कुमारिल स्वामिन् । साधु" प्रबोधच०

कुमारी स्त्री कुमार+प्रथमवयोवचनत्वात् स्त्रियां ङीप् । १अमूढकन्यायां वर्षभेदेन तन्नामभेदाः कालोत्तरतन्त्रे उक्ता तन्त्रसारे तत्पूजाफलसहितानामभेदा अन्यथा उक्ता यथा "होमादिकन्तु सकलं कुमारीपूजनं विना । परिपूर्णफलं न स्यात् पूजया तत्तदधिकागुणम् । कुमारीं भोजयेद्देवि! फलं कोटिगुणं भवेत् । पुष्पं कुमार्य्यै यद्दत्तं तन्मेरुसदृशं भवेत् । कुमारी भोजिता येन त्रैलोक्यं तेन भोजितम्" । तत्र कुमारीनिर्णयः आगमे "एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती । त्रिवर्षा त्रिविधा मूर्त्तिश्चतुर्वर्षा च कालिका । सुभगा पञ्चवर्षा तु षड्वर्षा च उमा भवेत् । सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुब्जिका । नवभिः कालसन्दर्भा दशभिश्चापराजिता । एकादशे च रुद्राणी द्वादशाब्दे तु भैरवी । त्रयोदशे महालक्ष्मी द्विसप्ता पीठनायिका । क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभिः षोडशे चाम्बिका मता । एवं क्रमेण सम्पूज्या यावत् पुष्पं न जायते । प्रतिपदादिपूर्णिमान्तं वृद्धिभेदेन पूजयेत् । महापर्व्वसु सर्वेषु विशेषाच्च पवित्रके । महानवम्यां देवेशि! कुमारीञ्च प्रपूजयेत् । "कुमारिका स्वयं भाव! सदा त्वं हि कुमारिका । अष्टोत्तरशतं वापि एकां वापि प्रपूजयेत् । पूजिता प्रतिपूज्यन्ते निर्दहन्त्यवमानिता । कुमारी योगिनी साक्षात् कुमारी परदेवता । असुरा दुष्टनागाश्च ये च दुष्टग्रहा अपि । भूतवेतालगन्धर्वडाकिनीयक्षराक्षसाः । याश्चान्या देवता सर्वा भूर्भुवः स्वश्च भैरवाः । पृथिव्यादीनि सर्वाणि ब्रह्माण्डं सचराचरम् । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिव । ते तुष्टाः सर्वदैवास्य यस्तु कन्यां प्रपूजयेत् । विधियुक्तां कुमारीञ्च भोजयेच्चैव भैरवीम् । पाद्यमर्घ्यं तथा धूपं कुङ्कुमं चन्दनं शुभम् । भक्तिभावेन सम्पूज्य कुमारीभ्योऽभिवेदयेत् । प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा दद्यात् मध्ये तथान्तत । प्रणाम दक्षिणा देया रजतं स्वर्णमौक्तिकम् । दक्षिणाय कुमारीभ्योदद्यात् समागतमात । विचारयेद्यस्तु कन्यां ब्रह्महत्या विनश्यति । गोहत्या च स्त्रीहत्या च सर्वपापं प्रणश्यति । यो यस्तु पुण्यकाले च कन्यादानं समाचरेत् । बालुकासागरं तोयं तावद्वर्षसहस्रकम् । सर्वैश्च कुलसंयुक्तैः रुद्रलोके महीयते" कन्यादानस्तु तत्तद्देवताप्रीतये इति सम्प्रदायः । वस्तुतस्तु तत्तद्वर्णाया कन्यायास्तत्तद्देवतारूपत्वं विभाव्य सम्प्रदानीये विभाव्य दद्यादिति रहस्यार्थः" कृष्णानन्दः । "अष्टमासे द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते इति स्मृत्युक्तायां २द्वादशवर्षीयकन्यायाम् ३पार्वत्याम् ४नवमल्लिकायां ५नदीभेदे ६घृतकुमार्य्याम् तत्पर्य्यायगुणादि भावप्रकाशे उक्तं यथा "कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका

पञ्चोत्पतन सर्वेष्वेव यतस्मृत । अन्योयः सपक्षप-स्तु न साध्यो पक्ष उच्यते" । "कुमारभृत्याकुशलै-रनुष्ठिते भिषग्वरैराप्तैरथ गर्भभर्मणि" रघु ।

कुमारयु पु॰ कुमार कौमार याति या—कु मितय्वादि॰ नि॰ । युवराजे उज्ज्वलदत्त

कुमारललिता स्त्री "कुमारललिता ज्सुगा" वृत्त॰र॰ उक्ते १सप्ताक्षरपादके छन्दोभेदे । कुमार इन्द्र ललित चेष्टित, तादृशं ललित, वा यस्य । २कुमार-चेष्टायां न॰ । ३तद्युक्ते त्रि॰ ।

कुमारवाहिन् पु॰ कुमार स्कन्दं वहति वह—णिनि । मयूरे शब्दरत्ना॰ । कुमारवाहनत्वात्तस्य तथात्वम् । वह—स्वार्थे णिच् ल्युट् ६त॰ । कुमारवाहनमप्यत्र न॰ ।

कुमारसम्भव न॰ कुमारस्य कार्त्तिकेयस्य सम्भवमधिकृत्य कृतोग्रन्थ अण् आख्यायिकाया तस्य लुक् । कालिदास प्रणीते महाकाव्यभेदे ।

कुमारसू स्त्री कुमार स्कन्द सूते सू—क्विप् ६त॰ । १गङ्गा-याम् २हैमवत्याञ्च हेमच॰ । तयोस्तदुत्पत्तिस्थानत्वात् तथात्वम् कुमारजनन्यादयोऽप्यत्र

कुमारहारित पु॰ यजुर्वेदसम्प्रदायप्रवर्त्तके ऋषिभेदे "कुमार-हारितात् कुमारहारित" शत॰ब्रा॰ १४,५,५,२२,

कुमारिका स्त्री कुमारी—स्वार्थे क सञ्ज्ञाया कन्, कुमार—ण्वुल् वा । १अनूढकन्यायाम् २नवमल्लिकायां ३स्थू-लैलायां रत्नमा॰ । ४एतत्कुमार्य्यां ५कुमारीशब्दार्थे । भारतवर्षस्य नवसु खण्डेषु ६खण्डभेदे यथाह सि॰शि॰ । "ऐन्द्रं कशेरुसकलं किल ताम्रपर्णमन्यद्गभस्तिमदतश्च कुमारिकाख्यम् । नागञ्च सौम्यमिह वारुणमन्त्यखण्ड गान्धर्वसञ्ज्ञमिति भारतवर्षमध्ये । वर्णव्यवस्थितिरि-हैव कुमारिकाख्ये शेषेषु चान्त्यजजना निवसन्ति सर्वे" कशेरुशब्दे १८३५पृ॰ विवृति

कुमारिन् त्रि॰ कुमारोविद्यतेऽस्य इनि । कुमारयुक्ते "पुनि-या ता कुमारिणा" ऋ॰८,३१,८ कुमारिणौ दम्पती इत्यर्थः सुपा सुलुगित्यादिना पा॰ औस्थाने आच् ।

कुमारिल पु॰ मीमांसकभेदे "साधु कुमारिल स्वामिन् । साधु" प्रबोधच॰

कुमारी स्त्री कुमार+प्रथमवयोवचनत्वात् स्त्रियां ङीप् । १अमूढकन्यायां वर्षभेदेन तन्नामभेदा कालचतुर्थीशब्दे उक्ताः तन्त्रसारे तत्पूजाफलसहितानामभेदा अन्यथा उक्ता यथा "होमादिकन्तु सकल कुमारीपूजन विना । परिपूर्णफलं न स्यात् पूजया तत्समेद्ध्रुवम् । कुमारीपू-जया देवि । फल कोटिगुण भवेत् । पुष्प कुमार्य्यै यद्दत्तं तन्मेरुसदृशं भवेत् । कुमारी भोजिता येन त्रैलोक्यं तेन भोजितम्" । तत्र कुमारीनिर्णय नामन्ते "एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती । त्रिवर्षा त्रिविधा मूर्त्ति-श्चतुर्वर्षा च कालिका । सुभगा पञ्चवर्षा तु । षड्वर्षा च उमा भवेत् । सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुब्जिका । नवभि कालसङ्कर्षा दशभिश्चापराजिता । एकादशे च रुद्राणी द्वादशाब्दे तु भैरवी । त्रयोदशे महालक्ष्मी द्विसप्ता पीठनायिका । क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभि षोडशे चा-म्बिका स्मृता । एव क्रमेण सम्पूज्या यावत्पुष्प न दृश्यते । प्रतिपदादिपूर्णिमान्ता वृद्धिभेदेन पूजयेत् । महापर्व्वसु सर्वेषु विशेषाच्च पवित्रके । महानवम्या देवेशि ! कुमारीश्च प्रपूजयेत् । "कुमारिका छाह नाथ । सदा त्वं हि कुमारिका । अष्टोत्तरशत वापि एका वापि प्रपूजयेत् । पूजिताः प्रतिपूज्यन्ते निर्दहन्त्यवमानि-ता । कुमारी योगिनी साक्षात् कुमारी परदेवता । असुरा दुष्टनागाश्च ये च दुष्टग्रहा अपि । भूतवे-तालगन्धर्वडाकिनीयक्षराक्षसा । याश्चान्या देवता सर्वा भूर्भुवःस्वःस्वभैरवा । पृथिव्यादीनि सर्वाणि ब्रह्माण्ड सचराचरम् । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिव । ते तुष्टा सर्वदेवाश्च यस्तु कन्या प्रपूजयेत् । विधियुक्त कुमारीश्च भोजयेच्चैव भैरवीम् । पाद्यमर्घ्यन्तथा धूप कुङ्कुमञ्चन्दनं शुभम् । भक्तिभावेन सम्पूज्य कुमारी-भ्योनिवेदयेत् । प्रदक्षिणत्रय कुर्य्यादादौ मध्ये तथा-न्तत । पश्चाच्च दक्षिणा देया रजत स्वर्णमौक्तिकैः । द-क्षिणाश्च कुमारीभ्योदद्यात् प्रकृतशक्तित । विवाहयेद्य-स्तु कन्यां ब्रह्महत्या विनश्यति । गोहत्या च स्त्रीह-त्या च सर्वपाप प्रणश्यति । यो यश्च पुण्यकाले च कन्यादान प्रकल्पयेत् । वालुकासागरे तोये तावदब्द सहस्रकम् । एकैश कुलमुद्दिश्य रुद्रलोके महीयते" क-न्यादानन्तु तत्तद्देवताप्रीतये इति सम्प्रदायः । वस्तुतस्तु तन्त्रदर्शिता कन्यायास्तत्तद्देवतात्वबुद्ध्या शिवरूपत्व तस्मदा-प्रीत्ये विभाव्य दद्यादिति रहस्यार्थः" कृष्णानन्द॰ । "य मासे द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते इति स्मृत्युक्तायां २द्वादशवर्षीयकन्यायाम् ३पार्वत्याम् ४नवमल्लिकायां ५नदीभेदे ६एतत्कुमार्य्याम् तत्पर्य्यायगुणादि भावप्रकाशे उक्त यथा "कुमारी गृहकन्या च कन्या वतकुमारिका

[illegible]

कुमारीभोजन [illegible]

कुमारीपुत्र [illegible]

कुमारीश्वशुर [illegible]

कुमाल [illegible]

कुमालक [illegible]

कुमुद् [illegible]

कुमुद [illegible]

कुमुदखण्ड [illegible]

कुमुदगन्धा [illegible]

कुमुदघ्नी [illegible]

कुमुदनाथ [illegible]

कुमुदवत् [illegible]

कुमुदवती [illegible]

कुमुदा [illegible]

कुमुदाकर [illegible]

कुमुदाख्य [illegible]

कुमुदादि [illegible]

कुमुदाभिख्य न० कुमुदस्येवाभिख्या शोभा यस्य श्वेतत्वात्। रौप्ये रजते धातौ शब्दचि० [२कुमुदाधारस्थाने च

कुमुदावास पु० कुमुदानामावास । १कुमुदप्राये देशे हेमच०

कुमुदिका स्त्री कौ मोदते मुद-इगुपे क ७त०। कट्फले अमर

कुमुदिनी स्त्री कुमुदानि सन्त्यत्र देशे पुष्क० इनि । १कुमुदयुक्तदेशे पुष्करिण्यादौ २कुमुदलतायां भरत । "कुमुदिनीकुलकेलिकलालस" भ्रमराष्टकम् । "पद्मिन्यां ये गुणा प्रोक्ता कुमुदिन्यास्तु ते स्मृता । सा तु मूलादि सर्वाङ्गै रक्ता समुदिता बुधैः" भावप्र०तद्गुणा उक्ताः कुमुदानां समूहः-खलादेराकृतिगणत्वात् इनि। ३कुमुदसमूहे च। "बोधन्नोऽन्यमित स्फुटत्कुमुदिनीफुल्लो ल्लसल्लोचना" पञ्चत०

कुमुदिनीनायक पु० ६त०। चन्द्रे तदुदये कुमुदस्य विकाशात्तस्य तथात्व कुमुदिनीपत्यादयोऽप्यत्र पु०

कुमुदेश पु० ६त०। चन्द्रे कुमुदेश्वरादयोऽप्यत्र पु०

कुमुद्वत् त्रि० कुमुद+चतुरर्थ्यां ड्मतुप् मस्य व इति मस्य व । १कुमुदयुक्तदेशादौ "कुसमेश्चन्द्रपे तारास कुमुद्वत्सु च वारिषु" रघु स्त्रियां ङीप्। सा च २कुमुदलतायाम् । "गणयति यथा शशाङ्क कुमुद्वतीं न तथाहि दिवस" शकु० "कुमुद्वती भानुमतीव भावम्" रघु "वाप्ये वैदूर्यसोपानपद्मोत्पलकुमुद्वती" भा० ४।८।६४ कुमुदस्यास्ति मतुप्। ४कुमोतियुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् "प्रभातवाताहतिकम्पिताकृति कुमुद्वतीरेणुपिशङ्गविग्रहम्। निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी न मानिनीय सहतेऽन्यसङ्गमम्" भट्टि मानिनीपक्षे कुमुदुक्तस्योपरत्वम् । ५कुमुदनागस्य भगिन्यां "इमां स्वसारञ्च यवीयसीं मे कुमुद्वतीं नार्हसि मातुमन्तुम् । इत्यु प क्रमे "संयोजया विधिवदास समेतवन्धु कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन"। "अतिथिं नाम काकुत्स्थात् पुत्रमा प कुमुद्वती"रघु

कुमुद्वतीश पु०६त०। चन्द्रे कुमुद्वतीनाथतदीशादयोऽप्यत्र पु०

कुमुद्वतीवीज न० ६त०। (वेरा) इतिख्याते कुमुदिनीबीजे "भवेत् कुमुद्वतीबीजं स्वादु रूक्षहिमं गुरु"भावप्र०

कुमोदक पु० मोदयति मुद-णिच्-ण्वुल् ६त०। १विष्णौ हेमच० सृष्टि तावेन भारावतारणेन च पृथिव्या मोदक इति तस्य तथात्वम्। तस्येदमण् ङीप्। कौमोदकी तद्गदायाम् स्त्री

कुम्ब त्रि० कुबि-अच्। वाहुकुण्ठे (कोपा) जटा० "कुरीरमस्य शीर्षणि कुम्बं चाधिनिदध्मसि" अथ० ६,१३८,३

कुम्बा स्त्री कुबि-भावे अङ्। १सुगहनायामावृत्तौ हट गेष्टने अमेध्यादिदृष्टिवारणाय वैदिके २वेष्टनभेदे च "तस्मिन्नुदीचीनकुम्बां शम्या निदधाति" लैस्ति०। कुम्बयति आच्छादयति अच्। ३स्थूलशाटके स्त्री त्रिका०

कुम्ब्या स्त्री कुबि-यत्। एकार्थप्रतिपादके विध्यर्थवादात्मके वेदैकदेशब्राह्मणवाक्य भेदे माधव । "तस्माहच मा यजुर्वा साम वा गाथा वा कुम्ब्या वाऽभिव्याहरेद् व्रतस्वाध्यायाव्यवच्छेदाय" शत० ब्रा० ११।५।७।१०।

कुम्भ पु०कुं भूमिं कुत्सित वा उम्भति उन्भ-पूरणे अच् शक०। १घटे, २सुदोगभेदे, ३हस्तिशिरःस्थमांसपिण्डद्वये, "मे कि मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे भारोमपवीया करा" प्रसन्नराघवम् । ४कुम्भकर्णस्य पुत्रे, ५वेश्यापतौ, मेदि० ६प्राणायामाङ्गे श्वासरोधके चेष्टाभेदे, "द्वयद्रोणा भवेत् खारी कुम्भस्तु द्रोणविंशतिरित्युक्ते ७परिमाणभेदे "धान्य दशभ्य कुम्भेभ्योऽहरतोऽभ्यधिक वध" मनुः । ज्योतिषप्रसिद्धे मेषावधिके एकादशराशौ च । ८गुग्गुलौ, १०त्रिवृति च म०।

तत्रघटार्थककुम्भलक्षणमुक्तं हेमा० दा० परिभाषाप्र०"

"विष्णुधर्मोत्तरे "हैमराजतताम्रा वा मृण्मया लक्षणान्विता । वालोद्वाहप्रतिष्ठादौ कुम्भा सुरभिसेचने । पञ्चाशदङ्गुलवैपुल्या उत्सेधषोडशाङ्गुलाः । द्वादशाङ्गुलकं मूलं मुखमष्टाङ्गुलं भवेत्" । "पञ्चाशदङ्गुलेति छाया दिव्य, ताय, दशस्थावापकत्वेन ज्योतिःशास्त्रादौ प्रसिद्धा पञ्च च व्याप्य पञ्चाशा तावन्ति अङ्गुलानि वैपुल्य येषां ते तथाभूता । मध्यप्रदेशे तिर्यग्गमानेन पञ्चदशाङ्गुला इत्यर्थ । अथवा वाह्यप्रदेशे वलयाकृतिना सूत्रेण नीयमाना मध्यस्थाने पञ्चाशदङ्गुला इत्यर्थ । अस्मिन् पक्षे पञ्चाशदङ्गुलेति छान्दस प्रयोग" हेमा०।

तान्त्रिकमानन्तु तन्त्रसा० गौतमीये "हैमं रौप्यं तथा ताम्रं मार्त्तिकं वा स्वशक्तितः । वित्तशाठ्यं न कुर्वीत कृते विफलमाप्नुयात् । षट्त्रिंशदङ्गुलं कुम्भ विस्तारो प्रतिपालितम् । षोडश द्वादश वापि ततोन्यून न कारयेत्" ।

प्राणायामाङ्गकुम्भकपरकुम्भप्रकारः विष्णु० पा० उक्तो यथा "कुम्भकं पूरकोरेच प्राणायामस्त्रिलक्षण ।

कुमारी [illegible] । [illegible] ।

[illegible] "।

[illegible]

कुमारीपुत्र [illegible] कुमारीणि [illegible] ।

कुमारीपुत्र पु० । [illegible] कुमारीपुत्रक [illegible]

कुमारीश्वर पु० [illegible] । [illegible]

कुमाल [illegible] ।

कुमालक पु० [illegible] ।

कुमुद न० [illegible] ।

कुमुद [illegible] ।

"[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।

कुमुदखण्ड न० [illegible] ।

कुमुदगन्धा स्त्री [illegible] ।

कुमुदघ्नी स्त्री [illegible] ।

कुमुदनाथ पु० [illegible] ।

कुमुदबन्धु पु० [illegible] ।

कुमुदवती स्त्री [illegible] ।

कुमुदा स्त्री [illegible] ।

कुमुदाकर पु० [illegible] "[illegible]" [illegible]

कुमुदाक्ष पु० [illegible]

कुमुदादि पु० [illegible] "[illegible]" । [illegible] "[illegible]" । [illegible] ।

कुमुदाभिख्य न० कुमुदस्येवाभिख्या शोभा यस्य श्वेतत्वात्। रौप्ये रजते भावौ मन्द्रचि० [२कुमुदाधारस्थाने च

कुमुदावास पु० कुमुदानामावास। १कुमुदमाये देशे हेमच०

कुमुदिका स्त्री कौ मोदते मुद—क्विप् क ७त०। कट्फले अमर

कुमुदिनी स्त्री कुमुदानि सन्त्यत्र देशे पुष्क० इनि। १कुमुदयुक्तदेशे पुष्करिण्यादौ २कुमुदलतायां भरत। "कुमुदिनीकुलकेलिकलालस" भ्रमराष्टकम्। "पद्मिन्या ये गुणा प्रोक्ता कुमुदिन्याश्च ते स्मृता। सा तु मूलादि सर्वाङ्गे रक्ता समुदिता बुधै" भावप्र०तद्गुणा उक्ता कुमुदानां समूहः खलादेराकृतिगणत्वात् इनि। ३कुमुदसमूहे च। "वीक्षन्ते ऽन्यमित स्फुटत्कुमुदिनीफुल्लो ल्लसल्लोचना" मञ्जुत०

कुमुदिनीनायक पु० ६त०। चन्द्रे तदुदये कुमुदस्य प्रकाशात्तस्य तथात्व कुमुदिनीपत्यादयोऽप्यत्र पु०

कुमुदेश पु० ६त०। चन्द्रे कुमुदेश्वरादयोऽप्यत्र पु०

कुमुद्वत् त्रि० कुमुद+चतुरर्थ्यां ड्मतुप् भव इति मस्य व। १कुमुदयुक्तदेशादौ "हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु" रघु स्त्रियां ङीप्। सा च २कुमुदलतायाम्। "गमयति यथा यथाङ्ग कुमुद्वतीं न तथाहि दिवस" माघ० "कुमुद्वती भानुमतीव भावम्" रघु "वाप्यै वैदूर्यसोपानमञ्जोत्पलकुमुद्वती" भा० ४।८।६१ कुमुदान्यस्ति मतुप्। २कुमोतियुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् "प्रभातवाताहतिकम्पिताकृति कुमुद्वतीरेणुपिशङ्गविग्रहम्। निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी न मानिनीसं सहतेऽन्यसङ्गमम्" भट्टि मानिनीपक्षे कुमुदुन्नमोपरतम्। ३कुमुदनागस्य भगिन्या "इमां स्वसारञ्च यवीयसीं मे कुमुद्वतीं नार्हसि नानुमन्तुम्। इत्युप क्रमे "सयोजया विधिवदास समेतमन्व कन्यामयेन कुमुदकुलभूषणेन"। "अतिथि नाम काकुत्स्थात् पुत्रमाप कुमुद्वती" रघु

कुमुद्वतीश पु०६त०। चन्द्रे कुमुद्वतीनाथतदीशादयोऽप्यत्र पु०

कुमुद्वतीबीज न० ६त०। (बेरा) इति ख्याते कुमुदिनीबीजे "भवेत् कुमुद्वतीबीज स्वादु रूक्षहिमं गुरु"भावप्र०

कुमोदक पु० मोदयति मुद—णिच्—ण्वुल् ६त०। १विष्णौ हेमच० स हि तापेन भारावतारणेन च पृथिव्या मोदक इति तस्य तथात्वम्। तस्येदमण् ङीप्। कौमोदकी तद्गदायाम् स्त्री

कुम्ब त्रि० कुबि—अच्। बाहुमूले (कोषा) जटा० "कुरीर मस्य शीर्षणि कुम्ब चाभिनिदध्मसि" अथ० ६,१३८,३

कुम्बा स्त्री कुबि—भावे अङ्। १सुगहनायामावृतौ हट वेष्टने अमेध्यादिदृष्टिवारणाय वैदिके २वेष्टनभेदे च "नमिनुदीचीनकुम्बां शम्या निदधाति" त्र्यैत्ति०। कुम्बयति आच्छादयति अच्। ३स्थूलशाटके स्त्री लिङ्गा०

कुम्ब्या स्त्री कुबि—यत्। एकार्थप्रतिपादके विध्यर्थवादात्मके वेदैकदेशब्राह्मणवाक्य भेदे माधव। "तस्मादच वा यजुर्वा साम वा गाथा वा कुम्ब्या वाऽभिव्याहारेद् व्रतस्याध्यायाव्यवच्छेदाय" शत० ब्रा० ११।५।७।१०।

कुम्भ पु०कुं भूमिं कुत्सितं वा उम्भति उम्भ—पूरणे अच् शक०। १घटे, २हृद्रोगभेदे, ३हस्तिशिरःस्थमांसपिण्डद्वये, "तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीया कराः" प्रसन्नराघवम्। ४कुम्भकर्णस्य पुत्रे, ५वेश्यापतौ, मेदि० ६प्राणायामाङ्गे श्वासरोधके चेष्टाभेदे, "दशद्रोणा भवेत् खारी कुम्भस्तु द्रोणविंशतिरित्युक्ते ७परिमाणभेदे "धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योऽहरतोऽभ्यधिकं वध" मनु.। ज्योतिषप्रसिद्धे मेषावधिके एकादशराशौ च। ८गुग्गुलौ, १०त्रिवृति च न०।

तत्त्वघटार्थककुम्भलक्षणमुक्तं हेमा० दा० परिभाषाम०" "विष्णुधर्मोत्तरे "हैमराजतताम्रा वा मृण्मया सुलक्षणान्विता। यात्रोद्वाहप्रतिष्ठादौ कुम्भाः सुरभिषेचने। पञ्चाशदङ्गुलवैपुल्या उत्सेधेषोडशाङ्गुला। द्वादशाङ्गुलकं मूलं मुखमष्टाङ्गुलं भवेत्" । "पञ्चाशदङ्गुलेति आशा दिश, ताश, दशसङ्ख्यावाचकत्वेन ज्योतिःशास्त्रादौ प्रसिद्धा पञ्च च आशाश्च पञ्चाशा तावन्ति अङ्गुलानि वैपुल्यं येषां ते तथाभूता। मध्यप्रदेशे तिर्यग्मानेन पञ्चदशाङ्गुला इत्यर्थ। अथवा बाह्यप्रदेशे वलयाकृतिना सूत्रेण नीयमाना मध्यस्थाने पञ्चाशदङ्गुला इत्यर्थ। अस्मिन् पक्षे पञ्चाशदङ्गुलेति छान्दस प्रयोग" हेमा०।

तान्त्रिकमानन्तु तन्त्रसा० गौतमीये "हैमं रौप्यं तथा ताम्रं मार्त्तिकं वा स्वशक्तितः। वित्तशाठ्यं न कुर्वीत कृते निष्फलमाप्नुयात्। पट्त्रिंशदङ्गुलं कुम्भं विस्तारो वर्तिवालिनम्। षोडश द्वादश वापि ततोन्यून न कारयेत्"।

प्राणायामाङ्गकुम्भकपरकुम्भप्रकार विधा० पा० उक्तो यथा "कुम्भक. परकोरेच ...

विजयानुक्रमेण भवतीत्याह भूमिजयादिति" ।

"नमूभयोर्गत्यभावस्तमल्पत्वावयत्तीति कोऽस्मादस्य विशेष इत्यत आह । तृतीय इति यनालोचनपूर्व्वं मत्तनुमय-त्वनिर्वर्त्ति तस्तृतीयश्चतुर्थस्त्वालोचनपूर्वोऽल्पमयत्वनिर्वर्त्तनीय इति विशेष । तयो पूरकरेचकयोर्विषयो नालोचितोऽय तु देशकालसङ्ख्याभिरालोचित इत्यर्थ " विवरणम्

"तत क्षीयते प्रकाशावरणम्" सू०

"प्राणायाममभ्यस्यतोऽस्य योगिन क्षीयते विवेकज्ञानाव-रणीय कर्म्म यत्तदाचक्षते । महामोहमयेन इन्द्र-जालेन प्रकाशशीलं सत्त्वमावृत्य तदेवाकार्य्ये नियुङ्क्ते इति तदस्य प्रकाशावरण कर्म्म स सारनिबन्धन प्राणायामा-भ्यासात् दुर्बलं भवति प्रतिक्षण च क्षीयते । तथा-चोक्तम् "तपो न पर प्राणायामात्ततो विशुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्येति" किञ्च धारणासु च योग्यता मनस प्राणायामाभ्यासादेव । "प्रच्छर्द्दनविधारणाभ्यां वा प्रा-णस्येति" वचनात्"भाष्यम्

"प्राणायामस्यावान्तरप्रयोजनमाह तत इति । आ-व्रियतेऽनेन बुद्धिसत्त्वप्रकाशइत्यावरण क्लेश पाप्मा च । व्याचष्टे प्राणायाममिति । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञान बुद्धिसत्त्वप्रकाश विवेकस्य ज्ञान विवेकज्ञानमावृणोतीति विवेकज्ञानावरणीय भव्यगेयप्रवचनीयादीनां कर्त्तरि निपातनस्य प्रदर्शनार्थत्वात् कोपनीयरञ्जनीयवत् यद्यपि कर्त्तरि कृत्यप्रत्यय । कर्मशब्देन तज्जन्यमपुण्य तत्कारण क्लेश लक्षयति अर्थवादमिमामनुमति-माह यत्तदाचक्षत इति । महामोहोराग तदवि-निर्भागवर्त्तिन्यविद्याऽपि तद्ग्रहणेन गृह्यते । अकार्य्य-मधर्म्म । नतु प्राणायामवेत् पाप्मानं क्षिणोति कृत तर्हि तपसेत्यतआह दुर्बल भवतीति न तु सर्वथा क्षीयते यतस्तत्समुच्चयाय तपोऽपेक्ष्यते इति अत्राप्यर्थवाद-मिमामनुमतिमाह तथा चोक्तमिति । मनुरप्याह "प्राणायामैर्द्दहेद्दोषानिति" प्राणायामस्य योगाङ्गता विष्णुपुराणोक्ता "प्राणाख्यमनिल वश्यमभ्यासात् कुरुते तु यः । प्राणायाम स विज्ञेय सबीजोऽबीजएव च । परस्परेणाभिभव प्राणापानौ यदाऽनिलौ । कुरुतस्त-द्विधानेन तृतीय संयमात्तयो " इति किञ्च व्यास "प्राणायामोहि प्रत्र स्थिरीकुर्वन् धारणासु योग्य करोति" विवरणम् प्राणायामशब्दे विवृति

कुम्भमानञ्च हेमा० दा०खं० परिभाषाप्रकरणे भविष्यपुराणे "पलद्वय तु प्रसृत द्विगुण कुडवो मत । चतुर्भि कुडवै प्रस्थ प्रस्थाश्चत्वार आढक । आढकैस्तै-श्चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितोबुधै । कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्प खारी द्रोणास्तु षोडश" । विष्णुधर्म्मोत्तरे "पलञ्च कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च । धान्यमानेषु बोद्धव्या क्रमशोऽमी चतुर्गुणा । द्रोणैः षोडशाभिः खारी विंशत्या कुम्भउच्यते । कुम्भैस्तु दशभिर्वाहो धान्यस-ङ्ख्या प्रकीर्त्तिता" ।

वैद्यकपरिभाषायां कर्षशब्दे दर्शित "चतुर्भिराढकैर्द्रोण कलशोनल्वणोऽर्म्मण । उन्मानश्च घटोराशिर्द्रोणपर्याय सञ्ज्ञित । द्रोणाभ्यां शूर्पकुम्भौ च चतु षष्टिशरावक "भाव० प्र० वाक्यम् । कुम्भराशिस्तु धनिष्ठाशेषार्द्धशतभिषापूर्व्व-भाद्रपदात्रिपादात्मक स च२६० अंशैर्विभक्तस्य राशिचक्रस्य ३००त्रिंशतोत्तरत्रिंशदंशात्मक । तस्य स्वरूपादिकमुक्त नील०ता० "कुम्भोऽघटो ना दिनमध्यसङ्गमस्त स्थिर कर्बूरवर्ण वायु । शिरखोष्णलघुर्म्मरतल्यजात शूद्र प्रतीची विपनोदयश्च" । तस्य स्वामी शनि । स च स्थिरराशि "चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया मेषादयोऽमी क्रमश प्रदिष्टा"इत्युक्ते । स च पुरुषराश्य "पुरुषश्च क्रूर-श्चैव ओजाभाख्यस्तथैव च । युग्माद्भन्या भवन्त्येते विषम् द्वादश राशय "ज्यो०त०। स च द्विपदराशि । "मिथुनतुला-घटकन्या द्विपदाख्याश्चापपूर्व्वभागश्च" तत्रोक्ते "द्विपद-वनगा सर्वे सिंह विहाय चतुष्पदा , सलिलनिलया यस्या भक्षा सरीसृपजातय " तत्रैवोक्ते तद्राशे सिंह विना सर्वे राशयोवश्या जलचरा भक्ष्या । स च राहो-र्मूलत्रिकोणम् । "उच्च म्युग्म घटभ त्रिकोणस्" इत्यु-क्ते । तत्र इलादितो नवांशा याह्या "चरांशां शनिकोणांनां तन्नराद्या नवांशका" इत्युक्ते कुम्भापे-क्षया इलारादेर्भमत्वात्तस्य चरत्वान्न तथात्वम् तस्य लङ्कायामुदयमान उदयशब्दे ११२०पृ० दर्शितम् । देशभेदे तु भिन्नकालेनेति लग्नकालशब्दे विवृति ।

११प्रह्लादपुत्रभेदे "प्रह्लादस्य त्रय पुत्रा ख्याता सर्व्वत्र भारत । विशेषतश्च कुम्भश्च निकुम्भइति नामत " भा० आ० ६५अ० "प्रह्लादोऽग्रगिरा कुम्भः सह्लादोग गनप्रिय " हरिव० ४२अ०

कुम्भक पु० कुम्भ+स्वार्थे क.कुम्भ इव वायति प्रकाशते निश्च-लत्वात् कै–क वा । प्राणायामाङ्गे वायुरोधन व्यापारभेदे कुम्भशब्दे विवृतिः । "कुम्भकोनिभृत श्वास "या०स्मृ० ।

[illegible]

विजयानुक्रमेण भवतीत्याह भूमिजयादिति" ।
"ननूभयोर्गत्यभावस्तम्भवृत्तावप्यस्तीति कोऽस्मादस्य विशेष इत्यत आह । तृतीय इति अनालोचनपूर्व्वं सकृत्प्रयत्ननिर्वर्त्ति तृतीयश्चतुर्थस्त्वालोचनपूर्वो बहुप्रयत्ननिर्वर्त्तनीय इति विशेष । तयोः प्रच्छर्दनविधारणयोर्विषयो नालोचितोऽयं तु देशकालसङ्ख्याभिरालोचित इत्यर्थ " विवरणम्
"ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्" सू०
"प्राणायामनभ्यस्यतोऽस्य योगिनः क्षीयते विवेकज्ञानावरणीयं कर्म्म यत्तदाचक्षते । महामोहमयेन इन्द्रजालेन प्रकाशशीलं सत्त्वमावृत्य तदेवाकार्य्ये नियुङ्क्ते इति तदस्य प्रकाशावरणं कर्म्म संसारनिबन्धनं प्राणायामाभ्यासात् दुर्बलं भवति प्रतिक्षणं च क्षीयते । तथा चोक्तम् "तपो न परं प्राणायामात्ततो विशुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्येति" किञ्च धारणासु च योग्यता मनसः प्राणायामाभ्यासादेव । "प्रच्छर्द्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्येति" वचनात्" भाष्यम्
"प्राणायामस्यावान्तरप्रयोजनमाह ततः इति । आव्रियतेऽनेन बुद्धिसत्त्वप्रकाश इत्यावरणं क्लेशः पाप्मा च । व्याचष्टे प्राणायामभिति । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं बुद्धिसत्त्वप्रकाशः विवेकस्य ज्ञानं विवेकज्ञानमावृणोतीति विवेकज्ञानावरणीयं भव्यगेयप्रवचनीयादीनां कर्त्तरि निपातनस्य प्रदर्शनार्थत्वात् कोपनीयरञ्जनीयवत् अत्रापि कर्त्तरि कृत्यप्रत्ययः । कर्मशब्देन तज्जन्यमपुण्यं तत्कारणं क्लेशं लक्षयति अर्थवादविनामनुमतिमाह यत्तदाचक्षत इति । महामोहेराग तदपि-निर्माणवर्त्तिन्यविद्याऽपि तद्ग्रहणेन गृह्यते । अकार्य्यमधर्मं । ननु प्राणायामश्चेत् पापानि क्षिणोति कृतं तर्हि तपसेत्यत आह दुर्बलं भवतीति न तु सर्वथा क्षीयते अतस्तत्क्षयाय तपोऽपेक्ष्यत इति अत्रागमिनामनुमतिमाह तथा चोक्तमिति । मनुरप्याह "प्राणायामैर्द्दहेद्दोषानिति" प्राणायामस्य योगाङ्गता विष्णुपुराणोक्ता "प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते तु यः । प्राणायामः स विज्ञेयः सबीजोऽबीज एव च । परस्परेणाभिभवे प्राणापानौ यदाऽनिलौ । कुरुतस्तद्विधानेन तृतीयः संयमात्तयोः" इति किञ्च व्यासः "प्राणायामो हि मनः स्थिरीकुर्वन् धारणासु योग्यं करोति" विवरणम्" प्राणायामशब्दे विवृतिः ।

कुम्भमानञ्च हेमा० दा० ख० परिभाषाप्रकरणे भविष्यपुराणे "पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवो मतः । चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः । आढकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितो बुधैः । कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्पं खारी द्रोणास्तु षोडश" । विष्णुधर्मोत्तरे "पलञ्च कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च । धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः । द्रोणैः षोडशभिः खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते । कुम्भैस्तु दशभिर्वाहो धान्यसङ्ख्या प्रकीर्त्तिता" ।
वैद्यकपरिभाषायां कर्षशब्दे दर्शितं "चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलसो नल्वणोऽर्म्मणः । उन्मानञ्च घटो राशिर्द्रोणपर्य्यायसंज्ञिताः । द्रोणाभ्यां शूर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः" भाव० प्र० वाक्यम् । कुम्भराशिस्तु धनिष्ठाशेषार्द्धशतभिषापूर्व्वभाद्रपदात्रिपादात्मकः स च ३६० अंशैर्विभक्तस्य राशिचक्रस्य ३००त्रिशतोत्तरत्रिंशदंशात्मकः । तस्य स्वरूपादिकमुक्तं नीलकण्ठ्यां ता० "कुम्भोऽपदो ना दिनमध्यसङ्ग प्रस्रू स्थिर कर्यूरवर्णः वायु । शिरोदयोऽप्युक्तरङ्ग स्वरतुल्यजात शूद्र प्रतीची विपनोदयञ्च" । तस्य स्वामी शनि । स च स्थिरराशि "चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टा" इत्युक्तेः । स च पुरुषराशिः "पुरुषश्च दुष्करश्चैव ध्यायामाख्यस्तथैव च । शुयाइत्या भवन्त्येते नित्यं द्वादश राशयः" ज्यो० त० । स च द्विपदराशि । "मिथुनतुलाघटकन्या द्विपदाख्याश्चापपूर्व्वभागश्च" तत्रोक्तेः "द्विपदवशगाः सर्वे सिंहं विहाय चतुष्पदाः, सलिलनिलया यस्याः भक्ष्याः सरीसृपजातयः" तत्रैवोक्तेः तद्भागे सिंहविना सर्वे राशयो वश्या जलचरा भक्ष्या । स च शनेर्मूलत्रिकोणम् । "उक्ष स्त्रयुग्म घटभं त्रिकोणम्" इत्युक्तेः । तत्र तुलादितो नवांशा ग्राह्याः "चराणां सत्रिकोणानां तत्राद्याः नवांशकाः" इत्युक्तेः कुम्भापेक्षया तुलाराशेर्नवमत्वात्तस्य चरत्वाच्च तथात्वम् तस्य वङ्गायामुदयमानं उदयशब्दे ११२०पृ० दर्शितम् । देशभेदे तु भिन्नकालेनेति लग्नकालशब्दे विवृतिः ।
११प्रह्लादपुत्रभेदे "प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत । विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति नामतः" भा० आ० ६५अ० "प्रह्लादोऽश्वशिराः कुम्भः संह्रादो गगनप्रियः" हरिवं० ४२अ०

कुम्भक पु० कुम्भ+स्वार्थे क. कुम्भ इव कायति प्रकाशते निश्चलत्वात् कै—क वा । प्राणायामाङ्गे वायुरोधनव्यापारभेदे कुम्भशब्दे विवृतिः । "कुम्भकोनिश्चलश्वासः" या०स्मृ० ।

[illegible]

[illegible]

पया मता" तत्र कोष्ठाश्रया कामलामाह "कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला" अधिक कामलाशब्दे १८८९पृ० उक्तम्। सुश्रुते तु कुम्भाह्वयमित्युक्तं यथा "सकामलापानकिपाण्डुरोगकुम्भाह्वयो लाघरकोऽलसाख्य" इत्युपक्रम्य "वक्ष्यामि लिङ्गान्यथ कामलायाः" इत्युक्त्वा कामलालक्षणादिकमुक्त्वा च "भेदांस्तु तस्याः प्रणु कुम्भसाह्व शोको महांस्तत्र च पर्वभेदः" तेन कुम्भ इत्येव तस्या नामान्तरम् ।

कुम्भकार पुस्त्री कुम्भं करोति कृ–अण् उप० स० । (कुमार) १जातिभेदे अमरः । सा च जातिः "वैश्यायां विप्रतश्चौरात् कुम्भकारः स उच्यते" उशनसोक्ता ब्रह्मवैवर्त्ते तु "मालाकारात् चर्म्मकार्य्यां कुम्भकारो व्यजायत" इति "पट्टिकारात्तु तैलिक्यां कुम्भकारो बभूव ह" इति पुराणान्तरं तेन उत्तमाधमवर्णसङ्करत्वात् जातिभेदस्तु देशभेदेन व्यवस्थाप्यः । जातित्वात् स्त्रियां ङीष् । २कुम्भकारके त्रि० स्त्रियां टाप् सि० कौ० मुग्धबोधमते ततोऽपि ईप् तन्मते णप्रत्ययविधानात् । "यत् कुम्भकारपयनोपरिपङ्कलेपस्तामाय केवलमहो न च तापशान्त्यै" उद्भटः ३कुक्कुभविहगे पुस्त्री० हेम० स्त्रियां ङीष् ।

कुम्भकारिका स्त्री कुम्भस्येव कार आकारोऽयस्याः कप् अत इत्वम् । १कुलत्थायाम् (कुरथि कलाइ) राजनि० तस्यास्तदाकारत्वात् तथात्वम् । कुम्भं करोति कृ–ण्वुल् । कुम्भकारके कुम्भकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां टाप् अत इत्वम् ।

कुम्भकारी स्त्री कुम्भस्येव कार आकारोऽस्याः गौरा० ङीष् । १कुलत्थायाम् राजनि० २मनःशिलायां जटाध० कुम्भकारस्य कुलालस्य पत्नी ङीष् ३कुलालभार्य्यायाञ्च ।

कुम्भकेतु पु० कुम्भः केतौ ध्वजे यस्य । शम्बरासुरसेनापतिभेदे "कुम्भकेतुः शुदंष्ट्रश्च केशिरित्येवमादयः" हरि० १६७अ०

कुम्भचक्र न० नर० ज० उक्ते चक्रभेदे । चक्रशब्दे विवृतिः ।

कुम्भज पु० कुम्भाज्जायते जन–ड ५त० । १अगस्त्ये मुनौ कुम्भयोनिशब्दे विवृतिः । २वशिष्ठे मुनौ ३द्रोणाचार्य्ये च ४घटजाते त्रि० कुम्भजन्मकुम्भजातादयोऽप्यत्र ।

कुम्भतुम्बी स्त्री कुम्भ इव तुम्बी । अलाबूभेदे राजनि० तद्गुणास्तत्रैवोक्ता यथा "मधुरा कुम्भतुम्बी तु शीता पित्तहरा मता । रस्या ज्वरापहा प्रोक्ता श्वासकासकफास्रहृत्"

कुम्भदासी स्त्री कुम्भिकायां (पाना) शब्दरत्ना०

कुम्भनाभ पु० कुम्भ इव नाभिरस्य अच्समा० । बलिदैत्यपुत्रभेदे "बलेः पुत्रशतं त्वासीत् बाणज्येष्ठं नराधिप ! ॥ धृतराष्ट्रश्च सूर्य्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रतापनः । कुम्भनाभो गर्द्दभाक्षः कुक्षिरित्येवमादयः" हरिवं० २अ०

कुम्भपद्यादि बहुव्रीहौ पादशब्दान्त्यलोपङीप्निपातननिमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः "कुम्भपदी एकपदी जालपदी शूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी सूत्रपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी त्रिपदी षट्पदी दासीपदी शितपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुणिपदी कृष्णपदी शुचिपदी द्रुपदी सूकरपदी शकृत्पदी अष्टपदी स्थूणपदी अपदी सूचीपदी" ।

कुम्भपाद त्रि० कुम्भ इव स्फीतः पादोऽस्य कुम्भपद्या० स्त्रीत्वेन विशेषोक्तेर्नान्त्यलोपः । घटतुल्यपादयुक्ते श्लीपदरोगयुते स्त्रियां कुम्भपद्या० अन्त्यलोपः ङीप् च । कुम्भपदी इतिभेदः ।

कुम्भमण्डूक पु० कुम्भे मण्डूक इव । कुम्भमात्रगम्यदेशतया निन्द्ये । पात्रेसमितादित्वात् क्षेपेऽस्य समासः तेन नास्य समासान्तरघटकता । युक्तारोह्यादित्वात् आद्युदात्तोऽयम्

कुम्भमुद्रा स्त्री "दक्षाङ्गुष्ठं पराङ्गुष्ठे क्षिप्त्वा हस्तद्वयेन तु । सावकाशामेकमुष्टिं कुर्य्यात्" कुम्भमुद्रिका सा तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे कलशमुद्रादयोऽप्यत्र स्त्री

कुम्भयोनि पु० कुम्भः योनिरुत्पत्तिस्थानमस्य । १अगस्त्ये मुनौ "प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः" रघु । २वशिष्ठे मुनौ । तयोः यथा च ततउत्पत्तिस्तथाह रामा० उ० का० ९१अ० "अशरीरः शरीरस्य कृते यस्य महामुनिः । वसिष्ठस्तु महातेजा जगाम पितुरन्तिकम् । सोऽभिवाद्य ततः पादौ देवदेवस्य धर्मवित् । पितामहमथोवाच वायुभूतमिदं वचः । भगवन्निमिशापेन विदेहत्वमुपागमम् । देवदेव ! महादेव ! वायुभूतोऽहमण्डज ! ॥ सर्वेषां देहहीनानां महद्दुःखं भविष्यति । लुप्यन्ते सर्वकार्य्याणि हीनदेहस्य वै प्रभो ! ॥ देहस्यान्यस्य सद्भावे प्रसादं कर्तुमर्हसि । तमुवाच ततोब्रह्मा स्वयम्भूरमितप्रभः । मित्रावरुणजन्तेज आविश त्वं महायशः ! ॥ अयोनिजस्त्वं भविता तत्रापि द्विजसत्तम ! ॥ धर्मेण महता युक्तः पुनरेष्यसि मे वशम् । एवमुक्तस्तु देवेन अभिवाद्य प्रदक्षिणम् । कृत्वा पितामहं तूर्णं प्रययौ वरुणालयम् । तमेव कालं मित्रोऽपि वरुणत्वमकारयत् । क्षीरोदेन सहोपेतः पूज्यमानः सुरेश्वरैः । एतस्मिन्नेव काले तु उर्वशी परमाप्सराः ... यदृ-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

यथा मता" तत्र कौणान्तरा कामलामाह "कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला" अधिक कामलाशब्दे १८८६पृ० उक्तम्। सुश्रुते तु कुम्भाह्वयमित्युक्तं यथा "मकामलापानकिपाण्डुरोगकुम्भाह्वयो लाघरकोऽलसाख्य" इत्युपक्रम्य "वक्ष्यामि चिह्नान्यथ कामलायाः" इत्युक्त्वा कामलालक्षणादिकमुक्त्वा च "भेदास्तु तस्याः, कुम्भमाहुः शोफो महांस्तत्र च पर्वभेदे" तेन कुम्भ इत्येव तस्या नामान्तरम्।

कुम्भकार पुंस्त्री कुम्भं करोति कृ—अण् उप० स०। (कुमार) १जातिभेदे अमरः। सा च जातिः "वैश्यायां विप्रतश्चौरात् कुम्भकारः स उच्यते" उशनसोक्ता ब्रह्मवैवर्त्ते तु "मालाकारात् चर्मकार्य्यां कुम्भकारोव्यजायत" इति "पट्टिकाराच्च तैलिन्या कुम्भकारो बभूव ह" इति पुराणान्तरे तेन उत्तमाधमवर्णसङ्करात् जातिभेदस्तु देशभेदेन व्यवस्थाप्यः। जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। २कुम्भकारके त्रि० स्त्रियां टाप् सि० कौ० मुग्धबोधमते ततोऽपि ईप् तन्मते पचाद्यच्प्रत्ययविधानात्। "यत् कुम्भकारपचनोपरि निष्ठुलेपसन्तापतप्त इव नानमतो न च तापशान्त्यै" उद्भटः ३कुक्कुभविहगे पुंस्त्री० हेम०। स्त्रियां ङीष्।

कुम्भकारिका स्त्री कुम्भस्येव कार आकारोऽस्याः कप् अत इत्वम्। १कुलत्थायाम् (कुरथि कलाइ) राजनि० तद्बीजस्य तदाकारत्वात् तथात्वम्। कुम्भं करोति कृ—ण्वुल्। कुम्भकारक कुम्भकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां टाप् अत इत्वम्।

कुम्भकारी स्त्री कुम्भस्येव कार आकारोऽस्याः गौरा० ङीष्। १कुलत्थायाम् राजनि० २मनःशिलायां जटाध० कुम्भकारस्य कुलालस्य पत्नी ङीष् ३कुलालभार्य्यायाञ्च।

कुम्भकेतु पु० कुम्भः केतौ ध्वजे यस्य। शम्बरासुरसेनापतिभेदे "कुम्भकेतुं मदं द्वय केशिरित्येवमादय" हरि० १६२अ०

कुम्भचक्र न० नर० ज० उक्ते चक्रभेदे। चक्रशब्दे विवृतिः।

कुम्भज पु० कुम्भाज्जायते जन—ड ५त०। १अगस्त्ये मुनौ कुम्भयोनिशब्दे विवृतिः। २वशिष्ठे मुनौ ३द्रोणाचार्य्ये च ४घटजाते त्रि० कुम्भजन्मकुम्भजातादयोऽप्यत्र।

कुम्भतुम्बी स्त्री कुम्भ इव तुम्बी। अलाबूभेदे राजनि० तद्गुणास्तत्रैवोक्ता यथा "मधुरा कुम्भतुम्बी तु शीता पित्तहरा मता। रुच्या ज्वरापहा प्रोक्ता श्वासकासकफास्रजित्"

कुम्भदासी स्त्री कुम्भिकायां (पाना) शब्दरत्ना०

कुम्भनाभ पु० कुम्भ इव नाभिरस्य अच्समा०। बलिदैत्यपुत्रभेदे "बले पुत्रशतं त्वासीत् बाणज्येष्ठं नराधिप॥ धृतराष्ट्रश्च सूर्य्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रतापनः। कुम्भनाभो गर्द्दभाक्षः कुक्षिरित्येवमादयः" हरिवं० ३अ०

कुम्भपद्यादि पञ्चमीहौ पादशब्दान्त्यलोपङीप्निपातननिमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः "कुम्भपदी एकपदी जालपदी शूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी सूत्रपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी त्रिपदी षट्पदी दासीपदी शितपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुणिपदी कृष्णपदी शुचिपदी द्रुपदी सूकरपदी शकृत्पदी अष्टपदी स्थूणपदी अपदी सूचीपदी"।

कुम्भपाद त्रि० कुम्भ इव स्फीतः पादोऽस्य कुम्भपद्या० स्त्रीत्वेन निर्देशोक्तेर्नान्त्यलोपः। घटतुल्यपादयुक्ते श्लीपदरोगयुते स्त्रियां कुम्भपद्या० अन्त्यलोपः ङीप् च। कुम्भपदी इतिभेद।

कुम्भमण्डूक पु० कुम्भे मण्डूक इव। कुम्भमात्रगम्यदेशतया निन्द्ये। पात्रेसमितादित्वात् क्षेपेऽस्य समासः तेन नास्य समासान्तरघटकता। युक्तारोह्यादित्वात् आद्युदात्तोऽयम्

कुम्भमुद्रा स्त्री "दक्षाङ्गुष्ठं पराङ्गुष्ठे क्षिप्त्वा हस्तद्वयेन तु। सावकाशामेकमुष्टिं कुर्य्यात्" कुम्भमुद्रिका सा तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे कलशमुद्रादयोऽप्यत्र स्त्री

कुम्भयोनि पु० कुम्भः योनिरुत्पत्तिस्थानमस्य। १अगस्त्ये मुनौ "प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः" रघु। २वशिष्ठे मुनौ। तयो यथा च ततउत्पत्तिस्तथाह रामा०उ०का० ८२अ० "अशरीरः शरीरस्य कृते याचस्व महामुने। वसिष्ठस्तु महातेजा जगाम पितरन्तिकम्। सोऽभिवाद्य ततः पादौ देवदेवस्य धर्मवित्। पितामहमथोवाच वायुभूतमिदं वच। भगवन्निमिशापेन विदेहत्वमुपागमम्। देवदेव! महादेव! वायुभूतोऽहमण्डज॥ सर्वेषां देहहीनानां महद्दुःखं भविष्यति। लुप्यन्ते सर्वकार्य्याणि हीनदेहस्य वै प्रभो॥ देहस्यान्यस्य सद्भावे प्रसाद कर्त्तुमर्हसि। तमुवाच ततो ब्रह्मा स्वयम्भूरमितप्रभ। मित्रावरुणजं तेज आविश त्वं महायश॥ अयोनिजस्त्वं भविता तत्रापि द्विजसत्तम। धर्मेण महता युक्तः पुनरेष्यसि मे वशम्। एवमुक्तस्तु देवेन अभिवाद्य प्रदक्षिणम्। कृत्वा पितामहं तूर्णं प्रययौ वरुणालयम्। तमेव कालं मित्रोऽपि वरुणत्वमकारयत्। क्षीरोदेन सहोपेतः पूज्यमानः सुरेश्वरैः। एतस्मिन्नेव काले तु उर्वशी परमाप्सराः। यदृ-

रेजाते तृणभेदे अमर । तत्पर्य्यायादि भावप्र० उक्त यथा "वारिपर्णी कुम्भिका स्याच्छ्रैवाल शैवलञ्च तत् । वारिपर्णी हिमा तिक्ता लघ्वी स्वाद्वी सरा कटु । दोषत्रयहरी रूक्षा शोणित ज्वरशोषहृत्" ।
२पाटलावृक्षे ३द्रोणपुष्प्याञ्च राजनि० । "यत्नान्ते पिडका ध्माता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च । कुम्भिकाबीजसदृशा कुम्भिका सन्निपातजा " माधवोक्ते ४नेत्रवर्त्मस्थरोगभेदे सुश्रुते दीर्घमध्यत्वेनायं पठित यथा "पृथग्दोषा समस्ताश्च यदा वर्त्मव्यपाश्रया । सिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिता । विवर्द्ध्य मांस रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपाश्रयान् । विकारान् जनयन्त्याशु नामतस्तान्निबोधत । उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथक्यो वर्त्मशर्करा" इत्युपक्रम्य कुम्भीकबीजप्रतिमाः पिडका वर्त्मगो । आध्मायन्ते तु भिन्ना या कुम्भीकपिडकास्तु ताः" । तेन भावप्रन्थे दीर्घमध्यपाठ' समुचित । कुम्भीक पिडकेत्यत्र पु बह्वावकाश । कुम्भा—स्वार्थे क । ५मेखलायाम् गन्धमालाह्६कट्फले भावप्र० कट्फलशब्दे तद्वाक्यादि

कुम्भिन् पु स्त्री० कुम्भोऽस्त्यस्य इनि । १हस्तिनि २कुम्भीरे हेमच० स्त्रियां ङीप् । ३गुग्गुलौ जटा० । ४कल सधारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप् "उदक कुम्भिनीरिव" ऋ० १। १९१। १४ । टीकन्तः । ५जयपालवृक्षे राजनि० कुम्भिबीज जयपालबीजमित्युक्ते ६पृथिव्यां "गौरिवाकुम्भिनी यमेति" भा० २०,५४ श्लो० व्या० मल्लिन।थ-धृतकोषात् ।

कुम्भिपाकी स्त्री कुम्भिना पाकोयस्याः गौरा०ङीष् । कट्फले भावप्र० शब्दकल्पद्रुम भावप्र० कट्फलपर्याये कट्फलशब्दे दर्शिते तद्वाक्ये कुम्भिकाऽपिचेत्येव पाठ क्वचित् कुम्भिपाक्यपीति पाठ तन्मूलं मृग्यम् । [राजनि०

कुम्भिमद कुम्भिन गजस्य मद । हस्तिमदे गन्धद्रव्यभेदे

कुम्भिल पु० कु—उम्भ—इलच् शक० । १चौरे २श्लोकार्थचौरे ३श्यालसमृशे ५श्याले च हेमच०

कुम्भी स्त्री कुम्भ+अल्पार्थे ङीप् । १क्षुद्रे कुम्भे तदाकारित्वात् २उखायां ३पाटलावृक्षे ४कुम्भिकायां वारिपर्ण्याम् (पाना) ५कट्फले च हेमच० कोङ्कणे प्रसिद्धे कुम्भीपुष्पे ६पर्पटवृक्षे । अस्य गुणाः "कुम्भी वातकफहरी' राजनि० ७दन्तीवृक्षे राजनि०। तत्र जातादि कच्छ्वाद्यण्ढकञ् । कौम्भेयक तत्र जातादौ त्रि० । शखादि० चतुरर्थ्यां ढिञ् । ८कौम्भायनि तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

कुम्भीक पु० कुम्भीव कायति कै—क । १पुन्नागवृक्षे । रत्नमा० २कुम्भिकायां (पाना) कुम्भीकयीजप्रतिमाः" सुश्रुत सुश्रुते अथ प्रियङ्ग्वादिगणे उक्त यथा "प्रियङ्गुसमङ्गाधातकीपुन्नागरक्तचन्दनचन्द्रमलोचरसरसाञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकेसरयोजनवल्ल्यो दीर्घमूला चेति"। तत्र पुन्नागस्य पृथक्कीर्त्तनात् कुम्भिकापरत्वम् । सुश्रुते नेत्रवर्त्मस्थे ३रोगभेदे कुम्भिकाशब्दे तद्वाक्यमुदाहृतम् तत्रोक्ते ४शूकरोगोपद्रवभेदे च यथा "अथातः शूकदोषमिदान व्याख्यास्याम । लिङ्गवृद्धिमिच्छतामक्रमप्रवृत्तानां शूकदोषनिमित्ता दश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते । तद्यथा सर्षपिका, अष्ठीलिका, ग्रथितम्, कुम्भीका, अलजी, मृदितम्, सम्मूढपिडका, अवमन्थ, पुष्करीका, स्पर्शहानि, उत्तमा, शतपोनक, त्वक्पाक, शोणितार्बुदम्, मांसार्बुदम्, मांसपाक, विद्रधि, तिलकालकश्चेति" इति विभज्य तल्लक्षणमुक्त यथा "कुम्भीका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाऽशुभा"
"कुम्भिका रक्तपित्ताभ्यामिति भावप्र० ह्रस्वमध्यपाठस्तु लिपिकरप्रमादात्। ततः सन्नूहे सख्यादि० इनि । तद्रोगसमूहे स्त्री "कुम्भीकिनीं शर्कराञ्च तथैवोत्सङ्गिनीमपि" "कुम्भीकिनी सह शर्करया लेख्या" सुश्रुतः सुश्रुतोक्ते क्लीबभेदे पु० "स्वे गुदे ब्रह्मचर्य्याद्य स्त्रीषु पुमान् प्रवर्त्तते कुम्भीक स च विज्ञेय । इत्युक्ता" "आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीक' ईर्ष्यकस्तथा । अरेतसस्त्वमी ज्ञेया अशुक्र षण्डसञ्ज्ञितः" तल्लक्षण तत्रोक्तम् ।

कुम्भीधान्य(क) कुम्भीमित धान्यमस्य वा कप् । वर्षभोग्यसञ्चितधान्ये गृहस्थभेदे
"कुसूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।" मनु "वर्षमिर्व्वाहोचितधान्यादिधन कुम्भीधान्य" "प्राक् सोमिकी क्रिया कुर्य्याद् यस्याद्य वार्षिक भवेदिति" याज्ञवल्क्येन गृहस्थस्य वार्षिकसञ्चयाभ्यनुज्ञानात् । मनुरपि यदा यानमस्यस्यैव "समानिचयएव वा" इत्यनेन समासञ्चयं वक्ष्यति तदपेक्षया बहुपोष्यवर्गस्य गृहिण' सङ्कुचितः संवत्सरसञ्चय "कुल्लू० । मेधातिथिस्तु यावता धान्यादिधनेन बहुभृत्यदारादिमत त्रिसंवत्सरस्थितिर्भवति तावत् सुवर्णादिधनवानपि कुसूलधान्यक इत्यभिधाय कुम्भी उष्ट्रिका षाण्मासिकधान्याद्विनिचय कुम्भीधान्यक इति व्याख्यातवान् । गोविन्दराजस्तु कुसूलधान्यक

चौरस्यानयत्। भूमौ निवेश्य तस्यैव पदं तस्मै न्यवेदयत्। स शापादेव शूद्रस्य दौरात्म्येनात्मनस्तथा। सन्तापयति लोकांस्त्रीन् विशेषेण च तापसान्"। तथाहुर शत्रुघ्नेन हत तत्कथा रामा॰उत्त॰ ६२अ॰। स (शत्रुघ्न) कुम्भी-च महाकाय लवणस्य महोरसि। शरश्चास "न्यपतद्भु प्रविवेश रसातलम्"।

कुम्भीनसि पु॰ वसिष्ठाने "शम्बरस्य च या माया या माया नमुचेरपि। बलेः कुम्भीनसेश्चैव सर्वास्ता-योषितोविदु" भा॰ आ॰ २२३८अ

कुम्भीपाक पु॰ नरकभेदे कारणसहित तत्स्वरूपमुक्तं भाग॰ ५ २६ १६ "महारौरव' कुम्भीपाकं कालसूत्र इत्यष्टाविंशतिः नरकान् विभज्य "यस्त्विह वा उग्रः पशून् पक्षिणो वा प्राणत उपरन्धयति तमपकरुणं पुरुषादैरपि गर्हितममुत्र यमानुचराः कुम्भीपाके तप्त-तैले उपरन्धयन्ति" "करम्भवालुकातापान् कुम्भी-पाकांश्च दारुणान्" मनुः। "स्तुतिवादमिव मत्वा कु-म्भीपाके महीयते" मा॰त॰।

कुम्भीर पुंस्त्री॰ कुम्भिनं हस्तिनमपीरयति ईर-अण्। ज-लजन्तुभेदे नक्रे अमर॰ स्त्रियां ङीप्। "मधुमत्स्य कुम्भी रस्ततोजायेत मानव" भा॰आनु॰ १११अ॰। कर्मविपाक-शब्दे विवृतिः। [(कुमीरे पोका) कीटभेदे हारा॰।

कुम्भीरमक्षिका स्त्री कुम्भीरोपपदा मक्षिका शाक॰ त॰।

कुम्भीरासन न॰ "अथ वक्ष्ये महादेव। कुम्भीरासनमुत्त-मम्। पादोपरि पदं दत्त्वा शीर्षोपरि करद्वयम्। तिष्ठे-द्दण्डाकृतिर्भूमौ कुम्भीरासनमुच्यते" रुद्रया॰ उक्ते आसनभेदे

कुम्भील पुस्त्री कुम्भीर+रस्य लः। कुम्भीरे अमरस्था स्त्रियां ङीप्। सज्ञायां क। चौरभेदे कुम्भिलशब्दार्थे

कुम्भीवीज न॰ ६त॰। जयपालवृक्षवीजे राजनि॰।

कुम्भोदर पु॰ शिवपारिषदभेदे। "कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम्" रघु। कुम्भतुल्यमुदरमस्य। तथोदरे त्रि॰स्त्रियां ङीप्

कुयव पु॰ कुत्सितेन यौति यु-अच्।" असुरभेदे "कुत्साय शुष्णं नि बर्हीः प्रपित्वे अह्नः कुयवं सहस्रा" ऋ॰४।१६।१२। "कुयवं कुयवनामासुरम्" भा॰"शुष्णं पिप्रुं कुयवं वृत्रमिन्द्र। यदावधी" ऋ॰ १,१०३,८। कुगतिस॰। २ कुत्सिते धान्ये "क्षीरेण स्नात कुयवस्य योषे"ऋ॰ १। १०४।३। "पूर्वतरश्च मे कुयवश्च मे" "यजु॰ १८। ११ "कायवं कुधान्यम्" वेददी प॰

कुयवाच् पु॰ असुरभेदे "नि दुर्योणे कुयवाचं मृधि श्रेत्" ऋ॰ १। १७४।७। "कुयवाचमित्येतन्नामानमसुरम्" भा॰

कुर शब्दे तुदा॰पर॰अक॰सेट्। कुरति अकोरीत्। चुकोर कुरट। [राजनि॰।

कुरका स्त्री कुर-क शब्दं कायति कै-क। सल्लकीवृक्षे

कुरङ्कर पुस्त्री कुर शब्दं करोति कृ-अच् ष॰तत्। सारस-पक्षिणि हेमच॰ स्त्रियां ङीप्

कुरङ्गर पुस्त्री॰ कुरमित्यव्यक्तं शब्दं करोति कुर-क। सारसपक्षे हारा॰ स्त्रियां ङीप्।

कुरङ्ग पुस्त्री॰ कौ रङ्गति-अच्। "कुरङ्ग ईषत्ताम्रः स्याद्ध-रिणाकृतिको महान्" इत्युक्तविधे १मृगभेदे २मृगमात्रे अमर स्त्रियां ङीप्। "कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्ग-मीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च। एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च" भाग॰ व्या॰ श्रीधर तन्मांसगुणा भावप्र॰ यथा "कुरङ्गो च हृष्योवल्यः शीतलः पित्तहृद्गुरुः। मधुरोवातहृत् ग्राही किञ्चित् कफकरोमतः। हरिणस्य गुणैस्तुल्यः कुरङ्गः कथितोबुधैः" ३मारलोष्टे ४तीर्थभेदे न॰ "करतोया कुरङ्गे च त्रिरात्रो-पोषितोनरः। अश्वमेधमवाप्नोति विमाव्न्न प्रयतः शुचिः" भा॰ आनु॰ २५अ॰। स्वार्थे क। कुरङ्गक तत्रार्थे

कुरङ्गनयना स्त्री कुरङ्गस्येव नयनमस्याः। सुन्दरनेत्रायां स्त्रियां "किन्त्वेका वदना कुरङ्गनयनानेत्राम्बुभिर्वर्धते" उद्भट। कुरङ्गाक्ष्यादयोप्यत्र "कुरङ्गाक्षीवृन्दं तमनु-सरति प्रेम तरलम्" कर्पूरस्तव।

कुरङ्गनाभि पु॰६त॰। मृगमदे गन्धद्रव्ये राजनि॰तस्य तन्नाभौ जाततयाऽभेदोपचारात्तथात्वम् कस्तूरीशब्दे गुणाद्युक्तम्।

कुरङ्गम पुस्त्री॰ कौ रङ्गं मिमीते मा-ड। हरिणभेदे कुरङ्गे मृगे त्रिका॰ स्त्रियां ङीप्। [राजनि॰

कुरङ्गिका स्त्री कौ-रङ्गोऽस्त्यस्य ठन्। मुद्गपर्ण्याम्

कुरचिल्ल पुस्त्री॰ कुरे शब्दे चिल्लति चिल्ल-शैथिल्ये अच्। कर्कटे हेमच॰ स्त्रियां टाप्। [जातित्वात् ङीष्

कुरट पुस्त्री॰कुर-अटन् कित्। चर्मकारे त्रिका॰ स्त्रियां

कुरण्ट(क) पु॰ कुर्यते शब्द्यते कुर-कर्मणि अण्टक्। पीतझिण्टाम् स्वार्थे क। तत्रार्थे अमर।

कुरण्ड पु॰ कुर-अण्डक्। १शाकेरुण्डवृक्षे राजनि॰। २अण्डवृद्धिरोगे हेमच॰ तन्निदानादि माधवनिदा-नोक्तं यथा—

"क्रुद्धोऽमूर्द्धगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन्। मुष्कौ

[illegible] कुम्भीनसी [illegible] रावण [illegible]

[illegible]

कुम्भीनसी [illegible] रावणस्य [illegible] मधु [illegible] रावण [illegible]

[illegible]

[illegible] रावण [illegible] कुम्भीनसी [illegible]

जान् स राजर्षे आग्नीध्रो नाभिकिम्पुरुषहरिवर्षेलावृत-रम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञाव्रव पुत्रानजनयत' भाग० ५ स्क० २ अ० १९ श्लो० तत्पुत्रकुरुराज्यत्वेन उत्तरकुरुनामको तद्वर्षे च। तत्प्रमाणञ्च उत्तरकुरुशब्दे १९६४ पृ० दर्शितम्। पुराणसर्वस्वे विष्णु पु० "नाभिश्च प्रथमं वर्षं तत्र किम्पुरुष स्थितम्। हरिवर्षं तथैवान्यत् मेरोर्दक्षिणतः स्थितम्। रम्यकञ्चोत्तरं वर्षं तथैवानु हिरण्मयम्। उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा। इलावृतञ्च तन्मध्ये सौवर्णो मेरुरुत्तम" इति। भ्रत्रत्यत पुरुभवकनाम्ना नयाना यर्षाणां स्थानिर्दिष्ट। तत्सन्निवेशादिकं तत्रैवोक्तं यथा

"भद्रा तथोत्तरगिरेरुत्तरांश्च तथा कुरून्। अतीत्योत्तरमम्भोधिं समभ्येति महामुने।। सह सुच पश्चिमगिरीनतीत्य सकलांस्ततः। पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षमभ्येति सार्णवम्। तथा चालकनन्दापि दक्षिणेनेत्य भारतम्। प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तभेदा महामुने। आनील निषधायामौ माल्यवद्गन्धमादनौ। तयोर्मध्यगतो मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः। भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा। पत्राणि लोकपद्मस्य मर्यादाश्चैव बाह्यतः। जठरो देवकूटश्च मर्यादापर्वतावुभौ। तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायतौ। मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथापूर्वौ तथा स्थितौ। त्रिशृङ्गो जारुधिश्चैव उत्तरे वर्षपर्वतौ। पूर्वपश्चायतावेतावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ। इत्येते मुनिवर्योक्ता मर्यादापर्वतास्तव। जठराद्याः स्थिता मेरोर्येषां द्वौ द्वौ चतुर्दिशम्। मेरोश्चतुर्दिशं ये तु प्रोक्ताः केशरपर्वताः। शीतान्ताद्या मुने! तेषामतीवेह मनोरमाः। शैलानामन्तरद्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः। सुरम्याणि तथा तेषु काननानि पुराणि च। लक्ष्मीविष्ण्वग्निसूर्यादिदेवानां मुनिसत्तम।। तान्यायतनरम्याणि जुष्टानि वरकिन्नरैः। गन्धर्वयक्षरक्षांसि तथा दैतेयदानवाः। क्रीडन्ति तासु रम्यासु शैलद्रोणीष्वहर्निशम्। भौमा ह्येते स्मृताः स्वर्गा धर्मिणामालया मुने।। नैतेषु पापकर्माणो यान्ति जन्मशतैरपि। भद्राश्वे भगवान् विष्णुरास्ते हयशिरा द्विज।। वराहः केतुमाले तु भारते कूर्मरूपधृक्। मत्स्यरूपश्च गोविन्दः कुरुष्वास्ते सनातनः। विश्वरूपेण सर्वत्र सर्वः सर्वेश्वरो हरिः। सर्वस्याधारभूतोऽसौ मैत्रेयास्ते ऽखिलात्मकः। यानि किम्पुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ महामुने।। न तेषु शोकोभौमाद्यो

नोद्वेगः क्षुद्भयादिकम्। स्वस्थाः प्रजा निरातङ्काः सर्वदुःखविवर्जिताः। दशद्वादशवर्षाणां सहस्राणि स्थिरायुषः। न तेषु वर्षत्यर्वेषु भौमान्यम्भांसि तेषु वै। कृतत्रेतादिका नैव तेषु स्थानेषु कल्पना। सर्वेष्वेतेषु वर्षेषु सप्त सप्त कुलाचलाः। नद्यश्च शतशस्तेभ्यः प्रसूता या द्विजोत्तम!"। विजित्य च माल्यमवप्रदुत्तरान् कुरूनकुप्य बहु धारयोपनत" किरा० वयश्चादिकर्त्तरि त्रि० पुरुश्रवणशब्दे उदा०। [मूलको (मूलो) शब्दमाला।

कुरुकान्दक पु न० कुरव इव विकीर्णः कन्दोऽस्य कप्। [illegible]

कुरुकुल्ला स्त्री श्यामाशक्तिभेदे "काली कपालिनी कुल्ला कुरुकुल्ला विरोधिनी" श्यामाकवचम्

कुरुक्षेत्र न० कुरुणा चन्द्रवंश्यनृपभेदेन कृष्टं क्षेत्रम्, शाकदेशान्तरगत वा क्षेत्रम् शाक० मध्यपदलोपः। तीर्थभेदे तद्वृत्तिः भा० शल्य० ५३ अ०

"ऋषय ऊचुः। प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते सनातनी राम! समन्तपञ्चकम्। समीजिरे तत्र पुरा दिवौकसो वरेण सत्रेण महावरप्रदाः। पुरा च राजर्षिवरेण धीमता बहूनि वर्षाण्यमितेन तेजसा। प्रकृष्टमेतत् कुरुणा महात्मना ततः कुरुक्षेत्रमितीह पप्रथे। राम उवाच। किमर्थं कुरुणा कृष्टं क्षेत्रमेतन्महात्मना। एतदिच्छाम्यहं प्रोक्तं कथ्यमानं तपोधनाः।। ऋषय ऊचुः। पुरा किल कुरुं नाम कर्षन्तं सततोत्थितम्। अभ्येत्य शक्रस्त्रिदिवात् पर्यपृच्छत कारणम्। इन्द्र उवाच। किमिदं वर्त्तते राजन्! प्रयत्नेन परेण च। राजर्षे! किमभिप्रेतं येनेयं कृष्यते क्षितिः। कुरुरुवाच। इह ये पुरुषाः क्षेत्रे मरिष्यन्ति शतक्रतो!। ते गमिष्यन्ति सुकृताम् लोकान् पापविवर्जितान्। अवहस्य ततः शक्रो जगाम त्रिदिवं पुनः। राजर्षिरप्यनिर्विण्णः कर्षत्येव वसुन्धराम्। आगम्यागम्य चैवैनं भूयो भूयोऽवहस्य च। शतक्रतुरनिर्विण्णं पृष्ट्वा पृष्ट्वा जगाम ह। यदा तु तपसोग्रेण चकर्ष वसुधां नृपः। ततः शक्रोऽब्रवीद्देवान् राजर्षेर्यच्चिकीर्षितम्। एतच्छ्रुत्वाऽब्रुवन्देवाः सहस्राक्षमिदं वचः। वरेण च्छन्द्यतां शक्र! राजर्षिर्यदि शक्यते। यदि ह्यत्र प्रमीता वै स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः। अस्मानिष्ट्वा क्रतुभिर्भागो नो न भविष्यति। आगम्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिमब्रवीत्। अलं खेदेन भवतः क्रियतां वचनं मम। मानवा ये निराहारा देहं त्यक्ष्यन्त्यतन्द्रिताः। युधि वा निहताः सम्यगपि तिर्य्यग्गता नृप!।। ते स्वर्गभाजो

—[illegible] । [illegible] ।

कुरङ्कम न० कुरङ्क+[illegible] । [illegible]

कुरर पुंस्त्री० कुर बाहु० [illegible] । (कुरल) [illegible] । "[illegible] कुररी[illegible]" भा० [illegible] । [illegible]

कुरराङ्घ्रि पु० कुररस्याङ्घ्रिरिव । [illegible]

कुररीगणा स्त्री० "कुररीगणा [illegible]" [illegible]

कुरल पुंस्त्री० [illegible] । [illegible]

कुरव पु० [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

कुरव [illegible] । [illegible] ।

कुराङ्ग पुंस्त्री० कुत्सितः+अङ्ग [illegible] । [illegible] । [वै० शब्दा० ।

कुरी स्त्री० [illegible] ।

कुरीर न० "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

कुरु [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

नाम् स राजवर आग्नीध्रो नाभिकिम्पुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान् नव पुत्रानजनयत' भाग० ५स्क० २अ० १९ श्लो० तत्पुत्रकुरुराज्यत्वेन उत्तरकुरुनामके तद्वर्षे च । तत्प्रमाणञ्च उत्तरकुरुशब्दे १०९४पृ० दर्शितम् । पुराणसर्वस्वे विष्णु पु० "नाभिश्च प्रथमं वर्षं ततः किम्पुरुषं स्थितम् । हरिवर्षं तथैवान्यत् मेरोर्दक्षिणतः स्थितम् । रम्यकञ्चोत्तरं वर्षं तथैवानु हिरण्मयम् । उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा । इलावृतञ्च मध्ये सौवर्णो मेरुरुत्तम" इति । अतस्तत्पुत्रनामकनाम्ना तथात्वं वर्षाणां ख्यातिरिति । तत्तद्विशेषादिकं तत्रैवोक्तं यथा

"भद्रा तथोत्तरगिरीनुत्तरांश्च तथा कुरून् । अतीत्योत्तरमम्भोधिं समभ्येति महामुने ॥ चक्षुश्च पश्चिमगिरीनतीत्य सकलांस्ततः । पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षमभ्येति सागरम् । तथा चालकनन्दापि दक्षिणेनैत्य भारतम् । प्रयाति सागरं भित्त्वा सप्तभेदा महामुने । आनीलनिषधायामौ माल्यवद्गन्धमादनौ । तयोर्मध्यगतो मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः । भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा । पत्राणि लोकपद्मस्य मर्यादाशैलबाह्यतः । जठरो देवकूटश्च मर्यादापर्वतावुभौ । तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायतौ । मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथा पूर्वौ तथा स्थितौ । त्रिशृङ्गो जारुधिश्चैव उत्तरे वर्षपर्वतौ । पूर्वपश्चायतावेतावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ । इत्येते मुनिवर्योक्ता मर्यादापर्वतास्तव । जठराद्याः स्थिता मेरोर्येषां द्वौ द्वौ चतुर्दिशम् । मेरोश्चतुर्दिशं ये तु प्रोक्ताः केसरपर्वताः । शीतान्ताद्या मुने ! तेषामतीवहि मनोरमाः । शैलानामन्तरद्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः । सुरम्याणि तथा तेषु काननानि पुराणि च । लक्ष्मीविष्ण्वग्निसूर्यादिदेवानां मुनिसत्तम ! । तान्यायतनरम्याणि जुष्टानि वरकिन्नरैः । गन्धर्वयक्षरक्षांसि तथा दैतेयदानवाः । क्रीडन्ति तासु रम्यासु शैलद्रोणीष्वहर्निशम् । भौमा ह्येते स्मृताः स्वर्गा धर्मिणामालया मुने ! । नैतेषु पापकर्माणो यान्ति जन्मशतैरपि । भद्राश्वे भगवान् विष्णुरास्ते हयशिरा द्विज ! । वराहः केतुमाले तु भारते कूर्मरूपधृक् । मत्स्यरूपश्च गोविन्दः कुरुष्वास्ते जनार्दनः । विश्वरूपेण सर्वत्र सर्वः सर्वेश्वरो हरिः । सर्वस्याधारभूतोऽसौ मैत्रेयास्तेऽखिलात्मकः । यानि किम्पुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ महामुने ! । न तेषु शोको नायासो नोद्वेगः क्षुद्भयादिकम् । स्वस्थाः प्रजा निरातङ्काः सर्वदुःखविवर्जिताः । दशद्वादशवर्षाणां सहस्राणि स्थिरायुषः । न तेषु वर्षते देवो भौमान्यम्भांसि तेषु वै । कृतत्रेतादिका नैव तेषु स्थानेषु कल्पना । सर्वेष्वेतेषु वर्षेषु सप्त सप्त कुलाचलाः । नद्यश्च शतशस्तेभ्यः प्रसूता या द्विजोत्तम !" । "विजित्य य प्राच्यमयच्छदुत्तरान् कुरूनकुप्यं वसु वासवोपमः" किरा० तद्वर्षादिकर्त्तरि त्रि० कुरुश्रवणशब्दे उदा० । [मूलकी (मूलो) शब्दमाला ।

कुरुकन्दक पु न० कुरव इव विस्तीर्णः कन्दोऽस्य कप् ।

कुरुकुल्ला स्त्री श्यामाशक्तिभेदे "काली कपालिनी कुल्ला कुरुकुल्ला विरोधिनी" श्यामाकवचम्

कुरुक्षेत्र न० कुरुणा चन्द्रवंश्यनृपभेदेन कृष्टं क्षेत्रम्, कुरुदेशान्तरगतं वा क्षेत्रम् शाक० मध्यपदलोपः । तीर्थभेदे तद्विवृतिः भा० शल्य० ५३अ०

"ऋषय ऊचुः । प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते सनातनी राम ! समन्तपञ्चकम् । समीजिरे तत्र पुरा दिवौकसो वरेण सत्रेण महावरप्रदाः । पुरा च राजर्षिवरेण धीमता बहूनि वर्षाण्यमितेन तेजसा । प्रकृष्टमेतत् कुरुणा महात्मना ततः कुरुक्षेत्रमितीह पप्रथे । राम उवाच । किमर्थं कुरुणा कृष्टं क्षेत्रमेतन्महात्मना । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कथ्यमानं तपोधनाः ! । ऋषय ऊचुः । पुरा किल कुरुं राम ! कर्षन्तं सततोत्थितम् । अभ्येत्य शक्रस्त्रिदिवात् पर्य्यपृच्छत कारणम् । इन्द्र उवाच । किमिदं वर्त्तसे राजन् ! प्रयत्नेन परेण च । राजर्षे ! किमभिप्रेतं येनेयं कृष्यते क्षितिः । कुरुरुवाच । इह ये पुरुषाः क्षेत्रे मरिष्यन्ति शतक्रतो ! । ते गमिष्यन्ति सुकृतान् लोकान् पापविवर्जितान् । अवहस्य ततः शक्रो जगाम त्रिदिवं पुनः । राजर्षिरप्यनिर्विण्णः कर्षत्येव वसुन्धराम् । आगम्यागम्य चैवैनं भूयो भूयोऽवहस्य च । शतक्रतुरनिर्विण्णं पृष्ट्वा पृष्ट्वा जगाम ह । यदा तु तपसोग्रेण चकर्ष वसुधां नृपः । ततः शक्रोऽब्रवीद्देवान् राजर्षेर्यच्चिकीर्षितम् । एतच्छ्रुत्वाऽब्रुवन् देवाः सहस्राक्षमिदं वचः । वरेण च्छन्द्यतां शक्र ! राजर्षिर्यदि शक्यते । यदि ह्यत्र प्रमीता वै स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः । अस्मानन्निष्ट्वा क्रतुभिर्भागो नो न भविष्यति । आगम्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिमब्रवीत् । अलं खेदेन भवतः क्रियतां वचनं मम । मानवा ये निराहारा देहं त्यक्ष्यन्त्यतन्द्रिताः । युधि वा निहताः सम्यगपि तिर्य्यग्गता नृप ! । ते स्वर्गभाजो

राजेन्द्र । वह्निप्रभि सप्ताम्बरे ।। तमारुह्यति ततो राजा पुरः प्रावर्तत च । तत्कालमकृशयान मद्वृतेवामरा- मना । कनाय निर्दिष्टं कृत्वा विभं तथाभिकृत्य । एत- मेवाग्रचोदेन । तत्र राजर्षिना हृता । मन्त्रेण चाभ्य कार्य मन्त्रार्थेन हरेस्तथा । माया मतर तत्र भूमौ स्नान वह्निप्रभि । एव तत्कालि ते केचित् तत्र भर सर्व मता । देवमार्गेण ते सर्वे कारणि प्रमुखा चयम् । ते पुन हवनात्तो ते तत्र राज्ञानि वासवा । तेषां यजनस्थितं वह्निप्रभविरेव ते ते चक्र मिव महत्या निमृशानि एवैवेव । ममत्त्र मिव ते तु च प्रजानि वराय्य । मन्त्रानि ये च अहाविषवडिहैर वेदार । तेषां क्षितिये मारो मामद् निर्वेदितमुनि । यदि पाप सर्व मनी मनो माया सुराविपा । कुरु- क्षेत्रमिदं ते तां अपुत्र कृतायुः । पांचीसोऽपि पुण कोलाहलूपा समुद्देरिता । यदि इन्द्रुतानीह मर्त्यनि वरदो भविष् । तरर्था माहात्म्यतरमा तथा वसाम्य मदेवप्रख्याता । तदा वचाहैं जगदिर्वैविध । सम्पन्न देवात् तत्रेति प्रयत्ना । तदनुसारेत्तस्मीवरमार राज- कृतानाम् तपसाकच । इत्युक्त्वा कुरुक्षेत्रमभवद्वर्ज प्रजा- वतिरत्नलोकेविदस्ते । विषं वाड्मानवि द्वितीयां सुरेन्द्र वर्षपुत्रो ममनिवसम् । यतव सर्वे विवशा सता राजे वाहानि इमां सविषक्षा तपा । इत्युक्त्वा सर्व मता तत्र प्रजाहिनिकृता । इत्युक्तोऽपि सर्व प्रजा- विनुभवेश्वरे ।

कुरुक्षेत्रे चरेत्ताहि यजेतमात्मानेवमत्रात्म्याचीवाय भवति" भाग० २३।६।१३।

कुरुक्षेत्र न महर्षिरेव "कुरुक्षेत्रम् चतुर्यज महाता मृदुतेषा । यत गर्भावेषे न महात्मार्धरकता" वपुः । इदं चेरतसभूमरस्याभावनिवद्य महात्मा वषिवम् मानव कुरुक्षेत्रमिति मार्कण्डेय "कुरुक्षेत्र मवति कुरुविनामनम् । वा मार्कण्डेय । "सता च दरयाद् पी मनो यावे कुरुत् । राजन म प्रजा सर्व मर्त्याय इति भेनिरे । तत्र मामार्धनि विष्णुर्न्न इविनान् कुरुवाइनम् । कुरुक्षेत्र च तपसा इमा चक्र वद्वामाया" इति ।

कुरुक्षेत्रतीर्थमाहात्म्य वामनपुराणे चतु तथा "ततो गच्छेत राजेन्द्र । कुरुक्षेत्रमनिर्वृतम् । यानेलो तत्र स्नात्वा दर्शनात् सर्वात्ममता । कुरुक्षत्र अविमानि कुरुक्षेत्रे मनानयम् । न तद वात सूचाद् तीर्थे वाचा मनस्वी । पांचीनोऽपि कुरुक्षेत्रे वाचुला यती- रिता । यदि इन्द्रुतानीह भवति सरसां भविष् । एविमेव सरस्वत्या इन्द्रसुतत्रैव च । ते सर्वा कुरुक्षत्र ते सवसि निविष्टे । तत्र वाच यतीशेर । सरस्वती दृषिरे ।। तत्र मन्त्रादयो देवा तथा विराजता । मन्त्रार्थी वरो तथा वद्धास सर्वांसे ।। प्राकृत मन्त्राद्युत्तामिरंगमि माराय ।। मनकादिमिवासम्ब कुरु- क्षत्र मुदितेः ।। मानसि विरमामि महर्षेव मनवि । मना र्दि महता तुता हृदयत कुरुक्षत ।। तत्र मातेति च तत्र राजसूयासि मेधी । तती गच्छ वाच मादवाच मवाभवम् । तत्र तथारिमम्य गोसहस्रफल लभेत् । ततो गच्छेत तत्र वी विश्रा मातवाहुसमम् । ततस्त ताच राजेन्द्र । तत्र वर्षित्तमो चरि । तत्र स्नात्वा च मत्या च पितृदेवान तर्पिद । चाम्भस्यमयोऽपि विष्णु चीवाह भवति । तत्र वरिव्र मच्छेतीर्थे तैथोत्प्रविधनम् । अग्निष्टोमादिवासायां सर्वं प्राप्नोति मानव ।। पृथिवीतीर्थैवागत्य गोसहस्रफलं लभेत् । तत्र वाच्युतिनी माता तीर्थेची मरारिव ।। इत्यादीन्ते स्नात्वा च देवे वसवान सह । ततोऽपि सवाराय मानानां तीर्थकमम् । अग्निष्टोमस्याऽपि मामदोगाय निष्कृति । ततो गच्छेत तत्र वी इराख वरत्तृतम् । अमोव सप्तमीतेषां गोसहस्रफलं लभेत् । अतः अवृत्त मता विमलो निजवानमाः । वोसितीर्थे तत्र तु गत्वैवक लभेत् । अविनीतीर्थमावाय कृष्णमाविवाले । ततो गच्छेत तत्र वी मरराय तीर्थं कृतत्वम् । विष्णु मेराहकतेष पूर्वं तत्र विनोदकम् । तत्र स्नात्वा नरत्त च । अविष्टोमस्य लभेत् । ततो गत्वा राजेन्द्र तीर्थानी वसविनेद । स्नात्वा तत्र मनोऽपि राजसूयस्य वानर । एतानी नरा स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । अनवीन यथावाद्य तीर्थेषो मरारिव । इन्द्रनीलत्वामाऽपि अन्नीचो अवेत न । ततो गच्छेत नाम मानो स्नान यत्रात्मता । तत्रोव दशमीतेषां वाजसत्यवास्तुमात्म । यत्र च वहाराय । वाचिष्णी वीतरिनामात् । वासावित्म राजेन्द्र । वसाडु वाजपेयस्य । कुरुक्षेत्रस्य मत्पर विद्या तरक- मेय ।। अदविनयमाय वीर्यदेवी मनाविता । वोवदि कृतराचार्यं मानावर्ती विरहिता । वायसूर्य य रा-

चैव हतस्तत्र सुमहात्मना। क्षत्रक्षयो भवेद्राजन्नश्वमेधञ्च विन्दति। ततो रामह्रदान् गच्छेत् तीर्थसेवी समाहितः। तत्र रामेण राजेन्द्र! तरसा दीप्ततेजसा। क्षत्रमुत्साद्य वीरेण ह्रदाः पञ्च निवेशिताः। पूरयित्वा नरव्याघ्र! रुधिरेणेति विश्रुतम्। पितरस्तर्पितास्तेन तथैव प्रपितामहाः। ततस्ते पितरः प्रीता राममूचुर्नराधिप!। पितर ऊचुः। राम! राम! महाभाग! प्रीताः स्म तव भार्गव!। अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते प्रभो!। वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते!। एवमुक्तः स राजेन्द्र! रामः प्रहरतां वरः। अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं पितॄन् स गगने स्थितान्। भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि। पितृप्रसादमिच्छेयं तपआप्यायनं पुनः। यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया। ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसाप्यहम्। ह्रदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः। एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा। प्रत्यूचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः। तपस्ते वर्द्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः। यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं त्वया। ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं निहतास्ते स्वकर्मभिः। ह्रदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति न संशयः। ह्रदेष्वेतेषु यः स्नात्वा पितॄन् सन्तर्पयिष्यति। पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम्। ईप्सितञ्च मनःकामं स्वर्गलोकञ्च शाश्वतम्। एवं दत्त्वा वरान् राजन्! रामस्य पितरस्तदा। आमन्त्र्य भार्गवं प्रीत्या तत्रैवान्तर्हितास्ततः। एवं रामह्रदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः। स्नात्वा ह्रदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः। राममभ्यर्च्य राजेन्द्र! लभेद्बहु सुवर्णकम्। वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह!। स्ववंशमुद्धरेद्राजन्! स्नात्वा वै वंशमूलके। कायशोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम!। शरीरशुद्धिः स्नातस्य तस्मिंस्तीर्थे न संशयः। शुद्धदेहश्च याति शुभाँल्लोकाननुत्तमान्। ततो गच्छेत धर्मज्ञ! तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम्। लोका यत्रोद्धृताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना। लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम्। स्नात्वा तीर्थवरे राजन्! लोकानुद्धरते स्वकान्। श्रीतीर्थञ्च समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः। अर्च्चयित्वा पितॄन् देवान् विन्दते श्रियमुत्तमाम्। कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः। तत्र स्नात्वार्च्चयित्वा च पितॄन् स्वान् दैवतान्यपि। कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः। सूर्य्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः। अर्च्चयित्वा पितॄन् देवानुपवासपरायणः। अग्निष्टोममवाप्नोति सूर्य्यलोकञ्च गच्छति। गवां भवनमासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम्। तत्राभिषेकं कुर्व्वाणो गोसहस्रफलं लभेत्। शङ्खिनीतीर्थमासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह!। देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा लभते रूपमुत्तमम्। ततो गच्छेत राजेन्द्र! द्वारपालं तरन्तुकम्। तच्च तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः। तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत्॥" "धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे द्वादशयोजनावधि" हारा०। २देवयजनस्थाने "कुरुक्षेत्रेऽमी देवा यज्ञं तन्वते" शत०ब्रा० ४।१।५।१३। "तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनं यस्मादाहुः कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं तस्माद्यत्र क्व च कुरुक्षेत्रस्य निगच्छति तदेव मन्यत इदं देवयजनमिति तद्धि देवानां देवयजनम्" शत० ब्रा० १४।१।१।२ अस्मिन् पक्षे च कुरु देवयज्ञाधारभूतं क्षेत्रम् आधारे कर्त्तृत्वोपचारात् कर्त्तरि कृप्रत्यय इति मन्तव्यम्। ३अविमुक्ते क्षेत्रे च। देवयजनपरताऽविमुक्तपरता चास्य "धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे" इति गीताव्या० नीलकण्ठेन समर्थिता यथा "तत्र वेदे तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनमासेति" कर्मकाण्डप्रसिद्धं कुरुक्षेत्रमन्यत् "अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्म सदनम्" इत्यविमुक्ताख्यं ब्रह्मप्राप्तिस्थानभूतं कुरुक्षेत्रमन्यत् ब्रह्मसदनत्वं चास्य "अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भवतीति" वाक्यशेषेण व्युत्पादितम् एतद्व्यावृत्त्यर्थं धर्मक्षेत्रे इति विशेषणं कुरुदेशान्तरगतं हि कुरुक्षेत्रं धर्मक्षेत्रमेव न तु तत् ब्रह्मसदनमपवर्गकाण्डे तस्य धर्मक्षेत्रत्वमात्रश्रवणात्"

कुरुक्षेत्रीयोग पु० एकस्मिन् वासरे तिथिनक्षत्रयोगानां चयरूपे ज्यो० उक्ते १योगभेदे। २कुरुक्षेत्रे मृत्युसूचके चक्रयोगभेदे च। "ब्रह्मचक्रयुते मृत्यौ लग्नकेन्द्रे बृहस्पतौ। सौम्यक्षेत्रगते लग्ने कुरुक्षेत्रे मृतिर्भवेत्" जातकास्तते योगाध्याय।

कुरुजाङ्गल न० जङ्गलमेव जाङ्गलं कुरुषु जाङ्गलम्। १कुरुक्षेत्रे "तस्य नाम्नाऽभिविख्यातं पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम्। कुरुक्षेत्रं स (कुरु) तपसा पुण्यं चक्रे महातपाः" भा०आ०९४ अ०। "यदा परीक्षित् कुरुजाङ्गले वसन्" भाग०१,१६,११, कुरवश्च जाङ्गलाश्च द्व०। "कुरुदेशे जाङ्गलदेशे च ब० भूम्नि "कथमाचक्षित पौरै

राजेन्द्र ! [illegible] महामते ॥ तपस्विनि ततो राजा कुरुः [illegible] च । ततः शक्रः [illegible] ॥ [illegible] । ...... तेषां त्रिविष्टपे वासो यावद्भूमिर्धरिष्यति । अपि चात्र स्वयं शक्रो जगौ गाथां सुराधिपः । कुरुक्षेत्रनिबद्धां वै तां शृणुष्व हलायुध ॥ पांशवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिताः । अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥ सुरर्षभा ब्राह्मणसत्तमाश्च तथा नृगाद्या नरदेवमुख्याः । इष्ट्वा महार्हैः क्रतुभिर्नृसिंह संन्यस्य देहान् सुगतिं प्रपन्नाः ॥ तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य । एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते ॥ शिवं महापुण्यमिदं दिवौकसां सुसम्मतं स्वर्गगुणैः समन्वितम् । अतश्च सर्वे निहता नरा रणे यास्यन्ति पुण्यां गतिमक्षयां सदा ॥ इत्युवाच स्वयं शक्रः सह ब्रह्मादिभिस्तदा । तच्चानुमोदितं सर्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः ॥

इति महाभारते गदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां [illegible] ५३।१२४।

कुरुक्षेत्रञ्च मनुरपि "कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः । एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः" इत्याह । इदं थानेश्वरनगरसमीपस्थम् अधुना कुरुक्षेत्रमिति ख्यातम् । [illegible] । "अत्र सरस्वत्यां गमनं कुरुक्षेत्रम् । राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं लेभिरे । तत्र ब्राह्मणादि विख्यातं प्रसिद्धं कुरुक्षेत्रम् । कुरुक्षेत्रञ्च सततं तत्र महात्मनाम्" इति ।

कुरुक्षेत्रतीर्थफलादि महाभारते यथा "ततो गच्छेत राजेन्द्र ! कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् । पापेभ्यो विप्रमुच्यन्ते तद्गताः सर्वजन्तवः । कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् । य एवं सततं ब्रूयात् सोऽपि पापैः प्रमुच्यते । पांशवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः । अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥ दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च । ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ॥ तत्र मासं वसेद्वीर सरस्वत्यां युधिष्ठिर ॥ यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः । गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्च महीपते ॥ ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ॥ मनसाप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर ॥ पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति । गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरूद्वह ॥ फलं प्राप्नोति च तदा राजसूयाश्वमेधयोः । ततो मचक्रुकं नाम द्वारपालं महाबलम् । यक्षं समभिवाद्यैव गोसहस्रफलं लभेत् । ततो गच्छेत धर्मज्ञ विष्णोः स्थानमनुत्तमम् । सततं नाम राजेन्द्र ! यत्र सन्निहितो हरिः । तत्र स्नात्वा च नत्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् । अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति । ततः पारिप्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ॥ पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् । ततः शालूकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ॥ दशाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव लभते फलम् । सर्पदेवीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम् । अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकञ्च विन्दति । ततो गच्छेत धर्मज्ञ द्वारपालं तरन्तुकम् । तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् । ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः । कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् । अश्विनोस्तीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते । ततो गच्छेत धर्मज्ञ वाराहं तीर्थमुत्तमम् । विष्णुर्वाराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् । तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ ! अग्निष्टोमफलं लभेत् । ततो जयन्त्यां राजेन्द्र ! सोमतीर्थं समाविशेत् । स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानव ! । एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप । पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेच्च सः । ततो मुञ्जवटं नाम स्थाणोः स्थानं महात्मनः । उपोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् । तत्रैव च महाराज ! यक्षिणीं लोकविश्रुताम् । स्नात्वाभिगम्य राजेन्द्र ! सर्वान् कामानवाप्नुयात् । कुरुक्षेत्रस्य तद्द्वारं विश्रुतं भरतर्षभ ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य तीर्थसेवी समाहितः । सम्मितं पुष्कराणाञ्च स्नात्वार्च्य पितृदेवताः । जामदग्न्येन रा-

कञ्चुलिकायां (काँचुली) स्वार्थे क। तत्रैवार्थे। "प्रत्यग्रवारिस्फुरितोष्णविन्दुमद्गुप्(कू)र्पासक्र तानाम्बरागकुच-स्थली" माघ। "मनोभव(कू)र्पासकमर्पितस्तना" रत्ना० [२कवचे लि० । स्त्रियां ङीप् ।

कुर्व्वत् पु० कृ—शतृ। १चर्म्मकारे २शिल्पे त्रि० मि०

कुर्व्वद्रूप पु० कुर्व्वत् फलोन्मुखं रूपं यस्य। नाडुमासिद्धे फलजननाय योग्ये धान्यादौ बीजे। न च बौद्धमते स्वातन्त्र्यात्मा सहकारिभिराधीयते इति स्थितम् यथा "अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयते इत्यु-भ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनभावोऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यस्त्वतिशयात्मा कुर्व्वद्रूपाटिपदवेदनीयो जायते इति" सर्व्वदर्शनस० । धान्यादिशब्दे बीजशब्दे च विवृतिः ।

कुर्व्वाण त्रि० कृ—शानच् । १भावे २कारके च शब्दचि० ।

कुर्व्वादि पु० अपत्ये ण्यप्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे "कुरु गर्ग कुरु गर्गर मङ्गुष अजमार रथकार वावदूक (सम्राजः क्षत्रिये) कवि विमति कापिञ्जलादि वाक् वाम-रथ पितृमत् इन्द्रजाली एजि वातकि दामोष्णीषि गण-कारि कैशोरि कुट शलाका मुर पुर एरका शुभ्र अभ्र दर्भ केशिनी (वेणा छन्दसि) शूर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ श्यावपुत्र सत्यङ्कार वडभीकार पथिकार मूढ शकन्धु शङ्कु शाकम् शाकिन् शालीन कर्त्तृ हर्त्तृ इन पिण्डी (वामरथस्य कण्वादिवत् स्वरवर्जम्) कौरव्य

कुल बन्धे सङ्ख्याने च भ्वा०पर०सक० सेट्। कोलति अकोलीत् चकोल। कुलम्। एतेऽस्य प्रयोग इति वदन् दुर्गादास व्याकुल सङ्कुलेत्यादिप्रयोगसत्त्वम् परास्त। आ+व्यस्ततायाम् सङ्कुलतायाम्। आकोलति "क्लिन्न-तटिव्याकुलमीक्षितं जनैः" माघ "उदयतादिपनाकुला लोचने" भट्टिः।

सम्+सङ्कीर्णतायाम् सङ्कुलं युद्धम् भा०द्रो०प०। "अलि-कुलसङ्कुलकुसुमसमूहनिराकुलेत्यादि" जयदेव। "शङ्कुलाकुलेन" माघ।

कुल न० कुल—क, कुष् शब्दे वा० लक्, कु भूमिं लाति ला—क, कौ भूमौ लीयते "अन्येष्वपि" पा०ड० यथायथम् व्युत्पत्तिः। १जनपदे देशे। मध्यमहलद्वयेन यावती भूमिः कृष्यते तावत्यां भूमौ "दशी कुलन्तु भुञ्जीत" मनु। "अष्टागवं धर्म्महलं षड्गवं जीवितार्थिनाम्। चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्" हारीतस्मरणात् "षड्गवं मध्यमं हलमिति तथाविध-हलद्वयेन यावतीं भूमिं कर्षति तावद्भूमिः कुल-मित्युच्यते" कुल्लू०। २गोत्रे ३वंशे। ४सजातीयगणे ५गृहे पविकुलम्। अगस्त्याय कुलावनिनाशिनाम् माघ तत्र मनुक्तधर्मा "आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम्। निष्ठा वृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम्। अभियुक्तोक्ता" तत्र नाश धर्मा "तथा पु०५५ अ० उक्ता यथा "गोभिस्तु पीड्यमानैश्च। तथा राजोपसेवया। कुलान्य-कुलतां यान्ति यानि हीनानि तपसा। कुविवाहैः क्रिया-लोपैर्वेदानध्ययनेन च। कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणा-तिक्रमेण वै। अनृतात् पारदार्य्याच्च तथाऽभक्ष्यस्य भक्ष-णात्। अश्रौतधर्माचरणात् क्षिप्रं नश्यन्ति वै कुलम्। अश्रोत्रियेषु वेदानां दानेषु शूद्रेषु च। विहिताचार-हीनेषु क्षिप्रं नश्यन्ति वै कुलम्"।

मनुना तु कुलनाशहेतवो दर्शिता यथा "शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत् कुलम्। न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्व्वदा। जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः। तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः। तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणा-च्छादनाशनैः। भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च। सन्तुष्टो भार्य्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्य्या तथैव च। यस्मि-न्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम्। यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत्। अप्रमोदात् पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्त्तते। स्त्रियान्तु रोचमानायां सर्व्वं तद्रोचते कुलम्। तस्यां त्वरोचमानायां सर्व्वमेव न रोचते। कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च। कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च। शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः। गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया। अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्म्मणाम्। कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः। मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि। कुलसङ्ख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः"।

कुदारार्थविवाह विषये त्याज्यकुलानि मनुनोक्तानि यथा "महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः। स्त्रीसम्ब-न्धे दशैतानि कुलानि परिवर्ज्जयेत्। हीनक्रियं निष्पु-रुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम्। क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रि कुष्ठिकुलानि च"। ६स्कन्धे ७देहे च क्लीवे लि० मेदि०। "जीवप्रकृतितत्त्वञ्च दिक्कालाकाशमेव च। क्षित्यप्तेजो वायवश्च कुलमित्यभिधीयते" तन्त्रोक्ते ८जीवादिषु ९कु-

कर्षुनिकायां (काँपुली) स्वार्थे क । तत्रैवार्थे । "मत्ते-
दवारिविविशेषविपक्षसङ्गे कु(कू)र्पासकं घननखघातकृत्-
विपन्नी" माघ । "मनोज्ञकु(कू)र्पासकपीडितस्तना"
रघु० [१कूर्पर त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

कुर्वत् पुंस्त्री कृ-शतृ । १चर्मकारे २भृत्ये त्रि० हेम०

कुर्वद्रूप पु० कुर्वत् फलोन्मुखं रूपं यस्य । बौद्धमतसिद्धे
फलजननाय योग्ये धान्यादौ बीजे । स च बौद्धमते
क्षणिकतया सहकारिभिराधीयते इति स्थितम् यथा
"अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयते इत्यु-
पगम्यते तर्हि प्राचीनभावोऽनतिशयात्मा निवृत्त अ-
न्यस्त्वतिशयात्मा कुर्वद्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति"
सर्व्वदर्शनसं० । क्षणिकशब्दे बौद्धशब्दे च विवृतिः ।

कुर्व्वाण त्रि० कृ-शानच् । १भाव्ये २कारके च शब्दचि० ।

कुर्व्वादि पु० अपत्ये ण्यप्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे
"कुरु गर्ग मङ्गुष अजमार रथकार वावदूक
(सम्राजः क्षत्रिये) कवि विमति कापिञ्जलादि वाक्
वाम-रथ पितृमत् इन्द्रजाली एजि वातकि दामोष्णीषि गण-
कारि कैशोरि कुट शलाका मुर पुर एरका शुभ्र अभ्र
दर्भ केशिनी (वेणा छन्दसि) शूर्पणाय श्यावनाय
श्यावरथ श्यावपुत्र सत्यङ्कार वडभीकार पथिकार मूढ
शकन्धु शङ्कु शाकम् शाकिन् शालीन कर्त्तृ हर्त्तृ इन
पिण्डी (वामरथस्य कण्वादिवत् स्वरवर्जम्) कौरव्य

कुल बन्धे सङ्ख्याने च भ्वा०पर०अक० सेट् । कोलति अको-
लीत् चकोल । कुलम् । वर्गेणास्य प्रयोग इति पठन्
दुर्गादास आकुल सङ्कुलइत्यादिप्रयोगमपश्यन् परास्तः ।
आ+व्यग्रतायाम् चञ्चलतायाम् । आकोलति "किमे-
तदियाकुलमीक्षितं जने" माघः "उद्वाहवमाकुल
लोचनैः" भट्टि ।

सम्+सङ्कीर्णतायाम् सङ्कुल युक्तम् भा०प्री०प० । "अलि-
कुलसङ्कुलकुसुमसमूहनिराकुलबकुलकलापे"इत्यादि" जयदेव । "शकुन्ताला-
कुलेन" माघ ।

कुल न० कुल-क, कुल् शब्दे चार्म्मणि वा० लक्, कु भूमिं
आति ला-क, कौ भूमौ लीयते "अन्येष्वपि" पा०३०
यथायथम् व्युत्पत्तिः । १जनपदे देशे । मध्यमहलद्वयेन
यावती भूमिः कृष्यते तावत्यां २भूमौ "दशी कुलन्तु
भुञ्जीत" मनु । "अष्टागवं धर्म्महलं षड्गवं जीवि-
तार्थिनाम् । चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्'
हारीतस्मरणात् "षड्गवं मध्यमं हलमिति तथाविध-

हलद्वयेन यावती भूमिः कृष्यते तावद्भूमिः कुल-
मित्युच्यते कुल्लू० । ३गोत्रे ४घने । ५सजातीयगणे यथा
कुलम् पक्षिकुलम् । ६सत्कुले कुलायनिवासिशानु शाप
तत्र सत्कुलधर्म्मा "आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा
तीर्थदर्शनम् । निष्ठा वृत्तिस्तपोदानं नवधा कुललक्षणम्" ।
अभियुक्तोक्ता तस्य नाशकधर्म्माश्च तुल्यकर्म्म पु०१५अ०उक्ता यथा
"गोभिस्य पोटकैर्वि भ । तथा राजोपसेवया । कुलान्य-
कुलतां यान्ति यानि हीनानि सत्तम । कुविवाहैः क्रिया
लोपैर्वेदानध्ययनेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणा
तिक्रमेण वै । अनृतात् पारदार्य्याच्च तथाऽभक्ष्यस्य भक्ष-
णात् । अश्रौतधर्म्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् ।
अश्रोत्रियेषु वेदानां वृषलेषु तथैव च । विहिताचार-
हीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्" ।

मनुना तु कुलनाशहेतुः कारणभूता यथा
"शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत् कुलम् । न
शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्व्वदा । जामयो यानि
गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः । तानि कृत्याहतानीव
विनश्यन्ति समन्ततः । तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणा-
च्छादनाशनैः । भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ।
सन्तुष्टो भार्य्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्य्या तथैव च । यस्मि-
न्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् । यदि हि
स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् । अप्रमोदात् पुनः
पुंसः प्रजनं न प्रवर्त्तते । स्त्रियान्तु रोचमानायां सर्व्वं
तद्रोचते कुलम् । तस्यान्त्वरोचमानायां सर्व्वमेव न
रोचते । कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च । शिल्पेन
व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः । गोभिरश्वैश्च यानैश्च
कृष्या राजोपसेवया । अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन
च कर्म्मणाम् । कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि
मन्त्रतः । मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसंख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः" ।

कुलरक्षार्थविवाहविषये त्याज्यकुलानि मनुनोक्तानि यथा
"महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः । स्त्रीसम्ब-
न्धे दशैतानि कुलानि परिवर्ज्जयेत् । हीनक्रियं निष्पु-
रुषं निश्छन्दोरोमशार्शसम् । क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रि
कुष्ठिकुलानि च" । ७गृहे ८देहे च पुंस्त्री० त्रि० मेदि० ।
"जीवप्रकृतितत्त्वञ्च दिक्कालाकाशमेव च । क्षित्यप्तेजो
वायवश्च कुलमित्यभिधीयते" तन्त्रोक्तेषु ९जीवादिषु ,०कु-

चिष्यत” इति नित्यक्रियाम्नायेऽपि “सर्व्वं तावच्छिवा-ख्येया कामिनीषु विशेषतः । महामते तमश्चाराममतिष्ठन्ति न कारयेदिति” एकरूपा तच्च न योगिनां हृदयाम्भोजे नृत्यन्तीत्यस्मैरेव गुरूपदेशेन ज्ञायते इत्यर्थः । “इयन्ना सैरेव सा देवी सदा देवकदेवितैरित्युक्तो सर्वभूतानाम् आधारे मूलाधारचक्रे स्फुरन्ती अनेन स्थाननिर्देशः विद्युदालति-रित्यनेन ध्यानमुक्तं यदाह “तडित्कोटिमहज्ज्वं स्वरूचि-जितकामानलरुचिमिति” एष चानेन अनेकब्रह्मोत्-पत्तिरेतस्येतानेकधा भवतीत्यु हृन्मध्ये च व्याप्तं स यथा गद्दमध्यगाहत्य तिष्ठति तद्वदियमपि देवीत्यर्थः । इदमवान्तरवाक्यं भिन्नमेव गद्देति कुण्डलीत्वमयोर्द्वे तद्धेतुमद्भावेन योजना । कुण्डलीभूता कुण्डलाकारतां प्राप्ता ये सर्पा तथाभूता । येषम कुण्डलीति भिन्नं पदं सर्पयन्ति भूतानि सर्पाश्च ते यथा कुटिलगतयस्तद्वदिय-मपीत्यर्थः इति तत्र कुण्डली परदेवतेत्यनेन पुनरुक्तिः । सर्वदेवमयीति देवव्याप्तिः दीव्यतीति देवी तेजोरूपेत्यर्थः अनेन तेजोव्याप्तिः । सर्वमन्त्रमयीति मन्त्रव्याप्तिः । शिवा शिवरूपेत्यर्थः यद्वा शिवा कल्याणरूपा । शाश्वत् सर्व-तत्त्वमयीति तत्त्वव्याप्तिः । सूक्ष्मा सूक्ष्मतरा विभुरिति विरोधः परिहारस्तु सूक्ष्मा स्वरूपतः सूक्ष्मतरा दुर्ज्ञेया यद्वा सूक्ष्मात् परमाणोरपि सूक्ष्मतरा अणुतरा अनेना-व्याप्तिर्द्दर्शिता तदुक्तं “वालाग्रशत भागस्य शत-धाकल्पितस्यैकेन भागेन या सूक्ष्मा स्यात् तदंशो लिङ्गो जन-नीति” विभु व्याप्ततया व्यापकत्वात् । त्रिधामेति सूर्यसो-माग्निरूपा । यद्वा त्रिधामेति स्थानत्रय पातालभूस्वर्गरूपा अनेन स्थानव्याप्तिर्दर्शिता द्विचत्वारिंशद्वर्णात्मा मूलादि विमन्त्रमयी पञ्चाशद्वर्णरूपिणीति मातृकामयी” । तस्या ध्यानादिकमुक्तं प्रयोगसारे यथा

“मूलाधारे कुण्डलिनीं ध्यात्वा सम्पूजयेन्नर । ध्यानं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन योगी प्रजायते । प्रसुप्तभुज-गाकारा स्वयम्भूलिङ्गमाश्रिताम् । विद्युत्कोटिप्रभां देवीं विचित्रवसनान्विताम् । शृङ्गारादिरसोल्लासां सर्व्व-दा कारणप्रियाम् । एवं ध्यात्वा कुण्डलिनीं ततोयत्नेन समाहितः । मनसा गन्धपुष्पाद्यैः सम्पूज्य वाग्भवं जपेत् । ततोपि तोषयेत्तां स्तवेनानेन साधकः । “रुद्रयामले” चा-थ प्रातः समुत्थाय पञ्चरत्नमपरिष्कृत । गुरूणां चरणा-म्भोजं मस्तके चीर्यपङ्कजे । विभाव्य पुनरेव हि श्रीपद भावयेद्धृदि । पूजयित्वा च विविधैरुपचारैर्नमेत् स्तवैः । नैवेद्यं तेजसा व्याप्तां महाकुलस्थां महातुच्यगाम् । तडि-त्कोटिप्रभादीप्तिं चन्द्रकोटिसुशीतलाम् । सार्द्धत्रिवलया-कारां स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिताम् । उत्थापयेत्महादेवीं म हामन्त्रां मनोन्मनीम् । स्वाधिष्ठानादुद्गच्छन्तीं षट्-चक्रारूपिणीम् । योगिनीं खेचरीं वायुरूपां मृणाल-तन्तुसमाम् । चतुर्व्वर्णस्वरूपां तां वकारादिसान्तकाम् । कोटिकोटिसहस्रार्ककिरणोज्ज्वलमोहिनीम् । महासूक्ष्म-पथमान्तरन्तरान्तरगामिनीम् । क्षैत्रव्यवस्थिता वाक्य देवतां शब्दरूपिणीम् । महाबुद्धिप्रदां देवीं सहस्रदल गामिनीम् । महासूक्ष्मपथे तेजोमयीं नित्यस्वरूपिणीम् । कामरूपां ब्रह्मरूपां सर्वत्र सर्वात्ममयीम् । ध्यात्वा पुनः पुनः वीर्ये सुधाब्धौ विनियोजिताम् । सुधापानं कारयित्वा पुनः स्थाने समानयेत् । समानयनकाले तु सुषुम्नामध्य-मध्यगे । पञ्चाभिस्सुता तया पुनःस्थानेषु पूजयेत् । ऊर्द्ध्वोद्गमनकाले तु महातेजोमयीं स्मरेत् । प्रतिप्रयाण काले तु सुधाधाराभिराप्लुताम् । कुलकुण्डलिनीं देवीं मन्त्रतामन्त्रविग्रहाम् । ध्यात्वा ध्यमना पुनर्ध्यात्वा सर्व-सिद्धीश्वरोभवेत् । तस्मिन् स्थाने महादेवीं विभाव्य किरणोज्ज्वलाम् । अमृतानन्दमूर्त्तिं तां पूजयित्वा शुभां सदा । मानसोपचारबीजेन मायां वा कामबीज-कम् । पञ्चाशद्वर्णमालाभिर्वा अनुलोमतस्तथा । विलोमेन सनर्जपेदिति”

कुलक पु॰ कु+लक—आप्तौ भावे घञ् । करताल्याम् हारा॰।

कुलक्षया स्त्री कुलस्य क्षयोयस्याः । १क्षुद्रचिञ्चायां शब्द-चि॰ ६त॰ । २कुलनाशे पु॰ । “कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम्” । “कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुल-धर्माः सनातनाः” गीता ।

कुलघ्न त्रि॰ कुलं हन्ति हन—टक् । वंशघातके । “सङ्करो-नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च । पतन्ति पितरोह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः । दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्कर कारकैः । उत्साद्यन्ते जातिधर्म्माः कुलधर्म्माश्च शाश्वताः । उत्सन्नकुलधर्म्माणां मनुष्याणां जनार्दन ! । नरके नियतं वासोभवतीत्यनुशुश्रुम” गीता । तत्र यथोत्तरं कार्य्य ग्रस्त तत्रैव “कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्म्माः सनातनाः । धर्म्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्म्मोऽभिभवत्युत । अधर्म्माभि भवात् कृष्ण । प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः । स्त्रीषु दुष्टासु वा-र्ष्णेय ! जायते वर्णसङ्करः । सङ्करोनरकायैव कुल-घ्नानां कुलस्य च” एतदुत्तरं कुलघ्नशब्दे दर्शितम्

कुलज त्रि० [illegible]

कुलध्वज पु० [illegible]

कुलटा स्त्री० [illegible]

कुलटी स्त्री० [illegible]

कुलतन्तु पु० [illegible]

कुलतिथि स्त्री० [illegible]

कुलद्रुम पु० [illegible]

"[illegible]"

कुलनायक पु० [illegible]

कुलदीप पु० [illegible]

कुलदेवता स्त्री० [illegible]

कुलदेवी स्त्री० [illegible]

"[illegible]"

कुलद्रुम पु० [illegible]

कुलधारक त्रि० [illegible]

कुलधुर्य त्रि० [illegible]

कुलनाम न० [illegible]

नकुले धकुवे स्थायिमोभयम् । कुलाख्ये जयिनो नित्यम् साम्यञ्चैव कुलाकुले”

कुलनायिका स्त्री०तन्त्रोक्ते कुले सेव्ये नायिकाभेदे। शक्तिसाधनतन्त्रे १पटले तद्भेदादिकमुक्तं यथा
“नटी कापालकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना । ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका । मालाकारस्य कन्या च नव कन्या प्रकीर्त्तिता । विशेषवैदग्ध्ययुता सर्वाएव कुलाङ्गना । रूपयौवनसम्पन्ना शीलसौभाग्यशालिनी । पूजनीया प्रयत्नेन तदा सिद्धिर्भवेद्ध्रुवा” । एतत् विशेषयति निरुत्तरतन्त्रे १४पटले । “नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना । योगिनी श्वपची शुण्डी भूमीन्द्रतनया तथा । गोपिनी माल्यकारस्य कन्या कार्यविभेदतः । चतुर्वर्णोद्भवा रम्या कापाली सा प्रकीर्त्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य वेशाचरणमिच्छति । चतुर्वर्णोद्भवा रम्या सा वेश्या परिकीर्त्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य रजोऽवस्थां प्रकाशयेत् । सर्ववर्णोद्भवा रम्या रजकी सा प्रकीर्त्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य कुलजा वीरमाश्रयेत् । सत्यव्च पशुभर्त्तारं कर्म्म चाण्डालिनी स्मृता । विपरीतरता मत्ता पात्रं या परिपृच्छति । सर्ववर्णोद्भवा रम्या सा शौण्डी परिकीर्त्तिता । सर्वदा यन्त्रसञ्चारो यस्याश्च परिजायते । भूमीन्द्रजा तु रम्याऽसौ सर्ववर्णोद्भवा प्रिये । । आत्मानं गोपयेद्या च सर्वदा पशुसङ्कटे । सर्ववर्णोद्भवा रम्या गोपिनी सा प्रकीर्त्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य या मालां परिकीर्त्तयेत् । सर्ववर्णोद्भवा रम्या मालिनी सा प्रकीर्त्तिता” । वेश्याया विशेषस्तत्रैवोक्तः । “गुप्तवेश्या महावेश्या कुलवेश्या महोदया । राजवेश्या देववेश्या ब्रह्मवेश्या च सप्तधा । कुलजा गुप्तवेश्या स्यात् निर्लज्जा मदनातुरा । पञ्चमस्यौरिता लोके गुप्तवेश्या प्रकीर्त्तिता । कुलजा कुलवेश्या स्यात् महावेश्या प्रकीर्त्तिता । भगलिङ्गकलाभिश्च चुम्बयेच्च पुनः पुनः । एवंविधा कुलीना चेत् ब्रह्मवेश्या प्रकीर्त्तिता । दिव्यशक्तिर्विरागश्चित्सा[?] या सा प्रकीर्त्तिता । चतुर्वर्णोद्भवानाञ्च शक्तिता परिभाषिता । वेश्याचारप्रमते यस्मात् तस्माद्वेश्या प्रकीर्त्तिता । वर्णसङ्करतो जाता सर्ववेश्या प्रकीर्त्तिता” । कुलकामिन्यादयोऽप्यत्र

कुलनाश पु० ६त० । कुलक्षये तत्कारणं कुलगब्दे उक्तम् तदभावकारणञ्च “यावद् वेदधर्मौ स्युर्यावत् स्वाध्यायार्द्धमम् । यावत् स्वाध्युक्ति तावद्धु तावन्न कुलनाशनम् ।

कुलं भूनाम नाशयति न+अण् अच् वा कुम् इमेति समासः । २उष्ट्रे पुंस्त्री० हेमच० तस्योष्ट्रस्य गन्धरसतया उत्कृत मदेस्य सञ्छकादेः कुलाङ्गलस्य नाशकत्वात् तथात्वम् स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कुलनाशन न० कुलं नाशयत्यनेन नश–णिच्–करणे ल्युट् । यगध्वंसकसाधने । “कुल नाशनम् । यथा च मुसलेन वृष्णिप्रभृतिकुलनाशन तथा भा०मौ०१अ०उक्तं यथा “विश्वामित्रञ्च कण्वञ्च नारदञ्च तपोधनम् । सारणप्रमुखा वीरा ददृशुर्द्वारकां गतान् । ते तान् साम्बं पुरस्कृत्य भूषयित्वा स्त्रियं यथा । अब्रुवन्नुपसङ्गम्य दैवदण्डनिपीड़िताः । इयं स्त्री पुत्रकामस्य बभ्रोरमिततेजसः । ऋषयः साधु जानीत किमियं जनयिष्यति । इत्युक्तास्ते तदा राजन् विप्रलम्भप्रधर्षिताः । प्रत्यब्रुवंस्तान् मुनयो यत्तच्छृणु नराधिप । । वृष्ण्यन्धकविनाशाय मुसलं घोरमायसम् । वासुदेवस्य दायादः साम्बोऽयं जनयिष्यति । येन यूयं सुदुर्वृत्ता नृशंसा जातमन्यवः । उच्छेत्तारः कुलं कृत्स्नमृते रामजनार्दनौ । समुद्रं यास्यति श्रीमानुत्सृज्य देहं हलायुधः । जरा कृष्णं महात्मानं शयानं भुवि भेत्स्यति । इत्यब्रुवन्त ते राजन् ! प्रलब्धास्तैर्दुरात्मभिः । मुनयः क्रोधरक्ताक्षाः समीक्ष्याथ परस्परम् । तथोक्त्वा मुनयस्ते तु ततः केशवमभ्ययुः । अथाब्रवीत्तदा वृष्णीन् श्रुत्वैवं मधुसूदनः । अन्तज्ञो मतिमांस्तस्य भवितव्यं तथेति तान् । एवमुक्त्वा हृषीकेशः प्रविवेश पुरन्तदा । कृतान्तमन्यथा नैच्छत् कर्त्तुं स जगतः प्रभुः । श्वोभूतेऽथ ततः साम्बो मुषलं तदसूत वै । येन वृष्ण्यन्धककुले पुरुषा भस्मसात्कृताः । वृष्ण्यन्धकविनाशाय किङ्करप्रतिमं महत् । प्रसूतं शापजं घोरं तच्च राज्ञे न्यवेदयन् । विषण्णरूपस्तद्राजा सूक्ष्मं चूर्णमकारयत् । तच्चूर्णं सागरे चापि प्राक्षिपन् पुरुषा नृप ।”

चूर्णीकृतस्य तस्य मुषलस्य एरकाभावमुक्त्वा एरकाभूतेन मुषलेन उक्त० परस्परनाशोऽर्वर्णितः यथा
“ते तु पानमदाविष्टाश्चोदिताः कालधर्मणा । युयुधानमथाभ्यघ्नन्श्चिष्टैर्भाजनैस्तदा । हन्यमाने तु शैनेये क्रुद्धो रुक्मिणिनन्दनः । तदनन्तरमागच्छन्मोचयिष्यन् शिनेः सुतम् । स भोजैः सह संयुक्तः सात्यकिश्चान्धकैः सह । व्यायच्छमानौ तौ वीरौ बाहुद्रविणशालिनौ । बहुत्वान्निहतौ तत्र उभौ कृष्णस्य पश्यतः । हतं दृष्ट्वा तु शैनेयं पुत्रञ्च यदुनन्दनः । एरकाणान्तदा मुष्टिं

[illegible] ॥ [illegible]

कुश[illegible] पु० [illegible] ११९।१०

कुशपति पु० [illegible]

कुशपत्र(क) न० [illegible]

[illegible]

[illegible]

कुशपा[illegible] त्रि० [illegible]

कुशपाणि [illegible]

कुशपुत्र पु० [illegible]

कुशप्रसूत त्रि० [illegible]

कुशप्लु [illegible]

समाप्ते" उक्तट कुलयोषिदादयोऽप्यत्र" असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम्" मनु

कुलभृत्या स्त्री कुले यथाधर्मैः भृत्या भरणम् भृ—भावे क्यप् ६त०। गर्भिण्या दोहदादिदानरूपायां परिचर्य्यायाम् जटा०। कुलस्य भृत्या। २वंशभरणे च।

कुलम्पुन न०कुल पुनाति पू—वा०खश् मुम् च। भारतोक्ते तीर्थभेदे "कुलम्पुने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलानि च भा०व० ८३ अ०

कुलम्बर(ल) पु० कौ भूमौ रम्भे सन्धिकरणादिव्यापारे लीयते व्यासक्त ली—बा० ड लस्य र अन्तस्यस्य तु वा र। चौरे हारा०। [देशादौ।

कुलर त्रि० कुल+ऋश्यादि० चतुरर्य्यां र। कुलसन्निकृष्ट

कुलवत् त्रि० कुल महत्कुलमस्त्यस्य वला० वा मतुप् मस्य व। प्रशस्तकुलजे स्त्रियां ङीप्। सा च कुलस्त्रिया गृहमात्रावस्थितायां स्त्रियाम्।

कुलवर्णा स्त्री० कुले वैद्यकुले वर्णो गुणोत्कीर्त्तनं यस्याः वर्ण—भावे घञ् ६त०। रक्तत्रिवृति (लालतेओडि) राजनि०।

कुलवार पु० "रविचन्द्रौ गुरुः सौरिश्चत्वारश्चाकुला इमे। "भौमशुक्रौ कुलाख्यौ तु बुधवारः कुलाकुलः" तन्त्रसा० उक्तयोः कुजशुक्रवारयोः।

कुलविद्या स्त्री कुलक्रमागता विद्या। १वंशक्रमागतविद्यायाम्। कुले स्वकुले शिक्षणीया विद्या। "२आन्वीक्षिकीत्रयीप्रभृतिविद्यायाम् "तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदां वरः" रघु [क्षीरस्वामी कुलपुरोहितादयोऽप्यत्र

कुलविप्र पु० कुलक्रमागत विप्र। वंशक्रमागते पुरोहिते

कुलव्रत न० कुले चर्य्य व्रतम्। कुलक्रमेण कर्त्तव्ये व्रते "गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम्" रघु।

कुलश्रेष्ठिन् त्रि० कुलेषु श्रेष्ठी। शिल्पकुलप्रधाने अमर

कुलसंख्या स्त्री कुले संख्या कीर्त्तिः। वंशमध्ये गणनायाम् वंशश्रेष्ठतायाम् "मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनानि च। कुलसंख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः" मनु

कुलसत्र न० कुले कुलजैरनुष्ठेयं सत्रम्। पित्रादिक्रमेण अनुष्ठेये सहस्रवर्षसाध्ये कार्ष्णाजिनिमतसिद्धे सत्रभेदे तच्च कात्या०श्रौ० १,६,२२, दर्शित यथा

"कुलसत्रमिति कार्ष्णाजिनिः" सू०। "कार्ष्णाजिनिर्मुनिरित्याह एष कथयति यत् कुलसत्रमेतत् सहस्रसंवत्सरं भवति कुलस्य पितृपुत्रपौत्रप्रपौत्रतत्पुत्रादिरूपस्य गम्येतात्मवति न त्वेकस्य कस्यचित् असम्भवात्। मनुष्याधिकारं चैतत् प्रारभ्य यावदन्तं समापनीयं न चैकः शक्नोति समापयितुमिति यथा शक्यते तथा समापनीयमिति गम्यमाने ये यष्टव्यस्तं शक्नुवन्ति तेन तत्कुलीना मनोज्ञ कैश्चिदारब्ध कैश्चिन्मध्येऽनुष्ठित केचित् समापयिष्यन्तीत्येवं कुलसत्रं कार्ष्णाजिनिर्मन्यते" कर्क वर्ष शब्दस्य दिनपरत्व कल्पनेन कात्यायनेनेदं दूषितम्।

कुलसम्भवः कुल सम्भवोऽस्य। बीज्ये कुलजाते अमर।

कुलसाधक त्रि० कुलेन कुलाचारेण साधकः। तन्त्रोक्ते कुलाचारेण साधकभेदेषु तेच तन्त्रसारे दर्शिता यथा "उपासकाश्च ह्यन्ते च। शृणु चैकमनाः स्वयम्। मनुश्चन्द्रः कुवेरश्च मन्मथस्तदनन्तरम्। लोपामुद्रामुनिर्नन्दी शक्रः स्कन्दः शिवस्तथा। क्रोधभट्टो रुरुश्चैव पद्मश्च प्रकीर्त्तित। दुर्वासा व्यासमूर्त्तीं च वशिष्ठश्च पराशर। और्व्वोवह्निर्यमश्चैव निर्ऋतीर्वरुणस्तथा। वायुर्विष्णुः स्वयम्भूश्च भैरवो दानवस्तथा। अनिरुद्धो भरद्वाजो दक्षिणामूर्त्तिरेव च। गणपः कुलपश्चैव लक्ष्मीर्गङ्गा सरस्वती। रात्रीदेव प्रमत्तश्च उन्मत्त कुलभैरव। क्षेत्रपालो हनूमांश्च दक्षो गरुड़ एव च। काश्यपः कौशकुन्तौ च जमदग्निर्भृगुस्तथा। बृहस्पतिर्यदुश्रेष्ठो दत्तात्रेयो युधिष्ठिर। अर्जुनो भीमसेनश्च द्रोणाचार्य्यो कृपाकपि। दुर्योधनस्तथा कुन्ती सीता च रुक्मिणी तथा। सत्यभामा द्रौपदी च उर्वशी च तिलोत्तमा। पुष्पदन्तो महावुद्धो बाण कालश्च मन्दर। कैलास क्षीरसिन्धुश्च उदधिर्हिमवांस्तथा। नारदश्च महावीरा कामतो वीरसाधकाः। महाविद्याप्रसादेन सम्यक्कर्म्मसमन्विताः। एतेषां वत्स। नामानि विद्याविद्योपसेविनाम्। प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा य पठेत् प्रयतात्मवान्। पूजायां वा शुचिर्भूत्वा सर्वादास्मि कुलात्मने। अशुचिर्वानिरालम्बप्रमालम्ब्य च कुलान्तिके। नित्यपूजाफलं तस्य ददामि परमेप्सितम्।" कुलवीरकुलोपासकादयोऽप्यत्र

कुलसौरभ न०कुल श्रेष्ठं सौरभमस्य। मरुवकवृक्षे शब्दमा०

कुलस्त्री स्त्री कुले गृहे स्थिता स्त्री। कुलपालिकायाम् अमर

कुलहुण्डक पु० कुलाय स घाय हुण्डते हुडि—संघे ण्वुल्। आवर्त्ते हारा० कुलहुण्डकोऽप्यत्र त्रि० उणो०।

कुलाकुल त्रि० तन्त्रोक्तेषु तत्संज्ञकतिथिवारनक्षत्रेषु। कुलाचारशब्दे विवृति

[illegible]

[illegible] (वा[illegible])। [illegible]

[illegible] ।

[illegible] ११ । १४ । २० ।

[illegible]

[illegible]

वेद्दे मीनसात, छतभोजन । महागिम्नगुर्षी देशे यलि मन्त्रेण दापयेत्" । यत्तु "रात्रावेव महापूजा कर्त्तव्या-वीरन्द्रियते । । न दिने सर्व्वथा कार्य्या शासनाम्मम सम्मते" । तत् पुन कुलदेवताविषये । महानिशा तु तत्रैव "अर्द्ध रात्रात् पर यच्च मुहूर्त्तद्वयमेव च । सा महारात्रि-रुद्दिष्टा तद्दत्तमक्षयन्तु वै" गान्धर्व्वे, "पृथ्वीसुतुमतीं योऽस्य सहस्र यदि निलय । तदा वादी स्वसिद्धान्तहत क्षितितलं विशेत्" । "पर्व्वते दृजमारोप्य निर्भयोयत-मानस । कवितां लभते सोऽपि स्वस्ततत्व गच्छति" । अत्रापि सहस्रमिति सम्बन्ध । पृथ्वीं स्त्रियं, निलय इति षोडशदिन यावत् । पर्वत स्तनम् । अन्यञ्च नील-तन्त्रे "मदं दृष्ट्वा तथा बिम्बं खञ्जन शिखरन्तथा । चामर रविबिम्बञ्च तिलपुष्प सरोरुहम् । त्रिशूल वीक्ष्य जवा च यत्नतः शुद्धभावक । सुदृश्य मार्तं सुख सुलोचनं सुहासकम् । सुवेश सुगन्ति गन्धं सुगन्ध सुखमेव च । लभते च यथासङ्ख्यं शृणु पार्वति । सादरम्" । मदं सुखं,बिम्बमधर, खञ्जनचक्षु,शिखर मस्तक,चामर केश,रविबिम्ब सिन्दूर,तिलपुष्प नासिका,सरोरुह नाभि, त्रिशूल त्रिवेणीम्,साहचर्य्यात् । भावचूडामणौ "एकाकी निर्जने देशे श्मशाने विजने वने । शून्यागारे नदीतीरे ऽपि यत्नोविहरेत् सदा । महापीठाङ्गे देवीं ध्यात्वा तत्र प्रपूजयेत् । तदङ्गमोद्भवपुष्पेण पूजयेद्भक्तिभावतः । समचेत् कुलदेवस्य कुलङ्गमगत शुचि । मद्धूतरोम्मचह्रा-पीठे देवी ध्यात्वा यथाविधि । तत्कुचधारमधारेण सर्व-वेश्मा रक्षामनम् । महापीठाङ्ग मलतावेष्टितः साधकोत्तमः । रात्रौ यदि जपेन्मन्त्रं सर्वे कल्पद्रु मोपमे । । त्रि-विक्रमेण सख्याभिर्लताभिर्वेष्टितो यदि । तदा मासेन सिद्धि स्यात् सहस्रजपमात्रत । अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां द्विगुण यदि दृश्यते । तत्रैव महती सिद्धिर्द्देवताना सुदुर्लभा" । कुलचूडामणौ "शृणु पुत्र । रहस्य मे सम-याचारसम्भवम् । येन हीना न सिध्यन्ति जन्मकोटि-शतैरपि । मानवाः कुलशास्त्राणां कुलचर्य्यानुचारिणाम् । उदारचित्त सर्वत्र वैष्णवाचारतत्पर । परनिन्दासहिष्णु स्याद्युपकाररत सदा । पर्वते विपिने वापि निर्ज्जने शून्यमण्डपे । चतुष्पथे कला(स्त्री)मध्ये यदि दैवादुगतिर्भ-वेत् । स्थित्वा मन्त्र जप्त्वा नत्वा गच्छेद्यथासुखम् । दृष्ट्वा वीक्ष्य महाकालीं नमस्कुर्य्यादलक्षितम् । क्षेमङ्करीं तथा वीक्ष्य जम्बुकीं यमदूतिकाम् । कुररं श्येनभूकाकौ कृष्णमार्ज्जारमेव च" । दृष्ट्वा नमस्कुर्य्यादिति शेष । मन्त्रस्तु "कृशोदरि ! महाचण्डे । मुक्तकेशि । बलिप्रिये । । कुलाचारप्रसन्नास्ये । नमस्ते शङ्करप्रिये । । श्मशानञ्च शवं दृष्ट्वा प्रदक्षिणमनुव्रजन् । प्रणम्यानेन मनुना मन्त्री सुखमवाप्नुयात् । घोरदंष्ट्रे । करालास्ये । किटिषब्दनि-नादिनि । । घोरघोरवणस्फाले । नमस्ते चितिवासिनि । । रक्तवस्त्र तथा पुष्प विलोक्य त्रिपुरा तथा । प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ इम मन्त्रं पठेन्नर' । बन्धू-कपुष्पसङ्काशे त्रिपुरे । भयनाशिनि । । भाग्योदयसमुत्-पन्ने । नमस्ते वरवर्णिनि । । राजान राजपुरुषम् । हस्त्यश्वरथशस्त्राणि फलकान् वीरपुरुषान् । महिष कुलदेवञ्च दृष्ट्वा महिषमर्द्दिनीम् । प्रणम्य जयदुर्गां या स च पिञ्छं चलिम्यते । जय । देवि । जगद्धात्रि! त्रिपुराद्ये! त्रिदैवते । भक्तेभ्योवरदे । देवि । महिषघ्नि । नमोऽस्तु ते । मद्यभाण्डं समालोक्य मत्स्य मांसं वरस्त्रियम् । दृष्ट्वा च भैरवीं देवीं प्रणम्य विस्पष्टेन्मतुम् । घोरविघ्नविनाशाय कुलाचारसमृद्धये । । नमामि । वरदे । देवि । कुण्डलाख्या विभूषिते । रक्तधारासमाकीर्णवदने । त्वां नमाम्यहम् । सर्वविघ्नहरे । देवि । नमस्ते हरवल्लभे । । एतेषां दर्शने चैव यदि नैवं प्रकुर्वते । शक्तिमन्त्रं पुरस्कृत्य तस्य सिद्धिर्न जायते" तथा कुलचूडामणौ "कुलवारे कुला-ष्टम्यां चतुर्दश्यां विशेषत । योगिनीपूजनन्तत्र प्रधान कुलपूजनम् । यथा विष्णुतिथौ विष्णु पूजितो वा-ञ्छितप्रद । तथा कुलतिथौ दुर्गा पूजिता वरदायिनी । कुलवारादिनियमोजामले "वरिचन्द्रौ गुरु शौरिश्-चत्वारश्चाकुलाइमे । भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवार कुलाकुल । द्वितीया द्वादशी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम् । विषमा ह्याकुलाः सर्व्वा शेषाश्च तिथय कुला" विषमा प्रतिपत् तृतीया पञ्चमी सप्तमी नवमी एका-दशी त्रयोदशी पञ्चदशी चकुलाख्या तद्भिन्ना सर्व्वा शेषाश्च तिथय कुलाः । "वारुणाद्राभिजिन्मूल कुला-कुलमुदाहृतम् । कुलानि समधिष्ण्यानि शेषाणि च कुलानि च । तत्फलमाह तत्रैव "तिष्यवारे च नक्षत्रे चाकुले स्थायिनो भयम् । कुलाख्ये जयिनो नित्य साम्यञ्चैव कुलाकुले" । एव कुलवारादिकं ज्ञात्वा साधक कर्म्मकुर्य्यात्" । विस्तृतिस्तु आगमे द्रष्टव्या ।

कुलाचार्य्य पु० कुलक्रमागत आचार्य्य । कुलगुरौ कुलस्य

[illegible] । [illegible] (भरत) [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] ([illegible]) । [illegible] ।

[illegible] । [illegible]
"[illegible]" [illegible]
"[illegible] वा [illegible] वा [illegible] वा [illegible] वा [illegible] वा [illegible]" गा०
"[illegible] । [illegible] वा [illegible] वा [illegible] । [illegible] वा [illegible] । वा [illegible] । तृतीया [illegible] । [illegible]"
"[illegible]" गा०
"[illegible] वा [illegible] वा [illegible]" गा०
[illegible] । [illegible]" ।
"[illegible]" गा
"[illegible]" गा०

"[illegible] । [illegible]"
"[illegible]" गा
"[illegible] । [illegible] । [illegible]" गा०
"[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।"
"[illegible]" गा०
"[illegible]" गा०
"[illegible] ।"

"अस्यामपि विष्टुतौ बहुदोषाः सम्भवन्तीत्याह" भा० "पापवसीयसन्तु भवति" ब्रा०

"वाग्वत् फलवैलक्षण्यद्योतनार्थं । पाप प्रसिद्ध य-सीय पुण्य तदुभयमेकाश्रय भवति । इतरत् उद्य-तीपाक्यगवत् व्याख्येयम् । नञ' भावोत्र विशेष । इत्थं विष्टुतयस्तिस्रो विहिता, तिसृष्वपि तासु फल-विशेषश्रवणाच्चिन्द्रादर्शनाच्च समानफलत्वात्सर्वा नित्या, यत्र विशेषादेश क्रियते निमित्त वा कामो वा श्रूयते ततोऽन्य नित्य । प्रयोगे चाद्याभिरेताभिरेव स्तुतिभि स्तोमसम्पादन कार्य्यं, तदाह सूत्रकृत् । "प्रथमाभिर्वि-ष्टुतिभि स्तोमविधानमनादेशे ता पचा सर्वाभि ग-यायेति" । पुनरपि यथाविप वा विदध्यादित्यादिना स्वरूपभेदेन बह्वयः पक्षा सूत्रकृतोपन्यस्ता' ते तत्रैव बोद्धव्या' । नन्वेतास्वपि प्रत्येक मिन्द्रादर्शनात् कथमासां नित्यत्वम् । नैष दोषः, उद्यत्यान्तावत् यो दोष उक्त व्यपर्युकः पर्ज्जन्यो भवतीति, स कुलायिनीपरिग्रहे परिह्रियते । यत्र हि वर्षुकः पर्ज्जन्यो भवतीत्या-म्नातम् । यत्तु कुलायिन्या दोषदर्शन पापवसीयसन्तु भवत्यधरोत्तरमित्यादि तदुद्यतीप्रयोगेष विहृत' तत्र हि पापवसीयसो विष्टुतिरिति सा श्रूयते स्वरूपेण तु पापवसीयसन्तु भवति" ।

"अधरोत्तरमप्रावगतो रुध्यतेवगच्छत्यपरुद्धः पापीया श्रेयांसमभ्यारोहति जनता जनतामभ्येत्यन्योन्यस्य प्रजा आददते न यथा क्षेत्र कल्पन्ते" ब्रा०

"प्रथमाया मध्यमायाश्चान्ते प्रयोग इति यदस्ति तदे-तदधरोत्तरमनुगान यस्मिन् देशे क्रियते तत्र वा ई-श्वरा पर्य्युत्स्रष्टुं इति, परिवर्त्तिन्यां यदपराधलक्षण दोषदर्शन तदुद्यत्या परिहृत' भवति । एषा वै प्रति-ष्ठिता विष्टुतिरिति, तत्र हि वाक्यशेष प्रजापशु-सम्बद्धा हि प्रतिष्ठितो भवतीति" ।

एतत्प्रामयोनि सूक्तविशेष । तत्पाठप्रकार साम स हिताभाष्ये उक्तो यथा "सामगानामुत्तराग्रन्थे तृचात्मकानि सूक्तान्याम्नातानि यथा "उपास्मै गायता नर" इत्याद्यं सूक्त' "दविद्युतत्या रुचा" इति द्वितीय "पवमानस्य ते कव" इति तृतीयम्" तत्र उद्यतीयस्वे ११८४पृ० दर्शितम् । एवमुद्यतौ विष्टुतिरुक्ता "एवं परिवर्त्तिनी कुलायिनीति द्वे विष्टुती भवतः "इति इत्युक्ता परिवर्त्तिन्या विष्टुते प्रकारस्तदा कुलायिन्या प्रकारकथनाय प्रागुक्त' ता० ब्रा० वाक्यमुदाहृत्य व्याख्या-तम् । अत्र प्रथमसूक्ते "पराचीभि ०अनुक्रमेणाम्ना-तानि' । तेन पाठक्रमएव । द्वितीये पर्य्याये मध्यमो-त्तमप्रथमा' । तृतीयेतूत्तमाप्रथमामध्यमा इत्येव व्य-त्यासेन" मन्त्राः (पूर्वोक्ता) बोध्या'

२कुलाययुक्ते त्रि० "ऊर्णाम्रद मथम सीद योनिम् । कुलायिन घृतवन्तम् सवित्रे" ऋ० ६।१५।१६। "कुलायिन गुग्गुल्वादिधंमरणोपेतम् तथा च श्रूयते "कुलायमिव ह्येतद्यज्ञे क्रियते यत् पैतदारवा परिधयो गुग्गुलूर्णा-स्तुकासुगन्धितेजनानि" ऐत०ब्रा०" भा० ।

कुलाल पुंस्त्री कुल—कातन, कुल्वमलति अल—अण्,कुलमा-लाति आ+ला—क—वा । १कुम्भकारे, (कुमार) अमर "कुलालजनकोऽपर माघा० "नमः कुलालेभ्य कर्म्मारे-भ्यश्च" यजु० १६।२७। २कुक्कुभपक्षिणि मेदि० जाति-त्वात् स्त्रियां ङीप् । तत तेन कृतमित्यर्थे संज्ञायां कुलाला० वुञ् । कौलालक तत्कृते शरावादौ त्रि०

कुलालादि पु० संज्ञाया तेन कृतमित्यर्थे वुञ्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे स च गण "कुलाल वरुड चण्डाल निषाद कर्म्मार सेना सिरिन्ध्र सैरन्ध्र देवराज परिषत् वधू मधु रुरु रुद्र अनडुह् ब्रह्मन् कुम्भकार श्वपाक" कौलालक वारुडकम् इत्यादि

कुलाली स्त्री कुलमलति अल—अण् ङीप् । १नीलोपलभेदे, कपित्थाञ्जनप्रस्तरभेदे, अमर २आरण्यकुलत्थिकायाम्, राजनि० ३कुम्भकारभार्य्यायाञ्च । स्वार्थे क ह्रस्व । कुलालिकाप्यत्र हेमच०

कुलाह पुस्त्री० कुलमाहन्ति आ+हन—ड । ईषत्पीतवर्णे कृष्णजानौ अश्वे हेमच० तत संज्ञायां कन् । २कक-लासे, (राङ्गाकुलेखाड़ा) इति ख्याते ३शाकभेदे शब्द-माला । "आमवातरक्तवातरोगनाशी कुलाहक:" राजवल्लभ [वृक्षभेदे रत्नमाला

कुलाहल पु० कुलमाह्वलति सर्व्वते अच् । (कुकुरसोङ्गा)

कुलि पु० कुल—इन् किच्च । १हस्ते त्रिका० । २कण्टकारि कायां स्त्री शब्दरत्ना० कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप् ।

कुलिक त्रि०कुलमधीमत्त्वेन प्राशस्त्येन वास्त्यस्य ठन् । १कुल-श्रेष्ठे मेदि०२शिल्पिकुल,प्रधाने अमर' । (कुलेखाड़ा)इति प्रसिद्धे ३शाकभेदे पु० मेदि० महानागान्तर्गते ४नागभेदे पु०"शेष पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः । वासु-किस्तक्षकश्चैव वास्त्रियोर्मणिभद्रकः । ऐरावतो धृतराष्ट्र ।

"श्वेटेन प्रतिगृह्णीतानाम् पृषा० ३मतृभेदे पु० लिङ्गा०। ४अग्निप्रकारभेदे रत्नमा०।

कुलिशद्रुम पु० कुलिश इव द्रुमः। स्नुहीवृक्षे शब्दचि०

कुलिशधर पु० कुलिशं धरति धृ–अच्। वज्रधरे इन्द्रे कुलिशभृदादयोऽप्यत्र प०

कुलिशनायक प० "स्त्रीनाशद्वयमाक्रम्य विपरीतविपरीतकः। योनिम्न् पीडयेत् कामी बन्ध कुलिशनायकः" रति-मञ्जर्युक्ते स्मरागारबन्धभेदे। कुलिशनायक इति पाठः साधु

कुलिशपाणि पु० कुलिशः पाणावस्य। इन्द्रे देवराजे

कुलिशाङ्कुशा स्त्री बौद्धानां विद्यादेवीभेदे हेमच०

कुलिशासन पु० कुलिशमिव दृढमासनमस्य। शाक्यमुनौ त्रिका०

कुली स्त्री कुल–क गौरा० ङीष्। १कण्टकारिकायाम् अमरः २बृहत्यां राजनि०। ३पत्नीज्येष्ठभगिन्याम् (बडशाली) हेमच०

कुलीक पु स्त्री० कल–बा० ईकन् किच्च। पक्षिभेदे स्त्रियां जातित्वेऽपि टाप्। "सोमाय लवानालभते त्वष्ट्रे कौलीकान् गोषादीर्देवानां पत्नीभ्य कुलीका देवजामिभ्य" यजु० २४ २४ कुलीक+स्वार्थेऽण् कौलीकान् पक्षिणः" तिप कुलीका पक्षिणीर्देवजामिभ्य देवभगिनीभ्य" वेद दी०।

कुलीन पु स्त्री० कुले जात ख। १सत्कुलजे अश्वे स्त्रियां ङीप्। तन्त्रोक्ते २कुलाचारयुक्ते ३उत्तमकुलजाते त्रि०। कौ पृथिव्यां लीन। ४भूमिमग्ने त्रि०। स्वार्थे कन्। कुलीनक वनमुद्गे पु० हेमच० [क। खले हेम०।

कुलीनस न० कुलमिलीनं भूलग्नं स्यति सो–अन्तकर्मणि

कुलीपय त्रि० जलचरजन्तुभेदे "मित्राय कुलीपयान्, वरुणाय नक्रान्" यजु० २४,२१। "कुलीपयान् जलजान् मित्राय" वेददी०। नाक्रोमकर कुलीपयस्ते ऽकूपारस्य" यजु० २४।३५ "नाक्र मकर कुलीपयस्ते त्रय जलचर विशेषा" वेददी०

कुलीर पु स्त्री० कुल–सत्याने ईरन् किच्च। १कर्कटे (केंकडा) जलचरजन्तुभेदे अमरः स्त्रियां ङीप्। २कर्कटराशौ च। कर्कटशब्दे विवृतिः।

कुलीरशृङ्गी स्त्री कुलीर कुलीरावयव इव शृङ्गमस्याः गौरा० ङीष्। (काँकड़ा शिङ्गी) ख्याते रत्नमा० कुलीरविषाणीत्यप्यत्र स्त्री

कुलीराद पु० कुलीरमत्ति अद्–किप्। कर्कटशिशौ तस्योत्पत्त्यैव स्वमातृगर्भविनाशनेन तद्भक्षकत्वात्तथात्वम्

कुलीश प न० कुलिश+पृषो०। वज्रे–शारत्सुन्दरी

कुलुक न० कल–बा० उकञ् किच्च। जिह्वामले हेमच०

कुलुञ्चगुञ्जा स्त्री कौ भूमौ लुञ्चा गुञ्जा इव। उल्कायां भारा०।

कुलुङ्ग प स्त्री कुरङ्ग+पृषो०। हरिणभेदे स्त्रियां टाप्। "सोमाय कुलुङ्ग आरण्योऽजो नकुल शका" यजु० २४ २७। "कुलुङ्ग कुरङ्गः हरिणः" वेददी० "वायवे स्वाहा कुलुङ्गान्" यजु० २४।२७

कुलुञ्च त्रि० कु भूमिं क्षेत्रस्थानादिरूपां लुञ्चति हरति, कुत्सित लुञ्चति वा लुञ्च–अच्। चौरभेदे "उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये नमः" यजु० १६।२१।

कुलूत पु० भूम्नि देशभेदे स च देश इ० क० कूर्मविभागे वायव्यामेवनाश्चरुक्त यथा "दिशि पश्चिमोत्तरस्याम्" इत्युपक्रमे "अथ मकुलूतन्क्षद्रस्त्रीराज्यनृसिंहवनखस्थाच" "वैणात्या मत्स्यनदर्दादरिपुपक्रमे "अभिसारदरदतङ्गणकुलूतसैरिन्ध्रवनराष्ट्रा"। तेन प्रमृतदेशोऽपि। तत्र भव अण्। कौलूत तत्र भवे त्रि० बहुषु तस्य लुक् कुलूताः। तेषां राजा अण्। कौलूत तद्राजे बहुषु तस्य लुक्। कुलूता तद्राजा।

कुलेचर पु० कुले जलसमीपे चरति चर–ट अलुक् स०। उद्भिदे गाछभेदे "श्वकुलेचरयकरीरप्रभृतीनि कफकराणि स्वल्पमूत्रपुरीषाणि" सुश्रुत।

कुलेश्वर पु० ६त०। १शिवे २वंशपतौ च शब्दमा०

कुलेय त्रि० कुले भव या० ढ। कुलजाते "बभूव तत् कुलेयानां द्व्यकार्यमुपस्थितम्" भा० आ० १७८श्लो०

कुलोत्कट पु स्त्री० कुलेन उत्कट। १कुलीनाश्वे शब्दच० २उत्कृष्टकुलजाते त्रि०

कुलोद्वह त्रि० कुलं वहभार रक्षणादिकमुद्वहति उद्+वह–अच्। कुलपालके कुलश्रेष्ठे "पुत्रो ममानुरूपश्च शूरश्चेति कुलोद्वह" भा० वि० ३५ अ०

कुल्माष पु न०। कल–संख्याने माष प्रस्य ष्टञ्च। १रोगभेदे २युक्ते च उज्ज्वलद०। "यवीयन्तो यदि कुल्माषो च देहत्" श०७,५,०,२, "अथयमेव दक्षिण ऊर्ध्वकर्षमाषास्" इत्युपक्रमे "कुल्माषावैन्द्राग्न इति" शत०ब्रा० ११।५।२।३। "अथमेवोत्तरजठरादिमुपक्रमे "कुल्माषावैन्द्राग्न इति तस्मादिमौ द्वौ कुल्माषाविति च" ११।५।२।५। "तासदसोद्वितीय कुल्माषमसन्तीय" शत०ब्रा० १२।७।१।२०।

कुल्मल न० कुश–मलच् सलोपादेश। १पापे उज्ज्वलद०। "तत्र मे गच्छताङ्कवं शल्य इव कुल्मलं यथा" अथ० २०

[illegible] ॥ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।८८

कुल्माष पु० [illegible] ।

"[illegible]" [illegible] (राजनि०) ।

[illegible] ।

"[illegible]" [illegible] ।

कुल्माषाभिषुत न० [illegible] ।

कुल्माष न० कुल्माष+[illegible] । [illegible] ।

कुल्य न० कुल—यत् । [illegible] ।

[illegible]

कुल्मासन [illegible] ।

"[illegible]" [illegible]

कुवल [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

कुवल न० [illegible] । (राज) [illegible]

[illegible] "[illegible]" मनु [illegible] ।

कुव पु० [illegible] ।

[illegible] ।

कुवकालुका [illegible] । [illegible] राजनि

कुवङ्ग न० [illegible] । [illegible] राजनि० ।

कुवस् त्रि० [illegible] ।

कुवम् [illegible] राजनि ।

कुवम [illegible] ।

"[illegible]" [illegible] [राजपुर

कुवर [illegible] ।

कुवल न० [illegible] ।

[illegible] ।

कुवलय न० [illegible] । [illegible] राजनि० "[illegible]" [illegible] ।

कुवलयानन्द पु० [illegible]

उप०स० । चन्द्रालोकस्यालङ्कारमयूखव्याख्याने अप्यय-दीक्षितकृते ग्रन्थभेदे ६त० । २कुमुदस्यानन्दे च ।
"अमुं कुवलयानन्दमकरोदप्पदीक्षितः । नियोगाद्वेङ्कटपते-र्निरुपाधिकृपानिधेः । चन्द्रालोकोऽयिजयता शरदागम-सम्भवः । हृद्यः कुवलयानन्दो यत्प्रसादादभूदयम्" । तद्-ग्रन्थसमाप्तौ"तस्मात् कुवलयानन्द मयमन्योऽभूत् कुवल-यस्य कुमुदस्यानन्दइति च स्ते पद्धति" चन्द्रिका

कुवलयापीड त्रि०कुवलयमापीडं भूषणं यस्य । नीलोत्-पलभूषणवति १जने कंसासुरस्य हस्तिरूपधारिणि २दैत्य-भेदे पु० । "नागं कुवलयापीडं चाणूरं मुष्टिकं तथा । कंसस्य वलिना न्येष्ठं समरे देवकीसुतः । व्यहनत् गोपवेषेण क्रीडासक्तोऽपि केशवः "हरिवं० १०६अ०"राजा कुवलयापीडं समाजद्वारि कुञ्जरं । तिष्ठन्तिति समाधाय प्रेक्षागारमुपाययौ" हरि० ८६अ०

कुवलयाश्व पु० कुव(व)लाश्वनामके धुन्धुमारे नृपभेदे । स्वार्थे क तत्रार्थे "दृढाश्वस्तु श्रावस्तिसुतः कुवलयाश्वक । य मियार्थमुतङ्कस्य धुन्धुनामासुरं बली । सुतानामेक-विंशत्या सहस्रैरहनद्युतः । धुन्धुमार इति ख्यात-स्तत्सुतास्ते च जज्वलुः । धुन्धोर्मुखाग्निना सर्वे त्रय-एवावशेषिताः" भाग० ८।६।१८।१९ । कुवलाश्वशब्दे वक्ष्यमाणादि । [पद्मिन्याम् राजनि० ।

कुवलयिनी स्त्री कुवलयानां सव खलादि० इनि । अस्-

कुवलाश्व पु० कौ पृथिव्यां वलते वल अच् तादृशोऽश्वोऽस्य । कुवलयाश्वे धुन्धुमारे नृपभेदे ।

कुवलेशय पु० कुवले जले शेते शी-अच् ७त० अलुक्स० । विष्णौ "कुमुदः कुवलेशयः" विष्णु स० । "क्षितौ चलनात् सम्बलनात् कुवलं जलं तस्मिन् शेषोदरे शेते इति कुवलेशयः, कुवलं बदरीफलं तन्मध्ये शेते कुवलेशयः तक्षकः सोऽपि भगवतोविभूतिरिति वा हरिः कुव-लेशयः । कौ भूमौ वलति संवीयते सर्पोणामुदरं कुवलं-तस्मिन् शेषोदरे शेते इति कुवलेशय इति" भाष्यम् ।

कुवाद त्रि० कुत्सितं वदति अण् । अपरदोषकथनशीले । अमरः । भावे घञ् कुगतिस० । २कुत्सितवादे ।

कुवाहुल पु स्त्री वहति कु+वह-णा० उलच् । उष्ट्रे शब्दचन्द्र० स्त्रियां ङीष् ।

कुवि(चि)क पु० भूम्नि देशभेदे तत्रस्थे देश वृह०सं० कूर्मविभागे ऐशान्यामुक्तः । "ऐशान्यामिस्त्युपक्रमे कुनटखषघोषकुचि(वि)काख्याः" इति

कुविद् अव्य० कुः भूमिरिव विद्यते ज्ञायते बाहुल्यात् विद-भावे क्विप् ६त० । १बाहुल्ये २प्रश्ने ३याच्ञे । चादि-गणव्याख्याने मनोरमा । यथैतत् शतद्रभि च"कुवित्सस्य प्रहि व्रजम्" ऋ० ६।४५।२४। "कुविदङ्ग स्मति किर्नसि" भा० "कुविदो अस्य वचस" ऋ०२।१६।७ कुविदङ्ग" भा० । "स त्वष्टा चुक्रोध कुविन्मे पुत्र मबधीत्" शत० ब्रा० १।६ ३।६ । "कुविदङ्ग नमसा दधा-म" ऋ० ७।६१।१। कुविदिति बहुनाम । अङ्गेति क्षिप्रनाम कुविदङ्गोऽङ्ग क्षिप्र शतेन नमसा" भा० । "कुविद् अङ्ग" इति पदग्रन्थे पदद्वयतया विभागः। एतेन कुविदङ्गेति एकशब्दकल्पनं चिन्त्यम् । कुत्सितं वेत्ति विद-ज्ञाने कर्त्तरि क्विप् । ४कुज्ञानवति त्रि० ।

कुविद्या स्त्री कुगतिस०। १निन्द्यविद्यायाम् । स०। २तद्वति त्रि०

कुविद्यास त्रि० कुविद्या अस्ति हिमर्थिक सो-क । कुविद्या निरासके । तत ऋश्यादिषु विकुश्यासेत्यत्र पाठान्तरे ऽस्य पाठात् चतुरर्थ्यां अण् । कौविद्यासीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

कुविन्द पु स्त्री कु भू कतुसिरं वा विन्दति विद-श । तन्तुवाये शूद्रागर्भे विश्वकर्मणो जाते जातिसङ्करभेदे अमरः [२निन्दितमण्डले च त्रिका०

कुविम्ब पु०न० । कोर्विम्बं कुत्सितं विम्बं वा । १भूमण्डले

कुविवाह पु० । कुगतिस० वर्णभेदेन निन्दनीयविवाहे मनुना वर्णभेदेन ब्राह्माद्युपविवाहेषु निन्द्या-निन्द्यत्वमुक्तं यथा

"चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् । अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत" मू०
"चतुर्णामिति । चतुर्णामपि वर्णानां ब्राह्मणादीनां परलोके इह लोके च कांश्चित् हितान् कांश्चिदहितान् इमान् अभिधास्यमानान् अष्ट सक्षेपेण भार्याप्राप्तिहेतून् विवाहान् शृणुत" कुल्लूकटीका

"ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः । गा-न्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः" मू०
"य एते नामतो निर्दिश्यन्ते ब्राह्म इति । ब्राह्मदान-सादिपदा चेय शास्त्रादौ व्यवहारार्थां स्तुतिनिन्दाप्र-दर्शनार्थां च । ब्रह्मण इवाय ब्राह्मः रक्षस इवाय राक्षस नत्र ब्रह्मादिदेवताकत्वं विवाहानां सम्भवति । पैशा-चस्याधमत्वाभिधानं निन्दातिशयार्थम्" टी०

"यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ।

तथा यन्मे मनःकामि सर्वे च कुवाहृतम्" कू
र्म इति । अथोत्पन्नोऽसौ वर्णेन्द्रः यो विगतो यत्र
वर्णेषु स्पर्शाविव विगत्य श्री कुवयोगौ स्तम्भित
यदे सर्वहितार्थोपकारस्य च मे कुवाहृतम् तम्
मुखार्थं सर्वेषामिमापि । तत्त्वपाणाहृतार्थमविद्
विभागं तत्पदस्यापम्" इति
"कदाहूताः विना यस्य पदरेऽगताम् । कि-
न्नाहीन् यानि विपाकस्थाने तत्त्वताम्" कू
र्म इति । मानुषस्य मानुषिकमेव मृ । कलि-
युग भारताधर्मनिर्मलाचारीचरा निमृत्यो
मनेन राजवर्गनिवासाहृतोऽयम् भेदात् धर्माद
पैशाच कामीदात् इति
"चतुरो मानुषधाराणां प्रयत्नात् यतो विप्रः ।
राजस्य कलियुगेष्वाचार पैत्रमुखो" कू
"चतुर इति । मानुषस्य श्वशुरस्थितस्य मानुषीश्वरा,
कलियुग राजसेवकेन पैत्रमृत्युदीपाद्यपैतृत् यो
नाम श्रावारो कार्यमि । चतुरः मानुषादिमाहरा-
होमं पूर्व विविधमानमाहुवारेण कदाचारार
कार्य सिद्ध महतीविमावादयो कार्यमसामि यदि च
इति दर्शितम् । तत्त्वतन्त्रापि विमर्दिमर्दितावो
योऽयम् इति
"महानाम स्त्री यस्याः तामयाधीं स्थापित ।
नमावशाहृतेन न यस्य श्री महाजन" कू
महानामिति । एव वैवाचनिकैवाहृतस्यिकाना
वाचारकारीणां पक्षात् । तेषु यस्मो मानावमान-
मर्यं तत्त्वतामो यथोदिशेन । तत्र मानावमा च
स्त्रियादीनामतो विधीयते मानुषस्य विविधमाहृ
इति । मानस्य च प्रदर्शन मानवाहृतमान ।
राजयोऽपि वैश्यशूद्रोऽपि दीयते मानुषस्य कलिक-
वर्मविवक्षापि वाहृतवैचाषी न वर्णेषी । यथा
धर्मविशेषाहृतविशेषविविध विधीयते । यत एवं वर्षे प्रति
यत्र विभाजन विविधविशेषी यत्र न प्रति विस्तृता यत
विशेषवाचकाने गीयते" इति
"एवम् इयता विधी वा विवाही पूर्वंबोधिनी ।
भावमयी राजवत् न दृष्टा यत्रैव श्री श्रुतिः" कू
"कुविधिमिति । इयदुविधि मानवाहृतो । विधा-
विधि विहीयते । इयदस्य विधौ वा पूर्वविधिनी

यदा कोऽप्यवारमोमावाहृतरामपूर्व मय नाम रविवत्
सुवर्णिनी विनिमय भावदेवस्य महीयस्वती विधी
भवेत् इति
"कविमाने विदारोमैर्दानवर्णेन च । यदाम
यत्नौ यानि मानुषीकामेन च" यतः इतिवाच
तयोऽन्यत "भावजे इतिवासेन मनुष्वीच्छया प्रभः ।
कलिमिलो शौभिनारभिव्या वर्षेत यन्" यतः ।
कुविति स्त्री कर्षविन्दा । ।मिमिवावराचे ।दकारचे च
न भ० । रवयुक्ते कि
कुवित्सित् इत्यवतिधीमहारवदर्ग चरणं करोति इ-किप
(वाजसनेयी) । वरकोडे कर्षाणि । तविमिम-
वेदाचारे विश कर्षाणि
कुविन्द(ची) स्त्री देव्य देवम यतुको यहान् यन्-त्र
मा कीज) स्तुकावान् (आयुः) यवरा
कुवेर म कुविधि वेदवला। यव्दे कनरविनातो देवोऽपि
वनेराह विहाय कुवेरोऽपवादित राज उ क०
र न वर्णिज यथा
"मासा दक्ष ह वहुत्र मताको मदलमि । तौ
विषयते वार्ता यहार्त देवनिवमीय । प्रथिमा ब
वर्णेय वरदाययामवहा । ममाली यथा प्रा
नरवीवाह विभिमयम् । तथा वरयका कुवो विशा अमि
प्रमूच । व तथा वीर्वविमयम्य वरवानम् ।
जमवावार वर्षेया वर्षेर्मुखचर्वे यम् । कविद यामे
द चौहना न यमन विवाहना । यत्र न वसती
कुवि जमायवो वदिवमि । नाम मानवारोप तीया
कार्य देवनिमिताः । दर्शविवरोहस्य यादृशा
विमया इन । हदाह वरवो नाम प्रविदावे विप्रा ।
क ह वैयावयार यहीयमहार । कार्णकावि
क्षणो वनाहिता मवानवाः । तथावमस्वमवाम तदि
प्रथ वयाववा । यदिको यत्र वर्ष यदी वि वर
वा यदि । क ह दर्शवदयावि मरयका वदाय ।
कमिती विषमैद्य चयार हमकृत्या । पूर्व न वर
नाम म न विविनयमहम् । वयवी कारयासी
विराजारमवि य । यत दर्शवमावि कन वा
कविकामम् । यत माये मर्जाता ग्रैहैं यत्रवी
यत् । यदा यशावयर्द यह दे सावयमोत् ।
प्रतिकृष्णोऽपि ते यदृष । कविवासेन प्रमर । तन स्त्री-
.... । पमातीर्थ चनवा वि-

तामहमुपस्थितम् । भगवन् ! लोकपालत्वमिच्छेयं लोकरक्षणम् । अथाब्रवीद्वैश्रवणं परितुष्टेन चेतसा । ब्रह्मा सुरगणैः सार्धं बाढमित्येव हृष्टवत् । अहं वै लोकपालानां चतुर्थं स्रष्टुमुद्यतः । यमेन्द्रवरुणानाञ्च पदं यत्तव चेप्सितम् । तद्गच्छ वत्स ! धर्मज्ञ ! निधीशत्वमवाप्नुहि । शक्राम्बुपयमानाञ्च चतुर्थस्त्वं भविष्यसि । एतच्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्यसन्निभम् । प्रतिगृह्णीष्व यानार्थं त्रिदशैः समतां व्रज । स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामः सर्व एव यथागतम् । कृतकृत्या वयं तात! दत्त्वा तव वरद्वयम् । इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा स्वस्थानं त्रिदशैः सह । गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु देवेष्वथ नभस्तलम् । धनेशः पितरं प्राह प्राञ्जलिः प्रयतात्मवान् । भगवन् ! लब्धवानस्मि वरमिष्टं पितामहात् । निवासनं न मे देवो विदधे स प्रजापतिः । तं पश्य भगवन् ! कञ्चिन्निवासं साधु मे प्रभो ! । न च पीडा भवेद्यत्र प्राणिनो यस्य कस्य चित् । एवमुक्तस्तु पुत्रेण विश्रवा मुनिपुङ्गव । वचनं प्राह धर्मज्ञ श्रूयतामिति सत्तम ! । दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः । तस्याग्रे तु विशाला सा महेन्द्रस्य पुरी यथा । लङ्का नाम पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा । राक्षसानां निवासार्थं यथेन्द्रस्यामरावती । तत्र त्वं वस भद्रन्ते लङ्कायां नात्र संशयः । हेमप्राकारपरिखा यन्त्रशस्त्रसमावृता । रमणीया पुरी सा हि रुक्मवैदूर्यतोरणा । राक्षसैः सा परित्यक्ता पुरा विष्णुभयार्दितैः । शून्या रक्षोगणैः सर्वै रसातलतलं गतैः । शून्या सम्प्रति लङ्का सा प्रभुस्तस्या न विद्यते । स त्वं तत्र निवासाय गच्छ पुत्र ! यथासुखम् । निर्दोषस्तत्र ते वासो न बाधस्तत्र कस्य चित् । एतच्छ्रुत्वा स धर्मात्मा धर्मिष्ठं वचनं पितुः । निवासयामास तदा लङ्कां पर्वतमूर्धनि । नैरृतानां सहस्रैस्तु हृष्टैः प्रमुदितैः सदा । अचिरेणैव कालेन सम्पूर्णा तस्य शासनात् । स तु तत्रावसत् प्रीतो धर्मात्मा नैरृतर्षभः । समुद्रपरिखायां स लङ्कायां विश्रवात्मजः । काले काले तु धर्मात्मा पुष्पकेण धनेश्वरः । अभ्यागच्छद्विनीतात्मा पितरं मातरञ्च ह ।”

कुवेरक पु० कुबेर इव कायति कै—क । १नन्दीवृक्षे अमरः स्वार्थे क । २वमदेशनन्दीवृक्षे मेदि० ४अर्हदुपासकभेदे हेम०

कुवेराक्षी स्त्री० कुवेरस्याक्षीव पिङ्गपुष्पत्वात् पच्० समा० ङीष् । १पाटलावृक्षे अमरः २लताकरञ्जे राजनि०

कुवेराचल पु० ६त० । कैलासपर्वते त्रिका० कुवेरपर्वतादयोऽप्यत्र पु० ” [शा—क । उत्पन्ने हेमच०

कुवेल न० कुत्सितेषु जलजपुष्पेषु मध्ये वेलति शोभां लाति—

कुवैद्य पु० कुगतिस० । सुश्रुताद्युक्तक्रियोल्लङ्घनेन स्वेच्छया विपरीताचारिणि वैद्ये तल्लक्षणदोषादिकं सुश्रुते उक्तं यथा “यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः । स मुह्यत्यातुरं प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवम् । यस्तु कर्मसु निष्णातो धार्ष्ट्याच्छास्त्रबहिष्कृतः । स सत्सु पूजां नाप्नोति बधं चार्हति राजतः । उभावेतावनिपुणावसमर्थौ स्वकर्मणि । अर्धवेदधरावेतावेकपक्षाविव द्विजौ । ओषध्योऽमृतकल्पास्तु शस्त्राशनिविषोपमाः । भवन्त्यज्ञैरुपहृतास्तस्मादेतौ विवर्जयेत् । स्नेहादिष्वनभिज्ञो यः स्नेहादिषु च कर्मसु । स निहन्ति जनं लोभात् कुवैद्यो नृपदोषतः । यस्तूभयज्ञो मतिमान् स समर्थोऽर्थसाधने । आहवे कर्म निर्वोढुं द्विचक्रः स्यन्दनो यथा” “कुवैद्ये कितवे शठे । चाटचारणदासेषु दत्तं भवति निष्फलम्” स्मृतिः

कुश द्युतौ इदित् वा चुरा० पक्षे भ्वादि०पर०सक०सेट् । कुंशयति ते कुंशति अचुकुंशत्—त अकुंशीत् । कुंशया बभूव आस चकार चक्रे चकुंश । प्रनिकुंशति

कुश श्लेषे दि० पर०सक० सेट् । कुश्यति । अकुशत्—अकोशीत् । चुकोश । कुशि कोश

कुश पु०न० कौ शेते शी—ड, कु पापं श्यति शो—ड वा । १स्वनामख्याते तृणे अमरः । “कुशोऽनुस्पृष्टगर्भक्लेदत्वाद्” इति २रामसुते ‘रिपुनागाङ्कुशं कुशमिति” रघु । ३योक्त्रे, च पु० मेदि० हलपसङ्गेऽवाहते ४द्वीपभेदे पु० । ५जले न० मेदि० । कुशेशय । ६पर्वोटरे शङ्कराचार्य्य “कौशं बर्हिः” कात्या० १।२।१० तस्यासंस्कृतकुशार्थतामाह “बर्हिः कौशं कुशा दर्भाः तस्येदं कौशं कुशमात्रमेव बर्हिः शब्देनोच्यते न संस्कारः, कुतः ? अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वाद्बर्हिःशब्दस्य, यत्र यत्र बर्हिःशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र जातिरित्यस्या व्याप्तेः लौकिके वेदे च नास्ति व्यभिचारः, संस्कारव्याप्तेस्तु लौकिकप्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते क्वचिद्देशविशेषे लौकिकव्यवहारे जातिमात्रमुपजीव्य विना संस्कारं बर्हिःशब्दः प्रयुज्यते बर्हिरादाय गावो गता इति तस्माज्जातिवाची बर्हिःशब्दः । असंस्कृतकुशमात्रं बर्हिःशब्देनोच्यत इत्यर्थः । प्रयोजनं बर्हिषि प्राग्ग्रं दक्षिणं च प्रास्तीर्य

[illegible]

कुबेर [illegible]

[illegible]

दर्भोऽक्षयो मतः । अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः” ॥

तस्योत्पत्तिरुक्ता भाग० ३,२०अ० “वर्हिष्मती नाम पुरी सर्व्वसम्पत्समन्विता । न्यपतन् यत्र रोमाणि यज्ञस्याङ्गं विधुन्वतः । कुशकाशास्त एवासन् शश्वद्धरितवर्च्चसः । ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान् यज्ञमीजिरे” ॥

पूजादौ तस्य तत्प्रतिनिधेश्च धारणमावश्यकम् यथाह वरदातन्त्रे १प० “पूजाकाले सर्व्वदैव कुशहस्तो भवेच्छुचिः । तर्ज्जन्या रजतं धार्य्यं स्वर्णं धार्य्यमनामया । कुशकार्य्यकरं यस्मात्तु अन्या कुशाः कुशाः । कुशेन रहिता पूजा विफला कथिता मया” अधयायास्तद्धारणनिषेधमाह ब्राह्मणसर्व्वस्वे स्मृतिः । “न स्पृशेत् तिलदर्भांश्च अधया तु कथञ्चन” ॥

तत्पर्य्यायभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा “कुशो दर्भस्तथा बर्हिः सूच्यग्रो यज्ञभूषणम् । ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च । दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम् । मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित्” । “एते कूनशिखास्तस्य दशभैरविरोहते । कुशकाशाविराजन्ते वटवः सामगा इव” । रामपुत्त्रकुशस्य नामनिरुक्तिसहितोत्पत्तिकथा रामा० उत्त०का० ६६स० यथा

“यामेव रात्रिं शत्रुघ्नः पर्णशालां समाविशत् । तामेव रात्रिं सीतापि प्रसूता दारकद्वयम् । ततोऽर्द्धरात्रसमये बालका मुनिदारकाः । वाल्मीकेः प्रियमाचख्युः सीतायाः प्रसवं शुभम् । भगवन् ! रामपत्नी सा प्रसूता दारकद्वयम् । ततो रक्षां महातेजः ! कुरु भूतविनाशिनीम् । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा महर्षिः समुपागमत् । बालचन्द्रप्रतीकाशौ देवपुत्त्रौ महौजसौ । जगाम तत्र हृष्टात्मा ददर्श च कुमारकौ । भूतघ्नीञ्चाकरोत्ताभ्यां रक्षां रक्षोविनाशिनीम् । कुशमुष्टिमुपादाय लवञ्चैव तु स द्विजः । वाल्मीकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम् । यस्तयोः पूर्व्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः । निर्मार्ज्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत् । यश्चापरो भवेत्ताभ्यां लवेन स समाहितः । निर्मार्ज्जनीयो वृद्धाभिर्लवेति च स नामतः । एवं कुशलवौ नाम्ना तावुभौ यमजातकौ । मत्कृताभ्याञ्च नामभ्यां ख्यातियुक्तौ भविष्यतः । तां रक्षां जगृहुस्ताश्च मुनिहस्तात् समाहिताः । अकुर्व्वंश्च ततो रक्षां तयोर्विगतकल्मषाः । तथा तां क्रियमाणाञ्च वृद्धाभिर्गोत्रनाम च । सङ्कीर्त्तनञ्च रामस्य सीतायाः प्रसवौ शुभौ” । “मयाप्त रामस्य कुशलवसुता नव-विगता” सा०द० । कुशद्वीपमानस्थानाद्युक्तं विष्णु० पु० यथा

“सुरोदकः परिवृतः कुशद्वीपेन सर्व्वतः । शाल्मलस्य तु विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः । ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्त पुत्त्राः शृणुष्व तान् । उद्भिदो वेणुमांश्चैव सुरथो लम्बनो धृतिः । प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नाम्ना वर्षपद्धतिः । तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः । तथैव देवगन्धर्व्वयक्षकिम्पुरुषादिभिः । वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः । दमिनः शुष्मिणः स्नेहा मन्देहाश्च महामुने । ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः । यथोक्तकर्म्मकर्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते । तत्र यष्टत् कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्द्दनम् । यजन्त क्षपयन्तुग्रमधिकारफलप्रदम् । विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा । कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः । वर्षाचलास्तु सप्तैव तत्र द्वीपे महामुने ! । नद्योऽपि सप्त तासाञ्च शृणु नामान्यनुक्रमात् । धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा । विद्युदम्भा मही चैव सर्वपापहरास्त्विमाः । अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाचलाः । कुशद्वीपे कुशस्तम्बः संज्ञया तस्य तत् स्मृतम् । तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृतः” ।

भाग० ५,२०अ० अन्यथैवाय वर्णितः यथा

“एवं सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणः समानेनावृतो घृतोदेन यथा पूर्व्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तम्बो देवकृतस्तद्द्वीपाख्यापनो ज्वलन इवापरः स्वशष्परोचिषा दिशो विराजयति । तद्द्वीपपतिः प्रियव्रतो राजन् ! हिरण्यरेता नाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः स्वपुत्त्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तप आतिष्ठत् । वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तसत्यव्रतविप्रनामदेवनामभ्यः तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञाताः सप्तैव । बभ्रुश्चतुःशृङ्गः कपिलश्चित्रकूटो देवानीक ऊर्द्ध्वरोमा द्रविण इति । रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा देवगर्भा घृतच्युता मन्त्रमालेति यासां पयोभिः कुशद्वीपौकसः कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञा भगवन्तं जातवेदसरूपिणं कर्म्मकौशलेन यजन्ते” । कल्पभेदादासां भेदः समाधेयः । कुशद्वीपोऽप्यत्र पु० “कुशोऽभूत् काञ्चनः कौशे स्वयम्भूश्चितिमर्हति” । कुश्चिते व्याकरणे ’भेते षी-ष । उमापिञ्जलमत्ते च त्रि० मेदि० ।

[illegible]

[illegible]

दर्भोऽथो मतः । अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः”

तस्योत्पत्तिरुक्ता भाग० ३,२०अ० “बर्हिष्मती नाम पुरी सर्वसम्पत्समन्विता । न्यपतन् यत्र रोमाणि यज्ञस्याङ्गं विधुन्वतः । कुशकाशास्त एवासन् शश्वद्धरितवर्चसः । ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान् यज्ञमीजिरे” ।

पूजादौ तस्य तत्प्रतिनिधेर्वा धारणमावश्यकम् यथाह वरदातन्त्रे १प० “पूजाकाले सर्वदैव कुशहस्तो भवेच्छुचिः । तर्ज्जन्या रजतं धार्य्यं स्वर्णं धार्य्यमनामया । कुशकार्य्यकरं यस्मात्तु अन्या कुशा कुशा । कुशेन रहिता पूजा विफला कथिता मया” सधवायास्तद्धारणनिषेधमाह ब्राह्मणसर्वस्वे स्मृतिः । “न स्पृशेत् तिलदर्भांश्च सधवा तु कथञ्चन” ।

तत्पर्य्यायभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा “कुशो दर्भस्तथा बर्हिः सूच्यग्रो यज्ञभूषणम् । ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च । दर्भद्वय त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम् । मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित्” । “एते लूनशिखास्तस्य दशनैरचिरोद्गतैः । कुशकाशाविराजन्ते बटवः सामगा इव” । रामपुत्रकुशस्य नामनिरुक्तिसहितोत्पत्तिकथा रामा०उत्त०का० ६६स० यथा

“यामेव रात्रिं शत्रुघ्नः पर्णशालां समाविशत् । तामेव रात्रिं सीतापि प्रसूता दारकद्वयम् । ततोऽर्द्धरात्रसमये बालका मुनिदारकाः । वाल्मीकेः प्रियमाचख्युः सीतायाः प्रसवं शुभम् । भगवन् ! रामपत्नी सा प्रसूता दारकद्वयम् । ततो रक्षां महातेजः ! कुरु भूतविनाशिनीम् । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा महर्षिः समुपागमत् । बालचन्द्रप्रतीकाशौ देवपुत्रौ महौजसौ । जगाम तत्र हृष्टात्मा ददर्श च कुमारकौ । भूतघ्नीञ्चाकरोत्ताभ्यां रक्षां रक्षोविनाशिनीम् । कुशमुष्टिमुपादाय लवञ्चैव तु स द्विजः । वाल्मीकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम् । यस्तयोः पूर्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः । निर्मार्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत् । यश्चापरो भवेत्ताभ्यां लवेन स समाहितः । निर्माजनीयो वृद्धाभिर्लवेति च स नामतः । एवं कुशलवौ नाम्ना तावुभौ यमजातकौ । मत्कृताभ्याञ्च नामभ्यां ख्यातियुक्तौ भविष्यतः । तां रक्षाङ्गृह्य तां चापि मुनिहस्तात् समाहिताः । अकुर्वंश्च ततो रक्षां तयोर्विगतकल्मषाः । तथा तां क्रियमाणां च वृद्धाभिर्गोत्रनाम च । सङ्कीर्त्तनञ्च रामस्य सीतायाः प्रसवौ शुभौ” । “भयात्र रामस्य कुशलवसुता नखविगता” सा०द० । कुशद्वीपमानस्थानाद्युक्तं विष्णु० पु० यथा

“क्षीरोदकं परिवृत कुशद्वीपेन सर्व्वतः । शाल्मलस्य तु विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः । ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्त पुत्राः शृणुष्व तान् । उद्भिदो वेणुमांश्चैव सुरथो लम्बनो धृतिः । प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नाम्ना वर्षपद्धतिः । तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः । तथैव देवगन्धर्व्वयक्षकिम्पुरुषादिभिः । वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः । दमिनः शुष्मिणः स्नेहा मन्देहाश्च महामुने । ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः । यथोक्तकर्मकर्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते । तत्र यत्तत् कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्द्दनम् । यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारफलप्रदम् । विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा । कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः । वर्षाचलास्तु सप्तैव तत्र द्वीपे महामुने ! । नद्योऽपि सप्त तासाञ्च शृणु नामान्यनुक्रमात् । धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा । विद्युदम्भा मही चैव सर्वपापहरास्त्विमाः । अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाचलाः । कुशद्वीपे कुशस्तम्बः संज्ञया तस्य तत् स्मृतम् । तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृतः” ।

भाग० ५,२०अ० अन्यथैवाय वर्णितः यथा

“एवं सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणः समानेनावृतो घृतोदेन यथा पूर्व्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तम्बो देवकृतस्तद्द्वीपाख्यापनो ज्वलन इवापरः स्वशस्परोचिषा दिशो विराजयति । तद्द्वीपपतिः प्रैयव्रतो राजन् ! हिरण्यरेता नाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तप आतिष्ठत् । वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तसत्यव्रतविप्रनामदेवनामभ्यः तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञाताः सप्त सप्तैव । बभ्रुश्चतुःशृङ्गः कपिलश्चित्रकूटो देवानीक ऊर्द्ध्वरोमा द्रविण इति । रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा देवगर्भा घृतच्युता मन्त्रमालेति यासां पयोभिः कुशद्वीपौकसः कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसञ्ज्ञा भगवन्तं जातवेदसरूपिणं कर्म्मकौशलेन यजन्ते” । कल्पभेदात्रामभेदः समाधेयः । कुशद्वीपोऽप्यत्र पु० “कुशोऽभूत् काञ्चनः कौशे स्वयम्भूर्वितिमर्हति” । कुत्सिते व्यापरणे मेते मी-ड । ७पापिष्ठे मत्ते च त्रि० मेदि० ।

[illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible]

कुसुमविचित्रा स्त्री छन्दोभेदे। [illegible]

[illegible]

कुसुमाकर पु° [illegible]

कुसुमायुध पु° [illegible]

कुसुमेषु पु° [illegible]

[illegible]

कुसुमेषु पु° कामे [illegible]

कुसुम्भ न° [illegible]

[illegible]

कुसूल पु° [illegible]

[illegible]

पार्थकत्वे यौगिकता जनाश्रयपरत्वे रूढत्वमिव कुशल शब्दस्य रूढयौगिकत्वमेव युक्तम् "पप्रच्छ कुशलं राज्ये" रघु । "मयाम रामस्य कुशलवसुता न त्वधिगता" सा०द० । "प्रमारयन्ति कुशलाधिलां वाप पटीमिव" माघ । "तदनुमत्तेनाथ वा कुशल" माघ । कुशल+अस्त्यर्थे पिच्छा० अच् । ५कुशयुक्ते त्रि० । तत अस्त्यर्थे इनि । कुशलिन् तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "कुशलिनी यदुवस्य वार्त्तापि न" सा० द० । "मास्म कुशलिनीं मूया" भा० व०।२६अ० । मौयद्रा० एतस्य ७त० । कर्म्मकुशल । भे यादि०अभूततद्भावार्थे समा० । कुशलकृत कुशलभूत । धात्वेन तत्र कुमारशब्दस्य समासे कुमारस्य विशेष्यत्वेऽपि श्रमणादि० परनिपात । कुमार कुशल । ततः ब्राह्मणादि० कर्म्मणि भावे च ष्यञ् । कौशल्य दक्षतायाम् न० । युवा० तदर्थे अण् । कौशल तदर्थे "योगः कर्म्मसु कौशलम्" गीता ।

कुशलव पु०द्वि० । पुम्यवतोरिव एकशेषात्रा रामसुतयो हेमच० ।

कुशलिन् त्रि० कुशल+अस्त्यर्थे इनि । कल्याणवति । "कुशलिनी यत्नस्य वार्त्तापि न" सा०द० । [लकाष्टके वैद्य० ।

कुशली स्त्री कुशमिव शीयते शी—ड गौरा० ङीप् । अश्मन्तकवृक्षे ।

कुशविन्दु पु० भूम्नि देशभेदे । "वातायना दशार्णाश्च रोमका कुशविन्दव" भा० भी० ६अ० जनपदकथने ।

कुशस्थल न० कुशप्रधान स्थलम् । १कान्यकुब्जदेशे हेमच० । "कुशस्थलं वृकस्थलं माकन्दं वारणावतम् । देहि मे चतु ग्रामान् कश्चिदेकञ्च पञ्चमम्" वेणीसं० २पुरीभेदे स्त्री ङीप् अटावट सा च प्राक् रैवतनृपेण निर्म्मिता पश्चात यदुभि सङ्कता यथा हरिवं० १२२ अ०
"इति सञ्चिन्त्य सर्वे च प्रतीचीं दिशमाश्रिता । कुशस्थलीं पुरीं रम्यां रैवतेनोपशोभिताम्" "विहाय मथुरां रम्यां मागयन्त पिनाकिनम् । कुशस्थलीं द्वारवतीं निवेशयितुमीप्सव" हरिवं० ६६अ० ।
"आनर्त्तविषयश्चासीत् पुरी तस्य कुशस्थली" हरिवं०१०अ० ।

कुशा स्त्री कुश—क । १रज्ज्वा मेदि० २मधुकर्कटयाम् शब्दच० ३वल्गायां हेमच० । कुशाशब्दे परे अयसः सत्वम् अयस्कृता कुशा अयस्कुशा सि० कौ० । सामगानां स्तोमीयगणनार्थे औडुम्बरे ४शङ्कौ च शब्दचि० ।

कुशाकर पु० कुशैराकीर्य्यते समन्तादनेन मूलाच्छादनेन वेद्यादेः आ+कॄ—आधारे अप् । यज्ञाग्नौ । स हि कुशकण्डिकायां कुशैराकिर्यते । [यामरे शब्दमाला

कुशाच पु०स्त्री कुशमिव अक्ष्याप्यमस्य अक्षि वच् समा० ।

कुशाग्र न० ६त० । कुशस्याग्रे । "कुशाग्रेणापि कौन्तेय । न स्प्रष्टव्यो महोदधि" भा० व० ११०२श्लो० । कुशस्याग्रमिव स्तम्भवत्त्वात् । २कुशाग्रतुल्यसूक्ष्मे ३अतिदुर्बोधग्राहके "कुशाग्रबुद्धे । कुशली गुरुस्ते" रघु । कुशाग्रमिव इवार्थे च । कुशाग्रीय कुशाग्रतुल्ये त्रि० "कुरु मुष्टि कुशाग्रीयामनुकामीनतां त्यज" भट्टि ।

कुशादिक्म भावप्रकाशोक्ते तैलभेदे यथा
कुशाग्निमन्थशैरीयनलदर्भेक्षुगोक्षुरा: । कपोतवङ्कायनकवगिरिन्द्रीवरीगरा । धातक्यरलुपन्धाक्ष सर्पपुराख्यभेदकाः । एषां कल्ककषायाभ्यां सिद्धं तैलं प्रयोजयेत् । नानाश्वकुमयोगेन वस्तिनोत्तरवस्तिना । शर्कराश्मरिरोगेषु मूत्रकृच्छ्रे च दारुणे । प्रदरे योनिशूले च शुक्रदोषे तथैव च । वन्ध्यागर्भकरं प्रोक्तं तैलमेतत् कुशादिकम् ।

कुशाम्ब पु० निमिवंश्ये नृपभेदे कुशजन्यसुते । "कुशनाभमन्दे हरिवं० पावकम्" रामा० ७०२४स० "ब्रह्मयोनिर्महानासीत् कुशोनाम महातपा" इत्युपक्रमे "स महात्मा कुलीनायां युक्तायां सुसहारवान् । वैदर्भ्यां जनयामास चतुर सदृशान् सुतान् । कुशाम्बं कुशनाभञ्च पञ्चतं रसञ्च वसुम्" नामभेदः कल्पभेदात् अविरुद्ध । "प्रत्ययय कुशाम्बस्य शमात्त्वर्मणियाहनम्" भा०क १०६२ अ० कुशाम्बेन निर्वृत्ता अण् ङीप् । तत्कृतपुरीभेदे "कुशाम्बस्तु महातेजा कौशाम्बीमकरोत् पुरीम्" रामा० ७०३२स० निर्गत कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बि सि०कौ० । कुशाम्बस्यापत्य शुभ्रा०ढक् । कौशाम्बेय तदपत्ये पुस्त्री० ।

कुशारणि पु० कुश जलं शमार्थं दक्रमरणिरिवास्य । दुर्वासमि मुनौ त्रिका० तस्य शापजलेनैव सर्वनाशकत्वात् तथात्वम् । [राजनि०

कुशाल्मलि पु० कुत्सित शाल्मलिः । रोहितकवृक्षे ।

कुशावती स्त्री कुश—अस्त्यर्थे मतुप् मस्य व सञ्ज्ञायां दीर्घ । रामात्मजकुशस्य राजधान्याम् पुर्याम् । "स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम्" । "कुशावतीं श्रोत्रियसात् स कृत्वा" रघु । रामा०उ०का० तु कोशलेषु वैसदभिषेकोक्त्वर्णित । "कोसलेषु कुश वीरमुत्तरेषु तथा लवम् । अभिषिच्य महात्मानावुभौ राम कुशीलवौ" । अतोरघुवाक्य पुराणान्तरानुसारीति विवेच्यम् ।

कुशावर्त्त पु०कुशस्य जलस्यावर्त्तोऽत्र । गङ्गावतारतीर्थे "गङ्गाद्वारे कुशावर्त्ते विल्वके नीलपर्वते । तथा कणखले स्नात्वा

[illegible]

[illegible]

ततस्तस्य दर्शनीयमदर्शयत्। इयं शय्या भगवतो यथाकाममिहोष्यताम्। प्रयतिष्यावहे प्रीतिमाहर्त्तुं ते तपोधन॥ अथ सूर्य्योऽतिचक्राम तेषां संवदतां तथा। अथर्षिर्नोदयामास पानमन्नं तथैव च। तमपृच्छत्ततो राजा कुशिकः प्रणतस्तदा। किमन्नजातमिष्टन्ते किमुपस्थापयाम्यहम्। ततः स परया प्रीत्या प्रत्युवाच नराधिपम्। औपपत्तिकमाहारं प्रयच्छस्वेति भारत॥ तद्वचः पूजयित्वा तु तथेत्याह स पार्थिवः। यथोपपन्नमाहारं तस्मै प्रादाज्जनाधिप॥ ततः स भुक्त्वा भगवान् दम्पती प्राह धर्म्मवित्। स्वप्तुमिच्छाम्यहं निद्रा बाधते मामिति प्रभो॥ ततः शय्यागृहं प्राप्य भगवानृषिसत्तमः। संविवेश नरेशस्तु सपत्नीकः स्थितोऽभवत्। न प्रबोध्योऽस्मि संसुप्त इत्युवाचाथ भार्गवः। संवाहितव्यौ मे पादौ जागर्त्तव्यञ्च तेऽनिशम्। अविशङ्कस्तु कुशिकस्तथेत्येवाह धर्म्मवित्। न प्रबोधयतान्तौ च तं तथा रजनीक्षये। यथा तथा महर्षेस्तु शुश्रूषापरमौ तदा। बभूवतुर्महाराज प्रयतावथ दम्पती। ततः स भगवान् विप्रः समादिश्य नराधिपम्। सुष्वापैकेन पार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम्। स तु राजा निराहारः सभार्य्यः कुरुनन्दन॥ पर्य्युपासत तं हृष्टश्च्यवनाराधने रतः। भार्गवस्तु समुत्तस्थौ स्वयमेव तपोधनः। अकिञ्चिदुक्त्वा तु गृहान्निश्चक्राम महातपाः। तमन्वगच्छतां तौ तु क्षुधितौ श्रमकर्षितौ। भार्य्यापती मुनिश्रेष्ठं न चैनौ नावलोकयत्। तयोस्तु प्रेक्षतोरेव भार्गवाणां कुलोद्वहः। अन्तर्हितोऽभूद्राजेन्द्र। ततो राजाऽपतत् क्षितौ। स मुहूर्त्तं समाश्वास्य सह देव्या महाद्युतिः। पुनरन्वेषणे यत्नमकरोत् परमं तदा॥" ५२ अ०॥ युधिष्ठिर उवाच। तस्मिन्नन्तर्हिते विप्रे राजा किमकरोत्तदा। भार्य्या चास्य महाभागा तन्मे ब्रूहि पितामह॥ भीष्म उवाच। अदृष्ट्वा स महीपालस्तमृषिं सह भार्य्यया। परिश्रान्तो निववृते व्रीडितो नष्टचेतनः। स प्रविश्य पुरीं दीनो नाभ्यभाषत किञ्चन। तदेव चिन्तयामास च्यवनस्य विचेष्टितम्। अथ शून्येन मनसा प्रविश्य स्वगृहं नृपः। ददर्श शयने तस्मिन् शयानं भृगुनन्दनम्। विस्मितौ तावृषिं दृष्ट्वा तदाश्चर्य्यं विचिन्त्य च। दर्शनात्तस्य तु तदा विश्रान्तौ सम्बभूवतुः। यथास्थानन्तु तौ स्थित्वा भूयस्तं संववाहतुः। अथापरेण पार्श्वेन सुष्वाप स महामुनिः। तेनैव च स कालेन प्रत्यबुध्यत स वीर्य्यवान्। न च तौ चक्रतुः किञ्चिद्विकारं भयशङ्कितौ। प्रतिबुद्धस्तु स मुनिस्तौ प्रोवाच विशाम्पते॥ तैलाभ्यङ्गो दीयतां मे स्नास्येऽहमिति भारत॥ तौ तथेति प्रतिश्रुत्य क्षुधितौ श्रमकर्षितौ। शतपाकेन तैलेन महार्हेणोपतस्थतुः। ततः सुखासीनमृषिं दम्पती संववाहतुः। न च पर्य्याप्तमित्याह भार्गवः सुमहातपाः। यदा तौ निर्व्विकारौ तु लक्षयामास भार्गवः। तत उत्थाय सहसा स्नानशालां विवेश ह। क्लृप्तमेव तु तत्रासीत् स्नानीयं पार्थिवोचितम्। असत्कृत्य च तत् सर्व्वं तत्रैवान्तरधीयत। स मुनिः पुनरेवाथ नृपतेः पश्यतस्तदा। नासूयाञ्चक्रतुस्तौ च दम्पती भरतर्षभ॥ अथ स्नातः स भगवान् सिंहासनगतः प्रभुः। दर्शयामास कुशिकं सभार्य्यं कुरुनन्दन॥ स हृष्टवदनो राजा सभार्य्यः कुशिको मुनिम्। सिद्धमन्नमिति प्राह्वो निर्व्विकारो न्यवेदयत्। आनीयतामिति मुनिस्तञ्चोवाच नराधिपम्। स राजा समुपाजह्रे तदन्नं सह भार्य्यया। मांसप्रकारान् विविधान् शाकानि विविधानि च। रसालापूपकांश्चित्रान् मोदकानथ षाण्डवान्। रसान्नानाप्रकारांश्च वन्यञ्च मुनिभोजनम्। फलानि च विचित्राणि राजभोज्यानि भूरिशः। बदरेङ्गुदकाश्मर्य्यभल्लातकफलानि च। गृहस्थानाञ्च यद्भोज्यं यच्चापि वनवासिनाम्। सर्व्वमाहारयामास राजा शापभयात्ततः। अथ सर्व्वमुपन्यस्तमग्रतश्च्यवनस्य तत्। ततः सर्व्वं समानीय तच्च शय्यासनं मुनिः। वस्त्रैः शुभैरवच्छाद्य भोजनोपस्करैः सह। सर्व्वमादीपयामास च्यवनो भृगुनन्दनः। न च तौ चक्रतुः क्रोधं दम्पती सुमहामती। तयोः सम्प्रेक्षतोरेव पुनरन्तर्हितोऽभवत्। तत्रैव च स राजर्षिस्तस्थौ तां रजनीं तदा। सभार्य्यो वाग्यतः श्रीमान् न कोपं स समाविशत्। नित्यं संस्कृतमन्नन्तु विविधं राजवेश्मनि। शयनानि च मुख्यानि परिषेकाश्च पुष्कलाः। वस्त्रञ्च विविधाकारमभवत् समुपार्ज्जितम्। न शशाक ततो द्रष्टुमन्तरं च्यवनस्तदा। पुनरेव च विप्रर्षिः प्रोवाच कुशिकं नृपम्। सभार्य्यो मां रथेनाशु वह यत्र ब्रवीम्यहम्। तथेति च प्राह नृपो निर्व्विशङ्कस्तपोधनम्। क्रीडारथोऽस्तु भगवन्नुत साङ्ग्रामिको रथः। इत्युक्तः स मुनी राज्ञा तेन हृष्टेन तद्वचः। च्यवनः प्रत्युवाचेदं हृष्टः परपुरञ्जयम्॥ सज्जीकुरु रथं क्षिप्रं यस्ते

न ।। शाद्वलोपचितां भूमिं यथा काञ्चनकुट्टिमाम् । सहकारान् प्रफुल्लांश्च केतकोद्दालकान् धवान् । अशोकान् मुचुकुन्दांश्च फुल्लांश्चैवातिमुक्तकान् । चम्पकांस्तिलकान् भव्यान् पनसान् वञ्जुलानपि । पुष्पितान् कर्णिकारांश्च तत्र तत्र ददर्श ह । श्यामां वारणपुष्पीं च तथाऽष्टपादिकां लताम् । तत्र तत्र परिकॢप्तां ददर्श स महीपतिः । वृक्षान् पद्मोत्पलधरान् सर्वर्त्तुकुसुमांस्तथा । विमानप्रतिमांश्चापि प्रासादाञ्छैलसन्निभान् । शीतलानि च तोयानि क्वचिदुष्णानि भारत ।। आसनानि विचित्राणि शयनप्रवराणि च । पर्य्यङ्कान् रत्नसौवर्णान् परार्द्ध्यास्तरणावृतान् । भक्ष्यभोज्यमनन्तञ्च तत्र तत्रोपकल्पितम् । वाणीवादांश्छुकांश्चैव शारिकान् भृङ्गराजकान् । कोकिलाञ्छतपत्रांश्च सकोयष्टिककुक्कुभान् । मयूरान् कुक्कुटांश्चापि दात्यूहान् जीवजीवकान् । चकोरान् वानरान् हंसान् सारसांश्चक्रसाह्वयान् । समन्ततः प्रमुदितान् ददर्श सुमनोहरान् । क्वचिदप्सरसां सङ्घान् गन्धर्वाणाञ्च पार्थिव ।। कान्ताभिरपरांस्तत्र परिष्वक्तान् ददर्श ह । न ददर्श च तान् भूयो ददर्श च पुनर्नृप । गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्यापनध्वनिम् । हंसान् सुमधुरांश्चापि तत्र शुश्राव पार्थिव । तं दृष्ट्वाऽत्यद्भुतं राजा मनसाऽचिन्तयत्तदा । स्वप्नोऽयं चित्तविभ्रमो वा उताहो सत्यमेव तु । अहो सह शरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् । उत्तरान् वा कुरून् पुण्यानथ वाऽप्यमरावतीम् । किन्त्विदं महदाश्चर्य्यं सम्पश्यामीत्यचिन्तयत् । एवं सञ्चिन्तयन्नेव ददर्श मुनिपुङ्गवम् । तस्मिन् विमाने सौवर्णे मणिस्तम्भसमाकुले । महार्हे शयने दिव्ये शयानं भृगुनन्दनम् । तमभ्ययात् प्रहर्षेण नरेन्द्रः सह भार्य्यया । अन्तर्हितस्ततो भूयश्च्यवनः शयनञ्च तत् । ततोऽन्यस्मिन् वनोद्देशे पुनरेव ददर्श तम् । कौश्यां वृष्यां समासीनं जपमानं महाव्रतम् । एवं योगबलाद्विप्रो मोहयामास पार्थिवम् । क्षणेन तद्वनञ्चैव ते चैवाप्सरसां गणाः । गन्धर्वाः पादपाश्चैव सर्वमन्तरधीयत । निःशब्दमभवच्चापि गङ्गाकूलं पुनर्नृप ।। कुशवल्मीकभूयिष्ठं बभूव च यथा पुरा । ततः स राजा कुशिकः सभार्य्यस्तेन कर्म्मणा । विस्मयं परमं प्राप्य तद्दृष्ट्वा महदद्भुतम् । ततः प्रोवाच कुशिको भार्य्यां हर्षसमन्वितः । पश्य भद्रे । यथा भावा दृष्टा सुदुर्लभाः । प्रसादाद्भृगुमुख्यस्य किमन्यत्र तपोबलात् । तपसा तदवाप्यं हि यत्तु शक्यं मनोरथैः । त्रैलोक्यराज्यादपि हि तप एव विशिष्यते । तपसा हि सुतप्तेन शक्यो मोक्षस्तपोबलात् । अहो प्रभावो ब्रह्मर्षेश्च्यवनस्य महात्मनः । इच्छयैष तपोवीर्य्यादन्याँल्लोकान् सृजेदपि । ब्राह्मणा एव जायेरन् पुण्यवाग्बुद्धिकर्म्मणः । उत्सहेदिह कस्त्वेवं कोऽन्यो वै च्यवनादृते । ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके राज्यं हि सुलभं नरैः । ब्राह्मणस्य प्रभावाद्धि रथे युक्तौ स्व धुर्य्यवत् । इत्येवं चिन्तयामास विदितश्च्यवनस्य वै । सम्प्रेक्ष्योवाच नृपतिं क्षिप्रमागम्यतामिति । इत्युक्तः सहभार्य्यस्तु सोऽभ्यगच्छन्महामुनिम् । शिरसा वन्दनीयन्तमवन्दत च पार्थिवः । तस्याशिषः प्रयुज्याथ स मुनिस्तं नराधिपम् । निषीदेत्यब्रवीद्धीमान् सान्त्वयन् पुरुषर्षभ ।। ततः प्रकृतिमापन्नो भार्गवो नृपतेर्नृप ।। उवाच श्लक्ष्णया वाचा तर्पयन्निव भारत ।। राजन् । सम्यग्जितानीह पञ्च पञ्चस्वयं त्वया । मनःषष्ठानीन्द्रियाणि कृच्छ्रान्मुक्तोऽसि तेन वै । सम्यगाराधितः पुत्र । त्वया प्रवदतां वर ।। न हि ते वृजिनं किञ्चित् सुसूक्ष्ममपि विद्यते । अनुजानीहि मां राजन् । गमिष्यामि यथागतम् । प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र । वरश्च प्रतिगृह्यताम् ।

कुशिक उवाच । अग्निमध्यगतेनेव भगवन् सन्निधौ मया । वर्त्तितं भृगुशार्दूल । यन्न दग्धोऽस्मि तद्बहु । एष एव वरो मुख्यः प्राप्तो मे भृगुनन्दन ।। यत्प्रीतोऽसि मया ब्रह्मन् । कुलं त्रातञ्च मेऽनघ ।। एष मेऽनुग्रहो विप्र । जीविते च प्रयोजनम् । एतद्राज्यफलञ्चैव तपसश्च फलं मम । यदि त्वं प्रीतिमान् विप्र । मयि वै भृगुनन्दन ।। अस्ति मे संशयः कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि । ५४ अ०

“च्यवन उवाच । वरश्च गृह्यतां मत्तो यश्च ते संशयो हृदि । तं प्रब्रूहि नरश्रेष्ठ । सर्व्वं सम्पादयामि ते । कुशिक उवाच । यदि प्रीतोऽसि भगवंस्ततो मे वद भार्गव ।। कारणं श्रोतुमिच्छामि मद्गृहे वासकारितम् । शयनञ्चैकपार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम् । अकिञ्चिदुक्त्वा गमनं बहिश्च मुनिपुङ्गव ।। अन्तर्द्धानमकस्माच्च पुनरेव च दर्शनम् । पुनश्च शयनं विप्र । दिवसानेकविंशतिम् । तैलाभ्यक्तस्य गमनं भोजनञ्च गृहे मम । समुपानीय विविधं यद्दग्धं जातवेदसा । निर्य्याणञ्च रथेनाशु सहसा यत् कृतं त्वया । धनानाञ्च विसर्गश्च वनस्यापि च दर्शनम् । प्रासादानां बहूनाञ्च काञ्चनानां महामुने ।। मणिविद्रुमपादानां पर्य्यङ्कानाञ्च दर्शनम् । पुनश्चादर्शनं तस्य

वांपार्थिवो रथः । वातुषः परवाप महीतमवति नाम् । विद्वरीक्षमिर्मोनो वृकतोरवमवनोः । वाक्यूनहमिवह च वदैवमठामिव। । तदा च तव-वेव क्षा कमर्वविना वपारवम् । वाना नाम भुरि वदा चाक्रान ईचषे समा । निरवा वज्कूवाप मतीर्द इम वादवम् । वर्षेवतयो दत्ता भूरो भाक्यवचात्रीव भमनुः । म एवोनाद मगीव चतुमन्न ।। मन मवाति विर्वे । तम वाद्वाद वि तै रथ । दवद्वाम ममवाम् प्रभु वावाच वं पृतम् । रथा मनदीव वातम वदवं वदवं भवेः । चयो मम समा न वाचमा वै चन्द्वारिवो । एतत्वह न मीतमो मनः मनव मयाद । मीमृनावो च-विना मैथिवेभ्यो दावो मठ प्रभु । मातृवेभव है वावावर्व विमलि वां दधि । वर्षमहावाक्यवेदेव भव ए मावि चव हि । मिवर्ता मिथिवैनठवा विवावव वा-र्थिव ।। मम महवर्न चन्द्र राजा चचामवावपेद् । म वाकृम् वाव मिवपम् वर्ष देवमवहिके । मवीरवाम्वमेका-वि विवमो गुण्मवमावित्रम् । मवामवम चवर्व मवेभूवना-चवोमवा । चन्वनचम नमर्वि रावामानाव वर्षम । वावामवव वम् वर्षमाठीवमरचार्यवम् । मी मीम्मा-म च वचवा मठीरेव ममोहिमी । पुत्रे विद्वी चवे चैव निर्मिवारी वमूवव । वेववामी मिरावारी चवामवा-मितर्मीमो । ममविहृरवर्षीरी दमवी मो रवीतचम् । वक्ष्मो चवविवी च मवमीच मवोहवम् । दवमावे चवा-राव । इमिमावित्र विद्वभो । मी दवा मौरवर्मवृ चव मो-ववमावृवा । चविवावमवमवीव च विदिवृमव च । दमववावमम् वर्ष मवाम मवनो मवम् । म वा चवि वमिचव पीविव मैव वावृना । चवो मवमो वीर्य चवमेंमीनिवामना । रावचावि मवाम वा वैर्य मवाव मावचम् । चामावचि हि मवृव्व एवर्षय मवहवा । म चेतवोभिवार वे दवे चहुनमृता ।

"मीव चमाम । वमा च निर्मिवारी व दम चवुवुमी वृष । मह विनावमावाच वच चमवववमा । म-मावि रावा मीवावा चवाविवमनवरोद् । ममोवच ववमम् मीमी चवृव वविवमवा । वाम्मीवं रववेवाव दमवी मी वमोव च । विमीव चैमी विविवचो वावचवाव च । विववमचोरवा मावा वार्षव वच-मवा । दवावि मां दर चोव वं मृगावित्रि वार-ए ।। वक्षवही च मी विद्वी ववाम्नं मविदवा ।

वचवतीवववचाव्मर्व चेवायूरववव ।। दवावरीमृगी चाम्म चवी चाच्चावर्मीरच । विवावी च मवावे चवदवतो च माम्यम् । चव दी ववतम् दव वृ-र चवाममवदा । च दम चावृवं पूर्ण चवता मृ-गिमृवि । रवचीवं चवृ मो मवृवावैरवि दवम् । विविवृचार्व मवरो विववमावीव मार्षिव ।। चमार्य चार्वर दम । विवाचः इमरैवृवि । दवम वा दवा-मवय दृवादि मी मराविव ।। म च वव्वृ वना वाव चेदवो वभूविमवम् । मव्व वावविव वृत्विर्व है म वर्व हि वविवृवि । दम चवम वृविवा वहूर मा-मरवमना । मोचाव भुविवावृ वविव चववर्षवर । च मे चव चं वावाम । पूवो चो मवर्ववमा । वेतो मोवमको चो मवमवी मवाविवी । ममोव मचा है मे मवाव म वमा मवा । माव मवाव चामेवु चम्मोरवि चव वाव वा । दवी च देवी मवावि मवनाममवरवीववावृ । विवा ववमा दवी चवा दवा दरा चवा । वर मवावावृवं दववि वं मवावचे ।। चैववितव चमवावि चमारवाव ।। दम म मवृ वावेव हविवं चावमवा । वावम वाः वमाम च मविषेवि मराविव । दम वा दमवचावो रावर्षिरविवाव वम् । मचो चवा दवी चमरी वैदरावम् । मम दवचवामच रवाना चावे-चेवा । वववा मविवावृवा वावो मवमवपा । वैव वा वृविवो रावा विवा दरमवा चावम । मवि-चेव दर चृवा दमववावीव मविवि वत मवीव मवरं चमा पूर्णा वृषी विवा । मवा दवावी रव-मीमुराव च चवाव वि । दवमृ मी चवर्वविमीव मी मम दरचार दिवमवचाविरवमो । मवचृवा चवचमी मवरी मिवा वृषी विवरवृचमा वदा ।

चवामूमिव वृवववीवि मा मवावीवमी चवावीराव वविवव । चनीमवा मवविमरवृर्मि वववं चमो चवी मवचवो" इवि ६६८०

"मीव रावन । मवा च रावा राव्मवं मवियुवो च-चावमा । वववृमीवृषा मवावृ दवार्मवरम मवि । मवो दवर्व मवावि मावावं वर्षमावृमवृ । मविवचव-दवाव मवामवरोमवमृ । मम विवामविमावाद् दवर्व इविववदा । चवर्षमावृ ववमावृव मविषीव चमवृवा । मम मावाव विविवावीरचावि च मार-

न ॥ शाद्वलोपचितां भूमिं यथा काञ्चनकुट्टिमाम् । सहकारान् प्रफुल्लांश्च केतकोद्दालकान् धवान् । अशोकान् सहकुन्दांश्च फुल्लांश्चैवातिमुक्तकान् । चम्पकांस्तिलकान् भव्यान् पनसान् वञ्जुलानपि । पुष्पितान् कर्णिकारांश्च तत्र तत्र ददर्श ह । श्यामान् वारणपुष्पांश्च तथाऽष्टपादिका लताः । तत्र तत्र परिक्लृप्ता ददर्श स महीपतिः । रम्यान् पद्मोत्पलधरान् सर्व्वर्त्तुकुसुमांस्तथा । विमानप्रतिमांश्चापि प्रासादाञ्छैलसन्निभान् । शीतलानि च तोयानि क्वचिदुष्णानि भारत ॥ आसनानि विचित्राणि शयनप्रवराणि च । पर्य्यङ्कान् रत्नसौवर्णान् परार्द्ध्यास्तरणावृतान् । भक्ष्यभोज्यमनन्तञ्च तत्र तत्रोपकल्पितम् । वाणीवादाञ्छुकांश्चैव सारिकान् भृङ्गराजकान् । कोकिलाञ्छतपत्रांश्च सकोयष्टिककुक्कुभान् । मयूरान् कुक्कुटांश्चापि दात्यूहान् जीवजीवकान् । चकोरान् वानरान् हंसान् सारसांश्चक्रसाह्वयान् । समन्ततः प्रमुदितान् ददर्श सुमनोहरान् । क्वचिदप्सरसां सङ्घान् गन्धर्व्वाणाञ्च पार्थिव ॥ कान्ताभिरपरांस्तत्र परिष्वक्तान् ददर्श ह । न ददर्श च तान् भूयो ददर्श च पुनर्नृप । गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्यापनध्वनिम् । हंसान् सुमधुरांश्चापि तत्र शुश्राव पार्थिव । स दृष्ट्वाऽत्यद्भुतं राजा मनसाऽचिन्तयत्तदा । स्वप्नोऽयं चित्तविभ्रमो वा उताहो सत्यमेव तु । अहो सह शरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् ; उत्तरान् वा कुरून् पुण्यानथ वाप्यमरावतीम् । किन्त्विदं महदाश्चर्य्यं सम्पश्यामीत्यचिन्तयत् । एवं सञ्चिन्तयन्नेव ददर्श मुनिपुङ्गवम् । तस्मिन् विमाने सौवर्णे मणिस्तम्भसमाकुले । महार्हे शयने दिव्ये शयानं भृगुनन्दनम् । तमभ्ययात् प्रहर्षेण नरेन्द्रः सह भार्य्यया । अन्तर्हितस्ततो भूयश्च्यवनः शयनञ्च तत् । ततोऽन्यस्मिन् वनोद्देशे पुनरेव ददर्श तम् । कौश्यां वृष्यां समासीनं जपमानं महाव्रतम् । एवं योगबलाद्विप्रो मोहयामास पार्थिवम् । क्षणेन तद्वनञ्चैव ते चैवाप्सरसां गणाः । गन्धर्व्वाः पादपाश्चैव सर्व्वमन्तरधीयत । निःशब्दमभवच्चापि गङ्गाकूलं पुनर्नृप ॥ कुशवल्मीकभूयिष्ठं बभूव च यथा पुरा । ततः स राजा कुशिकः सभार्य्यस्तेन कर्म्मणा । विस्मयं परमं प्राप्य तद्दृष्ट्वा महदद्भुतम् । ततः प्रोवाच कुशिको भार्य्यां हर्षसमन्वितः । पश्य भद्रे । यथा भावा दृष्टा दृष्टाः सुदुर्लभाः । प्रसादाद्भृगुमुख्यस्य किमन्यत्र तपोबलात् । तपसा तदवाप्यं हि यत्तु शक्यं मनोरथैः । त्रैलोक्यराज्यादपि हि तप एव विशिष्यते । तपसा हि सुतप्तेन शक्यो मोक्षस्तपोबलात् । अहो प्रभावो ब्रह्मर्षेश्च्यवनस्य महात्मनः । इच्छयैव तपोवीर्य्यादन्याल्लोकान् सृजेदपि । ब्राह्मणा एव जायेरन् पुण्यवाग्बुद्धिकर्म्मणः । उत्सहेदिह कृत्वैव कोऽन्यो वै च्यवनादृते । ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके राज्यं हि सुलभं नरैः । ब्राह्मणस्य प्रभावाद्धि रथे युक्तौ स्व धुर्य्यवत् । इत्येवं चिन्तयामास विदितश्च्यवनस्य वै । सम्प्रेक्ष्योवाच नृपतिं क्षिप्रमागम्यतामिति । इत्युक्तः सहभार्य्यस्तु सोऽभ्यगच्छन्महामुनिम् । शिरसा वन्दनीयन्तमवन्दत च पार्थिव । तस्याशिषः प्रयुज्याथ स मुनिस्तं नराधिपम् । निषीदेत्यब्रवीद्धीमान् सान्त्वयन् पुरुषर्षभ ॥ ततः प्रकृतिमापन्नो भार्गवो नृपतेर्नृप ॥ उवाच श्लक्ष्णया वाचा तर्पयन्निव भारत ॥ राजन् । सम्यग्जितानीह पञ्च पञ्चसु वै त्वया । मनःषष्ठानीन्द्रियाणि कृच्छ्रान्मुक्तोऽसि तेन वै । सम्यगाराधितः पुत्त्र । त्वया प्रवदतां वर ॥ न हि ते वृजिनं किञ्चित् सुसूक्ष्ममपि विद्यते । अनुजानीहि मां राजन् । गमिष्यामि यथागतम् । प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र । वरश्च प्रतिगृह्यताम् ।

कुशिक उवाच । अग्निमध्यगतेनेव भगवन् सन्निधौ मया । वर्त्तितं भृगुशार्द्दूल । यन्न दग्धोऽस्मि तद्बहु । एष एव वरो मुख्यः प्राप्तो मे भृगुनन्दन ॥ यत्प्रीतोऽसि मया ब्रह्मन् । कुलं त्रातञ्च मेऽनघ ॥ एष मेऽनुग्रहो विप्र । जीविते च प्रयोजनम् । एतद्राज्यफलञ्चैव तपसश्च फलं मम । यदि तु प्रीतिमान् विप्र । मयि वै भृगुनन्दन ॥ अस्ति मे संशयः कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि । ५४ अ०

"च्यवन उवाच । वरश्च गृह्यतां मत्तो यश्च ते संशयो हृदि । तं प्रब्रूहि नरश्रेष्ठ । सर्व्वं सम्पादयामि ते । कुशिक उवाच । यदि प्रीतोऽसि भगवंस्ततो मे वद भार्गव ॥ कारणं श्रोतुमिच्छामि मद्गृहे वासकारितम् । शयनञ्चैकपार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम् । अकिञ्चिदुक्त्वा गमनं बहिश्च मुनिपुङ्गव ॥ अन्तर्द्धानमकस्माच्च पुनरेव च दर्शनम् । पुनश्च शयनं विप्र । दिवसानेकविंशतिम् । तैलाभ्यक्तस्य गमनं भोजनञ्च गृहे मम । समुपानीय विविधं यद्दग्धं जातवेदसा । निर्य्याणञ्च रथेनाशु सहसा यत् कृतं त्वया । धनानाञ्च विसर्गश्च वनस्यापि च दर्शनम् । प्रासादानां बहूनाञ्च काञ्चनानां महामुने ॥ मणिविद्रुमपादानां पर्य्यङ्कानाञ्च दर्शनम् । पुनश्चादर्शनं तस्य

एवमस्त्विति धर्मात्मा तदा भरतसत्तम ।। च्यवनस्तु म-
हातेजा पुनरेव नराधिपम् । परार्धे नोदयामास तद-
याच स पार्थिवः । याढमेव करिष्यामि काम त्वत्तो
महासुने ।। मद्भूत कुशः नेऽस्तु धर्मो चास्य मनो
भवेत् । एवमुक्तस्तथेत्येव मत्युक्त्वा च्यवनो मुनि ।
अभ्यनुज्ञाय नृपतिं तीर्थयात्रां ययौ तदा । एतत्ते क-
थित सर्वमशेषेण मया नृप ।। भृगूणां कुशिकानाञ्च
अभिसम्बन्धकारणम् । यथोक्तमृषिणा चापि तदा तदभव-
न्नृप ।" ५६अ० । कुशिकस्यापत्यम् अण् । कौशिक तद-
पत्ये पु स्त्री० स्त्रियां ङीप् हेमच० क्रमिभेदार्थकता-
माश्रोक्य जमदग्नि-पलर्यकतोक्ति कल्पद्रु मे तन्मूला-
न्वतोक्तिश्च चिन्त्या । २सर्ज्जवृक्षे हेमच० । ३विभीतकवृक्षे
पु० विश्व ४केकरे त्रि० ५अश्वकर्णवृक्षे राजनि० ६तैलपर्णे
पु० शब्दमा० कुशी+स्वार्थे क । कुशिका ७फाले स्त्री

कुशित त्रि० कुश–इतच् । जलमिश्रिते उणा०

कुशिन् त्रि० कुशोऽस्त्यस्य इनि । कुशयुक्ते "दिनेऽष्टमे तु
विप्रेण दीक्षितोऽस्य यथाविधि । दण्डी छत्त्री कुशी
चीरी घृताक्तो मेखलीकृत" मा०आनु०१४अ० २वाल्मीके
मुनौ हेमच० ।

कुशिम्बि(म्बी) स्त्री कुत्सिता शिम्बी पृषो० वा ह्रस्व' ।
शिम्बीभेदे सुश्रु० । "सर्वासाञ्च पूतकलाय शिम्बा कुशि-
म्बिवल्लीप्रभवाश्च शिम्बाः । ज्ञेया विपाके मधुरा रसे च
बलप्रदा पित्तनिबर्हणाश्च ।। [फाले चेदि० ।

कुशी स्त्री कुश–अयोविकारेऽर्थे ङीप् नि० । लौहविकारे

कुशी(सी)द न० कु+सद–अ पृषो० वा सस्य ष । वृद्ध्यर्थे
धनप्रयोगे अमर "कुशी(सी)दवृद्धिर्द्विगुणा मान्येति
महदाज्ञता" या० स्मृति । २रक्तचन्दने तन्त्रसा० ।
"ज्ञाया कुशी(सी)दसिन्दूर गोमयञ्च करीषकम् ।
विलोड्य गुटिकां कृत्वा सम्पदेत्साञ्च कारयेत्"

कुशी(सी)रक पु०कुत्सित शी(सी)रोयत्र कर्षणे वा कप् ।
कर्षणेन कृषिहलस्तके चेत्रादौ । तत चातुरर्थ्यां सख्या०
ठञ् । कौशी(सी)रकीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

कुशीलव पु० कुत्सित शील कुगति०समासे व, कुशीलं वाति
वा–क–वा । १कीर्त्तिसञ्चारके नटे,२चारणे,३गायके च ।
कुशीलवशब्दार्थं माव्यप्रचारकत्वात् ४वाल्मीकौ मुनौ ।
शब्दचि० ५नटमात्रे अमर । "यस्मान्वयस्तु न पूर्व
रङ्गविघ्नोपशान्तये" कुशीलवा प्रकुर्वन्ति सा०द० ।
कुशश्च लवश्च पृषो०। ६कुशलवयो द्वि० हेमच० । "अभि-

षिच्य महात्मानावुभौ राम कुशीलवौ" रामा० उ०
१०७स० । लिकाराद्य र्थे कुशीलव इति वाल्मीकीयपाठे
पाठ लिपिकरप्रमादकृत ।

कुशुम्भ पु० कु+शुम्भ घञ् । कुसुम्भशब्दार्थे द्वारा०

कुशूल पु० कुश–ऊलच् । १तुषाग्नौ, जटाधरः २अन्नकोष्ठके,
इष्टकादिनिर्मिते धान्यादिस्थापनार्थे ३स्थाने च ।
हेमच० "कुशूलापूरणात्कतैः" स्मृति

कुशूलधान्यक पु० कुशूलपरिमितं धान्य यस्य । यावता-
धान्येन वर्षत्रय स्वस्य स्वकुटुम्बस्य स्वभृत्यस्य निर्वाहो
भवति तावन्मात्रसञ्चितधान्ये १विप्रे । कुम्भीधान्यशब्दे
विवृति ।

कुशेशय न० कुशे जले शेते शी–अच् अलुक् स० । १पद्मे,
"कुशेशयैरत्र जलाशयोषितास्" माघ । २सारसपक्षि-
णि, अमर । ३कर्णिकारवृक्षे शब्दचिन्ता० । कुशद्वीपस्थे
४पर्वतभेदे पु० कुशशब्दे विवृति [जले

कुशोदक न० कुशसहितमुदकम् शाक०। दानार्थे कुशसहिते

कुष निष्कर्षे क्र्यादि० पर० सक० सेट् । कुष्णाति अकोषीत् ।
निरस्तु वेट् निरकोषीत् निरकुक्षत् । चुकोष । निष्कर्षश्चे ह
इयत्तापरिच्छेद, मध्यस्थितस्य, वस्तुनो बहिर्निः सार-
णञ्च । "शिवा कुष्णन्ति मांसानि" "ततोऽकुष्णात् दश-
ग्रीव मृत मायाम् वमीकसाम्" भट्टि । क्त्वा सेट्
कित् । "कुषित्वा जगतां सारम्" भट्टि कर्म्मकर्त्तरि
सार्वधातुके श्यन् वा प० । कुष्यति ते वा पाट । आ-
र्द्धधातुके तु न परस्मैपदम् श्यन्सन्नियोगशिष्टत्वात्
कोषिषीष्ट पादः ।

अनु+साहश्येन बहिर्निःसारणे तुल्येनामनुकुष्णाति

अभि+आभिमुख्येन निःसारणे "न बालकर्मांसाक्तोतो
दयनमिवराध्यमिकुष्णीयात्" सुश्रुत

अव+अधोनिःसारणे तुच्चैरवकुष्णाति सि०कौ० ।

निर्+निष्कासने । निरकुक्षत् निरकोषीत् 'निष्कोष्टा नि-
ष्कोषिता । "निष्कोषितव्यान्निष्कोष्टु मायाम् दयस-
खात्मनात् । आदाय परिघ तस्थौ महाविष्कुषित-
द्रुम" भट्टिः "कीटनिष्कुषित' मत्त " भट्टि "वपान्तयो
र्निष्कुषित विहङ्गै " रघु । आर्षे तु पदव्यत्ययोऽपि
क्वचित् दृश्यते "यमपुरुषा यमपार्षदैर्मितम्मे संदंशस्त्वचि
निष्कुषन्ति" भाग० ५।२६।१८।

कुषल त्रि० कुष–बा० कलच् । दक्षे पटौ भरत [कोष

कुषाकु पु० कुष–आकु । १अग्नौ २अर्के ३सूर्य्ये च उणा०

कवित् कमन्नुरिदृ+इयोन । पाकस्थे १सर्वसाया कमोरका कपित मि इन–ह । कर्षायिते कचारि ।

कपीट न० इ+कट–क इयो मतम् । इदर्श कमप्रयोगे करत

कुपीतक इ कपित्थे । महागमम् वाक्य मम । वीथी मध्ये महस्रे वाश्ये । कम्पमायें कह इत । वीथी-मधि मदन्मेश्वात्रपे । यथा उपचारि इमेहने च मोक्षमक्ष युग ।

कुहुम कवे कषायान्धक हि । कुमारि काम(मी)त्यमि । विमधि ते कुहुम मध्ये विषयाय " वाव ११४॥

कुदुम्ब इ स्त्री कम–लक रेदे इयो इम् कहोत । मध्ये 'कमलकदमसीहृमिदे मर्मकाम च १८॥। "कुमाकोमक " ग्र

कुह इ नन्दवादि रोमम् कम–कमम् । (कुह) मविदे इसनेरे "कमहर्ष कर काह एमर्थ विमर्थ कदु । इति माता कमीककावानुककदुकयान"वाक्य । तद्वाक्यमेश्वा यथा "कह इमारपूर्ण ह मीमर्द इमार च तत । वह ममह काश्मीर कवोदमिमं कह " । कमह एवाती ह कारिकामधे इवाकरके सारिका एकादिकामधे च इमायरिद् मुखमधे विरोधमदे सारिका कथा । रोम भेदे तनुकदम्भिदामेदादि वाकय दर्शितं यथा "गिरीशीमसम्बमानि इवलिमाइकरिच च । महसामा महासाद्रि मैत्रकाथाम् अग्रिमनाद । माकाशभिता महारबिन्द्रा मिनेविषाम् । वीतोन्मक्ष्मा दारम् सर्व मह्या मिनेविषाय् । कम मममयारमां इत वीताश पीमिनाद् । कमीर्या अस्विनी भाति मह कर्माम्बारि काम् । ममामदर्शिकदयादिकदकापमिनेविषाम् । कालकदरिकामिकवोदइपनिमाम् । महाय माय वीर्येद दिव मिद्रामिनेविषाम् । विदाम् इदम् कम-मयो वाय कम्य च हर्षिताम् । कामासकको दीवाक-मद्र मांसमय च । इमदमि ह इयानो कम्बो इस कपाह । कम कुमारि मालको मदेसाह्म च" । विरोधीमसमानि वीरम्मदादीमि माया कमिमाहि । कमिमद्रा मामायम् कमिमायम् कमिरमय मर्मकदर्शिकमाद्र मिनेविवर्मिमि । मदमम याने क्ती माया दिवीया इ हमिकताम् । ममम पाठि "कोमोक कदुमादुदासविमाहिपमि हि मीता । मम मिदि वर्गेमाहि । कर्मा में ममि इमयनिम्न यादे सन्मे मोवाम्य पीनिताम् ।

कमीर्योसाहिनी मद्रेऽयोर्वे महामाम् । मह कर्माकरादिया महमपीमि मदमीदिमहादि कादमाकमादि मैम मोनु कमसारिमाम् । ममदमी मद्रमादि काकाहादि पीमिमाम् । मरायपिमादि । मदे कमीर्यं दिरमादिकते मवि । मागमं मेमुवं मिमेविमाम् । दिमामिदादिमेविमाधिमि मिमो मेम । कमायं च मिमलताम् । दोष्मुमम पत्रार्मेवाद । मामम रमादि मन्द न मिमदि प्रमीतेन मह यदि यदं वर्ये मन ममामावदि मामादोमा इमलतोममार्कम् । मम एव मम मदीया । मम मनमकाद । मदा इमामकिमा-रि । मना पूर्वोक्तरोमपुमद्रमदादाद । मर्वोममद-मेदि मेदसतिम इमेन मवमी महाकुमलेदाडमी मादुमम मीयमदि । मम मदाकुमादाद "पूर्व मिम मदा मिम मदा मायदम मदा । इमारीमर्यदिमादि मदामदामि मम च" । पूर्वमिद ममामीइमरमदमा-माम् । मिमदमोऽमादामी मपमम । मद मम मिमद मदाकुम इममा इमदीम मुदम मदमम मारमदिव मिम इ मामदाकुमवेम च । मदीमय मिमद मदोम मदाकुम तु दर्शितम् । मदो मदाद इमद मीमदमतोपदातामामाद्मात इमामदोमप्रमाम मिमिदुमामाकुमदाद । मम मादुममाद "मदुर च र्व इर ममम मम च मम् । मदमदेर्व मोम मम-मादि मिमर्थिमा । मिमादिमादिमा मैम मामामम मदा मदम् । मद मिमोदमिदिमामदमादि च मैमिम । पुर-इमादि मदादि मदिमादि मिमदे " । मद मद मम मुदुरुम मदिमा । इममेम मदाकुम इमाद । ममो मदिमादमामूमा मद इमीम मदाकुम तु मदा । मदि मैमदाम्रममादुमदा मदु मदमुमेर । मर मिमम मुदामादीम मदकुम दर्शितम् । इमामी मिदो मममेम वर्षेऽवि दोममोमकमदा मदामदम् । "इमामि मदमा दीमैः मममदेम । मममदेः । वर्षे च मिमीमेम मदमेरोऽमिमदम" । वर्षेमी मिमेम मादेम मममामदिमाम मामदार मदम मदमिमम मदा मदादि मदमा, दीम च मदी मममदम मदामदेमिदुर्व च मिमिमोदिमि मा मद् । मदामदम । मिमदि मम मामीमदं मिमदि मिमेमम मिमदि मदोमाम मिमदि मामम दोमदं मिमदि मिमदेदीमदम् मिमदि मामी मेमद मिमदि

त्रिदोषोल्वणमिति । पूर्वरूपमाह “अतिश्लक्ष्णं खरस्पर्शः स्वेदास्वेदविवर्णता । दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः श्रमः । व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः । रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् । रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्” । अतिश्लक्ष्णं अतिमसृणं । अथवा घर्मादिप्रसङ्गेऽपि स्वेदाभावः । त्वचि स्वापः स्पर्शाज्ञता । शीघ्रोत्पत्तिः व्रणानाम् । “दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चलत्वादितस्ततः । त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दोषाः कुष्ठमुशन्ति तम्” । येनोल्वणेन यत्कुष्ठमुत्पद्यते तदाह । “वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनौदुम्बरं कफात् । मण्डलाख्यं विचर्चीं च ऋक्षाख्यं वातपित्ततः । चर्मैककुष्ठकिटिभं सिध्मालसविपादिकाः । वातश्लेष्मोद्भवाः पित्तकफाद्दद्रूशतारुषी । सपुण्डरीकविस्फोटपामाचर्मदलं तथा । सर्वैरेवोल्वणैर्दोषैराहुः काकणकं बुधाः” । विचर्चीं च कफादित्यन्वयः । पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा पित्तकफादित्यन्वयः । अथ महाकुष्ठानां मध्ये कपालस्य लक्षणमाह । “कृष्णारुणं कपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु । कापालं तोदबहुलं तत् कुष्ठं विषमं स्मृतम्” । किञ्चित्कृष्णा किञ्चिदरुणा ये कपालाः स्फुटितमृत्पात्रखण्डाः ‘खपरा’ इति यावत् तद्वर्णं, परुषं खरस्पर्शम् । तनु तनुत्वक् कपालम् कपालसमम्, विषमं दुश्चिकित्स्यम् । औदुम्बरमाह “उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत् । रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम्” । औदुम्बरफलाकारम् । मण्डलमाह “श्वेतरक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् । कृच्छ्रमन्योन्यसंसक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते । श्वेतरक्तं किञ्चिच्छ्वेतं किञ्चिद्रक्तम् । स्थिरं चिकित्सां विना अविनाशि, स्त्यानम् आर्द्रं, स्निग्धं सस्वेदम् । उत्सन्नमण्डलम् उन्नतमण्डलम् । कृच्छ्रं कष्टसाध्यम् । अन्योन्यसंसक्तं परस्परमिलितम् । अथ सिध्ममाह “श्वेतताम्रं तनु यत् रजो घृष्टं विमुञ्चति । प्रायेणोरसि तत् सिध्ममलाबूकुसुमोपमम्” । श्वेतताम्रं श्वेतताम्रम् । तनु तनुत्वक् । प्रायेणोरसि प्रायशब्दादन्यत्रापि बोद्धव्यम् । काकणमाह “यत्काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् । त्रिदोषलिङ्गं तत् कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति । काकणन्तिका गुञ्जा । गुञ्जावर्णत्वेन मध्ये कृष्णमन्ते रक्तम् । अथवा मध्ये रक्तं मध्यान्ते कृष्णम् । अपाकं स्वभावात् । त्रिदोषलिङ्गम्—सर्वेषां कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेऽपि उल्वणदोषत्रयलिङ्गम् । पुण्डरीकमाह “सश्वेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् । सरागञ्चैव सोत्सेधं पुण्डरीकं कफोल्वणम्” पुण्डरीकदलोपमं पुण्डरीकं श्वेतकमलं तत्पत्रोपमम् सरागञ्चैव । अत एव श्वेतं, रक्तपर्यन्तं अन्ते रक्तम् । सरागमिति अन्ते लौहित्याधिक्यबोधनार्थम् । सोत्सेधम् उन्नतम् । ऋक्षजिह्वकमाह “कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तः श्यावं सवेदनम् । यदृक्षजिह्वासंस्थानमृक्षजिह्वं तदुच्यते” । रक्तपर्यन्तं अन्ते रक्तम् अन्तः श्यावं मध्ये धूम्रवर्णम् । ऋक्षजिह्वासंस्थानम् ऋक्षो भल्लूकस्तस्य जिह्वाकृति । अथ क्षुद्रकुष्ठानां मध्ये एककुष्ठगजचर्मणोर्लक्षणमाह “अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् । तदेककुष्ठं चर्माख्यं बहलं हस्तिचर्मवत्” । महावास्तु महास्थानम् । मत्स्यशकलोपमम् अत्र शकलशब्देन शल्कमुच्यते । तेन चक्राकारमत्स्यशल्कसदृशं भवति । एककुष्ठमिति क्षुद्रकुष्ठेषु मुख्यत्वात् । चर्माख्यं गजचर्माख्यम् बहलं स्थूलम् गजचर्मवत् रूक्षं कृष्णं च । अथ चर्मदलमाह “रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलयत्यपि । तच्चर्मदलमाख्यातं स्पर्शासहकरञ्च यत्” । दलयत्यपि विदारयत्यपि चर्मेति शेषः । विचर्चिकामाह “सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्चिका” । पिडका क्षुद्रपिडका । ननु क्षुद्रकुष्ठानां कथमेकादशत्वं विपादिकायाश्चाद्यगणनाभावात् उच्यते । विचर्चिकैव पादयोर्भवन्ती विपादिका तेन स्थानविशेषः । अतएव भोजः “राज्यन्ते त्वक् यदा रूक्षपाण्योर्वै या विचर्चिका । पादे विपादिका सैषा स्थानभेदाद्विचर्चिका” । राज्यन्ते विदार्यन्ते । केचिद्विचर्चिकातो विपादिकां भिन्नामाहुः । विपादिकामाह “वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्” । पाणिपादस्फुटनं पाण्योः पादयोश्च स्फुटनं विदारणं येन तत् । पामामाह “सूक्ष्मा बह्व्यः स्रावयन्त्यः, सदाहाः पामेत्युक्ताः पिडकाः कण्डुमत्यः” । पिडकाः पीडयन्तीति पिडका इति क्षिप्रकादित्वात् निपात्यते । कच्छुमाह “सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रा स्फिचोश्च” । सैव पामा स्फोटैः महद्भिः, स्फिचोः श्रोण्योः । दद्रूमाह “सकण्डुरागपिडकं दद्रूमण्डलमुद्गतम्” । दद्रूमण्डलं शीघ्रोत्पत्तिमत्, उद्गतम् उच्छूनम् । विस्फोटमाह “स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः” । किटिभमाह ‘श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम् ।

मम् । पर्ज्जनीय विशेषेण कितव शिश्निमिच्छता" । शुक्लं मेहनम् भगन्त्र नखमत्र पदतल, तत्र जात इत्युक्ते- मान्ते जातमिति सामान्यतो निर्द्दिष्टत्वात् । अथापरन्त- नम् नरमपि । कुष्ठस्य संसर्गजत्वप्रसङ्गे मान्यामपि संसर्ग- जान् रोगानाह "प्रसङ्गात्गात्रसंस्पर्शात् निश्वासात् सह भोजनात्" । प्रसङ्गो मैथुनम् । "एकशय्यासनाच्चापि वस्त्र- माल्यानुलेपनात् । कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च । औपसर्गिकरोगाश्च सङ्क्रामन्ति नरान्नरम् । म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य सम्भवेत् । अतो निन्दिततरोगोऽयं कुष्ठं कष्टं प्रकीर्त्तितम्" । एतावता कुष्ठिना कुष्ठं सर्वथा प्रती- कार्य्यम् न तु उपेक्षणीयम्" ।

एतेषां मध्ये केषाञ्चित् महापातकचिह्नत्वं केषाञ्चि- दतिपातकचिह्नत्वं केषाञ्चिदुपपातकचिह्नत्वं स्मृत्यादौ प्रसिद्धम् । अष्टादशानां मध्ये सप्तानामेव पापरोगतया तेषां तत्तत्पापाद्युत्पत्तिकथनं तत्र सु०त०निर्णीतं यथा भविष्यपुराणीयसप्तत्रिंशस्य षष्ठाध्याये "शृणु कुष्ठगण विप्र । उत्तरोत्तरतोगुरुम् । विचर्च्चिका तु द्वयम्मां चर्म- दलं तथैव च । विकर्च्चुर्मण्डलाख्यौ च दृश्यते तथाप- रम् । एषां मध्ये तु यः कुष्ठी गर्हितः सर्वकर्म्मसु । प्रण- यत् सर्वगात्रेषु गलन्ते भाति तथा नखः" । तथा 'भ्रूते च मोक्षतीर्थे अथवा तरुमूलके । न चिन्तां नोदकं पश्चा- च्च दाहक्रियाञ्चरेत् । पञ्चगव्यमेकं मौर्वीयोषिता कुष्ठी कदाचन । यदि स्नेहाग्रेदाह यतिचान्द्रायणं चरेत्" । यतिचान्द्रायणे पादोनधेनुचतुष्टयं देयम् । अतिपा- तकोपपातकत्वादन्येव युक्तं यथाह विष्णुः "अथ न- रकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुषेषु लक्ष- णानि भवन्ति सत्यातिपातकी, ब्रह्महा यक्ष्मा, सुराप- श्यावदन्तः, सुवर्णहारी कुनखी, गुरुतल्पगो दुश्चर्म्मा, इत्यादि । श्यावदन्तः स्वभावतः कृष्णदन्तः प्रधानदन्तद्वय- मध्यवर्त्तिक्षुद्रदन्त । प्रधानदन्तोपरि दन्तान्तरमिति केचित् । कुनखी रक्तकृष्णनखः, दुश्चर्मा स्वभावत एव- नाटतमेद्रः । अत एव महारोगिणोऽपायश्चित्तमशौच- माह कूर्मपुराणम् "क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च । यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम्" । क्रि- याहीनस्य नित्यनैमित्तिकक्रियाननुष्ठायिनः । मूर्खस्य गायत्रीरहितस्य । सार्थगायत्रीरहितस्येति रुद्रधरः । महारोगिणः पापरोगाष्टकान्यतमरोगवतः ते च उ- न्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दरः उद- रोऽश्मरी इत्यष्टौ पापरोगा नारदेनोक्ताः । यथेष्टाचारणस्य द्रव्यवेगग्राह्याग्राह्यमक्षस्य । एवञ्च भविष्यपुराणोक्तं यति- चान्द्रायणप्रायश्चित्तमज्ञातप्रायश्चित्तानां कुष्ठ्यादीनां दाहे बोद्धव्यम् अन्यथैषां प्रायश्चित्तोपदेशो विफलः स्यात् । यथाह विष्णुः 'कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं कृच्छ्रं चरित्वो- द्धरेयातां तद्दन्तनखौ' इति अत्र द्वादशरात्र पराकरूप तत्र पञ्च धेनवः अतः प्राजापत्य तद्रूपकार्षं यतिचान्द्रा- यणेन विषमशिष्टत्वात् अत्र चण्डालादिकर्मणामिति वच- नादाकाङ्क्षितत्वाच्च कुष्ठ्यादीनामपि प्रायश्चित्तम् । अतएव प्रायश्चित्तविवेकेऽप्युक्तमेव दुश्चर्म्मादिष्वप्राशमिति । महा- पातकादतिपातकस्य गुरुत्वात् तच्चिह्नेऽपि प्रायश्चित्तं द्विगु- णम् । कर्म्मविपाके शातातपः "महापातकजं चिह्नं सप्तजन्मसु जायते । बाधते व्याधिरूपेण नरः लक्षणा- दिभिः शमः । कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा" । अत्र कुष्ठपदमत्र कुष्ठपरमिति पूर्वेणाविरोधः" ।

कुष्ठकेतु पु० कुष्ठं तन्नाशने केतुश्चिह्नं यस्य । मार्कण्डिकायां (भूँ इकसखा) इति राजनि०

कुष्ठगण पु० ६त० । सु०त०उक्ते श्लोकाङ्के दर्शिते श्वेतादशादि सप्तविधे कुष्ठभेदसमूहे स च कुष्ठशब्दे भावप्र० अष्टादश- विधो दर्शितः स च कुष्ठशब्दे दर्शितः [राजनि०

कुष्ठगन्धि न० कुष्ठस्येव गन्धोऽस्य इच् समा० । एलवालुके

कुष्ठगन्धिनी स्त्री० कुष्ठस्येव गन्धोऽस्याः इनि ङीप् । अश्व- गन्धायां शब्दचि०

कुष्ठघ्न त्रि० कुष्ठं हन्ति हन–टक् । कुष्ठनाशके औषधे "सरसरिकायां कुष्ठघ्नलेपनादिक्रिया हिता" सुश्रु० । १हिलमोचिकायां पु० राजनि० २काकोदुम्बरिकायां ४वाकुच्यां च स्त्री ङीप् राजनि०

कुष्ठनाशन पु० कुष्ठं नाशयति नश–णिच्–ल्यु । १वाराही कन्दे २ श्वेतसर्षपे च राजनि० ३क्षीरीशवृक्षे रत्नमा० ४कुष्ठनाशके औषधादौ त्रि०

कुष्ठनाशिन् त्रि० कुष्ठं नाशयति नश–णिच्–णिनि । कुष्ठ- नाशके स्त्रियां ङीप् । सा च २सोमराज्यां रत्नमा०

कुष्ठल न०कुत्सितं स्थलम् अत्यन्तादित्वात् षत्वम् । कुत्सितस्थले

कुष्ठविद् स्त्री कुष्ठस्य तत्स्वरूपादेः विद् विद्या विद्–सम्प० भावे क्विप् । कुष्ठस्वरूपादिविद्यायां तत्र साधु कथादि० ठक् । कौष्ठविदिक तत्र साधौ त्रि०कुष्ठं वेत्ति कर्त्तरि क्विप् । १कुष्ठस्वरूपवेत्तरि त्रि० । [राजनि० । २कुष्ठनाशके त्रि०

कुष्ठसूदन पु०कुष्ठं सूदयति सूदि–ल्यु । १आरग्वधे(सोन्दाल

[illegible]

कुष्ठगन्धि [illegible]

कुष्ठनाशिनी [illegible]

कुष्ठनाशन [illegible]

कुष्ठनाशिन् [illegible]

कुष्ठहृत् [illegible]

कुष्ठविद् [illegible]

कुष्ठसूदन [illegible]

[illegible]

[illegible]

उरसन्धानकरणं वृष्यं बलमोधनम्। पश्चिम्यां निर्मितं सिद्धं कुष्माण्डकरकम्। शारङ्गामन-कमानानुसारात् कुष्माण्डकस्यपात्। पात्र पाकाय टा-तस्य यावान् पात्र रसो भवेत्। अत्रापि मृदया पाको निःस्वस्य निष्कुलीकृतम्" ।

कुष्माण्डखण्ड पु० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे

'पञ्चाशत्क पल स्विन्न कुष्माण्डात् मस्यमाज्यत। पात्रे पलशतं खण्डयामाकायाटके पचेत्। समाधात्री शुभामागीतिशगन्धैव कार्षिके। एवयविश्वधन्याकम-रिचैव पलांशके। पिप्पलीकुडवच्चैव मधुमानीं प्रदा-पयेत्। काश श्वास क्षय हिक्का रक्तपित्त हलीमकम्। हृद्रोगमम्लपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति"।

कुस श्लेषे दि० प० सक० सेट्। कुस्यति इरित् अकुसत्–अ-कोसीत् चुकोस। कुसन

कुसल न कुस–कलच्। १मङ्गले २तद्वति त्रि० अमरटीका

कुसित पु० कुस–इत नि० गुणाभाव। १जनपदे उणादि-कोष। २वृद्धिजीविनि त्रि० तस्य पत्नी ङीप् ऐदादेश। कुसितायी तत्पत्न्यां स्त्री सि०कौ०। कु+सि बन्धने क्त। ३दुष्टबद्धे त्रि०।

कुसिद त्रि० कुस–इद नि० न गुण। १वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगे २वृद्धिजीविनि त्रि०। तस्य पत्नी ङीप् ऐदन्तादेश। कुसिदायी तत्पत्न्यां स्त्री सि० कौ०

कुसिन्ध न० कबन्धे। "या वैता श्रियः एतानि तानि प-गुणीर्णास्य यानि तानि कुसिन्धान्येतास्मा यज्ञ चित-न" शत० ब्रा० ७,५,२,१, "कुसिन्धानि कबन्धानि" भा०। "याभ्यां कुसिन्धं सुदृढं बबन्ध" । "तद्देव कु-सिन्धे आख्यादसौ" अथ० १०,२,१,५, [राजनि०।

कुसिन्धी स्त्री कासिन्धी+पृषो०। शिम्बयाम् (सिम)

कुसीद त्रि०कुस–ईद नि० न गुण "कुसेरुम्भोमेदेता" उणा० इत्यत्र कुसीयमत्यय कुम्भादिर्दीर्घादिश्चेति वृत्तिकारह-रदत्तादयः। १वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगे (सुदखाओया) २पुनर्ग्रा-ह्यत्वेन प्रयुक्ते धनविशेषे। तत्स्वरूपं नारदेनोक्तं यथा "स्थानलाभनिमित्तं यद्दानमग्रहणमिष्यते। तत् कुसीद-मिति प्रोक्तम् तेन वृत्तिः कुसीदिनाम्" अस्यार्थ

स्थान मूलधनाऽवस्थानम् लाभो वृद्धि दानग्रहण-पदे कर्मणि स्फुटा शाध्ये तेन मूलधनाऽवस्थाने सत्येव योलाभस्तदर्थं यद्दानं धनिकेन दीयमानं मूल धनम् अधमर्णेन च ग्रहणं तयास्मीलय ग्रहमाण यत् तदस-मिति व्यवस्थापकारणीयत्वस्वरूपगुणयोगात् गौणता-योग। एतएव वाणिज्यार्थप्रयुक्तस्य न कुसीदत्वम् इति मिश्रा। तस्यावस्थार्थमाह वृहस्पतिः "कृत्वितान् सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रकल्पितैः। चतुर्गुणं चाष्टगुणं कु-सीदाख्यमतः स्मृतम्" इति अस्यार्थ कुत्सितात् सीद-तश्चाधमर्णात् सकलधनं यत् गृह्यते निर्वि-शङ्कैः उत्तमर्णैः चतुर्गुणं चेति चाकारोऽनास्थायाम् तेन-ष्टगुणयादिलाभ इति। कुसीदे विशेषो नारदे २१५ अध्याये उक्तो यथा "कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीता-स्वयं कृतम्। आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विजः। वृद्धयोवर्त्तनोपाया ऋषिभिः परिकीर्त्तिता। सर्वेषामपि चैवैषा कुसीदमधिकं विदुः। अनावृष्ट्या-राजभयान्मूषिकाद्यैरुपद्रवैः। कृष्यादिके भयबाधा सा कुसीदे न विद्यते। शुक्लपक्षे तथा कृष्णे रजन्यां दि-वसेऽपि वा। उष्णे वर्षति शीते वा वर्द्धते न निवर्त्तते। देशान्तरगतानां या वृद्धिर्नानापण्योपजीविनाम्। कुसीद सर्वतः सम्यक् प्राप्नुतस्यैव जायते। तल्लाभः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत्। ते तुष्टास्तस्य तद्दोषं श-मयन्ति न संशयः। वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रं गां काञ्चनादिकम्। कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च। पत्तनेभ्यो विंशतिं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम्। पा-देनापस्य पारक्यं कुर्यात् सञ्चयमात्मवान्। अर्द्धेन चात्म-भरणं नित्यनैमित्तिकान्वितम्। पादञ्च मूलधनस्य मूल-भूतं विवर्द्धयेत्। विद्याशिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षा वि-पणिः कृषिः। वृत्तिर्भैक्ष्यं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः"। तस्य विप्रादिभिः स्वयंकर्त्तव्यता निर्णीता आह्नि० त० तत्र गौतमः

'कृषिगोरक्षवाणिज्यैः अस्वयंकृते कुसीदञ्चेति" कुसीदस्य पृथगुपादानं स्वयंकृतस्याभ्यनुज्ञानार्थं कुसीद वृद्धिकर्म प्रदेशान्तरेऽभिधानादिति कल्पतरुः। वृह-स्पतिः "कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयंकृतम्। आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विजः तल्ला-भात् पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत्। ते तृप्ता-स्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः। वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रगोकाञ्चनादिकम्। कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च। पत्तनेभ्यो विंशकं दत्त्वा पशुस्वर्णा-दिकं शतम्। वणिक्कुसीददोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात्। राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवतानाञ्च विंश-

कुठरम् ए कुठ वनि कन–अच । ।कपिवन्दे-(वानि-
काका) राजनि २कुठारको नि० (राजुक्ता स्त्रीङीप
राजनि [मिताः २कुठारावी नि
कुठहस्त् ए कुठं करति कृ—शिप ह्रस्व च । ।पिठवादिरे
कुठारि ए० ८०८ ।।पिठवादिरे अङ्कुश ।रवौले ऋवादि
मयन ।पारिवये १मवने च राजनि (कुठारावी
कुठिका स्त्री कुठीव कायति कै—क । काशरकमें "काले
मङ्गाः वा कुठिका ... ये च ते ..." ...।८२२
कुठिम् नि० कुठ+बन्धनें इनि । कुठरोमङ्गले । कुठमदे
... स्त्रियां ङीप
कुठित नि कुठ आलस्य ... । ... "...
... कुठीन्याय ... । ...
... न ... इति न ... ...
कुठस्त न कुठ—... । ।...
कुठारक ए ... यत्र ... पौषेषु ...
... । (कुठका) ... ।...
... कुठारक...
...
...
...
... कुठारक...
... १११ ...
... मनु ३ ।।०।।० यथा
... । ...
... मनु ३ ।।३।
...

[illegible]

ऽर सम्भानकरणं छ इण सरमोघनम्। अग्निस्था निर्मित सिद्धं कुष्माण्डकर रम्। खण्डामल-कमामानुसारात् कुष्माण्डकद्वयात्। पात्र पाकाय दा-तव्य यावान् यात्र रसो भवेत्। अत्रापि सद्रया पाको मिस्त्वच निष्कुलीकृतम्"।

कुष्माण्डखण्ड पु न० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे

'पञ्चाशतृक पल स्विन्न कुष्माण्डात् प्रस्थमाज्यत। प्रास्य पलशत खण्डयामाक्वाथादके पचेत्। सुस्ताधात्री गुभाभार्गीत्रिसुगन्धैश्च कार्षिकैः। ऐलेयविश्वधन्याकम-रिचैश्च पलाधकैः। पिप्पलीकुडवञ्चैव मधुमानीं प्रदा-पयेत्। कास श्वासं क्षय हिक्का रक्तपित्त हलीमकम्। हृद्रोगमम्लपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति"।

कुस श्लेषे दि० प० सक० सेट्। कुस्यति इरित् अकुसत्—अ-कोसीत् चुकोस। कुसन

कुसल न कुस—कलच्। १मङ्गले २तद्वति त्रि० अमरटीका

कुसित पु० कुस—इत नि० गुणाभाव। १जनपदे उणादि-कोष। २वृद्धिजीविनि त्रि० तस्य पत्नी ङीप् ऐदादेश। कुसितायी तत्पत्न्या स्त्री सि०कौ०। कु+सि बन्धने क्त। ३ ईषद्बद्धे त्रि०।

कुसिद त्रि० कुस—इद नि० न गुण। १वृद्ध्यर्थ धनप्रयोगे २वृद्धिजीविनि त्रि०। तस्य पत्नी ङीप् ऐदन्तादेश। कुसिदायी तत्पत्न्या स्त्री सि० कौ०

कुसिन्ध न० कबन्धे। "या वैता श्रिय' एतानि तानि भ-गुणीर्षाणय यानि तानि कुसिन्धान्येतास्ताः पञ्च चित-य" शत० ब्रा० ७,५,२,१, "कुसिन्धानि कबन्धानि" भा०। "याभ्या कुसिन्ध सुदृढं नद्धन्य"। "तद्वे कु-सिन्धे अभ्यादत्नी" अथ० १०,२,३,५, [राजमि०।

कुसिन्वी स्त्री काशिन्वी+पृषो०। शिम्ब्याम् (सिम)

कुसीद त्रि० कुस—ईद नि० न गुण "कुसेरुमोदेदेता" उणा० सूत्रे ईतीयप्रत्यय सुसादिर्दीर्घादिर्वेति सिद्धान्तकौमु-दीसाटय। १वृद्ध्यर्थ धनप्रयोगे (सुदलाग्योवा) २पुनर्ग्रा-ह्यत्वेन प्रयुक्ते धनविशेषे। तत्स्वरूप नारदेनोक्त यथा "स्थानलाभनिमित्त यद्दानमुत्तमर्णमिष्यते। तत् कुसीद-मिति प्रोक्त तेन वृद्धि कुसीदिनाम्" अस्यार्थ स्थान मूलधनाऽवस्थानम् लाभोवृद्धि दानमुत्तमर्णा-पदे कर्मणि ल्युटा प्राप्ये तेन मूलधनाऽवस्थाने सर्वाम योलाभस्तदर्थ यद्दान धनिकेन दीयमान मूलानम् अधमर्णेन च यहण तयाम्बोऽऽस्य लाभाय यत् तदप-मिति अवक्ष्याथाकर्मीयत्वरूपगुणयोगात् गौणप्र-योग। अतएव यानिज्यार्थमयुक्तस्य न अयरात्वम् इति मिश्रा। तस्यावयवार्थमाह वृहस्पति "कुत्सितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते। चतुर्गुणं वाष्टगुणं कु-सीदाख्यमतस्ततः" इति अस्यार्थ कुत्सितात् सीद-तश्चाधमर्णात् सकलधन यत् गृह्यते निर्वि-शङ्कैस्तमर्णै चतुर्गुणं वेति वाकारोऽनास्थायाम् तेन-द्वैगुण्यादिलाभः इति। कुसीदे विशेषो नारदे २१५ अध्याये उक्त यथा "कुसीदकृषिवाणिज्य प्रकुर्वीता-स्वय कृतम्। आपत्काले स्वय कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विज। प्रत्ययोपत्तेनोपाया मत्पिभि परिकीर्त्तिता। सर्वेषामपि चैवैषा कुसीदमधिक मिदु। अनावृष्ट्या-राजभयान्मूषिकाद्यैरुपद्रवैः। कृष्यादिके भवक्षाधा सा कुसीदे न विद्यते। शुक्लपक्षे तथा कृष्णे रजन्यां दि-वसेऽपि वा। उष्णे वर्षति शीते वा वर्द्धन न निवर्त्तते। देशान्तरगताना या वृद्धिर्नानापण्योपजीविनाम्। कुसीद सर्वत सम्यक् स्थितस्यैव जायते। लब्धलाभ पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत्। ते तृप्तास्तस्य तद्दोष श-मयन्ति न सशय। वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्र गां काञ्चनादिकम्। कर्षकस्तोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च। पण्येभ्यो विंशति दत्त्वा पशुस्वर्णादिक शतम्। पा-देनायस्य पारक्य कुर्यात् सञ्चयमात्मवान्। अर्द्धेन चात्म भरण नित्यनैमित्तिकान्वितम्। पादञ्च प्रार्थमानञ्च मूल भूत विवर्द्धयेत्। विद्याशिल्प भृतिः सेवा गोरक्षा वि-पणि कृषि। वृत्तिर्भैक्ष कुसीदञ्च दश जीवनहेतव"। तस्य विप्रादिभि स्वयकर्त्तव्यता निर्णीता आह्नि० त० तत्र गौतम

'कृषिगोरक्षवाणिज्य स्वस्वय कृते कुसीदञ्चेति" कुसीदस्य पृथगुपादान स्वयंकृतस्यास्यनुज्ञानार्थं कुसीद वृद्धिकर्म प्रदेशान्तरेऽभिधानादिति कल्पतरु। वृह-स्पति "कुसीदकृषिवाणिज्य प्रकुर्वीतास्वय कृतम्। आपत्काले स्वय कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विज। लब्ध-लाभ पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत्। ते तृप्ता स्तस्य त दोष शमयन्ति न सशय। वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रगोकाञ्चनादिकम्। कर्षकोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च। पण्येभ्यो विशक दत्त्वा पशुस्वर्णा दिक शतम्। वणिक् कुसीदादोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात्। राज्ञे दत्त्वा तु षड्भाग देवतानाञ्च विंश-

[illegible]

कुशोदकविधि [illegible]

कुसुम [illegible]

कुसुमपत्तन [illegible]

कुसुमपुर [illegible]

कुसुममध्य [illegible]

कुसुममय [illegible]

कुसुमबाण [illegible]

कुसुमविचित्रा [illegible]

कुसुमाकर [illegible]

कुसुमायुध [illegible]

कुसुमाञ्जन [illegible]

कुसुमाञ्जलि पु० कुसुमपूर्णोऽञ्जलि । १पुष्पपूर्णेऽञ्जलौ कुसुमानामञ्जलिरिव । २उदयनाचार्यप्रणीते मञ्जुस्तवकात्मके परमात्मनिरूपके ग्रन्थभेदे "इत्येष नीतिकुसुमाञ्जलिरुज्ज्वलश्री" इति तद्ग्रन्थोपसंहारे न्यायप्रसूनाञ्जलिरित्युपक्रमे च कीर्त्तनात् तस्य न्यायकुसुमाञ्जलिनामत्वेऽपि देवदत्तस्य पूर्वपदलोपे दत्त पदवाच्यतावत् पूर्वपदलोपेन तन्नामता लोकप्रसिद्धेति । पुष्पाञ्जल्यादयोऽप्यत्र पु०

कुसुमात्मक न० कुसुममेवात्मा स्वरूपं यस्य कप् । १कुङ्कुमे हारा० तस्य सर्वात्मनैव पुष्पाकारत्वात्तथात्वम् ।

कुसुमाधिप पु० कुसुमेषु कुसुमप्रधानेषु वृक्षेषु अधिप श्रेष्ठ सुगन्धित्वात् । चम्पकवृक्षे शब्दर० ।

कुसुमाधिराज् पु० कुसुमेषु अधिराजते सुगन्धित्वात् राज–क्विप् । चम्पके त्रिका० ।

कुसुमायुध पु० कुसुमानि आयुधान्यस्य । कामदेवे "कुसुमायुधपत्नि ! दुर्लभ" "तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि" कुमा० पुष्पास्त्रकुसुमास्त्रादयोऽप्यत्र पु०

कुसुमाल पु० को पृथिव्या सुमाल सम्बन्धनभेदोऽस्य । चौरे हारा० । तस्य भूमिसन्धिकारित्वेन तत्सम्बन्धित्वात् तथात्वम् ।

कुसुमासव न० कुसुमस्य तद्रसस्यासवम् । १ पौष्पे मधुनि, तज्जाते, २ मद्ये च राजनि० । आसवशब्दे विवृति ।

कुसुमेषु पु० कुसुमानि इषवोऽस्य । कामदेवे अमर कुसुमशरशब्दे विवृति । [६त० । २ पुष्पधनुषि ।

कुसुमोच्चय पु० कुसुमानामुच्चयः समूहो यत्र । १ स्तवके ।

कुसुम्भ पु० कुस–उम्भ नि० गुणाभाव । (कुसुम) पुष्पप्रधाने वृक्षे अमर । पुष्पादिप्रसवपरत्वे न० । 'कुसुम्भमालिकामाला इवाक पतिता तथा । भक्षयन् पतितस्तुस्मादपि वेदान्तगोऽहम' "विधित०उपगा ।"कुसुम्भ वातलं कृच्छ्र रक्तपित्तकफापहम्" भावप्र० । "कटुर्विपाके कटुक कफघ्नोविदाहिभावादहितं कुसुम्भ" सुश्रु० । तस्य तैलगुणा "कुसुम्भतैलमत्युष्णं गुरु स्वादु विदाहि च । चक्षुर्भ्यामहितं बल्यं रक्तपित्तकफप्रदम्' भावप्र० । सुश्रुते तु तत्तैलगुणा सामन्यत उक्ता यथा 'निम्बातसीकुसुम्भमूलकजीमूतकवृक्षकफलशतवेधनार्ककम्पिल्लकहस्तिकर्णपृथ्वीकापीलुकरञ्जेङ्गुदीशिग्रुसर्षपसुवर्चलाविडङ्गज्योतिष्मतीफलतैलानि तीक्ष्णानि लघून्युष्णवीर्याणि कटूनि कटुविपाकानि सराण्यनिलकफकृमिकुष्ठप्रमेहशिरोरोगहराणि चेति"। "कुसुम्भशाकस्य सप्तमं" (त्रिफलासव) सुश्रुते तस्यानुपानसङ्क्रम् । २कमण्डलौ अमर । "कुसुम्भकेशरम्मस्तु' मालो दण्डी कुसुम्भवान्" मनु । ३ स्वर्णे न० मेदि० ।

कुसुम्भराग पु० ६त० । कुसुम्भस्य तत्पुष्पस्य रागः, कुसुम्भस्येव इव रागः इति वा । कुसुम्भ पुष्पस्य १क्षायनरागे २दम्पत्यो रागभेदे च । स च सा०द ३प०दर्शित यथा "नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठा पूर्वरागोऽपि च त्रिधा । न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् । तन्नीलीरागमाख्यान्ति यथा श्रीरामसीतयो । कुसुम्भरागं तं प्राहुर्यदपैति च शोभते । मञ्जिष्ठारागमाहुस्तं यन्नापैत्यतिशोभते" ।

कुसुम्भबीज न० ६त० । (वरडा) पाश्चात्यभाषाप्रसिद्धे वरटाख्ये बीजे । यस्य तैल कुसुम्भतैलम् ।

कुसुरुविन्द पु० ऋषिभेदे येन "आजिघ्र कलश" इत्यादि मन्त्रो दृष्ट । यजु० ८।४२ वेददी० दृश्य ।

कुसूल पु० कुस–ऊल । गर्त्तपदे (कोँठो) हेमच० ।

कुसूल पु० कुस बा० कूलच् । कुशूलशब्दार्थे भरत ।

कुसृति स्त्री कुत्सिता सृति सृ–गतौ भावे क्तिन् । १शाठ्ये अमर २ इन्द्रजाले हेमच० । कुत्सिता सृतिराचारोऽस्य । ३दुष्टचित्ते त्रि० "कामादमी कुसृतय खलयोनयस्ते" भाग० ८।२३।६

कुस्तुभ पु० कु पृथिवीं स्तुभ्नोति स्तुभ मूल० क । १विष्णौ भरत । २समुद्रे च शब्दचि० । तस्येदम् अण् । कौस्तुभ मणिभेदे तस्य विष्णुसम्बन्धित्वात् समुद्रोत्पन्नत्वात्तथात्वम् । कौस्तुभशब्दे विवृति ।

कुस्तुम्बरी स्त्री० कुत्सिता तुम्बरी पृषो० । धन्याके भरत

कुस्तुम्बुरु न० कुत्सित तुम्बरु तुवि–अर्द्दने बा० उरु । जातित्वे ङीष् । धन्याके सि० कौ० ।

कुस्त्री स्त्री कुगतिस० । कुत्सितायां स्त्रियां । तस्या भाव - कर्म वा युवा० अण् । कौस्त्र तद्भावे तत्कर्मणि च न०

कुस्म बुद्धिपूर्वकदर्शने चुरा० आत्म० सक० ईपद्धास्ये अक० सेट् । कुस्मयते अचुकुस्मत मूर्द्धन्यमध्य इत्येके ।

कुह विस्मापने अद० आत्म० सक०सेट् । कुहयते अचुकुहत, कुहया बभूव आस चक्रे कुहकम् कुहनम् ।

कुह अव्य० किम्+छन्दसि ह किम कु । कस्मिन्नित्यर्थे "यया पृच्छन्ति कुह सेति घोरम्" ऋ० २।१२।५। "स पत्नि कुह चित्सथ" ऋ०१।५६।८।छन्दसे-

सा कुहूरिति" श्रुते । अर्चिष्मती पूर्णचन्द्रेण युक्ता पौर्णमासी यस्यां भाभिर्लोकोरागादयपि पश्यति रूपादिकमिति शेषः । सा चतुर्थी यस्यां हविर्भिर्देवता इज्यन्ते सा हविष्मती । प्रतिपद्युक्ता पौर्णमासी राका नाम पञ्चमी । पुण्या प्रतीता मङ्गिष्मती नाम चतुर्दशीयुक्तां पौर्णमासीम् अनुमतीं नाम "या पूर्वा पौर्णमासी साऽनुमतिर्योत्तरा सा राकेति" श्रुते । सुप्रामावास्यामाह महामखेनेति क्षोमयागादिषु दीप्तिमती अमावास्या हि दीप्यार्कं वर्धमानचन्द्रोऽप्यते पौर्णमास्यान्तु क्षीयमाण्यसौ दीप्तिमत्सु दिनेषु एषा महासमेत्युच्यते । यतोऽत्र महान् महस्वान् च चन्द्रार्कितो विद्यतेऽस्यामिति योगात पूर्वपदस्याकारोन्तादेश आर्ष' । कुहूरुच्यते विमिसतो भवति एका कला अमया अस्तोमवती साऽपचा ययागूरिति वदन्नार्थे मन्त्र। "योत्तरा सा कुहूरिति' श्रुते प्रतिपद्युक्ता अमावास्या कुहूरिति प्रसिद्धम् ।"

"कुहूर्देवी चलत विद्युता" अथ० ७।४७।१। "कुहूर्देवानाममृतस्य पत्नी" अथ० ७।४७।१। "स विमी च कुहूश्चैव दानि इष्ट प्रतापवन्' । कीर्तिश्चेति लक्ष्मीश्च नव देव्य सिषेविरे" हरि०५० २५ अ० । "अमये मतिर्गाम्परति मुखं, करगतैव गता यदियं कुहूः" "कुहूः कलाऽऽह्वयत चन्द्रवैरिणी" नैषधम्

२कोकिलशब्दे तस्य शब्देन विधायकमात्तयात्मन् । "उक्कूरिति कुहूरवध्वनिभियाऽपत्रपूर्च्छिता" "स्वमपि चन्द्रविरोधिकुहूरव" उद्भट ।

कुहूकण्ठ पुस्त्री कुहूरिति शब्द कण्ठे यस्य । कोकिले । शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीप् ।

कुहूमुख पुस्त्री कुहूरिति शब्दोमुखे यस्य । कोकिले त्रिका० स्त्रियां ङीप् । ६त० । प्रतिपद्युक्तामावास्याया मुखे न० ।

कुहूरव पुंस्त्री कुहूरिति रवो यस्य, १कोकिले । कुहूशब्दादयोऽप्यत्र राजनि०स्त्रियां ङीप् । कर्म०।२कुहूरूपे शब्द पु०।

कुहूल न० कुह—उलच् । सयत्नभूमिच्छिद्रे जटाध०

कुहेडी(ली) स्त्री ईषत् हेडति वेष्टते नेत्रसञ्चारोऽत्र हेड—भेदे इन् ङीप् । कुज्झटिकायां शब्दमाला इस्व वा क । कुहेलीत्यप्यत्र त्रिका० स्वार्थे क । कुहेडि(लि)काऽपि तत्रार्थे ।

कुह्वान न० ह्वे—भावे ल्युट् कुगतिस० । कुत्सितशब्दे "मन्यून्य कुह्वानमेवैव वै स्यूयामिव्रत" भाग०१.११.१०.

कू आर्तस्वरे तुदा०आत्म०सेट् कुटादि । कुवते अकुविष्ट चुकुवे ।

कू शब्दे क्र्यादि० उभ० अक० सेट् प्वादि० । कुनाति कुनीते अकवीत् अकविष्ट । चुकाव चुकुवे । प्रनिकुनाति

कू स्त्री कु—क्विप् । पिशाच्याम् शब्दमा० ।

कूकुद पु० कू शब्दे भावे क्विप् तस्या कीर्त्तेः कु भूमि ददाति दा—क । "सत्कृत्यालङ्कृता कन्या योददाति स कूकुदः" इत्युक्ते कन्यादातरि अमर. । कुकुदशब्दे विवृति'

कूच पु० कु—चट् दीर्घश्च । १स्तने दिष्वात् ङीष् । कूची २तूलिकायां चित्रलेखनसाधनद्रव्ये स्त्री उणादि। स्वार्थे क । कूचिकाप्यत्र स्त्री ।

कूचवार पु० कूचं वर्णोऽयत्र देशे ह—आधारे घञ् । १ग्रामभेदे ततः सोऽभिजनोऽस्य दञ् । कौचवार्य्य पित्रादिक्रमेण तत्र वासिनि । २ऋषिभेदे पु० तस्यापत्य विदा० अञ् । कौचवार तदपत्ये पुस्त्री स्त्रियां ङीप् ।

कूज अव्यक्तशब्दे भ्वा० प० अक० सेट् । कूजति अकूजीत् । "कूजन्त रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम्" रामा० "चूतकोकिलोयन्मधुरं चुकूज" कुमा० "चुकूज कूले कलहंसमण्डली" नैष० । "कूजित राजहंसेन नेदं नूपुरसिञ्जितम्" विक्र० । "समोऽकूजने" पा० ।

कूजित न० कूज—क्त । १पक्षिशब्दे २अव्यक्तशब्दे च "मधुकरनिकरकरम्बितकूजितकुञ्जकुटीरे" इति जयदेवः ।

कूट अप्रदाने दानाभावे च चुरा०आत्म०सक०सेट्। कूटयते अचुकूटत्—त । कूटयां—बभूव आस चक्रे ।

कूट दाहे सन्तापे प्रच्छादने च अद० चुरा० उभय० सक०सेट् । कूटयति ते अचुकूटत्—त । कूटयां बभूव आस चकार चक्रे

कूट पु० कूट—अच् यथायथ कर्मादौ घञ् वा । १अगस्त्यमुनौ शब्दरत्ना० । २गृहे पुंस्त्री शब्दरत्ना० ३शिखरे राशौ (ढेरी) "अभ्रकूटाभ्र दृश्यन्ते दह्य पर्वतोपमा" रामा० ।४लौहमुद्गरे ५दम्भे ६मायायाम् "मेव धर्मो च तद्राज्य मार्ज्जवेन नयोजसा । अथ कूटाभिधाय श्रुत दुर्योधनेम मे" भा० व०१२६६ । ७अयथार्थे ८चित्रकूट' त्रिकाण्ड । "कूटीरामिव कूटानि भास्कराणि शेरते" भा०स्वा०१८अ० । ९नाके १०हलावयवभेदे फालाधारे १०यन्त्रभेदे (फाँद) "वागुरामिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैस्तथा' रामा० । ११मायाये छद्मिभे च पु न० मेदि०। "तुलामानप्रमाणानां कूटलक्षणकाय च" मनु । १२कैतवे "माण कूटस्तु देवर्षे स्वयं विभम्रुश्चिया' भाग०६,५,१०. ...

व्याकरणात् इति व्याख्यातम् "न कूटैरायुधैर्हन्यात् युध्यमानो रणे रिपून्" मनुः। कूटयन्त्रे इन्द्रियमन्त्रादेर्वस्तुनः व्याकरणभेदे। "अन्नपानादिकाले कूटे कूटं उपर्युपरि कूटप्रकारे" मा० भा० ... [illegible] "एवं कूटे महाघोरे । मध्यामध्यामी कूटी" भा० ... [illegible] "गिरी कूटस्य शिखरे ... कूटम्" ... [illegible] "शृङ्गकूटशिखराग्रेषु निर्मीतं" भाग० ९।११८ ... [illegible] पूर्वमाहितम्' भा० ... [illegible] कूटकम् ।

कूटक न० कूट–स्वार्थे क । [illegible] निखा० इत्यादि न० ... कूट–संज्ञायां कन् ... भेदे पु०। "विमुञ्चतस्य कूटकः कौटो चक्षुः" इत्यादि भाग० ।६।७।

कूटकृत् त्रि० कूटं करोति कृ–क्विप्। ... [illegible] ... कायस्थे ... त्रिका०। [राजनि०

कूटज पु० कुटजशब्दे अर्थ–क। कुटज शब्दे (कुरची)

कूटकार्षापण पु० कर्म०। [illegible]

कूटपूर्व पु० कपित्थे ... त्रिका०।

कूटपाकल पु० कूटं ... [illegible] ... (कोलाल)

कूटबन्ध न० कर्म०। (फाँद) ... [illegible]

कूटशाल्मलि स्त्री० कर्म०। ... [illegible] "कूटशाल्मलिविनिर्मितः ..." [illegible]

कूटस्वामिन् स्त्री० कूटः ... [illegible] ... "... कनिष्ठे ..." [illegible] ... "... पूर्वं ..." [illegible]

कूटपालिम् त्रि० कर्म०। ... [illegible]

"न ददाति ... [illegible] ... नैव हि" म० ... [illegible] ... "कौटकाख्य ..." इति ... [illegible]

कूटस्थ त्रि० कूटोऽचलत्वम् ... [illegible] ... "सर्वविकारेषु ... कूटस्थमचलं ध्रुवम्" ... [illegible]

कूटागार न० कर्म०। ... [illegible] ... (चिलेकोठा) ...

कूटाग्नि कूटाग्निरक। ... [illegible]

कूटायुध न० कर्म०। ... [illegible]

कूटार्णमाला स्त्री० कूटानि ... [illegible] ...

कूड ... [illegible] ... कूडति ... [illegible]

कूण न० कूण–अच्। ... [illegible]

कूण ... [illegible] ... कूणयति ... [illegible]

कूद ... [illegible] ... कूदते ... [illegible]

कूणि त्रि० कूण–इन्। ... [illegible]

कूणिका स्त्री० कूण–ण्वुल्। ... [illegible]

कूदर पु० स्त्री० ... [illegible] ... "कुणितैः ..." [illegible]

कूद्दाल पु० कुद्दाल+पृषो०। ... [illegible]

कू(कु)प ... [illegible] ... कू(कु)पति ... [illegible]

कूप पु० ... [illegible] ... "कु–पक् दीर्घश्च" ... [illegible]

जलाधार, अमर' तज्जलगुणं भावप्र० उक्तं यथा । "भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृति । बद्धो-ऽबद्ध स कूप स्यात् तदम्भ कौपमुच्यते । कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हितं लघु । तत् क्षार कफवातघ्न दीपनं पित्तकृत् परम्" । कूपस्येदम् अण् । कौप तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् । "प्रायेणास्य गिरौ पिता न विरसा कौपीरप पास्यति" सा०द० । कूपादिकरणफलादिकम् जलाश०त० "सेतुबन्धरता ये च तीर्थशौचरताश्च ये । तडागकूपकर्त्तारो मुच्यन्ते ते तृषाभयात्" आदित्य पु० । "अथ कूपकर्त्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतार्द्धं विनश्यति" विष्णु । तत्प्रवृत्ते तत्कूपादुत्थिते । "तडागकूपकर्त्तारस्तथा कन्या-प्रदायिन । छत्रोपानहदातारस्ते नरा स्वर्गगामिन" विष्णुध० । "यो वापीमथ वा कूपं देशे तोयविवर्ज्जिते । खानयेत् स दिवं याति बिन्दौ बिन्दौ शतं समा" नन्दि पु० "कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च । पुन संस्कारकर्त्ता च लभते मौलिकं फलम्" विष्णु "संस्कार-विधौ "अजले जलमुत्पाद्य इति वचनात् जलशून्य-देशखनन एव प्रतिष्ठा न तु पङ्कोद्धारमात्रे । "प्रासादे-ष्वेवमेव स्यात् कूपवापीषु गम्यते" जलाश० त० एत-द्वचनाच्च तत्र वास्तुयाग कार्य्य । तज्जलञ्च "शीत-काले भवेदुष्णं ग्रीष्मकाले च शीतलम् । वसन्ते तु प्रश-स्तं स्यात् कालभेदात् गुणत्रयम्" राजवल्लभ "मेघादि० चतुरर्थ्याम् इनि । कूपिन् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् । २गर्त्ते उणादिको० ।

कूपक पु० कूपे गर्त्ते कायति कै-क । १नौकायाम् गुणा-कर्षणयन्त्ररूपे वृक्षे (मास्तुल) २नदीमध्यस्थवृक्षे ३तथा भूतपर्वते च उज्ज्वला० । कूप+स्वार्थे क । ४कूपार्थे मेदि० । ५तैलादिरक्षाधारपात्रभेदे (कुपा) ६कुकुन्दरे ७उदपाने ८चितायाश्च मेदि० । तत्र मेघादि० चतु-रर्थ्याम् इनि । कूपकिन् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्

कूपकच्छप पु० कूपे एवाप्यत सञ्चारशून्य कच्छप इव पात्रेसमिता० स० । अल्पविषयाभिज्ञतया निन्दनीये कूपमण्डूकवदर्द्धरायमाणे । युक्तारोह्या० स्त्रियां जाति-त्वात् ङीप् । "यदसौ कूपमण्डूकि । तवैतावति क भय" भट्टि ।

कूपखा त्रि० कूप खनति खन-भेदे विट् डा च । कूपखनके ।

कूपज पु० कूपस्य जायते जन-ड । रोमकूपे शब्दचि०

कूपदी अव्य० कूप-भा० आदि । मग्ने प्रशंसायाञ्च मनो०

कूपाङ्क(ङ्ग) पु० कूपाकारोऽङ्कश्चिह्नं कूपाकारमङ्गं वास्मिन् । रोमाञ्चे शब्दरत्ना० ।

कूपार पु० क ऋ पृथिवीं पिपर्त्ति परयति अण् पूर्व्वदीर्घ । समुद्रे अमरटीका पृषो० कूपारोऽप्यत्र ।

कूपी स्त्री कुप-इन् ङीप् । (कुपी) स्नेहपात्रभेदे शब्दचि०

कूप्य त्रि० कूपे भवादि यत् । कूपभवादौ । "शन्न सन्त्विरिया आप शमन सन्तु कूप्या" स्नानमन्त्र । "कूप्या" कात्या० १५,४,३०,

कूम न० कौ पृथ्व्यामुमा कान्ति यत्र । सरोवरे जटाधर ।

कूमनस् त्रि० कुत्सितं मनोऽस्य "अपि ततुषेत्यादिना" पा० अपि पूर्व्वदीर्घ । कुत्सितमनस्के । लोके तु कुत्सादि कुमना इत्येव

कूर पुंन० वेञ्-भावे क्विप् ऊः कौ भूमौ ऊः वयनं जाति रा-क अस्य र । अन्ने कुलायुध

कूर्च पु न० कूर्य्यते कुर-चट् नि० दीर्घ । १भ्रुवोर्मध्ये स्थिते लोमोच्चये, अमर २श्मश्रुणि, ३कैतवे, मेदि०४दम्भे ५मयू-रपुच्छे ६कुशमुष्टौ ७अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्थोपरिभागे ८शीर्षे, शब्दचि०९आसनभेदे, तन्त्रोक्ते १०बीजभेदे (हूम्) च । कूर्चबीजन्तु हूमित्येव । "ईशान सेन्दुवामश्रवणपरि-गतो बीजमन्यन्महेशि । द्वन्द्वं ते मन्दचेता यदि जपति जनो वारमेकं कदाचित्" इति कर्पूरस्तवे तदुद्धार । "वर्गाद्यं वह्निसंस्थं विधुरतिवलितं तत्त्रयं कूर्च-युग्मम्" तत्रैव । भैरवतन्त्रे "कालीबीजद्वयं देवि । दीर्घं हूङ्कारमेव च । त्र्यक्षरी सा महाविद्या चामुण्डा कालिका स्मृता" । ११कठिने त्रि० । १२विकत्थने हेमच० । १३मलापकर्षणार्थे (बाँचि) ख्याते पदार्थे "तत समर्पयेत् कूर्च्चं उशीरादिविनिर्म्मितम् । मलापकर्षणाद्यर्थं श्रीमत्कू-र्च्चं प्रकल्पितं" "उशीरकूर्च्चकं दत्त्वा सर्व्वपापै प्रमुच्यते । दत्त्वा गोवालजं कूर्च्चं सर्व्वान् तापान् व्यपोहति । दत्त्वा चामरकं कूर्च्चं म्रियमाणोऽत्युत्तमाम्" नरसिं० पु० । तत्रासनभेदे "कि स्रुचं परिमज्य कूर्च्चं न्यमार्जीत्" शत०ब्रा० 'अद्यात् स्रुचं परिस्तीर्य कूर्च्चं न्यमार्जिषम्' शत०ब्रा०११,२,५,१,तत्रासनाश्च कूर्च्चमध्वर्य्यवे सम्पूर्यन्ति' शाङ्खा०श्रौ०सू० "एकत्र कूर्च्चस्य शौचार्थं" भा० आश्व० २०८२श्लो० स्वार्थे क । तत्रार्थे "स्वधुना या दत्तपाशम कूर्च्चकेनापमर्पयेत्" सुश्रु० मत्वर्थे इनि । कूर्च्चिन्

[illegible] मि । “कूर्मविभोऽस्मत्[illegible]” [illegible] कूर्मः । [illegible] मि । [illegible] [illegible] निरुक्ति

कूर्मशिरस् न [illegible] । [illegible] (इत्यत्र) “[illegible] [illegible]कूर्मशिरोविभागेनु[illegible]कूर्मशिरोति” [illegible] ।

कूर्मशीर्ष न० कूर्म [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

कूर्मसेवाद [illegible] कूर्म [illegible] । [illegible]

कूर्मासन न [illegible] । “[illegible] [illegible]” [illegible] ।

कूर्मिका स्त्री कूर्म[illegible] । [illegible] [illegible] कूर्मिका [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]कूर्मिका’ [illegible] । [illegible]कूर्मिका[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]कूर्मिका । [illegible] कूर्मिका [illegible] । ‘कूर्मिका [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]” [illegible] ।

कूर्द [illegible] ।

कूर्द न० कूर्द् —[illegible] (वी ए) [illegible]

कूर्दनी स्त्री [illegible] कूर्द [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

कूर्प [illegible] । [illegible] [illegible]

कूर्पर [illegible] । [illegible] ।

कूर्पास [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

कूर्म [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] कूर्मः । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] कूर्मो [illegible] ” ।

“[illegible] कूर्मो [illegible]” [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] कूर्म [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]” ।

कूर्मचक्र न कूर्माकारं चक्रम् । [illegible] कूर्माकारे चक्रे । [illegible] [illegible]

“कूर्म[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

[illegible] । [illegible] कूर्म [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

द्यचरसंस्थिति । सुख तत्तस्य जानीयात् हस्ताभयत स्थितौ । कोष्ठे कुक्षौ उभे पादौ द्वे शिष्टे पुच्छमीरितम् । क्रमेणानेन विभजेत् मध्यस्थमपि भागत । मुखस्थो लभते सिद्धिं करस्थ स्वल्पजीवन । उदासीन कुक्षिसस्थ पादस्थो दु खमाप्नुयात् । पुच्छस्थ पीड्यते मन्त्री मन्त्रणोच्चाटनादिभि । कूर्मचक्रमिद प्रोक्त मन्त्रिणां सिद्धिदायकम्” पिङ्गलायाम् “कूर्मचक्रमविज्ञाय य कुर्य्याज्जपयज्ञकम् । तस्य यज्ञफल नष्टस्ति सर्व्वानर्थाय कल्पते”।

२ज्योतिषोक्ते नक्षत्रभेदेन देशभेदाना शुभाशुभज्ञापके कूर्म्माकारे चक्रे च तन्निरूपम् ज्यो० त०यथा “प्राङ्मुखो भगवान् देव कूर्मरूपी व्यवस्थित । आक्रम्य भारत वर्ष नवभेद यथाक्रमम्”। तत्र नक्षत्रन्यासक्रम “मध्यप्राग्नेयाग्याम्यादि कृत्तिकादित्रयत्रयै । क्रूरवेधयुतैस्तैस्तु पीड्यन्ते तन्निवासिन”। तत्र वेधो यथा “पूर्वापरे भवेद्वेधो वेधश्चोत्तरदक्षिणे । ईशानराक्षसे वेधो वेध आग्नेयमारुते । तारात्रयान्वित तत्र सौरि यत्नेन चिन्तयेत्”। तत्र वेधादिजन्यदोषा “अतिवृष्टिरनावृष्टि शलभा मूषिका खगा । स्वचक्र परचक्रञ्च सम्भवेते स म्भवन्ति च । एव देशगृहग्रामक्षेत्रनामर्क्षतो वदेत् । तथाच यत्र नक्षत्रे दिव्यपार्थिवनाभसा । दृश्यन्ते समहोत्पाता स्वां दिश तत्र पीडयेत् । सौरि वैजाधिको दुष्ट, स्वल्पवीर्य्य शुभावह । एकदा पीडयेद्यत्र भानुज कूर्मचक्रके । तत्र स्थाने महाविघ्नो जायते नात्र सशय । दुष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्य शान्तिपौष्टिकम्। दृष्यदेशभेदाश्च कूर्म्मविभागशब्दे दृश्या

कूर्मपुराण न० कूर्मेण भाषित पुराणम् । व्यासप्रणीतेषु अष्टादशसु महापुराणेषु पञ्चदशे पुराणे तत्प्रतिपाद्य विषयाश्च दृष्टा० दर्शिता यथा

“श्रीमत्स्योवाच। शृणु वत्स । मरीचे । ऽद्य पुराण कूर्मसज्ञितम् । लक्ष्मीकल्पानुचरित यत्र कूर्मवपुर्हरि । धर्म्मार्थकाममोक्षाणां माहात्म्यञ्च पृथक् पृथक्। इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन महर्षिभ्यो दयाधिकम् । तत् सप्तदशसाहस्र सचतु संहित शुभम् । यत्र ब्राह्म्या (संहितया) पुरा प्रोक्ता धर्म्मा नानाविधा मुने ।। नानाकथाप्रसङ्गेन नृणां सद्गतिदायका ”। तत्पूर्वभागे “तत्र पूर्वविभागे तु पुराणोपक्रम पुरा । लक्ष्मीप्रद्युम्नसवाद कूर्मर्षिगणसङ्कथा । वर्णाश्रमाचारकथा जगदुत्पत्तिकीर्त्तनम् । कालसङ्ख्या समासेन लयान्ते स्तवन विभो । तत सक्षेपत सर्ग शाङ्कर चरित तथा । सहस्रनाम पार्वत्या योगस्य च निरूपणम् । भृगुवंशसमाख्यान तत स्वायम्भुवस्य च । देवादीना समुत्पत्तिर्दक्षयज्ञाहतिस्तत । दक्षसृष्टिकथा पश्चात् कश्यपान्वयकीर्त्तनम् । आत्रेयवशकथन कृष्णस्य चरित शुभम् । मार्कण्डकृष्णसवादो व्यासपाण्डवसत्कथा । युगधर्म्मानुकथन व्यासजैमिनिकी कथा । वाराणस्याश्च माहात्म्य प्रयागस्य तत परम् । त्रैलोक्यवर्णनञ्चैव वेदशाखानिरूपणम्” तदुत्तरभागे “उत्तरेऽस्य विभागे तु पुरा गीतेश्वरी तत । व्यासगीता तत प्रोक्ता नानाधर्म्मप्रबोधनी । नानाविधानां तीर्थाना माहात्म्यञ्च पृथक् तत । नानाधर्मप्रकथन १ब्राह्मीय संहिता स्मृता । अत पर २भागवती संहितार्थनिरूपणे । कथिता यत्र वर्णाना पृथग्वृत्तिरुदाहृता”। तदुत्तरभागे भगवत्याख्यद्वितीयसंहिताया पञ्चसु पादेषु “पादेऽस्या प्रथमे प्रोक्ता ब्राह्मणाना व्यवस्थिति । सदाचारात्मिका वत्स । भोगसौख्यविवर्द्धिनी । द्वितीये क्षत्रियाणान्तु वृत्ति सम्यक् प्रकीर्त्तिता । यया त्वाश्रितया पाप विधूयेह व्रजेद्दिवम् । तृतीये वैश्यजातीना वृत्तिरुक्ता चतुर्विधा । यया चरितया सम्यक् लभते गतिमुत्तमाम् । चतुर्थेऽस्यास्तथा पादे शूद्रवृत्तिरुदाहृता । यया सन्तुष्यति श्रीशो नृणां श्रेयोविवर्द्धन । पञ्चमेऽस्यास्तत पादे वृत्ति सङ्करजन्मनाम् । यया चरितयाप्नोति भाविनीमुत्तमा गतिम् । इत्येषा पञ्चपायुक्ता द्वितीया संहिता मुने । । तृतीयासोदिता३सौरी नृणा कामविधायिनी । षोढा षट्कर्मसिद्धिं सा बोधयन्ती च कामिनाम् । चतुर्थी ४वैष्णवी नाम मोक्षदा परिकीर्त्तिता । चतुष्पदी द्विजादीना साक्षात् ब्रह्मस्वरूपिणी । ता क्रमात् षट्चतुर्द्दिपुसाहस्रा परिकीर्त्तिता ”। तत्फलश्रुति “एतत् कूर्म्मपुराणन्तु चतुर्वर्गफलप्रदम् । पठता शृण्वता नृणा सर्वोत्कृष्टगतिप्रदम् । लिखित्वैतत्तु यो भक्त्या हेमकूर्मसमन्वितम् । ब्राह्मणायायने दद्यात् स याति परमा गतिम्”। तच्च पुराणम् तामस “मात्स्य कौर्म्म तथा लैङ्ग शैव स्कान्द तथैव च । आग्नेयञ्च षडेतानि तामसानि निबोधत” पाद्मोत्तरख० ४२अ० ।

कूर्मविभाग पु०कर्म्मस्व तद्रूप नवद्वयदेश विभागोऽत्र ।

६अनिके "कुलायकूलेषु विलुष्य ते क्षुताः" नैष०। "कूलाय कूलेषु नीडान्तिकेषु" मल्लि०। बलादि० अस्त्यर्थे वा मतुप् मस्य व। कूलवत् पक्षे इनि कूलिन्। तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। ततः सुभा० सौवीरे सम्बन्धिन्यर्थे वुञ्। कौलक कूलसम्बन्धिनि सौवीरे त्रि०। [२स्तूपे मेदि०।

कूलक न० कूल+ण्वुल्। १तीरे विश्व। कूल+स्वार्थे क।

कूलङ्कष त्रि० कूलं कषति व्याप्नोति कष—खश् मुम् च। कूलव्यापके। "कूलङ्कषौघा सरितस्तथाऽपरा" माघ। "कूलङ्कषेव सिन्धुः प्रसन्नमम्भस्तटतरुञ्च" शकुन्तला।

कूलवती स्त्री कूल+अस्त्यर्थे बलादि० मतुप् मस्य व। ङीप्। नद्यां राजनि०।

कूलचर त्रि० कूले नदीकूले चरति चर—ट। गजादिजन्तुषु। कूलचराख्य जन्तव समांसगुणा सुश्रुते दर्शिता यथा "तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरसृमररोहितवराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोन्द्रन्यङ्कुरण्यगवयप्रभृतय कूलचरा पशवः। वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रसपाकयोः। शीतला बलिनः स्निग्धा मूत्रला कफवर्द्धनाः"।

कूलन्धय त्रि० कूलं धयति धे—खश् मुम् च मुग्धबो०। कूलस्पर्शिनि नद्यादौ स्त्रियां ङीप्।

कूलभू स्त्री ६त०। तीरभूमौ हेमच०। कूलभूमि-तीरभूम्यादयोऽपि "कावेरीतीरभूमीरुहभुजगवधूभुक्तमुक्तावशिष्टः। (वायु) उद्भट।

कूलमुद्रुज त्रि० कूलमुद्रुजति उद्+रुज खश् मुम् च। कूलभेदके। "आसादितो कथ मूतन गजै कूलमुद्रुजैः" भट्टि। "मदोदग्राः ककुद्मन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः" रघु

कूलमुद्वह त्रि० कूलमापूर्य वहति उद्+वह—खश् मुम् च। कूलमापूर्य वाहिनद्यादौ "उत्तीर्णा वा कथ भीमाः सरित कूलमुद्वहाः" भट्टि।

कूलहु(ह)ण्डक पु० कूले हुण्डते संघीभवति हुडि—सङ्घे ण्वुल् पृषो० वा उत्क्षेप। जलावर्त्ते त्रिका०

कूलास त्रि० कूलमस्यति क्षिपति अस—अण्। कूलक्षेपके तत सङ्कला० चतुरर्थ्याम् अण्। कौलास तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्।

कूलेचर त्रि० कूले चरति चर अलुक्स०। नद्यादेस्तीरचरेषु महिषादिपशुषु। ते च "चमरीवारणाद्य। एते कूलेचराः प्रोक्ता यत कूले चरन्त्यपाम्" भावप्र० उक्ता आदिपदात् कूलचरशब्दे सुश्रुतेनोक्ता ग्राह्याः। "कूलेचरा मरुत्पित्तहरा वृष्या बलावहाः। मधुरा शीतला स्निग्धा मूत्रला श्लेष्मवर्द्धनाः" तद्गुणा सत्रोक्ताः।

कूल्य त्रि० कूले भव यत्। १तीरभवे २रुद्रभेदे पु० "नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय च" यजु० १६,४२, रुद्राध्याय।

कूबर पु० कू—शब्दे कुटादि—वरच्। १कुब्जके वृषभेदे (कुंजा) २कुब्जे त्रि० ३मनोहरे त्रि० शब्दच०४युगन्धरे यत्र युगकाष्ठमासज्यते तत्र रथावयवभेदे पुंन० अमर "वैदूर्यकृतकूबरम्" रामा०। "रथं चामितकूबरम्" भा० आनु० ४२६८श्लो०। "पादै पुर कूबरिणा विदारिता" माघ। ५रथिकस्थाने गोयुक्त रथमुपक्रम्य "पश्चाद् कूबरबाहू राज्याभिमृशेत्" गोभि०सू०। कूबर रथिकस्थानम्" स० त० रघुनन्दन।

६कम्बलाच्छादितरथे स्त्री शब्दा० गौरा० ङीष्।

कूवार पु० कु तीरभूमिं वृणोति वृ—अण् उप०स० पृषो० दीर्घ। कूपारशब्दार्थे अमरटीका

कूष्म पु० हवनीयदेवभेदे।"प्रदरान् पायुना कूश्माञ्छकपिण्डैः" यजु० २५.७ "कूश्मान् देवान् प्रीणयामि" वेददी०।

कूष्माण्ड पु० ईषदूष्मा अण्डेषु बीजेष्वस्य। १कुष्माण्डशब्दार्थे २शिवपारिषदभेदे हेमच० "अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूतकूष्माण्डयादोमृगपक्ष्यधीशा" भाग०२,६,४५।३यक्षविशेषे पु० "कूष्माण्डराजपुत्रैश्च स्नानं समन्वितैः" या०स्मृ० तद्दृष्टत्वात् "यद्देवा देवहेडनमित्याद्याः ४ऋक्षु स्त्री ङीप् "त्रिरात्रोपोषितोभूत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः। सुरापः स्वर्णहारी च रुद्रजापी जलेस्थितः" याज्ञ०स्मृ०। "त्रिरात्रमुपोषित कूष्माण्डीभिर्यद्देवादेवहेडनमित्याद्याभि कूष्माण्डदृष्टाभिरष्टचतुर्भिर्मन्त्रलिङ्गदेवताभिर्ऋग्भिर्घृतपरिशुद्धं तज्जुहुयाच्छुचिर्भवेत्। तथा बौधायनेनाप्युक्तम् "अथ कूष्माण्डीभिर्जुहुयाद्योऽपूतमिवात्मानं मन्येत यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते योनौ वा रेत सिक्त्वा अन्यत्र स्वप्नादिति"। मिता० "सर्वं वेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमतः परम्। येषाञ्जपैश्च होमैश्च पूयन्ते नात्र संशयः। अघमर्षणं देवकृतं शुद्धवत्यस्तरत्समाः। कूष्माण्ड्यः पावमान्यश्च दुर्गासावित्र्येव च" मिताक्षराया वशिष्ठस्मृ०। स्वार्थे क। तत्रार्थे

कूष्माण्डवटिका स्त्री कुष्माण्डखण्डमिश्रिता माषादि वटिका भा०त०। (कुमुडायडी)ख्याते पदार्थे "कूष्माण्डवटिका ज्ञेया पूर्वोक्तवटिकागुणा। विशेषात् रक्तपित्तघ्नी सर्व न कथिता बुधै" भावप्र०। पूर्वोक्तवटिका माषवटिका

कूष्माण्डी स्त्री ईषदूष्माण्डेऽस्याः गौरा० ङीष्। १घोष

[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible] ।

कृ [illegible] । करोति [illegible] । चकार । [illegible]

कृ [illegible] । करोति [illegible] ।

[illegible] । चकार [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । कृ-[illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] (री)करोति [illegible] (री) [illegible]

"[illegible]" [illegible]

"[illegible] करोति [illegible] । [illegible] । [illegible]" [illegible]

"[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

"[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible]

" [illegible] करोति [illegible] । [illegible] । [illegible]" [illegible]

"[illegible]" [illegible]

"[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]" । "[illegible]" [illegible]

"[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

"[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]" । [illegible]

अधि+अधिकारे [illegible] अधिकरोति [illegible]

अनु+[illegible] अनुकरोति । "[illegible]"

अप+[illegible] अपकरोति "[illegible]" [illegible] [[illegible]" [illegible]

अव+[illegible] अवकरोति । "[illegible]"

आ+[illegible]

अनु+आ+[illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

उप+[illegible] उपकरोति "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible]

उप+आ+[illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] ।

दुर्-[illegible] ।

नि+[illegible] निकरोति ([illegible]) [illegible]

निर्+[illegible] [illegible] ([illegible])

निर् आ+[illegible] निराकरोति "[illegible]" । "[illegible]" [illegible]

परा+[illegible] । पराकरोति [[illegible]

परि+[illegible] [illegible]

प्र+[illegible] प्रकरोति [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible]

प्रति+प्रतिकारे [illegible] प्रतिकरोति [illegible] ।

वि+[illegible] विकरोति "[illegible]" [illegible] ([illegible]) [illegible]" [illegible] ।

वि+व्या+प्रकाशने व्याकरोति "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" श्रुतिः । व्याख्याने व्याकृतम् पाणिन्याद्युक्तशब्दसाधुत्वबोधकसंस्कारभेदे च 'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चितिः" वेदाङ्गोक्तौ "व्याक्रियाव्यञ्जनीया या जातिः कापीह सा ध्रुवा" भर्त्तृहरिः ।

वि+प्र+उपद्रवे सक० विप्रकरोति "तस्मिन् विप्रकृताः काले' कुमा० । "कामपरवशं न विप्रकुर्य्युः" कुमा० ।

सम्+संस्कारे सतोगुणान्तराधाने सक० सुट् च । संस्करोति पात्रम् ।

सम्+परि उप+भूषणे अर्थे सुट् । संस्करोति परिष्करोति उपस्करोति अलङ्करोतीत्यर्थः । तत्पूर्व्वका समवायेऽर्थे च सक० सुट् संस्करोति उपस्करोति परिष्करोति सङ्घीभवतीत्यर्थः उप+सतोगुणान्तराधाने विकारे आकाङ्क्षितवाक्यस्य पूरणे च सुट् । उपस्कृतं भुङ्क्ते विकृतं भुङ्क्ते । उपस्कृतं ब्रूते वाक्यमध्याहृत्य ब्रूते सि० कौ० ।

अथ मतभेदेन कृञोऽर्थो निरूप्यते तत्र वैयाकरणास्तस्य यत्नार्थकतानिराकरणेन व्यापारार्थकतामाहुः यथा वै० भू० सारे

"व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया । कृञोऽकर्म्मकतापत्तेर्न हि यत्नोऽर्थ इष्यते" मू० ।

'पचति पाकमुत्पादयति पाकानुकूला भावना तादृश्युत्पादनेत्यादिविवरणादिष्यमाणस्यापि तद्वाचकतेति भावः । व्यापारपदं फूत्कारादीनामयत्नानामपि फूत्कारत्वादिरूपेण वाच्यतां ध्वनयितुमुक्तम् । अतएव पचतीत्यादौ सन्तापनत्वफूत्कारत्वचुल्ल्युपरिधारणत्वयत्नत्वादिभिर्बोधः सर्वसिद्धः । नचैवमेषां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवापत्त्या क्वचिदेव तदवच्छेदकं वाच्यम् रथो गच्छति जानातीत्यादौ च व्यापारस्यादिप्रकारकबोधोऽसम्भवेति नैयायिकरीतिः साध्वी, शक्यतावच्छेदकस्यापि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववद्गुरुणि सम्भवात् तयोर्वैषम्ये बीजाभावात् । नच पचति पाकं करोतीति यत्नार्थकरोतिना विवरणाद्यत्न एवाख्यातार्थ इति वाच्यम् । रथो गमनं करोति बीजादिना अङ्कुरः कृत इति दर्शनात् कृञो यत्नार्थकताया असिद्धेः । किञ्च भावनाया अवाच्यत्वे घटं भावयतीत्यत्रेव घटो भवतीत्यत्रापि द्वितीया स्यात् भवतेः घटस्य कर्त्तृत्वेन तत्सत्या कर्म्मसंज्ञाया बाधान्न द्वितीयेति वाच्यम् अनुगतकर्त्तृत्वस्य लक्षणे दुर्व्वचत्वेन घटस्याकर्त्तृत्वात् । स्वतन्त्रत्वस्य कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य वा घटादावभावात् । धात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य च कारकमात्रातिव्यापकत्वात् । अपि च भावनाया अवाच्यत्वे धातूनां सकर्म्मकाकर्म्मकत्वविभाग उच्छिद्येत स्यात् । स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्मकत्वं भावनाया वाच्यत्वमन्तरेणासम्भवि । अन्यतरस्य तदर्थमिति चेन्न एकस्यैवार्थभेदेनाकर्मकत्वसकर्मकत्वदर्शनात् तदेतदभिसन्धायाह कृञ इति । अयं भावः व्यापारावाच्यत्वपक्षे फलमात्रमर्थ इति फलितम् । तथा च करोतीत्यादौ यत्नप्रतीतेर्लक्षणा वाच्यमभ्युपेयम् । तथा च यतो प्रयत्न इतिवत् फलस्थानीययत्नवाचकत्वाविशेषादकर्मकतापत्तिः कृञो दुर्वारेति । तथा च नहि यत्न इत्यत्र फलस्थानीयत्वेनेति शेषः कृञ इति धातुमात्रोपलक्षणम् सर्वेषामप्यकर्मकता सकर्मकता वा न स्यादिति भावः । अथ वा व्यापारो भावना इत्यर्द्धेन व्यापारस्य वाच्यत्वमुपपाद्य फलांशस्यापि तल्लाभयन् नैयायिकाभ्युपगतं जानातिकृञादेः केवलज्ञानयत्नादिक्रियावाचित्वं दूषयति कृञ इति । अयं भावः फलांशस्यावाच्यत्वे व्यापार एव धात्वर्थः स्यात् । तथा च स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वादिरूपसकर्मकत्वोच्छेदापत्तिः । नच कृञादौ सकर्म्मकत्वव्यवहारो भाक्त इति नैयायिकोक्तं युक्तम् व्यवहारस्य भाक्तत्वेऽपि कर्मणि लकारासम्भवात् । न हि तीरे गङ्गापदस्य भाक्तत्वेऽपि तेन स्नानादिकार्यं कर्त्तुं शक्यम् । एवञ्च नहि यत्न इत्यत्र यत्नमात्रमित्यर्थः । अतएवाह ।

"किन्तूत्पादनमेवातः कर्म्मवत्स्याद् यगाद्यपि ।
कर्म्मकर्त्तर्य्यन्यथा तु न भवेत् तद्दृशेरिव" मू० ।

"उत्पादनम् उत्पत्तिरूपफलसहितं यत्नादि कृञर्थ इत्यर्थः । फलस्य वाच्यत्वे युक्त्यन्तरमाह अत इत्यादि । यतः कृञो यत्नमात्रार्थो नेष्यते अतः कर्म्मवत् स्यादिति पदेन 'कर्म्मवत् कर्म्मणा तुल्यक्रियः" इति (पा०) सूत्रं लक्ष्यते । अयमर्थः यत एवास्योत्पादनार्थकता अतः पच्यते ओदनः स्वयमेवेतिवत् क्रियते घटः स्वयमेवेति यगादयोऽप्युपपद्यन्ते । अन्यथा यत्नस्य कर्म्मनिष्ठत्वाभावात्तन्न स्यात् दृशिवत् । यथा दृश्यते घटः स्वयमेवेति न, दर्शनस्य घटावृत्तित्वात्तथा यत्नस्यापीति, तथा प्रयोगानुपपत्तेरिति" ।

[illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] १७।७ [illegible] । [illegible] '[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

त्वयाम्। अथ चैत्र पाकानुकूलवर्त्तमानव्यापारवानिति शाब्दबोधानन्तरं चैत्र पाकानुकूलवर्त्तमानयत्नवान् चे-तनत्वे सति पाकानुकूलवर्त्तमानव्यापारवत्त्वात् मैत्रवत्। अनुमानं विना च पाकयत्ने वर्त्तमानताभानमाख्यातस्य यत्ने शक्तिभ्रमादिति चेन्न यत्नाभावकालेऽपि तज्जन्य व्यापारस्य वर्त्तमानतया व्यभिचारात् किञ्च। व्यापारस्य वाच्यत्वे तल्लिङ्गकस्य वर्त्तमानयत्नानुमानमिति कल्प नाद्वयमपेक्ष्य यत्न वाच्यत्वे लाघवात्। नचाचेतने आख्या तस्य व्यापारवाचकत्वावधारणादेव कल्पनेति युक्तं गौणतया शक्तिभ्रमेण वा तत्राख्यातात् व्यापारावगमोप पत्ते। यत्रापि गमनगामी तज्जन्यव्यापारकाले पचती त्यत्र वर्त्तमानव्यापाराभिधानमाख्यातेन लक्षणया। यथा रथो गच्छतीत्यत्र, अतोऽन्यलभ्यत्वाच्च तदनुरोधेन व्यापारे शक्तिः। अन्यथा तथापि यत्नकाले पचतीति न-स्यात् तस्मात् तदाख्यातं यत्नवाचकं आख्यातत्वात् सिद्धा-ख्यातवत् तर्कश्चोक्त एव। एतेन फलानुकूलो व्यापा रो धात्वर्थ आख्यातवाच्या संख्यैव तेन चैत्र पचति रथो गच्छतीत्यत्र चैत्ररथयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारवत्त्व प्रतीते मुख्य एव प्रयोग। पचतीत्यत्र यत्नाभोधात्वे ना क्षेपात् सिद्धः त्वनुकूलव्यापारस्य यत्नं विनानुपपत्ते रिति गुरुमतमपास्तं पचतीत्यत्र पाकानुकूलयत्नवर्त्तमान इत्या-क्षेपादन्याभेनाख्यातार्थत्वात्"। रत्नकोषकृतस्तु धात्वर्थो व्यापार आख्यातार्थ उत्पादना सा चोत्पादकता सैव भावना पचतीत्यादावाख्यातस्य पाकमुत्पादयतीति विवर-णात् धात्वर्थोत्पादकता च चेतनाचेतनयोरिति सर्व-त्राख्यातप्रयोगो मुख्य एव। यतते जानातीत्यादावपि यत्न ज्ञानमुत्पादयतीत्यर्थात् नतु व्यापारो यत्नोवाख्या-तार्थ यतत इत्यादौ मुख्यत्वे सति गौणत्वस्यान्याय्यत्वात् आख्यातार्थ विवरणकरोत्यर्थोऽप्युत्पादकतैव पाकं करो-तीत्यादौ करोतीत्यस्योत्पादयतीति विवरणात् घटं करोतीत्यादौ कृञर्थ उत्पत्तिरेव गम्यते। अतएव किं करोतीति सामान्योत्पादनाप्रश्ने पचतीति पाकोत्-पादनाविशेषेणोत्तरमात्रमपि समञ्जसम्। चैत्र उत्पाद-यतीत्यत्र धात्वर्थ एवोत्पादना चैत्रोवाच्येति आख्या-तार्थोत्पादना स्वर्गाम्यतैव उत्पत्तेरुत्पत्त्यभावात्। वस्तुतस्तूत्पादयतीत्यत्र धात्वर्थ एवोत्पादना अताऽन्तुत्पा-दनार्थ धातुसमभिव्याहृते आख्यातस्यानन्यलभ्यतयोत्पादना वाच्या" तन्मतञ्च शब्दशक्ति॰ दूषितं विस्तरभयान्नोद्धृतम्।

एव दर्शितेषु मतेषु युक्तायुक्तत्वं सुधीभिर्भाव्यम्। तत्र स्वार्थे–णिच् कारयति करोतीत्यर्थः। "दश वर्ष-सहस्राणि रामो राज्यमकारयदित्यादि" रामा॰

कॄ वधे स्वादि॰ उभ॰ सक॰ सेट्। कृणोति कृणुते अका-र्षीत् अकृत। चकार। अस्य न इट् गुड्विधौ तना-दिकस्यैव ग्रहणात्।

कृक पु॰ कृ–कक्। गले कण्ठे हेमच॰

कृकण पु॰ कृ इति कणति कण–शब्दे अच्। (कयार) क्रकर पक्षिणि, अमर स्त्रियां ङीप्। क्षुतकारके २देहस्थे वायुभेदे पाठान्तरम् ३शर्मी हारा॰।

कृकर पु॰ कृ इति शब्दं करोति। क्षुतकारके देहस्थे १वायौ। "कृकर(ण)स्तु क्षुते चैव जपाकुसुमसन्निभः" पदार्थादर्शे योगार्णव। २शिवे त्रिका॰ ३कृकणविहगे शब्दरत्ना॰ ४चव्ये (चइ) ५करवीरवृक्षे च राजनि॰। [राजनि॰

कृकला स्त्री कृक कृकाकारं लाति ला–क। पिप्पल्याम्

कृकलास पुस्त्री कृक कण्ठं लासयति लस–णिच् अच्। सरटे (काँकलास) पक्षिणि अमर स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। कृकलासस्यानिष्टसूचकत्व तच्छान्तिश्च शान्तिशब्दे दृश्या त्रिका॰ तालव्यान्त पाठ इत्यो॰। "ददृशुस्ते महाकायं कृकलासमवस्थितम्"। "समाहृत्योदपानस्य कृकलास स्थितोमहान्" भा॰ अनु॰ ७॰ अ॰। स्वार्थे क तत्रार्थे। स्त्रियां टाप्। इत्यो॰ कृकलाशोऽप्यत्र अमरटीका।

कृकवाकु पुस्त्री कृकेण पक्षि वच–परिभाषणे ञुण् कच। १कुक्कुटे अमर। २मयूरे, ३सरटे च मेदिनी। "कृकवाकोर्ध्वनिमाकर्ण्य कल्ये" माघ। [त्रिका॰।

कृकवाकुध्वज पु॰ कृकवाकुर्मयूरः ध्वजोऽस्य। कार्त्तिकेये

कृकाट न॰ कृकं कण्ठमटति अण् उप॰ स॰। घाटायाम् "इन्द्र शिरो,ऽग्निर्ललाट,यम कृकाटम्" अथ॰ ६,७,१,

कृकाटिका स्त्री कृकं कण्ठमटति अट–ण्वुल् टाप् कापि-अत इत्वम्। ग्रीवायाउन्नतदेशे अमर "कतूर्द्ध मर्म्मा-णि चतस्रोधमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृकाटिके"। "जानु कूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिबन्धकुकुन्दरावर्त्त कृकाटिका-श्चेति सन्धिमर्म्माणि। "कुकुन्दरे कक्षधरे विधुरे सकृकाटिके" इति च सुश्रु॰। "शिरोग्रीवयो सन्धाने कृकाटिके नाम तत्र चलमूर्द्धता" सुश्रुते तत्स्थानमुक्तम्। "कृकाटिकान्ते छिन्ने तु गच्छत्यपि समीरणे" सुश्रु॰।

कृच्छ्र पु॰न॰ कृत–रक् छोऽन्तादेश उणा॰। १सान्तापनादिव्रते कृच्छ्रे च नानाविध मिताक्षरादर्शित यथा

“[illegible] [illegible] श्रौषड्[illegible] [illegible] । [illegible]म् । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]” [illegible] । “[illegible]-
[illegible] [illegible]दीनि [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]इति ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] “[illegible] श्रौषड् [illegible] [illegible]म् ।
[illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] इति । [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]-
[illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]” ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] “[illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] “[illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]-
[illegible] [illegible] “[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]” [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible]” । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । “[illegible]-
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]” । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] “[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] । इति [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] “[illegible]-
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible]” [illegible] । “[illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] “[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] “[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] ‘[illegible] [illegible]-
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] “[illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति । [illegible]-
[illegible] [illegible] “[illegible] [illegible]-

पलं द्विपलन्तु पयः पिबेत् । पलमेकं पिबेत् सर्पिस्त्रिरात्रं चोष्णमारुतमिति" । त्रिरात्रं चोष्णमारुतमिति त्रिरात्रमात्मपूरणवाष्पोदकवाष्पं पिबेदित्यर्थः । यदा तु शीतं क्षीरादि पीयते तदा शीतकृच्छ्रं "त्र्यहं शीतं पिबेत्तोयं त्र्यहं शीतं पयः पिबेत् । त्र्यहं शीतं घृतं पीत्वा वायुभक्षः परं त्र्यहमिति" यमस्मरणात् । इति तप्तकृच्छ्रं चतुर्विधः । पादकृच्छ्रमाह "एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रं प्रकीर्त्तितः" या० । एकभक्तेन सकृद्भोजनेन दिवैव, नक्तेनेति पृथगुपादानात् । अतश्च दिवैव एकवारमेव भोजनेनैकभक्तोऽहोरात्रमनिशायां भोजयेदिति । तत्र दिवेति रात्रिव्युदासः एकवारमिति द्विवारादिव्युदासः । भोजनेनेत्यभोजनव्युदासः । एतच्च कृच्छ्रादीनां व्रतरूपत्वात् पुरुषार्थभोजनपर्य्युदासेन कृच्छ्राङ्गभूतभोजनं विधीयते । तथा चापस्तम्बः "त्र्यहमनक्ताश्यदिवाशी च ततस्त्र्यहम् । त्र्यहमयाचितव्रतस्त्र्यहं नाश्नाति किञ्चिदिति" । अत्र चानक्ताशीत्यनेन व्रते विहितविधानिमत्ययेन नक्तपर्युदासेन दिवाभोजननियमं दर्शयति । गौतमेनापीदमेव स्पष्टीकृतम् "हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाश्नीयादिति" । एवं नक्तभोजनविधावपि । न विद्यते याचितं यस्मिन् भोजने तदयाचितम् तेन कालविशेषानुपादानाद्दिवा रात्रौ वा सकृदत्येव तपोरूपत्वात् कृच्छ्राणां, द्वितीयभोजने तदनुपपत्तेः । अयाचितमिति न केवलं परकीयान्नयाचनप्रतिषेधोऽपि तु स्वीयमपि परिचारकभार्य्यादिभ्यो न याचितव्यम् प्रेष्यपाध्येययो साधारणत्वाद्याच्ञाया । अतः स्वगृहेऽपि भृत्यभार्य्यादयोऽनाज्ञप्ता एव यदि भोजनमुपहरन्ति तर्हि भोक्तव्यं नान्यथा । अस्मिन्नेवाभिप्रायेणोक्तं गौतमेन "अथापरं त्र्यहं न कञ्चन याचेतेति" । अत्र च चापस्तम्बानियमः पराशरेण दर्शितः "सायन्तु द्वादश ग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः । चतुर्विंशतिरायाच्याः परं निरशनं स्मृतमिति" । आपस्तम्बेन त्वन्यथोक्तम् "साय द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः । चतुर्विंशतिरायाच्याः परे निरशनायस्त । कुक्कुटाण्डप्रमाणाश्च यथा वा स विशेन्मुखमिति" । अनयोश्च कल्पयोः शक्त्यपेक्षो विकल्पः । आपस्तम्बेन तु प्राजापत्यं चतुर्धा विभज्य चतुरः पादकृच्छ्रान् उक्त्वा वर्णानुरूपेण व्यवस्था कृता "त्र्यहं निरशनं पादः पादश्चायाचितं त्र्यहम् । सायं त्र्यहं तथा पादः प्रातः पादस्तथा त्र्यहम् । प्रातः पादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्यो तु दापयेत् । अयाचितन्तु राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतमिति" । यदा तु याचितोपवासात्मकत्र्यहद्वयानुष्ठानं तदार्द्धकृच्छ्रं सायव्यतिरिक्तावरत्र्यहत्रयानुष्ठानन्तु पादोनमिति विशेषः "सायप्रातर्विनार्द्धं स्यात्पादोनं नक्तवर्जितमिति" तेनैवोक्तत्वात् । अर्द्धकृच्छ्रस्य प्रकारान्तरमपि तेनैव दर्शितम् "सायं प्रातस्तथैकैकं दिनद्वयमयाचितम् । दिनद्वयञ्च नाश्नीयात् कृच्छ्रार्द्धं तद्विधीयते" । प्राजापत्यकृच्छ्रमाह "यथा कथञ्चित् त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते" या० । अयमेव पादकृच्छ्रः । यथा कथञ्चिद्दण्डकलितपदावृत्त्या स्वस्थानविवृद्ध्या वा । तत्राप्यानुलोम्येन प्रातिलोम्येन वा । तथा षष्ठमाषकपादियुक्तः तद्रहितो वा त्रिरभ्यस्तः प्राजापत्योऽभिधीयते । तत्र दण्डकलितपदावृत्तिपक्षो वसिष्ठेन दर्शितः "अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम् । अहः पराकं तत्रैकमेवं चतुरहो परः । अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्मभृतां वरः । बालवृद्धातुरेष्वेवं शिशुकृच्छ्रमुवाच हेति" । आनुलोम्येन स्वस्थानविवृद्धिपक्षस्तु मनुना दर्शितः "त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् । त्र्यहं परञ्च नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विज" इति । प्रातिलोम्यावृत्तिस्तु वसिष्ठेन दर्शिता । "प्रतिलोमञ्चरेत्तु एतं कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरमिति" । जपादिरहितपक्षस्तु स्त्रीशूद्रादिविषयोऽङ्गिरसा दर्शितः "तथा कृच्छ्रं समासाद्य स्त्रीणां धर्मपथे स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितमिति" । जपादियुक्तपक्षस्तु पारिशेष्याद्योग्यतया च त्रैवर्णिकविषयः स च गौतमेन दर्शितः । "अथातः कृच्छ्रान् व्याख्यास्यामो हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाश्नीयादथापरं त्र्यहं नक्तं भुञ्जीताथापरं त्र्यहं न कञ्चन याचेताथापरं त्र्यहमुपवसेत्तिष्ठेदहनि रात्रावासीत क्षिप्रकामः सत्यं वदेदनार्यैर्न सम्भाषेत रौरववौधाजपे नित्यं प्रयुञ्जीतानुसवनमुदकोपस्पर्शनमापो हि ष्ठेति तिसृभिः पवित्रवतीभिर्मार्ज्जयीत हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्यष्टाभिरथोदकतर्पणं नमो हमाय मोहमाय संहमाय धुन्वते तापसाय पुनर्वसवे नमः । मौञ्ज्यायोर्म्याय वसुविन्दाय सर्वविन्दाय नमः । पाराय सुपाराय महापाराय पारदाय पारपाराय पारयिष्णवे नमः । रुद्राय पशुपतये म-

[illegible]

ततोऽप्येतौ पञ्चमी कृच्छ्रान्मुक्त सत्वपरस्ते तृतीया कृच्छ्रेण विशेष मुक्त। एततृपञ्चम्या अलुक्स०।

कृच्छ्रसान्तपन पु०न० सम्यक् तपनमत्र प्रशास्थाण् कर्म०। व्रतभेदे कृच्छ्रशब्दे विवृति।

कृच्छ्रातिकृच्छ्र पु० कृच्छ्रादपि अतिकृच्छ्रः अतिकष्टसाध्यत्वात्। व्रतभेदे कृच्छ्रशब्दे विवृति। [तथात्वम्।

कृच्छ्रारि पु०६त०। विल्वभेदे राजनि०। कष्टनिवारकत्वात्तस्य

कृच्छ्रार्द्ध पु० व्रतभेदे कृच्छ्रशब्दे विवृति।

कृणञ्ज पु० कुत्सक+ष्ठपो०। कृष्णञ्जयशब्दार्थे राजनि०।

कृणु पु० कृ-क्न०नु चारत्त्। चित्रकरजातौ त्रिका०

कृत म शब्दे चुरा०उभ०सक० सेट्। कीर्तयति ते अचिकीर्त्तत् त कीर्त्तया बभूव आस चकार चक्रे। कीर्त्ति कीर्त्तनम् कीर्त्तित, कीर्त्तयन्। कीर्त्त्यते कीर्त्यमान

कृत छेदे तुदा० पर० सक० सेट् मुचादि। कृन्तति अकर्त्तीत् कर्त्तिष्यति–कर्त्स्यति ददित् क्रत्त कृत्ति। "न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत्। विश्वासाद् भयमुत्पन्न मूलान्यपि निकृन्तति" हितो०। प्रनिकृन्तति णिचि कर्त्तयति ते अचीकृतत्–त अचकर्त्तत्–त सनि। चिकर्त्तिषति "शिरोऽतिरागाद्दयमं चिकीर्त्तिषु" माघः। कर्त्तन कर्त्तनी कृन्तनम्। [चकर्त

कृत वेष्टे रुधा० पर० सक० सेट्। कृणत्ति कृन्त अकर्त्तीत्।

कृत् पु०करोति प्रातिपदिकसंज्ञा कृ-क्विप्।१प्रत्ययभेदे कृत्य च धातुप्रकृतिकत्वे सति प्रातिपदिक संज्ञानिमित्तप्रत्ययत्वम्। धातोरित्यधिकारेण तद्विधानात् धातुप्रकृतिकत्वम् "कृत्तद्धितसमासाश्चेति" पा० तस्य प्रातिपादकसंज्ञात्वम्। अतएवोक्तमभियुक्तै "सनाद्यन्त कृदन्तश्च तद्धितान्त समासजम्। नामसंज्ञा भवेत्तेषां स्याद्युत्पत्तिस्तत परम्" तद्धितव्युदासाय धातुप्रकृतिकत्वविशेषणम् तिङ् व्युदासाय प्रातिपदिक संज्ञानिमित्तत्वमिति "कर्त्तरि कृत्"पा०। "गतिकारकोपपदानां कृद्भि समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्ते "वार्त्ति०।"कृदभिहितोभावोद्रव्यवत् प्रकाशते" महाभाष्यम् "कृत्प्रत्ययाः कृति वक्तव्यम्"पा०। २कर्त्तरि त्रि०

कृत त्रि० कृ+कर्म्मणि क्त। १सम्पादिते २अमिते३पर्य्याप्ते च। "कृतमोदनसक्त्वादि तण्डुलादि कृताकृतम्। ब्रीह्यादि चाकृत प्रोक्तमिति द्रव्य त्रिधा बुधैः" कात्या० उक्ते ४ओदनादौ हविषि न०। "कृतमनुमत दृष्ट वा यैरिद गुरु पातकम्" वेणीसं० ५विहिते त्रि०। ६फले न०। ७सत्ययुगे न० तन्मानाद्युक्तं मनुना "चत्वार्य्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम्। तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविध"। तेन ४८०० दिव्यवर्षात्मकमानम् व्यक्तमुक्त सू० सि० यथा "तद्द्वादशसहस्राणि चतुर्युगमुदाहृतम्। सूर्य्याब्दसङ्ख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः। सन्ध्यासन्ध्यांशसहित विज्ञेय तच्चतुर्युगम्। कृतादीना व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया युगस्य दशमो भागश्चतुस्त्रिद्व्येकसङ्गुण। क्रमात् कृतयुगादीनां षष्ठोंऽश सन्ध्ययो स्वक"। ततश्च मानुषमानेन,१७२८००० वर्षात्मकमान। तदेतदुक्त सि०शि०"खखाभ्रदन्तसागरैर्युगाग्नियुग्मभूगुणै। क्रमेण सूर्य्यवत्सरै कृतादयो युगाङ्घ्रय। खसन्ध्यकातदशकैर्निजार्क १२भागसमितै। युताश्च तद्युती युग रदाब्धयोऽयुताहता" सू० 'खखाभ्रदन्तसागरैरिति। रविवर्षाणां खखचतुष्टयेन द्वात्रिंशत्सहस्राधिकेन चतुर्गुणेन कृत नाम प्रथमो युगचरण १७२८०००। त्रिगुणेन त्रेताख्यो द्वितीयो युगचरण १२९६०००। द्विगुणेन द्वापराख्यस्तृतीयः ८६४०००। एकगुणेन कलिश्चतुर्थ ४३२०००। किंविशिष्टा एते युगचरणा। खसन्ध्यकातदशकैर्निजार्कभागसमितैर्युताश्च। युगचरणप्रमाणस्य यो द्वादशांशस्तत्प्रमाणा तस्य चरणस्य सन्ध्या। सा चरणादौ भवति। तावांश्च सन्ध्यांशः। स चरणस्यान्ते। एव खसन्ध्यासन्ध्यांशैः सह एते युगचरणा, कथिता इत्यर्थ। ततश्च कृतादौ सन्ध्यावर्षाणि१४४०००। कृतान्ते सन्ध्यांश १४४०००। त्रेतादौ सन्ध्या १०८०००। त्रेतान्ते सन्ध्यांशः १०८०००। द्वापरादौ सन्ध्या७२०००। द्वापरान्ते सन्ध्यांश: ७२०००, कलेरादौ ३६०००सन्ध्या तदन्ते ३६००० सन्ध्यांश" प्रमि० "पदैश्चतुर्भिः सुकृते स्थिरीकृते कृतेऽमुना के न तप प्रपेदिरे" नैष०। ८४ पृ० अयशब्ददर्शिते ९चतुरङ्कयुक्ते पाशकभेदे १०सोमभेदे च तत्रैवोदा० ११पर्य्याप्ते त्रि० मेदि०। भावे क्त। १२क्रियायां न० कृतपूर्व्वी कटम् कृतपूर्व्विशब्दे विवृतिः। १३दासभेदे पु० कृतदासशब्दे विवृति १४चतुःसङ्ख्यायां "युग्मानी कृतभूतानि" ति०त० निगमः। १५साधिते पक्वे त्रि० कृतान्नम्।

कृतक त्रि० कृत करण भावे क्त तत आगतः कन् कृतमेव स्वार्थे क कृन्तति स्वरूप कृत–कुन् वा। १कृत्रिमे करणाज्जाते। कृत्रिमस्य स्वरूप।च्छादकत्वात् तथात्वम्। "यद्यत् कृतक तदनित्यमिति न्याय। "शब्दोऽनित्य कृतकत्वात्" मुक्ता० "एतेन विधिना कृत्त कृतकेन

"गृहे दास्यां जातो गृहजातः १ क्रीतो मूल्येन२। लब्धः३ प्रतिग्रहादिना। दायादुपागतः पित्रादिदासः ४। अन्नाकालभृतो दुर्भिक्षे योदासत्वाय मरणाद्रक्षितः ५। आहितः स्वामिना धनग्रहणेनाधितां नीतः ६। ऋणमोचनेन दासत्वमभ्युपगतः ऋणदासः ७। युद्धप्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः ८। पणेजितः यद्यस्मिन् विवादे पराजितोऽहन्तदा त्वद्दासो भवामीति परिभाष्य जितः ९। तवाहमित्युपगतः तवाहन्दास इति स्वयम्प्रतिपन्नः १०। प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यातश्च्युतः ११। कृतः एतावत्कालं त्वद्दास इत्यभ्युपगमितः १२। भक्तदासः सर्वकालम्भक्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य प्रविष्टः १३। वडवाहृतः वडवा गृहदासी तया हृतस्तल्लोभेन तामुद्वाह्य दासत्वेन प्रविष्टः१४। य आत्मानं विक्रीणीते स आत्मविक्रेता"१५। इत्येवम्पञ्चदश प्रकाराः"।

कृतधी त्रि॰ कृता सम्पादिता धीर्येन। शास्त्राभ्याससंस्कृतान्तःकरणे, स्थिरचित्ते, "कृतधीः किं प्रभाषेतेति" "कृतधीर्मुनिरुच्यते" गीता।

कृतध्वज पु॰ नृपभेदे "कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्मध्वजो नृप धर्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजमितध्वजौ" भाग॰ ९,१०,१३, [अस्त्रनिपुणे अमर।

कृतपुङ्ख पु॰ कृतः अभ्यस्तः पुङ्खः तद्युक्तोवाणो येन। शरा-

कृतपूर्व्वी त्रि॰ कृतं पूर्व्वमनेन "सपूर्व्वाञ्च" पा॰ इनि। कृतपूर्व्व कर्म्मके तद्बोधप्रकारः सरलायामस्माभिर्निर्द्दिष्टो यथा "कृतपूर्व्वी कटं भुक्तपूर्व्वी ओदनमित्यादिमहाभाष्यकारप्रयोगा दृश्यन्ते तत्र च कृतं पूर्व्वमनेनेति विग्रहे "सह सुपा" इति पा॰समासे पूर्व्वादिनिरितीनेरुत्पत्तिरता "सपूर्व्वाच्चेति" पा॰ सूत्रेण इनिर्विहितः तत्र यदि कृतमिति कर्म्मणि क्तः स्यात् तदा तस्य कटादिकर्म्मरूपविशेष्यतया सापेक्षत्वेन पूर्व्वादिपदेन समासो न स्यात् एकस्य विशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेष्यतयान्वयायोगात् न वृत्तिसम्भवः। भाष्यप्रामाण्याच्च तत्र वृत्तौ सत्यामेवा रीतिराकलनीया तथाहि प्रथमं कर्म्मविवक्षयाऽकर्म्मकत्वेन भावे क्तप्रत्यये विहिते तदन्तेन पूर्व्वस्य "सह सुपेति" पा॰समासे कृते तत्पूर्व्वकात् पूर्व्वशब्दादिनिप्रत्ययो भवति। पश्चाच्च कर्त्तृकृतक्रियाया कर्म्माकाङ्क्षायां कटादिकर्म्मणोऽन्वय एतदेव हरिणा दर्शितं यथा "अकर्म्मकत्वे सत्येव क्तान्ते भावाभिधायिनि। पश्चात् क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्म्मणा। अविवक्षा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्म्मभिः। क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्व्वादिषु स्थितेति"। गमनकर्त्तृवाचकगतादिमध्यपातिनी गमनक्रिया। कर्त्तृविशेषणत्वेनोपस्थिता यथा अविवक्षा अनुबोधा तथा कृतपूर्व्वकर्त्तृबोधककृतपूर्व्विमध्यपातिन्यपीति तदर्थः"।

कृतप्रणाश पु॰ कृतयोः पुण्यापुण्ययोर्भोगमन्तरेण प्रणाशो नाशः। कृतहानौ दोषभेदे। स च दोषविशेषः कृतप्रणाशाकृताभ्यागमौ दोषौ जीवस्यानित्यत्वे प्रसक्तौ" शा॰ सू॰ भा॰ दर्शितौ [स्त्री राजनि॰

कृतफल न॰ कृतं फलमस्य। १कक्कोले २कोलशिम्ब्यां टाप्

कृतब्रह्मन् त्रि॰ कृतं ब्रह्म स्तोत्रं येन। कृतस्तोत्रे "यन्न सदसस्पतिं कृतब्रह्मा" ऋ॰ २,२५,१,

कृतम् अव्य॰ कृत—भा॰ क्त। अलमर्थे, निषेधे च।

कृतमाल पु॰ कृता माला अस्य। १आरग्वधे, (सोन्दाल)२कर्णिकारे च अमर। ३कर्णिकारवृक्षे ४नदीभेदे स्त्री राजनि॰। ५कृतमाल्ये मालाकरे त्रि॰।

कृतमुख त्रि॰ कृतं संस्कृतं मुखं यस्य। पाण्डिते अमर

कृतरथ पु॰ १निमिवंश्ये नृपभेदे "मेरो प्रतीपकस्तस्मा जातः कृतरथो यतः" भाग॰ ९,१३,१, श्लो॰। २सम्पादितरथे रथकारे त्रि॰

कृतलक्षण त्रि॰ कृतं लक्षणमस्य। १गुणैर्विख्याते अमर। २कृतचिह्ने च "ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः" मनु।

कृतवर्म्मन् पु॰ कृतवीर्य्यभ्रातरि कनकनृपात्मजे। "कनकस्य तु दायादाश्चत्वारो लोकविश्रुताः। कृतवीर्य्यः कृतौजाश्च कृतवर्म्मा तथैव च। कृताग्निस्तु चतुर्थोऽभूत् कृतवीर्य्यादथार्जुनः" हरिवं॰ ३१अ॰। यदुवंश्ये २क्षत्रियभेदे "शमीपुत्रः प्रतिक्षत्रः प्रतिक्षत्रस्य चात्मजः। स्वयम्भोजः स्वयम्भोजाद् हृदिकः सम्बभूव ह। तस्य पुत्रा बभूवुर्हि दश भीमपराक्रमाः। कृतवर्म्माग्रजस्तेषां शतधन्वा तु मध्यमः" हरि॰वं॰३९अ॰"रामे भारः समासज्य युयुधाने च वीर्य्यवान्। अक्रूरे विपृथौ चापि गदे च कृतवर्म्मणि" हरिवं॰११३अ॰ [त्रिका॰

कृतविद्य त्रि॰ कृता अभ्यस्ता विद्या येन। अभ्यस्तविद्ये

कृतवीर्य्य पु॰ कृतं वीर्य्यमनेन। १चन्द्रवंश्ये कार्त्तवीर्य्यार्जुनजनके नृपभेदे। "कनकस्य तु दायादाश्चत्वारो लोकविश्रुताः। कृतवीर्य्यः कृतौजाश्च कृतवर्म्मा तथैव च। कृताग्निस्तु चतुर्थोऽभूत् कृतवीर्य्यादथार्जुनः" हरिवं॰

[illegible] भा० [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

'गृहे दास्यां जातो गृहजात १ क्रीतो मूल्येन२ । लब्ध ३ प्रतिग्रहादिना । दायादुपागत पित्रादिदास ४ । अन्नाकालभृतो दुर्भिक्षे पोषणाय मरणाद्रक्षित'५ । आहित स्वामिना धनग्रहणेनाधितो नीत ६ । ऋणमोचनेन दासत्वमभ्युपगत' ऋणदास ७ । युद्धप्राप्त' समरे विजित्य गृहीत ८ । पणजितः यद्यहमिमं विवादे पराजितोऽस्मि तदा त्वद्दासो भवामीति परिभाष्य जित ९ । तवाहमित्युपगत तवाहन्दास इति स्वयम्प्रतिपन्न'१० । प्रव्रज्यावसित प्रव्रज्यातश्च्युत ११ । कृत एतावत्काल त्वद्दास इत्यभ्युपगमित १२ । भक्तदास सर्वकालमन्नार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य य प्रविष्टः१३ । वडवाहृत वडवा भृत्यदासी तया कृतसम्भोगेन तासद्दासाद्दासत्वेन प्रविष्ट १४ । य आत्मानं विक्रीणीते स आत्मविक्रेता''१५ । दास्ये पञ्चदश प्रकारा" ।

कृतधी त्रि० कृता सम्पादिता धीर्येन । शास्त्राभ्यासमंस्कृतान्तःकरणे, स्थिरचित्ते, "कृतधीः किं प्रभाषेतेति" "कृतधीर्मुनिरुच्यते" गीता ।

कृतध्वज पु० नृपभेदे "कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्मध्वजोऽनृप धर्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजमितध्वजौ" भाग० ९,१०,१२, [व्यवहारनिपुणे अमर ।

कृतपुङ्ख पु० कृत अभ्यस्त पुङ्ख तदुपलक्षितबाणो येन । शरा

कृतपूर्व्विन् त्रि० कृत पूर्वमनेन "सपूर्व्वाच्च" पा०इनि । कृतपूर्व्वकर्मके तद्बोधप्रकार सरलायामवाभिहितो यथा "कृतपूर्वी कट भुक्तपूर्वी ओदनमित्यादिमहाभाष्यकारप्रयोगा दृश्यन्ते तत्र च कृत पूर्वमनेनेति विग्रहे "सह सुपा इति पा०समासे पूर्व्वादिभ्य इतीनेरनुशासनता "सपूर्व्वाच्चेति" पा० सूत्रेण इनिर्विहित तत्र यदि कृतमिति कर्म्मणि क्त स्यात् तदा तस्य कटादिकर्मसापेक्षतया सापेक्षत्वेन पूर्व्वादिपदेन समासो न स्यात् एकत्र विशेष्यतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वयायोगात् न इनिसम्भव । भाष्यप्रामाण्यात्तु तत्र सत्तौ भाष्यरीतिराकलनीया तथाहि प्रथम कर्म्मविवक्षयाऽकर्मकत्वेन भावे क्तप्रत्यये विहिते तदन्तेन पूर्वस्य "सह सुपेति" पा०समासे कृत तत्पूर्व्वकात् पूर्व्वपदादिनिप्रत्ययो भवति । पश्चात्तु कर्त्तृकृतक्रियाया कर्म्माकाङ्क्षायां कटादिकर्म्मणोऽन्वय एतदेव हरिणा दर्शित यथा "अकर्मकत्वे सत्येव क्तान्ते भावाभिधायिनि । पश्चात् क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणा । अपिप्रभृति गत्यादिस्था यथा पापादिकर्म्मभि' । क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्व्वादिषु स्थितेति" । गमनकर्तृगामकगतादिमध्यपातिनी गमनक्रिया। कर्तृविशेषणत्वेनोपस्थिता यथा अपिप्रभृत्यनुबोधा तथा कृतपूर्व्वकर्त्तृबोधककृतपूर्व्विमध्यपातिन्यपीति तदर्थ" ।

कृतप्रणाश पु० कृतयोः पुण्यापुण्ययोर्भोगमन्तरेण प्रणाशो नाश । कृतहानौ दोषभेदे । स च दोषविशेष कृतप्रणाशाकृताभ्यागमौ दोषौ जीवस्यानित्यत्वे प्रसक्तौ" शा० सू० भा० दर्शितौ [स्त्री राजनि०

कृतफल न० कृत फलमस्य । १कक्कोले २कोलशिम्ब्यां टाप्

कृतब्रह्मन् त्रि० कृत ब्रह्म स्तोत्र येन । कृतस्तोत्रे "यत्र ब्रह्मनुप्रत कृतब्रह्मा" ऋ० २,२५,१,

कृतम् अव्य० कृत—भा० क्त । अलमर्थे, निषेधे च ।

कृतमाल पु०कृता माला अस्य । १आरग्वधे, (सोन्दाल)२कर्णिकारे च अमर । ३कर्णिकारवृक्षे४नदीभेदे स्त्री राजनि० । ५कृतमाल्ये मालाकारे त्रि०।

कृतमुख त्रि० कृत सस्कृत मुख यस्य । पाण्डिते अमर

कृतरथ पु० १निमिवंश्ये नृपभेदे "मेरो प्रतीपस्तस्माच्च जात कृतरथो यत" भाग० ९,१३,१, श्लो० । २सम्पादितरथे रथकारे त्रि०

कृतलक्षण त्रि० कृत।।न लक्षणान्यस्य । १गुणैः ख्याते अमर । २कृतचिह्ने च "ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्या कृतलक्षणा" मनु ।

कृतवर्म्मन् पु० कृतयोर्भ्रातरि कनकजपात्मजे । "कनकस्य तु दायादाश्चत्वारो लोकविश्रुताः । कृतवीर्य्य कृतौजाश्च कृतवर्म्मा तथैव च । कृताग्निस्तु चतुर्थोऽभूत् कृतवीर्य्यादथार्जुन" हरिव ३३अ० । यदुवंश्ये २क्षत्रियभेदे "शमीपुत्र प्रतिक्षत्र प्रतिक्षत्रस्य चात्मजः । स्वयभोज स्वयभोजाद् हृदिकः सबभूव ह । तस्य पुत्रा बभूवुर्हि सर्वे भीमपराक्रमा । कृतवर्म्माग्रजस्तेषां शतधन्वा तु मध्यम" हरि०व०३८अ०"रामे भार समासज्य युयुधाने च वीर्य्यवान् । अक्रूरे विपृथौ चापि गदे च कृतवर्म्मणि" हरिव०११२अ० [त्रिका०

कृतविद्य त्रि० कृता अभ्यस्ता विद्या येन । अभ्यस्तविद्ये

कृतवीर्य्य पु० कृत वीर्य्यमनेन । १चन्द्रवंश्ये कार्त्तवीर्य्यार्जुनजनके नृपभेदे । "कनकस्य तु दायादाश्चत्वारो लोकविश्रुता । कृतवीर्य्यः कृतौजाश्च कृतवर्म्मा तथैव च । कृताग्निश्च चतुर्थोऽभूत् कृतवीर्य्यादथार्ज्जुन " हरिव०

[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible]

कृतवेतन त्रि० [illegible] । "[illegible]" [illegible]

कृतवैरिन् त्रि० [illegible] । [illegible]

कृतवेध(न) पु० [illegible] । [illegible]

कृतवेधना स्त्री० [illegible] । [illegible]

[illegible] पु० [illegible] । [illegible] "[illegible]

कृतश्रम त्रि० [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible]

कृतसंज्ञ त्रि० [illegible] "[illegible]" [illegible]

कृतसापत्निका स्त्री० [illegible] । [illegible]

कृतस्मर पु० [illegible] । [illegible]

कृतहस्त त्रि० [illegible] । [illegible] "[illegible] (वरुण) [illegible]" [illegible]

कृताकृत न० [illegible] । "[illegible]" [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible]

कृतागम पु० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible]

कृताग्नि पु० [illegible] । [illegible]

कृताङ्क पु० [illegible] । [illegible] [[illegible]

कृताञ्जलि पु० [illegible] । [illegible]

कृतात्मन् पु० [illegible] । [illegible] "[illegible]" "[illegible]" [illegible] "[illegible]"

कृतानन्द पु० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible]

कृतानुकर त्रि० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]

कृतान्त पु० [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible]

कृतान्तजनक पु० [illegible] । [illegible]

कृतान्न न० [illegible] । [illegible]

भाषानामका' कृताद्मभेदास्तत्साधनप्रकाराश्च भावप्र० दर्शिता यथा

अथ कृतान्नवर्गे तत्रान्नाना साधनप्रकारं सिद्धानां गुणाश्च तत्र परिभाषा। समवायिनि हेतौ ये मुनिभिर्भाषिता गुणा। कार्येऽपि तेऽखिला ज्ञेया परिभाषेति भाषिता। क्वचित्संस्कारभेदेन गुणभेदो भवेद्यत। भक्तं लघु पुराणस्य शालेस्तच्चिपिटो गुरुः। क्वचिद्वो गप्रभावेन गुणान्तरमपेक्षते। कदन्नं गुरु सर्पिश्च लघू-क्तं'सुष्ठित भवेत्।

अथ भक्तस्य नामानि साधन गुणाश्च। भक्तमन्नं तथान्धश्च क्वचित्कूरश्च कीर्त्तितम्। ओदनोऽस्त्री स्त्रिया भिस्सा-दीदिव पुंसि भाषित। सुधौतांस्तण्डुला स्फीतास्तोये पञ्चगुणे पचेत्। तद्भक्तं प्रस्तुतं चोष्ण विशदं गुण-वन्मतम्। भक्तं वह्निकरं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु। अधौतमप्रस्तं शीतं गुर्वरुच्यं कफप्रदम्।

अथ (दालि)। दलितन्तु शमीधान्यं दालिर्दाली स्त्रियामुभे। दाली तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभि। संयुक्ता सूपनाम्नी स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ। सूपो विष्टम्भको रूक्ष शीतस्तु स विशेषत। निस्तुषो भृष्टसिद्ध लाघव सुतरा व्रजेत्।

अथ (खिचिडी)। तण्डुला दालिसंमिश्रा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः। सयुक्ता सलिले सिद्धा कृशरा कथिता बुधै। कृशरा शुक्रला बल्या गुरुः पित्तकफप्रदा। दुर्जरा बुद्धिविष्टम्भमलमूत्रकरी स्मृता।

अथ तापहरी (तातापहरीति) लोके। घृते हरिद्रासयुक्ते मापजावक्ष्ययेद्वटीम्। तण्डुलाश्चापि निर्धौतान् सर्वेव परिभर्जयेत्। सिद्धियोग्यं जल तत्र प्रक्षिप्य कुशल पचेत्। जयर्णार्द्रकहिङ्गूनि मात्रया तत्र निःक्षिपेत्। एषा सिद्धि समाख्याता प्रोक्ता तापहरी बुधैः। एषा तापहरी बल्या हृद्या श्लेष्मापहारिणी। वृष्यो तर्पणी रुच्या गुर्वी पित्तहरी स्मृता।

अथ क्षीरिका। पायस परमान्न स्यात् क्षीरिकापि तदुच्यते। शुद्धेऽर्द्धपक्वे दुग्धे तु घृताक्तांस्तण्डुलान् पचेत्। ते सिद्धा क्षीरिका ख्याता सशिताज्यसुतोत्तमा। क्षीरिका दुर्जरा प्रोक्ता वृष्यो मलवर्द्धिनी। नारिकेलस्तनमूलञ्च छित्त्वा पयसि गोः क्षिपेत्। सितागव्याज्यसयुक्ते तत्पचे मृदुनाऽग्निना। नारीकेलोद्भवा क्षीरी स्निग्धा शीतातिसि-शप्रदा। गुर्वी सुमधुरा हृद्या रक्तपित्तानिलापहा।

अथ (सेवई)। समिता वर्त्तिका कृत्वा सूक्ष्मा तु यवसन्नि-भाम्। शुष्का क्षीरेण संसाध्या भोज्या घृतसितान्विता। सेविका तर्पणी बल्या गुर्वी पित्तानिलापहा। ग्राहिणी सन्धिकृद्रुच्या तां खादेन्नातिमात्रया।

अथ (मण्डा)। गोधूमा धवला धौता कुट्टिता शोषितास्तत। पोषिता यन्त्रनिष्पिष्टाश्चालिता समिता (मयदा) स्मृता। वारिणा कोमला कृत्वा समितां साधु मर्द्दयेत्। हस्ताभ्यां तया तस्या लोप्त्रीं सम्यक प्रसारयेत्। अधोमुख-घटस्यैतत् विस्तृत प्रक्षिपेद्बहि। मृदुना वह्निना साध्य सिद्धो मण्डक उच्यते। लोपत्री (लाइ)। दुग्धेन साज्यखण्डेन मण्डकं भक्षयेन्नर। अथ वा सिद्धमांसेन सतक्रवटकेन वा। मण्डको वृष्यो हृद्यो बल्यो रुचिकरो मतम्। पाकेऽपि मधुरो ग्राही लघु-दीपनयापहृ।

अथ (पोरी) कुत्रापि (दुनौरी) इति च। "कुर्यात्समितयाऽ-सीव तन्वी पर्पटिका तत। स्वेदयेत्तप्तके (ताओया) तान्तु पोलिका जगदुर्बुधा। तां खादेद्घृपिकायुक्तां तस्या मण्डकवद्गुणा।

अथ मसूराख्यपूपी। समितां सर्पिषा भृष्टां शर्करा पयसि क्षि-पेत्। तस्मिन् घनीकृते न्यस्येत्तद्वद् मरिचादिकम्। लपूपिका तु वृष्या हृद्या बल्या पित्तानिलापहा। स्निग्धा श्लेष्मकरी गुर्वी रोचनी तर्पणी परम्।

(रोटि)। शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्स्पृश्य पोलिकाम्। तप्तके (ताओया)। स्वेदयेत्कृत्वा भूर्यङ्गारेऽपि तां पचेत्। सिद्धैषा रोटिका प्रोक्ता गुणा तस्याः प्रचक्ष्महे। रो-टिका बलकृद्रुच्या तु वृष्यो धातुवर्द्धनी। वातघ्नी कफ-कृद्गुर्वी दीप्ताग्नीनां प्रपूजिता।

अथ (लिट्टी) शुष्कगोधूमचूर्णन्तु साम्बु गाढं विमर्द्दयेत्। विधाय पटकाकारं निर्धूमेऽग्नौ शनै पचेत्। अङ्गार-कर्कटी ज्ञेया तु वृष्यो शुक्रला लघु। दीपनी कफ-कृद्बल्या पीनसश्वासकासजित्।

अथ (यवरोटी)। यवजा रोटिका रुच्या मधुरा विशदा लघु। मलशुक्रानिलकरी बल्या हन्ति कफामयान्।

अथ माषरोटिका। आपाणा दालयस्तोये स्थापितास्त्यक्तक-ञ्चुका। आतपे शोषिता यन्त्रे पिष्टास्ता धूमसी स्मृता। धूमसी दर्षिता चैव प्रोक्ता भर्भरिका बुधै। भर्भरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्मृता।

अथ चणकरोटिका। चणकयारोटिका रुच्या श्लेष्मपित्तास्रहृ-

[illegible] अथ । [illegible] [illegible] [illegible] 'सर्वम् [illegible] पूर्वं [illegible]' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]।

घृतवेतन त्रि० [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]

घृतवेदिन् त्रि० [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

घृतपीत(ष) [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

घृतपिपासा [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] घृतधार [illegible]" [illegible]

[illegible] पु० घृतस्य [illegible] । [illegible] 'घृत-

घृतवस त्रि० घृतं [illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible] घृतवन" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] घृतवन [illegible]

घृतसंज्ञ त्रि० घृता संज्ञा [illegible] [illegible] घृत [illegible] "[illegible] [illegible] घृत [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] घृत [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पूर्वं [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] घृत [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] (घृतम्) [illegible] घृत [illegible]" [illegible] [illegible] घृतस्य [illegible]" [illegible]

घृताहुति [illegible] पूर्वं [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] घृत [illegible] । [illegible] घृत [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] घृतघृत" [illegible] [illegible] ।।७।२।२७। घृत [illegible] । [illegible] [illegible] "घृत [illegible] [illegible]" [illegible] ११५० "घृत [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]

घृताक्त [illegible] पूर्वं [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । "घृतवर्ता घृत [illegible]" [illegible] घृत [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] "[illegible] [illegible] घृत [illegible]" [illegible]

घृतादि [illegible] [illegible] । घृत [illegible] [illegible]

घृताह [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [घृत [illegible] [illegible]

घृताचि [illegible] घृत [illegible] [illegible] । [illegible]

घृताज्य [illegible] घृत [illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible] घृत [illegible]" "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] '[illegible] [illegible]'

घृताय [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "घृत [illegible]" [illegible]

घृतायित [illegible] घृत [illegible] । घृत [illegible] "[illegible] [illegible] घृत [illegible]" [illegible] "घृत [illegible]"

घृताम्र [illegible] घृत [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । "घृत [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible]

घृतावत [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

घृताचि [illegible] पूर्वं [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

पुष्टिकरी मता । एवमन्येऽपि वेशनभवा प्रकारा खण्डमण्डकप्रभृतयो बोद्धव्याः ।

अथ मांसस्य प्रकाराः । तत्र शुद्धमांसम् । (शुधमांस) इति लोके । पाकपात्रे घृतं दद्यात् तैलञ्च तदभावतः । तत्र हिङ्गु हरिद्राञ्च भर्जयेत्तदनन्तरम् । छागादेरस्थिरहितं मांसं तत्खण्डितं मृदु । धौतं निगालितं तस्मिन् घृते तद्भर्जयेच्छनैः । सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा लवणञ्च पचेत्ततः । सिद्धे जलेन संस्विन्नं वेशवारं परिक्षिपेत् । वेशवार (वेसन) इति लोके । द्रव्याणि वेशवारस्य नागवल्लीदलानि च । तण्डुचाथ लवङ्गानि मरीचानि समानतः । अनेन विधिना सिद्धं शुद्धमांसमिति स्मृतम् । शुद्धमांसं परं वृष्यं बल्यं रुच्यञ्च बृंहणम् । त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं दीपनं धातुवर्द्धनम् ।

अथ खण्डार्द्रकम् (खण्डरमांस) इति लोके । छागादेर्मांसमूर्द्धे कुट्टितं खण्डशः पुनः । शुद्धमांसविधानेन पचेदेतत्खण्डार्द्रकम् । खण्डार्द्रकं गुणश्चान्ये शुद्धमांसगुणं स्मृतम् ।

अथ तक्रमांसम् (अखनी) पक्वपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत् । छागादेः खण्डशश्चापि खण्डान्यपि च भर्जयेत् । सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा । जीरकादियुते तक्रे मांसखण्डानि तारयेत् । तक्रमांसन्तु वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदम् । कफघ्नं पित्तलं किञ्चित् सर्वाहारस्य पाचनम् ।

अथ हरीसा (हरीस) । पाकपात्रे तु बहुलं मांसखण्डानि निक्षिपेत् । पानीयं प्रचुरं सर्पिः प्रभूतं हिङ्गु जीरकम् । हरिद्रामार्द्रकं शुण्ठीं लवणं मरिचानि च । तण्डुलांश्चापि गोधूमान् जम्बीराणां रसान् बहून् । यथा सर्व्वाणि वस्तूनि सुपक्वानि भवन्ति हि । तथा पचेत् सुनिपुणो बहुमांसस्थितिर्यथा । एषा हरीसा बलकृत् वातपित्तापहा गुरुः । शीतोष्णा शुक्रदा स्निग्धा सरा सन्धानकारिणी ।

तलितमांसम् । शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम् । पुनस्तदाज्ये सम्भृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः । तलितं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवृद्धिकृत् । तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढताकरम् ।

अथ शूल्यम् (सीख) कालखण्डादिमांसानि प्रथितानि शलाकया । तैलं सलवणं दत्त्वा निर्धूमे दहने पचेत् । तत्तु शूल्यमिदं प्रोक्तं पाककर्मविचक्षणैः । शूल्यं पलं सुधासमं रुच्यं वह्निकरं लघु । कफवातहरं बल्यं किञ्चित्पित्तकरं हि तत् । (इदमेव शूलाकृतं भट्टित्रञ्चेत्युच्यते)

मांसशृङ्गाटकम् । सिद्धमांसं समूलाय कर्त्तितं खेदितं जले । लवङ्गहिङ्गुलवणमरिचार्द्रकसंयुतम् । एलाजीरकधन्याकनिम्बूरससमन्वितम् । एते इगन्धे तद्वट मांसशृङ्गाटकोच्यते । मांसशृङ्गाटकं रुच्यं वृष्यं बलकृद्गुरु । वातपित्तहरं हृद्यं कफघ्नं वीर्यवर्द्धनम् ।

अथ मांसरसः । सिद्धमांसरसो रुच्यः श्रमश्वासक्षयापहः । प्रीणनो वातपित्तघ्नः क्षीणानामल्परेतसाम् । विश्लिष्टभग्नसन्धीनां कृशानां शुद्धिकाङ्क्षिणाम् । स्मृत्योजोबलहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् । शस्यते स्वरहीनानां दृष्ट्यायुःश्रवणार्थिनाम् । प्रकाराः कथिताः सन्ति बहवो मांससम्भवाः । ग्रन्थविस्तारभीतेस्ते मया नात्र प्रकीर्त्तिताः । (ते च सुपतैलगुणफधानऽनुपट वक्ष्यन्ते)

शाकपाकविधिः । हिङ्गुजीरयुते तैले क्षिपेच्छाकं सुखण्डितम् । लवणं धान्यचूर्णादि सिद्धे हिङ्ग्वादिकं क्षिपेत् । इत्येवं सर्वशाकानां साधनोऽभिहितो विधिः ।

अथ मठकः (माठ) इति लोके । समितामर्द्दयेदम्बुसस्नेहापि च वर्त्तयेत् । तस्यास्तु वटिकां कृत्वा पचेत्सर्पिषि नीरसम् । एलास्त्वगकर्पूरमरीचाद्यैरलङ्कृते । मज्जयित्वा सितापाके ततस्तञ्च समुद्धरेत् । अथ प्रकारः सिद्धो मठ इत्यभिधीयते । वर्त्तयेत् मर्द्दयेत् । मठस्तु बृंहणो वृष्यो बल्यः सुमधुरो गुरुः । पित्तानिलहरो रुच्यो दीप्ताग्नीनां सुपूजितः । समिताः शर्करासर्पिर्भिर्मिता अपरेऽपि ये । प्रकारा अधमा तुल्यास्तेऽपि चैतद्गुणा स्मृताः ।

अथ सम्पाव (घेराको)पर्व्वयं साज्यसमिता निर्म्मिता घृतमर्द्दिता । कुट्टितापाचिताः शुद्धशर्कराभिर्विमर्द्दिता । तत्र चूर्णं क्षिपेदेलालवङ्गमरिचानि च । नारिकेलं सकर्पूरं खर्जूरबीजान्यनेकधा । घृताक्तसमिता पुटरोटिका रचिता ततः । तदन्तः पूरयेत् तस्याः कुर्य्यान्मुद्रां दृढां सुधीः । सर्पिषि प्रचुरे तान्तु सुपचेन्निपुणो जनः । प्रकारश्चैव प्रकारोऽयं सम्पाव इति कीर्त्तितः ।

अथ कर्पूरनालिका । घृताढ्यया समितया लम्बं कृत्वा पुटं ततः । लवङ्गोल्लवणकर्पूरयुतया सितयाऽन्वितम् । पचेदाज्येन सिद्धैषा ज्ञेया कर्पूरनालिका । सम्पावसदृशी ज्ञेया गुणैः कर्पूरनालिका ।

फेनिका (फेनी) समिताया घृताढ्याया वर्त्तिं दीर्घां समाचरेत् । तान्तु संवेष्टितां दीर्घां पीठस्योपरि धारयेत्

[illegible] । [illegible] ।

अथ [illegible] । [illegible] ।
[illegible]

अथ ([illegible]) । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अथ ([illegible]) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अथ (पूरी) । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अथ ([illegible]) । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] (राजा) [illegible] ।

अथ ([illegible]) । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

([illegible]) । [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] ।

अथ ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] । [illegible] ।

अथ ([illegible]) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अथ ([illegible]) । [illegible] । [illegible] ।

अथ ([illegible]) [illegible] । [illegible] ।

([illegible]) । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अथ ([illegible]) । [illegible] । [illegible] । [illegible] । ([illegible]) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अथ ([illegible]) । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

([illegible]) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

वृष्टिकरी स्मृता । एवमन्येऽपि वेसनभवा प्रकारा यथाक्रमखण्डप्रभृतयो बोद्धव्याः ।

अथ मांसस्य प्रकाराः । तत्र शुद्धमांसम् । (शुधमांस) इति लोके । पाकपात्रे घृतं दद्यात् तैलञ्च तदभावतः । तत्र हिङ्गु हरिद्रां च भर्जयेत्तदनन्तरम् । छागादेरस्थिरहितं मांसं तत्खण्डितं पृथक् । धौतं निर्गालितं तस्मिन् घृते तद्भर्जयेच्छनैः । चिञ्चायोग्यं जलं दत्त्वा लवणन्तु पचेत्ततः । सिद्धे तस्मिन् सम्मिश्र्य वेसवारं परिक्षिपेत् । वेसवार (वेसन) इति लोके । द्रव्याणि वेसवारस्य नागपत्रोद्भवानि च । तस्यश्चात्र लवङ्गानि मरीचानि समानि तत् । अनेन विधिना सिद्धं शुद्धमांसमिति स्मृतम् । शुद्धमांसं परं पथ्यं बल्यं रुच्यञ्च बृंहणम् । त्रिदोषशमनं वृष्यं दीपनं धातुवर्द्धनम् ।

अथ खण्डार्द्रकम् (खण्डरमास) इति लोके । छागादेर्मांसमार्द्रे कुट्टितं खण्डशः शुभम् । शुद्धमांसविधानेन पचेदेतत्खण्डार्द्रकम् । खण्डार्द्रकं गुणेष्वन्यैः शुद्धमांसगुणं स्मृतम् ।

अथ तक्रमांसम् (अखनी) पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्रां हिङ्गु भर्जयेत् । छागादेः शकलस्यापि खण्डान्यपि च भर्जयेत् । चिञ्चायोग्यं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा । जीरकादियुते तक्रे मांसखण्डानि तारयेत् । तक्रमांसन्तु वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदम् । कफघ्नं पित्तदं किञ्चित् सर्वाहारस्य पाचनम् ।

अथ हरीसा (हरीस) । पाकपात्रे तु संस्कृत मांसखण्डानि निक्षिपेत् । पानीयं प्रचुरं सर्पिः प्रभूतं हिङ्गु जीरकम् । हरिद्रामार्द्रकं शुण्ठीं लवणं मरिचानि च । तत्खण्डितानपि गोधूमान् जम्बीराणां रसान् पचेत् । यथा सर्वाणि वस्तूनि सुपक्वानि भवन्ति हि । तथा पचेत्तु निपुणो वस्तुमांसस्थितिर्यथा । एषा हरीसा बलकृत् वातपित्तापहा गुरुः । शीतोष्णा शुक्रदा स्निग्धा सरा सन्धानकारिणी ।

तलितमांसम् । शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम् । पुनस्तदाज्ये सम्भृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः । तलितं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवृद्धिकृत् । तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढताकरम् ।

अथ शूल्यम् (सीक) काष्ठखण्डादिमांसानि ग्रथितानि शलाकया । तैलं सलवणं दत्त्वा निर्धूमे दहने पचेत् । तत्तु शूल्यमिति प्रोक्तं पाककर्मविचक्षणैः । शूल्यं पलं सुधासमं रुच्यं वह्निकरं लघु । कफवातहरं बल्यं किञ्चित्पित्तकरं हि तत् । (इदमेव शूलाकृतं भट्टित्वेन व्यवह्रियते)

मांसशृङ्गाटकम् । सिद्धमांसं तत्कृतं कर्त्तितं स्वेदितं जले । शुण्ठीहिङ्गुलवणमरिचार्द्रकसंयुतम् । एलाजीरकधन्याकनिम्बूरससमन्वितम् । घृते सुगन्धे तद्भृष्टं मांसशृङ्गाटकोच्यते । मांसशृङ्गाटकं रुच्यं बृंहणं बलकृद्गुरु । वातपित्तहरं पथ्यं कफघ्नं वीर्यवर्द्धनम् ।

अथ मांसरसः । सिद्धमांसरसो रुच्यः श्रमश्वासक्षयापहः । प्रीणनो वातपित्तघ्नः क्षीणानामल्परेतसाम् । विश्लिष्टभग्नसन्धीनां कृशानां शुक्रकाङ्क्षिणाम् । स्मृत्योजोबलहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् । शस्यते स्वरहीनानां दृष्ट्यायुःश्रवणार्थिनाम् । प्रकाराः कथिताः सन्ति बहवो मांससम्भवाः । अन्यविस्तारभीतेस्ते मया नात्र प्रकीर्त्तिताः । (ते च सूदशास्त्रगुणकथनानुपदं वक्ष्यन्ते)

शाकपाकविधिः । हिङ्गु जीरयुते तैले क्षिपेच्छाकं सुखण्डितम् । लवणं चाम्लचूर्णादि सिद्धे हिङ्ग्वदकं क्षिपेत् । इत्येव सर्वशाकानां साधनोऽभिहितो विधिः ।

अथ मठकः (माठ) इति लोके । समितां मर्द्दयेदम्भसा तेनापि च सम्नयेत् । तस्यास्तु वटिका कृत्वा पचेत्सर्पिषि नीरसम् । एलालवङ्गकर्पूरमरीचाद्यैरलङ्कृते । मज्जयित्वा सितापाके ततस्तां समुद्धरेत् । अयं प्रकारः संसिद्धो मठ इत्यभिधीयते । सम्नयेत् मर्द्दयेत् । मठस्तु बृंहणो वृष्यो बल्यः समधुरो गुरुः । पित्तानिलहरो रुच्यो दीप्ताग्नीनां सुपूजितः । समिताः शर्करासर्पिर्निर्मिता अपरेऽपि ये । प्रकारा बहवः तुल्यास्तेऽपि चैतद्गुणाः स्मृताः ।

अथ सम्बाव (सेराकी) पर्य्यायः । सार्द्धसमिता निर्मिता घृतमर्द्दिता । कुट्टिताथाक्षिताः शुभ्रशर्कराभिर्विमर्द्दिता । तत्र चूर्णं क्षिपेदेलालवङ्गमरिचानि च । नारिकेलं कर्पूरं क्षारचीनान्यनेकधा । घृताक्तसमिता पुटरोटिका रचिता ततः । तदन्तः पूरणं तस्याः कुर्य्यान्मुद्रां दृढां सुधीः । सर्पिषि प्रचुरे तान्तु सुपचेन्निपुणो जनः । प्रकारश्च प्रकारोऽयं सम्बाव इति कीर्त्तितः ।

अथ कर्पूरनालिका । घृताढ्यया समितया लम्बं कृत्वा पुटं ततः । लवङ्गोल्लणकर्पूरयुतया सितयाऽन्वितम् । पचेदाज्येन सिद्धैषा ज्ञेया कर्पूरनालिका । सम्बावसदृशी ज्ञेया गुणैः कर्पूरनालिका ।

फेनिका (फेनी) समितायां घृताढ्यायां वर्त्तिं दीर्घां समाचरेत् । तास्तु संश्लिष्टा दीर्घाः पीठस्योपरि धारयेत्

मेह्रमेद्दुरेनैता मर्वेका मर्वेडी भवेत्। मकल्प रिक्ता तान्तु तथमानेन वर्द्धयेत्। तस्याः महमेद्यः महीन च वेधयेत्। ताविमूच तत गोर्त्त विभिन्नं मूत्रं भवेत्। यथ: वेदम मद्दोयली विरुदीय द्रष्य एव। तस्यां मेहमेद्दोयली यथा वाच्यवत्रावाक्ति। ततस्तां तनमे-द्यान्ते लरेतन दशा यत्ता/। तनलाता मध एवा ब्राह्मणमावरेत्। विहैता वेषिका माला मध्यकैन कृता पुरा। मद विह्नियुत्रिय विमेनोऽस्यरापूवं। मेह्रमेद् मदावेद् मेहमद् (मेहन) दति कोवे। वर्ष्ठी रोढी। कोपली (बाट) दति कोवे।

अथ मन्न कोहे(कोहाको) दति कोवे। वर्षितावा वनाद्याया कोपली वाता च मेहमेत्। वाल्को वां वर्मवेरिवरा मन्न वो मेविकापुया

अथ कोदव (बाट्)। कलायता वर्षिकता मला सम्मा-विताविन। निपुणो मधमेदाख्ये वाच्यवाचेन योजयेत्। पूर्वेण बोदवाम् कुर्यात् तैः इर्वेवेदइया वला।

अथ कृषीदका (कोविपुदवाद्)। बालायां पूर्वपी वश्यत् योजयेद्विर्वतामलु ना। बलायाम् दविणं वर्ष्टर कार मेघता। पूर्वपी तु इतीपुता प्रतिवेत् भवरोपरि। यतीव विस्वरकालात् तात् तवाबात् वत्वरेत्। विनानावीय वंबोत्व कुर्याद्वेन योद्दवान। अथ ट (बावरा) दति कोवे। तप्पोवी विदेषुया भाद् बीलौ दविदर। चतुर्नी धारवृकायतवो तत्वीरवा।

अथ वैलमोदवा(वेवोवाकदा) तवैन प्रकारेव वाधां वैलमोदवाः। वै नक्ता तत्व बीता विह्निवावता वता। विद्विवी धारदुवा विलदखवकावृता

इल्लमुविका। तदद्व वत्व विविधिवनवारीय वाक्रुविश्च। दशमुविषां विद्याथाय् रमेत्रविषा वतक। वत वां पुरितवकी वनमता पूर्वकतावे। नहादविवतली वर्विषि तवरदवात्। बत वाख्य वाक्ववी भावतेत् वर्षूरताविते पूरत। अथ इल्लपुविका ब वत्वा विताविवारका वर्बिता। तत्रा बीता दुर्वि तुल्वरी ब वती वचा। विद्याति वावसि वर्ति दूरवता-रियी दविरम्।

कुह्रविणी (विवेली) पूर्वं वरवावीय तवाचा तवतो वत। इयावतुव इवावेन हातोन महेददेन। वि-तवां वविदा तत इदवव स्यवविनम्। तमां वरावद् भीबविता दवी विवेत्। वावत्रो धावरेवा मधारव्यावि वदवनाम्। ववत्लुविवेवाद बौलो-वावने द वत्। वरिवाव वरिवाव मावनद दो विवेत्। इव इववरावा विवावनवरतुविद्। दे इववा इवाचीना विवावनी ववस्त्व। वर्षूरादि इवाव वाववितोवरवन। तवा कुवदविनी वावा रविवनि वनका। भाववविवरी इवदा इवदा व विववनी।

अथ इतबवरिवाब रवावा। (विनवरिवा) वावी वाति-नवदवव रवित इवावव वर्वरी इवा वनवो-वितां दवितदे विविध विविध् विवेत्। इवनां वरेव ववववनववावत्रा दव वावदेव् दवावीनवत्। वस्वुवरितवीर्विष तदोववेत्। बीवेन विवोवेन रविता वावा रवावा ववव वीववत्र द्वव इवरियं बीरा दवावादिता। तवा वेव वववर्वि-बद्दिवे व वैवतो विवाद वव वाववितोवदिति-वं वर्विवाषां नवम्। पीड वना वर्दि वे दवि कोवितवा: मे व वववविनावतुवादिविता। वे बाति वावदविवववरीविवाव तादिव वर्वे बोवन-वाद इवावं। रवान्त इवावा ववपृ तीवनी वादवि-वावेद। दीवमी व इवी विवता वदरा विवितावा। रवावित वनवादव वविवाव विवादेव।

अथ वर्वरोदवम् (वरवद्) ववेव बौवदेवैव बौविवा वदव-वैदा। तवा ववरावद्दवतिवेव दवविता। व-वैदोववरावा वद्वविय विवां दवे। ववरो-इवावावार्द इवव विविर भरत्। वदी इवद वत वाद् नाववितवरवावाम्। पूर्वाव देवदवाद नवदवारिवर वरत्।

अथ इवावनम् (वचा)। तव वाववववावनम्। वाववार्ते वले विव वविवं इवाविवा। विवावीवाव व वव वर्दुवदितवाविवत्। इवावववविदं बीज बीववीव विविद्। वधी दविवरं वावं बोववीव्विदवदेवम्। वाववितावावावनम्। ववितावा वर्ष वव वावे वारिवा वव्। वर्वरावदिवे विव वववगुर वाविवन्। वविवावववदर्वं वावव बावावदवम्। विवववववर विविद वद्वयु वविवोवनम्। विवावववावनम्। बावेव विवर्वं बोव वव वार्व वर्ष रोववम्। वववुवदितवीषिवं ताम वावववदवम्। विववववव वावववदु ववववावम्। वविववव वर्वदु ववववावदवम्

धान्याकपानकम् । शिलायां साधु सम्पिष्टं धान्यकं वस्त्रगालितम् । शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिसुसंस्कृतम् । नूतने मृण्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ।

अथ काञ्जी । काञ्जीविधिर्वटकावसरे लिखितः । काञ्जीकं रोचनं रुच्यं पाचनं वह्निदीपनम् । शूलाजीर्णविबन्धघ्नं कोष्ठशुद्धिकरं परम् । न भवेत् काञ्जिकं यत्र तत्र शान्तिर्न दीयते ।

अथ शालिः । आममाम्रफलं पिष्टं राजीकालवणान्वितम् । भृष्टहिङ्गुयुतं पूतं कोलितं शालिरुच्यते । शालिर्हरति जिह्वाया कुण्ठत्वं कण्ठशोधनी । मन्दमन्दन्तु पीता सा रोचनी वह्निबोधिनी ।

अथ तक्रम् । तुर्यांशेन जलेन संयुतमतिस्थूलं सदम्लं दधि मायो माहिषमम्बुकेन विमले मृद्भाजने चालयेत् । भृष्टहिङ्गु च जीरकञ्च लवणं राजीञ्च किञ्चिन्मिताम् पिष्टान्तत्र विमिश्रयेच्छ्रथति तत्तक्रं न कस्य प्रियम् । तक्रं रुचिकरं वह्निदीपनं पाचनं परम् । उदरे ये गदास्तेषां नाशनं तृप्तिकारकम् ।

अथ दुग्धम् । विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते हि मानवः । तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत् । दुग्धस्यापरे गुणा उक्ता एव दुग्धवर्गे ।

अथ सक्तवः । धान्यानि भ्राष्ट्रभृष्टानि यन्त्रपिष्टानि सक्तवः ।

तत्र यवसक्तवः । यवजाः सक्तवः शीता दीपना लघवः सराः । कफपित्तहरा रूक्षा लेखनाश्च प्रकीर्त्तिताः । ते पीता बलदा वृष्या हृद्या भेदनकास्तथा । तर्पणा मधुरा रुच्याः परिणामे बलावहाः । कफपित्तश्रमक्षुत्तृड्-व्रणनेत्रामयापहाः । प्रशस्ता घर्मदाहाढ्यव्यायामार्त्तशरीरिणाम् ।

चणकयवसक्तवः । निस्तुषैश्चणकैर्भृष्टैस्तुर्यांशेन यवैः कृताः । सक्तवः शर्करासर्पिर्युक्ता ग्रीष्मेऽतिपूजिताः ।

शालिसक्तवः । सक्तवः शालिसम्भूता वह्निदा लघवो हिमाः । मधुरा ग्राहिणो रुच्याः पथ्याश्च बलशुक्रदाः । न भुक्त्वा न रदैश्छित्त्वा न निशायां न वा बहून् ।

न जलान्तरितान् तद्वत् सक्तूनद्यान्न केवलान् । पृथक् पानं पुनर्दद्यान्नामिषं पयसा निशि । दन्तच्छेदनमुष्णञ्च सप्त सक्तुषु वर्जयेत् ।

अथ धाना (बहुरी) यवास्तु निस्तुषा भृष्टाः स्मृता धाना इति स्त्रियाम् । धाना स्युर्दुर्जरा रूक्षास्तृट्प्रदा गुरवश्च ताः । तथा मेहकफच्छर्दिनाशिन्यः सम्प्रकीर्त्तिताः ।

अथ लाजाः । येषां स्युस्तण्डुलास्तानि धान्यानि सतुषाणि च । भृष्टानि स्फुटितान्याहुर्लाजा इति मनीषिणः । लाजाः स्युर्मधुराः शीता लघवो दीपनाश्च ते । स्वल्पमूत्रमला रूक्षा बल्याः पित्तकफच्छिदः । छर्द्यतीसारदाहास्रमेह-मेदस्तृषापहाः ।

अथ पृथुकाः (चिड़ुआ) । शालयः सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटिताश्च ते । कुट्टिताश्चिपिटाः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका अपि । पृथुका गुरवो वातनाशनाः श्लेष्मला अपि । सक्षीरा बृंहणा वृष्या बल्या भिन्नमलाश्च ते ।

अथ होलकः (होरहा) । अर्द्धपक्वैः शमीधान्यैस्तृणभृष्टैश्च होलकः । होलकोऽल्पानिलो मेदःकफदोषत्रयापहः । भवेद्यो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत् ।

अथ उम्बी । मञ्जरी त्वर्द्धपक्वा या यवगोधूमयोर्भवेत् । तृणानलेन संभृष्टा बुधैरुम्बीति सा स्मृता । (उमिया) इति लोके । उम्बी कफप्रदा बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा ।

अथ कुल्माषाः (घुघुनी) अर्द्धस्विन्नास्तु गोधूमा अन्येऽपि चणकादयः । कुल्माषा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेषु पण्डितैः । कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्च्चसः ।

अथ पललम् (तिलकुट) पललन्तु समाख्यातं सेक्षुतिलपिष्टकम् । पललं मलकृद्वृष्यं वातघ्नं कफपित्तकृत् । बृंहणञ्च गुरु स्निग्धं मूत्राधिक्यनिवर्त्तकम् ।

अथ पिण्याकः (खोल) । तिलकिट्टन्तु पिण्याकस्तथा तिलखलं स्मृतम् । पिण्याको लेखनो रूक्षो विष्टम्भी दृष्टिदूषणः ।

अथ (चाउर) तण्डुलो मेहजन्तुघ्न उ मलस्तम्भविदूषक" ।

अन्येऽपि कृतान्नप्रकाराः पाकशास्त्रे द्रष्टव्याः

कृतान्नविशेषगुणाश्च सुश्रुते दर्शिता यथा

"अतः परं प्रवक्ष्यामि कृतान्नगुणविस्तरम् । लाजमण्डो विशुद्धानां पथ्यः पाचनदीपनः । वातानुलोमनो हृद्यः पिप्पलीनागरायुतः । स्वेदाग्निजननी लघ्वी दीपनी बस्तिशोधनी । क्षुत्तृट्श्रमग्लानिहरी पेया वातानुलोमनी । विलेपी तर्पणी हृद्या ग्राहिणी बलवर्द्धनी । पथ्या स्वादुरसा लघ्वी दीपनी क्षुत्तृषापहा । हृद्या सन्तर्पणी वृष्या बृंहणी बलवर्द्धनी । शाकमांसफलैर्युक्ता यवाग्वश्च दुर्जराः । सिक्थैर्विरहितो मण्डः, पेया सिक्थसमन्विता । विलेपी बहुसिक्था स्याद्यवागूर्विरलद्रवा । विष्टम्भी पायसो बल्यो मेदःकफकरो गुरुः । कफपित्तकरी बल्या कृशराऽनिलनाशनी । धौतस्तु विमलः शुद्धो मनोज्ञः सुरभिः समः । स्विन्नः प्रस्रुत

महुवेड ड्डयेनैव वर्वेका वर्वेडी भवेत्। ततस्त्वविता बाहुं बवस्ताबेव वर्वेबेत्। ततश्च महवेडू वा मडुवेन च वेवबेद्। माविभूवे तव मीवे विविवं मड्डं भवेत्। ततः वंडस महोवमी विद्वीव प्रवण प्रवत। इनवा मेड्डवेड्डोवमी वथा बावस्थावसति। ततवा डवके दाव्वे भवेवव ड्डाः वा डा:। तनवबवा मव एवा मड्डू डवनापरेत्। विदैवा वेविवा माववा वसड्डेव वुवा वुवे। ततः विविडवुरिवं विवमोडवतडाड्डवः। वेड्डवेत् वपारेवत् वेडवम् (वेवन) इति वोवे। वर्वडी रोटी। वोवमी (वात) इति वोवे।

अथ वत्वा वी(वोड्डावी) इति वोवे। वविवावा वताड्डावा वोवमी वता च वेड्डवेत्। वाव्वे वा वर्वेवेविडा वत्वा वी वेविवाड्डवा

अथ वोदक (वाडू)। वदावथा वविवया वता वडमा-वि तावि द। विडवो वर्बवेदाव्वे ववडवावेव वोववेत्। ड्डड्डेन वोदवाडु डवीत ते डवेवेडड्डवा वथा।

अथ वडवोदवा (वोविडुरवाडू)। वडावा वूवथी ववद् वोववेविवैवाव्वुवा। वडावाव वीवडूं वर्वेद वाव वेवसः। वूवथीड्डडवीवूवी मविवेत् वर्बडरीवारि। ववाव विड्डवडवावड् भाडु डवडाडु ववडरेत्। विवावाविव वंवोवव ड्डवीडवेन वोदवान। वव र (वावरा) इति वोवे। ववपोवी विडोवड्डा वाडु वोवी रविवद। वडुवडी ववडुड्डववर्वंवी वडवोदव।

अथ वेववोदवा(वेवोवावर वा)। ववीव ववादेव वाववी वेववोदवा। ते वडा ववः वीवा विविवावववा वथा। विवविवी ववडुाव विवडड्डववावडा

ड्डवडुविवा। वडडु ववव विविविवतववीदेव वाडुविवेव। ड्डडू वेवा विड्डवावाव ववडवींवा ववव। वव तां दुविवववा ववववा दूवेवीड। वडववदिववदवा वविवि डववडवमाव। वव वावड ववडवावी वाववेत् वडूंदवाविवी डवव। वव ड्डवडूविवा वा ववड्डा विवाविवावडा ववविवा। ववड्डा वीवा डुवीं डुवववी ड ववी ववा। विदवावि वावडवि वदि डूरवा दिवी दविवम्।

ड्डवडाविवो (विवेवी) वूवव वडववीव ववाव ववडो वव। ववावडूवव डवावेव डाड्डव वविवेत्। वि वववा ववविवा वव डववव ववववविवम्। ववाडूं वदावडु वीवविवा डवी विवेत्। वावी वाववेदा

वदावववा न वदववताम्। ववववाविवेवाव वविवे वाववे ड वत्। वदिवाव वदिवाव ववावा वी विवेत्। डवा डववडावववा विड्डवावडवाववाविवम्। वो ड्डववां ववावीवा विवावावे ववडवे। वडूवादि डववा वावविवोडडवव। ववा डवडवविवो वावा दिवावि ववववा। वावडविवदी डवड्डा ववड्डा च विववेंवी।

अथ ववावविवेवा ववावा। (विवदिवी) वादो वावि ववववववव दविव डवावथ वर्वदी डवा ववडुवो-विवां दविवडे विविड विविड् विवेत्। डववां वडेव ववववववववावड्डा डड वाववेत् ववावीवव वडूविवैवींवेव वडोववेत्। वीवेव विवोववेव दविवा वावा ववावा ववव् वीडूवव डव डव डुवदिवं वोवा ववावादिवा। ववा वेव ववववीं दविवे च वेवतो विवाव वव वादविवीवंडविवि वं ववोंडुवावा ववव। वीव तवा वदि वे रवि वोविवाड्डा वे च डववववविवाडुदवाविविवा। वे वावि वावववविवववोवंववावड वावि वडवि वोवव वाव डवीत्। ववा। डवववा ववड्डा दोववो ववीवविवत्। दीववो ड ववो विवववा ववडा विविदावा। दडविव डववडाव वविवाव विवावेवेत्।

अथ वर्वदोडवव (वडवव) ववीव वीववेवेव वोविवा डवव-वेत। ववा ववववू दर्वदिवेव दविवता। वं वोडववावा वव वविव विडुवी डवे। वव दे- डवववावा डवव विविदं ववव। ववड्डू ववद वडू वाडू वावविवावावदव। डूवीव दवववा-ववावविवद ववव।

अथ ववाववम् (ववा)। वव वाववववववव। ववववं ववो विवड वडू वे डववाविवा। विवावोवाव ववव वर्वडूदवीदिवाविवव। ववावविवे वेव वीवदी विवविवत्। ववो वविवदं वव वीववविडूवववेवा ववाडुविवावववावव। ववविवावा ववं ववं वविवा ववव। वर्वदावदिवे विव ववाडू वाविवव। वडूवावववंवं वावव वावावव विवड ववंद विविव डववड्डा वविवेववत्।

विवू ववववाववव। वावेव विववंवोव ववववं वं दोडवव। ववडुवादिवीविव वाव वावववववव। विवडववव वावववडु वावावववव। वविवाव ववोद ववडावाडवाववव

पायकभेदे "कृताये त्रेतादयस्तेऽन्नर्भवन्ति" अययशब्दे ३२५पृ० दर्शिते आमन्दगिरिः

कृतार्थ त्रि० कृत अर्थ प्रयोजनं येन । कृतकार्य्ये । "शरद् कृतार्थताम्" किरा० "कृत कृतार्थोऽपि निवर्त्तिताकृता" माघ

कृतालय त्रि० कृत आलयो येन । १कृतवासे "यत्र ते दयिता भार्य्या तनयाश्च कृतालया" रामा० । २भेके पुस्त्री० त्रिका०। स्त्रियां चोपधत्वात् टाप् । [कर्म्मयुक्ते शब्दचि०।

कृतावदान त्रि० कृतमवदानं ख्यातकर्म्म येन । विख्यात

कृतावसक्थिक त्रि० कृताऽवसक्थिका येन । वस्त्रादिना जानुजङ्घापृष्ठमन्वयुक्ते "प्रौढपादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायपितृतर्पणम् । आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा । कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते" आ०त०कात्या० "कृतावसक्थिक कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्ध" आ० त० रघु०

कृतास्त्र त्रि० कृत शिक्षितमस्त्रं येन । शिक्षितास्त्रे । "येषा योद्धा सव्यसाची कृतास्त्र" भा० व० ४अ०

कृति स्त्री कृ—क्तिन् । १पुरुषप्रयत्ने, २कर्त्तृव्यापारे, "तथा जातिकृतादायुषन् । कृतिर्योगश्च विद्यते" भा०व०१२४८श्लो० ३विंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे "कृतिः प्रकृतिराकृतिः" इ०र०। ४क्रियायाम् मेदि०"श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदियादियम्" नैष० ४नृपभेदे पु० "सप्ताश्वमेधानाहृत्य राजसूयं च पार्थिव । कृतिर्नामाऽभ्ययत् स्वर्गादसत्यवचनात् सकृत्" मार्क० पु० । स च जनकवंश्य "यज्ञकाद्योष्टतेस्तस्य कृतिरस्य महावश 'भाग०६।१३।१६ मैथिलवंश्यनृपोक्तौ । कृ वधे—क्तिन् । ५हिंसायां मेदि० ६विंशतिसंख्यायाम् कृतिकर । कृत—बा० करणे इक् । ७कर्त्तर्य्यां स्त्री "कृन्तेषु खादिषु कृतयः स दधे" ऋ० १।१६४।२ "कृतिः कर्त्तनी" भा०

कृतिकर पु० कृतिसंख्यातुल्या विंशतिसंख्या करा यस्य । रावणे शब्दमा० । तस्य विंशतिहस्तत्वात् तथात्वं कृति इत्यादयोऽप्यत्र पु०

कृतिन् त्रि० कृतमनेन कृत—इनि० इनि १कृतक्रिये कर्त्तरि अमर, २पुण्यवति शब्दमा० "कृती श्रुती वृद्धमतेषु धीमान्" भट्टि "न खल्वनिर्जित्य रघु कृती भवान्" रघु । 'तथैव नामास्त्वगति कृती त्वम्' "यस्य चेतसि वर्त्तेथा स तावत् कृतिनां वरः" कुमा० "कालवशात् दशागाकृतिं कृती माघ "कृतिः कृतिमुदे" कृतिशब्दे नैष०

कृतिरात पु० नृपभेदे "महारोमा धृतेस्तस्य कृतिरातो महा-

यत्र" भाग० ६।१३।१७ पाठान्तरम् [व्यपेनकृते" या

कृते अव्य० कृ—क्विप् नि० एदन्तत्वम् । निमित्तार्थे "दैयाति

कृतेयुक पु० पौरवे नृपभेदे । "कृतेयुस्तस्य कक्षेयु स्थण्डिलेयु' कृतेयुक" भाग०६।२०।१ रौद्राश्वस्य घृताच्यामप्सर स्युत्पन्नदशपुत्रोक्तौ

कृतोदक त्रि० कृतमुदकमुदककार्य्यं स्नानतर्पणादि येन । कृतस्नानादौ । "एवं कृतोदका भार्य्या प्रविशन्ति गजाह्वयम्" भा० स० ७८ अ०

कृतौजस् पु० १कृतवीर्य्यभ्रातरि । कृतवीर्य्यशब्दे विवृतिः । कृतमोजो येन । २कृततेजस्के कृतपराक्रमे त्रि०।

कृत्न त्रि० कृत+क्त । १छिन्ने, २वेष्टिते च हेम०

कृत्ति स्त्री कृत्यते कृत—कर्म्मणि—क्तिन् । १स्वगादिचर्म्मणि कृत्तिवासा । २त्वचि भूर्ज्जपत्रे ४कृत्तिकानक्षत्रे च मेदि० ५गृहे निरु०

कृत्तिका स्त्री कृन्तति उष्णत्वात् कृत—तिकन् किच्च । अश्विन्यादिषु तृतीये नक्षत्रे तस्या क्षुरतुल्याकारत्वं षट्तारात्मकत्वञ्च अश्लेषाशब्दे ४९७पृ० दर्शितम् अन्येतु शकटाकारत्वमाहुः । सा च ३६० अंशात्मके राशिचक्रे २६।४० अंशकलोत्तरम् १३।२० अंशकलात्मिका मेष वृषोभयराशिघटिका । तथा च तस्या आद्यचरण मेषराशिघटक अन्त्यचरणत्रय वृषराशिघटकम् । अश्विन्यादयश्च सप्तविंशति दक्षसुता चन्द्रपत्न्य । तत्र भरणी कृत्तिकाद्या २।३।६।८।१०।१२।१६।२१।२६ सङ्ख्यका सपत्नी रोहिणीं प्रति चन्द्रस्यातिशयानुरागदर्शनेन चन्द्रस्य भर्त्सना कृतवत्य । तत्र चन्द्रेण ता प्रति शमनामयक्ष्मादिशापदान कालिकापु० २० अध्याये उक्त तच्च कालिकापुराणशब्दे २०१४पृ० दृश्यम् । दक्षसुताना च चेतनत्वात् कृत्तिकाभि षड्भि कार्त्तिकेयस्य पोषण कृत कार्त्तिकेयशब्दे विवृति । तस्या अग्निरधिष्ठातृदेव सा च मिश्रगणान्तर्गता "मिश्रोऽग्नि सविशाखभ, शुभकरा सर्व्वे स्वकृत्ये गणा" ज्यो०त० । कृत्तिकानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् ङीप्, कार्त्तिकी साऽस्मिन् मासे पुनरण् । कार्त्तिक कार्त्तिक्या युक्ते चान्द्रे मासभेदे पु०

कृत्तिकाञ्जि पु० कृत्तिका शकटाकारा अञ्जिस्तिलकादि चिह्नमस्य । अश्वमेधीये शकटाकारतिलकचिह्नयुक्ते अश्वभेदे "त्रिकप एषोऽश्व इत्युपक्रमे "कृत्तिकाञ्जि पुरस्तात्' शत० ब्रा० ।१२।४ "१कृत्तिका शकटाकारा अञ्जिर्यस्य' भा०

[illegible]

[illegible]

पाशकभेदे "कृताये त्रेतादयस्तेऽन्तर्भवन्ति" अयशब्दे ११५पृ० दर्शिते आनन्दगिरि

कृतार्थ त्रि० कृत अर्थः प्रयोजनं येन। कृतकार्य्ये। "श-रद कृतार्थताम्" किरा० "कृत कृतार्थोऽस्मि निवर्हितां-हसा" माघ

कृतालय त्रि० कृत आलयो येन। १कृतवासे "यत्र ते दयिता भार्य्या तनयाश्च कृतालया" रामा०। २भेके पु स्त्री० त्रिका०। स्त्रियां चोपधत्वात् टाप्। [कर्म्मयुक्ते शब्दचि०।

कृतावदान त्रि० कृतमवदानं ख्यातकर्म्म येन। विख्यात

कृतावसक्थिक त्रि० कृताऽवसक्थिका येन। वस्त्रादिना जानुजङ्घापृष्ठबन्धयुक्ते "प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्याय-पितृतर्पणम्। आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा। कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपाद स उच्यते" आ०त०कात्या० "कृतावसक्थिक कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्ध" आ० त० रघु०

कृतास्त्र त्रि० कृत शिक्षितमस्त्रं येन। शिक्षितास्त्रे। "येषा योद्धा सव्यसाची कृतास्त्र" भा० व० ४अ०

कृति स्त्री कृ—क्तिन्। १पुरुषप्रयत्ने, २कर्त्तृव्यापारे, "दृष्टा जातिकृदायुष्मन्। कृतिर्यास्य विद्यते" भा०व०१२४८३श्लो० ३विंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे "कृति प्रकृतिराकृति" वृ०र०। ४क्रियायाम् मेदि० "श्रीश्रीहर्षकवे कृति कृतिमुदे तस्याभ्युदियादियम्" नै० ४नृपभेदे पु० "सप्ताश्वमेधा-नाहृत्य राजसूयं च पार्थिव। कृतिर्नामाऽभ्यषत् स्वर्गा-दमत्यवसमात् सकृत्" मार्क० पु०। स च जनकवंश्य "महाधृतेस्तस्य कृतिरस्य महाबल" भाग०६।१३।१६ मैथिलवंश्यनृपोक्तौ। कृ वधे—क्तिन्। ५हिंसायां मेदि० ६विंशतिसंख्यायाम् कृतिकर'। कृत—बा० करणे इक्। ७कर्त्तन्यां स्त्री "कृन्तेषु खादिष कृतय स दधे" ऋ० १।१६८।२ "कृति कर्त्तनी" भा०

कृतिकर पु० कृतिसंख्यातुल्या विंशतिसंख्याः करा यस्य। रावणे शब्दमा०। तस्य विंशतिकरत्वात् तथात्वं कृति हस्तादयोऽप्यत्र पु०

कृतिन् त्रि० कृतमनेन कृत—इष्टा० इनि १कृतक्रिये कर्त्तरि अमर २पुण्यवति शब्दमा० "कृती श्रुती वृद्धमतेषु धीमान्" भट्टि "न सन्त्रिनिश्चेय रघु कृती भवान् रघु। 'तवैव नामास्त्रगति कृती त्वम्' "यस्य चेतसि वर्त्तेथा स तावत् कृतिनां वर" कुमा० "कान्तवक्त्रसदृ-शाकृति कृती" माघ "कृति कृतिमुदे" कृतिशब्दे नैष०

कृतिरात पु० नृपभेदे "महाधृतेस्तस्य कृतिरातो महा-

यश" भाग० ६।१३।१७ पाठान्तरम् [व्यर्पणकृते" या

कृते अव्य० कृ—क्विप् नि० एदन्तत्वम्। निमित्तार्थे "दैयाति

कृतेयुक पु० पौरवे नृपभेदे। "कृतेयुस्तस्य कक्षेयु स्थण्डि-लेयु कृतेयुक" भाग०९।२०३। रौद्राश्वस्य घृताच्यामप्सर स्युत्पन्नदशपुत्रोक्तौ

कृतोदक त्रि० कृतमुदकमुदककार्य्यं स्नानतर्पणादि येन। कृतस्नानादौ। "एव कृतोदका भार्य्या प्रवेक्ष्यन्ति गजाह्वयम्" भा० स० ७८ अ०

कृतौजस् पु० १कृतवीर्य्यभ्रातरि। कृतवीर्य्यशब्दे विवृति। कृतमोजो येन। २कृततेजस्के कृतपराक्रमे त्रि०।

कृत्त त्रि० कृत+क्त। १छिन्ने, २वेष्टिते च हेम०

कृत्ति स्त्री कृत्यते कृत—कर्म्मणि—क्तिन्। १मृगादिचर्म्मणि कृत्तिवासा। २त्वचि भूर्ज्जपत्रे ४कृत्तिकानक्षत्रे च मेदि० ५गृहे निरु०

कृत्तिका स्त्री कृन्तति उग्रत्वात् कृत—तिकन् किच्च। अश्वि-न्यादिषु तृतीये नक्षत्रे तस्या क्षुरतुल्याकारत्वं षट्ता रात्मकत्वञ्च अश्लेषाशब्दे ४९७पृ० दर्शितम् अन्ये तु शकटाकारत्वमाहु। सा च ३६० अंशात्मके राशिचक्रे २६।४० अंशकलोत्तरम् १३।२० अंशकलात्मिका मेष वृषोभयराशिघटिका। तथा च तस्या आद्यचरण मेष-राशिघटक अन्त्यचरणत्रय वृषराशिघटकम्। अश्वि-न्यादयश्च सप्तविंशति दक्षसुता चन्द्रपत्न्य। तत्र भरणी कृत्तिकाद्या २।३।६।८।१०।१२।१६।२१।२६ संख्यका सपत्नीं रोहिणीं प्रति चन्द्रस्यातिशयानुरागदर्शनेन चन्द्र-स्य भर्त्सना कृतवत्य। तत चन्द्रेण ता प्रति शपना-नन्तरं तादृशापदान कालिकापु० २० अध्याये उक्तं तच्च कालिकापुराणशब्दे २०१४पृ० दृश्यम्। दक्षसुताना च चेतनत्वात् कृत्तिकाभि' षड्भि कार्त्तिकेयस्य पोषण कृत कार्त्तिकेयशब्दे विवृति। तस्या अग्निरधिष्ठातृ देव सा च मिश्रगणान्तर्गता "मिश्रोऽग्नि सविशाखभ, शुभकरा सर्व्वे स्वकृत्ये गणा" ज्यो०त०। कृत्तिकान-क्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् ङीप्, कार्त्तिकी साऽस्मिन् मासे पुनरण्। कार्त्तिक कृत्तिकायुक्ते चान्द्रे मासभेदे पु०

कृत्तिकाञ्जि पु० कृत्तिका शकटाकारा अञ्जि तिलकादि चिह्नमस्य। अश्वमेधीये शकटाकारतिलकचिह्नयुक्ते अश्व-भेदे "तिस्रप एणोऽश्व इत्युपक्रमे "कृत्तिकाञ्जि पुर-स्तात्" शत० ब्रा० ।१२।४ "२कृत्तिका शकटाकारा अञ्जिर्यस्य' भा०

कृत्तिकातनयः, पुं । कार्त्तिकेयः [illegible]

कृत्तिकाभवः, पुं, [illegible] चन्द्रः [illegible]

कृत्तिवासः, पुं, [illegible]

कृत्तिवाससः, पुं, [illegible]

[illegible]

कृत्तिवासेश्वरः, पुं, [illegible]

[illegible]

श्वासोपद्रवयुक्ता। भिन्ने वा शिरःकपाले यत्र मस्तुलुङ्गदर्शनं त्रिदोषलिङ्गप्रादुर्भावः कासश्वासौ च यत्रेति। भवन्ति चात्र। वसा मेदोऽथ मज्जा च मस्तुलुङ्गं च यः स्रवेत्। आगन्तुस्तु व्रणः सिध्येन्न सिध्येद्दोषसम्भवः। स मर्म्मोपस्थिते देशे सिरास्नाय्वस्थिवर्जिते। विकारो योऽनुपश्येति तदसाध्यस्य लक्षणम्। क्रमेणोपचयं प्राप्य धातूननुगतः शनैः। न शक्यउन्मूलयितुं वृद्धो वृक्ष इवामयः। स स्थिरत्वान्महत्त्वाच्च धात्वनुक्रमणेन च। निहन्त्यौषधवीर्य्याणि मन्त्रान् दुष्टग्रहो यथा। अतो यो विपरीतः स्यात् सुखसाध्यः स उच्यते। अवद्धमूलः क्षुपको यद्वदुत्पाटने सुखः। त्रिभिर्दोषैरनाक्रान्तः श्यावौष्ठः पिडकी समः। अवेदनो निरास्रावो व्रणः शुद्ध इहोच्यते। कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः। स्थिराश्चिपिटिकावन्तो रोहन्तीति तमादिशेत्। रूढवर्त्मानमग्रन्थिमशूनमरुजं व्रणम्। त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूढं विनिर्द्दिशेत्। दोषप्रकोपाद्व्यायामादभिघातादजीर्णतः। हर्षात्क्रोधाद्भयाद्वापि व्रणो रूढोऽपि दीर्य्यति"।

कृत्यादूषणी स्त्री कृत्या दूष्यतेऽनया दूषि–ल्युट् ङीप्। १ओषधिभेदे। "अयो यज्ञास्तनाशना कृत्यादूषणीश्च यास्त्वा इहायान्त्वोषधी" अथ० ८,७,१०, "अमयाऽहमोषध्या सर्वा कृत्या अदूदुषम्" १०,१,४,। आङ्गिरसे २जङ्गिड़े ऋषिभेदे पु०। "आङ्गिरा असि जङ्गिड़। रक्षितासि जङ्गिड़" इत्युपक्रमे "अपकृत्यास्त्रिपञ्चाशी याः कृत्याकृतश्च ये। सर्वान् विनष्टतेजसोऽरसां जङ्गिडस्करत्" इत्याद्युक्त्वा "कृत्यादूषण एवायमथो अरातिदूषण" इत्युक्तम्। अथ० १९,३४,१,

कृत्यादूषि पु० कृत्यां परकृताभिचारजां दूषयति दूषि–इन्। कृत्यानाशके जङ्गिडे मणिभेदे। "अरस्यादन्य आभृत कृत्या अन्योरसेभ्यः। कृत्यादूषिरयं मणिरथो अरातिदूषि" अथ० २,४,५,६,

कृत्रिम न० कृ–क्त्रि मप् च। १विड्लवणे, मेदि० २काचलवणे, ३तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये, ४रसाञ्जने च राजनि०। ५सिह्लके पु० मेदि० ७क्रियया निष्पन्नमात्रे त्रि०। "तथा गरीयान् यस्याश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्य्यतः" "विक्रयाय कृत्रिमपत्रिपङ्क्तेः कपोतपालीषु निकेतनानाम्। मार्ज्जारमप्यायतनिश्चलाङ्गं यस्यां जनः कृत्रिममेव मेने" माघ। "कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्य्यसम्प्रत्ययः" व्या०प०। द्वादशपुत्रमध्ये स्वयकृते "सदृशं तु प्रकुर्य्याद्यं गुणदोषविचक्षणम्। पुत्रं पुत्रगुणोपेतं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः" इति मनूक्ते ८पुत्रभेदे पु०। सदृशं सजातीयं "सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः" उपसंहारात्। "कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः" या०"। "कृत्रिमस्तु पुत्रं स्वयं पुत्रार्थिना धनक्षेत्रप्रदर्शनादिलोभनेनैव पुत्रीकृतः मातापितृविहीनस्तत्सद्भावे तत्परतन्त्रत्वात्" मिता०। कलौ तु "दत्तौरसेतरेषां च पुत्रत्वेन परिग्रह" इति आदित्यपु० दत्तौरसभिन्नानां पुत्रताकरणनिषेधात् न तस्य कर्त्तव्यता एवञ्च "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च" कलिधर्म्मप्रतिपादकपराशरवचने क्षेत्रजपदस्य औरसविशेषणत्वं कृत्रिमपदपदस्य च दत्तकविशेषणत्वं कल्पनीयमिति दत्तचन्द्रिका गौडदेशीयानां तथाचारश्च। पराशरवचनस्थकृत्रिमपदं न यौगिकं किन्तु पारिभाषिकस्वयंकृतविषयमेव अन्यथा दत्तकस्य कृत्रिमत्वविशेषणं व्यर्थं स्यात् अत आदित्यपुराणवचनस्थदत्तपदस्य कृत्रिमोपलक्षणपरता युक्तेति कलौ कृत्रिमपुत्रस्यापि ग्राह्यतेति दत्तकमीमांसादयः। पाश्चात्यादिदेशेष्वस्य प्रचारः। अनयोर्युक्तायुक्तत्वसद्भावेऽपि आचारस्य बलवत्त्वादग्रमस्या। अयञ्च "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च। गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट्" मनुना बन्धुदायहरत्वेनोक्तः। स्वार्थे क। तत्रार्थे। सिह्लके पु० जटाधरः,। तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये राजनि०।

कृत्रिमधूप पु० कर्म्म०। नानासुगन्धिद्रव्यसंयोगजाते दशाङ्गषोडशाङ्गादौ धूपे अमर।

कृत्रिमपुत्र पु० कर्म्म०। १कृत्रिमे पुत्रभेदे। कृत्रिमसुतादयोऽप्यत्र। स्वार्थे क। तत्रार्थे वस्त्रादिरचितपुत्तलिकायाञ्च। "सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च" कुमा०

कृत्वन् त्रि० कृ–क्वनिप् तुक् च। कर्त्तरि। "तदिन्द्राव आ भर येना दंसिष्ठ कृत्वने" ऋ०८,२५,२४, स्त्रियां ङीप् रश्चान्तादेशः। "महाशिवेन्द्र कृष्कृत्वरी बकुम्–यशःपट महटचातुरीतुरी" नैष०।

कृत्वा अव्य०कृ–कृतौ हिंसायां वा क्त्वा। १निधायेत्यर्थे "कृत्वा चकाधे रुचिसमक्तम्प्रम्" भट्टि। २हिंसित्वेत्यर्थे च।

कृत्वी स्त्री व्यासपुत्रशुकदेवस्य १कन्यायाम्। "पराशरकुलोद्भूतः शुको नाम महातपाः। भविष्यति युगे तस्मिन् (द्वापरे) महायोगी द्विजर्षभः। व्यासादरण्यां सम्भूतो

श्वासोपद्रवयुक्ता । भिन्ने वा शिरःकपाले यत्र मस्तुलुङ्गदर्शनं त्रिदोषलिङ्गप्रादुर्भावः कासश्वासौ यत्रेति । भवन्ति चात्र । वसा मेदोऽथ मज्जा च मस्तुलुङ्गश्च यः स्रवेत् । आगन्तुस्तु व्रणः सिध्येन्न सिध्येद्दोषसम्भवः । स मर्म्मोपस्थिते देशे सिरासन्ध्यस्थिवर्जिते । विकारो योऽनुपर्व्येति तदसाध्यस्य लक्षणम् । क्रमेणोपचयं प्राप्य धातूननुगतं शनैः । न शक्यमुन्मूलयितुं वृद्धो वृक्ष इवामयः । स स्थिरत्वान्महत्त्वाच्च धात्वनुक्रमणेन च । निहन्त्यौषधवीर्य्याणि मन्त्रान् दुष्टग्रहो यथा । अतो यो विपरीतः स्यात् सुखसाध्यः स उच्यते । अप्रवृद्धमूलः सुपक्वो यद्वदुत्पाटने सुखः । त्रिभिर्दोषैरनाक्रान्तः श्यावौष्ठः पिडकीसमः । अवेदनो निरास्रावो व्रणः शुद्ध उच्यते । कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः । स्थिराश्चिपिटिकावन्तो रोहन्तीति तमादिशेत् । रूढवर्त्मानमग्रन्थिमशूनमरुजं व्रणम् । त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूढं विनिर्द्दिशेत् । दोषप्रकोपाद्व्यायामादभिघातादजीर्णतः । हर्षात् क्रोधाद्भयाद्वापि व्रणो रूढोऽपि दीर्य्यति" ।

कृत्यादूषणी स्त्री कृत्या दूष्यतेऽनया दूषि–ल्युट् ङीप् । १ओषधिभेदे । "अयो यज्ञासनाशना कृत्यादूषणीश्च यास्त्वा इहायान्त्वोषधीः" अथ० ८,७,१०, "अनयाऽहमोषध्या सर्वाः कृत्या अदूदुषम्" १०,१,४, । आङ्गिरसे २जङ्गिडे ऋषिभेदे पु० । "आङ्गिरा असि जङ्गिड ! रक्षितासि जङ्गिड !" इत्युपक्रमे "कृत्याकृत्यास्त्रिपञ्चाशीं शतं कृत्याकृतश्च ये । सर्वान् विनष्टतेजसोऽरसाञ्जङ्गिडस्करत्" इत्याद्युक्त्वा "कृत्यादूषण एवायमथो अरातिदूषणः" इत्युक्तम् । अथ० १९,३४,१,

कृत्यादूषि पु० कृत्यां परकृताभिचारजां दूषयति दूषि–इन् । कृत्यानाशके जङ्गिडे मणिभेदे । "अरसस्तमस्य आश्नन्त कृत्या अन्योरसेभ्य । कृत्यादूषिरयं मणिरथो अरातिदूषिः" अथ० २,४,५,६,

कृत्रिम न० कृ–क्त्रि त्र्येमप् च । १विड्लवणे, मेदि० २काचलवणे, ३तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये, ४रसाञ्जने च राजनि० । ५सिह्लके पु० मेदि० ७क्रियया निर्वृत्तमात्रे त्रि० । "सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्य्यतः" "चित्रकृता कृत्रिमपत्त्रिपङ्क्तेः कपोतपालीषु निकेतनानाम् । मार्ज्जारमप्यायतनिश्चलाङ्गं यस्यां जनः कृत्रिममेव मेने" माघ । "कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्य्यसंप्रत्ययः" व्या०प० । द्वादशपुत्रमध्ये स्वयकृते "सदृशं तु प्रकुर्य्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् । पुत्रं पुत्रगुणोपेतं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः" इति मनूक्ते ८पुत्रभेदे पु० । सदृशं स्वजातीयं "सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः" उपसंहारात् । "कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः" या०" । "कृत्रिमस्तु पुत्रः स्वयं पुत्रार्थिना धनक्षेत्रप्रदर्शनादिलोभनेनैव पुत्रीकृतः मातापितृविहीनस्तत्सद्भावे तत्परतन्त्रत्वात्" मिता० । कलौ तु "दत्तौरसेतरेषां च पुत्रत्वेन परिग्रहः" इति आदित्यपु० दत्तौरसभिन्नानां पुत्रताकरणनिषेधात् न तस्य कर्त्तव्यता एवञ्च "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च" कलिधर्म्मप्रतिपादकपराशरवचने क्षेत्रजपदस्य औरसविशेषणत्वं कृत्रिमपदस्य च दत्तकविशेषणत्वं कल्पनीयमिति दत्तचन्द्रिका गौडदेशीयानां तथाचारश्च । पराशरवचनस्थकृत्रिमपदं न यौगिकं किन्तु पारिभाषिकस्वयंकृतविषयमेव अन्यथा दत्तकस्य कृत्रिमत्वविशेषणं व्यर्थं स्यात् अत आदित्यपुराणवचनस्थदत्तपदस्य कृत्रिमोपलक्षणपरता युक्तेति कलौ कृत्रिमपुत्रस्यापि ग्राह्यतेति दत्तकमीमांसादयः । पाश्चात्यादिदेशेष्वस्य प्रचारः । अनयोर्युक्तत्वायुक्तत्वसद्भावेऽपि आचारस्य बलवत्त्वाद्व्यवस्था । अयञ्च "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट्" मनुना बन्धुदायहरत्वेनोक्तः । स्वार्थे क । तत्रार्थे । सिह्लके पु० जटाधरः । तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये राजनि० ।

कृत्रिमधूप पु० कर्म्म० । नानासुगन्धिद्रव्यसंयोगजाते दशाङ्गषोडशाङ्गादौ धूपे अमरः ।

कृत्रिमपुत्र पु० कर्म्म० । १कृत्रिमे पुत्रभेदे । कृत्रिमसुतादयोऽप्यत्र । स्वार्थे क । तत्रार्थे वस्त्रादिरचितपुत्तलिकायाञ्च । "सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च" कुमा०

कृत्वन् त्रि० कृ–क्वनिप् तुक् च । कर्त्तरि । "तदिन्द्राव आ भर येना दंशिष्ठ कृत्वने" ऋ०८,२५,२४, स्त्रियां ङीप् रश्चान्तादेशः । "महाशिवेन्द्र कृत्वरी बडम्–यश–पट मङ्कटचासरीत्वरी" नैष० ।

कृत्वा अव्य० कृ–क्त्वा हिंसायां वा क्त्वा । १विधायेत्यर्थे "कृत्वाप्रकाशे रुचिसंप्रकृष्टम्" भट्टि । २हिंसित्वेत्यर्थे च ।

कृत्वी स्त्री व्यासपुत्रशुकदेवस्य १कन्यायाम् । "पराशरकुलोद्भूतः शुको नाम महातपाः । भविष्यति युगे तस्मिन् (द्वापरे) महायोगी द्विजर्षभः । व्यासादरण्यां सम्भूतो

उवाच। महर्षेर्गौतमस्यासीच्छरद्वान्नाम गौतमः। पुत्रः किल महाराज! जातः सह शरैर्विभो!। न तस्य वेदाध्ययने तथा बुद्धिरजायत। यथाऽस्य बुद्धिरभवद्धनुर्वेदे परन्तप!। अधिजग्मुर्यथा वेदांस्तपसा ब्रह्मचारिणः। तथा स तपसोपेतः सर्वाण्यस्त्राण्यवाप ह। धनुर्वेदपरत्वाच्च तपसा विपुलेन च। भृशं सन्तापयामास देवराजं स गौतमः। ततो जानपदीं नाम देवकन्यां सुरेश्वरः। प्राहिणोत्तपसो विघ्नं कुरु तस्येति कौरव!। सा हि गत्वाश्रमं तस्य रमणीयं शरद्वतः। धनुर्वाणधरं बाला लोभयामास गौतमम्। तामेकवसनां दृष्ट्वा गौतमोऽप्सरसं वने। लोकेऽप्रतिमसंस्थानां प्रोत्फुल्लनयनोऽभवत्। धनुश्च हि शराश्चास्य कराभ्यामपतन् भुवि। वेपथुश्चापि तां दृष्ट्वा शरीरे समजायत। स तु ज्ञानगरीयस्त्वात्तपसश्च समर्थनात्। अवतस्थे महाप्राज्ञो धैर्येण परमेण ह। यस्तस्य सहसा राजन्! विकारः समदृश्यत। तेन सुस्राव रेतोऽस्य स च तन्नावबुध्यत। धनुश्च सशरं त्यक्त्वा तथा कृष्णाजिनानि च। स विहायाश्रमन्तञ्च ताञ्चैवाप्सरसं मुनिः। जगाम रेतस्तत्तस्य शरस्तम्बे पपात च। शरस्तम्बे च पतितं द्विधा तदभवन्नृप!। तस्याथ मिथुनं जज्ञे गौतमस्य शरद्वतः। मृगयाञ्चरतो राज्ञः शान्तनोस्तु यदृच्छया। कश्चित् सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदपश्यत। धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च। ज्ञात्वा द्विजस्य चापत्ये धनुर्वेदान्तगस्य ह। स राज्ञे दर्शयामास मिथुनं सशरं धनुः। स तदादाय मिथुनं राजा च कृपयान्वितः। आजगाम गृहानेव मम पुत्राविति ब्रुवन्। ततः संवर्द्धयामास संस्कारैश्चाप्ययोजयत्। प्रातीपेयो नरश्रेष्ठो मिथुनं गौतमस्य तत्। गौतमोऽपि ततोऽभ्येत्य धनुर्वेदपरोऽभवत्। कृपया यन्मया बालाविमौ संवर्द्धिताविति। तस्मात्तयोर्नाम चक्रे तदेव स महीपतिः। गोपितौ गौतमस्तत्र तपसा समविन्दत। आगम्य तस्मै गोत्रादि सर्वमाख्यातवांस्तदा। चतुर्विधं धनुर्वेदं शास्त्राणि विविधानि च। निखिलेनास्य तत् सर्वं गुह्यमाख्यातवांस्तदा। सोऽचिरेणैव कालेन परमाचार्य्यतां गतः। ततोऽधिजग्मुः सर्वे ते धनुर्वेदं महारथाः। धृतराष्ट्रात्मजाश्चैव पाण्डवाः सह यादवैः। वृष्णयश्च नृपाश्चान्ये नानादेशसमागताः"।

"अहल्या कन्यका यस्यां शतानन्दस्तु गौतमात्। तस्य सत्यधृतिः पुत्रो धनुर्वेदविशारदः। शरद्वांस्तत्सुतो यस्मादुर्वशीदर्शनात् किल। शरस्तम्बेऽपतद्रेतो मिथुनं तदभूत् शुभम्। तद्दृष्ट्वा कृपयाऽगृह्णाच्छान्तनुर्मृगयां चरन्। कृपः कुमारः कन्या च द्रोणपत्न्यभवत् कृपी" भाग० ९,२१। स च रुद्रांशसम्भूतः यथाह "यस्तु राजन्! कृपो नाम ब्रह्मर्षिरभवत् क्षितौ। रुद्राणान्तु गणाद्विद्धि संभूतमतिपौरुषम्" भा० आ० ६७अ०। स च चिरजीवी। "अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमांश्च विभीषणः। कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः" पुरा०। "ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम्। प्रह्लादञ्च हनूमन्तं विभीषणमथार्चयेत्" ति० त० गर्गः। ४कर्मणि च "यमासा कृपनीडं भासाकेतुं वर्द्धयन्ति" ऋ० १०,२०,७, "कृपनीडं कर्मस्थानम्" भा०।

कृपण त्रि० कृप–क्युन् न लत्वम्। १अदातरि कदर्य्ये अमरः "कृपणेन समो दाता न कश्चिदपि विद्यते। अनश्नन्नेव वित्तानि यत् परेभ्यः प्रयच्छति" व्यासः। "दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति" व्यासः। २मन्दे त्रि० मेदि० "कृपणाः फलहेतवः" गीता। ३महाव्यसनप्राप्ते दीने। "महता व्यसनं प्राप्तो दीनः कृपण उच्यते" रामा०। श्रेण्या० अभूततद्भावेऽर्थेऽस्य कृतादिभिः स०। कृपणकृत। कृपणस्य भावः ष्यञ्। कार्पण्य दीनतायां न० "कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः" गीता। तल्। कृपणता स्त्री, त्व कृपणत्व न० तत्रार्थे। ४दैन्ये न०। "वक्तुं न स्पृहयामहे सकृपणं देहीति दीनं वचः" शान्तिश०। सुखा० वेदनायाम् क्यङ्। कृपणायते दैन्यमनुभवतीत्यर्थः। उञ्छा० चव्यर्थे इनि। कृपणिन् दैन्ययुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। ५क्रिमौ पु० मेदि०। क्रत० पणोयस्य भेदे त्रि० तलोपः। ६अतत्त्वज्ञे पणक्रीते दासादौ "एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति स कृपणः" बृ०उ०। "कृपणः पणक्रीत इव दासादिः" भा०।

कृपा स्त्री कृप–भिदा० अङ् "कृपेः संप्रसारणञ्च" गणसू० संप्र०। स्वत्वप्रत्युपकारानपेक्षया परदुःखप्रहरणेच्छायाम् अमरः "मिथुने कृपायती" कुमा०।

कृपाण पु० कृपां नुदति नुद–ड पृषो० णत्वम्। १खड्गे अमरः। गौरा० ङीप्। २कर्त्तर्य्याम् स्त्री अमरः। ३छुरिकायाम् स्त्री मेदि०। स्वार्थे क। कृपाणक। खड्गे पु० टाप् अत इत्वम्। कृपाणिका छुरिकायां स्त्री हेमच०।

कृपार्द्दित पु० मौतभेदे शब्द०। [कृपायुक्ते अमरः।

कृपालु त्रि० कृपां लाति ला–आदाने मित० डु। दयालौ

मिथ्योऽस्मिन्निति [illegible]। [illegible] (पुत्रजन्मनाम्) वीर्यं [illegible]। [illegible] यदुरो [illegible]। [illegible] मनु [illegible] च। [illegible] पत्निनी [illegible] च" हरिवं [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible] मायाद् [illegible] [illegible] पृथिव्यां [illegible]। [illegible] [illegible]" हरिवं २१अ०

मेरे साम्राज्यादि० [illegible]। [illegible] च। "[illegible] [illegible] क्षमी" कु० १।०।१ "क्षमी क्षमा" मा० "[illegible] क्षमी" ।।१।१।। [illegible] "[illegible] [illegible] क्षमी" मा०

क्षमिन् त्रि० क्षमी [illegible]। [illegible] "[illegible] [illegible] च क्षमा" कु० ३।१८ "क्षमा [illegible]" मा०

क्षम्य न [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] ५ [illegible] त्रि० वी

क्षय न [illegible]। [illegible]। [illegible] त्रि० मेदि० "[illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] च [illegible]। [illegible] न [illegible]। "[illegible] [illegible]" [illegible]

क्षयद पु० क्ष—[illegible] "[illegible] [illegible]" त्रि०। [illegible]। [illegible] च म० त्रि०। [illegible] त्रि०।

क्षयिन् त्रि० क्षय—[illegible] त्रि०। [illegible]। "[illegible]" [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible] त्रि०। [illegible] च [illegible]

क्षवथु न क्षु—अथुच् [illegible] च। [illegible] त्रि० वी०।

क्षवक न क्षु—ण्वुल् वा क्षुप च। [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible] च।

[illegible] त्रि० [illegible]। [illegible] च। [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] ११० [illegible] त्रि० वी०। [illegible]

क्षा [illegible] क्षी पुष (क्षिणि) [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]।

क्षि [illegible] (क्षयती) [illegible] [illegible] च [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] च। [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]। "[illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] "[illegible]" "[illegible]" [illegible]। "[illegible]" [illegible]। [illegible] च [illegible]। "[illegible]" [illegible]।

अधि+[illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible]।

आ+[illegible] "[illegible]" त्रि० वी०।

आ+[illegible]

नि+ [illegible] [illegible]।

[illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible]।

क्षुप दीर्घत्वे [illegible]। [illegible]।

क्षुप [illegible] वा पुरा [illegible]।

क्षुप पु० [illegible]। [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible] च। [illegible]। [illegible]। "[illegible]" [illegible]। [illegible]।

उवाच। महर्षेर्गौतमस्यासीच्छरद्वान्नाम गौतमः। पुत्रः किल महाराज! जातः सह शरैर्विभो!। न तस्य वेदाध्ययने तथा बुद्धिरजायत। यथाऽस्य बुद्धिरभवद्धनुर्वेदे परन्तप!। अधिजग्मुर्यथा वेदांस्तपसा ब्रह्मचारिणः। तथा स तपसोपेतः सर्वाण्यस्त्राण्यवाप ह। धनुर्वेदपरत्वाच्च तपसा विपुलेन च। भृशं सन्तापयामास देवराजं स गौतमः। ततो जानपदीं नाम देवकन्यां सुरेश्वरः। प्राहिणोत्तपसो विघ्नं कुरु तस्येति कौरव!। सा हि गत्वाश्रमं तस्य रमणीयं शरद्वतः। धनुर्बाणधरं बाला लोभयामास गौतमम्। तामेकवसनां दृष्ट्वा गौतमोऽप्सरसं वने। लोकेऽप्रतिमसंस्थानां प्रोत्फुल्लनयनोऽभवत्। धनुश्च हि शरास्तस्य कराभ्यामपतन् भुवि। वेपथुश्चापि तां दृष्ट्वा शरीरे समजायत। स तु ज्ञानगरीयस्त्वात्तपसश्च समर्थनात्। अवतस्थे महाप्राज्ञो धैर्येण परमेण ह। यस्तस्य सहसा राजन्! विकारः समदृश्यत। तेन सुस्राव रेतोऽस्य स च तन्नावबुध्यत। धनुश्च सशरं त्यक्त्वा तथा कृष्णाजिनानि च। स विहायाश्रमं तं च तां चैवाप्सरसं मुनिः। जगाम रेतस्तत्तस्य शरस्तम्बे पपात च। शरस्तम्बे च पतितं द्विधा तदभवन्नृप!। तस्याथ मिथुनं जज्ञे गौतमस्य शरद्वतः। मृगयां चरतो राज्ञः शान्तनोस्तु यदृच्छया। कश्चित् सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदपश्यत। धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च। ज्ञात्वा द्विजस्य चापत्ये धनुर्वेदान्तगस्य ह। स राज्ञे दर्शयामास मिथुनं सशरं धनुः। स तदादाय मिथुनं राजा च कृपयान्वितः। आजगाम गृहानेव मम पुत्राविति ब्रुवन्। ततः संवर्द्धयामास संस्कारैश्चाप्ययोजयत्। प्रातीपेयो नरश्रेष्ठो मिथुनं गौतमस्य तत्। गौतमोऽपि ततोऽभ्येत्य धनुर्वेदपरोऽभवत्। कृपया यन्मया बालाविमौ संवर्द्धिताविति। तस्मात्तयोर्नाम चक्रे तदेव स महीपतिः। गोपितौ गौतमस्तत्र तपसा समविन्दत। आगम्य तस्मै गोत्रादि सर्वमाख्यातवांस्तदा। चतुर्विधं धनुर्वेदं शास्त्राणि विविधानि च। निखिलेनास्य तत्सर्वं गुह्यमाख्यातवांस्तदा। सोऽचिरेणैव कालेन परमाचार्य्यतां गतः। ततोऽधिजग्मुः सर्वे ते धनुर्वेदं महारथाः। धृतराष्ट्रात्मजाश्चैव पाण्डवाश्च सह यादवैः। वृष्णयश्च नृपाश्चान्ये नानादेशसमागताः"।

"अहल्या कन्यका यस्मात् शतानन्दस्तु गौतमात्। तस्य सत्यधृतिः पुत्रो धनुर्वेदविशारदः। शरद्वांस्तत्सुतो यस्य स्वर्वेश्यादर्शनात् किल। शरस्तम्बेऽपतद्रेतो मिथुनं तदभूत् शुभम्। तद्दृष्ट्वा कृपयाऽगृह्णाच्छान्तनुर्मृगयां चरन्। कृपः कुमारः कन्या च द्रोणपत्न्यभवत् कृपी" भाग० ९,२१। स च रुद्रांशसम्भूतः यथाह "यस्तु राजन्! कृपोनाम ब्रह्मर्षिरभवत् क्षितौ। रुद्राणान्तु गणाद्विद्धि सम्भूतमतिपौरुषम्" भा० आ० ६७अ०। स च चिरजीवी। "अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमांश्च विभीषणः। कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः" पुरा०। "ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम्। प्रह्लादञ्च हनूमन्तं विभीषणमथार्च्चयेत्" ति० त० गर्गः। ४कर्म्मणि च "यमासा कृपनीळं भासा केतुम् वर्द्धयन्ति" ऋ० १०,२०,७, "कृपनीळं कर्म्मस्थानम्" भा०।

कृपण त्रि० कृप–क्युन् न लत्वम्। १अदातरि कदर्य्ये अमरः "कृपणेन समो दाता न कश्चिद्भुवि विद्यते। अनश्नन्नेव वित्तानि यत् परेभ्यः प्रयच्छति" व्यासः। "दातारं कृपणं मन्ये स्वतोऽप्यर्थं न मुञ्चति" व्यासः। २मन्दे त्रि० मेदि० "कृपणाः फलहेतवः" गीता। ३महाव्यसनप्राप्ते दीने। "महद्व्यसनं प्राप्तो दीनः कृपण उच्यते"। रामा०, न्यसा० सभूततद्भावेऽर्थेऽस्य कृतादिभिः स०। कृपणक्षत। कृपणस्य भावः ष्यञ्। कार्पण्य दीनतायां न० "कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः" गीता। तल्। कृपणता स्त्री, त्व कृपणत्व न० तत्रार्थे। ४दैन्ये न०। "यत् न स्वकमकृपणं देहीति दीनं वच" शान्तिप०। सुखा० वेदनायाम् क्यङ्। कृपणायते दैन्यमनुभवतीत्यर्थः। ब्रह्मा० अस्त्यर्थे इनि। कृपणिन् दैन्ययुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। ५क्रिमौ पु० मेदि०। मतः पर्णोयस्य वेदे नि० नलोपः। ६अतपस्ये चपलश्रोते दासादौ "एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति स कृपणः" छा०उ०। "कृपणं वयस्क्रीत इव दासादि"। भा०

कृपा स्त्री कृप–भिदा० अङ् "कृपेः संप्रसारणञ्च" गणसू० संप्र०। अनुपकारिष्वपि अभ्युपकारानपेक्षया परदुःखप्रहरणेच्छायाम् अमर "मिथुने कृपायती" कुमा०।

कृपाण पु० कृपां नुदति नुद–ड संज्ञायां णत्वम्। १खड्गे अमरः। गौरा० ङीष्। २कर्त्त्र्यां स्त्री अमरः। ३छुरिकायाम् स्त्री मेदि०। स्वार्थे क। कृपाणक। खड्गे पु०। टाप् अत इत्वम्। कृपाणिका छुरिकायां स्त्री हेमच०।

कृपाद्वैत पु० बौद्धभेदे त्रिका०। [कृपायुक्ते अमरः।

कृपालु त्रि० कृपां लाति ला–आदाने मित० डु। दयाळौ

उवाच । महर्षेर्गौतमस्यासीच्छरद्वान्नाम गौतम । पुत्रः किल महाराज । जातः सह शरैर्विभो । न तस्य वेदाध्ययने तथा बुद्धिरजायत । यथाऽस्य बुद्धिरभवद्धनुर्वेदे परन्तप । । अधिजग्मुर्यथा वेदास्तपसा ब्रह्मचारिणः । तथा स तपसोपेतः सर्वाण्यस्त्राण्यवाप ह । धनुर्वेदपरत्वाच्च तपसा विपुलेन च । भृशं सन्तापयामास देवराजं स गौतमः । ततो जालपदीं नाम देवकन्यां सुरेश्वर । प्राहिणोत्तपसो विघ्नं कुरु तस्येति कौरव । । सा हि गत्वाश्रमं तस्य रमणीयं शरद्वत । धनुर्बाणधरं बाला लोभयामास गौतमम् । तामेकवसनां दृष्ट्वा गौतमोऽप्सरसं वने । लोकेऽप्रतिमसंस्थानां प्रोत्फुल्लनयनोऽभवत् । धनुश्च हि शरास्तस्य कराभ्यामपतन् भुवि । वेपथुश्चापि तां दृष्ट्वा शरीरे समजायत । स तु ज्ञानगरीयस्त्वात्तपसश्च समर्थनात् । अवतस्थे महाप्राज्ञो धैर्येण परमेण ह । यस्तस्य सहसा राजन् । विकारः समदृश्यत । तेन सुस्राव रेतोऽस्य स च तन्नावबुध्यत । धनुश्च सशरं त्यक्त्वा तथा कृष्णाजिनानि च । स विहायाश्रमं तञ्च तां चैवाप्सरसं मुनिः । जगाम रेतस्तस्य शरस्तम्बे पपात च । शरस्तम्बे च पतितं द्विधा तदभवन्नृप । । तस्याथ मिथुनं जज्ञे गौतमस्य शरद्वतः । मृगयां चरतो राज्ञः शान्तनोस्तु यदृच्छया । कश्चित् सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदपश्यत । धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च । ज्ञात्वा द्विजस्य चापत्ये धनुर्वेदान्तगस्य ह । स राज्ञे दर्शयामास मिथुनं सशरं धनुः । स तदादाय मिथुनं राजा च कृपयान्वितः । आजगाम गृहानेव मम पुत्राविति ब्रुवन् । ततः संवर्द्धयामास संस्कारैश्चाप्ययोजयत् । प्रातीपेयो नरश्रेष्ठो मिथुनं गौतमस्य तत् । गौतमोऽपि ततोऽभ्येत्य धनुर्वेदपरोऽभवत् । कृपया यन्मया बालाविमौ संवर्द्धिताविति । तस्मात्तयोर्नाम चक्रे तदेव स महीपतिः । गोपितौ गौतमस्तत्र तपसा समविन्दत । आगम्य तस्मै गोत्रादि सर्वमाख्यातवांस्तदा । चतुर्विधं धनुर्वेदं शास्त्राणि विविधानि च । निखिलेनास्य तत्सर्वं गुह्यमाख्यातवांस्तदा । सोऽचिरेणैव कालेन परमाचार्यतां गतः । ततोऽधिजग्मुः सर्वे ते धनुर्वेदं महारथाः । धृतराष्ट्रात्मजाश्चैव पाण्डवाश्च सह यादवैः । वृष्णयश्च नृपाश्चान्ये नानादेशसमागताः" ।

"अहल्या कन्यका यस्मै शतानन्दस्तु गोतमात् । तस्य सत्यधृतिः पुत्रो धनुर्वेदविशारदः । शरद्वांस्तत्सुतो-

यस्य सर्वेश्यादर्शनात् किल । शरस्तम्बेऽपतद्रेतो मिथुनं तदभूत् सुतम् । तद् दृष्ट्वा कृपयाऽगृह्णाच्छान्तनुर्मृगयां चरन् । सः कृपः कुमारः कन्या च द्रोणपत्न्यभवत् कृपी" भाग० ९,२१ । स च रुद्रांशसम्भूतः यथाह "यस्तु राजन् । कृपो नाम ब्रह्मर्षिरभवत् क्षितौ । रुद्राणां तु गणाद्विद्धि संभूतमतिपौरुषम्" भा० आ० ६७अ० । स च चिरजीवी । "अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमांश्च विभीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः" पुरा० । "ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम् । प्रह्लादञ्च हनूमन्तं विभीषणमथार्चयेत्" ति० त० गर्ग । ४समर्थे च "यमासा कृपनीड भासा फेलम् वर्द्धयन्ति" ऋ० १०,२०,३, "कृपनीड कर्मस्थानम्" भा० ।

कृपण त्रि० कृप–क्युन् न लत्वम् । अदातरि कदर्ये अमरः "कृपणेन समो दाता न भूतो न भविष्यति । अस्पृशन्नेव वित्तानि यः परेभ्यः प्रयच्छति" व्यासः । 'दाता'र कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति" व्यासः । २मन्दे त्रिं० मेदि० "कृपणाः फलहेतवः" गीता । ३महाव्यसनप्राप्ते दीने । "महद्धि व्यसनं प्राप्तो दीनः कृपण उच्यते" । रामा०, ४तस्या०भूततत्त्वाविदर्थैऽस्य कृतादिभिः स०। कृपणत्व । कृपणस्य भाव ष्यञ् । कार्पण्यं दीनतायां न० "कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः" गीता । तल् । कृपणता स्त्री, त्व कृपणत्व न० तत्रार्थे । ४दैन्ये न० । "यस्य न स्यत्कृपणं दृश्यते सकृपणं देहीति दीनं वचः" शा- न्तिश० । सुखा० वेदनायाम् क्यङ् । कृपणायते दैन्यमनुभवतीत्यर्थः । सुखा० अस्त्यर्थे इनि । कृपणिन् दैन्ययुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । ५क्रिमौ पु० मेदि० । ततः यथोयस्य वेदे त्रि० तलोपः । ६अनपत्ये यथाक्रोते दासादौ "एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति स कृपणः" छा०उ० । "कृपणः यथाक्रीत इव दासादिः" । भा० ।

कृपा स्त्री कृप–भिदा० अङ् "कृपे संप्रसारणञ्च" गणसू० सम्प्र० । परदुःखेच्छायां प्रत्युपकारानपेक्षया परदुःखप्रहरणेच्छायाम् अमरः "मिथुने कृपायती" कुमा० ।

कृपाण पु० कृपां नुदति नुद–ड संज्ञायां णत्वम् । १खड्गे अमरः । गौरा० ङीष् । २कर्त्तर्याम् स्त्री अमरः । ३छुरिकायाम् स्त्री मेदि० । स्वार्थे क । कृपाणक । खड्गे पु० टाप् अत इत्वम् । कृपाणिका छुरिकायां स्त्री हेमच० कृपाद्वैत पु० गौतमेद हेम० । [कृपायुक्ते अमरः ।

कृपालु त्रि० कृपां लाति ला–आदाने मित० डु । दयालौ

कपीट पु० [illegible] । [illegible] भेदे । [illegible] । कपीटयोनि ।

कपीटपाल पु० [illegible] । [illegible] भेदे [illegible] । [illegible] तथात्वात् ।

कपोटयोनि [illegible] योनि । [illegible] योनि [illegible] । [illegible]

कपोपति पु० [illegible] । [illegible] । [[illegible]

कपीसुत पु० [illegible] ।

कु(पि)सि पु० [illegible] ।

[illegible]

कपिकवटक [illegible] ।

कपिमार पु० [illegible] ।

कपिमार्ग(र्ब) पु० [illegible] ।

कपिमाजीन पु० [illegible] ।

कपिपञ्जि पु० [illegible] ।

कपिष्ठ पु० [illegible] ।

तथा तथात्वम् ७हरिद्रायां स्त्री० भावप्र० ष्वजा० टाप् ।
८विडङ्गे स्त्री० ङीप् राजनि०

कृमिज न० कृमिभिर्जन्यते कृमेर्जायते वा जन–ड । १अगुरुणि
अमर । २कृमिजातमात्रे त्रि० ३लाक्षायां स्त्री० राजनि०

कृमिजग्ध न० कृमिभिर्जग्धम् । उपचारात् तज्जाते अगुरु
चन्दने राजनि०

कृमिजलज पु० कृमिरिव जलज । कृमिशङ्खे राजनि०

कृमिण त्रि०कृमिरस्त्यस्य पामा० न णत्वञ्च । कृमियुक्ते

कृमिदन्तक पु० कृमियुक्तोदन्तोऽत्र । दन्तरोगभेदे "कृष्ण-
च्छिद्रश्चलः स्रावी ससंरम्भो महारुजः । अनिमित्त
रुजोवातात् स ज्ञेयः कृमिदन्तकः" तल्लक्षणम् "शौषिरो
गलगालूकः कण्डूमा कृमिदन्तकः" क्षुद्ररोगगणना-
याम् सुश्रु०

कृमिफल पु० कृमयः फलेऽस्य । उदुम्बरे शब्दचिन्ता०

कृमिभोजन पु० कृमिभिर्भुज्यतेऽत्र भुज–आधारे ल्युट् ६त० ।
नरकभेदे तामिस्रान्धतामिस्राद्युपक्रमे "अन्धकूपकृमिभो
जन इत्यादिना विभज्य भाग०५।२६।२४ तत्स्वरूपा-
द्युक्तं यथा
"यस्त्विह वा असंविभज्याश्नाति यत् किञ्चनोपनमत
मनिर्मितपञ्चयज्ञोवायसंस्तुतः स परत्र कृमिभोजने नर
काधमे निपतति । तत्र शतसहस्रयोजने कृमिकुण्डे
कृमिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनोया
वत्तदप्रत्ताप्रहुतादोऽनिर्वेशमात्मानं यातयते" ।
कृमिभक्षादयोऽप्यत्र विष्णु पु० तन्नामतयैव कीर्त्तनात्

कृमिमत त्रि० कृमि+अस्त्यर्थे मतुप् मोपधत्वेऽपि यवादि०
न मस्य व । कृमियुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

कृमिरिपु ६त० । विडङ्गे शब्दरत्ना० । कृमिशत्रुप्रभृतयोऽप्यत्र

कृमिल त्रि० कृमि लाति ला–क । कृमियुक्ते बहुप्रसवायां
स्त्रियां स्त्री० हेमच०

कृमिलाश्व पु० आजमीढवंश्ये नृपभेदे "आजमीढात्तु नी-
लिन्यां सुशान्तिरुदपद्यत । पुरुजातिः सुशान्तेश्च
बाह्याश्वः पुरुजातितः । बाह्याश्वतनयाः पञ्च बभूवुरम-
रोपमाः । मुद्गलः सृञ्जयश्चैव राजा बृहदिषुस्तथा ।
यवीनरश्च विक्रान्तः कृमिलाश्वश्च पञ्चमः" हरिवं० ३२अ०

कृमिलोदर त्रि० कृमिं लाति ला–क तादृशमुदरमस्य ।
कृमियुक्तोदररोगभेदयुक्ते । "भुक्तस्य सञ्जायते, रोगा-
यते कृमिलोदरः" भावप्र० ।

कृमिवारिरुह पु०कृमिरिव वारिरुह । कृमिशङ्खे राजनि०

कृमिशत्रु पु० कृमिनाशनो शत्रुः । लोहिते मातुलुङ्गे ।

कृमिशङ्ख पु० कृमिरिव शङ्खः । शङ्खभेदे राजनि०

कृमिशुक्ति स्त्री कृमिरिव शुक्तिः । जलशुक्तौ राजनि०

कृमिशैल पु० कृमीणां शैल इव । वल्मीके । कृमिपर्व-
तादयोऽप्यत्र पु० [यमस्तुदगे राजनि० ।

कृमीलक पु० कृमीन् ईरयति जनयति ईर–ण्वुल् रस्य लः ।

कृमुक पु० क्रमुक+पृषो० । गुवाकवृक्षे तस्योत्पत्तिकथा शत०
ब्रा०६।६।२।११
"स कार्मुकीं स्यात् । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या
अस्पर्धन्त ते देवा अग्निमनीकं कृत्वा सुरानभ्यायंस्तस्या-
र्चिषः प्रदक्षीतस्याहुराः अप आ हव्यमदस्याः प्रत्यतिष्ठ-
त्स कृमुकोऽभवत्तस्मात् स स्वादु रसो हि तस्मादु लोहितो
र्चिर्हि स एषोऽग्निरेव यत् कृमुकोऽग्निमेवास्मिन्नेतत्
सम्भृतिं दधाति" । कृमुकस्येदम् अण् ङीप् । कार्मुकी
कृमुकसम्बन्धिन्यां समिधि स्त्री

कृव स्तुतौ हिंसे च इदित् स्वा० प० सक० सेट् औ च
इत्यादेशः । कृणोति–अकृणोत् अकृण्वीत् । इदित्त्वात्
कृण्व्यते इत्यत्र न नलोपः । [(तांत) त्रि०कौ० ।

कृवि पु० करोत्यनेन कृ–वि किच्च । तन्तुवयनसाधनद्रव्ये तन्त्रे

कृश तनूकरणे दिवा० पर०सक० सेट् । कृश्यति इरित् अकृशत्
अकशीत् । णिचि कर्शयति अचीकृशत्–त अचकर्श-
त्–त । कर्शयाम् बभूव आस चकार चकर्श । कृश ।

कृश त्रि० कृश–क्त नि० । १अल्पे, २सूक्ष्मे च । "आकाशे-
शास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः" इत्युक्तलक्षण तनु
"क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् । नावमन्येत वै
भूयः कृशानपि कदाचन" मनु "ब्राह्मणस्य हुतश्च । कृश
इत्ते कदाचन" भा० अनु० ६–अ० । कृशञ्च कृशो-
दरी । कृशस्य भावः इमनिच् ऋभिमत् तद्भावे पु० ।
ष्यञ् । कार्श्य न० । तल् । कृशता स्त्री, त्व कृशत्व
न० तद्भावे "त्वय्येव कृशता पुत" सा० द० । अतिशयेन
कृशः इष्ठन् क्रशिष्ठ ईयसुन् क्रशीयस् । गतिशयकृशे
त्रि० ईयसी स्त्रियां ङीप् ।

कृशर पु० कृशमल्पमात्मा राति रा–क । "तिलतण्डुल
सम्मिश्रं कृशरं परिकीर्त्तितं" इत्युक्ते १पक्वान्नभेदे
हेमच०। (खिचड़ी) ख्याते २पक्वान्नभेदे स्त्री टाप् भावप्र०
कृताचमन्ते लक्षणादि दृश्यम् । कृशरश्च शनैश्चराय
गृहयज्ञे बलित्वेन देयं यथाह मत्स्यपुरा० 'शनैश्चरा'
इत्येवमाद्यात् सोमाय घृतपायसम् । अदात्या पाके दद्यात्

कृपीट न० कुप–कीटन्। उदरे जले च मेदि। [illegible] कृपीटयोनिः।

कृपीटपाल पु० कृपीटं पालयति पालि–अच् [illegible] । [illegible] च मेदि [illegible]

कृपीटयोनि पु० कृपीटस्य [illegible] योनिः [illegible]

कृपीपति पु० ६त० । द्रोणाचार्ये [illegible] । [illegible]

कृपीसुत पु० ६त० । [illegible]

कृ(क्रि)मि पु० क्रम–इन् [illegible] । [illegible] कृमिरोग [illegible] । कृमीन् [illegible] करोति [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] " भाव० १ । १८

[illegible] कृमिः [illegible] । [illegible]

कृमिकण्टक न० कृमीन् कृमिरोगं कण्टयति [illegible] । [illegible] (चिता) [illegible] ।

कृमिकार पु० कृमिं करोति कृ–ताच्छील्यादौ ट। [illegible] कृ(क्रि)मिरोग [illegible]

कृमिकर्ण(क) पु० कृमियुक्तः कर्णोऽत्र वा कप्। [illegible] कर्णरोगभेदे। [illegible] । [illegible] "कृमिरुच [illegible] कृमिं [illegible] ।

कृमिकोषोत्थ न० कृमेः कोषात् [illegible] । कौषेये (रेशमी वस्त्र) [illegible] ।

कृमिघ्न पु० [illegible] । [illegible] (भ)[illegible] [illegible] । [illegible]

कृमिज न० कृमि [illegible] । [illegible] (रेशम) [illegible] (लाक्षा) [illegible] (जैवा) [illegible]

प्रकर्ष प्राधान्यप्रापणे सक० "इदं तु मम दीनस्य मनोभूय प्रकर्षति" रामा० सु० १,१।

सम्+ सम्यक्कर्षणे सक० सद्धर्षणम्। [समाकर्षी।

सम्+आ+सम्यक्तया दूरप्रदेशानयने सक०। समाकर्षति

ऋष्णगावृत्त्यादिपाठात् द्विकर्मक। कर्षणस्य भूमिसंयोजनेन चलेन देशान्तरसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापार तेनास्य द्विव्यापारबोधकतया द्विकर्मकत्वम्। ग्रामं अजां कर्षति इत्यादौ अकथितञ्चेत्यादि पा० अजादेः कर्मत्वम्। अत्र प्रधाने कर्मण्येव वाच्ये लकारादयः। "प्रधाने नीहृकृष्वहाम् भर्तृहर्य्युक्तौ। अजा ग्राम कृष्यते। विशेषस्तु विदारणे तदर्थे न द्विकर्मकतेति भेदः

कृषक त्रि० कृष—क्वुन्। १कर्षके कृषिकर्तृ शब्दे उदा०। २फाले न० मेदि०। ३वृषे पु० हेम०।

कृषर न० कृष—करन्। तगरशब्दार्थे पृषो० कृशरोऽप्यत्र केचित्

कृषाण त्रि० कृष—बा० आनक्। कर्षके कृषिशब्दे उदा०

कृषि स्त्री कृष—इक्। शस्योत्पादनार्थे भूमिकर्षणरूपे वैश्यवृत्तिभेदे अमर तत्प्रकारप्रकारादि कृषिपराशरे दर्शितं यथा प्रस्तादौ कृषिप्रशंसा "चतुर्वेदान्तगो विप्रः शास्त्रवादी विचक्षणः। अलक्ष्म्या गृह्यते सोऽपि प्रार्थनालाघवान्वितः। एकयैव पुनः कृष्या प्रार्थको नैव जायते। कृष्यान्वितो हि लोकेऽस्मिन् भूयादेकश्च भूपतिः। सुवर्णरौप्यमाणिक्यवसनैरपि पूरिता। तथापि प्रार्थयन्त्येव कृषकान् भक्ततृष्णया। कण्ठे कर्णे च हस्ते च सुवर्णं यदि विद्यते। उपवासस्तथापि स्यादन्नाभावेन देहिनाम्। अन्नं प्राणा बलञ्चान्नमन्नं सर्वार्थसाधकम्। देवासुरमनुष्याश्च सर्वे चान्नोपजीविनः। अन्नन्तु धान्यसम्भूतं धान्यं कृष्या विना न च। तस्मात् सर्वं परित्यज्य कृषिं यत्नेन कारयेत्। कृषिर्धन्या कृषिर्मेध्या जन्तूनां जीवनं कृषिः। हिंसादिदोषयुक्तोऽपि मुच्यतेऽतिथिपूजनात्। तेनार्ज्जितं जगत् सर्वमतिथिर्देवः पुनः। अर्ज्जितान्नेन देवाय यदन्नं पुण्यमेव तत्"।

अथ वृष्टेः भगमवेक्षणोक्ति "कृषिर्वृष्टिसमा लोके, दैवं सेवावशीकृता। कृषि कृषिपुराणन्त्वसुराणां प्रवाहः"। ... "विप्राणामपि दद्यात्तु दद्याद्धात्रे दानम्। गोषु पालनं दद्यात् स्वयमेव कृषि व्रजेत्। गावीनां पालनाद्यैः विप्रो राजराजि च। तद्वेवायमोदनि सद्धर्तमनवेषणम्। कर्मैव कृषि कार्या लोकानां हितकाम्यया कृषकों हि

कृषको भिक्षामटति भोजनम्। गोभिस्तु क्षेत्रगामी च बालको बीजतत्परः। विनष्ट सर्वमर्यादा कृषको भावसीदति"।

अथ वाहपोषणादिप्रकार। "कृषिस्तु तादृशीं कुर्यात् यथा वाहान् न पीडयेत्। वाहपीडार्ज्जितं शस्यं गर्हितं सर्वकर्मसु। वाहपीडार्ज्जितं शस्यं फलितञ्च चतुर्गुणम्। वाहनिश्वासविफलं कृषको निःस्वतां व्रजेत्। गुडखण्डकैर्यवसैर्भूषैः साधान्यैरपि पोषणं। वाहाः कर्षन्तु सीदन्ति सायं प्रातश्च चारणात्"।

अथ गोशालाविधानम्। "गोशाला सुदृढा यस्य शुचिर्गोमयवर्जिता। तस्य वाहा विवर्द्धन्ते पोषणैरपि वर्जिताः। शकृन्मूत्रविलिप्ताङ्गा गावो यत्र दिने दिने। निःसरन्ति गवां स्थानात् तत्र किं पोषणादिभिः। पञ्चहस्तायता शाला ... वृद्धिकरी मता। सिंहस्थाने कृता सैव गोनाशं कुरुते ध्रुवम्। निर्गमेऽर्पिता चैव गोशाला कुरुते यदि। प्रमादान्मन्दबुद्धित्वात् ... नाशो भवेत्तदा। तण्डुलाना जलेनैव तत्रमण्डं प्रयोदकम्। कार्पासास्थितुषश्चैव गोस्थाने गोधिनाशनम्। सम्मार्ज्जनीश्च मुषलमुच्छिष्टं गोनिकेतने। तथा गोनाशमाप्नोति तथा तत्राजबन्धने। गोषाद... तत्रास्थस्करशोधनम्। कुर्वन्ति ... गोघ्नमना। विलम्बि गोवत्साभि गर्भिणी... दिने। न कारयेत् भ्रमेणापि गोष्ठादि यदि वाञ्छति। वारत्रय परित्यज्य दद्यादन्येषु गोमयम्। निश्च गनिशौचिद् गवा ... गदन। ... रोगाणि पञ्चाभि च रक्षांसि च। न पतन्ति गवां यत्र तत्र लक्ष्मी स्थिरा भवेत्। सन्ध्याकाले च गोस्थाने दीपो यत्र न दीयते। स्थानं तत् ... कन्दन्ति गोगणाः। ... धर्म्म ... दायिनाम्। चतस्र ... दिगरश्च ... नित्यं दशमे ... नित्यं पञ्चमे ... नित्यं। ... नित्यमेव ... दृष्ट्वेन न सर्वदा। ... श्रमो भवेत्।

अथ गोपर्वकथनम् "गोहला कार्त्तिके कुर्यात् ... पतिपदौ। ... ... मधुर रक्षो गोपाला ...

प्रकर्षे प्राधान्यनयने सक० "इदं तु मम दीनस्य मनोभूयः प्रकर्षति" रामा० सु० १,१।

सम्+ सम्यक्कर्षणे सक० सङ्कर्षणम्। [समाकर्षी।

सम्+आ+सम्यक्तया दूरपर्य्यन्तनयने सक०। समाकर्षति

दुहधात्वर्थ्यादिपाठात् द्विकर्म्मक। कर्षणञ्च भूमिगर्भो-न्नयनेन चलेन देशान्तरसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः तेनास्य द्विव्यापारबोधकतया द्विकर्म्मकत्वम्। ग्राम-मजां कर्षति इत्यादौ अकथितञ्चेत्यादि पा० अजादेः कर्म्मत्वम्। अत्र प्रधाने कर्म्मण्येव वाच्ये लकारादयः। "प्रधाने नीहृष्वहाम् भर्तृह्र्य्युक्ते। अजा ग्रामं कृष्यते। विशेषमत्र विद्वारण तत्रार्थे न द्विकर्म्मकतेति भेदः

कृषक त्रि० कृष–क्वुन्। १कर्षके कृषिवल्ले उदा०। २फाले न० केदि०। ३वृषे पु० हेम०।

कृषर म०कृष–करन्। कृषरशब्दार्थे पृषो०अमरोऽप्यत्र केचित्

कृषाण त्रि० कृष–चा० आनक्। कर्षके कृषिवल्ले उदा०

कृषि स्त्री कृष–इक्। शस्योत्पादनार्थं भूमिकर्षणरूपे वैश्यवृत्ति-भेदे अमरः तत्करणप्रकारादि कृषिपराशरे दर्शितं यथा द्यादौ कृषिप्रशंसा "चतुर्व्वेदान्तगो विप्रः शास्त्रवादी विचक्षणः। अलक्ष्म्या गृह्यते सोऽपि प्रार्थनालाघवान्वितः। एकयैव पुनः कृष्या प्रार्थको नैव जायते। कृष्यान्वितो हि लोकेऽस्मिन् भूयादेकश्च भूपतिः। सुवर्णरौप्यमाणिक्यवसनैरपि पूरिताः। तथापि प्रार्थयन्त्येव कृषकान् भक्ततृष्णया। कण्ठे कर्णे च कर्णे च सुवर्णं यदि विद्यते। उपवासस्तथापि स्यादन्नाभावेन देहिनाम्। अन्नं प्राणा बलञ्चान्नमन्नं सर्व्वार्थसाधकम्। देवासुरमनुष्याश्च सर्व्वे चान्नोपजीविनः। अन्नन्तु धान्यसम्भूतं धान्यं कृष्या विना न च। तस्मात् सर्व्वं परित्यज्य कृषिं यत्नेन कारयेत्। कृषिर्धन्या कृषिर्मेध्या जन्तूनां जीवनं कृषिः। हिंसादिदोषयुक्तोऽपि मुच्यतेऽतिथिपूजनात्। तेनार्च्चितं जगत् सर्व्वमतिथिर्येन पूजितः। सर्व्वं तत्तावदेवास्य यदव दुष्प्रोक्तम्'।

अत्र कृषेः गजमर्व्वज्ञातोक्तिः "फलवत्यश्विता मार्गे, दैन्य मेव-मवेक्षिता। इति कृषिपराशरेण इत्युवाच पराशरः'।

अत्र आदौ शकटयाङ् 'विज्ञानपुर इत्यादिगर्दिता-नन्तरानन्तरम्। गोषु धान्यत्वम दद्यात् स्वयमेव कृषिं व्रजेत्। कृषिगोशे धान्यनिना, क्षियो राजकशानि न। इदेवैकान्ततोऽदन्ति कष्टं सततेऽवसतम्। गावोऽपि कृषि कर्त्तां लोकानां हितकाम्यया दक्षमर्दी रि

कृषको भिक्षामटति मोषवत्। गोहिनः क्षेत्रगामी च कालज्ञो बीजतत्परः। वितन्द्रः सर्व्वशस्याढ्यः कृषको नावसीदति"।

अथ वाहपोषणादिप्रकारः। "कृषिञ्च तादृशीं कुर्य्यात् यथा वाहान्न पीडयेत्। वाहपीडान्वितं शस्यं गर्हितं सर्व्वकर्म्मसु। वाहपीडान्वितं शस्यं फलितञ्च चतुर्गुणम्। वाहनिर्वाहविफला कृषको नि स्वतां व्रजेत्। गुडककैर्यवसंयुक्तैः स्वाद्यान्यैरपि पोषणम्। वाहाः कदाचन सीदन्ति साय प्रातश्च चारणात्'।

अथ गोशालाविधानम्। "गोशाला सुदृढा यस्य शुचिर्गोमयवर्जिता। तस्य वाहा विवर्द्धन्ते पोषणैरपि वर्जिता। शकृन्मूत्रविलिप्ताङ्गा वाहा यत्र दिने दिने। निःसरन्ति गवां स्थानात् तत्र किं पोषणादिभिः। पञ्चहस्तायता शाला गवां वृद्धिकरी मता। सिंहस्थाने कृता सैव गोनाशं कुरुते ध्रुवम्। विंशतिगोऽधिका चेव गोशाला कुरुते यदि। प्रमादान्मन्दबुद्धित्वात् गवां नाशो भवेत्तदा। तद्गृहानां जलस्यैव न्यसेत् भ्रमणोदकम्। कार्त्तिकाश्विनयोश्चैव गोस्थाने गोविधानकम्। सम्मार्जनीञ्च मुसलमुच्छिष्टं गोनिकेतने। अपि गो-नाशमाप्नोति तथा रजकबन्धने। गोस्थाने [illegible] तत्रावस्करमोचनम्। कुर्व्वन्ति स्वर्गमिभ्यन्ते [illegible] यान्त्याससा। विलक्षि गोमयस्यापि गर्भिणीस्त्रीरोहिणे। न कारयेत् भ्रमेणापि गोगृहे यदि वाञ्छति। वारत्रय परित्यज्य दद्यादन्येषु गोमयम। क्रि-व्य शनिभौमेषु गवां हानिकरं स्मृतम्। श्वेतगृहा-रीयादि पद्मानि च रजांसि च। न पतन्ति गवां यत्र तत्र लक्ष्मी स्थिरा भवेत्। सन्ध्याकाले न गोस्थाने दीपो यत्र न दीयते। स्थानं तत् कमलाहीनं वीक्ष्य क्रन्दन्ति गोगणाः। [illegible] तस्य [illegible] यायिमाम्। चतर्थ्य [illegible] शनिमीलान। निम्य दशहे [illegible] पवद्दते धनम्। निम्ब [illegible] दिहस्ते मल [illegible] [illegible]। [illegible] छिद्रमेव च सर्व्वदा। [illegible] गोग्नो भवेत्।

अथ गोपर्व्ववचनम् "[illegible] कार्त्तिके [illegible] पत्तिथौ। [illegible] [illegible] [illegible] मधुरं रसो गोगाना [illegible]

म्रियते तदा । हले प्रवहमाने तु फालो भग्नो यदि व्रजेत् । कृषिभङ्गो भवेत्तस्य पीडा चापि शरीरजा ॥ हलप्रवाहमात्रन्तु गौरेको नर्द्दते यदि । नाशालीढ प्रकर्षेत तदा शस्यं चतुर्गुणम् ॥ प्रवाहान्मुक्तमात्रन्तु गौरेकः स्वमते यदि । अन्यस्य खेदनं कुर्य्यात् तदा शस्यं चतुर्गुणम् ॥ हले प्रवहमाने तु शकन्मूत्रं यदा स्रवेत् । शस्यवृद्धिः शकृत्पाते मूत्रे वन्ध्या प्रजायते ॥ हलप्रसारणं येन न कृतं मृगकुम्भयोः । कुतस्तस्य कृषाणस्य फलाशा कृषिकर्म्मणि ॥ हलप्रसारणं नैव कृत्वा यः कर्षणं चरेत् , केवलं बलदर्पेण स करोति कृषिं वृथा । मृत् सुवर्णसमा माघे कुम्भे रजतसन्निभा । चैत्रे ताम्रसमा ख्याता धान्यतुल्या च माधवे ॥ ज्यैष्ठे मृदेव विज्ञेया आषाढे कर्द्दमाह्वया । निष्फला कर्कटे चैव हलैरुत्पाटिता तु या"। तथाच पराशरः । "हेमन्ते कृष्यते हेम । वसन्ते ताम्ररौप्यकम् । धान्यं निदाघकाले तु दारिद्र्यन्तु घनागमे" ।

अथ बीजस्थापनविधिः "माघे वा फाल्गुने वापि सर्व्वबीजानि सङ्ग्रहेत् । शोषयेदातपे सम्यक् नीहारे विनिधापयेत् ॥ बीजस्य पुटिकां कृत्वा निधाय तत्र शोषयेत् । बीजं विधानसंमिश्रं फलहानिकरं परम् ॥ एकरूपन्तु यद्बीजं फलं फलति निर्भरम् । एकरूपं प्रयत्नेन तस्माद्बीजं समाहरेत् ॥ सुदृढं पुटकं बद्ध्वा तृणं छिन्द्यात् विनिर्गतम् । अच्छिन्नतृणके ह्यपि तु कृषिः स्यात्तृणपूरिता ॥ न वल्मीके न गोस्थाने न प्रसूतानिकेतने । न च वन्ध्यावति गेहे बीजस्थापनमाचरेत् ॥ नोच्छिष्टं संस्पृशेद्बीजं न च नारी रजस्वला । न वन्ध्या गुर्व्विणी चैव न च सद्यःप्रसूतिका ॥ घृतं तैलञ्च तक्रञ्च प्रदीपं लवणं तथा । बीजोपरि भ्रमेणापि कृषको नैव कारयेत्" । तथाच गार्ग्यः "दीपाग्निधूपसंस्पृष्टं दृष्ट्या चोपहतञ्च यत् । वर्ज्जनीयं सदा बीजं यद्गर्त्तेषु निधापितम् ॥ मोचितं बीजसम्मिश्रं भ्रान्त्या न निर्वपेत् क्वचित् । निधानं गुण्डसम्मिश्रं तद्बीजं वन्ध्यतां व्रजेत् ॥ कृषाणसारकेदारहालानाङ्गुलकादयः । सर्व्वे ते वन्ध्यतां यान्ति बाले वन्ध्यत्वमागते ॥ तिलधान्ययवादीनां विधिरेष प्रकीर्त्तितः । बीजे यत्नमतः कुर्य्यात् बीजमूलाः फलादयः" ।

अथ बीजवपनविधिः "वैशाखे वपनं श्रेष्ठं ज्यैष्ठे तु मध्यमं स्मृतम् । आषाढे चाधमं प्राहुः श्रावणे चाधमाधमम् ॥ रोपणार्थन्तु बीजानां शुचौ वपनमुत्तमम् । श्रावणे चाधमं प्रोक्तं भाद्रे चैवाधमाधमम् ॥ उत्तरात्रयमूलेन्द्रमैत्रपैत्रेन्दुवायुषु । हस्तायामथ रेवत्यां बीजवापनमुत्तमम् ॥ विष्णुपूर्व्वविशाखासु यमरौद्राग्निसार्पिषु । बीजानां वपनं कृत्वा बीजं प्राप्नोति मानवः ॥ वपने रोपणे चैव वारयुग्मं विवर्जयेत् । मूषिकाणां भयं भौमे मन्दे शलभकीटयोः ॥ न वापयेत्तिथौ रिक्ते क्षीणे सोमे विशेषतः । एवं सम्यक् प्रयुञ्जानः शस्यवृद्धिमवाप्नुयात् ॥ ज्यैष्ठान्ते त्रिदिनं सार्द्धमाषाढादौ तथैव च । वपनं सर्व्वशस्यानां फलार्थी कृषकस्त्यजेत्" । तथाच वराहः "वृषान्ते मिथुनादौ च त्रीण्यहानि रजस्वला । बीजं न वापयेत्तत्र जनः पापाद्विनश्यति ॥ मृगशिरसि निवृत्ते रौद्रपादेऽम्बुवाची भवति ऋतुमती क्ष्मा भास्करे त्रीण्यहानि । यदि वपति कृषाणः क्षेत्रमासाद्य बीजं न भवति फललाभो दारुणस्तत्र कालः ॥ हिमेन वारिणा सिक्तं बीजं शान्तमनाः शुचिः । इन्द्रं चित्ते समाधाय स्वयं मुष्टित्रयं वपेत् ॥ कृत्वा धान्यस्य पुण्याहं कृषका हृष्टमानसाः । प्राङ्मुखाः कलसं कृत्वा पठेयुर्मन्त्रमुत्तमम् ॥ ॐ वसुधे । हेमगर्भासि वसुधस्य फलप्रदे ॥ वसुपूज्ये । नमस्तुभ्यं वसुपूर्णास्तु मे कृषिः । रोपयिष्यामि धान्यानां दिव्यबीजानि मार्गय ॥ सुस्था भवन्तु कृषका धनधान्यसमृद्धिभिः । वासवो नित्यवर्षी स्यात् चिरस्थवर्षास्तु तोयदाः ॥ शस्यसम्पत्तयः सर्व्वाः सफलाः सन्तु नीरुजः । इति प्रणम्य वसुधां कृषकान् घृतपायसैः । भोजयित्वा कृषी भूरि निर्विघ्ना कुरुते कृषिम्" ।

अथ मदिकादानम् । "बीजस्य वपनं कृत्वा मदिकां तत्र दापयेत् । विना मदि(मइ)प्रदानेन शस्यजन्म न जायते" ।

अथ धान्यरोपणविधिः "वपनं रोपणञ्चैव बीजं स्याद्द्विभयात्मकम् । वपनं गदनिर्मुक्तं रोपणं सगदं विदुः ॥ न दृश्यरूपधान्यानां बीजाकर्षणमाचरेत् । न फलन्ति दृढबीजा दृष्टा केदारसंस्थिताः ॥ हस्तान्तरं कर्कटे च सिंहे हस्तार्द्धमेव च । रोपणं सर्व्वधान्यानां कन्यायां चतुरङ्गुलम्" ।

अथ धान्यकर्त्तनम् "आषाढे श्रावणे चैव धान्यमाकर्त्तयेद्बुधः । अगाहनन्तु यद्धान्यं यथा बीजं तथैव हि ॥ भाद्रे च कर्त्तयेद्धान्यमष्टौ कृषितत्परः । भाद्रे चार्द्धफलप्राप्तिः फलाशा नैव चाश्विने ॥ न विलभूमौ धा-

मास च बप्तु मत्तास्मदादिभिः। धान्यबीजं ततो धार्यं गोशिशुभाजने। मासान्तु तदा दद्यात् वाभिवचने दिने। धर्मे चरित्र गुण निर्मला कृषके च। मनमोचादि तस मासान्तु प्रदापयेत्। बालस्य मृ भौरभानु भयबचो। यवो गोधान्या सुता बन्न तेन बहुभवे। नानाधान्यादिभिर्धान्यं संग्रहं न संचयः।

अथ धान्यागारमाहि। पूर्वेण वर्जिता च दक्षिणा सौम्यतायाम्। एतो सुगमता निम्न धान्यागारो-पी। सम्यगात्मनोदिस्तां निर्दोषाको चतुर्यो। इ मध्यबन्धक। त्रिताबायकलीय च। धान्यं बालां न कु-र्वीत स्थाने वा मणिमम्। भवनाद्भक्ष्यभाजन ते चा म सुवर्णादिना। धान्यविकृषतादेव धान्यं धान्यागारे-षो। नवमे पौषिमाय धातु नेत्रे कृषिको मम।

अथ गोमयकूटोद्धारः। माघे गोमयकूटन्तु संपूज्य श्रद्धया शिव। शुभेऽहि प्रभवेत् माघे कुद्दालैरुद्धरेत्ततः। रौद्रे शुष्के तत वर्षे तस्य पूर्णत्वमिच्छेत्। फाल्गुने प्रतिकेदारे गर्तं कृत्वा निधापयेत्। ततो वपनकाले तु कुर्यात् सारविमोचनम्। विना सारेण यद्धान्यं वर्द्धते न फलत्यपि।

अथ हलप्रसारणम्। देवाः सर्वे हलारूढाः पूर्वदक्षिणसाहितम्। धान्याव वाजिका। सकलं च कुर्यात्। हलेन परिवर्त्तये कृषि हलायवसंहिता। कृषिकालविधाने च कृषकानां प्रयत्नतः। निर्मीलका-भिताः चैव नरहरयनकर्म च। हलानामुक्तमाओ चि गौलोदरविद्यायन। धातुदापतदिती भानो या मनुष्का। रवा प्रभृति प्रमा गौषया शक्ति ता। मानवा यम्बुआचार मम बहुदयावृतः। कोष्ठ कृषकमनेन रज बहुदाबिया। यदा दाजिको कृषी कृषा वा कालम मृत। धर्मदे च-मम्यापि वर्जिता च मानुषा। दर दक्षिणदण्ड विष्टुवर्तीयन। भवति हरीदिमा(रष)भवता तो तथा हि। रा हि कृषकाणामुदी वरावरमेवर्षा। रा वर्षे यावो सुतदा सतिकामि। बाहुदा सुमत्या वा वामनो नारायण च। लिङ्ग यदे यदे कृषी कृषाचे न संशयः।

अथ हलप्रसारणे वारि ... अथ भगोलदरोऽपि वक्ताहरो। हस्तादक्षमकृषिरादिवर्त्तवम्। पुन प्रसादे बाय वर्धे ... । पुष्यमधोत्तरा

रेवतीमपि विनेत्र। रोहिणिमृगशिरी चैव उत्तरा विशाखायामपि। कृष्णभावदास्यां सारे शोभनमत्तासि। दक्षनवाद्यां चैव द्वितीया पञ्चमी तथा। सप्तमी दशमी च त्रयोदशी। एकादशी च दिवसे शीतल भवति सुमेधसा हलप्रसारणम्। कृषिकालोऽपि कृषकानां तस्मात् कर्मकारी तथा। वृषभी वृषभी संवत्सरी बहुल्यासो। गत्वा पीठस्य निर्वेद चतुर्षो। रवे चौरे च कर्मावा तुष्ट बहिर्हविषे। एव हलसम्पादनं तत्र हस्तायाम। निरुक्तमाह हलाभ हलवत्त कृषि-कर्मात् भवम्। सिद्धे भौम्यश्चैव कृषि वर्षे। तथा। बाहुरे बहुनाथ भातु सुवार्दा मार्गशीर्षा। तदा हन्त स्वयम् सद्गुरुदेव विचारयेत्। कृषौ पच्चमकृषक हलखेव नाचमा। सुरक्षण ग्राम्य कृषिका महाविधि। भूतिभी चतुर्थाद्या रसुर मासापविष्ठु। अन्य। हरिद्र भावा भरि दत्ता च दयितानाम्। धानुभ चतुर्थंक अन्ना च वर्जयेत्। चतुः कोष्ठ मासायां कुर्यात् हलप्रसारणम्। धान्याद्य वाहनो बलत्त्व बहुधान्यं यदा विनि देहं कुर्यात् हलप्रसारणम्। प्रथमो दत्ते वृषे यावी लां वा कन्याविषिको। वचाताओ हसतागतो बस्ता च शोक च। वचरादिदयो भूता रूपमानो विवे-चैत्। पुष्पमन्नविकारु दधीयोरमनित्यम्। कुशि कृत कैवे। बहुचाथ करीवते। विलिलो गिरौ बहु वचाय बाहुनो सिती। ब्रह्मीदेवाना ईश-श्रीभवनेच वर्षदा। हरो च बहिरीवनिभुवा-कृहसर्वस। सर्वत्रापेक्षया स्व वर्षोपवर्षीत। कृषकादय बाक पौषर्णिक मर्षते। विहरेहा च बन सा नया बाहु वराचर। हता निवरण दर्श धवरेका महीविर्जिता। हता बहवरी देवाधुपीय धार्मिविदित। बहुबादा न वा देवा बहुधनस्य विनी। कृषवाहकाने त कृष भुजम्ब्रोटि। कवि-चो निहते वद्य तथा धार्मिकार्थं कविन्। वास्तोष्पते च देवानी भवेत्तृत्यम्। वास्तुषो लिखते सती बहुलाव लिमवृद्धि। देवानुरीवभीहासि यथो गौम-ाधना। आनुमाने मुझे सम्वे गौवे च मिलते। कोष्ठक दे च रोष बाहु वचचानित ज्ञानी। लिखते लक्ष्मणाति वस बाहु दत्तनमिदे। कृषकान्तको हु गौरैवा तथे दि। स्नाविविरातोबिव बहुधे

म्रियते तदा । हले प्रवहमाने तु हयो धावन् यदि व्रजेत् । कृषिभङ्गो भवेत्तस्य पीडा चापि शरीरजा । हलप्रवाहमात्रन्तु गौरेको नर्द्दते यदि । नाशाबीद्‌ प्रकर्षेण तदा शस्य चतुर्गुणम् । प्रवाहान्मुक्तमात्रन्तु गौरेकः स्रवते यदि । अन्यस्य खेटनं कुर्य्यात् तदा शस्य चतुर्गुणम् । हले प्रवहमाने तु शकृन्मूत्रं यदा चरेत् । शस्यवृद्धि शकृत्पाते मूत्रे वन्ध्या प्रजायते । हलप्रसारणं येन न कृतं मृगकुम्भयोः । कुतस्तस्य कृषाणस्य फलाशा कृषिकर्म्मणि । हलप्रसारणं नैव कृत्वा यः कर्षणं चरेत्, केवलं बलदर्पेण स करोति कृषिं वृथा । स्यात् सुवर्णसमा माघे कुम्भे रजतसन्निभा । चैत्रे ताम्रसमा ख्याता धान्यतुल्या च माधवे । ज्यैष्ठे मृदेव विज्ञेया आषाढे कर्द्दमाह्वया । निष्फला कर्कटे चैव हलैरुत्पाटिता तु या”। तथाच पराशरः । “हेमन्ते कृष्यते हेम । वसन्ते ताम्ररौप्यकम् । धान्यं निदाघकाले तु दारिद्र्यन्तु घनागमे” ।

अथ बीजस्थापनविधिः “माघे वा फाल्गुने वापि सर्व्वबीजानि सङ्ग्रहेत् । शोषयेदातपे सम्यक् नीहारे विनिधापयेत् । बीजस्य पुटिकां कृत्वा निधाय तत्र शोधयेत् । बीजं निधानसम्मिश्रं फलहानिकरं परम् । एकरूपन्तु यद्बीजं फलं फलति निर्भरम् । एकरूपं प्रयत्नेन तस्माद्बीजं समाहरेत् । सुदृढं पुटकं बद्ध्वा तृणं छिन्द्यात् विनिर्गतम् । अच्छिन्नतृणकं बीजं कृषिं स्यात्तृणपूरिता । न वल्मीके न गोस्थाने न प्रसूतानिकेतने । न च वन्ध्यावति गेहे बीजस्थापनमाचरेत् । नोच्छिष्टं संस्पृशेद्बीजं न च नारी रजस्वला । न वन्ध्या गुर्व्विणी चैव न च सद्यःप्रसूतिका । घृतं तैलञ्च तक्रञ्च प्रदीपं लवणं तथा । बीजोपरि भ्रमेणापि कृषको नैव कारयेत्” । तथाच गार्ग्यः “दीपाग्निधूमसंस्पृष्टं वृष्ट्या चोपहतञ्च यत् । वर्जनीयं सदा बीजं यद्गर्त्तेषु निधापितम् । मोचितं बीजसम्मिश्रं भ्रान्त्या न निर्वपेत् क्वचित् । निधानं गुडसम्मिश्रं सद्बीजं वन्ध्यतां व्रजेत् । अपामार्गं कोरदूषणात्तकादयः । सर्व्वे ते वन्ध्यतां यान्ति बीजे वन्ध्यत्वमागते । निष्पाव्यधान्यादीनां विधिरेष प्रकीर्त्तितः । बीजे यत्नमतः कुर्य्यात् बीजमूला फलादयः”।

अथ बीजवपनविधिः “वैशाखे वपनं श्रेष्ठं ज्यैष्ठे तु मध्यमं स्मृतम् । आषाढे चाधमं प्राहुः श्रावणे चाधमाधमम् । रोपणार्थन्तु बीजानां शुचौ वपनमुत्तमम् । श्रावणे चाधमं प्रोक्तं भाद्रे चैवाधमाधमम् । उत्तराश्रयमूलेन्द्रमैत्रपैत्रेन्दुभाद्रषु । हस्ता यामय रेवत्यां बीजवापनमुत्तमम् । विष्णुपूर्वविशाखासु यमरौद्रानिलाहिषु । बीजानां वपनं कृत्वा बीजं प्राप्नोति मानवः । वपने रोपणे चैव वारयुग्मं विवर्जयेत् । मूषिकाणां भयं भौमे मन्दे शलभकीटयोः । न वापयेत्तिथौ रिक्ते क्षीणे सोमे विशेषतः । एवं सम्यक् प्रयुञ्जानः शस्यवृद्धिमवाप्नुयात् । ज्यैष्ठान्ते त्रिदिनं कार्य्यमाषाढादौ तथैव च । वपनं सर्व्वशस्यानां फलार्थी कृषकस्त्यजेत्” । तथाच वराहः “वृषान्ते मिथुनादौ च त्रीण्यहानि रजस्वला । बीजं न वापयेत्तत्र जनः पापाद्विमुच्यते । मृगशिरसि निवृत्ते रौद्रपादेऽम्बुवाची भवति पृथुमती क्ष्मा भास्करे त्रीण्यहानि । यदि वपति कृषाणः क्षेत्रमासाद्य बीजं न भवति फललाभो दारुणस्तत्र कालः । हिमेन वारिणा सिक्तं बीजं मानसमं शुचि । इन्द्रं चित्ते समाधाय स्वयं मुष्टित्रयं वपेत् । कृत्वा धान्यस्य पुण्याहं कृषकाः हृष्टमानसाः । प्राङ्मुखाः कलसं कृत्वा पठेयुर्म्मन्त्रमुत्तमम् । ओँ वसुधे ! हेमगर्भासि वसुधास्यफलप्रदे ! । वसुपूर्ण्णे ! नमस्तुभ्यं वसुपूर्ण्णास्तु मे कृषिः । रोपयिष्यामि धान्यानां शस्यबीजानि माधवि ! । सुस्था भवन्तु कृषका धनधान्यसमृद्धिभिः । वासवो नित्यवर्षी स्यात् सिध्यन्तु वर्षास्तु तोयदाः । शस्यसम्पत्तये सर्व्वाः सफला सन्तु नीरुजः । इति प्रणम्य वसुधां कृषकान् घृतपायसैः । भोजयित्वा नरो भूरि निर्व्विघ्नां कुरुते कृषिम्” ।

अथ मदिकादानम् । “बीजस्य वपनं कृत्वा मदिकां तत्र दापयेत् । विना मदि(मइ)प्रदानेन सम्यग्जन्म न जायते”।

अथ धान्यरोपणविधिः “वपनं रोपणञ्चैव बीजं स्याद्द्विधात्मकम् । वपनं सदृशं प्रोक्तं रोपणं समदं विदुः । न द्विरूपधान्यानां बीजाकर्षणमाचरेत् । न फलन्ति दृढबीजा दृष्ट्वा केदारसंस्थिताः । हस्तान्तरं चार्कटे च सिंहे हस्तार्द्धमेव च । रोपणं सर्व्वधान्यानां कन्यायां चतुरङ्गुलम्” ।

अथ धान्यकर्त्तनम् “आषाढे श्रावणे चैव धान्यमाकर्षयेद्बुधः । आकृष्टन्तु यद्धान्यं यथा बीजं तथैव हि । भाद्रे च कर्षयेद्धान्यमष्टौ कथितं परं । भाद्रे चार्द्धफलप्राप्तिः फलाशा नैव चाश्विने । न विघ्नभूमौ धा-

न्नातां कुर्यात् अनुपरोपवे । न च वारयदातव्यं अथ चालनं चोधयेत् ।

अथ धान्यविस्तबीजरचम् ... सनमयपवि बहीवनवता इत्यादिकम् । न बापर अमनानोति तच्चोच तनिवधेत् । कुमीरमायुवोल्वधो प्रयान्य निलर्व भवेत् । सर्वेदपि तु वमर्व तत्रान्य विद्युच भवेत् । दिवारमादिने चापि तथा धान्यं निवापम् । चन यानां नैव हि धान्य अर्वाच वापयेत् । तथात् वन इत्योच विना ना वारयेत् तथिव । निवा चा हि तगाघतो तवि वावयुगा भवेत् ।

अथ धान्य अवभीचनम् ... हि धान्यानां अथ धारे निमोचयेत् । पूवनातम् दक्षाव वारवैक्वमवो-चयम् । धान्ये च अवचम् पूर्वे धान्य विनियमनक । इत्यादिवं अवघायां न घन अवचनम् ।

अथ धान्यवापिपद्धवनम् ... श्री विदि मुहूर्तेऽथो ... । अवि, दिनविदिविनतराप् ... अनुराधा ... मूल्यहर्ते धान्ये ... वन्थेव तयोधमा ... चौधाघया भाविका ... मूलेऽति तथा नक्षत्रे तेजप्रसादः ... विन ... ग्रहैः शुभयुक्ते ... ।

अथाते धान्यवापिच्छेदन अथ ... श्री विदि मुहूर्तमथो अथ । श्रीराम मुहूर्तेप्रथोग ... ।

... न वा मन ... वदि ... ।

पूवाक्षिप्त ... वयान्य ... विनयकि ... ।

... धान्यं ... अष्टम्यां ... ।

... तथा ... ।

... धान्यं ... । ... विना ... ।

... मां भी न ।

एवं धान्य दिनवद्धेव ... विधिना ... दिवसे ... ।

... न चापि ... भवेत् ... ।

अथ धान्यवचनम् । ... वापि ... ।

... अथ धान्यवर्गे ... । ... पूर्वे ... ।

... तिथिरवानां ... । ... दिने ... ।

अथ धान्यहर्णनम् । ... धान्यं ... ।

... ।

मार्गे धनधान्यप्रमाद । सार्द्धे चन्द्रिहं मार्गे योऽ-श्विन्या लवनञ्चरेत् । पदे पदे विफलता तस्य भाग्य कृतो भवेत् । रौद्रे भवे तथा सौम्ये पुष्ये पस्थाऽनि-धोतरे । धान्यच्छेद प्रशस्तानि मूलश्रवणयोरपि । ब्यतीपाते च भद्रायां रिक्तायां वैधृतौ तथा । भौमार्कि-बुधवारेषु छेदनञ्चापि वर्जयेत्" ।

अथ मार्गे मेधिरोपणम् "कृत्वा तु खलकं मार्गे शुभे गोम-यचर्चितम् । रोपयेत्तत्र मध्ये तु मेधिं शुभेऽहनि । क्षीरिणा तरुणा कार्या मेधिर्दिवसभास्करे । मेधेर्यु-क्तेन खलकं शस्यवृद्धिमवाप्नुयात् । न्यग्रोधं चम्पकं वा गाम्भारी चाश्वत्थमित्यपि । औडुम्बरो विशेषेण क्षीरिणा क्षीरदाः स्मृताः । वटाद्यभावे तु कार्या स्त्री नामधारिका । वैजयन्तीयुता मेधिर्मेधिस्वर्णपरीक्षिता । धान्यकेशरसंयुक्ता स्वर्णवर्णाभिषेचिता । अर्च्चिता गन्ध-पुष्पाद्यैः मेधिः शस्यप्रवर्द्धिनी । पौषे मेधिर्न चारोप्या क्रूरक्षे श्रवणे तथा । शस्यवृद्धिकरी मार्गे पौषे शस्य-क्षयङ्करी । कपित्थनिम्बवृक्षाभ्यां वर्ज्जिता तथैव च । मेधिः कार्या नरैर्नित्यं यदीच्छेच्छाश्वतं शुभम्" ।

अथ पौषे पुष्ययात्राकथनम् "असंक्रान्ते शशौ भाग्ये पौषे मासि शुभे दिने । पुष्ययात्रां नराः कुर्युर्न्योन्य-प्रेमसंयुताः । परमान्नञ्च तत्रैव व्यञ्जनैर्मधुमांसजैः । मिष्टान्नैश्च तथा दिव्यैर्नारिकेलसमन्विते । दधिभिश्च तथा दुग्धैराज्यपायसमिश्रितैः । नानाफलैश्च भू-यश्च मिष्टपिष्टकविस्तरैः । एभिः सुशोभितं कृत्वा नवश्च कदलीदले । भोजयेयुर्जनाः सर्वे यथाश्रद्धं परस्परम् । आचम्य च ततस्तत्र चन्दनैश्च ततः शुभैः । अन्योन्यं लेपनं कुर्युस्तैलैः पङ्कैः सुगन्धिभिः । कर्पूरवासितं दिव्यं ताम्बूलं गन्धभूषितम् । भक्षयेयुः समस्तास्ते परिधाय नवाम्बरम् । पुष्पैराभरणं कृत्वा नवाङ्कुरयवोद्भवम् । गीतैर्वाद्यैश्च नृत्यैश्च कार्य्यं तत्र महोत्सवम् । ततस्तु कर्षिकाः सर्वे मन्त्रं प्रोच्य सहादरम् । हस्तसम्पुटकं कृत्वा पठेयुर्मीहिरं भास्करम् । पौषे चासंक्रान्ते भाग्ये तव देव । प्रसादतः । पुष्यन्तु भोजनाः सर्वे शस्यानि शुभका-रकाः । मनसा कर्मणा वाचा ये चायाताः विरोधिनः । ते सर्वे प्रशमं यान्तु पुष्ययात्राप्रभावतः । धान्यवृद्धिर्य-थोक्ता च सर्वार्थं पुत्रदारयोः । राजसम्मानवृद्धिश्च गवां वृद्धिस्तथैव च । मन्त्रणामानवृद्धिश्च लक्ष्मीवृद्धिरखण्डि-तम् । अधाकर्मस्तु सततं यावत् पूषा न वत्सर ।

ततः प्रभृदिनाः सर्वे व्रजेयुः स्वगृहेष्वतः । न भोजनं पुनः कुर्य्युर्वाणिज्ये कृषिकर्मणि मानवाः । हितार्थं सर्वलोकानां पुष्ययात्रा मनोहरा । पुरा पराशरेणैव कृता सर्वार्थसा-धिनी । तस्मादियं प्रयत्नेन पुष्ययात्रा विधीयते । सर्व-विघ्नप्रशान्त्यर्थं कार्य्या शस्यस्य वृद्धये । पुष्ययात्रां न कुर्वन्ति ये जनाः धनगर्विताः । न तिष्ठेत्तद्गृहे लक्ष्मीः कुतः-स्तस्य सुखम् । पौषे मासि ततः कुर्य्याद्धान्यस्य विचक्षणः । सर्वं तत्र यथायोग्यमावृत्तेन प्रसादयेत् । शुभमाघ च भद्रान्ते धान्यानाम प्रबन्धयेत् । प्रमादेनापि पौषे न धान्यं तस्मान्न दापयेत् । मापन सर्वभागानां धा-न्यावर्त्तेन कीर्त्तितम् । धान्यस्य दक्षिणावर्त्तं मापनं सुखकारकम् । वामावर्तेन मापनं धान्यस्य क्षयकरं परम् । न्यासकथनम् 'हाटशाङ्गुलकैर्हस्तैर्मितहस्ता' परिकीर्त्तितः । त्रैमासिके मापनं स्यादश हस्तकमुत्तमम् । कपित्थपर्णादिभि-र्व्यवहिता देवगृहपूर्वमत्" ।

अथ धान्यस्थापनम् । हस्ते स्वातौ च पुष्ये च रेवत्याश्वि प्रजापतौ । समूलोत्तरे सौम्ये मघायाञ्च पुनर्वसौ । जीवे सोमे भार्गवे चैव निधनं क्रूरवर्जिते । मीनलग्ने शुभे चन्द्रे धान्यस्थापनमुत्तमम्" ।

कृषिकर्त्तव्यतायां विशेषो बृहत्पराशरेण दर्शितो यथा "अतः परं गृहस्थस्य कर्माचारं कलौ युगे । धर्मं साधारणं शक्यं चातुर्वर्ण्याश्रमागतम् । सम्प्रवक्ष्यामि पाराश-रप्रचोदितम् । षट्कर्मसहितो विप्रः कृषिवृत्तिं समाश्रयेत् । क्षीणाङ्गं व्याधिसंयुक्तं प्राणहीनञ्च दुर्बलम् । क्षुत्पिपासा-र्द्दितं श्रान्तमनड्वाहं न वाहयेत् । स्थिराङ्गं नीरुजं दृप्तं शालं षण्डविवर्जितम् । वाहयेद्दिवसस्यार्द्धं पश्चात् स्नानं स-माचरेत् । कृतनैत्यकर्मा कृषिं कुर्यात्सर्वथा पोषणं गवाम् । स्वयं पालनं रक्षा द्विजः कुर्यात्स्वयं गवाम् । पश्चाद् यत्नतो रक्षयन्ति ते यथाक्रमम् । न दूरे तास्तु सो-ऽभ्याचरणाय चादाचन । दूरे गावश्चरन्त्यो यं न भवन्ति शुभायनाः । शालाभ्यां दोग्धव्या दुग्धाः सायं तथा प्रातः । दोग्धुर्विपर्यये नैव वर्द्धन्ते ता कदाचन । यव-नादेयरण भुक्ता स्रवन्त्यनुदिनं पयः । तद्गवां देवतादीनां पूज्या गावः कथञ्चन । यस्याः शिरसि ब्रह्मास्ते स्क-न्धदेशे शिवः स्मृतः । पृष्ठे विष्णुस्तथा तस्थौ श्रुतयश्च-रणेषु तु । या अन्या देवताः काश्चित्तस्याः लोमसु ताः स्थिताः । सर्वदेवमयी गौस्तु सर्वेषाञ्चाश्रितो हरिः ।

वा गमिच्छन् हितमात्मनश्च । गावो वृषो वा हयहस्तिनौ वा अन्येऽपि सर्वे पशवो द्विजेन्द्र । याम्यामुखा नैव तु उत्तरादिङ्मुखांश्चकाले खलु मन्त्रनीया । शालामवेशे वृषगोपमूना राजापि यत्नाद्धयकुञ्जराणाम् । होमञ्च सप्तार्चिषि शास्त्रयुक्तं कार्य्याद्विधिज्ञो द्विजपूजनञ्च । लाङ्गलं तत् प्रवक्ष्यामि यत्काष्ठं रत्नप्रमाणतः । हलीषाया-स्तथा मानं प्रतोदस्य युगस्य च । चत्वारिंशत्तथाष्टा-वङ्गुलानि कुट (हल)मतः । यथा शमोऽङ्गुलैर्यो हलीषावेधतश्च य । षोडशैव तु तस्याथ पञ्चविंशति रथोपरि । वेधस्तथा च कर्त्तव्यं प्रमाणेन षडङ्गुलम् । अष्टाङ्गुलस्तरस्तस्य वेधादूर्द्ध्वं प्रकल्पयेत् । ग्रीवा दशा-ङ्गुला चोर्द्ध्वं हस्तपाद्यो ततः स्मृतः । अङ्गुलैश्चाष्ट-भिस्तत् स्याद्देघं स्यात् प्रतिहारकः । तस्यावस्था-दधश्चत्वारि स वेधस्तदुरङ्गुलः । प्रतिहारी शुभा कार्य्या तद्वेधस्त्र्यङ्गुलो भवेत् । पञ्चाङ्गुलप्रमरस्तस्याः सी-रस्येति विभाजनम् । पृथस्य शिरसोभार्य्यं हस्तस्त-प्रमाणकम् । अङ्गुलानि तथा चाष्टौ उरस पृथुता स्मृता । मध्ये द्वाविंह प्रतीहारी पङ्क्ति शदङ्गुला भवेत् । सुतीक्ष्णा लोहफाल्यस्य उक्ता दामादिदारकात् । न सीर-चीरवृक्षस्य न बिल्वपिचुमर्द्दयोः । इत्यादीना हि कुर्य्याणो न नन्दति चिरं गृही । प्राञ्जला सप्तहस्ता तु हलीषा विदुषा मता । तस्या (ईषाया)वेध सपर्णाया कार्य्योनव-वितस्तिभिः । अग्राग्रयोर्न तत्कुर्य्यात् कीर्त्तिघ्नौ तौ प्रकी-र्त्तितौ । प्रमादतस्तु तां कुर्वन् सगस्रो नश्यते गृही । शीघ्रोऽरप्रमानेन तज्ज्ञास्तां प्रवदन्ति हि । चतुर्हस्तं युगं कार्य्यं स्वाभ्वस्यामेऽर्द्धचन्द्रवत् । मेधश्रङ्गा कट-मस्य सानप्रवदुमध्य च । तस्या (साऽपि)वेधाश्च हि कार्य्या दशाङ्गुलप्रमाणिका । तन्माने च प्रवान्ते च तदन्तरदशा-ङ्गुलम् । प्रतोदविपमप्यन्वि वैणवश्च चत्र स्मर । तदग्रे तु प्रकर्त्तव्या यवाकारा तु लोहवत् । हीनातिरिक्तं कर्त्तव्यं नैव किञ्चित्प्रमाणतः । कुर्य्यादनड्हां दैन्या-ददैन्यासरक्षं प्रजेत् । यथाऽभीष्टं यथाशोभं चाहकस्य प्रमाणतः । भूमेश्च कर्षणायाल तज्ज्ञास्ता सवं वदन्ति हि । योजनं तु हलस्याथ प्रवक्ष्यामि यथा तथा । अश्विमघाश्लेषयुक्ते पुण्येऽह्नि तद्विधीयते । यत्र दिने तु बुध्येत तत्र कार्य्यं विजानता । यत्र कृत्यं हितं चापि पुण्यं वा मनसि स्मरेत् । तत्र विद्वान् द्विजश्रेष्ठ पुण्येऽह्नि तद्विधीयते । माहेन्द्राग्न द्विज तथा यवो-

कृषिविना गृही । द्रव्यकालानुसारेण कुर्वतो धर्म्म-त कृषिम् । मोल्लिखन् मण्डलं पुष्पधूपदीपैः समर्च्चयेत् । इन्द्राय च तथाश्विभ्यां मरुद्भ्यश्च तथा द्विज । कुर्य्या-द्बलिकृति विद्वान् उदकसञ्चयाय च । तथा कुमार्य्यै सीतायै अनुमत्यै तथा बलिम् । नम स्वाहेति मन्त्रेण सर्वाम्ब्रह्मान्मन शुभम् । दधिगन्धाक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रै-स्तिलैस्तथा । दत्त्वाद्बलिं ब्राह्मणांश्च तथान्यप्राशनं ततः । सघृतं सीरफालाग्रे हेम्ना वा राजतेन वा । प्रलिप्य मधुसर्पिर्भ्यां कुर्य्याद्वैव प्रदक्षिणम् । अग्न्युत्तर्मण्डलं कुर्य्यात् कृत्वा सीरप्रवाहणम् । पुष्पं लाङ्गलकल्याणं कलत्राणाय नमोऽस्त्विति । सीतायाः स्थापनं कुर्य्यात् पाराशरसर्पि स्मरन् । सीतां युञ्जत इत्याद्यैर्मन्त्रैः सीरं प्रवाहयेत् । दधिदूर्वाक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रैश्च पुण्यदे । सीता पूज्य वशी भक्तै रक्तवस्त्रैर्विधानके । सप्त धा-न्यानि चादाय प्रोक्ष्य पूर्वाहृयो हली । तानि दत्त्वो-क्षण चोत्ते किरन् भूमौ कृषेद्द्विज । न यदैर्न तिलैर्हीनं द्विज कुर्य्याच्च कर्षणम् । तद्विहीनन्तु कुर्वाण न प्रशंसन्ति देवता । तिलमात्रच्युत तोय दक्षिणस्याम्मतेर्द्दिशि । तेन तृप्यन्ति पितरो याव-च्च तिलविक्रय । विक्रीणीते तिलान् यस्तु तर्पये-त्पर्द्दिदेवता । विसृज्य पितरस्तन्तु प्रयान्तीह तिलैः सह । जपानल यवकास्यपत्रेभ्यो भूतले पतत् । पयो-दधिघृताद्यैस्तु तर्पयेत् सर्व्वदेवता । देवपर्ज्जन्यभू-सीरयोगात् कृषि प्रजायते । व्यापारात् पुरुषस्यापि तथास्ततोदास्तो भवेत् । शालीन् सशणकार्पास वार्त्ता-कुप्रभृतीनि च । वापयेत्सर्व्वबीजानि सर्वथापी न सी-दति । चन्द्रक्षये पतिविप्रो यो युनक्ति वृषान् क्वचित् । तत्पञ्चदशवर्षाणि ख्यर्जन्ति पितरो हि तम् । चन्द्रक्षये द्विजो विद्वान् यो भुङ्क्ते तु पराशनम् । भोक्तुर्मासा-र्जितं पुण्यं भवेदन्नमस्य तत् । चन्द्रार्कयोस्तु सयोगे कुर्य्याच्च स्त्रीभिषेवणम् । सरेतोभोजिनस्तस्य षण्मास पितरोऽक्षिता । चन्द्रक्षये च य कुर्य्यात्तरुतर्णच्छेदन-नम् । तत्पर्णसङ्ख्यया तस्य भवन्ति भ्रूणहत्यका । यमस्तनिगते सोमे योऽध्वान प्रलेखरः । प्रभ्रष्टद्विज-कर्माणं तं त्यजन्त्यमरादय । यासाकीन्दुप्रणाशे यो रत्नकस्यामति छिन्देत् । पिबन्ति पितरस्तस्य मासं च-क्रत्जलन्तु तत् । सोमक्षये द्विजो याति यत्कालस्तु हुता-शनम् । तदेव पितृशापाग्निदग्धो नरकमाविशेत् ।

सप्तम पञ्चमोऽपि वा । धान्यभागः प्रदातव्यो देहिने क्षेत्रिणा ध्रुवम् । अशक्ती दूतभूमौ च विंशतिं क्षेत्रभुग्भवेत् । एकैकाशापकर्म्म स्याद्यावद्दशमसप्तमौ । ग्रामेशस्य नृपस्यापि वणिग्भिः कृषिजीविभिः । स च भागः प्रदातव्यो यतस्तौ कृषिभागिनौ । व्यूढौ तु अग्र्यमात्राया देयो ऽशः स्याच्चतुर्दश । एकैकांशाप कर्म्म स्यात् यावद्दशमसप्तमौ । ब्राह्मणस्तु कृषिं कुर्व्वन्नाहयेदिच्छया वराम् । न किञ्चित् कस्यचिद्दद्यात्स सर्व्वस्य प्रभुर्यतः । ब्रह्मा वै ब्राह्मणानां स्वात्प्रभुस्त्वसृजदादितः । तद्रक्षणाय बाहुभ्यामसृजत् क्षत्रियानपि । पशुपाल्याशनोत्पत्त्यै ऊरुभ्याञ्च तथा विशः । द्विजदास्याय पद्भ्यां शूद्रमकल्पयत् । यत्किञ्चिज्जगतीसस्यं भूगेहाश्व गजादिकम् । स्वभावेनेह विप्राणां ब्रह्मा स्वयमकल्पयत् । ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ । न तयोरन्तरं किञ्चित्प्रजा धर्म्मेण रक्षयेत् । तस्मान्न ब्राह्मणो दद्यात् कुर्व्वाणो धर्मतः कृषिम् । ग्रामेशस्य नृपस्यापि किञ्चिन्मात्रमसौ बलिम् । अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि कृषिकृच्छ्रुतिकारणम् । सम्पूर्ण कर्षकोयेन स्वर्गलोकमवाप्नुयात् । सर्व्वसत्त्वोपकाराय सर्व्वत्र कृषिकृन्नरः । कुर्य्यात् कृषिं प्रयत्नेन सर्व्वसत्त्वोपजीव्यकृत् । सर्व्वस्य स्थितिकारण्यात्स देवपितृभिः पुनः । मनुष्याणान्तु भोज्याय कृषिं कुर्य्यात् कृषीवलः । वयांसि धान्यसस्यानि क्षुत्तृष्णार्त्तो निमोचयन् । विमुक्तः सर्व्वपापेभ्य स्तल्लोकस्तमवाप्नुयात् । चतुर्दिक्षु खले कुर्य्यात्प्राच्यामतिघनावृतिम् । एकद्वारपिधानञ्च पिटध्याश्चैव सर्व्वतः । खरोष्ट्राजोरणादींस्तु विप्रतस्तु निवारयेत् । शूकरान् श्वसृगालादिकाकोलूककपोतकान् । तिष्यन्त्वत्र प्रोक्षणं कुर्य्यात् दानीयाभ्युक्षणान्वुभिः । रक्षां च भस्मना कुर्य्याज्जलधाराभिरक्षणम् । विषम्वत्रमर्च्चयेत्सीतां पराशरस्तथापि सारम् । प्रेतभूतादिनामानि न वदेच्च तदग्रतः । स्थितिकास्तु कृपनत्र कर्त्तव्यं परिरक्षणम् । हरन्त्यरक्षितं यस्मात् रक्षांसि सर्व्वमेव हि । प्रशस्तेऽदिनपूर्व्वाह्णे नापराह्णे न सन्ध्ययोः । धान्योन्मानं सदा कुर्य्यात्सीतापूजनपूर्व्वकम् । यजेत मलशिखाभिः खलेरोहिरवरण हि । भक्त्या सर्व्वं प्रदत्तं हि तत्प्रमस्तभिक्षाक्षयम् । खलयज्ञः पवित्रो वै ब्रह्मणा निर्म्मितः पुरा । भागधेयमथो लब्ध्वा ता स्वल्पलोह मानिकाम् । शतक्रत्वादयो देवाः पितरः सोमपादयः । सनकादिमनुष्याश्च येऽन्ये दक्षिणाशनाः । तानुद्दिश्य च विप्रेभ्यो दद्याच्च प्रथमं फली । विवाहे खलयज्ञे च सङ्क्रान्तौ ग्रहणेषु च । पुत्रे जाते व्यतीपाते दत्तं भवति चाक्षयम् । अन्येषामर्थिनां पश्चात्कारुकाणां पुनः पुनः । दीनानामप्यनाथानां कुष्ठिनां कुष्ठरोगिणाम् । क्लीबान्धबधिरादीनां सर्व्वेषामपि दीयते । वर्णानां पतितानाञ्च वृद्धभूतानि तर्पयेत् । चाण्डालानां श्वपाकानां प्रीत्यास्तु श्चापचा ददत् । ये केचिदागतास्तत्र पूज्यास्ते विधिवद्द्विजाः । स्तोकश सीरिभिः सर्व्वे वर्णिभिर्दृढमेधिभिः । दत्त्वा स्वच्छतया वाचा क्रमेणाथ विसर्जयेत् । तत्कृत्वा स्वगृहं गच्छेच्छ्राद्धमभ्युदयं चरेत् । शरत्स्वेवमन्नसन्तनवान्नैः श्राद्धमाचरेत् । नाकृत्वा तत्तद्ग्रीयादश्नन्नदघमश्नुते । कृष्ट्वा कृत्वाद्य धान्यानि खलयज्ञं समाप्य च । सर्व्वसत्त्वस्थितोद्युक्तः कृषकस्तत्र सुखी भवेत् । कृषेरन्योत्तमं धर्म्मं न लभेत् कृषितोऽन्यतः । न सुखं कृषितोऽन्यत्र यदि धर्म्मेण कर्षति । अन्नस्तत्र निरन्नस्तु कृषितो नैव जायते । अनातिथ्यश्च दुःखित्वं दुर्म्मनो न कदाचन । निर्धनत्वमसम्बन्धस्य विद्यायुक्तस्य कर्हिचित् । अस्वामित्वमभाग्यत्वं न सुशीलस्य कर्हिचित् । वदन्ति कतय केचित् कृष्यादीनां विशुद्धये । लाभस्याशप्रदानञ्च सर्व्वेषां शुद्धिकृद्भवेत् । प्रतिग्रहचतुर्थांश वणिग्लाभ तृतीयकम् । कृषितो विप्रनिश्चैव ददतो नास्ति पातकम् । राज्ञो दत्त्वा च षड्भागं देवतानां च विंशकम् । त्रयस्त्रिंशश्च विप्राणां कृषिकर्म्मा न लिप्यते । कृष्या समुत्पाद्य यवादिकानि धान्यानि भूयांसि, मख विधाय । यज्ञो ष्टृभ्योऽपि पराशरेण तस्याभय कश्चिदयादि दोषः । देवा मनुष्याः पितरश्च सर्व्वे साध्याश्च यक्षाश्च सकिन्नराश्च । गावो द्विजेन्द्राः सह सर्व्वसत्त्वैः कृषौ न तृणानि मनाग् हरेति । यश्चैतदालोच्य कृषिं विदध्यात् लिप्येत पापैर्न स भूसवेच्च । सीरेण नस्यापि विदारितापि स्याद्भूतवालो वरदानदात्री । षट् कर्म्माणि कृषिं ये तु कुर्य्युर्ज्ञानविधिं द्विजाः । ते भुरादिवरप्राप्ता स्वर्गलोकमवाप्नुयुः । षट्कर्म्मभिः कृषिः प्रोक्तो द्विजानां गृहमेधिनाम्” ।

कृषिकार्म्मारम्भशुभकालादि ज्यो० चि० पी०धा० दर्शित यथा “मूलद्वीगमघाचरभ्रुवस्दुधिष्ण्यैर्विनार्कं शनिं पापैर्हीनवलैर्विधौ जलमर्क्षे शुक्रे विधौ मांसले । लग्ने देवगुरौ-दयमयहग मस्त न विधे घटे कर्कालैणघटे तनौ च य-

कपनी कामभोगेन वरी मनोपभोगवत्। कश्यप इन्द्र न विषयानुपमं फलम्। चन्द्रायणोतो। इस्याद्य दैवादयादमाना यदि इमताम्। मरात्विराम। यदि तत्त्व तैन यातः सदा वासिसदैपानाम्। ननाभस्य निवावनि नारवेन इमतासा। परमाव दिवृत्तानो नामधाविधि भोजयेत्। न कमायैव वसाधि यदी कि मुनयानित्वः। तन्पर्व भर्त न सु दूनन विद वै इमा। वेदेऽन मदत्तेन इन नादवचचेत्। न द्वैध लिनो भर्ते। दूतानं विद वै इमा। बालना कि चवमो वै ताजनीदा बदाविधि। न तानि भाव पोर्ट वो ताबदमबाचव। नाभिवाह्यो न चौपाद्युः वृत्तिमाप्यो न दृमित। नाडनीयो कि नदेत्य नाय मम् चबलादयान्। नवदेवृहृदोषेन वाचो वै होइने भर। वासा न कमदः धर्मं भावचन्द्र सुवनाद माम्। चनार्थतिनाद्वाच। यवर्ष मरमेवरा। चचो नावावते धर्म ल्लचौप बचरावरम्। व नाथ यदि बाबान यादि बाबाव बायद। मद्यादि वाच्चवो लघ्वी रवामवाच रचिवादि। नद तायो धर्म नाय बखाचौविनिवयचे। चव बमचु चायरा धर्मे नद अविकिन्। शराहीनां कि धर्मं गवन्द पौधे वर क्षिप्रम्। बचारवासर्द सम न दूर्त न वर्तिन्ड व। चो। इमान् बरची बारी बचोदीविन्दिवरम्। तु तामीवोवर्षवोवादवादीनां कि वचवा। चातीयूर्व कि धर्मं वा वर्तंन इ ललिनम्। चमोदवदरचा दाव बचाः पुष्य बच चचा। बचचु नीवचादो वै धर्मं वाह्नि बनावहम्। बदा बायाबचा बज्ञाचा वादो वर्णतवरा चजन। विविवार्थ तिबारावादोवौत्रि बबुचादव। न वीनवि विवा मादु बचादारोत्वार्थ बातम्। बचादि चाहिरैनचा विं न इवं विचो भवेत्। तनाव न बदन न वर्त इम चवेदिन। चचोत्यचाव चावेन बर्जन चचचं विना। चचोयन बिवादेन वा दूनादिनमोबनम्। चीनै। चीनं। इमावि। न वेवि। वैवाचिते। विवे। चचचा कि बचा विवा बचा नै विविदित भव। चचदुपनोदिना बाच्चा दीवावा बारवं विना। विवादचवादावे धर्म बरवि दा-बचा। वावचे बबचे वेदे बचे बमीवचावचे। वव वर वितिदिबो बाचवावाद वर्षवते। वैवायवनी-बायविनावबाचवीवनाम्। वीवाह्यबायमूचिव बच-

व्यावाविधि यथा। भूमिं निवाववाद् यव-बावमेव च। बन्यावाव कि बावाव्यां न वै दलितनू भवाव। मोचनं वाजवेदुर्वि कन्योबन वरीचनाम्। वाचवचन्नन्न न वरीचित यथा। वयबी वाजवदोपात् दैवावि कि बावा। योगीवाः वितावापानु बचनवचनयः। नरव पोरवानिव बावीवाद् वादि चेवया। बतोचां योगवान बवि-चदावनेभपाम्। व भूवित्र च बावेन यचनमवच वर्षेत्। न दूरे बाचवेन बन वपायविवे यथा। बाजवेव यदि येन बाववनुत्रवा भवेत्। वेवनवा दवि कुर्यात् बाचने भावयोवयेत्। व बमूवेन वै वा बावीवदाद बुचा। बचव बचा बावी बचबुवायवाय च। बचावबद बाचबवार्षि वबहवन्। वंचोवा वो बबाराबाद् बहावो व यत्। बलिवावानबन्ध वया बर्मं बोजयन्। बनवा बुवो पिवो बवावबावचचबान्। विधौ कि वाजवेदुमि बन विवन्ति बवन्। वाजवेदु बबावमर्व दूव बवेचबवे। बारददाब चव य-बच नायवेदयो। बचोबाव बार्ये यवदन द दूरचम्। वयबवोदावारीविकवद विवकु वदि। वैवदेव बवा बावीत् बबोवाम दया। इमावा-बवृवादि बच्चादि च बवाविवे। इवितावावतीव बच च बवाविवाद्। बोव्याव बबूदाव बचमु बचम् दूवसबा। बबविवम च बोबावि बुवोवीवाद् विवावचा। विवा बङ्गविवाबोवा बबवीचबीव च। बदबूधं बबवो बावेवववविवदा। वेव-च चुवना दयान् बोबबादीन् बबन् वी। विभीव-वेवावाव बबवेव वदि बवेद्। वदव विवावाविन दितीव बोव्यीवबबु। दूवीव दिवचा बोबवर्ष रावदैबबन्। बवी विवबे बबा बदूवेवे च-बीचिव। बबा बोदावेदादेव विव बाव विवेवेत्। सुवेवव दवानु च बोचवे बवबादुव। बवदा-बवविवोबावबदुवानबवेबबु। बवुवेबाव नेवव बचा बवर्बबावेव। बेवा बबुदिबबाव बदवा च-विवौविवान्। बबाबाद बबाव बबाव बबो-रवि। बदवीवाद बबाव बबाव बविवीविवान्। बबीवाद बबुवावां बविवच बबीविवान्। बोबवो दिवावर्ष बाब बबावोवदि। इादवी बववो बवि

सप्तम पञ्चमोऽपि वा । धान्यभाग प्रदातव्यो देहिन क्षेत्रिणा ध्रुवम् । असमर्थद्यूतधर्मौ च विट्पति क्षेत्रभुग्भवेत् । एकैकांशापकर्षे स्याद्यावद्दशमसप्तमौ । ग्रामेशस्य नृपस्यापि वणिग्भि कृषिजीविभि । स स भाग प्रदातव्यो यतस्तौ कृषिभागिनौ । व्यूढो ऽत्र ऽग्रार्घमालाया देयो ऽग्र स्यावतुर्दश । एकैकांशाप कर्षं स्यात् यावद्दशमसप्तमौ । ब्राह्मणस्तु कृषि कुर्वन्नाकृ- येदिच्छया वराम् । न किञ्चित् कस्यचिद्दद्यात् सर्वस्य प्रभु- र्यत । ब्रह्मा वै ब्राह्मणाना स्वात्प्रभुस्त्वसृजदादित । तद्रक्षणाय बाहुभ्यामसृजत् क्षत्रियानपि । पशुपाल्या- गनोत्पत्त्यै ऊरुभ्याञ्च तथा विश । द्विजदास्याय प- द्भ्याञ्च पद्भ्यां शूद्रमकल्पयत् । यत्किञ्चिज्जगतोऽस्य भूगेहाय गनादिकम् । स्वभावेनेह विप्राणां ब्रह्मा स्वयमकल्पयत् । ब्राह्मणश्चैव राजा च ह्यावप्येतौ प्र- सप्रतौ । न तयोरन्तर किञ्चित्प्रजा धर्मेण रक्षयेत् । तस्माद्य ब्राह्मणो दद्यात् कर्षणे धर्मत कृषिम् । ग्रामेशस्य नृपस्यापि किञ्चिन्नात्मवशो बलिम् । अथा- न्यत्सम्प्रवक्ष्यामि कृषिकर्मवृद्धिकारणम् । सशुद्ध कर्ष- कोयेन स्वर्गलोकमवाप्नुयात् । सर्वसत्त्वोपकाराय सर्वत्र कृषिकृन्नर । कुर्य्यात् कृषि प्रयत्नेन सर्वसत्त्वोपजीव्यकृत् । सर्वस्य स्थितिकारण्यात्स देवपितृभि पुन । मनुष्याणान्तु मोक्षाय कृषि कुर्य्यात् कृषीवल । वयासि चान्यसत्त्वानि क्षुत्तृष्णातो विमोचयन् । विमुक्त सर्वपापेभ्य स्वर्लोक- स्तमवाप्नुयात् । चतुर्दिक्षु खले कुर्य्यात्प्राच्यामतिघनावृ- तिम् । एकद्वारपिधानञ्च पिटध्यान्नैव सवत । खरोष्ट्राजो- रणादींस्तु विशतस्तु निवारयेत् । शूकरान् श्वशृगालादिका- कोलूककपोतकान् । त्रिसन्ध्यञ्च मोक्षण कुर्य्यात् दानीया- भ्युक्षणान्वुभि । रक्षा च भस्मना कुर्य्याज्जलधारा- भिरक्षणम् । त्रिसन्ध्यमर्चयेत्सीतां पराशरस्तुवि गा- रन् । प्रेतभूतादिनामानि न वदेच्च तदग्रत । सू- तिकागृहवत्तत्र कर्त्तव्य परिरक्षणम् । ह्यरन्त्यरक्षित यस्मात् रक्षासि सर्वमेव हि । प्रयस्तोदिनपूर्वाह्णो नापराह्णे न सन्ध्ययो । धान्यान्मान सदा कुर्य्यात्सीता पूजनपूर्वकम् । यजेत खलभिक्षाभि खलेरोच्छिरचरण हि । भक्त्या सर्व प्रदत्त हि तत्सम्यक्तभिक्षाक्षयम् । खलयज्ञा यज्ञिया वै ब्रह्मणा निर्मिता पुरा । भाग- धेयमथो लब्ध्वा ता गच्छन्तीह मानिकाम् । शतक्रत्वा- दयो देवाः पितर सोमपादय । सनकादिमनुष्याश्च ये-

चान्ये दक्षिणायना । तानुद्दिश्य च विप्रेभ्यो दद्याच्च प्रथम हली । विवाहे खलयज्ञे च सङ्क्रान्तौ ग्रह- णेषु च । पुत्रे जाते व्यतीपाते दत्त भवति चाक्ष- यम् । अन्येषामर्थिना पश्चात्कारुकाणा पुन पुन । दीनानामथनाथाना कुष्ठिनां कृशरीरिणाम् । क्लीबा- न्धबधिरादीना सर्वेषामपि दीयते । वर्णाना पतिता- नाञ्च वृद्धगर्भूतानि तर्पयेत् । चाण्डालाना श्वपाकाना प्रीत्यात्युश्रावचा ददत् । ये केचिदागतास्तत्र पूज्यास्ते विधिवद्द्विजा । स्तोकाश सीरिभि सर्वैर्वर्णिभिश्च कृ- मेधिभि । दत्त्वा स्वन्तया वाचा क्रमेणाथ विसर्जयेत् । तत्कृत्वा स्वगृह गच्छेच्छ्राद्धमभ्युदय चरेत् । शर- त्सु मन्त्रसन्ननवान्नै श्राद्धमाचरेत् । नाकृत्वा तत्तदश्नी- यादन्न स्वदयमश्नुते । कृष्या ठत्पाद्य धान्यानि खल- यज्ञ समाप्य च । सर्वसत्त्वहितोद्युक्त इहामुत्र सुखी भवेत् । कृषेरन्योत्त धर्म न लभेत् कृषितोऽन्यत । न सुख कृषितोऽन्यत्र यदि धर्मेण कर्षति । अग्नत्त्य निरन्नत्व कृषितो नैव जायते । अनातिथ्यञ्च दुःखित्व दुर्मनो न कदाचन । निर्धनत्वमसत्त्वस्य विद्यायुक्तस्य कर्हिचित् । अस्यामित्वनभाग्यत्व न सुशीलस्य कर्हि- चित् । वदन्ति कश्चय केचित् कृषादीनां विशुद्धये । लाभस्याग्रप्रदानञ्च सर्वेषा शुद्धिकृद्भवेत् । प्रतिग्रहचतु- र्थांश वणिग्लाभ तृतीयकम् । कृषितो विप्रनिश्चैव दत्तो नास्ति पातकम् । राज्ञो दत्त्वा च षड्भाग देवताना च विंशकम् । त्रयस्त्रिंशच्च विप्राणां कृषिकर्मा न लिप्यते । कृष्या समुत्पाद्य यवादिकानि धान्यानि भूयासि, मख विधाय । युक्तो गृहस्थोऽपि पराशरेण तस्यामय कश्चिदथादि दोष । देवा मनुष्या पित- रश्च सर्वे साध्यायक्षाश्च सकिन्नराश्च । गावो द्विजे- न्द्रा सह सर्वसत्त्वै कृषां न तृप्तानि मनाग् हरेति । यश्चैतदालोक्य कृषि विदध्यात् लिप्येत पापैर्न स भूभवेच्च । सीरेण तस्यापि विदारितापि स्याद्भूतधात्री वरदानदात्री । षट्कर्माणि कृषि ये तु कुर्युर्ज्ञानविधि द्विजा । ते सु- रादिवरप्राप्ता स्वर्गलोकमवाप्नुयु । षट्कर्मभि कृषि प्रोक्तो द्विजानां गृहमेधिनाम्” ।

कृषिकार्मारम्भदक्षत्रादि कृ० चि० पी०धा० दर्शित यथा “मूलद्वीशमघाचरध्रुवमृदुक्षिप्रैर्विनार्के शनि पापैर्हीन बलैर्विधौ जलमृगे शुक्रे विधौ मासले । लग्ने देवगुरो- ईनमयदृग्य यस्त न सिंहे घटे कर्कोजेणघटे तनौ क्षय-

[illegible]

[illegible]

मालायामपि "मूर्ध्नि त्रीणि गले त्रयञ्च जठरे विप्णुग्नि च द्वादश स्यात् पुच्छे च चतुष्टय वहिरतोभाना स्थित पञ्चकम्। स्वेह कज्जलमन्दहस्तिरविका निस्तण्डुलत्व क्रमात् स्यादीतिभयञ्च भयञ्च फणिभाद्बीजोप्तिकाले स्फुटम्"। अत्र केचित्। फणिभात् सूर्य्यनक्षत्रादितिव्याचख्युस्तत्र युक्ति "सूर्य्यभादुरगस्याप्य" इति स्वरोदयवाक्यैकवाक्यत्वात्, तन्न नारदवाक्ये साक्षाद्राहुभादित्युक्तत्वात् "राहोर्धिष्ण्यात्समारभ्य धिष्ण्यो त्रयष्टक निष्फलमिति" कश्यपोक्तेश्च। "सूर्य्यभादुरग' स्याप्य" इति तु स्वरोदयवचन बीजरोपणविषयम्। तत्र लग्नशुद्धिमाह वशिष्ठ "भपरिपुसहजे च पैत्रिकोणकेन्द्रस्थितेश शुभै। कथितेषु च धिष्ण्येषु अपि शुभलग्ने बीजवापन कार्य्यमिति" अथ हलप्रवहणे चक्रमुच्यते हलेऽति हले हलचक्रेऽर्कोज्झितात् यद्भुक्ताभ्रत्नात्क्रमेण त्रीणि नक्षत्राणि अशुभफलानि। ततोऽष्ट भानि सन्ति शुभफलदानि ततो नव भान्यशुभानि ततोऽष्टौ भानि सन्ति यथा सूर्य्य आर्द्रायां भुक्तभ स्वग, तत आरभ्य त्रीणि स्वगार्द्रापुनर्वसुभान्यशुभानि। तत पुष्याश्लेषामघापूर्व्वफाल्गुनीहस्तचित्रास्वातीनक्षत्राणि शुभानि। ततो विशाखानुराधाज्येष्ठामूलपूर्व्वाषाढोत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठानक्षत्राणि चाशुभानि। ततः शततारकापूर्व्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदारेवत्यश्विनीभरणीकृत्तिकारोहिणीनक्षत्राणि शुभानि। एवमष्टाविंशतिर्भानि भवन्ति यदाह वशिष्ठ "अर्कगतागतसस्यभत्रितय नेष्टमभयतस्त्विष्टम्। षोडश धिष्ण्य त्रवक शिष्टमनिष्ट च लाङ्गले चक्रे" इति। अर्केण गत भुक्तम् आगत भोग्य सस्यमाक्रान्तम् एतद्भत्रितय नेष्ट तत उभयतःषोडशधिष्ण्यं त्र इष्ट यथा सूर्य्यभुक्तभात् प्राक्तनान्यष्टौ शुभानि सूर्य्यभोग्यभादग्रेतनानि शुभानि स्युरित्यर्थ। शिष्टमुर्व्वरित मध्यगतनक्षत्रनवकमनिष्टम् एव महाष्टाविंशतिर्भानि। नारदोऽपि "हलादौ वृषनाशाय भत्रय सूर्य्यभुक्तभात्। अग्रे त्रिकत्रय लक्ष्मी सौख्य' पार्श्वस्यपञ्चकम्। शूलत्रयेऽपि नवक मरणायान्यपञ्चकम्। श्रियै पुच्छे त्रय श्रेष्ठ लाङ्गले शुभम्" इति। अस्यार्थ हलप्रवहणसमये सूर्य्यभुक्तनक्षत्राद्भत्रय वृषनाशाय स्यात्। तदग्रे भत्रय लक्ष्म्यै स्यात् तदग्रे पार्श्वभपञ्चक सौख्याय स्यात् तदग्रे शूलत्रयगत भनवक मरणाय स्यात् तदग्रेऽन्यत् पार्श्वस्यपञ्चक श्रियै स्यात् तदग्रे पुच्छगत भत्रय श्रेष्ठ शुभफलमिति। अनेनापि प्रकारेण स्वगादीनि तान्येवाशुभाशुभानि सम्भवन्ति। तत्र हलचक्राकृतिर्लिख्यते तत्र काश्यप "तिस्रष्टस्तु नवर्क्षेषु सप्तर्क्षं विरुक्तभात्। हानिर्वृद्धि' कर्तृमृत्युर्लक्ष्मीश्चैव यथाक्रममिति, हलनक्षत्रेऽप्रनन्तरस्तक्रमान् अस्यायमर्थ अर्कविमुक्तभात्त्रिषु भेषु हानि ततोऽष्टसु भेषु वृद्धि ततोनवसु भेषु कर्तृर्नाश, तत सप्तसु भेषु लक्ष्मीप्राप्तिरिति यथाक्रम फल ज्ञेयम्। अत्र सप्तविंशतिनक्षत्रोक्तेरभिजिद्गणना नास्ति। नन्वत्र पञ्चनक्षत्रत्यागे कोऽहेतुरित्यत आह तदन्तरगत इति तच्छब्देन हलोर्ध्वदण्डशूलोर्द्धदण्डावुच्येते तयोरन्तरगते मध्ये विद्यमाने पञ्चकपञ्चके श्रियै स्याप्ये नक्षत्रदशकमिति यावत् तदन्यद्भत्रितय हलदण्डोर्ध्वभागे शुभफलद ज्ञेयम्" पी०धा०

अत्र विशेष ज्यो० त० तत्र

कूर्म्मचक्रशब्दे दर्शितात् ज्यो०त० वाक्यात् परम्मन्यो यथा "कूर्म्माङ्गस्वदेशानाह। "मध्ये सारस्वतामत्स्या शूरसेना समाथुरा। पञ्चालशाल्वमाण्डव्यकुरुक्षेत्रगजाह्वया। मरुर्नैमिषविन्ध्याद्रिपाण्डुघोषा सयामुना। काश्यपोध्या प्रयागश्च गयावैदेहकादय। प्राच्या मागधगौडौ च वारेन्द्रोगौडराढका। वर्द्धमानतमोलिप्तप्राग्ज्योतिषोदयाद्रय'। आग्नेय्यामङ्गवङ्गोपवङ्गत्रैपुरकोशला। कलिङ्गोड्राश्वकिष्किन्धाविदर्भशवरादय। दक्षिणेऽवन्तिमाहेन्द्रमलया ऋष्यमूकका। चित्रकूटमहारण्यकाञ्चीसिंहलकोङ्कणा। कावेरी ताम्रपर्णी च लङ्कादिकूटकादय। नैर्ऋते द्रविडानर्त्तमहाराष्ट्राश्च रैवत। यवनपह्लव सिन्धु पारसिकादयो मता। पश्चिमे हैहयास्ताम्लिप्ते ह्यवासशकादय। वायव्ये गुर्ज्जराटश्च नाटजालन्धरादय। उत्तरे चीननेपालहूनकैकेयमन्द्रा। गान्धारहिमवत्क्रौञ्चगन्धमादनमानवा। कैलासमद्रकाश्मीरस्त्वेव्हदेशा खसादय। ईशाने स्वर्णभौमश्च गङ्गाद्वारश्च टङ्कम। काश्मीरब्रह्मपरककिरातादरदादय"। देवल। "सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रास्तथा प्रत्यन्तवासिन। अङ्गवङ्गकलिङ्गोड्रान् गत्वा संस्कारमर्हति" तीर्थयात्राव्यतिरेकेणेति द्रष्टव्यमिति मिताक्षरा। व्यास "उर्व्वरा बहुला भूमि पञ्चामस्कारा हता। सर्वे वाणिजिकाश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे। सस्यानिष्पत्तिरफला तरुणा वृद्धशालिन। भविष्यत्फलोदयं क्षोघय सफलोद्गमाम्। पुरुषाल्प बहुस्त्रीकं

[illegible]

शेन च। हस्ताश्विनितिष्यचन्द्रेषु ब्रह्मेन्द्रविष्णुवारुणे। वायव्येन्द्राग्निभे, चैव रोहिण्यामुत्तरासु च। वारे जीवज्ञशुक्रे च सोमे दिनकरे तथा। युग्मे वृषतिगोमीने शस्तं स्याद्बीजवापनम्'। राजमार्त्तण्डे "प्राजेशमूलश्रवणोत्तरादितिमघामार्त्तण्डतिष्याश्विनीपौष्णानुष्णमरीचयः शतभिषास्वातिर्विशाखा तथा। जीवार्केन्दुसितेन्दुनन्दनदिने वारे स्थिरस्योदये शस्यानां वपने भवन्ति लवने शस्ते तिथौ रोपणे'। देवल 'गुरुसोमसूर्य्यशुक्रा श्रेष्ठा सम्पत्करा शुभा। बुधार्किभूमिपुत्राश्च न भवन्ति फलप्रदा। हन्ति मेष पशून् सर्व्वान् स्वभावेनाथ वृश्चिक। कर्कटे न भवेत् सौख्यं तुलाया न प्ररोहति। केशरी शस्यघाती स्यात् पार्थिवोपद्रवं धनु। मकरे चैव कुम्भे च भयमेव विनिर्द्दिशेत्। गोस्त्रीमन्मथमीनेषु शस्यं सम्पद्यते महत्। प्रशस्ते चन्द्रतारे च शुचि शुक्लेन वाससा। स्नात्वा गन्धैश्च पुष्पैश्च पूजयित्वा विधानत। पृथ्वीञ्च चक्रं शुक्रञ्च पूजयित्वा प्रजापतिम्। अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दीयते भूरिदक्षिणा। कृष्णौ वृषौ नियोक्तव्यौ नवनीतैर्घृतेन वा। स्वर्णपात्रे तयोर्लिप्यात् फालाग्रं कम्मकं स्पृशेत्। उत्तराभिमुखोभूत्वा क्षीरेणार्घ्यं प्रदापयेत्। तत शुभकर श्रीमान् कृषिकर्म्म समाचरेत्। वर्जयेद्भग्नशृङ्गञ्च क्षुरभग्नञ्च वर्जयेत्। विकलं छिन्नलाङ्गूलं कपिलं वृषभं तथा। हलमवाहृत्य कार्य्यं नीरुग्भि कृषिकर्म्मकै। हलादिभिर्दृढै क्षेमं पुष्टैर्दैवै शुभं वदेत्। वृषभा यदि मुञ्चन्ति तस्य विघ्नप्रदा भवेत्"। कृषिरिति शेष। "तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन निर्व्विघ्नं कारयेत् सदा। एका जयकरी रेखा तृतीया चार्थदायिका। पञ्चमी या भवेद्रेखा बहुशस्यफला हि सा। अतऊर्द्ध्वं न कर्त्तव्यं महादोषस्ततोभवेत्। सम्पूज्याग्निं द्विजं देवं कुर्य्याद्धलप्रसर्पणम्। क्षेमनिदष्ट फालाग्रं छिन्नरेखां न कारयेत्। सर्व्वेष्वा वसवश्चेन्द्र पृथुराम सचन्द्रमा। पराशरो बलभद्र सर्व्वविघ्नप्रशान्तये। हले प्रवाहप्रमाणे तु कूर्म्मश्चोत्पद्यते यदि। गृहिणी म्रियते तस्य ततोऽन्यश्च भयं भवेत्। लाङ्गलं भिद्यते चापि प्रभुस्तत्र विनश्यति। ईषाभङ्गोयदा कर्त्तु सगर्व्वोजीवितस्य च। युगतालोयुगाभङ्गे समीने म्रियते सुत"। समीने योक्त्रबन्धनकाष्ठद्वये। "योक्त्रच्छेदे तु व्याधि स्यात् शस्यहानिश्च जायते। हले प्रवाहप्रमाणे तु गौरेक प्रपतेद्यदि। प्रपतेन्मुक्तमात्रस्तु बन्धनं न प्रपद्यते। ज्वरातिसाररोगेण कृषिभङ्गं विनिर्द्दिशेत्। प्रवाहमुक्तमात्रस्तु ततोगौ प्रपतेद् यदि। भुवःक्रीडेन नर्द्देत् तदा शस्यं चतुर्गुणम्। क्षेमशारिविलिप्तस्य बीजस्योपचयत शुचि। इन्द्रं चित्ते निधायाथ स्वयं मुष्टित्रयं वपेत्। कृत्वा चान्योन्यमोत्साहं कर्षकोत्कृष्टमानस। प्राङ्मुख कलसं गृह्णन् इमं मन्त्रमुदीरयेत्। त्वं वै वसुन्धरे सीते बहुपुष्पफलप्रदे।। नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषिं मेधाशुभे। कुरु। रोहन्तु सर्व्वशस्यानि काले देव प्रवर्षतु। कर्षकास्तु भवन्त्वग्रा धान्येन च धनेन च स्वाहा"। कृत्यरत्नाकरे ब्रह्मपुराणम् "चैत्रे च कृष्णपक्षस्या काश्मीरा च रजस्वला। नित्यं भवति तस्मात्ता त्यक्ता शैलमयीं स्त्रियम्। अभ्यङ्गवस्त्रनैवेद्यैः पूजयेच्च दिनत्रयम्। पुष्पालङ्कारधूपैश्च गोरसं वर्जयन्ति च"। काश्मीरा पृथ्वी। "चतुर्थाह्नि तत स्नाप्य ताभिरेव गृहे गृहे। सुस्नाताभि प्रहृष्टाभिर्जीवपत्नीभिरेव च। अनन्तरं द्विजै स्नाप्य सर्व्वौषधियुतैर्जलै। गन्धैर्बीजैस्तथा रत्नै फलै सिद्धार्थकैस्तथा। स्नापयित्वा च तां देवीं गन्धैर्माल्यैश्च पूजयेत्। तन्निवेदितशिष्टन्तु भाषितव्यं गृहे गृहे। अत परं स्नाता गर्भं गृह्णाति वसुमेदिनी"। तथा "ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यप सुरभी गृहे। इन्द्र प्रचेता पर्जन्य शेषचन्द्रार्कवह्नय। बलदेवो हलं भूमिर्वृषभो रामलक्ष्मणौ। रघोत्तमौ जानकी सीता युगं गगनमेव च" सीता लाङ्गलपद्धति। युगं युगकाष्ठम्। "एते द्वाविंशति प्रोक्ता प्रजापतय शुभा। शोभमङ्गले तु सम्पूज्या कृष्यारम्भे महोत्सवे। अर्घ्यै पुष्पैश्च धूपैश्च माल्यै रत्नै पृथक्पृथक्। हलेन वाहयेद्भूमिं स्वयं स्नात स्वलङ्कृत"। तथा। "दत्वा बीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं बान्धवै सह"। बीजवपनं प्राजापत्यतीर्थेन यथाह हारीत "कनिष्ठाया पश्चात् प्राजापत्यमावपनहोमतर्पणे प्राजापत्येन कुर्य्यात्" इति। होमतर्पणे लाजहोमवनकादितर्पणे। राजमार्त्तण्डे पराशर "नित्यं दशहले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्चहले धनम्। नित्यञ्च त्रिहले भक्तं नित्यमेकहले ऋणम्"। "वैशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणीरवौ। अत परमिन्द्रपक्षे न जातु श्रावणे शुभम्"। ज्योतिषे "पूर्व्वभाद्रपदा मूलं रोहिण्युत्तरफल्गुनी। विशाखा शतभिषा वा चा

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] मारिचिनमदे ।

[illegible] ।

[illegible] रवि कि बौ

[illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible]

कीर्त्तित " ब्रह्मपु० । वसुदेवदेवक्यौ च कश्यपादिती । तौ च वरुणस्य गोहरणात् ब्रह्मणः शापेन गोपालत्वमापतु । यथाह हरिवं० ५६ अ०

"इत्यम्बुपतिना प्रोक्तो वरुणेनाहमच्युत । । गावां का-रणतत्त्वज्ञः कश्यपे शापमुत्सृजम् । येनांशेन हृता गावः कश्यपेन महात्मना । स तेनांशेन जगतीं गत्वा गोपत्व-मेष्यति । या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणी । उभे ते तस्य वै भार्य्ये सह तेनैव यास्यतः । ताभ्यां सह स गोपत्वे कश्यपो भुवि रंस्यते । तदस्य कश्यपस्यां-शस्तेजसा कश्यपोपम । वसुदेव इति ख्यातो गोषु ति-ष्ठति भूतले । गिरिर्गोवर्द्धनो नाम मथुरायास्त्वदूरतः । तत्रास्ते गोष्वभिरतः कंसस्य करदायकः । तस्य भार्य्या-द्वयञ्चैव अदितिः सुरभिस्तथा । देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः । तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसू-दन । । जयाशीर्वचनैस्त्वेते वर्द्धयन्ति दिवौकसः । आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्य्य महीतले । देवकीं रो-हिणीञ्चैव गर्भाभ्यां परितोषय । तत्र त्वं शिशुरेवादौ गोपालकृतलक्षणः । वर्द्धयस्व महाबाहो ! पुरा त्रैविक्रमे यथा ॥ छादयित्वात्मनात्मानं मायया गोपरूपया । गोपकन्यासहस्राणि रमयंश्चर मेदिनीम् । गावश्च ते र-क्षिता विष्णो ! वनानि परिधावतः । वनमालापरिक्षिप्तं धन्या द्रक्ष्यन्ति ते वपुः । विष्णो ! पद्मपलाशाक्ष ! गोपाल-वसतिङ्गते । बाले त्वयि महाबाहो ! लोको बालत्व-मेष्यति । त्वद्भक्ताः पुण्डरीकाक्ष ! तव चित्तवशानुगाः । गोषु गोपा भविष्यन्ति सहाया सततन्तव । वने चार-यतो गास्तु गोष्ठेषु परिधावत । मज्जतो यमुनायान्तु रतिमाप्स्यन्ति ते भृशम् । जीवितं वसुदेवस्य भविष्यति सुजीवितम् । यस्त्वया तात इत्युक्तः स पुत्र इति वक्ष्य-ति । अथ वा कस्य पुत्रत्वं गच्छेथाः कश्यपादृते । का वा धारयितुं शक्ता विष्णो ! त्वामदितिं विना । यो-गेनात्मसमुत्थेन गच्छ त्वं विजयाय वै" इति विष्णुं प्रति ब्रह्मोक्तिः । ताभ्यां तस्योत्पत्तिकथा च तत्र ६० अ० यथा "यदर्थं सप्त ते गर्भाः कंसेन विनिपातिताः । तन्तु गर्भं प्रयत्नेन ररक्षुस्तस्य रक्षिणः । स तत्र गर्भवसतौ वस-त्यात्मेच्छया हरिः । समयन्तु यशोदाऽपि गर्भं तदह-रेव सा । विष्णोः शरीरजां निद्रां विष्णोर्निर्द्देशकारि-णीम् । गर्भकाले त्वसंपूर्णे अष्टमे मासि ते स्त्रियौ । देवकी च यशोदा च सुषुवाते सम तदा । यामेव र-

जनीं विष्णुर्जज्ञे वृष्णिकुले प्रभुः । तामेव रजनीं कन्या यशोदातो व्यजायत । नन्दगोपस्य भार्य्यैका वसुदेवस्य चापरा । तुल्यकाले हि गर्भिण्यौ यशोदा देवकी तथा । देवक्यजनयद्विष्णुं यशोदा तान्तु कन्यकाम् । मुहूर्त्तेऽभिजिते प्राप्ते सार्द्धरात्रे विभूषिते । सागराः समकम्पन्त चेलुश्च धरणीधराः । जज्वलुश्चाग्नयः शान्ता जायमाने जनार्द्दने । शिवाः संप्रववुर्वाता प्रशान्तम-भवद्रजः । ज्योतींषि व्यत्यकाशन्त जायमाने जनार्द्दने । अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्व्वरी । मुहूर्त्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्द्दनः । अव्यक्तः शाश्वतः कृष्णो हरिर्नारायणः प्रभुः । जायते भगवांस्तत्र नय-नैर्मोहयन् जगत्" । ततोऽनतिदूरे

"वसुदेवस्तु तं रात्रौ जातं पुत्त्रमधोक्षजम् । श्रीवत्स-लक्षणं दृष्ट्वा युतं दिव्यैश्च लक्षणैः । उवाच वसुदेवस्तं रूपं संहर वै प्रभो । । भीतोऽहं देव ! कंसस्य तस्मादेवं वदाम्यहम् । मम पुत्त्रा हतास्तेन तव ज्येष्ठाऽम्बुजे-क्षण । । वैशम्पायन उवाच । वसुदेववचः श्रुत्वा रूपं संहरदच्युतः । अनुज्ञाप्य पितृत्वेन नन्दगोपगृहं नय । वसुदेवस्तु संगृह्य दारकं क्षिप्रमेव च । यशोदाया गृहं रात्रौ विवेश सुतवत्सलः । यशोदायास्त्वविज्ञातस्तत्र नि-क्षिप्य दारकम् । गृहीत्वा दारिकां ताञ्च देवकीशयने न्यसत् । परिवर्त्ते कृते ताभ्यां गर्भाभ्यां भयविक्लवः । वसुदेवः कृतार्थो वै निर्जगाम निवेशनात्" ।

यथा रूपेण तस्याविर्भावस्तथा रूपं भाग० १० स्क० ३ अ० दर्शितम्

"देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्व्वगुहाशयः । आवि-रासीद्यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः । तमद्भुतं बाल-कमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधम् । श्रीवत्सल-क्ष्मं गलशोभिकौस्तुभं पीताम्बरं सान्द्रपयोदसौभगम् । महार्हवैदूर्य्यकिरीटकुण्डलत्विषा परिष्वक्तसहस्रकुन्तलम् । उद्दामकाञ्च्यङ्गदकङ्कणादिभिर्विरोचमानं वसुदेव ऐक्षत । स विस्मयोत्फुल्लविलोचनो हरिं सुतं विलोक्यानकदु-न्दुभिस्तदा । कृष्णावतारोत्सवसम्भ्रमोऽस्पृशन्मुदा द्विजेभ्योऽयुतमाप्लुतो गवाम्" । इत्याविर्भावं वर्णयित्वा

"जन्म ते मय्यसौ पापो मा विद्यान्मधुसूदन । । स-मुद्विजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधीः । उपसंहर विश्वात्म-न्नदो रूपमलौकिकम् । शङ्खचक्रगदापद्मश्रिया जुष्टं चतुर्भुजम् । विश्वं यदेतत् स्वतनौ निशान्ते यथावका-शं पुरुष परो भवान् । बिभर्त्ति, सोऽयं मम गर्भगोऽभू-

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

विवृतिः । २२द्यूताद्युपार्जिते धने न० कृष्णधनशब्दे अर्थशब्दे च विवृतिः । कृष्णस्य भावः ष्यञ् । कार्ष्ण्य तद्भावे न० "कार्ष्ण्यं तु कृष्णत्वमिव च" भा०आ० १०१अ० । इमनिच् । कृष्णिमन् तद्भावे पु० "कृष्णिमानं दधानेन" । तल्, कृष्णता स्त्री, त्व कृष्णत्वम्, न०, कृष्णत्वे । "कृष्णोऽपि शुद्धेरधिकं विधाय" माघ । "अभिहत्य मरुत्स्थ्यान् कृष्णमेघस्तिरोदधे" रघु । २४नेत्रगतेऽंशभेदे अक्षिशब्दे विवृतिः । २५कृष्णसारमृगे पुस्त्री० "एष कृष्णः स कीर्त्तितः" छन्दो०प० । कृष्णाजिनम्

कृष्णक पु० कृष्णप्रकारः स्थूला० कन् । १कृष्णसर्षपे अनुकम्पितं कृष्णाजिनम् कन् अजिनान्तत्वादुत्तरपदलोपः । अनुकम्पिते २कृष्णाजिने न०

कृष्णकन्द न० कृष्णः कन्दोऽस्य । रक्तोत्पले त्रिका०

कृष्णकर्कटक पुस्त्री नित्यकर्म० । कर्कटभेदे सुश्रुतः । "कूर्मकुम्भीरकर्कटकृष्णकर्कटशिशुमारप्रभृतयः पादिनः" सुश्रुते पादिजलचरोक्तौ

कृष्णकर्मन् न० कर्म० । १हिंसादिनिषिद्धकर्मणि । श०च० । २तद्युक्ते पापाचारिणि त्रि० अमरः ३व्रणस्य कृष्णतापादके क्रियाभेदे स च सुश्रुतेन दर्शितो यथा "अथ व्रणस्योपक्रमामुपक्रमणीयमुपक्रमे "दारुणकर्म क्षारकर्माग्निकर्म कृष्णकर्म पाण्डुकर्म" इत्याद्युक्त्वा । "दुष्टत्वात्तु शुक्लानां कृष्णकर्म हितं पुनः इति" तस्योपयोगो दर्शितः । कृष्णेऽर्पितं कृष्णार्पितं कर्म० । ४परमेश्वरार्पिते कर्मणि न० श०च० । ५तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां वा टाप् ।

कृष्णकलि पु० कृष्ण इव कृष्टाला कलिः कलिकाऽस्य । स्वनामख्याते पुष्पप्रधाने वृक्षे । [स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कृष्णकाक पुस्त्री नित्यकर्म० । (दाँडकाक) काकभेदे हारा०

कृष्णकापोती स्त्री ओषधिभेदे सुश्रु० । "अथौषधीर्व्याख्यास्यामः" इत्युपक्रमे "श्वेतकापोती कृष्णकापोती" इत्यादिना विभज्य तदुपयोगप्रकारो दर्शितो यथा । "गोनसीमजगरीं कृष्णकापोतीं वा चूर्णयित्वा क्षीरेण विपाच्याभिषुत्य" इत्याद्युक्तं सुश्रु० तस्या लक्षणमोषधिशब्दे १५६८ पृ० उक्तम् ।

कृष्णकाय पुस्त्री कृष्णः कायोऽस्य महिषे शब्दचि० । जातित्वेऽपि योपधत्वात् स्त्रियां न ङीप् किन्तु टाप् ।

कृष्णकाष्ठ न० कृष्णं काष्ठमस्य । कालागुरुणि राजनि०

कृष्णकोहल पु० कृष्णस्य कृष्णकर्मणः ऊहं वितर्कं ख्याति ख्या-क । द्यूतकारिणि त्रिका० ।

कृष्णगङ्गा स्त्री नित्य० । कृष्णवेण्याख्यायां नदीभेदे राजनि० ।

कृष्णगतरोग पु० नेत्रावयवभेदकृष्णगतरोगभेदे । तद्विधानादि सुश्रुते उक्तं यथा ।

"अथातः कृष्णगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । यत्सव्रणं शुक्रमथाव्रणं वा पाकात्ययश्चाप्यजका तथैव । चत्वार एतेऽभिहिता विकाराः कृष्णाश्रया संग्रहतः पुरस्तात् । निमग्नरूपं हि भवेत्तु कृष्णे सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यद्वै । स्रावं स्रवेदुष्णमतीव रुक् च तत्सव्रणं शुक्रमुदाहरन्ति । दृष्टेः समीपे न भवेत्तु यच्च न चावगाढं न च संस्रवेद्धि । अवेदनावन्न च युग्मशुक्रं तत्सिद्धिमाप्नोति कदाचिदेव । सितं यदा भात्यसितप्रदेशे स्यन्दात्मकं नातिरुगाशु शुक्रम् । विहायसीवाभ्रदलानुकारि तदव्रणं साध्यतमं वदन्ति । गम्भीरजातं बहलञ्च शुक्रं चिरोत्थितञ्चापि वदन्ति कृच्छ्रम् । विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतं वा चलं सिरासक्तमदृष्टिकृच्च । द्वित्वग्गतं लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितञ्चापि विवर्जनीयम् । उष्णाश्रुपातः पिडका च कृष्णे यस्मिन् भवेन्मुद्गनिभञ्च शुक्रम् । तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचिदन्यच्च यत्तित्तिरिपक्षतुल्यम् । सच्छाद्यते श्वेतनिभेन सर्वं दोषेण यस्यासितमण्डलन्तु । अजापुरीषप्रतिमो रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलाश्रुः । विदार्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तच्चाजकाजातमिति व्यवस्येत्" ।

कृष्णगति पु० कृष्णा गतिर्गतिस्थानमस्य । कृष्णवर्त्मनि वह्नौ तस्य गमनस्थानस्य तद्वर्त्मना कृष्णतापादनात्तस्य तथात्वम् । "प्रभवे स तदा गर्भं दध्रे कृष्णगतिर्यथा" भा० आनु० ८५अ० ।

कृष्णगन्धा पु० कृष्णा उग्रो गन्धोऽस्य । शोभाञ्जनवृक्षे राजनि०

कृष्णगर्भ पु० कृष्णवर्णो गर्भोऽस्य । कट्फले राजनि० ।

कृष्णगिरि पु० नित्यकर्म० । नीलगिरौ

कृष्णगोधा कृष्णा गोधेव । कीटभेदे । "सूचीमुखः कृष्णगोधा यश्च कषायवासिकः" सुश्रु० कीटशब्दे विवृतिः ।

कृष्णग्रीव त्रि० कृष्णा ग्रीवा यस्य । कृष्णवर्णग्रीवेऽजादौ "कृष्णग्रीव आग्नेयः" यजु० २४,२, "कृष्णग्रीवः शितिकक्षोऽञ्जिसक्थस्त ऐन्द्राग्नाः" इत्यादि अश्वमेधीयपशुविशेषोक्तौ । "श्वेतलोहितपर्य्यन्तं कृष्णग्रीवस्तडिद्युतम् । विपर्य्यपरिमोभात्तु सन्ध्यारागमयाद्यथा" हरि० १७५अ० । २नीलकण्ठे महादेवे पु० ।

कृष्णचञ्चुक पु० कृष्णा चञ्चुरस्य कप् । चणके राजनि० ।

[illegible] च मृगशिरं चन्द्रमम् शा० द । हरिचन्द्र
[illegible]

मृगवन् पु० मृगवन् दन । [illegible]

मृगचर पु० मृगस्य [illegible] चरः । [illegible]
[illegible]

मृगतृष्णा स्त्री मृगस्य तृष्णा इव [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] राजनि० ।

[illegible] स्त्री [illegible]
[illegible] राजनि० । [राजनि० ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"वसुदेवो मदनपालिनिघण्टुः कृष्णागुरुः । कलागो म-धुरतिक्तो वृकादिपामिनाशकः । छत्यो गुरुर्विपाक्त्र कफहृत्कृमि विनाशकः" ।

कृष्णधन न० कर्म० । कृतादिभिरर्जिते धने । वृद्धयमके २६७पृ०विवृतिः । "पार्श्विकद्यूतचौर्याद्य प्रतिरूपकसा-हसैः । व्याजेनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम्" विष्णुध०।"पार्श्विक० पणाद्यस्य पापतास्यापनम्"मा० वि०

कृष्णपक्ष पु० कर्म० । चन्द्रस्य कलाक्षयकरे प्रतिपदादि-दर्शान्ते पञ्चदशतिथ्यात्मके काले । तत्र (चान्द्रे) मासे अमौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि । चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः । प्रतिपदाद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्च-दश स्मृताः । दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ता पूर्णिमान्ताश्च शु-क्लके" ति०त० भट्टवि गमनम् । "रावणेन हृता सीता कृष्णपक्षे सिताष्टमी" मत्स्यपु०

कृष्णपदी स्त्री कृष्णौ पादौ यस्याः कुम्भप० ङीप् अन्त्यलोप मदादयश्च । कालपादयुक्तायां स्त्रियाम् । [रत्नमा०

कृष्णपर्णी स्त्री कृष्णं पर्णमस्याः । कालतुलस्याम् ।

कृष्णपवि पु० पूयते पू-बोधे इन् पवि यस्याः "यस्या वातेन शुध्यति" इत्युक्ते पवोवातभिन्नशुद्धिहेतुत्वमपेक्षणाद् तथात्वम् कृष्ण पवा यस्य सः "पृथिव्यां कृष्ण-पविरोषधीभिर्ववक्षे" ऋ० ७,८,२ । "कृष्णपवि कृष्ण-वर्त्मोऽग्निः भा०" [फत्कमस्य । करमर्दे रत्ना०

कृष्णपाक पु० पच्यते इति पाकः कस्य कृष्णः कृष्णवर्णः पाक

कृष्णपाकफल पु० कृष्णपाकरूप फलमस्य । करमर्दे अमर

कृष्णपिङ्गल त्रि०"वर्णोवर्णेन"पा० कर्म० । कालपिङ्गलवर्णे युक्ते "ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कालपिङ्गलम्" यद्रो पस्तानमन्त्र । तस्यापत्यम् इञ् । कार्ष्णपिङ्गलि तदप त्ये बहुत्वे उपका०चन्द्रयद्वेन द्वन्द्वे यहत्वे च वा तस्य लुक्। कृष्णपिङ्गलास्तदपत्य पु । २दुर्गायां स्त्री० लिका०

कृष्णपिण्डीतक पु० नित्यकर्म० । कृष्णमदनवृक्षभेदे रत्न-माला कृष्णपिण्डीरोऽप्यत्र ।

कृष्णपिप्पली स्त्री नित्यकर्म० । पिप्पलिकाभेदे वना-रोहिणीवर्ण त्रिकायां (काठपिपिला) राजनि०

कृष्णपुष्प पु० कृष्णं पुष्पमस्य । १कृष्णधत्तूरे राजनि० २प्रि यङ्गुवल्ल्यां स्त्री ङीप् शब्दच०

कृष्णफल पु०कृष्णं फलमस्य ।।करमर्दे(करमचा)इत्य २सो-मराज्यां स्त्री टाप अमरटीकायाभरत [त्रिरूपको०

कृष्णफलपाक पु० कृष्ण फलकम् पाकोऽस्य । करमर्दे

कृष्ण(ष)बलक्ष पु० "वर्णोवर्णेन" पा०क० । १कालश्वेतवर्णे २तद्युक्ते त्रि० "अजिने पार्श्वमङ्गिते लक्षण(ष)बले ज्याविके" कात्या० २२,४,१७, कृष्णधवलादयोऽप्यत्र ।

कृष्णभूम पु० कृष्णा भूमिर्यत्र अच् समा० । कालवर्णमृ-त्तिकायुक्ते देशे हेम०

कृष्णभूमिज त्रि० कृष्णायां भूमौ जायते जन–ड १कालवर्ण मृत्तिकाजाते उत्तमे २गोधूमविकारभेदे स्त्री राजनि०

कृष्णभेदा(दी) स्त्री कृष्णोवर्णेन भेद । यस्याः ऽस्याः ङीप् कटुकायां (कट्की) इत्यये राजनि० वा गौरा० ङीप् । तत्रार्थे अमर

कृष्णमण्डल न० कर्म० । "नेत्रावयवभेदे । नेत्रायामत्रिभा-गात् कृष्णमण्डलमुच्यते । कृष्णात् सप्तमभागं तु दृष्टि दृष्टिविशारदाः" सुश्रु० । भीमसेनादिवत् उत्तरपदलोपे कृष्णमप्यत्र तदभिप्रायेणैव कृष्णादिति सुश्रुतोक्ति

कृष्णमल्लिका स्त्री कृष्णा कृष्णप्रिया मल्लिकेव । कृष्णार्जके (कालतुलसी) इत्ये राजनि० ।

कृष्णमत्स्य पुंस्त्री नित्यकर्म० (कालवम) इति ख्याते मत्स्य भेदे "पाठीनपाटलराजीवशफरी गौमत्स्यकृष्णमत्स्य वागुञ्जा-रवरल मकर दष्ट्रि प्रभृतयो मारेया "सुश्रु स्त्रियां ङीप्

कृष्णमुख त्रि० कृष्णं मुखमास्यमस्य यो यस्य स्त्रियां वा ङीप् १कृष्णवर्ण मुखयुक्ते २कालास्ये च"सनयो कृष्णमुखता रोमराज्यद्गमस्तथा" गर्भलक्षणे सुश्रुत ३वानरभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । ४दानवभेदे "सहस्र-पात् कृष्णस्य कृष्णश्चैव महोदर" हरिवं० २४०अ० दानवोक्तौ । कृष्णवदनादयोऽपि पूर्वोक्तार्थे त्रि०

कृष्णमुद्ग पु० नित्यकर्म० । मुद्गभेदे तद्भेदगुणादि भावप्र० उक्तं यथा

"हरितसूरयोराभानाकारित्वमन्यभेदलामेखेया मत् सर्वथा एतयोरपि किञ्चिदाध्मानकारित्वात् तत्र मुद्गस्य गुणा मुद्गोरूक्षो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिमः । स्वादुरल्पानि-लो नेत्र्यो ज्वरघ्नो वनजस्तथा । मुद्गो बहुविधः श्यामो हरितः पीतकस्तथा । श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्वः पूर्वो लघु स्मृत । सुश्रुतेन पुन प्रोक्तो हरित प्रवरो गुणै । चरकादिभिरप्युक्त एष एव गुणाधिक" ।

माधवयासन्तगुराष्ट्रेजेति राजनि०तस्य पर्यायदर्शनात् वस-न्तकाले चैत्रमासे सुराष्ट्रदेशेऽस्योत्पत्तिरवसेया ततोदेशाटा मीवान्यत्र देशेऽपि तस्योत्पादमा एवमन्यत्र कालेऽपि ।

कृष्णमूली स्त्री०कृष्णं मूलमस्याः ङीप् । सारिवाभेदे । राजनि

[illegible] (वावचार) [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] यथा

[illegible] भवति । [illegible] भवति [illegible] । [illegible] भवति [illegible] भवति [illegible] । [illegible]

[illegible] भवति । [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] भवति । [illegible] । [illegible] भवति । [illegible] । [illegible]

रिष्यैऽह उदयरम् । इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितोऽयाज्ञवल्क्यं यथा । विप्रावमन्ता शिष्येण मदधीतं त्यज्यतामिति । दे यात ब्रुत सोऽपि छर्दयित्वा यजुर्गणम् । ततोऽगतोऽप तनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान् । यजूंषि तित्तिरीभूत्वा तल्लोलुपतयाऽऽददुः । तैत्तिरीया इति यजुःशाखा व्यासन् द्विजोत्तमा" । याज्ञवल्क्य "ओं नमो भगवते" इत्यादिना सूर्यं तुष्टाव । "एवं स्तुतः स भगवान् वाजिरूपधरो हरिः । यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात् प्रसादितः" (अजीर्णभुक्ते उच्छिष्टमात्रे यातयामशब्द इति निघण्टुः तदन्यत् अयातयामम्)"यजुर्भिरकरोच्छाखा दश पञ्च शतैर्विभुः । जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वा माध्यन्दिनादयः" इत्यादि पञ्चपर्यालोचनया यजुर्वेदव्याख्यानन्तरं देवरातसुतेनाब्रह्मणत्वभिया प्रसादितः सूर्यो वाजिरूपेण तस्मै दत्ता वाजेभ्य केसरेभ्य पाठेन येनेम या अन्यस्ता शाखा वाजसनेय सम्। तस्य शाखारक्षणपरिहाराय चार्द्धे द्वयमस्मचार्यं च वाजिरूपेण सूर्ये चायातयामानि यानि यजूंषि तनये दत्तानि तैर्यजुर्भिरर्कोपितैः स तनिशा याज्ञवल्क्य पञ्चदश शाखा अकरोत् । तयास्य कुने काण्वमाध्यन्दिनादय अध्ययन चक्रुः । ते पञ्चदश भवन्ति तथा च विष्णुपुराणे यजुर्वेदस्य विस्तारविभागमाह "यजुर्वेदतरो शाखा सप्तविंशन्महामुने । वैशम्पायननामासौ व्यासशिष्यश्चकार वै । शिष्येभ्य प्रददौ ताश्च जगृहुस्तेऽप्यनुक्रमात् । याज्ञवल्क्यस्तु तस्याभूद् ब्रह्मरातसुतो द्विज । शिष्यः परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिरतः सदा । ऋषिर्यश्च महामेरौ समाजे नागमिष्यति । तस्य वै सप्त रात्रन्तु ब्रह्महत्या भविष्यति । पूर्वमेव मुनिगणैः समयोऽयं कृतो द्विज । वैशम्पायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्तवांस्तदा । स्वस्रीय तं च कुपितोऽय पदस्पृष्टमघातयत् । शिष्यानाह च भो शिष्या ब्रह्महत्यापहं व्रतम् । चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्यमिदन्तथा । अथाह याज्ञवल्क्यस्तं किमेतैर्बहुभिर्द्विजैः । क्लेशितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् । ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महामुनिम् । मुच्यतां यत् त्वयाऽधीतं यतो विप्रावमानक । निस्तेजसो वदस्येतान् यस्त्वं ब्राह्मणपुङ्गवान् । तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति ममाज्ञाभङ्गकारिणा । याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्या तत्ते मयोदितम् । ममाप्यलं त्वया त्यक्तोऽयदधीतं द्विज । स्थितम् । श्रीपराशर उवाच इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि सरूपाणि

यजूंष्यथ । छर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छया मुनिः । यजूंष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विज ॥ जगृहुस्तित्तिरीभूता तैत्तिरीयास्तु ते ततः । ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं गुरुणा चोदितैस्तु यैः । चरकाध्वर्यवस्ते तु चरणान्मुनिसत्तम ॥ याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय । प्राणायामपरायण । तुष्टाव प्रयतः सूर्यं यजूंष्यभिलषं स्ततः । याज्ञवल्क्य उवाच । नमः सवित्रे द्वाराय मुक्तेरमिततेजसे । ऋग्यजुःसामभूताय त्रयीधामात्मने नमः"इत्यादि । पराशर उवाच । इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानः स वै रविः । वाजिरूपधरः प्राह व्रियतामभिवाञ्छितम् । याज्ञवल्क्यस्तथा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम् । यजूंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ । पराशर उवाच । एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान् रविः । अयातयामसंज्ञानि यानि नो वेत्ति तद्गुरुः । यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम । वाजिनस्ते समाख्याता सूर्याश्वोऽभवत् यतः । शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम् काण्वाद्यास्तु महाभाग । याज्ञवल्क्यप्रवर्त्तिता " काण्वा माध्यन्दिनाः शापेया श्यामायनीया कापोला पौण्ड्रवत्सा आवटिका परमावटिका, पाराशरी वैधेया वैनेया औधेया गालवा वैजपा कात्यायनीयाश्चेति पञ्चदश शाखा, इत्यर्थ । प्रतिपदमनुपदम् प्रतिपदे अनुपदम् अल्पपद कर्त्तव्यमित्यर्थ । छन्द छन्दोरत्नाकरादि । भाषा शब्दपरिभाषा, धर्म्म धर्म्मशास्त्र मन्वादि, मीमांसा प्रसिद्धा न्याय तर्क इति षडुपाङ्गानि । उपज्योतिष ज्योतिःशास्त्रम् चाङ्गलक्षण सामुद्रिकादि प्रतिज्ञानुवाक्य अनेन वाक्येन अयं सिद्धान्त । परिसंख्या भूगोलादि। अथ रणव्यूह । अथाङ्कल्प प्रवराध्यायश्च शास्त्रं क्रतुसंख्याकल्पादिषु ज्ञातव्यम् । अनुगमयज्ञा यज्ञक्रियापार्श्वानि श्रौतिकभेदा, श्रौत यज्ञक्रिया । पार्षदोक्तानि पशुयज्ञा कूर्मलक्षण यत्र प्रसिद्धम् । इति अष्टादश परिशिष्टानि भवन्ति । द्वे सहस्रे शतन्यूने मन्त्रे वाजसनेयके इत्युक्त सकलं सशुक्रियं अन्याय परिसंख्यातमित्यर्थ । वाजसनेयवेदे च नवशताधिकसहस्रमन्त्रा इत्यर्थ । एतत्कालं सशुक्रियं मध्याह्ने शुक्लपक्षेण सूर्येण दत्तं सशुक्रियं सम्परिसंख्यातमित्यर्थ । वेदोपक्रमणे चतुर्दश्यां युक्तपूर्णिमाग्रहणात् शुक्लयजु प्रथितमित्यर्थ । प्रतिपदायुक्तपूर्णिमाग्रहणात् कृष्णयजुरिति च । ब्राह्मणस्य चतु-

[illegible] (शाब्दिक) [illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible] यथा

[illegible] भवति । [illegible]

[illegible]

[illegible] भवति । [illegible]

[illegible] भवति [illegible]

वत जरेव हिमानी सेव्यता सुरतरङ्गिणी" उद्भट। कृष्णवर्त्मन्यादयोऽपि वह्नौ। "पावक कृष्णवर्त्मनिम्" ऋ० ८,२३,१९, चित्रकवृक्षे च

कृष्णबर्बर पु० नि०कर्म०। बर्बरभेदे (कालतुलसी) राजनि०।

कृष्णवल्लिका स्त्री कर्म०। जतुकालतायाम् राजनि०

कृष्णवल्ली स्त्री कर्म०। १कृष्णतुलस्याम्० २कर्कन्ध्वाश्च शब्दच० ३शारिवाभेदे राजनि०। [नि०स्त्रियां जातित्वात् ङीप्

कृष्णवानर पु स्त्री नित्यकर्म०। वानरभेदे गोलाङ्गूले राज-

कृष्णविषाणा स्त्री कृष्णस्य मृगस्य विषाणा विषाणयुक्ता। यजमानकण्डूयनसाधनद्रव्यभेदे। तत्स्वरूपादि कात्या० ७,२,उक्त यथा "कृष्णविषाणा त्रिवलि पञ्चवलि वो-त्तानां दशाया बध्नीत"२९स्त्र० "कृष्णस्य मृगस्य विषाण-युक्तां बध्नीत आत्मनेपदाद्यजमानः, कीदृशीं त्रिवलिं ग्र-न्थित्रययुक्ता पञ्चवलि पञ्चग्रन्थियुक्ता वा। सा च मादे-शमात्री परिशिष्ट उक्ता तस्मादक्षिणावर्त्तेन मन्त्रमा-म्नातमारस्वत्येन "त्रिवलि पञ्चवलिर्वा दक्षिणादृष्ठवर्तिम् सव्याद्दितिं च क इति"कर्क। "तया कण्डूयनम्" सू०३० "दीक्षितेन कर्त्तव्यम्" कर्क। कृष्णोमृग विषाण योनिर्यस्य। दीक्षितभार्य्यं मृगचर्मभेदे स्त्री। यज्ञो हि कृष्ण (कृष्णमृग) स यज्ञस्तत्कृष्णाजिन या सा योनि सा कृष्णविषाणा" शत० ब्रा० ३,२,१,२८,

कृष्णवीज पु० कृष्ण बीजमस्य। १रक्तशिग्रौ, जटाधर २कालिङ्गे वृक्षे न० राजनि०।

कृष्णवृन्ता स्त्री कृष्ण वृन्तमस्याः १पाटलावृक्षे मेदि० २माष-पर्ण्याम् अमर। स्वार्थे कन् कापि अत इत्त्वम्। कृष्णवृन्तिका गाम्भार्य्याम्। रत्नमा०

कृष्णवेणा स्त्री भारतप्रसिद्धे नदीभेदरूपे तीर्थभेदे। "ततो-देवहृदेऽरण्ये कृष्णवेणाजलोद्भवे। जातिस्मरहृदे स्नात्वा भवेज्जातिस्मरो नर" भा० व० ८५अ०। "सुवेणा कृष्ण-वेणाञ्च ईरावाञ्च महानदीम्" भा० व० १८८ अ०। कृष्णवेण्याप्यत्र "गोदावरी कृष्णवेणा कावेरी च सरि-द्वरा" भा० स० ९अ०

कृष्णव्रीहि पु० नित्यकर्म०। (केलेधान) व्रीहिभेदे। कृष्णव्रीहिशालामुखेत्यादिना व्रीहीन् विभज्य सुश्रुते तद्गुणा उक्ता यथा "कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां कषाया-नुरसो लघु"। "नैर्ऋत परिहत्य कृष्णव्रीहीणां नखनिर्भिन्नानाम्" कात्या० १५,२,१४,

कृष्णश न० कृष्णदश+पृषो०। स्वयमकृष्णे कृष्णदशायुक्ते वा-सि। "वास कृष्णश कदू" "अकृष्ण कृष्णदशं वा तदाख्यम्" कात्या०२२, ४,१२,१३,। "स्वयमकृष्णं सत् कृष्णदश वास तदाख्यं कृष्णशमित्यर्थ" स० व्या०

कृष्णशकुनि पु स्त्री नित्यकर्म०। काके। "स्त्रीशूद्रशवकृ-ष्णशकुनिशुनकादर्शनम्" पार० सू०।

कृष्णशा(सा)र पु स्त्री कृष्णश्चासौ शार (सार) शबलश्च "वर्णो वर्णेनेति पा०स०। (कालसार)मृगभेदे रमानाथ "कृष्ण(शा)सारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावत" मनुः। "कृष्ण(शा)सारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके" शकु०। स्त्रियां ङीप्

कृष्णशालि पु० कर्म०। (केलेधान) धान्यभेदे। राजनि०। "कृष्णशालिस्त्रिदोषघ्नोमधुरो दृष्टिकृद्धित। पुष्टिवीर्य्य-वर्द्धनश्च वर्ण्यकान्तिबलप्रद" राजनि०

कृष्णशिग्रु पु०कर्म०। कृष्णशोभाञ्जने(कालसजना)। राजनि०

कृष्णशिम्बिका स्त्री० कर्म०। काकाण्डग्राम्। (कालशिम्) रत्नमा० [स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् ङीप्।

कृष्णशृङ्ग पु स्त्री० कृष्णं शृङ्गमस्य। १महिषे हेमच०।

कृष्णसख पु० कृष्णस्य सखा टच समा०। १अर्ज्जुने तन्नामके २अर्ज्जुनवृक्षे च शब्दचि०। वासुदेवतुल्यपर्ण्त्वात् ३कालजीरके स्त्री शब्दच०

कृष्णसमुद्भवा स्त्री कृष्णा सती समुद्भवति सम्+भू–अच्। कृष्णगङ्गायाम्। कृष्ण समुद्भवोयस्य कृष्णपुत्रे २कामदेवादौ

कृष्णसर्प पु स्त्री० नित्यक०। सुश्रुतोक्ते कृष्णकरे कालरूपे (केउटा) सर्पभेदे अहिशब्दे विवृति "आशीविषै कृष्ण-सर्पैः सुप्तं चैनमदंशयत्" भा० आ० ६१अ० स्त्रिया जातित्वेऽपि सयोगोपधत्वात् टाप्। २ओषधिभेदे स्त्री "वसन्ते कृष्णसर्पाख्या गोनसी प्राप्यते क्वचित्" सुश्रु०

कृष्णसर्षप पु स्त्री० नित्यकर्म०। कालसर्षपे (गादसरिषा) राजनि०।

कृष्णसार पु०कृष्णसारवद् विपक्षादि। १मृगभेदे "एष कृष्ण प्रकीर्त्तित इति" भावप्र० मृगभेदानभिधाय "जाङ्गला प्रायश सर्व्वे पित्तश्लेष्मकरा स्मृता। किञ्चिद्वातकरा श्चापि लघवोबलवर्द्धना" इति तन्मागुणाद्युक्ता "एष कृष्णमृग स्मृत" छन्दो०प०। स्त्रियां ङीष्। कृष्ण सा-रोऽस्य। २स्नुहीवृक्षे ३शिंशपावृक्षे च मेदि०। ४खदिरवृक्षे शब्दरत्ना०। शिंशपावृक्षे स्त्री शब्दचि०

कृष्णसारङ्ग पु० कर्म०। मृगभेदे "कृष्णसारङ्ग मेध्यमभावे लोहितसारङ्गम्" कात्या० श्रौ० ७।९।२१। 'कृष्ण श्याम

[illegible]

[illegible]

मांसं वा द्विपदां भुङ्क्ते भुक्ता जन्माष्टमी दिने। जन्माष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम!। त्रैलोक्यसम्भवं पापं तेन भुक्तं द्विजोत्तमेति”। भविष्यत्पुराणे “श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम्। न करोति नरो यस्तु भवति ब्रह्मराक्षसः। कृष्णजन्माष्टमीं त्यक्त्वा योऽन्यद्व्रतमुपासते। नाप्नोति सुकृतं किञ्चिद्दिष्टापूर्त्तमथापि वा। वर्षे वर्षे तु या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम्। न करोति महाप्राज्ञ। व्याली भवति कानने” इति। स्कन्दपुराणेऽपि “ये न कुर्व्वन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमीव्रतम्। ते भवन्ति नरा प्राज्ञ! व्याला व्याघ्राश्च कानने। रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयो महामुने!। अतीतानागतन्तेन कुलमेकोत्तरं शतम्। पातितं नरके घोरे भुञ्जता कृष्णवासरे” इति। जयन्ती च काम्या फलविशेषश्रवणात् विष्णुधर्म्मोत्तरे हि जयन्तीं प्रकृत्य पठ्यते “यद्बाल्ये यच्च कौमारे यौवने वार्द्धके तथा। बहुजन्मकृतं पापं हन्ति सोपोषिता तिथिरिति”। वह्निपुराणेऽपि “सप्तजन्मकृतं पापं राजन्! यत्त्रिविधं स्मृतम्। तत् क्षपयति गोविन्दस्तिथौ तस्यां समर्च्चितः। उपवासश्च तत्रोक्तो महापापप्रणाशनः। जयन्त्यां जगतीपाल। विधिना नात्र संशयः” इति। पद्मपुराणेऽपि “प्रेतयोनिगतानान्तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः। यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता। किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः” इति। स्कन्दपुराणेऽपि “महाजयार्थं कुरुतां जयन्तीं मुक्तयेऽनघ। धर्म्ममर्थञ्च कामञ्च मोक्षञ्च मुनिपुङ्गव!। ददाति वाञ्छितानर्थानन्यांश्चातिदुर्लभानिति”। भविष्योत्तरे जयन्तीकल्पे “प्रतिवर्षं विधानेन मद्भक्तो धर्म्मनन्दन!। नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात्। पुत्त्रसौभाग्यमारोग्यं सन्तोषमतुलं लभेत्। इह धर्म्मरतिर्भूत्वा मृतो वैकुण्ठमाप्नुयादिति”। एवं जन्माष्टम्या अकरणे प्रत्यवायाज्जयन्त्याः फलविशेषाश्रवणात् क्रमेण नित्यत्वं काम्यत्वञ्चाभ्युपगन्तव्यमिति नैव गुणफलाधिकाराभ्युपगमेऽपि जयन्त्याः फलविशेषोपपत्तेः गोदोहनदध्यादि तत्र दृष्टान्तः यथा “चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्येति” नित्ययोर्दर्शपौर्णमासयोरपां प्रणयनं विधाय तदेवाश्रित्य पशुफलाय गोदोहनमात्रं विहितम्। “दध्नेन्द्रियकामस्य” इत्यत्र च पूर्व्वप्रकृते नित्याग्निहोत्रे फलाय गुणो विधीयते। आदिपदात् “खादिरं वीर्य्यकामस्य” इत्युदाहार्य्यम्। एवं नित्यां जन्माष्टमीमाश्रित्य फलविशेषाय जयन्तीनामकरोहि-णीयोगो विधीयताम्। न च रोहिणीलक्षणस्य कालविशेषस्यानुपादेयत्वादविधेयत्वं शङ्कनीयम्। कालविशेषस्य स्वरूपेण पुरुषैरनुपादेयत्वेऽपि तदनुष्ठानाङ्गत्वं शास्त्रेणावगतत्वादनुष्ठानाय तत्प्रतीक्षायाः कर्त्तुं शक्यत्वात्। अन्यथा “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इत्यादि सर्व्वोऽपि कालविधिर्लुप्येत। रोहिणीयोगस्य च जयन्तीनामकत्वं जयन्तीलक्षणप्रतिपादकैः स्मृतिवाक्यैरध्यवसेयम्। तानि च वाक्यान्युदाहराम “विष्णुधर्म्मे” “रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम!। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व्वपापहरा तिथिरिति” सनत्कुमारसंहितायाम् “कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका रोहिणी यदि। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता उपोष्या सा प्रयत्नतः” ... “श्रावणस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां नराधिप!। रोहिणी यदि लभ्येत जयन्ती नाम सा तिथिरिति” स्कान्दे “प्राजापत्येन संयुक्ता अष्टमी तु यदा भवेत्। श्रावणे बहुले सा तु सर्व्वपापप्रणाशिनी। जयं पुण्यं च कुरुते जयां पुण्यां च तां विदुरिति”। विष्णुरहस्ये “अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणीऋक्षसंयुता। भवेत् प्रौष्ठपदे मासि जयन्ती नाम सा स्मृता” पौर्णमास्यन्तेषु मासेषु स्वीकृतेषु श्रावण्यां पूर्णिमायां श्रावणमासस्य समाप्तत्वात् उपरितनीं प्रतिपदमारभ्य भाद्रपदमास इत्यभिप्रेत्य प्रौष्ठपद इत्युक्तम्। विष्णुधर्म्मोत्तरे “प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी। सोपवासो हरेः कृत्वा तत्र पूजां न सीदतीति”। वशिष्ठसंहितायाम् “श्रावणे वा नभस्ये वा रोहिणीसहिताष्टमी। यदा कृष्णा नरैर्लब्धा सा जयन्तीति कीर्त्तिता। श्रावणे न भवेद्योगो नभस्ये तु भवेद्ध्रुवम्। तयोरभावे योगस्य तत्पिन्वर्षे न सम्भवः” इति। अत्र श्रावण इति मुख्यः कल्पः। नभस्य इत्यनुकल्पः। यदि वा श्रावणे यदि वा नभस्ये, सर्व्वथाऽपि रोहिणीकृष्णाष्टमीयोगो जयन्तीत्येतदविवादम्। पुराणान्तरे “रोहिण्यां च यदा पक्षे कृष्णेऽष्टम्यां द्विजोत्तम!। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व्वपापहरा तिथिरिति”। तदेवमेतैः स्मृतिवाक्यैर्जयन्त्याः कृष्णाष्टमीरोहिणीयोगस्वरूपे सति पूर्व्वोदाहृतफलकामिनस्तादृशो योगो गोदोहनदध्यादिवद्गुणत्वेन विधीयते। काम्ये तु ज्योतिष्टोमे गुणविशेषो न कोऽपि फलाय विहितः। अतः काम्यज्योतिष्टोमवैषम्याद्गोदोहनदध्यादिसाम्याच्च पूर्व्वोदाहृतफलवाक्यानि प्रकृते नित्ये जन्माष्टमीव्रते गुणफलप्रतिपादकत्वेनोपपद्यन्ते। तथा सति यथा दर्शपौर्णमासाभ्या

[illegible] “[illegible]” [illegible] ॥ “[illegible]” [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । “[illegible]” [illegible] । [illegible]

[illegible] ।

[illegible] । [illegible] “[illegible]” [illegible] । “[illegible]” [illegible] । “[illegible]” [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । “[illegible]” [illegible] । “[illegible]” [illegible]

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] “[illegible]” । [illegible]

[illegible] । [illegible] “[illegible]” [illegible] । [सिद्धौ] ।

[illegible] । [illegible] [आ+भा—क] । [illegible] । [illegible+निच—क] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । (शालपर्णी) [illegible] । “[illegible]” । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । “[illegible]” [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । “[illegible]” [illegible] ॥

मांसं वा द्विपदां भुङ्क्ते भुक्त्वा जन्माष्टमी दिने । जन्माष्टमी-दिने मांसं येन भुक्तं द्विजोत्तम ।। त्रैलोक्यसम्भव पाप तेन भुक्तं द्विजोत्तमेति"। भविष्यत्पुराणे "श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । न करोति नरो यस्तु भवति ब्रह्मराक्षस । कृष्णजन्माष्टमीं त्यक्त्वा योऽन्यद्व्रतमुपासते। नाप्नोति सुकृत किञ्चिदिष्टापूर्त्तमथापि वा । वर्षे वर्षे तु या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । न करोति महाप्राज्ञ । व्याली भवति कानने"इति । स्कन्दपुराणेऽपि "ये न कुर्वन्ति जानन्त कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । ते भवन्ति नरा प्राज्ञ । व्याला व्याघ्राश्च कानने । रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयो महामुने ।। अतीतामागतन्तेन कुलमेकोत्तर शतम् । पातितं नरके घोरे भुञ्जता कृष्णवासरे" इति । जयन्ती च काम्या फलविशेषश्रवणात् विष्णुधर्मोत्तरे हि जयन्तीं प्रकृत्य पठ्यते"यद्बाल्ये यच्च कौमारे यौवने वार्धके तथा। बहुजन्मकृत पाप हन्ति सोपोषिता तिथिरिति" । वह्निपुराणेऽपि"सप्तजन्मकृत पाप राजन्। यत्त्रिविध नृणाम् । तत् क्षपयति गोविन्दस्तिथौ तस्या समर्चित । उपवासश्च तत्रोक्तो महापापप्रणाशन । जयन्त्यां जगतीपाल । विधिना नात्र संशयः" इति । पद्मपुराणेऽपि "प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्व नाशित नरै । यै कृता श्रावणे मासि ह्यष्टमी रोहिणीयुता । किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः"इति । स्कन्दपुराणेऽपि "महाजयार्थं कुरुता जयन्ती सुक्रियेऽनघा । धर्ममर्थं च कामञ्च मोक्षञ्च मुनिपुङ्गव ।। ददाति वाञ्छितानर्थानत्यर्थानतिदुर्लभानिति"। भविष्योत्तरे जयन्तीकल्पे "प्रतिवर्षं विधानेन मद्भक्तोधर्मनन्दन ! नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् ; पुत्र सौभाग्यमारोग्य मतोपमतुल लभेत् । इह धर्मरतिर्भूत्वा मृतोवैकुण्ठमाप्नुयादिति" । एव जन्माष्टम्या प्रकरणे प्रत्ययायाज्जयन्त्या फलविशेषाश्रो भयोः क्रमेण नित्यत्वं काम्यत्वञ्चाभ्युपगन्तव्यमिति नैव गुणफलाधिकत्वाभ्युपमेऽपि जयन्त्या फलविशेषोपपत्ते गोदोहनदध्यादि तत्र दृष्टान्त यथा "चमसेनाप प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्येति" नित्ययोर्दर्शपौर्णमासयोरपा प्रणयन विधाय तदेवाश्रित्य पशुफलाय गोदोहन मात्र विहितम् । "दध्नेन्द्रियकामस्य" इत्यत्र च पूर्वप्रकृते नित्याग्निहोत्रे फलाय गुणो विधीयते । खलादिपदात् "खादिर वीर्यकामस्य"इत्युदाहार्यम् । एव नित्या जन्माष्टमीमाश्रित्य फलविशेषाय जयन्तीनामकोरोहि-णीयोगो विधीयताम् । न च रोहिणीलक्षणस्य कालविशेषस्यानुपादेयत्वादविधेयत्वं शङ्कनीयम् । कालविशेषस्य स्वरूपेण पुरुषैरनुपादेयत्वेऽपि स्वानुष्ठानाङ्गत्वं शास्त्रेणावगतप्रानुष्ठानाय तत्प्रतीक्षाया कर्त्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत" इत्यादि सर्वेऽपि कालविधि लुप्येत । रोहिणीयोगस्य च जयन्तीनामकत्व जयन्तीलक्षणप्रदिपादकै मुनिवाक्यै रध्यवसेयम् । तानि च वाक्यान्युदाहराम "विष्णुधर्मे"रोहिणी च यदा कृष्णपक्षे ऽष्टम्यां द्विजोत्तम । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिरिति" सनत्कुमारसंहितायाम् "शृणुष्वावहितो राजन् । कथ्यमान मयानघ ।। श्रावणस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां नराधिप ।। रोहिणी यदि लभ्येत जयन्ती नाम सा तिथिरिति" स्कान्दे "प्राजापत्येन संयुक्ता ह्यष्टमी तु यदा भवेत् । श्रावणे बहुले सा तु सर्वपापप्रणाशिनी । जय पुण्यं च कुरुते जया पुण्यां च ता विदुरिति" । विष्णुरहस्ये "अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणीऋक्षसयुता । भवेत् प्रोष्ठपदे मासि जयन्ती नाम सा स्मृता" पौर्णमास्यन्तेषु मासेषु स्वीकृतेषु श्रावण्यां पूर्णिमायां श्रावणमासस्य समाप्तत्वात् उपरितनीं प्रतिपदमारभ्य भाद्रपदमास इत्यभिप्रेत्य प्रोष्ठपद इत्युक्तम् । विष्णुधर्मोत्तरे "प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी । सोपवासोहरे' कृत्या तत्र पूजां न सीदतीति" । वशिष्ठसंहितायाम् "श्रावणे वा नभस्ये वा रोहिणीसहिताऽष्टमी । यदा कृष्णा नरैर्लब्धा सा जयन्तीति कीर्त्तिता । "श्रावणे न भवेद्योगो नभस्ये तु भवेद्ध्रुवम् । तयोरभावे योगस्य तस्मिन्वर्षे न सम्भव "इति । अत्र श्रावण इति मुख्य कल्प । नभस्यइत्यनुकल्प । यदि वा श्रावणे यदि वा नभस्ये, सर्वथाऽपि रोहिणीकृष्णाष्टमीयोगो जयन्तीत्य त्रविवादस् । पुराणान्तरे "रोहिणी च यदा पक्षे कृष्णे ऽष्टम्यां द्विजोत्तम ।। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिरिति" । तदेवमेतैं स्मृतिवाक्यैर्जयन्त्या कृष्णाष्टमीरोहिणीयोगस्वरूपे सति पूर्वोदाहृतफलकामिनस्तादृशो योगो गोदोहन दध्यादिवद्गुणत्वेन विधीयते । काम्ये तु ज्योतिष्टोमे गुणविशेषो न कोऽपि फलाय विहित । अत काम्य ज्योतिष्टोमवैषम्यात्क्तोदोहनदध्यादिसाम्याच्च पूर्वोदाहृत फलवाक्यानि प्रकृते नित्ये जन्माष्टमीव्रते गुणफलप्रतिपादकत्वेनोपपद्यन्ते । तथा सति यथा दर्शपौर्णमासाभ्या

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] किन्तु [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] किन्तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भूप। [illegible] [illegible] कुतः? [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] ज्योतिर्विदो [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible] ज्योतिर्विद [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। किं [illegible] ज्योतिर्विदो [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। ॥१॥

[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] रोहिणी [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] रोहिणी [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] रोहिणी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]"[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]

ऽप्रमामिक्षा सा येषां देवानामस्ति ते वाजिन इति व्युत्पत्त्या प्रकृतान् देवाननूद्य वाजिगुणो विधीयते स चामिक्षया सह विकल्प्यते समुच्चीयते वेति पूर्व्वपक्षः । उत्पत्तिशिष्टामिक्षागुणावरुद्धस्य कर्म्मणो गुणान्तराकाङ्क्षाऽभावाद्वाजिनस्य तत्र प्रवेशासम्भवे सत्यन्यथानुपपत्त्या वाजिनगुणो वाजिशब्दार्थस्य प्रकृतदेवताव्यतिरिक्तदेवतात्वं कल्पयित्वा कर्म्मभेदे पर्य्यवस्यतीति सिद्धान्तः । अत्र यथा द्रव्यदेवतात्मकरूपस्य यागरूपस्य भेदनात् कर्म्मभेदस्तथा प्रकृतेऽपि रूपभेदोऽभ्युपगम्यताम् । उपवासमात्रं जन्माष्टमीव्रतस्वरूपं तदुत्पत्तिवाक्ये तन्मात्रस्य प्रतीयमानत्वात् । ननु जयन्तीव्रतएवोपवासं कुर्य्यादित्युत्पत्तिवाक्यं स्मर्य्यते न तु जन्माष्टमीव्रते, बाढम् । तथापि विधिरुन्नेतव्यः अन्नभोजने प्रत्यवायश्रवणान्यथानुपपत्तेः । स चोन्नीयमानो विधिरुपवासमात्रं विधत्ते न तु मण्डपनिर्म्माणजागरणप्रतिमादानादिकं, विधेरुन्नयने हेतुभूतस्य प्रत्यवायबोधकवाक्येषु भोजननिषेधमात्रश्रवणात् । न हि तत्र निद्रायां दानाभावे वा प्रत्यवायः स्मर्य्यते । अत उपवासमात्रं तस्य स्वरूपं न तु दानादिकम् । अतएवाकरणे प्रत्यवायवाक्यशेषे जयन्तीप्रयुक्तदानादिशङ्काव्यावृत्तये केवलशब्दः उपवासविशेषणत्वेन पठ्यते "केवलेनोपवासेन तस्मिन् जन्मदिने मम । शतजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः" इति । तथाच जन्माष्टमीव्रतस्योपवासमात्रं स्वरूपं, यदि शिष्टास्तत्र जागरणदानादिकमनुतिष्ठन्त्यनुतिष्ठन्तु नामाविरुद्धैः पुण्यविशेषैर्व्रतस्योपोद्बलनसम्भवात् । शास्त्रेण तु मापितमुपवासमात्रम् । जयन्तीव्रतस्य तु दानादिसहित उपवासः स्वरूपं तद्विधायकेषु शास्त्रेषु तथा विधानात् । तथा च वह्निपुराणे "तुष्ट्यर्थं देवकीसूनोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् । कर्त्तव्यं विधिनानेन भक्त्या भक्तजनैरपीति" । भविष्योत्तरेऽपि "मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां निशीथे कृष्णपक्षगे । शशाङ्के वृषराशिस्थे ऋक्षे रोहिणीसंज्ञके । योगेऽस्मिन् वसुदेवाद्धि देवकी मामजीजनत् । तस्मान्मां पूजयेत्तत्र शुचिः सम्यगुपोषितः । ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या ततो दद्याच्च दक्षिणाम् । हिरण्यं मेदिनीं गाश्च वासांसि कुसुमानि च । यद्यदिष्टतमं तत्तत् कृष्णो मे प्रीयतामिति" । भविष्यद्विष्णुधर्म्मोत्तरयोः "जयन्त्यामुपवासश्च महापातकनाशनः । सर्व्वैः कार्य्यो महाभक्त्या पूजनीयश्च केशवः" इति । वह्निपुराणे "कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका रोहिणी यदि । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता उपोष्या सा प्रयत्नतः" इति । स्मृत्यन्तरेऽपि "प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता श्रावणस्यासिताष्टमी । वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्या तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिनः" इति । नारदीयसंहितायाम् जयन्तीं प्रकृत्य पठ्यते "उपोष्य जन्मचिह्नानि कुर्य्याज्जागरणं पुनः । अर्द्धरात्रयुताष्टम्यां सोऽश्वमेधफलं लभेदिति" । एवमेतेषु विधिवाक्येषु दानादियुक्त उपवासो जयन्तीव्रतरूपत्वेन प्रतीयते । अतो रूपभेदाद्व्रतभेदः ३ ।

तथा शुद्धमिश्रत्वभेदादपि द्रष्टव्यः अकरणे प्रत्यवायमात्रश्रवणाच्छुद्धं नित्यं जन्माष्टमीव्रतम् । करणे फलविशेषश्रवणादकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्च नित्यत्वेन काम्यत्वेन च मिश्ररूपं जयन्तीव्रतम् । तत्र फलवाक्यानि पूर्व्वमेवास्य प्रसङ्गादुदाहृतानि । अकरणे प्रत्यवायश्च जयन्तीं प्रकृत्य कस्मिंश्चित्पुराणे स्मर्य्यते "अकुर्व्वन् याति नरकं यावदिन्द्राश्चतुर्द्दशेति" । स्कन्दपुराणेऽपि "शूद्रान्नेन तु यत्पापं शवहस्तस्य भोजने । तत्पापं लभते कुन्ति जयन्तीविमुखो नरः" । "ब्रह्मघ्नस्य सुरापस्य गोवधे स्त्रीवधेऽपि वा । न लोको यदुशार्दूल जयन्तीविमुखस्य च । क्रियाहीनस्य मूर्खस्य परान्नं भुञ्जतोऽपि वा । न कृतघ्नस्य लोकोऽस्ति जयन्तीविमुखस्य च । न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् । यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम् । जयन्तीवासरे प्राप्ते करोत्युदरपूरणम् । पीड्यतेऽतिमात्रं तु यमदूतैः सुदारुणैः । काकोला वायसैस्तुण्डैः कृष्यन्ते तस्य कलेवरम् । यो भुञ्जीत विमूढात्मा जयन्तीवासरे नृपेति" । तैरेतैरकरणे प्रत्यवायवाक्यैर्नित्यत्वं जयन्त्याः । नन्वेवमुक्तैरकरणे प्रत्यवायवाक्यैः केवलेनोपवासेनेति पापक्षयवाक्यात् जन्माष्टमीव्रतमपि नित्यकाम्यं स्यात् नैवम् पापक्षयफलत्वमात्रेण काम्यत्वे सन्ध्यावन्दनादेरपि काम्यत्वप्रसङ्गात् । अत सत्यपि पापक्षये फलान्तराश्रवणेन केवलनित्यत्वं जन्माष्टमीव्रतस्य युक्तम् । अतः शुद्धमिश्रभेदाद्व्रतयोर्भेदः ४ ।

तथा निर्द्देशभेदादपि व्रतभेदो द्रष्टव्यः निर्द्देशभेदश्च भृगुवाक्ये दृश्यते "जन्माष्टमी जयन्ती च शिवरात्रिस्तथैव च । पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या तिथिभान्ते च पारणमिति" यत्र जन्माष्टमी रोहिणी चेति पाठः तत्रापि रोहिणीशब्देन तद्युक्ता तिथिर्विवक्षिता न तु केवलरोहिणी, तस्मिन् वाक्ये निर्द्दिष्टयोः पूर्व्वोत्तरयोर्जन्माष्टमीशिवरात्र्योस्तिथित्वात् । यद्येकमेव व्रतं स्यात्तर्हि निर्द्देशभेदो नोपपद्यते । [illegible] व्रतभेदेऽप्यस्ति

[illegible] रोहिणी [illegible]

[illegible] रोहिणी [illegible]

[illegible] रोहिणी [illegible] । [illegible]

[illegible] रोहिणी [illegible]

[illegible] रोहिणी [illegible] । [illegible]

[illegible] रोहिणी [illegible]

[illegible] इति । [illegible]

[illegible] रोहिणी [illegible]

[illegible] इति । [illegible]

[illegible] रोहिणी [illegible] । [illegible]

परगा जयन्ती कलयापि चेति”। पूर्व्वञ्चापरञ्च पूर्व्वापरे रात्र्यर्द्धे च ते पूर्व्वापरे च रात्र्यर्द्धपूर्व्वापरे तयोर्गच्छति वर्त्तत इति रात्र्यर्द्धपूर्व्वापरगा। घटिकाया षष्ठ्यधिकशततमोभाग १८० कला तावता परिमाणेन पूर्व्वार्द्धावसाने उत्तरार्द्धादौ च वर्त्तमाना ग्रहीतव्या। खण्डतिथिरूपा कृष्णाष्टमी द्विविधा पूर्व्वेद्युः सप्तमीयुक्ता परेद्युर्नवमीयुक्ता चेति। तत्र सप्तमीयुक्तायां रात्रिपूर्व्वार्द्धावसाने कलासद्भावो विधीयते। उत्तरार्द्धादौ स्वतःसिद्धत्वेनाविधेयत्वात्तद्विपर्य्ययेण नवमीयुक्तायामुत्तरार्द्धादौ कलासद्भावो विधीयते तदा पूर्व्वार्द्धावसाने स्वतःसिद्धत्वादनुवादः पूर्व्वार्द्धावसानकलाया सप्तमीयुतविषयत्व, विष्णुधर्म्मोत्तरे स्पष्टमभिहितम् “रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी। सप्तम्यामर्द्धरात्राध: कलयापि यदा भवेत्। तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभी हरिरीश्वरः। तमेवोपवसेत् कालं कुर्य्यात्तत्रैव जागरमिति”। इयमष्टमी कृष्णपक्षादिमासविवक्षया भाद्रपदे भवति सैवाष्टमी शुक्लपक्षादिमासविवक्षया श्रावणे भवति। अतएव योगीश्वरः “रोहिणीसहिता कृष्णा मासे च श्रावणेऽष्टमी। अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं कलयापि यदा भवेत्। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व्वपापप्रणाशिनीति”। कलाया अतिसूक्ष्मत्वेन दुर्ल्लक्ष्यत्वात् स एव पक्षान्तरमाह। “अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वमेकार्द्धघटिकान्विता। रोहिणी चाष्टमी ग्राह्या उपवासव्रतादिष्विति”। एका चार्द्धघटिका चैकार्द्धघटिके ताभ्यामान्विता। कलामपेक्ष्यार्द्धघटिका स्थूला। तामपेक्ष्य घटिका स्थूला। तत्रायमर्थः सम्पद्यते पूर्व्वभागावसाने एका घटिका उत्तरभागादौ चैका मिलित्वा तन्निशीथव्याप्य मुहूर्त्तं तावत्परिमाणं सर्व्वैरपि सुलक्ष्यत्वान्मुख्यः कल्पः। तदसम्भवेऽर्द्धघटिकान्वेष्टव्या। तस्याप्यसम्भवे कलेति तत्र मुख्यं पक्षमभिप्रेत्य भविष्योत्तरे “निशीथे कृष्णपक्षगे” इत्युक्तं तस्य वचनं साकल्येन पूर्व्वमुदाहृतम्। अत्र जयन्त्यां चन्द्रार्घ्यदानस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात् तस्य च चन्द्रोदयकालीनत्वान्निशीथे योगः प्रशस्तः। एतदेव विष्णुधर्म्मोत्तरेऽभिहितम् “अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं ताराप्रत्युदये तथा। नियतात्मा शुचिः स्नातः पूजां तत्र प्रवर्त्तयेदिति”। सोऽयमर्द्धरात्रयोगो मुख्यः कल्पः। यस्तु कृत्स्नाहोरात्रयोगः सोऽयं मुख्यतरः। यच्च यदा कदाचिदीषद्योगः सोऽनुकल्पः। स च वशिष्ठेन हि-

तावता दर्शितः “अहोरात्रं तयोर्योगोऽसम्पूर्णो भवेद्यदि मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे योगश्चेत्तामुपोषयेदिति”। सोऽयं जयन्तीव्रते योगनिर्णयः। स एव जन्माष्टमीव्रतेऽपि द्रष्टव्यः। यस्मिन्वर्षे योगो नास्ति तस्मिन्वर्षे जन्माष्टमीव्रतमेकमेव प्रवर्त्तते तत्रापि नेतराष्टमीवद्दिवसवेधः किं त्वर्द्धरात्रवेधः। तथा च पुराणान्तरे “दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला। रात्रियुक्तां प्रकुर्व्वीत विशेषेणेन्दुसंयुताम्”। अन्यत्रापि “अष्टमी शिवरात्रिश्च अर्द्धरात्रादधो यदि। दृश्यते घटिका या सा पूर्व्वविद्धा प्रकीर्त्तितेति”। इति वेधो निरूपितः। अथ शुद्धतिथिर्निरूप्यते सा च नक्षत्रभेदेन द्विधा भवति रोहिणीरहिता रोहिणीयुक्ता चेति। तत्र या रोहिणीरहिताष्टमी सापि द्विविधा शुद्धा सप्तमीविद्धा चेति। सूर्य्योदयमारभ्य प्रवर्त्तमानाष्टमी शुद्धा निशीथादर्व्वाक् सप्तम्या कियत्यापि युक्ता विद्धा। शुद्धा पुनर्निशीथव्याप्त्यव्याप्तिभ्यां द्विविधा तत्र निशीथव्यापिनी जन्माष्टमीव्रते मुख्या। “विशेषेणेन्दुसंयुतामिति” वचनात्। निशीथव्याप्तिरहितापि “रात्रियुक्तां प्रकुर्व्वीतेति” वचनेन ग्रहीतव्या भवति। ननु पूर्व्वेद्युर्निशीथादूर्द्ध्वमारभ्य परेद्युर्निशीथादर्व्वाक् समाप्यते तस्या उभयत्र रात्रिसम्बन्धात् कुत्रोपवास इति चेत् परेद्युरिति ब्रूमः। उभयत्र निशीथव्याप्त्यभावस्य रात्रिसम्बन्धस्य च तुल्यत्वेऽपि परेद्युः प्रातःसङ्कल्पकालमारभ्य वर्त्तमानतया प्राबल्यं द्रष्टव्यम्। सप्तमीविद्धापि त्रिविधा। पूर्व्वेद्युरेव निशीथव्यापिनी परेद्युरेव निशीथव्यापिनी उभयत्र निशीथव्यापिनी चेति। तत्र प्रथमद्वितीययोः पक्षयोः निशीथव्याप्तेः प्रयोजकत्वेन या निशीथव्यापिनी सा “विशेषेणेन्दुसंयुतामिति” वचनेन ग्रहीतव्या भवति। या तु दिनद्वये निशीथव्यापिनी तस्याम् उभयत्र निशीथयोगस्य रात्रियोगस्य च तुल्यत्वात्तानेन वचनेन निर्णयः सम्भवति नापि “कृष्णपक्षेऽष्टमी” इत्यादिभिरष्टमीमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तैर्निर्णेतुं शक्यते तेषामपूर्व्वविषयत्वात्। अन्यथा व्रतान्तरेष्वपि निशीथवेधः प्रसज्येत तस्मान्न्यायः परिशिष्यते। न्यायश्च परेद्युरुपवासं प्रापयति, सङ्कल्पकालमारभ्य तिथिसद्भावात्। न च साकल्याभिधायिवचनेन पूर्व्वेद्युरपि सङ्कल्पकाले तिथिरस्तीति शङ्कनीयम्। तस्यास्त्यतिथित्वाभावात्।

किञ्च "या तिथिः समया च या नक्षत्रव्यापिनी तिथि" इत्यत्र निशीथव्यापिनीत्यष्टमी न तिथ्यो रोहिणी नक्षत्रेऽप्युपेयात्। अतएव चतुर्विंशा रोहिणीरहितार्थ्यी निर्णीता। अथ रोहिणीरहितार्थ्यी निर्णीते सति चतुर्विंशा पूर्वा दिवा पूर्वाविद्वा दिवा विद्वा भवति। तत्र पूर्वास्यां अपूर्वयोगो निशीथयोगोऽत्र निर्दिष्टपूर्वयोगश्च हि तत्रिव भवति। एव दिवा सावधि द्रष्टव्यम्। एतेन अष्ट भेदेषु दिवाभवे योगा-भावप्रसङ्गात्तु बन्ध एको नास्ति किन्तु भेदर्थं योगमतश्चारुत्त्व्यमप्रामाण्यकारणं भवति। वस्तुतस्तु पूर्वे योग प्रसक्तः सर्वत्रसप्रयोगः। प्रसक्तः। सम्बन्धयोग प्रसक्त-त्वात्। सर्वमपि योगेन योगप्रयोग कल्पनीयो हि किञ्च विष्णुधर्मोत्तरे "भाद्रपदमासस्य कृष्णा भवति याष्टमी। तत्सर्वमपि यज्ञे शीतला सप्तम्यष्टमी। सप्तमवसरीयान् वर्णित् मात्र हि सप्ते। यत्रावा रोहिणीयुक्ता तां दृष्ट्वा यथाविधीति"। पूर्वाविद्धा तु पूर्वेद्युः कर्त्तव्यामपत्य प्रतिपत्ता परेद्युः कर्त्त-व्यकलिष्णयत्र ते या च तिथिका पूर्वेद्युरेव रो-हिणीयुक्ता परेद्युरेव रोहिणीयुक्ता दिनद्वयेऽपि रोहिणीयुक्ता चेति तत्रायाम्नाऽर्थः जयन्तीयं यथा चतु च रोहिणीयुक्ताया द्वितीयाया योगेऽभावात्। तत्रीयस्य तु रोहिणीयोगाविकल जयन्तीत्वेऽपि पूर्वविद्धात् पूर्वयोगाया पूर्वविद्धा च पूर्वमपि सते। शिवयोगीयमत्ते योगा पूर्वा तिथि याति रोहिणीयोगमेवाविका निषिद्धा सप्तमीयुक्तत्वेन कारण प्रथमा रोहिणी सप्तमिविद्धेद्युपरि हि यदा वर्ततेऽष्टमीयुक्तेषु निशीथव्याप्त्य रोहिणी प्रयाति। अतश्चिद्विद्धीयाद्धर्मकारण प्रयते। तत्र प्रथमके परत्र सप्तमीयुक्ता। सप्तमयायकारण ता मुख्यत्व चाचमाद्विरुपरोध। निशीथव्याप्ति योगेषु। अर्थैते सप्तम्युक्ता परेद्यु सप्तमवि। द्वितीयाद्धे निशीथे सप्तमीयुक्तावेष्टन। न च परेद्यु योगिन। तत्रीयस्य दिनद्वयेऽपि निशीथयोगो नास्ति पूर्वेद्यु च सप्तमी परेद्यु केवला रोहिणी। तथा च दत्तां सामान्यापवादन्यायाप्रत्याम्। अतिन कि अत आरात्र्य रोहिणीरहिताष्टमीति अकारादारभ्य त्रिधा रोहिणीति अकारात्मकाय तिथित्रयमनी प्रमेय यथायोग्यकृत्याङ्गाङ्गा। अतो पुनर्विद्धा

-च ग्राहिका पूर्वैवोपोष्या। निशीथादर्वाक् सप्तमी तथा परेद्युरपि स्थितायां निशीथिका। यत्र निशीथे पूर्वो गाह्य इत्यर्थः। तत्र पैशाचा सप्तमी निशीथे चतुर्थीतत्र निशीथेन। न तु तैत्तिराया सप्तमी निशीथाद्व्याप्ता। निशीथव्याप्त्यादपि स्वचम्। द्वयोः सत्त्वेऽपि अर्द्धरात्रा। तत्र परेद्योरपि। तत्र या पूर्वेद्युरेव रोहिणीयुक्ता निशीथिका सप्तमकाम कादिम्बुरारार्थे अर्थे ते "दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला। कृष्णा निशीथि अष्टमी रोहिणीरहिताव-र्जनीया"। किञ्च मदनरत्नेऽपि "अष्टमी शिवरात्रिश्च पूर्वविद्धा प्रकीर्तिता। तत्रोपवासं विधायाथ तथा पूर्णेन पारणमिति"। पारणकालेऽपि "अष्टमी सर्वदा पालनं कुर्वीत। तिथ्यन्ते योगवाचे वा यदि नास्ति पारणमिति"। या परेद्युरेव रोहिणीयुक्ता नि-शाथिका सप्तमीयुक्ता पूर्वविद्धा न ग्राह्या। रोहिणीयोग सम्भवात् परेद्युः सप्तम्यावसानेऽष्टमीयुक्तैव सा च आसन्ना मार्गिका निशीथवेधरहितत्वेनाभिव्यक्ता। सा ग्राह्यवा रोहिणी निशीथे अष्टमीयोगयुक्ता ग्राह्या। पूर्वेद्यु रेव निशीथवेधरहिता अर्द्ध दिनया चेति। तत्र या पूर्वेद्युरेव निशीथयोगा वा पूर्वे नैव तत्र नक्षत्राते "अष्टमी तिथि सप्तमी रोहिणी चाविष्कारती। तत्रोपवासं पूर्वौ द्विदिवम्। ता मारणविधि अष्टमीविद्व च तिथ यथेव परदिन सप्तमीयुक्ता। तत्र दिवसे निशीथयोगयत्नेन तत्राष्टमीचन्द्र सप्तमी नवमीयुक्ता। पूर्वाद्व संप्रोक्ता तथा नवमीयुक्ताः या न कर्त्तेऽष्टमी वर्णीयाविधिगतिः। "अविता-वात्त सप्तमीका कार्या रेवतीमिव्र" इति। अत्र दिवा-वेति निशीथयोगे सप्तमीसमवायात् किञ्च सप्तम परे तत्रैव निशीथयोगे। दिनद्वयेऽपि निशीथयोगादित्य सप्तमी कार्या। तथाच पूर्वेद्यु निशीथादूर्ध्वं तिथि-क्षयमर्थं यत्र वा परेद्यु निशीथादर्वाक् समाप्ति-क्षय समाप्त। पूर्वेद्यु निशीथादर्वाक् सप्तम अष्टमी तु निशीथादूर्ध्वं तथा परेद्यु निशीथादर्वाक् सप्तमी निशीथादिक। अष्टमी निशीथाद्व्याप्ति तथा अर्थं च निशीथाद्व्याप्ति अष्टमी पूर्वेद्युरुपोष्या इत्यर्थः। तत्र अष्टमीरेति। निर्णय सेव प्रकारे परेद्युरो-त्तरा दिनद्वयेऽपि अष्टमी पूर्वा विद्धा "अष्टमीता

प्रयत्नेन" इत्यादिवचनशतानामपि बाधयितुं शक्यत्वात् । किञ्च प्रथमप्रकारे न्यायोऽप्युपलब्धो भवति । यद्वल्पकालमारभ्य तिथिनक्षत्रयोगस्य बहुकालव्यापित्वात् प्रशस्तत्वं द्रष्टव्यम् । द्वितीयप्रकारे परेद्युरष्टमीबाहुल्येऽपि नक्षत्रयोगस्याल्पत्वादनुपादेयत्वं नाशङ्का न कर्त्तव्या । अतएव स्कन्दपुराणे वचने "सप्तमीसहिताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजोत्तम । प्राजापत्यं द्वितीयेऽह्नि मुहूर्त्तार्द्धं भवेद्यदि । तदाष्टयामिकं ज्ञेयं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरेति" । तृतीयप्रकारे परेद्युर्नक्षत्रबाहुल्येऽपि अष्टमीयोगस्याल्पत्वादनुपादेयत्वमित्याशङ्का भवति सा च पद्मपुराणेन निरस्यते "पूर्व्वविद्धाष्टमी या तु उदये नवमीदिने । मुहूर्त्तमपि संयुक्ता सम्पूर्णा साष्टमी भवेत् । कलाकाष्ठा मुहूर्त्तोऽपि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः । नवम्यां सैव ग्राह्या स्यात् सप्तमीसंयुता न हीति" । तदेव जन्माष्टमीभेदा जयन्तीभेदाश्च निरूपिताः । तत्र जयन्तीभेदेषूपवासदिने यदि बुधवारसोमवारयोगो भवति तदा फलाधिक्यं भवति तदुक्तं पद्मपुराणे "प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः । यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता । किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः । किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदेति" । स्कन्दपुराणेऽपि "उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि । भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता । अपि वर्षशतेनापि लभ्यते यदि वा न वेति" । विष्णुधर्म्मोत्तरेऽपि "अष्टमी बुधवारेण रोहिणीसहिता यदा । भवेत्तु मुनिशार्दूल किं व्रतकोटिभिरिति" ।

यथोक्तरीत्या विहिततिथ्यादावुपवासं कृत्वा परेद्युः पारणेनोपवासं समापयेत् पार तीरकर्म्मसमाप्तावित्यस्माद्धातो निष्पन्नः पारणशब्दः । यद्यप्यसौ समाप्तिमात्रमभिधत्ते तथाप्युपवाससमाप्तावेव लोकशास्त्रयोः प्रयोगात् पङ्कजादिशब्दवद्योगरूढो द्रष्टव्यः । तथा च योगरूढ्योपवासस्य चरमाङ्गं भोजनमभिधत्ते । अङ्गत्वञ्चोपवासविधिवाक्येषु "तिथिभान्ते च पारणमिति" विधानादवगन्तव्यम् । न च रागप्राप्तस्य भोजनस्यानेन वचनेनोपवासाङ्गतिथिनक्षत्रयोर्निषेधः क्रियते न तु पारणमाश्रित्य किञ्चिदङ्गं विधीयत इति शङ्कनीयम् एवं सति पारणशब्दप्रयोगानुपपत्तेः रागप्राप्ते ह्यभ्यवहरणे भोजनशब्दः । तत्र पारणशब्देन रागप्राप्तभोजनविवक्षायां लक्षणापत्तिः स्यात् । किञ्च यदि पारणमङ्गं न स्यात्तदा प्रतिनिधिविधानं नोपपद्येत । तद्विधानञ्च द्वादशीप्रस्तावे देवलेन स्मर्य्यते "संकटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथम् । अद्भिस्तु पारणं कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृदिति" । अत्र पारणशब्दबलात् प्रतिनिधिविधानाच्च पारणस्याङ्गत्वं द्रष्टव्यम् । अतएवादित्यपुराणे "पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते द्विजभोजनम् । असमाप्ते व्रते पूर्व्वं नैव कुर्याद्व्रतान्तरमिति" तच्च पारणमुपवासदिनात् परदिनपूर्व्वाह्णे कर्त्तव्यम् "उपवासेषु सर्व्वेषु पूर्व्वाह्णे पारणं भवेदिति" देवलवचनात् । एवं सामान्यतः पूर्व्वाह्णे पारणप्राप्तौ क्वचिदपवादाय "तिथिभान्ते च पारणम्" इत्यभिधीयते । शुद्धाधिकायां पूर्व्वेद्युरेव जयन्तीयोग उभयत्रापि वा जयन्तीयोग इत्यनयोः पक्षयोः पूर्व्वेद्युरेवोपवासविधानात् परेद्युः केवलतिथेस्तिथिनक्षत्रयोर्वा सद्भावात्तदन्ते पारणविधिः । तथा शुद्धाधिकयोर्विद्धाधिकयोरुभयोरपि यदा परेद्युरेव जयन्तीयोगस्तदा परतिथावुपवासविधानात्पारणदिने तिथ्यभावेऽपि कदाचिन्नक्षत्रयोगसम्भवात्तदन्ते पारणं विधीयते तिथेर्वा नक्षत्रस्य वा योगे पारणं ब्रह्मवैवर्त्ते प्रतिषिध्यते । "अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात् पारणं क्वचित् । हन्यात् पुराकृतं कर्म्म उपवासार्जितं फलम् । तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् । तस्मात् प्रयत्नतः कुर्य्यात्तिथिभान्ते च पारणमिति" । स्कन्दपुराणेऽपि "तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम् । अतोऽन्यथा पारणे तु व्रतभङ्गमवाप्नुयादिति" ।

तिथिभान्तञ्च द्विविधमुभयान्तमेकतरान्तञ्चेति । दिनद्वये जयन्तीयोगवत्यां शुद्धाधिकायां परदिने अष्टमी मुहूर्त्तत्रयं नातिक्रामति रोहिणी तु पूर्व्वेद्युर्निशीथादर्व्वाग् यदा कदाचित् प्रवृत्ता तदनुसारेण परेद्युः समाप्येत । तत्र यदि दिवैव समाप्येत तदा तावतिथ्यन्ते एव पारणं कुर्यात् उभयान्तस्य तुल्यत्वात् । यदि रात्रौ समाप्तिस्तदा तत्समाप्तेर्न प्रतीक्षणीया रात्रिपारणस्य निषिद्धत्वात् । तथा च ब्रह्मवैवर्त्ते "सर्व्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते । अन्यथा पुण्यहानिः स्यादृते धारणपारणमिति । अन्यतिथ्यागमो रात्रौ तामसस्तैजसो दिवा । तामसे पारणं कुर्व्वन् तामसीं गतिमश्नुते" इति । दिवापारणं कुर्व्वतापि अष्टमीविनाशे कुर्य्यात् एकतरान्तस्याभावात् अष्टमीतिथ्यन्ते रोहिण्यां वर्त्तमानायामपि पारणं कार्य्यम् । अतएव नारदीये "तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् । पारणं तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः" । संयोगिनो मृते प्राप्ते यत्रैकोऽपि वियुज्यते । तत्रैव पारणं कुर्य्याद्दिव

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अकारिषाम् चकार चकरतुः चकरिथ । करीता । क(रि)रीष्यति करी(रि)तव्य कार्य्य । कर्म्मणि कीर्य्यते अकारि अकारिषाताम् अकारि(क(रि)री) षत्साम् किरन् कीर्य्यमाण । कीर्ण कीर्णि करी(रि)तभ्

अनु+पश्चात् क्षेपे अनुकिरति अनुकीर्ण

अप+हर्षजीवनभक्षणार्थतया खनने तत्र अतुष्मानन्तु–पक्षि कर्तृके आ० सुट् च । अपस्किरते वृषो हृष्ट भक्षार्थी कुक्कुट आश्रयार्थी श्वा च । हर्षाभावे तु न सुट् न च तङ । अपकिरति कुसुमम् ।

अव+अध क्षेपणे दूरत प्रक्षेपे च सक० अवकिरति भक्षार्थे सुट् अवस्कर । व्रतात् पतने अक० । अवकीर्णी

आ+समन्तात् क्षेपणे विस्तारे च सक० "आकीर्णस्त्रियपत्नीनां कुटजहाररोर्विभि" रघु

उद्+उत्खनने (गाड़ा) उत्कीर्ण शब्दे उदा० [उत्कीर्णं"रघु

सम्+उद्+छेदने विदारणे हिंसाया च सक० "मर्णी वज्रसमु-

उप+छेदने सुट् च । उपस्किरति

परा+सम्यक् क्षेपे व्याप्तौ च सक० पराकीर्ण

प्र+प्रक्षेपे सक० नानाजातीयैर्मेलने । प्रकीर्णम्

प्रति+हिंसायाम् सुट् च ।"उरोविदार प्रतिचस्करे नखै "माघ

वि+विक्षेपे सक० "व्यकीर्य्यत त्र्यम्बकपादमूले, कुमा०

सम्+मिश्रणे । सङ्कर सङ्कीर्ण'

कॄ हिंसने क्र्यादि० उभ० सक० सेट् । तृणानि अकारीत् । चकार चकरे करीता करी(रि)ष्यति ते । कीर्ण कीर्णि

कॄ विज्ञाने चुरा० आत्म० सक० सेट् । कारयते अचीकरत ।

कॄत संशये चुरा० पु० उभ० सक० सेट् । कीर्तयति–ते अचकीर्तत्–त कविकल्पद्रुम ।

क्लृप्त त्रि० क्लृप–क्त । १रचिते, २नियते, 'क्लृप्तेन सोपानपथेनेति" रघु । ३छिन्ने च । "क्लृप्तकेशनखश्मश्रु " मनु

क्लृप्तकीला स्त्री क्लृप्त कीलयति कीलि–अण् । व्यवस्थालिपौ त्रिका०

क्लृप्तधूप पु० क्लृप्तोधूपोयेन । शिह्लके जटा०

क्लृप्ति स्त्री क्लृप–भावे क्तिन् । १कल्पने २अवधारणे ३नैयत्ये च । "तेषां क्लृप्तिमन्वितरे फलन्ते" शत० ब्रा० १२।८।१।७ "समामूर्त्तिं क्लृप्तिश्छिद्रतुकुर्य्यत ' शा० सू०

क्लृप्तिक त्रि० क्लृप्त मूल्यदानेन स्वत्व टेयत्वेनास्त्यस्य ठन् तत आगत कन् वा । २क्रीते द्रव्ये० तस्य मूल्यदानेन स्वत्वैषत्वापादकतया तथात्वम् ।

कीकय पु० ब० व० देशभेदे । "अनकर्ह जनपदाश्चिमोष गन्धो मम" इत्युपक्रमे "उपावृत्तानुपावृत्ताः सुराष्ट्राः केकयास्तथा" भा० उ० ९अ० । "उभौ भरतशत्रुघ्नौ केकयेषु परन्तपौ" रा०अ० ६७अ० "केकयांस्ते गमिष्यन्नोऽश्वयानमारुह्य सन्मतान्" रामा० अ० ६०अ० "तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्म्मिकम् । श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्रं तमिहानय" रामा० आ०१२।१४ "अयं केकयराजस्य पुत्रोवसति पुत्रक । त्वां नेतुमागतो वीरो युधाजित् मातुलस्तव" रामा०११।१६।

स च देश वृ०सं० कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्त । "उत्तरत कैलास इत्युपक्रमे "केकयवसातियामुनभोगप्रस्थार्जुनायनाग्नीध्रा" इति । केकयानां राजा अण् यादेरियादेश । कैकेय तद्देशनृपे । बहुषु तस्य लुक् । केकया तद्देशनृपेषु ब०व० । सोऽभिजनोऽस्य अण् । कैकेय तद्देशवासिनि बहुषु तस्य लुक् । उपचारात् २केकयनृपे पु० "समुत्थाय केकयीपुत्र केकयोभममादिशत्" "समुत्थाय कैकयो राजा भरतस्य ददौ धनम्"रा० अ० ७।२१।१९ । तस्यापत्यम् अण् । तदपत्ये पु स्त्री० स्त्रियां तु भर्गा० न लुक् । कैकेयी"गच्छ तातानुजाने त्वां कैकेयी शुभजास्तया" रामा०अ०७०।१७।केकयात् जन्यजनकभावरूपयुयोगे ङीप् केकयी । ३केकयनृपकन्यायाम् स्त्री द्वापरयुगीये ४नृपभेदे पु० "यदा तु पाञ्चालपतिर्महात्मा सकेकयश्चेदिपतिर्मयश्च" भा०भी० १२०अ० युधिष्ठिर प्रति भीष्मोक्ति

केकर त्रि० के मूर्ध्नि करोति नेत्रतारां शीघ्रमस्य कृ–अच् अलुक् स० । निम्नोन्नतार्धियुक्ते १पुरुषे (टेरा) अमर "पित्राधिवदमानश्च केकरो मद्यपस्तथा 'मनु पाठान्तरे । उपचारात्२तथाचक्षुषि न० "तरश्चौ निहते चैव जायते केकरेक्षण " शाता० । तद्वेतुतया तद्गुणयुक्त "चतुर्वर्णस्तु केकर " विश्वसारतन्त्रोक्ते चतुर्वर्णात्मके ३मन्त्रे पु० ककारशब्दे १०६पृ० दिष्टति

केका स्त्री के मूर्ध्नि कायते कर्म्मणि ड अलुक्स० । मयूररवे अमर "षड्जसंवादिनी केका ' रघु । तत अस्त्यर्थे इनिठनौ । केकिन् केकिक तद्युक्ते मयूरे पु स्त्री इनौ स्त्रियां ङीप् ठनि टाप्

केकावल पु स्त्री० केका रवभेद वलते स्तृणाति वल–अच् केका+वा० अस्त्यर्थे वलच् वा । मयूरे शब्दच० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्

केचन अव्य० किम +पुंसिजसिरूप ततश्चन शब्द० । केचिदित्यर्थे एव चित्–केचिदित्यपत्र । "ये नाम केचिदिह

वेदविरोधिपुरिति"। पूर्वं पृ० च निशीथे सप्तमीयोग यत्रां तिथावितरां पारयदिने तिथिनाशो मधुवा च लभ्यते। अतएव पद्मामलकमरामोक्ता रामार्चनतरात्र कथनानीति। तेषु पद्मपुं भेदेन लिखना यथा "तिथिक्षयनीमरा वर्द्धेतिवक्कामतवपि वा। चाह रात्रेऽपि वा कुर्यात् पारणम् परेऽहनीति"। द्विये सद्गुणवामनता पारणमिति सूक्त्र वाक्य। वक्ता अतिमहेवैकरात्रेस तिथिहम्। पोऽपनतुकला। यदि रात्री निशीथादर्वाक्तुनराम पत्नरात्रो वा भवति तदा दिवैव उपावाप्रसमीदयोद्यत नायाहनी पा- रणम् निशीथारागविकमावचनावाली पारणम् प्रतिपदा क्रियते "अत रात्रेऽपि वा कुर्यादिति"। मह पारणेऽशक्ता सम्भाव्य रोहिण्यभोच भसी महीषः वा कायितिक योगा प्रका नक्षत्र युगा। अथवा पारण कृताहेना मधरुरोहिणीयोगं" इति वचनात्। तेषु "पाचतत्र पद्मपुं यदि प्रजया सक्तोदाहृतत्वात्। तथात् तिथा नक्षत्रोहिणी- तिथि वचन वेदवचनमोदनादिन सर्वोद्दाहृतकारि तद वैकल्पात्। अथतदा तु तिथिनक्षत्रयोः मध्ये रद्धर्त परपोयतीये भवत्यैव च पूर्व तिथ्यन्ते पा- रणं च कुर्यात्। "तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रती कुर्यां च पारणमिति" वचनात्।

अत तिथ्युपासेतु सैव वारिवातिर्दिवोव्या अवस्थाने तत्र तिथि तद्गुणवारमीतवत्। तथा च सप्तमीदिने रोत्र अष्टमी तिथा। सप्तमी वेलि पीतात् आलिका पुरावचना भवेत्। पुराणी नाति बन्द्र वो तिथा च तिथिवेधने। निशीथयोगा पूर्वेषु- दर्शेवपूर्व योगद। पूर्वि सती तत्र परोदयवती। अष्टमी रोहिणीयुता सप्तमी वा नवमीयोग। तथा प्र- कालेभ्यो वैतिथाविशुद्धिविधि च। पुराणवापि तिथावी च वैवाकोपरा विधि। पुराणविवादी योगा कारिव विप्रा दिवसे। नैवमोदिताः सन्देहो तिथीते प्रवत- मिलम्। यदा निशीथे सवाईमुनासी सप्तमीयोग। योगमिश्रादि पूर्वम्। न एव महीनत्वम्। तिथारि- प्रायो सर्वापदितीव च सहयात्। इन्दोर्निर्णया तिथी निशीथनिष्कृष्ट। तद्विशिष्ट वर्तिय प्रतीयोर्तेयोरिति। यत्र च यदि गावत्र मावोदयाती इत्या पूर्व योगे सप्तमी चेत् तारसिवयवा। तिथा

भक्तिहयोत्याने नमस पर्वं कुर्यात्। तस्मात् सत्यात् आलुयुक्तार्थं तत्र कामम्। पतिशिर्यम् तत्र- आदर्शे योगो सप्ताहयो यदा। यदा वा सप्तमी कालव्ययोगविरहिता। योगपाद्य पार्वतेश्वर तर दिवम्।

रणप्रकृतौ तु सप्तमीयका यथा

"उभयदिने सप्तमीयावत्सम्योयत्वा। समादिने चेतरा परदिने। अवकाशे च रोहिणीयुगा- भ्यात्। अवकाशे रोहिणीयुगायोगाने परदिने। रोहिणीयुते तु निशीथमादिभ्यावश्यम्। उपा- दिने निशीथयुते उत्तमदा वा परदिन इति। अभावपरदिने विविधमुखीयत्याने पारणम्। ए- दा तु नक्षत्रिवाचा पूर्वदेवमुदयात्तावस्यम्- तत्र नक्षत्रियानां अवश्य वा कर्म्मपारणाने पा- रणम्। तदा नक्षत्रियामाचविविधिर्मनुसम्पर्मे आह पारणविधि"।

सप्तमयावत्यादि कि० अ० अमावदीयम् उत्कर्षाणि पारणमयतावधमनीर्मुकादगृहाने सर्वाणि तिथिरेव साथियिकाचनाम पारणाने यो च मध्य कार्ये पारणमं। यतोऽनु परिवाति तिथायाप्रवतिती का- व्यादेषा वा च सप्तम्यीयके दया। अधिकारा- पीयरुद्धोऽपि इतिविधायवमनीयपक अत दृष्टम्।

कृ त्रिया सो अनोरप्ती पुरामन्य मृ कम्य च वंशवर्ती कथा। (राजपति) रामचन्द्रे वैद्यम

कृष्टे तु द्व० कर्षं न (पावका) रघुनीने गायत्रीयो रामाणि। तद्भुवा रघु,यमे एक०ऽऽन्वा

कृष्णोद्र द्व० कौ अयोदरपक्ष। दमीतरवविरे "कृष- वर्णैः अथवा अवोदरः" समानि दमीतरवीवेदौ दृढ०। अधिकृत् निशि क्रियां कारिताय भीष।

कृष्णोपमरिका स्त्री अयश्चवाचक तिथा नमन्तिका। सायोपमरितावाद् रामाणि०

कृष्ण त्रि० अ०-वर्षं विवर्षं क्षाय। ववादं वेलावी "अवां ए कव च मद तिथितिवामैर " रघु०

कृष्ण द्व० अ०-वर विड् लो० न अवत्। "नीवनवाय पयसा तथा पीतनिमोवी" क० च वनो विलक्षण तिथिनीं यस सप्तमके (कन्यते) अवावमैं की मावर समववमें रपम्

कृ त्रिये तदा सर वर्ष वैद्। विरति नयारोद।

उदयास्तमयैः स्थानं स्पर्शैराधूमनैश्च ऋक्षे । यावन्त्यहानि दृश्यो मासास्तावन्त एव फलपाकः । मासैरब्दांश्च वदेत् प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः । ह्रस्वस्तनुः प्रसन्नः स्निग्धस्त्वृजुरचिरसंस्थितः शुक्लः । उदितोऽथवाभिदृष्टः सुभिक्षसौख्यावहः केतुः । उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो धूमकेतुरुत्पन्नः । इन्द्रायुधानुकारी विशेषतो द्वित्रिचूलो वा । हारमणिहेमरूपाः किरणाख्याः पञ्चविंशतिः सशिखाः । प्रागपरदिशोर्दृश्या नृपतिविरोधावहा रविजाः । शुकदहनबन्धुजीवकलाक्षाक्षतजोपमा हुताशसुताः । आग्नेय्यां दृश्यन्ते तावन्तस्तेऽपि शिखिभयदाः । वक्रशिखा मृत्युसुता रूक्षाः कृष्णाश्च तेऽपि तावन्तः । दृश्यन्ते याम्यायां जनमरकावेदिनस्ते च । दर्पणवृत्ताकारा विशिखाः किरणान्विता धरातनयाः । क्षुद्भयदा द्वाविंशतिरैशान्यामम्बुतैलनिभाः । शशिकिरणरजतहिमकुमुदकुन्दकुसुमोपमाः सुताः शशिनः । उत्तरतो दृश्यन्ते त्रयः सुभिक्षावहाः शिखिनः । ब्रह्मसुत एक एव त्रिशिखो वर्णैस्त्रिभिर्युगान्तकरः । अनियतदिक्सम्प्रभवो विज्ञेयो ब्रह्मदण्डाख्यः । शतमभिहितमेकसमेतमेतदेकेन विरहितान्यस्मात् । कथयिष्ये केतूनां शतानि नव लक्षणैः स्पष्टैः । सौम्यैशान्योरुदये शुक्रसुता यान्ति चतुरशीत्याख्याः । विपुलसिततारकास्ते स्निग्धाश्च भवन्ति तीव्रफलाः । स्निग्धाः प्रभासमेता द्विशिखाः षष्टिः शनैश्चराङ्गरुहाः । अतिकष्टफला दृश्याः सर्वत्रैते कनकसंज्ञाः । विकचा नाम गुरुसुताः सितैकतारा शिखापरित्यक्ताः । षष्टिः पञ्चभिरधिका स्निग्धा याम्याश्रिताः पापाः । नातिव्यक्ताः सूक्ष्मा दीर्घाः शुक्ला यथेष्टदिक्प्रभवाः । बुधजास्तस्कररूपाः पापफलास्त्वेकपञ्चाशत् । क्षतजानलानुरूपास्त्रिचूलताराः कुजात्मजाः षष्टिः । नाम्ना च कौङ्कुमास्ते सौम्याशासंस्थिताः पापाः । त्रिंशत्त्र्यधिका राहोस्ते तामसकीलका इति ख्याताः । रविशशिगा दृश्यन्ते तेषां फलमर्कचारोक्तम् । विंशत्यधिकमन्यच्छतमग्नेर्विश्वरूपसंज्ञानाम् । तीव्रानलभयदानां ज्वालामालाकुलतनूनाम् । श्यामारुणा वितारा चामररूपा विकीर्णदीधितयः । अरुणाख्या वायोः सप्तसप्ततिः पापदाः परुषाः । तारापुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ । द्वे च शते चतुरधिके चतुरस्रा ब्रह्मसन्तानाः । कङ्का नाम वरुणजा द्वात्रिंशद्वंशगुल्मसंस्थानाः । शशिवत् प्रभासमेतास्तीव्रफलाः केतवः प्रोक्ताः ।

षण्णवतिः कालसुताः कबन्धसंज्ञाः कबन्धसंस्थानाः । पुण्ड्रा भयप्रदाः स्युर्विरूपताराश्च ते शिखिनः । शुक्लविपुलैकतारा नव विदिशां केतवः समुत्पन्नाः । एवं केतुसहस्रं विशेषमेषामतो वक्ष्ये । उदगायतो महान् स्निग्धमूर्तिरपरोदयी वसाकेतुः । सद्यः करोति मरकं सुभिक्षमप्युत्तमं कुरुते । तल्लक्षणोऽस्थिकेतुः स तु रूक्षः क्षुद्भयावहः प्रोक्तः । स्निग्धस्तादृक् प्राच्यां शस्त्राख्यो डमरमरकाय । दृश्योऽमावास्यायां कपालकेतुः सधूम्ररश्मिशिखः । प्राङ्नभसोऽर्धविचारी क्षुन्मरकावृष्टिरोगकरः । प्राग्वैश्वानरमार्गे शूलाग्रः श्यावरूक्षताम्रार्चिः । नभसस्त्रिभागगामी रौद्र इति कपालतुल्यफलः । अपरस्यां चलकेतुः शिखया याम्याग्रयाङ्गुलोच्छ्रितया । गच्छेद्यथा यथोदक् तथा तथा दैर्घ्यमायाति । सप्त मुनीन् संस्पृश्य ध्रुवमभिजितमेव च प्रतिनिवृत्तः । नभसोऽर्धमात्रमित्वा याम्येनास्तं समुपयाति । हन्यात् प्रयागकूलाद्यावदवन्तीं च पुष्करारण्यम् । उदगपि च देविकामपि भूयिष्ठं मध्यदेशाख्यम् । अन्यानपि च स देशान् क्वचित् क्वचिद्धन्ति रोगदुर्भिक्षैः । दश मासान् फलपाकोऽस्य कैश्चिदष्टादश प्रोक्ताः । प्रागर्धरात्रदृश्यो याम्याग्रः श्वेतकेतुरन्यश्च । क इति युगाकृतिरपरे युगपत्तौ सप्तदिनदृश्यौ । स्निग्धौ सुभिक्षशिवदावथाधिकं दृश्यते कनामा यः । दश वर्षाण्युपतापं जनयति शस्त्रप्रकोपकृतम् । श्वेत इति जटाकारो रूक्षः श्यावो वियत्त्रिभागगतः । विनिवर्ततेऽपसव्यं त्रिभागशेषाः प्रजाः कुरुते । आधूम्रया तु शिखया दर्शनमायाति कृत्तिकासंस्थः । ज्ञेयः स रश्मिकेतुः श्वेतसमानं फलं धत्ते । ध्रुवकेतुरनियतगतिप्रमाणवर्णाकृतिर्भवति विष्वक् । दिव्यान्तरिक्षभौमो भवत्ययं स्निग्ध इष्टफलः । सेनाङ्गेषु नृपाणां गृहतरुशैलेषु चापि देशानाम् । गृहिणामुपस्करेषु च विनाशिनां दर्शनं याति । कुमुद इति कुमुदकान्तिर्वारुण्यां प्राक्शिखो निशामेकाम् । दृष्टः सुभिक्षमतुलं दश किल वर्षाणि स करोति । सकृदेकयामदृश्यः सुसूक्ष्मतारोऽपरेण मणिकेतुः । ऋज्वी शिखास्य शुक्ला स्तनोद्गता क्षीरधारेव । उदयन्नेव सुभिक्षं चतुरो मासान् करोत्यसौ सार्धान् । प्रादुर्भावं प्रायः करोति च क्षुद्रजन्तूनाम् । जलकेतुरपि च पश्चात् स्निग्धः शिखयाऽपरेण चोन्नतया । नव मासान् स सुभिक्षं करोति शान्तिं च लोकस्य । भवकेतुरेकरात्रं

[illegible] कालनीय । [illegible] दिवसम्
[illegible] दिवसतादि ।
विभुक्त न [illegible] + [illegible] । [illegible] दिशा ।
[illegible] [illegible] ।
[illegible] (वाच) [illegible] ।

मैत [illegible] (सर्वोपिताकाव) [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] " [illegible] । [illegible] "[illegible] " [illegible] (उत्तर) [illegible] "[illegible] " [illegible] "[illegible] " [illegible]

मैत [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] " [illegible] । ११ २१ [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] ११९८ । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] " [illegible] । "[illegible] " [illegible] । [illegible] १८।१ [illegible] " [illegible] ।

मैतक [illegible] । [illegible] " [illegible] । [illegible] "[illegible] " [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] " [illegible] । "[illegible] " [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] " [illegible] । [illegible] "[illegible] " [illegible] " । [illegible] । [illegible]

मैत्रे "[illegible] " [illegible] । [illegible] "[illegible] " [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] " । [illegible] । [illegible] । "[illegible] " [illegible] । [illegible] "[illegible] " [illegible] ।

मैत्रक न [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] " [illegible] । "[illegible] " [illegible] ११९९८ । [illegible] । "[illegible] " [illegible] "[illegible] " [illegible] ११२०० ।

मैत्र [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] " [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible]

कुर्य्यात्। तथैव शुक्लवर्णयुक्तौ क्षेमारोग्यसुभिक्षदौ भवतः" पराः।

काश्यपश्वेतकेतु "अथ काश्यपः श्वेतकेतुः पञ्चदश वर्षशत प्रोष्योदये सौमसहवासस्य पञ्चकेतोश्चारान्ते गज्यायत्वात्मस्त नभस्त्रिभागमाक्रम्यापसव्यं निवृत्योर्द्धं प्रदक्षिणजटाकारशिखः स यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि सुभिक्षमावहति। मध्यदेशे चार्य्यगणानामुदीचानामौदीच्यैर्भूयिष्ठस्त्रिभागशेषां प्रजामवशेषयति" पराः।

रश्मिकेतु "अथ रश्मिकेतुर्विभावसुजः प्रोष्य वर्षशतमावर्त्तकेतोश्चारान्ते उदितः कृत्तिकासु धूमकेतु। अथानियतदिक्कालरूपवर्णप्रमाणसंस्थानो धूमकेतुः प्रशस्तभयप्रदो देवानां राज्ञां जनपदानाञ्च स्व परपक्षयोस्तज्जपताकाशस्त्रवर्म्मायुधायतनगोपुरपर्यतनादनभाण्डेषु च दृश्यते। स एव दिवि स्निग्धो निर्म्मलः प्रदक्षिणशिखो गगनागमस्थानात्तरेण व्रजन् सुभिक्षक्षेमारोग्यं चावहति। एकैकविंशतिद्विषष्टिगतधा या दर्शनमिच्छन्ति कृतयो धूमकेतोस्तस्य च प्रागुदयादिनिमित्ताव्यवस्थानमन्ते प्रभा मतत्त्वमधूपकदिशां शीतोष्णविपर्य्ययः इति व्यभिचारादकाग्नेयस्य" पराः।

जलकेतु "अथ जलकेतुः पैतामहः यस्य चलकेतोर्नवमासावशिष्टे कर्म्मणि कृते प्रवर्त्तयति। पश्चिमेनोदितः स्निग्धः सुजातोऽन्नसुभिक्षाभिनतः। स च शिखी नव मासान् क्षेमसुभिक्षारोग्याणि प्रजाभ्यो धत्ते अन्यचक्रकृतानां चाशुभानां व्याघातायेति"। पराः

भवकेतु "अथ जलकेतोः कर्म्मसमाप्तौ धूम्रादयः शीतान्ता अष्टौ प्रादुर्भवन्ति तत्र त्रयोदश सहस्रशताष्टाश वर्षान्तात् दृश्यन्ते सुभिक्षाद्यव्याधिपर्य्यया विपरीताः च दुःखन्नाना-श्च वधाय, तेषामष्टानां कर्म्मण्यतीते भवकेतुर्दृश्यते। पूर्व्वेणैकरात्रं यावत् कृत्तिकानामन्तरतो या तत्प्रमा-णया स्निग्धपारुष्यप्रभया सिंहलाङ्गूलसंस्थानया प्रद-क्षिणतानया शिखयोदितः। स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् मयत्नतीव सुभिक्षाय। रूक्ष प्राणहरापाश्च रोगाणां प्रादुर्भावायेति" पराः

आवर्त्तकेतु "अथ वर्त्तकेतुः श्वेतकेतोः कर्म्मण्यतीते अपरेऽर्द्धरात्रेऽसव्योदितारुणाभया प्रदक्षिणेन ताम्रया शिखयोदितः। स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् अतीव सुभिक्षं नित्यश्चोत्सवं जगत्" पराः

संवर्त्तकेतु "अथ संवर्त्तको दर्शसहस्रमष्टोत्तरं प्रोष्य पश्चिमेनास्त

गते सवितरि सन्ध्यायां दृश्यते तन्वी ताम्ररूपा शूलाग्र धूम्र विसृजन्ती दारुणा शिखा कृत्वा नभस्त्रिभागमाक्रम्य यावन्मुहूर्त्तान् निशि तिष्ठति तावद्वर्षाणि हन्ति परस्परं शस्त्रैर्वसुमपि पार्थिवाः। यानि नक्षत्राणि समाश्रयति यत्र यद्देशे तानि दारुणतरं पीडयति तदाश्रिताय देशानिति"। पराः। तथा गर्गः "येषां नक्षत्रविषये रूक्ष सज्वालधोऽहितः। दृश्यते बहुमूर्त्तिश्च तेषां विद्यात् महाभयम्। अवर्षं शस्त्रपारुष्यक्रोधं दुर्भिक्षमेव च। कुर्य्यान्नृपतिपीडाञ्च स्वचक्रपरचक्रतः। यत्र तिष्ठति नक्षत्रे प्रयाति यत्र गच्छति। नृपवेश्मा स्पृशेद्वापि हन्यादेशास्तदाश्रयान्। यस्याभिषेकनक्षत्रं जन्मभ कर्म्मभं तथा। देशं पीडयेद्वापि स शान्तिपरमो भवेत्। स्निग्धः प्रसन्नो विमलः प्रदक्षिणशिखस्तथा। दृश्यते येषु देशेषु शिवं तेषु विनिर्द्दिशेत्" पराः

सर्व्वशेष। "यस्यां दिशि समुत्तिष्ठेत् तां दिशं नाभियोजयेत्। यतः शिखा यतो धूमस्ततो यायाद्धराधिप। प्रतिलोमोऽयतः केतुर्यदा ध्यायति पार्थिवः। सामान्ययाप्यनलस्याग्रमभिगच्छति" पराः

अथ मासविशेषेषु नामविशेषास्तत्फलन्याह समयान्ते "चैत्रवैशाखयोर्म्मध्ये कौवेरीस्तु विनिर्द्दिशेत्। उच्छ्रितैर्यूपवेदीभिरुच्छ्रितैर्ध्वजतोरणैः। हविर्धूमाकुला तत्र दृश्यते च वसुन्धरा। ज्यैष्ठे चैव तथाषाढे वायुपुत्राय निर्द्दिशेत्। वान्ति चैव तथा वाता सहायुद्ध महाभयम्। श्रावणप्रौष्ठपदयोर्वारुणास्तु विनिर्द्दिशेत्। आरोहयन्ति ते मेघान् पूर्णां कुर्य्युर्वसुन्धराम्। धान्यं समर्घतां याति ईतयो न भवन्ति च। आश्विने कार्त्तिके चैव सूर्य्यपुत्रान् विनिर्द्दिशेत्। ततो दहति तीक्ष्णांशुः सर्व्वाणि दिवाकरः। क्षियन्ते च तदा गावः श्वापदाश्च विशेषतः। मार्गशीर्षे च पौषे च वह्निपुत्रान् विनिर्द्दिशेत्। शीघ्रं भवति दुर्भिक्षं हाहाभूतमचेतनम्। माघे च फाल्गुने चैव यमपुत्रान् विनिर्द्दिशेत्। छर्द्दिर्ज्वरातिसारश्च ग्लानि-श्चैवाक्षिवेदना"।

नक्षत्रभेदेन देशभेदे तदुपद्रवादि तत्रैवोक्तं यथा "कृत्तिका रोहिणी सौम्य पृथिव्या मध्यमुच्यते। केतवो यत्र दृश्यन्ते आग्नेया दश पञ्च च। आग्नेयेषु च दृष्टेषु लोकानां मन्मथो भवेत्। नित्योद्विग्ना प्रजा सर्वा भवन्ति हि न संशयः। पुजन्य नुप्तया, प्रायः

[illegible]

[illegible]

कुर्य्यात्। तथैव सूक्ष्मवर्णयुक्तौ क्षेमारोग्यसुभिक्षदौ भवत" वरा०।

काश्यपश्वेतकेतु "अथ काश्यप श्वेतकेतुः पञ्चदश वर्षशतं प्रोष्य प्रोष्य सोमसुतस्य यस्केतोश्चारान्ते प्रागावृत्तो नभसस्त्रिभागमाक्रम्यापसव्यं निवृत्योर्द्ध्वं प्रदक्षिणजटाकारशिखः स यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि सुभिक्षमावहति। मध्यदेशे चार्य्यगणानामुदीच्यानामुदीच्यै भूयिष्ठस्त्रिभागशेषां प्रजामवशेषयति" वरा०।

रश्मिकेतु 'अथ रश्मिकेतुर्विभावसुजः प्रोष्य वर्षशतमाव-र्त्तकेतोश्चारान्ते उदितः कृत्तिकासु धूमकेतुः। यथानियतदिक्कालरूपवर्णप्रमाणस्यानो धूमकेतुः प्रभवविष्यता देशानां राज्ञां जनपदानाञ्च दृश्य परपर्वतवेश्मध्वजपताकागृहमर्म्मायुधावरणरथनागोष्ट्रपुर-गयनासनभाण्डेषु च दृश्यते। स एव दिवि स्निग्धो निर्मलः प्रदक्षिणशिखो गजनागवीथीनाशुत्तरेण व्रजन् सुभिक्षक्षेमारोग्यं चावहति। दशैकविंशतिद्विषष्टिशतधा या दर्शनमिच्छन्ति इत्यनो धूमकेतोस्तस्य च प्रागुद्याचिमित्ताग्न्यर्वाचीनमचलनमन्ते' प्रभा मत्स्यप्रभूपकदिशां शीतोष्णविपर्य्यय इति व्यभिचाराङ्कमभवत्" वरा०।

जलकेतु "अथ जलकेतुर्वैतानहः यश्चलकेतोर्नवमासावशिष्टे कर्म्मणि कृते प्रवर्त्तयति। पश्चिमेनोदितः स्निग्ध सुजातोऽन्तमपश्चिमाभिनतः। स च शिखी नव मासान् क्षेमसुभिक्षारोग्याणि प्रजाभ्यो धत्ते अन्यग्रहकृतानां चाशुभानां व्याघातायेति"। वरा०

भवकेतु "अथ जलकेतौ कर्म्म समाप्ते धूम्रादय शीतान्ता अष्टौ प्रादुर्भवन्ति तत्र त्रयोदश चतुर्दश शताष्टाश वर्षान्तात् दृश्य-न्ते सुभिक्षाय क्षेत्यादिविपर्य्यया विपरीता. धूम्रान्ना-स्तु वधाय, तेषामष्टानां कर्म्मण्यतीते भवकेतुर्दृश्यते। पूर्वस्यैकरात्रं यावत् कृत्तिकानामनन्तरतो या तत्प्रभा-भया स्निग्धपारूष्याभया सिंहलाङ्गूलसंस्थया प्रदक्षिणतायया शिखयोदितः। स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् भवत्यतीव सुभिक्षाय। रूक्ष प्राणहराणाञ्च रोगाणां प्रादुर्भावायेति" वरा०

आवर्त्तकेतु " अथ वर्त्तकेतुः श्वेतकेतोः कर्म्मण्यतीते अपरे ऽर्द्धरात्रेऽभ्योदितारुणाभया प्रदक्षिणेन ताम्रया शिखयोदितः। स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् अतीव सुभिक्ष मित्यधर्मोत्सव जगत्" वरा०

संवर्त्तकेतु "अथ संवर्त्तको दर्दसहस्रमष्टोत्तरं प्रोष्य पश्चिमेनास्त गते सवितरि सन्ध्यायां दृश्यते तन्वी ताम्ररूपा शूलाभा धूम विसृजन्ती दारुणा शिखा कृत्वा नभस्त्रिभागमाक्रम्य यावन्मुहूर्त्तान् निशि तिष्ठति तावद्वर्षाणि हन्ति परस्परं शस्त्रौघमपि पार्थिवा। यानि नक्षत्राणि संश्रयति यत्र येदेशि तानि दारुणतरं पीडयति तदाश्रिताश्च देशानिति"। वरा०। तथा गर्गः "येषां नक्षत्रविषये रूक्ष सज्वालधोषितः। दृश्यते वह्निमूर्त्तिश्च तेषां विद्यात् महाभयम्। धर्मशस्त्रपारुष्यकोपं दुर्भिक्षमेव च। कुर्य्यान्नृपतिपीडाश्च स्वचक्रपरचक्रतः। यत्र तिष्ठति नक्षत्रे प्रयाति यत्र गच्छति। नृपवेद्या स्वदेशेष्वपि हन्याद्वेशांस्तदाश्रयान्। यस्याभिषेकनक्षत्रं जन्मभं कर्म्मभं तथा। देशर्क्षं पीडयेद्वापि स शान्तिपरमो भवेत्। स्निग्धः प्रसन्नो विमलः प्रदक्षिणशिखस्तथा। दृश्यते येषु देशेषु शिवं तेषु विनिर्द्दिशेत्" वरा०

सर्वशेष। "यस्यां दिशि समुत्तिष्ठेत् तां दिशं नाभियोजयेत्। यत्र शिखा यतो धूमस्ततो यायाज्जराधिप। प्रतिलोमोयतः केतुर्यया ध्मायति पार्थिव। सामान्ययाज्जनबलसन्नाशमधिगच्छति" वरा०

अथ मासविशेषेषु नानाविशेषास्तत्फलान्याह दृष्टयाहृते "चैत्रवैशाखयोर्म्मध्ये कौवेरांस्तु विनिर्द्दिशेत्। उच्छ्रितैर्यूपवेदीभिरुच्छ्रितैर्ध्वजतोरणैः। हविर्धूमाकुला तत्र दृश्यते च वसुन्धरा। ज्यैष्ठे चैव तथाषाढे वायुपुत्रांश्च निर्द्दिशेत्। यानि चैव तथा वाता सञ्जायन्त महाभयम्। श्रावणप्रौष्ठपदयोर्वारुणांस्तु विनिर्द्दिशेत्। आरोहयन्ति ते मेघान् पूर्णा कुर्य्युर्वसुन्धराम्। क्षामं समार्घतां याति ईतयो न भवन्ति च। आश्विने कार्त्तिके चैव सूर्य्यपुत्रान् विनिर्द्दिशेत्। ततो दहति तीक्ष्णांशुः सर्वांश्चापि दिवाकरः। म्रियन्ते च तदा गावः श्वापदाश्च विशेषतः। मार्गशीर्षे च पौषे च वह्निपुत्रान् विनिर्द्दिशेत्। शीघ्रं भवति दुर्भिक्षं हाहाभूतमचेतनम्। माघे च फाल्गुने चैव यमपुत्रान् विनिर्द्दिशेत्। छर्द्दिर्ज्वरातिसारश्च ग्लानिश्चैवास्मिर्देता"।

नक्षत्रभेदेन देशभेदे तद्भुपद्रवादि तत्रैवोक्तं यथा "कृत्तिका रोहिणी सौम्य पृथिव्या मध्यमुच्यते। केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते आग्नेया दश पञ्च च। आग्नेयेषु च दृष्टेषु लोकानां च्छयो भवेत्। निर्व्योहिन्ना प्रजा सर्वा भवन्ति हि न संशयः। पुनर्व्वसुस्तथा, पुष्यः

[illegible]

[illegible]

सामर्थ्यादिति चेन्न अमावास्याया प्रतिपदि चोत्पन्नस्य लग्नादिदृष्टस्थानस्थितचन्द्रस्यारिष्टमशुभफलजनक भव-न्मते निरर्थकमापद्येत। ननु "षष्ठेऽष्टमे चन्द्रः सद्योमर-णाय पापसदृष्टः। अष्टाभि शुभदृष्टोमिश्रैर्वर्षैस्तद्-र्द्धेनेति" वराहोक्तेर्भविष्यतीति चेत् तथापि "स्वच्छ-न्दत्व कटशमर्तिर्य्यक्षभस्य विगील्य व्याधि रुग्यो-मेतिरच सुख गर्भपातमष्टमि। दूतासक्तिर्भवति रविजे वैभवे चक्षुरोग स्वभौमो याम्यच शिखिनि वा लग्नभा-यादिमस्थे इति वसिष्ठवद्ये शनिवद्राहुकेत्वो शु-भाशुभफलदातृत्ववचन किं वायदर्भिचितम्। सारावल्याञ्च "राहुश्चतुष्टयस्थो निधनाय निरीक्षितो भवति पापैः। वर्षैर्वदन्ति दशभिः षोडशभि केचि-दाचार्याः। अजवृषकर्कटलग्ने रक्षति राहुः समस्त पीडाभ्यः। पृथ्वीपति प्रसन्नः कृतापराधं यथा पु-रुषमिति" राहोः शुभाशुभफलाभिधानमस्ति। ननु वराहेण राहोः फल कुत्रापि नोक्तमिति चेन्न "सोप-प्लवे शशाङ्के सक्रूरे लग्नगे कुजेऽष्टमगे। माता सार्द्ध म्रियते चन्द्रवदर्केण शस्त्रेणेति" वराहवचनेऽपि राहु केत्वोरन्यतराभिधानमस्ति। तथा हि किञ्चिद् चन्द्रग्रहण राहुसाहित्यकृतकुत केतुसाहित्यकृतमिति तत्र ग्रहणेव, चन्द्रे लग्नगे सक्रूरे क्रूरसाहित्य मभिहितम् क्रूरास्तु सूर्यभौमशनय एव विवक्षिता इति चेत् सूर्यस्य तावद्योगाभावश्चन्द्रग्रहणे हि सप्त-मराशिस्थत्वात्। भौमस्यापि योग, कुजेऽष्टमग इत्यु-क्तेर्नास्ति। पारिशेष्याच्छनेरेव योगोवाच्य। तत्र सप्तम्यर्थं शनिग्रहणमेव कर्त्तव्यमासीत्। अत सामान्य-वाचिनः क्रूरशब्दस्य प्रयोगाद्राहुकेत्वोरन्यतरयोगोऽपि विवक्षितोऽपरस्य (सूर्यस्य) सप्तमराशिस्थत्वात्। योग एकराशिस्थत्वे स्यान्न तु भिन्नराशिस्थत्वे इति। एव ग्रहणसम्बन्धिलग्नस्थसूर्यारिष्टेऽपि राहुकेत्वोरन्यतर योगो व्याख्येय। अतएव "राहुस्तमोऽसुरस्वर्भानुरिति केतुरिति पर्य्यायाभिधान कृतम्। विवाहपटलेऽपि "मरणं सप्तमे राहोः कार्य्यविनाश भृगोर्वदन्तीति" कथयतो राहुफलमप्युक्तम्। तस्माद्वराहमतेऽपि राहुकेतुयोगो विवक्षित एव। एव सति जातके यथा राहो शुभा-शुभफलदातृत्व वचनाद्बोध्यते। तथा विवाहेऽपि वशिष्ठवसिष्ठवाक्यादपि तत्र तुल्यन्यायत्वात् कर्त्त-रीदोषे सत्यपदृष्टत्वे फलदातृता स्वयापि वक्तव्यैव।

ननु "दोषयो कर्त्तरीकर्त्तॄ शत्रुनीचगदृष्टयो। यदा त्वस्तगयोर्वापि कर्त्तरी नैव दोषदेति" कश्यपादुक्ते रस्तङ्गतत्वेन राहुकेत्वो कर्त्तरीदोषो नास्तीति चेत् भ्रान्तोऽसि शृणु। "सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषण-मर्थवदिति" न्यायादस्तङ्गतत्वविशेषेण भौमस्य क्रूर-युक्तबुधस्य शनेर्वेति त्रयाणामेव सम्भवति न सम्भवति च। सूर्यस्तु नित्योदित एव राहुकेतू नित्यास्तमिताविति व्यभिचाराभावात्त्रयाणामेव विशेषणम्। किञ्च किमस्तगत्व चिरितसन्निधिकृतमुत सूर्यसान्निध्यकृत वेति। तत्र चिरितसन्निधिकृत यत्तत् सूर्यादिसकलग्रहसाधारणम्। तथा सत्यस्तगतत्वविशेषणवैयर्थ्य प्रागुक्तन्यायात्। रा-होस्तु नारदादिवाक्यात्तिरोहपमण्डलायगते "इन्दु-र्कमण्डलाक्रान्तिरचितत्वात् किल न दृश्यते गगने' इति वराहोक्तेस्तमोरूपत्वात्तादृक्स्वरूपात्तुपलब्धेरगोचरत्वप-रम्। श्यामवर्णस्य चन्द्रविलमण्डलक्रान्तिमण्डलस्थस्थि-तौ, यदाह केशवार्क "वेध्रस चास्य शशभृद्विमण्डलक्रा-न्तिमण्डलमिलत्तु पथ" इति। अतएव न विद्यन्ते शाव किरणावस्येत्यगुरन्वर्थताप्यवसीयते। अथ यदि सूर्यसन्निविकृतमित्युच्येतेति चेत् न इतरवदपराहो-रप्युदयास्तप्रसिद्ध्यभावात्। किञ्च कालांशानभिधानात् कदोदित' कदास्तमितश्चेति निर्णेतुमशक्यत्वात्। एव केतोरप्येतत् द्रष्टव्यम्। ननु केतूदयोत्पातादौ प्रत्यक्ष-तोदृश्यत इति चेन्न तस्यानियतदिक्प्रभवत्वात् अनि-यतनक्षत्रप्रभवत्वाच्च। किञ्च केतूत्पातो हि लोके दुरद-ष्टसूचक अनियतेन बहुना स्वल्पेनापि वा कालेन भ वेत्। सूर्यसान्निध्यकृतोदयास्तौ तु नियतकालावेवेति तयो केत्वोर्भेद स्वीकर्त्तव्य"

केतुक्षेत्रादिक ज्यो॰ त॰ उक्तम् "सिंहस्त्रिकोण च तु रश्चत्र भौमोष्टक शुक्रशनी विपक्षौ। सूर्यारचन्द्रा सुहृद समानौ जीवेन्दुजौ षट् शिखिन पराशा"। तन्नामनक्षत्रगोत्रदेशादि ग्रहयज्ञशब्दे वक्ष्यते। विंशोत्तरीय दशाया तद्दशामान ७वर्षा तच्च दशाशब्दे वक्ष्यते। तस्य राशिभोगकालश्च १८मासा। "केतुपग्रभौमन्दगतय षष्ठे तृतीये शुभाः" ज्यो॰ त॰। ७दानवभेदे पु॰ केतुवीर्य्य शब्दे उदा॰ दृश्यम्

केतुकुण्डली स्त्री नरपतिजयचर्य्योक्ते जन्मनक्षत्रभेदवशेन जन्मावध्ये-कैकवर्षे एकैकग्रहविशेषस्वामित्वज्ञापके चक्रभेदे सा च तत्रैव दर्शिता यथा

[illegible] तथा [illegible] च । [illegible] । [illegible] च । [illegible] तथा । [illegible] । [illegible] च [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] च [illegible] ।

पितृ[illegible] [illegible] । [illegible]

पितृ[illegible] [illegible] । [illegible] यथा

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] च । [illegible] च । [illegible]

[illegible] च । [illegible] । [illegible] । [illegible] च । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] दिने दिने [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] यथा

"रविचन्द्र कुज सौम्य गमिर्जीवभार्गवैस्तु । स्त्रग्राय्हदैषाम मध्ये केतुरिमेऽवर्णा । कृत्तिकादि विरा हतिर्यथा केतौ मघा भवेत्" यथा १र०।४च०।५म०।६बु०। ७ग०।८वृ०।९रा०।१०केतु । ११बु० १२र० १३च० १४म० १५बु० १६ग० १७वृ० १८रा० १९केतु' २०बु०। २१र० २२च० २३म० २४बु० २५ग० २६वृ० २७रा० ०केतु २बु०। एव जन्मनक्षत्रानुसारेण प्रथमादिपर्वणा रव्यादय शुक्रान्ता दशमादिषु पुन रव्यादय शुक्रान्ता । एव चन्द्रस्य मघ-माद्याधीशत्वे रव्यन्ता एव क्रमेण सर्व्वत्र योज्यम्

"पताका कुण्डली केतौ कुण्डली च दृश्यते । सर्व्वत्र पापयोगे शनयो जायते महान्" नरपतिजय

केतुमत् त्रि० केतुरस्त्यस्य मतुप् । १चिह्नादियुक्ते २प्रज्ञानयुक्ते "केतुमद् सुभिर्वाश्रदीति" ऋ० ६,४०,२०,"केतुमत् प्रज्ञा-नवत्" भा० स्त्रियां ङीप् । ३काशीराजदिवोदास-वंश्ये नृपभेदे पु० । "धेमस्य केतुमान् पुत्र सुकेतुरस्य चात्मज" हरिव० ३२अ० दिवोदासवंशोक्तौ । वासु-देवपत्निभद्रा सुनन्दाया निवासरूपे ४प्रासादभेदे पु० "सुनन्दाया निवासोऽसौ प्रथम सर्व्वदैवतैः । भद्रिकाया वासुदेवस्य केतुमानिति विश्रुत" हरिव० १५७अ० ५धन्वन्तरिपुत्रभेदे "धन्वन्तरिर्दीर्घतमस आयुर्वेद प्रवर्त्तक । यज्ञभुग्वासुदेवांश स्मृतिमात्रार्त्तिनाशन । तत्पुत्र केतुमानस्य जज्ञे भीमरथस्तथा" भाग० ९।१७।५ ६दानवभेदे । "तथा गगनमूर्द्धा च वेगवान् केतुमांश्च " भा० आ० ७०दानवोक्तौ । सुमालिनो राक्षसस्य भार्यायां स्त्री "सुमालिनोऽपि भार्य्यासीत् पूर्ण्चन्द्रनिभानना । नाम्ना केतुमती राम ।" रामा० उ० ५स० ।

"यसमे सजौ सगुरुयुक्ता केतुमती समे भरनगाद्" वृ० र० उक्तलक्षणे पविषमवृत्ते छन्दोभेदे स्त्री ।

केतुमाल पु० । १आग्नीध्रनृपपुत्रभेदे २तन्नामके जम्बुद्वीप-स्थे वर्षभेदे । तद्विवृति उत्तरकुरुशब्दे १०८४पृ० । कुरुशब्दे च २१२२पृ०दृश्यम् । "मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते । । जम्बुषण्डश्च तत्रैव महावन पटोत्कच!" भा० भी० ६अ० । ३पश्चिमदिग्स्थे नदीभेदे स्त्री "अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिश " इत्युपक्रमे 'केतुमाला च मेध्या च गङ्गाद्वारस्य भूमि-प ।" भा० व० ८९ अ० ।

केतुमालि(लिन्) पु० शम्बरदैत्यस्य सेनाधिपभेदे। "दुर्द्धर केतुमाली च शतशृङ्गा प्रमर्द्दन " इत्युपक्रमे "एते, परिवृतो योधैः शम्बर प्रययौ तदा" । "तेनैव तस्य शिरश्छेद केतुमालेः शिरश्छेदा" हरिव० १६४अ० ।

केतुरत्न न० केतोः रत्नम् । वैदूर्य्यमणौ (लसुनिया) राजनि० तस्य तत्स्वामिकत्वात् तथात्वम् ।

केतुवीर्य्य पु० दानवभेदे । "शिशुमारश्च केतुश्च केतुवीर्य्य शतह्रद " हरिव० ३अ० दानवोक्तौ ।

केतुवृक्ष पु० केतुभूतोवृक्ष । मेरोश्चतुर्दिक्षु वर्त्तमानविष्क म्भपर्वतमन्दरादीनां चिह्नरूपे वृक्षभेदे । "विष्कम्भशैला जिन मन्दरोऽस्य (मेरो) दक्षिणेन (गन्धमादन) विपुल सुपार्श्व । तेषु क्रमात् सन्ति च केतुवृक्षा कदम्ब जम्बूवटपिप्पलाख्या " सि० शि० । "विष्कम्भारचिता मेरोर्योजनायतमुच्छ्रिताः । पूर्वेण मन्दरोनाम दक्षिणे गन्धमादन । विपुल पश्चिमे भागे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृत । कदम्बस्तेषु जम्बूश्च पिप्पलोवट एव च । एकादशशता-यामा' पादपा गिरिकेतव " विष्णु पु० ।

केतुशृङ्ग पु० पौरवे नृपभेदे । "वत्सवत्सुर्निरामर्द्द केतुशृ-ङ्गो वृहद्गुण " भा० आ० १अ० ।

केदर पु०के हपाति ह—घञ्, कर्विदीर्य्यते दृ—अप् वा । १इक्षु-भेदे भावप्रकाशोक्ता मातृटीका । २देरके केकरे शब्दचि०

केदार पु०के शिरसि दारोऽस्य केन जलेन दारोऽस्य वा नि० तत्पुम् । हिमालयस्थे पर्वतभेदे तत्स्थे २शिवलिङ्गभेदे न० तन्माहात्म्यादि स्कन्दपु० केदारखण्डे दृश्य तथैव काशीक्षेत्रे आविर्भावात् काशीस्थे ३लिङ्गभेदे च न० तत्कथा काशीख० ७७अ० यथा

"श्रीपार्वत्युवाच । "नमस्ते देवदेवेश । प्रणमत्करुणा-निधे ! । यत् केदारमाहात्म्य भक्तानामनुकम्पया । तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव कस्मात्सदुत्तमा । तत्प्रकाश्य जना नित्यं देवदेव । दयानिधे । श्रीदेवदेव उवाच । गणपपर्णे । शृणुयाम्यापि केदारेश्वरसत्कथाम् । समाक-र्ण्यापि या पापोऽप्यपापोजायते क्षणात् । केदार यातु-कामस्य पुत्रोनिश्चितचेतस । आजन्मसञ्चित पाप तत्क्षणादेव नश्यति । गृहाद्विनिर्गते पुंसि केदारगति-निश्चिते । जन्मद्वयार्जित पाप शरीरादपि निर्व्रजेत् । मध्यमार्गं प्रपन्नस्य त्रिजन्मजनित त्वघम् । गेहादपि स्वगृहेऽपि निराश याति निश्चयात् । साय केदारकेदार केदारेति निरच्चन् । गेहेऽपि नियमस्तस्य यात्राफलमवा प्नुयात् । दृष्ट्वा केदारशिखर पीत्वा तत्रत्यमम्बु च जन्मजन्मकृतान् पापान्मुच्यते नात्र सशय हरेम्भा।

[illegible]

केतुवर्मन् पु० [illegible]

केतुपताका [illegible]

[illegible]

मेव वर्णानामाश्रमाणां च धर्मिणाम्। तस्मात्त्वयि-
शेषेण मोक्षं दास्यसि मायया। ततस्तदुपरोधेन तथेति
च मयोदितम्। तदारभ्य महादेवि! स्नानात् केदारकु-
ण्डतः। सम्यङ्नाम भक्त्या वै मम नामजपादपि। नै-
वैं यमो भिय दद्यामन्यत्रापि तनुत्यजाम्। केदारतीर्थे च
स्नात्वा पिण्डान् दास्यति चाम्बरे। एकोत्तरशतं य-
ग्राम्ब्रह्मतीर्थं महाम्बुभे। भौमवारे यदा दर्शस्तदा च
श्राद्धीनरः। केदारकुण्डमासाद्य गयाश्राद्धेन किं ?
नरः। केदारं गच्छमानस्य बुद्धिर्दैया नरैरियम्। काशया
स्पृष्टस्य केदार कृतकृत्यो भविष्यसि। चैत्रकृष्णच-
तुर्दश्यामुपवास विधाय च। लिगण्डूषीं पिवन् मात-
र्लिङ्गमधितिष्ठति। केदारोदकपाने तु यथा तत्र फलं
भवेत्। तथाऽत्र जायते पुंसां स्त्रीणां चापि न संशयः।
केदारभक्तं सर्वज्ञ पाशोऽस्मद्द्विषादिभिः। आजन्म-
जनितं पापं त्यक्त्वा याति ममालयम्। श्रावणमास
त्रिकालं च केदारं नमस्यति। तं नमस्यन्ति सततं
लोकपाला यमादयः। कलौ केदारमाहात्म्यं योऽपि
कोऽपि न वेत्स्यति। योवेत्स्यति च पुण्यात्मा सर्वं
वेत्स्यति स ध्रुवम्। केदारेशं महत् दृष्ट्वा देवि! मेऽनु-
चरो भवेत्। तस्मात् काशया प्रयत्नेन केदारेशं विलोकयेत्।
चित्राङ्गदेश्वरं लिङ्गं केदारादुत्तरे शुभम्। तस्यार्च्चनात्स-
दा नित्यं स्वर्गभोगानुपाश्नुते। केदाराद्दक्षिणे भागे नी-
लकण्ठविलोकनात्। संसारोरगदष्टस्य तस्य नास्ति
विषाद्भयम्। तद्वायव्येऽम्बरीषेशो नरस्तदवलोकनात्।
गर्भवासं न चाप्नोति संसारे दुःखसङ्कुले। इन्द्रद्युम्नेश्वरं
लिङ्गं तत्समीपे समर्च्य च। तेजोमयेन यानेन सत्स्वर्गभु-
वि मोदते। तद्दक्षिणे नरो दृष्ट्वा लिङ्गं कालञ्जरेश्वरम्।
जराकालं विनिर्जित्य मम लोके वसेच्चिरम्। दृष्ट्वा क्षेमे-
श्वरं लिङ्गमुदक् चित्राङ्गदेश्वरात्। सर्व्वत्र क्षेममाप्नोति
लोकेऽत्र च परं दिवि। श्रीस्कन्द उवाच। देवदेवेन।
शिव्यारे। केदारमहिमा महान्। इत्याख्यायि पुराऽ-
म्बायै मया तेऽपि निरूपितः। केदारेश्वरलिङ्गस्य
शृत्वोत्पत्तिं ततो नरः। शिवलोकमवाप्नोति निष्पा-
पोजायते क्षणात्”। लिङ्गपरत्वे न० केदारे नकेदारे-
श्वरादयोऽप्यत्र पु०। पर्व्वतप्रस्थाऽन्तिकस्थे ३क्षेत्रभेदे
“केदाराख्ये महाक्षेत्रे देवी सा मार्गदायिनी” देवी-
गीता ४भूमिप्रदेशभेदे च्यमर “मतङ्गस्य च केदारस्तत्रैव
कुरुनन्दन।” भा०व० ८४अ०। “केदारे चैव राजेन्द्र!

कपिलस्य महात्मनः” भा०व०८४अ०। जलनिवारणार्थं चतु-
पार्श्वे सेतुसन्धयुक्ते ५क्षेत्रे ६आलवाले च मेदि० “यथा
“तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य
तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति” वेदा० प०। “भूमा-
वप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः। नानारूपाणि
जायन्ते बीजानीह स्वभावतः” मनु “स्थानच्छेदस्य के-
दारभाजः शल्यवतोऽन्यग” मनु। केदाराणां समूहः
“केदाराद्यञ् च” “ठञ् कवचिनश्च” पा०यञ् वुञ् ठञ्
च। केदार्य्यं कैदारकं कैदारिकं तत् समूहे न० “कैदा-
रिकाणामभितः समाकुलाः” माघ। अत्र केदारादिति
निर्देशात् नि०रूपम्। तस्येदमण्। कैदार तत्सम्बन्धि-
जलतण्डुलादौ त्रि० तद्गुणाः “कैदार कोलशालिः
कैदार तण्डुलं घृतम्। कैदारं वार्य्यभिष्यन्दि मधुरं गुरु
दोषकृत्” भावप्र०। “कैदारा वातपित्तघ्ना गुरवः
कफशुक्रलाः। कषाया अल्पवर्च्चस्का मेध्याश्चैव बला-
वहाः” भावप्र० केदारशाल्यादिगुणा उक्ताः

केदारक पु० केदारे भव कन्। क्षेत्रजाते व्रीहि-
भेदे षष्टिकशब्देत्युक्तम् “शारदककेदारकमध्यमय
षष्टिकाः” सुश्रुत। केदारशब्दे गुणा उक्ताः

केदारकटुका स्त्री केदारस्य कटुकेव। कटुकाभेदे राजनि०

केदारखण्ड पु० व्यासप्रणीते स्कान्दपुराणान्तर्गते अवन्ति-
खण्डस्थकेदारमाहात्म्यप्रतिपादके ग्रन्थभेदे।

केदारज त्रि० केदारात् जायते जन–ड। १क्षेत्रभूमिजाते
व्रीहिभेदे केदारशब्दे तद्गुणा उक्ताः। २पद्मकाष्ठे
न० राजनि० केदारजातादयोऽप्यत्र

केन न० केनेत्युपपकस्य प्रवृत्तम्। तलवकारोपनिषद्रूपे के-
नेषितमित्यादिके उपनिषद्भेदे “ईशा केन कठ प्रश्न मुण्ड-
माण्डूक्य तित्तिरि” मुक्तिको० उपनिषच्छब्दे विवृतिः

केनती स्त्री के सुखाय नति ना० ङीप् पृषो० अलुक्स०। स्मर-
लीलायां त्रिका०।

केनार पु० के मूर्द्धि नारः नृ–घञ् अलुक्स०। १कुम्भिनाम-
नरके हेम०। २शिरसि ३कपोले ४सन्धौ च मेदि०।

केनिप पु० के सुखे निपतति नि+पत–ड अलुक्स०। मेधा-
विनि निघण्टुः “यथा केनिपानामिनो वृधे” ऋ०१०,४४,४,
“केनिपाना मेधाविनाम्” भा०। निघण्टौ स्केनिप
इति वा पाठ। तत्रार्थे।

केनिपात पु० के जले निपात्यते नि+पत–णिच्–कर्म्मणि
घञ्। (हाल)नौकाचालने काष्ठनिर्म्मिते पदार्थे अरित्रे

[illegible]

[illegible]

मेव यानीनामाश्रमाणां च धर्म्मिणाम्। तस्मात्त्वयि-सर्गेण मोक्षं दास्यसि नान्यथा। ततस्तदुपरोधेन तथेति च मयोदितम्। तदाप्रभृति महादेवि। स्नानात्, केदारकुण्डत। समस्तं नाश भक्त्या यै मम नामजपादपि। मे-श्वरी त्रिय दद्यामन्यत्रापि तनुत्यजाम्। केदारतीर्थे य स्नात्वा पिण्डान् दास्यति चासर। एकोत्तरगत य-गयास्तस्य तीर्थां भराम्बुचे। भौमवारे यदा दर्शस्तत्र य श्राद्धदोनर। केदारकुण्डमासाद्य गयाश्राद्धेन किं ? तत। केदार गत्तुकामस्य बुद्धिर्देया नरैरियम्। काशया मृग त्व केनार कृतकृत्यो भविष्यसि। चैत्रकृष्णच-तुर्दश्यां उपवास विधाय च। त्रिगण्डूषं पिबन् मात-र्लिङ्गन्नधितिष्ठति। केदारोदकपाने तु यथा तत्र फलं भवेत्। तथान्त्र जायते पुंसां स्त्रीणां चापि न संशय। केदारभक्त सम्पूज्य वासोऽलङ्कारविधाटिभि। आजन्म-अमितं पाप त्यक्त्वा याति ममालयम्। श्रायणमास त्रिकाल य केदारेः नमस्यति। त नमस्यन्ति सतत लोकपाला यमादय। कलौ केदारमाहात्म्य योऽपि कोऽपि न वेत्स्यति। योवेत्स्यति च पुण्यात्मा सर्व वेत्स्यति स ध्रुवम्। केदारेशं सकृत् दृष्ट्वा देवि। मेऽनु-चरो भवेत्। तस्मात् काशया प्रयत्नेन केदारेश विलोकयेत्। चित्राङ्गदेश्वर लिङ्ग केदारादुत्तरे शुभम्। तस्यार्च्चनान्न-रोनित्य स्वर्गभोगानुपाश्नुते। केदाराद्दक्षिणे भागे नी-लकण्ठविलोकनात्। संसारोरगदष्टस्य तस्य नास्ति विषाद्भयम्। तदायव्येऽम्बरीषेशो नरस्तद्यलोकनात्। गर्भवास न चाप्नोति संसारे दुःखसङ्कुले। इन्द्रद्युम्नेश्वर लिङ्ग तत्समीपे समर्च्य च। तेजोमयेन यानेन सस्वर्गभु-वि मोदते। तद्दक्षिणे नरोद्दृष्ट्वा लिङ्ग कालञ्जरेश्वरम्। जराकालं विनिर्जित्य मम लोके वसेच्चिरम्। दृष्ट्वा कामे-श्वर लिङ्गमुदक् चित्राङ्गदेश्वरात्। सर्वत्र क्षेममाप्नोति लोकेऽत्र च पर दिवि। श्रीस्कन्द उवाच। देवदेवेन। मिन्व्यारे। केदारमहिमा महान्। इत्याख्यायि पुराऽ-म्बायै मया तेऽपि निरूपित। केदारेश्वरलिङ्गस्य उत्पत्ति शृणु नर। शिवलोकमवाप्नोति निष्पा-पोजायते क्षणात्'। लिङ्गमस्त्ये न० केदार नकेदारे-श्वरादयोप्यत्र पु०। यट्यांमनसाऽन्तिकस्थे २शैलभेदे "केदाराख्ये महाचले देवी सा मार्गदायिनी" देवी-गीता ४भूमिप्रदेशभेदे अमर "अतङ्गस्य च केदारसर्वत्र पुरुनन्दन।" भा०व० ८४अ०। "केदारे चेव राजेन्द्र। कपिलस्य महात्मन" भा०८४अ०। जलनिवारणार्थे चतु-पार्श्वे सेतुबन्धयुक्ते ५क्षेत्रे ६आलवाले च मेदि० "यथा "तडागोदक छिद्राद्विनिर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकार भवति" वेदा० प०। "भूमा-वप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलै। नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावत" मनु "श्यामकेदस्य के-दारमाङ्क गल्यवतोन्वग" मनु। केदाराणां समूह "केदाराद्यञ्च" "ठञ् कवचिनश्च" पाण्यञ् युञ् ठञ् च। केदार्य केदारक कैदारिक तत् समूहे न० "कैदा-रिकाणामभित समाकुला" माघ। अत्र केदारादिति निर्द्देशात् नि०एत्वम्। तस्येदमण्। कैदार तत्सम्बन्धि-जलतण्डुलादौ त्रि० तद्गुणा "कैदार च्छेत्रसृष्टि कैदार तज्जल स्मृतम्। कैदार मार्य्यभिष्यन्दि मधुर गुरु दोषकृत्" भावप्र०। "केदारा वातपित्तघ्ना गुरव कफशुक्रला। कषाया अल्पवर्च्चस्का मेध्याश्चैव बला-वहा" भावप्र० केदारशाल्यादिगुणा उक्ता

केदारक पु० केदारे भव कन्। अल्पक्षेत्रजाते व्रीहि भेदे यष्टिकाकङ्कोल्यु पक्रमे "कुरयककेदारकमभृतय षष्टिका" सुश्रुत। केदारशब्दे गुणाद्युक्ता

केदारकटुका स्त्री केदारस्य कटुकेव। कटुकाभेदे राजनि०

केदारखण्ड पु० व्यासप्रणीते स्कान्दपुराणान्तर्गते अवन्ति-खण्डस्थकेदारमाहात्म्यप्रतिपादके ग्रन्थभेदे।

केदारज त्रि० केदारात् जायते जन–ड। १क्षेत्रभूमिजाते व्रीहिभेदे केदारशब्दे तद्गुणा उक्ता। २पद्मकाष्ठे न० राजनि० केदारजातादयोऽप्यत्र

केन न० केनेत्युपक्रमस्य प्रथमम्। तलवकारोपनिषद्रूपे के-नेषितमित्यादिके उपनिषद्भेदे "ईशा केन कठ प्रश्न मुण्ड-माण्डूक्यतित्तिरि" मुक्तिको० उपनिषच्छब्दे विवृति

केनती स्त्री के सुखार्थं नति सा० ङीप अलुक्स०। काम-लीलायां त्रिका०

केनार पु० के मूर्द्धि नार नृ–वञ् अलुक्स०। १कुम्भिनाम-नरके हेम०। २शिरसि ३कपोले ४सन्धौ च मेदि०।

केनिप पु० के सुखे निपतति नि+पत–ड अलुक्स०। मेधा-विनि निघण्टु "यथा केनिपानामिनो वृधे" ऋ०१०,४४,४. 'केनिपाना मेधाविनाम्' भा०। निघण्टौ चकेनिप इति या पाठ। तत्रार्थे,

केनिपात पु० के जले निपात्यते नि+पत–णिच्–कर्म्मणि घञ्। (हाल)नौकाचालन यष्टिनिर्म्मिते पदार्थे अरित्र

[illegible]

हिम [illegible]

हिमद्रुम पु [illegible]

[illegible]

स्पीडा दोर्भ्यामालिङ्ग्य सुन्दरीम् । कारयेत् स्थापनं कामी बन्धं केयूरसंज्ञितम्" स्मरदीपिका । "स्त्रीणां अङ्कानुराविष्टो गाढमालिङ्ग्य सुन्दरीम् । कामदेहिपुनः कामी बन्धं केयूरसंज्ञितम्" । रतिमञ्जरी ।

केरक पु० ब० व० । देशभेदे । "एकपादांश्च पुरुषान् केरकान् वनवासिनः" भा० स० ३०अ० । सहदेवदक्षिणदिग्विजये । अत तद्देशस्य दक्षिणविभागस्थत्वम् ।

केरल पु० सगरेण त्यक्तां प्रापिते क्षत्रियभेदे । तत्कथा हरिवं० १४अ०

"ततः शकान् सयवनान् काम्बोजान् पारदांस्तथा । पह्लवांश्चैव निःशेषान् कर्त्तुं व्यवसितः किल । ते वध्यमाना वीरेण सगरेण महात्मना । वशिष्ठं शरणं गत्वा प्रणिपेतुर्मनीषिणम् । वशिष्ठस्त्वथ तान् दृष्ट्वा समयेन महाद्युतिः । सगरं वारयामास तेषां दत्वाऽभयन्तदा । सगरः स्वां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निशम्य च । धर्म्मं जघान तेषां वै वेषान्यत्वं चकार ह । अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्ज्जयत् । यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानां तथैव च । पारदा मुक्तकेशाश्च पह्लवाः श्मश्रुधारिणः । निःस्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना । शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पह्लवास्तथा । कोलिसर्पाः समहिषा दार्व्वाश्चोलाः सकेरलाः । सर्व्वे ते क्षत्रियास्तात ! धर्म्मस्तेषां निराकृतः । वशिष्ठवचनाद्राजन् ! सगरेण महात्मना" ।

२ मद्धिणदेशभेदे ब० व० । स च दक्षिणस्थः बृ० सं० कूर्म्मविभागे १४अ० । "दशपुरगोनर्द्दकेरलकाः" दक्षिणस्थामुक्तम् तत्रत्य पर्व्वतनद्यादि रघौ वर्णितं यथा "तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः । रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इवार्णवः । भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् । अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः । मुरलामारुतोद्धूतमगमत् कैतकं रजः" । ३केरलाया ४ज्योतिर्ग्रन्थविशेषे च स्त्री गौरा० ङीष् शब्दरत्ना० । केरलज्योतिर्विद्यायाश्च सङ्केतविशेषोदिष्टस्तत्र दर्श्यते । "वर्गवर्णप्रमाणञ्च सस्वरं ताडितं मिथः । पिण्डसंख्या भवेत्तस्य यथाभागैस्तु कल्पना" गर्गसंहिता । अयमर्थः । अ क च ट त प य श इत्यष्टौ वर्गास्तेषामेकादिसंख्या यथा अवर्गे १ । कवर्गे २ । चवर्गे ३ । टवर्गे ४ । तवर्गे ५ । पवर्गे ६ । यवर्गे ७ । शवर्गे ८ । वर्णसंख्या च प्रतिवर्गं भिन्ना यथा अवर्गे १६ वर्णाः यथा अ १ आ २ इ ३ ई ४ उ ५ ऊ ६ इत्यादि । कादौ पान्ते वर्गे च पञ्च पञ्च संख्या । यवर्गे ४ शवर्गे च ४ । एवं च दाडिमफलनामार्थे दकारस्य तवर्गत्वात् वर्गसंख्या ५ वर्णसंख्या ३ मिलित्वा ८ । डस्य वर्गसंख्या ४ वर्णसंख्या ३ मिलित्वा ७ । मस्य वर्गसंख्या ६ वर्णसंख्या ५ मिलित्वा ११ एवं वर्गवर्णसंख्या २६ । दाडिमपदे आ इ अ इति स्वरत्रययुक्ते अवर्गसंख्या १ आद्यसंख्या २ मिलित्वा ३ एवं इ ४ अ २ । मिलित्वा स्वरसंख्या तथा समष्टी ३५ । पश्चात् यथोक्तक्रिया कार्य्या । मत्स्यशब्दे तद्गणनादि फलं च वक्ष्यते । क्वचित् स्वरसंख्यामनादाय अन्यथा सङ्केतो दर्शितो यथा । "कादयष्टादयोऽङ्काः स्युः पाद्याः पञ्च तथा मताः । यादयोऽष्टौ क्षमा शून्यं गणकैः परिकीर्त्तितम्" इत्युक्तिमनुरुध्य कालमा० "क्षीरयात्रेऽस्त्यत्र शासनगगभरनाशलिका क्रमेण । मातुलपातालातुलवितुलविमलवरदाश्च सम्भ्रमरा पञ्च" आयुर्वेदवाक्ये "गणकनयविद्याधरस्त्वया मातुलशब्दः पञ्चषष्ट्यधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्दिवसपरिमितं कालं क्षीरः । पातालशब्द एकषष्ट्यधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्दिवसपरिमितं वार्द्धस्त्यः । अतुलशब्दः षष्ट्यधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्दिवसपरिमितं साधनं । विमलशब्दस्तु पञ्चाशदधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्दिनपरिमितं चान्द्रं, वरदशब्दस्तावच्चतुर्विंशत्यधिकशतत्रयमाह तावद्दिवसपरिमितो नाक्षत्रिक संवत्सरः" इत्युक्तम् । अस्यायमर्थः । मातुलशब्दस्य स्वरत्यागे मस्य पकारात् पञ्चमत्वं तेन ५संख्या लभ्यते । तकारस्य टादितः षष्ठत्वेन ६संख्या लस्य यादौ तृतीयत्वेन ३संख्या अङ्कस्य वामागत्या तेषां यथाक्रमयोजने मातुलशब्दे ३६५संख्या निष्पद्यते । एवं पातालशब्दे पस्य आद्यत्वात् १संख्या तकारस्य टादितः षष्ठत्वात् ६संख्या लस्य मान्यत् ३संख्या । तेन पातालशब्दे ३६१संख्या । अतुलशब्दस्य नञादशाकारस्य शून्यत्वाचित्यात् ० । तकारस्य ६संख्या लस्य ३संख्या । तेन ३६०संख्या । विमलशब्दे च वस्य यादौ चतुर्थत्वात् ४संख्या मस्य मान्वत् ५संख्या लस्य ३संख्या यथा स्थानयोजने ३५४ संख्या । वरदशब्दे व ४ र २ द ३ यथाक्रमयोजने ३२४ संख्या । देशकेरलसङ्केतमभिप्रेत्यैव मन्त्रविशेषपुटितसप्तशतीजपस्य एकस्मिन्दिने करणासामर्थ्ये ७३माहात्म्यात्मकसप्तशत्या दिनापवर्गेषु माहात्म्यासंख्याविशेषपाठार्थं तट्टीकायां नागोजी

[illegible]

या स्फुरित दीपका" रघु० "मणिरिवभूमेि गृघ्र प्रभृ गृहे कमलाकरे" कुमा० "[illegible] [illegible] [illegible]" कुमा० "[illegible] केवलमुपपद्यते [illegible]" भा० उ०, [illegible] म० "[illegible] [illegible]" भाग [illegible] [illegible] धारयेत् म० नै० "[illegible] सहस्र गायत्री" रघु [illegible] [illegible] केवलाद्यो [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] पु० केद०
[[illegible]

केवलज्ञानिन् पु० केवल गुरु ज्ञानमस्य भूमि इनि ।
केवलद्रष्ट्र न० नि० क० । सर्वज्ञे जिनादौ ।
[विहीन

केवलव्यतिरेकिन् न० अनुमानभेदे केवलान्वयिनि
केवलान्वयिन् त्रि० केवलमन्वयोऽस्य इति । तत्त्वचि० चमा-
कर्षिते इतिमतोऽत्यन्ताभावाप्रतियोगिनि यथा प्रमे-
यत्वादि तच्च न युक्तमभावेऽसि । तथाच "आत्म-
यन्ताभावसत्त्वं वा केवलान्वयित्वमाबाहात्" अनुमा० चिन्ता० "केव
"तदेवानुप पचारी केवलान्वयिपक्षः" भाषा० "केव
लान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षक इत्यर्थः । धर्मं अभिधेय
प्रमेयत्वादिधर्मादौ धर्मान्तरैव प्रसादात् प्रमामाविषयत्वा-
वच्छिन्नान्तराभावायानुमिति," "केवलान्वयिसाध्यकत्व
तथानिति तु युक्तमिति" दीधि० । केवलेऽन्वयव्याप्तिर-
स्यास्य इति । केवलानुमानभेदे । तद्विरति अनुमि० यथा
"तदनुमान लिङ्ग केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि अन्वयव्य-
तिरेकिभेदात् । तत्रावच्छिन्नं केवलान्वयि तथापि केव-
लान्वयिनोऽभिधेयत्वस्य न विपक्षः अभिधानेऽनभिधाने
च विपक्षव्याघातात् । अथ यथा घटाकाशपटाकाशा-
भवावस्थभिधेयमग्नु प्रतिष्ठते तथाभिधेयमप्नु प्रतिष्ठते तथा
भिधेयत्वविपक्षत्वमभिधेयत्वेऽपि पटादुपपत्तिरिति स्यात्
एतत्ताभिधेयत्व पृतोऽपि व्यापक धर्मत्वात् गोत्वव-
दिति चेत् व्यापकत्वव्याप्यव्यापकत्वे व्यापकत्वमेव केवलान्व-
यि, व्यापकत्वे यत एव व्यापक व्यापकत्व तदेव केवलान्व
यीति धर्मत्वमनैकान्तिकत्वात् । एवमत्यन्ताभावप्रतियो-
गित्वमत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं अत्यन्ताभावप्रतियोगित्व-
मेव केवलान्वयि, अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे यद्विशात्यन्ता-
भावप्रतियोग्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्व तदेव केवलान्वयि ।
नचात्यन्ताभावप्रतियोगित्व व्यापकत्वम् मानेति साध्यम्
अनुगतप्रतीतिबलेन गोत्ववत्ययो सिद्धे । तत्र न तावद
व्याप्यत्वस्य साभाव केवलान्वयी तत्र प्रतियोग्यवच्छिन्ने
[illegible]

[illegible] अत्यन्ताभावप्रतियोगित्व केवलान्वयि-
त्वात् भावाद्यत्यन्ताभावप्रतियोग्यत्वात्, तत्र भाव-
स्य [illegible] [illegible] कस्य हि प्रतियोगि-
[illegible] [illegible] तत्र भावप्रतियोगिव्यतिरेके वर्तते
तत्र न [illegible] वर्तते तदर्थ भावस्य [illegible]
[illegible] भावप्रति-नियमाद्वैशे वर्तते तत्र [illegible] भावात्-
[illegible] वर्तते तर्हि भावस्य तत्र वृत्तिः स्यादिति चेत्र
[illegible] [illegible] [illegible] तत्कार्ये [illegible]
भावात् । [illegible] केवलान्वयी तत्रापि प्र-
तियोगित्वात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् अभावाद्यन्ताभावस्य
[illegible] । [illegible] न प्रतियोगित्वपक्षा-
[illegible] प्रतियोगित्व इति प्रतियो-
गित्वाद्वैतोऽत्यन्ताभावो न स्यादिति चेत्र अत्यन्ता-
भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकाभावाद्वो घर्मेति । एतत्र
इतिमत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वम् घटत्वा-
भावत्वाभावो नापि प्रतियोगिवदत्यन्ताभावप्रतियोगी
तथापि स न इतिमानित्यत्यन्ताभावप्रत केव
लान्वयी तथा प्रमेयत्वाभिधेयत्वादि केवलान्वयि इतिम-
तोऽत्यन्ताभावस्याप्रतियोगित्वात् । ननु प्रमेयत्व प्रमावि-
षयत्व तच्च न केवलान्वयि प्रमायाविषयत्वस्य व्याप्यत्व
मादिति वाच्यं प्रमात्वेन हि परस्पराघ्नत्वात् घ-
टादौ प्रमेयत्वमनुगत प्रमात्वातीतविषयत्वं वा । तथापि
केवलान्वयिनि प्रमायाभावात् कथमनुमिति प्रमेयत्वपक्ष
वर्तते न वेति संशय न प्रमेयत्वपक्षक किन्तु प्रमेयत्वप-
क्षको भिन्नविषयक प्रमेयत्वपक्षक चाभिमतसाध्यव्याप्य-
व्यतिरेकित्व तथाच घट प्रमेयो न वेति संशयो स्व
स्यैव स च साध्यैव । यत्र यत्र साध्यवत्त्व वा पक्षे
साध्यमस्ति न वेति संशयो समानविषयकात्वेन तदनुमान
सिध्यति मनुयोगिवाभावादिति चेत्र विशेषणविशेष्यभा-
वभेदेनार्थभेदात्, नैव स एव हि संशय पक्षे साध्यसि-
द्धिविरोधी स तदानुमानापूर्वकत्वात् साध्यवत्त्व
न तु समानविषयकत्वमपि तत्र तस्य गौरवात् प्रमेयत्व
घटभिन्नात्यन्ताभावप्रतियोगि न वेति संशय घट प्रमेय
इति साध्यसिद्धिविरोधी भवत्येव यदा न संशयोऽत्यन्तै-
वानुमानात् स संशय तदानीं विनाशात् न च साधि
साधकबाधकप्रमाणाभाव प्रमेयत्वाभावासिद्धौ तत्प्रमा-
णासिद्धे सद्भावासिद्धिरिति वाच्यं पक्षभिन्नात्यन्ताभा-
वाप्रतियोगित्वग्राहकस्यैव साध्यसाधकत्वेन तदभावस्यैव

[illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]

“[illegible]” ।

[illegible] ।

“[illegible]”

[illegible]

“[illegible]” ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

च । अस्थिगतजातोपधातुविशेषोऽयं केशः । अयमात् शरयश्निं च, पाशादिशब्दा केशभूयस्त्वशाचिन । "पाशास्तु तत्परा पाशो रचना भारउच्चय । हस्त पक्ष कलापश्च केशभूयस्त्ववाचका" हेमचन्द्रोक्तेः । केशस्तु पितृतोजायते यथाह सुश्रुत "गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तसिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि" "केशा श्मश्रु च लोमानि नखा दन्ता सिरास्तथा । धमन्य स्नायव शुक्रमेतानि पितृजानि हि" भावप्र० । तस्य सर्व्वदा वृद्धिमत्त्वमाह तत्रैव "शरीरे क्षीयमाणेऽपि वर्द्धेते द्वाविमौ सदा । स्वभाव प्रकृतिं कृत्वा नखकेशाविति स्थिति" "चेतनाचेतनाधिष्ठान मनोदेहश्च सेन्द्रिय केशलोमनखाग्रान्नमलद्रव्यगुणैर्विना" तयोत्पत्तिप्रकार भावप्र० दर्शितो यथा "ततोऽस्थ्यग्निना पुन पच्यमानं पञ्चाहोरात्रात् सार्द्धं दण्डञ्च यावदस्थ्येव तिष्ठति । तत पच्यमानात् तस्मात् मज्जा निर्गच्छति । स च व्यानवायुना प्रेरित सिराणि मार्गेणागत्याङ्गुलिषु नखा . तनौ लोमानि च भवन्तीति" अत्र लोमसाम्यात् केशस्यापि तनौ प्ररोहादस्थिधातुजत्वमुन्नेयम् । एष गर्भे षष्ठे मासि तस्य लोमसाम्यात् प्रादुर्भाव "षष्ठे पक्वस्य पर्वश्च नखलोम्नां च सम्भव" या० उक्तेः । जनानां केशपक्त्वे कारणम् शत० ब्राह्मणे उक्त तद्वाक्यञ्च (केशिन्) शब्दे वक्ष्यते । केशनाशकारणञ्च इन्द्रलुप्तशब्दे दर्शितम् केशपाकस्य हेतुस्तु "क्रोधशोकश्रमकृत शरीरोष्मा शिरोगत । पित्त च केशान् पचति पलित तेन जायते" सुश्रुतेनोक्त "लताप्रतानोद्ग्रथितै स केशै" । रघु०

"अप्रक्षकाद्धानि पदानि पादशो" "विकीर्णकेशासु परेत भूमिषु" कुमा० "केश कायरूपकविकाश" सा० द० "केशेषु चमरीं हन्ति" सि०कौ० । "स प्रकेशनखश्मश्रु" मनु "केशश्मश्रु धारयतामग्र्या भवति सन्तति" शु० स०दानधर्मे । केशाग्रमु इत्यत्र प्रशस्तशब्दस्य व्यन्तत्वेऽपि शकट० परनिपात । तस्य मूल कर्णा० जाहच् । केशजाह तन्मूले न० । अस्य स्वाङ्गत्वात् उपसर्जनत्वे अतिकेशी सुकेशीत्यादौ स्त्रियां वा ङीप् । केशेषु प्रसित (तत्पर) कन् । केशक तद्रचनातत्परे त्रि० ।

केशकर्म्मन् न० केशाना कर्म रचनादि । केशानां रचनादिकरणेन संस्काररूपे व्यापारभेदे । "साह प्रयाणा सैरिन्ध्री कुशला केशकर्म्मणि" भा० वि०३अ० । २केशान्तकर्म्मरूपे संस्कारभेदे च केशान्तशब्दे विवृति

केशकलाप पु० ६त० । केशसमूहे हेमच० ।

केशकार पु० केश केशाकारं करोति कृ—अण् उप०स० । इक्षुभेदे भावप्र० इक्षुशब्दे यत् कोशकृत इति तदशुद्धम् केशकृत इत्येव शुद्धम्

केशकारिन् त्रि० केश तद्रचनां करोति कृ—णिनि । केशरचनाकारके स्त्रियां ङीप् । "निर्दोषमथ सैरिन्ध्रीं दोभत्सा केशकारिणीम्" भा०वि०१४अ० ।

केशकीट पु० ६त० । यूकाख्ये १केशकीटे । (उकुण) शब्दचि० । तद्दोषश्च "अरूंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदानि मूर्द्धनि । कफासृक्कृमिकोपेन नृणां विद्यादरूंषिकाम्" सुश्रुतोक्त । केशस्य कीटश्च ष०। २केशे कीटे च । "केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामत" मनु [त्रिका०

केशगर्भ (क) पु० केश गर्भेऽस्य वा कप् । कबरीरूपे पदार्थे

केशग्रह पु० ६त० । १बलात्कारेण कचग्रहणे सुरतक्रीडाङ्गे २तद्ग्रहणे च । "केशग्रहान् प्रहारांश्च शिरस्येतान् विवर्ज्जयेत्" मनु "कोपेन केशग्रहणप्रहारौ शिरसि वर्ज्जयेत् कोपनिमित्तत्वादात्मन: परस्य च प्रतिषेध । अतएव सुरतसमये कामिनीकेशग्रहस्यानिषेध" कुल्लू० । "रतेषु केशग्रहा" कादम्बरी "सुरतेषु नतु युद्धेषु इत्यर्थं । कचग्रहोऽप्यत्र । ल्युट् केशग्रहणमप्यत्र न० । "प्रभो केशग्रहणमकरोत्" मेघदूतम्

केशग्राहम् अव्य० । केशान् गृहीत्वा "स्वाङ्गेऽध्रुवे" पा० ग्रह—णमुल् उप० स० । केशान् गृहीत्वेत्यर्थं येन विना न जीवन तदध्रुवं तस्मिन्ने इत्यर्थं । केश विनापि जीवनस्य सम्भवात् तस्याध्रुवत्वात् स्वाङ्गत्वाच्च तत्र णमुल् ।

केशघ्न न० केशान् हन्ति हन—ङ्यादौ टक् । इन्द्रलुप्तकरोगे (टाक) हेमच० इन्द्रलुप्तशब्दे ८५०पृ० विवृति

केशच्छिद् त्रि० केशान् छिनत्ति छिद्—क्विप् ६त० । १केशच्छेदके २नापिते पु० शब्दमा० क । केशच्छिदोऽप्यत्र

केशट पु० केशेषु केशान् वा अटति अट—अच् शक०(छकुण) १मत्कुणे । २विष्णौ ३छागे च मेदि० । ४भ्रातरि शब्दर० । ५ कामदेवस्य शोषणाख्य बाणे त्रिक० । ६लोमकराख्य (लोमा) त्रिका० ।

केशधर त्रि० केशान् धरति धृ—अच् । १केशधारणकर्त्तरि मनुष्ये २देशभेदे पु० ब० व० । स च देश वृ०स० कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्त । "केशधरचिपिटनासिकदासेरक वाटधानाः"

क्षेमदृत् ३ क्षेमविव वरति दु-क्विप् । भूवेकवाल्वे मथमेरे
मद्दवि [मदमभेरे दीवेरे मभर।

क्षेममासम् न क्षेमक मामिव भाव वम। (वावा) दवि ।

क्षेमपथ ३ क्षेमावां समूह। वा समारेम। क्षेम। बभ
दद वा। क्षेमसूरे मवर। "क्षेमवव मरायवा मतेव
पवमत्रिवा धा वा १७४ वांभिद्युम दामवार्व
क्षेमवल मरावमनूं भा वि ११४ व प्रमारोऽभास ३

क्षेमपवर्णी स्त्री क्षेम दव वम मवा। कांविमान् दीव।
मवावार्ने मभरवा

क्षेमपाम ३ क्षेमावां वभूह। वा मामारेम। क्षेम। बामदव
वा। व मवसूरे मभर। स्वरेच वदीर्ति व क्षेमवा
म कृवा रतुव। "वां वावम मवायवी वमवाद
वरावमनू धा व ३९। ८।

क्षेमप्रमापमी स्त्री क्षेम। ममामले वीच्ववीत्यवा म+
वाम-वरवे ल्युद् ङीव। (वांदुर) (विरवि) वाले
मतानें क्षेममाम? क्षेमा रवामवप्रवावती
दमरे मदूवेवव्रधा ठमा।

क्षेमम् स्त्री क्षमावां भूवतुर्विम्मावम् । विदवि रावावि
क्षेमभूमावमीत्यव स्त्री वाववा ममादा वद्या क्षेम
भूमि ममावरे। ववमासवमोमीव धन्

क्षेममभी स्त्री क्षेमावमवीत्यवा मव-वरवे ल्युद् ङी।
ममीरव राववि मक्षा ववहवेम मदविवमाक्षा वेव
मवेमावधावम्

क्षेममावव न क्षेमान् वावि मम-व्व म। (वाङ्ग)
(विरवि) ववावावं मममवावमा वहावमावां वक्षा

क्षेममावव न न वमो मम्मवीवेम मम-व्वर्वे ल्युद् टवि।
३म । म्वहविवावां (विरवि) क्षेमव । वाम ल्युद्।
स्वेवर्णवावम्मे (पुम वावक्षाम)

क्षेमसृष्टि ३ क्षेमाया वृविद । मवामिक्षवब रावावि

क्षेम(म)र ३ म क्षे मवे मिरविववा मीवविवि मु मव वरवि
व-वम वमुवम्मवेमवीवामातोऽमवव र वा। विवावे
मवाविदामवमवव वमावावरवावंमवे (पवावि) मवर।
मवेम(व)रवम्ववाम् मामवेमवे दवप्रवेम मवाम-
वर्व दविंवाविवमवमवाक्षं ३ मेवि ३ विक्षाम
म मरवा मववविवि ववामावविवावेमरवाका।"
भाव मावीर्व मरवारवमवा मवेमूषा मवम्म
दमा वमा मेवरदामवावीन् क्षमाः वीवं वमा मवि
मवविवं मोमरेवदर्वदवे।" क्षेम "दवमाप्रवेवरमदे व

रिवा।" भाव। "द्युमवीविमा ववमान् ममेष्ठ व
मराम्" दवा मवे दुर्विममवरविकममाम् ए
रवामोवववविवव। क्षेमरवाम मामा मवम वा
र वे व मम विप्रववावारवाम म मावमामाम् ३
वाम मवे मराहरवव दवमवमारिवि वा वम
दव्वामवम् मुरमवमप्रवमवोवप्रवदवदावां क्षेम
वावीवे वीवपुरवे ३ ववं म रावावि० वमाता
१७४ मावमदतृवेवर्व वर्व म मरवु दव वां
वम्होमवे म ।

क्षेमरववा स्त्री दम । क्षेमावां मववीविवावर्णे
"भूम वि म मरवमावमदावामवव रवाव । ४
ममपूरे क्षेमव [मवम (भीमराव) रावावि०।

क्षेमरवाम दव वाम दवावि दवृम-विम्म्यु। मवुरा-

क्षेमराव ३ वमा रावमवेम राव-वरवे वम।
मदूराव्वे (भीमराव) "मधुराववा वं मरावो मवुरा
व मरवम। । मवुराव। मवविवो दवोवी ववा-
मवम्। व मामरवा। वविवावमामवोवावमामवार।
दवोवरवावमेवमव कृमवेमविरोऽवि दृद्" वावत।

क्षेम(म)रावा। ६० व म(व)रे मरवम्व देश्या। पूर्व दे मवा

क्षेम(उ)रिम् ३ स्त्री व म(व)ता वमव दवि। विवे
वमवे व ममदा क्षिमां ङीव। दवमवमवे वमाव
मववमे दवेदि०द्दीवपृवमवे द० मवावदा। ४वद
वभिमादि मामवमेरे द०। विमा वयुवमा भीमाप् व
म(व)री मवावमम रावा

क्षेम(म)रिवम द० ३म। वहर्वम क्षेमविरवेम वदुवावं
ववमाम् मवेवरमवेववामव् मवा वर्व वे(व)म-
रिवा। वम वायुवा ववदामुवा। वाव। ववममवाम।
"मंववादाव मावदा" भाव व १९०८।

दृर्व दमाववावं। कुवेववोव वर्वम। मम रावां मवा
वरम व व(व)रीवाव वेविता। मवा मरमी मवेरेवा
मववेवि वरिवता। वमवाव मता वे मावुरावं-
वधवमम्। वविमूवविवावाव मवुविववावमा
रावा व ३म [दम रावावि०

क्षेमवृषा स्त्री व म दम दीववि दद-व। वदवविव-

क्षेमवृषा स्त्री व मक्ष म ववमवा। वमावव (वर
माला) रावावि।

क्षेमवृष दव वाम् युवावि युव-वारवमरे वम वम म।
क्षेमावावमेवादि वविववरवे वेमविवेवे वमोरु वमा-

न्यत्र "श्रा माप मापशङ्कापसद। चरकालयेश। क गोळ स्वक" प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम्।

केशव त्रि०। केशाः प्रशस्ताः सन्त्यस्य "केशाद्वोऽन्यतरस्याम्" पा०व०। १प्रशस्तकेशयुक्ते। केशं—केशिन याति हन्ति वा—क। २विष्णौ "यस्मात् त्वया हत केशी तस्मान्मच्छासनं शृणु। केशवोनाम नाम्ना त्वं ख्यातो लोके भविष्यसि" हरिवं०८१अ०। कश्च अश्च ईशश्च केशा ब्रह्मविष्णुरुद्रा नियम्यतया सन्त्यस्य कश्च अश्च ईशश्च केशौ पुरुषौ तस्येन सोऽस्य वा व, तान् तौ वा याति गच्छति तथास न वा—क वा। ३परमेश्वरे। "शम्भोः पितामहो ब्रह्मपिता शक्रादयोश्वर" इति पाद्मे तस्य तथात्योक्ते। तदभेदादपि वासुदेवेऽस्य वृत्ति। श्रतएव वि ष्णुस० "भारसिंहवपु श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः" "त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः" इत्युक्त तद्भाष्ये च केशवशब्दस्य निरुक्तिद्वयमाश्रित्य नामद्वय समर्थितम् तत्राद्यवाक्ये "अभिरूपा केशायस्य स केशव कश्च अश्च ईशश्च केशास्त्रिमूर्त्तयस्ते वशे वर्त्तन्ते यस्य स केशवः। केचिवधाद्वा केशवः "यस्मात्त्वयैव दुष्टात्मा हत केशी जनार्द्दन। तस्मात् केशवनाम्ना त्व लोके ज्ञेयोभविष्यसीति" विष्णु पु० भा०। द्वितीयवाक्ये "केशसंज्ञिता सूर्यादिसंक्रान्ता श्च शवस्तद्वत्तया केशवः "अंशवोये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिता सर्व्वज्ञा। केशवं तस्मात् प्राहुर्मा द्विजसत्तमा" भारतम्। "त्वय केशिन" इतिश्रुते ब्रह्मविष्णुशिवाख्या हि शक्तय केशसंज्ञिता - मत्केशा वसुधातले" इति स्मृतेश्च। श्रादौ केशवन्द शक्तिपर्य्यवसेन प्रयुक्तः। कोब्रह्मेति समाख्यात ईशोऽहं सर्व्वदेहिनाम्। श्रावा तवाङ्गसम्भूतौ तस्मात् केशवनामवान्" हरिवंशोक्ते "भा०। तेनास्य बहुधा निरुक्तिः। ज्योतिर्विद्भेदे यस्य जातकादिना नामग्रन्थाः सन्ति। चतुर्विंशतिविष्णुमूर्त्तिमध्ये ४त्रिविष्णुमूर्त्तिभेदे तस्य ध्यानं ध्यानशब्दे वक्ष्यते। अलुकम्०। ६जलस्थे शवे च "केशवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हर्षसमागतः। रुदन्ति पाण्डवा सर्वे हाहा केशव केशव" विदग्धमु०(भेदेयथा तन्त्रसारे

केशवकीर्त्तिन्यास तन्त्रसारोक्ते विष्णुपूजाङ्गे न्यास "अं केशवाय कीर्त्त्यै नमो ललाटे। श्रां नारायणाय कान्त्यै नमो मुखे। इं माधवाय तुष्ट्यै नमो दक्षनेत्रे। ईं गोविन्दाय पुष्ट्यै नमो वामनेत्रे। नमः सर्वत्र। उं विष्णवे धृत्यै दक्षकर्णे। ऊं मधुसूदनाय शान्त्यै वामकर्णे। ऋं त्रिविक्रमाय क्रियायै दक्षनासापुटे। ॠं वामनाय दयायै वामनासापुटे। ऌं श्रीधराय मेधायै दक्षगण्डे। ॡं हृषीकेशाय हर्षायै वामगण्डे। एं पद्मनाभाय श्रद्धायै श्रोष्ठे। ऐं दामोदराय लज्जायै अधरे। ओं वासुदेवाय लक्ष्म्यै ऊर्द्ध्वदन्तपङ्क्तौ। औं सङ्कर्षणाय सरस्वत्यै अधोदन्तपङ्क्तौ। अं प्रद्युम्नाय प्रीत्यै मस्तके। अः अनिरुद्धाय रत्यै मुखे। कं चक्रिणे जयायै। खं गदिने दुर्गायै। गं शार्ङ्गिणे प्रभायै। घं खड्गिने सत्यायै। ङं शङ्खिने चण्डायै दक्षबाहुकरमूलसन्ध्यग्रेषु। चं हलिने वाण्यै। छं मुसलिने विलासिन्यै। जं शूलिने विजयायै। झं पाशिने विरजायै। ञं अङ्कुशिने विश्वायै, वामबाहुकरमूलसन्ध्यग्रेषु। टं मुकुन्दाय विनदायै। ठं नन्दजाय सुनन्दायै। डं नन्दिने स्मृत्यै। ढं नराय ऋद्ध्यै। णं नरकजिते समृद्ध्यै दक्षपादमूलसन्ध्यग्रेषु। तं हरये शुद्ध्यै थं कृष्णाय बुद्ध्यै। दं सत्याय भुक्त्यै। धं सात्वताय मत्यै। नं शौरये क्षमायै वामपादमूलसन्ध्यग्रेषु। पं शूराय रमायै दक्षपार्श्वे। फं जनार्द्दनाय उमायै वामपार्श्वे। बं भूधराय क्लेदिन्यै पृष्ठे। भं विश्वमूर्त्तये क्लिन्नायै नाभौ। मं वैकुण्ठाय वसुदायै उदरे। यं त्वगात्मने पुरुषोत्तमाय वसुधायै हृदि। रं असृगात्मने बलिने परायै दक्षांसे। लं मांसात्मने बलानुजाय परायणायै ककुदि। वं मेदआत्मने बलाय सूक्ष्मायै वामांसे। शं अस्थ्यात्मने वृषघ्नाय सन्ध्यायै हृदादिदक्षकरे। षं मज्जात्मने वृषाय प्रज्ञायै हृदादिवामकरे। सं शुक्रात्मने हंसाय प्रभायै हृदादिदक्षपादे। हं प्राणात्मने वराहाय निशायै हृदादिवामपादे। ळं जीवात्मने विमलाय अमोघायै हृदादुदरे। क्षं क्रोधात्मने नृसिंहाय विद्युतायै हृदादिमुखे। तथा च गौतमीये "केशवादिरय न्यासोन्यासमात्रेण देहिनाम्। अच्युतत्वम् ददात्येव सत्य सत्य न संशय"। मातृकार्णं समुच्चार्य्य केशवाय इति चरेत्। कीर्त्त्यै च नमसा युक्त मित्यादिन्यासमाचरेत्। केशवाय तत कीर्त्त्यै कान्त्यै नारायणाय च" इत्यग्रस्यथ द्वितावचनाम्नायः क्रमः। मन्तु केशवकीर्त्तिभ्यां नम इति। तथा भक्तिरुक्तिं मिच्छताऽयं न्यास श्रीबीजादि कर्त्तव्यः। यथा—श्रीं अं केशवाय कीर्त्त्यै नमइत्यादि। तथा च "एवं मयिवैं येन्न्यासं लक्ष्मीबीजपुरः-

[illegible]

[illegible]

केशवर्द्धिनी स्त्री केशान् वर्द्धयति वृध–णिच्–णिनि। सहदेवीलतायाम् राजनि०

केशवादित्य पु० काशीस्थे आदित्यभेदे तत्कथा काशीख० ५१अ० यथा "अतः परं शृणु मुने। केशवादित्यमुत्तमम्। यथा तु केशवं प्राप्य सविता ज्ञानमाप्तवान्। व्योम्नि सञ्चरमाणेन सप्ताश्वेनादिकेशवः। एकदाऽदर्शि भावेन पूजयन् शिवमीश्वरम्। कौतुकाद्दिव उत्तीर्य्य हरेरविरुपाविशत्। निभृतो निश्चलः सुस्थो महाश्चर्य्यसमन्वितः। प्रतीक्ष्यमाणोऽवसरं किञ्चित् प्रहृष्टमना रविः। हरिं विसर्जितार्घञ्च प्रणनाम कृताञ्जलिः। स्वागतं ते हरिं प्राह बहुमानपुरःसरम्। स्वाभ्यासमासयामास भास्वन्तमतकल्मषम्। अथावसरमालोक्य लोकचक्षुरधोक्षजम्। मत्वा विज्ञापयामास कृतार्थो मुरारिणा। रविरुवाच। अन्तरात्मासि जगतां विश्वमार! जगत्पते!। तथापि पूज्यः कोऽप्यस्ति जगत्पूज्यात्र माधव!॥ त्वत्तश्चाविर्भवेदेतत्त्वयि सर्व्वं प्रलीयते। त्वमेव माता सर्व्वस्य जगतो जगतां निधे!॥ इत्याश्चर्य्यं समालोक्य प्राप्तोऽहं नवान्तिकम्। किमिदं पूज्यते नाथ! भवता भवतापहृत्॥ इति श्रुत्वा हृषीकेशः सहस्रांशोरुदीरितम्। उच्चैर्मौन्यं च सम्प्राप्य वारयन् करुणवया। विष्णुरुवाच। देवदेवो महादेवो नीलकण्ठ उमापतिः। एक एव हि पूज्योऽत्र सर्व्वेषां सर्व्वकारणम्। अत्र त्रिलोचनादन्यं समर्च्चयति मोहधीः। सलोचनोऽपि स ज्ञेयो लोचनाभ्यां विवर्जितः। एको मृत्युञ्जयः पूज्यो जन्ममृत्युजराहरः। मृत्युञ्जयं किमभ्यर्च्य लोको मृत्युञ्जयो भवेत्। कालकालं समाराध्य भृङ्गी कालं जिगाय वै। शिलादिमपि तत्याज मृत्युर्मृत्युञ्जयार्च्चकम्। विजिग्ये त्रिपुरं यस्तु दैवतैकेषुमोक्षणात्। तं समभ्यर्च्य भूतेशं को न पूज्यतमो भवेत्। त्रिजगज्जयिनस्तात! कस्याराधनं परम्। को नाराधयति ब्रह्म! हरस्य चरविह्निषः। यस्यानिपक्ष्मसङ्कोचाज्जगत्सङ्कोचमेत्यदः। विकसेद्विकाशाच्च कथं पूज्यतमो न सः। शम्भोर्लिङ्गं समभ्यर्च्य पुरुषार्थचतुष्टयम्। प्राप्नोत्यत्र पुमान् सद्यो नात्र कार्य्या विचारणा। समर्च्य शाम्भवं लिङ्गमपि जन्मशतार्ज्जितम्। पापपुञ्जं जहात्येव पुमानत्र क्षणादृभृ यम्। किं किं न सम्भवेदत्र शिवलिङ्गसमर्च्चनात्। पुत्राः कलत्रक्षेत्राणि स्वर्गमोक्षोऽप्यसंशयम्। त्रैलोक्यैश्वर्य्यसम्पत्तिर्मया प्राप्ता सहस्रगो!॥ शिवलिङ्गार्च्चनादेकात् सत्यं सत्यं पुनः पुनः। अयमेव परो योगस्त्विदमेव परं तपः। इदमेव परं ज्ञानं स्थाणुलिङ्गं यदर्च्च्यते। यैर्लिङ्गं सकृदप्यत्र पूजितं पार्व्वतीपतेः। कुतो जन्मभयं तेषां संसारे दुःखभाजने। सर्व्वं परित्यज्य रवे! तल्लिङ्गं शरणं गतः। न तं पापानि बाधन्ते महान्त्यपि दिवाकर!॥ लिङ्गार्च्चने भवेद्बुद्धिस्तेषां पापैः परैरपि ... भास्कर!। येषां पुनरथैश्वर्य्यं च चिकीर्षन्ति महेश्वर!। न लिङ्गाराधनात् पुण्यं त्रिषु लोकेषु चापरम्। सर्व्वतीर्थाभिषेकः स्याल्लिङ्गस्नानाम्बुसेवनात्। तथा लिङ्गं समभ्यर्च्य। समर्च्चय महेशितुः। समाप्नु परमां लक्ष्मीं महातेजोविजृम्भिणीम्। इति श्रुत्वा हरेर्वाक्यं तदारभ्य सहस्रगुः। विधाय स्फाटिकं लिङ्गं सुनेऽद्यापि समर्च्चयत्। गुरुत्वं तदा कल्पत्र विबुधानादिकेशवम्। तत्रोपतिष्ठतेऽद्यापि उत्तरेणादिकेशवात्। अतः स केशवादित्य आख्यां मत्वा तमोनुदः। समर्पित सदा देवान्भक्तेभ्योऽभीप्सितं फलम्। केशवादित्यमाराध्य वाराणस्यां नरोत्तमः। परमं ज्ञानमाप्नोति येन निर्व्वाणभाग्भवेत्। तत्र पादोदके तीर्थे कृतसन्ध्योदकक्रियः। विलोक्य केशवादित्यं मुच्यते सर्व्वपातकैः। अगस्ते! रथसप्तम्यां रविवारो यदाप्यते। तत्र पादोदके तीर्थे आदिकेशवसन्निधौ। स्नात्वोषसि नरो मौनी केशवादित्यपूजनात्। सप्तजन्मार्ज्जितात् पापात् मुक्तो भवति तत्क्षणात्। यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु। तन्मे रोगञ्च शोकञ्च माकरी हन्तु सप्तमी। एतज्जन्मकृतं पापं यच्च जन्मान्तरार्ज्जितम्। मनोवाक्कायजं यच्च ज्ञाताज्ञातञ्च यत् पुनः। इति सप्तविधं पापं स्नानान्मे सप्तसप्तिके!। सप्तव्याधिसमायुक्तं हर माकरि! सप्तमि!॥ एतन्मन्त्रत्रयं जप्त्वा स्नात्वा पादोदके नरः। केशवादित्यमालोक्य क्षणान्निष्कलुषो भवेत्। केशवादित्यमाहात्म्यं श्रुत्वा श्रद्धासमन्वितः। नरो न लिप्यते पापैः शिवभक्तिञ्च विन्दति"।

केशवायुध न० ६त०। १विष्णोरस्त्रे। केशवस्यायुधं तदाकारोऽस्त्यस्य अच्। २आम्रवृक्षे पु० शब्दमाला

केशवार्क पु० ज्योतिषनिबन्धकारके विद्वद्भेदे

केशवालय पु० ६त०। १अश्वत्थवृक्षे त्रिका० अश्वत्थशब्दे विवृतिः। २तस्य मन्दिरे च। केशवावासादयोऽप्यत्र पु० जटा०

केशवेश पु० केशस्य वेशः। १कबरीबन्धने अमरः। २केशानां

केशमर्द्दिनी स्त्री केशान् मर्द्दयति मृद–णिच्–णिनि। महदेवीलतायाम् राजनि०

केशवादित्य पु० काशीस्थे आदित्यभेदे तत्कथा काशीख० ५१अ० यथा "अत परं शृणु मुने। केशवादित्यमुत्तमम्। यथा तु केशवं प्राप्य सविता ज्ञानमाप्तवान्। व्योम्नि सञ्चरमाणेन सप्ताश्वेनादिकेशव। एकदाऽदर्शि भावेन पूजयन् शिवमीश्वरम्। कौतुकाद्दिव उत्तीर्य हरेरविदूपायिनः। स वर्ष्टोनिभृत सुस्थो महाश्चर्य्यसमन्वित। प्रतीक्ष्य माणोऽवसरं किञ्चित् प्रष्टुमना रवि। हरि विसर्जितार्घञ्च प्रणनाम कृताञ्जलि। स्वागतन्ते हरि प्राह महमानपुरःसरम्। स्वाभ्यासमासयामास भास्वन्तं व्रतकन्धरम्। अथावसरमालोक्य लोकचक्षुरधोक्षजम्। मत्वा विज्ञापयामास कृताञ्जली स्मरारिणा। रविरुवाच। अन्तरात्मासि जगतां विश्वम्भर! जगत्पते॥ तथापि पूज्य कोऽप्यस्ति जगत्पूज्यात्र माधव॥ त्वत्तथा विभवेदेतत्त्वयि सर्व्वं प्रलीयते। त्वमेव पाता सर्व्वस्य जगतोजगतां निधे॥ इत्याश्चर्य्यं समालोक्य माप्तोऽस्मि तवान्तिकम्। किमिदं पूज्यते नाथ! भवता भवतापहृत्॥ इति श्रुत्वा हृषीकेश सहस्रांशोरुदीरितम्। उच्चैर्मौल्य च सप्ताश्व पारयन् करुणया। विष्णुरुवाच। देवदेवो महादेवो नीलकण्ठ उमापतिः। एक एव हि पूज्योऽत्र सर्वेषां सर्वकारणम्। अत्र त्रिलोचनादन्य समर्च्चयति मोहधी। स लोचनोऽपि च ज्ञेयो लोचनाभ्यां विवर्जित। एको मृत्युञ्जय पूज्योऽजन्मामृत्युजराहर। मृत्युञ्जयं किलाभ्यर्च्य लोको मृत्युञ्जयो भवेत्। कालकाल समाराध्य भृङ्गी कालं जिगाय वै। शिलादिमपि तत्याज मृत्युर्मृत्युञ्जयार्चकम्। विजिग्ये त्रिपुरं यस्तु ईश्वरैकेप्रमोक्षणात्। स समभ्यर्च्य भूतेशं को न पूज्यतमोभवेत्। त्रिजगज्जयिनस्तातस्त्वत्र च त्वाराधन परम्। को नाराधयति छम! हरस्य चरविद्विष। यस्माधिपत्य मधोषाज्जगत् सद्धोषमेत्यद। विफस्वर विभायाश्च कथं मूर्च्छतमोन स। शम्भोर्लिङ्गं समभ्यर्च्य पुरुषार्थचतुष्टयम्। प्राप्नोत्यत्र पुमान् सद्यो नात्र कार्य्या विचारणा। समर्च्य शाम्भवं लिङ्गमभिजन्मशताञ्जितम्। पापपुञ्जं जहात्येव पुमानत्र क्षणादृध्रुवम्। किं किं न सम्भवेदत्र शिवलिङ्गसमर्च्चनात्। पुत्रा कलत्र क्षेत्राणि स्वर्गमोक्षोऽप्यसंशयम्। त्रैलोक्यैश्वर्य्यसम्पत्तिर्मया प्राप्ता चरूपगो॥ शिवलिङ्गार्च्चनादेकात् सत्य सत्यं पुनः पुनः। अयमेव परो योगस्तदिदमेव परं तपः। इदमेव परं ज्ञानं स्थाणुलिङ्गं यदर्च्यते। यैर्लिङ्गं सदाप्यत्र पूजितं पार्वतीपते। कुतोजन्मभयं तेषां संसारे दुःखभाजने। सर्वं परित्यज्य रवे। तल्लिङ्गं शरणं गतः। न तं पापानि बाधन्ते महान्त्यपि दिवाकर॥ लिङ्गार्च्चने भवेच्छुद्धिस्तेषामेवात्र भास्कर'। येषां पुनर्भवच्छेदं चिकीर्षति महेश्वरः। न लिङ्गाराधनात् पुण्यं त्रिषु लोकेषु चापरम्। सर्वतीर्थाभिषेकः स्याल्लिङ्गस्नानाम्बुसेवनात्। तथाल्लिङ्गं समभ्यर्च्य। समर्च्य महेशितः। समाप्य परमा सम्ब्रीं महातेजोविजृम्भिणीम्। इति श्रुत्वा हरेर्वाक्य तदारभ्य सहस्रगुः। विधाय स्फाटिकं लिङ्गं सुनेऽद्यापि समर्च्चयत्। गुरुत्वं तदाकल्पत्र विवस्वानादिकेशवम्। गतोऽस्मितिष्ठतेऽद्यापि उत्तरेणादिकेशवात्। अतः स केशवादित्य काश्यां भक्ततमोनुद। समर्च्चितं सदा देयान्मानोवाञ्छितं फलम्। केशवादित्यमाराध्य चाराध्यस्ता नरोत्तमः। परमं ज्ञानमाप्नोति येन निर्वाणभाग्भवेत्। तत्र पादोदके तीर्थे कृतसर्वोदकक्रिय। विलोक्य केशवादित्य मुच्यते सर्वपातकैः। अमस्ते! रथसप्तम्यां रविवारे यदाप्यते। तत्र पादोदके तीर्थे आदिकेशवसन्निधौ। स्नात्वोपि नरोमौनी केशवादित्यपूजनात्। सप्तजन्मार्ज्जितात् पापात् मुक्तो भवति तत्क्षणात्। यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु। तन्मे रोगञ्च शोकञ्च माकरी हन्तु सप्तमी। एतज्जन्मकृतं पापं यच्च जन्मान्तरार्ज्जितम्। मनोवाक्कायजं यच्च ज्ञाताज्ञातञ्च यत् पुन। इति सप्तविधं पापं स्नानान्मे सप्तसप्तिके। सप्तव्याधिसमायुक्तं हर माकरि! सप्तमि!। एतन्मन्त्रत्रयं जप्त्वा स्नात्वा पादोदके नरः। केशवादित्यमालोक्य क्षणान्निष्कल्मषो भवेत्। केशवादित्यमाहात्म्यं श्रुत्वा श्रद्धासमन्वित। नरो न लिप्यते पापैः शिवभक्तिञ्च विन्दति"।

केशवायुध न० ६त०। १विष्णोरस्त्रे। केशवस्यायुधं तदाकारोऽस्त्यस्य अच्। २आम्रवृक्षे पु० शब्दमाला

केशवार्क पु० ज्योतिषनिबन्धकारके विद्वद्भेदे

केशवालय पु०६त०। १अश्वत्थवृक्षे त्रिका०अश्वत्थशब्दे विवृतिः। २तस्य मन्दिरे च। केशवावासादयोऽप्यत्र पु०जटा०

केशवेश पु० केशस्य वेश। १कबरीबन्धने अमरः। २केशरचना

केशिका स्त्री केशीव कायति कै—क । शतावरीवृक्षे राजनि०

केशिध्वज पु० निमिवंश्ये नृपभेदे "कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्मध्वजोऽन्वय । धर्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजमितध्वजौ । कृतध्वजात् केशिध्वज" भाग० ९।१३।१७।

केशिन् त्रि० केश+प्राशस्त्ये भूम्नि वा इनि । १प्रशस्तबहुकेशयुक्ते "वहतामिन्द्र केशिना" ऋ०३।४१।९ स्त्रियां ङीप् । केशिनश्छद्ख र्ये वा ञ्यण् ।"गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च" पा० प्रकृतिभाव । कैशिन तत्सम्बन्धिनि केशयुक्ते च स्त्रियां ङीप् । "कैशिनीरेवेमा अप्येतर्हि प्रजा प्रजायन्ते" शत०ब्रा० ११।८।४।६। २केशतुल्यकाण्डयुक्ते त्रि०स्त्रियां ङीप् ।"तमप्सुव केशिनी स हि रेभिरे"ऋ० १,१४०,८, "केशिनी केशस्वामीयार्द्धभायिकाप्तरोभिता ज्वालाः" भा० । केशिविद्याप्रकाशके २स्टङ्पतिस्वामिभेदे पु० । केशीन्द्रपतीनाह सम्राड् दुधा शार्दूलेजघाम" इत्यादि शत० ब्रा० ११,८,४, उक्तम् । तत्सम्बन्धाच्च प्रजाना केशयुक्तत्वम् उपसंहारे "ततोहैव स उत्सयाद् कैशिनीरेवेमा अप्येतर्हि प्रजा जायन्ते" इत्युक्तत्वात् । "एवमुपदिष्ट स केशी ततोदेशात् उत्ससाद विनष्टोऽभूत्तस्मादेतर्हि इदानीमपि वर्त्तमाना प्रजा कैशिनीरेव केशपत्यएव अथ वा केशिसम्बन्धिन्यो जायन्त केशिना इष्टिकरविद्यया लब्धत्वात्" भा०३ द्वापरयुगीये कृष्णनिहतेऽसुरभेदे केशिनिसूदनशब्दे विवृति

केशिनिसूदन न० केशिन निसूदयति नि+सूद—ल्यु । वासुदेवे कृष्णे तन्निसूदनकथा च हरिव० ८१अ० यथा "प्रागेव तु नरेन्द्रेण माथुरेणोग्रसेनिना । केशिन प्रेषितो दूतो वधायोपेन्द्रकारणात् । स तु दूतवच श्रुत्वा केशी क्षेपकरो नृणाम् । वृन्दावनगतो गोपान् बाधते स्म दुरासद । मानुष मांसमश्नान क्रुद्धो दुष्टपराक्रम । दुर्दान्तो वाजिदैत्योऽसावकरोत् कदन महत् । निघ्नन् गा वै सगोपालान् गवा पिशितभोजन । उद्दाम कामचारी च स केशी निरवग्रह । तदरण्य श्मशानाभ नृणामस्थिभिरावृतम् । यत्रास्ते स हि दुष्टात्मा केशी तुरगदानव । खुरैर्दारयते भूमिं वेगेनारुजते द्रुमान् । हेषितै स्पर्द्धते वायु प्लुतैर्लङ्घयते नभ । अतिप्रवृद्धो मत्तश्च दुष्टाश्वो वनगोचर । प्रकम्पितसटो रौद्र कंसस्य चरितानुग । इरिण तद्वन सर्वं तेनासीत् पापकारिणा । तत तुरगदैत्येन सर्वान् गोपान् जिघांसता । तेन दुष्टप्रचारेण दूषित तद्वन महत् । न नृभिर्गोधनैश्चापि सेव्यते वनवृत्तिभि । निःसम्पात कृत पन्थास्तेन तद्विषयाश्रित । मदाच्चलितवृत्तेन नृमांसान्यभिता भृशम् । नृशब्दानुसर क्रुद्ध स कदाचिद्दिनागमे । जगाम घोषसंवास चोदित कालधर्मणा । त दृष्ट्वा दुद्रुवुर्गोपा स्त्रियश्च शिशुभि सह । क्रन्दमाना जगन्नाथ कृष्ण नाथमुपाश्रिता । तासां रुदितशब्देन गोपाना क्रन्दितेन च । दत्त्वाऽभयन्तु कृष्णो वै केशिन सोऽभिदुद्रुवे । केशी चाप्युन्नतग्रीव प्रकाशदशनेक्षण । हेषमाणो जवोदग्रो गोविन्दाभिमुखो ययौ । तमापतन्तमभ्येत्य केशिन हयदानवम् । प्रत्युज्जगाम गोविन्द-स्तोयद शशिन यथा । केशिनस्तु तमभ्याशे दृष्ट्वा कृष्णमवस्थितम् । मनुष्यबुद्धयो गोपा कृष्णमूचुर्हितैषिण । कृष्ण तात । न खल्वेष सहसा ते हयाधम । उपसर्प्यो भवान् यस्मात् पापश्चैष दुरासद । एष कंसस्य कृष्ण प्राणस्तात । बहिश्चर । उत्तमश्च हयेन्द्राणा दानवोऽप्रतिमो युधि । त्रासन परसैन्याना तुरगाणा महाबल । अवध्य सर्वभूताना प्रथम पापकर्मणाम् । गोपाना तद्वच श्रुत्वा वदता मधुसूदन । केशिना सह युद्धाय मतिश्चक्रेऽरिसूदन । तत सव्य दक्षिणञ्च मण्डलानि परिभ्रमन् । पद्भ्यामुभाभ्यां स हय क्रोधेनारुजते द्रुमान् । मुखे लम्बसटे चास्य स्कन्धे केशघनावृते । वलयो भ्रूतरङ्गाभा ससृजु क्रोधज जलम् । सफेन तस्य जज्ञे च वदन रजसावृतम् । हिमकाले यथा व्योम्नि नीहारमिव चन्द्रमा । गोविन्दस्यारविन्दाक्ष उद्वेजितो हयशीकरै । सफेनैर्वक्त्रनिर्गीर्णैं प्रोक्षयामास भारत । खुरोद्धूतावसक्तेन मधुकच्छोदपाण्डुना । रजसा स हय कृष्ण चकारारुणमूर्द्धजम् । प्लुतवल्गितपादस्तु तक्षमाणो धरा खुरै । दन्तान् निर्दशमानस्तु केशी कृष्णमुपाद्रवत् । स संसक्तस्तु कृष्णेन केशी तुरगसत्तम । पूर्वाभ्याञ्चरणाभ्यां वै कृष्ण वक्षस्यताडयत् । पुन पुनश्च स बली प्राहिणोत्पार्श्वत खुरान् । कृष्णस्य दानवो घोर प्रहारमजितौजस । वक्त्रेण चास्य घोरेण तीक्ष्णदंष्ट्रायुधेन वै । वदनस्थाञ्छिखर कृष्णस्य दर्पितो हय । स लम्बमेघप्रतिम कृष्णेन सह सङ्गम । रराज केशी मेघेन संयुक्त इव चन्द्रमा । उरसाभ्योरसा हन्तुमियेष बलवान् हय । वेगेन वासुदेवस्य क्रोधाद्विगुणविक्रम । तस्योत्सिक्तस्य बलवान् कृष्णोऽप्यमितविक्रम । बाहुमाभोगिन कृत्वा मुखे क्रुद्ध समादधत् ।

७अजमीढन्पपत्नीभेदे। "अजमीढोवरस्तेषां तस्मिन् वंश प्रतिष्ठित। षट् पुत्रान् सोऽप्यजनयत् तिसृषु स्त्रीषु। भारत।। ऋक्ष धूमिन्यथो नीलो दुष्मन्तपरमेष्ठिनौ। केशिन्यजनयत्तास्तु सुतौ त्रजनदृपणौ" भा०आ०८४अ०। "अजमीढस्य केशिन्या जज्ञे जह्नु प्रतापवान्" हरिव ३२अ०। ८वसुहोत्रनृपभार्य्यायाम् "सौहोत्रिरभवज्जह्नु केशिन्या गर्भसम्भव" हरिव० २७अ०। ९सगरभार्य्याभेदे "द्वे भार्य्ये सगरस्यास्तां तपसा दग्धकिल्बिषे। ज्येष्ठा विदर्भदुहिता केशिनी नाम विश्रुता। केशिन्यसूत सगरादसमञ्जसमात्मजम्" हरिवं०१६०। १०रावणमातरि कैकस्याम् "ततस्तौ राक्षसौ जातौ केशिन्यां विश्रव-सुतौ। रावण कुम्भकर्णश्च सर्व्वलोकोपतापनौ" भाग० ७।१।४।२। कैकस्या नामान्तरमिदम्

केशी स्त्री केश-गौरा० ङीप्। १नीलीवृक्षे राजनि० २भू-तकेशीवृक्षे ३अजलोमावृक्षे रत्नमा०

केशोच्चय पु० ६त०। केशसमूहे हेमच०

केश्य त्रि० केशाय हित यत्। १केशहितकारके तत्का-रणपदार्थे २पदार्थे। "तिलोहि पाके मधुरोबलिष्ठ" इत्युपक्रमे "स्निग्धोऽथ केश्योऽनिलहा गुरुश्च" "केश्य रसा-यन मेध्य काश्मर्य्यं फलमुच्यते" "केशमसादनी (कांकड़) केश्या रक्तोजन्तुमलापहा" सुश्रु०। मधुररससेवनस्य केश्यत्व तत्रोक्त तदुपक्रमे "चक्षुष्य केश्योवर्णः" इति सुश्रु० २कृष्णागुरुणि न० ३भद्रराजे पु० राजनि० तयो केशवर्द्धकत्वात् तथात्वम्। [विहति

केसर न० के जले सरति सृ अच्। केशरशब्दार्थे तत्र

केसरवर न० केसरेण किञ्जल्केन वृणाति वृ-अच्। कुङ्कुमे। राजनि०।

के(श)सराचल पु०भूपद्मस्य केसरे स्थित केशराकारतया वा स्थित। सुमेरुपर्वते। तस्य च भूरूपपद्मस्य कर्णिका-रूपेण मध्यस्थितत्वात् तथात्व यथोक्तं विष्णु पु० "ज-म्बुद्वीप समस्तानां द्वीपानां मध्यत, स्थितः। तस्यापि मेरुर्मैत्रेय । मध्ये कनकपर्वत" इत्युप क्रम्य "भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्णिकाकारसंस्थित। तयो-मध्यगतो मेरु कर्णिकाकारसंस्थित। भारता केतु-मालाश्च भद्राश्वा कुरवस्तथा। पत्राणि लोकपद्मस्य मर्य्यादाशैलवाह्यत" इति च विष्णु पु०। "सीता (नदी)ब्रह्मसदनात् केसराचलाग्रिशिखरेभ्योऽधोऽध स्यन्दी" भाग० ५।७।८।

केसराम्ल पु० के जलनिमित्त सरति अम्लो रसोऽस्य। बीजपूरके जम्बीरभेदे जटा०। दर्शनेनापि जिह्वाया रसनि -स्रावकत्वात्तस्य तथात्वम्।

केसरिका स्त्री के जले सरति बाधुकारितया सृ-वुन् अ-लुक् स० टाप् अतइत्त्वम्। सहदेवीलतायां राजनि०।

केसरिन् पु स्त्री केसरोऽस्त्यस्य इनि। १सिंहे २घोटके च अमरः "भर्तुर्द्दर केसरिण ददर्श" रघु। स्त्रियां ङीप्। ३पुन्नागे ४नागकेसरे पु० मेदि०। ५रक्तशोभाञ्जने रा-जनि०। ६हनूमत्पितरि पु० (केशरिन्)शब्दे दृश्यम्

केसरिसुत पु० ६त०। हनूमति तत्कथा केशरिसुतशब्दे उक्ता केसरितनयादयोऽपि तदर्थे पु०। [शब्दे।

कै शब्दे भ्वा० पर० अक० अनिट्। कायति अकासीत्।

कैंशुक न० किंशुकस्येदम् "पुष्पफले वृक्षम्" पा० वृक्षत्व अण्यात् तस्य न लुक्। किंशुकपुष्पे "योषित् सम्य यात कुर्म्म पिष्टं चौद्रोपेत केंशुकञ्चापि पुष्पम्" सुश्रु० लुपि तु किंशुकमित्येव तदर्थे न० [ये तच्छब्दे उदा०दृश्यम्

कैकय पु०त०स्वार्थेऽण् मा०म यादेरियादेश। केकयशब्दा-

कैकस पु०कीकसमस्ति सारतयाऽस्त्यस्य प्रज्ञा० अण्। १रा-क्षसे स्त्रियां शार्ङ्ग रवा० ङीन् कैकसी। सा च २सुमा-लिकन्याभेदे "राका पुष्पोत्कटा चैव कैकसी च शुचि-स्मिता कुम्भीनसी च इत्येता सुमाले प्रसवाः सुता 'रामा० उ०६स०।सा च रावणादिमाता तत्कथा रामा०उ० ९स० "किं तु मा विद्धि ब्रह्मर्षे। शासनात् पितुरागताम्। कै-कसी नाम नाम्नाहं शेष त्व ज्ञातुमर्हसि। स तु गत्वा मुनिर्ध्यानं वाक्यमेतदुवाच ह। विज्ञात ते मया भद्रे। कारणं यन्मनोगतम्। सुताभिलाषो मत्तस्ते मत्तमात-ङ्गगामिनि।। दारुणायां तु वेलायां यस्मात् त्व मास्तु पस्थिता। शृणु तस्मात् सुतान् भद्रे। यादृशान् जनयिष्य-सि। दारुणान्दारुणाकारान्दारुणाभिजनप्रियान्। प्रस-विष्यसि सुश्रोणि। राक्षसान् क्रूरकर्मण। सा तु तद्-चन श्रुत्वा प्रणिपत्याब्रवीद्वच। भगवन् नेदृशान् पुत्रास्त्वत्तोऽहं ब्रह्मवादिन। नेच्छामि सुदुराचारान् प्रसाद कर्तुमर्हसि। कन्यया त्वेवमुक्तस्तु विश्रवा मुनि पुङ्गव। उवाच कैकसीं भूय पूर्णेन्दुरिव रोहिणीम्। पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति शुभानने।। मम वंशानु रूप स धर्मात्मा च न संशय। एवमुक्ता तु सा कन्या राम। कालेन केनचित्। जनयामास बीभत्स रक्षोरूप सुदा-रुणम्। दशग्रीव महादंष्ट्रं नीलाञ्जनचयोपमम्।

७अजमीढस्यपत्नीभेदे । "अजमीढोवरस्ते पा तस्मिन् वंश प्रतिष्ठित । षट् पुत्रान् सोऽप्यजनयत् तिसृषु स्त्रीषु । भारत ।। ऋक्षा धूमिन्यथो नीली दुष्मन्तपरमेष्ठिनौ । केशिन्यजनयत्ताञ्च सुतौ व्रजनरूपिणौ" भा०आ०९४अ०। "अजमीढस्य केशिन्या जज्ञे जह्नुः प्रतापवान्" हरिव ३२अ०। ८वसुदेवस्य भार्यायाम् "कौशोतिरभवज्जह्नुः केशन्या गर्भसम्भव" हरिव० ३७अ०। ९सगरभार्याभेदे "द्वे भार्ये सगरस्यास्तां तपसा दग्धकिल्बिषे । ज्येष्ठा विदर्भदुहिता केशिनी नाम विश्रुता । केशिन्यसूत सगरादसमञ्जसमात्मजम्" हरिव०१६०। १०रावणमातरि कैकस्याम् "ततस्तौ राक्षसौ जातौ केशिन्यां विश्रव-सुतौ । रावण कुम्भकर्णश्च सर्वलोकोपतापनौ" भाग० ७।१।४२ । कैकस्या नामान्तरमिदम्

केशी स्त्री केश-गौरा० ङीष् । १नीलीवृक्षे राजनि० २भूतकेशीवृक्षे ३अञ्जलोमावृक्षे रत्नमा०

केशोच्चय पु० ६त० । केशसमूहे हेमच०

केश्य त्रि० केशाय हित यत् । १केशहितकारके तत्कार्योत्पादके २पदार्थे । "तिलोष्ण पाके मधुरोऽनिल इ" इत्युपक्रमे "स्निग्धोऽथ केश्योऽनिलहा गुरुश्च" "केश्य रसायनमेध्य कार्श्यं फलमुच्यते" "केशप्रसादनी (आकड) केश्या श्लेष्मानिलप्रशापक्ता" सुश्रु० । मधुररसमेवमस्य केश्यत्व ततोक्त तदुपक्रमे "चक्षुष्य केश्योवर्ण्य" इति सुश्रु० २कृष्णागुरुणि न० ३भृङ्गराजे पु० राजनि० तयो केशहितत्वात् तथात्वम् । [विष्टति

केसर न० के जले सरति सृ अच् । केशरशब्दार्थे तत्र

केसरवर न० केसरेण किञ्जल्केन वृणोति वृ-अच् । कुङ्कुमे । राजनि० ।

के(श)सराचल पु०भूपद्मस्य केसरे स्थित केशराकारतया वा स्थितः । सुमेरुपर्वते । तस्य च भूरूपपद्मस्य कर्णिकारूपेण मध्यस्थितत्वात् तथात्व यथोक्त विष्णु पु० "जम्बुद्वीप समस्तानां द्वीपानां मध्यत स्थित । तस्यापि मेरुमैत्रेय ! मध्ये कनकपर्वत" इत्युप क्रम्य "भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्णिकाकार सित स्थित । तयोर्मध्यगतो मेरु कर्णिकाकारसंस्थित । भारता केतुमालाद्या भद्राश्वा कुरवस्तथा । पत्राणि लोकपद्मस्य मर्यादाशैल वाह्यत" इति च विष्णु पु० । "सीता (नदी) च ब्रह्मसदनात् केसराचलाग्रिगिरिशिखरेभ्योऽधोऽध स्रवन्ती' भाग० ५।७।८।

केसराम्ल पु० के जलनिमित्तं सरति अम्लो रसोऽस्य । बीजपूरके जम्बीरभेदे जटा०। दर्शनेनापि जिह्वाया रसनिस्रावकत्वात्तस्य तथात्वम् ।

केसरिका स्त्री के जले सरति साधुकारितया सृ-वुन् अलुक् स० टाप् अतइत्वम् । सहदेवीलतायां राजनि० ।

केसरिन् पु स्त्री केसरोऽस्त्यस्य इनि । १सिंहे २घोटके च अमर "मृगेन्द्र केसरिण ददर्श" रघु । स्त्रियां ङीप् । ३पुन्नागे ४नागकेसरे पु० मेदि० । ५रक्तशोभाञ्जने राजनि० । ६हनूमत्पितरि पु० (केशरिन्)शब्दे दृश्यम्

केसरिसुत पु० ६त० । हनूमति तत्कथा केशरिसुतशब्दे उक्ता केसरितनयादयोऽपि तदर्थे पु० । [चकौ ।

कै शब्दे भ्वा० पर० अक० अनिट् । कायति अकासीत् ।

कैंशुक न० किंशुकस्येदम् "पुष्पफले चाहलम्" पा० अहल अण्वणात् तस्य न लुक् । किंशुकपुष्पे "योषित् काम्य यास कुर्य्यां विशेष लौहपेत कैंशुकस्यापि पुष्पम्" सुश्रु० लुपि तु किंशुकमित्येव तदार्थे न० [शे तच्छब्दे उदा०दृश्यम्

कैकय पु०त०स्वार्थेऽण् मा०न यादेरियादेश । केकयशब्दा-

कैकस पु कीकसमस्थि सारतयाऽस्त्यस्य मत्वा० अण् । १राक्षसे स्त्रियां शार्ङ्गरवा० ङीन् कैकसी । सा च २सुमालिकन्याभेदे "राका पुष्पोत्कटा चैव कैकसी च शुचिस्मिता कुम्भीनसी च इत्येता सुमाले मत्वाः सुता 'रामा० उ०५स०।सा च रावणादिमाता तत्कथा रामा०उ० ८स० "किं तु सा पिति मञ्जर्वं पायमात् पितरागताम् । कैकसी नाम नाम्नाह शेष त्व ज्ञातुमर्हसि । स तु गत्वा मुनिर्ध्यात्वा वाक्यमेतदुवाच ह । विज्ञात ते मया भद्रे । कारणं यन्मनोगतम् । सुताभिलाषो मत्तस्ते मत्तमातङ्गगामिनि ।। दारुणायां तु वेलायां यस्मात् त्व मास्त उपस्थिता । शृणु तस्मात् सुतान् भद्रे ।यादृशान् जनयिष्यसि । दारुणान्दारुणाकारान्दारुणाभिजनप्रियान् । प्रसविष्यसि सुश्रोणि । राक्षसान् क्रूरकर्मण । सा तु तद्वचन श्रुत्वा प्रणिपत्याब्रवीद्वच । भगवन् नेदृशान् पुत्रांस्त्वत्तोऽहं ब्रह्मवादिन । नेच्छामि सुदुराचारान् प्रसाद कर्त्तुमर्हसि । कन्यया त्वेवमुक्तस्तु विश्रवा मुनि पुङ्गव । उवाच कैकसीं भूय पूर्णेन्दुरिव रोहिणीम् । पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति शुभानने । मम वंशानुरूपः स धर्मात्मा च न संशय ।एवमुक्ता तु सा कन्या राम। कालेन केनचित् । जनयामास बीभत्स रक्षोरूप सुदारुणम् । दशग्रीव महादंष्ट्र नीलाञ्जनचयोपमम् ।

या नाम्यतां भवतु" भा०व० ७८अ० । "दीव्य यत् कैतवं पाण्डव । तेऽयमिदम्" भा० स० ६१अ० । "यदमोघ-मपवैमि कैतवम्" कुमा०

कैतवेय पु० कितवाया अपत्य ढक् । अंशुमन्नृपसुते उलूके धर्तयभेदे "उलूक कैतवेयश्च वीरश्चांशुमत' सुत" हरिवं०६६अ० । वा० अञ् । कैतवोऽप्यत्र "उलूक गच्छ कैतव्य । पाण्डवान् सहसोमकान्" भा० उ०५६अ० ।

कैन्दासायन पुस्त्री० किन्दासस्य युवापत्यम् हरिता० फक् । निन्दितदासस्य यून्यपत्ये

कैन्नर त्रि० किन्नर तत्रामयपमभिजनोऽस्य तक्षशिला० अञ् । पित्रादिक्रमेण १किन्नरवर्षवासिनि । किन्नरस्येदम् अण् । २कि पुरुषसम्बन्धिनि त्रि० उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

कैमुतिक पु० किमुत इत्यर्थात् आगत ठक् । किमुतेत्यर्थत प्राप्ते न्यायभेदे । यथा बह्वायाससाध्यकर्मसमर्थस्य अल्पायाससाध्यकर्म सामर्थ्य तन्न्यायसिद्धमेवन्यदप्यूह्यम् ।

कैरलेय त्रि० करलानां राजा वा०ढक् । करलदेशभवे "उ-समोजास्तथा शाल्व' कैरलेयश्च कौशिक" हरिवं०६६अ०

कैरव न० के जले रौति रु—अच् अलुक् स० करवो हंस-स्तस्य प्रियम् अण् । १कुमुदे, शुक्लोत्पले, अमरः २शठे पु० कैतवे न० मेदि० । "आपातुकस्य कैरवध्वंसं ह्-लायते च या सुमनसामुल्लासिनी मामसे" चन्द्रालो० । "कस्मै माघ । ममर्य कैरवकुल व्योमान्तमालम्बते" उद्भ-टः । तत पुष्करा० इनि ङीप् । कैरविणी कुमुदयु-क्तलतायां तत्समूहे च स्त्री ।

कैरविणीखण्ड पु०समूहे कमला० खण्ड । कुमुदलतासमूहे कैरविणीफल न०६त० । (बेरा) इति ख्याते कुमुदिनीबीजे कैरवेन्द्र पु० कैरव प्रकाशय ...स्थस्य ...नि चन्द्रे शब्दमा० कैरवी स्त्री कैरवस्य प्रिया अण् ङीप् । १चन्द्रिकायां मेदि० २मेथिकायां राजनि० [स्वार्थे अण् । स्थावरविषभेदे हेम०,

कैराटक पु०-किर पर्यन्तभूमिमटति अट—ण्वुल ६त० तत

कैरात पु० किरात इव स्थूर इवार्थे अण् । १बलवत्पुरुषे, किरातदेशे (पर्वतदेशे) भव अण् । २भूनिम्बे शब्दच० ३श्वेतचन्दने न० राजनि० ४भूनिम्बे पु० राजनि० । किरातस्येदम् अण् । ५किरातसम्बन्धिनि त्रि० "कैरा-त वेषमास्थाय" भा०व० ३८२अ० ।

कैराल न० किर पर्यन्तभूमिमलति अल—अण् उप०स० तत स्वार्थे अण् । १विडङ्गे वैद्यकम् । गौरा०ङीप् । २कैराली तदर्थे स्त्री राजनि० ।

कैलास पु० के जले लासो लसनं दीप्तिरस्य अलुक्स० केलस' स्फटिकस्तस्येव शुभ्र अण्, केलीना समूह अण्—केल तेनास्यतेऽत्र आस—आधारे घञ् वा । शिवकुवेरयो स्थाने पर्वतभेदे । स च इह० स० कूर्मविभागे उत्त-रस्यामुक्त "उत्तरत कैलासोहिमवान् गिरिर्वसुधा-र" । स च अलकासमीपस्थित "अलका समया चैव कैलास, शङ्करालय" काशी० १२अ० । तत्स्वरूपञ्च ह रव० २१७अ० वर्णित यथा

"मन्दरयोधशिखर, स्फाटिकैर्मणिभिश्चित । वल्गमै-निरालम्बे स्वर्गोपम इवाम्बरे । सह शृङ्गैश्च कैलास शिलाधातुविभूषित' । तोयैश्चैव निविडै प्रांशुभि-श्चैव पादपै' । मयादर्याङ्गर्भैश्चैवं किन्नरैश्च प्रगायि-भि । देवकन्याश्चापरैश्च प्रक्रीडित इवाम्बरे । मधुरै-श्चाप्सरोगीतैश्च नृत्यैश्चाभिनयोद्भृतै । शृङ्गारै सुप्र-काशैश्च कैलासो मण्डित" ।

सच विष्णुनाभिपद्मस्य गर्भाङ्कुररूपत्व हरिवं० २०२ अ० वर्णित यथा

"तस्मिन् हिरण्मये पद्मे बहुयोजनविस्तृते । सर्वतेजो-गुणमये पार्थिवैर्लक्षणैर्युते । तच्च पद्म पुराणज्ञा पृथि-वीरूपमुत्तमम् । नारायणात् समुत्पन्न प्रवदन्ति महर्ष-य । या तु पद्मासना देवी तां पृथ्वीं परिचक्षते । ये तु गर्भाङ्कुराः साराख्यान् दिव्यान् पर्वतान् विदु । हिम-वन्तञ्च मेरुञ्च नीलं निषधमेव च । कैलास क्रौञ्चपर्वतञ्च तथाऽन्य गन्धमादनम् । पुण्य त्रिशिखर चैव कान्त मन्दरमेव च । उदयञ्च गिरिश्रेष्ठ विन्ध्यकञ्च पर्वतम् । एते देवगणानाञ्च सिद्धानाञ्च महात्मनाम् । आश्रया सर्वभूतानां पुण्याः कामयुजोऽक्षय । एतेषामन्तरो देशो जम्बुद्वीप इति स्मृत" ।

कैलासप्रमाणञ्च भाग० ५,१६,२७, उक्तं यथा "जठ-रदेवकूटौ मेरु पूर्वेण द्वादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रपृथुतुङ्गौ भवत एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ" । "शुभ्र पाण्डरमेघाभ कैलासञ्च नगोत्तमम्" हरि० २२६अ० । "कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथि स्या' मेघ०

कैलासनाथ पु० ६त० । १शिवे २कुवेरे च "कैलासनाथ तरसा जिगीषु ' रघु । कैम सपत्यादयोऽप्यत्र ।

कैलासयात्रा स्त्री कैलासयात्रामधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण् आख्यायिकायां तस्य लुक् । हरिवंशान्तर्गते "क्रिमन्त्र-

णाभोप विनमखिल मधाय दीप्तमूर्त्तम् । मखिनु जाते सनर्वाक्षिनु यम्भावावणवा विना । जमाहा वानव्यावि मधुवर्णय यनमहः । यस दमि दैयो विपाव वारंगितसा । मनी न च कर्मौरि मनोवचा- वापनु भवि । चपन्न मनदो चैव मनीवा । हरावणा । भनोभ मुनिवव न नहू वरितो वक्षि । वम मा- नावरोषु मम विनायवमवःविता । भूवरीता मक्षीर्वं स्वर्पायो भवियति । मम नमनर वाम कृष्णवर्ती- मजापव । मनावादम विदुव मनार्थ मैव विनाते । तत्र चुपवया नाव कंठ्वे विवाजयमा । विभीवदव भयोमा वेकवाय पविव हव " ।

कैकेय इ० कजमाणी राजा मम भर्ते (८ देव । । केकय- देयमद कोकयमदे पदाहरणादि । मवाबवम् मम् कोष । स्वरवणादि की "न व कीवदेवाय कवि- नवयधमा कर" "दूरवाताव कंबेवी कोव मु वाविसमादि "नृमा मयानिक मम चयकीयव पिद " इम

कैटज ६ कुजज+दुमो । कुजमाव मानमवाम इति मक् भवा व मावमावे इ कुटजा कृतज प्रकेत माता कृतजात इम

कैटभ इ० असुरभेदे तदवा पति ११९

"मवमानी प्रपावेन ई'यहा मधुचोभिमा । माइ मला यली पम मनमको ही मगातुरो । सर्वलोकोमनी हि वि विष्णोरस मजावको । मदापनेमनवना नागमुख- व ि भिनी । यो विवेश वन वासुन कुयावासुकोविदा । यो दिवं मारकमी म मयाति भगतुरी । वानुपावी म यी मधा मकुम परिबमबने । मर्व मधुरां मैमे कवि मेद चायनम् । मानमी म तदावमा वन्दि मबमो कूम । मधुवव मनमीय कविन मदमीत्यम् । यी दैयो ममनायानी वेदहमजहमिको । वर्विवार्थव चोप मेदयायो हर्वे मंदी । वायाहमी वदावोवम म कृत्वा कोवविसावम । यमावेयावम विषये ममवामवदो मत । ययमु मनुवावदा नहिं मथाय मदसिनी । रोयमा- वाव मवति यदा मना यदमैया । मनुसी धवव- भैयो मारायविद्यानदी । मधून कवित्राणाममवापी न मयमदु । मम दीवदु मावमा रावे मनु कमी । यामाद्याणाम मम मदा नादिका । मम मानदुरी मोरी मनातामी प्रगतदी । ममना

तातिसो विष्णु यनुनाचेन है मरा मदनानात्र मनम प्रभुनाभो मजानति । मन ममवदोर मोलाह च है मदा । मथार्थेमे मदा योव म मोवे ममवा मी । म दामूनवय मृम नर्वकृत्राणपद्म । म च मानदरी मृग मदा पमवापाद । मम दीवद पावव दो दैवी मुदाश्मदी । मथा मीवमवी दैव मारायवं मदु । मीदी चमन मुख न भाजमन मम रायमो । मार्व मवि न मयोरौं पविवेव परिव मा । मवी न मन मुमाल मामवाम हरोचम । । यो माना मुनि विर्वेश मवार्ता ि किसी मनी म म मम मनो मैम । हवी मनवीरुम् । मन्मणिमिमपराणि मामनी मम- मदमी । यो यदी पाताली मोवे मप्रविनाशको । मैदी मवदहँपी मधमानी मनोर्विधि । वेवा हमान माड मायानामें हुवे मदा । नारायवा मन- मानवाश मु इना मना । मनयोर्वं दवा मदा मैदि- मीदि मवा मवाव । मवाय मधुनामक मानमी मममो मवा' ।

कैटभजित् इ० व दक विवराद् वि-भूति जिन । निवो मवर मधुवमदा च मदभवद्धे चदा चदानिव म दमक्षिम मववादु म दमजिव दमाददोजम "मनी मधुमदन च दक्षजित्" माका १० । कैटमादि ममार्गे मवरा । कैटममनु मक्ततीप्यम इ०

कैटभी स्त्री म दक मदमयावाने दुदा मम कोव । मवाव्याकाम् कोमनिद्रायाम् । 'मायर्मार्याकषे तमे मबकोरत् मधुदमी मनानावोमाव मर्व मवा मदमिदा । मतसुमिन कोमनिद्रा मदा मिथ कैवम्बोको मीजते माजीव वैनमव मवावे ६म- वामधुनितिहू यमम देवीमधवावर्दे पृथिवा ।

कैटभेश्वरी स्त्री "म दक विदव मवा कमीमा मनुरी मदा । वैन वा मीवदे देवी प्राये म दमे मरीमिरोति ११९ मदमिमिविदुमायो ह्रमविवादु

कैटर्य इ० विट-माई मन मध्ये राशि नविविहमाव दाभ्व मावें मन । । दिवे मवदा एमामी, दमवा ६धुविमदी मदवान्म च दामवि

कैटर्य इ० मैदम+दणो । मैदम ममावें रायवि

कैतव न० किसव रा मम वा मुना मम । तथावे दूर ममुखें मयो दामविना मायें वम । अविवेकमये दुनुमवावे ममूहे च इ० भदीमवेनापद्मा वा इवे

र्म्मक्षयानन्तरं सम्पद्यते मन्त्रशून्यतया कैवल्यभाजनतारूपेण सम्पद्यते। अथ—उत्पन्नविवेकज्ञानस्य तावदेव चिर कैवल्यप्राप्तौ विलम्ब, यावत् विमोक्षे प्रारब्धकर्मभिरिति शेष [विमोक्ष] ततोऽस्ति प्रापयतीत्यर्थ। अथ प्रारब्धकर्मभोगानन्तरं सम्पत्स्यते कैवल्यरूपेण सम्पन्नो भविष्यतीत्यर्थ"।

"प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तौ। ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभय कैवल्यमाप्नोति" सा० का०।

"अनारब्धविपाकानां तावत्कर्माशयानां तत्त्वज्ञानाग्निना बीजभावो दग्धः प्रारब्धविपाकानां तूपभोगेन क्षये सति प्राप्ते शरीरभेदे विनाशे चरितार्थत्वात् कृतप्रयोजनत्वात् प्रधानस्य तं पुरुषं प्रति निवृत्तावैकान्तिकमवश्यम्भावि आत्यन्तिकमविनाश्युभय कैवल्य दुःखत्रयविगम प्राप्नोति पुरुष" त० कौ० [illegible]

"ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन।" इति "नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति" शास्त्रयो प्रारब्धाप्रारब्धकर्मविषयत्वेन व्यवस्था एतद्विवक्षयैवाह तत्त्वज्ञानाग्निनेत्यादि"।

पातञ्जले कैवल्यपादे कैवल्यकारणमुक्त्वा तत्स्वरूपमुक्तं यथा "विशेषदर्शिन आत्मभावभावनानिवृत्तिः" सू०। "यथा प्रावृषि तृणाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्तानुमीयते तथा मोक्षमार्गश्रवणेन यस्य रोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनबीजमपवर्गभागीयं कर्माभिनिर्वर्त्तितमित्यनुमीयते तस्यात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्त्तते यस्याभावादिदमुक्तं स्वभावं मुक्त्वा दोषाद्येषां पूर्वपक्षे रुचिर्भवत्यरुचिश्च निर्णये भवति तत्रात्मभावभावना कोऽहमासं, कथमहमासं, किंस्विदिदं, कथंस्विदिदं, के भविष्यामः, इति' सा तु विशेषदर्शिनो निवर्त्तते कुतः चित्तस्यैष विचित्रः परिणामः पुरुषस्त्वसत्यामविद्यायां शुद्धश्चित्तधर्मैरपरामृष्ट इति ततोऽस्यात्मभावभावना कुशलस्य निवर्त्तते इति" भाष्यम्।

"तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम्" सू०।

"तदानीं यदस्य चित्तं विषयप्राग्भारमज्ञाननिम्नमासीत्तदस्यान्यथा भवति कैवल्यप्राग्भारं विवेकजज्ञाननिम्नमिति" भाष्यम्। "प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः" सू०। "यदायं ब्राह्मणः प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्ततोऽपि न किञ्चित् प्रार्थयते तत्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्कारबीजक्षयान्नास्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते तदास्य धर्ममेघो नाम समाधिर्भवति" भा०। "ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः" सू०। "तल्लाभादविद्यादयः क्लेशाः समूलकाषं कषिता भवन्ति कुशलाकुशलाश्च कर्माशयाः समूलघातं हता भवन्ति क्लेशकर्मनिवृत्तौ जीवन्नेव विद्वान् विमुक्तो भवति कस्मात्? यस्माद्विपर्य्ययो भवस्य कारणं न हि क्षीणविपर्य्ययः कश्चित् केनचित् क्वचिज्जातो दृश्यते" भा०।

"तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम्" सू०

"सर्वैः क्लेशकर्मावरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्यानन्त्यं भवति तमसाभिभूतमावृतमनन्तं ज्ञानसत्त्वं क्वचिदेव रजसा प्रवर्त्तितमुद्घाटितं ग्रहणसमर्थं भवति तत्र यदा सर्वैरावरणमलैरपगतमलं भवति तदा भवत्यस्यानन्त्यं ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पं सम्पद्यते यथाकाशे खद्योतः, यत्रेदमुक्तम् "अन्धो मणिमविध्यत्तमनङ्गुलिरावयत्। अग्रीवस्तं प्रत्यमुञ्चत्तमजिह्वोऽभ्यपूजयदिति" भा०।

"ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम्" सू०।

"तस्य धर्ममेघस्योदयात् कृतार्थानां गुणानां परिणामक्रमः परिसमाप्यते न हि कृतभोगापवर्गाः परिसमाप्तक्रमाः क्षणमप्यवस्थातुमुत्सहन्ते" भा०

"गुणाधिकारक्रमसमाप्तौ कैवल्यमुक्तं तत्स्वरूपमवधार्य्यते" भा०

"पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति" सू०। कृतभोगापवर्गाणां पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः कार्य्यकारणात्मनां गुणानां तत्कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसत्त्वानभिसम्बन्धात् पुरुषस्य चितिशक्तिरेव केवला तस्याः सदा तथैवावस्थानं कैवल्यमिति" भा०।

"कैवल्यस्वरूपावधारणपरं सूत्रमवतारयन्नुक्तं सङ्गतिमाह गुणाधिकारेति पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति। कृत कार्य्यतया पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः स्वकारणे प्रधाने लयः, तेषां कार्य्यकारणात्मना गुणानां व्युत्थानसमाधिनिरोधसंस्कारा मनसि लीयन्ते मनोऽस्मितायाम्, अस्मिता लिङ्गे, लिङ्गमलिङ्गे इति योऽयं गुणानां कार्य्यकारणात्मकानां प्रतिसर्गः तत् कैवल्यं, यं कञ्चित् पुरुषं प्रति प्रधानस्य मोक्षः स्वरूपप्रतिष्ठा पुरुषस्य वा मोक्ष इत्याह। स्वरूपेति। अस्ति हि महाप्रलयेऽपि स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिर्न च तदानीं मोक्ष इत्यत आह पुनरिति बीजरहितस्य शास्त्रपरिसमाप्तौ" भा० विवरणम्

र्भक्षयानन्तरं सम्पद्यते यन्त्रशून्यतया कैवल्यभाजनतारूपेण सम्पद्यते । अत्र–उत्पन्नविवेकज्ञानस्य तावदेव चिरं कैवल्यप्राप्तौ विलम्बः, यावत् विमोक्ष्ये प्रारब्धकर्म्मभिरिति शेषः [विमोक्ष्ये] सतोऽहमिति प्राप्तस्तीत्यर्थः । अथ प्रारब्धकर्म्मभोक्षणानन्तरं सम्पत्स्ये कैवल्यरूपेण सम्पन्नो भविष्यतीत्यर्थः" ।

"प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तौ । ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति" सां० का० ।

"अनारब्धविपाकानां तावत्कर्म्माशयानां तत्त्वज्ञानाग्निना बीजभावो दग्धः प्रारब्धविपाकानां तूपभोगेन क्षये सति प्राप्ते शरीरभेदे विनाशे चरितार्थत्वात् कृतप्रयोजनत्वात् प्रधानस्य तं पुरुषं प्रति निवृत्तावैकान्तिकमवश्यम्भावि आत्यन्तिकमविनाशीत्युभयं कैवल्यं दुःखत्रयविगमं प्राप्नोति पुरुषः" त० कौ० । निवृत्तञ्चैतदभि

"ज्ञानाग्निः सर्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुन ।" इति "ना भुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति" शास्त्रयोः प्रारब्धाप्रारब्धकर्म्मविषयकत्वेन क्षयाक्षयौ व्यवस्था पताविन्यायेनाह तत्त्वज्ञानाग्निनेत्यादि" ।

पातञ्जले कैवल्यपादे कैवल्यकारणतत्स्वरूपमुक्तं यथा "विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः" सू० । "यथा प्रावृषि तृणाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्तानुमीयते तथा मोक्षमार्गश्रवणेन यस्य रोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनबीजमपवर्गभागीयं कर्म्माभिनिर्वर्त्तितमित्यनुमीयते तस्यात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्त्तते यस्याभावादिदमुक्तं स्वभावं मुक्त्वा दोषाद्येषां पूर्व्वपक्षे रुचिर्भवत्यरुचिश्च निर्णये भवति तत्रात्मभावभावना कोऽहमासं, कथमहमासं, किं स्विदिदं, कथं स्विदिदं, के भविष्याम, इति' सा तु विशेषदर्शिनो निवर्त्तते कुतः चित्तस्यैव विचित्रः परिणामः पुरुषस्त्वसत्यामविद्यायां शुद्धश्चित्तधर्म्मैरपरामृष्ट इति ततोऽस्यात्मभावभावना कुशलस्य निवर्त्तते इति" भाष्यम् ।

"तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम्" सू० । "तदानीं यदस्य चित्तं विषयप्राग्भारमज्ञाननिम्नमासीत्तदस्यान्यथा भवति कैवल्यप्राग्भारं विवेकजज्ञाननिम्नमिति" भाष्यम् । "प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्म्ममेघः समाधिः" सू० । "यदायं ब्राह्मणः प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्ततोऽपि न किञ्चित् प्रार्थयते तत्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्कारबीजक्षयान्नास्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते तदास्य धर्म्ममेघो नाम समाधिर्भवति" भा० । "ततः क्लेशकर्म्मनिवृत्तिः" सू० । "तल्लाभादविद्यादयः क्लेशाः समूलकाषं कषिता भवन्ति कुशलाकुशलाश्च कर्म्माशयाः समूलघातं हता भवन्ति क्लेशकर्म्मनिवृत्तौ जीवन्नेव विद्वान् विमुक्तो भवति कस्मात् ? यस्माद्विपर्य्ययो भवस्य कारणं न हि क्षीणविपर्य्ययः कश्चित् केनचित् क्वचिज्जातो दृश्यते" भा० ।

"तदा सर्व्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम्" सू० "सर्व्वैः क्लेशकर्म्मावरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्यानन्त्यं भवति तमसाभिभूतमावृतं ज्ञानसत्त्वं क्वचिदेव रजसा प्रवर्त्तितमुद्घाटितं ग्रहणसमर्थं भवति तत्र यदा सर्व्वैरावरणमलैरपगतमलं भवति तदा भवत्यस्यानन्त्यं ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पं सम्पद्यते यथाकाशे खद्योतः, यत्रेदमुक्तम् "अन्धो मणिमविध्यत्तमनङ्गुलिरावयत् । अग्रीवस्तं प्रत्यमुञ्चत्तमजिह्वोऽभ्यपूजयदिति" भा० ।

"ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम्" सू० । "तस्य धर्म्ममेघस्योदयात् कृतार्थानां गुणानां परिणामक्रमः परिसमाप्यते न हि कृतभोगापवर्गाः परिसमाप्तक्रमाः क्षणमप्यवस्थातुमुत्सहन्ते" भा०

"गुणाधिकारक्रमसमाप्तौ कैवल्यमुक्तं तत्स्वरूपमवधार्य्यते" भा० "पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति" सू० । "कृतभोगापवर्गाणां पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः कार्य्यकारणात्मनां गुणानां तत्कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसत्त्वानभिसम्बन्धात् पुरुषस्य चितिशक्तिरेव केवला तस्याः सदा तथैवावस्थानं कैवल्यमिति" भा० ।

"कैवल्यस्वरूपावधारणपरं सूत्रमवतारयितुं सङ्गतिमाह गुणाधिकारेति पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति । कृतकरणीयतया पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः स्वकारणे प्रधाने लयः, तेषां कार्य्यकारणात्मनां गुणानां व्युत्थानसमाधिनिरोधसंस्कारा मनसि लीयन्ते मनोऽस्मितायाम्, अस्मिता लिङ्गे, लिङ्गमलिङ्गे इति योऽयं गुणानां कार्य्यकारणात्मकानां प्रतिसर्गः तत् कैवल्यं, यं कञ्चित् पुरुषं प्रति प्रधानस्य मोक्षः स्वरूपप्रतिष्ठा पुरुषस्य वा मोक्ष इत्याह । स्वरूपेति । अस्ति हि महाप्रलयेऽपि स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिर्न चासौ मोक्ष इत्यत आह पुनरिति मौलं इतिशब्दः शास्त्रपरिसमाप्तौ" वा० विवरणम्

स्वरूपोऽहं केवलोऽहं सदाशिवः । द्रष्टुः श्रोतुर्वक्तुः कर्त्तुर्भोक्तुर्विभिन्न एवाहम् । नित्यनिरन्तरनिष्क्रियो निःसीमाऽसङ्गपूर्णबोधात्मा । नाहमिदं नाहमदोऽप्युभयोरवभासकं परं शुद्धम् । वाह्याभ्यन्तरशून्यं पूर्णं ब्रह्माद्वितीयमेवाहम् । निरुपममनादितत्त्वं त्वमहमिदमद इति कल्पनादूरम् । नित्यानन्दैकरसं सत्यं ब्रह्माद्वितीयमेवाहम् । नारायणोऽहं नरकान्तकोऽहं पुरान्तकोऽहं पुरुषोऽहमीशः । अखण्डबोधोऽहमशेषसाक्षी निरीश्वरोऽहं निरहञ्च निर्म्ममः । सर्व्वेषु भूतेष्वहमेव संस्थितो ज्ञानात्मनान्तर्बहिराश्रयः सन् । भोक्ता च भोग्यं स्वयमेव सर्व्वं यद्यत् पृथक् दृष्टमिदन्तया पुरा । मय्यखण्डसुखाम्भोधौ बहुधा विश्ववीचयः । उत्पद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुतविभ्रमात् । स्थूलादिभावा मयि कल्पिता भ्रमादारोपितानुस्फुरणेन लोकैः । काले यथा कल्पकवत्सरायनर्त्त्वादयो निष्कलनिर्व्विकल्पे । आरोपितं नाश्रयदूषकं भवेत् कदापि मूढैरतिदोषदूषितैः । नार्द्रीकरोत्यूषरभूमिभागं मरीचिकावारिमहाप्रवाहः । आकाशवत् कल्पविदूरगोऽहमादित्यवद्भास्यविलक्षणोऽहम् । आहार्य्यवन्नित्यविनिश्चलोऽहमम्भोधिवत् पारविवर्जितोऽहम् । न मे देहेन सम्बन्धो मेघेनेव विहायसः । अतः कुतो मे तद्धर्म्मा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः । उपाधिरायाति स एव गच्छति स एव कर्म्माणि करोति भुङ्क्ते । स एव जीर्य्यन् म्रियते सदाहं कुलाद्रिवन्निश्चल एव संस्थितः । न मे प्रवृत्तिर्न च मे निवृत्तिः सदैकरूपस्य निरंशकस्य । एकात्मको यो निविडो निरन्तरो व्योमेव पूर्णः स कथं नु चेष्टते ? । पुण्यानि पापानि निरिन्द्रियस्य निश्चेतसो निर्व्विकृतेर्निराकृतेः । कुतो ममाखण्डसुखानुभूतेः ? ब्रूते ह्यनन्वागतमित्यपि श्रुतिः । छायया स्पृष्टमुष्णं वा शीतं वा सुष्ठु दुष्ठु वा । न स्पृशत्येव यत् किञ्चित् पुरुषं तद्विलक्षणम् । न साक्षिणं साक्ष्यधर्म्माः संस्पृशन्ति विलक्षणम् । अविकारमुदासीनं गृहधर्म्माः प्रदीपवत् । रवेर्यथा कर्म्मणि साक्षिभावो वह्नेर्यथा दाहनियामकत्वम् । रज्जोर्यथारोपितवस्तुसङ्गस्तथैव कूटस्थचिदात्मनो मे । कर्त्तापि वा कारयितापि नाहं भोक्तापि वा भोजयितापि नाहम् । द्रष्टापि वा दर्शयितापि नाहं सोऽहं स्वयंज्योतिरनीदृगात्मा । चलत्युपाधौ प्रतिबिम्बलौल्यमौपाधिकं मूढधियो नयन्ति । स्वबिम्बभूतं रविवद्विनिष्क्रियं कर्त्तास्मि भोक्तास्मि हतोऽस्मि हन्त । जले वापि स्थले वापि लुठत्वेष जडात्मकः । नाहं विलिप्ये तद्धर्म्मैर्घटधर्म्मैर्नभो यथा । कर्त्तृत्वभोक्तृत्वखलत्वमत्तताजडत्वबद्धत्वविमुक्ततादयः । बुद्धेर्विकल्पा न तु सन्ति वस्तुतः स्वस्मिन् परे ब्रह्मणि केवलेऽद्वये । सन्तु विकाराः प्रकृतेर्दशधा शतधा सहस्रधा वापि । किं मेऽसङ्गचितेस्तैर्न ह्यम्बुदडम्बरोऽम्बरं स्पृशति । अव्यक्तादिस्थूलपर्य्यन्तमेतद्विश्वं यत्राभासमात्रं प्रतीतम् । व्योमप्रख्यं सूक्ष्ममाद्यन्तहीनं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । सर्व्वाधारं सर्व्ववस्तुप्रकाशं सर्व्वाकारं सर्व्वगं सर्व्वशून्यम् । नित्यं शुद्धं निश्चलं निर्व्विकल्पं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । यत्प्रत्यस्ताशेषमायाविशेषं प्रत्यग्रूपं प्रत्ययागम्यमानम् । सत्यज्ञानानन्दमानन्दरूपं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । निष्क्रियोऽस्म्यविकारोऽस्मि निष्कलोऽस्मि निराकृतिः । निर्व्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि निरालम्बोऽस्मि निर्द्वयः । सर्व्वात्मकोऽहं सर्व्वोऽहं सर्व्वातीतोऽहमद्वयः । केवलाखण्डबोधोऽहमानन्दोऽहं निरन्तरम् । स्वाराज्यसाम्राज्यविभूतिरेषा भवत्कृपाश्रीमहिमप्रसादात् । प्राप्ता मया श्रीगुरवे महात्मने नमो नमस्तेऽस्तु पुनर्नमोऽस्तु"।

पुनस्तल्लक्षणं तत्रैवोक्तं यथा —

"क्षुधां देहव्यथां त्यक्त्वा बालः क्रीडति वस्तुनि । तथैव विद्वान् रमते निर्म्ममो निरहं सुखी । चिन्ताशून्यमदैन्यभैक्ष्यमशनं पानं सरिद्वारिषु स्वातन्त्र्येण निरङ्कुशा स्थितिरभीर्निद्रा श्मशाने वने । वस्त्रं क्षालनशोषणादिरहितं दिग्वास्तु शय्या मही सञ्चारो निगमान्तवीथिषु विदां क्रीडा परे ब्रह्मणि । विमानमालम्ब्य शरीरमेतद् भुनक्त्यशेषान् विषयानुपस्थितान् । परेच्छया बालवदात्मवेत्ता योऽव्यक्तलिङ्गोऽननुषक्तबाह्यः । दिगम्बरो वापि च साम्बरो वा त्वगम्बरो वापि चिदम्बरस्थः । उन्मत्तवद्वापि च बालवद्वा पिशाचवद्वापि चरत्यवन्याम् । कामान्निष्कामरूपी संश्चरत्येकचरो मुनिः । स्वात्मनैव सदा तुष्टः स्वयं सर्व्वात्मना स्थितः । क्वचिन्मूढो विद्वान् क्वचिदपि महाराजविभवः क्वचिद्भ्रान्तः सौम्यः क्वचिदजगराचारकलितः । क्वचित् पात्रीभूतः क्वचिदवमतः क्वाप्यविदितश्चरत्येवं प्राज्ञः सततपरमानन्दसुखितः । निर्धनोऽपि सदा तुष्टोऽप्यसहायो महाबलः । नित्यतृप्तोऽप्यभुञ्जानोऽप्यसमः समदर्शनः । अपि कुर्व्वन्नकुर्व्वाणश्चाभोक्ता फलभोग्यपि । शरीर्य्यप-

स्वरूपोऽहं केवलोऽहं सदाशिवः । द्रष्टृश्रोतृवक्तृकर्त्तृभोक्तृविभिन्नं यत्परम् । नित्यनिरन्तरनिष्क्रियो निःसीमाऽसङ्गपूर्णबोधात्मा । नाहमिदं नाहमदोऽप्युभयोरवभासकं परं शुद्धम् । बाह्याभ्यन्तरशून्यं पूर्णं ब्रह्माद्वितीयमेवाहम् । निरुपममनादितत्त्वं त्वमहमिदमद इति कल्पनादूरम् । नित्यानन्दैकरसं सत्यं ब्रह्माद्वितीयमेवाहम् । नारायणोऽहं नरकान्तकोऽहं पुरान्तकोऽहं पुरुषोऽहमीशः । अखण्डबोधोऽहमशेषसाक्षी निरीश्वरोऽहं निरहं च निर्म्ममः । सर्व्वेषु भूतेष्वहमेव संस्थितो ज्ञानात्मनान्तर्बहिराश्रयः सन् । भोक्ता च भोग्यं स्वयमेव सर्व्वं यद्यत् पृथग्दृष्टमिदन्तया पुरा । मय्यखण्डसुखाम्भोधौ बहुधा विश्ववीचयः । उत्पद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुतविभ्रमात् । स्थूलादिभावा मयि कल्पिता भ्रमादारोपितानुस्फुरणेन लोकैः । काले यथा कल्पकवत्सरायनर्त्त्वादयो निष्कलनिर्व्विकल्पे । आरोपितं नाश्रयदूषकं भवेत् कदापि मूढैरतिदोषदूषितैः । नार्द्रीकरोत्यूषरभूमिभागं मरीचिकावारिमहाप्रवाहः । आकाशवत् कल्पविदूरगोऽहमादित्यवद्भास्यविलक्षणोऽहम् । आहार्य्यवन्नित्यविनिश्चलोऽहमम्भोधिवत् पारविवर्ज्जितोऽहम् । न मे देहेन सम्बन्धो मेघेनेव विहायसः । अतः कुतो मे तद्धर्म्मा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः । उपाधिरायाति स एव गच्छति स एव कर्म्माणि करोति भुङ्क्ते । स एव जीर्य्यन् म्रियते सदाहं कुलाद्रिवन्निश्चल एव संस्थितः । न मे प्रवृत्तिर्न च मे निवृत्तिः सदैकरूपस्य निरंशकस्य । एकात्मको यो निबिडो निरन्तरो व्योमेव पूर्णः स कथं नु चेष्टते ? । पुण्यानि पापानि निरिन्द्रियस्य निश्चेतसो निर्व्विकृतेर्निराकृतेः । कुतो ममाखण्डसुखानुभूतेः ? ब्रूते ह्यनन्वागतमित्यपि श्रुतिः । छायया स्पृष्टमुष्णं वा शीतं वा सुष्ठु दुष्ठु वा । न स्पृशत्येव यत् किञ्चित् पुरुषं तद्विलक्षणम् । न साक्षिणं साक्ष्यधर्म्माः संस्पृशन्ति विलक्षणम् । अविकारमुदासीनं गृहधर्म्माः प्रदीपवत् । रवेर्यथा कर्म्मणि साक्षिभावो वह्नेर्यथा दाहनियामकत्वम् । रज्ज्वोर्यथारोपितवस्तुसङ्गस्तथैव कूटस्थचिदात्मनो मे । कर्त्तापि वा कारयितापि नाहं भोक्तापि वा भोजयितापि नाहम् । द्रष्टापि वा दर्शयितापि नाहं सोऽहं, स्वयंज्योतिरनीदृगात्मा । चलत्युपाधौ प्रतिबिम्बलौल्यमौपाधिकं मूढधियो नयन्ति । स्वबिम्बभूतं रविवद्विनिष्क्रियं कर्त्तास्मि भोक्तास्मि हतोऽस्मि हन्ता । जले वापि स्थले वापि लुठत्वेष जडात्मकः । नाहं विलिप्ये तद्धर्म्मैर्घटधर्म्मैर्नभो यथा । कर्त्तृत्वभोक्तृत्वखलत्वमत्तताजडत्वबद्धत्वविमुक्ततादयः । बुद्धेर्विकल्पा न तु सन्ति वस्तुतः स्वस्मिन् परे ब्रह्मणि केवलेऽद्वये । सन्तु विकाराः प्रकृतेर्दशधा शतधा सहस्रधा वापि । किं मेऽसङ्गचितेस्तैर्न ह्यम्बुदडम्बरोऽम्बरं स्पृशति । अव्यक्तादिस्थूलपर्य्यन्तमेतद्विश्वं यत्राभासमात्रं प्रतीतम् । व्योमप्रख्यं सूक्ष्ममाद्यन्तहीनं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । सर्व्वाधारं सर्व्ववस्तुप्रकाशं सर्व्वाकारं सर्व्वगं सर्व्वशून्यम् । नित्यं शुद्धं निश्चलं निर्व्विकल्पं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । यत्प्रत्यस्ताशेषमायाविशेषं प्रत्यग्रूपं प्रत्ययागम्यमानम् । सत्यज्ञानानन्दमानन्दरूपं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । निष्क्रियोऽस्म्यविकारोऽस्मि निष्कलोऽस्मि निराकृतिः । निर्व्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि निरालम्बोऽस्मि निर्द्वयः । सर्व्वात्मकोऽहं सर्व्वोऽहं सर्व्वातीतोऽहमद्वयः । केवलाखण्डबोधोऽहमानन्दोऽहं निरन्तरम् । स्वाराज्यसाम्राज्यविभूतिरेषा भवत्कृपाश्रीमहिमप्रसादात् । प्राप्ता मया श्रीगुरवे महात्मने नमो नमस्तेऽस्तु पुनर्नमोऽस्तु”।

पुनस्तल्लक्षणं तत्रैवोक्तं यथा

“कुर्वन् देहव्यथां त्यक्त्वा बालः क्रीडति वस्तुनि । तथैव विद्वान् रमते निर्म्ममो निरहं सुखी । चिन्ताशून्यमदैन्यभैक्ष्यमशनं पानं सरिद्वारिषु स्वातन्त्र्येण निरङ्कुशा स्थितिरभीर्निद्रा श्मशाने वने । वस्त्रं क्षालनशोषणादिरहितं दिग्वास्तु शय्या मही सञ्चारो निगमान्तवीथिषु विदां क्रीडा परे ब्रह्मणि । विमानमालम्ब्य शरीरमेतद् भुनक्त्यशेषान् विषयानुपस्थितान् । परेच्छया बालवदात्मवेत्ता योऽव्यक्तलिङ्गोऽननुषक्तबाह्यः । दिगम्बरो वापि च साम्बरो वा त्वगम्बरो वापि चिदम्बरस्थः । उन्मत्तवद्वापि च बालवद्वा पिशाचवद्वापि चरत्यवन्याम् । कामान्निष्कामरूपी संश्चरत्येकचरो मुनिः । स्वात्मनैव सदा तुष्टः स्वयं सर्व्वात्मना स्थितः । क्वचिन्मूढो विद्वान् क्वचिदपि महाराजविभवः क्वचिद्भ्रान्तः सौम्यः क्वचिदजगराचारकलितः । क्वचित् पात्रीभूतः क्वचिदवमतः क्वाप्यविदितश्चरत्येवं प्राज्ञः सततपरमानन्दसुखितः । निर्धनोऽपि सदा तुष्टोऽप्यसहायो महाबलः । नित्यतृप्तोऽप्यभुञ्जानोऽप्यसमः समदर्शनः । अपि कुर्व्वन्नकुर्व्वाणश्चाभोक्ता फलभोग्यपि । शरीर्य्यप्य-

[illegible]

[illegible]

कैशोरमा पञ्चदशात् यौवनं तु ततः परमिति" श्रीधरदर्शिते एकादशावधिपञ्चदशपर्य्यन्तवयसि "मन्मयवशि कैशोरे भयानुपङ्कारकम्" भाग० ३।१८।१८ स्वार्थे क। तत्रार्थे "कैशोरकं मानयन् वै सह ताभिर्मुमोद ह" हरिवं० ७७ [ठक्। किशोर्य्या अपत्ये

कैशोरिक त्रि पु स्त्री० किशोरी+स्वार्थे क ततः शुभ्रा० अपत्ये

कोक पु स्त्री कुक—आदाने अच्। १चक्रवाके "हमारवैः कोकरवैश्च" भा० आनु० २६अ० "विरहविधुरकोककामिनीशोकं विभिन्दन्" उद्भट। २वृके "वने युथपरिभ्रष्टा मृगी कोकैः (वृकैः) रिवार्द्दिता" रामा०। ३भेके च स्त्रियां ङीप्। ४व्याघ्रग्रामे (टिकटिकी) ५खर्ज्जूरी वृक्षे च पु० मेदि० ६विष्णौ पु० त्रिका०

कोकड पु स्त्री कोक तद्रूप जाति ला—क लस्य डः। विशेषय मृगभेदे चमरमृगे राजनि० स्त्रियां ङीप्।

कोकदेव पु स्त्री कोकदव दीव्यति दिव—अच्। कपोते राजनि०

कोकनद न० कोकान् चक्रवाकान् नदति नादयति अन्तर्भूतण्यर्थे नद—अच्। १रक्तकुमुदे, २रक्तपद्मे च। "व्याकोचकोकनदता दधते नलिन्य" माघ। "सरस कोकनदभ्रमादिव" नैष०

कोकनदच्छवि पु० कोकनदस्य छविरिव छविर्यस्य। १रक्तवर्णे २तद्वति त्रि० अमर। [सूर्य्ये शब्दच०।

कोकबन्धु पु० कोकयोश्चक्रवाकयोर्मेलनकारित्वात् बन्धुरिव।

कोकरक पु० ब०व० देशभेदे। "अक्का कोकरका मोदा मम वेगवशास्तथा" भा० भी० ६ देशकथने।

कोकवाच पु स्त्री कोकस्य वाचेव वाचा वाक् रवोऽस्य। विशेषमृगभेदे राजनि०

कोकाख्य पु० कोकस्यैवाख्यास्य। सर्पहननपुमभेदे राजनि०

कोकामुख न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे "कोकामुखमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी यतव्रतः। जातिस्मरत्वमाप्नोति दृष्टमेतत् पुरातनैः" भा० ब०८४अ० "कोकामुखे विपाद्धाय" भा० आनु० । २५अ०

कोकाह पु० कोकस्याह्नि आ+हन—ड। श्वेताश्वे हेमच०

कोकिल पु स्त्री कुक—इलच्। स्वनामख्याते पक्षिणि अमर। "पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज" कुमा०। स्त्रियां जातित्वात् अजा० टाप्। "कोकिलाकलरवो वनेऽपि नूनमन्ने निगदो भविष्यति" उद्भट। "अवकुण्ठ कोकिलि मि० को०" "रन्ध्रे नैपटेदं कोकिलान्" कुमा० "कोकिलामञ्जुवादिनीम्" रघु। अङ्गारे ६० त्रिका०।

संज्ञाया कन्। "हयदशभिर्नजौ भजजला गुरु नद्धटकम्। मुनिगुहकार्णवैः कृतयति वद कोकिलकम्" छ० र० उक्ते २छन्दोभेदे न०।

कोकिलनयन पु० कोकिलस्य नयनमिव रक्तं पुष्पमस्य। क्षुपिरक्तपुष्पे (तालमाखना) (कुलेखाड़) वृक्षभेदे रत्नमाला [(तालमाखना) वृक्षभेदे अमर

कोकिलाक्ष पु० कोकिलस्याक्षीव रक्तं पुष्पमस्य पत्रसमा०।

कोकिलावास पु० ६त०। आम्रवृक्षे राजनि०

कोकिलासन न० रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे तल्लक्षणम् यथा "अथान्यदासनं वक्ष्ये येन सिद्धो भवेन्नर। निरुध्याद्वायुसञ्चारं कोकिलाख्यासनेन च। ऊर्द्ध्वे हस्तद्वयं कृत्वा तदग्रे पादयो सुधी। मद्यात्तु अद्वय नाथ! गमनं समं प्रकारयेत्। पद्मासनं समाकृत्य कूर्परोपरि संस्थितः"

कोकिलेक्षु पु० कोकिल इव कृष्ण इक्षु। (काजला) इक्षुभेदे। राजनि०

कोकिलेष्टा स्त्री० ६त०। महाजम्बूवृक्षे राजनि०

कोकिलोत्सव पु० कोकिलानामुत्सवोऽत्र। आम्रवृक्षे राजनि० [(देशान्) भाग० ५।६।८

कोङ्क पु० ब०व०। देशभेदे। "चक्रमाण कोङ्कवेङ्कटकान्"

कोङ्कण पु० ब०व०। देशभेदे स च देश वृ० स० कूर्मविभागे दक्षिणस्यामुक्त "गिमिरफणिकारकोङ्कणाभीरा"। "अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ। कोङ्कटकास्तथा चोला कोङ्कणा मलयानरा" भा० भी० ६अ०। दक्षिदेशत्वम् "नाथ पञ्च कोङ्कणे मागधे च" सु० चि० "मालवे गौडदेशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कणे। तत चूडा विधातव्या पञ्चमे वर्षे" मै० धा०। तेषां राजा अण्। कौङ्कण तद्देशनृपे बहुषु तस्य लुक्। तत्र ये स्वार्थे क "कुन्तलाश्च तथा बङ्गान् शाल्वान् कोङ्कणकास्तथा (विजिग्ये)" हरिवं० १४अ०

कोङ्कणासुत पु० कोङ्कणदेशोद्भवा पत्नी तस्य सुत कोङ्कणा रेणुका ६त०। परशुरामे शब्दमा०

कोच त्रि० कुच—च्वला० कर्त्तरि ण। १सङ्कोचके। भावे घञ्। २सङ्कोचे "एकैकस्य त्वङ्गोचभटस्यपनाद्गमादौ तुष्टे मञ्जुवृत्तयुते भवन्ति" सुश्रु० म्लेच्छभेदे पु० उक्ते ३जातिभेदे (कोच)"तीवरस्यैव म्लेच्छ मागध्यां मिम्रनुट"। कोचजातिरिति इति तत्रोक्ते। स्त्रियां ङीप्। ४तत्प्रधाने देशे पु०। कोऽभिजन ग्र अण्। कौच तद्देशवासिनि बहुषु तस्य अण्लुक्।

कैशोरमा पञ्चदशात् यौवन तु ततः परमिति" श्रीध-
रधृते एकादशाद्यधिपञ्चदशपर्य्यन्तपर्य्यन्तवयसि "मन्म-
वयसि कैशोरे भयानुग्रहकारकम्" भाग०३।२८।१८
स्वार्थे क। तत्रार्थे "कैशोरक मानयन् वै सह ताभिर्मु-
मोद ह" हरिवं० ७७ [ढक्। किशोर्य्या अपत्ये

कैशोरिकेय पुस्त्री० कशोरी+स्वार्थे क ततः शुभ्रा० अपत्ये

कोक पुस्त्री कुक—आदाने अच्। १चक्रवाके "कुसारवे
कोकरवैश्च" भा० आनु० २६अ० "विरहविधुरकोकदम्प-
तीक विभिन्दन्" उद्भट। २वृके "वने यूथपरिभ्रष्टा
मृगी कोकै (वृकै) रिवार्द्दिता" रामा०। ३भेके
च स्त्रियां ङीप्। ४खर्ज्जूराम् (टिकटिकी) ५खर्ज्जूरी
वृक्षे च पु० मेदि० ६विष्णौ पु० त्रिका०

कोकड पुस्त्री कोक तद्रूपं लाति ला—क लस्य डः। विशेषय
मृगभेदे चमरमृगे राजनि० स्त्रियां ङीप्।

कोकदेव पुस्त्री कोकवत् दीव्यति दिव—अच्। कपोते राजनि०

कोकनद न० कोकान् चक्रवाकान् नदति नादयति अन्तर्भूत-
ण्यर्थे नद—अच्। १रक्तकुमुदे, २रक्तपद्मे च। "व्याकोश-
कोकनदता दधते नलिन्यः" माघ। "सरस कोक-
नदभ्रमादिव" नैष०

कोकनदच्छवि पु० कोकनदस्य छविरिव छविर्यस्य।
१रक्तवर्णे २तद्वति त्रि० अमर। [सूर्य्ये शब्दच०।

कोकबन्धु पु० कोकयोश्चक्रवाकयोर्मिलनकारित्वात् बन्धुरिव।

कोकरक पु० ब०व० देशभेदे। "वका कोकरका प्रोक्ता सम-
वेगवशास्तथा" भा० भी० ६ देशकथने।

कोकवाच पुस्त्री कोकस्य वाचेव वाचा वाक् रवोयस्य।
विशेषमृगभेदे राजनि०

कोकाख्य पु० कोकस्याख्येवाख्यमस्य। समष्ठिलक्षुपभेदे राजनि०

कोकामुख न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे "कोकामुखमुपस्पृश्य
ब्रह्मचारी यतव्रतः। जातिस्मरत्वमाप्नोति दृष्टमेतत्
पुरातनैः" भा० व०८४अ० "कोकामुखे विगाह्याथ भा०
आनु० १२५अ०

कोकाह पु० कोकस्य आहन्ति आ+हन—ड। श्वेताश्वे हेमच०

कोकिल पुस्त्री कुक—इलच्। स्वनामख्याते पक्षिणि अमर।
"पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज" कुमा० स्त्रियाम् जाति-
त्वेऽपि—अजा० टाप्। "कोकिलाकलरवो गवेयो भूग-
मत सिगहो भविष्यति" उद्भट। 'अयमुद्भट कोकि-
लि' सि० कौ० 'र तदूतपदेप् कोकिलाम्' कुमा०
"कोकिलामञ्जुपारिदमीम्" रघु। अङ्गारे ५० त्रिका०

संज्ञायां कन्। "इयदशभिर्नन्दी भगजगा गुरु नट्ट-
टकम्। मुनिगुहकाणवै कृतयति वद कोकिलकम्"
वृ० र० उक्ते २छन्दोभेदे न०।

कोकिलनयन पु० कोकिलस्य नयनमिव रक्तं पुष्पमस्य।
अतिरक्तपुष्पे (तालमाखना) (कुलेखाड़ा) वृक्षभेदे रमा-
नाथ [(तालमाखना) वृक्षभेदे अमर

कोकिलाक्ष पु० कोकिलस्याक्षीव रक्तं पुष्पमस्य पृषुदरा०।

कोकिलावास पु० ६त०। आम्रवृक्षे राजनि०

कोकिलासन न० रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे तल्लक्षणम् यथा
"अथान्यदासनं वक्ष्ये येन सिद्धो भवेन्नरः। निरुध्याद्-
वायुसञ्चारं कोकिलाख्यासनेन च। ऊर्द्ध्वे हस्तद्वयं कृत्वा
तदधः पादयो सुधीः। वद्धाङ्गुष्ठद्वयं नाथ! गगनं सनैः
प्रकारयेत्। पद्मासनं समाकृत्य कुपरोपरि संस्थितः"

कोकिलेक्षु पु० कोकिल इव कृष्ण इक्षुः। (काजला) इक्षु-
भेदे। राजनि०

कोकिलेष्टा स्त्री०६त०। महाजम्बूवृक्षे राजनि०

कोकिलोत्सव पु० कोकिलानामुत्सवोऽत्र। आम्रवृक्षे
राजनि० [(देशान्) भाग० ५।६।८

कोङ्क पु० ब०व०। देशभेदे। "यक्ष्माणम् कोङ्कवेङ्कटकान्"

कोङ्कण पु० ब०व०। देशभेदे स च देशः वृ० सं० कूर्मविभागे
दक्षिणस्यामुक्तः "शिविरफणिकारकोङ्कणाभीरा"।
"अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ। कौकुट्टकास्तथा
चोला कोङ्कणा मलयानराः भा० भी० ६अ०। तृचि-
देकवम् "नाथ वर्ज्ज्य कोङ्कणे मागधे च" सु० चि०
"मालवे गौडदेशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कणे। व्रत चूडा
विवाहेषु वर्ज्ज्येन्मकरे गुरौ पी० धा०। तेषां राजा
अण्। कौङ्कण तद्देशनृपे बहुषु तस्य लुक्। तत्रार्थे
स्वार्थे क "कुन्तलाश्च तथा वङ्गान् शाल्वान् कोङ्कणका-
स्तथा (विजिच) हरिवं० १४अ०

कोङ्कणासुत पु० कोङ्कणदेशोद्भवा कन्या तस्याः लुक् कोङ्कणा
रेणुका ६त०। परशुरामे शब्दमा०

कोच त्रि० कुच—ज्वला० कर्त्तरि ण। १सङ्कोचके। भावे
घञ्। २सङ्कोचे "एकैकस्त्वत्र कोचभटस्थापनाद्ब्रमाटा
कुर्वे मरुतुपरीत्युतं भवन्ति" सुश्रु० ३म्लेच्छभेदे पु० उक्ते
४जातिभेदे (कोँच) "तीवरस्य स एव मात्स्यो द्विसङ्कटः।
कोचजातिरिति दर्शि तल्लोक्ते। स्त्रियां ङीप्। ५तत-
प्रधाने देशे पु०। कोऽभिजन तत्र अण्। कोच तद्देश
वासिनि बहुषु तस्य अण्लोपः।

कोष्ठा... [illegible]

कोट [illegible]

कोटर [illegible]

कोटर [illegible]

कोटराद्रि [illegible]

कोटवी [illegible]

कोटवी [illegible]

कोटि [illegible]

भूमिनिहितैककोटि तत्" (कार्म्मुकम्) रघु । "आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः" कुमा० "दूर्द्धि-स्वलत्तु हिनदीधितिकोटिमेनम्" माघ "शिखरिपङ्क्तिया-कवजन्यकोटयुपस्थिति" सगयैलक्षौ गदाधर । "इष्टा-ग्रदोर्य्यासतृस्पर्द्धिन्या दिगीतरोबाहु । त्र्यस्रे चतु-रस्रे वा सा कोटि कीर्त्तिता तज्ज्ञैः" १०लीलावत्युक्ते त्रिकोणादिक्षेत्रावयवरेखाभेदे स्त्री "तदायते तद्गुणकोटि जात" लीला० "त्रिनिघ्नं पदं तानि चत्वारि चक्रे क्र-मात् स्यादयुग्युग्मसंज्ञा च तेषाम् । अयुग्मे पदे यातम् एष्यन्तु युग्मे भुजो बाहुहीनं त्रिभं कोटिरुक्ता" सि०शि० उक्ते राशिचक्रस्य ११त्रतीयांशे १२तत्रोक्ते छायानि-रूपणार्थे कल्प्यमानक्षेत्रावयवरेखाभेदे यथा "दिक्सूत्र-सम्पातगतस्य शङ्कोश्छायाग्रपूर्व्वापरसूत्रमध्यम् । दोर्दो-र्प्रभावर्गवियोगमूलं कोटिर्नरात् प्रागपरा ततः स्यात्" सि० शि०" "दिक्सम्पातस्थस्य शङ्कोर्भापि यत्र पतति तस्य पूर्व्वापरसूत्रस्य च यदन्तरं स दोरित्युच्यते दोश्छा-ययोर्वर्गान्तरपदं पूर्व्वापरा कोटिरिति" प्रमि० १३चन्द्रस्य शृङ्गोन्नतिसाधनार्थं तत्रैव दर्शिते क्षेत्रावयवभेदे च यथा "योऽधो नरो दिनकृतः स विधोरुदग्याङ्कन्वितो मम मता खलु सैव कोटि" सि० शि०

"यो रवेरध शङ्कुरसौ विधोरूर्ध्वशङ्कुना युतः सैव को-टिर्मम मता अत्रोपपत्तिः । इहार्केन्द्वोर्याम्योत्तरभावेन यदन्तरं स भुजः । ऊर्ध्वाधरभावेन यदन्तरं सा कोटिः । सा चैवं भवति । उदयेऽस्ते वा यदि शृङ्गोन्नतिस्तदा रविशङ्कोरभावाच्छशिशङ्कुरेव कोटिः । यदा निशि रवेर-धः शङ्कुस्तदा स शङ्कुर्विधोरुदयशङ्कुना युतो याम्योत्तरा-यत् तयोर्वृत्तस्ययोरूर्ध्वाधरमन्तरं सैव कोटिरुचिता । यतो द्रष्टा पुरुषेणात्मनोऽधस्थानगमेन शशिनः शङ्कुमु-न्नतमवलोक्यम्। अत स्वावस्थानसमसूत्रादूर्ध्वरूपया कोट्या भवितव्यम्। भुजकोटिकर्णाङ्कित क्षेत्रं दृष्टेर्यत स्यादर्शनं संछन्न यथा भवति तथा कल्प्यम्" प्रमि० तत्रैवान्ते १४उदयास्तसूत्रकल्पितक्षेत्रावयवभेदे यथा "सूत्राद्विभागं तत्र यमगं याम्यां गतं हि यदुभिर्गं कुजोर्द्धं । अथच सौम्या निशि सौम्यमगात् सद्युक्ति-युक्तं स्ततम् निरुक्तम् । सौम्याग्रकाया अतश्च त्रि याम्य याम्याग्रकाया पुरैव याम्यम् । तदन्तरैक्य समवृत्तखेटमध्यांशसीका भुवि दोर्भुजाख्या । दोर्ज्या च्युति चाप तयोस्तु कोटिं पूर्वापरां वर्गवियोगमूलम्" सि०शि०

"क्षितिजसमाहोरात्रवृत्तसंपातयोर्बद्ध सूत्रमुदयास्तसूत्रम्। चन्द्रस्थानात्तस्य शङ्कुः । तस्य तलमुदयास्तसूत्राद्दक्षिणतो भवति । यत्र क्षितिजादुपरि दक्षिणतोऽहोरात्रवृत्तं ग-तम् । अथस्तूत्तरतो गतम् । अतो विशङ्कुतलं सूत्रम् । अथ भुज उच्यते । उत्तरगोलेऽग्रोत्तरा स्तत्र याम्य-मतस्तदोनाग्रा बाहुर्भवति । बाहुर्नाम शङ्कुप्राच्यपर-सूत्रयोरन्तरम् । यदाग्रा शङ्कुतलादूना तदा तयोरन्तरं दक्षिण शङ्कुतल बाहुः स्यात् । एवं समवृत्तप्रवेशादुपरि दक्षिणगोले त्वग्रा याम्या शङ्कुतलं च याम्यं तयोर्योगे कृते बाहुः स्यात् । रविचन्द्रमण्डलयोरन्तरांशानां ज्या बाहुः । तत्र या दृग्ज्या स कर्णः । तयोर्वर्गान्तरपदं पूर्वापरा कोटिः" प्रमि०

"शत शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः" रामा० । तत्र सङ्ख्यायाम् "योनिकोटिसहस्रेषु सृतिं चास्यान्तरा-त्मनः" मनु । "कोटिकोटिगुणितं दिवि दायि" नैष० । तद्युक्तिते "कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति" रघु । ततो चार्थे कृत्सुच् । कोटिकृत्वस् कोटिवारार्थे अव्य० । कारकार्थवृ-त्तेस्तत वीप्सायां शस्। कोटिशस् वीप्सान्वितकारकवृत्तेः अर्थे अव्य० कोटिशो ददाति । [गोपकोटि जटाधर

कोटिक पु० कोट्या वक्रतया कायति प्रकाशते कै—क । इन्द्र-

कोटिकास्य पु० कोटिकस्येवास्यमस्य । शिविपत्नो सुरथपुत्रे नृपभेदे "अहन्तु राज्ञः सुरथस्य पुत्रः य कोटिकास्येति विदुर्मनुष्याः" भा० व० २६४अ० । द्रौपदीं प्रति तदुक्तिः ।

कोटिजित् पु० कोटिं कविकोटिं, पणे कोटिमितं द्रव्यं वा जितवान् जि-भूते क्विप् । रघुवंशादिकाव्यकारे कालिदासे त्रिका० ।

कोटिज्या स्त्री स्तृ० ति० उक्ते सम्पूर्णताधनाङ्के चा-पावयवभेदे तदानयन यथा

"गताद्भुजज्या विषमे गम्यात् कोटिः पदे भवेत् । युग्मे तु गम्याद्बाहुज्या कोटिज्या तु गताद्भवेत्" सू०सि०। "वि-षमे पदे गतात् प्रस्तुत्य पदादितो व्यतीत राशिविभागात्मक-भाग्यात् गतादित्यर्थः भुजज्या स्यात्। गम्याद्भोग्यं त्रिभ गच्छात् पदान्तावधिकमेतत् । तस्मात् कोटि को-टिज्या स्यात् । युग्मे समे द्वितीयात् पदे गम्याद्भुजज्या, गतात् कोटिज्या स्यात् द्विकारौ विशेषद्योतक । एकस्मा-देवोत्तरीया इय ना गतगम्याः । अत्रोपपत्तिः विषमपदे पदोभोर्ध्वाधरत्वेनान्तरानुसारेण फलमुत्पद्यते ततो इ-सानात्कटनरमर्वज्या भुजद्वयं तदर्धं चाप तदन्तरग्या

[illegible] । [illegible] कोटिका [illegible] । [illegible] कोटिका । [illegible]

कोटितोम न [illegible] । [illegible] कोटि [illegible] ।

कोटिपाल न [illegible] । [illegible]

कोटिपाल न [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible] कोटिका [illegible] । [illegible] ।

कोटिर [illegible] ।

कोटि(टी)वर्षा स्त्री [illegible] । (लिङ्ग) [illegible]

कोटि(टी)श [illegible] । [illegible]

कोटी [illegible] । (लिङ्ग) [illegible]

कोठार [illegible] ।

कोड [illegible] । [illegible] (कु) [illegible]

कोड्डी [illegible] । [illegible]

[illegible] ।

भो । नैव यास यमाभक्ते कुमार रिरक्षणात्' । ।८५अ० यापमातरि भाग० १०।६।२६ "तमाता कोटरी नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा। पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरक्षया" इत्यत्र नग्नत्वमुक्तकेशत्वयोर्विधेय तत्काले तथाभूतत्वख्यापनाय अतआवोचाद्वा नग्नत्वमुक्तकेशयुक्ता- स्त्रीकथात्वम्

कोटवीपुर न० ६त० बाणासुरपुरे तन्मातुस्तत्र प्रधानत्वात् तयैव बाणासुरस्य रक्षणात् तत्परत्व तथात्वम् ।

कोटार पु० कुट्ट-आरक पृषो० । क्रमे नागरे २पुष्करिण्या पाटके च। (पाट) मेदि०

कोठ पु० कुठि-अच् नि० नलोप । मण्डलाकारे कुष्ठरोगे । तल्लक्षणमुक्तं निदाने "असम्यग्वमनो दीर्णपित्तश्लेष्मान्न निग्रहैः मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति घनानि च । उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते' इति माधवकर । रक्षितेन चान्ययोक्तम् "वरटीदष्टनिकाश, कण्डूमान् लोहितोऽसकफपित्तात् । क्षणिकोत्पादविनाश कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञैः" "उद्वर्त्तं पान्तु विसर्पे य कण्डूकोठा- निनाशनम्" "कण्डूकोठ निलत्वामलरोगापह श्च स " "उद्वर्त्तय न्निर्विटकया कण्डूकोठ'घनाशनम् 'इतिच सुश्रुत

कोठर पु० कुठि-अर पृषो० । अङ्कोठवृक्षे राजनि०

कोठरपुष्पी स्त्री कोठरस्य पुष्पमिव पुष्पमस्या ङीप् । इक्षुकारके राजनि०

कोण पु० कुण-करणे घञ् कर्त्तरि अच् वा । येन चतुरा- ङ्गतिना काष्ठेन वीणादयोवाद्यन्ते तस्मिन् वादनसाधने १काष्ठभेदे २अस्त्रौ, अमर । ३गृहादीनामेकदेशे, ४अ- स्त्राणामग्रभागे, ५लगुडे, मेदि० ६मङ्गलग्रहे हेम० ७श- निग्रहे विश्व । ८द्वयो र्दिशोर्मध्यभागे दर्विदिशि राजनि० "कनककोणैरभिहन्यमान " काद० "भेरीसहस्रवीणाना कोणसंघटित पुन" रामा०"स्फटिकाष्टापद्गणे तिन चत्वार स्वर्णपूरिता । कुम्भाश्चतुर्षु कोणेषु निगूढा स्थापिता भुवि" कथास० । "शयनकोणाभिहत प्रापददुन्दुभि ' राघ० "बिन्दुलिकापयसुकोणद्वारयुगम्" तन्त्रसा० । सप्तकोण विपणबोधम् घोषस्

कोणकुण पु० कोणे गृहैकदेशे कुणति शब्दायते कुण-क । मत्कुणे (छारपोका) हेमच०

कोणाघात पु० "ढक्काशतसहस्राणि भेरीशतशतानि च । एकदा यत्र हन्यन्ते कोणाघात स उच्यते" इति भर- तोक्ते वाद्यघाते ६त० । काष्ठेन वीणादिताडने च । 'कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्ट- चण्डः" वणी० [अमर

कोणि त्रि० कुण-इन् । गतिमान् (कोप।)

कोथ पु० कुथ-पूतिभावे घञ् । नेत्ररोगभेदे (केंची) । कर्त्तरि अच्। ३मथिते त्रि० मेदि० "मूलेन मासन्तुल्येन घट'स्थशल्यस- मेन सप्तभास्तरः यदा यदा गदाद्भूतमित्यपनीनीत्वं प्रो-तमस्थगात गुद पिबेत् तत्र गात्रनिमित्त कोथ उपजायत ' इति सुश्रुतोक्ते गुदाभङ्गकारके २भगन्दर रोगोपद्रवभेदे। भावे घञ् । ३मन्थने "तस्मिन् घते पश्वधि- रावकोर्ण भासकोणे भूमादिव सन्निपतिायां कथयो जाय- न्ते" सुश्रुत "तत्र नविषसमुत्थकोटस्त्रं मूलपुरीषकोथ जात। सुश्रु० "कोठमूलपुरीषाद्धजनकोशदूषितम्' (जलम्) सुश्रु० "गोपालकोवजा सन्दा, मध्या कार्ष्टि- कोद्भवा ' सु०

कोदण्ड न० कु-शब्दे विच् को शब्दितोदण्डोऽस्य । ध्नुषि, "विस्फुर्जद्धनु कोदण्ड 'भाग० ३।२३।५३। तत्तुल्यत्वात् २भ्रूलतायां, ३देशभेदे च। अमर ४धनूराशौ च।

कोदार पु० ईषद्दार' का कादेश । धान्यभेदे "न च्याद्य सर्वथा माषवरकोदारकोद्रवम्" कात्या० १,६,८, स्त्र भाष्ये कर्कधृतवाक्यम्

कोद्रव पु० कु-विच् को सन् द्रवति द्रु-अच् कर्म०। (कोदो) धान्यभेदे अमर "कोद्रवोवातलो ग्राही हिम पित्त- कफापह " भावप्र० तद्गुणाउक्ता । "यद'न्नया वै कोद्रवा " श्रुति । "अतोऽन्यदपि यद्ग्राह्य सदा धान्य- मात्रकम् । न चाद्य सर्वथा माषवरकोदारकोद्रवम्' कात्या०श्रौ०१,६,८,सू०भा० कर्कधृतवाक्यम् । तस्य वैश्वदेवे अग्राह्यता "पयनाग्नि मधुव्याल्य वैश्वदेव समाच- रेत् । निष्पावान् कोद्रवान् माषान् चणकाश्चनकांस्त्य- जेत्' काशी० २५अ० । तस्याश्राद्धीयता भा० अनु० ४३६२ श्लोके उक्ता यथा "अश्राद्धीयानि धान्यानि कोद्रवा पुलकास्तथा"

कोनालक पु स्त्री कोने जलेने अलति अपयर्याप्नोति अल- ण्वुल् । सञ्चारिणि प्लवे सुश्रुतोक्ते जलचर- पक्षिभेदे हंससारसेत्युपक्रमे कोनालक पठित्वा "सचा सञ्चारिण " सुश्रु० । इनु कोनालि अप्यत्र । "मनायी- कोनालिप्रभृतीन् नेत" सुश्रु० स्त्रियां ङीष्।

कोन्वशिर पु० याज्ञवल्क्यशाखेन स्मृतत्वमाप्तो क्षत्रियभेदे भा० अनु० ३५अ०

[illegible] ।

कोप [illegible] ।

[illegible]

कोपन त्रि० [illegible]

[illegible]

कोपपद [illegible]

कोपलता स्त्री० [illegible]

कोपिन् [illegible]

कोमल न० [illegible]

कोमलक त्रि० [illegible]

कोमलवल्कली स्त्री० [illegible] (नेपाल) [illegible]

कोमलासन [illegible]

कोमासिका स्त्री० [illegible] (कोर आँ) [illegible]

काम्य त्रि० [illegible]

कोयष्टि [illegible] (टिटिर) [illegible]

कोर पु० कुल–संस्याने घञ् लस्य र । १पद्मानयति कोरका कारे शब्दस्तोमे देहस्थसन्धिभेदे यथा
"स एते सन्धयोऽष्टविधा । कोरोदूखलसामुद्गप्रतरतुन्नसेवनीवायसतुण्डमण्डलशङ्खावर्त्ताः । तेषामङ्गुलिमणिबन्धगुल्फजानुकूर्परेषु कोरा सन्धयः" । "नामभिरेवाकृतयः व्याख्याता" । कुल–घञ । २सन्ध्याने पु०

कोरक पु० न० कुल सस्याने एवुल लस्य र । कलिकायाम् । "कलिका कोरक पुमानित्यमरोक्तेः प्रायिकाभिप्रायात्"कोरक कुड्मलेऽपि स्यात् कक्कोलकमृणालयोः" विश्वोक्ते तेन "सहपङ्करन् विचकार कोरकाणि" माघे क्लीव प्रयोग "कोरकोऽस्त्री कुड्मले स्यात्" मेदि० । २कक्कोले ३मृणाले च विश्व । ४चोरनामगन्धद्रव्ये जटाध० । तत तारका० सञ्जातेऽर्थे इतच् । कोरकित जातकुड्मले त्रि०

कोरङ्गी स्त्री० कुर–अङ्गच् गौरा० ङीप् । १सूक्ष्मैलायाम् (छोटएलाइच्) अमर २पिप्पल्या राजनि०

कोरदूष पु० कोर स स्थान दूषयति दूषि णिच् ल्युत् अण् उप० स० । (कोँदो) ख्याते व्रीहिभेदे अमर । "निशार्पिष्टकयवगोधूमकोरदूषेत्यादि" सुश्रु० "श्यामाककोरदूषाद्यं तक्र पिण्याकसक्तुभिः" सुश्रु० । एवुल । कोरदूषकोऽप्यत्र । "देवगोभविता लोको युगान्ते पर्युपस्थिते । यस्माद्यां प्रवरा गावी धान्यानां कोरदूषकः" भा०व०१८०अ०

कोल पु० कुल–सस्याने घञ् । १शूकरे २प्लवे(भेला) अमर ३क्रोडे ४शनिग्रहे ५चित्रके (चिता) ६अङ्कपालौ ७आलिङ्गने मेदि० ८देशभेदे पु०ब०व० शब्दरत्ना० ९अस्त्रभेदे पु० धर० "नैटान् धीवरकस्यामाते १०जातिभेदे ब्रह्मवै० पु० । ११नृपभेदे "कस्यापत्याश्चक्रोडस्वतारेश्च पालका । पालकश्च केरलश्चैव कोलश्चोलश्च पार्थिव । तेषां जन पदाःस्फीता पाण्ड्याः कोला सकेरला" हरिवं०३२अ० । १२मरिचे न० राजनि० १३चव्ये(चइ)वैद्य० । १४तोलक परिमाणे वैद्यकम् । १५कर्कन्धूवृक्षे स्त्री० गौरा० ङीष् । तस्या फलम् अण् तस्य लुक् ।१६बदरीफले न० । कर्कन्धूगन्दे विद्यति "बदरीसदृशाकारोदशः सूक्ष्मफलो भवेत् । घाटल्यामेव सा बोराटा कोलबोरटेति योच्यते" शब्दार्थ "कर्कन्धूर्बदरीकोलिर्गोमबोरटा बोरटा च बदरोच्यते । सूक्ष्माल-कोलि कर्कन्धू" रत्नकोषः "आद्यकोलवलितमका मने" । "यः कोलता बहुमताश्च बिभ्रत्"माघ । कोलशब्दस्य घुरते अत्रवर्गे दृष्टः । तत्र माक्य २२२पृ० दृश्यम्

कोलक पु० कुल–ण्वुल । १अङ्कोठवृक्षे राजनि० २कक्कोले जटाधर (कांकला)च ३गन्धद्रव्यभेदे, ४मरिचे, ५कक्कोले च न० अमर ।

कोलकन्द पु० कोलइव कन्दोऽस्य । महाकन्दभेदे राजनि० "कोलकन्द कटूष्णश्च कृमिदोषविनाशन । वक्त्र-क्लेदि भ्रमन पित्तदोषानिलापह" राजनि०

कोलकर्कटिका स्त्री० कोलइव कर्कटिका । मधुकर्कटिकायां राजनि०

कोलबोरटा स्त्री । बदरीभेदे शब्दार्थ । [द्रव्ये अमर ।

कोलदल न० कोल बदरीफलमिव दलमस्य । नखीनामगन्ध-

कोलगिरि पु० दक्षिणाटकस्थे पर्वतभेदे "ऋष्यमूके कोलगिरिश्चैव सुरभीपट्टन तथा" भा० स० २०अ० सहदेवदक्षिणदिग्विजये । कोलाचलादयोऽप्यत्र । कोलाचलमल्लिनाथेति तस्य विशेषण तत्पर्यन्तस्थितत्वात् [ग्रन्थे स्मारा०

कोलनासिका स्त्री० कोलस्य शूकरस्य नासिकेव । रक्तिगणी-

कोलपुच्छ पु० कोलस्य शूकरस्येव पुच्छोऽस्य । कङ्कपक्षिणि स्मारा० । [राजनि०

कोलमूल न० कोल बदरीफलमिव मूलमस्य । पिप्पलीमूले

कोलम्बक पु० कुल–अम्बच् कोलवमध्य वल्लाया कन् । तन्त्रीभिन्ने मतन्तुप्रभृतिसमुदाये वीणायाः अवयवे भरत

कोलवल्ली स्त्री० कोलोगजरुइव वल्ली तल्लोभतुल्यगुणत्वात् । गजपिप्पल्याम् राजनि० । २शूकरपादिकायां राजनि०

कोलशिम्बि स्त्री कोलवदाकारा शिम्बिरस्याः । (आलकशीति) ख्यातायां शूकरपादिकायां लतायाम् । वा ङीप् । "कोलशिम्बी स्मारामी गुरूष्णा कफवातकृत् । शुक्राग्निमाद्यकृद्धूक्षा वधिकृत् सदविड् गुरु" इति भावप्र०

कोला स्त्री कुल–ज्वला० ण टाप् ।१पिप्पल्याम् २चव्ये(चइ) दि०३कोलिदृक्षे शब्दरत्ना० । ४कोलापुरे च

कोलाञ्च पु० व० व० । देशभेदे शब्दरत्ना०

कोलापुर न० दक्षिणदेशप्रसिद्धे लक्ष्मीदेव्याः स्थाने पुरभेदे

कोलाविध्वसिन् त्रि०कोला पुरभेदे विध्वंसित यस्तु शीनमस्य विगर्हन भामोरम्यार्थपरत्वम् । पर्वतवासिनि स्वेच्छभेदे, "एव पालयतस्तस्य क्षोण्या पर्वतवासिन । कोलाविध्वसिन माप्ना" इति देवीभागवतम् । "कोलाविध्वसिनस्तेमि" देवीमाहा०। कोलापन्टः कोलापुरुवायकस्तथा च कोलाध्वसैदे राज्यविध्व न ये कुर्वन्ति । २तेषु च ।

कोलाहल पु० कुल–भज् तमाहलति अच् । बहुविधे दूरगामिन्यव्यक्ते शब्दे अमर "घोष भेरीनिनादेन स्फुट-कोलाहलेन वै" रामा०

[illegible] ।

कोल [illegible] ।

कोविद [illegible] ।

कोविदार [illegible] ।

कोश(ष) [illegible]

[illegible] ।

स्त्रितयं पाययेत् । शोध्यश्च जलविधानोक्तेन "सत्यान्तत विभाग" इत्यादिना मन्त्रेणाभिमन्त्र्य पिबेत् । तथा च नारदः "तमाहूयाभिशस्तन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् । आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्रयमिति" । पितामहोऽपि "प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्रयम् । पूर्व्वोक्तेन विधानेन स्नानमात्मोचितं शुचिमिति" । कारिणं दिव्यकारिणं शोध्यमिति यावत् । पूर्व्वोक्तेन सकलदिव्यसाधारणतया प्रागुक्तेनेत्यर्थः । नारदोऽपि "अर्च्चयित्वा तु तं देवं प्रक्षाल्य सलिलेन तु । एनञ्च स्नापयित्वा तु पाययेत् प्रसृतित्रयमिति" । एवं पानम् । तत्र तत्प्रशंसाभिधानस्तवेन तेनैव दर्शितम् । "स्वेच्छया यः पिबेत्कोशं कश्चिद्दूषितो नरः । न स तद्वेश्वरो लोभात् पक्षी भवति दुर्म्मतिः । जानान् कामकारेण कोशम्पीत्वा विसम्वदेत् । दरिद्रो व्याधितो मूर्खः सप्त जन्मनि जायते" इति । सशिरस्केऽभियोगे अभियोक्तुः स्वाप्यमनिष्टमप्याह स एव "मत्वा कोशं हि यो दत्त्वा हितमिच्छेत चात्मनः । स विनाशो भवेत्तस्य तस्य कार्य्यं न सिध्यतीति" । एवं यस्य कस्यचिद्देवस्य स्नानोदकमादाय कोशानुष्ठाने प्राप्ते नियमार्थमाह पितामहः "भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् । समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् । दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः । भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तत्र पाययेदिति" । उग्रदेवानायुधानि स्नापयित्वा तदुदकं स्वल्पेऽपराधे पाययेत् । तथा च कात्यायनः "स्वल्पेऽपराधे देवानां पाययित्वाऽऽयुधोदकम् । पाय्योऽविकारे चाशुद्धो नियम्यः शुचिरन्यथेति । पाय्यः पाययितव्यः । नियम्यो दण्ड्यः । आयुधग्रहणं ताम्रादिनिर्म्मितादित्यमण्डलस्याप्युपलक्षणम् अत एव बृहस्पतिः "यद्भक्तः सोऽभियुक्तः स्यात्तद्देवायुधमण्डलम् । प्रक्षाल्य पाययेत्तस्माज्जलात्तु प्रसृतित्रयमिति" अत्र विशेषमाह पितामहः "दुर्गायाः पाययेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् । अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि चेति" । कृतकोशपानस्य किं तत्कालमेव शुद्धिर्नेत्याह कात्यायनः 'अथ दैवविसंवादस्त्रिसप्ताहात्तु दापयेत् । अभियुक्तं प्रयत्नेन तमर्थं दण्डमेव चेति' । दैवविसंवादः दैविकव्याध्युद्भवः । दैविकव्याध्यादीनपि स एव दर्शयति "ज्वरातिसारविस्फोटा गूढार्त्यपरिपीडनम् । नेत्ररुग्गलरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते । शिरोरुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणामिति" । शुद्धिकालाववधिं विष्णुरप्याह "यस्य पश्येद्द्विसप्ताहात् त्रिसप्ताहादथापि वा । रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजदण्डमथापि वा । तमशुद्धं विजानीयात् तथा शुद्धं विपर्य्ययेत् । दिव्ये च शुद्धं पुरुषं सत्कुर्य्याद्धार्म्मिको नृपः" इति । पितामहोऽपि "त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्विसप्ताहादथापि वा । वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृत्तं तु मानवम् । तस्यैकस्य न सर्व्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत् । रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं सैव तस्य विभावनेति" । तदेतदयमर्थः कृतकोशपानस्यैकस्य यदि भवेत् तदैव स पापकृदिति न, किन्तु तदीयसर्व्वस्य जनस्य मध्येऽपि यदि कस्यचिद्भवेत् तदापीत्यर्थः । अतएव बृहस्पतिः "सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद्यस्यार्त्तिर्न्न प्रजायते पुत्त्रदारधनानाञ्च स शुद्धः स्यान्न संशयः" इति । याज्ञवल्क्योऽपि "अर्व्वाक् चतुर्द्दशादह्नो यस्य नो राजदैविकम् । व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः" इति । एतेषाञ्च त्रिरात्रादीनां पक्षाणाम् अभियोगाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां व्यवस्था ज्ञातव्या । अवधेरूर्द्ध्वन्तु रोगाद्युद्भवेऽपि न पराजयः तथा च नारदः "ऊर्द्ध्वं यस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतन्तु महद्भवेत् । नाभियोज्यस्तु विदुषा कृतकालव्यतिक्रमादिति" । अत्र द्विसप्ताहः इत्यवधिकालमात्रोपलक्षणम् कृतकालव्यतिक्रमहेतोरभिधानात् । तेनैकविंशतिरात्रस्यावधिकालत्वाभ्युपगमे चतुर्द्दशरात्रादूर्द्ध्वमपि वैकृतोत्पत्तौ पराजय एव त्रिरात्रसप्तरात्रात् प्रागपि वैकृतोत्पत्तौ पराजय इति सिद्धम् ॥

१५ कोषपदार्थेषु वेदान्तप्रसिद्धेषु अन्नमयादिषु पञ्चसु पदार्थेषु अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमय इत्येते पञ्च पदार्था अनात्मकाः तेषामात्मतोऽविवेकार्थं वेदान्तिभिः कल्पिताः । तत्र पञ्चकोषविवृतिर्विवेकचूडामणौ "देहोऽयमन्नभवनोऽन्नमयस्तु कोषश्चान्नेन जीवति विनश्यति तद्विहीनः । त्वक्चर्म्ममांसरुधिरास्थिपुरीषराशिर्नायं स्वयं भवितुमर्हति नित्यशुद्धः । पूर्व्वं जनेरपि मृतेरधुनायमस्ति जातक्षणः क्षणगुणोऽनियतस्वभावः । नैको जडश्च घटवत्परिदृश्यमानः स्वात्मा कथं भवति भावविकारवेत्ता । पाणिपादादिमान् देहो नात्मा व्यङ्गोऽपि जीवनात् । तत्तच्छक्तेरनाशाच्च न नियम्यो नियामकः । देहतद्धर्म्मतत्कर्म्मतदवस्थादिसाक्षिणः । सत एव स्वतःसिद्धं तद्वैलक्षण्यमात्मनः । शल्यराशिर्म्मांसलिप्तो मलपूर्णोऽतिकश्मलः । कथं भवेदयं वेत्ता स्वयमेतद्विलक्षणः । त्वङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषराशावहंमतिं मूढजनः करोति ।

योगुरुत्वाच । कथञ्च दृष्टं तथा विहन् । मानभावेन तत् तत्त्वं । प्रामाणिको न भवति भ्रान्त्या मोहितचेतसा । भ्रान्तिं विना त्वसङ्गस्य निर्लिप्तं यस्य विराजते । न घटेतार्थसम्बन्धो नभसो नीलतादिवत् । स्वस्य हृद्गुणसाक्षित्वमस्य प्रत्यगबोधानन्दरूपस्य बुद्धे । भ्रान्त्या प्राप्तो जीवभावो न सत्यो मोहापाये नास्त्यवस्तुस्वभाव । यावद्भ्रान्तिस्तावदेवास्य सत्ता मिथ्याज्ञानोज्जृम्भितस्य प्रमादात् । रज्ज्वां सर्पो भ्रान्तिकालीनएव भ्रान्तेर्नाशे नैव सर्पोऽपि तद्वत् । अनादित्वमविद्याया कार्यस्यापि तथेष्यते । उत्पन्नायान्तु विद्यायामाविद्यकमनाद्यपि । प्रबोधे स्वप्नवत् सर्वं सहमूलं विनश्यति । अनाद्यपीदं नो नित्यं प्रागभाव इव स्फुटम् । अनादेरपि विध्वंसः प्रागभावस्य वीक्षितः । यद्बुद्ध्युपाधिसम्बन्धात् परिकल्पितमात्मनि । जीवत्वं न ततोऽन्यस्तु स्वरूपेण विलक्षणः । सम्बन्धः स्वात्मनो बुद्ध्या मिथ्याज्ञानपुरःसरः । विनिवृत्तिर्भवेत्तस्य सम्यग्ज्ञानेन नान्यथा । ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सम्यग्ज्ञानं श्रुतेर्मतम् । तदात्मानात्मनोः सम्यग्विवेकेनैव सिध्यति । ततोविवेक कर्त्तव्यः प्रत्यगात्मसदात्मनोः । जलं पङ्कवदत्यन्तं पङ्कापाये जलं स्फुटम् । यथा भाति, तथात्मापि दोषाभावे स्फुटप्रभः । असत्यनिवृत्तौ तु सदा प्रत्यक् स्फुटप्रतीतिरेतस्य भवेत् प्रतीचः । ततो निरासः करणीय एव सदात्मनः साध्वहमादिवस्तुनः । यतोभाति परात्मा शुद्धिज्ञानमद्वयस्वभाक् । विकारित्वाज्जडत्वाच्च परिच्छिन्नत्वहेतुतः। दृश्यत्वात् व्यभिचारित्वात् नात्मत्वोऽपि दृश्यते'।

आनन्दमयकोषस्तु आनन्दमयकोषशब्दे ७२६पृ० उक्तः अन्नादिमयात्मककोषस्य राज्याङ्गतामाह "स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषदण्डौ सुहृत्तथा । सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते । सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासां यथाक्रमम् । पूर्वं पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्व्यसनं महत्" मनु "स्वामी राजा अमात्यो मन्त्र्यादिः । पुरं राज्ञः कृतदुर्गनिवासनगरं, राष्ट्रं देशः, कोषोवित्तनिचयः, दण्डो हस्त्यश्वरथपादातं, मित्रं त्रिविधं सप्तमाध्यायोक्तमित्येते सप्त प्रकृतयोऽङ्गानि सप्ताङ्गमिदं राज्यमित्युच्यते । तत्र किमत आह सप्तानामिति । आसां राज्यस्य प्रकृतीनां सप्तानां क्रमिकोक्तानामुत्तरस्याविनाशमपेक्ष्य पूर्वस्याभिभवरूप व्यसनं गरीयो जानीयात् । तथाहि मित्रव्यसनात् स्वबलव्यसनं गरीयः बलव्यसनस्यैव मित्रानुपकारे सामर्थ्यात् । एवं बलात् कोषोगरीयान् कोषनाशे बलस्यापि नाशात् । कोषाद्राष्ट्रं गरीयः राष्ट्रनाशे कुतः कोषोत्पत्तिः । एवं राष्ट्राद्दुर्गं गरीयो दुर्गादेव धनधान्यादिसम्पदाद्यवस्थासिद्धेः । दुर्गादमात्यो गरीयान् प्रधानामात्यनाशे सर्वाङ्गवैकल्यात् । अमात्यादपि स्वात्मा सर्वस्वामात्यादीनाम्" कुल्लू०

कोषस्याङ्गत्वस्यावश्यकता युक्तिफलतो दर्शिता यथा "कोषो महीपतेर्जीवो न तु प्राणाः कथञ्चन । द्रव्यं हि देहो भूपस्य न शरीरमिति स्थितिः । धर्महेतोः सुखार्थञ्च भृत्यानां भरणाय च । आपदर्थञ्च संरक्ष्यः कोषः कोषवता सदा । धनात् कुलं प्रभवति धनाद्धर्मः प्रवर्त्तते । नाधनस्य भवेद्धर्मः कामश्चैव कथञ्चन । अधर्मोऽपि धनं कुर्य्यात्तद्धनं रक्षते परे । व्ययपापस्य पात्रं स्यात्तु त्रिविधो हि विषयादिषु । तादात्विको मूलहर कदर्यस्त्रिविधो ऽर्थकः । सत्पथार्थव्ययकरो यो भविष्यन्नाशया । स तादात्विक आख्यातः कल्याणी तस्य भायति । यः पितार्ज्जितं वित्तमन्यायेन तु भक्षयेत् । स मूलहर आख्यातस्तदर्को ऽपि चाशुभः । स कदर्यस्तु भृत्यात्मपीडनैरर्थसञ्चयी । तस्य राजदायादतस्कराणां निधिर्भवेत् । विना च राजकोषस्य लोककोषेण वर्द्धते । अञ्जनस्य धनस्यैव कोषस्तोकेन क्षीयते । कोषस्य साधनोपायो मुख्य राष्ट्रमिति स्मृतम् । भूगुणैर्युते राष्ट्रे तद्वृद्धिर्भूयसी तता । राष्ट्रोपाये सरथ्या ग्रामे ग्रामे तपोधना । तेभ्यः करं यथाशास्त्रं गृह्णीयात् सर्वसम्पदे । शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा । तथा वर्षेषु वर्षेषु कर्षणात् भूगुणक्षयः । एकस्यां गुणक्षीणाद्य कृषिमन्यत्र कारयेत्" ।

तत्सञ्चयोपायाश्च भा० शा० ८८अ० दर्शिता यथा "यदा राजाऽसमर्थोऽपि कोषार्थे स्यान्महामते ।" इत्यादि युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मोक्तिः "यथादेशं यथाकालं यथाबुद्धि यथाबलम् । अनुशिष्यात् प्रजा राजा धर्मार्थी तद्धिते रतः । यथा तासाञ्च मन्येत श्रेय आत्मन एव च । तथा कर्माणि सर्वाणि राजा राष्ट्रेषु वर्त्तयेत्" इत्युपक्रमे "मधुदोहमित्याद्युक्तं" तच्च करशब्दे १६८७पृ० दर्शितम् । तत्र ८०अ० इत्युक्तिः प्रामादिकी ८८अ० इत्येव साधु । तं परं कियदन्तरे

"प्रयोगं कारयेयुस्तान् यथा बलिकरास्तथा । कृषिगोरक्षवाणिज्यं यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम् । पुरुषैः कारयेत्

मान" भाग०७।४।११ "कोश(ष)स्थं कोशगारं" श्रीधरः

कोश(ष)स्थ पु० कोशे(षे)तिष्ठति स्था—क ७त०। सुश्रुतोक्ते शङ्खादिके जन्तुभेदे। "आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः" इत्युपक्रम्य कोषस्था इत्युद्दिश्य "शङ्ख शङ्खनख शुक्तिशम्बूकभल्लूकप्रभृतयः कोषस्थाः पादिनश्च" इत्युक्ता कूर्मादीनांगुणा तस्माद्गुणास्तूक्ता यथा "शङ्खकूर्मादयः स्वादुरसपाका मरुद्नुदः। शीताः स्निग्धा हिता पित्ते वर्चस्या, श्लेष्मवर्द्धनाः"

कोशा(षा)गार न०६त०। धनागारे (खाजानाघर) "कोषागारमायुधागारमश्वानां हस्तिशालाञ्च कुर्युः" भा०प० १८७ कोश(ष)गृहादयोऽप्यत्र न०। (फड़) तुषभेदे च्छारा०

कोशा(षा)ङ्ग न०कोश(ष)इवाङ्गमस्य। बहुमूले इक्षुकटौ (खो-

कोशा(षा)तक पु० कोश(ष)मतति अत—क्वुन्। १कटे वेदशाखाभेदे २पटोल्याम् घोषके (तरइ) (भींडा) ख्याते शाकभेदे स्त्री मेदि० गौरा० ङीप्। भावप्र० इयं राजसेव्यत्वात् मङ्गल्याद्वा राजोपपदा निर्द्दिष्टा "धामार्गवः पीतपुष्पा जालिनी कृतवेधना। राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला। राजकोशातकी शीता मधुरा कफवातला। पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकासकृमिप्रणुत्" "कोशातकीयं सुभवाऽप्यपक्ववायाम्ने च युक्ताः सद्गतेन संस्कृता। सम्भवती सैन्धवदिङ्कुसाधिते तैलेऽतितिक्त्या बहुपुष्टिदायका" तस्याः फलम् अण् हरीतक्या० लुप्। तत्फले स्त्री "कोशातकीप्रसूनकान्तिभिः" रू च

कोशा(षा)म्र पु० को(शो)षे च्याम्र इव। १फलप्रधानवृक्षभेदे (कोशाम) "कोशाम्रं कुष्ठशोथार्शःपित्तव्रणकफापहम्। तत्फलं ग्राहि वातघ्नमल्पोष्णं गुरु पित्तकृत्। पक्वं तु दीपनं रुच्यं लघूष्णं कफवातनुत्" भावप्र०। (कैथोक) २फलदशे राजवल्लभः

कोशि(षि)न् त्रि० कोश(ष)+अस्त्यर्थे इनि। १कोश(ष)युक्ते आमोपपदकोषी च सुश्रुतोक्ते कर्णलम्बनरोगभेदे "मदमातस्तु यः कर्णे सङ्कुचैवाभिवर्द्धयेत्। आमकोषी समाख्यात स्थिममेव विसङ्ग्वेत्"। २आम्रवृक्षे पु० शब्दमाला।

कोशि(षि)ला स्त्री कोश+अस्त्यर्थे पिच्छादित्वाद् इलच्। सूक्ष्मपर्ण्याम् राजनि०

कोशी(षी) स्त्री कुश-(कुष) चप् गौरा० ङीप्। १चर्मपादुकायाम् २धान्याग्रभागे च (शुङ्गा) हेम०

कोश्य(ष्य) त्रि० कोशे हृदन्तोशे(षे)भव यत्। हृदयकोष मांसपिण्डे "गिह्वानि कोश्याभ्याम्" यजु० २५।२८ "कोश्याभ्यां हृदयस्य मांसपिण्डाभ्याम्" वेददी०

कोप पु०न०। कुप—पचादि० अच्। १कोशशब्दार्थे कोशशब्दे विवृतिः। २पक्षिभेदे। "अथोह कोषा भावयन्त शत० ब्रा० १०।५।५।८ "कोषानाम भ्रमय" भा०।

कोपक पु० कोष—स्वार्थे क। अण्डकोषे शब्दर०

कोपला स्त्री० कोष—अतच्। अयोध्यायां पुर्यां शब्दरत्ना०

कोष्ठ पु० कुष—थन्। १गृहमध्ये, २उदरमध्ये, ३धान्यादिस्थापने ४कुम्भूले च (कुठी) ५आत्मीये त्रि० मेदि० "स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च। हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठइत्यभिधीयते" इत्युक्ते सुश्रुतोक्ते आमाग्निपक्वमूत्ररुधिरस्थाने "प्रयाहिका शिरः शूलं कोष्ठशूलश्च दारुणम्" "चले दोषे मृदौ कोष्ठे नेक्षेतात्र बलं सदा" सुश्रु० "भुक्तं भुक्तमिदं कोष्ठे कथमन्न विपच्यते" भा० आश्व०५७ श्लो० "पतिं भार्य्योपतिष्ठेत ध्यायेत् कोष्ठगतं यथा" भा० भी० ६।१८।५२। अकथहादिचक्रात् मार्गशरेखाचतुष्कान्विते ७स्थानभेदे अकथहशब्दे दृष्ट० उदा०। पदे स्थानमात्रे "पञ्चारामं नवद्वारमेकपालं त्रिकोष्ठकम्। यत् पञ्चविपणम् वेत्त पञ्चप्रकृतिस्त्रीधरम्। पञ्चेन्द्रियार्था आरामा द्वारं प्राणा नव प्रभो। तेजोऽबन्नानि कोष्ठानि कुलमिन्द्रियसंग्रहः। विपणस्तु क्रियाशक्तिर्भूतप्रकृतिरव्यया" भाग० ४।२८।५।१।५२।५२। कुम्भूले "जरत्कोष्ठाद्भीहीश्चक्रे रामभिमग्नामाहरति" कौषीतकिब्रा०

कोष्ठागार न० कोष्ठमगारमिव। धान्यधनादेः स्थापने गृहे (कुठी) "कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान्" मनु "कोष्ठागारं तु ते नित्यं स्फीतं धान्यैः सुसंवृतम्। सदास्तु सन्तु सन्यस्तं धनधान्यपरीभव" भा० आ० ०१८४०

कोष्ठागारिक त्रि० कोष्ठागारे भव तत्र नियुक्तो वा ठञ्। १कोष्ठागारभवे। "व्यर्थं यस्मिन् रत्नं कोष्ठागारिकाद्वार स्तुपिक्षेप्त्रादि" सुश्रु० २कोष्ठागारे नियुक्ते च।

कोष्ठागारिन् पु० कोष्ठरूपमगारमस्त्यस्य इनि। कीटभेदे "कोष्ठागारी क्रमिकरश्च सगुलश्चगुक" सुश्रुते प्राणनाशककीटोक्तौ

कोष्ण न० ईषदुष्णम् को कादेश। १ईषदुष्णस्पर्शे २तद्वति त्रि० अमरः। "मुखकोष्णेन पीनोऽपि गेहानेबाष्पया दपि" रघु "इतेन सा शान्तिमुपैति सिक्ता कोष्णेन यष्टीमधुकान्वितेन" "शोथ सतोद कोष्णेन सर्पिषा परिषेचयेत्" सुश्रु०

[illegible]

तपूर्वं च । क्रोधात् सहस्रं दण्ड्यश्च लोभात् पूर्वन्तु साहसम् । भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्ड्यौ मैत्रात् पूर्वं चतुर्गुणम् । कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम् । अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णे बालिश्यात् शतमेव तु । एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान् मनीषिभिः । धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च । कौटसाक्ष्यन्तु कुर्वाणांस्त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृपः । प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत्" ।

कौटि पुस्त्री कूटस्यापत्यम् इञ् । कूटस्य मिथ्याकर्मिणोऽपत्ये स्त्रियां तु क्रौड्यादि० ष्यङ् । कौट्या

कौटिक त्रि० कूटेन मृगबन्धनयन्त्रेण चरति ठक् । मांसविक्रयोपजीविनि अमरः । कूट+चतुरर्थ्यां कुमु० ठक् । कूटसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

कौटिलिक त्रि० कुटिलिका व्याधानां गतिभेदः कर्मारोपकरणभूतं लौहञ्च तया हरति मृगान् अङ्गारान् वा । "अण् कुटिलिकायाः" पा० अण् । १व्याधे २कर्मकारे च सि० कौ० ।

कौटिल्य न० कुटिलस्य भावः ष्यञ् । १वक्रीभावे "नित्यं कौटिल्ये गतौ" पा० । "कौटिल्यं कथनिचये करचरणाधरतेषु रागस्ते" का० प्र० तच्चोपपातकम् "कन्यायाः दानं तथैव कौटिल्यं व्रतलोपनम्" या० स्मृतौ । उपपातकशब्दे विवृतिः । स्वार्थे ष्यञ् । २चाणक्यमुनौ पु० राजनि० "आकर्ण्य चाणक्यम् । कौटिल्य —कुटिलमतिः स एष येन क्रोधाग्नौ प्रसभमदाहि नन्दवंशः" मुद्राराक्षसम् ।

कौटीगव्य पुस्त्री कुटीगोर्ब्राह्मणस्य गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ् । कुटीगोर्ब्राह्मणस्य गोत्रापत्ये । तस्य छात्रः कण्वा० अण् यलोपः । कौटीगव छात्रे । [देशादौ

कौटीय त्रि० कूट+चतुरर्थ्यां कृशाश्वा० छण् । कूटसन्निकृष्ट-

कौटीर्य त्रि० कुटीर केवल एव स्वार्थे ष्यञ् । केवले कमण्डालये । कौटिरीयो यस्याः । २दुर्गायाम् स्त्री "कौटीर्यां मदिरां चयञ्चामितां मलयवासिनीम्" हरिवं० १७८अ० ।

कौटुम्ब त्रि० कुटुम्ब तद्भरणं प्रयोजनमस्य अण् । कुटुम्बभरणोपयोगिद्रव्ये । आहरेदियतुष्टौ "अन्यथा कौटुम्बम्" आश्व० श्र० सू० २,६ १०,

कौटुम्बिक त्रि० कुटुम्बे तद्भरणे प्रसृतः ठक् । कुटुम्बभरणे व्यापृते "कौटुम्बिकः क्रुध्यति वै जनाय" भाग० ५,५, १२,९ । कुटुम्बे भवः ठक् । २कुटुम्बमध्यपातिनि । "यत्र कौटुम्बिका दारापत्यादयो नाम्ना, कर्मणा वृकशृगाला एव" भाग० ५,१४,५,

कौटा स्त्री कूटस्यापत्यम् इञ् स्त्री कौटि तेन कौट्या ष्यङ् १कुटापत्यस्त्रियाम् कूट+चतुरर्थ्यां अण् । सङ्काशा० ण्य । २कौट्य कूटसन्निकृष्टदेशादौ त्रि०

कौठारिकेय त्रि० कुठा पाटली कुठारिका तस्या इदम् शुभ्रा० ढक् । कुठारिकासम्बन्धिनि

कौडयिक त्रि० कुडवस्य वापः ठञ् । कुडववापयोग्ये क्षेत्रादौ कुडवं तत्परिमितमन्नं सम्भवति पचति अवहरति वा ठञ् । २तत्परिमितान्नसमावेशके कटाहादौ ३तत्पाचके सूदादौ ४तदवहारके च स्त्रियां ङीप् । कुडवः परिमाणमस्य ठञ् । ५कुडवपरिमिते । संख्यापूर्वकत्वे पूर्वपदस्य न वृद्धिः द्विकौडविकः । अर्द्धपूर्वकस्य तु वा वृद्धिः आ(अ)र्द्धकौडविकः । ष्यमतायान्तु ठञोलुक् । द्विकुडवम् अर्द्धकुडवम् इत्यादि ।

कौडेयक त्रि० कुड्ड—काकस्थे जलम् संयोगादिलोपः कुडा तत्र जातादि कत्र्या० ढकञ् "कुडायाः यलोपश्च" पा० गण्यलोपः । कार्कस्थ्यवरणाङ्कितायां भूमौ जातादौ

कौणकुत्स्य पु० ऋषिभेदे । "भरद्वाजः कौणकुत्स्य आर्ष्टिषेणोऽथ गौतमः" भा० आ० ८अ० ।

कौणप पु० कुणपः शवः भक्ष्यत्वेन अस्त्यस्य अण् कुणपस्याङ्गम् पीतमस्य वा । राक्षसे अमरः "न कौणपा ग्रहिणो वा न देवा नच भा०आ०१७०अ०मानुषाः" स्त्रियां ङीप्

कौणपदन्त पु० कौणपस्य इवास्य दन्ता अस्य । भीष्मे त्रिका०

कौणपाशन पु० कौणपानाममशनमशनमस्य । सर्पभेदे "हस्तिपिण्ड पिठरक सुमुख कौणपाशन" भा० आ० ३१अ० नागनामोक्तौ

कौण्डपायिन् पु० ब० व० कुण्डमेव कौण्डं तेन पिबन्ति सोमं पा—णिनि । सोमयागकारियजमानभेदेषु ।

कौण्डपायिन न० कुण्डपायिनामिदम् अण् नि० प्रकृतिभावः । कुण्डपायिनां (कुण्डेन सोमपायिनाम्)सम्बन्धिनि अयनरूपे सत्रभेदे कुण्डपायिनामयनशब्दे विवृतिः ।

कौण्डल त्रि० कुण्डलमस्त्यस्य ज्योत्स्ना० अण् । कुण्डल युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । [सन्निकृष्टदेशादौ

कौण्डलिक त्रि० कुण्डल+चतुरर्थ्यां कुमु० ठक् । कुण्डल

कौण्डाग्नक त्रि० कुण्डाग्न्यैदमस्य् कौण्डे अग्नौ भवः इरादाद्यन्तरपदत्वात् वुञ् । कुण्डाग्निसम्बन्धिनि भवे

कौण्डायन त्रि० कुण्डस्यादूरदेशादि पक्षा० चतुरर्थ्यां फक् । कुण्डसन्निकृष्टदेशादौ [कुण्डिनगरजातादौ

कौण्डिनेयक त्रि० कुण्डिने जातादि कत्र्या० ढकञ्

कौण्डिन्य पु० स्त्री कुण्डिनस्यर्षेर्गोत्रापत्यम् [illegible] "कौण्डिन्यात् कौण्डिन्य" [illegible] ॥४।१। [illegible] [illegible] "आगस्त्यकौण्डिन्ययो- [illegible]" [illegible] ॥२।४।७०॥ [illegible] कुण्डिनस्य गुणत्वम् [illegible] कौण्डिन्यायन [illegible] "कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्यायन" [illegible] ॥४।१।१०४॥ [illegible] कौण्डिन्यस्य [illegible] [illegible] कौण्डिन्यकन्याके [illegible] [illegible] कौण्डिन्यो [illegible] कौण्डिन्यी।

कौण्डिन्यक पु० [illegible] [illegible]

कौण्डोपरथ पु० [illegible] कौण्डोपरथीय [illegible] "[illegible] कौण्डो- परथ [illegible]" [illegible] [शब्दरत्नावली।

कौतस्कुत त्रि० कुतः कुतः [illegible]

कौतस्त त्रि० [illegible] "कौतस्तकुतः [illegible]" [illegible]

कौतुक न० [illegible] ॥ [illegible] "कौतुकागारमागात्" कुमा० [illegible] कौतुकविवाहे [illegible]

कौतूहल न० कुतूहलस्य [illegible] कुतू- [illegible] "[illegible]" [illegible] कौतूहलं [illegible] [illegible]

कौतूहल्य न० कुतूहल+ष्यञ् [illegible] [illegible] "[illegible] कौतूहलीन" [illegible]

कौत्स पु० स्त्री कुत्सस्य [illegible] कौत्सी [illegible] ॥४।१।। "कौत्सस्य [illegible]" [illegible] ॥५।१। [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

कौथुम त्रि० [illegible] [illegible] कौथुमी [illegible] [illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [शब्दकल्पद्रुम [illegible]

कौद्दालक पु० [illegible] [illegible]

कौद्रविक न० [illegible] [illegible] [[illegible]

कौद्रवीण न० [illegible] कौद्रव+खञ् [illegible]

कौद्रा(द्र)यण पु० स्त्री [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

कौनख न० [illegible] [illegible] [[illegible]

कौनामि त्रि० [illegible] [illegible]

कौन्तिक [illegible] [illegible]

कौन्ती स्त्री [illegible]

कौन्तेय पु० [illegible] "[illegible]" [illegible]

कौप त्रि० कूपस्येदम् [illegible] "[illegible] कौपं [illegible]" [illegible] [illegible] "[illegible] कौपं [illegible]" [illegible] कौप।

कौपीन न० [illegible] [illegible] [illegible] कौपीनम्। "कौपीन[illegible]" [illegible] कौपीनाच्छादनं [illegible]

कौपरम्" भा० आ० ६१अ० । "अयवाप्यल्पकौपीना सुहृद सर्वलिप्सत" भा०अनु०४६अ० । [रूपकोषः ।

कौपोदकी स्त्री कौमोदकी पृषो० । विष्णुगदायां हि-

कौमार पु० अपूर्ब्बपतिकां कुमारीमुपपन्नः पति "कौमारा रापूर्ब्ब्यवचने" पा० नि० । अपूर्ब्बपतिकायाः कुमार्य्याः १वोढरि । कुमारस्य भावः "प्राणभृद्वया वचनत्वात् अण् । "जात क पृथिवीं पद्भ्यां मारयेत् स कुमारक । इति प्रधानतो विद्धि कौमार प्रागभवावदत" इत्युक्तायधिके "कौमार पञ्चमावधि" इत्यन्ते २वयोवस्थाभेदे न० । "देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमार यौवन जरा" गीता । "पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने" मनुः । कुमार एव स्वार्थे अण् । ३कुमारे शब्दचिन्ता० । कुमारस्य सनत्कुमारस्येदम् अण् । ४सर्गभेदे पु० स च सर्ग सनत् कुमारादिसर्ब्जनपूर्ब्बकत्वात् तन्नामक । "कौमार आर्ष प्राजापत्योमानव इत्यादि सर्गनामानि" श्रीधरः । "सएव प्रथम देव कौमार सर्गमाश्रितः । चचार दुश्चर ब्रह्मा ब्रह्मचर्य्यमखण्डितम्" भाग० १,३,७, "वैकारिकस्तु य प्रोक्त "कौमारस्तूभयात्मकः" भाग० ३,१०,२०,५. ५कुमारसम्बन्धिनि त्रि० "तत विद्याव्रतस्नातः कौमार व्रतमास्थितः" भा० व० ६५अ०

कौमारायण पुस्त्री० कुमारस्य गोत्रापत्यं नड़ा० फक् । कुमारनामकर्षिगोत्रापत्ये । [कानीने

कौमारिकेय पुस्त्री० कुमारिकाया अपत्यं शुभ्रा० ढक् ।

कौमारी स्त्री अपत्नीक कुमार पतिमुपपन्ना स्त्री "कौमारापूर्ब्बवचने" पा०नि०ङीप् । १अस्वीकृतदारान्तरस्य पत्युः १भार्य्यायाम् । कुमारस्येयमण् ङीप् । २कुमार सम्बन्धि-चेष्टादौ "कौमारीं दर्शयेश्चेष्टाम्" भाग०३,२,२८, कुमारस्य कार्त्तिकेयस्येयम् अण् ङीप् । ३कार्त्तिकेयशक्तौ । "कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना । योद्धुमभ्याययौ क्रुद्ध रक्तवीज महासुरम्" कौमारीशक्ति निर्भिन्ना केचित्त्रेसुर्महासुरा " देवीमाहात्म्यम्

कौमुद पु० "कौ मोदन्ते जनायस्मिन कौमुदस्तेन कीर्त्तित " इत्युक्तलक्षणे १कार्त्तिकमासे । "एतैरन्यैश्च राजेन्द्र पुरा मांसं न भक्षितम् । शारद कौमुद माघ ततस्ते स्वर्गमाप्नुयु । कौमुद तु विशेषेण शुक्लपक्ष नराधिप । वर्ज्जयेत् सर्वमांसानि धर्म्मोऽत्र विधीयते" म०त०भार०

कौमुदी स्त्री कुमदस्येव प्रकाशकत्वात् प्रिया अण् ङीप् । १ज्योत्स्नायाम् अमर । "गच्छति सह याति कौमुदी" कुमा० । तद्वत्प्रकाशिकायाम् "समस्त लोकस्य च नेत्रकौमुदी" कुमा० कौमुदस्येयम् अण् ङीप् । "कुमन्दे न मही प्रेया मुद हर्षे० ततोद्वयम् । धातुज्ञैर्नियमैश्चैव तेन सा कौमुदी स्मृता" इत्युक्तायां २कार्त्तिकपौर्णमास्यां "कौ मोदन्ते जनायस्यान्नानाभावैः परस्परम् । हृष्टास्तुष्टाः सुखापन्नास्तेन सा कौमुदी मता" इत्युक्तायाम् ३आश्विन पौर्णमास्याम् "आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरण निशि कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये" ति० त० लैङ्गोक्ते । ४दीपोत्सवतिथौ दीपोत्सवतिथि प्रकृत्य भविष्योत्तरे "कौ मोदन्ते जनायस्यां तेन सा कौमुदी मता" "सखीजनोद्दीपनकौमुदोत्सवम्" रघुः कौमुदी दीपोत्सववतिथि" इति मल्लि०"५उत्सवे पर्वणि " ६कार्त्तिकोत्सवे त्रिका० । स्वार्थे क । स्तुते कौमुदिका ज्योत्स्नायाम् । संज्ञायां कन् । उमासखीभेदे शब्दरत्ना० कुमुद+चतुरर्थ्यां कुमुदा० ठक् । कौमुदिक कुमुदसन्निकृष्टदेशादौ त्रि०

कौमुदीचार पु न० कौमुद्या ज्योत्स्नायां चार गमनस्यमत्र काले । आश्विनपौर्णमास्याम् त्रिका०

कौमुदीपति पु० ६त० । चन्द्रे हारा०कौमुदीनाथादयोऽप्यत्र

कौमुदीवृक्ष पु० कौमुद्या प्रकाशिकाया दीपशिखाया वृक्ष इवाधार । दीपवृक्षे (पिलुसज) हारा०

कौमोदकी स्त्री को पृथिव्या पालकत्वात् मोदकः कुमोदको विष्णु तस्येयम् अण् । विष्णुगदायाम् अमरः "कौमोदकी मोदयति स्म चेत "माघ ।"दैत्यैरनादिपीर्य्यास गदा तस्यापरे करे । निक्षिप्ता कुमुदाक्षस्य नाम्ना कौमुदकीति सा" हरि० ८२अ०

कौमोदी स्त्री कु मोदयति अण् कुमोद विष्णुस्तस्येयमण ङीप् । विष्णुगदायाम् शब्दरत्ना०

कौम्भकारि पुस्त्री० कुम्भकारस्यापत्य शिल्पित्वात् पक्षे इञ् । कुम्भकारापत्ये स्त्रियां वा ङीप् । पक्षे अञ् । कौम्भकार्य्यं तत्रार्थे ।

कौम्भायन त्रि० कुम्भस्य सन्निकृष्टदेशादि पक्षा० फक् । कुम्भसन्निकृष्टदेशादौ [ष्टदेशादौ

कौम्भायनि त्रि० कुम्भ+चतुरर्थ्यां कर्णा०फिञ् । तत्सन्निक

कौम्भेयक त्रि० कुम्भ्यां जातादि कत्त्र्या० ढकञ् । कुम्भी-जातादौ कृष्टदेशादौ

कौम्भ्र त्रि० कुम्भ+चतुरर्थ्यां सङ्काशा० ण्य । कुम्भसन्नि

कौरयाण पु०कुरयाणस्य (गम, प्रति कृतयानस्य)अयम् अण् भेदे इपा०। गम प्रति कृतयानस्य सम्बन्धिनि तद्युक्तादौ

[illegible] वा कौरवाय[illegible] [illegible]

कौरव पु॰ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] कौरवान् [illegible] [illegible] कौरवी [illegible] [illegible]" [illegible]।

कौरवक [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

कौरवायणि पु॰ [illegible] [illegible] । [illegible]

कौरविद पु॰ [illegible] [illegible] "[illegible] कौरवेषु [illegible]" [illegible]

कौरव्य पु॰ [illegible] [illegible] "[illegible] कौरव्य [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] कौरव्यो [illegible]

कौरवाय पु॰ [illegible] [illegible] कौरवायण [illegible] पु॰

कौरव(ा)यण त्रि॰ [illegible] [illegible]

कौरपाथान त्रि॰ [illegible] "[illegible] कौरव [illegible]" [illegible] ॥[illegible]॥

कौप्य पु॰ [illegible] "[illegible]" [illegible]

कौर्प [illegible] [illegible]

कौश त्रि॰ [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible]

कौशक त्रि॰ [illegible] [illegible]

कौशज त्रि॰ [illegible] [illegible]

कौशलिका स्त्री॰ [illegible] [illegible]

कौशल्य पु॰ [illegible] [illegible]

कौशल्या स्त्री॰ [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible]

कौशल त्रि॰ [illegible] [illegible]

कौशलाम न॰ [illegible] [illegible]

कौशाम्बी [illegible] [illegible]

कौशाम्ब पु॰ [illegible] [illegible] ११८ [illegible]

कौशाम्बक त्रि॰ [illegible] "[illegible]" ॥[illegible]॥

कौशिक त्रि॰ [illegible] [illegible] "[illegible] कौशिक" [illegible]

कौशिकार पु॰ [illegible] [illegible]

कौशिकायनि [illegible] [illegible]

कौलिशिक त्रि० कुलिश+अङ्गुल्या० इवार्थे ठक्। कुलिशसदृशे
कौलीन त्रि० कौ पृथिव्यां लीन ७त०-अलुक् स०। १भूमिलग्ने। कुलादागत खञ्। २कुलक्रमागते "सद्भ्य इयमर्यादा कौलीनां नातिवर्त्तते" रामा०अ०८७अ०। स्त्री-आत्वे क कौ लीन सती यथा तु, कुलीन भूमिलग्नमर्हति वाण् वा। भूमिलग्नतासाधने १अपवादे "कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे" "कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता" रघु "ना कौलीनाद्दर्शितनयने। मय्यविश्वासिनी भू" मेघ अपवादे हि भूमिलग्नत्व लोकोभवतीति तस्य तथात्वम्। ४गुह्ये ५जन्ये (युद्धे) ६कुकार्ये ७पशुपक्षिणां युद्धे च न०मेदि० तेषां भूमिलग्नतासाधनत्वात्तथात्वम्।
कौलीरा स्त्री कुलीर तत्क्रूराकारोऽस्त्यस्या अच्। कर्कटशृङ्ग्याम् (काँकडाशिङ्गा) राजनि०
कौलेय त्रि० कुले+भव वा० ढक्। सत्कुलोत्पन्ने भरतः
कौलेयक पु० कुले भव श्वा ढकञ्। १कुलागते कुक्कुरे। अमर २सत्कुलीने मेदि०।
कौलेशभैरवी स्त्री त्रिपुराभैरवीभेदे। "सम्पत्प्रदाभैरवीवत् विद्धि कौलेशभैरवीम्। इत्येषा सैव देवेशि! त्रिपु वीजेषु पार्वति!" ज्ञानार्णव। "त्रिकूटे ह्रसान्यायेत् सदा कौलेशभैरवी भवति" तन्त्रसार
कौल्माषिक त्रि० कुल्माषे साधु ठञ्। कुल्माषसाधने
कौल्माषीण न० कुल्माषाणां भवन क्षेत्रम् खञ्। कुल्माषधान्योत्पत्तियोग्ये क्षेत्रे
कौल्य त्रि० कुले भव ष्यञ्। सत्कुलीने हिरूपकोषः।
कौवल न०कुवलमेव प्रज्ञा०स्वार्थे वा। कोलिफले हिरूपको०।
कौविदार्य्य त्रि० कोविदार+चतुरर्थ्यां सख्या० ञ्य। कोविदारसन्निकृष्टदेशादौ।
कौवेर त्रि० कुवेरस्येदम् कुवेरोदेवतास्य वा अण्। १कुवेरसम्बन्धिनि २तद्देवताके च "कौवेरमथ वायव्यं याम्यं वारुणस्य च" देवीमा०। "याम सञ्चार कौवेरम्" रघुः। "कौवेरदिग्भागमपास्य मार्गम्" माघ। स्त्रियां ङीप्। "दिग्विनागे तु कौवेरी दिक् विपाकीतिदायिनी" ति०त० पु०। "तत प्रतस्थे कौवेरीम्" रघु। ३कुडच्छे (कुड) न० यद्‌रत्ना०। [रिकाया अपत्ये।
कौविरिकेय पु स्त्री० कुवेरिकाया अपत्यम् शुभ्रा०ढक्। कुवे-
कौश न० कुशा भूत्वा यन्त्यत्र अण्। १कान्यकुब्जदेशे प्रेमचं० स्वार्थेऽण्। २काशीमे "याम्य तव प्रालम्बलमत कौशम्" सि० मि०। कथासङ्गे २१४५पृ० विवृतिः। कुशस्येदं इकारो वा अण्। ३कुशसम्बन्धिनि ४तन्निर्मिते पवित्रादौ। "तत्र याताय शयने कौशे सुखसुप्ता स्व" भा०अनु० १९अ०। स्त्रियां ङीप्। "कौश्यां बृस्यां समासीनम्" भा० अनु० ५४अ०
कौशल न०कुशलस्य भाव युवा० अण्। दक्षतायाम् "सीमेव पद्मासनकौशलस्य" भट्टि। "आन्वीक्षिकी कौशलानाम्" "योगः कर्म्मसु कौशलम्" गीता। "इयदुर्भितस्थिवता कौशल इति विस्तारयिशेव" माघ।
कौशलि पु स्त्री० कुशलाया अपत्य बाह्वा० इञ्। कुशलाया अपत्ये स्त्रियां वा ङीप्। यूनपक्षे फञ्। कौशलायन तदोदुत्सापत्ये पु स्त्री
कौशलिका स्त्री कुशलस्य पृच्छा ठक्। १कुशलप्रश्ने। कुशलाय मङ्गलाय दीयते ठक्। २उपायने उपढौकने। त्रिका०। [ढौकने २कुशलप्रश्ने च त्रिका०।
कौशली स्त्री कुशलाय दीयते तस्य पृच्छा वा अण्। १उप-
कौश(स)लेय स्त्री कोश(स)लाया अपत्य ढक् यलोप। श्रीरामे दशरथपुत्रे
कौशल्य न० कुशलमेव स्वार्थे ष्यञ्। १कुशले। भावे ष्यञ्। २दक्षतायाम्। "इदं कौशल्यमन्योन्य खवमेयावतस्थिरे" भा० व० २४४अ०
कौश(स)ल्या स्त्री कोश(स)लदेशे भवा अञ्। कोश(स)लदेश भवायां श्रीराममातरि दशरथपत्नीभेदे। [दयोऽप्यत्र।
कौश(स)ल्यातनय पु० ६त०। सौतापतौ श्रीरामे तत्सुता-
कौश(स)ल्यायनि पु०कौश(स)ल्याया अपत्यम् फिञ्। श्रीरामे त्रिका० "विश्वामित्रेण गच्छन्तं कौश(स)ल्यायनिमभ्यगात्" भट्टि। कौश(स)ल्य पदार्थकता अयमङ्गलयत्तसा।
कौशाम्ब त्रि० कुशाम्बेन निर्वृत्त अण्। १कौशाम्बराजकृते २तत्कृते पुरीभेदे स्त्री ङीप्। "कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत् पुरीम्" रामा०। सा च पुरी गौडदेशान्तर्गतवत्सभूमिगता। "अस्ति वत्स इति ख्यातोदेश इत्युपक्रमे" कौशाम्बी नाम तत्रास्ति मध्यभागे महापुरी" कथासरित्सागर। "अस्ति गौडविषये कौशाम्बी नाम नगरी" हिता०। "निष्कौशाम्बि त्रि०कौ०
कौशाम्बेय पु स्त्री कुशाम्बस्य गोत्रापत्यम् शुभ्रा०ढक्। कुशाम्बस्यापत्ये
कौशिक न०उषिकस्यापत्य, कमप्त्यण् कुशेन इम च्यवा० ठञ् कुशिके तद्वंशे भव अण् वा। १इन्द्रे २वैद्यके पु स्त्री० तत्प्रवत "अयमङ्गुलं पोडशसौरवोषन यत्वनत्यु दिदृक्षुः

कौगिन पु॰ ब॰ व॰ देशभेदे "पश्चात्ता कौगिनायैव नैक एका पुरस्करा भा॰ भी॰ ८ध॰ जम्बूखण्डवने

कौग्रो(पी)धान्य न॰ कोग्रे(पे)भवा कौगी(पी) कर्मधा॰। कोग(प)जाते धान्ये तिमादौ। "सर्वमेतदह कौगी-(पी)धान्यं विवर्जयेत् का॰या॰श्रौ॰ ७।१।१०

कौग्रे(पे)य न॰ कोग(प)दुत्थितम् ढक्। लनिकोषादिजाते वस्त्रे अमर "निवसि कौग्रे(पे)यमुपात्तवागम्" कुमा॰ "कौषेय वजदपि गाढमाभञ्जम्' माघ "माचान्तो-ष्टितकौशे(पे)यपरिधानम् काद॰ "कौशेयाविकयोरुषै" मनुना तच्छोधनप्रकारुक्तम्

कौश्य त्रि॰ कुशमेरस प्रत्र्। ।कुशसम्बन्धिनि शयनादौ "प्राक्कन्दश्चयने कौश्ये दद्या गर्भास्य इत्यम्" भा॰ अनु॰७१अ॰। कुशस्य गोत्रापत्य वा॰ अञ्। २कुशगोत्रजे ऋषिभेदे पु॰ "स कौशाय पुत्रदा कौश्य ' मत॰ब्रा॰ १०। ५।५।४ "कौश्या कुशगोत्रज " भा॰। तेन साम्नपूर्णे कोषट इत दन्त्यमध्यप्रपठ्यत्तु मामादिक ।

कौशा(सा)रव पु॰ कुशा(सा)रोरपत्यम् अणप्रत्। कुशा(सा) रोपुत्रेरपत्ये मैत्रेये "यावत क्षत्तारु मध्यात् प्रजा कौ शारवायन" भाग॰।।३।१२ "कौशारवस्य मैत्रेयस्यायत" श्रीधर "ननु ते तत्त्वसंराध्य ऋषि कौशारवोऽन्तिमे" भाग॰ ३।४।१ याज्ञ॰ द्रष्ट। कौशारविरमल "मत कौशारवेराम्य श्रवाटोऽध्यात्मम्रश्न " भाग॰३।१०।१२

कौशिक त्रि॰ कौशिक+प्रणे॰। १कौशिकमन्त्रादि भैर॰२दुर्गा मूर्तिभेदे स्त्री "गर्नरीकोपाद्यसत्ता॰ पार्वत्याः किा-सुताम्बिका। कौशिकीति समाख्याता ततोनोकेषु गीय-ते' देवीमा॰ "कायकोषाधि सृता या कालिकायामु भैरव।। सा कौशिकीति विख्या ता चारुरूपा मनोह-रा" कालिका॰ पु॰ ६०अ॰

कौषीतक पु॰ कुषीतकस्यापत्यम् अणप्रत्य। कुषीतकर्षिपुत्रे बहु॰त्वा मलच्य तमवोये ऋषिभेदे कहोडे "कहोड कौ-षीतकमित्यादि' आश्व॰ गृ॰ ३।४।३।२ ऋषितर्पणे। कुषीतकस्यापत्यम् इञ्। कौषीतकिरपि कहोडे ऋषौ "तद्धोवाच कहोड कौषीतकि" शत॰ब्रा॰ २।४।२।१। तत्सम्बन्धित्वात् कौषितकिब्राह्मण कौषीतकी उपनिषच्च ऋग्वेदान्तर्गता।

कौषीतकिन् पु॰ ब॰ व॰। कौषीतकेन मोक्तमधीयते ये ते। कौषीतकेन मोक्ताध्यायिषु। "यदस्य सप्तदश कौषीतकि-न समामनन्ति आश्व॰गृ॰।।२।१।

कौ(षी)तकी पुषीतकस्यापत्यम् स्त्रिय ङीप्। अगस्त्य पत्नी लिका॰

कौषीतकेय पु॰ स्त्री कुषीतक+स्त्रा॰ अपत्ये ढक्। कुषी-तकस्यापत्ये कहोडे "अथ हैन कहोड कौषीतकेय पप्रच्छ' शत॰ ब्रा॰ १४।६।४।१।

कौष्ठविशक त्रि॰ कुष्ठविदि तं दृष्ट्याया मधु कल्पा॰ ठक् टस्य चरान्त तालव्यताठम दको ॥ कुष्ठविदाख्याधा। टस्य चर्त्वाभावपक्षे तालव्याभावेन कौष्ठविदिक इत्यन्ये त-न्मतेमैः तदाष्टव ११४४पृ॰ उक्तम्

कौसीद्य न॰कुत्सित सीदत्यनेन् सीद+प्य॰ स्वार्थे ष्यञ् प्रत्य। १आलस्ये २तन्द्रायाञ्च हेम॰। कुसीदस्य भाव प्यञ्। २वृद्धिजीवकसीदस्थो गर्भांपि॰

कौसुम न॰कुसुमेन निर्वृत्तम्। १पुष्पाञ्जने अमर। तस्ये-दमण्। २कुसुमसम्बन्धिनि त्रि॰ "विनयति सुदृशो दृशो॰ पराग प्रणयिनि कौसुमाननाभिलेन" माघ

कौसुम्भ पु॰ कुसुम्भ+स्वार्थे अण्। १वनकुसुम्भे २शाकभेदे राजनि॰। कुसुम्भेन रक्तम् अण्। कुसुम्भरागरञ्जिते वस्त्रादौ त्रि॰"कौसुम्भ पृथु कुचकुम्भसङ्गि वास"माघ। तस्येदमण्। कुसुम्भसम्बन्धिनि त्रि॰ "दिनकरकरसङ्घसता कौसुम्भरागम्" माघ। उभयतः स्त्रियां ङीप्।

कौसुरुविन्द पु॰ दशरात्रसाध्ययागभेदे "कौसुरुविन्द " का-त्या॰श्रौ॰सू॰२३।४।१८। "द्वितीयो दशरात्र एतसञ्ज्ञः " स॰व्या॰।प्रायणीयदशरात्रानन्तर कौसुरुविन्दद्वितीय दशरात्रे प्रथमे तस्मै च"कौसुरुविन्द प्रथमन्त्र्यह"कात्या॰ २३।१।।

कौसुरुविन्दि पु॰ कुसुरुविन्दस्यापत्यम् इञ्। तदपत्ये उद्दा-लके मुनौ "कौसुरुविन्दिरुद्दालक आरुणी ब्रह्मचर्य मु-वास" शत॰ ब्रा॰ १२।२।२।१३। [क्ष्ण जटाध॰

कौस्तुतिक त्रि॰ कुस्त्या चरति ठक्। मायाकारके मायायु-

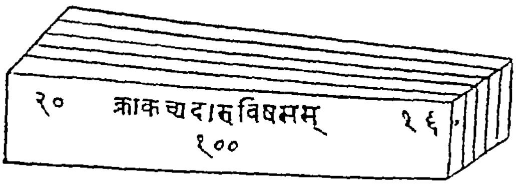
कौस्तुभ पु॰ कु भूमि स्तुभ्नाति कुस्तुभोजलधि तत्र भव अण्। विष्णोर्वक्षस्थे 'कौस्तुभस्तु महातेजा कोटि-सूर्यसमप्रभ " इत्युक्तलक्षणे मणिभेदे। तस्य समुद्राद्ध पत्तिकथा हरिव॰ २२अ॰

"सुरासुरगणा सर्वे सहिता मथयामास। मन्दरं मुकारं कृत्वा नेत्र वासुकिमेव च। तथा बकस्य मथित लग मोर्मिभि सह। घोरभूत यथायोगाटव्रत समपद्यत। तत्रासु रदरा पूर्णमाक्रान्ता सोमसन्नु ना। तदा पश्चाच्च सुरदेवा कान्ततेजोमलाम्बिता। धन्वन्तरिकाया मद्य श्चादेवी कौस्तुभोमणि। ममाप्तो दिमकश्चापि सहस्र

[illegible]

[illegible]

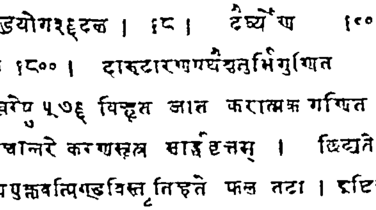
समाहृत पट्टस्वरेणुविहृत करात्मकम् । उदाहरणम् ।
मूले नखा(२०)ङ्गुलमितोऽथ नृपा(१६)ङ्गुलोऽग्रे पिण्डः
शताङ्गुलमित किल यस्य दैर्घ्यम् । तद्दारुदारणपथेषु
चतुर्षु किं स्याद्धस्तात्मक वद सखे । गणित द्रुत मे ।
(तदाकारदर्शनचित्रम्)

न्यास

पिण्डयोगः ३६ दल । १८ । दैर्घ्येण १०० सङ्गु-
णित १८०० । दारुदारणपथैश्चतुर्भिर्गुणित ७२०० ।
पट्टस्वरेणु ५७६ विहृत जात करात्मक गणित १५/२ ।
क्रकचान्तरे करणसूत्र सार्द्धवृत्तम् । छिद्यते तु यदि
तिर्य्यगुक्तवत्पिण्डविस्तृतिहते फल तदा । इष्टिकाचिति-
दर्षाश्रुतिख्यातक्राकचव्यवहृतौ खलु मूल्यम् । कर्म्मकार
जनसम्प्रतिपत्त्या तन्मृदुत्वकठिनत्ववशेन । उदाहरणम् ।
यद्विस्तितिर्द्दैर्घ्य ३२ मिताङ्गुलानि पिण्डस्तथा षोडश
यस्य काष्ठे । छेदेषु तिर्य्यक् तु नवसु किं स्यात् फल
तत्र करात्मक मे ॥

न्यास विस्तार ३२ पिण्ड ।१६। पिण्डविस्तृतिहति
(तदाकारचित्रम् ।)

५१२ । दारुदारणमार्गैर्नवभिर्हता ४६०८ । पट्ट-
स्वरेणु ५७६ विहृता जात फल हस्ता । ८ ।

क्राकची स्त्री क्रकचस्तदाकारोऽस्त्यस्याः अर्श० अच् टाप् ।
केतकीवृक्षे रत्नमा० ।

क्राकण पु० क्र इति कणति शब्दायते कण—अच् । (कयार)
पक्षिभेदे अमर स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

क्राकर पु० क्र इति शब्द कर्त्तुं शीलमस्य ताच्छील्ये ट ।
क्रकच (कयार) १पक्षिभेदे अमर स्त्रियां ङीप् ।
२करीरवृक्षे ३करपत्राख्ये च पु० ४दीने त्रि० मेदि०
"चोरयित्वा तु पक्षीर्य्यं क्रकरत्व नियच्छति" भा० अनु०
१११अ० । "चकोरकलविङ्कमयूरक्रकरलावानुपक्रमे 'वि-
ष्किराश्चैव शीतमधुरा कषाया दोषशमनाश्च" इति
सामान्यत उक्त्वा "वातपित्तहरा वृष्या मेधाग्निबल
वर्द्धनाः । लघव क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः
सुश्रु० तन्मांसगुणा उक्ताः ।

क्रतु पु० कृ कतु । १यूपरहिते सोमसाध्ये यज्ञे, २सङ्क
ल्पे, ३ब्रह्मणोमानसे पुत्रे ऋषिभेदे, ४विश्वदेवभेदे ५इन्द्रि-
येषु च । इष्टिपशौ तस्य सर्जयनमयत्वेन यज्ञरूपत्व
रूपत्वमपीष्ट यथाह "यज्ञेज्यो महेज्यश्च क्रतु सत्र सता
गति "विष्णु स० । "सर्व्वयज्ञस्वरूपत्वात् यज्ञ यूपसहि-
तोयज्ञ क्रतुरिति" भाष्यम् । तेन क्रतुशब्दस्य यूपस-
हितयज्ञबोधकता । अतएव तत्त्यागे यूपविशेष, शत-
पथब्राह्मणादौ उक्ता । तत्र सोमसाध्ययागाश्च त्रय
क्रतव "त्रीन् क्रतूनन्वाह आग्नेयमुपस्थमाग्निस्तम् गुर्तौ"इ-
त्य ग्नेय क्रतु अग्नीषस्य" "अयाग्निना आश्व०श्रौ०
४।१।८।१४।१।१५।१। सूत्रेषु दर्शिता । अन्येऽपि क्रतभे-
देषु दर्शितास्ततएवा वगम्या । संकल्पश्च कामनाधीन
चित्तवृत्तिभेद यथोक्तम् "काम क्रतु कर्म्म जनेत्येवमेषा
क्रमोभवेत् । पुरीषा विषयापेक्षा स काम इति भण्यते ।
सएव वर्द्धमानश्चेत् क्रतुत्व प्रतिपद्यते' । "इष्वेर्तनाय
कार्य्ये विषये क्रतुरीर्य्यते" इत्युक्ते ऽस्पेराधिक्ये
च । दमयत्या निष० । इस्तयनादिकर्माणि च ।
"पुरुष्टुत । क्रत्वा न सन्ति' ऋ० ४।२१।१० 'शत्या
कर्म्मणा स्तुत्यादिरेतसा' भा० । क्रतुनामा मुनिश्च "ब्र-
ह्मणोमानसा पुत्रा विदिता षण्महर्षय । मरीचिर-
त्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्य पुलह क्रतु ' भा० आ०६५ अ०
उक्त । "क्रतोरपि क्रियाभार्य्या वालिखिल्यानसूयत ।
ऋषीन् षष्टिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा भाग० ४।१।३९।
तद्यथा"मसर्ज सृष्टि तद्रूपा स्रष्टुमिच्छन् प्रजा-
पतीन् मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्य पुलह क्रतुम् ।
वसिष्ठञ्च महातेजा सोऽसृजत् सप्त मानसान्" हरिव०
१अ० । विश्वेदेवाश्च त्रयोदश यथा
"आत्मार्थे चासृजत् पुत्रान् लोककर्त्तृन् पितामह । विश्वे
प्रजाना पतयो येभ्यो लोका विनिःसृता । विश्वेश प्रथम
नाम महातपसमात्मजम् । सर्व्वाश्रमपद पुण्य नाम्ना

श्रुतिभूषण । आज्यनास स्रुवतुण्ड सामघोषस्वनो महान् । सत्यधर्ममय श्रीमान् क्रमविक्रमसत्कृत । क्रियासत्वमहावोण पशुजानुर्महाकृति । उद्गात्रन्त्रो होमलिङ्गो बीजौषधिमहाफल । वाय्वन्तरात्मा मन्त्रस्फिक् विकृत सोमशोणित । वेदस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यातिवेगवान् । प्राग्वंशकायो द्युतिमान्नानादीक्षाभिरन्वित । दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयो महान् । उपाकर्मोष्ठरुचक प्रवर्ग्यावर्तभूषण । नानाच्छन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासन । छायापत्नीसहायो वै मणिशृङ्ग इवोच्छ्रित । भूत्वा यज्ञवराहोऽसौ द्रागध माविशत् प्रभु" ।

"रूपं तवैतन्ननु दुष्कृतात्मनां दुर्दर्शनं देव यदध्वरात्मकम् । छन्दांसि यस्य त्वचि बर्हिरोमस्वाज्यं दृशि त्वङ्घ्रिषु चातुर्होत्रम् । स्रुक्तुण्ड आसीत् स्रुव ईश ! नासयोरिडोदरे चमसा कर्णरन्ध्रे । प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते यच्चर्वणन्ते भगवन्नग्निहोत्रम् । दीक्षानुजन्मोपसद शिरोधरं त्वं प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्र । जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतो सभ्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते । सोमस्तु रेत सवनान्यवस्थिति संस्थाविभेदास्तव देव ! धातव । सत्राणि सर्वाणि शरीरसन्धयस्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबन्धन" । भाग० ३।१३अ० ।

"यज्ञात्मता प्रपञ्चयन्न स्तुवन्ति रूपमित्यादि चतुर्भि छन्दांसि गायत्र्यादीनि यज्ञाङ्गभूतछन्दस्त्वाद्यनुवादेन भगवदवयवता विधीयते बर्हि शब्दे दीर्घाभाव आर्ष दृशि चक्षुषि चातुर्होत्रं हौत्रादिचतुष्टय कर्म्म । स्रुक् जुहू । तुण्डे मुखाग्रे । स्रुव नासिकयो । इडा भक्षणपात्र चमसा ग्रहाश्च सोमपात्राणि । प्राशित्र ब्रह्मभाग पात्र ग्रसतेऽनेनेति ग्रसन, मुखान्तर्वर्त्ति छिद्रं चर्वणं भक्षणम् । दीक्षा दीक्षणीयेष्टि । अनुजन्म वार वारम् अभिव्यक्तिः । उपसदितिस्र इष्टय शिरोधर ग्रीवा । प्रायणीया दीक्षानन्तरेष्टि उदयनीया समाप्तीष्टि ते एव दंष्ट्रे यस्य । प्रवर्ग्यो महावीर प्रत्युपसद पूर्व्व क्रियते । सभ्यो होमरहितोऽग्नि आवसथ्य औपासनाग्नि तत्तो द्वन्द्वैक्य सम क्रतुरूपस्य शीर्षक शिर । चितय इष्टकाचयनानि प्रसव असव प्राणा । प्रात सवनादीनि अवस्थितिरासन वाल्याद्यवस्था वा । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ षोडशी वाजपेयोऽतिरात्र आप्तोर्याम इति सप्त संस्थाविभेदा सप्त त्वङ्मांसादिधातव । सत्राणि द्वादशाहादीनि बहुयागसङ्घातरूपाणि, ‘यज्ञोमा—यज्ञा सोमा क्रतवस्तद्रूपस्त्व इष्टयोऽनन अनुष्ठानश्च तदेव बन्धन यस्य स" श्रीधर । [प्रागल्भ्यात् तथात्वम् ।

क्रतुपशु पु० क्रतोरङ्ग पशु । अश्वे हारा० तस्य अश्वमेधे

क्रतुप्रा पु०क्रतून् कर्माणि प्राति प्रा-पूर्त्तौ क्विप् । कर्मपूरके "महश्चर्कर्म्यर्वत क्रतुप्रा" ऋ०४।३८।२। "क्रतुप्रा कर्मणां पूरक" भा० ।

क्रतुभुज् पु० क्रतु क्रतुदेय हविर्भुङ्क्ते भुज—क्विप् । देवे क्रतुदेयद्रव्यत्यागोद्देश्यत्वात्तेषामचेतनत्वेऽपि तद्भोगित्व बोध्यम् चेतनत्वे तु तेषां मनुष्यादीनामिव भोगो नास्ति किन्तु दृष्टिमात्रेण यथाह "न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृत दृष्ट्वा तृप्यन्ति" छा०उ० ।

क्रतुराज् पु० क्रतुषु राजते राज—क्विप् । १अश्वमेधे यज्ञे तस्य सर्वयज्ञानां श्रेष्ठत्वात् तथात्वम् । "यथाश्वमेध क्रतुराट् सर्वपापापनोदन" मनु २राजसूये च शब्दचि०

क्रतुविक्रयिन् त्रि० क्रतु तत्फल विक्रीणाति वि+क्री-णिनि । स्वकीयक्रतुफलस्य अन्यदीयत्वसम्पादनेन ततो धनग्राहके । "पिशुनानृतिनोश्चापि क्रतुविक्रयिणस्तथा" मनु । [चाप्सरसौ" यजु० १५।१५ ।

क्रतुस्थला स्त्री अप्सरोभेदे "पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला

क्रतुस्पृश् त्रि० क्रतुमिन्द्रिय स्पृशति क्विन् । इन्द्रियस्पर्शिनि "अपश्यन् हृदिस्पृक् क्रतुस्पृक्"आश्व०श्रौ० ५।१०५

क्रतूत्तम पु० क्रतुषूत्तम । राजसूययज्ञे त्रिका० ।

क्रत्वर्थ पु० क्रतवेऽयम् अर्थेन सह नित्यस० विशेष्यलिङ्गता च, क्रतुरर्थोऽस्य वा । क्रतूपकारके । तल्लक्षणादिकञ्च जै० सू० भाष्ययोर्दर्शित यथा

"अथात क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा",सू०।"तृतीयेऽध्याये श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानै शेषविनियोगलक्षणमुक्तम् । इह इदानीं क्रत्वर्थपुरुषार्थौ जिज्ञास्येते, —क क्रत्वर्थ ? क पुरुषार्थ ? इति, यापि प्रयोजकाप्रयोजकफलविध्यर्थवादाङ्गप्रधानचिन्ता, सापि क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासैव । कथम् ?। अङ्ग क्रत्वर्थ, प्रधान पुरुषार्थ, फलविधि पुरुषार्थ, अर्थवाद क्रत्वर्थ, प्रयोजक कश्चित् पुरुषार्थो, ऽप्रयोजक क्रत्वर्थ । तस्मात् "क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा"—इति सूत्रितम् । तत्र अथात शब्दौ प्रथमे एवाध्याये प्रथमसूत्रे वर्णितौ । अथेति प्रकृत शेषविनियोगलक्षणमपेक्षते । अत —इति क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासाविशेष प्रस्तूयते । क्रतवे य, स

प्रमाण पुरुषाय वा न पुरुषाया । [illegible]ऽपि तत्र [illegible] —[illegible] [illegible]—इति । [illegible] —प्रमाण पुरुषाय मीमि [illegible]"— इति ।(१।१।१) [illegible]

"[illegible] मीमि पुरुषम् [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] प्रमाण । [illegible] । पुरुषाय । इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] —[illegible] मीमि । [illegible] (...) [illegible] ।

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पुरुषाय [illegible] । पुरुषाय [illegible] प्रमाण —इति प्रमाणस्य [illegible] (...) ।

[illegible] —[illegible] —इति । [illegible] —इति । [illegible] (२।१।...) [illegible] —इति । [illegible] पुरुषाय [illegible] —इति । [illegible] —इति । (...)

एवं वा [illegible] । [illegible] —इति । [illegible] पुरुषाय [illegible] [illegible] —इति [illegible] प्रमाण

[illegible] —इति । [illegible] —इति [illegible] । [illegible] प्रमाण :—इति ।

[illegible] पुरुषाय :—इति । [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] —इति [illegible] —इति । [illegible] —इति । [illegible] [illegible] [illegible] —इति [illegible] ।

तु दृष्टेन प्रयोगवचनेन-इति नैष दोषः अफलत्वे ऽपि दृष्टेन भुजिना न फलवचनेन । 'क्रय तर्हि-नियमादृष्टं भवति इति गम्यते' । यद्येव भवदोषे पचो । आह अफलत्वे फलवत एकवाक्यभावात् फलवत उपकरोति इति गम्यते' । उच्यते अफलत्वेऽपि फलवत एवैकवाक्यभाव, एतायास्तु विशेष तत्र श्रुत फलमत तु दृष्टम । अथ यत् लिङ्गम् उक्तं—गृहदाहादिषु कर्म श्रूयते इति । तत्र उच्यते यद्यपि न क्रत्वर्थं द्रव्यार्जनं तथापि दाहे निमित्ते फलाय वा कर्माङ्गभावाय वा क्षामवत्यादीनां विधानम् उपपद्यत एव । तस्मात् पुरुषार्थे द्रव्यार्जनं प्रीत्या हि तदभिक्रमम्" भाष्यम् तत आरभ्य क्रत्वर्था पदार्थास्तत्र दर्शिता ततएवावगन्तव्या

क्रत्वादि पु० पाणिन्युक्ते सो परत स्थितस्य आद्युदात्तत्वनिमित्ते शब्दगणे । स च गण "क्रतु दृषीक प्रतीप मद्धर्ति ऋत्य भग" ।

क्रत्वीश्वर न० क्रतुना स्थापितमीश्वरलिङ्गम् । काश्याम् क्रतुना मुनिना स्थापिते शिवलिङ्गभेदे "वरणायास्तटे रम्ये क्रत्वीश्वरमनुत्तमम् । वाजिमेधमीश्वरश्चैव लभते यस्तु ति स्थिरः" काशी० १८अ० ।

क्रथ वधे भा० पर०सक० सेट् घटा० । क्रथति अक्रथीत्-अक्राथीत् । चक्राथ, णिच्—क्राथयति-ते । अचिक्रथत् त

क्रथ प्रतिवधे च० उभय० सक० सेट् घटा०। क्राथयति ते अचिक्रथत्-त । क्रथया बभूव आस चकार चक्रे

क्रथन न० क्रथ वधे ल्युट् । १मारणे २छेदने च "राजन्योष्ठासकूट क्रथनपटुरिति" प्रबोधचन्द्रोदय । ३दानवभेदे पु० । "क्रथनश्च महावीर्य" भा० आ० ६७अ० ।

क्रथनक पु स्त्री क्रथने दन्तकरणककराटकच्छेदने प्रसृत क्रन् । उष्ट्रे अमर स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

क्रथकैशि(शी)क पु०ब०व० देशभेदे "सपागच्छत्रान् क्रथकैशीकान्" भा० स० १२०श्लो० "अधीश्वरेण क्रथकैशिकानाम्" "प्रत्यग्रगाम क्रथकैशिकास्तम्" रघु । कुसुमध्यात् सद्भावा कन् । सितागुर्वाश्च न० शब्दच० ।

क्रद रोदने वैकल्ये अक० आह्वाने सक० भा० पर० इदित् सेट् । क्रन्दति अक्रन्दीत् चक्रन्द । भावे क्रन्द्यते क्रन्दितम् । अव्यक्तशब्दकरणे "अक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौ" यजु० १२।६। अक्रन्दत् क्रन्दति विस्फूर्जति" वेददी० । "यदक्रन्द प्रथम जायमान" यजु० २८,१२। [याति

अनु+क्रन्दनेनानुगमने सक० अनुक्रन्दति पुत्रम् क्रन्दनेनानु-

अभि+आभिमुख्येन शत्रुप्रभृतेराह्वाने सक० । "अभिक्रन्दन् इषायसे" ऋ० १०।२१।८। "अभिक्रन्दन् आभिमुख्येन युद्धार्थं शत्रूनाह्वन्" भा० । "आभिमुख्येन शब्दकरणे अक० । 'अभिक्रन्द स्तनय गर्भम्' ऋ० ५।८३।७। "अभिक्रन्द भूम्यभिमुख क्रन्द शब्दाय" भा० ।

आ+आह्वानपूर्व्वकरोदने सक० । "आक्रन्दत् भीमसेनं वै" भा० व० १५७अ० । सम्यक्क्रन्दने च "आक्रन्दितु सखीनह्वन्"भट्टि । "तदीयमाक्रन्दितमार्त्तसाधो "रघु ।

सम्+आ+सम्यगाह्वानपूर्व्वकक्रन्दने "हा तात । धर्म्मराजेति समाक्रन्दन्महाभये" भा० आश्र० १०७श्लो०

नि+यथानामशब्दोच्चारणे । "न्यक्रन्दीज्जनं प्रप्रयाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचम्" निरु० ६।४।

प्र+स्तवने "प्र व सक्रन्द सविता य " ऋ० ५।५६।१। "अक्रन् स्तौति" भा० वेदे गणव्यत्ययात् शपोलुक् ।

वि+विशेषेण क्रन्दने । सम् सम्यक् क्रन्दने ।

क्राद वैकल्ये भा० आत्म० अक०सेट घटादि० । क्रदते अक्रदिष्ट चक्रदे णिच् क्रदयति । यङ् वेदे कनिक्रद्यते यङ्लुकि कनिक्रन्ति कनिक्रदीति "उपस्थे वृषभ कनिक्रदत्" ऋ०६।७७।५। "कनिक्रदत् शब्द कुर्वन्" भा० ।

अनु+अनुगमने सक० । "सनयेव द्यौर्णीरनुचक्रदे" ऋ० ८।३।१०। "अनचक्रदे अनुगच्छति" भा० ।

क्रन्द निरन्तरशब्दकरणे चुरा० अक० उभ०सेट् । प्रायेणाङ्पूर्व्व आक्रन्दयति ते आचक्रन्दत् त । आक्रन्दयाम् बभूव आस चकार चक्रे ।

क्रन्दन न० क्रदि—भावे ल्युट् । १शोकादिनाऽश्रुपातहेतुव्यापारे रोदने शब्दरत्ना० योधयीरादे २आह्वाने च अमर ३बिडाले पु स्त्री शब्दमा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

क्रन्दित न० क्रदि—भावे क्त । रोदने अमर । आह्वाने मेदि० योधाना चीत्कारशब्दकरणे शब्दरत्ना० ।

क्रप कृपायाम् भ्वा० अक० आत्म० सेट् घटादि । क्रपते अक्रपिष्ट चक्रपे णिचि क्रपयति ते । "उतक्रामुर्मवमक्रपिष्ट" ऋ० ७।२०।६। वेदेऽस्य क्वचित् सम्प्रसारणम् । "उतो इपन्त धीतयो देवाना नाम बिभ्रती "ऋ० ६।६६।४। "चिन्दन्त ज्योतिश्च कृपन्त धीभि "ऋ० ८।१।१४। "मर्तांना चिदुर्वशीरकृपन्" ऋ० ४।२।१८। "विश्वे देवा अकृपन्त समीच्योर्निष्पतन्त्य" ऋ० १०।२४।५। "कोव कृपमाणमक्षणुत चिचद्वे ' ऋ० ७।११६।१४।

क्रम पादविक्षेपणेन गतौ भ्वा०पर०सक० सेट् । अस्य सार्व्व-

प्रत्यय' इत्याय च च इत्यत्रा । क्रियायामस्तोऽपि अत्र एव सर्वत्रिभव —भावविभक्ता क्रियाया—इति । तदैवम् प्रतिपादकमम् —"प्रत्यर्थ इत्याय वोर्मिमाला"—इति' ।(१ । १ । १) भाष्योक्तत्वम्

अधिक प्रीति। इत्यत्र अत्र विभूतस्य प्रत्ययाऽपि-प्रयासम् तुः ।

अत्र विभक्त्यर्थ प्रत्यय विभक्त्यः इत्याय । इति प्रत्यर्थ वाच्य यत्र हि सर्वान्वी प्रतिपत्ति-प्रभृते प्रत्यक्षी तद्वत्यते—अधिक प्रीति इति च (अधिकत्वते पदार्थे इत्यत्र प्रीतिर्भवति) च इत्याय प्रयत्न । पुनः। अत्र विभक्त्या सर्वेण च भवति न भाष्य च प्रत्ययों हि अत्रत्यात् भावकभावे, न भावत्वा भवितव्यो हि इत्याय भोक्ता यो न भो-क्तिरस्य च इत्याय । इत्यर्थे भवति प्रतिपत्तिः प्रत्यय।—इति प्रत्यय च प्रत्यर्थ विषम् (प्रत्यर्थकम्) । अत्र वा प्रत्य सर्वार्थे—अनुपूर्वभावप्रत्ययानामे,—अत्र विभक्ता पुष्पादि प्रत्ययप्रत्ययेन प्रत्यया सर्वाणि भरो ति, इति यथा प्रत्यार्थकरोत्यां प्रत्ययानां चैद्रं प्रत्यात् प्रत्यायुम् प्रत्यायत्र चैद्रं प्रवर्तेत,मोदो इत्येव प्रत्यायस्य प्रसज्येत्—इत्य एवमादीनि । न च एवम् —विषय् प्रत्ययाः प्रीतस्या प्रत्ययों चत इत्यर्थो—इति । कि भाष्यम्— प्रत्ययो इति । प्रत्य ? प्रत्यय प्रत्यारस्य प्रत्यर्थी प्रत्यो पुरीतत्वस्य भेदिनत्वं च प्रयुक्त (१।१।२८) इत्यत्रायुक्तत्वात् बाह्या—इति । प्रत्यात् प्रत्ययो-प्य यात्र प्रत्य अधिक प्रीति इत्यत्र च इत्याय इत्य इति प्रीतिकस्यो निर्दिष्ट इत्यात् प्रत्ये इत्यर्थो—इति । प्रत्य प्रत्यय प्रत्ययार प्रत्येत प्रत्ये—इत्य प्रत्यम् । प्रत्यते च च प्रत्युते, न तु प्रत्योत्पत्यास्य प्रत्य प्रत्यीतिरिक्तम प्रत्यम् प्रत्ये च प्रत्य च च प्रत्यरोति च येन प्रत्य प्रत्य च प्रत्ये च प्रत्य प्रत्य—इत्य प्र(१।१।१ प्र)प्रेत प्रत्य प्रत्यम्—इति । (प्रत्ययम्)

एवं वा प्रत्यार्थे तु प्रत्ययप्रत्यम्, इत्य प्रत्यार्थेन च (प्रत्ये च प्रत्ये प्रत्ययस्य प्रतिपत्तादिना प्रत्यपत्या च ।दिना प्रत्ययस्य प्रत्यादिना । प्रत्य प्रत्य च -वि प्र प्रत्यो प्रत्यर्थत्वात् प्रत्य इत्यर्थ इति । कि प्रत्यत् प्रत्यर्थो निषमात् प्रत्यो इत्याय प्रत्यात् निषमोप्य च प्रत्यो प्रत्येत् प्रत्ययेन प्रत्यत् प्रत्ययतो —निषमार्थानि प्रत्यर्थिक प्रत्य पूर्वं प्रीतत्वात्—इति प्रत्यात् प्रत्यय

प्रत्ययविभिन्नार्थ प्रत्ययप्रत्यायाया इत्य प्रत्यया प्रत्युत येन प्रत्ययस्य प्रत्ययप्रत्यायां भावात् । किञ्च भवि भवति — प्रत्यते प्रत्यती पुरीतत्वप्रत्ययस्य विषयम् प्रत्यादिनाथ प्रत्योऽपि प्राय प्रत्येत् प्रत्य विषयम् प्रत्य प्राय प्रत्यीयि निर्दिष्टं—इत्य प्रत्ययि भवि प्रत्योप्रत्ये पोऽपि भवि प्रत्यर्थत्यात् भवेत ५ तत् प्रत्यति भवि प्रत्ययो प्रत्येत तु—इत्य प्रत्ये प्रत्यया भवति प्रत्यय प्रत्ये तु—प्रत्ययवीते प्रत्य च प्रत्य प्रत्ये । प्रत्यात् प्रत्यविषयितुपूर्वत प्रत्यार्थेन येन विना प्रत्यो न निर्-प्यते च प्रत्यय पुनः प्रतिपूर्वत —इति भवति । प्रत्यात् प्रत्यय।—इति ।

एव प्रत्य प्रत्य इत्याय —इति । अधिक प्रत्ये पदार्थे प्रीति इत्यत्र भवति प्रत्यात् प्रत्य विषया च प्रत्ययया प्रत्ययार्थकार्थो प्रत्य प्रत्येत विषये प्रत्य प्रत्यादि प्रत्य प्रत्योत्यो प्रत्या च भवे प्रत्यात् विप्रया-प्रत्ययस्य विनियोग प्रत्ययो । न प्रत्यार्थेन प्रतिपूर्वत विभावि हि प्रत्याय प्रत्ययप्रत्यय प्रत्यत्र प्रत्यो निर्-प्यते च प्रत्य प्रत्यात् इत्यर्थो प्रत्यर्थत्यात् ।

भवि च, भवि प्रत्ययत् प्रत्यर्थे प्रत्यार्थेन प्रत्ययप्रत्य विनियुक्त च प्रत्यार्थिकम् प्रत्य प्रत्ययप्रत्ययोग प्रत्यम् । भवि च प्रत्ययार्थानि प्रत्य भवति प्रत्यार्थेन चेतु प्रत्य प्रत्ययोपप्रत्ययी —भवि वा प्रत्य प्रत्यर्थोत्पादिकाले, भा प्रत्ययपूर्वकप्रत्ययावी प्रत्ययाताको वा भोर्वकारी वा भविनाशोऽवं —इति प्रत्य भवि प्रत्ययोत्पत्तावाइविनियुक्त प्रत्ययप्रत्ययस्य प्रत्यम् । न च प्रत्यायत्वत् प्रतिपूर्वविप्रत्यय हि प्रत्यर्थ—प्रत्यय प्रत्ययप्रत्ययीत—इति च च प्रत् प्रत्यम् प्रत्य प्रत्युक्त —निषमार्थत्वम् प्रत्यय च इत्यर्थे प्रत्यति पत्ते भवि-इति । प्रत्यते नैयायिका प्रत्यर्थेष्वा भाव प्रत्युते प्रत्यया हि प्रत्यत्ता च प्रत्यात्ता प्रत्ययत्वा भवति प्रत्युते न च प्रत्येत प्रत्ययस्य प्रत्य भवति, प्रत्यत् प्रत्ययप्रत्ययात् प्रत्ययप्रत्ययस्य प्रत्यय च न तु प्रत्यायाम् प्रत्यात् प्रत्य इत्यत्र प्रत्येन प्रीतिः । प्रत्य प्रत्यय प्र-प्रत्यम्—प्रत्येव च भवि प्रीतिर्या भाव प्रत्य च प्रत्यर्थ प्रतिपत्तिन वा प्रत्ययप्रतिपत्तेन वा न प्रत्य भवित् विभेव प्रीतत्व तु प्रत्यायिनोऽपि प्रीतिः प्रीतिकेन प्रत्येय तु प्रत्यार्थिनोऽपिप्रीतिः प्रीतिकेन । प्रत्यात् न प्रत्यो भो प्रत्यायी प्रत्यायतम् । प्रत्य प्रत्ययम् च-भेदेनाय प्रेत वा प्रत्येव प्रत्ययते विषयप्रत्ययात्ता, प्रत्यर्थं

तु दृष्टेन प्रयोगवचनेन-इति नैष दोषः अफलत्वेऽपि दृष्टेन भुक्तिना न फलवचनेन। 'कथं तर्हि-नियमाद-दृष्टं भवति इति गम्यते'। यद्येवं भवदीये पक्षे। आह अफलत्वे फलवत एकवाक्यभावात् फलवत् उप-करोति इति गम्यते'। उच्यते अफलत्वेऽपि फल-वत एकैकवाक्यभावः, एतावांस्तु विशेषः-तव श्रुतं फलं मम तु दृष्टम्। अथ यत् लिङ्गम् उक्तम्—गृहदाहादिषु कर्म श्रूयते इति। तत्र उच्यते यद्यपि न क्रत्वर्थं द्रव्या-र्जनं तथापि दाहे निमित्ते फलाय वा कर्माङ्गभावाय वा क्षामवत्यादीनां विधानम् उपपद्यत एव। तस्मात् पुरुषार्थं द्रव्यार्जनं प्रीत्या हि तद्विभक्तम्" भाष्यम् तत आरभ्य क्रत्वर्थौ पदार्थौ तत्र दर्शिता ततएवावगन्तव्या

क्रत्वादि पु॰ पाणिन्युक्ते सो परतः स्थितस्य आद्युदा-त्तत्वनिमित्ते शब्दगणे। स च गणः "क्रतु दृशीक प्रतीक प्रतूर्ति हव्य भग"।

क्रत्वीश्वर न॰ क्रतुना स्थापितमीश्वरलिङ्गम्। काशस्थम् क्रतुना मुनिना स्थापिते शिवलिङ्गभेदे "वरणायास्तटे रम्ये क्रत्वीश्वरमनुत्तमम्। वाञ्छितमीश्वरश्चैव लभते यस-ति स्थिरः" काशी॰ १८अ॰

क्रथ वधे भा॰ पर॰सक॰ सेट् घटा॰। क्रथति अक्रथीत्-अक्रा थीत्। चक्राथ, णिच्—क्रथयति-ते। अचिक्रथत् त

क्रथ प्रतियत्ने चु॰ उभय॰ सक॰ सेट् घटा॰। क्राथयति-ते अ चिक्रथत्-त। क्रथयां बभूव आस चकार चक्रे

क्रथन न॰ क्रथ-वधे ल्युट्। १मारणे२छेदने च"राजन्योन्मादकूट क्रथनपटुरिति" प्रबोधचन्द्रोदय। ३दानवभेदे पु॰। "क्रथनश्च महावीर्य्यः" भा॰ आ॰ ६७अ॰।

क्रथनक पु स्त्री क्रथने दन्तकरणककण्टकच्छेदने प्रवृत्तः क्रन्। उष्ट्रे अमर स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

क्रथकैशि(शी)क पु॰ब॰व॰ देशभेदे "सपाण्ड्रान् क्रथकैशी-कान्" भा॰ स॰ १२०श्लो॰ "अथेश्वरेण क्रथकैशिकानाम्" "सम्प्रत्यगाम क्रथकैशिकस्तम्" रघु। इस्वमध्यात् सपायां कन्। सितागुरुणि न॰ शब्दच॰।

क्रद रोदने वैकल्ये अक॰ आह्वाने सक॰ भा॰ पर॰ इदित् सेट्। क्रन्दति अक्रन्दीत् चक्रन्द। भावे क्रन्द्यते क्रन्दि-तम्। अव्यक्तशब्दकरणे "अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः" यजु॰ १२।६। अक्रन्दत् क्रन्दति विस्फूर्जति" वेददी॰। "यदक्रन्दः प्रथमं जायमान" यजु॰ २६,१२। [याति अनु+क्रन्दनेनानुगमने सक॰ अनुक्रन्दति पुत्रम् क्रन्दनेनानु-

अभि+आभिमुख्येन शत्रुप्रभृतेराह्वाने सक॰। "अभिक्रन्दन् वृषायसे" ऋ॰ १०।२१।८। "अभिक्रन्दन् आभिमुख्येन युद्धार्थं शत्रूनाह्वन्" भा॰। "आभिमुख्येन शब्दकरणे अक॰। 'अभिक्रन्द स्तनय गर्भम्' ऋ॰ ५।८३।७। "अभिक्रन्द भूम्यभिमुखः क्रन्द शब्दाय" भा॰।

आ+आह्वानपूर्ब्बकरोदने सक॰। "आक्रन्दत् भीमसेन वै" भा॰ व॰ १५७अ॰। अव्यक्तक्रन्दने च "प्राक्रन्दिषु सखीनह्वन्" भट्टि। "तदीयमाक्रन्दितमार्त्तसाधो" रघु।

सम्+आ+सम्यगाह्वानपूर्ब्बकक्रन्दने "हा तात! धर्म्म रा-जेति समाक्रन्दन्महाभये" भा॰ आश्व॰ १०७३श्लो॰

नि+यथानामशब्दोच्चारणे। "न्यक्रन्दीज्जन्म प्रजापाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचम्" निरु॰ ६।४।

प्र+स्तवने "प्र व, स्पडक्रन्नुत् सुविता व" ऋ॰ ५।५९।१। "अक्रन् स्तौति' भा॰ वेदे गणव्यत्ययात् शपोलुक्।

वि+विशेषेण क्रन्दने। सम् सम्यक् क्रन्दने।

क्रद वैकल्ये भा॰ आत्म॰ अक॰सेट घटादि॰। क्रदते अक्रदिष्ट चक्रदे णिच् क्रदयति। यङ् वेदे कनिक्रद्यते यङ्लुकि कनिक्रत्ति कनिक्रदीति "उपस्थे वृषभः कनि-क्रदत्" ऋ॰९।७७।५। "कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन्" भा॰। अनु+अनुगमने सक॰। "सनयेव चौणीरनुचक्रदे" ऋ॰ ८।३।१०। "अनुचक्रदे अनुगच्छति" भा॰।

क्रन्द निरन्तरशब्दकरणे चुरा॰ अक॰ उभ॰सेट्। प्रायेणाङ्-पूर्ब्बः आक्रन्दयति ते आचक्रन्दत् त। आक्रन्दयाम् बभूव आस चकार चक्रे।

क्रन्दन न॰ क्रदि—भावे ल्युट्। १शोकादिनाऽश्रुपातहेतुव्यापारे रोदने शब्दरत्ना॰ योधवीरादे २आह्वाने च अमर ३विडाले पुंस्त्री शब्दमा॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

क्रन्दित न॰ क्रदि—भावे क्त। रोदने अमर। आह्वाने मेदि॰ योधानां चीत्कारशब्दकरणे शब्दरत्ना॰।

क्रप कृपायाम् भा॰ अक॰ आत्म॰ सेट् घटादि। क्रपते अक्र-पिष्ट चक्रपे णिचि क्रपयति ते। "उतक्रामुर्मवयन्नक्रपिष्ट" ऋ॰७।२०।९। वेदेऽस्य क्वचित् सम्प्रसारणम्। "उतो वृपन्त धीतयो देवानां नाम बिभ्रती" ऋ॰ ९।९९।४। "विन्दन्त ज्योतिश्च कृपन्त धीभिः" ऋ॰ ४।१।१४। "मर्त्तानां चिदुर्व-शीरकृपन्" ऋ॰ ४।२।१८। "विश्वे देवा अकृपन्त समीच्योर्निष्पतन्त्य" ऋ॰ १०।२४।५। "कोष कृपमाणमकृणुत विचक्षे' ऋ॰ १।११६।१४।

क्रम पादविक्षेपणेन गतौ भ्वा॰पर॰सक॰ सेट्। अस्य सार्व्व-

भ्राम्यते वा भ्रमु वैश्वरूपात् भ्रमति भ्रमिति भ्रमिति भ्रमि वरे न हरि। भ्रमति भूमानि भावति। भ्रमेत् भ्रमेत्। भ्रम्यत भ्राम्यत। अभ्रमत् अभ्रामत्। अभ्रमीत्। बभ्राम। भ्रमिता भ्रमतुम् भ्रमिष्यति। अभ्रमिष्यत्। भ्रम्येत भ्र भ्रमेत्। भ्रमाम। भ्रमि रत भ्रमो भी हरिः। भ्राम्यति वै। भ्रमिष्यत्-न। भ्रम मि भ्रमते। भ्र(मा)मि। भ(मा) भ्रमयति भ्रमयिता। भ्रमु भ्रमयीयम्। भ्रामितवान् भ्रमम् भ्रमयम्। भ्रमय। भूमी। भ्रमिता। भ्रामित भ्रमितुम्। भ्रमितुं भ्रमिता भ्राम्य। भ्रमण। भ्रमं भ्रमम्। भ्रमोभवति भ्रमति भ्र(मा)मं भ्र(मा)मम्। भ्रमयु भ्रामयु। भ्रमितुम् भ्रमितवान्। भ्रम्यत भूर्भ्रमिता भ्रमिता। भ्रमितुम्। भ्रमितव्यम्। भ्रमाणि इव भ्रमता। भ्रम–भ्रमु भ्राम भ्रमितुम्। भ्रमेंवि भ्रम्यत। भ्र(मा)मितुवान्। भ्रमितुवान्। भ्रमि भ्रम भ्रमति भ्राम भ्रम भ्रमे। "भ्रमताम् भ्रमिते भ्रमे हविषादि भोजता। भूमण्डले हि भ्रमें भावी भ्रमतरुभ्रम"राजा वि ८ भ्र। "देवा रमाइ वैयायुक्त" भ० भा ३।७।१३। "निष्कृता भ्रमाम् भ्रम० ।१६। भ्रमेणाभ्रमारोहत" मैत्री। "भ्रमा रमादि भ्रमितुभ्रमणीभावति इव "भ्रमितु "इ भ्रमिताप्रद रविभ्रमयाम भ्रमाय भ्रमीर हिते भ्रमेत भा भा० १८१ भ्र। "भ्रम भ्रमम भ्रमितु भ्रमेत" " भ्रमा भ्रम्या भ्रमितं भ्रमितु भ्रमि। भ्रमेतभ्रमद भ्रमितभ्रमादो भ्राम। न भ्रम भूमती भ्रम न भ्रमा न भ्र भ्रामन " भा० भ्राम १४। "भ्रमेतरभादि भ्रमेभ्रमेव भ्रम भ्रमे भ्रमाणीभ्रमाय। भ्रमेणिति भ्रमितु भ्रमु भ्रमम। भ्रमिता मेड भ्राम रमादि भौतिको भड भंभ्रमती भाव। भौतिक भ्रम्माव भूमे रवाल भा भा ७० भो।

अति+अभिमभ्रमणे भ्रमुभ्रमे भ्रम। भ भरी। भ्रमतादि भ्रमितादि भ्रमाविभ्र। भ्रमितैभादिभ्रमाय भोगरा भो भ रविर भा भा ३१२१३वी०। "भ्रमणाभिमादु भाषा भ्रमुभ्रमे भ्रमितिभ्रमम्" राजा मूड ८८भ।

अति+अति+आविभ्रमेलादिभूमणे भ्रम। "भ दिवभ्रमति भ्रम्रु भ्रमा भूमाः भेभ भा भ १०।३१।

वि+अति+नभ्रमोभ न भ्रमणे। इव भ्रमणाय भ्रमितभ्रम तं भ्रमम्" राजा भ्राम ७ भ्र। विभ्रमेव भ्रमि-भ्रमे च। नभोभ्रमाविभ्रामीभावतीया भ्रमभ्रमर्भा-म। वैराभ्र भ्रमितव भ्रभ्रमीभ्रमाय भ्र राजा भाव ८भ०। "भ्रमं हि भ्रमभ्रम् भ्राभोभ्रमभ्रमायर भ्र भा भ्र ३१२भो। "विमाते च भ्रमितभ भ्रमाभ०

अनु+अति+भ्रमभ्रमितभ्रमणे। "भ्रमभोभ्रमभ्रमभ्र रमतिभ्रम भ्रमितम् भा भ० २१।३१।

अभि+भ्रमिभ्रमेण भ्रमणे

अनु+परिभ्रमा भ्रमणे। "भ्रमा रविभ्रमैभ्रमरह विभ्रमति भा ७।१।१११।"भ्रमैर्विभ्रमाय भ्रम भ्रमभ्रमाणि भ " राजा० ३०भ०। परिभ्रमी भ्रमभ्रम०" भ्रमर।

अप+ भ्रमणे भ्रम "हिला पैभ्रमभ्रमाय भ्रमि भा भा ।।१७भो।

अभि+आभिमुख्येन भ्रमणे भ्रम "भ्रमभिभ्रम भ्रमैः भं भ्रमोभ्रमे भ्रम भा० ४ ८३।४। "भ्रमितभ्रमभ्रम भ्रमें भ्रमाभव भ्रमिता भा०भ्रम ३ ३भ० "भ्रमम भ "भैभ्रमाभिभ्रमणाभोभ्रमि भीभा भ्रमिता भ्रमभ्रमाय।

अव+अवतरणे भ्रमणे च भ्रम। भ्रमभ्रम भ्रमैरवि-भ्रमम्" भ्र ३।भ्र।५। भ्रमभ्रम भ्रमणम्।" भा०

अनु+अव+अनुभ्रमणे भ्रमेण च भ्रम। "भ्रमाभोभ्रमाभ्रम भ० भ्रमाभ्रमभ्रमो भ्रमभ्रमाभ्रमाभ्रमि भ्र भा० ११।भ्र ३।१। "भ्रमिभ्रमि भ्रमभ्रमा भ्रमिभ्रमाभ्रमभ्रमि" भा०।

आ+भ्रमण भ्रमणभ्रमे। "भ्रमाभ्रमभ्रमभ्रमे भ्रमा भ्रमभ्र भ्रमभ्रमभ्रम भ्रमा १।८भो। भ्रमोभ्रमे च भ्रमा-भ्रमभ्रमाभिभ्रमभ्रमैःभ्रम"भ्रमा०। भ्रमभ्रमे भ्रमभ्रम भ्रमा० भिभ्रमोभ्रमे भ्राम। "भ्रमभ्रमभ्रमहभ्रमो भ्रमभ्रमभ्रमे भ्रमम। भ्रमभ्रमं भ्रमाभ्रमिभ्रमाभ्रमं भ्रमरभ्रमे भ्रमभ भ्रमभ्रम।। भ्रमं भ्रमं भ्रमभ्रमे भ्रमादि। भ्रमभ्रमि भ्रमा-भ्रमि। भ्रमादिभ्रमभ्रमभ्रमभ्रम भ्रमभ्रमिभ्रमिभ्रमोभ्रमभ्रमि भ्रमिभ्रमा। "भ्रमभ्रम भ्रमाभ्रमाभ्र भ्रमं भ्रमभ्रमिभ्रमा"भ्रम

उद्+ऊर्ध्वे भ्रम। "भ्रमभ भ्रमौभ्रमिभ्रम भ्रमभ्रमभ्र भ० भा ।।१।३।११। भ्रमु भ्रमणे च "भ भ्रम भ्रमा भ्रमु भ्रमभ्रम भ्रमेभ भ्रमभ्रमीभ्रम" भ्रमि। "भ्रमितु भूभ्रमे भ्रमैर्भिभ्रमभ्रमम्" भ्रमि। "भ्रमु भ्रमा भ्रमभ भ्र भ्रमैभ्रमभ्रमाभ्रमीभ्रमाभ्रम भा०भ्रा० ११८०। "भ्रमभ्रमभ्रमा भ्रमभ्रमे भ्रमभ्रमि" भा० भ्र। भ्रमु भ्रमे भ्रम। भ्रमुभ्रम।—भ्रमरीभ्रमे भ्रमणे भ्रम "भ्रमीभ्रमभ्रमभ्रमी-भ्रमभ्रमादिभ्रमाभ्रम् भ्रमो भ०

अनु+उद्+अनुभ्रमभ्रमभ्रमणे भ्रम०। "भ्रमभ्रमभ्रमाभ्रम भ्रमें भ्रमा भ्रमभ्रमभ्रमभि" भ्रम० भा० ७।।१।।

वि+उद्+वैपरीत्ये न विभ्रम भ च भ्रमणे भ्रमभ्रमा" भ्रमौ भ्रम०

"इन्द्रियाणि वीर्य्याणि व्युदक्रामन्" शत०ब्रा०१२।७।१।९। "व्युत्क्रान्तरसश्चोऽमना" भा० अनु० १२९श्लो०। "व्युत्क्रमात् प्रेतस्याङ्गानि चोत्तोलनात् धर्म्म भोषित" ति० त० देवल।

उप+आरम्भे सक० आत्म०। उपक्रमते आरभते इत्यर्थः। "उपक्रमस्व पुरुरूपमाभर वाजम्" ऋ० ८।१।४। "उपक्रमोपसंहारौ" वेदान्तसा०। "योयस्य विहित काल कर्म्मणस्तदुपक्रमे। तिथिर्योऽभिमता सा तु कार्य्या नोप क्रमोज्झिता" बौधा०। गत्यर्थमात्रद्योतकत्वे नात्मनेप दम् "भागधेयमुपचक्राम भगवाद्दरुड़कौशिक" भा० स० १८अ०। अप्रतिबन्धे उत्साहे हृद्धौ च आत्म०। अस्य उपक्रमते बुद्धि न प्रतिहन्यते इत्यर्थः अध्ययनाय उपक्रमते उत्सहते। उपक्रमन्ते शास्त्राणि स्फीतानि भवन्ति इत्यर्थः। एवं पराष्टर्वकस्य वेदमस्य च एतदर्थेषु अकर्म्मकता आत्मनेपदञ्च। अन्योपसर्गपूर्वकस्य तत्तदर्थेषु, परोपपूर्व्वस्याप्यर्थान्तरे च न तङ्। उपसर्गराहित्ये अन्यार्थेऽपि वा तङ्। क्रामति क्रमते इति। आङि तु ज्योतिरुद्गमने आत्मनेपदमिति भेदः। विपूर्व्वकस्य विशेषो वक्ष्यते समादिपूर्व्वकोपगन्तव्यस्य तत्तदर्थविशिष्टारम्भद्योतकता। यथा समुपचक्रमे।

नि+नितरां क्रमणे अवश्यक्रमणे। "कर्म्म न् वाजी न्यक्रमीत्" ऋ० ८।२६।१। "न्यक्रमीत् नितरामक्रमीत्" भा०

अनु+नि+अनुक्रमणे। "सप्तपदान्यनुनिक्रामति" शत० ब्रा० ३।३।१।१।

निर्(स्)+निस्सरणे "जिमीन्या मर्त्ती पाण्डुर्निरक्रामत् पुरात् प्रभो।" भा०आ०११२अ०। अस्य क्वचिदात्मनेपदित्वम् "वाताभे। निष्क्रमस्वेति पुन पुनरुवाच ह" भा०व० ९९अ०।

अभि+निर(स्)+आभिमुख्येन निःसरणे। "अभिनिष्क्रामति द्वारम्" पा०। "स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति स्त्रौघ्न कान्यकुब्जद्वारम्" सि० कौ०"प्रविश्य चाभिनिष्क्रान्त सुग्रीव वाअर्यमा" रामा० किष्कि० ७५अ०

वि+निर(स्)+विशेषेण नि सरणे "यथा प्रविश्यान्तरमन्तकस्य को वै मनुष्योहि विनिष्क्रमेत" भा०व०१०७२अ०।

परा+परेमाक्रमणे आत्म० सक०। "यत्र तव पराक्रम्य व्रत धारयत्युत्तरम्" अथ० १०।७।११। अप्रतिबन्धादौ उपोपसर्गवत्। गतोत्साहे "पानीयार्थे पराक्रान्ता यत्र ते भ्रातरोपता" भा० मरा० ९।श्लो०। पराक्रम।

परि+भ्रमणे अक०। "परिक्रामति संसारे चक्रवत् बहुवेदन" भा० द० २०८अ०। परितोगमने सक०। "परिक्रामति य मर्योश्च्रीकान् सत्रासयन् वनात्" भा० ८६।११।३०।

सम्+परि+सम्यक् वेष्टनाकारेण परितो गमने सक० "मन्त्रानि सपरिक्रम्य तीर्थान्यायतनानि च" भा० आ० १०श्लो० पर्य्यटने अक०

प्र+आरम्भे आत्म०। "प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रम" रघुः। अनारम्भे तु न आत्म० "विष्णोर्यत्परम पद प्रदक्षिणं प्रक्रामन्ति" भाग०५ २२। १७श्लो०।

प्रति+प्रतिरूपक्रमे सक० "य स्रुवेण प्रतिक्रामति" शत० ब्रा० २।४।४।९। प्रतिकूलक्रमणे निवृत्तौ अक०। "भद्रे। प्रतिक्राम नियच्छ वाचम्" भा० व० २६८अ०।

वि+पादविहरणे अक० आत्म०। "साधु विक्रमते वाजी" सि०कौ० "त्रेधा विष्णुरुरुगायोविचक्रमे" तैत्ति०। पादाकरणके तु न तङ्। वाजिना विक्रामति। "ते विक्रमन्त स्फुरता दृढेन विक्षिप्यमाणा धनुषा नरेन्द्रा" भा० आ० १८अ०। इत्यत्र न तङ् "ततएव महादेव योद्य गात्रै सपोहितम्। तेनसा व्यक्रमद्रोपात् चेतस्तस्य विमोहयन्" भा० द० ३९अ०। दीर्घाभाव आर्ष। वीर्य्यातिशयेन पराक्रमे अक०। "ते यूय चरिता सर्वे विक्रमध्व प्लवङ्गमा" रामा० किष्कि० ५८अ०। तङ् आर्ष। एवं "तास्त्व विक्रमसे जेतुम्" भा०स० १९६श्लो० तङ् आर्षं। "वे पादविहरणे" पा० योगविभागाद्वा क्वचिदन्यत्रापि तङ् इत्यन्ये।

अधि+वि+आधिक्येन पराक्रमे "यजमानायाधिविक्रमस्व" कात्या० २३।३।१।

निर्+वि+विशेषेण नि सरणे। "भित्त्वा कुक्षि निर्विचक्राम विप्र" भा० आ० ७६अ०

सम्+एकत्रस्थितस्यान्यत्र सञ्चरणे सक० "कार्मुक तु परित्यज्य झष (मकरम्) संक्रमते रवि" ति०त०भवि० पु०। "रविसंक्रान्तिरेव च" तत्रैव। "जीव संक्रमतेऽन्यत्र कर्म्म बन्धनियन्त्रन" भा०व०२०८अ०। तङार्ष। "औपसर्गिकरोगाः संक्रामन्ति नरान्नरम्" सुश्रु०। "संक्रामन्ति हि पापानि तैलविन्दुरिवाम्भसि" पराशर "कालोद्धय संक्रमित द्वितीयम्" रघु। सम्यक् क्रमणे सक०"संक्रामन्तौ बहून् देशान् शैलाञ्च वनाद्दनम्" रामा० आर० ७६अ०।

अनु+सम्+आनुरूप्येण आनुपूर्व्येण च संक्रमणे। "इष्टापूर्त्तमनुसंक्राम विद्वन्!" अथ० १८।२।५।

उप+सम्+सामीप्येन संक्रमणे सक० "सविशेषणे हि विधि-

तेन, न वैगुण्यम्। एवं प्रयत्नक्रमस्य गुणभावो यत्र, तत्र अर्थेन स एवाश्रयितव्यः। यथा "जाते वरं ददाति, जातमञ्जलिना गृह्णाति जातमभिमन्त्रयति"-इति अर्थात् पूर्वमभिमन्त्रयितव्यम् ततः अञ्जलिना गृहीतव्यं, ततो वरो देयः, इति, तथा विलोमं पूर्वमाम्नानं, पश्चात्प्रयोगः, अर्थात् विपरीतं कार्यं। याज्यानुवाक्ये तु विपर्ययेण आम्नाते विपर्ययेण कर्त्तव्ये, न ह्यत्र पाठक्रमो मीयते, यतो दैवतं मन्त्रवर्णाभ्यामनुवाक्या, प्रदानार्था याज्या, "अग्निहोत्रम् जुहोति"-इति पूर्वमाम्नातम्, "ओदनं पचति"-इति पश्चात्, असम्भवात् पूर्वमोदनं पक्तव्यं। प्रैषप्रयाजौ तु विपर्ययेण आम्नातौ, तौ च विपर्ययेण कर्त्तव्यौ' भाष्यम्

"अनियमोऽन्यत्र" ३ सू०

अन्यस्मिन् विषये क्रमस्य नियमो नास्ति, यथा दर्शपूर्णमासयोर्याजमानानां प्रयाजानुमन्त्रणादीनाम् नानाशाखान्तरसमाम्नातानाम् "वसन्तमृतूनाम् प्रीणामि"-इत्येवमादीनाम् 'एको मम,-इत्येवमादीनाञ्च' भा०

"क्रमेण वा नियम्येत क्रत्वेकत्वे तद्गुणत्वात्" ४ सू०

"दर्शपूर्णमासयोराम्नातम्-'समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजति'-इति। तत्र संशयः-किम् अनियतेनैव क्रमेण एषाम् अनुष्ठानम्? उत यः पाठक्रमः स एव नियम्येत?-इति। किं प्राप्तम्?-नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् अनियमः-इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः-क्रमेण, एवं नियम्येत एकस्मिन् क्रतौ-इति। कुतः?। तद्गुणत्वात्, तद्गुणत्वं हि गम्यते पदार्थानाम्, यथा स्नायात् अनुलिम्पेत, भुञ्जीत इति च क्रमेण अनुष्ठानम् अवगम्यते, शक्यत्वात् पदार्थानाम्, यथा चाहत्यार्थेषु उपदिश्यमानेषु कश्चित् ब्रूयात्,-'देवाय धूपो देयः पुष्पाण्यवकरितव्यानि चन्दनेनानुलेपनं उपहारोऽस्मै उपकर्त्तव्यः' एवं कृते देवस्तुष्यति,-इति, तमन्यः प्रतिब्रूते, नैतदेवं, न प्रथमं धूपो दातव्यः, प्रथमं पुष्पाणि अवकरितव्यानि-इति, एवं मन्यते-धूपदानस्य प्राथम्यम् अनेन उक्तम्-इति। तस्मात् वाचनिक एषाम् एष क्रमः-इति" भा०

"अशाब्द इति चेत्, स्याद्वाक्यशब्दत्वात्" ५सू०

इति चेत्, पश्यसि, "अर्थैव गम्यमाने अशाब्द एव क्रमः। कथं? पदार्थपूर्वको वाक्यार्थः प्रदेश्यः यः अर्थो एव अवगम्यते न क्रमः। स्यात् एतदेवं, यदि पदार्थानाम् समूहस्य अन्यथा प्रत्यायकम् अर्थस्य स्यात्, न तु समुदाय प्रत्यायकः,-इत्युक्तं "तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः" (१।१।२५ सू०) इत्यत्र। तस्मात् क्रमस्य वाचकशब्दाभावात् व्यामोह एव क्रमोऽवगम्यते। एवं चापूर्वाश्च निरनुपश्चीयन्ते, इतरथा वापि विप्रलप्स्यन्ते वटीयन्त इव। दर्शयिष्यति च,-"हृदयस्याग्रेऽवद्यति, अथ जिह्वाया, अथ वक्षसः,-इति। यदि नियामकः पाठक्रमः ततो न विधातव्यमेतत् नियामके हि पाठक्रमे पाठक्रमात् एव प्राप्नुयात्" भा०

"अर्थकृते वानुमानं स्यात्, क्रत्वेकत्वे परार्थत्वात् स्वेन त्वर्थेन सम्बन्धः तस्मात्स्वशब्दमुच्यते" ६सू०

"एतस्मिन् क्रत्वेकत्वात् कार्ये, अनेकस्मिन् पदार्थेऽर्थकृतत्वात् क्रमस्य, तत्र एष एव क्रमो नियम्येतानुमानेन। कुतः? परार्थत्वात् वेदस्य, परार्थो हि वेदो यदयं अनेन शक्यते कर्त्तुम्, तस्मै-तस्मै प्रयोजनाय एव समाम्नायते, शक्यते च अनेन पदार्थो विधातुम्, शक्यते च क्रियाकाले प्रतिपत्तुम्। तस्मात् वेदः पदार्थस्य विधातुम् उपादेयः, क्रियाकाले च प्रतिपत्तुम्, न शक्यते निर्वेष-विधातुमयं समाम्नायते, न प्रतिपत्तुम् इति, अवक्ष्यमाणे विशेषे उभयार्थम् उपादीयते-इति गम्यते। प्रतिपत्तुं च अनेन क्रमेण शक्यते, नान्येन, अत एव च कृत्वा पाठक्रमापचारे, विनष्ट-इत्युच्यते, इतरथा हि यत् यस्य प्रयोजनं, तस्मिन् निर्वर्त्यमाने एव किं नष्टं स्यात्, अदृष्टं कल्प्येत, तच्च अन्याय्यं दृष्टे सति। तस्मात् स्वशब्दः क्रम-य एव पदार्थानां वाचकः शब्दः स एव क्रमस्यापि" भा०

"तथा चान्यार्थदर्शनम्" ७सू०

"एवं च अन्यार्थं दर्शयति, 'व्यत्यस्तमृत्विजो उपदधाति'। "व्यत्यस्तं षोडशिनं शंसति", "आश्विनो दशमो गृह्यते तं तृतीयं जुहोति"-इति, यदि अनियमेन उपधानं शंसनं च, व्यत्यस्तवचनम् अनर्थकं स्यात्, न हि कथञ्चित् अव्यत्यास-इति। तथा आश्विनस्य तृतीयस्य होमानुवादो न अवकल्पेत, यदि पाठक्रमेण नियमः-इति। तथा-'अभिचरता प्रतिलोमं होतव्यम्' प्राणानेव अस्य प्रतीचः प्रतियौति"-इति कश्चित् प्रतिलोमं विदधदनुलोमं दर्शयति, तदुपपद्यते, यदि पाठक्रमेण प्रयोगः, इतरथा सर्वमनुलोमं स्यात् प्रतिलोमदर्शनं नोपपद्येत। तथा 'वत्सर्त्तौ तर्पयो प्रतिक्रमयति"-इति, उक्तं भवति.

[illegible]

"दर्शपूर्णमासयो पूर्वमौपधधर्मा समाम्नाता, तत आज्यस्य। तत्र सन्देह,—किम् अग्नीषोमीयधर्मा-णाम्, मुख्यक्रमेण पूर्वम् आज्यस्य धर्मा कर्त्तव्या। उत यथापाठम् ?-इति। मुख्यक्रमानुग्रहेण आज्यस्य पूर्वम्, इति प्राप्ते ब्रूम,-प्रकृतौ यथापाठ प्रतीयेत, बलवान् हि तेषा पाठक्रम, स अन्यथा क्रियमाणो या-धित स्यात, सहत्वस्य पुनरुपसंहन्यात्क प्रयोगवचन स्वक्रमेण पदार्थे सन्निकर्षेण न बाधतो भविष्यति। अपि च पाठक्रमे स्वयन्त्र —"स्वाध्यायोऽध्येतव्य" मुख्यक्रमेण प्रयोगवचनेकवाक्यता भूत्वा' भा०

"मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात् प्रयोगरूपसामर्थ्यात् तस्मात् उत्पत्तिदेशः स" १६ सू०

"दर्शपूर्णमासयो, आग्नेयस्य पूर्व मन्त्रपाठ, उत्तरो ब्राह्मणस्य। तत्र सन्देह -कतम पाठो बलीयान्?-इति। उच्यते,-अनियम, नियमकारिण शास्त्रस्य अभावात् इति।

एव प्राप्ते ब्रूम मन्त्रपाठो बलीयान्। कुत ? प्रयोगरूपसामर्थ्यात् —प्रयोगाय मन्त्रस्य रूपसामर्थ्य, तदस्य सामर्थ्य येन मन्त्र प्रयुज्यते, तस्य च प्रयुज्य-मानस्य क्रमो दृष्टाय भवति। ननु च ब्राह्मणपाठस्य अपि तदेव प्रयोजनम्'। उच्यते-उत्पत्तिदेश स' अ-परमपि तस्य प्रयोजन कर्मोत्पत्त्यर्थं भविष्यति' भा०

"तद्वचनाद्विकृतौ यथाप्रधान स्यात्' १७सू०

"अस्ति अध्वरकल्पा नामेष्टि,—'आग्नावैष्णवम् एकादश-कपाल निर्वपेत्, सरस्वती आज्यभागा स्यात् बार्हस्पत्यश्चरु'—इति। तत्र सन्देह —किम् आग्नेयविकारस्य बार्हस्पत्यस्य पूर्व धर्मा कार्या, चोदको बलवत्तर, प्रयोगवचनात्, उत उपांशुयाजविकारस्य प्रयोगव-चनो बलवत्तरः, चोदकात् ?—इति। किम् प्राप्तम् ?—'विकृतौ' अस्यां 'यथाप्रधान स्यात्' 'तद्वचनात्'—तेन साधारणवचनक्रमो विकृतौ, तेन सन्निहितानाम् उपसं-हारकः प्रयोगवचनो हि प्रत्यक्ष, तद्धर्माणां च आनुमानिक चोदकेन हि स प्राप्त। तस्मात् प्रत्यक्ष प्रयोगवचनो बलवत्तर, तेन चोदक आनुमानिको बाध्यते भा०

"विप्रतिपत्तौ वा प्रकृत्यन्वयाद्यथाप्रकृति" १८सू०

मुख्याङ्गक्रम-विप्रतिपत्तौ वा यथा प्रकृतौ, तथैव विकृतौ भवितुमर्हति—इति। कुत ?। प्रकृत्यन्वयात्' प्रकृतयाः प्रकृतौ धर्मा, तादृशा एव विकृतौ भवितु-मर्हन्ति—इति, मुख्यक्रमेण क्रियमाणा न प्रकृतिवत् कृत स्यु ?। चोदको हि प्रयोगवचनात् बलवत्तर, स हि तत्पाठयति प्रापयति च। प्राप्तिमान् अभिसमोक्ष्य प्रयोगवचन उपसंहरति, स प्राप्तेषु उत्पन्न प्राप्तिनिमि-त्तक उत्तरकाल पूर्वप्राप्त न बाधितुमर्हति चोदक, प्रत्य-क्षोऽपि सन्, बहिरङ्गत्वात्, यथाप्राप्तानेवोपसंहरिष्यति। तस्मात् पूर्व बार्हस्पत्यस्य धर्मा तत आज्यस्य" भा०। एतच्च स्पष्टतया तत्त्वबोधिन्या दर्शित यथा

"अग्निहोत्र जुहोति यवागू पचतीत्यादौ अनु-ष्ठेयानामनुष्ठानक्रमनियमोऽस्ति नवेति। तत्र न क्र-मनियम तत्प्रापकप्रमाणाभावादिति प्राप्ते क्रम-नियमप्रापकाण्याह श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रावर्तिका क्रमा। १श्रुतिरानन्तर्यबोधकमथशब्दक्त्वाप्रत्ययादिकम्। २अर्थ प्रयोजन,३पठन पाठक्रम' ४स्थान स्वस्थामस्थिति, यथा आश्विनक्रतवस्य सामीप्य सवनीयपशो,। स्थान स्वो-त्पत्तिवाक्यमिति केचित्। ५मुख्य प्रधान कर्म। ६प्र-वृत्ति प्रवर्त्तकक्रमः। प्रावर्त्तिकेति तद्धितेन प्रवृत्तिगम्य-त्वाभिधायकेन श्रुत्यादिपदानां श्रुतिगम्यत्वादिपरत्व सूचित तथा च श्रुत्यादीनि क्रमप्रापकाणीति। अत्र श्रुत्यादीना क्रमप्रापकताबाधकत्वार्थाणि बहूनि उक्तानि-तानि च ग्रन्थगौरवभयात् निखिलप्रमाणस्वार्थविवेचनेन व्यक्तीभविष्यत्वाच्च न लिखितानि। तत्र श्रुतिर्तोय या "द्वादशाहसत्रयागे "अध्वर्युर्गृहपति दीक्षयित्वा ब्रह्माण दीक्षयति तत उद्गातार ततो होतारमिति 'आन-न्तर्यार्थकक्त्वाप्रत्ययेन क्रमोबोध्यते। यथा वा "हृदयस्य अग्रेऽवद्यति, अथ जिह्वाया अथ वक्षस" इति अथश-ब्देन। अय च क्रमोऽन्येभ्यो बलवान् शब्दलभ्यत्वात्। एवमेव पूर्व्वत उत्तरोत्तर दुर्व्वल बोध्यम्। ननु यदादि शब्दादुपस्थितस्यापि क्रमस्य धात्वर्थरूपक्रियात्वाऽभावेन कथ विधेयत्व तदिदमुक्त प्रापकप्रमाणाभावादिति चे-दुच्यते यथा दध्ना जुहोतीत्यादौ अक्रियारूप दधिद्रव्य क्रियाविशेषणं सद्विधीयते दधिसाधनक होम कुर्य्यादिति तथा इदमनेन क्रमेण कर्त्तव्यमिति क्रियाविशेषणतया क्रमोविधीयते। तथा च सूत्रम् "श्रुतिलक्षणमानुपू-र्व्यं तत्प्रधानत्वात्"आनुपूर्व्यं श्रुतिगम्य विधिगम्य' तस्य क्रमस्य प्रधानत्वात् दध्यादिवत् क्रियाविशेषणत्वेन विधे-यत्वात। तच्च कचित् श्रुतशब्दादर्थादित कचिन्ना-र्थादितोऽनुमानादिति विशेष। इत्यञ्च श्रुतिगम्य श्रुति

प्रथममुपस्थापकाभावात् प्रतिनिर्दिष्टक्रमेणानुष्ठानम्। तदुक्तम् "आग्नेयपक्षणेमाग्नी पर्युपास्थाप्यते यत। इतरस्मिंस्तु स्थानाच्चोपस्थाप्येत केनचित्। तयोस्तु प्रकृतौ दृष्टक्रमोऽग्राह्योमनीषिभिः"। यत्तु स्थानागमो यथा एकोद्दिष्टे पार्वणधर्मातिदेशात् कृतमावाहनाद्य नुष्ठान तत्र पार्वणे यस्मिन् स्थाने यत् क्रियते तस्य एकोद्दिष्टेऽपि तथैवानुष्ठानं बोध्यम् तत्र शास्त्रदीपिकादि मीमांसाग्रन्थजातमात्र स्थानक्रमोपस्थितत्वात् स्थान पदार्थमुख्याधिपातात् मुख्यार्थत्वे स्थानस्यैव नानेन क्रमाभावात् "प्रकृतिवद्विकृतिरिति" न्यायेनैव तद्भावात् स्थानक्रमानुपयोगाद्धेत्वन्तरापदेश। मुख्यक्रमादय पञ्चधा।

५ मुख्याख्यया। चित्रयागे सप्तदशविधा मध्ये चतुर्थपञ्चमावित्यमान्नायेते "सारस्वती भवत" इति एतद्विदेशस्य मिथुनमिति" वाक्यशेषात् स्त्रोतुदेवत्य यागद्वय विहित तत्र सरस्वती च सरस्वांश्चेति समासे "पुमान् स्त्रिया" इति सूत्रेणैकशेषात् देवतायोरेव प्रत्ययासम्भवे तयो यागयोर्निर्वापादयो धर्माविधिमाप्ता तत्र स्त्रीयागस्य पु यागस्य वा प्रथमं निर्वाप कार्य्य इति संशय। एकस्यमुख्यपदसंस्थानप्रवृत्तीनां व्यत्यतमस्यापि प्रक्रमाभावादनियमात् स्वेच्छया कर्त्तव्य इति प्राप्ते आह "मुख्यक्रमेण चाङ्गाना तदर्थत्वात्" सू०। मुख्यस्य प्रधानस्य क्रमेणाङ्गानां क्रमोऽपातः तदर्थत्वात् अङ्गानां प्रधानार्थत्वात् प्रधानोद्देश्यकप्रवृत्तिरास्य स्यादिति यावत् होतृकाण्डे याज्यानुवाक्ये "प्रणोदेवी सरस्वतीति" पूर्वमाम्नात "पीपिवांसं सरस्वत " इति पश्चादाम्नातमिति याज्यानुवाक्यापाठक्रमात् स्त्रीदेवताकस्य होमस्य प्रथममनुष्ठान पश्चात् पुन्देवताकस्यानुष्ठान प्रतीयते अतस्तदङ्गनिर्वापादीनामपि तथैव पौर्वापर्य्य युक्तमिति भाव। अन्यत्र येन क्रमेण याज्यानुवाक्ययो प्रवृत्तिस्तेनैव निर्वापादीनामपीति प्रावृत्तिकनियमसम्भवे किमिति मुख्यक्रमादपि नियम उत्ताश्रीयते इत्युच्यते दर्शपौर्णमासयो साम्राय्यस्य दधिपयोरूपहविर्धर्माः सायमपाकरणादय पूर्वं प्रवर्त्तन्ते तत्राग्नेयस्य धर्मा निर्वापादयः याज्यानुवाक्ययोस्तु पाठक्रमात् प्रथममाग्नेयहोम पश्चात् साम्राय्यस्येति विपरीता प्रवृत्ति तत्र किं मुख्यक्रमात् प्रथममाग्नेयस्याभिधारणादिसंस्कारा मध्ये आग्नेयस्य प्रथमं प्रवृत्तिः? किं वा भूतमायिप्रवृत्तिवशादनियम इति प्राप्ते मुख्यक्रमाभिधानम्। तथाच तत्र मुख्यक्रमादाग्नेयस्य प्रथममभिधारणम् एवञ्च सति अङ्गप्रधानयोर्यावदनुष्ठानमेव व्यवधान स्यादितरथा तु पश्चात् भाविप्रधानस्य प्रथम क्रियमाणमङ्गं प्रधानेनात्यन्तव्यवहितं स्यान्मुख्यक्रमेण नियमे। इयांस्तु विशेष मुख्यक्रमे प्रधानप्रवृत्तिरङ्गाना नियमकारणं, प्रवृत्ति क्रमे त्वङ्गाना मिथ प्रत्यासत्तिरिति।

६ प्रवृत्त्येयथा वाजपेये "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभतेति" श्रूयते तेषाञ्चोपाकरणनियोजनादय संस्कारा विहिता उपाकरण प्रोक्षण नियोजन रूपेबन्धन तत्र चोदिते पशावुपकृष्ट इत्येवं च समाप्तिरिति नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् ऐच्छिकेन क्रमेणोपाकरणसंस्कार उत उपकृतानामेव पूर्वं नियोजनसंस्कार पश्चात् कर्त्तव्यः? इति तत्रापि नियम कारिणा श्रुत्यर्थपठनादीनामभावाच्चास्ति क्रमनियम ऐच्छिक एव क्रम इति प्राप्ते आह "प्रवृत्त्या तुल्यकालानां गुणानां तदुपक्रमात्" सू० तुल्यकालानामेककाल प्रवृत्तानां गुणानामङ्गानामुपाकरणादीनां प्रवृत्त्या उपाकरणप्रथमसंस्कारे स्वेच्छात प्रवृत्ते तत्क्रमेण तदुपक्रमात् प्रथमोपाकृतपशुक्रमात् प्रवृत्तिक्रमोऽग्राह्य। अत्र नूम स्वेच्छातोयस्य पशो प्रथममुपाकरण क्रियते तस्यैव प्रथमनियोजनादि कार्य्य, तदनन्तर तदुत्तरोपाकृतस्य नियोजनमेवेत्यपरापरस्यापीत्यर्थ। प्रथमगुणारम्भस्यागे कारणाभावात्। अयमभिप्राय प्रावर्त्तिकक्रमस्वीकारे प्रथमपशावुपाकरणनियोजनयो प्रथमद्वितीयसंस्कारयोर्मध्ये पञ्चदशपशुविहितरूपकार्ये षोडशभिरेव व्यवधानं भवति तत्राप्यनुष्ठान सप्तदशे विधानात् प्रावर्त्तिक क्रम परित्यज्य पशून्तराणां पूर्वं नियोजन कृत्वा पश्चात् प्रथमपशोर्नियोजन यदि क्रियते तदा द्वात्रिंशद्भि पदार्थैर्व्यवधान स्यात् तच्च नाभ्यनुज्ञातम तदुक्तम्, "प्रवृत्त्या वा नियम्येत प्रत्यासत्तेरनुग्रहात्। अन्यथा व्यवधान स्यादनुष्ठाताधिकैरपीति"।

कात्यायनश्रौतसूत्र १।५।१ सूत्रादौ तद्भाष्ये च क्रमविशेषास्तेषां यत्रानुक्तत्वोक्त यथा

"कर्मणामानुपूर्व्यं न युगपद्भावात्" सू०। आनुपूर्व्यं पौर्वापर्य्यं क्रम इत्यनर्थान्तरम् कर्मणामिति आन्यन्वधानादीनामङ्गकर्मणामनुष्ठाने आनुपूर्व्यं न भवति क्रमनियमो न भवति। कुत ? युगपद्भावात् स्वतन्त्राण्यङ्गानि

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"विरोधेऽर्थस्तत्परत्वात्" ५सू० "पाठक्रमार्थक्रमयोर्विरोधे अर्थक्रम एव बलीयान् न पाठक्रमः। कुतः? तत्परत्वात् पाठस्यार्थपरत्वात् अर्थार्थत्वात् कार्यसिद्ध्यर्थत्वादित्यर्थः। तेन पूर्वं चोदनम् पश्चादयया द्रव्यया गार्हपत्या यवागूपाका-कार्यमिति। अथ यत्र श्रुतेः श्रुतिपाठक्रमस्य च विरोधो भवति तद्यथा "सम्मिते यज्ञे आज्यस्य तर्पयितव्य-मस्यादिति" (शत०ब्रा०१।७।१।८) श्रुतिः कर्मणि समाप्ते सेच विदधाति पाठक्रमात्तु स्विष्टकृत पश्चात् सास्त्यान्तरागाश्च पूर्वमिति तत्र केन क्रमेणानुष्ठानमित्याशङ्के सूत्राह भा० "श्रुतिः क्रमादानुमानिकत्वात्" ६सू० "क्रमादिति श्रुतिपाठ क्रमाच्छ्रुतिर्बलीयसी तेन श्रुतिप्रतीतक्रमेणैव सम्मिते कर्मणि सेचोद्धारणम् न पाठक्रमेण। कुतः आनुमानिकत्वात् पाठक्रमस्य प्रत्यक्षश्रुते सत्यत्वादिति श्रेयस्, प्रत्यक्षा हि श्रुतिः सम्मिते यज्ञे इति। पाठक्रमे त्वनु-मानम् यतोऽनेन क्रमेण पदार्था अनुष्ठेया यतोऽनेनैव क्रमेण पाठ इति। दुर्बलं च सन्दिग्धादनुमानम्। अतः श्रुतिक्रमेणानुष्ठानमिति सिद्धम्। एवम् "मध्यादेव दशमो पक्षो दृश्यते तृतीय एव वषट्क्रियते" (श०ब्रा०४।१।५।१६) इत्येतदप्यत्रोदाहरणम् किं श्रुतिपन्त्यपाठात्तृतीयस्थाने दृश्यते? उत श्रुतिवशाद्दशमे? इति तत्र श्रुतिवशात्तु दशमे-इति सिध्यति। अथ यत्र चोदनापाठक्रमस्य मन्त्रपाठ-क्रमस्य च परस्पर विरोधो भवति। यथाज्याधिश्रयणे "सोऽस्यासाद्यमधिश्रयतीमे स्थेति" अधिश्रयण विधाय तदनन्तरमेव "तत्पुनरुद्वासयत्यूर्जे स्थेति" (शत०ब्रा०१।२।१।६) चोदनापाठक्रमः। मन्त्रपाठे आज्याधिश्रयण-मन्त्रानन्तरं "घर्मोऽसि विश्वायुरित्यादिम् (यजु० १।२२) पत्नीसन्नहनमन्त्रान् मन्त्रगणं पठित्वा आज्योद्वासनमन्त्र "ऊर्जे स्थेत" पठित। पूर्वाधिकरणे हि क्रमा-च्छ्रुते प्रत्यक्षत्वाद्बलीयस्त्वमुक्तम् अत्रोभयो प्रत्यक्ष-त्वात्किं चोदनापाठक्रमेणाज्योद्वासनं कर्त्तव्यमुत मन्त्र-पाठक्रमेणेति संशये सूत्राह" भा० "मन्त्रचोदनयो-र्मन्त्रबलं प्रयोगित्वात्" ७सू०। "मन्त्रचोदनयोरिति मन्त्रपाठचोदनापाठयोर्विरोधे मन्त्रबलम् मन्त्रपाठ एव बलवानित्यर्थः। कुतः? प्रयोगित्वात् मन्त्राणाम्, मन्त्रा हि कर्मकाले प्रयुज्यन्ते पठ्यन्ते न चोदना ब्राह्मणानि अतो मन्त्रपाठ पदार्थानां सन्निकृष्ट चोदना-पाठस्तु विप्रकृष्टः। तथा हि समिधो यजति" (शत०ब्रा०१।५।३।९) इत्यनेन पदार्थो विहित, सोऽनुष्ठानवेलायां येन वाक्येन विहितस्तद्वाक्यं स्मारयति तेन वाक्येन स्मृतेनानुष्ठानवेलायां स पदार्थः स्मारित सन्ननुष्ठीयते, इतीतरेतराश्रयं स्यात् अर्थेन वाक्य स्मार्यते वाक्येन चार्थ इति नैव दोष सामान्यविशेषभेदात् सामान्येन हि दार्शिकमङ्गं कर्त्तव्यमित्यवगम्यते विशेषप्रत्यार्थं विधा-यक वाक्यम्'लोचयति तेन चालोचितेन यथापदार्थ-विशेष आरितोऽनुष्ठीयते अनुष्ठितश्चासौ अतिक्रान्तः द्वि-तीय पदार्थं न स्मारयति अपितु अन्वारम्भणीय इतीव पौर्वापर्य्यमात्मना प्रत्यात् कि तर्हि तस्यानुष्ठानोत्तरकाल यो-ऽसौ ततःपरमानो वयति समिद्यागोऽयं कृत इति स चानो-च्यमानो येन समिधो यजतीत्यनेन (शतपथ)।।५।३।८। ब्रा-ह्मणवाक्येन विहितमात्मस्मारयति तद्भूत स्मृतमस्मादुत्तरम् "तनूनपात यजतीत्येतत् स्मारयति कुतः? पाठात् तत परं हि तत्पठितमिति तदनन्तरं पुनः पदार्थं विदधाति विधिरेव तस्य कार्यम् न स्मृतिः अनुष्ठानवेलायां तदेव ब्राह्मणं विधिव्यापार कृत्वा चिरनिवृत्तव्यापार प्रयोग-कालाद्बहिर्भूत स्मारयमदेशितम्। अथ मन्त्रपाठादूना-ख्यपाठे विप्रकर्ष। कृत पयस्ता कृत प्रयुज्यमान प-रिसमाप्यमान उत्तर मन्त्र पर्युपस्थापयति। स चोत्तरो मन्त्र पर्युपस्थाप्य उत्तर पदार्थं पर्युपस्थापयन्नेव पर्युपतिष्ठते। तस्मान्मन्त्रचोदनान्तरापेक्षाभावात्तत्र वि-प्रकर्षः। एतदुक्तं भवति स्मारकत्वेन तावदनुष्ठानक्रम-म च मन्त्रे सम्यगर्थे सति ब्राह्मणस्य स्मारकत्वम् अ-प्रयुज्यमानतया सामर्थ्याभावात्। न हि निर्वपामीति-यजुर्वेदेति पठन्स्मारितमनुष्ठानौपयिकमनुष्ठेयमका-र्यं करोति कि तु सन्निधानतया प्रयोगबहिर्भूत सत् अनेन वाक्येनेद विहितमत एतत्करोमीत्येवमालोचनेन स्मारक भवति। मन्त्रस्तु प्रयुज्यमान एवाभिधानत एव स्मारक इति सन्निकृष्ट। विप्रकृष्टाच्च सन्निकृष्ट बल-वदित्येव प्राप्त आह" भाष्यम् "न समत्वात्" ८सू०। "मन्त्रपाठ एव बलवान् यदुक्त तन्न कुतः? समत्वात् मन्त्र-पाठचोदनापाठयोः। कथमुभयो समता उच्यते मन्त्र कर्मणि क्रियमाणस्य कर्मण स्मरणार्थे प्रयुज्यते, चो-दना तु कर्मणो विधायिका अत एव चोदनाया तदपेक्षा पूर्व्वम् यत पदार्थे विहिते सति पश्चात्तत्स्मरणार्थे मन्त्र प्रयुज्यते अत उभयोर्बलवैषम्यदिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह" भा० "गुणानां तु भूयस्त्वात्" ९सू०।"तुशब्द पूर्वपक्षनिरासार्थः। नैतदुभय समम् किन्तु मन्त्रपाठ एव बलवान्। कुतः?

[illegible]

प्रोक्षणादावपि । अथ मुख्यक्रम अनेन क्रमेण यदाङ्गा न्युत्पद्यन्ते तदाङ्गानां नियता प्रधानप्रत्यासत्ति रनुष्ठीता भवति यत्र ह्यङ्गप्रधानयोर्यदनुष्ठान मेव व्यवधानं भवति इतरथा तु पदार्थानां प्रधानस्य प्रथमाङ्गं क्रियमाणं प्रधानेनाथना व्यवहितं स्यात् ।
अथ प्रवृत्तिक्रम उच्यते यत्र बहूनि पूर्वोऽपि भवन्ति समानदेवतानि यथा वाजपेये प्राजापत्याः तत्र प्रोक्षणादय उपाकरणादय संनिपातिनः प्रतिपश्वावर्त्तनीयाः । तेषां चाद्यस्मिन् कस्य पशो कार्त्स्न्येन कृत्वा परस्यापि तथैव क्रियन्त इत्येवम् । किं तर्हि? सर्वे पशुप्रकरणं यत्र कुतश्चित् पशोरारभ्य कृत्वा तत्र सर्वेषां नियोजन मित्युक्तम् । तत्र प्रथमे पदार्थे उपाकरणे अनियम एव यत्र कुतश्चित् पशोरारभ्य कर्त्तव्यः । द्वितीयस्य पदार्थो नियोजनस्य किं प्रथमो यत्र आरब्ध तत एवारभ्या-णीय? उत तत्राप्यनियम एवेति? तत्र क्रमनियमका-रणानां श्रुत्यर्थपाठादीनामभावदनियमे प्राप्ते उच्यते प्रवृत्त्यैव नियमः । प्रथमः पदार्थो येन क्रमेण कृत स एव क्रम उ-त्तरेष्वपि नियोजनादिषु नियम्यते । कुतः? पदार्थं सह प्रधानं कर्त्तव्यमिति वचनात् सर्वे पदार्थाः प्रधानकालस विप्रकृष्टव्याः कथं? पदार्थं सह प्रधानस्य वचनम् यावता "दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत प्राजापत्यं चरन्तः" इत्यादिषु प्रधा-नमात्रं श्रूयते उच्यते,समीहितं भावयेद्यागेनेत्यमितं हि यजेतेत्यस्यार्थः । तत्र यस्मिन्नेव वेलायां स्वर्गो भावने कर्तृत्व प्रतिपद्यते तस्मिन् क्षणे करणेतिकर्त्तव्यते अपि व्याप्रियेते। अयमर्थं मात्र प्रधानं कर्त्तव्य श्रूयते किं तु प्र-धानेन स्वर्गः कार्यं इति करणविभक्तिनिर्देशाद्यागेनेष्ट कार्यमस्मिन्काले कुर्यादिति तेन स्वकार्यं चेतिकर्तव्य-तायैव कर्तुं शक्यते नान्यथा । तथाच्चित्रयस्य करणकर-णेतिकर्त्तव्यस्य युगपद्व्यापारेणानेन कर्त्तव्यतयोच्यते । ततो ऽन्यथा करणेतिकर्त्तव्यताकरणमेव न स्यात् न हि पदार्था-पि करणं भवति। तथा भविष्यति भाव्ये भूते च करणे व्यापारेव दोष न हि विनष्टं करणं भवतीति । तथा करणेतिकर्त्तव्यतयोरपि मिथो विप्रकर्षे व्ययमेव दोष । न हि विनष्टमनागतं चानुग्राहक भवति । तेन स्वङ्गस्य व्यामेककालतैषां त्रयाणाम् । तत प्रधाने चेतिकर्त्तव्यताके एकस्मिन् क्षणे सह कर्त्तव्ये प्राप्ते सति एकः कर्ता बहूनि प्रधानानि इतिकर्त्तव्यतो वा असमर्थः कर्तुं, यौगपद्येने-त्यपक्षत्यागी क्रियानपि विप्रकर्षे । इदमेनापि विप्रक-

र्षेण सहैव पदार्थाः कृता भवन्ति । प्रयोगवचनो हि यावतः पदार्थाननुष्ठापयति तावद्भिराङ्गैर्नैरन्तर्यया यावान् कालो व्याप्यते तावानेक कालः तावति च काले स-र्वेषां कालो विधीयते न त्वेकस्मिन् क्षणे अशक्यत्वादिति-ध्रियमाङ्गात् । तेन सन्निपतितेषां साहित्यम् नैकक्षण-वर्तित्वम् । यद्येवम् प्रयोगवचनेनैव क्रमस्य सिद्धत्वात् श्रु-त्यादिभिः किं क्रियते? अनियतक्रमेषान्वनुष्ठाने प्राप्नोतीति क्रमनियमे तेषां व्यापारः । यस्मात्प्रयोगविधिनैकक्षणप्र-त्तिरव विधत्ते प्रत्यासत्तिमात्रम् । तस्मात् प्रधानं चिकी-र्षितमनागतं कृत वा तेषां प्रधानार्थानामनुष्ठापकम् । करिष्यमाणेन कृतेन वा प्रधानेन प्रत्यासत्तिमात्रमङ्गा-नां तत्साहित्यम् नैकक्षणवर्तित्वम् । तत्राग्न्यन्वाधा-नादीनां करिष्यमाण प्रधानं निमित्तम् स्विष्टकृदादीनां तु कृतम् । तेनैवमवगम्यमानेऽपि विप्रकर्षे केचित्पदार्थाः अ-व्यवहिताः प्रधानेनापेक्ष्यन्ते केचिद्वाभ्यां क्षणाभ्यां व्यवहिता केचिद्बहुभिरिति । यथ वाजपेयपशुष्वपि अ-न्वन्वाधानादि पशुपाकरणात् साधारणम् सर्वपश्वर्था एव अनुभूतम् । उपाकरणादयोऽपि सन्निपत्योपकारका-स्तन्त्रेणापि समारम्भयितव्या अपि साहित्यैनैव पशुभि-रनुभवितव्या । यदैकस्योपाकरणम् तदैवेतरेषामपि कुत? एकपोदितत्वात्सन्नूनां प्राङ्गनाम् । तत्रैव सहानुभवि-तव्ये यति यस्य पशो प्रथममुपाकरणं क्रियते तस्य मा-क्रमेण पठेन यद्यपि द्वितीय पदार्थो नियोजनरूप व्याप्यते तथापि उपाकरणादेव एकविंशतिक्षणव्यवहितं द्वितीय पदार्थमाकाङ्क्षति । द्वितीयस्तु पशुर्विंशत्युपा-करणक्षणैर्व्यवहितमेकेन प्रथमस्य पशोर्नियोजनक्षणेन च व्यवहित स्वीय द्वितीय पदार्थमाकाङ्क्षति । एवं तृती-यादयोऽपि पशव सजातीयविजातीयव्यवहितानात्मीया-न् पदार्थानपेक्षन्ते । अन्त्यस्तु विजातीयैः पूर्वोपाकृतानामेक-विंशते पशूनां नियोजनक्षणैर्व्यवहितमेव द्वितीय पदा-र्थमपेक्षते । तदेव सन्निपत्योपकारकाणामेव्य ईदृशी एक-विंशतिक्षणव्यवधानापेक्षा प्रधानं वा भवति । ततश्च याव-द्भिर्नाव्यवहित यथाः पदार्थं कर्तुं तावद्भिर्व्यधानमग-त्यावश्यं कर्त्तव्यम् अतोऽभ्यधिकेन न व्यवधातव्यम् । यद्येन पदार्थेनैकस्य कृत्वा द्वितीयोऽपि पदार्थस्तस्यैव क्रियते ततः सहवचनं नोपपद्येत । एवं एवैव तृती-यादिष्वपि पदार्थेषु योज्यन् । प्रथमपदार्थक्रम एव द्विती-यादिष्वपि समाश्रयितव्यः इतरथा केषां चन प-

[illegible]

[illegible] (पूर्वम् [illegible])

[illegible] ॥ १।२।१८ [illegible]

[illegible]

रिदं हौत्रमिति प्रकृतिप्रत्ययरूपावयवशक्तिसम्बन्धार्थ योगशब्दरूपसमाख्यया हौत्रादिकर्त्तव्यत्व प्रतीयते। एवं, होता जुहोति श्रौद्गात्रं जुहोतीत्यादौ होत्रादेर्होमकर्त्तृत्व प्रतीयते। होता ऋग्वेदी अध्वर्युर्यजुर्वेदी उद्गाता सामवेदी "अध्वर्यूद्गातृहोतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमादिति" कोषात्। न च समुदाये शक्ति प्रमाणाभावात् अमरयोक्त भट्टपादै "पाचकस्तु पचिरेवाह कर्त्तारं प्रत्ययोऽप्यकः। पाकविशिष्ट पुनः कर्त्ता वाच्योनान्यस्य कस्यचित्"। पाकविशिष्ट पाकविशिष्ट

शवरभाष्ये उदा० यथा "अथ प्रकरणस्य क्रमस्य च विरोधे किमुदाहरणम्।। राजसूयप्रकरणेऽभिषेचनीयक्रमे शौनःशेपाख्यानादि आम्नातं, यदि प्रकरणं बलवत् सर्वेषां, तदङ्गम्, यदि क्रमः, अभिषेचनीयस्यैव। किं तावत्प्राप्तम्?—तुल्यबले एते कारणे—इति। कुतः?। न तावत् विशेषमुपलभामहे, नावगच्छाम इदं बलीयः-इति। तस्मात् तुल्यबले एते कारणे—इति। अपि च प्रकरणं वाक्येन बाधितं, तस्मात् बाध्येत क्रमेणापि—इति"। "एवं प्राप्ते ब्रूमः,—प्रकरणं क्रमात् बलीयः। कुतः?। अर्थविप्रकर्षात्। कोऽत्रार्थविप्रकर्षः?।। प्रकरणवतः साकाङ्क्षत्वात् तत्सन्निधानाम्नातेन परिपूर्णेनाप्यवक्लृप्तेन एकवाक्यत्वम्, न तु क्रमवत, क्रमेण आम्नातेन, अनेकस्याम्नायमानस्य सन्निधिविशेषाम्नानमात्रं हि क्रमः तत्र सन्निधिविशेषाम्नानसामर्थ्यात् क्रमवतः सन्निधानाम्नातस्यानुपलभ्यमानमेव आकाङ्क्षात्वमस्ति—इत्यवगन्तव्यम्। प्रकरणे तु प्रकरणवतः प्रत्यक्षम्, न च प्रकरणवता क्रमवता च यौगपद्येन एकवाक्यता सम्भवत्याम्नातस्य—इति विरोधः। तत्र प्रकरणे प्रत्यक्ष साकाङ्क्षत्व, क्रमस्यानुमानिको बाधितुमर्हति। साकाङ्क्षत्वात् एकवाक्यत्वम्, एकवाक्यत्वादभिधानसामर्थ्यं, सामर्थ्यात् श्रुत्यर्थ—इति सन्निकृष्ट प्रकरणस्य श्रुत्यर्थौ, विप्रकृष्ट क्रमस्य। तस्मात् क्रमप्रकरणयोः प्रकरणं बलवत्तरम्—इति"।

"अथ यदुक्तं,—वाक्येनापि हि तत् बाधितम्, अतोऽन्येनापि तत् बाधितव्यम्—इति, नैतत्, बाधितस्यानुग्रहो न्याय्यो, न बाधितं बाधितव्यम्—इति"।

अथ क्रमसमाख्ययोर्विरोधे किमुदाहरणं। किं प्रयोजनम्।—इति। पौरोडाशिकम्—इति समाख्याते काण्डे सान्नाय्यक्रमे "शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे"—इति शुन्धनार्थो मन्त्र समाम्नातः। तत्र सन्दिह्यते,-किं समाख्यानस्य बलीयस्त्वात् पुरोडाशपात्राणां शुन्धने विनियोक्तव्य,(मन्त्र) उत क्रमस्य बलीयस्त्वात् सान्नाय्यपात्राणाम्?—इति। किं तावत्प्राप्तम्?—तुल्यबले एते कारणे स्याताम्। कुत? अविशेषात्, यदि वा समाख्यैव बलीयसी, बाधितो हि क्रम प्रकरणेनापि इति"। "एवं प्राप्ते ब्रूमः,—क्रमो बलीयान्। कुतः?। अर्थविप्रकर्षात्। क पुनरत्रार्थविप्रकर्षः?। निर्ज्ञाते प्रकरणेन केनापि सहैकवाक्यत्वे यत् सन्निधावाम्नायते, तत्र आकाङ्क्षा परिकल्प्यते, नैकवाक्यतेत्यवगम्यते, लौकिकस्य शब्दः समाख्या, न च, लोक एवंविधेषु अर्थेषु प्रमाणम्। तस्मात् क्रमो बलीयान्"

विवृतमेतत् तत्त्वबोधिन्यां यथा

"स्थानप्रकरणयोर्यथा। पञ्चविंशोमयागावयवाः परस्परनिरपेक्षाणापि प्रत्येकं फलवन्तः समप्राधान्याः। ते च मिलिता राजसूयः। तन्मध्येऽभिषेचनीयाख्य कश्चित् सोमयागविशेष तत्सन्निधौ अक्षदेवनादिकं श्रूयते। यथा "अक्षैर्दीव्यति राजन्यं जिनाति शौनःशेपमाख्यापयतीति" जिनाति जयति। शौनःशेप मन्त्र च ब्राह्मणे आम्नात शुनःशेपमुनिविषयमुपाख्यानमिति माधवाचार्य्य। एतेन शुन शेपमुनेश्चरित्र पुराणप्रसिद्धमित्यु दीच्यव्याख्यान निरस्त, वैदिके कर्म्मणि वैदिकोपाख्यानस्यैवोचितत्वाच्च "शौनःशेप श्रृणोतीति" पाठकल्पनमपि कल्पनमेव माधवाचार्य्यादिभिर्वेदस्य व्याख्यापयतीत्यस्य लिखितत्वात्। तत्र च सान्निध्यरूपस्थानबलात् अक्षदेवनादेरभिषेचनीयाङ्गत्व लभ्यते प्रकरणात्तु सर्व्वयागात्मकराजसूयस्य इति कर्त्तव्यताकाङ्क्षया अक्षदेवनादयो विहिता इति। प्रकरणबलात् राजसूयाङ्गत्वमक्षदेवनादेः राजसूयस्य बहुयागात्मकत्वेन तत्र सर्व्वयागाङ्गत्व, सर्व्वाङ्गत्वञ्च राजसूयघटकीभूतसर्व्वयागजन्यफलाभिरक्षा पूर्व्वोपकारद्वारा सर्व्वोपकारकत्वम्। अत्र चाकाङ्क्षाया अ,प्रत्याद्यात्मकलिङ्गस्तुतिरूपविनियकल्पन व्यवधानम् अभिषेचनीयस्याक्षदेवनादेराकाङ्क्षा नास्ति तस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वेन प्रकृतिवद्विकृतिरित्यायात् अतिदिष्टै प्रकृतीभूत ज्योतिष्टोमाङ्गैरेवेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षानिवृत्तेरिति सन्निधिपाठवशात् आकाङ्क्षामुत्थाप्य तद्द्वारा वाक्यविद्भुतीर्नां कल्पनीयतया षड्भिर्व्यवहितमङ्गत्वमभ्यमिति प्रकरणाद्विलम्बेन प्रापकं स्थान दुर्ब्बलमिति। तस्मात्

ष्वीकृतक्रमेण स्नातव्यम्" "तदुपक्रमणार्थं मया क्रमः सम्वीकृत" "सिद्धोऽपि क्रम कृत्वा नि'स्तृत" इति च पश्चात्० भतृपरतैव। परिपाट्याम् "पृथक्रमे वक्रमनुलिङ्गक्रम" रघुः "नैवक्रमेणोपस्तरीय स्तयं सू" रघु। मेक्रमेणांशुपरिपाट्या"स'ष्ठि० धानुपूर्व्ये"क्रमाश्वतषयमरोर्ध्वयोपमा" "रघु क्रमादुग्रौयनमिन्नमैयव" रघु। धानुपूर्वी च वस्तुभेदात् भिन्ना तत्र यल्वस्यानुपूर्वी धव्यवहितोत्तरोच्चार्यमाणत्वम् इतरस्य तु धव्यवहितो त्तरकालवर्त्तित्वम् यथा प्रथम शैशव ततो यौवन ततो जरेति वयोविशेषाणां, विद्यानान्तु वेदपूर्वकत्वमितरविद्यानां तथात्वात्। एव पदार्थगतानुपूर्व्यविशेष यथायथमूह्य। सच धयुगपद्भाव। "धर्थक्रियाकारित्वं च क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्य प्रकार समस्ति" सर्व० स० बौ० द०। "क्रमस्नाम क्रमाभिधानव्याप्तम्" दायभाग। धनुष्ठाने। "इत्थमस्य विततक्रने क्रतौ" माघः "विततक्रमे विततानुष्ठाने" मल्लि०। १०विन्यासे "उत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम्" रघु। "उत्क्रान्तवर्णक्रमा शीर्णवर्णविन्यासा" मल्लि०। ११पद्मे च न० "क्रमः शक्तौ परीपाट्यां क्रम चरणपद्मयोरितिविश्वोक्तेः पादे क्लीवतापि।

क्रमक त्रि० क्रम वेदपाठभेदमधीते वेद वा क्रमा० वुन्। १वेदपाठविशेषरूपक्रमाध्यायिनि २तद्वेत्तरि च।

क्रमजित् पु० नृपभेदे "धमूपराजोऽर्द्धपैः क्रमजिश्च सुदर्शनः" भा० स० ४ष्व०।

क्रमज्या स्त्री षड्भार्णां स्पष्टाधिकारे सि० शि० उक्ते यथाविगलर्द्धजीवाभेदे तन्मान तत्रोक्त यथा

"तत्त्वाश्विनो नन्दसमुद्रवेदाश्चन्द्राद्रिषट्का गगनाङ्कनागा पञ्चाभ्ररुद्रास्तिथिविश्वतुल्या श्चाद्यौर्निरुक्ता प्रथमापचन्द्रा। मन्दाग्नमीशैरभुजो दिगद्धचन्द्रा कृताभ्रपक्षपूर्णदस्रा। नरकपट्काक्षतय कुरामसिद्धा शराष्टेपुयमा क्रमेण। गजाब्धिभान्यङ्कशराष्टदस्रास्तुरङ्गपञ्चपक्षलोचनानि। अम्भोधिकुम्भनुत्याखुरङ्गयैन्दु,रामा रुमूतदना। कुदन्तलोका द्विरदङ्गदेवा गोऽश्वाब्धिलोका कुगुणाब्धिरामा। भुजङ्गलोकास्त्रिगुणाः क्रमज्या" सू० "इह हि स्फटीकरणप्रदृत्ति सर्वकर्मार्धज्यामि प्रतिपाद्यते। यतो वृत्तखये कोऽप्यवं भूत प्रदेशोमध्यमर्द्धोच्यते। तस्मान्मध्यसूत्रात् तिर्यक्स्योपरी वलयेऽर्धज्यापे भवति। यतोऽर्धज्यासेः सर्व कर्म। तत्र भगणकलाद्धितष्टत्तचतुर्भागे द्वितीयान्त्येव चतुर्विंशतिज्यार्धानि भवन्ति" प्रमिता०। २४क्रमज्यास्ताश्च यथा

२२५। ४४८। ६७१। ८९०। ११०५ ।१३१५ ।१५२०। १७१९। १९१०। २०९३। २२६७। २४३१। २५८५। २७२८। २८५९। २९७७। ३०८४। ३१७७। ३२५६। ३३२१। ३३७२। ३४०९। ३४३१। ३४३८।

ताश्च तथामान समर्थित सू० सि० रङ्गनाथाभ्या यथा "राशिलिप्ताष्टमो भाग प्रथम ज्यार्धमुच्यते। तत्तद्विभक्तलब्धोनमिश्रित तद्द्वितीयकम्। आद्येनैव क्रमात् पिण्डान् भक्त्वा लब्धोनसंयुता। खण्डका स्युश्चतुर्विंशज्ज्यार्धपिण्डा क्रमादमी" सू० सि०।

"एकराशिकलानामष्टादशशतानामष्टमो ऽयमंशस्त्वाश्विमित० २२५ प्रथममाद्यं ज्यार्धं सम्पूर्णजीवार्धपिण्डक कथ्यते तद्भिन्नं। तत्र प्रथमज्यार्धात् तेन प्रथमज्यार्धेन भक्तात्लब्धेन हीनमन्यत्प्रथमखण्डात् प्रथमज्यार्धमनेन युक्त तत् प्रथमज्यार्धं द्वितीयक ज्यार्धं भवति द्विगुणप्रथममेकोनम्। तृतीयादीनामानयनार्थमुक्तप्रकारमतिदिशति आद्येनेति। प्रथमज्यार्धपिण्डेन। एवमुक्तरीत्या क्रमात् सिद्धपिण्डान् भक्त्वा लब्धैरूनमाद्यं खण्डमनेन युता यखण्डका अभिद्धाव्यवहितसिद्धज्यार्धपिण्डा अभिद्धपिण्डा भवन्ति। यथा प्रथमखण्ड २२५ प्रथमभक्तं फल १ तेन हीनं खण्ड २२४ तेन युक्तं द्वितीयखण्डं ४४९। तत्र प्रथमभक्त फलम् २ अर्धाधिकावयवस्यैकाधिकत्वेन ग्रहणस्य साम्प्रदायिकत्वात्। फलैक्येन ३हीन प्रथमम् २२२ अनेन द्वितीयखण्डो ४४९ युतस्तृतीयम् ६७१। एवमिदं प्रथमखण्डभक्त फलम् ३अनेन पूर्वफलैक्येन ३युत जात सर्व फलैक्यम् ६ अनेन प्रथम खण्ड हीनम् २१९ अनेन तृतीय ६७१युत चतुर्थम् ८९०। एवमिद प्रथमखण्डभक्तं फल ४ पूर्वलब्धैक्येन ५हीन प्रथमखण्डरूप २१९ ज्यान्तररूपखण्डकमतेन ४ हीन २१५ चतुर्थं८९० युतं पञ्चम ११०५ एवमन्येऽपि। अथोक्तरीत्याऽसकृद्ग्रखण्डानां सम्भवात् खण्डनियममाह स्युरिति। एव चत वैमत्यच्छयाका ज्यार्धपिण्डा कार्या न तदधिकाः। "एकविंशाद् विंशाद् षष्ठात् षष्ठदशादपि। सप्तमाद्द्वादशात् सप्तदशाच्चार्धोत्तर मतम्" इति महासिद्धान्तोक्तस्थलेऽर्धाधिकावयवस्यैकाधिकत्वेन न ग्रहणम् इतिध्येयम्। गणितस्याविकलतयाम् सिद्धाः पिण्डा कथं नोक्ता ? इत्यत आह क्रमादिति। अमी सिद्धा पिण्डाः क्रमात्

[illegible]

[illegible]

क्रमिघ्न न० क्रमिं हन्ति हन-ट। विड़ङ्गे रत्नमा०। २क्रमिनाशकमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

क्रमिज न० क्रमिभ्यो जायते जन-ड। १अगुरुचन्दने अमर० २लाक्षायां स्त्री रत्नमाला०

क्रमिशत्रु पु० क्रमेः शत्रुरिव। विड़ङ्गे रत्नमाला

क्रमु पु० क्रम उन्। गुवाके त्रिकाण्डशेष

क्रमुक पु० क्रम-उन् स्वार्थे कन्। १पट्टिकालोध्रे २गुवाकवृक्षे ३भद्रमुस्तके च अमर ४भद्रमुस्तादौ ५कार्पासफले च मे० मेदि० अस्य शालसारादिगणे सुश्रुते उक्ता "शालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्ज्ज "शालसारादिरित्येष गणः कुष्ठविनाशनः। मेहपाण्डुरामयहरः कफमेदोविशोषणः" सुश्रु० तद्गुणा उक्ता "पाषाणादिगार्ह कफघ्ना शस्यात्" भाव गौरा० ङीष्। ६गुवाके स्त्री भद्ररत्नमाला

क्रमेतर त्रि० ६त०। क्रमात् वेदपाठप्रकारभेदात् भिन्ने। तत् क्रमम् अधीते वेत्ति वा ठक्। क्रामितरक तदध्येतरि तद्वेत्तरि च त्रि०

क्रमेल पु स्त्री० क्रामति क्रम-विच् एलति एल अच् कर्म०। उष्ट्रे स्वार्थे क। तत्रार्थे। उभयत्र जातित्वात् ङीष्।

क्रय पु० क्री-भावे अच्। पण्यमूल्यादिमूल्यदानेन विक्रेतुः स्वत्वापनयनेन स्वस्वत्वापादनव्यापारे (केना)। प्रतिरूपद्रव्यदानेन तथाकरणे तु न क्रयव्यवहार इत्यतः द्रव्यपदमनुक्त्वा पण्यमूल्येत्युक्तम्। क्रयस्य स्वत्वहेतुत्वस्य पूर्व्वस्वामिस्वत्वनाशादेव भवति सति तन्मूल्ये सजातीयस्वत्वं प्रति सजातीयस्वत्वस्य प्रतिबन्धकत्वेन क्रीते स्वत्वोत्पत्त्यभावात् अतो मूल्यदानेन तन्नाशापादनम्। तस्य च स्वत्वहेतुत्वम् "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः। विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" स्मृते "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु" गौतमस्मरणाच्च। क्रयादिरूपागमसहितभोगस्यैव स्वत्वे प्रामाण्यं वीरमि० व्यवस्थापितं यथा

"सप्त स्वागमोपायान् प्रदर्श्य तत्र भुक्तेः प्रामाण्यमाह बृहस्पतिः। विद्यया क्रयबन्धेन शौर्य्यभार्य्यान्वयागतम्। सपिण्डस्याप्रजस्यांशं स्थावरं सप्तधा मतम्। मित्रबन्ध्वक्रयाधाने रिक्थशौर्य्यं भवेदथ। प्राप्ते सप्तविधे भोगः सागमः सिद्धिमाप्नुयात्"।

विद्यया प्राप्तपश्वादिकमयोजिकया अस्पोनाय क्रयः प्र- १अस्ट बन्धो बन्धक सोपाधिकस्वत्वहेतुत्वदायश्रौ

चात्वनिरूपणहेतुत्वादवच्छेदरत्र विवेचनीयम्। क्रयबन्धेनेति समाहारद्वन्द्व एकत्वम्। शौर्य्यागतं युद्धार्जितम्। भार्य्यागतं विवाहकाले प्राप्तम्। अन्वयागतं पित्रादिक्रमेणागतम्। अप्रजस्य सपिण्डस्यांशं रिक्थहरान्तराभावे पिण्डदानाद्यधिकारितया प्राप्तम्। मित्रेत्यादिना प्रागुक्तानेव सप्तस्वागमोपायाननूद्य तत्र भोगस्य प्रामाण्यं विधीयते। तत्र भवेदथ विभाग इ। स एव "क्रमागतं प्राप्तमिष्टं क्रयाधानागमान्वितम्। एवं विधस्तु यो भोगः स तु सिद्धिमवाप्नुयात्। अविभागक्रमप्राप्तं पितृस्वत्वं राजन। स्थावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्वा वर्षाणि विंशतिम्। प्राप्तमात्रं येन भुक्तं लोकस्यापरिच्छिन्नम्। तस्य तत्सिद्धिमाप्नोति वर्षाणि दशविंशया तथा। अध्यापनात् समारभ्य भुक्तिर्य्यस्याविघातिनी। त्रिंशद्वर्षाण्यविच्छिन्ना तस्य तां न विचालयेत्"।

मूल्यं दास्यामीति नियम कृतेऽपि अपण्यादपि क्रयसिद्धिः यथाह विवादचि० कात्या० "पण्यं गृहीत्वा योमूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत्। ऋतुत्रयस्योपरिष्टात्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्" अत्र विषये चेत्स्यपत्रकरणमाह बृहस्पतिः "गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम्। पत्रं कार्यते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते"। तथात्रयकाष्ठ अतुयय मन्द्रे दर्शितः"। वैदिककर्म्माङ्गपरिक्रयादौ प्रायेण यजमानस्यैवाधिकारः यथाह क्रयाधिकरणे जै०सू०भा०

"स्वामिकर्म्म परिक्रय कर्म्मणस्तदर्थत्वात्" ३।८।१ सू०।

"अस्ति परिक्रय ज्योतिष्टोमे "द्वादशशतं दक्षिणा पूर्व्वभागयो अन्वाहार्य्यम्"। तत्र सन्देहः किम् अध्वर्य्युणा परिक्रेतव्या ऋत्विजः, उत स्वामिना? इति। किं प्राप्तम्? समाख्यानात् अध्वर्य्युणा,-इति प्राप्ते ब्रूमः,-'स्वामिकर्म्म परिक्रयः' कस्मात्? कर्म्मणः तदर्थत्वात्, फलकामो हि यजमानः स च फलकामः, तेन स्वयं कर्त्तव्यम्, स यदि परिक्रीणीते, तत स्वयं सर्व्वं करोति इति गम्यते, अथ न परिक्रीणीते, न सर्व्वं कुर्यात्। तस्मात् स्वामी परिक्रीणीते इति" शबरभाष्यम्

"वचनादितरेषां स्यात्" सू०

"किम् एव उत्सर्गः? न इत्युच्यते,-'वचनात् इतरेषां स्यात्'। यत्र वचनं भवति, तत्र वचनप्रामाण्यात् गच्छति परिक्रय,-'य एतामिष्टकाम् उपदध्यात् स त्रीन् वरान् दद्यात्'-इति" भा०।

सोमादिक्रयस्य द्रव्यसाध्यतया क्रीयां पिता विक्रीतत्वात

[illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दर्शयन् चे ६।
३॥ [illegible] [illegible] [illegible] यथा

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।२०(पू०)

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हि [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] —इत्यादि । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] हि [illegible], '[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] —इति च । न च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" वा "[illegible] [illegible] [illegible]" ।।१०

'[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] —इति [illegible] [illegible]" वा

"[illegible] [illegible] ।।१८ (वा० कि०) '[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] —इति । [illegible]—[illegible] न [illegible] हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—इति । [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति वा

[illegible] ।।१८० कि०) [illegible] [illegible] । न च [illegible]—[illegible] [illegible]—इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], यदि च [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible]—[illegible] यदि न [illegible] [illegible] [illegible] । न च [illegible]—[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च—इति" वा०

'[illegible] च [illegible]" ।।१८

[illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] च [illegible] च न [illegible] [illegible]—इति । [illegible] [illegible], '[illegible] [illegible]'—इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा

'[illegible] [illegible]" ।।१८ । (वा०कि०)

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—इति, [illegible] हि [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति । [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]—इति वा

"[illegible] [illegible] ।।१८

'[illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" वा० । "[illegible] [illegible] [illegible] ।१०० [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—इति । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] '[illegible]—इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]—"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—'[illegible]' [illegible] च [illegible] च [illegible]—इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]' । न—इति [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]'—इति । न—इति [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible],—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—इति । [illegible] [illegible] [illegible] हि [illegible]

स्वामिनी इत्युच्यते, न क्रीता पत्नी—इति सम्बन्धि शब्दोऽयं यजमान—इति च स्वामी,क्रीत । तस्मात् स्त्रीपुंसयोरेकम् एतज्ज्ञातीयकं कर्म—इति ।

"नन श्रुतिसामर्थ्यात्-'य -कश्चित्, यया कयाचित् सह सम्भूय यजेत' इति प्राप्ते इदम् उच्यते,-'यन्नया कश्चित् धर्म्मं कयाचित् सह कर्त्तव्य, सोऽनया सह— इति, तेन न श्रुतिविरोध भवति—इति गम्यते । अथ यदुक्त,—केवलस्य पुंसोऽधिकार केवलायाश्च स्त्रिया, 'यजेत—इत्येकवचनस्य विवक्षितत्वात्—इति, तत् परिहर्त्तव्यम् । इद तावदय प्रष्टव्य —'यजेत'—इत्येकवचने विवक्षिते, योऽसावभिहितो विगुणि सहयागो भवति इत्येवम् उच्यते, प्रतिकारक क्रियाभेद ,याजमानेव पदार्थान् परिक्रयादीन् कुर्वन् 'यजते' इत्युच्यते यजमान , प्राध्वर्य्यवानेव कुर्वन् अध्वर्युर्यजति—इत्येवम् उच्यते,यथा दम्पत्योरेव कुर्वती स्थाली पक्ति करोति— इत्युच्यते, यत्र च क एवास्य य आत्मीयोव्यापार , स एकवचने विवक्षिते एकेन कर्त्तव्यो भवति—इति । एव चेमु यावान् व्यापारो यजमानस्य, स तावान् न सम्भूय कर्त्तव्य, एकैकेको याजमानेऽपरेणापर । द्वादशे चा शते एकेन पट्मश्नीयात्, अपरेणापि पट्पद्मयात्—इति । इह तु पत्नीव्यापारः अन्य एव, न तत्र पत्नी प्रवर्त्तमाना यजमानस्य एकत्व विहन्ति,यथा अध्वर्युरार्ध्वय्येषु प्रवर्त्तमान । अथाप्य च सह पत्न्या यष्टव्य, सध्यय हि इद दम्पत्योर्धन तत यागोऽपत्य सह पत्न्या कर्त्तव्य ,इतरथा अन्यतरानिच्छयां त्याग एव न सवर्त्तेत,तथाहि द्वितीयया पत्न्या विना त्यागोमैवावकल्पते, यस्य द्वितीया पत्न्यस्ति, तत्र क्रत्वर्थम् एका करिष्यति । फरंसंस्कारार्थेषु नैव दोष , सम्भवन्ति हि तानि सर्वत्र—इति" भा०

"लिङ्गदर्शनाच्च" १७सू० ।

"लिङ्ग चाप्यपि दृश्यते,'योक्त्रेण पत्नीं सन्नह्यति मेखलया यजमानं मिथुनत्वाय"—इति । यदि स्त्रीपुंसा वेकस, योक्त्रस्य मेखलायाश्च विभागो वाक्यात् गम्यते, मिथुनसमावेश तदेतत् स्त्रीपुंसयोः समाधनके कर्मण्युपपद्यते, न अन्यथा" भा०

'क्रीतत्वात्तु भक्त्या स्वामित्वमुच्यते' १८सू०

"स्थितादुत्तरमुच्यते । तथाह पक्ष व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, यदुक्तं स्वामी स्त्री—इति, क्रीता हि सा, द्रव्यार्थ त्याम् अधिरमयतदामल,ततो यदस्य स्वामित्वम् उच्यते, तत् भक्त्या यथा पूर्वकोऽस्माक बलीवर्द्दीनाम् इष्टे—इति, एव पत्न्यापि पारिणाय्यस्य इष्टे—इति" भा०

"फलार्थित्वात्तु स्वामित्वेनाभिसम्बन्ध" २०सू०

"नैतदस्ति, क्रयो मुख्य , गौण स्वामित्वम् इति, फलार्थिनी हि सा, स्म तन्नोदरिष्यते, स्मृत्यनुरोधात् अस्या स्यात्, स्वत्वी श्रुत्यनुरोधात्" भा०

"फलवत्ता च दर्शयति" २१सू०

"स पत्नी पत्न्या सुकृतेन गच्छता यज्ञस्य धुर्यौ युक्तावभूताम्, सञ्जानानौ विजहताम् अरातीर्दिवि ज्योतिरजरमारभेताम्" इति दम्पत्यो फल दर्शयति । तस्मात् अप्युभावधिकृतौ इति सिद्धम्' शबरभाष्यम् ।

"भूद्रामोपे क्रयक्रीते कर्म कुर्यात् मतल्लष " स्मृति । क्रयणव्यापारे मु० चि० पी० धा० तानि यथा ।

"क्रयर्क्षे विक्रयो नेष्टो विक्रयर्क्षे क्रयोऽपि न । पौष्णा-म्बुपाश्विनीवातश्रवश्चित्रा क्रये शुभा " मु०चि० ।

"अथ क्रयविक्रयनक्षत्रेषु परस्परनिषेध तदनुक्रयविक्रयनक्षत्राण्यनुष्टमाह क्रयर्क्षे इति । क्रयनक्षत्रे विक्रयो न कार्य, तथा विक्रयर्क्षे क्रयोऽपि न कार्य, मत्विदमयुक्तं विक्रयोनाम मौल्य गृहीत्वा वस्तुदान क्रयोनाम मौल्य दत्त्वा वस्तुग्रहण यदा येन क्रय कर्त्तव्य तदान्येन विक्रयोऽपि कर्त्तव्यस्तत्र क्रयविक्रयनक्षत्राणा मद्याभेदादुभयविधमुहूर्त्तानुपपत्ति उच्यते विक्रेता यदा मुहूर्तोविक्रयार्थं ग्रहाति तदा क्रयिणोऽनुप्रा कृत्वा वा यदिद वस्तु ग्रहातु,यत क्रियते, तस्यार्थं विक्रयशब्द-वाच्य यदा तु क्रयिणा क्रयमुहूर्त्त मन्यते तदा विक्रेतेमू स्वद्रव्य दत्त्वा पृथक् कृतविक्रेयवस्तु गृहते तत्र क्रय यत्नवर्णार्थ्यमिति मत्वात् समाधि । अथवा क्रयिविक्रेतो-रन्यतरस्य कदाचित्मुहूर्त्तसकेतोदुद्योतनाकस्मा-कत्वे । आवश्यकत्वे तु मुहूर्त्त गवेषणाया कालविलम्बनिष्पत्तादन्येन द्वितीयेन मुहूर्त्तविचारमकृत्वैव सम-वस्तुप्राप्त्या वस्तुग्रहणासिद्धिसम्भवात् तदा विचेतुरेव मुहूर्त्तविचार । एव च क्रेतुरप्यवश्यविक्रेतव्यस्य वस्तुनो यदा ग्रहोता समादेतदैव मुहूर्त्तमनालोच्य वस्तु-दानमावश्यकम् मुहूर्त्तविचारस्य कालविलम्बे नावश्यमानत्वानुपपत्ते । तदा तु क्रयण एव मुहूर्त्तविचार । अत्रेदमपि क्रयविक्रयनक्षत्राणा पार्थक्ये नाभिधाना-त्तयो' परस्परगमननिषेधो न युज्यते यथा राजदर्शन निषिद्धनक्षत्रेष्वोऽन्यनक्षत्रेषु राजदर्शन निषिद्धमिति

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

क्रयविक्रयिक पु० क्रयविक्रयाभ्यां जीवति ठञ्। वणिग्जने "वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्" पा० क्रयविक्रयपक्षस्य व्यवहारस्य विग्रहः तेन समासादपि ठन्। क्रयिक विक्रयिक तेन जीवति त्रि०।

क्रयशीर्ष न० कपिशीर्ष+पृषो०। कपिशीर्ष शब्दा०।

क्रयाक्रयिका क्रयस्य क्रयः अत्र गाक० स्वार्थे वा अत इत्वम्। क्रये अक्रये च।

क्रयारोह पु० क्रयस्य क्रयार्थमारोहत्यत्र आ+रुह आधारे घञ् चतुर्थ्यर्थे ष०त०। हट्टे (हाट) शब्दा०।

क्रयिक त्रि० क्रयेण जीवति क्रयात् व्रतादपि ठन्। वणिग्जने "पर्याप्तः क्रयिकस्त्वमगण्यपण्योऽस्मीत्यादि" माघ क्रय+प्रयोजनमस्य ठन्। क्रेतरि "धनेन क्रयिको हन्ति भोग्योपभोगतः। घातको वधबन्धाभ्यामित्येष त्रिविधो वध" भा० अनु० ११५अ०

क्रय्य त्रि० क्रयाय प्रसारितम् क्री-यत् "क्रय्यस्तदर्थे" पा० नि०। क्रयनिमित्त हट्टे प्रसारिते द्रव्ये "क्रय्यस्तु सोमो राजा इति क्रय्य इत्याह सोमविक्रयी" शत० ब्रा० ३,३,३,१।

क्रयण त्रि० क्रुड-भङ्गे ल्यु। १स्तुतिकर्त्तरि "अता न क्राई क्रयणस्य रेजते" ऋ० ५.४४.६, "क्रयण एव स्तुतिकर्त्तृ" भा० भावे ल्युट्। २भङ्गकरणे न०

क्रविष्णु त्रि० क्रु—बा० इष्णुच्। क्रव्यादे राक्षसादौ "क्रव्याम् क्रविष्णुर्विविनेति एकचम्" ऋ० १,८०,४,

क्रविस् न० क्रम-इसुन् मस्य रः। मांसे क्रव्ये। "यदश्वस्य क्रविषो गन्धोऽस्ति" ऋ० १,१६२,९,१२, "क्रविषः मांसस्य" भा०

क्रव्य न० क्रम-यत् मस्य रः। आममांसे अमरः। "स्फुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति" मालती०। "क्रव्यादा प्राणिनां क्रव्य इदम्ब स्वकलेवरात्" भाग० ४,१८,२२,। मांसभेदात्तद्गुणाश्च सुश्रुते उक्ता यथा

"अत ऊर्द्ध्वं मांसवर्गानुपदेक्ष्यामः तद्यथा—जलेशया आनूपा ग्राम्याः क्रव्यभुज एकशफा जाङ्गलाश्चेति षण्मांसवर्गास्तेषां यथोत्तरं प्रधानतमाः। ते पुनर्द्विविधा जाङ्गला आनूपाश्चेति। तत्र जाङ्गलवर्गोऽष्टविधः तद्यथा—जङ्घालाः विष्किराः प्रतुदा गुहाशयाः प्रसहाः पर्णमृगा बिलेशया ग्राम्याश्चेति। तेषां जङ्घालविष्किरौ प्रधानतमौ तायेण हरिणैणकुरङ्गकरालकृतमालशरभश्वदंष्ट्रापृषतचारुष्करमृगमातृकाप्रभृतयो जाङ्घाला मृगाः कषाया मधुरा लघवो वातपित्तहरास्तीक्ष्णा हृद्या बस्तिशोधनाश्च। कषायो मधुरो हृद्यः पित्तासृक्कफरोगहा। संग्राही रोचनो बल्यस्तेषामेणो ज्वरापहः। मधुरो मधुरः पाके दोषघ्नोऽनलदीपनः। शीतलो बद्धविण्मूत्रः सुगन्धिर्हरिणो लघुः। एणः कृष्णस्तयोर्ज्ञेयो हरिणस्ताम्र उच्यते। न कृष्णो न च ताम्रश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते। शीतासृक्पित्तशमनी विज्ञेया मृगमातृका। सन्निपातक्षयश्वासकासहिक्कारुचिप्रणुत्। लावतित्तिरिकपिञ्जलवर्त्तीरवर्त्तिकावर्त्तकनप्तृकावार्त्तीकचकोरकलविङ्कमयूरक्रकरोपचक्रकुक्कुटसारङ्गशतपत्रकुतित्तिरिकुररुकुयष्टिकलावकप्रभृतयो विष्किरा लघवः शीतमधुराः कषाया दोषशमनाश्च। संग्राही दीपनश्चैव कषायमधुरो लघुः। लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पूजितः। ईषद्गुरूष्णमधुरो वृष्यो मेधाग्निवर्द्धनः। तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः। हिक्काश्वासानिलहरो विशेषाद्गौरतित्तिरिः। रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिञ्जलः। कफोत्थेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते। वातपित्तहरा वृष्या मेधाग्निबलवर्द्धनाः। लघवः क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः। कषायः स्वादुलवणस्त्वच्यः केश्योऽरुचिप्रदः। मयूरः स्वरमेधाग्निदृक्श्रोत्रेन्द्रियदार्ढ्यकृत्। स्निग्धोष्णोऽनिलहा वृष्यः स्वेदस्वरबलावहः। बृंहणः कुक्कुटो वन्यस्तद्वद्ग्राम्यो गुरुस्तु सः। वातरोगक्षयवमीविषमज्वरनाशनः। कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृतकोयष्टिककुलिङ्गगृहकुलिङ्गगोक्षेडडिण्डिमाणवकशतपत्रकमातृनिन्दकभेदाशिशुकसारिकावल्गुलीगिरिशालट्वालट्टूषकसुगृहाखञ्जरीटहारीतदात्यूहप्रभृतयः प्रतुदाः। कषायमधुरा रूक्षाः फलाहारा मरुत्कराः। पित्तश्लेष्महराः शीता बद्धमूत्राल्पवर्चसः। सर्वदोषकरस्त्वेषां भेदाशी मलदूषकः। कषायस्वादुलवणो गुरुः काककपोतकः। रक्तपित्तप्रशमनः कषायविशदोऽपि च। विपाके मधुरश्चापि गुरुः पारावतः स्मृतः। कुलिङ्गो मधुरः स्निग्धः कफशुक्रविवर्द्धनः। रक्तपित्तहरो वेश्मकुलिङ्गस्त्वतिशुक्रलः। सिंहव्याघ्रवृकतरक्षुऋक्षद्वीपिमार्जारशृगालमृगेर्वारुकप्रभृतयो गुहाशयाः। मधुरा गुरवः स्निग्धा बल्या मारुतनाशनाः। उष्णवीर्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणाम्। काककङ्ककुररचाषभासशशघात्युलूकचिल्लिश्येनगृध्रप्रभृतयः प्रसहाः। एते सिंहादिभिः सर्वे समाना वायसादयः। रसवीर्यविपा-

[illegible]

[illegible]

"आनीय यस्मा यत्र [illegible] पाभ्यो परिनोयम्" भरतम् । [illegible] ।

आनीति स्त्री आ+नी–क्तिन् । आनयने [illegible] आनीय इ [illegible] ।

आनीम त्रि [illegible] ।

आनुकल्पिक त्रि अनुकल्पं वेत्ति [illegible] । अनुकल्पेन चरति [illegible] ।

आनुकूलिक त्रि अनुकूलं वर्त्तते ठञ् । आनुकूल्येन [illegible] ।

आनुकूल्य न० अनुकूलस्य भावः कर्म्म वा ष्यञ् । अनुकूलता [illegible] । "यथानुकूल्यं [illegible]" [illegible] । [यथानुमती ।

आनुगङ्गम् त्रि अनुगङ्गं भवः परिखा अण् । [illegible]

आनुगतिक त्रि अनुगतमनुसर्त्तुं गते त्र ठञ् [illegible] । अनुगतेन निवृत्तं [illegible] ।

आनुगत्य न० अनुगतस्य भावः कर्म्म वा ष्यञ् । [illegible] । [illegible] ।

आनुगादिक त्रि अनुगादिनः [illegible] ।

आनुगुणिक त्रि [illegible] । [illegible] । [क्रिया स्त्रीप् ।

आनुगुण्य न० अनुगुणस्य भावः कर्म्म वा ष्यञ् । [illegible] । [स्त्रियां ङीप् ।

आनुग्रामिक त्रि अनुग्रामं भवः ठञ् । [illegible]

आनुचारक न० [illegible] ।

आनुति स्त्री [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । आ+नु–क्तिन् । [illegible] । [यथानुमती ।

आनुतिलिक त्रि अनुतिलं भवः परिखा अण् । [illegible]

आनुदृष्टिनेय पु० स्त्री [illegible] । [स्त्रियां ङीप् ।

आनुनासिक्य त्रि [illegible] ।

आनुनायिक न० [illegible] । [illegible]

आनुपथ्य त्रि अनुपथं भवः परिखा अण् । [illegible] यथानुमती

आनुपदिक त्रि अनुपदं धावति ठक् । [illegible] । [illegible] । [यथानुमती ।

आनुपद्य त्रि अनुपदं भवः परिखा अण् । [illegible]

आनुपूर्वी स्त्री [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आनुमानिक त्रि अनुमानादागतः ठञ् स्त्रियां ङीप् । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आनुमाष्य त्रि अनुमाषं भवः परिखा अण् । [illegible] [यथानुमती ।

आनुयव त्रि अनुयवं भवः परिखा० अण् । [illegible]

आनुयूप त्रि अनुयूपं भवः परिखा अण् । [illegible] [स्त्रियाम् च ।

आनुरक्ति स्त्री आ+अनु+रञ्ज क्तिन् । [illegible]

आनुराहति इ स्त्री [illegible] । [illegible] ।

आनुरोहति इ स्त्री [illegible] । [illegible] ।

आनुलेपिक त्रि [illegible] । [illegible] ।

आनुलोमिक त्रि॰ अनुलोमं वर्त्तते अनुलोम+ठक्। अनुलोमाचारवति। स्त्रियां ङीप्।

आनुलोम्य न॰ अनुलोमस्य भावः कर्म्म वा ब्राह्म॰ ष्यञ्। १अनुक्रमे "आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते। "एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ तथा स्मृतौ" इति च मनु २अनुकूलत्वे "क्रियाणामानुलोम्यञ्च करोत्यकुपितो-ऽनिल "सुश्रु॰। [पद्माञ्जवादौ।

आनुवंश्य त्रि॰ अनुवंश भवं परिमुखा॰ ञ्य। वंशवृत्तस्य

आनुवेश्य त्रि॰ "अनुवेशं वसति "अव्ययीभावाच्च" पा॰ ञ्य प्रातिवेश्यसन्निकृष्टगृहवासिनि। "प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे" मनु। "निरन्तरगृहवासी प्रातिवेश्य तदन्तरगृहवासी आनुवेश्य इति कुल्लू॰ अव्ययीभावा-च्चेति सूत्रे परिमुखादिभ्य एवेष्यते इति नियमस्तु प्रायि-कत्वेनाक्षापीति बोध्यम्। [शतिकसम्बन्धिनि।

आनुशातिक अनुशतिकस्येदम् अण् द्विपदवृद्धि। अनु-

आनुशासनिक त्रि॰ अनुशासनाय हित ठक्। १अनुशासनसा-धने नीतिशास्त्रादौ २राज्यनीतेरनुशासनार्थे भारतान्तर्गते पर्व्वभेदे। "ततः पर्व्व परिज्ञेयमानुशासनिकं परम्" भा॰ आ॰ १अ॰।

आनुश्रविक त्रि॰ गुरुपाठादनुश्रूयते अनुश्रवो वेदस्तत्र विहितः ठक्। स्वर्गादिसाधनतया वेदविहिते कर्म्मसमूहे "दृष्टव-दानुश्रविक स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्त" सां॰ का॰। "नानुश्रविकादपि तत्सिद्धि साध्यत्वेनावृत्तियोगा-दपुरुषार्थत्वम्" सां॰ सू॰।

आनुषङ्गिक त्रि॰ अनुषङ्गात् आगत ठक् स्त्रियां ङीप्। उद्देश्यान्तरप्रवृत्तस्य तत्कर्म्मनान्तरीयकतया प्राप्ते प्रासङ्गिके अनुद्देश्ये "अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचय" सि॰ कौ॰ यथा भो वटो! भिक्षामट यदि गा पश्येः ताश्चानयेत्यादौ भिक्षार्थप्रवृत्तस्य दैवात् गोदर्शनात्तस्या आनयनमानुष-ङ्गिकं तत्रोद्देश्यत्वाभावात्। [पूर्व्वाम्।

आनुषक् अव्य॰ आ+अनु-सन्‌ज-क्विप् स्वरा॰। आनु-

आनुषण्ड त्रि॰ अनुषण्डे देशभेदे भव कच्छा॰ अण्। अनुषण्डदेशभवे।

आनुष्टुभ त्रि॰ अनुष्टुप् छन्दोऽस्य उत्सा॰ अञ्। १अनुष्टुप्छन्दस्के मन्त्रादौ ऋचि स्त्री ङीप्। "अनु-ष्टुभाताश्वाम्नोगर्भे आनुष्टुभे त्वचे भवत" इति सामस॰ भा॰ धृता श्रुति। अनुष्टुभ इदम् अञ्। २अनुष्टुप्सम्ब-न्धिनि। अनुष्टुप् सरस्वती देवताऽस्य अण्। ३सार-स्वते हविरादौ" आनुष्टुभस्य हविषोयत्" ऋ॰ १०,१८१,१। "आनुष्टुभोवा अश्व" आनुष्टुभैषा दिक्" शत॰ब्रा॰। अत्र छान्दसोङीबभावः स्वार्थे अण्। ४अनुष्टुप्छन्दसि न॰ स्वार्थिकस्य क्वचित् प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्य देवतावदिष्टत्वात् लिङ्गान्यत्वम्।

आनुसाय्य त्रि॰ अनुसाय भव परिमुखा॰ ञ्य। सायस्य पश्चाद्भवादौ।

आनुसीत्य त्रि॰ अनुसीत भव परिमुखा॰ ञ्य। लाङ्गल पद्धते पश्चाद्भवे। [पश्चाद्भवादौ।

आनुसीर्य्य त्रि॰ अनुसीर भव परिमुखा॰ ञ्य। लाङ्गल-

आनुसूय त्रि॰ अनुसूयया अत्रिपत्न्या दत्तम् अण्। अनुसू-यया दत्ते "स्फुरत्प्रभामण्डलमानुसूयं सा बिभ्रती शा-श्वतमङ्गरागम्" रघु। [इनङ् च। अनुसरणभवे।

आनुसृतिनेय त्रि॰ अनुसृतौ भव शुभ्रा॰ ढक् कल्याण्या॰

आनुसृष्टिनेय त्रि॰ अनुसृष्टौ भवं शुभ्रा॰ ढक् कल्या॰ इनङ् च। अनुसर्जनभवे।

आनुहारति त्रि॰ अनुहरति भव बाह्वा॰ इञ् अनुशति॰ द्विपदवृद्धि॰। अनुहरणकुर्व्वति भवे।

आनूप त्रि॰ अनूपदेशे भव कच्छा॰ अण्। अनूपदेशभवे स्त्रियां ङीप्। २जलानुगतदेशभवे प्राणिवर्गे च तत्रत्यप्राणिन-स्तन्मांसगुणाश्च सुश्रुते दर्शिता यथा "आनूपवर्गस्तु पञ्चविध। तद्यथा कूलचराः प्लवा कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति। तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरसृमररोहित वराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोद्रन्यङ्कुरण्यगवयप्रभृतय कू-लचरा पशव। वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रस-पाकयो। शीतला बलिन स्निग्धा मूत्रला कफ-वर्द्धना। विरूक्षणो लेखनश्च वीर्य्योष्णः पित्तदूषण। स्वाद्वम्ललवणस्तेषां गज श्लेष्मानिलापह। गवयस्य तु मांसं हि स्निग्ध मधुरकासजित्। विपाके मधुरं चापि व्यवायस्य तु वर्द्धनम्। स्निग्धोष्णमधुरो वृष्यो महिषस्त-र्पणो गुरु। वातपित्तोपशमन गुरु शुक्रप्रवर्द्धनम्। तथा चमरमांसन्तु स्निग्धं मधुरकासजित्। विपाके मधुरं चापि वातपित्तप्रणाशनम्। सृमरस्य तु मांसञ्च कषाया-नुरसं स्मृतम्। वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रविवर्द्धनम्। स्वेदनं बृंहणं वृष्यं शीतलं तर्पणं गुरु। स्निग्धं श्रमा-निलहरं वाराहं बलवर्द्धनम्। कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहम्। पित्र्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्र वि-रूक्षणम्। गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफा-

"आनीता मया सा वधिरता श्यामो परिमोहिता" भारतम्। [विनानीति राजोत्कोषे स्त्रिर। इत्य ।

आनीति स्त्री आ+नी-क्तिन्। आनयने "वनमयिता आनीत ह दैवदर्थे यात या च । १दिवीयार्थे १भारि त्रि । १भोजपोटके ह चेव । १इत्यभिलिखितां स्त्री कोय्। आन त्रि वन सप्। प्रपिपि आनयार्थे त्रा ।

आनुकल्पिक त्रि अनुकल्पं वेत्ति अधीते वा ठक्। १अनुकल्पाभिज्ञे २अनुकल्पाध्येतरि च अनुकल्पेन प्राप्तः ठक्। १अनुकल्पेन प्राप्ते। अनुकल्प शिवम् अण्। १अनुकल्पार्थे। [सर्वनामे।

आनुकूलिक त्रि अनुकूलं वर्त्तते ठक्। आनुकूल्येन

आनुकूल्य न अनुकूलस्य भावः कर्म वा ष्यञ्। अनुकूलता

स्वे १प्रसादे २अनुकूलतायाञ्च। "समानुकूल्य एव्यता शिवानस्य गर्हे" मा स्व "एवमानुकूल्य च मनुः संवृत्ता इव" रामा। [रघ्वाद्गादौ।

आनुगङ्ग त्रि अनुगङ्गं भवः अण्। गङ्गा

आनुगतिक त्रि अनुगतमनुगमनं यावै स ठेन निवृत्तः अवधृत अण्। अनुगतेन निर्वृत्ते इत्यादौ।

आनुगत्य न अनुगतस्य भावः कर्म वा ष्यञ्। १अनुगम नकारत्वे २अनुगमने च। [आर्षे अत्। रघ्वादयो।

आनुगादिक त्रि अनुगादिनोऽपि अनुगादीन इर अनुगादिन्+

आनुगुणिक त्रि अनुगुणपठीति वेद वा स्वभाव० ठक्। १अनुगुण्याभिज्ञे २अनुगुणपन्थाध्येतरि च। स्त्रियां ङीप्।

आनुगुण्य न अनुगुणस्य भावः कर्म वा ष्यञ्। १अनुगुणपारत्वे २अनुकूलत्वे च। [स्त्रियां ङीप्।

आनुग्रामिक त्रि अनुग्रामं भवः ठक्। ग्रामवासादयपादौ

आनुचारक न० अनुचारकस्य कर्म धर्म्यादि वा अण्। अनुचारकस्य कर्मणि।

आनुति स्त्री आ+नु-क्तिन् वा अनुपादानम् वा। आनुपूर्व्याके रचने। "एक प्रापत् तस्य पूर्व्यानुवृत्तम् स्व इ स्थेन कारिणाद् च। आनुतिः पिता अनुयायामा इव। आ+नु-क्तिन्। रघ्वादयः वा। [रघ्वादयो।

आनुतिलक त्रि अनुतिलं वर्त्तते ठक्। तिलक

आनुदृष्टिनेय पुंस्त्री अनुदृष्टेरपत्यं शुभ्रा० ढक् गोत्रा आनद् च। अनुदृष्टिने। [स शुभ्रादौ स्त्रियां ङीप्।

आनुनासिक त्रि अनुनासिक निमित्तक प्रचार् मना वया चण्।

आनुनासिक्य न आनुनासिकस्य भावः ष्यञ्। अनुना सिकार्थे नानावर्णस्वरसमीपार्थेन नासिकाद

भाविकाः नासिकेयाः" आनुस्वारीयप्रतिपादना।

आनुपथ्य त्रि अनुपथं भवः अण्। दन्त्यस्य वाक्यपदे

आनुपदिक त्रि अनुपदं धावति ठक्। अनुपदं। १पथावे २पदानुसारेण गच्छति अनुपदं गतः त्रि महो- पदप्य सावधेन अवधा ठक्। १अनुपदगामके २अनुपदिने च स्त्रियां ङीप्। [रघ्वादयो।

आनुपद्य त्रि अनुपदं भवः यत्। पादयोः च। पदवा

आनुपूर्वी स्त्री पूर्वमनुक्रम्य अनुपूर्वं तस्य भाव अण् ङीप् च क्रोशे यथोक्त। परिपाट्याम् पूर्वापरेण क्रमे "मकारादुर्म्मा तिस्त्र मत्स्य पदादौ भ्रम्य" रघुः। क्रोशमारम्य चानुपूर्व्यस्य च। स्त्रीलिङ्गानुपूर्व्ये चानुपूर्वीविशिष्टपि च रघुः।

आनुमानिक त्रि अनुमानात् आगतः ठञ् स्त्रियां ङीप्। अनुमा- नगम्ये। इत्यादिके १सामान्यविशेषाभिमाननायामपि अनुमिते प्रदर्शं प्रधान पूर्वद्गतानाम् अनिश्चयादेः च च मीम कमादिभिर्निश्चयपूर्वकार्येष्यानुमानं इति कठे स्थानम्। अनुमानमात्रगम्ये वेद् सावयवमूलम् सांख्य- सिद्धे १प्रधाने च। "ईश्वरोऽनामुपमिति" या एव सूत्रे तस्य च वेदमन्त्रविनाशामान निराकृत "एकमात मपरोक्षमुपमम्" इ तथा अनुमानयमानुमानपि निरा- करणम्। तत्र च तत्रानुमानिकम् तथा १११,१० सूत्रे चक्रवादये दर्शितम् "आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च" सा सू।

आनुमाष्य त्रि अनुमाषं तत्र परिच्छा यत्। सम्म रघ्वादयो। [ठक्यौ।

आनुयव त्रि अनुयवं तत्र परिच्छा यत्। तस्य रघ्व- ठगादौ।

आनुयूप त्रि अनुयूपं तत्र परिच्छा० यत्। यूपक रघ्व- दयादौ। [१ आनुपूर्व्ये च।

आनुरक्ति स्त्री आ+अनु+रञ्ज क्तिन्। १अनुरागे

आनुरागिक? पुंस्त्री अनुरागस्यापत्यम् यथा ठञ् चयन निवसति। विभिन्नो वृत्ताकल च स्व। तस्य गोत्रापत्यं च युवा। आनुरागायण। तत्र युवापत्ये। आनुरागिः स्त्री रामचरत्।

आनुरोधिक त्रि स्त्री अनुरोधोऽपत्यम् यादृ ठञ्। अनु- रोधर्षेपस्यापत्ये तत्र युवापत्ये अपत्यम् च न युक्। आनुरोधायणः यवीयस्यानुज।

आनुलोमिक त्रि आनुलोमिकया स्त्रियां वर्त्तते ठक् अनुकूल वत्। अनुलोमिकया इवं" सर्वात्।

आनुलोमिक त्रि॰ अनुलोमं वर्त्तते अनुलोम+ठक्। अनुलोमाचारवति। स्त्रियां ङीप्।

आनुलोम्य न॰ अनुलोमस्य भावः कर्म्म वा ष्यञ्। १अनुक्रमे "आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते। "एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ तथा स्मृतौ" इति च मनुः अनुकूलत्वे "क्रियाणामानुलोम्यञ्च करोत्यकुपितोऽनिलः" सुश्रु॰। [पश्चाङ्कवादौ।

आनुवश्य त्रि॰ अनुवश भवः परिमुखा॰ ञ्य। वशग्रस्य

आनुवेश्य त्रि॰ "अनुवेशं वसति "अव्ययीभावाच्च" पा॰ ञ्य प्रातिवेश्यसन्निकृष्टगृहवासिनि। "प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे मनुः।"निरन्तरगृहवासी प्रातिवेश्यः तदनन्तरगृहवासी आनुवेश्यः इति कुल्लू॰ अव्ययीभावाच्चेति सूत्रे परिमुखादिभ्य एवेष्यते इति नियमस्तु प्रायिकत्वेनास्यापीति बोध्यम्। [प्रतिकसम्बन्धिनि।

आनुशातिक अनुशतिकस्येदम् अण् द्विपदवृद्धि। अनु-

आनुशासनिक त्रि॰अनुशासनाय हित ठक्। १अनुशासनसाधने नीतिवाक्यादौ २राज्यनीतेरनुशासनार्थे भारतान्तर्गते पर्व्वभेदे। "तत पर्व परिज्ञेयमानुशासनिकं परम्" भा॰ आ॰१अ॰।

आनुश्रविक त्रि॰गुरुपाठादनुश्रूयते अनुश्रवो वेदस्तत्र विहितः ठक्। स्वर्गादिसाधनतया वेदविहिते कर्म्मसमूहे "दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः" सां॰ का॰। "नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः साध्यत्वेनावृत्तियोगादपुरुषार्थत्वम्" सां॰सू॰।

आनुषङ्गिक त्रि॰ अनुषङ्गात् आगत ठक् स्त्रियां ङीप्। उद्देश्यान्तरप्रवृत्तस्य तत्कर्मनान्तरीयकतया प्राप्ते प्रासङ्गिके अनुद्देश्ये "अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचय" सि॰कौ॰ यथा भो बटो! भिक्षामट यदि गा पश्येः तांश्चानयेत्यादौ भिक्षार्थंप्रवृत्तस्य दैवात् गोदर्शनाच्चस्या आनयनमानुषङ्गिकं तत्रोद्देश्यत्वाभावात्। [पूर्व्वाम्।

आनुषक् अव्य॰ आ+अनु–षञ्ज–क्विप् स्वरा॰। आनु-

आनुषण्ड त्रि॰ अनुषण्डे देशभेदे भव कच्छा॰ अण्। अनुषण्डदेशभवे।

आनुष्टुभ त्रि॰ अनुष्टुप् छन्दोऽस्य उत्सा॰ अञ्। १अनुष्टुप्छन्दस्के मन्त्रादौ ऋचि स्त्री ङीप्। "अनुष्यावाश्वान्योगवे आनुष्टुभे तृचे भवत" इति सामस॰ भा॰ धृता श्रुति। अष्टुभ इदम् अञ्। २अनुष्टुप्सम्बन्धिनि। अनुष्टुप् सरस्वती देवताऽस्य अण्। ३सार-स्वते हविरादौ" आनुष्टुभस्य हविषोयत्" ऋ॰ १०,१८१,१। "आनुष्टुभोवा अश्व" आनुष्टुभंपादिक्" शत॰ब्रा॰। अत छान्दसोङीबभावः स्वार्थे अण्। ४ अनुष्टुप्छन्दसि न॰ स्वार्थिकस्य क्वचित् प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्य देवतावदिष्टत्वात् लिङ्गान्यत्वम्।

आनुसाय्य त्रि॰ अनुसाय भवः परिमुखा॰ ञ्य। सायस्य पश्चाङ्कवादौ।

आनुसीत्य त्रि॰ अनुसीत, भवः परिमुखा॰ ञ्य। लाङ्गल पद्धते पश्चाङ्कवे। [पश्चाङ्कवादौ।

आनुसीर्य्य त्रि॰ अनुसीर भव परिमुखा॰ ञ्य। लाङ्गल-

आनुसूय त्रि॰अनुसूयया अत्रिपत्न्या दत्तम् अण्। अनुसूयया दत्ते "स्फुरत्प्रभामण्डलमानुसूयं सा बिभ्रती शाश्वतमङ्गरागम्" रघु। [इनङ् च। अनुसरणभवे।

आनुसृतिनेय त्रि॰ अनुसृतौ भव शुभ्रा॰ढक् कल्याण्या॰

आनुसृष्टिनेय त्रि॰ अनुसृष्टौ भव' शुभ्रा॰ ढक् कल्या॰ इनङ् च। अनुसर्जनभवे।

आनुहारति त्रि॰ अनुहरति भव बाह्वा॰ इञ् अनुशति॰ द्विपदवृद्धि'। अनुहरणाकुर्व्वति भवे।

आनूप त्रि॰अनूपदेशे भवः कच्छा॰ अण्। अनूपदेशभवे स्त्रियां ङीप्। २जलानुगतदेशभवे प्राणिवर्गे च तत्रत्यप्राणिमांसगुणाश्च सुश्रुते दर्शिता यथा "आनूपवर्गस्तु पञ्चविध। तद्यथा कूलचराः प्लवाः कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति। तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरसृमररोहितवराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोद्रन्यङ्कुरण्वगवयप्रभृतय कूलचरा पशव। वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रसपाकयो। शीतला बलिन स्निग्धा मूत्रला कफवर्द्धना। विरूक्षणो लेखनश्च वीर्य्योष्ण पित्तदूषण। स्वाद्वम्ललवणस्तेषां गज श्लेष्मानिलापहः। गवयस्य तु मांसं हि स्निग्ध मधुरकासजित्। विपाके मधुरं चापि व्यवायस्य तु वर्द्धनम्। स्निग्धोष्णमधुरो वृष्यो महिषस्तर्पणो गुरुः। वातपित्तोपशमन गुरु शुक्रप्रवर्द्धनम्। तथा चमरमांसन्तु स्निग्ध मधुरकासजित्। विपाके मधुरं चापि वातपित्तप्रणाशनम्। सृमरस्य तु मांसञ्च कषायानुरस स्मृतम्। वातपित्तोपशमन गुरु शुक्रविवर्द्धनम्। स्वेदन वृंहण वृष्य शीतल तर्पण गुरु। स्निग्ध श्रमानिलहर वाराहं बलवर्द्धनम्। कफघ्न खड्गिपिशित कषायमनिलापहम्। पित्र्यं पवित्रमायुष्य बद्धमूत्र विरूक्षणम्। गोकर्णमांस मधुर स्निग्ध म कफा-

[illegible]

मानेय त्रि [illegible]

[illegible]

आन्तरतम्य न० अन्तरतमस्य अत्यन्तसदृशस्य भाव ष्यञ्। सौसादृश्ये "वाङ्मयत्वाच्च यद्यपि सवर्णेषु प्रायामतपप्रयुक्ता-सयाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्ते" सि०कौ०।

आन्तरागारिक त्रि० अन्तरागारस्य धर्म्यम् ठक्। अन्तरागारनियुक्तपुरुषस्य धर्म्ये अवरोधरक्षणादौ।

आन्तरप्रपञ्च पु० कर्म०। आध्यात्मिके आभ्यन्तरे प्रपञ्चविस्तारे स चान्नमयादिकोषपञ्चक शरीरत्रयम् जन्मस्थित्यादय षड्भाव विकाराः त्वङ्मांसादिषाट्कौशिकस्थूलदेह अशना-यापिपासादि षडूर्मय श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियपञ्चक वागादिकर्मेन्द्रियपञ्चक प्राणादिवायुपञ्चक मनआदयन करणचतुष्टय सत्त्वाद्यन करणवृत्तय जाग्रदाद्यवस्थात्रय तदभिमानि-विश्वतैजसप्राज्ञा समाधिमूर्च्छादय क्रोधादरिपड्वर्ग साधनचतुष्टय सत्त्वादिगुणत्रय सुखदुःखज्ञानाज्ञानादि अविद्यादिक्लेशपञ्चकम् मैत्र्यादिभावनाचतुष्टय यमाद्याष्टाङ्गम् प्रत्यक्षादिप्रमाणवर्ग रोगारोग्यसमुदायोय-थायोग्य विविधनामरूपगुणधर्मादयः भोगापवर्गौ च। एवमन्यमतेऽप्यूह्यम्।

आन्तराल त्रि०अन्तराल मध्यस्थिति वेत्ति अण्। देहाभ्यन्तर एवात्मन स्थितिवेत्तरि जीवस्याणुत्वमादिनि पूर्वप्रज्ञे माध्वे च हि आत्मनोविभुत्वखण्डनेन देहाभ्यन्तरे एव स्थिति मन्यमानस्तस्याणुत्वम् प्रतिमेने आत्मशब्दे तन्मतमुक्तप्रायम् अधिक माध्वशब्दे वक्ष्यते। "अणु वदन्त्यान्तराला सूक्ष्मनाडीप्रचारतः। रोम्ण सहस्रभागेन नाडीषु प्रचरत्ययमिति" तस्य सिद्धान्त "वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीव स विज्ञेय इति" श्रुतिमनुसृत्य तथा तेनाङ्गीकृतम्। दुर्विज्ञेयत्वेन सूक्ष्मत्वमौपचारिकमिति तु वेदान्त्यादयः।

आन्तरि(री)क्ष त्रि० अन्तरि(री)क्षे भव अण्। आकाशभवे १उत्पातादौ 'उत्पातास्त्रिविधान् प्राह नारदो भगवान् प्रभो। दिव्यान्तरीक्षान्तरीचान पार्थिवान पितामह।" ज्यो०।२अन्तरीक्षभवे जले च। अम्बुशब्दे २२० पृष्ठे दृश्य विवृति।

आन्तरीपक त्रि० अन्तरीपे भव धूमा० वुञ्। अन्तरीपभवे धूमादिगणे द्वीपशब्दपर्यायात् देशवाचितया अन्तरीप-शब्दएव बोध्य अन्तरीच इति पाठस्तु प्रामादिकः। [ङीप्।

आन्तर्गणिक त्रि० अन्तर्गण भवः ठञ्। गणमध्यभवे स्त्रियां

आन्तर्गेहिक त्रि० अन्तर्गेह भव ठञ्। गेहमध्यभवे स्त्रियां ङीप्। अन्तर्वेशिकान्तर्वेश्मकादयोऽप्यत्र।

आन्तर्य न० अन्तरस्य भाव ष्यञ्। अन्तरत्वे।

आन्तिका स्त्री अन्तिकेव अण् अजा०टाप्। ज्येष्ठायाम् भगिन्याम्।

आन्त्र न० अमत्यनेन अम-गतौ क्त उपधादीर्घ। १वायु-पाङ्कनाडीभेदे। अन्त्रस्येदम् अण्। २अन्त्रसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

आन्दोल दोलने सङ्ख्याचने अद०चुरा०उभय०सक०सेट्। आन्दोलयति ते आन्दुदोलत् त। क्त आन्दोलित०।

आन्दोलक पु० आन्दोलयति ण्वुल्। दोलनकर्त्तरि।

आन्दोलन न० आन्दोल-भावे ल्युट्। १पुन पुनर्दोलने, २सञ्चालने 'किन्त्वाशामविन्दन्नन्द्रेखया द्राक् चामरा-न्दोलनात्" उद्भट ३अनुसन्धाने च।

आन्धसिक त्रि० अन्धो भक्त शिल्पमस्य ठक्। पाचके सूदे।

आन्धीगव न०अन्धीगुना ऋषिभेदेन दृष्ट साम-अण्। तृतीयसवने गेये आर्भवपवमानस्तोत्रगते सूक्तभेदे तत्र सूक्तम् ऊहगाने१प्र०११क०पठितम् तत्र साम०स०भा०दर्शितम् यथा "श्यावाश्वान्धीगवेऽनुष्टुप्सूनेये अत्यतेऽथ वा। पुरेव त्रिष्टुप् जगती चतुर्विंशति-कीर्त्तनम्। इदमाम्नायते "पञ्च० छन्दा आवाप आर्भवः पवमान सप्तसामा, गायत्र-सञ्हिते गायत्रेऽ तृचे भवत, श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुभे तृचे भवत, उष्णिहि शफम्, ककुभि पौष्कलम्, काव-मन्त्य जगतीषु" इति। अयमर्थ अस्ति तृतीयसवने पवमान आर्भवसञ्ज्ञक', तस्मिन् पञ्च सूक्तानि, सप्त सामानि, "स्वादिष्ठया मदिष्ठ" इत्येक सूक्तम् (उ,३प्र १५), तस्मिन् गायत्र्यस्तिस्र आद्य तासु "गायत्रम्" "सञ्हितम्" (उ,१प्र,८) चेति द्वे सामानी, "पु-रोजिती वो अन्धसः" इति सूक्तान्तरम् (उ,१प्र,१८) तत्रानुष्टुबुचरे द्वे गायत्र्यौ तासु "श्यावाश्वम्" (ऊ,१प्र,११) "आन्धीगवम्" (उ,२प्र,११) चेति द्वे सामनी, "इन्द्रमच्छ सुता" इत्यपर सूक्तम् (ऊ,१प्र,१८) तस्मिन्नुष्णिहस्तिस्र तासु "शफम्" साम, "पवस्व मधुमत्तम" इति प्रगाथ (उ,१प्र,१६), तस्मिन् पूर्वा ककुप् उत्तरा पङ्क्ति। तत्र "पौष्कलम्" (ऊ,१प्र,६) साम, "अभिप्रियाणि पवते च नोहित" इत्यन्त्य सूक्तम् (उ,१प्र,१८), तत्र तिस्रोजगत्य तासु "कावम्" (ऊ,१प्र,१२) साम"।

आन्ध्र न० अन्धस्य भाव ष्यञ्। दृष्टिशक्तिराहित्ये यत्र प्रतिभाते तद्वर्णत तद्दर्शित सुश्रु०। सिरानाडीरूपक्रम्य "अपु-

दर्शितः । [illegible] हेतो [illegible]-
[illegible] निग्रहस्थानम् ।
[illegible]
[illegible] इति [illegible]
यथा [illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible] ।
इत्येते । प्र० १म आह्निके पदार्था दर्शिताः । वादादि [illegible]-
षट्पदार्थाः । तत्र [illegible] विज्ञानादि-
[illegible] इति
[illegible] तिकल्पोपा-
[illegible] ।
[illegible] तद्वारणोद्देशतो [illegible]-
भेदो वाद इति तदर्थः । [illegible]-
दिक विषये [illegible]
[illegible] ।
निराकरणाय [illegible] । [illegible]
[illegible] यथा [illegible]
[illegible] ।
[illegible] । [illegible]-
[illegible]
वेदतया दूषणोद्भावनमिति [illegible] । प्रति प्र० २अ० १आ० ।
[illegible] नियतस्थानलक्षण-
मिति । प्र० २आह्निके एते पदार्था उक्ताः । संशयप्र-
करणादीनां खण्डनम् प्रमाणात् प्रमेयसिद्धिः । प्रत्यक्षलक्ष-
णस्य परीक्षाविवेचनम् । मनसोऽणुत्वे ज्ञानायौगपद्यस्य
हेतुतयोक्तिः । प्रत्यक्षस्य क्वचिदनुमितिरूपतापत्ता-
वौ तन्निराकरणम् । अवयवेभ्योऽवयविनोऽतिरिक्तता-
साधनम् । अनुमानाप्रामाण्यप्रसक्ततन्निरासौ । वर्तमा-
नाभावाभिनिराकरणतत्स्थापने । उपमानाप्रामाण्यप्रसक्त-
निराकरणे । अनुमाने उपमानस्य गतार्थत्वप्रसङ्ग-
शब्दस्यानुमानेऽन्तर्भावप्रसङ्गस्य च तन्निवारणम् । [illegible]
[illegible] शब्दस्य बोधकत्वव्यवस्थापनम् । दृष्टादृष्टार्थ-
कत्वेन शब्दद्वैविध्यम् । [illegible] वेदशब्दस्य
अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः अप्रामाण्यप्रसङ्गस्य [illegible]
प्रामाण्यसमर्थनम् । विध्यर्थवादानुवादभेदात् ब्राह्मणरूप
वेदभागस्य त्रैविध्योक्तिः । विधिलक्षणम् । स्तुतिः
निन्दा परकृतिः पुराकल्प इति भेदादर्थवादचातुर्विध्योक्तिः

[illegible] । सर्व-
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] आह्निके एते
पदार्थाः । [illegible]
[illegible]
[illegible] इति समर्थनम् । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] निराकरणम् । [illegible]
निराकरणेन [illegible] स्थापनम् । [illegible]-
[illegible]
इति [illegible] । [illegible] ।
[illegible] यथा [illegible] ।
[illegible] यथा [illegible]-
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] पदार्थसद्भावस्थापनम् ।
[illegible] एते २अ० २आह्निक
गताः । इन्द्रियचैतन्यवादनिराकरणम् । [illegible]-
वादनिराकरणम् [illegible] स्थापनम् । आ-
त्मन इन्द्रियभेदयुक्तिप्रदर्शनम् । मनस आत्मत्वनिराकरणम् ।
आत्मनित्यत्वसाधनम् । मनुष्यदेहस्य पार्थिवत्वसाधनम् ।
तस्य पार्थिवाप्यतैजसत्वमतोपन्यासः चातुर्भौतिकत्वमतो-
पन्यासः पाञ्चभौतिकत्वमतोपन्यासः । इन्द्रियाणां
गोलकातिरिक्तत्वस्य व्यवस्थापनम् । तेषामाहङ्कारिकत्वनि-
राकरणेन भौतिकत्वव्यवस्थापनम् । इन्द्रियाणामप्रत्यक्षत्वे-
ऽप्यनुमेयताव्यवस्थापनम् । चक्षुषः प्राप्यकारित्वसाधनम् ।
इन्द्रियैकत्वप्रसङ्गः तथा पञ्चत्वसाधनम् । भूतानां विशेष-
गुणाः तेषामेकैकेन्द्रियग्राह्यतेति निरूपणम् । घ्राणादीना-
मव्यक्तगन्धादिसाधनम् । २अ० १म आह्निकगतार्थाः ।
सांख्यमतसिद्धबुद्धेर्नित्यत्वनिराकरणम् मनसोऽणुत्वेन
ज्ञानानां क्रमिकत्वसाधनम् । मनसो विभुत्वे गत्यभावप्रसङ्गेन
सर्वेन्द्रियैः सर्वदासम्बन्धापत्त्या च सर्वविषयकज्ञानापत्तिदो-
षात् विभुत्वनिरासः । भावानां नियमेन क्षणिकत्वपक्षख-
ण्डनम् । परिणामवादखण्डनम् । इन्द्रियार्थयोरन्वयव्यतिरे-
कवत्त्वेऽपि ज्ञानस्य न तयोर्धर्मत्वं किन्तु आत्मधर्म-
त्वमिति समर्थनम् । ज्ञानस्यानित्यत्वसाधनम् स्मरणायौगपद्ये
कारणप्रदर्शनम् । ज्ञानवत् इच्छादीनामात्मधर्मा-

[illegible] भाव [illegible] ... [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible] र स्पर्श [illegible] ... [illegible] । [illegible]

[illegible] स्मृ र भा+मन-ल्यु । [illegible] ।

स स र । "[illegible]" ... [illegible] पा भा स प । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] दिवि [illegible] [illegible] दिवि मो [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । ये च [illegible] ।

[illegible] ये [illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible]+च । [illegible] ।

[illegible] [illegible] स्त्री [illegible] ।

[illegible] न [illegible] मन् । [illegible] । [स्त्रियां ङीप

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible]

[illegible] भ [illegible]+[illegible] मन् । [illegible] '[illegible]' [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] यथाविधि । [illegible] ।

[illegible] स्त्री [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] दिवि [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] इति । [illegible] । [illegible] ।

ष्टिता । व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः पक्षधर्मताकथनपूर्वकसाध्यविशिष्टपक्षबोधकवाक्यत्वं निगमनलक्षणम् । व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीते धर्मिणि व्याप्यस्याहार्यारोपात् व्यापकस्याहार्यारोपः तर्कः इति तर्कलक्षणम् यथा निर्वह्नित्वारोपान्निर्धूमत्वारोपः निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादि । सन्दिग्धपक्षस्य साधनयुक्त्या प्रतिपक्षस्य साधनयुक्त्या च पक्षावधारणं निर्णय इति तल्लक्षणम् । इत्येते १अ० १म आह्निके पदार्था दर्शिताः । वादादिलक्षणानि । तत्र प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वाद इति वादलक्षणं प्रमाणतर्काभ्यां स्वपक्षस्य साधनं परपक्षस्योपालम्भो दूषणं च यत्र । पक्षप्रतिपक्षौ विप्रतिपत्तिकोटी तयोः परिग्रहः तत्साधनोद्देश्यकोक्तिप्रत्युक्तिरूपवाक्यविशेषो वाद इति तदर्थः । छलजातिनिग्रहस्थानादिकं विपक्षे सम्भाव्य तस्य दूषणेन स्वपक्षस्थापनवाक्यत्वं जल्पलक्षणम् । स्वपक्षस्थापनाराहित्येन परपक्षनिराकरणवाक्यत्वम् वितण्डालक्षणम् । सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकालरूपान् पञ्च हेत्वाभासान् विभज्य तेषां लक्षणानि । वादिप्रयुक्तवचनस्य अर्थान्तरपरत्वकल्पनेन युक्त्या तत्खण्डनं छलमिति छललक्षणम् । तच्च वाक्छलसामान्यच्छलोपचारच्छलभेदेन त्रिविधम् । व्याप्तिनिरपेक्षतया दूषणोक्तिर्जातिः, तद्भेदाश्चतुर्विंशतिः ५अ० वाच्याः । उद्देश्यानुगुणस्वगुणाभावलिङ्गत्वं निग्रहस्थानलक्षणमिति १अ० २आह्निके एते पदार्था उक्ताः । संशयकारणादिनिरूपणम् प्रमाणात् प्रमेयसिद्धिः । प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणे परिशिष्टविवेचनम् । मनसोऽणुत्वे ज्ञानायौगपद्यस्य हेतुतयोक्तिः । प्रत्यक्षस्य कथंचिदनुमित्यात्मकताशङ्कायां तन्निराकरणम् । अवयवेभ्योऽवयविनोऽतिरिक्तता साधनम् । अनुमानाप्रामाण्यशङ्कातन्निरासौ । वर्त्तमानाभावनिराकरणतत्स्थापने । उपमानाप्रामाण्यशङ्कानिराकरणे । अनुमाने उपमानस्य गतार्थत्वमाशङ्क्य शाब्दबोधस्यानुमानेऽन्तर्भावमाशङ्क्य च तन्निवारणम् । सङ्केतस्यैव शब्दस्य बोधकत्वव्यवस्थापनम् । दृष्टादृष्टार्थकत्वेन शब्दद्वैविध्यम् । तत्रादृष्टार्थकस्य वेदशब्दस्य अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः अप्रामाण्यमाशङ्क्य युक्त्या प्रामाण्यसमर्थनम् । विध्यर्थवादानुवादभेदात् ब्राह्मणरूपवेदभागस्य त्रैविध्योक्तिः । विधिलक्षणम् । स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इति भेदादर्थवादचातुर्विध्योक्तिः विधिविहितस्यानुकथनमनुवाद इत्यनुवादलक्षणम् । वेदैकदेशायुर्वेदमन्त्रादेः आरोग्यादौषधादिप्रतिपादकायुर्वेदभागस्य सत्यादिफलकत्वेन तद्दृष्टान्तेन इतरवेदभागस्य प्रामाण्यव्यवस्थापनम् । २अ० १आह्निके एते पदार्थाः । ऐतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावरूपाणामतिरिक्तप्रमाणत्वमाशङ्क्य ऐतिह्यस्य शब्देऽन्तर्भावः अर्थापत्तिसम्भवाभावानामनुमानेऽन्तर्भाव इति समर्थनम् । अभावस्य प्रमेयत्वव्यवस्थापनम् । शब्दस्यानित्यताव्यवस्थापनम् । शब्दस्य स्फोटाख्यत्वनिराकरणम् । व्याकरणविधौ वर्णानां विकारपक्षनिराकरणेनादेशपक्षव्यवस्थापनम् । वर्णानामविकारित्वेऽपि गुणान्तरापत्त्युपमर्दह्रासवृद्धिलेशश्लेषैः विकारव्यवहार इति व्यवस्थापनम् । तत्र उदात्तेऽनुदात्तत्वं गुणान्तरापत्तिः । उपमर्दो धर्मिनिवृत्तिः यथा अस्तेर्भूः । ह्रासः दीर्घस्य ह्रस्वता, वृद्धिर्ह्रस्वस्य दीर्घता, लेश एकदेशविकृतिः यथा अस्तेरल्लोपः । श्लेषः आगम इत्यादि । एतैर्विकारव्यवहारः । पदलक्षणम् । जात्यादीनां प्रत्येकं पदार्थत्वपक्षं निराकृत्य जात्याकृतिव्यक्तीनां समुदितानां पदार्थत्वव्यवस्थापनम् । व्यक्त्याकृतिजातीनां लक्षणानि एते २अ० २आह्निकगताः । इन्द्रियचैतन्यवादनिराकरणम् । भूतचैतन्यवादनिराकरणम् उभयगोलकेनेत्रैकत्वव्यवस्थापनम् । आत्मन इन्द्रियभेदे युक्तिप्रदर्शनम् । मनस आत्मत्वनिराकरणम् । आत्मनित्यतासाधनम् । मनुष्यदेहस्य पार्थिवत्वसाधनम् । तस्य पार्थिवाप्यतैजसत्वमतोपन्यासः चातुर्भौतिकत्वमतोपन्यासः पाञ्चभौतिकत्वमतोपन्यासश्च । इन्द्रियाणां गोलकातिरिक्तत्वव्यवस्थापनम् । तेषामाहङ्कारिकत्वनिराकरणेन भौतिकत्वव्यवस्थापनम् । इन्द्रियाणामप्रत्यक्षत्वेऽप्यनुमेयताव्यवस्थापनम् । चक्षुषः प्राप्यकारित्वसाधनम् । इन्द्रियैकत्वमाशङ्क्य तेषां पञ्चत्वसाधनम् । भूतानां विशेषगुणैः तेषामेकैकेन्द्रियग्राह्यतेति निरूपणम् । घ्राणादीनां [illegible]गन्धादिसाधनम् । ३अ० १म आह्निकगतार्थाः । सांख्यमतसिद्धबुद्धेर्नित्यत्वनिराकरणम् मनसोऽणुत्वेन ज्ञानानां क्रमिकत्वसाधनम् । मनसो विभुत्वे गत्यभावप्रसङ्गेन सर्वेन्द्रियैः सर्वदा सम्बन्धापत्त्या च सर्वविषयकज्ञानापत्तिदोषात् विभुत्वनिरासः । भावानां नियमेन क्षणिकत्वपक्षखण्डनम् । परिणामवादखण्डनम् । इन्द्रियार्थयोरन्वयव्यतिरेकसत्त्वेऽपि ज्ञानस्य न तयोर्धर्मत्वं किन्तु आत्मधर्मत्वमिति समर्थनम् । ज्ञानानित्यत्वसाधनम् स्मरणायौगपद्ये कारणप्रदर्शनम् । ज्ञानवत् इच्छादीनामात्मधर्मा-

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible] आ+[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [[illegible]

[illegible] ।

[illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible]

[illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

क्रमकथनम् ४अ० १आ० गतार्थाः । देहात्मबुद्धेर्दोष-
जन्यतया दोषस्य च मिथ्याज्ञानाधीनत्वेन तत्त्वज्ञानात्
आत्मनो देहादिभ्यो भेदज्ञाननिश्चयो तदभेदज्ञाननिरा-
सेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः तस्याश्च सत्याः क्रमेण प्रवृत्तिनि-
वृत्त्या दुःखनिवृत्तिरूपापवर्गसिद्धिः अतोऽपवर्गसाधनं तत्त्व-
ज्ञानमित्येव प्रतिपादनम् । साधुतया भावितानां रूपादि-
विषयाणां दोषहेतुत्वकथनम् । सौन्दर्यं पश्यतो रागादिर्दु-
ष्परिहार इत्याशङ्क्य तत्र सौन्दर्ये बुद्धे रागा-
धीनतया तरुण्यादिदेहे सौन्दर्याभिमानस्य त्याज्यताकथनम्।
भाष्ये तु "परिष्कारबुद्धिरनुरञ्जनसंज्ञा सा हेया दोष-
दर्शनमशुभसंज्ञा सा भावनीया" इत्युक्तम् । तथा च "स्वच्छा-
ञ्जननयना परिणतबिम्बाधरा पृथुश्रोणी । कमलस्य
कुचस्तनीयम् पूर्णेन्दुमुखी सुखाय मे भवितेति" अनुरञ्जन
संज्ञा । "चर्मनिर्मितपात्रीयं मांसासृक्पूयपूरिता । अस्यां
रज्यति यो मूढः पिशाचः कस्ततोऽधिकः" अशुभसंज्ञा
एवं स्वदेहादावपि चिन्तनम् । परमाणुपुञ्जस्यैव घटादि-
रूपताऽतो नास्ति अतिरिक्तोऽवयवीति सौत्रान्तिकवैभाषिकयो-
र्मतस्य पूर्व्वं दूषितस्यापि स्वमतदार्ढ्याय पुनर्दूषणम् ।
परमाणोस्त्रुटिपरत्वव्यवस्थापनम् । आकाशस्य सर्व्वगतत्व
सर्वमूर्त्तसंयोगित्वे तत्र संयोगस्याव्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदक-
भेदं विनाऽनुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिमाशङ्क्य मूर्त्तपदार्थस्यै-
वावयवानां तदवच्छेदकत्वम् इत्युक्त्वा तस्य निरवय-
वत्वसमर्थनम् । सर्व्वत्र शब्दोत्पत्त्या तज्जनकसंयोगानु-
मानात् आकाशस्य सर्व्वमूर्त्तसंयोगित्वसमर्थनम् आकाशे
च प्रतिहतस्य परावर्त्तनरूपव्यूहस्य उत्तरदेशगतिप्र-
तिबन्धरूपविष्टम्भस्याभावात् विभुत्वव्यवस्थापनम् । पर-
माणोः संयोगवत्त्वान्यथानुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिः संयोगस्य
अव्याप्यवृत्तितया अव्याप्यवृत्तेः सावच्छेदकभेदं विना असम्भवा-
दित्याशङ्क्य तदवयवानामपि संयोगसिद्धये सावयवत्व-
कल्पनायामनवस्थापत्तिरतो दिग्विभागानामेव संयोगाव-
च्छेदकत्वकल्पनेन परमाणोर्निरवयवत्वसमर्थनम् । ज्ञानाति-
रिक्तो बाह्यपदार्थो नास्तीत्यत्र यदि प्रमाणमस्ति तदा ज्ञा-
नातिरिक्तप्रमाणरूपपदार्थस्य सत्त्वान्न बाह्याभावः अथ तत्र
प्रमाणं नास्ति तदा निष्प्रमाणकत्वान्न तत्सिद्धिरित्येव
रूपेण बाह्यार्थाभाववादिबौद्धमतनिराकरणम् । स्वप्नस्य
स्मृतिविशेषरूपत्वं व्यवस्थाप्य शुक्तिरजतविज्ञाने
रजतांशस्य ज्ञानलक्षणया उपनीतस्य स संसर्गमात्र
बोध इति व्यवस्थापनेन स्वप्नदृष्टान्तेन ज्ञान-
मात्रस्यासद्विषयकत्ववादिमतनिराकरणम् । इत्थेवं मायाज्ञा-
र्थभङ्गनिराकरणम् । ज्ञानसामान्यात् तत्त्वज्ञानस्यापि
क्षणिकत्वात् तन्नाशे प्रतिबन्धकापाये पूर्व्ववासनावशात्
मिथ्याज्ञानं पुनरुत्पद्यतेति तत्त्वज्ञानस्य न मिथ्याज्ञानो-
च्छेदकतेत्याशङ्कायां तन्निरासः । समाधिविशेषाभ्या-
सात् तत्त्वज्ञानस्य वृद्धिः । तद्वृद्ध्या च मिथ्याज्ञानवास-
नातिरोभावान्न तत् फलायालमिति समर्थनम् । ततश्च
तत्त्वज्ञानसंस्कारः अन्यसंस्कारप्रतिबन्धी भवतीति
व्यवस्थापनम् । तत्र प्रतिबन्धश्च कार्याक्षमत्वसम्पादनं वि-
नाशो वेति । स्वाभाविकविषयरागादिना प्रतिबन्धात् स-
माध्यसम्भवमाशङ्क्य पूर्व्वकृतेश्वराधनादिना अभ्यास-
पाटवे जनिते तत्संस्कारात् समाधिसिद्धिरिति समर्थनम् ।
तथा च पूर्व्वकृतेश्वरानुसन्धानादिसहकारेणैव तत्त्वज्ञाने
जननीये न रागादेः प्रतिबन्धकत्वम् । अरण्यगुहा-
पुलिनादिषु योगाभ्यासस्थानस्य कथनम् । अपवर्गे प्रारब्ध
कर्मानुसारेण देहादेः सत्त्वेन तदनुरूपार्थावभासकज्ञा-
नकथनम् । प्रारब्धकर्म्मावसाने देहाभावे विदेहकैवल्यप्राप्ति-
कथनञ्च । समाधिसिद्धये यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगाभ्यास-
स्यावश्यकतोक्तिः । श्रवणमनननिदिध्यासनैरात्मसाक्षात्कारो-
त्पत्तिकथनम् । एतच्छास्त्राभिज्ञैः सह स्वनिश्चितार्थदार्ढ्याय
एतच्छास्त्रोदितार्थनिश्चयस्य संवादः कर्त्तव्य इति प्रति-
पादनञ्च । संवादश्च शिष्यगुरुसब्रह्मचारिश्रेयोऽर्थिभि-
र्जिगीषाहीनैः सह कार्य्य इति निरूपणम् । तत्त्वनिर्णयार्थं
प्रतिकूलपक्षहीनतया संवादः करणीयः न जिगीषयेति
निरूपणम् । तत्त्वनिश्चयसंरक्षणार्थं बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं
कण्टकावरणवत् तयोर्वादैः सह जल्पवितण्डे आश्रय-
णीये न वाद इत्येतत्कथनम् तथा च यदि तयोर्वादैः
स्वपक्षश्चाक्षिप्यते तदा जल्पवितण्डाभ्यां तेषां
मतं खण्डनीयम् । एते अर्था ४अ० २आ० उक्ताः ।
साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्रा-
प्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशे-
षोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्य्यसमाश्चतुर्विंशतिः जाती-
र्विभज्य तल्लक्षणान्युक्तानि । कथाभासप्रकरणम् । ५अ०
१आ० गतार्थाः । प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञा-
विरोधः प्रतिज्ञासंन्यासः हेत्वन्तरमर्थान्तरम् निरर्थक-
मविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभा-
षणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्योपेक्षणं
निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रह-

[illegible]म् । [illegible]त्वेन [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible]नि । [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] नाम [illegible] । [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] इति [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible]म् । [illegible]म् । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

प्रमाता प्रमाणम् [illegible] [illegible] इति, [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]म् । यथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] न विरोध [illegible] [illegible] [illegible] प्राप् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] इति [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] इति

क्रमकथनम् ४अ० १आ० गतार्थाः। देहात्मबुद्धेर्दोषजन्यतया दोषस्य च मिथ्याज्ञानाधीनत्वेन तत्त्वज्ञानात् आत्मनोदेहादिभ्यो भेदज्ञाननिवृत्तौ तदभेदज्ञाननिरासेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः तस्यां च सत्यां क्रमेण प्रवृत्तिनिवृत्त्या दुःखनिवृत्तिरूपापवर्गसिद्धिः अतोऽपवर्गसाधनं तत्त्वज्ञानमित्येव प्रतिपादनम्। साधुतया भावितानां रूपादिविषयाणां दोषहेतुत्वकथनम्। सौन्दर्यं पश्यतो रागादिर्दुष्परिहार इत्याशङ्क्य तत्र सौन्दर्यबुद्धे रागाधीनतया तरुण्यादिदेहे सौन्दर्याभिमानस्य त्याज्यताकथनम्। भाष्ये तु "परिष्कारबुद्धिरनुरञ्जनसंज्ञा सा हेया दोषदर्शनमशुभसंज्ञा सा भावनीया" इत्युक्तम्। तथा च "खेलत्खञ्जननयना परिणतबिम्बाधरा पृथुश्रोणी। कमलस्तु कुचस्तनीयम् पूर्णेन्दुमुखी सुखाय मे भवितेति" अनुरञ्जनसंज्ञा। "चर्मनिर्मितपात्रीयं मांसासृक्पूयपूरिता। अस्यां रज्यति यो मूढः पिशाचः कस्ततोऽधिकः" अशुभसंज्ञा एव स्वदेहादावपि चिन्तनम्। परमाणुपुञ्जस्यैव घटादिरूपत्वात् नास्ति अतिरिक्तोऽवयवीति सौत्रान्तिकवैभाषिकयोर्मतस्य पूर्वंदूषितस्यापि स्वमतदार्ढ्याय पुनर्दूषणम्। परमाणोस्त्रुटिपरत्वव्यवस्थापनम्। आकाशस्य सर्वगतत्त्व सर्वमूर्त्तसंयोगित्व तत्र संयोगस्याव्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदकभेदं विनाऽनुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिमाशङ्क्य मूर्त्तपदार्थस्य सावयवानां तदवच्छेदकत्वम् इत्युक्त्वा तस्य निरवयवत्वसमर्थनम्। सर्वत्र शब्दोत्पत्त्या तज्जनकसंयोगानुमानात् आकाशस्य सर्वमूर्त्तसंयोगित्वसमर्थनम् आकाशे च प्रतिहतस्य परावर्त्तनरूपव्यूहस्य उत्तरदेशगतिप्रतिबन्धरूपविष्टम्भस्याभावात् विभुत्वव्यवस्थापनम्। परमाणोः संयोगवत्त्वान्यथानुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिः संयोगस्य अव्याप्यवृत्तितया अव्याप्यवृत्तेश्चावच्छेदकभेदं विना सम्भवासम्भवादित्याशङ्क्य तदवयवानामपि संयोगसिद्धये सावयवत्वकल्पनायामनवस्थापत्तिरतो दिग्विभागानामेव संयोगावच्छेदकत्वकल्पनेन परमाणोर्निरवयवत्वसमर्थनम्। ज्ञानातिरिक्तो बाह्यपदार्थो नास्तीत्यत्र यदि प्रमाणमस्ति तदा ज्ञानातिरिक्तप्रमाणरूपपदार्थस्य सत्त्वात् बाह्याभावः अथ तत्र प्रमाणं नास्ति तदा निष्प्रमाणकत्वात् तत्सिद्धिरित्येवरूपेण बाह्यार्थाभावाङ्गीकर्त्तृमतनिराकरणम्। स्वप्नस्मृतिविशेषरूपत्वं व्यवस्थाप्य शुक्तिरजतविज्ञाने रजतांशस्य ज्ञानलक्षणया उपनीतस्य संसर्गमात्रबोध इति व्यवस्थापनेन स्वप्नदृष्टान्तेन ज्ञानमात्रस्यासद्विषयकत्ववादिमतनिराकरणम्। प्रत्येवंवाद्याशङ्कानिराकरणम्। ज्ञानसामान्यात् तत्त्वज्ञानस्यापि क्षणिकत्वात् तन्नाशे प्रतिबन्धकापाये पूर्ववासनावशात् मिथ्याज्ञानं पुनरुत्पद्येतेति तत्त्वज्ञानस्य न मिथ्याज्ञानोच्छेदकतेत्याशङ्कायां तन्निरासः। समाधिविशेषाभ्यासात् तत्त्वज्ञानस्य वृद्धिः। तद्वृद्ध्या च मिथ्याज्ञानवासनातिरोभावान्न तत् फलायालमिति समर्थनम्। ततश्च तत्त्वज्ञानसंस्कारः अन्यसंस्कारप्रतिबन्धी भवतीति व्यवस्थापनम्। तत्र प्रतिबन्धस्य कार्याक्षमत्वसम्पादनं विनाशो वेति। स्वाभाविकविषयरागादिना प्रतिबन्धात् समाध्यसम्भवमाशङ्क्य पूर्वकृतेश्वराधनादिना अभ्यासपाटवे जनिते तत्संस्कारात् समाधिसिद्धिरिति समर्थनम्। तया च पूर्वकृतेश्वरानुसन्धानादिसहकारेणैव तत्त्वज्ञाने जननीये न रागादेः प्रतिबन्धकत्वम्। अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासस्थानत्वकथनम्। अपवर्गे प्रारब्धकर्मानुसारेण देहादेः सत्त्वेन तदनुरूपाभासज्ञापकथनम्। प्रारब्धकर्मावसाने देहाभावे विदेहकैवल्यप्राप्तिकथनम्। समाधिसिद्धये यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगाभ्यासस्यावश्यकतोक्तिः। श्रवणमनननिदिध्यासनैरात्मसाक्षात्कारोत्पत्तिकथनम्। एतच्छास्त्राभिज्ञैः सह स्वनिश्चितार्थदार्ढ्याय एतच्छास्त्रोदितार्थनिश्चयस्य संवादः कर्त्तव्य इति प्रतिपादनम्। संवादश्च शिष्यगुरुसब्रह्मचारिश्रेयोऽर्थिभिः जिगीषाहीनैः सह कार्य्य इति निरूपणम्। तत्त्वनिर्णयार्थं प्रतिकूलपक्षहीनतया संवादः करणीयः न जिगीषयेति निरूपणम्। तत्त्वनिश्चयसंरक्षणार्थं बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् जयोत्साहैः सह जल्पवितण्डे आश्रयणीये न वाद इत्येतत्कथनम् तथा च यदि जयोत्साहैः स्वपक्ष आक्षिप्यते तदा जल्पवितण्डाभ्यां तेषां मतं खण्डनीयम्। एते अर्था ४अ० २आ० उक्ताः।

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्य्यसमाश्चतुर्विंशति जातीर्विभज्य तल्लक्षणान्युक्तानि। कथाभासप्रकरणम्। ५अ० १आ० गतार्थाः। प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासः हेत्वन्तरमर्थान्तरम् निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकम् अप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रह-

क्रमकथनम् ४अ० १आ० गतार्थः। देहात्मबुद्धेर्दोषजन्यतया दोषस्य च मिथ्याज्ञानाधीनत्वेन तत्त्वज्ञानात् आत्मनो देहादिभ्यो भेदज्ञाननिवृत्तौ तदभेदज्ञाननिरासेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः तस्याश्च सत्या क्रमेण प्रवृत्तिनिवृत्त्या तु स्वनिवृत्तिरूपापवर्गसिद्धिः अतोऽपवर्गसाधनं तत्त्वज्ञानमित्येष प्रतिपादनम्। साधुतया भाविताना रूपादिविषयाणां दोषहेतुत्वकथनम्। सौन्दर्यं पश्यतो रागादिर्न क्षणोऽप्यस्तु कः परिहार इत्याशङ्क्य तत्र सौन्दर्यबुद्धे रागाधीनतया तरुण्यादिदेहे सौन्दर्याभिमानस्य त्याज्यताकथनम्। भाष्ये तु "परिष्कारबुद्धिरनुरञ्जनसंज्ञा सा हेया दोषदर्शनमशुभसंज्ञा सा भावनीया" इत्युक्तम्। तथा च "खेलत्खञ्जननयना परिणतबिम्बाधरा पृथुश्रोणी। कमलस्तु कुचस्तनीयम् पूर्णेन्दुमुखी सुखाय मे भवितेति" अनुरञ्जन संज्ञा। "चर्म्मनिर्म्मितपाञ्चालीय मांसासृक्पूयपूरिता। अस्यां रज्यति यो मूढ़ पिशाचः कस्ततोऽधिकः" अशुभसंज्ञा एव स्वदेहादावपि चिन्तनम्। परमाणुपुञ्जस्यैव घटादिरूपत्वात्तोनास्ति अतिरिक्तोऽवयवीति सौत्रान्तिकवैभाषिकयोर्मतस्य पूर्व्वं दूषितस्यापि स्वमतदार्ढ्याय पुनर्दूषणम्। परमाणोस्त्रुटिपरत्वव्यवस्थापनम्। आकाशस्य सर्व्वगतत्वं सर्व्वमूर्त्तसंयोगित्वं तत्र संयोगस्याव्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदकभेदं विनाऽनुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिमाशङ्क्य मूर्त्तपदार्थस्यैव सावयवानां तदवच्छेदकत्वम् इत्युक्त्वा तस्य निरवयवत्वसमर्थनम्। सर्व्वत्र शब्दोत्पत्त्या तज्जनकसंयोगानुमानात् आकाशस्य सर्व्वमूर्त्तसंयोगित्वसमर्थनम् आकाशे च प्रतिहतस्य परावर्त्तनरूपव्यूहस्य उत्तरदेशगतिप्रतिबन्धरूपविष्टम्भस्याभावात् विभुत्वव्यवस्थापनम्। परमाणो संयोगवत्त्वान्यथानुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिः संयोगस्य अव्याप्यवृत्तितया अव्याप्यवृत्ते सावच्छेदकभेदं विना असम्भवादित्याशङ्क्य तदवयवानामपि संयोगसिद्धये सावयवत्वकल्पनायामनवस्थापत्तिरतो दिग्विभागानामेव संयोगावच्छेदकत्वकल्पनेन परमाणोर्निरवयवत्वसमर्थनम्। ज्ञानातिरिक्तो बाह्यपदार्थो नास्तीत्यत्र यदि प्रमाणमस्ति तदा ज्ञानातिरिक्तप्रमाणरूपपदार्थस्य सत्त्वात् बाह्याभावः अथ तत्र प्रमाणं नास्ति तदा निष्प्रमाणकत्वात् तदसिद्धिरित्येवं रूपेण बाह्यार्थाभाववादिमतनिराकरणम्। स्वप्नस्य स्मृतिविशेषरूपत्वं व्यवस्थाप्य शुक्तिरजतविज्ञाने रजतांशस्य ज्ञानलक्षणया उपनीतस्य संसर्गमात्रे बोध इति व्यवस्थापनेन स्वदृष्टान्तेन ज्ञानमात्ररूपासद्विषयकत्वसाधनमतनिराकरणम्। इत्येवं बाह्यार्थभङ्गनिराकरणम्। ज्ञानसामान्यात् तत्त्वज्ञानस्यापि क्षणिकत्वात् तन्नाशे प्रतिबन्धकापाये पूर्व्ववासनावशात् मिथ्याज्ञानं पुनरुत्पद्येतेति तत्त्वज्ञानस्य न मिथ्याज्ञानोच्छेदकतेत्याशङ्कायां तन्निरासः। समाधिविशेषाभ्यासात् तत्त्वज्ञानस्य सिद्धिः। तदुत्त्था च मिथ्याज्ञानवासनातिरोभावान्न तत् फलायालमिति समर्थनम्। ततश्च तत्त्वज्ञानसंस्कारः अन्यसंस्कारप्रतिबन्धी भवतीति व्यवस्थापनम्। तत्र प्रतिबन्धश्च कार्य्याक्षमत्वसम्पादनं विनाशो वेति। स्वाभाविकविषयरागादिना प्रतिबन्धात् समाध्यसम्भवमाशङ्क्य पूर्व्वकृतेश्वराधनादिना अभ्यासपाटवे जनिते तत्संस्कारात् समाधिसिद्धिरिति समर्थनम्। तथा च पूर्व्वकृतेश्वरानुसन्धानादिसंस्कारेणैव तत्त्वज्ञाने जननीये न रागादेः प्रतिबन्धकत्वम्। अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासस्थानत्वकथनम्। अपवर्गे प्रारब्धकर्म्मानुसारेण देहादेः सत्त्वेन तदनुरूपार्थावभाससङ्कापकथनम्। प्रारब्धकर्म्मावसाने देहाभावे विदेहकैवल्यप्राप्तिकथनम्। समाधिसिद्धये यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगाभ्यासस्यावश्यकतोक्तिः। श्रवणमनननिदिध्यासनैरात्मसाक्षात्कारोत्पत्तिकथनम्। एतच्छास्त्राभिज्ञैः सह स्वनिश्चितार्थदार्ढ्याय एतच्छास्त्रोदितार्थनिश्चयस्य संवादः कर्त्तव्य इति प्रतिपादनम्। संवादश्च शिष्यगुरुसब्रह्मचारिश्रेयोर्थिभिः जिगीषाहीनैः सह कार्य्य इति निरूपणम्। तत्त्वनिर्णयार्थं प्रतिकूलपक्षहीनतया संवादः करणीयः न जिगीषयेति निरूपणम्। तत्त्वनिश्चयसंरक्षणार्थं बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् जयेच्छुभिः सह जल्पवितण्डे आश्रयणीये न संवाद इत्येतत्कथनम् तथा च यदि जयेच्छुभिः स्वपक्षश्चाक्षिप्यते तदा जल्पवितण्डाभ्यां तेषां मतं खण्डनीयम्। एते अर्था ४अ० २आ० उक्ताः। साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्य्यसमाश्चतुर्विंशति जातीर्विभज्य तल्लक्षणान्युक्तानि। कथाभासप्रकरणम्। ५अ० १आ० गतार्थाः। प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासन्न्यासः हेत्वन्तरमर्थान्तरम् निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालम् न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रह-

चेन्न योग्यानुपलब्धिबाधिते तदनवकाशादवकाशे वा याबद्भावेऽपि तथाभावप्रसङ्गात्। ननु सुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति पक्षं परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारः घोरं विशायारोचकमस्य सौवीररुचिमनुहरतीति चेत्तदेतच्छाटकपक्षपतितत्वद्दच इत्युपेक्ष्यते। सुखस्य सातिशयत्वेन प्रत्यक्षतया बहुप्रत्यनीकाक्रान्ततया साधनप्रार्थनापरिक्लिष्टतया च दुःखाविनाभूतत्वेन विषानुषक्तमधुवत् दुःखपक्षनिक्षेपात्। नन्वेकमनुसन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवते इति न्यायेन दुःखवत् सुखमप्युच्छिद्यत इति अकाम्योऽयं पक्ष इति चेन्मैवं मंस्थाः सुखसम्पादने दुःखसाधनबाहुल्यानुषङ्गनियमेन तप्तायःपिण्डे तपनीयबुद्ध्या प्रवर्त्तमानेन साम्यापातात् तथा हि न्यायोपार्ज्जितेषु विषयेषु कियन्तः सुखखद्योताः कियन्ति दुःखदुर्दिनानि, अन्यायोपार्ज्जितेषु तु यद्भविष्यति तन्मनसापि चिन्तयितुं न शक्यमित्येतत् स्वानुभवमप्रच्छादयन्तः सन्तो विदाकुर्वन्तु विद्वांसो भवन्तः। तस्मात् परिशेषात् परमेश्वरानुग्रहवशाच्छ्रवणादिक्रमेणात्मतत्त्वसाक्षात्कारवतः पुरुषधौरेयस्य दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति निरवद्यम्। नन्वीश्वरसद्भावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा न तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते रूपादिरहितत्वेनातीन्द्रियत्वात् नाप्यनुमानं तद्व्याप्तिलिङ्गाभावात् नागमः विकल्पासहत्वात् किं नित्योऽवगमयत्यनित्यो वा। आद्ये अपसिद्धान्तापातः द्वितीये परस्पराश्रयापातः। उपमानादिकमशक्यशङ्कमनियतविषयत्वात्। तस्मादीश्वरः शशविषाणायते इति चेत्तदेतन्न चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारमाविष्करोति। विवादास्पदं नगसागरादिकं सकर्तृकं कार्य्यत्वात् कुम्भवत्। न चायमसिद्धो हेतुः सावयवत्वेन तस्य सुसाधत्वात्। ननु किमिदं सावयवत्वम् अवयवसंयोगित्वम् अवयवसमवायित्वं वा नाद्यं गगनादौ व्यभिचारात् न द्वितीयं तन्त्वादावनैकान्त्यात्। तस्मादनुपपन्नमिति चेन्मैवं वादीः समवेतद्रव्यत्वं सावयवत्वमिति निरुक्तेर्वक्तुं शक्यत्वात्। अवान्तरमहत्त्ववत्त्वेन वा कार्य्यत्वानुमानस्य सुकरत्वात्। नापि विरुद्धो हेतुः साध्यविपर्य्ययव्याप्तेरभावात्, नाप्यनैकान्तिकः, पक्षादन्यत्र वृत्तेरदर्शनात्। नापि कालात्ययापदिष्टः, बाधकानुपलम्भात्। नापि सत्प्रतिपक्षः, प्रतिभटादर्शनात्। ननु नगादिकमकर्तृकं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति चेन्नैतत् परीक्षाक्षमं ईक्ष्यते नहि कठोरकण्ठीरवस्य कुरङ्गशावः प्रतिभटो भवति अजन्यत्वस्यैव समर्थतया शरीरविशेषणवैय-

र्थ्यात्। तर्ह्यजन्यत्वमेव साधनमिति चेन्नासिद्धेः नापि सोपाधिकत्वशङ्काकलङ्काङ्कुरः सम्भवी अनुकूलतर्कसम्भवात् यद्ययमकर्तृकः स्यात् कार्य्योऽपि न स्यादिह जगति नास्त्येव तत्कार्य्यं नाम यत्कारकचक्रमवधीर्य्यात्मानमासादयेदित्येतदविवादम्। तच्च सर्वं कर्तृविशेषोपहितमर्य्यादं कर्तृत्वं चेतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्वलक्षणं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वम्। एवञ्च कर्तृव्यावृत्तेस्तदुपहितसमस्तकारकव्यावृत्तावकारणककार्य्योत्पादप्रसङ्ग इति स्थूलः प्रमादः। तथा निरटङ्कि शङ्करकिङ्करेण। "अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने। साध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षे नोपाधिसम्भव" इति। यदीश्वरः कर्त्ता स्यात्तर्हि शरीरी स्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कजातं जागर्त्तीति चेदीश्वरसिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातात् तदुदितमुदयनेन। "आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम्। आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धता" इति। न च विशेषविरोधः शक्यशङ्कः ज्ञातत्वाज्ञातत्वविकल्पपराहतत्वात्। तदेतत् परमेश्वरस्य जगन्निर्म्माणे प्रवृत्तिः किमर्था स्वार्था परार्था वा आद्येऽपीष्टप्राप्त्यर्था अनिष्टपरिहारार्था वा नाद्यः अवाप्तसकलकामस्य तदनुपपत्तेः अतएव न द्वितीयः। द्वितीये प्रवृत्त्यनुपपत्तिः कः खलु परार्थं प्रवर्त्तमानं प्रेक्षावानित्याचक्षीत। अथ करुणया प्रवृत्त्युपपत्तिरित्याचक्षीत कश्चित् तं प्रत्याचक्षीत तर्हि सर्वान् प्राणिनः सुखिन एव सृजेदीश्वरः न दुःखशबलान् करुणाविरोधात्। स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहरणेच्छा हि कारुण्यं तस्मादीश्वरस्य जगत्सर्जनं न युज्यते। तदुक्तं भट्टाचार्य्यैः। "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते। जगच्च सृजतस्तस्य किं नाम न कृतं भवेदिति"। नास्तिकशिरोमणे। तावदीर्ष्याकषायिते चक्षुषी निमील्य परिभावयतु भवान् करुणया प्रवृत्तिरस्त्येव न च निसर्गतः सुखमयसर्गप्रसङ्गः, सृज्यमानिकृतसुकृतदुष्कृतपरिपाकविशेषाद्वैचित्र्योपपत्तेः न च स्वातन्त्र्यभङ्गः शङ्कनीयः स्वाङ्गं स्वव्यवधायकं न भवतीति न्यायेन प्रत्युत तन्निर्वाहात् एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे" इत्यादिरागमस्तत्र प्रमाणम्। यद्येवं तर्हि परस्पराश्रयबाधव्याधिः समाधत्स्वेति चेत् तदसमाधानात् किमयमसौ परस्पराश्रयः शङ्क्यते ज्ञप्तौ वा। नाद्यः आगमस्येश्वराधीनोत्पत्तिकत्वेऽपि परमेश्वरस्य नित्यत्वेनोत्पत्तेरनुपपत्तेः नापि ज्ञप्तौ परमेश्वरस्य आगमाधीनज्ञप्तिकत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात् नापि तदनित्यत्व

चेन्न योग्यानुपलब्धिबाधिते तदनवकाशादवकाशे वा पाषाणेऽपि तथाभावप्रसङ्गात्। ननु सुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति पक्षं परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारे घोरविद्यारोपकमस्तस्य सौवीरर्षिमनुहरतीति चेत्तदेतन्नाटकपक्षपतितत्वञ्च इत्युपेक्ष्यते। सुखस्य सातिशयत्वेन प्रत्यक्षतया बहुप्रत्यवायाक्रान्ततया साधनप्रार्थनापरिक्लिष्टतया च दुःखाविनाभूतत्वेन विषानुषक्तमधुवत् दुःखपक्षनिक्षेपात्। नन्वेकमनुसन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवते इति न्यायेन दुःखवत् सुखमप्युच्छिद्यत इति अकाम्योऽयं पक्ष इति चेन्मैवं मंस्थाः सुखसम्पादने दुःखसाधनबाहुल्यानुषङ्गनियमेन तप्तायःपिण्डे तपनीयबुद्ध्या प्रवर्त्तमानेन साम्यापातात् तथा हि न्यायोपार्जितेषु विषयेषु कियन्तः सुखखद्योताः कियन्ति दुःखदुर्दिनानि, अन्यायोपार्जितेषु तु यद्भविष्यति तन्मनसापि चिन्तयितुं न शक्यमित्येतत् स्वानुभवमप्रच्छादयन्तः सन्तो विदांकुर्वन्तु विद्वांसो भवन्तः। तस्मात् परिशेषात् परमेश्वरानुग्रहवशाच्छ्रवणादिक्रमेणात्मतत्त्वसाक्षात्कारवतः पुरुषधौरेयस्य दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति निरवद्यम्। नन्वीश्वरसद्भावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा न तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते रूपादिरहितत्वेनातीन्द्रियत्वात् नाप्यनुमानं तद्व्याप्तिलिङ्गाभावात् नागमः विकल्पासहत्वात् किं नित्योऽवगमयत्यनित्यो वा। आद्ये अपसिद्धान्तापातः द्वितीये परस्पराश्रयापातः। उपमानादिकमशक्यशङ्कमनियतविषयत्वात्। तस्मादीश्वरः शशविषाणायते इति चेत्तदेतन्न चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारमाविष्करोति। विवादास्पदं नगसागरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् कुम्भवत्। न चायमसिद्धो हेतुः सावयवत्वेन तस्य सुसाधत्वात्। ननु किमिदं सावयवत्वम् अवयवसंयोगित्वम् अवयवसमवायित्वं वा नाद्यं गगनादौ व्यभिचारात् न द्वितीयं तन्त्वादावनैकान्त्यात्। तस्मादनुपपन्नमिति चेन्मैवं वादीः समवेतद्रव्यत्वं सावयवत्वमिति निरुक्तेर्वक्तुं शक्यत्वात्। अवान्तरमहत्त्ववत्त्वेन वा कार्यत्वानुमानस्य सुकरत्वात्। नापि विरुद्धो हेतुः साध्यविपर्ययव्याप्तेरभावात्, नाप्यनैकान्तिकः, पक्षादन्यत्र वृत्तेरदर्शनात्। नापि कालात्ययापदिष्टः, बाधकानुपलम्भात्। नापि सत्प्रतिपक्षः, प्रतिभटादर्शनात्। ननु नगादिकमकर्तृकं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति चेन्नैतत् परीक्षाक्षममीक्ष्यते नहि कठोरकण्ठीरवस्य कुरङ्गशावः प्रतिभटो भवति अजन्यत्वस्यैव समर्थतया शरीरविशेषणवैयर्थ्यात्। तर्ह्यजन्यत्वमेव साधनमिति चेन्नासिद्धेः। नापि सोपाधिकत्वशङ्काकलङ्काङ्कुरसम्भवः अनुकूलतर्कसम्भवात् यद्ययमकर्तृकः स्यात् कार्योऽपि न स्यादिह जगति नास्त्येव तत्कार्यं नाम यत्कारकचक्रमवधीर्य्यात्मानमासादयेदित्येतदविवादम्। तच्च सर्वं कर्तृविशेषोपहितमर्यादं कर्तृत्वं चेतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्वलक्षणं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वम्। एवञ्च कर्तृव्यावृत्तेस्तदुपहितसमस्तकारकव्यावृत्तावकारणककार्योत्पादप्रसङ्ग इति स्थूलं प्रमाणं। तथा निरटङ्कि शङ्करकिङ्करेण। "अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने। साध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षे नोपाधिसम्भवः" इति। यदीश्वरः कर्त्ता स्यात्तर्हि शरीरी स्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कजातं जागर्त्तीति चेदीश्वरसिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातात् तदुदितमुदयनेन। "आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम्। आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धता" इति। न च विशेषविरोधः शक्यशङ्कः ज्ञातत्वाज्ञातत्वविकल्पपराहतत्वात्। तदेतत् परमेश्वरस्य जगन्निर्माणे प्रवृत्तिं किमर्थां स्वार्थां परार्थां वा आद्येऽपीष्टप्राप्त्यर्थां अनिष्टपरिहारार्थां वा नाद्यः अवाप्तसकलकामस्य तदनुपपत्तेः अत एव न द्वितीयः। द्वितीये प्रवृत्त्यनुपपत्तिः कः खलु परार्थं प्रवर्त्तमानं प्रेक्षावानित्याचक्षीत। अथ करुणया प्रवृत्त्युपपत्तिरित्याचक्षीत कश्चित् तं प्रत्याचक्षीत तर्हि सर्व्वान् प्राणिनः सुखिन एव सृजेदीश्वरः न दुःखशबलान् करुणाविरोधात्। स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहरणेच्छा हि कारुण्यं तस्मादीश्वरस्य जगत्सर्जनं न युज्यते। तदुक्तं भट्टाचार्य्यैः। "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दो हि प्रवर्त्तते। जगच्च सृजतस्तस्य किं नाम न कृतं भवेदिति"। नास्तिकशिरोमणे। तावदीर्ष्याकषायिते चक्षुषी निमील्य परिभावयतु भवान् करुणया प्रवृत्तिरस्त्येव न च निसर्गतः सुखमयसर्गप्रसङ्गः, सृज्यप्राणिकृतसुकृतदुष्कृतपरिपाकविशेषाद्वैचित्र्योपपत्तेः। न च स्वातन्त्र्यभङ्गः शङ्कनीयः स्वाङ्गं स्वव्यवधायकं न भवतीति न्यायेन प्रत्युत तन्निर्वाहात्। "एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे" इत्यादिरागमस्तत्र प्रमाणम्। यद्येवं तर्हि परस्पराश्रयबाधव्याधिः समाधत्स्वेति चेत् तस्यानुत्थानात् किमुत्पत्तौ परस्पराश्रयः शङ्क्यते ज्ञप्तौ वा। नाद्यः आगमस्येश्वराधीनोत्पत्तिकत्वेऽपि परमेश्वरस्य नित्यत्वेनोत्पत्तेरनुपपत्तेः नापि ज्ञप्तौ परमेश्वरस्यागमाधीनज्ञप्तिकत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात् नापि तदनित्यत्व

सत उत्पत्तिकथा भा०आ०९८अ० शान्तनुप्रार्थने गङ्गावाक्यं यथा। "एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञः सस्मितं मृदु वल्गु च। वसूनां समयं स्मृत्वा अथाभ्यगच्छदनिन्दिता। उवाच चैव राजानं ह्लादयन्ती मनो गिरा। भविष्यामि महीपाल! महिषी ते वशानुगा। यत्तु कुर्य्यामहं राजन्! शुभं वा यदि वाऽशुभम्। न तद्वारयितव्याऽस्मि न वक्तव्या तथाऽप्रियम्। एवं हि वर्त्तमानेऽहं त्वयि वत्स्यामि पार्थिव!। वारिता विप्रियं चोक्ता त्यक्ष्येयं त्वामसंशयम्"। वैश० उक्तिः "तथेति राज्ञा सा तूक्ता तदा भरतसत्तम। प्रहर्षमतुलं लेभे प्राप्य तं पार्थिवोत्तमम्। आसाद्य शान्तनुस्तां च बुभुजे कामतो वशी। न प्रष्टव्येति मन्वानो न स तां किञ्चिदूचिवान्। स तस्याः शीलवृत्तेन रूपौदार्य्यगुणेन च। उपचारेण च रहस्तुतोष जगतीपतिः। दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा त्रिपथगामिनी। मानुषं विग्रहं कृत्वा श्रीमन्तं वरवर्णिनी। भाग्योपनतकामस्य भार्य्या चोपनताऽभवत्। शान्तनोर्नृपसिंहस्य देवराजसमद्युतेः। सम्भोगस्नेहचातुर्य्यैर्हावलास्यैर्मनोहरैः। राजानं रमयामास यथा रेमे तथैव सः। स राजा रतिसक्तत्वादुत्तमस्त्रीगुणैर्हृतः। संवत्सरानृतून्मासान्न बुबुधे न बहून् गतान्। रममाणस्तया सार्द्धं यथाकामं नरेश्वर!। अष्टावजनयत् पुत्त्रांस्तस्याममरसन्निभान्। जातं जातञ्च सा पुत्त्रं क्षिपत्यम्भसि भारत!। प्रीणाम्यहं त्वामित्युक्त्वा गङ्गास्रोतस्यमज्जयत्। तस्य तन्न प्रियं राज्ञः शान्तनोरभवत्तदा। न च तां किञ्चनोवाच त्यागाद्भीतो महीपतिः। अथैनामष्टमे पुत्त्रे जाते प्रहसतीमिव। उवाच राजा दुःखार्त्तः परीप्सन् पुत्त्रमात्मनः। मा बधीः कस्य काऽसीति किं हिनस्सि सुतानिति। पुत्त्रघ्नि! सुमहत् पापं सम्प्राप्तं ते सुगर्हितम्"। स्त्र्युवाच। "पुत्त्रकाम! न ते हन्मि पुत्त्रं पुत्त्रवतां वर!। जीर्णोऽस्तु मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः। अहं गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता। देवकार्य्यार्थसिद्ध्यर्थमुषिताऽहं त्वया सह। इमेऽष्टौ वसवो देवा महाभागा महौजसः। वशिष्ठशापदोषेण मानुषत्वमुपागताः। तेषां जनयिता नान्यस्त्वदृते भुवि विद्यते। मद्विधा मानुषी धात्री लोके नास्तीह काचन। तस्मात्तज्जननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता। जनयित्वा वसूनष्टौ जिता लोकास्त्वयाऽक्षयाः। देवानां समयस्त्वेष वसूनां संश्रुतो मया। जातं जातं मोक्षयिष्ये जन्मतो मानुषादिति। तत्ते शापाद्विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः। स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्त्रं पाहि महाव्रतम्। एष पर्य्यायवासो मे वसूनां सन्निधौ कृतः। मत्प्रसूतं विजानीहि गङ्गादत्तमिमं सुतम्"। हृतनिजधेनुकान् वसून् प्रति गङ्गया वशिष्ठशापवृत्तान्तोक्तिः ९९अ०। "अथाश्रमपदं प्राप्तः फलान्यादाय वारुणिः। न चापश्यत्स गां तत्र सवत्सां काननोत्तमे। ततः स मृगयामास वने तस्मिंस्तपोधनः। नाध्यगमच्च मृगयंस्तां गां मुनिरुदारधीः। ज्ञात्वा तथाऽपनीतां तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः। ययौ क्रोधवशं सद्यः शशाप च वसूंस्तदा। यस्मान्मे वसवो जह्रुर्गां वै दोग्ध्रीं सुवालधिम्। तस्मात् सर्व्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः। एवं शशाप भगवान् वसूंस्तान् भरतर्षभ!। वशं क्रोधस्य सम्प्राप्त आपवो मुनिसत्तमः। गत्वा च तान्महाभागस्तपस्येव मनो दधे। एवं स शप्तवान् राजन्! वसूनष्टौ तपोधनः। महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान् क्रोधसमन्वितः। अथाश्रमपदं प्राप्तास्ते वै भूयो महात्मनः। शप्ताः स्म इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रमुः। प्रसादयन्तस्तमृषिं वसवः पार्थिवर्षभ!। लेभिरे न च तस्मात्ते प्रसादमृषिसत्तमात्। आपवात् पुरुषव्याघ्र! सर्व्वधर्म्मविशारदात्। उवाच च स धर्म्मात्मा शप्ता यूयं धरादयः। अनुसंवत्सरात् सर्व्वे शापमोक्षमवाप्स्यथ। अयन्तु यत्कृते यूयं मया शप्ताः स वत्स्यति। द्यौस्तदा मानुषे लोके दीर्घकालं स्वकर्म्मणा। नानृतं तच्चिकीर्षामि क्रुद्धो युष्मान् यदब्रुवम्। न प्रजास्यति चाप्येष मानुषेषु महामनाः। भविष्यति च धर्म्मात्मा सर्व्वशास्त्रविशारदः। पितुः प्रियहिते युक्तः स्त्रीभोगान् वर्ज्जयिष्यति। एवमुक्त्वा वसून् सर्व्वान् स जगाम महानृषिः। ततो मामुपजग्मुस्ते समेता वसवस्तदा। अयाचन्त च मां राजन्! वरं तच्च मया कृतम्। जातान् जातान् प्रक्षिपास्मान् स्वयं गङ्गे! त्वमम्भसि। एवं तेषामहं सम्यक् शप्तानां राजसत्तम!। मोक्षार्थं मानुषाल्लोकाद्यथावत् कृतवत्यहम्। अयं शापादृषेस्तस्य एक एव नृपोत्तम!। द्यौ राजन्! मानुषे लोके चिरं वत्स्यति भारत!। वैशम्पायन उवाच। एतदाख्याय सा देवी तत्रैवान्तरधीयत। आदाय च कुमारं तं जगामाथ यथेप्सितम्। स तु देवव्रतो नाम गाङ्गेय इति चाभवत्। द्युनामा शान्तनोः पुत्त्रः शान्तनोरधिको गुणैः"।

"अथापगेयं भीष्मं तं रामेणेच्छामि धीमता। रणे विनिर्ज्जितं द्रष्टुं कुर्य्यांस्तदपि भार्गव।" "यदि त्वामापगेयो वै

[illegible] ।

आपणिक त्रि [illegible] ।

आपणन न० [illegible] ।

आपण पु० [illegible] ।

आपणिक त्रि [illegible] ।

आपतन न० [illegible] ।

आपति पु० [illegible] ।

आपतिक पु० [illegible] ।

आपतित त्रि [illegible] ।

आपत्कल्प पु० [illegible] ।

आपत्काल पु० [illegible] ।

आपत्कालिक त्रि [illegible] ।

आपत्ति स्त्री [illegible] ।

आपद् पु० [illegible]

तस्यापत्यमित्यधिकारे विहिते प्रत्यये । "आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति" पा० ।

आपथि पु० अभिमुखः पन्थाः यस्य वेदे नि० इत् समा० । अभिमुखमार्गवत्यग्निनि "आपथयोविपथयोऽन्तस्पथा अनुपथा" ऋ० ५.५२.१० । आपथय अभिमुखा मार्गा येषां ताउया" भा० स्त्रियां वा ङीप् "हिरण्ययेभिः पविभिः पयोवृध उज्जिघ्नन्त आपथ्यो न पर्वतान्" ऋ० १, ६४ ११ ।

आपद् स्त्री आ+पद–सम्पदा० क्विप् । विपत्तौ आपत्तिशब्दे विवृति "दैवीनां मानुषीणाञ्च प्रतिकर्त्ता त्वमापदाम्" रघु । 'सम्पदो मे निरापदः रघु "अविवेकः परमापदां पदम्' किरा० "मन्त्रप्रतिविभिराहितापदः" माघ । "आपत्कल्प आपत्प्राप्त । आपत्प्राप्त । आपद्गत । आपद्ग्रस्त । आपद्धर्म" इत्यत्रलक्षणा टाप् । आपदाप्यत । आपत्काले न्यूनादपि विद्याधिगन्तव्या यथा छा०उ० "वाचा स्म वै पूर्व्व उपयन्ति सहीपायनकीर्त्त्योराय" अस्य भाष्यम् "वाचा स्म किल पूर्व्वे माह्मणा विद्यार्थिनः सन्तः क्षत्रियान् वैश्यान् वा क्षत्रिया वैश्यानुपयन्ति शिष्यत्वेन उपगच्छन्ति नोपायनम् शूषाभि अत च गौतम उपायनकीर्त्त्या उपगमनकीर्त्तनमात्रेणैव उवास कथितवान् नोपायन चकार'। "आपदि समादधिकाद्वा विद्यामाप्नुसम्भवावस्थायाम् उपायनमुपगमनं पादोपसर्पणम्" आन० ।

आपत्काल पु० आपदा युतोऽकालः । आपदा युते दुष्टे काले "योद्धा चापत्कालस्य पञ्चिधानस्य पाण्डव ।" भा० शा० प० ५८ अ० ।

आपद्देश पु० आपदः जलसमूहस्य देशः । वरुणे ।

आपद्धर्म पु० आपदि कर्त्तव्यो धर्मः । १आपद्यनुष्ठेये धर्मे आपद्धर्ममधिकृत्य कृतोपन्यासः यत्र । भारतान्तर्गतशान्तिपर्व्वमध्यगते व्यासकृते २अवान्तरपर्व्वभेदे न० तच्च भा०शा०प० १२१ अध्यायावधि १७२ अध्यायपर्य्यन्तम् ।

आपन न० आप+भावे ल्युट् । १प्राप्तौ । कर्म्मणि ल्युट् । २मरीचे शब्दच० । [प्रभौ २किराते च उज्ज्वलदत्तः ।

आपनिक त्रि० आ+पन–स्तुतौ कर्म्मणि इकन् । १इन्द्रनीले

आपनेय त्रि० आ+अप+नी–कर्म्मणि यत् । समन्तादपनेये दूरीकार्य्ये "नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ । 'कठोप० । "श्रेयमागमप्रतिपाद्यात्मनि मतिर्नैषा तर्केण स्वबुद्ध्यभ्यूहमात्रेण नापनेया नापनेतव्या न हन्तव्या । तार्किकोह्यनागमज्ञः स्वबुद्धिपरिकल्पितं यत्किञ्चिदेव कथयति अत एव चेयमागमप्रसूता मतिः तार्किकादन्येनैवागमाभिज्ञेनाचार्य्येणैव प्रोक्ता सती सुज्ञानाय भवति" भा० ।

आपन्न आ+पद–क्त । १आपद्युक्ते "आपन्नं संसृतिं घोरां यन्नाम विवशोऽगृणन् । ततः सद्यो विमुच्येत यद्बिभेति स्वयं भयम्" भाग० "आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिता खलु पौरवाः" शकु० "आत्मापराधादापन्नस्तत् किं भीम जिघांससि" भा० स्त्री०प० १२अ० । प्राप्ते मेदि० आपन्नमत्ता

आपन्नसत्त्वा स्त्री आपन्नः प्राप्तः गर्भरूपेण सत्त्वः प्राणी यया । गर्भिण्यां स्त्रियाम् 'सममापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापाण्डुरत्विषः" रघु । [निमय इत्या क्रोते ।

आपमित्यक त्रि० अपमित्य परिवर्त्त्य निर्वृत्तम् कक् । वि-

आपया स्त्री आपेन जलपूरेण याति या+क । १जलपूरयुक्ते नदीभेदे "दृषद्वत्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्ने दिदीहि" ऋ० ३,२३,४, । "आपया नाम काचित् नदी" भा० २आपगारूपनदीमात्रे च ।

आपयितृ त्रि० आप+णिच्–तृच् । प्रापयितरि "आपयिता ह वै कामानां भवति यएतं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते" छा०उ० । "आपयिता ह वै कामानां यजमानस्य भवति" भा० । स्त्रियां ङीप् ।

आपराधय्य न० अप+राध–णिच् भा० य तस्य भाव ब्राह्म० ष्यञ् । अपराधकर्त्तृत्वे ।

आपराह्णिक त्रि० अपराह्णे भव ठञ् । १अपराह्णभवे २तद्व्यापके च स्त्रियां ङीप् । "पित्र्यर्थे चापराह्णिकी' स्मृति ।

आपर्त्तुक पु० ऋतुमधिकृत्य अध्याय तत्र विहितः कल्पः । ऋतवाध्यायबोधके छान्दसे कल्पग्रन्थभेदे । "ऋतवाध्यायश्छान्दसः कल्प आपर्त्तुक "कौषीतकिसूत्रम् ।

आपव पु० आपुनाति सर्वमात्मेन आपु जल तदधिष्ठाता वरुणोऽपि आपूः तस्यापत्यम् । कल्पभेदे वरुणस्यापत्ये १वसिष्ठे मुनौ तस्य वत उत्पत्तिकथा यथा भा०आ०प० ९९ अ० "य वेभे वरुण पुत्रं पुरा भरतसत्तम । वसिष्ठनामा स मुनिः ख्यात आपव इत्युत" "तत्ते यापादिविर्मुक्ता आपवस्य महात्मन " इति च आपगेयशब्दे विवृति । आप जलपूर याति प्राप्नोति आश्रयत्वेन वा–क २नारायणे परमपुरुषे । "आपोनारा इति प्रोक्ता आपोवै नरसूनवः । अयनं तस्य ता पूर्व्वं तेन नारा-

[illegible]

आपथ [illegible]

आपस्तम्ब [illegible]

आपस्तम्बिनी [illegible]

आपाक [illegible]

आपात [illegible]

आपातलिका [illegible]

आपातलस् [illegible]

आपाद [illegible]

आपादन [illegible]

आपान [illegible]

आपालि [illegible]

आपि [illegible]

आपिञ्जर न० ईषत्पिञ्जर प्रा०स०। १स्वर्णे राजनि०। २ईषत्पिञ्जरवर्णे पु० ३तद्वति त्रि० "आपिञ्जरावद्धरजःकणत्वात्" रघु।

आपिशलि पु० अपिशलस्य मुनेरपत्यम् इञ्। आदिशाब्दिके मुनिभेदे। "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायन। पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" कवि क०। "वा सुप्यापिशलेः" पाणिनिनोक्ते स्ततोऽस्यस्यादित्वम् स्त्रियां क्रोड्या०ष्यञ्। आपिशल्या तस्यस्त्र्यपत्ये स्त्री। आपिशलिना प्रोक्तम् अण्। आपिशलम्। तदीये शास्त्रे न०।

आपी त्रि० आ+प्याय–क्विप् पीभाव। १आपीने वृद्धिमति।

आपीड पु० आ+पीड–अच्। १शिखामाल्ये, २शिरोभूषणे, "तस्मिन् कुलापीडनिभे विपीडितम्" रघु। "विचित्रमुकुटापीडा विचित्रकवचध्वजाः" भा०व०प० १७२ अ०। "बर्हापीडाभिरुचिरशाय यूनो व्यूढोरस्कांस्तथाभावान् ददर्श" भा० आ०प०१८७अ०। २स्तवकृमिनि. स्तनकाष्ठे च। ३आपीडकमात्रे त्रि०।

आपीडा स्त्री आ+पीड–अ। सम्यक्पीडने "तत्र तूर्णं गलापीडं कुर्याच्चाप्यधूननम्" सुश्रु० गलस्यापीडा मर्द्दन यत्रेति तदर्थे।

आपीडित त्रि० आ+पीड–क्त। १निष्पीडिते २निर्मर्द्दिते।

आपीत न० ईषत् पीतम् प्रा०त०। माक्षिके धातौ। २ईषत्पीतवर्णे पु० ३तद्वति त्रि०। ईषत् पान कृत यस्य तादृशे ४जलादौ त्रि०।

आपीन न० आ+प्याय–क्त पीभाव' तस्य नत्वम्। (मेङ्) १गवादे ऊधसि "आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात्" रघु २कूपे पु०। "आपीनमूध आपीनोऽन्धु" सुग्ध०। अन्योपसर्गपूर्व्वकत्वे तु संप्यानइत्येव आङ्पूर्व्वकस्यापि अन्धूधसो रेवार्थयो पीभावो नान्यत्र।

आपूपिक त्रि० अपूपः शिल्पमस्य ठक्। १अपूपपाचके अपूपे अपूपभक्षणे साधु गुडा०ठक्। २अपूपभक्षणसाधने गुडादौ। अपूपो भक्तिरस्य अचित्तत्वात् ठक्। ३अपूपभक्षणासेवके। अपूप पण्यमस्य ठक्। ४अपूपविक्रेतरि। अपूपस्तद्भक्षणं शीलमस्य ठक्। ५अपूपभक्षशीले। अपूपस्तद्भक्षणं व्रतमस्य ठञ्। ६व्रतत्वेन अपूपभक्षणकर्त्तरि। अपूपानां समूहः अचित्तत्वात् ठक्। ७अपूपसमूहे न०।

आपूप्य पु० अपूपाय साधु' वा ञ्य। अपूपसाधने चूर्णे त्रि०

आपूर पु० आपूर्य्यतेऽनेन आ+पूर–घञ्। जलादिप्रवाहे "स्वेदापूरोयुवतिसरितां व्याप गण्डस्थलानि" माघ भावे घञ्। २सम्यक्पूरणे ३ईषत्पूरणे ४अभिव्याप्तौ च।

आपूरण न० आ+पूर–भावे ल्युट्। १समन्तात्पूरणे आपूरयति ल्यु। २सम्यक्पूरणकर्त्तरि त्रि० ३नागभेदे पु० "कालिको मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा" भा० आ०प० ३५अ०। [२अभिव्याप्तौ च।

आपूरित त्रि० आ+पूर–क्त। यस्यापूरणं कृत १तस्मिन्

आपूर्य्यमाण त्रि० आ+पूर–कर्मणि शानच्। सम्यक्पूर्य्यमाणे २समन्तात्प्रसृते "आपूर्य्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्" गीता। आधारे शानच्। सूर्य्यकिरणैः पूर्य्यमाणचन्द्रस्याधारे पक्षे। 'उदगयने आपूर्य्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयनगोदानविवाहाः" आश्व०गृह्य०। "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्ल आपूर्य्यमाण पक्षम्" छा०उप०।

आपूष आ+पूष–वृद्धौ करणे घञ्। रङ्गे (राङ्) धातुभेदे, तस्य पुष्टिसाधनत्वादिकमुक्तं भा० प्र० "रङ्गं वङ्गं त्रपु प्रोक्तं तथा पिच्चटमित्यपि। खुरकं मिश्रकं चापि द्विविधं रङ्गमुच्यते। उत्तमं खुरकं प्रोक्तं मिश्रकं गर्हितं भवेत्। रङ्गं लघु सरं रूक्षमुष्णमेहकृमीनपि। निहन्ति पाण्डु सश्वासं चक्षुष्यं पित्तलं मनाक्। सिंहो यथा हस्तिगणं निहन्ति तथैव वङ्गोऽखिलमेहवर्गम्। देहस्य सौख्यम् प्रबलेन्द्रियत्वं नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम्"।

आपृच् त्रि० आ+पृच–क्विप्। संसर्गयुक्ते। "मित्रस्तुवोयच्छसान न गाव पृथिव्या आपृगसुया स यज्ञे" ऋ०१०, ८९,१४।

आपृच्छा स्त्री आ+प्रच्छ–अङ्। १आलापे, २जिज्ञासायाम् ३आभाषणे गतागतकाले ४शुभप्रश्ने ५आमन्त्रणे च।

आपृच्छ्य त्रि०आ+प्रच्छ–वेदे नि०क्यप्। जिज्ञास्ये। "आपृच्छ्य वरुण भाज्यर्पति" सि०कौ०धृता श्रुति। आ+प्रच्छ–ल्यप्। २जिज्ञासित्वेत्यर्थे अव्य०।

आपेक्षिक त्रि० अपेक्षात आगत ठक्। अपेक्षया प्राप्ते "किन्तु मध्यत्वमापेक्षिकम्" सि०कौ० "अस्तमनन्तेत्यापेक्षिकमस्तमनम्" छा०उ०भा०। स्त्रियां ङीप्।

आपोक्लिम न० ज्योतिषोक्ते जन्मलग्नावधिकृतीयषष्ठनवमद्वादशस्थानेषु। "तृतीय पञ्चनवममन्त्यमापोक्लिम विदुः" ज्यो०त०। "आपोक्लिमे यदि खगा, न किले-

[illegible] ।

आपोमय त्रि० आप्+विकारे मयट् [illegible] ।

आपोमूर्त्ति [illegible] ।

आपोऽशान न० [illegible] ।

आप्त त्रि० आप+क्त [illegible] ।

[illegible] ।

आप्तकाम त्रि० [illegible] ।

ऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः पौल्कसोऽपौल्कसः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्व्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति" इ० उ०

"इदानीं योऽसौ सर्व्वात्मभावो मोक्षो विद्याफलं क्रियाकारकफलशून्यं स प्रत्यक्षतो निर्द्दिश्यते । यत्राविद्याकामकर्म्माणि न सन्ति तदेतत्प्रस्तुतं "यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यतीति" । तद्वा अस्य रूपम् । यः सर्व्वात्मभावः सोऽस्य परमो लोक इत्युक्तस्तदतिच्छन्दा अतिच्छन्दमित्यर्थं रूपपरत्वात् । छन्दः कामोऽतिगतः छन्दोऽस्मिन् रूपे तदतिच्छन्दं रूपम् । अन्योऽसौ सान्तश्छन्दःशब्दो गायत्र्यादिच्छन्दोवाची । अयन्तु कामवचनोऽत स्वरान्त एव । तथाप्यतिच्छन्दा इति पाठः स्वाध्यायधर्म्मो द्रष्टव्यः । अस्ति च लोके कामवचनप्रयुक्तश्छन्दशब्दः स्वच्छन्दः परच्छन्द इत्यादौ । अतोऽतिच्छन्दमित्येवमुचितः कामवर्ज्जितमेतद्रूपमित्यस्यार्थः । तथाऽपहतपाप्मा पाप्मशब्देन धर्म्माधर्म्मावुच्येते । "पाप्मभिः संसृज्यते" "पाप्मनो विजहाति" इत्युक्तत्वात् । अपहतपाप्म धर्म्माधर्म्मवर्जितमित्येतत् । किञ्चाभयम् भयं हि नामाविद्याकार्य्यम् "अविद्यया भयं मन्यते" इति ह्युक्तम् । तत्कार्य्यद्वारेण कारणप्रतिषेधोऽयम् अभयं रूपमित्यविद्यावर्जितमित्येतत् । यदेतद्विद्याफलं सर्व्वात्मभावस्तदेतदतिच्छन्दापहतपाप्माभयं रूपं सर्व्वसंसारधर्म्मवर्ज्जितमतोऽभयं रूपमेतत् । इदञ्च पूर्व्वमेवोपन्यस्तमतीतानन्तरब्राह्मणसमाप्तौ । "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि" इत्यागमतः । इह तु तर्कतः प्रपञ्चितम् दर्शितागमार्थप्रत्ययदार्ढ्याय । अयमात्मा स्वयञ्चैतन्यज्योतिःस्वभावः सर्व्वं स्वेन चैतन्यज्योतिषावभासयति । "स यत्तत्र किञ्चित्पश्यति रमते चरति जानाति च" इत्युक्तम् । अतः स्थितञ्चैतन्न्यायतो नित्यस्वरूपचैतन्यज्योतिष्ट्वमात्मनः । स सुषुप्तकालेऽविनष्टः स्वेनैव रूपेण वर्त्तते कस्मादयमहमस्मीत्यात्मानं वा बहिर्व्वेमानि भूतानीति जाग्रत्स्वप्नयोरिव न जानातीत्यत्रोच्यते । इदमत्राज्ञानहेतुम् एकत्वमेवाज्ञानहेतुस्तत्कथम्? इत्युच्यते । दृष्टान्तेन हि प्रत्यक्षो भवति विवक्षितोऽर्थ इत्याह । तत् तत्र यथा लोके प्रिययेष्टया स्त्रिया सम्परिष्वक्तः सम्यक् परिष्वक्तः कामयन्त्या कामुकः सन् बाह्यमात्मनः किञ्चन किञ्चिदपि न वेद मत्तोऽन्यद्वस्त्विति । न चान्तरमयमहमस्मि सुखी दुःखी चेति अपरिष्वक्तस्तु तया प्रविभक्तो जानाति । सर्व्वमेव बाह्यमाभ्यन्तरञ्च । परिष्वक्तोत्तरकालन्त्वेकत्वापत्तेर्न जानाति । एवमेव यथादृष्टान्तोऽयं पुरुषः क्षेत्रज्ञो भूतमात्रासंसर्गतः सैन्धवखिल्यवत् प्रविभक्तो जलादौ चन्द्रादिप्रतिबिम्बवत्कार्य्यकरण इह प्रविष्टः सोऽयं पुरुषः प्राज्ञेन परमार्थेन स्वाभाविकेन स्वेनात्मना परेण ज्योतिषा सम्परिष्वक्तः सम्यक् परिष्वक्त एकीभूतो निरन्तरः सर्व्वात्मा न बाह्यं किञ्चन वस्त्वन्तरं नाप्यान्तरमात्मन्ययमहमस्मि सुखी दुःखी चेति वेद । तत्र चैतन्यज्योतिःस्वभावत्वे कस्मादिह न जानातीति यदप्राक्षीस्तत्राय हेतुरेकत्वमुक्तः । एकत्वं यथा स्त्रीपुंसयोः सम्परिष्वक्तयोः । तत्रार्थाज्ज्ञानात्वं विशेषविज्ञानहेतुरित्युक्तं भवति । नानात्वे च कारणमात्मनो वस्त्वन्तरस्य प्रत्युपस्थापिकाविद्येत्युक्तं तत्र चाविद्याया यदा प्रविविक्तो भवति तदा सर्व्वेणैकत्वमेवास्य भवति । ततश्च ज्ञानज्ञेयादिकारकविभागेऽसति कुतो विशेषविज्ञानप्रादुर्भावः कामो वा सम्भवति स्वाभाविके स्वरूपस्य आत्मज्योतिषि । यस्मादेव सर्व्वैकत्वमेवास्य रूपमतस्तद्वा अस्यात्मनः स्वयं ज्योतिःस्वभावस्यैतद्रूपमाप्तकामं यस्मात्समस्तमेतत्तस्मादाप्ताः कामा अस्मिन् रूपे तदिदमाप्तकामं यस्य अन्यत्वेन प्रविभक्तः कामस्तदनाप्तकामं भवति । यथा जागरितावस्थायां देवदत्तादिरूपम् । न त्विदं तथा कुतश्चित्प्रविभज्यतेऽतस्तदाप्तकामं भवति । किमन्यस्माद्वस्त्वन्तराच्च प्रविभज्यते आहोस्विदात्मैव तद्वस्त्वन्तरमत आह । नान्यदस्त्यात्मनः । कथम्? यत आत्मकाममात्मैव कामा यस्मिन् रूपे येऽत्र प्रविभक्ता इवान्यत्वेन काम्यमाना यथा जाग्रत्स्वप्नयोस्तेऽस्यात्मैवान्यत्वप्रत्युपस्थापकहेतोरविद्याया अभावादात्मकाममत एवाकाममेतद्रूपं काम्यविषयाभावाच्छोकान्तरं शोकच्छिद्रं शोकशून्यमित्यर्थस्तच्छोकमध्यमिति वा सर्व्वथाप्यशोकमेतद्रूपं शोकवर्ज्जितमित्यर्थः । प्रकृतः स्वयञ्ज्योतिरात्मा अविद्याकामकर्म्मविनिर्मुक्त इत्युक्तम् । असङ्गत्वादात्मन आगन्तुकत्वाच्च तेषां, तत्रैषा शङ्का जायते चैतन्यस्वभावत्वे सत्यप्येकीभावाच्च जानाति स्त्रीपुंसयोरिव सम्परिष्वक्तयोरित्युक्तम् । तत्र प्रासङ्गिकमेतदुक्तं कामकर्म्मादिवत् स्वयञ्ज्योतिष्ट्वमप्यस्यात्मनो न स्वभावः । यस्मात् सम्प्रसादे नोपलभ्यत इत्याशङ्कायां प्राप्तायां तन्निराकरणाय स्त्रीपुंसयोर्दृष्टान्तोपादानेन विद्यमानस्यैव स्वयञ्ज्योतिष्ट्वस्य सुषुप्तेऽप्यग्रहणमेकीभावाद्धेतोर्न तु कामकर्म्मादिवदागन्तुकम् । इत्येतत्प्रासङ्गिकमभिधाय यत्प्रकृतं तदेवानुप्रवर्त्तयति । अत्र चैतत्प्रकृत-

[illegible]

[illegible]

प्राप्तप्रतिषेधादात्माश्रयत्वं कामानां श्रुतमेवेति चेत् न "सुधी स्वप्नोभूत्वेति" परनिमित्तत्वात् कामाश्रयत्वप्राप्तेरसकृद्वचनाच्च । न हि कामाश्रयत्वेऽसद्भावचनमुपपद्यते । सङ्कल्प काम इत्यत्रोचाम । आत्मकाम इति श्रुतेरात्मविषयेऽस्य कामो भवतीति चेत् न व्यतिरिक्तकामनाभावार्थत्वात्तस्याः, वैशेषिकादितन्त्रन्यायोपपन्नमात्मन कामाद्याश्रयत्वमिति चेत् न हृदि श्रिता इत्यादिविशेषश्रुतिविरोधादनपेक्ष्यास्तावैशेषिकादितन्त्रोपपत्तय श्रुतिविरोधे न्यायाभासत्वोपगमात् स्वयं ज्योतिष्ट्वाधनाच्च । कामादीनाञ्च स्वप्ने केवलदृशिमात्रविषयत्वात् स्वयंज्योतिष्ट्व सिद्धम् स्थितञ्च साध्येतात्मसमवायित्वे । दृश्यत्वानुपपत्तेश्चक्षुर्गतविशेषवत् । द्रष्टुर्हि दृश्यमर्थान्तरभूतमिति द्रष्टु स्वयंज्योतिष्ट्व सिद्धम् तद्बाधित स्याद्यदि कामाद्याश्रयत्व परिकल्प्येत । सर्वशास्त्रप्रतिषेधाच्च । परस्यैकदेशकल्पनाया कामाद्याश्रयत्वे च सर्वं शास्त्रार्थजातं कुप्येत । एतच्च विस्तरेण चतुर्थेऽवोचाम । महता हि प्रयत्नेन कामाद्याश्रयत्वकल्पना प्रतिषेद्धव्या । आत्मन परेणैकत्वशास्त्रार्थसिद्धे । तत्कल्पनाया पुन क्रियमाणायां शास्त्रार्थ एव बाधितः स्यात् । यथेच्छादीनामात्मधर्मत्वं कल्पयन्तो वैशेषिका नैयायिकाश्चोपनिषच्छास्त्रार्थेन न सङ्गच्छन्ते तथेयमपि कल्पनोपनिषच्छास्त्रार्थबाधनान्नादरणीया" ।

"काममय एवाय पुरुष इति यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत् कर्म कुरुते यत् कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते" इत्युपक्रम्य "तदेव सक्त सह कर्मणैति लिङ्ग मनोयत्र निषक्तमस्य । प्राप्यान्त कर्मणस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे" इति श्लोकमुदाहृत्य "इति नु कामयमान" इत्युक्त्वा कामयमानस्यैव जन्मादिहेतुत्वमुक्त्वा

"अथाकामयमानोयोऽकामोनिष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" वृ० उप०। "इति नु एव नु कामयमान संसरति यस्मात् कामयमान एवैव संसरत्यथ तस्मादकामयमानो न कचित् संसरति फलासक्तस्य हि गतिरुक्ता । अकामस्य हि क्रियानुपपत्तेरकामयमानो मुच्यते । एव कथ पुनरकामयमानो भवति ? । योऽकामो भवत्यसावकामयमान । कथमकामता ? इत्युच्यते । यो नि कामो यस्मान्निर्गताः कामा सोऽय निष्काम । कथं कामा निर्गच्छन्ति ? । य आप्तकामो भवति । आप्ता कामा येन स आप्तकाम । कथमाप्यन्ते कामा ? आत्मकामत्वेन यस्यात्मैव नान्य कामयितव्यो वस्त्वन्तरभूत पदार्थो भवति । आत्मैवानन्तरो बाह्य कृत्स्न प्रज्ञानघन एकरसो नोर्द्ध न तिर्य्यङ्नाध । आत्मनोऽन्यत्कामयितुम् "यस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन क पश्येत् शृणुयान्मन्वीत विजानीयाद्वा" एवं विजानन् किं कामयेत् ? । ज्ञायमानो ह्यन्यत्वेन पदार्थ कामयितव्यो भवति । न चासावन्यो ब्रह्मविद आप्तकामस्यास्ति । य एवात्मकामतयाऽऽप्तकाम स निष्कामोऽकामोऽकामयमानश्चेति मुच्यते । न हि यस्यात्मैव सर्वं भवति तस्यानात्मा कामयितव्योऽस्ति । अनात्मा चान्य कामयितव्य. । सर्वञ्चात्मैवाभूदिति प्रतिषिद्धम् सर्वात्मदर्शिन कामयितव्याभावात् कामानुपपत्ति । ये तु प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्म कल्पयन्ति ब्रह्मविदोऽपि तेषां नात्मैव सर्वं भवति । प्रत्यवायस्य जिहासितव्यस्यात्मनोऽन्यस्याभिप्रेतत्वात् । येन चाशनायाद्यतीतो नित्य प्रत्यवायासम्बद्धो विदित आत्मा त वय ब्रह्मविद ब्रूम । यश्च नित्यमेवाशनायाद्यतीतमात्मानं पश्यति । यस्माच्च जिहासितव्यमन्यमुपादेयं वा यो न पश्यति तस्य कर्म न शक्यत एव सम्बन्धुम् । यस्त्वब्रह्मवित्तस्य भवत्येव प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्मेति न विरोध । अतः कामाभावादकामयमानो न जायते मुच्यत एव । तस्यैवमकामयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात् प्राणा वागादयो नोत्क्रामन्ति नोर्द्धं क्रामन्ति देहात् । स च विद्वानाप्तकाम आत्मकामतया इहैव ब्रह्मभूत । सर्वात्मनो हि ब्रह्मणो दृष्टान्तत्वेन प्रदर्शितमेवद्रूपम् । "तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकाम रूपमिति" । तस्य हि दार्ष्टान्तिकभूतोऽयमर्थ उपसंह्रियते । अथाकामयमान इत्यादिना । स कथमेवम्भूतो मुच्यते ? इत्युच्यते । यो हि सुषुप्तावस्थमिव निर्विशेषमद्वैतमलुप्तचिद्रूपज्योति स्वभावमात्मानं पश्यति तस्यैवाकामयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात् प्राणवागादयो नोत्क्रामन्ति । किन्तु विद्वान् स इहैव ब्रह्म भवति यद्यपि देहवानिव लक्ष्यते । स ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति । यस्माद्धि तस्याब्रह्मत्वपरिच्छेदहेतव कामा सन्ति । तस्मादिहैव ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति न शरीरपातोत्तरकालम् । न हि विदुषो मृतस्य भावान्तरापत्तिर्जीवतोऽन्यो भाव देहान्तरप्रतिसन्धानाभावमात्रेणैव तु ब्रह्माप्येतीत्युच्यते । भावान्तरापत्तौ हि मोक्षस्य सर्वोपनिषद्विवक्षितोऽयं आत्मैकताख्य स बाधितो

[illegible]

मेददी० तास याज्या सूक्तविशेषात्मका गोत्रभेदेन भिन्नरूपा "एकादश प्रयाजा' तेषां प्रैषा प्रथम प्रैषसूक्तसंज्ञ द्वितीये । अध्वर्युप्रेषितोमैत्रावरुण प्रेष्यति प्रैषैर्होतारम् । होता यजत्याप्रीभि प्रैषलिङ्गाभि" इत्युपक्रम्य "समिद्धो अग्निरिति" शुनकाना "जुषस्व न समिधमिति वशिष्ठाना, "समिद्धो अद्येति"सर्व्वेषाम् यथाऋषि वा"इति आश्व०श्रौ० गोत्रभेदेन सूक्तभेदस्योक्ते । अत्र नारायणवृत्ति । "यो यस्य ऋषिस्तदानुगुणय यथर्षिशब्देनोच्यते तथा वाऽऽप्रीसूक्त ग्रहीतव्यम् । स्वय वा ऋषिनामधेयस्यानुगुणा आप्रय कर्त्तव्या इत्यर्थ । तत्र भगवता शौनकेन यथाऋषिपक्षे आप्रीविवेकार्थमेव श्लोक उक्त ।"कण्वाङ्गिरोऽगस्त्यशुनका विश्वामित्रोऽत्रिरेव च । वशिष्ठ कश्यपो वाध्र्यश्वो जमदग्निरथोत्तम" । तत्र दशाना सूक्ताना प्रथम कण्वानाम् "समिद्धो न आवह" इति । द्वितीय तद्वर्जितानामङ्गिरसाम्, "समिद्धो अग्न आवह" इति । तृतीयमगस्त्यानाम्, "समिद्धो अद्य राजसि" इति। चतुर्थ शुनकानाम्, 'समिद्धो अग्निर्निहित" इति । पञ्चम विश्वामित्राणाम्, "समित्समित्सुमना" इति । षष्ठमत्रीणाम्, "ये समिद्धाय शोचिषे" इति । सप्तम वशिष्ठानाम्, "जुषस्व न समिध" इति । अष्टम कश्यपानाम् "समिद्धो विश्वतस्पति "इति । नवम वाध्र्यश्वानाम्, "इमा मे अग्ने समिध जुषस्वेड" इति । शुनकवाध्र्यश्वानाम् भृगूणा दशम, "समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे इति यथर्षिपक्षे विवेकोऽयम्" ।

आप्रीत त्रि० आ+प्री—क्त । १सम्यक्प्रीते २ईषत्प्रीते च । भावे क्त । सम्यक्प्रीतौ न० ।

आप्रीतप पु० आप्रीत पाति पा—क । विष्णौ "अथ यद्याप्याय्यमान किञ्चिदापद्येत विष्णवआप्रीतपाय स्वाहेति जुहुयात् विष्णुर्हि वै तस्याप्रीतपा नयत्यपपाप्मान हुत उपैव यज्ञोनमति" शत० ब्रा० । क्विप् । आप्रीतपा अप्यत्र ।

आप्लव पु० आ+प्लु—घञभावपक्षे अप् । १स्नाने, जलाना सर्व्वत बहुच्छलने । ल्युट् आप्लवनम् तत्रैव न० ।

आप्लवव्रतिन् पु० आप्लवः समावर्त्तनस्नानमेव व्रतमस्यास्ति इनि । स्नातके गृहस्थभेदे यस्तु वेदानधीत्य दारपरिग्रहार्थं कृतसमावर्त्तनस्नान दारलाभात् प्राक् आर्त्तव्रतविशेषमाचरति तादृशे द्विजे 'अलाभे चैव कन्याया स्नातकव्रतमाचरेत्" स्मृत्युक्त व्रत च दर्शित विधानपा० यथा 'स्नात्वैव विधिना काले मासमात्रमपि द्विज । अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु सुखस्थस्तु प्रयत्नवान् । नित्योरोगादितोभीत आपन्नोऽन्यैश्च कारणै । स्नातक प्रयतो यज्ञि न त्यजेदिति वै श्रुति । नित्यदा ब्रह्मचारी स्यात् पञ्चयज्ञपरायण । जपतीर्थरतोवा स्यात् स्नातकोलौल्यवर्ज्जित । श्राद्धे निमन्त्रितो गच्छेत् कुर्य्यात् षट्कर्म च द्विज । येन केनाप्युपायेन व्रतचर्य्या न लोपयेत् । शकलान् जुहुयात् प्रात" इति अत्र प्रातरितिविशेषणात् न सायम् । तेन प्रात सन्ध्यामुपास्याग्निकार्य्यं कृत्वा, शकलहोम कार्य्यं तन्मन्त्राश्च तैत्तिरीयारण्ये पठिता॰ "देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहेत्यादिका । तदीय होमद्रव्यविशेषोबौधायनेनोक्त "सएष उपनयनप्रभृति व्याहृतिभि षड्भिरेव समिद्भि आ समावर्त्तनात् । समावर्त्तनप्रभृति आज्येनैव आ पाणिग्रहणात् । पाणिग्रहणप्रभृति व्रीहिभिर्यवैर्वा व्यस्तेनैकेन पञ्चाहुती र्जुहुयात्" "वैश्वदेव गृहस्थस्य प्रत्यहारम्भण भवेत् । स्नातकेनापि तत्कार्य्यं पृथक्पाको गृहे यदि" शौनक । "यज्ञोपवीतद्वितय सोदक च कमण्डलुम् । छत्रञ्चोष्णीषमाले च पादुके चाप्युपानहौ । रौक्मे च कुण्डले वेणु कृत्तकेशनखः शुचि । स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यात् बहिर्माल्यञ्च धारयेत् । शुक्लाम्बरधरोनित्य सुगन्ध प्रियदर्शन । न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति । न रक्तमुल्वणं चान्यधृत वासो न कन्यिकाम्" कूर्म्मपु० । "उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् । उपवीतमलङ्कार स्रज कनकमेव च" मनु । "स्नात समुद्वहेत् कन्यां प्रव्रजेत्तद्-निष्कृत । वनस्थो वा भवेद्विप्र सुखस्थो विधिना शुचि । अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विज । आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चीयते हि स "इति विधा पा० धृता स्मृति । तस्य कन्यालाभार्थ काम्यजप उक्त ऋग्विधाने "सुपुर्ण प्रजपेत् सूक्तमेत सम्यक् शिवालये । अयुत त्व जपेत् कन्या षण्मासात् लभते नर' इति ।

अत्रानाश्रमदोषविषये किञ्चिदुच्यते स्नातको हि गृहस्थभेदोद्विजातिमात्र' समावर्त्तनस्नानस्य तेषामेव सम्भवात् । अतस्तद्विषयकमेवानाश्रमादिदोषोत्कीर्त्तनम् । तथा हि विधानपारिजातधृतयो स्मृत्यो "स्नात्वैव विधिवत् काले" इत्यादौ स्नात, समुद्वहेत् कन्यामित्यादौ चोपक्रमे द्विजातिविषयकत्वावगमेन उपसंहारे अनाश्रमदोषकीर्त्तनं तद्विषयकमेव उपक्रमोपसंहारयोरेकविषयकत्वौचित्यात् । एतेन"स्रोकरोति यदा वेद चरेद्वेद-

[illegible] । [illegible] न [illegible] । न [illegible] । न हि [illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] स्त्री [illegible] । [illegible] ।

[illegible] स्त्री [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] त्रि [illegible] ।

[illegible] स्त्री [illegible] । [illegible] ।

[illegible] स्त्री [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] त्रि [illegible] ।

[illegible] पु० [illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

[illegible] न [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] पु० [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] न० [illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] ।

[illegible] स्त्री [illegible] । [illegible] १६,१८ । [illegible]"

नेददी० ताय याज्याः सूक्तविशेषात्मका गोत्रभेदेन भिन्नरूपा "एकादश प्रयाजा" तेषां मध्ये प्रथमः प्रैषसूक्त उक्तं द्वितीये। अध्वर्युप्रेषितो मैत्रावरुण प्रेष्यति प्रैषैर्होतारम्। होता यजत्याप्रीभिः प्रैषलिङ्गाभिः" इत्युपक्रम्य "समिद्धो अग्निरिति" शुनकानां "जुषस्व नः समिधमिति वशिष्ठानां, "समिद्धो अद्येति"सर्व्वेषाम् यथाऋषि वा"इति आश्व०श्रौ० गोत्रभेदेन सूक्तभेदश्चोक्तः। अत्र नारायणवृत्तिः। "यो यस्य ऋषिस्तदानुगुणय' यथर्षिशब्देनोच्यते तया वाऽऽप्रीसूक्तं ग्रहीतव्यम्। स्वयं वा ऋषिनामधेयस्यानुगुण्या आप्रः कर्त्तव्या इत्यर्थः। तत्र भगवता शौनकेन यथाऋषिपक्षे आप्रीविशेषार्थमेव श्लोक उक्तः।"कस्याद्गिरोऽगस्त्यशुनका विश्वामित्रोऽत्रिरेव च। वशिष्ठ कश्यपो वाध्रय्श्वो जमदग्निरथोत्तम"। तत्र दशानां सूक्तानां प्रथमं कण्वानाम् "समिद्धो न आवह" इति। द्वितीयं तद्वर्जितामाङ्गिरसाम्, "समिद्धो अग्न आवह"इति। तृतीयमगस्त्यानाम्, "समिद्धो अद्य राजसि" इति। चतुर्थं शुनकानाम्, "समिद्धो अग्निर्निहितः" इति। पञ्चमं विश्वामित्राणाम्, "समित्समित्सुमनाः" इति। षष्ठमत्रीणाम्, "ये समिद्धाय शोचिषे" इति। सप्तमं वशिष्ठानाम्, "जुषस्व नः समिधं" इति। अष्टमं कश्यपानाम् "समिद्धो विश्वतस्पति"इति। नवमं वाध्रय्श्वानाम्, "इमा मे अग्ने समिधं जुषस्वेड" इति। शुनकवाध्रय्श्वानाम् भृगूणां दशमं, "समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे" इति यथर्षिपक्षे विवेकोऽयम्"।

आप्रीत त्रि० आ+प्री—क्त। १सम्यक्प्रीते २ईषत्प्रीते च। भावे क्त। सम्यक्प्रीतौ न०।

आप्रीतप पु० आप्रीत पाति पा—क। विष्णौ "अथ यद्याप्यायमानः किञ्चिदाप्रद्येत विष्णवआप्रीतपाय स्वाहेति जुहुयात् विष्णुर्हि ४ तद्वाप्रीतपा सर्वस्यपापमान एव तपेन यज्ञोनर्मति"शत०ब्रा०। क्विप्। आप्रीतपा अप्यत्र।

आप्लव पु० आ+प्लु—घञभावपक्षे अप्। १स्नाने, जलाना सर्वतः बहुप्लवने। ल्युट्। आप्लवनम् तत्रैव न०।

आप्लवव्रतिन् पु० आप्लवः समावर्त्तनस्नानमेव व्रतमस्यास्ति इनि। स्नातके गृहस्थभेदे यस्तु वेदानधीत्य दारपरिग्रहार्थं कृतसमावर्त्तनस्नान दारलाभात् प्राक् यावत् व्रतविशेषमाचरति तादृशे द्विजे "अलाभे चैव कन्याया स्नातकव्रतमाचरेत्" इत्युक्तं व्रत च दर्शितं विधानपा० यथा 'स्नात्वैव विधिना काले मासमात्रमपि द्विज। अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु गृहस्थस्तु प्रयत्नवान्। निःस्वोरोगादितोभीत आपद्योऽन्येष कारणे। स्नातक प्रयतो यज्ञिः न त्यजेदिति वै श्रुति। नित्यदा ब्रह्मचारी स्यात् पञ्चयज्ञपरायणः। जपतीर्थरतोषा स्यात् स्नातकोऽल्प वर्ज्जितः। आज्ये निमन्त्रितो गच्छेत् कुर्यात् षट्कर्म च द्विज। येन केनाप्युपायेन व्रतचर्य्या न लोपयेत्। शकलान् जुहुयात् प्रातः" इति अत्र प्रातरितिविशेषणात् न सायम्। तेन प्रातः सन्ध्यामुपास्याग्निकार्य्यं कृत्वा शकलहोम कार्य्यः तन्मन्त्राश्च तैत्तिरीयारण्ये पठिताः "देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहेत्यादिकाः। तदीय होमद्रव्यविशेषोबौधायनेनोक्तः "सएष उपनयनप्रभृति व्याहृतिभि पाड्भिरेव समिद्भि आ समावर्त्तनात्। समावर्त्तनप्रभृति आज्येनैव आ पाणिग्रहणात्। पाणिग्रहणप्रभृति व्रीहिभिर्यवैर्वा व्यस्तेनैकेन पञ्चाहुतो जुहुयात्" "गृह्यदेव गृहस्थस्य प्रत्याहारम्भाय भवेत्। स्नातकेनापि तत्कार्य्यं पृथक्पाको गृहे यदि" शौनकः। "यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम्। अत्रञ्चोष्णीषमात्रे च पादुके चाप्युपानहौ। रौक्मे च कुण्डले वेणुं कृत्तकेशनखः शुचिः। स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यात् बहिर्माल्यञ्च धारयेत्। शुक्लाम्बरधरोनित्यं सुगन्धः प्रियदर्शन। न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति। न रक्तमुल्वणं चान्यघृत वासो न कन्यिकाम्" कूर्म्मपु०। "उपानहौ च वासश्च घृतमन्यैर्न धारयेत्। उपवीतमलङ्कार स्रज करकमेव च" मनुः। "स्नातः संवत्सरेत् कन्या प्रव्रजेत्तदनिच्छया। वनस्थो वा भवेद्विप्र गृहस्थो विधिना शुचि। अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विज। आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चीयते हि स"इति विधा पा० धृता स्मृतिः। तस्य कन्यालाभाय काम्यजप उक्तः ऋग्विधाने "सुपर्णं प्रजपेत् सूक्तमयं सम्यक् शिवालये। अयुत तु जपेत् कन्या प्रत्यक्षात् लभते नर" इति।

अत्रानाश्रमदोषविषये किञ्चिदुच्यते स्नातको हि गृहस्थभेदोद्विजातिमात्रं समावर्त्तनस्नानस्य तेषामेव सम्भवात्। अतस्तद्विषयकमेवानाश्रमादिदोषोत्कीर्त्तनम्। तथा हि विधानपारिजातधृतयो स्मृत्योः "स्नात्वैव विधिना काले" इत्यादौ स्नात, संवत्सरेत् कन्यामित्यादौ चोपक्रमे द्विजातिविषयकत्वावगमेन उपसंहारे अनाश्रमदोषकीर्त्तनं तद्विषयकमेव उपक्रमोपसंहारयोरेकविषयकत्वौचित्यात्। एतेन 'स्नोकरोति यदा वेद चरेद्वेद-

स्मर्गि च । मङ्गचारी यथेष्टं यतः जायते चैतुस्त्री । द्विविधो मङ्गचारी द यतः जाये यथोदिधि । तत्र कुर्वाणकस्याधो द्विविधो भवति यतः । वोद्धव्याय यथाय मङ्गचारी भवेद् युगः । न मर्दिन नमस्य वर्ती यथार्थिकाय । यमयमो न किं तु द्विविधयति द्विम । चाचैव विना किन्तु मार्गवियीयते कि ता । यथे शोभे यथा हाये चाण्याये च रचन् ता। जायो य मयकारोपि कुर्वाणोऽयगमाय युग । तदाचाया सुयोग्ये वि प्रातिपोन्न न विन्दे । प्राविणोग्येन यौगादि च स्यात् रायणन युयययति वैराग्य-यमोपरद्धत्मयायेनोपयये योष माद् यमे च तथाया यायपायाप्रयोयमिभिवाय द्विययामिययन् पशु महायकर्वेपायाय रयमयेन यमायनी न किं त्विदादि याया गृहोयमयपरश्च न मयुप्ताययोगधारायां द्विवयामियाययमिययाय् । किं तयायाया-योयोमेपरि न यद्वियमयर्तं मयुमयर्वियायम इरायययमे नृद्दयमयायायाया: यथा च वैराग्य पायदयाद्य नमने चतुर्दं द दयापि वैरागेयायोत्य प्राविणोगयवार वयायागायम नृद्दय वयमराया योयाविदोपयायरा । यदैव "युति योपयोप पा-गयादिम्युयय ता । ययवयायाययो यमययामुनापि" इति यतियायोरायययेन द्यायये यदोपमयपि यराप्य "यलिद्यायिरायानां विरोधो यम तक्ते । यम योर्ग यताच द यतोऽपि यविनोदि" विदाय या युयायः यायेन इरायेयामा यदेययोर्यमेन इराये यदि योपयायोययाय "विरोधे यमपेययापि युयायरिति" यमिधियम च यविभ्यर्योरिरोधे यनेरायायये च यविदायमोरिरोधेपि इरायमायनायम्योपियमाय् यद्य यास विरोध "यावय द विरोधोयरयवाय रयापे" इयभ्यायेनायम यतो द्विययय यारमा य-योय इरायमायायेन योराविमयायायापावायय्या ययुरयमयायमेयेययो विरोधायाय यथा च यविद्वराययमयय द्विमादिविदय च नृद्दवियय-यर्षयेन यमयोर्वतिम । याय रं मिनेद्यम विं योरा-विधायायायमयायय यायाय विययमयन ययय ययायादयमायनया म यविययामयियायय यम इरा-येन यदीयाययोयेन योराविययमायमयन याम् इति-मय यदायमयर्यं इदानिमयाय । यदपि यमाद याय

यायय मारुयय यथोविंयाः। मङ्गपर्थेय मायर्थार यम गमय विपुस्म् । यमिययापि यविना यायनायम एर वि । मङ्गमय य यार्थेयायमयमिरं विदः । यायमयुर्याय मोर्थ नृद्दय यययापेद्दि याय । यामम यम् नृद्दय मायमयायार्यिययरोयनम् । न द यद्यये यायमयमायोयमपि यविर्यवि यद्यायरयाय् यविभाद्दय योग्यादयमाद् वैर्य यदा द यययमयुर्यापि यायायेन यदीययद्यायायवोय यायायमयोया यायमययमाय् यथार्थयुयार्य यायायाय यरे यादि । विना विपुयाइ यमि य द रयायायी यतः । यायायमार्थयदम् यायोयम्य पुष है । यायोकार्यिपुद्दय यावि यय गीया-रितिं यविपुरायायययाय यम गीयार्वियायायिम-यायाय द्विविदियमेय नृद्दय यद्दाद्यवि यायाय । द्विमादेनायैय यदीयाययैयपाये यमीयायया यायाये यययायायेययायार्थविर्दिर्शि ह्य। वैरायय-विमारा" यद्यावियारे नृद्दय यदुरयया यद्यिगारा-धारययययर्थे याम् । यथो वैरायेय यद्याविरारयोग-वैय यार्याराद्दिये ययविदारिरायाविदायदे वर्थं याम-यम् । वैय यद्धिमविययययेन । एवं मायुयरयये यथो-योगे यथा हाये याण्याये वियययययययपि यथ-मयोयययरायायां योययायायेयोपियायोयायैय यथ-याय द्विमादिविययमेय । यथा नृद्दायी विनाद्य ययु-यरायैया यायययेनायरदे न ययाय इति वर्यिनम् । यदैय मर्हायिनाययदे यथा द्ययययय द्विमयरयौय-यथाययय यद याविद्य यम् इविययैवैवि इत्ययम् ।

आसार पु आ+सृ भावे घञ् । आसारसमूर्ये । [अस ।

आसादित त्रि आ+सद्-णिच्-क्त । यथादिमाययैमावि-

आसाद्य त्रि आ सद्-णिच् यर्थे रि यम् । १आयत्तया एपि । यायेपरय । २वर्णे आयायने च । यथेष्ठि यम् । यथादिमा ३यविपायायें त्रि ।

आसुत त्रि आ+सु क्त । १ताते २आर्द्रीभूते च ३याते यन्ययये ह । याये क्त । ४याये च ।

आसुतीवलिन् पु आसुत यम यायय यायययय इति । याये यायययेरे । आयुयायियद्दे विरिति ।

आसुर न आ+सु कप् । यायायये रया । याययायायें च ।

आसुर त्रि आ+सुर-क्त । १देवर्षी २यन्यमर्थे च ।

आप्‌ पु० आप-यन्‌ । वायौ सि०कौ० कण्ठस्थाने उज्ज्वल० यन्प्रत्ययाधिकारे उणादौ निपा० यदन्तएवायम्‌ । शब्दकल्पद्रुमे नान्तत्वकल्पन चिन्त्यम्‌ । [वैद्यकम्‌ ।

आफूक न० ईषत्‌ फूत्कारइव फेनोऽत्र ष्ट० तलोप. । अफेने

आबद्ध न० सम्यक्‌ आबद्दन्‌+बन्ध-भावे क्त । दृढबन्धने ।१आ-धारे क्त ।२प्रेम्णि । कर्मणि क्त । ३बद्धे ४आप्ते ५प्रति-रुद्धे च त्रि० । "पयोधिमाबद्धचलज्जलाविलम्‌" माघ. "आबद्धभीमभ्रुकुटीकरालम्‌" भट्टि । "सन्दनाबद्ध-दृष्टिः" रघु० । ६भूषणे च । बा०करणे क्त ।७योक्त्रे ।

आबन्ध पु० आ+बन्ध-घञ्‌ । १दृढबन्धे, करणे घञ्‌ । २योक्त्रे आधारे घञ्‌ । ३प्रेम्णि च । ल्युट्‌ आबन्धनमत्र न० ।

आबर्ह पु० आ+बर्ह-हिंसायां घञ्‌ । १उत्पाटने २हि-सने च ल्युट्‌ । आबर्हणमप्यत्र न० ।

आबर्हिन्‌ त्रि० आबर्होऽस्यस्य इनि । उत्पाटनयुक्ते "मूलमस्याबर्हि" पा० आबर्ह आबर्हण तदस्यास्ति आबर्हि सि०कौ० ।

आबाध पु० आ+बाध-घञ्‌ । पीड़ायां "आबाधे" पा० "आबाधे पीड़ायाम्‌" सि०कौ० "यथासुखसुख कु-र्यात्‌ प्राणाबाधभयेषु च" "न चैन पादतः कुर्यान्न प्राणा-बाधमाचरेत्‌" मनु "तत्र मन शरीराबाधकराणि च त्यानि" सुश्रु०नास्ति बाधा यस्य । ३पीड़ाशून्ये त्रि० ।

आबाधा स्त्री आ+बाध-भावे अ । १पीड़ायाम्‌ २तापत्रये क्लेशे च । 'आबाधामरणभयार्चिषा चिराय' किरा० कोलाचल्युक्ते ३अबाधायश्चार्थे २२८पृष्ठे विवृतिः ।

आबिल त्रि०आ+बिल-भेदने क । १अस्वच्छे कालुष्ययुक्ते अ-स्वच्छस्य हि जलादे सम्यग्दृष्टिप्रसारभेदनाश्रयात्वम्‌ । "पयोधिमाबद्धचलज्जलाबिलम्‌" माघ. । २भेदके त्रि०

आबिलकन्द पु० आबिलोभूमेराभेदक कन्दो मूलमस्य । मालाकन्दे क्षुपभेदे तस्य मालाकारकन्दतया भूमे सम्यग्भेदनाश्रयात्वम्‌ ।

आबुत्त पु० आपनमाप्‌ क्विप्‌ आपे प्राप्तौ उत्सार्यति उद्‌+तम-ह । नाट्योक्तौ भगिनीपतौ । वक्रप्राप्तो सन्तोषा भावेन दुःखितात्तस्य तथात्वम्‌ । [२मेघसम्बन्धिनि च ।

आब्द त्रि०अब्दे मेघे भव तस्येदम्‌ इति वा अण्‌ ।१ मेघभवे

आभग पु०सम्यक्‌ भग माहात्म्य यस्य । आभाग्ये देवे "सोमो-मूयात्रपानेष्ठा भगोदेवोदेवेष्वाभग" ऋ० १,२६,४

आभण्डन न० आ+भण्ड-ल्युट्‌ । निरूपणे शब्दचि० ।

आभयजात्य पु स्त्री अभयजातस्यापत्य गर्गा० यञ्‌ । अभयजातस्यापत्ये स्त्रियां ङीप्‌ यलोपः । तत काप्यां० अण्‌ यलोपः । आभयजात तदपत्ये पु स्त्री स्त्रियां ङीप्‌

आभरण न० आ+भृ-कर्मणि ल्युट्‌ । भूषणे । "किमित्यपा-स्याभरणानि यौवने" कुमा० "वेषाभरणसंयुक्ताः स्पृशेयुः सुसमाहिताः" "वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च" मनु "पाण्डवाना सभामध्ये दुर्योधन उपागतः । तस्मै गाश्च हिरण्यञ्च सर्वाण्याभरणानि च" विदग्धमु० भावे ल्युट्‌ । २सम्यक्‌पोषणे न० ।

आभरित त्रि० आभर आभरण जातोऽस्य इतच्‌ आ+भृ-वा० इतच्‌ इट्‌ च १पूरिते २अलङ्कृते । "हस्ताभरणपूर्णेन केयूराभरितेन च" हरिव० १६अ० ।

आभर्मन्‌ न०आ+भृ+मनिन्‌ । १सम्यग्भरणे गर्भादे २पोषणे

आभा स्त्री आ+भा-अङ्‌ । १दीप्तौ,२शोभायाम्‌ कान्तौ,३उप-माने आभा 'बकुलपर्याय कथित कोविदैरिह' भा०प्र० उक्ते ४बकुले च । "आभाफललिकैर्व्याघ्रैः सर्वैरेभिः समीकृते तल्पगुग्गुलुरायोज्योभग्नसन्धिप्रसाधकः" चक्रद० ।

आभाति स्त्री आभाति तुल्यरूपतया आ+भा-क्तिप्‌ । प्रतिबिम्बे राजनि० । तस्य बिम्बतुल्यतया दीप्तेस्तथात्वम्‌ ।

आभाषण न० आ+भाष-ल्युट्‌ । परस्परकथने २आलापे "सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुः" रघुः । ३सम्बोधने च ।

आभाष्य त्रि० आ+भाष-ण्यत्‌ । आभाषणीये १सम्बोध्ये २आलाप्ये च "जनमाभाष्यमिम न मन्यसे" रघुः । आ+भाष-ल्यप्‌ । ५सम्बोध्येत्यर्थे अव्य० ।

आभास उ० आभासते आ+भास अच्‌ । उपाधितुल्यतया भासमाने १प्रतिबिम्बे 'आभासोरूपसूर्य्यकवत्‌' शा०सू० "बुद्धितत्स्थचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्नुतो घटम्‌ । तत्रा-ज्ञानं धिया नश्येदाभासात्तु घट स्फुरेत्‌" वेदा०का० । २दुष्टे हेत्वादौ "हेत्वाभासाश्च पञ्चधा" भाषा० । "सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वा-भासाः" गौ० सू० । पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षा-सत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वोपपन्नोहेतुर्गमक स इवा-भासत इति हेत्वाभासस्तेन तद्भिन्नत्वे सति तद्धर्म्म-वत्त्वम्‌ पञ्चरूपोपपन्नत्वाभावे सति तद्रूपेणाभासमानत्व हेत्वाभासत्वमिति फलितार्थः "हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः" गौ०सू० । एव प्रमाणाभास युक्त्याभास आग-माभासइत्यादावपि प्रामाण्याद्यभाववत्त्वे सति प्रमा-णादिरूपेणाभासमानत्वमर्थः । "एव बहवो विप्रतिप-त्तायुक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्त" शा०भा० ।

यथा च [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] आ+भाष-णिच् [illegible] । [illegible] च ।

आभासुर त्रि० आ+भास घुरच् । [illegible] ।

आभास्वर त्रि० आ+भास वरच् । [illegible] । [illegible] । [illegible] च ३ । [illegible] ।

आभिचरणिक त्रि० अभिचरणं प्रयोजनमस्य ठक् । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अभिचरणम् अभिचारः [illegible] । [illegible] । [illegible] । अभिचार+प्रयोजनार्थे ठक् । [illegible] ।

आभिजन त्रि० अभिजनादागत: अभिजन+अण् वा ठञ् । [illegible]

[illegible] । [illegible] च । [illegible] च ।

आभिजात्य न० अभिजातस्य भावः ष्यञ् । [illegible]

आभिजित त्रि० अभिजिति नक्षत्रे जातः अण् । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

आभिजिन त्रि० अभिजित् [illegible] । [illegible] ।

आभिधा स्त्री० अभिधैव स्वार्थे अण् । [illegible] च

आभिधानिक न० [illegible] ।

आभिधानीयक न० अभिधानीयस्य भावः [illegible] । [illegible]

आभिप्रायिक त्रि० अभिप्राये निर्वृत्तं ठञ् । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

आभिमानिक त्रि० अभिमानेन निर्वृत्तं ठञ् । [illegible] । [illegible] ।

आभिमुख्य न० अभिमुखस्य भावः ष्यञ् । [illegible] । [illegible]

द्यूते युद्धे विवादे च यात्रायां सम्मुखस्थितम् । राहुं विवर्ज्जयेत् यत्नाद्यदीच्छेत् कर्म्मणः फलम्" । एवं योगिन्याभिमुख्येऽपि गमनं न शस्तम् यथा "प्रतिपन्नवमी पूर्वे रामा रुद्राश्च पावके । शरस्त्रयोदशी याम्ये वेदा माघाश्च नैर्ऋते । षष्ठी चतुर्द्दशी पश्चात् वायव्यां मुनिपूर्णिमे । द्वितीया दशमी यक्षे ऐशान्यामष्टमी कुहूः । योगिनी नवदृष्ठाय शेषा वर्ज्या विशेषत । दक्षसम्मुख- योगिन्या गमनं नैव कारयेदिति" ज्यो० त० । पीयूष- धारायान्तु "पृष्ठतोदक्षिणे वापि योगिनीगमने स्थिता । वामसम्मुखयोर्नैव वायुमेवं चिन्तयेत्" जयकल्पलता वाक्ये तन्मूलके मुहूर्त्त० चि० वाक्ये च "नवभूम्य शिवव- ह्नयोऽक्षविश्वेऽर्कक्रता शक्रस्तुरङ्गतिथ्यः । द्विदशामावसवश्च पूर्वत स्तुस्तिथय सम्मुखवामगा न शस्ताः" वामगाया अशुभत्वमुक्तम् । अनयोर्व्यवस्था देशभेदेन । कालपाशयो- राभिमुख्येन यानमपि न शस्तम् "कौवेरीतो वैपरीत्येन कालो वारेऽर्काद्ये सम्मुखे तस्य पाश । यात्रायुद्धे सम्मुखे वर्ज्जनीयावेतौ रात्रौ व्यस्तसञ्ज्ञौ विचिन्त्यौ" मुहू० । स्वर- रत्नसारे "रवावुत्तरतः कालः सौम्ये वायव्यभागके । भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैर्ऋतकोणके । जीवे च याम्य दिग्भागे भृगौ चाग्नेयकोणके । शनौ तु पूर्व- दिग्भागे कालचक्र प्रकीर्त्तितम् । पाशस्तत्सम्मु- खदिशि" कालमेवया पश्चमदिशि पाश इत्यर्थ यथा रवौ दक्षिणस्यां, सोमे आग्नेय्यां, भौमे पूर्व्यस्यां, बुधे ऐशान्यां, गुरावुत्तरस्यां, शुक्रे वायव्यां, शनौ पश्चि- मायाम् । कालपाशयोराभिमुख्यं यात्रादौ निषिद्धं वामदक्षिणयोस्तु शुभाशुभफलकत्वं यथाह स्वरो० "दक्षि- णस्तु शुभ कालः पाशोवामदिगाश्रय । यात्रायां समरे श्रेष्ठस्ततोऽन्यत्र न शोभन" "अन्यत्र सम्मुखपृष्ठभाग- यो" पी० धा० । रात्रौ तु कालपाशयोर्विपर्य्यासेन स्थितेस्तदनुसारेणैव फलम् । पूर्व्वादिदिगभिमुखानि नक्ष- त्राणि । "पूर्व्वादिषु चतुर्द्दिक्षु सप्त सप्तानलर्क्षत" मुहू० तेन कृत्तिकादीनि सप्त पूर्व्वदिग्मुखानि । मघादीनि सप्त दक्षिणाभिमुखानि । अनुराधादीनि साभिजित्कानि सप्त पश्चिमाभिमुखानि । धनिष्ठादीनि भरण्यन्तादीनि सप्त उत्तराभिमुखानि । तैस्तैर्नक्षत्रैस्तत्तद्दिगभिमुखसद्मकरणं तत्र वेशश्च शुभाय । "यद्दिग्द्वारं मन्दिर तद्दिक्स्थैश्चेत्कार्य्यैः स्यात् सन्निवेशो न सर्व्वे" वशि० । पूर्व्वादिदिगभिमुखा रा- शयो यथा । "पूर्व्वादिदिक्षु मेषाद्याः क्रमाद्दिग्द्वारराशयः । दिग्द्वारराशय सर्व्वे तद्दिग्यातुः शुभप्रदाः । तद्वर्गाश्च तदंशाश्च तद्दिग्यातुस्तथाविधा" वशिष्ठः । "दिग्द्वारभे लग्नगते प्रशस्ता यात्रार्थदात्री जयकारिणी च । हानिं विनाशं रिपुतोभयञ्च कुर्य्यात् तथा दिक् प्रति- लोमलग्ने" इति मुहू० । शुक्राभिमुख्यं त्रिविधम् "उद- यति दिशि यस्यां, याति गोलभ्रमाद्वा, त्रिभरति च भचक्र यत्र दिग्द्वारभेषु । त्रिविधमिह सितस्य प्रोच्यते सम्मुखत्वं मुनिभिरुदयएव त्यज्यते तत्र यत्नात्" श्रीपतिः । "उदेति यस्यां दिशि यत्र याति गोलभ्रमाद्वाथ ककुब्भचक्रे । त्रिधोच्यते सम्मुखएव शुक्रो यत्रोदितस्तां तु दिशं न यायात्" मुहू० । "शुक्र यस्यां दिशि प्राच्यां प्रतीच्यां वा कालवशेनोदयं करोति तत्र गन्तुः पुंसः शुक्रः सम्मुखः अयमेक प्रकार । अथ गोलभ्रमात् उत्तर दक्षिणगोलभ्रमणवशेन यस्यां दिशि उत्तरस्यां दक्षिणस्यां वा याति तत्र गन्तु शुक्र सम्मुख स्यादिति द्वितीय प्रकार । प्राच्यादिदिग्द्वारकृत्तिकादिगतिवशेन यद्दिङ्नक्षत्रे शुक्रश्चरति तत्र दिशि गन्तु शुक्रः सम्मुख स्यादिति तृतीय प्रकार । तत्रोदयशुक्रो दोषा- धिक्यमिति" पी० धा० । अतएव वशिष्ठ "पश्चादभ्यु- दिते शुक्रे प्रतीचीं दक्षिणा दिशम्" इति उद- यदिग्गतस्यैव शुक्रस्याभिमुख्येयात्रादि न्यषेधत् । अत्रापवाद "बुधोऽनुकूलो यदि तत्र सबलान् रिपून जयेन्नैव शायः प्रतीन्दुजे" मुहू० । शुक्राभिमुख्यादिदोषमुक्त्वा । 'एवं विधे- ऽप्यास्फुजिते च यायाद्बुधोयदि स्यादनुकूलवर्त्ती" श्रीपति । अनुकूल पृष्ठदिक्स्थस्य" इति पी० धा० । अपवादा न्तरम् "मोचगोऽरिगृहस्थो वा वक्रगोवा पराजित । यातुर्भङ्गप्रद शुक्रः स्वोच्चस्थश्चेज्जयप्रद "इति नारद । प्रतिशुक्रादिदोषोक्षणा प्रथमयात्रायां राज्ञां च विजय यात्रायामेव यथाह दैव । "प्रतिशुक्रादिदोषोऽयं नूतने गमने स्मृतम् । राज्ञा विजययात्रायां नान्यदा दोषमावहेत्" चन्द्रस्य नक्षत्रविशेषस्थितौ तदपवाद । "यावच्चन्द्रः पूषभात् कृत्तिकाद्ये पादे शुक्रोऽन्धो न दुष्टोऽ स्यदर्शे' मुहू० । "पौष्णादिवह्निभाद्यांघ्रिं याव- त्तिष्ठति चन्द्रमा । तावच्छुक्रो भवेदन्ध सम्मुखे गमन हितम्" पराशर । राज्ञां विजययात्रायां विशेष । मध्येमार्गे भार्गवास्तेऽपि राजा तावत्तिष्ठेत् सम्मुखत्वे- ऽपि तस्य" मुहू० । अत्यन्तापदि शान्तिं कृत्वा यायात् । शान्तिश्च पी० धा० यात्राप्रकरणे दर्शिता ततएव ज्ञेया ।

[illegible]

आभासुर त्रि० आ+भास+घुरच्। [illegible]

आभास्वर त्रि० आ+भास+वरच्। [illegible]

आभिचरिक त्रि० अभिचारे प्रयोजनमस्य ठञ्। [illegible] “[illegible]” [illegible] ११ १४ [illegible]

आभिजन त्रि० अभिजनादागतः [illegible]

[illegible]

आभिजात्य न० अभिजातस्य भावः ष्यञ्। [illegible]

आभिजित त्रि० अभिजिति नक्षत्रे जातः अण्। [illegible]

आभिजित्य त्रि० [illegible]

आभिधा स्त्री० [illegible]

आभिधातक न० [illegible]

आभिधानीयक न० [illegible]

आभिप्रयिक त्रि० [illegible]

आभिमानिक त्रि० अभिमानेन निर्वृत्तः ठञ्। [illegible]

आभिमुख्य न० अभिमुखस्य भावः ष्यञ्। [illegible]

धृते युद्धे विवादे च यात्रायां समुपस्थितम्। राहुं विवर्ज्जयेत् यत्नाद्यदीच्छेत् कर्मणः फलम्”। एवं योगिन्याभिमुख्येऽपि गमनं न शस्तम् यथा “प्रतिपन्नवमी पूर्व्वे रामा रुद्राश्च पावके। शरस्त्रयोदशी याम्ये वेदा भाग्याश्च नैरृते। षष्ठी चतुर्द्दशी पश्चात् वायव्यां सुनिपूर्णिमे। द्वितीया दशमी वह्नेरैशान्यामष्टमी कुहूः। योगिनी नवदशाख्या येषां वर्ज्ज्या विशेषतः। दक्षसम्मुख-योगिन्यां गमनं नैव कारयेदिति” ज्यो॰ त॰। पीयूषधारायान्तु “पृष्ठतोदक्षिणे वापि योगिनीगमने स्थिता। वामसम्मुखयोर्नैव शुभमेवं विचिन्तयेत्” जयकल्पलता वाक्ये तन्मूलवचनं मुहूर्त्त॰ चि॰ वाक्ये च “नवभूम्यः शिववह्नयोऽक्षविश्वेऽर्ककृताः शक्ररसास्तुरङ्गतिथ्यः। द्विदशामावसवश्च पूर्व्वतः स्युस्तिथयः सम्मुखवामगा न शस्ताः” वामगाया अशुभत्वमुक्तम्। अनयोर्व्यवस्था देशभेदेन। कालपाशयो-राभिमुख्येन यानमपि न शस्तम् “कौवेरीतो वैपरीत्येन कालो वारेऽर्काद्ये सन्मुखे तस्य पाशः। यात्रायुद्धे सम्मुखे वर्ज्जनीयावेतौ रात्रौ व्यत्ययश्चापि चिन्त्यौ” मुहू॰। स्वरशास्त्रे “रवावुत्तरतः कालः सौम्ये वायव्यभागके। भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैरृतकोणके। जीवे च याम्यदिग्भागे भृगौ चाग्नेयकोणके। शनौ तु पूर्व्वदिग्भागे कालचक्रं प्रकीर्त्तितम्। पाशस्तत्सम्मुखदिशि” कालापेक्षया सप्तमदिशि पाश इत्यर्थः यथा रवौ दक्षिणस्यां, सोमे आग्नेय्यां, भौमे पूर्व्वस्यां, बुधे ऐशान्यां, गुरावुत्तरस्यां, शुक्रे वायव्यां शनौ पश्चिमायाम्। कालपाशयोराभिमुख्यं यात्रादौ निषिद्धं वामदक्षिणयोस्तु शुभाशुभफलकत्वं यथाह स्वरो॰ “दक्षिणस्तु शुभः कालः पाशो वामदिगाश्रयः। यात्रायां समरे श्रेष्ठस्ततोऽन्यत्र न शोभनः” “अन्यत्र सम्मुखपृष्ठभागयोः” पी॰ धा॰। रात्रौ तु कालपाशयोर्विपर्य्यासेन स्थितेस्तदनुसारेणैव फलम्। पूर्व्वादिदिगभिमुखानि नक्षत्राणि। “पूर्व्वादिषु चतुर्द्दिक्षु सप्त सप्तानलर्क्षतः” मुहू॰ तेन कृत्तिकादीनि सप्त पूर्व्वदिङ्मुखानि। मघादीनि सप्त दक्षिणाभिमुखानि। अनुराधादीनि साभिजित्कानि सप्त पश्चिमाभिमुखानि। धनिष्ठादीनि भरण्यन्तादीनि सप्त उत्तराभिमुखानि। तैस्तैर्नक्षत्रैस्तत्तद्दिगभिमुखगृहकरणं तत्प्रवेशश्च शुभाय। “यद्दिग्द्वारं मन्दिरं तद्दिगृक्षैः कार्य्यं स्यात् सन्निवेशो न सर्व्वैः” वशि॰। पूर्व्वादिदिगभिमुखा राशयो यथा। “पूर्व्वादिदिक्षु मेषाद्याः क्रमाद्दिग्द्वारराशयः। दिग्द्वारराशयः सर्व्वे तद्दिग्यातुः शुभप्रदाः। तद्भेषु तदयाख्य तद्दिग्यात्रास्तथाविधा” वशिष्ठ। “दिग्द्वारभे लग्नगते प्रशस्ता यात्रार्थदात्री जयकारिणी च। हानिं विनाशं रिपुतो भयञ्च कुर्य्यात् तथा दिक्प्रतिलोमलग्ने” इति मुहू॰। शुक्राभिमुख्यं त्रिविधम् “उदयति दिशि यस्यां, याति गोलभ्रमाद्वा, विचरति च भचक्रे यत्र दिग्द्वारभेषु। त्रिविधमिह सितस्य प्रोच्यते सम्मुखत्वं सुनिभिरुदयएव त्यज्यते तत्र यत्नात्” श्रीपति। “उदेति यस्यां दिशि यत्र याति गोलभ्रमाद्वाथ ककुब्भचक्रे। त्रिधोच्यते सम्मुखएव शुक्रो यत्रोदितस्तां तु दिशं न यायात्” मुहू॰। “शुक्रः यस्यां दिशि प्राच्यां प्रतीच्यां वा कालवशेनोदयं करोति तत्र गन्तुः पुंसः शुक्रः सम्मुखः अयमेकः प्रकारः। अथ गोलभ्रमात् उत्तरदक्षिणगोलभ्रमणवशेन यस्यां दिशि उत्तरस्यां दक्षिणस्यां वा याति तत्र गन्तुः शुक्रः सम्मुखः स्यादिति द्वितीयः प्रकारः। प्राच्यादिदिग्द्वारकृत्तिकादिगतिवशेन यद्दिङ्नक्षत्रे शुक्रश्चरति तत्र दिशि गन्तुः शुक्रः सम्मुखः स्यादिति तृतीयः प्रकारः। तत्रोदयशुक्रे दोषाधिक्यमिति” पी॰ धा॰। अतएव वशिष्ठः “पश्चादभ्युदिते शुक्रे प्रतीचीं दक्षिणां दिशम्” इति उदयदिग्गतस्यैव शुक्रस्याभिमुख्ये यात्रादि न्यषेधत्। अत्रापवादः “बुधोऽनुकूलो यदि तत्र सर्व्वान् रिपून् जयेन्नैव जयं भृतोऽन्दुजे” मुहू॰। शुक्राभिमुख्यादिदोषघ्नता। ‘एवं विधेऽप्यास्फुजिते च यायाद् बुधो यदि स्यादनुकूलवर्त्ती’ श्रीपति। अनुकूलः पृष्ठदिक्स्थस्य’ इति पी॰ धा॰। अपवादान्तरम् “नीचगोऽरिगृहस्थो वा वक्रगो वा पराजितः। यातुर्भङ्गप्रदः शुक्रः स्वोच्चस्थश्चेज्जयप्रदः” इति नारदः। प्रतिशुक्रादिदोषोऽस्त्येव प्रथमयात्रायां राज्ञां च विजययात्रायामेव यथाह दैवज्ञः। “प्रतिशुक्रादिदोषोऽयं नूतने गमने स्मृतः। राज्ञां विजययात्रायां नान्यदा दोषमावहेत्” चन्द्रस्य नक्षत्रविशेषस्थितौ तदपवादः। “यावच्चन्द्रः पूषभात् कृत्तिकाद्ये पादे शुक्रोऽन्धो न दुष्टोऽग्रदक्षे” मुहू॰। “पौष्णादिवह्निभाद्यांघ्रिं यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः। तावच्छुक्रो भवेदन्धः सम्मुखे गमनं शुभम्” पराशरः। राज्ञां विजययात्रायां विशेषः। मध्येमार्गं भार्गवास्तेऽपि राजा तावत्तिष्ठेत् सम्मुखत्वेऽपि तस्य” मुहू॰। अत्यन्तापदि शान्तिं कृत्वा यायात्। शान्तिश्च पी॰ धा॰ यात्राप्रकरणे दर्शिता ततएव ज्ञेया।

यथा च [illegible] प्रत्यक्षादौ [illegible] । [illegible] बुद्ध्यादिवत् [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । आभा [illegible] । आभा- [illegible] आ+भास-णिच् कर्त्तरि अच् । [illegible] [illegible] ।

आभासुर त्रि० आ+भास-घुरच् । [illegible] ।

आभास्वर त्रि० आ+भास वरच् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आभिचरिक त्रि० अभिचारं प्रयोजनमस्य ठञ् । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "अभिचरणम् अभिचारः [illegible]" [illegible] । [illegible] ।

आभिजन त्रि० अभिजनादागत अभिजन [illegible] वा अण् । अभिजनादागतो "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] च । [illegible] च ।

आभिजात्य न० अभिजातस्य भावः ष्यञ् । [illegible] ।

आभिजित त्रि० अभिजिति नक्षत्रे जातः अण् । अभिजिन्नक्षत्रे जाते [illegible] वा वुञ् । [illegible] । अभिजित इदम् अण् । [illegible] । [अभिजित्]

आभिजित्य त्रि० अभिजितः [illegible] अण् । [illegible] ।

आभिधा स्त्री० अभिधैव स्वार्थे ष्यञ् । [illegible] च

आभिधानक न० अभिधाने भवः वुञ् । [illegible]

आभिधावीयक न० अभिधावीयस्य भावः [illegible] वुञ् । [illegible]

आभिमुखिक त्रि० अभिमुखे तिष्ठति ठञ् । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

आभिमुख्य न० अभिमुखस्य भावः ष्यञ् । अभिमुखत्वे [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

द्यूते युद्धे विवादे च यात्रायां सम्मुखस्थितम् । राहुं विवर्ज्जयेत् यत्नाद्यदोच्छेत् कर्म्मणः फलम्” । एवं योगिन्याभिमुख्येऽपि गमनं न शस्तम् यथा “प्रतिपन्नवमी पूर्व्वे रामा रुद्राश्च पावके । शरस्त्रयोदशी याम्ये वेदा मासाश्च नैर्ऋते । षष्ठी चतुर्द्दशी पश्चात् वायव्यां मुनिपूर्णिमे । द्वितीया दशमी सौम्ये ऐशान्यामष्टमी कुहूः । योगिनी नवदशाश्च शेषा वर्ज्या विशेषतः । दक्षसम्मुख-योगिन्या गमनं नैव कारयेदिति” ज्यो॰त॰ । पीयूषधारायान्तु “पृष्ठतो दक्षिणे वापि योगिनी गमने स्थिता । वामसम्मुखयोर्नैव वायुमेवं चिन्तयेत्” जयफलप्रदता वाक्ये तन्मूलके मुहूर्त्त॰ चि॰ वाक्ये च “नवभूम्यः शिवच-न्द्रयोऽक्षविश्वेऽर्कक्ता शक्रस्तुरङ्गतिथ्यः । द्विदशामावसवश्च पूर्व्वतः सुस्थिताः सम्मुखवामगा न शस्ता” वामगाया अशुभत्वमुक्तम् । अनयोर्व्यवस्था देशभेदेन । कालपाशयो-राभिमुख्येन यानमपि न शस्तम् “कौवेरीतो वैपरीत्येन कालो वारेऽर्काद्ये सम्मुखे तस्य पाशः । यात्रायुद्धे सम्मुखे वर्ज्जनीयावेतौ रात्रौ व्यस्तसंज्ञौ विचिन्त्यौ” मुहू॰ । खट-रत्नसारे “रवावुत्तरतः कालः सौम्ये वायव्यभागके । भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैर्ऋतकोणके । जीवे च याम्य-दिग्भागे भृगौ चाग्नेयकोणके । शनौ तु पूर्व्व-दिग्भागे कालचक्रं प्रकीर्त्तितम् । पाशस्तत्सम्मु-खदिशि” कालापेक्षया पञ्चमदिशि पाश इत्यर्थः यथा रवौ दक्षिणस्यां, सोमे आग्नेय्यां, भौमे पूर्व्वस्यां, बुधे ऐशान्यां, गुरावुत्तरस्यां, शुक्रे वायव्यां, शनौ पश्चि-मायाम् । कालपाशयोराभिमुख्यं यात्रादौ निषिद्धं वामदक्षिणयोस्तु शुभाशुभफलकत्वं यथाह स्वरो॰ “दक्षि-णस्थः शुभः कालः पाशो वामदिगाश्रयः । यात्रायां समरे श्रेष्ठस्ततोऽन्यत्र न शोभनः” “अन्यत्र सम्मुखपृष्ठभाग-योः” पी॰धा॰ । रात्रौ तु कालपाशयोर्विपर्य्यासेन स्थितेस्तदनुसारेणैव फलम् । पूर्व्वादिदिगभिमुखानि नक्ष-त्राणि । “पूर्व्वादिषु चतुर्द्दिक्षु सप्त सप्तानलर्क्षतः” मुहू॰ तेन कृत्तिकादीनि सप्त पूर्व्वदिगभिमुखानि । मघादीनि सप्त दक्षिणाभिमुखानि । अनुराधादीनि साभिजित्कानि सप्त पश्चिमाभिमुखानि । धनिष्ठादीनि भरण्यन्तानि सप्त उत्तराभिमुखानि । तैस्तैर्नक्षत्रैस्तत्तद्दिगभिमुखमुच्चकरणं तत्र-वेशश्च शुभाय । “यद्दिग्द्वारं मन्दिरं तद्दिगृक्षैर्वेश्मारम्भः स्यात् सन्निवेशो न सर्व्वः” वशि॰ । पूर्व्वादिदिगभिमुखा रा-शयो यथा । “पूर्व्वादिदिक्षु मेषाद्याः क्रमाद्दिग्द्वारराशयः । दिग्द्वारराशयः सर्व्वे तद्दिग्यातुः शुभप्रदाः । तद्वर्गाश्च तदंशाश्च तद्दिश्यास्तुस्तथाविधा” वशिष्ठ । “दिग्द्वारभे लग्नगते प्रशस्ता यात्रार्थदात्री जयकारिणी च । हानिं विनाशं रिपुतोभयञ्च कुर्य्यात् तथा दिक्प्रति-लोमलग्ने” इति मुहू॰ । शुक्राभिमुख्यं त्रिविधम् “उद-यति दिशि यस्यां, याति गोलभ्रमाद्वा, विचरति च भचक्रे यत्र दिग्द्वारभेषु । त्रिविधमिह सितस्य प्रोच्यते सम्मुखत्वं सुनिभिरुदयएव त्यज्यते तत्र यत्नात्” श्रीपति । “उदेति यस्यां दिशि यत्र याति गोलभ्रमाद्वाथ ककुब्भचक्रे । त्रिधोच्यते सम्मुखएव शुक्रो यत्रोदितस्तां तु दिशं न यायात्” मुहू॰ । “शुक्रः यस्यां दिशि प्राच्यां प्रतीच्यां वा कालवशेनोदयं करोति तत्र गन्तुः पुंसः शुक्रः सम्मुखः अयमेकः प्रकारः । अथ गोलभ्रमात् उत्तर-दक्षिणगोलभ्रमणवशेन यस्यां दिशि उत्तरस्यां दक्षिणस्यां वा याति तत्र गन्तुः शुक्रः सम्मुखः स्यादिति द्वितीयः प्रकारः । प्राच्यादिदिग्द्वारकृत्तिकादिगतिवशेन यद्दिङ्नक्षत्रे शुक्रश्चरति तत्र दिशि गन्तुः शुक्रः सम्मुखः स्यादिति तृतीयः प्रकारः । तत्रोदयशुक्रो दोषा-धिक्यमिति” पी॰ धा॰ । अतएव वशिष्ठः “पश्चादभ्यु-दिते शुक्रे प्रतीचीं दक्षिणां दिशम्” इति उद-यदिग्गतस्यैव शुक्रस्याभिमुख्ये यात्रादि न्यषेधत् । अत्रापवादः “बुधोऽनुकूलो यदि तत्र सचलन् रिपून् जयेन्नैव भयं प्रतीन्दुजे” मुहू॰ । शुक्राभिमुख्यादिदोषप्रशमः । “एवं विधे-ऽप्यास्फुजिते च यायाद् बुधो यदि स्यादनुकूलवर्त्ती” श्रीपति । अनुकूलः पृष्ठदिक्स्थः” इति पी॰धा॰ । अपवादा-न्तरम् “नीचगोऽरिगृहस्थो वा वक्रगो वा पराजितः । यातुर्भङ्गप्रदः शुक्रः स्वोच्चस्थश्चेद्धनप्रदः” इति नारद । प्रतिशुक्रादिदोषोल्लङ्घनं प्रथमयात्रायां राज्ञां च विजय-यात्रायामेव यथाह दैवज्ञः । “प्रतिशुक्रादिदोषोऽयं नूतने गमने स्मृतः । राज्ञां विजययात्रायां नान्यदा दोषभावकृत्” चन्द्रस्य नक्षत्रविशेषस्थितौ तदपवादः । “यावच्चन्द्रः पूषभात् कृत्तिकाद्ये पादे शुक्रोऽन्धो न दुष्टोऽ-ग्रदक्षे” मुहू॰ । “पौष्णादिवह्निभाद्यांघ्रिं यावत्-तिष्ठति चन्द्रमाः । तावच्छुक्रो भवेदन्धः सम्मुखे गमनं हितम्” पराशर । राज्ञां विजययात्रायां विशेषः । मध्येमार्गं भार्गवास्तेऽपि राजा तावत्तिष्ठेत् सम्मुखत्वे-ऽपि तस्य” मुहू॰ । अत्यन्तापदि शान्तिं कृत्वा यायात् । शान्तिश्च पी॰धा॰ यात्राप्रकरणे दर्शिता ततएव ज्ञेया ।

[illegible]

आभासुर त्रि° [illegible]

आभास्वर त्रि° [illegible]

आभिचरणिक त्रि° [illegible]

आभिजन त्रि° [illegible]

आभिजात्य न° [illegible]

आभिजित त्रि° [illegible]

आभिजित्य त्रि° [illegible]

आभिधा स्त्री° [illegible]

आभिधानक न° [illegible]

आभिधानीयक न° [illegible]

आभिप्रायिक त्रि° [illegible]

आभिमानिक त्रि° [illegible]

आभिमुख्य न° [illegible]

धृते युद्धे विवादे च यात्रायां सम्मुखस्थितम्। राहुं विवर्ज्जयेत् यत्नाद्यदोच्छेत् कर्म्मणः फलम्"। एवं योगिन्याभिमुख्येऽपि गमनं न शस्तम् यथा "प्रतिपन्नवमी पूर्वे रामा रुद्राय पावके। शरन्मयोदशी याम्ये वेदा भावाश्च नैर्ऋते। षष्ठी चतुर्द्दशी पश्चात् वायव्यां मुनिपूर्णिमे। द्वितीया दशमी वह्नेरैशान्यामष्टमी कुहूः। योगिनी नवदिग्व्याप्य यथा वर्ज्या विशेषतः। दक्षसम्मुख-योगिन्या गमनं नैव कारयेदिति" ज्यो॰त॰। पीयूष-धारायान्तु "दृष्टतोदक्षिणे वापि योगिनीगमने हिता। वामसम्मुखयोर्नैव चायुरेवं चिन्तयेत्" इत्यकल्पलता वाक्ये तन्मूलके मुहूर्त्त॰ चि॰वाक्ये च "नवभूम्यः शिवव-ह्नयोऽक्षविश्वेऽर्ककृताः शक्ररसास्तुरङ्गतिथ्यः। द्विदशामावसवश्च पूर्वतः स्युस्तिथयः सम्मुखवामगा न शस्ता" वामगाया अपशस्तत्वमुक्तम्। अनयोर्व्यवस्था देशभेदेन। कालपाशयो-राभिमुख्येन यानमपि न शस्तम् "कौवेरीतो वैपरीत्येन कालो वारेऽर्काद्ये सम्मुखे तस्य पाशः। यात्रायुद्धे सम्मुखे वर्जनीयावेतौ रात्रौ व्यत्ययस्तौ विचिन्त्यौ" मुहू॰। स्वर-रत्नसारे "रवावुत्तरतः कालः सौम्ये वायव्यभागके। भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैर्ऋतकोणके। जीवे च याम्य-दिग्भागे भृगौ चाग्नेयकोणके। शनौ तु पूर्व-दिग्भागे कालचक्रं प्रकीर्त्तितम्। पाशस्तत्सम्मु-खदिशि" कालापेक्षया पञ्चमदिशि पाशः इत्यर्थः यथा रवौ दक्षिणस्यां, सोमे आग्नेय्यां, भौमे पूर्वस्यां, बुधे ऐशान्यां, गुरावुत्तरस्यां, शुक्रे वायव्यां, शनौ पश्चि-मायाम्। कालपाशयोराभिमुख्यं यात्रादौ निषिद्धं वामदक्षिणयोस्तु शुभाशुभफलकत्वं यथाह स्वरो॰ "दक्षि-णस्थः शुभः कालः पाशो वामदिगाश्रयः। यात्रायां समरे श्रेष्ठस्ततोऽन्यत्र न शोभनः" "अन्यत्र सम्मुखपृष्ठभाग-यो" पी॰धा॰। रात्रौ तु कालपाशयोर्विपर्य्यासेन स्थितेस्तदनुसारेणैव फलम्। पूर्वादिदिगभिमुखानि नक्ष-त्राणि। "पूर्वादिषु चतुर्द्दिक्षु सप्त सप्तानलर्क्षतः" मुहू॰ तेन कृत्तिकादीनि सप्त पूर्वदिङ्मुखानि। मघादीनि सप्त दक्षिणाभिमुखानि। अनुराधादीनि साभिजित्कानि सप्त पश्चिमाभिमुखानि। धनिष्ठादीनि भरण्यन्तादीनि सप्त उत्तराभिमुखानि। तैस्तैर्नक्षत्रैस्तत्तद्दिगभिमुखस्य पुरस्य वक्ष-वेशश्च शुभाय। "यद्दिग्द्वारं मन्दिरं तद्दिक्स्थैरृक्षैः स्यात् सन्निवेशो न सर्व्वैः" वसि॰। पूर्वादिदिगभिमुखा रा-शयो यथा। "पूर्वादिदिक्षु मेषाद्याः क्रमाद्दिग्द्वारराशयः।

दिग्द्वारराशयः सर्वे [illegible] तद्गमनं तदंशाश्च [illegible] "दिग्द्वारभे लग्नगते प्रशस्ता [illegible] भानि विनाश रिपुतोभयञ्च [illegible] दोनलग्ने" इति मुहू॰। शुक्राभिमुख्ये [illegible] यति दिशि यस्या, याति गोत्रभ्रमात्। [illegible] तत्र दिग्द्वारभेषु। विदिक्ष्वपि [illegible] हाभिमुख्यदयएव भण्यते यत्र यायात्' [illegible] यस्यां दिशि यत्र याति गोत्रभ्रमात् [illegible] विधीयते सम्मुखएव शुक्रो यतोदि[illegible] यायात्" मुहू॰। "शुक्रः यस्यां दिशि [illegible] वा कालवशेनोदयं करोति तत्र [illegible] सम्मुख अयमेकः प्रकारः। यत्र [illegible] दक्षिणगोलभ्रमणवशेन यस्यां दिशि [illegible] या याति तत्र गन्तुः शुक्रः [illegible] द्वितीयः प्रकारः। प्राच्यादिदि[illegible] यद्दिङ्नक्षत्रे शुक्रश्चरति तत्र [illegible] सम्मुखः स्यादिति तृतीयः प्रकारः [illegible] विवर्ज्यमिति" पी॰धा॰। [illegible] दिते शुक्रे प्रतीच्यां [illegible] यद्दिग्गतस्यैव शुक्रस्याभिमुख्येऽपवादः [illegible] 'बुधोऽनुकूलो यदि तत्र [illegible] प्रतीन्दुजे' मुहू॰। शुक्राभिमुख्या[illegible] प्यास्फुजिते च यायाद्बुधो[illegible] अनुकूलः पृष्ठदिक्स्थस्य' [illegible] नारम् "नोचगोऽरिगृहगो न [illegible] यातभंगमदः शुक्रः सोऽत्र [illegible] प्रतिशुक्रादिदोषोऽन्यथा [illegible] यात्रायामेव यथाह रत्न॰। [illegible] गमने भयानाम्। रात्रौ [illegible] दोषमावहेत्" चन्द्रस्य [illegible] "यायाच्चन्द्रे पृष्ठगते [illegible] पञ्चदशे' मुहू॰। "पौष्ण[illegible] तिष्ठति चन्द्रमा। तावत्[illegible] शिवम्" पराशरः। [illegible] मध्ये मार्गे भार्गवास्तोऽपि [illegible] ऽपि तस्य" मुहू॰। [illegible] शान्तिश्च पी॰धा॰ यात्रायां [illegible]

[illegible] । "एवमेव हि" [illegible] । "आभा [illegible]" [illegible] । आभी [illegible] । आभा शब्दार्थे । आ+भास-क्विप् [illegible] ।

आभासुर त्रि॰ आ+भास घुरच् । [illegible] ।

आभास्वर त्रि॰ आ+भास वरच् । [illegible] "आभा [illegible]" [illegible] ।

आभिचरणिक त्रि॰ अभिचरणे [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आभिजन त्रि॰ अभिजनात् आगतः [illegible] ।

[illegible] ।

आभिमात्य न॰ [illegible] ।

आभिषिक त्रि॰ [illegible] ।

[illegible] ।

आभिषिक्त त्रि॰ [illegible] ।

आभिधा स्त्री॰ [illegible] ।

आभिधातक न॰ [illegible] ।

आभिधानीयक न॰ [illegible] ।

आभिप्रायिक त्रि॰ [illegible] ।

आभिमानिक त्रि॰ [illegible] ।

आभिमुख्य न॰ [illegible] ।

श्रुते युद्धे विवादे च यात्रायां सम्मुखस्थितम् । राहुं विवर्ज्जयेत् यत्नाद्यदीच्छेत् उत्तमं फलम्" । एवं योगिन्याभिमुख्येऽपि गमनं न शस्तम् यथा "प्रतिपन्नवमी पूर्व्वे रामा रुद्राय पावके । शरत्त्रयोदशी याम्ये वेदा भास्य नैर्ऋते । षष्ठी चतुर्द्दशी पश्चात् वायव्यां मुनिपूर्णिमे । द्वितीया दशमी यक्षे ऐशान्यामष्टमी कुहूः । योगिनी नवदश्चार येषां सव्यां विशेषत । दक्षसमुख-योगिन्यां गमनं नैव कारयेदिति" ज्यो॰त॰ । पीयूषधारायान्तु "पृष्ठतोदक्षिणे वापि योगिनीगमने स्थिता । वामसम्मुखयोर्नैव वायुमेवं चिन्तयेत्" जयकल्पलता वाक्ये तन्मूलत्वे मुहूर्त्त॰ चि॰वाक्ये च "नवभूम्य शिववह्नयोऽक्षविश्वेऽर्ककृता शक्रस्तुरङ्गतिथ्यः । विदिशामाशयश्च पूर्व्वत सुस्थिताय सम्मुखवामगा न शस्ता " वामगाया अशुभत्वमुक्तम् । अनयोर्व्यवस्था देशभेदेन । कालपाशयोराभिमुख्येन यानमपि न शस्तम् "कौबेरीतो वैपरीत्येन कालो वारेऽर्कादौ सम्मुखे तस्य पाश । यात्रायुद्धे सम्मुखे वर्ज्जनीयावितौ रात्रौ व्यस्तमेतौ विचिन्त्यौ" मुहू॰। स्वररत्नसारे "रवावुत्तरतः कालः सौम्ये वायव्यभागके । भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैर्ऋतकोणके । जीवे च याम्य दिग्भागे भृगौ चाग्नेयकोणके । शनौ तु पूर्व्वदिग्भागे कालचक्रं प्रकीर्त्तितम् । पाशस्तत्सम्मुखदिशि" कालमितया पञ्चमदिशि पाश इत्यर्थः यथा रवौ दक्षिणस्यां, सोमे आग्नेय्यां, भौमे पूर्व्वस्यां, बुधे ऐशान्यां, गुरावुत्तरस्यां, शुक्रे वायव्यां, शनौ पश्चिमायाम् । कालपाशयोराभिमुख्यं यात्रादौ निषिद्धं वामदक्षिणयोस्तु शुभाशुभफलत्वं यथाह स्वरो॰ "दक्षिणस्तु शुभ काल पाशोवामदिगाश्रय । यात्रायां समरे चैवमतोऽन्यत्र न शोभन" "अन्यत्र सम्मुखपृष्ठभागयो" पी॰धा॰ । रात्रौ तु कालपाशयोर्विपर्य्यासेन स्थितेस्तदनुसारेणैव फलम् । पूर्व्वादिदिगभिमुखानि नक्षत्राणि । "पूर्व्वादिषु चतुर्द्दिक्षु सप्त सप्तानलर्क्षत " मुहू॰ तेन कृत्तिकादीनि सप्त पूर्व्वदिङ्मुखानि ।मघादीनि सप्त दक्षिणाभिमुखानि । अनुराधादीनि साभिजित्कानि सप्त पश्चिमाभिमुखानि । धनिष्ठादीनि भरण्यन्तादीनि सप्त उत्तराभिमुखानि । तैस्तैर्नक्षत्रैस्तत्तद्दिगभिमुखस्थापककरणं तत्रवेशश्च शुभाय । "यद्दिग्द्वारं मन्दिरं तद्दिक्स्थैरुक्तधिष्ण्यैः स्यात् सन्निवेशो न सर्व्वैः" वशि॰ । पूर्व्वादिदिगभिमुखा राशयो यथा । "पूर्व्वादिदिक्षु मेषाद्या क्रमाद्दिग्द्वारराशयः । दिग्द्वारराशय सर्व्वे तद्दिग्याते शुभप्रदाः । तद्गेहाय तदर्थाय तद्दिग्यातुस्तथाविधा" वशिष्ठ । "दिग्द्वारभे लग्नगते प्रशस्ता यात्रार्थदात्री जयकारिणी च । हानिं विनाशं रिपुतोभयञ्च कुर्य्यात् तथा दिक् प्रतिलोमलग्ने" इति मुहू॰। शुक्राभिमुख्यं त्रिविधम् "उदयति दिशि यस्यां, याति गोलभ्रमाद्वा, विचरति च भचक्र यत्र दिग्द्वारभेषु । त्रिविधमिह सितस्य प्रोच्यते सम्मुखत्वं सुमतिभिरुदयस्थं त्यज्यते तत्र यत्नात्" श्रीपति । "उदेति यस्यां दिशि यत्र याति गोलभ्रमाद्वाथ ककुब्भचक्रे । त्रिधोच्यते सम्मुख एव शुक्रो यत्रोदितस्तां तु दिशं न यायात्" मुहू॰ । "शुक्र यस्यां दिशि प्राच्यां प्रतीच्यां वा कालवशेनोदयं करोति तत्र गन्तुः पुंसः शुक्र सम्मुखः अयमेकः प्रकारः । अथ गोलभ्रमात्तत्तार दक्षिणगोलभ्रमणवशेन यस्यां दिशि उत्तरस्यां दक्षिणस्यां वा याति तत्र गन्तुः शुक्रः सम्मुखः स्यादिति द्वितीयः प्रकारः । प्राच्यादिदिग्द्वारर्क्षचक्रादिगतिवशेन यद्दिङ्नक्षत्रे शुक्रश्चरति तत्र दिशि गन्तुः शुक्रः सम्मुखः स्यादिति तृतीयः प्रकारः । तत्रोदयशुक्रे दोषाधिक्यमिति" पी॰ धा॰ । अतएव वशिष्ठ "पश्चादभ्युदिते शुक्रे प्रतीचीं दक्षिणां दिशम्" इति उदयदिग्गतस्यैव शुक्रस्याभिमुख्येयात्रादि न्यषेधत् । अपवादः "बुधोऽनुकूलो यदि तत्र गच्छन् रिपून् जयेन्नैव भयं प्रतीन्दुजे"मुहू॰। शुक्राभिमुख्यादिदोषघ्नत्वात् । "एवं विधेऽप्याकुजिते च यायाद्बुधो यदि स्यादनुकूलवर्त्ती" श्रीपति । अनुकूल पृष्ठदक्षिणस्थ" इति पी॰धा॰ । अपवादान्तरम् "नीचगोऽरिगृहस्थो वा वक्रगोवा पराजित । यातृभङ्गप्रद शुक्रः स्मोऽक्षमस्येवेष्टप्रद" इति नारद । प्रतिशुक्रादिदोषोक्त्या प्रथमयात्राया राजा च विजय यात्रायामेव यथाह रैभ्यः । "प्रतिशुक्रादिदोषोऽयं नूतने गमने स्मृतास् । राज्ञां विजययात्रायां नान्यदा दोषमावहेत्" चन्द्रस्य नक्षत्रविशेषस्थितौ तदपवाद । "यावच्चन्द्रः पूषभात् कृत्तिकाद्ये पादे शुक्रोऽन्धो न दुष्टोऽग्रदक्षे" मुहू॰ । "पौष्णादिवह्निभाद्यांघ्रिं यावत् तिष्ठति चन्द्रमा । तावच्छुक्रो भवेदन्धः सम्मुखे गमनं शिवम्" पराशरः । राज्ञां विजययात्रायां विशेष । मध्येमार्गं भार्गवास्तेऽपि राजा तावत्तिष्ठेत् सम्मुखत्वेऽपि तस्य" मुहू॰ । अत्यन्तापदि शान्तिं कृत्वा यायात् । शान्तिश्च पी॰धा॰ यात्राप्रकरणे दर्शिता ततएव ज्ञेया ।

स्नानानि "स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तं गौणमुख्यप्रभेदत । तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुन षड्विध स्मृतम् । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् । क्रियास्नानं तथा षष्ठ षोढा स्नानं प्रकीर्त्तितम्" व्यासोक्ते तत्र नित्यादीन्यनुपदं वक्ष्यन्ते । "असामर्थ्याच्छरीरस्य देश कालाद्यपेक्षया । मन्त्रस्नानादित सप्त केचिदिच्छन्ति सूरय" जा० स्मृ० । "गृहेऽपि च द्विजातीनां मन्त्रवत् स्नानमिष्यते । विधिलोपं न ते कुर्य्युः सामर्थ्ये सति कर्मसु" जैमि०स्मृ० "अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्म्मण प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपो विगर्हित "कात्या०स्मृ०। "प्रात संक्षेपत स्नानं शौचार्थं तु तदिष्यते । मन्त्रैस्तु विधिनिष्पाद्य मध्याह्ने तु सविस्तरम्" वशि० । अत्यन्ताशक्तौ । "अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्म्मिणाम् । आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं कापिलं विदु । कृताभिमन्त्रितैस्तोयैः प्रोक्षयेन्मूर्द्ध्नि सर्वत । अनुकल्पमिदं स्नानं सर्व्वपापहरं न्नृणाम्" जावा०स्मृ० । एकवाससाऽपि स्नानं कर्त्तुं शक्यते "एकेन वाससा स्नायाद्द्वाभ्यामनियम स्मृतः । बहुवासोनिषेधश्च स्नाने फलमभीप्सत." विष्णूक्तेः नैकवासाः क्रियां कुर्य्यात् स्नानं कर्म्म विना क्वचित्" तदुक्तेश्च"अस्पृश्यस्पर्शने चैव वार्त्तायां पुत्रजन्मनि । एतदुद्विवाससा कार्य्यमन्यत्रैकेन वाससा" वसि० "न नग्नोनान्यदीयेन नार्द्रेण न सूच्या ग्रथितेन न विकृतेन च स्नायात्" इत्याचारतिलक । तत्र नित्यं प्रात स्नानम्, "प्रात समाचरेत् स्नानं तच्च नित्यमिति स्मृतम्" मार्क०पु०। चन्द्रसूर्य्योपरागे ग्रशौचादौ अस्पृश्यस्पर्शने च स्नानं नैमित्तिकम् । "पुष्येऽर्के जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ । अमायाञ्च नदीस्नानं पुनात्या सप्तमात् कुलम्" इत्याद्युक्तं स्नानं काम्यम् । धर्म्मकर्म्म कर्त्तुं यत् पूर्व्वं स्नानं तत्क्रियाङ्गम् । "मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्व्वकम् । मलापकर्षणार्थैव तत्प्रवृत्तिस्तु नान्यथा ।" तत्र स्नानविधिश्च आश्व०स्म०परि०उक्त यथा । "अथ स्नानविधिस्तत्प्रातर्मध्याह्ने च गृहस्थ कुर्य्यादेकतरत्र वा प्रातरेव, ब्रह्मचारी यतिस्त्रिषु सवनेषु द्वि स्त्रिर्वा मानप्रस्थ । तत् प्रात स्नगोमयेन कुर्य्यात् स्नदा मध्यन्दिने वायं शुद्धाभिरद्भि । न प्रात स्नानात् प्राक्सन्ध्यामुपासीत प्रातरुत्सृष्ट गोमयमन्तरिक्षस्थ सङ्गृह्य भूमिष्ठ बोपर्य्यधश्च संत्यज्य तीर्थमेत्य धौतपादपाणिमुख आचम्य सन्ध्योक्तवदात्माभ्युक्षणादि च कृत्वा द्विराचम्य दर्भपाणि संयतप्राण कर्म सङ्कल्प्य गोमयं वीक्षितमादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रेधा विभज्य दक्षिण भागं प्रणवेन दिक्षु विक्षिप्योत्तर तीर्थे क्षिप्त्वा मध्यम "मानस्तोक" इत्यृचाभिमन्त्र्य "गन्धद्वाराम्" इत्यनया मूर्द्धादिसर्वाङ्गमालिप्य प्राञ्जलि 'वरुण हिरण्यशृङ्गमिति" द्वाभ्याम् "अव ते हेड" इति द्वाभ्यां "प्रसम्राजे बृहद् चेति" सूक्तेन प्रार्थ्य "हिरण्यशृङ्गं वरुण प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचित । यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रह । यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं कृतम् । तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पति सविता च पुनन्तु पुन पुन" इत्यथ "वा प्रवतो निवत उद्वत' इत्येतया तीर्थमभिष्टुत्यावगाह्य स्नातो द्विराचम्य मार्जयेत् अम्बयोयन्त्यध्वभि' इत्यष्टाभि "आपो हि ष्ठे ति" च नवभिरथ तीर्थमङ्गुष्ठेन' "इमं मे गङ्गे" इत्यृचा त्रि प्रदक्षिणमालोड्य प्रकाशप्रष्टमग्नौ अघमर्षणसूक्तं त्रिरावर्त्त्य निमज्योन्मज्यादित्यमालोक्य द्वादशकृत्व आप्लुत्य पाणिभ्यां शङ्खमुद्रया योनिमुद्रया वोदकमादाय मूर्ध्नि मुखे वाक्षोरसि चात्मानञ्चायत्र्याभिषिच्य "त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति"द्वाभ्यां "तरत्समन्दीधावतीति" च सूक्तेन पुन स्नायान्मूर्ध्नि चाभिषिञ्चेत् "तद्विष्णो परमम्पदम्" "अग्ने रक्षाणो अंहसो यत्किञ्चेद वरुणदैव्ये जने" इत्येता जपेत् स्रोतोऽभिमुख सरित्सु स्नायादन्यत्रादित्याभिमुखोऽथ साक्षताभिरद्भि प्राङ्मुख उपवीती दैवतीर्थेन व्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादीन्देवान् सकृत्सकृत्तर्पयित्वाथोदङ्मुख निवीती सयवाभिरद्भि प्राजापत्येन तीर्थेन कृष्णद्वैपायनादीन् ऋषींस्ताभिर्व्याहृतिभिर्व्यस्ताभिस्तर्पयित्वाथ दक्षिणाभिमुख प्राचीनावीती पितृतीर्थेन सतिलमद्भिर्व्याहृतिभिरेव सोम पितृमान् यमो अङ्गिरस्वानग्नि कव्यवाहन इत्यादीं स्त्रींस्त्रीस्तर्पयेदेतत्स्नानाङ्गतर्पणमथ तीरमेत्य दक्षिणाभिमुख प्राचीनावीती "ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रागोत्रिणो मृताः । ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकमिति वस्त्रं निष्पीड्य यज्ञोपवीतञ्च उपस्पृश्य परिधानीयमभ्युक्ष्य परिधाय द्वितीयञ्चोत्तरीयं मर्युक्षित प्राश्य द्विराचामेद्योक्तसन्ध्यामुपासीतेद प्रात स्नानविधानम् ।

अथ मध्यन्दिने तीर्थमेत्य धौतपाणिपादमुखो द्विराचम्यायतप्राण स्नानं सङ्कल्प्य दर्भपवित्रपाणि शुचौ देशे खनित्रेण भूमिङ्गायत्र्यास्त्रेण खात्वोपरिस्थद्धत्वरङ्गुलमुद्धाय तस्मात्साम्मृद तथा खात्वा गायत्र्यादाय गर्त्तमुद्वासितया

आभूति स्त्री आ+भू क्तिन्। व्याप्तौ "आभूतिरेषा भूतिः" ऐ०उ०

आभेरी स्त्री रागिणीभेदे हलायुध।

आभोग पु० आ+भुज—आधारे घञ्। परिपूर्णतायां, यस्य यावदपेक्षितं रूपं तत्पूर्णत्वे हि आभोगाधारतेति तस्य तथात्वम्। "अक्रयितोऽपि धायत एव वयायमाभोगस्तपोधनस्येति" शकु०" पर्वताभोगमप्राप्य-मतिकाय महाबलम्" भा०व० १७८ अ० "तदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति भाष्योक्ते आभोगपर्यन्ततत्त्वरूपेऽभिमिल्वर्षः। "यत्रैव कविनाम स्यात् स आभोग इतीरित." इति सङ्गीतदामोदरोक्ते गानसमाप्तौ (भणिता) ख्याते२कविनामख्यापने। आभुज्यतेऽनेन करणे घञ्। ३यत्ने यत्नादिनैव हि भोगः सम्यग् सम्पद्यते इति यत्नस्य तथात्वम्। "ना सुखोऽयं नवाभोगोधरणिस्योहि राजसः" किरा० "नवाभोगः अभिनवोत्साहः" मल्लि० सम्यक् भोग प्रा०स०। ४सम्यक्सुखाद्यनुभवे "विषयाभोगेषु नैवादरः" शान्तिशतकम्। ५वरुणस्य छत्रे च मेदि०।

आभोगय त्रि० आभोगं याति या—क। आपूर्णे "आभोगय प्रयदिच्छन्त ऐतनापाकाः प्राञ्चो मम केचिदापयः" ऋ० १,११०,२।

आभोगि त्रि० आभोगं करोति आभोग+णिच्-इन्। विषयाभोगकारके "जिह्माये चरितवे मघोन्याभोगय इष्टये" ऋ० १,११३,५।

आभोगिन् त्रि०आभोगोऽस्त्यस्य इनि। परिपूर्णे स्त्रियां ङीप्।

आभ्यन्तर त्रि० अभ्यन्तरे भवः अण्। मध्यवर्त्तिनि "कच्चिदाभ्यन्तरेभ्यश्च बाह्येभ्यश्च विशाम्पते!" भा०स०प० ५अ०। "वर्णोच्चारणे, प्रयत्नो द्विधा आभ्यन्तरोबाह्यश्च आद्यश्चतुर्धा स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात्। तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम्। ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम् विवृतमूष्मणां स्वराणाञ्च ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतं प्रक्रियादशायान्तु विवृतमेव" सि०कौ०। "एतेषाञ्चाभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तेः प्रागभावित्वात् "तथा हि नाभिप्रदेशात् प्रयत्नविशेषप्रेरितः प्राणवायु-रूर्द्ध्वमाक्रामन् उर प्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वोत्पत्तिः तत्रोत्पत्तेः प्राक् जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि यदा सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता, ईषत्स्पर्शे ईषत्स्पृष्टता, समीपावस्थाने संवृतता, दूरावस्थाने विवृतता। अतएव इचुयशाना तालव्यत्वाविशेषेऽपि चवर्गे उच्चारयितव्ये जिह्वाग्रस्य तालुस्थानेन सम्यक्स्पर्शः, यकारे ईषत्स्पर्शः, शकारे, समीपेऽवस्थानम् इवर्णे तु दूरेऽवस्थानम्" मनोरमा।

आभ्यवहारिक त्रि० अभ्यवहाराय हितं ठक्। भोजनयोग्ये अन्नादौ।

आभ्यागारिक त्रि० अभ्यागारे [ठक्। कुटुम्बभरणव्यापृते हेम०। तत्स्थकुटुम्बाभरणे व्यापृत.

आभ्यादायिक न० अभिसङ्ख्येमादानमभ्यादानं तत्र नियुक्तं ठक्। पितृमातृकुलादिप्राप्ते स्त्रीधनभेदे।

आभ्यासिक त्रि० अभ्यासे निकटे भवः ठक्। १निकटस्थिते "चलैश्चाभ्यासिकैर्युक्तं शुशुभे योधरक्षितम्" भा०आ०२७३ अ०। २अभ्यासात् पौनःपुन्यात् आगतः ठक्। २अभ्यासप्राप्ते तदसंस्कारादौ।

आभ्युदयिक न० अभ्युदयः प्रयोजनमस्य ठक्। २वृद्धिनिमित्ते श्राद्धभेदे तत्र छन्दोगानामाभ्युदयिकश्राद्धविधिर्गोभिलसूत्रछन्दोगपरिशिष्टयोरुक्तः यथा।

गोभिलः। "अथाभ्युदयिके श्राद्धे युग्मानाशयेत्। प्रदक्षिणमुपचारः ऋजवो दर्भाः यवैस्तिलार्थः सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः दधिबदराक्षतमिश्राः पिण्डाः नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्ता, न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत" इति। "आभ्युदयिके अभ्युदयनिमित्तके अभ्युदय इष्टलाभः विवाहादि तदर्थं श्राद्धं आभ्युदयिकम्। तच्च भूतभविष्यद्भेदेन द्विविधं तत्र भूतं पुत्रजन्मादि भविष्यद्विवाहादि एवञ्च आजविवेकादौ आवृद्धभेदगणने वृद्धिश्राद्धत्वेन कर्माङ्गत्वेन च यदुभयत्वमुक्तं तदुभयमेवाभ्युदयिकत्वेनोपपन्नं तेनाभिलापे आभ्युदयिकश्राद्धमिति प्रयोक्तव्यम्। तत्र यवैस्तिलार्थइत्यनेन पार्वणश्राद्धमाप्ततिलस्थाने यवविधानादाभ्युदयिकस्यापि पार्वणप्रकृतिकत्वं प्रतीयते। अन्यथा तिलार्थइत्युपादानं व्यर्थं स्यात्। ततश्च पार्वणप्रकृतिकत्वेन पितृपक्षेऽयुग्मब्राह्मणप्राप्तौ तन्निरासाय पितृपक्षे ब्राह्मणयुग्मत्वोपदेशः। दैवे युग्मत्वस्य पार्वणत्वेन प्राप्तत्वान्न तदर्थोपदेशः "अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम्" इति याज्ञवल्क्यवचनेन देवकर्मानन्तरं पितृकर्मकरणे प्राप्तवामोपचारनिरासाय प्रदक्षिणमुपचारस्तेन दैवपितृकर्म कर्तव्याय दक्षिणावर्त्तेन मन्तव्यम्। द्विगुणभुग्नत्वनिरासाय ऋजवोदर्भा इति ऋजुत्वोपदेशः। तृप्ताः स्थ इत्यनेन तृप्तिप्रश्ने सम्पन्नमिति प्रष्टव्यं योगरूपत्वात् सम्पन्नमिति प्राप्ते वक्ष्यमाणछन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च सुसम्पन्नमित्यु-

[illegible]

[illegible]

याम् "स्यादाभ्युदयिकं श्राद्धं वृद्धिपूर्त्तेषु कर्म्मसु"। पुंसवन-सीमन्तचौलोपनयनेष्विह। विवाहे चाग्न्याधेयप्रभृतिश्रौत-कर्म्मणि। इदं श्राद्धं प्रकुर्वन्ति द्विजा वृद्धिनिमित्तकम्। अन्यैः षोड़शसंस्कारसंज्ञया।दिषूच्यते। पाश्चात्त्यास्त्वप-नादौ तु स्यं पूर्त्तनिमित्तकम्" गोपदेवचक्रादयो" सोम-न्नतचौननामकरणान्नप्राशनोपायनस्नानाधानविवाहदम्पत्योरत्पत्तिप्रतिष्ठासु च। पुंसवनसमयग्रहेपनग्रतादायासां वक्तोकाम्यमसोकारेनितपाभिषेकदयितादार्चौ च नान्दी-मुखम्" श्राद्धकौमुद्यां निर्णयामृते च मात्स्ये 'ध्वजयागे च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके। पुंसवे च निषेके च नववेश्मप्रवेशने। देवहृदजलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः। तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्त्तितम्। तत्र गर्भाधाने आभ्युदयिकं छन्दोगेतरपरं यथोक्तं श्राद्धतत्त्वे छन्दो०प०। वृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं काम्यविषयम्। अगौणान्तद्वितीयदिनादिविहिते न वृद्धिश्राद्धमिति भेदः। "असकृद्यानि कर्म्माणि क्रियेरन् कर्म्मका-रिणा। प्रतिप्रयोगं नैव स्युर्मातरः श्राद्धमेव च। आधाने होमयज्ञे च वैश्वदेवे तथैव च। बलिकर्म्मणि दर्शे च पौर्ण-मासे तथैव च। नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनीषिणः। एकमेव भवेत् श्राद्धमेतेषु न पृथक् पृथक्। नाष्टकासु भवेत् श्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते। न सोष्यन्तीजात-कर्म्म प्रोषितागतकर्म्मसु। विवाहादि कर्म्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते। विवाहादावेकमेवात्र कुर्य्यात् श्राद्धं नादौ कर्म्मणः कर्म्मणः स्यात्। तथा गणेषु क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत्। सकृदेव भवेत् श्राद्ध-मादौ न पृथगादिषु। यत्र यत्र भवेत् श्राद्धं तत्र तत्रैव मातरः"। इदं चावश्यकम्। "एको न तर्पितायै वै पितरो न स्युरिष्टभिः। तद्वीनमफलं ज्ञेयमासुरो विधिरेव सः" इति शातातपोक्तेः। "अष्टकामासाभ्युदयास्तीर्थ-यात्रोपपत्तयः। पितॄणामतिरेकोऽयं मासिकान्नात्प्रसु-स्मृत इति देवी०पु०उक्तेश्च प्रथ आवश्यक इति श्रा०त० रघु०। अत्र श्राद्धत्रयमाह शाता०। "मातृश्राद्धं तु पूर्व्वं स्यात् पितॄणां तदनन्तरम् ततो मातामहानाञ्च वृद्धौ श्राद्ध-त्रयं स्मृतम्" तत्कालमाह पृथ्वीचन्द्रोदये गार्ग्यः "मातृ-श्राद्धं तु पूर्वेद्युः कर्म्माहनि तु पैतृकम्। मातामह-श्चोत्तरेद्युर्वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम्"। अत्राप्यशक्तौ स एव "पृथक्दिनेष्वशक्तश्चेदेकस्मिन् पूर्ववासरे। श्राद्धत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवं तु तान्त्रिकमिति" छन्दोगपरिशिष्टेऽपि "अत्रा-भेऽशिष्टकाचाना नान्दीश्राद्धत्रयं बुधः पूर्वेद्युर्वै प्रकु-र्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्व्वकम्" अत्र "प्रकुर्वीत पूर्वेद्युरद-ऽहरल्पेष्विति 'गृह्यपरिशिष्टव्यवस्था ज्ञेया। कर्म्मदिवस एवेति गौड़ाचाराः। तच्च प्रातरेव। "पार्वणञ्चापराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति" निर्ण० सि० शातातपोक्तेः। अत्र प्रातःशब्दः सार्द्धप्रहरपरः "प्रहरोऽप्यर्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते इति" गार्ग्योक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रोदयः। "आवर्त्तनसमीपे वेया इह मध्याह्नावधिरिति' गौड़ाः। इदं च पुत्रजन्मातिरिक्तविषयम् तदाह शाता० "पूर्वाह्णे वैश्वदेवं विना जन्मनिमित्तकम्। पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं तात्कालिकं बुध इति" एतदनियतनिमित्तपरम् "निय-तेषु निमित्तेषु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्। तेषामनियतत्वे तु तदानन्तर्यमिष्यते" इति वोपदेवस्मृते। आधानाद्व नान्दीश्राद्धं त्वपराह्णे एव 'आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णे विद्वांस्तेन तु मध्यतः। पार्वणं चापराह्णे तु वृद्धिश्राद्धं तथाग्निकमिति" निर्णयामृते गालवोक्तेः "नान्दीमुखा-दयः प्रातराग्निकं त्वपराह्णत' इति विष्णूक्तेश्च। इदं च मातृपितृमातामहादिक्रमेण छन्दोगेतरैः नवदैवत्यं कार्य्यम् तत्र मातामहादयस्तु सपत्नीकाः "मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां सपत्नीकानामिति' पृथ्वीचन्द्रोदये गद्यरूपेण गारुड़वाक्यात्। हेमाद्रौ यद्यपि 'नान्दीमुखे सत्यवसू संकीर्त्त्यौ वैश्वदेविके'। छन्दोगपरायर "नान्दीमुखेभ्यो देवेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनम्। पितृभ्यस्त-न्मुखेभ्यश्च प्रदक्षिणमिति स्मृति"। श्राद्धे मालादान-निषेधेऽपि वृद्धौ 'मालाविशेषदानं विहितम्। "माधव्या शतपत्राया मल्लिकाकुब्जयोरपि। केतक्याः पाटलाया वा देया माला न दोषिता" कू०पु० उक्तेः। "कुशस्थाने च दूर्वा स्युर्मङ्गलस्याभिवृद्धये" इति हेमा० ब्रह्मा० पु० "ऋजवो दर्भा इति प्रागुक्तं वाक्यं तु छन्दोगविषयम्। अत्राधिकारी निरूप्यते। "जातस्य जातकर्म्माणि क्रिया-काण्डमशेषतः। पिता पुत्रस्य कुर्वीत श्राद्धं चाभ्युदया-त्मकम्" विष्णु०पु०। "स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसं-स्कारकर्म्मसु। पिण्डानोद्वहनात् तेषां तदभावेऽपि तत्-क्रमात्" छन्दोग०। "जीवत्पितृकस्याप्यत्राधिकारः। अनग्निकोऽपि कुर्वीत जन्मादौ वृद्धिकर्म्मणि। येभ्य एव पिता दद्यात् तानेवोद्दिश्य तर्पयेदिति" हारीतोक्तेः। "उद्वाहे पुत्रजनने पित्रेष्ट्यां सौमिके मखे। तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः। मैत्रायणपरिशिष्टम् 'जीवेत जीवन्त

निरस्तमयत्न वक्तुं नेच्छ । मनर्गलास्ते यत विहरन्ति यत्र विशेषेण वर्त्तेरिति भेदः। "मात्रोप्रार्थं पिता कुर्यात् वाचे नाविषये मन । तत्र यत्र मनुर्मीति वक्ष्येत न नाविमम् चि चि व्यवस्थाः । यस्तेन वाक्ये यत्नाते मत्र विहरात्ते सम्बन्धात् "सर्वसम्बन्धात् संज्ञान्तो भावमिः पूर्वसंज्ञाभावरिति वा यः सर्वमथा तेन प्रत्येक योजयाता स्यात् यदि प्रयोजनमुद्देशः । पैतादिष्ट विहरमाने वा विशन्नाद्यादि संज्ञायोद् च सदृशात् संज्ञायां विशेषणात् न तु नविशेष यदि आपत्ती । तेन यत्र यद्यपि संज्ञार्थं नानाविधाय विहरिति प्रयोजनेन येन प्रयुज्यते । "इतो वार्ये च च वाक्ये याति च यतिते यदि । येन यत् पिता स्यात् तेभ्यो स्यात् सर्वं युता । वाक्य यतः योगयुक्तिक्रमः योगोत्रि विशेषा विहरि भवत्ते योगिते यतिते वा यत्तात्पर्यम्भुक्त मथ पुत्रा संज्ञायोद् यत्र यद्यार्थं पितृः पितादिभ्यो स्यात् न संज्ञार्थं पितादिभ्य पितृ चि । सर्वं योगस्य प्रत्येकत्र वाक्यविनियम विहायाद् वा विहृयात् यावे सम्प्रदेशेन कल्पितमिति "योगो योगेन सर्वत्र स्यार्थेपि यतो न सम्बन्धविनियमात् । पितादिभिवक्ताक्ये न सनुग्रयोगमिति पितृ योग दिशेन वै प्रत्याई योग्यं पितामहे वा मनुस्याद् सर्व यज्ञोहीति" मनुवचनात् । सर्वं वाचादिष्वनेनेति योगम् तेन योगमयादिनामेवैकदत्तमथाई कल्पयेत् "यदि योगेन सनम्य न सर्वं न वरिवर्तते" चि चि वचनात् ।

वाशित त्रि॰ वास्यते, वासि वस् । वासयुक्तेन वासते ।

वासंर त्रि॰ वासं वासाते यस्य तुर्या यस् । वाससवने ।

वास् पल वस-सर्वादित पितृ—ना वासुक स्वि ।

१ मृगेण दे धविस्य वासे २ वासो गर्भाशये च ।

वास पु॰ । वासते देवगृहवासे वास+वस—सम्प्रथि घस् । १ देवतात् विहेर २ गवावर्दे ३ गत—वस्त्ये वस । ४ पेतमये । ५ वायोरपेक्षिते सायाम् उदासते च वासाकोप-योगे प्रश्नात्मनिर्देशादित्यम् यस् । मनुवर्णादि यथा स्त्रिया "वासनत्य एव वार योग सन्दोशि वाचयात् । वासरेषु च यत्रे वज्रमस्यवना यत । वासनवृत्त श्रेयम् श्रैयस्य वचनवृत्तम् । तत्र योयप्रदे वा वरदेन वज्रविशिष्टमात् । वासर्ग सम्यज्ञात्वात्वार्यां कविप्रमन्नियम्" तेजावि यदा युवा योयस्य पुत्राय प्रयया । पुद्गला वासनाथ वासा यदि यतो वासत्" तैनायं श्रीपतरि । वासक्ष नियामकद्वयतयादि निवासे वसम् "वास निर वर्ग निराज यथा नियामनिर्दिष्टानि । वासेर्षु हैव दिवासि यदर्थ स्वप्नेदा । वासार्थं यदर्थं हैवीच हेतं दिवसावि च । यदनि यत वासोर्षु मात्र प्र-विभातरम् । तत्राते प्रकलोद्भेद योगो मन्त्राभिमुख्य। सहार्थं यथावद्यविभव सर्वती । तत्र वासना यत्ते वासनयात्रम् सर्वे । "मद्भवनाने यत् स्वयत्न नाविसम् । यथावादसे प्रकाशवादत्वं यवतो यदि । अविद्यमानमयमयं गच्छते ।

वासवद्भावाद प्रत्यासिर्ज वासते वृद्धम् यत । "दिवाः स्वप्नाथा यथा यतो व्यवहाराया-नवृत्ता" च इत्यादिना वर्द्धितावासनादित्व "त्रिंशो-यविशाकवृत्ता च पुण्यवादितोत्यवादुद्धाः । विश्व प्रवाव वरयव यत्रं पूर्वमेवाभिहरी करोति" वासनामिवारदोषादित्वेन वृत्ते यत्नम् वासायोर्यं ग्रहत्रा योजना योग दोषाः संयुक्त सत्वम् । मानावर्ष यत्र वासरमि प्रत्यायनेषो वासेन पदमि । वंशकर्मेविद्धेषु वत वत्र स्वीदृशि । कृतेर्षु यथाकृत्स विनिवेश वासरमि तत् यदि वासाविहार यवनिता । यत्र सर्वाविवासराह च यतः स्वावस्थर्थं यत्न समुक्तिवासो पूर्वमस्तु हैविसाद्"। यत्र वासुवत्र सर्वं वासनाया यवेन विधिना वाय यत्र मैत्रेयसप्ततिः । यदिवाहि स्वाहि वा विशेत् माया च वासर । वासाविवासिसो वासे वासो संयत्नं वार्या विवाहेन विशेव वज्रा तैन इवविवासयेद "वसा वेदनस प्राह्म यदर्थं वाचकाद्वी । वार्य विवा नविषयाम् विनयवदराद्वयानिति" युविर्दियोगिती वासतो ददाचेतो च । "वार्य नाडुल स्वार्थं स्वर्यविवा वचाते यदि । वासवत्परो येथें च वायुबवसरो यथा "वासनाय विष्व यार्थ नुर्वेन तु च तत न प्रच पावन वनिवेतोयान् वासवनाद् वा स्यूर्यादि वासदिशेः यथावाद्दोषावासनवयविते वासयोगावाद । यथा वासावसरो । यदाद् यथादि यवानुयावे स्वर्ते ननुवासाद् यावद्यम यदावाते वाससम् यवापादे । यथा स्थानादि यदिवासाभावे वासस्य वाविसम् । यथा "वास विरथवात्य च वासम यत्र च योविसम प्रथा-वासावे" यसम ।

आमगन्धि त्रि० आमस्यापक्वस्य गन्धइव गन्धो यत्र इत् समा० । अपक्वमांसादितुल्यगन्धाढ्ये । क्लीवमित्यके ।

आमज्वर पु० आमोऽपक्व ज्वर । अपक्वज्वरे नवज्वरे "स्वेद्यमामज्वर प्राज्ञ कोऽम्भसा परिषिञ्चति" माघ ।

आमनस्य न० अप्रशस्त मनो यस्य तस्य भाव ष्यञ् । दुःखे ।

आमन्त्र पु० आमादजीर्णात् त्रायते स्वफलतैलेन मलनिस्सारणात् त्रै-क पृषो० । १एरण्डवृक्षे राजनि० आमण्ड इति वा पाठ । तत्फलतैलपाने हि अजीर्ण मलनिस्सारणात् तथात्वम् आ+मन्त्र-अच् । २आमन्त्रणशब्दार्थे च ।

आमन्त्रण न० आ+मन्त्र-ल्युट् । १अभिनन्दने, २सम्बोधने, ३कामचारानुज्ञारूपे क्रियाभेदेषु प्रवर्त्तनव्यापारे च । "विधिनिमन्त्रणामन्त्रणेत्यादि" पा० । अवश्यकर्त्तव्ये नियोगो निमन्त्रण यथा श्राद्धादिभोजने । यस्याकरणे प्रत्यवायोनास्ति तादृशव्यापारे नियोजनमामन्त्रणम् यथा स्वल्पविशेषे शयनायामन्त्रणम् । नवपत्रिकाप्रवेशपूर्व दिवसे साय बिल्वतरो सम्बोधनरूपे ४व्यापारे च युच् आमन्त्रणाप्यत्र स्त्री

आमन्त्रित त्रि० आ+मन्त्र-क्त । १अनावश्यके कर्मणि नियोजिते २व्याकरणपरिभाषितायां सम्बोधनार्थकप्रथमाविभक्तौ न० 'सामन्त्रितम्' पा० "सम्बोधने या प्रथमा सामन्त्रितसंज्ञा स्यात्" सि०कौ । "आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवत्" "नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्" पा० । ३ निमन्त्रिते त्रि० "मातरामन्त्रितान् विप्रान्" छन्दोग० ।

आमन्त्र्य अव्य० आ+मन्त्र-ल्यप् । १सम्बोध्येत्यर्थे । "आद्यमामन्त्र्य पूर्ववत्" छन्दोग० आ+मन्त्र-कर्मणि यत् । २सम्बोधनीये आवश्यककार्ये ३नियोज्ये च त्रि० ।

आमन्द पु० आम रोग द्यति दो-क्त बा०सम् । वासुदेवे ।

आमन्दा स्त्री आमन्दमीषन्मन्द करोति आमन्द+णिच्-अच् । क्षुद्रभेदे (नेवारेरखाट) शब्दचि० ।

आमन्द्र पु० ईषन्मन्द्र प्रा०स० । १ईषद्गम्भीरशब्दे "आमन्द्रमन्यध्वनिदत्ततालम्" भट्टि । २तद्युक्ते त्रि० ।

आमपाक पु० आमस्य अजीर्णविशेषस्य पाक । वैद्यकोक्ते शोफरोगाद्यङ्गे आमस्य पाकभेदे । तद्विरणमुक्त सुश्रुते यथा "स यदा वाह्याभ्यन्तरै क्रियाविशेषैर्न सम्भावित प्रशमयितु क्रियाविपर्ययाद्बहुत्वाद्वा दोषाणां, तदा पाकाभिमुखो भवति । तस्यामस्य पच्यमानस्य पक्वस्य च लक्षणमुच्यमानमवधारय । तत्र मन्दोष्मता त्वक्सवर्णता शीतशोफता स्थैर्य्य मन्दवेगतात्पशोफता चामलक्षणमुद्दिष्टम् । सूचिभिरिव निस्तुद्यते, दश्यत इव पिपीलिकाभि , ताभिश्च संसृप्यत इव, छिद्यत इव शस्त्रेण, भिद्यत इव शक्तिभि', ताड्यत इव दण्डेन, पीड्यत इव पाणिना, घट्ट्यत इव चाङ्गुल्या, दह्यत इव पच्यत इव चाग्निक्षाराभ्यामोषचोषपरीदाहाश्च भवन्ति वृश्चिकविद्ध इव च स्थानासनशयनेषु न शान्तिमुपैति आध्मातवस्तिरिव । अतश्च शोफो भवति त्वग्वैवर्ण्यं शोफाभिवृद्धिर्ज्वरदाहपिपासा भक्तारुचिश्च पच्यमानलिङ्गम् । वेदनोपशान्ति पाण्डुताल्पशोफता वलीप्रादुर्भावस्त्वक्परिपुटन निम्नदर्शनमङ्गुल्यावपीडिते प्रत्युन्नमन वस्ताविवोदकसञ्चरण पूयस्य प्रपीडयत्येकमन्तमन्ते चावपीडिते मुहुर्मुहुस्तोद कण्डूरुन्नतता च व्याधेरुपद्रवशान्तिर्भक्ताभिकाङ्क्षा च पक्वलिङ्गम् । कफजेषु तु रोगेषु गम्भीरगतित्वादभिघातजेषु वा केषुचिदसमस्तपक्वलक्षणं दृष्ट्वा पक्वमपक्वमिति मन्यमानो भिषङ्मोहमुपैति यत्र हि त्वक्सवर्णता शीतशोफता स्थौल्यमल्परुजताश्मवद्घनता न तत्र मोहमुपेयादिति । भवन्ति चात्र । आम विपच्यमानञ्च सम्यक् पक्वञ्च यो भिषक् । जानीयात् स भवेद्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तय । वाताद्वते नास्ति रुजा, न पाक पित्ताद्वते, नास्ति कफाच्च पूय , । तस्मात्समस्ता परिपाककाले पचन्ति शोफास्त्रय एव दोषा " ।

आमपात्र न० कर्म्म० । अपक्वे पात्रे (काँचा) मृण्मयपात्रे "विनाश व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि" मनु ।

आमय पु०आम रोग यात्यनेन या-करणे घञर्थे क आ+मीञ् हिंसायां करणे अच् वा । रोगे आमशब्दे तन्निरुक्तिर्दृश्या "आमयस्तु रतिरागसम्भव "रघु "तद्युक्तं विविधैर्योगैर्निहन्यादामयान् बहून्" सुश्रुत । अनामय निरामय । "सभौ हि शिष्टैराम्नातौ वत्स्यन्तावामयः स च" माघ ।

आमयाविन् आमयोऽस्यास्ति विनि दीर्घश्च । रोगयुक्ते । "अयामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च" "असृक्कर्त्ताऽऽमयावित्वम्" इति च मनु । [आमशब्दे विवृति ।

आमरक्त न० आममपक्व रक्तम् । रोगभेदे रक्तातिसारे

आमरणान्तिक त्रि० आमरणान्त मरणरूपसीमापर्य्यन्त व्याप्नोति ठञ् । मरणकालपर्य्यन्तव्यापके "अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिक "मनु ।

आमर्द पु० आ+मृद-घञ् । बलात् निष्पीडने । "आमर्दकाले राजेन्द्र । व्यपसर्पेत्तत परम्"भा०आश्व०प० १अ० । "अर्द्धपीतस्तन मातुरामर्दक्लिष्टकेशरम्"शकु०भावे ल्युट् । आमर्द्दनमप्यत्र न० ।

आमर्दिन् त्रि आ+मर्द णिनि । [illegible] ।

आमर्द पु आ+मृद-भावे घञ् । [illegible] । [illegible] ।

आमय पु आ+मय घञ् “[illegible] । [illegible] [illegible] निर्दोष [illegible] । [illegible] आ+मय-घञ् । [illegible] ।

आमयाविन् त्रि आ+मय-इनु [illegible] । [illegible] “[illegible]” [illegible] ।

आमवात पु [illegible] । [illegible] “[illegible]” [illegible] । [illegible] ([illegible]) । [illegible] ” इति [illegible] ।

आमश्राद्ध न आमेन [illegible] श्राद्धम् । “[illegible] ” [illegible] ।

आमहीय त्रि [illegible] । [illegible] “[illegible] ” [illegible] ।

"यत्र दृश्यमानानन्तरम् उद्ग्रथितुमनेन मन्त्रेणोपचितोऽग्नीता जलमध्यात् उद्धृतिर्जुहामिना मन्त्रेण मदयमाना आमश्रीयाणिच्छेदमुष्णाम् अपामिवेतान्वय अदन मर्ये इत्यजन प्रति गच्छन्ति" इदं ।

आमश्रीयव न० अमश्रीगुणा मन्त्रितेन दृष्ट साम अच् । सामभेद तन्त्रसनाम्ना तत् मा०भ०भा० दर्शितम् यथा "एते दशते सप्त सूक्तानि तेषु नव सामानि पिवामि तत्र प्रथमे सूक्ते गायत्र्यामश्रीयम् इति देवामर्ना" आम श्रीयावु साम अध्यगाने ऋग्गानात्मके प्रथम साम ।

आमातिसार पु० आमकृतोऽतिसार । आमकृते मले अतिसाररोगभेदे अतिसारशब्दे तस्य विवृति । अस्य निदानादि उक्तं सुश्रुते यथा । "अन्नाजीर्णात् प्रद्रुता क्षोभयन्त कोष्ठ दोषा धातुसंघान् मलांश्च । नानावर्णान् सारयन्ति प्रयोगा शकृन्मिश्रं वहन्ति आमाविकारे सोऽतीसारोऽस्य अपक्व एषात्" सुश्रु० ।

आमात्य पु० अमात्य एव स्वार्थे ष्यञ् । अमात्ये ।

आमानस्य न० अमनसो मानसस्य अमानस तस्य भाव ष्यञ् । दुःखे शब्दरत्ना० ।

आमावास्य त्रि० अमावास्यायां भवः सन्धिवेलादि० अण् । अमावास्यायां 'आमावास्येन हविषा पौर्णमासेन वा' म०भा० । सा वत्स अमावास्यायाश्च इत्यपि तत्रैव त्रि० ।

आमाशय पु० आमस्याशयः स्थानम् । देहमध्यस्थे नाभेरूर्द्ध्वस्थाने भुक्तापक्वाहारस्थाने । आशयाश्च देहस्था सप्त सुश्रुते दर्शिता यथा "आशयास्तु वाताशय पित्ताशय श्लेष्माशयो रक्ताशय आमाशय पक्वाशय मूत्राशय स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टम इति" आमाशयस्थानञ्च दोषस्थान यथोक्तं सुश्रु० 'दोषस्थानान्यत ऊर्द्ध्वं वक्ष्याम तत्र समासेन वात श्रोणिगुदसंश्रय । श्रोणिगुदयोरुपर्यधो नाभे पक्वाशय पक्वामाशयमध्य पित्तस्य । आमाशय श्लेष्मण' । तच्च स्थानं निर्णीतं भावप्र० यथा "अग्निवेगवश प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते । स ऊर्द्ध्वमागत्य पुन समुत्क्षिपति पावकम् । पक्वाशयस्त्वधोनाभ्यामूर्द्ध्वमामाशय स्थित । नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणा नित्यं प्रतिष्ठिता" चरके तु "नाभिस्तनान्तरं जन्तोराहुरामाशयं बुधा" इति अत्र विशेषमाह 'उरोरक्षाशयस्याधस्तादूर्द्ध्वं श्लेष्माशय स्मृत । आमाशयस्तु तदधस्तदधोऽन्नाशयो मत' इति आमाशय प्रसङ्गात् आहारपाकप्रकारस्तावदुच्यते भावप्रकाशे सुश्रुते "यो वायु प्राणनामाऽसौ कर्ष-

ति देहगतम् अन्नं प्रविश्य ग्रहणं स प्राणवातानुगत इति तमाहारमामाशयस्य क्लेदनाख्य कफ क्लेदयति क्लेदनात् करोति भिन्नसंघातं च उक्तं च सुश्रुते 'स आहार षड्रसोऽप्यामाशय माधुर्यं भजते तत आमाशयस्थस्य मधुरस्य कफस्य योगात् उक्तं च भैषज्यरत्ने 'षड्रसोऽपि गुरु स्निग्ध पिच्छिल शीतलस्तथा । स्वोद्गारादिक स्वादु दृग्विघ्नोऽल्पो भवेत् । फेनभाव च भजते मधुरात्तु तेजसा' । अत ऊर्द्ध्वं भावप्र० 'मधुर इति समानेन वायुना पाचकस्थितम् । पाकस्थानगतश्चान्न ततोऽस्मि तं पचत्यनन्तरं वायुना नेरितस्तेन विदग्धं चान्नं पाचकस्य पित्तस्य स्थितेनाग्निना भवति उक्तं च यथा पाचकपि-त्तेन विदग्धस्याम्लता भवेदिति पाचकपित्तेन चाम्लविपक्व कोष्ठगत पक्वाशयेऽभिगच्छति समानेन समाननाम्ना वायुना प्रेरितोऽपक्वो भवति चाति उक्तं च । 'तत समानम-रुता पक्वाशयमभिधावति' । अत्रान्नस्य पाक 'पञ्च पित्त-धरा नाम या कला परिकीर्तिता । आमपक्वाशयान्तस्था पक्वो भवति धावति 'पित्तधरा पाचकाख्यस्य पित्तस्य यदग्न्य-धिष्ठान तद् इति तत्र पक्वस्थानामाशयपक्वाशय मध्यवर्तिना पाचकस्य पित्तस्याधिष्ठानेनाग्निनाऽऽहार पच्यते स कटुश्च भवति तथा च 'पक्वस्था पच्यते कोष्ठवह्निना जायते कटुरिति । अयमर्थ अयमाहारोऽपक्वस्था कोष्ठवह्नि-ना पक्वोऽस्थितपाचकपित्तस्थेन च वह्निना पच्यते पच्यमान स पक्वाशयस्थितस्य कटुरसस्य पित्तयोगात्कटुर्भवति एतदाहारपाके विशेषमाह शरीरं पाञ्चभौतिकं तस्य पञ्चसु भूतेषु पञ्चाग्नयस्तिष्ठन्ति उक्तं च चरके 'भौमाप्या-ग्नेयवायव्या पञ्चोष्माण । सनाभसा पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यत' । अतो भूतपदेनाग्निरुच्यते आहारोऽपि पाञ्चभौतिक तस्य पाचकपित्तस्थेनाग्निनोत्ते-जितेन शरीरवर्त्तिभूमाग पच्यते पक्वोऽन्नभाग स्वकीयान् गुणानभिवर्द्धयति एवं जलादिभागा अपि पच्यन्ते तथा च सुश्रुते पञ्चभूतात्मके देहे आहार पाञ्चभौतिक । विपक्व पञ्चधा सम्यग्गुणान् स्वानभिवर्द्धयेदिति" गुणशब्देनात्र पृथिव्यादय उच्यन्ते तेन गुणान् शरीरवर्त्तिन पार्थिवादीन् भागानभिवर्द्धयेदिति एवमाहारोऽपि पक्व आहारोऽपि कटुश्च मधुरो भवति अम्लोऽम्लो भवति कटुतिक्तकषायाश्च कटुर्भवति उक्तं च "मिष्ट कटुश्च मधुरोऽम्लोऽम्लं पच्यते रस । कटुतिक्तकषायाणां विपाको जायते कटुरिति" एवं विपक्वस्याहारस्य सारो रस येयोपयुज्यतेऽसौ मल इव

[illegible]

तस्य भेदाः पञ्च यथाह तत्रैव "उद्घात्यकः कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा। प्रवर्त्तकावलगिते पञ्च प्रस्तावनाभिदाः। तत्र। पदान्यन्यगतार्थानि तदर्थगतये नराः। योजयन्ति पदैरन्यैः स उद्घात्यक उच्यते१। यथा मुद्राराक्षसे सूत्र०। "क्रूरग्रहः सकेतुश्चन्द्रमसं पूर्णमण्डलमिदानीम्। अभिभवितुमिच्छति बलात्"। अनन्तरं नेपथ्ये आः क एष मयि जीवति सति चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति। अत्रान्यार्थवन्त्यपि पदानि हृदिस्थार्थगत्या अर्थान्तरे संगमय्य पात्रप्रवेशः। सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थमस्य वा। भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत् कथोद्घातः स उच्यते२। वाक्यं यथा रत्नावल्याम्। "द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात्। आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः" इत्यादि। सूत्रधारेण पठिते नेपथ्ये एवमेतत् कः सन्देहः द्वीपादन्यस्मादपीत्यादि पठित्वा यौगन्धरायणस्य प्रवेशः। वाक्यार्थं यथा वेण्याम्। "निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन। रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः" इति सूत्रधारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा नेपथ्ये। आः दुरात्मन्! वृथामङ्गलपाठक! कथं "स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्त्तराष्ट्राः"। ततः सूत्रधारो निष्क्रान्तः भीमसेनस्य प्रवेशः। यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते। तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ३। यथा कुन्दमालायाम्। नेपथ्ये "इत इतोऽवतरत्वार्य्या" सूत्र० कोऽयं खलु आर्य्याह्वानेन साहायकं मे सम्पादयति विलोक्य कष्टमतिकरुणं वर्त्तते। "लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन। निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वीं सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्"। अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्य्याह्वानमिच्छता सूत्रधारेण "सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्" इति सीतालक्ष्मणयोः प्रवेशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयानएव प्रयोगः प्रयोजितः। कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृक् यत्र वर्णयेत्। तदाश्रयश्च पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवर्त्तकम् ४। यथा "आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः। उत्खाय गाढतमसं घनकालमुग्रं रामो दशास्यमिव सम्भृतबन्धुजीवः"। ततः प्रविशति यथा निर्द्दिष्टो रामः। यत्रैकत्र समावेशात् कार्य्यमन्यत् प्रसाध्यते। प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नावलगितं बुधैः ५। यथा शाकुन्तले। सूत्र० नटीं प्रति "तवास्मि गीतिरागेण हारिणा प्रसभं हृतः। एष राजेव दुष्मन्तः सारङ्गेणातिरंहसा"। ततो राज्ञः प्रवेशः। योज्यान्यत्र यथालाभं वीथ्यङ्गानीतराण्यपि। अत्र आमुखे उद्घात्यकावलगितयोरितराणि वीथ्यङ्गानि वक्ष्यमाणानि। नखकुट्टस्तु "नेपथ्योक्तं श्रुतं यत्र त्वाकाशवचनं तथा। समाश्रित्यापि कर्त्तव्यमामुखं नाटकादिषु"। एषामामुखभेदानामेकं कञ्चित् प्रयोजयेत्। तेनार्थमथ पात्रं वा समाक्षिप्यैव सूत्रधृक्। प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रयोजयेत्। तत्र पूर्वं पूर्वरङ्गं सभार्च्चनमतः परम्। कथनं कविसंज्ञादेर्नाटकस्याभिधा ततः। रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः। रूपकस्य कवेराख्या गोत्राद्यपि च कीर्त्तयेत्। ऋतुञ्च कञ्चित् प्रायेण भारतीं वृत्तिमाश्रितः। तस्याः प्ररोचना वीथी"।

आमुप पु० आमे पीडार्थे उप्यते वप–घञर्थे क। (वेडवाश) वंशभेदे। [ऋ०४,२१,८।

आमुर् त्रि० आ+मुर्व्व–क्विप्। हिंसके। "राधोवरन्त आमुरः"

आमुष्मिक त्रि० अमुष्मिन् परलोके भवः ठक् सप्तम्या अलुक् टिलोपः। परलोकभवे "कुर्य्यादामुष्मिकं श्रेयः" मनुः। स्त्रियां ङीप्। "नैतावोच्य गरीयसीरपि चिरादामुष्मिकीर्य्यातना" सा०द०।

आमुष्यकुलक न० अमुष्य कुलस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् अलुक्। प्रथमस्तृतीये "आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिका" इति वार्त्तिकोक्तेः अस्य स्त्रीत्वमपि।

आमुष्यकुलीन त्रि० अमुष्यकुले साधु प्रतिज्ञ० खञ् तद्गणपाठात् षष्ठ्या अलुक्। अमुष्यकुले साधौ।

आमुष्यपुत्रिका स्त्री अमुष्य पुत्रस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् अलुक्। अमुष्यपुत्रस्य भावे। आमुष्यकुलकशब्दे प्रदर्शितवार्त्तिकात् स्त्रीत्वम्।

आमुष्यायण न० अमुष्य ख्यातस्यापत्यम् नडा० फक् अलुक्। प्रख्यातवंशोद्भवे "आमुष्यायणोवै त्वमसि" श्रुतिः।

आमृष्ट त्रि० आ+मृष–क्त। १आघर्षिते २मर्द्दिते च "आमृष्टास्तिलकरुचः स्रजो निरस्ताः" माघ। आ+मृज–क्त। ३परिमार्ज्जिते ४विशोधिते च। आ+मृश–क्त ५स्पृष्टे च

आमोक पु० आ+मुच–घञ्। परिधाने। ल्युट्। आमोचनमप्यत्र न०।

आमोद पु० आमोदयति आ+मुद–णिच्–अच्। १अतिदूरगे गन्धे "आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिश्वासानुकारिणौ" रघु "आमोदकर्म्मव्यतिहरतीषु" माघ। उत्तमस्त्रीणां २मुखनिश्वासादिगन्धे च। 'मुखामोदं मदिरया कृतानु-

[illegible]" भार० । आ+मुद्-घञ् । १गन्धे करणे ल्युट् । आमोदनमप्य त्र ।

आमोदन त्रि आ+मुद्-णिच् ल्यु । प्रकृष्टगन्धे हर्षयि [illegible] "[illegible]मोदनमोदनं [illegible]" भ० । भावे ल्युट् । १प्रकृष्टगन्धादाने २सम्यग्हर्षजनने च ।

आमोदित त्रि आ+मुद्-णिच्-क्त । १हर्षिते २सम्यमोदे [illegible]मोदिते च ।

आमोदिन् त्रि आमोदयति हर्षयति आ+मुद्+अन्तर्भूत णिच्-णिनि । १गन्धयुक्ते । कर्पूरादौ । आमोद+अस्त्यर्थे इनि । [illegible]आमोदयुक्ते त्रिका० कोष० । "[illegible]मामोदिनो [illegible]" ।

आमोष त्रि आमुष्णाति-आ+मुष पचाद्यच । [illegible] चौरादौ । आ+मुष-भावे घञ् । २अपहरणे । "[illegible]मोषमोषात् [illegible]" ।

आम्नात त्रि आ+म्ना-क्त । १अभ्यस्ते २सम्यगधीते वेदादौ । १कथिते च यथा "[illegible]" [illegible] भावे क्त । ४अभ्यासे च

आम्नातिन् त्रि आम्नातमनेन इष्टा इनि । १अभ्यस्तवेदादौ [illegible] च त्रिका० । "आम्नातविविधशास्त्र [illegible]" [illegible] ।

आम्नान न आ+म्ना-भावे ल्युट् । [illegible] १अभ्यासे च "[illegible]आम्नानात् [illegible] १ १ ६।

आम्नाय पु आ+म्ना-घञ् । १अभ्यस्ते २अध्ययने च [illegible] च [illegible] । [illegible]

[illegible] "आम्नायस्य क्रियार्थत्वात् [illegible]" [illegible]

च [illegible] । आम्नायरूपं [illegible]

आम्नायेभ्य [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] १६।७ । [illegible] । अम्बरीषसमीपवादी ।

आम्बरीषपुत्रक पु अम्बरीषस्य+पुत्रकः राजन्ना

आम्बष्ठ पु अम्बष्ठानाम् [illegible] [illegible] । अम्बष्ठराजे [illegible] । [illegible] । स्त्रियाम् [illegible] ।

आम्बिकेय पु अम्बिकाया अपत्यं पुमान् ढक् । [illegible] [illegible] अम्बिकायां जाते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अम्बिकायां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

आम्भसिक पु अम्भसा चरति ठक् । मत्स्ये त्रि० ।

आम्भि त्रि [illegible] [illegible] यथा [illegible] [illegible] ।

आम्र पु अम-गत्यादिषु रन् दीर्घश्च । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । यथा "आम्र[illegible]" । [illegible] [illegible] । आम्र [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

हर सरः। अपक्वाम्रस्तर्पणोऽतीव बृंहणः कफवर्द्धन। तस्य खण्ड गुरु परं रोचनं चिरपाकि च। मधुर बृंहण बल्य शीतल वातनाशनम् वातपित्तहरं रुच्य बृंहण बलवर्द्धनम्। हृद्य वर्णकर स्वादु दुग्धाक्त गुरु शीतलम्। मन्दानलत्वम् विषमज्वरञ्च रक्तामय बद्ध गुदोदरञ्च। आम्रातियोगो नयनामयञ्च करोति तस्मादति तानि नाद्यात्। एतदन्याम्रविषय मधुराम्रं परं न तु। मधुरस्य परं नेत्रहितत्वाद्या गुणायत। शुण्ठ्यम्बुनुपानं स्यादाम्राणामतिभक्षणे। जीरकं वा प्रयोक्तव्य सह सौवर्चलेन च। आम्रबीजं कषायं स्याच्छर्द्यतीसारनाशनम्। ईषदम्लञ्च मधुरं तथा हृदयदाहनुत्। आम्रस्य पल्लव रुच्य कफपित्तविनाशनम्"। पल्लवमत्र नवदलम्। अस्य शाकपाकप्रकारस्तत्रैव "खिन्ना निष्पीड़िता काम कोकिलाहारपल्लवा। एतस्मिन्भूत्यसंसिक्ता रुच्या रामठवासिताः। सर्पिषा खण्डयुक्तास्ते तलिताश्चाम्रपल्लवा। लवङ्गार्द्रकसयुक्तामरीचैः रुचिकारका"। अस्य पल्लवमुकुलानां पाकप्रकारस्तत्रैव "आम्रस्य चैव नवतासवविप्रयाला खण्डीकृतालवणमिश्रितपिष्टताय। वाह्लीकधूपनयुतोपरतदुग्धसिद्धा सन्दीपयन्ति पवनस्य क्षयायमेते। मुकुल सहकारशाखिन घृतखण्डीकृतसैन्धवान्वित। दधिमन्थमरीचसस्कृतखिरजातामरुचिं छिनत्ति हि। कफपित्तहरौ हृद्यौ मुखवैरस्य नाशनौ। वह्निसन्दीपनौ रुच्यौ चूतजौ पुष्पपल्लवौ। आम्रमाम जलखिन्न मर्द्दित हृदपाणिना। सिताशीताम्बुसयुक्त कर्पूरमरिचान्वितम्। प्रपानकमिद श्रेष्ठ भीमसेनविनिर्मितम्। सद्योरुचिकर बल्य शीघ्रमिन्द्रियतर्पणमिति"। [शाकभेदे राजनि०।

आम्रगन्धक पु० आम्रस्येव गन्धोऽस्य कप्। समष्टिलक्षे,

आम्रगुप्त पु० गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे। तस्यापत्यम् उदीचां वृते फिञ्। आम्रगुप्तायनि पु०स्त्री०प्राचान्तु मते इञ्। तदपत्ये सि०कौ०।

आम्रपेशी स्त्री० आम्रस्य पेशीव। शुष्काम्रकोषे (आमसी)

आम्रमय त्रि०आम्रस्य विकार अवयवो वा वृक्षत्वात् मयट्। १आम्रविकारे। २तदवयवे च।

आम्ररसाकृति स्त्री० आम्ररसस्येवाकृति स्वादो यस्याः। पीताम्लरसालाभेदे। तत्पाकप्रकारो यथा भा०प्र० "किञ्चित् कुङ्कुमसंयुक्तं विमलदधिगालितम्। सघर्कर भवेत् शीवा पक्वाम्ररससन्निभा। पीता शिखरणी या सा लघ्वी वर्धयती हि सा। सुरुच्या मधुरा बल्या वातपित्तहरा मता" अत्र पीताम्लशिखरिण्या पक्वाम्ररसतुल्यत्वोक्त्या तथात्वम्। [दायात्मके वने।

आम्रवण न० आम्राणां वनम् नित्य णत्वम्। आम्रवृक्षसमूहे।

आम्रात पु० आम्रमाम्ररसमतति अत–पचा० अच्। (आमड़ा) १वृक्षे २तत्फले न०। तत्फलस्याम्रतुल्यरसत्वात्तथात्वम्। "आम्रातमम्लं वातघ्नं गुरूष्णं रुचिकृत् परम्। सुपक्व तुवर स्वादु रसपाक हिम स्मृतम्। तर्पण श्लेष्मल स्निग्ध रुच्य विष्टम्भि बृंहणम्। गुरु बल्य मरुत्पित्तक्षतदाहक्षयास्रजित्" भा०प्र०।

आम्रातक पु० आम्र इवातति आम्रात् किञ्चिदूनरसफलकत्वात् अत–ण्वुल्। (आमड़ा) १वृक्षे २तत्फले न०। आम्रेण तत्फलरसेन तकते प्रकाशते आ+तक–हासे अच्। शुष्काम्ररसनिर्मिते (आमट्) द्रव्यभेदे तत्करणप्रकार भावप्र० उक्त। यथा 'आम्रस्य सहकारस्य कटे विस्तारितो रस'। घर्मशुष्को ध्रुवन्दत्त आम्रातक इति स्मृत"।

आम्रातकेश्वर पु० आम्रातक इव ईश्वरः ईश्वरलिङ्गभेदे। सिद्धस्थानभेदे। "आम्रातकेश्वरे सूक्ष्मा सूक्ष्माख्या परमेश्वरी" देवीपु०।

आम्रावती स्त्री आम्र आम्ररसो विद्यतेऽस्या मतुप् मस्य व शरा० दीर्घ। नदीभेदे। तस्या आम्रतुल्यरसतोययुक्तत्वात्तथात्वम्।

आम्रावर्त्त पु० आम्रद्रव तद्रसतया ईषत् वर्त्तते आ+वृत–अच्। १आम्रातकवृक्षे २तत्फले न०। आम्रेण आम्ररसेन आवर्त्यते निष्पाद्यते आ+वृत–णिच्-कर्मणि घञ्। (आमट्) ख्याते २पदार्थे आम्रातकशब्दे तत्करणप्रकार उक्त 'आम्रावर्त्तस्तृषाच्छर्द्दिवातपित्तहर सर। रुच्य सूर्य्यांशुभि पाकात् लघुश्च स हि कीर्त्तित" भावप्र०।

आम्लिमन् पु० अम्लोरसोऽस्त्यस्य प्रज्ञा० अण् दृढा० गणपाठात् रस त ततोभावे दृढा०इमनिच्। अम्लत्वे रसभेदे वा ष्यञ्। आम्ल्यमप्यत्र न०।

आम्रेडित त्रि० आ+म्रेड–उन्मादे अच् आम्रेडेन उन्मत्तेनेवाचर्यते आम्रेड+आचारे क्विप् तत क्त। उन्मत्तेन यथा कथितस्य पुनःपुन कथन क्रियते एवं द्विस्त्रि कथिते "आम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा" पा०।

आम्लवेतस पु० आम्लः अम्लरसयुक्त वेतस इव। १अम्लवेतसवृक्षे राजनि० स्वार्थे संज्ञायां वा कन्। २तिन्तिडीवृक्षे (तेतुल)।

"आयतिं सर्व्वकार्य्याणां तदात्वञ्च विचारयेत्" मनु "भूयसी तव यदायतायतिः" माघ "नियता लघुता निरायते" किरा०। आ+यम–क्तिन्। ४आयामे दैर्घ्ये। "सीमानमत्यायतयोऽत्यजन्त" माघ.। ५संयमे "केशवस्थानामायतिभङ्ग" काद० ६प्रापणे ७सङ्गमे च अत्र क्तिन्नन्तत्वात् न ङीबिति भेदः। ८कर्म्मणि च "हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या पार्थिवो न तथैधते। यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम्" मनु। "आयतिक्षमं कर्म्मक्षमम्" कुल्लू०।

आयतीगव अव्य० आयन्ति गावोऽत्र तिष्ठद्गुप्र० अव्ययी० नि०। गोरागमनकाले। "आ तिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम्" भट्टि।

आयतीसम अव्य० आयन्ति समा अत्र तिष्ठद्गुप्र० नि० अव्ययी०। वत्सरागमनकाले।

आयत्त त्रि० आ+यत–क्त। अधीने १वशीभूते "दैवायत्तं कुले जन्म ममायत्तं हि पौरुषम्" वेणी०। २कृतप्रयत्ने च।

आयत्ति स्त्री आ+यत–क्तिन्। १स्नेहे, २वशित्वे, ३सामर्थ्ये, ४सीम्नि, ५शयने, ६प्रभावे ७आगतौ च उपाये च "अनायत्त्या च तत्कल्पनम्" शा० भा०।

आयथातथ्य न० न यथातथं तस्य भावः ष्यञ् वा पूर्ब्बपदवृद्धिः। अनौचित्ये यस्य यद्रूपं नोचितं तद्रूपे। उत्तरपदवृद्धौ अयाथातथ्यमप्यत्र न०।

आयथापूर्व्य न० पूर्व्वमनतिक्रम्य यथापूर्व्वं न० त० तस्य भावः ष्यञ् वा पूर्ब्बपदवृद्धिः। यथापूर्व्वाननुसारित्वे उत्तरपदवृद्धौ तु अयाथापूर्व्यमप्यत्र न०।

आयन न० अयनमेव स्वार्थे अण् आ+अयन वा प्रा० स०। १सम्यगागमने "आयने ते परायणे दूर्व्वा रोहन्तु पुष्पिणीः" ऋ० १०,१४२,८। अयनस्येदम् अण्। ग्रहाणां दक्षिणोत्तरगमनरूपायनस्य २सम्बन्धिनि त्रि० तच्च आयनवलनायनदृक्कर्म्मादि ज्योतिषप्रसिद्धं तत्रायनवलनं यथा सि० शि० "वृतायनांशोद्भवकोटिशिञ्जिनी जिनांशमौर्व्या १३९७ गुणिता विभाजिता। द्युजीवया लब्धफलस्य कार्म्मुकम् भवेत् क्रमाद्वायनदिक्कमायनम्"। "ग्रहस्य सायनांशस्य कोटिज्या जिनांशज्यया गुणिता द्युज्यया भक्ता फलस्य चापमायनं वलनं भवति यस्मिन्नयने ग्रहो वर्त्तते तद्दिक् भवति" प्रमिता०। आयनदृक्कर्म सि० शि० उक्तं यथा। "आयनं वलनमस्फुटेषुणा सङ्गुणं द्युगुणभाजितं हृतम्। पूर्ण्णपूर्ण्णधृतिभिर्ग्रहाश्रितव्यक्षभोदयहृदायना' कला। अस्फुटेषुवलनाहतिस्तु वा यद्विहृत् फलकला स्युरायना। ता ग्रहेऽयनदृगुत्क्रमयोः क्रमादेकभिन्नककुभोर्ऋणं धनम्"। "ग्रहस्य यदायनं वलनं तदस्फुटशरेण सङ्गुण्य तद्द्युज्यया भजेत्। फलमष्टादशशतैः १८०० सङ्गुण्य यस्मिन् राशौ ग्रहो वर्त्तते तस्य निरक्षोदयासुभिर्विभजेत्। फलमायनकला भवन्ति। अथ वायनवलनकला अस्फुटेन शरेण सङ्गुण्य यष्ट्या विभजेत्। फलमायनकला स्वल्पान्तरा भवन्तीत्यनुकल्पः। ग्रहो यस्मिन्नयने वर्त्तते तस्यायनस्य ग्रहशरस्य च यद्येका दिक् तदा ता आयना कला ग्रहे ऋणं कार्य्या। यदि तयोर्भिन्ना दिक् तदा धनं कार्य्या०। एवं कृतायनदृक्कर्म्मको ग्रहो भवति। अत्रोपपत्तिर्गोले सविस्तराभिहिता। अथेहापि किञ्चिदुच्यते। क्रान्तिवृत्ते यद्ग्रहस्थानचिह्नं तद्यदा क्षितिजे लगति न तदा ग्रहः। यतोऽसौ शराग्रे। शराग्रं हि कदम्बाभिमुखम्। यदोत्तरकदम्बः क्षितिजादुपरि भवति तदा तदुन्मुखेन शरेण ग्रहः क्षितिजादुन्नाम्यते। क्षितिजकदम्बयोरन्तरं तद्देशोत्तरमायनं वलनम्। यदा क्षितिजादधः कदम्बस्तदा शरेण ग्रहो नाम्यते क्षितिजकदम्बयोरन्तरं तदा दक्षिणं वलनम्। अतो वलनवशेन ग्रहस्योन्नामनं नामनं च। उन्नामितो ग्रहः प्रागेवोदितः। नामितः पश्चादुदेष्यति। स च कियता कालेनेति तदायनं त्रैराशिकेन। यदि त्रिज्यातुल्ये कर्णे कदम्बक्षितिजयोरन्तरकला वलनसंज्ञा लभ्यन्ते तदा अस्फुटशरतुल्ये किमिति फलं ग्रहादधोऽवलम्बरूपा कला भवन्ति। ग्रहस्थाने यद्द्युज्यावृत्तं तत्र ताः जीवारूपाः। तासां त्रिज्यावृत्तपरिणामायान्योऽनुपातः। यदि द्युज्यावृत्ते एतावती ज्या तदा त्रिज्यावृत्ते कियतीत्येवं या फलकलास्ता एवासवः। फलस्य धनुःस्वल्पत्वान्नोत्पद्यत इति न कृतम्। ते क्रान्तिवृत्तपरिणामायान्योऽनुपातः। यदि निरक्षोदयासुभी राशिकला अष्टादश शतानि लभ्यन्ते तदैभिरसुभिः किमिति फलं क्रान्तिवृत्तपरिणता कला भवन्ति। यदोत्तरं किल वलनमुत्तरश्च विक्षेपस्तदा तेन विक्षेपेणोन्नामितो ग्रहो यावत् क्षितिजं नीयते तावत् क्रान्तिवृत्तग्रहस्थानात् पृष्ठतः क्रान्तिवृत्तस्य क्षितिजे लगति तदेव स्थानं कृतदृक्कर्म्मको ग्रहः। किं बहुना गोले क्रान्तिमण्डले यथास्थानं विमण्डलं विन्यस्य तत्र ग्रहं च दत्त्वा चिह्नं कार्य्यम्। अथ ध्रुवाद्ग्रहोपरि नीयमानं वृत्ताकारं सूत्रं यत्र क्रान्तिवृत्ते लगति तत्र

[illegible] । [illegible] ।

आयमन न॰ आ+यम-ल्युट् । [illegible] ।

आयशूक पु॰ [illegible] ।

आयस त्रि॰ अयसो विकारः अण् । [illegible] ।

आयसीय त्रि॰ [illegible] ।

आयस्कार पु॰ अयस्कार एव स्वार्थे अण् । [illegible]

आयत्त त्रि॰ आ+यत-क्त । [illegible] ।

आयत्यान न॰ [illegible] ।

आयल्लक त्रि॰ [illegible] ।

आयाग पु॰ आ+यज-घञ् । [illegible]

आयात त्रि॰ आ+या-क्त । [illegible] ।

आयाति स्त्री॰ आ+या+क्तिन् । [illegible]

[illegible] ।

आयान न॰ आ+या-ल्युट् । [illegible] ।

आयाम पु॰ आ+यम-भावे घञ् । [illegible] ।

आयास पु॰ आ+यस-घञ् । [illegible] ।

आयासक त्रि॰ आ+यस-ण्वुल् । [illegible] ।

आयासिन् त्रि॰ [illegible] ।

आयिन् त्रि॰ [illegible] ।

आयु त्रि॰ [illegible]

वर्म्ममायुर्वोनेट्, सचन्त धेनवः" ऋ०२,५,५। "आयुवो-
गव्वा?" भा० उत्तङ्क छन्दस "अभि सोमास आयवः पवन्ते
मद्यं मदम्" ऋ० ९,२३,४। २आयुषि न० "काल-
क्रीड़ति गच्छत्यायुरित्युक्तं कालगत्यैव तस्य गामित्वात्तथा-
त्वम्। जीवनस्य कालरूपत्वे तु कालस्य सततगामित्वात्तथात्व
युक्तमेव "अग्ने जरस्व स्वापत्य आयुन्यूर्ज्जा" ऋ०२,२,७।
"वत्सं न पूर्व्व आयुनि जातं रिहन्ति मातरः" ऋ०
९,१००,१ आयुनि आयुषि" भा० बाहुलकात् भाषा-
यामपि उण् उज्ज्व०। तेन "वायुना जगदायुना" वर्षि-
विवेकः। "मा वधिता जटायु माम्" भट्टि। "वटौ
विन्ध्यस्याद्रेरभजत जटायो प्रथमजः" इति अभिनन्द।

आयुक्त त्रि० आ+युज-कर्मणि क्त। १सम्यग्व्यापारिते।
"आयुक्तकुशलाभ्याञ्चासेवायाम्" पा० "आयुक्तो व्यापा-
रित" सि०कौ०। "कुशलोऽन्येषु यस्तस्मिन्नायुक्तो दूत-
कर्म्मणि" भट्टि २ईषद्युक्ते च "आसेवायां किम्?
आयुक्ता गौः शकटे ईषद्युक्त" सि०कौ०। भावे क्त।
३सम्यग्नियोजने न०। आयुक्तमनेन इष्टा०इनि। आयुक्तिन्
सम्यग्नियोजकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

आयुध न० आयुध्यतेऽनेन आ+युध-करणे घञर्थे क।
शस्त्रमात्रे। तस्य भेदाः समासतस्त्रिधा प्रहरणहस्तमुक्त
यन्त्रमुक्तभेदात्। तत्र हस्तस्थितैर्यैः प्रह्रियते तानि प्रह-
रणानि यथा खड्गादीनि। हस्तमुक्तानि चक्रादीनि,
यन्त्रमुक्तानि शरादीनि। तेषां सर्व्वेषां युद्धसाधनत्वादा-
युधत्वम्। "न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम्" रघु।
"येऽपीन्द्रपाणिललितायुधलूनपक्षा" माघ। "न सुप्तं न
विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम्" मनु।

आयुधधर्म्मिणी स्त्री आयुधस्येव धर्म्मोऽस्त्यस्या इनि ङीप्।
जयन्तीवृक्षे शब्दच०। सा हि रोगनाशने आयुधसमा

आयुधन्यास पु० आयुधानां न्यासः तत्तत्स्थानस्पर्शपूर्व्वक
तत्तन्मन्त्राणामर्पणबुद्ध्या स्थापनम्। श्रीविद्यापूजाङ्गे "एवं
कामकलारूपं देवतामयमात्मनं। वपुर्विचिन्त्य चित्र-
योरायुधन्यासमाचरेत्" इत्यादिना ग्रामार्घ्योक्ते
न्यासभेदे। तन्त्रसारे श्रीविद्यापूज्याप्रकरणे विस्तरितो दृश्यः।

आयुधागार न० ६त०। राज्ञां प्रहरणस्थापनार्थे स्थाने।
"सज्जमायुधागारमिदं तस्य दुरात्मनः"। "आयुधागार-
मादीप्य' इति च भा०आ०प०१४७,४८ श्लो०। "कोष्ठा-
गारायुधागारदेवतागारभेदकान्" मनुः। आयुधागारे
नियुक्तः ठक्। आयुधागारिक तत्रनियुक्ते त्रि०। तच्च-
लक्षणमुक्तं मात्स्ये। "स्थापनाजातितत्त्वज्ञः सततं प्रति-
जागृत। राज्ञः स्यादायुधागारे दक्षः कर्म्मसु चोद्यतः"।

आयुधिक पु० आयुधेन तद्व्यवहारेण जीवति ठञ्। शस्त्राजीवे
पक्षे छ आयुधीयोऽप्यत्र। आयुधाजीवादयोऽप्यत्र।

आयुधिन् पु० आयुधमस्त्यस्य इनि। शस्त्रधारके।

आयुध्य न० युद्धमति युध-क न०त० ततो भावे अचतुरा-
दिपाठात् ष्यञ् न तत्त्वौ। १योद्धृभिन्नत्वे। आ+युध-
ल्यप्। २सम्यग्युद्धं कृत्वेत्यर्थे अव्य०।

आयुर्दाय पु० आयुषोदायः दानम्। बलविशेषस्थितियोगा-
दिभिः ज्योतिषोक्तैः रव्यादिभिः आयुषोदाने तद्विवरणं
श्रीपतिपद्धतौ यथा
"आयुर्ज्ञानादेव होराफलानां कर्त्तुं यस्मान्निश्चयं शक्य-
तेऽत्र। आयुर्दायं सम्प्रदायागतोऽयं संक्षेपेणा प्रीतये
कथ्यतेऽत्र। एकोनदीधितिसमादिह गच्छतो यद्रूपादि-
रूपचयसङ्कलितद्वयं स्यात्। वेदोद्धरश्मिजनमथ स्वमरी-
चिभक्तं तज्जायतेऽत्र गुणकद्वितयं तदाख्यम्। जने भवे
वा निजदीधितिभ्यं शेषोफलं ते यदि रश्मियुक्तं।
तदर्द्धिते स्वायुभिरुद्धृते ते तद्वातमूलं गुणकं स्फुटं स्यात्"।
इति गुणकानयनमत्राय भेदस्तट्टीकायामुक्तः।"अल्पार्थं तु
क्रिया सैकास्तत्भक्ता भवेद्गुणः। अधिकार्थं निरेकास्ते
दलिता गुणको भवेत्" "वर्गोत्तमे स्वभवने स्वनवांशके च
स्वत्र्यंशके च गुणकोद्वितयं निरुक्तं। अध्यर्द्धरूपं ३/२
मधिमित्रमृष्टे सुहृद्गृहे सप्तराशकं ४/३ समस्थे खलु रूपमेकं।
त्र्यं योनितं २/३ रिपुमृष्टेऽध्यरिभे दलं १/२ स्यादेभ्योगुणो-
भवति यः खलु कश्चिदेकः। वेदोद्धृतं सभगुणोगुणकैः प्रदि-
ष्टो होरादिवर्गगुणकस्तु भवेत्तदाद्यम्। एतेऽपि गुणकागदि-
तामहङ्क्षिरपेक्षयामन्तर ताड़कानाम्। ७नगायका ११रुद्र-
मिताश्चभीदराशौ सुहृद्दे स्वानि मूर्च्छनाख्या। १९नवाश्विनो
१रूपसुदासराशौ २१कुश्च यका १२विश्वसमा द्विषद्भे।
लयो नगांशा अभियल्ल राशावेते भसङ्ख्याय राशिवर्जम्।
वर्गोत्तमात्रीजभं नवत्रिभागस्थिते यच्चे तु द्वितयं २गुण-
येत्। एतैरभीष्टादिगुणैर्निहन्याद्दूरीरितैराशिगुणं पुन-
स्तम्। ह्रष्टादिके वर्गगणे स्वकीये द्विकोगुणस्त्रिपवित्वर्जित
स। अभीष्टभे मित्रगृहे नवांशा विश्वेऽप्यरूपस्य समस्त
गेहे। नवांशकाः यस्य विरोधराशौ गुणांशकः स्यादधिवै-
रिणोभे। पूर्व्वमपूर्व्वागुणकाय उक्ता वर्गेषु सप्तस्विह गु-
णसंज्ञा। गुणस्यागुणैस्स्वधिकारलब्धैरुक्तं गुणैः स्यादय
मिश्रितैस्ते। स्वतोगुणैराश्रयपिण्डोऽयमस्य स्फुटस्यापि

मुनीन्द्र"। केशवोऽपि "त्वाल्पे हीनबली बली षडधिके वीर्य्यै मध्यौदय"। "सर्वे एव खचरा ददतीह जीवशर्मगदितं हि तदायुः। यत्र सोऽस्तहीनः स चेत् षड्गृहोनो भचक्राद्विगोध्यो ऽथ भागीकृत सन्। कुवेदर्त्तुनागैः ८६४१ र्हतो वेदग्राचै ५०४ र्विभक्तोदिनाद्यन्भयत्येवमायु" अह्नोऽथ खरामैः ३० र्हृते भ्योऽधिमाया यतश्चैव तेभ्योभवेयुस्तदाब्दा। भचक्रार्द्धहान्यादिकोऽन्योविधिर्य्यः स पिण्डोद्भवायुर्व्विदेवात्र कार्य्य इति। आयुर्दायेषु बलाढ्यलग्ने विहाय राशीन् सतलिप्तिकोऽत्र भक्तो द्विगत्या २०० फलमब्दपूर्वं यत्स्मात् विलग्नायुषि तच्च योज्यम्। लग्नार्कयोरंशगाद्वयोश्च लग्नोडुपत्योरपि वीर्य्यसाम्ये। तदायुषोरैक्यदल भवेद्यत् तत् श्रीधराद्यैः स्फुटमायुरुक्तम्" इति लग्नायुः। "ये धर्म्मकर्म्मनिरता विजितेन्द्रियाश्च ये पथ्यभोजनजुषो द्विजदेवभक्ताः। लोकोत्तरन्दधति ये कुलशीललीलां तेषामिदन्त्वदितमायुरुदारधीभिः"। अष्टवर्गादपि आयुर्दायज्ञानं भवति तच्चाष्टवर्गशब्दे उक्तमायम्। ५२२ पृष्ठे दृश्यम्। नक्षत्रायुः केन्द्रायुः प्रभृतीनां विस्तरभयादिहानुक्तिराकरे तच्च दृश्यम्।

आयुर्द्रव्य न० आयुःसाधन द्रव्यम् शा०त०। १औषधे रत्नमा०। २आयुःसाधने घृते च "आयुर्वै घृतमित्युक्तेः घृतस्यायुर्जनकत्वात्तथात्वम्।

आयुर्योग पु० उचितस्यायुषो ज्ञापक योगः। ज्योतिषोक्ते ग्रहयोगभेदे सचायुःशब्दे दृश्यः।

आयुर्वृद्धि स्त्री आयुषो वृद्धिः। द्रव्यविशेषसेवनेनायुषो वृद्धौ तानि च द्रव्याणि कतिचिदुच्यन्ते। रस एव तावत् सर्वापेक्षयायुर्वृद्धिकरः "अभ्रक तव बीजन्तु मम बीजन्तु पारदः। अनयोर्मेलनं देवि! मृत्युदारिद्र्यनाशनम्" इति मत्स्य०द०गौरीं प्रति शिववाक्यम्। क्रमयोगेन देवेशि! प्राप्यते पिण्डधारणम्। रसश्च पवनश्चेति कर्म्मयोगो द्विधा स्मृतः। मूर्च्छितो हरति व्याधीन् मृतो जीवयति स्वयम्। बद्धः खेचरतां कुर्य्याद्रसो वायुश्च भैरवि!" इति सर्व्व०द० तन्त्रवाक्यम्। यथा च वायोर्निरोधेनैव आयुर्वृद्धिः। तथोक्तं काशी० "सनियम्येन्द्रियग्राम नातिनीचोच्छ्रितासनः। मध्यमश्चोत्तमं चाथ प्राणायाममुपक्रमेत्। चलेऽनिले चलं सर्वं निश्चलं तत्र निश्चले। स्थाणुत्वमाप्नुयाद्योगी ततोऽनिलनिरोधनात्। यावद्देहे स्थितः प्राणो जीवित तावदुच्यते। निर्गते तत्र मरणं ततः प्राणं निरोधयेत्। प्राणायामेन युक्तेन सर्व्वव्याधिक्षयोभवेत् अयुक्ताभ्यासयोगेन सर्व्वव्याधिसमुद्भवः" ततश्च प्राणायामस्य सर्व्वव्याधिहरत्वादप्यायुर्वृद्धिकरत्वम्। अस्यचायुर्वृद्धिकरत्वेऽन्यदपि कारणम् तथा हि "षड्भिश्वासैर्भवेत् प्राणः षट्प्राणा नाडिका मता। षष्टिर्नाड्यस्त्वहोरात्रो जपसंख्याक्रमो मतः। एकविंशतिसाहस्रं षट्शतानि महेश्वरि!। जपति प्रत्यहं प्राणी" इत्युक्तेः २१६०० एतन्मिता श्वासरूपाः प्राणक्रिया अहोरात्रे भवन्ति वत्सरसंख्यया ३६० गुणितास्ता ७७७६००० एतन्मिता वत्सरे भवन्ति। "शतायुर्वै पुरुष" इति श्रुत्या मनुष्याणां स्वाभाविकशतायुष्ट्वोक्तेः शतेन गुणितास्ता ७७७६००००० एतन्मिता प्राणक्रिया मनुष्याणां जीवनकाले भवितुमर्हन्ति तत्र प्राणायामादिना प्राणवायोर्निरोधे प्राणक्रियानुत्पत्तेः प्राणक्रियारोधकाले च यावत्यः प्राणक्रिया भवितुमर्हन्ति तावन्तः काला आयुषो वर्द्धन्ते इति। उक्ताः प्राणक्रियाश्च सुस्थस्यैव भवन्ति रोगाद्युपसर्गे शीघ्रधावनादिपरिश्रमे च प्राणक्रियाधिक्यं भवति तेन स्वल्पकालमध्ये यावत्प्राणक्रिया अपेक्षितास्ततोन्यूनकालमध्ये तासां कृतत्वात्तासायुःक्षयः। शतायुष्टञ्च स्वाभाविकं कर्म्मवशात् ततोन्यूनताऽपि जात्यायुर्भोगानां कर्म्मविपाकत्वस्य योगशास्त्रे उक्तेः। तादृशाल्पायुष्वादिसूचको ग्रहविशेषयोगादिर्ज्योतिषे उक्तः। अन्नदोषादीनाञ्चाल्पायुष्प्रयोजकत्वं स्मृत्युक्तमदृष्टद्वारैव। वैद्यकोक्तापथ्यभोजनस्य तथात्वञ्च रोगोत्पत्तिद्वारेति भेदः। रोगोपसृष्टदेहं च जीवो दुःखहेतुत्वात् वह्न्याद्युपद्रुतदेहवत् शीघ्रं परिजिहीर्षति। तथा च देहो यथा न रोगादिभिरुपसृज्येत तथा यतितव्यमित्येतदर्थं शास्त्रेषु पथ्योपदेशः इति बोध्यम्। एवं खेचरीमुद्रादीनामप्यायुर्वृद्धिकरत्वम् काशी० उक्तम्। "कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा। भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी। न पीड्यते स रोगेण न च लिप्येत कर्म्मणा। बाध्यते न स कालेन योमुद्रां वेत्ति खेचरीम्। चित्तं चरति खे यस्माज्जिह्वा चरति खे गता। तेनैषा खेचरी नाम मुद्रा सिद्धैर्निषेविता। यावद्विन्दुः स्थिरो देहे तावन्मृत्युभयं कुतः। यावद्बद्धा नभोमुद्रा तावद्विन्दुर्न गच्छति। उड्डीनं कुरुते यस्मादहोरात्र महाखगः। उड्डीयानं मतं प्रोक्तं तत्र बन्धोऽभिधीयते। जठरे पश्चिमं जानु नाभेरूर्द्ध्वञ्च धारयेत्। उड्डीयान ह्ययं बन्धो मृत्युमातङ्गकेसरी। बध्नाति हि शिराजालं अधोगामि न भोजनम्। एष जालन्धरो बन्धः कण्ठे दुःखौघनाशनः। जालन्धरे कृते बन्धे कण्ठसंकोचलक्षणे।

न पीडयेत् यस्याम्भो न च यस्य प्रभावति । यान्ति बाह्येन संगीर्य योनिमाक्रम्य वेगतः । यथापूर्वं तावत् पुन मूर्धोऽभिमुखो । यथागर्भस्य पार्श्वे सूक्ष्मपूर्वको । पुनः भवति यदोऽपि पश्चं पूर्वमभागात्" । एवमेवा भवति वातोऽपि कथोऽपि वायुविक्रमादि अनुवायु योषयतो द्विवाय इतोऽभ्यावर्तित गच्छते" "आयुष माक्रमोऽभ्र" इत्यत्राणि ।

एतावत् यथाभावि इत्यादि वैदिकानि वायुविक्रमादि वर्तते इति यानि तानि एतत्प्रसक्ता एतावन्मात्र कथा

'यथावः सर्वोच्चमानवमनीय एतावत् माहात्म्याव' । पूर्वे भवति यस्ये वा अवश्य एतावत्म् । मनुष्येण विधव प्राप्त। क्रियमाणयतो। यदा । नाभिप्रमदीरण मुखो दायावतो विंश । न भाति भावति क्रिये एव-योव एतच्छ्रिया । सदाचरोऽयवाया ये दोषवा यामवा यथा । कर्णादिवा प्रत्येकेन तैवां कृतादि वारत्वम् । यो योदय यथा योऽह सर्वच्छिद्रेषु क्रिया । शिरः वक्त्र-वक्र वा प्राप्त योर्व आदयेदवा । तत्र विज्ञानकत्त्व अनुप-वाङ्मय कर्माध्ययन यथा यथावर्द योऽदयोऽवयोऽयमुद्धीत यो यथावर्ण वायुविशेषैरवयवकर्मण यथेव यमयद्वे अधावत यावच्च वा यस्याचाराव्यमुख वा यथाऽवतरत्तयो वा इत्ययोनात्येव वा । एतस्ते यद्यपि यदोवा भवति योर्व तद्यावदत्रेवायरोयामक्षत्वेन यज्ञस्याधोदयमवयोचात् । तदा यत्रयोऽपि यवत्ति यदोदयनुमि एकत्यावत-मद्धि अवर्तति यादैवाती यदोऽवे अवयवत्वागुणोऽविकृतिम् यदि । विश्वरूपस्य याचां प्रोक्त निरन्तरे विज्ञातृत्वेन विनश्यवायं विश्वस्थानत्व यदि विस्थातो इह मुखो यथापूर्वोत्तर यावदि भवत्यावर्तनार्थ्यै यद्दरे वायाविद्धश्चात् यद्यपि योर्मुखोयरञ्जनवरीर एव-व्यवस्थावादिकम् तत्र यद यावदयावदवसमुद्धीत योर्वे सहावयवत्वावादवेगाभ्यवेन यदयदयोदयव वोषात् तदुपमावां यदोत । तत्र वायावूर्ध्व यदोद्ध अ वैभवो वि अर्वति सामवयवैनाद्भुत तेजविवेकाः वर्तेत् । द्वितीये दिव विज्ञायुद्धीते पूयायर्वतायदरेत् यदव एवयदयोऽयाभ्यमोऽयर्ये अनुबे यस्ययुवायव-वर्ति साकल्य । यथायुर्व वाद्धिमयवार्य यदरविन यवि पुरःक्रमावति दर्शमानि माह भवति एवम यतो वायोव यवयविशिवानि । पूर्वविशयाद्यूर्वोऽयावतो गवयोऽपरः । पुनरावते यवयावायवर्तोऽपि ।

मध्यावशेषवयवादार्थे । यवयर्दययावयवत्वावार्थे यो योर यूयोदयं यावार्थे यव्ययवयवैराधें स्वायवयि यावदावायः वरिदायव । यावदयावयो विरुद्धो प्रायावेन इव यक्षः योद्ध्यवयाणोयावयवम् । यत्र यि यवया यहेव योद्धमम् यावियव पूर्वेव यवावाः । योविवविवविविवेव विवारैर् तेनायुद्धयोवः । यमोद्धवा मार्दं यविद्ध यवावृत्य यत यत्र वा यवयावो इव विवेद् । योर्वे यव यर्विरोदयव्यवादारः । इव दायव-दामयुगयुक्त हादव यवायि यवविवर्ति । इव दिवयव-मयुवयुक्त यवेदव यवविवर्ति । दयेवादिवयावायवया-विद्यारोमवायरोवायुवयो । विदेवयाविवयायुदेव वायवयावयं यथुवा विदारोमर्यां वा योरेव यवारोय-योव पूर्वेवायत् यवावयाविव यवा । एतावोयवयो यववायावो योविव यदयवो विदित्वयायावो योव-दिवयवे । यारावोयुवयावयें यवा यवोयावो यव-यद्धो यवयायोय विवेद् यार्वे यव यर्विरोदयव्यवा दारः । प्रतिवेयोऽपि पूयेद् विवायवोयवदेदायो वर्वेवयावरयायोऽपि योव यावयवान् । योवत पू-योव यमोऽयपूर्वयवयोद्यविवयायवयाद् यनुवयु-यवद्वीत यावयुवयैवयाव या योर्वे यवायविरोदय एवदादार' । इव यावदयुक्त यवदयादुर्वदी । योर्वे यवा यर्विरोदय एवदायार' । यनु यव' यावयावो वा योयवयायायविवयुव दि याव्र यावयव याय-वेव यथिवविवादि विवयवयावायवयत अपूर्व एवा दावयवयावायवाव यव' वियवयावर्ग यवयवयावा विवय यवा योयोयुव यवयावर्वा यवयोवयवीव यवावर्व यवर्व यविदत् यवयेव योर्वे यदाववयूयेवा-यवय न यववयोदयवयोवाद् यवया वा यावयव वेयवायो यवोयायां यद्यु योवर्थ यवयवयावयो यवयाद् योव यावयो यवैवयावर्यवीवि । यवि यावा । यवया यव विदावि यद' एवयवा.न य' । यवयेव एववा यावे यवयव न योर्वेवे ।

यवायो वेयावयवायीय एवायव विविदवि या यवायाय। वेदाव यावः न यावयवयावायाव वरिदूयायायादाव यवायूर्वोवि यवा इवेव यव यवायोव यवयुवो वयराव यावयरायो विद्याद यवरावायुयुव युयोयव यवायव विवा यावद इदिदे यवें उयोदय यावविवेत् । यहाववयीयाव-

पञ्चागारप्रवेशो जीर्णौषधश्चापराह्णे हिमाभिरद्भिः परिषिक्तगात्रः शालीनां षष्टिकानां च पयसा शर्करामधुरेणौदनमश्नीयादेवं षण्मासानुपयुज्य विगतपाप्मा बलवर्णोपेतः श्रुतिनिगादी स्मृतिमानरोगो वर्षशतायुर्भवति । कुष्ठिनः पाण्डुरोगिणमुदरिणं वा कृष्णाया गोर्मूत्रेणालोड्यार्द्धपलिकं पिण्डं विगतलोहिते सवितरि पाययेत्, अपराह्णे चालवणेनामलकयूषेण सर्पिष्मन्तमोदनमश्नीयात् । एवं मासमुपयुज्य स्मृतिमानरोगो वर्षशतायुर्भवति एष एवोपयोगस्त्रिलकमूलानां, रजन्यास्त्रिलकमूले विशेषो द्विपलिकः पिण्डः परं प्रमाणं शेषं पूर्ववत् ।

कृतदोष एव प्रतिसंसृष्टभक्तो यथाक्रममागारं प्रविश्य मण्डूकपर्णीस्वरसमादाय सहस्रसम्पाताभिहुतं कृत्वा यथाबलं पयसालोड्य पिबेत् पयोऽनुपानं वा तस्यां जीर्णायां यवान्नं पयसोपयुञ्जीत तिलैर्वा सह भक्षयित्वा त्रीन् मासान् पयोऽनुपानं जीर्णे पयः सर्पिरोदनं इत्याहारः । एवमुपयुञ्जानो ब्रह्मवर्चसी श्रुतनिगादी भवति वर्षशतमायुरवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितश्च त्रिरात्रमेनां भक्षयेत् । त्रिरात्रादूर्द्ध्वं पयः सर्पिरिति चोपयुञ्जीत । विल्वमात्रं पिण्डं वा पयसालोड्य पिबेदेवं द्वादशरात्रमुपयुज्य मेधावी वर्षशतायुर्भवति । कृतदोष एवागारं प्रविश्य प्रतिसंसृष्टभक्तो ब्राह्मीस्वरसमादाय सहस्रसम्पाताभिहुतं कृत्वा यथाबलमुपयुञ्जीत जीर्णौषधश्चापराह्णे यवागूमलवणां पिबेत् क्षीरसात्म्यो वा पयसा भुञ्जीत । एवं सप्तरात्रमुपयुज्य ब्रह्मवर्चसी मेधावी भवति । द्वितीयं सप्तरात्रमुपयुज्य ग्रन्थमीप्सितमुत्पादयति । नष्टञ्चास्य प्रादुर्भवति । तृतीयं सप्तरात्रमुपयुज्य द्विरुच्चारितं शतमप्यवधारयति । एवमेकविंशतिरात्रमुपयुज्यालक्ष्मीरपक्रामति मूर्त्तिमती चैनं वाग्देव्यनुप्रविशति सर्वाश्चैनं श्रुतय उपतिष्ठन्ति । श्रुतधरः पञ्चवर्षशतायुर्भवति । ब्राह्मीस्वरसप्रस्थद्वये घृतप्रस्थं विडङ्गतण्डुलानां कुडवं द्वे द्वे पले वचात्रिवृतयोर्द्वादश हरीतक्यामलकविभीतकानि सूक्ष्मपिष्टान्यावाप्य कथ्य साधयित्वा स्वनुगुप्तं निदध्यात् । ततः पूर्वविधानेन मात्रां यथाबलमुपयुञ्जीत जीर्णे पयःसर्पिरोदनं इत्याहारः । एतेनोर्द्धमधस्तिर्यक् कृमयो निष्क्रामन्ति अलक्ष्मीरपक्रामति । पुष्करवर्णः स्थिरवयाः श्रुतनिगादी त्रिवर्षशतायुर्भवत्येवमेव कुष्ठविषमज्वरापस्मारोन्मादविषभूतपङ्क्तेष्वन्येषु च महाव्याधिषु च संशोधनमादिशन्ति । कृतदोष एवागारं प्रविश्य हैमवत्या वचायाः पिण्डमामलकमात्रमभिहुतं पयसालोड्य पिबेत् जीर्णे पयः सर्पिरोदनं इत्याहारः । एतस्मात् द्वादशरात्रमुपयुञ्जीत ततोऽस्य श्रोत्रं विव्रियते द्विरभ्यासात् स्मृतिमान् भवति त्रिरभ्यासाच्छ्रुतमादत्ते चतुर्द्वादशरात्रमुपयुज्य सर्वं तरति किल्विषं तार्क्ष्यदर्शनमुत्पद्यते शतायुश्च भवति । द्वे द्वे पले हृतरस्या वचाया निक्काथ्य पिबेत् पयसा समानं भोजनं समाः पूर्व्वेणामिषश्च । वचाशतपाक्यां सर्पिर्द्रोणमुपयुज्य पञ्चवर्षशतायुर्भवति गलगण्डापचीश्लीपदस्वरभेदांश्चापहन्तीति ।

अथायुष्कामीयं वक्ष्यामः । मन्त्रौषधसमायुक्तं संवत्सरफलप्रदम् । विल्वस्य चूर्णं पुष्ये तु हुतं वारान् सहस्रशः । श्रीसूक्तेन नरः खादेत् संवत्सरं दिने दिने । सर्पिर्मधुयुतं लिह्यादलक्ष्मीनाशनं परम् । त्वचं विल्वस्य मूलस्य मूलक्काथं दिने दिने । प्राश्नीयात् पयसा सार्द्धं स्नात्वा हुत्वा समाहितः । दशसाहस्रमायुष्यं हुतं युक्तरथं भवेत् । हुत्वा विशालाकायन्तु मधुलाजैश्च संयुतम् । अमोघं शतसाहस्रं युक्तं युक्तरथं स्मृतम् । सुवर्णपद्मबीजानि मधुलाजाः प्रियङ्गवः । गव्येन पयसा पीतमलक्ष्मीं प्रतिषेधयेत् । नीलोत्पलदलक्वाथो गव्येन पयसा हुतः । संसुवर्णतिलैः सार्द्धमलक्ष्मीनाशनं स्मृतम् । गव्यं पयः सुवर्णञ्च मधूच्छिष्टञ्च माक्षिकम् । पीतं शतसहस्राभिहुतं युक्तरथं स्मृतम् । वचाघृतसुवर्णञ्च विल्वचूर्णमिति त्रयम् । मेध्यमायुष्यमारोग्यपुष्टिसौभाग्यवर्द्धनम् । वासामूलत्वचाक्काथे तैलमावाप्य साधितम् । हुत्वा सहस्रशोऽयं न्मेधत्वमायुष्यमुच्यते । यावत्कालस्तावत्कामश्चेदभिभूय यथास्तथा । पिप्पलीमधुसंयुक्तान् भिक्षाचरणमश्नवेत् । भल्लामलकचूर्णानि सुवर्णमिति च त्रयम् । प्राश्यारिष्टगृहीतोऽपि मुच्यते प्राणसंशयात् । शतावरीघृतं सम्यगुपयुक्तं दिने दिने । सक्षौद्रं संसुवर्णं च नरेन्द्रं स्थापयेद्वशे । गोचन्दनामोहनिकामधूकं माक्षिकं मधु । सुवर्णमिति संयोगमेयं सौभाग्यमिच्छता । पद्मनीलोत्पलक्वाथे यष्टीमधुकसंयुते । सर्पिरासादितं गव्यं संसुवर्णं सदा पिबेत् । पयसानुपिबेत् सिद्धं तेषामेव समुद्भवे । अलक्ष्मीम सदायुष्यं राज्याय सुभगाय च । यत्र नोदीरितो मन्त्रो योगेष्वेतेषु साधने । यद्ध्वा तत्र सर्व्वत्र गायत्री त्रिपदी भवेत् । पापान्न माथयन्त्येता दशु सौषधयं श्रियम् । कुर्य्युर्नागबलं चापि मनुष्यममरोपमम् । सततोऽध्ययनवाद परतन्त्रावलोकनम् । तद्विद्याचार्य्यसेवा च बुद्धिमेधाकरोगणः । आयुष्यं भोजनं जीर्णे वेगानाञ्चाविधा-

[illegible] ।

आयुर्वेद इ आयुर्विन्दति अनेन विद्-लाभे करणे घञ् आयुर्ज्ञायतेऽनेन विद्-ज्ञाने करणे घञ् वा । चिकित्साशास्त्रम् [illegible] ।

[illegible]

अथाश्विनप्रादुर्भावः "दक्षात्प्रोक्तं द्वयो विदितो अश्विना
सोतासु । सकलविविद्युक्षत्रनिवर्त्तिविदैवे प्रख्यातु ।
अथाप्युरः सिरश्छिन्नं भैरवेण दयाय तत्‌ । अश्विनदा सर्वित
नक्षत्रो जातौ यज्ञभागिनौ । देवासुररणे रणे दैवैर्मे
सहताः क्षता । यज्ञाध्ये तत्रा यत्रोदत्ताप्यासहृत
मभवत्‌ । रश्विनोर्दृष्ट्वलक्षणः च दृष्ट्वा चिकित्सित ।
सोमस्य विपतित चेन्द्रस्याध्वामिव पूर्वोक्त । विगीर्णद-
मना पूषोनैत्रे नष्टे भगस्य च । अश्विनौ तत्रयज्ञे
दक्षिणाने चिकित्सिता । भार्गवच्यवन वार्धा एव
मनु विहति मनः । तौ चैतं संदर्शित तत्रास्त्विस्त्वौ
पुनर्युवा । एतैश्चान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्भिषजा वरौ ।
बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां दिवौकसाम्‌ । अथेन्द्रप्रादु-
र्भावः । अश्विनौ दिवौकसिन्द्र धर्मापदेशाय यवयानु । आयु
र्वेद निरद्दोन वौ यथावे सचोपति । भाषयो सत्यपन्नेन
महेश्च द्विज याचिती । आयुर्वेद यथाधीत ददतुः सत-
क्रतवे । भाषयाभ्यावधीत्यैव आयुर्वेद शतक्रतु । अध्या-
पयामास बहूनात्रेयप्रमुखान्‌ मुनीन्‌ । अथात्रेयप्रा-
दुर्भावः । एकदा भगवानात्रेयो गदाक्रान्तजगत्‌ ।
चिन्तयामास भगवानात्रेयो मुनिपुङ्गवः । किं करोमि क्व
गच्छामि कथं लोका निरामयाः । भवन्ति, यामयानेनाय
यक्ष्यामि निरोजितम्‌ । दयानुरञ्जमनस्तं सामाचो दुरति-
क्रम । एतेषां तु यथोदाः समापि हृद्येऽपि वर्तम्‌ । आयु
र्वेद पठिष्यामि शक्रस्याप सदोरित्याम्‌ । इति निश्चित्य
गतवानात्रेयश्चिदमाश्रयम्‌ । तत्र मन्दिरमिन्द्रस्य गत्वा
सहस्र ददर्श च । सिंहासनसमासीनं स्तूयमानं सुरर्षिभिः ।
भासयन्तं दिव्याभासा भास्करमतिमम्ब्रिया । आयु-
र्वेदमध्यापयन्तं निरीक्ष्यार्घ्यं दिवौकसाम्‌ । शक्रस्तु त
निरीक्ष्यैव त्यक्तार्धासनो ययौ । तदर्थे पूजयामास
सर्वं भूरितपःक्षयम्‌ । कृपया परिपप्रच्छ तथाऽऽगमन-
कारणम्‌ । स मुनिर्वक्तुमारेभे निजागमनकारणम्‌ ।
व्याधिभिर्व्यथिताल्लोकाः शोकाकुलितचेतसः । भूतले
सन्ति, सन्ताप तेषां कर्त्तुं क्षयं गुरु । आयुर्वेदोपदेशं मे
कुरु कारुणतो भवान्‌ । तथेत्युक्त्वा सहस्राक्षोऽध्यापया-
मास तं मुनिम्‌ । मुनीन्द्र इन्द्रत साङ्गमायुर्वेदमधीत्य स ।
अभिनन्द्य तमाशीर्भिराजगाम पुनर्महीम्‌ । अथात्रेयो
मुनिश्रेष्ठो भगवान् करुणापर । स्वनाम्ना स हिता चक्रे
भरणकारुकम्पया । ततोऽग्निवेशं भेडं च जातूकर्णं पराश-
रम्‌ । क्षीरपाणिं च हारीतमायुर्वेदमपाठयत्‌ । तन्त्रस्य
कर्त्ता प्रथममग्निवेशोऽभवत्पुरा । ततो भेडादयश्चक्रुः स्वस-
न्त्रं, कृतानि च । श्रावयामास तेषां मुनिचन्द्रेन वन्दितम्‌ ।
श्रुत्वा च तानि तन्त्राणि मुदितोऽभूदतिमन्दन । यथावत्
विरचनात् श्रुत्वा तमयोः भवन्‌ । दिवि देवर्षयो देवाः श्रुत्वा-
साध्विति तस्मै सुरम्‌' । अथ भरद्वाजप्रादुर्भावः "एकदा हिमव-
त्पार्श्वे देशादागताः मुनयो मङ्गलाय नामभि कथयाम्यहम्‌
भरद्वाजो मुनिवर प्रथम समुपागत अतोऽङ्गिरा वसिष्ठो गर्गो
मरीचिर्भृगुभार्गवौ । पुलस्त्योऽगस्तिरसितो वसिष्ठ सपरा
शरः । हारीतो गौतम सांख्यो मैत्रे च्यवनोऽपि च ।
जमदग्निश्च गार्ग्यश्च काश्यप कश्यपोऽपि च । नारदो
वामदेवश्च मार्कण्डेय कपिष्ठल । शाण्डिल्यश्च सह
कौण्डिन्य शाकुनेयश्च शौनकः । आश्वलायनसाङ्ख्यौ
विश्वामित्र. परीक्षित । देवलो गालवो धौम्य काम्यकात्या-
यनावुभौ । काङ्कायनो वैजवाप कुशिको बादरायणि ।
हिरण्याक्षश्च लौगाक्षि शरलोमा च गोभिल । वैखान
सा वालखिल्यास्तथैवान्ये महर्षयः । ब्रह्मज्ञानस्य निधयो
यमस्य नियमस्य च । तपस्तेजसा दीप्ता हूयमाना इवाग्नय ।
सुखोपविष्टास्ते तत्र सर्वे चक्रुः कथामिमाम्‌ । धर्मार्थकाम
मोक्षाणां मूलमुक्तं कलेवरम्‌ । तच्च सर्वविधं यस्य भवेत्यादि
निरामयम्‌ । तपःस्वाध्यायधर्माणां ब्रह्मचर्यव्रतायुषाम्‌ ।
हर्त्तारः पुरुषो रोगा यत्र तत्र च सर्वत । रोगा कार्श्यक-
रा बलक्षयकरा देहस्य चेष्टाहरा दृष्टाद्यीन्द्रियशक्तिसंक्षय-
करा सर्वाङ्गपीडाकरा । धर्मार्थाखिलकामसुक्तिषु महा-
विघ्नस्वरूपा बलात्प्राणानाशु हरन्ति सन्ति यदि ते क्षेम कुत
प्राणिनाम्‌ । तत्तेषां प्रशमाय कश्चन विधिश्चिन्त्योभवद्भिर्बुधै-
र्योग्यैरित्यभिधाय सद्वदि भरद्वाज मुनिम्भोऽभवत्‌ । त्वं योग्यो
भगवन्‌ । सहस्रनयनं याञ्चेहि धीम क्रमादायुर्वेदमधीत्य य-
द्भवता मुक्ता भवामो वयम्‌ । इत्थ स मुनिभिर्योग्यैः प्रार्थितो
विनयान्वितैः । भरद्वाजो मुनिश्रेष्ठो जगाम त्रिदशालयम्‌ ।
तत्रेन्द्रभवन गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम । दृष्टवान् वृत्रह-
न्तार दीप्यमानमिवानलम्‌ । सोऽभिगम्य जयाशीर्भिर-
भिनन्द्य सुरेश्वरम्‌ । प्रोवाच वचन सम्यक्‌ श्रावयामास
सत्तम । व्याधयो हि समुत्पन्नाः सर्वप्राणिभयङ्कराः । तेषां
प्रशमनोपाय यथावद्वक्तुमर्हसि । तमुवाच मुनि साङ्गमायु-
र्वेदं शतक्रतु । जीवेद्वर्षसहस्राणि देही नीरुग्निगम्य यम्‌ ।
सोऽनन्तपारं त्रिस्कन्धमायुर्वेद महामति । यथावदचिरा
त्सर्वं बुबुधे तन्मना मुनि । तेनायु सुचिरं लेभे भरद्वाजो
निरामयम्‌ । अन्यानपि मुनीश्चक्रे नीरुजः सुचिरायुष ।

तस्मै प्रोवाच भगवानायुर्वेदं शतक्रतुः । पदैरल्पैर्मतिं बुद्ध्वा विपुलां परमर्षये ॥ हेतुलिङ्गौषधज्ञानं स्वस्थातुरपरायणम् । त्रिसूत्रं शाश्वतं पुण्यं बुबुधे यं पितामहः ॥ सोऽनन्तपारं त्रिस्कन्धमायुर्वेदं महामतिः । यथावदचिरात् सर्व्वं बुबुधे तन्मना मुनिः ॥ तेनायुरमितं लेभे भरद्वाजः सुखान्वितम् । ऋषिभ्योऽनधिकं तत्तु शशंसानवशेषयन् ॥ ऋषयश्च भरद्वाजाज्जगृहुस्तं प्रजाहितम् । दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेदं वर्द्धनमायुषः ॥ तेनर्षयस्ते ददृशुर्यथावज्ज्ञानचक्षुषा । सामान्यञ्च विशेषञ्च गुणान् द्रव्याणि कर्म च ॥ समवायञ्च तज्ज्ञात्वा तन्त्रोक्तं विधिमास्थिताः । लेभिरे परमं शर्म जीवितञ्चाप्यनश्वरम् ॥ अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्व्वसुः । शिष्येभ्योदत्तवान् षड्भ्यः सर्व्वभूतानुकम्पया ॥ अग्निवेशश्च भेड़श्च जातूकर्णः पराशरः । हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्व्वचः ॥ बुद्धेर्व्विशेषस्तत्रासीन्नोपदेशान्तरं मुनेः । तन्त्रस्य कर्त्ता प्रथममग्निवेशोयतोऽभवत् । अथ भेड़ादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रं कृतानि च ॥ श्रावयामासुरात्रेयं सर्षिसङ्घं सुमेधसः । श्रुत्वा च सूत्रणमर्थानामृषयः पुण्यकर्म्मणाम् ॥ यथावत् सूत्रितमिति प्रहृष्टास्तेऽनुमेनिरे" ॥ एवमायुर्वेदस्य सत्ता तस्य निरुक्तिस्तत्र दर्शिता यथा "हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् । मानञ्च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते ॥ शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगधारि जीवितम् । नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्य्यायैरायुरुच्यते ॥ तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः । वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितः" ॥

एवं बहूनामायुर्वेदानां सत्त्वेऽपि तेषां विरलप्रचारतया लुप्तप्रायत्वात् सुश्रुतचरकयोर्लोके प्रचाराच्च तत्तत्विषयास्तावत् संक्षेपेणोच्यन्ते । तत्र सुश्रुतस्यायुर्वेदस्याष्टाङ्गत्वम् तच्च अष्टाङ्गशब्दे ५२२ पृष्ठे शल्यं शालक्यमित्यादि दर्शितम् । तच्छास्त्रस्य प्रयोजनं रोगचिकित्सा सा च पुरुषविषयैवेति पुरुषस्वरूपतदुत्पत्तिगर्भादिक्रमेणाभिधाय तदीयशरीरसंस्थानं रोगनिदानरोगोपशमनद्रव्यादिदोनि क्रमेणोक्तानि । तदेतत् संक्षेपेण सुश्रुते उक्तम् "अस्मिन् शास्त्रे पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इत्युच्यते । यस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानम्, कस्मात् ? लोकस्य द्वैविध्यात् । लोको हि द्विविधः स्थावरो जङ्गमश्च । द्विविधात्मक एवाग्नेयः सौम्यश्च तद्भूयस्त्वात् पञ्चात्मको वा । तत्र चतुर्व्विधो भूतग्रामः स्वेदजाण्डजोद्भिज्जजरायुजसंज्ञः । तत्र पुरुषः प्रधानं तस्योपकरणमन्यत् । तस्मात् पुरुषोऽधिष्ठानम् । तद्दुःखसंयोगा व्याधय इत्युच्यन्ते । ते चतुर्व्विधाः आगन्तवः शारीराः मानसाः स्वाभाविकाश्चेति । तेषामागन्तवोऽभिघातनिमित्ताः । शारीरास्त्वन्नपानमूला वातपित्तकफशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः । मानसास्तु क्रोधशोकभयहर्षविषादेर्ष्याभ्यसूयादैन्यमात्सर्य्यकामलोभप्रभृतय इच्छाद्वेषभेदैर्भवन्ति । स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयः । त एते मनःशरीराधिष्ठानाः । तेषां संशोधनसंशमनाहाराचाराः सम्यक् प्रयुक्ताः निग्रहहेतवः । प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्णौजसाञ्च । स षट्सु रसेष्वायत्तो रसाः पुनर्द्रव्याश्रयाः । द्रव्याणि पुनरोषधयस्ताः द्विविधाः स्थावरा जङ्गमाश्च । तासां स्थावराश्चतुर्व्विधाः । वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधय इति । तासु अपुष्पाः फलवन्तो वनस्पतयः । पुष्पफलवन्तो वृक्षाः । प्रतानवत्यः स्तम्बिन्यश्च वीरुधः । फलपाकनिष्ठा ओषधय इति । जङ्गमास्त्वपि चतुर्विधाः जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाः । तत्र पशुमनुष्यव्यालादयो जरायुजाः । खगसर्पसरीसृपप्रभृतयोऽण्डजाः । कृमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः । इन्द्रगोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जाः । तत्र स्थावरेभ्यस्त्वक्पत्रपुष्पफलमूलकन्दनिर्य्यासस्वरसादयः प्रयोजनवन्तो जङ्गमेभ्यश्चर्म्मनखरोमरुधिरादयः । पार्थिवाः सुवर्णरजतमणिमुक्तामनःशिलामृत्कपालादयः । कालकृतास्तु प्रवातनिवातातपच्छायाज्योत्स्नातमः शीतोष्णवर्षाहोरात्रपक्षमासर्त्त्वयनादयः संवत्सरविशेषाः । त एते स्वभावत एव दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमप्रतीकारहेतवः प्रयोजनवन्तश्च । भवन्ति चात्र । शारीराणां विकाराणामेष वर्गश्चतुर्व्विधः । चये कोपे शमे चैव हेतुरुक्तश्चिकित्सकैः ॥ आगन्तवश्च ये रोगास्ते द्विधा निपतन्ति हि । मनस्यन्ये शरीरेऽन्ये तेषान्तु द्विविधा क्रिया ॥ शरीरपतितानान्तु शारीरवदुपक्रमः । मानसानान्तु शब्दादिरिष्टो वर्गः सुखावहः ॥ एवमेतत् पुरुषो व्याधिरौषधं क्रियाकाल इति चतुष्टयं समासेन व्याख्यातम् । तत्र पुरुषग्रहणात्तत्सम्भवद्रव्यसमूहो भूतादिरुक्तस्तदङ्गप्रत्यङ्गविकल्पाश्च त्वङ्मांससिरास्नायुप्रभृतयः । व्याधिग्रहणाद्वातपित्तकफशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः सर्व्व एव व्याधयो व्याख्याताः । ओषधिग्रहणात् द्रव्यगुणरसवीर्य्यविपाकप्रभावाणामादेशः । क्रियाग्रहणाच्छेद्यादीनि स्नेहादीनि च कर्म्माणि व्याख्यातानि । कालग्रहणात्सर्व्व-

निदानस्थानमागादेव । षष्ठि स्थान । पीनं चिकित्सित-स्थानमुपचारेण प्रतीतिरस्तु । वर्षियस्वायमवस्य मात्रा अधिमति । तत्र चतिकचायमव्यं वातपितुः । तत्र कफवातयितुमारीदरिचिकित्सितम् पूर्वमात्राव्यंभिचारी तन्त्रे वेगमयोगु प्रमाणः । परत्र तु निकामयुक्तम् तत्र वेगपित्तरीप्यथ मन्ये योगम् । अयमायुर्वेदः कारणविधानम् । आयुर्वेदो यजुर्वेदो ब्रह्मवेदे वि वै मर्त्यः इति १११ बहुवयनिपातम् कथनात् । यथित् मात्र वि-नाशापि विभागोन्मेषे मार्ग उपयः । 'बलाद् विमोचनमीयमाम आकाशात् । आयुधयति सर्वप्राणभूतमण्डलमीयमौ योगापादिनिर्वसि समविधानादिसंस्थितिविधिविभूत सर्वक्रियामयमाप वनस्पतिविधाय प्रवर्त्तिवचनपरेण तु वचस्य विरत् विवक्षमाने । नतो निरोधयं योगमीत्' ।

निमेव वैद्यकमायायवशयकाशादि चिकित्सर्वथा वचनवशादित्याखादात् "अथाय चिकित्सितम्" इति बहुधेव वचनादिविचार इति वेद । तत्रार्थ विशेषः चिकित्सायां चिकित्सितेरविकारैरपि वक्तव्यविचक्षणे तु देवो निष्पन्न । "पूर्व चिकित्सकम्यापि" यत्र वा निष्पाप्त । कक्षायो तु तद्गुणो दोषाप्य वधुना "आधारावदवाकामयाय चिकित्सितम् एतयेव वैद्यं चिकित्साविशयेपविशाय वचनाय च वचोमयो अविकारपरमात्मारे ११ लर्गे निर्विशयम् । यक्षत-"निरत् वैदयकम् । वीरदेवपरादि विरोधेयरा-कस्यं । निम्नोवनैयवा निह वैदय निवास्तं यत्र निर तैयोगम् । तत्र निर्विशये कर्योश्च इति पुरकम् । वचन आयुर्वेदस्य व्यवहृत्य वैदनेविकारदोष-विशेषवशयकार्यानिमाहारिवधार् । सम्भायुर्वेदः सर अनामयोगादिकारणेन अतिरिक्त तत्र वरायुर्वेदः वचनयुक्तादिकौषधविशा अत्रायुर्वेदोऽयायुर्वेदोऽपि वादि योगम वधोप योगे प्रयाराज्य वांछितवाल बलपुत्रात्मनो यत्त्रे तत्र बचाववेदो यथा

'वचनस्य चिकित्सां चबोधनाय प्रहावि वै तत्रवाक्य 'नायवेन तु वर्षेतु वचनवद्गमयम् । सर्ववशरीरार्थं कार्यं सार्वलिकित् । वचनेव च क्रिया कार्यां यथा याययव-पुर ।। योपम याक्य रोषेण दयोवर्या तत्र विच ।। वाजारे वर्णविष्क निवेशक वची । यथा यत्र

निर्विधा प्रविमाताय तस्या । निकृतिमिवयामोधर्वमां वसदाय आयु । पूर्वाद्य मीवयेवाय मौतवनेव-धायवे । यथा निरय भूये मवश्य प्रवहते । मामार्यां वेदवयो धारयोषायकवेत् । वषायुवस्य-कमादेव योवमय निवीतते । विविधविदिवमानां नि-पूवीविदिवामिनै । तदो वर्षतेवाय वैद्यस्य चावहे । मर्व निर्विच वथा योगं याययो निवाय वय । वालीयार्तिमाराय निवृत्तौ प्रवीज वृहतः । सर्व वरुपतै देव तत्रं सरयवुवम् । वाववोनापराजायवेदायुक्त कामिनाः । यतुर्वेदे तु दावयो बाराय वया-रय । सम्पूर्णयवायवधावातीविवाविधम् । देव मायमयवुर्गं यदपत्यमदायुयम् । वराविंशतयो नि-मयय यायवेदुम्बय । पूर्वयेवतादीनां यविय यायवा च । नमुतोषेयु निवेदय वर्ष या वविय हित । यदो पूर्वविवृत्ति वविवैव च प्रवते । वहनेरवणार-यायवराचिद वर्तं यथा । सदयवयरं याय वया योवरता पुष । अयोवय योवनावदयो तु प्रवदते । निवद्योवानिदमवयवायादीदेविवनियेषी । सर्वेयु-परा योगा बायेव यथा दया । देवकुलयमवयुक्त च-यायायरवमैं । पर्यायेव यथरवाद् निवात् वयवस-रेतु । यविय शायुवेय वारोय यथा निवेद । यावनि-र्वयमा वेरा । कृशरोगे प्रवर्तते । विकृतेयुमयो निव् यथयं दयणोदयम् । पूर्वपूर्वे यायवेद् विवात् वर्ष यपो यायामते । प्रयाययोजने वैर्यं यविदमौविदायय । यथायो वयायोयुयो मेवा दृष्टिवि यायया । सर्वत्र वर्व-वैयुर्यायां प्रययवन । यायायां बर्व पूर्व वया याय प्रयोजनम् । बदतीयय मायवयय । यायं प्रवदते । शीतविषवाया पूर्व प्रयोयायरवमय । यायवा हरय योयो यायोपूयुवादि । यविय योव वर्वजय विवो-ष्ठुत् यदाय वि । कायवय विवृत्ताने योरवयोगयवी-क्या । पूरिता वेदि पूर्वोय पुरय अवाय । निवृत्तो वायुवायेय याधोय याविश्वया । वेदयो यविवेदोय दोयनीया प्रवदते । दरोय च वयायाय वया यायायया च । योरयययोरय प्रयाय स्वायम् । यवेयाविमयेयन कदोनि वदय तदे । यनुयाधि च मौयादि वर्व वसदेय च । कय्तु योदयविवादि येय निर्वाय वरय । यवदती यवयकं य यविवय यायदि । यथायाय यवेवाय यदीयः यांयुविधवा । सर्वविदा

पयो सेक सर्पिषा च तथाप्यति" । इति गजायुर्वेदः
अथाश्वायुर्वेदः तत्रैव "अश्ववाहनसारञ्च वच्म्यहं ऽश्वस्य चिकित्सितम्" इत्युपक्रम्य "हयो निम्बबृहत्यौ च गुडूची च समाक्षिका । सिंहानककरी पिण्डी स्वेदश्च शिरसस्तथा । हिङ्गुपुष्करमूलञ्च नागरं साम्लवेतसम् । पिप्पलीसैन्धवयुतं शूलघ्नमुष्णवारिणा । नागराऽतिविषा,मुस्ता सानन्ता बिल्वमालिका । क्वाथमेषां पिबेद्वाजी सर्व्वातीसारनाशनम् । प्रियङ्गुलोध्रमधुभिः पिबेद्दधिपयस्तु हय । क्षीरं वा पञ्चकोलाद्यं कासनाशि प्रशस्यते । विष्कन्नेषु च सर्व्वेषु श्रेयश्चादौ विशोषणम् । अभ्यङ्गावर्त्तनिस्नेहनस्यवर्त्तिक्रमस्ततः । त्वरितानां तुरङ्गाणां पयसैव क्रियाक्रमः । लोध्रकरञ्जयोर्मूलं मातुलुङ्गाग्निनागरा । कुष्ठं हिङ्गु वचा रास्ना लेपोऽयं शोथनाशनः । मञ्जिष्ठा मधुकं द्राक्षा बृहत्यौ रक्तचन्दनम् । त्रपुषीबीजमूलानि शृङ्गाटककशेरुकम् । अजापयःशृतमिदं सशीतं शर्करान्वितम् । पीत्वा निरं शनैर्वाजी रक्तमेहात् प्रमुच्यते । मन्याहनुनिगालस्थशिरःशोफो गलग्रहः । अभ्यङ्गः कटुतैलेन तत्र तेष्वेव शस्यते । प्रत्यक्पुष्पी तथा वह्निः सैन्धवं सौरसो रसः । कृष्णाहिङ्गुयुतैरेभिः कृत्वा नस्यं न सीदति । शिग्रुर्ज्योतिष्मती पाठा कृष्णाकुष्ठं वचा मधु । जिह्वास्तम्भे च लेपोऽयं गुडमूत्रयुतो हितः । तिलैर्यष्ट्या रजन्या च निम्बपत्रैश्च योजिता । क्षौद्रेण शोधनी पिण्डी सर्पिषा व्रणरोपणी । अभिघातेन खञ्जन्ति येऽप्यश्वास्तीव्रवेदनाः । परिषेकक्रिया तेषां तैलेनाशु रुजापहा । दोषकायाभिघाताभ्यां तनुजे लिङ्गिते तथा । शान्तिमेतु स्नावुवस्ताभ्यां पक्वमन्नमथ क्रमात् । अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षमधूकवटवल्कलैः । प्रभूतसलिलक्वाथः सुखोष्णो व्रणशोधनः । शताह्वा नागरं रास्नामञ्जिष्ठाकृष्णसैन्धवैः देवदारुवचायुग्मरजनीरक्तचन्दनैः । तैलं सिद्धं कषायेण गुडूच्याः पयसा सह । अनेन वस्तिनस्ये च योज्ये सर्व्वत्र लिङ्गिते । रक्तस्रावो जलौकाभिर्नेत्रान्ते पित्तरोगिणः । खादिरोडुम्बराश्वत्थकषायेण च साधितम् । शालीदुरालभातिक्ताप्रियङ्गुकुसुमैः समम् । गुडूच्या च कृतं क्वाथं कल्कोयुक्तो विलम्बिते । ऋतुपाते शिशिरे श्लाघ्ये सुपक्वशोषे तथैव च । क्षिप्रकारिणि दोषे च सद्योवेधनमिष्यते । गोशकृत्तुवर्च्चिकाकुष्ठरजनीतिलसर्षपैः । गवां मूत्रेण पिष्टैश्च मर्द्दनं कण्डुनाशनम् । शीतोमधुयुतः क्वाथो नासिकायां सशर्करः । रक्तपित्तहरः पानादश्वकर्णोस्तथैव च । सप्तमे सप्तमे देयमश्वानां लवणं दिने । तथा भुक्तावतां देया अतिपाते तु वारुणी । जीवनीयैः समधुरैर्मृद्वीकाशर्करायुतैः । सपिप्पलीकैः शरदि प्रतिपानं सपद्मकैः । विडङ्गपिप्पलीधान्यशताह्वालोध्रसैन्धवैः । सचित्रकैस्तुरङ्गाणां प्रतिपानं हिमागमे । लोध्रप्रियङ्गुकायुक्ता पिप्पली विश्वभेषजैः । सक्षौद्रं प्रतिपानं स्याद्वसन्ते कफनाशनम् । प्रियङ्गुपिप्पलीलोध्रयष्ट्याह्वैः समहौषधैः । निदाघे सगुडा देया मदिरा प्रतिपानके । लोध्रक्वाथं सलवणं पिप्पल्यो विश्वभेषजम् । भवेत्तैलयुतैरेभिः प्रतिपानं घनागमे । निदाघेऽर्द्धकृताहारा शरत्सु पुष्टशोषिता । प्राहृभिन्नपुरीषाश्च पिबेयुर्वाजिनो घृतम् । पिबेयुर्वाजिनस्तैलं कफवाय्वधिकास्तु ये । स्नेहव्यापद्भवो येषां तेषां कार्यं विरूक्षणम् । त्र्यहं यवागूरुक्षा स्याद्भोजनं तक्रसंयुतम् । शरन्निदाघयोः सर्पिस्तैलं शीतवसन्तयोः । वर्षासु शिशिरे चैव वस्तौ यमकमिष्यते । गुर्व्वभिष्यन्दिभक्तानि व्यायामं स्नानमातपम् । वायुवेगञ्च वाहस्य स्नेहनीयस्य वर्ज्जयेत् । स्नानपानं सदातृड्वृष्टमश्वानां सलिलागमे । अत्यर्थं दुर्द्दिने काले पानमेकं प्रशस्यते । युक्तं शीतातपे काले हि पानं श्रवणं सकृत् । ग्रीष्मे त्रिः स्नानपानं स्याच्चिरं तस्यावगाहनम् । निस्तुषाणाम्प्रदातव्या यवानाञ्चतुराढकी । चणकव्रीहिमौद्गाणां, कलायान् वापि दापयेत् । अहोरात्रेण वाहस्य यवसस्य तुला दश । अष्टौ शुष्कस्य दातव्या चतस्रोऽथ बुषस्य वा । दूर्व्वा पित्तं, यव कासं, बुषश्च श्लेष्मसंक्षयम् । नाशयत्यर्ज्जुनः श्वासं, तथा शालिर्बलक्षयम् । वातिका पैत्तिकाश्चैव श्लेष्मजा सान्निपातिका । न रोगाः पीड़यिष्यन्ति दूर्व्वाहार तुरङ्गमम् । द्वौ रज्जुबन्धौ दुष्टानां पश्चयोरुभयोरपि । पश्चाद्बन्धश्च कर्त्तव्यो दूरकीलव्यपाश्रयः । वसेयुस्तास्कृते स्थाने कृतधूपनभूमयः । दनोपन्यस्तयवसाः सप्रदीपा सुरक्षिताः । कृकवाकुकपयोधार्य्याश्चाश्ववेश्मसु ते खगाः" इत्यश्वायुर्वेदः अधिकं जयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे द्रष्टव्यम् ।

अथ गजायुर्वेदः अग्निपु० "गवाश्वाद्यायुर्वेदाङ्गं हि चिकित्साञ्च तथा शृणु" इत्युपक्रम्य । "शृङ्गामयेषु धेनूनां तैलं दद्यात् ससैन्धवम् । शृङ्गवेरबलामांसीकल्कसिद्धं समाक्षिकम् । कर्णमूलेषु शूलेषु मञ्जिष्ठाहिङ्गुसैन्धवैः । सिद्धं तैलं प्रदातव्यं रसोनेनाथ वा पुनः । बिल्वमूलमपामार्गो धातकी च सपाटला । कुटजं दन्तमूलेषु लेपोच्छूलनाशनः । दन्तशूलहरैर्द्रव्यैर्घृतं

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । इति भावप्रकाशः

[illegible] ।

आयुर्वेदमय त्रि [illegible] ।

आयुर्वेदिन् त्रि [illegible] ।

आयुर्वेदादिवे [illegible] ।

आयुष्वत् त्रि आयुषा [illegible] । [illegible] ऋ० ८ । ११ । १ । [illegible] ऋ० ८ । ६१ । ११ ।

आयुष्कृत् पु० [illegible] । आयुषः [illegible] ।

आयुष्काम त्रि आयुः कामयते [illegible] ।

आयुष्कर त्रि आयुः करोति [illegible] ।

आयुष्टोम पु० आयुः [illegible] ।

आयुष्मत् त्रि आयुरस्त्यस्य मतुप् [illegible] ।

आयुष्य त्रि आयुषे हितम् [illegible] ।

आयुष्यसूक्त न० [illegible] ।

देवमहृष्टतम् अत्राप्युक्तं यत्र पठ्यन्ते सस्वार्थेनामोम्नि स्वम् । सामवेदिनाञ्चैतत् पाठ्यं वेदभेदेऽन्यदाकरे ज्ञेयम् ।

आयुस् न० इण–उसि णिच्च । जीवितकाले "आयुरारोग्य मतुलं देहि देवि । नमोऽस्तु ते" देवीस्तुतिः । "आयुर्देहातिगैः पीतं रुधिरं च पतत्रिभिः" रघु । "चतुर्थमायुषो भाग-मुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः । द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत्" मनु "समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये" रघु । "आयूंषि त्वचु निर्भिद्य प्राणस्थानिरमोचयत्" भट्टि । "अष्टमं चायुषः स्थानमष्टमादष्टमञ्च यत्" इति पराशरोक्ते जन्मलग्नादष्टमस्थाने तृतीयस्थाने च तद्विवेच्यम् । स्थानविशेषे च ग्रहविशेषयोगदृष्ट्यादिवशात् आयुर्विशेषः अष्टमस्थाने चिन्तनीयपदार्थं सहितं "सर्वा॰ चिन्ता॰ दर्शितः ।" यथा "मरणाज्जीवितमरणं गुप्तस्थानञ्च मरणहेतुश्च । अन्त्यसुखमरणदेशं परिभवमपि चिन्तयेत् प्राज्ञः । रन्ध्रेश्वरे पापयुतेऽन्यराश्यावल्पायुरस्येति वदन्ति पञ्च । तत्रापि लग्नेश्वरयोगजाते त्वल्पायुरस्येति वदन्ति सन्तः । खखेटवर्गस्थे सति रन्ध्रनाथे दीर्घायुराहुर्मुनयो महान्तः । मन्देन वा चिन्त्यमशेषमायुः खखेटमित्रोच्चगृहस्थितेन । रन्ध्रेश्वरे पापयुते विलग्ननाथे रिपौ वा व्ययराशियुक्ते । यशान्त्यमे वा यदि लग्नयुक्ते दीर्घायुरस्येति शुभैश्चिन्तयेत् । कर्मेश्वरेणापि विचिन्त्यमायुर्दीर्घं सुखस्थोच्चयुतेन तेन । केन्द्रस्थितैः कर्मविलग्नरन्ध्रनाथैस्तथैवायुरुदाहरन्ति । मोक्षपदैर्व्योमचरैस्त्रिभिर्वा सभातुजैः केन्द्रगतैस्तथैव । खखेटकोणादिगतैर्विशेषाद्वदन्ति दीर्घायुरुदारचित्ताः । चतुरस्रे शुभैर्युक्ते लग्नेशे शुभसंयुते । गुरुणा दृष्टिसंयोगे पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । केन्द्रान्विते विलग्नेशे गुरुशुक्रसमन्विते । ताभ्यां निरीक्षिते वापि दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । त्रिषडायगता पापाः शुभाः केन्द्रत्रिकोणगाः । लग्नेशे बलसंयुक्ते पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । षट्सप्तरन्ध्रभावेषु शुभेयसहितेषु च । त्रिषडायेषु पापेषु पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । रन्ध्राधिपे विलग्नस्थे गुरुशुक्रेक्षिते युते । लग्नेशे केन्द्रराशौ वा दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । रन्ध्राधिपे तु केन्द्रस्थे गुरुशुक्रेक्षिते युते । लग्नेशे बलसंयुक्ते दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । लग्नाधिपो यदा केन्द्रे लग्नादेकादशालये । सर्वग्रहकृतं रिष्टमेकोऽपि विलयं नयेत् । उच्चान्वितैस्त्रिभिः खेटैर्लग्नरन्ध्रेशसंयुतैः । रन्ध्रे पापविहीनैस्तु दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । रन्ध्रस्थैस्त्रिभिः खेटैः स्वोच्चमित्रस्वगेहगैः । लग्नेशे बलसंयुक्ते दीर्घमा॰ । मारावतादिभागस्था पापाः सर्वे शुभाश्रयाः । केन्द्रत्रिकोणनिलयाः पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । षष्ठाष्टमव्यये पापा लग्नेशे दुर्बले यदि । अल्पायुरनपत्यो वा शुभदृग्योगवर्जिते । क्रूरषष्ठांशके वापि रन्ध्रेशे भानुजेऽपि वा । पापान्विते पापदृष्टे स्वल्पमायुर्विनिर्दिशेत् । चतुष्टयगते पापे शुभदृष्टिविवर्जिते । बलहीने विलग्नेशे स्वल्पमायुर्विनिर्दिशेत् । व्ययार्थौ पापसंयुक्तौ शुभदृष्टिविवर्जितौ । क्रूरषष्ठांशगौ वापि स्वल्पमायुर्विनिर्दिशेत् । आयुर्योगस्त्रिधा प्रोक्तः स्वल्पमध्यचिरायुषः । द्वात्रिंशत्पूर्वमल्पायुर्मध्यमायुस्ततो भवेत् । सप्तत्याः प्राक्, ततः पूर्णमायुरत्र वदन्ति हि । अल्पायुर्दिननाथस्य शत्रौ लग्नाधिपे यदा । समत्वे मध्यमायुः स्यान्मित्रे दीर्घायुरादिशेत् । बलहीने विलग्नेशे क्षीणे केन्द्रत्रिकोणगे । षष्ठाष्टमव्यये पापे मध्यमायुरुदाहृतम् । शुभे केन्द्रत्रिकोणस्थे शनौ बलसमन्विते । षष्ठे वाप्यष्टमे पापे मध्यमायुरुदाहृतम् । लग्ने त्रिकोणे केन्द्रे वा मध्यमायुश्च मिश्रिते । अल्पायुर्योगजातानां विपत्तारके मृतिप्रदः । मध्यमे प्रत्यरिभेयान्मृतिं दद्याद्विशेषतः । अष्टमे वदया कष्टा पूर्णायुर्योगसंभवे । योगायुरिति निश्चित्य जातस्यैव वदेद्बुधः । आयुर्विलग्नाधिपतौ बलेन हीनौ परास्तव्यहितेशयुक्तौ । युद्धे मृतिं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः शस्त्रेण वा तन्मरणं विशेषात् । रन्ध्राङ्गनाथौ यदि वा रिपुस्थौ राह्वन्वितौ केतुयुतौ समन्दौ । व्रणेन युद्धे हतिमाहुरार्याः शस्त्रेण वा तन्मरणं विशेषात् । रन्ध्राङ्गनाथौ यदि वा रिपुस्थौ राह्वन्वितौ केतुयुतौ समन्दौ । तद्भुक्तिकालेऽप्यथ वा विपाके शस्त्रेण चौरैर्मरणं प्रयाति । रन्ध्राङ्गपौ वाहननाथयुक्तौ तथानु मृतिं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः । मृतिं त्वजीर्णाद्गुरुसंयुतौ तौ देहेशजीवौ रिपुगावजीर्णात् । लग्नेश्वरे वाहननाथयुक्ते यागेश्वरेणापि युते त्वजीर्णात् । देहेश्वरे वाहनवित्तभावनाथान्विते वा मरणं त्वजीर्णात् । रन्ध्रेशयोगान्मरणं दशायामन्तर्दशायामथ वा वदन्ति । पित्रादिभावाधिपयोगदृष्ट्या पित्रादिकानां मरणं तथैव । मृत्यङ्गपौ भानुसुतेन युक्तौ दुःस्थानगौ वा विषमक्षयेन । राहुध्वजाभ्यां सहितौ च दुःस्थावद्भुस्थानात्तस्य मृतिं वदन्ति । षष्ठेश्वरे भानुसुते सराहुकेतौ खगान्नीतिमुदाहरन्ति । जीवेन युक्ते गजभीतिमस्य जातस्य चन्द्रेण युतेऽश्वभीतिम् । सूर्यान्विते वारणभानुपुत्रे मृगाच्च शस्त्रात् शुनकात् सभौमे । षष्ठस्थिते भानुसुतेऽपि चैवं विना स्वतुङ्गस्वगृहं सखेटे । सुखेशभाग्येशविलग्ननाथास्त्रिकोणगाः केन्द्रगताश्च सर्वे । भुक्तौ यदा तत्परिपाककाले

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भवतीह चाष्टौ। बृहस्पतिर्भौमगृहेऽष्टमस्थः सूर्येन्दुभौमार्किजदृष्टमूर्त्तिः। अन्यैस्त्रिभिर्भार्गवदृष्टिहीनो लोकान्तरं प्रापयति प्रसूतम्। वक्रो शनिर्भौमगृहे प्रयातश्छिद्रे च षष्ठे च चतुष्टये वा। कुजेन सम्प्राप्तबलेन दृष्टो वर्षद्वयं जीवयति प्रजातम्। सौरिस्मरस्थे यदि वा विलग्ने जन्मस्थलग्ने शशिदृश्चिके वा। सौम्येषु केन्द्रोपगतेषु सद्यो जातस्य मृत्युर्यवनोपदिष्टः। नीचस्थे देवपूज्ये तु भौमक्षेत्रगतेऽथ वा। सन्धिलग्नेऽपि जातस्तु मासान्मृत्युं स गच्छति। नक्षत्रसन्धौ तिथिराशिसन्धावेकत्र तावत्प्रसवस्तिपश्चात्। जातस्य मृत्युं समुपैति सद्यः शुक्रेऽह्नि जीवेदिति नन्दिकोक्तम्। षष्ठ्यां जातस्यार्कलग्ने कुजे वा गण्डान्ते वा मृत्युयोगेऽथ वापि। भौमे हन्ति प्राणिना तत्क्षणेन जीवेक्षिते चेन्न भवेत् प्रजातः। भौमोदये तद्दिवसे क्षयेन्दौ होरेश्वरे वारभूने शशाङ्के। जातः सुखी ब्रह्मपदं प्रयाति प्रसाधनाद्यैरिह मन्त्रसिद्ध्या। वर्गोत्तमे लग्नगते कुलीरे केन्द्रे गुरौ भूमिसुते कलत्रे। सिंहासनांशे भृगुजे विशेषाद्दृशासनाद्यैरमितायुरेति। कर्मान्त्यलग्ने स बुधे कलत्रे जीवे यदा गोपुरभागयुक्ते। मृत्युंशके वा दिननाथपुत्रे जातस्तु सङ्ख्यायुरुपैति सूनुः। देवलोकांशके शुक्रे केन्द्रस्थे धरणीसुते। सिंहासनांशके जीवे केन्द्रे जातस्तु सङ्ख्यकः। उत्तमांशे भृगौ केन्द्रे शनौ पारावतांशके। स्वर्गलोके गुरौ केन्द्रे त्वौषधाधारसङ्ख्यकः। गोपुरांशे गुरौ केन्द्रे शुक्रे पारावतांशके। त्रिकोणे कर्किलग्ने तु युगान्तं स तु जीवति। चापांशे कर्किलग्ने च तस्मिन् देवेन्द्रपूजिते। त्रिचतुर्भिर्ग्रहैः केन्द्रे जातो ब्रह्मपदं लभेत्। तृतीयैकादशे शुक्रे गोपुराख्यांशकान्विते। वृषे वर्गोत्तमे लग्ने ब्रह्मणः परमं पदम्। लग्ने शुक्रे गुरौ कामे कर्मायेऽमरनायके। चापमेषांशके लग्ने जातो याति परं पदम्। पञ्चमे बुधसंयुक्ते गोपुराख्यांशकान्विते। गुरौ घटे विलग्नेऽस्मिन् जातो ब्रह्मपदं लभेत्। केन्द्रे गुरौ लाभगतेऽर्कपुत्रे धने रवौ मन्दयुते कलत्रे। भाग्ये धरासूनुयुतेऽत्र जातो युगान्तकालं समुपैति मर्त्यः। त्रिकोणगौ जीवबुधौ विशेषाल्लग्ने वृषे तत्र सिते धरांशे। निशाकरे गोपुरभागयुक्ते जातः सहस्रद्वयवर्षमेति। पक्षे सिते जन्म यदाह्नि काले केन्द्रे गुरौ वा शशिभे विलग्ने। दारे कुजे भानुसुते सुखस्थे जातस्तु जीवेदयुतान्दसङ्ख्यम्। जीवमन्दारशुक्राणामन्योन्यं केन्द्रसम्भवे। त्रिकोणे वा यदा याते जातस्त्वयुतवत्सरे। शुभैर्युक्ते चतुष्केन्द्रे पापैः षट्त्रिभवान्वितैः। सिंहलग्ने यदा जातो जीवेत् षडयुतानि सः। कर्कादिस्थैर्ग्रहैः सर्वैर्गुरुचन्द्रार्कदर्भिर्यदा। शन्यन्तैः परमोच्चस्थैस्तु निःतुल्यो भवेन्नरः। शन्यादिभौमपर्यन्ता लग्नादौ खचराः स्थिताः। वैशेषिकांशसंयुक्ता जातस्त्वमरसन्निभः। आकल्पं जीवति नरो मृगे लग्ने कुजादिकाः। रव्यन्ताः खचराः सर्वे स्वोच्चे जीवेऽह्नि जन्मनि। मेषान्त्यलग्ने सगुरौ भृगौ वा निशाकरे गोधनमध्यभागे। सिंहासनांशे यदि वा धराजे जातस्त्वसङ्ख्यायुरुपैति मर्त्यः। स्थिरे रवौ सोमसुतेन युक्ते चन्द्रे वृषस्थे मिथुने च शुक्रे। गुरौ कुलीरे यदि वा विलग्ने शनौ तुलायां मुनिसाम्यमेति। देवलोकांशके मन्दे भौमे पारावतांशके। सिंहासनांशके गुरौ लग्ने जातो मुनिसमो भवेत्। मेषलग्ने रवौ माने जीवे स्वोच्चसमन्विते। त्रिषडायगते पापे जातो मुनिसमो भवेत्। इति चिन्तामणौ प्रोक्ता आयुःसंख्या मनीषिणाम् यदुक्तं पूर्वकैः सर्वैस्तद्देव मयाऽधुना"। पारिजातांशाद्यास्तु सर्वा॰ चिन्ते दर्शिता। "मूलत्रिकोणकोणोच्चस्वर्क्षकेन्द्रोत्तमांशकाः। सप्तवर्गोद्भवाः स्वांशस्वाधिमित्रांशमित्रकाः। वर्गा इमे दश प्रोक्ताः पूर्वाचार्यैर्महर्षिभिः। वर्गद्वयादिसंयोगैः पारिजातादिसंज्ञकाः। उत्तमं तु त्रिवर्गैक्ये चतुर्वर्गे तु गोपुरम्। वर्गपञ्चकसंयोगे सिंहासनमिहोच्यते। वर्गद्वयं पारिजातं षट्कं पारावतांशकम्। सप्तकं देवलोकाख्यं स्वर्गलोकस्तथाऽष्टकम्। ऐरावतन्तु नवकं फलं तेषां पृथक् पृथक्। जातकपद्धतौ तु रिष्टभङ्गसहितायुर्योगविशेषं गजाद्यायुःप्रमाणसहितमुक्तं यथा

'लग्नसप्तमगौ पापौ चन्द्रः पापयुतो यदा। शुभपक्षैर्न दृष्टः स्यादचिरान्मृत्युकारकः। क्षीणेन्दौ व्ययगे पापैर्लग्नाष्टमनिवासिभिः। केन्द्राणि शुभहीनानि यदि स्युश्च तदा मृतिः। पापयुक्तः शशी लग्नसप्ताष्टद्वादशस्थितः। केन्द्रान्यस्थानगैः सौम्यैर्न दृष्टो मृत्युदायकः। पापे राश्यन्तगे सन्ध्याकाले होरा विधोर्यदा। मृत्युर्वा स्याच्चन्द्रपापैर्युते सर्वचतुष्टये। कर्कान्त्यगे चक्रपूर्वे पश्चार्द्धे पापसंयुते। मृत्युर्यौष्टमकेन्द्रस्थैः पापैः क्षीणे विधौ तनौ। षष्ठद्वादशगैः पापैरथवा व्ययस्थैः स्थितैः। लग्ने वा पापमध्यस्थे सप्तमे वा मृतिं व्रजेत्। चन्द्रे षष्ठेऽष्टमे वापि लग्ने पापनिरीक्षिते। शुभैरवेक्षिते वर्षाष्टकान्मिश्रैस्तदर्द्धतः। शुभैः पञ्चास्तगे पापैर्मन्दैर्भिः प्रविलोकिते। मासान् मृत्यु

गेंशा । समाः स्युर्यात् पूर्ववत् स्यादेभ्योऽप्यायुरयांशजे । इष्टफलशक्तिग्ना दशभक्तास्य यत् फलम् । वर्षमासादिक ज्ञेय भवेद् द्वादशभि' स्फुटम् । जैवे परायु सम्प्राप्तो यस्यायु परमोच्चगे । लग्नमशसमन्वायुर्दद्याद्वीर्ययुत च भैः । सर्वमर्द्धं व्ययोऽंश माद पश्चाद्भभागकौ । व्ययाद्याम विनीयेत पापे त्वर्द्ध शुभग्रहे । एकभावगताना यो बली भागहरस्तु स । षष्ठमस्त गतोऽहन्ति व्यस्ता शुक्रशनैश्चरौ । कुजन्त्यद्धा यत् भस्यैस्त्रि-भागो नाश्यते निज । लग्ने सपापे लग्नस्थनवाश-माद्ध्रायुष । अष्टोत्तर शताश स्यात्तीन सौम्येक्षिते दलम् । उच्चचक्रगतास्त्रिग्न द्विघ्न स्वांशोत्तमादिगा. । दद्युरायुर्मृदास्ते चेद्वृद्धौ नित्य स्वभादिगा । अपि त्रिद्वे त्र कगुणदा केन्द्रादाविति केचन । लग्ने सपापे हानि-र्या नासावग्रसायुषि । हानिद्वयेऽधिकैव स्याद् योऽप्येव वराङ्गगो । स्वार्का परायुर्नरदन्तिनो १२० स्याद्दन्ता ३२ हयाना च जिना २४ खपादे । खरोष्ट्रयोस्तत्समा २५ शुनोऽर्का १२ व्याघ्राद्यजादेर्द्वि-कपा १६ पराय । आयुर्नरत् समानीय स्वस्वपूर्णायुषा हृतम् । न्यपरायुर्हृत स्यत् गजाद्यायुर्भवेदिति । दीपस्तैलादियुक्तोऽपि यथा वाते विनश्यति । अजितेन्द्रियतापथ्यैरेवमायुर्विनश्यति" ।

अत्र हयाना दन्तैर्यथायुर्ज्ञान तथोक्तमश्वशब्दे ५०१ पृष्ठे जयदत्तकृतादश्वशास्त्रात्तद्विशेषोऽव गन्तव्य । दन्ताद्यालि यद्वर्षा इती वृक्षम्

दलमायुष सदाचारादेव, अपथ्याजितेन्द्रियादिभ्यस्तु आ-युःसत्त्वेऽपि नाश उक्तजातकपद्धतिवचनात् अतएव भा० आनु०प०१०४ अध्याये सदाचारादितएव आयुर्वृद्धिरुक्ता "शतायुरुक्त पुरुषः शतवीर्यश्च जायते । कस्मान्त्रियन्ते पुरुषा बाला अपि पितामह । । आयुष्मान् केन भवति अल्पायुर्वाऽपि मानव । केन वा लभते कीर्त्ति केन वा लभते श्रियम् । तपसा ब्रह्मचर्य्येण जपहोमैस्तथौषधै । कर्म्मणा मनसा वाचा तन्मे ब्रूहि पितामह । । भीष्म उवाच । अत्र तेऽह प्रवक्ष्यामि यन्मा त्वमनुपृच्छसि । अल्पायुर्येन भवति दीर्घायुर्वाऽपि मानव । येन वा लभते कीर्त्ति येन वा लभते श्रियम् । यथा वर्त्तयन् पुरुष श्रेयसा सम्प्रयुज्यते । आचाराल्लभते ह्यायुराचाराल्लभते श्रियम् । आचाराल्लभते कीर्त्ति पुरुष प्रेत्य चेह च । दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् । यस्मात्त्रसन्ति भूतानि तथा परिभवन्ति च । तस्मात् कुर्या-

दिहाचार' यदीच्छेद्भूतिमात्मन. । अपि पापशरीरस्य आचारो हन्त्यलक्षणम् । आचारलक्षणो धर्म्म सन्तश्चारित्रलक्षणा । साधूनाञ्च यथा वृत्तमेतदाचारलक्षणम् । अप्यदृष्ट श्रवादेव पुरुष धर्म्मचारिणम् । भूतिकर्म्माणि कुर्व्वाण त जना कुर्व्वते प्रियम् । ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरुशास्त्राभिलङ्घिन । अधर्म्मज्ञा दुराचारास्ते भवन्ति गतायुष । विशीला भिन्नमर्य्यादा नित्य सङ्कीर्णमैथुना । अल्पायुषो भवन्तीह नरा निरयगामिन । सर्व्वलक्षणहीनोऽपि समुदाचारवान्नर । श्रद्दधानोऽनसूयश्च शत वर्षाणि जीवति । अक्रोधन सत्यवादी भूतानामविहिंसक । अनसूयुरजिह्मश्च शत वर्षाणि जीवति । लोष्टमर्द्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नर. । नित्योच्छिष्ट सङ्कुसुको नेहायुर्व्विन्दते महत् । ब्राह्मे मुहूर्त्ते बुध्येत धर्म्मार्थौ चानुचिन्तयेत् । उत्थायाचम्य तिष्ठेत पूर्व्वा सन्ध्या कृताञ्जलि । एवमेवापरा सन्ध्या समुपासीत वाग्यत । नेक्षेतादित्यमुद्यन्त नास्त यान्त कदाचन । नोपसृष्ट न वारिस्थ न मध्य' नभसोगतम् । ऋषयो नित्यसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन् । तस्मात्तिष्ठेत्सदा पूर्व्वा पश्चिमाञ्चैव वाग्यत । ये न पूर्व्वामुपासीरन् द्विजा' सन्ध्यां न पश्चिमाम् । सर्व्वांस्तान् धार्म्मिको राजा शूद्रकर्म्माणि कारयेत् । परदारा न गन्तव्या सर्व्ववर्णेषु कर्हिचित् । नहीदृशमनायुष्य' लोके किञ्चन विद्यते । यादृश पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् । यावन्तो रोमकूपा स्यु स्त्रीणां गात्रेषु निर्म्मिता । तावद्वर्षसहस्राणि नरक पर्य्युपासते । प्रसाधनञ्च केशानामञ्जन दन्तधावनम् । पूर्व्वाह्ण एव कार्य्याणि देवतानाञ्च पूजनम् । पुरीषमूत्रे नोदीक्षेन्नाधितिष्ठेत् कदाचन । नातिकल्प नातिसाय न च मध्यन्दिने स्थिते । नाज्ञातै सह गच्छेत नैकोन वृषलै सह । पन्थादेयो ब्राह्मणाय गोभ्यो राजभ्य एव च । वृद्धाय भारतप्ताय गर्भिण्यै दुर्ब्बलाय च । प्रदक्षिण प्रकुर्व्वीत परिज्ञातान् वनस्पतीन् । चतुष्पथान् प्रकुर्व्वीत सर्व्वानेव प्रदक्षिणान् । मध्यन्दिने निशाकाले अर्द्धरात्रे च सर्व्वदा । चतुष्पथ न सेवेत उभे सन्ध्ये तथैव च । उपानहौ च वस्त्रञ्च धृतमन्यैर्न धारयेत् । ब्रह्मचारी च नित्य स्यात् पाद पादेन नाक्रमेत् । अमावास्यां पौर्णमास्यां चतुर्द्दश्याञ्च सर्व्वश । अष्टम्यां सर्व्वपक्षाणा ब्रह्मचारी सदा भवेत् । । वृथा मास न खादेत पृष्ठमास तथैव च । आक्रोश परिवादञ्च पैशुन्यञ्च विवर्ज्जयेत् । नारुन्तुद स्याम्न

र्मसंस्कारे च होमः प्रत्यक्षादयोऽपि । यथाऽत्र यावा यद् वर्जितेन न तां योनुकामीं यात्वोमाम् । याद् यावता यदपाविमर्शनमि दैवतानां योषिदि एतत्प्राप्य । यत्र नो वर्णेत निमर्शनि धाम् यद्विवो यायकेव यदेव । दोषते यावर्जीवेत् सर्व यत्पुना यवम् । याया पुष्प्या सिद्ध च यदोपवि यावयवम् । यदिर्यावियो यारायाविरत्यमि यदीरव । यावयवाद न विर्तते यको दूर्दयतो हि च । होमायानविकितायाम् विद्या-योनाम् निमर्दितात् । याद्वविवहोमाय यज्ञदीनाय यामिवेत् । यामिनम वैदिमिदाय देयागाय प्रयमम् । देवतास्थाभिधानाद् दैवताद् वरिवर्जयेत् । यत्र एक योयक्षेत् युवो नैव विवक्षयेत् । यक्ष्यन् एतामिमाम् विवाहे यात्रम् यवम् । न प्रावृषायाम् वर्णयेत् यय यावि न विदिवेत् । विवि यवस्य न भूयायस्यया युम दिनशो । यथा पुनरुवीवे तु एवामायस्य या युम । यायमावायम् कुर्वात् यायामुले योवमवे यथा । योषि देवा यत्रिवावि याज्ञवल्क्यायमादम् । यायमार्जिवि विस यद् यावा यवहते । यजायते यवर्ज यवि यत्पुवो यायवयवा । यायार्थ न प्रदर्त्त देवाकरत् प्रयवतेत् । *निवसन्ति यविवर्तितुर्वो प्रयोग निमन्त्रा ।* यायादो प्रत्यायस्य विवसेत् यवावदेत् । न यायादिव्यायी यार् यायविवो यथा यवेत् । यायाविरयमाय भूम विवाविरामेत् । यायाविवय यायम यथाविनदृते यवत् । यर्वदेवयायादाति यर्वमेवायावि निवला । ययमेवयायादाति यर्वमावि विवर्जयेत् । यदयुयम यत्र वीर्य कुर्वात् ययाविय । याकल्य यायदोयद यायदेवयायायम् । यायच्या देवपुरावे यावियवेत् यदायय । यायाव तु पुर इह यार्विव या विवययम् । यवसोयो न यादरो यविवो यविवयदरी । न यायायी विर्व यमेवर्विनी यायवदायय । यदवविदा न यवेन यथा प्रययविदा च च । यायविदाद यर्वदेवायदया इविवायिदा । न यय यायर्वि च यवते प्रयवीच च । यायदोवे न वैवूय न च विवयदायय । न यार्वि यर्ते तु यायेव ययायदायदि यावियये । यायव्य यदायव न प्रवर्तेयया यद । न यय यविदिव यायाय विवायो यदायय । याया न यायययमत या यार्वि इविवयाम । न यादविव्य एवाया याया यायो न विर्दवेत् । न यराविविदावि विवा वैवेन यायया ।

यवव यावदवेव न यविव्वारादीव च । यदव्या च यंयायो न कुर्वीत यदायव । योदुवयेव हरीतह वेदे यायव यार्वियवे । यये पुनरादौरे तु याद् कुर्वात् यदायव । यय युकुवायद निर्वेव युवेदः । युवा याय यथा निर्विवे इवा यवियावर्जित । न प्रयो विवायवोयादायवोऽयवपयम् । यवयवेद यथा युवा यार्विवयायेत् । । यायुव प्रयुवो वहे यवव इविवायया । यय यवयद्यो युवे याव वहु यद पुत्र । यार्विवायव योवेन यर्यायाम् याययायव येद । यायावि चैव यवीवि यावि यायिये यथा । याविदि पुत्रं याद वियवयवायविया । यवव यावा याये पूरवा यदिवयवेत् । यार्विहोवाय कुर्वीत या-विवयवि च यादवत् । विवदवादि यावेद न तु यवयद् यदायव । पुम योविवया यायं न यवि न योवये । याद यायद यद्वीत याईयायद यविवेत् । याद यायद युवायी प्रयांया वीवदे यवम् । योवि देवोवि योविद यायवेन यदायव । यावि यां याद्धवायेव यथा या पूर्व जीवये । योवि देवोवि योविद यदायव यथा दव । यर्वायवदूयवो यव ययावि च यर्वव । यद्वीं *याया यायवाय पुना यावि यावयि ।* यार्व प्रायाविवाद्धर्यो इयवाम् प्रविवयावे । यविवादेव इयाय दद्यायं यावये यवम् । यवाइविवायीय यवायं प्रयोऽविवाय । न यायीयायवे विवे विवयेयद यव-वेद । वैवयायेच योव्यम न यय यायवयवि । य-वर्ज वैव यवन न योविवोऽपि यविवेत् । यविवो नय वेवोऽपि यर्ये यायायदायवया । वैवये यहा-योव विवयवेदाय विवर्जयेत् । न यंयवाय्ये यायविवा यवद वैवायव विद । न यावीवय विद यावा ययायद्यावयुविद्यवे । विद यावय वैव याद् विविद यवि यायेद् विवयद न यायीयायवायवीवदि याते । यायावयेययोविदो यायीयेव यदायव । याते च पूविवलेय च ययायविव च विवयेत् । यव यावा ययोहोदा योयवावि इवादिव । यायुवव ययावि ययायायारे यथा च यविवा यदवि यायायवावि यवावि । यवायवयायायवेऽपि योयायर्जवि हिंवा । यवायेदा यदयाव यायुव यविवीवते । यवायुयो इयावाये यायायीय यदायव । प्रवादिव यवावर्वम् यविवायु यवि हिंवा । ये वेद्यवि च यव्यार्थे ते यवर्थेव

गतायुष । उभे मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्य्यादुदङ्मुख । दक्षिणाभिमुखो रात्रौ तथा ह्यायुर्न रिष्यते । त्रीन् कृशान्नावजानीयाद्दीर्घमायुर्जिजीविषु । ब्राह्मण क्षत्रिय सर्प सर्वे ह्याशीविषास्त्रय । दहत्याशीविष क्रुद्धो यावत् पश्यति चक्षुषा । क्षत्रियोऽपि दहेत् क्रुद्धो यावत् पश्यति तेजसा । ब्राह्मणस्तु कुलं हन्याद्ध्यानेनावेक्षितेन च । तस्मादेतत्त्रय यत्नादुपसेवेत पण्डित । गुरुणा चैव निर्ब्बन्धो न कर्त्तव्य कदाचन । अनुमान्य प्रसाद्यश्च गुरु क्रुद्धो युधिष्ठिर ! । सम्यङ्मिथ्याप्रवृत्तेऽपि वर्त्तितव्य गुराविह । गुरुनिन्दा दहत्यायुर्मनुष्याणा न सशय । दूरादावसथान्मूत्र दूरात् पादावसेचनम् । उच्छिष्टोत्सर्ज्जन चैव दूरे कार्य्य हितैषिणा । रक्तमाल्य न धार्य्य स्यात् शुक्ल धार्य्यन्तु पण्डितै । वर्ज्जयित्वा तु कमल तथा कुवलय प्रभो ! । रक्त शिरसि धार्य्यन्तु तथा वानेयमित्यपि । काञ्चनीयाऽपि माला या न सा दुष्यति कर्हिचित् । स्नातस्य वर्णक नित्यमार्द्रं दद्याद्विशाम्पते ! । विपर्य्यय न कुर्व्वीत वाससो बुद्धिमान्नर । तथा नान्यधृत धार्य्य न चापदशमेव च । अन्यदेव भवेद्वास शयनीये नरोत्तम ! । अन्यद्रथ्यासु देवानामर्च्चायामन्यदेव हि । प्रियङ्गुचन्दनाभ्याञ्च विल्वेन तगरेण च । पृथगेवानुलिम्पेत केशरेण च बुद्धिमान् । उपवासञ्च कुर्व्वीत स्नात शुचिरलङ्कृत । पर्व्वकालेषु सर्व्वेषु ब्रह्मचारी सदा भवेत् । समानमेकपात्रे तु भुञ्जेन्नान्न जनेश्वर ! । आलीढया परिज्ञात न शयीत कदाचन । तथा नोद्धृतसाराणि प्रोक्षित नाप्रदाय च । न सन्निकृष्टो मेधावी नाशुचेर्न च सत्सु च । प्रतिषिद्धान्न धर्म्मेषु भक्ष्यान् भुञ्जीत पृष्ठत । पिप्पलञ्च वटञ्चैव शणशाक तथैव च । उडुम्बर न खादेच्च भवार्थी पुरुषोत्तम ! । आज्य गव्य तथा मास मायूरञ्चैव वर्ज्जयेत् । वर्ज्जयेच्छुष्कमासञ्च तथा पर्य्युषितञ्च यत् । न पाणौ लवण विद्वान् प्राश्नीयान्न च रात्रिषु । दधिसक्तून् भुञ्जीत वृथामासञ्च वर्ज्जयेत् । साय प्रातश्च भुञ्जीत नान्तराले समाहित । बालेन तु न भुञ्जीत परश्राद्ध तथैव च । वाग्यतो नैकवस्त्रश्च नासविष्ट कदाचन । भूमौ सदैव नाश्नीयान्नानासीनो न शब्दवत् । तोयपूर्व्व प्रदायान्नमतिथिभ्यो विशेषत । पश्चाद्भुञ्जीत मेधावी न चाप्यन्यमना नर । समानमेकपङ्क्त्यान्तु भोज्यमन्न नरेश्वर ! । विष हालाहल भुङ्क्ते योऽप्रदाय सुहृज्जने । पानीय पायस सक्तून् दधि सर्पिर्म्मधून्यपि ।

निरस्य शेषमेतेषा न प्रदेयन्तु कस्यचित् । भुञ्जानो मनुजव्याघ्र ! नैव शङ्का समाचरेत् । दधि चाप्यनुपान वै कर्त्तव्यञ्च भवार्थिना । आचम्य चैकहस्तेन परिस्राव्य तथोदकम् । अङ्गुष्ठ चरणस्याथ दक्षिणस्यावसेचयेत् । पाणि मूर्द्ध्नि समाधाय स्पृष्ट्वा चाग्नि समाहित । ज्ञातिश्रैष्ठ्यमवाप्नोति प्रयोगकुशलो नर । अद्भि प्राणान् समालभ्य नाभि पाणितले तथा । स्पृशंश्चैव प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्रेण पाणिना । अङ्गुष्ठस्यान्तराले च ब्राह्म तीर्थमुदाहृतम् । कनिष्ठिकायाः पश्चात्तु देवतीर्थमिहोच्यते । अङ्गुष्ठस्य च यन्मध्य प्रदेशिन्याश्च भारत ! । तेन पित्र्याणि कुर्व्वीत स्पृष्ट्वापो न्यायतस्तथा । परापवाद न ब्रूयान्नाप्रियञ्च कदाचन । न मन्यु कश्चिदुत्पाद्य पुरुषेण भवार्थिना । पतितैस्तु कथा नेच्छेद्दर्शनञ्च विवर्ज्जयेत् । ससर्ग न च गच्छेत तथायुर्विन्दते महत् । न दिवा मैथुन गच्छेन्न कन्या न च बन्धकीम् । न चास्नाता स्त्रिय गच्छेत्तथायुर्व्विन्दते महत् । स्वे स्वे तीर्थे समाचम्य कार्य्ये समुपकल्पिते । त्रि पीत्वापो द्वि प्रमृज्य कृतशौचो भवेन्नर । इन्द्रियाणि सकृत् स्पृश्य त्रिरभ्युक्ष्य च मानव । कुर्व्वीत पित्र्य दैवञ्च वेददृष्टेन कर्म्मणा । ब्राह्मणार्थे च यच्छौच तच्च मे शृणु कौरव ! । पवित्रञ्च हितञ्चैव भोजनाद्यन्तयोस्तथा । सर्व्वशौचेषु ब्राह्मेण तीर्थेन समुपस्पृशेत् । निष्ठीव्य तु तथा क्षुत्वा स्पृश्यापो हि शुचिर्भवेत् । वृद्धो ज्ञातिस्तथा मित्र दरिद्रो यो भवेदपि । गृहे वासयितव्यास्ते धन्यमायुष्यमेव च । गृहे पारावता धन्या शुकाश्च सहसारिका । गृहेष्वेते तु पापाय तथा वै तैलपायिका । उद्दीपकाश्च गृध्राश्च कपोता भ्रमरास्तथा । निविशेयुर्यदा तत्र शान्तिमेव तदाचरेत् । अमङ्गल्यानि चैतानि तथोत्क्रोशा महात्मनाम् । महात्मनोऽतिगुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् । अगम्याश्च न गच्छेत राज्ञ पत्नी सखी तथा । वैद्याना बालवृद्धाना भृत्यानाञ्च युधिष्ठिर ! । बन्धूना ब्राह्मणानाञ्च तथा शारणिकस्य च । सम्बन्धिनाञ्च राजेन्द्र ! तथायुर्विन्दते महत् । ब्राह्मणस्थपतिभ्याञ्च निर्म्मित यन्निवेशनम् । तदावसेत् सदा प्राज्ञो भवार्थी मनुजेश्वर ! । सन्ध्याया न स्वपेद्राजन् ! विद्या न च समाचरेत् । न भुञ्जीत च मेधावी तथायुर्व्विन्दते महत् । नक्त न कुर्य्यात् पित्र्याणि भुक्त्वा चैव प्रसाधनम् । पानीयस्य क्रिया नक्त न कार्य्या भूतिमिच्छता । वर्ज्जनीयाश्च वै नित्य सक्तवो निशि भारत ! । शेषाणि चान्

विपरिवर्त्तमानेन मयेति” सा०कौ० “तद्वाक्यात् तेन ब्राह्मायु काला द्वयगुणिता ”३१०४४००००००००००० तस्यायुः। अथ मनूनामायु प्रमाणम् । “युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमुदाहृतम्” सू० सि० । चतुर्युगमानञ्च ४३२००००तच्च७१गुणितम् ३०६७२००००सौरवर्षा ए-कैकमनूनामायु काल । मार्कण्डेयस्य सप्तकल्पान्तजीवितेत्युक्तेः ४३२०००००० सप्तभिर्गुणितम् ३०२४००००००० तस्यायु काल । देवानामायुस्तु ब्राह्मदिनमानम् “यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति” मनूक्तेः ब्राह्मदिनपर्य्यन्त तेषां स्थायित्वम् “कर्म्मात्मनाञ्च देवानां सोऽसृजत् प्राणिनां प्रभुः” इति मनुना कल्पादौ तेनैव तेषां सृष्टत्वोक्तेः प्रति-कल्पेऽपि तथैव सृष्टत्वमिति । एवं युगभेदेन नराणामायुर्भेद मनुनोक्त । “अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः । कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्ह्रसति पादशः” तेन सत्ययुगे ४०० वर्षा । त्रेतायां ३००वर्षा । द्वापरे २००वर्षा । कलौ शतं वर्षा । पुराणान्तरे सत्यादिषु लक्षायुरयुतशतशत-पर्य्यायुरुक्ति मनुविरोधादपार्थैव । सत्कर्म्म भिक्षु माघा-मासतपसादिभि रसायनादिभिश्चायुर्वर्द्धते तच्चायुर्द्वष्टिशब्दे ७७५पृष्ठे उक्तम् । तेन दशरथादीनां दशवर्षसहस्राज्य-करणं रामायणोक्तं सङ्गच्छते । सत्कर्म्माभिप्रायेणैव पुराणवचनं लक्षाद्यायुर्द्वबोधक मन्तव्यमिति तु युक्तम् । तत्र जातकप० उक्तं नरगजयो ,१२० वर्षा । अश्वस्य दन्तसंख्यया । ३२वर्षा वा । गोमहिषादे २४ वर्षा खरो-ष्ट्रयो २५ वर्षा । शुन १२ वर्षा व्याघ्रादे १६वर्षा परमायु । तत्र नरस्य शतायुष्ट्वस्मृत्युक्तावपि विंशोत्त-रीयविभागार्थमिष्ट १२० वर्षाणिरिति बोध्यम् ।

आयोग पु० आ+युज–घञ् । गन्धमाल्योपहारे, २व्यापारे ३रोधे ४सम्यक्सम्बन्धे च “शरत्वे कर्स्मिकार्य्ये कियुक्तेन उपुष्पितं” । स देशोऽभ्रमरायोग प्रदीप्त इव लक्ष्यते” रामा०

आयोगव पुस्त्री० अयोगव एव स्वार्थे अण् । वैश्यकन्यायां शूद्रेणोत्पादिते जातिभेदे । “शूद्रादायोगव क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम् । वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः” “आयोगवोऽय क्षत्ता च चाण्डालश्चाधमो-नृणाम् । प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः” इति च मनु “मत्स्यघातो निषादानां तष्टिस्त्वायोगवस्य च” मनूक्तम् काष्ठतक्षण तस्य वृत्तिः। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्

आयोजन न० आ+युज–ल्युट् । १उद्योगे, २आहरणे च ।

आयोजित त्रि० आ+युज–णिच्–क्त । १कृताहरणे २सम्यक् सम्पादिते च “कुसुमायोजितकार्म्मुक मधु” कुमा० ।

आयोद पु० अयोदस्यापत्यम् वा० अण् । धौम्ये मुनौ । “एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदृषिर्धौम्यनामायोदस्तस्य शिष्यास्त्रयो बभूवुरुपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति” भा०आ०३अ० ।

आयोधन न० आ+युध+आधारे ल्युट् । १युद्धस्थाने । “आयोधने स्यायुकमस्त्रजातम्” भट्टि “आयोधने कृष्णगतिं सहायम्” रघु । “आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर ! याते” रघु । भावे ल्युट । २योधने, युद्ध-क्रियायाम् ।

आर पु० आ+ऋ–कर्त्तरि संज्ञायां घञ् । १मङ्गलग्रहे, २शनिग्रहे, “आरे खस्थे चतुष्पाद्भ्रोभयम्” नील०ता०तत्र मङ्गलस्य वक्रगत्वात् शनेश्च स्वभावेन मन्दगतित्वात् तथात्वम् कुजस्य त्रिकोणाकारत्वादपि तथात्वम् ३मधुराम्लफले वृक्ष-भेदे च । ४प्रान्तभागे ५कुरुजलोहे ७पित्तले च न० । अरा एव स्वार्थे वा अण् । ८कोणे । कोणस्य चक्राकार-मध्यशाकारवत्त्वात् तथात्वम् । द्वादशारचक्र षोडशार-चक्रम् । “विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्–चोक्रमेत-दुदितं परदेवतायाः” तन्त्रम् । “आरान्तरेणापपतत् शक्ति-र्याङ्क क्षणेन च” इति भा०आ०२२अ० । भावे घञ् । ९गमने पु० । आ+ऋ–कर्म्मणि घञ् । १०दूरे च दूरस्थस्य यत्नेन प्राप्यत्वात् तथात्वम् । “इषुधिस्त्व-ऽऽरे अस्मन्निधेहि” यजु०१६,१२, “आरे दूरे” वेददी० । “आरे बाधस्व दुच्छुनाम्” य०१९,३८,

आरकूट पु०न० । आर पित्तलं कूटयति स्तूपीकरोति अच् १पित्तलाभरणे । “किमारकूटाभरणेन न स्त्रिय” इति नैषधम् । आरमतिभ्रंश कूट्यते दह्यते कूट–दाहे कर्म्मणि घञ् । २पित्तलमात्रे च तस्यातिशयदाहस-हत्वात् तथात्वम् ।

आरक्त पु० ईषत् रक्तः प्रा०स० । १ईषद्रक्तवर्णे २तद्वति ३सम्यगनुरक्ते च त्रि० । भावे क्त । ४अनुरागे न०

आरम्भ पु० आ+रभ–अच् । १हस्तिकुम्भाध स्थले, “आर-भमन्दमनमत्य स्फुपि शितायाम्” माघ २हस्तिमस्तक चर्म्मणि, ३सैन्ये च । ४रचके त्रि० । “शतसाहस्रमारब्ध अध्वर्गं रचयां कपि” भट्टि० । “तेषामारम्भभूतन्तु पूर्व्वं देव नियोजयत्” मनु । भावे घञ् । ४रचायाम् पु० “रक्षासि हि विदुर्म्मनि आङ्गमारब्धवर्जितम् । भावे च । आरब्धा तत्वार्थे स्त्री रमा च वैदिकक्रमादौ यतरपादिक्षेपेण

[illegible] ।

आरम्भ पु० आ+रभ [illegible] । (गो शब्द) [illegible] ।
"आरभतो [illegible] [illegible]" इति [illegible] ।

आरम्भमात्रे [illegible] । [illegible] ।

आरम्भ [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आरम्भ [illegible] ।

आरट त्रि० आरटति आ+रट-अच् । [illegible] ।

आरट्ट पु० आरटति [illegible] आ+रट [illegible] । [illegible] ।

आरकूट पु० आर [illegible] । (आरक) [illegible] ।

आरवि पु० आ+रु-णिच् [illegible] ।

आरग्वध पु० आरग्वो [illegible] । [illegible] ।

आरण्य त्रि० आरण्ये [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आरण्यक त्रि० आरण्ये [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

शाखाशाखारण्यकानि च। विपाद्य कदलीस्तम्भं सारं दृगिरे न ते' इति भा०या० १८अ०। ४अरण्यगेये सामभेदे च। स्वार्थे कन्। उक्तार्थे भारतान्तर्गते ५पर्वनि "एतदारण्यकं पर्व्व भा०व्या०प०१अ०। आरण्यककाण्डम्। रामायणान्तर्गते ईकाण्डभेदे

आरण्यकुक्कुट पु स्त्री० अरण्ये भव आरण्यः कुक्कुटः कर्म्म०। वनकुक्कुटे "आरण्यकुक्कुट स्निग्धो वृंहणः श्लेष्मणो गुरुः। वातपित्तक्षयवमीविषमज्वरनाशनः' इति भा० प्र०तन्मांसगुणा उक्ताः। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

आरण्यगान न० आरण्ये वनगेयं गानम्। सामवेदान्तर्गते गानग्रन्थभेदे तस्यारण्ये गेयत्वात् तथात्वम्।

आरण्यपशु पु० कर्म्म०। स्मृत्युक्ते महिषादौ सप्तविधे १पशौ आरण्यपशब्दे विवृतिः।

आरण्यमुद्ग पु०नि०कर्म०। वनमुद्गे। आरण्यमुद्गस्येवाकारः पर्णोऽस्यास्याः अच् टाप्। (मुगानी) मुद्गपर्ण्यां स्त्री राजनि०

आरण्यराशि पु०नि०कर्म्म०। आरण्यशब्दोक्ते १सिंहे २मकरादिमावें द्विसे ३मेषे ४वृषे च राशौ।

आरति स्त्री आ+रम–क्तिन्। १उपरमे, २निवृत्तौ च।

आरत त्रि० आ+रम–क्त। १उपरते२विरते च "अनारत तेन पदेषु लम्भिता' किरा०। [(एका)(वर्गौ) प्रभृतौ।

आरथ पु० ईषद्रथः प्रा०स०। एकाश्वेन गमनसाधने रथे

आरद्ध त्रि० आ+रध–क्त। संसिद्धे तिका० फिञ्। आरद्धायनि तदपत्ये पु स्त्री०।

आरनाल न० आर्च्छति आ+ऋ–अच्, आर नल–गन्धे घञ् आरो नालोगन्धो यस्य। काञ्जिके। "आरनालन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तुषीकृतैः। पक्वैर्वा सन्धितैस्तत्तु सौवीरसदृशं गुणे" भा०प्र०। "आरनालं दधि क्षीरं कन्दुपक्वं च सक्तवः। स्नेहपक्वं तक्रञ्च भुञ्जानस्यापि न दुष्यति" अत्रिस०। स्वार्थे कन्। आरनालकमप्यत्र।

आरब्ध त्रि० आ+रभ–क्त। कृतारम्भणे "प्रारब्धादन्यकार्य्याणां करणं परिवर्त्तकम्" सा०द०। "अनारब्धकार्य्ये एव तु" इत्यादि शा०सू०। यस्य कियदंश कर्त्तुमारेभे तादृशः पदार्थः आरब्धः। भावे क्त। २आरम्भे न०'व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्च्चने जपे। आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम्' तिथि०त० विष्णुः।

आरब्धफलयो सुकृतदुष्कृतयो तत्त्वज्ञानोत्पत्तावपि यावत्फलसमाप्ति न नाश इत्येतत् शा०सू०भा० स्थिरीकृतम् यथा "अन्यत्वेलोर्विद्यासामर्थ्यादशेषविनाशसिद्धेरवश्यभाविनो विदुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधारयति। "अनारब्धकार्य्ये एव तु पूर्व्वे तदवधेः' शा० सू० "पूर्व्वयोरधिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधारितः स किमविशेषेणारब्धकार्य्ययोर्भवत्युत विशेषेणानारब्धकार्य्ययोरेवेति विचार्य्यते तत्र "उभे हैवैष एतेन तरतीत्येवमादि' श्रुतावविशेषश्रवणादविशेषेणैव क्षय इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह अनारब्धकार्य्ये एव त्विति। अप्रवृत्तफले एव पूर्व्वे जन्मान्तरसञ्चिते, अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राक्ज्ञानोत्पत्तेः सञ्चिते च सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् क्षीयेते नत्वारब्धकार्य्ये सामिभुक्तफले, याभ्यामेतद्ब्रह्मज्ञानायतनजन्म निर्मितम्। कुतएतत्? "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये इति' शरीरपातावधिकरणात् क्षेमप्राप्तेः। इतरथा हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावात् ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमेव क्षेममश्नुवीत तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाचक्षीत। ननु वस्तुवलेनैवायमकर्त्रात्मवोधः कर्म्माणि क्षपयन् कथं कानिचित् क्षपयेत् कानि चिच्चोपेक्षेत नहि समानेऽग्निवीजसम्पर्के केषाञ्चिद्वीजशक्तिः क्षीयते केषाञ्चिन्न क्षीयते इति शक्यमङ्गीकर्त्तुमिति, उच्यते न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्म्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते। आश्रिते च तस्मिन् कुलालचक्रवत् प्रवृत्तवेगस्यान्तराले प्रतिबन्धासम्भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनम्। अकर्त्रात्मबोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्म्माण्युच्छिनत्ति। बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रज्ञानवत् संस्कारवशात् कञ्चित् कालमनुवर्त्ततएव। अपि च नैवात्र विवदितव्यं ब्रह्मविदा कञ्चित् कालं शरीरं ध्रियते न ध्रियत इति। कथं ह्येकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणञ्चापरेण प्रतिक्षेप्तुं शक्येत। श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्द्देशेनैतदेव निरुच्यते। तस्मादनारब्धकार्य्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय इति निर्णयः भा०। "चक्रभ्रमवद्धृतशरीरः" सांख्यसूत्रे च फलजनकस्य कर्म्मणोनाशेऽपि चक्रजन्यवेगस्य चक्रनाशेऽपि स्थितिवत् देहरूपस्य कर्मफलस्य संस्कारात्मना स्थितिरित्यवधारितम्। यथा च आरब्धफलस्य कर्म्मणो यावदधिकारस्थितिस्तथा निर्णीतं शा०सू०भा० ३अ०३पादे यथा "यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्" शा०सू०"विदुषो वर्त्तमानदेहपातानन्तरं देहान्तरमुत्पद्यते न वेति चिन्त्यते। ननु विद्यायाः साधनभूतायाः सम्पत्तौ कैवल्यनिर्वृत्तिः स्यान्नवेति नेयं चिन्तोपपद्यते। न हि पाकसाधनसम्पत्तौ

प्रेयसा वत्स । माह्मणात्मत्वेन प्रमित क्षेमाय दर्पोमम" । मनोगमत्रासनिष्क्रान्तिदुर्गविप्लवसम्भवम् । अश्वपातनमित्युक्तम् । यथा कल्परावणे षष्ठेऽङ्के । प्रविश्य सम्भ्रमेण पुरुष इत्यत प्रभृति निष्क्रमणपर्य्यन्तम् । सर० क० उक्ते शब्दालङ्कारभेदे २वृत्तिभेदे च सा च २८८पृष्ठे दृश्या । आर सामर्थ्येन गामी भट । ३शूरे वीरे पु० हेमचन्द्र ।

आरभ्य अव्य० आ+रभ–ल्यप् । १उपक्रम्येत्यर्थे "आरभ्य तस्मा दशमीञ्च यावत् सपूजयेत् पर्व्वतराजपुत्रीम्" दुर्गो०त०पु० "अनारभ्याधीतत्वात्"मीमांसा । कर्म्मणि क्यप् । २आरम्भणार्हे आरम्भणीये त्रि० ।

आरमण न० आ+रम–भावे ल्युट् । १आरामे, विश्रामे आरम्यतेऽनेन करणे ल्युट् । आरतिसाधने "स आत्मनारमणं नाविन्दत्" तैत्ति० "चतुर्ष्वेतेष्वारमणे कुरुत" शत० ब्रा० ।

आरम्बण न० आ+लबि–ल्युट् वेदे लस्य र० । आलम्बने "तथात्मान्यन्तरिक्षेऽनारम्बणान्यादायात्मानं परियन्ति" छा०उ० "अनारम्बणानि अनालम्बनानि" भा० "यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणमिव केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गलोकमाक्रमेत्" वृ०उ० ।

आरम्भ पु० आ+रभ घञ् मुम् । १उद्यमे २त्वरायां स्वार्थं परार्थं वा ३स्पृहार्थादिसम्पादनव्यापारे ४उपक्रमे प्रथमकृतौ ५प्रस्तावने ६वधे ७दर्पे च । "अनारम्भोऽपि परगृहसुखी सर्पवत्" सा०द० "आरम्भे कर्म्मणां विभ । पुण्डरीक नमोऽस्तु ते" स्मृति "न कर्म्मणामनारम्भात् नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते" गीता "सेनादिषूत्सोरर्य्येषामारम्भ प्रथमक्षणे" । इति म०त० व्यास "अयथाबलमारम्भ" माघ । "आगमे सदृशारम्भा आरम्भसदृशोदयः" इति रघु क्रियाकूटात्मकपाकादिक्रियाणां प्राथमिकव्यापारोपक्रमश्चारम्भ । श्रौतस्मार्त्तकर्म्मविशेषे अङ्गविशेषारम्भोऽपि प्रकृतकर्म्मारम्भस्तेन आरब्धत्वात् सूतकादे प्रतिबन्धकत्वम् । यथा "आरम्भोवरणं यज्ञे सङ्कल्पोव्रतसत्रयोः । नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिष्क्रिया । तथा निमन्त्रणं श्राद्धे आरम्भः स्यादिति स्मृतिः आरब्धे सूतकं न स्यादिति"ति०त०विष्णु । द्रव्याणां द्रव्यान्तरेषु गुणानां गुणान्तरेषूत्पादने वैशेषिकोक्ते व्यापारे "द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यात्" भाषा० कर्म्मणि घञ् । ८आरभ्यमाणे "फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव" रघु । "विलापिता रम्भ इवासतस्ते" कुमा० ।

आरम्भक त्रि० आरभते आ+रभ–ण्वुल् मुम् । १आरम्भकारके वैशेषिकादिमतसिद्धे महत्त्वाद्युपचयाय अवयवानां २विजातीयसंयोगे च । "तत आरम्भकसंयोगनाश" तक्का० आरम्भवादशब्दे शा०भा०उदा० ।

आरम्भण न० आ+रभ–ल्युट् मुम् । २आरम्भशब्दार्थे कर्म्मणि ल्युट् । २आरभ्यमाणे च । यथा "सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वमिदं मृण्मयं विज्ञातं भवति वाचारम्भणं विकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्"छा०उ० "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य" शा०सू० आरम्भणं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचना० अण् । ३आरम्भणप्रयोजनपदार्थे त्रि० । आरभ्यतेऽनेन करणे ल्युट् । ४उपादानकारणे "किंस्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत् स्वित्कथासीत्" यजु० १७,१८ । "लोके हि घटादि चिकीर्षु कुलालो गृहादिकं स्थानमधिष्ठाय मृद्रूपेणारम्भकद्रव्येण चक्राद्युपायैर्निष्पादयति ईश्वरस्य तदाक्षिप्यते । स्विदिति वितर्के द्यावाभूमी सृजतोविश्वकर्म्मणोऽधिष्ठानं किमासीत् निवासस्थानम्, अचेतना निरधिष्ठाना किमपि न कुर्वन्ति । स्विदिति वितर्के आरम्भणं कतमत् किमासीत् आरभ्यतेऽनेनेति आरम्भणमुपादानकारणम् मृदिव घटानाम्" वेददी० ।

आरम्भणीय त्रि० आ+रभ–शक्यार्थे अनीयर् मुम् । यस्य आरम्भं कर्त्तुं शक्यते तस्मिन् प्रयोजनादियुक्ते पदार्थे "तत्पुनः शास्त्रमारम्भणीयमिति" विवरणोपन्यास ।

आरम्भवाद पु० आरम्भस्य वाद परीक्षापूर्व्वक कथाभेद । वैशेषिकाद्यभिमते परमाणुभ्य एव जगदुत्पत्तिनिर्णायके वादे । स च "द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरमिति" वै०सू०दर्शित "आत्माकाशाणुसम्भूत कारणं पूर्व्वमिष्यते । कुलालादिवदज्ञस्तु घटवज्जन्मनाशभाक् । पृथिव्यम्भोऽग्निवायूनां कर्म्मसंयोजिताणव । द्व्यणुकादिक्रमेणाण्डमारभन्ते इद महदिति" हि तेषां वाद । शा०भाष्ये तु तदेतन्मतमुत्थाप्य निराकृतं यथा "परमाणुकारणवाद इदानीं निराकर्त्तव्य । तत्रादौ तावद्योऽणुकारणवादिना ब्रह्मवादिनि दोष उत्प्रेक्ष्यते स प्रतिसमाधीयते । तत्रायं वैशेषिकाणामभ्युपगम कारणद्रव्यसमवायिनोगुणा कार्य्यद्रव्यसमानजातीयं गुणान्तरमारभन्ते शुक्लेभ्यस्तन्तुभ्य शुक्लस्य पटस्य प्रसवदर्शनात्तद्विपर्य्ययाऽदर्शनाच्च । तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्य्येऽपि जगति चैतन्यं समवेयात् तददर्शनात् । न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणंभवितुमर्ह-

[illegible]

द्व्यणुकादिक्रमेण वायुरुत्पद्यते एवमग्निः एवमापः एवं पृथिवी एवं शरीरं सेन्द्रियमित्येवं सर्वमिदं जगदणुभ्यः सम्भवति। अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो द्व्यणुकादिगतानि रूपादीनि सम्भवन्ति तन्तुपटन्यायेनेति काणादा मन्यन्ते। तत्रेदमभिधीयते विभागावस्थानां तावदणूनां संयोगः कर्मापेक्षोऽभ्युपगन्तव्यः कर्मवतां तन्त्वादीनां संयोगदर्शनात्। कर्मणश्च कार्यत्वान्निमित्तं किमप्यभ्युपगन्तव्यम् अनभ्युपगमे निमित्ताभावान्नाणुष्वाद्यं कर्म स्यात्। अभ्युपगमेऽपि यदि प्रयत्नोऽभिघातादिर्वा यथादृष्टं किमपि कर्मणो निमित्तमभ्युपगम्येत तस्यासम्भवान्नैवाणुष्वाद्यं कर्म स्यात् न हि तस्यामवस्थायामात्मगुणः प्रयत्नः सम्भवति शरीराभावात्। शरीरप्रतिष्ठे हि मनस्यात्मनः संयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते। एतेनाभिघाताद्यपि दृष्टनिमित्तं प्रत्याख्यातव्यम्। सर्गोत्तरकालं हि तत्सर्वं नाद्यस्य कर्मणो निमित्तं सम्भवति। अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो निमित्तमित्युच्येत तत्पुनरात्मसमवायि वा स्यादणुसमवायि वा उभयथापि नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्पेत अदृष्टस्याचेतनत्वात्। नह्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्त्तते प्रवर्त्तयति चेति साङ्ख्यपरीक्षायामभिहितम्। आत्मनश्चानुत्पन्नचैतन्यस्य तस्यामवस्थायामचेतनत्वात्। आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुषु कर्मणो निमित्तं स्यात् असम्बन्धात्। अदृष्टवता पुरुषेणास्त्यणूनां सम्बन्ध इति चेत् सम्बन्धसातत्यात् प्रवृत्तिसातत्यप्रसङ्गः नियामकान्तराभावात्। तदेवं नियतस्य कस्यचित् कर्मनिमित्तस्याभावान्नाणुष्वाद्यं कर्म स्यात् कर्माभावात् तन्निबन्धनः संयोगो न स्यात् संयोगाभावाच्च तन्निबन्धनं द्व्यणुकादि कार्यजातं न स्यात्। संयोगश्चाणोरण्वन्तरेण सर्वात्मना वा स्यादेकदेशेन वा, सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गो दृष्टविपर्ययप्रसङ्गश्च प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य दृष्टत्वात्। एकदेशेन चेत् सावयवत्वप्रसङ्गः। परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेत् कल्पितानामवस्तुत्वादवस्त्वेव संयोग इति वस्तुनः कार्यस्यासमवायिकारणं न स्यात् असति चासमवायिकारणे द्व्यणुकादि कार्यद्रव्यं नोत्पद्येत। यथा चादिसर्गे निमित्ताभावात् संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां सम्भवति एवं महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां सम्भवेत्। न हि तत्रापि किञ्चिन्नियतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति। अदृष्टमपि भोगप्रसिद्ध्यर्थं न प्रलयप्रसिद्ध्यर्थमिति अतो निमित्ताभावान्न स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म। अतश्च संयोगविभागायत्तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत। तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः। "समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः" सू०। समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृतेनाणुवादनिराकरणेन सम्बध्यते। द्वाभ्याञ्चाणुभ्यां द्व्यणुकमुत्पद्यमानमत्यन्तभिन्नमणुभ्यामण्वोः समवैतीत्यभ्युपगम्यते भवता न चैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणवादः समर्थयितुम्, कुतः? साम्यादनवस्थितेः। यथैव ह्यणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सत् द्व्यणुकं समवायलक्षणेन सम्बन्धेन ताभ्यां सम्बध्यते एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन् समवायलक्षणेनान्येनैव सम्बन्धेन समवायिभिः सम्बध्येत अत्यन्तभेदसाम्यात् ततश्च तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्था प्रसज्येत। नन्विह प्रत्ययग्राह्यः समवायो नित्यसम्बन्ध एव समवायिभिर्गृह्यते नासम्बद्धः सम्बन्धान्तरापेक्षो वा ततश्च न तस्यान्यः सम्बन्धः कल्पयितव्यो येनानवस्था प्रसज्येत। नेत्युच्यते। संयोगोऽप्येवं सति संयोगिभिर्नित्यसम्बन्ध एवेति समवायवन्नान्यं सम्बन्धमपेक्षेत। अथार्थान्तरत्वात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षते, समवायोऽपि तर्ह्यर्थान्तरत्वात् सम्बन्धान्तरमपेक्षेत। न च गुणत्वात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षते न समवायोऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुम् अपेक्षाकारणस्य तुल्यत्वात् गुणपरिभाषायाश्चातन्त्रत्वात्। तस्मादर्थान्तरं समवायमभ्युपगच्छतः प्रसज्येतैवानवस्था। प्रसज्यमानायां चानवस्थायामेकासिद्धौ सर्वासिद्धेर्द्वाभ्यामणुभ्यां द्व्यणुकं नैवोत्पद्येत तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः। "नित्यमेव च भावात्" सू०। अपि चाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा उभयस्वभावा वा अनुभयस्वभावा वाऽभ्युपगम्येरन् गत्यन्तराभावात् चतुर्द्धापि नोपपद्यते। प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेर्भावात् प्रलयाभावप्रसङ्गः। निवृत्तिस्वभावत्वेऽपि नित्यमेव निवृत्तेर्भावात् सर्गाभावप्रसङ्गः। उभयस्वभावत्वञ्च विरोधादसमञ्जसम्। अनुभयस्वभावत्वे तु निमित्तवशात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्यमानयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसन्निधानान्नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः। अतन्त्रत्वेऽप्यदृष्टादेर्नित्याप्रवृत्तिप्रसङ्गः तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः। "रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्" सू०। सावयवानां द्रव्याणामवयवशो विभज्यमानानां यतः परो विभागो न सम्भवति ते चतुर्विधा रूपादिमन्तः परमाणवश्चतुर्विधस्य रूपा-

ख्याते २लौहशङ्खे । "आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट" इति श्रुति ३प्रतोदे च "या पूषन् ब्रह्मचोदनीमारां बिभर्ष्याघृणे" ऋ० ६,५,८,। "उद्यम्यारामप्रकायोत्थितस्य" माघ । "आरा प्रतोदम्" मल्लिनाथः ।

आराग्र न० आराया अग्रम्। १आराया अग्रे "आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट" इति श्रुतिः। "अग्रं चन्द्रक्षुरप्रादिधाराग्रमुपलक्ष्यते । आराग्रन्तु खस्य तेषां पुष्पफलादिभेदतः" इति हलायुधोक्ते २अर्द्धचन्द्राकारक्षुरप्राद्यस्त्रभेदे च ।

आराज्ञी स्त्री सम्यक् राजते आ+राज–कनिन् ङीप्। देशभेदे धूमा० देशवाचित्वात् वुञ्। आराज्ञक । तद्देशभवे त्रि० ।

आरात् अव्य० आ+रा बा० आति। १दूरे, २समीपे च। "आरात् दयितमिशावगादभारात्" माघ । "तमन्वमारादभिवर्त्तमानम्" रघु "विचिलसन्तं प्लवमानमारात्" भट्टिः

आराति पु० आ+रा–क्तिच्। शत्रौ । द्विरूपकोष ।

आरातीय त्रि० आरादुभव जात आगतो वा वृद्धत्वात् छ आराच्छब्दस्य वर्जनात् नाव्ययस्य टिलोप । १निकटदूरयोर्भवे २तत्र जाते ३ताभ्यामागते च ।

आरात्रिक न०अरात्रावपि निर्वृत्तं ठञ्। (आरति) नीराजनकर्म्मणि । दीपो हि रात्रावेव प्रदर्श्यते इह दिनेऽपि दर्श्यते इति तस्य तथात्वम् "ततश्च मूलमन्त्रेण दत्त्वा पुष्पाञ्जलित्रयम् । महानीराजनं कुर्य्यात् महावाद्यजयस्वनैः । प्रज्वालयेत्तदर्थञ्च कर्पूरेण घृतेन वा । आरात्रिकं शुभे पात्रे विषमानेकवर्त्तिकम्" हरि० विलासे तल्लक्षणादि । तस्य देहांशभेदे भ्रामणप्रमाणमपि तत्रोक्तं यथा "आदौ चतुः पादतले च विष्णोर्द्वौ नाभिदेशे मुखमण्डलैकम् । सर्वेषु चाङ्गेषु च सप्त वारान् आरात्रिकं भक्तजनस्तु कुर्यात्" । "शिरसि निहितभारं पात्रमारात्रिकस्य भ्रमयति मयि भूयस्ते कृपार्द्रः कटाक्षः" चतुःषष्ट्युपचारे शङ्करा०

आराधन न० आ+राध–ल्युट्। १पाके, २संसिद्धौ णिच्–ल्युट्। ३साधने ४प्राप्तौ ५तोषणे ६सेवने तोषणसेवनयो संसिद्धिहेतुत्वात् तथात्वम् "साध्वसमाराधनमपि रमणीयमस्याः" शकु०। "आराधनायास्य सखी समेताम्" कुमा०। आराध्यतेऽनेन णिच्–करणे ल्युट्। ७सेवासाधने "इदं तु ते भक्तिनम्रं सतामाराधनं वपुः" कुमा०। "सर्व्वस्य दैत्या, समतामपेत समत्वमाराधनमच्युतस्य" भाग० प्रह्लादोक्ति । [सेवायाम् ।

आराधना स्त्री आ+राध–णिच्–युच् स्त्रीत्वात् टाप्।

आराधनीय त्रि० आराधयितुम् शक्यः आ+राध–णिच्–शक्यार्थे अनीयर्। आराधनयोग्ये "सोऽहं कथं नाम तवाचरेयमाराधनीयस्य धृतेर्विघातम्" रघु ।

आराधय पु० आ+राध–णिच्–बा० श । आराधनकारके माध्य०भाषादौ प्रसिद्ध। आराधय्यम् आराधनकर्तृत्वे न०।

आराधयितृ त्रि० आ+राध–णिच्–तृच् । १परिचारके । २सेवके "नन्वयमेवाराधयिता जनस्तव समीपे वर्त्तते" शकु०।

आराधित त्रि०आ+राध–णिच्–क्त। सेविते। "नाराधितोयैः पुरुषः प्रधानः तेषां वृथा जन्म नराधमानाम्" भाग०।

आराम पु० आरम्यतेऽत्र आ+रम–आधारे घञ्। कृत्रिमवने १उद्याने "आत्मारामाविहितरतयोनिर्विकल्पे समाधौ" वेणी० आत्मा आरामश्च। धनञ्जयस्य पुंस्त्वात् शासनात् क्लीबत्वोक्तिः प्रामादिकी। "वाप्यारामतडागकूपभवनारम्भप्रतिष्ठाव्रतेत्यादि" मुहू० चि०। "क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च" "गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्" "तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः" इति च मनुः "जलाशयारामसुरप्रतिष्ठा सौम्यायने जीवशशाङ्कशुक्रे। दृश्ये मृदुक्षिप्रचरध्रुवे स्यात् पक्षे सिते स्वर्क्षतिथिक्षणे वा रिक्तारवर्ज्ये दिवसेऽतिशस्ता" इत्युत्तर०टी०उक्ते षोड़शभिश्च रगणैः राराम इत्युक्ते २छन्दोभेदे च। आ+रम–भावे घञ्। ३आरतौ "योऽन्तःसुखोऽन्तरारामः" गीता। अन्तरात्मनि आरामोयस्येति विग्रहः "अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ ! स जीवति" गीता। आरामकरणप्रकार "मत्स्य सू०" उक्तः यथा "प्रान्तच्छायाविनिर्मुक्ता न मनोज्ञा जलाशयाः। यस्मादतो जलप्रान्ते आरामान् विनिवेशयेत्। मृद्वी भूः सर्ववृक्षाणां हिता तस्यां तिलान् वपेत्। पुष्पितांस्तांश्च गृह्णीयात् कर्म्मैतत्प्रथमं भुवि। अरिष्टाशोकपुन्नागशिरीषाः सप्रियङ्गवः। मङ्गल्याः पूर्वमारामे रोपणीया गृहेषु वा। पनसाशोककदलीजम्बूलकुचदाड़िमाः। द्राक्षापालीवताश्चैव बीजपूरातिमुक्तकाः। एते द्रुमाः काण्डरोप्या गोमयेन प्रलेपिताः। मूलच्छेदेऽथवा स्कन्धे रोपणीया प्रयत्नतः। अजातशाखाञ्छिशिरे जातशाखान् हिमागमे। वर्षागमे च सुस्कन्धान् यथादिक् प्रतिरोपयेत्। घृतोशीरतिलक्षौद्रविड़ङ्गक्षीरगोमयैः। आमूलस्कन्धलिप्तानां सङ्क्रमेण विरोपणम्। शुचिर्भूत्वा तरौ पूजां कृत्वा स्नानानुलेपनैः। रोपयेद्रोपितश्चैव पत्रैस्तैरेव जायते। सायं प्रातश्च

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]